ЗВІД ПАМ’ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ:

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ

КОТЕЛЕВСЬКИЙ РАЙОН

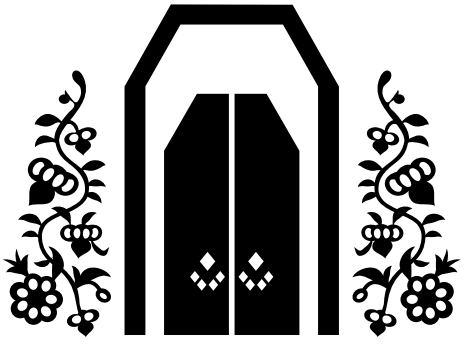

ПОЛТАВСЬКИЙ
КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
імені Василя Кричевського

DEPARTMENT OF CULTURE AND TOURISM
OF POLTAVA REGION STATE ADMINISTRATION
CENTER OF DEFENCE AND RESEARCH OF ARCHAEOLOGY
OF POLTAVA REGION COUNCIL
The Vasyl Krychevsky POLTAVA LOCAL LORE MUSEUM

REGISTER OF MONUMENTS OF HISTORY AND CULTURE OF UKRAINE: POLTAVA REGION

Kotelva District

Poltava
«ASMI»
2018

ДЕПАРТАМЕНТ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ
ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
ЦЕНТР ОХОРОНИ ТА ДОСЛІДЖЕНЬ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ
ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ
ПОЛТАВСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
імені Василя Кричевського

ЗВІД ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ: ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ

Котелевський район

Полтава
«АСМІ»
2018

УДК 904(457.53-21)
З43

Друкується за рішенням Вченої ради Полтавського краєзнавчого музею. Протокол № 8 від 28 грудня 2018 р.

Редакційна колегія тому:
В. В. Вождаєнко, Н. О. Гаврилюк, А. М. Киридон, В. П. Колос, І. І. Корост, В. О Мокляк, О. О. Нестуля, О. Б. Супруненко, В. П. Титаренко, О. М. Титова, К. Б. Фесик, С. В. Хорєв, М. А. Якименко.

Упорядкування, редагування, підготовка до друку О. Б. Супруненка,
вступна стаття А. М. Скирди, О. Б. Супруненка, О. В. Халимон, І. Ю. Бикова.

При передруку чи іншому використанні матеріалів посилання на джерело обов'язкове. Відповідальність за достовірність наведених фактів, правильність цитування несуть автори статей.

Автори статей: Авдєєва М. О., Андрієць В. А., Биков І. Ю., Борисов М. Д., Бочарова С. І., Буйнов Ю. В., Гавриленко І. М., Гавриш П. Я., Гейко А. В., Головко Л. А., Гречко Д. С., Єрмак О. П., Жученко С. М., Задніков С. А., Кигим С. Л., Кондратенко Т. К., Корост І. І., Коротя О. В., Костюк В. К., Кулатова І. М., Лавріненко А. А., Лимар О. С., Литвиненко Р. О., Мельникова І. С., Мокляк В. О., Моруженко А. О., Охріменко А. І., Охріменко Л. А., Приймак В. В., Пшинка М. В., Самойленко О. П., Сапєгін С. В., Сиволап Н. М., Сидоренко О. В., Скирда А. М., Скирда О. А., Скорий С. А., Смоляр Н. О., Старокожко Н. І., Супруненко О. Б., Ткаченко О. М., Халимон О. В., Чеботарьова Л. В., Шаповал Н. Ф., Шапорда О. М., Шевченко Р. І., Шерстюк В. В., Шиян О. О., Шрамко І. Б., Юренко С. П., Яремченко В. А.

На першій сторінці обкладинки:
церква в ім'я Святої Живоначальної Трійці, смт Котельва.

343 **Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Котелевський район** / Упорядк., ред., підг. до друку О. Б. Супруненка; вступ. ст. А. М. Скирди, О. Б. Супруненка, О. В. Халимон, І. Ю. Бикова; автори. статей: М. О. Авдєєва, В. А. Андрієць, І. Ю. Биков та ін. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2018. – 984 с., іл.

ISBN 978-966-182-575-7

Пропоноване увазі читача видання продовжує серію випусків матеріалів до «Зводу пам'яток історії та культури України», котрі знаходяться на Полтавщині. Цей випуск присвячений пам'яткам природи, археології, історії, архітектури та історії виробництва і техніки, що розташовані в адміністративних межах Котелевського району Полтавської області.

УДК 904(457.53-21)

© Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, 2018.
© Автори статей, 2018.
© Фото та рисунки: В. А. Андрієць, І. Ю. Бикова, А. В. Гейка, Т. В. Менчинської, В. І. Кожемякіна, І. І. Короста, О. В. Короті, І. М. Кулатової, М. О. Радченка, А. М. Скирди, Н. О. Стецюк, О. Б. Супруненка, О. М. Ткаченка, С. В. Хорєва, О. М. Шапорди, В. В. Шерстюка, 2018.

ISBN 978-966-182-575-7

Котелевський район

Загальні відомості. Котелевський район розташований у північно-східній частині Полтавщини. Межує на південному сході, півдні і заході – з Чутівським, Полтавським, Диканським і Зіньківським районами Полтавської обл., на півночі з Охтирським районом Сумської обл., на сході – з Краснокутським районом Харківської обл. Площа району – 795 км^2 [1] або 79563 га. Станом на 1990 р. населення району складало 23,2 тис. жителів[2], нині, за інформацією офіційного сайту Котелевської райдержадміністрації, – 20,6 тис. жителів, у тому числі міського (у смт Котельві) – 12,5 тис. осіб[3]. Проте, за інформацією Головного управління статистики у Полтавській обл. чисельність наявного населення у районі, за оцінкою, на 1 грудня 2017 р. становила 19 454 особи[4].

Станом на 1 травня 2018 р. в районі налічувалося 39 населених пунктів (1 селище міського типу, 38 сіл), які підпорядковані селищній (Котелевська) і 9 сільським (Більська, Великорублівська, Деревківська, Ковалевська, Козлівщинська, Малорублівська, Микілківська, Милорадівська, Сидоряченська) радам. Адміністративний центр – селище міського типу Котельва.

Територія району розташована у межах Придніпровської низовини, в Лівобережно-Дніпровській лісостеповій фізико-географічній провінції. Рельєф є широкохвилястою рівниною, перетнутою сіткою річкових долин і балок. З північного сходу на південний захід район перетинають долини річки Ворскла та її приток: Котельви, Орішні, Котелевки, Мерли, Труханівки, Ковжижі, Рудки. Загальна протяжність річок у межах району – 151,9 км[5]. Усі вони відносяться до типу рівнинних і мають досить розвинені заплави з великою кількістю рукавів, озер і стариць. На території району існують 33 водойми загальною площею водного дзеркала 111,5 га[6].

Найбільш поширений тип ґрунтів – середньогумусні і малогумусні чорноземи. Сільськогосподарські угіддя займають площу 56,1 тис. га, з них ріллі 43,4 тис. га, пасовищ і сінокосів 11,7 тис. га[7].

---

[1] [Котелевський район] Географічні відомості // Електронний ресурс. – Режим доступу: http: // kotelva.adm-pl.gov.ua/page/geografichni-vidomosti

[2] Полтавщина: енциклопедичний довідник / [за ред. А. В. Кудрицького]. – К. : «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана, 1992. – С. 385.

[3] [Котелевський район] Географічні відомості.

[4] Соціально-економічний стан Котелевського району за 2017 рік // Народна трибуна. – смт Котельва Полтавської обл. – 2018. – 9 лютого. – № 12 (10035). – С. 2.

[5] Пшинка М. Котелевський край: природа, історія, люди. Історико-краєзнавчий довідник / М. В. Пшинка. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2016. – С. 10.

[6] Костюк В. Край Дикого Поля: нариси з історії Котелевщини / В. Костюк. – Полтава: Вид-во «РіК», 2009. – С. 11.

[7] [Котелевський район] Географічні відомості.

Площа лісів та лісосмуг складає 16,9 тис. га, що становить 21% загальної площі району[8]. Це – один із найвищих показників в області й Україні. Серед лісоутворюючих деревних порід переважають сосна, дуб, липа, клен, береза, осика.

На території району є значні родовища газу, нафти і торфу, поклади будівельного піску та глини[9].

Район розташований у природній зоні лісостепу. Клімат місцевості помірно-континентальний, із теплим, а в деякі роки спекотним літом. Середньорічні температури: літня + 19,7° С, зимова – 5,7° С, кількість опадів становить 506 мм[10].

З історії району. До 1923 р. основна частина території сучасного Котелевського району входила до складу Харківської губернії, зокрема Котелевська волость – до Охтирського[11], Рублівська – до Богодухівського повітів[12]. До Полтавської губернії входили: до Зіньківського повіту – Більська волость, до Полтавського – Васильцівська, Березівська, Первозванівська, Чутівська волості, що в різні часи об'єднували території теперішніх Козлівщинської і Милорадівської сільських рад[13].

Як окрема адміністративно-територіальна одиниця Котелевський район утворювався і ліквідовувався кілька разів.

7 березня 1923 р. президія ВУЦВК прийняла постанову про адміністративно-територіальний поділ Полтавської губернії, згідно з якою ліквідувався поділ губернії на повіти та волості і вводився новий – створювалися округи та райони[14]. Новостворений Котелевський (Котелівський) район увійшов до складу Богодухівського округу Харківської губернії (з 12 квітня 1923 р.). Від 12 листопада 1923 р. округ перейменований на Охтирський, з перенесенням адміністративного центру до м. Охтирки[15].

Більська волость Зіньківського повіту увійшла до складу Опішнянського (Опошнянського) району Полтавського округу, площа якого становила 331 кв. верст, а населення – 33 347 чол.

Із Руновщанської, Васильківської (Васильцівської) і частини Василівської волостей Полтавського повіту було утворено Руновщанський (Руновщинський, Рунівщинський) район Полтавського округу з площею 433 кв. верст і населенням 24 839 чол[16]. Сюди входила південна частина сучасного Котелевського району.

Ураховуючи внесені зміни ВУЦВК і РНК УСРР від 5 січня 1925 р. в адміністративно-територіальний поділ Харківщини і Полтавщини, хутір Гнилосирівка (Чернещина) Колонтаївського району Охтирської округи було передано до складу Котелівського району тієї ж округи[17].

Постановою Ради Народних Комісарів УСРР від 14 лютого 1925 р. вся територія УСРР в адміністративно-територіальному відношенні була поділена на округи і райони під управ-

---

[8] Там само.

[9] Полтавщина: енциклопедичний довідник. – С. 386.

[10] [Котелевський район] Географічні відомості.

[11] Електронний ресурс. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Охтирський_повіт

[12] Електронний ресурс. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Богодухівський_повіт

[13] Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648–2012 рр.): довідник з історії адміністративно-територіального поділу / Полтав. обл. рада; ДАПО; [редкол.: Білоус Г. П., Білоусько О. А., Гудим В. В. та ін.; упоряд. Васильєва Ю. О., Жук В. Н., Коротенко В. В. та ін.] – 2-е вид., переробл. і доповн. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2012. – С. 24–25.

[14] Там само. – С. 46.

[15] Електронний ресурс. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Охтирська_округа

[16] Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1948–2012 рр.): довідник... – С. 51.

[17] Електронний ресурс. – Режим доступу: https://uk.wikisource.org/wiki/ЗУРРСУУ/1925/1/2/Про _зміни_в_адміністраційно-територіяльному_поділі_Харківщини_й_Полтавщини.

лінням єдиного республіканського центру. Згідно зі ст. 3 постанови ВУЦВК від 3 червня 1925 р. «Про ліквідацію губерень й про перехід на трьохступеневу систему управління», було ліквідовано губернії і губернські установи на території Української СРР, а вся територія Української республіки поділена на 41 округ. Окружні установи підпорядковувалися безпосередньо республіканським. Постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 3 червня 1925 р. «Про скасування Охтирської округи на Харківщині» Охтирська округа була ліквідована, її територія розподілена між сусідніми округами. Котелевський (Котелівський) район, як і Рублівський, увійшли до складу Полтавської округи[18].

Згідно Всесоюзного перепису 1926 р. територія сучасного Котелевського району була розподілена між чотирма тогочасними районами Полтавської округи. Котелівський район у складі 4 сільських рад – Котелівська (4 н. п.), Деревківська (1 н. п.), Михайлівська (5 н. п.), Млинківська (2 н. п.); Рублівський район у складі 8 сільських рад, з них до сучасного Котелевського району входять – Рублівська (7 н. п.), Лихачівська (1 н. п.), Мало-Рублівська (3 н. п.), Зайчанська (9 н. п.), Шевченківська (4 н. п.); Руновщанський район у складі 11 сільських рад, з них до сучасного Котелевського району входять – Дібрівська (13 н. п.), Матвіївська (18 н. п.), Милорадівська (24 н. п.), Михайлівська (7 н. п.); Опішнянський район у складі 13 сільських рад, з них до сучасного Котелевського району входить Більська сільська рада (6 н. п.)[19].

У зв'язку із проведенням суцільної примусової колективізації, постало питання про необхідність перетворення районів на вузлові пункти практичного здійснення партійної політики на селі. ВУЦВК і РНК УСРР 2 вересня 1930 р. прийнято постанову «Про ліквідацію губерній і перехід на двоступеневу систему управління». У зв'язку з цим відбулися такі зміни в Полтавському округу: до Полтавської міської Ради відійшла частина Рунівщанського (Рунівщинського) району. До Опішнянського району – Котелевський (Котельвівський) район. До Рублівського району віднесено сільради Рунівщинського району, що не потрапили до Полтавської міської ради[20]. Отже, Котелевський район, як окрема адміністративно-територіальна одиниця, на той час перестав існувати.

У 1931 р. було продовжено чергові експерименти з удосконалення двоступеневої системи управління. За наслідками перевірки діяльності районів, їх економічного і фінансового стану, виникла необхідність часткових змін мережі районів та сільських рад. Згідно постанови ВУЦВК від 3 лютого 1931 р. відбулась реорганізація районів УСРР. Зокрема, Рублівський район Полтавського округу ліквідовувався, а територія приєднувалась до Чутівського району[21].

У 1932 р., згідно із постановою ВУЦВК від 9 лютого 1932 р., в Україні введено новий адміністративно-територіальний поділ – утворено 5 областей: Вінницьку, Дніпропетровську, Київську, Харківську й Одеську. Територія сучасного Котелевського району, відповідно до нового адміністративно-територіального поділу, ввійшла до Харківської області у складі Опішнянського і Чутівського районів[22].

З 1937 р. відбувається розукрупнення областей УРСР. Так, згідно з постановою Центрального Виконавчого Комітету СРСР від 22 вересня 1937 р. «Про поділ Харківської області

[18] ДАПО. – Ф.р. – 1503. – Оп. 1. – Спр. 103. – Арк. 1–5.

[19] Список залюднених місць Полтавської округи за Всесоюзним переписом на 17 грудня 1926 року. – Полтава: 1-ша Раддрукарня «Полтава-Поліграф», 1927. – С. 63, 88–89, 118–120, 121, 123–125.

[20] Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1948–2012 рр.): довідник... – С. 60.

[21] Там само. – С. 62.

[22] Там само. – С. 63.

на Харківську і Полтавську...» була утворена Полтавська область, у складі 45 районів та двох міст – Полтави і Кременчука, до яких приєднано прилеглі сільські ради[23].

За Всесоюзним переписом населення 1939 р. перед утворенням Котелевського району територія Котелевщини мала наведену нижче приналежність. Опішнянський район: Деревківська сільрада – 1 н. п., Ленінська (Котелевська) сільрада – 2 н. п., Жовтнева (Котелевська) сільрада – 2 н. п., Першотравнева (Котелевська) сільрада – 0 н. п., Петрівська (Котелевська) – 0 н. п., Лихачівська сільрада – 1 н. п., Малорублівська сільрада – 4 н. п., Михайлівська сільрада – 2 н. п., Млинківська сільрада – 3 н. п., Шевченківська сільрада – 7 н. п. У складі Чутівського району: Великорублівська сільрада – 5 н. п., Зайчанська сільрада – 9 н. п., Милорадівська сільрада – 19 н. п., Михайлівська сільрада – 8 н. п. У складі Диканського району: Дібрівська сільрада – 13 н. п., Матвіївська сільрада – 17 н. п.

Указом Президії Верховної Ради УРСР від 23 серпня 1939 р. утворено Котелевський район із центром у с. Котельва новоутвореної Полтавської області[24].

Станом на 1940 р. у складі Котелевського району було 15 сільських рад: Березівська, Великорублівська, Деревківська, Зайчанська, Лихачівська, Малорублівська, Милорадівська, Михайлівська Друга, Михайлівська Перша, Млинківська, Шевченківська, селище Котельва складалося з 4 сільських рад (Жовтнева, Ленінська, Першотравнева, Петрівська)[25].

Такий устрій проіснував до окупації Полтавської обл. гітлерівською Німеччиною у вересні 1941 р. З вересня 1941 р., після окупації України, було введено новий адміністративно-територіальний поділ, відповідно до законодавства III Райху. Окуповані землі були поділені на генеральні округи, що, в свою чергу, поділялися на округи (ґебіти). Територія Полтавської області, разом із Київською, утворювали генеральну округу «Київ», котра поділялася на 26 ґебітів, 12 із яких було створено на Полтавщині[26]. Котелевський район, разом із Диканським та Опішнянським, увійшли до Опішнянського ґебіту. Після визволення території Котелевщини від окупантів, Котелевський район продовжував залишатися у складі довоєнних районів Полтавської області[27].

Станом на 1944 р. на території нинішнього Котелевського району були такі сільради з населеними пунктами: Деревківська сільська Рада (с. Деревки), Великорублівська сільська Рада (сс. Велика Рублівка, Маловидне, Стадниця, Ковалеве), Зайчанська сільська Рада (сс. Зайці, Крута Балка, Бугайське), Котелевсько-Жовтнева (с. Камінне), Котелевсько-Ленінська (сс. Гнилосирівка, Михайлове), Котелевсько-Першотравнева, Котелевсько-Петрівська, Лихачівська сільська Рада (с. Лихачівка), Малорублівська сільська Рада (сс. Мала Рублівка, Дем'янівка), Милорадівська сільська Рада (сс. Милорадове, Гаврилки, Зайці, Касяни, Ковжижа, Матійки, Терни, Яценки), Михайлівська Друга сільська Рада (сс. Микільська Козлівщина, Михайлівка Друга, Нова Діброва), Михайлівська Перша сільська Рада (сс. Михайлівка Перша, Сидоряче), Млинківська сільська Рада (сс. Млинки, Любка), Шевченківська сільська Рада (сс. Шевченки, Гетьманка, Терни, Микілка, Тарани).

---

[23] Там само. – С. 65.

[24] Там само. – С. 63.

[25] Костюк В. Куди, коли, як? З історії адміністративно-територіального поділу Котелевщини в 1654-2012 р. / В. Костюк, А. Шеремет. – Котельва, 2016. – С. 28–29.

[26] Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Чорнухинський район / УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ; [упорядк. В. О. Мокляка, підг. до друку і наук. ред. В. О. Мокляка, О. Б. Супруненка, передм. В. О. Мокляка, О. Б. Супруненка, В. В. Приймака, І. Ю. Бикова]. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2017. – 352 с.

[27] Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1948–2012 рр.): довідник з історії адміністративно-територіального поділу. – С. 67.

Саме селище Котельва поділялось на 4 сільських ради, які у свою чергу поділялись на десятки. У 1953 р. ліквідовано Котелевсько-Першотравневу, Котелевсько-Петрівську, Котелевсько-Жовтневу, Котелевсько-Ленінську сільські ради. Утворено єдину Котелевську сільську раду депутатів трудящих.

У 1954 р. до Котелевського району приєднана Мар'їнська сільська рада Краснокутського району Харківської обл., яка згодом увійшла до складу Малорублівської сільської ради. А Березівська сільрада була передана з Котелевського до Чутівського району Полтавської області[28].

Станом на 1 березня 1960 р. Котелевський район складався із 7 сільських рад: Великорублівської (4 н. п.), Деревківської (3 н. п.), Котелевської (4 н. п.), Малорублівської (4 н. п.), Микілківської (7 н. п.), Милорадівської (12 н. п.), Михайлівської Першої (2 н. п.). Всього – 36 населених пунктів з територією 64,2 тис. га[29].

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради УРСР від 30 грудня 1962 р. «Про укрупнення сільських районів Української РСР», Котелевський район було ліквідовано. До Зіньківського району передано Деревківську, Котелевську, Михайлівську Першу сільські ради, решту сільських рад – до Диканського району.

Але надмірне укрупнення районів не дало бажаних наслідків. Тому Президія Верховної Ради Української РСР Указом від 4 січня 1965 р. постановила внести зміни в адміністративне районування і затвердила нові райони, в тому числі Котелевський район (центр с. Котельва). До його складу увійшли: Деревківська, Котелевська і Михайлівська Перша сільради Зіньківського району; Великорублівська, Козлівщинська (утворена із сіл Дібровської сільської ради та частини сіл Милорадівської сільської ради), Малорублівська, Микілківська і Милорадівська сільради Диканського району[30].

Рішенням Полтавського облвиконкому від 12 березня 1965 р. із Зіньківського району до Котелевського передано Більську сільську раду[31]. Таким чином, у відновленому районі площею 0,7 тис. км^2 нараховувалось 9 сільських рад із 46 населеними пунктами: Котелевська сільська Рада (4 н. п.), Більська сільська Рада (1 н. п.), Великорублівська сільська Рада (4 н. п.), Деревківська сільська Рада (3 н. п.), Козлівщинська сільська Рада (10 н. п.), Малорублівська сільська Рада (4 н. п.), Микілківська сільська Рада (7 н. п.), Милорадівська сільська Рада (11 н. п.), Михайлівська Перша сільська Рада (2 н. п.)[32].

Відповідно до рішення Полтавського облвиконкому від 26 січня 1971 р. центр Михайлівської Першої сільської ради Котелевського району перенесено до с. Сидоряче того ж району, а сільраду перейменовано на Сидоряченську[33].

Рішенням Полтавського облвиконкому від 12 жовтня 1971 р. село Котельва – центр Котелевського району – віднесено до категорії селищ міського типу[34].

Згідно із рішенням Полтавського облвиконкому від 9 квітня 1973 р. Сидоряченську сільраду було ліквідовано, а с. Сидоряче передане у підпорядкування Котелевській селищній раді[35].

---

[28] Костюк В. Куди, коли, як? З історії адміністративно-територіального поділу Котелевщини в 1654-2012 р. – С. 32–33.

[29] Довідник адміністративно-територіального поділу Полтавської області на 1 березня 1960 року. – Вид. 1-е. – Полтава: Полтав. обл. вид-во, 1960. – С. 7, 25.

[30] Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1948–2012 рр.): довідник... – С. 74.

[31] ДАПО. – Ф.р. 4085. – Оп. 3. – Спр. 2995. – Арк. 143.

[32] Довідник адміністративно-територіального поділу Полтавської області на 1 жовтня 1965 року. – Вид. 2-е. – Полтава: [Полтав. обл. друкарня], 1965. – С. 7, 20–21.

[33] Відомості Верховної Ради Української РСР / Видання Верховної Ради УРСР. – Київ. – Рік видання 30-й. – 1971. – № 7. – 19 лютого. – С. 159.

[34] Там само. – 1971. – № 44. – 5 листопада. – С. 490.

[35] Там само. – 1973. – № 18. – 3 травня. – С. 159.

Відновлено Сидоряченську сільську раду з центром у с. Сидоряче рішенням Полтавського облвиконкому від 22 грудня 1987 р.[36]

Рішенням Полтавського облвиконкому від 28 квітня 1995 р. у Котелевському районі утворено Ковалевську сільраду з центром у селі Ковалеве[37].

Станом на 1 червня 2012 р. Котелевський район складався з Котелевської селищної ради (4 населених пункти) та 9 сільських рад – Більської (1 н. п.), Великорублівської (1 н. п.), Деревківської (3 н. п.), Ковалевської (3 н. п.), Козлівщинської (7 н. п.), Малорублівської (4 н. п.), Микілківської (5 н. п.), Милорадівської (9 н. п.), Сидоряченської (2 н. п.). Усього – 39 населених пунктів, в тому числі 1 селище міського типу та 38 сіл[38]. Згідно нової, запровадженої в Україні реформи з децентралізації, а саме комплексу змін до існуючого станом на початок 2014-го р. законодавства, основною метою якого є передача значних повноважень та бюджетів від державних органів органам місцевого самоврядування, в районі триває обговорення щодо втілення в життя цієї реформи на місцях.

Огляд літератури з історії Котелевщини. Котелевський район має багату та цікаву історію, хоча й досі ще не вивчену на належному рівні. Особливо це стосується більш давніх її періодів – від дописемного часу до закінчення епохи пізнього середньовіччя. Складність проведення історіографічних досліджень полягає у приналежності в минулому сучасної території району до Харківської та Полтавської губерній. Незважаючи на це, все ж маємо чимало видань, присвячених минулому Котелевського краю.

Найдавніші дослідження з історії краю можна датувати останньою чвертю XVIII ст. І першою в цьому ряду варто назвати унікальну описово-історико-статистичну працю О. Ф. Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание...», завершену 1786 р. У ній в описі Зіньківського повіту містяться відомості про землі, що нині входять у складу Котелевського району. Наявний опис укріплень Західного Більського городища, історичні відомості про село Більськ. Так, станом на 1764 р., Більськ належав до Куземинської сотні Гадяцького полку, мав 2 дерев'яні церкви, 270 дворів, 6 будинків чиновників і духовного причту, 1 селітряний завод померлого надвірного радника Сливицького на

[36] Там само. – 1988. – № 3. – 19 січня. – С. 99.

[37] Там само. – 1995. – № 25. – 20 червня. – С. 585.

[38] Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1948–2012 рр.): довідник... – С. 351–352.

1 котел. Подає автор і короткі відомості про р. Ворсклу, згадуються також населені пункти Котельва, Рублівка, Млинки[39].

1788 р. у Москві видрукувана праця «Топографическое описание Харьковского наместничества...», проте вона містила лише загальні відомості про регіон. Хоча й тут зустрічаємо описи річок, що протікають територією сучасної Котелевщини, – рр. Ворскла, Котельва, Мерло, Орєшня, Лопухувата[40].

У 1848–1852 рр. у Полтаві видрукуване фундаментальне дослідження М. І. Арандаренка «Записки о Полтавской губернии»[41]. У третьому томі видання кілька сторінок присвячено опису с. Більськ[42].

У наступні роки з'являються дві роботи М. А. Маркевича, в яких згадуються території, що тепер належні до Котелевського району. У 1855 р. в типографії Київського університету св. Володимира надрукували його дослідження «О народонаселении Полтавской губернии», в якому зустрічаємо деякі статистичні відомості про сс. Більськ, Рублівку, Милорадове[43]. Наступного 1856 р. у петербурзькій друкарні Імператорської Академії наук виходить в світ його друга робота – «Реки Полтавской губернии»[44]. В описі басейну Ворскли зустрічаємо згадки про села Млинки, Більськ, Лихачівку, а також короткий опис р. Ковжижі[45].

У сер. XIX ст. виходить фундаментальна праця корифея церковно-історичної науки архієпископа Філарета (Д. Г. Гумілевського) «Историко-статистическое описание Харьковской епархии», що була укладена в період його архієрейства в Харкові; видрукувано книгу у п'яти томах протягом 1852–1858 рр. У третьому томі («відділенні») видання є опис церковних старожитностей Охтирського та Богодухівського повітів станом на 1857 р. Наведено короткі описи слободи Котельви з її храмами, сіл Деревки, Млинки, Чернетчини тодішнього Охтирського повіту, слободи Рублівки, село Писарівку-Мар'їнське (тепер Мар'їне) – Богодухівського повіту[46]. У новітньому перевиданні цієї праці наявний перелік храмів Харківської єпархії на 1917 р., окрім уже зазначених населених пунктів в Богодухівському повіті, додатково подано інформацію про церкви в сс. Бригадирівці (не існує, знаходилась між Млинками і Шевченковим), Лихачівці, Матвіївці[47].

Нові економічні умови, що виникли в Російській імперії після реформи 1861 р., сприяли розвитку сільського господарства і капіталізації країни. Для збуту отримуваної як на підпри-

---

[39] Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено. Сочиненное Действительным Статским Советником и Кавалером Афанасием Шафонским. С четырьмя географическими картами. В Чернигове, 1786 года / Издал М. Судиенко. – К. : В Университ. Типогр., 1851. – XXII, 672 с., карты. – С. 12, 22, 636–640.

[40] Топографическое описание Харьковского наместничества с историческим предуведомлением о бывших в сей стране с древних времен переменах, взятым к объяснению Деяний и Хронологий из Татарской истории Баядур-Хана-Абулгадзи, Российской Истории Князя Щербатова, Начертания Европейской истории Готтфрида Ахеньалла, и Политической истории Самуила Пуффендорфа. – М. : в Типогр. Компании Типографической, 1788. – 171 с.

[41] Арандаренко Н. И. Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году / Н. И. Арандаренко. – Ч. I. – Полтава : в типогр. Губернск. Правл., 1848. – II, 192 с.; Ч. II. – Полтава : в типогр. Губернск. Правл., 1849. – IV, 384 с.; Ч. III. – Полтава : в типогр. Губернск. Правл., 1852. – II, 434, 48 с.

[42] Арандаренко Н. И. Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году. – Ч. III. – Полтава : в типогр. Губернск. Правл., 1852. – С. 94–98, 108–110.

[43] Маркевич Н. О народонаселении Полтавской губернии / Николай Маркевич. – К. : В Университет. типографии, 1855. – 52 с., 65 табл. – С. 11. – Табл. № 38.

[44] Маркевич Н. Реки Полтавской губернии / Николай Маркевич // Записки Императ. Русск. Географ. общества. – СПб. : в типогр. Имп. Академии Наук, 1856. – Кн. XI. – С. 337–461. – С. 408, 410.

[45] Там же. – С. 408, 410, 412, 439.

[46] Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 3-х т. / Филарет; [редкол.: А. Ф. Парамонов (пред.) и др.]. – Харьков : Изд-во «САГА», 2006. – Т. 1. – 332 с.

[47] Там же. – Т. 3. – 364 с.

ємствах, так і в сільських господарствах продукції, потрібний був найширший вихід держави на зовнішній ринок, що стимулювало модернізацію системи доріг, зокрема залізниць. Найближчою до Котельви залізничною станцією була Охтирка. У путівнику по залізницях Російської імперії під редакцією П. П. Семенова-Тянь-Шанського «Россия. Полное географическое описание нашего отечества» зустрічаємо згадку й про населені пункти Котелевщини – Котельву, Більськ, Лихачівку, Мар'їне, Рублівку[48].

Наслідком дослідження, проведеного статистичними установами Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, став випуск протягом 1880–1886 рр. восьмитомного видання «Волости и важнейшие селения Европейской России...». У третьому випуску цього видання за 1885 р. «Губернии Малороссийские и юго-западные: [Харьковская, Полтавская, Черниговская, Киевская, Волынская, Подольская]» під редакцією В. В. Звєринського містяться статистично-економічні й адміністративні відомості щодо Котелевської, Більської, Рублівської волостей, а також згадується у складі Васильцівської волості Полтавського повіту «селение Милорадово слобода владельческая при р. Ковжиже 143 двора, 2 церковно-приходских школы, 3 ярмарки»[49].

Первый выпуск II тома Сборника Харьковского Историко-Филологического Общества.

МАТЕРІАЛЫ

ДЛЯ ИСТОРІИ

КОЛОНИЗАЦІИ

И БЫТА

Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.

ХАРЬКОВЪ.
Типография К. Л. Счасни, Сумская улица, домъ № 1-й.
1890.

Титульна сторінка книги Д. І. Багалія «Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии». *Харьков, 1890.*

Важливі суто історичні, адміністративно-статистичні та краєзнавчі відомості про історичну Котелевщину є в ряді видань «Харьковского календаря» і літературно-науковому додатку до нього – «Харьковском сборнике», що з 1887 р. 12 років видавався Харківським статистичним комітетом[50].

У наукових працях відомого історика, археолога та краєзнавця, професора і ректора Імператорського Харківського університету, академіка Української академії наук, головного дослідника історії Слобідської України Дмитра Івановича Багалія також знаходимо відомості про Котелевщину. В роботі «Краткий исторический очерк торговли (преимущественно ярмарочной) в Харьковском крае» за 1888 р. зустрічаємо опис котелевських ярмарків[51]. У 1890 р. вийшла друком масштабна праця «Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии». В ній містяться відомості про перехід містечка Котельви від Гадяцького до Охтирського полку (цей перехід послугував надалі до віднесення Котелевщини до історичної території Харківської губернії, хоча територіально вона ближче до Полтави), опис ярмарків, відомості про села Бригадирівку, Деревки, Дем'янівку, Млинки, Лихачівку, Синолицівку, Писарівку, Півні[52].

[48] Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей / Под ред. П. П. Семенова, В. И. Ламанского. – Т. VII: Малороссия. – СПб.: изд. А. Ф. Девриена, 1903. – С. 160, 184, 188, 195, 319.

[49] Волости и важнейшие селения Европейской России. По данным обследования, произведенного статистическими учреждениями Министерства внутренних дел. – Вып. 3: Губернии Малороссийские и юго-западные / Составил ст. редактор В. В. Зверинский. – СПб., 1885. – 333 с. – С. 4–6, 39, 48, 54, 60, 63, 87.

[50] Напр.: Харьковский календарь на 1887 год (год пятнадцатый): в двух книгах / Издание Харьков. губ. Статистического Комитета; под ред. действ. члена-секретаря П. С. Ефименко. – Харьков : Типогр. Губернского правления, 1886. – 278 с.

[51] Багалей Д. Краткий исторический очерк торговли (преимущественно ярмарочной) в Харьковском крае в XVII и XVIII вв. / Д. Багалей. – Харьков : Типогр. Губернского Правления, 1888. – С. 11.

[52] Багалей Д. Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии. – Харьков : Типогр. К. Л. Счасни, Сумская улица, дом 1-й, 1890. – С. 148, 156, 170, 226, 340–341, 409.

Микола Федорович Сумцов (1854–1922). *Фото 1910-х рр.*

Цікаві краєзнавчі відомості зібрані у дослідженні відомого слобідського етнографа, професора М. Ф. Сумцова про Охтирський повіт, видрукуваному 1902 р. у Харкові «Очерки народного быта (Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду)». В цій праці окремий розділ присвячений тихій, просторій, заможній Котельві, опису побуту, поширенню ремесел, природі[53].

ОЧЕРКИ НАРОДНАГО БЫТА

(Изъ этнографической экскурсіи 1901 г. по Ахтырскому уѣзду Харьковской губерніи).

Профессора

Н. Ф. Сумцова.

151239

ХАРЬКОВЪ.
Типо-Литографія «Печатное Дѣло» Кн. К. Н. Гагарина, Клочковская—5.
1902.

Титульна сторінка праці М. Ф. Сумцова «Очерки народного быта». *Харьков, 1902.*

Чимало інформації містять матеріали подвірних переписів, проведених у Полтавській губернії в 1900 та 1910 рр. Серед відомостей про Зіньківський та Полтавський повіти є дані, що стосуються і сучасної Котелевщини[54]. В основному, це статистичні викладки стосовно кількості населення, соціальних станів, земельних угідь, розвитку господарства і промисловості регіону.

Досить інформативною є серія довідників із адміністративно-територіального поділу Полтавщини та Харківщини. Найдавнішими із них залишаються видані у 1862 р. «Список населенных мест по сведениям 1859 года» по Полтавській губернії[55] та «Список населенных мест по сведениям 1864 года» по Харківській губернії 1869 р.[56]

У 1887 р. Полтавським губернським із селянських справ присутствієм видрукувано «Список населенных мест Полтавской губернии», що містив згадку про ряд населених пунктів сучасної Котелевщини, більшість із яких на сьогодні вже не існують або є частинами чи кутками сучасних сіл, із збереженням історичної назви[57].

Після більшовицького перевороту 1917 р. на території України відбулися зміни в адміністративно-територіальному устрої. Для цього часу маємо довідники «Список волостей Украинской Социалистической Советской Республики» станом на 15.XI.1921 р., виданий Центральним статистичним управлінням у Харкові, згідно якого територія сучасного Котелевського району входить до Васильцівської, Більської волостей Полтавської губернії та

[53] Сумцов Н. Ф. Очерки народного быта (из этнографической экскурсии 1901 года по Ахтырскому уезду Харьковской губернии) / Н. Ф. Сумцов // Отдельный оттиск. – Харьков : Типо-Литография «Печатное Дело» кн. К. Н. Гагарина, Клочковская-5, 1902. – С. 12–16.

[54] Материалы подворной переписи Полтавской губернии в 1900 году. – Полтава : Электрич. типо-литография Д. Н. Подземского, 1905. – XII, 258 с.; Третья подворно-хозяйственная земская перепись в Полтавской губернии 1910 года. Характеристика мелких хозяйств в средних и относительных величинах. Полтавский уезд. – Полтава : Т-во Печатного Дела (тип. бывш. Дохмана), Александровская ул., 1913. – 80 с.

[55] XXXIII. Полтавская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 года / [обработан при Комитете Н. Штиглицом]. – СПб. : В типогр. Карла Вульфа, 1862. – XXXIII, 262 с., 1 л. ненум., 1 л. карт.

[56] XLVI: Харьковская губерния. Список населенных мест по сведениям 1864 года / [обработан при Комитете Н. Штиглицом]. – СПб., 1869. – 306 с.

[57] Список населенных мест Полтавской губернии / Изд. Полтав. Губерн. по крестьянским делам Присутствием в 1887 году. – Полтава : Типогр. Губернск. Правления, 1887. – X, 632, 48 с.

Котелевської, Рублівської волостей Харківської губернії[58]. «Адміністраційно-територіяльний Поділ У.С.Р.Р. при 3-х ступеневій системі врядування», складений Центральною Адміністраційно-Територіяльною комісією при ВУЦВК станом на 1 жовтня 1925 р. вперше зафіксував приналежність всіх котелевських територій до Полтавської округи[59].

Після введення нового адміністративно-територіального поділу території України на округи, Центральним Статистичним Управлінням при Раднаркомі України було складено статистичний опис округ за новими адміністративними межами. В серії видань «Матеріяли до опису округ УСРР» у 1926 р. побачив світ опис Полтавської округи, до якого було віднесено землі нинішнього Котелевського району[60].

На основі проведеного у 1926 р. Всесоюзного перепису населення у 1927 р. виходить з друку «Список залюднених місць Полтавської округи», до якого ввійшли і матеріали, що стосуються території сучасної Котелевщини з короткими статистичними відомостями[61].

У період з 1930 р. періодично виходили видання подібного типу. Вони відображали зміни у адміністративно-територіальному поділі країни, і Котелевщини зокрема. Серед них можемо вказати статистичний довідник «Нові адміністративні райони УСРР», виданий у Харкові 1930 р.[62], довідник «Райони УСРР» (1936 р.)[63], що містив короткі відомості про соціально-економічний розвиток різних територій України, у т. ч. і Котелевського району. У 1946 р. вийшов довідник «Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 р.», що мав загальний характер і містив відомості лише про склад Котелевського району у його тогочасному вигляді[64].

Проте, оскільки Котелевський район у своїх сучасних межах остаточно утворений у 1965 р., тому доцільно вказати, що вперше у повному складі населених пунктів він описаний у «Довіднику адміністративно-територіального поділу Полтавської області» станом на 1 жовтня 1965 р.[65] До речі, цей довідник мав чотири видання станом на 1960[66], 1965 та 1978[67] рр. Третє видання між 1965 і 1978 рр. поки що не віднайдене. Тривалий час остання його редакція була єдиним джерелом інформації подібного змісту.

Уже за часів незалежності в 2002 р. вийшло з друку підготовлене колективом відомих архівістів і краєзнавців Полтавщини В. Н. Жук, З. М. Суховської, В. В. Коротенка, Т. П. Пустовіта та З. П. Яненко двотомне видання «Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648–2002 рр.). Довідник із адміністративно-територіального поділу». Перший том книги розглядав історію вказаного питання за 1648–1941 рр.[68], а другий – за

[58] Список волостей Украинской Социалистической Советской Республики / УСРР. Центральное статистическое управление. – Харьков, 1921. – 34 с.

[59] Адміністраційно-територіяльний поділ У.С.Р.Р. при 3-х ступеневій системі врядування (за даними на 1 жовтня 1925 року) / Центральна Адміністраційно-Територіяльна Комісія. – Харків, 1925. – 110 с.

[60] Матеріяли до опису округ УСРР: Полтавська округа. – Харків, 1926. – V, 74 с.

[61] Список залюднених місць Полтавської округи за Всесоюзним переписом на 17 грудня 1926 року. – Харків, 1927. – 192 с.

[62] Нові адміністративні райони УСРР. – Харків : Держвидав «Господарство України», 1930. – XXX, 294 с.

[63] Райони УСРР: статистичний довідник. Т. 1. / [за ред. О. М. Асаткіна]. – К. : Вид-во «Народне господарство та облік», 1936. – XLVIII, 1196 с.

[64] Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ станом на 1 вересня 1946 року. – Вид. перше. – К. : Укрполітвидав, 1947. – 1062 с.

[65] Довідник адміністративно-територіального поділу Полтавської області станом на 1 жовтня 1965 року. – Вид. 2-ге. – Полтава : [Полтав. обл. друкарня], 1965. – 148 с.

[66] Довідник адміністративно-територіального поділу Полтавської області на 1 березня 1960 року. – Вип. 1. – Полтава : Полтав. обласне вид-во, 1960. – 122 с.

[67] Полтавська область: адміністративно-територіальний поділ на 1 січня 1976 року. – Харків : Прапор, 1978. – 232 с.

[68] Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648–1941 рр.). Довідник з історії адміністративно-територіального поділу [Ч.1] / Жук В. Н., Суховська З. М., Коротенко В. В., Пустовіт Т. П., Яненко З. П. – Полтава, Кременчук : Департамент поліграфії ПП «ЕНТ», 2002. – 206 с.

1943–2002 рр.[69] Цінність видання полягає у тому, що чи не вперше тут розглянуто саму історію адміністративно-територіального поділу історичної Полтавщини.

У 2012 р. побачило світ друге видання цього довідника, перероблене і доповнене, що змістовно й якісно відрізняється від попереднього. Згідно із цим виданням, Котелевський район станом на 2012 р. існував у складі однієї селищної ради (Котелевської) та 9 сільських рад[70].

Зупинимось дещо детальніше на огляді літератури наукового і краєзнавчого характеру, присвяченій території, що наразі входить до складу Котелевського району. Книги загального енциклопедичного характеру тут до уваги не беруться.

Імовірно, однією із перших друкованих праць, присвячених Котельві, є нарис уродженця слободи Г. С. Піхотинського «Слобода Котельва», видрукуваний у часописі «Харківські губернські відомості» за 1838 р.[71] У ньому наводяться природничі, історичні та певні статистично-економічні відомості про слободу.

ТРУДЫ КОММИССІИ
ПО ИССЛѢДОВАНІЮ
КУСТАРНЫХЪ ПРОМЫСЛОВЪ
Харьковской губерніи.
Выпускъ 3-й.
АХТЫРСКІЙ УѢЗДЪ.
ХАРЬКОВЪ.
1885.

Титульна сторінка дослідження О. Д. Твердохлєбова «Труды комиссии по изследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. Вып. 3: Ахтырский уезд». *Харьков, 1885.*

Одним із провідних дослідників Котелевського краю можна назвати відомого освітянина, педагога та уродженця Котельви О. Д. Твердохлєбова. У 1885 р. Харківським губернським земством у межах опису кустарних промислів Харківської губернії було видано його дослідження по Охтирському повіту. Крім, детального опису промислів у Котельві, Деревках, Млинках, автором укладений і географічний опис місцевості[72].

У 1888 р. в «Харківському збірнику», літературно-науковому додатку до «Харківського календаря», видрукувано одразу дві статті, присвячені Котелевщині. Це доволі розлога і краща на кін. XIX – поч. XX ст. стаття О. Д. Твердохлєбова «Котельва», де маємо не тільки докладні відомості про географічне положення й особливості краю, а й про історію та суспільно-економічний розвиток Котелевського поселення[73]. Дослідження полтавського археолога й етнографа І. А. Зарецького «Заметка о древностях Харьковской губернии Богодуховского уезда слободы Лихачевки»[74] подає географічний опис села та його округи, Розритої Могили (див. №№ 352, 353, 368, 369) та старовинних артефактів, знайдених на території села і в навколишніх курганах.

[69] Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1943–2002 рр.). Довідник з історії адміністративно-територіального поділу. Ч.ІІ / Жук В. Н., Суховська З. М., Коротенко В. В., Пустовіт Т. П., Яненко З. П. – Полтава : Полтав. літератор, 2002. – 384 с.

[70] Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648–2012 рр.): довідник з історії адміністративно-територіального поділу / Полтав. обл. рада; ДАПО; [редкол.: Білоус Г. П., Білоусько О. А., Гудим В. В. та ін.; упоряд. Васильєва Ю. О., Жук В. Н., Коротенко В. В. та ін.]. – 2-е вид., переробл. і доповн. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. – 400 с., 7 арк. вкл. карт.

[71] Пихотинский Г. С. Слобода Котельва // Харьковские губернские ведомости. – г. Харьков. – 1838. – № 27. – С. 3–4.

[72] Твердохлебов А. Д. Ахтырский уезд / А. Д. Твердохлебов // Труды Коммиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. – Харьков : Типогр. Окружн. Штаба, Немецкая, № 26, 1885. – Вып. 3. – С. 17–40.

[73] Твердохлебов А. Котельва / А. Д. Твердохлебов // Харьковский сборник / Под ред. чл.-секретаря В. И. Касперова. – Харьков : Типограф. Губ. Правления, 1888. – Вып. 2-й. – С. 113–130.

[74] Зарецкий И. Заметка о древностях Харьковской губернии Богодуховского уезда села Лихачевки / И. А. Зарецкий // Харьковский сборник / Под ред. чл.-секретаря В. И. Касперова. – Харьков : Типография Губернского Правления, 1888. – Вып. 2. – С. 229–246. – 2 табл.

У 1901 р. в листопадовому номері журналу «Киевская старина» з'явилася стаття О. М. Лазаревського «К истории Котельвы» про перехід сотенного містечка Котельви під час подій Північної війни із Гадяцького до складу Охтирського полку[75].

Першим серед суто краєзнавчих видань, що розповідає про історію Котелевщини від найдавніших часів і до XX ст., є «Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область», що вийшла друком 1967 р.[76] Книга стала наслідком кількарічних досліджень історії Полтавської області й є результатом багаторічної праці науковців та краєзнавців. Вона містить розділ, присвячений Котельві, який підготував І. Д. Білоцерківець[77], довідку про Котелевський район[78], короткі статті про населені пункти Більськ, Велику Рублівку, Деревки, Козлівщину, Малу Рублівку, Микілку, Милорадове, Михайлівку Першу[79]. Незважаючи на специфіку подання інформації у відповідності до радянської історичної традиції й ідеологічних настанов партійного керівництва, видання залишається доволі цінним джерелом за умови критичного підходу до поданих фактів.

Необхідно також зазначити, що видання «Історії міст і сіл» сприяло зруйнуванню стіни заборони на краєзнавство в Україні наприкінці 1960-х рр. Рядові громадяни, а згодом і журналісти почали ширше цікавитися місцевою історією, щоправда, тривалий час із поправкою на ідеологічні настанови і партійне спрямування таких досліджень.

Одним із першопрохідців котелевського краєзнавства можемо назвати Савву Миколайовича Шила (2.12.1893 р., Роменщина Полтавської губернії – 25.02.1983 р., смт Котельва Полтавської обл.). У 1909 р. він закінчив Котелевське двокласне сільське училище. Працював писарчуком, з 1912 р. – в системі поштового зв'язку, зв'язківцем у Котелевському поштовому відділенні, бухгалтером. Вийшовши у 1959 р. на пенсію, серйозно зайнявся краєзнавством. Працював у київських бібліотеках, листувався з архівами різних рівнів. Зібрав колекцію цікавих документів з історії Котелевщини та активно співпрацював із редакцією районної газети «Народна трибуна». З 1960 р. в газеті регулярно почали виходити його краєзнавчі розвідки на різну тематику й особливо цікаві на сьогодні відомості про Котельву до 1917 р. С. М. Шило є автором лекцій з історії районного відділу зв'язку, котелевської медицини. Вів активну пошукову роботу, листувався з воїнами-визволителями Котельви, був членом ініціативної групи зі створення у селищі громадського історичного музею (1960–1962 рр.) Рукописи робіт Савви Миколайовича зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. На жаль, могила краєзнавця на сьогодні вважається втраченою, ймовірно, він похований на Покрівському кладовищі Котельви[80].

Взагалі, місцеву районну газету «Народна трибуна» можна повноцінно вважати своєрідним краєзнавчим джерелом. Адже, починаючи з середини 1960-х рр. і до сьогодні майже в кожному номері на сторінках газети друкувалися і друкуються матеріали краєзнавчого характеру, авторами яких виступають не тільки фахівці-дослідники з різних міст України, а й місцеві краєзнавці М. А. Шило, Р. І. Шевченко, М. Д. Борисов, В. К. Костюк, М. В. Пшинка, П. П. Ляш, О. Ю. Ілюха, кореспонденти газети та інші пошановувачі місцевої історії і краєзнавства.

---

[75] Лазаревский А. К истории Котельвы / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1901. – Ноябрь. – Т. LXXV. – Год двадцатый. – С. 74–76.

[76] Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська область / АН УРСР; [гол. ред. кол.: Тронько П. Т., Бажан М. П., Білодід І. К. та ін.; ред. кол. тому: Буланий І. Т., Бардик Г. С., Бевзо О. А. та ін.]. – К. : Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1967. – 1028 с., іл.

[77] Там само. – С. 447–459.

[78] Там само. – С. 460.

[79] Там само. – С. 461–462.

[80] Особистий архів В. К. Костюка.

У 1983 р. у харківському видавництві «Прапор» вийшов путівник «Котельва» (автори Г. Д. Довгуша, Р. І. Шевченко, М. А. Шило), який, не зважаючи на пафосне ідеологічне забарвлення вміщеної інформації, все ж містить цінні історичні відомості[81]. 1987 р. вийшло друге видання путівника, доопрацьоване і доповнене[82].

Обкладинка путівника «Котельва». Автори Г. Д. Довгуша, Р. І. Шевченко, М. А. Шило. *Харків, 1983.*

Уже за часів незалежності України маємо потужний сплеск з підготовки і публікації краєзнавчої літератури на Котелевщині. Відбулося переосмислення поглядів та підходів до вивчення історії, відкрито широкому загалу раніше невідомі або замовчувані події і факти, що мали місце на території району. Невтомними дослідниками історії та об'єктів культурної спадщини краю є Василь Кирилович Костюк, Микола Васильович Пшинка, Олександр Юрійович Ілюха.

Костюк Василь Кирилович (4.10.1943 р., смт Котельва) – котелевський краєзнавець, поет, прозаїк, член Національної спілки журналістів України. Більше 40 років був журналістом районної газети «Народна трибуна». Визнаний знавець історії краю.

Пшинка Микола Васильович (11.12.1953 р., с. Козіївка Краснокутського району Харківської обл.). Закінчив Харківський державний університет імені О. М. Горького. З 1979 р. проживає на Полтавщині. Трудова діяльність завжди була пов'язана із галуззю освіти. Організатор районного музею історії освіти Котелевщини. Автор численних краєзнавчих публікацій у районній та обласній пресі, кількох книг.

Ілюха Олександр Юрійович (25.12.1991 р., смт Котельва). Закінчив історичний факультет Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка. Депутат Котелевської районної ради VII скликання. Активно і фахово займається дослідженням історії рідного краю. Автор кількох видань та десятка статей, присвячених минулому Котелевщини.

Так, до творчого і дослідницького доробку В. К. Костюка належать кілька краєзнавчих та історико-публіцистичних видань: «За брамою віків: нариси з історії Котелевщини» (2001)[83], «Від роду до роду: історико-краєзнавчий нарис» (2004)[84], «Котелевщина: нариси з історії» (2007)[85]. Підсумком та узагальненням багатьох років досліджень стала його книга «Край Дикого Поля: нарис з історії Котелевщини», що видана полтавським видавництвом «РІК» 2009 р.[86] 2015 р. у видавництві «АСМІ» побачило світ нове дослідження автора «Великий перелом (з історії Котелевщини 1917–1947 рр.): історичні нариси»[87]. У Котельві в 2016 р. видрукувано довідник «Куди, коли, як? З історії адміністративно-територіального поділу Котелевщини в 1654–2012 рр.», підготовлений у співавторстві з А. М. Шереметом[88].

---

[81] Довгуша Г. Д. Котельва: путівник. // Г. Д. Довгуша, Р. І. Шевченко, М. А. Шило. – Харків : Прапор, 1983. – 56 с., іл.

[82] Довгуша Г. Д. Котельва: путівник. // Г. Д. Довгуша, Р. І. Шевченко, М. А. Шило. – Вид 2-е, доопр. і доповн. – Харків : Прапор, 1987. – 100 с., іл.

[83] Костюк В. За брамою віків: нариси з історії Котелевщини / В. К. Костюк. – Котельва : Вид.-поліграф. підприємство «Друкар», 2001. – 48 с.

[84] Костюк В. Від роду до роду: історико-краєзнавчий нарис / В. К. Костюк. – Котельва, 2004. – 54 с.

[85] Костюк В. Котелевщина: нариси з історії / В. К. Костюк. – Полтава : ІнтерГрафіка, 2007. – 119 с.

[86] Костюк В. К. Край Дикого Поля: нарис з історії Котелевщини / В. К. Костюк. – Полтава : Вид-во «РІК», 2009. – 264 с.

[87] Костюк В. К. Великий перелом (з історії Котелевщини 1917–1947 рр.): історичні нариси / В. К. Костюк. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2015. – 97 с.

[88] Костюк В. Куди, коли, як? З історії адміністративно-територіального поділу Котелевщини в 1654–2012 рр. / В. Костюк, А. Шеремет. – Котельва, 2016. – 76 с.

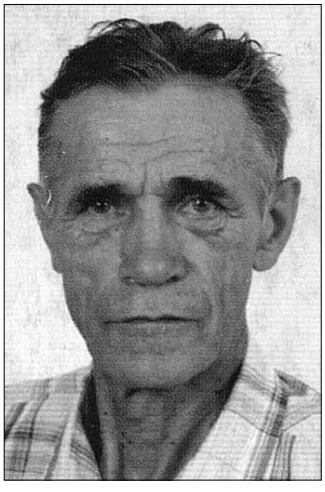

Василь Кирилович Костюк.
Фото 2016.

Микола Васильович Пшинка.
Фото 2018.

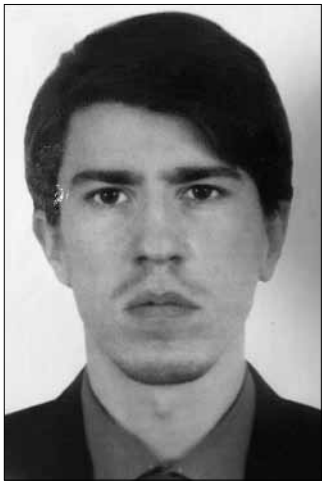

Олександр Юрійович Ілюха.
Фото 2017.

Обкладинки книг В. К. Костюка «Котелевщина: нариси з історії», «Край Дикого поля» та «Великий перелом (з історії Котелевщини 1917–1947 рр.): історичні нариси». *Полтава, 2007, 2009, 2015.*

У 2007 р. побачили світ два видання авторів-котелевців – А. І. Охріменка та В. В. Приймака «Котелевщина і котелевці в роки війни. 1941–1945 рр.»[89] та Б. А. Бойка «Ковпаківський лісопарк: путівник»[90].

У 2012 р. вийшли друком ще два дослідження, присвячені релігійним пам'яткам краю: «Історія Троїцького храму смт Котельви», де автором-упорядником виступає клірик Свято-Макаріївського кафедрального собору м. Полтави, священик Миколай Довганич[91], та робота

[89] Охріменко А. І. Котелевщина і котелевці в роки війни. 1941–1945 рр. / А. І. Охріменко, В. В. Приймак. – Полтава, 2007. – 36 с.: іл.

[90] Бойко Б. А. Путівник по Ковпаківському лісопарку / Б. А. Бойко. – Котельва, 2007. – 24 с.

[91] Історія Троїцького храму смт Котельви / Упоряд. священик Миколай Довганич, клірик Свято-Макаріївського кафедрального собору м. Полтави. – Полтава, 2012. – 24 с.

Обкладинка видання «Історія Троїцького храму смт Котельви». *Полтава, 2012.*

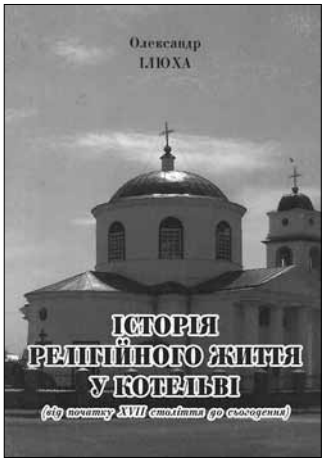

Обкладинки книг О. Ю. Ілюхи «Історія релігійного життя у Котельві (від початку XVII століття до сьогодення)» та «Котелевщина в роки радянсько-німецької війни (1941–1945)». *Полтава, 2012, 2015.*

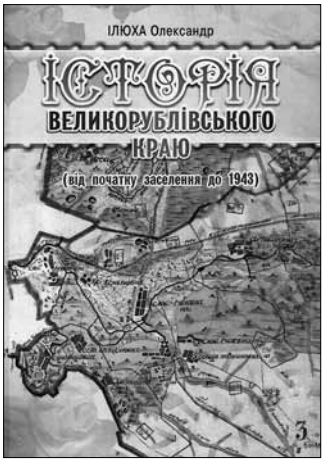

Обкладинка книги О. І. Ілюхи «Історія Великорублівського краю (від початку заселення до 1943 р.)». *Полтава, 2017.*

Обкладинка книги М. В. Пшинки «Котелевський край: природа, історія, люди». *Полтава, 2016.*

О. Ю. Ілюхи «Історія релігійного життя у Котельві (від початку XVII століття до сьогодення)»[92]. О. Ю. Ілюха також є автором ще двох краєзнавчих видань. У 2015 р. у видавництві «Полтавський літератор» видрукувано його книгу «Котелевщина в часи радянсько-німецької війни (1941–1945)»[93], в 2017 р. побачив світ нарис «Історія Великорублівського краю (від початку заселення до 1943 р.)»[94].

2016 р. у видавництві ТОВ «АСМІ» з'явився історико-краєзнавчий довідник «Котелевський край: природа, історія, люди», підготовлений М. В. Пшинкою[95]. Це перше видання такого типу, коли матеріали про історію краю від найдавніших часів і до сучасності, його природу, відомих людей району подано в формі

[92] Ілюха О. Історія релігійного життя у Котельві (від початку XVII століття до сьогодення) / Олександр Юрійович Ілюха. – Полтава : Видавець Шевченко Р. В., 2012. – 60 с., іл.

[93] Ілюха О. Котелевщина в часи радянсько-німецької війни (1941–1945) / Олександр Юрійович Ілюха. – Полтава : Полтавський літератор, 2015. – 196 с.: іл.

[94] Ілюха О. Історія Великорублівського краю (від початку заселення до 1943): [краєзнавчий нарис] / О. Ілюха. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2017. – 111 с.

[95] Пшинка М. Котелевський край: природа, історія, люди. Історико-краєзнавчий довідник / М. В. Пшинка. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2016. – 149 с.

Петро Якимович Гавриш (1956–2018). *Фото 2009.*

Обкладинки досліджень П. Я. Гавриша «Більська давнина» та «Більська минувшина». *Полтава, 2012, 2017.*

енциклопедичного довідника. Того ж року випущена окремою книгою монографічна розвідка з історії села Козлівщини, що належить перу С. П. Сарнавського «Від хуторів Кочубея до Козлівщини крізь призму віків»[96].

Помітний слід у краєзнавстві Котелевщини залишив доцент Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка, кандидат історичних наук, уродженець с. Більськ археолог П. Я. Гавриш (7.03.1956, с. Більськ Зіньківського, тепер Котелевського району – 25.10.2018, м. Полтава)[97]. Крім ведення археологічних досліджень на Більському городищі та в його окрузі, він активно пропагував на науковому й науково-популярному рівнях широкому загалові результати вивчення цього унікального комплексу[98], уклав кілька великих праць з історії рідного села, що помітно вирізняються з-поміж подібних досліджень, виданих про окремі населені пункти області[99].

Серед загальноукраїнських та видань обласного значення, в яких містяться відомості про Котелевський район, назвемо наступні. Перш за все, це – енциклопедичний довідник «Полтавщина», за редакцією А. В. Кудрицького, виданий у Києві 1992 р. Видання містить чимало матеріалів стосовно історії Котелевського району: статті про район, Котельву, довідки про археологічні пам'ятки – Більське городище, Скоробір, Розриту Могилу, річки Котелевку, Котельву, Мерло, Орєшню, Труханівку, матеріали з історії населених пунктів району[100]. До

[96] Сарнавський С. Від хуторів Кочубея до Козлівщини крізь призму віків / С. П. Сарнавський. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2016. – 139 с.

[97] Гейко А. В. Пам'яті Петра Якимовича Гавриша / А. В. Гейко // Археологія. – К., 2018. – № 4. – С. 157–158.

[98] Гавриш П. Поповнення краєзнавчих матеріалів про Більське городище у другій половині XIX – на початку XX ст. / Петро Гавриш // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / УК ПОДА; ПКМ; [редкол.: Волошин Ю. В., Киридон А. М., Мокляк В. О. та ін.]. – Полтава : Дивосвіт, 2011. – Вип. VI. – С. 88–100; Гавриш П. Я. Деякі дані про селітряне виробництво у Більську / П. Я. Гавриш // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М. та ін.; наук. і відп. ред. О. Б. Супруненко]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2013. – С. 63–66.

[99] Гавриш П. Я. Загадка стародавнього Гелона / П. Я. Гавриш, В. В. Копил. – 212 с.; Гавриш П. Більська давнина: нариси з історії села Більська на Полтавщині від часу заснування до 1917 р. / Петро Гавриш. – Полтава : Дивосвіт, 2012. – 276 с.; Гавриш П. Більська минувшина. Нариси з історії села Більська на Полтавщині 1917–1991 років / Петро Гавриш. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2017. – 539, 87 с.

[100] Полтавщина: енциклопедичний довідник / [за ред. А. В. Кудрицького]. – К. : «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана, 1992. – С. 64–65, 93, 181, 233, 384–388, 466, 528, 530, 532–533, 840, 867, 874, 992.

речі, співавтором статей, що стосуються району, крім полтавських дослідників, виступив В. К. Костюк.

У серії «Книга Пам'яті України: Полтавська область» 1996 р. вийшов з друку том 5 цього видання, де вміщені списки односельців, які загинули на фронтах Другої світової війни – жителів Котелевського, а також Кобеляцького і Козельщинського районів[101]. Редактором по Котелевському району виступив М. Д. Борисов.

Логічним продовженням цього видання став випуск «Книги Скорботи України: Полтавська область», що включає в себе списки мирних громадян, які загинули під час тимчасової гітлерівської окупації Полтавщини та в боротьбі з нацистами, остарбайтерів, котрі не повернулися до рідної оселі. У томі 1, виданому 2002 р., містяться і матеріали про Котелевський район[102]. Том 3, видрукуваний 2005 р., містить інформацію про полеглих у боях, померлих від ран та зниклих безвісти, похованих на території Полтавської обл. загиблих воїнів, про жертв війни та окупації й остарбайтерів, у т. ч. і по Котелевському району[103].

Титульна сторінка 5-го тому «Книги Пам'яті України: Полтавська область» зі списками жителів Котелевського району, які загинули на фронтах Другої світової війни. *Полтава, 1996.*

Значною подією у житті області став вихід у світ 2008 р. полтавського тому «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні»[104], який був підсумком кількарічної роботи з пошуку й увічнення пам'яті імен жертв цієї величезної трагедії українського народу. Багато матеріалів книги-меморіалу присвячені населеним пунктам Котелевського району. Однак в ході досліджень в районі під час підготовки до друку тому «Зводу пам'яток історії та культури» додатково виявлені і підтверджені документально факти смертей від голоду в ряді населених пунктів, що не потрапили до цього видання.

Цінним джерелом енциклопедичного характеру є два томи енциклопедії «Полтавіка» – том 9 (у двох книгах), присвячений темі образотворчого і декоративного мистецтва[105], а також том 12 з історії релігії і церкви на Полтавщині[106].

І, на закінчення цього огляду зазначимо, що у 2016 р. побачило світ масштабне видання, присвячене вшануванню учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС

[101] Книга пам'яті України. Полтавська область. – Т. 1: м. Полтава. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – 468 с.; Книга пам'яті України. Полтавська область. – Т. 5: Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район. – Полтава : Полтав. літератор, 1996. – 800 с.

[102] Книга Скорботи України. Полтавська область. – Т. 1: м. Полтава, Великобагачанський район, Гадяцький район, Глобинський район, Гребінківський район, Диканський район, Зіньківський район, Карлівський район, Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район, Кременчуцький район, Лохвицький район. – Полтава : Полтав. літератор, 2002. – 400 с.

[103] Книга Скорботи України. Полтавська область. – Т. 3. – Полтава : Полтав. літератор, 2005. – 824 с.

[104] Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Полтавська область / Упоряд. О. А. Білоусько, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. – Полтава : Оріяна, 2008. – 1200 с.

[105] Полтавіка. Полтавська енциклопедія: У 12 тт. – Т. 9: Образотворче мистецтво. Кн. 1: А – Л / [гол. ред. О. А. Білоусько; ред. кол.: О. А. Білоусько, О. М. Курчакова, О. М. Петренко та ін.]. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2015. – 755, CCXVI с.: іл., сх.; Полтавіка. Полтавська енциклопедія: У 12 тт. – Т. 9: Образотворче мистецтво. Кн. 2: М – Я / [гол. ред. О. А. Білоусько; ред. кол. О. А. Білоусько, О. М. Курчакова, О. М. Петренко та ін.]. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2015. – 859, CCCLXXXVIII с.: іл., сх., табл.

[106] Полтавіка. Полтавська енциклопедія: У 12 томах. – Т. 12: Релігія і церква / [гол. ред. О. А. Білоусько; ред. кол.: Ю. М. Варченко, А. М. Киридон, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт, В. М. Ханко, С. В. Хорєв]. – Полтава : Вид-во «Полтавський літератор», 2009. – 756, XL с.

Обкладинка книги «Чорнобиль–30: Книга слави і пам'яті. Полтавська область». *Полтава, 2016.*

і пам'яті жертв Чорнобильської катастрофи «Чорнобиль–30: Книга слави і пам'яті. Полтавська область»[107]. Книга, крім загальних відомостей про катастрофу, містить і поіменні списки з біографічними даними учасників ліквідації наслідків аварії, також у ній висвітлено заходи із увічнення їх пам'яті, у т. ч. і на території Котелевського району.

Пропоноване увазі читача видання з серії «Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Котелевський район» є результатом праці 50 науковців-авторів, що почалася понад 30 років тому – у вересні 1982 р. як державна програма, якою передбачався пошук, дослідження та фіксація об'єктів культурної спадщини країни. Наразі маємо томи-випуски, присвячені об'єктам природничої, археологічної та історико-культурної спадщини Великобагачанського (2010)[108], Гадяцького (2013)[109], Глобинського (2014)[110], Диканського (2011)[111], Козельщинського (2015)[112], Лохвицького (2012)[113], Новосанжарського (2007)[114], Оржицького (2015)[115], Пирятинського (2013)[116], Решетилівського (2010)[117], Семенівського (2013)[118], Чорнухинського (2017)[119], Шишацького (2017)[120] районів та колишньої Комсомольської (Горішнєплавніської) міської ради (2008) Полтавської області[121]. Котелевський район виступає наступним за чергою.

А. М. Скирда

[107] Чорнобиль-30. Книга слави і пам'яті. Полтавська область / Упорядники О. А. Білоусько, Т. П. Пустовіт. – Полтава : Копіцентр, 2016. – 1256, CLXXXIV с.: іл.

[108] Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Великобагачанський район. – Полтава : Полтав. літератор, 2010. – 204 с.: іл.

[109] Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Гадяцький район. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2013. – 775 с.: іл.

[110] Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Глобинський район. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2014. – 707 с.: іл.

[111] Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Диканський район. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2011. – 360 с.: іл.

[112] Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Козельщинський район. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2015. – 544 с.: іл.

[113] Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Лохвицький район. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2012. – 440 с.: іл.

[114] Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Новосанжарський район. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2007. – 178 с.: іл.

[115] Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Оржицький район. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2015. – 400 с.: іл.

[116] Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Пирятинський район. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2013. – 412 с.: іл.

[117] Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Решетилівський район. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2010. – 214 с.: іл.

[118] Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Семенівський район. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2013. – 396 с.: іл.

[119] Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Чорнухинський район. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2017. – 352 с.: іл.

[120] Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Шишацький район. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2017. – 372 с.: іл.

[121] Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Комсомольська міська рада. – Київ; Полтава : Полтав. літератор, 2008. – 148, 4 с., іл.

Об'єкти природи та культурної спадщини Котелевщини

Загалом, на території Котелевського району виявлено більше 550 різноманітних об'єктів: природоохоронних, археологічної, історичної й інших видів культурної спадщини. Деякі із них є комплексними – відносяться до категорій «пам'ятки архітектури та історії», «археології та історії», «історії, історії науки і техніки» та ін.

Природничі об'єкти та пам'ятки природи

Найперше, коротко охарактеризуємо природничі об'єкти та пам'ятки природи Котелевського району і звернімося до історії створення його природно-заповідної мережі. Принагідно (принаймні, у посиланнях) згадаємо про фахову і науково-популярну літературу з цього питання.

Згідно геоботанічного районування Котелевщина входить до складу Лівобережно-придніпровської підпровінції Східно-Європейської провінції Європейсько-Сибірської Лісостепової області Роменсько-Полтавського геоботанічного округу Дикансько-Котелевського геоботанічного району[122]. Із природних екосистем найбільші площі займають ліси (соснові, мішані, широколистяні), значні площі – заплавні комплекси (луки, болота, вільшняки, водойми), найменші – степи. Розорані землі складають 54% площі району.

Станом на 01.01.2018 р. природно-заповідна мережа Котелевського району включає 18 територій та об'єктів, один із них (Ковпаківський лісопарк – парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва) має загальнодержавне значення, решта 17 – місцевого. Останні відносяться до таких категорій, як заказники: ландшафтні («Садочки», «Великий і Малий лиман»), ботанічні («Скоробір», «Підварівський», «Борівський», «Приворсклянський»), гідрологічні («Дубове», «Любка», «Малорублівський»), орнітологічний («Лабурівський»); пам'ятки природи: ботанічні («Дуб черешчатий» у с. Деревки, урочище «Дуби», «Барвінкова гора»), комплексна («Розрита могила»); заповідні урочища («Колода», «Зіньківщина», «Крупицьке»). Заповідні об'єкти займають в цілому 1858,12 га, що складає 2,34% від площі району. Низький показник зумовлений тим, що більшість заповідних територій мають малу площу (від 2 до 60 га). Найбільші площі займають ландшафтні, деякі гідрологічні заказники та заповідні урочища.

Природно-заповідна мережа району репрезентує різноманітність флори і фауни різних типів лісів (широколистяних, соснових, мішаних, вільхових), лучно-степових екосистем і значні площі заплавних комплексів (луки, болота, водойми). Раритетний фонд природно-заповідної мережі району включає 73 види вищих судинних рослин і близько 190 видів тварин[123].

На сьогодні лише на території Котелевського району виявлена верба Старке – зникаючий євразійський вид на південній межі ареалу[124]. Тут зростають також такі рідкісні

Деревки, с. Пам'ятка природи «Дуб черешчатий». *Фото 2017.*

[122] Геоботанічне районування Української РСР / [відп. ред. А. І. Барбарич]. – К. : Наукова думка, 1977. – С. 177.

[123] Регіональна екомережа Полтавщини / [під заг. ред. О. М. Байрак]. – Полтава : Верстка, 2010. – С. 117–118.

[124] Байрак О. М. Атлас рідкісних і зникаючих рослин Полтавщини / О. М.Байрак, Н. О. Стецюк. – Полтава: Верстка, 2005. – С. 58.

Камінне, с. Сірий журавель.
Фото А. М. Скирди, 2018.

види, як шафран сітчастий, горицвіт весняний, брандушка різнокольорова, сон чорніючий, рябчики руський і малий, представники родини Зозуленцевих (плодоріжка болотна, зозульки Фукса та м'ясочервоні, коручка чемерникоподібна, зозулині сльози яйцеподібні, любка дволиста) та інші. Серед раритетних видів тварин у межах району зустрічаються лелека чорний, журавель сірий, пугач, нетопир Натузіуса та нетопир-карлик, підорлики великий і малий, горностай, видра річкова, змієїд та ін.

Серед усіх районів Полтавської області Котелевський має найбільший відсоток лісистості – 21,1%. То ж невипадково переважна більшість заповідних територій підпорядкована лісництвам (Борівському, Рублівському, Котелевському та Руднянському).

Ще наприкінці XIX ст. ботанік А. М. Краснов – учасник експедиції з природничо-історичного дослідження Полтавської губернії під керівництвом професора В. В. Докучаєва, зазначав, що одним із небагатьох місць на теренах Полтавщини, де формація борової тераси розвинута нормально, є казенні ліси поблизу с. Милорадове[125]. До нашого часу на території Котелевського району збереглися залишки саме природних соснових лісів.

Історія створення заповідної мережі в районі розпочинається з 1975 р., коли Постановою колегії Держкомітету Ради Міністрів УРСР з охорони природи № 22 від 26 липня 1975 р. на площі 196 га було створено парк-пам'ятку садово-паркового мистецтва – Ковпаківський лісопарк. У тому ж році рішенням Полтавського облвиконкому № 531 від 13 грудня було взято на облік один із найстаріших дубів Полтавщини, що росте у с. Деревки, вік дерева – близько 600 років. У 1979 р. з метою збереження рідкісних видів і ландшафтів борової тераси р. Ворскли був створений ботанічний заказник «Борівський» на площі 50 га. Оптимізація природно-заповідної мережі району шляхом поповнення новими, різноманітними за призначенням, цінними природними об'єктами починається на поч. 90-х рр. XX ст. У цей час полтавськими вченими разом із науковцями Міжвідомчої комплексної лабораторії наукових основ заповідної справи НАН України та Мінекобезпеки України під керівництвом доктора біологічних наук Т. Л. Андрієнко були проведені комплексні дослідження[126]. Їх результатом стало створення на Котелевщині ще 12 нових природно-заповідних об'єктів: 6 заказників, 3 пам'яток природи та 3 заповідних урочищ. Наймолодшим за датою заснування (2003 р.) та найбільшим за площею (383,1 га) заповідним об'єктом краю є ландшафтний заказник «Великий і Малий лиман». Цікаво, що ще з 1-ої пол. XX ст. різноманітні природні комплекси, розташовані на цій території, привертали увагу дослідників-ботаніків і зоологів: В. В. Стахорського (1915); В. Ф. Ніколаєва (1918); М. І. Гавриленка (1913–1930, 1947–1958); Б. О. Голова, Ю. К. Товкача (1939–1940); Д. С. Івашина (1947).

[125] Краснов А. Н. Материалы для флоры Полтавской губернии: Результаты флористических исследований Полтавской губернии. – Харьков: В Университетской Типографии, 1891. – 116 с. – С. 28-29.

[126] НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 01-115. – Арк. 57–64; Еталони природи Полтавщини. Розповіді про заповідні території / [під заг. ред. О. М. Байрак]. – Полтава : Верстка, 2003. – С. 30–31.

Ковпаківський лісопарк – парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва. *Фото А. М. Скирди, 2017.*

Оптимізація природно-заповідної мережі Котелевського району передбачає інтеграцію за рахунок об'єднання існуючих заповідних територій в єдину – регіональний ландшафтний парк (РЛП) «Котелевський» – важливий біоцентр Ворсклянського екологічного коридору. Перспективний РЛП буде займати частину заплави р. Ворскли в її середній течії з прилеглими правобережними та лівобережними ділянками (близько 10 тис. га). Ця територія характеризується високою залісненістю в межах регіону (близько 20%) і включає різноманітні лісові ценози: широколистяні ліси (кленово-липово-дубові на правобережних схилах – ботанічна пам'ятка природи «Барвінкова гора»), соснові ліси (на лівому березі віком близько 100 років – парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва «Ковпаківський»), заплавні тополеві, вербові ліси та унікальні степові ділянки, розташовані на стародавніх валах у Більську і в ботанічному заказнику «Скоробір», а також лучно-болотяні комплекси (заповідні урочища «Колода», «Зіньківщина») та водойми. Ця територія відома також як величезне скупчення історико-археологічних об'єктів навколо величного Більського городища.

Перспективними заповідними ділянками є балка в околицях с. Сидоряче з фрагментами лучного степу, де зростають червонокнижний шафран сітчастий і регіонально рідкісний гіацинтик блідий, а також лісовий і лучний масиви в околицях с. Ковалеве на межі з Харківською областю, в яких зустрічаються раритетні види (любка дволиста, зозульки м'ясо-червоні, косарики тонкі, рябчик малий, занесені до Червоної книги України, та лікарські рослини оман високий, перстач прямий, родовик лікарський, що знаходяться під охороною на Полтавщині)[127].

О. В. Халимон

Об'єкти археологічної культурної спадщини

Найчисельнішими за кількістю відомих та виявлених на сьогодні об'єктів на території району є пам'ятки археологічної культурної спадщини. З-поміж них наявні кілька широко знаних в Україні і світі комплексних пам'яток національного значення, чимало місцевого. Це, перш за все, Більське городище – феноменальне скупчення старожитностей ряду епох – доби бронзи, скіфського часу та пізнього середньовіччя, грандіозні майдани Великий Скоробір і Розрита Могила, Лихачівське поселення доби бронзового віку та скіфського часу, численні курганні могильники, мезо-неолітичні стоянки, селища скіфської доби і черняхівської культури, Котелевське городище І тощо.

[127] Байрак О. М. Природно-заповідний фонд Котелевщини: буклет / О. М. Байрак, Н. О. Стецюк, З. Ф. Гапон. – Полтава: Верстка, 2003. – 6 с.

Підготовка археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури України. Полтавська область» викликала проведення суцільних за своїм характером розвідок і моніторингових обстежень, котрі значною мірою охопили територію району впродовж 1989, 2000–2003, 2009–2011, 2016–2018 рр. Їх наслідки, разом із результатами наукових і рятівних археологічних досліджень останнього часу, а також історіографічним аналізом робіт дослідників минулих століть, дозволяють охарактеризувати стан вивчення і загальний склад старожитностей на цій ділянці середньої течії р. Ворскли та її межиріччя з Пслом.

Історія вивчення. Доволі багата на факти досліджень історія вивчення археологічних об'єктів території сучасного Котелевського району охоплює період більше 230 років. Упродовж цього часу виділяються два досить тривалі та сучасний етапи в їх проведенні, що отримали назви: донауковий (до поч. 3-ї чв. XIX ст.); накопичення джерел і відомостей про археологічні об'єкти (3-я чв. XIX – сер. XX ст.), а також – обстежень систематичного характеру, наукових та науково-рятівних робіт переважно на Більському городищі й у зонах новобудов його широкої округи (60-ті рр. XX ст. – поч. XXI ст.).

Розгортанню наукових досліджень об'єктів найдавнішої культурної спадщини передував донауковий етап або передісторія вивчення й накопичення знань про археологічні пам'ятки різних епох. Для території району маємо надзвичайно давню згадку про значний у майбутньому археологічний об'єкт краю. Це повідомлення про лісостепове місто Гелон, з яким із поч. XX ст. дослідники пов'язують грандіозне Більське городище. Така інформація належить «батьку» європейської історичної науки Геродоту з Галікарнасу. У V ст. до н. е. він описав (за свідченням очевидця й інформатора – грецького купця) місто будинів та гелонів з дерев'яними стінами довжиною у 30 стадій, святилищами, статуями і жертовниками, відзначив наявність на ньому еллінських торговців та проведення свят на честь бога Діоніса[128]. З приводу цих свідчень Геродота існує чималий перелік фахових і суто краєзнавчих праць ряду дослідників, найповніший огляд яких опублікований[129]. Дещо пізніше про вже неіснуюче на той час «місто» згадували в географічних працях Помпоній Мела (бл. 44 р. н. е.) і Стефан Візантійський (2-га – 3-тя чв. VI ст.), а Клавдій Птолемей у II ст. н. е. повідомляв про плем'я бодинів (будинів) і гору Бодин, що на той час уже стали надбанням історії[130].

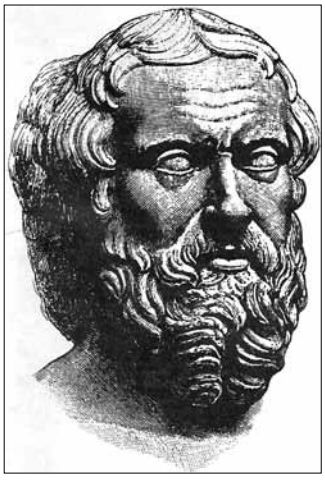

Геродот з Галікарнасу (бл. 484 – після 425 рр. до н. е.). *За римською копією бюсту II ст. до н. е.*

Літописні згадки про давньоруські населені пункти для території району відсутні. В літописах між 1171 та 1184 рр. йдеться про рейди новгород-сіверських князів за Ворсклу і Мерлу задля запобігання половецьким нападам[131]. Згадка серед маєтностей сина Мамая Мансур-Куята (Глинського) населеного пункту Глиниці дозволяє припустити локалізацію останньої на місці роменсько-давньоруського й золотоординського часу комплексу пам'яток у сучасному с. Глинське

[128] Геродот. Історія в дев'яти книгах / Перекл., передм. та прим. А. О. Білецького. – К. : Наукова думка, 1993. – IV, 108–109.
[129] Гавриш П. Я. Загадка стародавнього Гелона / Петро Гавриш, Валерій Копил. – Полтава : Дивосвіт, 2010. – С. 54–90.
[130] Латышев В. В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе / В. В. Латышев // Вестник древней истории. – М., 1948. – № 1. – С. 276; № 2. – С. 235; № 3. – С. 318.
[131] Моргунов Ю. Ю. Посульская граница: этапы формирования и развития / Ю. Ю. Моргунов; ИА РАН. – Курск, 1998. – С. 92.

Зіньківського району[132], поряд із південно-західною межею Котелевщини[133]. Наведені вище короткі повідомлення саме й є першими фактами в історіографії найдавнішого заселення порубіжного Поворскля, виступаючи відправними точками у вивченні археологічних пам'яток мікрорегіону.

Чи не першим етапом ознайомлення з об'єктами стародавньої культурної спадщини прикордоння Речі Посполитої та Московії стали уявлення порубіжного населення і переселенців про кургани (могили) попередніх епох, що з'явилися за пізнього українського середньовіччя здебільшого внаслідок поширення скарбошукацтва, котре охопило пустки знелюднених через татарські набіги уходів наприкінці XVI ст.[134] У 1-й – 3-й чв. XVII ст., особливо з поширенням селітроваріння, пошуки в курганах дорогоцінностей ватагами полишених напризволяще в міжсезоння робітників-селітроварів – вихідців із Речі Посполитої з одного боку, а дещо пізніше – московськими служилими людьми з іншого – були доволі поширеним явищем[135]. Тому дослідники вважають за наймасштабніше саме пограбування курганних некрополів округи Більського городища XVII ст.[136]

Отже, існування скупчень курганів і давніх укріплень неподалік Більська, величезних курганних насипів у лівобережному Поворсклі викликало інтерес, перш за все, у промисловиків[137], як до потенційних об'єктів під розробку на селітру. Це й засвідчили польські документи поч. XVII ст.

Уважається, що в кін. XVI – на поч. XVII ст. першим із розроблених на селітру виявився грандіозний поховальний насип заввишки більше 15 і діаметром понад 100 м у складі курганного некрополя сучасної Розритої Могили. Пізніше селітряне виробництво було перенесене до околиць с. Більська[138]. Так, 12 серпня 1613 р. у джерелах фігурує позов на «гвалтовне захоплення» М. і Ю. Вишневецькими земель «Глинщини», що належали Ф. і Ю. Проскурам: «... і там три могили Скоробір розкопав, наробив з неї селітру і землі забрав»[139]. У судових документах згадується «розпис про скопування гори, що Скоробір зветься»[140]. Ця

[132] Кулатова І. М. Дослідження Глинського археологічного комплексу / І. М. Кулатова, А. В. Гейко, Т. В. Золотницька, К. М. Мироненко, О. Б. Супруненко // АВУ 1997–1998 рр.: зб. наук. ст. / ІА НАНУ; [за ред. Козака Д. Н., Гаврилюк Н. О.]. – К., 1998. – С. 91–92; Золотницька Т. М. Глинський курганний некрополь / Золотницька Т. М., Супруненко О. Б. // ПАЗ–1999: зб. наук. пр. до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень / ІА НАНУ; УК ПОДА; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава: Археологія, 1999. – С. 188–211; Глинський археологічний комплекс: середньовічна перлина Полтавщини: буклет / Авт. тексту Пуголовок Ю. О.; УК ПОДА; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ». – Полтава : Гротеск, 2014. – 6 с.

[133] Супруненко О. Б. Про давньоруські центри Нижнього Поворскля / Супруненко О. Б. // АЛЛУ. – Полтава, 1999. – № 1 (5). – С. 24–25.

[134] Супруненко О. До питання про пограбування курганів на Полтавщині за козацької доби / Олександр Супруненко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. / ЦП НАНУ і УТОПІК; [відп. ред. Д. Я. Телегін]. – К., 2000. – Вип. 9. – С. 87–91.

[135] Супруненко О. Б. Кургани поблизу с. Солонці на Нижньому Пслі / Супруненко О. Б.; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [відп. ред. Козак Д. Н.]. – Київ; Полтава : Вид-во «Гротеск»; ВЦ «Археологія», 2007. – (Сер.: Старожитності околиць Комсомольська, част. V). – С. 122.

[136] Каравайко Д. В. Селитроварение на Полтавщине (в свете новейших археологических раскопок на Бельском городище) / Д. В. Каравайко, С. А. Скорый, В. В. Приймак; ИА НАНУ; ИКЗ «Бельск»; [Козак Д. Н. (науч. ред.), Супруненко А. Б. (отв. ред.)]. – Полтава : Полтав. литератор, 2008. – С. 13; Кулатова І. М. Кургани скіфського часу західної округи Більського городища / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [відп. ред. С. А. Скорий]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2010. – С. 17.

[137] Супруненко О. Б. Селітроварницький стан на Більському городищі / Супруненко О. Б., Шерстюк В. В., Пуголовок Ю. О.; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [відп. ред. С. А. Скорий]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2010. – С. 82–84.

[138] Андрієнко В. П. Майдани і майдановидні споруди України / В. П. Андрієнко // Вісник Харківського державного університету. – Харків, 1971. – № 62. – Вип. 5. – С. 65–76.

[139] Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statustycznum. – T. 10: Ziemlie Ruskie. Ukraina. Kijów-Broclaw / Dzial II-gl opisane przez A. Jablonovskiego // Źródła dziejowe. – Warszava : Sklad glówny w Księgarni Gebethnera i Wolffa, 1894. – T. XXL. – S. 181–182.

[140] Ibid. – S. 182.

Басейн Ворскли і територія сучасного Котелевського району на Карті України Г. Л. де Боплана. *1650.*

дата вважається першопочатком селітроварництва на Полтавщині. Роботи промисловиків на Скороборі та в його окрузі продовжувалися і в 1618 р.[141], а до 1622 р. були згорнуті за очільника «Селітряної держави» на Лівобережжі Дніпра, королівського комірника Бартоломея Обалковського, перемістившись на зольники й вали Західного укріплення Більського городища[142]. Надалі в офіційних документах назва Скоробір використовувалася лише як топонім. Наприклад, у 1632 р. мова йшла про місцевість біля кургану Скоробір, де заборонялося видобувати селітру[143].

Утворений внаслідок промислової розробки на селітру майдан Розрита Могила став відомий за свідченнями джерел з 2-ї чв. XVII ст. Так, він згадується під 1627 р. у «Книге Большому Чертежу» як «Разрытый курган на Муравской дороге» у межиріччі Мерли і Мерчика[144].

З-поміж здавна заселених у басейні Ворскли вважався населений пункт Більськ, а разом із ним і сусідній Глинськ, що позначені на карті французького фортифікатора та картографа на службі у польського короля Гійома Левассера де Боплана (бл. 1600–1673)[145]. Офіцер, який 17 років провів в Україні[146], добре знав її географію, слухав розповіді козаків про місцеві пам'ятки, відзначав на картах кургани та городища. Можливо, він мав інформацію про стародавні вали і рови поблизу Більська, принаймні, на одній зі своїх спеціальних карт відзначив скупчення великих курганів біля цього села, які публікатор цієї карти вже на поч. XX ст. доповнив ще й контурами Великого Більського укріплення[147].

Поодинокі згадки про появу поселень із ознаками майбутніх пам'яток старовини в мікрорегіоні – валами та ровами – припадають на сер. XVII ст. Зокрема, в кін. 1652 р. Котельва називається разом із Зіньковом і Куземином у числі «литовських» міст. Під 1653–1654 рр. відомі чолобитні станичників м. Вольного з повідомленням про те, що на шляху до Колонтаєвої гаті литовські люди збудували місто на р. Котельві. І з цього часу відомості про Котельву регулярно відкладалися в історичних документах Речі Посполитої та Московської держави[148].

---

[141] Ibid. – S. 252.

[142] Супруненко О. Б. Селітроварницький стан на Більському городищі / Супруненко О. Б., Шерстюк В. В., Пуголовок Ю. О. – С. 62.

[143] Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссиею для разбора древних актов. – К. : в Университет. типогр., 1876. – Часть VI. – Т. I. – С. 486–488.

[144] Книга Большому Чертежу / Подг. к печ. и ред. К. Н. Сербина; Лен. отд. Ин-та истор. АН СССР. – М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – С. 63.

[145] Боплан Г. Л. де. Опис України / АН УРСР; Археогр. коміс.; Ін-т істор.; Ін-т суспільн. наук; Укр. НІ Гарвард. ун-ту; [перекл. з фр. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк; ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.), Г. В. Боряк, Я. Р. Дашкевич та ін.]. – К. : Наукова думка, 1990. – Карта; Падалка Л. В. Карта Боплана о заселении Полтавской территории во второй четверти XVII века / ПУАК. – Полтава : Т-во Печат. Дела (тип. быв. Дохмана), 1914. – Карта.

[146] Боплан Г. Л. де. Описание Украйны / Г. Л. де Боплан. – СПб., 1832. – С. 2.

[147] Кордт В. А. Материалы по истории русской картографии / В. А. Кордт. – К., 1910. – Вып. 2. – Карта 32.

[148] Акты Московского государства, изданные Императорской академией наук; [под ред. Н. А. Попова]. – Т. II: Разрядный приказ. Московский стол. 1635–1659. – СПб. : Типогр. Император. акад. наук, 1894. – № 467, 492, 509, 574. – С. 290, 303, 315, 358; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комис-

Що стосується найбільш масових поховальних пам'яток давнини, то першими почали згадувати про наявність курганів вздовж берегів Ворскли та її приток укладачі документів московських приказів, зазначаючи останні як орієнтири, межові знаки чи потенційні місця для розробки на селітру.

Наявні повідомлення й про виникнення містечка Рублівки 1675 р., про що свідчать дані «Экстракта о Слободских полках 1734 г.». У «Смотренной книге» міст Охтирського полку в Рублівці значаться 433 мешканці. Місто «на низькому місці ставлене, оточене острожним дубовим тином і з трьох сторін р. Мерлою. Під мостом через річку була влаштована млинарна гребля і великий млин Охтирського монастиря». У розписі містечка Рублівки значиться, що те лежить на [пра]вому березі р. Мерла, «з московського боку від міста знаходиться степ». Між іншим, зберігся наказ полковнику В. Г. Ронорту послати до Рубліва 1689 р. «капітана із солдатами, щоб <...> ворота заперти і відремонтувати гатку й міст через річку»[149].

Самійло Васильович Величко (бл. 1670 – після 1728).
Портрет М. Підгорного, 1993.

Неодноразово Котельва, Рублівка, річки Котелевка і Мерла, деякі населені пункти майбутнього району потрапляли на сторінки «Літопису» Самійла Величка (бл. 1670 – після 1728)[150] – найбільш монументального твору часу становлення української історичної науки. Так, степові простори за Мерлою згадуються у зв'язку із походом польських військ і реєстровців у пошуку козаків Полторакожуха восени 1646 р. та загибеллю багатьох учасників цієї операції від ранніх холодів[151].

Під 1668 р. С. Величко повідомляє про переселення в бік дещо пізніше осадженої Рублівки за репресій І. Брюховецького з правого берега Ворскли його супротивників[152], представників чернігівського і ніжинського воєвод[153]. Того ж

сиею. – СПб : типогр. братьев Пантелеевых, 1878. – Т. 10. Доп. к III-му тому: Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великой Россиею. 1653–1654 / Изданы под ред. Г. О. Карпова. – № 4. – Стлб. 239–240; Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. – М. : Типо-литография Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1901. – Книга двенадцатая: Документы разрядного приказа. Новгородского и Белгородского столов. – Стлб. 358; Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. Книга тринадцатая: Документы разрядного приказа. Белгородский стол. – М. : Типо-литогр. Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1903. – Стлб. 629, 703.

[149] Линда М. Исторические предания о с. Рублёвке Богодуховского уезда / М. Линда // Сборник Харьков. Истор.-филолог. общества. – Харьков, 1896 – Т. 8. – С. 314; Багалей Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Исследование Д. И. Багалея; Изд. ИОИДР при Москов. ун-те. – М. : в Университет. типогр. (М. Катков), 1887. – С. 544–545; Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) в XVI–XVIII столетии / изд. Истор.-филолог. общества, состоящего при Императ. Харьков. ун-те; [собр. в разн. архивах и редактир. Д. И. Багалеем]. – Харьков, 1886. – С. 137; Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ. / [сост. Д. И. Багалей]. – Харьков : Типография К. Л. Счасни, 1890. – С. 148, 170; Волис В. Очерк истории Ахтырского слободского казачьего полка (XVII–XVIII) / В. Волис; Харьков. частн. музей гор. усадьбы. – Харьков, 2007. – С. 172–173.

[150] Величко Самійло. Літопис / Самійло Величко; [перекл. з книжн. укр. мови Валерій Шевчук]. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 1. – С. 78, 79, 81, 285, 286; Т. 2. – С. 301.

[151] Величко Самійло. Літопис. – Т. 2. – С. 301.

[152] Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке / составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии войска Запорожского, 1720; Издана Временной комиссией для разбора древних актов. – К. : в Лито-типограф. Заведении Иосифа Вальнера, 1851. – Т. II. – С. 161, 521–522.

[153] Величко Самійло. Літопис. – Т. 1. – С. 79.

року повідомлялося про облогу князем Г. Г. Ромодановським Котельви, відступ останнього у зв'язку із походом П. Дорошенка і зайняття фортеці[154].

Найбільш цікавим у плані нашого дослідження є повідомлення під 1682 р. про розмежування між володіннями коломацьких, котелевських та рублівських мешканців із позначенням межі «від Скельського Городища і від річки Ворскли на вершину річки Котелевки і на Виварену могилу, а від тієї могили на стару грузьку гатку на Мерлі» (поряд із якою й споруджена 1675 р. Рублівська фортеця), де містяться відомості, принаймні, про три об'єкти культурної спадщини. В цьому ж повідомленні згадується і про заснування села Лихачівки із поселеннями в окрузі[155].

Є уривчасті дані про плани і побудову в кін. XVII ст. у південній частині Котелевщини (біля сучасного с. Ковалеве в бік с. Філенкове на Чутівщині) ще одного наявного на сьогодні у фрагментах історико-культурного об'єкта – ділянки Ізюмської оборонної лінії за проектом будівництва «валу» від Перекопа далі на захід правим берегом Мерли аж до Рублівки та її впадіння у Ворсклу. Гетьманський уряд І. Самойловича усіляко противився здійсненню цих планів, котрі вважав недоцільними[156]. У 1684 р. в ході продовження будівництва валів далеко на сході, охтирський полковник Іван Перехрестов доводив Розрядному приказу актуальність спорудження лінії укріплень від Коломака до Рубльова. І на думку В. П. Загоровського, саме про цей вал, що продовжив Ізюмську лінію в бік гирла Мерли[157], описував архієпископ Філарет як «добудований»[158]. Єдині документальні підтвердження існування такої ділянки укріпленої лінії містяться під 1695–1696 рр. у повідомленні про відсилку воєводою Шеремєтьєвим Дмитрієва-Мамонова з Курська на «новозбудовану лінію до Колонтаєва та Рублівки»[159]. Та все ж, Д. І. Багалій уважав цей вал спорудженим водночас із будівництвом Української лінії 1730-х рр.[160]

Зауважимо, що більша частина XVIII ст. пройшла у межах Котелевщини під знаком заселення степових просторів й освоєння території краю та, звісно ж, принагідного грабування і часткового нищення найбільш масових поховальних пам'яток минулого – курганів, забудови території давніх поселень виникаючими селами і хуторами[161]. У цей же час не вщухали пошуки дорогоцінностей у більських курганних некрополях, що здійснювалися ватагами місцевих селян, проте масштаби такого «промислу» були менш значними, у порівнянні з XVII ст.[162] Поодинокі згадки про ремонти чи руйнування укріплень козацької доби, окремі кургани в документах на землеволодіння, якими позначена історія XVIII ст., не надто збагатили джерельну базу з вивчення пам'яток найдавнішого минулого Котелевщини.

У цей час укладалося чимало планів, пов'язаних із будівництвом і ремонтом фортець, фіксацією стану їх укріплень, розбудовою слобід, зокрема Котелевської та Рублівської.

---

[154] Там само. – С. 79, 81.

[155] Там само. – С. 285.

[156] Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. Т. XV: Руина. 1663–1687 / Николая Костомарова. – СПб.; М. : Изд. книгопродавца-типографа М. О. Вольфа, 1882. – С. 625–626.

[157] Загоровский В. П. Изюмская черта / В. П. Загоровский. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1980. – С. 161–162, 220.

[158] Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 2-х томах / Святитель Филарет (Д. Г. Гумилевский). – Харьков : Изд-во «Харьков. частн. музей город. усадьбы», 2011. – Т. 1. – С. 220.

[159] Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. – Кн. четырнадцатая: Документы разрядного приказа. Белгородский стол. – М. : Университ. типогр., 1905. – 338, 84 с. – Стлб. 1458.

[160] Багалей Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Исследование Д. И. Багалея; изд. ИОИДР при Москов. ун-те. – М. : в Университ. типогр. (М. Катков), 1887. – С. 488.

[161] Зр.: Супруненко О. Б. Курганне грабіжництво XVII – XX ст. у Нижньому Припсіллі / О. Б. Супруненко // Праці Центру пам'яткознавства : зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; [ред. кол.: О. М. Титова (гол. ред.), В. І. Акуленко, Л. О. Гріффен та ін.]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – Вип. 21. – С. 67–68.

[162] Супруненко О. До питання про пограбування курганів на Полтавщині за козацької доби. – С. 89.

Опублікований «План слободи Котельви» 1767 р., за яким можна отримати уявлення про розміри фортеці, характер її забудови, розміщення церков, вулиць[163].

Хоча кін. XVIII ст. – час «наукових подорожей» енциклопедистів[164] – ознаменувався для північно-східної частини Зіньківського повіту проведенням першокласних обстежень de visu відомим чернігівським істориком, економістом, статистиком, етнографом і лікарем О. Ф. Шафонським (1740–1811). Його опис «Черниговского наместничества топографическое описание...»[165], укладений 1786 р., безперечно, є не тільки унікальним джерелом вивчення історії, економіки, історичної географії Чернігівщини та Полтавщини, а й першим дослідженням археологічних пам'яток майбутнього району[166]. Ця праця також виступає вагомим внеском у наукову фіксацію об'єктів археології території історичної Полтавщини[167], де описано понад 60 окремих комплексів, насамперед, уперше подані детальні відомості про Більське городище[168]. У рукопису цією книгою скористалися чимало істориків кін. XVIII – поч. XIX ст., зокрема, О. І. Рігельман, М. Є. Марков, Д. М. Бантиш-Каменський[169].

ЧЕРНИГОВСКАГО НАМѢСТНИЧЕСТВА
ТОПОГРАФИЧЕСКОЕ ОПИСАНІЕ
МАЛЫЯ РОССІИ,
АѲАНАСІЕМЪ ШАФОНСКИМЪ.
КІЕВЪ.

Титульна сторінка праці О. Ф. Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание...». *Київ, 1851.*

Увагу О. Ф. Шафонського привертали пам'ятки археології, пам'ятні місця та урочища, «кои знамениты по каким-нибудь историческим происшествиям», отже він виявив «многие курганы, шанцы и древнія земляныя города и замки»[170]. Причому автор прагнув критично проаналізувати інформацію, співставивши різні точки зору на ту чи іншу подію[171]. Він залишив свідчення про Куземинське городище на Ворсклі, а найбільш детально обстежив Книшівське на Пслі та Більське на Середній Ворсклі, виділивши опис останнього в окремий параграф своєї праці (§ 514). Ним же укладений опис с. Більськ, повідомлялося про функціонування у селі селітряного заводу, згадувалося Більське озеро – штучна водойма у заплаві

[163] План слободы Котельва 1767 г. – Харьков : Харьков. частн. музей город. усадьбы, 2010. – 2 л. – (Карты и планы Харьковской губернии).

[164] Лебедев Г. С. История отечественной археологии. 1700–1917 гг. / Г. С. Лебедев; СПб. ГУ. – Спб.: Изд-во СПбГУ, 1992. – С. 58–59.

[165] Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким геграфическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное Действительным статским советником и Кавалером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами. В Чернигове, 1786 года / Изд. Судиенко М. И. – К., 1871. – 697 с.

[166] Бережков М. Н. А. Ф. Шафонский и его труд «Черниговского наместничества топографическое описание» / М. Н. Бережков. – Нежин, 1910. – 120 с.; Коваленко О. Б. О. Ф. Шафонський і становлення історичного краєзнавства на Чернігівщині / О. Б. Коваленко // Минуле Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 5–8; Коваленко О. Б. Топографічні описи намісництв / О. Б. Коваленко // Чернігівщина: енциклопедичний довідник. – К. : УРЕ, 1990. – С. 802–803.

[167] Супруненко О. Б. О. Ф. Шафонський – дослідник пам'яток археології Полтавщини / О. Б. Супруненко // VII Всеукр. наук. конф. «Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність»: (мат-ли пленар. і секц. засідань). – К. : Рідний край, 1995. – Ч. І. – С. 62–64.

[168] Супруненко О. Б. Перший дослідник Більського городища О. Ф. Шафонський / Супруненко О. Б. // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава: Археологія, 1996. – С. 19–28.

[169] Стороженко Н. В. История составления «Топографического описания Черниговского наместничества» Шафонского / Н. В. Стороженко // Университетские известия. – К., 1886. – № 10. – С. 158–162.

[170] Бережков М. Н. А. Ф. Шафонский... – С. 105.

[171] Там же; Ляскоронский В. Г. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия / В. Г. Ляскоронский. – Изд. 2-е. – К., 1903. – С. 114.

струмка Тарапуньки, що виникла, можливо, ще в скіфський час як водосховище внаслідок спорудження валу Великого укріплення із сучасним насипом дороги на с. Холодівщину[172].

Про точність особистих польових обстежень О. Ф. Шафонського свідчить наявність в описі перехресних прив'язок до існуючих орієнтирів, проміри відстані до них, обміри висоти, ширини валів, глибини ровів, зазначення їх форми у перетині і плані, наведення даних щодо периметрів городищ[173].

Детальний опис Більського городища здійснений у ході першої на Полтавщині суто археологічної розвідки О. Ф. Шафонського протягом двох днів грудня 1784 р. Він дозволив надати уявлення про Західне й Східне укріплення Великого Більського городища із зазначенням їх розмірів, форми, описом валів та ровів, майданчиків укріплень, в'їздів, решток діяльності селітроварів, навести обміри протяжності укріплень Східного городища (399 саж.), а також уперше описати розміщення валів Великого укріплення і подати дані про їх протяжність (26 верст 79 саж.). Дослідник також оглядав курганні некрополі неподалік майдану Скоробір, хоча ухилився від будь-якої власної інтерпретації комплексу[174].

Учений звернув увагу на знахідки окремих артефактів – «маленькие от стрел железныя копія», черепки, камінці, кістки людей. Наявність уламків каменю та випадкової цегли, притрушеної снігом, поблизу в'їздів до Більського городища навело його на думку про спорудження воріт, башт та стін укріплень свого часу із каменю, а невелика примітка щодо можливості існування в районі городища володінь кн. Більських у XV ст. згодом призвела до появи окремих припущень[175], а пізніше й краєзнавчих тверджень про існування на Більському городищі кам'яної фортеці литовської доби[176], а також перебігу в межах пам'ятки та в окрузі останнього етапу відомої битви військ кн. Вітовта з ординцями Тімур-Кутлука 1399 р.[177], зовсім не підтверджених ніякими фактичними матеріалами чи бодай якими-небуть знахідками[178].

Таким чином, детальний описовий характер спостережень О. Ф. Шафонського, його виважений підхід до фіксації всіх наявних свідчень про пам'ятки, конкретні знахідки старожитностей, спроби пояснення походження городищ, як от у зв'язку із заселенням краю у минулому сіверянами[179], наявність певних інтерпретацій результатів власних обстежень, мали надзвичайно важливе значення для вивчення пам'яток Котелевського району. Перша археологічна розвідка вченого на Більському городищі[180] більш ніж на століття передувала загальновідомим обстеженням[181] рубежу XIX–XX ст.[182]

---

[172] Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание... – С. 638, 643–644.

[173] Супруненко О. Б. Перший дослідник Більського городища О. Ф. Шафонський. – С. 20–21.

[174] Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание... – С. 655–656.

[175] Падалка Л. В. О древних городках, городищах и насыпных валах на территории нынешней Полтавской губ. / Л. В. Падалка // Тр. ПУАК. – Полтава, 1905. – Вып. 1. – С. 177; Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение: исследование и материалы / Л. В. Падалка; ПУАК. – Полтава, 1914. – С. 17, 59.

[176] Жук В. Н. Де відбулася битва Вітовта 1399 року? / В. Н. Жук // Наш рідний край. – Полтава, 1990. – Вип. 1. – С. 10–16; Жук В. Н. Сторінки про підземелля Полтави та інших стародавніх міст-фортець Полтавщини / В. Н. Жук // Наш рідний край. – Полтава, 1991. – Вип. 11. – С. 26.

[177] Там само; Полтавщина: енциклопедичний довідник. – К. : «Українська Енциклопедія» ім. М. Бажана, 1992. – С. 10, 64, 901.

[178] Зр.: Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – К. : Наукова думка, 1987. – С. 15–36.

[179] Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание... – С. 563.

[180] Бережков М. Н. А. Ф. Шафонский... – С. 12, 106.

[181] Супруненко О. Б. О. Ф. Шафонський – дослідник пам'яток археології Полтавщини. – С. 64.

[182] Бобринский А. А. Сведения о различных курганах и земляных сооружениях, находящихся в Зеньковском уезде Полтавской губернии, в окрестностях села Глинища, и на границе губерний Полтавской и Харьковской / А. А. Бобринский // Отчеты Император. Археолог. комиссии за 1895 г. – СПб., 1897. – С. 125–127; Городцов В. А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губ. в 1906 г. / В. А. Городцов // Труды XIV АС. – М., 1911. – Т. III. – С. 93–161.

Обкладинки «Опису Харківського намісництва» та «Описів Лівобережної України». *Київ, 1991, 1997.*

Час «енциклопедичних подорожей» кін. XVIII ст. не обмежився укладанням опису О. Ф. Шафонського, проте жодне із пізніше написаних історико-статистичних джерел навіть не наближалося за якістю підготовки до «Черниговского наместничества топографического описания...».

Певні відомості про об'єкти культурної спадщини містяться у «Топографічному описі Харківського намісництва з історичною передмовою», виданому у 1788 р.[183] Так, окрім переліків населених пунктів сучасного району, військових слобід, окремих хуторів та річок, у ньому є згадки про Муравський Шлях – стародавню дорогу з Кримського півострова[184], доволі цікава характеристика слободи Котельви: «слобода весьма обширная и живут в ней достойные прочих селений обыватели»[185], а також зауваження про наявність численних городищ із земляними валами. Крім того, укладач звернув увагу на масові поховальні пам'ятки віддалених часів: «В степных местах много находится насыпных могил и курганов; на некоторых еще и доныне стоят статуи, грубою работою изсеченые из самородного камня, по пояс врыты в землю, и изображают обоего пола человеческие лица больше в исполинской величине. <...> сии могилы суть погребения <...> рыцарей древних. Жадные охотники искать клады <...> раскапывают могилы; но в них, кроме воинских орудий и согнивших костей, ничего не находят»[186].

У «Топографічному описі Полтавської губернії, складеному старшим вчителем Полтавської губернської гімназії Федором Каруновським 1809 року», міститься повідомлення про наявність стародавніх валів у Зіньківському повіті, котрі «во многихъ местахъ ничем не повреждены, в некоторых <...> почти совершенно уже разрыты»[187].

Дослідники Лівобережжя Дніпра 1-ї пол. XIX ст. залишали доволі скромні описи розвідкових робіт. Так, піонер вивчення старожитностей Харківщини і Полтавщини В. В. Пассек (1808–1842), який відвідав у 1830-х рр. Розриту Могилу, у відповідності з поглядами того часу відносив її до числа городищ[188].

[183] Топографическое описаніе Харьковского наместничества съ историческимъ предуведомленіемъ о бывших въ сей стране съ древнихъ временъ переменахъ, взятымъ къ объясненію деяний и хронологіи изъ Татарской исторіи Баядуръ-Хана-Абулгадзи, Российской исторіи князя Щербатова, Начертанія европейской исторіи Самуила Пуффендорфа / [И. Переверзев]. – М. : Тип. Компаніи типографской, 1788. – 170 с.

[184] Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / АН УРСР; Археогр. коміс. та ін.; [упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гуржій; П. С. Сохань (відп. ред.)]. – К. : Наукова думка, 1991. – 224, 48 с. – С. 25.

[185] Там само. – С. 106.

[186] Там само. – С. 39.

[187] Описи Лівобережної України кінця XVIII ст. – початку XIX ст.: Описово-статистичні джерела / НАН України; Археогр. коміс. та ін.; [упоряд., передм. Т. Б. Ананьєвої; ред. кол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1997. – С. 192–193.

[188] Пассек В. В. Курганы и городища Харьковского, Валковского и Полтавского уездов / В. В. Пассек // Русский исторический сборник. – М., 1839. – Т. III. – Кн. 2. – С. 19.

Вадим Васильович Пассек
(1808–1842).
Портрет сер. 1830-х рр.

Микола Іванович Арандаренко
(1795–1867).
Портрет 1850-х рр.

ЗАПИСКИ
О
ПОЛТАВСКОЙ ГУБЕРНІИ,
НИКОЛАЯ АРАНДАРЕНКА,
составленныя въ 1846 году.
ВЪ ТРЕХЪ ЧАСТЯХЪ.
ЧАСТЬ III.
ПОЛТАВА.
Въ типографіи Губернскаго Правленія.
1852.

Титульна сторінка третьої частини праці М. І. Арандаренка «Записки о Полтавской губернии».
Полтава, 1852.

Автор одного із перших історико-краєзнавчих досліджень про Полтавщину – «Записок о Полтавской губернии» – історик, статистик та етнограф М. І. Арандаренко (1795–1867) у третьому томі своєї праці навів характеристику с. Більськ[189], згадав високу і стрімку Більську гору над Ворсклою заввишки 23 арш., а за 100 саж. від села – велике стародавнє укріплення (Західне Більське городище) «овальної фігури без кутів». Він відзначав, що з внутрішнього боку валу помітні насипи з котловинами, «як би для прикриття від кінноти»[190] (малися на увазі сліди діяльності селітроварів), котрі окремі дослідники пізніше сприймали за елементи облаштування фортифікації. Він згадував про наявність чотирьох в'їздів, що захищались насипами валів у два ряди й оточення цієї фортеці із зовнішнього боку глибоким та широким ровом. Неподалік від городища М. І. Арандаренко оглядав кургани. Далі в бік Ворскли простягався вал висотою в 12 і шириною 20 арш. Автор описує й знахідки із Західного укріплення, виявлені в 1840-х рр., – «сталеві стріли, пробійники і близько 20 ф. ваги панцир давніх часів»[191].

Однією з перших інтерпретацій комплексу є спроба М. І. Арандаренка пов'язати його із проходженням тут битви на Ворсклі 12 серпня 1399 р. Великого Литовського князя Вітовта з ординцями Тімур-Кутлука, перебіг подій якої він запозичив у широко відомій праці М. М. Карамзіна. Хоча, нижче автором наводився місцевий переказ, записаний у Більську, й саме від нього пізніше «проросли» припущення, а потім і краєзнавчі «гіпотези» щодо історичної долі Західного укріплення Більського городища. У М. І. Арандаренка йшлося лише, що в XV ст. «на цьому місці укріпився князь [Ф. І.] Бєльський, збудував у лісі церкву й обніс її редутом, де й оселилися кілька козацьких родин куренями. Від прізвища князя назване поселення Більськом»[192]. Ніяких інших даних, тим більше про заселення Західного укріплення, історик та краєзнавець не наводив.

[189] Записки о Полтавской губернии Николая Арандаренка, составленныя въ 1846 году: въ трехъ частяхъ / Н. И. Арандаренко. – Полтава : Въ типограф. Губерн. Правленія, 1852. – Часть III. – С. 108–109.

[190] Там же. – С. 109.

[191] Там же.

[192] Там же. – С. 109, 110.

З-поміж дослідників 1-ї пол. XIX ст. старанністю укладання описів, увагою до об'єктів культурної спадщини, ретельністю опрацювання зібраної інформації відрізнявся архієпископ Харківський і Охтирський Філарет (Д. Г. Гумілевський) (1805–1866) – автор широко відомого «Історико-статистичного опису Харківскої єпархії», підготовленого в кін. 1840 – сер. 1850-х рр. Він залишив чимало доволі цікавих свідчень про старожитності Котелевського краю. Передусім, у його праці знайшлося місце для опису Східного і Західного Більських городищ, валу Великого укріплення, хоча всі ці об'єкти фортифікації він так і не пов'язував між собою в єдиний комплекс[193].

Архієпископ Філарет (Дмитро Григорович Гумілевський) (1805–1866). *Портрет поч. 1860-х рр.*

Ним же оприлюднений опис Котелевського городища в ур. Зіньківщина, повідомлення про використання цього укріплення за козацького часу для влаштування схованки від переслідувань католиками «іноків Скельського монастиря» у московсько-польському прикордонні[194]. Детальністю відрізняється й характеристика Розритої Могили, її валів і ровів, форми насипу, а також описи навколишніх курганів[195].

Архієпископ зазначав, що в XVIII ст. Котельва була укріплена глибокими ровами-«барканами», на валах розміщувалися плетені з лози мішки, що наповнювалися землею і з'єднувалися між собою. З чотирьох сторін укріплення підсилювали великі дерев'яні башти з важкими воротами, а в межах фортеці було близько 200 дворів та 2 церкви[196]. Щодо характеристики Рублівської фортеці, то вона мала розміри: 120 саж. у довжину, 60 саж. у ширину, в околі 149 саж., з валом у 4 саж. висотою та ровом 3 саж. в ширину. На валу стояли гармати, одна з яких, чавунна, на час огляду доктора богослів'я ще збереглася[197]. Філарет також повідомляв про здійснення будівництва оборонного валу – ділянки Ізюмської лінії до містечка Рублівки[198].

На сер. XIX ст. припадають спроби картографування стародавніх поховальних споруд та укріплень давніх поселень. Такими були топографічні обстеження фахівців імператорського Військово-топографічного депо. За їх наслідками укладалися військово-топографічні карти-«триверстовки», які часом уточнювалися і перевидавалися, щоб більше ніж на три чверті століття забезпечити потреби у розвитку країни. До одного з аркушів цієї карти, зокрема, «листа» за номером 13 у ряду XXIII «Военно-топографической карты Полтавской губернии», потрапили позначки місцезнаходження, часом абсолютні висоти більше сотні курганів, кількох майданів, ділянки обвалувань і рукотворних заглибин[199], що стали першим

[193] Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Филарет [Д. Г. Гумилевский]. – М., 1857. – Отд. III. – С. 265, 269–270.

[194] Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Архиепископ Филарет. – Харьков : В университ. типогр., 1859. – Отд. I. – С. 93–95.

[195] Там же. – Отд. III. – С. 265, 269–270.

[196] Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 2-х т. / Святитель Филарет. – Харьков : Изд-во «Харьков. частн. музей город. усадьбы», 2011. – Т. 1. – С. 270–280.

[197] Там же. – С. 345–347.

[198] Там же. – С. 220.

[199] Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 и 1878 г. / Гравир. Конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн. Чин. Чемерных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й. – СПб. : Военно-Топограф. Депо, 1863 – 1878. – Ряд XXIII. – Лист 13.

етапом збору інформації для обліку стародавніх археологічних споруд із ґрунту на Котелевщині.

Так, на карті у прорисовці вуличного планування Котельви вгадується історичне «ядро» слободи, що з півночі обрисом провулків окреслює частину території фортеці. На мапі чітко позначений майданчик Котелевського городища в ур. Зіньківщина, вали Великого укріплення Більського городища (без північно-східної залісненої частини), обриси більш потужних укріплень його Західної фортеці, скупчення курганів Скоробору, Оснягів і Марченків, навіть найбільші кургани Більських могильників «А» та «Б» у межах сучасного Зіньківського району. У лівобережжі Ворскли відзначені не тільки «Мог.» або «М.» (могили) Вел. Гудзєва, Гостра, Дальні Робленици, Розкопана, Опішня (Опішнянка), Вел. Бєлецького, Орлова, Рубльова, Кроликова та ін., а також менш значні насипи у складі могильників навколо[200]. Звісно, ця інформація, зібрана геодезистами сер. – 3-й чв. XIX ст., врахована під час написання статей про конкретні пам'ятки археології району.

Наведені вище та деякі інші свідчення із описом, фіксацією і першими спробами пояснення походження старожитностей можна вважати ознаками завершення донаукового етапу вивчення пам'яток археології території сучасного Котелевського району.

Наступний етап в історії досліджень краю пов'язаний із початком накопичення джерел та відомостей про археологічні об'єкти Котелевщини. Започаткувало його укладання матеріалів анкетування Центрального статистичного комітету Російської імперії 1872–1873 рр. Анкети були опитовими листами щодо наявності об'єктів старовини на місцях. Запити розсилалися до волосних правлінь і фахівців Полтавської губернії за ініціативи відомого дослідника археології та історії Східної Європи, професора Д. Я. Самоквасова (1843–1911). Анкетне опитування дозволило отримати чимало цікавих відомостей, не дивлячись на в цілому недбалу підготовку матеріалів на місцях. Чиновники часто-густо уникали відповідей чи зовсім не розуміли, про що йдеться, а волосні правління обмежувалися відписками здебільшого про відсутність курганів та городищ[201].

Николай Макаренко.

ГОРОДИЩА и КУРГАНЫ

Полтавской губерніи.

(Сборникъ топографическихъ свѣдѣній).

Изданіе Полтавской Ученой Архивной Комиссіи.

Титульна сторінка праці М. О. Макаренка «Городища і кургани Полтавської губернії». *Полтава, 1917.*

Із часом матеріали цього анкетування були систематизовані і видані Полтавською вченою архівною комісією, за участю у підготовці їх до друку відомого археолога, уродженця Полтавщини М. О. Макаренка (1877–1938)[202]. До видання потрапили відомості про Західне та Східне укріплення Більського городища, які з'єднані між собою валом, «котрий оточує с. Більськ і розтягнутий на 40 верст, городища відстоять одне від одного на 3 версти», наведені площі обох укріплень – 80 і 60 дес. відповідно, дані про наявність у них 4-х і 3-х в'їздів[203]. У Більській волості зазначені «8 могил при х. Марченковому» (Марченках), 186 – між Марченками та Батьками та ін. на захід від с. Більськ. Описані також кургани Куземинської волості[204].

[200] Там же.

[201] Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии: (сборник топографических сведений) / Николай Макаренко; ПУАК. – Полтава, 1917. – С. III–IV.

[202] Супруненко О. Б. З історії археологічних досліджень на Полтавщині: короткий нарис / Супруненко О. Б.; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2007. – С. 43.

[203] Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии... – С. 8–9.

[204] Там же. – С. 65.

Початок фахових розвідкових археологічних обстежень і розкопок курганів різних епох на Котелевщині пов'язаний з ім'ям відомого полтавського археолога й етнографа І. А. Зарецького (1857–1936)[205]. Молодий учений у 1886 і на поч. 1887 рр., із залученням гурту місцевих хлопчаків, здійснив доволі масштабні обстеження берегів р. Мерли в межах і поблизу с. Лихачівки[206] на «розмитих пагорбах» дюн, де «під піском оголювалася чорна земля і культурний шар був завтовшки більше 2 аршин». У масиві цих нашарувань були виявлені «різноманітні кам'яні, бронзові та залізні предмети, черепки глиняного посуду, намисто, численні кістки тварин тощо <...>. З металевих виробів переважали бронзові наконечники стріл, котрих знайдено близько 1500 <...> різних типів»[207]. З-поміж індивідуальних знахідок трапилися залізні ножі, наконечники на списи і дротики, вудила, частина леза кинджалу, бронзові шпильки, шила, голки, сокира-кельт, фрагмент архаїчного бронзового вудила і серп, бляшки, шильця, привіски, ручка дзеркала, листоподібна голівка ажурної шпильки, чимало ліпних глиняних пряслиць, наконечники стріл, пластини і скребачки з кременю, велика кількість пастових і скляних намистин. Зі знахідок пізньоримського часу відзначені половинка срібного римського денарія імператора Септимія Севера й арбалетна фібула. Виявлені також і матеріали козацької епохи, а саме: острога, рибальські гачки, ґудзики, свинцеві кулі тощо[208].

Територія сучасного Котелевського району на військово-топографічній карті Полтавської губернії. *Видання 1918.*

Колекція знахідок І. А. Зарецького у кількості близько 3000 од., разом зі звітним альбомом дослідника, надійшла до Історичного музею в Москві[209], де зберігається і донині. А виявлені ним знахідки з культурних нашарувань стійбищ та поселень околиць Лихачівки стали першими матеріалами досліджень фахівців кін. XIX – 3-ї чв. XX ст. з вивчення ряду епох у Поворсклі, починаючи від енеоліту – раннього бронзового віку, доби пізньої бронзи, перед-

[205] Супруненко О. Б. Наукові дослідження і підприємництво у діяльності І. А. Зарецького / О. Б. Супруненко // Наук. вісник Полтав. ун-ту Споживчої кооперації України. – Полтава, 2002. – № 2 (6). – С. 57–61; продовж.: 2003. – № 2 (10). – С. 58–61.

[206] Кулатова І. М. Археологічні дослідження І. А. Зарецького на Полтавщині / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Археологія. – К., 2014. – № 2. – С. 124.

[207] Замечательные древности, найденные в Полтавской и Харьковской губ. / [Зарецкий И. А.] // Русские ведомости. – г. Москва. – 1887. – № 82. – 25 марта. – Среда. – С. 2.

[208] Кулатова І. М. Перша публікація І. А. Зарецького / І. М. Кулатова // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. пр. / [ред. кол.: Вождаєнко В. В., Задніков С. А., Корост І. І. та ін.]; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ». – Київ; Котельва: Майдан, 2015. – С. 168–174.

[209] Протокол совета Императорского Российского исторического музея. Заседание 18 октября 1889 года // Архів ДІМ РФ. – Ф. 2. – Спр. 748/5. – Арк. 36–40 зв.

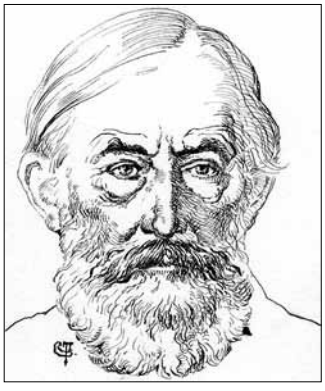

Іван Антонович Зарецький
(1857–1936).
Портрет Є. Путрі, 1992.

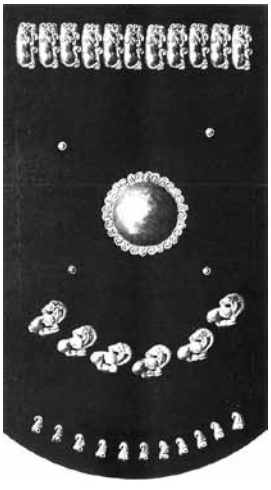

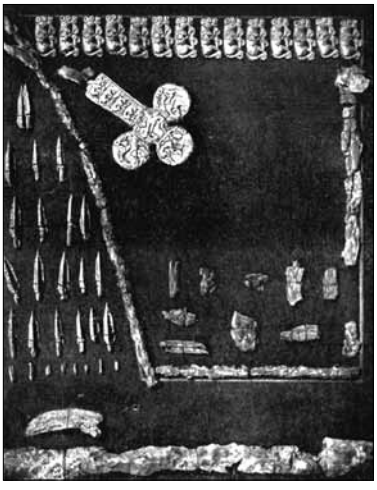

Лихачівка, с., Вітова Могила. Реконструкція гориту.

Лихачівка, с., Могила Опішлянка. Знахідки.

Фото І. А. Зарецького, 1888.

скіфського та скіфського часу до пізньоримської і козацької епох[210]. І. А. Зарецький оприлюднив описи своїх знахідок або пізніше надавав їх для публікації фахівцям[211], а від 1887 р. розпочав розкопки курганів в окрузі – на північ від Лихачівки (Вітова могила, курган в ур. Теплі могилки)[212], 1888 р. – у складі курганного могильника Розритої Могили (групи I і II), поблизу Котельви, великого насипу Опішлянки між сс. Деревки та Любка[213].

На час розкопок І. А. Зарецького у складі могильника Розритої Могили нараховувалося близько 60 насипів. У 1888 р. ним досліджено 14 курганів поблизу величного майдану та розташованих дещо на північний захід і схід[214]. Під насипами у похованнях Вітової Могили й Опішлянки виявлені визначні золоті вироби античних і місцевих торевтів скіфського часу, оформлені у звіриному стилі, що датуються переважно кін. VII–VI ст. до н. е., зразки ліпної лискованої кераміки, предмети озброєння з бронзи та заліза[215]. Слід відзначити, що в одному із насипів ближче до Котельви виявлене поховання, котре відносилося до кола зрубних

[210] Городцов В. А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде, Полтавской губернии, в 1906 г. / В. А. Городцов // Труды XIV АС. – М., 1911. – Т. 3. – С. 147; Спицин А. А. Курганы скифов-пахарей / А. А. Спицин // Известия Археол. Комиссии. – Пг., 1918. – Вып. 65. – С. 140–143; Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею / Михайло Рудинський // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. – Полтава : 1-ша рад. друкарня «Полтава-Поліграф», 1928. – Т. I. – С. 44–45; Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР / В. В. Кропоткин // САИ. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – Вып. Г 4-4. – С. 71. – № 792; Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі / Г. Т. Ковпаненко. – К. : Наукова думка, 1967. – 188 с.

[211] Зарецкий И.А. Заметка о древностях Харьковской губернии Богодуховского уезда слободы Лихачевки // Харьковский сборник: лит.-научн. прилож. к «Харьковскому календарю», 1888. – Вып. 2. – С. 229–246; Багалей Д. И. Заметка об Альбоме Украинских древностей И. А. Зарецкого / Д. И. Багалея // Киевская старина. – К., 1888. – № 12. – Декабрь. – С. 148–149; Багалей Д. И. Предисловие к Археологической карте Харьковской губернии / Проф. Д. И. Багалея // Труды XII АС. – М., 1905. – Т. 1. – С. 7; Zakharov A. A. I. A. Zaretsky's Excavations in the Government of Charcov / A. A. Zakharov // Evrasia Septentrionalis Antiqva. – Helsinki, 1932. – VII. – P. 59–81.

[212] Багалей Д. И. Предисловие к Археологической карте Харьковской губернии. – С. 3–4; Кулатова І. М. Краєзнавча діяльність І. А. Зарецького / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // IV Республ. наук. конф. з історичного краєзнавства: тези доп. – К. : Рідний край, 1989. – С. 73–74.

[213] Кулатова І. М. Археологія в діяльності Полтавської Вченої Архівної Комісії / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Археологія. – К., 1995. – № 2. – С. 122–129.

[214] Кулатова І. М. Археологічна дослідницька діяльність І. А. Зарецького / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Малоперещепинське диво / ЦОДПА; [упорядн. і наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2013. – С. 34.

[215] Багалей Д. И. Предисловие к Археологической карте Харьковской губернии. – С. 7.

Мала Рублівка, с., Розрита Могила, ур.
Вигляд майдану з північного заходу.
Мал. І. А. Зарецького, 1887.

старожитностей бронзового віку[216], а ще в одному насипу № 6 у складі сучасної групи II курганного могильника Розритої Могили – впускне захоронення гунського часу V – поч. VI ст. н. е., що належало тюркському номаду гуно-аланського походження[217]. В останньому небіжчицю було поховано випростано на спині у берестяному гробовищі, поряд із ним виявлені золоті сережки, бронзові пряжки і розподілювачі ремінців, уламки залізних виробів, ліпний горщик із рештками проса[218].

Звісно, на час досліджень І. А. Зарецького, уявлень про культурно-хронологічну атрибуцію досліджених поховань ще не існувало, сам же автор розкопок був схильний розглядати їх як захоронення кін. І тис. до н. е., окремі – як доби середньовіччя чи навіть старожитності племен суличів-сіверян[219]. Після XII Археологічного з'їзду в Харкові, на якому дослідник був особисто присутній як експонент однієї з кращих виставок народного мистецтва від Полтавського губернського земства, він уже зміг наблизитися до розуміння сутності власних знахідок як поховальних старожитностей скіфської доби[220].

І. А. Зарецким був детально обстежений та описаний майдан Розрита Могила – залишки одного з найбільших курганів скіфського часу Полтавщини, навколо якого він проводив збори матеріалів і виявив західки пізньоримського часу та козацької епохи[221]. Дослідник, який замалював останець кургану[222], все ж уважав його рештками городища і залишив відомості щодо використання останця на рубежі XVIII–XIX ст.[223]

Насипи більшості досліджених І. А. Зарецьким курганів збереглися до сьогодні. Це стосується як Вітової могили, так і курганів округи Розритої Могили[224]. Сліди розкопок ученого зберігає й останець Опішлянки неподалік с. Деревки. У його центрі містяться виразні сліди дослідницького «колодязя», а відвали вийнятого ґрунту лежать на північній та південній полах. На сьогодні заглибина колишнього розкопу ост. чв. XIX ст. поросла деревами, а курган має доволі чіткі обриси і вкритий лісом[225].

І. А. Зарецьким досліджене центральне поховання скіфського часу. Там знайдені обпалені людські кістки в горщику, залізні вудила, псалії, бронзові бляхи, вістря списа, іклo-

[216] Супруненко О. Б. Материалы срубной культуры в исследованиях И. А. Зарецкого / Супруненко О. Б. // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: мат-ли ювіл. наук. конф. – Частина друга: Археологія Полтавщини / ПОУК; ПКМ; ПОО УТОПІК; [ред. кол.: Кулатова І. М., Супрун Т. Ю., Супруненко О. Б. (відп. ред.)]. – Полтава, 1991. – С. 44, 45.

[217] Обломский А. М. Днепровское лесостепное Левобережье в позднеримское и гуннское время (середина III – первая половина V в. н. э.) / А. М. Обломский. – М. : Наука, 2003. – С. 83, 243. – Рис. 94: 1–5, 11.

[218] Варвянська Т. В. Розрита Могила / Т. В. Варвянська, О. Б. Супруненко; ЦОДПА. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 14. – Рис.

[219] Замечательные древности, найденные в Полтавской и Харьковской губ. / [Зарецкий И. А.]. – С. 2; Зарецкий И. А. Заметка о древностях Харьковской губернии Богодуховского уезда слободы Лихачёвки. – С. 239–240. – Табл. I.

[220] Кулатова І. М. Археологічні дослідження І. А. Зарецького на Полтавщині / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Археологія. – К., 2014. – № 2. – С. 121–129.

[221] Варвянська Т. В., Супруненко О. Б. Розрита Могила. – С. 17. – Фото.

[222] Зарецкий И. А. Заметка о древностях Харьковской губернии Богодуховского уезда слободы Лихачёвки. – Табл. 1; Супруненко О. Б. З історії археологічних досліджень на Полтавщині: короткий нарис. – С. 32.

[223] Зарецкий И. А. Заметка о древностях Харьковской губернии Богодуховского уезда слободы Лихачёвки. – С. 232–233.

[224] Наукова концепція державного археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу»: наукова концепція, довідкові матеріали, проекти / [упорядн., наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 26–27, 43.

[225] Шерстюк В. В. До питання про локалізацію кургану Опішлянка / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. праць / ЦП НАНУ і УТОПІК, ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: І. І. Корост (відп. ред.), О. Б. Супруненко (наук. ред.), С. А. Скорий та ін.]. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. – С. 160–167.

підвіска. З поховання також походив сагайдачний набір (174 бронзових наконечників стріл) і рештки самого гориту, виготовленого з берести й обтягнутого хутром, із залізними дротовими вставками. Із зовнішнього боку футляр для лука та стріл був прикрашений рядом нашивних золотих бляшок у вигляді стилізованих фігурок пантер і золотою хрестоподібною бляхою кін. VI – поч. V ст. до н. е.[226] Ці знахідки дозволяють вважати поховальний комплекс Опішлянки чи не найбагатшим серед досліджених захоронень скіфського часу у Поворсклі.

Невеликі розвідкові роботи проводилися І. А. Зарецьким і навесні 1891 р. у північно-східній частині с. Велика Рублівка у зв'язку зі знахідкою монетно-речового скарбу[227]. Завдяки його діям цей скарб був збережений від знищення[228]. Комплекс складався із 201 золотої пізньоримської монети та частини золотого браслету, що датуються V ст. н. е.[229] Він був захований неподалік поли давнього кургану за гунського часу[230].

Діяльність І. А. Зарецького як доволі відомого на той час місцевого археолога[231] започаткувала у 1880-х рр. проведення археологічних досліджень (розвідок та розкопок курганів) в межах сучасного Котелевського району, ознаменувалася першорядними відкриттями рідкісних елітарних поховальних комплексів скіфського часу, дослідженням перших поховальних об'єктів доби пізньої бронзи і середньовіччя[232].

Сучасником І. А. Зарецького був відомий педагог і краєзнавець, уродженець Котельви О. Д. Твердохлєбов (1840–1918) – автор нарису з історії найбільшої слободи Слобожанщини. У його дослідженні знайшлося місце і для археологічних пам'яток, зокрема, згадувалися Котелевське городище в ур. Зіньківщина (Городище) та укріплення фортеці козацького часу в межах містечка, наводилися деякі їх характеристики й особливості, в останньому випадку розміри та описи характеру забудови Котельви[233].

Суто фахові археологічні розвідки на території району й науково-рятівні розкопки курганів край його північної межі були розпочаті в кін. XIX ст. відомим археологом, головою Імператорської археологічної комісії графом О. О. Бобринським (1852–1927)[234]. Улітку 1895 р.

---

[226] Зарецкий И. А. Заметка о древностях Харьковской губернии... – С. 240; Багалей Д. И. Археологическая карта Харьковской губернии с объяснительным текстом / проф. Д. И. Багалея. – М. : Товарищество типогр. А. И. Мамонтова, 1906. – С. 4. – Карта, № 13; Багалей Д. И. Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губ. – С. 4; Zakharov A. A. I. A. Zaretsky's Excavations in the Goverment of Kharkov. – P. 76–77; Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі / Г. Т. Ковпаненко. – К. : Наукова думка, 1967. – С. 98. – Рис. 46: 1–8; 47.

[227] Багалей Д. И. Археологическая карта Харьковской губернии. – С. 15.

[228] Супруненко А. Б. Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (к 100-летию со дня основания) / А. Б. Супруненко // Археологические исследования на Полтавщине: сб. науч. ст. / ПКМ. – Полтава, 1990. – С. 6–7.

[229] Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР / В. В. Кропоткин. – С. 72. – № 813; Корзухина Г. Ф. Предметы убора с выемчатыми эмалями V – первой половины VI вв. н. э. в Среднем Поднепровье / Г. Ф. Корзухина // САИ. – Ленинград : Наука, Лен. отд., 1978. – Вып. Е 1-43. – С. 69; Мызгин К. В. Монетно-вещевые клады на территории черняховской культуры / К. В. Мызгин // Древности – 2011 сб. науч. тр. / ХИАО; ХНУ им. В. Н. Каразина. – Харьков, 2012. – С. 135.

[230] Гопкало О. В. Новые данные о древностях позднеантичного периода бассейна Псла (Сумской и Бельский микрорегионы) / О. В. Гопкало, В. В. Приймак, А. Д. Стадник // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2016: зб. наук. пр. / [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 155–156. – Рис. 3.

[231] Уварова П. С. Отчёт по XII Археологическому съезду / граф. П. С. Уварова // Древности: Тр. МАО. – М., 1904. – Т. 20. – Вып. II. – Прилож. к Прот. № 583. – С. 47.

[232] Кулатова И. Н. И. А. Зарецкий – первый исследователь памятников скифского времени Поворсклья / И. Н. Кулатова, А. Б. Супруненко // Киммерийцы и скифы: тез. докл. Междунар. конф., посвященной памяти А. И. Тереножкина / ИА НАНУ; Мелит. ГПИ; ИКЗ «Каменная Могила». – Мелитополь, 1992. – С. 48–49.

[233] Твердохлебов А. Д. Котельва / А. Д. Твердохлебов // Харьковский сборник: лит.-научн. прилож. к «Харьковскому календарю», 1888. – Вып. 2. – С. 113–130.

[234] Гавриш П. Початок польових археологічних досліджень Більського городища / Петро Гавриш // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / УК ПОДА; ПКМ; [редкол.: Волошин Ю. В., Киридон А. М., Мокляк В. О. та ін.]. – Полтава: Дивосвіт, 2013. – Вип. VIII. – С. 139–145.

Граф Олексій Олександрович Бобринський (1852–1927). *Фото 1910.*

приводом до його приїзду на Полтавщину стали грабіжницькі розкопки курганів селянами с. Глиниця кол. Зіньківського пов. (сучасного Охтирського р-ну), один із яких учений дослідив[235]. Разом із тим, він відвідав с. Більськ, де, зупинившись у місцевого поміщика Саранчова, обстежив Західне укріплення Більського городища, вали Великого укріплення, розміри якого він визначив як 10 × 6 верст, оглядав навколишні кургани[236]. О. О. Бобринський першим опублікував досить точний план Західного укріплення, звернув увагу на його вали, відзначив вириті в останніх улоговини і так звані «вуса» селітроварів, в'їзди, навів припущення щодо наявності на місці останніх сторожових башт[237]. Про Східне укріплення вчений також отримав певну інформацію, хоча його так і не обстежив[238].

Від попередніх дослідників публікація керівника імперської археологічної науки відрізнялася першим науково обґрунтованим висновком щодо культурно-історичної атрибуції комплексу, повідомленням про наявність в його нашаруваннях уламків ліпного посуду «типово скіфських зразків», характеристикою керамічних матеріалів місцевого й імпортного походження, залученням до наукових висновків інших знахідок, зокрема, бронзових наконечників стріл та уламків бронзового казана, наведенням історичних паралелей з відомими городищами скіфського часу Українського Лісостепу – Мотринським у басейні р. Тясмина і Немирівським у Південному Побужжі[239]. Вчений також зберіг повідомлення про знахідку великого стародавнього якоря у пересохлій р. Суха Грунь, про що йому розповідав місцевий поміщик[240]. Завдяки публікації О. О. Бобринського Більське городище стало відомим широкому загалу тогочасних науковців.

Із поч. XX ст. знавцем давньої історії Полтавщини статистиком Л. В. Падалкою (1859–1927) здійснювалася спроба обліку курганів у масштабах губернії. В своїх студіях учений спирався на топографічні карти-«триверстовки», а також на повідомлення за анкетами з місць, що були надіслані до Статистичного бюро Полтавського губернського земства[241]. Матеріали цього опису були зведені у таблиці, що надавало уявлення про густоту і поширення стародавніх поховальних пам'яток, а разом із тим, враховувало їх конкретне місцезнаходження у контактній зоні на стику «Псільсько-Ворсклинських передстепів» та «Заворсклянських степів»[242]. До роботи були включені статистичні дані про наявність курганів у північній, західній і східній частинах Зіньківського повіту, де враховано понад 659 насипів із висотою близько чи більше 2 м, з яких «поодиноких» було 136, у складі груп – 523[243]. Між іншим, за цими ж обрахунками

[235] Бобринский А. А. Сведения о различных курганах и земляных сооружениях, находящихся в Зеньковском уезде Полтавской губернии... – С. 125–126.

[236] Там же. – С. 126. – Рис. 297.

[237] Гавриш П. Більське городище (місто Гелон): реалії і міфи / Петро Гавриш. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2016. – С. 18–19.

[238] Гавриш П. Початок польових археологічних досліджень Більського городища. – С. 142.

[239] Там само. – С. 142–143.

[240] Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) / Б. А. Шрамко. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 20.

[241] Кулатова І. М. Статистичне зведення про кургани Полтавщини Л. В. Падалки / Кулатова І. М. // АЛЛУ. – Полтава, 1997. – № 1–2. – С. 110.

[242] Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и её заселение: исследование и материалы / Л. В. Падалка; ПУАК. – Полтава: тип. Т-ва Печатного Дела, 1914. – 239 с. – С. 197–198.

[243] Там же. – С. 170.

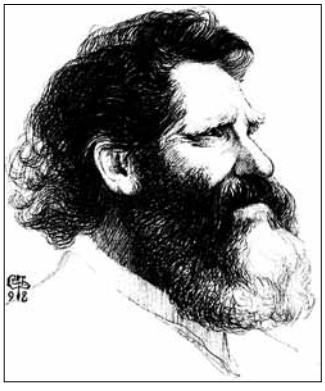

Лев Васильович Падалка (1859–1927). *Портрет Є. Путрі, 1998.*

Обкладинка перевидання дослідження Л. В. Падалки «Прошлое Полтавской территории и ее заселение». *Харків, 2009.*

в околицях Куземина існувало 3 поодиноких та 12 курганів у складі могильників-груп, поряд із Більськом – відповідно 11 та 49, Батьками – 17 і 67[244]. Цікаво, що за анкетним «обліком» в околицях Більська було відомо 36 так званих «гострих» могил, тобто, курганів із конічною, немовби «загостреною» вершиною[245], які здебільшого мали відношення саме до старожитностей доби раннього залізного віку. Дещо раніше Л. В. Падалка опублікував описи Більського городища та майдану Скоробір. Він навів обміри укріплень Західного і Східного Більських городищ, звернув увагу на попелища у Західній Більській фортеці, вважав внутрішні розтягнуті утворення у вигляді «вусів» та ями у валах слідами давньої скарбошукацької діяльності і місцями розробок на селітру, а також окреслив форму Великого укріплення, навівши дані щодо його величезних розмірів, уважаючи найбільшим стародавнім укріпленням на Сході Європи, описав особливості розташування фортифікаційної лінії, параметри валів і ровів[246].

Л. В. Падалка, за повідомленнями інформаторів, певно, один із перших дійшов висновку, що величезні кільцеві насипи Скоробору – «давньої могили» – мають схожість не з городищами, а з майданами, тобто, із розробленими на поч. XVII ст. на селітру стародавніми поховальними спорудами, аргументувавши свою точку зору[247]. Він же надав перші деталізовані характеристики розташування курганів у некрополі Скоробору, їх розміри, деякі описи групування[248].

Спираючись на знахідки наконечників стріл різного часу, припускав перебіг якихось етапів битви на Ворсклі 1399 р. неподалік хут. Степанівки та Парасковіївки у Поворсклі[249]. До речі, Л. В. Падалка, користуючись припущеннями О. Ф. Шафонського та М. І. Арандаренка, підтримав точку зору про використання Більського укріплення князями Глинськими або Більськими, проходження в його окрузі якихось подій часу «битви народів» 1399 р., вбачав певну роль давнього городища (про датування нашарувань і зольників Західного Більська В. О. Городцовим VII–VI ст. до н. е. він добре знав) у колонізації Поворсклянських земель на межі литовських володінь в Лівобережжі Дніпра, його важливе місце в становленні селітряного виробництва у прикордонні Речі Посполитої і Московської держави[250]. Та, здається, вчений жодного разу так

[244] Там же. – С. 151.

[245] Там же. – С. 147.

[246] Падалка Л. В. О древних городках, городищах и насыпных валах на территории нынешней Полтавской губ. / Л. В. Падалка // Труды ПУАК. – Полтава: Тип. Дохмана, 1905. – Вып. 1. – С. 194–195, 196; Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и её заселение. – С. 59, 71.

[247] Падалка Л. В. О древних городках, городищах и насыпных валах... – С. 205; Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и её заселение. – С. 59, 176.

[248] Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и её заселение. – С. 196.

[249] Там же. – С. 197.

[250] Там же. – С. 17, 59, 71.

і не відвідав Більського городища. Аналізована Л. В. Падалкою інформація, із долученням новітніх фантазій, згодом стала ґрунтом припущень кін. XX ст. про «осередок володінь» татарського князя Лекси (Лексада) Глинського на Ворсклі, роль у цьому давніх Більських фортець, і заполонила краєзнавчі видання руб. XX–XXI ст.[251] Як відомо, ці здогадки зовсім не були підтверджені археологічними знахідками, ігнорували результати досліджень археологів останніх років, проведених на городищі. Проте, за кількістю написаного певними авторами такі знахідки мали б існувати, принаймні, в окремих артефактах, яких так досі ніхто і не знайшов.

Дмитро Іванович Багалій (1857–1932). *Портрет 1910-х рр.*

Доволі детально вивчав процес заселення Слобожанщини та старожитності краю видатний український історик, археолог, ректор Харківського університету та академік ВУАН Д. І. Багалій (1857–1932)[252]. До його праць увійшли описи фортець Котелевщини козацької доби, споруд Ізюмської лінії, історія виникнення ряду слобід та сіл[253]. У ході підготовки до проведення XII Археологічного з'їзду столичні й харківські вчені активізували вивчення пам'яток різного часу на межі Степу й Лісотепу, зокрема, у басейні Ворскли[254]. У цьому контексті значна робота була здійснена саме Д. І. Багалієм, який уклав «Археологічну карту Харківської губернії»[255]. До підготовки цієї карти вчений залучив місцевих археологів та краєзнавців, зокрема, О. Д. Твердохлєбова, І. А. Зарецького, чимало колишніх своїх випускників – викладачів училищ і гімназій. Наприклад, І. А. Зарецький детально проінформував ученого кількома листами про всі археологічні об'єкти, де він проводив польові дослідження[256]. Ця інформація повною мірою врахована у пояснювальному тексті до «Археологічної карти». І, безперечно, в цій праці знайшлося помітне місце для опису старожитностей Котелевщини, спочатку в Охтирському, а далі – в Богодухівському повітах.

Зокрема, містилися дані щодо розкопок І. А. Зарецьким кургану Вітова могила біля Деренькового озера край південно-західної межі сучасного Котелевського району[257], «старого» Котелевського городища за 7 верст від Котельви, 4-х груп курганів «робленицъ»[258], групи

[251] Жук В. Н. Від сивої давнини до визвольної війни 1648–1654 років / Жук В. Н. // Полтава: історичний нарис. – Полтава : Полтав. літератор, 1999. – С. 28–30; Жук В. Н. Полтавщина у 1239–1569 роках / Жук В. Н. // Полтавщина: історичний нарис. – Полтава : Дивосвіт, 2005. – С. 47–50.

[252] Грищенко М. Академік Д. І. Багалій / М. Грищенко // Україна. – К., 1932. – № 1-2. – С. 171–175.

[253] Наприклад: Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) в XVI–XVIII столетии. – С. 137; Багалей Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. – С. 488, 544–545; Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ. / [сост. Д. И. Багалей]. – С. 148, 170.

[254] Скирда В. В. Археологічна наука в Харківському університеті (1805–1920 рр.) / В. В. Скирда. – Харків : Вид-во ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2015. – 164 с. – С. 80–83, 137.

[255] Багалей Д. И. Предисловие к Археологической карте Харьковской губернии. – С. I–IV; Багалей Д. И. Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губ. / Д. И. Багалея // Труды XII Археол. съезда в Харькове. – Т. 1. – М., 1905. – С. 1–92; Багалей Д. И. Археологическая карта Харьковской губернии с объяснительным текстом / проф. Д. И. Багалея. – М. : Тов-во типогр. А. И. Мамонтова, 1906. – IV, 92 с., карта.

[256] Супруненко О. Іван Зарецький – археолог і музейний працівник / Олександр Супруненко // Народне мистецтво Полтавщини. Науково-теоретична конференція, присвячена 70-річчю Полтавського художнього музею (1-2 червня 1989 р.): тез. доп. і повідом. / ПХМ. – Полтава : РВВ Облстатуправління, 1989. – С. 59–65.

[257] Багалей Д. И. Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губ. – С. 1–2.

[258] Там же. – С. 2.

Теплих могилок біля Деревок у складі близько 40 насипів, один із яких розкопав І. А. Зарецький 1887 р.[259], кургану та комплексу поховання Опішлянки з його ж розкопок 1888 р.[260]

Наведені прив'язки більше двох десятків курганів навколо Котельви, зокрема, Борисенкової робленици, групи біля хут. Мощанського[261], Козачої, Кроликової, Дігтярної, Морозної могил, груп Паськової і малих «робленицъ», Великих «робленицъ», Росавцевої, Штанькової, Власковой, Розкопаної, Гострої, Маленької, Орлової могил та курганів у складі їх груп[262]. Відзначена й кам'яна баба за 12 верст від Котельви, ближче до с. Лутищ, у вигляді стовпа без ознак голови, наведені її обміри[263].

У Богодухівському повіті описана Розрита Могила і кургани зі складу могильника навколо, в т. ч. досліджені І. А. Зарецьким 1888 р.[264], наведена інформація про монетно-речовий скарб з Великої Рублівки 1891 р. і склад його комплексу[265], зазначені групи курганів біля сс. Мар'їне в бік Колонтаєва та на полі Колонтаївського товариства[266]. Є опис місцезнаходжень зібраних І. А. Зарецьким старожитностей в околицях Лихачівки, його ж повідомлення про знахідку скарбу римських монет II – поч. III ст. в околицях села[267]. Більше століття коментарі до «Археологічної карти» Д. І. Багалія залишалися важливим джерелом вивчення археологічних пам'яток регіону, не втратили вони актуальності і сьогодні.

У контексті підготовки до XII Археологічного з'їзду звертали увагу на пам'ятки археології й інші вчені Харківського університету. Так, подорожуючи на Охтирщині, опис найзначніших старожитностей у межах повіту здійснив відомий етнограф, професор та майбутній український академік М. Ф. Сумцов (1854–1922). Зокрема, він повідомляв про наявність у Котельві, в ур. Кроликівщині, «старої великої могили у висоту близько 3 саж.», затиснутої між садибами слободи і щільно вкритої старими липами, осиками та берестами[268].

Не дивлячись на проведення лише розвідкових обстежень 1904 р., помітний слід у вивченні Більського археологічного комплексу залишив відомий український археолог, уродженець історичної Полтавщини, майбутній академік ВУАН В. Г. Ляскоронський (1859–1928)[269]. Саме він запропонував називати краще збережене укріплення Більського городища – Західним, а фортецю з боку Котельви – Східним городищами, і ці назви закріпилися в науковій літературі[270]. Навівши детальний опис першої із фортець, учений звернув увагу на великі ями в її валах та земляні валоподібні насипи з внутрішнього боку, порівнюючи остан-

[259] Там же. – С. 3–4.

[260] Там же. – С. 4.

[261] Там же.

[262] Там же. – С. 7.

[263] Там же. – С. 8–9.

[264] Багалей Д. И. Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губ. – С. 15–16.

[265] Там же. – С. 17.

[266] Там же. – С. 16, 17.

[267] Там же. – С. 15, 16.

[268] Сумцов Н. Ф. Очерки народного быта (Изъ этнографической экскурсіи 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии) / Профессора Н. Ф. Сумцова // Отдельный оттиск из «Сборника Историко-Филологическаго Общества», Т. 13. – Харьков: Типо-Литограф. «Печатное Дело» Кн. К. Н. Гагарина, Клочковская – 5, 1902. – 57 с. – С. 15.

[269] Супруненко О. Б. Василь Ляскоронський на його археологічні розвідки на Полтавщині / О. Б. Супруненко // Ляскоронський В. Г. Городища, кургани і довгі (змійові) вали за течією рр. Псла та Ворскли / Василь Ляскоронський; ЦОДПА; [передм., комент., упорядк. Супруненка О. Б.]. – Вид. 2-е. – Полтава : ВЦ «Археологія», 1995. – С. 3–4; Супруненко О. Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України: Лубенський музей К. М. Скаржинської / О. Б. Супруненко; НАНУ, Ін-т археол.; Полтав. обл. рада; ЦОДПА; [відп. ред. П. П. Толочко]. – Київ; Полтава : Археологія, 2000. – С. 132–146.

[270] Гавриш П. Польові археологічні дослідження В. Г. Ляскоронського в Більському городищі / Петро Гавриш // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / УК ПОДА; ПКМ ім. В. Кричевського; [редкол.: Волошин Ю. В., Киридон А. М., Кондратенко Т. К. та ін.]. – Полтава: Дивосвіт, 2015. – Вип. X. – С. 124–129.

ні з майданами, відзначив наявність чималої кількості потрощених кісток людей і тварин, «черепків типово скіфських зразків», чотири проходи в укріпленнях, два з яких пов'язував із дією стічних вод. Він же описав зольники-попелища зі вмістом великої кількості ліпного посуду зі «звичайним скіфським орнаментом»[271]. Між іншим, повз його увагу не прослизнули рештки навалувань ділянки так званого «Південного» валу, які дослідник відзначив за 60 саж. від східного в'їзду[272]. Для Східного укріплення вчений опублікував перший схематичний план пам'ятки, поєднавши останній з докладним описом планування й особливостей оборонних споруд, розмірів валів та ровів, вирахував площу внутрішньої території (бл. 70 дес.), вказав загальну довжину укріплень (800 саж.), звернув увагу на особливості ліпного посуду місцевого виробництва[273].

Описуючи більські городища дослідник, який проводив обстеження разом із відомим археологом С. А. Мазаракі, назвав їх «справжніми гігантами»[274], окреслив оборонні споруди Великого укріплення (хоча й не простежив частину з них на місцевості), навів їх розміри, в ряді робіт схилявся до визначення останніх як найдавніших «змієвих» валів, котрі були споруджені ще за скіфської епохи[275].

В. Г. Ляскоронський також описав два грандіозні майдани Скоробору, які все ж таки вважав рештками городищ, а поряд – чимало майданів, інші кургани та майдани у складі некрополів Скоробору і Марченків[276]. Уважаємо, що розвідки вченого дієво сприяли поширенню уявлень про небуденний археологічний комплекс серед наукового загалу поч. XX ст.

Отже, Більське городище на поч. XX ст. стало добре відомим у науковому світі. Саме це і викликало проведення перших широкомасштабних та комплексних за своїм характером археологічних досліджень, що були здійснені видатним археологом, одним із очільників Московського археологічного товариства В. О. Городцовим (1860–1945) за ініціативи й матеріальної підтримки уродженця Чернігівщини професора Д. Я. Самоквасова. Значні дослідницькі роботи на території та в окрузі Більського комплексу, що включали розкопки і розвідки, були проведені влітку 1906 р.[277] Зауважимо, що їх результати мають першорядне наукове значення і до наших днів.

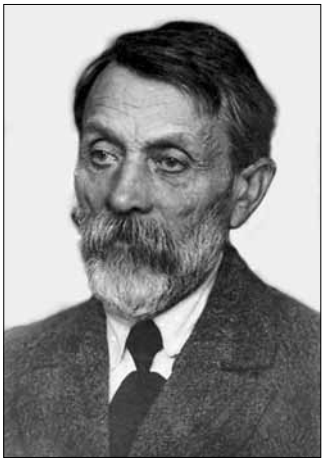

Василь Григорович Ляскоронський (1859–1928). *Фото поч. 1920-х рр.*

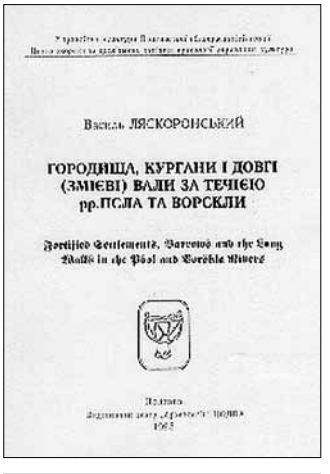

Обкладинка перевидання праці В. Г. Ляскоронського «Городища, кургани і довгі (змієві) вали за течією рр. Псла та Ворскли». Авт. приміток і коментарів О. Б. Супруненко. *Полтава, 1995.*

[271] Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы / В. Г. Ляскоронского // Труды XIII Археол. съезда. – М., 1907. – Т. I. – С. 177–178. – Рис. 34.

[272] Там же. – С. 177–178.

[273] Там же. – С. 175–177. – Рис. 33.

[274] Там же. – С. 174.

[275] Гавриш П. Польові археологічні дослідження В. Г. Ляскоронського в Більському городищі. – С. 127.

[276] Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы. – С. 178. – Рис. 35.

[277] Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – С. 8.

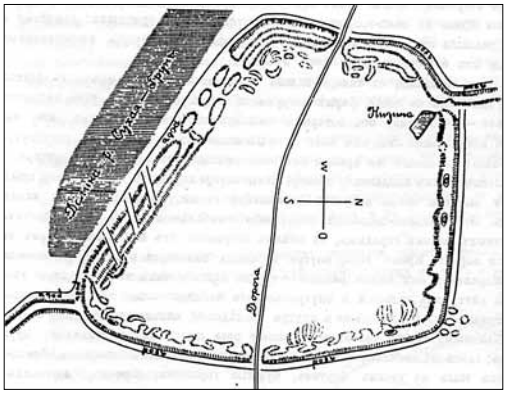

План Західного укріплення Більського городища.
За В. Г. Ляскоронським, 1907.

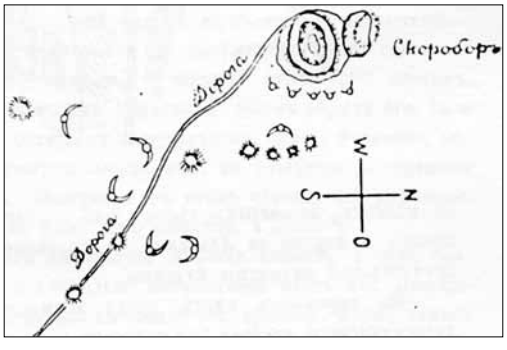

Скоробір, ур. Майдани Великий і Малий Скоробір та навколишні насипи могильника. План.
За В. Г. Ляскоронським, 1907.

Особливу увагу В. О. Городцов приділив Західному укріпленню Більського городища, склавши доволі точний план пам'ятки. На цьому плані були позначені 34 пагорби зольників-попелищ: 26 у північній частині та 8 у південній. Зольники із номерами 1–8 за цим планом були піддані археологічним розкопкам. Опублікований доволі розлогий, як на той час, опис їх результатів. На попелищах учений дослідив 756 м^2 площі культурних нашарувань[278]. Зауважимо, що в опублікованому звіті про дослідження, названому «Щоденником», містилися певні неточності, через скорочення із обсягом публікації виникли упущення, а частина виявлених артефактів випала з поля зору дослідника, все ж таки зберігшись в фондах Державного Історичного музею в Москві[279]. Сучасники критикували вченого за поспішне оприлюднення результатів досліджень, за «невідповідно видані» матеріали[280]. Проте у радянській історіографії публікація В. О. Городцова багато в чому вважалася зразковою[281].

В. О. Городцов провів розкопки одного із «майданів» у масиві валу на північ від східого в'їзду Західного укріплення, дослідив невисокі навалування ґрунту на внутрішній території городища (подібних утворень він нарахував 23). Щодо походження таких майданоподібних споруд учений зробив висновок, що вони «з городищем ніякого, крім випадкового, зв'язку не мають»[282]. Особливу увагу дослідник звернув на фортифікаційні споруди Західної фортеці, в різних місцях зняв 4 профілі валу і рову, здійснив невеликі розкопки в основі, вивчив заповнення рову поруч зі східним в'їздом, заклавши кілька розкопів і траншею, що встановили кільцевий характер оточення заглибиною рову всього укріплення.

Цікавим було й те, що в ході робіт на Західному городищі дослідник обстежив ділянку поза валом над Сухою Грунню, навпроти хут. Марченки (трикутний мис на місці кол. колгоспного курника 3-ї чв. XX ст.), де на землі більського козака Костоглода було виорано 7 черепів людей і чимало кісток. Археолог прошурфував це місце, виявивши захоронення,

[278] Городцов В. А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде, Полтавской губернии, в 1906 г. / В. А. Городцов // Труды XIV Археол. съезда. – М., 1911. – Т. III. – С. 95–118. – Рис. 99–100.

[279] Шрамко Б. А. Раскопки В. А. Городцова на Бельском городище в 1906 г. (по материалам коллекции ГИМ) / Б. А. Шрамко // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 30, 39, 49, 52.

[280] Гребеняк В. Чернігівський археологічний з'їзд і його «Труды» / Володимир Гребеняк // Записки НТШ. – Львів, 1913. – Т. CXIV. – Кн. II. – С. 167, 168.

[281] Шрамко Б. А. Раскопки В. А. Городцова на Бельском городище в 1906 г. – С. 29–30.

[282] Городцов В. А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде... – С. 102.

Василь Олексійович Городцов (1860–1945). *Фото 1904.*

здійснене на глибині близько 0,3 м. Безінвентарне випростане поховання з північно-західною орієнтацією містило кістяк жінки, обкладений берестою, що за доброю збереженістю був віднесений до числа, ймовірно, християнських могил[283]. На знахідку вже звертали увагу дослідники[284]. До речі, з цього ж місця походили й інші поховальні комплекси, в т. ч. періоду скіфської архаїки[285], що може вказували на розташування на мису над гирлом Більського струмка чи не найдавнішого ґрунтового некрополя на південний захід від курганного могильника ранньоскіфського часу в ур. Перемірки[286].

Менше уваги В. О. Городцов приділив Східному укріпленню (котре на його думку було більшим за Західне), обстеживши його в межах приватних ділянок та відзначаючи «на диво добру» збереженість валів і ровів[287]. Для останніх він здійснив обміри, у двох місцях зняв профілі оборонної лінії, у південно-західній частині майданчика городища в лісі помітив невисоке підвищення, котре вважав за зольник[288].

«Вздовж і впоперек» об'їздив учений Велике укріплення, де на величезній площі відзначав порівняну «бідність культурними пам'ятками»[289]. Він виявив лише 4 попелища, три з яких – в ур. Царина біля Західного укріплення, ще одне – в Куземині, що, на його думку, існувало ще до будівництва смуги фортифікації (між іншим, цей зольник виявив співробітник експедиції, студент-практикант П. П. Єфіменко (1884–1969), майбутній український академік). Зольники Царини, що називалися місцевими жителями могилами, привернули увагу дослідника. Найбільший серед них (за № 9 – «Царина могила») В. О. Городцов дослідив 8-ма траншеями на площі 437 м^2, у всіх випадках виявив численні артефакти скіфського часу та сліди селітряного виробництва козацької епохи[290].

В. О. Городцов уважно вивчав оборонні споруди Великого городища, склав схему їхнього планування. За його підрахунками, окружність Великого Більського городища дорівнювала 30 верст. У різних місцях він зняв 5 профілів валу і рову, зробив їх проміри, відзначив ділянки руйнувань і пошкоджень[291]. Пояснюючи планування оборонної лінії городища, висловив думку, що: «для надання більшої тактичної сили укріпленню його посилили додатковими фортами, розташованими по лінії загальної огорожі»[292]. Таким найбільшим «фортом» він уважав Східне укріплення, дещо меншим – Західне, а найменшим – невелике на схилах корінного берега Ворскли у с. Куземині (Куземинське городище). Ця схема і досі залишається загальновизнаною майже всіма дослідниками Більського городища і «діє» впродовж більше 100 років.

В. О. Городцовим обстежені більшість з відомих на той час курганних могильників округи Більського городища, всі вони позначені на плані комплексу, включаючи некрополь

[283] Там же. – С. 118.

[284] Гавриш П. Більське городище (місто Гелон): реалії і міфи. – С. 22.

[285] Кулатова І. М. Кургани скіфського часу західної округи Більського городища / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [відп. ред. С. А. Скорий]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2010. – С. 11–12.

[286] Там само. – С. 163.

[287] Городцов В. А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде... – С. 127.

[288] Там же.

[289] Там же. – С. 119.

[290] Гавриш П. Більське городище (місто Гелон): реалії і міфи. – С. 71–72.

[291] Городцов В. А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде... – С. 119, 120.

[292] Там же. – С. 93.

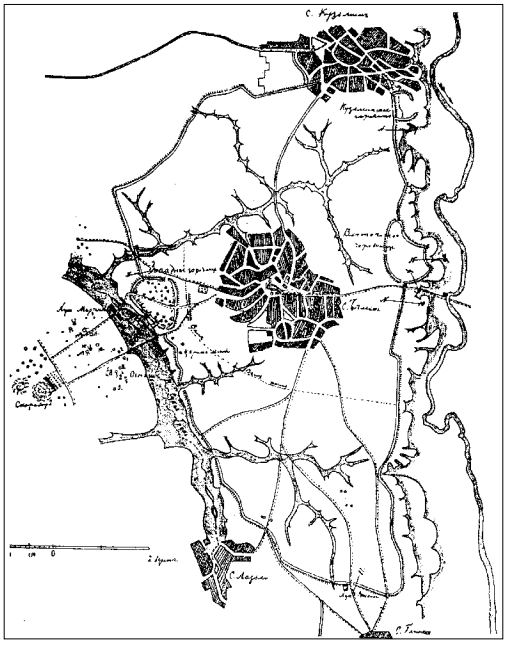

Більське городище.
Загальний план.
За В. О. Городцовим, 1911.

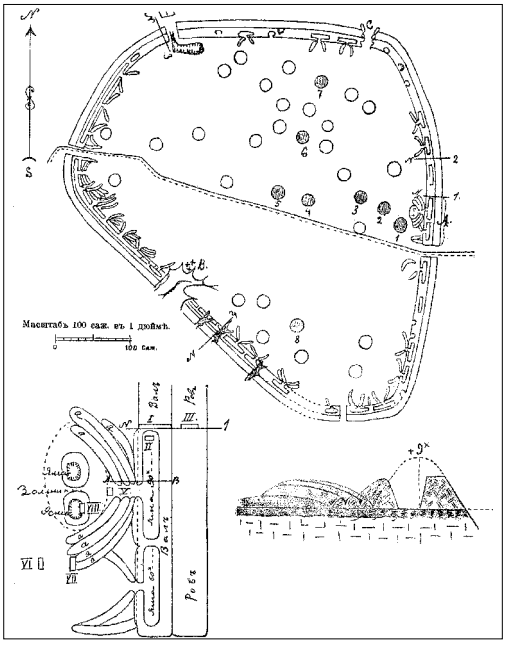

Західне укріплення Більського городища.
План із позначенням проведених досліджень
на зольниках і селітроварницькими об'єктами.
За В. О. Городцовим, 1911.

в ур. Перещепине, могильники «А» і «Б» на території Великого укріплення[293], а також проведені розкопки 21 насипу курганів та окремих майданів в ур. Скоробір, Осняги і Марченки, ще трьох – біля хут. Блажки[294]. Внаслідок дослідження селітроварницьких об'єктів отримані додаткові уявлення про майданний характер виробництва селітри[295] за козацької епохи. Також проведені розвідки на селищі в с. Довжик, на попелищах поселень в ур. Осняги і Саранчеве поле, обстежені деякі ранньослов'янські пам'ятки в окрузі[296].

У результаті досліджень В. О. Городцовим встановлено, що Більське городище було надзвичайно складним комплексом, об'єднаним валами Великого укріплення, зі спорудженням майже в один час його цитаделей – Західного та Східного городищ. Вивчення попелищ дозволило відкоригувати припущення В. В. Хвойки та І. А. Зарецького про те, що зольники були не тільки спеціальними місцями для кремації чи жертвоприношень[297]. Дослідник дійшов висновку, що попелища виникали поступово з невеликих відкладень в результаті звичаю зсипати попіл від печей та вогнищ, винесеного із жител сміття та побутових відходів в одне місце, хоча й не заперечував щодо їх влаштування біля полишених

[293] Там же. – С. 94. – Рис. 97.

[294] Там же. – С. 127–146.

[295] Городцов В. А. Майданы / В. А. Городцов // Древности: Труды МАО. – М., 1904. – Т. XX. – Вып. II. – С. 29–39; Городцов В. А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде... – С. 143–144.

[296] Там же. – С. 144–146; Володарець-Урбанович Я. В. Блажківський скарб: 115-річчя знахідки / Володарець-Урбанович Я. В. // Старожитності Лівобережжя Дніпра: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ДКіТ ПОДА; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: Вождаєнко В. В., Гречко Д. С., Задніков С. А. та ін.; Супруненко О. Б. (наук. ред.)]. – Київ; Котельва : Майдан, 2018. – С. 126–153.

[297] Хвойко В. В. Городища Среднего Приднепровья, их значение, древность и народность / В. В. Хвойко // Труды XI Археол. съезда. – М., 1905. – Т. I. – С. 93–104; Зарецкий И. А. Заметка о древностях Харьковской губернии... – С. 243.

жител чи святилищ, місць відправлення культів домашнього вогнища тощо[298]. Аналізуючи отримані знахідки, В. О. Городцов упевнився, що відкладення на попелищах Західного укріплення з'явилися не пізніше VI ст. до н. е.[299], навівши конкретний хронологічний репер для датування всього комплексу, та відніс його до числа найвиразніших поселенських пам'яток скіфської доби. Разом із тим учений був автором перших описів предметів матеріальної культури населення скіфської епохи Середнього Поворскля, розробки засад щодо їх датування, отримав виразну добірку предметів античного імпорту з Більська, визначав археозоологічні матеріали з культурних нашарувань. Вивчаючи курганні некрополі, він зазначив одночасне існування поселень та могильників, підкреслюючи спільність їх матеріальної культури, охарактеризував типи могильних ям, виявив два зовсім непограбовані поховання на могильнику Скоробір, в основі насипів курганів простежив кільцеві рівчаки[300]. Тобто, роботи, проведені на Більському городищі та в його окрузі впродовж дещо більше двох місяців 1906 р., в умовах поширення революційних виступів у середовищі місцевого селянства, дозволили В. О. Городцову за короткий термін здіснити в цілому першорядні наукові відкриття для поч. XX ст., а Більський археологічний комплекс увести до кола найзначніших археологічних пам'яток доби раннього залізного віку Східної Європи. Матеріали його розкопок у Більську і досі продовжують залишатися важливим джерелом для вивчення не тільки найдавнішого минулого краю, а й у цілому всього Дніпровського лісостепового Лівобережжя[301]. Та все ж, за один сезон розкопок учений не був спроможний зайти відповіді на всі питання[302], зокрема, й посталі проблеми хронологічного вимежування виявлених старожитностей.

Більське городище, кургани могильника Скоробір та округа. Знахідки з розкопок В. О. Городцова. *Срібло, бронза, залізо, золото, кістка, кераміка, скло і склопаста. Фото 1910.*

Більш детально питання хронології пам'яток скіфського часу, переважно, за матеріалами досліджених підкурганних захоронень, розглядалися відомим петроградським археологом О. А. Спіциним (1858–1931). Немов би підводячи підсумки досліджень дожовтневого періоду, вчений у статті «Кургани скифов-пахарей» врахував всі розкопані в околицях Більська підкурганні поховання та нечисленні відомості про поселення лісостепових землеробів доби раннього заліза[303]. Він наголошував на умовності використання

[298] Шрамко Б. А. Следы земледельческого культа у лесостепных племен Северного Причерноморья в раннем железном веке / Б. А. Шрамко // СА. – М., 1957. – С. 178–198.

[299] Городцов В. А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде... – С. 151.

[300] Там же. – С. 128–143; Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – С. 141–145.

[301] Шрамко Б. А. Раскопки В. А. Городцова на Бельском городище в 1906 г. – С. 53; Фирсов К. Б. В. А. Городцов и Бельское городище (по материалам из собрания и экспозиций ГИМ) // Археологические памятники Окского бассейна: сб. науч. тр. – Рязань, 1996. – С. 141–145; Фирсов К. Б. Материалы Бельского городища и его округи в собрании и экспозициях Государственного исторического музея // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 55–59.

[302] Шрамко Б. А. Деякі підсумки досліджень Більського городища / Б. А. Шрамко // Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень): зб. наук. пр. / НАНУ, Ін-т археол.; Фундація ім. О. Ольжича; [ред. кол.: Є. Черненко (відп. ред.), С. Махортих, В. Качур та ін.]. – К. : Шлях, 2006. – С. 5.

[303] Спицын А. А. Курганы скифов-пахарей / А. А. Спицын // Известия Археол. комиссии. – Пг., 1918. – Вып. 65. – С. 87–143.

Олександр Андрійович Спіцин (1858–1931). *Фото 1920-х рр.*

терміну «скіфи-орачі» і відмовився в роботі від того, що «полтавські великі городища можуть мати пряме відношення до скіфської культури...»[304]. О. А. Спіциним була зроблена спроба простежити місцеве коріння культури лісостепових землеробів, в т. ч. і в Поворсклі, виділити кургани перехідних періодів. Він перший звернув увагу на хронологічне значення знахідок місцевих виробів у співвідношенні із особливостями поховального обряду. І виділені ним ознаки та особливості лягли в основу розробки сучасної хронології пам'яток скіфської епохи, не дивлячись на внесені до неї пізніше уточнення, довонення і корективи[305].

Вадим Михайлович Щербаківський (1876–1957). *Фото 1950-х рр.*

Наступний крок до вирішення однієї з важливих проблем спробував здійснити відомий український археолог, на час його відвідин Більська – завідувач археологічного відділу Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства, а за публікації своєї праці – професор Вільного Українського Університету у Празі В. М. Щербаківський (1876–1957)[306]. Він скористався оглядом Більського городища 1915 р. разом із В. О. Городцовим, його укріплень і цитаделей, опублікованими матеріалами розкопок колеги для того, щоб висунути цілком обґрунтовану гіпотезу, що саме це городище на правому березі Ворскли й є залишками міста Гелона, описанного в «Історії» Геродота[307]. Наразі з цією працею, перекладеною з французької мови, може ознайомитися кожен охочий[308]. До речі, точку зору В. М. Щербаківського підтримали чимало відомих учених[309], а найбільш послідовним її прибічником виявився харківський професор Б. А. Шрамко (1921–2012)[310], завдяки якому ототожнення стародавнього Більського городища з містом Гелоном стало набутком уявлень і праць не тільки учнів археолога, а й переважної більшості київських, харківських та полтавських дослідників старожитностей.

---

[304] Там же. – С. 143.

[305] Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – С. 8.

[306] Супруненко А. Б. Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (к 100-летию со дня основания) / А. Б. Супруненко // Археологические исследования на Полтавщине: сб. науч. ст. / ПКМ. – Полтава, 1990. – С. 10–17; Супруненко О. Б. Вадим Щербаківський: сторінки біографії / О. Б. Супруненко // Архівний збірник на посвяту 90-річчю Полтавської Вченої Архівної Комісії: зб. наук. пр. – Полтава : Вид-во «Полтава», 1993. – С. 86–100.

[307] Sčerbakivskyj V. La situation géographique de la ville de Gelone d'Hérodote / V. Scerbakivskyj // Bibljoteka Prehistoryczna. – T. 1: Księga pamiątkowa ku uczczeniu siedemdziesiątej rocznicy urodzin prof. dr. Włodzimierza Demetrykiewicza / Pod redakcją prof. J. Kostrzewskiego. – Poznań, 1930. – P. 265–286.

[308] Щербаківський В. Географічне положення міста Гелон Геродота / В. Щербаківський; перекл. С. Л. Євсеєва // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; УК ПОДА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вождаєнко В. В., Корост І. І. (відп. ред.), Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва : Майдан, 2017. – С. 343–360.

[309] Артамонов М. И. Этногеография Скифии / М. И. Артамонов // Учён. записки Ленинград. ГУ. – Л., 1949. – № 85: История. – Вып. 13. – С. 162; Граков Б. Н. Пережитки скифских религий и эпоса у сармат / Б. Н. Граков / ВДИ – М., 1969. – № 3. – С. 70.

[310] Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – С. 156–163.

На згаданих останніми обстеженнях, певно, і завершується дореволюційна доба вивчення старожитностей території Котелевського району. Наступні роки Української революції, встановлення більшовицької диктатури не сприяли проведенню археологічних досліджень, мінімалізували випуск у світ наукових праць з цього приводу. Візити дослідників на Котелевщину у 1920-х рр. (за розвою в Україні місцевого краєзнавства) також виявилися поодинокими й обмежувалися короткими службовими відрядженнями.

Так, у 1924 р. до Більська директором Центрального пролетарського музею Полтавщини М. Я. Рудинським відряджався лаборант археологічного відділу, уродженець Полтавщини В. А. Грінченко (1900–1948)[311] з метою збирання відомостей про некрополі округи і припинення скарбошукацьких пошуків у курганах Перещепинського могильника[312]. Він установив факт виявлення у зруйнованому кургані край центру некрополя разом із бронзовим казаном фасосської амфори і кількох золотих бляшок, котрі на той час вже були втрачені[313]. До музею В. А. Грінченко привіз високохудожній витвір місцевих бронзоливарників – унікальний казан з рельєфно-декорованим тулубом та ручками у вигляді фігурок собак, що став окрасою збірки старожитностей скіфської доби в Полтаві[314], а також згадану амфору[315]. За наслідками цього відрядження з'явилася й перша публікація згодом відо-

В. М. Щербаківський та В. О. Городцов на Західному укріпленні Більського городища. *Фото 1915.*

Володимир Автономович Грінченко (1900–1948) у відділі археології Центрального музею Полтавщини. *Фото 1925.*

[311] Нестуля О. О. Сплюндрована доля (В. А. Грінченко) / О. О. Нестуля // Репресоване краєзнавство. – К. : Рідний край, 1991. – С. 201–207; Дровосєкова О. В. Передмова / О. В. Дровосєкова // Повернута спадщина. – Запоріжжя : Стат і К°, 2010. – Вип. 10. – С. 3–12; Граб В. Археолог В. Грінченко / В. Граб // Край. – м. Полтава. – 2013. – Серпень. – № 112 (118). – С. 22.

[312] Нестуля А. А. Охрана памятников археологии Полтавщины в первые годы советской власти / А. А. Нестуля // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обл. наук.-практ. семінар (Квітень, 1990 р.): тез. доп. / ПКМ; ПОО УТОПІК; Луб. КМ; [ред. кол.: Білоус Г. П. (відп. ред.), Кулатова І. М., Супруненко О. Б. та ін.]. – Полтава : Вид-во «Полтава», 1990. – С. 3–5.

[313] Кулатова І. М. Кургани скіфського часу західної округи Більського городища / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко. – С. 30–31.

[314] Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею / Михайло Рудинський // Збірник, присвячений 35-річчю Музею / ПДМ ім. В. Г. Короленка; [під ред. В. Бендеровського, Я. Риженка, М. Гавриленка]. – Полтава : 1-ша раддрукарня «Полтава-Поліграф», 1928. – Т. І. – С. 49. – Табл. VI: 13; Šramko B. A. Zur Frage über die Technik und die Bearbaitungzentren von Buntmetallen in der Früheisenzeit / B. A. Šramko // Sympozium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa (25-29. September, 1970. Smolenice). – Bratislava, 1974. – S. 469–485; Супруненко О. Б. З історії археологічних досліджень на Полтавщині: короткий нарис. – Вкл. IV.

[315] Кулатова І. М. Кургани скіфського часу західної округи Більського городища / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко. – С. 30. – Рис. 21–22.

Більськ, с., Перещепине, ур. Казан. *Бронза. IV ст. до н. е. Розвідки В. А. Грінченка, 1924.*

мого археолога[316], котра перевидана кілька років тому в Котельві[317].

Під час відрядження до Полтавської округи у межах сучасного Котелевського району влітку 1925 р. обстеження курганів біля Великої Рублівки, Бригадирівки та Лихачівських поселень, південної округи Більського городища здійснив київський археолог й антрополог, співробітник Всеукраїнського Історичного музею Л. Є. Кістяківський (1904–193?)[318]. Він повідомляв про привезені до Києва фрагменти ліпного посуду, різноманітні наконечники бронзових стріл і кістки тварин, в т. ч. «ліпну кераміку банкоподібних форм, оздоблену по вінцю защипаним орнаментом та дірочками, <...> фрагменти мисок» тощо[319].

Південну частину Більського городища влітку 1927 р. досліджувала в ході цільових «монографічних обстежень» група науковців Полтавського державного музею ім. В. Г. Короленка (сучасного Краєзнавчого), яку очолював завідувач археологічного відділу О. К. Тахтай (1890–1963)[320]. Ним здійснювався огляд «сімох городищ Опішнянщини» та збір підйомних матеріалів, в т. ч. і на території Великого і Східного укріплень Більського городища, на селищі скіфської епохи в ур. Безодня, а за 1 км на північ від Глинського городища був виявлений невеликий курганний могильник з 6-ти насипів, де за випадкових обставин трапилося випростане поховання із західною орієнтацією[321]. З-поміж виразних знахідок у межах Котелевщини відзначені: «сферичний кремінний одбивач» з околиць с. Лихачівки, залізний кинджал «скитського взірця» з брускоподібним навершям та сердцеподібним перехрестям, «оздоблений з обох боків по залізкові й держаку лінійним орнаментом, що відтворює контури меча»[322], виораний в околицях Західного Більського городища[323].

Того ж 1927 р. городище відвідали молоді харківські археологи-аспіранти, колишні вихованці професора О. С. Федоровського – М. К. Фукс та О. О. Потапов[324]. Вони зібрали чимало стародавніх артефактів, ретельно оглягули оборонні споруди і склали план комплексу.

---

316 Грінченко В. Зі старої культури / В. Грінченко // Знання. – м. Харків. – 1925. – 26 січня. – № 4. – С. 17. – Фото на С. 10.

317 До ювілею першої публікації [В. А. Грінченка] / Підг. до друку та ком. І. М. Кулатової // Археологічні дослідження Більського городища – 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; УК ПОДА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вадімов В. М., Корост І. І., Супруненко О. Б. (наук. та відп. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 111–114.

318 Кістяківський Л. Є. Результати поїздки в райони Опішнянський та Рублівський Полтавської округи 1925 р. / Л. Є. Кістяківський; укл. та ком. Шерстюка В. В., Коверко А. В. // Феномен Більського городища – 2018. Пам'яті П. Я. Гавриша (1956–2018): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ПКМ ім. В. Кричевського; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: В. М. Вадімов, В. В. Вождаєнко, О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін.]. – Харків; Котельва : Майдан, 2018. – С. 185–194. – Кол. вкл. VI.

319 Кістяківський Л. Є. Розвідка в околицях с. Лихачівка Рублівського району (кол. Богодухівського пов.) (Липень 1925 року) / Л. Є. Кістяківський // Коротке звідомлення ВУАК за археологічні досліди року 1925 (З каталогом звідомної виставки) / УАН; ВУАК. – К., 1925. – С. 99.

320 Граб В. І. Археолог Олександр Тахтай / В. І. Граб, О. Б. Супруненко; ПКМ. – Полтава, 1991. – 85 с.; Формозов А. А. Книги об отчественных археологах // РА. – М., 1993. – № 4. – С. 250.

321 А. Т. Археологічна робота Музею 1926–27 р. / А. Т[ахтай] // Збірник, присвячений 35-річчю Музею / ПДМ ім. В. Г. Короленка; [під ред. В. Бендеровського, Я. Риженка, М. Гавриленка]. – Полтава : 1-ша раддрукарня «Полтава-Поліграф», 1928. – Т. І. – С. 286.

322 Там само. – С. 287.

323 Гавриш П. Більське городище (місто Гелон): реалії і міфи. – С. 23.

324 Там само.

Олександр Кузьмич Тахтай (1890–1963). *Портрет В. Батурина, 1991.*

Михайло Якович Рудинський (1887–1958). *Портрет Є. Путрі, 1999.*

Детальний звіт про ці обстеження так і залишився неопублікованим[325], а зібрана колекція знахідок була оприлюднена друком через два роки у міжнародній науковій збірці, виданій у Хельсінкі[326]. Подальші долі обох археологів, в т. ч. і через іноземну публікацію, згасли у вирі сталінських репресій.

Ще в гімназичні та студентські роки кілька разів відвідував Більське городище та його північну округу відомий український археолог М. Я. Рудинський (1887–1958)[327]. 1928 р. в детальному огляді старожитностей зі складу колекцій Полтавського музею він приділив увагу і знахідкам із території району. Зокрема, опублікував фотозображення вже згаданого бронзового казана з Перещепинського курганного могильника у Більську[328], охарактеризував керамічний комплекс скіфського часу Поворскля: «кераміка доби панування скито-сарматів є кераміка української лісостепової залізної культури, що бігом століть зазнала <...> впливів і гальштатського, і гелонського, і латенського...»[329]. Вчений також повідомляв про наявність у збірці двох «тоненьких бронзових шпильок <...> з малими голівками, а також дрібних уламків «бронзових оздоб» і фібули типу Авциса з околиць Лихачівки (вірогідно, Лихачівського поселення)[330].

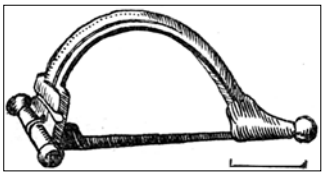

Лихачівка, с. Фібула. *Бронза. За М. Я. Рудинським, 1928.*

У 1930-ті рр. археологічні дослідження якщо і проводилися, то не на сході і північному сході Полтавщини. Більшість столичних і місцевих дослідників, музейних працівників була репресована, а побудова колгоспного ладу зовсім не сприяла зростанню інтересу селянства до найдавнішого минулого. У квітні 1939 р. в Києві відбулася наукова конференція Інституту археології АН УРСР, де з-поміж чергових завдань у царині польових досліджень було зосереджено увагу на вивченні пам'яток скіфського часу в Україні. Перспективним уважалося здійснення стаціонарних розкопок ряду лісостепових городищ, зокрема, Більського на Полтавщині[331]. Втілювати один із таких проектів у життя на 1940 р. судилося археологу-

[325] Фукс М. К. Більське городище: (досліди 22.VII – 22.VII.1927 р.) / М. К. Фукс // НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 116/45. – 10 арк., 4 карти.

[326] Potapov A. A. Inkrustierte Keramik von Belsk / A. A. Potapov // Evrasia Septentrionalis Antiqva. – Helsinki, 1929. – S. 162–168.

[327] Супруненко О. Б. Михайло Рудинський – археолог, пам'яткоохоронець, музейник, видавець і педагог (до 130-річчя від дня народження) / О. Б. Супруненко // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2017. Пам'яті М. Я. Рудинського (1887–1958): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ПКМ ім. В. Кричевського; ЦОДПА; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (наук. і відп. ред.) та ін.]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – С. 3–20.

[328] Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею. – С. 49, 61. – Табл. VI: 13.

[329] Там само. – С. 48.

[330] Там само. – С. 50, 53. – Табл. VII: 4.

[331] Гавриш П. Більське городище (місто Гелон): реалії і міфи. – С. 23.

Іван Іванович Ляпушкін
(1902–1968).
Фото кін. 1950-х рр.

славісту з Ленінграда І. І. Ляпушкіну (1902–1968), який провів розвідкові роботи на Західному укріпленні Більського городища та обстежив Лихачівське поселення[332]. Його помічником з-поміж українських дослідників виступав завідувач археологічного відділу Полтавського музею М. А. Стан (1906–1943)[333]. Зібрана колекція знахідок надійшла до музею в Полтаві. Здається, ці археологічні обстеження на Котелевщині виявилися останніми в перші роки Другої світової війни і завершили етап накопичення джерел та відомостей про археологічні об'єкти мікрорегіону до сер. XX ст.

Микита Антонович Стан
(1906–1943).
Портрет Є. Путрі, 1989.

Зрозуміло, що тривалий час, практично аж до кінця 1950-х рр., вивченню археологічних пам'яток Котелевського району увага майже не приділялася, не рахуючи кількох публікацій дослідників за матеріалами випадкових знахідок артефактів кін. XIX – поч. XX ст.[334] Вряди-годи такий стан справ доповнювався поодинокими відвідинами території району і Більського городища науковими співробітниками обласного музею, що супроводжувалися збором матеріалів або отриманням від окремих громадян певних випадкових знахідок[335], відкриттям окремих поселенських об'єктів[336].

У повоєнні роки вивчення Більського городища та в цілому території Котелевщини відновила експедиція Харківського державного університету під керівництвом Б. А. Шрамка (1921–2012). З цим дослідницьким колективом, аспірантами, учнями і студентами видатного харківського археолога, його найближчими колегами з інших міст пов'язана більшість відкриттів у археології краю[337]. Робота цієї групи переважно харківських учених розпочала і

[332] Ляпушкин И. И. Отчёт, описание обследованных памятников по р. Ворскле от г. Полтава до с. Куземин. Дневник раскопок городища в с. Опошня Полтавск. обл. Опись находок, журнал нивелировок, чертежи / Дневник (№ 1) Левобережного отряда Днепровской археологической экспедиции ИИМК АН СССР (разведки) // Архив ИИМК. – Ф. 35. – Оп. 1940. – Д. 15; Ляпушкин И. И. Археологические памятники эпохи железа в бассейне среднего течения р. Ворсклы // КСИИМК. – М., 1947. – Вып. XVII. – С. 122–132.

[333] Супруненко О. Микита Стан: доля і війна (1906–1943) / Олександр Супруненко // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. 2004 р. / УК ПОДА; ПКМ; [редкол.: Волошин Ю. В., Лобурець В. Є., Мокляк В. О. та ін.]. – Полтава : Дивосвіт, 2005. – [Вип. II]. – С. 673–693.

[334] Кропоткин В. В. Клады римских монет в Восточной Европе. – № 4. – С. 253; Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР. – С. 71, 72.

[335] Мельникова І. С. Матеріали з Більського городища та його округи у зібранні Полтавського краєзнавчого музею / Мельникова І. С. // Охорона та дослідження пам'яток археології: матеріали 7-го науково-практичного семінару: зб. наук. ст. / УКіТ ПОДА; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: Гаврилюк Н. О., Скорий С. А., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Полтава : Вид-во «Фірма «Техсервіс», 2006. – С. 30–32.

[336] Сидоренко Г. О. Довідник з археології України. Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін; Ін-т археол. АН УРСР; УТОПІК; [ред. кол.: Д. Я. Телегін (відп. ред.), Г. Т. Ковпаненко, М. П. Кучера]. – К. : Наукова думка, 1982. – С. 58–59.

[337] Кулатова І. Борис Андрійович Шрамко (17.01.1921 – 08.07.2012) / Ірина Кулатова, Олександр Супруненко // Полтавський краєзнавчий музей: зб. наук. ст. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток / УК ПОДА; ПКМ; [редкол.:

Видатний дослідник Більського городища доктор історичних наук, професор Борис Андрійович Шрамко (1921–2012). *Фото 1996.*

багато в чому забезпечила наступний етап обстежень систематичного характеру, наукових та науково-рятівних досліджень на Більському городищі й у зонах новобудов його округи у 60-х рр. XX ст. – на початку XXI ст.[338]

Так, 1951 р. Б. А. Шрамко зняв інструментальний план майдану Розрита Могила[339], а 1954 р. ним здійснене обстеження комплексу Більського городища з метою підготовки до проведення планомірних розкопок. Тоді ж учений оглянув у колекції місцевого шкільного музею бронзові наконечники стріл, «скіфський залізний меч раннього типу»[340]. В 1958 р. Б. А. Шрамко, разом із експедицією Московського університету на чолі з професором Б. М. Граковим (1899–1970), розпочав дослідження Більського комплексу з розкопок зольника № 11 у східній частині Західного укріплення[341]. Ці роботи продовжувалися у 1958–1960 рр., в їх ході московські вчені вивчали нашарування зольників №№ 11 та 12, структуру насипу валу в зонах його пошкоджень[342]. А 1959 р. Б. А. Шрамко заклав перший розкоп на Східному укріпленні Більського городища, разом із ним Б. М. Граков та Н. Г. Єлагіна – ще пару невеликих розкопів[343]. Також московський професор зацікавився будовою оборонних споруд городища. Археолог здійснив зачистку зруйнованої частини валу в ур. Маяк, поруч із селищем в ур. Царина ліворуч від польової дороги в бік Скоробору. Під час цих робіт було виділено кілька етапів будівництва ґрунтово-суглинкового насипу валу[344]. Проведення початкового етапу всіх цих робіт на городищі, розробка методики фіксації археологічних об'єктів та окремих предметів в умовах насиченого культурного шару речовими знахідками на Західному укріпленні (метрова сітка квадратів, єдина система нумерації комплексів, порядкова нумерація розкопів) стали прекрасною школою для майбутніх на той час

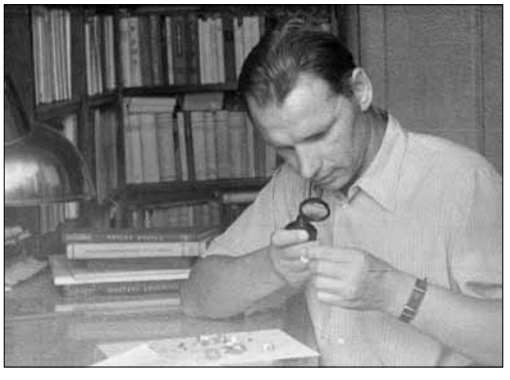

Кандидат історичних наук, доцент Борис Андрійович Шрамко. *Фото сер. 1960-х рр.*

Волошин Ю. В., Киридон А. М., Мокляк В. О. та ін.]. – Полтава: Дивосвіт, 2012. – Вип. VII. – С. 8–20.

338 Супруненко О. Б. З історії археологічних досліджень на Полтавщині... – С. 55.

339 Шрамко Б. А. Майдан Разрытая Могила / Шрамко Б. А. // АЛЛУ. – Полтава, 2000. – № 1-2 (7-8). – С. 19–25.

340 Шрамко Б. А. Археологические исследования Харьковского государственного университета им. А. М. Горького в Харьковской и Полтавской областях / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1954/14. – Арк. 12.

341 Граков Б. Н. Отчет о раскопках Скифской экспедиции Исторического ф-та МГУ на Бельськом городище в 1958 г. / Граков Б. Н., Елагина Н. Г.; МГУ им. М. В. Ломоносова // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1958/30. – 33, 35 арк.

342 Граков Б. Н. Отчет о раскопках Скифской экспедиции Исторического факультета МГУ на Бельском городище в 1959 г. / Граков Б. Н., Елагина Н. Г.; МГУ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1959/30. – 21 арк., 12 табл.; Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции Харьковского госуниверситета в 1960 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1960/27. – Арк. 24–36, табл. XII–XXIII.

343 Гавриш П. Більське городище (місто Гелон): реалії і міфи. – С. 47.

344 Граков Б. Н. Скифы / Б. Н. Граков. – М. : Изд-во МГУ, 1971. – С. 151–164; Grakov B. N. Die Skuthen / B. N. Grakov. – Berlin : Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1980. – S. 140–149.

Доктор історичних наук, професор Борис Андрійович Шрамко у таборі на Східному укріпленні. *Фото 1988.*

ще студентів та аспірантів: В. П. Андрієнка, В. І. Гуляєва, А. М. Хазанова, А. І. Шкурка, О. М. Черепанової, В. К. Міхеєва (1937–2008), В. І. Кадєєва (1927–2012) та багатьох ін. Варто відзначити, що в перші роки вивчення Більського археологічного комплексу були відкриті нові житлово-господарські та культові комплекси на Західному укріпленні, здійснені перші кроки в розробці внутрішньої хронології пам'ятки, отримана інформація про характер матеріальної культури і потужність його культурних нашарувань, знятий план і вивчалося Кузьминське укріплення, зроблені перші спостереження щодо спорудження системи укріплень Великого городища[345].

З кін. 1950-х рр. розпочалося систематичне вивчення Східного укріплення городища, здійснюване великими площами. Ще 1959 р. був знятий його інструментальний план, визначена площа. Дослідження розпочалися з північної частини, де Б. А. Шрамко заклав два розкопи загальною площею понад 355 м^2 [346]. Виявлені рештки приміщень мали глинобитні пічки, вирізані в материку. Керамічний комплекс дещо відрізнявся від Західного укріплення, а уламки столового посуду не мали якісного лискування. Були виявлені рідкісного типу бронзове долото та антична пантікапейська монета IV ст. до н. е.[347] У 1960 р. на укріпленні вперше трапилися залишки масивної глиняної решітки від господарської споруди-печі, що призначалася для сушіння фруктів[348], а також були отримані перші результати металографічних аналізів залізних виробів[349], виявлених під час розкопок.

Разом із тим у кін. 1950-х рр., готуючи до публікації результати досліджень Дніпровського лісостепового Лівобережжя, ленінградський археолог І. І. Ляпушкін (1902–1968) оприлюднив друком наслідки наукових розшуків попередників і власних розвідок на Більському городищі, Лихачівському поселенні й у південній окрузі комплексу[350].

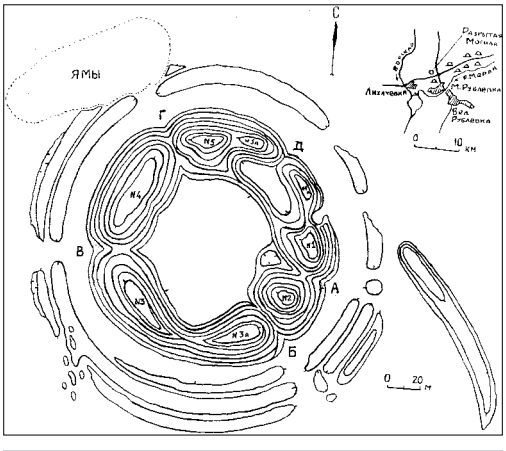

Мала Рублівка, с., Розрита Могила, ур. План майдану. *За Б. А. Шрамком, 1951.*

[345] Шрамко І. Б. Б. А. Шрамко – исследователь Бельського городища / И. Б. Шрамко // Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: зб. наук. пр., присвячений 95-річчю від дня народження вченого / ХНУ ім. В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ»; [укл. Задніков С. А., Шрамко Б. А.; відп. ред. Корост І. І.]. – Котельва; Харків : Майдан, 2016. – С. 15.

[346] Шрамко Б. А. Отчёт о работе Скифо-славянской экспедиции Харьковского госуниверситета в 1959 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1959/29. – Арк. 24–44.

[347] Там же. – Арк. 30; Шрамко І. Б. Б. А. Шрамко – исследователь Бельського городища. – С. 18.

[348] Шрамко Б. А. Отчёт о работе Скифо-славянской экспедиции Харьковского госуниверситета в 1960 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1960/27. – Арк. 31.

[349] Шрамко І. Б. Б. А. Шрамко – исследователь Бельського городища. – С. 18.

[350] Ляпушкин И. И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин // МИА. – М., Л., 1961. – № 104. – С. 49–50, 85–86.

Борис Миколайович Граков (1899–1970). *Фото кін. 1950-х рр.*

Галина Тихонівна Ковпаненко (1923–2013). *Фото 1960-х рр.*

Також у 1958 р., опрацьовуючи матеріали з підготовки кандидатської дисертації, територію Західного укріплення, селище в ур. Царина, Лихачівське поселення та курганні некрополі обстежувала український археолог-скіфознавець, аспірантка М. Я. Рудинського, пізніше – кандидат історичних наук Г. Т. Ковпаненко (Тітенко) (1923–2013)[351].

З поч. 1960-х рр. для території Котелевського району взагалі та Більського городища і його округи зокрема розпочався сучасний етап проведення археологічних обстежень систематичного характеру, наукових та науково-рятівних робіт, що, вважаємо, триває і донині. На початку, крім розгортання археологічних розкопок, він також ознаменувався появою в світ окремих оглядових, науково-інформаційних та краєзнавчих праць зі спробами оглядів старожитностей мікрорегіону.

У 1965 р. Б. А. Шрамко відразу ж чотирма розкопами в різних місцях розгорнув широкомаштабні дослідження Східного укріплення. У розкопах 4–5 на одній із ділянок були знайдені залишки кількох печей і жертовник. Досліджувалася також бронзоливарна майстерня та піч для випалювання кераміки[352]. В одній із господарських ям розкопу 6 був виявлений цілий гончарний глек східно-грецького виробництва VI ст. до н. е.[353], а неподалік – рідкісний для скіфського часу інструмент – залізний напилок[354]. У цьому ж році Б. А. Шрамко розпочав багаторічне вивчення оборонних споруд, здійснюючи зйомку профілів валів і ровів, обміри, зачистки оголень та їх перетини у зонах руйнувань. Це дозволило визначитись із часом спорудження смуги фортифікації, а також послідовністю зведення укріплень[355].

Більське городище. Б. А. Шрамко та Б. М. Граков із учасниками спільної археологічної експедиції. *Фото 1958.*

Результати попередніх обстежень і досліджень певною мірою були враховані у першому опублікованому списку пам'яток археології України, у розділі, присвяченому Полтавській області, куди потрапили лише

[351] Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. – С. 61–68, 82–108. – Рис. 27–34.

[352] Шрамко Б. А. Отчёт о работе Скифо-славянской экспедиции Харьковского государственного университета в 1965 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1965/7. – Арк. 9, 11.

[353] Шрамко І. Б. Б. А. Шрамко – исследователь Бельського городища. – С. 18.

[354] Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) / Б. А. Шрамко; АН УССР, Ин-т археол. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 105. – Рис. 45: 8.

[355] Шрамко І. Б. Б. А. Шрамко – исследователь Бельського городища. – С. 18.

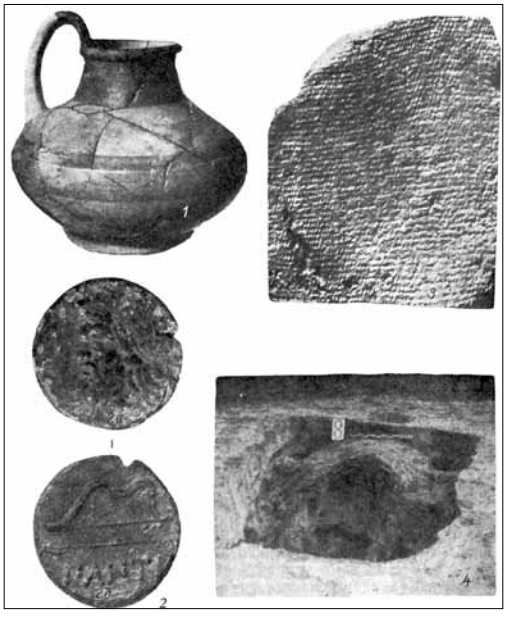

Східне укріплення Більського городища. Знахідки.
Розкопки Б. А. Шрамка, 1959–1966.
1 – самоський глек; 2 – пантікапейська монета;
3 – відбиток тканини на дні посудини; 4 – глинобитна піч.

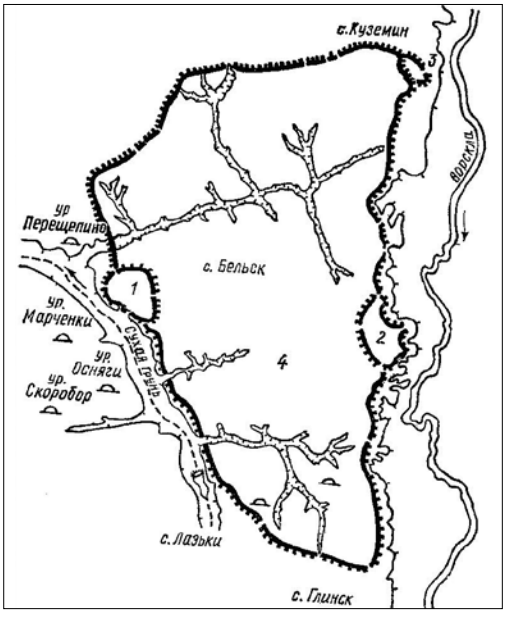

Більське городище. Загальний план.
За Б. А. Шрамком, 1987.
Укріплення: 1 – Західне; 2 – Східне;
3 – Куземинське; 4 – Велике.

окремі кургани, поселення та городище[356]. Там зазначалися Більське городище і курганні могильники Скоробору, Оснягів та Саранчевого Поля, поселення доби пізнього бронзового віку, кургани скіфської доби та насип Вітової могили поблизу Лихачівки (згадане також «сарматське поховання» – захоронення гунського часу з розкопок І. А. Зарецького в кургані біля Розритої Могили), останець насипу Опішлянки поблизу Деревок, місцезнаходження «кам'яної баби кочівників» у Лутищах в околицях Котельви[357]. Серед пам'яток, що на той час знаходилися на державному обліку, вказаний лише єдиний комплекс грандіозного Більського городища[358].

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ

Титульна сторінка тому «Історії міст і сіл Української РСР. Полтавська область». *Київ, 1967.*

Ці та інші матеріали, за участі в редагуванні відомого українського археолога Є. В. Махно (1913–1992), використовувалися при написанні енциклопедичного тому «Історії міст і сіл України. Полтавська область». Та в останньому, в силу особливості видання, міститься мінімальна інформація про старожитності. Цим відзначається й загальна оглядова стаття про районний центр, де згадуються лише великі кургани в околицях Котельви, існування там же давньоруського поселення (вірогідно, в ур. Рубіжному) і ймовірне його знищення

[356] Археологічні пам'ятки Української РСР: (короткий список) / АН УРСР, Ін-т археол.; [ред. кол.: Д. Я. Телегін (відп. ред.), М. П. Кучера, Г. Т. Ковпаненко та ін.]. – К.: Наукова думка, 1966. – С. 263–276.

[357] Там само. – С. 263, 266, 267, 276.

[358] Там само. – С. 461.

монголо-татарами[359]. У відомостях про район та населені пункти зазначене Більське городище (наведене його датування, розміри, площа, зазначається, що це найбільше з відомих поселень скіфського часу та вміщений фотознімок валів Великого укріплення біля в'їзду з боку Котельви з учасниками експедиції Б. А. Шрамка), Розрита Могила, «Суха Бурдюжка – сторожовий пост XVI ст.», курганні могильники, поселення скіфського часу й знахідка скарбу римських монет у Лихачівці[360].

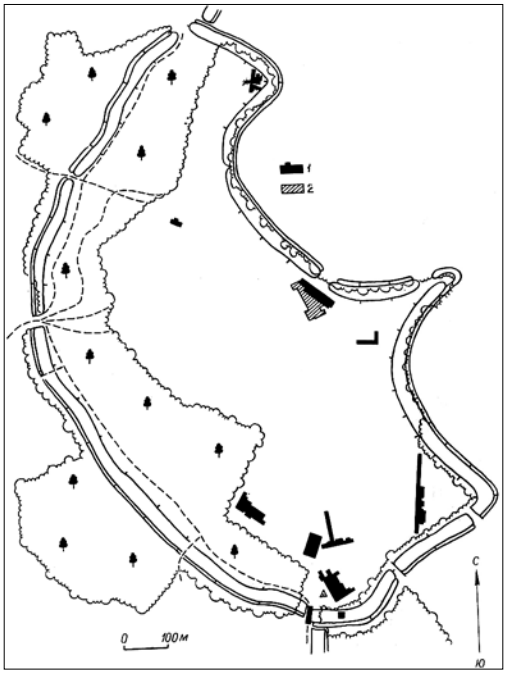

Більськ, с. План Східного укріплення Більського городища. *Дослідження Б. А. Шрамка, 1968.*
1 – розкопи 1959–1960, 1965–1967 рр.; 2 – розкоп 1968 р.

У 2-й пол. 1960-х рр. Б. А. Шрамко продовжив безперервні цілеспрямовані та систематичні дослідження на Більському городищі, що за масштабністю, широким охопленням різноманітних об'єктів та результатами упродовж ряду років і на конкретній пам'ятці-комплексі не мали аналогій в історії України, а в умовах, наприклад, античних чи давньоруських міст, велися цілими колективами дослідників з різних наукових центрів, а часом і країн.

Так, 1966 р. Б. А. Шрамко досліджував довгі «майданоподібні» заглибини всередині східної ділянки валу Західного Більського укріплення, а наступного 1967 р. уклав перший повний інструментальний план Більського городища[361] і змушений був долучитися до рятівних розкопок на попелищі 19, розташованому практично в центрі Західного городища, у зв'язку зі спорудженням газової бурової свердловини. Роботи, що охопили площу всього зольника (474 м^2), продовжувалися і в 1968 р. На цій ділянці вперше були отримані матеріали, що відносилися до раннього періоду існування поселення, відкриті житлові та господарські приміщення, виявлені численні предмети матеріальної культури VII–VI ст. до н. е.[362]

У процесі розкопок харківський учений уклав доволі точну схему розташування попелищ на території Західного укріплення, де було позначено 53 об'єкти[363], зі збереженням їх нумерації ще від В. О. Городцова, якою тривалий час користувалися більшість археологів. Обстеження та розкопки на попелищі № 10 також проводив один із найбільш відомих учнів професора Б. А. Шрамка – археолог-скіфолог, майбутній кандидат історичних наук

[359] Білоцерківець І. Д. Котельва / І. Д. Білоцерківець // Історія міст і сіл Української РСР: в 26-ти т. Полтавська область / АН УРСР; [ред. кол. тому: Буланий І. Т. (гол. редкол.), Бевзо О. А., Білий П. Х. та ін.]. – К. : Гол. ред. УРЕ, 1967. – С. 447–459.

[360] Історія міст і сіл Української РСР: в 26-ти т. Полтавська область. – С. 460, 461, 462.

[361] Шрамко Б. А. Отчет о раскопках и разведках Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в 1967 году / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1967/80. – Арк. 20.

[362] Там же. – Арк. 21–27; Шрамко Б. А. Отчет о разведках и раскопках Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского госуниверситета им. А. М. Горького в 1968 году / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1968/43. – Арк. 2; Шрамко Б. А. Исследование Бельського городища / Б. А. Шрамко // Археологические исследования на Украине 1968 г.: сб. науч. ст. – К. : Наукова думка, 1971. – С. 49–58.

[363] Шрамко Б. А. Отчет о разведках и раскопках ... в 1968 году. – Арк. 2–18, табл. I–II.

Східне укріплення Більського городища.
Роботи на розкопі І.
Дослідження Б. А. Шрамка, 1959.

Західне укріплення Більського городища.
Охоронні розкопки на зольнику 19.
Дослідження Б. А. Шрамка, 1968.

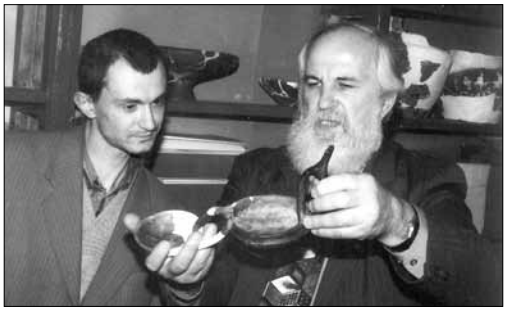

Доцент, кандидат історичних наук Владислав Петрович Андрієнко і Костянтин Миколайович Мироненко.
Фото М. О. Радченка, 2008.

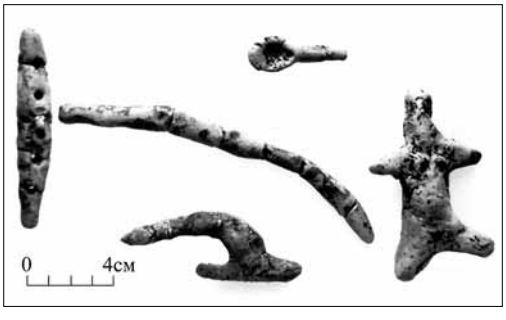

Східне укріплення Більського городища. Розкоп XXIX.
Глиняні предмети з культового комплексу.
Дослідження Б. А. Шрамка, 1981.

В. П. Андрієнко[364]. А аспірантка професора, пізніше відомий український археолог, доктор історичних наук А. О. Моруженко (1937–1991) підготувала інструментальний план городища, зняла профілі укріплень, визначила площу майданчика (72 га). Цим планом (із уточненнями) і досі користуються всі дослідники пам'ятки. Вона також проводила розкопки насипів майданоподібної споруди неподалік західного в'їзду, де виявила сліди діяльності селітроварів козацького часу[365].

Зауважимо, що зазначені вище роботи Б. А. Шрамко щорічно проводив паралельно із головним об'єктом своїх досліджень – вивченням Східного укріплення. 1968 р. у розкопі 16 Східної цитаделі були виявлені рештки ткацького станка з керамічними важками між двома ямками від дерев'яних опор основи[366]. Унікальною знахідкою цього ж сезону стала бронзова матриця-штамп для виготовлення золотих бляшок[367]. На ділянці розкопу 23 у 1973 р. відкриті залишки стародавнього святилища VI–V ст. до н. е., де вперше для лісостепової Скіфії знайдені не тільки культові глиняні хлібці, мініатюрні посудини, а й значна кількість великих виразних зооморфних та антропоморфних статуеток. На думку вченого, вони свідчили про

[364] Гавриш П. Більське городище (місто Гелон): реалії і міфи. – С. 25–26.

[365] Моруженко А. А. Отчет Лесостепной Скифской экспедиции Донецкого государственного университета о раскопках на Западном Бельском городище в 1968 г. / Моруженко А. А. // НА МА ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Ф. 1. – Оп. 1. – Арк. 6 и сл.

[366] Шрамко Б. А. Отчет о разведках и раскопках ... в 1968 году. – Арк. 21–22.

[367] Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – С. 120. – Рис. 57: 3.

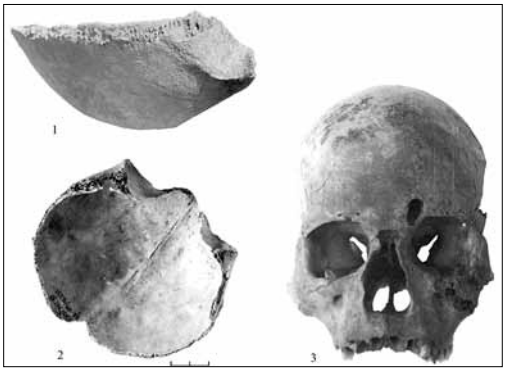

Східне укріплення Більського городища. Чаші з черепа людини і череп людини зі слідами трепанації.
За Б. А. Шрамком, 1987.

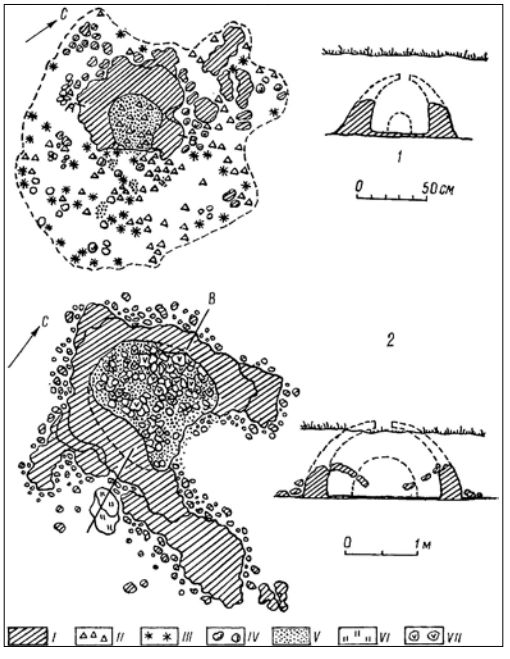

Східне укріплення Більського городища.
Плани бронзоливарної (*1*) та гончарної (*2*) печей.
За Б. А. Шрамком, 1987.
I – останці глинобитних печей; II – зливки бронзи; III – бронзоливарні шлаки; IV – камені; V – деревне вугілля; VI – скупчення сирої гончарної глини; VII – уламки кераміки.

розвиненість землеробських культів у середовищі місцевого населення, а також про святкування відповідних землеробських свят у стародавньому Гелоні, про що згадував Геродот[368]. Саме в цьому розкопі була виявлена найбільша кількість культових статуеток з-поміж усіх городищ на теренах Лісостепової Скіфії[369].

Кілька надзвичайно важливих виробничих комплексів вдалося дослідити у розкопі 26, що був закладений поряд зі східною ділянкою валу. У 1975–1976 рр. тут були відкриті залишки кузні із горном та майстерні ремісника-косторіза[370].

Справжнім відкриттям у роботах 1978 р. на Східному укріпленні стали об'єкти життєдіяльності населення пеньківської культури V–VII ст. н. е. У дослідженому житловому приміщенні виявлена унікальна (і, здається, єдина на території України) бронзова фібула з грецьким написом[371]. З того часу окремі комплекси доби раннього середньовіччя з пеньківськими і сахнівськими матеріалами неодноразово зустрічалися в ході розкопок Східного укріплення[372]. Знач-

[368] Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в 1972 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1972/61. – Арк. 5–6.

[369] Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1973 году / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1973/69. – Арк. 6–7; Шрамко І. Б. Б. А. Шрамко – исследователь Бельського городища. – С. 19.

[370] Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского университета в 1975 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1975/96. – Арк. 8–10; Шрамко Б. А. Отчет о разведках и раскопках в 1977 году / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1977/95. – Арк. 6–7; Шрамко Б. А. Усадьба с косторезной мастерской на Бельськом городище / Б. А. Шрамко, В. Е. Радзиевская // СА. – М., 1980. – № 4. – С. 181–189.

[371] Шрамко Б. А. Ранньосередньовічне поселення в Більську / Б. А. Шрамко // Археологія. – К., 1980. – № 35. – С. 74–79. – Рис. на обкл.

[372] Задніков С. А. Археологічні розвідки на території Більського городища в 2015 р. / С. А. Задніков, В. В. Приймак, О. В. Гопкало // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2016. – С. 139–140; Приймак В. В. Пам'ятки третьої чверті І тис. н. е. Більського мікрорегіону (до створення культурно-хронологічної колонки старожитностей) / В. В. Приймак // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. – Київ; Котельва: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2017. – С. 276–292.

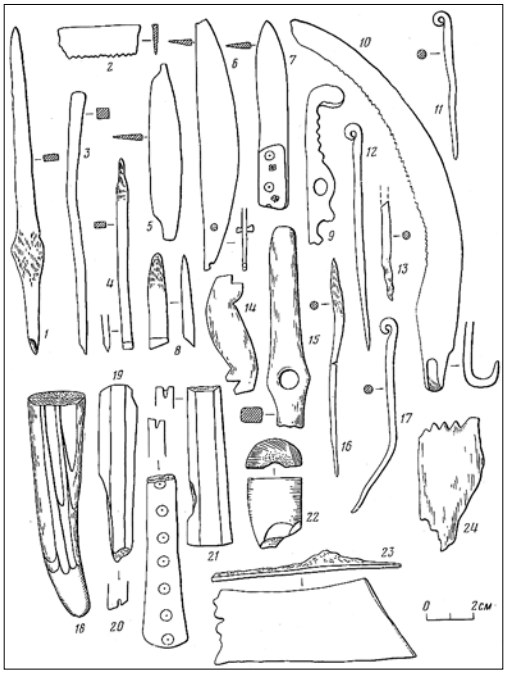

Східне укріплення Більського городища. Розкоп XXVI. Знаряддя та вироби з косторізної майстерні. *Дослідження Б. А. Шрамка, 1976. Залізо, бронза, кістка, ріг.*

ний інтерес у спеціалістів викликала знайдена в 1979 р. лицева частина черепа людини зі слідами трепанації[373].

У розкопі 29 1981 р. виявлена надзвичайно важлива знахідка для розуміння ряду питань ідеології населення Поворскля скіфського часу – набір різнопланових предметів культової пластики, що належали багатофігурній композиції, присвяченій, на думку Б. А. Шрамка, весняному святу першої борозни[374]. Серед цих статуеток були глиняна модель воза із дишлом та ярмом для упряжі волів, рало, керамічна ложечка та жіноча і чоловіча фігурки, статуетки тварин[375]. Цей унікальний комплекс і наразі залишається раритетним об'єктом на території всієї Скіфії[376].

У польовому сезоні 1984 р. відкритий комплекс ямок від опорних стовпів великої наземної споруди, що за обрисами нагадувала стародавній храм з виступаючими колонами. Посеред цього культового об'єкта також містилися рештки невеликих приміщень[377]. Досліджений комплекс, на переконання Б. А. Шрамка, був підтвердженням відомостей Геродота про існування у Гелоні дерев'яних храмів з колонами[378]. Учнем видатного археолога кандидатом історичних наук Ю. М. Бойком у ході публікації комплексу була запропонована реконструкція зовнішнього вигляду цієї споруди і показане її місце в ідеологічних уявленнях місцевого населення[379].

Важливе наукове значення мали виявлені на Східному укріпленні сліди місцевого металургійного виробництва, «які дозволили відтворити конструкцію найдавніших горнів скіфської епохи для виробництва заліза»[380]. Так, 1993 р. в розкопі 34 у відкладеннях VI ст. до н. е. зафіксовані залишки горну зі шматками шлаку та відбитком сопла[381], а 1994 р. у заповненні однієї з ям розкопу 33 знайдений шматочок шлаку з глинобитною стінкою горна, що доз-

[373] Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в 1979 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1979/107. – Арк. 8.

[374] Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в 1981 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1981/114. – Арк. 18.

[375] Шрамко Б. А. Модель бычьей упряжи скифского времени / Б. А. Шрамко // Древности Евразии в скифо-сарматское время: сб. науч. тр. – М. : Наука, 1984. – С. 251–255.

[376] Шрамко І. Б. Б. А. Шрамко – исследователь Бельського городища. – С. 19.

[377] Шрамко Б. А. Отчет об археологических исследованиях Скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1984 году / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1984/110. – Арк. 9–15.

[378] Шрамко Б. А. Раскопки города Гелона / Б. А. Шрамко // АО 1984 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1986. – С. 332–333.

[379] Бойко Ю. Н. Храм города Гелона / Ю. Н. Бойко // Сов. этнография. – М., 1990. – № 3. – С. 52–65.

[380] Шрамко Б. А. Добыча железа в Гелоне / Шрамко Б. А. // АЛЛУ. – Полтава, 2003. – № 2/2002 – 1/2003 (12–13). – С. 84–90.

[381] Там же. – С. 87. – Рис. 2.

волив відтворити його форму та розміри нижньої частини[382], реконструкцію й упевнитися в тому, що сиродутні горни скіфського часу мали доволі просту конструкцію ямного типу[383].

Наслідком досліджень Б. А. Шрамка на Східному укріпленні Більського городища стало виділення виробничої ділянки на його території, де «знаходився своєрідний ремісничий центр <...> з розташованими в одну лінію <...> гончарною майстернею для випалювання кераміки, бронзоливарною майстернею із плавильною піччю, косторізною майстернею та, насамкінець, згадані вище залишки залізоплавильного горну»[384].

Загалом, упродовж десятиліть робіт Скіфо-слав'янської археологічної експедиції на чолі з професором Б. А. Шрамком на Східному укріпленні була розкрита площа більше 50 000 м^2, досліджено близько 1 000 комплексів, знайдено кілька десятків тисяч артефактів, серед яких чимало унікальних речей[385].

Юрій Миколайович Бойко.
Фото 2015.

Проводячи комплексне вивчення Більського городища, Б. А. Шрамко досліджував й окремі насипи зі складу величезного скупчення курганів навколо комплексу, а саме розорані чи пошкоджені об'єкти могильників в ур. Осняги, Перещепине і Скоробір. Такі роботи здійснені ним у 1965, 1972, 1975, 1979 і 1980 рр., зокрема, вивчення 20 курганів в ур. Скоробір і Перещепине, 1981 р. – розкопки найбільшого кургану у складі групи «А» в межах Великого укріплення[386]. До участі в цих дослідженнях долучалися й учні та молодші колеги дослідника – В. П. Андрієнко, А. В. Щегленко та ін. Результатом проведених розкопок стало вивчення курганних насипів, опис влаштування поховальних споруд, особливостей і деталей поховального обряду різних груп місцевого населення, характеристика складових поховального інвентарю та вмотивоване датування відкритих комплексів[387]. До речі, у вивчених захороненнях дослідникам вдалося виявити чимало унікальних предметів матеріальної культури, що лише зрідка зустрічалися в Лісостеповій Скіфії. Серед них були біметалеве дзеркало місцевого виробництва, яскраві зразки античного імпортного посуду[388], меч із золотим плакуванням руків'я, рідкісні предмети давньогрецького ремесла[389].

Варто зазначити, що паралельно із роботами харківських учених у Більську, Лівобережний загін ранньослов'янської експедиції Інституту археології НАН України, очолюваний київським археологом Є. В. Махно, влітку 1967 р. здійснив обстеження ділянки лівого берега р. Мерла неподалік с. Великої Рублівки, здійснюючи пошук місця знахідки монетно-

[382] Шрамко Б. А. Отчет об археологических исследованиях в 1994 г. в Полтавской и Харьковской областях / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1994/58. – Арк. 6–7.

[383] Шрамко Б. А. Ямные сыродутные горны в Скифии / Б. А. Шрамко, И. Б. Шрамко // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины: тез. докл. науч. конф. – Харьков, 1995. – С. 58–59.

[384] Шрамко Б. А. Добыча железа в Гелоне. – С. 87.

[385] Шрамко І. Б. Б. А. Шрамко – исследователь Бельського городища. – С. 21.

[386] Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – С. 141–155; Шрамко Б. А. Розкопки курганів VII–IV ст. до н. е. поблизу Більська / Б. А. Шрамко // Археологія. – К., 1994. – № 4. – С. 117–133.

[387] Шрамко І. Б. Б. А. Шрамко – исследователь Бельського городища. – С. 22.

[388] Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции Харьковского государственного университета в 1965 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1965/7; Шрамко Б. А. Раскопки Бельського городища и могильника «Скоробор» / Б. А. Шрамко // АО 1975 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1976. – С. 408–409.

[389] Шрамко Б. А. Новые раскопки курганов в могильнике Скоробор / Б. А. Шрамко // Древности 1994: харьков. истор.-археол. ежегодн. – Харьков, 1994. – С. 102–126; Шрамко Б. А. Розкопки курганів VII–IV ст. до н. е. поблизу Більська. – С. 119–132.

речового скарбу гунського часу, виявленого 1891 р.[390] Внаслідок цих розвідок були відкриті три місцезнаходження матеріалів доби неоліту (дніпро-донецькі та неоліту ямково-гребінцевої кераміки), 8 місцезнаходжень і поселень бронзового віку, в т. ч. виразне поселення бабинської культури, по парі – скіфського та ранньослов'янського часів, на частині з яких знайдені уламки гончарного посуду черняхівської культури, а також виявлені сліди селища давньоруської доби[391]. Із частиною з цих поселенських об'єктів пізніше знайомилися й інші дослідники, хоча переважна більшість пунктів потрапила під заліснення й наразі знаходиться у межах соснових масивів узбережжя Мерли.

Улітку 1985 р. Б. А. Шрамко разом із своїм учнем, уродженцем Більська П. Я. Гавришем (1956–2018) здійснили поперечний перетин валу і рову на північно-західній ділянці Західного городища, на місці його сполучення із оборонною лінією Великого укріплення (125 м^2)[392]. Загони Скіфо-слов'янської експедиції Харківського університету проводили обстеження та збори знахідок з поверхні укріплення також у 1975, 1976, 1982 та 1984 рр., зокрема, за останнього польового сезону один із мешканців села передав науковцям бронзовий казан «скіфського типу»[393]. Здійснював збори матеріалів на території Західного укріплення 1983 р. й аспірант Б. А. Шрамка, згодом кандидат історичних наук Ю. М. Бойко[394]. А доктор історичних наук, професор Д. Я. Телегін (1919–2011), під час екскурсії на Західному укріпленні 1983 р., випадково знайшов унікальний витвір майстра-косторіза ранньоскіфської епохи, виконаний у «звіриному» стилі[395].

Певні підсумки результатів вивчення пам'яток археології району були здійснені завдяки підготовці «Довідника з археології України. Полтавська область»[396], до укладання якого доклала чимало зусиль полтавський музейник та археолог Г. О. Сидоренко (1918–1984)[397]. У «Довіднику» описано Більський археологічний комплекс у складі 3-х укріплень, курганні некрополі в ур. Скоробір, Осняги, Саранчеве поле з 29-ма добре помітними насипами найзначних курганів, згадується про знахідку гальштатського бронзового меча у межах села[398]. В околицях с. Великої Рублівки відзначена наявність 3 поселень доби неоліту, 8 – епо-

[390] Отчёт Археолог. Комиссии за 1891 г. – СПб., 1892. – С. 128; Багалей Д. И. Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губ. – С. 15; Брайчевський М. Ю. Римська монета на території України / М. Ю. Брайчевський; АН УРСР, Ін-т археол. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – С. 138. – З помилковою локалізацією біля с. Рублівка Глобинського району.

[391] Махно Е. В. Разведки Левобережного отряда / Е. В. Махно // Археологические исследования на Украине в 1967 г.: сб. науч. ст. – К. : Наукова думка, 1968. – С. 198–199.

[392] Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1985 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1985/56. – Арк. 20–29. – Табл. XXIX–XXXIII; Гавриш П. Більське городище (місто Гелон): реалії і міфи. – С. 26.

[393] Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского университета в 1975 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1975/95. – Арк. 14; Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского гос. университета в 1982 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1982/147. – Арк. 10–18; Шрамко Б. А. Отчет об археологических исследованиях Скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1984 году / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1984/110. – Арк. 15–21, 31.

[394] Шрамко Б. А. Отчет об археологических исследованиях Скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1983 году в Полтавской и Харьковской областях / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1983/53. – Арк. 20.

[395] Телегін Д. Рідкісна пам'ятка скіфського мистецтва / Д. Телегін // Пам'ятки України. – К., 1984. – № 4 (62). – С. 54.

[396] Сидоренко Г. О. Довідник з археології України. Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін. – 108 с., 2 карти.

[397] Супруненко О. Галина Сидоренко та археологічна діяльність Полтавського краєзнавчого музею у середині ХХ ст. До 85-річчя від дня народження відомого полтавського музейника / Олександр Супруненко // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. 2001–2003 рр.: / УК ПОДА; ПКМ; [редкол.: Белько О. В., Волошин Ю. В., Галян Г. І. та ін.]. – Полтава : Дивосвіт, 2004. – [Вип. 1]. – С. 10–22; Супруненко О. Б. Галина Олексіївна Сидоренко (1918–1984) / О. Б. Супруненко // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2018. Пам'яті Г. О. Сидоренко (1918 – 1984): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; ПКМВК; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (наук. і відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК; Дивосвіт, 2018. – С. 3–25.

[398] Сидоренко Г. О. Довідник... – С. 57.

Галина Олексіївна Сидоренко (1918–1984). *Фото поч. 1950-х рр.*

Обкладинка «Довідника з археології України. Полтавська область». Автори Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін. *Київ, 1982.*

хи бронзи, 2 селищ скіфського часу, 3 – черняхівської культури, 1 – часу Київської Русі, монетно-речового скарбу гунського часу та окремих римських монет, повідомляється про наявність неподалік курганів, в т. ч. Розритої і Довгої могил, знахідку Труханівського скарбу римських денаріїв[399], склад якого опублікований пізніше[400].

Поблизу с. Деревки зазначалася група курганів в ур. Теплі могилки з 40 насипів, 10 насипів курганів на схід і південний схід від села. Неподалік с. Зайців – 14 курганів у складі 3-х груп, с. Касяни – 2 курганів, с. Михайлівки Другої – поселення епохи бронзи, виявленого орнітологом і краєзнавцем М. І. Гавриленком[401]. Найбільше археологічних об'єктів перелічено в околицях Котельви, зокрема, групи курганів Боршенкові та Великі Робленици з 7 великими насипами – Штанькковою, Власенковою, Розкопаною, Гострою, Крючковою, Маленькою та Орловою могилами, курганний могильник епохи бронзового віку, Котелевське городище в ур. Зіньківщина, що чомусь датоване давньоруським часом, а також місцезнаходження в околицях селища кам'яної скульптури, з уточненням помилковості віднесення її до кола старожитностей кочівників доби розвиненого середньовіччя. Доволі значне скупчення пам'яток відзначене біля Лихачівки: селище скіфського часу на північний схід від села, виявлене Л. Є. Кістяківським 1925 р., 2 селища того ж часу на північ і захід від населеного пункту, на одному з яких наявна кераміка епохи бронзи (власне Лихачівське поселення I), курган Вітова Могила VI ст. до н. е., наведена інформація про захоронення «сарматського часу», знахідку 1887 р. частини римського денарія Септимія Севера й скарбу римських монет[402].

Зазначимо, що облік курганів та їх опис за підготовки видання здійснювався з використанням викопіювань із детальних мап масштабу 1: 25 000 см, що на той час були «секретними» і, на жаль, по території району майже відсутніми. Це ж відобразилося на повноті охоплення стародавніх поховальних об'єктів з ґрунту та їх скупчень. Проте, випуск «Довідника» став першим інформаційно-довідковим зведенням пам'яток археології Котелевського району, де частково відобразився стан вивчення найдавнішої культурної спадщини на поч. 1980-х рр.

Шкода, що у виданні були не врахованими результати розвідкових обстежень в околицях Котельви (ур. Рубіжне, поселення Котельва I), здійснених у 1965–1970 рр. В. П. Андрі-

[399] Там само. – С. 58.

[400] Супруненко О. Б. Клад римских денариев из с. Трухановка / Супруненко О. Б., Шалобудов В. М. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ПОУК; ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1994. – Число друге. – С. 137–149.

[401] Сидоренко Г. О. Довідник... – С. 58–59.

[402] Там само. – С. 58.

єнком[403], а також відкритих ним же поселенських об'єктів на території Великого укріплення (ур. Холодівський яр)[404] і поза його межами (ур. Мамрої)[405], інших селищ скіфської доби поблизу Більська, виявлених учнями Б. А. Шрамка, зокрема, Ю. М. Бойком[406]. Матеріали цих розвідок, як і проведених за ними невеликих розкопок, тривалий час залишалися лише у науковій звітності кожного із дослідників, наприклад, роботи Є. М. Петренка 1982 р. на поселенні Мамрої 2[407], що стали відомими лише завдяки монографії А. М. Обломського[408].

На той же час ще залишалися у науковій звітності й розвідкові роботи А. О. Моруженко 70–80-х рр. XX ст. вздовж Мерли та в околицях Лихачівки[409], а на сьогодні, як виявляється, вже почали забуватися її обстеження фортифікаційної лінії козацької епохи на збереженій ділянці Ізюмської «черти» біля с. Ковалевого[410].

Зауважимо також, що в 1977–1978 рр. розвідгрупа Полтавського державного педагогічного інституту ім. В. Г. Короленка на чолі з майбутнім археологом-славістом, кандидатом історичних наук С. П. Юренко здійснила обстеження кількох багатошарових поселень бронзового віку, скіфського часу, черняхівської культури та 3-ї чв. І тис. н. е. вздовж невеликих лівобережних допливів Ворскли – рр. Мерли і Котелевки біля сс. Мар'їне[411], Михайлівка Перша та Сидоряче[412], відомості про які ще не були опубліковані[413] й також не потрапили до «Довідника».

Залишилися в архівах й наслідки розвідкових обстежень харківських археологів С. І. Берестнєва та В. Є. Радзієвської 1979 р. вздовж Мерли в окрузі Малої Рублівки[414]. Звісно, резуль-

[403] Андриенко В. П. Отчет о разведках в Харьковской и Полтавской областях в 1965 г. / Андриенко В. П.; ХГУ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1965/71. – № 5057. – Арк. 4–7; Андриенко В. П. Отчет о раскопках и разведках на территории Харьковской и Полтавской областях в 1970 г. / Андриенко В. П.; ХГУ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1970/77. – Арк. 7–8.

[404] Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции Харьковского университета в 1969 году / Шрамко Б. А.; ХГУ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1969/53. – Арк. 20; Андриенко В. П. Отчет о раскопках и разведках на территории Харьковской и Полтавской областей в 1970 г. / Андриенко В. П. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1971/101; НА Муз. археол. ХНУ им. В. Н. Каразина. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 3а. – Арк. 15–20.

[405] Андрієнко В. П. Отчет о разведках в Харьковской и Полтавской областях в 1965 г. – Арк. 8–9.

[406] Бойко Ю. Н. Социология восточноевропейского города I тыс. до н. э. (по материалам Бельского городища и Ворсклинской региональной системы скифского времени) / Ю. Н. Бойко // Древности 1994. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков : АО «Бизнес Информ», 1994. – С. 29–57; Бойко Ю. М. Соціальний склад населення басейну р. Ворскли за скіфської доби / Ю. М. Бойко; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І.]. – Котельва; Київ : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – 180 с.

[407] Петренко Е. Н. Отчёт об исследованиях Черняховской экспедиции в 1982 г. / Петренко Е. Н. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – Спр. 1982/113. – Арк. 13–14.

[408] Обломский А. М. Днепровское лесостепное Левобережье в позднеримское и гуннское время (середина III – первая половина V в. н. э.) / А. М. Облонський // Раннеславянский мир; ИА РАН. – М. : Наука, 2003. – С. 127.

[409] Моруженко А. А. Отчет Лесостепной скифской экспедиции Донецкого государственного университета в 1974 г. / Моруженко А. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – Спр. 1974/68. – Арк. 14–15; Моруженко А. А. Отчет Лесостепной скифской экспедиции Донецкого госуниверситета о разведках и раскопках в 1977 году / Моруженко А. А. // НА ІА НАНУ. – 1977/87. – 19 арк.; Моруженко А. А. Отчет Лесостепной скифской экспедиции Донецкого госуниверситета о работах в 1982 году / Моруженко А. А. // НА ІА НАНУ. – 1982/140. – 40 арк., ил.: 47 рис.

[410] Моруженко А. А. Отчет Лесостепной скифской экспедиции Донецкого государственного университета о работах 1980 г. / Моруженко А. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1980/98. – 21 арк., табл. – Арк. 21.

[411] Юренко С. П. Отчет о работе разведгруппы Левобережного Славяно-Русского отряда Среднеднепровской комплексной археологической экспедиции ИА АН УССР в 1977 году/ Юренко С. П. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1977/11в; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 63. – Арк. 5–6; Юренко С. П. Разведки в бассейне р. Ворсклы / С. П. Юренко // АО 1977 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1978. – С. 406–407.

[412] Юренко С. П. Отчет ... в 1977 году. – Арк. 4, 5.

[413] Сухобоков О. В. Слов'яно-давньоруські пам'ятки в околицях Більського археологічного комплексу скіфської доби / Сухобоков О. В., Юренко С. П. // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр.; ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. О. Б. Супруненко]. – Полтава: Археологія, 1996. – С. 142–143.

[414] Берестнев С. И. Отчет о разведках и раскопках археологических памятников на территории Харьковской и Полтавской областей в 1979 году / Берестнев С. И.; ХГУ // НА ИА НАНУ. – Ф. е. – Спр. 9046. – Табл. XVII, рис. 1–14; Берестнев С. И. Работы Левобережной лесостепной экспедиции / С. И. Берестнев // АО 1979 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1980. – С. 251–252;

Алла Олексіївна Моруженко (1937–1991). *Фото 1986.*

тати всіх цих досліджень на території Котелевського району відображені в матеріалах пропонованого читачеві випуску «Зводу».

У 1980 р. на південний схід від с. Чернещина Котелевської селищної ради, на правому березі струмка – лівобічної притоки р. Котельви, загоном археологічної експедиції Харківського університету на чолі з аспірантом Б. А. Шрамка А. В. Щегленком проводилися рятівні розкопки напівзруйнованого кургану заввишки понад 3 м у складі курганного могильника Могили Безіменної[415]. У насипу досліджене впускне, вірогідно, половецьке поховання, що супроводжувалося горщиком і рештками пояса з вишивкою намистом-бісером. Ще два впускні захоронення скіфського часу містили супутні ліпні посудини. Основною виявилася ранньозрубна інгумація з уламками типового горщика у заповненні[416].

У 1967, 1977–1980 і в 1982–1983 рр. експедицією Донецького університету на чолі з А. О. Моруженко проводилися розкопки багатошарового поселення доби бронзового і раннього залізного віків у Лихачівці, що займає площу близько 33,7 га. На ньому у різних частинах закладено 7 розкопів загальною площею понад 5700 м^2. У нижній частині нашарувань цієї пам'ятки виявлені фрагменти кераміки і крем'яні вироби доби неоліту, бабинської, зрубної та бондарихинської культур[417].

Вивчалися переважно нашарування з матеріалами скіфської епохи. Найдавніші знахідки ранньоскіфського часу виявлено у розкопах I та, частково, V–VI. Комлекси представлені рештками жител, ямами різних форм, жертовним майданчиком, глиняними побіленими жертовниками і жертвоприношеннями тварин. З-поміж знахідок переважали уламки й окремі форми ліпного посуду: горщики, прикрашені наліпним валиком і проколами нижче краю вінець, чорнолисковані миски, корчаги та черпаки. Численними були знахідки бронзових вістер стріл ранньоскіфського часу, рогових псаліїв, бронзових і залізних шпильок, залізних ножів, шил. Знайдені також кинджал, трипетельчастий псалій, стамески, різці і гудзик, виготовлений з кістки людського черепу.

Розкопи II–IV розкрили ділянки культурних нашарувань та об'єкти більш пізнього часу. Вони репрезентовані численними ямами різних форм, глинобитними вогнищами і побіленими жертовниками, жертвоприношеннями тварин. До керамічного комплексу належали

Радзиевская В. Е. Неизвестные артефакты жаботинского типа из Среднего Поворсклья / В. Е. Радзиевская // Проблемы истории и археологии Украины: мат-лы IX Междунар. научн. конф. 30–31 октября 2014 г. – Харьков : Изд-во ООО «НТМТ», 2014. – С. 31.

[415] Шрамко Б. А. Отчет об охранных раскопках в окрестностях с. Бельск Полтавской обл. в 1980 г. / Шрамко Б. А., Щегленко А. В. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1980/86. – Арк. 10–13. – Рис. XXVI–XXXIII.

[416] Щегленко А. В. Раскопки курганов в Полтавской области / А. В. Щегленко // АО 1980 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1981. – С. 325.

[417] Моруженко А. А. Отчет лесостепной скифской экспедиции Донецкого госуниверситета о разведках и раскопках в 1976 г. / Моруженко А. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1976/96; Моруженко А. А. Отчет Лесостепной скифской экспедиции Донецкого госуниверситета о разведках и раскопках в 1977 году. – 19 арк.; Моруженко А. А. Отчет лесостепной скифской экспедиции Донецкого госуниверситета о раскопках в 1978 году / Моруженко А. А. // НА ІА НАНУ. –1978/113. – 16 арк.; Моруженко А. А. Отчет лесостепной скифской экспедиции Донецкого госуниверситета о раскопках в 1979 году / Моруженко А. А. // НА ІА НАНУ. – 1979/90. – 26 арк.; ил.: 59 табл.; Моруженко А. А. Отчет Лесостепной скифской экспедиции Донецкого госуниверситета о работах в 1982 году. – 40 арк.; Моруженко А. А. Отчет Лесостепной скифской экспедиции Донецкого госуниверситета о работах в 1983 году / Моруженко А. А. // НА ІА НАНУ. – 1983/45. – 48 арк., ил.: 38 табл.

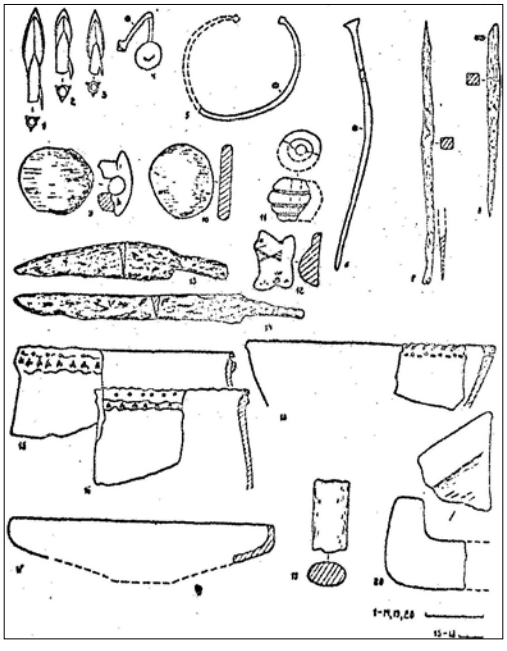

Лихачівське поселення I. Розкоп VII. Речовий комплекс із заповнення житла. *За А. О. Моруженко, 1986.*

ліпні горщики з пальцевими вдавленнями по краю вінець та проколами, часто з наліпним валиком, вузькогорлі глеки, незначна кількість уламків чорнолискованих мисок. Виявлена серія зооморфних глиняних статуеток. Вироби з металу представлені бронзовими наконечниками стріл, прикрасами, залізними ножами, серпами і шилами. У цих розкопах масово траплялися сліди виробництв: бронзоливарного, залізоробного та косторізного, був добре представлений античний імпорт (фрагменти амфор різних центрів). Матеріали цих розкопів датовані середньо- і пізньоскіфським часом – VI–V та IV – поч. III ст. до н. е.[418]

У 1982 і 1983 рр., здебільшого у північній частині поселення, за участі В. М. Горбова та Р. О. Литвиненка, вивчалися рештки близько 25 захоронень ґрунтового могильника. Частково зруйновані життєдіяльністю селища скіфської доби поховання залягали нижче культурного шару – в передматерику, материку чи похованому ґрунті. У культурно-хронологічному плані могильник включав захоронення різних періодів бронзового віку – ямної, бабинської, покровської і бережнівсько-маївської зрубних культур, а також фіналу пізнього бронзового віку. Досліджені й два випростаних поховання, зорієнтовані на південний захід[419]. Роботи на Лихачівському комплексі пам'яток були широко відомі науковцям і викликали стабільний інтерес громадськості у плані вивчення широкої округи Більського городища. Та, на жаль, вони виявилися згорнутими через хворобу і передчасну смерть А. О. Моруженко.

Дослідник Лихачівського поселення та могильника доктор історичних наук, професор Роман Олександрович Литвиненко. *Фото 2016.*

Розглядаючи роботи Скіфо-слов'янської експедиції Харківського університету у Більську та його окрузі, розвідки і розкопки донецьких та окремих київських археологів-дослідників, передусім варто наголосити на значенні систематичних археологічних розвідкових обстежень на Котелевщині, здійснюваних

[418] Моруженко А. А. Раскопки Лихачевского поселения / А. А. Моруженко // АО 1978 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1979. – С. 374–375; Моруженко А. А. Исследования в бассейне Ворсклы / А. А. Моруженко // АО 1980 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1981. – С. 287–288; Моруженко А. А. Раскопки поселения у с. Лихачевка / А. А. Моруженко // АО 1982 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1984. – С. 302–303; Моруженко А. А. Раскопки памятников у с. Лихачевка / А. А. Моруженко // АО 1983 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1985. – С. 322–323; Моруженко А. А. Итоги исследований у с. Лихачевка / А. А. Моруженко // Всесоюзная археологическая конференция. Достижения советской археологии в XI пятилетке: тез. докл. – Баку, 1985. – С. 252–354.

[419] Горбов В. Н. К вопросу о населении бассейна р. Ворсклы в конце бронзового века / В. Н. Горбов, Р. А. Литвиненко // Проблеми археології Подніпров'я: міжвуз. зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 69–79.

Східне укріплення Більського городища. Античні перстні. Кін. V–IV ст. до н. е. *Бронза. За Б. А. Шрамком, 1987.*

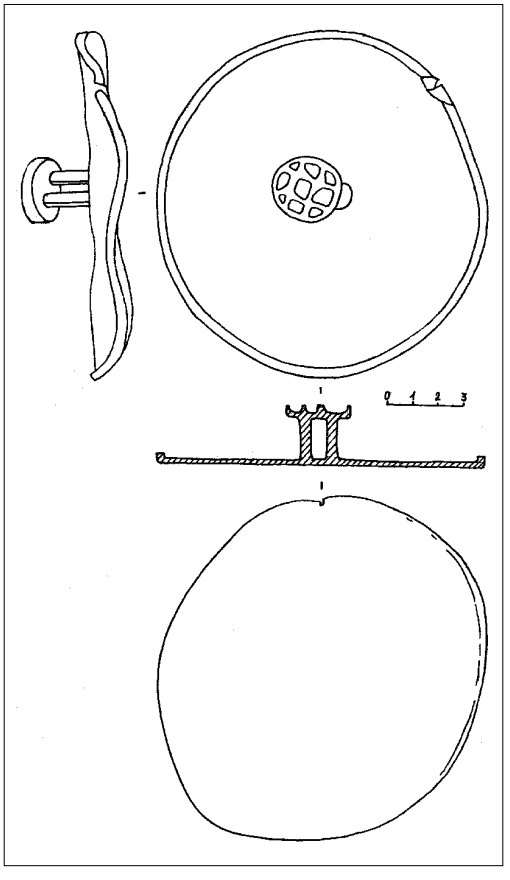

Велике укріплення Більського городища. Дзеркало західносибірського типу. VI ст. до н. е. *Бронза. Дар Б. А. Шрамка ПКМ ім. В. Кричевського, 1990.*

під керівництвом професора Б. А. Шрамка. Вони включали щорічні і планомірні огляди Більського археологічного комплексу, що дозволяло не тільки виявити нові поселення, а й попередити руйнування окремих об'єктів, запобігти порушенням місцевих господарників і вандалізму газовидобувників, провести охоронні дослідження[420]. Крім того, наслідками такої діяльності стало відкриття зазначених вище поселенських і поховальних об'єктів в окрузі городища. Наприклад, ще 1964 р. була проведена розвідка за маршрутом Більськ – Скоробір – хут. Веселий – Осняги – Лазьки – Опішня[421], в ході якої зібрана інформація щодо стану збереження курганів, виявлено кілька невідомих на той час поселень скіфської доби, досліджено поховання пізнього бронзового віку. 1986 р. учасником експедиції Т. М. Пономаренко під час огляду поверхні Східного укріплення виявлені два унікальних бронзових перстні давньогрецького виробництва[422], що значно розширили коло важливих речових знахідок, ілюструючих контакти місцевого населення пізньоскіфського часу[423]. Все це сприяло формуванню величезної колекції артефактів з Більського городища, котра зберігається у сучасному Музеї археології Харківського національного університету. Часом окремі з таких надзвичайно виразних знахідок надходили й до місцевих музейних осередків. Зокрема, 1990 р. Б. А. Шрамко передав до Полтавського краєзнавчого музею випадково виявлене за 0,9 км на південний схід від с. Більськ, на території Великого укріплення, архаїчне бронзове дзеркало 1-ї пол. – сер. VI ст. до н. е. західносибірського похо-

[420] Шрамко І. Б. Б. А. Шрамко – исследователь Бельського городища. – С. 22.

[421] Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1964 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1964/32. – Арк. 34–35.

[422] Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – С. 161–162. – Рис. 74.

[423] Бабенко Л. І. Щодо інтерпретації сюжету золотого перстня з Перещепинського могильника / Л. І. Бабенко // Феномен Більського городища – 2018. Пам'яті П. Я. Гавриша (1956 – 2018): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ПКМВК; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: В. М. Вадімов, В. В. Вождаєнко, О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін.]. – Харків; Котельва : Майдан, 2018. – С. 102. – Рис. 1: 1–2.

Дослідник пам'яток археології Котелевщини Олександр Михайлович Ткаченко. *Фото О. М. Шапорди, 2017.*

Учасник обстежень пам'яток археології Котелевщини Ірина Сергіївна Мельникова. *Фото О. М. Ткаченка, 2018.*

дження[424], а 1995 р. до зібрання Полтавського Центру охорони та досліджень пам'яток археології (наразі – колекція ІКЗ «Більськ») від нього ж надійшла випадково виявлена на території Західного укріплення частина ливарної бронзової формочки наконечника стріли[425]. До речі, частини подібних бронзових форм уже неодноразово трапляються на Західному укріпленні, шкода, що останні поки що відкладаються у приватних колекціях[426].

Із 2-ї пол. 1980-х рр. в Полтавській області розпочалися розвідки з метою виявлення й опису стану збереження нових та вже відомих пам'яток археології, заходи з їх картографування. Ці роботи були викликані підготовкою видання енциклопедичного характеру – «Зводу пам'яток історії та культури Української РСР: Полтавська область». Дослідження виконувалися переважно археологами Полтавського краєзнавчого музею, інколи – за участі науковців полтавських вишів і співробітників Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури[427]. Підготовку археологічної частини «Зводу» по Котелевському району було розпочато 1989 р. Суцільні обстеження у переважно степовій лівобережній ворсклинській частині Котелевщини проводилися за осінніх умов (із зайнятістю посівами сільськогосподарських культур) двома співробітниками музею – О. М. Ткаченком та О. О. Ломакіним під керівництвом науковця сектору охорони пам'яток археології І. С. Мельникової[428]. Наслідком цих робіт стала інформація про 95 курганів, 4 майдани, більше десятка поселень, 3 селища і 2 стоянки[429]. Та невдовзі, у зв'язку із розпадом колишнього СРСР, роботи з підготовки «Зводу» були згорнуті.

---

[424] Кулатова І. М. Архаїчне дзеркало з Більського городища скіфської доби / Кулатова І. М., Луговий Р. С. // АЛЛУ. – Полтава, 2003. – № 2/2002 – 1/2003 (12–13). – С. 83. – Рис.

[425] Соколова Л. М. Деякі археологічні знахідки з території Полтавщини / Соколова Л. М., Супруненко О. Б. // АЛЛУ. – Полтава, 1997. – № 1–2. – С. 90–91. – Рис. 2.

[426] Шрамко Б. А. Новая литейная форма с Бельского городища: к истории вооружения у племен Скифии / Б. А. Шрамко // РА. – М., 2002. – № 1. – С. 163–166; Шрамко И. Б. Новая информация об известной литейной форме с территории Бельського городища / И. Б. Шрамко, С. А. Задников // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. – Київ; Котельва: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2017. – С. 325–333.

[427] Мокляк В. О. Чорнухинський район / В. О. Мокляк, О. Б. Супруненко, В. В. Приймак, І. Ю. Биков // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Чорнухинський район / УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ; [упорядк. В. О. Мокляка, підг. до друку і наук. ред. В. О. Мокляка, О. Б. Супруненка]. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2017. – С. 5–84. – С. 42.

[428] Мельникова И. С. Отчет о разведках 1989 г. на территории Полтавской обл. (по «Своду памятников истории и культуры») / Мельникова И. С., Ткаченко А. М.; ПКМ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1989/213. – 49 арк., 96 рис.

[429] Мельникова І. С. Деякі підсумки підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури Полтавської області» // АЗ ПКМ: зб. наук. пр. / ПКМ; [редкол.: Кулатова І. М., Супрун Т. Ю., Супруненко О. Б. (відп. ред.)]. – Полтава, 1992. –

У 1995 і 1996 рр., паралельно із проведенням розвідок на Більському городищі[430], обстеження на Котелевщині були відновлені з ініціативи Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської ОДА (далі – ЦОДПА). На той час старшому науковому співробітнику ЦОДПА І. М. Гавриленку і науковцю Полтавського краєзнавчого музею О. М. Ткаченку вдалося здійснити розвідки на ділянці заплави й надзаплави між Більськом, Котельвою і Деревками[431], а також описати частину курганів на північний схід і схід від районного центру[432].

Обстеження з підготовки «Зводу» епізодично відновлювалися у 2000–2003 рр. разом зі спробами чергового втілення у життя програми підготовки вже суто українського енциклопедичного видання. Такі роботи були розпочаті взимку 2000 р. оглядом Котелевського городища І в ур. Зіньківщина (Городище) й групи різночасових багатошарових поселень на південно-східній околиці Котельви, здійсненим О. Б. Супруненком та І. М. Кулатовою[433]. На наступний та поч. 2001 рр. моніторингові обстеження курганів межиріччя рр. Котелевки і Котельви, а також околиць районного центру та с. Михайлівки Першої провів науковий співробітник ЦОДПА А. І. Охріменко[434]. Восени 2002 р. кургани на розораних угіддях більшої частини району обстежувалися директором ЦОДПА, кандидатом історичних наук О. Б. Супруненком[435], а

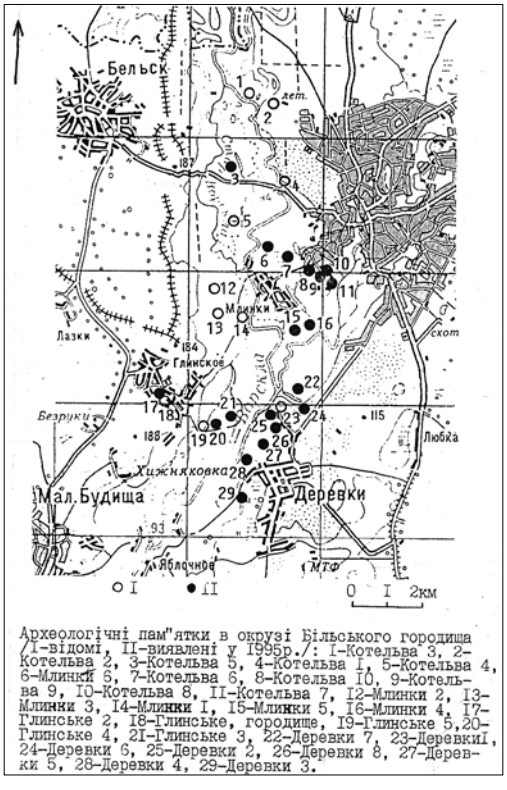

Археологічні пам"ятки в окрузі Більського городища /1-відомі, II-виявлені у 1995р./: 1-Котельва 3, 2-Котельва 2, 3-Котельва 5, 4-Котельва 1, 5-Котельва 4, 6-Млинки 6, 7-Котельва 6, 8-Котельва 10, 9-Котельва 9, 10-Котельва 8, 11-Котельва 7, 12-Млинки 2, 13-Млинки 3, 14-Млинки 1, 15-Млинки 5, 16-Млинки 4, 17-Глинське 2, 18-Глинське, городище, 19-Глинське 5,20-Глинське 4, 21-Глинське 3, 22-Деревки 7, 23-ДеревкиІ, 24-Деревки 6, 25-Деревки 2, 26-Деревки 8, 27-Деревки 5, 28-Деревки 4, 29-Деревки 3.

Картосхема обстежених пам'яток археології Котелевського району.
За І. М. Гавриленком і О. М. Ткаченком, 1995.

Вип. 1. – С. 136–137.

[430] Кулатова І. М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища (за розвідками 1994 р.) / І. М. Кулатова // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 121–137.

[431] Гавриленко І. М. Звіт про розвідки пам'яток археології в окрузі Більського городища в заплаві р. Ворскли, Котелевський і Зіньківський р-ни Полтавської обл. 1996 р. / Гавриленко І. М.; ЦОДПА // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 155. – 33 арк.; Ткаченко О. М. Археологічні розвідки на території Котелевського району / Ткаченко О. М. // Охорона та дослідження пам'яток археології. Матеріали 7-го науково-практичного семінару: зб. наук. ст. / УК ПОДА; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: Гаврилюк Н. О., Годзенко В. Д., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Полтава : Вид-во «Фірма «Техсервіс», 2006. – С. 25–27.

[432] Ткаченко О. М. Звіт про розвідки на території Котелевського та Диканьського районів в 1995 році, розвідзагону Полтавського краєзнавчого музею / Ткаченко О. М.; ПКМ // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 270. – 27 арк.

[433] Супруненко О. Б. Звіт про розвідки на території Полтавщини в 2000 р. / Супруненко О. Б., Кулатова І. М.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2000/113. – 33 арк., 36 рис., інв. оп. – 5 арк., акт – 2 арк.

[434] Охріменко А. І. Звіт про обстеження курганів в Котелевському районі Полтавської області в 2000 році / Охріменко А. І.; ЦОДПА // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 366. – 20 арк.

[435] Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168. – 30 арк., 37 рис.

взимку 2003 р. вони були продовжені поблизу сс. Камінне і Чернещина, а також у межах Козлівщинської сільської ради[436].

До речі, ще в 1985–1987 рр. у контексті підготовки матеріалів кандидатської дисертації та випуску «Зводу» розпочав розвідкові обстеження вздовж Сухої Груні П. Я. Гавриш, відкривши по Більському струмку (Тарапуньці), а також нижче за течією річки кілька поселенських пам'яток. Він же описав окремі курганні могильники округи Більського городища[437]. До розшуків у межах Більського археологічного комплексу П. Я. Гавриш неодноразово повертався впродовж свого життя, зібравши доволі представницьку колекцію підйомних матеріалів, що на сьогодні стала частиною збірки ІКЗ «Більськ»[438].

Відома дослідниця Більського городища кандидат історичних наук, доцент Ірина Борисівна Шрамко. *Фото 2015.*

З 1987 р. розпочала системні масштабні розкопки на Західному укріпленні Більського городища донька і продовжувач справи видатного харківського скіфолога, наразі кандидат історичних наук, доцент Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна І. Б. Шрамко. У 1990–1997 рр. вона дослідила 2030 м^2 культурних нашарувань зольника № 28, до 2004 р. – понад 2 тис. м^2 території попелища № 5 у центрі городища. Ці роботи, здійснювані на великих площах, дозволили по-новому оцінити особливості найдавнішого більського укріплення, передусім визначитися із хронологією основних масивів відкладень, вивчити значні ділянки культурних нашарувань та об'єкти, отримати величезну колекцію артефактів[439].

---

[436] Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському районі Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2003 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2003/139. – 18 арк.

[437] Гавриш П. А. Археологические исследования в междуречье Псла и Ворсклы в ходе работы над «Сводом памятников истории и культуры» / П. А. Гавриш // Первая Всесоюзная научная конференция по историческому краеведению (г. Полтава, октябрь 1987 г.): тез. докл. и сообщ. – К., 1987. – С. 284; Гавриш П. А. Новые поселения скифского времени на Полтавщине / П. А. Гавриш // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. [Первый] Обл. науч.-практич. семинар (22–23 января 1988 г.): тез. докл. и сообщ. / ПОУК; ПКМ; ПОО УООПИК; [ред. кол.: Кулатова И. Н., Онипко М. Д. (отв. ред.), Супруненко А. Б. и др.]. – Полтава, 1988. – С. 27–28.

[438] Наприклад: Гавриш П. Ще один горщик із міста Гелона / Петро Гавриш // Український керамологічний журнал. – Опішне, 2003. – № 1. – С. 119–120; Шапорда О. М. Наукові фонди Історико-культурного заповідника «Більськ»: надходження 2017 – 2018 рр. та артефакти з території Західної фортеці у складі колекції / О. М. Шапорда // Феномен Більського городища – 2018. Пам'яті П. Я. Гавриша (1956 – 2018): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ПКМВК; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: В. М. Вадімов, В. В. Вождаєнко, О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін.]. – Харків; Котельва : Майдан, 2018. – С. 198.

[439] Шрамко И. Б. Новые данные о Бельском городище / И. Б. Шрамко // Организация археологических экспедиций с участием школьников: тез. докл. участн. обл. семинара руководителей кружков «Юный археолог». 29–30 марта 1988 г. – Донецк, 1988. – С. 30–31; Шрамко І. Б. Ковальське ремесло у населення скіфського часу в басейнах Ворскли та Псла / І. Б. Шрамко. – Автореф. дис. .... канд. іст. наук. – К., 1994. – 21 с.; Шрамко И. Б. Развитие кузнечного ремесла у племен бассейнов Ворсклы и Псла в скифскую эпоху. – С. 43–57; Шрамко И. Б. Раскопки на Западном укреплении Бельского городища в 1994 г. / И. Б. Шрамко // Древности 1995: сб. науч. тр. – Харьков, 1995. – С. 174; Шрамко И. Б. Краткие итоги исследований на Западном укреплении Бельского городища в 1994 году / Шрамко И. Б. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 66–71; Шрамко И. Б. Раскопки Западного укрепления Бельского городища / И. Б. Шрамко // АДУ 1993 р.: зб. наук. пр. – К., 1997. – С. 96–97; Шрамко И. Б. Работы на Западном укреплении Бельского городища в 1995–1997 годах / И. Б. Шрамко // Древности 1997–1998: сб. науч. тр. – Харьков, 1999. – С. 208–209; Шрамко И. Б. Техника конструирования черпаков скифского времени / Шрамко И. Б. // АЛЛУ. – Полтава, 1999. – № 2 (6). – С. 19–20; Шрамко И. Б. Некоторые итоги исследования 28 зольника Западного укрепления Бельского городища / И. Б. Шрамко // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк, 2000. – С. 30–31; Задников С. А. Культовый комплекс раннескифского времени на Бельском городище // Там же. – С. 30–

Дослідник Більського городища закордонний член Національної академії наук України, старший професор Рената Ролле. *Фото О. Б. Супруненка, 2005.*

Більськ, с. Зустріч дослідників на Східному укріпленні Більського городища. Зліва направо: В. Херц, Р. Ролле, В. Ю. Мурзін, Б. А. Шрамко, Ю. М. Бойко. *Фото 1992.*

З 1993 до 2007 рр. до проведення польових досліджень на Більському городищі долучилася Українсько-Німецька експедиція Інституту археології НАН України та Німецького науково-дослідного товариства під незмінним керівництвом закордонного члена НАН України, професора Р. Ролле[440], а також (з українського боку) спочатку доктора історичних наук, професора В. Ю. Мурзіна, пізніше доктора історичних наук, професора Є. В. Черненка (1937–2007) та на той час кандидата історичних наук С. В. Махортих[441]. Експедиція провела розвідки у межах комплексу й округі[442], обстеження стану збереження фортифікації Великого укріплення[443], розкопки більше двох десятків курганів Перещепинського курганного некрополя[444], значні дослідження на поселеннях в ур. Царина[445] і Лісовий Кут[446], геомагнітне вивчення ділянок курганного могильника з майданами на Скороборі[447], території кількох по-

32; Шрамко Б. А. Новая литейная формочка с Бельского городища: к истории вооружения у племен Скифии / Б. А. Шрамко // РА. – М., 2002. – № 1. – С. 163–166; Задников С. А. Античные амфоры начала VI в. до н. э. из раскопок зольника № 28 Западного укрепления Бельского городища / Задников С. А. // АЛЛУ. – Полтава, 2003. – №№ 2/2002 – 1/2003. – С. 91–95; Шрамко И. Б. О начальном периоде существования Бельского городища / И. Б. Шрамко // Від Кіммерії до Сарматії: 60 років відділу скіфо-сарматської археології. – К., 2004. – С. 103–106.

440 Мезенцева Г. Дослідники археології України: енциклопедичний словник-довідник / Галина Мезенцева; ІА НАНУ; Черніг. ДПІ ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів : Сіверянська думка, 1997. – С. 123–124.

441 Махортых С. В. Некоторые итоги исследований Бельського городища и его округи Украинско-Немецкой экспедицией / Махортых С. В., Ролле Р. А. // АЛЛУ. – Полтава, 2006. – № 1 (19). – С. 3–4.

442 Ролле Р. Исследования в урочище «Царина Могила» / Р. Ролле, В. Херц // АДУ – 1993: зб. наук. ст. – К., 1997. – С. 94–95; Мурзин В. Ю. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1996 году / Мурзин В. Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С. В.,Черненко Е. Н.; ИА НАНУ. – К., 1997. – Препринт. – С. 10–11. – Рис. 10–12.

443 Мурзін В. Ю. Спільні дослідження археологів України та Німеччини у Більську / Мурзін В. Ю., Ролле Р. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 50–56.

444 Махортых С. В. Погребальные сооружения и обряд курганных некрополей Бельского городища / С. В. Махортых // Stratum plus. – 2013. – № 3. – С. 233–256.

445 Белозор В. П. Раскопки зольника на Бельском городище / В. П. Белозор, В. Ю. Мурзин, Р. Ролле // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Б. Н. Гракова): сб. науч. тр. – Запорожье, 1999. – С. 30–35; Белозор В. П. О зольниках раннего железного века / В. П. Белозор // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку: зб. наук. пр. та мат-лів наук. конф. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 19–21; Белозор В. П. О характерных чертах домостроительства Бельского городища / В. П. Белозор // Феномен Більського городища – 2014: : зб. наук. пр. та мат-лів наук. конф. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 24–25.

446 Скорый С. А. Селище в урочище Лисовый Кут на Большом укреплении Бельского городища (материалы раскопок 1999–2001 и 2004 гг.) / С. А. Скорый // Revista arheologicá. – 2008. – Vol. IV. – nr. 1. – С. 146–179.

447 Махортых С. В. Некоторые итоги исследований Бельського городища и его округи Украинско-Немецкой экспедицией / Махортых С. В., Ролле Р. А. – С. 3–10; Ролле Р. Археогеофізичні дослідження Більського городища та його округи / Ролле Р., Орлюк М., Романець А., Ульрих Б., Цольнер Б. // Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових археологічних досліджень); ИА НАНУ. – К., 2006. – С. 19–32.

Дослідник Більського городища
доктор історичних наук,
професор
В'ячеслав Юрійович Мурзін.
Фото 2000.

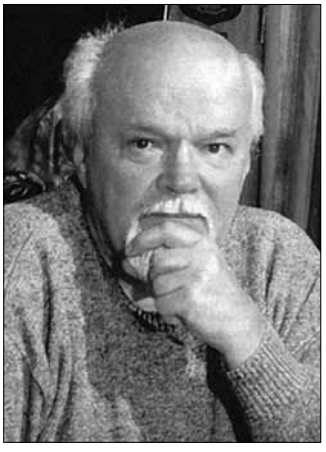

Дослідник Більського городища
доктор історичних наук, професор
Євген Васильович Черненко
(1937–2007).
Фото 2001.

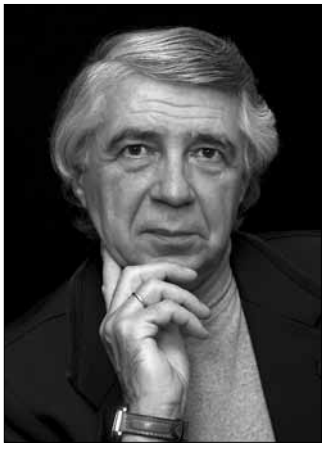

Дослідник Більського городища
доктор історичних наук,
професор
Сергій Анатолійович Скорий.
Фото К. Бернатовича, 2010.

селень тощо[448]. У роботі експедиції брали участь чимало відомих українських та німецьких археологів й антропологів – доктор історичних наук С. А. Скорий[449], кандидати історичних наук В. П. Білозор (1952–2014)[450], Д. В. Каравайко[451], О. Д. Козак[452], В. Херц (1940–2016)[453], В. М. Грицюк[454], А. В. Ніколова[455], М. М. Ієвлєв та ін.

[448] Орлюк М. Археомагнитные исследования Бельского городища и его округи / Орлюк М., Ролле Р., Ульрих Б., Романец А., Цольнер Х. // Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2005 г.; ИА НАНУ. – К., 2006. – С. 99–122.

[449] Скорый Сергей Анатольевич: биобиблиографический указатель. (К 60-летию со дня рождения) / ИА НАНУ; ЦП НАНУ и УООПИК; ЦОИПА; [сост. Супруненко А. Б., Тимощук А. И.]. – Киев; Полтава : Дивосвіт, 2009. – 32 с.

[450] Пам'яті Володимира Павловича Білозора (1952–2014) / [С. А. Скорий, О. Б. Супруненко] // Феномен Більського городища – 2014. До 70-річчя відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України та 80-річчя від дня народження видатного українського археолога професора Є. В. Черненка (1934 – 2007): зб. мат-лів наук. конф. / ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов, С. А. Скорий (наук. ред.), О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 133–135.

[451] Каравайко Д. В. Селитроварение на Полтавщине (в свете новейших археологических раскопок на Бельском городище) / Д. В. Каравайко, С. А. Скорый, В. В. Приймак. – 76 с., 4 цв. вкл.

[452] Козак А. Д. Результаты антропологических исследований на Бельском городище в 2002 г. / А. Д. Козак // Ролле Р., Герц В., Махортых С. В., Белозор В. П. Исследования совместной Украинско-Немецкой экспедиции 2002 г. – К., 2003. – С. 72–85; Козак А. Д. К вопросу о человеческих жертвоприношениях в зольнике раннескифского времени Бельского городища / А. Д. Козак // OPUS: Междисциплинарные исследования в археологии: сб. науч. тр. – М., 2004. – Вып. 3. – С. 112–121; Козак О. Людські жертвоприношення на зольниках Більського городища / О. Козак, М. Шульц // Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень): зб. наук. пр. – К. : Шлях, 2006. – С. 77–100.

[453] Ролле-Херц Р. Памяти Вильгельма Херца (5.10.1940 – 23.03.2016) / Рената Ролле-Херц // Феномен Більського городища – 2016. До 95-річчя від дня народж. визначного українського археолога проф. Б. А. Шрамка (1921–2012) та 110-річчя від початку археологічних досліджень Більського городища / [ред. кол.: В. М. Вадімов, В. В. Вождаєнко, О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін.] / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ». – Київ; Полтава, 2016. – С. 276–278.

[454] Грицюк В. Про наслідки воєнно-історичної польової поїздки до Більського городища / Грицюк В., Єфімова І. // АЛЛУ. – Полтава, 2006. – № 1 (18). – С. 85–88; Грицюк В. М. До питання фортифікації племен скіфського часу / В. М. Грицюк // УІЖ. – К., 2007. – № 1. – С. 169–174; Грицюк В. М. Військо скіфів (озброєння, організація, війни та воєнне мистецтво) / В. М. Грицюк. – Чернівці, 2009. – С. 171–175.

[455] Николова А. Урочище Холодивка / А. Николова // Ролле Р., Херц В., Белозер В. и др. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции 2002 г. / НАНУ, Ин-т археол. – К., 2003. – С. 61–63.

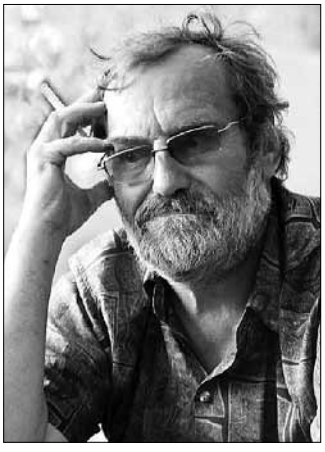

Дослідник Більського городища кандидат історичних наук Володимир Павлович Білозор (1952–2014). *Фото 2012.*

Дослідник некрополів Більського городища доктор історичних наук Сергій Володимирович Махортих. *Фото 2016.*

Роботи експедиції були розпочаті зі зборів археологічних матеріалів у 1993–1994 рр. Р. Ролле та В. Херцем на території Західного укріплення, а також в ур. Царина[456], в 1996–1997 рр. на поселенні Лісовий Кут[457], розкопками окремих насипів в курганних некрополях «Б»[458] і в ур. Перещепине[459]. Невдовзі вони вилилися в багаторічні дослідження поселення-передгороддя Західного укріплення в ур. Царина, що проводили в 1996 р. П. Я. Гавриш[460] і впродовж 1997–2005 рр. безперервно і цілеспрямовано В. П. Білозор[461], яким розкрита значна площа цього величезного селища на схід від Західної Більської фортеці. Тут на 4-х зольниках вивчено близько 2000 м^2 обжитої у давнину території, відкрито велику кількість різноманітних об'єктів, отримані багатющі речові матеріали ранньоскіфського і середньоскіфського часів[462].

У 1999–2004 рр. С. А. Скорий і в перший рік В. П. Білозор здійснювали дослідження селища скіфського часу на Лісовому Куті[463], а С. В. Махортих продовжував науково-рятівні

[456] Мурзін В. Ю. Спільні дослідження археологів України та Німеччини у Більську / Мурзін В. Ю., Ролле Р. – С. 50–52; Ролле Р. Исследования в урочище «Царина Могила» / Р. Ролле, В. Херц. – С. 94–95.

[457] Мурзин В. Ю. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1996 году / Мурзин В. Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С. В.,Черненко Е. Н. – С. 10–11.

[458] Мурзін В. Ю. Дослідження курганів на території Більського городища / Мурзін В. Ю., Ролле Р., Скорий С. А. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 79–86.

[459] Мурзін В. Ю. Дослідження Перещепинського курганного могильника / В. Ю. Мурзін, Р. Ролле, С. А. Скорий // Археологія. – К., 1995. – № 2. – С. 63–72; Мурзін В. Ю. Про подальші дослідження Перещепинського могильника / В. Ю. Мурзін, Р. Ролле, В. П. Білозор // Археологія. – К., 1996. – № 4. – С. 141–149.

[460] Гавриш П. Я. Нові дослідження селища Царина у Більському городищі / П. Я. Гавриш // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2011: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (наук., відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2011. – С. 60–78; Гавриш П. Я. Розкопки селища скіфської доби в урочищі Царина на території Більського городища / П. Я. Гавриш // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку: зб. наук. пр. та мат-лів наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов, Г. Ю. Івакін, О. Б. Супруненко (наук. і відп. ред.) та ін.]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 43–46; Гавриш П. Я. Матеріали селища Царина у Більському городищі / П. Я. Гавриш // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2014: / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (наук. і відп. ред.) та ін.]. – К.; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 39–60.

[461] Мурзин В. Ю. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1997 г. / В. Ю. Мурзин, Р. Ролле, В. Херц, С. В. Махортых, В. П. Белозор; ИА НАНУ. – К., 1998. – 60 с.; Черненко Е. В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции 2004 г. / Е. В. Черненко, Р. А. Ролле-Герц, С. А. Скорый, С. В. Махортых, В. Ю. Герц, В. П. Белозор; ИА НАНУ. – К., 2005. – 96 с.

[462] Белозор В. П. О зольниках раннего железного века. – С. 19–21; Белозор В. П. О характерных чертах домостроительства Бельского городища. – С. 24–25.

[463] Скорый С. А. Селище в урочище Лисовый Кут на Большом укреплении Бельского городища (материалы раскопок 1999–2001 и 2004 гг.). – С. 146–177.

Більськ, с., Перещепине, ур. Золоті бляшки з досліджених курганів. *Розкопки В. Ю. Мурзіна, Р. Ролле, В. П. Білозора, 1997.*

розкопки курганів на могильнику Перещепине I і II[464], за участі Р. Ролле[465], В. Ю. Мурзіна[466] та Є. В. Черненка[467]. На завершення робіт експедиції в 2005–2006 рр. С. А. Скорий і Д. В. Каравайко, за підтримки співробітників ІКЗ «Більськ», вивчили комплекс селітроварницьких печей поч. XVII ст. неподалік західного в'їзду до Західної Більської фортеці[468].

Роботи Українсько-Німецької експедиції наприкінці XX ст. значно активізували справу видання матеріалів польових досліджень, а наукова звітність учасників цього творчого колективу щорічно оприлюднювалася у вигляді окремих брошур[469], в яких до публікації результатів розкопок та розвідок залучалися антропологи[470], археозоологи і фахівці інших дисциплін[471],

[464] Махортых С. В. К истории изучения курганных некрополей Бельского городища / С. В. Махортых // Эпоха раннего железа: сб. науч. тр. к 60-летию С. А. Скорого. – Киев; Полтава, 2009. – С. 268–278.

[465] Ролле Р. Некоторые наблюдения из практики курганного строительства в окрестностях Бельского городища / Р. Ролле, С. Махортых, В. Грицюк // Ранній залізний вік Євразії: до 100-річчя від дня народження О. І. Тереножкина: зб. наук. ст. – К., 2007. – С. 122–123; Махортых С., Ролле Р. Воинские погребения на некрополях Бельского городища / С. Махортых, Р. Ролле // Terra scythica: сб. науч. тр. – Новосибирск, 2011. – С. 149–154.

[466] Мурзин В. Ю. Дружинный некрополь в округе Бельского городища / В. Ю. Мурзин // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. – Запоріжжя, 2015. – Т. XVII. – С. 110–119.

[467] Черненко Е. В. Защитный доспех из курганов Перещепинского могильника / Е. В. Черненко // Мурзин В. Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С. В., Белозор В. П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1997 г.; ИА НАНУ. – К., 1998. – С. 46–59.

[468] Скорий С. А. Комплекс селітроварних печей на Західному укріпленні Більського городища / Скорий С. А., Каравайко Д. В. // АЛЛУ. – Полтава, 2008. – № 1-2 (23-24). – С. 117–124; Скорый С. А. Селитроваренные печи в пределах Западного укрепления Бельского городища / С. А. Скорый, Д. В. Каравайко // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку: зб. наук. пр. та мат-лів наук. конф. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 81–85.

[469] Мурзин В. Ю. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1996 г. / В. Ю. Мурзин, Р. Ролле, В. Херц, С. В. Махортых, Е. В. Черненко; ИА НАНУ. – К., 1997. – 25 с.; Мурзин В. Ю. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1997 г. / В. Ю. Мурзин, Р. Ролле, В. Херц, С. В. Махортых, В. П. Белозор; ИА НАНУ. – К., 1998. – 60 с.; Мурзин В. Ю. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1998 г. / В. Ю. Мурзин, Р. Ролле, В. Херц, С. В. Махортых, В. П. Белозор; ИА НАНУ. – К., 1999. – 60 с.; Мурзин В. Ю. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1999 г. / В. Ю. Мурзин, Р. Ролле, В. Херц, С. А. Скорый, С. В. Махортых, В. П. Белозор; ИА НАНУ. – К., 2000. – 60 с.; Мурзин В. Ю. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической експедиции в 2000 г. / В. Ю. Мурзин, Р. Ролле, В. Херц, С. А. Скорый, С. В. Махортых, В. П. Белозор; ИА НАНУ. – К., 2001. – 72 с.; Мурзин В. Ю. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической експедиции в 2001 г. / В. Ю. Мурзин, Р. Ролле, В. Херц, С. А. Скорый, С. В. Махортых, В. П. Белозор; ИА НАНУ. – К., 2002. – 88 с.; Ролле Р. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции 2002 г. / Р. Ролле, В. Герц, С. В. Махортых, В. П. Белозор; ИА НАНУ. – К., 2003. – 85 с.; Черненко Е. В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции 2003 г. / Е. В. Черненко, Р. А. Ролле, С. А. Скорый, С. В. Махортых, В. Ю. Герц, В. П. Белозор; ИА НАНУ. – К., 2004. – 100 с.; Черненко Е. В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции 2004 г. / Е. В. Черненко, Р. А. Ролле-Герц, С. А. Скорый, С. В. Махортых, В. Ю. Герц, В. П. Белозор; ИА НАНУ. – К., 2005. – 96 с.; Махортых С. В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2005 г. / С. В. Махортых, Р. А. Ролле-Герц, С. А. Скорый, В. Ю. Герц, В. П. Белозер; ИА НАНУ. – К., 2006. – С. 82–91; Махортых С. В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2006 г. / С. В. Махортых, Р. А. Ролле-Герц, С. А. Скорый, В. Ю. Герц, Д. В. Каравайко; ИА НАНУ. – К., 2007. – 102 с.

[470] Козак А. Д. Предварительные результаты антропологического исследования костного матерала из раскопок на Бельском городище и его округе в 2005 году / А. Д. Козак // Махортых С. В., Ролле-Герц Р. А., Скорый С. А., Герц В. Ю., Белозер В. П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2005 г.; ИА НАНУ. – К., 2006. – С. 82–91.

[471] Бондаренко В. Л. Остеологические материалы из зольников № 1 и № 3 в урочище «Царина» Бельского городища / В. Л. Бондаренко // Махортых С. В., Ролле-Герц Р. А., Скорый С. А., Герц В. Ю., Белозер В. П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2005 г.; ИА НАНУ. – К., 2006. – С. 92–98; Бондаренко В. Л. Результаты исследования остеологических материалов из раскопок на Бельском городище и его округе / В. Л. Бондаренко // Махортых С. В., Ролле-Герц Р. А., Скорый С. А., Герц В. Ю., Каравайко Д. В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2006 г.; ИА НАНУ. – К., 2007. – С. 67–76; Шевченко Н. А. Предварительные результаты химико-технологического исследования материалов из раскопок комплекса печей № 1 на Западном укреплении Бельского городища / Н. А. Шевченко // Там же. – С. 77–102.

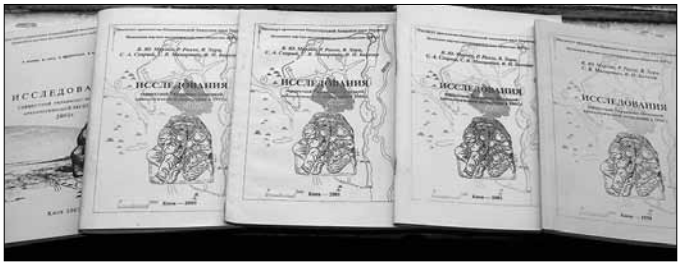

Видання наукової звітності Українсько-Німецької археологічної експедиції. *Київ, 1996–2003.*

зокрема, спеціалісти з військової фортифікації[472]. Наслідком діяльності експедиції стало також проведення моніторингу стану збереження складових грандіозного археологічного комплексу, а саме визначення параметрів Великого укріплення, картографування місць руйнувань валів і ровів[473], уведення до наукового обігу окремих індивідуальних знахідок випадкового характеру[474] тощо. Публікації матеріалів із робіт експедиції за кордоном суттєво вплинули на широку відомість Більського городища у науковому світі[475]. Вони продовжують з'являтися друком і донині[476]. Так, зокрема, В. Ю. Мурзін активно відстоює власну і доволі цікаву точку зору щодо походження та призначення Більського городища. Перші праці з цього приводу він оприлюднив ще 1996 р. разом із Р. Ролле[477].

Суть її полягає в тому, що кочові скіфи-іранці на заключному етапі переднєазійських походів або по їх завершенні, в кін. VII–VI ст. до н. е. стали домінуючою силою у Північному Причорномор'ї, підкоривши ряд лісостепових територій. Саме вони, на думку В. Ю. Мурзіна, сприяли побудові укріплених центрів-городищ у Лісостепу і появі на них великих вільних від забудови територій, де могли розташовуватися тимчасові стійбища номадів. На забудованих ділянках таких поселень мешкало місцеве населення, яке постачало кочівникам продукти харчування та ремісничі вироби. Ідея ж створення великих городищ, як він вважає, могла виникнути у кочовому середовищі під час переднєазійських походів у зв'язку із знайомством з величезними міськими центрами Стародавнього Сходу[478]. Проте, ця точка

[472] Грицюк В. М. Система оборонних позицій і в'їздів Східного та Західного укріплень Більського городища / В. М. Грицюк // Черненко Е. В., Ролле Р., Скорый С. А., Махортых С. В., Херц В., Белозер В. П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2003 г.; ИА НАНУ. – К., 2004. – С. 86–97; Грицюк В. М. Воєнно-історична польова поїздка до Більського городища // Від Кіммерії до Сарматії. 60 років Відділу скіфо-сарматської археології ІА НАН України: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 26–28; Грицюк В. Н. Новое в изучении оборонительных сооружений Бельского городища / В. Н. Грицюк, И. А. Ефимова // Махортых С. В., Ролле-Герц Р. А., Скорый С. А., Герц В. Ю., Белозер В. П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2005 г.; ИА НАНУ. – К., 2006. – С. 123–142.

[473] Мурзін В. Більське городище / Мурзін В., Ролле Р., Супруненко О.; НАНУ, Ін-т археол.; Нім. наук.-дослід. т-во; Гамбург. ун-т; ЦОДПА; [відп. ред. Крижицький С. Д.]. – Київ; Гамбург; Полтава : Археологія, 1999. – С. 23.

[474] Там само. – С. 53, 75, 83, 90; Мурзин В. Ю. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1996 году / Мурзин В. Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С. В., Черненко Е. Н.; ИА НАНУ. – К., 1997. – Препринт. – 25 с.

[475] Наприклад: Rolle R. Das Burgwallsistem von Bel`sk (Ukraine): Eine frühe Stadtartige anlage im Skythischen Landesinnern / R. Rolle, V. Mursin, B. Šramko // Hamburger Beiträge zur Archäologie. – Mainz, 1996. – B/ 18/1991. – S. 57–84.

[476] Махортих С. Деякі підсумки досліджень Більського городища та його округи Українсько-Німецькою експедицією / Махортих С., Ролле Р. // АЛЛУ. – Полтава, 2006. – № 1 (19). – С. 3–10; Махортых С. В. Хронология Перещепинского курганного могильника близ Бельска / С. В. Махортых // Stratum plus. – 2012. – № 3. – С. 1–16; Мурзін В. Ю. Бельское городище // Peregrinationes Archaeologicae in Asia et Europa. Joanni Chochorowski deducate. – Kraków, 2012. – С. 461–466; Мурзин В. Ю. Бельское городище в системе городищ скифского времени на территории украинской лесостепи / В. Ю. Мурзин // Феномен Більського городища – 2018. Пам'яті П. Я. Гавриша (1956–2018): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ПКМ ім. В. Кричевського; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: В. М. Вадімов, В. В. Вождаєнко, О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін.]. – Харків; Котельва : Майдан, 2018. – С. 38–47.

[477] Мурзін В. Ю. Скіфські міста у Лісостепу (до постановки питання) / В. Ю. Мурзін, Р. Ролле // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 181–182.

[478] Мурзин В. Большие городища лесостепной Скифии / В. Мурзин, Р. Ролле // Історія Русі-України: іст.-археол. зб. – К., 1998. – С. 34–41; Мурзін В. Ю. Більське городище та місто Гелон / В. Ю. Мурзін // Древности Восточной Европы: сб. науч.

Східне укріплення Більського городища. Система оборонних позицій і входів. *За В. М. Грицюком, 2004.*

зору достатньо вразлива для критики. Адже, як зазначає професор С. А. Скорий, якщо скіфи були пануючою силою у Дніпровському Лівобережжі та басейні Ворскли, навіщо їм було виступати організаторами будівництва могутніх фортифікаційних споруд у регіоні? Кого вони мали боятися на підконтрольних територіях? На це питання поки що немає відповіді й у працях автора запропонованої гіпотези[479]. Тому більшість дослідників не розглядає скіфський фактор як основний стимул до створення величезної Більської фортифікаційної системи.

Помітні наслідки мало вивчення фортифікації Більського городища ще одним учасником Українсько-Німецької експедиції, професійним військовим істориком, кандидатом історичних наук, полковником В. М. Грицюком, який власноруч зробив чимало обмірів й обстежень укріплень комплексу. У своїх роботах він зазначав, що городище та кожну з його фортець спеціально готували до кругової оборони, звернувши увагу на те, що на Західному укріпленні вали мають гостру конічну форму, а на Східному – пласку зверху. Згадані фортеці мали по 2 позиції для оборони із зовнішнього боку та по одній – із внутрішнього, з шириною бойового майданчика в 2–3 м. Учений уважав, що всі укріплення будувалися як єдиний комплекс, загальні розміри інженерних споруд досягали 12 м у висоту та 56 м у ширину. Центральний із трьох виступів Східного укріплення він визначив як «бастіон» для прикриття дороги, що вела до фортеці. На західній ділянці Західного укріплення обстежив 3 розриви, котрі вважав лабіринтами скіфського часу. Він навів розрахунки, що 1 км валу І будівельного періоду Східного укріплення 1 тис. людей могла побудувати за 16 днів, а збільшивши кількість будівельників у 10 разів, можна було спорудити Велике укріплення за близько 2 місяці[480].

Щодо Західного укріплення, дослідник акцентував увагу на вивченні південної частини оборонної лінії. Рів фортеці не був суцільним, а переривався у тих місцях, де існують 5 розривів у валу, що були давніми в'їздами, деякі з них – лабіринтами і тупиками для введення в оману супротивника, один – також міг виконувати функцію водозбірника. На Східному укріпленні дослідник відзначив бойовий нахил основної оборонної позиції у 14–16 м, із вра-

тр. к 90-летию Б. А. Шрамко. – Харьков, 2011. – С. 220–224; Мурзін В. Ю. Бельское городище. – С. 461–466; Мурзін В. Ю. Ще раз про Більське городище та місто Гелон / В. Ю. Мурзін // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку. – Київ; Полтава, 2012. – С. 9–13; Ельников М. В., Мурзин В. Ю. Кочевники Украины / М. В. Ельников, В. Ю. Мурзин. – К. : Видавець Олег Філюк, 2016. – 280 с. – С. 50–52.

[479] Скорий С. А. Селища скіфського часу в системі Великого укріплення Більського городища / С. А. Скорий, В. П. Білозор, О. Б. Супруненко, І. М. Кулатова; НАНУ, Ін-т археол.; ДКіТ Полтав. ОДА; ЦОДПА; ПКМ ім. В. Кричевського; ІКЗ «Більськ». – Київ; Полтава : Майдан, 2019 (у видавництві). – С. 372.

[480] Грицюк В. М. Система оборонних позицій і в'їздів Східного та Західного укріплень Більського городища / В. М. Грицюк // Черненко Е. В., Ролле Р., Скорый С. А., Махортых С. В., Херц В., Белозер В. П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2003 г.; ИА НАНУ. – К., 2004. – С. 86–97.

хуванням довжини природного схилу, а відстань за прямою між позиціями оборонців – близько 20 м, що дозволяло захищати передові позиції з використанням дистанційних видів тогочасної зброї[481].

До речі, В. М. Грицюк звернув увагу на те, що зі сходу Східне, а також Велике укріплення з меридіональних боків мають однакові параметри. Він відзначав, що найбільш потужними є оборонні споруди у західному секторі Західної фортеці та примикаючі вали Великого укріплення. Середні розміри рову на цих ділянках, за його промірами: ширина по дну – 10 м, по верху – 20 м (навіть 25 м), глибина – 5 м. Бойові схили валів складають 20–22 м (від дна рову до вершини оборонного насипу), висота власне самого насипу – 9–12 м. Все це вказує на те, що для спорудження оборонних споруд Західного укріплення потрібно було набагато більше зусиль, аніж для будівництва фортифікаційної лінії Східного і Великого укріплень[482].

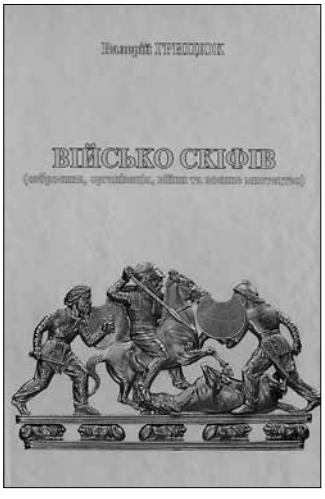

Обкладинка монографії В. М. Грицюка «Військо скіфів (озброєння, організація, війни та воєнне мистецтво)». *Київ – Чернівці, 2009.*

Дослідник дійшов висновку, що вали та рови, які прикривали Велике городище з півночі, південного заходу та Східну фортецю з внутрішнього боку влаштовані однотипно. Їх розміри значно менші, а глибина рову складала всього 2–3 м. Ці вали насипалися із розрахунку, щоб забезпечити бойовий схил протяжністю 12–14 м[483].

В. М. Грицюк стверджує, що оборонна лінія городища споруджувалася за єдиним планом та під одним керівництвом, наводячи обрахунки, що Західне укріплення 1 тис. чоловік могли побудувати за 212 днів[484]. Ці та інші висновки знайшли відображення й у монографічному дослідженні вченого, що наразі використовується дослідниками[485].

Останній із очільників Українсько-Німецької експедиції, доктор історичних наук С. В. Махортих, вивчаючи матеріали некрополів Більського городища, також вряди-годи повертався до продовження дослідницьких робіт на теренах Котелевського району. Так, 2015 р., за підтримки Національного географічного товариства США й участі науковців ІКЗ «Більськ» та Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, він дослідив два насипи курганів у складі некрополів Скоробору в ур. Марченки й Осняги. Перший з них належав до поховальних споруд фіналу скіфської архаїки, був оточений кільцевим рівчаком із проходом, зберіг в рові рештки тризни, а другий – містив пограбоване поховання, вірогідно, 1-ї трет. V ст. до н. е.[486]

---

[481] Грицюк В. М. Воєнно-історична польова поїздка до Більського городища. – С. 26–28.

[482] Грицюк В. Про наслідки воєнно-історичної польової поїздки до Більського городища / Грицюк В., Єфімова І. // АЛЛУ. – Полтава, 2006. – № 1. – С. 85–88.

[483] Грицюк В. Н. Новое в изучении оборонительных сооружений Бельского городища / В. Н. Грицюк, И. А. Ефимова. – С. 123–142.

[484] Грицюк В. М. До питання фортифікації племен скіфського часу / В. М. Грицюк // УІЖ. – К., 2007. – № 1. – С. 169–174.

[485] Грицюк В. М. Військо скіфів (озброєння, організація, війни та воєнне мистецтво) / В. М. Грицюк. – Київ; Чернівці : Місто, 2009. – С. 171–175.

[486] Махортых С. В. Исследование курганов скифского времени в окрестностях Бельского городища в 2015 г. / С. В. Махортых, Дж. Джонсон, Т. Тэйлор // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Задніков С. А., Корост І. І. (відп. ред.), Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 5–27.

Осняги, ур. Дослідження кургану № 1.
Розкопки С. В. Махортих, 2015.

До справи дослідження і збереження Більського археологічного комплексу й вивчення старожитностей Котелевщини з 1993 р. докладав чимало зусиль і колектив Центру охорони та досліджень пам'яток археології тоді Управління культури Полтавської облдержадміністрації (далі – ЦОДПА), адже вивчення Більського городища було одним із його головних статутних завдань[487]. Центр на кін. XX ст. опікувався створенням передумов до фундації історико-культурного археологічного заповідника у Більську[488].

Діяльність з підготовки до створення заповідника розпочалася зі збору відомостей про наявні пам'ятки археології на території Більського городища, копіювання науково-звітної документації, створення архіву і бібліотеки закладу, укладання бібліографічних описів[489], насамкінець, формування музейних фондів. Ще влітку 1993 р. майбутні керівники Центру О. Б. Супруненко та І. М. Кулатова зустрілися в польових умовах з професором Б. А. Шрамком у Більську й обговорили напрямки науково-пошукової й організаційної роботи, що мала б бути здійснена у цьому плані. Подібні контакти відбувалися й з очільниками Українсько-Німецької археологічної експедиції ІА НАН України та Німецького науково-дослідного товариства. Ці зустрічі заклали підвалини плідної дієвої співпраці археологів на шляху становлення Центру і фундації заповідника[490].

Підготовча робота розпочалася зі складання списку археологічних об'єктів Більського комплексу, перший варіант якого був підготовлений Б. А. Шрамком[491]. На нього спирався план проведення суцільних за характером розвідкових обстежень території Великого укріплення й округи, який був втілений у життя в 1994–1995 рр.[492] Паралельно, в ключі виконання бюджетної програми з вивчення комплексу (1994–1995 рр.), були проведені науково-рятівні дослідження курганів Більського курганного некрополю «Б», здій-

[487] Про головні концептуальні напрямки діяльності Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації / [укл. Супруненко О. Б.] // ПАЗ: зб. наук. пр. – Полтава: Полтав. літератор, 1993. – Число перше. – С. 125; Кулатова І. М. Вивчення і збереження Більського городища в діяльності Полтавського центру охорони та досліджень пам'яток археології / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Феномен Більського городища – 2014: зб. мат-лів наук. конф. / ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов, С. А. Скорий (наук. ред.), О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 68.

[488] Перший рік роботи Центру охорони та досліджень пам'яток археології / [укл. Супруненко О. Б.] // ПАЗ: зб. наук. пр. / [за ред. Супруненка О. Б.]; ЦОДПА. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 229–230; Ірина Кулатова – археолог та пам'яткоохоронець: біобібліографічний покажчик / [укл. К. М. Мироненко, наук. ред. О. Б. Супруненко]; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 8.

[489] Бібліографія основних видань з проблематики вивчення пам'яток території та округи Більського городища скіфської доби / [укл. Пасько Н. І.] // Наукова концепція археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу»: наукова концепція, довідкові матеріали, проекти / [упорядн., наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 53–56.

[490] Кулатова І. М. Вивчення і збереження Більського городища в діяльності Полтавського Центру охорони та досліджень пам'яток археології / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко. – С. 69–70.

[491] Перелік пам'яток археології території та найближчих околиць Більського городища / [укл. Шрамко Б. А.] // ПАЗ: зб. наук. пр. / [за ред. Супруненка О. Б.]; ЦОДПА. – Полтава : Полтав. літератор, 1994. – Число друге. – С. 195–197.

[492] Гавриленко І. М. Розвідка у Середньому Поворсклі / Гавриленко І. М., Ткаченко О. М. – С. 93–95; Степанович С. П. Археологічні розвідки на території Великого укріплення Більського городища та його округи. – С. 87–92; Ткаченко О. М. Археологічні розвідки на території Котелевського району. – С. 25–27; Кулатова І. М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища (за розвідками 1994 р.). – С. 121–137; Гавриленко І. М. Неолітична стоянка Млинки-1 в окрузі Більського городища. – С. 100–114.

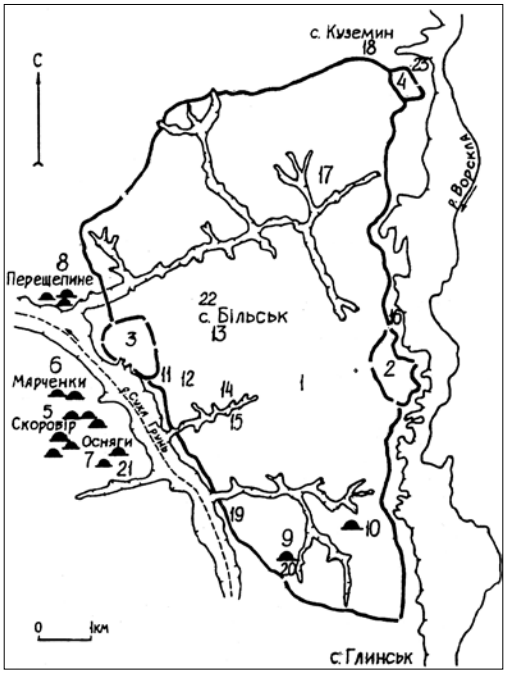

Пам'ятки археології території і найближчих околиць Більського городища. *За Б. А. Шрамком, 1994.*
1 – Велике Більське городище; 2 – Східне укріплення; 3 – Західне укріплення; 4 – Куземинське укріплення; 5 – курганний могильник і майдани Скоробору; 6 – курганний могильник Марченки; 7 – курганний могильник Осняги; 8 – курганний могильник Перещепине; 9 – Більський курганний могильник «А»; 10 – Більський курганний могильник «Б»; 11 – селище Царина; 12 – селище в садку поряд; 13 – селище у центрі села, садиба М. Р. Іванченка; 14 – селище в ур. Холодівка, садиби О. Ф. Івахна, Г. О. Небаби; 15 – селище доби пізньої бронзи і скіфського часу на південній околиці села; 16 – селище на правому корінному березі Ворскли, біля стику валів Великого і Східного укріплень; 17 – селище на Полі 2-ї бригади; 18 – селище у с. Куземин, біля валу; 19 – селище скіфського часу і черняхівської культури між валом та яром, що впадає в р. Суха Грунь; 20 – селище у південній частині Великого укріплення (ур. Кутул); 21 – селище в ур. Осняги, між курганним могильником та яром; 22 – селище бондарихинської культури у центрі села, біля господарського магазину; 23 – Куземинське городище роменської культури, в ур. Замкова гора.

снені 1994 р. О. Б. Супруненко разом із на той час кандидатом історичних наук С. А. Скорим[493]. Крім того, ЦОДПА фінансувалися дослідження ділянок Східного укріплення, що проводилися Б. А. Шрамком, а також селища скіфського часу біля с. Довжик – старшим викладачем Полтавського держпедінституту П. Я. Гавришем[494]. По завершенні цих робіт отриманий попередній реєстр наявних археологічних об'єктів на території Великого укріплення, здійснені їх перші описи, картографування, визначена культурно-хронологічна належність[495]. Протягом наступних років ці дані доповнювалися і розширювалися[496].

Під час розкопок курганів вивчені найбільший насип № 1 некрополю «Б» у південній частині Великого укріплення, а також розташований поряд невеликий курган № 2[497].

[493] Мурзін В. Ю. Дослідження курганів на території Більського городища / Мурзін В. Ю., Ролле Р., Скорий С. А. – С. 79–86; Перший рік роботи Центру охорони та досліджень пам'яток археології. – С. 229; Супруненко О. Б. Десять років діяльності Полтавського обласного Центру археології / О. Б. Супруненко // Історична пам'ять. – Полтава, 2003. – № 1-2. – С. 123.

[494] Другий рік роботи Центру охорони та досліджень пам'яток археології: Звіт за 1995 рік / [укл. Супруненко О. Б.]. – Полтава : ВЦ «Археологія», 1996. – С. 4, 9.

[495] Кулатова І. М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища (за розвідками 1994 р.). – С. 121–137.

[496] Другий рік роботи Центру охорони та досліджень пам'яток археології... – С. 4, 6; Мурзін В. Більське городище / Мурзін В., Ролле Р., Супруненко О. – С. 50, 78–88; Левченко Д. И. Поселення першої половини I тис. н. е. в ур. Сад у Більську / Левченко Д. И., Супруненко О. Б. // АЛЛУ. – Полтава, 2000. – № 1-2 (7-8). – С. 126–127; Супруненко О. Б. Про «Південний» вал на території Великого укріплення Більського городища / Супруненко О. Б. // АЛЛУ. – Полтава, 2001. – № 2 (10). – С. 73–74. – Рис. 2; Рейда Р. М. Черняхівські старожитності в окрузі Більського городища / Рейда Р. М. // АЛЛУ. – Полтава, 2001. – № 2 (10). – С. 106–108; Рейда Р. М. Пам'ятки черняхівської культури на території Більського городища та в його окрузі (басейн р. Суха Грунь) / Р. М. Рейда, А. В. Гейко // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку: зб. наук. пр. та мат-лів наук. конф. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 69; Приймак В. В. Розвідки в окрузі Більського городища / В. В. Приймак, О. В. Коротя, В. В. Шерстюк та ін. // Феномен Більського городища – 2014. До 70-річчя відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України та 80-річчя від дня народження видатного українського археолога професора Є. В. Черненка (1934 – 2007): зб. мат-лів наук. конф. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 108–111.

[497] Перший рік роботи Центру охорони та досліджень пам'яток археології. – С. 229; Кулатова І. М. Проблематика скіфського часу в археологічних дослідженнях Полтавського обласного центру археології 1994 року / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко

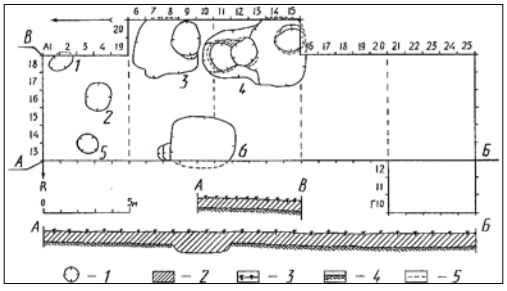

Довжик, с. Поселення Довжик-1. План розкопу.
Розкопки П. Я. Гавриша, 1995.
Умовні позначення: 1 — ями; 2 — культурний шар; 3 — сучасна поверхня; 4 — суглинок; 5 — умовний поділ розкопу на ділянки.

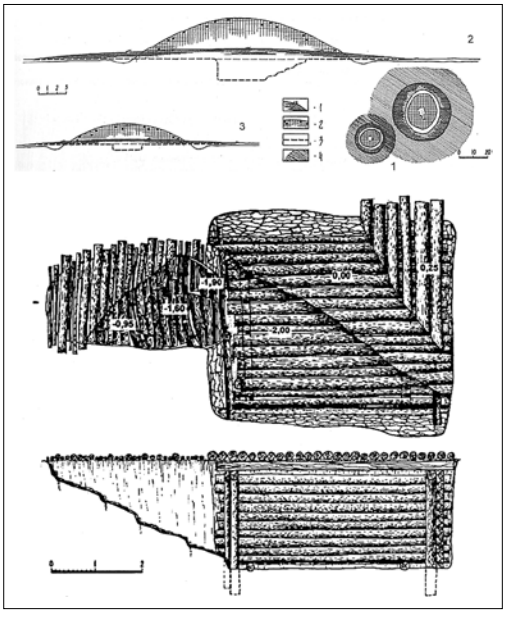

Більський курганний некрополь «Б». Реконструкція насипів курганів №№ 1–2 та поховальної споруди кургану № 1. 2-га пол. V – IV ст. до н. е.
Розкопки О. Б. Супруненка, реконструкції Б. І. Золотницького, 1994.
1 – насипи перед розкопками; 2 – первісний насип із кільцевим ровом; 3 – рівень стародавнього горизонту; 4 – зона вибирання дерену.

Останні дали досить виразні матеріали для розуміння часу виникнення могильника та його функціонування у кін. V–IV ст. до н. е. Ці об'єкти містили аристократичне пограбоване і супутнє останньому поховання чотирьох заможних осіб[498], супроводжуючись доволі виразними й унікальними для Більська знахідками, зокрема, античними золотими бляшками із зображенням голови Діоніса[499]. Вивчені поряд Українсько-Німецькою експедицією ще два кургани некрополя дали виразні свідчення наявності у складі похованих на могильнику вихідців із середовища скіфів-кочівників та надходження до Більська імпортних античних прикрас і посуду[500]. Результати робіт оперативно вводилися до наукового обігу завдяки розгорнутій програмі видавничої діяльності ЦОДПА. Крім того, полтавці домоглися створення графічної архітектурної реконструкції досліджених у 1994 р. насипів[501], а за антропологічними матеріалами з поховання кургану № 2/1994 р. кандидатом медичних наук С. А. Горбенком здійснена графічна реконструкція за черепом зовнішнього вигляду однієї з жінок скіфської епохи[502].

ко // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины: тез. докл. конф. (1–3 марта 1995 г.) / ХГУ; ХИАО. – Харьков, 1995. – С. 51–52.

498 Супруненко О. Б. Розкопки Більського курганного некрополю «Б» / Супруненко О. Б. // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 88–120.

499 Перший рік роботи Центру охорони та досліджень пам'яток археології. – С. 227, 228; Феномен Більського городища: буклет / [авт. тексту О. Б. Супруненко; фото М. О. Радченка, О. Б. Супруненка та І. Б. Шрамко]; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ». – Полтава : Гротеск, 2012. – 6 с. – С. 1: фото.

500 Мурзін В. Ю. Спільні дослідження археологів України та Німеччини у Більську / Мурзін В. Ю., Ролле Р. – С. 55; Мурзін В. Ю. Дослідження курганів на території Більського городища / Мурзін В. Ю., Ролле Р., Скорий С. А. – С. 84–85.

501 Золотницький Б. І. Первісний вигляд курганів Більського курганного некрополя «Б» (варіант реконструкції) / Б. І. Золотницький // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 172–178.

502 Горбенко С. О. Краніометричне дослідження та графічна реконструкція за черепом жінки з поховання скіфського часу Більського курганного некрополю «Б» / Горбенко С. О. // АЛЛУ. – Полтава, 2003. – № 2/2002 – 1/2003 (12-13). – С. 3 обкл., 33, 214–218.

Отримані знахідки з розвідкових обстежень[503] і розкопок курганів лягли в основу наукових фондів Центру[504]. До речі, їх першим надходженням стала унікальна прикраса з ур. Сад у Більську – бляшка з виїмчастими емалями від ланцюга до ритуального рогу 1-ї трет. І тис. н. е., вірогідно, пов'язана за своїм походженням з існуванням у Більську поселень пізньозарубинецького часу[505]. Цікаво, що вона була викуплена у приватної особи, котра її знайшла, за особисті кошти співробітників закладу[506]. Впродовж 1995–1996 рр. наукові фонди Центру почали активно поповнюватися як колекціями з польових досліджень, так і матеріалами, виявленими експедицією Полтавського педагогічного інституту, випадковими знахідками, в т. ч. з території Котелевщини й округи Більського городища[507].

Обкладинка біобібліографічного покажчика «Борис Андрійович Шрамко». Укладач О. В. Тітков, авт. вступ. статті Ю. В. Буйнов та О. Б. Супруненко. *Полтава, 1995.*

Роботи на Більському курганному некрополі «Б» 1995 р. дозволили дослідити ще 4 кургани, а також поховання в ур. Марченки, матеріали яких введені до наукового обігу[508]. Зауважимо, що спроби їх продовження у 1996 та 1999 рр. завершившись дослідженням двох невеликих пограбованих насипів.

З нагоди 75-річчя професора Б. А. Шрамка – визначного дослідника Більського городища – Центром був підготовлений детальний біобібліографічний покажчик праць ученого[509], проведене урочисте вшанування ювіляра у Полтаві. Поява та перевидання науково-

[503] Кулатова І. М. Знахідки на території Східного укріплення Більського городища / Кулатова І. М., Супруненко О. Б. // ПАЗ: зб. наук. пр. / УК ПОДА, ЦОДПА. – Полтава: Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 57–65; Золотницька Т. М. Знахідка монети Менглі-Гірея на Скороборі / Золотницька Т. М. // АЛЛУ. – Полтава, 1998. – № 1-2 (3-4). – С. 126; Охріменко А. І. Деякі знахідки на території Східного укріплення Більського городища / Охріменко А. І. // АЛЛУ. – Полтава, 1999. – № 2 (9). – С. 21–22.

[504] Соколова Л. М. Деякі археологічні знахідки з території Полтавщини (з нових надходжень до фондів ЦОДПА) / Соколова Л. М., Супруненко О. Б. // АЛЛУ. – Полтава, 1997. – № 1-2. – С. 90–94.

[505] Левченко Д. И. Об одной находке круга древностей с выемчатыми эмалями / Д. И. Левченко // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 162–163; Кулатова І. М. Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності Полтавщини / Кулатова І. М., Супруненко О. Б., Терпиловський Р. В.; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – Київ; Полтава : Археологія, 2005. – С. 59. – Рис. 54.

[506] Другий рік роботи Центру охорони та досліджень пам'яток археології... – С. 23.

[507] Соколова Л. М. Фонди Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації / Соколова Л. М. // АЛЛУ. – Полтава, 1999. – № 2 (9). – С. 70–71; Кулатова І. М. Тесло-сокира із Західного укріплення Більського городища / Кулатова І. М. // ПАЗ – 1999: зб. наук. пр. до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1999. – С. 280–281; Максименко Г. М. Боспорська монета із Західного укріплення Більського городища / Максименко Г. М., Супруненко О. Б. // АЛЛУ. – Полтава, 1999. – № 2 (6). – С. 23–24; Філоненко Л. К. Наконечник списа доби пізньої бронзи з Милорадового у Поворсклі / Філоненко Л. К. // АЛЛУ. – Полтава, 2002. – № 1 (11). – С. 64; та ін.

[508] Другий рік роботи Центру охорони та досліджень пам'яток археології... – С. 4; Кулатова І. М. Курган скіфського часу в урочищі Марченки поблизу Більська / Кулатова І. М., Супруненко О. Б. // АЛЛУ. – Полтава, 2001. – № 2 (10). – С. 99–105, вкл. IV; Кулатова І. М. Кургани скіфського часу західної округи Більського городища / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко. – С. 150–161; Супруненко О. Б. Поховання Більського курганного некрополю «Б» (за розкопками 1995 р.) / Супруненко О. Б. // АЛЛУ. – Полтава, 2006. – № 2 (20). – С. 114–122.

[509] Борис Андрійович Шрамко: біобібліографічний покажчик / [укл. Тітков О. В., відп. ред. Супруненко О. Б.]; ЦОДПА. – Полтава : ВЦ «Археологія», 1995. – 64 с.; Буйнов Ю. В. Борис Андрійович Шрамко – археолог, педагог, громадянин / Буйнов Ю. В., Супруненко О. Б. // Борис Андрійович Шрамко: біобібліографічний покажчик. – Полтава : ВЦ «Археологія», 1995. – С. 5–10.

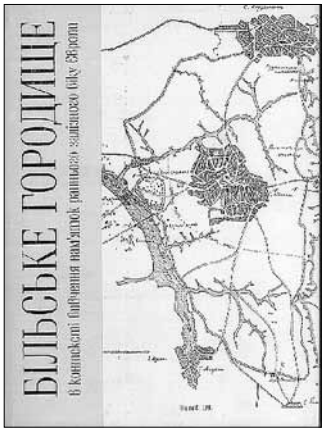

Обкладинка збірника наукових праць «Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи». Відп. редактор О. Б. Супруненко. *Полтава, 1996.*

довідкового видання про дослідника Більського городища[510] стимулювала з часом випуск у світ ще кількох робіт про вчених, які присвятили Більському городищу та його окрузі свої праці, відкриття й творчі зусилля[511].

На 1996 р. була запланована представницька Міжнародна наукова конференція у Більську. Ініціаторами її проведення виступили ЦОДПА разом із Інститутом археології НАН України. Проте економічні труднощі у країні, а потім заборона проведення будь-яких заходів, призвели до скасування цього наукового зібрання. Тому колективу Центру довелося докласти чимало зусиль з метою підготовки повноцінного наукового видання, яким стала оприлюднена друком у Полтаві збірка наукових праць за матеріалами конференції «Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи»[512], що тривалий час була своєрідною візитівкою полтавського археологічного осередку. І на сьогодні вона є однією з найбільш вдалих колективних наукових праць про Більське городище, залишаючись конче потрібною дослідникам. У цій же збірці був вміщений також і проект наукової концепції заповідника «Більське городище»[513], що в кінці 1996 р. з'явилася окремим виданням[514].

Економічне становище 1996 р. не стало на заваді здійсненню польових досліджень. Кошти для проведення науково-рятівних робіт були вишукані завдяки підприємствам газонафтовидобувного комплексу. Восени ЦОДПА виявлені рештки поселення пізньозарубинецького часу в ур. Озеро, де проведені перші невеликі розкопки[515]. У їх ході досліджені рештки житлової і господарської будівель кола старожитностей типу Картамишевого 2 і Тернівки 2[516], що дозволило поширити на Більськ зону розселення носіїв пізньозарубинецьких старожитностей Дніпровського лісостепового Лівобережжя[517]. Тоді ж проводилися науково-рятівні роботи із прокладання траншеї газоконденсатних комунікацій через масив валу і

[510] Борис Андрійович Шрамко – професор Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна: біобібліографічний покажчик / ХНУ ім. В. Н. Каразіна; УК ПОДА; ЦОДПА; [укл. Тітков О. В.; авт. передм. Буйнов Ю. В., Міхеєв В. К., Супруненко О. Б.; за ред. Міхеєва В. К.]. – Харків, 2001. – 63 с.: 8 фото.

[511] Супруненко О. Б. Перший дослідник Більського городища О. Ф. Шафонський – С. 19–28; Скорий Сергій Анатолійович: біобібліографічний покажчик / ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [укл. Артем'єв А. В., Кулатова І. М., наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Полтава : Археологія, 2004. – 16 с.; Малоперещепинське диво / Зарецький І. А., Кулатова І. М., Приймак В. В., Супруненко О. Б.: наук. і репринт. вид. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2013. – 104 с., карта; та ін.

[512] Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – 408, 1 с.

[513] Наукова концепція археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу» (проект) / [укл. Супруненко О. Б.] // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 383–390.

[514] Наукова концепція державного археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу»: наукова концепція, довідкові мат-ли, проекти / [упорядн., наук. ред., авт. Супруненко О. Б., за участю Варвянської Т. В., Золотницького Б. І., Кулатової І. М., Шрамка Б. А. та ін.]. – Полтава : Археологія, 1996. – 60 с.: 30 іл.

[515] Супруненко О. Б. Охоронні розкопки пізньозарубинецького поселення у Більську / О. Б. Супруненко, Р. В. Терпиловський // АВУ в 1998 – 1999 рр.: зб. наук. ст. / ІА НАНУ; [укл. Гаврилюк Н. О.]. – К., 1999. – [Вип. 2]. – С. 43–44.

[516] Супруненко О. Б. Пізньозарубинецьке поселення на території Більського городища / Супруненко О. Б., Терпиловський Р. В. // АЛЛУ. – Полтава, 2000. – № 1-2 (7-8). – С. 70–76.

[517] Терпиловський Р. В. Про культурно-історичну ситуацію першої половини і середини І тис. н. е. / Терпиловський Р. В. // АЛЛУ. – Полтава, 1998. – № 1-2 (3-4). – С. 44, 49.

рову Великого укріплення Більського городища в ур. Лісовий Кут – безпосередньо поряд із селищем скіфського часу над Більським озером. Результати цих робіт дали наочний перетин укріплень[518] і дозволили визначити три етапи зведення та реконструкції елементів його фортифікації. Насип валу над місцем розкопок було відтворено у попередньому вигляді.

Принагідні розвідки в ході зазначених вище робіт дозволили визначитися з територією пізньозарубинецького поселення на лівому березі Більського озера, зібрати на Західному укріпленні матеріали пізньозарубинецької і черняхівської культур[519], окремі знахідки козацької епохи[520], виявити рештки землянок селітроварів та відкрити кілька черняхівських селищ[521]. Останні пізніше стали об'єктами досліджень науковців ІКЗ «Більськ».

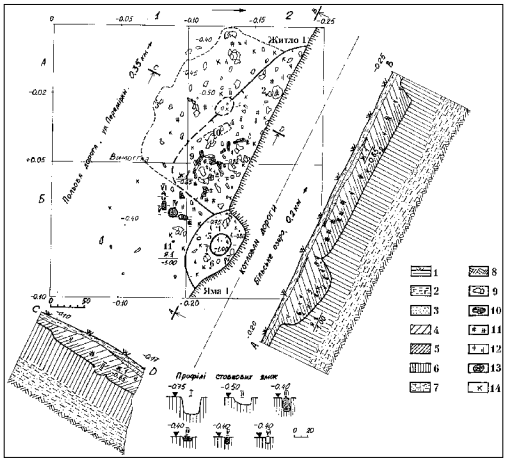

Більськ, с., селище Озеро І. Рештки житла та господарської ями. Пізньозарубинецька культура, старожитності кола Картамишеве 2 – Тернівка 2.
Розкопки О. Б. Супруненка, 1997.
Умовні позначення: 1 – дерен; 2 – глина із чорноземом; 3 – пісок; 4, 5 – чорноземне заповнення; 6 – похований чорнозем; 7 – суглинок; 8 – материк; 9 – уламки кераміки; 10 – рештки дерева; 11 – фрагменти обмазки; 12 – вуглини; 13 – дерево у перетині; 14 – кістки тварин; 15 – шматки печини; I – VI – стовпові ямки.
1 – залізна платівка; 2 – частина пісковикового точильця; 3 – цвях новітнього походження; 4, 8, 11 – уламки пряслиць; 5, 6 – рибальські важки; 7 – виріб із рогу лося; 9 – розвал печі; 10 – сліди дошки.

У 1996 р. співробітники ЦОДПА неодноразово відвідували Розриту Могилу – величезний майдан унікального стану збереженості з тривалою історією вивчення. Огляд й обміри цієї пам'ятки дозволили архітектору Центру Т. В. Менчинській (Варвянській) створити не тільки проект музеєфікації комплексу, а й підготувати разом з О. Б. Супруненком брошуру про визначну пам'ятку селітроварного виробництва[522]. Встановлено, що майдан був влаштований польськими промисловиками на поч. XVII ст. на місці величезного царського рівня (понад 15 м заввишки) кургану скіфського часу, що вже за Нової доби використовувався під армійський склад. Ці ж роботи дозволили визначитися із місцезнаходженням насипів курганів, котрі досліджував І. А. Зарецький у 1887–1888 рр.[523], локалізувати в лісі між Деревками і Лихачівкою (на сьогодні – в адміністративних межах Зіньківського району) курган Вітову могилу[524] тощо.

У польових сезонах 1997–1999 рр. увага науковців Центру була зосереджена на рідкісної збереженості комплексі старожитностей слов'яно-руської доби в с. Глинському Зіньківського району, розташованому у південній окрузі Більського городища. Дослідницькі роботи мали

[518] До таїн прадавнього міста. Більське городище – перлина старожитностей Полтавщини: буклет / [авт. Супруненко О. Б.]; ЦОДПА. – Полтава : Археологія, 2005. – С. 3; Супруненко О. Б. З історії археологічних досліджень на Полтавщині: короткий нарис. – Вкл. IX.

[519] Кулатова І. М. Матеріали І тис. н. е. з території Західного укріплення Більського городища / Кулатова І. М. // АЛЛУ. – Полтава, 2001. – № 2 (10). – С. 121.

[520] Супруненко О. Б. Кілька знахідок волзько-болгарського походження з Полтавщини / Супруненко О. Б. // АЛЛУ. – Полтава, 1999. – № 2 (6). – С. 76–77.

[521] Рейда Р. М. Черняхівські старожитності в окрузі Більського городища. – С. 106–108.

[522] Варвянська Т. В. «Розрита Могила». – 48 с.

[523] Малоперещепинське диво / Зарецький І. А., Кулатова І. М., Приймак В. В., Супруненко О. Б. – Полтава: АСМІ, 2013. – С. 34.

[524] Наукова концепція державного археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу»... – С. 23–24.

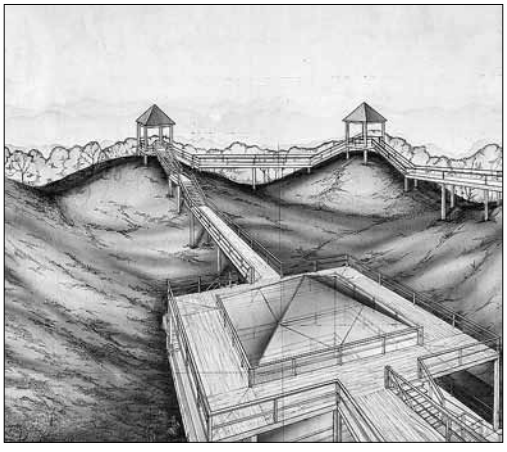

Розрита Могила, ур. Проект музеєфікації та забезпечення огляду майдану.
Авт. Т. В. Менчинська (Варвянська), 1996.

на меті встановлення меж території і складу комплексу, зняття планів його укріплень та курганного некрополю, вивчення кількох поховань[525]. Паралельно проводилися розвідки в околицях Глинська, внаслідок чого отримана інформація про півтора десятки археологічних пам'яток від доби бронзового віку до епохи розвинутого середньовіччя[526], а обстеженнями охоплена південна частина округи Великого Більського городища[527]. У 1998–1999 рр., разом із цими роботами, А. В. Гейком проводилися розкопки на селищі скіфського часу в ур. Гуринівщина, що здіймається над Глинським городищем та його курганним некрополем. Внаслідок цих робіт отримані дані про це селище VI–V ст. до н. е. і знахідки з нього[528] як виразної складової округи Більського археологічного комплексу. Розвідками охоплено і правобережну надзаплаву Ворскли вздовж валу Великого укріплення, що дозволило виявити кілька поселень скіфського часу, а саме – решткі селищ Валахи 1 та 2, деякі неолітичні місцезнаходження у заплаві, ранньослов'янські поселення тощо[529].

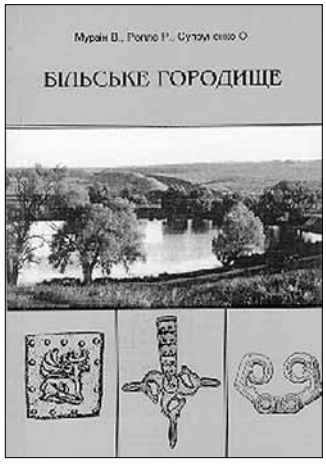

Обкладинка науково-популярного нарису В. Ю. Мурзіна, Р. Ролле та О. Б. Супруненка «Більське городище».
Київ – Гамбург – Полтава, 1999.

Улітку 1999 р. спільними зусиллями колег і полтавців було підготовлене наразі єдине науково-популярне видання про унікальний археологічний комплекс – брошуру «Біль-

[525] Кулатова І. М. Дослідження Глинського археологічного комплексу / І. М. Кулатова, А. В. Гейко, Т. В. Золотницька, К. М. Мироненко, О. Б. Супруненко // АВУ 1997–1998 рр.: зб. наук. ст. / ІА НАНУ; [за ред. Козака Д. Н., Гаврилюк Н. О.]. – К., 1998. – С. 91–92; Золотницька Т. М. Глинський курганний некрополь / Золотницька Т. М., Супруненко О. Б. // ПАЗ – 1999: зб. наук. пр. до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1999. – С. 188–211; Журавльов О. П. Остеологічні матеріали з Глинського городища на Ворсклі / Журавльов О. П. // АЛЛУ. – Полтава, 1999. – № 1 (5). – С. 44–46.

[526] Мироненко К. М. Розвідки в південній окрузі Великого укріплення Більського городища та на Нижньому Пслі / К. М. Мироненко // АВУ в 1997–1998 рр.: зб. наук. ст. / ІА НАНУ; [за ред. Козака Д. Н., Гаврилюк Н. О.]. – К., 1998. – С. 113–114.

[527] Перелік найважливіших об'єктів археологічної охоронюваної території «Більське городище» [Додаток № 1 до рішення Полтавської обласної ради від 15 лютого 2001 р.] // АЛЛУ. – Полтава, 2001. – № 2 (10). – С. 4–5; Рейда Р. М. Черняхівські старожитності в окрузі Більського городища. – С. 108; Гейко А. Підсумки археологічних досліджень пам'яток скіфського часу в південній окрузі Більського городища / Анатолій Гейко // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. – Полтава : Дивосвіт, 2008. – Вип. IV. – Кн. 1. – С. 230–236.

[528] Гейко А. В. Археологічні розкопки на селищі скіфського часу біля села Глинське у Поворсклі / Гейко А. В. // АЛЛУ. – Полтава, 1999. – № 2 (6). – С. 24–26; Гейко А. В. Дещо про кераміку Глинського городища / А. В. Гейко // Український керамологічний журнал. – Опішне : Укр. народознавство, 2002. – № 2. – С. 133–134; Гейко А. Підсумки археологічних досліджень пам'яток скіфського часу в південній окрузі Більського городища. – С. 230–238.

[529] Супруненко О. Б. Про «Південний» вал на території Великого укріплення Більського городища. – С. 74–75; Перелік найважливіших об'єктів археологічної охоронюваної території «Більське городище»... – С. 4–5; Гавриленко І. М. Неолітична стоянка Млинки-1 в окрузі Більського городища. – С. 100–114; Шерстюк В. В. Дослідження різночасового поселення Глинське 4 у Середньому Поворсклі / Шерстюк В. В. // АЛЛУ. – Полтава, 2007. – № 1-2 (21-22). – С. 13–31.

ське городище», що побачила світ у видавництві ЦОДПА «Археологія»[530]. В ілюстрованому виданні відклалися не тільки історіографічні матеріали й описи пам'ятки, а також побачили світ результати останніх розкопок та обстежень київських, харківських, гамбурзьких і полтавських дослідників.

Дослідниця Більського городища Ірина Миколаївна Кулатова. *Фото 2002.*

Дослідник Більського городища кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заслужений працівник культури України Олександр Борисович Супруненко. *Фото 2011.*

Розвідкові роботи з метою влаштування майданчиків газовишукувальних свердловин навесні 1999 р. дозволили О. Б. Супруненку виявити рештки найдавнішого у західній окрузі Більського городища курганного некрополя скіфського часу в ур. Перемірки, що знаходився на лівобережному мису Більського струмка край валів Західного укріплення[531]. З 5-ти на той час помітних розораних курганів могильника до зони газовидобувних робіт потрапив найбільший із них, що і був досліджений експедицією ЦОДПА у жовтні 1999 р.[532] Його розкопки дозволили виявити рештки архаїчного пограбованого парного поховання кін. VIII – поч. VII ст. до н. е., що належало заможному вершнику і залежній від нього особі[533], а дослідження грабіжницьких ходів у кургані – скласти уявлення про час й етапність пограбування більських курганних некрополів[534].

Прокладання траншей під влаштування газоконденсатопроводів від сусідніх свердловин зумовили продовження досліджень пізньозарубинецького поселення в ур. Озеро у Більську. Роботи продовжувалися і в наступному 2000 р., що призвело до відкриття решток ще одного житлового об'єкту, 10 господарських та ін. ям, слідів заселеності цієї місцини за скіфського, пізньоримського і козацького часів. Наслідком цих робіт стала поява в світ кількох публікацій[535] та окремого дослідження про старожитності пізньозарубинецького часу на Полтавщині[536], частина якого пізніше використана в узагальнюючій колективній монографіч-

[530] Мурзін В. Більське городище: наук.-популяр. нарис / В. Мурзін, Р. Ролле, О. Супруненко. – 104 с.: іл.

[531] Кулатова І. М. Ранньоскіфський курган поблизу Більського городища / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький : Золоті литаври, 2002. – Вип. 13. – С. 52–53.

[532] Кулатова І. М. Ранньоскіфський курган поряд з Більським городищем / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. – Запоріжжя, 2002. – Т. X. – С. 155–173.

[533] Кулатова І. М. Кургани скіфського часу західної округи Більського городища / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко. – С. 10–25.

[534] Супруненко О. До питання про пограбування курганів на Полтавщині за козацької доби. – С. 87–89; Супруненко О. Б. Курганне грабіжництво XVII – XX ст. у Нижньому Припсіллі / О. Б. Супруненко // Праці Центру пам'яткознавства : зб. наук. пр. – К., 2012. – Вип. 21. – С. 66–75.

[535] Супруненко О. Б. Охоронні розкопки пізньозарубинецького поселення у Більську / О. Б. Супруненко, Р. В. Терпиловський. – С. 43–44; Кулатова І. М. Нові дослідження на поселенні пізньозарубинецького часу в ур. Озеро у Більську / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // АВУ 2000 – 2001 рр.: зб. наук. ст. / ІА НАНУ; [укл. Гаврилюк Н. О.]. – К., 2001. – С. 72–74.

[536] Кулатова І. М. Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності Полтавщини / Кулатова І. М., Супруненко О. Б., Терпиловський Р. В. – 100 с.

Обкладинка дослідження І. М. Кулатової, О. Б. Супруненка і Р. В. Терпиловського «Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності Полтавщини». *Київ – Полтава, 2005.*

ній праці щодо подібних пам'яток на теренах Дніпровського лісостепового Лівобережжя і півдня Російської Федерації[537].

Унаслідок розвідкових робіт 1999–2000 рр. обстежувалися рештки так званого «Південного» валу Більського городища, картографована на той час уся збережена його протяжність, а також запропоновані гіпотези щодо появи цієї фортифікаційної споруди за пізньоскіфської чи козацької епох[538]. На сьогодні ці припущення змінені однозначною дослідницькою атрибуцією за результатами розкопок 2018 р. щодо спорудження смуги укріплень у пізньоскіфський час[539].

Також 1999 р. ЦОДПА, за завданням Міністерства культури України, підготовлений перелік найважливіших археологічних об'єктів Полтавської області з метою їх включення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. До нього увійшли комплекс території та округи Більського городища, Глинське городище і майдан Розрита Могила[540]. 2000 р. співробітники Центру доклали чимало зусиль для підготовки рішення Полтавської обласної ради щодо створення першої в Україні охоронюваної археологічної території у Більську та в його окрузі[541], укладання списку її пам'яток і відповідних картографічних матеріалів[542], фіксації місцезнаходжень окремих знахідок[543]. Таке рішення, не дивлячись на бюрократичні перепони, було прийняте на поч. 2001 р.[544] і діє до нашого часу, виступаючи одним із засобів гарантії збереження об'єктів археологічної культурної спадщини у межах території та округи комплексу.

Влітку 2000 р. проведені науково-рятівні роботи на різночасовому й багатошаровому поселенні в ур. Рубіжне, де на лівому березі Ворскли вивчалася ділянка напівзруйнованих культурних нашарувань з матеріалами епохи ранньої та пізньої бронзи, а також кілька господарських ям скіфського часу[545]. У кін. 2000 р. археологами Центру було обстежене Котелев-

---

[537] Позднезарубинецкие памятники на территории Украины (вторая половина I – II в. н. э.) / Кол. авт.; [отв. ред. А. М. Обломский]. – М. : ИА РАН, 2010. – 332 с. – (Раннеславянский мир: вып. 12). – С. 54–66.

[538] Супруненко О. Б. Про «Південний» вал на території Великого укріплення Більського городища. – С. 72–73, 76.

[539] Гречко Д. С. Більська археологічна експедиція Інституту археології НАН України: дослідження 2014–2018 рр. / Д. С. Гречко, О. О. Крютченко, С. С. Ржевуська // Феномен Більського городища – 2018. Пам'яті П. Я. Гавриша (1956 – 2018): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ПКМВК; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: В. М. Вадімов, В. В. Вождаєнко, О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін.]. – Харків; Котельва : Майдан, 2018. – С. 68.

[540] Опублікований Державний реєстр Національного [культурного] надбання по лісостепових областях Лівобережної України // АЛЛУ. – Полтава, 2001. – № 2 (10). – С. 8–9.

[541] Більське городище – найбільша охоронювана археологічна територія Лівобережної України [Рішення Полтавської обласної ради про організацію охоронюваної археологічної території «Більське городище» від 15 лютого 2001 р.] / [укл. матеріалів Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Золотницький Б. І. та ін.] // АЛЛУ. – Полтава, 2001. – № 2 (10). – С. 3–8, 2 карти. – С. 3.

[542] Перелік найважливіших об'єктів археологічної охоронюваної території «Більське городище». – С. 4–9.

[543] Кулатова І. М. Архаїчне дзеркало з Більського городища скіфської доби / Кулатова І. М., Луговий Р. С. – С. 83; Супруненко О. Б. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя / Супруненко О. Б., Мироненко К. М., Приймак В. В.; ІА НАНУ; ЦОДПА. – Київ; Полтава : Археологія, 2004. – С. 14.

[544] Більське городище – найбільша охоронювана археологічна територія Лівобережної України. – С. 3–8.

[545] Шерстюк В. В. Пам'ятки доби пізньої бронзи на території та в околицях Більського городища / Шерстюк В. В. // АЛЛУ. – Полтава, 2006. – № 2 (20). – С. 96–99; Шерстюк В. В. Кераміка зрубного часу із поселення в ур. Рубіжне поблизу Більського городища / Шерстюк В. В. // АЛЛУ. – Полтава, 2005. – № 1-2 (17-18). – С. 10–13; Кулатова І. М. Поселення у Рубіжному біля Котельви (за матеріалами досліджень 2000 р.) / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Старожитності Лівобережжя Дніпра: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ДКіТ ПОДА; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: Вождаєнко В. В., Гречко Д. С., Задніков С. А. та ін.; Супруненко О. Б. (наук. ред.)]. – Київ; Котельва : Майдан, 2018. – С. 19–41.

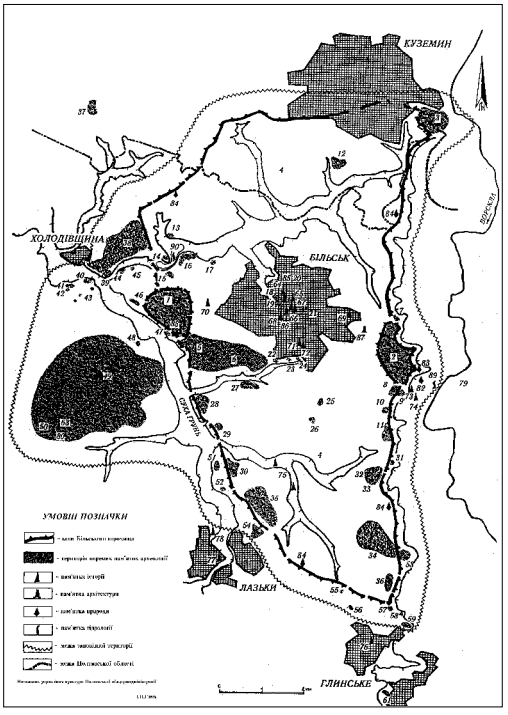

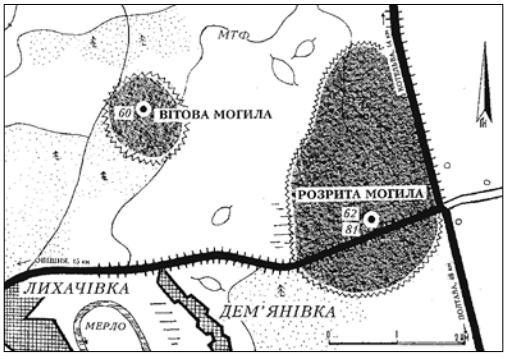

Карти-схеми об'єктів археологічної охоронюваної території «Більське городище». *ЦОДПА, 2001.*

ське городище І[546], знятий план комплексу, здійснені зачистки і перетин його укріплень. У північно-західній частині пам'ятки відкриті залишки збережених культурних нашарувань пізньоскіфського часу (до речі, вперше на території Полтавщини). Це дозволило датувати рештки виявленого поселення І ст. до н. е. – 1-ю пол. І ст. н. е.[547]

З 2000 і до поч. 2003 рр. дослідницькі роботи фахівців ЦОДПА у Більську були зосереджені на вивченні курганного некрополя в ур. Перещепине І, розташованого у безпосередній близькості від Більської установки комплексної переробки газу (УКПГ) ГПУ «Полтавагазвидобування». Прокладання газових шлейфів та влаштування кількох вишукувальних свердловин дозволило дослідити більше двох десятків поховань, частина насипів над якими вже була знищена багаторічною оранкою й існуванням промислу. Вдалося вивчити й кілька насипів збережених невеликих курганів, три з яких дали взірцеві для більських поховальних старожитностей комплекси, в т. ч. непограбованих захоронень кін. V–IV ст. до н. е.[548] З-поміж них є суто рядові поховання, захоронення у підбої, перекриті накатниками камери аристократичних курганів із дромосами-входами, ґрунтовий могильник у міжкурганному просторі[549]. У трьох з них містилися унікальні для Більських не-

[546] Супруненко О. Б. Городище поблизу Котельви на Полтавщині / О. Б. Супруненко, І. М. Кулатова, А. І. Охріменко // АВУ 2000 – 2001 рр.: зб. наук. ст. / ІА НАНУ; [укл. Гаврилюк Н. О.]. – К., 2001. – С. 25–28.

[547] Супруненко О. Б. Котелевське городище у Середньому Поворсклі / О. Б. Супруненко // Наук. праці історич. факультету Запорізького держ. ун-ту. – Запоріжжя : Просвіта, 2002. – Вип. XV. – С. 251–257; Кулатова І. М. Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності Полтавщини / Кулатова І. М., Супруненко О. Б., Терпиловський Р. В. – С. 8–14.

[548] Артемьев А. Застывшие моменты жизни / А. Артемьев // Дент-арт. – Полтава, 2002. – № 2. – С. 60–63; Кулатова І. М. Поховання із дзеркалом в околицях Більська / Кулатова І. М. // АЛЛУ. – Полтава, 2003. – № 2/2002 – 1/2003 (12-13). – С. 3 обкл.; Кулатова І. М. Охоронні дослідження на Перещепинському курганному некрополі у Більську в 2002 р. / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // АВУ 2002–2003 рр.: зб. наук. ст. / ІА НАНУ; [укл. Гаврилюк Н. О.]. – К. : Шлях, 2004. – Вип. 6. – С. 27–32; Кулатова І. М. Курган в урочищі Перещепине поблизу Більського городища / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Эпоха раннего железа: сб. науч. тр. к 60-летию С. А. Скорого. – Киев; Полтава, 2009. – С. 222–249; Кулатова І. М. Кургани скіфського часу західної округи Більського городища / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко. – С. 107–135.

[549] Кулатова І. М. Охоронні дослідження на Перещепинському курганному некрополі у Більську 2001 року / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // АВУ 2000 – 2001 рр.: зб. наук. ст. / ІА НАНУ; [укл. Гаврилюк Н. О.]. – К., 2001. – С. 167–168; Супруненко О. Б. Рятівні роботи на Перещепинському курганному некрополі у Більську / О. Б. Супруненко, І. М. Кулатова // Там само. – С. 70–72; Кулатова І. М. Кургани скіфського часу Перещепинського некрополя у Більську (за розкопками 2002 р.) / Кулатова І. М., Супруненко О. Б. // АЛЛУ – Полтава, 2003. – № 2 (14). – С. 30–61; Кулатова І. М. Нові матеріали з до-

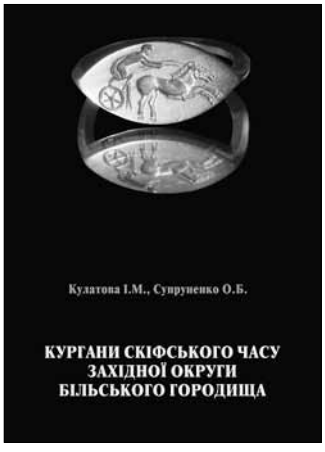

Обкладинка книги І. М. Кулатової та О. Б. Супруненка «Кургани скіфського часу західної округи Більського городища». *Київ, 2010.*

крополів знахідки роботи античних майстрів – золотий перстень-печатка[550], дзеркало пелопонеського типу, фінікійські поліхромні арибали[551], уламок біметалевого псалія із зооморфним завершенням, вкритого сріблом[552], чимало прикрас із золота, скла, склопасти, мушель молюсків, решткти текстильних і шкіряних виробів[553] тощо. Навесні 2001 р. досліджено також кілька зруйнованих захоронень на захід від УКПГ[554]. Ці комплекси знайшли відображення в опублікованому монографічному дослідженні, присвяченому вивченню Перещепинського курганного некрополя[555], а супроводжуючі їх речові знахідки стали окрасою фондової колекції ІКЗ «Більськ» і збірки історичних дорогоцінностей Полтавського краєзнавчого музею. З матеріалами досліджень ознайомилися чимало українських колег і вчених інших країн[556]. Останній раз дослідники Центру здійснювали науково-рятівні роботи на некрополі в ур. Перещепине навесні 2006 р., коли вивчали поховання на південний схід від УКПГ. Тоді ж проведені розвідки у південній окрузі комплексу, що дозволило виявити два поселення пізньоскіфського часу[557].

Навесні 2001 р. ЦОДПА був змушений втрутитися у несанкціонований процес прокладання траншеї через селище в ур. Лісовий Кут, внаслідок чого виявилися пошкодженими близько 10 господарських ям скіфського часу[558]. У частині з

сліджень більських курганних некрополів / Кулатова І. М., Супруненко О. Б. // Там само. – 2, 3 с. обкл.; Кулатова І. М. Два поховання курганного некрополя скіфського часу в ур. Перещепине в околицях Більська / Кулатова І. М., Супруненко О. Б. // АЛЛУ. – Полтава, 2006. – № 2 (20). – С. 40–46; Кулатова І. Колективне поховання на Перещепинському курганному некрополі в Більську / Ірина Кулатова // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. – Полтава : Дивосвіт, 2008. – Вип. IV. – Кн. 1. – С. 177–185; Супруненко О. Б. Перше десятиріччя діяльності Полтавського Центру археології / О. Б. Супруненко // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя: зб. наук. пр. – Суми : Сум. ДПУ ім. А. С. Макаренка, 2003. – С. 60–69.

[550] Скарби рідної землі / [підг. О. Б. Супруненко] // Українська культура. – К., 2002. – № 1 (920). – С. 5. – Фото на кол. вкл. між С. 20–21; Супруненко О. Б. Античний перстень з Більська / Супруненко О. Б. // АЛЛУ. – Полтава, 2002. – № 1 (11). – С. 1–2 обкл.; Супруненко О. Б. Уникальная находка накануне «года Коня» / О. Б. Супруненко // Древний мир. – К., 2002. – № 3. – С. 34–35. – Кол. фото на С. 36 та 39; Бабенко Л. І. Щодо інтерпретації сюжету золотого перстня з Перещепинського могильника. – С. 101–107.

[551] Кулатова І. М. Кургани скіфського часу Перещепинського некрополя у Більську (за розкопками 2002 р.). – С. 30–61; Кулатова І. М. Поховання із дзеркалом в околицях Більська. – С. 2 обкл.; Супруненко О. Б. З історії археологічних досліджень на Полтавщині: короткий нарис. – Вкл. IX–X.

[552] Кулатова І. М. Верхня частина біметалевого псалія з кургану № 1/2001 р. Перещепинського курганного некрополя I / Кулатова І. М. // АЛЛУ. – Полтава, 2003. – № 2/2002 – 1/2003 (12-13). – С. 1 обкл., 234.

[553] Маєвська С. В. Текстиль та неткані матеріали з Перещепинського курганного некрополя / Маєвська С. В. // АЛЛУ. – Полтава, 2006. – № 2 (20). – С. 47–51.

[554] Кулатова І. Решткти ґрунтового некрополя в урочищі Перещепине поблизу Більська / Ірина Кулатова // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. 2005 р. – Полтава : Дивосвіт, 2006. – [Вип. III]. – С. 33–38.

[555] Кулатова І. М. Кургани скіфського часу західної округи Більського городища / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко. – С. 26–149.

[556] Наприклад: Артем'єв А. В. Вчені Великобританії на Більському городищі та в Полтаві / Артем'єв А. В., Брауд Д. // АЛЛУ. – Полтава, 2002. – № 1 (11). – С. 178.

[557] Супруненко О. Б. Дослідження на Більському городищі та в його окрузі у 2005–2006 рр. / О. Б. Супруненко, І. М. Кулатова, А. І. Тимощук // АДУ 2005–2007 рр. : зб. наук. ст. / ІА НАНУ; [укл. Гаврилюк Н. О.]. – Київ; Запоріжжя : Дике поле, 2007. – Вип. 9. – С. 355–359.

[558] Кулатова І. М. Рятівні дослідження на поселенні скіфського часу в ур. Лісовий Кут у Більську / Кулатова І. М. // АЛЛУ. – Полтава, 2008. – № 1-2 (23-24). – С. 137–149.

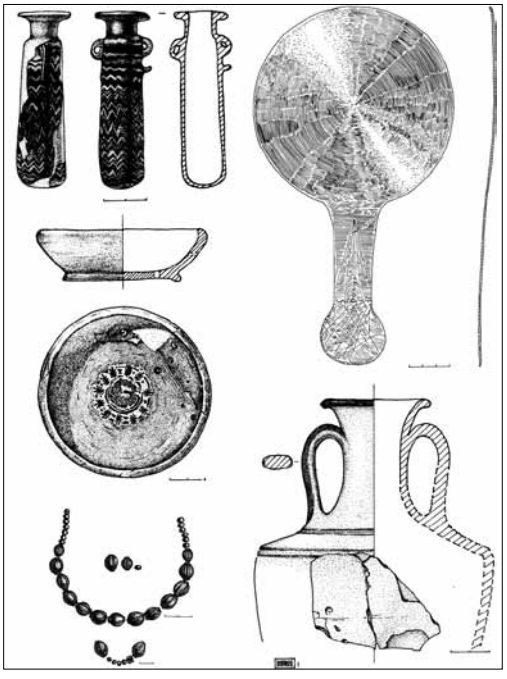

Більськ, с., Перещепине I, ур. Прикраси, дзеркало й античний посуд. *Золото, бронза, кераміка.* Кургани №№ 1–3. V – IV ст. до н. е. *Розкопки І. М. Кулатової та О. Б. Супруненка, 2001.*

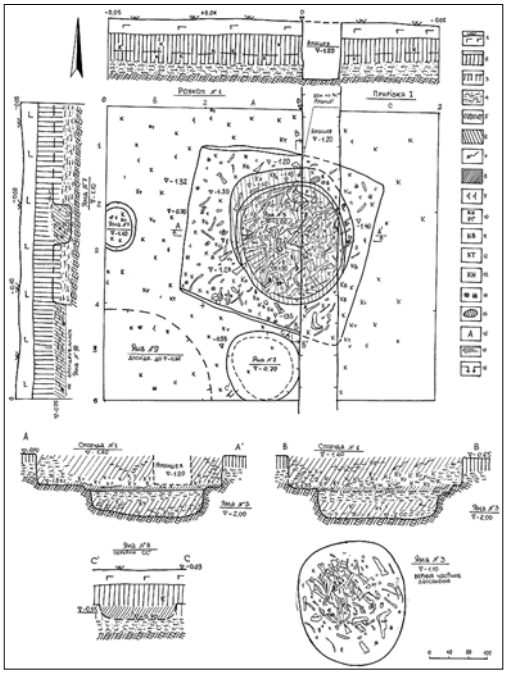

Селище Холодівщина I. Розкоп I. Рештки господарської будівлі та кількох ям. V ст. до н. е. *Розкопки І. М. Кулатової, 2001.*

них трапилися надзвичайно цікаві знахідки, в т. ч. виразні антропологічні матеріали[559]. В одній з ям на поселенні знайдений унікальний для скіфських старожитностей Східної Європи комплекс місцевого й античного тарного посуду, що став приводом до появи у світ кількох досліджень[560].

Восени – взимку 2001 р. подібний стан справ з прокладанням несанкціонованої траншеї шлейфу до свердловини в ур. Холодівщина призвів до проведення науково-рятівних робіт на селищі Холодівщина-1. В їх ході вздовж траншеї було вивчено рештки більше 10 господарських об'єктів (ям, погребу), залишки жертовника і котлован господарської будівлі скіфського часу[561]. Виявлені та обстеженні кілька поселень і місцезнаходжень, в т. ч. селище

[559] Артемьев А. В. Изучение антропологических коллекций из раскопок курганов скифского времени у Бельска / А. В. Артемьев // АВУ 2001 – 2002 рр.: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; [укл. Гавилюк Н. О.]. – К. : Шлях, 2003. – Вип. 5. – С. 335–339; Артем'єв А. В. Еволюційні особливості розвитку захворювань на карієс зубів у людини (за епохи енеоліту – середньовіччя): автореф. дис. ... канд. мед. наук / А. В. Артемьев; УМСА. – Полтава, 2013. – 16 с.; Каськова Л. Ф. Эволюционные особенности развития кариеса у человека / Л. Ф. Каськова, А. В. Зайцев, А. В. Артемьев; [отв. ред. Супруненко А. Б.]; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – К., 2014. – 80 с.

[560] Гейко А. В. Набір тарного посуду скіфської доби з Більського городища / Гейко А. В. // АЛЛУ. – Полтава, 2002. – № 1 (11). – С. 3–4 обкл.; Гейко А. В. Ремонт глиняного посуду: історія, традиції, звичаї / А. В. Гейко; НМЗУГ; [відп. ред. Пошивайло О. М.]. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2013. – 176 с. – С. 43–45; Шерстюк В. В. Корчага з селища в урочищі Лісовий Кут на Більському городищі / В. В. Шерстюк // Феномен Більського городища – 2014. До 70-річчя відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України та 80-річчя від дня народження видатного українського археолога професора Є. В. Черненка (1934 – 2007): зб. мат-лів наук. конф. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 125–128.

[561] Горбаненко С. А. Зернотерка з округи Більського городища скіфського часу / Горбаненко С. А. // АЛЛУ. – Полтава, 2002. – № 1 (9). – С. 78–80; Журавльов О. П. Археозоологічні матеріали з поселення скіфського часу в урочищі Холодівщина

Наукові журнали «Археологічний літопис Лівобережної України» з проблематикою Більського городища та його округи. *Полтава, 2000–2006.*

Холодівщина-2. На останньому будівельниками знищений виявлений до приїзду археологів залізоробний горн скіфської епохи[562]. У ході цих та ін. робіт 2003–2005 рр. в окрузі Більського городища здійснювалися заходи археологічного нагляду за прокладанням шлейфів, влаштуванням майданчиків газонафтовишукувальних свердловин тощо.

На поч. XXI ст. колектив Центру долучався до підготовки документації щодо створення історико-археологічного заповідника у Більську, формування його колективу, а з утворенням закладу – передав йому наявні археологічні, нумізматичні та етнографічні колекції фондів у складі понад 8000 предметів[563]. У наступні роки фахівці ЦОДПА традиційно сприяли їх поповненню, передаючи до заповідника всі матеріали з досліджень у Більську і на прилеглих територіях Диканського, Зіньківського та Котелевського районів Полтавської обл. А зі становленням Історико-культурного заповідника «Більськ» останній взяв на себе проведення науково-рятівних досліджень і розвідок в окрузі, залучаючи до цих робіт і власних заходів науковців Центру, фахівців Інституту археології НАН України, Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна та ін.[564]

Варто відзначити, що наукова та популяризаторська кампанія, пов'язана з Більським городищем, забезпечувалася численними публікаціями у періодичному науковому виданні Центру – журналі «Археологічний літопис Лівобережної України». У випусках журналу за 1997–2009 рр. побачили світ більше 70 статей, публікацій та інформацій стосовно проблематики Більського городища і пам'яток його округи[565]. Тематика досліджень Більського городища була на вістрі уваги учасників 12-ти обласних, регіональних і всеукраїнських науково-практичних семінарів «Охорона та дослідження пам'яток археології», що організовувалися й проводилися полтавськими археологами переважно з ініціативи Центру (Полтава, 1988, 1989, 1999, 2011, 2013; Лубни, 1990; Комсомольськ, 2001, 2005, 2007, 2009, 2012; Полтава – Котель-

поблизу Більського городища / Журавльов О. П. // АЛЛУ. – Полтава, 2003. – № 2 (14). – С. 119–123; Супруненко О. Б. З історії археологічних досліджень на Полтавщині: короткий нарис. – Вкл. VIII.

[562] Супруненко О. Б. Розвідки на території та в окрузі Більського городища / О. Б. Супруненко, С. А. Скорий, І. М. Гавриленко, І. І. Корост // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; УК ПОДА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Корост І. І., Супруненко О. Б. (наук. ред.), Скорий С. А. та ін.]. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. – С. 74.

[563] Філоненко Л. К. Наукові фонди Історико-культурного заповідника «Більськ» / Л. К. Філоненко // Феномен Більського городища: зб. наук. пр. та мат-лів наук. конф. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 94.

[564] Приймак В. В. Розвідки в окрузі Більського городища / В. В. Приймак, О. В. Коротя, В. В. Шерстюк та ін. – С. 108–111; Коротя О. В. Дослідження округи Більського городища в 2013 р. / О. В. Коротя, О. В. Кравченко, В. В. Приймак та ін. // Археологічні дослідження Більського городища – 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; УК ПОДА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вадімов В. М., Корост І. І., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 83–93.

[565] Археологічний літопис Лівобережної України»: покажчик змісту наукового журналу за 1997 – 2001 рр. / [укл. Гейко А. В., Мироненко К. М., Рейда Р. М., авт. вступ. ст., наук. ред. Супруненко О. Б.]; ЦОДПА. – Полтава : Археологія, 2001. – 22 с.; Наукові праці Центру охорони та досліджень пам'яток археології. 1993–2007 рр.: бібліографічний покажчик / [укл. Мироненко К. М.] // АЛЛУ. – Полтава, 2007. – № 1-2 (21-22). – С. 102–147.

ва – Більськ, 2006; Миргород, 2008). У матеріалах цих семінарів, виданих окремими збірками чи у згаданому журналі, вміщено чимало публікацій, присвячених Більському городищу й окрузі комплексу[566]. 7-й регіональний науково-практичний семінар «Охорона та дослідження пам'яток археології» наприкінці 2006 р. був проведений у Полтаві, Котельві та Більську[567], а його учасники взяли безпосередню участь у грудневих науково-рятівних дослідженнях решток курганів в ур. Перемірки[568]. Центром, разом з ІКЗ «Більськ», також проведена Міжнародна наукова конференція, присвячена 100-річчю від початку археологічних досліджень на Більському городищі[569]. Робота її проходила у Котельві і Більську 7–9 червня 2006 р. та об'єднала 40 дослідників з 10 міст України, Польщі та Росії[570]. Матеріали конференції у вигляді статей і публікацій склали два випуски «Археологічного літопису Лівобережної України» за 2006 р.[571]

Науково-рятівні дослідження у зонах спорудження пошукових газоконденсатних свердловин у західній частині Великого укріплення Більського городища і поза його межами призвели до проведення у 2008–2010 рр. порівняно значних за масштабами досліджень в ур. Поле 2-ї бригади[572]. Їх за осінньо-зимових умов кін. 2008 – поч. 2010 рр. здійснила спільна експедиція ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України, ЦОДПА та ІКЗ «Більськ» під керівництвом О. Б. Супруненка. Вивчалася площа поселення пізньоскіфського часу (1800 м^2), де виявлено 71 об'єкт житлово-господарського, господарського і поховального характеру. З-поміж останніх було чимало доволі виразних, що супроводжувалися цікавими знахідками, зокрема, яма з ритуальними хлібцями-«пиріжками» V–IV ст. до н. е., кілька поховань, жертовник[573]. Відомим наслідком розкопок стало відкриття решток селітроварницького стану 3-ї чв. XVII ст. над Більським озером, що складався з кількох печей, залишків житла і групи господарських об'єктів. Результати цих досліджень лягли в основу кількох статей і виданого Центром монографічного дослідження[574].

Зауважимо також, що ЦОДПА разом із ІКЗ «Більськ» (в останній час – спільно з Полтавським краєзнавчим музеєм імені Василя Кричевського) виступили ініціаторами видан-

---

[566] Кулатова І. М. Вивчення і збереження Більського городища в діяльності Полтавського Центру охорони та досліджень пам'яток археології / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко. – С. 78.

[567] Охорона та дослідження пам'яток археології. Матеріали 7-го наук.-практ. семінару: зб. наук. ст. / [відп. ред. Супруненко О. Б.]; ЦОДПА. – Полтава : Вид-во «Фірма «Техсервіс», 2006. – 72 с.

[568] Кулатова І. М. Кургани скіфського часу західної округи Більського городища / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко. – С. 174–175.

[569] Супруненко О. Б. Конференція до 100-річчя від початку археологічних досліджень Більського городища / О. Б. Супруненко, С. А. Скорий, В. В. Приймак // Археологія. – К., 2007. – № 3. – С. 113–115.

[570] Супруненко О. Б. Конференція, присвячена 100-річчю від початку археологічних досліджень на Більському городищі / Супруненко О. Б., Скорий С. А., Приймак В. В. // АЛЛУ. – Полтава, 2006. – № 2 (20). – С. 3–5, 2–3 с. обкл.

[571] АЛЛУ. – Полтава, 2006. – № 1 (19): 100-річчю від початку археологічних досліджень Більського городища присвячується. – 128 с., 3 вкл.; АЛЛУ. – Полтава, 2006. – № 2 (20): 100-річчю від початку археологічних досліджень Більського городища присвячується. – 126 с.

[572] Супруненко О. Б. Дослідження на поселенні пізньоскіфського часу в уроч. Поле другої бригади у Більську (2008–2009 рр.) / О. Б. Супруненко, С. А. Скорий, Ю. О. Пуголовок // АДУ – 2009: зб. наук. ст. – Київ; Луцьк : ІА НАНУ, 2010. – С. 404–407; Супруненко О. Селітряна варниця на Більському городищі (за дослідженнями 2009 р.) / Олександр Супруненко, В'ячеслав Шерстюк, Юрій Пуголовок // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2010. – Вип. 19. – С. 174–179.

[573] Супруненко О. Б. Культові і поховальні комплекси на пізньоскіфському поселенні в ур. «Поле 2-ї бригади» // Археологічні дослідження Більського городища – 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; УК ПОДА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Ваді мов В. М., Корост І. І., Супруненко О. Б. (наук. та відп. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 62–82.

[574] Супруненко О. Б. Селітроварницький комплекс в ур. Поле 2-ї бригади на Більському городищі / Супруненко О. Б., Шерстюк В. В., Пуголовок Ю. О. // АЛЛУ. – Полтава, 2009. – № 1 (25). – С. 19–28; Супруненко О. Б. Селітроварницький стан на Більському городищі / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк, Ю. О. Пуголовок. – К. : ЦП НАН і УТОПІК, 2010. – 96 с., IV кол. вкл.; Супруненко О. Б. Селітряна варниця на пізньоскіфському поселенні у Більську / О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок, В. В. Шерстюк // АДУ – 2010: зб. наук. ст. – Київ; Полтава : Археологія, 2011. – С. 330–332.

Обкладинка монографічної публікації О. Б. Супруненка, В. В. Шерстюка та Ю. О. Пуголовка «Селітроварницький стан на Більському городищі». *Київ, 2010.*

ня ряду буклетів, настільного календаря[575], матеріали яких були присвячені популяризації пам'яток та речових знахідок з Більського городища і його округи[576].

В останні роки науковці Центру продовжують плідну співпрацю із заповідником у контексті вивчення і збереження унікального археологічного комплексу. Ця робота має здебільшого пам'яткоохоронну направленість[577]. З іншого боку вона полягає у проведенні науково-рятівних досліджень на території та в окрузі Більська[578], спільній підготовці наукових заходів, видань, поповненні археологічних збірок[579].

Так, Центром, разом із ІКЗ «Більськ» та Полтавським краєзнавчим музеєм імені Василя Кричевського, проведений цикл наукових конференцій «Феномен Більського городища» (2012, 2014, 2016 і 2018 рр.), що відбулися у Котельві, Більську і Полтаві. В їх роботі взяли участь археологи, історики та музеєзнавці з Києва, Дніпра, Запоріжжя, Лубен, Москви, Кишинева, Полтави, Сум, Харкова, Черкас, музейники Полтавської, Сумської і Харківської обл., представники масмедіа, краєзнавці. Конференції мали на меті не тільки підвести підсумки проведених за останнє десятиліття науково-рятівних досліджень, а й розглянути назрілі проблеми вивчення, збереження й охорони комплексу, привернути увагу громадськості до питань розбудови інфраструктури туристичних об'єктів, розробки переліку невідкладних заходів у ключі роз-

[575] Історична точка опори: календар–2003 / [ідея, авт. тексту та анотац. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Сімон; Археологія, 2003. – 24, 3 с.

[576] Більське городище скіфського часу VII – III ст. до н. е.: буклет / [авт. Супруненко О. Б.]; ЦОДПА. – Полтава : ВЦ «Археологія», 1996. – 8 с.; Пам'ятки археології. Дослідження. Збереження. Довідкові матеріали: буклет / [авт. Кулатова І., Супруненко О.]; ЦОДПА. – Полтава : Археологія, 1996. – 8 с.: іл.; Охоронювана археологічна територія «Більське городище»: буклет / [укл. Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Золотницький Б. І. та ін.]; ЦОДПА. – Полтава : Археологія, 2001. – 8 с., карти; До таїн прадавнього міста. Більське городище – перлина старожитностей Полтавщини: буклет / [авт. Супруненко О. Б.]; ЦОДПА. – Полтава : Археологія, 2005. – 6 с.; Більське городище – перлина старожитностей Полтавщини: буклет / [авт. Супруненко О. Б.]; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ» – Полтава : Археологія, 2007. – 6 с.; Феномен Більського городища: буклет / [авт. тексту О. Б. Супруненко; фото М. О. Радченка, О. Б. Супруненка та І. Б. Шрамко]; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ». – Полтава : Гротеск, 2012. – 6 с.; Глинський археологічний комплекс: середньовічна перлина Полтавщини: буклет / [авт. Пуголовок Ю. О.]; ЦОДПА. – Полтава, 2014. – 6 с.; Більське городище в дослідженнях українських археологів: буклет до виставки / УК ПОДА; Муз. археол. ХНУ імені В. Н. Каразіна; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; ПКМ імені Василя Кричевського; [авт. тексту О. Супруненко, І. Корост]. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2017. – 6 с.: 33 кол. іл.

[577] Ірина Кулатова – археолог та пам'яткоохоронець: біобібліографічний покажчик... – С. 9–10; Кулатова І. М. Конференція дослідників Більського городища / І. М. Кулатова, С. А. Скорий, О. Б. Супруненко // Археологія. – К., 2012. – № 4. – С. 137–140.

[578] Супруненко О. Б. Рятівні дослідження в окрузі Більського городища / О. Б. Супруненко // АДУ – 2012: зб. наук. ст. – К. : Дивосвіт, 2013. – С. 282–284; Супруненко О. Б. Культові і поховальні комплекси на пізньоскіфському поселенні в ур. «Поле 2-ї бригади». – С. 62–80; Кулатова І. Знахідки козацької доби з Більського городища / Ірина Кулатова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2013. – Вип. 22. – Кн. 1. – С. 91–93.

[579] Супруненко О. Б. Кілька нових знахідок з округи Більського городища / О. Б. Супруненко, О. В. Тітков // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2012: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (наук. і відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 109–113; Кулатова І. Знахідки козацької доби з Більського городища. – С. 91–93; Кулатова І. М. Деякі знахідки з Поворскля та Пооpілля / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (наук. і відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2013. – С. 82–105; Супруненко О. Б. Культові і поховальні комплекси на пізньоскіфському поселенні в ур. «Поле 2-ї бригади». – С. 62–82; Кулатова І. М. Знахідки з урочища Рубіжне поблизу Котельви / І. М. Кулатова // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вождаєнко В. В., Корост І. І. (відп. ред.), Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва; Харків : ЦП НАНУ і УТОПІК, Майдан, 2016. – С. 250–256.

витку історико-культурного заповідника[580]. До початку цих форумів з'являлися в світ випуски збірників наукових праць і матеріалів конференцій[581], нові буклети про Більський археологічний комплекс[582].

Упродовж 2012–2017 рр. науковими співробітниками ЦОДПА під керівництвом професора С. А. Скорого проводилася робота з підготовки монографічного дослідження «Селища скіфського часу в системі Більського городища»[583], котре планується видати в 2019 р. У цьому ж контексті виконана й підготовка статей про конкретні поселенські пам'ятки до цього випуску «Зводу». Отже, проблематика Більського городища й вивчення пам'яток археології його округи різних епох залишається на вістрі уваги колективу Полтавського Центру археології.

Збірники праць наукових конференцій «Феномен Більського городища». *Київ, Полтава, Котельва, Харків, 2012–2018.*

Необхідно зазначити, що із вивченням Західного укріплення Більського городища, як і поселень скіфського часу території та округи комплексу, пов'язана частина наукової біографії доцента Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка, кандидата історичних наук П. Я. Гавриша (1956–2018)[584], який ще у 1984–1986 рр. проводив збори матеріалів на поверхні зольників, 1985 р. під керівництвом Б. А. Шрамка здійснив поперечний перетин валу і рову на північно-західній ділянці його фортифікації, а з 1994 р.

[580] Кулатова І. М. «Феномен Більського городища»: наукова конференція у Котельві та Більську / І. М. Кулатова, С. А. Скорий, О. Б. Супруненко // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2012: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (наук. і відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 180–187: кол. вкл.; Кулатова І. М. Конференція дослідників Більського городища / І. М. Кулатова, С. А. Скорий, О. Б. Супруненко // Археологія. – К., 2012. – № 4. – С. 137–140.

[581] Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку: зб. наук. пр. та мат-лів наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов, Г. Ю. Івакін, О. Б. Супруненко (наук. і відп. ред.) та ін.]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – 132 с.: іл.; Феномен Більського городища – 2014. До 70-річчя відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України та 80-річчя від дня народження видатного українського археолога професора Є. В. Черненка (1934–2007): зб. мат-лів наук. конф. / ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов, С. А. Скорий (наук. ред.), О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – 144 с.: іл., кол. вкл.; Феномен Більського городища – 2016. До 95-річчя визначного українського археолога професора Б. А. Шрамка (1921–2012) та 110-річчя від початку археологічних досліджень Більського городища: зб. наук. пр. і мат-лів конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вадімов В. М., Івакін Г. Ю., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – 288 с.: іл., кол. вкл.; Феномен Більського городища – 2018. Пам'яті П. Я. Гавриша (1956–2018): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ПКМВК; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: В. М. Вадімов, В. В. Вождаєнко, О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін.]. – Харків; Котельва : Майдан, 2018. – 220 с.: іл., VIII кол. вкл.

[582] Феномен Більського городища: буклет. – Полтава : Гротеск, 2012. – 6 с.; Більське городище в дослідженнях українських археологів: буклет до виставки. – 6 с.

[583] Кулатова І. М. Більське городище в науковій і пам'яткоохоронній діяльності Полтавського Центру охорони та досліджень пам'яток археології / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Старожитності раннього залізного віку: зб. наук. пр. / НАНУ, Ін-т археол.; [ред. кол.: Толочко П. П., Скорий С. А. (відп. ред.), Горбаненко С. А. та ін.]. – К. : Видавець Олег Філюк, 2015. – С. 265–278.

[584] Гейко А. В. Пам'яті Петра Якимовича Гавриша / А. В. Гейко // Археологія. – К., 2018. – № 4. – С. 157–158.

Більськ, с. Кандидати історичних наук, доценти Римма Антоліївна Гавриш та Петро Якимович Гавриш на музичному фестивалі у Більську. *Фото О. Б. Супруненка, 2017.*

розпочав розкопки культурних нашарувань поблизу колишньої свердловини у північній частині Західного укріплення городища[585]. В 1997–2003 рр. сім польових сезонів П. Я. Гавриш присвятив вивченню культурних відкладень зольника № 7[586], що досліджувався на площі 1225 м^2. У 2007 р. ним же, на замовлення ІКЗ «Більськ», після вилучення старої колгоспної цистерни для міндобрив, були проведені рятівні роботи із довивчення зруйнованого відрізку валу біля східного в'їзду і консервація цієї ділянки[587]. Крім того, уродженець Більська у 1984–1986 рр. брав участь у роботах Б. А. Шрамка на Східному укріпленні, впродовж 1994–1996 та 2004–2008 рр. зі студентами-практикантами збирав на ньому підйомні матеріали[588]. Він же 1987 р. провів дослідження на селищі скіфського часу біля с. Саранчівки поблизу північно-західної межі Котелевського району[589], обстеження навколишніх поселень[590], невеликі розкопки 1995 р. на поселені Довжик-1 у Зіньківському районі[591], вивчав 1996 р. одне із селищ скіфської епохи в ур. Геюсів Яр неподалік с. Куземин[592]. 2006 р., за ініціативи та підтримки ІКЗ «Більськ», поблизу Куземина завершив рятівні роботи на валу Великого укріплення городища, де в ур. Куземинські ставки і Сад був влаштовний повний перетин насипу оборонного валу[593]. Здійснював археолог

[585] Гавриш П. Я. Розкопки на Більському Західному городищі // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 72–78.

[586] Гавриш П. Я. Нові археологічні знахідки в Західній фортеці Більського городища / Гавриш П. Я. // ПАЗ – 1999: зб. наук. пр. до 1100-ліття Полтави за результатами археологічних досліджень / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1999. – С. 100–105; Гавриш П. Я. Продовження розкопок зольника № 7 в Західній фортеці Більського городища / Гавриш П. Я. // АЛЛУ. – Полтава, 2002. – № 1 (11). – С. 72–73; Гавриш П. Я. Завершення досліджень на попелищі № 7 у Західній фортеці Більського городища / П. Я. Гавриш // АВУ 2003–2004 рр.: щорічн. – К., 2005. – Вип. 7. – С. 91–94; Гавриш П. Я. Основні підсумки дослідження попелища № 7 у Більському городищі / Гавриш П. Я. // АЛЛУ. – Полтава, 2006. – № 1. – С. 11–20; Гавриш П. Я. Загадка стародавнього Гелона / П. Я. Гавриш, В. В. Копил. – Полтава : Дивосвіт, 2010.– 212 с.; Задников С. А. Антична кераміка із розкопок зольника 7 Західного укріплення Більського городища / С. А. Задников, П. Я. Гавриш // Археологія. – К., 2011. – № 3. – С. 101–109.

[587] Гавриш П. Більське городище (місто Гелон): реалії і міфи. – С. 27.

[588] Там само. – С. 51.

[589] Гавриш П. А. Керамическая посуда с поселения скифского времени у с. Саранчевка / Гавриш П. Я. // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Второй обл. науч.-практ. семинар (18–19 мая 1989 г.): тез. докл. и сообщ. / ПКМ; ПОО УООПИК; [ред. кол.: Белоус А. П., Бондаревский П. К. (отв. ред.), Супруненко А. Б. и др.]. – Полтава : Изд-во «Полтава», 1989. – С. 49–52.

[590] Гавриш П. А. Новые поселения скифского времени на Полтавщине / Гавриш П. А. // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. [Первый] Обл. науч.-практ. семинар (22–23 января 1988 г.): тез. докл. и сообщ. / ПОУК; ПКМ; ПОО УООПИК; [ред. кол.: Кулатова И. Н., Онипко М. Д. (отв. ред.), Супруненко А. Б. и др.]. – Полтава, 1988. – С. 27–28; Гавриш П. А. Новые поселения скифского времени на Сумщине / Гавриш П. А. // Тез. докл. и сообщ. Первой Сумской обл. науч. истор.-краевед. конф. – Сумы, 1990. – С. 19–20; Гавриш П. А. Разведки в бассейне р. Грунь-Ташань / П. А. Гавриш // АО 1986 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1988. – С. 267–268.

[591] Гавриш П. Я. Дослідження поселення у сільській окрузі мегаполіса Гелону / П. Я. Гавриш // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (наук. і відп. ред.) та ін.]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 73–86.

[592] Гавриш П. Більське городище (місто Гелон): реалії і міфи. – С. 149.

[593] Гавриш П. Я. Пам'яткоохоронні роботи в Більському городищі / П. Я. Гавриш // АДУ 2006 – 2007: щорічн. / ІА НАНУ. – К. : Академперіодика, 2009. – С. 62–66; Гавриш П. Більське городище (місто Гелон): реалії і міфи. – С. 74–75.

Західне укріплення Більского городища.
Роботи на зольнику 7.
Розкопки П. Я. Гавриша, 1997.

Куземин, с. Науково-рятівні дослідження валу
Великого укріплення Більського городища.
Розкопки П. Я. Гавриша, 2009.

також спроби досліджень курганів. Так, у 2003 і 2006 рр. на некрополі Скоробору він дослідив у два етапи насип вщент пограбованого у давнину кургану з похованням ранньоскіфського часу, опублікувавши результати розкопок[594].

Помітну наукову вагу має історіографічна діяльність П. Я. Гавриша зі збирання відомостей з історії вивчення Більського городища[595], уявлень щодо проблематики першовитоків визначного комплексу[596], доскіплива увага до конструктивних особливостей оборонних споруд[597] (залишається у рукописі остання праця автора, присвячена більській фортифікації) та кількості стародавнього населення на цій території[598]. Цікаво, що П. Я. Гавришем на сьогодні укладений чи не найповніший перелік фактів з археологічної діяльності свого наставника і більшості з археологів-колег на Більському городищі[599], а в ході підготовки останніх праць археолога здійснений авторський аналіз результатів цих робіт[600], проблемних і дискусійних питань[601], зокрема, теми існування чи відсутності Куземинського укріплення[602]. Дослідник проводив також збір відомостей про окремі знахідки на території городища, забезпечив успішний

[594] Гавриш П. Розкопки кургану некрополя Скоробір в окрузі Більського городища / Петро Гавриш // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / УК ПОДА; ПКМ; [редкол.: Волошин Ю. В., Киридон А. М., Мокляк В. О. та ін.]. – Полтава : Полтав. літератор, 2010. – Вип. V. – С. 178–188.

[595] Гавриш П. Я. Деякі дані з історичної топоніміки та народні перекази про Більське городище / Гавриш П. Я. // АЛЛУ. – Полтава, 1997. – № 1-2. – С. 74–78; Гавриш П. Я. Історія дослідження курганного могильника в урочищі Скоробір поблизу Більського городища / П. Я. Гавриш // Історична пам'ять. – Полтава, 2006. – № 1. – С. 152–159; Гавриш П. Я. Початок накопичення знань про Більське городище у XVIII – першій половині XIX століття / П. Я. Гавриш // Історична пам'ять. – Полтава, 2008. – № 2. – С. 152–159; Гавриш П. Початок польових археологічних досліджень Більського городища. – С. 139–145; Гавриш П. Польові археологічні дослідження В. Г. Ляскоронського в Більському городищі. – С. 124–129.

[596] Гавриш П. Я. Дофортечний період в історії Більського городища / П. Я. Гавриш // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. – Запоріжжя, 2004. – Т. XI. – С. 66–69.

[597] Гавриш П. Я. Топографія оборонних споруд Більського городища / П. Я. Гавриш // Проблемы истории и археологии Украины: мат-лы VI Междунар. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула. – Харьков : ООО «НТМТ», 2008. – С. 25–26; Гавриш П. Унікальність розмірів Більського городища / Петро Гавриш // Треті Череванівські читання: зб. наук. ст. за мат-лами Всеукраїн. наук. конф. / ПДПУ ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2016. – С. 122–129.

[598] Гавриш П. Я. Чисельність стародавніх мешканців Більського городища / П. Я. Гавриш // Феномен Більського городища – 2018. Пам'яті П. Я. Гавриша (1956 – 2018): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ПКМ ім. В. Кричевського; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: В. М. Вадімов, В. В. Вождаєнко, О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін.]. – Харків; Котельва : Майдан, 2018. – С. 11–16.

[599] Гавриш П. Більське городище (місто Гелон): реалії і міфи. – С. 18–150.

[600] Там само; Гавриш П. Я. Загадка стародавнього Гелона / П. Я. Гавриш, В. В. Копил. – Полтава : Дивосвіт, 2010. – 212 с.

[601] Гавриш П. Я. Колонізація праслов'янами середнього межиріччя Псла і Ворскли у ранньому залізному віці / Гавриш П. Я. // АЛЛУ. – Полтава, 2003. – № 2/2002 – 1/2003 (12-13). – С. 76–80.

[602] Гавриш П. Я. Куземинське укріплення в Більському городищі / П. Я. Гавриш // Археологія. – К., 2003. – № 4. – С. 116–123; порівн.: Шрамко Б. А. На захист В. О. Городцова (з приводу публікації П. Я. Гавриша) / Б. А. Шрамко // Археологія. – К., 2006. – № 3. – С. 84–86; Скорий С. А. До питання про наявність Куземинського укріплення Більського городища / С. А. Скорий,

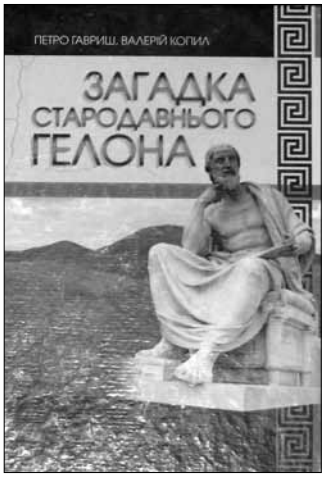

Обкладинки книг П. Я. Гавриша «Загадка стародавнього Гелона» та «Більське городище (місто Гелон): реалії і міфи». *Полтава, 2010, 2016.*

краєзнавчий супровід процесу його вивчення[603], уклавши кілька досліджень з історії рідного села[604]. Але головне, що він завжди вважав, що Більське городище – це рештки геродотового Гелону, відомого ще зачинателям європейської історичної науки, й відстоював свої переконання у ряді названих вище наукових праць. Також П. Я. Гавриш підтримував точку зору про побудову першої фортифікації на Більському городищі (Західне й Східне укріплення) у зв'язку із появою у степах Північного Причорномор'я скіфських кочових орд у 2-й чв. або сер. VII ст. до н. е.[605] Що ж стосується Великого укріплення, котре об'єднало раніше створені в одну велику фортифікаційну систему, то воно, на думку дослідника, було споруджене близько сер. VI ст. до н. е. Це співпало із переселенням основних скіфських континентів з території Північного Кавказу до Північного Причорномор'я[606] або ж відбулося наприкінці цього століття[607].

Зауважимо, що до робіт на Більському археологічному комплексі в кін. XX – на поч. XXI ст. долучалося і чимало тоді ще молодих дослідників (здебільшого колишніх вихованців П. Я. Гавриша), які працювали у складі експедицій різних наукових установ. Так, 1994 р. разом з І. М. Кулатовою та О. Б. Супруненком суцільні розвідки на території Великого укріплення здійснювали молодший науковий співробітник ЦОДПА С. П. Степанович[608], облік курганів Перещепинського некрополя вели на сьогодні кандидат історичних наук М. М. Дараган[609], архітектори Б. І. Золотницький і Т. В. Золотницька[610], пошуки поселенських пам'яток між Більським городищем і Котельвою – науковий співробітник Полтавського краєзнавчого музею О. М. Ткаченко[611].

О. Б. Супруненко, В. В. Приймак, О. В. Коротя // Археологія. – К., 2008. – № 3. – С. 102–105; Гавриш П. Більське городище (місто Гелон): реалії і міфи. – С. 103–128.

[603] Гавриш П. Поповнення краєзнавчих матеріалів про Більське городище у другій половині XIX – на початку XX ст. – С. 88–100; Гавриш П. Я. Деякі дані про селітряне виробництво у Більську. – С. 63–66.

[604] Гавриш П. Я. Загадка стародавнього Гелона / Гавриш П. Я., Копил В. В. – 212 с.; Гавриш П. Більська давнина: нариси з історії села Більська на Полтавщині від часу заснування до 1917 р. / Петро Гавриш. – Полтава : Дивосвіт, 2012. – 276 с.

[605] Гавриш П. Я. Дофортечний період в історії Більського городища. – С. 66–69; Гавриш П. Більське городище (місто Гелон): реалії і міфи. – С. 208.

[606] Гавриш П. Я. До питання про утворення Великого Більського городища / П. Я. Гавриш // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья: сб. науч. тр. – Запорожье, 1999. – С. 67–69.

[607] Гавриш П. Більське городище (місто Гелон): реалії і міфи. – С. 208–209.

[608] Степанович С. П. Археологічні розвідки на території Великого укріплення Більського городища та його округи / Степанович С. П. – С. 87–92.

[609] Кулатова І. М. Кургани скіфського часу західної округи Більського городища / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко. – С. 28.

[610] Золотницький Б. І. Первісний вигляд курганів Більського курганного некрополя «Б». – С. 172–178; Золотницька Т. В. Знахідка монети Менглі-Гірея на Скороборі. – С. 126.

[611] Гавриленко І. М. Розвідка у Середньому Поворсклі / Гавриленко І. М., Ткаченко О. М. – С. 93–95; Ткаченко О. М. Археологічні розвідки на території Котелевського району. – С. 25–27.

Сергій Петрович Степанович. *Фото 1995.*

Борис Ісайович Золотницький. *Фото М. О. Радченка, 1995.*

Тетяна Володимирівна Золотницька. *Фото 1996.*

1998 р. обміри оборонних укріплень Західної фортеці, зйомку профілів валу і рову виконував полтавець, на сьогодні кандидат історичних наук О. О. Белько[612]. Збори підйомних матеріалів та розвідкові обстеження в окрузі городища й околицях Котельви проводили в кін. XX – на поч. XXI ст. колишні студенти П. Я. Гавриша, науковці ЦОДПА і НМЗУГ в Опішні, на сьогодні знані дослідники старожитностей Дніпровського Лівобережжя доктор культурології А. Л. Щербань[613], кандидати історичних наук А. В. Гейко[614],

Кандидат історичних наук Олег Олександрович Белько. *Фото 1999.*

Кандидат історичних наук, доктор культурології Анатолій Леонідович Щербань. *Фото 2018.*

[612] Белько О. О. Розміри та кількісна характеристика оборонних споруд Західного укріплення Більського городища // АЛЛУ. – Полтава, 1998. – № 1-2 (3-4). – Додаток. – С. II–III.

[613] Щербань А. Л. Більське городище – еталонна пам'ятка доби заліза Лівобережної України / А. Л. Щербань // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку: зб. наук. пр. та мат-лів наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов, Г. Ю. Івакін, С. А. Скорий та ін.; наук. і відп. ред. О. Б. Супруненко]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 16–18; Щербань А. Л. На жаль, остання / А. Л. Щербань // Феномен Більського городища – 2018. Пам'яті П. Я. Гавриша (1956 – 2018): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ПКМВК; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: В. М. Вадімов, В. В. Вождаєнко, О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін.]. – Харків; Котельва : Майдан, 2018. – С. 4–8.

[614] Гейко А. В. Звіт про археологічні дослідження у басейні р. Ворскли у 1998 р. / Гейко А. В.; ЦОДПА // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 205. – 68, 20 арк.

В'ячеслав Вікторович Шерстюк. *Фото О. В. Сидоренка, 2018.*

Кандидат історичних наук Роман Миколайович Рейда. *Фото 2001.*

Кандидат історичних наук Анатолій Володимирович Гейко. *Фото 2000.*

Р. М. Рейда[615] та Я. О. Володарець-Урбанович[616]. Цікаві колекції артефактів зібрав на поверхні Західного укріплення В. В. Шерстюк[617], який також відкрив кілька поселень в окрузі грандіозного археологічного комплексу[618].

В останньому десятилітті XX ст. були здійснені спроби вивчення мезо-неолітичних пам'яток в Котелевському районі, що розпочалися із обстежень багатошарового поселення в ур. Рубіжному[619], продовжилися розвідками в долині Ворскли[620] та розкопками стоянки Млинки I на дюні край сучасного правого берега річки[621]. Ці роботи провів пошуковий загін спочатку правління Полтавської обласної організації УТОПІК, пізніше – розвідзагін ЦОДПА, очолюваний полтавцем І. М. Гавриленком, наразі кандитатом історичних наук, дослідником мезолітичних пам'яток території Полтавщини, який і в останні роки звертався до інтерпретації щойно виявлених об'єктів археології кам'яного віку на території Котелевщини[622].

У 2011 і 2015 рр. на узбережжі р. Котелевки на схід від смт Котельви проводили розвідки й науково-рятівні дослідження у зонах здійснення нафтогазовидобувних робіт архео-

615 Рейда Р. М. Черняхівські старожитності в окрузі Більського городища. – С. 106–109.

616 Володарець-Урбанович Я. О. Пеньківські старожитності на Полтавщині (до укладання зводу знахідок) / Володарець-Урбанович Я. О. // Охорона та дослідження пам'яток археології. Матеріали 7-го науково-практичного семінару: зб. наук. ст. / УК ПОДА; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: Гаврилюк Н. О., Годзенко В. Д., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Полтава : Вид-во «Фірма «Техсервіс», 2006. – С. 40–45.

617 Шерстюк В. Нова колекція з розвідок на Більському городищі у 2005–2006 рр. / В'ячеслав Шерстюк, Ярослав Володарець-Урбанович, Євген Калашник // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. – Полтава : Дивосвіт, 2008. – Вип. IV. – Кн. 1. – С. 216–229.

618 Шерстюк В. В. Нові поселення західної округи Більського городища / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вождаєнко В. В., Задніков С. А., Корост І. І. (відп. ред.), Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва : Майдан, 2017. – С. 293–308.

619 Гавриленко И. Н. Отчет разведотряда Полтавской обл. организации Общества охраны памятников о работах на территории области в 1989 г. / Гавриленко И. Н.; ПОО УООПИК // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1998/208. – Арк. 11–12; Гавриленко И. Н. Отчет о разведках по реке Ворскле в 1992 г. / Гавриленко И. Н.; ПОО УООПИК // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 257. – Арк. 2.

620 Гавриленко І. М. Звіт про археологічні розвідки та розкопки у 1993 р. на Полтавщині (в басейнах рік Псла та Ворскли) / Гавриленко І. М.; ЦОДПА // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 37. – 35 арк.; Гавриленко І. М. Розвідка у Середньому Поворсклі / Гавриленко І. М., Ткаченко О. М. – С. 93–95.

621 Гавриленко І. М. Неолітична стоянка Млинки-1 в окрузі Більського городища. – С. 100–114.

622 Супруненко О. Б. Розвідки на території та в окрузі Більського городища / О. Б. Супруненко, С. А. Скорий, І. М. Гавриленко, І. І. Корост. – С. 77, 81–86.

логи ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України та ДП «Старожитності Полісся». Обстеженнями Г. В. Жарова виявлені кілька місцезнаходжень і поселень на доволі значній площі (38 га) за 2,4 км на схід від районного центру, розташованій в основі й на незначному підвищенні мису правого берега річки в бік с. Михайлівки Першої[623]. Ці місцезнаходження отримали назву «Котелевка 5». Тут в різних місцях відзначені осередки концентрації матеріалів доби середнього та пізнього бронзового віку, скіфського часу і черняхівської культури[624]. На одній із цих ділянок досліджувалися господарські ями, що містили ліпну кераміку доби бронзового віку та скіфського часу[625]. А науково-рятівні роботи на місці виявлення культурних нашарувань черняхівської культури відновлені в кін. 2018 р. у зв'язку із прокладанням шлейфу газоконденсатопроводу.

Перший директор ІКЗ «Більськ» Віктор Володимирович Приймак. *Фото М. О. Радченка, 2005.*

З 2005 р. збереженням і вивченням унікального скупчення пам'яток скіфської та інших епох Котелевщини опікується спеціально створений для цього заклад – Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради. Від самого початку діяльності заповідником проводилися науково-рятівні дослідження в окрузі Більського городища. Так, влітку 2005 р. директором закладу В. В. Приймаком здійснені розкопки на селищі черняхівської культури Перещепине II на південний захід від Західної Більської фортеці, проведені на майданчику ремонту газовишукувальної свердловини[626]. 2006 р. здійснювався нагляд за прокладанням траншей газоконденсатних шлейфів в ур. Перемірки і Перещепине, внаслідок чого виявлені пара поховань[627]. У 2007 р. В. В. Приймаком і співробітниками заповідника на будівництві майданчика чергової свердловини в ур. Озеро вивчалися рештки трьох селітроварницьких споруд – заглиблених в ґрунт основ глинобитних опалювальних пристроїв, у заповненні яких виявлені уламки гончарних горщиків, глека, бронзове кільце і фрагмент кахлі з рослинним бароковим рельєфним візерунком 2-ї чв. XVII ст.[628] За наслідками цих і раніше виконаних досліджень С. А. Скорого та Д. В. Каравайка на Західному укріпленні городища заповідником

[623] Жаров Г. Исследования памятников эпохи бронзы на территории Днепровского Левобережья / Г. Жаров, С. Лысенко // Покликання – археологія: зб. мат-лів Других Самоквасівських чтань, присвячених 80-річчю О. В. Шекуна / Черніг. НПУ ім. Т. Г. Шевченка; ІА НАНУ; Черніг. ОІМ ім. В. В. Тарновського та ін.; [редкол.: О. Б. Коваленко (відп. ред.), О. П. Моця, В. П. Коваленко та ін.]. – Чернігів : Видавець В. М. Лозовий, 2015. – С. 101, 122–124.

[624] Жаров Г. В. Дослідження пам'яток доби бронзи у Полтавській області / Г. В. Жаров, С. Д. Лисенко // АДУ 2015: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; [ред. кол.: Болтрик Ю. В. (гол. ред.), Горбаненко С. А., Супруненко О. Б. та ін.]. – К. : Стародавній світ, 2016. – С. 129. 130. – Рис. 1: II.

[625] Повідомлення Г. В. Жарова.

[626] Приймак В. В. Звіт про охоронні археологічні дослідження поселення черняхівської культури біля с. Більськ Котелевського р-ну Полтавської області у 2005 р. / Приймак В. В.; ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2006/211. – 15 арк.; Шапорда О. М. Розвідки у Більському мікрорегіоні та його північно-західній окрузі. – С. 165–166.

[627] Супруненко О. Б. Поховальні комплекси з наглядових робіт Історико-культурного заповідника «Більськ» / Супруненко О. Б., Коротя О. В. // Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Кургани скіфського часу західної округи Більського городища; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [відп. ред. С. А. Скорий]. – К., 2010. – Додаток 1. – С. 173–175. – Рис. 184–185.

[628] Приймак В. В. Табір селітроварів на території Більського городища / Приймак В. В., Приймак В. М., Осадчий Є. М., Охріменко А. І., Сидоренко О. В., Федюн О. Ю. // АЛЛУ. – Полтава, 2007. – №№ 1–2 (21–22). – С. 88–91.

Обкладинка дослідження Д. В. Каравайка, С. А. Скорого та В. В. Приймака «Селитроварение на Полтавщине (в свете новейших археологических раскопок на Бельском городище)». *Полтава, 2008.*

було видане монографічне дослідження про першовитоки селітроварництва у Більську[629]. Крім того, за сприяння заповідника побачили світ кілька монографічних досліджень, в яких висвітлювалися окремі питання історії та наслідки вивчення старожитностей Котелевщини[630]. 2008–2010 рр. науковці ІКЗ «Більськ» присвятили проведенню детальних розвідок у західній та північній округах Більського археологічного комплексу[631] й заходам з підготовки матеріалів до випуску «Зводу», про що мова йтиме нижче.

Кандидат історичних наук Станіслав Анатолійович Задніков. *Фото 2016.*

Разом із співробітниками заповідника на Більському городищі у 2005–2018 рр. працювала Скіфська експедиція Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, очолювана кандидатом історичних наук, доцентом, директором Музею археології університету І. Б. Шрамко, яка продовжила дослідження на Західному[632] й п'ять

[629] Каравайко Д. В. Селитроварение на Полтавщине (в свете новейших археологических раскопок на Бельском городище) / Д. В. Каравайко, С. А. Скорый, В. В. Приймак. – С. 48–58. – Рис. 26–34.

[630] Приймак В. В. Північний схід Дніпровського Лівобережжя у кінці XVI – XVII ст. (історико-археологічні нариси) / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий; ІКЗ «Більськ». – Полтава : Техсервіс, 2006. – 72 с.; Приймак В. В. Путивльське удільне князівство Новгород-Сіверщини / В. В. Приймак; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ». – Полтава, 2007. – 180 с.; Осадчий Є. М. Конотопська битва у світлі археологічних даних / Є. М. Осадчий, В. В. Приймак, О. В. Коротя / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ». – Полтава : Техсервіс, 2009. – 114 с.

[631] Коротя О. В. Кургани і майдани басейну р. Грунь-Ташань (До 90-річчя Б. А. Шрамка) / Коротя О. В., Приймак В. В., Охріменко А. І., Сидоренко О. В. // Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (I тис. до н. е. – I тис. н. е.): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ». – Полтава : ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2010. – С. 29–73; Коротя О. В. Нові дані про городища і кургани північно-західного і північно-східного секторів округи та ареалу впливу Більського городища / О. В. Коротя, Є. М. Осадчий, В. В. Приймак // Там само. – С. 17–28; Приймак В. В. Проблеми вивчення старожитностей I тис. н. е. Більського мікрорегіону (до 70-річчя Є. О. Горюнова) / В. В. Приймак // Там само. – С. 74–97; Приймак В. Нові матеріали козацької доби з території Більського городища / Валентина Приймак, Віктор Приймак, Анатолій Охріменко, Євген Осадчий // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2008. – Вип. 17. – С. 64–69.

[632] Задніков С. А. Розкопки зольника 13 на Західному укріпленні Більського городища / С. А. Задніков, І. Б. Шрамко // АДУ 2006–2007: щорічн. – К., 2009. – С. 8–10; Шрамко І. Б. Результати археологічного дослідження Більського городища в 2007 р. / І. Б. Шрамко, С. А. Задніков // Там само. – С. 363–365; Шрамко И. Б. Исследование зольника 10 на Западном укреплении Бельского городища в 2008 г. / И. Б. Шрамко // АДУ 2008 р.: щорічн. – К., 2009. – С. 323–324; Задников С. А. Раскопки зольника 13 в 2008 г. на Западном укреплении Бельского городища / С. А. Задников // Там само. – С. 50–52; Шрамко И. Б. Работы 2009 г. на Западном укреплении Бельского городища / И. Б. Шрамко // АДУ 2009: щорічн. – Київ; Луцьк, 2010. – С. 479–481; Шрамко И. Б. Работы на Западном укреплении Бельского городища / И. Б. Шрамко, С. А. Задников // АДУ 2010: щорічн. – Київ, Полтава : Дивосвіт, 2011. – С. 384–385; Шрамко И. Б. Работы на Западном укреплении Бельского городища / И. Б. Шрамко, С. А. Задников // АДУ 2011: щорічн. – К., 2012. – С. 391; Шрамко И. Б. Предварительные итоги работ 2015 г. на зольнике № 13 Западного Бельского городища / И. Б. Шрамко // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. – Київ; Котельва, Харків : Майдан, 2016. – С. 28–37; Шрамко І. Б. Дослідження Західного Більського городища / І. Б. Шрамко // АДУ 2015: щорічн. – К., 2016. – С. 156; Шрамко И. Б. Результаты работ на Западном укреплении в 2016 г. // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. – Київ, Котельва : Майдан, 2017. – С. 66–79.

Західне укріплення. Робочий момент.
Розкопки І. Б. Шрамко, 2008.

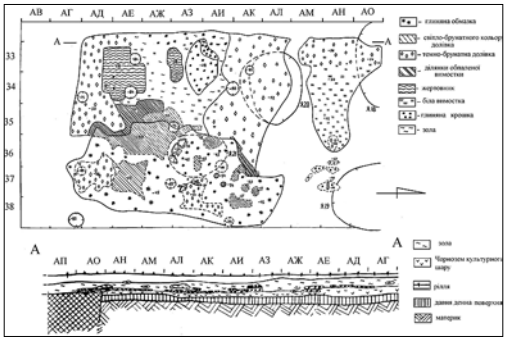

Західне укріплення Більського городища.
Зольник № 28. Культове приміщення. План.
Розкопки І. Б. Шрамко, 1991.

років тому відновила розкопки на Східному укріпленнях, котрі почав здійснювати С. А. Задніков[633]. Ці роботи повною мірою забезпечувалися зусиллями студентів-практикантів з Харкова (за підтримки ІКЗ «Більськ»).

Наприклад, у 2006 р. досліджено близько 500 м^2 площі зольника № 54 Західного укріплення, 2007 р. – 115 м^2 попелища № 30, до 2011 р. – близько 800 м^2 території зольника № 10. Разом із С. А. Задніковим (який пізніше захистив кандидатську дисертацію за античними імпортами на Більському городищі) харківські дослідники вивчили більше 800 м^2 площі попелища № 13 та ряду інших ділянок на Західному укріпленні, в т. ч. на попелищах №№ 13 і 54 біля східного в"їзду обабіч основного масиву зольників (понад 140 м^2)[634].

[633] Задников С. А. Северный участок Восточного Бельского городища: итоги и перспективы исследования // Проблемы истории и археологии Украины: мат-лы IX Междунар. науч. конф. 30-31 октября 2014 г. – Харьков, 2014. – С. 23.

[634] Шрамко И. Б. Отчет о разведках на Бельском городище и в его окрестностях [1987 г.] / Шрамко И. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1987/98. – Арк. 8–9; Шрамко И. Б. Отчет о раскопках и разведках на Бельском городище и его окрестностях в 1988 г. / Шрамко И. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1988/57. – 11 арк., 23 рис.; Шрамко И. Б. Отчет о раскопках и разведках на Бельском городище в 1989 г. / Шрамко И. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1989/185. – 10 арк., 33 табл.; Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Бельском городище в 1990 г. / Шрамко И. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1990/70. – 13 арк., 43 табл.; Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Бельском городище в 1991 г. / Шрамко И. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1991/193. – 34 арк., 35 табл.; Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 1993 г. / Шрамко И. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1993/139. – 10 арк.; Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 1994 г. / Шрамко И. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1994/113. – 10 арк.; Шрамко И. Б. Новые исследования Западного укрепления Бельского городища / И. Б. Шрамко // Древности 1994: сб. науч. тр. – Харьков, 1994. – С. 190–191; Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 1995 г. / Шрамко И. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1995/86. – 14 арк., 28 рис.; Шрамко И. Б. Краткие итоги исследований на Западном укреплении Бельского городища в 1994 году / Шрамко И. Б. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 66–71; Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 1996 г. / Шрамко И. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1996/35. – 19 арк.; Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 1997 г. / Шрамко И. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1997/35. – 14 арк.; Шрамко И. Б. Раскопки Западного укрепления Бельского городища / И. Б. Шрамко // АДУ 1993 р.: щорічн. – К., 1997. – С. 96–97; Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 1998 г. / Шрамко И. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1998/8.– 13 арк.; Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 1999 г. / Шрамко И. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1999/13. – 16 арк.; Шрамко И. Б. Работы на Западном укреплении Бельского городища в 1995–1997 годах / И. Б. Шрамко // Древности 1997–1998: сб. науч. тр. – Харьков, 1999. – С. 208–209; Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 2000 г. / Шрамко И. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2001/53. – 136 арк.; Шрамко И. Б. Некоторые итоги исследования 28 зольника Западного укрепления Бельского городища / И. Б. Шрамко // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк, 2000. – С. 30–31; Задников С. А. Культовый комплекс раннескифского времени на Бельском городище / С. А. Задников // Там же. – Донецк, 2000. – С. 30–32; Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 2001 г. / Шрамко И. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2001/53. – 121 арк.; Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 2002 г. / Шрамко И. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/76. – 183 арк.; Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 2003 г. / Шрамко И. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2003/30. – 90 арк.; Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 2004 г. / Шрамко И. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2004/40. – 82

Розкопки окремих ділянок культурних нашарувань продовжено обома вченими і в 2012–2018 рр.[635]

За понад 30-річний період робіт експедиції І. Б. Шрамко на Західному укріпленні (починаючи з 1987 р.) розкопані широкими площами 7 зольників[636], вивчено ділянки міжзольного простору[637], отримана інформація про найбільш ранній період формування городища, а на підставі стратиграфічних спостережень виділені кілька горизонтів культурних нашарувань. До проведення таких робіт залучалися фахівці природничих і технічних дисциплін[638].

Це дало можливість визначити чотири головних етапи в історичному розвитку давнього протоміста, встановити, що перші переселенці з правого берега Дніпра з'явились на

арк.; Задников С. А. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 2005 г. / Задников С. А., Шрамко И. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2005/35. – 190 арк.; Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 2006 г. / Шрамко И. Б., Задников С. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2006/60. – 178 арк.; Шрамко І. Б. Культові споруди VI ст. до н. е. Західного Більського городища / Шрамко І. Б., Задніков С. А. // АЛЛУ. – Полтава, 2006. – № 2. – С. 12–28; Шрамко І. Б. Розкопки зольника № 5 в 2004 р. на Західному укріпленні Більського городища / Шрамко І. Б., Задніков С. А. // АВУ 2004–2005 рр.: щорічн. – К.; Запоріжжя : Дике поле, 2006. – Вип. 8. – С. 58–62; Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 2007 г. / Шрамко И. Б., Задников С. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2007/129. – 225 арк.; Шрамко І. Б. Результати археологічного дослідження Більського городища в 2006 р. / І. Б. Шрамко, С. А. Задніков // АВУ 2005–2007 рр.: щорічн. – К.; Запоріжжя, 2007. – Вип. 9. – С. 429–431; Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 2008 г. / Шрамко И. Б., Задников С. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2008/86. – 233 арк.; Задников С. А. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 2008 г. / Задников С. А., Шрамко И. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2008/ 87. – 150 арк.; Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 2009 г. / Шрамко И. Б., Задников С. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2009/22. – Ч. І. – 177 арк.; Ч. ІІ. – 170 арк.; Задніков С. А. Розкопки зольника 13 на Західному укріпленні Більського городища / С. А. Задніков, І. Б. Шрамко // АДУ 2006–2007: щорічн. – К., 2009. – С. 8–10; Шрамко И. Б. Исследование зольника 10 на Западном укреплении Бельского городища в 2008 г. / И. Б. Шрамко // АДУ 2008 р.: щорічн. – К., 2009. – С. 323–324; Задников С. А. Раскопки зольника 13 в 2008 г. на Западном укреплении Бельского городища / С. А. Задников // Там само. – С. 50–52; Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 2010 г. / Шрамко И. Б., Задников С. А. // НА МА ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 143 арк.; Шрамко И. Б. Работы 2009 г. на Западном укреплении Бельского городища / И. Б. Шрамко // АДУ 2009: щорічн. – К.; Луцьк, 2010. – С. 479–481; Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 2011 г. / Шрамко И. Б., Задников С. А. // НА МА ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 206 арк.; Шрамко И. Б. Работы на Западном укреплении Бельского городища / И. Б. Шрамко, С. А. Задников // АДУ 2010: щорічн. – Київ, Полтава, 2011. – С. 384–385; Шрамко И. Б. Работы на Западном укреплении Бельского городища / И. Б. Шрамко, С. А. Задников // АДУ 2011: щорічн. – К., 2012. – С. 391.

[635] Шрамко І. Б. Роботи на Більському городищі / І. Б. Шрамко, С. А. Задніков // АДУ 2012: щорічн. – К., 2013. – С. 291–292; Шрамко І. Б. Дослідження Більського городища у 2013 р. / І. Б. Шрамко, С. А. Задніков // Археологічні дослідження Більського городища – 2013: зб. наук. пр. – Київ; Котельва : Майдан, 2014. – С. 5 61; Шрамко І. Б. Дослідження Більського городища / І. Б. Шрамко, С. А. Задніков // АДУ 2013: щорічн. – К., 2014. – С. 225–226; Шрамко І. Б. Дослідження Західного укріплення Більського городища на ділянці розкопу 2 / І. Б. Шрамко // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. пр. – К.; Котельва : Майдан, 2015. – С. 18–34; Шрамко И. Б. Работы на Западном Бельском городище в 2014 г. / І. Б. Шрамко // АДУ 2014: щорічн. – К., 2015. – С. 197–198; Szramko I. B. Zolnik 13 w obrębie zachonich umocnień grodziska w Bielsku: wyniki I perspektwa badań / Irina B. Szramko // Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białousi i Ukrainie w roku 2015: Streszcenia refratow XXXII konferencji. – Lublin, 2016. – P. 25–26; Шрамко И. Б. Предварительные итоги работ 2015 г. на зольнике № 13 Западного Бельского городища / І. Б. Шрамко // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. – К.; Котельва, Харків : Майдан, 2016. – С. 28–37; Шрамко І. Б. Дослідження Західного Більського городища / І. Б. Шрамко // АДУ 2015: щорічн. – К., 2016. – С. 156; Шрамко И. Б. Результаты работ на Западном укреплении в 2016 г. / І. Б. Шрамко // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. – Київ, Котельва : Майдан, 2017. – С. 66–79; Шрамко І. Б. Дослідження зольника 13 на Західному Більському городищі / І. Б. Шрамко // АДУ 2016: щорічн. – К., 2018. – С. 210–211; Шрамко І. Б. Дослідження Західного укріплення Більського городища у 2017 році / І. Б. Шрамко // Археологічні дослідження Більського городища – 2017: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ДКіТ ПОДА; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: Вождаєнко В. В., Гречко Д. С., Задніков С. А. та ін.; Супруненко О. Б. (наук. ред.)]. – Київ; Котельва : Майдан, 2018. – С. 24–39.

[636] Шрамко И. Б. Зольники Западного Бельского городища: планиграфия и хронология / И. Б. Шрамко // Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства: мат-лы междунар. конф., посвящ. 110-летию со дня рождения Ивана Ивановича Ляпушкина (1902–1968). 3–5 декабря 2012 г., Санкт-Петербург. – СПб. : Соло, 2012. – С. 168–172.

[637] Шрамко І. Б. Розкопки зольника № 5 в 2004 р на Західному укріпленні Більського городища / І. Б. Шрамко, С. А. Задніков // АВУ 2004–2005 рр.: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; [укл. Гаврилюк Н. О.]. – Київ; Запоріжжя : Дике поле, 2006. – Вип. 8. – С. 58–62; Шрамко І. Б. Результати археологічного дослідження Більського городища в 2006 р. / І. Б. Шрамко, С. А. Задніков // АВУ 2005–2007 рр. : зб. наук. пр. / ІА НАНУ; [укл. Гаврилюк Н. О.]. – Київ; Запоріжжя, 2007. – Вип. 9. – С. 429–431.

[638] Бондарь К. М., Шрамко И. Б. Магнитные исследования скифских зольников Западного Бельского городища в 2005–2007 гг. / К. М. Бондарь, И. Б. Шрамко, И. В. Виршило, Р. В. Хоменко, С. А. Задников // Археология и геоинформатика. – М., 2008. – Вып. 5. – CD-диск.

лівому березі р. Суха Грунь у VIII ст. до н. е.[639] Період формування культурних відкладень на Західному укріпленні на основі результатів цих досліджень віднесений І. Б. Шрамко до 2-ї пол. VIII – 1-ї пол. V ст. до н. е.[640] Нею ж за розкопок зольника 54 виявлені сліди діяльності промисловиків-селітроварів XVII ст. понад валами, з внутрішнього боку укріплення, де культурний шар скіфського часу порушений виробничими комплексами і частково перекритий нашаруваннями козацької епохи.

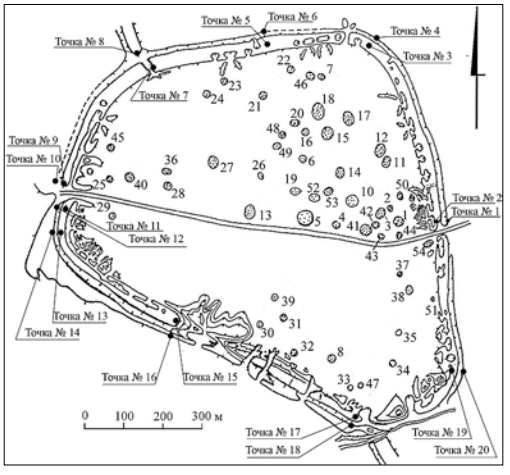

Західне укріплення Більського городища. Уточнений план розташування зольників. *За І. Б. Шрамко, 2010.*

На території пам'ятки вивчені котловани заглиблених в ґрунт[641] і рештки великих наземних житлових[642], численних господарських та різноманітних культових будівель та споруд, в т. ч. жертовники[643], жертвоприношення тварин[644] тощо. Матеріальна культура широкого часового діапазону репрезентована зразками місцевого і привізного ліпного посуду[645], багатьма уламками імпортних давньогрецьких тарних та столових посудин[646], різноманітними виробами з чорних і ко-

[639] Шрамко І. Б. Ранній період в історії геродотовського Гелону (за матеріалами розкопок зольника № 5) / І. Б. Шрамко // Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень): зб. наук. пр. – К., 2006. – С. 33–56.

[640] Шрамко И. Б. Бельское городище: основные этапы развития / И. Б. Шрамко // Проблемы истории и археологии Украины: мат-лы VII Междунар. науч. конф. (Харьков, 28–29 октября 2010 г.). – Харьков, 2010. – С. 31.

[641] Шрамко И. Б. Конструктивные особенности земляночных жилищ последней четверти VII – первой четверти VI в. до н. э. Западного Бельского городища / И. Б. Шрамко, А. В. Новоченко // Боспорский феномен. Греки и варвары на евразийском перекрёстке: мат-лы междунар. науч. конф. (Санкт-Петербург, 19-22 ноября 2013 г.). – СПб., 2013. – С. 361–366.

[642] Шрамко И. Б. Новые данные о наземных жилищах Днепровской Лесостепи в скифскую эпоху / И. Б. Шрамко // Древности 2005: сб. науч. ст. – Харьков, 2005. – С. 24–34.

[643] Шрамко І. Б. Культові споруди VI ст. до н. е. Західного Більського городища / Шрамко І. Б., Задніков С. А. // АЛЛУ. – Полтава, 2006. – № 2. – С. 12–28; Шрамко І. Б. Культові споруди та жертовники Більського городища / І. Б. Шрамко // Poltavika. Полтавська обласна енциклопедія в 12 т. – Т. 12: Релігія та церква. – Полтава : Полтав. літератор, 2009. – С. 60.

[644] Shramko Irina. Dog in the cult practice inhabitants Bilsk hillfort of Early Iron Age / Irina Shramko // International Symposium on Funerary Anthropology "Homines, Funera, Astra". Fifth edition. Death and animals from Prehistory to Middle Ages. (Abstracts). "11 December 1918" University of Alba Iulia, 18–21 october 2015. – Alba Iulia, 2015. – P. 46–47.

[645] Shramko I. B. Basarabi Features in the Ceramic Complex of the Bilsk Settlement / I. B. Shramko // The Tracians and their Neihbors in the Bronze and Iron Ages. The 12-th international congress of thracology Târgovişte 10–th–14–th September 2013. Programme, reports and abstracts. – Brăila, 2013. – P. 135–136.

[646] Задников С. А. Комплекс античных амфор из раскопок Западного укрепления Бельского городища / С. А. Задников // Древности 2005: сб. науч. ст. – Харьков, 2005. – С. 268–274; Задніков С. А. Мілетські тарні амфори в лісостеповому Дніпровському Лівобережжі (за матеріалами зольників №№ 5 та 28 Західного укріплення Більського городища) / С. А. Задніков // Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень): зб. наук. пр. – К., 2006. – С.105–115; Задников С. А. Ранняя античная керамика Бельского городища / С. А. Задников // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века: сб. мат-лов XII Междунар. науч. конф. – Ростов-на-Дону, 2007. – С. 19–21; Задников С. А. Столовая античная керамика Бельского городища второй половины VII – первой половины VI вв. до н. э. / С. А. Задников // Боспорский феномен: сакральный смысл региона, памятников, находок. Мат-лы Междунар. науч. конф. – СПб., 2007. – Ч. 2. – С. 41–47; Задников С. А. К вопросу о первых контактах населения Бельского городища с античным миром / С. А. Задников, И. Б. Шрамко // Боспорский феномен. Искусство на периферии античного мира: мат-лы науч. конф. – СПб.: Нестор-История, 2009. – С. 473–477; Задников С. А. Античная керамика третьей четверти VII в. до н. э. из раскопок на Бельском городище / С. А. Задников // Там же. – С. 15–21; Задников С. А. Античная керамика из раскопа 2009 г. на зольнике 10 Западного укрепления Бельского городища / С. А. Задников // АДУ 2009: щорічн. – Київ; Луцьк, 2010. – С. 132–133; Задников С. А. Античная керамика по материалам раскопок на Бельском городище / С. А. Задников, И. Б. Шрамко // Старожитності Лівобережного Подніпров'я: зб. наук. пр. і мат-лів X наук.-практ. семінару «Охорона та дослідження пам'яток археології» (м. Комсомольск, 14–16 серпня 2010 р.). – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2010. – С. 105;

Східне укріплення Більського городища. Робочий момент. *Розкопки С. А. Заднікова, І. Б. Шрамко, 2013.*

Східне укріплення Більського городища. Розкоп 2018 р. *Дослідження С. А. Заднікова та І. Б. Шрамко.*

льорових металів, виробами з кістки[647], каменю, рештками глинобитних будівель. Під час розкопок знайдені культові зооморфні та антропоморфні статуетки[648], художньо оформлені у скіфському звіриному стилі вироби з кістки, бронзи, заліза[649]; столовий керамічний посуд, оздоблений врізним геометричним орнаментом, заповненим білою пастою, прикрашені прокресленими візерунками глиняні пряслиця, фрагменти глиняних жертовників з орнаментованою поверхнею, а також виразна колекція уламків розписної античної архаїчної гончарної кераміки[650].

Дослідження на Східному укріпленні відновлені в 2013 р. І. Б. Шрамко та С. А. Задніковим[651]. У північній частині городища закладено розкоп № 35[652]. Станом на 2018 р. тут розкрито площу понад 700 м^2. Виявлено численні господарські і культові комплекси, зафіксовано сліди бронзоливарного виробництва, отримано виразні матеріали 2-ї пол. VI–IV ст. до н. е., а також досліджувалися господарські об'єкти селища пеньківської культури[653].

Задников С. А. Торговые связи Бельского городища с античными городами Северного Причерноморья / С. А. Задников // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку: зб. наук. пр. та мат-лів наук. конф. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 40–42.

647 Шрамко И. Б. Роговые наконечники луков с Западного Бельского городища / И. Б. Шрамко // Тр. Гос. Эрмитажа. – LXXVII: Археология без границ. Коллекции, проблемы, исследования, гипотезы. – СПб. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 2015. – С. 487–511.

648 Шрамко Б. А. Культова пластика Більського городища / Б. А. Шрамко, І. Б. Шрамко // Poltavika. Полтавська обласна енциклопедія в 12 т. – Т. 12: Релігія та церква. – Полтава : Полтав. літератор, 2009. – С. 59–60.

649 Шрамко И. Б. К вопросу о кузнечных инструментах ремесленников скифской эпохи / И. Б. Шрамко // Археологическое изучение центральной России: сб. науч. тр. – Липецк, 2006. – С. 203–206.

650 Шрамко И. Б. Новые находки ранней античной керамики на Бельском городище / И. Б. Шрамко, С. А. Задников // ΣΥΜΒΟΛΑ. – Москва; Киев, 2010. – Вып. 1. – С. 294–300; Задников С. А. Античный импорт третьей четверти VII – первой четверти VI в. до н. э. на Бельском городище (по материалам 2008 и 2009 гг.) / Задников С. А., Шрамко И. Б. // Древности Восточной Европы: сб. науч. тр. к 90-летию Б. А. Шрамко. – Харьков, 2011. – С. 138–147.

651 Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Бельском городище в 2013 г. / Шрамко И. Б., Задников С. А.; ХНУ им. В. Н. Каразина // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2013/б. н. – Арк. 7–28. – Рис. 1–36.

652 Задников С. А. Северный участок Восточного Бельского городища: итоги и перспективы исследования. – С. 23.

653 Шрамко И. Б. Бельское городище – крупнейший поселенческий комплекс Лесостепной Скифии / И. Б. Шрамко // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 5–8; Задніков С. А. Античний керамічний імпорт на Більському городищі скіфського часу / С. А. Задніков; НАНУ, Ін-т археол. – Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2014. – 19 с.; Задніков С. А. Східне укріплення Більського городища: результати досліджень 2014 року / С. А. Задніков // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. пр. – Київ; Котельва, 2015. – С. 7–17; Задников С. А. Исследование Восточного Бельского городища 2015 г. Раскоп № 35 / С. А. Задников // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК, Майдан, 2016. – С. 38–52; Шрамко И. Б. Восточное укрепление Бельского городища: тридцать лет исследований / И. Б. Шрамко // Феномен Більського городища – 2016: До 95-річчя від дня народження ви-

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Денис Сергійович Гречко. *Фото 2016.*

З-поміж рідкісних артефактів знайдено новий зразок глиняної пластики – фігурку вівці, чимало виробів із заліза та бронзи[654].

І. Б. Шрамко, яка долучилася до вивчення залізоробного ремесла Східного укріплення ще наприкінці 1980 – на поч. 1990-х рр.[655], доведено, що місцеві ковалі виробляли із заліза понад 40 найменувань різноманітних предметів[656]. У період з VI по IV ст. до н. е. рівень ковальської справи на городищі і поселеннях округи був досить високим. Майстри вільно володіли усіма прийомами обробки заліза (цементування, технологічне зварювання, термообробка), працюючи з якісною сировиною місцевого походження, опанували складні ковальські прийоми[657].

Додатково, із залученням співробітників ІКЗ «Більськ», підготовлено новий інструментальний план укріплення з нанесенням усіх розкопів і стану збереження оборонних споруд, визначена їх протяжність (4 069,89 м), наявність 23 пошкоджень у фортифікаційній лінії[658].

Варто нагадати, що з 2012 р. до штату ІКЗ «Більськ» були запрошені відомі харківські вчені – доцент І. Б. Шрамко та з 2014 р. кандидат історичних наук С. А. Задніков. Це підсилило наукову складову діяльності заповідника, сприяло об'єднанню зусиль місцевого дослідницького колективу з Харківським національним університетом ім. В. Н. Каразіна у проведенні щорічних розкопок і розвідок. З 2013 р. ІКЗ «Більськ» активізував пам'яткоохоронну діяльність, налагодив систематичне щорічне проведення планових польових та рятівних робіт у межах Більського археологічного комплексу. З 2014 р. до роботи у Більську долучилася експедиція Інституту археології НАН України на чолі з кандидатами історичних наук Д. С. Гречком (2014, 2016–2018 рр.) та О. Д. Могиловим (2015 р.), у складі якої працювали доктор історичних наук, професор С. А. Скорий, кандидати історичних наук Д. В. Каравайко й О. В. Ромашко, аспіранти відділу археології раннього залізного віку Інституту О. О. Крютченко, К. І. Панченко та ін. Це

значного українського археолога професора Б. А. Шрамка (1921–2012) та 110-річчя від початку археологічних досліджень Більського городища: зб. наук. пр. і мат-лів конф. – Київ; Полтава, 2016. – С. 15–18; Zadnikov S. A. Wyniki bada wschodnich umocnie grodziska w Bielsku w roku 2015 / Stas A. Zadnikov // Badania archeologiczne w Polsce rodkowowschodniej, zachodniej Bia ousi i Ukrainie w roku 2015: Streszcenia refratow XXXII konferencji. – Lublin, 2016. – P. 26–27; Задніков С. А. Дослідження Східного Більського городища в 2016 р. / С. А. Задніков // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. – Київ; Котельва: Майдан, 2017. – С. 26–65.

654 Задніков С. А. Дослідження Східного Більського городища в 2016 р. – С. 62. – Рис. 24: 6–8, 19.

655 Шрамко И. Б. Изготовление топоров и тесел у лесостепных племён бассейна Ворсклы в скифское время / И. Б. Шрамко // Проблемы охраны и исследований памятников археологии в Донбассе: тез. докл. науч.-практ. семинара. – Донецк, 1989. – С. 145–150; Шрамко И. Б. Способы упрочнения железных изделий ремесленниками бассейна Ворсклы в VII–IV вв. до н. э. / И. Б. Шрамко // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Второй обл. науч.-практ. семинар: тез. докл. и сообщ. – Полтава : Изд-во «Полтава», 1989. – С. 47–49; Шрамко И. Б. Сварные изделия скифского времени в бассейне Ворсклы / И. Б. Шрамко // Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обл. наук.-практ. семінар: тез. доп. – Полтава : Вид-во «Полтава», 1990. – С. 137–139; Шрамко И. Б. Кузница Бельского городища / И. Б. Шрамко // Археологические исследования в центральном Черноземье в 12 пятилетке: тез. докл. конф. – Белгород, 1990. – С. 107–108.

656 Шрамко І. Б. Ковальське ремесло у населення скіфського часу в басейнах Ворскли та Псла / І. Б. Шрамко; НАНУ, Ін-т археол. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1994. – 21 с.

657 Шрамко И. Б. Развитие кузнечного ремесла у племен бассейнов Ворсклы и Псла в скифскую эпоху. – С. 43–57.

658 Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу в 2016 р. – С. 228–229.

Директор ІКЗ «Більськ» Ігор Іванович Корост на розкопках Східного укріплення Більського городища. *Фото 2013.*

Збірники наукових праць Історико-культурного заповідника «Більськ». *Київ, Полтава, Харків, Котельва, 2014–2018.*

значно розширило можливості колективу дослідників, об'єднаного опікуванням директора заповідника І. І. Короста, сприяло успішному втіленню у життя не тільки суто організаційних і дослідницьких, а й окремих видавничих проектів, випуску в світ власного наукового щорічника[659], монографічних досліджень[660]. Загальновідомим здобутком науковців ІКЗ «Більськ» стало видання найповнішої збірки наукової спадщини видатного археолога, доктора історичних наук, професора Б. А. Шрамка, присвяченої Більському городищу, що з'явилася до його 95-літнього ювілею і була впорядкована С. А. Задніковим та І. Б. Шрамко[661]. Ще одним вдалим видавничим проектом стала підготовка й випуск у світ міжнародного збірника наукових праць «Старожитності Лівобережжя Дніпра» з нагоди 60-ліття провідного наукового співробітника ІКЗ «Більськ» і першого його директора В. В. Приймака[662].

У 2013 р. І. Б. Шрамко і С. А. Задніковим були проведені невеликі розкопки та шурфування на селищі в ур. Холодівка, де отримані виразні матеріали кін. VIII – поч. VII ст. до н. е.[663], синхронні відкладенням зольників 5 і 19 Західного укріплення Більського городи-

[659] Археологічні дослідження Більського городища – 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; УК ПОДА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вадімов В. М., Корост І. І., Супруненко О. Б. (наук. та відп. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – 124 с.: рис., табл.; Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; УК ПОДА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Корост І. І., Супруненко О. Б. (наук. ред.), Скорий С. А. та ін.]. – Київ; Котельва: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. – 2, 184 с.: рис., табл., кол. вкл.; Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Задніков С. А., Корост І. І. (відп. ред.), Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – 268 с.: кол. іл. та рис.; Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вождаєнко В. В., Задніков С. А., Корост І. І. (відп. ред.), Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва : Майдан, 2017. – 388 с.: іл.; Археологічні дослідження Більського городища – 2017: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ДКіТ ПОДА; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: Вождаєнко В. В., Гречко Д. С., Задніков С. А. та ін.; Супруненко О. Б. (наук. ред.)]. – Київ; Котельва : Майдан, 2018. – 320 с.: іл., 2 с. кол. вкл.

[660] Бойко Ю. М. Соціальний склад населення басейну р. Ворскли за скіфської доби. – 188 с.; Осадчий Є. М. Пам'ятки селітроварного виробництва Південної Сіверщини XVII ст. / Є. М. Осадчий, О. В. Коротя; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Титова О. М.]. – Харків : Майдан, 2018. – 248 с.

[661] Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: зб. наук. пр., присвячений 95-річчю від дня народження вченого / ХНУ ім. В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ»; [укл. Задніков С. А., Шрамко Б. А.; відп. ред. Корост І. І.]. – Котельва; Харків : Майдан, 2016. – 606 с.: іл., 4 кол. вкл.

[662] Старожитності Лівобережжя Дніпра: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ДКіТ ПОДА; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: Вождаєнко В. В., Гречко Д. С., Задніков С. А. та ін.; Супруненко О. Б. (наук. ред.)]. – Київ; Котельва : Майдан, 2018. – 372 с.: іл.

[663] Шрамко І. Б. Дослідження Більського городища у 2013 р. / І. Б. Шрамко, С. А. Задніков. – С. 29–33.

ща[664], що позначили час й одне з місць заселення території Великого укріплення на початку раннього залізного віку. Цього ж року досліджено насипи двох курганів некрополю в ур. Скоробір, в одному з яких виявлені рештки виразного поховального комплексу сер. VII ст. до н. е.[665], а на поселенні в ур. Рубіжне В. В. Приймаком – частина котловану житлової будівлі пізньоскіфського часу[666]. 2014 р. науковці заповідника під керівництвом І. Б. Шрамко дослідили рештки великого кургану сер. – 3-ї чв. VII ст. до н. е. в ур. Марченки, оточеного потужним ровом, що містило залишки зрубної конструкції поховальної камери, останки підлітка – залежної особи на вході[667], а також сліди пограбування селітроварами XVII ст.[668] Під керівництвом Д. С. Гречка проведений перетин валу і рову Куземинського укріплення[669], де також вивчалися залишки печі XVIII ст.[670], а О. Б. Супруненком, В. В. Приймаком і О. М. Шапордою досліджена частина житлового об'єкту донецької катакомбної культури на стоянці Матюшине III[671] у ворсклинській заплаві навпроти Більського городища.

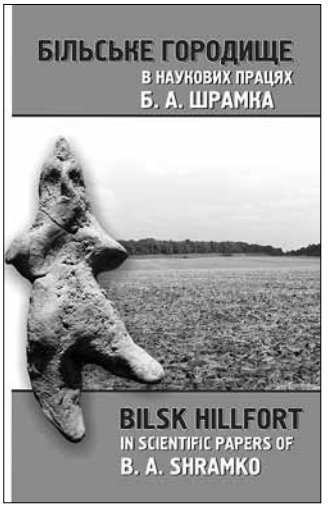

Обкладинка книги «Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка», виданої ІКЗ «Більськ». Укладачі С. А. Задніков та І. Б. Шрамко. *Харків – Котельва, 2015.*

У сезоні 2015 р. О. Д. Могиловим розкопаний насип невеликого пограбованого кургану V ст. до н. е. у складі Перещепинського могильника II і проведені дослідження ділянки поселення скіфського часу в ур. Перше поле неподалік західної околиці с. Більськ[672] край завершення північно-західної ділянки «Південного» валу, а науковцями ІКЗ «Більськ» у складі Полтавської експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології

[664] Шрамко Б. А. Исследования Западного и Восточного Бельских городищ / Б. А. Шрамко // АО 1968 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1969. – С. 273–275; Шрамко І. Б. Ранній період в історії геродотівського Гелону / І. Б. Шрамко // Більське городище та його округа: зб. наук. пр. – К. : Шлях, 2006. – С. 33–56.

[665] Шрамко І. Б. Дослідження Більського городища у 2013 р. / І. Б. Шрамко, С. А. Задніков. – С. 34–41.

[666] Коротя О. В. Дослідження округи Більського городища в 2013 р. / О. В. Коротя, О. В. Кравченко, М. І. Овчаренко, Є. М. Осадчий, В. В. Приймак та ін. // Археологічні дослідження Більського городища – 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; УК ПОДА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вадімов В. М., Корост І. І., Супруненко О. Б. (наук. та відп. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 85 – 86. – Рис. 2–3.

[667] Шрамко І. Б. Результати археологічних досліджень кургану скіфського часу в урочищі Марченки / І. Б. Шрамко, С. А. Задніков // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; УК ПОДА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Корост І. І., Супруненко О. Б. (наук. ред.), Скорий С. А. та ін.]. – Київ; Котельва: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. – С. 56–67.

[668] Приймак В. В. Майдани і селітроварні комплекси лівого берега середньої течії Ворскли (за археологічними, картографічними і писемними джерелами) / В. В. Приймак, Д. С. Гречко, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Феномен Більського городища – 2016. До 95-річчя визначного українського археолога професора Б. А. Шрамка (1921 – 2012) та 110-річчя від початку археологічних досліджень Більського городища: зб. наук. пр. і мат-лів конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вадімов В. М., Івакін Г. Ю., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 229–230.

[669] Гречко Д. С. Результати археологічних досліджень Куземинського укріплення / Д. С. Гречко // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; УК ПОДА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Корост І. І., Супруненко О. Б. (наук. ред.), Скорий С. А. та ін.]. – К.; Котельва: ЦА НАНУ і УТОПІК, 2015. – С. 35–49.

[670] Коротя О. В. Дослідження на посаді сотенного містечка Куземин у 2014 році / О. В. Коротя, О. М. Кравченко, Є. М. Осадчий, В. В. Приймак // Там само. – С. 50–55.

[671] Супруненко О.Б. Розвідки на території та в окрузі Більського городища / О. Б. Супруненко, С. А. Скорий, І. М. Гавриленко, І. І. Корост // Там само. – С. 77–78, 86–89. – Рис. 13, 18, 19; Приймак В. В. Археологічні розвідки 2014 року в південно-східному секторі Більського городища та найближчій окрузі пам'ятки / В. В. Приймак, М. І. Овчаренко, Л. А. Цьомкало, О. М. Шапорда, А. І. Штанько // Там само. – С. 100. – Рис. 4.

[672] Могилов О. Д. Розкопки на Більському городищі в 2015 р. / О. Д. Могилов, С. А. Скорий, К. І. Панченко // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Задніков С. А., Корост І. І. (відп. ред.), Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – К.; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 53–88.

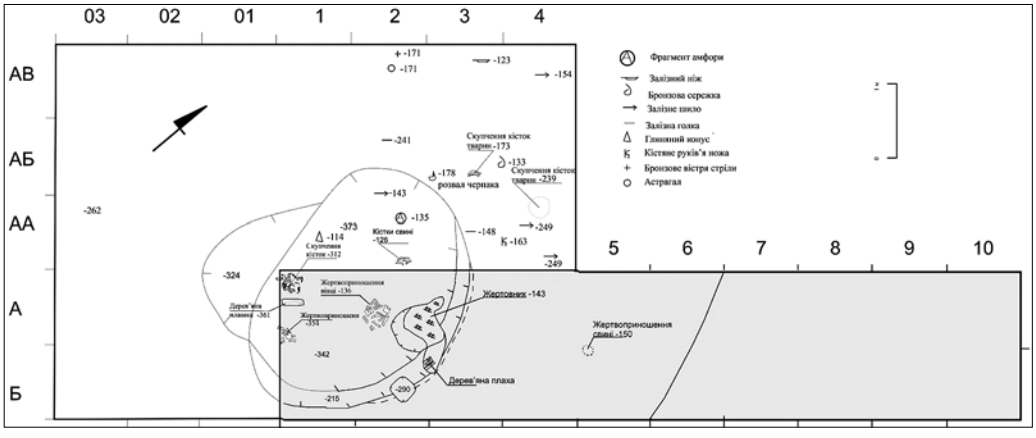

Більськ, с., Царина, ур. План розкопу 1. *Дослідження Д. С. Гречка, О. О. Крютченка, 2017.*

Більськ, с., Скоробір, ур. Курганний некрополь. Бляшки з поховання кургану № 1. *Золото. Розкопки І. Б. Шрамко, С. А. Заднікова, 2016.*

НАН України вивчалася група господарських об'єктів на селищі ранньоскіфського часу в ур. Перещепине[673].

2016 р. ознаменувався низкою вдало проведених розкопок. І. Б. Шрамко та С. А. Задніковим досліджено невеликий курган на Скороборі 1-ї чв. VII ст. до н. е. з рештками елітарного поховання, що супроводжувалося не тільки виробами з кераміки, заліза і бронзи, а й прикрасами з бурштину, фаянсу, так званого золотистого скла, золотими бляшками-аплікаціями місцевого виробництва із зооморфними зображеннями коня та у вигляді чотирипелюсткових розеток і стилізованої квітки, краплеподібною підвіскою тощо[674]. Обстежене також селище скіфської доби на південний захід від майданного комплексу в ур. Скоробір[675] біля межі Котелевського і Зіньківського районів. Д. С. Гречко та Д. В. Каравайко провели дослідження одного з курганів Більського некрополю «А» і двох насипів у складі групи II могильника поблизу Розритої Могили, де були виявлені пограбовані поховальні комплекси ранньо- і середньоскіфського часу, сліди стійбища перших будівельників курганів епох енеоліту – бронзового віку[676], а також одне з перших на Котелевщині наразі атрибутованих постзрубних захоронень богуславсько-білозерської археологічної культури фіналу бронзового віку[677]. Д. С. Гречком і

[673] Супруненко О. Б. Роботи в урочищі Перемірки у Більську / О. Б. Супруненко, І. І. Корост, О. М. Шапорда // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Задніков С. А., Корост І. І. (відп. ред.), Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва; Харків : ЦП НАНУ і УТОПІК, Майдан, 2016. – С. 126–136; Супруненко О. Б. Роботи в ур. Перемірки у Більську / О. Б. Супруненко, І. І. Корост, О. М. Шапорда // АДУ 2015: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; [ред. кол.: Болтрик Ю. В. (гол. ред.), Горбаненко С. А., Супруненко О. Б. та ін.]. – К. : Стародавній світ, 2016. – С. 150–151.

[674] Шрамко И. Б. Предварительные итоги исследований могильника Скоробор в 2016 г. / И. Б. Шрамко, С. А. Задников // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вождаєнко В. В., Задніков С. А., Корост І. І. (відп. ред.), Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва: Майдан, 2017. – С. 9–20.

[675] Задников С. А. Археологические разведки на Бельском городище в 2016 г. / С. А. Задников, И. Б. Шрамко // Там само. – С. 251 –253.

[676] Гречко Д. С. Дослідження курганів Більського археологічного комплексу в 2016 р. / Д. С. Гречко, Д. В. Каравайко // Там само. – С. 21–35.

[677] Гречко Д. С. Поховання фіналу бронзового віку з Котелевщини / Д. С. Гречко, О. Б. Супруненко // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2018. Пам'яті Г. О. Сидоренко (1918 – 1984): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА;

О. О. Крютченком розпочаті розкопки невеликої ділянки селища-передгороддя Західного укріплення в ур. Царина, внаслідок чого виявлені рештки жертовника, кілька жертвоприношень і будівля 2-ї чв. – сер. VI ст. до н. е. під насипом валу Великого укріплення[678]. О. М. Шапордою проведений моніторинг зруйнованих ділянок оборонних споруд Більського городища в межах Полтавської обл.[679], а разом із В. В. Приймаком, локалізована північна частина селища з пеньківськими і сахнівськими матеріалами з північного боку від Східного укріплення[680].

Більськ, с., Скоробір, ур. Курганний некрополь. Унікальні знахідки в похованні кургану № 1. Аттична та ліпна мисочки, рештки головного убору, блюдо з рогу лося і золота платівка. *Розкопки І. Б. Шрамко, С. А. Заднікова, 2017.*

У 2017 р. експедицією ІКЗ «Більськ» та ХНУ ім. В. Н. Каразіна на чолі з І. Б. Шрамко і С. А. Задніковим на некрополі Скоробору вивчалися насипи двох курганів кін. VI – поч. V і ост. трет. VI ст. до н. е., в пограбованих у давнину похованнях яких виявлені чимало унікальних предметів, що досі ще не мають аналогій в Євразійській Скіфії. Парне поховання першого кургану містило античну амфору, рештки сагайдака з бронзовими наконечниками стріл, прикрашеного золотими бляшками із зооморфним зображенням у вигляді пантери, залізний круглий конусоподібний умбон, вкритий золотою фольгою, бронзові бляшки та обойми, а також ритуально-гральні астрагали з кісток дрібної рогатої худоби, бронзове античне дзеркало, рогову платівку із зооморфними зображеннями, чорнолисковану ліпну мисочку, столовий посуд давньогрецького виробництва та кам'яну пісковикову плиту-тацю. Унікальні у складі комплексу – майже повністю збережена шкіряна шапка із бронзовими круглими бляшками-прикрасами, а також рогове блюдо з прокресленою композицією з кількох тварин. Захоронення другого кургану з коротким дромосом-сходинкою, вщент винесене стародавніми грабіжниками, супроводжувалося кістками коня, залишеними після тризни на накатнику, а також бронзовими деталями кінської вузди, наконечниками стріл, ворворкою і залізним руків'ям від металевої посудини. Унікальністю відзначається велика сіроглиняна гончарна посудина з хвилястим прокресленим орнаментом на кшталт корчаги – перша імпортна знахідка на Більському городищі фракійського походження[681]. Також експедицією проводилися невеликі дослідження на поселенні в ур. Лазьківські ставки із зовнішнього боку валу Великого укріплення Більського городища в адміністративних межах Зіньківського р-ну, де досліджено господарську яму і виявлено

ПКМВК; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (наук. і відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава : Дивосвіт, 2018. – С. 56–66. – Кол. вкл. II.

678 Гречко Д. С. Дослідження в ур. Царина в 2016 р. / Д. С. Гречко, О. О. Крютченко // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вождаєнко В. В., Задніков С. А., Корост І. І. (відп. ред.), Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва: Майдан, 2017. – С. 80–97.

679 Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу в 2016 році / О. М. Шапорда // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вождаєнко В. В., Задніков С. А., Корост І. І. (відп. ред.), Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва: Майдан, 2017. – С. 227–233.

680 Приймак В. В. Пам'ятки третьої чверті І тис. н. е. Більського мікрорегіону (до створення культурно-хронологічної колонки старожитностей) / В. В. Приймак // Там само. – С. 276–285.

681 Шрамко І. Б. Дослідження курганів на некрополі Скоробір у 2017 р. / І. Б. Шрамко, С. А. Задніков // Археологічні дослідження Більського городища – 2017: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ДКіТ ПОДА; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: Вождаєнко В. В., Гречко Д. С., Задніков С. А. та ін.; Супруненко О. Б. (наук. ред.)]. – Київ; Котельва : Майдан, 2018. – С. 6–23.

Більськ, с., Скоробір, ур. Учасники експедиції ІКЗ «Більськ» та її помічники. Зліва направо: О. О. Крютченко, В. В. Приймак, директор Більського СТОВ «Скіф» О. В. Бовдир із родиною, І. Б. Шрамко, О. М. Шапорда та І. І. Корост.
Фото 2014.

чимало знахідок 2-ї пол. VII ст. до н. е.[682], в т. ч. кістяні мялку й ще одне чинбарське знаряддя – скафу-мялку з ребра коня[683]. Невеликі розкопки здійснені С. А. Задніковим і на північній периферії пізньоскіфського селища Барвінкова гора[684], на місці влаштування натурного макету заглибленого в ґрунт житла ранньоскіфського часу[685].

Експедиція Інституту археології НАН України на чолі з Д. С. Гречком влітку 2017 р. провела розкопки насипу кургану № 3 з досліджень В. О. Городцова 1906 р. на могильнику в ур. Осняги, доповнивши результати вивчення більш ніж 100-річної давнини відкриттям дромосу поховальної споруди, де виявила розвал великої ліпної чорнолискованої корчаги й уламки ліпних горщиків, а також завершила дослідження котловану заглибленої в ґрунт будівлі 2-ї чв. – сер. VI ст. до н. е. й зольника під валом Великого укріплення у північно-західній частині поселення Царина[686]. Ці роботи вперше для Більського городища супроводжувалися флотуванням ґрунту із заповнення котловану та наступним виконанням палеоетноботанічного аналізу. В результаті отримані зернівки й рештки чималої групи сільськогосподарських рослин, в т. ч. проса, ячменю плівчастого, жита, пшениці двозернянки та ін., а також бур'янів – мишію і споришу[687].

Улітку 2018 р. експедиція Інституту археології НАН України на чолі з Д. С. Гречком улаштувала край Холодівського яру перетин «Південного» валу і рову з напільного боку від нього, неподалік південно-західної околиці с. Більськ, де отримала підтвердження будівництва цієї смуги укріплень не пізніше 2-ї пол. – кін. V ст. до н. е., а в заповненні рову виявила виразні матеріали V–IV ст. до н. е.[688] Крім досліджень курганів Більського некрополя «Б» у Зіньківському р-ні, в двох розкопах площею понад 90 м^2 на південно-за-

[682] Шрамко І. Б. Дослідження поселення Лазьківські ставки у 2017 році / І. Б. Шрамко, С. А. Задніков // Там само. – С. 95–125.

[683] Панковський В. Б. Слідознавча експертиза кістяної індустрії з поселення Лазьківські ставки І / В. Б. Панковський // Там само. – С. 126–133.

[684] Задніков С. А. Археологічні розвідки та розкопки на Більському городищі в 2017 р. / С. А. Задніков // Там само. – С. 170–174.

[685] Снітко І. А. Метод натурного макетування як спосіб дослідження та презентації об'єктів дерево-земляної архітектури / І. А. Снітко, О. А. Маляревська // Феномен Більського городища – 2018. Пам'яті П. Я. Гавриша (1956 – 2018): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ПКМВК; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: В. М. Вадімов, В. В. Вождаєнко, О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін.]. – Харків; Котельва : Майдан, 2018. – С. 90–92.

[686] Гречко Д. С. Дослідження Більського археологічного комплексу / Д. С. Гречко, Д. В. Каравайко, О. О. Крютченко // АДУ 2016 р.: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; [гол. ред. Ю. В. Болтрик]. – К. : Стародавній світ, 2018. – С. 178–181; Гречко Д. С. Археологічні дослідження Більського археологічного комплексу в 2017 році / Д. С. Гречко, О. О. Крютченко, С. С. Ржевуськао. – С. 42–74.

[687] Гречко Д. С. Перший досвід фільтрації ґрунту на Більському городищі (ур. Царина Могила) / Д. С. Гречко, С. А. Горбаненко // Інтерпретація археологічних джерел: здобутки та виклики: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; [ред.-упоряд. Корохіна В.]. – К. : Стародавній світ, 2017. – С. 130–134; Горбаненко С. А. Фільтрація ґрунту з об'єкта в урочищі Царина Могила і палеоетноботанічний аналіз / С. А. Горбаненко // Археологічні дослідження Більського городища – 2017: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ДКіТ ПОДА; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: Вождаєнко В. В., Гречко Д. С., Задніков С. А. та ін.; Супруненко О. Б. (наук. ред.)]. – Київ; Котельва : Майдан, 2018. – С. 75–88.

[688] Гречко Д. С. Більська археологічна експедиція Інституту археології НАН України: дослідження 2014–2018 рр. / Д. С. Гречко, О. О. Крютченко, С. С. Ржевуська. – С. 68.

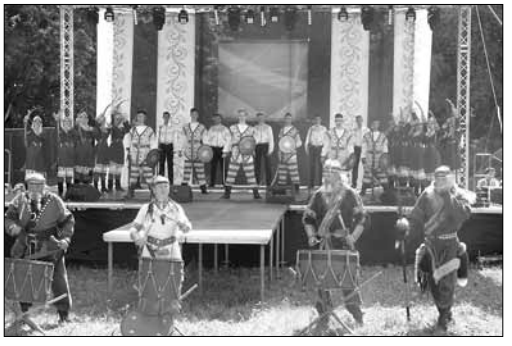

Більськ, с., Барвінкова гора, ур.
На відкритті етнофестивалю «Гелон-фест».
Фото О. Б. Супруненка, 2018.

хідній периферії селища Барвінкова гора І роботами цього ж дослідника виявлені чергові підтвердження існування культурних нашарувань пізньоскіфського часу на Гелонській галявині (досліджено 5 об'єктів переважно господарського призначення) та існування ближче до яру ґрунтового могильника, зі складу якого вивчено 5 захоронень кін. V–IV ст. до н. е.[689] Восени того ж року розкопки на селищі Барвінкова гора (ближче до ділянки автодороги смт Котельва – с. Більськ) були продовжені експедицією ІКЗ «Більськ» на чолі з І. Б. Шрамко. У двох траншеях вивчалися культурні нашарування та 11 господарських об'єктів (ями, погрібки, рештки вогнищ) з матеріалами початку пізньоскіфського часу, що перетиналися одним дещо пізнішим похованням ґрунтового некрополя, а також котлованом великого і глибокого (близько 3 м) господарського об'єкта давньоруської доби, який вивчав В. В. Приймак. У заповненні цієї зовсім не очікуваної перед валами Великого укріплення Більського городища споруди виявлена кераміка черняхівської культури й розвали гончарних горщиків кін. XII – поч. XIII ст.[690]

Афіша міжмузейної виставки «Більське городище в нових дослідженнях українських археологів».
Полтава, 2017.

Таким чином, здійснені за останні роки ІКЗ «Більськ», експедиціями Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна та Інституту археології НАН України стаціонарні археологічні дослідження і розвідки значно розширили уявлення про визначний археологічний комплекс Котелевщини, сприяли виявленню та збереженню ряду археологічних об'єктів, розширенню пам'яткоохоронної діяльності заповідника, створенню концепції його розвитку[691], разом із тим, привернули широкий інтерес громадськості і стимулювати притік туристів до Більська та їх зацікавлення місцевими старожитностями. Цьому сприяла й виставкова діяльність заповідника та обласного краєзнавчого музею[692], проведення етнофестивалю «Гелон-фест».

[689] Там само. – С. 68–69.

[690] Повідомлення І. І. Короста та В. В. Приймака.

[691] Корост І. І. Концепція збереження, розвитку та популяризації пам'ятки археології національного значення Більське городище на 2018–2022 роки / І. І. Корост // Феномен Більського городища – 2018. Пам'яті П. Я. Гавриша (1956 – 2018): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ПКМ ім. В. Кричевського; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: В. М. Вадімов, В. В. Вождаєнко, О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін.]. – Харків; Котельва : Майдан, 2018. – С. 166–184. – Кол. вкл. I–V.

[692] Корост І. І. Археологічна виставка «Величний Гелон» / І. І. Корост, Р. О. Шевченко // Феномен Більського городища – 2014. До 70-річчя відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України та 80-річчя від дня народження видатного українського археолога професора Є. В. Черненка (1934 – 2007): зб. мат-лів наук. конф. / ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов, С. А. Скорий (наук. ред.), О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 131–132; Берест Ю. М. Про виставку знахідок з Більського археологічного комплексу у Охтирському міському краєзнавчому музеї / Ю. М. Берест, О. В. Бойко, Л. В. Міщенко // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вождаєнко В. В., Задніков С. А., Ко-

Зазначені вище роботи на сьогодні в цілому й складають сучасний етап обстежень систематичного характеру, наукових та науково-рятівних досліджень на Більському городищі й у його широкій окрузі поч. XXI ст., що ще досить далекий від свого завершення.

Разом із суто науковими й науково-рятівними роботами з поч. XXI ст., швидше за ініціативою дослідників-археологів, на території району поетапно продовжувалася підготовка матеріалів до цього випуску «Зводу». Вони включали проведення невеликих за обсягами розвідкових робіт у центральній і південній частинах Котелевщини. Так, у 2001–2003 рр. окремі місцезнаходження й кургани у пониззі Мерли оглянули І. М. Кулатова та О. Б. Супруненко, 2007 р. обстеження правого берега річки провели А. В. Гейко і С. В. Сапєгін, внаслідок чого розширився перелік відомих поселенських об'єктів доби неоліту, бронзи, раннього залізного віку і І тис. н. е. Шкода, що ці пункти знахідок поки що залишаються лише місцями виявлення окремих артефактів, потребуючи проведення додаткових досліджень в умовах наявності щільного заліснення[693]. Розвідки в околицях с. Шевченкове продовжив С. В. Сапєгін, завдяки якому виявлено близько десятка поселень і місцезнаходжень переважно епох бронзи – раннього залізного віку[694]. Він же провів розвідки біля сс. Матвіївка, Підварівка і Терещенки у південно-західній частині території Козлівщинської сільської ради[695]. Окремі кургани під час обстежень із виділення земельних ділянок громадянам та сільськогосподарським підприємствам Котелевського району потрапляли до поля зору науковців ЦОДПА – А. І. Тимощука[696] і В. В. Шерстюка[697], які також збирали матеріали для підготовки «Зводу» в 2012–2014 рр. До цієї роботи долучився на той час директор, а пізніше провідний науковий співробітник ІКЗ «Більськ» В. В. Приймак, який упродовж 2009–2011 рр., разом із працівниками заповідника, обстежив стан збереження близько 70 курганів і майданів у лівобережній ворсклинській частині району[698].

Останній етап підготовки матеріалів до цього випуску «Зводу» проходив у 2014–2018 рр. Тоді науковці ІКЗ «Більськ» здійснили інвентаризацію складових археологічного комплексу Більського городища та його округи, щорічно проводили шурфування і визна-

рост І. І. (відп. ред.), Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва : Майдан, 2017. – С. 371–376; З виставкової діяльності Історико-культурного заповідника «Більськ» / Л. А. Цьомкало // Феномен Більського городища – 2016. До 95-річчя визначного українського археолога професора Б. А. Шрамка (1921–2012) та 110-річчя від початку археологічних досліджень Більського городища: зб. наук. пр. і мат-лів конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вадімов В. М., Івакін Г. Ю., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 273–275; Охріменко Л. А. Вірю в майбутнє твоє, Гелон! / Л. А. Охріменко // Археологічні дослідження Більського городища – 2017: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ДКіТ ПОДА; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: Вождаєнко В. В., Гречко Д. С., Задніков С. А. та ін.; Супруненко О. Б. (наук. ред.)]. – Київ; Котельва : Майдан, 2018. – С. 298–302; Супруненко О. Б. Археологічна виставка «Більське городище в дослідженнях українських археологів» (м. Полтава, серпень – жовтень 2017 р.) / О. Б. Супруненко, Р. С. Луговий, І. С. Мельникова // Там само. – С. 303–311.

693 Гейко А. В. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському районі Полтавської області в 2007 році / Гейко А. В., Сапєгін С. В. // НА ІА НАНУ. – 2007/236. – Ф. е. – Арк. 2–12.

694 Сапєгін С. В. Науковий звіт про проведення археологічних розвідок на території Котелевського району у 2008 році / Сапєгін С. В. // НА ІА НАНУ. – 2008/102. – Ф. е. – Арк. 2–5.

695 Сапєгін С. В. Звіт про археологічні розвідки на території Котелевського району Полтавської області експедиції Державного музею-заповідника А. С. Макаренка у 2007 році / Сапєгін С. В. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2007/163. – Арк. 2–5.

696 Тимощук А. І. Звіт від 07 березня 2012 р. про археологічне обстеження земельних ділянок на території Котелевського району Полтавської області / Тимощук А. І. // Робочий архів ЦОДПА. – Арк. 1–2.

697 Шерстюк В. В. Звіт від 04 вересня 2014 р. про археологічне обстеження земельних ділянок на території Деревківської сільської ради Котелевського району Полтавської області / Шерстюк В. В.; ЦОДПА // Робочий архів ЦОДПА; Шерстюк В. В. До питання про локалізацію кургану Опішлянка / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. праць / ЦП НАН України і УТОПІК, ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: І. І. Корост (відп. ред.), О. Б. Супруненко (наук. ред.), С. А. Скорий та ін.]. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. – С. 160–167.

698 Приймак В. В. Щоденник археологічних розвідок ІКЗ «Більськ» на території Котелевського району Полтавської області в 2009–2011 рр. // НА ЦОДПА. – Б. н. – Арк. 4–35, карти.

чення меж залягання культурних нашарувань для поселень[699], укладання планів некрополів городища, паспортизацію чималого числа археологічних об'єктів[700]. Ними проведена топографічна зйомка детальних планів усіх груп курганного некрополя Розритої Могили між Малою Рублівкою та Лихачівкою[701], виявлене нове селище черняхівської культури неподалік північного скупчення курганів цього могильника[702]. Заступником директора заповідника О. В. Коротею та кандидатом історичних наук Є. М. Осадчим уточнені плани безпосередньо як самої Розритої Могили[703], так і майданів та курганного могильника Скоробору[704], Оснягів і Марченків[705], підготовлений новий план Перещепинського[706] й ін. некрополів, плани практично всіх відомих на сьогодні поселень у межах Більського городища та його округи в Котелевському районі[707], оглянуто переважну більшість поселенських старожитностей, відомих за обстеженнями попередніх років у заплаві Ворскли навпроти грандіозного археологічного комплексу[708]. В ході цих робіт укладені комплекти облікової документації на

[699] Приймак В. В. Розвідки в окрузі Більського городища / В. В. Приймак, О. В. Коротя, М. І. Овчаренко, Є. М. Осадчий та ін. // Феномен Більського городища – 2014. До 70-річчя відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України та 80-річчя від дня народження видатного українського археолога професора Є. В. Черненка (1934 – 2007): зб. мат-лів наук. конф. / ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов, С. А. Скорий (наук. ред.), О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 108–111; Корост І. І. Результати розвідок на території Більського археологічного комплексу / І. І. Корост // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (наук. і відп. ред.) та ін.]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 125–131; Корост І. І. Селище-передгороддя Східного укріплення Більського городища: перспективи наукових досліджень та розбудови туристичної інфраструктури / І. І. Корост, О. М. Шапорда, О. В. Коротя // Феномен Більського городища – 2016. До 95-річчя визначного українського археолога професора Б. А. Шрамка (1921–2012) та 110-річчя від початку археологічних досліджень Більського городища: зб. наук. пр. і мат-лів конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вадімов В. М., Івакін Г. Ю., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 127–134; Шапорда О. М. Поселення південної частини Більського городища / О. М. Шапорда, І. І. Корост // Михайло Рудинський і Полтавський музей: зб. наук. пр. / УК ПОДА; ЦОДПА; ПХМ; ПКМВК; [редкол.: Бабенко Л. Л., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Полтава : Дивосвіт, 2017. – С. 124–130.

[700] Шапорда О. М. Паспортизація об'єктів культурної спадщини Більського мікрорегіону / О. М. Шапорда, О. В. Коротя // Археологічні дослідження Більського городища – 2017: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ДКіТ ПОДА; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: Вождаєнко В. В., Гречко Д. С., Задніков С. А. та ін.; Супруненко О. Б. (наук. ред.)]. – Київ; Котельва : Майдан, 2018. – С. 240–249.

[701] Шапорда О. М. Розвідки у Більському мікрорегіоні та його північно-західній окрузі / О. М. Шапорда // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; УК ПОДА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Корост І. І., Супруненко О. Б. (наук. ред.), Скорий С. А. та ін.]. – К.; Котельва: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. – С. 151–170.

[702] Корост І. І. Результати розвідок на території Більського археологічного комплексу. – С. 127.

[703] Коротя О. В. Розвідки в урочищі Розрита Могила / О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Феномен Більського городища – 2016. До 95-річчя від дня народж. визначного українського археолога проф. Б. А. Шрамка (1921–2012) та 110-річчя від початку археологічних досліджень Більського городища / [ред. кол.: В. М. Вадімов, В. В. Вождаєнко, О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін.] / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ». – Київ; Полтава, 2016. – С. 141–144.

[704] Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу в 2016 році. – С. 193–198, 217.

[705] Там само. – С. 196–198, 201. – Рис. 3; Шапорда О. М. Дослідження експедицією Історико-культурного заповідника «Більськ» території Більського археологічного комплексу / О. М. Шапорда // АДУ 2016 р.: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; [гол. ред. Ю. В. Болтрик]. – К. : Стародавній світ, 2018. – С. 198–202.

[706] Могилов О. Д. Розкопки на Більському городищі в 2015 р. / О. Д. Могилов, С. А. Скорий, К. І. Панченко // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Задніков С. А., Корост І. І. (відп. ред.), Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 53–62; Шапорда О. М. Розвідки у Більському мікрорегіоні та його північно-західній окрузі / О. М. Шапорда // Там само. – С. 160–164.

[707] Корост І. І. [Передмова]: Шановні археологи, знавці стародавньої історії! / І. І. Корост // Археологічні дослідження Більського городища – 2017: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ДКіТ ПОДА; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: Вождаєнко В. В., Гречко Д. С., Задніков С. А. та ін.; Супруненко О. Б. (наук. ред.)]. – Київ; Котельва : Майдан, 2018. – С. 3–4.

[708] Приймак В. В. Археологічні розвідки 2014 року в південно-східному секторі Більського городища та найближчій окрузі пам'ятки / В. В. Приймак, М. І. Овчаренко, Л. А. Цьомкало, О. М. Шапорда, А. І. Штанько // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; УК ПОДА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Корост І. І., Супруненко О. Б. (наук. ред.), Скорий С. А. та ін.]. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. – С. 96–106; Шапорда О. М. Розвідки на території Більського археологічного комплексу в 2017 році / О. М. Шапорда, І. І. Корост, М. І. Овчаренко, А. І. Штанько // Археологічні дослідження Більського городища – 2017: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ДКіТ ПОДА; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: Вождаєнко В. В., Гречко Д. С., Задніков С. А. та ін.; Супруненко О. Б. (наук. ред.)]. – Київ; Котельва : Майдан, 2018. – С. 134–169;

Учасники міжнародної наукової конференції до 100-річчя від початку археологічних досліджень на Більському городищі. *2006.*

значну частину об'єктів, що таким чином уведені до переліків археологічних пам'яток. Поряд із розвідковими роботами здійснювалися й суто науково-рятівні заходи на окремих поселеннях у місцях їх руйнувань під дією природних чи господарських чинників.

До цієї роботи заповідником були залучені й науковці Інституту археології НАН України, зокрема, доктор історичних наук, професор С. А. Скорий, кандидати історичних наук Д. С. Гречко, О. Д. Могилов, на той час заступник директора ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» цього ж Інституту, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник О. Б. Супруненко. Зокрема, останнім, разом із С. А. Скорим та І. І. Коростом, обстежена низка поселень скіфського часу в окрузі Більського археологічного комплексу, мезо-неолітичні й доби бронзового віку стійбища в ур. Матюшине (Романове)[709]. Науковцями ЦОДПА О. Б. Супруненком, І. М. Кулатовою та К. М. Мироненком, разом із співробітниками заповідника, оглянуті селища на території с. Більськ[710], в ур. Озеро[711] та Рубіжне[712]. Спільно із працівниками заповідника С. А. Скорий і Д. С. Гречко встановили стан збереження групи селищ скіфського та пізнішого часу в північній частині Великого укріплення[713], уточнили дані щодо раніше відомих поселенських комплексів[714]. Не менш цілеспрямовано до виконання детальних обстежень в районі і, насамперед, на Більському городищі заповідником залучалися археологи-фахівці, які брали участь у роботі «Літньої польової археологічної школи» молодих археологів на базі ІКЗ «Більськ» у 2015–2018 рр.[715],

Шапорда О. М. Археологічні розвідки спільної експедиції ІКЗ «Більськ» та Полтавського краєзнавчого музею в межах Котелевського району / О. М. Шапорда, О. М. Ткаченко, Р. С. Луговий // Там само. – С. 188–203.

[709] Скорий С. А. Розвідки на Більському городищі та в його окрузі / С. А. Скорий, О. Б. Супруненко, І. І. Корост // АДУ 2014: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; [ред. кол.: Болтрик Ю. В. (гол. ред.), Буйських А. В., Супруненко О. Б. та ін.]. – К. : Стародавній світ, 2015. – С. 173–174; Супруненко О. Б. Розвідки на території та в окрузі Більського городища / О. Б. Супруненко, С. А. Скорий, І. М. Гавриленко, І. І. Корост. – С. 68–95.

[710] Кулатова І. М. Поселення в центрі Більська / І. М. Кулатова // Феномен Більського городища – 2018. Пам'яті П. Я. Гавриша (1956–2018): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ПКМ ім. В. Кричевського; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: В. М. Вадімов, В. В. Вождаєнко, О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін.]. – Харків; Котельва : Майдан, 2018. – С. 72–76.

[711] Супруненко О. Б. Поселенські об'єкти урочища Озеро поблизу Більська / О. Б. Супруненко // Там само. – С. 77–86.

[712] Кулатова І. М. Знахідки з урочища Рубіжне поблизу Котельви. – С. 250–256; Кулатова І. М. Поселення у Рубіжному біля Котельви (за матеріалами досліджень 2000 р.) / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко. – С. 19–41.

[713] Скорий С. А. Нові поселення доби раннього заліза на півночі Більського городища / С. А. Скорий, В. В. Приймак, О. М. Шапорда // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Задніков С. А., Корост І. І. (відп. ред.), Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 206–210; Гречко Д. С. Більська археологічна експедиція Інституту археології НАН України: дослідження 2014–2018 рр. / Д. С. Гречко, О. О. Крютченко, С. С. Ржевуська. – С. 63–65.

[714] Скорый С. А. К реестру селищ скифского времени в пределах Большого укрепления Бельского городища. – С. 153–179.

[715] Могилов О. Д. Готуючи молоде покоління... (Робота Літньої археологічної школи в Більську) / О. Д. Могилов, С. А. Скорий, І. І. Корост // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Задніков С. А., Корост І. І. (відп. ред.), Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 257–262; Гречко Д. С. Міжнародний проект «Літня польова археологічна школа». Підсумки 3-го сезону / Д. С. Гречко, І. І. Корост // Археологічні дослідження Більського городища – 2017: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ДКіТ ПОДА; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: Вождаєнко В. В., Гречко Д. С., Задніков С. А. та ін.; Супруненко О. Б. (наук. ред.)]. – Київ; Котельва : Майдан, 2018. – С. 283–297.

зокрема, кандидати історичних наук С. А. Горбаненко[716], С. А. Задніков[717], Д. С. Гречко[718], Д. В. Каравайко[719], О. Д. Могилов[720], О. В. Ромашко[721] та ін., завдяки яким слухачі школи під їх керівництвом провели заходи з опису, шурфування[722] й окремі стаціонарні роботи на поселеннях, дослідили напівзруйновані насипи курганів, виявили нові ґрунтові некрополі[723].

У 2014–2015 рр. завідуючим відділом ЦОДПА В. В. Шерстюком готувалися матеріали до нового генерального плану смт Котельви і всієї території Котелевської селищної ради, де було вміщено описи, враховані результати попередніх досліджень та уточнені відомості про збережені об'єкти археології на значній частині району загальною площею 24 774,9 га[724]. Для містобудівної документації з цього приводу були розроблені вимоги зі збереження пам'яток найдавнішої культурної спадщини, їх прив'язки до детальної картографічної основи, долучені переліки складових і певні характеристики.

У 2016–2018 рр., переважно за підтримки Полтавської обласної ради, здійснені останні заходи з підготовки матеріалів до цього випуску «Зводу», а саме: проведені моніторингові обстеження стану збереження більшості курганних і поселенських пам'яток на лівому березі Ворскли, вододілах лівобережних приток річки зі Свинківкою і Коломаком. Науковими співробітниками Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського О. М. Ткаченком, І. С. Мельниковою, за участі Р. С. Лугового та ін., науковцями ІКЗ «Більськ» на чолі з О. М. Шапордою оглянуті поселення, місцезнаходження й окремі кургани між Котельвою, Млинками і біля Деревок[725]. Директором музею О. Б. Супруненком внесені уточнення щодо складу і стану збереження курганних могильників й окремих насипів на території Великорублівської, Деревківської, Козлівщинської і Милорадівської сільських рад, ним же та О. М. Ткаченком обстежені території Ковалевської і Микілківської сільських рад, чер-

[716] Горбаненко С. А. Фільтрація ґрунту з об'єкта в урочищі Царина Могила і палеоетноботанічний аналіз / С. А. Горбаненко // Археологічні дослідження Більського городища – 2017: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ДКіТ ПОДА; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: Вождаєнко В. В., Гречко Д. С., Задніков С. А. та ін.; Супруненко О. Б. (наук. ред.)]. – Київ; Котельва : Майдан, 2018. – С. 75–89.

[717] Задніков С. А. Археологічні розвідки на території Більського городища в 2015 р. / С. А. Задніков, В. В. Приймак, О. В. Гопкало // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; УК ПОДА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Корост І. І., Супруненко О. Б. (наук. ред.), Скорий С. А. та ін.]. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. – С. 139–150; Задников С. А. Случайные находки античных амфор у с. Лутище в округе Бельского городища / С. А. Задников // Феномен Більського городища – 2016. До 95-річчя визначного українського археолога професора Б. А. Шрамка (1921–2012) та 110-річчя від початку археологічних досліджень Більського городища: зб. наук. пр. і мат-лів конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вадімов В. М., Івакін Г. Ю., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 135–140.

[718] Гречко Д. С. Дослідження в ур. Царина Могила в 2016 р. / Д. С. Гречко, О. О. Крютченко // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Задніков С. А., Корост І. І. (відп. ред.), Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 80–97.

[719] Гречко Д. С. Дослідження курганів Більського археологічного комплексу в 2016 р. / Д. С. Гречко, Д. В. Каравайко // Там само. – С. 21–35.

[720] Могилов О. Д. Розкопки на Більському городищі в 2015 р. / О. Д. Могилов, С. А. Скорий, К. І. Панченко // Там само. – С. 53–88.

[721] Ромашко О. В. Розвідки на території Полтавської області у межах Великого укріплення Більського городища в 2016 р. / О. В. Ромашко // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Задніков С. А., Корост І. І. (відп. ред.), Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – С. 238–244.

[722] Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу в 2016 році. – С. 179–237.

[723] Гречко Д. С. Археологічні дослідження Більського археологічного комплексу в 2017 році / Д. С. Гречко, О. О. Крютченко, С. С. Ржевуська. – С. 42–74.

[724] Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І., наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2016. – С. 233–249.

[725] Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області у 2017 р. (авторська копія) / О. М. Шапорда // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04–440. – 160 арк.

говий раз – північна частина Котелевської селищної ради[726], околиці с. Лихачівки, останнім – уточнений стан збереження курганів узбережжя рр. Орешні, Котелевки і Котельви[727]. Завідуючим відділом ЦОДПА В. В. Шерстюком здійснений огляд відомих за розвідками С. П. Юренко поселень і місцезнаходжень поблизу сс. Мар'їне і Сидоряче, локалізовані Котелевська та Рублівська фортеці козацької доби, місцезнаходження решток валу-відгалуження Ізюмської оборонної лінії неподалік с. Ковалевого[728]. В ході підготовки нового «Генерального плану території с. Більськ» О. Б. Супруненком і науковцем музею А. М. Скирдою проведена перевірка наявності й стану збереження всіх об'єктів на території та в околицях села, разом із співробітниками ІКЗ «Більськ» здійснене їх нанесення на детальну картографічну основу генерального плану, розроблені доповнення до спеціальної документації щодо збереження археологічних пам'яток комплексу[729]. Останні коригування в описах деяких курганів біля с. Великої Рублівки та в околицях Котельви внесені вже наприкінці 2018 р. за фактами моніторингових оглядів науковців музею.

Склад та особливості старожитностей. Зібрана наукова інформація і проведені доволі масштабні дослідницькі роботи дозволяють отримати уявлення щодо історії заселення, господарської діяльності й поховального обряду стародавнього населення котелевської ділянки Середнього Поворскля і межиріччя Псла та Ворскли у межах сучасного району, що належать до епох мезоліту, неоліту, мідного, бронзового і раннього залізного віків, розвинутого середньовіччя й початку пізньосередньовічної епохи, розкрити специфіку окремих об'єктів археологічного характеру козацького часу. Всі вони отримані переважно під час останнього етапу наукового вивчення території району.

Унаслідок проведенних археологічних обстежень та інших науково-дослідних робіт за 2000–2018 рр. кількість об'єктів археології у Котелевському районі суттєво збільшилася і на сьогодні нараховує разом із внутрішньокомплексними 919 об'єктів. Пропонований увазі читача випуск «Зводу» містить 317 статей про пам'ятки археології Котелевщини, в яких описані залишки 4-х городищ скіфського та козацького часів (а також два внутрішньокомплексних укріплення Більського городища), решткди додаткової фортифікації останнього – так званого «Південного» валу, 72 одно- та багатошарових поселень, частина з яких до того ж була й місцем стародавніх стоянок різних епох, 8 стоянок і стійбищ стародавнього населення від мезо-неолітичної до середньовічної доби, 58 місцезнаходжень – залишків поселень, стійбищ, виробництв, культурно-хронологічна атрибуція яких часом ще остаточно не визначена через заліснення, задернування або поганий стан збереження, 4 ґрунтові могильники, що входять до складу поселенських чи курганних поховальних комплексів, 82 курганні могильники у складі 645 збережених до сьогодні курганів, 81 окремо розташований курган, 3 групи та поодино-

[726] Наприклад, з опублікованого: Приймак В. В. Про стелу – межовий знак XVII ст. та групу курганів Могили Дігтярної на північному сході Полтавської області / В. В. Приймак, О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко, В. В. Шерстюк // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2018. Пам'яті Г. О. Сидоренко (1918 – 1984): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; ПКМ ім. Василя Кричевського; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (наук. і відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК; Дивосвіт, 2018. – С. 67–75.

[727] Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМ імені Василя Кричевського // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – 64 арк.

[728] Шерстюк В. В. Звіт від 16 березня 2016 р. про археологічне обстеження земельних ділянок на території Котелевського району Полтавської області // Робочий архів ЦОДПА. – 8 арк.

[729] Генеральний план села Більськ Котелевського району Полтавської області / ТОВ «Консультативний центр». – Полтава, 2018. – Т. І. ІІІ: Реєстр об'єктів археології території села Більськ / В. В. Лєта, О. Б. Супруненко; Т. І. ІV: Більське городище скіфської доби. Історична довідка / О. Б. Супруненко; Т. І. V: Більськ. Історична довідка / В. В. Лєта, А. М. Скирда, О. Б. Супруненко; Т. І. VІ: Реєстр об'єктів історії на території села Більськ / В. В. Лєта, А. М. Скирда // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Ф. 17. – Спр. 21–24. – 36; 30; 19 та 17 арк.

кий курганоподібні насипи (17 насипів), які можуть бути як курганами, так і рештками штучних підвищень для спорудження хатищ за фіналу козацького часу, 24 майдани, розташовані як окремо, так і в складі курганних могильників, рештки селітроварницького стану, селітряного заводу, а також укріплень Ізюмської оборонної лінії кін. XVII – поч. XVIII ст.

Безумовно, що не всі пам'ятки на сьогодні вдалося виявити та обстежити. Переважно це стосується побутових об'єктів – поселень, решток селищ і стійбищ, відшукання яких і вивчення на сьогодні потребує додаткових обстежень за весняних чи осінніх погодних умов. Подібні цілеспрямовані розвідки на території району проводилися фахівцями час від часу, суцільні – здійснені тільки на невеликих площах і на території Великого укріплення Більського городища, що обумовлене відсутністю на це фінансування. Це ж стосується і ряду поховальних споруд-курганів з ґрунту, що візуально вже непомітні на тлі розораних угідь. Та навіть попередній підрахунок таких об'єктів за космічними фотознімками може зі впевненістю збільшити їх кількість не менше, ніж удвічі.

Нижче наведемо й деякі міркування щодо харакеристики відомих археологічних об'єктів і пам'яток.

Огляд пам'яток та археологічних об'єктів. У межах району на сьогодні поки що невідомі рештки стійбищ людини епохи палеоліту. Знахідки палеонтологічних матеріалів разом із необробленими кременями чорного кольору, вірогідно, вказують на можливість відкриття у майбутньому одного з таких місцезнаходжень над яром поряд із поселенням Барвінкова гора I у Більську чи безпосередньо у відслоненнях останця самої Барвінкової гори (див. ст. №№ 136, 169, 180).

В останній час стали відомими кілька стійбищ і решток майстерень доби пізнього мезоліту – раннього неоліту, що можуть бути співставлювані зі старожитностями кукрецької пізньомезолітичної культури VI – поч. V тис. до н. е. Це «кущ» *стоянок I, II, IV та V в ур. Матюшине (Романове)* у ворсклинській надзаплаві між Більським і Котельвою (див. ст. №№ 4–5, 7–8). Подібні вироби з кременю і кварциту виявлені й на кількох місцезнаходженнях північніше згаданого урочища, а також на багатошарових поселеннях *Котельва V, IX, X, XVI* (див. ст. №№ 15, 19, 20, 26). Схожі знахідки траплялися на дюнах лівобічного узбережжя р. Мерли на захід від Великої Рублівки. Зазначимо також, що поодинокі знаряддя й вироби з кременю мезолітичного взірця знаходили й у інших місцях району, котрі входили до зони мисливських угідь пізньомезолітичних насельників – перших скотарів, зокрема, в ур. Перещепине I[730] і на поселенні скіфського часу в ур. Лісовий Кут, безпосередньо біля Західного укріплення у Більську, по краях дюн дещо північніше с. Млинки. Відкриття подібних стоянок стримується наявністю лісових масивів і задернованих площ у ворсклинській надзаплаві, а також відсутністю проведення спеціалізованих обстежень фахівців-мезолітознавців уздовж численних лівобічних приток річки.

За результатами розвідкових обстежень відомі у межах Котелевщини і рештки семи стоянок та місцезнаходжень неолітичної епохи (смт Котельва, ур. Рубіжне; сс. Велика Рублівка, Дем'янівка, Лихачівка, Матвіївка, Млинки і Підварівка), в т. ч. з матеріалами києво-черкаської культури дніпро-донецької неолітичної спільноти та неоліту ямково-гребінцевої кераміки (V – поч. III тис. до н. е.). Знахідки на більшості з них обмежуються кількома уламками ліпного посуду та поодинокими виробами з кременю. На багатошаровому *поселенні Підварівка I в ур. Штепи*, розташованому на відрозі лівого берега р. Ворскли, І. М. Гавриленком зібрані виразні матеріали у складі скребачок, різця, відщепів, уламків нуклеусів

[730] Кулатова І. М. Кургани скіфського часу західної округи Більського городища / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко. – С. 140. – Рис. 157: 1.

з кременю і кварциту, а також фрагменти стінок ліпних посудин культури неоліту ямково-гребінцевої кераміки (див. ст. № 470)[731].

Єдиною із досліджених археологічно у межах району є стоянка Млинки I, розташована на південний захід від села, на дюні у заплаві правого берега р. Ворскли (див. ст. № 453)[732]. У 1993 р. тут І. М. Гавриленком проведені невеликі розкопки (176 м^2). У розкопі II отримана виразна колекція матеріалів доби пізнього неоліту, що траплялися у сірому ґумусованому і жовтому піску. Керамічні рештки концентрувались у вигляді скупчення, витягнутого з північного заходу на південний схід. Його ширина становила близько 3 м. З ним майже співпадала й концентрація виробів з кременю. Склад крем'яного комплексу – велика кількість знарядь, а також відщепів і платівок, що могли використовуватися без вторинної обробки, та наявність лусочок – свідчить, що первинна обробка кременю велася поза межами цього скупчення. Вироби з кварциту знайдені у розкопі I. Переважання відходів і заготовок виробництва, наявність нуклеусів, мала кількість готових знарядь указують, що це місце було залишками майстерні з обробки кварциту. Знахідки на пам'ятці репрезентовані керамікою й виробами з каменю. Серед останніх кількісно переважають виготовлені із кварциту – 280 (58,7%), виконаних з кременю значно менше – 197 (41,3%).

У знаряддєвому комплексі відзначена майже повна відсутність різців. Серед скребачок цілу серію утворюють округлі та підокруглі відщепові. Платівки з ретушшю поміж знарядь за чисельністю займають друге місце. Ретушовані відщепи використовувалися для різних трудових операцій. Цікавою знахідкою є ніж, сформований на платівчастому відщепі. Вістря стріл представлені трикутними та постсвідерськими – платівчастими. Із числа мікролітів знайдено дві трапеції з кременю. Є виріб, що нагадує вкладень кукрецького типу, а також широка платівка з тупо скошеним кінцем. Виявлені на стоянці керамічні матеріали належали 5 посудинам. З-поміж них є горщик S-подібного профілю, орнаментований по зрізу вм'ятинами, нанесеними штампом, з горизонтальними рядами ямок на тулубі, внутрішня поверхня із розчосами поверх негативів ямок, а також частина тулуба великого горщика із зонами з горизонтальних рядів ямок, розділеними рядом відбитків багатозубого гребінцевого штампу. Стоянка, частина нашарувань якої збереглася, відноситься до кола пам'яток неоліту ямково-гребінцевої кераміки України[733].

Варто згадати й про три місцезнаходження доби неоліту (з дніпро-донецькими та матеріалами неоліту ямково-гребінцевої кераміки), виявлені Лівобережним загоном ранньослов'янської експедиції на чолі з Є. В. Махно 1967 р. на лівому березі Мерли, неподалік Великої Рублівки[734], котрі на сьогодні потрапили до зони заліснення й знаходяться у межах соснових масивів узбережжя річки. Окремі, хоча й доволі виразні неолітичні знахідки, походять також з досліджень на багатошарових поселеннях в *ур. Рубіжному (Котельва I)*[735] та *Лихачівці I*[736] (див. ст. №№ 11, 352).

---

[731] Гавриленко И. Н. Новые памятники эпохи неолита на Полтавщине / Гавриленко И. Н. // Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обл. наук.-практич. семінар: тез. доп. – Полтава : Вид-во «Полтава», 1990. – С. 65–66.

[732] Там же. – С. 66; Гавриленко І. М. Розвідка у Середньому Поворсклі / Гавриленко І. М., Ткаченко О. М. – С. 93–95. – Мал. 1: 14.

[733] Гавриленко І. М. Неолітична стоянка Млинки-1 в окрузі Більського городища. – С. 100–114.

[734] Махно Е. В. Разведки Левобережного отряда. – С. 198–199.

[735] Кулатова І. М. Поселення у Рубіжному біля Котельви (за матеріалами досліджень 2000 р.) / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Старожитності Лівобережжя Дніпра: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ДКіТ ПОДА; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: Вождаєнко В. В., Гречко Д. С., Задніков С. А. та ін.; Супруненко О. Б. (наук. ред.)]. – Київ; Котельва : Майдан, 2018. – С. 29, 30. – Рис. 10: 1–2.

[736] Моруженко А. А. Раскопки Лихачевкого поселения. – С. 374; Моруженко А. А. Итоги исследований у с. Лихачевка. – С. 252–353.

На останньому зі згаданих виявлені також матеріали доби енеоліту, вірогідно, засухинського типу, а також носіїв степових культур постмаріупольского (квітянського) кола (V – 1-ша чв. III тис. до н. е.). На невеликій відстані від Лихачівського поселення І відкрите різночасове стійбище з керамікою в т. ч. й цієї культури, що трапилося під насипом кургану № 7 групи ІІ Розритої Могили[737]. Воно було, ймовірно, залишене будівельниками перших курганів на вододільному підвищенні Ворскли і Мерли неподалік с. Мала Рублівка. Доволі виразні фрагменти ліпого посуду і вироби з кременю енеолітичного часу знайдені також під час науково-рятівних розкопок на поселенні Котельва І в ур. Рубіжному 2000 р.[738]

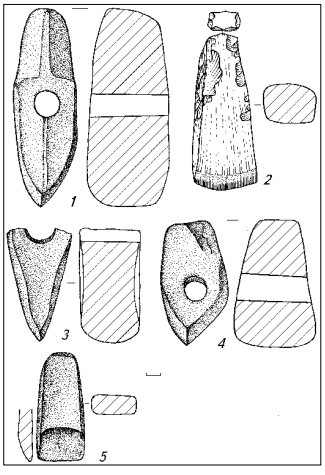

Між сс. Сидоряче та Пархомівкою. Кам'яні пласкі і свердлені сокири-молоти. Пізній енеоліт, ранній бронзовий вік.
За А. В. Коверко, Т. В. Менчинською, О. В. Сидоренком, 2016.

Зазначимо, що більшість великих курганів на степових вододілах лівобережних приток Ворскли почали споруджуватися саме у пізньоенеолітичний час. Та особливо це стосується поховальних споруд із ґрунту з низькою топографією, котрі вінчають пагорби над заболоченими ділянками, заплавами струмків, підвищення посеред боліт (Котельва: курган № 1 могильника VI Дубове Озеро з відповідними знахідками кераміки на насипу, кургани II–III, V та ін.; Велика Рублівка: курган II – зберігся останець насипу висотою 4,1 м над болітцем; Глобівка: більші кургани могильника; Зайці Другі: курган № 1 могильника на кладовищі; Камінне: курган II із низькою топографією; Ковжижа: курган І в аналогічних умовах та ін.). Підтверджують існування таких поховальних пам'яток знахідки теслоподібних сокир з кремнистого сланцю, виявлених на схід від районного центру – в бік Пархомівки[739], циліндричних кам'яних свердлених молотів, зокрема, біля *могильника II поблизу с. Терни*. Останній, що складається із трьох невеличких насипів на підвищенні корінної тераси лівого берега Ворскли на південний схід від села, вочевидь належить до числа поховальних пам'яток кочового степового населення доби пізнього енеоліту (див. ст. № 499). І хоча археологічних досліджень великих курганів на вододільних плато та краях високих терас у межах району майже не проводилося, первинні підсипки над захороненнями епохи енеоліту складають для них основу більшості високих насипів у складі могильників (сс. Велика Рублівка, Деревки, Зайці, Зайці Другі, Камінне, Ковалеве, Козлівщина, Котельва, Любка, Мар'їне, Михайлівки Перша та Друга, Назаренки, Сидоряче, Терни, Чернещина), що знайшло відображення в попередній культурно-хронологічній атрибуції частини репрезентованих у випуску «Зводу» комплексів.

Як не дивно, проте найменш дослідженими у межах району досі залишаються пам'ятки бронзового віку, що звісно зумовлене більшим інтересом упродовж останніх десятиліть до домінуючих на Котелевщині широко відомих старожитностей скіфського часу. Тому при наявнос-

[737] Гречко Д. С. Дослідження курганів Більського археологічного комплексу в 2016 р. / Д. С. Гречко, Д. В. Каравайко. – С. 31. – Рис. 8: 1.

[738] Кулатова І. М. Поселення у Рубіжному біля Котельви (за матеріалами досліджень 2000 р.) / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко. – С. 29.

[739] Коверко А. В. Кам'яні сокири у збірці Пархомівського історико-художнього музею / А. В. Коверко, Т. В. Менчинська, О. В. Сидоренко // Феномен Більського городища – 2016. До 95-річчя визначного українського археолога професора Б. А. Шрамка (1921 – 2012) та 110-річчя від початку археологічних досліджень Більського городища: зб. наук. пр. і мат-лів конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вадімов В. М., Івакін Г. Ю., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 236, 237. – Рис. 1: 2.

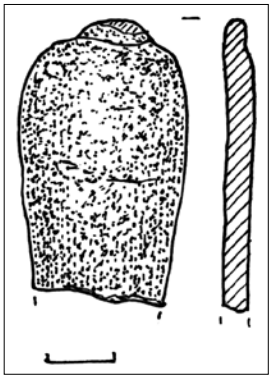

Любка, с. Курганний могильник. Уламок стели. *Пісковик. Випадкова знахідка, 1995.*

ті значної кількості невеликих поселенських і значних поховальних пам'яток, до прикладу, пам'ятки раннього бронзового віку тут майже зовсім не вивчалися. На ряді поселенських об'єктів, переважно багатошарових, виявлені уламки ліпного ямного посуду (Деревки II, Лихачівка I, Мала Рубліка I). Подібні знахідки наявні й на місцезнаходженнях у заплаві річок – улюблених місцях влаштування короткочасових стійбищ ямного населення (Дем'янівка, Млинки II, Шевченкове). Хоча тільки рештки *стійбища Лихачівка III* репрезентують виразні та численні матеріали пізньоямного часу (див. ст. № 354).

За доби раннього бронзового віку насипи вже згаданих вище енеолітичних курганів були помітно підсипані й збільшені в розмірах у зв'язку зі влаштуванням чергових захоронень населенням передямного часу та ямної культурно-історичної спільноти (2-га чв. – сер. III – поч. II тис. до н. е.), отримавши дещо приплюснуті форми і більші діаметри. Такими типово ямними поховальними пам'ятками родоплемінної верхівки тогочасного суспільства є чимало великих курганів на вододілах рр. Ворскли і Псла, Орешні, Котелевки, Котельви та Мерли, останньої зі Свинківкою та її притоками, зокрема, у складі груп біля сс. Великої Рублівки, Зайців, Касянів, Ковалевого, Козлівщини, Малої і Великої Рублівок, Михайлівки Першої, Сидорячого, Тернів. З-поміж останніх чимало домінуючих у складі груп задернованих насипів відзначаються наведеними особливостями, зокрема, більший курган *могильника X Могили Кроликової поблизу Котельви*, майже всі великі насипи у Глобівці, *курган III поблизу Касянів*, великі кургани *могильників III і IV неподалік Мар'іного*, *курган III «Півні» біля Сидорячого* (див. ст. №№ 40, 240, 320, 383, 384, 482) й ін. Менші кургани на краях підвищень берегових терас також зводилися як некрополі окремих груп ямного населення, здебільшого започаткувавши своїм влаштуванням комплекси поховальних споруд, що використовувалися для здійснення захоронень упродовж всього бронзового віку. На насипах кількох з них під час обстежень виявлені уламки ямного ліпного посуду: у складі могильників IV та VII неподалік Зайців, насипу № 1 у Глобівці, на курганному могильнику V і кургані I біля Козлівщини, одному з насипів некрополю Розритої Могили. У північно-східній частині району та поблизу сусіднього с. Пархомівки Краснокутського р-ну Харківської обл. біля курганів виявляли кам'яні свердлені шліфовані сокири, характерні для ямного часу[740].

Та не дивлячись на таку кількість поховальних об'єктів, ямні захоронення вивчалися лише у складі ґрунтового могильника на території *Лихачівського поселення I* бронзового і раннього залізного віків (див. ст. № 352). Це поховання 7 і 8 розкопу VI та поховання 4 розкопу VII, влаштовані на глибині близько 1,5 м від рівня поверхні, у слабко зібганих на спині із розворотом ліворуч позах, зі спрямованими до тазу руками і слідами вохри на кістках[741].

Із культовою діяльністю ямного населення пов'язане встановлення і використання у сакральній практиці та поховальному обряді кам'яних стел. Уламки однієї з таких порівняно товстих пісковикових плит середнього розміру – примітивної скульптури з умовно антропоморфними обрисами до 2002 р. лежали у лісосмузі неподалік великого насипу № 1 *курганного могильника «Могили» поблизу с. Любка* (див. ст. № 359)[742].

[740] Там само. – С. 236–237. – Рис. 1.

[741] Горбов В. Н. К вопросу о населении бассейна р. Ворсклы в конце бронзового века / В. Н. Горбов, Р. А. Литвиненко. – С. 71–76.

[742] Повідомлення М. Г. Гончара, 1995 р.

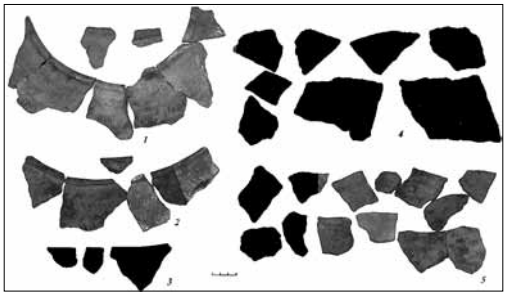

Матюшине, ур. Стоянка III.
Фрагменти ліпних катакомбних горщиків.
Розвідки В. В. Приймака та О. М. Шапорди, 2014.

Більш наближені до лівобережного узбережжя Ворскли кургани на краях другої – третьої терас вочевидь містять захоронення катакомбних археологічних культур фіналу раннього бронзового віку (кін. III – 1-ша чв. II тис. до н. е.), що підтверджується проведеними розвідками й знахідками біля них уламків ліпного посуду (поряд із двома насипами *могильника III поблизу с. Зайців*, курганом № 1 у складі *могильника I біля с. Ковалевого*, до речі, зі слідами кільцевого рівчака навколо, поряд із напівзруйнованим насипом *могильника I у с. Терни*) (див. ст. №№ 293, 321, 498). Вірогідно, вздовж лівого берега річки пролягала одна із меж розселення чи сезонних кочівок племен або їх угруповань у складі масиву населення донецької катакомбної культури, позначена зведенням ланцюжка курганів заввишки 3–4 м, а то й наразі вже неіснуючих у 5 м[743], більшість із яких значно втратили у висоті внаслідок розорювання, якщо не були знищені. Принаймні, підтвердженням наявності катакомбних захоронень у курганах є відкриття в останній час залишків стійбищ катакомбного населення донецької культури. Таке стійбище було виявлене 2014 р. в *ур. Матюшине (Романове)* на дюнах колишнього лівобережжя Ворскли навпроти Котельви (див. ст. № 6). На ньому досліджені рештки частини легкого наземного житла і виявлена значна кількість фрагментів великих ліпних тарних посудин, в т. ч. ріпоподібних[744]. На сусідньому стійбищі Матюшине I при шурфуванні знайдено виразний катакомбний кинджал із кременю[745], а на стоянках і багатошарових поселеннях в ур. Матюшине V, Котельва I та VI, Деревки II і Підварівка II виявлені фрагменти ліпного катакомбного посуду та вироби з кремню[746]. Поряд із ур. Рубіжне трапилися два наконечники катакомбних стріл із кременю, а на самому поселенні – уламок наконечника на спис, кілька знарядь з того ж матеріалу та три бронзових шила[747]. Знахідки фрагментів ліпних катакомбних посудин також виявлені за випадкових обставин і дещо північніше зазначеного урочища. Вони надійшли до збірки ІКЗ «Більськ». За повідомленнями з менш надійних джерел, з-поміж «здобутків» антикварних металозбирачів в околицях Сидорячого 2014 р. була бронзова провушна катакомбна сокира. Отже, вище наведене засвідчує існування на теренах Котелевщини пласта катакомбних старожитностей, що хронологічно завершували ранній період бронзового віку.

Під час моніторингових обстежень, розвідок та за проведення розкопок у Котелевському районі виявлені поселення, місцезнаходження й окремі поховальні комплекси ряду культур середнього і пізнього бронзового віку – бабинської, кількох етапів зрубної, богуславсько-білозерської (раніше інтерпретованих як постзрубні), бондарихинської. Це підтверджує більш масове існування подібних поселенських об'єктів і поховальних старожитностей, що наявні на заліснених чи задернованих ділянках, у курганах чи ґрунтових могильниках, котрі збереглися на сьогодні.

[743] Карта: М-36-82-А. – УССР, Полтавская область: Чапаево. М 1: 100 000 см. – М. : Ген. штаб, 1978.

[744] Супруненко О.Б. Розвідки на території та в окрузі Більського городища / О. Б. Супруненко, С. А. Скорий, І. М. Гавриленко, І. І. Корост. – С. 78, 86–89. – Рис. 13, 18, 19.

[745] Там само. – С. 82. – Рис. 15: 7.

[746] Кулатова І. М. Поселення у Рубіжному біля Котельви (за матеріалами досліджень 2000 р.) / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко. – С. 24–25. – Рис. 3: 1–8; 4: 1–5.

[747] Там же; Кулатова І. М. Знахідки з урочища Рубіжне поблизу Котельви. – С. 252. – Рис. 1: 1–3.

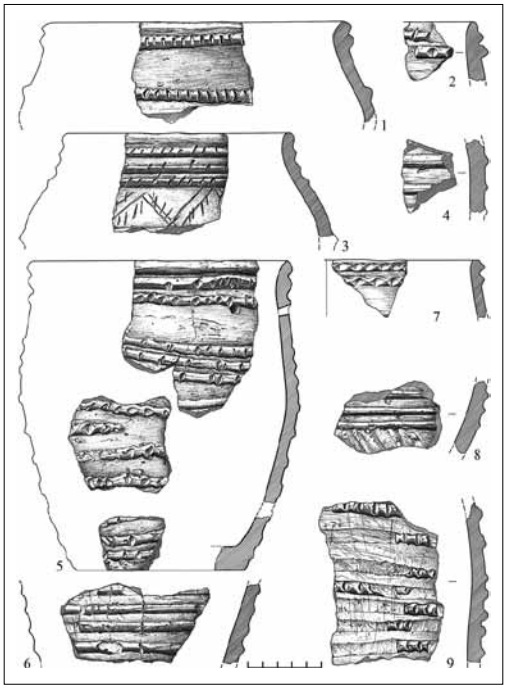

Лихачівське поселення I. Розкоп I.
Кераміка бабинської культури.
Розкопки А. О. Моруженко, 1977, за Р. О. Литвиненком.

Краще представлені на Котелевщині рештки невеликих стійбищ населення бабинської або культури багатоваликової кераміки (2-га пол. XVIII–XVI до н. е.), котрі часом мають нашарування більш довготривалих поселень. Вони відомі не тільки у межах Великого укріплення Більського городища (*ур. Кут*) (див. ст. № 154), а й у лівобережній надзаплаві Ворскли та по берегах Мерли. На шести місцезнаходженнях і кількашарових поселеннях (ур. Матюшине I, Котельва V, VI і XIII, Підварівка I, Сидоряче II) відзначені знахідки діагностованих уламків ліпного посуду бабинських племен. Одне з поселень бабинської культури, виявлене в околицях Великої Рублівки Є. В. Махно, на сьогодні відшукати не вдалося через заліснення[748]. На двох багатошарових пам'ятках більш масові знахідки вказують на наявність культурних нашарувань (Лихачівка I, Котельва I). З останнього в ур. Рубіжному походять уламки клювоподібного серпа, виготовленого зі світло-сірого непрозорого кременю волинського походження – характерного знаряддя бабинських племен[749].

Поховальні старожитності цього населення лише «вгадуються» на території району за знахідками фрагментів ліпного посуду на розораних насипах могильників I поблизу Козлівщини і некрополя I «Могили» біля Любки. Серед курганних пам'яток району також є доволі великий «довгий» курган розмірами 30 × 90 м у складі *могильника II неподалік с. Зайців* (див. ст. № 294), що може розглядатися як бабинська поховальна споруда.

Бабинські захоронення на Котелевщині досліджувалися лише у складі ґрунтового некрополя Лихачівського поселення I. До них належало 6 поховань (2, 4, 6, 9, 10 – розкопу VI і 3 – розкопу VII). Завдяки характерній ліпній посудині діжкоподібної форми з орнаментом у вигляді горизонтальних розчленованих валиків чітко атрибутованим уважається поховання 6. Можливо, рештками ще одного захоронення була мініатюрна тричасна посудинка із розкопу VII, подібна до бабинських. Інші безінвентарні поховання мали риси обряду цієї культури із середньо- і дуже скорченими правобічними позами небіжчиків, спрямованими до голови або ніг руками, а також південною орієнтацією. Ще два захоронення репрезентували обрядову групу з лівобічним скорченим положенням небіжчиків, орієнтованих до заходу. За обрядовими ознаками учасник досліджень цього могильника доктор історичних наук Р. О. Литвиненко відносить їх до II періоду дніпро-донської бабинської культури. Кераміка з ґрунтового некрополя у Лихачівці відповідає зразкам ліпного посуду, виявленим на ділянці розкопу I, що розташований на відстані 400–450 м. Це до-

[748] Махно Е. В. Разведки Левобережного отряда. – С. 198.

[749] Кулатова І. М. Знахідки з урочища Рубіжне поблизу Котельви. – С. 252–253. – Рис. 1: 4–5.

зволяє вважати, що поселення і ґрунтовий могильник залишені однією групою бабинського населення[750].

Також варто нагадати, що у піщаному кар'єрі біля багатошарового поселення Котельва II у 1993 р. було зруйноване, імовірно, ґрунтове дуже зібгане лівобічне поховання дитини, зорієнтоване на захід, із невеличкою ліпною посудинкою у вигляді невисокої банки поганого стану випалу[751]. Не збереглася й бабинська кам'яна свердлена шліфована сокирка ромбічної форми, що належала до збірки Котелевського районного громадського музею кін. 1970-х рр., та була виявлена на північній околиці селища[752] (імовірно, поряд із курганним могильником IX).

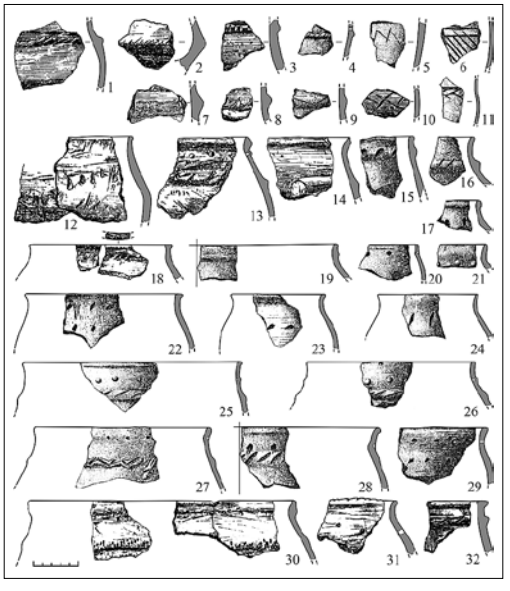

Лихачівське поселення I. Розкопи VI та VII. Кераміка доби пізнього і фінального бронзового віку. *За А. О. Моруженко і Р. О. Литвиненком, 1982–1983.*

Значно більше у межах району відомо поселень і місцезнаходжень зрубної культурно-історичної спільноти (кін. XVI–XIII ст. до н. е.). Вони представлені рештками поселенських пам'яток зі збереженими культурними нашаруваннями (*Велика Рублівка I, Деревки III, IV, Діброва I, Котельва XVI, Лихачівка I, Мала Рубліка I,* ур. *Мамрої I, Мар'їне I та IV, Підварівка I, Сидоряче I*) з керамікою як раннього часу, так і дещо пізнішої бережнівсько-маївської культур, а також місцезнаходженнями на місці недовготривалих стійбищ (Дем'янівка, Касяни, ур. Матюшине IV, Микілка, Млинки VI і VII). В археологічних розкопках зрубні матеріали більш масово траплялися на багатошарових поселеннях Котельва I в ур. Рубіжне та Лихачівському поселенні I, на території Західного укріплення Більського городища, як окремі знахідки – на частині найдавніших поселень у Більську і його окрузі – Центр I, ур. Старий кар'єр тощо. В *ур. Рубіжному* (див. ст. № 11) переважаючі форми зрубного посуду представлені уламками банкоподібних горщиків різних типів, із горизонтально зрізаними, дещо відігнутими назовні або стягнутими до середини краями вінець, орнаментацією з ряду вертикальних насічок, пальцевих вдавлень, звернутих вершинами в обидва боки трикутників і неглибокими горизонтально-скошеними розчосами. Ця кераміка має сліди впливів ранньобондарихинського (малобудківського) етносу, що відчутні у традиціях декорування посуду[753]. З поселення Лихачівка II походить знахідка бронзової сокири-кельта[754], Західного Більського городища – уламок орнаментованого кістяного псалія пізньозрубного часу[755], у межах Котельви – кілька фрагментів бронзових ножів і бритви.

[750] Горбов В. Н. К вопросу о населении бассейна р. Ворсклы в конце бронзового века / В. Н. Горбов, Р. А. Литвиненко. – С. 72–76.

[751] Повідомлення М. І. Коновала, 1978 р.

[752] Огляд експозиції у Котельві восени 1978 р. (О. Б. Супруненко).

[753] Шерстюк В. В. Кераміка зрубного часу із поселення в ур. Рубіжне... – С. 12–13.

[754] Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. – С. 12.

[755] Вальчак С. Б. Псалий бронзового века с Западного Бельска / С. Б. Вальчак, И. Б. Шрамко // Більське городище в контексті вивчення пам'яток ранього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 146–151.

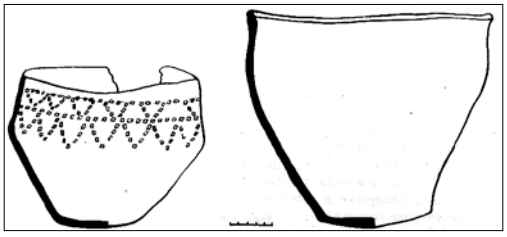

Між сс. Деревки та Любка.
Кераміка зі впускного зрубного поховання у кургані.
Розкопки І. А. Зарецького, 1888.

Зрубні поховальні старожитності також відомі в районі та досліджувалися археологічно. Перше із таких поховань-трупопокладень, що супроводжувалося двома ліпними горщиками – гостроребериим зі штампованим візерунком з двох рядів опущених донизу вершинами трикутників та більшою розлогою ранньою посудиною маївського типу, виявлене І. А. Зарецьким 1888 р. у полі кургану між Деревками та Котельвою[756], вірогідно, ще одне – під час розкопок курганного могильника Розритої Могили. Залишки зруйнованого, як здається, зрубного захоронення містяться в центрі кургану № 1 *могильника II у Мар'їному* (див. ст. № 382), а на насипу кургану І поблизу того ж села 2002 р. зібрані розтягнуті боронуванням кістки та дрібні уламки посудини банкового типу від знищеного впускного поховального комплексу. Єдине із наразі достеменно відомих ранньозрубних захоронень як основне започатковувало спорудження насипу дослідженої А. В. Щегленком 1980 р. Безіменної Могили (насипу № 1) *могильника VI неподалік с. Чернещини* (див. ст. № 511). Це була інгумація поганого стану збереженості, котра супроводжувалася уламками типового реберчастого горщика[757]. За повідомленнями очевидців, у кін. 1970-х рр. при влаштуванні однієї з могил на кладовищі у с. Мала Рублівка (де є кілька невеликих курганоподібних насипів) також трапилося захоронення людини у зібганій позиції на правому боці із розвалом реберчастого горщика зі шнурово-відтиснутим орнаментом, залишки якого були вміщені до ніші у новітній могилі[758].

До зрубних належать і 3 комплекси *Лихачівського ґрунтового некрополя* (див. ст. № 352): поховання 3, 5 – розкопу VI і поховання 2 – розкопу VII. Рештками зрубних захоронень можуть бути також 4 керамічних посудини із названих розкопів. Вирізняється поховання 5, що належить до числа найдавніших у Лівобережному Дніпровському Лісостепу пам'яток покровської зрубної культури другого етапу. Решта захоронень віднесена до бережнівсько-маївської зрубної культури й є дещо пізнішими. Серед них виділяється комплекс, до складу якого входив керамічний горщик і кам'яна свердлена сокирка-молот. Остання є надзвичайно рідкісним предметом у похованнях зрубної культури, особливо у Дніпро-Донському регіоні, а лихачівська знахідка – унікальною, оскільки походить не з курганного, а ґрунтового могильника[759].

Частина з відомих могильників як за своєю надзаплавною топографією, так і за складом й особливостями розміщення переважно невеликих (на жаль, на сьогодні розораних насипів), знахідками фрагментів ліпного посуду належить до числа зрубних курганних некрополів. Це – могильники VI Дубове озеро (дрібні кургани) у межах Котелевської селищної ради, І поблизу Зайців Других, II неподалік Ковжижі, III біля Козлівщини, I, II і III поблизу Мар'їного. На кількох курганах чи біля них виявлені окремі уламки зрубного ліпного посуду, що, вірогідно, вказує на наявність в їх насипах впускних поховань (Більськ, курган на поселенні Безодня I; Котельва, могильник III Гострої могили; Козлівщина, могильник I; Терещенки, курган II).

[756] Супруненко А. Б. Материалы срубной культуры в исследованиях И. А. Зарецкого. – С. 43–45. – Рис. 1: 1–2.
[757] Щегленко А. В. Раскопки курганов в Полтавской области. – С. 325.
[758] Повідомлення Г. О. Сидоренко, 1982 р.
[759] Горбов В. Н. К вопросу о населении бассейна р. Ворсклы в конце бронзового века / В. Н. Горбов, Р. А. Литвиненко. – С. 73–74.

Таким чином, наявність доволі численних на Котелевщині пам'яток цього іраномовного населення засвідчує входження мікрорегіону до зони розселення племен зрубної культурно-історичної спільноти, а також участь якоїсь його частини, на думку професора Б. А. Шрамка, у наступних процесах формування етнокультурного об'єднання племен доби раннього залізного віку[760], що залишило величний комплекс Більського городища та численні поселення і кургани у басейні Середньої Ворскли.

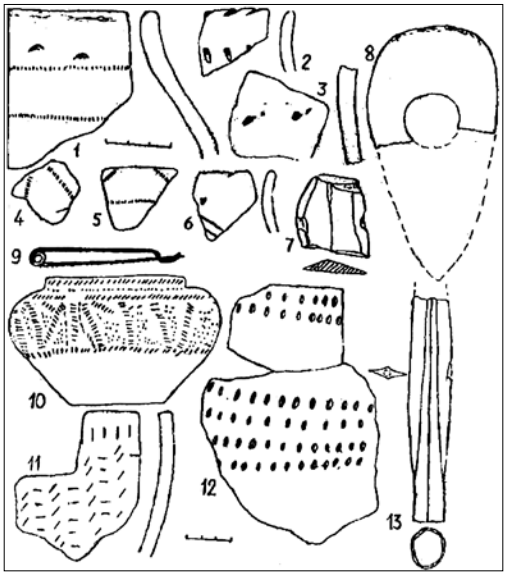

Більське городище. Знахідки доби бронзового віку. *За Б. А. Шрамком, 1999.*
1–6, 10–12 – кераміка; 7 – кремінь; 8 – камінь; 9 – залізо; 13 – бронза.

Матеріали пізнього і фінального бронзового віку на території району засвідчують існування чималої кількості поселень та стійбищ населення цього часу, відомих також й за окремими знахідками випадково виявлених предметів (бронзові наконечник на спис з Милорадового[761], частина леза двосічного ножа і рибальский гачок з околиць Млинків[762], два уламки рогових псаліїв, вкритих у нижній частині наскісною сіткою орнаментальних нарізок з розкопок Західного укріплення Більського городища[763] та ін.). В останній час у межах мікрорегіону виділені старожитності однієї з культур цієї доби – богуславсько-білозерської, перші пам'ятки якої за кілька десятиліть до того атрибутувалися як постзрубні чи пізньозрубні. Дослідження таких поселень не проводилися, хоча археологічно вивчалися поховальні об'єкти.

Рештки поселенських пам'яток з богуславсько-білозерськими матеріалами (кін. XIII – X ст. до н. е.) були відкриті ще розвідками В. П. Андрієнка 1969–1970 рр. на території Великого укріплення Більського городища – це поселення *Холодівський яр II* і *IV*[764] (див. ст. №№ 149 та 151), на поч. 2000-х рр. І М. Кулатовою та О. Б. Супруненком – *Лихачівка III* (див. ст. № 354). Всі останні переважно виявлені в ході розвідок з підготовки «Зводу». 2016 р. залишки різночасового стійбища з керамікою цієї культури трапилося під насипом кургану № 7 групи II під час розкопок некрополя Розритої Могили[765]. З-поміж поселенських об'єктів і залишків стійбищ відомо вже 10 пунктів, в т. ч. *Котельва IX, XIII, Лабурівка, Мар'їне III, Мамраї I, Чоботарі I* і *Шевченкове II*.

[760] Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – С. 157.

[761] Філоненко Л. К. Наконечник списа доби пізньої бронзи з Милорадового у Поворсклі. – С. 64. – Рис.

[762] Повідомлення П. Я. Гавриша, 2009 р.

[763] Вальчак С. Б. О некоторых находках бронзового века на Западном Бельском городище / С. Б. Вальчак // Феномен Більського городища – 2014. До 70-річчя відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України та 80-річчя від дня народження видатного українського археолога професора Є. В. Черненка (1934–2007): зб. мат-лів наук. конф. / ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов, С. А. Скорий (наук. ред.), О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 32–33, 35. – Рис. 1: 1, 2.

[764] Ромашко В. А. Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры) / В. А. Ромашко; НАНУ, Ин-т археол.; [отв. ред. Я. П. Гершкович]. – К., 2013. – С. 271.

[765] Гречко Д. С. Дослідження курганів Більського археологічного комплексу в 2016 р. / Д. С. Гречко, Д. В. Каравайко. – С. 31. – Рис. 8: 1.

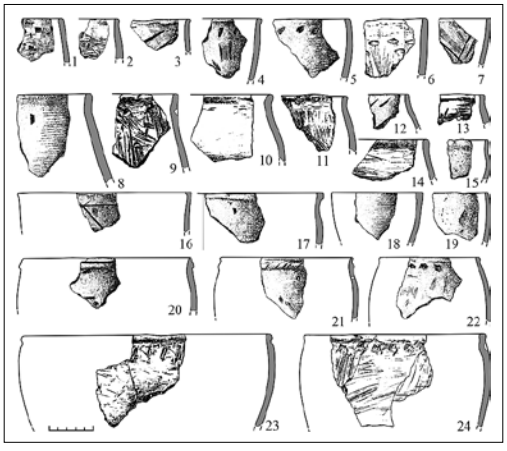

Лихачівське поселення I. Кераміка доби пізнього і фінального бронзового віку. *За А. О. Моруженко і Р. О. Литвиненком, 1982–1983.*

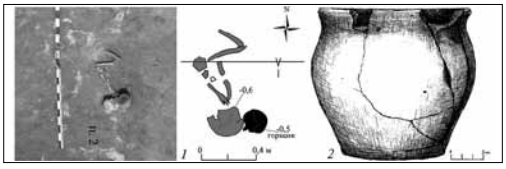

Мала Рублівка, с., курганний некрополь Розритої Могили. Поховання богуславсько-білозерської культури. *Розкопки Д. С. Гречка, 2016.*

Репрезентативну колекцію кераміки фіналу бронзового віку здобуто у північно-східній ділянці розкопу I на Лихачівському поселенні I, де вона була приурочена до попелястого прошарку. Уламки належать здебільшого відкритим банкам і округлобоким плавно профільованим горщикам, орнаментованим у верхній частині різноманітними простими відбитками, прокресленими хрестами й зиґзаґами, рельєфними перлинами й наколами, а по шийці й під вінцем – одинарними наліпними горизонтальними валиками, карбованими косими чи скомбінованими у зиґзаґ насічками або відбитками зубчастого штампу. Траплявся й посуд з декорованим косими відбитками зрізом вінця, а також комірцевим потовщенням зверху. Першим у районі там же виявлене й поховання 1 розкопу VI з ліпною посудиною, подібною до старожитностей чорноліського типу[766]. Друге захоронення богуславсько-білозерської культури виявлене 2016 р. Д. С. Гречком у полі кургану № 2 групи II могильника Розритої Могили. Воно належало дитині, викладеній на правому боці у зібганому положенні з підігнутими у колінях ногами та було зорієнтоване головою на південь. Поховання супроводжувалося єдиною знахідкою – ліпним горщиком із трискладовим профілюванням та відігнутим назовні коротким закругленим вінцем, де містилися сліди давньої реставрації[767]. Про наявність таких поховань у курганах свідчать й окремі знахідки характерних уламків ліпного посуду на розораних насипах, зокрема, на кургані I неподалік Козлівщини.

Завершення фінального етапу бронзового віку у межах Котелевщини ознаменоване освоєнням мікрорегіону населенням бондарихинської культури (XII–IX ст. до н. е.). Ці балтомовні лісостепові племена почали переселятися із північного сходу Слобожанщини до Середнього Поворскля ще в XIV–XIII ст. до н. е. Сліди таких першопоселенців, що іменуються дослідниками носіями малобудківського етапу бондарихинської культури, відзначені в керамічному комплексі багатошарового поселення в ур. Рубіжному біля Котельви, починаючи зі зборів В. П. Андрієнка кін. 1960-х рр.[768] Подібна ліпна кераміка траплялася й під час досліджень Лихачівського поселення I.

Більш пізні матеріали розвинутого та пізнього етапів бондарихинської культури зустрічалися в археологічних дослідженнях саме цих двох пам'яток. Так, у Рубіжному шурфуванням О. М. Шапорди виявлені рештки двох напівземлянкових заглиблених об'єктів і кількох

[766] Горбов В. Н. К вопросу о населении бассейна р. Ворсклы в конце бронзового века / В. Н. Горбов, Р. А. Литвиненко. – С. 75.

[767] Гречко Д. С. Поховання фіналу бронзового віку з Котелевщини / Д. С. Гречко, О. Б. Супруненко. – С. 56–66. – Рис. 4.

[768] Воловик С. І. Пам'ятки малобудківського етапу бондарихинської культури у басейні Ворскли / С. І. Воловик / Пам'ятки археології Полтавщини: зб. наук. пр. / ПКМ; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава, 1991. – С. 16.

ям з матеріалами пізнього етапу культури[769]. Звідти ж походить доволі репрезентативна добірка уламків ліпного посуду. На Лихачівському поселенні в ході розкопок пізніших нашарувань знайдені й кілька об'єктів ґрунтового могильника, від яких збереглися тюльпаноподібний горщик із розкопу VI та посудина, подібна до типово бондарихинських, що походила з розкопу VII. Цілком можливо, що останні були пов'язані з інвентарем захоронень-кремацій саме бондарихинського населення[770].

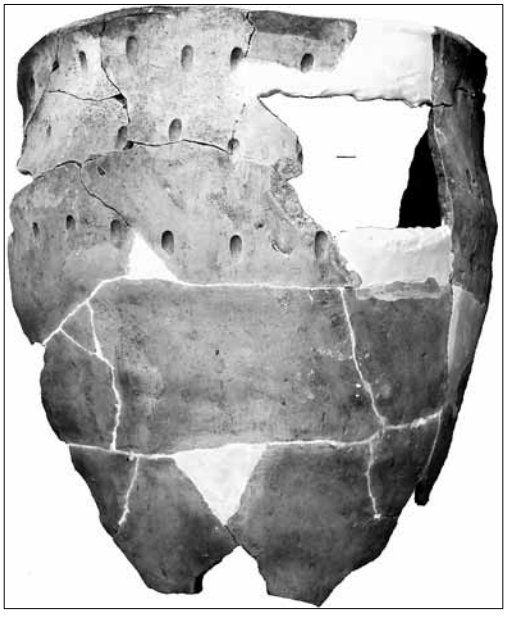

Поселення Котельва II. Частина ліпного горщика. Пізньобондарихинська культура. *Розвідки О. М. Ткаченка, Р. М. Лугового та О. М. Шапорди, 2017.*

Усі останні поселення чи місцезнаходження виявлені винятково під час розвідкових обстежень, на частині з них шурфуванням засвідчена наявність культурних нашарувань. На місцезнаходженнях ніяких робіт, окрім зборів матеріалів, не проводилося. Таким чином, серед поселенських пам'яток на сьогодні можна окреслити групу селищ бондарихинської культури середніх і малих розмірів. Це – *Деревки IV*; *Діброва I*; *Котельва II* (ділянки культурних нашарувань, рештки переддення господарської ями з розвалом виразного ліпного горщика[771]) (див. ст. № 12); *Котельва V, VII* та *VIII*; *Мала Рублівка IV*; *Мар'їне I*; *Сидоряче I*. Залишками невеликих поселень чи місцезнаходженнями окремих артефактів є пункти: Велика Рублівка I; Гетьманка, ур. Лиман; Дем'янівка (кілька місцезнаходжень); Деревки V і VI; Касяни; Котельва, ур. Матюшине I; Котельва XVII та XX; Мар'їне IV; Микілка; Михайлівка Перша I; Млинки V і VII; Підварівка II та III; Терещенки I і II; окремі пункти знахідок поблизу Шевченкового. Також необхідно відзначити наявність уламків бондарихинської кераміки на території Західного (більше) та Східного (окремі знахідки) укріплень Більського городища. В межах його Великого укріплення розташовані кілька помітних поселень: 1) *ур. Центр* та *Майдан*; 2) ур. *Холодівський яр II* і *IV* (див. ст. №№ 149, 151, 153, 166); а також місцезнаходжень: 3) ур. Лісовий Кут; 4) ур. Озеро II. Залишається лише згадати про кілька селищ, відкритих у 1960-х рр., яких на сьогодні не вдалося виявити у лісових масивах. Це – одне з поселень бронзового віку в околицях Великої Рублівки, що оглядалося Є. В. Махно[772], а також рештки поселення епохи бронзи неподалік с. Михайлівки Другої, виявленого орнітологом і краєзнавцем М. І. Гавриленком[773].

Старожитності початкового етапу раннього залізного віку на Котелевщині належать до кола знахідок кіммерійського часу (кін. XI – поч. VIII ст. до н. е.). Вони залишені першим

[769] Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу в 2016 році. – С. 179–181, 205, 206, 207. – Рис. 11.

[770] Горбов В. Н. К вопросу о населении бассейна р. Ворсклы в конце бронзового века / В. Н. Горбов, Р. А. Литвиненко. – С. 75.

[771] Шапорда О. М. Археологічні розвідки спільної експедиції ІКЗ «Більськ» та Полтавського краєзнавчого музею в межах Котелевського району / О. М. Шапорда, О. М. Ткаченко, Р. С. Луговий. – С. 188–189, 196–197. – Рис. 6.

[772] Махно Е. В. Разведки Левобережного отряда. – С. 198.

[773] Сидоренко Г. О. Довідник... – С. 58.

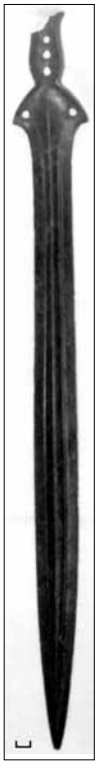

Більськ, с., територія Великого укріплення. Меч гальштатського типу. *Бронза. Випадкова знахідка, поч. 1970-х рр.*

із відомих в історичних джерелах на теренах України народів – кіммерійцями – представниками потужного союзу степових і, вірогідно, частини лісостепових племен, котрий вдало використовував переваги великого кінного рухливого війська та створив власну матеріальну культуру, наслідування зразків якої знайшло розповсюдження в сусідніх лісостепових племен. Розташування району на межі передстепів і степів зумовило й характер таких знахідок – окремих поховальних об'єктів, впущених до курганів, чи випадково втрачених предметів, що потрапили до середовища пізньобондарихинських племен внаслідок контактів із кіммерійцями.

Єдиним зруйнованим 1982 р. поховальним комплексом в Орловій Могилі курганного могильника II поблизу Сидорячого було кочівницьке впускне захоронення XI–X ст. до н. е., котре й містило ліпну корчажку, виготовлену із дотриманням певних чорноліських традицій Дніпровського Правобережжя. Добре загладжена посудина має відігнуті назовні прямозрізані вінця, вертикальну циліндричну шийку, кулястий зі звуженням донизу тулуб, пласке денце та невеликі соскоподібні виступи на тулубі[774]. На потенційну можливість виявлення в курганах лівобережної ворсклинської частини району подібних поховань вказують знахідки уламків характерного ліпного посуду на окремих насипах (курган № 3 могильника I біля с. Любка; розорані насипи могильника VI Дубове Озеро на території Котелевської селищної ради). Інші предмети цього часу трапилися випадково. Вони походять з Більського городища й поселення Лихачівка II. Це, зокрема, широко відомий гальштатський бронзовий меч центральноєвропейського виробництва із язичковим руків'ям (типу Griffzungenschwerter) з Більського городища[775], а також бронзовий кинджал з пізньобондарихинського поселення у центрі с. Більськ[776]. На Котелевщині відомі також рештки кількох поселенських об'єктів кіммерійської доби: верхня частина нашарувань поселення *Мала Рублівка II* з виразною керамікою передскіфського часу (див. ст. № 363) та поодинокі місцезнаходження уламків ліпного посуду (Терещенки, Шевченкове).

Початковий етап раннього залізного віку у межах району також пов'язаний із перебігом міграційних процесів, котрі в цей час охопили басейн Ворскли. Саме вздовж річки та по її вододілу із Пслом у сер – на поч. 2-ї пол. VIII ст. до н. е. просувалися з Дніпровського лісостепового Правобережжя окремі групи носіїв жаботинської культурної традиції. Вони і заснували на схилі правого берега р. Сухої Груні (у басейні Псла) поселення на місці сучасного Західного укріплення Більського городища та зовсім невелике *селище в ур. Холодівка* (с. Більськ, вул. Ставкова)[777] (див. ст. № 144). Культурні нашарування першого з цих поселень виявлені під час розкопок зольника 5 у Західному Більську[778], а його

[774] Охріменко А. І. Знахідка доби фінальної бронзи з Котелевщини / Охріменко А. І. // ПАЗ–1999: зб. наук. пр. до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень / НАНУ, Ін-т археол.; УК ПОДА; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1999. – С. 97–99. – Рис. 1.

[775] Ковпаненко Г. Т. Бронзовый меч с Бельского городища / Г. Т. Ковпаненко // СА. – М., 1973. – № 4. – С. 248–249; Малєєв Ю. М. Гальштатський меч з басейну р. Ворскли / Малєєв Ю. М. // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: мат-ли ювіл. наук. конф. – Частина друга: Археологія Полтавщини / ПКМ; [ред. кол.: Кулатова І. М., Супрун Т. В., Супруненко О. Б. (відп. ред.)]. – Полтава, 1991. – С. 59–60.

[776] Кулатова І. М. Поселення в центрі Більська. – С. 73.

[777] Шрамко І. Б. Дослідження Більського городища у 2013 р. / І. Б. Шрамко, С. А. Задніков. – С. 29.

[778] Шрамко И. Б. Бельское городище – крупнейший поселенческий комплекс Лесостепной Скифии / И. Б. Шрамко // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього за-

поховальними об'єктами стали підкурганні захоронення *могильника в ур. Перемірки* (див. ст. № 185), зокрема, яскравий комплекс кургану № 1/1999 р.[779] Перші поселенці були не тільки носіями нових традицій, не пов'язаних із попередніми культурами Дніпровського лісостепового Лівобережжя, а й своєю появою прискорили завершення процесу переходу до раннього залізного віку.

Обкладинка монографії професора Б. А. Шрамка «Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)». *Київ, 1987.*

Серед старожитностей Котелевщини найвизначнішою пам'яткою є, безумовно, Більське городище. Це – не тільки загальновідоме та найважливіше поселенське утворення в Лісостепу України, а й найбільше у всій Європі, що вважається наймасштабнішим укріпленням цієї частини світу доби раннього залізного віку. Більське городище завжди займало провідне місце у висвітленні різноманітних сторін життя племен Східної Європи поч. I тис. до н. е., до того ж, дослідники розглядали його як величезне ранньоміське утворення – городище-гігант у глибині лісостепової Скіфії, котре існувало протягом всієї скіфської доби[780]. Розкопки останніх років показали, що у розвитку городища, що вважається багатьма дослідниками містом Гелоном, можна виділити кілька хронологічних періодів, відображаючих особливості формування складної поселенської структури в динаміці розвитку впродовж тривалого часу, з охопленням усіх часових рамок скіфської культури в Лісостепу.

Невелике селище на місці Західного укріплення поступово зростало, отримало оточення у вигляді сусідніх поселень, а з 2-ї пол. VII ст. до н. е. встановило торгові відносини з грецькими полісами Північного Причорномор'я. Його мешканці запровадили повсюдне використання заліза, збільшили свою чисельність і територію проживання. На сер. – 3-тю чв. VI ст. до н. е. жителі цього селища встановили дружні стосунки із мешканцями сусіднього, як уявляється іншокультурного та, можливо, іншоплемінного поселенського осередку, розташованого за 5 км на схід, котре виникло на мису правого корінного берега Ворскли на місці сучасного Східного укріплення[781]. Тоді ж обидва поселення були оточені дерев'яними стінами, котрі й позначили володіння різних племінних груп. Серед них професор Б. А. Шрамко вбачав будинів і гелонів[782], а академік Б. О. Рибаков долучав ще й правобережних переселенців-неврів – носіїв культури жаботинського типу[783]. Близькість давньої суходільної дороги, спрямованої на північ – північний захід із Криму через степи – Муравського Шляху, – спричинила пожвавлення контактів цього у значній мірі землеробського населення із давньогрецькими колоніями Причорномор'я[784], експорт через них хліба та сировини, а натомість надходження до регіону численних античних імпортів – від олії та

лізного віку: зб. наук. пр. та мат-лів наук. конф. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 5.

779 Дараган М. Н. Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи / М. Н. Дараган; ИА НАНУ; [отв. ред. Г. Парцинглер]. – К. : КНТ, 2011. – С. 499, 585.

780 Шрамко И. Б. Бельское городище – крупнейший поселенческий комплекс Лесостепной Скифии. – С. 5.

781 Шрамко Б. А. Крепость скифской эпохи у с. Бельськ – город Гелон // Скифский мир: сб. науч. ст. – К. : Наукова думка, 1975. – С. 128.

782 Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – С. 159.

783 Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия. – М. : Наука, 1979. – С. 191.

784 Шрамко И. Б. Бельское городище – крупнейший поселенческий комплекс Лесостепной Скифии. – С. 6.

вина до виробів з кераміки, скла і прикрас з дорогоцінних металів. Торгівля спонукала до швидкого розвитку ремесел, перш за все видобування й обробки металів.

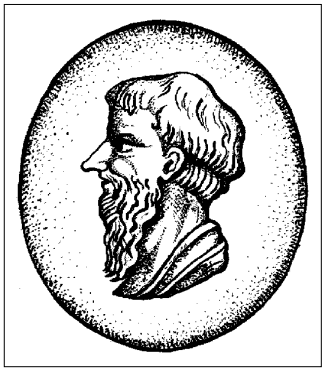

Анахарсіс (ост. чв. VII – сер. VI ст. до н. е.). *За античною геммою.*

Близькість до степових просторів та перші загрози з боку кочівників невдовзі призвели до поширення у Лісостепу укріплених городищ, отже обидва огороджені поселення у 2-й пол. VI – на поч. V ст. до н. е. значно підсилюються, об'єднуються в один поселенський комплекс, оточений 35-кілометровим валом з дерев'яними стінами та глибокими ровами[785]. Будівництво цієї фортеці співпадає у часі з появою в степах півдня України кочівників-скіфів[786], а сам процес спорудження укріплення, зведеного за єдиним планом величезною кількістю навколишнього населення у найкоротший термін (принаймні, залученого до швидкого забезпечення цих робіт), вказує на перетворення Більського городища у значний центр племінного союзу з централізованою владою і доволі складною соціальною структурою[787]. Не дивно, що ідея такого величезного осередку міського типу на кшталт оточеного стінами давньогрецького полісу, виникла у представників місцевої еліти, обізнаної з міськими утвореннями Північного Причорномор'я та материкової Греції, які, можливо, не тільки бували там разом із грецькими купцями, а й відправляли на навчання власних дітей (згадаймо долю вихідця із Подніпров'я чи Поворскля – Анахарсіса)[788], на службу – вершників і піхотинців, на сезонні заробітки до хор давньогрецьких колоній – місцевих ремісників-залізоробів, ковалів, ливарників. Контакти з античним світом призвели до появи у місцевому середовищі проявів рабства, становлення певних відносин залежності з-поміж окремих груп населення, влаштування на городищі факторій-представництв ольвійських чи боспорських купців. А частина залученого до будівництва населення і переселенців з інших районів Лівобережжя та Правобережжя Дніпра була осаджена на його території, утворивши вздовж периметра валів та посеред Великого укріплення низку середніх за розмірами чи невеликих селищ (таких наразі відомо більше 20)[789] з метою здійснення охорони укріплень та їх утриман-

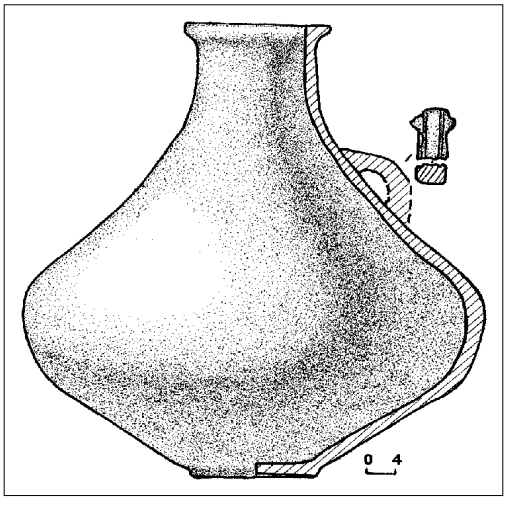

Більськ, с., Лісовий Кут, ур. Яма 2/2001 р. Корчага ліпна. *За В. В. Шерстюком, 2014.*

[785] Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – С. 25, 32; Грицюк В. М. До питання фортифікації племен скіфського часу. – С. 169–174.

[786] Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – С. 36.

[787] Шрамко И. Б. Бельское городище – крупнейший поселенческий комплекс Лесостепной Скифии. – С. 6.

[788] Русяева А. С. Исторические личности эллино-скифской эпохи (культурно-политические контакты и взаимовлияния) / А. С. Русяева, А. Б. Супруненко; НАНУ, Ин-т археол.; ЦОИПА; Комсом. ИКМ; [отв. ред. С. Д. Крыжицкий]. – Киев; Комсомольск : Археология, 2003. – С. 24–26.

[789] Скорый С. А. К реестру селищ скифского времени в пределах Большого укрепления Бельского городища. – С. 156–161, 163–164, 167–174.

ня. Таким чином було сформоване постійне населення цього столичного осередку об'єднання племен Лісостепу, що за оцінками різних дослідників становило від 5–6[790] до 30–40[791] тис. жителів.

З VI ст. до н. е. на південний схід від Західного укріплення виникає величезне селище-передгороддя, значно більше за площею від самої фортеці, де зосереджується ремісниче та до певної міри релігійне життя цього великого поселенського утворення[792]. А з поч. V ст. до н. е. ведучу роль на городищі поступово займає Східне укріплення[793], навколо якого також виникають поселення-передгороддя.

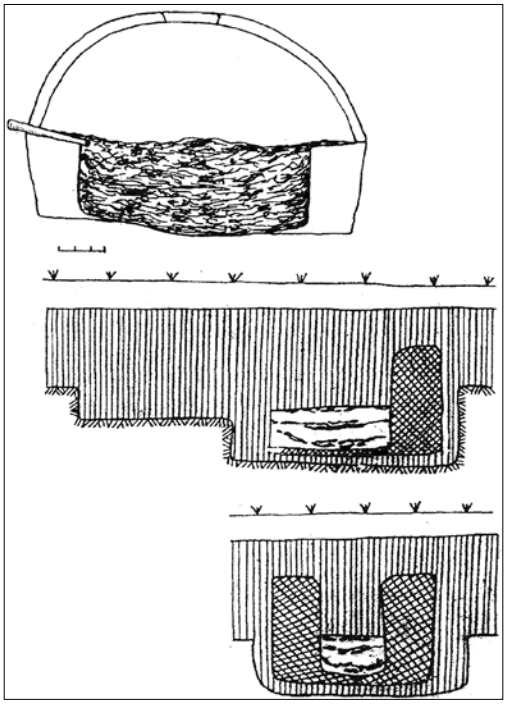

Східне укріплення Більського городища. Ямне горно для видобутку заліза та ковальське горно.
За Б. А. Шрамком, 2008.

Зауважимо, що впродовж існування укріплень Великого городища його стіни, вали і рови ремонтувалися не менше чотирьох, а то й більше разів[794]. Останні заходи з їх ремонту у 2-й пол. V ст. до н. е. вже не могли охопити всього периметру укріплення. І будівельники у спішному порядку, через загрозу нападу степовиків, що прийшли до Дніпровського лівобережного терасового лісостепу внаслідок посухи з Нижнього Подніпров'я та Приазовських степів[795], підсиливши обороноздатність Східного укріплення, огородили підвищення плато навколо (між вибалками та ярами) смугою невисокого «Південного» валу з ровом перед ним, захищаючи підступи до існуючої на той час Східної цитаделі[796].

Під час розкопок Східної фортеці виявлені цілі ремісничі квартали, громадські споруди (храм), виділені садиби різних прошарків суспільства, тут же знайдені численні предмети давньогрецького та інших імпортів. Саме це укріплення, певно, і було відоме грецьким інформаторам Геродота як лісостепове місто Гелон. Матеріали, знайдені у процесі розкопок, вказують на те, що поселення мало риси раннього міського центру скіфського часу з до-

[790] Гавриш П. Я. Чисельність стародавніх мешканців Більського городища. – С. 15.

[791] Супруненко О. Б. Полтавщина за первісної доби / О. Б. Супруненко, К. М. Мироненко // Полтавщина: історичний нарис / Полтав. обл. рада; [ред. кол.: Б. В. Год, Г. П. Грибан, В. О. Пащенко та ін.]. – Полтава : Дивосвіт, 2005. – С. 19; Бойко Ю. Н. Социология восточноевропейского города I тыс. до н. е. (по материалам Бельского городища и Ворсклинской региональной системы скифского времени). – С. 30, 32.

[792] Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – С. 34; Скорий С. А. К реестру селищ скифского времени в пределах Большого укрепления Бельского городища. – С. 169–171, 173.

[793] Шрамко И. Б. Бельское городище – крупнейший поселенческий комплекс Лесостепной Скифии. – С. 6.

[794] Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – С. 32–33; Шрамко Б. А. Оборонні споруди Великого Більського городища / Шрамко Б. А., Шрамко І. Б. // Пам'ятки археології Полтавщини: зб. наук. ст. / ПКМ; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава, 1991. – С. 44–49.

[795] Супруненко О. Б. Кургани Нижнього Припсілля / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [наук. ред. С. А. Скорий]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК; ПП Вид-во «Друкарня «Гротеск», 2011. – С. 370.

[796] Гречко Д. С. Більська археологічна експедиція Інституту археології НАН України: дослідження 2014–2018 рр. / Д. С. Гречко, О. О. Крютченко, С. С. Ржевуська. – С. 68.

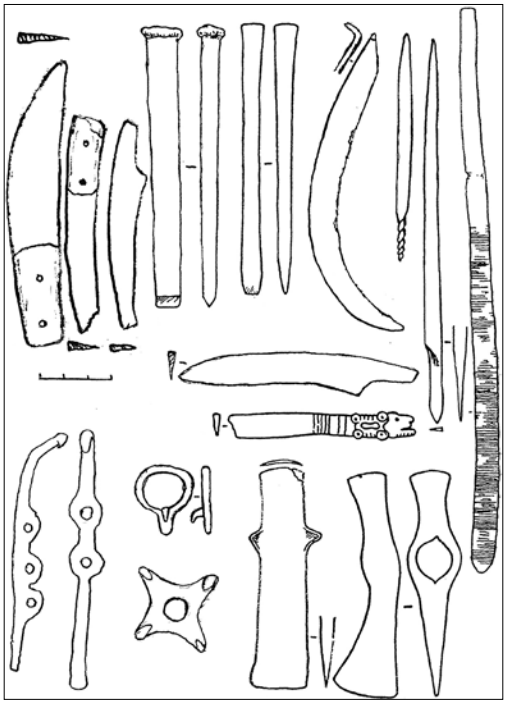

Більське городище. Продукція із заліза та сталі місцевих ковалів. *За Б. А. Шрамком, 2008. 1–3, 10, 11 – ножі; 4 – зубило; 5 – стамеска; 6 – серп; 7 – бурав; 8 – скальпель; 9 – напилок; 12 – пряжка; 13, 14 – псалії; 15 – деталь вудил; 16 – тесло-сокирка; 17 – сокира.*

цільним і продуманим плануванням, своєрідний громадський центр із храмом та вівтарями, виділені ремісничі квартали, садиби з прилеглими господарськими ділянками, джерело водопостачання тощо[797].

Продукція працюючих на городищі та поза його межами ремісників, що були забезпечені всіма необхідними для свого часу знаряддями й інвентарем, відрізнялася не тільки високою якістю, а й широким асортиментом, з яким не мали змоги зрівнятись інші центри в Лісостепу. Тому-то продукція більських мастрів користувалася попитом не тільки на внутрішньому, а й на зовнішньому ринках[798], забезпечуючи надходження до Східного Більського городища предметів розкоші для заможних жителів, з-поміж яких виділялися воїни-кіннотники. Можливо, саме це і вирізняло місце, що займало Більське городище не тільки в регіоні, виступаючи центром Ворсклинської регіональної системи, а й загалом – у Східній Європі доби раннього заліза. У V–IV ст. до н. е. – в період найвищого економічного зростання цього міста – основні прояви життя на ньому були зосереджені саме в межах Східного укріплення. Виступаючи значною самостійною поселенською структурою, котра займала вигідне географічне положення, городище грало важливу роль у житті як лісостепових землеробсько-скотарських племен, так і степового кочового населення. Особливу вагу у його розвитку забезпечували давньогрецькі колонії Північного Причорномор'я, торгові відносини із якими підтримувалися протягом трьох із половиною століть[799]. До жителів городища також потрапляли товари з Півночі Африки, Сирії, Малої Азії, міст Греції і Фракії, Кавказу, від племен і протодержавних утворень лісостепового населення Правобережжя Дніпра, Дніпро-Донського межиріччя та більш північних лісових територій[800], навіть шовки і текстильні вироби з Китаю[801].

До складу своєрідного переддержавного утворення на чолі з Більським городищем у кін. VI – на поч. IV ст. до н. е. входила доволі значна територія, що включала басейни Середньої та Нижньої Ворскли (аж до сучасних Нових Санжар на півдні), а також Середнього Псла з Книшівським городищем та межиріччя обох річок, котрі й утворювали Вор-

[797] Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – С. 164, 165.

[798] Шрамко И. Б. Бельское городище – крупнейший поселенческий комплекс Лесостепной Скифии. – С. 7.

[799] Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – С. 125–126.

[800] Там же. – С. 121–126; Шрамко Б. А. Детали оленьей упряжи в Скифии / Б. А. Шрамко // СА. – М., 1988. – № 2. – С. 233–237; Шрамко Б. А. Куземинская пристань и торговые связи жителей Бельского городища / Б. А. Шрамко // Проблемы археологии Сумщины: тез. докл. обл. науч.-практ. конф. – Сумы, 1989. – С. 42.

[801] Маєвська С. В. Текстиль та неткані матеріали з Перещепинського курганного некрополя. – С. 47–50.

склинський локальний осередок лісостепових племен скіфського часу[802]. Південний напрямок підходів до нього захищали кілька більш-менш значних укріплених поселень у сучасних Стасях (ур. Вергузівка – Вали)[803] та Опішні (ур. Кардашів Вал)[804]. Захист з півночі був забезпечений цілою низкою городищ[805], лише одне з яких (і то, вірогідно, як сховище) виявилося винесеним на лівий берег Ворскли у лісовий масив узбережжя над протокою річки[806]. Південно-східний напрямок прикривали городища ворсклинської групи на межі із сусіднім етнополітичним утворенням сіверсько-донецького населення Лісостепу по Мерлі та Коломаку (Городне, Полкова Микитівка, Хрущова Микитівка, Коломацьке, Хорошківське), забезпечуючи захист з боку Степу[807]. Вододільну ділянку Муравського Шляху між верхів'ями Коломака і Мжі перекривав спеціально збудований Перекопський вал[808]. Союзні стосунки із сусідніми зі сходу племенами меланхленів[809], напевне, підсилювали цей напрямок захисту. Тільки у Поворсклі та його межиріччі із Пслом на сьогодні відомі рештки близько 200 селищ скіфського часу[810], мешканці яких і складали основний масив населення цього об'єднання. За попередніми підрахунками дослідників, загальна кількість жителів у такому утворенні мала досягати 120 000 чол.[811], хоча, як зда-

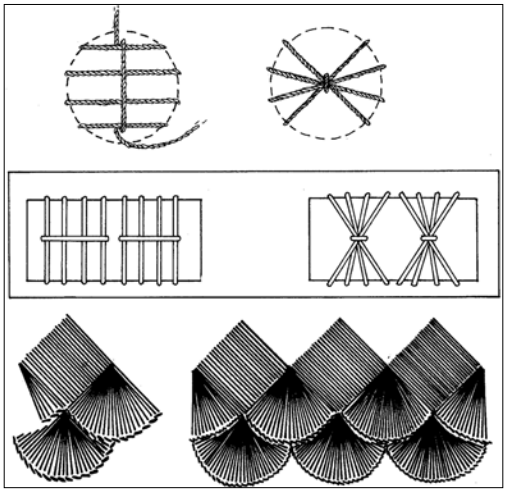

Більськ, с. Курганний могильник Перещепине I. Курган № 3. Зразки вишивки по шовку. V ст. до н. е. *Розкопки І. М. Кулатової; за С. В. Маєвською, 2002.*

[802] Мурзін В. Більське городище / Мурзін В., Ролле Р., Супруненко О. – С. 76; Білоусько О. А. Давня історія Полтавщини (XX тисячоліття до н. е. – V ст. н. е.): підручн. для 6-го кл. загальноосв. школи / О. А. Білоусько, О. Б. Супруненко. – Полтава : Оріяна, 2004. – С. 142.

[803] Супруненко О. Б. Городище скіфського часу в с. Стасі у Середньому Поворсклі / Супруненко О. Б., Гейко А. В., Кулатова І. М. // АЛЛУ. – Полтава, 1999. – № 1 (5). – С. 14–18; Городище та селище Стасі I («Стасівське городище») [с. Стасі Диканського р-ну на Полтавщині]: паспорт / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [ред. кол. : Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2013. – С. 247–271.

[804] Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. – С. 73.

[805] Осадчий Є. М. Маловідомі городища скіфського часу північної округи Більського городища / Осадчий Є. М., Коротя О. В., Берест Ю. М. // АЛЛУ. – Полтава, 2006. – № 1 (19). – С. 115–121; Гречко Д. С. Археологічні розвідки на Сумщині у 2015 р. / Д. С. Гречко, Ю. М. Берест, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий, О. О. Крютченко // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Задніков С. А., Корост І. І. (відп. ред.), Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 211–212, 223–225.

[806] Кулатова І. М. Городище поблизу Котельви на Полтавщині / Кулатова І. М., Охріменко А. І., Супруненко О. Б. – С. 25–28.

[807] Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – С. 20.

[808] Там же. – С. 21, 22. – Рис. 1.

[809] Гречко Д. С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці / Д. С. Гречко; НАНУ, Ін-т археол. – К., 2010. – С. 100.

[810] Шерстюк В. В. Селища Ворсклинської групи пам'яток скіфського часу між Пслом та Ворсклою у південно-західній окрузі Більського городища / В. В. Шерстюк // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку: зб. наук. пр. та мат-лів наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов, Г. Ю. Івакін, О. Б. Супруненко (наук. і відп. ред.) та ін.]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 47–50; Дараган М. М. Просторова організація поселень початку раннього заліза в Середньому і Нижньому Поворсклі / М. М. Дараган, А. В. Гейко // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2017. Пам'яті М. Я. Рудинського (1887 – 1958): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ПКМВК; ЦОДПА; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (наук. і відп. ред.) та ін.]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – С. 110–117.

[811] Бойко Ю. Н. Социология восточноевропейского города I тыс. до н. е. ... – С. 30.

Більськ, с., Перещепине I, ур. Перстень-печатка із зображенням Ахілла-колісничого. *Золото.* Курган № 3. V ст. до н. е. *Розкопки І. М. Кулатової та О. Б. Супруненка, 2001.*

ється, в пору розквіту Більського городища була в півтора-два рази більшою. Звісно, з військом-ополченням такого об'єднання варто було рахуватися. Відомо, що гелони та будини стали союзниками степових скіфів у їх війні з перським військом Дарія I між 515 та 512 рр. до н. е., а останній буцімто відправляв навіть окремий великий загін кіннотників до міста Гелона[812]. І від тієї війни стосунки степових скіфів з ворсклинським переддержавним об'єднанням племен, вірогідно, були суто союзницькі, отже, очільники лісостепового утворення мали певний вплив на перебіг подій у Великій Скіфії, вершники і групи піших воїнів залучалися до воєнних кампаній за скіфською участю, а населення Степу цілком могло користуватися ремісничим та сільськогосподарським потенціалом Поворскля і прибувати на місцеві торжища. Зважаючи на відсутність виявлених у розкопках Більського городища слідів військових погромів, тотального нищення, саме така модель стосунків зі степовиками мала місце на цій землі, часом погіршуючись ймовірністю окремих конфліктів. На це вказує і мізерна кількість виявлених археологами комплексів, що засвідчують перебування тут вихідців зі Степу, і стабільний вектор налагоджених торгових зносин з північнопричорноморськими давньогрецькими полісами. Напевне, степові скіфи налагодили мирні економічні відносини з місцевим населенням, зумовлені доцільністю існування поряд цих двох культурних явищ, існування яких один без одного тільки б погіршувало ситуацію.

На території Котелевського району знаходиться чимало поховальних пам'яток культури лісостепового населення ворсклинського локального варіанту скіфського часу. Більшість із них у вигляді скупчень курганів від 10–30 до 100–150 насипів – курганних могильників – оточують зі всіх нагірних боків Більське городище. Частина з цих некрополів віднесена від городища на певну відстань – від 1–2 до 5–7 км, вірогідно, менша частина – розташована й на більш значній віддалі – у 8–10 км. Кожен із таких могильників здебільшого був родовим «пристанищем» померлих певних груп елітарного прошарку місцевого населення – воїнів-вершників, очільників окремих загонів воїнів, аристократії зі складу локальних поселенських утворень чи племен на території та в окрузі Більського археологічного комплексу. Курганами з похованнями царського рівня та найвищого прошарку родо-племінної знаті можна вважати грандіозні насипи Великого і Малого Скороборів, найбільші в ряду могил навколо них[813], найзначніші – у могильнику в Марченках, а також Розриту Могилу, Опішлянку, Вітову могилу[814] тощо. Навколо менш грандіозних великих споруд із ґрунту, оточених глибокими ровами, завжди ґрупувалися менші кургани, що належали представникам членів цих родин та їх нащадків. Доволі «розсіяний» на значній території курганний могильник Розритої Могили дослідники традиційно відносили до складу елітарного некрополя Лихачівського поселення I[815], хоча, на наш погляд, він також міг мати безпосереднє відношення до Більського городища. Курганний некрополь в ур. Перещепине II розглядається дослідниками як кладовище вершницького прошар-

[812] Черненко Е. В. Скифо-персидская война / Е. В. Черненко. – К. : Наукова думка, 1984. – С. 11; Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – С. 34.

[813] Городцов В. А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губ. в 1906 г. – С. 139.

[814] Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. – С. 99.

[815] Моруженко А. А. Скифские погребения в бассейне Ворсклы / А. А. Моруженко // Проблемы археологии Поднепровья: межвуз. сб. науч. тр. – Днепропетровск, 1986. – С. 111.

ку[816], а виникнення найдавнішого курганного могильника в ур. Перемірки пов'язується із часом заснування поселення на місці Західного укріплення[817].

До скіфської доби, вірогідно, належать і частина насипів у групах курганів уздовж спрямованих на схід і північний схід вододільних шляхів – до басейнів Мерчика та Уди, що розкинулися в околицях Камінного, Чернещини та Сидорячого, височать на краю правого корінного берега Мерли біля Мар'їного. Звісно, у складі таких могильників існують чимало й більш давніх споруд – від доби енеоліту, раннього та середнього бронзового віку. Проте, часто-густо до їх насипів неодноразово впускалися поховання скіфського часу. Принаймні, один із подібних великих курганів (*курган I*) розташований *біля с. Ковжижі*. Є всі підстави вважати, що цей давній курган містить впускне захоронення скіфської епохи, а його насип надбудований представниками племен скіфського часу (див. ст. № 328). Відомі й невеликі курганні могильники неподалік поселенських утворень вздовж валів Великого укріплення, два могильники на його території, групи курганів між «кущами» близько розташованих селищ в окрузі. Хоча найбільшим з-поміж інших виступає майже суцільне «курганне поле» в ур. Скоробір, Осняги та Марченки, що за даними В. О. Городцова налічувало не менше 1000 насипів, а також некрополь в ур. Перещепине I і II – близько 150 курганів[818]. На сьогодні тут по ріллі можна чітко розпізати лише від 10 до 15 відсотків збережених насипів.

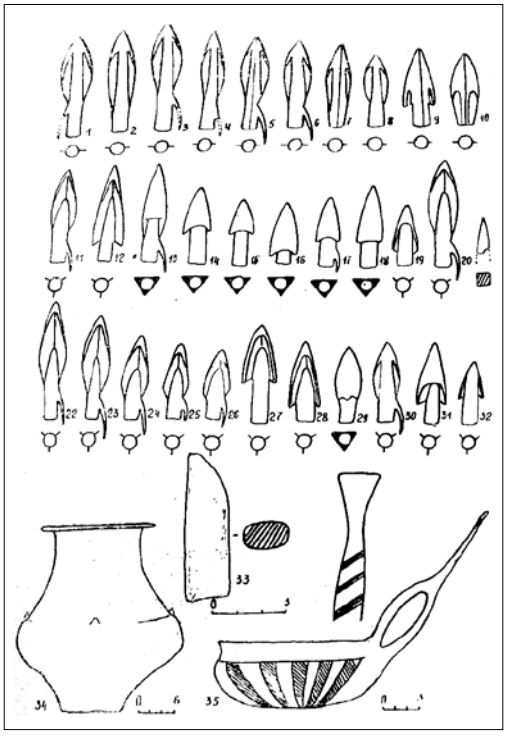

Розрита Могила, ур. Курганний могильник. Знахідки з кургану № 1/1983 р. *Бронза, дерево, кераміка. За А. О. Моруженко, 1986.*

Території курганних могильників як місця здійснення поховань використовувалися доволі тривалий час. Зокрема, некрополі на Скороборі та Розритій Могилі функціонували упродовж VII–IV ст. до н. е., як і могильник в ур. Перещепине. До періоду скіфської архаїки належить могильник в ур. Перемірки, а до пізньоскіфського часу відносяться кургани у складі більських некрополів «А» і «Б»[819]. Проте, кількість курганів на цих могильниках становить загалом лише від 2 до 3 тис. захоронень, що за чотири століття існування на цих землях лісостепового населення скіфської доби зовсім не відповідає ймовірній кількості населення, яке тут проживало.

[816] Мурзин В. Ю. Дружинный некрополь в округе Бельского городища. – С. 110–119; Махортых С. В. Погребальные сооружения и обряд курганных некрополей Бельского городища. – С. 233–256.

[817] Супруненко О. Б. Роботи в урочищі Перемірки у Більську / О. Б. Супруненко, І. І. Корост, О. М. Шапорда // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Задніков С. А., Корост І. І. (відп. ред.), Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва; Харків : ЦП НАНУ і УТОПІК, Майдан, 2016. – С. 130.

[818] Городцов В. А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губ. в 1906 г. – С. 139; Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – С. 141.

[819] Шрамко Б. А. Розкопки курганів VII–IV ст. до н. е. поблизу Більська. – С. 119–132.

Більськ, с., Барвінкова гора, ур. Дослідження ділянки поселення і ґрунтового некрополю пізньоскіфського часу. *Розкопки Д. С. Гречка, 2018.*

Виявляється, що курганний обряд поховання був ознакою належності небіжчиків здебільшого до елітарної, часом – до кочівницької за походженням частини населення. Рядові ж мешканці Більського археологічного комплексу, як і жителі численних селищ округи, знаходили свій останній спочинок на ґрунтових некрополях, розміщених поряд із самими поселеннями[820]. Залежні від можновладної частини населення – у міжкурганному просторі чи надмогильних насипах покровителів, раби – інколи у старих господарських ямах край межі або навіть на території поселень. Приклади існування всіх цих типів зазначених ґрунтових захоронень вже виявлені внаслідок археологічних досліджень, наприклад, на селищах в ур. Барвінкова гора I, Поле 2-ї бригади, курганному некрополі Перещепине I на території та в окрузі Більського городища[821]. Вірогідно, пізньоскіфськими (IV ст. до н. е.) є пара випростаних захоронень 1 та 5 з розкопу VII, здійснених у західному секторі орієнтування, зі складу ґрунтового могильника на Лихачівському поселенні I[822].

Таким чином, численні поховальні старожитності скіфського часу наразі можна вважати найбільш масовими на території Котелевщини. Археологічно поховання скіфської доби, крім округи Більського городища, досліджувалися в курганах навколо Розритої Могили, околицях Котельви і Деревок, Безіменній Могилі (кургані № 1) могильника VI поблизу Чернещини. У тексті статей цього випуску «Зводу» наведені приклади найбільш виразних поховальних комплексів із досліджених археологами. Переважна більшість з них були пограбовані якщо не за скіфської епохи, так у козацький час чи на поч. XX ст.[823], отже, недоторкано збережені виступають з-поміж них якщо не рідкісними, то унікальними.

Зауважимо, що, крім Більського городища, більш обжита територія якого знаходилася саме у межах сучасного Котелевського району, в окрузі комплексу та на підвладній йому території розташовувалось чимало відкритих (тобто, неукріплених) поселень скіфської доби, часом доволі значної площі, частину з яких варто розглядати як «приміські» селища, що існували на відстані від 0,5 до 2,5 км.

На деяких значних поселеннях (Лихачівські селища, поселення у межах сучасної Котельви, Великої Рублівки), існували різноманітні виробництва, діяли культові осередки. Серед центрів металоплавильного і металообробного ремесел можна назвати, наприклад, Лихачівське поселення I, Холодівщину II, поселення на території Великого укріплення – Лісовий Кут, Царину та ін. На сьогодні у межах Котелевщини відомо понад 60 збережених сіль-

820 Супруненко О. Б. Ґрунтовий могильник Полтавського поселення ранньоскіфського часу / О. Б. Супруненко // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (наук. і відп. ред.) та ін.]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 107–108.

821 Супруненко О. Б. Ґрунтові некрополі лісостепового населення скіфської доби у Дніпровському Лівобережжі / О. Б. Супруненко // Старожитності раннього залізного віку: зб. наук. пр. / НАНУ, Ін-т археол.; [редкол.: Толочко П. П., Скорий С. А. (відп. ред.), Горбаненко С. А. та ін.]. – Київ; Харків : Майдан, 2016. – С. 257–269. – (Археологія і давня історія України, вип. 2 (19)).

822 Моруженко А. А. Итоги исследований у с. Лихачевка / А. А. Моруженко // Всесоюзная археологическая конференция: Достижения советской археологии в XI пятилетке: тез. докл. – Баку, 1985. – С. 253–354.

823 Супруненко О. До питання про пограбування курганів на Полтавщині за козацької доби. – С. 86–91; Супруненко О. Б. Курганне грабіжництво XVII–XX ст. у Нижньому Припсіллі. – С. 66–75.

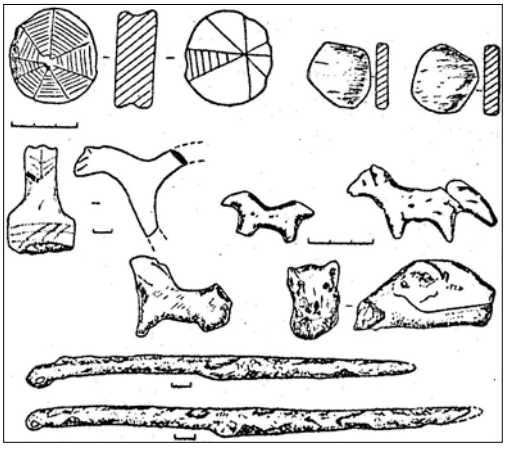

Лихачівське поселення I. Предмети культової керамічної пластики та вироби із заліза.
За А. О. Моруженко, 1987.

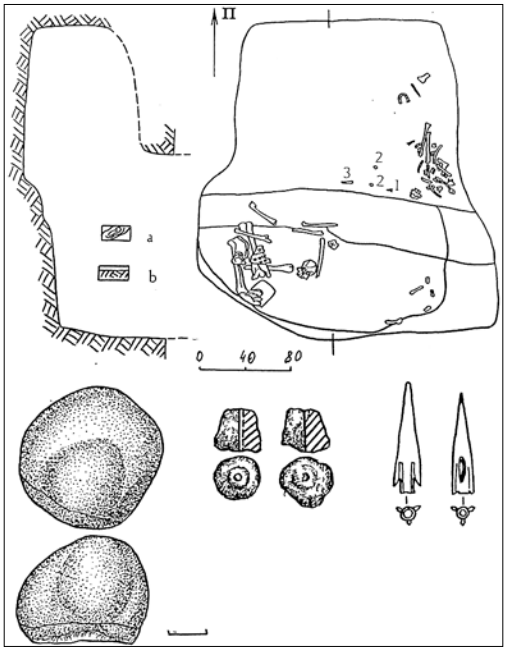

Більський курганний некрополь «Б». План поховання та знахідки з кургану № 3/1994 р. IV ст. до н. е.
Камінь, залізо, бронза.
За В. Ю. Мурзіним і С. А. Скорим, 1995.
На плані: a – залишки дерева; b – материк;
1 – бронзові вістря стріл; 2 – залізні ворворки;
3 – фрагмент залізного ножа.

ських поселень, чимало місцезнаходжень, котрі засвідчують щільну обжитість не тільки правобережжя Ворскли, а й ворсклинської надзаплави з обох берегів, освоєння понизь річкових узбереж її лівобічних приток. Майже на всіх різночасових археологічних пунктах знахідок та багатошарових поселеннях у заплаві також присутні матеріали скіфської епохи, що засвідчують суцільне освоєння регіону. Отже, тут існували поселення міського типу, численні селища, буяло економічне та політичне життя першого у межах краю передержавного утворення місцевих племен – гелонів та будинів.

На лівому березі р. Ворскли й по р. Мерлі, вірогідно, наявні поодинокі кургани степових скіфів-кочівників кін. V–IV ст. до н. е., що у пізньоскіфський час мали б підходити ближче до Більського городища. Можливо, існують і більш ранні поховальні комплекси номадів-степовиків. Проте, розкопок таких курганів не проводилося. Наразі з-поміж більських некрополів відомий лише єдиний поховальний комплекс, здійснений у підбої степового типу під насипом невеликого розораного кургану № 3/1994 р. Більського могильника «Б» (Зіньківський р-н, неподалік від межі з Котелевським), що засвідчує наявність представників кочовиків у середовищі місцевого населення доби раннього залізного віку[824]. Опосередковано на існування на території Котелевщини великих курганів скіфської еліти вказують і рештки їх останців – майданів, в т. ч. значних за розмірами – біля Мар'їного, у складі могильника V «Великі Робленици» поблизу Котельви, в околицях Чернещини. Добре відомо, що для майданного способу виварювання селітри використовувався переважно чорнозем із насипів валькованих дернинами курганів раннього залізного віку, а на Полтавщині – переважно поховальних споруд скіфського часу. Найбільшим із-поміж них, окрім Скоробору, залишається грандіозний насип Розритої Могили поблизу с. Ма-

[824] Мурзін В. Ю. Дослідження курганів на території Більського городища / Мурзін В. Ю., Ролле Р., Скорий С. А. – С. 81–83. – Мал. 4: 21 –25.

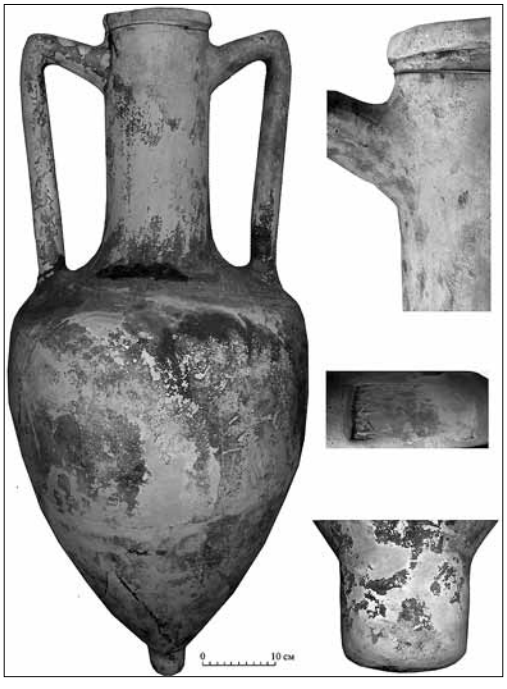

Лутища, с., Киселиха, стариця. Родоська амфора.
Кін. III – II ст. до н. е.
За С. А. Задніковим, 2016.

лої Рублівки, що міг належати зруйнованій поховальній споруді над захороненням надзвичайно багатого і впливового кочівника, наближеного до царського рангу. Проте, за відсутністю відомостей про поховальний комплекс знищеного на поч. XVII ст. кургану, ця теза так і залишиться тільки припущенням. Адже вочевидь частина з таких великих курганів цілком могла бути зведена місцевими лісостеповими племенами над захороненнями правителів чи визначних представників вершницької еліти місцевого суспільства.

Після занепаду в кін. IV – на поч. III ст. до н. е. яскравої культури лісостепового населення Поворскля й басейну Псла скіфської доби частина місцевих племен, імовірно, брала участь у походах та переміщеннях окремих груп насельників у межах степових і лісостепових просторів Північного Причорномор'я, формуванні різних переддержавних чи державних утворень на сході або півдні межиріччя Дніпра і Дону, Кримської Скіфії[825], військова еліта залучалася до участі у війнах елліністичної епохи. Та все ж частина населення залишалася у Середньому Поворсклі, перенісши свої селища з нагірних підвищень високих терас до надзаплав й дюнних масивів біля на той час вже менш повноводих річок. На таке переселення вплинули погіршення клімату, посухи, відчутний брак вологи, а також загрози з боку нових нападників зі сходу – сарматів, які з кін. III – поч. II ст. до н. е. почали здійснювати набіги на лісостепові райони Лівобережжя[826]. Проте, життя в цьому регіоні не згасло. Знахідки імпортного тарного посуду на берегах Ворскли засвідчують продовження торгових операцій із античним світом. Так, зокрема, в стариці Киселиха навпроти с. Лутище Охтирського району Сумської обл. знайдена родоська амфора, датована III–II ст. до н. е.[827] Уламки тарного посуду елліністичної та ранньоримської епох виявлені й на ряді багатошарових поселень узбережжя Ворскли, її приток, зокрема, різночасовому *стійбищі Лихачівка III* (див. ст. № 354), поселенні в ур. Рубіжному та ін. На триваліше збереження традицій обжитості у межах Більського городища вка-

[825] Супруненко О. Б. На землі Полтавській. Пам'ятки археології Полтави та околиць / Супруненко О. Б.; НАНУ, Ін-т археол.; ЦОДПА; [відп. ред. Толочко П. П.]. – Полтава : Археологія, 1998. – С. 59.

[826] Супруненко О. Б. До питання про етнополітичну ситуацію у межиріччі Сули і Ворскли наприкінці I тис. до н. е. / Супруненко О. Б. // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя (I – початку II тисячоліття): зб. наук. пр. / ІА НАНУ; УК Сум. ОДА; Глухів. ДПУ; [ред. кол.: Горбик В. О., Моця О. П., Приймак В. В. та ін.]. – Суми: РВВ Глухів. ДПУ, 2003. – С. 8–15.

[827] Задников С. А. Случайные находки античных амфор у с. Лутище в округе Бельского городища / С. А. Задников // Феномен Більського городища – 2016. До 95-річчя визначного українського археолога професора Б. А. Шрамка (1921 – 2012) та 110-річчя від початку археологічних досліджень Більського городища: зб. наук. пр. і мат-лів конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вадімов В. М., Івакін Г. Ю., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 135–140.

зують і знахідки монет причорноморських давньогрецьких міст Пантікапея та Ольвії, датовані кін. IV – 1-ю чв. III ст. до н. е.[828]

Уже отримані й свідчення існування поселень пізньоскіфського населення аж до I ст. до н. е. – сер. I ст. н. е. Одне із таких селищ існувало на території останця другої тераси лівого берега Ворскли в ур. Зіньківщина – на *Котелевському городищі I* (див. ст. № 9)[829]. Знайдені артефакти, котрі вказують на обжитість території давнього поселення в ур. Рубіжне за пізньоскіфської доби[830], виявлені знахідки подібної кераміки й на ін. поселеннях. Проте, поки що поховальних комплексів цієї епохи не відомо, як і свідчень існування на відкритих степових просторах району захоронень нападників-сарматів. На те, що такі впускні поховання є в курганних насипах, вказують окремі випадкові знахідки й уламки посуду сарматського часу на поверхні розораних курганів, зокрема, у складі курганного могильника VI Дубове Озеро на південь від Котельви, одному із насипів могильника III Гострої Могили. Між Сидорячим і Пархомівкою 2008 р. збирачами антикваріату виявлено чудової збереженості середньосарматський залізний кинджал із кільцевим навершям. А поміж знахідок, котрі пропонувалися до придбання Полтавському краєзнавчому музею, було й пізньосарматське дзеркало-підвіска з бічним вушком і рельєфним тамгоподібним орнаментом зі зворотнього боку, підібране неподалік Козлівщини. Хоча суто задокументованих археологічно сарматських знахідок наразі ще зовсім мало. Мається на увазі фібула типу Авциса з округи Лихачівського поселення[831], а також уламок бронзового дзеркала з круглим пласким диском без бортика кін. III ст. до н. е., знайдений на селищі у південній частині Більського городища[832].

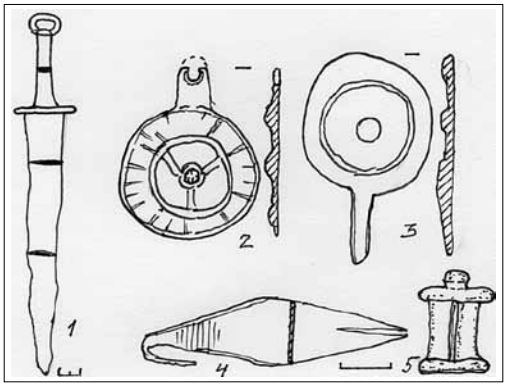

Котелевський район. Випадкові знахідки сарматського часу. 1994–2014.
1 – між Сидорячим і Пархомівкою; 2 – околиці Козлівщини; 3 – Деревки; 4, 5 – на схід від Котельви.
1 – залізо; 2-4 – бронза; 5 – єгипетський фаянс.

У районі віднайдені поселенські пам'ятки ранньо- і пізньоримського часу – невеликі селища носіїв пізньозарубинецької та черняхівської культур I – поч. II і III – поч. V ст. н. е. Перші належать пізньозарубинецькому населенню культурного типу Картамишеве 2 – Тернівка 2[833]. Ці нащадки зарубинецьких племен, що переселилися на Лівобережжя, в умовах контактів із сарматами і не без їх сприяння, зайняли широкі передстепові простори аж до Поорілля, займаючись скотарством і землеробством у заплавах невеликих річок. Рештки одного із таких селищ виявлені й на території Великого укріплення Більського городища в *ур. Озеро I* і *II*[834].

[828] Скорый С. К проблеме товарно-денежных отношений у населения Восточноевропейской Лесостепи в скифскую эпоху / Сергей Скорый, Роман Зимовец // Актуальні проблеми археології та історії раннього залізного віку: наук. записки [Кіровоград. ДПУ ім. В. Винниченка]. – Істор. науки. – Вип. 21. – Тематич. вип. – Кіровоград, 2014. – С. 152–153.

[829] Супруненко О. Б. Котелевське городище у Середньому Поворсклі. – С. 251–257.

[830] Кулатова І. М. Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності Полтавщини / Кулатова І. М., Супруненко О. Б., Терпиловський Р. В. – С. 15. – Рис. 9.

[831] Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею. – С. 50, 53. – Табл. VII: 4.

[832] Кулатова І. М. Уламок дзеркала з поселення в ур. Безодня / І. М. Кулатова // Феномен Більського городища – 2016: зб. наук. пр. і мат-лів конф. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 258–260.

[833] Терпиловський Р. В. Про культурно-історичну ситуацію першої половини і середини I тис. н. е. – С. 44–45.

[834] Супруненко О. Б. Пізньозарубинецьке поселення на території Більського городища / Супруненко О. Б., Терпиловський Р. В. – С. 70–76; Супруненко О. Б. Нові дослідження на поселенні пізньозарубинецького часу в ур. Озеро у Більську /

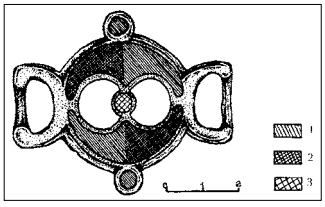

Більськ, с., поселення Царина-Сад. Прикраса до ланцюга. *Бронза, емалі. Випадкова знахідка, 1974.* Емалі: 1 – оранжева; 2 – червона; 3 – зелена.

Тут проводилися невеликі розкопки (див. ст. №№ 165–166)[835]. На сусідньому Західному укріпленні Більського городища також наявні окремі фрагменти ліпного пізньозарубинецького посуду[836]. Сліди ще одного селища, а, можливо, висілка із попереднього, були віднайдені на території поселення скіфського часу в ур. Сад (Царина-Сад)[837]. Із останнього походить і доволі рідкісна знахідка бронзового виробу з виїмчастими емалями – центральної ланки ланцюжка до рогу або деталі вишуканого намиста[838]. До речі, саме із появою пізньозарубинецького населення дослідники пов'язують поширення таких прикрас з емалями, що побутували на лісостеповій території й дещо пізніше. Нещодавно ще одна знахідка подібного виробу – уламка Т-подібної бронзової фібули надійшла до збірки ІКЗ «Більськ»[839]. Вона походить із території сусіднього Зіньківського району, де на межі з Котелевським також виявлена типово пізньозарубинецька білонова лунниця[840].

Межа із Зіньківським районом. Уламок Т-подібної фібули кола виїмчастих емалів. *Бронза, емалі. Випадкова знахідка, 2016.*

У пізньоримський час (2-га чв. І тис. н. е.) майбутня Котелевщина увійшла до складу ранньодержавного об'єднання пізньоскіфських, сарматських, германських та, можливо, ранньослов'янських племен, очолюваних готами, – так званої держави Германаріха і його конунгів-послідовників. На території Дніпровського Лівобережжя археологічним еквівалентом цього строкатого етнополітичного утворення є старожитності черняхівської культури або, як її інколи називають, культури «широких римських впливів». Не дивлячись на велику кількість уже відомих на сьогодні поселенських об'єктів, місцезнаходжень черняхівських матеріалів[841] (ще від кін. 1880-х рр.), знахідок скарбів й окремих римських монет[842], невеликі стаціонарні археологічні дослідження на останніх проводилися лише тричі, а розвідкові роботи фахівців поки що обмежувалися здійсненням шурфування переважно в окрузі Більського городища[843]. На селищі в ур.

Супруненко О. Б., Кулатова І. М. – С. 72–74.

[835] Кулатова І. М. Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності Полтавщини / Кулатова І. М., Супруненко О. Б., Терпиловський Р. В. – С. 66–87.

[836] Кулатова І. М. Матеріали І тис. н. е. з території Західного укріплення Більського городища. – С. 121.

[837] Левченко Д. І. Поселення першої половини І тис. н. е. в ур. Сад у с. Більськ / Левченко Д. І., Супруненко О. Б. – С. 126–127.

[838] Мурзін В. Більське городище / Мурзін В., Ролле Р., Супруненко О. – С. 83. – Рис.

[839] Цьомкало Л. А. «1000 реліквій – одна історія Котелевської землі» / Л. А. Цьомкало // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вождаєнко В. В., Задніков С. А., Корост І. І. (відп. ред.), Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва : Майдан, 2017. – С. 336, 337. – Рис. 3–4.

[840] Кулатова І. М. Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності Полтавщини / Кулатова І. М., Супруненко О. Б., Терпиловський Р. В. – С. 40, 41. – Рис. 29: 4.

[841] Рейда Р. М. Черняхівські старожитності в окрузі Більського городища. – С. 106–109; Рейда Р. М. Пам'ятки черняхівської культури на території Більського городища та в його окрузі / Рейда Р. М., Гейко А. В. – С. 68–69.

[842] Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР. – С. 71, 72.

[843] Задніков С. А. Археологічні розвідки на території Більського городища в 2015 р. / С. А. Задніков, В. В. Приймак, О. В. Гопкало. – С. 145–149; Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу в 2016 році. – С. 192–193, 211–213, 226–227; Шапорда О. М. Розвідки на території Більського археологічного комплексу в 2017 році / О. М. Шапорда, І. І. Корост, М. І. Овчаренко, А. І. Штанько // Археологічні дослідження Більського городища – 2017: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ДКіТ ПОДА; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: Вождаєнко В. В., Гречко Д. С., Задніков С. А. та ін.; Супруненко О. Б. (наук. ред.)]. – Київ; Котельва : Майдан, 2018. – С. 146; та ін.

Мамрої (пункт 2) на захід від Більська такі розкопки 1982 р. здійснив Є. М. Петренко[844], а В. В. Приймак 2005 р. провів наглядові дослідження на селищі *Перещепине II* (див. ст. № 179) на загальній площі понад 1000 м^2. Тут досліджено два сусідні приміщення – господарське і житлове наземне із рештками вогнища, господарською та стовповою ямами в центрі, що відносяться до складу однієї садиби. Вивчені також дві господарські ями. З-поміж матеріалів із пам'ятки – уламок світлоглиняної вузькогорлої амфори «інкерманського» типу 2-ї пол. IV ст. та фрагмент прогнутої підв'язної фібули сер. IV ст. На поселенні знайдені пряслице й фрагменти глиняних важків від ткацького верстату, а також поодинокі уламки ліпного посуду, виконаного у традиціях київської культури[845].

Велика Рублівка, с., Труханівка, ур. (кол. с.). Римські денарії зі складу Труханівського скарбу. I – II ст. н. е. *Випадкова знахідка, збори І. А. Мовчана, 1967.*

На сьогодні в Котелевському районі відомо чимало черняхівських селищ середньої і невеликої площ (окремих висілків поряд зі значнішими поселеннями) – *Котельва IV, XIII–XV*, Котелевка 5[846], *ур. Кут* на захід від Більська, *Мамрої I, Мар'їне I–III, ур. Марченки, Перемірки II* і *Перещепине II* поблизу Більська, *Михайлівка Перша I, Розрита Могила, Сидоряче I, Східне укріплення Більського городища*[847], *Чернещина I* та ін. Відзначені й кілька місцезнаходжень окремих предметів та уламків гончарного посуду – *ур. Лиман біля Гетьманки, Лихачівка II, ур. Матюшине I, Терещенки I*, на *Західному укріпленні Більського городища, ур. Центр* безпосередньо у Більську. Досі невідомо жодного із ґрунтових могильників, хоча на такий тип пам'яток можуть претендувати вже згадані більські пункти знахідок в ур. Центр і Перемірки II. У мікрорегіоні відомо кілька десятків знахідок римських і провінційноримських монет, науково задокументованими із яких залишаються лише кілька[848], виявлені скарби римських денаріїв – у Лихачівці[849], Труханівці (сучасна Велика Рублівка)[850], найбільший – на захід від Більська (2001 р.)[851]. Вірогідно, вже на часі постало більш ретельне дослідження в районі

[844] Петренко Е. Н. Отчёт об исследованиях Черняховской экспедиции в 1982 г. – Арк. 13–14; Обломский А. М. Днепровское лесостепное Левобережье в позднеримское и гуннское время (середина III – первая половина V в. н. э.). – С. 127.

[845] Супруненко О. Б. Звіт про дослідження ділянок розташування майданчиків свердловин №№ 202, 205, 207, 208, 209 на території Великого укріплення Більського городища скіфської доби та його найближчої округи / Супруненко О. Б., Гейко А. В., Коваленко О. В., Кулатова І. М., Мироненко К. М., Сапєгін С. В. // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 245; Приймак В. В. Звіт про охоронні археологічні дослідження поселення черняхівської культури біля с. Більськ Котелевського р-ну Полтавської області у 2005 р. / Приймак В. В.; ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2006/211. – 15 арк.; Приймак В. В. Поселення черняхівської культури біля с. Більськ на Полтавщині / В. В. Приймак, Р. С. Луговий // Європейська археологія I тисячоліття н. е.: зб. наук. пр. на честь Ліани Василівни Вакуленко. – К. : ІА НАНУ, 2017. – С. 191–208.

[846] Жаров Г. Исследования памятников эпохи бронзы на территории Днепровского Левобережья / Г. Жаров, С. Лысенко. – С. 101, 122–124; Жаров Г. В. Дослідження пам'яток доби бронзи у Полтавській області. – С. 129. 130. – Рис. 1: II.

[847] Кулатова І. М. Знахідки на території Східного укріплення Більського городища / Кулатова І. М., Супруненко О. Б. – С. 64.

[848] Наприклад: Багалей Д. И. Археологическая карта Харьковской губернии, с объяснительным текстом. – С. 5; Задников С. А. Археологические разведки на Бельском городище в 2016 г. / С. А. Задников, И. Б. Шрамко // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вождаєнко В. В., Задніков С. А., Корост І. І. (відп. ред.), Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва : Майдан, 2017. – С. 256, 258. – Рис. 11: 11.

[849] Сидоренко Г. О. Довідник ... – С. 58.

[850] Супруненко О. Б. Клад римских денариев из с. Трухановка / Супруненко О. Б., Шалобудов В. М. – С. 137–149.

[851] Повідомлення П. Я. Гавриша, 2001 р.

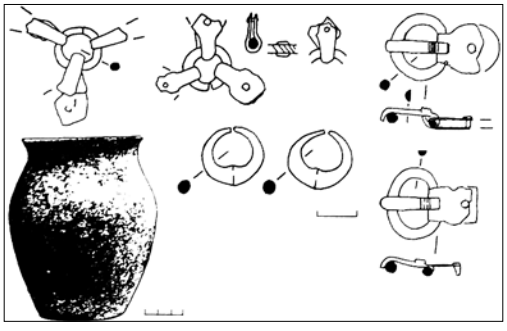

Мала Рублівка, с., Розрита Могила, ур. Предмети зі впускного жіночого кочівницького поховання в кургані № 6. *Бронза, кераміка, золото. Розкопки І. А. Зарецького, 1888; за А. М. Облонським, 2003.*

цього пласта надзвичайно виразних і цікавих старожитностей фіналу раннього залізного віку, культурні нашарування яких місцями розкрадаються металодетекторниками – збирачами археологічного антикваріату.

У межах району відомі також ранньосередньовічні старожитності гунського і післягунського часу, пов'язані із перебуванням у приворсклянських степах кочівників-номадів гуно-аланського походження. Найвідомішим серед них є, вірогідно, жіноче поховання, досліджене І. А. Зарецьким у кургані 6, як здається, групи II могильника Розритої Могили 1888 р.[852] Воно було впущене у насип кургану скіфського часу в гробовищі типу «берестяної лодочки», зверху також вкритої берестою. Ця випростана інгумація була зорієнтована головою на північний схід. Біля черепа виявлені дві калачеподібні золоті сережки, поряд містився розсип скляного «темно-вишневого кольору» намиста, а на ліктьовому суглобі кісток правої руки – «лежали рештки ... предмета, виготовленого з дубової дошки і шкіри, між ... якими виявлені ... дві бронзові пряжечки, прикріплені до ремінців, два бронзових колечка із трьома надітими на них вушками ... і бронзова платівка – накінечник ремінця». В головах похованої знаходився ліпний горщик із просом на дні[853]. Незвичний предмет із дерева та шкіри був ні чим, не іншим, як рештками взуття, переміщеного землериями. Захоронення відноситься не до фіналу пізньоримського, а до трохи пізнішого часу[854], і датується в рамках 2-ї пол. V – 1-ї пол. VI ст. н. е.[855]

Крім цього захоронення, до сер. I тис. н. е. належить комплекс монетно-речового скарбу[856], знайденого неподалік *кургану VII* на північно-західній *околиці с. Великої Рублівки*[857] (див. ст. № 226). Він був викуплений для Імператорської Археологічної комісії за дієвої участі І. А. Зарецького навесні 1891 р. та складався з 201 золотої пізньоримської монети і частини золотого браслету[858], виготовленого у традиціях київської культури (V ст. н. е.)[859].

Зазначимо, що в ур. Сад у Більську 1997 р. була зібрана ліпна кераміка київської культури[860], належна початковому етапу складання старожитностей слов'янського антського населення 3-ї чв. I тис. н. е. Останні відомі як пам'ятки та об'єкти пеньківської культури (2-га пол. V–VII ст.). Вони представлені у районі культурними нашаруваннями кількох збережених

[852] Зарецкий И. А. Заметка о древностях Харьковской губернии Богодуховского уезда слободы Лихачевки. – Табл. II: 11, 15–17.

[853] Там же. – С. 242. – Табл. I: 2; II: 2, 3, 9–13; Зарецкий И. А. Раскопки курганов Харьковской губ. Богодуховского и Ахтірского уездов в 1887–1888 гг. / Зарецкий И. А. // Архив ИИМК РАН. – Ф. 2. – 1925. – Д. № 216. – Л. 5–6.

[854] Гороховский Е. Л. Хронология ювелирных изделий первой половины I тыс. н. э. лесостепного Поднепровья и Южного Побужья. Дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1988 // НА ІА НАНУ. – Ф. дис. – Арк. 176.

[855] Обломский А. М. Днепровское лесостепное Левобережье в позднеримское и гуннское время... – С. 83.

[856] Корзухина Г. Ф. Предметы убора с выемчатыми эмалями V – первой половины VI вв. н. э. в Среднем Поднепровье / Г. Ф. Корзухина // САИ. – Л. : Наука, Лен. отд., 1978. – Вып. Е 1-43. – С. 69; Мызгин К. В. Монетно-вещевые клады на территории черняховской культуры. – С. 135.

[857] Гопкало О. В. Новые данные о древностях позднеантичного периода бассейна Псла [и Ворсклы] (Сумской и Бельский микрорегионы) / О. В. Гопкало, В. В. Приймак, А. Д. Стадник. – С. 155–156. – Рис. 3.

[858] Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР. – С. 72. – № 813.

[859] Обломский А. М. Днепровское лесостепное Левобережье в позднеримское и гуннское время... – С. 93.

[860] Левченко Д. І. Поселення першої половини I тис. н. е. в ур. Сад у с. Більськ / Левченко Д. І., Супруненко О. Б.. – С. 127.

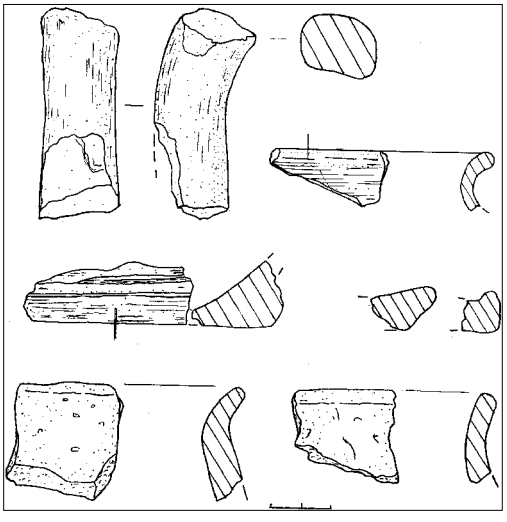

Більськ, с., поселення Царина-Сад.
Кераміка черняхівської та київської культур.
За Д. І. Левченком і О. Б. Супруненком, 2000.

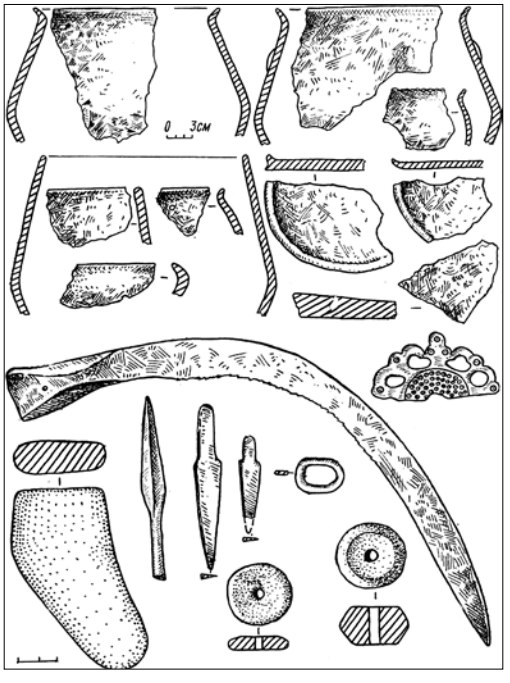

Східне укріплення Більського городища. Пеньківські і сахнівські матеріали. *Кераміка, залізо, камінь, бронза. Розкопки Б. А. Шрамка, 1979.*

поселень та п'яти місцезнаходжень, окремими знахідками артефактів[861].

Найвідомішим серед них є селище у північній частині й з північного боку від Східного укріплення Більського городища, відкрите внаслідок розкопок Б. А. Шрамка, де вивчені рештки житлової заглибленої в ґрунт будівлі та кількох господарських ям[862], виявлені виразні залізні знаряддя праці й уламок бронзової фібули з каймою із пташиних голівок та давньогрецьким написом[863] 2-ї пол. – кін. VII ст. Археологічне вивчення цього поселення продовжується[864], а в керамічному комплексі останнього дослідниками вирізняються матеріали як пізньопеньківського, так і сахнівського (VIII ст.) типів[865] розвитку слов'янських ранньосередньовічних старожитностей. До речі, В. В. Приймак не виключає можливості розташування у цій частині Східного Більського городища (на укріпленому ще в данину і незвичному для топографії поселенських пам'яток культури підвищенні корінного берега) одного зі сторожових пунктів антського населення в час появи у басейні Ворскли болгарських племен[866].

[861] Цьомкало Л. А. «1000 реліквій – одна історія Котелевської землі». – С. 335, 337. – Рис. 1–2.

[862] Шрамко Б. А. Ранньосередньовічне поселення в Більську // Археологія. – К., 1980. – № 35. – С. 74–79.

[863] Приймак В. В. Пам'ятки третьої чверті І тис. н. е. Більського мікрорегіону (до створення культурно-хронологічної колонки старожитностей). – С. 279.

[864] Там само. – С. 280–281. – Рис. 2; Шрамко І. Б. Дослідження Більського городища у 2013 р. / І. Б. Шрамко, С. А. Задніков. – С. 9–12. – Рис. 3; 4; Задніков С. А. Археологічні розвідки на території Більського городища в 2015 р. / С. А. Задніков, В. В. Приймак, О. В. Гопкало. – С. 139–140; Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу в 2016 році. – С. 183–184.

[865] Гавритухин И. А. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст / И. А. Гавритухин, А. М. Обломский; ИА РАН. – М., 1996. – С. 120, 158.

[866] Приймак В. В. Окремі аспекти історії північного сходу Дніпровського Лівобережжя І тис. до н. е. – І тис. н. е. / В. В. Приймак // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 166, 167.

З-поміж інших (здебільшого багатошарових) поселень та численніших місцезнаходжень, де виявлені матеріали пеньківської культури, необхідно назвати наступні – *Дем'янівка XI, Котельва I (ур. Рубіжне), Котельва III, IV, IX, X, XVI, Мар'їне IV* і місцезнаходження *Старий кар'єр у Більську*. Між іншим, навпроти ур. Рубіжного виявлений бронзовий пеньківський браслет, на місцезнаходженні Дем'янівка XI є відомості про знахідку бронзової пальчастої фібули, а неподалік поселення в ур. Мамрої знайдено уламок щитка п'ятипальчатої посрібленої бронзової фібули[867].

На порубіжне сусідство пеньківських і пізніших слов'янських племен у Середньому Поворсклі із Хозарським каганатом вказують поодинокі фрагменти гончарного посуду салтівської культури з різночасових і багатошарових лівобережних поселень *Мар'їне I, III* і *Сидоряче I*, відзначені О. В. Сухобоковим та С. П. Юренко[868]. Окремі уламки салтоїдного посуду походять і з південної частини Східного укріплення Більського городища, а на його поверхні знайдена частина бронзової салтівської виделки із витим стрижнем[869].

Розміщення правобережної ворсклинської частини району між двома комплексами городищ роменської культури (кін. VIII – поч. XI ст.) у Куземині Охтирського та Глинську Зіньківського р-нів, на відстані понад 10 км вздовж правого корінного берега Ворскли, наклало своєрідний відбиток на наявність відомих тут на сьогодні пам'яток літописних сіверян. На стику двох ресурсних зон обох цих городищ поки що ще не віднайдені очевидні селища роменського населення. До сьогодні відомо лише про кілька вінець та стінок ліпних пізньороменських горщиків, підібраних уздовж схилу залісненого мису другої тераси правого берега нижче валів Великого укріплення, поряд із межею Полтавської та Сумської областей[870], а також про знахідку стінки ліпного горщика з типовою «гусеничковою» орнаментацією на надзаплавному мисі правого берега за 0,5 км на північ від с. Глинське[871] у межах Зіньківського р-ну. Проте, сліди пізньороменських селищ, виробничих чи господарських висілків, вірогідно, існують у правобережній та лівобережній ворсклинській надзаплаві. Принаймні, А. В. Гейко і С. В. Сапєгін виявили уламки посуду роменської культури на батошаровому поселенні *Велика Рублівка I*[872], розміщеному на мисі другої тераси в основі піщаних масивів лівого берега Мерли (див. ст. № 213).

Тут варто згадати й про окремі знахідки у степовому ворсклинському порубіжжі синхронних пізньороменським кочівницьких старожитностей печенігів (X – 1-ша пол. XI ст.). Відомий дослідник давньоруських укріплених поселень Лівобережжя Дніпра, майбутній доктор історичних наук Ю. Ю. Моргунов (1948–2018), повідомляв про огляд ним серед матеріалів колекції І. А. Зарецького в ДІМ у Москві залізних печенізьких вудил, виявлених в околицях Лихачівки[873]. Другий, занотований під час розвідок 2003 р. факт, спирається на розповіді механізаторів, які розгортали насип майдану у складі *могильника II поблизу с. Козлівщини* наприкінці 1970-х рр. Поряд із кільцем останця майдану (див. ст. № 338) була знищена вершина сусіднього невеликого насипу, де в центрі містилася прямокутної форми могильна яма (бл. 1,8 × 2,4 м), вірогідно, у північно-східній орієнтації, посеред якої

[867] Супруненко О. Б. Кілька нових знахідок з округи Більського городища / О. Б. Супруненко, О. В. Тітков. – С. 111. – Рис. 2.

[868] Юренко С. П. Разведки в бассейне р. Ворсклы. – С. 406–407; Сухобоков О. В. Слов'яно-давньоруські пам'ятки в околицях Більського археологічного комплексу скіфської доби / Сухобоков О. В., Юренко С. П. – С. 142–143.

[869] Кулатова І. М. Знахідки на території Східного укріплення Більського городища / Кулатова І. М., Супруненко О. Б. – С. 62, 64. – Мал. 3: 10.

[870] Повідомлення Ю. М. Бойка, 1994 р.

[871] Знахідка М. О. Радченка, 2002 р.

[872] Гейко А. В. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському районі Полтавській області в 2007 році / Гейко А. В., Сапєгін С. В. – Арк. 8–9.

[873] Повідомлення Ю. Ю. Моргунова, 1988 р.

містилося випростане поховання людини, з викладеними поруч черепом і кістками ніг (певно, чучела) коня, у супроводі струхлих залізних предметів спорядження вершника та коня. На жаль, захоронення було згорнуте до заглибини майдану[874].

Більськ, с. Поселення Барвінкова гора II. Розкоп 2018 р. Котлован давньоруської господарської будівлі. *Розкопки І. Б. Шрамко, В. В. Приймака, фото О. В. Короті, 2018.*

У часи Давньоруської державності, принаймні, з кін. XI ст. через сучасний Котелевський район уздовж лівобережжя Ворскли і Мерли пролягав рубіж володінь Путивльського уділу (князівства) Чернігово-Сіверщини із Диким полем[875]. Умовно його межею виступали степові ділянки, що прилягали зі сходу до смуги надзаплавних лісів, котрі, вірогідно, у різний час використовувалися як давньоруським населенням, так і степовими кочовиками. Відповідно такий стан справ обумовив ступінь обжитості узбережжя Ворскли, розміщення вздовж високого корінного берега річки окремих сторожових пунктів та селищ давньоруського населення в ресурсних зонах Куземинського і Глинського городищ, життя на яких продовжувалося від часу інкорпорування сіверянських земель до складу Русі. На сьогодні більшість пунктів знахідок давньоруської епохи виявлена внаслідок розвідкових робіт кін. XX – поч. XXI ст.

Одним зі ймовірних сторожових пунктів-селищ, що використовувало існуючу ще зі скіфського часу фортифікацію Східного укріплення Більського городища, можна вважати невелике поселення на крайньому східному виступі плато, що височіло своєрідною стрілкою над заплавою із крутими меридіонально розташованими схилами, розміщуючись між розкопами 12 і 20 Б. А. Шрамка. Тут неодноразово знаходили уламки давньоруського гончарного посуду XII – поч. XIII ст., кілька залізних ножів з уступами в основі черешка, наконечники стріл вказаного часу[876]. Неподалік на легкому підвищенні плато у межах майданчика Східного укріплення знайдені залізні наконечники на спис і дротик-сулицю видовженої форми, масивні точильні бруски прямокутного перетину, уламок залізної господарської сокири. Давньоруські знахідки виявляли тут уже від самого початку проведення систематичних досліджень.

За 0,3 км на південний схід від Східного укріплення, неподалік крутого повороту асфальтованої автодороги на с. Більськ, розкопками 2018 р. виявлені рештки заглибленої частини господарської будівлі у вигляді глибокого (близько 3 м) котловану підкліту (типу погреба) прямокутної форми, у заповненні якого збереглися просілі рештки знищеного пожежею дерев'яного перекриття й кілька фрагментів гончарних горщиків кін. XII – поч. XIII ст.[877] Цей об'єкт (що буде вивчатися і в 2019 р.) був зовсім неочікуваним на території пізньоскіфського селища й ґрунтового некрополя в ур. Барвінкова гора I, хоча засвідчив своїм місцезнаходженням існування поблизу Східного Більського та вздовж валів Великого укріплення смуги забудови давньоруського селища, населення якого, вірогідно, й обслуго-

[874] Супруненко О. Б. Опитові матеріали до щоденника розвідок у Котелевському і Полтавському р-нах взимку 2003 р. // Архів автора, 2003 р.

[875] Приймак В. В. Путивльське удільне князівство Чернігово-Сіверщини / В. В. Приймак; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Д. Н. Козак]. – Полтава, 2007. – С. 131. – Рис. 5.

[876] Кулатова І. М. Знахідки на території Східного укріплення Більського городища / Кулатова І. М., Супруненко О. Б. – С. 64.

[877] Повідомлення В. В. Приймака, 2018 р.

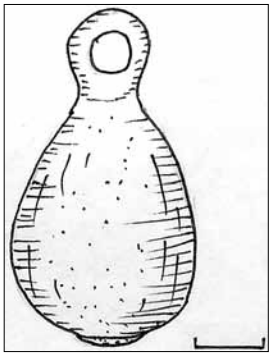

Більськ, с., Пристань, ур. Давньоруська гирка-кистень. XII – поч. XIII ст. *Залізо. Випадкова знахідка, 1996.*

вувало сусідню сторожу, котра прикривала старий крутий узвіз в'їзду до городища з боку ворсклинської заплави.

Усі останні рештки селищ давньоруського часу, відомі в районі, знаходяться на лівому березі Ворскли і тяжіють до округ Кузьминського, Глинського та Михайлівського (у Диканському р-ні) городищ[878], містять переважно керамічні матеріали XII – поч. XIII ст. Це – пункти *Котельва I (ур. Рубіжне), Лабурівка, Млинки V* і *VI*. З Рубіжного походять не тільки керамічні матеріали, а й тонке пласке шиферне пряслице з діаметром отвору 0,5 см, залізні ніж і кілька пряжок; з багатошарового поселення Котельва XVIII – фрагмент вінця гончарного горщика X ст. Навпроти Східного укріплення Більського городища у ворсклинській заплаві, неподалік ур. Пристань, влітку 1996 р. трапилася знахідка гладкої залізної гирки-кистеня з невеликою петлею зверху (типу II за А. М. Кирпичніковим[879]), яку так і не вдалося викупити у місцевих хлопчаків.

Не надто численний перелік давньоруських поселень у межах сучасного району все ж засвідчує входження, принаймні, не менше половини його території до складу Давньоруської держави та перебування другої половини на межі з просторами Дикого поля, звідки завжди існувала загроза постійних нападів кочівників.

Про це нагадує дослідження насипу Могили Безіменної (курган № 1) могильника VI поблизу Чернещини, де в 1980 р. виявлене впускне половецьке поховання із горщиком і рештками поясу, прикрашеного дрібним скляним намистом-бісером[880]. Неодноразово перекази у степових селах Котелевщини зберігали інформацію про кам'яних баб – половецькі стели XII – поч. XIII ст., що начебто бовваніли на високих курганах поряд із межею з Харківською обл. чи дещо далі – на вододілі з р. Мерчиком. Досі жодну з таких скульптур – вівтарів предків у зонах кочівок окремих половецьких родів – виявити не вдалося, хоча повідомлення очевидців повоєнного часу сповіщають про існування такої стели на кургані у складі групи неподалік межі Котелевського і Краснокутського р-нів, що ще зберігалася до сер. 1950-х рр.[881]

Після Батиєвого нашестя, що прокотилося через цю ділянку Поворскля 1239 р., територія Котелевщини невдовзі опинилася у складі кочівницької держави монголо-татарів, що згодом отримала назву Золотої Орди. Приворсклянські землі у середній течії річки увійшли до «Самаро-Орільського»[882] улусу цієї держави (або улусу Манкерман)[883], а в межах захопленого

[878] Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта) / М. П. Кучера, О. В. Сухобоков, С. А. Беляева и др.; АН УССР, Ин-т археол.; [ред. кол.: В. Д. Баран (отв. ред.),Е. Л. Гороховский, Н. В. Блажевич]. – К. : Наукова думка, 1984. – С. 169, 170; Супруненко О. Б. Два городища на південно-східному прикордонні Русі / О. Супруненко, К. Мироненко // Покликання – археологія: зб. мат-лів Других Самоквасівських чтань, присвячених 80-річчю О. В. Шекуна / Черніг. НПУ ім. Т. Г. Шевченка; ІА НАНУ; Черніг. ОІМ ім. В. В. Тарновського та ін.; [редкол.: О. Б. Коваленко (відп. ред.), О. П. Моця, В. П. Коваленко та ін.]. – Чернігів: Видавець В. М. Лозовий, 2015. – С. 263–277.

[879] Кирпичников А. Н. Вооружение / А. Н. Кирпичников, А. Ф. Медведев // Древняя Русь. Город, замок, село / АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Б. А. Колчин]. – М. : Наука, 1985. – (Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 т.). – С. 312, 343. – Табл. 131: 6.

[880] Шрамко Б. А. Отчет об охранных раскопках в окрестностях с. Бельск Полтавской обл. в 1980 г. / Шрамко Б. А., Щегленко А. В. – Арк. 10–13. – Рис. XXVI–XXIX; Щегленко А. В. Раскопки курганов в Полтавской области. – С. 325.

[881] Повідомлення очевидця – фундатора Пархомівського художньо-історичного музею О. Ф. Луньова, 1998 р.

[882] Приймак В. В. До вивчення старожитностей золотоординського часу Лубенського мікрорегіону у Середньому Посуллі / В. В. Приймак // Старожитності Посулля. 100 років Лубенського краєзнавчого музею імені Г. Я. Стеллецького (1918 – 2018): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ДКіТ ПОДА; ЦОДПА; ПКМ ім. В. Кричевського; ЛКМ ім. Г. Я. Стеллецького; [ред. кол.: Бабенко Л. Л., Біляєва С. О., Васюк С. С.; Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2018. – Вип. III. – С. 107.

[883] Черкас Б. В. «Самаро-Орельський» улус Золотої Орди / Б. В. Черкас // Україна в Центрально-Східній Європі: зб. наук. пр. – К. : Ін-т істор. України НАНУ, 2014. – Вип. 14. – С. 28 – 35.

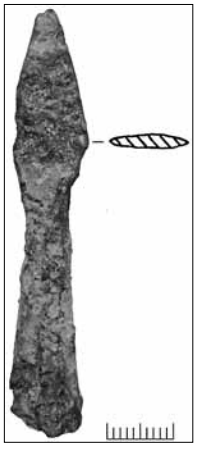

Більськ, с. Наконечник стріли. XIII–XIV ст. *Залізо. За П. В. Баранцем, 2018.*

регіону склався режим управління і збору податків спеціально призначеними баскаками. Пізніше лівобережні території Поворскля залишалися підконтрольними завжди присутнім у регіоні степовикам – «Семеновим людям» литовської доби[884]. Та після сер. XIV ст. сюди поширилася сфера інтересів Великого князівства Литовського. Хоча близькість до степу і володінь Орди (за Мерлою і Коломаком) не стимулювала активного освоєння окраїнних передстепів.

Отримані чимало свідчень щодо продовження у цей час життя на колишніх давньоруських Глинському[885] й Куземинському городищах, котрі не були знищені нападниками. Відповідно, в заплаві поряд із ними залишалися окремі селища округи, одне з яких розміщувалося в ур. Рубіжному. Свого часу тут зберігалися ділянки культурних нашарувань, в т. ч. із рештками житлового об'єкту післямонгольського часу, а в межах багатошарового поселення виявлені фрагменти гончарного посуду й виготовлені зі стінок гончарних посудин пряслиця 2-ї пол. XIII – поч. XIV ст.[886] Подібні знахідки траплялися і на багатошаровому поселенні Котельва XVIII, кілька знарядь праці та залізний наконечник стріли походять із *місцезнаходження II* у *центрі с. Більськ* (див. ст. № 184). У межах Великого Більського укріплення інколи знаходили кочівницькі вістря на стріли, вірогідно, належні окремим контингентам завойовників, котрі проносилися цими просторами під час походів на Переяслав, Чернігів і Київ[887].

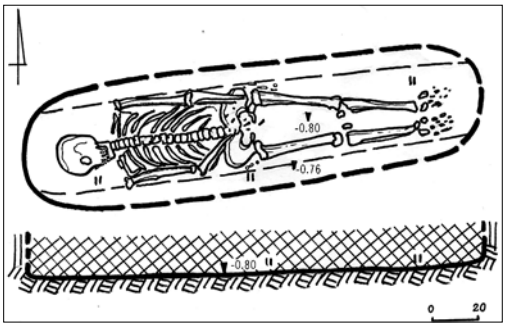

Більськ, с., Безодня, ур. Золотоординське поховання. План. *За П. Я. Гавришем, 2001.*

На завершення огляду старожитностей післямонгольської доби необхідно згадати й про безінвентарне випростане, зорієнтоване у західному секторі поховання золотоординського омусульманеного кочівника XIV ст., з розворотом лицевого відділу черепа у бік кибли, що було виявлене П. Я. Гавришем 2001 р. під час огляду руйнувань на *селищі скіфської доби в ур. Безодня I* (див. ст. № 156).

Знахідки окремих предметів золотоординського часу не такі вже й рідкісні на території району. Принаймні, збирачі монет зга-

[884] Шабульдо Ф. М. «Семеновы люди»: их территория и роль в политических отношениях между Крымом и Литвой на исходе XV века / Ф. М. Шабульдо // Ruthenica. – 2010. – IX. – С. 57 – 73.

[885] Пуголовок Ю. О. Міждисциплінарні дослідження Глинського археологічного комплексу в 2015 р. / Ю. О. Пуголовок, Я. В. Володарець-Урбанович, С. А. Горбенко та ін. // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Задніков С. А., Корост І. І. (відп. ред.), Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 103–127; Пуголовок Ю. О. Міждисциплінарні дослідження Глинського археологічного комплексу в 2016 році / Ю. О. Пуголовок, Я. В. Володарець-Урбанович, С. А. Горбенко, М. С. Сергєєва // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вождаєнко В. В., Задніков С. А., Корост І. І. (відп. ред.), Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва: Майдан, 2017. – С. 105–121.

[886] Супруненко О. Б. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя / Супруненко О. Б., Приймак В. В., Мироненко К. М.; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА. Сум. обл. орг. УТОПІК. – Київ; Полтава : Археологія, 2004. – С. 12.

[887] Баранець П. В. Незвичний наконечник стріли з околиць Більська / П. В. Баранець // Феномен Більського городища – 2018. Пам'яті П. Я. Гавриша (1956–2018): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ПКМ імені Василя Кричевського; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов, В. В. Вождаєнко, І. Ф. Ковальова та ін.; відп. ред. О. Б. Супруненко]. – Харків; Котельва : Майдан, 2018. – С. 132–134.

Котелевський район. Фрагмент золотоординського дзеркала із сюжетом типу «гону тварин». *Бронза. Випадкова знахідка, 2017.*

дували про кілька срібних данґів та не менше двох десятків мідних золотоординських пулів різного часу й місць карбування, що трапилися на поч. XXI ст. В околицях Котельви виявлені пара уламків золотоординських бронзових дзеркал із рельєфними зооморфними зображеннями на кшталт «гону тварин»[888], а на західній межі району з боку с. Саранчівки – виразна бронзова посрібнена бляшка зі складу спорядження коня, вкрита вишуканим рослинно-стилізованим декором у мусульманських традиціях[889]. Мала розголос і знахідка 2003 р. великого скарбу золотоординських монет та срібних платіжних зливків-гривен новгородського і литовського походження масою більше десятка кілограмів у межах північно-західної частини Великого укріплення Більського городища, що виявилася втраченою для науки[890].

До певної міри землі сучасного району були причетними до карколомних подій часу розвалу Золотої Орди і становлення у степах України держави темника Мамая кін. XIV – поч. XV ст. Початок цим подіям поклала знаменита «битва народів» між військами Великого литовського князя Вітовта й ординцями хана Єдигея і темника Тімур-Кутлука, що відбувалася у пониззі Ворскли влітку 1399 р.[891] Наслідки цієї грандіозної і першої в історії баталії з використанням гармат були доленосними для ряду народів Сходу і Центру Європи. Певні події після цієї битви, а, швидше за все, маршрут відступу-бігства окремих з'єднань литовського війська і найманців пролягав уздовж Ворскли – до Новгорода-Сіверського. Наслідком поразки литовської армії став погром більшості поселень на Ворсклі, зокрема, у Полтаві[892] та Глинську[893]. Напевне, не оминуло суцільне нищення й більшість селищ післямонгольського часу у межах сучасної Котелевщини. Хоча досі досліджень таких поселень ще не проводилося.

З подіями на Ворсклі 1399 р., за краєзнавчою традицією, пов'язують більш пізні і співзвучні битві назви кількох котелевських сіл – Лихачівки, Малої та Великої Рублівок, які, немовби вказують на місце проходження цієї баталії[894]. Єдиною прив'язкою до цих подій став давній топонім – власна назва великого кургану Вітова могила[895], розташованого на лівобережжі Ворскли в сучасних адміністративних межах Опішнянської селищної ради Зіньківського р-ну. Як відомо, цей курган був досліджений 1888 р. І. А. Зарецьким і містив

[888] Охріменко Л. А. Археологічна подорож у «сиву» давнину / Л. А. Охріменко // Археологічні дослідження Більського городища – 2017: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ДКіТ ПОДА; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: Вождаєнко В. В., Гречко Д. С., Задніков С. А. та ін.; Супруненко О. Б. (наук. ред.)]. – Київ; Котельва : Майдан, 2018. – С. 280. – Рис. 9–11.

[889] Цьомкало Л. А. «1000 реліквій – одна історія Котелевської землі». – С. 336, 337. – Рис. 5–6.

[890] Повідомлення П. Я. Гавриша, 2005 р.

[891] Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и её заселение. – С. 17, 59; Івакін Г. Ю. Київ та битва на Ворсклі 1399 р. / Івакін Г. Ю. // АЛЛУ. – Полтава, 2000. – № 1–2 (7–8). – С. 122; Мокляк В. О. Документальні свідчення XVI–XVII ст. про події на річці Ворсклі 1399 року / Мокляк В. О. // Там само. – С. 125.

[892] Супруненко О. Б. На землі Полтавській... – С. 108.

[893] Кулатова І. М. Дослідження Глинського археологічного комплексу / І. М. Кулатова, А. В. Гейко, Т. В. Золотницька, К. М. Мироненко, О. Б. Супруненко. – С. 91–92.

[894] Посухов В. І. До питання про заселення Полтавщини XIV–XVI ст. / Посухов В. І. // АЛЛУ. – Полтава, 1997. – № 1–2. – С. 80.

[895] Там само; Жук В. Н. Де відбулася битва Вітовта 1399 року? – С. 11–13.

Лихачівка, с. Останець кургану Вітова могила.
Обстеження О. Б. Супруненка та О. М. Шапорди, 2014.

поховання представника місцевої вершницької еліти фіналу ранньоскіфського часу[896]. У краєзнавчих побудовах Вітова могила була перейменована на Вітовтову[897], і чи був там сам Вітовт, чи ні – нікого не цікавило. Звісно, що на розлогих полях біля Лихачівки і вододілі Ворскли та Мерли з боку Малої Рублівки (цілком придатних для місця проходження битви) й досі не виявлено жодного зразка озброєння кін. XIV ст., а фігуруючі у побудовах аматорів знахідки буцімто «вітовтових» гармат, виявилися описаними архієпископом Філаретом чи витягнутими з Мерли на поч. 1930-х рр. фортечними вогнепальними засобами оборони Рубльова кін. XVII і XVIII ст. Не знайшли на місці ймовірної битви ні кам'яних ядер від перших гармат, ні маси золотоординських стріл, ні уламків шабель та мечів, обламаних бойових сокир тощо. Хоча, хто зна, адже після побоїща можновладний правитель Литви очолював князівство ще 30 років, отже, міг і пізніше взійти на насип кургану за Ворсклою або омити старі загоєні рани у Більському джерелі... Проте подібні легенди зовсім не шкодять туристичній привабливості Більського археологічного комплексу і козацького містечка Котельви та найбільшої в Лівобережній Україні слободи кін. XVIII – XIX ст.

Та все ж в околицях тієї ж Котельви були знайдені дві надзвичайно виразні знахідки рубежу XIV–XV та 1-ї пол. XV ст., належні до числа предметів особистого благочестя знатних дружинників чи представників правлячої еліти Великого князівства Литовського. Мова йде про стулку хреста-енколпіона, виявлену за випадкових обставин на поселенні Котельва XIX у 2015 р.[898] Це – частина складня із поясним зображенням Богоматері Оранти, виготовленого у київській майстерні та відлитого з бронзового сплаву із майже 50 відсотками домішок золота[899]. Такий хрест-мощовик мав належати людині князівського рангу, можливо, й учаснику горезвісної битви на Ворсклі. На наш погляд, дещо пізнішою знахідкою є ще один хрест-енколпіон, знайдений у Котельві 1939 р. Він надійшов до колекції Полтавського краєзнавчого музею й наразі експонується у його «Скарбниці»[900]. Цей зразок металевої пластики міг належати одному із литовсько-руських дружинників – учасників військових сутичок у прикордонні 1-ї трет. – сер. XV ст.

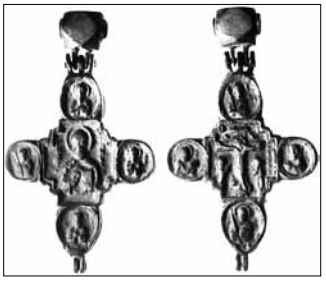

Котельва, с., околиці.
Хрест-енколпіон. XV ст. *Бронза. Випадкова знахідка, 1939.*

[896] Зарецкий И.А. Заметка о древностях Харьковской губернии Богодуховского уезда слободы Лихачевки. – С. 230–235; Багалей Д. И. Предисловие к Археологической карте Харьковской губернии. – С. 7; Zakharov A. A. I. A. Zaretsky's Excavations in the Government of Charcov. – P. 59–81.

[897] Жук В. Н. Сторінки про підземелля Полтави та інших стародавніх міст-фортець Полтавщини. – С. 26.

[898] Супруненко О. Давньоруський хрест-енколпіон з Котельви / О. Супруненко, О. Шапорда // Край. – м. Полтава. – 2015. – Жовтень. – № 138 (144). – С. 13–14: фото.

[899] Шапорда О. М. Стулка давньоруського хреста-енколпіону з Котельви на Полтавщині / О. М. Шапорда, О. Б. Супруненко // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [ред. кол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (наук. і відп. ред.) та ін.]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. – С. 178–183: 1 кол. вкл.

[900] Білоусько О. А. Середньовічна історія Полтавщини (VI – перша пол. XVI ст. н. е.): підручн. для 7-го кл. загальноосв. школи / О. А. Білоусько, О. Б. Супруненко, К. М. Мироненко. – Полтава : Оріяна, 2004. – С. 172: фото.

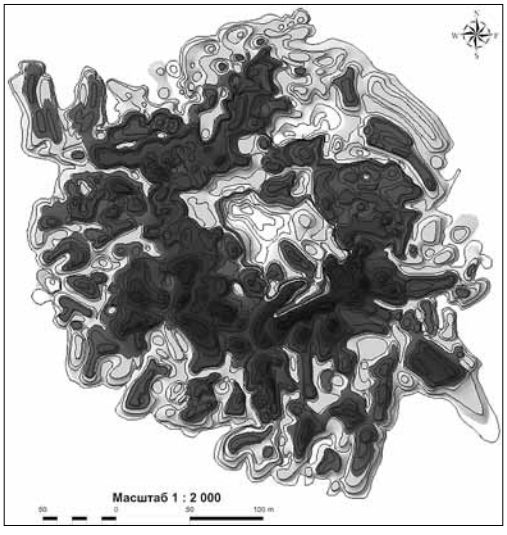

Скоробір, ур. Майдан Великий Скоробір.
За О. В. Коротею та Є. М. Осадчим, 2008.

Для наступних двох століть котелевської історії археологічні свідчення обжитості цих знелюднених через набіги кочовиків земель майже відсутні, не рахуючи кількох знахідок татарських монет, зокрема, срібного акче кримського хана Менглі-Гірея I (1467–1515), карбованого в Бахчисараї 1472/1473 р., що було виявлене поблизу Скоробору[901].

Відродження паростків сезонного життя в регіоні відбувалося з поширенням на ці землі економічних інтересів Речі Посполитої на поч. XVII ст. Останні були пов'язані з видобуванням селітри. І, здається, першим проявом такої діяльності стала розробка польськими селітроварниками 1613 р. насипу величезного кургану скіфського часу[902] – сучасного *майдану Розритої Могили* (див. ст. №№ 368, 369) та, ймовірно, деяких сусідніх більш-менш значних курганів навколишнього некрополя[903]. Відтоді промисловці-селітроварники упродовж століття стимулювали освоєння українським населенням просторів Котелевщини, його просування поза межі польських володінь у степові райони Заворскля, що неодноразово призводило до конфліктів із Московським царством, котре вважало їх власною територією.

У 1614–1622 рр. об'єктом діяльності селітроварників за зверхності кн. Михайла та Юрія Вишневецьких став величезний курган Великий Скоробір на південь від Більська[904]. Звісно, прикута внаслідок судових позовів увага тогочасного загалу до цієї «гори» чорноземного ґрунту, складеної над поховальним комплексом царського рівня скіфської доби, була пов'язана із боротьбою за потенційний ресурс сировини з видобутку селітри між власниками земель Проскурами та її «ґвалтівними» загарбниками Вишневецькими[905]. Як відомо, землю з цієї «гори» було виварено на селітру з долученням до неї ґрунту насипів сусідніх курганів. Рештки цього виробництва утворили безсистемні скупчення та відвали двох величезних останців *Малого і Великого Скоробору* (див. ст. 189). Імовірно, тогочасними чи дещо пізнішими місцями вибирання ґрунту на виготовлення селітри стали майдани в ур. Марченки[906]. А вже з поч. 1620-х рр. сировинною базою промисловців повною мірою стали зольники Західного укріплення Більського городища, попелястий ґрунт із яких більш

[901] Золотницька Т. В. Знахідка монети Менглі-Гірея на Скороборі. – С. 126.

[902] Варвянська Т. В. «Розрита Могила» / Варвянська Т. В., Супруненко О. Б. – С. 7, 9.

[903] Андрієнко В. П. Майдани й майдановидні споруди України / В. П. Андрієнко // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (наук. і відп. ред.) та ін.]. – К.; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2013. – С. 13.

[904] Супруненко О. Б. Селітроварницький стан на Більському городищі / Супруненко О. Б., Шерстюк В. В., Пуголовок Ю. О. – С. 59–60.

[905] Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statustycznum. – T. 10: Ziemlie Ruskie. Ukraina. Kijów-Broclaw / Dzial II-gl opisane przez A. Jablonovskiego. – S. 181–182.

[906] Городцов В. А. Майданы. – С. 29–39; Городцов В. А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде... – С. 143–144.

підходив для виварювання селітри[907]. Для його збагачення, певно, використовувався й чорноземний вміст валів укріплення, тому їх почали розробляти переяславські «жиди на городищі Більсько»[908]. Хоча більшість із майданних комплексів у валах Західного укріплення частіше ставали місцями розташування виробничих будівель – печей, сушарень, складів для зберігання селітри тощо. Основною сировиною промислу виступали чорноземно-попелясті культурні нашарування, вміст заглиблених частин об'єктів скіфської доби й масиви зольників-попелищ. Вірогідно, саме селітроварниками 2-ї чв. XVII ст. нанівець були зведені найпізніші відкладення у межах Західної Більської фортеці. До речі, укріплення спорадично «відвідувалося» різними промисловиками польського та місцевого козацького походження, що відбувалося до сер. – поч. 3-ї чв. XVII ст. Правда, вже у XVIII ст. місцеве населення й гадки не мало про походження колишніх селітроварницьких заглибин у валах[909].

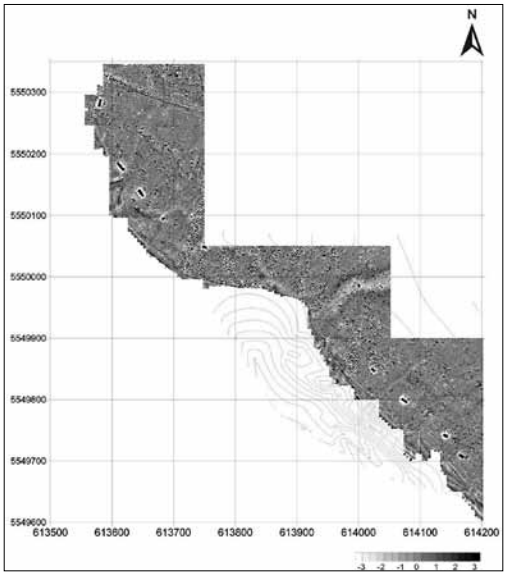

Більськ, с. Західне укріплення Більського городища. Магнітограма смуги оборонних споруд із чорними плямами залишків селітроварницьких печей. *За Р. Ролле, М. Орлюком, Н. Романцем, Б. Ульрихом і Х. Цольнером, 2006.*

Унаслідок розвідкових робіт з використанням методів магнітометрії на поч. 2000-х рр. вдалося виявити залишки великих пропечених ділянок на Скороборі й на валах Західного укріплення[910], які дослідники пов'язали з імовірними місцями влаштування варниць. Одну із таких варниць на три казани вдалося дослідити у 2005–2006 рр.[911] Виявлені конструктивні особливості глинобитних печей і супутні речі селітроварників дозволили датувати цю виробничу споруду у межах 1610-х рр.[912] Рештки діяльності ще двох селітроварень виявили під час археологічних досліджень зольників 54 і 30 у тих же роках[913]. А наприкінці 1620-х рр. невеликі групи промисловиків вже здійснювали пошук нових джерел сировини для видобування селітри, освоюючи культурні нашарування сусідніх із Західним укріпленням давніх поселень. Вірогідно, з саме такими пошуками пов'язана поява комплексу із трьох невеликих печей поряд із місцезнаходженням Озеро II (див. ст. № 166, 167), досліджених 2006 р.[914]

[907] Там же. – С. 98; Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – С. 31.

[908] Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statustycznum. – T. 10. – S. 624.

[909] Супруненко О. Б. О. Ф. Шафонський – дослідник пам'яток археології Полтавщини. – С. 64.

[910] Махортих С. Деякі підсумки досліджень Більського городища та його округи Українсько-Німецькою експедицією / Махортих С., Ролле Р. – С. 4, 5. – Рис. 1–2.

[911] Скорий С. А. Комплекс селітроварних печей на Західному укріпленні Більського городища / Скорий С. А., Каравайко Д. В. – С. 117–123; Скорый С. А. Селитроваренные печи в пределах Западного укрепления Бельского городища / С. А. Скорый, Д. В. Каравайко. – С. 81–85.

[912] Каравайко Д. В. Селитроварение на Полтавщине (в свете новейших археологических раскопок на Бельском городище) / Д. В. Каравайко, С. А. Скорый, В. В. Приймак. – С. 44.

[913] Супруненко О. Б. Селітроварницький стан на Більському городищі / Супруненко О. Б., Шерстюк В. В., Пуголовок Ю. О. – С. 62–63.

[914] Приймак В. В. Табір селітроварів на території Більського городища / Приймак В. В., Приймак В. М., Осадчий Є. М., Охріменко А. І., Сидоренко О. В., Федюн О. Ю. – С. 88–91.

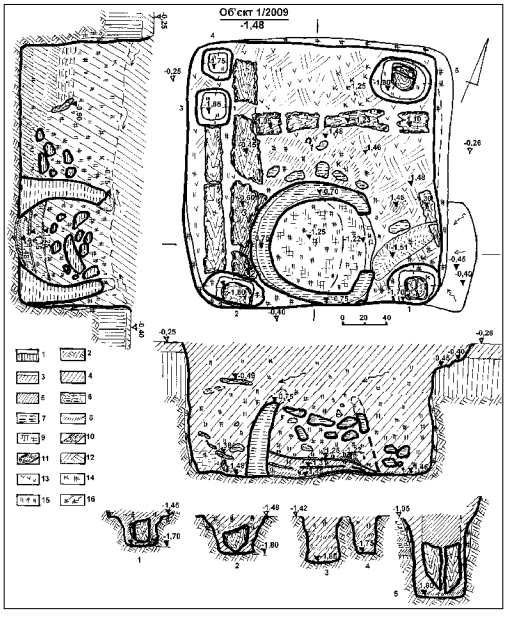

Більськ, с. Поселення Поле 2-ї бригади.
Селітряна піч 3-ї чв. XVII ст. *За О. Б. Супруненком, В. В. Шерстюком і Ю. О. Пуголовком, 2009.*
1 – дерен; 2, 12 – материковий суглинок; 3, 4 – чорноземні культурні нашарування;5 – попелясте заповнення; 6 – суглинок; 7 – глина; 8 – попіл; 9 – випалені черені печі; 10 – дерево; 11 – обгоріле дерево; 3 – органічні рештки; 14 – уламки кераміки і печини; 15 – вуглини; 16 – затьоки.

Напевне, спочатку із сезонним, а пізніше з постійним перебуванням в околицях майбутнього села окремих груп робітників пов'язана й поява в *ур. Озеро III* першого поселення козацької епохи[915]. Із зовсім невеликого до сер. XVII ст. воно дещо розрослося, а згодом було переміщене до більш зручної місцини – край центру сучасного с. Більськ[916]. І саме про це, показуючи рештки першопоселення, розповідали О. Ф. Шафонському місцеві жителі за його відвідин села у 1784 р.[917]

Із діяльністю перших груп робітників-селітроварників, обізнаних з конструктивними особливостями давніх курганів, часто-густо кинутих напризволяще своїми роботодавцями і хазяями, в околицях городища розпочалися систематичні грабування стародавніх курганів, найбільший сплеск яких припав, як на нашу думку, на 1-у пол. XVII ст.[918]

Після завершення Визвольної війни українського народу, з утворенням Гетьманщини, Більськ укотре набув привабливості для селітроварників – окремих ватаг простих заробітчан і краще споряджених промислових партій, направлених сюди представниками козацької старшини. У сер. – 3-й чв. XVII ст. із вичерпанням ресурсів Західного укріплення, вони перемістилися на територію навколишніх поселень скіфської епохи, де були наявні підвищення попелищ, а поряд існували менш багаті на селітру кургани. Один із кілька років поспіль працюючих станів селітроварів досліджувався на *поселенні пізньоскіфського часу в ур. Поле 2-ї бригади*[919] (див. ст. № 163). Тут виявлені рештки заглибленого в ґрунт тимчасового житла для робітників, кількох печей для різних етапів виварювання й просушування селітри, сліди виробничих споруд для підготовки сировини, яма для збирання дощової води[920]. За знахідками та монетою із житла час діяльності цього виробничого польового осередку селітроваріння можна датувати 60-ми рр. XVII ст.[921] Вірогідно, що тоді ж чи дещо пізніше селітровари працювали в ур. Царина. З поч. XVIII ст. селітровидобування у Більську зосередилося в руках місцевих землевласників-поміщиків і перевелося на «завод-

[915] Супруненко О. Б. Селітроварницький стан на Більському городищі / Супруненко О. Б., Шерстюк В. В., Пуголовок Ю. О. – С. 9, 25, 64, 70–71. – Рис. 42.

[916] Гавриш П. Я. Більська давнина... – С. 10–11, 23, 46–47.

[917] Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание... – С. 654.

[918] Супруненко О. До питання про пограбування курганів на Полтавщині за козацької доби. – С. 86–91.

[919] Супруненко О. Б. Селітроварницький комплекс в ур. Поле 2-ї бригади на Більському городищі / Супруненко О. Б., Шерстюк В. В., Пуголовок Ю. О. – С. 78–97.

[920] Супруненко О. Б. Польовий стан селітроварів на Більському городищі / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк // Переяславіка: наук. записки НІЕЗ «Переяслав»: зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2011 [2013]. – Вип. 5 (7). – С. 362–372.

[921] Супруненко О. Б. Селітроварницький стан на Більському городищі / Супруненко О. Б., Шерстюк В. В., Пуголовок Ю. О. – С. 72.

ські рейки», для чого у центрі села був спеціально споруджений відповідного призначення завод, насипалися бурти із навезеного з околу чорнозему[922]. Про цей завод колишнього надвірного радника Сливицького († поч. 1780-х рр.) та його пізніших власників (підприємство на 8 казанів), що діяв у 3-й чв. – кін. XVIII і до ост. чв. XIX ст., збереглися численні історичні та документальні відомості[923].

Поява майданів – решток селітряного виробництва на лівому березі Ворскли біля Котельви, Деревок, Милорадового та Козлівщини також є свідченням поширення видобутку селітри на степові райони Полтавщини на поч. – у 1-й пол. XVII ст.[924]

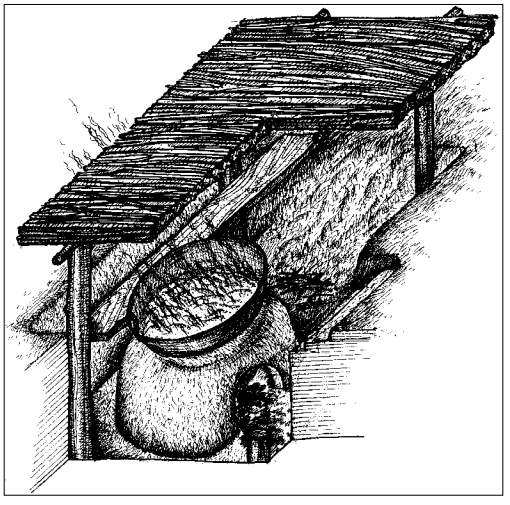

Більськ, с. Поселення Поле 2-ї бригади. Селітряна піч 3-ї чв. XVII ст. *Реконструкція Т. В. Менчинської, 2009.*

Чи не найдавнішим укріпленням, пристосованим «іноками Скельського монастиря» у 2-й чв. XVII ст. для захованої в лісах польсько-московського прикордоння обителі, вважається «Старе» *Котелевське городище I в ур. Зіньківщина*[925], котре було влаштоване на давньому сховищі й поселенні доби раннього залізного віку[926] (див. ст. № 9), і з якого походять уламки гончарного посуду руб. XVII–XVIII ст. На сьогодні це городище вже має статус пам'ятки археології місцевого значення. У його широкій окрузі, між сс. Лутище та Камінне, саме і була виявлена давня пісковикова стела, перевикористана для влаштування межового знаку на кордоні, де на бічній поверхні нанесли продряпані зображення двох хрестів[927].

З-поміж археологічних пам'яток козацької доби, вірогідно, найбільш цікавими, з огляду на порубіжне розташування, залишаються рештки укріплень та забудови *Котелевської* і *Рублівської фортець* сер. – 3-ї чв. XVII ст. (див. ст. №№ 10, 370). Підвищення насипів валів цих укріплень давно вже знівельовані забудовою населених пунктів, а рови і заглиблені частини житлових та господарських будівель збереглися, заповнені ґрунтом і сміттям. Проте досі, не дивлячись на попередню локалізацію місця розташування фортець, ніяких досліджень на їх території не проводилося. Відомо, що в центрі сучасної Котельви неодноразово ставалися провали якихось підземель, хоча до їх дослідження справа не доходила. Під час прокладання однієї з ліній водогону в Котельві у 1970-ті рр. була зафіксована ширина рову у верхній частині, що становила понад 10,5 м. Із західного боку ймовірного розташування укріплень у цей же час були виявлені рештки керамічного горну, в заповненні випалювальної камери якого знаходилася вкрита ангобовими розписами кераміка поч. XVIII ст.[928] Земляними ро-

[922] Гавриш П. Я. Деякі дані про селітряне виробництво у Більську. – С. 63–64.

[923] Гавриш П. Я. Більська давнина... – С. 49.

[924] Андрієнко В. П. Майдани і майдановидні споруди України. – С. 5, 14.

[925] Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Архиепископ Филарет. – Харьков : В университ. типогр., 1859. – Отд. I. – С. 93–95; Твердохлебов А. Котельва. – С. 132–156.

[926] Кулатова І. М. Городище поблизу Котельви на Полтавщині / І. М. Кулатова, А. І. Охріменко, О. Б. Супруненко. – С. 26–27.

[927] Приймак В. В. Про стелу – межовий знак XVII ст. та групу курганів Могили Дігтярної на північному сході Полтавської області / В. В. Приймак, О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко, В. В. Шерстюк. – С. 67–75. – Кол. вкл. II.

[928] Повідомлення Л. С. Вайнгорта, 1989 р.

ботами 2012 р. навпроти магазину «Маркетопт» по вул. Покрівський були зачеплені кілька поховань цвинтаря Троїцької церкви, що містили у заповненні виразні матеріали XVIII ст.[929] Зразки гончарного світлоглиняного посуду та рельєфних кахлів кін. XVII – поч. XVIII ст. були виявлені під час будівництва 2002 р. котловану під приміщення сучасної автостанції[930]. Цікавим фактом є підняття з піщаного дна Мерли гармат, що походили з Рублівської фортеці[931]. Напевне, цим і планами 3-ї чв. XVIII ст. та описами XIX ст., й обмежується наявна на сьогодні інформація про комплексні об'єкти містечкової слобожанської історії та козацької археології.

До числа фортифікаційних споруд кін. XVII – 1-ї трет. XVIII ст. належить ділянка валу Ізюмської укріпленої лінії, що збереглася неподалік с. Ковалевого і потребує проведення додаткових обстежень[932] (див. ст. № 323).

Поряд з відомостями про фортеці сотенних центрів внаслідок розвідок зібрана інформація про села Котелевщини козацької епохи, серед яких на кількох місцезнаходженнях виявлені керамічні матеріали 2-ї пол. XVII–XVIII ст. (*Більськ, ур. Барвінкова гора I, Центр, Майдан, Озеро III* – верхня частина, *Шпилівка; Котельва I, XIX* та *XX*; *Лихачівка II; Михайлівка Друга; Шевченки III*), на окремих – винятково XVIII ст. (*Деревки III; Котельва XVII; ур. Матюшине II; Микілка; ур. Холодівський яр* та *Холодівщина III* у Більську; *Шевченки II*). До числа основ хатищ кін. XVIII ст. належить група курганоподібних насипів, обстежених у Великій Рублівці (див. ст. № 228) та, вірогідно, зведених задля запобігання підтопленням, що виникали внаслідок весняних розливів Труханівського струмка. З території району походять і чимало доволі виразних знахідок козацької епохи. Наприклад, уламки мідного казанка кримського-? походження з дугоподібною ручкою вочевидь XVIII ст., виявленого неподалік могильника III Гострої Могили біля Котельви у 2001 р., що так і не потрапив до музейного зібрання. Натомість нещодавно з околиць селища до ІКЗ «Більськ» надійшли мідний дукач, тільні хрестики XVII–XVIII ст., окремі прикраси, добірка мідно-бронзових покришок на керамічні і дерев'яні люльки для паління, самі димлені люльки-носогрійки та ін.[933] На селищі з ґрунтовим могильником скіфського часу Барвінкова гора II поблизу Більська виявлені бронзові частина перехрестя шаблі, покришка від люльки, кільце для кріплення піхов клинкової зброї, кримсько-татарські білонові монети-акче сер. XVIII ст., карбовані в Бахчисараї за ханів Арслан Гірея (Герая) II (1748–1756) та Халім Гірея (1756–1758). Звідси ж походять уламки гончарної світлоглиняної кераміки 2-ї чв. XVIII ст., в т. ч. знайдені біля оглядової альтанки, зверненої до ворсклинської заплави[934]. Матеріали козацької епохи виявлені й безпосередньо на

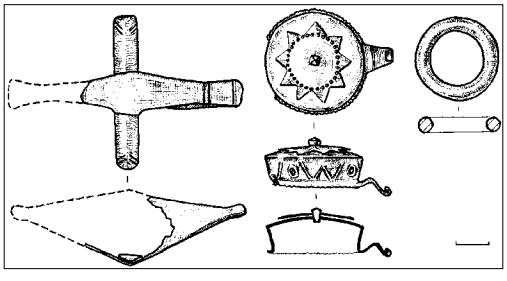

Більськ, с. Поселення Барвінкова гора II. Знахідки козацької доби. *Бронза, латунь. За І. М. Кулатовою, 2014.*

[929] Повідомлення І. І. Короста, 2018 р.

[930] Огляд котловану О. Б. Супруненком, 2002 р.

[931] Сообщение о подъеме пушек со дна реки Мерло в с. Рублевка в 1931 г. // Архів Охтирського міського краєзнавчого музею. – Ф. 72-а. – 2 арк.

[932] Моруженко А. А. Исследования в бассейне Ворсклы / А. А. Моруженко // АО 1980 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1981 – С. 288; Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 2-х т. / Святитель Филарет (Д. Г. Гумилевский). – Т. 1. – С. 220.

[933] Цьомкало Л. А. «1000 реліквій – одна історія Котелевської землі». – С. 337. – Рис. 7–9, 15; Охріменко Л. А. Археологічна подорож у «сиву» давнину. – С. 280, 281. – Рис. 12–18.

[934] Кулатова І. Знахідки козацької доби з Більського городища. – Рис. 1.

мисі Барвінкової гори – ніж, хрестик-тільник, підківка до чобота тощо[935].

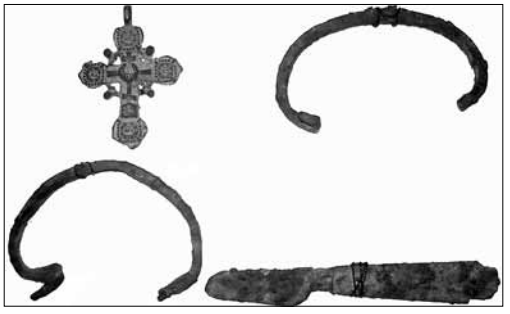

Більськ, с., Барвінкова гора, ур. та округа. Знахідки козацької епохи. *За В. В. Приймаком, 2013.*

Уже згадані вище насипи 24 збережених до сьогодні майданів Котелевщини (*Більськ*, у складі могильників *Скоробір* та *Марченки*; *Деревки, могильник I; Камінне, могильник I Могили Дігтярної; Козлівщина, могильник II; Котельва, могильник V «Великі Робленици»; Мар'їне; Милорадове; Михайлівка Друга, могильник I; Чернещина, могильники I* і *III Дальні Робленици*) також є яскравими пам'ятками археології й розвитку промислового виробництва козацької епохи. З огляду на їх форми і розміри, майже всі вони належать залишкам діяльності селітроварів XVII ст. Серед них – величні майдани *Розрита Могила* та *Скоробір*, включені до Державного реєстру нерухомих пам'яток як об'єкти археології національного значення. Деякі з буртів навколо більш давніх майданів (наприклад, у Мар'їному), вірогідно, слугували за джерела сировини для селітроварників наступних століть. Проте сировина-чорнозем для більш пізніх заводів, що існували у центрі Більська (див. ст. № 168) та Мар'їного[936], до сер. – 80-х рр. XIX ст. возилася безпосередньо в села до печей із полів, насипів навколишніх курганів чи території стародавніх поселень[937].

Інформація про ці промислові об'єкти кін. XVIII–XIX ст., що можуть досліджуватися археологічними методами, і має завершувати огляд старожитностей району, котрі знайшли відображення у цьому випуску «Зводу».

Насамкінець зауважимо, що в ході досліджень курганних некрополів округи Більського городища виявлені й чимало більш пізніх знахідок, котрі відклалися у комплексах внаслідок діяльності грабіжників XIX – поч. XX ст. та за випадкових обставин (уламки сталевих щупів, ножів, фрагменти і цілі форми гончарного посуду, відбитки лез заступів чи лопат, частини скалок тощо)[938]. Їх, у будь-якому разі, варто розглядати як своєрідні археологічні артефакти новітнього етапу історії краю.

На жаль, збереглися описані пам'ятки та археологічні об'єкти не всі, часом не у повному складі комплексів. У ході господарської діяльності людини в кін. XX – на поч. XXI ст. частина з них була знищена, чимало насипів на різночасових могильниках виявилися порушеними давніми, а переважно – сучасними грабіжниками. У деяких з них влаштовані вже оплилі, інколи зовсім нові ями. На сьогодні із застосуванням плугів та ін. техніки нанівець знищуються насипи невеликих курганів, а кістки похованих розтягуються боронами по свіжій ріллі. Невдовзі від решток об'єктів археологічної спадщини останніх дев'яти-восьми тисячоліть може нічого не залишитися... Щодо територій давніх поселень, то їх площа часом перетворюється на суцільний перекоп з ямок місцевих і «заїжджих» «пошуковців», які пере-

[935] Приймак В. В. Підсумки вивчення пам'яток козацької доби в окрузі Більського городища / В. В. Приймак // Археологічні дослідження Більського городища – 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; УК ПОДА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вадімов В. М., Корост І. І., Супруненко О. Б. (наук. та відп. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 105. – Рис. 2; Приймак В. В. Майдани і селітроварні комплекси лівого берега середньої течії Ворскли (за археологічними, картографічними і писемними джерелами) / В. В. Приймак, Д. С. Гречко, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Феномен Більського городища – 2016: зб. наук. пр. і мат-лів конф. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 229. – Рис. 5: 1.

[936] Топограф. карта: X-45-62-Г-а. – М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК, 1965. – 13-IX-65.

[937] Гавриш П. Я. Деякі дані про селітряне виробництво у Більську. – С. 64; Гавриш П. Я. Більська давнина... – С. 49.

[938] Супруненко О. Б. Розкопки Більського курганного некрополю «Б» / О. Б. Супруненко. – С. 59, 76, 77. – Рис. 62; 84; 85.

лопачують культурні нашарування у пошуках кольорового металу і монет. Отже, питання збереження об'єктів археологічної культурної спадщини наразі звучить, швидше, риторично, і не тільки у площині юриспруденції та виконання вимог законів і європейських хартій. Для цього мають відбутися зміни у свідомості людей.

Насамкінець, залишається констатувати, що стан вивчення старожитностей території Котелевського району засвідчує завершення заходів обліку й є приводом до проведення детальної інвентаризації наявних об'єктів археології. Перші кроки до цього зроблені: опис більшості об'єктів вміщено у районному випуску «Зводу пам'яток історії та культури України», більше двох десятків із них вже отримали статус пам'яток. Проведення паспортизації й виготовлення проектів землевідведення для ділянок, котрі займають потенційні археологічні пам'ятки, сподіваємося, призведе до їх збереження, принаймні, найзначніших серед них, та залишить останні у спадок нащадкам.

О. Б. Супруненко

Пам'ятки історії

На другому місці за чисельністю на території Котелевського району є група пам'яток історії – 197 об'єктів. Серед них більше чверті є комплексними (історії та архітектури, 2 – історії, науки і техніки, 2 – історії та археології). Охоплюють вони період від XVII ст. до сьогоднішніх днів. Докладні історичні довідки на кожен із об'єктів культурної спадщини наведено нижче, тому зупинимось лише на загальній характеристиці пам'яток району цієї категорії.

Найдавнішими пам'ятками історії є рештки городища II у Котельві та «старого» Котелевського городища I в ур. Городище (Зіньківщина). Останнє розміщується на більш давній пам'ятці археологічного походження (див. ст. № 9) й відоме за свідченнями інформаторів архієпископа Філарета з сер. XIX ст., повідомленням історика-краєзнавця О. Д. Твердохлєбова 1888 р. Після обстежень О. Б. Супруненка 2000 р. та В. В. Приймака 2014 р. за наказом Міністерства культури України № 430 від 17.05.2017 р. (додаток 3, п. 40) городище включене до Державного реєстру об'єктів нерухомої культурної спадщини як археологічна пам'ятка місцевого значення (охорон. № 4785-Пл)[939]. Розглядається не тільки як рештки городища-схованки скіфської епохи, поселення фіналу пізньоскіфського часу, а й як залишки монастирського укріплення у московсько-польському прикордонні сер. XVII ст. доби становлення Української козацької держави[940].

Городище козацької доби II колишнього містечка Котельви сер. XVII–XVIII ст. знаходиться у центральній частині селища (див. ст. № 10), на мису надзаплави лівого берега р. Котельва, відоме як населений пункт з сер. XVII ст.[941] Описи форм, розмірів і характеру укріплень містечка, інших споруд у його межах, містяться у джерелах XVIII ст., зберігся і

[939] Котелевське городище, Котелевська селищна рада, Котелевський район, Полтавська область: облікова картка, 2015 р. / О. Б. Супруненко // Пам'яткоохоронний архів МКУ; НА ЦОДПА. – Ф. 10. – Спр. 126. – 14 арк.

[940] Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Архиепископ Филарет. – Харьков : В университет. типогр., 1859. – Отд. I. – С. 93–95; Твердохлебов А. Котельва... – С. 113–130; Кулатова І. М. Городище поблизу Котельви на Полтавщині / І. М. Кулатова, А. І. Охріменко, О. Б. Супруненко. – С. 25–28; Супруненко О. Козацька проблематика у дослідженнях Полтавського Центру археології 2000 р. / Олександр Супруненко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. / ЦП НАНУ і УТОПІК. – К. : Шлях, 2001. – Вип. 10. – С. 14; Коротя О. В. Нові дані про городища і кургани північно-західного і північно-східного секторів округи та ареалу впливу Більського городища / Коротя О. В., Осадчий Є. М., Приймак В. В. // Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (I тис. до н. е. – I тис. н. е.): зб. ст. / ІКЗ «Більськ». – Полтава : Техсервіс, 2010. – С. 22.

[941] Котелевська фортеця 17–18 ст. // Полтавщина: енциклопедичний довідник [за ред. А. В. Кудрицького]. – К. : «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана, 1992. – С. 384–385.

«План слободи Котельви» 1767 р.[942] Хоча її рештки мають археологічний характер місцями збережених нашарувань, проте пам'ятка жодного разу не вивчалася археологами і потребує проведення досліджень у напрямку точної локалізації меж поширення культурних нашарувань[943].

Городище містечка Рублівка (Рубльова) козацької доби остан. чв. XVII – XVIII ст. знаходиться у східній частині с. Мала Рублівка, на останці мису надзаплави правого берега р. Мерла, що в кін. XIX ст. називався власне «Рублівкою» або «селом». Тут на той час зберігалися сліди валу і рову, а також чавунна гармата (див. ст. № 372)[944]. Сам населений пункт був об'єктом згадок в історичних документах з 1670-х рр. Описи форм, розмірів і характеру укріплень, інших споруд у його межах, містяться у кількох джерелах XVIII ст.[945] Та власне археологами обстеження на його території не проводилися.

Цікавим об'єктом культурної спадщини козацького часу є ділянка валу Ізюмської оборонної лінії кін. XVII – 1-ї трет. XVIII ст. (див. ст. № 323)[946], розташована за 0,82–1,20 км від південно-західної окраїни с. Ковалевого[947].

Про давню історію району розповідає об'єкт культурної спадщини в смт Котельві. Це – *пам'ятний знак на місці, де в 1768 р. котелевцями був звільнений з-під варти Максим Залізняк* (див. ст. № 78), керівник національно-визвольного руху 1768–1769 рр. Коліївщини.

Із XIX – поч. XX ст. на території Котелевського району маємо кілька об'єктів. Серед них ряд шкільних та громадських будівель у смт Котельві, сс. Більську, Великій Рублівці, Милорадовому *(будинок міністерської школи, 1888 р.; будинок земської школи, де розташовувався штаб 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії (1911, 1943); три будинки земських шкіл поч. XX ст.; будинок церковно-приходської школи 1892 р.; комплекс будівель торгових рядів поч. XX ст.; будинки священників поч. XX ст.)*. Вони є комплексними пам'ятками у категорії історія й архітектура. Збереглися дві споруди мурованих масивних вальцевих млинів побудови 1912 р. у Котельві та в Більську, які до сьогодні є діючими і мають архітектурну та суто науково-технічну цінність.

Оскільки у виданнях XIX ст. зустрічаємо свідчення, що в Котельві люди здавна жили багато і це була найбільша слобода на Слобожанщині, тому насадження більшовицьких ідей на цій землі йшло з великим опором. Правда, про події громадянської війни на території району розповідають тільки 8 об'єктів культурної спадщини. Та у порівнянні з іншими районами області, у Котелевському маємо різнопланові пам'ятки, пов'язані як з часом Української революції 1917–1921 рр., так і з діяльністю більшовиків у боротьбі за захоплення влади на селі. Подекуди вони є окремими об'єктами, як-то братські могили у смт Котельві, с. Маловидному, або ж складають разом із пам'ятками Другої світової війни цільні об'єднані об'єкти, зокрема у с. Великій Рублівці. У с. Більськ в центрі села та на Барвінковій горі

[942] Мышлаевский А. З. Крепости и гарнизоны Южной России в 1718 году. Извлеченные из современ. отчета Киевской губернии. – С. 57–58; План слободы Котельва 1767 г. – 2 л.; Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Т. 1. – С. 270–280.

[943] Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк. – С. 238. – Рис. 1: 18; 3.

[944] Сообщение о подъеме пушек со дна реки Мерло в с. Рублевка в 1931 г. // Архів Охтир. міськ. КМ. – Ф. 72-а; Багалей Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. – С. 544–545; Линда М. Исторические предания о с. Рублёвке Богодуховского уезда. – С. 314.

[945] Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. – Т. II. – С. 161, 521–522; Мышлаевский А. З. Крепости и гарнизоны Южной России в 1718 году. – С. 56; Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 2-х т. – Т. 1. – С. 345–347.

[946] Багалей Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. – С. 488; Загоровский В. П. Изюмская черта / В. П. Загоровский. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1980. – С. 161–162, 220.

[947] Моруженко А. А. Исследования в бассейне Ворсклы / А. А. Моруженко // АО 1980 г.: ежегодн. / АН СССР, Ин-т археологии; [отв. ред. Б. А. Рыбаков]. – М. : Наука, 1981 – С. 288.

Більськ, с., Барвінкова гора, ур. Пам'ятний знак на місці дислокування партизанського загону, 1919 р. *Фото 2016.*

встановлені 4 пам'ятні знаки, присвячені історичним подіям часу Української революції, а також першому червоногвардійському загону і землякам, загиблим у роки громадянської війни.

Котелевщина є батьківщиною Сидора Артемовича Ковпака (25(13).05.1887 р., с. Котельва Охтирського повіту Харківської губ., тепер Котелевський р-н Полтавської обл. – 11.12.1967 р., м. Київ) – двічі Героя Радянського Союзу, командира партизанського з'єднання. Тому цілий ряд об'єктів пов'язаний саме з його іменем. Серед них – місце садиби, де народився і провів дитячі роки майбутній Герой, по вул. Миколаївській, 230; в одному з будинків на торговій площі поч. XX ст. по сучасній вул. Миру, в скоб'яному магазині Фесака, він розпочав свою трудову діяльність; а неподалік торгових рядів розміщувалась міністерська школа, в якій він навчався. Це був будинок, викуплений котелевською громадою у місцевого поміщика А. Матушинського, що наразі не зберігся[948]. Тому пам'ятну дошку про навчання у цій школі майбутнього Героя встановлено на будівлі сучасної Котелевської гімназії № 1. На центральному майдані Котельви у сквері, що носить ім'я партизанського генерала, у 1948 р. встановлене бронзове погруддя С. А. Ковпака.

Котельва, смт. Пам'ятник С. А. Ковпаку. *Фото 2017.*

На західній околиці селища розкинувся *Ковпаківський лісопарк* (див. ст. № 3) – парк-пам'ятка загальнодержавного значення, офіційно заснований у 1975 р. Хоча витоки створення парку відносяться ще до 1918 р. З ініціативи та за безпосередньої участі С. А. Ковпака, тодішнього завідувача земельного відділу Котелевського ревкому, була проведена природоохоронна акція із заліснення піщаних територій між Котельвою та р. Ворсклою. На поч. 70-х рр. XX ст. під керівництвом учителя, ентузіаста-природолюба Б. А. Бойка тут було закладено парк згідно оригінального підходу – насадження дерев і кущів на окремих ділянках, що відбивають проходження партизанського рейду під проводом С. А. Ковпака «Від Путивля до Карпат» та мають назви: «Фортечні кучугури», «Спадщанський гай», «Брянщина», «Деснянщина», «Лоївщина», «Прип'ятський гай», «Лельчиці», «Сарненський гай», «Скалат», «Яремча».

Найбільше об'єктів належать історичному минулому радянської доби. Першими у цьому списку стоять ті, що увічнюють пам'ять про одну з найбільших трагедій українського народу – Голодомор 1932–1933 рр. Це – пам'ятні знаки, встановлені вже за часів незалежності України. До речі, одним із перших в області на місці поховань жертв Голодомору 1932–

[948] Кизя Л. Сидір Ковпак: біографічна повість. – К.: Рад. письменник, 1972. – 192 с.

1933 рр. ще 1992 р. встановлений *пам'ятний знак у с. Шевченкове* (див. ст. № 540) Микілківської сільської ради[949]. Не зважаючи на заборони, людська пам'ять стала найцінніш джерелом у встановленні правди про ті страшні часи геноциду. На жаль, більшість могил і місць поховань жертв Великого голоду залишаються невідомими або знаходяться у задернованих частинах старих сільських кладовищ. У ході пошукової роботи виявлені братські та поодинокі могили у смт Котельва, сс. Більськ (не увічнене), Велика Рублівка. Місця поховань жертв Голодомору 1932–1933 рр. встановлені у смт Котельва, сс. Більськ, Гетьманка, Глобівка, Дем'янівка, Зайці, Зайці Другі, Ковалеве, Козлівщина, Лабурівка, Лихачівка, Мала Рублівка, Мар'їне, Матвіївка, Микілка, Михайлове, Млинки, Підварівка, Терни, Чернещина, Шевченкове. В усіх населених пунктах району встановлені пам'ятні знаки загиблим від страшного Голоду.

Велика Рублівка, с. Братська могила жертв Голодомору 1932–1933 рр. *Фото 2018.*

Великою трагедією і випробуванням для Котелевщини та всієї України стала Друга світова війна. Першим у районі, хто отримав високе звання Героя Радянського Союзу, загинувши в бою у лютому 1940 р. під час радянсько-фінської війни 1939–1940 рр., став Петренко Дмитро Пилипович (9.09.1909 (за ін. відомостями 1908 р.), с. Велика Рублівка Богодухівського повіту Харківської губ., тепер Котелевського р-ну Полтавської обл. – лютий 1940 р., м. Виборг, Ленінградська обл., РФ). Він був молодшим лейтенантом, командиром кулеметного взводу 4-го прикордонного полку (війська НКВС). Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26.04.1940 р. Петренку Дмитру Пилиповичу присвоєно звання Героя Радянського Союзу посмертно.

Селище Котельва вперше окуповане 9 листопада 1941 р., звільнене 22 лютого 1943 р., повторно окуповане 12 березня 1943 р. Остаточно звільнене від гітлерівців 9 (11) вересня 1943 р. після надзвичайно жорстких з великою кількістю людських жертв боїв. Згідно офіційної інформації Котельву звільнено 9 вересня 1943 р., проте остаточно гітлерівці були вибиті з села на два дні пізніше. Вони закріпилися на подвір'ї земської школи на південній околиці (тепер ЗОШ І ст. № 7) і стримували наступ червоноармійців. 11 вересня внаслідок успішної атаки вдалося знищити кулеметників ворога і розгорнути повномасштабний наступ частин Червоної армії в бік с. Любки. Дуже важкі бої йшли токаж за визволення сс. Більськ, Сидоряче, Михайлівка Перша[950].

Про масштаби наслідків тривалих військових дій свідчать 90 об'єктів культурної спадщини. Знаходяться вони у смт Котельва (24), Більськ (10), Велика Рублівка (4), Ворони (2), Гетьманка (1), Глобівка (2), Дем'янівка (1), Деревки (3), Діброва (1), Зайці (1), Зайці Другі (1), Зуби (1), Камінне (1), Ковалеве (1), Ковжижа (1), Козлівщина (1), Лихачівка (2), Мала Рублівка (1), Маловидне (2), Мар'їне (3), Матвіївка (1), Микілка (1), Милорадове (3), Михайлове (1), Михайлівка Перша (7), Млинки (3), Підварівка (2), Сидоряче (1), Терни (3), Чернещина (2),

[949] Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.2418-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського.

[950] ЦАМО РФ. – Ф. 1207. – Оп. 2. – Спр. 75. – Арк. 142; Ф. 1297. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 128; Ф. 1310. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 5; Ф. 1310. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 21; Ф. 3067. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 34; Ф. 3095. – Оп. 2. – Спр. 23. – Арк. 11; Ф. 3363. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 58; ДАПО. – Ф. р.-1876. – Оп. 8. – Спр. 62. – Арк. 31 зв.

Деревки, с. Братська могила воїнів Червоної армії, пам'ятний знак полеглим землякам. *Фото 2018.*

Шевченкове (3). У спектрі увічнення пам'яті про події Другої світової війни – братські та одиночні могили воїнів Червоної армії, пам'ятні місця, пам'ятні знаки полеглим землякам. І навіть в останній час їх кількість збільшується. Вже у 2015 р. в *с. Терни* встановлено *пам'ятний знак на честь воїнів-земляків – учасників Другої світової війни* (див. ст. № 502), які не повернулися з фронту й померли у мирний час. Офіційно по Котелевському району із фронтів не повернулися 3748 чоловік.

Оскільки територія району стала ареною кровопролитних боїв під час зимової Харківської наступальної операції (2 лютого – 3 березня 1943 р.), Чернігівсько-Полтавської наступальної операції (26 серпня – 30 вересня 1943 р.), серед цих об'єктів є братські могили, в яких поховані сотні воїнів Червоної Армії, а у *с. Михайлівка Перша* – більше двох тисяч воїнів (див. ст. № 441). Проте, на жаль і до сьогодні залишаються безіменні, невиявлені могили червоноармійців. Більше п'яти тисяч воїнів полягли за визволення району.

Не зважаючи на скрутне становище місцевого населення в умовах війни цінним залишався кожен прояв людяності. Саме так сталось у жовтні 1941 р., коли на Котелевщині здійснив вимушене приземлення літак «Іл-2» старшого лейтенанта Хіталішвілі Захарія Соломоновича, який був тяжко поранений. До місця падіння літака прибігли мешканці села Катерина Митрофанівна Шляпкіна і Савелій Маркович Мальцев з дружиною Оленою Онуфріївною і дітьми. Вони переодягли у селянський одяг та привезли Захара до села, довго лікували, переховуючи його у погребі, а згодом в сараї. Допомагала їм дочка Савелія Марковича Наталка, яка до війни вчилась у фельдшерській школі. Її старший брат Іван ходив у розвідку до села, а менший Мишко – носив їжу. У Шляпкіних було п'ятеро дітей, тому щоб уберегти їх, льотчика забрали сусіди Мальцеви. Приблизно за місяць Хіталішвілі переправили через лінію фронту. Наталку Шляпкіну гітлерівці у 1942 р. погнали до Німеччини на каторжні роботи, де вона загинула 1943 р. та похована.

Після демобілізації у 1957 р. З. С. Хіталішвілі почав пошуки Михайлівки, де йому врятували життя. Об'їхав багато Михайлівок Харківської і Полтавської областей. Допоміг йому далекий родич Сави Мальцева, якого пілот випадково зустрів у Краснокутському районі на Харківщині. Потім Захар Соломонович неодноразово приїздив до села, зустрічався зі своїми рятівниками, бував на місці вимушеної посадки літака, що отримало назву *«Захарове поле»* (див. ст. № 443) [951]. Через усе життя проніс З. С. Хіталішвілі вдячність і шану до українських селян, які стали для нього рідними. За сприяння Героя на могилах рятівників було встановлено пам'ятні знаки (див. ст. № 447).

Про трудову звитягу котелевців з відбудови господарства району у повоєнний час свідчать два пам'ятні знаки категорії «історія, техніка» – *трактори «Універсал-2»*, встановлені на честь механізаторів *Котелевської* та *Великорублівської машинно-тракторних станцій* (див. ст.

[951] Самсоненко С. Чемі окро деда // Народна трибуна. – 1967. – 30 листопада. – № 143 (2682).– С. 4; 2 грудня. – № 144 (2683).– С. 4; Самсоненко С. Захарова рідня // Народна трибуна. – 1970. – 14 березня. – № 31 (3039).– С. 2–3; Карпов А. Горный орел. – М. : Изд. ДОСААФ, 1973. – С. 79–80, 89–94.

№№ 127, 234). Ще один пам'ятний знак – трактор «Універсал-2» у с. Козлівщині не зберігся. Проте, слід зазначити, що історія створення МТС була пов'язана з насильницькою колективізацією і насадженням атеїстичного світосприйняття серед населення.

Кілька об'єктів культурної спадщини присвячені історії України останніх десятиліть XX ст. Це – *пам'ятний знак учасникам ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС, пам'ятний знак учасникам бойових дій в Демократичній Республіці Афганістан*, меморіал – *пам'ятний знак «Галерея Слави»*. Перший із них встановлено на честь 122 жителів Котелевського району, які брали участь у ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС (див. ст. № 123). Всього на 2016 р. у районі проживало 274 особи зі статусом постраждалих від аварії на ЧАЕС. Другий знак споруджено на честь 66 воїнів-котелевців – учасників військових конфліктів 2-ї пол. XX ст. (див. ст. № 122). Третій – на честь котелевців – Героїв Радянського Союзу, Соціалістичної Праці, Героїв України (див. ст. № 113).

На жаль, не оминула Котелевщину і страхітлива війна на Сході України. Троє героїв віддали життя за незалежність України. У районному центрі похований Жирнов Віктор Анатолійович (4.03.1968 р., м. Нікополь, Дніпропетровської обл. – 2.(5).10. 2015 р., помер в р-ні м. Маріуполя Донецької обл., похований смт Котельва) (див. ст. № 96). У с. Більськ знайшов останній спочинок Латченко Артур Вікторович (30.11.1995 р., с. Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл. – 3.04.2017 р., загинув поблизу м. Авдіївка Донецької обл., похований с. Більськ Котелевського р-ну), а на місцевій школі також встановлено меморіальну дошку герою (див. ст. №№ 198, 201). У с. Деревки похований Смоляр Іван Дмитрович (10.12.1961 р., с. Гупали Шацького р-ну Волинської обл. – 4.07.2015 р., загинув Новоайдарський р-н Луганської обл., похований с. Деревки Котелевського р-ну) (див. ст. № 281). Семеро учасників бойових дій на Сході України померли після повернення із зони проведення АТО – Давиденко Дмитро Андрійович (06.04.1982 – 12.11.2017), Дудченко Олег Іванович (30.06.1976 – 31.03.2015), Зимогляд Богдан Васильович (03.01.1990 – 03.08.2017), Процай Сергій Миколайович (30.11.1979 – 06.12.2017), Самойлович Анатолій Миколайович (22.06.1975 – 24.09.2016), Стецюра Вадим Іванович (29.01.1988 – 20.08.2015), Харченко Олександр Михайлович (20.05.1976 – 09.03.2016).

Котельва, смт. Пам'ятний знак учасникам АТО. *Фото 2018.*

За час підготовки цього тому до видання надійшла ще одна страшна звістка до с. Велика Рублівка – у зоні проведення АТО/ООС загинув Карпун Владислав Миколайович (27.07.1998 р., с. Велика Рублівка Котелевського району – 8.09.2018 р., помер м. Торецьк Донецької області, похований с. Велика Рублівка Котелевського району).

Після навчання у місцевій школі, Владислав закінчив ПТУ-23 ім. Бірюзова в м. Полтаві. Із серпня 2016 р. знаходився на військовій службі за контрактом у ЗСУ. Проходив підготовку у 169-у навчальному центрі «Десна». Служив старшим солдатом, стрільцем зенітно-ракетного взводу 58-ї окремої мотопіхотної бригади.

7 вересня 2018 р. внаслідок ворожого обстрілу українських позицій в районі с. Новгородське, в Горлівському напрямку Донецької області, Владислав Карпун отримав тяжкі поранення. Після надання невідкладної медичної допомоги був евакуйований до госпіталю

м. Торецьк, де лікарі протягом шести годин боролись за його життя. Проте вночі 8 вересня військовослужбовець помер.

Поховали українського бійця – патріота у новій частині кладовища в рідному селі. На могилі встановлено тимчасовий дерев'яний хрест[952] (див. ст. № 545).

А. М. Скирда

Пам'ятки монументального мистецтва й об'єкти на некрополях

У районі після завершення процесу декомунізації лише чотири об'єкти відносяться до категорії пам'яток монументального мистецтва. Це вже згаданий пам'ятник С. А. Ковпаку, а також пам'ятник видатному земляку, *перекладачу Гомерівської «Іліади» М. І. Гнєдичу* (див. ст. № 124). До речі, з ім'ям Миколи Івановича Гнєдича (1784–1833) пов'язаний ще один об'єкт – *пам'ятний знак на місці Покровської церкви колишнього с. Бригадирівка*, між селами Микілка і Шевченкове (див. ст. № 544). Село Бригадирівка (воно ж Биківка, Шевченківка) було засноване на поч. XVIII ст. В його околицях мали землі дворяни Гнєдичі. Тут проживали батьки відомого поета-перекладача, пройшли його дитячі роки. Коли не стало батька, маєтності перейшли до його сестри Г. І. Бужинської. У 1805, 1810 і 1818 рр. поет відвідував село. Перед смертю Микола Іванович Гнєдич заповів 1000 карбованців на користь церкви Покрови пресвятої Богородиці в с. Бригадирівці (1833) кол. Богодухівського повіту Слобідсько-Української (Харківської) губ.[953]

Котельва, смт.
Пам'ятник М. І. Гнєдичу.
Фото 2017.

У районі встановлено два *пам'ятники Т. Г. Шевченку*: у смт Котельва на подвір'ї ЗОШ I-III ступенів № 4 (див. ст. № 126) та у с. Козлівщина також на подвір'ї місцевої школи. Цікавою є історія встановлення пам'ятника у Козлівщині, адже спочатку пам'ятник стояв у с. Діброва. Погруддя було виготовлене в роки Української революції Опішнянським керамічним заводом, з ініціативи місцевого фельдшера Кирила Івановича Задорожного, на кошти жителів с. Діброва і встановлене там у 1918 р. У 1941 р. пам'ятник було знищено. У 1948 р. самодіяльний скульптор з с. Матвіївки Котелевського району Л. Х. Ільченко виліпив нове гіпсове погруддя Т. Г. Шевченка, яке встановили у Діброві 1953 р. на цегляному оштукатуреному постаменті. У зв'язку із знелюдненням останнього села, за клопотанням педагогічного колективу Козлівщинської ЗОШ I-III ступенів та рішенням Козлівщинської сільської ради № 11 від 7.04.2005 р., погруддя було перенесене до Козлівщини (див. ст. № 346) і встановлене на подвір'ї школи[954].

У Котельві та селах району знайшли вічний спочинок відомі люди району: Герой Радянського Союзу Микола Іванович Дігтярь (див. ст. № 92), Герой Соціалістичної Праці Яків Якович Салашний (див. ст. № 107), лауреат Державної премії УРСР Анастасія Іванівна Дри-

[952] Список воїнів, які загинули під час проведення АТО, Котелевський район // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського.

[953] Костюк В. Така непроста історія // Народна трибуна. – 2003. – 20 листопада. – № 93 (7298). – С. 2; Ілюха О. Зниклі храми Котелевщини // Народна трибуна. – 2014. – 4 червня. – № 42 (9649). – С. 6.

[954] Бюст Т. Г. Шевченку в Діброві // Народна трибуна. – 1967. – 5 вересня. – № 108 (2646). – С. 4; Ротач П. П. Полтавська Шевченкіана. Спроба обласної (крайової) Шевченківської енциклопедії. – Полтава : Дивосвіт, 2013. – Вид. 2-ге, випр. – С. 603.

жирук (див. ст. № 93), заслужені працівники сільського господарства УРСР та України Василь Несторович Дрижирук (див. ст. № 94), Іван Сергійович Калюх (див. ст. № 99), Михайло Іванович Олійник (див. ст. № 104), Феодосія Петрівна Старокожко (див. ст. № 108), заслужений учитель УРСР Марія Дмитрівна Євтушенко (див. ст. № 95), заслужений лікар УРСР Людмила Василівна Лесько (Шевеля) (див. ст. № 102), заслужений будівельник України та РФ Микола Степанович Гнилосир (смт Котельва) (див. ст. № 90), Герой Соціалістичної Праці Іван Іванович Шашко (див. ст. № 282), заслужений працівник сільського господарства УРСР Василь Якович Дрижирук (с. Деревки) (див. ст. № 279), повний кавалер Ордена Слави Олексій Васильович Шевченко (с. Шевченкове) (див. ст. № 542); представники творчих професій: заслужений майстер народної творчості України Микола Дем'янович Переяслівець (див. ст. № 105), художник-пейзажист, графік, різьбяр Іван Антонович Крючко (див. ст. № 100), поетеса Людмила Іванівна Ларіонова (смт Котельва) (див. ст. № 101), самодіяльний композитор Іван Іванович П'явка (с. Деревки) (див. ст. № 280), народна художниця Тамара Василівна Ївницька (див. ст. № 424), літератор-прозаїк, краєзнавець Володимир Петрович Міліков (с. Милорадове) (див. ст. № 425).

Таким чином, окреслений пласт об'єктів культурної спадщини власне і складає потенційний масив пам'яток історії та монументального мистецтва Котелевщини.

А. М. Скирда

Пам'ятки та об'єкти архітектури

Як не дивно, попри карколомні події Другої світової війни, на території Котелевського району збереглася невелика група з 17 об'єктів культурної спадщини – пам'яток архітектури, серед яких 2 церкви, 4 земські школи, 3 церковнопарафіяльні школи, 1 міністерська школа, 2 парових млини, комплекс торгових рядів і кілька збережених громадських та житлових будинків. Об'єкти архітектури розташовані у смт Котельві (13), селах Більськ (2), Деревки (1) та Милорадовому (1).

Історія розвитку архітектури на території Котелевщини сягає доволі давніх часів. Так, враховуючи суто археологічний контекст, варто вважати найвизначнішою пам'яткою фортифікаційної архітектури *укріплення Більського городища VII–IV ст. до н. е.* (див. ст. №№ 140–142), що збереглися до нашого часу і визнані такими у складі комплексу пам'яток археології національного значення[955]. Одним із типів пам'яток монументальної архітектури часів енеоліту, бронзи, скіфського часу і середньовічних кочовиків є численні кургани та їх групи – могильники.

Перші відомості про фортифікаційну архітектуру Нового часу на території Котелевщини відносяться до XVII ст. У той час було засновано кілька населених пунктів, зокрема, Котельва, Рублівка (зараз – Мала Рублівка), Більськ. У 1-й пол. – сер. XVII ст. в цих населених пунктах для захисту від нападів татар зводилися земляні фортеці з дерев'яними укріпленнями. Сотенне містечко Котельва мало досить потужні укріплення. *Котелевську фортецю* XVII ст. оточував земляний вал, рів і дерев'яні башти по кутах, з трьох боків її захищала річка. Архієпископ Філарет (Д. Г. Гумілевський) у 1857 р. надає такий опис фортеці: «Котельва была укреплена глубокими рвами и высокими валами, или <...> барканами, на которых расставлены были плетеные из лозы кошели, наполненные землей. Эти кошели соединяясь один с другими, составляли внизу сжатостью своей амбразуры, в которых безопасно можно было отстреливаться от неприятеля. Кроме того, по четырем сторонам стояли огромные деревянные башни с тяжелыми воротами. На площади, огражденной ва-

[955] https://uk.wikipedia.org/wiki/Більське_городище

лом, помещалось до 200 дворов с 2 церквями»[956]. У 1709 р., під час Північної війни, шведські війська зруйнували фортецю, але, незабаром, ці укріплення були відбудовані. Наприкінці XVIII ст. фортеця занепала, проте її вали проглядалися до кін. XIX ст. (див. ст. № 10).

Велика Рублівка у XVII–XVIII ст. також була сотенним містечком Охтирського полку. До 1709 р. *Рублівська фортеця* мала укріплення з рову і палів навколо. Тоді ж була значно зруйнована. На 1718 р. зведені слабкі («для всякого випадку») подвійні стіни і «землею засипані». Той же Філарет у 1857 р. уклав опис залишків фортеці (див. ст. № 370)[957]. Більська фортеця (у межах сучасного села) була невеликою, мала дерев'яний частокіл та рів. У межах укріплення розміщувались церква та житлові будинки заможних мешканців і селян[958]. На сьогодні її територія поки що не локалізована.

Найдавніші історичні відомості про православні храми Котелевщини також відносяться до XVI–XVII ст. Безумовно, і раніше населення краю мало церкви, але то були маленькі дерев'яні будівлі чи каплички, відомості про які не збереглися. Церкви XVII ст. споруджувалися дещо більшими, але подібними до своїх попередниць. Це були народні дерев'яні храми, зазвичай – тридільні, одно- чи триверхі, вкриті очеретом, соломою чи гонтом. Приблизний опис перших храмів Котельви надає Філарет: «Покровская церковь в Котельве, по словам старожилов, существует ныне в третьем фасаде. В первом она была домовая вблизи луга на Песках, неподалеку от Ворсклового потока, называемого Рубижне; построена была большей частью из ольхового дерева и покрыта камышом; над алтарем был небольшой шпиль, с малым крестом. Говорят, что это была первая церковь с начала населения Котельвы»[959]. За цим же автором, Троїцький храм 1632 р. побудови був «деревянный, небольшой, низенький, с одним престолом, о трех главах, покрыт гонтой»[960].

XVIII ст. стало часом культурного розквіту Гетьманщини і Слобідської України. Замість маленьких храмів постають більші церкви, також дерев'яні. Ці храми були тридільні одночи триверхі та хрещаті, одно-три-п'ятиверхі. У Котельві XVIII ст. існувало 7 церков. У XVIII ст. дерев'яні храми були збудовані у Деревках, Великій Рублівці, Більську, Млинках, Лихачівці та ін. селах. Зображень храмів тієї доби майже не збереглося, але, користуючись аналогами, розуміємо, що дерев'яні церкви Котелевщини XVIII ст. виступали взірцями української народної архітектури. Уявлення про архітектуру того часу надає зображення Успенської церкви 1782 р. побудови у Більську, що простояла до поч. XX ст. Це був дерев'яний, хрещатий, одноверхий храм з прибудованою із заходу двохярусною дзвіницею типу «четверик на четверику». Церква мала довершені об'ємно-просторові рішення, чітку вертикальну композицію об'ємів,

Більськ, с. Успенська церква 1782 р. *Фото поч. XX ст.*

[956] Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Филарет (Гумилевский Д. Г.); Харков. частн. музей гор. усадьбы. – Харьков, 2011. – Т. 1. – С. 270.

[957] Там же. – С. 346.

[958] Гавриш П. Більська давнина... – Полтава: Дивосвіт, 2012. – С. 26.

[959] Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Т. 1. – С. 277.

[960] Там же. – С. 275.

була увінчана масивним світловим верхом грушоподібної форми з маківкою[961]. На жаль, у 1890–1901 рр. поряд збудували більшу мурована Успенську церкву, а старий храм незабаром був розібраний.

Після скасування полкового устрою в кін. XVIII ст. утворені Малоросійська та Слобідсько-Українська губернії. Замість них у 1802 р. створена Полтавська губернія, а в 1835 р. – Харківська. Територія сучасної Котелевщини була поділена між двома губерніями та чотирма повітами. Слобода Котельва, села Деревки і Млинки входили до Охтирського повіту Харківської губ. Слобода Рублівка (Велика і Мала Рублівка), Мар'їне, Лихачівка, Бригадирівка – відносилися до Богодухівського повіту Харківської губ. Село Більськ знаходилося у Зіньківському повіті, а села Милорадове та Матвіївка – в Полтавському Полтавської губ. З поч. XIX ст. в регіоні активно насаджувалися загальноімперські архітектурні стилі – класицизм, ампір, пізніше – псевдоруський стиль, неовізантійський, історизм та єпархіальний. Старі дерев'яні церкви народної архітектури з часом поступалися місцем більшим цегляним і дерев'яним храмам загальноімперських стильових напрямків.

До стилю класицизм відноситься Троїцька церква в Котельві, збудована у 1809–1812 рр. До цього ж стилю належали й мурованні церкви у Великій Рублівці (Успенська, 1835 р.) та Милорадовому (Спасо-Преображенська, 1831 р.). Церква у Милорадовому була збудована коштом поміщиків Григорія та Олександри Кулябок-Корецьких, представників відомого українського козацько-старшинського роду. Це був монументальний класицистичний цегляний хрещатий у плані храм, увінчаний масивним циліндричним світловим верхом з напівсферичним куполом. Рамена храму мали на торцях трикутні фронтони. У 1872 р. поряд збудували триярусну шатрову дзвіницю. Церква у Милорадовому виявилася зруйнованою богоборцями у 1930-х рр.[962]

Спасо-Преображенська церква у с. Милорадове. Збудована 1831. *Фото поч. XX ст.*

Значний внесок у розвиток храмобудівництва Котелевщини зробив відомий харківський зодчий, дійсний статський радник Федір Іванович Данилов, який з 1867 по 1885 р. займав посаду харківського єпархіального архітектора. Це була людина фанатично віддана своїй справі. На 1881 р. Ф. І. Данилов вже виконав проекти 125 храмів у Харківській губ., більше 75 з яких було збудовано. У 1882 р. він писав: «Будучи одинок, обеспечен и не лишен возможности трудиться, лучшим употреблением времени признаю посвящать себя на пользу Храмов Божиих»[963]. Точно відомо, що за проектами Ф. І. Данилова були збудовані Всіхсвятська церква у Котельві (1862 р.), Андріївська церква у с. Млинках (1885 р.), Михайлівська церква в слободі Рублівка (1887 р., зараз с. Мала Рублівка) та Покровська церква у с. Бригадирівка (1887 р.)[964]. З них до нашого часу

[961] Пшинка М. В. Котелевський край: природа, історія, люди... – С. 30, 68–69.

[962] Там само. – С. 63; 9. Павловский И. Ф. Полтавцы. Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители / И. Ф. Павловский; ПУАК. – Полтава, 1914. – С. 112.

[963] Парамонов А. Ф. Харьковский епархиальный архитектор Федор Иванович Данилов / Інтернет-видання.

[964] Парамонов А. Ф. Православные храмы и монастыри Харьковской губернии. 1681–1917: альбом-каталог / А. В. Парамонов: Харьков. частн. музей гор. усадьбы. – Харьков, 2007. – С. 110, 122, 133.

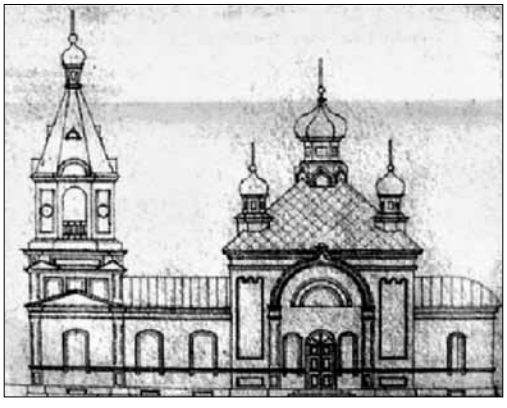

Бригадирівка, с. Проект Покровської церкви. 1877 р. Архітектор Ф. І. Данилов. Збудована 1887.

Більськ, с. Успенська церква. Збудована у 1880–1901 рр. *Фото поч. XX ст.*

збереглася тільки котелевська Всіхсвятська церква, перетворена у радянські часи під склад хімічних добрив.

Досить цікавою за архітектурою була нова Успенська церква в Більську, збудована у 1890–1901 рр. Це був монументальний, мурований храм, з одним світловим верхом та шатровою дзвіницею. Архітектура будівлі поєднувала неовізантійський та неоруський стилі. Церкву розібрали на цеглу після 1923 р.

Єдиним історичним монастирем території Котелевщини був *Матвіївський Преображенський скит*, заснований у 1890-х рр. Розташовувався він у надзаплаві р. Ворскли, біля с. Матвіївки. Скит підпорядковувався Великобудищанському (Писарівщинському) Троїцькому монастирю, розміщеному на протилежному березі річки (див. ст. № 408). Спочатку у скиті спорудили дерев'яну капличку, яку в 1896 р. розширили, обклали цеглою і переобладнали на теплу Спасо-Преображенську церкву з Благовіщенським приділом. Одночасно споруджено дзвіницю. Спасо-Преображенська церква була дерев'яним будинком, обкладеним цеглою і прикрашеним стриманим декором у стилі історизм. Над будинком розташовувався дерев'яний світловий верх з шатровим завершенням і маківкою. На поч. XX ст. скит мав 8 дерев'яних приміщень для сестер, золотошвейну і взуттєву майстерні, сад. Поруч з монастирем існувало скитське кладовище. У 1917 р. збудували нову муровану церкву, але не встигли освятити. У 1922–1939 рр., після ліквідації Писарівщинського монастиря, скит діяв як парафіяльний храм і слугував духовним притулком для навколишнього люду й обителлю для 200 сестер знищеної Великобудищанської обителі. Дзвіницю розібрали у 1929 р. Храм було закрито у 1939 р., церкву використовували під зерносховище. У роки Другої світової війни церковне життя тут відродилося. 30 липня 1961 р. у церкві відбулося останнє богослужін-

Матвіївка, с. Спасо-Преображенська церква Матвіївського Преображенського скита. Споруджена у 1896 р. *Фото поч. XX ст.*

ня, а в жовтні того ж року храм остаточно закрили, майно розграбували, а до жовтня 1962 р. будівлі колишнього скиту розбирали на будматеріали і повністю знищили[965].

Деревки, с. Церква Ікони Казанської Божої Матері. Збудована 1907 р. *Фото 1950-х рр.*

Доволі цікавою пам'яткою архітектури поч. XX ст. була Казанська церква у с. Деревки, збудована в 1907 р. на місці попередніх дерев'яних храмів 1725 та 1863 рр. Будівництво здійснювалося на гроші громади і заможного котелевця Пастухова. Це була велика, мурована, монументальна, прямокутна в плані церква, збудована у псевдо-російському стилі. Храм мав п'ять цибулеподібних верхів (великий центральний і чотири бічних), прибудовану триярусну шатрову дзвіницю. Стіни прикрашав багатий цегляний декор у вигляді карнизів, кокошників, півколонок тощо. Нова Казанська церква у Деревках була однією з найбільших та найбагатших церков Котелевської волості. Перші роки після 1917 р. храм був діючим. У 1935 р. його закрили, почали розбирати дзвіницю. У 1942 р., під час гітлерівської окупації релігійна громада села відновила свою діяльність. Однак, у 1950-х рр. Казанський храм був повністю зруйнований богоборцями (див. ст. № 286)[966].

До 1910-х рр. всі народні українські церкви XVII–XVIII ст. були замінені більшими храмами загальноімперських стилів, збудованими протягом XIX – поч. XX ст. Існує підтверджена інформація, що на 1917 р. у межах сучасного Котелевського району існувала 21 церква: 14 мурованих храмів та 7 дерев'яних (див. табл. 1). У слободі Котельві було 7, Рублівці – 3, у Більську – 2 церкви. Дві церкви, рахуючи неосвячену новобудову, існувало у Матвіївському скиті.

Після встановлення радянської влади почалися масові гоніння на церкву. Священників арештовували, відсилали на заслання, іноді страчували. Храми палили, розбирали на будівельні матеріали, руйнували верхи, влаштовували у церковних приміщеннях клуби, кінотеатри, комори та стайні. Більшість історичних церков Котелевщини зруйновані у 1930-х та 1950-х рр. Але, випадки руйнування святинь траплялися і пізніше. Наприклад, будівлі Матвіївського скиту знищили 1962 р. Покровська церква у Котельві довго стояла закинутою зі зруйнованим верхом і остаточно розібрана у 1970-х рр. Втрати пам'яток сакральної архітектури виявилися катастрофічними. У часи СРСР було знищено 19 храмів. До нашого часу збереглися лише дві церкви у Котельві – Троїцька та Всіхсвятська.

Церква Святої Трійці у Котельві знаходиться в історичному центрі, на території колишньої Котелевської фортеці, за адресою: вул. Покровська, 1. Розташована на місці трьох попередніх дерев'яних церков – поч. XVII ст., 1632 і 1786–1787 рр. Церква споруджена у 1809–1812 рр. стараннями священників Петра Смаковського, Марка Пантелеєва і парафіян. Первинно Троїцька церква була виконана у стилі класицизм: хрещата, одноверха, без дзвіниці та портиків. У 1-й пол. XIX ст. виникла потреба у власній дзвіниці та розширенні

[965] Черкасець Т. І. Матвіївський Спасо-Преображенський скит / Т. І. Черкасець // Полтавіка. Полтавська енциклопедія; [ред. кол. О. А. Білоусько, гол. ред., Т. П. Пустовіт, Ю. М. Варченко та ін.]. – Полтава : Полтав. літератор, 2009. – Т. 12: Релігія і церква. – С. 380.

[966] Мокляк В. О. Деревки, с., Котелевський р-н. Православної Церкви (УПЦ МП) громада. Ікони Казанської Божої Матері церква / В. О. Мокляк, В. А. Павленко // Там само. – С. 199; Святі храми Котелевщини // Народна трибуна. – 2013. – 26 липня. – № 59 (9562). – С. 1–3; Пшинка М. В. Котелевський край: природа, історія, люди... – С. 43.

Табл. 1

№	Населений пункт	Найменування церкви, автор проекту, матеріал	Дата будівництва	Існуючий стан, дата руйнування
ОХТИРСЬКИЙ ПОВІТ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБ.				
1	**Котельва**, смт	**Троїцька церква** (мур.)	**1809–1812**	Збереглася і діє, пам'ятка архітектури національного значення
2		**Спасо-Преображенська церква** (мур.)	**1852**	Знищена у 1950-х рр.
3		**Вознесенська церква** (мур.)	**1906–1908**	Знищена у 1930-х рр.
4		**Покровська церква** (мур.)	**1869–1873**	Купол знесли на поч. 1950-х рр. Розібрана на поч. 1970-х рр.
5		**Миколаївська церква** (мур.)	**1861–1862**	Знищена після 1930-х рр.
6		**Всіхсвятська церква** (дер., цвинтарна). Арх. Ф. І. Данилов.	**1862**	Збереглася. Не діє. Використовувалась під склад хімдобрив.
7		**Мироносицька церква** (дер., цвинтарна)	**1865**	Розібрана 1929 р.
8	**Деревки**, с.	**Казанська церква** (мур.)	**1907–1911**	Зруйнована у 1950-х рр.
9	**Млинки**, с.	**Андріївська церква** (дер.). Проект розробив арх. Ф. І. Данилов, 1879 р.	**1885**	Закрита 1928 р.
БОГОДУХІВСЬКИЙ ПОВІТ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБ.				
10	**Велика Рублівка** (Рублівка), с.	**Успенська церква** (мур.)	**1823-1829**	Зруйнована 1934 р.
11		**Всіхсвятська церква** (дер., цвинтарна)	**1862**	Не збереглася
12	**Мала Рублівка** (Рублівка), с.	**Михайлівська церква** (мур.) Проект розробив арх. Ф. І. Данилов, 1882 р.	**1887**	Закрита у 1930-х рр.
13	**Мар'їне** (Мар'їнське, Писарівка), с.	**Миколаївська церква** (мур.)	**1856** Збудована поміщиком Олександром Уваровим	Не збереглася
14	**Лихачівка**, с.	**Миколаївська церква** (дер.)	**1906**	Не збереглася
15	**Бригадирівка** (Шевченкове), с.	**Покровська церква** (мур.) Проект розробив арх. Ф. І. Данилов, 1877 р.	**1887**	Зруйнована у 1930-х рр.
ЗІНЬКІВСЬКИЙ ПОВІТ ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБ.				
16	**Більськ**, с.	**Успенська церква** (мур.)	**1890–1901**	Розібрана після 1923 р.
17		**Церква Кирила і Мефодія** (дер.)	**Поч. XX ст.**	Розібрана 1923 р.
ПОЛТАВСЬКИЙ ПОВІТ ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБ.				
18	**Милорадове**, с.	**Спасо-Преображенська церква** (мур.)	**1831, 1872** – дзвіниця. Збудована поміщ. Г. і О. Кулябко-Корецькими.	Зруйнована у 1930-х рр.
19		**Церква Петра і Павла** (мур.) Домовий храм Кулябок-Корецьких	**1858**	Закрита 1918 р.
20	**Матвіївка**, с.	**Спасо-Преображенська церква** Матвіївського Преображенського скита	**1896**	Знищена 1962 р.
21		**Церква** Матвіївського Преображенського скита (мур., не освячена)	**1917**	Знищена у радянські часи
	Разом на 1917 р.:			**21 церква***

* Самойловичъ И. Справочная книга для Харьковской епархіи / Иванъ Самойловичъ. – Харьковъ: Типографія И. М. Варшавчика, 1904. – С. 118–123, 157, 168–169; Справочная клировая книга по Полтавской епархии на 1912 год. – Полтава, 1912. – С. 44, 228; Ілюха О. Ю. Історія релігійного життя у Котельві... – Полтава: вид. Шевченко Р. В., 2012. – С. 23–48.

Котельва, смт. Церква Святої Трійці (1809–1912 рр.).
Фото С. А. Таранушенка, 1914.

Котельва, смт. Троїцька церква (1809–1912 рр.).
Фото І. Ю. Бикова, 2018.

головного храму слободи. За проектом громада звернулася до відомого харківського архітектора Андрія Андрійовича Тона (1800–1858). Зодчий підійшов до завдання тактовно, і щоб поєднати старі та нові елементи будівлі, запроектував добудови у стилі класицизм. До західного рамена церкви була прибудована висока триярусна дзвіниця, увінчана шоломоподібним куполом зі шпилем. Перший ярус дзвіниці став головним входом у храм з чотириколонним класицистичним портиком. Такі ж чотириколонні портики з трикутними фронтонами були прибудовані до північного і південного раменів церкви. У 1892 р. поряд із церквою споруджений новий будинок церковнопарафіяльного училища, що зберігся до наших днів. На 1904 р. парафія складалася з 2262 прихожан.

Після 1918 р. для церкви настали важкі часи, але служби у храмі тривали до 1933 р. З 22 серпня 1933 р. приміщення використовувалося конторою «Заготзерно» для зберігання сировини. Під час закриття храму значна частина церковного начиння була знищена, дещо парафіяни сховали по своїх домівках. У 1934 р. працівники Котелевської МТС зняли дзвони й відправили їх на переплавку. 1936 р. богоборці скинули з церкви хрести. Відомий факт, що під час Голодомору 1933 р. котелевці йшли помирати під стіни свого Троїцького храму. Деякі саме тут були врятовані від загибелі. Служба в храмі була відновлена у грудні 1941 р. Її проводив священик Григорій Савечко. З 1942 р. другим священиком, а згодом настоятелем призначили протоієрея Іоанна Лютенка. У 1952 р. священиком Троїцької церкви став В. О. Іванович, який багато зробив для порятунку Троїцької церкви. Саме у 1950-х рр. розгорнулася нова хвиля знищення храмів, в рамках якої зруйнували в Котельві Спасо-Преображенську та Покровську церкви. Але Троїцький храм вдалося зберегти. У 1956 р. Державний комітет Ради Міністрів Української РСР у справах будівництва та архітектури включив споруду Троїцької церкви до списку пам'ятників архітектури Української РСР, що перебували під охороною держави. Постановою Ради Міністрів Української РСР № 970 від 24.08.1963 р. охоронний статус пам'ятки був остаточно закріплений. Троїцька церква залишилася єдиним діючим храмом Котелевщини (див. ст. № 129)[967].

Будівля Троїцької церкви цегляна, хрещата у плані, одноверха, з прибудованою із заходу триярусною дзвіницею типу «четверик на четверику». Церковна будівля виконана у

[967] Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии... – Т. 1. – С. 270, 274–277; Твердохлебов А. Д. Котельва. – С. 113–130; Самойловичъ И. Справочная книга для Харьковской епархіи. – С. 122; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: иллюстрированный справочник-каталог. – К.: Будівельник, 1985. – Т. 3. – С. 290.

стилі класицизм, велика, монументальна, відзначається чіткими гармонійними пропорціями, лаконічним вирішенням зовнішнього вигляду та композиції. Церква є містобудівною домінантою селища. Західне, південне та північне рамена будівлі завершуються масивними чотириколонними портиками тосканського ордеру, що увінчані трикутними фронтонами. Храм має три входи – головний, у першому ярусі дзвіниці, та два бічних.

Основний об'єм будівлі п'ятидільний – бабинець, середохрестя, вівтарна частина та бічні рамена. Об'єм середохрестя в плані квадратний, бабинець та бічні рамена – прямокутні, вівтарна частина – півциркульна. До вівтарної частини з півдня та півночі прибудовані невеликі об'єми паламарні та різниці. Об'єм середохрестя вінчає масивний барабан світлового верху, що спирається на підпружні арки. На барабані встановлений шоломоподібний купол з декоративною маківкою і хрестом. Дзвіницю вінчає також шоломоподібний купол із хрестом. Високий шпиль, що раніше вінчав дзвіницю, не зберігся. Цегляний храм рівно оштукатурений. Зовнішній декор дуже стриманий, що типово для класицистичних будівель того часу. Стіни та грані фронтонів вінчає широкий карниз складного профілю. Вікна мають прості гіпсові лиштви. Вікна першого ярусу – високі, прямокутні, другого ярусу – значно менші, горизонтальні, прямокутні. Над входами у храм розташовуються три великі напівциркульні вікна. У барабані центрального верху влаштовано вісім великих вікон з півциркульними перемичками. На другому ярусі дзвіниці розміщено дзвони і цей ярус також має чотири подібні отвори з півциркульним завершенням. Третій ярус дзвіниці прикрашений чотирма круглими слуховими віконцями. В інтер'єрі окремі об'єми об'єднані в єдиний простір за допомогою високих арок. Інтер'єр розкритий у висоту та гарно освітлений. Розписи кін. XIX ст. замальовані пізнішими розписами. Прихрамова територія обмежена мурованою огорожею з металевими решітками. Парадний вхід із заходу на церковну ділянку, що зафіксований на фотографіях С. А. Таранушенка, вже не існує, як і частина мурованої огорожі.

Церква Святої Трійці у Котельві є визначною пам'яткою архітектури регіону. Має статус пам'ятки архітектури національного значення (охоронний № 592/0). Це – витвір відомого архітектора А. А. Тона, найстаріший збережений історичний храм Котелевщини та єдиний, що залишився діючим. У цілому пам'ятка зберегла свою автентичність.

Церква Всіх Святих у смт Котельві розташована по вул. Калантаївській, 108. Збудована у південно-східній частині слободи біля цвинтаря, на підвищенні над р. Котелевкою. Проект Всіхсвятської церкви виконав відомий харківський архітектор Федір Іванович Данилов. Храм збудували невеликий дерев'яний, хрещатий одноверхий та однопрестольний, з прибудованою дзвіницею. У кін. XIX ст. при храмі почала діяти школа грамоти. На 1904 р. парафія складалася з 2488 прихожан.

Після встановлення радянської влади церква діяла кілька років. У листопаді 1930 р. її закрили. В січні 1931 р. з храму скинули дзвони, потім розібрали верхні яруси дзвіниці. У будівлі розмістили Будинок колективіста. Під час гітлерівської окупації богослужіння були відновлені. Але у 1952 р. громаду зняли із реєстрації і церкву знову закрили. У 1950-х рр. розібрали світловий верх церкви. Храмову будівлю не знесли суто з прагматичних потреб – в ній розмістили склад отрутохімікатів (див. ст. № 128). У радянські часи територія навколо будівлі активно забудовувалася складськими й виробничими будівлями. У 1966 р. вигляд з вул. Колонтаївської затулила масивна споруда нового колгоспного клубу. Впри-

тул до головного входу церкви розмістили складське приміщення. Таким чином намагалися перетворити будівлю храму на звичайну комору[968].

Котельва, смт. Церква Всіх Святих (1862 р.).
Фото 1950-х рр.

Котельва, смт. Церква Всіх Святих (1862 р.).
Фото І. Ю. Бикова, 2018.

Всіхсвятська церква дерев'яна, хрещата у плані, однопрестольна. В її архітектурі поєднані неоруський стиль та ампір. Церква має три входи – головний західний і два бічних з півдня та півночі. Судячи зі всього, будівля стоїть на дерев'яних колодах – стендарах. У кутах між вівтарним зрубом і бічними раменами розміщені невеличкі об'єми паламарні та різниці. У кутах між видовженим об'ємом бабинця і бічними раменами розташовані двовіконні прибудови, за рахунок яких був розширений внутрішній простір цього невеликого храму. Таким чином, у плані церква складається з видовженого об'єму бабинця, близьких до квадрату об'ємів середохрестя, вівтаря, північного та південного рамен, що разом формують планувальний хрест, невеликих паламарки та різниці. Раніше храм вінчав один великий восьмигранний світловий купол (над середохрестям) та, імовірно, шатрова дзвіниця, від якої залишився тільки нижній ярус. Головний вхід був підкреслений двоскатим читириколонним ганком з трикутним фронтоном. На сьогодні три колони впали і конструкцію ганку тримає лише остання четверта колона. Храм майже позбавлений зовнішнього декору. Всі вікна мають півциркульні класицистичні завершення. Вікна в більшості зберегли автентичні дерев'яні рами та ковані металеві решітки, частина – забита дошками. Двірні отвори також мають півциркульні завершення, в яких розташовані наддверні віконця. Двері головного входу і південного рамена – автентичні, оббиті залізом. Церква горизонтально шальована, кути будівлі закриті вертикальними дошками. Вінчаючий карниз підшитий дошкою.

У наш час будівля використовується як приватна комора. У приміщенні багато років зберігались отрутохімікати місцевого колгоспу. В результаті цього підлога та внутрішні стіни пропиталися шкідливими речовинами, що ускладнює експлуатацію. Стан пам'ятки аварійний. Вимощення відсутнє, фундаменти замокають, дах тече. Ганок головного входу в аварійному стані. Будівля церкви Всіх Святих є цінною пам'яткою дерев'яної архітектури XIX ст., твором відомого архітектора Ф. І. Данилова, що потребує термінової консервації, охоронного статусу та комплексної реставрації.

Важливою і найбільшою за кількістю групою об'єктів архітектури Котелевського району є будинки земських, церковнопарафіяльних та міністерської шкіл, яких виявлено 9.

[968] Самойловичъ И. Справочная книга для Харьковской епархіи. – С. 120; Ілюха О. Ю. Історія релігійного життя у Котельві.. – С. 35–37; Пшинка М. В. Котелевський край: природа, історія, люди... – С. 35.

Котельва, сл. Будинок поміщика А. М. Матушинського, в якому 1862 р. була відкрита перша народна школа. *Фото поч. XX ст.*

Котельва, сл. Будинок Котелевської волосної земської управи (поч. XX ст.). *Фото 1969.*

Історія будівництва освітянських будівель напряму пов'язана із розвитком народної світи Котелевщини. Парафіяльні школи вперше з'явилися при храмах після шкільної реформи 1804 р., перебували у віданні духовного відомства. Натомість, перша сільська народна школа була відкрита у слободі Котельві майже одразу після скасування кріпацтва в імперії. В той час населення слободи досягло 12 тис. осіб, але 2–3-класну освіту мали лише одиниці. У 1862 р. на сільському сході громада ухвалила рішення про створення сільської народної школи, з метою охопити навчанням сільських дітей. Поміщик А. М. Матушинський продав громаді власний будинок із садом. У ньому, збудованому ще у 1-й пол. XIX ст., у вересні 1862 р. була відкрита сільська народна школа.

З часу створення у 1864 р. на Лівобережній Україні органів місцевого самоврядування – земств, саме вони поступово стали основною рушійною силою у розвитку освіти та медицини в сільській місцевості. 14 липня 1864 р. Міністерство народної освіти Російської імперії затвердило «Положення про початкові народні училища», згідно з яким всі повітові, сільські, церковнопарафіяльні школи та сільські училища дістали одну назву «початкові народні училища».

До 1970-х рр. у центрі Котельви, по вул. Полтавський шлях, 204, зберігався капітальний будинок Котелевської волосної земської управи. На жаль, пізніше він був розібраний, а ділянка забудована багатоквартирними будинками.

Краєзнавець та етнограф О. Д. Твердохлєбов 1888 р. зазначає про наявність у слободі трьох навчальних закладів: «Учебных заведений 3: двухклассное образцовое училище помещается в доме, который, вместе с усадьбой и довольно большим фруктовым садом, приобретен местным обществом от покойного А. М. Матушинского за 5000 руб. В 1886-87 учебном году в этом училище было 108 мальчиков. Народное одноклассное училище, в нем в 1886-87 году училось 106 мальчиков и сельская школа для девочек, где учащихся было 48. Все эти училища содержаться на счет земства и общества»[969].

У 1888 р. був збудований новий дерев'яний будинок міністерської школи, більший та просторіший, що зберігся до нашого часу. Будинок розташований в історичному центрі Котельви, за адресою: вул. Калантаївська, 1. Він одноповерховий, П-подібний у плані, дерев'яний, на мурованому фундаменті. Об'єм будинку витягнутий по вісі південь – північ. Первинно дерев'яні стіни міністерської школи були прикрашені декором. Але, в сер. XX ст. будинок обклали цеглою, що закрила весь декор. Дах будинку – вальмовий, вкритий шифером. Частина вікон зберегла ранішні дерев'яні заповнення. Чоловий фасад орієнтований на

[969] Твердохлебов А. Д. Котельва. – С. 113–130.

захід. Парадний вхід до школи раніше розміщався за віссю симетрії чолового фасаду і був підкреслений ризалітом, який підіймався вище вінчаючого карнизу та мав двоскатий дах. У радянські часи двері парадного входу замінили вікном, а верх ризаліту розібрали. Внаслідок перебудов та облицювання цеглою, *будинок Котелевської міністерської народної школи* втратив архітектурну автентичність, хоча має значну історичну цінність, як перша котелевська школа (див. ст. № 134).

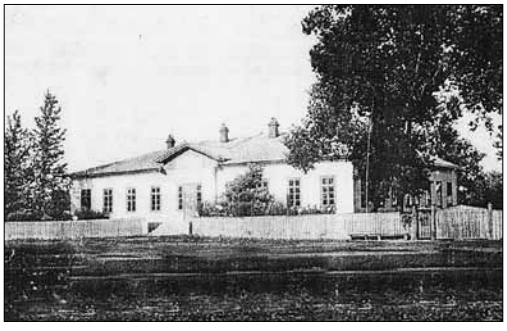

Котельва, сл. Міністерська школа (1888 р.).
Фото поч. XX ст.

У кін. XIX, а особливо на поч. XX ст., сільська освіта швидко розвивалася. Повітові земства будували багато земських шкіл. Сільські парафії за допомогою меценатів та земств, зводили церковнопарафіяльні школи. Значний поштовх у будівництві освітянських закладів дало надходження до Котельви коштів, відсуджених у казни Російської імперії. Ця історія унікальна та показова. Річ полягала в тому, що за грамотою, дарованою царем Олексієм Михайловичем після Переяславської ради, козакам слобідських полків дозволялось не сплачувати царській казні подушні податки за громадську землю. Але імператриця Катерина II повеліла на кожне землеволодіння завести акт і сплачувати за них податки безпосередньо царській казні. У 1881 р. Котелевська сільська громада розпочала судову справу з тим, щоб повернути всі гроші, що були виплачені протягом більше 120 років. Судова справа, без будь-якої надії, розглядалась майже тридцять років. У 1900-х рр. за справу взявся знаменитий адвокат-ліберал Ф. М. Плєвако. За його допомогою Котелевська громада виграла суд і відсудила у казни величезну на той час суму – 365 тис. рублів! Копія з рішення суду зберігається у районному історичному музеї[970]. Значну частину отриманих грошей Котелевська громада й земство використали на будівництво закладів освіти та охорони здоров'я. Точно відомо, що земські школи (земські народні училища) по вул. Миколаївській, 167, Полтавський шлях, 73 та будівлі Котелевської земської лікарні збудовані на відсуджені кошти.

Будинок земської школи (земське народне училище) розташований по вул. Миколаївській, 167, збудований у 1911 р. Будівництво велося на згадані вище кошти за сприяння Й. М. Доценка, член Охтирської повітової земської управи, з 1912 року – члена Державної думи від Харківської губ. У 1911–1917 рр. в будівлі діяла земська школа, пізніше – Котелевська середня школа № 5. З 26 серпня по 3 вересня 1943 р., під час визволення Котельви від гітлерівських загарбників, тут *розташовувався штаб 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії* Червоної армії (див. ст. № 130). Згідно рішення виконкому Полтавської обласної ради народних депутатів від

Котельва, смт. Будинок земської школи (1911 р.)
по вул. Миколаївській. *Фото І. Ю. Бикова, 2018.*

[970] З історії Котелевського району. – Інтернет-ресурс. – Режим доступу: http: // kotelva-crl.pl.ua/про-заклад/; Режим доступу: https: // ru.wikipedia.org/wiki / Плевако, Фёдор Никифорович

23.04.1982 № 247, будинок школи № 5, де знаходився штаб 8-ї гвардійської дивізії, отримав охоронний статус, як пам'ятка історії місцевого значення. На будинку була встановлена меморіальна дошка[971].

Будинок земської школи цегляний, одноповерховий, прямокутний у плані, з двоскатим дахом. Архітектура будинку виконана в стилі неокласицизму. Будівля монументальна, прикрашена класицистичним декором. Чоловий фасад витягнутий вздовж вул. Миколаївської, з південного заходу на північний схід. Декор цегляний, представлений широкими об'ємними рустованими пілястрами, багатозаломними карнизами, віконними лиштвами із замковим каменем, нішами під вікнами та поясками. Пласкі фасади розкреповані пілястрами. Чоловий фасад має симетричну композицію. Його пластика доповнена трьома ризалітами. Центральний ризаліт підкреслює головний вхід до школи, має цікаві увігнуті елементи стін. Бічні ризаліти розміщені симетрично, по краях фасаду. Над головним входом зберігся автентичний дашок з кованими металевими орнаментованими решітками. Чоловий фасад має 10 вікон, дворовий – 14 вікон та двері. На торцевий фасад виходять три вікна. Інший торцевий фасад закритий пізнішою прибудовою, зведеною під час розширення школи у радянські часи. Гарні та пропорційні об'ємно-просторові рішення, вдала композиція і декор будівлі дозволяють віднести споруду до витворів професійних архітекторів. На дворовому фасаді встановлена гранітна меморіальна дошка із написом: «В цьому будинку в час боїв за визволення селища Котельви від німецько-фашистських загарбників з 26 серпня по 3 вересня 1943 року працював штаб 8-ої гвардійської повітряно-десантної дивізії». З 2013 р. будинок колишньої школи стоїть покинутим. Вікна зберегли дерев'яне заповнення, але деякі шибки вибиті. В інтер'єрах підлога частково розібрана, груби розбиті. Хоча, в цілому будівля досі міцна. Будинок колишньої земської школи є цінною пам'яткою історії та архітектури поч. XX ст.

Оригінальною пам'яткою архітектури є *будинок церковнопарафіяльної початкової школи у с. Деревки* (див. ст. № 287). Збудований у 1904 р. на кошти громади Казанської церкви. Одноповерховий, дерев'яний, обкладений цеглою. Дах – вальмовий, вкритий залізом. Будинок витягнутий по вісі південь – північ. Головний фасад досить незвично розгорнутий на захід. Він фланкований двома ризалітами, що мають двоскатий дах. Північна половина шкільної будівлі прикрашена цегляним декором. Особливо ефектним є розвинутий вінчаючий аркатурний карниз, що зберігся на північному ризаліті. Вікна будівлі мають лучкові перемички й обрамлені простими лиштвами із замковими каменями. Під вікнами розміщені декоративні вставки, під дахом розташовані різьблені кронштейни. На замовлення Котелевської земської управи було збудовано кілька шкіл за схожими проектами одного автора. Так, школа у Деревках дуже подібна до старої будівлі школи № 2 в Котельві.

Деревки, с. Будинок церковнопарафіяльної школи (1904 р.). *Фото І. Ю. Бикова, 2018.*

До революції 1917 р. у приміщенні було дві класні кімнати і дві квартири для вчителів. Школа мала трирічний термін навчання. У 1927 р. будівлю розширили, добудували південне крило. Зараз у цьому приміщенні діє Деревківська ЗОШ I-III ступенів. У школі нав-

[971] Матеріали Музею історії освіти Котелевського району.

Милорадове, с. Будинок церковнопарафіяльної початкової школи (1905 р.). *Фото І. Ю. Бикова, 2018.*

чається 63 учні, працює 27 осіб персоналу. Будинок церковнопарафіяльної школи взято на попередній облік і під охорону держави наказом Управління культури Полтавської облдержадміністрації № 358 від 19.10.2010 р.[972]

Цікавою пам'яткою архітектури та історії є *Будинок жіночої церковнопарафіяльної школи у с. Милорадове* (див. ст. № 428). В 1905 р. громада села збудувала нове муроване приміщення жіночої церковнопарафіяльної школи (училища) при Спасо-Преображенській церкві. Активну фінансову підтримку для цього надавав П. І. Кулябко-Корецький, місцевий поміщик, повітовий та губернський гласний, пізніше Полтавський міський голова.

Школа розташована в центрі села, по вул. Центральній, 33. Будинок мурований, одноповерховий, прямокутний у плані, з двоскатим дахом. Чоловий південно-західний фасад на дев'ять вікон витягнутий вздовж вулиці. Вхід розташований із двору. Архітектурні рішення будинку типові для навчальних закладів поч. ХХ ст., але фасади вирізняються досить багатим декором. Наріжні кути підкреслені широкими рустованими пілястрами. Такі ж пілястри розкріповують площини фасадів. Вікна мають розвинені пласкі лиштви, що переходять у декор карнизу. Під вікнами розміщені декоративні ніші. Вінчаючий карниз надзвичайно складний, з багатьох рядів цегляних «сухариків», «зубчиків» та поясків. Дах двосхилий, вкритий шифером. Південно-західний торець будинку завершується трикутним фронтоном із даховим вікном. Над вікном на фасаді викладені дата будівництва школи та ініціали її будівничого: «ОСНОВ. 1905 г. ПИК.». У радянські часи будинок було розширено шляхом прибудови до південно-східного торця. Історичні інтер'єри школи внаслідок кількох ремонтів втрачені.

Після встановлення радянської влади і до 1930 р. у приміщенні діяла сільська початкова школа. У 1930–1937 рр. – семирічна, з 1937 р. – середня школа. За гітлерівської окупації школа була закрита і використовувалась під комендатуру, під час відступу загарбників спалена. Відремонтована у 1945–1946 роках. У наш час Милорадівська ЗОШ є однією з кращих у районі. Тут навчається 108 учнів[973]. У будівлі колишньої церковнопарафіяльної початкової школи виконується ремонт – тут планують розмістити класи початкової школи.

Важливою пам'яткою архітектури і містобудування є *комплекс будівель торгових рядів у Котельві* (див. ст. № 74). На поч. ХХ ст. відбувалась забудова Ринкової площі новими будинками магазинів (торгові ряди), цегляними та дерев'яними. При цьому розміри Ринкової площі були зменшені. У 1910-х рр. сформувався комплекс будинків, розташованих буквою «П». Ринкова площа отримала прямокутну форму, витягнуту по меридіональній вісі. В одному з новозбудованих будинків містився магазин Фесака, де розпочав свою трудову

[972] ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 563783. – Спр. 28. – Арк. 3; Ф. 33. – Оп. 11458. – Спр. 750. – Арк. 1; Ф. 58. – Оп. 977521. – Спр. 815. – Арк. 6; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2396-2.16.10 // Робочий архів НД відділу пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Деревківська школа із віку вік, із покоління в покоління. – К.: ТОВ «Типографія від «А» до «Я», 2004. – 19 с.

[973] Отчет уездной земской управы за 1910 год: В 2-х ч. – Полтава : Электр. тип. Д. Н. Подземского, Петровская, соб. дом, 1911. – С. 119–120; Костюк В. К. Край Дикого Поля... – С. 211–212; Пшинка М. В. Котелевський край: природа, історія, люди... – С. 56–57; Милорадівська школа. Нам тільки 130 років. – Милорадове, 2005. – С. 7–10.

діяльність майбутній двічі Герой Радянського Союзу С. А. Ковпак[974]. До нашого часу з комплексу торгових рядів збереглося п'ять історичних будинків поч. XX ст.: чотири цегляних та один глинобитний, обкладений цеглою. Комплекс будівель торгових рядів потребує додаткового вивчення, охоронного статусу та комплексної реставрації.

Котельва, смт. Комплекс будівель торгових рядів (поч. XX ст.). *Фото 1969.*

Окремою групою пам'яток архітектури та науки і техніки є парові вальцеві млини в Котельві та Більську.

Млин паровий вальцевий у смт Котельві розташований в історичному центрі селища, біля річки Котельва. Збудований у 1912 р. на власні кошти Білецького, Кривуші та Литвиненка, мешканців Котельви (див. ст. № 73). Механізми млина приводив у рух німецький паровий двигун «Отто Дейц-85». Борошно мололи на дерев'яних вальцевих верстатах братів Бюлер. У складі млина діяла олійниця. За часів Незалежності млин перейшов у власність Укоопспілки і продовжує працювати[975].

Будівля котелевського млина цегляна, одно-двоповерхова, складна в плані. Архітектура вирішена у стилі історизм. Основний об'єм – прямокутний, двоповерховий, має двоскатий дах. До основного об'єму з півдня, півночі, сходу та заходу добудовані одноповерхові прибудови. Південний та північний фасади основного об'єму симетричні за композицією. Вісь симетрії цих фасадів підкреслена високими декоративними фронтонами, з об'ємним цегляним декором. На південному фронтоні цеглою викладений напис «К 1912 Т», що, вочевидь, означає: «Котелевське товариство, 1912 р». Фасади основного об'єму розкріповані пілястрами та досить багато прикрашені цегляним декором. Великі вікна першого поверху закладені склоблоками. Вікна другого поверху – менші за розмірами, мають лучкові перемички та зберегли оригінальне дерев'яне заповнення. Під фронтонами на другому поверсі розташовані великі вікна з півциркульним завершенням. Східна та західна прибудови одноповерхові, розташовані симетрично по відношенню до основного об'єму, мають односкаті дахи. Кути цих прибудов прикрашені цегляними даховими тумбами. Північна та південна прибудови збудовані пізніше основного об'єму, під час їх будівництва були закладені деякі вікна основного об'єму. Стіни південної прибудови укріплені цегляними контрфорсами. Північна прибудова виконана у вигляді окремого одноповерхового цегляного будинку, що з'єднаний із основним об'ємом критим переходом. Адреса млина: вул. Покровська, 6. Потенційна пам'ятка потребує охоронного статусу і реставрації.

Котельва, смт. Млин паровий вальцевий (1912 р.). *Фото І. Ю. Бикова, 2018.*

[974] Костюк В. Таємниці старої ринкової площі / В. Костюк // Народна трибуна. – 2003. – 17 вересня. – № 74 (8519). – С. 3.
[975] НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 11-3937; Пшинка М. В. Котелевський край: природа, історія, люди... – С. 48–49.

Паровий вальцевий млин у с. Більськ споруджений також 1912 р. Його власниками були козаки Олексій Шульга, Платон Верблюд, Аврам Яременко, Михайло Походун, Василь Яремченко та міщанин Мендель-Рувім Денебурський. У 1914 р. млин постраждав від пожежі, але його власники отримали велику страхову виплату і в 1915 р. відновили підприємство. На той час воно було найпотужнішим у Більській волості й окрузі. За радянських часів млин перейшов у державну власність. У наш час він досі працює за первинним призначенням[976].

Більськ, с. Млин паровий вальцевий (1912 р.).
Фото І. Ю. Бикова, 2018.

Більський млин (див. ст. № 205) розташований у центрі села, з північного краю долини колишнього Більського струмка. Будівля монументальна цегляна, вирішена в стилі історизм. Відіграє роль містобудівної домінанти у малоповерховій забудові села. Будівля складається з центрального об'єму – двоповерхового, з мансардою, та двох одноповерхових крил, симетрично прибудованих до центрального об'єму із заходу та сходу. Всі об'єми перекриті двоскатими дахами. На північному та південному фасадах центрального об'єму вікна згруповані по три за віссю симетрії. Цегляний декор досить стриманий. Наявні карнизи із «сухариками», прості лиштви із замковими каменями. На західному фасаді центрального об'єму будівлі зберігся цегляний фронтон у вигляді двох дахових тумб із трикутником між ними. На трикутнику викладена дата будівництва млина – «1912 Г». Бічні крила підсилені контрфорсами. Млин досі залишається робочим. Нещодавно до його північного фасаду прибудували два приміщення з профнастилу, що шкодить автентичному вигляду. Будівля парового вальцевого млина у с. Більськ є цікавим об'єктом архітектури та науки і техніки, потребує охоронного статусу і реставрації.

Таким чином, невелика група у складі пам'ятки національного значення і більше півтора десятка об'єктів, що збереглися на теренах району, надають уявлення про специфіку й особливості архітектурних пам'яток південного заходу Слобожанщини та її межі з історичною Полтавщиною.

І. Ю. Биков

Післяслово. Завершуючи цей нарис, маємо констатувати, що наведений реєстр об'єктів культурної спадщини не є вичерпно повним. Таким він і не може бути по своїй природі. Адже з часом виявляються чи встановлюються нові пам'ятки і пам'ятники, з'являються щойно виявлені об'єкти історико-культурної спадщини. До того ж, з різних причин можуть зникати існуючі. Пам'ятки, як і людина, кожна має своє «життя» і свою історію. Отже, нашим завданням є їх збереження для нащадків, догляд за їх станом і належне пошанування пам'яті людей, які впродовж тисячоліть і століть жили і працювали на цій землі, стверджуючи пріоритети загальносвітової та української історії.

Безперечно значно більший обсяг інформації з охоплених нарисом проблем можна почерпнути із долучених до цього випуску переліків архівних джерел та літератури. А далі наявну у «Зводі» інформацію необхідно вже доповнювати котелевцям. Адже в історії час

[976] Гавриш П. Більська давнина... – С. 187.

від часу знаходяться нові імена, нові факти, археологами виявляються нові чи зовсім забуті старожитності, зводяться пам'ятники і пам'ятні знаки, відбуваються події, які варто увічнювати, залишаючи в пам'яті прийдешніх поколінь. Без цього втрачається сутність людського життя і його поступальний розвиток. Тому сподіваємося, що такий дослідницький і пам'яткоохоронний потенціал має знайтися у колі науковців та громадськості Котелевщини.

Примітка. Цей випуск «Зводу» має два винятки щодо адміністративно-територіального устрою, що стосуються належних до комплексу широкої округи Більського городища об'єктів, а саме: майдану Малий Скоробір (див. ст. № 189) – сусіднього із Великим Скоробором у складі великого курганного некрополя в ур. Скоробір (див. ст. № 187), а також поселення в ур. Мамрої I (див. ст. № 171). Обидва ці об'єкти розташовані на межі Котелевського і Зіньківського районів, більшою мірою в адміністративних межах останнього. Проте, за традицією археологічних досліджень у Полтавському регіоні та історією вивчення пам'яток їх опис долучений до цього видання.

Котельва, смт, районний центр
Котелевська селищна рада

1. Дубове – гідрологічний заказник місцевого значення (природа)

Розташований за 4,0 км на північний схід від смт Котельви.

Знаходиться у віданні Котелевської селищної ради.

Обстежувався: Н. О. Стецюк, М. В. Слюсарем (2008 р.).

Площа 40 га.

Охороняється згідно з рішенням виконавчого комітету Полтавської обласної ради депутатів трудящих № 671 від 28.12.1982 р.

Створений з метою збереження цінних водно-болотних угідь у басейні р. Ворскли, рослинний світ яких значною мірою визначає різноманіття екотопів для формування багатого заплавного фауністичного комплексу. Територія заказника репрезентує природні заплавні комплекси Середньої Ворскли. Переважають евтрофні болота із домінуванням очерету звичайного, рогозів вузьколистого та зрідка широколистого, осоки дернистої. На периферії болотної частини виявлені угруповання торф'янистих лук із переважанням щучника дернистого та осоки шершавої. По берегах заплавних водойм (плеса на болотах) відмічені угруповання очерету звичайного, рогозів широколистого та вузьколистого, хвоща прирічкового, куги озерної. На плесах угруповання водної рослинності формують жабурник звичайний, спіродела багатокоренева, ряска триборозенчата.

У складі флори нараховується близько 300 видів. Серед них є рослини, занесені до Червоної книги України: плодоріжка болотна (зозулинець болотний), косарики тонкі, зозульки м'ясочервоні (пальчатокорінник м'ясочервоний), зозульки Фукса (пальчатокорінник Фукса). До регіонального списку включені: кисляк китицецвітий, оман високий. Серед представників фауністичного комплексу є види, занесені до Червоної книги України: лелека чорний, підорлик великий, підорлик малий, змієїд, журавель сірий, коловодник ставковий (поручайник), голуб-синяк, сорокопуд сірий, шуліка чорний, нетопир-карлик, нетопир Натузіуса, горностай, видра річкова. Види тварин, занесені до регіонального списку: бобер, осоїд, кібчик, куріпка сіра, слуква (вальдшнеп), волове очко (кропивник), дрізд-омелюх, мухоловка мала, гадюка звичайна та ін.

Заказник – місце гніздування і перебування під час міграцій птахів біля водного фауністичного комплексу, стабілізатор мікроклімату, регулятор ґрунтових

вод та водного режиму річки. Виконує екологічні та рекреаційні функції.

Джерела та література: НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 01-116 – Арк. 8; Байрак О. М., Стецюк Н. О., Гапон З. Ф. Природно-заповідний фонд Котелевщини: буклет. – Полтава : Верстка, 2003. – 6 с.; Природно-заповідний фонд Української СРСР: реєстр-довідник / [за ред. М. А. Воїнственського]. – К. : Урожай, 1986. – С. 112; Природно-заповідний фонд Полтавської області: реєстр-довідник / Н. О. Смоляр. – Полтава : ШвидкоДРУК, 2013. – 149 с.; Регіональна екомережа Полтавщини / Байрак О. М., Стецюк Н. О., Слюсар М. В. та ін. – Полтава : Верстка, 2010. – 214 с.; Червона книга України. Рослинний світ / [за ред. Я. П. Дідуха]. – К. : Глобалконсалтинг, 2009. – С. 127, 155, 166, 168; Червона книга України. Тваринний світ / [за ред. І. А. Акімова]. – К. : Глобалконсалтинг, 2009. – С. 405, 419, 425, 428, 429, 442, 452, 462, 477, 509, 511, 539, 543.

Н. О. Смоляр, А. А. Лавріненко

2. Зіньківщина – заповідне урочище місцевого значення (природа)

На північний захід від смт Котельви.

Знаходиться у віданні Котелевської селищної ради (землекористувач – ДП «Полтавське лісове господарство» (Котелевське лісництво, кв. 10).

Обстежувалося: Н. О. Стецюк, М. В. Слюсарем 2008 р.

Площа 45,0 га.

Охороняється згідно з рішенням виконавчого комітету Полтавської обласної ради народних депутатів № 74 від 17.04.1992 р.

Створено з метою збереження заповідного урочища в долині р. Ворскли, а саме – природних та напівприродних комплексів на боровій терасі річки. У фітоценотичному відношенні на території урочища репрезентовані високоповнотні соснові та дубово-соснові насадження з багатою флорою та мікобіотою. Деревостани утворює сосна звичайна (середньовікові культури), до якої на деяких ділянках домішується дуб звичайний (у виїмчастих виположених зниженнях), в'яз гладенький. Зустрічаються клен ясенелистий, робінія звичайна. Підлісок на багатьох ділянках утворюють бруслина бородавчаста, бузина чорна та червона, крушина ламка. Трав'янистий покрив на основній частині території злаковий (із домінуванням тонконогу дібровного, куничника наземного). Серед видів

різнотрав'я зустрічаються типові псамофіти (цмин пісковий, щавель піщаний) та види ксерофітного і мезоксерофітного різнотрав'я. Деякі ділянки рудералізовані. У складі флори нараховується близько 350 видів. До регіонального списку включена конвалія звичайна.

Серед фауністичного різноманіття зустрічаються рідкісні види, занесені до Червоної книги України: шуліка чорний, лелека чорний, підорлик великий, підорлик малий, змієїд, журавель сірий, коловодник ставковий (поручайник), голубсиняк, сорокопуд сірий, горностай, нетопир-карлик, нетопир Натузіуса, видра річкова та ін. До регіонального списку включені: осоїд, кібчик, куріпка сіра, слуква (вальдшнеп), землянка звичайна (часничниця звичайна), гадюка звичайна, бобер.

Виконує екологічні, природоохоронні функції.

Джерела та література: НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 01-116. – Арк. 53; Байрак О. М., Стецюк Н. О., Гапон З. Ф. Природно-заповідний фонд Котелевщини: буклет. – Полтава : Верстка, 2003. – 6 с.; Природно-заповідний фонд Полтавської області: реєстр-довідник / Н. О. Смоляр. – Полтава : ШвидкоДРУК, 2013. – 149 с.; Регіональна екомережа Полтавщини / Байрак О. М., Стецюк Н. О., Слюсар М. В. та ін. – Полтава : Верстка, 2010. – 214 с.; Червона книга України. Тваринний світ / [за ред. І. А. Акімова]. – К. : Глобалконсалтинг, 2009. – С. 405; 419; 425; 428; 429; 439; 442; 452; 462; 477; 509; 511; 539; 543.

Н. О. Смоляр, А. А. Лавріненко

Ковпаківський лісопарк.
Узбережжя Ворскли.
Фото В. В. Приймака, 2008.

Ковпаківський лісопарк.
Правобережна частина. Із квадрокоптера.
Фото О. В. Короті, 2018.

3. Ковпаківський – парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення (природа)

Розташований на західній околиці смт Котельви, на території Котелевського лісництва у кв. 40, 42, 47, 48, 49, 52, 54, 55.

Знаходиться у віданні ДП «Полтавське лісове господарство».

Обстежувався: Д. С. Івашиним, С. Л. Кигим, О. В. Халимон, В. Г. Осадчим (1986 р.); Т. Л. Андрієнко, О. М. Байрак, Н. О. Стецюк (1993 р.); Н. О. Стецюк, С. В. Гапон (2000 р.); Т. В. Панасенко (2006 р.); О. М. Байрак, Н. О. Стецюк (2006–2007 і 2008 рр.).

Охороняється згідно з Постановою Державного комітету природи УРСР № 15 від 30.07.1975 р., за рішенням Полтавського обласного виконавчого комітету № 531 від 13.12.1975 р. До складу Ковпаківського лісопарку увійшли ботанічні пам'ятки природи місцевого значення (зі втратою статусу): Сосни Ковпака, Тополя Партизана, Дуб Сковороди (кв. 42, вид. 1), Верба розвідника, Майорські тополі (кв. 40, вид. 16).

Площа 196,0 га.

Територія парку займає ділянку борової та заплавної тераси р. Ворскли, включає дві частини – лівобережну, яка починається з околиць Котельви і включає смугу соснового лісу, що примикає до Ворскли, та правобережну, західна межа якої пролягає по річищу Старої Ворскли, примикаючи до сучасної долини річки. Лівобережні ліси штучного походження.

Історію свого створення парк бере з 1918 р. З ініціативи та за безпосередньої участі Двічі Героя Радянського Союзу – Сидора Артемовича Ковпака (25(13).05.1887 р., с-ще Котельва Охтирського повіту Харківської губ., тепер Котелевський район Полтавської обл. – 11.12.1967 р., м. Київ), тодішнього завідувача земельного відділу Котелевського ревкому, була проведена природоохоронна акція із заліснення піщаних територій між Котельвою та р. Ворсклою.

Посадка лісу продовжувалася і в 1919 р., а також у довоєнні роки.

На поч. 70-х рр. XX ст. юннати Котелевської школи під керівництвом учителя, ентузіаста-природолюба Б. А. Бойка (див. ст. № 85), звернулися через районну газету «Народна трибуна» до котелевців із пропозицією створити на західних околицях Котельви Ковпаківський дендропарк.

Заповідний об'єкт створено з метою збереження паркового насадження, закладеного у 1918 р., що нараховує більше 75 видів дендрофлори.

Парк закладений згідно оригінального підходу – насадження дерев і кущів на окремих ділянках відбивають проходження партизанського рейду під проводом С. А. Ковпака «Від Путивля до Карпат». Закладено десять ділянок: «Фортечні кучугури», «Спадщанський гай», «Брянщина», «Деснянщина», «Лоївщина»,

«Прип'ятський гай», «Лельчиці», «Сарненський гай», «Скалат», «Яремча».

Окремі дерева отримали власні назви за незвичайну форму чи через визначні події, з якими були пов'язані. Серед них: Дуб Сковороди, Сосна-ліра, Партизанська тополя, Верба розвідників.

Стиль закладки парку – пейзажний.

Колекційне надбання заповідної території становить 109 видів рослин: 64 види дерев і кущів, 45 – інтродуцентів.

Зростають ліщина звичайна, липа серцелиста, барбарис звичайний, черемха звичайна. Трав'яний ярус представлений: цмином пісковим, нечуйвітером волохатеньким, щитником чоловічим, енотерою дворічною, полином гірким та ін.

Виявлені види рослин, занесені до Червоної книги України (бруслина карликова та клокичка перистa) та регіонального списку (перстач прямостоячий, грушанка круглолиста, синюха голуба).

Серед інтродукованих видів зростають гіркокаштан звичайний, сосна Банкса, маслинка вузьколиста, робінія звичайна, ялина європейська, бруслина карликова.

Фауна заповідного об'єкту досить різноманітна. Зустрічаються види тварин, занесені до Червоної книги України: жовна зелена (дятел зелений), нетопир – карлик, нетопир Натузіуса, шуліка чорний, підорлик великий та малий, голуб-синяк, змієїд, коловодник ставковий (поручайник), сорокопуд сірий, лелека чорний, горностай та ін.

Фауністичне різноманіття доповнюють регіонально рідкісні види: бобер, осоїд, кібчик, дятел середній строкатий, дрізд білобровий, дрізд-омелюх, щеврик польовий, вівчарик весняний, чечевиця, часничниця звичайна.

Ковпаківський лісопарк має вагоме меморіальне, екологічне, навчально-виховне та рекреаційне значення. На його території функціонує екологічна стежка.

Біля головного входу до лісопарку у 1986 р. (з нагоди відзначення 100-річчя з дня народження С. А. Ковпака) встановлено пам'ятний знак – стелу з необробленого граніту, чільна сторона якої частково відполірована. На ній висічено портретне зображення С. А. Ковпака та пам'ятні написи: «30.07.1975 р. ковпаківський лісопарк одержав статус паркупам'ятки садово-паркового мистецтва республіканського значення», «Лісопарк заснований в 1919 р. С. А. Ковпаком». Постамент (вис. 0,7 × 2,05 × 0,9 м) з бутового каменю. Праворуч пам'ятного знаку знаходиться інформаційний щит із картосхемою лісопарку.

Джерела та література: НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 01-116. – Арк. 34, 38; Спр. 02-173. – Арк. 29, 29 зв., 30; Спр. 02-273. – Арк. 13; Андрієнко Т. Л., Байрак О. М., Залудяк М. І. Заповідна краса Полтавщини. – Полтава : ІВА «Астрея», 1996. – С. 162, 174; Байрак О. М., Проскурня М. І., Стецюк Н. О. Еталони природи Полтавщини. – Полтава : Верстка, 2003. – С. 143-146; Байрак О. М., Самородов В. М., Панасенко Т. В. Парки Полтавщини: історія створення, сучасний стан дендрофлори, шляхи збереження і розвитку. – Полтава : Верстка, 2007. – С. 106–111; Байрак О. М., Стецюк Н. О. Атлас рідкісних і зникаючих рослин Полтавщини. – Полтава : Верстка, 2005. – С. 15, 40, 65, 82, 170; Байрак О. М., Стецюк Н. О., Гапон С. В. Природно-заповідний фонд Котелевщини: буклет. – Полтава : Верстка, 2003. – 6 с.; Бойко Б. А. Ковпаківський лісопарк: путівник. – Котельва : Видавн. центр газети «Народна трибуна», 1996.

– 24 с.; Гапон С. В., Несторенко Н. В., Гапон Ю. В. Біофлора Ковпаківського лісопарку (Полтавська область) // Сьомі Каришинські читання. Всеукраїнська науково-практична конференція «Людина та навколишнє середовище»: зб. наук. пр. – Полтава, 2000. – С. 47–51; Давиденко Я. І. Мальовнича Полтавщина: путівник по заповідниках і пам'ятках природи. – Харків: Прапор, 1982. – С. 69–71; Збережи, де стоїш, де живеш. По сторінках Червоної книги Полтавщини. Рослинний світ / [під заг. ред. О. М. Байрак]. – Полтава : Верстка, 1998. – С. 26, 183; Панасенко Т. В. Сучасний стан дендрофлори Ковпаківського лісопарку // Проблеми відтворення та охорони біорізноманіття України: мат-ли всеукр. студ. наук.-практ. конф., присвяч. 115-річчю М. І. Гавриленка. – Полтава, 2004. – С. 293–294; Природно-заповідний фонд Української СРСР: реєстр-довідник / [за ред. М. А. Воїственського]. – К. : Урожай, 1986. – С. 111; Регіональна екомережа Полтавщини / [під заг. ред. О. М. Байрак]. – Полтава : Верстка, 2010. – С. 55–56, 117–228; Чайка В. Я. Зелені шати Полтавщини. – Полтава : Криниця, 1994. – С. 58; Червона Книга України: Рослинний світ / [за ред. Я. П. Дідуха]. – К. : Глобалконсалтинг, 2009. – С. 405, 407; Червона книга України: Тваринний світ / [за ред. І. Я. Акімова]. – К. : Глобалконсалтинг, 2009. – С. 405, 419, 425, 428, 429, 452, 462, 472, 477, 509, 511, 539.

Н. О. Смоляр, О. О. Шиян

4. Стоянка Матюшине I (Романове), пізній мезоліт, бронзовий і ранній залізний віки (V – I тис. до н. е., 2-га чв. I тис. н. е.) (археол.)

Розташована за 4,35 км на північний захід (азимут 283°) від центральної частини селища (пам'ятник Герою Радянського Союзу С. А. Ковпаку), 3,88 км на схід – південний схід від східної околиці с. Більськ (азимут 135°), на підвищенні першої тераси посеред сучасної правобережної заплави р. Ворскли (на кол. лівому березі її старого річища), за 0,125 км лівобіч (на південь) від асфальтованої автодороги обласного значення О 1710132 Котельва – Більськ.

Стоянка виявлена О. М. Ткаченком 1995 р. й описана у науковий звітності як пункт «Котельва XVII», обстежувалася 2001 р. О. В. Сидоренком та О. Б. Супруненком, восени 2014 р. – О. Б. Супруненком і С. А. Скорим за участі науковців ІКЗ «Більськ», тоді ж прошурфована. Розкопки не проводилися. У зведенні інформації про археологічні об'єкти Котелевської селищної ради до нового генерального плану селища В. В. Шерстюка фігурує як пункт «Котельва VI».

Займає східний схил і вершину невеликої задернованої дюни овальної в плані форми. Розміри дюни – 35 × 80 м, висота 0,8 – 0,9 м над рівнем околу. Має видовжену у широтному напрямку (вздовж насипу автодороги) форму. Шурфуванням на пласкій східній ділянці підвищення виявлені розвіяні культурні нашарування доби раннього і пізнього бронзового віку, скіфського часу, пов'язані з шаром дерну і підстилаючого його світлого сіро-жовтого супіску (0–0,35 м). З глибини 0,45 м залягає білий намивний пісок-материк.

Матеріали доби раннього бронзового віку у значно меншій кількості трапляються на більшій площі навкруги дюни, що на 1995 р. становила 50 × 100 м або 0,5 га. Частина з уламків ліпного посуду має гребінцеву «ялинкову» орнаментацію.

За шурфування на глибині 0,15–0,20 м знайдені поодинокі уламки стінок ліпних посудин скіфського часу, доби раннього

Матюшине, ур. План розміщення стоянок I–V. *За О. М. Шапордою, 2018.*

Матюшине, ур. Стоянка І. Загальний вигляд.
Фото О. Б. Супруненка, 2014.

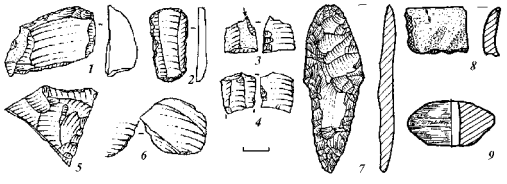

Матюшине, ур. Стоянка І. Знахідки.
За І. М. Гавриленком, О. Б. Супруненком, 2014.
1–7 – кремінь, кварцит; 8–9 – кераміка.

бронзового віку, дрібні й окатані уламки ліпних горщиків бондарихинської культури. Трапилося також гончарне біконічне з двома пласкими зрізаними основами пряслице, з домішками вапнякової дрібної жорстви. Деталь веретена репрезентує старожитності носіїв черняхівської культури пізньоримського часу.

На глибині 0,35 м у шурфі над материковим піском виявлений невеликий кинджал видовжено-ромбічної форми, виготовлений з прозорого кременю, характерний зразок озброєння донецьких катакомбних племен доби бронзового віку.

На поверхні дюни зібрано 80 виробів з кременю і кварциту, що представляють матеріальну культуру населення доби пізнього мезоліту. Мешканці стоянки використовували крем'яну та кварцитову сировину.

Датування комплексу кам'яних виробів припадає на період пізнього мезоліту – раннього неоліту.

Залишки стійбища Матюшине І пізньомезолітичного часу (кукрецька культура-?) перекривалися катакомбними культурними нашаруваннями доби раннього бронзового віку і пізніше були зайняті нетривалими стійбищами скотарів наступних епох. Крім того, на дюні виявлені уламки гончарного посуду середини – останньої третини XVIII ст.

Підвищення використовується як луки і випаси СВК «Батьківщина», має пологі схили, більш пласку видовжену ділянку зі східного боку, де спостерігається помітне скупчення археологічних матеріалів на площі 0,25 га. Стан збереження – задовільний.

Колекція знахідок з перших розвідок зберігається у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського, обстежень та шурфування 2015 р. – у фондах ІКЗ «Більськ».

Згідно наказу Міністерства культури України № 430 від 17.05.2017 р. (додаток 3, п. 41) стоянка включена до Державного реєстру об'єктів нерухомої культурної спадщини як археологічна пам'ятка місцевого значення (охоронний № 4786-Пл).

Джерела та література: Супруненко О. Б. Звіт про розвідки та археологічні експертизи на Полтавщині 2014 р. / Супруненко О. Б., за участю Гавриленка І. М., Скорого С. А., Мироненка К. М., Шерстюка В. В. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2014 / б. н.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 739. – Арк. 76–78; Стоянка Матюшине І (Романівка), ур., Котелевська селищна рада, Котелевський район, Полтавська область: облікова картка, 2015 р. / О. Б. Супруненко, І. М. Гавриленко // Архів МКУ; НА ЦОДПА. – Ф. 10. – Спр. 160. – 9 арк.; Ткаченко О. М. Археологічні розвідки на території Котелевського району / Ткаченко О. М. // Охорона та дослідження пам'яток археології. Матеріали 7-го науково-практичного семінару: зб. наук. ст. / УКіТ ПОДА; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: Гаврилюк Н. О., Скорий С. А., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Полтава : Вид-во «Фірма «Техсервіс», 2006. – С. 25–27. – Рис. 1: 4, 5–12; Скорий С. А. Розвідки на Більському городищі та в його окрузі / С. А. Скорий, О. Б. Супруненко, І. І. Корост // АДУ 2014: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; [ред. кол.: Болтрик Ю. В. (гол. ред.), Буйських А. В., Супруненко О. Б. та ін.]. – К. : Стародавній світ, 2015. – С. 173–174; Супруненко О. Б. Розвідки на території та в окрузі Більського городища / О. Б. Супруненко, С. А. Скорий, І. М. Гавриленко, І. І. Корост // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Корост І. І. (відп. ред.), Скорий С. А., Супруненко О. Б. та ін.]. – Київ; Котельва : Майдан, 2015. – С. 77, 81–85. – Рис. 12, 14, 15; Шапорда О. М. Наукові фонди Історико-культурного заповідника «Більськ»: надходження 2013–2016 рр. / О. М. Шапорда // Феномен Більського городища – 2016: зб. наук. пр. і мат-лів конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вадімов В. М., Івакін Г. Ю., Супруненко О. Б. (відп.

ред.) та ін.]. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 269; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І., наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2016. – С. 240. – Рис. 1: 21.

О. Б. Супруненко, І. М. Гавриленко

5. Стоянка Матюшине (Романове) II, пізній мезоліт, козацький час (V тис. до н. е., XVIII ст.) (археол.)

Розташована за 4,58 км на північний захід (азимут 281°) від центральної частини селища, 3,71 км на схід – південний схід від східної околиці с. Більськ (азимут 135°), на підвищенні першої тераси посеред сучасної правобережної заплави р. Ворскла (на кол. лівому березі старого річища Ворскли), за 0,11 км лівобіч (на південь – південний захід) від асфальтованої автодороги обласного значення О 1710132 Котельва – Більськ, на місці влаштування обласних і республіканських змагань парапланеристів.

Стоянка виявлена 2001 р. О. В. Сидоренком і О. Б. Супруненком, обстежена восени 2014 р. О. Б. Супруненком та С. А. Скорим. Розкопки і шурфування на піщаному підвищенні не проводилися. У 2015 р. на об'єкт стародавньої культурної спадщини науковцями ЦОДПА підготовлена облікова документація. Згідно наказу Міністерства культури України № 430 від 17.05.2017 р. (додаток 3, п. 42) стоянка включена до Державного реєстру об'єктів нерухомої культурної спадщини як археологічна пам'ятка місцевого значення (охоронний № 4787-Пл). У зведенні інформації про археологічні об'єкти Котелевської селищної ради до нового генерального плану селища фігурує як пункт «Котельва VII».

Займає поверхню задернованої дюни овальної в плані форми (30 × 60 м) заввишки 1,2 м, видовженої у широтному напрямку, неподалік полотна автодороги. Підвищення має пологі схили, сплощену вершину. На поверхні наявне скупчення фрагментів гончарної кераміки фіналу козацького часу і виробів з кременю та кварциту. Площа їх заляганння – 0,18 га.

Матюшине, ур. Стоянка II. Загальний вигляд. Зі сходу. *Фото О. Б. Супруненка, 2014.*

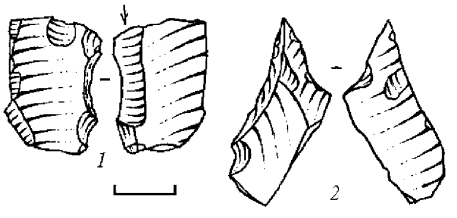

Матюшине II. Пізньомезолітичні знаряддя. *Кремінь, кварцит. За І. М. Гавриленком, 2014.*

Дюна задернована, на ній ростуть окремі кущі, із західного боку – доволі помітний дуб віком близько 80 років.

Знахідки представлені виробами з кременю і кварциту. Стародавнім населенням для виробництва знарядь використовувався кремінь від світло- до темносірого, інколи майже чорного кольору з білуватими цяточками, що при незначній товщині є напівпрозорим. Деякі предмети зберегли рештки крейдяної кірки. Поодинокі речі вкриває патина.

Для виготовлення знарядь із кварциту вживалася сировина плитчастого походження, вірогідно, місцева. Її колір – від сірувато-білого до сірого. Товщина плиток була незначною – близько 2,0–2,5 см, що відобразилося на загальній мініатюрності комплексу.

За морфологічними ознаками збірка виробів з каменю може бути датована у межах пізнього мезоліту – раннього неоліту.

Залишки стійбища Матюшине II пізньомезолітичного часу (кукрецька культура-?) можуть бути рештками майстерні з виготовлення знарядь із кременю і кварциту. Крім того, на дюні виявлені уламки стінок гончарного посуду сер. – ост. третини XVIII ст., що вказують на

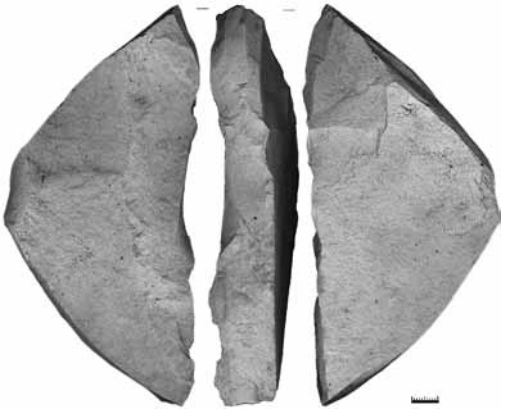

Матюшине, ур. Стоянка II. Нуклеус. Кварцит. Пізній мезоліт. *Фото І. М. Гавриленка, 2014.*

використання цього надзаплавного підвищення у господарській діяльності населення козацької епохи.

Підвищення використовується як луки і випаси СВК «Батьківщина», на час підготовки статті не мало помітних порушень поверхні та задернування.

Колекція знахідок з дюни зберігається у фондах ІКЗ «Більськ».

Джерела та література: Супруненко О. Б. Звіт про розвідки та археологічні експертизи на Полтавщині 2014 р. / Супруненко О. Б., за участю Гавриленка І. М., Скорого С. А., Мироненка К. М., Шерстюка В. В. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2014 / б. н.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 739. – Арк. 78–79; Стоянка Матюшине II (Романівка), ур., Котелевська селищна рада, Котелевський район, Полтавська область: облікова картка, 2015 р. / О. Б. Супруненко, І. М. Гавриленко // Архів МКУ; НА ЦОДПА. – Ф. 10. – Спр. 161. – 7 арк.; Скорий С. А. Розвідки на Більському городищі та в його окрузі / С. А. Скорий, О. Б. Супруненко, І. І. Корост // АДУ 2014: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; [ред. кол.: Болтрик Ю. В. (гол. ред.), Буйських А. В., Супруненко О. Б. та ін.]. – К. : Стародавній світ, 2015. – С. 173–174; Супруненко О. Б. Розвідки на території та в окрузі Більського городища / О. Б. Супруненко, С. А. Скорий, І. М. Гавриленко, І. І. Корост // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Корост І. І., Скорий С. А., Супруненко О. Б. та ін.]. – Київ; Котельва : Майдан, 2015. – С. 77, 85–86. – Рис. 12, 16, 17; Шапорда О. М. Наукові фонди Історико-культурного заповідника «Більськ»: надходження 2013–2016 рр. / О. М. Шапорда // Феномен Більського городища – 2016: зб. наук. пр. і мат-лів конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вадімов В. М., Івакін Г. Ю., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 269; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І., наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2016. – С. 240. – Рис. 1: 22.

О. Б. Супруненко, І. М. Гавриленко

6. Стоянка Матюшине III (Романове), ранній бронзовий вік, катакомбна культура

(1-ша чв. II тис. до н. е.) **(археол.)**

Розташована за 4,8 км на північний захід (азимут 285°) від центральної частини селища, 3,5 км на південний схід від східної околиці с. Більськ (азимут 131°), на підвищенні навколо вигину стариці на першій терасі правобережної надзаплави р. Ворскла (на кол. лівому березі Старої Ворскли), за 0,65 км лівобіч (на південний захід) від асфальтованої автодороги обласного значення О 1710132 Котельва – Більськ, вздовж польової дороги в бік випасів перед лісовими насадженнями в ур. Романівка.

Стоянка виявлена та обстежена 2014 р. О. Б. Супруненком, О. М. Шапордою і С. А. Скорим, додатково шурфувалася В. В. Приймаком. Згідно наказу Міністерства культури України № 430 від 17.05.2017 р. (додаток 3, п. 43) стоянка включена до Державного реєстру об'єктів нерухомої культурної спадщини як археологічна пам'ятка місцевого значення (охоронний № 4788-Пл). У зведенні інформації про археологічні об'єкти Котелевської селищної ради до нового генерального плану селища фігурує як пункт «Котельва VIII».

Займає поверхню задернованої надзаплавної дюни підтрикутної в плані форми (80 × 110 м, заввишки 2,5–3,0 м), дещо видовженої у широтному напрямку, вкриту кущами, молодими насадженнями сосни, з північного і південно-західного боків – кількома помітними дубами віком 60–70 років. Підвищення має пологий схил у бік старого річища Ворскли, пласку вершину. Із західного боку є рештки пересохлого заплавного озерця. Південно-західну частину дюни перетинає дорога.

Вздовж смуг плантажної оранки на поверхні відзначені окремі уламки ліп-

ного посуду доби раннього бронзового віку. Збережені культурні нашарування завтовшки 0,2–0,3 м виявлені під дерном у шурфі (1 × 2 м) в центрі дюни (координати шурфування: 50°04'01.1" пн. ш.; 34°41'30.0" сх. д.). У сусідніх зачистках на площі понад 2 × 3 м під дерновим шаром розчищені розвали кількох великих орнаментованих посудин, в т. ч. ріпоподібної.

У шурфі на вершині дюни відзначена наступна стратиграфічна ситуація: 0 – 0,10-0,15 м – дерен, сіро-жовтий супісок, з поодинокими дрібними уламками ліпного посуду доби ранньої бронзи; 0,15 – 0,20-0,25 м – культурний шар – жовто-сірий супісок з окремими вуглинами і вкрапленнями випаленого піску; 0,20-0,25 – 0,30 м – посеред шурфу виявлені легко заглиблені рештки наземної будівлі підпрямокутної в плані форми (близько 1/3 частини), зорієнтованої за майже широтною віссю симетрії, завширшки 1,4–1,5 м і в довжину простежені на 0,9 м. Заглибина незначно врізалася у шар материкового піску, мала «розмиті» контури супіщаного заповнення, з порівняно рівним дном на глибині 0,3 м. Вздовж її східної стінки відзначені 5 стовпових ямок, близьких до підквадратних форм, заглиблених у материк. Розміри цих ямок коливалися у межах від 10 × 11 до 18 × 20 см. З північного боку була наявна ще одна ямка розміром 19 × 21 см і глибиною 10 см. У центрі дослідженої частини будівлі містилася значно більша ямка підквадратної форми розміром 0,40 × 0,45 м і глибиною 0,43 м. У ній переважав попелястий пісок, окремі вуглини внутрішнього житлового вогнища. У заповненні цього об'єкту і поряд виявлено понад 170 уламків ліпного посуду, що належали 4-м ліпним посудинам; з 0,30-0,43 м – світло-жовтий материковий намивний пісок-материк.

Шурфування натрапило на залишки житлового об'єкту нетривалого часу використання, що належав населенню стійбища донецької катакомбної культури.

Керамічний комплекс стоянки складався винятково з фрагментів ліпного посуду великих форм. Останні залягали на незначній глибині (0,2–0,3 м) практично суцільним шаром, разом з окремими вуглинами. Краї зламів черепків були старими й окатаними у піску.

Матюшине (Романівка), ур. Стоянка III. Загальний вигляд. З півночі. *Фото О. Б. Супруненка, 2014.*

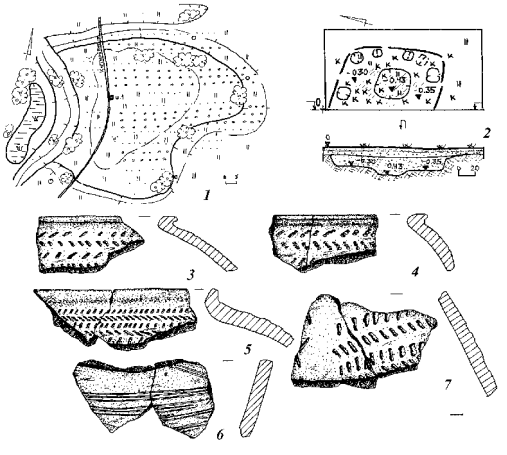

Матюшине (Романівка), ур. Стоянка III. Окомірний план (1), шурф із частиною об'єкту (2). *За О. Б. Супруненком, 2014.* Шурф I. Уламки ліпного посуду. Катакомбна культура. *Рис. Т. В. Менчинської, 2015.*

Знахідки засвідчують належність решток стійбища населенню доби фіналу раннього бронзового віку.

Площа стійбища – 0,72 га. Територія відведена під молоді насадження Котелевського лісництва ДП «Полтавське лісове господарство» (кв. 49-50) та під луки СВК «Батьківщина». Стан решток стоянки – в цілому задовільний, з незначними пошкодженнями плантажною оранкою. Крім шурфування і зачисток, інші дослідницькі роботи не проводилися.

Виявлені в ході обстежень керамічні матеріали надійшли до фондів ІКЗ «Більськ» Полтавської обласної ради.

Джерела та література: Супруненко О. Б. Звіт про розвідки та археологічні експертизи на

Полтавщині 2014 р. / Супруненко О. Б., за участю Гавриленка І. М., Скорого С. А., Мироненка К. М., Шерстюка В. В. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2014 / б. н.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 739. – Арк. 78–81; Стоянка Матюшине ІІІ (Романівка), ур., Котелевська селищна рада, Котелевський район, Полтавська область: облікова картка, 2015 р. / О. Б. Супруненко, С. А. Скорий // Архів МКУ; НА ЦОДПА. – Ф. 10. – Спр. 162. – 8 арк.; Скорий С. А. Розвідки на Більському городищі та в його окрузі / С. А. Скорий, О. Б. Супруненко, І. І. Корост // АДУ 2014: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; [ред. кол.: Болтрик Ю. В. (гол. ред.), Буйських А. В., Супруненко О. Б. та ін.]. – К. : Стародавній світ, 2015. – С. 173–174; Супруненко О. Б. Розвідки на території та в окрузі Більського городища / О. Б. Супруненко, С. А. Скорий, І. М. Гавриленко, І. І. Корост // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Корост І. І. (відп. ред.), Скорий С. А., Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва : Майдан, 2015. – С. 77–78, 86–89. – Рис. 13, 18, 19; Приймак В. В. Археологічні розвідки 2014 року в південно-східному секторі Більського городища та найближчій окрузі пам'ятки / В. В. Приймак, М. І. Овчаренко, Л. А. Цьомкало, О. М. Шапорда, А. І. Штанько // Там само. – С. 100. – Рис. 4; Шапорда О. М. Наукові фонди Історико-культурного заповідника «Більськ»: надходження 2013–2016 рр. / О. М. Шапорда // Феномен Більського городища – 2016: зб. наук. пр. і мат-лів конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Ваді мов В. М., Івакін Г. Ю., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 269; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І., наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2016. – С. 240. – Рис. 1: 23.

О. Б. Супруненко, В. В. Приймак

7. Стоянка Матюшине IV (Романове), пізній мезоліт, бронзовий вік (V та кін. III – поч. і 2-га пол. II тис. до н. е.) (археол.)

Розташована за 4,28 км на північний захід (азимут 281°) від центральної частини селища (Свято-Троїцької церкви), 3,91 км на схід – південний схід від східної околиці с. Більськ (азимут 136°), на незначному підвищенні першої тераси посеред сучасної правобережної заплави р. Ворскли (кол. лівого берега її старого річища), за 0,23 км лівобіч (на південь – південний схід) від асфальтованої автодороги О 1710132 Котельва – Більськ.

Місцезнаходження виявлене О. М. Ткаченком 1995 р. й введене до обігу під назвою «Котельва, п. XVIII», обстежувалося ним же 2017 рр., О. В. Сидоренком та О. Б. Супруненком у 1999 і 2000 р. Розкопки не проводилися.

Займає вершину маленької задернованої дюни округлої в плані форми, розташованої за 80 м на південь – південний схід від стоянки в ур. Матюшине І. Розміри дюни, видовженої в широтному напрямку, – 30 × 40 м, висота 0,2–0,3 м над рівнем околу.

На поверхні площею близько 900 м^2 (30 × 30 м) виявлені 10 лусочок з кременю і сколів кварциту, перетин платівки доби пізнього мезоліту – раннього неоліту, а також більше двох десятків дрібних фрагментів стінок ліпного посуду катакомбної та зрубної культур. Окремі з уламків мали гребінцеву «ялинкову» орнаментацію.

Може розглядатися як залишки невеликого стійбища, що використовувалося насельниками заплави Ворскли, починаючи від пізньомезолітичного часу та катакомбної культури, скотарями наступних епох бронзового віку.

Відомий уже впродовж чверті століття об'єкт археології на луках і випасах СВК «Батьківщина» має задовільний стан збереження і надає уявлення про місце розташування стійбищ невеликих груп населення ряду епох у заплаві Ворскли.

Колекція знахідок з останнього огляду дюни передана на зберігання до фондів ІКЗ «Більськ».

Джерела та література: Ткаченко О. М. Археологічні розвідки на території Котелевського району / Ткаченко О. М. // Охорона та дослідження пам'яток археології. Матеріали 7-го науково-практичного семінару: зб. наук. ст. / УКіТ Полтав. ОДА; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: Гаврилюк Н. О., Скорий С. А., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Полтава : Вид-во «Фірма «Техсервіс», 2006. – С. 25, 27; Супруненко О.Б. Розвідки на території та в окрузі Більського городища / О. Б. Супруненко, С. А. Скорий, І. М. Гавриленко, І. І. Корост // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Корост І. І., Скорий С. А., Супруненко О. Б. та ін.]. – Київ; Котельва : Майдан, 2015. – С. 81–85.

О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко

8. Стоянка Матюшине V (Романове), пізній мезоліт, бронзовий вік (V, кін. III – поч. і 2-га пол. II тис. до н. е.) **(археол.)**

Розташована за 4,28 км на північний захід (азимут 280°) від центральної частини селища Котельви (Свято-Троїцької церкви), 3,89 км на схід – південний схід від східної околиці с. Більськ (азимут 136°), на незначному підвищенні першої тераси посеред сучасної правобережної заплави р. Ворскли (колишнього лівого берега її старого річища), за 0,27 км лівобіч (на південь – південний схід) від асфальтованої автодороги обласного значення О 1710132 смт Котельва – с. Більськ.

Місцезнаходження оглядалося О. М. Ткаченком 1995 р., обстежувалося ним же 2017 р., а також О. В. Сидоренком та О. Б. Супруненком у 1999 і 2000 рр. Розкопки не проводилися.

Займає вершину задернованої дюни видовженої в плані форми, розташованої за 90 м на південний схід від стоянки Матюшине I. Розміри дюни, – 20 × 40 м, висота 0,2–0,3 м над рівнем околу, площа – 800 м^2.

На поверхні виявлені лусочки кременю і сколи кварциту, перетин платівки доби пізнього мезоліту – раннього неоліту, а також кілька десятків дрібних фрагментів стінок ліпного посуду катакомбної і зрубної культур. Окремі з уламків мали гребінцеву «ялинкову» орнаментацію.

Є залишками невеликого стійбища, що використовувалося насельниками заплави Ворскли, починаючи від пізньомезолітичного часу та фінальної доби раннього бронзового віку.

Об'єкт археології на луках і випасах СВК «Батьківщина» має задовільний стан збереження і надає уявлення про місцерозташування стійбищ невеликих груп населення ряду епох у заплаві Ворскли.

Колекція знахідок з огляду дюни передана на зберігання до фондів ІКЗ «Більськ».

Джерела та література: Ткаченко О. М. Археологічні розвідки на території Котелевського району / Ткаченко О. М. // Охорона та дослідження пам'яток археології. Матеріали 7-го науково-практичного семінару: зб. наук. ст. / УКіТ Полтав. ОДА; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: Гаврилюк Н. О., Скорий С. А., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Полтава : Вид-во «Фірма «Техсервіс», 2006. – С. 25, 27; Супруненко О.Б. Розвідки на території та в окрузі Більського городища / О. Б. Супруненко, С. А. Скорий, І. М. Гавриленко, І. І. Корост // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Корост І. І., Скорий С. А., Супруненко О. Б. та ін.]. – Київ; Котельва : Майдан, 2015. – С. 81–85.

О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко

9. Котелевське городище I, ранній залізний вік, скіфський час; селище, пізньоскіфський час, козацька доба (VI – IV, I ст. до н. е. – I ст. н. е., 2-га чв. XVII ст.) **(археол.)**

Розташоване за 8,49 км на північ – північний захід від приміщення Котелевської селищної ради (азимут 339°), за 2,9 км на південь – південний захід (азимут 189°) від околиці с. Українка Охтирського р-ну Сумської обл., в лісовому масиві ДП «Котелевське лісове господарство», в ур. Городище, поряд з ур. Зіньківщина, у лівобережній заплаві р. Ворскли, за 2 км на південний схід від автодороги до с. Куземин Охтирського р-ну Сумської обл. в лісовому масиві.

Географічні координати точок на кутах укріплень городища:

Кути	Градуси, мінути, секунди (датум WGS 84)	
	N	O
Північно-східний	50°08'23.777"	34°42'33.955"
Південно-західний	50°08'19.025"	34°42'17.356"
Південно-східний	50°08'15.544"	34°42'27.936"

Котелевське городище відоме за свідченнями інформаторів архієпископа Філарета (Д. Г. Гумілевського) з сер. XIX ст., повідомленням котелевського історика-краєзнавця О. Д. Твердохлєбова 1888 р. Вперше детально обстежене О. Б. Супруненком 2000 р., оглядалося В. В. Приймаком у 2007 рр. та обома дослідниками в 2014 р. Згідно наказу Міністерства культури України № 430 від 17.05.2017 р. (додаток 3, п. 40) городище включене до Державного реєстру об'єктів нерухомої культурної спадщини як археологічна пам'ятка місцевого значення (охоронний № 4785-Пл). Розглядається О. Б. Супру-

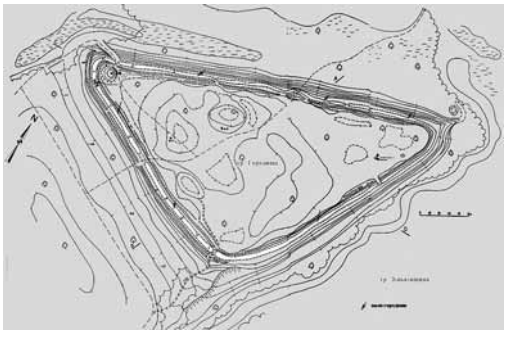

Котелевське городище I.
За О.Б. Супруненком, 2014 р.

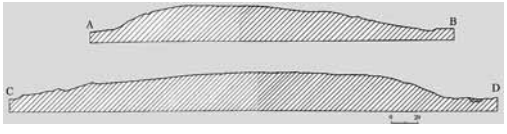

Котелевське городище I.
Перетини останця й укріплень.
За І. М. Кулатовою, О. Б. Супруненком, 2005 р.

ненком як рештки городища-схованки скіфської доби і територія поселення фіналу пізньоскіфської епохи, котрі використовувалися за козацьких часів, В. В. Приймаком – як залишки укріплення у московсько-польському прикордонні сер. XVII ст. П. Я. Гавриш заперечував причетність городища до числа фортифікаційних споруд скіфського часу, вважаючи останнє лише монастирським укріпленням доби становлення Української держави.

Знаходиться на піщаному останці другої тераси лівого берега р. Ворскли, лівобічного допливу р. Дніпро, що свого часу відділявся вибалками. Підвищення здіймається помітним пагорбом серед залісненої заплави за 2,3 км на схід від с. Куземин та 2,9 км на південь – південний захід від с. Українка, край північно-західної межі Котелевського р-ну Полтавської обл. Абсолютна висота останця – 101,2 м, висота над рівнем заплави Ворскли – 8,5 м.

До останця із заходу прилягає пересохла стариця, з півночі та півдня – вибалки. З південного заходу невеликі підвищення надзаплавної тераси також обмежені долиною сухої стариці, можливо, свого часу перетвореної у допоміжний

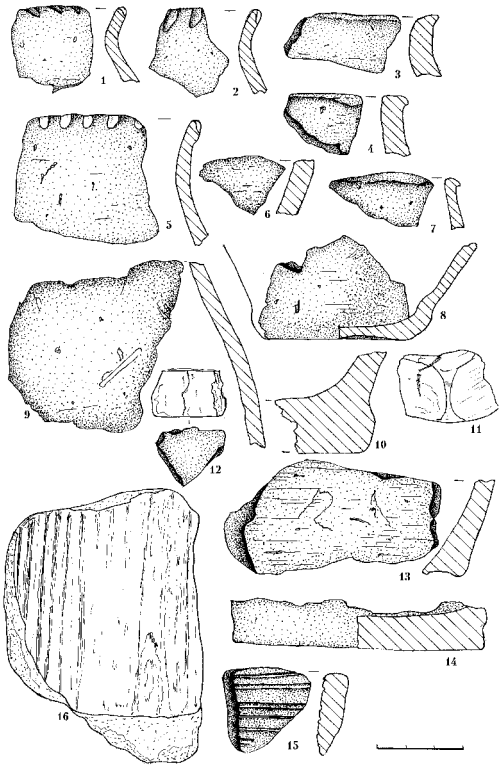

Котелевське городище I. Знахідки пізньоскіфського часу. 2000 р.
За І. М. Кулатовою, О. Б. Супруненком, 2005 р.
1-10, 13, 14 – кераміка; 11-12, 15-16 – камінь.

рів глибиною 0,8–1,2 м та завширшки 8 м.

Підвищення пагорбу, підтрикутної в плані форми, видовжене вздовж сучасного русла Ворскли з північного сходу на південний захід більше ніж на 350 м, і використане для спорудження городища. Для цього його схили заввишки 5–7 м були частково ескарповані, підсилені по краю валами і ровом.

Поверхня вкрита грабово-дубовою дібровою заповідного ур. Зіньківщина. Останець позначався на картографічних матеріалах сер. XIX ст. як «гора Городище».

Городище має підтрикутну в плані форму, довша частина якого утворює практично пряму лінію, звернену смугою укріплень на північний захід. Менші спрямлені ділянки з південного сходу і південного заходу також підсилені укріп-

леннями. Площа майданчика складає 180 × 360 м, тобто, 3,3 га. Вали оточують супіщаний останець по периметру – по краю схилу, а зі сходу та заходу – нижче на 1,0–1,5 м від рівня його країв. Південно-західна ділянка на пологішому схилі підсилена подвійним рядом валів і ровів.

Вал – це супіщаний насип підтрапецієподібного перетину, з шириною в основі 3–5 м, на вершині – 0,8–1,5 м, висотою – від 1,2 до 4,0 м. Схили мають крутизну 35°–45°. Вал насипаний з ґрунту, вийнятого з рову. Оплилий рів має вузьке сплощене дно, трапецієподібний перетин. Він зберігся на глибину 1,0–3,5 м при ширині в основі 0,6–1,0 м та у верхній частині – 3,0–6,0 м. Його непорушені ерозією схили досить круті і стрімкі. На південно-західній ділянці укріплень, з напільного боку нижче на схилі, через 2–3 м, наявна додаткова смуга укріплень у вигляді валу заввишки 0,8–1,5 м (ширина в основі – 2–3 м) та рову підтрикутного перетину, шириною 1,4–2,0 м і глибиною 0,7–1,5 м.

Найнижча на всьому городищі південно-західна ділянка укріплень підсилена курганоподібним насипом, розміщеним у кутку городища, що захищений більш глибоким ровом і масивнішим валом. Цей насип має круглу у плані форму, зведений з поверхневих нашарувань, у верхній частині – з культурного шару. Його діаметр – 14 м, висота – 2,6 м. Підвищення може розглядатися як основа баштоподібної фортифікаційної споруди над одному зі в'їздів.

Саме тут, з боку річкової заплави, і влаштований простий, за типологією А. О. Моруженко (тип 1: 2), вхід до городища, на сьогодні розширений трасою лісової дороги. Сучасна його ширина – близько 2,5 м. Сліди ще одного входу, можливо, пізнішого походження, існують у південно-західній частині. До нього веде вузький крутий узвіз, прокладений по гребеню надзаплавного підвищення. Вали на цій ділянці мають максимальну висоту понад 4,0 м. У них залишений вузький прохід шириною близько 1,5 м. Сліди узвозу помітні й на схилі городища на відстані 100–120 м. Його ширина – 1,5–1,7 м, глибина від рівня навколишньої поверхні – 0,4–0,7 м.

Городище має підвищений до центру перетин, здіймаючись тут на 2,0–2,5 м.

Котелевське городище I. Північно-західна ділянка укріплень. Вал і заглибина рову. *Фото О. Б. Супруненка, 2007 р.*

Північно-східна частина. Вхід. З південного сходу. *Фото О. Б. Супруненка, 2007 р.*

Північно-західна лінія укріплень. З південного сходу. *Фото В. В. Приймака, 2014 р.*

На поверхні помітні невеликі підвищення, подекуди – сліди ям новітнього походження. У центральній частині існують три природні заглибини, діаметром близько 30 × 40 м і завглибшки 1,5–2,5 м.

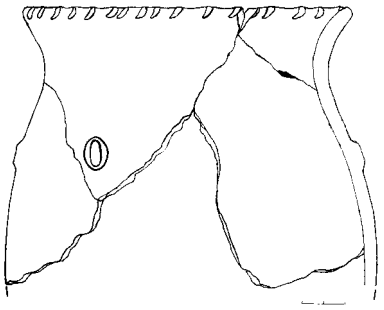

Котелевське городище І. Верхня частина ліпного горщика. І ст. до н. е.
За І. М. Кулатовою та О. Б. Супруненком, 2000.

Майже в меридіональному напрямку городище перетинає стара стежка, існування якої призвело до пошкоджень укріплень на схилах. Поверхня пам'ятки задернована, дерновий шар складає 10–20 см новітнього лісового чорнозему і прілого листя.

В оголеннях схилів та перетинах укріплень знахідок не виявлено, крім уламка стінки червоноглиняної елліністичної амфори. Шурфуванням встановлена відсутність культурних нашарувань у північно-східній та південно-східній частинах майданчика. Західну – вужчу – частину городища під поверхневим чорноземом встилає на глибині 0,2–0,4 м тонкий прошарок темно-коричневого кольору ґумусованого супіску завтовшки 0,2 м з вуглинами, ліпною керамікою й кістками тварин. Досліджена кругла в плані господарська яма циліндричної форми діаметром 1,25 м, завглибшки 0,65 м від рівня поверхні. Перетином зовнішнього валу встановлена ширина його основи – 4,5 м, збережена висота – 0,9 м, а також параметри трапецієподібного у перетині рову: ширина у верхній частині – 4,5–5,0 м; глибина від напільного краю основного валу – 3,9 м; ширина дна рову – 0,4 – 0,5 м; крутизна його схилів – 42°–45°.

У ході досліджень отримана невелика колекція знахідок, представлена переважно уламками виробів з кераміки – фрагментами тонкостінних посудин з домішками у тісті шамоту і піску. Це – уламки округлобоких ліпних горщиків типу І, варіантів а та б, за А. М. Обломським і Р. В. Терпиловським (1991), чорнолискованих мисок відкритого типу. Краї вінець горщиків прикрашені скошеними і прямими пальцево-нігтьовими відбитками, поверхня посудин загладжена тріскою чи жмутком трави. Денця деяких горщиків, в тому числі мініатюрних, мали утор. Виявлені фрагменти світлоглиняних елліністичних амфор, а також точильних каменів з дрібнозернистого пісковику, абразивів зі слідами точіння дрібних залізних предметів. Крім того, наявні фрагменти горщика, підправленого на повільному гончарному крузі, а також розвал ліпного горщика із загладженою поверхнею, відведеним вінцем, вкритим пасмом нігтьових відбитків, на покатих плічках якого вміщені чотири овальних конічних наліпи.

Подібний керамічний комплекс характерний для пізньоскіфських поселень Верхнього Подоння і кераміки ранньосарматських впускних поховань Лівобережного Лісостепу.

Мисово-останцевий характер городища, його підтрикутна форма (котра часом викликає заперечення у деяких дослідників), наявність укріплень кругової оборони з підсиленням, що характерні для першого класу ІІ типу городищ Лісостепового Лівобережжя доби раннього залізного віку, за А. О. Моруженко (1985), розміщення укріплень на схилах, влаштування ровів з конусоподібним і сплощеним дном та простих входів, дозволяє відносити об'єкт до групи городищ-сховань скіфської доби, характерних для регіону Середнього Поворскля кінця VI – IV ст. до н. е.

Цілком імовірно, що Котелевське городище було додатковим елементом підсилення захисту північно-східного напрямку на підступах до широко відомого Більського городища і сховищем для місцевого населення, належачи до так званих невеликих укріплень-супутників грандіозного протоміського комплексу скіфської епохи.

Частина його території виявилася заселеною пізніше – наприкінці пізньоскіфського часу, вірогідно, напередодні поширення пізньозарубинецьких старожитностей типу Картамишевого 2 – Тернівки 2, тобто у І ст. до н. е. – наприкінці І ст. н. е.

Цілком імовірно, виходячи зі свідчень архієпископа Філарета, що Котелевське городище використовувалося як укріп-

лення за козацького часу – для влаштування схованки від переслідувань католиками «іноків Скельського монастиря» у московсько-польському прикордонні 2-ї чв. XVII ст., що підтверджується знахідками уламків гончарного посуду часу Руїни та Гетьманщини. Вірогідно, що на цьому етапі використання території городища певна частина укріплень могла бути спрямлена і підсилена, згідно з вимогами тогочасної фортифікації, а останець отримав обриси прикордонної фортечної споруди доби пізнього українського середньовіччя.

Територія городища використовується як лісові угіддя ДП «Котелевське лісництво», огинається лісовою дорогою та перетинається кількома стежками. Стан збереження – задовільний.

Колекція знахідок з досліджень пам'ятки 2000 р. зберігається у фондах ІКЗ «Більськ» (52 од., КВ. 521, А. 251/1-52).

Городище є наразі єдиним лівобережним укріпленням скіфського часу в Поворсклі на Полтавщині, добре захищеним від руйнування заповідним лісовим масивом в ур. Зіньківщина. Це також єдине з на сьогодні відомих пізньоскіфських поселень рубежу ер у мікрорегіоні, а також рештки фортифікаційної споруди, що використовувалася (або частково перебудовувалася) населенням прикордоння Московії і Речі Посполитої ближче до сер. XVII ст.

Джерела та література: Супруненко О. Б. Звіт про розвідки на території Полтавщини 2000 року / Супруненко О. Б., Кулатова І. М.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2000/113; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 309. – Арк. 4–9; Котелевське городище, Котелевська селищна рада, Котелевський район, Полтавська область: облікова картка, 2015 р. / О. Б. Супруненко // Архів МКУ; НА ЦОДПА. – Ф. 10. – Спр. 126. – 14 арк.; Карта: Ряд XXIII. – Военно-топографическая карта Полтавской губернии. – Масштаб 3 вер. в дюйме. Губ. Полтавской. Исправл. по рекогносц. 1869 г. – Л. XXIII-13; Карта: М-36-70. – Ахтырка. – М 1: 100 000. – Украина. Полтавская и Сумская обл. – Сост. местн. на 1984 г. – Ген. штаб. – М.: ГУГК, 1985; Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Архиепископ Филарет. – Харьков : В университ. типогр., 1859. – Отд. I. – С. 93–95; Твердохлебов А. Котельва / А. Твердохлебов // Харьковский сборник. – Харьков, 1888. – Вып. 2. – С. 132–156; Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) / Б. А. Шрамко; АН УССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Черненко Е. В.]. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 23; Заповідна краса Полтавщини / Андрієнко Т. Л., Байрак О. М., Залудяк М. І. та ін. – Полтава : Астрея, 1996. – С. 132; Кулатова І. М. Городище поблизу Котельви на Полтавщині / І. М. Кулатова, А. І. Охріменко, О. Б. Супруненко // АВУ 2000-2001 рр. – К. : ІА НАНУ, 2001. – С. 25–28; Супруненко О. Козацька проблематика у дослідженнях Полтавського Центру археології 2000 р. / Олександр Супруненко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. / ЦП НАНУ і УТОПІК. – К. : Шлях, 2001. – Вип. 10. – С. 14; Супруненко О. Б. Котелевське городище у Середньому Поворсклі / О. Б. Супруненко // Наук. праці іст. фак-ту Запорізького держ. ун-ту. – Запоріжжя : Просвіта, 2002. – Вип. XV. – С. 251–257; Білоусько О. А. Давня історія Полтавщини (XX тисячоліття до н. е. – V ст. н. е.): підручн. для 6-го кл. загальноосвіт. школи / О. А. Білоусько, О. Б. Супруненко. – Полтава : Оріяна, 2004. – С. 142, 147; Кулатова І. М. Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності Полтавщини / Кулатова І. М., Супруненко О. Б., Терпиловський Р. В.; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – Київ; Полтава : Археологія, 2005. – С. 7–14; Коротя О. В. Нові дані про городища і кургани північно-західного і північно-східного секторів округи та ареалу впливу Більського городища / Коротя О. В., Осадчий Є. М., Приймак В. В. // Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (I тис. до н. е. – I тис. н. е.): зб. ст. / ІКЗ «Більськ». – Полтава : Техсервіс, 2010. – С. 22; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І., наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2016. – С. 235, 239, рис. 1, № 17; Гавриш П. Більське городище (місто Гелон): реалії і міфи. Історико-археологічне дослідження / Петро Гавриш. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2016. – С. 187–190.

І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко

10. Котелевське городище II, козацький час (сер. XVII – XVIII ст.) (археол.)

Знаходиться у центральній частині селища, на мису надзаплавної тераси лівого берега р. Котельви, лівого допливу р. Ворскли лівобережного басейну р. Дніпро.

Саме містечко як населений пункт є об'єктом згадок в історичних документах з сер. XVII ст. Описи форм, розмірів і характеру укріплень міста, інших споруд у його межах, містяться в кількох джерелах XVIII ст., а також на одному з планів. В археологічному аспекті обстеження на його території не проводилися.

Щодо часу заснування містечка в історіографії існують два погляди. Перший

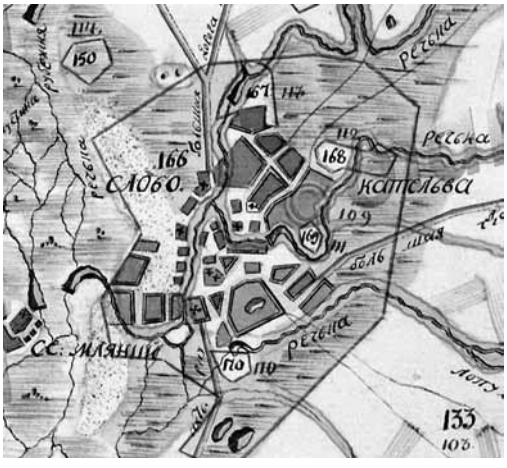

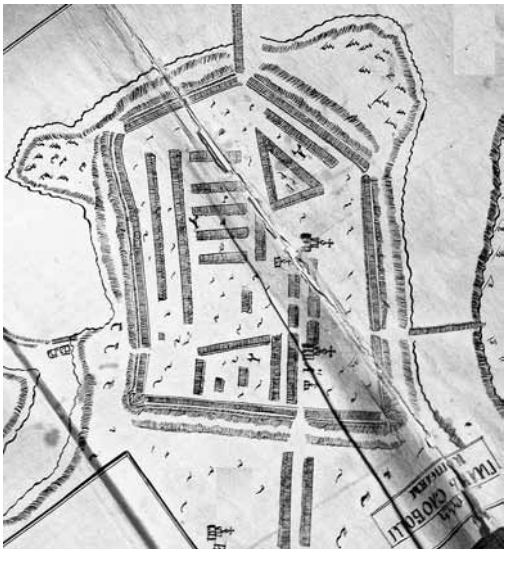

відносить облаштування міста та його церков ще до часу далеко за сер. XVII ст., аж до сер. XVI ст. Більшість з послідовників таких поглядів спиралися або ж на дані архієпископа Філарета, або ж авторів окремих літописів тих же часів. Останні в більшій мірі використовували легендарні неперевірені перекази, а Філарет до того ж – записи церковних книг, що, як і зазвичай, не відрізнялися об'єктивністю, часто відображаючи значно «удревнену» історію релігійних обителей, ніж то було насправді. Так, ні в тій же детальній «Книге Большому чертежу», ні навіть на мапі Г. Л. де Боплана (бл. 1650 р.) Котельви як населеного пункту ще немає.

Інший погляд – це версія про заснування Котельви у сер. XVII ст. Ця думка є більш обґрунтованою, підтверджена документами. Дата заснування тут розбігається в різних дослідженнях у межах 1653–1654 рр. Як показує історичний аналіз, облаштування фортеці припадає навіть на ще трохи раніший час.

Так, у липні 1652 р. згадуються мешканці котелевські Іван Логвинович і Петро Заславський. Ще в одному документі кінця цього ж року Котельва називається разом із Зіньковом та Куземином у складі «литовських» міст (тобто, була заселена вихідцями з Великого князівства литовського).

Під 1653–1654 рр. відомі чолобитні станичників м. Вольного з проханням на дозвіл здійснювати їм роз'їзди до ур. Остреднів Ріг, замість ур. Колонтаєвої гаті. Причиною цього було те, що на шляху до Колонтаєвої гаті литовські люди збудували місто на р. Котельві і «ганялися» за станичниками. У 1653 р. згадуються перші очільники містечка: отаман Василь Кислиця і сотник Грицько Триполів.

Починаючи з 1654 р. Котельва вже є постійним «фігурантом» історичних документів тієї епохи. Тож заснування містечка відноситься до часу не пізніше 1652 р., певно, або ж саме до цього року, або ж на 1–2 роки раніше, проте не більше.

До 1661/1662 рр. містечко було у підпорядкуванні Полтавського полку, з цього року перейшло під гетьманську юрисдикцію до складу Гадяцького (спочатку носив назву Зіньківського) полку («Гадяцької волості»). З 1710 р. передане до складу Охтирського слобідського полку.

Містечко Котельва, як «порубіжний» пункт, «виявилося» активним учасником військових баталій між козацькими та московськими військами у 1658 та 1668 рр., потерпало від ряду татарських нападів 1660–1690-х рр., подій Полтавського етапу Північної війни (1708–1709 рр.), у результаті чого часто руйнувалося та перебудовувалося.

Вірогідно, з огляду на традиції фортифікації, першопочатково укріплення Котельви сер. – 2-ї пол. XVII ст. могли складатися з рову, валу та дерев'яного палісаду.

На 1718 р., після подій Північної війни, фортеця відбудована на старому місці.

Навколо оточена насипним земляним валом, всередині міста розміщувалися плетені дрібним лісом подвійні стіни, що були засипані землею. Ширина цієї стіни (без валу) у верхній частині становила сажень з піваршином [2,5 м], вгорі стін були поставлені тури (конічної форми лозяні коші), засипані землею.

Башт з проїзними воротами було 4: висотою 3 [6,5 м] та шириною 2 [4,3 м] сажні. Крім міської стіни, було влаштовано 4 кутових бастіони («раската») з різного лісу в дві стіни, що також були закидані землею та перегноєм. Бастіони здіймалися на висоту у 2 сажні [4,3 м], були шириною в основі 3 [6,5 м], у довжину 4 сажні [8,6 м]. Загальна протяжність міських стін становила 673 сажні [443 м].

За даними архієпископа Філарета (1-ша пол. XIX ст.), що відображали ситуацію XVIII ст., Котельва була укріплена глибокими ровами (по місцевому «барканами»), на них розміщувалися плетені з лози мішки, що наповнювалися землею. Ці мішки з'єднувалися між собою. З чотирьох сторін стояли великі дерев'яні башти з важкими воротами. У межах фортеці було до 200 дворів та 2 церкви.

За «Планом слободи Котельви» 1767 р., з уточненням співвідношення наявного масштабу, розміри фортеці на той час становили всього лише 80 × 60 м (що в більшій мірі підходить до «443 м в околу» за описом 1718 р., хоча знову ж таки є не тотожним). А тому пропонована раніше автором реконструкція меж ймовірного поширення культурних нашарувань (2015 р.), до певної міри виявилася неправомірною (наявні на сьогодні топоорієнтири не відповідають тим, що зображені на Плані 1767 р.). Форма тогочасних укріплень чітко прямокутна, характерна для фортифікації окресленого періоду.

На сьогодні історико-археологічний ареал селища не встановлений, як і межі поширення культурних нашарувань фортеці козацької доби. Тож місце розміщення укріплення локалізується на півострові, що з трьох сторін омивається течією р. Котельва. Центральною вулицею, котра пролягала через Замкові ворота та виходила до головного (середнього) мосту через річку, був Полтавський шлях. Краї фортеці оконтурюють (можливо, навіть вздовж розміщення укріплень) вул. Берегова і Першотравнева.

Археологічні розкопки не проводилися.

Рештки городища в смт Котельві – об'єкт археології, городище містечка Котельви сер. XVII – XVIII ст., ще потребує досліджень з метою точної локалізації розташування укріплень та зони поширення культурних нашарувань.

Джерела та література: Акты Московского государства, изданные Императорской академией наук; [под ред. Н. А. Попова]. – Т. II: Разрядный приказ. Московский стол. 1635–1659. – СПб. : Типография Императ. академии наук, 1894. – № 467, 492, 509, 574. – С. 290, 303, 315, 358; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – СПб : типография братьев Пантелеевых, 1878. – Т. 10. Дополнение к III-му тому: Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великой Россиею. 1653–1654 / Изданы под ред. Г. О. Карпова. – № 4. – Стлб. 239–240; Багалей Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Исследование Д. И. Багалея; издание ИОИДР при Московском ун-те. – М. : в Университетской типографии (М. Катков), 1887. – С. 221; Боплан Гійом Левассер де. Опис України / Г. Л. де Боплан // Г. Л. де Боплан. Опис України. П. Меріме. Українські козаки. Богдан Хмельницький. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 17–114. – Карта; К истории Котельвы // Киевская старина. – 1901. – № 11. – С. 74–76; Книга Большому Чертежу / Подг. к печ. и ред. К. Н. Сербина; Лен. отд. Ин-та истор. АН СССР. – М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – С. 63, 64; Котелевська фортеця 17 – 18 ст. // Полтавщина: енциклопедичний довідник / [за ред. А. В. Кудрицького]. – К. : «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана, 1992. – С. 384–385; Мышлаевский А. З. Крепости и гарнизоны Южной России в 1718 году. Извлеченные из современного отчета Киевской губернии / Генерального штаба полковник А. З. Мышлаевский; издание Военно-Ученого Комитета Главного Штаба. – СПб. : Военная типография, 1897. – С. 57–58; Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. – СПб.: Синодальная Типография, 1913. – Книга восемнадцатая: Документы разрядного приказа. Севского стола. – Стлб. 284; Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. – М. : Типо-литография Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1901. – Книга двенадцатая: Документы разрядного приказа. Новгородского и Белгородского столов. – Стлб. 358; Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. Книга тринадцатая: Документы разрядного приказа. Белгородский стол. – М. : Типо-литография Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1903. – Стлб. 629, 703; Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции.

Книга четвертая: В 2-х отделениях. – М. : Типография Л. Ф. Снегирева, 1884. – Отд. II. – С. 437; Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и её заселение: исследование и материалы / Л. В. Падалка; ПУАК. – Полтава: тип. Т-ва Печатного Дела, 1914. – С. 89; План слободы Котельва 1767 г. – Харьков : Харьков. частный музей городской усадьбы, 2010. – 2 л. – (Карты и планы Харьковской губернии); Твердохлебов А. Д. Котельва / А. Д. Твердохлебов // Харьковский сборник. – Харьков, 1888. – Вып. 2. – С. 113–130; Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 2-х т. / Святитель Филарет (Д. Г. Гумилевский). – Харьков : Изд-во «Харьковский частный музей городской усадьбы», 2011. – Т. 1. – С. 270–280; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015 : зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК, ІКЗ «Більськ»; [ред. кол. : Фасій Г. І., Корост І. І., Супруненко О. Б. та ін.]. – Київ; Котельва; Харків : ЦП НАНУ і УТОПІК, Майдан, 2016. – С. 238. – Рис. 1: 18; 3.

В. В. Шерстюк

11. Поселення Котельва I (Рубіжне), неоліт, енеоліт, бронзовий вік, скіфський та пізньоскіфський час, пеньківська культура, давньоруський і післямонгольський час (кін. V – IV, кін. III – II тис. до н. е.; VI – V, II – I ст. до н. е.; V – VII, XII – поч. XIII, 2-га пол. XIII – XIV, XVII ст.) **(археол.)**

Знаходиться за 2,0 км на захід від центральної частини селища, за 0,95 км на північний захід від західної його околиці, праворуч і обабіч мосту через Ворсклу на автодорозі обласного значення О 1710132 (на ділянці смт Котельва – с. Більськ), в ур. Рубіжному, на південно-західному краю масиву Ковпаківського лісопарку – пам'ятки садово-паркового мистецтва.

Багатошарове поселення в ур. Рубіжне відкрите 1965 р. розвідками В. П. Андрієнка, яким кілька років поспіль тут збиралися матеріали. Тоді ж воно отримало назву «Котельва I». Оглядалася І. М. Гавриленком у 1989, 1992 та 1996 р., А. В. Гейком 1998 р., пізніше ін. дослідниками. У 2000 р. в південно-західній частині О. Б. Супруненком були проведені невеликі рятівні дослідження. Поселення неодноразово обстежувалося співробітниками ІКЗ «Більськ», в 2013 р.

Котельва, смт, Рубіжне, ур. Вигляд з південного сходу. *Фото О. М. Шапорди, 2016.*

прошурфоване В. В. Приймаком, 2016 р. – О. М. Шапордою з метою встановлення меж залягання культурних нашарувань у східній частині, за 0,12 км від русла річки. В 2018 р. науковими співробітниками ІКЗ «Більськ» на археологічний об'єкт підготовлена облікова документація.

Поселення має доволі багату історію вивчення. В. П. Андрієнко відзначив наявність тут різночасових матеріалів переважно бронзового віку, С. І. Воловик виділив у колекції з розвідок першого дослідника кераміку катакомбної, бабинської і бондарихинської культур (малобудківський етап). І. М. Гавриленко виявив знахідки доби неоліту, пізньої бронзи та кераміку ранньослов'янської епохи, А. В. Гейко 1998 р. – скіфського часу і пеньківської культури.

На матеріали обстежень Рубіжного неодноразово звертали увагу дослідники. Так, М. М. Бондар аналізував керамічний комплекс епохи ранньої бронзи, виділивши в його складі кераміку середньодніпровської культури, І. М. Кулатова та О. Б. Супруненко – знахідки пізньоскіфського часу, автори розділу колективної монографії про старожитності золотоординської епохи Полтавщини – О. Б. Супруненко і К. М. Мироненко – матеріали селища 2-ї пол. XIII – поч. XIV ст. Пізніше кераміка зрубної культури з поселення була опублікована В. В. Шерстюком, стулка бронзового хреста-енколпіона XIV ст., що тяжіла за місцем знахідки до пам'ятки, О. М. Шапордою й О. Б. Супруненком.

Поселення займає підвищену ділянку мису другої надзаплавної тераси лівого

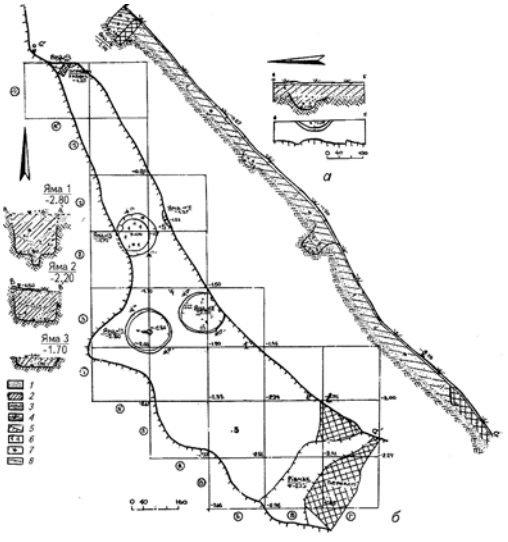

Котельва, смт, Рубіжне, ур. (Котельва I). Профіль зачистки (а), план і профіль розкопу 2000 р. (б). *За І. М. Кулатовою та О. Б. Супруненком, 2018.*
Умовні позначення: 1 – пісок; 2 – гумусований супісок; 3 – материковий пісок; 4 – дерн; 5 – обриви; 6 – вуглини; 7 – кістки тварин; 8 – попелясті включення.

берега р. Ворскли, що поблизу його південної частини робить різкий поворот у східний бік. Унаслідок цього південна частина пам'ятки знаходиться на дещо пониженому краю мису, а північна і східна – на підвищеній ділянці мисової тераси. Висота пагорбу над рівнем заплави становить місцями 4–5, а здебільшого 7–10 м. Поселення знаходиться праворуч (за 60 м на північ) від автодорожного мосту. У південній частині воно зруйноване обвалами обривів і пошкоджене оглядовими та рекреаційними спорудами Ковпаківського дендропарку (альтанки, окопи, інформаційні щити, столи під накриттями, сміттєві ями тощо). Значно більша горбкувата збережена частина вкрита сосновими лісовими насадженнями і задернована. Навпроти, на правому березі річки, знаходиться селищний пляж, де вряди-годи також зустрічаються окремі знахідки вже розмитої новим руслом Ворскли в кін. 1950-х – на поч. 1960-х рр. частини поселення.

Культурні нашарування залягають вздовж краю другої тераси, паралельно новітньому річищу ріки (до цього – протока Рубіжна). Селище витягнуте у меридіональному напрямку вузькою смугою завширшки 50-60 – 120 м загальною протяжністю більше 350 м, хоча його осередок тяжіє до ділянки в 100 × 200 м на підвищенні мису, займаючи тут загальну площу близько 2,5 га. Територія зайнята сосновим бором лісопарку, обриви місцями підмиваються, хоча вже поросли кущами. Південна частина зруйнована при спорудженні мосту й автодороги.

Дослідниками відзначені місця концентрації знахідок різних епох в окремих частинах поселення, зокрема, наявність культурних нашарувань скіфського часу і зрубної культури у південній, превалювання відкладень бондарихинської культури глибше від краю пагорба – у східній, місцезнаходження решток зруйнованих ерозією поверхневих шарів давньоруського і післямонгольського часу – над обривом біля сучасного входу до рекреаційного куточка з навісами, залягання матеріалів доби неоліту, раннього бронзового віку – ближче до сучасного берега із західного боку та на північній периферії. В обриві у центрі поселення 2000 р. досліджені рештки невеликої господарської ями з матеріалами зрубної культури та перевідкладеними знахідками пізньоямного часу, через 50–120 м на північ вздовж берега краєзнавці неодноразово виявляли кераміку доби неоліту, катакомбної і бабинської культур. Цілком вірогідно, що окремі ділянки збережених нашарувань різних епох залягають під лісовими насадженнями й північніше ур. Рубіжного – на відстані понад 250 м.

У розкопі 1/2000 р. в південній частині пам'ятки (60 м^2), у прибережній смузі досліджено 5 господарських ям різного часу та рештки давнього рівчака. Три з них, діаметром 1,5–1,6 м, складають комплекс зруйнованої господи V ст. до н. е.

Шурфуванням В. В. Приймака встановлена потужність збережених відкладень (0,8–1,0 м) на рекреаційній ділянці лісопарку, виявлені рештки заглибленого житлового об'єкту, вірогідно, скіфського часу. В половині з восьми шурфів (1 × 2 м), закладених 2016 р. О. М. Шапордою у східній частині поселення, виявлений культурний темносупіщаний шар (0,2–0,6 м), перекритий відкладеннями надувного походження, де містилася

Котельва I. Знахідки епохи бронзи, скіфського і післямонгольського часу. *За І. М. Кулатовою та О. Б. Супруненком, 2018. 1, 5, 14 – кремінь; останні – кераміка.*

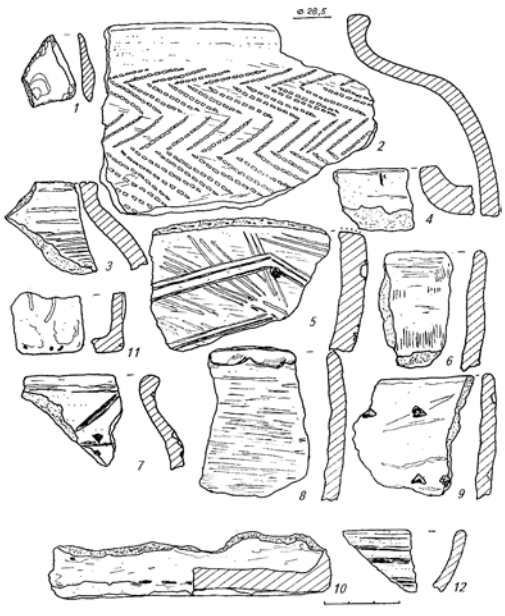

Котельва I. Матеріали доби бронзи і козацького часу. *За І. М. Кулатовою та О. Б. Супруненком, 2018. 1 – кремінь; останні – кераміка.*

виразна кераміка пізнього етапу бондарихинської культури, також простежені частини господарських і житлових об'єктів цієї епохи, що досягали глибин 0,65–1,80 м.

На поселенні й у розкопі 2000 р. виявлені кілька виразних фрагментів стінок ліпного посуду києво-черкаської культури дніпро-донецького неоліту та неоліту ямково-гребінцевої кераміки, уламки енеолітичного посуду. Підйомні матеріали з південної зруйнованої частини поселення і перевідкладені знахідки з розкопу належали до керамічного комплексу пізньоямної та донецької катакомбної культур. Вироби з кременю представлені кінцевими скребачками і комбінованими знаряддями у вигляді відщепових скребачок зі скобелеподібною виїмкою та ножем, ножеподібними ретушованими платівками, уламком черешкової частини вістря на спис зі струменевим ретушуванням, проколкою. З однієї із вивчених ям походить перевідкладений уламок бронзового шила з квадратним у перетині стрижнем, довжиною 3,2 см.

Невелика кількість кераміки з поселення позначала сліди короткочасової стоянки племен бабинської культури (культури багатоваликової кераміки).

Доволі виразними з числа знахідок із розмивів берега виявилися матеріали зрубної культури. Форми посуду представлені уламками банкоподібних горщиків різних типів, із горизонтально зрізаними та дещо відігнутими назовні або стягнутими до середини краями вінець. Стінки зрубного посуду мають орнаментацію з ряду вертикальних насічок та пальцевих вдавлень, є фрагмент стінки реберчастої посудини, поверх перегину якої нанесені стрілкоподібні горизонтальні насічки у формі трикутників, а під ребром – помітні неглибокі горизонтально-скошені розчоси. Кераміка зрубної культури з поселення ілюструє сліди впливів ранньобондарихинського (малобудківського) етносу, відчутні у традиціях декорування посуду.

До скіфського часу належали уламки верху опуклобоких горщиків з широко відігнутими вінцями, що мають пальцево-нігтьові защипи із зовнішнього краю та наскрізні проколи під зрізом або орнаментовані пальцевими вдавленнями по останньому. Є уламки мисок з шерехатою

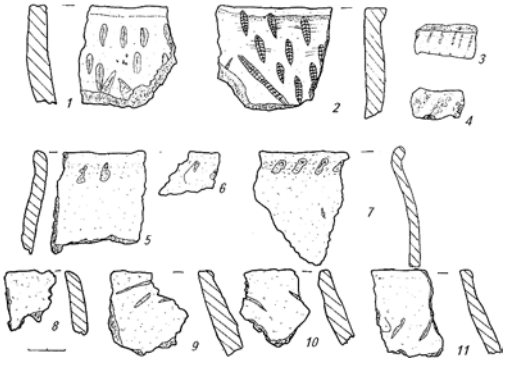

Котельва I. Розкоп 1/2000 р. Кераміка доби пізньої бронзи. *За І. М. Кулатовою та О. Б. Супруненком, 2018.*

поверхнею, із загнутим до середини краєм. Приденні частини ліпних горщиків майже всі мають утор, одна – підставочну плитку. Поодинокі фрагменти належать чорнолискованим мискам. До античних керамічних виробів відносяться два уламки червоноглиняних амфор.

Серед індивідуальних знахідок скіфського часу з ями 1 вирізняється уламок ллячки з отвором під держак, злиток бронзи трапеціїподібної форми (гирка-важок-?) та фрагмент виробу зі шліфованої трубчастої кістки тварини, орнаментованого прорізаними неглибокими повздовжньо-поперечними лініями, точильця-абразиви підпрямокутної форми з пісковику й уламки глиняних вальків.

Невелика кількість знахідок репрезентує післямонгольський час. Серед підйомних і матеріалів шурфування є знахідки козацької епохи (сер. і кін. XVII ст.), в т. ч. частина ножа з прямою спинкою й округлим упором.

Добірка індивідуальних знахідок з поселення в Рубіжному репрезентує основні етапи існування побутової багатошарової і різночасової пам'ятки та представлена досить атрактивними предметами матеріальної культури ряду епох. Знахідки з розвідок В. П. Андрієнка зберігаються у Музеї археології ХНУ ім. В. Н. Каразіна; розвідок полтавських дослідників і рятівних розкопок 2000 р., шурфувань 2013 і 2017 рр. – в фондах ІКЗ «Більськ», окремі предмети – в археологічному зібранні ПКМ імені Василя Кричевського.

Поселення є надзвичайно виразною багатошаровою пам'яткою ряду епох, по-

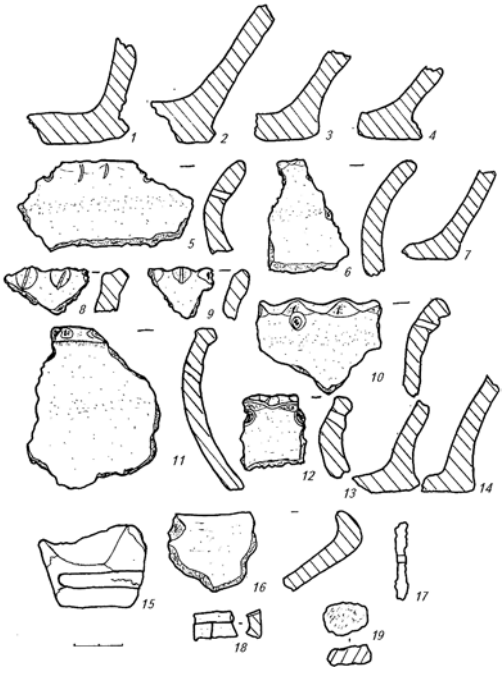

Котельва I. Розкоп 1/2000 р. Знахідки скіфського часу. *За І. М. Кулатовою та О. Б. Супруненком, 2018.*
17 – залізо; 18 – кістка; 19 – бронза; всі інші – кераміка.

требує проведення заходів з вивчення частково зруйнованих влаштуванням рекреаціної зони ділянок і пристосування останніх для об'єктів археодрому, а також збереження основної частини, зайнятої насадженнями лісопарку. Розташування поселення в ур. Рубіжне – на колишньому кордоні між володіннями Речі Посполитої й Української козацької держави з Московським царством – сприяє його визнанню як рідкісної привабливості туристичного об'єкта.

Джерела та література: Андриенко В. П. Отчет о разведках в Харьковской и Полтавской областях в 1965 г. / Андриенко В. П.; ХГУ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1965/71. – № 5057. – Арк. 4–7; Андриенко В. П. Отчет о раскопках и разведках на территории Харьковской и Полтавской областей в 1970 г. / Андриенко В. П.; ХГУ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1970/77. – Арк. 7–8; Гавриленко И. Н. Отчет разведотряда Полтавской обл. организации Общества охраны памятников о работах на территории области в 1989 г. / Гавриленко И. Н.; ПОО УООПИК // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1998/208. – Арк. 11–12; Гавриленко И. Н. Отчет о разведках по реке Ворскле в 1992 г. / Гавриленко И. Н.; ПОО УООПИК // НА ЦОДПА.

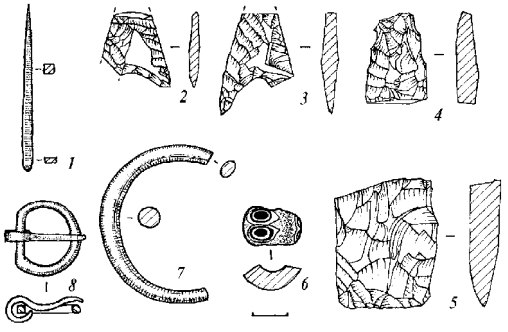

Котельва, смт, Рубіжне, ур. Знахідки.
За І. М. Кулатовою, 2015.

– Ф. е. – Спр. 257. – Арк. 2; Гавриленко І. М. Звіт про археологічні розвідки та розкопки у 1993 р. на Полтавщині (в басейнах рік Псла та Ворскли) / Гавриленко І. М.; ЦОДПА // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 37. – 35 арк.; Ткаченко О. М. Звіт про розвідки в Котелевському та Зіньківському районах Полтавської області восени 1995 р., розвідзагону Полтавського краєзнавчого музею / Ткаченко О. М.; ПКМ // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 270. – 12 арк.; Гавриленко І. М. Звіт про розвідки пам'яток археології в окрузі Більського городища в заплаві р. Ворскли, Котелевський і Зіньківський р-ни Полтавської обл. 1996 р. / Гавриленко І. М.; ЦОДПА // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 155. – Арк. 3; Гейко А. В. Звіт про археологічні дослідження у басейні р. Ворскли у 1998 р. / Гейко А. В.; ЦОДПА // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 205. – Арк. 3; Супруненко О. Б. Звіт про археологічні обстеження в околицях смт. Котельва Полтавської області влітку 2000 р. / Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Шерстюк В. В.; ЦОДПА // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 400. – Арк. 1, 4–13; Бондарь Н. Н. Поселения Среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы / Н. Н. Бондарь. – К. : Вища школа, 1974. – С. 22, 51, 137, 170. – Рис. 8: 20–22; 17: 14; Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья / Е. М. Алексеева; АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. В. С. Долгоруков]. – М. : Наука, 1975. – Вып. Г 1 – 12. – С. 72–73, табл. 16: 56; Воловик С. І. Пам'ятки малобудківського етапу бондарихинської культури у басейні Ворскли / С. І. Воловик / Пам'ятки археології Полтавщини: зб. наук. пр. / ПКМ; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава, 1991. – С. 16; Полтавщина: енциклопедичний довідник / [за ред. Кудрицького А. В.]. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1992. – С. 363–364; Гавриленко І. М. Розвідка у Середньому Поворсклі / Гавриленко І. М., Ткаченко О. М. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 93, 94, мал. 1: 4; Мурзін В. Більське городище / Мурзін В., Ролле Р., Супруненко О.; НАНУ, Ін-т археол.; Нім. наук.-дослід. тов-во; Гамбур. ун-т; ЦОДПА; [відп. ред. Крижицький С. Д.]. – Київ; Гамбург; Полтава : Археологія, 1999. – С. 80, 88; Берестнев С. И. Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. э.) / С. И. Берестнев; НАНУ, Ин-т археол.; [отв. ред. Я. П. Гершкович]. – Харьков : ПФ «Ахмет», 2001. – 264 с.; Супруненко О. Б. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя / Супруненко О. Б., Приймак В. В., Мироненко К. М.; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА та ін. – К.; Полтава : Археологія, 2004. – С. 12; Білоуськo О. А. Давня історія Полтавщини (XX тисячоліття до н.е. – V століття): підручн. для 6 кл. загальноосвіт. школи / О. А. Білоуськo, О. Б. Супруненко. – Полтава : Оріяна, 2004. – С. 51, 105, 147, 158, карти 4.1: 36; 8.3: 49; 10.3: 17; 10.6: 22; 12.1: 22; Білоуськo О. А. Середньовічна історія Полтавщини (V – I половина XVI століття): підручн. для 7 кл. загальноосвіт. школи / О. А. Білоуськo, О. Б. Супруненко, К. М. Мироненко. – Полтава : Оріяна, 2004. – С. 14, 161, карти 13.4: 56; 21.3: 52; Кулатова І. М. Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності Полтавщини / Кулатова І. М., Супруненко О. Б., Терпиловський Р. В.; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – Київ; Полтава : Археологія, 2005. – С. 14, 15, рис. 9; Шерстюк В. В. Кераміка зрубного часу із поселення в ур. Рубіжне поблизу Більського городища / Шерстюк В. В. // АЛЛУ. – Полтава, 2005. – № 1–2 (17–18). – С. 10–13; Шерстюк В. В. Пам'ятки доби пізньої бронзи на території та в околицях Більського археологічного комплексу / Шерстюк В. В. // АЛЛУ. – Полтава, 2006. – № 2 (20). – С. 96; Супруненко О. Б. Селітроварницький стан на Більському городищі / Супруненко О. Б., Шерстюк В. В., Пуголовок Ю. О.; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА, [відп. ред. С. А. Скорий]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2010. – С. 66; Охріменко А. І. Нові знахідки кам'яних виробів з Лівобережжя Дніпра / А. І. Охріменко, В. В. Приймак, О. В. Сидоренко, О. М. Шапорда // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку: зб. наук. пр. та мат-лів наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов, Г. Ю. Івакін, О. Б. Супруненко (наук. і відп. ред.) та ін.]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 71; Коротя О. В. Дослідження округи Більського городища в 2013 р. / О. В. Коротя, О. В. Кравченко, М. І. Овчаренко, Є. М. Осадчий, В. В. Приймак, О. В. Сидоренко, О. М. Шапорда, Р. О. Шевченко, В. В. Шерстюк, А. І. Штанько // Археологічні дослідженя Більського городища – 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Корост І. І., Скорий С. А., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва : Дивосвіт, 2014. – С. 85, 86; Кулатова І. М. Вивчення і збереження Більського городища в діяльності Полтавського Центру охорони та досліджень пам'яток археології / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Феномен Більського городища – 2014: зб. мат-лів наук. конф. / ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов, Д. С. Гречко, Г. Ю. Івакін та ін.]. – К.; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 74; Кулатова І. М. Знахідки з урочища Рубіжне поблизу Котельви / І. М. Кулатова // Археологічні дослідження Більського го-

родища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вождаєнко В. В., Корост І. І. (відп. ред.), Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва; Харків : ЦП НАНУ і УТОПІК, Майдан, 2016. – С. 250–256; Пшинка М. Котелевський край. Природа, історія, люди: історико-краєзнавчий довідник / М. В. Пшинка. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2016. – С. 22; Шапорда О. М. Стулка давньоруського хреста-енколпіону з Котельви на Полтавщині / О. М. Шапорда, О. Б. Супруненко // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М. та ін.]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 1 обкл., 178–183; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І., наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2016. – С. 239, рис. 1: 16; Шапорда О. М. Наукові фонди Історико-культурного заповідника «Більськ»: надходження 2013–2016 рр. / О. М. Шапорда // Феномен Більського городища – 2016: зб. наук. пр. і мат-лів конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Ваді-мов В. М., Івакін Г. Ю., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 270; Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу в 2016 році / О. М. Шапорда // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І., наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Котельва, Харків : ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2017. – С. 179–181.

О. Б. Супруненко, І. М. Кулатова, О. М. Шапорда

12. Поселення Котельва II, пізній бронзовий вік, ранній залізний вік – скіфський час

(кін. II – поч. I тис. до н. е., VI – V ст. до н. е.) **(археол.)**

Знаходиться за 0,8 км на захід від північно-західної околиці селища, на мису лівого берега р. Ворскла (рр. Ворскла – Дніпро).

Виявлене І. М. Гавриленком у 1992 р. й введене до обігу під назвою «Котельва II». Оглядалося співробітниками ПКМ імені Василя Кричевського та ІКЗ «Більськ» у 2017 р.

Розташоване на відрозі другої надзаплавної тераси річки.

На пошкодженій кар'єром поверхні та в урвищах на його схилах протягом 60 м по меридіональній вісі простежуються культурні нашарування потужністю близько

Котельва II. Вигляд поселення і кар'єру з оголеннями культурних нашарувань. *Фото О. М. Ткаченка, О. М. Шапорди, 2017.*

0,7 м. Серед підйомних матеріалів – фрагменти вінець ліпних горщиків скіфського часу, прикрашених пальцевими вдавленнями по зрізу і наскрізними проколами під ним, уламки їх денець і стінок.

Площа пам'ятки (на 1992 р.) була забудована літнім тваринницьким табором. В її північній частині височіла водонапірна башта. Схили тераси поросли деревами, поверхня розорювалася, через терасу пролягала ґрунтова дорога і дві високовольтні лінії електромереж. У 2017 р. виявлено, що поселення майже повністю знищене піщаним кар'єром. В його стінках проглядаються ділянки культурних нашарувань із залишками об'єктів, на його дні, у зсувах ґрунту зосереджена значна кількість археологічних матеріалів, що датуються скіфським часом. У залишках придення господарської ями виявлено розвал ліпного горщика тюльпаноподібної форми, прикрашеного трьома рядами тичкового орнаменту. Ця знахідка відноситься до пізнього етапу бондарихинської культури.

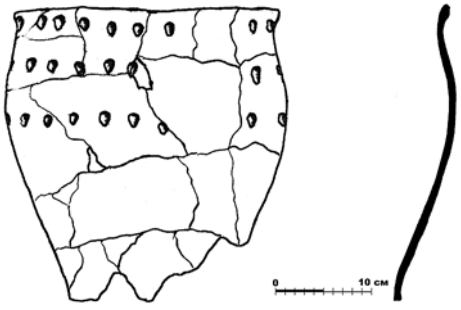

Котельва II. Ліпний фрагментований горщик. Пізньобондарихинська культура.
Розвідки О. М. Ткаченка, Р. С. Лугового й О. М. Шапорди, 2017.

Поселення належить до побутових об'єктів пізнього етапу бронзового віку (поч. I тис. до н. е.) та селищ середньоскіфського часу (кін. VI – поч. V ст. до н. е.). Археологічні розкопки не проводилися.

Знахідки зберігаються у фондах ІКЗ «Більськ».

Джерела та література: Гавриленко И. М. Отчет о разведке по р. Ворскле в 1992 г. / Гавриленко И. М.; ЦОДПА // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 257. – Арк. 2, мал. 3: 2, 3; 4; Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області у 2017 р. / О. М. Шапорда // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04–440. – Арк. 93, рис. 2: 1; 3: 1; 6-8; 28-29; 31-32; Гавриленко І. М. Розвідка у Середньому Поворсклі / Гавриленко І. М., Ткаченко О. М. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 94, мал. 1: 2.

І. М. Гавриленко, І. С. Мельникова, О. М. Ткаченко

13. Місцезнаходження Котельва III, ранньослов'янський час – пеньківська культура (V – VII ст.) (археол.)

Знаходиться за 1,0 км на північ-північний захід від околиці селища та за 0,3 км на захід від старої молочно-товарної ферми у заплаві сучасного лівого берега р. Ворскли (рр. Ворскла – Дніпро).

Виявлене І. М. Гавриленком у 1992 р. й введене до обігу під назвою «Котельва III».

Розташоване на дюнному підвищенні, видовженому з півночі на південь, площею 150 × 200 м (3 га) та висотою 2 м над рівнем заплави. Культурні нашарування простежуються не чітко в обривах схилу, мають товщину 0,2–0,3 м.

Серед підйомних матеріалів – фрагменти стінок і вінець ліпного товстостінного посуду із домішками шамоту та жорстви у формувальній масі, належного до кола старожитностей пеньківської культури.

Площа підвищення пошкоджена видобутком піску, західна частина – розмивами річки. Археологічні розкопки не проводилися.

Знахідки зберігаються у фондах ІКЗ «Більськ».

Джерело та література: Гавриленко И. М. Отчет о разведке по р. Ворскле в 1992 г. / Гавриленко И. М.; ЦОДПА // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 257. – Арк. 2-3, мал. 3, 5; Гавриленко І. М. Розвідка у Середньому Поворсклі / Гавриленко І. М., Ткаченко О. М. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 94, мал. 1: 1.

І. М. Гавриленко, І. С. Мельникова

14. Поселення Котельва IV, ур. Біля Ферми, бронзовий вік, скіфський час, черняхівська і пеньківська культури (археол.)

Знаходиться на північно-східній околиці Котельви, на правому березі р. Орешня, правої притоки р. Котельва (Середня Котельва), лівого допливу р. Ворскли лівобережного басейну р. Дніпро.

Виявлене загоном Полтавського державного педагогічного інституту ім. В. Г. Короленка на чолі з С. П. Юренко у 1977 р.

Площа поширення культурних решток – 130 × 70 м, розорюється. Різнокультурне та багатошарове поселення має доволі потужні стратифіковані нашарування (близько 0,80 м). Серед знахідок превалюють матеріали черняхівської культури

з окремими фрагментами ліпних пеньківських посудин (до глибини 0,2–0,4 м), нижче залягають знахідки скіфського часу та доби бронзи.

Матеріали зберігаються у фондах ПКМ імені Василя Кричевського.

Пункт IV біля смт Котельва – об'єкт археології, що є різночасовою та багатошаровою поселенською пам'яткою доби бронзи – ранньослов'янського часу.

Джерело та література: Юренко С. П. Отчет о работе разведгруппы Левобережного Славяно-Русского отряда Среднеднепровской комплексной археологической экспедиции ИА АН УССР в 1977 году / Юренко С. П. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1977/11в; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 63. – 13 арк., 19 табл. – Арк. 5. – Рис. 4. – Фото 19, 21; Сухобоков О. В. Слов'яно-давньоруські пам'ятки в околицях Більського археологічного комплексу скіфської доби / Сухобоков О. В., Юренко С. П. // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр.; ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. О. Б. Супруненко]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 138–145. – С. 143; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015 : зб. наук. пр. / ЦП НАН України і УТОПІК, ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Фасій Г. І., Корост І. І., Супруненко О. Б. та ін.]. – Київ; Котельва; Харків : ЦП НАНУ і УТОПІК, Майдан, 2016. – С. 233–249. – С. 239. – Рис. 1: 19.

С. П. Юренко, В. В. Шерстюк

15. Поселення Котельва V, неоліт, бронзовий вік

(V – поч. III, II – поч. I тис. до н. е.) **(археол.)**

Знаходиться за 3,0 км на захід від селища, за 0,14 км на північ від автодороги О 1710132 смт Котельва – с. Більськ та за 0,4 км на схід від автомобільного мосту через старе річище, на правому березі р. Ворскла (рр. Ворскла – Дніпро).

Виявлене й обстежувалося І. М. Гавриленком та О. М. Ткаченком у 1994 р., введене до наукового обігу під назвою «Котельва V». Оглядалося співробітниками ПКМ імені Василя Кричевського та ІКЗ «Більськ» у 2017 р.

Розташоване на підвищеній, оточеній старицями ділянці у заплаві річки, висотою близько 0,5 м. Підвищення витягнуте із заходу на схід. Його розміри – 80 × 200 м (1,6 га). Поверхня задернована. Культурні рештки виявлені на західному краю пагорбу, під лісом, у смузі протипожежного оборювання. Північно-західна частина пам'ятки прошурфована.

У перших двох шарах по всій глибині траплялися вироби з кременю та окремі дрібні товстостінні ліпні уламки посуду доби бронзового віку, шматки вохри. Виявлені 45 виробів з кременю. Це – відщепи аморфні, пластівчасті, а також платівки, скребачки, уламки, осколки й лусочки. Одна частина знахідок може бути датована добою раннього неоліту, друга – відноситься до епохи бронзового віку. За огляду 2017 р. деінде у піщаних видувах траплялися дрібні уламки виробів з кременю.

Площа пам'ятки (станом на 1994 р.) була дуже пошкоджена видобутком піску, західна частина – розмивами річки. На 2017 р. встановлено, що територія задернована, поросла деревами й чагарниками. Археологічні розкопки не проводилися.

Знахідки зберігаються у фондах ІКЗ «Більськ».

Джерела та література: Гавриленко І. М. Звіт про розвідки пам'яток археології в окрузі Більського городища в заплаві р. Ворскла, Котелевський і Зіньківський р-ни Полтавської обл. 1996 р. / Гавриленко І. М.; ЦОДПА // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 155. – Арк. 3, мал. 3; Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області у 2017 р. / О. М. Шапорда // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04–440. – Арк. 93-94, рис. 2: 2; 3: 2; 9; Гавриленко І. М. Розвідка у Середньому Поворсклі / Гавриленко І. М., Ткаченко О. М. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 93–95, мал. 1: 3.

І. М. Гавриленко, І. С. Мельникова

16. Місцезнаходження Котельва VI, бронзовий вік (II – поч. I тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,4 км на захід від південно-західної околиці селища та за 0,9 км на північний схід від в'їзду до с. Млинки по автомобільній дорозі С 171001 з Котельви, на лівому березі р. Ворскли (рр. Ворскла – Дніпро).

Виявлене й обстежувалося І. М. Гавриленком та О. М. Ткаченком у 1994 р., введене до наукового обігу під назвою «Котельва VI». Оглядалося співробітниками ПКМ імені Василя Кричевського та ІКЗ «Більськ» у 2017 р.

Розташоване на зруйнованій кар'єром піщаній дюні, східний край якої має форму півмісяця, видовженій з півночі на південь. Її розміри за обстежень 2017 р. становили 80 × 60 м, площа – близько 0,2 га, висота над рівнем моря – 93,0 м.

Підйомні матеріали представлені дрібними фрагментами товстостінної ліпної неорнаментованої кераміки доби бронзового віку.

Площа задернована, місцями пошкоджена видобутком піску. Археологічні розкопки не проводилися.

Знахідки передані на зберігання до фондів ІКЗ «Більськ».

Джерела та література: Гавриленко І. М. Звіт про розвідки пам'яток археології в окрузі Більського городища в заплаві р. Ворскла, Котелевський і Зіньківський р-ни Полтавської обл. 1996 р. / Гавриленко І. М.; ЦОДПА // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 155. – Арк. 3, мал. 4; Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області у 2017 р. / О. М. Шапорда // НА ПКМВК. – Спр. 04 – 440. – Арк. 94, рис. 2: 3; 4: 2; 10; Гавриленко І. М. Розвідка у Середньому Поворсклі / Гавриленко І. М., Ткаченко О. М. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 93–95, мал. 1: 7.

І. М. Гавриленко, І. С. Мельникова

17. Місцезнаходження Котельва VII, бронзовий і ранній залізний віки (II – поч. I тис. до н. е., VII – IV ст. до н. е.) (археол.)

Знаходиться на південно-західній околиці селища, за 0,06 км на південний схід від МТФ, на правому березі р. Котельви, лівої притоки р. Ворскли (рр. Котельва – Ворскла – Дніпро).

Виявлене й обстежувалося І. М. Гавриленком та О. М. Ткаченком у 1994 р., введене до наукового обігу під назвою «Котельва VII», оглянуте останнім 2017 р.

Розташоване на дюнному підвищенні округлої форми, розмірами 100 × 100 м (1 га) і висотою 0,6 м над рівнем заплави.

Підйомні матеріали представлені керамічним «хлібцем» та фрагментами неорнаментованих стінок ліпних посудин доби пізньої бронзи – раннього залізного віку.

Північно-західна частина зруйнована кар'єром, центр – меліоративною канавою, вздовж південно-східної поли пролягає ґрунтова дорога до дачного масиву у с. Млинки.

Місцезнаходження є рештками стійбища доби пізнього бронзового віку та скіфського часу. Археологічні розкопки не проводилися.

Знахідки передані на зберігання до фондів ІКЗ «Більськ».

Джерела та література: Гавриленко І. М. Звіт про розвідки пам'яток археології в окрузі Більського городища в заплаві р. Ворскла, Котелевський і Зіньківський р-ни Полтавської обл. 1996 р. / Гавриленко І. М.; ЦОДПА // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 155. – Арк. 3–4, мал. 5; 6; Гаврилен-

ко І. М. Розвідка у Середньому Поворсклі / Гавриленко І. М., Ткаченко О. М. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 93–95, мал. 1: 11.

І. М. Гавриленко, І. С. Мельникова

18. Місцезнаходження Котельва VIII, пізній бронзовий та ранній залізний віки (II – поч. I тис. до н. е., VII – IV ст. до н. е.) (археол.)

Знаходиться на південно-західній околиці селища, поруч із попереднім пунктом Котельва VII, за 0,5 км на південний схід від дороги з смт Котельви до с. Млинки, на правому березі р. Котельва, лівої притоки р. Ворскла (рр. Котельва – Ворскла – Дніпро).

Виявлене й обстежувалося І. М. Гавриленком та О. М. Ткаченком у 1994 р., введене до наукового обігу під назвою «Котельва VIII».

Займає дюнне підвищення округлої форми діаметром близько 150 м, висотою до 1 м над рівнем заплави. Забудоване спорудами старої молочно-товарної ферми.

Підйомні матеріали у вигляді поодиноких фрагментів товстостінної ліпної кераміки з домішками піску і шамоту у формувальній масі виявлені на південно-західному схилі дюни, у видувах.

Можливо, є рештками стійбища доби пізнього бронзового віку та скіфського часу. Археологічні розкопки не проводилися.

Знахідки передані на зберігання до фондів ІКЗ «Більськ».

Джерела та література: Гавриленко І. М. Звіт про розвідки пам'яток археології в окрузі Більського городища в заплаві р. Ворскла, Котелевський і Зіньківський р-ни Полтавської обл. 1996 р. / Гавриленко І. М.; ЦОДПА // НА ЦОДПА. – Спр. 155. – Арк. 4, мал. 7; Гавриленко І. М. Розвідка у Середньому Поворсклі / Гавриленко І. М., Ткаченко О. М. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 93–95, мал. 1: 10.

І. М. Гавриленко, І. С. Мельникова

19. Поселення Котельва IX, пізній мезоліт – ранній неоліт, енеоліт, бронзовий вік, пізньоскіфський час, пеньківська культура (V, III – II тис. до н. е.; V – IV ст. до н. е., V – VII ст.) (археол.)

Знаходиться неподалік південно-західної околиці селища (куток Покровське), за 0,5 км на південний схід від виїзду по асфальтованій автодорозі місцевого значення С 171001 з смт Котельви (вул. Покровська) у напрямку на с. Млинки Деревківської сільської ради, край польової дороги вздовж лісу, спрямованої у південно-східний бік, поряд з ур. Піски.

Відкрите 1994 р. розвідками І. М. Гавриленка, обстежувалося О. Б. Супруненком, А. І. Охріменком і О. В. Сидоренком в 2000 р. Стан збереження засвідчений оглядом О. Б. Супруненка й А. І. Охріменка 2016 р., співробітників ПКМ імені Василя Кричевського та ІКЗ «Більськ» у 2017 р. У зведенні археологічних об'єктів Котелевської селищної ради до нового генерального плану селища фігурує як пункт «Котельва IX».

Рештки поселення займають останець другої надзаплавної тераси правого берега рр. Котелевки і Ворскли, на південний захід від правого берега пересохлого струмка Брідок (рр. Котелевка – Ворскла – Дніпро), витягнутий у широтному напрямку на площі в 4 га (200 × 200 м). Його

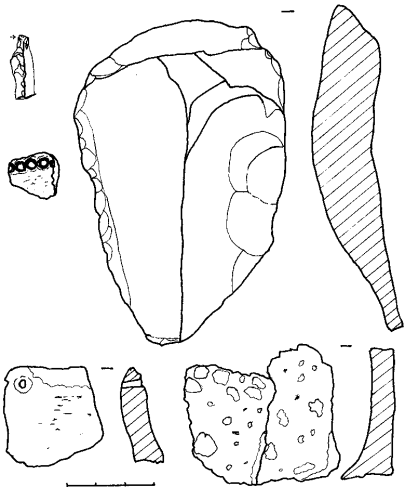

Котельва, смт, куток Покровське.
Багатошарове поселення Котельва IX.
Рис. О. Б. Супруненка, 2016.

висота із західного боку над рівнем першої тераси перевищує 2 м, дещо більша і вища частина (3–5 м), крім схилів, засаджена сосновим лісом. Південно-західна частина зайнята діючим «Пустим» кладовищем. Схили зруйновані старими кар'єрами і польовими дорогами, навколо яких у відслоненнях наявні ділянки культурних нашарувань з темно-сірого гумусованого піску товщиною 0,80–1,10 м. Оглядом 2017 р. встановлено розміри пам'ятки 160 × 80 м, площу в 1,6 га, висоту над рівнем моря 99,0 м.

Виявлені на поверхні матеріали представлені кількома культурно-хронологічними групами – від доби мезоліту до 1-ї пол. I тис. н. е.

З-поміж знахідок до пізньомезолітично – ранньонеолітичної епох відноситься кінцевий відщеповий різець, 8 відщепів та сколів кременю і кварциту, у т. ч. зі слідами використання. Можна відзначити поодинокі фрагменти ліпного посуду доби енеоліту, зокрема, фрагмент плічка горщика, уламки посуду епохи пізньої бронзи, серед яких фрагменти стінок посудин постзрубного часу з рядом горизонтальних відбитків пустотілої округлої кісточки чи палички, а також зразки характерної ліпної кераміки пізньоскіфського часу з проколами під зрізом вінця. Вирізняється кінцебічна скребачка на масивному відщепі світло-сірого кварциту, що може належати до групи кам'яних знарядь скіфської епохи.

Знайдено також фрагменти стінок і приденних частин горщиків з численними включеннями крупнозернистого шамоту та вигорілої органіки в тісті, що належать ліпному посудові 3-ї чв. I тис. н. е. – кераміці пеньківської культури.

Поселення входить до числа певною мірою збережених пам'яток епохи мезоліту, бронзи, скіфського часу та третьої чв. I тис. н. е., наразі вкритих лісовими насадженнями, може бути перспективним для проведення подальших досліджень.

Археологічні розкопки і заходи з шурфування не проводилися.

Зібрані знахідки з обстежень зберігаються у фондах ІКЗ «Більськ».

Джерела та література: Гавриленко І. М. Звіт про розвідки пам'яток археології в окрузі Більського городища в заплаві р. Ворскли, Котелевський і Зіньківський р-ни Полтавської обл. 1996 р. / Гавриленко І. М.; ЦОДПА // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 155. – Арк. 4; Супруненко О. Б. Звіт про археологічні обстеження в околицях смт Котельва Полтавської області влітку 2000 р. / Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Шерстюк В. В.; ЦОДПА // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 400. – Арк. 13–14; Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області у 2017 р. / О. М. Шапорда // НА ПКМВК. – Спр. 04 – 440. – Арк. 94, рис. 2, 4; 4, 5; 11; 30: 170-173; 33: 170-173; Гавриленко І. М. Розвідка у Середньому Поворсклі / Гавриленко І. М., Ткаченко О. М. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 94, 95, мал. 1: 9; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І., наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2016. – С. 241, рис. 1: 24; моніторингові обстеження О. Б. Супруненка та А. І. Охріменка 2016 р.

О. Б. Супруненко, А. І. Охріменко, О. В. Сидоренко

20. Поселення Котельва X, пізній мезоліт – ранній неоліт, скіфський час, пеньківська культура (V тис. до н. е.; VI – IV ст. до н. е.: V – VII ст.) (археол.)

Знаходиться біля південно-західної околиці селища (куток Покровське), за 0,38 км на південний захід від виїзду з смт Котельви по вул. Покровській у на-

прямку до с. Млинки Деревківської сільської ради, ліворуч від асфальтованої автодороги С 171001, за 0,2–0,3 км на південний схід від мосту через струмок Брідок, в ур. Копилова Левада.

Відкрите 1994 р. розвідками І. М. Гавриленка, обстежувалося О. Б. Супруненком, А. І. Охріменком і О. В. Сидоренком в 2000 р. Стан збереження засвідчений оглядом О. Б. Супруненка й А. І. Охріменка 2016 р., співробітників ПКМ імені Василя Кричевського та ІКЗ «Більськ» у 2017 р. У зведенні В. В. Шерстюка про археологічні об'єкти Котелевської селищної ради для нового генерального плану селища фігурує як пункт «Котельва Х».

Фактично, прилягає до південно-західної околиці селища. Займає мис другої надзаплавної тераси правого берега рр. Котелевки і Ворскли, що тяжіє до правого берега пересохлого струмка Брідок (Перервана яма) (рр. Котелевка – Ворскла – Дніпро), вигнутий у вигляді сегмента, висотою 1,3–1,8 м над рівнем першої тераси лівого берега р. Ворскли. Мис виступає у південно-західному напрямку до надзаплави та має розміри 80 × 200 м (площа 1,6 га). Його північна частина поросла сосновим лісом, поруч з яким свого часу був влаштований літній тваринницький табір. Оглядом 2017 р. встановлено розміри 170 × 130 м, площу 0,85 га, висоту над рівнем моря 104,0 м.

Підніжжя мису руйнується видувами, особливо уздовж ґрунтової дороги в бік «Пустого» кладовища та ур. Піски, що пролягає через південний край решток поселення. Мис оточений пересохлими болітцями, з півдня – відрізаний від надзаплави оплилою дамбою, крайня північно-західна частина пам'ятки зруйнована шляховим кар'єром. Ближче до початку вул. Покровської помітні рештки двох розібраних цегляних колгоспних будівель. Поверхня наразі нещільно задернована.

На підвищенній ділянці з відслоненнями в зачистці під дерном виявлені збережені ділянки культурних нашарувань, що складалися з коричнево-сірого попелястого (з вуглинами і подрібненими фрагментами кераміки скіфського часу) супіску, потужністю 0,45–0,50 м, котрі підстилалися сірим стерильним піском.

Знахідки з видувів на всій площі поселення представлені подрібненою керамікою скіфського часу – уламками вінець горщиків із рядом проколів під зрізом та пальцево-нігтьовими защипами по зовнішньому краю, фрагментами і відщепами кварциту, у т. ч. пращевим каменем – кварцитовим сфероїдом із наміченим огранюванням.

У південно-східній частині мису, біля колишнього геодезичного знаку, на площі близько 50 × 70 м (понад 0,3 га), зібрано 12 виробів з кременю й кварциту, що

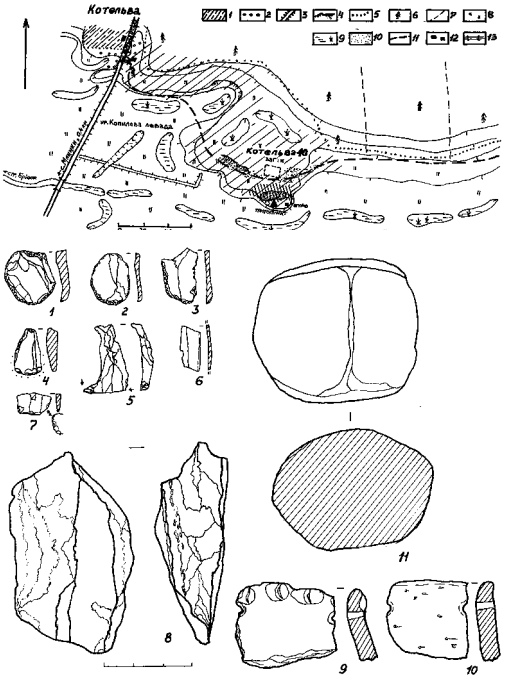

Котельва, смт, куток Покровське.
Поселення Котельва Х.
Вигляд із заходу. План і знахідки.
Фото та рис. О. Б. Супруненка, 2000 і 2016.

свідчать про використання цієї частини поселення ще за доби пізнього мезоліту – раннього неоліту. Серед них – кінцебічні та округла відщепові скребачки, різець, мініатюрна кінцебічна скребачка на пластинчастому відщепі, уламки трьох пластівок, у тому числі ретушованої, 3 відщепи.

Поселення належить до кола поселенських об'єктів доби пізнього мезоліту – раннього неоліту та скіфського часу (VI – IV ст. до н. е.).

Зібрані знахідки з обстежень зберігаються у фондах ІКЗ «Більськ». Археологічні розкопки і заходи з шурфування не проводилося.

Потенційна пам'ятка, не дивлячись на наявні руйнування, може бути перспективною для досліджень з вивчення старожитностей доби фінального мезоліту – раннього неоліту. На ній збереглися ділянки нашарувань скіфського часу.

Джерела та література: Гавриленко І. М. Звіт про розвідки пам'яток археології в окрузі Більського городища в заплаві р. Ворскли, Котелевський і Зіньківський р-ни Полтавської обл. 1996 р. / Гавриленко І. М.; ЦОДПА // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 155. – Арк. 4; Супруненко О. Б. Звіт про археологічні обстеження в околицях смт. Котельва Полтавської області влітку 2000 р. / Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Шерстюк В. В.; ЦОДПА // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 400. – Арк. 14–15; Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області у 2017 р. / О. М. Шапорда //НА ПКМВК. – Спр. 04 – 440. – Арк. 95, рис. 2: 5; 4: 4; 12; Гавриленко І. М. Розвідка у Середньому Поворсклі / Гавриленко І. М., Ткаченко О. М. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 94, 95, мал 1: 10; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І., наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2016. – С. 241–242, рис. 1: 25; моніторингові обстеження О. Б. Супруненка та А. І. Охріменка 2016 р.

О. Б. Супруненко, А. І. Охріменко, О. В. Сидоренко

21. Поселення Котельва XI, ранній залізний вік (VI – IV ст. до н. е.) (археол.)

Розташоване на північній околиці селища, за 0,05 км на північ від кладовища, праворуч шосе Н-12 на ділянці смт Котельва – м. Охтирка, на другій терасі правого берега р. Орешня, лівої притоки р. Ворскла.

Обстежене О. М. Ткаченком в 1995 р. та отримало назву пункт «Котельва XI».

На розораній поверхні на площі 1,8 га (150 × 130 м) виявлені фрагменти ліпного посуду скіфського часу, уламки античної керамічної амфорної тари.

Розкопки і шурфування не проводилися.

Матеріали зберігаються в ПКМ імені Василя Кричевського.

Джерела та література: Ткаченко О. М. Звіт про розвідки на території Котелевського та Диканського районів в 1995 року, розвідзагону Полтавського краєзнавчого музею / Ткаченко О. М.; ПКМ // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 270. – Арк. 1, рис. 1; Ткаченко О. М. Археологічні розвідки на території Котелевського району / Ткаченко О. М. // Охорона та дослідження пам'яток археології. Матеріали 7-го науково-практичного семінару: зб. наук. ст. / УК ПОДА; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: Гаврилюк Н. О., Годзенко В. Д., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Полтава : Вид-во «Фірма «Техсервіс», 2006. – С. 25, рис. 1: 1; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. – Київ; Котельва; Харків : ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2016. – С. 242, рис. 1.

О. М. Ткаченко

22. Поселення Котельва XII, ранній залізний вік (VI – IV ст. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 4,3 км на північ від північно-західної околиці селища, за 1,2–1,4 км на захід від шосе Н-12 на ділянці смт Котельва – м. Охтирка, на краю другої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскла.

Обстежене О. М. Ткаченком у 1995 р. У зведенні В. В. Шерстюка про археологічні об'єкти Котелевської селищної ради до нового генерального плану селища фігурує як пункт «Котельва XII».

На розораній поверхні на площі 2 га (150 × 130 м), переважно на незначних підвищеннях висотою 0,3–1,0 м, траплялися фрагменти ліпного посуду скіфського часу, з-поміж яких кам'яний розтиральник, а також уламки античної амфорної тари. За результатами моніторингових обстежень автора 2018 р. територія поселення кілька років тому засаджена сосною.

Розкопки і шурфування не проводилися.

Матеріали зберігаються в ПКМ імені Василя Кричевського.

Джерела та література: Ткаченко О. М. Звіт про розвідки на території Котелевського та Диканського районів в 1995 р. / Ткаченко О. М.; ПКМ // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 270 – Арк. 1–2, рис. 1; Ткаченко О. М. Археологічні розвідки на території Котелевського району / Ткаченко О. М. // Охорона та дослідження пам'яток археології. Матеріали 7-го науково-практичного семінару: зб. наук. ст. / УК ПОДА; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: Гаврилюк Н. О., Годзенко В. Д., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Полтава : Видво «Фірма «Техсервіс», 2006. – С. 25, рис. 1: 30; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. – Київ; Котельва; Харьків : ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2016. – С. 242–243, рис. 1.

О. М. Ткаченко

23. Поселення Котельва XIII, бронзовий вік, черняхівська культура (II тис. до н. е., IV – поч. V ст. н. е.) (археол.)

Знаходиться за 2,4 км на схід від селища, на розлогому мису першої надзаплавної тераси правого берега р. Котельва (рр. Котельва – Ворскла).

Обстежене Г. В. Жаровим у 2013 р. і введене до наукового обігу із назвою «пункт Котелевка 5». У зведенні В. В. Шерстюка про археологічні об'єкти Котелевської селищної ради до нового генерального плану селища фігурує під умовною назвою «Котельва XVIII».

Територія розорюється. Культурні рештки виявлені на загальній площі близько 38 га. Матеріали представлені фрагментами ліпного посуду бабинської, зрубної і постзрубної культур доби середнього та пізнього бронзового віку, гончарного посуду черняхівської культури з лискованою і шерехатою поверхнями.

Дослідження обмежилися шурфуванням, що засвідчили існування ділянок збережених культурних нашарувань завтовшки 0,4–0,8 м.

Вірогідно, є відкладеннями кількох стійбищ кочівницького населення бронзового віку, а також рештками селища пізньоримського часу. Потребує проведення додаткових досліджень.

Джерела та література: Жаров Г. Исследование памятников эпохи бронзы на территории Днепровского Левобережья / Г. Жаров, С. Лысенко // Покликання – археологія: зб. матлів Других Самоквасівський читань, присвячених 80-річчю О. В. Шекуна / Черніг. НПУ ім. Т. Г. Шевченка; ІА НАНУ; Черніг. обл. іст. муз. ім. В. В. Тарнавського та ін.; [ред. кол.: О. Б. Коваленко, О. П. Моця (відп. ред.), В. П. Коваленко та ін.]. – Чернігів: Видавець Лозовий В. П., 2015. – С. 100–157. – С. 101, рис. 4–5; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. – Київ; Котельва; Харьків : ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2016. – С. 235, 243, рис. 1: 46.

А. І. Охріменко

24. Місцезнаходження Котельва XIV, ранній залізний вік – черняхівська культура (кін. III – поч. V ст. н. е.) (археол.)

Знаходиться за 1,2 км на схід від селища, на першій надзаплавній терасі правого берега р. Котельва (рр. Котельва – Ворскла).

Обстежене О. М. Ткаченком у 1995 р. У зведенні В. В. Шерстюка про археологічні об'єкти Котелевської селищної ради до нового генерального плану селища фігурує як пункт «Котельва XIV».

На розораній поверхні на площі 0,5 га (70 × 70 м) зібрані фрагменти гончарного

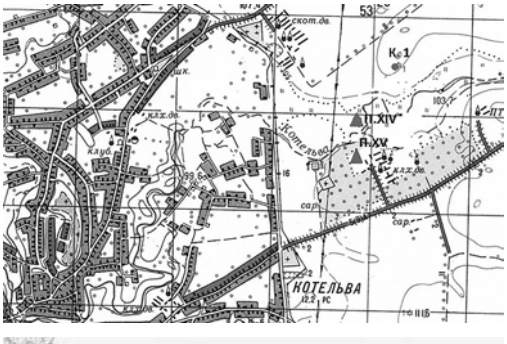

посуду черняхівської культури, переважно сірого кольору з лискованою чи шерехатою поверхнями.

Розкопки і шурфування не проводилися.

Матеріали обстежень зберігаються в ПКМ імені Василя Кричевського.

Джерела та література: Ткаченко О. М. Звіт про розвідки на території Котелевського та Диканського районів в 1995 року, розвідзагону Полтавського краєзнавчого музею / Ткаченко О. М.; ПКМ // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 270. – Арк. 3, рис. 1; Ткаченко О. М. Археологічні розвідки на території Котелевського району / Ткаченко О. М. // Охорона та дослідження пам'яток археології. Матеріали 7-го науково-практичного семінару: зб. наук. ст. / УК ПОДА; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: Гаврилюк Н. О., Годзенко В. Д., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Полтава : Вид-во «Фірма «Техсервіс», 2006. – С. 26, рис. 1: 21–23; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. – Київ; Котельва; Харьків : ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2016. – С. 243, рис. 1.

О. М. Ткаченко

25. Місцезнаходження Котельва XV, ранній залізний вік – черняхівська культура (кін. III – поч. V ст. н. е.) (археол.)

Знаходиться за 1 км на схід від селища, на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Котельва (рр. Котельва – Ворскла).

Обстежене О. М. Ткаченком у 1995 р. У зведенні В. В. Шерстюка про археологічні об'єкти Котелевської селищної ради до нового генерального плану селища фігурує як пункт «Котельва XV».

На розорюваній поверхні трапляються нечисленні фрагменти гончарного посуду черняхівської культури, переважно сірого кольору з шерехатою поверхнею. Розкопки не проводилися.

Матеріали обстежень зберігаються в ПКМ імені Василя Кричевського.

Джерела та література: Ткаченко О. М. Звіт про розвідки на території Котелевського та Диканьського районів в 1995 року, розвідзагону Полтавського краєзнавчого музею / Ткаченко О. М.; ПКМ // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 270. – Арк. 1–2, рис. 1; Ткаченко О. М. Археологічні розвідки на території Котелевського району / Ткаченко О. М. // Охорона та дослідження пам'яток археології. Матеріали 7-го науково-практичного семінару: зб. наук. ст. / УК ПОДА; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: Гаврилюк Н. О., Годзенко В. Д., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Полтава : Вид-во «Фірма «Техсервіс», 2006. – С. 26, рис. 1: 21–23; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. – Київ; Котельва; Харьків : ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2016. – С. 243, рис. 1.

О. М. Ткаченко

26. Поселення Котельва XVI (Деревки I), ранній залізний вік, середньовіччя (V – III тис. до н. е., VII – IV ст. до н. е., V – VII ст.) (археол.)

Знаходиться за 0,1 км на північ від с. Деревки (куток Край), в ур. Гардина (Гарди), за 0,1 км на південний схід від шлюза-регулятора та на тій же відстані в східному напрямку від гирла р. Котелевки, на її лівому березі (рр. Котелевка – Ворскла – Дніпро), край межі земель Котелевської селищної та Деревківської сільської рад.

Виявлене І. М. Гавриленком у 1993 р. й введене до наукового обігу з назвою «Деревки I», обстежувалося ним же і О. М. Ткаченком у 1994 р. та співробітни-

ками ПКМ імені Василя Кричевського й ІКЗ «Більськ» у 2017 р.

Розташоване на мису борової тераси лівого берега. Підпрямокутний відрог розмірами 0,6 × 1,0 км виступає до заплави, його центральна і південно-західна частини зайняті садибами й городами, північно-східна половина засаджена сосновим лісом, а північний кут розробляється під піщаний кар'єр. Останній досяг розмірів більше 200 × 200 м і зруйнував більшу частину пам'ятки. Площа поселення точно не визначена.

Підйомні матеріали виявлені в кар'єрі і навколо нього. У західній частині локалізувалися знахідки доби неоліту – бронзи і ранньослов'янського часу, а в східній і південній – зосереджувались матеріали раннього залізного віку. На західній та південній стінках кар'єру простежуються ділянки культурних нашарувань потужністю 0,5–0,7 м.

З-поміж знахідок – уламок кам'яної зернотерки, відщепова скребачка та фрагменти кераміки, серед яких є уламок стінки ранньонеолітичної посудини дніпро-донецького типу з рослинними домішками у формувальній масі і гребінцевим візерунком. Фрагменти посуду з ямковим орнаментом датуються добою неоліту – ранньої бронзи. Наявна також кераміка скіфського часу – уламки денець і вінець ліпних горщиків, оздоблених ямками по зрізу і проколами під ним. Кілька фрагментів ліпних посудин з домішками шамоту у формувальній масі можуть бути віднесені до пеньківської культури.

Археологічні розкопки не проводилися.

Матеріали обстежень зберігаються у фондах ІКЗ «Більськ».

Джерела та література: Гавриленко І. М. Звіт про розвідки та розкопки у 1993 р. на Полтавщині / Гавриленко І. М.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – 1993/67. – Акр. 12; Гавриленко І. М. Звіт про розвідки пам'яток археології в окрузі Більського городища в заплаві р. Ворскли, Котелевський і Зіньківський р-ни Полтавської обл. 1996 р. / Гавриленко І. М.; ЦОДПА // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 155. – Арк. 5–6, рис. 12, 14: 17–19; Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області у 2017 р. / О. М. Шапорда // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04–440. – Арк. 97–98, рис. 2: 11; 5: 3; 18; Гавриленко І. М. Розвідка у Середньому Поворсклі / Гавриленко І. М., Ткаченко О. М. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 94, 95, мал. 1: 23; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. – Київ; Котельва; Харьків : ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2016. – С. 235, 243, рис. 1: 31.

І. М. Гавриленко, І. С. Мельникова, О. М. Ткаченко

27. Поселення Котельва XVII, пізній бронзовий вік, XVIII ст. (археол.)

Знаходиться на північно-східній околиці смт Котельви (за 1,30 км на схід від центру селища), на краю надзаплавної тераси лівого берега р. Котельва (Середня Котельва), лівого допливу р. Ворскли лівобережного басейну Дніпра.

Виявлене завідувачем відділу ЦОДПА В. В. Шерстюком 2016 р. під час обстежень земельних ділянок, що планувалися до відведення.

Встановлена площа поширення культурних решток – 130 × 70 м (близько 0,50 га). Точні межі через часткове задернування навколишніх ділянок у південній та західній частинах поширення культурних решток встановлено не було. Розорюється.

Більш масовими на території об'єкта є уламки ліпного посуду доби пізньої бронзи, зрубної культурно-історичної спільноти, а також численні кістки тварин. Кераміка належить до класичної для цієї культури групи банкоподібних посудин, декорованих наліпними валиками, насічками і вдавленнями. Наявні також керамічні матеріали козацької доби, датовані XVIII ст.

Археологічні розкопки не проводилися. Матеріали будуть передані до фондів ПКМ імені Василя Кричевського.

Пункт XVII біля смт Котельва – нововиявлений об'єкт археології, що є різночасовою поселенською пам'яткою доби пізньої бронзи та XVIII ст.

Джерело та література: Шерстюк В. В. Звіт від 16 березня 2016 р. про археологічне обстеження земельних ділянок на території Котелевського району Полтавської області / Шерстюк В. В. // Робочий архів ЦОДПА; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015 : зб. наук. пр. / ЦП НАН України і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»;

[ред. кол. : Фасій Г. І., Корост І. І., Супруненко О. Б. та ін.]. – Київ; Котельва; Харів : ЦП НАНУ і УТОПІК, Майдан, 2016. – С. 242, рис. 1: 32.

В. В. Шерстюк

28. Місцезнаходження Котельва XVIII, бронзовий вік, давньоруський час (III тис. до н. е., X ст.) (археол.)

Розташоване за 3,0 км на захід від селища, за 1,0 км на південний схід – схід від мосту через старицю, за 0,23 км на південь від асфальтованої автодороги О 1710132 на ділянці смт Котельва – с. Більськ, у заплаві правого берега р. Ворскла (рр. Ворскла – Дніпро).

Обстежене О. М. Ткаченком у 1995 р., отримало назву «Котельва XVIII».

Знаходиться на невисокому підвищенні дюни, витягнутому в широтному напрямку, у його західній частині на площі 0,03 га (30 × 30 м). Тут знайдені фрагменти ліпного посуду доби бронзового віку й окремі уламки гончарної давньоруської кераміки X ст. Розкопки не проводилися.

Матеріали зберігаються в ПКМ імені Василя Кричевського.

Джерело та література: Ткаченко О. М. Звіт про розвідки на території Котелевського та Диканьского районів в 1995 р. / Ткаченко О. М.; ПКМ // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 270. – Арк. 1; Ткаченко О. М. Археологічні розвідки на території Котелевського району / Ткаченко О. М. // Охорона та дослідження пам'яток археології. Матеріали 7-го науково-практичного семінару: зб. наук. ст. / УК ПОДА; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: Гаврилюк Н. О., Годзенко В. Д., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Полтава : Вид-во «Фірма «Техсервіс», 2006. – С. 25; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. – Київ; Котельва; Харьків : ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2016. – С. 242, рис. 1.

О. М. Ткаченко

29. Поселення Котельва XIX, скіфський час, козацька доба (VII – IV ст. до н. е.; XIV; XVII – поч. XVIII ст.) (археол.)

Знаходиться у межах населеного пункту, на південно-західній околиці смт Котельви, за 1,4–1,5 км на південний захід від центру (Свято-Троїцької церкви), у смузі городів в ур. Коростівщина.

Обстежувалося О. Б. Супруненком і О. М. Шапордою в 2015 р. В інформації В. В. Шерстюка про археологічні об'єкти Котелевської селищної ради до нового генерального плану селища фігурує як два розрізнені місцезнаходження по вул. Матросова і між провулками Покровським та 2-м Покровським (кол. Островського).

Займає край схилів і підвищення біля підніжжя виступаючого у заплаву мису, розташованого ближче до краю вододільного пасма дюн рр. Котельви і Ворскли (рр. Котельва – Ворскла – Дніпро), на правобіччі першої з річок та загальному масиві другої тераси лівого берега Ворскли.

Ця ділянка краю тераси з мисом і розташованим на південний схід підковоподібним вигином берега (висота 4–7 м над рівнем основи) за доби раннього залізного віку була зайнята селищем скіфської епохи, що простирається на 0,4–0,6 м від автодороги О 1710132 (на ділянці смт Котельва – с. Більськ) у меридіональному напрямку і займає західну й південно-західну околиці районного центру, вздовж вул. Матросова і до 2-го Покровського провулку.

Вздовж схилів тераси у смузі городів (50–70 м) та в основі підвищення впродовж 350 м виявлені численні уламки ліпного посуду скіфської епохи, фрагменти виробів з кварциту й граніту VII – IV ст. до н. е., а також гончарна сіроглиняна та світлоглиняна кераміка кін. XVII – поч. XVIII ст. передмість Котельви Гетьманської епохи. Жодних матеріалів післямонгольського часу на території селища не виявлено.

Проте, у 2015 р. на городі по вул. Матросова, на східній периферії поселення, жителем Котельви А. С. Підгорним в орному шарі знайдений унікальний для теренів Полтавщини і Котелевщини культовий предмет, яскрава пам'ятка пізньої давньоруської металопластики – зворотня стулка хреста-енколпіона XIV ст. з бронзово-золотого сплаву.

Знахідка є частиною пустотілого нагрудного двостулкового хреста-реліквaрія – випадково загубленого предмету особистого благочестя групи пізніх київських чотирикінцевих енколпіонів з біконічним оголів'ям, чітким і високим рельєфом зоб-

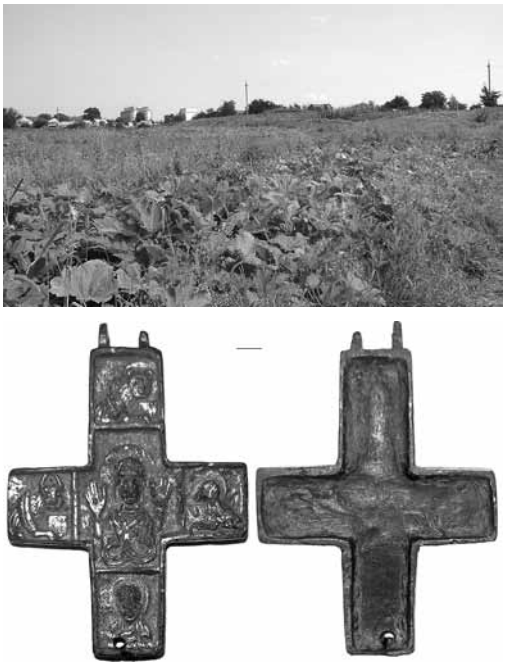

Котельва XIX. Вигляд на поселення із заходу. Стулка енколпіона. *Бронзово-золотий сплав.* Кін. XIV ст. *За О. Б. Супруненком та О. М. Шапордою, 2015.*

ражень. У центрі в хрестоподібному картуші з короткими раменами розміщене поясне зображення Богоматері Оранти з піднятими догори долонями, на кінцях – чотири символи євангелістів. Ззовні зображення обрамлені тонким рельєфним бортиком. Внизу знаходиться просвердлений круглий отвір для скріплення стулок. Поверхня вкрита позолотою.

Такі енколпіони (група VII, тип 3 варіант 1, за Г. О. Пєсковою) є продукцією столичних київських майстрів кін. XIII – кін. XIV ст. Хрести цього типу відомі за музейними збірками, представлені знахідками з Бесарабії, Хмельниччини, Замкової гори в Києві, Ржищева, Княжої гори на Черкащині, с. Райків на Житомирщині, території Сходу Польщі. Найближчі відповідники виявлені під час розкопок «Золотого току» Галича у Крилосі.

Матеріали, зібрані на селищі 2015 р. й знахідка стулки енколпіона, зберігаються у фондах ІКЗ «Більськ».

Решткі селища потребують проведення додаткових обстежень, остаточного визначення розмірів та укладання комплекту облікової документації на об'єкт археології, як потенційну пам'ятку місцевого значення.

Джерело та література: Фонди ІКЗ «Більськ», КВ 703, А 414; Пастернак Я. Перші розкопки на «Золотому Тоці» у Крилосі / Ярослав Пастернак // Сьогочасне і минуле: зб. ст. – Львів, 1939. – Вип. 1. – С. 5–15; Корзухина Г. Ф. Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии X – XIII вв. / Г. Ф. Корзухина, А. А. Пескова; РАН, ИИМК. – СПб. : Петербург. Востоковедение, 2003. – 432 с. – (Тр., т. VII. – Archaeologica Petropolitana, XIV). – С. 32, 216 – 218, табл. VII.3.1/4, 144; Шапорда О. М. Стулка давньоруського хреста-енколпіону з Котельви на Полтавщині / О. М. Шапорда, О. Б. Супруненко // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [ред. кол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. – С. 178–183: 1 кол. вкл.; Шапорда О. Знайденій у Котельві стулці хреста-енколпіона – близько 800 років / О. Шапорда, О. Супруненко // Народна трибуна. – смт Котельва Полтавської обл. – 2016. – 2 березня. – № 16 (9831). – С. 3: фото; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І., наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2016. – С. 246.

О. Б. Супруненко, О. М. Шапорда

30. Поселення Котельва XX, скіфський і козацький часи (VI – IV ст. до н. е.; XVII – XVIII ст.) (археол.)

Знаходиться на південно-західній околиці селища (куток Покровське), між вул. Покровською з північного заходу та Матросова з північного сходу, за 0,15–0,30 км на північний схід від автодорожного мосту через струмок Брідок (Перервана яма) – ліву притоку р. Ворскли (рр. Ворскла – Дніпро), ліворуч від початку асфальтованої автодороги місцевого значення С 171001 на с. Млинки.

Відкрите 1999 р. розвідками О. Б. Супруненка та О. В. Сидоренка, останній раз обстежувалося ними ж у 2015 р.

Розташоване вздовж схилу другої та над вигином пониження першої терас правого берега струмка, у пологій смузі підвищення 2,8–3,9 м з абсолютною висотою 103,2 м в Балтійській системі вимірювань, між вул. Покровською і Матро-

сова. Площа місцезнаходження підйомних матеріалів видовжена у напрямку з північного заходу на південний схід на 300 м, має ширину 60–110 м. Орієнтовно найбільша концентрація знахідок скіфського часу припадає на ділянку близько 3,0 га. Матеріали кін. XVII – XVIII ст. переважають вздовж піщаного схилу другої тераси, ближче до вул. Матросова.

Більша частина території поселення розміщується на приватизованих ділянках – городах мешканців селища, північно-східна – забудована, в тому числі й кілька зольників, сліди яких відзначені посеред забудови садиб по вул. Матросова. Концентрація знахідок фіналу ранньоскіфського – середньоскіфського часу позначена скупченнями здебільшого вздовж першої та південно-західного схилу другої терас, де городні роботи зачіпають верхній шар заповнення житлово-господарських об'єктів. В одній із сміттєвих городніх ям у межах поселення 1999 р. зачищена ділянка пошкоджень культурних нашарувань з чорного супіску завтовшки 0,5–0,6 м з численними вуглинами, потрощеними і рубаними кістками тварин, шматками обмазки та печини, великою кількістю уламків ліпного посуду, що підстилалися в основі похованим супіском і світлим материковим піском.

Превалюють знахідки у вигляді фрагментів ліпних горщиків з валиковою орнаментацією і проколами, корчаг, мисок та ваз із лискованою і загладженою поверхнями, фрагменти черпаків, в тому числі з прокресленим візерунком без інкрустування пастою, частин вальків, ліпних пряслиць, шматки кварциту та граніту тощо. З-поміж них зустрічаються й уламки ліпних горщиків пізньоскіфського часу. Також виявлено кілька фрагментів стінок від пізньобондарихинського ліпного посуду з характерними рядами орнаментування накольчастими ямками і дрібногребінцевим вертикальним загладжуванням поверхні.

З-поміж знахідок трапилося й кілька фрагментів стінок гончарних давньоруських горщиків XII – поч. XIII ст. Керамічний комплекс козацького часу представлений виразними зразками світлоглиняного з розписами ангобами і сіроглиняного димленого посуду кін.

Котельва, смт, куток Покровське. Поселення Котельва XX. Вигляд з північного заходу. *Фото І. І. Короста, 2017.*

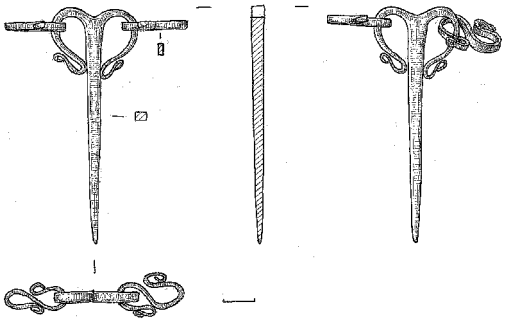

Котельва, смт, куток Покровське. Навпроти поселення Котельва XX. Шпилька. *Мідь.* Козацький час. *Рис. Т. В. Менчинської, 2017.*

XVII – 1-ої пол. XVIII ст. На протилежному березі струмка Брідок, навпроти решток поселення, у 2016 р. за випадкових обставин виявлена мідна шпилька на кшталт засобів кріплення піл одягу у давньоруський час – художній вишуканий виріб з двома загнутими у різні боки й фігурно відігнутими назовні кінцями, опущеними з голівки (типу літери «Ф»), в які продіті S-подібні карабіни із завитками. Вірогідно, шпилька є засобом для чищення люльки козацької епохи, а додаткові карабіни – для підвішування певних побутових аксесуарів, зокрема, кресала й приналежностей до нього.

Поселення є рештками селища скіфського часу (VI – IV ст. до н. е.). Його територія почала використовуватися для помешкання людини ще за фіналу пізнього бронзового віку, потрапила до ресурсної зони – округи давньоруського городища в с. Глинську Зіньківського району на протилежному березі Ворскли, а з 2-ї пол. XVII – у XVIII ст. стала місцем розташу-

вання південно-західного передмістя Котелевської фортеці.

Знахідки з обстежень поселення, а також зазначена вище шпилька зберігаються у фондах ІКЗ «Більськ». Археологічні розкопки не проводилися.

Поселення потребує більш детальних обстежень і визначення меж залягання культурних нашарувань.

Джерела: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні обстеження в околицях смт. Котельва Полтавської області влітку 2000 р. / Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Шерстюк В. В.; ЦОДПА // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 400. – Арк. 13; карта: Х-45-62-А-б. – М 1: 25 000 см. – М.: ГУГК, 1965; обстеження авторів та А. І. Охріменка 2015 р.

О. Б. Супруненко, А. І. Охріменко, О. В. Сидоренко

31. Курганний могильник I, енеоліт – ранній залізний вік (археол.).

Знаходиться за 2,0 км на північний схід від східної окраїни смт Котельви, за 0,3 км на схід від птахоферми, на краю схилу плато корінної тераси лівого берега р. Котельви, лівої притоки р. Ворскли лівобережного басейну р. Дніпро.

Виявлений науковим співробітником ЦОДПА А. І. Охріменком у 2000 р.

У складі комплексу – два розорювані насипи курганів висотою 0,6–1,5 м та діаметром 18–30 м.

Археологічні розкопки не проводилися.

Джерело та література: Охріменко А. І. Звіт про обстеження курганів в Котелевському районі Полтавської області в 2000 році / Охріменко А. І.; ЦОДПА // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 366. – Арк. 2; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015 : зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК, ІКЗ «Більськ»; [ред. кол. : Фасій Г. І., Корост І. І., Супруненко О. Б. та ін.]. – Київ; Котельва; Харків : ЦП НАНУ і УТОПІК, Майдан, 2016. – С. 236. – Рис. 1: 9.

А. І. Охріменко, В. В. Шерстюк

32. Курганний могильник II, енеоліт – бронзовий вік (кін. IV – II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 2,0 км на південний схід від селища, за 0,5–0,6 км на південь від птахофабрики агрофірми «Батьківщина» і кар'єру, праворуч від асфальтованої автодороги С 171004 до с. Михайлівка Перша.

Був об'єктом топографічних обстежень з сер. XIX ст. і позначений на картах-«триверстовках», дрібномасштабних мапах 2-ї пол. XX ст. Обстежувався О. Б. Супруненком у 2002 р., фігурує в науковій звітності як «група курганів IV», оглянутий ним же у 2018 р. Інформація про комплексний археологічний поховальний об'єкт увійшла до документації нового генерального плану селища Котельви.

Розташований на пануючому над околом підвищенні другої тераси лівого берега р. Котелевки (рр. Котелевка – Ворскла – Дніпро) з абсолютною висотою 112,5 м.

Чотири кургани вишикувані нерівномірним ланцюжком з північного заходу на південний схід, на відстані в 0,5 км. Всі насипи розорюються, через два з них пролягають лісосмуги. Висота курганів 0,4–0,8 м, їх діаметри 18–32 м. Насипи мають дещо приплюснуті зверху вершини, більший – крутіші поли.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела та література: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 4. – № 2, рис. 3: 2; 6; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському районі Полтавської області в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 29; Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 и 1878 г. / Гравир. Конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн. Чин. Чемерных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й. – СПб. : Военно-Топограф. Депо, 1863 – 1878. – Ряд XXIII. – Лист 13; карта: Х-45-62-Б-в. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-IX-65; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І., наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2016. – С. 236, рис. 1: 10.

О. Б. Супруненко

33. Курганний могильник III Могили Гострої, енеоліт – ранній залізний вік (кін. IV – I тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 4,5 км на південний схід від селища, за 0,7–0,9 км на південний захід від 1-ї тракторної бригади агрофірми «Батьківщина», праворуч від асфальтованої автодороги С 171004 до с. Михайлівка Перша.

На військово-топографічних картах сер. XIX – поч. XX ст. комплексний об'єкт показаний як скупчення 7 насипів курганів, з найбільшим зі власною назвою Гостра Могила та абсолютною висотою 71,2 сажнів. На картах різних масштабів 1930–1940-х рр. значаться лише два кургани з відносними висотами 3,7 та 1,9 м й абсолютною висотою 130,6 м над рівнем моря. Схожа інформація відображена на подібних планшетах ряду карт через майже півстоліття: два кургани, один з яких з відносною висотою 4 м та абсолютною 130,8 м.

Гостра Могила згадується у зведенні Д. І. Багалія «за 4–5 верст на південний схід від Котельви». Кургани оглядалися О. О. Ломакіним 1989 р., яким описана «група V» у складі чотирьох насипів біля с. Михайлівка Перша. 2002 р. обстежені О. Б. Супруненком, який встановив наявність 12 насипів групи V в околицях смт Котельви. Інформація про комплексний археологічний поховальний об'єкт увійшла до документації нового генерального плану селища Котельви. З метою моніторингу стану збереження курганів комплекс оглянутий навесні 2018 р.

Займає помітне підвищення другої тераси лівого берега р. Котелевки (рр. Котелевка – Ворскла – Дніпро) з абсолютною висотою 127,5 м.

Кургани згруповані нерівномірним компактним «гніздом» навколо задернованого великого насипу Могили Гострої (№ 1) висотою 3,4 та діаметром 70 × 90 м. Наразі в кургана відсутня «гостра» вершина, знищена за Другої світової війни. Насип зберіг обриси поховальної споруди ямного часу, з приплюснутою вершиною, крутими полами. Місцями він пошкоджений вибиранням ґрунту, підрізкою основи з метою встановлення двох цистерн для солярки. Поряд із курганом росте

старе дерево. З-поміж оточуючих дрібних насипів вирізняється розораний курган № 2 заввишки понад 1,2 м і діаметром більше 30 м. Кілька розораних насипів (№№ 11–12) віддалені від задернованого на 0,3–0,4 км на захід. Більшість невеликих курганів розорюється, через один із них пролягає польова дорога. Висота насипів 0,2–3,4 м, їх діаметри – 12–90 м.

Археологічні дослідження складових могильника не проводилися.

Джерела та література: Мельникова И. С. Отчет о разведках 1989 г. на территории Полтавской обл. (по «Своду памятников истории и культуры») / Мельникова И. С., Ткаченко А. М.; ПКМ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1989/213. – Арк. 33, рис. 64; Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 4–5. – № 4, рис. 3: 4; 8; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському районі Полтавської області в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 29-30; Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 и 1878 г. / Гравир. Конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн. Чин. Чемерных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й. – СПб. : Военно-Топограф. Депо, 1863 – 1878. – Ряд XXIII. – Лист 13; Багалей Д. И. Археологическая карта Харьковской губернии, с объяснительным текстом

/ Проф. Д. И. Багалея. – М. : Товарищество типографии А. И. Мамонтова, 1906. – С. 7. – № 47; М-36-70-Г (Котельва). УССР. Сумская, Полтавская и Харьковская обл. М 1:50 000. [По съемкам] 1933-1936 г.г. Рекогносц. 1941 г. – Ген. штаб Красной Армии, первое издание 1942 г.; М-36-70-Г. Котельва. М 1:50 000. Сост. местности на 1984 г. – Ген. штаб. Изд. 1985 г.; М-36-70 (Ахтырка). УССР Полтавская область. М 1: 100 000. [По съемкам] 1933-1939 г.г. – Ген. штаб Красной Армии. Первое изд. 1941 г.; карта: Х-45-62-Б-в. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-IX-65; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І., наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2016. – С. 236–237, рис. 1: 11.

О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко, В. В. Шерстюк

34. Курганний могильник IV, енеоліт – бронзовий вік (IV – II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 1,5 км на північ – північний-схід від північно-східної околиці селища, за 5,9 км на південний захід від с. Камінне.

Обстежувався О. Б. Супруненком і О. М. Ткаченком навесні 2018 р.

Розташований на краю мису другої тераси лівого берега безіменного струмка – правобічного допливу р. Орешні (рр. Орешня – Котельва – Ворскла – Дніпро), зі східного боку від місцевої автодороги з асфальтовим покриттям С 171002, за 0,12 км від містка через струмок.

Складається з 4-х розораних насипів висотою від 0,4 до 0,6 м, діаметрами 14–30 м, розташованих компактним скупченням на відстані 20–40 м один від одного.

Джерело: Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 20.

О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко

35. Курганний могильник V «Великі Робленици», енеоліт – ранній залізний вік (IV – I тис. до н. е.) (археол.).

Знаходиться за 2,1–3,6 км на схід від селища, за 2,3–3,6 км на північний захід – захід від с. Михайлівка Перша, на плато другої тераси правого берега р. Котелевка, лівої притоки р. Ворскли лівобережного басейну р. Дніпро.

Був об'єктом топографічних обстежень сер. XIX ст. – поч. XX ст. На військово-топографічних картах цього часу комплекс показаний як група курганів у складі 3-х насипів, витягнутих ланцюжком по лінії схід – захід. На картах 2-ї пол. XX ст. тут значаться 13 насипів, один із яких із абсолютною висотою 130,3 м та три з відносними висотами 2,0–3,0 м. Напевне, ця пам'ятка описана архієпископом Філаретом як «зроблені в чотири ряди кургани на відстані в 4–5 сажнів один від одного». У Д. І. Багалія комплекс згадується під назвою «Великі Робленици».

Обстежувався О. О. Ломакіним у 1989 р. Ним зафіксовано 23 курганних насипи у складі курганної групи I, з привязкою до с. Михайлівка Перша. У 2000 р. А. І. Охріменко оглядав 20 курганів, навів інформацію місцевого агронома В. І. Ляха, що в 1990–1995 рр., під час під-

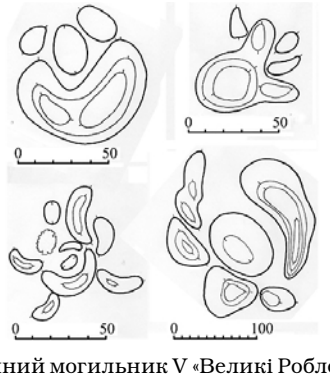

Курганний могильник V «Великі Робленици». Плани майданів.
За О. М. Ткаченком та В. А. Яремченком, 2018.

готовки майданчиків під газонафтовишукувальні свердловини, здійснених без погоджень із органами охорони культурної спадщини, кілька курганів цієї групи було розгорнуто. За моніторингових обстежень О. М. Ткаченка та В. А. Яремченка влітку 2018 р. на місці некрополя відмічена наявність 13-ти курганів та 4-х майданних об'єктів, а також одного (курган № 23, за О. О. Ломакіним) поодиноко розташованого насипу.

Кургани займають площу 1,5 × 0,5 км на плато тераси. Майдани розташовані у центральній частині могильника. Їх висота – 1,3–2,0 м при діаметрі 60–200 м. Кургани мають висоту 0,5–1,5 м, діаметр 20–50 м. Поверхня насипів, за винятком невеликої частини одного майдану, зі слідами від геодезичного знаку, розорюється.

Археологічні розкопки не проводилися.

Джерела та література: Мельникова И. С. Отчет о разведках 1989 г. на территории Полтавской обл. (по «Своду памятников истории и культуры») / Мельникова И. С., Ткаченко А. М.; ПКМ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1989/213. – Арк. 32, рис. 64; Охріменко А. І. Звіт про обстеження курганів в Котелевському районі Полтавської області в 2000 році // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 366. – Арк. 3–4; Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському районах Полтавської області з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 році // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 25–26. – Рис. 37: 13; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 27–28; Багалей Д. И. Археологическая карта Харьковской губернии, с объяснительным текстом / проф. Д. И. Багалея. – М. : Товарищество типографии А. И. Мамонтова, 1906. – С. 7. – Карта, № 46; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК, ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Фасій Г. І. (гол. ред. кол.), Корост І. І. (відп. ред.), Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва; Харків : ЦП НАНУ і УТОПІК, Майдан, 2016. – С. 237. – Рис. 1: 13; 2: 4; карти: Ряд XXIII. Лист 13. Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской Губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 – и 1878 г. / Гравир. конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн Чин. Черемных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й. – СПб. : Военно-топографическое Депо, 1863–1878. – 1 атл. ([24] разв. л., [1] сб. л.). – Л. 13; М-36-70-Г (Котельва). УССР. Сумская, Полтавская и Харьковская обл. М 1: 50 000. [По съемкам] 1933–1936 гг. Рекогносц. 1941 г. – Ген. штаб Красной Армии, первое изд. 1942 г.; М-36-70-Г. Котельва. М 1: 50 000. Сост. местности на 1984 г. – Ген. штаб. Изд. 1985 г.

О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко, В. А. Яремченко

36. Курганний могильник VI Дубове Озеро, енеоліт – бронзовий вік, передскіфський і сарматський часи (кін. IV – I тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 3,2 км на південний схід від південної околиці селища, за 2,1 км на схід – північний схід від с. Любка Деревківської сільської ради, за 0,7 км на захід від Дубового Озера, за 2,3–2,5 км на схід (правобіч) від шосе Н-12 (на ділянці Розрита Могила – Котельва), в адміністративних межах Котелевської селищної ради.

Був об'єктом топографічних обстежень з сер. XIX ст. і позначений на картах-«триверстовках», дрібномасштабних мапах 2-ї пол. XX ст. Більший курган оглядався О. О. Ломакіним 1989 р., могильник обстежувався О. Б. Супруненком у 2002 р. з прив'язкою до с. Любка як «курганний могильник II» і в 2017 р.

Розташований на панівному підвищенні плато третьої тераси лівого берега р. Ворскли – вододілі рр. Котелевки і Мерли (рр. Котелевка – Ворскла – Дніпро) з абсолютною висотою понад 117,5 м, за 0,85 км на північний захід від 2-ї бригади агрофірми «Батьківщина».

Кургани згруповані своєрідним компактним «гніздом» навколо свого часу задернованого і найбільшого насипу, з рештками тригопункту на вершині. Дрібні кургани дуже розорані, позначені плямами материкових викидів, кілька найбільших в центрі мають сегментоподібний профіль перетину. Всі розорюються. Їх висота 0,2–1,3 м, діаметри 15–35 м. На поверхні виявлені уламки ліпного посуду катакомбної і зрубної культур, передскіфського та сарматського часу.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела та література: Мельникова И. С. Отчет о разведках 1989 г. на территории

Полтавской обл. (по «Своду памятников истории и культуры») / Мельникова И. С., Ткаченко А. М.; ПКМ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1989/213. – Арк. 31, рис. 61; Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 6. – № 6, рис. 3: 6; 7; 10; Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 и 1878 г. / Гравир. Конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн. Чин. Чемерных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й. – СПб. : Военно-Топограф. Депо, 1863 – 1878. – Ряд XXIII. – Лист 13; карта: X-45-62-Б-в. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : Главн. управл. геодез. и картограф. при СМ СССР, 1965. – 13-IX-65; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І., наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2016. – С. 238, рис. 1: 14; обстеження автора 2017 р.

О. Б. Супруненко

37. Курганний могильник VII Маленької Могили, енеоліт – ранній залізний вік (кін. IV – І тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 6,25 км на південний схід-схід від південної околиці селища, за 5,5 км на схід від с. Любка, за 3,5 км на південь від західної околиці с. Михайлівка Перша, в адміністративних межах Котелевської селищної ради.

Був об'єктом топографічних обстежень з сер. XIX ст. і позначений на картах-«триверстовках», дрібномасштабних мапах 2-ї пол. XX ст. Група приблизно локалізується на місці розташування «Маленько Могили», згаданої у зведенні Д. І. Багалія, «за 7 верст на південний схід від Котельви». Один із курганів, вірогідно, оглядався О. О. Ломакіним 1989 р. з прив'язкою до с. Мар'їне. Обстежувався О. Б. Супруненком у 2002 р., описаний з прив'язкою до с. Любка як «група курганів III». Збереження об'єктів підтверджене моніторинговим оглядом 2018 р.

Розташований на підвищенні плато третьої тераси лівого берега р. Ворскли – вододілі рр. Котелевки і Мерли (рр. Котелевка – Ворскла – Дніпро) з абсолютною висотою понад 140 м.

Складається з трьох насипів висотою 0,3–0,7 м та діаметром 15–30 м. Кургани розташовані за 0,1–0,2 км один від одного в ланцюжку – з північного сходу на південний захід. Вони дуже розорані, більший має сегментоподібний профіль перетину.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела та література: Мельникова И. С. Отчет о разведках 1989 г. на территории Полтавской обл. (по «Своду памятников истории и культуры») / Мельникова И. С., Ткаченко А. М.; ПКМ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1989/213 – Арк. 32, рис. 63; Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 6. – № 6, рис. 3: 7; 10; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 30; Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 и 1878 г. / Гравир. Конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн. Чин. Чемерных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й. – СПб. : Военно-Топограф. Депо, 1863 – 1878. – Ряд XXIII. – Лист 13; Багалей Д. И. Археологическая карта Харьковской губернии, с объяснительным текстом / Проф. Д. И. Багалея. – М. : Товарищество типографии А. И. Мамонтова, 1906. – С. 7. – № 47; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І., наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2016. – С. 238–239, рис. 1: 15.

О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко, В. В. Шерстюк

38. Курганний могильник VIII, енеоліт – ранній залізний вік (кін. IV – І тис. до н. е.) (археол.).

Знаходиться за 5,65 км на схід від східної окраїни смт Котельва, неподалік межі земель Сидоряченської сільської ради, на вододільному гребні плато корінної тераси правого берега р. Котелевка і лівого берега р. Кам'янка, лівобічних допливів

р. Котельва, лівої притоки р. Ворскли лівобережного басейну р. Дніпро.

Був об'єктом топографічних обстежень сер. XIX ст. Обстежений директором ІКЗ «Більськ» В. В. Приймаком під час розвідок 2009–2011 рр.

На час обстеження у складі комплексу – три розорювані насипи курганів висотою 0,3–1,3 м і діаметром 30–35 м.

На військово-топографічних картах сер. XIX – поч. XX ст. комплекс показаний як група курганів у складі двох насипів.

Археологічні розкопки не проводилися.

Джерела: Приймак В. В. Щоденник археологічних розвідок ІКЗ «Більськ» на території Котелевського району Полтавської області в 2009–2011 рр. // НА ЦОДПА. – Б. н. – Арк. 7; Ряд XXIII. Лист 13. Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской Губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 – и 1878 г. / Гравир. конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн. Чин. Черемных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й // Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. – СПб. : Военно-топографическое Депо, 1863-1878. – 1 атл. ([24] разв. л., [1] сб. л.). – Л. 13.

В. В. Приймак, В. В. Шерстюк

39. Курганний могильник IX, енеоліт – ранній залізний вік (IV – I тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,80–0,95 км на північ від північної та північно-східної околиць селища, за 2,40 км на південний схід від тракторної бригади ТОВ «Агрофірма «Маяк».

Більший курган був об'єктом топографічних обстежень сер. XIX – 2-ї пол. XX ст., зафіксований як топографічна точка з абсолютною висотою 68,8 саж., на дрібномасштабних картах XX ст. відображений з абсолютною висотою 111,6 м та відносною 2 м. На картах різних масштабів рекогносцировки і видання 1930–1940-х і 1980-х рр. значаться два насипи групи, більший із яких – як тригонометричний пункт на кургані з висотами (відносною та абсолютною, відповідно) 0,7–1,0 і 111,9–111,6 м.

Обстежувався директором ІКЗ «Більськ» В. В. Приймаком під час розвідок 2009–2011 рр., О. Б. Супруненком і О. М. Ткаченком навесні 2018 р.

Розташований на підвищенні пологого мису другої тераси правого берега р. Орешні (рр. Орешня – Ворскла – Дніпро) між місцевими автодорогами з асфальтовим покриттям С 171002 та С 171003, на виїзді з Котельви.

На час обстеження у складі комплексу були помічені вісім насипів висотою 0,3–1,2 м і діаметром 15–40 м. Насипи №№ 1–4 розорюються, курган № 5 задернований, зі слідами розміщення геодезичного знаку, поритий норами. Група розташована ланцюжком на відстані 60–80 м насип від насипу у напрямку з північного заходу на південний схід.

Більші кургани, вірогідно, дещо пошкоджені розгортанням бульдозером і вибиранням ґрунту у 1970-х рр.

Археологічні розкопки не проводилися.

Джерела: Приймак В. В. Щоденник археологічних розвідок ІКЗ «Більськ» на території Котелевського району Полтавської області в 2009–2011 рр. // НА ЦОДПА. – Б. н. – Арк. 32–33; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 20; карти: XXIII. Лист 13. Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской Губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 – и 1878 г. / Гравир. конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн. Чин. Черемных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й. – СПб. : Военно-топографическое Депо, 1863-1878. – 1 атл. ([24] разв. л., [1] сб. л.). – Л. 13; М-36-70 (Ахтырка). УССР Полтавская область. М 1: 100 000. [По съемкам] 1933–1939 гг. – Ген. штаб Красной Армии. Первое изд. 1941 г.; М-36-70-Г (Котельва). УССР. Сумская, Полтавская и Харьковская обл. М 1: 50 000. [По съемкам] 1933-1936 гг. Рекогносц. 1941 г. – Ген. штаб Красной Армии, первое изд. 1942 г.; М-36-70. Ахтырка. М 1: 100 000. Сост. местности на 1984 г. – Ген. штаб. Изд. 1985 г.; М-36-70-Г. Котельва. М 1: 50 000. Сост. местности на 1984 г. – Ген. штаб. Изд. 1985 г.

О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко, В. В. Шерстюк

40. Курганний могильник X Могили Кроликової, енеоліт – ранній залізний вік (кін. IV – I тис. до н. е.) (археол.).

Знаходиться за 3,50 км на північ від північної окраїни селища, на захід – пів-

денний захід від польового стану, поряд із високовольтною лінією електромереж, на краю плато корінної тераси правого берега р. Орешня (лівого берега її безіменної правої притоки), правобічного допливу р. Котельва, лівої притоки р. Ворскли лівобережного басейну р. Дніпро.

Був об'єктом топографічних обстежень сер. XIX – 2-ї пол. XX ст., в результаті чого збереглася власна назва найбільшого кургану – Могила Кроликова, яка згадується й у Д. І. Багалія. Обстежений директором ІКЗ «Більськ» В. В. Приймаком під час розвідок 2009–2011 рр.

На час обстеження у складі комплексу – сім насипів курганів висотою 0,3–2,0 м і діаметром 30–40 м. Вони витягнуті ланцюжком майже по широтній вісі. Насипи №№ 2–7 розорюються, курган № 1 задернований, центральна частина пошкоджена вибиранням ґрунту, зі слідами розміщення геодезичного знаку. Насип поритий, в т. ч. норами.

На військово-топографічних картах сер. XIX – поч. XX ст. показано два насипи у складі комплексу, власна назва одного з них – Могила Кроликова. На картах різних масштабів рекогносцировки і видань 1930–1940-х та 1980-х рр. значаться 3–4 кургани групи: насип № 1 – з висотами (відносною та абсолютною) 2,1–3,0 і 120,4–119,8 м, ще один курган зі східного краю могильника – 1,0 та 112,8 м, відповідно.

Археологічні розкопки не проводилися.

Джерела та література: Багалей Д. И. Археологическая карта Харьковской губернии с объяснительным текстом / проф. Д. И. Багалея. – М. : Товарищество типографии А. И. Мамонтова, 1906. – С. 7. – Карта, № 43; Охріменко А. Майдани і кургани північно-східного сектора округи Більського городища (лівий берег Ворскли) / Анатолій Охріменко, Михайло Овчаренко, Віктор Приймак, Анатолій Штанько // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. пр. / [ред. кол.: О. М. Титова (відпов. ред.), Біляєва С. О., Виногродська Л. І. та ін.]; УТОПІК, ЦП НАНУ, Істор.-культ. ас-ція «Україна – Туреччина», Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні, НАНУ, Ін-т археол. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – Вип. 26. – С. 84; карти: Ряд XXIII. Лист 13. Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской Губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 – и 1878 г. / Гравир. конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн Чин. Черемных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й // Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. – СПб. : Военно-топографическое Депо, 1863–1878. – 1 атл. ([24] разв. л., [1] сб. л.). – Л. 13; М-36-70 (Ахтырка). УССР Полтавская область. М 1: 100 000. [По съемкам] 1933–1939 гг. – Ген. штаб Красной Армии. Первое изд. 1941 г.; М-36-70-Г (Котельва). УССР. Сумская, Полтавская и Харьковская обл. М 1:50 000. [По съемкам] 1933-1936 г.г. Рекогносц. 1941 г. – Ген. штаб Красной Армии, первое изд. 1942 г.; М-36-70. Ахтырка. М 1: 100 000. Сост. местности на 1984 г. – Ген. штаб. Изд. 1985 г.

В. В. Приймак, А. І. Охріменко, В. В. Шерстюк

41. Курганний могильник XI, енеоліт – бронзовий вік (кін. IV – II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 2,0 км на південний схід-схід від південної околиці селища.

Був об'єктом топографічних обстежень з сер. XIX ст. і позначений на картах-«триверстовках», дрібномасштабних мапах 2-ї пол. XX ст. Обстежувався авторами у 2018 р.

Розташований на підвищенні другої тераси лівого берега р. Котелевки (рр. Котелевка – Котельва – Ворскла – Дніпро).

Три кургани вишикувані нерівномірним ланцюжком із заходу на схід, на відстані в 0,12 км. Всі насипи розорюються. Висота курганів 0,3–0,7 м, їх діаметри 20–30 м.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела: Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському районі Полтавської області в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 29; Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 и 1878 г. / Гравир. Конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн. Чин. Чемерных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й. – СПб. : Военно-Топограф. Депо, 1863 – 1878. – Ряд XXIII. – Лист 13; карта: X-45-62-Б-в. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-IX-65.

О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко

42. Курган I, бронзовий – ранній залізний віки (кін. III – I тис. до н. е.) (археол.)

Розташований за 1,2 км на схід від селища, на першій надзаплавній терасі правого берега р. Котельва (рр. Котельва – Ворскла – Дніпро).

Обстежений О. М. Ткаченком у 1995 р. У зведенні В. В. Шерстюка про археологічні об'єкти Котелевської селищної ради до нового генерального плану селища фігурує за порядковим № 1.

Висота 1,2 м, діаметр 30 м. Поверхня розорюється.

Розкопки не проводилися.

Джерело та література: Ткаченко О. М. Звіт про розвідки на території Котелевського та Диканського районів в 1995 р. / Ткаченко О. М.; ПКМ // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 270 – Арк. 5, рис. 1; Ткаченко О. М. Археологічні розвідки на території Котелевського району / Ткаченко О. М. // Охорона та дослідження пам'яток археології. Матеріали 7-го науково-практичного семінару: зб. наук. ст. / УК ПОДА; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: Гаврилюк Н. О., Годзенко В. Д., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Полтава : Видво «Фірма «Техсервіс», 2006. – С. 25, рис. 1: 26; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. – Київ; Котельва; Харьків : ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2016. – С. 235, рис. 1.

О. М. Ткаченко

43. Курган II, енеоліт – бронзовий вік (IV – II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 2,2 км на схід від північно-східної околиці селища, за 0,9 км на південний схід від оновленого тваринницького комплексу.

Був об'єктом топографічних обстежень сер. XX ст. і позначений на дрібномасштабних мапах. Обстежувався А. І. Охріменком 2000 р., О. Б. Супруненком і О. М. Ткаченком навесні 2018 р.

Розташований на мису надзаплавної тераси правого берега р. Котелевка (рр. Котелевка – Ворскла – Дніпро), за 1,2 км зі східного боку від місцевої автодороги з асфальтовим покриттям С 171003.

Має висоту 0,5 м, діаметр 26 м, розорюється.

Джерела та література: Охріменко А. І. Звіт про обстеження курганів в Котелевському районі Полтавської області в 2000 році // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 366. – Арк. 1; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 22; карта: М-36-70-Г. М 1: 50 000 см. – М. : ГУГК, 1978; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. – Київ; Котельва; Харьків : ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2016. – С. 235, рис. 1.

О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко

44. Курган III, енеоліт – бронзовий вік (кін. IV – II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 3,0 км на південний схід від смт Котельви, за 0,5 км на південний схід від курганного могильника II, за 1,1 км на південь від асфальтованої автодороги С 171004 до с. Михайлівка Перша, в адміністративних межах Котелевської селищної ради.

Був об'єктом топографічних обстежень 2-ї пол. XIX ст. і позначений на картах-«триверстовках». Обстежувався О. Б. Супруненком у 2002 р., описаний із назвою «курган I» в околицях Котельви. Інформація про поховальний об'єкт увійшла до документації нового генерального плану селища. Стан збереження перевірений оглядом навесні 2018 р.

Розташований на підвищенні плато другої тераси лівого берега р. Котелевка (рр. Котелевка – Ворскла – Дніпро) з абсолютною висотою близько 112,5 м.

Розораний насип має висоту 0,35 м, діаметр понад 20 м.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела та література: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 4. – № 3, рис. 3: 3; Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 и 1878 г. / Гравир. Конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн. Чин. Чемерных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й. – СПб. : Военно-Топограф. Депо, 1863 – 1878. – Ряд XXIII. – Лист 13; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І., наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2016. – С. 235, рис. 1: 3; обстеження автора 2018 р.

О. Б. Супруненко

45. Курган IV, бронзовий – ранній залізний віки (кін. III – I тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться в межах населеного пункту, на північно-східній околиці селища, поблизу старого господарського двору і приміщень тваринницької ферми, за 4,25 км на захід від с. Чернещина, на старому Спаському кладовищі.

Займає підвищення вододілу рр. Орешня – Котельва на лівому березі р. Ворскла (рр. Ворскла – Дніпро) й є рештками знищеної шляховим будівництвом і забудовою XX ст. невеликої групи поховальних споруд з ґрунту.

Обстежувався О. Б. Супруненком у 2003 р. й описаний у науковій звітності як «курган № 1» в околицях селища. Долучений В. В. Шерстюком до пам'яткоохоронного переліку об'єктів культурної спадщини в ході підготовки документації до нового генерального плану смт Котельви (2015 р.) за порядковим № 4.

Має висоту 1,3 м і діаметр 30 × 32 м. Поверхня задернована, пошкоджена влаштуванням могил кін. XIX – XX ст. Є відомості (за розповідями старожилів) про поховання тут жертв голодоморів 1932–1933 та 1947 рр.

Поряд із насипом кургану помітні кілька зайнятих кладовищем сплощених курганоподібних підвищень, які, проте, важко вже визнати за стародавні поховальні споруди з ґрунту.

Джерело та література: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському районі Полтавської області з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2003 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2003/139; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 382. – Арк. 6. – № 7, рис. 5: 7; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І., наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2016. – С. 235, 236, рис. 1: 4.

О. Б. Супруненко

46. Курган V, енеоліт – бронзовий вік (кін. IV – II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 1,10 км на північний захід від с. Михайлівка Перша Сидорянченської сільської ради, неподалік східної межі земель Котелевської селищної ради, на північ від асфальтованої автодороги С 171004 до вказаного села.

Був об'єктом топографічних обстежень 2-ї пол. XIX ст. і позначений на картах-«триверстовках». Обстежувався О. О. Ломакіним 1989 р., описаний як «курган № 3» біля с. Михайлівка Перша. Інформація про поховальний об'єкт увійшла до документації нового генерального плану селища.

Розташований на підвищенні другої тераси лівого берега р. Котелевка (рр. Котелевка – Ворскла – Дніпро).

Розораний насип має висоту 0,8 м, діаметр понад 30 м.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела та література: Мельникова И. С. Отчет о разведках 1989 г. на территории Полтавской обл. (по «Своду памятников истории и культуры») / Мельникова И. С., Ткаченко А. М.; ПКМ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1989/213 – Арк. 33; Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 и 1878 г. / Гравир. Конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн. Чин. Чемерных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й. – СПб. : Военно-Топограф. Депо, 1863 – 1878. – Ряд XXIII. – Лист 13; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І., наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2016. – С. 235, 236, рис. 1: 3.

О. М. Ткаченко

47. Курган VI, енеоліт – бронзовий вік (кін. IV – II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 1,12 км на північний схід від с. Любка Деревківської сільської ради, за 0,6 км на схід (правобіч) від шосе Н-12 (на ділянці Розрита Могила – Котельва), в адміністративних межах Котелевської селищної ради.

Був об'єктом топографічних обстежень з сер. XIX ст. і позначений на картах-«триверстовках», дрібномасштабних мапах 2-ї пол. XX ст. Обстежувалися О. Б. Супруненком у 2002 р. з прив'язкою до с. Любки та назвою «курган І» і в 2017 р.

Розташований на підвищенні плато третьої тераси лівого берега р. Ворскли (рр. Ворскла – Дніпро) з абсолютною висотою понад 115 м.

Дуже розораний курган має висоту 0,3 м, діаметр 22 м.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела та література: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 6. – № 8, рис. 3: 8; Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 и 1878 г. / Гравир. Конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн. Чин. Чемерных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й. – СПб. : Военно-Топограф. Депо, 1863 – 1878. – Ряд XXIII. – Лист 13; карта: X-45-62-Б-в. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-IX-65; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І., наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2016. – С. 236, рис. 1: 6; обстеження автора 2017 р.

О. Б. Супруненко

48. Курган VIII (археол.)

Знаходиться за 3,23 км на північний захід від центральної частини с. Мар'їне Малорублівської сільської ради, за 2,65 км на північ від асфальтованої автодороги Т-17-02 (на ділянці від Розритої Могили до Колонтаєва).

Обстежувався О. Б. Супруненком та А. М. Облонським у 2013 р.

Розташований на підвищенні корінної тераси правого берега р. Мерли (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро) з абсолютною висотою понад 140,0 м, за 110 м на північ від великого задернованого кургану III поблизу с. Мар'їне.

Дуже розораний насип округлої в плані форми зберігся на висоту 0,4 м. Має діаметр 16 м. Знаходиться в адміністративних межах Котелевської селищної ради, край її межі з Малорублівської сільською радою.

Археологічні дослідження кургану не проводилися.

Джерело та література: обстеження 2013 р.; див. також: Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І., наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2016. – С. 235, 236, рис. 1: 8.

О. Б. Супруненко

49. Курган IX, енеоліт – ранній залізний вік (кін. IV – I тис. до н. е.) (археол.).

Знаходиться за 4,17 км на схід від східної окраїни смт Котельви, східніше групи курганів V в околицях цього ж населеного пункту, на плато корінної тераси правого берега р. Котелевка, лівої притоки р. Котельва лівого допливу р. Ворскли лівобережного басейну р. Дніпра.

Виявлений директором ІКЗ «Більськ» В. В. Приймаком під час розвідок 2009–2011 рр. Насип має висоту 1,4 м та діаметр 40 м, розорюється.

Археологічні розкопки не проводилися.

Джерело: Приймак В. В. Щоденник археологічних розвідок ІКЗ «Більськ» на території Котелевського району Полтавської області в 2009–2011 рр. // НА ЦОДПА. – Б. н. – Арк. 6 зв.

В. В. Приймак, В. В. Шерстюк

50. Курган X, енеоліт – ранній залізний вік (кін. IV – I тис. до н. е.) (археол.).

Знаходиться за 1,50 км на північний схід від північної окраїни селища, неподалік птахоферми, з правого (на схід) боку від автодороги до с. Камінне, на краю плато корінної тераси правого берега р. Орешні, правобічного допливу р. Котельви, лівої притоки р. Ворскли лівобережного басейну р. Дніпра.

Був об'єктом топографічних обстежень сер. XX ст. Обстежений директором ІКЗ «Більськ» В. В. Приймаком під час розвідок 2009–2011 рр.

Має висоту 0,60 і діаметр 30 м, розорюється.

На картах різних масштабів рекогносцировки і видань 1930–1940-х рр. значиться з відносною висотою 0,50 м.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела: Приймак В. В. Щоденник археологічних розвідок ІКЗ «Більськ» на території Котелевського району Полтавської області в 2009–2011 рр. // НА ЦОДПА. – Б. н. – Арк. 33 зв. –34; карти: М-36-70 (Ахтырка). УССР Полтавская область. М 1: 100 000. [По съемкам] 1933–1939 гг. – Ген. штаб Красной Армии. Первое изд. 1941 г.; М-36-70-Г (Котельва). УССР. Сумская, Полтавская и Харьковская обл. М 1: 50 000. [По съемкам] 1933–1936 гг. Рекогносц. 1941 г. – Ген. штаб Красной Армии, первое изд. 1942 г.

В. В. Приймак, В. В. Шерстюк

51. Курган XI, енеоліт – бронзовий вік (кін. IV – II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться 4 км на схід від селища, за 2,6 км на південний захід – захід від західної околиці с. Михайлівка Перша.

Був об'єктом топографічних обстежень 2-ї пол. XIX ст. і позначений на картах-«триверстовках» та дрібномасштабних мапах 2-ї пол. XX ст. Обстежувався автором влітку 2018 р.

Розташований на підвищенні першої тераси лівого берега р. Котелевка (рр. Котелевка – Котельва – Ворскла – Дніпро).

Розораний насип має висоту 1 м, діаметр 20 м.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела: Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 32; Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 и 1878 г. / Гравир. Конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн. Чин. Чемерных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й. – СПб. : Военно-Топограф. Депо, 1863 – 1878. – Ряд XXIII. – Лист 13; М-36-70-Г (Котельва). УССР. Сумская, Полтавская и Харьковская обл. М 1: 50 000. [По съемкам] 1933–1936 гг. Рекогносц. 1941 г. – Ген. штаб Красной Армии, первое изд. 1942 г.

О. М. Ткаченко

52. Курган VII, енеоліт – бронзовий вік (кін. IV – II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться 6,2 км на південний схід-схід від селища, за 3,8 км на південний захід – південь від західної околиці с. Михайлівка Перша.

Був об'єктом топографічних обстежень 2-ї пол. XIX ст. і позначений на картах-«триверстовках» та дрібномасштабних мапах 2-ї пол. XX ст. з абсолютною висотою 131,6 м. Можливо, саме цей насип згадується у поясненні до «Археологічної карти Харьковської губернії» Д. І. Багалія як «Крючкова могила», за 5 верст на південний схід від Котельви. Обстежувався автором в ході моніторингу влітку 2018 р.

Розташований на підвищенні першої тераси лівого берега р. Котелевка (рр. Котелевка – Котельва – Ворскла – Дніпро).

Наразі розораний насип має висоту 0,5 м при діаметрі 20 м.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела та література: Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 32; Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 и 1878 г. / Гравир. Конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн. Чин. Чемерных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й. – СПб. : Военно-Топограф. Депо, 1863 – 1878. – Ряд XXIII. – Лист 13; М-36-70-Г (Котельва). УССР. Сумская, Полтавская и Харьковская обл. М 1: 50 000. [По съемкам] 1933–1936 гг. Рекогносц. 1941 г. – Ген. штаб Красной Армии, первое изд. 1942 г.; Багалей Д. И. Археологическая карта Харьковской губернии, с объяснительным текстом / Проф. Д. И. Багалея. – М. : Товарищество типографии А. И. Мамонтова, 1906. – С. 7. – № 47.

О. М. Ткаченко

53. Братська могила воїнів Червоної Армії (1943) (іст.)

Вул. Калантаївська. У північно-східній частині Святицького кладовища.

Поховано 169 воїнів із частин 5-ї, 8-ї гвардійських повітряно-десантних дивізій, 18-ї гвардійської танкової бригади, 2-ї гвардійської стрілецької моторизованої бригади, 71-ї стрілецької дивізії, які загинули в кін. серпня – на поч. вересня 1943 р. при звільненні селища від гітлерівських загарбників. Прізвища відомі 83 воїнів.

Згідно рішення виконкому Котелевської районної ради № 81 від 20 червня 1957 р. на братській могилі встановлено цегляний оштукатурений обеліск (вис. 2,4 м) із зіркою. У 1970 р. по периметру могили встановлено металеві плити з іменами похованих воїнів. У 1982 р. відбулась заміна пам'ятного знаку – встановлено залізобетонну скульптуру скорботної матері (вис. 2,4 × 1,2 м). По обидва боки могили споруджено бетонні тумби (вис. 0,31 × 3,34 × 0,7 м), на яких по 5 біломармурових дошок (0,4 × 0,6 м) з пам'ятним написом: «Вечная слава воинам Советской Армии павшим в боях за свободу и независимость нашей Родины в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг.» та прізвища похованих воїнів. В центральній частині могили тумба (вис. 0,31 × 1,0 × 0,7 м), на якій металева дошка (0,47 × 0,59 м) з пам'ятним написом: «1941 – 1945 Вечная слава героям! Товарищам по оружию – отважным воинам 5-й гвардейской воздушно-десантной ордена Суворова Звенигородской дивизии, отдавшим свои жизни за свободу и независимость социалистической Родины в Великой Отечественной войне. Поклонись их праху, товарищ! Ветераны дивизии.».

Взято на облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів від 23.04.1982 р. № 247.

Джерела: ЦАМО РФ. – Ф. 1297. – Оп. 2. – Спр. 12. – Арк. 177; Ф. 1310. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 21; Ф. 3095. – Оп. 2. – Спр. 23. – Арк. 5; Ф. 3363.

– Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 58; ДАПО. – Ф. р. 1876. – Оп. 8. – Спр. 62. – Арк. 31 зв; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.582-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського.

В. А. Андрієць

54. Братська могила воїнів Червоної Армії (1943) (іст.)

Вул. Короленка. На узліссі, біля садиби Гнилосир М. М.

Поховано 2 воїни із частин і підрозділів 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії, які загинули у серпні – вересні 1943 р. при звільненні селища від гітлерівських загарбників. Прізвища не відомі.

У 1970-х рр. на могилі встановлено надгробок (вис. 2,0 × 0,4 × 0,4 м) – металева конструкція, на якій така ж дошка (0,2 × 0,3 м) без написів. На могилі – квітниця (1,3 × 0,6 м) з сірого полірованого граніту. Навколо огорожа з металевих прутів, виготовлена місцевими майстрами методом зварювання.

Джерело: ЦАМО РФ. – Ф. 1310. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 21.

В. А. Андрієць

55. Братська могила воїнів Червоної Армії (1941, 1943) (іст.)

Вул. Лісова. У центральній частині Покровського кладовища.

Поховані 3 воїни Червоної Армії із частин і підрозділів 20-го гвардійського стрілецького корпусу 4-ї гвардійської армії Воронезького фронту. Прізвища невідомі.

У 1965 р. на могилі встановлено цегляний обеліск. Згідно рішення виконкому Котелевської районної ради № 27 від 25.01.1990 р. проведено заміну пам'ятного знаку. Встановлено лабрадоритову стелу (вис. 0,89 × 1,5 × 0,3 м), на якій викарбувано пам'ятний напис: «1941–1945 Вічна слава героям, які полягли в боях за свободу і незалежність нашої Батьківщини». Постамент з сірого полірованого граніту (вис. 0,4 × 1,2 × 0,3 м), навколо могили огорожа з металевих труб і ланцюгів.

У 2005 р. до могили проведене перепоховання останків воїна з території садиби по вул. Рокитнянській. Воїн із частин і підрозділів 14-ї кавалерійської дивізії, який загинув в жовтні 1941 р. в оборонних боях за Котельву.

Джерела: Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2398-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Інформація Таця Олексія Івановича, 1947 р.н. // Там само.

М. Д. Борисов

56. Братська могила воїнів Червоної Армії (1943) (іст.)

Вул. Лісова. У південно-західній частині Покровського кладовища.

Похована невідома кількість воїнів, які померли від ран у 6-у медико-санітарному батальоні 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії, що у серпні-вересні 1943 р. містився у будинку Котелевської райлікарні (будинок не зберігся). Померлих ховали на найближчому до лікарні кладовищі.

Зусиллями Таця Олексія Івановича, у 2015 р. на могилі було встановлено

дерев'яний хрест (вис. 1,3 × 0,5 м) без написів.

Джерела: ЦАМО РФ. – Ф. 1207. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 109; Інформація Таця Олексія Івановича, 1947 р.н. // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського.

А. М. Скирда

57. Братська могила воїнів Червоної Армії (1943) (іст.)

Вул. Миколаївська, біля будинку культури.

Поховано 270 воїнів із частин і підрозділів 18-ї гвардійської танкової бригади, 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії, 25-го, 27-го гвардійських стрілецьких полків 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії, які загинули в серпні – вересні 1943 р. при звільненні селища від гітлерівських загарбників. Прізвища відомі 83 воїнів.

Спочатку воїни були поховані в кількох братських та окремих могилах. У 1953 р. згідно рішення правління колгоспу ім. Леніна № 8 від 23 лютого 1953 р. останки були перепоховані до однієї братської могили. На могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна (вис. 2,5 × 0,8 × 0,5 м), на ступінчатому цегляному оштукатуреному постаменті (вис. 3,0 × 1,2 × 1,2 м). У нижній частині постаменту дошка (0,6 × 0,4 м) з мармурової крихти із пам'ятним написом: «Вечная память героям, павшим в боях за свободу и независимость нашей Родины». Скульптура виготовлена на Харківській художній фабриці, скульптор Савельєв О. Г.

Перед пам'ятником горизонтальна цегляна оштукатурена стела (вис. 0,4 × 3,38 × 1,2 м), на яку покладено плиту (0,9 × 1,5 × 2,34 м) з сірого полірованого граніту з пам'ятним написом: «Вечная слава героям павшим за свободу и независимость нашей Родины в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 г.г.» та прізвищами 80 воїнів. По обидва боки до стели приєднано дві дошки (0,8 × 0,9 м) з рожевого граніту без написів, позаду укріплені бутовим каменем.

Взято на облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів від 23.04.1982 р. № 247.

Джерела: ЦАМО РФ. – Ф. 1297. – Оп. 2. – Спр. 12. – Арк. 157; Ф. 1316. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 4–6; Ф. 3095. – Оп. 2. – Спр. 23 – Арк. 2; ДАПО. – Ф. Р. 1876. – Оп. 8. – Спр. 85. – Арк. 1; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.584-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського.

С. М. Жученко

58. Братська могила воїнів Червоної Армії (1943) (іст.)

Вул. Об'їздна. У центральній частині Савинського кладовища.

Поховано невідому кількість воїнів із частин 5-ї, 8-ї гвардійських повітряно-десантних дивізій, 18-ї гвардійської танкової бригади, 2-ї гвардійської стрілецької моторизованої бригади, 71-ї стрілецької дивізії, які загинули в кін. серпня – на поч. вересня 1943 р. при звільненні селища від гітлерівських загарбників. Прізвища не відомі.

У 1990-х рр. на могилі встановлено брилу необробленого граніту (вис. 0,7 × 1,1 × 0,25 м), у центральній частині якої закріплена дошка (0,39 × 0,59 м) із

сірого полірованого граніту з пам'ятним написом: «Братська могила воїнів 1941-1945».

Джерела: ЦАМО РФ. – Ф. 1297. – Оп. 2. – Спр. 12. – Арк. 177; Ф. 1310. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 21; Ф. 3095. – Оп. 2. – Спр. 23. – Арк. 5; Ф. 3363. – Оп. 2. – Спр. 21. – С. 58; ДАПО. – Ф. р. 1876. – Оп. 8. – Спр. 62. – Арк. 31 зв.

В. А. Андрієць

59. Братська могила воїнів Червоної Армії (1943) (іст.)

Вул. Об'їздна. У південно-західній частині Спаського кладовища.

Поховано невідому кількість воїнів із частин 309-ї стрілецької дивізії 40-ї армії, які загинули у лютому – березні 1943 р. при звільненні Котельви від гітлерівських загарбників, а також воїни 71-ї стрілецької дивізії та 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії, які загинули при звільненні села у серпні – вересні 1943 р. Прізвища невідомі.

У 1965 р. на могилі встановлено цегляний обеліск із зіркою.

У 1990 р. відбулася заміна – встановлено стелу (вис. 1,8 × 0,6 м) з сірого полірованого граніту з пам'ятним написом: «Братська могила радянських воїнів полеглих в боях за визволення Котелевщини 1943». На могилі покладено таку ж плиту (1,5 × 0,6 м) без написів.

Джерела: ЦАМО РФ. – Ф. 1310. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 21; Ф. 1617. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 86; ДАПО. – Ф.р. 1876. – Оп. 8. – Спр. 62. – Арк. 31 зв.; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2403-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського.

М. Д. Борисов

60. Братська могила воїнів Червоної Армії (1943) (іст.)

Вул. Партизанська. В південно-західній частині кладовища «Пусте».

Поховано 3 воїни із частин і підрозділів 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії 20-го гвардійського стрілецького корпусу 4-ї гвардійської армії Воронезького фронту, які загинули в боях з гітлерівськими загарбниками в серпні – вересні 1943 р. за визволення Котельви. Прізвища невідомі.

Спочатку на могилі був встановлений дерев'яний, а у 1965 р. цегляний оштукатурений обеліск. У 1992 р. встановлена горизонтальна лабрадоритова стела (вис. 0,8 × 1,5 м) з пам'ятним написом: «1941 – 1945 Вічна слава героям». Постамент – бетонна плита (вис. 0,2 × 1,45 × 0,8 м).

Джерела: ЦАМО РФ. – Ф. 1316. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 5-6, 10; ДАПО. – Ф. р. 1876. – Оп. 8. – Спр. 62. – Арк. 31 зв.; Паспорт пам'ятки історії та

культури СРСР. – № 2.4.2397-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського.

М. Д. Борисов

61. Братська могила воїнів Червоної Армії (1941, 1943) (іст.)

Вул. Полтавський шлях. У центрі селища.

Поховано невідому кількість воїнів. Серед них воїни 297-ї стрілецької дивізії і 158-го кавалерійського полку, які загинули в боях з гітлерівськими загарбниками при обороні селища на поч. жовтня 1941 р., воїни 309-ї і 180-ї стрілецьких дивізій, які загинули у лютому – березні 1943 р. в ході Харківської наступальної операції та воїни 2-ї гвардійської стрілецької моторизованої бригади, 3-ї гвардійської важкої танкової бригади, 18-ї гвардійської танкової бригади, 5-ї, 7-ї і 8-ї гвардійських повітряно-десантних дивізій, які загинули в серпні – вересні 1943 р. при звільненні селища в ході наступу на Київському напрямку. Прізвищ відомо 603.

Згідно рішення виконкому районної ради від 5.01.1955 р. проведено перепоховання воїнів в одну братську могилу. На могилі встановлено пам'ятний знак – залізобетонна скульптура «Скорботна мати», (вис. 2,05 × 0,6 × 0,4 м), виготовлена на Харківському скульптурному комбінаті. Постамент цегляний оштукатурений (вис. 1,7 × 2,0 × 2,0 м). У 1970 р. перед могилою встановлено 9 бетонних плит (1,0 × 0,8 м) з пам'ятним написом: «Здесь похоронены воины Советской Армии павшие смертью храбрых в боях за освобождение нашей Родины 1941 – 1945 гг. Куда б ни шел, ни ехал ты, А здесь остановись, Могиле этой дорогой Всем сердцем поклонись. Кто б ни был ты: рыбак, шахтер, ученый иль пастух, навек запомни – здесь лежит твой самый лучший друг. И для тебя, и для меня Он сделал все что мог Себя в бою не пожалел, А Родину сберег» і 312 прізвищ загиблих.

У 1990 р. пам'ятник було замінено. Встановлено скульптурну композицію «Скорботна мати» – молода дівчина у вбранні з елементами народного одягу, непокрита голова схилена, права рука зігнута і прикладена до грудей, ліва – опущена, тримає букет квітів. Скульптура (вис. 3,5 × 0,7 м) виготовлена з кованої міді. Постамент (вис. 0,51 × 3,15 × 3,13 м) залізобетонний, обкладений плитами сірого полірованого граніту. Автор Білоус В. І. – член Національної спілки художників України, заслужений художник України.

У 1993 р. проведено реконструкцію території біля могили. Перед нею по обидва боки встановлено цегляні оштукатурені тумби (вис. 0,72 × 1,4 × 4,8 м), на які покладено по 7 дошок (1,11 × 0,6 м) з сірого полірованого граніту з прізвищами 548 загиблих воїнів. У 2011 р. тумби облицьовані декоративною плиткою. Біля підніжжя пам'ятника встановлено цегляну оштукатурену тумбу (вис. 0,60 × 1,45 × 1,25 м), облицьовану декоративною плиткою, на якій покладено дошки, виготовлені у різні роки. Металева дошка (0,47 × 0,59 м) з пам'ятним написом: «1941-1945 Вечная Слава Героям! Товарищам по оружию – отважным воинам 5-й гвардейской воздушно-десантной Краснознаменной ордена Суворова Звенигородкой дивизии, отдавшим свои жизни за свободу и независимость социалистической Родины в Великой Отечественной войне. Поклонись их праху, товарищ! ветераны дивизии, 1975». Дошка (0,60 × 1,11 м) з сірого полірованого граніту з пам'ятним написом: «1941 – 1945 Тут поховані воїни Радянської Армії полеглі в битві за Котельву при захисті у жовтні 1941 року воїни 297 стрілецької дивізії, 158 кав. полку 38 Армії При звільненні у 1943 році: у лютому – березні 309 і 180 стрілецьких дивізій 40 Армії, серпні 71 стрілецької дивізії 27 Армії, серпні – вересні 2 гв. мотострілецької бригади, 3 гв. важкої танкової бригади, 5, 7, 8 гвардійських повітряно-десантних дивізій 20 гв. стрілецького корпусу 4 Армії Воронезького фронту Вічна пам'ять полеглим воїнам». Дві дошки (0,23 × 0,39 м) з нержавіючої сталі з пам'ятними написами: «Курдюков Андрей Григорьевич в бою за социалистическую Родину верный воинской присяге проявил геройство и мужество погиб 30 августа 1943 года Вечная память погибшем. Дорогому мужу, папе и дедушке от Курдюковых май 1983 год», «Ильинов Алексей Андреевич 1922 – 1943 Гвардии-лейтенант 8 воздушно-десантной дивизии, геройски погиб 4 сентября

1943 г. освобождая пос. Котельву от фашистов. Вечная память от сына, внуков, правнуков дер. Дементьево Раменского р-на Московская обл. 9 мая 2010».

Під час тимчасової гітлерівської окупації 1941–1943 рр. загинули та були розстріляні в різний період в смт Котельва 21 особа, по Котелевській селищній раді – 64 особи.

Взято на облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів № 247 від 23.04.1982 р.

Джерела та література: ЦАМО РФ. – Ф. 1297. – Оп. 2. – Спр. 12. – Арк. 232; Ф. 1428. – Оп. 2. – Спр. 25. – Арк. 88; Ф. 1599. – Оп. 2. – Спр. 16. – С. 2; Ф. 1617. – Оп. 2. – Спр. 9. – Арк. 49; Ф. 3095. – Оп. 2. – Спр. 23. – Арк. 2–5; Ф. 3363. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 4; ДАПО. – Ф. р.-1876. – Оп. 8. – Спр. 62. – Арк. 31 зв.; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.581-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Книга Скорботи України. Полтавська область: м. Полтава, Великобагачанський район, Гадяцький район, Глобинський район, Гребінківський район, Диканський район, Зіньківський район, Карлівський район, Кобеляцький район, Козельщинський

район, Котелевський район, Кременчуцький район, Лохвицький район. – Т. 1. – Полтава : Полтавський літератор, 2002. – С. 308–323.

В. А. Андрієць

62. Братська могила воїнів Червоної Армії (1943) (іст.)

Вул. Полтавський шлях. У західній частині Вознесенського кладовища.

Похована невідома кількість воїнів із частин і підрозділів 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії 20-го гвардійського корпусу 4-ї гвардійської армії Воронезького фронту, які загинули у серпні – вересні 1943 р. при звільненні селища від гітлерівських загарбників. Прізвища невідомі.

У 1992 р. у зв'язку із реконструкцією меморіального комплексу на братській могилі воїнів Червоної Армії у центрі селища залізобетонну скульптуру скорботної матері (вис. 2,25 × 0,7 × 0,6 м) перенесено і встановлено на цій могилі. В нижній частині пам'ятного знаку дошка (0,6 × 0,4 м) з біломармурової крихти з пам'ятним написом: «Вечная память героям павшим в боях за свободу и независимость нашей Родины». Постамент (вис. 0,5 × 1,0 × 1,0 м) бетонний. Навколо могили дерев'яна огорожа.

Джерела: ЦАМО РФ. – Ф. 1316. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 4–6; ДАПО. – Ф. р. 1876. – Оп 8. – Спр. 62. – Арк. 31 зв.; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2401-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського.

М. Д. Борисов

63. Братська могила воїнів Червоної Армії (1941, 1943) (іст.)

Вул. Полтавський шлях. У південно-східній частині Троїцького кладовища.

Похована невідома кількість воїнів Червоної Армії, серед них воїни із підрозділів 158-го кавалерійського полку 3-ї кавалерійської дивізії 3-го кавалерійського корпусу, які загинули в оборонних боях на підступах до Котельви у жовтні 1941 р. Прізвища відомі 2.

У серпні – вересні 1943 р. на східній околиці селища Котельви війська 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії 20-го гвардійського стрілецького корпусу вели визвольні бої з гітлерівськими загарбниками. Бійці 1-го полку дивізії, перекриваючи шлях з Котельви на Полтаву, вели жорстокі кровопролитні бої з ворогом. Прізвищ відомо 3.

За свідченням старожилів с. Любка, з часів війни у селі було місце поховання 5 воїнів. У 1950-х рр. останки воїнів перенесені до братської могили на Троїцькому кладовищі у Котельві. Серед них Зульфігаров Зульфігар Саркар Огли, 1919 р. н., призваний з с. Наваханьє (Азербайджан) у 1938 р. Загинув 6.10.1941 р. у с. Любка. Лише у 2013 р. було встановлене його місце поховання, але ім'я викарбуване біля братської могили воїнів Червоної Армії у центрі селища.

У 1965 р. на могилі встановлений цегляний оштукатурений обеліск (вис. 3,0 м). У 1993 р. відбулась його заміна. Встановлено стелу (вис. 0,7 × 1,4 × 0,1 м) з сірого полірованого граніту з пам'ятним написом: «1941–1945 Воїнам-землякам які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни Пам'ятаймо у грізну годину

по-геройськи вони полягли, захистили грудьми Батьківщину, мир і щастя для нас зберегли», на такому ж постаменті (вис. 0,6 × 1,5 × 0,3 м). На могилі покладено плиту (1,58 × 0,6 м) з пам'ятним написом: «Вічна слава воїнам-визволителям 1943 рік» та 4 прізвищами похованих.

Джерела та література: ЦАМО РФ. – Ф. 58. – Оп. 818883. – Спр. 1067. – Арк. 8; Ф. 3539. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 149–151; ДАПО. – Ф. р-1876. – Оп. 8. – Спр. 62 – Арк. 31 зв.; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2399-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Бирюков Н. И. Трудная наука побеждать. – М. : Воениздат, 1968. – С. 44–45; Шило І. І знову дороги ведуть до нашого краю… // Народна трибуна. – 2013. – 7 серпня. – № 62 (9565). – С. 4.

М. Д. Борисов, В. А. Андрієць

64. Братська могила воїнів Червоної Армії (1943) (іст.)

Вул. Полтавський шлях. У північно-східній частині Троїцького кладовища.

Поховано 2 воїни, прізвища відомі. Рядовий Додонов І. І. із частин і підрозділів 20-го гвардійського стрілецького корпусу, загинув у боях з гітлерівськими загарбниками в серпні – вересні 1943 р. при звільненні Котельви, та гвардії капітан 80-ї гвардійської стрілецької дивізії Кухар В. Г., уродженець с. Витязєве Мокро-Калігорського району Київської обл., який загинув у боях за звільнення с. Більськ. Його дружина Кухар Г. І., уродженка Котельви, у кінці вересня 1943 р. поховала останки чоловіка на Троїцькому кладовищі до вже існуючої могили воїна.

У 1950-х рр. на могилі встановлено бетонний пірамідальної форми надгробок (вис. 1,45 × 0,45 × 0,45 м) без написів, на могилі металева квітниця (вис. 0,25 × 1,2 × 0,4 м).

Джерела та література: ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 11458. – Спр. 132. – Арк. 17; ДАПО. – Ф. р 1876. – Оп 8. – Спр. 62. – Арк. 31 зв.; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2400-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Дрижирук І. Пам'ять про воїна житиме вічно // Народна трибуна. – 1969. – 22 лютого. – № 23 (2869). – С. 3.

М. Д. Борисов, В. А. Андрієць

65. Братська могила воїнів Червоної Армії (1943) (іст.)

У південно-західній частині Ковпаківського лісопарку.

Поховано 3 воїни із частин і підрозділів 131-го стрілецького полку 71-ї стрілецької дивізії, які загинули у серпні 1943 р. при звільненні села від гітлерівських загарбників. Прізвища невідомі.

Згідно рішення Полтавського облвиконкому № 317 від 14.08.1984 р. у 1985 р. на могилі встановлено стелу із гранітної крихти (вис. 1,4 × 0,5 м) з пам'ятним написом: «Тут поховані три невідомих воїни 71 гвардійської стрілецької дивізії полеглі за свободу і незалежність нашої Батьківщини у серпні 1943 року. Вічна слава героям!» На звороті стели викарбовано зірку та пам'ятні дати: «1941–1945». Нав-

коло могили викладені бетонні бордюри у вигляді зірки.

Джерела: ЦАМО РФ. – Ф. 1207. – Оп. 2. – Спр. 75. – Арк. 135–142; ДАПО. – Ф.Р.-1876. – Оп. 8. – Спр. 62. – Арк. 31 зв.; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2305-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського.

В. А. Андрієць

66. Братська могила воїнів Червоної Армії (1941, 1943), пам'ятний знак полеглим землякам (1952) (іст.)

Вул. Миколаївська. У західній частині Миколаївського кладовища, біля входу ліворуч.

Поховано 32 воїни. Серед них воїни із частин і підрозділів 6-ї гвардійської кавалерійської дивізії, які загинули в оборонних боях з гітлерівськими загарбниками у жовтні 1941 р., воїни 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії, які загинули у серпні 1943 р. при звільненні селища. Прізвища невідомі.

Згідно рішення виконкому Ленінської сільської ради Котелевського району від 20.02.1952 р. біля могили встановлено цегляний оштукатурений обеліск із зіркою.

У 1985 р. відбулася заміна обеліска. Перенесено і встановлено обеліск (вис. 2,8 × 0,67 × 0,67 м) з сірого полірованого граніту, який стояв на братській могилі учасників громадянської війни та воїнів Червоної Армії, що розташована на вул. Полтавський шлях. У 1993 р. в нижній частині обеліска встановлена дошка (0,75 × 0,56 м) з сірого полірованого граніту з пам'ятним написом: «Тут похоронені 4 радянських воїни-кіннотники, які загинули в бою з німецько-фашистськими загарбниками у жовтні 1941 року Вічна пам'ять і слава односельчанам які загинули в боях 1941–1945 рр.».

Перед пам'ятним знаком у 1993 р. розміщена горизонтальна цегляна тумба (вис. 0,38 × 3,76 × 1,20 м), облицьована декоративною плиткою, де покладено три пластикових дошки (0,77 × 1,17 м) із 318 прізвищами воїнів-односельців, які загинули в роки Другої світової війни. У 2018 р. пластикові дошки замінено на чотири дошки (1,2 × 0,7 м) з сірого полірованого граніту.

Джерела та література: ЦАМО РФ. – Ф. 1316. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 5-6; 10-11; Ф. 3539. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 149–150; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.1431-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Книга Пам'яті України. Полтавська область. – Т. 5: Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район. – Полтава : Полтавський літератор, 1996. – С. 627–673.

В. А. Андрієць, А. М. Скирда

67. Братська могила учасників громадянської війни (1919) (іст.)

Вул. Полтавський шлях. У північно-східній частині Троїцького кладовища.

Поховані бійці котелевського партизанського загону Крючко Ілля Данилович (1891 – 1919) та Борківець Яків Дмитрович (1889 – 1919). Вони були відправлені у розвідку під виглядом селян до с. Деревки, але були схоплені кінним роз'їздом денікінців, після жорстоких катувань порубані шаблями.

У 1954 р. на могилі рідними загиблих був встановлений цегляний оштукатурений обеліск, який у 1985 р. замінили на стелу (вис. 1,6 × 0,55 м) з гранітної крихти із пам'ятним написом: «Тут поховані закатовані денікінцями у серпні 1919 року бійці котелевського партизанського загону Крючко Ілля Данилович Борківець Яків Дмитрович Вічна слава героям!».

Взято на облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів № 165 від 23.04. 1984 р.

Джерела: Матеріали Котелевського історичного музею. – Спр. 23; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.3.1437-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського.

Р. І. Шевченко

68. Братські могили (2) учасників громадянської війни (1919), партизанів (1941–1943) (іст.)

У центрі селища, в сквері ім. С. А. Ковпака.

У першій могилі ліворуч поховані учасники громадянської війни: голова ревкому Радченко Андрій Васильович (1890–1919) та його заступник, секретар партійного осередку Кашуба Гаврило Зінов'євич (1880–1919). 27 липня 1919 р. Котельву зайняли денікінці. Вони заарештували ревкомівців і після формального суду 29 липня розстріляли їх на майдані в центрі селища.

У другій могилі – 7 жителів селища – учасників партизанської боротьби, які загинули в 1941–1943 рр. в боротьбі з гітлерівськими загарбниками або були страчені гітлерівцями за зв'язок із партизанами. Серед них М'яло Гнат Пантелеймонович – перший голова комнезаму с. Михайлівки Першої, до війни працював замполітом Котелевської МТС і першим секретарем Машівського райкому партії.

1950 р. на могилах встановлено цегляний оштукатурений обеліск (вис. 2,3 × 0,8 × 0,8 м) із зіркою.

У 1980 р. встановлено тумби (вис. 0,37 × 1,72 × 1,02 м), обкладені гранітними плитами, на яких покладено сірі гранітні дошки (1,02 × 0,75 м) з пам'ятними написами: «Тут поховані голова ревкому Радченко Андрій Васильович та член ревкому Кашуба Гаврило Зіновійович, розстріляні денікінцями в липні 1919 року», «Тут поховані партизани і патріоти, страчені німецько-фашистськими загарбниками в роки окупації Котельви (9.X.1941 – 11.IX.1943 рр. Даниленко Я. Л., Токарь П. І., М'яло Г. П., Руденький Я. М., Тацюк К. Є., Ткаченко І. К., Ткаченко А. Ф.», а в 1988 р. встановлена стела з червоного граніту (вис. 0,9 × 1,8 м) з пам'ятним написом: «Борцям за радянську владу». Постамент бетонний (вис. 0,35 × 2,60 × 0,51 м).

Узято на облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів від 23.04.1982 р. № 247.

Джерела та література: ДАПО. – Ф. Р. 7. – Оп. 2. – Спр. 13. – Арк. 36–37; ДАПО. – Ф. Р. 1048. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 178–180; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.3.4.579-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Довгуша Г. Д. Котельва: путівник / Г. Д. Довгуша, Р. І. Шевченко, М. А. Шило. – Вид 2-е, доопр і доповн. – Харків : Прапор, 1987. – С. 23–28, 38–39; Книга Пам'яті України. Полтавська обл. – Т. 5: Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район. – Полтава : Полтав. літератор, 1996. – С. 636, 661, 667; Костюк В. К. Великий перелом (з історії Котелевщини 1917–1947 рр.): історичні нариси / В. К. Костюк. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2015. – С. 16; Дрижирук І. На шляху зростання // Народна трибуна. – 1967. – 2 листопада. – № 132 (2671). – С. 4.

М. О. Авдєєва

69. Братські могили учасників громадянської війни (1920), **воїнів Червоної Армії** (1943) **(іст.)**

Вул. Полтавський шлях. У північній частині селища.

У першій могилі поховано 17 міліціонерів, які загинули під час нападу на Котельву антибільшовицьких формувань Пустовіта. 29 липня 1920 р. більша частина міліціонерів була на бойовому завданні в Рублівських лісах, а тим часом бійці формування Пустовіта оточили приміщення волосної міліції. Начальник міліції Д. М. Чигай, його заступник Т. С. Чикалов та старший міліціонер Ф. В. Трикоза на вимогу здатися відповіли пострілами. Оточеним прийшли на допомогу залишені через поранення в Котельві міліціонери. В результаті нерівної сутички загинуло 28 міліціонерів. Прізвища відомі 12.

У другій могилі поховані бійці Котелевського червоногвардійського загону – П. С. Підвальний, П. К. Бородай, А. М. Семесько, І. К. Гладкий, які загинули в боях у 1918–1919 рр.

У третій могилі поховано 56 воїнів із частин і підрозділів 3-ї, 14-ї кавалерійських дивізій, які загинули в боях з гітлерівськими загарбниками при обороні села у жовтні 1941 р.; воїни 309-ї стрілецької дивізії, які загинули у лютому – березні 1943 р. під час визволення селища від гітлерівських загарбників в ході Харківської операції; воїни 5-ї, 7-ї, 8-ї гвардійських повітряно-десантних дивізій, 69-ї, 71-ї стрілецьких дивізій, 2-ї гвардійської стрілецької моторизованої бригади, 3-ї танкової бригади, 18-ї гвардійської танкової бригади, які загинули у серпні – вересні 1943 р. при звільненні села від гітлерівських загарбників. Прізвища відомі 38 воїнів.

У четвертій могилі похований Лістровий, колишній голова колгоспу ім. Кірова, убитий у 1947 р.

На 1950-ті рр. було впорядковано територію, де розташовані могили. Встановлено обеліск (вис. 2,5 × 0,6 × 0,6 м) з сірого полірованого граніту із зіркою на металевому шпилі (вис. 0,8 м), на триступінчатому бетонному постаменті (вис. 1,0 × 1,8 × 2,0 м). У підніжжі постаменту гранітна дошка (0,7 × 1,1 м) з пам'ятним

написом. Позаду обеліска бетонними квітницями означені три могили, на яких покладено такі ж дошки з пам'ятними написами.

У 1984 р. проведено реконструкцію цієї території. Символічно окреслено бетонними квітницями сім могил у два ряди. У першому ряду ліворуч позначена могила учасників громадянської війни. Встановлено стелу (вис. 1,35 × 0,60 м) з сірого полірованого граніту з пам'ятним написом: «Бойцам Котелевского красногвардейского отряда павшим в боях с врагами 1918 – 1919 гг.» та 4 прізвища загиблих бійців. Постамент (вис. 0,38 × 1,40 × 0,5 м) бетонний. Розмір могили (3,5 × 2,0 м).

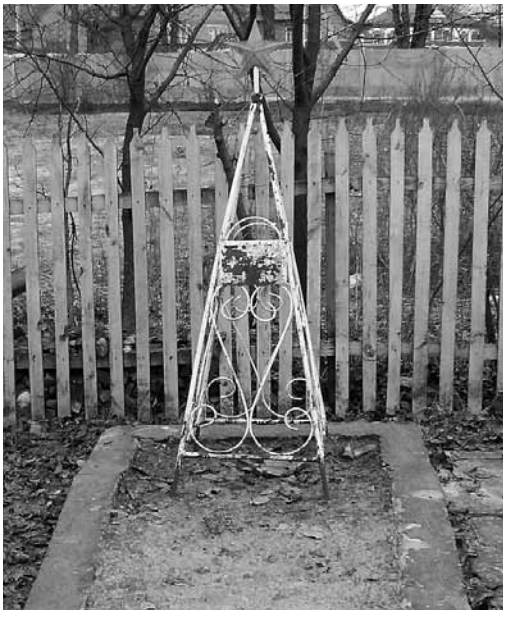

У першому ряду праворуч означена могила міліціонерів. Встановлено стелу (вис. 1,33 × 0,63 м) з сірого полірованого граніту з пам'ятним написом: «Первым милиционерам Котельвы павшим в неравном бою с врагами 20.07.1920 г. (помилково викарбовано не 29, а 20.07.1920)» та 12 відомих прізвищ загиблих міліціонерів. Постамент (вис. 0,38 × 1,10 × 0,50 м) цегляний оштукатурений. Розмір могили (3,0 × 2,0 м).

У другому ряду в центрі – братська могила воїнів Червоної Армії. Встановлено лабрадоритову стелу (вис. 1,48 × 1,76 м) з пам'ятним написом: «Вечная память и слава героям павшим за свободу и независимость нашей Родины 1941 – 1945 гг.» і прізвища 38 воїнів. Постамент (вис. 0,46 × 2,60 × 0,60 м) бетонний. Розмір могили (5,0 × 2,0 м).

У другому ряду по обидва боки від центральної могили встановлено по 2 бетонні квітниці. Означена крайня квітниця ліворуч – могила голови колгоспу Лістрового. Встановлено металеву конструкцію (вис. 1,48 × 0,44 × 0,44 м) пірамідальної форми із зіркою, без напису. Взято на облік та під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів № 247 від 23.04.1982 р.

Джерела та література: ЦАМО РФ. – Ф. 1297. – Оп. 2. – Спр. 1; Ф. 1316. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 36; ДАПО. – Ф. 7. – Оп. 2. – Спр. 12. – С. 56; Ф. р. 1876. – Оп. 8. – Спр. 62. – Арк. 31 зв.; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.3.4.580-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Довгуша Г. Д. Котельва: путівник / Г. Д. Довгуша, Р. І. Шевченко, М. А. Шило. – Вид 2-е, доопр і доповн. – Харків : Прапор, 1987. – С. 23–28; Дрижирук І. Вшанування пам'яті жертв «Котелевської трагедії» // Народна трибуна. – 1969. – 2 серпня. – № 90 (2936). – С. 2; Шевченко Р. До останнього подиху // Народна трибуна. – 1977. – 4 жовтня. – № 129 (4217). – С. 2.

М. О. Авдєєва, А. М. Скирда

70. Будинок, де розміщувалась перша редакція районної газети (1933) **(іст.)**

Вул. Полтавський шлях, 219.

Будинок глинобитний, обкладений цеглою, прямокутний у плані, дах вкритий листовим залізом. Площа 110 м^2.

У цьому будинку, при політвідділі Котелевської машинно-тракторної станції, в 1933 р. заснована газета «За більшовицькі колгоспи». Перший номер підписав до друку редактор В. С. Ромашов. Випускали газету чотири працівники. У розпорядженні поліграфістів була лише одна друкарська машина, яка приводилась в рух вручну, був наявний один касореал для ручного набору. Газета виходила на двох смугах регулярно, висвітлюючи життя колективу МТС, становлення колгоспів на Котелевщині.

У 1939 р. створено Котелевський район. 26 лютого 1940 р. вийшов перший номер районної газети «За сталінський урожай», вже як друкований орган райкому партії і районної ради депутатів трудящих. В її розпорядження було пере-

дано нове приміщення, де й розмітилась редакція, складальний і друкарський цехи. У період тимчасової гітлерівської окупації району 1941–1943 рр. газета не видавалась. Відновлено друк через два місяці після визволення краю.

З 1956 р. газета виходила під назвою «Соціалістична праця», з 1 квітня 1965 р. – «Народна трибуна».

У будинку, де вийшов перший номер газети, у радянський час розміщувалася ощадкаса, нині – філія «Ощадбанку».

На фасаді будинку 1987 р. встановлено меморіальну дошку (0,8 × 1,0 м) з рожевого полірованого граніту з пам'ятним написом: «Українське Товариство Охорони пам'яток історії і культури У цьому будинку в 1933 році вийшов перший номер газети політвідділу МТС «За більшовицькі колгоспи».

Література: Довгуша Г. Котельва: путівник / Г. Д. Довгуша, Р. І. Шевченко, М. А. Шило. – 2-ге вид., допрац. і доповн. – Харків : Прапор, 1987. – С. 37; Пшинка М. Котелевський край: природа, історія, люди. Історико-краєзнавчий довідник / М. В. Пшинка. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2016. – С. 40–41, 59; Борисов Б. Слово про творців районки / Б. Борисов // Народна трибуна. – 2003. – 11 жовтня. – № 81 (8526). – С. 4; Костюк В. Районка: етапи розвитку / В. Костюк // Народна трибуна. – 2003. – 11 жовтня. – № 81 (8526). – С. 2.

В. К. Костюк, А. М. Скирда

71. Будинок священика Вознесенської церкви (поч. XX ст.) (архіт.)

Історія Свято-Вознесенської парафії в Котельві почалася в кін. XVIII ст. Перший дерев'яний Вознесенський храм було збудовано 1779 р. Він згорів у 1840 р. і в 1842–1845 рр. поряд була збудована дерев'яна Вознесенська церква, на мурованому фундаменті. У 1906–1908 рр. збудували новий великий цегляний Свято-Вознесенський храм, що розташовувався на розі вул. Вознесенської та Полтавського шляху. Приблизно в той же час, на поч. XX ст. поряд із храмом, на іншому боці Полтавського шляху звели будинок священика Вознесенської церкви. У 1930 р. церква була закрита, а згодом розібрана. Проте, будинок священика зберігся.

З 1892 по 1911 рр. священиком Вознесенської церкви був Стефан Артем'єв. Імовірно, цей будинок належав саме отцю Стефану, будівничому нового Вознесенського храму. У 1912–1918 рр. в церкві служив священик Іван Олександрів. Припустимо, що в будинку священика діяла церковноприходська школа. Деякий час у будинку розміщувався туберкульозний диспансер. За часів незалежності – станція юних натуралістів (до 2015 р.). Наразі вирішується питання про передачу будинку для облаштування селищного краєзнавчого музею. Його адреса: вул. Полтавський шлях, 261.

Будинок одноповерховий, прямокутний у плані, на мурованому цоколі, дерев'яний, облицьований цеглою. Наріжні кути підкреслені широкими рустованими пілястрами. Східний чоловий фасад будинку виходить на червону лінію Полтавського шляху. Цей фасад має 7 вікон з лучковими перемичками. Він прикрашений оригінальним цегляним декором: лиштви вікон та орнаментальні композиції у простінках формують декоративне мереживо, основні елементи якого – хрестики, кола і трикутники. Цоколь будинку та низ віконних отворів оздоблені своєрідним «лушпиньчастим» декором, що має витоки з орнаментики Сходу України і Півдня Росії.

Будинок священика є цікавим зразком міської житлової архітектури Слобожанщини поч. XX ст., потребує додаткових досліджень та охоронного статусу.

Джерела та література: Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Филарет (Д. Г. Гумилевский); Харьков. частн. музей городской усадьбы. – Харьков, 2011. – Т. 1. – С. 277; Ілюха О. Ю. Історія релігійного життя у Котельві (від початку XVII століття до сьогодення) / О. Ю. Ілюха. – Полтава : Видавець Шевченко Р. В., 2012. – С. 31–32; Пшинка М. Котелевський край: природа, історія, люди. Історико-краєзнавчий довідник / М. В. Пшинка. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2016. – С. 34.

І. Ю. Биков

72. Будинок житловий (поч. XX ст.) (архіт.)

Будинок розташований поряд з історичним центром Котельви, по вул. Миколаївська, 29. Є припущення, що це будинок священика Миколаївської церкви і в ньому містилася церковнопарафіяльна школа.

Будинок одноповерховий, Г-подібний у плані, на мурованому цоколі, дерев'яний, облицьований цеглою. Чоловий північний фасад виходить на вул. Миколаївську, має шість вікон з лучковими перемичками. Лиштви вікон із замковими каменями. Чоловий фасад прикрашений оригінальним цегляним декором – між вікнами розташовані вертикальні цегляні орнаменти з кіл та ромбів. Під віконними отворами розміщений своєрідний «лушпиньчастий» поясок. Цей слобідський декор має витоки в орнаментиці Сходу України та Півдня Росії.

Очевидна подібність декоративного оздоблення цього будинку й будинку священика Вознесенської церкви вказує на одного автора цих двох оригінальних об'єктів. За радянських часів у житловому будинку розмістилася Бактеріологічна лабораторія Котелевської райсанепідемстанції.

Будинок є цікавим зразком міської житлової архітектури Слобожанщини поч. XX ст., потребує додаткових досліджень та охоронного статусу.

Джерела: Особистий архів та обстеження автора 2018 р.

І. Ю. Биков

73. Будівля парового вальцевого млина (1912) (архіт., іст. науки і техн.)

У кін. XIX – на поч. XX ст. у слободі Котельва діяло близько двох десятків вітряних млинів. І саме в той час тут приватним коштом будується мурований млин, обладнаний сучасним інженерним устаткуванням.

Млин розташований в історичному центрі селища, на лівому березі р. Котельви. Збудований у 1912 р. на кошти підприємців Білецького, Кривуші та Литвиненка, мешканців Котельви. Механізми млина приводив у рух німецький паровий двигун «Отто Дейц-85». Борошно мололи на дерев'яних вальцевих верстатах братів Бюлер. У складі млина діяла олійниця.

Після встановлення радянської влади млин з приватної власності перейшов до державної. Деякий час належав колгоспу ім. XV з'їзду ВКП(б). Згодом діяв як самостійне підприємство. У 1941 р. млин планували знищити відступаючі радянські війська, а в 1943 р. – відступаючі німецькі армійські формування. Але місцеві жителі, які працювали на підприємстві, двічі рятували споруду від знищення.

Будівля котелевського млина цегляна, одно-двоповерхова, складна в плані.

Архітектура виробничої будівлі вирішена у стилі історизм. Основний об'єм млина – прямокутний, двоповерховий, має двоскатий дах. До основного об'єму з півдня, півночі, сходу і заходу добудовані одноповерхові прибудови. Південний та північний фасади основного об'єму симетричні за композицією. Вісь симетрії цих фасадів підкреслена високими декоративними фронтонами, з об'ємним цегляним декором. На південному фронтоні цеглою викладений напис: «К 1912 Т», що, вочевидь, означає: «Котелевське товариство, 1912 р.».

Фасади основного об'єму розкреповані пілястрами та досить багато прикрашені цегляним декором. Великі вікна першого поверху закладені склоблоками. Вікна другого поверху – менші за розмірами, мають лучкові перемички і зберегли оригінальне дерев'яне заповнення. Під фронтонами на другому поверсі розташовані великі вікна з півциркульним завершенням. Східна та західна прибудови одноповерхові, розташовані симетрично по відношенню до основного об'єму, мають односкатні дахи. Кути цих прибудов прикрашені цегляними даховими тумбами. Північна і південна прибудови влаштовані пізніше основного об'єму, під час їх будівництва були закладені деякі вікна основного об'єму. Стіни південної прибудови укріплені цегляними контрфорсами. Північна прибудова виконана у вигляді окремого одноповерхового цегляного будинку, що з'єднаний з основним об'ємом критим переходом. Адреса: вул. Покровська, 6.

За часів Незалежності млин перейшов у власність Укоопспілки і наразі продовжує працювати. У млині збереглося і діє обладнання, встановлене ще 1912 р. Також працює олійниця, що опалюється лушпинням соняшникового насіння.

Будівля Котелевського млина є цікавою пам'яткою архітектури та історії науки і техніки поч. ХХ ст., що зберегла автентичність. Об'єкт потребує охоронного статусу і реставрації.

Джерела та література: НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 17-02; Твердохлебов А. Д. Котельва: исторический очерк / А. Д. Твердохлебов // Харьковский сборник. – Харьков, 1888. – С. 113–130; Полтавщина: енциклопедичний довідник. – К. : Українська Енциклопедія, 1992. – С. 387; Альта Л. Чи поступаються «форнетті» й «круасани» українським «хумрикам»? / Л. Альта // Як справи, Київ: періодичне видання. – 2007. – № 66. – 19 квітня. – С. 7; Пшинка М. В. Котелевський край: природа, історія, люди. Історико-краєзнавчий довідник / М. В. Пшинка. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2016. – С. 48–49.

І. Ю. Биков

74. Комплекс будівель торгових рядів (поч. ХХ ст.) (архіт., іст.)

Сотенне містечко, а потім слобода Котельва завжди була торговельним центром округи. Топографічний опис Харківського намісництва за 1785 рік вказує: «В Краснокутскомъ уѣздѣ ... Уѣздныхъ селеній, то есть слободъ – 14-ть, селъ – 9-ть, деревень – 5-ть, хуторовъ – 6-ть. В нихъ церквей – 34, владѣльцовъ – 39. Изъ объявленныхъ селеній преимущественѣе другихъ слободы Котельва и Калантаевъ, гдѣ бываютъ изрядныя ярмарки по большей части съ деревенскими продуктами; при томъ, Котельва – слобода весьма обширная и живутъ въ ней достаточнѣе прочихъ селеній обыватели... Въ слободахъ Краснокутскаго округа бываетъ 17 ярмарок: въ Котельвѣ – генваря 1-го, марта 25-го, въ день Сошествія Святаго Духа и сентября 8-го...». У XVII–XVIII ст. в центрі Котельви розміщувалася земляна фортеця, з валом, ровом та чотирма дерев'яними баштами по кутах. У фортеці містилося 2 церкви та до 200 житлових будинків. На 1773 р. військова слобода Котельва, центр Котелевського комісарства, мала населення більше 9 тисяч осіб.

Торговельним осередком слободи була Ринкова площа. Спочатку необладнана, з тимчасовими дерев'яними ятками. Під час ярмарків торгівля велася із землі та з возів. У XIX ст. в Котельві щороку влаштовувалися по 4 ярмарки. О. Д. Твердохлєбов на 1888 р. зазначає: «Торговля на этих ярмарках продолжалась не более 2 дней. Для продажи на них привозились из Слободско-Украинской и др. губерний товары: красные, суконные, тулупы, овчины, свиты суконные, простые шапки, деготь, железо, стекло, колеса, повозки, и разная мелочная посуда». На торговій площі лавки мали заможні котелевські родини: Білецькі, Ємці, Литовченки, Сливинські, Сухінські. Були тут і

магазини купців II гільдії В. Водоп'янова, П. Сластьона, І. Черкасова. Найбагатшим серед купців був купець Михайло Якович Алтухов.

У кін. XIX ст. населення Котельви значно збільшилося. У 1887 р. в слободі було 2960 дворів і 15 456 мешканців. Новий час вимагав реконструкції Ринкової площі. На поч. XX ст. відбувалась забудова площі новими будинками магазинів (торгові ряди), які були цегляними та дерев'яними. При цьому розміри Ринкової площі зменшили.

У 1910-х рр. сформувався комплекс будинків, розташованих буквою «П». Ринкова площа отримала прямокутну форму, витягнуту по вісі північ – південь. В одному з новозбудованих будинків містився магазин Фесака, де розпочав свою трудову діяльність майбутній двічі Герой Радянського Союзу С. А. Ковпак.

До нашого часу з комплексу торгових рядів збереглося п'ять історичних будинків поч. XX ст. Першим у західній частині торгових рядів стоїть будинок сучасного магазину «Господарчі товари». Він розташований на розі вул. Миру, адреса: вул. Миру, 1. Збудований на кошти Котелевського споживчого товариства, яке зареєструвало свій статут 8 лютого 1911 р.

Будинок одноповерховий, прямокутний у плані, має площу 110 м². Архітектура споруди вирішена в стилі історизм. Оздоблення будинку є найбільш парадним на площі. Кути підкреслені рустованими пілястрами. Об'єм першого поверху завершує вінчаючий цегляний карниз складного профілю, з декором у вигляді «сухариків» та слобожанського «лушпиння». Над карнизом встановлені широкі, важкі фронтони. Фронтон східного фасаду оздоблений лиштвою і складається з трьох симетричних напівциркулярних частин, фронтон південного фасаду завершується трикутником. Вікна будівлі мають лучкові перемички. Дах двосхилий під шифером.

Наступним історичним будинком у західній частині торгових рядів є будинок сучасної «Рембутоптехніки». Він був зведений найпершим у 1904 р. На поч. XX ст. тут розташовувалась контора ринку. Адреса: вул. Миру, 3. Площа 110 м². Будинок одноповерховий, глинобитний, обкладений цеглою. Цегляний декор споруди стриманий – кути підкреслені рустованими пілястрами, стіни завершує багатозаломний карниз. Віконні та дверні отвори прямокутні. Дах двосхилий, наразі під шифером. Подекуди на стінах залишились отвори від куль часу боїв за визволення Котельви у Другій світовій війні.

Комплекс будівель торгових рядів у Котельві.
Фото 2018 р.

Комплекс будівель торгових рядів у Котельві.
Фото 1969 р.

У північно-західному куті Ринкової площі, за адресою: вул. Миру, 3б, височіє масивна двоповерхова цегляна будівля – колишній магазин Івана Андрійовича Криворебренка. Останній мав не лише магазин, а й млин простого помолу на паровій тязі на розі вулиць Полтавський шлях та Маяковського. Магазин Криворебренка – найбільша будівля Ринкової площі. Збудована у 1910 р. в стилі історизм. Площа 220 м². Кути будівлі підкреслені рустованими пілястрами. Чоловий фасад має гарні пропорції, вище центральної вісі розділений декоративним карнизом, що просторово робить перший поверх значно вищим за другий. На першому поверсі розташовані великі двері та два вікна вітрин, одне з яких збереглo автентичні металеві ставні. Двері та вікна першого поверху мають півциркульні перемички, над якими знаходиться декоративний поясок, що повторює контури отворів. На другому поверсі чолового фасаду розміщені шість парних

Комплекс будівель торгових рядів.
Будинок Котелевського споживчого товариства. Збудований бл. 1911 р.
Будинок контори ринку. 1904 р.
Будинок Криворебренка. 1910 р.
Фото 2018 р.

Комплекс будівель торгових рядів.
Будівля магазину. 1914 р.
Будівля магазину. Поч. XX ст.
Фото 2018 р.

віконець, також з півциркульними перемичками. Вінчають фасад карниз складного профілю та трикутний фронтон. На фронтоні цеглою викладені написи «1910» та «27 АВ». Карнизи, пояски та фронтон будівлі прикрашені цегляним слобожанським «лушпинням». Дах двоскатий, під шифером.

Навпроти магазину Криворебренка, у північно-східному куті Ринкової площі розташований одноповерховий цегляний будинок, з мансардним поверхом. На першому поверсі встановлені широкі двері та два вітринних вікна з лучковими перемичками. Екран чолового фасаду підіймається вище даху і формує широкий фронтон, який закриває об'єм мансардного поверху. На чоловому фасаді мансардний поверх має два чверть-циркульних вікна, що розміщені по вісі симетрії фасаду. Над вікнами розташований ввігнутий модерновий щипець із написом «1914». Будинок був майже зруйнований під час Другої світової війни. Внаслідок перебудов автентичність пам'ятки знівельована, декор фасадів втрачений. Будівля має пізнішу добудову з північного боку. Площа старої частини 110 м^2. Дах двосхилий під шифером. Сьогодні у будівлі розміщений магазин «KomfortOK».

Окремо від інших будівель Ринкової площі, з протилежного боку вул. Миру

розміщений одноповерховий цегляний будинок магазину «Продукти». Фасад чолового західного фасаду має двері та два вікна і завершується тризаломним карнизом. Над карнизом встановлено фронтон з трьох симетричних напівциркульних частин. Оздоблення фасадів знівельовано облицюванням сучасною керамічною фарбованою плиткою. Площа 75 м^2.

Комплекс будівель торгових рядів у Котельві є цікавою і нетиповою пам'яткою історії та архітектури поч. ХХ ст., потребує додаткового вивчення, охоронного статусу та комплексної реставрації.

Джерела та література: НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 17-02; Інформація Шолудька Петра Ларіоновича, 1948 р.н. // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 106–107; Филарет (Д. Г. Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Харков. частн. музей городской усадьбы. – Харьков, 2011. – Т. 1. – С. 270; Твердохлебов А. Д. Котельва: исторический очерк / А. Д. Твердохлебов // Харьковский сборник. – Харьков, 1888. – С. 113–130; Полтавщина: енциклопедичний довідник. – К. : Українська Енциклопедія, 1992. – С. 386–387; Костюк В. Таємниці старої ринкової площі / В. Костюк // Народна трибуна. – 2003. – 17 вересня. – № 74 (8519). – С. 3.

М. В. Пшинка, А. М. Скирда, І. Ю. Биков

75. Меморіальна дошка Збінському Семену Юхимовичу (2007) (іст.)

Вул. Покровська, 4 в.

Встановлена на колишньому адміністративному будинку Котелевської МТС на честь колишнього керівника підприємства Збінського Семена Юхимовича (15.10.1907 р., с. Ситківці Липовецького повіту Київської губ., тепер Немирівський район Вінницької обл. – 30.06.1988 р., смт Котельва Полтавської обл.) – директора Котелевської МТС з 1941 по 1968 рр. (див. ст. № 97).

Будинок одноповерховий, цегляний, прямокутний у плані. Площа 212 м^2. Дах чотирисхилий, вкритий металопрофілем. Дошка (0,40 × 0,45 м) виготовлена із сірого полірованого граніту, з пам'ятним написом: «Талановитий керівник, організатор машинно-тракторного обслуговування сільськогосподарського виробництва Котелевщини 1941–1969 рр.

1907–1988 рр. Збінський Семен Юхимович».

Література: Костюк В. К. Великий перелом (з історії Котелевщини 1917–1947 рр.): історичні нариси / В. К. Костюк. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2015. – С. 60–61, 64–65; Пшинка М. Котелевський край: природа, історія, люди. Історико-краєзнавчий довідник / М. В. Пшинка. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2016. – С. 123; Працювали для Перемоги // Народна трибуна. – 2013. – 16 жовтня. – № 82 (9585). – С. 2.

А. М. Скирда

76. Місце будинку, де знаходились штаби 5-ї та 7-ї гвардійських повітряно-десантних дивізій (1943) (іст.)

Пров. Миру, 24.

У серпні – вересні 1943 р. бої за звільнення Котелевського району від гітлерівських загарбників вели війська 4-ї армії Воронезького фронту (див. ст. № 112). В боях активну участь брали 5-а та 7-а гвардійські повітряно-десантні дивізії, якими командували генерал-майор В. І. Калінін та генерал-майор М. Г. Мікеладзе, відповідно.

5-та повітряно-десантна дивізія сформована 8 грудня 1942 р. на базі частин 9-го повітряно-десантного корпусу 4-ї маневрової повітряно-десантної бригади в м. Киржач Владімирської обл. (РФ).

7-а гвардійська повітряно-десантна дивізія сформована в грудні 1942 р. на базі 5-го повітряно-десантного корпусу в м. Рамєнскоє Московської обл. (РФ).

Гітлерівці ретельно укріпили Котельву. Бої за неї тривали два тижні. Виснажливі бої велися за кожну вулицю, окремі двори. Тому було прийняте рішення пересунути дивізії праворуч по лінії фронту. Нанести тут удар і, обходячи Котельву з південного заходу, війська створили загрозу оточення 7-ї німецької танкової дивізії. Цей маневр при мінімальних втратах дав тактичний виграш – гітлерівці змушені були залишити Котельву.

Далі обидві дивізії брали участь у наступі на південний-захід до Дніпра, ліквідації Корсунь-Шевченківського угрупування, Ясько-Кишинівській, Будапештській, Віденській операціях.

Від 3 лютого 1944 р. 5-а повітряно-десантна дивізія отримала почесне звання «Звенигородська». 28 червня 1945 р. дивізія перейменована на 112-у гвардійську Звенигородську Червонопрапорну ордена Суворова стрілецьку дивізію Центральної групи військ.

7-а повітряно-десантна дивізія від 14 грудня 1943 р. отримала почесне звання «Черкаської». В червні 1945 р. дивізія переформована у 115-у гвардійську Черкаську Червонопрапорну ордена Богдана Хмельницького стрілецьку дивізію.

З 27 серпня по 12 вересня 1943 р. у підвалі колишньої Преображенської (Спаської) церкви містились штаби спочатку 7-ї, а згодом 5-ї повітряно-десантних дивізій.

У 1950-х рр. церква була зруйнована. На території, де вона знаходилася, збудовано будинок райспоживспілки (тепер будинок кооператора).

Згідно постанови бюро Полтавського обкому Компартії України та облвиконкому № 20 від 14.03.1975 р. у 1979 р. на будинку райспоживспілки встановлено пам'ятну дошку (0,5 × 0,6 м) з сірого граніту з викарбованим пам'ятним написом: «В цьому будинку в час боїв за визволення селища Котельви від німецько-фашистських загарбників з 27 вересня по 12 вересня 1943 року був розташований штаб 7 і 5 гвардійських повітряно-десантних дивізій».

Взято на облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів від 23.04.1982 р. № 247.

Джерела та література: ЦАМО РФ. – Ф. 1310. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 21; Ф. 1316. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 4, 6, 10–13; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.1417-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Довгуша Г. Д. Котельва: путівник / Г. Д. Довгуша, Р. І. Шевченко, М. А. Шило. – 2-ге вид., доопрацьов. і доповн. – Харків: Прапор, 1987. – С. 40; Ілюха О. Історія релігійного життя у Котельві (від початку XVII століття до сьогодення) / О. Ю. Ілюха. – Полтава : Видавець Шевченко Р. В., 2012. – С.40.

Р. І. Шевченко, А. М. Скирда

77. Місце будинку, в якому народився і жив Ковпак Сидір Артемович (1887–1909) (1972) (іст.)

Вул. Миколаївська, 230.

На цій садибі (площа 0,3 га) стояв будинок одноповерховий, глинобитний. У

1912 р. на старому фундаменті побудовано новий будинок.

У старому будинку народився і провів дитячі роки Ковпак Сидір Артемович (25(13).05. 1887 р., с-ще Котельва Охтирського повіту Харківської губ., нині Котелевський район Полтавської обл. – 11.12.1967 р., м. Київ) – двічі Герой Радянського Союзу, командир партизанського з'єднання.

Народився у селянській родині. Навчався в місцевій церковнопарафіяльній, потім міністерській школі. Працювати почав з 11 років. Наймитував. 1909 р. призваний на військову службу. Рядовий Асландузького полку (м. Саратов, РФ). Після демобілізації у 1912 р. працював у Саратові вантажником, різноробочим.

У 1914 р. мобілізований – учасник Першої світової війни, служив у команді полкового зв'язку, розвідником. Улітку 1917 р. обраний членом полкового комітету. Повернувшись до Котельви, створив партизанський загін. Активний учасник подій громадянської війни (див. ст. № 209).

Брав участь у боях на східному фронті у складі 25-ї Чапаєвської дивізії та на Південному фронті проти П. М. Врангеля.

1921–1926 рр. працював військовим комісаром Великого Токмака (нині м. Токмак), Генічеська, Кривого Рогу, Павлограда. 1926–1934 рр. – директор Павлоградського військово-кооперативного господарства, яке займалося забезпеченням продуктами харчування армійських з'єднань. Від 1934 р. – начальник транспортного відділу, з 1940 р. – голова Путивльського райвиконкому.

Під час Другої світової війни у 1941–1945 рр. – командир Путивльського партизанського загону (від 22.08.1942 – партизанське з'єднання Сумської області, яке здійснило рейди в тилу ворога: Сумською, Курською, Орловською, Брянською обл. (листопад 1942, три останні області в РФ); Гомельською, Пінською (Білорусь), Волинською, Рівненською, Житомирською, Київською обл. – лютий-квітень 1943 р.; та Карпатський рейд партизанського з'єднання С. Ковпака – червень-липень 1943 р. Під час пересування в Карпатах ковпаківці вели бої з формуваннями Української самооборони та частинами Української повстанської армії.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 18.05.1942 р. за зразкове виконання бойових завдань у тилу ворога Ковпаку С. А. присвоєне звання Героя Радянського Союзу.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 4.01.1944 р. за успішне проведення Карпатського рейду присвоєне друге звання Героя Радянського Союзу (див. ст. № 125).

Після війни Ковпак С. А. кілька років працював заступником голови Верховного Суду УРСР. Від 1946 р. – депутат Верховної Ради УРСР, 1947–1967 рр. – заступник голови Президії Верховної Ради УРСР.

Нагороджений двома Георгіївськими хрестами, чотирма орденами Леніна, орденами Червоного Прапора, Суворова I ступеня, Богдана Хмельницького I ступеня, медалями; орденами і медалями Польщі, Угорщини, Чехословаччини.

У 1972 р. на фасаді нового будинку встановлено пам'ятну дошку (0,7 × 0,6 м) з білого мармуру із текстом: «В цьому будинку народився і жив з 1887 по 1917 рік радянський державний і громадянський діяч, легендарний партизанський командир, двічі Герой Радянського Союзу Сидір Артемович Ковпак». Нині будинок знову перебудовується, меморіальна дошка тимчасово відсутня.

Джерела та література: ДАПО. – Ф. р. 69. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 168–169; ДАПО. – Ф. р. 15. – Оп. 23. – Спр. 15; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.77-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Енциклопедія історії України: У 8 т. / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – Т. 4. – К. : Наукова думка, 2007. – С. 391–392; Кизя Л. Сидір Ковпак: біографічна повість. – К. : Радян-

ський письменник, 1972. – С. 189; Некролог. Сидір Артемович Ковпак // Народна трибуна. – 1967. – 14 грудня. – № 149 (2688). – С. 1.

Н. Ф. Шаповал, А. М. Скирда

78. Місце, де у 1768 р. котелевськими козаками був звільнений з-під варти Максим Залізняк (1977) (іст.)

Вул. Полтавський шлях. Біля мосту через річку Котельву.

Залізняк Максим Ієвлевич (бл. 1740, м-ко Медведівка, тепер село Чигиринського району Черкаської обл. – рік смерті невідомий) – січовий козак, керівник національно-визвольного руху 1768–1769 рр. Коліївщини.

Народився у сім'ї селянина. По смерті батька записався козаком Тимошівського куреня Нової Січі. Працював наймитом у козацьких зимівниках, на рибних і соляних промислах. Від 1762 р. – січовий підпушкарій. 1767 р. повернувся до рідного краю. В травні 1768 р. після козацької ради в Холодному Яру очолив повстанське військо. Загони Залізняка оволоділи Медведівкою, Жаботином, Смілою, Черкасами, Корсунем, Каневом, Богуславом та ін. Після здобуття Умані повстання поширилося на значні терени Правобережної України. На визволених територіях Залізняк проводив виважену соціальну політику, зробив певні кроки щодо утвердження козацьких органів влади.

Заарештований 7 липня (26 червня) 1768 р. разом з І. Гонтою підрозділом російського війська, що перебувало на Правобережжі у зв'язку з виступом Барської конфедерації 1768 р. Деякий час утримувався в Київській в'язниці. Згідно з вироком Київської губернської канцелярії, його разом із групою сподвижників, було відправлено на каторжні роботи до Нерчинська у Сибіру. По дорозі на заслання в слободі Котельві, на переправі через річку Котельву, місцеві козаки напали на варту і визволили Максима Залізняка. Потім деякий час переховували його у прирічковому верболозі. Незабаром Залізняка знову спіймали і направили до Нерчинська. Є припущення, що він брав участь у масових виступах селян і козаків сер. 70-х рр. XVIII ст. в Росії.

У пам'ять про ті події, згідно спільної постанови бюро Котелевського райкому КПУ та райвиконкому № 30 від 8.12.1974 р., у 1977 р. встановлено пам'ятний знак, викладений з бутового каменю, в центральній частині якого дошка з білого мармуру з пам'ятним написом. На початку 1990-х рр. відбулася заміна пам'ятного знаку. Встановлено вертикальну залізобетонну стелу, у верхній частині якої дошка з сірого полірованого граніту з написом. У 2013 р. пам'ятний знак перемістили на кілька метрів, щоб він знаходився подалі від проїжджої частини дороги.

У 2015 р. встановлено новий пам'ятний знак. Автор архітектор Р. Кучер, це – його магістерська дипломна робота «Подих волі». Керівник П. І. Волик. На основі вже існуючої залізобетонної стели (вис. 2,2 × 1,5 м) встановлено панно (вис. 2,40 × 1,25 м) з тонованого гіпсу, у верхній частині якого стилізований птах, що злітає у височінь, у центральній – дошка (0,23 × 0,52 м) з пам'ятним написом: «На цьому місці Котелевські козаки в 1769 році звільнили з полону ватажка народного повстання (Коліївщина) Максима Залізняка», у нижній – сільськогосподарський реманент.

Взято на облік та під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів № 247 від 23.04.1982 р.

Джерела та література: Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4(4.1)1422-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Енциклопедія історії України: В 5 т./ [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – Т. 3: Е–Й. – К. : Наукова думка, 2005. – С. 239–240; Довгуша Г. Д. Котельва: путівник /

Г. Д. Довгуша, Р. І. Шевченко, М. А. Шило. – Вид 2-е, доопрац. і доповн. – Харків : Прапор, 1987. – С. 16; Костюк В. Край Дикого Поля: нариси з історії Котелевщини. – Полтава : Вид-во «Рік», 2009. – С. 28; Костюк В. У вирії гайдамаччини // Народна трибуна. – 1972. – 19 серпня. – №100 (3416). – С. 4; Котелевці дбають про примноження лісів // Народна трибуна. – 2013. – 19 квітня. – № 33 (9536). – С. 1; Шило І. Біля верби Залізняка встановлено новий пам'ятний знак // Народна трибуна. – 2015. – 16 жовтня. – № 81 (9792). – С. 1–2.

Р. І. Шевченко, А. М. Скирда

79. Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)

Вул. Лісова. У центральній частині Покровського кладовища.

Поховані жителі села, які померли під час Голодомору 1932–1933 рр. За інформацією Таця Олексія Івановича, 1947 р.н., в цій частині селища померло найбільше мешканців.

У 2008 р. встановлений дерев'яний хрест (вис. 3,0 × 1,6 м), у верхній частині з дошкою з металокераміки (0,17 × 0,23 м), з пам'ятним написом: «Жертвам Голодомору 1932–1933 рр». У 2016 р. перед пам'ятним знаком насипаний земляний курган (вис. 0,8 × 1,8 × 1,2 м).

Джерела та література: НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 09-953; Інформація Таця Олексія Івановича, 1947 р.н. // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні: Полтавська область / Упоряд. О. А. Білоуська, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. – Полтава : Оріяна, 2008. – С. 310–311, 1015–1022.

А. М. Скирда

80. Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)

Вул. Миколаївська. В старій частині Миколаївського кладовища.

Достеменно місць поховання не встановлено. Проте, оскільки це одне з найстаріших кладовищ селища, можна припустити, що на ньому поховані жителі села, які померли під час Голодомору 1932–1933 рр.

Територія задернована. Пам'ятний знак не встановлено.

Література: Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні: Полтавська область / Упоряд. О. А. Білоуська, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. – Полтава : Оріяна, 2008. – С. 1015–1022.

Л. А. Головко

81. Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)

Вул. Об'їздна. В старій частині Наливайківського кладовища.

Достеменно місць поховань не встановлено. Проте, оскільки це одне з найстаріших кладовищ селища, можна стверджувати, що на ньому поховані жителі села, які померли під час Голодомору 1932–1933 рр.

Пам'ятний знак не встановлено.

Література: Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні: Полтавська область / Упоряд. О. А. Білоуська, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. – Полтава : Оріяна, 2008. – С. 310–311, 1015–1022.

Л. А. Головко

82. Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)

Вул. Об'їздна. В старій частині Савинського кладовища.

Поховані жителі села, які померли під час Голодомору 1932–1933 рр. Достемен-

но кількість могил і похованих людей невідомі.

Серед похованих: Ткаченко Григорій Ілліч (1926–1933), Ткаченко Ганна Іллівна (1924–1933). На могилі встановлено надгробок з мармурової крихти (вис. 1,65 × 0,70 м) із прізвищами померлих. На іншій могилі, в якій похована Дудченко Євдокія Іванівна (1872–1933), встановлено цегляний оштукатурений надгробок (вис. 1,50 × 0,54 м) з прізвищем померлої.

У 2008 р. в новій частині кладовища встановлено пам'ятний знак – дерев'яний хрест (вис. 3,0 × 1,5 м), біля підніжжя якого бетонна плита (вис. 0,1 × 0,8 × 1,3 м) без напису.

Джерело та література: НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 09-953; Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні: Полтавська область / Упоряд. О. А. Білоусько, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. – Полтава : Оріяна, 2008. – С. 310–311, 1015–1022.

В. А. Андрієць

83. Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)

Вул. Полтавський шлях. У старій частині Троїцького кладовища.

Поховані жителі села, які померли під час Голодомору 1932–1933 рр.

У 2008 р. при вході на кладовище ліворуч встановлено дерев'яний хрест (вис. 2,4 × 1,6 м), на якому закріплена дошка (0,16 × 0,23 м) з металокераміки із пам'ятним написом: «Жертвам Голодомору 1932–1933 рр».

Серед похованих Борківець Гнат Митрофанович (1879–1933), на могилі встановлено надгробок з біломармурової крихти (вис. 1,2 м) з фотоовалом і прізвищем померлого.

Джерело та література: НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 09-953; Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Полтавська область / Упоряд. О. А. Білоусько, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. – Полтава : Оріяна, 2008. – С. 310–311.

В. А. Андрієць

84. Могила Арцаблюка Юрія Михайловича (2004) (іст.)

Вул. Полтавський шлях. У центральній частині Троїцького кладовища.

Похований Арцаблюк Юрій Михайлович (3.09.1936 р., м. Новомосковськ Дніпропетровської обл. – 27.04.2004 р., смт Котельва Полтавської обл.) – відмінник народної освіти СРСР та УРСР.

Закінчив фізкультурний технікум і Московську Вищу школу міліції МВС, капітан, за спеціальністю – юрист.

У 1966–1967 рр. працював начальником карного розшуку м. Березняки Пермської обл. (РФ). Довгий час працював учителем в різних містах Росії.

З 1970 р. працював учителем фізичного виховання в Котелевській середній школі № 1 ім. С. А. Ковпака, у 1971–1990 рр. – учитель початкової військової підготовки. З цього часу Юрій Михайлович почав проводити велику пошукову роботу з вивчення бойових подвигів партизан-ковпаківців. З учнями 9–10 класів у вересні 1970 р. організував військово-патріотичний клуб «Подвиг».

Ю. М. Арцаблюк щорічно організовував туристичні походи по місцях рейдів партизанського з'єднання двічі Героя Ра-

дянського Союзу С. А. Ковпака. Під його керівництвом команди школи 6 разів пройшли шлях «від Путивля до Карпат», Карпатський рейд повторювали 14 разів. У 1984 р. команда юних туристів-ковпаківців була першою в УРСР та третьою в СРСР.

Використовуючи матеріали походів, пошукової роботи, спілкування з партизанами-ковпаківцями, у 1971 р. в школі було створено меморіальний музей С. А. Ковпака, який у 2007 р. з нагоди 120-річчя С. А. Ковпака був реорганізований у народний музей Котельви.

З 1984 р. очолював спортивно-оздоровчий комплекс «Ковпаківець» у с. Шевченкове Котелевського району.

Ю. М. Арцаблюк учитель-методист з початкової військової підготовки, нагороджений знаками «Відмінник народної освіти УРСР» та «Отличник народного просвещения СРСР», медалями.

У 2005 р. на могилі встановлено надгробок, виготовлений з сірого полірованого граніту. Стела (вис. 1,15 × 0,47 м) з викарбованим портретним зображенням та пам'ятним написом: «Арцаблюк Юрій Михайлович 3.IX.1936 – 27.IV.2004 Згорая сам – светил другим В наших серцях – назавжди Діти, онуки, дружина Людмила, друзі» і квітниця (1,20 × 0,47 м).

Пам'ять про Ю. М. Арцаблюка увічнено у с. Шевченкове Котелевського району (див. ст. № 539).

Література: Арцаблюк Ю. Спадкоємці і продовжувачі // Народна трибуна. – 30 березня. – 1974. – № 39 (3663). – С. 3; Джерелейко А. У таборі «Ковпаківець» у Шевченках відкрито меморіальну дошку в знак пам'яті Юрія Михайловича Арцаблюка // Народна трибуна. – 16 липня. – 2014. – № 54 (9661). – С. 1, 3; Пшинка М. Котелевський край: природа, історія, люди. Історико-краєзнавчий довідник / М. В. Пшинка. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2016. – С. 75–76.

А. М. Скирда

85. Могила Бойка Бориса Андрійовича (2004) (іст.)

Вул. Полтавський шлях. У західній частині Троїцького кладовища.

Похований Бойко Борис Андрійович (16.02.1924 р., с. Котельва Охтирської округи, тепер смт Котельва Котелевського району – 17.01.2004 р., там само) – педагог, краєзнавець, організатор і творець Ковпаківського лісопарку. Народився у селянській сім'ї. В 1939 р. закінчив 7 класів Першотравневої середньої школи с. Котельви. Вступив до Полтавського сільськогосподарського технікуму. Коли почалася Друга світова війна, не закінчивши навчання, у вересні 1941 р. призваний в армію, де і прослужив до 15 червня 1948 р. Воював під Сталінградом, на Ленінградському фронті, в Прибалтиці, Прусії, Польщі. Пройшов з боями всю війну. Отримав п'ять поранень.

Після демобілізації закінчив Полтавський сільськогосподарський технікум. З вересня 1948 по червень 1949 рр. працював агрономом бджільництва у Харківській обл. В 1949–1951 рр. навчався у Харківському державному учительському інституті за спеціальністю «Природознавство та географія», одержав диплом із відзнакою. З 1951 р. розпочав трудову педагогічну діяльність учителем Першотравневої семирічної школи в Котельві. Вже з перших днів роботи зарекомендував себе здібним педагогом, умілим керівником навчально-виховного процесу. Шість років працював завучем цієї школи. З 1958 по 1965 рр. завуч Котелевської середньої школи № 2. В 1960 р. із відзнакою закінчив заочно Харківський дер-

жавний університет за спеціальністю «Географія». Працюючи в школах учителем географії, значну увагу приділяв вивченню рідного краю. Часто з дітьми проводив екскурсії на природі, вчив їх любити і цінувати навколишній світ. З 1965 по 1975 рр. працював інспектором шкіл Котелевського району. Був методистом районного методичного кабінету. За ці роки вніс значний вклад у розвиток освітньої галузі району. В 1971 р. з його ініціативи в районі відкрито районну станцію юннатів. Разом із дружиною, Марією Іванівною, започаткували створення в селищі Ковпаківського лісопарку, пам'ятки природи всеукраїнського значення. На його слова, місцевими композиторами створено пісні «Про Котелевську СШ № 1», «Більське джерело», «Ковпаківський лісопарк». Перед виходом на пенсію працював завучем Котелевської восьмирічної школи № 5. Перебуваючи на пенсії, вів значну громадську роботу, військово-патріотичне виховання молоді.

Має бойові нагороди – орден Слави 3 ступеня, орден Вітчизняної війни 1 ступеня, медалі «За відвагу», «За перемогу над Німеччиною», ювілейні. Трудова діяльність відзначена медалями «За трудову доблесть», «Ветеран праці», знаком «Відмінник освіти УРСР», Почесною грамотою Міністерства освіти СРСР (1972 р.). Перший у районі з ветеранів війни отримав орден Богдана Хмельницького, запроваджений за часів незалежної України.

У 2006 р. на могилі встановлено надгробок з сірого полірованого граніту. Стела (вис. 1,5 × 0,7 м) з портретним зображенням та пам'ятним написом: «Бойко Борис Андрійович 16.II.1924 р. – 17.I.2004 р. Підполковник Учитель Краєзнавець». Перед пам'ятником – квітниця (1,4 × 0,7 м).

Джерела та література: Особистий архів автора; Створимо «Ковпаківський лісопарк» // Народна трибуна. – 1971. – 5 серпня. – № 92 (3254). – С. 4; Бойко Б. Ковпаківський лісопарк // Народна трибуна. – 1977. – 8 січня. – № 4 (4092). – С. 4; Пшинка М. Котелевський край: природа, історія, люди. Історико-краєзнавчий довідник / М. В. Пшинка. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2016. – С. 78.

М. В. Пшинка

86. Могила Борисова Миколи Дмитровича (2016) (іст.)

Вул. Калантаївська. Святицьке кладовище, при вході ліворуч.

Похований Борисов Микола Дмитрович (1.05.1928 р., с. Рублівка Рублівського району Полтавської округи (тепер с. Велика Рублівка Котелевського району Полтавської обл.) – 02.01.2016 р., смт Котельва Полтавської обл.) – краєзнавець, громадський діяч.

Народився у багатодітній селянській родині. Закінчивши 7 класів Великорублівської школи, записаний до винищувального батальйону по боротьбі з диверсантами, сформованому при Опішнянському РВК. Займався розмінуванням.

До Червоної Армії потрапив добровольцем. Служив радіотелеграфістом під Мінськом. Був дописувачем місцевої газети. Демобілізувався у 1953 р. Повернувся до рідного села на посаду завідуючого клубом. Понад усе мріяв отримати освіту. Подолавши ряд перепон, вступив до Київського університету на юридичний факультет.

До 1985 р. його трудова біографія була пов'язана з роботою на різних посадах у райкомі компартії України. Деякий час працював заступником голови райспоживспілки з кадрових питань. Потім головою районної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

Після виходу на заслужений відпочинок Микола Дмитрович продовжив плідну громадську діяльність. Він виступив редактором п'ятого тому Книги Пам'яті України по Котелевському району. Брав активну участь у створенні музею СВК «Батьківщина», де тривалий час працював завідувачем та диспетчером господа-

рювання. Автор книги «Шлях колективного господарювання» про згаданий СВК, співавтор кількох історико-краєзнавчих видань. Був помічником з різних питань Героя України О. Г. Коросташова.

Борисов М. Д. – один із засновників і незмінний учасник народного самодіяльного хору «Осінні барви». Впродовж восьми скликань обирався депутатом районної ради. До останнього часу був заступником голови районної ради ветеранів. Микола Дмитрович кавалер орденів «За мужність», «Знак пошани», мав ряд трудових та ювілейних медалей.

У 2016 р. на могилі встановлено тимчасовий пам'ятний знак – дерев'яний хрест.

Джерела та література: Інформація відділу культури, спорту і туризму Котелевської РДА № 01-17 від 29.02.2016 р. // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Джерелейко А. Душу бентежить квітуча весна, хоч на скронях сріблиться уже сивина // Народна трибуна. – 2013. – 30 квітня. – № 36 (9539). – С. 3; Некролог. [40 днів] Борисов Микола Дмитрович // Народна трибуна. – 2016. – 10 лютого. – № 10 (9825). – С. 4.

А. М. Скирда

87. Могила воїна Червоної Армії (1943) **(іст.)**

Вул. Калантаївська. У північно-східній частині Святицького кладовища.

Похований воїн частин і підрозділів 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії, який загинув в кін. серпня – на поч. вересня 1943 р. при звільненні селища від гітлерівських загарбників. Останки воїна у 1997 р. перенесені з садиби Тертичного. Прізвище невідоме. На могилі встановлений дерев'яний хрест (вис. 1,3 × 0,8 м) і цегляна квітниця (1,70 × 0,75 м).

Джерела: ЦАМО РФ. – Ф. 1310. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 21; ДАПО. – Ф. р. 1876. – Оп. 8. – Спр. 62. – Арк. 31 зв.; Інформація Пшинки Миколи Васильовича, 1953 р.н. // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського.

А. М. Скирда

88. Могила воїна Червоної Армії (1943) **(іст.)**

Вул. Об'їзна. В східній частині Наливайківського кладовища.

Похований воїн 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії 20-го гвардійського стрілецького корпусу 4-ї гвардійської армії Воронезького фронту, який загинув при визволенні селища від гітлерівських загарбників у серпні – вересні 1943 р.

У 1965 р. на могилі встановлений обеліск (вис. 1,6 м) – металева конструкція із зіркою, у нижній частині дошка (0,2 × 0,3 м) з нержавіючої сталі з пам'ятним написом: «Майборода Федір Лук'янович 28.08.1943».

Джерело та література: ДАПО. – Ф. р. – 1876. – Оп. 8. – Спр. 62. – Арк. 31 зв.; Бирюков Н. И. Трудная наука побеждать. – М.: Воениздат, 1968. – С. 35–40.

М. Д. Борисов

89. Могила воїна Червоної Армії Яковлєва Миколи Павловича (1941) (іст.)

Вул. Калантаївська. В південно-західній частині Святицького кладовища.

Похований Яковлєв Микола Павлович, воїн 3-ї кавалерійської дивізії, який загинув на поч. жовтня 1941 р. в оборонних боях із гітлерівськими загарбниками. Тіло воїна поховане місцевою жителькою Москаленко Анною Іванівною на Святицькому кладовищі.

У 1985 р. на могилі встановлено надгробок із гранітної крихти (вис. 1,2 м) з пам'ятним написом: «Тут похований радянський воїн полеглий в бою за свободу і незалежність нашої Батьківщини Яковлев М. П. Вічна слава герою» і квітниця.

Взято на державний облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів № 247 від 23.04.1982 р.

Джерела: ЦАМО РФ. – Ф. IX від. – Спр. 101-705-1. – Арк. 13; ДАПО. – Ф. р.-1876. – Оп. 8 . – Спр. 62. – Арк. 31 зв; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.1.1435-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського.

В. А. Андрієць

90. Могила Гнилосира Миколи Степановича (2013) (іст.)

Вул. Полтавський шлях. Вознесенське кладовище, центральна алея.

Похований Гнилосир Микола Степанович (20.11.1937, с. Котельва Опішнянського району Полтавської обл., тепер Котелевського району Полтавської обл. – 21.02.2013, там само) – заслужений

будівельник України і Російської Федерації. Після закінчення Першотравневої середньої школи, у 1960 р. закінчив Харківський інститут інженерів комунального будівництва і господарства. Трудову діяльність розпочав у м. Петропавловськ-Камчатський (РФ) у системі «Главкомгайбуду». Понад 20 років працював на Камчатці на різних керівних посадах у будівництві. Проявив себе умілим організатором і керівником. На поч. 1990-х рр. переїхав до Полтави, де очолив БМУ «Житлобуд» тресту «Полтавапромбуд». За його керівництва зведено міську дитячу лікарю, 1-шу міську лікарню, загальноосвітні школи, дитячі садки та житлові будинки. Ініціатор багатьох прогресивних методів в організації будівельної справи. Впроваджував нові сучасні технології у будівництві.

У 2014 р. на могилі встановлено стелу (вис. 1,1 × 0,6 м), виготовлену з сірого полірованого граніту, з портретним зображенням та пам'ятним написом: «Гнилосир Микола Степанович 20.11.1937 – 21.02.2013». Постамент (вис. 0,19 × 0,70 × 0,19 м), квітниця (1,1 × 0,7 м) з того ж матеріалу.

Джерела та література: Особистий архів автора; Некролог. Гнилосир Микола Степанович // Вечірня Полтава. – м. Полтава. – 2013. – 6 березня. – № 10 (1045). – С. 7; Пшинка М. Котелевський край: природа, історія, люди. Історико-краєзнавчий довідник / М. В. Пшинка. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2016. – С. 90.

М. В. Пшинка

91. Могила Давиденка Дмитра Андрійовича (2017) (іст.)

Вул. Полтавський шлях. У новій частині Вознесенського кладовища.

Похований Давиденко Дмитро Андрійович (6.04.1982 р., с. Більськ, Котелевський район, Полтавська обл. – 12.11.2017 р., смт Котельва, Полтавська обл.) – підполковник Національної Гвардії України, учасник АТО.

Навчався у Котелевській ЗОШ № 4, після закінчення якої, у 1999 р. вступив до Харківського інституту внутрішніх військ МВС України. Служив офіцером Національної Гвардії. Із квітня 2014 р. виконував бойові завдання у зоні АТО. Захищав Маріуполь. Останнім часом служив начальником фізичної підготовки і спорту у військовій частині № 3033, що дислокується у Запоріжжі.

Помер від гострої лейкемії, спровокованої нервовими перевантаженнями на службі.

На могилі встановлено тимчасовий пам'ятний знак – дерев'яний хрест.

Джерела та література: Список воїнів, які загинули під час проведення АТО, Котелевський район // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Інформація відділу культури, спорту і туризму Котелевської РДА № 01-17 від 8.02.2018 р. // Там само; Некролог. Давиденко Дмитро Андрійович. // Народна трибуна. – 2017. – 17 листопада. – № 92 (10011). – С. 7.

А. М. Скирда

92. Могила Дігтяря Миколи Івановича (1986) (іст.)

У південно-східній частині Троїцького кладовища.

Похований Дігтярь Микола Іванович (27.12.1916 р., с. Шевченкове Богодухівського повіту Харківської губ., тепер Котелевського району Полтавської обл. – 3.08.1986 р., смт Котельва Полтавської обл.) – Герой Радянського Союзу.

Народився в сім'ї селянина. Навчався у місцевій неповній середній школі. У 1936 р. закінчив Писаревщинський зооветеринарний технікум. У Червоній Армії з 1936 р. У 1938 р. закінчив Чугуївське військове авіаційне училище і служив там льотчиком-інструктором.

У діючій армії з жовтня 1942 р. Воював на Південно-Західному, III-у і I-у Українських фронтах. Командир ескадрилії 95-го гвардійського штурмового авіаційного полку (5-та гвардійська штурмова авіа-

ційна дивізія, 2-й гвардійський штурмовий авіаційний корпус, 2-га повітряна армія, І-й Український фронт) гвардії майор Дігтярь з жовтня 1942 р. по квітень 1945 р. здійснив 130 успішних бойових вильотів. Льотчик знищив 25 танків, 58 автомашин, 45 підвід, 20 гармат, 7 літаків на землі і 2 в повітрі, 7 складів з пальним та боєприпасами, залізничний міст, понад 500 гітлерівців. Був тяжко поранений.

За зразкове виконання бойових завдань Указом Президії Верховної Ради СРСР від 27.06.1945 р. Миколі Івановичу Дігтярю було присвоєне звання Героя Радянського Союзу. Нагороджений трьома орденами Червоного Прапора, орденами Червоної Зірки, Олександра Невського, медалями.

У 1947 р. закінчив КУОС. З 1956 р. полковник М. І. Дігтярь у запасі. Працював у Волго-Уральському філіалі ВНДІ геофізики, начальником аеропорту цивільної авіації в м. Октябрський у Башкирії. Останні роки життя жив у Котельві, активно займався громадською роботою.

У 1989 р. на могилі встановлена стела з рожевого граніту (1,1 × 1,6 м) з портретним зображенням Героя і пам'ятним написом: «Герой Советского Союза полковник авиации Дегтярь Николай Иванович 27.XII.1916 – 2.VIII.1986». На могилі покладена плита (1,15 × 0,5 м) з рожевого граніту. Пам'ятний знак виготовлений на Токівському гранітному заводі Дніпропетровської обл. Навколо могили встановлена металева огорожа.

Джерела та література: ЦАМО РФ. – Оп. 793756. – Спр. 13. – Арк. 119; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2393-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; За мужність і відвагу. – Харків : Прапор, 1973. – С. 105–106; Герои Советского Союза: краткий биографический словарь в двух томах. – Т. 1: Абаев-Любичев / [пред. ред. кол. И. Н. Шкадов]. – М. : Воениздат, 1987. – С. 411–412.

В. А. Андрієць

93. Могила Дрижирук Анастасії Іванівни (1988) (іст.)

У південно-східній частині Троїцького кладовища.

Похована Дрижирук Анастасія Іванівна (22.12.1913 р., с-ще Котельва Охтирського повіту Харківської губ. (тепер смт

Котельва Полтавської обл.) – 7.07.1988 р., там само) – лауреат Державної премії УРСР.

1937 р. А. І. Дрижирук стала слухачем курсів трактористів, того ж року отримала професію трактористки. Восени 1941 р. разом з Котелевською МТС евакуювалася в с. Стара Криуша Воронезької обл.

Після звільнення Котельви брала активну участь у відбудові господарства.

В 1954 р. трактором «Універсал-2» Анастасія Іванівна виробила 340 га умовної оранки при нормі 295 га. 1955 р. під час сівби просапних культур виконувала змінні завдання на 120–130 %. За її прикладом багато дівчат пішло працювати на трактор.

У зв'язку з ліквідацією МТС, працювала трактористкою колгоспу ім. Леніна. Неодноразово обиралась депутатом Котелевської районної (1955, 1961) та обласної ради (1965). 1960 р. її ім'я занесли до районної Галереї Слави.

25 років вона працювала на тракторі «Універсал-2» – тепер він на п'єдесталі біля «Сільгосптехніки» (нині ПТУ–54). З 1964 р. працювала на тракторі «Бєлорус». 1968 р. Анастасія Іванівна вийшла на пенсію, але залишилася в рядах механізаторів.

З 1970 р. очолювала молодіжну ланку з вирощення кукурудзи, яка отримувала по 50 ц з га.

Дрижирук А. І. лауреат Державної премії УРСР (1975), нагороджена орденом трудового Червоного Прапора, орденом Леніна (1966), медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–

1945 рр.», володар Всесоюзного призу Паші Ангеліної (1974), почесна громадянка Котельви (1967).

У 1988 р. на могилі Дрижирук А. І. встановлено прямокутну стелу (вис. 1,5 × 1,0 м) з рожевого граніту з портретним зображенням і пам'ятним написом: «Почесний громадянин селища Котельва лауреат Державної премії УРСР лауреат Призу імені Паші Ангеліної Дрижирук Анастасія Іванівна 22.12.1913 – 7.7.1988 Ти навіки в наших серцях сестра племінниці». На могилі плита (1,5 × 0,6 м) з рожевого граніту. Пам'ятник виготовлений на Апостолівському гранзаводі.

Джерела та література: Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.1.2394-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Краща трактористка // За сталінський урожай. – 1955. – 29 травня. – № 43 (1331). – С. 2; Шлях до ордена // Народна трибуна. – 1966. – 18 січня. – № 8 (2392). – С. 1; Дрижирук А. Дівчата – на трактор! // Народна трибуна. – 1969. – 20 березня. – № 34 (2880). – С. 1; Костюк В. Вага колгоспу в зернах // Народна трибуна. – 1969. – 23 серпня. – № 99 (2945). – С. 2, 4; Костюк В. К. Край Дикого Поля: нариси з історії Котелевщини. – Полтава : Видво «РіК», 2009. – С. 231.

М. Д. Борисов, А. М. Скирда

94. Могила Дрижирука Василя Несторовича (2009) (іст.)

Вул. Калантаївська. Святицьке кладовище, при вході ліворуч.

Похований Дрижирук Василь Несторович (01.01.1940 р., смт Котельва Полтавської обл. – 02.10.2009 р., там само) – заслужений працівник сільського господарства України.

З дитячих років розпочав трудову діяльність різноробочим колгоспу імені XV з'їзду ВКП(б), а після військової строкової служби – водієм, комбайнером. З 1978 р. помічник бригадира тракторної бригади. У період жнив Василь Несторович сам сідав за кермо комбайна СК-5. Так, 4 серпня 1980 р. він намолотив за день 63 тони хліба. Дрижирук В. Н. та його помічник Дудченко О. П. за 3 дні роботи на поч. серпня 1980 р. видали з бункера своєї «Ниви» 128,5 т. хліба – найкращий показник у районі. Без відриву від виробництва закінчив Охтирський технікум механізації та електрифікації сільського господарства. Мав великий авторитет серед колег по роботі. З 1983 р. очолив

тракторно-рільничу бригаду № 1 колгоспу імені XV з'їзду ВКП(б) (тепер СВК «Батьківщина»), став членом правління колгоспу. Колектив, який він очолював, неодноразово заносився на районну Дошку Пошани. Після виходу на пенсію продовжував працювати в рідному господарстві. Його праця відзначена орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, медалями. В 1993 р. присвоєно звання «Заслужений працівник сільського господарства України». Вів значну громадську роботу, 14 разів обирався депутатом селищної ради.

У 2010 р. на могилі встановлено пам'ятний знак, виготовлений з сірого полірованого граніту. Стела (вис. 1,0 × 0,5 м) з портретом та пам'ятним написом: «Дрижирук Василь Нестерович 1.01.1940 – 2.10.2009 Пам'ятаємо, любимо, сумуємо. Дружина, діти, онуки, правнуки». Постамент (вис. 0,17 × 0,60 × 0,10 м).

Література: П'єдестал трудової слави // Народна трибуна. – 1980. – 6 серпня. – № 97 (4678). – С. 1; Володар призу – екіпаж комуніста В. Н. Дрижирука // Народна трибуна. – 1980. – 5 серпня. – № 96 (4677). – С. 1; Пшинка М. Котелевський край: природа, історія, люди. Історико-краєзнавчий довідник / М. В. Пшинка. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2016. – С. 94.

М. В. Пшинка, А. М. Скирда

95. Могила Євтушенко Марії Дмитрівни (1995) (іст.)

Вул. Полтавський шлях. У західній частині Троїцького кладовища.

Похована Євтушенко Марія Дмитрівна (08.11.1925 р., с. Михайлівка Опішнянського району, тепер Зіньківського району – 16.08.1995 р., смт Котельва Котелев-

ського району Полтавської обл.) – педагог, заслужений учитель УРСР.

Народилася в селянській сім'ї. Після закінчення школи обрала професію педагога. У 1947 р. закінчила Полтавський педагогічний інститут і була направлена вчителем математики у Першотравневу школу (тепер Котелевська гімназія № 1 ім. С. А. Ковпака), в якій працювала до 1980 р. Все трудове життя віддано цій школі і навчанню дітей. За період роботи зарекомендувала себе професійним працівником, вимогливою до дітей, добре ерудованою у своєму предметі. Її учні завжди підтверджували свої знання з математики. З 1971 по 1974 рр. очолювала колектив школи. Постановою Президії Української РСР від 29.08.1969 р. Євтушенко М. Д., першій в Котелевському районі, було присвоєно почесне звання «Заслужений учитель Української РСР».

У 2000 р. на могилі встановлено пам'ятний знак, виготовлений з сірого полірованого граніту. Стела (вис. 1,1 × 0,5 м) з портретним зображенням та пам'ятним написом: «Євтушенко Марія Дмитрівна 8.XI.1925 – 16.VIII.1995». Постамент (вис. 0,18 × 0,25 × 0,70 м).

Джерело та література: Особистий архів автора; Пшинка М. Котелевський край: природа, історія, люди. Історико-краєзнавчий довідник / М. В. Пшинка. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2016. – С. 95.

М. В. Пшинка

96. Могила Жирнова Віктора Анатолійовича (2015) (іст.)

Вул. Полтавський шлях. У новій частині Вознесенського кладовища.

Похований Жирнов Віктор Анатолійович (4.03.1968 р., м. Нікополь, Дніпропетровської обл. – 2.(5).10. 2015 р., помер район м. Маріуполя Донецької обл., похований смт Котельва) – учасник АТО.

Після закінчення школи навчався у Зеленодольському СПТУ-16. 1986 р. був призваний на строкову військову службу. Учасник бойових дій у Демократичній Республіці Афганістан. Проживав із родиною у смт Котельва.

Під час АТО добровольцем пішов до військкомату. Незважаючи на проблеми зі здоров'ям, домігся свого, і 18.03.2015 р. був мобілізований до Збройних Сил України. Старший сержант. Виконував бойові завдання на першій лінії оборони сектору «М» (район Маріуполя) Донецької

обл. Військовослужбовець 21-го окремого мотопіхотного батальйону 28-ї окремої механізованої бригади (раніше 21-й БТО Херсонської обл.) Під час несення служби у Віктора Анатолійовича зупинилося серце.

У 2016 р. його ім'я занесене до Книги Пошани Полтавської обласної ради.

У 2015 р. на могилі встановлено тимчасовий пам'ятний знак – дерев'яний хрест.

Джерела і література: Список воїнів, які загинули під час проведення АТО, Котелевський район // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Джерелейко А. У Котельві провели в останній путь учасника АТО старшого сержанта Віктора Жирнова // Народна трибуна. – 2015. – 11 листопада. – № 89 (9800). – С. 2; До Книги Пошани внесли імена двох загиблих котелевців // Народна трибуна. – 2016. – 23 березня. – № 23 (9838). – С. 1.

А. М. Скирда

97. Могила Збінського Семена Юхимовича (1988) (іст.)

Вул. Полтавський шлях. У північно-західній частині Троїцького кладовища.

Похований Збінський Семен Юхимович (15.10.1907 р., с. Ситківці Липовецького повіту Київської губ., тепер Немирівський район Вінницької обл. – 30.06.1988 р., смт Котельва Полтавської обл.) – директор Котелевської МТС з 1941 по 1968 рр.

Після закінчення у 1925 р. місцевої школи, працював помічником бригадира у місцевій новоствореній сільгоспартілі. У 1926–1929 рр. навчався у Ілінецькій сільськогосподарській школі. З 1929 по 1932 рр. навчався у Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті. За рознарядкою після закінчення інституту Збінський С. Ю. направлений до с. Снітин Лубенського району Харківської обл. (тепер Полтавської обл.), де працював до 1936 р.

Маючи хист до техніки, Семен Юхимович вирішив перейти працювати до системи МТС. Знову за рознарядкою його направили до Зіньківського району. А у лютому 1941 р. Полтавський обком партії направив Збінського до Котелевської МТС на посаду директора. Під час Другої світової війни у вересні 1941 р. він керував і особисто брав участь у вивезенні матеріально-технічної бази МТС на схід,

спочатку до Воронезької обл., потім до Сталінградської. Після визволення Полтавщини Семен Юхимович, зберігши довоєнний матеріально-технічний склад станції, повернувся до Котельви (див. ст. № 127).

У післявоєнний час Збінський С. Ю. зробив великий вклад у відбудову і розвиток МТС. Був депутатом Котелевської районної ради. Після реорганізації МТС, об'єднання Котелевської та Великорублівської станцій у райоб'єднання «Сільгосптехніки», Семен Юхимович був начальником райінспекції по сільському господарству. Нагороджений урядовими нагородами.

У 1992 р. на могилі встановлено стелу (вис. 1,40 × 0,55 м) з гранітної крихти, у верхній частині якої фотоовал (0,17 × 0,12 м) з металокераміки, з портретом померлого. Нижче металева дошка (0,4 × 0,35 м) з пам'ятним написом: «Збінський Семен Юхимович 15.X.1907 – 30.VI.1988 Ти вічно в нашій пам'яті люблячі дружина, діти, онуки». Поряд похована дружина Збінська Ірина Василівна (10.08.1908 – 20.10.1990).

Література: Костюк В. К. Вага колгоспу в зернах // Народна трибуна. – 1969. – 23 серпня. – № 99 (2945). – С. 2, 4; Депутати Котелевської районної ради … // Соціалістична праця. – 1961. – 11 березня. – № 31 (2091). – С. 2; Костюк В. К. Великий перелом (з історії Котелевщини 1917-1947 рр.): історичні нариси / В. К. Костюк. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2015. – С. 60–61, 64–65; Пшинка М. Котелевський край: природа, історія, люди. Історико-краєзнавчий довідник / М. В. Пшинка. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2016. – С. 123.

М. В. Пшинка, А. М. Скирда

98. Могила ієромонаха Каріона (Кіндратенка) (1933) (іст.)

Вул. Полтавський шлях. У північно-східній частині Троїцького кладовища.

Похований ієромонах Каріон (Кіндратенко Констянтин Григорович) (р. н. невідомий, с. Котельва – 1933 р., с. Котельва Опішнянського району, тепер Котелевського району Полтавської обл.). Був монахом Києво-Печерської Лаври, виконував обов'язки садівника. Займався вирощуванням рідкісних фруктових дерев. У 1930 р. після закриття Лаври, змушений утікати від переслідувань на релігійному ґрунті. Повернувся до Котельви. В глинищі вирив землянку і там жив, ведучи аскетичний спосіб життя. У 1933 р. під час Голодомору захворів на запалення легень і помер. Прихожани місцевої Троїцької церкви поховали його на Троїцькому кладовищі.

За часів незалежності могила була впорядкована – встановлено дубовий хрест (вис. 1,8 м, шир. 0,9 м), у середохресті якого дошка (0,2 × 0,15 м) з металокераміки із портретом і пам'ятним написом: «Ієромонах Каріон (Кіндратенко Констянтин Григорович) 1933 рік».

Джерела та література: Особистий архів Пшинки М. В.; Історія Троїцького храму смт Котельви / Упорядн. священик М. Довганич. – Полтава, 2012. – 24 с.

М. В. Пшинка, А. М. Скирда

99. Могила Калюха Івана Сергійовича (2010) (іст.)

Вул. Полтавський шлях. У новій частині Троїцького кладовища.

Похований Калюх Іван Сергійович (24.01.1929 р., с. Котельва Котелевського району Полтавської округи, тепер Котелевського району Полтавської обл. – 21.09.2010 р., там само) – заслужений працівник сільського господарства України (1991). Після закінчення школи працював у колгоспі «Червона армія». 1950–1953 рр. проходив дійсну військову службу в радянській армії у м. Гомель (Білорусь). Після армії навчався в Полтавській середній школі підготовки голів колгоспів Міністерства сільського господарства, де отримав спеціальність агронома. Вищу освіту отримав у Полтавському сільськогосподарському інституті. 1958–1959, 1965–1970 роки на партійній роботі, інструктор райкому партії. Решта трудового життя, до виходу у 1993 р. на пенсію, пройшла в колгоспі імені Жданова (тепер СВК «Дружба») на посадах агронома, головного агронома. У 1991 р. за високі врожаї сільськогосподарських культур отримав звання «Заслужений працівник сільського господарства». Його праця неодноразово відзначалася нагрудними знаками та почесними грамотами.

У 2011 р. на могилі встановлено стелу (вис. 1,3 × 0,5 м) з сірого полірованого граніту з портретним зображенням та пам'ятним написом: «Калюх Іван Сергійович 24.01.1929 – 21.09.2010 Вічна пам'ять Рідні». Постамент (вис. 0,2 ×

0,5 × 0,1 м) і квітниця (1,2 × 0,5 м) з того ж матеріалу. Поряд похована дружина Калюх Ганна Пилипівна (18.09.1929 – 17.12.2013).

Джерела та література: Особистий архів автора; Пшинка М. Котелевський край: природа, історія, люди. Історико-краєзнавчий довідник / М. В. Пшинка. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2016. – С. 100.

М. В. Пшинка

100. Могила Крючка Івана Антоновича (2005) (іст.)

Вул. Полтавський шлях. У південно-східній частині Троїцького кладовища.

Похований Крючко Іван Антонович (21.01.1930 р., с. Котельва Котелевського району Полтавської округи – 22.04.2005 р., там само) – художник-пейзажист, графік, різьбяр. Народився у селянській родині. Навчався на художньо-педагогічному відділенні Харківського художнього училища (1959–1964).

Усе життя прожив у Котельві. Працював у редакції місцевої газети, сільському споживчому товаристві, клубі, ощадній касі. У 1964–1966 рр. був учителем креслення і малювання у середній школі № 1, художником-оформлювачем районного Будинку культури і районної художньої майстерні (1979–1984).

Автор краєвидів, натюрмортів, графічних портретів і різьблених композицій. Відомі роботи «Шевченківська ГЕС» (1951), «Весна. Берези» (1960), «Лихачівський мотив» (1970), «Морозний ранок» (1976), «Берег Ворскли. Стежинка» (2003) та інші.

Твори експонувалися у Котельві (від 1951), Полтаві (1952–1958, 1969–1975, 1985), Києві (1952), Лубнах (1978). Персональні виставки маляра відбулися у Котельві (1982, 1989, 1991, 2000), Полтаві (1982), Пархомівському історико-художньому музеї Харківської обл. (1990-ті, 2000-ні рр.), Опішні (2003).

Роботи майстра зберігаються у Котелевському краєзнавчому музеї, Пархомівському історико-художньому музеї.

У 2006 р. на могилі встановлено стелу (вис. 1,4 × 0,6 м) з сірого полірованого граніту з портретом художника і пам'ятним написом: «Крючко Іван Антонович 21.01.1930 – 22.04.2005 Пам'ятаємо, любимо, сумуємо, від племінника та його сім'ї».

Література: Ханко В. М. Енциклопедія мистецтва Полтавщини: у 2-х т. / Ханко В. М.; НАН України; Ін-т історії України; Центр культурол. студій. – Полтава : ТОВ «АСМІ»; Видавець О. Ханко, 2014. – С. 428–429; Костюк В. К. Край Дикого Поля: нариси з історії Котелевщини. – Полтава: Вид-во «РіК», 2009. – С. 236.

В. К. Костюк

101. Могила Ларіонової Людмили Іванівни (2014) (іст.)

Вул. Полтавський шлях. У північно-східній частині Троїцького кладовища.

Похована Ларіонова Людмила Іванівна (1.01.1946 р., смт Котельва Полтавської обл. – 10.01.2014 р., там само) – поетеса, член Полтавської спілки літераторів.

Народилася в сім'ї вчителів. Закінчила місцеву середню школу. Отримавши вищу освіту, аж до виходу на пенсію, працювала лікарем оздоровчої фізкультури в медичних закладах м. Суми. У 2006 р. повернулася до рідної Котельви. Вірші писала ще зі школи. Мешкаючи в Сумах, відвідувала літературну студію «Зажинок», друкувалась у пресі, виступала на радіо й телебаченні. Була неодноразовим лауреатом обласного фестивалю «Сумські зорі». Понад два десятки її поезій покладені на музику. Нові твори друкува-

лись в альманах «Голос ветерана», «Полтавський сміхограй», «Рідний край», у газетах «Полтавська думка», «Літературна Полтавщина», «Село полтавське», «Народна трибуна» тощо. Авторка поетичних збірок «Іду до людей» (Полтава, 2007), «Відшуміли весни» (2008), «Запрошую до пісні» (2009). Вірш «Вальс Котелевських ночей» став неофіційним гімном Котельви.

Писала під літературним псевдонімом Дар'я Горлиця.

У 2015 р. на могилі встановлено стелу (вис. 1,1 × 0,5 м) з сірого полірованого граніту з портретом поетеси та пам'ятним написом на чільному боці: «Ларіонова Людмила Іванівна 1.01.1946 – 10.01.2014 Життя коротке, як та мить, як блиск зорі, що з неба впала…», на звороті напис: «Голуб Людмила Іванівна творчий псевдонім «Дар'я Горлиця». Постамент (вис. 0,17 × 0,6 × 0,1 м) з сірого полірованого граніту.

Література: Калинове гроно: Антологія літераторів Полтавщини часу незалежності України: До 20-ліття Полтавської спілки літераторів / [За ред. М. В. Костенка, Ю. М. Дмитренка, М. Г. Любивого]. – Полтава : Полтав. літератор, 2010. – С. 162.

А. М. Скирда

102. Могила Лесько Людмили Василівни (2015) (іст.)

Вул. Об'їздна. Спаське кладовище, центральна алея.

Похована Лесько (Шевеля) Людмила Василівна (05.05.1937 р., с. Котельва Опішнянського району Харківської обл., тепер смт Котельва Котелевського району Полтавської обл. – 22.10.2015 р., там само) – заслужений лікар Української РСР (1989).

Народилася в селянській сім'ї. Закінчила Першотравневу (Котелевську № 1) середню школу. Через складні матеріальні умови (після війни сім'я залишилася без годувальника) змушена була матеріально допомагати рідним. З 1955 по 1957 рр. працювала робітницею текстильного комбінату в м. Чернівці. Працюючи, готувалася до здійснення своєї мрії – стати лікарем. У 1957 р. стала студентом Чернівецького державного медичного інституту, а в 1963 його успішно закінчила. У 1961 р. вийшла заміж за студента-медика. По закінченні інституту сім'я молодих спеціалістів була направлена лікарями до Полтавської обл. у Котельву, тоді ще Зіньківського району. У 1963–1966 рр. працювала лікарем-терапевтом Котелевської лікарні. З перших днів роботи зарекомендувала себе знаючим і відповідальним працівником. У 1966 р.

призначена завідуючою терапевтичним відділенням Котелевської районної лікарні. З 1971 по 1973 рр. разом із чоловіком Ростиславом Дмитровичем, лікарем-хірургом, перебували у спецвідрядженні в республіці Малі. Повернувшись додому, знову очолила терапевтичний відділ Котелевської центральної районної лікарні і працювала на цій посаді до 2001 р. А потім ще десять років, з 2001 по 2011 рік, лікарем-терапевтом, надаючи хворим допомогу і ділячись своїм досвідом з молодими колегами. Її праця неодноразово відзначалася медалями, мала орден «Знак Пошани». У 1989 р. – за багаторічну професійну працю Указом Президії Верховної Ради Української РСР Лесько Л. В. присвоєно почесне звання «Заслужений лікар Української РСР».

На могилі встановлено тимчасовий пам'ятний знак – дерев'яний хрест.

Поряд похований чоловік Лесько Ростислав Дмитрович (15.10.1937 – 22.06.2001) – лікар-хірург, який зробив значний вклад у розбудову котелевського лікарняного корпусу.

Джерела та література: Особистий архів автора; Пшинка М. Котелевський край: природа, історія, люди. Історико-краєзнавчий довідник / М. В. Пшинка. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2016. – С. 110; Некролог Лесько Л. В. // Народна трибуна. – 2015. – 28 жовтня. – № 85 (9796). – С. 7.

М. В. Пшинка

103. Могила Лобаня Герасима Івановича (1975) (іст.)

Вул. Полтавський шлях. У центральній частині Вознесенського кладовища.

Похований Лобань Герасим Іванович (01.03.1888 р., місце народження невідоме – 18.10.1975 р., смт Котельва Полтавської обл.) – учасник Першої світової війни, повний Георгіївський кавалер. Служив у 5-у запасному кавалерійському полку, який дислокувався в слободі Балаклея Зміївського повіту Харківської губ. За особливу хоробрість, виявлену в боях проти ворога, нагороджений чотирма Георгіївськими хрестами. Відзнака Військового ордена Святого Георгія або Георгіївський хрест – нагородний знак до ордена Св. Георгія для нижніх чинів з 1807 по 1917 рр. за особливу хоробрість, виявлену в бою проти ворога.

Лобань Г. І. жив у Котельві з післявоєнних років і до 1975 р.

У 1970-х рр. на могилі встановлено стелу (вис. 1,1 × 0,5 м) з гранітної крихти, у верхній частині фотоовал (0,18 × 0,12 м) з металокераміки із портретом, нижче викарбовано пам'ятний напис: «Лобань Герасим Иванович I III 1888 – 1975 18 X». На могилі квітниця (1,2 × 0,5 м) з того ж матеріалу.

Література: Пшинка М. Котелевський край: природа, історія, люди. Історико-краєзнавчий довідник / М. В. Пшинка. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2016. – С. 123; Пшинка М. Повний Кавалер Георгіївських хрестів // Народна трибуна. – 2016. – 27 липня. – № 59 (9874). – С. 8.

М. В. Пшинка

104. Могила Олійника Михайла Івановича (2009) (іст.)

Вул. Полтавський шлях. У центральній частині Троїцького кладовища.

Похований Олійник Михайло Іванович (16.08.1954, с. Котельва – 05.12.2009, смт Котельва Полтавської обл.) – заслужений працівник сільського господарства. Після закінчення Котелевської СШ № 1, у 1971 р. вступив на навчання до Полтавського сільськогосподарського інституту на зоотехнічний факультет, який закінчив у 1976 р. Трудову діяльність розпочав у колгоспі імені Жданова (тепер СВК «Дружба»), на посаді зоотехніка. 1976-1977 – роки строкової служби у гру-

пі радянських військ в Німеччині. Після демобілізації із армії повернувся на попереднє місце роботи. В кін. 1977 р. призначений головним зоотехніком. З 1982 по 1989 рр. працював у районних сільськогосподарських органах, а з 1989 р. його доля пов'язана з передовим господарством СВК «Батьківщина», очолюваним Героєм України О. Г. Коросташовим. Вніс значний вклад у розвиток тваринницької галузі господарства. Нагороджений Почесною Грамотою Міністерства аграрної політики України (2004 р.). В 2004 р. присвоєно почесне звання «Заслужений працівник сільського господарства України». Був обраний членом-кореспондентом Української академії наук національного прогресу. Вів активну громадську діяльність, обирався депутатом Котелевської районної ради. Достойно представляв і відстоював інтереси селян.

У 2010 р. на могилі встановлено пам'ятний знак з сірого полірованого граніту. Стела (вис. 1,85 × 0,7 м) із портретним зображенням та пам'ятним написом: «Олійник Михайло Іванович 16.08.1954 – 5.12.2009 Любимо тебе, пишаємося тобою. У пам'яті нашій завжди ти живий. Сумуючі рідні, друзі.». Попереду квітниця (1,4 × 0,7 м), навколо огорожа (3,0 × 3,2 м).

Джерела та література: Особистий архів автора; Коба Л. «Просто так у житті нічого не дається» // Село полтавське. – м. Полтава. – 2009. – 14 серпня. – № 31 (905). – С. 1, 3.

М. В. Пшинка

105. Могила Переяславця Миколи Дем'яновича (2008) (іст.)

Вул. Полтавський шлях. У північній частині Вознесенського кладовища.

Похований Переяславець Микола Дем'янович (6.05.1946 р., смт Котельва Полтавської обл. – 7.11.2008 р., там само) – заслужений майстер народної творчості України (2003).

Середню освіту здобув у Котелевській середній школі № 1. До 1981 р. працював на Півночі РФ та у Сибіру, там познайомився з технікою мозаїки по дереву.

Коли повернувся до Котельви, зайнявся портретами, декоративними і тематичними панно, виконаними у самодіяльницькому плані. У них переважали технічно-репродуктивні методи виконання. Для своєї творчості обрав рідкісну на Полтавщині техніку – маркетрі. Свої витоки вона бере у країнах Європи і застосовується переважно при декоруванні меблів, побутових речей. Проте Микола Дем'янович зосередив свою творчість на портретному жанрі. Він автор цілої галереї портретів відомих людей різних регіонів світу.

У 1997 р. Переяславцю М. Д. присвоєне звання Майстра декоративно-при-

кладного мистецтва, а у 2003 р. звання «Заслужений майстер народної творчості України».

Персональні виставки Миколи Дем'яновича відбулися у Полтаві (2002), с. Пархомівці Харківської обл. (2006). Твори зберігаються у Пархомівському, полтавських художньому і краєзнавчому музеях та у приватних збірках.

У 2009 р. на могилі встановлено стелу (вис. 1,2 × 0,45 м) з сірого полірованого граніту, на якій викарбований портрет майстра та пам'ятний напис: «Переяславець Микола Дем'янович 6. V. 1946 – 7. XI. 2008». Постамент (вис. 0,25 × 0,7 × 0,2 м) та квітниця (1,4 × 0,5 м) з того ж матеріалу.

Література: Ханко В. М. Енциклопедія мистецтва Полтавщини: у 2-х т. / Ханко В. М.; НАН України, Ін-т історії України, Центр культурол. студій. – Полтава: ТОВ «АСМІ»; Видавець О. Ханко, 2015. – С. 134–135; Пшинка М. Котелевський край: природа, історія, люди. Історико-краєзнавчий довідник / М. В. Пшинка. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2016. – С. 123; Павленко Д. Він створив себе сам // Народна трибуна. – 2003. – 8 жовтня. – № 80 (8525). – С. 3.

А. М. Скирда

106. Могила Салашного Олексія Антоновича (1967) (іст.)

Вул. Калантаївська. У західній частині Святицького кладовища.

Похований Салашний Олексій Антонович (1873 р., с. Котельва Охтирського повіту Харківської губернії, нині Котелевський район Полтавської обл. – 12.06.1967 р., там само) – учасник повстання військових матросів у Кронштадті.

1904 р. Салашний О. А. був призваний на військову службу на Балтійський флот на військово-морську базу в Кронштадті.

1906 р. в Кронштадті відбулося повстання матросів за прикладом повстання 1905 р. на броненосці «Потьомкін». Матроси перестали коритись офіцерам, вимагали від царя через свого представника у Держдумі поліпшити умови життя. Повстання було придушене царськими військами, багато матросів загинуло, решту заарештовано.

20 липня 1906 р. відбувся військово-польовий суд над повстанцями. Судили двома групами – 1000 і 800 чол. По 19 осіб з кожної групи засуджено до страти,

інших – на каторгу до Сибіру. Салашний О. А. отримав 3 роки каторжних робіт. Працював у копальнях з видобутку золота. Сліди від кайданів залишились у нього на все життя. За антидержавницькі погляди місцевий губернатор додав ще рік каторги.

1910 р. Салашний О. А. повернувся до Котельви і потрапив під постійний нагляд поліції.

У 1914 р. мобілізований на фронт, як солдат. Відправили у Севастополь з документами, де значилось про його участь у повстанні матросів. 1917 р. потрапив на Західний фронт. Його обирали до складу різних солдатських депутацій.

Повернувшись до Котельви, брав активну участь у встановлені радянської влади.

У 1955 р. нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, почесний громадянин Котельви, персональний пенсіонер. Відомий як майстер із виготовлення дерев'яного посуду.

У 1985 р. згідно рішення виконкому Полтавської обласної ради № 317 від 14.08.1984 р. на могилі встановлено стелу (вис. 1,2 × 0,5 м) з гранітної крихти з викарбуваним пам'ятним написом: «Тут похований учасник Кронштадського повстання 1906 року та громадянської війни Салашний Олексій Антонович».

Джерела та література: Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.3.2307-

2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Історія міст і сіл Української РСР Полтавська область. – К.: Гол. Ред. УРЕ АН УРСР, 1967. – С. 450; Синицький В., Дрижирук І. Учасник кронштадського повстання // Народна трибуна. – 1967. – 20 червня. – № 74 (2613). – С. 2; Костюк В. Край Дикого Поля: нариси з історії Котелевщини. – Полтава: Вид-во «Рік», 2009. – С. 245.

Р. І. Шевченко, А. М. Скирда

107. Могила Салашного Якова Яковича (2001) (іст.)

Вул. Калантаївська. В південно-східній частині Святицького кладовища.

Похований Салашний Яків Якович (5.10.1914 р., слоб. Котельва Охтирського повіту Харківської губ., тепер Котелевського району Полтавської обл. – 11.02.2001 р., там само) – Герой Соціалістичної Праці.

Народився у селянській родині. Освіта початкова. Трудову діяльність розпочав у 1928 р. в артілі «Радянський селянин». У 1934–1935 рр., за рекомендацією господарства, навчався на курсах трактористів, після закінчення яких працював трактористом Котелевської МТС. У серпні 1941 р. разом із МТС евакуювався у Воронезьку, потім – Сталінградську обл. РФ, де продовжував працювати трактористом.

З 1944 р., повернувшись з евакуації, працював у Котелевській МТС, з 1958 р. – трактористом у колгоспі ім. XV з'їзду ВКП(б).

У 1966 р. виробив 1939 га умовної оранки при плані 1500 га, зекономив при цьому 2 тони пального.

Після виходу на пенсію продовжував працювати за фахом. У 1974 р. трактором Т-74 за зміну виробив 1155 га умовної оранки при нормі 1100 га, економія пального склала 1650 кг. Згодом – тракторист СВК «Батьківщина».

Брав активну участь у громадському житті Котельви – обирався членом бюро парторганізації, членом правління колгоспу, депутатом Котелевської районної ради, членом президії обкому профспілки працівників сільського господарства і заготівель. Делегат XXIII з'їзду КПУ.

Указом Президії Верховної Ради від 23 червня 1966 р. присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Нагороджений 2 орденами Леніна (1958, 1966), Жовтневої Революції (1973), медалями.

У 2002 р. на могилі встановлено стелу з сірого полірованого граніту (вис. 1,55 × 0,6 м) з портретним зображенням і пам'ятним написом: «Салашний Яків Якович 5.XI.1914 – 12.II.2001 Любимо, пам'ятаємо, сумуємо Рідні». На могилі квітниця (1,48 × 0,71 м) з того ж матеріалу.

Література: Подвигу рівен ваш труд, хлібороби! // Зоря Полтавщини. – 1966. – № 156 (10283). – 29 червня. – С. 1; Герої землі Полтавської: довідник. У 12 вип. Вип. 2: Герої Соціалістичної Праці / [упоряд. О. А. Білоусько, Т. П. Пустовіт]. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2011. – С. 56–57; Павленко Д. Він був прикладом для сучасників і став взірцем для наступників // Народна трибуна. – 2014. – № 87 (9694). – 5 листопада. – С. 1–2.

А. М. Скирда

108. Могила Старокожко Феодосії Петрівни (2015) (іст.)

Вул. Калантаївська. В північно-східній частині Святицького кладовища.

Похована Старокожко Феодосія Петрівна (25.05.1951 р., с. Берове Рокитянського району Рівненської обл. – 27.05.2015, смт Котельва Полтавської обл.) – заслужений працівник сільського господарства України.

Народилася на Рівненщині, де й закінчила місцеву школу. В 1966 р. переїхала до Котельви, де стала працювати

дояркою в колгоспі імені XV з'їзду ВКП(б), тепер СВК «Батьківщина». У 1968 р. вийшла заміж. 39 років (з 1966 по 2005 рік) працювала в передовому господарстві СВК «Батьківщина», досягаючи значних показників у виробництві. Неодноразово відзначалася на районній Дошці пошани. У 1990 р. за досягнуті значні успіхи у сільськогосподарському виробництві Старокожко Ф. П. присвоєно звання «Заслужений працівник сільського господарства України».

У 2016 р. на могилі встановлено пам'ятний знак, спільний із чоловіком, виготовлений з сірого полірованого граніту. Стела (вис. 0,6 × 1,2 м), з портретним зображенням та пам'ятним написом: «Старокожко Феодосія Петрівна 25.05.1951 – 2015.27.05 Семен Степанович 16.02.1945 – 2015.13.09. Пам'ятаємо Любимо Сумуємо…». Постамент (вис. 0,47 × 0,7 × 0,15 м), попереду квітниця (1,17 × 0,6 м).

Джерела та література: Особистий архів автора; Некролог. Старокожко Феодосія Петрівна // Народна Трибуна. – 2015. – 3 червня. – № 41 (9752). – С. 4.

М. В. Пшинка

109. Могила Федченка Йосипа Матвійовича (1923) (іст.)

Вул. Об'їзна. В центральній частині Спаського кладовища.

Похований Федченко Йосип Матвійович (1864 р., с. Михайлівка, кол. Старооскольського повіту на Курщині – 1923 р., с-ще Котельва Охтирського повіту Харківської губернії, нині Котелевський район Полтавської обл.) – народний вчитель, громадський діяч, учасник громадянської війни.

Народився в сім'ї сільського чоботаря. В 1884 р. закінчив Білгородську вчительську семінарію і розпочав учительську діяльність. У Котелевському двокласному училищі з його ініціативи було введено урок ручної праці, де хлопчики навчалися столярній справі. У 1907 р. під час революції за наказом Харківського губернатора Катеринича Федченко Й. М. був звільнений «За неподходящий образ мыслей» – підтримував ідеї більшовиків. Але громада Котельви відстояла його і він був відновлений на посаді. На поч. 1918 р. в селищі створено ревком, куди увійшов і Федченко. Проте він піддавав критиці дії ревкому за жорстоке ставлення до інтелігенції. Продовжував працювати вчителем до 1923 р.

У 1984 р. на могилі встановлено стелу з мармурової крихти (вис. 1,4 × 0,45 м) з пам'ятним написом: «Йосип Матвійович Федченко член першого котелевського ревкому народний вчитель 1864 – 1923», на могилі квітниця з мармурової крихти.

Взято на облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів від 23.04.1984 р. № 165.

Джерела та література: Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.1438-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; З минулого Котельви // Соціалістична праця. – 1960. – 22 грудня. – № 151 (2057). – С. 4; Довгуша Г. Д. Котельва: путівник. // Г. Д. Довгуша, Р. І. Шевчен-

ко, М. А. Шило. – Вид 2-е, доопр. і доповн. – Харків : Прапор, 1987. – С. 21; Костюк В. Край Дикого Поля: нариси з історії Котелевщини. – Полтава : Вид-во «РіК», 2009. – С. 139, 142–143.

М. О. Авдєєва, А. М. Скирда

110. Могила Шевченка Радія Івановича (2001) (іст.)

Вул. Полтавський шлях. У західній частині Троїцького кладовища.

Похований Шевченко Радій Іванович (19.04.1926 р., м. Дніпропетровськ – 3.11.2001 р., смт. Котельва Котелевського району Полтавської обл.) – краєзнавець.

Радій Іванович учасник Другої світової війни. У Котельві оселився у 1960-х рр. Спочатку працював літпрацівником у районній газеті, був фотокореспондентом, завідував районною фільмотекою відділу освіти.

Працюючи керівником районного товариства охорони пам'яток історії та культури, вперше провів значну роботу з обліку та виявлення в районі пам'ятних знаків і братських могил воїнів Червоної Армії.

Шевченко Р. І. активно займався громадською роботою. Захоплювався поезією, окремі його вірші покладені місцевими композиторами на музику.

У 2003 р. на могилі встановлено бетонний хрест (вис. 1,2 × 0,45 м), в центральній частині дошка (0,15 × 0,18 м) з металокераміки із портретом і пам'ятним написом: «Шевченко Радій Іванович 19.04.1926 – 3.11.2001 Вічно пам'ятаємо, любимо, сумуємо. Рідні».

Джерела та література: Особистий архів автора; Шевченко Р. Пам'ять подвигу // Народна трибуна. – 1977. – 29 грудня. – № 165 (4253). – С. 2; Шевченко Р. Пам'ятники наша історія // Народна трибуна. – 1980. – 2 лютого. – № 15 (4596). – С. 2.

М. В. Пшинка

111. Пам'ятна дошка на честь двічі Героя Радянського Союзу Ковпака Сидора Артемовича (1969) (іст.)

Вул. Калантаївська, 1.

У вересні 1862 р. у Котельві була відкрита перша у волості сільська народна школа. Школа розмістилася у будинку Аполона Михайловича Матушинського, сина дрібнопомісного дворянина з родини козацької старшини, який виїздив із селища до Петербурга, і продав власний будинок із садибою та великим садом котелевській громаді за 5000 карбованців. 1864 р. згідно затвердженого Міністерством народної освіти «Положення про початкові народні училища» сільська народна школа в Котельві отримала назву «Котелевське 2-х класне сільське училище Міністерства народної освіти» з 5-ти річним терміном навчання. З 1884 по 1923 рр. в училищі вчителював Йосип Матвійович Федченко (див. ст. № 109). У зв'язку зі збільшенням кількості учнів постала необхідність побудови нового приміщення для школи, яке у 1888 р. було зведене (тепер будинок Котелевського районного центру дитячої і юнацької творчості) (див. ст. № 134).

У 1900–1904 рр. у школі навчався Сидір Артемович Ковпак (25(13).05.1887 р., с-ще Котельва Охтирського повіту Харківської губ., тепер Котелевський район Полтавської обл. – 11.12.1967 р., м. Київ) – двічі Герой Радянського Союзу, командир партизанського з'єднання. (див. ст. № 77). С. А. Ковпак працював у крамниці Фесака, торговця залізо-скоб'яними товарами, виконував чорну роботу по господарству. За сумлінну працю, після

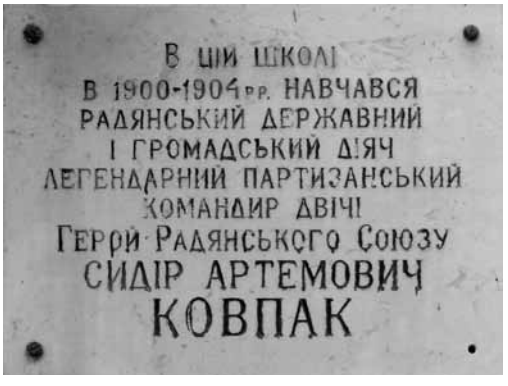

року служби, Фесак дозволив хлопцеві відвідувати міністерську школу.

У 1918 р. Котелевське двокласне училище Міністерства народної освіти з п'ятирічним строком навчання реорганізовано у Вищу початкову школу з додатковими класами для семирічного навчання. З 1929 р. – Першотравнева вищепочаткова школа. У 1934 р. відкрито 8-й клас, 1937 р. – відбувся перший випуск 10-го класу. З 1939 р. школа мала назву Першотравнева середня школа Опішнянського району Харківської обл. Під час тимчасової гітлерівської окупації з 9 жовтня 1941 р. по 9 вересня 1943 р. школа не працювала, одразу після звільнення розпочалися заняття.

У 1955 р. побудований новий двоповерховий будинок школи. В будинку Матушинського розмістилась їдальня, а згодом інтернат.

Постановою Ради Міністрів України РСР № 18 від 12.01.1968 р. «Про увічнення пам'яті Сидора Артемовича Ковпака» Котелевській середній школі № 1 присвоєне ім'я легендарного партизанського командира. Згідно рішення виконкому Котелевської районної ради № 153 від 8.07.1969 р. на будинку встановлено пам'ятну дошку (0,6 × 0,8 м) з білого мармуру з пам'ятним написом: «В цій школі в 1900 – 1904 рр. навчався радянський державний і громадський діяч легендарний партизанський командир двічі Герой Радянського Союзу Сидір Артемович Ковпак». Тепер у цьому будинку розміщуються початкові класи та Комунальний заклад «Музей двічі Героя Радянського Союзу Сидора Артемовича Ковпака».

У 1982–1984 рр. в межах відзначення 95-річчя від дня народження С. А. Ковпака збудовано нове триповерхове приміщення школи.

Взято на облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів від 23.04.1982 р. № 247.

Джерела та література: ДАПО. – Ф.Р. 1876. – Оп. 8. – Спр. 62. – Арк. 31 зв; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.1423-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Інформація Котелевської гімназії № 1 імені С. А. Ковпака // Там само; Дрижирук І. Школа готується до 100-річного ювілею // Соціалістична праця. – 1962. – 13 лютого. – № 19 (2234). – С. 4; Шило М. Пам'ять земляка // Народна трибуна. – 1972. – 29 лютого. – № 26 (3342). – С. 2; Електронний ресурс. – Режим доступу: kotelva-gimnasium1. edu.poltava.ua/informacia_pro_zaklad/istoriya/

А. М. Скирда

112. Пам'ятний знак воїнам частин і з'єднань Воронезького фронту, які звільнили Котельву від гітлерівських загарбників (1968) (іст.)

Вул. Полтавський шлях, у центрі селища.

Селище Котельва вперше окуповане 9 листопада 1941 р., звільнене 22 лютого 1943 р. Повторно окуповане 12 березня 1943 р. Остаточно звільнене 9 (11) вересня 1943 р. після надзвичайно жорстких боїв.

У звільненні брали участь частини і з'єднання Воронезького фронту у складі:

5-ї, 7-ї, 8-ї гвардійських повітряно-десантних дивізій 20-го стрілкового корпусу 4-ї армії; 3-й гвардійський танковий корпус; 291-а штурмова авіаційна дивізія; 8-й, 10-й гвардійські винищувальні авіаційні дивізії; 33-я, 36-а гарматні артилерійські бригади; 12-а

мінометна бригада; 28-а винищувальна протитанкова артилерійська бригада; 112-й гвардійський артилерійський полк; 805-й і 1528-й гаубичні артилерійські полки; 452-й і 1317-й винищувальні протитанкові артилерійські полки; 96-й гвардійський мінометний полк; 466-й мінометний полк; 728-й винищувальний авіаційний полк; 620-й нічний бомбардувальний авіаційний полк; 121-й окремий гвардійський батальйон зв'язку.

У ході пошукової роботи додатково виявлені військові частини, що брали участь у визволенні селища від гітлерівських загарбників в різні періоди:

955-й стрілецький полк 309-ї стрілецької дивізії – лютий-березень 1943 р.; 180-а стрілецька дивізія – лютий-березень 1943 р.; 69-а гвардійська стрілецька дивізія – серпень-вересень 1943 р.; 71-а гвардійська стрілецька дивізія – 12-21 серпня 1943 р.; 2-а гвардійська мотострілецька бригада; 3-я гвардійська танкова бригада; 93-я окрема танкова бригада; 18-а гвардійська танкова бригада.

Згідно інформації ДАПО смт Котельву звільнено 9 вересня 1943 р., проте остаточно гітлерівці полишили селище тільки 11 вересня. На подвір'ї земської школи на південній околиці селища, тепер ЗОШ І ступеня № 7, ворог закріпився і протягом двох днів стримував наступ червоноармійців. 11 вересня внаслідок успішної атаки вдалося знищити кулеметників ворога і розгорнувся повномасштабний наступ Червоної армії в бік с. Любки.

Згідно рішення виконкому Котелевської селищної ради № 6 від 8 травня 1968 р. на честь 25-ї річниці звільнення селища встановлено цегляну оштукатурену під шубу стелу (вис. 2,8 × 0,85 × 0,3 м), в центральній частині якої вмонтовано біломармурову дошку (1,05 × 0,7 м) із пам'ятним написом: «Військами Воронезького фронту 11 вересня 1943 року звільнений від німецько-фашистських загарбників райцентр с. Котельва

У звільненні приймали участь

5-та, 7-ма, 8-ма гвардійські повітряно-десантні дивізії 20-го гвардійського стрілкового корпусу 4-ої гвардійської армії

3-й гвардійський танковий корпус

291 штурмова авіаційна дивізія

8-ма, 10-та гвардійські винищувальні авіаційні дивізії

33-тя і 36-та гарматні артилерійські бригади

12 мінометна бригада

28-ма винищувальна протитанкова артилерійська бригада

112-ий гвардійський армійський гарматний артилерійський полк

805-й і 1528-й гаубичний артилерійський полк

452-й і 1317-й винищувальні протитанкові артилерійські полки

96-й гвардійський мінометний полк

466-й мінометний полк

728-й винищувальний авіаційний полк

620-й нічний бомбардувальний авіаційний полк

121-й окремий гвардійський батальйон зв'язку».

Взято на облік та під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів № 247 від 23.04.1982 р.

Джерела та література: ЦАМО РФ. – Ф. 1207. – Оп. 2. – Спр. 75. – Арк. 142; Ф. 1297. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 128; Ф. 1310. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 5; Ф. 1310. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 21; Ф. 3067. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 34; Ф. 3095. – Оп. 2. – Спр. 23. – Арк. 11; Ф. 3363. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 58; ДАПО. – Ф. р.-1876. – Оп. 8. – Спр. 62. – Арк. 31 зв; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2203-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Юдин В. В. В сентябре 43-го. – Полтава : Дивосвіт, 2010. – С. 22–25.

В. А. Андрієць

113. Пам'ятний знак «Галерея Слави» (2003) (іст.)

Вул. Полтавський шлях, у центрі селища.

У вересні 2003 р. на честь Героїв Радянського Союзу, Соціалістичної Праці, Героїв України – уродженців Котелевського району, а також тих, хто працював і працює на його теренах, встановлено пам'ятний знак. Інформацію про героїв подано згідно розташування на пам'ятному знаці.

Ковпак Сидір Артемович (25(13). 05.1887 р., с-ще Котельва Охтирського повіту Харківської губ., тепер Котелевського району Полтавської обл. – 11.12.1967 р., м. Київ) – двічі Герой Радянського Союзу, командир партизанського з'єднання (див. ст. № 77).

Брикель Павло Порфирович (18.11. 1903 р., с. Мала Рублівка Богодухівського повіту Харківської губ., тепер Котелевського району Полтавської обл. – 12.10.1983 р., м. Ростов-на-Дону, РФ) – Герой Радянського Союзу. Народився у селянській родині. Працював у рідному селі. У 1925 р. закінчив 2 курси геодезичного інституту. У Червоній Армії у 1920–1922, 1925–1939, 1940–1948 та 1951–1953 рр. У 1928 р. закінчив кавалерійську школу, у 1935 – КУОС при Військово-політичній академії. Командував взводом, ескадроном, полком.

З липня 1941 р. на фронті. Гвардії генерал-майор, командир 6-ї гвардійської кавалерійської дивізії (3-й гвардійський корпус, 2-й Білоруський фронт). 28–29.04.1945 р. дивізія під командуванням Брикеля прорвала оборону противника на західному березі р. Хафель, розгромила відбірні частини гітлерівців, захопила понад 1000 полонених і штурмом оволоділа м. Райснберг (Німеччина). 2.05.1945 р. дивізія вийшла до р. Ельба.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 29.05.1945 р. Брикелю П. П. присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Після війни – начальник Центру керівництва військовими кінними заводами Міністерства Оборони СРСР. У 1953 р. звільнений у запас. Мешкав у Ростові-на-Дону. Працював директором іподрому.

Нагороджений двома орденами Леніна, трьома орденами Червоного Прапора, орденом Суворова II ступеня, двома орденами Червоної Зірки, медалями, іноземними орденами.

Дігтярь Микола Іванович (27.12. 1916 р., с. Шевченкове Богодухівського повіту Харківської губ., тепер Котелевського району Полтавської обл. – 3.08.1986 р., смт Котельва Полтавської обл.) – Герой Радянського Союзу (див. ст. № 92).

Спичак Іван Іванович (1923 р., с. Матвіївка Полтавського повіту Полтавської губ., тепер Котелевського району Полтавської обл. – 30.11.1943 р., с. Диківка Знаменівського району Кіровоградської обл.) – Герой Радянського Союзу (див. ст. № 350).

Петренко Дмитро Пилипович (9.09. 1909 (за ін. відомостями 1908 р.), с. Велика Рублівка Богодухівського повіту Харківської губ., тепер Котелевського району Полтавської обл. – лютий 1940 р., м. Виборг, Ленінградська обл., РФ) – Герой Радянського Союзу.

Народився у селянській родині. Закінчив початкову школу. Працював у колгоспі. В Червоній Армії з 1930 р. У 1936 р. закінчив курси молодших лейтенантів.

Учасник радянсько-фінської війни 1939–1940 рр. Командир кулеметного

взводу 4-го прикордонного полку (війська НКВС). Молодший лейтенант Петренко із взводом у січні – лютому 1940 р. оволодів важливою висотою. Після загибелі командира роти і політрука прийняв командування ротою. Перебуваючи в оточенні протягом багатьох днів, рота відбила всі атаки противника, завдавши йому великих втрат у живій силі. Загинув у бою.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26.04.1940 р. Петренку Дмитру Пилиповичу присвоєно звання Героя Радянського Союзу посмертно. Нагороджений орденом Леніна.

Шевченко Олексій Васильович (3.02. 1922 р., с. Шевченкове Богодухівського повіту Харківської губ., тепер Котелевського району Полтавської обл. – 15.12.1991 р., там само) – повний кавалер Ордена Слави (див. ст. № 542).

Заєць Анастасія Дмитрівна (15.05. 1918 р., с. Рублівка Богодухівського повіту Харківської губ., тепер с. Велика Рублівка Котелевського району Полтавської обл. – 2.12.1976 р., смт Артемівка, тепер смт Скороходове Чутівського району Полтавської обл.) – Герой Соціалістичної Праці. Народилась в селянській родині. Освіта початкова.

З 1943 р. працювала ланковою Артемівського відділку цукрорадгоспу цукрокомбінату ім. Артема. У перші повоєнні роки ланка Заєць А. Д. вирощувала стабільно високі врожаї зернових та технічних культур. Обиралась депутатом районної і селищної рад.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 30.04.1948 р. за одержаний врожай жита 41,22 ц/га на площі 9 га Заєць А. Д. присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Нагороджена орденом Леніна (1948), Трудового Червоного Прапора, медалями.

Скрипник Дмитро Андрійович (1898, с-ще Опішня Опішнянського повіту, тепер Зіньківського району Полтавської обл. – рік смерті невідомий) – Герой Соціалістичної Праці.

Народився в селянській родині. Був організатором комуни «Надія» у с. Матвіївка Котелевського району. Згодом працював директором радгоспу ім. Жданова Кустанайської обл. Казахської РСР, освоював цілинні землі.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 11.01.1956 р. за освоєння цілинних та перелогових земель Скрипнику Д. А. присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Нагороджений Орденом Леніна (1956), Трудового Червоного Прапора (1939), «Знак Пошани» (1948).

Салашний Яків Якович (5.10.1914 р., с-ще Котельва Охтирського повіту Харківської губернії, тепер смт Котельва Котелевського району Полтавської обл. – 11.02.2001 р., там само) – Герой Соціалістичної Праці (див. ст. № 107).

Коросташов Олександр Григорович (22.01.1942 р., с. Камінне Котелевського району Полтавської обл.) – аграрій, член Української академії наук національного прогресу (1992), почесний професор Полтавської державної аграрної академії (1998), почесний член УААН (2001), заслужений працівник сільського господарства України (1989), Герой України (2002).

Народився в селянській родині. Навчався в Зіньківському ремісничому училищі (1959–1960), на факультеті механізації сільського господарства Полтавського сільськогосподарського інституту (1979–1982), за фахом інженер-механік.

Протягом 1955–1975 рр. (з перервою на навчання 1959–1960 та службу в Радянській армії 1961–1965) працював у колгоспі «Маяк» Котелевського району причіплювачем, помічником комбайнера (з 1965), бригадиром комплексної бригади (з 1969). З січня 1975 р. – бригадир тракторної, з січня 1977 р. – тракторно-рільничої бригади колгоспу ім. Леніна Котелевського району. З січня 1978 р. – голова правління колгоспу ім. XV з'їзду ВКП(б) Котелевського району (з 1992 р. – сільгосппідприємство, з 2000 р. – сільськогосподарський виробничий кооператив «Батьківщина»).

Коросташов О. Г. постійно обирається до місцевих та обласних органів влади.

Занесений до «Книги пошани» Полтавської обласної ради (2002). Голова постійної комісії з питань аграрної політики та земельних відносин Полтавської ради (1998–2002, 2002–2006), потім голова постійної комісії з питань АПК, земельних реформ, природокористування та екології Котелевської районної ради. Член Національної спілки журналістів України (2003). Автор і співавтор близько 50 публікацій.

Указом Президента України № 47/2002 від 19.01.2002 за визначні особисті заслуги перед Українською державою у розвитку сільського господарства, впро-

вадження сучасних форм господарювання Коросташову О. Г. присвоєне звання Героя України. Нагороджений орденом Держави (2002), «За заслуги» III ступеня (1999), медалями.

Шашко Іван Іванович (6.02.1919 р., с. Деревки Охтирського повіту Харківської губ., тепер Котелевського району Полтавської обл. – 5.01.2005 р., там само) – Герой Соціалістичної Праці (див. ст. № 282).

Шевченко Микола Васильович (5.05. 1918 р., с. Шевченкове Богодухівського повіту Харківської губ., тепер Котелевського району Полтавського обл. – 10.03. 1996 р., м. Полтава) – громадсько-політичний діяч, Герой Соціалістичної Праці.

Народився в селянській родині. Закінчив Шевченківську неповно-середню школу (1934), курси рахівників Опішнянської школи колгоспної молоді (1936), школу авіаційних спеціалістів при 44-й авіабазі Ленінградського військового округу (1939), партійні курси перепідготовки керівних партійних та радянських працівників при Полтавському обкомі КП(б)У (1951), Першотравневу середню школу у Котельві (1953, заочно), ВПШ при ЦК КПУ (1958), Хомутецький ветеринарно-зоотехнічний технікум (1968).

З 1936 по 1938 рр. працював рахівником-бухгалтером у колгоспі ім. Шевченка Котелевського району. Брав участь у радянсько-фінській 1939–1940 та Другій світовій війнах у 1941–1945 рр.

З 1946 р. працював відповідальним секретарем у редакції газети «За Сталінський урожай» Котелевського району,

товарознавцем Котелевської райспоживспілки. З 1948 р. на керівних посадах при Котелевському РК КП(б)У, з 1958 р. – при Миргородському РК КП(б)У. У 1963 р. колгоспи і радгоспи Миргородського району виростили найбільший в області врожай – по 31,1 ц сухого зерна кукурудзи з га на площі 16 255 га.

З 1970 по 1978 працював секретарем з питань сільського господарства Полтавського обкому КПУ. Обирався делегатом XXIII з'їзду КПРС, депутатом Полтавської обласної ради.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 31.12.1965 за успіхи у підвищенні врожайності, збільшенні виробництва та заготівель цукрового буряка, Шевченку М. В. присвоєне звання Героя Соціалістичної Праці.

Нагороджений орденом Леніна (1965), двома орденами трудового Червоного Прапора, медаллю «XX років Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.»

Луговий Дмитро Пилипович (Сергійович) (20.10.1928 р., с. Михайлівка Перша Котелевського району Полтавської округи, тепер Котелевського району Полтавської обл. – рік смерті невідомий) – Герой Соціалістичної Праці.

Бригадир комплексної будівельної бригади (1954). Працював на відбудові Донбасу. Разом із групою молоді із Полтави прибув у с-ще Новогродівка. Вчилися будувати шахти. Дмитро Сергійович потрапив у шахтобудівне управління № 8, освоював нове кріплення УРП, будував брикетні фабрики, фундаменти під потужні підйомні машини, копри в районі Твардовських, Мушкетовська-Запеpевальна. Працював на шахті Холодна балка № 3.

З 1966 р. працював під землею. На глибині 1000 м проходив підземні виробки у важких умовах вибросу породи.

Указом Президії Верховної Ради СРСР у 1957 р. Луговому Д. П. присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Нагороджений орденом Леніна (1957).

Дрижирук Анастасія Іванівна (22.12. 1913 р., с-ще Котельва Охтирського повіту Харківської губ., тепер Котелевського району Полтавської обл. – 7.07.1988 р., там само) – лауреат Державної премії УРСР (див. ст. № 93).

Корост Тетяна Михайлівна (13.01. 1954 р., с. Березова Лука Гадяцького району Полтавської обл.) – аграрій, громадсько-політичний діяч, Герой України.

Народилась у селянській родині. У 1973 р. закінчила Полтавський сільськогосподарський технікум, у 1982 р. – агрономічний факультет Полтавського сільськогосподарського інституту.

У 1973–1982 рр. – агроном-хімік, головний агроном, з 1987 р. – голова колгоспу «Маяк» Котелевського району. У 2004–2010 рр. – директор ТОВ «Агрофірма «Маяк». Поряд із науково обґрунтованим веденням землеробства і тваринництва в господарстві велика увага приділяється соціальній сфері та благодійності. За фінансової підтримки Т. М. Корост у районі утримується Центр матері й дитини, два дитячі садки, один з яких – інтернатного типу, Будинок культури.

У 2010 р. Указом Президента України Корост Т. М. призначена головою Котелевської райдержадміністрації.

Указом Президента України № 1415/ 2004 від 16.11.2004 р. за визначний особистий внесок в організацію та забезпечення одержання найвищих показників з виробництва сільськогосподарської продукції, впровадження сучасних форм господарювання, багаторічну самовіддану працю присвоєно звання Героя України. Нагороджена орденом Держави (2004), орденом княгині Ольги III ступеня (2003), орденом УПЦ – св. Анни 4 ступеня (2002), св. вкмч. Варвари (2004).

З 2015 р. І віце-президент громадської спілки «Полтавське товариство сільського господарства», що є наступником Полтавського сільськогосподарського товариства (1865–1920 рр.)

На суцільному цегляному обкладеному чорними гранітними плитами постаменті (вис. 0,87 × 13,5 × 0,66 м) встановлено 16 вертикальних стел (вис. 1,0 × 0,51 м) з сірого полірованого граніту. На першій стелі ліворуч пам'ятний напис: «Галерея Слави», на інших – портретні зображення героїв та їх імена.

Узято на попередній облік та під державну охорону наказом Управління культури Полтавської облдержадміністрації № 358 від 19.10.2010 р.

Література: Кузьменко О. Одержимість // Народна трибуна. – 1977. – № 146 (4234). – 15 лис-

топада. – С. 2, 4. Герои Советского Союза: краткий биографический словарь в двух томах. Т. 1: Абаев – Любичев / Пред. ред. кол. И. Н. Шкадов. – М. : Воениздат, 1987. – С. 205, 411–412,679; Герои Советского Союза: краткий биографический словарь в двух томах. Т. 2: Любов – Ящук / Пред. ред. кол. И. Н. Шкадов. – М. : Воениздат, 1988. – С. 254, 513; Герої землі Полтавської: довідник. У 12 вип. Вип. 1. Герої Радянського Союзу / [упоряд.: О. А. Білоусько, А. К. Гребінник, Т. П. Пустовіт]; Центр досл. іст. Полтавщини Полт. ОДА. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2010. – С. 22–23; Герої землі Полтавської: довідник. У 12 вип. – Вип. 2: Герої Соціалістичної Праці / [упоряд.: О. А. Білоусько, А. К. Гребінник, Т. П. Пустовіт]; Центр досл. іст. Полтавщини Полт. ОДА. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2011. – С. 29, 44, 56–57, 59, 70–71; Герої землі Полтавської: довідник. У 12 вип. – Вип. 3: Герої України / [упоряд.: О. А. Білоусько, А. К. Гребінник, Т. П. Пустовіт]; Центр досл. іст. Полтавщини Полт. ОДА. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2012. – С. 12–13, 26–27.

А. М. Скирда

114. Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–1933 рр. (2008) (іст.)

Вул. Калантаївська. В старій частині Святицького кладовища.

Під час Голодомору 1932–1933 рр. померлих ховали у братських та одиночних могилах у старій частині кладовища.

У 2008 р. в пам'ять про жителів села, які померли під час Голодомору 1932–1933 рр., ліворуч від входу на нову частину кладовища встановлений дерев'яний хрест (вис. 2,9 × 1,5 м), на якому дошка з металокераміки (0,16 × 0,23 м) з пам'ятним написом: «Жертвам Голодомору 1932–1933 рр». Перед пам'ятним знаком бетонна плита (вис. 0,1 × 0,5 × 1,2 м) без написів.

Джерела та література: НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 09-953; Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Полтавська область / Упоряд. О. А. Білоусько, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. – Полтава : Оріяна, 2008. – С. 310–311, 1015–1022.

Л. А. Головко

115. Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–1933 рр. (2008) (іст.)

Вул. Об'їздна. В новій частині Спаського кладовища, поряд із братською могилою воїнів Червоної армії (див. фото до ст. № 59).

Під час Голодомору 1932–1933 рр. згідно Національної Книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні у смт Котельва загинули 85 осіб.

У 2008 р. в пам'ять про загиблих встановлений дерев'яний хрест (вис. 3,0 × 1,6 м), у центрі дошка з металокераміки (0,16 × 0,23 м) з пам'ятним написом: «Жертвам Голодомору 1932–1933 рр». Перед пам'ятним знаком бетонна плита (вис. 0,4 × 1,3 × 0,6 м) без написів.

Джерела та література: НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 09-953; Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Полтавська область / Упоряд. О. А. Білоусько, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. – Полтава: Оріяна, 2008. – С. 310–311, 1015–1022.

О. С. Лимар

116. Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–1933 рр. (2008) (іст.)

Вул. Партизанська. У новій частині кладовища «Пусте».

Під час Голодомору 1932–1933 рр. померлих жителів ховали на всіх кладовищах селища.

У 2008 р. в пам'ять померлих під час Голодомору 1932–1933 рр. при вході до

нової частини кладовища праворуч встановлений дерев'яний хрест (вис. 2,9 × 1,5 м), на якому дошка з металокераміки (0,17 × 0,23 м) з пам'ятним написом: «Жертвам Голодомору 1932–1933 рр». Перед пам'ятним знаком бетонна плита (вис. 0,12 × 0,9 × 1,3 м) без написів.

Джерела та література: НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 09-953; Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Полтавська область / Упоряд. О. А. Білоусько, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. – Полтава: Оріяна, 2008. – С. 310–311, 1015–1022.

Л. А. Головко

117. Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–1933 рр. (2007) (іст.)

Вул. Полтавський шлях. У новій частині Вознесенського кладовища.

Під час Голодомору 1932–1933 рр. померлих ховали у старій частині кладовища. Місця поховань не встановлені.

У 2007 р. в пам'ять про загиблих споруджено дерев'яний хрест (вис. 3,0 × 1,6 м), у верхній частині дошка з металокераміки (0,17 × 0,23 м) з пам'ятним написом: «Жертвам Голодомору 1932–1933 рр».

Джерела та література: НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 09-953; Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Полтавська область / Упоряд. О. А. Білоусько, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. – Полтава : Оріяна, 2008. – С. 310–311, 1015–1022.

В. А. Андрієць

118. Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–1933 рр. (1993) (іст.)

Вул. Ринкова. На узліссі Ковпаківського лісопарку. Праворуч від автодороги Котельва – Більськ.

Згідно Національної Книги Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні в смт Котельва загинуло 85 чол., встановлено імена 36 осіб.

У 1993 р. в пам'ять про жителів селища, які померли під час Голодомору 1932–1933 рр., встановлений хрест (вис. 2,5 × 1,49 м) з сірого полірованого граніту на бетонному постаменті (0,36 × 1,56 × 1,02 м), біля підніжжя лабрадоритова плита (0,45 × 0,8 м) з написом: «Жертвам Голодомору та репресій 1930-х років». Підхід до пам'ятника викладений бутовим каменем.

Пам'ятний знак встановлений Котелевським кооперативом «Граніт».

Джерела та література: НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 09-953; Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Полтавська область / Упоряд. О. А. Білоусько, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. – Полтава : Оріяна, 2008. – С. 310–311, 1015–1022.

В. А. Андрієць

119. Пам'ятний знак полеглим землякам (1967) (іст.)

Вул. Калантаївська, біля будинку культури.

Споруджений у 1967 р. на честь 119 воїнів-земляків, згідно рішення правління колгоспу ім. XV з'їзду ВКП(б) № 5 від 8.05.1967 р.

Обеліск (вис. 4,6 м) цегляний, оштукатурений, пірамідальної форми, на 4-х гранях якого розміщені біломармурові дошки (1,2 × 0,6 м) з прізвищами 110 полеглих воїнів-земляків. На чільному боці пам'ятного знаку у верхній частині дві дошки (0,4 × 0,4 м; 0,6 × 0,2 м) з білого мармуру з пам'ятним написом: «Вічна слава павшим героям», «Вічна слава героям, що полягли в боях за свободу і незалежність нашої Батьківщини 1941–1945 рр».

Взято на облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів № 247 від 23.04.1982 р.

Джерела та література: Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.583-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Книга пам'яті України. Полтавська область. Т. 5: Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район. – Полтава : Полтав. літератор, 1996. – С. 627–673.

В. А. Андрієць

120. Пам'ятний знак полеглим землякам (1969) (іст.)

Вул. Полтавський шлях.

Згідно рішення виконкому Котелевської селищної ради № 131 від 7 травня 1966 р. в пам'ять про 1495 воїнів-земляків, які полягли на фронтах Другої світової війни у 1941–1945 роках у 1969 р. встановлений пам'ятний знак.

У центральній частині композиції пілон (вис. 8,0 × 0,5 × 0,73 м) з сірих гранітних відполірованих блоків, у верхній частині якого накладний металевий орден Великої Вітчизняної війни (0,6 × 0,6 м). Позаду пілона бетонна стела (вис. 2,6 × 12,3 × 0,4 м) напівколом, в центральній частині якої закріплено 25 металевих дошок (0,9 × 0,6 м; 0,9 × 0,65 м). На першій та останній дошках зображені емблеми родів військ та пам'ятні дати: «1941 – 1945». На інших 23 дошках вміщені 1049 прізвищ воїнів-земляків. Над дошками пам'ятний напис із накладних металевих літер: «Вічна слава героям, що полягли в боях за Батьківщину».

Перед пілоном металева чаша (вис. 1,54 × 0,3 м), в якій горить вічний вогонь.

Автор: архітектор С. Пастухов.

У 1993 р. перед пам'ятним знаком ліворуч встановлено цегляну оштукатуре-

ну тумбу (вис. 1,0 × 8,0 × 1,1 м), на якій покладено 11 дошок (0,9 × 0,5 м) з сірого полірованого граніту з викарбуваними прізвищами 446 воїнів-земляків.

Взято на облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів № 247 від 23.04.1982 р.

Джерела і література: Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.585-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Пам'ятник – монумент слави відкрито // Народна трибуна. – 1969. – 23 вересня. – № 112 (2958). – С.2; Костюк В. Подвиг героїв житиме вічно // Народна трибуна. – 1969. – 25 вересня. – № 113 (2959). – С. 1–2; Книга пам'яті України. Полтавська область. Т. 5: Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район. – Полтава : Полтав. літератор, 1996. – С. 627–673.

А. М. Скирда

121. Пам'ятний знак учасникам АТО (2017) (іст.)

Центр селища. Сквер ім. С. А. Ковпака.

За ініціативи місцевих учасників АТО, особливо Шпачинського Валентина та Цебенка Павла, а також селищної ради, до Дня захисника України, Дня українського козацтва та Покрови Пресвятої Богородиці, на знак вдячності і поваги до своїх земляків, які, ризикуючи здоров'ям і життям, проявили неабияку хоробрість і стійкість, беручи участь у антитерористичній операції у різних гарячих точках Донбасу та захищають рідну землю у боротьбі з ворогом, відкритий цей знак.

За час проведення АТО загинули троє котелевців – Жирнов В. А. (4.03.1968 р., м. Нікополь Дніпропетровської обл. – 2.(5).10.2015 р., район Маріуполя, Донецької обл., похований смт. Котельва) (див. ст. № 96), Смоляр І. Д. (10.12.1961 р., с. Гупали Шацького району Волинської обл. – 4.07.2015 р., Новоайдарський район Луганської обл., похований с. Деревки Котелевського району) (див. ст. № 281), Латченко А. В. (30.11.1995 р., с. Більськ Котелевського району Полтавської обл. – 3.04.2017 р., загинув поблизу м. Авдіївка Донецької обл., похований с. Більськ Котелевського району) (див. ст. № 201).

Семеро учасників бойових дій на Сході України померли після повернення із зони проведення АТО – Давиденко Дмитро Андрійович (06.04.1982 – 12.11.2017), Дудченко Олег Іванович (30.06.1976 – 31.03.2015), Зимогляд Богдан Васильович (03.01.1990 – 03.08.2017), Процай Сергій Миколайович (30.11.1979 – 06.12.2017), Самойлович Анатолій Миколайович (22.06.1975 – 24.09.2016), Стецюра Вадим Іванович (29.01.1988 – 20.08.2015), Харченко Олександр Михайлович (20.05.1976 – 09.03.2016).

Пам'ятний знак виготовлений із сірого полірованого граніту. Стела (вис. 1,5 × 0,68 × 0,21 м), на якій у верхньому лівому куті викарбовано герб України, в центральній частині – воїна, який стоїть, схилившись на одне коліно над контуром України з пам'ятним написом: «Коли навала йшла зі сходу, коли палав вогнем Донбас, вони стояли там стіною, тілами захистили нас.». Постамент (вис. 0,35 × 0,85 × 0,72 м).

Література: Джерелейко А. У Котельві урочисто відкрито пам'ятний знак учасникам АТО. Встановили його у Ковпаківському сквері // Народна трибуна. – 2017. – 20 жовтня. – № 84 (10003). – С. 1–2.

А. М. Скирда, Н. І. Старокожко

122. Пам'ятний знак учасникам бойових дій на території Демократичної Республіки Афганістан (2004) (іст.)

У сквері ім. С. А. Ковпака.

За ініціативи Дрюк Миколи, учасника бойових дій у Демократичній республіці Афганістан, встановлено пам'ятний знак на честь 66 воїнів-котелевців, учасників

військових конфліктів 2-ї пол. XX ст. Також, 32 котелевці були учасниками військово-стратегічної операції «Дунай» в 1968 р. у Чехословаччині.

У 2004 р. встановлена брила з необробленого граніту (вис. 1,75 × 1,4 м), у лівій частині дошка з сірого полірованого граніту (1,0 × 0,5 м) з пам'ятним написом: «Час вибрав нас Воїнам інтернаціоналістам Котелевщини» та викарбуване зображення воїна. У підніжжя пам'ятного знаку дві гранітні брили (вис. 0,45 × 0,3 × 0,3 м; 0,5 × 0,2 × 0,3 м), між ними на сірій гранітній плиті (вис. 0,12 × 0,4 × 0,6 м) покладено макет гільзи й армійську каску.

Узято на попередній облік та під державну охорону наказом Управління культури Полтавської облдержадміністрації № 358 від 19.10.2010 р.

Література: Джерелейко А. Характер формувала нелегка армійська служба // Народна трибуна. – 2013. – 4 вересня. – № 70 (9573). – С. 5; Пшинка М. Котелевський край: природа, історія, люди. Історико-краєзнавчий довідник / М. В. Пшинка. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2016. – С. 60.

А. М. Скирда

123. Пам'ятний знак учасникам ліквідації аварії на Чорнобильській атомній електростанції (2003) (іст.)

Вул. Полтавський шлях.

У ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС брали участь 122 жи-

телі Котелевського району. Всього на 2016 р. у районі проживало 274 особи зі статусом постраждалих від аварії на ЧАЕС. У 2003 р. на їх честь зусиллями районного осередку Всеукраїнського добровільного товариства «Союз Чорнобиль України» і місцевої влади встановлено пам'ятний знак, виготовлений із сірого полірованого граніту. Стела (вис. 1,25 × 0,65 м) із зображенням дзвону і пам'ятним написом: «Чорнобильцям, що захистили світ, Кого з домівок вигнав «мирний» атом, – Уклін земний і пам'ять вічна… 26.IV.2003», постамент (вис. 0,34 × 0,23 × 0,92 м). У 2006 р. по обидва боки від стели встановлено тумби (вис. 0,48 × 0,67 × 1,24 м), на яких закріплено дошки (1,21 × 0,66 м) з сірого полірованого граніту з пам'ятним написом: «Наші земляки – ліквідатори аварії на Чорнобильській АЕС» з прізвищами 122 земляків, нажаль, навпроти 51 прізвища стоять чорні хрестики.

У 2016 р. перед стелою встановлено ще одну тумбу (вис. 0,3 × 0,75 × 0,3 м) з сірого полірованого граніту з прізвищами 19 учасників ліквідації аварії на ЧАЕС.

Пам'ятний знак узято на попередній облік та під державну охорону наказом Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації № 358 від 19.10.2010 р.

Література: «Чорнобильцям, що захистили світ. Кого з домівок вигнав «мирний» атом, – Уклін земний і пам'ять вічна …» // Народна трибуна. – 2003. – 30 квітня. – № 35 (8480). – С. 2; Шило І. Пам'ять і біль не стихають / І. Шило // Там само. – 2014. – 30 квітня. – № 32 (9639). – С. 3; Шило І. Закладуть Алею пам'яті ліквідаторів / І. Шило // Народна трибуна. – 2016. – 6 квітня. – № 27 (9842). – С. 3.

А. М. Скирда

124. Пам'ятник Гнєдичу Миколі Івановичу (1987) (мист.)

Знаходиться перед будинком районної бібліотеки, поблизу Свято-Троїцької церкви.

Відкритий на честь поета і перекладача, члена-кореспондента Петербурзької академії наук Миколи Івановича Гнєдича (1784–1833).

Народився у Полтаві, дитячі роки провів у Харківській губ. в с. Бригадирівці (тепер с. Шевченкове, Котелевський район, Полтавської обл.) у батьківському маєтку (див. ст. № 544).

Навчався в Полтавській семінарії, Харківському колегіумі та Московському університеті. З 1803 р. жив у Санкт-Петербурзі, де служив писарем у Департаменті народної освіти. У Петербурзі на повну силу розгорнулася літературна діяльнясть М. Гнєдича, яка зробила його відомим, дозволила увійти до кращих літературних кіл тогочасної Росії. Він був особисто знайомий та підтримував дружні стосунки з К. М. Батюшковим, В. А. Жуковським, О. С. Пушкіним, І. А. Криловим, листувався з І. П. Котляревським.

М. І. Гнєдич також був люб'язно прийнятий у будинку відомого державного діяча, історика й археолога О. М. Оленіна. Спільне захоплення Стародавньою Грецією скріпило їх стосунки на довгі роки. Саме завдяки Оленіну, Гнєдич у 1811 р. був обраний членом Академії наук і призначений помічником бібліотекаря, а пізніше бібліотекарем Імператорської публічної бібліотеки. Наприкінці 1826 р. М. І. Гнєдич став членом-кореспондентом Академії, але за станом здоров'я вже не міг на повну силу виконувати свої обов'язки. У січні 1831 р. він залишив державну службу і вийшов у відставку з чином статського радника та пенсією.

У ранньому віці, перенісши віспу, що спотворила його обличчя та позбавила правого ока, М. І. Гнєдич ніколи не відрізнявся міцним здоров'ям. З 1825 р. він інтенсивно лікувався на Кавказі, в Одесі, Москві. А на поч. 1833 р. захворів на грип, який для його ослабленого організму виявився фатальним. Помер М. І. Гнєдич 3 лютого 1833 р. Похований у Петербурзі, на Тихвінському кладовищі Олександро-Нєвської лаври.

Творча спадщина поета складається з його власних віршів, серед яких кращим вважається ідилія «Рибалки» і перекладів творів В. Шекспіра, Вольтера, Ф. Шиллера та ін. Головною працею М. І. Гнєдича, що принесла йому славу, став віршований переклад «Іліади» Гомера у розмірі оригіналу. Він присвятив цій праці 20 років, протягом яких не раз вирішував складні теоретичні завдання та, насамкінець, прийшов до висновку про доцільність передачі античного гексаметру російськомовним віршем. У процесі перекладу Гнєдич зібрав великий пласт історичних матеріалів, який планував використати в якості наукового коментаря, підійшовши, таким чином, до перекладу «Іліади» як поет-учений. Однак хвороба перешкодила йому завершити роботу над цим важливим додатком.

Переклад «Іліади» побачив світ у грудні 1829 р. й відразу став найголовнішою подією тогочасного літературного життя. В. Г. Бєлінський назвав «Іліаду» Гнєдича епохою в літературі, висловивши сподівання, що вона стане настільною книгою кожної освіченої людини. Праця М. І. Гнєдича не втратила свого значення і досі.

М. І. Гнєдич не раз бував у Полтаві, підтримував творчі контакти з І. П. Котляревським та заповів рідному місту свій найбільший скарб – унікальну власну бібліотеку в 1250 томів, частина якої наразі зберігається в Харкові.

Памятник-погруддя Миколі Івановичу Гнєдичу споруджений на землі його предків – козаків Гніденок, які здавна жили в Слобідській Україні. Його дід Петро Йосипович був останнім Котелевським сотником.

Відкритий у 1987 р. Автори – скульптор В. І. Сичов та архітектор І. А. Гургенов.

Пам'ятник має камерний характер. Засобами синтезу скульптурних та архітектурних форм у ньому реалізовано головну ідею – показ поета на тлі його літературної діяльності. Даниною відтворюваного часу звучать тут притаманні пластичному рішенню риси романтизму. Глибини характеристики образу досягнуто завдяки уважному вивченню іконографічних матеріалів, перш за все, прижиттєвих портретів М. І. Гнєдича, створених його сучасниками – О. А. Кіпренським, К. К. Гампельном, П. О. Оленіним. Портретні риси й деталі одягу передані однаково детально. Погруддя виконане із рожевого граніту (вис. 1,0 × 1,0 × 0,4 м). Постамент – у вигляді античної колони на двоступінчастій базі (вис. 1,8 × 0,5 × 0,5 м) із сірого граніту. На квадратному елементі завершення колони напис: «Николаю Ивановичу Гнедичу 1784–1833».

Узято на попередній облік та під державну охорону наказом Управління культури Полтавської облдержадміністрації № 358 від 19.10.2010 р.

Література: Георгиевский Г. Гнедич Николай Иванович // Русский биографический словарь. – СПб., 1916. – Т. V: Герберский – Гогенлоэ. – С. 410–427; Минский Н. Гнедич Николай Иванович // Энциклопедический словарь. – СПб. : Брокгауз – Ефрон, 1893. – Т. VIIIa. – С. 955–956; Полтавщина: енциклопедичний довідник / [за ред. А. В. Кудрицького]. – К. : «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана, 1992. – С. 181.

С. І. Бочарова

125. Пам'ятник Ковпаку Сидору Артемовичу (1948) (іст., мист.)

Вул. Полтавський шлях.

Автори – скульптор К. В. Діденко, архітектор О. О. Колісниченко.

Встановлений на Батьківщині генерал-майора, двічі Героя Радянського Союзу, одного з організаторів партизанського руху в Україні Сидора Артемовича Ковпака (25(13).05. 1887 р., с-ще Котельва Охтирського повіту Харківської губ., нині

Котелевський район Полтавської обл. – 11.12.1967 р., м. Київ) (див. ст. № 77).

Композиція підпорядкована ідеї героїзації подій Другої світової війни. В її основу покладено мотив насипного пагорбу як «вершини слави», на якому встановлено високий постамент з бронзовим погруддям (заг. вис. – бл. 4 м).

Ретельно пророблений, глибоко індивідуалізований скульптурний портрет С. А. Ковпака втілює в собі переконливий образ вольового партизанського ватажка, акцентований рішучим поглядом та енергійним поворотом плечей. Генерал зображений у парадному військовому мундирі, з численними бойовими нагородами, в легендарній папасі, яка разом із його довгою шубою була невід'ємним атрибутом походів партизанського з'єднання.

Прямокутний у плані постамент із червоного полірованого граніту встановлений на широкому шестигранному цоколі, від якого вниз розходяться дві радіальні лінії гранітних брил з того ж матеріалу. На їх скошених гранях розміщені бронзові дошки з назвами основних 10 етапів партизанського рейду від Путивля до Карпат: «Путивль, Брянський ліс, Десна (Короп), Дніпро (Лоїв), Лельчиці, Карпати, Скалат, Прип'ять, Ст. Тетерів, Сарни». До підніжжя пам'ятника ведуть дев'ять напівкруглих сходинок із сірого граніту.

Характерною ознакою пам'ятника є поєднання в ньому пластичних та архітектурних форм із закарбованим у бронзі історичним документом – на постаменті закріплена дошка з повним текстом указу про нагородження С. А. Ковпака другою медаллю Золота Зірка «Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Героя Радянського Союзу товариша Ковпака Сидора Артемовича другою медаллю Золота Зірка За зразкове виконання бойових завдань командування в бороть-

бі проти німецько-фашистських загарбників у тилу противника виявлені при цьому відвагу та геройство й особливі заслуги в розвитку партизанського руху на Україні що дають право на одержання звання Героя Радянського Союзу нагородити Героя Радянського Союзу Ковпака Сидора Артемовича другою медаллю Золота Зірка спорудити бронзове погруддя й встановити його на постаменті на Батьківщині нагородженого.

Голова Президії Верховної Ради СРСР М. Калінін

Секретар Президії Верховної Ради СРСР О. Горкін

Москва Кремль 4 січня 1944 р.»

У загальному ритмі композиції, де виразність пластичного образу погруддя посилюється конструктивним рішенням постаменту та його основи, що своїми обрисами нагадує партизанську землянку, досягнуто пафосного патріотичного звучання. Чітко окреслений силует пам'ятника органічно пов'язується з навколишнім середовищем.

Узято на облік та під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних лепутатів № 247 від 23.04.1982 р.

Література: Некролог. Сидір Артемович Ковпак // Народна Трибуна. – 1967. – 14 грудня. – № 149 (2688). – С. 1; Кизя Л. Сидір Ковпак: біографічна повість. – К.: Рад. письменник, 1972. – С. 189; Енциклопедія історії України: У 8 т. / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – Т. 4. – К. : Наукова думка, 2007. – С. 391–392.

С. І. Бочарова

126. Пам'ятник Шевченку Тарасу Григоровичу (1964) (іст.)

На подвір'ї ЗОШ І-ІІІ ступенів № 4 за адресою вул. Полтавський шлях, 288.

Шевченко Тарас Григорович (25.II (9.III).1814, с. Моринці, тепер Звенигородського району Черкаської обл. – 26.II (10.III).1861, помер м. Петербург, перепох. м. Канів Черкаської обл.) – видатний український поет, художник, драматург, прозаїк, мислитель, революційний демократ.

Батьки Т. Г. Шевченка, як і він сам, перебували в кріпосній залежності у поміщика Звенигородської повіту Київської губ. В. В. Енгельгардта та мали козацьке коріння. Невдовзі, після народження Тараса, родину переводять на попереднє місце проживання до с. Керелівки (Кирилівки). 1822 р. він розпочинає науку

в дяківській школі, а через рік помирає мати. 1824 р. разом з батьком мандрує в чумацькій вальці, а після повернення, в кінці того ж року, батько віддає його в науку до кирилівського жителя Максима Губського. 1825 р. помирає батько і малий Тарас іде в найми. Працює пастухом, погоничем, пасе громадську отару, а в 1826–1827 рр. наймитує в дяка П. Богорського. У цей час проявляється і зростає його потяг до малювання. 1827 р. він утікає до м. Лисянки, маючи на меті навчитися малюванню, але невдовзі переходить до с. Тарасівки, де навчається малюванню у місцевого дяка-живописця. Однак це навчання не було тривалим. Уже наступного, 1828 р., він наймитує в кирилівського попа Г. Кошиця й лише вечорами читає та малює. Цього ж року помирає його старий господар і під час розподілу маєтностей між синами покійного В. В. Енгельгардта Тарас разом із усіма кирилівцями переходить у власність П. В. Енгельгардта. На поч. 1829 р. його записують до дворових кріпаків, а повесні разом із господарем їде до Києва, далі до Вільно (сучасний Вільнюс, Литва). Того ж року, в жовтні, Тараса спіймали «на гарячому» за малюванням і було наказано «випороть…хорошенько». Однак з цього часу молодий Т. Шевченко активно займається малюванням. Слухає лекції у професора малювання Віленського університету Яна Рустема (Іонаса Рустемаса). У лютому П. В. Енгельгардт переїздить до Санкт-Петербурга. Разом із ним у якості дворового кріпака їде й Т. Г. Шевченко. 1834 р., намагаючись отримати вигоду із таланту кріпака, поміщик законтрактовує його на чотири роки навчання до «живописних справ цехового майстра» В. Ширяєва. До цього періоду життя Т. Г. Шевченка відноситься початок його літературно-мистецької творчості. Після знайомства в 1835 р. з І. М. Сошенком останній розпочинає клопотатись про звільнення молодого таланту. Тоді ж він знайомиться з Є. Гребінкою, А. Мокрицьким, О. Венеціановим, згодом К. Брюлловим, відвідує класи товариства заохочення художників. 16 квітня 1838 р. заходами В. Жуковського та М. Вієльгорського, під час продажу портрету В. Жуковського роботи К. Брюллова, було отримано необхідну для викупу Т. Г. Шевченка

з неволі суму, а 22 квітня він одержав відпускний документ. З цього часу він розпочинає активно навчатися і займатися як живописом, так і поетичною творчістю. 1838 р. його прийняли до Петербурзької Академії мистецтв, а 1839 р. в число пансіонерів Товариства заохочення художників. 1845 р. закінчив навчання, одержавши звання вільного художника. Писати вірші почав до того, як звільнився з кріпацтва. Найперший твір-балада «Причинна» була опублікована у 1840 р. в альманасі «Ластівка». Перша збірка поезії під назвою «Кобзар» побачила світ у 1840 р., наступна 1860 р.

Весною 1843 р. Т. Г. Шевченко повертається в Україну. До цього ж часу відноситься і знайомство з Полтавським краєм. Розпочинає своє знайомство з Прилуцького повіту (сс. Діхтярі, Сокиринці). У червні 1843 р. поет прибув до Є. Гребінки на х. Убіжище, в с. Мосіївка був на балу у генеральші Т. Волховської, де познайомився і подружився з О. Афанасьєвим-Чужбинським, О. Капністом, родиною Закревських, Я. де Бальменом. Разом з О. Капністом їздив до м. Яготин, де познайомився з родиною князя М. Г. Рєпніна-Волконського, сестрами Глафірою, Тетяною та Олександрою Псьол, подру-

жився з Варварою Рєпніною. Після того відвідав О. Чужбинського в с. Ісківці на Лубенщині, В. Закревського в Лемищівці, побував у Пирятині у матері В. Григоровича і передав їй листа від сина. Пізньої осені він поїхав із В. Рєпніним у його маєток в с. Андріївку Гадяцького повіту. Друга подорож в Україну відбулася в 1845–1846 р. Літо і осінь 1845 р. жив у с. Мар'янівці в маєтку О. А. Лук'яновича, бував у навколишніх селах – Устивиці, Злодіївці (нині с. Псільське), разом з О. Лук'яновичем їздив до його батьків в с. Шедієве на р. Оріль. Під час цієї поїздки змалював краєвиди Решетилівки, Шедієвого, Полтави (зокрема Хрестовоздвиженський монастир і хату І. Котляревського). У 1843, 1845, 1846 рр. поет бував у маєтку Закревських в с. Березова Рудка Пирятинського району.

У 1846 р. Т. Г. Шевченко в Києві познайомився з членами Кирило-Мефодіївського товариства, а невдовзі, 5.04.1847 р. був заарештований за твори антицарського і антисамодержавного змісту, засланий на 10 років у солдатчину (звільнений після смерті Миколи І).

Влітку, у серпні-вересні 1859 р., він востаннє відвідав Україну і побував на Полтавщині – їхав через Зіньків, Гадяч, зупинявся в Миргороді, Пирятині. На хуторі П. Таволги-Мокрицького, поблизу Пирятина, написав вірш «Ой, маю, маю я оченята…». Крім того, за народними переказами, відвідав сс. Білоусівку, Городище, Яхники, Слободо-Петрівку, Заріг та ін. У списку населених пунктів, відвіданих Т. Шевченком у 1843–1844 та 1845–1846 рр., – понад 50 топонімів. За кількістю відвіданих місць Полтавщина в біографії поета займає перше місце після його рідної Черкащини.

Поет намагався підшукати місце для власної хати, продовжував плекати надію на одруження з простою українською дівчиною і поселитися в «хатині над Дніпром». Несподівана смерть перекреслила його плани.

Пам'ятник встановлено згідно з рішенням Котелевської селищної ради № 17 від 25 жовтня 1964 р. Погруддя (вис. 0,8 × 0,7 × 0,45 м) залізобетонне, виготовлене у Харківській скульптурній майстерні (масова копія). Тарас Григорович Шевченко зображений без головного убору. Постамент (вис. 5,0 × 0,8 × 0,8 м) багатоступінчатий, цегляний, оштукатурений. У 2001 р. відбулася заміна постаменту – встановлено цегляний, облицьований плитами рожевого граніту постамент (вис. 2,2 × 0,47 × 0,47 м), на такій же основі (вис. 0,3 × 0,79 × 0,9 м). В центральній частині постаменту викарбовано пам'ятний напис:

«І мене в сім'ї великій
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Не злим тихим словом».

Взято на державний облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів № 247 від 23.04.1982 р.

Джерела та література: Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 4.1./2.5./612-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Українська радянська енциклопедія. – Т. 12. – 2-ге вид. – К. : Гол. ред. УРЕ, 1985. – С. 389–391; Ротач П. Полтавська Шевченкіана. Спроба обласної (крайової) шевченківської енциклопедії. – Кн. 2: Л – Я. – Полтава : Дивосвіт, 2009. – С. 925–926.

В. О. Мокляк, А. М. Скирда

127. Трактор «Універсал-2» (1964) (іст., іст. науки і техніки)

Вул. Покровська, 8, біля ПТУ № 54.

Котелевська машинно-тракторна станція була створена 1 січня 1932 р. Її першим директором став Дудник Т., потім Волков М., якого змінив Збінський С. Ю. (див. ст. № 75, 97). Під час тимчасової гітлерівської окупації 1941–1943 рр. району директором МТС призначений Биков С. Н. і направлений для ведення партизанської роботи.

Перші 15 тракторів отримали лише через п'ять місяців після створення МТС, але жодного плуга не було. Восени 1933 р. надійшло ще 5 тракторів, а взимку отримали плуги. Паливо возили кіньми з Охтирки. Трактористів готували на курсах у с. Міські Млини Зіньківського району. Того ж року до Котелевської МТС приєднали Більськ.

Загалом, з початку організації Котелевської МТС, в ній були 23 колісних трактори «ХТЗ», 4 комбайни, 6 молотарок, 4 парові двигуни, 3 автомашини марки «ЕФ-1,5».

Для станції передані будівлі, забрані у репресованих громадян. Але гаражів для

ремонту техніки не було, тому вирішили зняти й продати дзвони зі всіх церков селища. На виручені кошти побудували майстерню і гараж. З дворів заможних селян забрали металеву огорожу. Приміщення церков використовувалися як склади «Заготзерна». У церкві на території МТС обладнали баню для робітників. При МТС була також перукарня, дитячі ясла на 60 чоловік, столова, буфет, медпункт, виходила багатотиражна газета «За більшовицькі колгоспи».

У 1936 р. хліборобами Котелевської МТС зібрано зернових по 10 ц з га, цукрових буряків – по 137 ц з га.

У роки другої і третьої п'ятирічок стахановці – трактористи і комбайнери А. І. Дрижирук, І. О. Животовський, Я. Т. Ємець, А. С. Мельник показували рекордні норми виробітку. Вони стали першими учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки.

В 1941 р. Котелевська МТС обслуговувала 24 колгоспи. З початком війни МТС допомагала колгоспам збирати урожай. Восени отримали наказ евакуюватись на схід до Воронезької обл. Навесні 1942 р. працювали на полях Старо-Криушанського району. Під кінець осені МТС перекинули в Бударинський район Сталінградської обл.

Після успішних боїв радянських військ на Волзі Котелевська МТС рухалась услід за фронтом. 13 січня 1944 р. прибули до Котельви. До 50 тракторів, які повернулись з евакуації, додались ще 30 відновлених на місці. Проте частину техніки довелося передати до Рублівської МТС.

На 1947 р. Котелевська МТС мала: автомашин – 15, тракторів – 45, комбайнів – 11, молотарок – 12, плугів – 27, лущильників – 26, культиваторів – 16, сівалок зернових – 18, бурячних – 16, бурякопідіймачів – 7, коней – 3. Верстати у майстернях приводились в рух від нафтового двигуна 12 «НР». Робітники мусили по кілька днів працювати на віддалених полях, ночуючи у тракторних станах, на токах.

У сер. 1950-х рр. Котелевська МТС відправила першу партію добровольців на освоєння цілинних земель Казахстану.

В 1958 р. на базі Котелевської і Рублівської МТС організувалася Котелевська ремонтно-технічна станція, згодом «Сільгосптехніка».

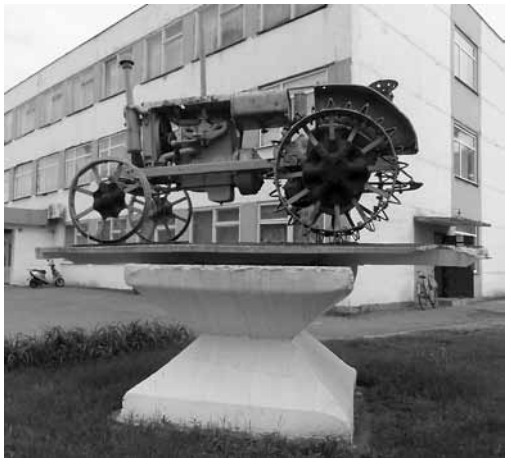

Двоє трактористів МТС Салашний Я. Я. (див. ст. № 107) та Шашко І. І. (див. ст. № 282) удостоєні звання Герой Соціалістичної Праці, трактористка Дрижирук А. І. (див. ст. № 93) – лауреата Державної премії УРСР, володарки призу імені Паші Ангеліної.

На всю кол. Українську РСР став відомий винахід тракториста, бригадира Волкова Леоніда Васильовича – тракторного канавокопача для обнесення плантацій цукрових буряків ловчими канавками від довгоносиків. Інший винахідник слюсар-електрик МТС Всеволод Санжаревський сконструював пристрій для намотування ізоляції на провід якоря генератора, що дало значну економію часу і матеріалів.

У 1964 р. трактор «Універсал-2», на якому 27 років працювала Дрижирук А. І., встановлений на постаменті – конструкції зі зварених між собою металевих кутиків і труб. У 1989 р. металева конструкція замінена на постамент – бетонний складної форми, обшитий металевими листами (вис. 1,4 × 1,2 × 1,4 м).

Взято на облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів № 247 від 23.04.1982 р.

Джерела та література: ДАПО. – Ф. р. 3938. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 12; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.1.1421-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Почесна книга Всесоюзної сільськогосподарської виставки. 1939. УРСР. Полтавська область. – М. : ОГИЗ

РСФСР, 1939. – С. 70, 71; Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. – К. : Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1967. – С. 453; Борисов Б. Життя – пісня // Народна трибуна. – 1967. – 1 травня. – № 53 (2593). – С. 3; Костюк В. Вага колгоспу в зернах // Народна трибуна. – 1969. – 23 січня. – № 99 (2945). – С. 2, 4; Биков С. Н. Котелевська машинно-тракторна // Там само. – 1977. – 6 вересня. – № 117 (4205).– С. 2; Костюк В. К. Край Дикого Поля: нариси з історії Котелевщини. – Полтава : Вид-во «РіК», 2009. – С. 76, 157, 159; Працювали для Перемоги // Народна трибуна. – 2013. – 16 жовтня. – № 82 (9585). – С. 2; Костюк В. К. Великий перелом (з історії Котелевщини 1917–1947 рр.): історичні нариси / В. К. Костюк. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2015. – С. 40–43, 59, 60–62, 70–80.

О. П. Єрмак, А. М. Скирда

128. Церква в ім'я Всіх Святих (1862) (архіт., іст.)

У містечку Котельва існувало п'ять церков: Преображенська, Троїцька, Вознесенська, Миколаївська та Покровська. Історія їх парафій започаткована у XVII–XVIII ст. З часом Котельва розросталася і в сер. XIX ст. постало нагальне питання будівництва нової церкви у південно-східній частині містечка, за річкою Котелевкою. Цей посад не мав власного храму. За проектом громада звернулася в м. Харків до відомого архітектора Федора Івановича Данілова (1810–1885). Ф. І. Данілов у 1850–1860 рр. очолював Межеву канцелярію Харківського губернського правління, а в 1867–1885 рр. був єпархіальним архітектором Харківської єпархії. За проектами цього зодчого було збудовано більше 125 храмів у межах Харківської губернії. Всіхсвятська церква у Котельві була однією з перших.

Місце для будівництва Всіхсвятської церкви обрали біля цвинтаря, на підвищенні правого берега річки Котелевки. Церкву збудували невелику дерев'яну, хрещату, одноверху, з прибудованою дзвіницею. Храм мав один престол. Парафія володіла 1 дес. 95 кв. сажень садибної землі, 30 дес. 100 кв. сажень сінокосної землі та хутором Лопуховатим. У кін. XIX ст. при храмі почала діяти школа грамоти. На 1904 р. парафія складалася з 2488 прихожан. Відомі священики Всіхсвятської церкви: Криницький Іван (1855–1896 рр.), Рубинський Павло (1860-і – бл. 1881 рр.), Рудинський Григорій (бл. 1882 – 1886 рр.), Криницький Петро (1884 – 1908 рр.), Гревізирський

Григорій (1886 – бл. 1904 рр.), Щербинін Володимир (бл. 1905 – 1915 рр.), Юшко Олександр (1915 – бл. 1918 рр.).

Після встановлення радянської влади церква діяла кілька років. У листопаді 1930 р. її закрили. В січні 1931 р. з храму скинули дзвони, потім розібрали верхні яруси дзвіниці. У будівлі розмістили Будинок колективіста. Під час гітлерівської окупації 1941–1943 рр. богослужіння були відновлені. Але в 1952 р. громаду знову зняли з реєстрації, церкву черговий раз закрили. У 1950-х рр. розібрали світловий верх церкви. Храмову будівлю не знесли суто з прагматичних потреб – в ній розмістили склад отрутохімікатів.

У радянські часи територія навколо церкви активно забудовувалася складськими та виробничими будівлями. У 1966 р. вигляд на споруду з вулиці Калантаївської затулила масивна будівля нового колгоспного клубу. Впритул до головного входу церкви розмістили складське приміщення. Таким чином намагалися перетворити будівлю церкви на звичайну комору.

Всіхсвятська церква дерев'яна, хрещата в плані, однопрестольна. В її архітектурі поєднані неоруський стиль та ампір. Церква має три входи – головний західний та два бічних – з півдня і півночі. Судячи зі всього, будівля стоїть на дерев'яних колодах – стендарах. У кутах між вівтарним зрубом та бічними раменами розміщені невеличкі об'єми паламарні та різниці. У кутах між видовженим об'ємом бабинця і бічними раменами розташовані двовіконні прибудови, за рахунок яких був розширений внутрішній простір цього невеликого храму. Таким чином, у плані церква складається з видовженого об'єму бабинця, близьких до

Церква Всіх Святих. Фото 1950-х рр.

квадрату об'ємів середохрестя, вівтаря, північного та південного рамен, що разом формують планувальний хрест, та невеликих паламарки і різниці. Раніше храм вінчав один великий восьмигранний світловий купол (над середохрестям) та шатрова (?) дзвіниця, від якої залишився тільки нижній ярус. Головний вхід був підкреслений двоскатним читириколонним ганком з трикутним фронтоном. На сьогодні три колони впали і конструкцію ганку тримає остання четверта колона.

Храм майже позбавлений зовнішнього декору. Всі вікна мають півциркульні класицистичні завершення. Вікна в більшості зберегли автентичні дерев'яні рами та ковані металеві решітки, частина вікон забита дошками. Двірні отвори також мають півциркульні завершення, в яких розташовані наддверні віконця. Двері головного входу та південного рамена – автентичні, оббиті залізом. Церква горизонтально шальована, кути будівлі закриті вертикальними дошками. Вінчаючий карниз підшитий дошкою.

У наш час споруда використовується як приватна комора. У приміщенні церкви багато років зберігались отрутохімікати місцевого колгоспу. В результаті цього підлога та внутрішні стіни пропиталися отрутними речовинами, що ускладнює експлуатацію. Стан пам'ятки аварійний. Вимощення відсутнє, фундаменти замокають, дах тече. Ганок головного входу в аварійному стані.

Варто підкреслити, що з близько 20 церков, котрі існували на 1917 р. в межах сучасного району, до нашого часу збереглося тільки два храми – Троїцький (1809–1812 рр.) та Всіх Святих (1862 р.) у Котельві. Будівля церкви Всіх Святих є цінною пам'яткою дерев'яної архітектури XIX ст., твором відомого архітектора Ф. І. Данілова. Пам'ятка потребує термінової консервації, охоронного статусу і комплексної реставрації.

Література: Самойлович И. Справочная книга для Харьковской епархіи / Иванъ Самойловичъ. – Харьков : Типографія И. М. Варшавчика, 1904. – С. 120; Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. – К. : УРЕ, 1967. – С. 447–450; Полтавщина: енциклопедичний довідник. – К.: Українська Енциклопедія, 1992. – С. 386–387; Филаретъ (Д. Г. Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Харков. частн. музей городской усадьбы. – Харьков, 2011. – Т. 1. – С. 270–282; Ілюха О. Ю. Історія релігійного життя у Котельві (від початку XVII століття до сьогодення) / О. Ю. Ілюха. – Полтава: Видавець Шевченко Р. В., 2012. – С. 35–37; Пшинка М. В. Котелевський край: природа, історія, люди. Історико-краєзнавчий довідник / М. В. Пшінка. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2016. – С. 35; https://ru.wikipedia.org/wiki/ Данилов_Федор_Иванович.

І. Ю. Биков

129. Церква в ім'я Святої Живоначальної Трійці (1809–1812, 1835–1837) (архіт., містобуд., іст.)

Історія Свято-Троїцької парафії нерозривно пов'язана з історією містечка, потім слободи Котельви. На поч. XVII ст. в центрі містечка була збудована земляна фортеця. У фортеці розташовувались 2 церкви та близько 200 житлових будинків. На 1773 р. військова слобода Котельва мала населення більше 9 тисяч осіб. З 1780 р. – це волосний центр у складі Охтирського повіту.

Історично у містечку Котельва існувало п'ять церков. З них у межах фортеці були розташовані два дерев'яні храми, в т. ч. Троїцький. Відомо, що перший дерев'яний Троїцький храм було збудовано не пізніше поч. XVII ст. За даними Філарета (Д. Г. Гумілевського), цей храм був невеликий, одноверхий, вкритий очеретом. Він згорів за випадкової пожежі 17 грудня 1631 р. У новій Троїцькій церкві тривалий час зберігалось старовинне Євангеліє, подароване 1632 р. парафіянином Йосипом Санкевичем священику Троїцької церкви Михайлу, який вже будував нову церкву. У 1632 р. постала

друга Троїцька церква. Архієпископ Філарет у 1852 р. вказує, що в той час мешканці Котельви ще пам'ятали старий Троїцький храм 1632 р. будівництва: «…он был деревянный, небольшой, низенький, с одним престолом, о трех главах, покрыт гонтой и столь ветх, что углы опадали сами собою, во многих местах бревна от древности выдавались концами из стен; материалы, впрочем, были приуготовлены для новой церкви деревянной. В этом храме молились 150 лет до 1783 г., когда он был закрыт и имущество его перенесено в Преображенскую церковь».

Будівництво третього за рахунком Троїцького храму було освячене у травні 1786 р. намісником, священиком Іваном Верцінським та священиком Андрієм Пуковським, з благословіння київського митрополита Гавриїла. Більшу частину коштів на будівництво надав намісник Верцінський. Новий храм розташовувався поряд зі старою церкою. Храм був: «…устроен с одним престолом, о пяти главах, покрыт гонтой, снабжен новой утварью и освящен тем же наместником Верцинским 1787 г. декабря 9 дня…». Судячи з вищенаведених описів, Троїцькі церкви 1632 та 1786–1787 рр. побудови за своїми архітектурними рішеннями відносилися до української народної архітектури. Перший храм був триверхим, а другий більшим п'ятиверхим. На жаль, у 1808 р. новий храм згорів від удару блискавки.

Після пожежі священики Петро Смаковський і Марк Пантелеєв з парафіянами прийняли рішення будувати мурована церкву. Протягом року готували будівельні матеріали. Нова Троїцька церква закладена 25 липня 1809 р. Будівництво освячене охтирським протоієреєм Максимом Яновським, з благословіння преосвященного Христофора Сулими. Воно велося на кошти громади Котельви та благодійників. Дуже допомогли старости храму Аким Коваленко, Єфим Балановський, Антон Пуковський. Останній пожертвував на будівництво храму 7000 рублів. Священик Пантелеєв збирав пожертви у Харківській губернії, дяк Пуковський – по донських станицях, у Запоріжжі та Причорномор'ї. Допомогу надали Варвара Славицька, Тетяна Смаковська, Ганна Запорожцева. Є свідчення про те,

що парафіяни віддавали на будівництво храму провіантні гроші, по 200, 300, 400 рублів асигнаціями, котрі отримували від партій рекрутів, що проходили тоді через Котельву. Очевидно, цегла на храм надходила з місцевого цегельного заводу Матушинського, де в рік виробляли близько 30 000 цеглин. Через три роки постав величний кам'яний одноверхий храм, вкритий листовим залізом, із двома престолами – головним в ім'я Святої Трійці й другим, на хорах, на честь Введення в храм Пресвятої Богородиці, освяченими, відповідно, 13 і 15 жовтня 1812 р., з благословення Преосвященного Христофора Сулими, протоієреєм Федором Щербинським та місцевим духовенством.

Первинно Троїцька церква була виконана у стилі класицизму хрещатою, одноверхою, без дзвіниці та портиків. Первісне планування чітко простежується на обмірному плані. Авторство проекту Троїцької церкви наразі не встановлене. Але є припущення, що проект храму

розробив зодчий Петро Антонович Ярославський, родом із Охтирки, який у 1776–1809 рр. працював харківським губернським архітектором.

У 1-й пол. XIX ст. населення Котельви та парафія Троїцького храму зростали. Виникла потреба у власній дзвіниці та розширенні головного храму слободи. За проектом громада звернулася до відомого харківського архітектора Андрія Андрійовича Тона (1800–1858). Зодчий підійшов до завдання дуже тактовно, щоб поєднати старі та нові елементи будівлі, запроектував добудови у стилі класицизму. Котелевці знову підтримали парафію. Зокрема, генерал-майор Ф. Т. Матушинський пожертвував 1000 рублів. Роботи з будівництва дзвіниці і портиків тривали з 1835 по 1837 рр.

До західного рамена церкви була прибудована висока триярусна дзвіниця, увінчана шоломоподібним куполом зі шпилем. Перший ярус дзвіниці є головним входом до храму і має чотириколонний класицистичний портик тосканського ордеру. Такі ж чотириколонні портики з трикутними фронтонами були прибудовані до північного і південного рамен церкви.

У 1812 р., після будівництва, при церкві була відкрита перша в Котельві церковнопарафіяльна школа. У 1844 р. побудований церковноприходський будинок. Пізніше навколо церкви збудували мурована огорожу з воротами та з дерев'яною решіткою, яку у 1890-х рр. замінили на металеву. Ця огорожа збереглася до наших днів та є частиною пам'ятки. У 1892 р. поряд із церквою споруджений новий будинок церковнопарафіяльного училища, що зберігся до сьогодні.

На поч. XX ст. парафія володіла 33 десятинами орної землі, «левадами» 1560 кв. сажнів, садибна територія складала 480 кв. сажнів. На 1904 р. парафія складалася з 2262 прихожан. Відомі священики Троїцької церкви: Михайло (згадується у 1632 р.); Пуковський Лаврентій Євстафійович (1710); Іоанн (1710); Верціньський Іоанн (1779, 1783); Пуковський Андрій (1779, 1783); Смаковський Петро (1793 – бл. 1829); Пантелеєв Марк Григорович (1800 – бл. 1840); Ладенков Михаїл Сидорович (1829 – бл. 1861); Маляревський Василь Лукич (1840 – бл. 1875); Артем'єв Миколай Михайлович (1875 – бл. 1918); Іванов Миколай Олександрович (1918 – бл. 1921); Луговий Трифон Степанович (1920–1930-ті); Каріон (Кіндратенко) (до 1933); Горбачевський Василь Федорович (1931–1932); Стариченко Олександр (1932–1933); Савечко Григорій (1941–1943); Лютенко Іоанн Прокопович (1942–1952); Іванович В'ячеслав Олександрович (1952–1986); Рудь Феодосій Петрович (1953–1960); Перерва Олександр Савич (1986–1992); Довганич Василь Степанович (з 1992).

Інтер'єр Троїцької церкви. Фото поч. XX ст.

Шкільний церковно-приходський хор Троїцької церкви. Фото поч. XX ст.

Після встановлення радянської влади у 1918 р. для церкви настали важкі часи. Але, служби у храмі тривали до 1933 р. З 22 серпня 1933 р. приміщення церкви використовувалось конторою «Заготзерно» для зберігання сировини. Під час закриття храму більша частина церковного начиння була знищена, невелику частину парафіяни сховали по своїх домівках. У 1934 р. працівники Котелевської МТС зняли дзвони й відправили їх на пере-

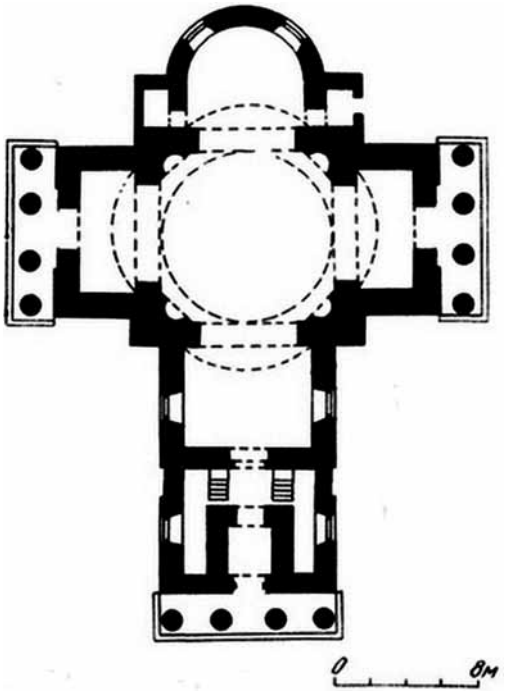

Обмірний план Троїцької церкви
(за: ПГА Української РСР, 1985).

плавку. 1936 р. богоборці скинули з церкви хрести. Відомий факт, що під час Голодомору 1933 р. котелевці йшли помирати під стіни свого Троїцького храму. Деякі саме тут були врятовані від загибелі.

Служба в храмі була відновлена під час гітлерівської окупації, у грудні 1941 р. Її проводив священик Григорій Савечко. З 1942 р. другим священиком, а згодом настоятелем призначили протоієрея Іоанна Лютенка. У 1952 р. священиком Троїцької церкви став В'ячеслав Олександрович Іванович, який багато зробив для порятунку Троїцької церкви. Саме у 1950-х рр. розгорнулася нова хвиля знищення храмів, в рамках якої богоборці зруйнували у Котельві Спасо-Преображенську та Покровську церкви. Але, Троїцький храм вдалося зберегти. У 1956 р. Державний комітет Ради Міністрів УРСР у справах будівництва та архітектури включив споруду Троїцької церкви до списку пам'ятників архітектури Української РСР, що перебували під охороною держави. Постановою Ради Міністрів УРСР № 970 від 24.08.1963 р. охоронний статус пам'ятки був закріплений. Таким чином, Троїцька церква залишилася єдиним діючим храмом Котелевщини.

У 1970-х рр. церковна громада та настоятель звернулися до Державного комітету Ради Міністрів УРСР у справах будівництва і архітектури з проханням, щодо виготовлення проекту реставрації пам'ятки й отримали погодження. У 1978 р. інститут «Укрпроектреставрація» виготовив проектно-кошторисну документацію на виконання ремонтно-реставраційних робіт по Троїцькій церкві. Автор проекту – реставратор Вадим Трегубов. Протягом 1978–1980 рр. була проведена комплексна реставрація пам'ятки, замінені підлога та покриття у церкві, встановлені хрести на верхах і новий іконостас, відреставрована огорожа. Вартість виконаних робіт склала 36 133 руб.

У 1986 р. настоятелем Троїцького храму призначили протоієрея Олександра Перерву. При ньому в 1990 р. привезли з Бєлгорода й встановили церковні дзвони. З 1992 р. настоятелем Троїцької церкви є протоієрей Василь Довганич. У 1990-х рр. проведено ремонт храму, встановлене водяне опалення. У 2002 р. постелено дубову підлогу. У 2003–2006 рр. харківський художник С. В. Нікулін виконав розписи церковних інтер'єрів. У наш час церковну будівлю використовує для проведення богослужінь УПЦ (МП).

Троїцька церква розташована в історичному центрі Котельви, на території колишньої Котелевської фортеці за адресою: вул. Покровська, 1.

Будівля церкви цегляна, хрещата у плані, одноверха, з прибудованою із заходу триярусною дзвіницею типу «четверик на четверику». Церковна будівля виконана у стилі класицизм, велика, монументальна, відзначається чіткими гармонійними пропорціями, лаконічним вирішенням зовнішнього вигляду та композиції. Церква є містобудівною домінантою селища.

У плані храм нагадує хрест. Західне, південне та північне рамена будівлі завершуються масивними чотириколонними портиками тосканського ордеру, які увінчані трикутними фронтонами. Основний об'єм церкви споруджений у 1809–1812 рр. Дзвіниця та портики при-

будовані у 1835–1837 рр. за проектом архітектора А. А. Тона. Храм має три входи: головний, у першому ярусі дзвіниці, та два бічних. Основний об'єм будівлі п'ятидільний – бабинець, середохрестя, вівтарна частина та бічні рамена. Об'єм середохрестя у плані квадратний, бабинець та бічні рамена – прямокутні, вівтарна частина в плані півциркульна. До вівтарної частини з півдня і півночі прибудовані невеликі об'єми паламарні та різниці. Об'єм середохрестя вінчає масивний барабан світлового верху, що спирається на підпружні арки. На барабані встановлений шоломоподібний купол з декоративною маківкою та хрестом. Дзвіницю вінчає також шоломоподібний купол із хрестом. Високий шпиль, що раніше завершував дзвіницю, не зберігся.

Цегляний храм рівно оштукатурений. Зовнішній декор дуже стриманий, що типово для класицистичних будівель того часу. Стіни та грані фронтонів вінчає широкий карниз складного профілю. Вікна мають прості гіпсові лиштви. Вікна першого ярусу – високі, прямокутні. Вікна другого – значно менші, горизонтальні, прямокутні. Над входами у храм розташовуються три великі півциркульні вікна. У барабані центрального верху влаштовано вісім великих вікон з півциркульними перемичками. На другому ярусі дзвіниці розміщено дзвони і цей ярус також має чотири подібні отвори з півциркульним завершенням. Третій ярус дзвіниці прикрашений чотирма круглими слуховими віконцями. В інтер'єрі окремі об'єми об'єднані в єдиний простір за допомогою високих арок. Інтер'єр розкритий у висоту та гарно освітлений.

Розписи кін. XIX ст. замальовані пізнішими розписами. Прихрамова територія обмежена мурованою огорожею з металевими решітками. Парадний вхід із заходу на церковну ділянку, що зафіксований на фотографіях С. А. Таранушенка, вже не існує, як і частина мурованої огорожі.

Троїцька церква у Котельві є визначною пам'яткою архітектури регіону. Має статус пам'ятки архітектури національного значення (охоронний № 592/0). Це витвір відомого архітектора А. А. Тона, найстаріший збережений історичний храм Котелевщини та єдиний, що залишився діючим. У цілому пам'ятка зберегла автентичність. Потребує додаткових досліджень та належної охорони.

Джерела та література: Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Филарет (Д. Г. Гумилевский); Харьков. частн. музей городской усадьбы. – Харьков, 2011. – Т. 1. – С. 270, 274–277; Твердохлебов А. Д. Котельва: исторический очерк / А. Д. Твердохлебов // Харьковский сборник. – Харьков, 1888. – С. 113–130; Самойлович И. Справочная книга для Харьковской епархіи / Иванъ Самойловичъ. – Харьков : Типографія И. М. Варшавчика, 1904. – С. 122; Рада Міністрів Української РСР. Постанова від 24 серпня 1963 р. N 970 «Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території Української РСР»; Полтавщина: енциклопедичний довідник. – К. : Українська Енциклопедія, 1992. – С. 386–387; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: иллюстрированный справочник-каталог. – К. : Будівельник, 1985. – Т. 3. – С. 290; Білоусько О. А., Мокляк В. О., Павленко В. А. Котельва, смт, райцентр. Православної Церкви (з 1990-х – УПЦ МП) громада. Троїцька церква / Електронна енциклопедія «Полтавіка» – Полтава; Сайт «Полтавская епархия»: http://russian-church.ru/viewpage.php?cat=poltava&page=8

І. Ю. Биков

130. Школи земської будинок, де розташовувався штаб 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії (1911, 1943) (архіт., іст.)

Вул. Миколаївська, 167. На східній околиці селища.

У кін. XIX ст. населення слободи Котельва значно збільшилося. На той час у слободі працювали три навчальні заклади. На поч. XX ст. населення Котельви досягло 20 000 осіб. Місць у навчальних закладах катастрофічно не вистачало. Гостро постало питання подальшого розвитку народної освіти. У той час на кошти Охтирської повітової управи в Котельві будується кілька земських училищ (шкіл), а загальна кількість шкіл збільшується до семи.

Однією зі шкіл, відкритих на поч. XX ст., саме й була ця земська школа, збудована у 1911 р. коштом Охтирської земської управи. На будівництво використовували кошти, які було повернуто царською казною котелевській громаді за рішенням судової справи. Активно сприяв будівництву земської школи Йосип Максимович Доценко, член Охтирської

повітової земської управи, з 1912 р. член Державної думи від Харківської губернії.

У 1911–1917 рр. в будівлі діяла земська школа. Пізніше – Котелевська середня школа № 5.

З 26 серпня по 3 вересня 1943 р., під час визволення Котельви від гітлерівських загарбників, у приміщенні школи розташовувався штаб 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії Червоної армії під командуванням М. П. Богданова.

8-а гвардійська повітряно-десантна дивізія сформована в грудні 1942 р. на базі частин і з'єднань 10-го повітряно-десантного корпусу (2-го формування). На поч. травня 1943 р. дивізія ввійшла до складу 20-го гвардійського стрілецького корпусу 4-ї гвардійської армії Воронезького фронту. Брала участь у заключному етапі Курської битви, звільненні Чернігівської і Полтавської областей.

Дивізія одна з перших зі з'єднань 4-ї гвардійської армії Воронезького фронту розпочала визвольні бої в кін. серпня 1943 р. на території Полтавської області. Важкими були бої за оволодіння селищем Котельва. Танкові і піхотні частини гітлерівців міцно утримували оборону в районі Котельва – Опішня, намагаючись затримати наступ радянських військ на Полтавському напрямку. Кілька діб частини 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії при взаємодії 5-ї, 7-ї гвардійських повітряно-десантних дивізій та інших частин вели бої за оволодіння Котельвою.

У будинку школи командування штабу дивізії здійснювало керівництво бойовими діями. Тут був встановлений зв'язок зі штабом 4-ї гвардійської армії. У період боїв за селище будинок був частково зруйнований, у 1950-х рр. – відремонтований. На шкільному подвір'ї збудований другий шкільний корпус. У 1981 р. отримав чергову добудову завдовжки 12 м. Будинок використовувався як школа до 2013 р. Нині приміщення не використовується.

Будинок колишньої земської школи цегляний, одноповерховий, прямокутний в плані, з двоскатим дахом. Архітектура будинку виконана в стилі неокласицизму. Будівля монументальна, прикрашена класицистичним декором. Чоловий фасад витягнутий вздовж вул. Миколаївської, з південного заходу на північний схід. Декор цегляний, представлений широкими об'ємними рустованими пілястрами, багатозаломними карнизами, віконними лиштвами із замковим каменем, нішами під вікнами та поясками. Пласкі фасади розкреповані пілястрами. Чоловий фасад має симетричну композицію. Пластика цього фасаду доповнена трьома ризалітами. Центральний ризаліт підкреслює головний вхід до школи, має цікаві ввігнуті елементи стін. Бічні ризаліти розміщені симетрично по краях фасаду. Над головним входом зберігся автентичний дашок із кованими металевими орнаментованими решітками. Чоловий фасад має 10 вікон, дворовий – 14 вікон та двері. На торцевий фасад виходять три вікна. Другий торцевий фасад закритий пізнішою прибудовою, зведеною під час розширення школи у радянські часи.

Вдалі та пропорційні об'ємно-просторові рішення, досконала композиція і декор будівлі дозволяють віднести споруду до витворів професійних архітекторів.

Згідно рішення виконкому Полтавської обласної ради народних депутатів від 23.04.1982 р. № 247, будинок школи № 5, де знаходився штаб 8-ї гвардійської дивізії, отримав охоронний статус, як пам'ятка історії місцевого значення. Тут була встановлена гранітна меморіальна дошка із написом: «В цьому будинку в час боїв за визволення селища Котельви від німецько-фашистських загарбників з 26 серпня по 3 вересня 1943 року працював штаб 8-ої гвардійської повітряно-десантної дивізії».

У наш час будинок колишньої земської школи стоїть покинутим і розорюється вандалами. Вікна зберегли дерев'яне

заповнення, але деякі шибки вибиті. В інтер'єрах підлога частково розібрана, груби розбиті. Хоча, в цілому будівля досі міцна.

Будинок колишньої земської школи є цінною пам'яткою історії та архітектури поч. ХХ ст. Пам'ятка знаходиться під загрозою знищення, потребує термінової консервації, з наступною реставрацією.

Джерела та література: ЦАМО РФ. – Ф. 1297. – Оп. 2. – Спр. 12. – Арк. 128, 139, 148; Ф. 1297. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 2–5; Ф. 1310. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 21; Ф. 1316. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 2–5,10–11; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.1418-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Матеріали Музею історії освіти Котелевського району; Твердохлебов А. Д. Котельва: исторический очерк / А. Д. Твердохлебов // Харьковский сборник. – Харьков, 1888. – С. 113–130; Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. – К. : Гол. ред. УРЕ, 1967. – С. 450, 454; Довгуша Г. Д. та ін. Котельва: путівник / Г. Д. Довгуша, Р. Ш. Шевченко, М. А. Шило. – 2-ге вид., допрац. і доповн. – Харків : Прапор, 1987. – С. 18; Полтавщина: енциклопедичний довідник. – К. : Українська Енциклопедія, 1992. – С. 387; Костюк В. К. Край Дикого Поля: нариси з історії Котелевщини / В. К. Костюк. – Полтава : Вид-во «РіК», 2009. – С. 33; Пшинка М. В. Котелевський край: природа, історія, люди. Історико-краєзнавчий довідник / М. В. Пшинка. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2016. – С. 41; Об'єкти культурної спадщини Полтавської області, взяті на облік відповідно до законодавства Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» й вважаються пам'ятками культурної спадщини місцевого значення. – https://uk.wikipedia.org/wiki/Освіта_Котелевщини.

І. Ю. Биков, С. М. Жученко, А. М. Скирда

131. Школи земської початкової трикласної будинок (1890-ті рр.) (архіт., іст.)

Населення слободи Котельви в кін. XIX ст. значно збільшилося. На 1887 р. тут було 2960 дворів і 15456 мешканців. На той час у слободі працювали три навчальні заклади – Двокласне зразкове училище, що розташовувалось у колишній садибі А. М. Матушинського (108 учнів); Народне однокласне училище (106 учнів); сільська школа для дівчаток (48 учнів). Місць у навчальних закладах не вистачало.

У 1890-х рр. у південно-східній частині Котельви була збудована нова земська школа. Будівництво велося на кошти Охтирської повітової земської управи. В народі школа називалась Могилянською, тому що, розташовувалась у місцевості Могили, де за козацьких часів з курганів добували селітру. Повна історична назва навчального закладу – Котелевське початкове трикласне училище.

У 1913 р. в училищі навчалось 97 учнів. Програмою передбачалося вивчення таких предметів: читання, письмо, арифметика, природа, Закон Божий. Основними підручниками були «Молитвенник», «Буквар», «Задачник», «Русский язык». У 1918 р. введено новий підручник – «Український буквар». До революції у Могилянській школі працювали вчительками сестри Твердохліб, дочки Дмитра Семеновича Твердохліба – одного з перших педагогів Котельви.

Після встановлення радянської влади колишнє училище діяло за попереднім призначенням. У 1922 р. назване Петрівською школою (навчалося 542 юнаків та 259 дівчат; 67 вчителів). 1925 р. завідуючий школи – Пустовіт Сергій Трохимович, вчителі – Федченко Надія Йосипівна, Кривуша Іван Мусійович. 1929 р. – завідуюча школою Нестеренко Зоя Михайлівна; 1931 р. – Кривобік Василь Іванович. У 1932 р. школа стала семирічною (відкрито 5–6 класи, 1933 р. – 7 клас). Завучем з 1932 по 1941 рр. була Гнилосир М. П. У 1935 р. в користування школі було надано будинок Білецького. В той час школа мала наступну назву – Петрівська неповна середня школа (освіта – середня та незакінчена середня). Математику викладав Богуславський І. П., який видав збірник задач з математики. У 1937 р. директор школи Кривобік В. І. постраждав від сталінських репресій. Його було оголошено ворогом народу і звільнено. Директором з 1937 по 1939 рр. був Сініцький В. М., з 1939 по 1941 рр. – його дружина Сініцька Л. Й. Коли розпочалася німецько-радянська війна 1941–1945 рр., Кривобік В. І. пішов на фронт, загинув під Москвою у 1941 р. Загинули на війні й учні школи: Вилупко П. І., Старокожко І. Р., Коваленко В. М., Стріляний Я. М.

За часів гітлерівської окупації 1941–1943 рр. школа працювала як початкова. Після визволення, з 1 жовтня 1943 р. – семирічна. У післявоєнні роки була введена плата за навчання за 1 рік у 8–10 кла-

сах – 300 крб., напівсиротам – 150 крб. В 1945 р. – директор школи Мухіна Д. Т., завуч – Гнилосир М. П. Учителі: Волкова П. І., Шебітченко М. М., Гнилосир Н. В., Кривуша І. М., Харченко М. І. 1946 р. директор школи – Радченко І. А. У 1948 р. в школі було 455 учнів. З 1950 р. працювали вчителі: Мироненко В. К., Явтушенко В. Ф., Семеськo Н. І., Куценко О. А., Радченко Р. П. З 1952 р. – Шило І. С., Рахманов Н. С., Білоніг Г. Л., Глушко Є. С., Медяник Є. Т. З 1953 р. школа перейменована в Петрівську середню школу (введений 8-й клас). У 1955–1956 рр. директором був Левадний В. С., завучем – Шаповал П. М. 1958–1959 рр – директор Коваленко П. А., завуч – Бойко Б. А., в школі налічувалося 363 учні. 1959–1960 н.р. у школі навчалося 355 учнів, 1960–1961 рр. – 319 учнів, 1962–1963 рр. – 386 учнів. 1971–1972 н. р. – директор школи Андрущенко Р. І. З 1984 р. директором школи знову був Андрущенко Р. І., завучем – Нємченко О. Б., організатор позакласної роботи Цебер В. Я. Вчителями тоді працювали: Кузьменко Г. В., Мироненко В. К., Світлична О. П., Світличний М. Є., Чуєнко Г. І., Нємченко Л. В., Чайка О. Б., Пшінка Т. О., Пустовіт І. О., Грудько П. І., Старокожко І. П., Шило І. С.

У 1975 р. поряд з будівлею колишньої земської школи збудували велике приміщення нової школи. Однак – стара будівля залишилася діючою. У 1986 р. – директор Нємченко О. Б., завуч – Цебер В. Я., вчителі – Щербак, Шаблій, Шевченко Н. М., Шило І. С.

Приміщення колишньої земської трикласної початкової школи розташоване на пагорбі, над р. Котелевкою. Школа одноповерхова, «Г»-подібна в плані, дерев'яна, обкладена цеглою. Збудована на цегляному фундаменті. Будівля витягнута вздовж вул. Маяковського, по вісі південь – північ. Архітектура школи виконана у стилі історизм. Стіни вінчає цегляний орнаментований карниз. Чоловий фасад фланкований двома ризалітами, що прикрашені багатим цегляним декором та мають двоскатий дах. У декорі ризалітів чолового фасаду особливо ефектним є розвинутий аркатурний карниз. Двоскате покриття ризалітів утворює своєрідні фронтони, додатково прикрашені дерев'яним об'ємним декором фахверкового типу. Між ризалітами розміщені дев'ять вікон. Вікна будівлі обрамлені простими лиштвами, мають лучкові перемички із замковими каменями. Заповнення віконних отворів сучасне, металопластикове. Під вікнами на фасаді розміщені декоративні цегляні композиції. Дах вальмовий, вкритий шифером. Кінці крокв, що тримають виноси даху, декоровані різьбленням. Площа будівлі – 313,8 м^2. Адреса: вул. Маяковського, 90.

За подібними проектами одного архітектора в Охтирському повіті Харківської губ. було збудовано кілька шкіл, зокрема, церковнопарафіяльна школа 1904 р. у с. Деревки Котелевського р-ну (див. ст. № 287). Завдяки розвитку земської і церковної освіти, на поч. XX ст. у слободі Котельва діяло 5 церковнопарафіяльних, 6 земських та міністерських училищ.

У наш час будинок колишньої земської початкової трикласної школи є частиною комплексу Котелевської ЗОШ № 2 І-ІІІ ступенів (239 учнів). Будинок земської школи є цінною пам'яткою архітектури Котелевщини. За архітектурними

Вчителі та учні Могилянской школи.
Фото 1929 р.

рішеннями – це одна з найкрасивіших історичних споруд регіону. Пам'ятка потребує додаткових досліджень та охоронного статусу.

Джерела та література: НА ПКМ імені Василя Кричевського. — Спр. 17-02; Інформація Котелевської ЗОШ № 2 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Сайт Котелевської ЗОШ № 2: http://kotelevskazosh.ucoz.ua/index/istorija_shkoli/0-4; Твердохлебов А. Д. Котельва: исторический очерк / А. Д. Твердохлебов // Харьковский сборник. – Харьков, 1888. – С. 113–130; Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. – К. : Гол. ред. УРЕ, 1967. – С. 450; Полтавщина: енциклопедичний довідник. – К. : Українська Енциклопедія, 1992. – С. 387; Пшинка М. Котелевський край: природа, історія, люди. Історико-краєзнавчий довідник / М. В. Пшинка. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2016. – С. 41.

І. Ю. Биков

132. Школи земської № 2 будинок (1914) (архіт., іст.)

На поч. XX ст. населення Котельви збільшилося до 20 000 осіб. Місць у навчальних закладах катастрофічно не вистачало, що призвело до будівництва кількох земських училищ (шкіл).

Останньою із земських шкіл, що були збудовані на поч. XX ст., було земське народне училище № 2, будівля якого розташована по вул. Покровська, 24. Як свідчить датування на фасаді, училище споруджене у 1914 р. Західна околиця Котельви, відділена від центру слободи річкою Котельвою, раніше не мала власної земської школи й отримала її, коли вже почалася Перша світова війна. Навчальний заклад був збудований на кошти Охтирської повітової управи. У радянські часи в будинку працювала середня школа № 3. Сьогодні будівля належить професійно-технічному училищу № 54. В історичному будинку розміщені навчальні кабінети.

Будинок земської школи масивний, цегляний, одноповерховий, прямокутний в плані, витягнутий вздовж вул. Покровської по вісі схід – захід. Площа – 240 м^2. Архітектура будинку виконана в стилі неокласицизму. Чоловий фасад з головним входом зорієнтований у двір, на північ. Вікна навчальних класів орієнтовані на південь. Будинок прикрашений стриманим класицистичним декором. Вікна мають пласкі лиштви із

замковими каменями. Під вікнами розміщені декоративні композиції з ромбами та прямокутниками. Стіни вінчають декоративний поясок та багатозаломний карниз. Головний вхід розташований по вісі північного фасаду та підкреслений ризалітом. Останній увінчаний трикутним класицистичним фронтоном, на площині якого цеглою викладений напис: «1914 Г». Наріжні кути ризаліту підкреслені рустованими пілястрами. Над входом встановлено металеве ажурне накриття. Дах будівлі чотирискатий, вкритий шифером.

Гарні та пропорційні об'ємно-просторові рішення, вдала композиція та декор будівлі дозволяють віднести її до витворів професійних архітекторів. Окрім того, подібність архітектурних рішень дозволяють припустити, що будинки земських шкіл №№ 2, 6 та школи по вул. Миколаївській збудовані за проектом одного архітектора.

У радянські часи до історичного будинку земської школи № 2 були зроблені дисонуючі прибудови. У 1977 р. добудовано двоповерхове праве крило, де розмістився гуртожиток ПТУ. У 1987–1991 рр. збудовано ліве одноповерхове крило, де містяться майстерні.

Будинок земської школи № 2 є цінною пам'яткою архітектури та історії поч. XX ст., потребує додаткових досліджень та охоронного статусу.

Джерела та література: НА ПКМ імені Василя Кричевського. — № 17-02; Твердохлебов А. Д. Котельва: исторический очерк / А. Д. Твердохлебов // Харьковский сборник. – Харьков, 1888. – С. 113–130; Довгуша Г. Д. Котельва: путівник / Г. Д. Довгуша, Р. І. Шевченко, М. А. Шило. — 2-ге вид., допрацьов. і допов. — Харків: Прапор, 1987. — С. 18; Полтавщина: енциклопедичний довідник. – К. : Українська Енциклопедія, 1992. – С. 387; Пшинка М. Коте-

левський край: природа, історія, люди. Історико-краєзнавчий довідник / М. В. Пшинка. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2016. – С. 41.

І. Ю. Биков

133. Школи земської № 6 будинок (1903–1914) (архіт., іст.)

З-поміж споруджених на поч. XX ст. у Котельві навчальних закладів було шосте земське народне училище (земська школа № 6), збудоване у 1903–1914 рр. Будинок школи розташований на південній околиці селища, на ділянці біля з'єднання вул. Полтавський шлях і Спичака. Адреса: вул. Полтавський шлях, 73.

Будівництво земського училища велося Охтирською земською управою на кошти, що були раніше відсуджені котелевською громадою у царської казни, за допомогою відомого адвоката Федора Никифоровича Плевако. Після встановлення радянської влади – це початкова школа. Серед населення учбовий заклад був відомий як Міняйлівська початкова школа. У роки Другої світової війни будинок зазнав руйнувань.

Після визволення Котельви від окупації діти з мікрорайону змушені були навчатися у приватних будинках, що не отримали руйнувань. Після відбудови та відновлення навчання 1947 р. заклад отримав назву – Петрівська початкова школа. Пізніше – Котелевська ЗОШ № 7. Директором школи з 1947 по 1974 рр. працював Пелих Йосип Данилович, учителями – Пелих Надія Іванівна, Гречковська Надія Кузьмівна, Рожко Олександра Йосипівна, Кунаховець Надія Марківна. Директор у 1981–1988 рр. – Кунаховець Надія Марківна, у 1988–1991 рр. – Пономаренко Ніна Якимівна, з 1991 р. – Кашуба Ніна Дмитрівна. У 2003 р. проведений капітальний ремонт будинку.

Будинок земської школи цегляний, одноповерховий, прямокутний у плані, витягнутий за віссю схід – захід. Архітектура будинку виконана в стилі неокласицизму. Чоловий фасад з головним входом орієнтований у двір, на північ. Вікна навчальних класів зорієнтовані на південь. Головний вхід розташований по вісі північного фасаду та підкреслений ризалітом. Цей ризаліт увінчаний трикутним класицистичним фронтоном, на площині якого фарбою намальовано на-

пис: «1903 р.». Над входом встановлено металеве ажурне накриття. На наріжних кутах і на площині стін розміщені пласкі пілястри. Вікна дерев'яні. Частина вікон має пласкі лиштви із замковими каменями, на іншій частині — встановлені тільки замкові камені. Дах будівлі двоскатий, вкритий шифером.

У результаті ремонтних робіт 2003 р. будинок школи втратив більшу частину декору. На даху були розібрані дахові тумби з металевою кованою решіткою і фронтон. Ризаліт головного входу втратив рустовані пілястри, вікна – частину лиштв. Були заштукатурені розміщені під вікнами декоративні композиції з ромбами та прямокутниками. Також були демонтовані димарі. В цілому, ремонт 2003 р. призвів до втрати будинком автентичного вигляду.

У наш час в будинку діє Котелевська загальноосвітня школа № 7 I ступеня. Будинок земської школи № 6 є цікавою пам'яткою архітектури та історії поч. XX ст., потребує додаткових досліджень та охоронного статусу. Маємо зазначити, що подібність архітектурних рішень дозволяє припустити, що будинки земських шкіл №№ 6, 2 та школи по вул. Ми-

Будинок земської школи № 6. *Фото сер. XX ст.*

колаївській збудовані за проектом одного архітектора.

Джерела та література: Сайт Котелевської ЗОШ № 7: http://kotelva-zosh7.edu.poltava.ua/nashi_tradicii/; Матеріали музею історії освіти Котелевського району; Твердохлебов А. Д. Котельва: исторический очерк / А. Д. Твердохлебов. – Харьковский сборник. – Харьков, 1888. – С. 113–130; Полтавщина: енциклопедичний довідник. – К. : Українська Енциклопедія, 1992. – С. 387; Пшинка М. Котелевський край: природа, історія, люди. Історико-краєзнавчий довідник / М. В. Пшинка. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2016. – С. 41.

І. Ю. Биков

134. Школи міністерської народної будинок (1888) (іст.)

Історія міністерської школи в Котельві починається у 1860-х рр. У той час населення слободи досягло 12 тисяч осіб, але 2-3–класну освіту мали лише одиниці. У 1862 р. на сільському сході громада ухвалила рішення про створення сільської народної школи, з метою охопити навчанням сільських дітей. Поміщик А. М. Матушинський за 5000 рублів продав громаді власний будинок із садом. У цьому будинку в вересні 1862 р. була відкрита сільська народна школа, перша у Котелевській волості. 14 липня 1864 р. Міністерство народної освіти імперії затвердило «Положення про початкові народні училища», згідно з якими всі повітові, сільські, церковнопарафіяльні школи та сільські училища дістали одну назву – «початкові народні училища». Сільська народна школа в Котельві отримала назву «Котелевське двокласне сільське училище Міністерства народної освіти», мала 5-річний термін навчання.

У 1883 р. міністерську школу відвідувало більше 100 хлопчиків та 30 дівчаток. Як свідчать записи у протоколах засідань Охтирського повітового земства, «приміщення училища й для такої кількості учнів – тісне, від чого є крайня необхідність його розширення». Постало нагальне питання розширення навчального закладу. У 1888 р. був збудований новий дерев'яний будинок міністерської школи, більший та просторіший, що зберігся до нашого часу.

У 1898 р. в школі відбулася перша театральна вистава. Директором закладу на той час був Федченко Й. М. У 1904–1906 рр. у школі навчався Сидір Артемович Ковпак, у подальшому – відомий російський та радянський військовий діяч, командир Путивльського партизанського загону, двічі Герой Радянського Союзу, генерал-майор. У 1918 р., після встановлення радянської влади, міністерська школа була перейменована на вищу початкову школу з додатковими класами для семирічного навчання. З 1920 р. – Першотравнева школа, у 1921–1943 рр. Першотравнева семирічна школа. В той час у школі працювали висококваліфіковані вчителі Овсій В. А., Кривуша М. М., Лоповок Л. М. У 1934 р. школа стала середньою загальноосвітньою, було відкрито 8 клас. У той час директором школи був Фірсюк Я. П., завучем – Кривуша М. М. вчителі – Цін М. І., Руденький М. К., Базалій П. Ф., Шикало Л. Я., Нагірна М. Д., Тимошенко М. С., Нижня В. А., Карпенко П. А., Малик О. І., Нагнойний Л. Г., Синолога Ф. Д. Під час гітлерівської окупації 1941–1943 рр. школа не працювала. У боях з окупантами загинули завуч Кривуша М. М., учитель історії Кисломед В. М., кілька учнів школи.

Восені 1943 р. навчальний процес було відновлено, школу очолив Панасович С. М. У 1945–1946 рр. навчалося 592 учня. У 1950-х рр. кількість учнів значно збільшилася, було підняте питання про будівництво більшого шкільного приміщення. У 1953–1955 рр. зведена нова велика двоповерхова будівля, де розмістили навчальні класи та кабінети. У старому будинку поміщика Матушинського розташували їдальню, у будинку міністерської школи – районну станцію юних техніків. Будинок Матушинського до нашого часу не зберігся, був розібраний. У будинку міністерської школи з 2003 р.

розміщується Котелевський центр дитячої та юнацької творчості.

Будинок міністерської школи розташований в історичному центрі Котельви, за адресою: вул. Калантаївська, 1.

Будинок одноповерховий, П-подібний у плані, дерев'яний, на мурованому фундаменті. Об'єм будинку витягнутий по вісі південь – північ. Первинно дерев'яні стіни міністерської школи були прикрашені декором. Але у сер. XX ст. будинок обклали цеглою, яка закрила весь декор. Дах будинку – вальмовий, укритий шифером. Частина вікон зберегла ранішні дерев'яні заповнення. Чоловий фасад зорієнтований на захід. Парадний вхід до школи раніше розміщувався по вісі симетрії чолового фасаду і був підкреслений ризалітом, який підіймався вище вінчаючого карнизу та мав двоскатий дах. У радянські часи двері парадного входу замінили вікном, а верх ризаліту розібрали. Внаслідок перебудов та облицювання цеглою, будинок Котелевської міністерської народної школи втратив архітектурну автентичність, але має значну історичну цінність, оскільки це — перша котелевська школа. Об'єкт потребує додаткових досліджень та охоронного статусу.

Джерела та література: Інформація Котелевської гімназії ім. А. С. Ковпака: http://kotelva gymnasium1.edu.poltava.ua/informaciya_pro_zaklad/istoriya/; Матеріали музею історії освіти Котелевського району; Твердохлебов А. Д. Котельва: исторический очерк / А. Д. Твердохлебов // Харьковский сборник. – Харьков, 1888. – С. 113–130; Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. – К. : Гол. ред. УРЕ, 1967. – С. 450; Полтавщина: енциклопедичний довідник. – К. : Українська Енциклопедія, 1992. – С. 387; Пшинка М. Котелевський край: природа, історія, люди. Історико-краєзнавчий довідник / М. В. Пшинка. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2016. – С. 41.

І. Ю. Биков

135. Школи церковноприхідської Троїцької парафії будинок (1892) (архіт.)

Свято-Троїцька парафія у Котельві існує з XVII ст. У 1809–1812 рр. в центрі слободи була збудована мурована Троїцька церква, що збереглася до наших днів.

З 1875 по 1918 рр., більше 40 років, священиком Троїцької парафії був Микола Михайлович Артем'єв. Саме за його служіння, у 1892 р. споруджується капітальний будинок церковнопарафіяльної школи. У 1897 р. в цьому училищі навчалось 37 учнів та діяла бібліотека, в якій налічувалося 152 прим. книг. У 1909 р. кількість учнів збільшилася до 110 дітей. Це була найбільша церковнопарафіяльна школа в Котельві. Викладачами працювали священик Миколай Артем'єв та диякон Іоанн Власовський. При Троїцькій церкві був організований дитячий хор.

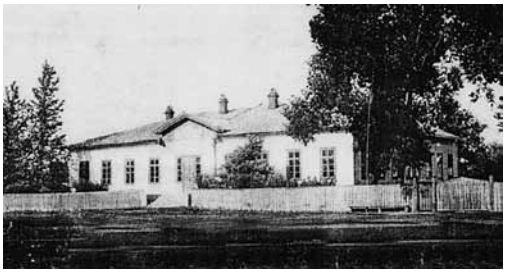

Міністерська народна школа. *Фото поч. XX ст.*

Після встановлення радянської влади школу закрили. В подальшому будинок використовувався за різними призначеннями. У 1950-х рр. його передано районній бібліотеці. В наш час у будинку діє Котелевська центральна районна бібліотека.

Будинок церковнопарафіяльної школи розташований на південний захід від Троїцької церкви, по вул. Покровська, 3. Будинок одноповерховий, дерев'яний, обкладений цеглою, прямокутний у плані. Має чотирискатий дах, вкритий шифером. Чоловий фасад зорієнтований на вул. Покровську.

Будинок прикрашений стриманим цегляним декором у стилі історизм. Під вікнами знаходиться декоративний поясок. Вікна мають прості пласкі лиштви з лучковим завершенням. Стіни вінчає багатозаломний карниз з «сухариками». Над дверима головного входу карниз вигинається і формує своєрідний лучковий фронтончик. Віконні заповнення сучасні, металопластикові.

Будинок церковнопарафіяльної школи Троїцької церкви є зразком провінційної шкільної архітектури поч. XX ст., потребує охоронного статусу.

Джерела та література: Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Филарет (Д. Г. Гумилевский); Хар-

ков. частн. музей городской усадьбы. – Харьков, 2011. – Т. 1. – С. 274–277; Самойловичъ И. Справочная книга для Харьковской епархіи / Иванъ Самойловичъ. – Харьковъ: Типографія И. М. Варшавчика, 1904. – С. 122; Білоусько О. А. Котельва, смт, райцентр. Православної Церкви (з 1990-х – УПЦ МП) громада. Троїцька церква / О. А. Білоусько, В. О. Мокляк, В. А. Павленко // Електронна енциклопедія «Полтавіка» – Полтава; Сайт «Полтавская епархия»: http://russian-church.ru/viewpage.php?cat=poltava&page=8; Микола Довганич. Історія Троїцького храму. – Полтава, 2012.

І. Ю. Биков

Більськ с., Більська сільська рада

136. «Барвінкова гора» – ботанічна пам'ятка природи місцевого значення (природа)

Розташована в околицях с. Більськ, на території Котелевського лісництва, кв. 40, виділи 13, 15, 16.

Знаходиться у віданні Більської сільської ради (землекористувач – ДП «Полтавський лісгосп»).

Обстежувалася: Т. Л. Андрієнко, О. М. Байрак, Н. О. Стецюк, М. В. Слюсарем (1996 р.), І. Є. Шапаренко (2009, 2010 рр.)

Охороняється згідно із рішенням п'ятої сесії двадцять другого скликання Полтавської обласної ради народних депутатів від 04.09.1995 р.

Площа 15,0 га.

Заповідний об'єкт створений з метою збереження лісового масиву із кленово-липово-дубовими угрупованнями з типовим біорізноманіттям, у складі якого – рідкісні види.

Територія ботанічної пам'ятки природи – частина лісового масиву корінного правого берега р. Ворскли. Згідно геоботанічного районування України ділянка належить до центральної частини Лівобережного Лісостепу Приворсклянського геоботанічного району Роменсько-Полтавського округу. Це масив типового широколистяного лісу – нагірної діброви. Рельєф місцевості хвилястий, це – пагорб із балками всередині, вкритий широколистяним природним лісом віком 60–80 років. У деревних ярусах домінують дуб звичайний, ясен звичайний, клен гостролистий, клен польовий, липа серцелиста, в'яз гладенький. Деревостан зімкнутий, тому підлісок часто не виокремлений, але зустрічаються поодинокі кущі ліщини звичайної, бруслин бородавчастої та європейської, на узліссях – клен татарський, жостір проносний, терен звичайний. Трав'янистий покрив місцями має мозаїчний характер, подекуди – суцільний, особливо там, де угруповання утворює барвінок малий – реліктовий регіонально рідкісний вид. Добре виражене типове флористичне ядро неморальних видів. Основу покриву складають зірочник злакоподібний, осока волосиста, тонконіг дібровний, яглиця звичайна, копитняк європейський, купина багатоквіткова, костриця гігантська, шоломниця висока, чина весняна, переліска багаторічна, жовтець кашубський. Узлісся та лісові галявини характеризуються видовим різнобарв'ям: буквиця лікарська, звіробій шорсткий, материнка звичайна, ранник вузлуватий. Рідкісними знахідками вважаються ломиніс прямий, чина

Більськ, с. Барвінкова гора.
Із заходу. *Фото О. В. Коротi, 2018.*

Більськ, с. Барвінкова гора з оточуючими лісовими масивами. З південного сходу.
Фото О. В. Короті, 2018.

Більськ, с. Барвінкова гора. Місце відпочинку біля партизанської та караульної землянок часу Другої світової війни.
Фото І. І. Короста, 2016.

Більськ, с. Схил Барвінкової гори. Бескеття Генерала. Маршрут екологічної стежки Ковпаківського дендропарку.
Фото І. І. Короста, 2016.

горіхоподібна. По днищу балок зростають папороті – пухирник ломкий, щитник чоловічий. Навесні трав'янистий покрив лісу представлений синузіями ранньовесняних ефемероїдів, домінантами яких є ряст ущільнений, проліска сибірська, анемона жовтецева, зірочки жовті та ін. В цілому, рослинний світ «Барвінкової гори» є типовим для широколистяних лісів – дібров Лівобережного Лісостепу. Види рослин, занесені до регіонального списку: барвінок малий, валеріана бульбиста, дзвоники персиколисті, зубниця бульбиста, зубниця п'ятилиста, конвалія звичайна, проліска сибірська. У пониззі гори, недалеко від Більського джерела, відзначена численна популяція рослини із складною біологією розвитку – зозулині сльози яйцеподібні, що занесена до Червоної книги України. Загалом флора нараховує близько 300 видів.

Фауна типова для широколистяних лісів. Із ссавців порівняно чисельний вид – козуля європейська, зустрічається борсук. Поширеними із птахів є малинівка, вівчарик жовтобровий, крутиголовка, дятел великий строкатий, вивільга (іволга), сойка, сорока, ворона сіра, повзик. Трапляються дрізд чорний, дрізд співочий, мухоловка сіра, синиця велика, славка чорноголова. В незначній кількості мешкають горлиці звичайні, зозулі. Поодиноко – канюк звичайний та крук. Із регіонально рідкісних видів зустрічаються осоїд, кібчик, куріпка сіра, вальдшнеп, дятел зелений, волове очко (кропивник), дрізд-омелюх, вівчарик весняний, мухоловка мала, чиж, часничниця звичайна, гадюка звичайна. Із тварин, які належать до Червоної книги, відмічені шуліка чорний, змієїд, голуб-синяк, сорокопуд сірий, нетопир-карлик, нетопир Натузіуса, горностай.

Заповідний об'єкт виконує екологічні та рекреаційні функції.

Джерела та література: НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 01-116. – Арк. 91; Спр. 01-115. – Арк. 57, 58; Андрієнко Т. Л., Байрак О. М., Залудяк М. І. та ін. Заповідна краса Полтавщини. – Полтава : ІВА «Астрея», 1996. – С. 162, 178; Байрак О. М., Стецюк Н. О. Атлас рідкісних і зникаючих рослин Полтавщини. – Полтава : Верстка, 2005. – С. 54, 55, 106, 138, 195; Байрак О. М., Проскурня М. І., Стецюк Н. О., Слюсар М. В., Томін Є. М., Гостудим О. М. Еталони природи Полтавщини. Розповіді про заповідні території Полтавщини. – Полтава : Верстка, 2003. – С. 41; Байрак О. М., Стецюк Н. О., Гапон З. Ф. Природно-заповідний фонд Котелевщини: буклет. – Полтава : Верстка, 2003. – 6 с.;
В гаю заграли проліски (розповіді про весняні

рослини Полтавщини та їх охорону) / О. М. Байрак, В. М. Самородов, Н. О. Стецюк та ін.; [за ред. О. М. Байрак]. – 2-ге вид., доп. – Полтава : Верстка, 2001. – С. 17, 40, 46, 48; Збережи, де стоїш, де живеш: По сторінках Червоної книги Полтавщини. Рослинний світ / Кол. авт.; [під заг. ред. О. М. Байрак]. – Полтава : Верстка, 1998. – С. 136, 140, 141, 160, 197; Природно-заповідний фонд Полтавської області: реєстр-довідник / Н. О. Смоляр. – Полтава : ШвидкоДРУК, 2013. – 149 с.; Регіональна екомережа Полтавщини / Байрак О. М., Стецюк Н. О., Слюсар М. В. та ін.; [за наук. ред. О. М. Байрак]. – Полтава : Верстка, 2010. – 214 с.; Стан охорони лікарських рослин в природно-заповідній мережі Полтавської області // Ресурсознавство, колекціонування та охорона біорізноманіття: мат-ли Міжнарод. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю Д. С. Іваншина (5–6 листопада 2002 р.). – Полтава : ПДПУ, 2002. – С. 241–245; Червона книга України. Рослинний світ / [за ред. Я. П. Дідуха]. – К. : Глобалконсалтинг, 2009. – С. 192; Червона книга України. Тваринний світ / [за ред. І. А. Акімова]. – К. : Глобалконсалтинг, 2009. – С. 419, 425, 462, 477, 509, 511, 539.

Н. О. Смоляр, Л. В. Чеботарьова

137. Більське джерело (природа)

Розташоване у підніжжі Барвінкової гори, за 4 км на північний захід від смт Котельви, праворуч від автодороги з асфальтовим покриттям смт Котельва – с. Більськ.

За переказами, Більське джерело є свідком історичних подій ще 1399 р. – битви дружин литовського князя Вітовта з татарським військом хана Єдигея і Темір-Кутлука.

У 1987 р. біля джерела була споруджена Партизанська альтанка. У 2012 р. встановлено декоративну композицію із назвою «Джерело» (матеріал – випечена глина; авторська дипломна робота Р. Кучера – студента Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка).

Джерело, вода якого має відмінні смакові якості і не замерзає взимку, є туристичною візитівкою Котелевщини. Цей унікальний гідрологічний об'єкт до цього часу не включений до природно-заповідного фонду Котелевського району.

Література: Бойко Б. А. Путівник по Ковпаківському лісопарку / Б. А. Бойко. – Котельва, 2007. – С. 23; Гавриш П. Я. Більська давнина: нариси з історії села Більська на Полтавщині від часу заснування до 1917 р. / П. Я. Гавриш. – Полтава : Дивосвіт, 2012. – С. 6; Корост І. І. Історична пам'ять століть / І. І. Корост // Народна трибуна. – 2013. – № 93 (9596). – 22 листопада – С. 6; Костюк В. К. Край Дикого Поля: нариси з історії Котелевщини / В. К. Костюк. – Полтава : Вид-во «РіК», 2009. – С. 17, 178; Пшинка М. Котелевський край: природа, історія, люди. Історико-краєзнавчий довідник / М. В. Пшинка. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2016. – С. 16.

Л. А. Охріменко, С. Л. Кигим

138. Скоробір – ботанічний заказник місцевого значення (природа)

Розташований на південь від с. Більськ, на межі із Зіньківським районом, на майдані Великий Скоробір (див. ст. № 189) і частково прилеглій до нього території плато Ворсклинсько-Псільського вододілу.

Знаходиться у віданні Більської сільської ради.

Обстежувався: Т. Л. Андрієнко, О. М. Байрак, Н. О. Стецюк (1994 р.); С. К. Безуглим (2002–2003, 2014); Н. О. Стецюк, М. В. Слюсарем (2008 р.); І. Є. Шапаренко (2009–2011).

Площа 2,0 га. Охороняється згідно із рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів від 29.04.1993 р.

Створений із метою збереження унікальної ділянки північного лучного степу правобережного плато р. Ворскли із багатою флорою, що включає рідкісні (горицвіт весняний, дзвоники персиколисті та ін.), малопоширені (гвоздика стиснуточашечна) та лікарські (звіробій звичайний, материнка звичайна, чебрець повзучий та ін.) рослини.

У складі рослинного покриву репрезентовані лучно-степові ценози з доміну-

Скоробір, ур. Північно-східна частина. Зарості ковили волосистої. *Фото В. І. Кожемякіна, 2000.*

Доктор біологічних наук О. М. Байрак під час досліджень на Великому Скороборі. *2008.*

ванням костриці валіської, стоколосу безостого, осоки ранньої, ковили волосистої, пирію середнього. Основне флористичне ядро утворюють види ксеромезофітного різнотрав'я: шавлія дібровна, люцерна румунська, перстач сріблястий, чистець трансільванський, дивина фіолетова, чебрець Маршаллів, різак звичайний, лещиця волотиста, полин австрійський, самосил гайовий, зіновать австрійська та ін. На деяких ділянках (нижніх частинах схилів селітроварницьких відвалів та останців насипу кургана) тягнуться смугами угруповання справжніх лук із домінуванням тонконогу лучного. Це найменший за площею ботанічний заказник Полтавської обл., рослинний світ якого відзначається високими показниками видового і ценотичного різноманіття, ботанічної репрезентативності та унікальності.

Флора нараховує близько 200 видів, з яких понад 30 видів рідкісних та лікарських рослин. З рослин, занесених до Червоної книги України, зростають: горицвіт весняний, ковила волосиста. Угруповання останньої включені до Зеленої книги України. Зустрічаються види рослин, занесені до регіонального списку: анемона лісова, первоцвіт весняний, чина паннонська, барвінок трав'янистий, синяк плямистий, шолудивник Кауфмана, шавлія буквицелиста, азинеума сірувата, півники угорські, півники карликові.

Серед представників тваринного світу, занесених до Червоної книги України, відзначено махаона, подалірія, красика

Шолудивник Кауфмана. *Фото О. М. Байрак, 2008.*

веселого (пістрянка весела, пістрянка лета), сиворакшу. З видів тварин, включених до регіонального списку, поширені: кібчик, боривітер звичайний, щеврик польовий, часничниця звичайна (землянка звичайна).

Виконує наукові, екологічні та природоохоронні функції.

Джерела та література: НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 01–116. – Арк. 65; Байрак О. М. Флора та рослинність ботанічно-

го заказника «Скоробір» // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 399–401; Андрієнко Т. Л., Байрак О. М., Залудяк М. І. та ін. Заповідна краса Полтавщини. – Полтава : ІВА «Астрея», 1996. – С. 89–90, 162, 177; Байрак О. М., Криворучко Т. В. Еколого-ценотичні особливості рідкісних ефемероїдів Полтавщини // Зб. наук. пр. ПДПУ ім. В. Г. Короленка. – Серія: Екологія. Біологічні науки. – Полтава, 2004. – Вип. 4 (37). – С. 174–180; Байрак О. М., Проскурня М. І., Стецюк Н. О., Слюсар М. В., Томін Є. М., Гостудим О. М. Еталони природи Полтавщини. Розповідні про заповідні території Полтавщини. – Полтава : Верстка, 2003. – С. 42; Байрак О. М., Стецюк Н. О. Атлас рідкісних і зникаючих рослин Полтавщини. – Полтава : Верстка, 2005. – С. 35, 37, 68, 95, 107, 117, 123, 133, 137, 178, 180, 213; Байрак О. М., Стецюк Н. О., Гапон З. Ф. Природно-заповідний фонд Котелевщини: буклет. – Полтава : Верстка, 2003. – 6 с.; Безуглый С. Разноусые чешуекрылые (Lepidoptera: Heterocera Полтавской области: Тонкопряды (Hepialidae), Слизневидки (Lymacodae), Пестрянки (Zygaenidae), Древоточцы (Cossidae) (Аннотированный список) // Полтавський краєзнавчий музей: зб. наук. ст. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток / [редкол.: Волошин Ю. В., Киридон А. М., Мокляк В. О. та ін.]. – Полтава : Дивосвіт, 2016. – Вип. XI. – С. 29, 32, 34; В гаю заграли проліски (розповіді про весняні рослини Полтавщини та їх охорону) / О. М. Байрак, В. М. Самородов, Н. О. Стецюк та ін.; [за ред. О. М. Байрак]. – 2-ге вид., доп. – Полтава : Верстка, 2001. – С. 17, 27, 29, 69, 74; Збережи, де стоїш, де живеш. По сторінках Червоної книги Полтавщини. Рослинний світ / Кол. авт.; [під заг. ред. О. М. Байрак]. – Полтава : Верстка, 1998. – С. 104, 114, 115, 130–131, 138, 197; Зелена книга України / [під заг. ред. Я. П. Дідуха]. – К. : Альтерпрес, 2009. – С. 193–195; Криворучко Т. В. Рідкісні ефемероїди у флорі Полтавської області // Екологічні проблеми довкілля та шляхи їх вирішення: зб. наук. пр. Міжнар. наук.-практ. конф. (IX Каришинські читання). – Полтава : ПДПУ, 2002. – С. 94–96; Найменший, але найбагатший // Заповідна краса Полтавщини / Т. Л. Андрієнко, О. М. Байрак, М. І. Залудяк та ін. – Полтава : ІВА «Астрея», 1996. – С. 89–90; Природно-заповідний фонд Полтавської області: реєстр-довідник / Н. О. Смоляр. – Полтава : ШвидкоДРУК, 2013. – 149 с.; Регіональна екомережа Полтавщини / [під заг. ред. О. М. Байрак]. – Полтава : Верстка, 2010. – С. 117, 118, додаток: С. 8; Червона книга України. Рослинний світ / [під заг. ред. Я. П. Дідуха]. – К. : Глобалконсалтинг, 2009. – С. 244, 552; Червона книга України. Тваринний світ / [під. заг. ред. І. А. Акімова]. – К. : Глобалконсалтинг, 2009. – С. 141, 142, 196, 471.

Н. О. Смоляр, С. Л. Кигим

139. Урочище «Дуби» – ботанічна пам'ятка природи місцевого значення (природа)

Розташоване на південній околиці с. Більськ серед агрофітоценозів.

Знаходиться у віданні Більської сільської ради.

Обстежувався Н. О. Стецюк (2008 р.).

Охороняється згідно із рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів від 29.04.1993 р.

Площа 1,0 га.

Заповідний об'єкт створено з метою збереження залишків дубового насадження із віковими деревами дубів звичайних віком до 200 років, висотою 20–25 м, діаметрами 0,8–1,2 м.

Територія ботанічної пам'ятки природи репрезентує залишки дубового насадження на припіднятій у рельєфі ділянці, в т.ч. пагорбі-кургані. Дерева дуба звичайного розміщені на достатній відстані одне від одного. Деякі досягають віку 150–200 років, у висоту 20–25 м, з діаметрами стовбурів 0,8–1,2 м. На ділянці під пологом дерев сформувався ксеромезофітний трав'янистий покрив із грястиці збірної, тонконогу вузьколистого із значною участю таких рослин, як звіробій звичайний, глуха кропива пурпурова, вероніка дібровна, фіалка запашна, підмаренник справжній, горлянка женевська, деревій благородний, дивина фіолетова та борошниста, чебрець Маршалла, материнка звичайна, подорожники середній та ланцетолистий. На ділянці та по її периферії виявлені поодинокі кущі глоду,

Дуби, ур. Горицвіт весняний.
Фото Н. О. Смоляр, 2008.

бруслин європейської та бородавчастої, а на периферії – терену звичайного, свидини кров'яної, зрідка – клена татарського. У складі флори виявлено регіонально рідкісний вид дзвоники персиколисті. Із червонокнижних видів зустрічається горицвіт весняний. Флора нараховує понад 200 видів.

Серед типової фауни урочища був відзначений один регіонально рідкісний вид – богомол звичайний. Зустрічається голуб-синяк, занесений до Червоної книги України.

Має декоративне, естетичне значення. Виконує рекреаційні функції.

Джерела та література: НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 01-116. – Арк. 63; Андрієнко Т. Л., Байрак О. М., Залудяк М. І. та ін. Заповідна краса Полтавщини. – Полтава : ІВА «Астрея», 1996. – С. 134, 162, 178; Байрак О. М., Стецюк Н. О. Атлас рідкісних і зникаючих рослин Полтавщини. – Полтава : Верстка, 2005. – С. 35, 138; В гаю заграли проліски (розповіді про весняні рослини Полтавщини та їх охорону) / О. М. Байрак, В. М. Самородов, Н. О. Стецюк та ін.; [за ред О. М. Байрак]. – 2-ге вид., доп. – Полтава : Верстка, 2001. – С. 35–39, 73–74; Збережи, де стоїш, де живеш: По сторінках Червоної книги Полтавщини. Рослинний світ / Кол. авт.; [під заг. ред. О. М. Байрак]. – Полтава : Верстка, 1998. – С. 138–139; Природно-заповідний фонд Полтавської області: реєстр-довідник / Н. О. Смоляр. – Полтава : ШвидкоДРУК, 2013. – С. 149; Регіональна екомережа Полтавщини / [за заг. ред. О. М. Байрак]. – Полтава : Верстка, 2010. – С. 117–118, 179; Червона книга України. Рослинний світ / [під заг. ред. Я. П. Дідуха]. – К. : Глобалконсалтинг, 2009. – С. 552; Червона книга України. Тваринний світ / [під заг. ред. Я. П. Дідуха]. – К. : Глобалконсалтинг, 2009. – С. 462.

Н. О. Смоляр, Л. В. Чеботарьова

Археологічний комплекс: територія та округа Більського городища

Територія Великого укріплення Більського городища

140. Західне укріплення Більського городища, пізній бронзовий вік, скіфський час, козацька доба (кін. II – поч. I тис. до н. е.; кін. VIII – IV ст. до н. е.; XVII ст.) (археол.)

Західне укріплення – складова частина Більського археологічного комплексу. Розташоване на західній околиці села. Займає пологі схили високого лівого берега р. Суха Грунь, край вододільного плато між річками Ворскла і Суха Грунь.

Обстежувалося й обмірялося 1784 р. О. Ф. Шафонським, оглядалося 1857 р. архієпископом Філаретом (Д. Г. Гумілевським). Опис укріплень городища міститься в анкетуванні Центрального статистичного комітету 1873 р. В 1895 р. О. О. Бобринським укладений перший схематичний план із позначенням 4-х в'їздів, яке дослідник саме і назвав Більським Західним городищем. 1905 р. уклав план городища і «закріпив» за ним сучасну його назву В. Г. Ляскоронський.

Перші розкопки тут були здійснені у 1906 р. В. О. Городцовим. Ним закладені розкопи на 7 зольниках, укладено схематичний план укріплення, зняті профілі валів і ровів, наведені докази належності городища до протоміських утворень скіфського часу. Результати його досліджень викладені у матеріалах XIV Археологічного з'їзду (1911 р.). Після тривалої перерви городище два роки (1958–1959 рр.) вивчалось спільною експедицією Харківського (Б. А. Шрамко) та Московського (Б. М. Граков) університетів. У 1967–1968 рр. експедицією Харківського університету (Б. А. Шрамко) поблизу зольника 19 велись науково-рятівні розкопки. У 1968 р. зольник 40 досліджувала експедиція Донецького державного університету (А. О. Моруженко). Протягом тривалого часу городище знаходилось

Більськ, с. Західне укріплення. Вигляд з півдня, з висоти пташиного польоту. *Фото 2018.*

поза увагою фахівців. Дослідження на ньому були відновлені лише 1988 р. експедицією І. Б. Шрамко. За понад 30-річний період розкопані широкими площами 7 зольників, вивчено міжзольний простір, отримана інформація про найбільш ранній період формування городища, на підставі стратиграфічних спостережень виділені кілька стратиграфічних горизонтів. Це дало можливість визначити чотири головних етапи в історичному розвитку давнього міста. Було встановлено, що перші переселенці з правого берега Дніпра з'явились на лівому березі р. Суха Грунь (у басейні Псла) в VIII ст. до н. е. Період формування культурних відкладень на Західному укріпленні відноситься до 2-ї пол. VIII – 1-ї пол. V ст. до н. е.

У 1995–2003 рр. один із зольників у північній частині укріплення досліджувала експедиція ПДПУ ім. В. Г. Короленка (керівник – П. Я. Гавриш). Матеріали розкопок підтвердили результати, отримані харківськими вченими. Протягом двох років (2005–2006 рр.) науковці ІА НАН України у складі Українсько-Німецької археологічної експедиції (С. А. Скорий та Д. В. Каравайко) вивчали печі селітроварників у західній частині укріплення. Сліди діяльності промисловиків XVII ст. були зафіксовані й харківськими археологами за розкопок зольника 54 (І. Б. Шрамко). Цим самим доведено, що понад валами, з внутрішнього боку укріплення, культурний шар скіфського часу порушений виробничими комплексами та частково перекритий культурними нашаруваннями козацької доби. По всій площі фортеці зустрічаються знахідки часу Другої світової війни, а на території городища виявлені окремі артефакти доби пізнього бронзового віку, пізньозарубинецької і черняхівської культур.

Площа Західного укріплення, за останніми даними, становить 86,5 га. Територія пам'ятки обмежується з північно-західного боку розорюваною ділянкою мису правого берега р. Суха Грунь. З півночі знаходиться пологий схил до Більського озера, утвореного на струмкові Тарапунька (Більський струмок) внаслідок будівництва оборонних споруд скіфської доби, шляхобудівної та гідротехнічної діяльності Новітнього часу. Із заходу територія укріплення обмежена заплавою р. Суха Грунь, з південного сходу і сходу укріплення займає частину вододілу рр. Ворскла і Суха Грунь.

У північній і південно-східній частинах майданчика городища знаходяться

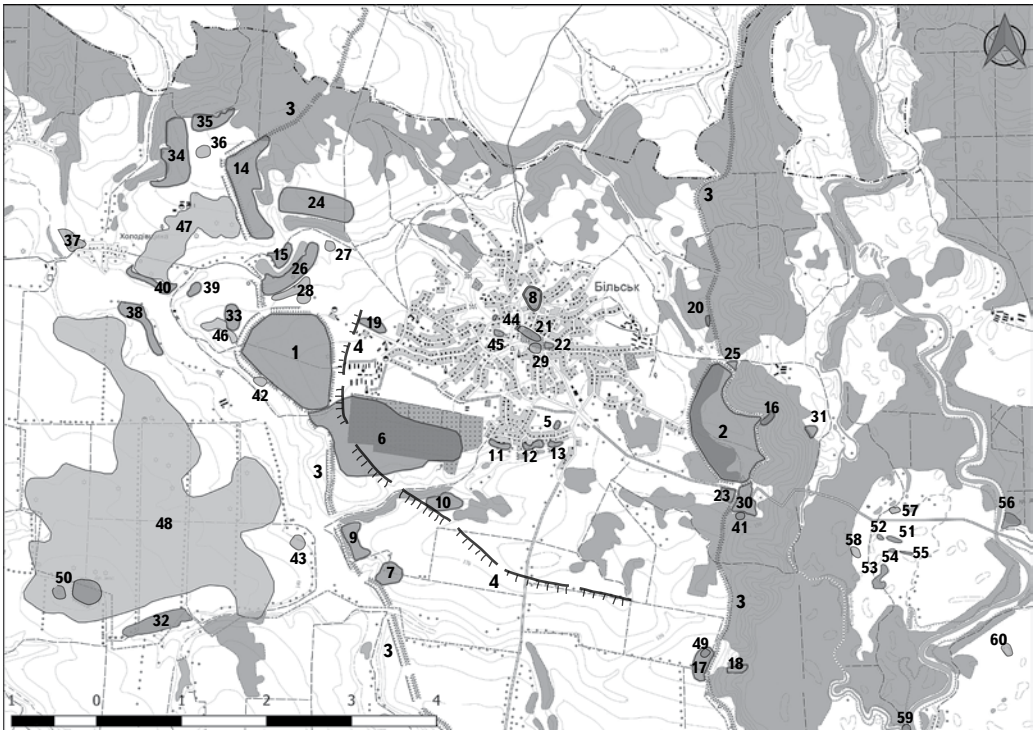

Схема розташування археологічних пам'яток на території та в окрузі Більського городища (у межах Котелевського району). *За О. Б. Супруненком та О. М. Шапордою, 2018.*

1 – Західне укріплення Більського городища (ст. № 140); 2 – Східне укріплення Більського городища (ст. № 141); 3 – оборонні споруди Великого укріплення Більського городища (ст. № 142); 4 – «Південний» вал (ст. № 143); 5 – поселення Холодівка (ст. № 144); 6 – поселення Царина-Сад (ст. № 145); 7 – поселення Опішнянський яр I (ст. № 146); 8 – поселення Шпилівка (ст. № 147); 9 – селище Холодівський яр I (ст. № 148); 10 – поселення Холодівський яр II (ст. № 149); 11 – селище Холодівський яр III (ст. № 150); 12 – поселення Холодівський яр IV (ст. № 151); 13 – селище Холодівський яр V (ст. № 152); 14 – селище Лісовий Кут (ст. № 153); 15 – поселення Кут (ст. № 154); 16 – селище Цегельня (ст. № 155); 17 – селище Безодня I (ст. № 156); 18 – селище Безодня II (ст. № 157); 19 – селище Перше поле (ст. № 158); 20 – північне селище-передгороддя Східного укріплення (ст. № 159); 21 – поселення Центр (ст. № 160); 22 – поселення Майдан (ст. № 161); 23 – поселення Барвінкова гора I (ст. № 162); 24 – комплекс: селище Поле 2-ї бригади, селітроварницький стан 3-ї чв. XVII ст. (ст. № 163); 25 – поселення біля Східного укріплення (ст. № 164); 26 – поселення Озеро I (ст. № 165); 27 – місцезнаходження Озеро II (ст. № 166); 28 – місцезнаходження Озеро III (ст. № 167); 29 – рештки селітряного заводу (ст. № 168); 30 – поселення, ґрунтовий могильник Барвінкова гора II (ст. № 169); 31 – поселення Пристань (ст. № 170); 32 – поселення Мамрої I (ст. № 171); 33 – селище Перемірки I (ст. № 172); 34 – селище Холодівщина I (ст. № 173); 35 – селище Холодівщина II (ст. № 174); 36 – селище Холодівщина III (ст. № 175); 37 – селище Холодівщина IV (ст. № 176); 38 – селище Марченки (ст. № 177); 39 – селище Перемірки II (ст. № 178); 40 – селище Перещепине II (ст. № 179); 41 – місцезнаходження Барвінкова гора (ст. № 180); 42 – місцезнаходження Старий кар'єр (ст. № 181); 43 – місцезнаходження Марченки (ст. № 182); 44 – місцезнаходження Центр I (ст. № 183); 45 – місцезнаходження Центр II (ст. № 184); 46 – курганний могильник Перемірки (ст. № 185); 47 – курганний могильник Перещепине I і II (ст. № 186); 48 – курганний могильник Скоробір (ст. № 187); 49 – курган в ур. Безодня (ст. № 188); 50 – майдани Великий та Малий Скоробір (ст. № 189); 51 – стоянка Матюшине I (ст. № 4); 52 – стоянка Матюшине II (ст. № 5); 53 – стоянка Матюшине III (ст. № 6); 54 – стоянка Матюшине IV (ст. № 7); 55 – місцезнаходження Матюшине V (ст. № 8); 56 – поселення Котельва I (Рубіжне) (ст. № 11); 57 – поселення Котельва V (ст. № 15); 58 – місцезнаходження Котельва XVIII (ст. № 28); 59 – стоянка Млинки II (ст. № 453); 60 – місцезнаходження Млинки VI (ст. № 458).

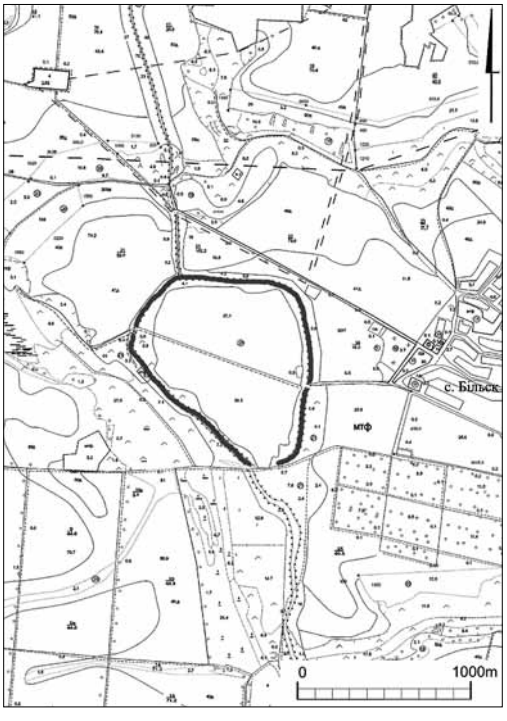

Більськ, с. Західне укріплення.
План розташування.
За О. О. Федоренко, 2015.

Більськ, с. Західне укріплення.
Супутниковий фотознімок.
За Google maps, 2012; зйомка 2007.

54 попелищних плями – зольники, навколо яких винятково і концентрується більшість матеріалів скіфського часу. Проте міжзольний простір також має культурні відкладення скіфської епохи. Фіксація поширення знахідок на поверхні пам'ятки розриву між різними частинами городища не виявила.

У північно-східній частині укріплення зольники розміщені компактною групою, у південно-східній вони утворюють чіткий ланцюжок у вигляді півкола. Зольні насипи мають висоту близько 1 м, а їх діаметр становить близько 50 м.

Відділений смугою укріплень від плато майданчик городища п'ятикутної форми (розміром 600 × 1200 м) панує над навколишніми пониженнями ярів і схилів. Його висота над рівнем заплави становить 50-60 м, абсолютні відмітки висот у Балтійській системі вимірювань – 150–160 м. Площа майданчика має нахил на захід, південний схід та південний захід.

Основний масив нашарувань: VIII–V ст. до н. е., передскіфський та скіфський час, культура лісостепового лівобережного землеробського населення епохи раннього залізного віку; окремі знахідки доби бронзи, ранньо- і пізньоримського часу, артефакти та об'єкти кін. XVI–XVII ст.

На території пам'ятки досліджені житлові, господарські та культові споруди. Матеріальна культура значного часового діапазону репрезентована зразками місцевого ліпного посуду, численними уламками імпортного грецького тарного і столового посуду, різноманітними виробами з чорних та кольорових металів, кістками, камінням, рештками глинобитних будівель. За розкопок знайдені культові зооморфні та антропоморфні статуетки, художньо оформлені у скіфському звіриному стилі вироби з кістки, бронзи, заліза; столовий керамічний посуд, оздоблений врізним геометричним орнаментом (заповненим білою пастою), прикрашені прокресленими візерунками глиняні пряслиця, фрагменти глиняних жертовників з орнаментованою

Західне укріплення. Ділянка фортифікаційної лінії (західна частина). З півночі.
Фото І. І. Короста, 2012.

Західне укріплення. Котлован заплилого рову (східна частина). З півдня.
Фото В. В. Приймака, 2005.

поверхнею, а також виразна колекція уламків розписної античної гончарної кераміки.

Територія Західного укріплення Більського городища є земельною ділянкою, що перебуває у державній власності за межами населених пунктів у складі земель історико-культурного призначення.

Уздовж валів, з внутрішнього боку укріплення, завдяки геофізичній зйомці зафіксовано розташування до десяти селітроварницьких печей Нового часу. На значній площі фортеці (східна, західна та південна частини понад оборонним насипом) наявні ділянки зруйнованих культурних нашарувань скіфської доби.

У східній частині майданчика укріплення (район зольника 19) в середині минулого століття була влаштована свердловина для видобування газу, внаслідок чого у цьому місці значно зруйнований культурний шар. Газоконденсатні крани свого часу були розміщені також у північно-східній та північно-західній частинах майданчика городища.

Пам'ятка належить до числа унікальних археологічних об'єктів, що засвідчують зміну двох епох: доби бронзи та раннього заліза, формування культури скіфського часу у Дніпровському лісостеповому Лівобережжі і ранній етап розвитку найбільшого в Європі городища початку раннього залізного віку. Культурний шар укріплення містить матеріальні залишки, що є доказом найбільш ранніх на Лівобережжі налагоджених культурних та торгівельних зв'язків місцевих племен з грецькими полісами Північного Причорномор'я, з племенами культур гальштатського кола і кочівниками північнопричорноморських та євразійських степів.

Джерела та література: Шрамко Б. А. Археологические исследования Харьковского государственного университета им. А. М. Горького в Харьковской и Полтавской областях в 1954 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1954/14. – Арк. 9–12, табл. XII–XIV: 1–11; Шрамко Б. А. Отчет о разведках и раскопках археологической экспедиции Харьковского гос. университета 1958 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1958/31. – Арк. 18–34, табл. IX–XX; Граков Б. Н., Елагина Н. Г. Отчет о раскопках Скифской экспедиции Исторического ф–та МГУ на Бельськом городище в 1958 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1958/30. – 38 арк.; Граков Б. Н., Елагина Н. Г. Отчет о раскопках Скифской экспедиции Исторического факультета МГУ на Бельском городище в 1959 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1959/30. – 21 арк., 12 табл.; Шрамко Б. А. Отчет о работе скифо–славянской археологической экспедиции ХГУ в 1964 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1964/32. – Арк. 34, табл. XXXVII–XXXVIII; Шрамко Б. А. Отчет о раскопках и разведках Скифо–словянской экспедиции Харьковского государственного университета им. А. М. Горького в 1966 году // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1966/66. – Арк. 31–41, табл. XXIII–XXVI; Шрамко Б. А. Отчет о раскопках и разведках Скифо-славянской экспедиции Харьковского гос. университета в 1967 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1967/80. – Арк. 21–27, табл. XLIII–LII; Шрамко Б. А. Отчет о разведках и раскопках скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского гос. университета им. А. М. Горького в 1968 году // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1968/43. – Арк. 2–18, табл. I–XVI; Моруженко А. А. Отчет Лесостепной Скифской экспедиции Донецкого государственного университета о раскопках на Западном Бельском городище в 1968 г. // НА МА ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Ф. 1, оп. 1. – Арк. 6; Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-Славянской экспедиции ХГУ в 1973 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1973/69. – Арк. 15–16; Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской архео-

Західне укріплення. План із розташуванням зольників. *За Б. А. Шрамком, 1987.*

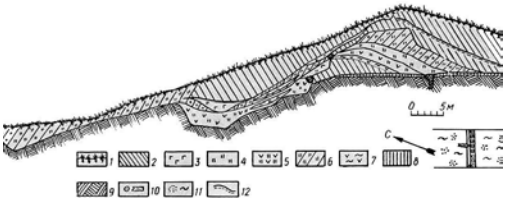

Західне укріплення. Перетин валу. *Розкопки Б. А. Шрамка, П. Я. Гавриша, 1985.* *Умовні позначення:* 1 – дерен; 2 – чорнозем; 3 – бура глина; 4 – жовта глина; 5 – суглинок із домішками чорнозему; 6 – чорнозем зі включеннями суглинку; 7 – попелястий чорнозем; 8 – похований ґрунт; 9 – материк; 10 – залишки колод; 11 – попіл і вуглини на поверхні ґрунту; 12 – прошарок стародавнього дерну.

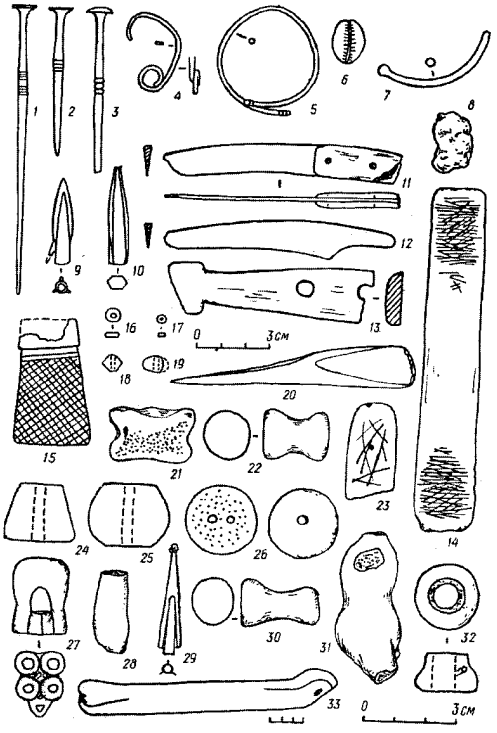

Західне укріплення. Знахідки із житла на зольнику 11. *За Б. А. Шрамком, 1987.* *1–5, 7–9, 29 – бронза; 11 – залізо, кістка; 12 – залізо; 10, 13–15, 20, 21, 27, 32–33 – кістка; 16–19 – скло; 22, 24–26, 28, 30–31 – кераміка; 23 – камінь.*

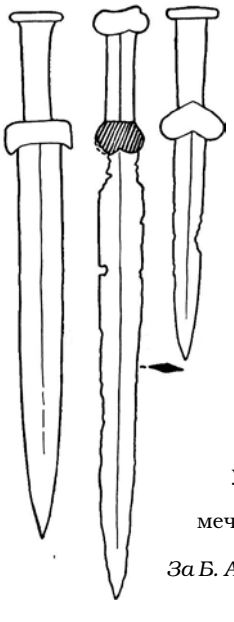

Західне укріплення. Зразки мечів-акінаків. *Залізо.* *За Б. А. Шрамком, 1987.*

логической экспедиции ХГУ в 1974 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1974/48. – Арк. 13; Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского университета в 1975 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1975/95. – Арк. 14; Шрамко Б. А. Отчет о разведках и раскопках в 1977 году // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1977/95. – Арк. 15; Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского гос. университета в 1978 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1978/70. – Арк. 17; Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского гос. университета в 1982 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1982/147. – Арк. 10–18; Шрамко Б. А. Отчет об археологических исследованиях Скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1983 году в Полтавской и Харьковской областях // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1983/53. – Арк. 20; Шрамко Б. А. Отчет об археологических исследованиях Скифо-славянской археологической

Західне укріплення. Рештки заглибленого в ґрунт житла. VI ст. до н. е. Зольник 11.
Розкопки Б. А. Шрамка, 1958.

Західне укріплення.
Рятівні дослідження на зольнику 19.
Розкопки Б. А. Шрамка, В. П. Андрієнка, 1968.

экспедиции ХГУ в 1984 году // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1984/110. – Арк. 15–21; Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1985 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1985/56. – Арк. 20–29, табл. XXIX–XXXIII; Шрамко И. Б. Отчет о разведках на Бельском городище и в его окрестностях [1987 г.] // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1987/98. – Арк. 8–9; Шрамко И. Б. Отчет о раскопках и разведках на Бельском городище и его окрестностях в 1988 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1988/57. – 11 арк., 23 рис.; Шрамко И. Б. Отчет о раскопках и разведках на Бельском городище в 1989 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1989/185. – 10 арк., 33 табл.; Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Бельском городище в 1990 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1990/70. – 13 арк., 43 табл.; Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Бельском городище в 1991 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1991/193. – 34 арк., 35 табл.; Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 1993 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1993/139. – 10 арк.; Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 1994 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1994/113. – 10 арк.; Мурзін В. Ю., Ролле Р., Скорий С. А. Звіт про спільні дослідження археологів України та Німеччини у Більську [1994 р.] // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1994/125. – 7 арк.; Гавриш П. Я. Звіт про польові дослідження археологічної експедиції «Висока Левада» Полтавського педінституту на Більському городищі (Полтавська область) скіфської доби в 1994 р. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1994/109. – 111 арк.; Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 1995 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1995/86. – 14 арк., 28 рис.; Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 1996 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1996/35. – 19 арк.; Мурзин В. Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С. В., Черненко Е. В. Отчет об исследованиях совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1996 г. Бельское городище // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1996/11. – Арк. 11; Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 1997 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1997/35. – 14 арк.; Гавриш П. Я. Звіт про польові дослідження 1997 р. студентського археологічного загону "Висока Левада" в Більському городищі (Полтавська область) // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1997/23. – 16 арк.; Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 1998 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1998/8.– 13 арк.; Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 1999 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1999/13. – 16 арк.; Гавриш П. Я. Звіт про польові дослідження 1999 р в Більському городищі скіфського часу на Полтавщині // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1999/65. – 92 арк.; Супруненко О. Б., Гейко А. В., Коваленко О. В., Кулатова І. М., Мироненко К. М., Сапегін С. В. Звіт про археологічні розвідки на трасі проходження конденсатопроводу Більськ – Головні споруди "Солоха" – УСК "Селещина" на території Диканського, Зіньківського, Котелевського, Машівського та Полтавського районів Полтавської області в 1999 р. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1999/68. – Арк. 10–17; Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 2000 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2001/53. – 136 арк.; Гавриш П. Я. Звіт про польові дослідження в 2000 р. археологічної експедиції «Висока Левада» в Більському городищі скіфського часу на Полтавщині // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2000/51. – 115 арк.; Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 2001 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2001/53. – 121 арк.; Гавриш П. Я. Звіт про польові дослідження в 2001 р археологічної експедиції «Висока Левада» в Більському городищі скіфського часу Котелевському районі Полтавської області // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2001/104. – 72 арк.; Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 2002 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/76. – 183 арк.; Гавриш П. Я. Звіт про польові дослідження в 2002 р. археологічної експедиції «Висока Левада» в Більському городищі скіфського часу та його прилеглій окрузі (Полтавська область) // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/99. – 59 арк.; Супруненко О. Б. Звіт про охоронні дослідження на Перещепинскому курганному некрополі побли-

Західне укріплення.
Дослідження жертовника на зольнику 7.
Розкопки П. Я. Гавриша, 1997.

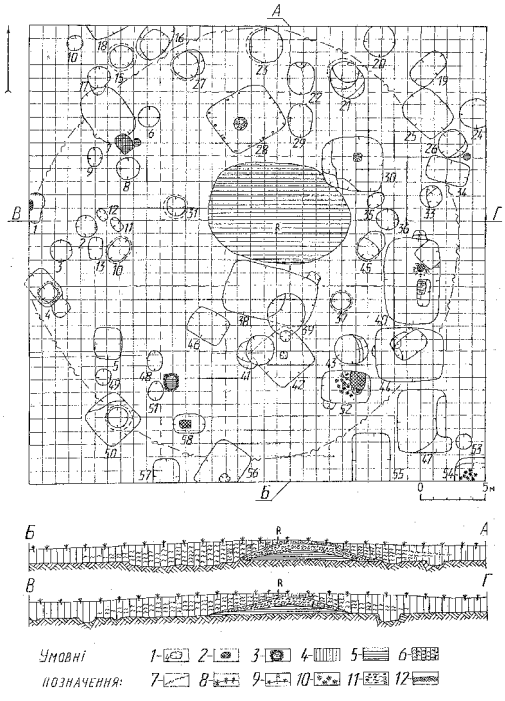

Західне укріплення. План зольника 7
із виявленими у 1997–2003 рр. об'єктами.
За П. Я. Гаврищем, 2006.

Умовні позначення: 1 – ями; 2 – рештки глинобитних печей; 3 – рештки глиняних жертовників, кам'яна обкладка навколо жертовника; 4 – культурні нашарування; 5 – похований ґрунт; 6 – попелясті культурні нашарування; 7 – межа плями попелу на зораній поверхні попелища; 8 – сучасна денна поверхня, дерен; 9 – репер (0) розкопу; 10 – скупчення уламків глиняної обмазки; 11 – попелясті нашарування; 12 – материк.

зу с. Більськ Котелевского района Полтавської області у 2002 р. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – Арк. 37–38, рис. 112; Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 2003 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2003/30. – 90 арк.; Гавриш П. Я. Звіт про польові дослідження в 2003 р. археологічної експедиції «Висока Левада» в Більському городищі скіфського часу та його прилеглій окрузі (Полтавська область) // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2003/22. – 63 арк.; Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 2004 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2004/40. – 82 арк.; Черненко Е. В., Ролле–Герц Р. А., Скорый С. А., Махортых С. В., Герц В. Ю., Белозор В. П. Отчет о раскопках Совместной Украинско-Немецкой экспедиции у с. Бельск Котелевского р-на Полтавской обл. в 2004 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2004/173. – С. 60–61; Задников С. А., Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 2005 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2005/35. – 190 арк.; Махортых С. В., Ролле-Герц Р., Скорый С. А., Герц В., Белозор В. П., Каравайко Д. В. Отчет совместной Украинско-немецкой археологической экспедиции о работах на Бельском городище и его округе в 2005 г // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2005/36. – Арк. 28–49; Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Шерстюк В. В., Тимощук А. І. Звіт про дослідження на земельній ділянці № 402 до УКПГ «Більськ» в ур. Перещепине, на території курганного некрополю скіфського часу, інші наглядові роботи в адміністративних межах Більської сільської ради Котелевського району та розвідки у Зіньківському і Полтавському районах Полтавської області в 2005–2006 рр. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 453. – Арк. 26–33; Шрамко И. Б., Задников С. А. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 2006 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2006/60. – 178 арк.; Шрамко И. Б., Задников С. А. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 2007 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2007/129. – 225 арк.; Махортых С. В., Ролле-Герц Р. А., Скорый С. А., Махортых С. В., Герц В. Ю, Каравайко Д. В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2006 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – Арк. 5–66; Шрамко И. Б., Задников С. А. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 2008 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2008/86. – 233 арк.; Задников С. А., Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 2008 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2008/ 87. – 150 арк.; Шрамко И. Б., Задников С. А. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 2009 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2009/22. – Частина І. – 177 арк.; Частина ІІ. – 170 арк.; Шрамко И. Б., Задников С. А. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 2010 г. // НА ІА НАНУ; НА МА ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 143 арк.; Шрамко И. Б., Задников С. А. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 2011 г. // НА ІА НАНУ; НА МА ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 206 арк.; Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малая Россия, из частей коей наместни-

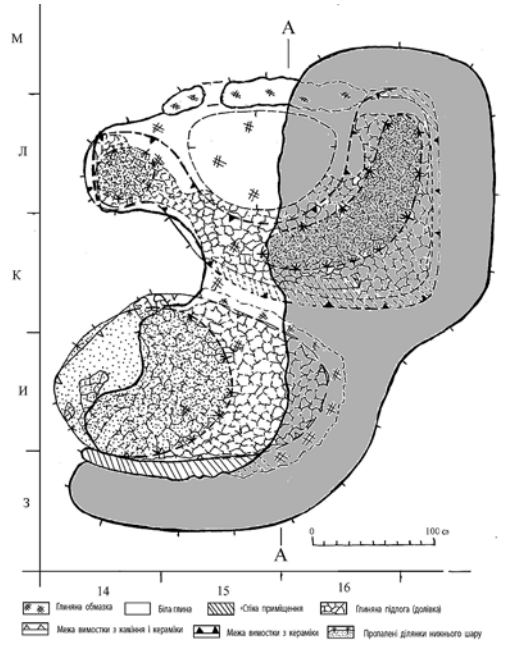

Західне укріплення. Вимостка з каміння і кераміки культової споруди на зольнику 13. *Розкопки І. Б. Шрамко і С. А. Заднікова, 2005.*

чество составлено, сочиненное Действительным статским советником и Кавалером Афанисием Шафонским, с четырьмя географическими картами / Изд. Судиенко М. И. – К., 1851. – С. 653–656; Бобринской А. А. Сведенья о различных курганах и земляных сооружениях, находящихся в Зеньковском у. Полтавской губ., в окрестностях села Глинища и на границе Полтавской и Харьковской губерний // ОАК за 1895 г. – СПб., 1897. – С. 125–127; Падалка Л. В. Древние земляные сооружения в пределах Полтавской губернии // Тр. ПУАК. – Полтава, 1905. – Вип. 1. – С. 174; Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рек Псла и Ворсклы // Тр. XIII Археологического съезда. – М., 1907. – Т. 1. – С. 177–178; Городцов В. А. Дневник раскопок Бельского городища в Зеньковском районе Полтавской губернии // Тр. XIV Археологического съезда. – М., 1911. – М.: типогр. Г. Лисснера и Д. Собко, 1911. – Т. III. – С. 93–119, 148–158, рис. 97–103; Ляпушкин И. И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – № 104. – С. 49–50; Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 61–68, рис. 27–32, 34; Шрамко Б. А. Исследование Западного и Восточного Бельских городищ // АО 1968 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1969. – С. 273–275; Шрамко Б. А. Исследования Бельского городища // АИУ 1968 г.: сб. науч. ст. – К. : Наукова думка, 1971. – Вып. III. – С. 49–58; Граков Б. Н. Скифы: науч.– популяр. очерк. – М. : Изд-во МГУ, 1971. – С. 151–164; Шрамко Б. А. Крепость скифской эпохи у с. Бельск – город Гелон // Скифский мир: сб. науч. ст. – К. : Наукова думка, 1975. – С. 94–132; Шрамко Б. А. Некоторые итоги раскопок Бельского городища и гелоно-будинская проблема // СА. – М., 1975. – № 1. – С. 65–85; Шрамко Б. А. Новые исследования Бельского городища // АО 1974 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1975. – С. 374–375; Шрамко Б. А. Новые находки на Бельском городище и некоторые вопросы формирования в семантике образов звериного стиля // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. – М. : Наука, 1976. – С. 194–210; Шрамко Б. А. Продолжение раскопок Гелона // АО 1975 г. – М. : Наука, 1977. – С. 393–394; Сидоренко Г. О., Махно Є. В., Телегін Д. Я. Довідник з археології України. Полтавська область. – К. : Наукова думка, 1982. – С. 57; Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII – IV вв. до н. э. – К. : Наукова думка, 1983. – С. 346–348; Шрамко Б. А. Обработка кожи в Скифии // Проблемы археологии Поднепровья III – I тыс. до н. э.: межвуз. сб. науч. тр. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1984. – С. 142–156; Шрамко Б. А. Раскопки Гелона // АО 1982 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1984. – С. 344–345; Шрамко Б. А. Жилище VI в. до н. э. на Бельском городище // Вестник Харьковского университета. – Харьков, 1985. – № 268. – С. 74–83; Шрамко Б. А., Янушевич З. В. Культурные растения Скифии // СА. – М., 1985. – № 2. – С. 50–54; Шрамко Б. А. Раскопки города Гелона // АО 1984 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1986. – С. 332–333; Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – К. : Наукова думка, 1987. – 182 с.; Шрамко Б. А. Раскопки Гелона // АО 1985 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1987. – С. 439–440; Шрамко И. Б. Новые данные о Бельском городище // Организация археологических экспедиций с участием школьников: тез. докл. участников обл. семинара руководителей кружков «Юный археолог». 29–30 марта 1988 г. – Донецк, 1988. – С. 30–31; Шрамко И. Б. Изготовление топоров и тесел у лесостепных племён бассейна Ворсклы в скифское время // Проблемы охраны и исследований памятников археологии в Донбассе: тез. докл. – Донецк, 1989. – С. 145–150; Шрамко И. Б. Способы упрочнения железных изделий ремесленниками бассейна Ворсклы в VII– IV вв. до н. э. // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины:

Західне укріплення.
Господарська яма 6 на зольнику 13.
Розкопки І. Б. Шрамко і С. А. Заднікова, 2007.

Західне укріплення.
Землянка сер. VI ст. до н. е. на зольнику 10.
Розкопки І. Б. Шрамко і С. А. Заднікова, 2009.

тез. докл. и сообщ. Второго обл. науч.– практич. семинара. – Полтава : Изд-во «Полтава», 1989. – С. 47–49; Шрамко И. Б. Сварные изделия скифского времени в бассейне Ворсклы // Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій наук.-практич. семінар: тез. доп. – Полтава : Вид-во «Полтава», 1990. – С. 137–139; Шрамко І. Б. Ковальське ремесло у населення скіфського часу в басейнах Ворскли та Псла. – Автореф. дис. .... канд. іст. наук. – К., 1994. – 21 с.; Шрамко И. Б. Развитие кузнечного ремесла у племен бассейнов Ворсклы и Псла в скифскую эпоху // Древности 1994: сб. науч. тр. – Харьков, 1994. – С. 43–57; Шрамко И. Б. Новые исследования Западного укрепления Бельского городища // Там же. – С. 190–191; Шрамко Б. А. Перелік пам'яток археології території та найближчих околиць Більського городища // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава: Полтав. літератор, 1994. – Число друге. – С. 196; Шрамко И. Б. Раскопки на Западном укреплении Бельского городища в 1994 г. // Древности 1995: сб. науч. тр. – Харьков, 1995. – С. 174; Шрамко И. Б. Краткие итоги исследований на Западном укреплении Бельского городища в 1994 году // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 66–71; Гавриш П. Я. Розкопки на Більському Західному городищі // Там само. – С. 72–78; Мурзін В. Ю., Ролле Р. Спільні дослідження археологів України та Німеччині у Більску // Там само. – С. 50–56; Вальчак С. Б., Шрамко И. Б. Псалий бронзового века с Западного Бельска // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 146–151; Шрамко Б. А. Раскопки В. А. Городцова на Бельском городище в 1906 г. (по материалам коллекции ГИМ) // Там само. – С. 29–54; Фирсов К. Б. В. А. Городцов и Бельское городище (по материалам из собрания и экспозиций ГИМ) // Археологические памятники Окского бассейна: сб. науч. тр. – Рязань, 1996. – С. 141–145; Фирсов К. Б. Материалы Бельского городища и его округи в собрании и экспозициях Государственного исторического музея // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 55–59; Супруненко О. Б., Шрамко Б. А., Кулатова І. М. Більське городище скіфського часу. Історична довідка // Наукова концепція державного заповідника «Більське городище скіфського часу». – Полтава : ВЦ «Археологія» ЦОДПА, 1996. – С. 3–21; Шрамко И. Б. Раскопки Западного укрепления Бельского городища // АДУ 1993 р. – К., 1997. – С. 96–97; Мурзин В. Ю., Ролле Р. Совместные археологические исследования в Бельске // АДУ 1993 р. – К., 1997. – С. 93; Мурзин В. Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С. В., Черненко Е. В. Исследования совместной Украино-Немецкой археологической экспедиции в 1996 г. – К., 1997. – С. 11; Шрамко И. Б. Работы на Западном укреплении Бельского городища в 1995–1997 годах // Древности 1997 – 1998: сб. науч. тр. – Харьков, 1999. – С. 208–209; Шрамко И. Б. Техника конструирования черпаков скифского времени // АЛЛУ. – Полтава, 1999. – № 2 (6). – С. 19–20; Шрамко Б. А. Возникновение Бельского городища // Древности 1997–1998: Харьков. историко-археологический ежегодник. – Харьков : АО «Бизнес Информ», 1999. – С. 50–58; Кушнір Л. Л., Кушнір Л. М. Про географічне положення Більського городища // ПАЗ – 1999: зб. наук. пр. до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1999. – С. 106–120; Кулатова І. М. Тесло – сокира із Західного укріплення Більського городища // Там само. – С. 280–281; Гавриш П. Я. Нові археологічні знахідки в Західній фортеці Більського городища // Там само. – С. 100–105; Шрамко И. Б. Некоторые итоги исследования 28 зольника Западного укрепления Бельского городища // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк, 2000. – С. 30–31; Задников С. А. Культовый комплекс раннескифского времени на Бельском городище // Там же.

Західне укріплення. Зразки кераміки скіфського часу із зольника 10.
Розкопки І. Б. Шрамко і С. А. Заднікова, 2009.

– С. 30–32; Бейдин Г. В., Лизунов А. Г. Новые находки античных монет на Бельском городище // АЛЛУ. – Полтава, 2001. – № 2. – С. 173–174; Шрамко Б. А. Новая литейная формочка с Бельского городища: к истории вооружения у племен Скифии // РА. – М., 2002. – № 1. – С. 163–166; Гавриш П. Я. Продовження розкопок зольника № 7 в Західній фортеці Більського городища // АЛЛУ. – Полтава, 2002. – № 1 (11). – С. 72–73; Гавриш П. Я. Колонізація праслов'янами середнього межиріччя Псла і Ворскли у ранньому залізному віці // АЛЛУ. – Полтава, 2003. – №№ 2/2002 – 1/2003. – С. 76–80; Задников С. А. Античные амфоры начала VI в. до н. э. из раскопок зольника № 28 Западного укрепления Бельского городища // Там само. – С. 91–95; Шрамко И. Б. О начальном периоде существования Бельского городища // Від Кіммерії до Сарматії: 60 років відділу скіфо-сарматської археології. – К., 2004. – С. 103–106; Шрамко И. Б. Об одном типе жилищ скифского времени в Днепровской Лесостепи // Проблемы истории и археологии Украины. – Харьков 2004. – С. 34; Задников С. А. Античный тарный импорт раннескифского времени с Бельского городища // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Харків, 2004. – Вип. 7. – С. 26–30; Задников С. А. К вопросу о развитии античного импорта в Лесостепи (по материалам новых исследований Бельского городища) // Проблемы истории и археологии Украины. – Харьков, 2004. – С. 33–34; Грицюк В. М. Система оборонних позицій і в'їздів Східного та Західного укріплень Більського городища // Черненко Е. В., Ролле Р., Скорый С. А., Махортых С. В., Херц В., Белозер В. П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2003 г. – К., 2004. – С. 86–97; Шрамко И. Б. Новые данные о наземных жилищах Днепровской Лесостепи в скифскую эпоху // Древности 2005: сб. науч. ст. – Харьков, 2005. – С. 24–34; Гавриш П. Я. Завершення досліджень на попелищі № 7 у Західній фортеці Більського городища // АВУ 2003–2004 рр. – К., 2005. – Вип. 7. – С. 91–94; Задников С. А. Комплекс античных амфор из раскопок Западного укрепления Бельского городища // Древности 2005: сб. науч. ст. – Харьков, 2005. – С. 268–274; Черненко Е. В., Ролле-Герц Р. А., Скорый С. А., Махортых С. В., Херц В. Ю., Белозер В. П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2004 г. – К., 2005. – С. 60–61; Шрамко І. Б. Ранній період в історії геродотівського Гелону (за матеріалами розкопок зольника № 5) // Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень): зб. наук. пр. – К., 2006. – С. 33–56; Шрамко И. Б. К вопросу о кузнечных инструментах ремесленников скифской эпохи // Археологическое изучение центральной России: сб. науч. тр. – Липецк, 2006. – С. 203–206; Шрамко І. Б., Задніков С. А. Культові споруди VI ст. до н. е. Західного Більського городища // АЛЛУ. – Полтава, 2006. – № 2. – С. 12–28; Шрамко І. Б., Задніков С. А. Розкопки зольника № 5 в 2004 р. на Західному укріпленні Більського городища // АВУ 2004–2005 рр. – Київ; Запоріжжя : ІА НАН України, Дике поле, 2006. – Вип. 8. – С. 58–62; Гавриш П. Я. Основні підсумки дослідження попелища № 7 у Більському городищі // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2006. – № 1 – С. 11–20; Задніков С. А. Мілетські тарні амфори в лісостеповому Дніпровському Лівобережжі (за матеріалами зольників №№ 5 та 28 Західного укріплення Більського городища) // Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень): зб. наук. пр. – К., 2006. – С.105–115; Махортых С. В. Ролле Р. Некоторые итоги исследований Бельского городища и его округи украинско-немецкой экспедиции // АЛЛУ. – Полтава, 2006. – № 1 (19). – С. 8; Махортых С. В., Ролле Р., Скорый С. А., Херц В., Белозер В. П. Работы Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2005 г. // АВУ 2004–2005 рр. – Київ; Запоріжжя : Дике поле, 2006. – Вип. 8. – С. 277; Махортых С. В., Ролле-Герц Р. А., Скорый С. А., Махортых С. В., Херц В. Ю., Белозер В. П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2005 г. – К., 2006. – С. 28–49; Шрамко Б. А. Деякі підсумки досліджень Більського городища // Більське городище та його округа (до 100–річчя початку польових досліджень): зб. наук. пр. – К. : Шлях, 2006. – С. 5–18; Ролле Р. Орлюк М., Романец А.,Ульрих Б., Цоль-

Західне укріплення. Жертвоприношення собак у господарській ямі на зольнику 13.
Розкопки С. А. Заднікова та І. Б. Шрамко, 2005.

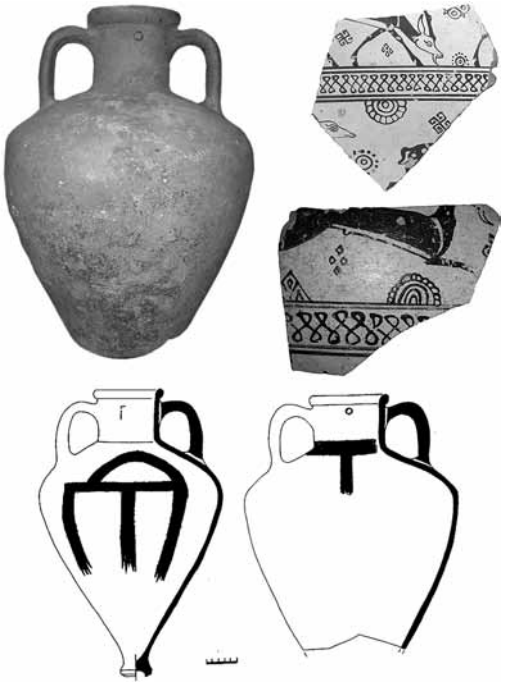

Західне укріплення. Зразки античної кераміки із розкопок зольників.
Дослідження І. Б. Шрамко та С. А. Заднікова.

нер Х. Археогеофізічні дослідження Більського городища та його округи // Там само. – С. 19–32; Бондаренко В. Л. Про породні лінії собак раннього залізного віку у Лісостепу Східній Європи (за результатами розкопок Більського городища) // Там само. – С. 120–130; Шрамко І. Б., Задніков С. А. Результати археологічного дослідження Більського городища в 2006 р. // АВУ 2005–2007 рр. – Київ; Запоріжжя, 2007. – Вип. 9. – С. 429–431; Блажевич Н. В., Бурдо Н. Б., Вітрик І. С. та ін. Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. – К. : Академперіодіка, 2007. – С. 111–113; Задніков С. А. Результати археологічного дослідження Більського городища в 2006 р. // Тринадцяті Сумцовські читання: мат-ли наук. конф. «Сучасний музейний заклад: проблеми вивчення, збереження та популяризації національної історико-культурної спадщини». 18 квітня 2007 р. – Харків, 2007. – С. 125–127; Задников С. А. Ранняя античная керамика Бельского городища // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века: сб. мат-лов XII Междунар. науч. конф. – Ростов-на-Дону, 2007. – С. 19–21; Задников С. А. Столовая античная керамика Бельского городища второй половины VII – первой половины VI вв. до н. э. // Боспорский феномен: сакральный смысл региона, памятников, находок. Мат-лы Междунар. науч. конф. – СПб., 2007. – Ч. 2. – С. 41–47; Махортых С. В., Ролле-Герц Р. А., Скорый С. А., Махортых С. В., Герц В. Ю, Каравайко Д. В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2006 г. – К., 2007. – С. 5–19, рис. 1–40; Шрамко Б. А. Основні підсумки досліджень Більського городища // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка: зб. наук. пр. – Львів, 2007. – Т. CCLIII. – Праці Археологічної комісії. – С. 323–334; Супруненко О. Б. З історії археологічних досліджень на Полтавщині: короткий нарис. – Київ; Полтава : Гротеск; Археологія, 2007. – С. 84, 89; Бондарь К. М., Шрамко И. Б., Виршило И. В., Хоменко Р. В., Задников С. А. Магнитные исследования скифских зольников Западного Бельского городища в 2005–2007 гг. // Археология и геоинформатика. – М., 2008. – Вып. 5. – CD-диск; Задніков С. А. Антична кераміка другої половини VII ст. до н. е. з розкопок на Більському городищі // Проблемы истории и археологии Украины: мат-лы VI Междунар. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула. 10–11 октября 2008 г. – Харьков, 2008. – С. 81; Шерстюк В., Володарець-Урбанович Я., Калашник Є. Нова колекція з розвідок на Більському городищі у 2005–2006 рр. // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. – Полтава : Дивосвіт, 2008. – Вип. IV. – Кн. 1. – С. 216–229; Скорий С. А., Каравайко Д. В. Комплекс селітроварних печей на Західному укріпленні Більського городища // АЛЛУ. – Полтава, 2008. – № 1-2 (23-24). – С. 117–124; Каравайко Д. В., Скорый С. А., Приймак В. В. Селитроварение на Полтавщине (в свете новейших археологических раскопок на Бельском городище) / ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 2008. – 76 с.; Задніков С. А., Шрамко І. Б. Розкопки зольника 13 на Західному укріпленні Більського городища // АДУ 2006–2007. – К., 2009. – С. 8–10; Шрамко Б. А., Шрамко І. Б. Культова пластика Більського городища // Poltavika. Полтавська обласна енциклопедія в 12 т. – Т. 12: Релігія та церква. – Полтава : Полтав. літератор,

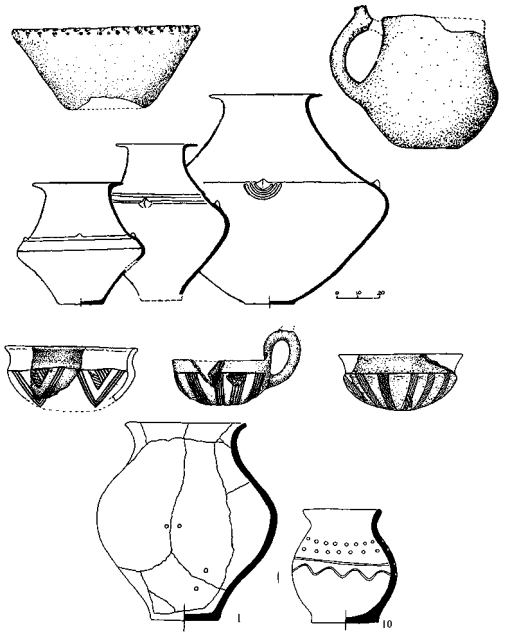

Західне укріплення.
Місцева ліпна кераміка скіфського часу.
З досліджень І. Б. Шрамко.

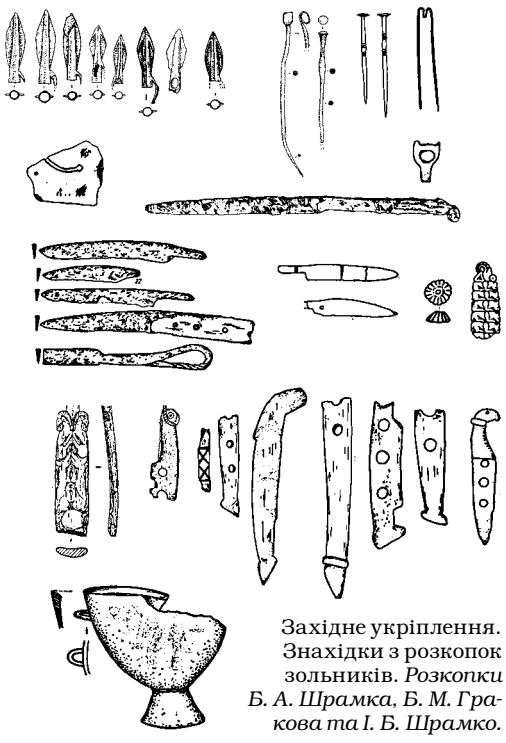

Західне укріплення.
Знахідки з розкопок зольників. *Розкопки Б. А. Шрамка, Б. М. Гракова та І. Б. Шрамко.*

2009. – С. 59–60; Шрамко І. Б. Культові споруди та жертовники Більського городища // Там само. – С. 60; Шрамко І. Б., Задніков С. А. Результати археологічного дослідження Більського городища в 2007 р // АДУ 2006–2007. – К., 2009. – С. 363–365; Задников С. А., Шрамко И. Б. К вопросу о первых контактах населения Бельского городища с античным миром // Боспорский феномен. Искусство на периферии античного мира: мат-лы науч. конф. – СПб.: Нестор-История, 2009. – С. 473–477; Шрамко И. Б. Исследование зольника 10 на Западном укреплении Бельского городища в 2008 г. // АДУ 2008 р. – К., 2009. – С. 323–324; Гавриш П. Я. Пам'яткоохоронні роботи в Більському городищі // АДУ 2006–2007 рр. – К., 2009. – С. 62–66; Задников С. А. Античная керамика третьей четверти VII в. до н. э. из раскопок на Бельском городище // Международные отношения в бассейне Черного моря в скифо-античное и хазарское время: сб. ст. по мат-лам XII междунар. науч. конф. – Ростов-на-Дону, 2009. – С. 15–21; Задников С. А. Раскопки зольника 13 в 2008 г. на Западном укреплении Бельского городища // АДУ 2008 р. – К., 2009. – С. 50–52; Грицюк В. М. Військо скіфів (озброєння, організація, війни та воєнне мистецтво). – Чернівці, 2009. – С. 171–173; Шрамко И. Б. Бельское городище: основные этапы развития // Проблемы истории и археологии Украины: мат-лы VII Междунар. науч. конф. (Харьков, 28–29 октября 2010 г.). – Харьков, 2010. – С. 31; Задніков С. А., Шрамко И. Б. Античная керамика по материалам раскопок на Бельском городище // Старожитності Лівобережного Подніпров'я: зб. наук. пр. і мат-лів X наук.-практ. семінару «Охорона та дослідження пам'яток археології» (м. Комсомольск, 14–16 серпня 2010 р.). – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2010. – С. 105; Шрамко И. Б., Задников С.А. Новые находки ранней античной керамики на Бельском городище // ΣΥΜΒΟΛΑ. – Москва; Киев, 2010. – Вып. 1. – С. 294–300; Шрамко И. Б. Работы 2009 г. на Западном укреплении Бельского городища // АДУ 2009. – Київ; Луцьк, 2010. – С. 479–481; Задников С. А. Античные тарные амфоры IV в. до н. э. из раскопок на Бельском городище // Проблемы истории и археологии Украины: мат-лы VII Междунар. науч. конф. (Харьков, 28–29 октября 2010 г.). – Харьков, 2010. – С. 31; Задников С. А. Античная керамика из раскопа 2009 г. на зольнике 10 Западного укрепления Бельского городища // АДУ 2009. – Київ; Луцьк, 2010. – С. 132–133; Гавриш П. Я., Копил В. В. Загадка стародавнього Гелона. – Полтава : Дивосвіт, 2010.– 212 с.; Шрамко И. Б., Задников С. А. Работы на Западном укреплении Бельского городища // АДУ 2010. – Київ, Полтава, 2011. – С. 384–385; Задников С. А., Шрамко И. Б. Античный импорт третьей четверти VII – первой четверти VI в. до н. э. на Бельском городище (по материалам 2008 и 2009 гг.) // Древности Восточной Европы: сб. науч. тр. к 90-летию Б. А. Шрамко. – Харьков, 2011. – С. 138–147; Задников С. А., Гавриш П. Я. Антична кераміка із розкопок зольни-

Західне укріплення. Залишки селітроварницьких печей поч. XVII ст.
Розкопки С. А. Скорого, 2006.

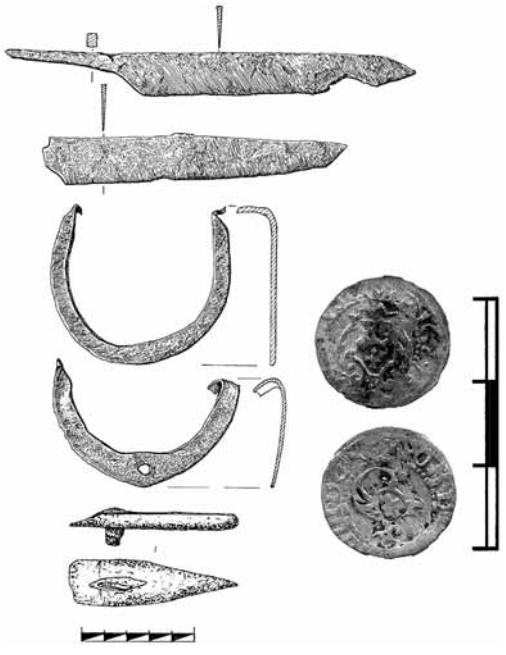

Західне укріплення. Монета, побутові речі та знаряддя селітроварів поч. XVII ст.
Залізо, мідь. Розкопки С. А. Скорого, 2006.

ка 7 Західного укріплення Більського городища // Археологія. – К., 2011. – № 3. – С. 101–109; Шрамко И. Б. Бельское городище – крупнейший поселенческий комплекс Лесостепной Скифии // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку: зб. наук. пр. та мат-лів наук. конф. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 5–8; Скорый С. А., Каравайко Д. В. Селитроваренные печи в пределах Западного укрепления Бельского городища // Там само. – С. 81–85; Шрамко И. Б., Задников С. А. Работы на Западном укреплении Бельского городища // АДУ 2011. – К., 2012. – С. 391; Шрамко И. Б., Буйнов Ю. В. Переход от бронзы к железу в Днепро-Донецкой Лесостепи // Российский археологический ежегодник. – СПб., 2012. – № 2. – С. 309–332; Шрамко И. Б. Большие городища Лесостепной Скифии // Проблемы истории и археологии Украины: мат-лы VIII Междунар. науч. конф. 9–10 ноября 2012 г. – Харьков, 2012. – С. 36; Шрамко И. Б. Зольники Западного Бельского городища: планиграфия и хронология // Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства: мат-лы междунар. конф., посвящ. 110–летию со дня рождения Ивана Ивановича Ляпушкина (1902–1968). 3–5 декабря 2012 г., Санкт-Петербург. – СПб.: Соло, 2012. – С. 168–172; Задников С. А. Торговые связи Бельского городища с античными городами Северного Причерноморья // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку: зб. наук. пр. та мат-лів наук. конф. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 40–42; Shramko I. B. Basarabi Features in the Ceramic Complex of the Bilsk Settlement // The Tracians and their Neihbors in the Bronze and Iron Ages. The 12-th international congress of thracology Târgovişte 10–th–14–th September 2013. Programme, reports and abstracts. – Brăila, 2013. – P. 135–136; Шрамко И. Б., Новоченко А. В. Конструктивные особенности земляночных жилищ последней четверти VII – первой четверти VI в. до н. э. Западного Бельского городища // Боспорский феномен. Греки и варвары на евразийском перекрёстке: мат-лы междунар. науч. конф. (Санкт-Петербург, 19-22 ноября 2013 г.). – СПб., 2013. – С. 361–366; Шрамко І. Б., Задніков С. А. Роботи на Більському городищі // АДУ 2012. – К., 2013. – С. 291–292; Шрамко І. Б., Задніков С. А. Дослідження Більського городища у 2013 р. // Археологічні дослідження Більського городища – 2013: зб. наук. пр. – Київ; Котельва: Майдан, 2014. – С. 5 61; Шрамко І. Б., Задніков С. А. Дослідження Більського городища // АДУ 2013. – К., 2014. – С. 225–226; Шрамко И. Б. Землянка раннескифского времени из зольника № 28 Западного Бельска // Проблемы истории и археологии Украины: мат-лы IX Междунар. науч. конф. 30-31 октября 2014 г. – Харьков, 2014. – С. 33; Скирда В. В., Шрамко І. Б. Археологічна наука в Харківському університеті // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2015. – № 1145: серія «Історія». – Вип. 50. – С. 8–26; Шрамко І. Б. Дослідження Західного укріплення Більського городища на ділянці розкопу 2 // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. пр. – Київ; Котельва : Майдан, 2015. – С.18–34; Shramko Irina. Dog in the cult practice inhabitants Bilsk hillfort of Early Iron Age // International Symposium on Funerary Anthropology "Homines, Funera, Astra". Fifth edition. Death and animals from Prehistory to Middle Ages. (Abstracts). "11 December 1918" University of Alba Iulia, 18–21

Західне укріплення. Учасники наукової конференції «Феномен Більського городища – 2012» на розкопках І. Б. Шрамко. *Фото О. Б. Супруненка, 2012.*

october 2015. – Alba Iulia, 2015. – P. 46–47; Шрамко И. Б. Роговые наконечники луков с Западного Бельского городища // Тр. Государственного Эрмитажа. – LXXVII: Археология без границ. Коллекции, проблемы, исследования, гипотезы. – СПб. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 2015. – С. 487–511; Шрамко И. Б. Работы на Западном Бельском городище в 2014 г. // АДУ 2014. – К., 2015. – С. 197–198; Szramko Irina B. Zolnik 13 w obrębie zachonich umocnień grodziska w Bielsku: wyniki I perspektwa badań // Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białousi i Ukrainie w roku 2015: Streszcenia refratow XXXII konferencji. – Lublin, 2016. – P. 25–26; Шрамко И. Б. Б. А. Шрамко – исследователь Бельского городища // Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: зб. наук. пр., присвяч. 95-річчю від дня народження вченого / ХНУ ім. В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ»; [укл. Задніков С. А., Шрамко І. Б.; відп. ред. Корост І. І.]. – Котельва; Харків : Майдан, 2016. – С. 14–26; Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: зб. наук. пр., присвяч. 95-річчю від дня народження вченого / ХНУ ім. В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ»; [укл. Задніков С. А., Шрамко І. Б.; відп. ред. Корост І. І.]. – Котельва; Харків : Майдан, 2016. – 606 с.; Шрамко И. Б. Предварительные итоги работ 2015 г. на зольнике № 13 Западного Бельского городища // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. – Київ; Котельва, Харків : Майдан, 2016. – С. 28–37; Шрамко И. Б. Вещевой комплекс помещения № 4 зольника № 13 Западного Бельского городища // Проблеми історії та археології України: матли X Міжнар. наук. конф., присвяч. 125-річчю професора К. Е. Гриневича (Харків, 4–5 листопада 2016 р.). – Харків, 2016. – С. 28; Шрамко І. Б. Дослідження Західного Більського городища // АДУ 2015. – К., 2016. – С. 156; Шрамко И. Б. Результаты работ на Западном укреплении в 2016 г. // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. – Київ, Котельва : Майдан, 2017. – С. 66–79; Шрамко И. Б., Задников С. А. Новая информация об известной литейной форме с территории Бельского городища // Там само. – С. 325–334; Шрамко И. Б. Дослідження зольника 13 на Західному Більському городищі // АДУ 2016. – К., 2018. – С. 210–211; карта: Ахтирка. – М-36-70. – М 1: 100 000. – К.: Воен.-топограф. фабрика, 1992.

І. Б. Шрамко, С. А. Задніков

141. Східне укріплення Більського городища, скіфський і пізньоримський часи, пеньківська культура (VI – IV ст. до н. е.; IV, VI – VII ст.) (археол.)

Східне укріплення є складовою частиною єдиного археологічного комплексу Більського городища. За даними новітніх досліджень велике поселення міського типу існувало з сер. – 3-ї чв. VI до кін. IV ст. до н. е. Пізніше кілька разів ставало невеликим поселенським осередком за доби раннього і розвинутого середньовіччя.

Розташоване в ур. Попова Лука, на правому високому березі р. Ворскла (рр. Ворскла – Дніпро), на краю вододільного плато, за 2,33 км на схід – південний схід від центральної частини села (приміщення Більської сільської ради). Займає площу трьох мисів із крутими схилами. Західна частина вкрита лісом. Найвища відмітка рельєфу – 189,6 м у південній частині городища. Територія має невеликий ухил на північ та південний схід, де зафіксовано висотну відмітку 164,7 м.

За скіфської доби кліматичні умови були більш суворішими за сучасні, Ворскла – більш повноводною, а джерело води (струмок) знаходилось у межах укріплення. На території Східного городища відзначені поховані голоценові ґрунти, представлені чорноземами вилугуваними або темно-сірими опідзоленими. Оточуючі ліси забезпечували мешканців достатньою кількістю якісної деревини для господарських потреб та зведення захисних споруд.

Перші описи пам'ятки відносяться до кін. XVIII ст. У 1784 р. територію городища оглянув О. Ф. Шафонський. У 1857 р. його обстежив архієпископ Філарет (Д. Г. Гумілевський). У 1895 р. розвідку здійснив О. О. Бобринський. В. Г. Лясконський 1905 р. оглянув поселення і дав йому сучасну назву. За результатами огляду був складений схематичний

Східне укріплення Більського городища. Вигляд зі сходу, з ворсклинської заплави. *Фото І. І. Короста, 2012.*

Східне укріплення. Вигляд із квадрокоптера. З південного сходу. *Фото О. В. Короті, 2018.*

Східне укріплення. Південний в'їзд. *Фото І. І. Короста, 2017.*

план укріплення. У цьому ж році Л. В. Падалка, за інформацією мешканця села (В. П. Шутки), навів перші конкретні дані про розміри Східного городища. 1906 р. В. О. Городцов більш детально оглянув укріплення та виконав інструментальні проміри на його території, відобразивши особливості окремих частин.

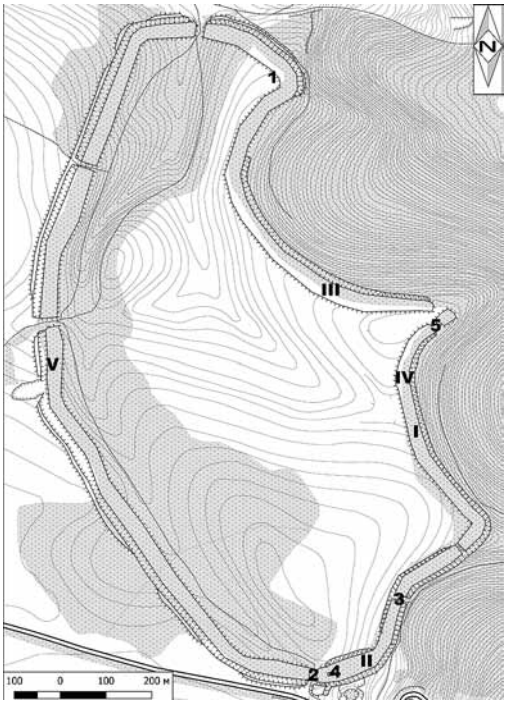

Східне укріплення Більського городища. План. *За О. М. Шапордою та О. В. Коротею, 2018.* 1 – розвідкова траншея – розкоп I/1960 р. (*за Б. А. Шрамком, 1961*); 2 – розкоп VII/1966, 1967 і 1971 рр. Б. А. Шрамка; 3 – розкоп VIII (*за Б. А. Шрамком, 1966*); 4 – розкоп IX (*за Б. А. Шрамком, 1973*); 5 – розкоп XX (*за Б. А. Шрамком, 1975*); I–II – місця зняття профілів рову та валу (*за В. О. Городцовим, 1911*); III–IV – місця зняття профілів рову і валу (*за В. М. Грицюком, 2006*).

З 1959 р. археологічною експедицією Харківського університету під керівництвом Б. А. Шрамка було розпочате цілеспрямоване дослідження Більського городища. Вже наступного року вчений склав інструментальний план Східного укріплення. Також було уточнено його хронологічну позицію відносно Великого укріплення, підраховано площу.

Роботи на Східному укріпленні велися Б. А. Шрамком до 1994 р. У 1959–1960, 1965–1994 рр. під керівництвом дослідника на різних ділянках було закладено 34 розкопи різного орієнтування та розмірів. Розкрита площа – понад 45 000 м^2. Під час розкопок виявлені численні господарські ями, споруди, культові об'єкти, залишки жител, ремісничих майстерень, велика кількість предметів

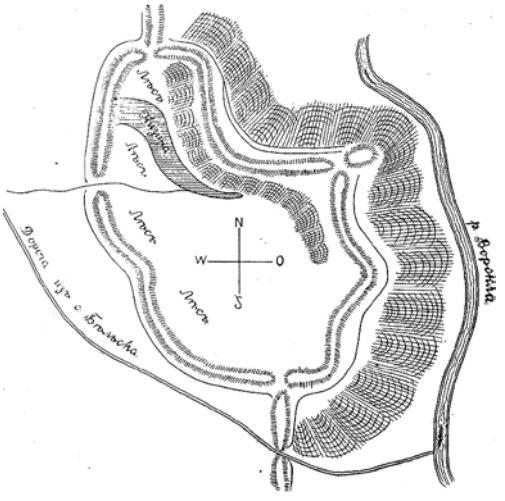

Східне укріплення Більського городища. Окомірний план. *За В. Г. Ляскоронським, 1907.*

матеріальної культури 2-ї пол. VI – IV ст. до н. е.

Чимало артефактів, знайдених у культурному шарі поселення та в рештках різноманітних комплексів на його території, є цікавими, а, нерідко, унікальними. Сформована за десятиріччя розкопок потужна джерельна база є цінним, документально зафіксованим первісним матеріалом для всебічного вивчення життя мешканців Східного укріплення, що розвивалось протягом двох з половиною століть. Б. А. Шрамко присвятив велику кількість наукових статей та розділ монографії окремим проблемам, пов'язаним із городищем.

У 1994–1995 рр. обстеження території укріплення на предмет пошуку слідів обжитості території у післяскіфський час здійснили І. М. Кулатова та О. Б. Супруненко.

Археологічні дослідження були відновлені в 2013 р. І. Б. Шрамко та С. А. Задніковим. У північній частині закладено розкоп № 35. Станом на 2018 р. тут розкрито площу понад 700 м^2. Виявлено численні господарські і культові комплекси, зафіксовано сліди бронзоливарного виробництва, отримано виразні матеріали 2-ї пол. VI – IV ст. до н. е., а також вивчалися господарські об'єкти пеньківської і сахнівської культур. З-поміж рідкісних артефактів знайдено новий зразок глиняної пластики – фігурку вівці.

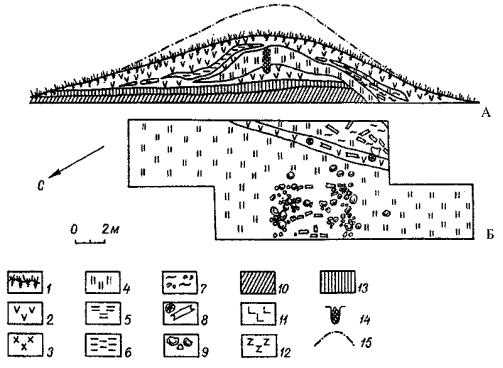

Східне укріплення. Розкоп VII у південній частині городища.
За Б. А. Шрамком, 1966, 1967, 1971.
А – перетин валу, 1967 р.; Б – розкоп на місці південного входу, 1966, 1971 рр. *Умовні позначення:* 1 – дерен; 2 – чорнозем; 3 – сірий ґрунт; 4 – бура глина; 5 – жовта глина; 6 – суглинок із чорноземом; 7 – попіл та вугілля; 8 – обвуглене дерево; 9 – каміння; 10 – материковий суглинок; 11 – мулистий ґрунт; 12 – кротовини; 13 – похований ґрунт; 14 – стовпові ями; 15 – контур валу.

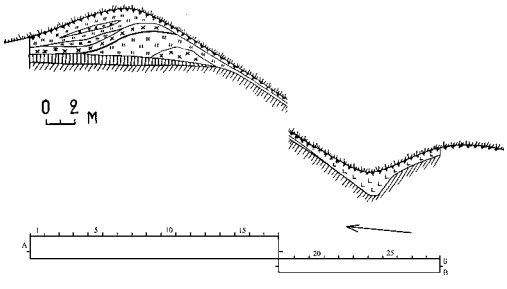

Східне укріплення. Розкоп VIII у південній частині городища. *За Б. А. Шрамком, 1966.*

Головними видами господарської діяльності місцевого осілого населення скіфської доби було землеробство і скотарство. Землю обробляли за допомогою рал. Вирощували різні сорти зернових культур, можливо, деякі види фруктів, займались різними промислами. Серед землеробських знарядь найбільш розповсюдженими були серпи. Землю рихлили пласкими залізними мотиками. Деякі види знарядь були виготовлені з дерева. Зерно розтирали кам'яними розтиральниками на зернотерках. Врожай зберігали у глибоких ямах.

Для власних потреб розводили велику та дрібну рогату худобу, свиней і коней. Полювали на диких тварин. Скотарство задовольняло потреби у м'ясній і молоч-

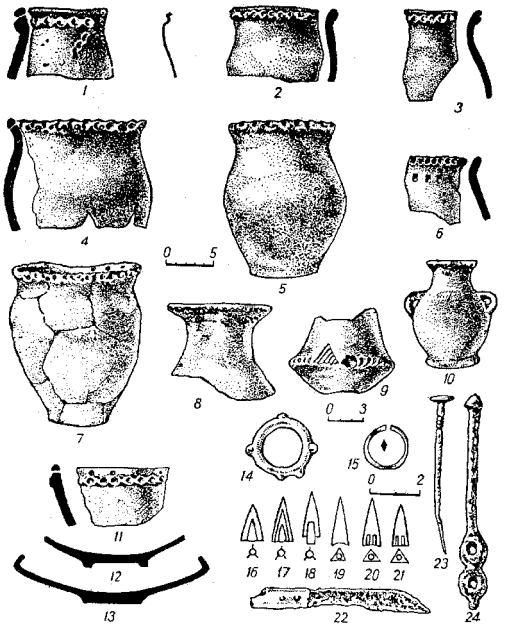

Східне укріплення. Знахідки.
За Б. М. Граковим, Б. А. Шрамком.
1–13 – кераміка; 14–21, 23 – бронза; 22, 24 – залізо.

ній продукції, забезпечувало достатньою кількістю сировини косткорізне та скоб'яне виробництво. З кісток, іклів та рогів тварин виробляли руків'я ножів, шил, деталі упряжі для оленів, знаряддя для обробки шкіри, окремі види прикрас та ін. У 1976 р. в східній частині укріплення відкрито садибу ремісника, який займався обробкою кістки та рогу.

Високий рівень розвитку різних виробництв підтримували ковалі, які забезпечували ремісників знаряддями праці, перш за все, необхідними якісними залізними інструментами: зубилами, пробійниками, різцями, стамесками, свердлами, сокирами, теслами, стругами, пилками, пуансонами, терпугами та ін. Така представницька колекція залізного інструментарію в лісостепу скіфського часу відома поки ще тільки на Більському городищі.

І. Б. Шрамко доведено, що місцеві ковалі виробляли із заліза понад 40 найменувань різноманітних предметів. У період з VI по IV ст. до н. е. рівень ковальської справи був досить високим. Майстри вільно володіли усіма прийомами обробки заліза (цементування, технологічне зварювання,

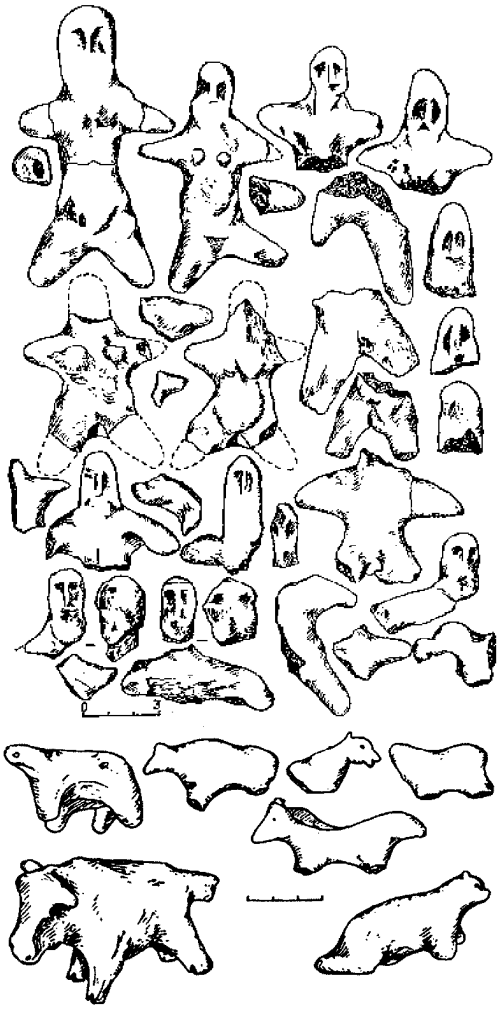

Східне укріплення. Антропо- та зооморфні статуетки. *Кераміка.*
За Б. А. Шрамком, 1987.

термообробка). Вони працювали з якісною сировиною місцевого походження, опанували складні ковальські прийоми.

Б. А. Шрамко були відкриті бронзоливарна і гончарна печі, а також кузня та кісткорізна майстерня у східній і південно-східній частинах укріплення. Тут, певно, працювали ремісники, які займались різними видами виробництв. Під час розкопок виявлені облаштовані робочі місця, а також браковані і готові вироби, напівфабрикати, заготовки.

Особливий інтерес викликають знайдені ливарні зливки, ллячки, численні

Східне укріплення. Ліпні черпаки
та фігурка людини. *Розкопки Б. А. Шрамка.*

Східне укріплення. Фігурки тварин.
Розкопки Б. А. Шрамка.

Східне укріплення. Знахідки.
За Б. А. Шрамком, 1987.
Бронза, мушлі, залізо, кістка, скло, кераміка.

уламки бронзових казанів, ливарна форма для виготовлення предмету великого розміру у вигляді голови оленя та бронзовий штамп для золотих бляшок. Унікальною є мірна лінійка («локоть») античного виробництва.

З бронзи відливали, перш за все, масові предмети озброєння – вістря стріл та різноманітні прикраси (сережки, браслети і шпильки). Важливими і складними у виготовленні були металеві ливарні форми.

Окремим напрямком діяльності місцевого населення було підтримання торгового обміну з грецькими містами-державами Північного Причорномор'я, культурних контактів з різними племенами Степової та Лісостепової Скіфії.

У 2-й пол. V – IV ст. до н. е. Східне укріплення стало провідним виробничим, релігійним, торгівельним і, вірогідно, політичним осередком Більського городища, в якому, за даними історика Геродота, можна вбачати місто Гелон. Поселення було добре відоме грецьким колоністам, особливо ольвіополітам. Ольвія залишалась головним торговим контрагентом городища протягом усієї історії його існування.

За розкопок укріплення були знайдені уламки грецького світильника і частина рибного блюда – предмети, якими не користувалося місцеве «варварське» населення. Отже, маємо опосередковані дані про можливість короткочасного перебування на берегах Ворскли грецьких купців.

Значне місце у житті мешканців укріплення займали релігійні обряди, основна частина яких була пов'язана із землеробством. На території мегапоселення знайдена велика кількість предметів культу: глиняні жертовники із побіленою поверхнею, частини людських

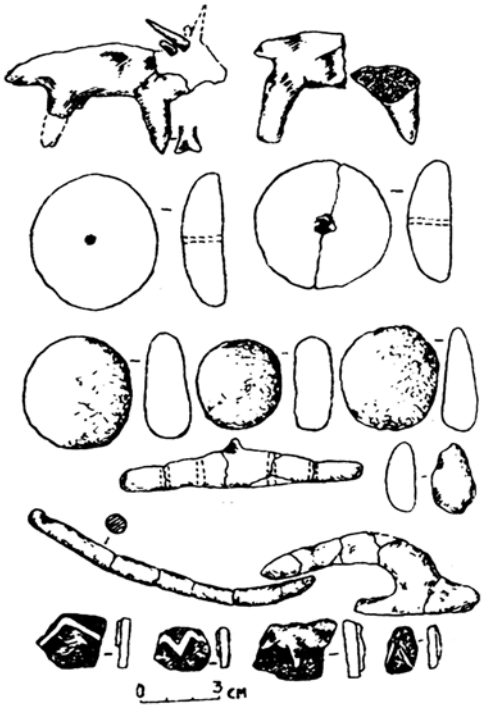

Східне укріплення. Культова керамічна пластика: фігурки волів, деталі від моделі возу із колесами, ярма та дишла, рала, хлібців, фрагменти скляного імпортного посуду для парфумів. *За Б. А. Шрамком, 1987.*

черепів, у яких із значною долею вірогідності можна вбачати «чаші», згадані у логосі Геродота, вотивні, мініатюрні посудинки, глиняні фігурки людей та різноманітних тварин, птахів. З-поміж них, безумовно, рідкісними і своєрідними, притаманними тільки цьому городищу є антропоморфні та зооморфні доволі великі за розмірами статуетки. Образи тварин і людей передані доволі реалістично. Можна навіть вбачати певні портретні риси в зображеннях жінок та чоловіків. Деякі фігурки Б. А. Шрамком ототожнювалися із образами богів. Майстри талановито передавали особливості кожного виду свійських і диких тварин, хижаків: бика, рисі, бобра, лося. Цікаво, що у розмаїтті глиняної пластики знайшлося місце навіть частині розрубаної туші тварини.

У 1981 р. відкрито унікальний речовий комплекс глиняних жіночих фігурок та моделей дерев'яних виробів, до яких

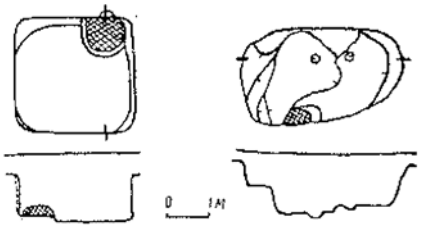

Східне укріплення. Плани і перетини решток житлових об'єктів. *За Б. А. Шрамком, 1987.*

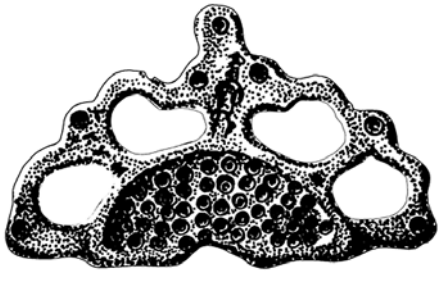

Східне укріплення. Щиток пізньопеньківської фібули із написом. *За Б. А. Шрамком, 1982.*

віднесені: уламки возу із колесами, моделі рала, лляч ки, упряжі для бика (ярмо та дишло), ступки й товкача для розтирання, а також хлібців.

На підвищенні, майже в центральній частині укріплення, виявлені залишки дерев'яного храму, вченими підготовлені його реконструкція та спроби інтерпретації призначення. Це – перша велика культова споруда, відкрита на Східному городищі.

Значна колекція артефактів та кількість виявлених археологічних комплексів дозволили не лише зробити низку важливих спостережень щодо життя місцевого населення на укріпленні, а й визначити устрій і склад тогочасного суспільства. Ю. М. Бойко простежив планування садиб, майстерень, розташування громадських споруд, культових місць на території Східного укріплення. Дослідник виявив складний соціальний склад населення, серед якого виокремив ремісників, землеробів, воїнів та ін. Учений довів, що верхівку суспільства складали кінні воїни – вершники. Найбільш складно засвідчити особливості існування жерців. Їх функцію могли виконувати верховні правителі. У 1986 р. на поверхні городища знайдені два бронзових персні

Східне укріплення. Перетин валу.
Розкоп XX 1970 р. *За Б. А. Шрамком, 1971.*

роботи грецьких майстрів, що могли належати саме служителям культу.

Загалом, існують всі підстави репрезентувати Східне укріплення як зразок розвинутого поселення доби раннього залізного віку з високим рівнем ремесла, виділенням спеціалістів різних сфер виробництва, налагодженими торгівельними і культурними відносинами, складними релігійними уявленнями та соціальним складом суспільства. Укріплення характеризує найвищий період розвитку всього Більського городища – час розквіту життя, зростання економіки, його становлення в якості найбільшого політичного центру Лісостепової Скіфії.

Життя на поселенні поступово згасло наприкінці IV ст. до н. е. У пізньоримський час схили вибалку на території укріплення займало селище носіїв черняхівської культури, у VII – VIII ст. ділянки з боку Ворскли під валом стали місцем тимчасового проживання слов'янського населення пеньківської та сахновської культур. Крайній східний виступ городища за давньоруського часу був осередком пристосованого укріплення як сторожі

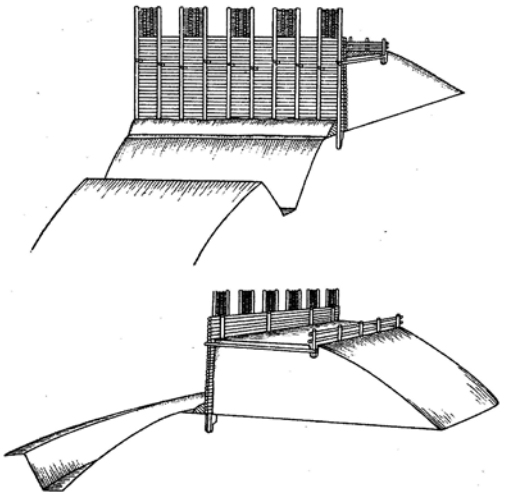

Східне укріплення. Реконструкція оборонних споруд. *За Б. А. Шрамком, 1975.*

давньоруського населення на південній межі Новгород-Сіверських земель. Відомі на території городища й поодинокі знахідки козацької епохи.

Співробітниками ІКЗ «Більськ» (директор І. І. Корост) детально перевірено сучасний стан збереження пам'ятки, підготовлено новий інструментальний план укріплення з нанесенням усіх розкопів оборонних споруд. Здійснено також фіксацією пошкоджень валів, уточнені внутрішні і зовнішні розміри, виділені охоронні зони, розроблено план подальших науково-дослідних та охоронних робіт на території, як складовій частині пам'ятки археології національного значення – Більського городища (охоронний номер 160019-Н). Зокрема, визначена протяжність оборонних споруд у 4 069,89 м; наявність 23 пошкоджень у фортифікаційній лінії. Більш детальна характеристика оборонних споруд Східного укріплення та історія їх вивчення подається в загальній характеристиці фортифікації Більського археологічного комплексу (див. ст. № 142).

Джерела та література: Фукс М. К. Більське городище. Досліди 1927 р. // НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 116/45. – Арк. 3; Ляпушкин И. И. Отчёт, описание обследованных памятников по р. Ворскле от г. Полтава до с. Куземин. Дневник раскопок городища в с. Опошня Полтавск. обл. Опись находок, журнал нивелировок, чертежи / Дневник (№ 1) Левобережного отряда Днепровской археологической экспедиции ИИМК

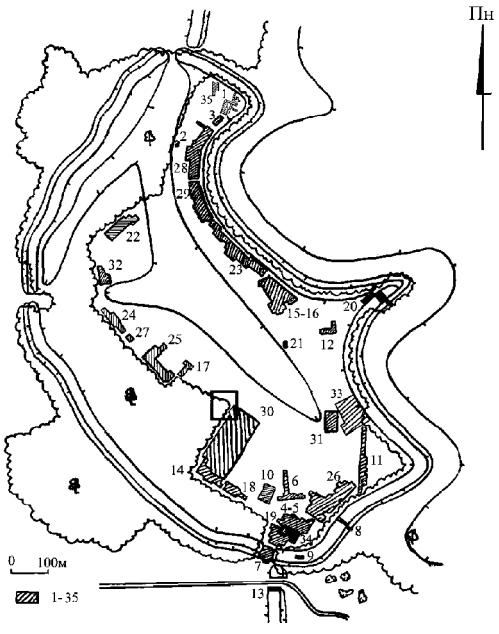

Східне укріплення. Інструментальний план за зйомкою Б. А. Шрамка 1967 р., із нанесенням розкопів 1 – 35. *За Б. А. Шрамком, С. А. Задніковим, 1987, 2013.*

Східне укріплення. Розкоп 35. Робочий момент. *Дослідження С. А. Заднікова, 2013.*

АН СССР (разведки) // Архив ИИМК. – Ф. 35, оп. 1940. – Д. 15; Граков Б. Н., Елагина Н. Г. Отчет о раскопках Скифской экспедиции Исторического ф-та МГУ на Бельськом городище в 1958 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1958/30. – 33, 35 арк.; Шрамко Б. А. Отчет о роботе Скифо-славянской экспедиции Харьковского гос. университета в 1959 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1959/29. – Арк. 25–44, табл. VII–XXV; Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции Харьковского госуниверситета в 1960 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1960/27. – Арк. 24–36, табл. XII–XXIII; Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции Харьковского государственного университета в 1965 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1965/7. – Арк. 1–23, табл. I–XXII; Шрамко Б. А. Отчет о раскопках и разведках Скифо-славянской экспедиции Харьковского государственного университета им. А. М. Горького в 1966 году // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1966/66. – Арк. 2–20, табл. I–XL; Шрамко Б. А. Отчет о раскопках и разведках Скифо-славянской экспедиции Харьковского гос. университета в 1967 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1967/80. – Арк. 21–27, табл. I–LII; Шрамко Б. А. Отчет о разведках и раскопках скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского гос. университета им. А. М. Горького в 1968 году // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1968/43. – Арк. 18–26, табл. XVII–XXXI; Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского гос. университета им. А. М. Горького в 1969 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1969/53. – Арк. 7–18, табл. VIII–XXXV; Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1970 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1970/70. – Арк. 2–15, табл. II–XXI; Шрамко Б. А. Отчет Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского госуниверситета о раскопках и разведках в 1971 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1971/46. – Арк. 1–14, табл. II–XXVII; Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в 1972 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1972/61. – Арк. 1–9, табл. I–XIV; Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1973 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1973/69. – Арк. 1–15, табл. I–XVII; Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1974 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1974/48. – Арк. 1–12, табл. I–XX; Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского университета в 1975 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1975/95. – Арк. 2–14, табл. I–XVII; Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции Харьковского гос. университета им. А. М. Горького в 1976 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1976/64. – 17 арк., табл. 1–25; Шрамко Б. А. Отчет о разведках и раскопках в 1977 году // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1977/95. – Арк. 1–15, табл. I–XVIII; Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского гос. университета в 1978 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1978/70. – 17 арк., табл. 1–24; Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского гос. университета в 1979 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1979/107. – Арк. 1–20, табл. I–XIX; Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1980 г. на Бельском городище // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1980/60. – 27 арк., табл. 1–25; Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского гос. университета в 1981 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1981/114. – Арк. 1–26, табл. 1–25; Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской археологи-

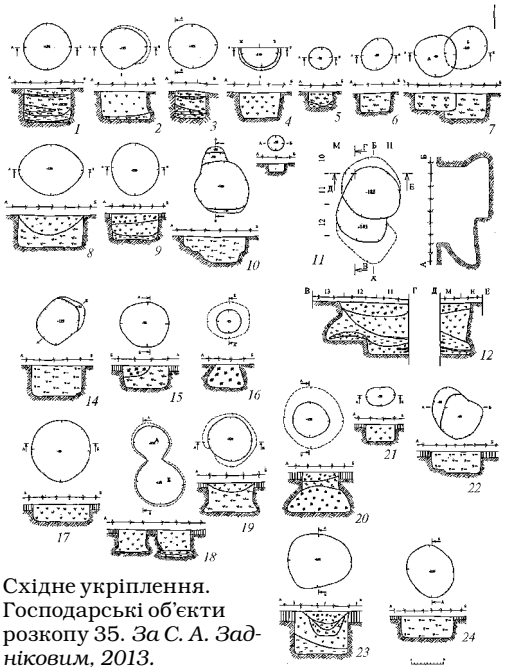

Східне укріплення. Господарські об'єкти розкопу 35. *За С. А. Задніковим, 2013.*

ческой экспедиции Харьковского гос. университета в 1982 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1982/147. – 18 арк., табл. 1–30; Шрамко Б. А. Отчет об археологических исследованиях Скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1983 году в Полтавской и Харьковской областях // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1983/53. – Арк. 1–20, рис. 1–30; Шрамко Б. А. Отчет об археологических исследованиях Скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1984 году // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1984/110. – 21 арк., табл. 1–18; Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1985 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1985/56. – Арк. 1–20, рис. I–XXVI; Шрамко Б. А. Отчет о раскопках Скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1986 году // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1986/111. – 27 арк., табл. 1–29; Шрамко Б. А. Отчет о раскопках Скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1987 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1987/99. – С. 1–18, рис. I–XV; Шрамко Б. А. Отчет о раскопках Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского гос. университета им. А. М. Горького в 1988 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1988/58. – Арк. 1–12, рис. I–XIX; Шрамко Б. А. Отчет о раскопках Скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1989 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1989/164. – 15 арк., рис. 1–26; Шрамко Б. А. Отчет о раскопках Скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1990 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. –1990/70. – 13 арк., рис. 1–17; Шрамко Б. А. Отчет о раскопках Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского гос. университета в 1991 г. на Восточном укреплении Бельского городища // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1991/172. – 12 арк., 17 табл.; Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1992 году // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1992/55. – 17 арк., 13 табл.; Шрамко Б. А. Отчет о раскопках Скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1993 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1993/118. – 12 арк., 11 табл.; Шрамко Б. А. Отчет об археологических исследованиях в 1994 г. в Полтавской и Харьковской областях // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1994/58. – Арк. 2–17, рис. 1–17; Супруненко О. Б. Кулатова І. М., Степанович С. П. Звіт про розкопки та розвідки на території та в окрузі Великого Більського городища у 1994 р (Полтавська область) // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1994/43. – Арк. 3–5, мал. 2–6; Мурзін В. Ю., Ролле Р., Скорий С. А. Звіт про спільні дослідження археологів України та Німеччини у Більську // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1994/125. – Арк. 7, рис. 8: 1-11; Шрамко Б. А. Отчет об археологических исследованиях в 1995 г. на Восточном укреплении Бельского городища. Отряд Харьковского гос. университета // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1995/14. – 7 арк., 6 табл.; Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 1999 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1999/13. – Арк. 12; Приймак В. В., Осадчий Є. М., Коротя О. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури» на території Сумської і Полтавської областей // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2007/297. – Арк. 13; Шрамко И. Б., Задников С. А. Отчет о раскопках на Бельском городище в 2013 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2013/б. н. – Арк. 7–28, рис. 1–36; Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание... / Изд. Судиенко М. И. – К., 1851. – С. 653–656; Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – М., 1857. – Отд. 3. – С. 96; Бобринской А. А. Сведенья о различных курганах и земляных сооружениях, находящихся в Зеньковском уезде Полтавской губернии, в окрестностях села Глинища и на границе губерний Полтавской и Харьковской // Отчет Императорской археологической комиссии за 1895 год. – СПб., 1897. – С. 125–127; Падалка Л. В. Древние земляные сооружения в пределах Полтавской губернии // Тр. ПУАК. – Полтава, 1905. – Вип. 1. – С. 174; Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рек Псла и Ворсклы // Тр. XIII Археологического съезда. – М., 1907. – Т. 1. – С. 175–176; Городцов В. А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 году // Тр. XIV Археологического съезда. – М.: типогр. Г. Лисснера и Д. Собко, 1911. – Т. III. – С. 127; Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии (сборник топографических сведений) / ПУАК. – Полтава, 1917. – С. 8–9; Ляпушкин И. И. Археологические памятники эпохи железа в бассейне среднего течения р. Ворсклы // КСИИМК. – М., 1947. – Вып. XVII. – С. 122–132; Ляпушкин И. И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. – М., Л., 1961. – № 104. – С. 49–50; Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII – V вв. до н. э. // САИ. – М. : Наука, 1966. – С. 59. – № 89; Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. – К.: Нау-

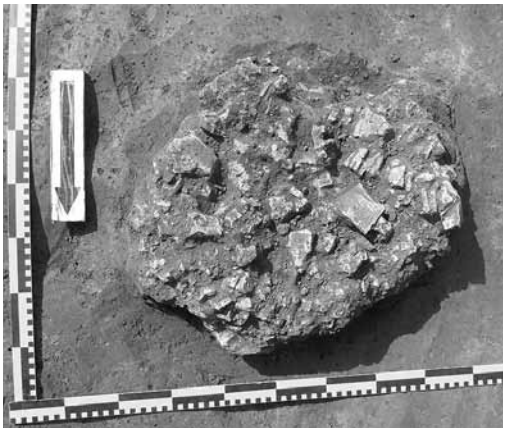

Східне укріплення. Розкоп 35. Жертовник.
Розкопки С. А. Заднікова, 2013.

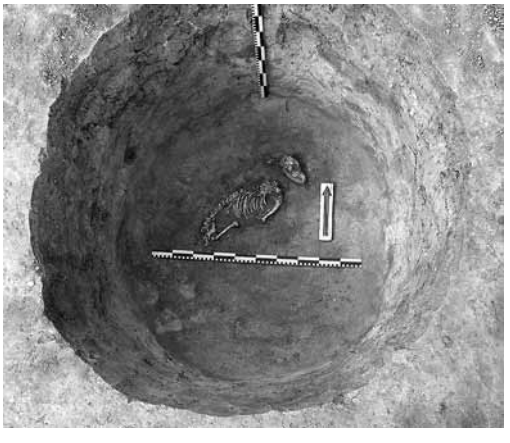

Східне укріплення. Розкоп 35. Ями 6 та 18а.
Яма зі скелетом собаки.
Розкопки С. А. Заднікова, 2013.

кова думка, 1967. – С. 61–68, рис. 27–33; Шрамко Б. А. Исследование Западного и Восточного Бельских городищ // АО 1968 г.: ежегодн. – М.: Наука, 1969. – С. 273–275; Шрамко Б.А. Исследования Бельского городища // АИУ 1968 г. – К.: Наукова думка, 1971. – Вып. III. – С. 49–58; Граков Б. Н. Скифы: науч.-популяр. очерк. – М.: Изд-во МГУ, 1971. – С. 151–164; Шрамко Б. А. Работы Скифо-славянской экспедиции Харьковского государственного университета // АО 1970 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1971. – С. 276–277; Шрамко Б. А. Дослідження пам'яток в басейнах Сіверського Дінця і Ворскли // АДУ 1969 р. – К., 1972. – Вип. 4. – С. 125–129; Шрамко Б. А. Основные результаты раскопок 1970–1971 гг. на Бельском городище (г. Гелон) // Тез. докл. на секциях (пленумах), посвященных итогам полевых исследований 1971 г. – М., 1972. – С. 89–90; Шрамко Б. А. Бельское городище – важнейший политический и экономический центр скифской эпохи в Восточной Европе // XV наук. конф. Ін-ту археології, присвяч. 50-річчю утворення СРСР: тези пленар. і секц. доп. – Одеса, 1972. – С. 22–25; Шрамко Б. А. Работы в бассейнах Ворсклы и Северского Донца // АО 1971 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1972. – С. 328–329; Шрамко Б. А. Восточное укрепление Бельского городища // Скифские древности. – К. : Наукова думка, 1973. – С. 82–112; Шрамко Б. А. Исследования в Харьковской и Полтавской областях // АО 1972 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1973. – С. 351–352; Шрамко Б. А. Раскопки на Бельском городище // АО 1973 г.: ежегодн. – М., 1974. – С. 364–365; Шрамко Б. А. Крепость скифской эпохи у с. Бельск – город Гелон // Скифский мир. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 94–132; Шрамко Б. А. Некоторые итоги раскопок Бельского городища и гелоно-будинская проблема // СА. – М., 1975. – № 1. – С. 65–85; Шрамко Б. А. Новые исследования Бельского городища // АО 1974 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1975. – С. 374–375; Шрамко Б. А. Исследования Бельского городища в 1973–1974 гг. // Новейшие открытия советских археологов: тез. докл. конф. – К., 1975. – Ч. 2. – С. 5–6; Шрамко Б. А. Святилище VI–V веков до н. э. в г. Гелоне // 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР: тез. докл. юбил. конф. – К., 1975. – С. 84–85; Шрамко Б. А. Новые находки на Бельском городище и некоторые вопросы формирования в семантике образов звериного стиля // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. – М. : Наука, 1976. – С. 194–210; Шрамко Б. А. Раскопки Бельского городища и могильника «Скоробор» // АО 1975 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1976. – С. 408–409; Шрамко Б. А. Продолжение раскопок Гелона // АО 1976 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1977. – С. 393–394; Шрамко Б. А. Новые исследования Бельского городища // Археологические исследования на Украине в 1976–1977 гг.: тез докл. XVII конф. ИА АН УССР. Ужгород, апрель 1978. – Ужгород, 1978. – С. 65; Шрамко Б. А. Новые раскопки Гелона // АО 1977 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1978. – С. 403–404; Шрамко Б. А. Раскопки Гелона // АО 1978 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1979. – С. 425–426; Шрамко Б. А. Новые раскопки Гелона // Археологические исследования на Украине в 1978–1979 гг.: тез. докл. XVIII конф. Ин-та ар-

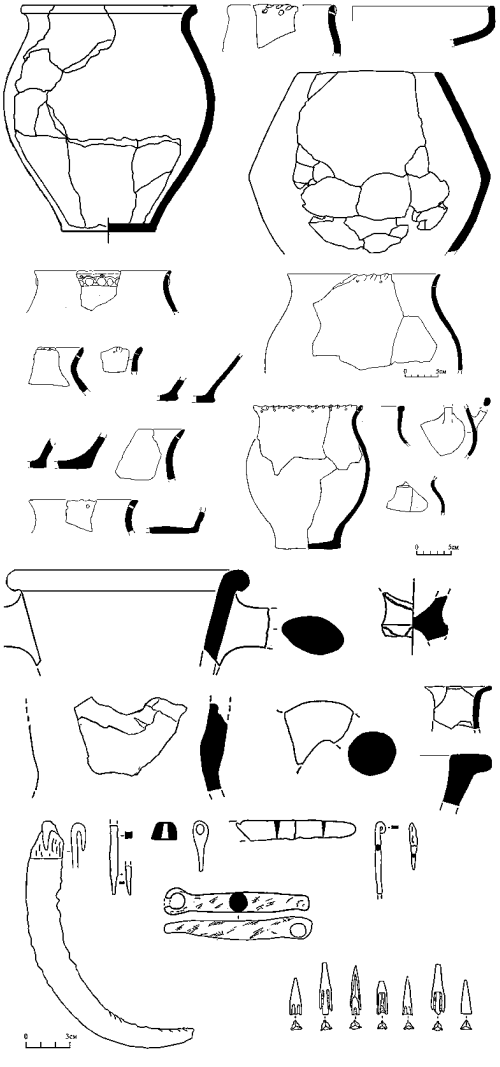

Східне укріплення. Розкоп 35. Знахідки.
Дослідження С. А. Заднікова, 2013.
Кераміка, залізо, бронза.

хеологии АН УССР. – Днепропетровск, 1980. – С. 80; Шрамко Б. А. Продолжение раскопок Гелона // АО 1979 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1980. – С. 353–354; Шрамко Б. А. Раскопки на Восточном укреплении города Гелона // АО 1980 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1981. – С. 324; Шрамко Б. А., Радзиевская В. Е. Усадьба косторезной мастерской на Бельском городище // СА. – М., 1980. – № 4. – С. 181–189; Шрамко Б. А. Ранньосередньовічне поселення в Більську // Археологія. – К., 1980. – № 35. – С. 74–79; Сидоренко Г. О., Махно Є. В., Телегін Д. Я. Довідник з археології України: Полтавська область. – К. : Наукова думка, 1982. – С. 57; Шрамко Б. А. Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблема происхождения его обитателей // АСГЭ. – Л., 1983. – № 23. – С. 72–92; Шрамко Б. А. Новые находки в городе Гелоне // АО 1981 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1983. – С. 334–335; Шрамко Б. А. К вопросу о некоторых источниках изучения скифского ремесла // Вестник Харьковского университета. – Харьков, 1983. – № 283. – С. 119–125; Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII–IV вв. до н. э. – К. : Наукова думка, 1983. – С. 346–348; Шрамко Б. А. Обработка кожи в Скифии // Проблемы археологии Поднепровья III–I тыс. до н. э.: межвуз. сб. науч. тр. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1984. – С. 142–156; Шрамко Б. А. Раскопки Гелона // АО 1982 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1984. – С. 344–345; Шрамко Б. А. Модель бычьей упряжи скифского времени // Древности Евразии в скифо-сарматское время. – М. : Наука, 1984. – С. 251–255; Шрамко Б. А. Культовые скульптуры Гелона // Археологические памятники Юго-Восточной Европы: (Железный век и эпоха средневековья). – Курск, 1985. – С. 3–39; Шрамко Б. А. Раскопки Бельского городища // АО 1983 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1985. – С. 375–376; Шрамко Б. А. Раскопки города Гелона // АО 1984 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1986. – С. 332–333; Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – К. : Наукова думка, 1987. – 187 с.; Шрамко Б. А. Раскопки Гелона // АО 1985 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1987. – С. 439–440; Шрамко Б. А. Детали оленьей упряжи в Скифии // СА. – М., 1988. – № 2. – С. 233–237; Шрамко Б. А. Усадьба скифской эпохи на Бельском городище // Вестник Харьковского университета. – Харьков, 1989. – № 343: История. – Вып. 23. – С. 77–87; Шрамко И. Б. Изготовление топоров и тесел у лесостепных племён бассейна Ворсклы в скифское время // Проблемы охраны и исследований памятников археологии в Донбассе: тез. докл. – Донецк, 1989. – С. 145–150; Шрамко И. Б. Способы упрочнения железных изделий ремесленниками бассейна Ворсклы в VII–IV вв. до н. э. // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Второй обл. науч.-практ. семинар: тез. докл. и сообщ. – Полтава : Изд-во «Полтава», 1989. – С. 47–49; Шрамко Б. А. Крупный центр бронзолитейного ремесла в Скифии VII–III вв. до н. э. // Археологические исследования в Центральном Черноземье в XII пятилетке: тез. докл. и сообщ. – Белгород, 1990. – С. 104–106; Шрамко И. Б. Сварные изделия скифского времени в бассейне Ворсклы // Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обл. наук.-практ. семінар: тез. доп. – Полтава : Вид-во «Полтава», 1990. – С. 137–139; Шрамко И. Б. Кузница Бельского городища // Археологические исследования в центральном Черноземье в 12 пятилетке: тез. докл. – Белгород, 1990. – С. 107–108; Шрамко Б. А. Раскопки 1992–1993 гг. на Восточном укреплении Бельского городища // Древности. – Харьков, 1994. – С. 188–189; Шрамко І. Б. Ковальське ремесло у населення скіфського часу в басейнах Ворскли та Псла. – Автореф. дис… канд. іст. наук. – К., 1994. – 21 с.; Шрамко И. Б. Развитие кузнечного ремес-

ла у племен бассейнов Ворсклы и Псла в скифскую эпоху // Древности 1994. – Харьков, 1994. – С. 43–57; Шрамко Б. А. Перелік пам'яток археології території та найближчих околиць Більського городища // ПАЗ. – Полтава : Полтав. літератор, 1994. – Число друге. – С. 196–197; схема; Шрамко Б. А., Шрамко И. Б. Ямные сыродутные горны в Скифии // Проблемы археологии древней и средневековой истории Украины: тез. докл. конф. 1-3 марта 1995 г. – Харьков, 1995. – С. 58–59; Шрамко Б. А. Новые раскопки на Восточном укреплении Бельского городища // ПАЗ. – Полтава, 1995. – Число третє. – С. 42–49; Шрамко Б. А. Работы на Восточном укреплении Бельского городища // АДУ 1993 р. – К., 1997. – С. 95–96; Мурзин В. Ю., Ролле Р. Совместные археологические исследования в Бельске // АДУ 1993 р. – К., 1997. – С. 93; Мурзін В. Ю., Ролле Р. Спільні дослідження археологів України та Німеччини у Більську // ПАЗ. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 50–56; Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Знахідки на території Східного укріплення Більського городища// Там само. – С. 57–65; Кулатова І. М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища (за розвідками 1994 р.) // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр – Полтава : Археологія, 1996. – С. 121–137; Фирсов К. Б. Материалы Бельского городища и его округи в собрании и экспозициях государственного исторического музея // Там само. – С. 55–59; Шрамко Б. А. Раскопки 1995 г. на Восточном укреплении Бельского городища // Древности. – Харьков, 1997. – С. 155–156; Супруненко О. Б., Шрамко Б. А., Кулатова І. М. Більське городище скіфського часу: історична довідка // Наукова концепція державного заповідника «Більське городище скіфського часу». – Полтава : ВЦ «Археологія» ЦОДПА. – 1996. – С. 3–21; Шрамко Б. А. Возникновение Бельского городища // Древности – 1997-1998: Харьков. историко-археол. ежегодник. – Харьков : АО «Бизнес Информ», 1999. – С. 50–58; Шрамко Б. А. Глиняные скульптуры лесостепной Скифии // РА. – М., 1999. – № 3. – С. 35–49; Кушнір Л. Л., Кушнір Л. М. Про географічне положення Більського городища // ПАЗ – 1999: зб. наук. пр. до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень. – Полтава : Археологія, 1999. – С. 106–120; Шрамко Б. А. Некоторые вопросы развития строительства в Лесостепной Скифии // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий: тез. докл. науч.-практич. конф. – Донецк, 2000. – С. 28–30; Бейдин Г. В., Лизунов А. Г. Новые находки античных монет на Бельском городище // АЛЛУ. – Полтава, 2001. – № 2 (10). – С. 173–174; Шрамко Б. А. Особый тип печек скифской эпохи // АЛЛУ. – Полтава, 2002. – № 1 (11). – С. 65–67; Шрамко Б. А. К вопросу о так называемых полуземляночных жилищах // Старожитності І тисячоліття нашої ери на території України. – К., 2003. – С. 190–195; Шрамко Б. А. Добыча железа в Гелоне // АЛЛУ. – Полтава, 2003.– № 2/2002–1/2003. – С. 84–90;

Східне укріплення. Фігурка вівці. Розкоп 35.
Дослідження С. А. Заднікова, 2016.

Гавриш П. Я. Ще один горщик із міста Гелон // Український керамологічний журнал. – Опішня, 2003. – № 1 (7). – С. 119–120; Грицюк В. М. Система оборонних позицій і в'їздів Східного та Західного укріплень Більського городища // Черненко Е. В., Ролле Р., Скорый С. А., Махортых С. В., Херц В., Белозер В. П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2003 г. – К., 2004. – С. 86–97; Лисецкий Ф. Н., Голеусов П. В., Чепелев О. А. Результаты почвообразования на антропогенных насыпях (по результатам изучения территории Бельского городища) // Наук. вісник Чернівецького університету. – Чернівці, 2005. – Біологія, № 251. – С. 168–174; Шрамко И.Б . К вопросу о кузнечных инструментах ремесленников скифской эпохи // Археологическое изучение центральной России. – Липецк, 2006. – С. 203–206; Шрамко Б. А. Деякі підсумки досліджень Більського городища // Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень): зб. наук. пр. – К. : Шлях, 2006. – С. 5–18; Грицюк В., Єфімова І. Про наслідки воєнно-історичної польової поїздки до Більського городища // АЛЛУ. – Полтава, 2006. – № 1 (19). – С. 85–88; Супруненко О. Б. З історії археологічних досліджень на Полтавщині: короткий нарис. – К.; Полтава : Гротеск, Археологія, 2007. – С. 84, 89; Шрамко Б. А. Основні підсумки досліджень Більського городища // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 2007. – Т. CCLIII. – С. 323–334; Коротя О. В., Осадчий Є. М. Городище раннього залізного віку в урочищі Барвінкова гора у Більську // АЛЛУ. – Полтава, 2008. – № 1–2 (23–24). – С. 30; Шрамко Б. А., Шрамко І. Б. Культова пластика Більського городища // Poltavika. Полтавська обласна енциклопедія в 12 т. – Т. 12: Релігія та церква. – Полтава : Полтав. літератор, 2009. – С. 59–60; Шрамко І. Б. Культові споруди та жертовники Більського городища // Там само. – С. 60; Грицюк В. М. Військо скіфів (озброєння, організація, війни та воєнне мистецтво). – Чернівці, 2009. – С. 171–173; Шрамко И. Б. Бельское городище: основные этапы развития // Проблемы истории и археологии Украины: матлы VII Междунар. науч. конф. (Харьков, 28–29

октября 2010 г.). – Харьков, 2010. – С. 31; Задников С. А. Античные тарные амфоры IV в. до н. э. из раскопок на Бельском городище // Там же. – С. 31; Гавриш П. Я., Копил В. В. Загадка стародавнього Гелона. – Полтава : Дивосвіт, 2010. – 212 с.; Шрамко И. Б. Бельское городище – крупнейший поселенческий комплекс Лесостепной Скифии // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 5–8; Шрамко И. Б. Большие городища лесостепной Скифии // Мат-лы VIII междунар. науч. конф. «Проблемы истории и археологии Украины», 9–10 ноября 2012 г. – Харьков : ООО «НТМТ». – С. 36; Задников С. А. Северный участок Восточного Бельского городища: итоги и перспективы исследования // Проблемы истории и археологии Украины: мат-лы IX Междунар. науч. конф. 30-31 октября 2014 г. – Харьков, 2014. – С. 23; Задніков С. А. Античний керамічний імпорт на Більському городищі скіфського часу. – Автореф. дис. … канд. іст. наук. – К., 2014. – 19 с.; Дорошкевич С. П., Кушнір А. С. Палеогеографічні реконструкції природних умов часу проживання скіфського населення на Полтавщині (за даними вивчення голоценових ґрунтів Більського городища) // Географія, картографія, географічна освіта: історія, методологія, практика: матли міжнар. наук.-практ. конф. – Чернівці: Вид. дім «Родовід», 2014. – С. 49–50; Сорокіна Л. Ю., Дорошкевич С. П., Кушнір А. С. Давні та сучасні ландшафти Більського городища як середовище існування людини // Український географічний журнал. – К., 2014. – № 3. – С. 25–33; Задніков С. А. Східне укріплення Більського городища: результати досліджень 2014 року // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. пр. – Київ; Котельва, 2015. – С. 7–17; Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка / ХНУ імені В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ». – Котельва; Харків : Майдан, 2016. – 606 с.; Задников С. А. Исследование Восточного Бельского городища 2015 г. Раскоп № 35 // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК, Майдан, 2016. – С. 38–52; Zadnikov Stas A. Wyniki badań wschodnich umocnień grodziska w Bielsku w roku 2015 // Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białousi i Ukrainie w roku 2015: Streszcenia refratow XXXII konferencji. – Lublin, 2016. – P. 26–27; Кушнір А. С. Природні умови проживання людини на території сучасного лівобережно-дніпровського лісостепу України у пізньому плейстоцені – голоцені (за палеопедологічними даними). – Автореферат дис. канд. іст. наук. – К., 2016. – 19 с.; Шрамко И. Б. Восточное укрепление Бельского городища: тридцать лет исследований // Феномен Більського городища – 2016: До 95-річчя від дня народження визначного українського археолога професора Б. А. Шрамка (1921–2012) та 110-річчя від початку археологічних досліджень Більського городища: зб. наук. пр. і мат-лів конф. – Київ; Полтава, 2016. – С. 15–18; Бойко Ю. М. Соціальний склад населення басейну р. Ворскла за скіфської доби. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ», 2017.

І. Б. Шрамко, С. А. Задніков

142. Оборонні споруди Більського городища, скіфський час (VII – IV ст. до н. е.) (археол.)

Оборонні споруди (вали і рови) Більського городища – унікальний рукотворний комплекс фортифікації скіфської епохи, розміщений на території Полтавської і Сумської обл.: у межах Котелевського (Більська сільська рада) та Зіньківського (Малобудищанська й Батьківські сільські ради) районів, а також Грунської об'єднаної територіальної громади (с. Куземин).

Розміри і конфігурація городища визначались прагненням найкраще використати рельєф місцевості й охопити якомога більшу площу. Оборонна лінія пам'ятки не лише прокладена на вдалих для оборони мисових ділянках підвищень, а й огинала значні рівнинні території плато між рр. Ворскла і Суха Грунь. Крім того, фортифікаційні споруди з'єднували в єдине ціле Східне та Західне укріплення. У результаті спорудження укріплень виник масштабний протоміський комплекс, що проіснував від рубежу VII–VI до IV – поч. III ст. до н. е.

Більське городище оглядалося Г. Л. де Бопланом та позначене на одній із його спеціальних карт 1650 р. Першим з істориків у 1784 р. О. Ф. Шафонський обстежив територію пам'ятки і встановив існування 2-х укріплень, з'єднаних спільним валом. Він також зазначив, що форма Західного городища нагадує продовгуватий прямокутник або паралелограм з округлими кутами, 4-ма в'їздами, окружність укріплення по валу, за його даними, становила 1 450 саж., ширина основи валу – 4, по верху – 1-2 саж. при висоті 8 і більше саж., а до дна рову – 10 і більше саж. Дослідник також уважав, що на валу, частково зруйнованому селітроварниками, не існувало бастіонів, а в проїздах до укріплення були кам'яні ворота, по кутах і посередині могла стояти кам'яна стіна з баштами. Окружність Східного укріплення з валами, поросли-ми лісом, за даними О. Ф. Шафонського, занижена – 399 саж. Загальна ж про-

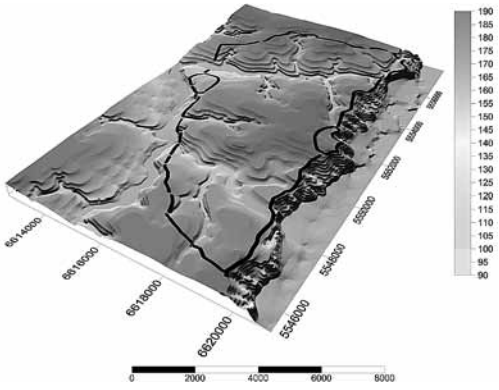

Просторова модель Більського городища із позначенням смуги оборонних споруд.
За О. В. Коротею, 2017.

тяжність оборонної лінії Більського городища визначена як 26 вер. 79 трьохарш. саж. (27,907 км).

У 1857 р. архієпископом Філаретом (Д. Г. Гумілевським) оглянуто територію Західного і Східного укріплень, вали Великої фортеці. Однак, дослідник не розглядав усі ці об'єкти як складові єдиного археологічного комплексу. Опис укріплень Західного Більського городища міститься в анкетуванні Центрального статистичного комітету 1873 р.: укріплення має округлу форму і 4 в'їзди, довжина його оборонної лінії – 5 верст (5 334 м), ширина валу – 4 саж. (8,5 м), рову – 9 саж. (19,2 м). Східне укріплення також описується колоподібним за формою, з 3-ма в'їздами. Ширина рову і валу – такі ж, як і на Західному городищі. Зазначається, що Західне та Східне укріплення з'єднані спільним валом, а відстань між ними досягає 3 вер. (3 200 м).

1895 р. граф О. О. Бобринський здійснив перші суто археологічні розвідки на Більському городищі. Результатом цих робіт стало укладання першого схематичного плану Західного укріплення з позначенням 4-х в'їздів, де в скіфські часи стояли сторожові вежі. Були оглянуті й ділянки валу Великого укріплення, а Більським дослідник назвав саме Західне городище. Східне укріплення він розглядав як окремий об'єкт поза складом масштабного комплексу.

Уперше про гігантські розміри Більського городища за результатами власних розвідок написав 1905 р. В. Г. Ляс-

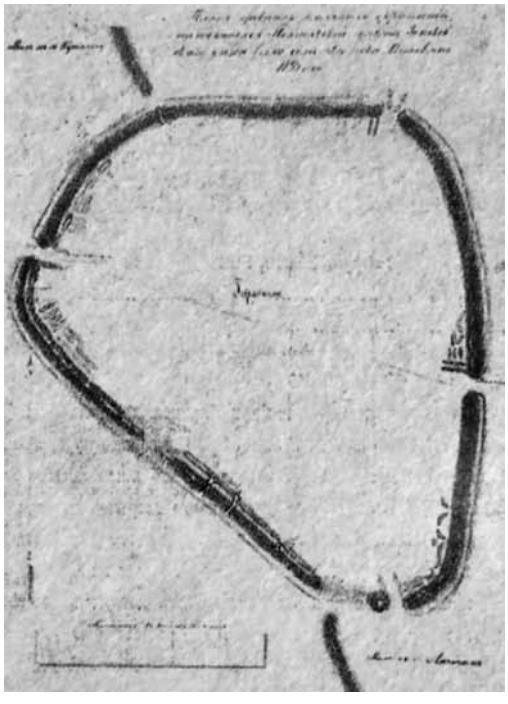

Західне укріплення Більського городища.
План. За О. О. Бобринським, 1897.

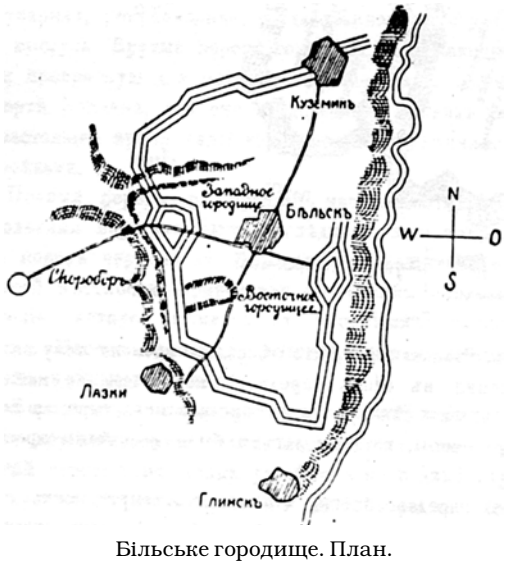

Більське городище. План.
За В. Г. Ляскоронським, 1907.

коронський. Він склав загальний план пам'ятки. Вали городища протяжністю понад 30 верст пов'язав зі змійовими валами, зведеними для захисту порубіжних

Більськ, с., Маяк, ур. Західний в'їзд до Великого укріплення Більського городища. Місце зачистки валу Б. М. Гракова, 1959 р. *Фото І. І. Короста, 2016.*

зі степом земель, відзначив гарний стан збереження оборонних споруд, значною мірою вкритих лісовими насадженнями. Висоту валу визначив у межах 2-3 саж., вказав, що оборонні споруди дорогою з Більська до Глинська інтенсивно розорюються. Цікаво, що саме В. Г. Ляскоронський вперше дав сучасні назви Західному і Східному укріпленням, вирахував протяжність валів Східного укріплення майже 800 саж. Відзначив 4 в'їзди, а також те, що східний проїзд до цієї фортеці прикривав винесений уперед вал, глибину ровів вбачав як 5-7 саж., висоту валу – 1,5-2,0 саж., а в східній частині укріплення – в 2-3 рази більше.

В. Г. Ляскоронський оглянув також Західне укріплення з 4-ма в'їздами до фортеці. Вказав, що вали досягають висоти бл. 3-4, а в деяких місцях – 6-10 саж., глибина ровів – 3-6 саж. при ширині 8-10 саж., відзначив нахил майданчика городища у південно-західному напрямку.

Л. В. Падалка 1905 р. на схематичній карті «древних ограждений» Полтавської губернії також позначив Більське городище, навівши інформацію О. Ф. Шафонського щодо розміру оборонних споруд, а також дані своїх інформаторів В. П. Шутки і Г. А. Павлова.

У 1906 р. В. О. Городцовим були проведені археологічні дослідження на території та в окрузі Більського городища. За результатами обстежень зазначалося, що протяжність оборонної лінії стародавньої фортеці – 30 верст (бл. 32 км). На Західному укріпленні археолог зняв 4 профілі валу та заклав 3 траншеї. Також підготував карту всього городища, на якій позначив вали та 3 укріплення.

1927 р. харківські дослідники О. О. Потапов і М. К. Фукс підготували план Більського городища, здійснили опис його укріплень. У 1940 р. І. І. Ляпушкін обстежував територію Більського городища, хоча інформацію щодо розмірів оборонних споруд запозичив з праці В. О. Городцова.

У 1954 р. експедицією Харківського державного університету ім. О. М. Горького (далі – ХДУ) під керівництвом Б. А. Шрамка проведено обстеження Західного укріплення. В ході робіт оглянуті вали фортеці. За результатами їх обстежень висловлено заперечення думки В. О. Городцова про те, що вибирання ґрунту в валах – результат діяльності скарбошукачів. Як тоді вважав Б. А. Шрамко, це було зроблено навмисно ще у скіфські часи – для забезпечення вищого рівня захисту фортеці. У 1954 р. було знято новий план Західного укріплення.

У 1958 р. Б. А. Шрамко продовжив обстеження Західного городища. Укладено уточнений план пам'ятки, зняті профілі валів, зафіксовані місця руйнувань. Наступного року він уклав план Східного укріплення. Відзначив, що частина валу в східній частині фортеці зруйнована цегельним заводом. Дослідник указував на те, що вал Великого укріплення прилягає до рову Східного під прямим кутом. Відповідно, останнє було побудоване раніше.

1960 р. Б. М. Граковим здійснені перші дослідження валу Великого укріплення Більського городища.

Роботи проводилися в ур. Царина, дещо південніше Західного укріплення, обабіч дороги, що веде до Скоробору. Дослідник дійшов висновку, що оборонні споруди зведено в 4 етапи. Вал I будівельного періоду мав ширину основи 8,5 м, висоту – 2,4 м. На вершині цього насипу виявлено 2 ями від стовпів на відстані 1,7 м одна від одної. Висота валу II будівельного періоду – 4,3 м, ширина основи – 16 м. Знахідки відсутні в насипах I та II періодів. Після III будівельного періоду висота валу досягала рівня 5,4 м, а ширина основи – 23 м. Вершина насипу при цьому змістилася на схід. Вал досипався

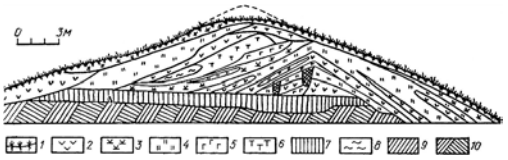

Більськ, с., Маяк, ур. Перетин валу Великого укріплення Більського городища. *Розкопки Б. М. Гракова, 1959.*
1 – дерен; 2 – чорнозем; 3 – сірий ґрунт; 4 – глина; 5 – глина із чорноземом; 6 – темна глина; 7 – похований ґрунт; 8 – попелястий ґрунт; 9 – заповнення ям; 10 – материк.

ґрунтом з внутрішнього боку городища, де вже існувало поселення. Під час IV періоду розміри валу було збільшено. Однак, встановити, до якого рівня, не вдалося. Причиною була значна деструкція насипу. Б. М. Граков уважав, що оборонні споруди Великого укріплення першопочатково споруджувалися ще в VII ст. до н. е.

1960 р. Б. А. Шрамком здійснено спробу дослідження фортифікаційної лінії Східного городища.

Внаслідок прокладання траншеї (розкоп I) через внутрішню основу валу з'ясовано, що оборонні споруди зведені з чорного ґумусованого ґрунту з матеріалами скіфської епохи. Подальші досипки здійснювались за рахунок нашарувань з внутрішньої частини укріплення. Встановлено, що перед побудовою валу тут вже існувало поселення і його частина не була включена до меж укріплення, а самі оборонні споруди створювалися поступово. Цього ж року Б. А. Шрамко здійснив обстеження фортифікаційної лінії Великого укріплення на ділянці від Східного укріплення до с. Куземин і дійшов висновку, що вал насипаний на краю, а рів зведено на схилі природного підвищення правого берега Ворскли. Вчений вирахував, що загальна висота оборонних споруд (від дна рову до вершини валу) – 14 м, глибина рову (з пласким дном) – приблизно 5 м. Насип збудований, фактично, за рахунок викидів з рову. Саме ж спорудження оборонної лінії тривало роками та із залученням великої маси людей, не виключено, і в статусі рабів.

У 1965 р. вчений продовжив вивчення фортифікаційних споруд Більського городища. Зокрема, було закладено розкоп VII на місці південного в'їзду до Східного

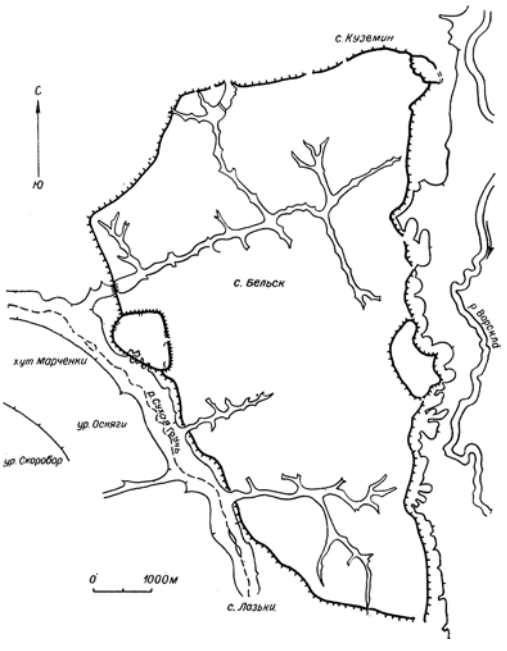

Велике укріплення Більського городища. Загальний план. *За Б. А. Шрамком, 1973.*

укріплення (90 м^2). Під час досліджень на глибині 25-30 см в центральній частині розкопу виявлено каміння (пісковик) різних розмірів. Воно лежало у 2 ряди на ділянці протяжністю 6 м і, можливо, було залишками башти чи воріт. Розкоп було продовжено у південному напрямку – до лінії перетину рову. З виявленням материкового шару доведено, що в'їзд до укріплення був давнім, а рову перед ним ніколи не було. Того ж року закладено розкоп VIII (38 м^2), у результаті чого отримано перетин валу і рову Східного укріплення. З'ясовано, що оборонний насип споруджено в 2 етапи, спочатку із ґрунту, вийнятого з рову, а далі – досипаного з внутрішньої території укріплення. Під валом знахідок не виявлено, так само, як і в його конструкції I будівельного етапу. Рів – з пласким дном. Загальна висота оборонних споруд (від дна рову до вершини валу) на цій ділянці складала 7 м.

1966 р. Б. А. Шрамко здійснив обстеження Західного укріплення Більського городища, зафіксувавши руйнування східної ділянки валу внаслідок встановлення цистерни для пального. У двох місцях, в майданоподібних виямках східної

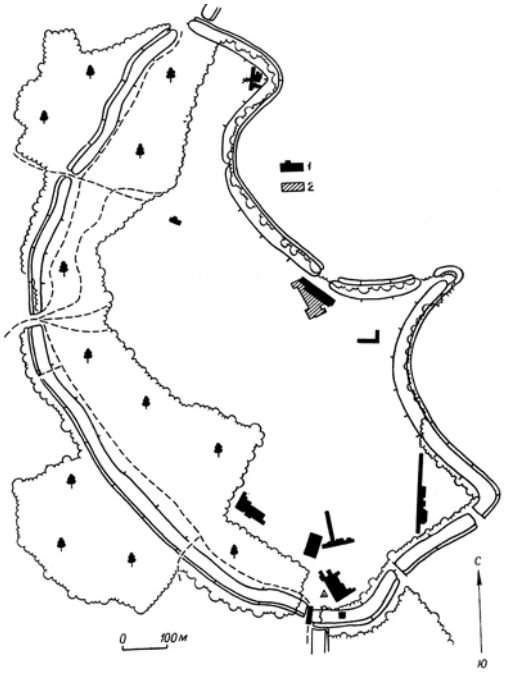

Східне укріплення Більського городища. План. *За Б. А. Шрамком, 1973.*

частини фортеці, були здійснені зачистки валу.

Розкоп ПМ-1 (ПМ – «приміщення майданоподібне») площею 38 м^2 дозволив з'ясувати, що вал насипався на культурний шар давно вже заселеної території. В похованому ґрунті під насипом знайдено фрагмент посудини бронзового віку. Первісно вал зводився з ґрунту, взятого із рову, потім – із попелястих залишків майданчика укріплення з матеріалами 2-ї пол. VII – 1-ї пол. VI ст. до н. е. Дослідник дійшов висновку, що при побудові валу вздовж нього було встановлено підсилюючі стовпи на відстані 1,3–1,4 м один від одного. Їх верхня (виступаюча над насипом частина) слугувала за фортечну стіну. Нижня частина була основою стіни приміщення, облицьованого дошками. Це приміщення, на думку Б. А. Шрамка, мало дах, що лягло в основу дискусійного припущення про складський характер будівлі чи її призначення, як місця розміщення гарнізону.

Розкоп ПМ-2 (10 м^2) був горизонтальною зачисткою валу, де трапилися сліди вертикальних дерев'яних стовпів, розміщених вздовж вершини насипу. Це ще раз довело факт наявності дерев'яного частоколу як додаткового підсилюючого елементу оборонного валу.

Того ж року були здійснені дослідження оборонних споруд Східного укріплення. Зокрема, продовжено розкоп VII (72 м^2) з горизонтальною та вертикальною зачистками валу. В середній частині насипу простежено сліди ями від стовпа діаметром 20 см із загостреним кінцем, що був встановлений на початку будівництва. Верхня внутрішня частина валу завширшки 2-3 м, на думку дослідника, була горизонтальним майданчиком для переміщення оборонців фортеці. Зовнішня частина оборонного насипу була дещо вищою від внутрішньої. Вважалося, що стіна вкривалася глиняною обмазкою, яка, відповідно, осипаючись, збільшувала висоту валу. Зовнішній нахил насипу досягав 37°. Захисна конструкція вважалася колодяно-прутяною. Вона зазнала руйнувань (була спалена).

Крім того, простежено деякі деталі облаштування південного входу до укріплення. З'ясовано, що каміння з розкопок 1965 р. було розміщене переважно в середній частині проходу. Вздовж торця валу виявлено канавку зі слідами облицювання деревом, а ширина входу не скрізь була однаковою: вузькою на початку й розширеною з внутрішнього боку городища.

Розкоп IX дав змогу здійснити горизонтальну зачистку валу південної ділянки Східного укріплення (45 м^2). Виявлено 2 стовпові ями на відстані 7,85 м одна від одної, діаметром близько 30 см. У верхньому шарі знайдено переважну більшість матеріалів, датованих V ст. до н. е. Руйнування першозбудованої оборонної споруди віднесене до кін. VI ст. до н. е.

У 1966 р. Б. А. Шрамко розпочав укладання генерального плану Більського городища та заклав розкоп XIII на валу обабіч автодороги Котельва – Більськ з вертикальною зачисткою перетину. Ці роботи показали, що вал первісно був у 2 рази нижчим і вужчим, ніж на момент розкопок. Його вершина розміщувалася на 4 м західніше. Вал насипаний із чорнозему та глини, вздовж нього була побудована дерев'яна стіна, від якої збереглися-

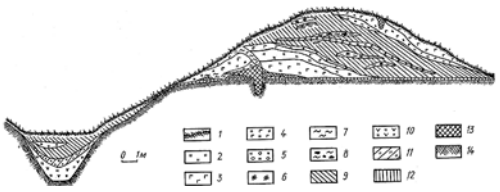

Більськ, с. Перетин рову та валу Східного укріплення Більського городища. Розкоп XX. *За Б. А. Шрамком, 1975.*
1 – дерен; 2 – жовта глина; 3 – бура глина; 4 – перемішана глина; 5 – рихла глина; 6 – випалена глина; 7 – попіл; 8 – деревне вугілля із попелом; 9 – чорнозем; 10 – глина із домішками ґрунту; 11 – чорнозем із домішками глини; 12 – похований ґрунт; 13 – заповнення ям; 14 – материк.

ся 2 стовпові ямки. Надалі стіна ремонтувалася, вершина споруди досипалася. Від II будівельного періоду залишилася 1 стовпова ямка. Ця стіна згоріла й утворила на зовнішньому схилі шар глини зі вкрапленнями вугілля і попелу. На 3-му будівельному періоді вал досипано на 3 м у висоту, його вершина була дещо зміщена на схід. Жодних знахідок під час розкопок не було виявлено.

У 1967 р. Б. А. Шрамком завершено роботи з підготовки плану Більського городища. Також було укладено інструментальний план Східного, а в 1968 р. – Західного укріплень (над ним безпосередньо працювала відомий у майбутньому археолог А. О. Моруженко).

Обстеження валів Східного укріплення дозволило підтвердити думку, що вони були побудовані раніше від оборонних споруд Великого городища. Проміри засвідчили, що відстань від нижньої точки рову до верху фортифікаційного насипу в південній частині цієї фортеці становить 7,3 м. Дослідник також навів дані, що на валу, на вимитій дощем ділянці в ур. Осняги, було знайдено трилопатеве вістря стріли, котре засвідчило, що оборонні споруди Великого укріплення у VI–V ст. до н. е. вже існували.

У 1969 р. експедицією Б. А. Шрамка на Східному городищі було знято профілі валу, а в 1970 р. продовжено вивчення оборонних споруд у розкопі XX (750 м^2), де повністю досліджено вал і рів на відстані 18 м.

За результатами розкопок виділено 2 основні періоди будівництва укріплень та ще один – ремонтний. На першому етапі вал споруджувався на незаселеній території, вкритій кущами. Вздовж зовнішнього краю городища був викопаний рівчак глибиною 1,2 м. У нижній частині він мав ширину 20 см, а у верхній – 40-45 см. У ньому були закріплені дерев'яні колоди діаметром 15-25 см. Відстань між ними досягала 1 м. З внутрішнього боку до вертикальних колод, які ще й слугували опорою для горизонтальних, примикав насип з глини і чорнозему. У його верхній частині для міцності конструкції та утримування кінців вертикальних колод були викладені дерев'яні стяжки. Їх передній бік повинен був скріплюватися з вертикальними стовпами. Інший бік утримували стовпи, виявлені у верхній частині валу. Під час розкопок виявлено залишки дерева внутрішньої огорожі на вершині насипу.

Ширина основи валу досягала 7,2 м. Насип I етапу був зруйнований пожежею. У результаті руйнації він розсунувся на 11 м. На II етапі будівництва вал було відновлено й досипано на 20 см. Ширина його основи в цей період становила 15,4 м. Часовий проміжок між I та II етапами невеликий – у досипці археологічні матеріали були наявні в мінімальній кількості. На III етапі висота оборонної стіни збільшена у 2 рази. Вал досипався ґрунтом з внутрішньої частини укріплення. У шарі досипки виявлені матеріали, що датуються часом не пізніше VI ст. до н. е., а більшість із них – 1-ї пол. цього століття. Перед захисною стіною було вирито рів шириною у верхній частині 5,4 м і глибиною 5,6 м. Загальна висота оборонних споруд досягала 10,4–12,6 м, а захисної стіни – 7 м. Рів мав пласке дно завширшки 1,1 м.

У 1971 р. Б. А. Шрамко знову вивчав оборонні споруди Східного укріплення Більського городища в розкопі XX (44 м^2 валу). Досліджено ямку, де були встановлені дерев'яні колоди (зовнішня частина насипу). Встановлено, що стовпи не прилягали один до одного щільно. Дослідник дійшов висновку, що конструкція валу не могла бути колодяно-клітчастою: між стовпами, розміщеними на внутрішній і зовнішній сторонах насипу, існували дерев'яні стяжки.

Для уточнення даних про південний в'їзд до укріплення було розширено роз-

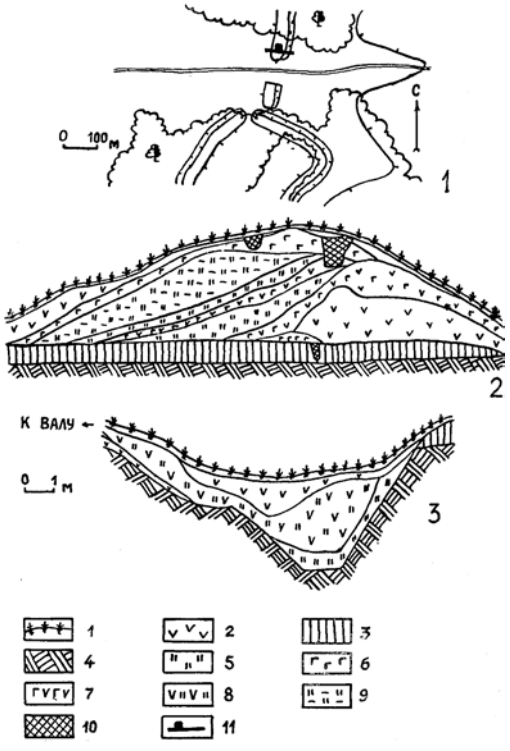

Більськ, с. Перетин рову і валу Великого укріплення Більського городища. *Розкопки Б. А. Шрамка та І. Б. Шрамко, 1988–1989.* 1 – розташування розкопу на валу Великого укріплення; 2 – перетин валу; 3 – розріз рову. *Умовні позначення:* 1 – дерен; 2 – чорнозем; 3 – похований ґрунт; 4 – материк; 5 – жовта глина; 6 – бура глина; 7 – глина із чорноземом; 8 – чорнозем із домішками глини; 9 – темно-жовта глина; 10 – заповнення ям; 11 – розкоп 1988–1989 рр.

коп VII. В'їзд досліджувався з північного і південного боків (77 м^2). Вивчені канавки шириною 50-65 см, що були прокладені вздовж внутрішньої частини рову і біля торцевої частини валу. У канавках виявлено залишки дерев'яних стовпів, а поряд із ними – сліди колод чи дошок, що впали. Встановлено ширину між канавками на вході до укріплення – 7,3-8,0 м. За результатами цих досліджень оборонних споруд Східного укріплення в 1970–1971 рр. підготовлена перша реконструкція вигляду валу та рову фортеці, репродукована вище.

У 1977 р. харківським ученим обстежені оборонні споруди біля східного в'їзду до Західного укріплення, на місці встановлення цистерни для зберігання аміаку. Оглянуто місце розрізу валу в ур. Царина, де проводилися розкопки 1960 р. Б. М. Граковим. За результатами вивчення встановлено, що вал Великого укріплення перекривався культурним шаром селища Царина. Під самим насипом наявний лише похований грунт, а культурний шар тут відсутній. Висловлене припущення, що вал споруджено раніше дати заселення території в ур. Царина (раніше VI ст. до н. е.).

У 1985 р. Б. А. Шрамко здійснив поперечний перетин насипу валу в північній частині Західного городища, поряд із місцем, де воно приєднується до Великого укріплення. Тут вал не був зруйнований селітроварниками і не мав слідів перекопів на площі 180 м^2 (60 × 3 м).

Під час досліджень встановлено, що висота валу від рівня похованого ґрунту 4,8 м, а укріплення будувалися на незаселеній ділянці. На момент зведення оборонних споруд ця місцевість була вкрита кущами і порослю дерев. На першому етапі Західне городище не було укріплене валом і ровом. Спочатку навколо території, відведеної для поселення, було прокопано канавку. Надалі в неї встановили через кожні 15-18 см стовпи огорожі. Ширина канавки у верхній частині – 63-65 см, у нижній – до 25 см, глибина – 32 см. Діаметри стовпів – бл. 20 см. Нижні частини стовпів і стовпові ямки з конічним дном прослідковувалися на глибину 95 см від рівня похованого ґрунту. Стовпи з'єднувалися тином із товстих прутів.

Надалі вал І будівельного періоду споруджували, не руйнуючи первісну оборонну лінію. Він зводився на 2,3–2,5 м південніше. Вал мав висоту 1,4 м від рівня похованого ґрунту, ширину основи 7 м, насипався з сірого чорнозему, переважно без культурних залишків. Верхній майданчик валу був горизонтальним. З внутрішнього боку насип мав похилий спуск. Передня частина рову і валу не збереглися, оскільки були зрізані в ході наступних будівельних періодів. Однак, Б. А. Шрамко зробив висновок, що перший рів мав трапецієподібну форму та пласке дно, його глибина – 1,7 м. Вірогідно, як уважав дослідник, захисні конструкції на валу були спалені під час ворожого нападу.

Вал II будівельного періоду мав висоту вже 3,6 м, ширину основи – 11,6 м, був споруджений переважно із суглинку, змішаного з чорноземом. Насип цього періоду перекрив первісну оборонну лінію (канавку з дерев'яною стіною, яка на той момент уже була зруйнована). Шматок дерева від верхньої частини стіни було знайдено під основою валу II періоду. Усе це вказувало на те, що часовий проміжок між зведенням первісного формального укріплення та оборонних споруд II періоду складав не більше 40–50 років. У насипу цього етапу знайдено єдину знахідку. Верхній майданчик – плаский. З внутрішнього боку він закінчувався уступом висотою 1,2 м, від якого починався пологий спуск. Рів зберігся лише у східній частині, мав трапецієподібну форму і пласке дно. Його глибина досягала 1,9 м від рівня основи валу, він був облаштований вище від рову I періоду. Останній виявився частково зрізаний, а частково засипаний таким же суглинком зі вкрапленнями чорнозему, як і в першому шарі насипу валу II етапу будівництва.

У дні рову II періоду було вбито дерев'яні надовбні (глибина – до 50 см, діаметр – близько 12 см), дещо нахилені у зовнішній бік від укріплення. Виявлено залишки дерев'яної колоди – здогадно, від оборонної стіни, що розташовувалася з внутрішньої частини рову.

Під час III будівельного періоду вал був досипаний (висота – 4,4 м), його основа збільшилася у розмірах (18 м). Рів був переміщений північніше та значно розширений. Старий – зрізаний, а частково засипаний. Вал з внутрішньої сторони складався з чорнозему, містив матеріали, характерні для культурного шару. Зовнішня частина досипалася ґрунтом із рову та не містила культурних залишків. Рів – трапецієподібний, мав пласке дно. Його глибина – до 2,7 м, ширина у верхній частині – 7,5 м.

Вал IV будівельного періоду зберігся найгірше. Його насип розплився. На момент досліджень зафіксовано, що вал на період будівництва досягав 4,8 м, але першопочатково, безумовно, був ще вищим. З внутрішнього боку він досипався чорноземом із залишками культурного шару, а із зовнішнього – з чорнозему, суглинку, глини зі вкрапленнями чорнозему. Використовувався рів III будівельного періоду. Він підчищався, але не до дна. За 6 м на північ від нього було вирито ще один рів, трикутний за формою у перетині. Його глибина – 1,8 м, ширина у верхній частині – 9 м.

Знахідки імпортної та місцевої кераміки в насипу IV будівельного періоду датуються 2-ю пол. VI ст., III-го – 1-ю пол. VI ст. до н. е. Спорудження першого оборонного укріплення і валів I–II етапів відбувалося, на думку вченого, в VII ст. до н. е.

У 1988 р. І. Б. Шрамко здійснила перетин валу і рову Великого Більського городища поруч із північним краєм Східної фортеці. Оборонний насип та рів були досліджені до рівня материка. Розкопки дали змогу встановити висоту валу 3,48 м, глибину рову 2,5 м та 4,1 м від стародавнього горизонту. Тут вал споруджувався у 4 етапи.

Спочатку було встановлено частокіл з колод (діаметр 24 см). Глибина ямки, викопаної в похованому грунті – 52 см. Очевидно, що цей частокіл слугував певною оборонною лінією до побудови могутніх фортифікаційних споруд Великого укріплення.

На II етапі було вирито рів (глибиною 2,18 м від рівня стародавнього горизонту). Із ґрунту, взятого з рову, насипано вал, що перекривав залишки частоколу. Висота його насипу досягала лише 2,4 м від рівня похованого ґрунту. Ніяких додаткових споруд на валу або поруч із ним не зафіксовано.

Під час III етапу рів розширили та поглибили (до 4,1 м). У західній стінці зафіксовано виступ. Це – або залишки попереднього будівельного періоду, або спеціальний виступ для закріплення надовбу. Вал було досипано ґрунтом із рову до висоти 2,65 м.

На IV етапі будівництва було підчищено рів. Однак, глибини III періоду він не досяг – 3,54 м від рівня стародавньої поверхні. Вал досипався з ґрунту рову і з внутрішньої території Великого укріплення. На вершині насипу споруджено дерев'яну конструкцію, що складалася з ряду стовпів зовнішньої стінки, закріпленої в ямі (глибиною до 1 м), та внутрішнього ряду менших стовпів (глибина стовпових ямок – 0,4 м). Між ними місти-

лося чорноземне заповнення і майданчик. Висота валу в цьому місці різниться від досліджених ділянок на Західному і Східному укріпленнях городища. Однак, на думку І. Б. Шрамко, цього було достатньо для оборони, адже поруч розміщувався надто крутий схил до р. Ворскли.

Під час досліджень археологічних матеріалів не виявлено, крім фрагментів стінок ліпного посуду, стінки амфори, кісток тварини та частини черепа людини, знайдених у нижній частині рову IV будівельного періоду. У зв'язку з цим датування спорудження і досипання валу І. Б. Шрамко не проводила.

Варто зазначити, що роботам на цій ділянці передували дослідження 1987 р. під керівництвом І. Б. Шрамко, метою яких було проведення зачистки зруйнованої верхньої частини валу (на глибину 1,20 м), в ході яких виявлені 2 ямки від опорних стовпів фортечного муру: першої – від рівня поверхні валу 1,0 м, другої – 0,42 м.

У 1989 р. І. Б. Шрамко продовжила дослідження валу Великого укріплення на ділянці 1987–1988 рр. Проведено вертикальну зачистку насипу валу (48 м^2) з метою вивчення розмішення стовпових ямок на вершині валу.

Виявлені рештки 13 таких ямок. Дві з них були помітні у розрізі 1988 р. Ямки розміщувалися 2-ма рядами та різнились між собою розмірами, глибиною і конфігурацією. Усі вони фіксувалися від поверхні валу (під дерном). 7 ям мали діаметр від 0,8 до 1,0 м, ще 6 – від 0,3-0,4 до 0,6 м. Перші з перелічених можна пов'язувати з опорними стовпами зовнішньої стінки та помосту, другі – з внутрішнім рядом менших стовпів помосту і з додатковими стовпами, що укріплювали стіну.

І. Б. Шрамко дійшла висновку, що на вершині валу IV будівельного періоду розміщувалася дерево-земляна конструкція. При цьому опорні стовпи були розміщені один від одного на відстані 0,9–1,1 м вздовж лінії насипу. Внутрішній ряд стовпів споруджувався за 1,2–1,8 м від основних стовпів першої лінії. Слідів руйнування конструкції не зафіксовано.

У 1994 р. П. Я. Гавриш провів власні дослідження на території Західного укріплення в його північно-західній части-

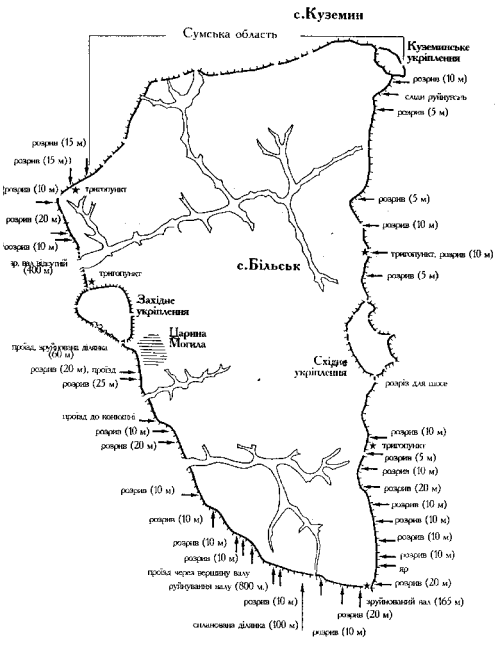

Велике укріплення Більського городища. Схематичний план зруйнованих ділянок. *Обстеження Р. Ролле та Є. В. Черненка, 1994.*

ні, біля зольника № 22, перпендикулярно до валу. На ділянках, що впритул прилягали до валу, зафіксовано улоговини (завглибшки 2,0-2,2 м від рівня сучасної поверхні). Вони утворилися внаслідок вибирання ґрунту для побудови валу. Пізніше ці улоговини використовувалися для видобування суглинку та як смітники, що засвідчено знахідками численних археологічних матеріалів.

1994 р. Українсько-Німецькою експедицією (керівники – В. Ю. Мурзін та Р. Ролле) здійснене детальне пішохідне обстеження валів Більського городища з використанням польового курвіметра. У результаті цього зроблено висновок, що протяжність валів Великої фортеці і Східного, Західного, Куземинського укріплень є дещо більшою, ніж у даних, наведених різними дослідниками (орієнтовно, на 5 %). Зафіксовано також місця руйнувань валів внаслідок дії антропогенних чинників, в т. ч. знищення фортифікаційних споруд на ділянках у 150–200 м. За результатами обстежень наголошено на необхідності організації заповідної археологічної зони на тери-

Велике укріплення Більського городища, Лісовий Кут, ур. Перетин рову і валу. *Розкопки І. М. Кулатової та О. Б. Супруненка, 1997.*

торії Більського городища з метою порятунку унікальної пам'ятки. На карті, підготовленій за підсумками досліджень, відсутня інформація про руйнування оборонної лінії Східного і Західного укріплень.

1997 р. експедицією ЦОДПА під керівництвом І. М. Кулатової та О. Б. Супруненка здійснено перетин валу Великого укріплення в ур. Лісовий Кут на місці прокладання шлейфу конденсатопроводу.

Роботи дали змогу з'ясувати, що І-й етап побудови оборонного насипу припадав на VII–VI ст. до н. е. Проміжки між вертикально вкопаними колодами діаметром до 0,4 м заповнювалися горизонтально викладеними на зразок тину товстими жердинами й гілками. Після приходу в непридатність стіни у VI ст. до н. е. на її місці був насипаний вал, підсилений дерев'яними конструкціями типу помостів (від них збереглися стовпові ями) та поновлений, подібний попередньому, частокіл. Грунт для зведення валу брався з рову. Ширина основи валу на цій ділянці – 18 м, його висота не перевищувала 1,5 м. Пізніші за VI ст. до н. е. сліди підсипок майже не збереглися. Вивчені три будівельні періоди спорудження рову – у VI, V та, можливо, IV ст. до н. е. Його ширина – 14 м. Глибина від рівня стародавньої поверхні – 6 м.

У 1999 р. ця ж експедиція провела розкопки ділянки валу і рову Великого укріплення, розміщеної дещо південніше місця перетину оборонних споруд 1997 р. Повною мірою інформація про розкопки ще не опублікована.

У 1998 р. вали Західного укріплення Більського городища обстежувалися О. О. Бельком. Визначено протяжність валів фортеці – 3 523 м, висоту валу – від 5 до 8 м, ширину його основи – 22–32 м. Рів з пласким дном, як і на Східному укріпленні. У верхній частині його ширина становила 24 м, у нижній – більше 5 м, а глибина досягала 6 м. Під час обстежень знято 5 профілів валу.

За результатами географічних обстежень 1990-х рр. Л. Л. Кушнір та Л. М. Кушнір навели власні результати обмірів валів і території городища, з-поміж яких викликає зацікавлення таблиця з даними про абсолютні висоти кожного з укріплень.

Характеристика висот городища (м)	Велике укріплення	Західне укріплення	Східне укріплення
Середня висота над рівнем моря	170-180	150-160	180-185
Відносні висоти над заплавою р. Ворскла	70-80	50-60	80-85
Максимальні значення абсолютних відміток	191,3	162,5	189,6
Мінімальні значення абсолютних відміток	123,3	146,0	164,7

У 2003 р. обстеження оборонної системи Більського городища здійснював учасник Українсько-Німецької експедиції і професійний військовий В. М. Грицюк.

У своїх роботах дослідник зазначав, що городище та кожну з його фортець готували до кругової оборони. Він звернув увагу на те, що на Західному укріпленні вали мають гостру конічну форму, а на Східному – пласку зверху. Ці фортеці мали по 2 позиції для оборони із зовніш-

Куземин, с. Куземинське укріплення.
Перетин валу і рову.
Розкопки Д. С. Гречка, 2015.

нього боку та по одній із внутрішнього. Ширину бойового майданчика він визначив у межах 2–3 м. В. М. Грицюк вважає, що всі укріплення будувалися як єдиний комплекс, загальні розміри інженерних споруд (рів + вал) досягають 12 м у висоту та 56 м у ширину. Він визначив центральний з трьох виступів східної частини Східного укріплення як «бастіон», споруджений для прикриття дороги, що вела до фортеці. На західній ділянці Західного городища обстежив 3 розриви, які вважав лабіринтами, влаштованими ще в скіфський час. Він навів розрахунки, що 1 км валу І будівельного періоду Східного укріплення 1 тис. людей могла побудувати за 16 днів. Збільшивши кількість будівельників в 10 разів, можна було побудувати фортифікаційну лінію Великого укріплення за близько 2 місяці.

У 2005 р. В. М. Грицюк продовжив обстеження оборонних споруд Більського городища, зокрема, Західного укріплення. Акцент робився на вивченні південної частини оборонної лінії фортеці.

Встановлено, що рів на цій ділянці був шириною 22 м у верхій частині та 16 м на дні. Його глибина – від 0,7 до 2,5 м. Рів не був суцільним. Він переривався у тих місцях, де й фіксуються розриви у валу. Таких розривів виділено п'ять: 3 з них шириною 130 м, 1 – 40 м. Щодо 5-го – є припущення, що він також був протяжністю 130 м. Усе це навело дослідника на думку, що ці розриви були давніми в'їздами до городища, деякі з них – лабіринтами і тупиками, щоб увести в оману супротивника. Перший із розривів міг виконувати функцію водозбірника.

Щодо Східного укріплення дослідник відзначив, що висота його валу – від 2-3 до 5 м. Бойовий нахил основної оборонної позиції – 14–16 м, зі врахуванням довжини природного схилу. Відстань за прямою між позиціями досягала 20 м, що дозволяло захищати оборонців фортеці з передових позицій за використання дистанційних видів тогочасної зброї.

До речі, В. М. Грицюк звернув увагу на те, що східні ділянки Східної фортеці, а також Великого укріплення на півночі і півдні мають однакові параметри. Відзначив, що найбільш потужними є оборонні споруди в західному секторі городища (Західна фортеця і вали Великого укріплення, що примикають до неї). Середні розміри рову на цих ділянках: ширина по дну – 10 м, по верху – 20 м (у деяких місцях – 25 м), глибина – 5 м. Бойові схили валів – 20-22 м (від дна рову до вершини оборонного насипу). Висота власне насипу складала 9-12 м. Все це вказує на те, що для спорудження оборонних споруд Західного укріплення потрібно було набагато більше зусиль, аніж для будівництва фортифікаційної лінії Східного і Великого укріплень.

Дослідник дійшов висновку, що вали та рови, які прикривали городище з півночі, південного заходу та Східну фортецю з внутрішнього боку – однотипні. Їх розміри: ширина – 2-4 м по дну, 10-15 м по верху, глибина – 2-3 м. Вали насипалися з розрахунку, щоб забезпечити бойовий схил протяжністю 12-14 м.

В. М. Грицюк уважає, що оборонна лінія городища споруджувалася за єдиним планом та під одним керівництвом, наво-

Західне укріплення.
Ділянка валу з боку ур. Перемірки.
Фото В. В. Приймака, 2006.

Західне укріплення. Північно-західна частина. Місце перетину валу за розкопок Б. А. Шрамка і П. Я. Гавриша 1985 р.
Фото Р. Ролле, 1997.

Західне укріплення. Північно-західна частина. Вали та селітроварницькі пошкодження. *Фото І. І. Короста, 2018.*

Західне укріплення. Західна частина. Вали та селітроварницькі відвали з боку долини Сухої Груні. *Фото 2012.*

дячи дані, що Західне укріплення 1 тис. чоловік могла побудувати за 212 днів.

У 2005 р. магнітні дослідження похованого ґрунту під валом Східного укріплення провели К. М. Бондар та Ж. М. Матвіїшина. Підсумком проведених робіт стало підтвердження даних Б. А. Шрамка про те, що перед спорудженням валу територія майбутнього мегапоселення випалювалася від кущів і дерев.

У 2007 р. експедицією під керівництвом П. Я. Гавриша проведені пам'яткоохоронні заходи на території Західного укріплення. Замовником цих робіт виступив ІКЗ «Більськ». Так, у північно-західній частині фортеці було засипано ґрунтом з колишнього відвалу розкопу 1985 р. (керівник – Б. А. Шрамко) оголену частину валу та зроблено спуск від вершини насипу більш пологим. Проведені роботи на зруйнованій ділянці оборонної лінії поруч зі східним в'їздом на місці цистерни для зберігання селітри. З'ясовано, що вона була встановлена в улоговину на місці майдану з підсипкою ґрунтом з культурними рештками із найближчих попелищ. В ході робіт виявлено понад 1,3 тис. знахідок. Після видалення цистерни майданчик було законсервовано для майбутніх робіт.

2007 р. В. В. Приймаком обстежувалося Східне городище та укладений його новий план. За досліджень з північного і західного боків цієї фортеці виявлений додатковий вал завширшки 3-4 м і висотою 1 м, винесений наперед основної оборонної лінії.

У 2013 р. А. С. Кушнір провів палеопедологічні дослідження на Більському городищі.

Одна з розчисток припала на місце розкопу валу на Східному укріпленні (розкоп ХХ Б. А. Шрамка). Поховані голоценові ґрунти скіфської доби представ-

Західне укріплення. Західний в'їзд.
Фото О. М. Шапорди, 2018.

Західне укріплення. Східний в'їзд
та прилегла ділянка укріплень. *Фото 2018.*

Західне укріплення. Західна частина
та долина Сухої Груні. *Фото 2018.*

лені переважно чорноземами вилугуваними або темно-сірими опідзоленими. Рівень опадів був значно вищим від сучасного, отже, р. Ворскла – більш повноводною. Визначена середня температура 2500 років тому: липня (+17-18°С), січня (-5/-4°С). Середня кількість опадів на рік становила 600-700 мм. Внутрішня територія Східного укріплення свого часу була вкрита дубово-грабовим лісом. Відповідно, саме з цих видів деревини і будувалися дерев'яні конструкції на валах Більського городища.

Протягом 2016–2017 рр. експедицією ІА НАН України під керівництвм Д. С. Гречка проводилися дослідження в межах Великого укріплення Більського городища в ур. Царина, на території поселення скіфського часу в підошві валу (20 м^2).

Під час розкопок безпосередньо на шарі бурого суглинку виявлене жертвоприношення вівці-кози, а також свині, що містилося на глибині 1,5 м. Біля цих культових об'єктів з глибині 1,43 м розміщувався глиняний жертовник тарілкоподібної в плані та лінзоподібної в перетині форми, розмірами 0,63 × 0,70 м. Під випаленою обмазкою на ньому були помітні сліди вогню та зафіксований прошарок попелу і деревного вугілля. Ці синхронні культові об'єкти складали єдиний комплекс, пов'язаний з ритуальними діями під час спорудження валу, що, певно, розпочалося після ритуального (?) спалення споруди, котра знаходилася на місці, де планувалося спорудити насип. Культовий комплекс був одразу після церемонії перекритий наступним шаром насипу валу.

Під насипом виявлений заглиблений в материк об'єкт, що згорів. Матеріали з його верхнього прошарку представлені мініатюрною посудинкою, фрагментами вінець ліпних горщиків з наліпними валиками та наскрізними проколами або палевими вдавленнями і проколами, казаноподібної посудини з наліпним валиком та наскрізними проколами, ручками черпаків й уламками чорнолискованих мисок.

У нижньому приденному заповненні споруди знайдено значну кількість фраг-

ментів вінець ліпних горщиків, прикрашених наліпними валиками і наскрізними проколами чи пальцевими вдавленнями з проколами (або перлинами), а також стінок горщиків з горизонтальними наліпними валиками. Виявлено також уламки черпаків, чорнолискованих мисок і корчаг, стінку південноіонійської амфори, пряслиця, кістки тварин. У заповненні будівлі знайдений фрагмент залізної цвяхоподібної шпильки.

Приденне заповнення, як вважають дослідники, пов'язане з функціонуванням будівлі. Верхній шар разом із нашаруваннями пожежі відноситься до часу її руйнування. Отже, будівля існувала незначний проміжок часу, а навколо неї синхронні матеріали виявилися відсутніми.

Матеріали з розкопок дослідники відносять до горизонту В (за І. Б. Шрамко) – 2-га чв. – сер. VI ст. до н. е., що передує виникненню Східного укріплення та, імовірно, створенню укріплень Великого Більського городища. Матеріали досліджень 2017 р. на цій ділянці опубліковані.

В окремих наукових працях поч. XXI ст. наведена інформація про руйнування валів Західного укріплення впродовж XVI–XVIII ст. селітроварниками. У кількох публікаціях (С. Б. Вальчак, В. В. Приймак, О. М. Шапорда та ін.) акцентується увага на тому, чому вали Західного укріплення не були розміщені дещо західніше, з огляду на посилення обороноздатності фортеці. Висловлені думки й про те, що Західне укріплення могло утворитися навколо культового місця доскіфської епохи.

Розміри і протяжність укріплень Більського городища є одним з аргументів для ідентифікації цієї фортеці з древнім містом Гелоном.

Геродот писав про те, що одна з частин муру Гелону мала довжину 30 стадій [IV, 108]. Якщо припустити, що славетне протомісто мало форму, близьку до квадрату, то в іонійських стадіях – це становило б 25,2 км, в афінських стадіях – 21,312 км. Б. М. Граков вважав, що виміри Геродота здійснювалися у перських стадіях. Тоді протяжність валів міста Гелону мала досягати 23,76 км. Якщо ж городище мало більш складне планування, то протяжність його оборонного муру мусила досягати 27–32 км.

Східне укріплення. Ділянка прилягання валів Великого і Східного укріплень. *Фото О. М. Шапорди, 2018.*

Озеро, ур. Ділянка валу і рову Великого укріплення. *Фото І. І. Короста, 2018.*

В. М. Щербаківський у другій пол. 1920-х рр. вирахував, що стіна Гелону повинна була бути протяжністю 16–26 км. На основі аналізу, обрахунків і співставлення даних він уважав, що Більське городище саме й є залишками протоміста.

Згідно даних Б. А. Шрамка, протяжність оборонних споруд складових Більського городища наступна: Східного укріплення – 3 870 м; Західного укріплення – 3 270 м; Великого укріплення – 25 995 м. У науковій концепції майбутнього заповідника «Більське городище скіфського часу» (укладач О. Б. Супруненко) наведені усереднені дані щодо протяжності валів Більського городища – до 35 км. А В. Ю. Мурзін, Р. Ролле і О. Б. Супруненко вважали протяжність оборонних споруд Західного укріплення за 3 523 м. П. Я. Гавриш навів власну інформацію щодо фортифікаційних споруд

Лісовий Кут, ур. Вал Великого укріплення.
Фото В. В. Приймака, 2009.

Велике укріплення. Маяк, ур. Західний в'їзд.
Фото І. І. Короста, 2018.

Лісовий Кут, ур.
Вал та рів Великого укріплення.
Фото І. І. Короста, 2018.

Більськ, с., Барвінкова гора, ур.
Ділянка рову і валу Великого укріплення.
Фото О. Б. Супруненка, 1982.

Більського городища. Зокрема, оборонна лінія Західного укріплення, за його даними, становить 3 550 м, Східного – 4 250 м, Великого – 29 200 м, а з внутрішніми боками Західної та Східної фортець – 33,2 км.

В. Ю. Мурзіним та Р. Ролле висловлені думки, що фортифікаційні споруди мали бути споруджені в досить стислі терміни. В їх будівництві брали участь десятки тисяч людей. Вірогідно, спорудження здійснювалося лише в теплу пору року і практично все населення Дніпровського лісостепового Лівобережжя в тій чи іншій мірі могло бути долучене до участі у побудові укріплень.

Протягом 2016 р. ІКЗ «Більськ» (О. М. Шапорда) проведені обстеження оборонної лінії Більського городища в межах Полтавської обл., оглянуті і зняті на GPS-навігатор, задокументовані всі візуально помітні пошкодження, руйнування рову та валу. Зафіксовано 158 фактів руйнувань загальною протяжністю 8 300 м. Майже ¼ оборонної лінії частково пошкоджена або зруйнована. За даними, отриманими під час зняття 30-ти замірів, визначено середню ширину основи валу – 22,3 м.

У 2017 р. О. В. Коротею та О. М. Шапордою більш детально опрацьовано результати зйомок оборонних споруд Більського городища. У результаті отримано наступні дані.

Західне укріплення: протяжність оборонних споруд – 3 607,43 м; пошкоджень у фортифікаційній лінії – 43; загальна довжина цих пошкоджень – 2 544 м.

Східне укріплення: протяжність оборонних споруд – 4 069,89 м; пошкоджень у фортифікаційній лінії – 23; загальна їх довжина – 319 м.

Велике укріплення в межах Полтавської обл. (без Західного та Східного укріплень): протяжність оборонних споруд – 22 692,78 м; пошкоджень в фортифікаційній лінії – 92; загальна довжина цих пошкоджень – 5 343 м.

Велике укріплення в межах Котелевського району (без Західного та Східного укріплень): протяжність оборонних споруд – 13 566 м; пошкоджень у смузі фортифікації – 65; загальна довжина таких пошкоджень – 3 717 м.

Джерела та література: Гавриш П. Я. Звіт про польові дослідження археологічної експедиції «Висока Левада» Полтавського пед-інституту на Більському городищі (Полтавська область) скіфської доби в 1994 р. // НА ІА НАНУ – Ф. е. – 1995/109; Гавриш П. Я. Звіт про польові пам'ятко-рятівні роботи 2007 р. у Більському городищі скіфської доби в Полтавській області // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2007/162; Гречко Д. С., Каравайко Д. В., Крютченко О. О. Звіт про археологічні дослідження Більського археологічного комплексу у 2016 році // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2016/б. н.; Махортых С. В., Ролле-Герц Р., Скорый С. А., Герц В., Белозор В. П., Каравайко Д. В. Отчет совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции о работах на Бельском городище и его округе в 2005 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2005/36; Моруженко А. А. Отчет Лесостепной Скифской экспедиции Донецкого государственного университета о раскопках на Западном Бельском городище в 1968 г. // НА МА ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Ф. 1, оп.1. – Спр. 6; Мурзін В. Ю., Ролле Р., Скорий С. А. Звіт про спільні дослідження археологів України та Німеччини у Більську // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1994/125; Приймак В. В., Коротя О. В., Осадчий Є. М. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури» на території Сумської і Полтавської областей // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2007/297; Сорокіна Л. Ю., Дорошкевич С. П., Кушнір А. С. Заключення про ландшафтознавче та палеопедологічне дослідження скіфського (VII–III ст. до н. е.) городища поблизу с. Більськ Котелевського району Полтавської області у 2013 р. співробітниками Інституту географії НАН України // Шрамко И. Б., Задников С. А. Отчет о раскопках на Бельском городище в 2013 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2013/б. н. – Арк. 268–286; Фукс М. Більське городище // НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – № 116/45; Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського та Зінківського районів Полтавської області) у 2016 році // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2016/б. н.; Шрамко Б. А. Археологические исследования Харьковского государственного университета им. А. М. Горького в Харьковской и Полтавской областях // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1954/14; Шрамко Б. А. Отчет о роботе Скифо-славянской экспедиции Харьковского гос. университета в 1959 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1959/29; Шрамко Б. А. Отчет о роботе Скифо-славянской экспедиции Харьковского гос. университета в 1960 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1960/27; Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо–славянской экспедиции Харьковского государственного университета в 1965 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1965/7; Шрамко Б. А. Отчет о раскопках и разведках Скифо-славянской экспедиции Харьковского государственного университета им. А. М. Горького в 1966 году // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1966/66; Шрамко Б. А. Отчет о раскопках и разведках Скифо-славянской экспедиции Харьковского гос. университета в 1967 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1967/80; Шрамко Б. А. Отчет о разведках и раскопках скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского гос. университета им. А. М. Горького в 1968 году // НА ІА НАНУ. – Ф. е. –1968/43; Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского гос. университета им. А. М. Горького в 1969 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1969/53; Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1970 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1970/70; Шрамко Б. А. Отчет Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского госуниверситета о раскопках и разведках в 1971 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. –1971/46; Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского гос. университета в 1977 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1977/95; Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо–славянской экспедиции ХГУ в 1985 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1985/56; Шрамко И. Б. Отчет о раскопках и разведках на Бельском городище и его окрестностях // НА ІА НАНУ. – Ф. е. –1987/98; Шрамко И. Б. Отчет о раскопках и разведках на Бельском городище и его окрестностях в 1988 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. –1988/57; Шрамко И. Б. О раскопках и разведках на Бельском городище в 1989 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. –1989/185; Бельско О. О. Розміри та кількісна характеристика оборонних споруд Західного укріплення Більського городища // АЛЛУ. – Полтава, 1998. – № 1-2 (3-4). – Додаток. – С. II–III; Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: зб. наук. пр., присвяч. 95-річчю від дня народження вченого / [укл. Задніков С. А., Шрамко І. Б.; відп. ред. Корост І. І.]; ХНУ ім. В. Н.Каразіна; ІКЗ «Більськ». – Котельва; Харків : Майдан, 2016. – С. 37–41, 62–66, 70–71, 78–97, 109–130, 161, 252, 254, 269–272, 418–420, 531–537, 575–592; Бобринской А. А. Сведенья о различных курганах и земляных сооружениях, находящихся в Зеньковском уезде Полтавской губернии, в окрестностях села Глинища и на границе губерний Полтавской и Харьковской // Отчет Императорской археологической комиссии за 1895 год. – СПб., 1897. – С. 125–128; Боплан Г. Л. де. Описание Украины. – СПб., 1832. – 179 с.; Вальчак С. Б. О некоторых находках бронзового века на Западном укреплении Бельского городища // Феномен Більського городища-2014: зб. мат-лів наук. конф. / [ред. кол.: В. М. Вадімов, Г. Ю. Івакін, С. А. Скорий; відп. ред. О. Б. Супруненко]; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ». – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 31–35; Гавриш П. Я. Розкоп-

Більське городище. В'їздна брама та смуга укріплень. Реконструкція. *За О. В. Лебединським, 2018.*

ки на Більському Західному городищі // ПАЗ: зб. наук. пр. / [за ред. Супруненка О. Б.]; ЦОДПА. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 72–78; Гавриш П. Я. Пам'яткоохоронi роботи в Більському городищі // АДУ 2006-2007 рр.: зб. наук. пр. – К., 2009. – С. 62–66; Гавриш П. Я., Копил В. В. Загадка стародавнього Гелона. – Полтава : Дивосвіт, 2010. – С. 76–77, 96, 103–104, 108–109, 157–162, 171; Гавриш П. Я. Більська давнина: нариси з історії села Більська на Полтавщині від часу заснування до 1917 р. – Полтава : Дивосвіт, 2012. – С. 248, 250–258; Гавриш П. Я. Деякі дані про селітряне виробництво у Більську // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2013: зб. наук. пр. / [наук. і відп. ред. Супруненко О. Б.]; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2013. – С. 63–66; Гавриш П. Я. Більське городище (реалії і міфи): історико-археологічне дослідження. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2016. – С. 13–15, 18–20, 24–25, 28–29, 45, 47, 49, 66, 73–74, 77, 129; Городцов В. А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 году // Тр. XIV Археологического съезда. – М. : Типогр. Г. Лисснера и Д. Собко, 1911. – Т. III. – С. 93–161; Граков Б. Н. Скифы: науч.-популяр. очерк. – М. : Изд-во МГУ, 1971. – 170 с.; Гречко Д. С. Результати археологічних досліджень Куземинського укріплення // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. пр. / [І. І. Корост, відп. ред., О. Б. Супруненко, наук. ред.]; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ». – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. – С. 35–49; Гречко Д. С., Крютченко О. О. Дослідження в ур. Царина Могила в 2016 р // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / [І. І. Корост, відп. ред., О. Б. Супруненко, наук. ред.]; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ». – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – С. 80–97; Грицюк В. М. Система оборонних позицій і в'їздів Східного та Західного укріплень Більського городища // Черненко Е. В., Ролле Р., Скорый С. А., Махортых С. В., Херц В., Белозер В. П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2003 г.; ИА НАНУ. – К., 2004. – С. 86–97; Грицюк В. М. Воєнно-історична польова поїздка до Більського городища // Від Кіммерії до Сарматії. 60 років Відділу скіфо-сарматської археології ІА НАН України. – К., 2004. – С. 26–28; Грицюк В. Н., Ефимова И. А. Новое в изучении оборонительных сооружений Бельского городища // Махортых С. В., Ролле-Герц Р. А., Скорый С. А., Герц В. Ю., Белозер В. П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2005 г.; ИА НАНУ. – К., 2006. – С. 123–142; Грицюк В., Єфімова І. Про наслідки воєнно-історичної польової поїздки до Більського городища // АЛЛУ. – Полтава, 2006. – № 1. – С. 85–88; Грицюк В. М. До питання фортифікації племен скіфського часу // УІЖ. – К., 2007. – № 1. – С. 169–174; Дорошкевич С. П., Кушнір А. С. Палеогеографічні реконструкції природних умов часу проживання скіфського населення на Полтавщині (за даними вивчення голоценових грунтів Більського городища) // Географія, картографія, географічна освіта: історія, методологія, практика. Мат-ли міжнар. наук.-практ. конф. – Чернівці, 2014. – С. 49–50; Каравайко Д. В., Скорый С. А., Приймак В. В. Селитроварение на Полтавщине (в свете новейших археологических раскопок на Бельском городище). – Полтава, 2008. – С. 28–32; Кордт В. А. Материалы по русской картографии. – К., 1899-1910. – Вып. 1-2. – 31 с.; Корост І. І., Шапорда О. М. Археологічні знахідки козацької доби з території та найближчої округи Більського городища в наукових фондах заповідника «Більськ» // Козацькі старожитності Лівобережжя Дніпра XV–XVIII ст.: зб. мат-лів І Міжрегіон. археол. читань (Охтирка, 19–20 жовтня 2015 р.). – Суми: Сум. держ. ун-т, 2015. – С. 76–79; Корост І. І., Шапорда О. М. Охоронні роботи на поселенні ранньоскіфського часу в ур. Перемірки у Більську // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2016: зб. наук. пр. / [наук. і відп. ред. Супруненко О. Б.]; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 87–93; Коротя О. В., Гречко Д. С. Археологічне вивчення північної частини Великого валу Більського городища // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / [відп. ред. І. І. Корост, наук. ред О. Б. Супруненко]; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ». – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – С. 265; Коротя О. В., Кравченко О. М., Овчаренко М. І., Осадчий Є. М., Приймак В. В., Сидоренко О. В., Шапорда О. М., Шевченко Р. О., Шерстюк В. В., Штанько А. І. Дослідження округи Більського городища в 2013 р. // Археологічні дослідження Більського городища – 2013: зб. наук. пр.; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ». – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 83–93; Коротя О. В., Кравченко О. М., Осадчий Є. М., Приймак В. В. Дослідження на посаді сотенного містечка Куземин у 2014 році // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. пр. / [І. І. Корост, відп. ред., О. Б. Супруненко, наук. ред.]; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ». – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. – С. 50–55; Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Вивчення і збереження Більського городища в діяльності Полтавського Центру охорони та досліджень пам'яток археології // Феномен Більського городища – 2014: зб. мат-лів наук. конф. /

[ред. кол.: В. М. Вадімов, Г. Ю. Івакін, С. А. Скорий; відп. ред. О. Б. Супруненко]; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ». – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 71; Кушнір А. С. Природні умови проживання людини на території сучасного лівобережно-дніпровського лісостепу України у пізньому плейстоцені – голоцені (за палеопедологічними даними). – Автореф. дис. канд. географ. наук. – К., 2016. – С. 7–17; Кушнір Л., Кушнір Л. Особливості географічного положення Більського городища // Четверта Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства: матеріали. – Полтава, 1998. – С. 73–76; Кушнір Л. Л., Кушнір Л. М. Про географічне положення Більського городища // ПАЗ-1999: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1999. – С. 106–120; Лисецкий Ф. Н., Голеусов П. В., Чепелев О. А. Результаты почвообразования на антропогенных насыпях (по результатам изучения территории Бельского городища) // Наук. вістник Чернівецького ун-ту. – Вип. 251: Біологія. – Чернівці, 2005. – С. 168–174; Ляпушкин И. И. Поселения епохи железа в басейне р. Ворсклы // КСИИМК. – М., 1947. – Вып. XXI. – С. 96–98; Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в епоху железа // МИА. – М., 1961. – № 104. – С. 49–50; Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы // Тр. XIII Археологического съезда. – М., 1907. – С. 174–178; Ляскоронский В. Г. К вопросу о курганах-городищах-майданах Ворсклы // Тр. XIII Археологического съезда. – М., 1907. – С. 424–425, 427–428, рис. 135; Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии (сборник топографических сведений); ПУАК. – Полтава, 1917. – С. 8–9; Махортых С., Ролле Р. Некоторые итоги исследований Бельского городища и его округи Украинско-Немецкой экспедицией // АЛЛУ.–Полтава : Археологія, 2006. – № 1. – С. 3–10; Мурзін В. Ю., Ролле Р. А. Спільні дослідження археологів України та Німеччини у Більську // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 50–56; Мурзін В. Ю., Ролле Р., Супруненко О. Б. Більське городище / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Крижицький С. Д.]. – Київ; Гамбург; Полтава : Археологія, 1999. – С. 9–11, 17, 20, 23–27; Мурзін В. Ю., Ролле Р., Скорий С. А. Археологічні дослідження спільної Українсько-Німецької експедиції у Більську в 1994 році // АДУ 1994-1996 рр.: зб. наук. ст. – К., 2000. – С. 112–115; Мурзін В. Ю. Ще раз про Більське городище та місто Гелон // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку: зб. наук. пр. та мат-лів наук. конф. / [ред. кол.: В. М. Вадімов, Г. Ю. Івакін, С. А. Скорий; наук. і відп. ред. О. Б. Супруненко]; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ». – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 9–13; Наукова концепція археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу» / [укл. Супруненко О. Б.] // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного

Східне укріплення. Південна брама.
Уявна реконструкція.
За Г. В. Коваленко, 2006.

віку Європи: зб. наук. пр. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 383–390; Падалка Л. В. О древних городках, городищах и насыпанных валах на территории нынешней Полтавской губ. // Тр. ПУАК. – Полтава, 1905. – Вып. 1. – С. 155–214; Приймак В. М., Приймак В. В., Охріменко А. І., Осадчий Є. М. Нові матеріали козацької доби з території Більського городища // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К., 2008. – Вип. 17. – С. 64–69; Приймак В. В. Дискусійні питання вивчення пам'яток козацької доби Більського городища і його округи // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2013 / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [наук. і відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2013. – С. 42–49; Ролле Р., Махортых С., Грицюк В. Некоторые наблюдения из практики курганного строительства в окрестностях Бельского городища // Ранній залізний вік Євразії: до 100-річчя від дня народження О. І. Тереножкіна: зб. наук. пр. – К., 2007. – С. 122–123; Скорий С. А., Супруненко О. Б., Приймак В. В., Коротя О. В. До питання про наявність Куземинського укріплення Більського городища // Археологія. – К., 2008. – № 3. – С. 102–105; Скорий С. А., Каравайко Д. В. Комплекс селітроварних печей на Західному укріпленні Більського городища // АЛЛУ. – Полтава, 2008. – № 1-2. – С. 117–124; Сорокіна Л. Ю., Дорошкевич С. П., Кушнір А. С. Давні та сучасні ландшафти Більського городища як середовище

існування людини // Український географічний журнал. – К., 2014. – № 3. – С. 25–33; Супруненко О. Б., Шерстюк В. В., Пуголовок Ю. О. Селітроварницький стан на Більському городищі / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – К., 2010. – С. 5–13; Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – М., 1857. – Отд. 3. – С. 96; Фукс М. Про городища скитської доби на Харківщині // Записки ВУАК. – К., 1930. – Т. 1. – С. 91–112; Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу в 2016 році // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / [відп. ред. І. І. Корост, наук. ред. О. Б. Супруненко]; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ». – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – С. 227–233; Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание... – К., 1851. – С. 653–656; Шафонский А. Ф. О знаменитых урочищах по историческим происшествиям // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА; [наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 24–28; Шерстюк В. В. До першовитоків селітроварного промисту на Лівобережній Україні (перша половина XVII ст.) // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [наук. і відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2013. – С. 19–30; Шрамко Б. А. Основные итоги раскопок 1965 г. на Восточном Бельском городище // Пленум Института археологии 1966 г: тез. докл. [4-1]: Секция «Ранний железный век». – М., 1966. – С. 15–17; Шрамко Б. А. Исследования лесостепной полосы УССР // АО 1966 г. – М. : Наука, 1967. – С. 199–201; Шрамко Б. А. Исследования Бельского городища // АИУ 1968 г. – К. : Наукова думка, 1971. – С. 49–58; Шрамко Б. А. Работы Скифо-славянской экспедиции Харьковского государственного университета // АО 1970 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1971. – С. 276–277; Шрамко Б. А. Основные результаты раскопок 1970-1971 гг. на Бельском городище (г. Гелон) // Тез. докл. на секциях (пленумах), посвященных итогам полевых исследований 1971 г. – М., 1972. – С. 89–90; Шрамко Б. А. Работы в бассейнах Ворсклы и Северского Донца // АО 1971 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1972. – С. 328–329; Шрамко Б. А. Восточное укрепление Бельского городища // Скифские древности: сб. науч. тр. – К. : Наукова думка, 1973. – С. 82–112; Шрамко Б. А. Крепость скифской эпохи у с. Бельск – город Гелон // Скифский мир: сб. науч. тр. – К. : Наукова думка, 1975. – С. 94–132; Шрамко Б. А. Новые раскопки Гелона // АО 1977 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1977. – С. 403–404; Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – К. : Наукова думка, 1987. – С. 7, 9, 25–36, 32–33, рис. 3–5, 7, 9; Шрамко Б. А., Шрамко І. Б. Оборонні споруди Великого Більського городища // Пам'ятки археології Полтавщини: зб. наук. ст. / ПКМ; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава, 1991. – С. 44–49; Шрамко Б. А. Возникновение Бельского городища // Древности – 1997–1998: сб. науч. ст. – Харьков, 1999. – С. 50–58; Шрамко И. Б. Б. А. Шрамко – исследователь Бельского городища // Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: зб. наук. пр., присвяч. 95-річчю від дня народження вченого / ХНУ ім. В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ»; [укл. Задніков С. А., Шрамко І. Б.; відп. ред. Корост І. І.]. – Котельва; Харків : Майдан, 2016. – С. 18; Шрамко И. Б. Восточное укрепление Бельского городища: 30 лет исследований // Феномен Більського городища – 2016: До 95-річчя від дня народження визначного українського археолога професора Б. А. Шрамка (1921–2012) та 110-річчя від початку археологічних досліджень Більського городища: зб. наук. пр. і мат-лів конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ». – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 15–18; Щербаківський В. Географічне положення міста Гелон Геродота // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / [відп. ред. І. І. Корост, наук. ред. О. Б. Супруненко]; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ». – Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2017. – С. 343–360.

І. Б. Шрамко, І. І. Корост, С. А. Задніков

143. «Південний» вал Великого укріплення Більського городища, пізньоскіфський час (2-га пол. V ст. до н. е.) **(археол.)**

З-поміж додаткових оборонних споруд Більського городища у Полтавській обл. на вододільному плато рр. Ворскла і Суха Грунь вирізняються погано збережені і ледь помітні рештки так званого «Південного» валу.

Уперше звернув увагу на ділянку цього валу неподалік східного в'їзду до Західного укріплення Більського городища В. Г. Ляскоронський під час розвідки 1904 р.

За обстежень Великого укріплення Більського городища В. О. Городцов відзначив наявність двох збережених на 1906 р. «внутрішніх» відрізків валу: одного – на схід від Західного укріплення, другого – на південь від с. Більськ, розташованого між Холодівським яром і ґрунтовою дорогою на сс. Лазьки й Глинське сучасного Зіньківського району. Знайти їх після В. О. Городцова жодному з дослідників пам'ятки 2-ї пол. XX ст. не вдавалося. Аналізуючи етапи спорудження укріплень городища, професор Б. А. Шрамко зауважив, що: «Можливо, ці два відрізки валів свідчать про те, що здійснювалася спроба виділити на внутрішній території Великого Більського городища ще одне ... укріплення, основним

ядром якого було б поселення із зольниками в урочищі Царина (Царина Могила), однак з якихось причин це внутрішнє укріплення не було добудоване. Можливі й інші пояснення походження цих обривків валів». Для остаточного вирішення цього питання бракувало даних щодо існування цього валу, його проходження на території Великого укріплення, конкретних знахідок навкруги і в масиві споруди. До того ж, територія із залишками валу неодноразово переорювалися, була зайнята насадженнями лісосмуг, садків, сільськогосподарськими угіддями.

Існувало кілька припущень щодо призначення цього «Південного» валу. Зокрема, відомі скіфознавці О. П. Смирнов і П. Д. Ліберов вважали, що відділена смугою фортифікації південна частина городища використовувалася як загін для худоби. Зауваження з приводу такої гіпотези, висловлене Б. А. Шрамком, красномовно підтвердило незгоду останнього з колегами: «Таке припущення свідчить лише про те, що деякі автори погано уявляли собі розміри Більського городища, якщо припускали наявність загону для худоби площею 1,5–2,0 тисячі га».

Наслідком обстежень О. Б. Супруненка 1999–2000 рр. території Великого укріплення стало простеження на значній протяжності (близько 5,6 км) решток внутрішнього «Південного» валу, що перетинав Більське городище дугою у широтному напрямку через південну частину між заглибинами балок та вибалків, – від ур. Безодня (основи водозбору балки з витоками одного зі струмків, що утворюють Суху Грунь) до Холодівського яру. Пролягаючи за 0,6–1,2 км на південь від сучасного с. Більськ, вал звертав за 0,5–0,7 км на південний захід від села, до відрогу Холодівського яру, далі прямував через ур. Сад і Царину, де відзначався візуально ледь помітним підвищенням серед насаджень. Ще далі – дугою змінював напрямок практично на північ, в районі сучасної ділянки для скирдування соломи СТОВ «Скіф», на північний захід від поселення Царина, пролягаючи поряд зі спорудами тваринницьких ферм на південно-західній околиці Більська, за 120–180 м на схід від Західного укріплення городища, і прямував ледь помітною смужкою розораного підвищення майже паралельно сучасній західній околиці села, закінчуючись над долиною Більського струмка. Саме цей вал 1906 р. й оглядав В. О. Городцов, позначивши його «трасу» на відомому плані Більського городища.

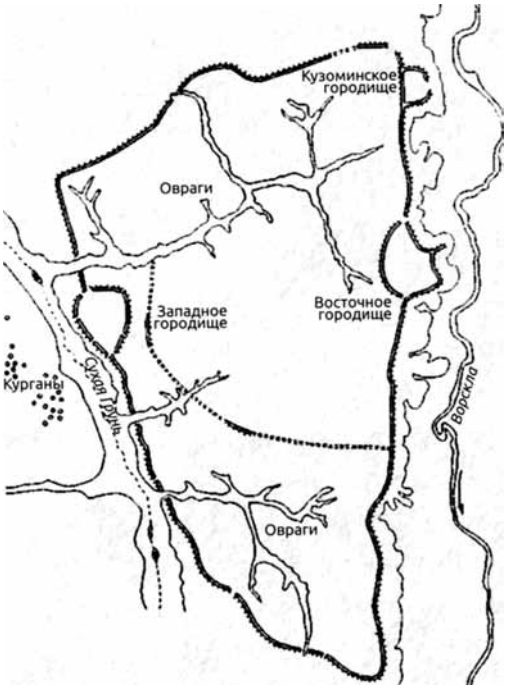

Велике укріплення Більського городища. План розташування збережених ділянок «Південного» валу. *За Б. М. Граковим, 1970.*

Розвідки дали змогу підтвердити ці дані щодо валу, простежити його на всій протяжності, виявити кілька більшменш вцілілих ділянок, в т. ч. перетнутих рештками Зіньківського шляху XVIII ст. Кілька координат розташування валу знайшли відображення на сучасних топографічних картах різного масштабу. У південній частині городища – це одне з пануючих підвищень плато справа від дороги на с. Лазьки з абсолютною відміткою 186,4 м, на якому здіймається опора високовольтної лінії електропередач. Колишня точка координування на місцевості із позначкою 180,3 м, розташована у межах старого колгоспного саду, на південно-західній околиці села, позначає трасу проходження валу – за 20 м на південь. Досить відомим орієнтиром проходження валу є стара установка попередньої комплексної переробки газу, між

Більськ, с. На захід від дороги сс. Більськ – Лазьки. Рештки «Південного» валу.
Фото О. Б. Супруненка, 2014.

якою та сільським кладовищем збереглися залишки укріплення. Після перетину валу сучасною автодорогою до Більської УКПГ і с. Саранчівка сліди споруди губляться серед розораного схилу плато, лише місцями здіймаючись курганоподібними підвищеннями, відзначеними на крупномасштабних топографічних картах.

Збережені ділянки валу знаходяться: 1) обабіч сучасної дороги на сс. Лазьки і Глинськ, на південь від с. Більськ, 2) біля Холодівського яру, 3) між тваринницькою фермою і Західним укріпленням Більського городища, 4) на захід від нової забудови села, праворуч від асфальтованої автодороги в ур. Перше поле.

Перша з них – найвиразніша, збереглася вздовж 250 м і перерізана сучасним автогрейдером; друга – трохи коротша (до 150 м), зате досить чітко вирізнена підвищенням на тлі розораного поля; третя – ледь помітна, хоча поблизу сільського кладовища ще збереглася розорана ділянка валу (80–90 м) порівняно доброї збереженості, перерізана старою Зіньківською дорогою, описаною ще О. Ф. Шафонським; четверта – позначена трьома курганоподібними підвищеннями на відрізку у 110 м в ур. Перше поле. Крім того, траса проходження валу «читається» ледь помітним підвищенням (на 100 м) вздовж лісосмуги у південній частині городища, в бік ур. Безодня. Сліди валу можна побачити навесні та пізньої осені й поряд зі старим колгоспним садом, де вони місцями «перебиті» оранкою. Рештки валу також помітні й на відтинку від ферм до зазначеної вище автодороги. Щодо проходження валу у крайній східній частині городища по схилу балки-водозбору Сухої Груні, то його сліди знищені розорюванням та ерозією, а також існуванням сучасної польової дороги до с. Глинське.

Зберігся вал погано, у розораному стані на висоту 0,5–1,1 м. Ширина розтягнутого масиву насипу складає 14–20 м. З напільного південного боку або південного заходу – вал має незначне, до 0,3–0,5 м, заглиблення – сліди заораного рову, шириною близько 2–3 м.

Поряд із валом траплялася переважно гончарна кераміка XVII–XVIII, а частіше – XIX ст., шматки вапняку, пісковику, що могли потрапити сюди випадково. Вряди-годи виявлялася й ліпна кераміка доби пізньої бронзи та скіфського часу, кількість якої навколо валу за оглядів помітно збільшувалася.

Припущення про функціональне призначення споруди для захисту якихось поселень середньоскіфської доби на території Великого укріплення Більського городища не мало сенсу, крім заходів з відмежування із південного боку ділянки плато з широкою «передміською» територією навколо Східного укріплення. Інших поселень на території городища вал не захищав, прикриваючи з півдня і південно-східного напрямку пануюче підвищення плато між вибалками й оплилими ярами. Залишки селищ на північ від валу також відсутні. Можна лише назвати рештки кількох невеликих пам'яток скіфського часу на краю плато, вздовж схилів горішньої частини Холодівського яру, розташовані дещо північніше. До того ж, вал пролягав у безпосередній близькості від Західного укріплення городища і через північно-східну периферію відомого селища-передгороддя Західної цитаделі Більського городища в ур. Царина і Сад (які у час його спорудження, вірогідно, вже не були заселеними).

Для культурно-хронологічної атрибуції цієї споруди автор свого часу спробував звернутися до свідчень «Опису Харківської єпархії» архієпископа Філарета (Д. Г. Гумілевського), де наводилися повідомлення про переговори між 1638 та 1642 рр. з метою влаштування в окрузі і через Більське городище кордону між Московською державою та Річчю Поспо-

литою. Певні відомості про спроби створення такого кордону за Поляновським договором саме вздовж валів Великого укріплення дещо раніше знайшли відображення в окремих джерелах. Про це свідчать топоніми й гідроніми «Рубіж», «Рубіжне», «Зарубіжжя» на обох берегах Ворскли, навпроти Більського городища. Вірогідно, функціонування кордону зумовлювалося економічними інтересами того часу – видобуванням у прикордонні селітри, на що годилися чорноземно-попелясті культурні нашарування, насипи курганів і валів. Останнє й стимулювало зазіхання на територію Більського городища та його округу з обох боків, проте, за економічною спроможністю Москви в селітроварінні, ще не мало стати приводом до спорудження прикордонного валу.

Отже, остаточному вирішенню питання про час створення цієї фортифікаційної споруди мали сприяти лише стаціонарні археологічні дослідження – здійснення перетину валу. Зокрема, їх перший етап в ур. Перше поле, проведений О. Д. Могиловим 2015 р. на одному з курганоподібних підвищень з північно-західного боку біля завершення валу, підтвердив штучне насипання ґрунту тут у пізньоскіфський час та перерізання підстилаючих вал культурних нашарувань ямою з рештками дерева й вугілля.

Улітку 2018 р. експедицією ІА НАН України на чолі з Д. С. Гречком між старою дорогою з Більська на с. Лазьки та південно-східним відрогом Холодівського яру здійснений перетин масивів напільного рову і збережених решток основи «Південного» валу, що засвідчили наявність фортифікаційної споруди типово скіфського часу, з ровом завширшки до 6 м, його глибиною в 2,6-2,7 м від рівня сучасної поверхні, а також основи розораного валу висотою близько 0,5–0,6 м і шириною в 6–7 м. Вал зведено на прошарку культурних нашарувань пізньоскіфського часу, а в заповненні рову містилися керамічні матеріали 2-ї пол. V ст., в т. ч. ніжка амфори кін. V ст. до н. е.

Отже, можна припустити, що будівництво «Південного» валу було викликане певними зовнішніми загрозами для Східного укріплення Більського городища у 2-й пол. чи наприкінці V ст. до н. е. з боку чергової групи степових кочівників, котрі перемістилися до лівобережних передстепів на берегах Дніпра внаслідок посух у Причорномор'ї. Провести ремонт південної частини всіх укріплень Великого городища у населення Східної фортеці на той час вже не було ні сил, ні ресурсів, отже, мешканці обмежилося додатковим підсиленням обороноздатності навколо плато з цитаделлю в центрі, переважно прикриваючи підходи до укріплення між вибалками. Ймовірно, що ця загроза була короткочасовою і добудувати вал через все Велике укріплення так і не було потреби. У будь-якому разі, «Південний» вал став наслідком фортифікаційної діяльності населення Східного Більського городища та найближчої його округи за пізньоскіфського часу.

Джерела та література: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки на трасі проходження конденсатопроводу Більськ – Головні споруди «Солоха» – УСК «Селещина» на території Диканського, Зіньківського, Котелевського, Машівського та Полтавського районів Полтавської області в 1999 р. / Супруненко О. Б., Гейко А. В., Коваленко О. В., Кулатова І. М., Мироненко К. М., Сапєгін С. В.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1999/68; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 231. – Арк. 6, 24; Супруненко О. Б. Звіт про дослідження на земельній ділянці під проходження нафтопроводу-шлейфу від свердловини № 402 до УКПГ «Більськ» в ур. Перещепине, на території курганного некрополю скіфського часу, інші наглядові роботи в адміністративних межах Більської сільської ради Котелевського району та розвідки у Зіньківському і Полтавському районах Полтавської області в 2005–2006 рр. / Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Тимощук А. І., Шерстюк В. В.; ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2005-2006/11; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 453. – Арк. 33–35; Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание... / Издание Судиенко М. И. – К.: тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1851. – С. 653; Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Филарет, архиепископ. – Харьков: В Универ. тип., 1859. – Отд. I. – С. 93–96; Молчановский Н. Левобережная Украина в XV–XVII ст. / Н. Молчановский // Киевская Старина. – К., 1896. – Т. LIII. – С. 96, 265; Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы / В. Г. Ляскоронский // Труды XIII Археол. съезда. – М., 1907. – Т. I. – С. 177–178; Городцов В. А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губ. в 1906 г. / В. А. Городцов // Тр. XIV Археол. съезда. – М., 1911. – Т. 3. – С. 94, 97, 139. – Рис. 97; Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение: исследование и материалы / Л. В. Падалка; ПУАК. – Полтава : тип. Т-ва Печатного Дела, 1914. – С. 71; Либеров П. Д. Проблема будинов и гелонов в свете

новых археологических данных / П. Д. Либеров // МИА. – М. : Наука, 1969. – № 151. – С. 5–26. – С. 26; Андрієнко В. П. Майдани і майдановидні споруди України / В. П. Андрієнко // Вісник Харківського університету. – Харків : Вид-во Харків. ун-ту, 1971. – № 62. – Історія: вип. 5. – С. 65–76; Граков Б. Н. Скифы / Б. Н. Граков. – М. : Изд-во МГУ, 1971. – 168 с.; Шрамко Б. А. Крепость скифской эпохи у с. Бельск – город Гелон / Б. А. Шрамко // Скифский мир: сб. науч. ст. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 98; Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) / Б. А. Шрамко; АН УССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Е. В. Черненко]. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 23–36; Šramko B. A. Die Osteuropäiche Steppe und Waldsteppe in ihren wechselbezeihungen während der frügen Eisenzeit // Archeologishe mitteilungen aus Iran: Herausgegeben vom Deutschen Archäologishen Institut abteilung Teheran. – Berlin : Dietrich reimer Verlag, 1992. – Band 25. – S. 47-65. – Taf. 15; Мурзін В. Ю. Скіфські міста у лісостепу (до постановки питання) / Мурзін В. Ю., Ролле Р. // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 181–182; Шрамко Б. А. Возникновение и развитие Бельского городища / Б. А. Шрамко // Проблемы истории и археологии Украины. К 100-летию со дня рождения академика Д. И. Багалея: тез. науч. конф. – Харьков, 1997. – С. 36; Кушнір Л. Л. Про географічне положення Більського городища / Кушнір Л. Л., Кушнір Л. М. // ПАЗ – 1999: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава: Археологія, 1999. – С.111. – Рис. 1; Мурзін В. Більське городище / Мурзін В., Ролле Р., Супруненко О.; НАНУ, Ін-т археол.; Нім. наук.-дослід. т-во; Гамбур. ун-т; ЦОДПА; [відп. ред. Крижицький С. Д.]. – Київ; Гамбург; Полтава : Археологія, 1999. – С. 18–27; Супруненко О. Б. Про «Південний» вал на території Великого укріплення Більського городища / Супруненко О. Б. // АЛЛУ. – Полтава, 2001. – № 2 (10). – С. 72–77; Шрамко Б. А. Деякі підсумки досліджень Більського городища / Б. А. Шрамко // Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень): зб. наук. ст. / НАНУ, Ін-т археол.; Фундація ім. О. Ольжича; [ред. кол.: Є. Черненко (відп. ред.), С. Махортих, В. Качур та ін.]. – К. : Шлях, 2006. – С. 6; Супруненко О. Б. Селітроварницький стан на Більському городищі / Супруненко О. Б., Шерстюк В. В., Пуголовок Ю. О.; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [відп. ред. С. А. Скорий]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2010. – С. 68; Могилов О. Д. Розкопки на Більському городищі в 2015 році / О. Д. Могилов, С. А. Скорий, К. І. Панченко // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2016. – С. 70; Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу в 2016 році / О. М. Шапорда // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І., наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Котельва, Харків : ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2017. – С. 188–191; Гречко Д. С. Більська археологічна експедиція Інституту археології НАН України: дослідження 2014–2018 рр. / Д. С. Гречко, О. О. Крютченко, С. С. Ржевуська // Більський феномен – 2018. Пам'яті П. Я. Гавриша (1956–2018): зб. наук пр. – Харків; Котельва, 2018. – С. 48–70; люб'язне повідомлення Д. С. Гречка.

О. Б. Супруненко

144. Поселення Холодівка (Холодівська і Ставкова вул.), ранньоскіфський час (кін. VIII – 1-ша пол. VII ст. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 1,23 км на південний схід від центру села (приміщення Більської сільської ради), за 2,28 км на схід від Західного укріплення Більського городища, біля південної околиці Більська, над витоками Холодівського яру, між вул. Холодівською (за 60 м на південь від останньої) і Ставковою, в межах Великого укріплення Більського городища.

Вірогідно, було відоме Б. А. Шрамку в кін. 1960-х рр. Повторно виявлене 1998 р. за випадкових обставин. Зібрана на городі садиби по вул. Ставковій (кол. Чапаєва) за № 25 ліпна кераміка передана археологічній експедиції ХНУ ім. В. Н. Каразіна. В 2002 р. поселення двічі шурфувалося науковцем Українсько-Німецької експедиції ІА НАН України та Німецького науково-дослідного товариства А. В. Ніколовою. 2013 р. обстежувалося з шурфуванням С. А. Задніковим, І. Б. Шрамко і співробітниками ІКЗ «Більськ». У тому ж році тут був закладений невеликий розкоп. Збори підйомних матеріалів здійснювалися цими дослідниками й у 2016 р.

Розташоване на підвищенні плато правого корінного берега р. Суха Грунь з абсолютними висотами 181–182 м над рівнем моря, над витоками Холодівського яру (рр. Суха Грунь – Грунь – Грунь-Ташань – Псел – Дніпро), за 0,2 км на північ від поселення Холодівський яр III. Відносна висота над рівнем дна яру – 18–19 м. Територія розорюється, зайнята городами мешканців села (гр. Н. Мухіної, В. Скачка та О. Бандури).

Розміри – 100 × 50 м, площа – близько 0,5 га, видовжена з північного сходу на

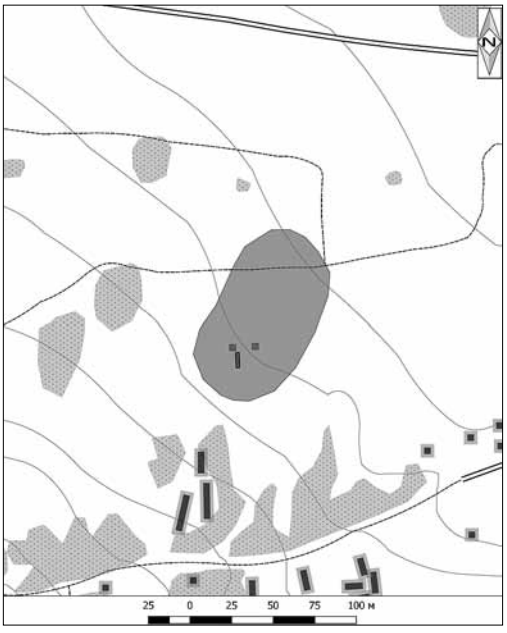

Більськ, с., Холодівка, ур. План поселення.
За О. М. Шапордою, 2018 р.

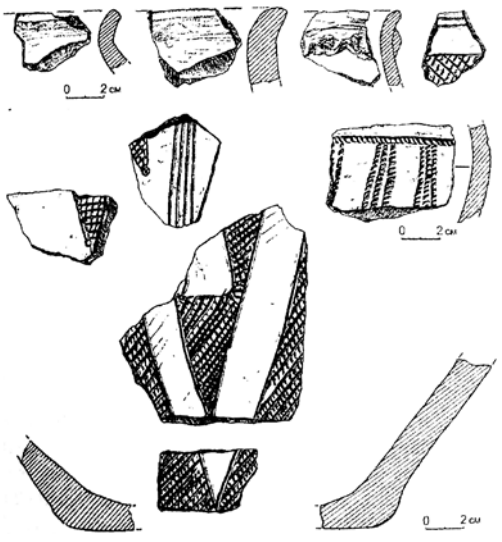

Більськ, с., поселення Холодівка.
Уламки ліпного чорнолискованого посуду.
За А. В. Ніколовою, 2002.

південний захід, розташована в ур. Холодівка. Поверхня рівна, дещо понижується в південний бік – до яру. На північ пролягає заасфальтована вул. Шишкіна, на південь знаходиться житлова забудова вздовж вул. Ставкової, на захід – біля невеликого провулку розміщений масив городів.

Виявлені на поверхні уламки стінок ліпних посудин належать до складу керамічного комплексу періоду скіфської архаїки, частина з них – до фрагментів ліпних корчаг, прикрашених прокресленими узорами.

За знахідками, результатами шурфування та розкопок невелике селище, що започаткувало заселення кутка Холодівки і правобічного надсхилля біля витоків Холодівського яру за ранньоскіфської епохи, датується кін. VIII – 1-ю пол. VII ст. до н. е. Воно в цілому є перспективним для проведення досліджень, потребує остаточного встановлення розмірів і площі поширення культурних нашарувань.

Знахідки 1998 р. зберігаються в фондах Музею археології ХНУ ім. В. Н. Каразіна, шурфування і розкопок 2013 та зборів 2016 рр. – в фондах ІКЗ «Більськ».

Джерела та література: Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) / Б. А. Шрамко; АН УССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Е. В. Черненко]. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 34; Николова А. Урочище Холодивка / А. Николова // Ролле Р., Херц В., Белозер В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции 2002 г. / НАНУ, Ин-т археол. – К., 2003. – С. 61–63; Шрамко І. Б. Ранній період в історії геродотівського Гелону (за матеріалами розкопок зольника № 5) // Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень): зб. наук. ст. / НАНУ, Ін-т археол.; Фундація ім. О. Ольжича; [ред. кол.: Є. Черненко, С. Махортих, В. Качур та ін.]. – К. : Шлях, 2006. – С. 34; Шрамко І. Б. Дослідження Більського городища у 2013 р. / І. Б. Шрамко, С. А. Задніков // Археологічні дослідження Більського городища – 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; УК ПОДА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вадимов В. М., Корост І. І., Супруненко О. Б. (наук. та відп. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 29; Задников С. А. Археологические разведки на Бельском городище в 2016 г. // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [Корост І. І. (відп. ред.), Супруненко О. Б. (наук. ред.)]. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2017. – С. 246–251. – Рис. 1–4; 5: 13–18.

С. А. Задніков, О. Б. Супруненко

145. Поселення Царина-Сад, скіфський час, пізньозарубинецька та київська культури

(VII – V ст. до н. е., I – II і IV – 1-ша пол. V ст. н. е.) **(археол.)**

Поселення в урочищі Царина-Сад належить до великого поселенського комплексу Більського городища доби раннього залізного віку. Розміщується на території вододільного плато рр. Ворскла і Суха Грунь, у безпосередній близькості до оборонних споруд Великого та Західного укріплень Більського городища, за 0,5 – 0,8 км на південний захід від західної околиці села.

Територія із заходу обмежується урвистою береговою смугою р. Суха Грунь, вздовж якої споруджено фортифікаційну лінію Великого укріплення Більського городища, з півдня – пологими схилами Холодівського яру, з північного-заходу – безіменною балкою, якою пролягає ґрунтова дорога до курганного могильника Скоробір – Марченки – Осняги та до сс. Батьки й Драни. З півночі і сходу природні обмеження для поселення відсутні.

Площа пам'ятки відносно рівнинна, має ухил у південно-західному напрямку. Розміри поселення доволі значні і становлять 1850 × 840 м, площа – понад 105 га. Абсолютна висота ділянки, на якій розміщується поселення, – 174 м, висота над рівнем заплави р. Суха Грунь коливається від 30 (в західній частині) до 55 м (у найвищій, північній точці поселення).

Територія частково зайнята сільськогосподарськими угіддями і щорічно розорюється, частково – задернована; решта пам'ятки вкрита колишнім колгоспним садом, площа якого щорічно зменшується. Через поселення пролягає кілька ґрунтових доріг та ділянка «Південного» валу Більського городища.

До певного часу поселення Сад розглядалося як автономне, не пов'язане із селищем в ур. Царина. Починаючи з 1990-х рр. дослідники стали підтримувати думку, що обидві ці пам'ятки становлять єдиний значний поселенський комплекс.

Селище в ур. Царина виявлене у 1906 р. В. О. Городцовим. Ним же були здійснені перші суто археологічні дослідження. Об'єктом цих робіт обрано зольник № 9, на якому закладено 9 траншей загальною площею 437 м^2. Знахідки з розкопок відомого археолога репрезентовані широким набором фрагментів різноманітного ліпного і гончарного посуду та металевими виробами, в число яких входять велика колекція бронзових вістер стріл, залізні ножі, шила тощо. Виявлений комплекс артефактів належить до скіфської доби.

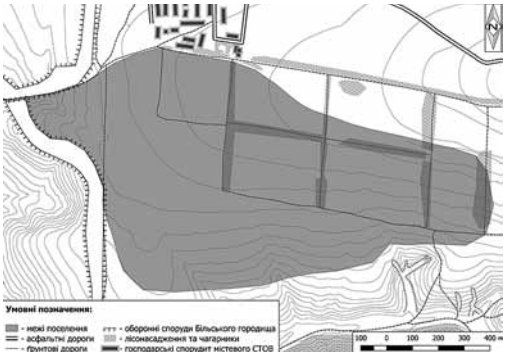

Більськ, с., Царина, Сад, ур. План поселення. *За О. М. Шапордою, 2018.*

Більськ, с., Царина, Сад, ур. Західна частина поселення. Із заходу. *Фото О. М. Шапорди, 2017.*

Пізніше, у 1958 р., поселення в ур. Царина (Царина могила) оглядалось Г. Т. Ковпаненко. Дослідницею зібрано численні старожитності скіфської епохи, серед яких переважали фрагменти ліпного посуду та уламки гончарного давньогрецького імпорту.

Селище обстежувалося також експедицією ХДУ ім. О. М. Горького під керівництвом Б. А. Шрамка. У 1969 р. археологом на території поселення зібрано виразні матеріали скіфського часу та нанесено на план 7 зольних насипів (В. О. Го-

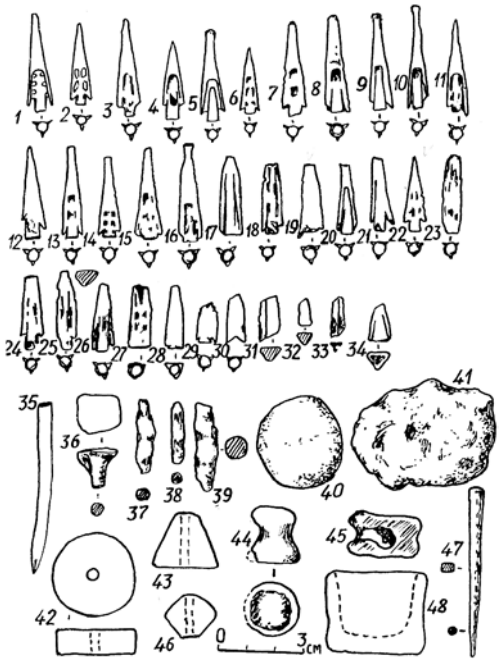

Більськ, с., поселення Царина-Сад. Знахідки із зольника № 9. *Розвідки Б. А. Шрамка, 1969. 1–36, 47 – бронза; 37–39, 41 – залізо; 40–48 – кераміка.*

родцовим їх відзначалось 9). У 1977 р. зафіксоване оголення підошви валу біля вибалку, де пролягала польова дорога в бік Скоробору. За результатами обстежень цієї ділянки Б. А. Шрамко дійшов до висновку, що територія селища розпочинає обживатися тоді, коли вже існували оборонні споруди Більського городища. Під час розвідок 1978 р. ученим збиралися археологічні знахідки скіфської епохи з території пам'ятки.

Збори матеріалів на зольниках вздовж дороги до Скоробору в 1995 р. здійснювалися й співробітниками експедиції ЦОДПА на чолі з О. Б. Супруненком.

З-поміж виявлених артефактів вирізняються ряд уламків залізних виробів (ножів, шил, свердла), фрагмент ніжки бронзового литого казана, виразна добірка уламків чорнолакового імпортного античного посуду, а також велика реберчаста намистина із темно-синього прозорого одноколірного скла, близька до типу 146 за К. М. Алєксєєвою.

У 1996 р. за ініціативою В. Ю. Мурзіна та Р. Ролле експедицією Полтавського

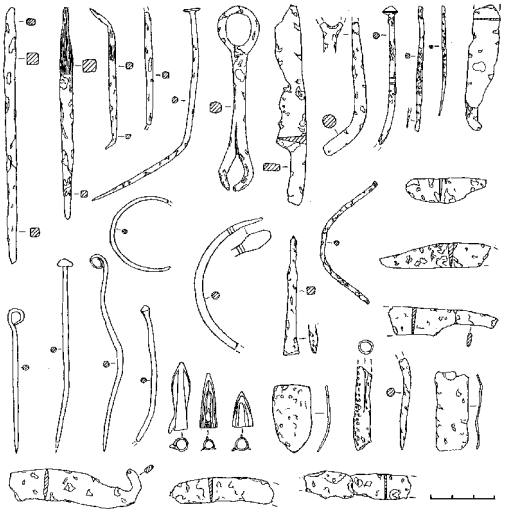

Більськ, с., поселення Царина-Сад. Металеві предмети із зольника № 1. *Розкопки П. Я. Гавриша, 1996.*

державного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка під керівництвом П. Я. Гавриша були розпочаті дослідження зольника 1 на поселенні.

Розкоп, площа якого становила 290 м^2, займав центральну частину попелища. У ньому зафіксовано 4 археологічні комплекси – ями. Всього в розкопі виявлено понад 23 тис. археологічних артефактів – зразків матеріальної культури місцевого населення доби раннього залізного віку. П. Я. Гавришу вдалося виявити ознаки існування селища від сер. VII до поч. V ст. до н. е. Однак, як зауважив дослідник, на рубежі VII–VI ст. до н. е. поселення зазнало ворожого нападу й було знищене. Проте, незабаром життя тут відродилося, а на місці спалених споруд з'явилися зольники, куди зсипали попіл із домашніх вогнищ і побутові відходи. Отже, на селищі, що проіснувало близько 2-х століть, людська життєдіяльність згасла в середині V ст. до н. е.

Найбільш масштабні роботи на пам'ятці були проведені Українсько-Німецькою експедицією ІА НАН України та Німецького науково-дослідного товариства. Перші дослідження тут проведено у 1994 р. під керівництвом В. Ю. Мурзіна, С. А. Скорого та Р. Ролле, а на поверхні поселення регулярно збиралися підйомні матеріали. Починаючи з 1997 р., Украї-

Більськ, с., поселення Царина-Сад.
Розкоп 2005 р. на зольнику № 3.
Дослідження В. П. Білозора, 2005.

Більськ, с., поселення Царина-Сад.
Зольник № 3. Жертовник 1.
Розкопки В. П. Білозора, 2000.

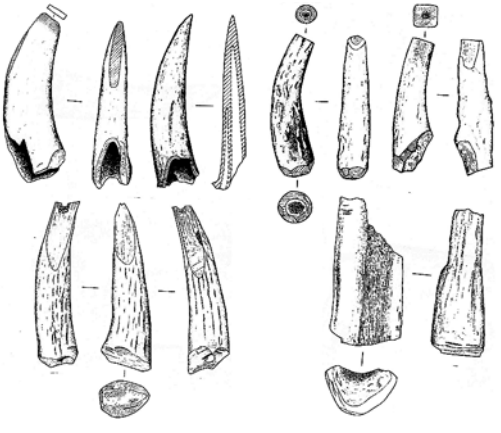

Більськ, с., поселення Царина-Сад.
Зольник № 1. Жертовник у вигляді сегнерового колеса. Заготовки із рогу.
Розкопки В. П. Білозора, 1998.

їнсько-Німецькою експедицією проводилися систематичні розкопки, які здійснював В. П. Білозор. За період до 2005 р. досліджено близько 2000 м^2 культурних нашарувань, де виявлено біля 100 різноманітних об'єктів, значна частина яких – господарські ями (зерносховища, погрібки). Житлові споруди представлені 7 землянками, подібними за формою та розмірами. Відкрито чимало об'єктів, пов'язаних з ремісничим виробництвом (залишки кісткорізної майстерні), сліди споруд з обробки металів (що вказує на високий рівень розвитку металургійної справи), ознаки керамічного виробництва. Також було досліджено глиняний вівтар у вигляді сегнерового колеса та кілька жертовників. У більшості з них виявлено фрагменти скелетів людей, у деяких випадках – разом із залишками тварин.

Під час розвідок на території Великого укріплення археологами ЦОДПА 2000 р. в ур. Сад, після чергового проорювання поверхні садових насаджень, на схід від ур. Царина, виявлені уламки ліпного посуду (вінця та стінки горщиків, фрагмент ліпного диска з потовщенням, частина сковорідки) пізнього етапу київської культури, а також ручки амфор інкерманського типу, вінця гончарних лискованих черняхівських мисок і горщика з шерехатою поверхнею. З ділянкою на багатошаровому поселенні (близько 3,4 га) пов'язується також і знахідка бронзової прикраси ланцюга до рогу з виїмчатими емалями, окремих уламків ліпного пізньозарубинецького посуду. Тут також виявлена масивна кварцитова зернотерка з двома ледь піднятими догори краями овальновидовженої форми, належна до кола старожитностей середньоскіфського часу.

Продовження досліджень на поселенні Царина-Сад здійснювалося експедицією ІА НАН України під керівництвом Д. С. Гречка у 2016–2017 рр.

Під час розкопок безпосередньо на шарі бурого суглинку виявлене жертвоприношення вівці-кози, а також свині, що містилося на глибині 1,5 м. Біля цих культових об'єктів розміщувався глиняний жертовник тарілкоподібної в плані та лінзоподібної у перетині форми, розмірами 0,63 × 0,70 м. Під випаленою обмазкою на ньому були помітні сліди вогню та зафіксований прошарок попелу й деревного вугілля. Ці синхронні культові об'єкти складали єдиний комплекс,

пов'язаний з ритуальними діями під час спорудження валу. Останні, певно, розпочалися після ритуального (?) спалення споруди, що знаходилась на місці, де планувалося спорудити насип. А культовий комплекс був одразу після церемонії перекритий наступним шаром насипу валу.

Під насипом виявлений заглиблений у материк об'єкт, що згорів. Матеріали з його верхнього прошарку представлені мініатюрною посудинкою, фрагментами вінець ліпних горщиків з наліпними валиками та наскрізними проколами або пальцевими вдавленнями і проколами, казаноподібної посудини з наліпним валиком та наскрізними проколами, ручками черпаків й уламками чорнолискованих мисок.

У нижньому приденному заповненні споруди знайдено значну кількість фрагментів вінець ліпних горщиків, прикрашених наліпними валиками і наскрізними проколами чи пальцевими вдавленнями з проколами (або перлинами), а також стінок горщиків з горизонтальними наліпними валиками. Виявлено також уламки черпаків, чорнолискованих мисок і корчаг, стінку південноіонійської амфори, пряслиця, кістки тварин. У заповненні будівлі знайдений фрагмент залізної цвяхоподібної шпильки.

Приденний вміст, як уважають дослідники, пов'язаний із функціонуванням будівлі. Верхній шар разом із рештками пожежі відноситься до часу її руйнування. Отже, будівля існувала незначний проміжок часу, і навколо неї синхронні матеріали виявилися відсутніми.

Матеріали з розкопок дослідники відносять до горизонту В (за І. Б. Шрамко) – 2-га чв. – сер. VI ст. до н. е., що передує виникненню Східного укріплення та, імовірно, створенню укріплень Великого Більського городища. Матеріали досліджень на цій ділянці опубліковані.

Комплекс знахідок репрезентований фрагментами ліпних бортиків мисок, вінець горщиків, корчагоподібних посудин, фрагментами бронзового витого браслета, грушоподібного черпака, мініатюрної посудини, глиняними пряслицями конічної форми, уламком залізної голки, кістяної накладки до руків'я ножа із заклепками, фрагментами дна античної

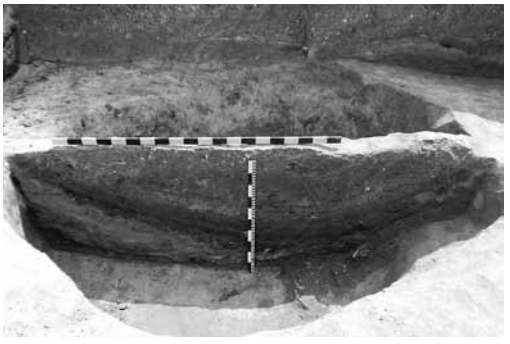

Більськ, с., поселення Царина-Сад. Рештки приміщення 1 під валом Великого укріплення. *Розкопки Д. С. Гречка та О. О. Крютченка, 2017.*

посудини з піддоном (лекіф-?) та амфор VI–V ст. до н. е., металургійними шлаками. Виявлені жертвоприношення вівці-кози й свині та глиняний жертовник тарілкоподібної в плані лінзоподібного перетину. Доведено, що культурний шар поселення потужністю 1,1 м перекривається оборонними спорудами Більського городища. Це дозволяє припустити, що місцеве населення починало обживати досліджену ділянку ще до спорудження на ній елементів фортифікації, зокрема, валів Великого укріплення.

Східна половина великого селища, відома під назвою поселення в ур. Сад, неодноразово оглядалася спеціалістами. У 2015 р. О. Д. Могиловим і К. І. Панченком здійснені обстеження цієї території. Так, біля дороги, що проляга дещо південніше саду, дослідниками виявлені стінки посуду скіфського часу, фрагменти печини, окремі кістки тварин. Під час шурфування в чорноземних нашаруваннях отримані фрагменти ліпного посуду скіфської доби.

У вересні 2016 р. експедицією ІКЗ «Більськ» під керівництвом професора С. А. Скорого проведене шурфування на поселенні Сад і на території між ним та селищем в ур. Царина. З'ясовано, що культурні нашарування потужністю близько 1 м насичені матеріальними залишками VI–V ст. до н. е. Виявлені знахідки заповнюють прогалину між двома, як раніше вважалося «автономними» селищами, засвідчуючи, що це – територія одного великого селища-передгороддя.

Більськ, с., західна частина поселення Царина-Сад, Західне укріплення Більського городища та ур. Старий кар'єр. Фото з квадрокоптера. *2018.*

Матеріали розкопок В. О. Городцова зберігаються в Державному історичному музеї РФ у Москві, розвідок Г. Т. Ковпаненко – у Наукових фондах ІА НАН України, колекції зі зборів і шурфувань Б. А. Шрамка – в Музеї археології ХНУ ім. В. Н. Каразіна, розвідок та розкопок 1990-х і поч. XXI ст. – у фондах ІКЗ «Більськ».

За рішенням Полтавської обласної ради від 15 лютого 2001 р. «Про організацію охоронюваної археологічної території «Більське городище» пам'ятка визнана складовою частиною Більського археологічного комплексу.

Джерела та література: Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской арх. экспедиции ХГУ / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1969/53; Шрамко Б. А. Отчет о разведках и раскопках 1977 году / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1977/95; Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского гос. университета в 1978 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1978/70; Мурзін В. Ю. Звіт про археологічні дослідження Більської експедиції Інституту археології НАН України та Німецького науково-дослідного товариства у 1994 р. / Мурзін В. Ю., Скорий С. А., Ролле Р.; ІА НАНУ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1994/125; Супруненко О. Б. Звіт про розкопки кургану в ур. Марченки поблизу с. Більськ Котелевського району Полтавської області в 1995 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1995/117. – Арк. 12–13. – Рис. 13–14; Гавриш П. Я. Звіт про польові дослідження 1996 р. Більського городища та його округи на території Полтавської та Сумської областей / Гавриш П. Я. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1996/32; Мурзін В. Ю. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1997 г. / Мурзін В. Ю., Махортих С. В., Ролле Р., Херц В.; ІА НАНУ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1997/69; Мурзін В. Ю. Звіт про роботу спільної Українсько-німецької експедиції у Більську 1998 р. / Мурзін В. Ю., Махортих С. В., Білозор В. П., Ролле Р., Херц В.; ІА НАНУ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1998/61; Мурзин В. Ю. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1999 г. / Мурзин В. Ю., Махортых С. В., Белозор В. П., Скорый С. А., Ролле Р., Херц В.; ІА НАНУ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1999/88; Супруненко О. Б. Звіт про археологічну розвідку по трасі конденсатопроводу с. Більськ – УСК «Солоха» – Селещина в Котелевському, Зіньківському, Диканському, Полтавському і Машівському р-нах Полтавської обл. в 1999 р. / Супруненко О. Б., Гейко А. В., Коваленко О. В., Кулатова І. М., Мироненко К. М., Сапєгін С. В.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1999/68; Мурзин В. Ю. Отчет об исследованиях совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции 2000 году / Мурзин В. Ю., Махортых С. В., Белозор В. П., Скорый С. А., Ролле Р., Херц В. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2000/127; Мурзин В. Ю. Отчет об исследованиях совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2001 году / Мурзин В. Ю., Махортых С. В., Белозор В. П., Скорый С. А., Ролле Р., Херц В. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2001/115; Мурзін В. Ю. Отчет о раскопках Украинско-Немецкой экспедиции у с. Бельск в 2002 г. / Мурзін В. Ю., Махортих С. В., Ніколова А. В., Ролле Р.; ІА НАНУ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/194; Черненко Є. В. Отчет о работах совместной Украинско-немецкой археологической экспедиции у с. Бельск Котелевского р-на Полтавской обл. в 2003 г. / Черненко Є. В., Махортих С. В., Білозор В. П., Скорий С. А., Ролле Р., Герц В.; ІА НАНУ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2003/65; Черненко Є. В. Отчет о раскопках совместной Украинско-Немецкой экспедиции у с. Бельск Котелевского р-на Полтавской обл. в 2004 г. / Черненко Є. В., Махортих С. В., Білозор В. П., Скорий С. А., Ролле-Герц Р. А., Герц В. Ю.; ІА НАНУ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2004/173; Скорый С. А. Отчет совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции о работах на Бельском городище и его округе в 2005 г. / Скорый С. А., Белозор В. П., Махортых С. В., Каравайко Д. В., Ролле-Герц Р. А., Герц В. Ю.; ІА НАНУ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2005/36; Супруненко О. Б. Звіт за розвідки та археологічні експертизи на Полтавщині 2014 р. / Супруненко О. Б.; ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2014/б. н.; Могилов О. Д. Звіт про розвідки на селищах Більського городища в 2015 р. / Могилов О. Д., Панченко К. І.; ІА НАНУ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2015/7; Гречко Д. С. Звіт про археологічні дослідження Більського археологічного комплексу у 2016 році / Гречко Д. С., Каравайко Д. В., Крютченко О. О.; ІА НАНУ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2016/б. н.; Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області) у 2016 році / Шапорда О. М.; ІКЗ «Більськ» // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2016/б. н.; Городцов В. А. Дневник раскопок Бельского городища в Зеньковском уезде Полтавской губернии / В. А. Городцов // Тр. XIV АС. – М., 1911. – С. 93–161; Ковпаненко Г. Т. Племена

скіфського часу на Ворсклі / Г. Т. Ковпаненко; ІА АН УРСР. – К. : Наукова думка, 1987. – 188 с.; Шрамко Б. А. Новые исследования Бельского городища / Б. А. Шрамко // Археологические открытия – 1974: ежегодн. – М. : Наука, 1975. – С. 374–375; Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) / Б. А. Шрамко; АН УССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Е. В. Черненко]. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 34 та ін.; Шрамко Б. А. Перелік пам'яток археології території та найближчих околиць Більського городища / Б. А. Шрамко // ПАЗ / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтавський літератор, 1994. – Число друге. – С. 195; Мурзін В. Ю. Спільні дослідження археологів України та Німеччини у Більську / Мурзін В. Ю., Ролле Р. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 50–56; Кулатова І. М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища (за розвідками 1994 р.) / І. М. Кулатова // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 125; Левченко Д. И. Об одной находке круга древностей с выемчатыми эмалями / Д. И. Левченко // Там само. – С. 162–163; Шрамко Б. А. Раскопки В. А. Городцова на Бельском городище в 1906 г. (по материалам коллекции ГИМ) / Б. А. Шрамко // Там само. – С. 29–54; Наукова концепція державного археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу»: наукова концепція, довідкові матеріали, проекти / Упорядн. Супруненко О. Б.; ЦОДПА. – Полтава : ВЦ «Археологія», 1996. – С. 44; Ролле Р. Исследования в урочище «Царина Могила» / Р. Ролле, В. Херц // АДУ–1993: зб. наук. ст. – К., 1997. – С. 94–95; Белозор В. П. Раскопки зольника на Бельском городище / В. П. Белозор, В. Ю. Мурзин, Р. Ролле // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Б. Н. Гракова): зб. науч. ст. – Запорожье, 1999. – С. 30–35; Мурзін В. Більське городище / Мурзін В., Ролле Р., Супруненко О.; НАНУ, Ін-т археол.; Нім. наук.-дослід. т-во; Гамбург. ун-т; ЦОДПА; [відп. ред. Крижицький С. Д.]. – Київ; Гамбург; Полтава : Археологія, 1999. – С. 26–27; Левченко Д. І. Поселення першої половини І тис. н. е. в ур. Сад у с. Більськ / Левченко Д. І., Супруненко О. Б. // АЛЛУ. – Полтава, 2000. – № 1-2 (7-8). – С. 126–127; Рішення Полтавської обласної ради «Про створення охоронюваної археологічної території «Більське городище» від 15.02.2001 року // АЛЛУ. – Полтава, 2001. – № 2 (10). – С. 4–5; Кулатова І. М. Курган скіфського часу в урочищі Марченки поблизу Більська / Кулатова І. М., Супруненко О. Б. // АЛЛУ. – Полтава, 2001. – № 2 (10). – С. 104. – Рис. 12; Белозор В. П. О зольниках раннего железного века / В. П. Белозор // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку: зб. наук. пр. та мат-лів. наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов, Г. Ю. Івакін, С. А. Скорий та ін.; наук. і відп. ред. О. Б. Супруненко]. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 19–21; Гавриш П. Я. Нові дослідження селища Царина у Більському городищі / П. Я. Гавриш // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2011: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [наук. і відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Полтава, 2011. – С. 60–78; Гавриш П. Я. Розкопки селища скіфської доби в урочищі Царина на території Більського городища / П. Я. Гавриш // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку: зб. наук. пр. та мат-лів наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов, Г. Ю. Івакін, С. А. Скорий та ін.; наук. і відп. ред. О. Б. Супруненко]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 43–46; Белозор В. П. О характерных чертах домостроительства Бельского городища / В. П. Белозор // Феномен Більського городища – 2014: зб. мат-лів наук. конф. / ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ». – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 24–25; Гавриш П. Я. Матеріали селища Царина у Більському городищі / П. Я. Гавриш // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2014: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [наук. і відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Полтава, 2015. – С. 39–60; Супруненко О. Б. Розвідки на території та в окрузі Більського городища / О. Б. Супруненко, С. А. Скорий, І. М. Гавриленко, І. І. Корост // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: І. І. Корост (відп. ред.), С. А. Скорий, О. Б. Супруненко (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. – С. 68–95; Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: зб. наук. пр., присвячений 95-річчю від дня народження вченого / ХНУ ім. В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ»; [укл. Задніков С. А., Шрамко І. Б.; відп. ред. Корост І. І.]. – Котельва; Харків: Майдан, 2016. – С. 161; Могилов О. Д. Розвідки на селищах Більського городища в 2015 р. / О. Д. Могилов, К. І. Панченко // Археологічні дослідження Більського горо-

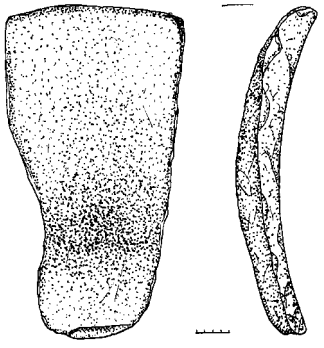

Більськ, с., поселення Царина-Сад, Сад, ур. Зернотерка. *Кварцит.*
Знахідка О. Б. Супруненка, 1999.

дища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. І. І. Корост, наук. ред. О. Б. Супруненко]. – Київ; Котельва; Харків : ЦП НАНУ і УТОПІК, Майдан, 2016. – С. 171–177; Корост І. І. Результати розвідок на території Більського археологічного комплексу / І. І. Корост // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [наук. і відп. ред. Супруненко О. Б.]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 123–131; Гречко Д. С. Дослідження в урочищі Царина Могила в 2016 році / Д. С. Гречко, О. О. Крютченко // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. І. І. Корост, наук. ред. О. Б. Супруненко]. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – С. 80–97; Скорий С. А. К реестру селищ скифского времени в пределах Большого укрепления Бельского городища / С. А. Скорый // Там само. – С. 169–171, 173; Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу в 2016 році / О. М. Шапорда // Там само. – С. 224–225.

О. М. Шапорда, Л. А. Охріменко, С. А. Скорий, О. Б. Супруненко

146. Поселення Опішнянський яр I, скіфський час (VII – VI ст. до н. е.) (археол.)

Поселення входить до складу Великого укріплення Більського городища. Розміщене за 2,2 км на південь від Західного укріплення. Знаходиться на підвищенні плато правого берега р. Суха Грунь. З південного заходу обмежене обривами берега, на краю якого розміщені оборонні споруди Великого укріплення. Із заходу пам'ятка впритул примикає до схилів ур. Макітра, зі сходу, півночі та півдня помітні рубежі відсутні.

За професором С. А. Скорим, відкрите розвідзагоном археологічної експедиції ХДУ ім. О. Горького (керівник – Б. А. Шрамко) в 70-ті рр. XX ст., що знаходить підтвердження й у статтях Ю. М. Бойка (учня Б. А. Шрамка та учасника цих обстежень).

Пізніше, у 1994 р., поселення було об'єктом розвідок ЦОДПА під керівництвом О. Б. Супруненка. Виявлені матеріали були репрезентовані вінцевими частинами ліпного посуду з пальцевонігтьовими защипами та проколами по краю шийки, фрагментами світлоглиняних амфор часу проживання тут носіїв черняхівської культури. За розповсюдженням знахідок орієнтовно була попередньо визначена площа – 4,5 га.

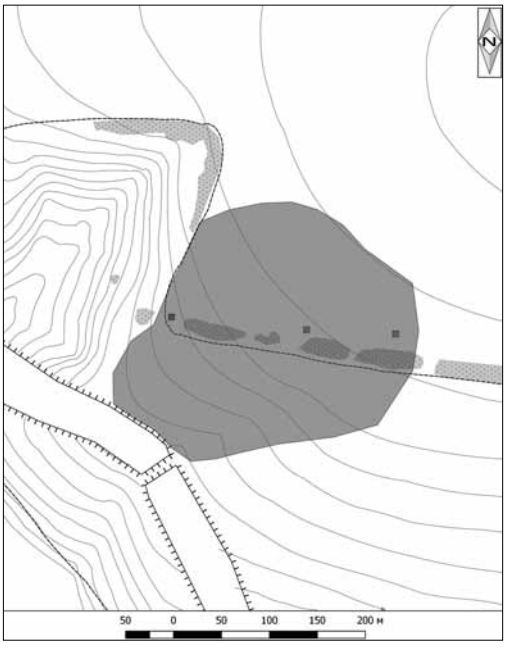

Більськ, с., Опішнянський яр, ур. План поселення I. *За О. М. Шапордою, 2018.*

Більськ, с., Опішнянський яр, ур. Вигляд на поселення I. З півдня. *Фото О. М. Шапорди, 2016.*

У 2016 р. співробітниками ІКЗ «Більськ» у західній частині пам'ятки закладено шурф, що встановив потужність культурних нашарувань 0,2–0,4 м на периферії пам'ятки.

Територія, зайнята поселенням, має ухил у південно-західний бік, умовно поділяється на дві частини лісосмугою. Розміри селища – 300 × 300 м, уточнена площа – 6,1 га. Щорічно руйнується розорюванням під час сільськогосподарських робіт. Абсолютна висота ділянки, де розміщується поселення, – 160,0 м, висота над рівнем заплави р. Сухої Груні – від 25 до 40 м.

Підйомні матеріали доволі виразні. Виділяються фрагменти вінець ліпних

горщиків з наліпними валиками, проколами, насічками, защипами, уламки ручок ліпних черпаків з нанесенням різнотипного геометричного орнаменту з інкрустацією білою пастою. Наявні також нижні частини ліпних горщиків, денця яких позначені закраїною. Знахідки датуються VII – VI ст. до н. е.

У 2017 р. О. М. Шапордою здійснене шурфування центральної частини. В шурфах виявлені дрібні фрагменти ліпної кераміки VII – VI ст. до н. е., встановлена і потужність культурних нашарувань – 0,4–0,5 м, рівень залягання материка зафіксований на глибинах 0,7–0,8 м.

Матеріали з обстежень надійшли до фондів ІКЗ «Більськ».

За рішенням Полтавської обласної ради від 15 лютого 2001 р. «Про організацію охоронюваної археологічної території «Більське городище» поселення визнане складовою частиною Більського археологічного комплексу.

Джерела та література: Супруненко О. Б. Звіт про розвідки та розкопки на території та в окрузі Великого Більського городища (Полтавщина) у 1994 р. / Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Степанович С. П.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1994/43; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 82. – 132 арк.; Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області) у 2016 р. / Шапорда О. М.; ІКЗ «Більськ» // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 2016/б. н. – 272 арк.; Кулатова І. М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища (за розвідками 1994 р.) / І. М. Кулатова // Більське городище в контексті вивчення пам`яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 126–127; Наукова концепція державного археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу»: наукова концепція, довідкові матеріали, проекти / Упорядн. Супруненко О. Б.; ЦОДПА. – Полтава : ВЦ «Археологія», 1996. – С. 44; Бойко Ю. М. Соціальний склад населення басейну р. Ворскли за скіфської доби / Ю. М. Бойко; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І.]. – Котельва; Київ : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – С. 180; Скорий С. А. К реестру селищ скифского времени в пределах Большого укрепления Бельского городища / С. А. Скорый // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. І. І. Корост, наук. ред. О. Б. Супруненко]. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – С. 167, 173; Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу – 2016 // Там само. – С. 190–191.

І. І. Корост, О. М. Шапорда

147. Поселення Шпилівка, Куземинська і Першотравнева вул., скіфський і козацький час (VII – IV ст. до н. е.; XVII – XVIII ст.) (археол.)

Розташоване у північно-східній частині села, навпроти його центру, найвиразніше на городах трьох садиб по вул. Куземинській (кол. садиби Коваленка П. І., Березіна М. І. та Доценка К. М.), за 0,15–0,22 км на північний захід від приміщення Більської загальноосвітньої школи І-ІІІ ст., у межах Великого укріплення Більського городища. Матеріали скіфського часу виявлені й на окремих ділянках городів вище – до вершини плато й вододілу з сусіднім із північного боку струмком поза межами села – між горішніми частинами забудови по вул. Куземинській, Першотравневій та вздовж 5-го Куземинського провулку.

Відкрите в 60-х рр. XX ст. розвідками Б. А. Шрамка і В. П. Андрієнка, обстежувалося 1994 р. І. М. Кулатовою та С. П. Степановичем. 2016 р. стан збереження і поширення знахідок до зазначеного вододілу засвідчений К. М. Мироненком і О. Б. Супруненком.

Заходиться на схилі і вздовж площини плато мисоподібного уступу правого берега Більського струмка (Більський струмок – рр. Тарапунька – Суха Грунь – Грунь – Грунь-Ташань – Псел – Дніпро) заввишки 10–12 м над рівнем вузької заплави. Має розміри 70–100 × 200–220 м (площа понад 2,0 га), зайняте сільською забудовою. Розташоване за 0,25 км нижче за течією струмка від греблі ставка. Ділянка використовується під городи і садки, місцями розорюється, східна частина задернована. Майже посередині перетинається проїжджою частиною вул. Куземинської. Є відомості про потужність культурних нашарувань в 0,5–0,7 м. Площа поселення має бути в кілька разів більшою. Вона поширюється й на вищі ділянки вододілу, де зустрічаються уламки ліпного посуду скіфської доби.

Вздовж верхньої частини розораного схилу і краю тераси берега виявлені фрагменти ліпного посуду скіфського часу, в т. ч. ліпних горщиків, черпаків з лискованою поверхнею та прокресленою орнаментацією з інкрустацією білою пас-

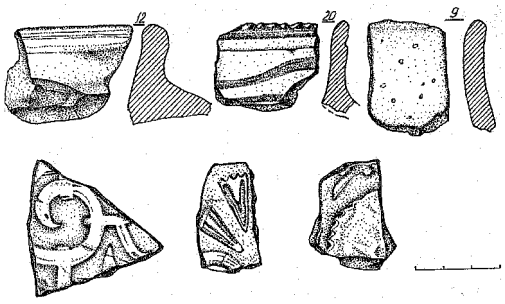

Більськ, с. Шпилівка, ур.
Уламки кераміки.
За І. М. Кулатовою, 1996.

тою, уламки амфор. Наявні й частини горщиків без валикової орнаментації, з проколами під вінцем, ліпних мисок з погано загладженою поверхнею. Тут же виявлені уламки гончарного посуду козацької доби, представлені верхніми частинами гончарних горщиків 3-ї чв. XVII і 1-ї пол. XVIII ст. з розписами ангобами, інші фрагменти з характерним димленням, частини рельєфних світлоглиняних кахлів.

Знахідки з розвідок 1994 р. зберігаються в фондах ІКЗ «Більськ».

Поселення належить до числа середніх за розмірами селищ скіфського часу, що існували на території Великого укріплення Більського городища, а також є місцем започаткування на теритоії сучасного села Більського козацького поселення 3-ї чв. – кін. XVII ст. Потребує додаткових обстежень з метою встановлення меж залягання культурних нашарувань, а також при необхідності – наглядових дій під час проведення ймовірних земляних робіт, що можуть проводитися у населеному пункті.

Джерела та література: Супруненко О. Б. Звіт про розвідки та розкопки на території та в окрузі Великого Більського городища (Полтавщина) у 1994 р. / Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Степанович С. П.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1994/43. – Арк. 20–21; Степанович С. П. Археологічні розвідки на території Великого укріплення Більського городища та його округи / Степанович С. П. // ПАЗ. Археологічні дослідження на Полтавщині 1994 р.: зб. наук. пр. / УК ПОДА, ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтавський літератор, 1995. – Число третє. – С. 89, 91; Кулатова І. М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища (за розвідками 1994 р.) / І. М. Кулатова // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 134; Гавриш П. Я. Більська давнина: нариси з історії села Більська на Полтавщині від часу заснування до 1917 р. / Петро Гавриш. – Полтава : Дивосвіт, 2012. – С. 31.

І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко

148. Селище Холодівський яр I, Ставкова вул., скіфський час (VI – IV ст. до н. е.) (археол.)

Знаходиться у своєрідному кутку, що утворений західною ділянкою оборонного валу Великого укріплення Більського городища та крутим північним схилом лівого берега Холодівського яру, за 1,5 км на південь від Західного укріплення, за 1,42 км на південь – південний захід від центру села (приміщення Більської сільської ради), у межах Великого укріплення Більського городища.

Відоме за розвідками Б. А. Шрамка 1969 р., обстеженнями І. М. Кулатової і С. П. Степановича 1994 р., І. І. Короста та О. М. Шапорди 2016 р. Останній називає поселення «пунктом III» над Холодівським яром, за порядковою нумерацією Б. А. Шрамка.

Розміщується на підвищенні плато правого корінного берега р. Суха Грунь з абсолютною висотою понад 172 м над рівнем моря, поблизу північного схилу Холодівського яру (рр. Суха Грунь – Грунь – Грунь-Ташань – Псел – Дніпро). Відносна висота над рівнем дна яру – 30 м. Територія поселення свого часу була зайнята приватними садибами і присадибними ділянками мешканців села вздовж вул. Ставкової, частково вкрита чагарниками і невеликими деревами. Про одну з цих садиб – гр. Івахно Н. О. – згадував ще Б. А. Шрамко.

У 2016 р. експедицією ІКЗ «Більськ» проведено поверхневий огляд пам'ятки, в результаті чого виявлено археологічні знахідки скіфської доби – фрагменти вінцевої частини горщика з наліпним валиком з пальцевими защипами, уламки денець та стінки ліпного посуду. На території помічені скупчення шматків глиняної обмазки, печини, дрібні сколи кісток, що можуть свідчити про локалізацію в цих місцях прадавніх садиб.

2017 р. повторно оглянуте, прошурфоване. Встановлена потужність культур-

Більськ, с., Холодівський яр, ур.
План селища І. *За О. М. Шапордою, 2018.*

них нашарувань близько 0,4 м. Виявлені матеріали дозволяють визначити часові рамки існування поселення у межах VI – V ст. до н. е.

Територія використовується під сільськогосподарські угіддя. Приблизна площа пам'ятки – 6,8 га, її розміри – 370 × 210 м.

Знахідки з розвідок 1994 і 2016 рр. зберігаються в фондах ІКЗ «Більськ».

За рішенням Полтавської обласної ради від 15 лютого 2001 року «Про організацію охоронюваної археологічної території «Більське городище» селище визнане складовою частиною археологічного комплексу.

Джерела та література: Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции Харьковского университета в 1969 году / Шрамко Б. А.; ХГУ // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 1969/53; Супруненко О. Б. Звіт про розвідки та розкопки на території та в окрузі Великого Більського городища (Полтавщина) у 1994 р. / Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Степанович С. П. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1994/43; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 82. – Арк. 13; Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області) у 2016 р. / Шапорда О. М.; ІКЗ «Більськ» // НА ІА

Більськ, с., Холодівський яр, ур. Селище І.
З південного сходу. *Фото О. М. Шапорди, 2016.*

НАНУ. – Ф. е. – 2016/ б. н. – 272 арк.; Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) / Б. А. Шрамко; АН УССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Е. В. Черненко]. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 34; Шрамко Б. А. Перелік пам'яток археології території та найближчих околиць Більського городища / Б. А. Шрамко // ПАЗ / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтавський літератор, 1994. – Число друге. – С. 195. – № 14; Степанович С. П. Археологічні розвідки на території Великого укріплення Більського городища та його округи / Степанович С. П. // ПАЗ. Археологічні дослідження на Полтавщині 1994 р.: зб. наук. пр. / УК ПОДА, ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтавський літератор, 1995. – Число третє. – С. 89. – Мал. 1; Кулатова І. М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища (за розвідками 1994 р.) / І. М. Кулатова // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 122, 128. – Рис. 1: 14; Наукова концепція державного археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу»: наукова концепція, довідкові матеріали, проекти / Упорядн., наук. ред. Супруненко О. Б.; ЦОДПА. – Полтава : ВЦ «Археологія», 1996. – С. 44; Охоронювана археологічна територія «Більське городище»: буклет / О. В. Белько, І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко, Б. І. Золотницький. – Полтава : Археологія, 2001. – С. 4 – № 14; Більське городище – найбільша охоронювана археологічна територія Лівобережжя України / І. М. Кулатова, Б. І. Золотницький, О. Б. Супруненко та ін. // АЛЛУ. – Полтава, 2001. – № 2 (10). – С. 6, 7. – № 14; Скорий С. А. К реестру селищ скифского времени в пределах Большого укрепления Бельского городища / С. А. Скорий // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. І. І. Корост, наук. ред. О. Б. Супруненко]. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2017. – С. 165; Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу в 2016 році / О. М. Шапорда // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вождаєнко В. В., Задніков С. А., Корост І. І.

(відп. ред.) та ін.]. – К.; Котельва: Майдан, 2017. – С. 179–237. – Рис. 1: 3; 10: 6.

О. М. Шапорда

149. Поселення Холодівський яр II, Ставкова вул., богуславсько-білозерська і бондарихинська культури, скіфський час (XI – IX, VI – V ст. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 1,36 км на південь від центру села (приміщення Більської сільської ради), за 1,1 км на схід – північний схід від валу Великого укріплення Більського городища, на південній околиці Більська, за 0,17 км на схід від селища Холодівський яр IV, у межах Великого укріплення Більського городища.

Відкрите В. П. Андрієнком 1969 р. у складі експедиції ХДУ ім. О. М. Горького, що працювала під керівництвом Б. А. Шрамка, Обстежувалося ним же 1971 р., І. М. Кулатовою та С. П. Степановичем у 1994 р., І. І. Коростом й О. М. Шапордою, а також С. А. Задніковим і І. Б. Шрамко у 2016 р. Останні дослідники називають поселення «пунктом 4» або «Більськ V» над Холодівським яром, за порядковою нумерацією Б. А. Шрамка у різних джерелах.

Визначені розміри території поширення підйомних матеріалів становлять 300 × 100–150 м, їх площа складає близько 4,5 га.

На поверхні наявні уламки ліпного посуду скіфського часу, фрагменти печини, сліди обмазки. В західній частині серед підйомних матеріалів на 1994 р. переважали уламки ліпного посуду бондарихинської культури, що стало приводом до розгляду цих ділянок як окремих поселень різних епох. Проте, в ході останніх обстежень кераміка скіфської доби знайдена на всій площі селища, практично всюди траплялися й матеріали фінального бронзового віку, належні до богуславсько-білозерської та пізнього етапу бондарихинської культур. З-поміж знахідок скіфського часу вирізняються вінця ліпних горщиків з наліпним валиком і проколами під ним, верхня частина чорнолискованої ліпної миски фіналу ранньоскіфського часу, котрі дозволяють датувати нашарування доби раннього

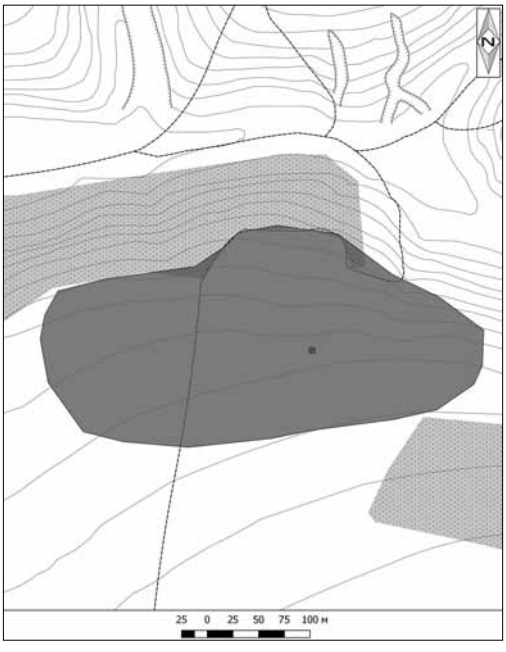

Більськ, с., Холодівський яр, ур. План поселення II. *За О. М. Шапордою, 2018.*

Більськ, с., Холодівський яр, ур. Поселення II. З півдня. *Фото О. М. Шапорди, 2016.*

залізного віку VI, можливо, поч. V ст. до н. е.

Західна периферійна ділянка поселення шурфувалася О. М. Шапордою (1 × 2 м; географічні координати: 50°04'57.73" пн. ш., 34°37'59.33" сх. д.). У шурфі в орному шарі виявлені уламки гончарного посуду козацької епохи, у чорноземі до глибини 0,2–0,4 м – кілька фрагментів ліпного посуду, що місцями залягали й у передматерику – до рівня 0,6 м від денної поверхні.

Східна частина поселення (на городах гр. М. Литовченка) прошурфована С. А. Задніковим та І. Б. Шрамко (2 шурфи 1 × 2 м). В обох шурфах виявлені незначної товщини (0,4 м) культурні чорноземні нашарування з невеликою кількістю кераміки бондарихинської культури і скіфського часу. Матеріали скіфської доби також були наявні й у похованому ґрунті – до глибини 0,6 м від рівня сучасної денної поверхні.

Селище належить до числа обжитих поселенських територій доби фінального бронзового віку XI – IX ст. до н. е. (богуславсько-білозерська та пізньобондарихинська культури). Існування на ньому відкладень скіфського часу дає підстави для віднесення і до кола старожитностей VI – V ст. до н. е., потребуючи проведення додаткових обстежень й уточнення меж залягання збережених культурних нашарувань. Поверхневий розораний шар містить уламки українського гончарного посуду XVIII – XIX ст.

Знахідки з розвідок 1969 та 1971 рр. зберігаються у фондах Музею археології ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 1994 і 2016 рр. – фондах ІКЗ «Більськ».

За рішенням Полтавської обласної ради від 15 лютого 2001 року «Про організацію охоронюваної археологічної території «Більське городище» поселення визнане складовою частиною археологічного комплексу.

Джерела та література: Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции Харьковского университета в 1969 году / Шрамко Б. А.; ХГУ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1969/53. – Арк. 20; Андриенко В. П. Отчет о раскопках и разведках на территории Харьковской и Полтавской областей в 1970 г. / Андриенко В. П. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1971/101; НА Муз. археол. ХНУ им. В. Н. Каразина. – Ф. 1, оп. 8. – Спр. 3а. – Арк. 15–20; Супруненко О. Б. Звіт про розвідки та розкопки на території та в окрузі Великого Більського городища (Полтавщина) у 1994 р. / Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Степанович С. П. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1994/43; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 82. – Арк. 14. – Рис. 22; Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області) у 2016 р. / Шапорда О. М.; ІКЗ «Більськ» // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2016/ б. н. – 272 арк.; Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) / Б. А. Шрамко; АН УССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Е. В. Черненко]. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 34; Шрамко Б. А. Перелік пам'яток археології території та найближчих околиць Більського городища / Б. А. Шрамко // ПАЗ / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1994. – Число друге. – С. 195. – № 15; Степанович С. П. Археологічні розвідки на території Великого укріплення Більського городища та його округи / Степанович С. П. // ПАЗ. Археологічні дослідження на Полтавщині 1994 р.: зб. наук. пр. / УК ПОДА, ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 89. – Мал. 1; Кулатова І. М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища (за розвідками 1994 р.) / І. М. Кулатова // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 122, 128. – Рис. 1: 15; Наукова концепція археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу»: наукова концепція, довідкові матеріали, проекти / Упорядн., наук. ред. Супруненко О. Б; ЦОДПА. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 44; Охоронювана археологічна територія «Більське городище»: буклет / О. В. Белько, І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко, Б. І. Золотницький. – Полтава : Археологія, 2001. – С. 4 – № 15; Більське городище – найбільша охоронювана археологічна територія Лівобережжя України / І. М. Кулатова, Б. І. Золотницький, О. Б. Супруненко та ін. // АЛЛУ. – Полтава, 2001. – № 2 (10). – С. 6, 7. – № 15; Ромашко В. А. Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры) / В. А. Ромашко; НАНУ, Ин-т археол.; [отв. ред. Я. П. Гершкович]. – К., 2013. – С. 271; Скорий С. А. К реестру селищ скифского времени в пределах Большого укрепления Бельского городища / С. А. Скорий // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. І. І. Корост, наук. ред. О. Б. Супруненко]. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2017. – С. 165; Задников С. А. Археологические разведки на Бельском городище в 2016 г. // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вождаєнко В. В., Задніков С. А., Корост І. І. (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2017. – С. 245–247. – Рис. 1; 2; 4; 5: 7, 10–12; Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу в 2016 році / О. М. Шапорда // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вождаєнко В. В., Задніков С. А., Корост І. І. (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2017. – С. 189–190. – Рис. 1: 14; 10: 7; 12: 12–22.

О. Б. Супруненко, О. М. Шапорда

150. Селище Холодівський яр III, Ставкова вул., скіфський час (VI – IV ст. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 1,44 км на південь – південний схід від центру села (приміщення Більської сільської ради), за 2,35 км на схід – південний схід від Західного укріплення Більського городища, на південній околиці Більська, з північного боку край витоків Холодівського яру, у межах Великого укріплення Більського городища.

Відоме за розвідками Б. А. Шрамка 1969 р., обстеженнями І. М. Кулатової і С. П. Степановича 1994 р., О. М. Шапорди 2016 р., І. І. Короста, О. В. Короті, С. А. Скорого та Д. С. Гречка 2017 р. О. М. Шапорда та І. Б. Шрамко називають поселення «пунктом V» над Холодівським яром, за порядковою нумерацією Б. А. Шрамка.

Розташоване на підвищенні плато правого корінного берега р. Суха Грунь з абсолютною висотою понад 175 м над рівнем моря, біля північного схилу Холодівського яру в його витоках (рр. Суха Грунь – Грунь – Грунь-Ташань – Псел – Дніпро), за 0,1 км на захід від пров. Опішнянський шлях, через вибалок від поселення Холодівський яр II. Відносна висота над рівнем дна яру – 10 м. Територія розорюється, зайнята садибами і присадибними ділянками мешканців села, скупченнями кущів й дерев, видовжена вздовж вул. Ставкової.

Встановлені розміри – 180 × 90 м, площа – близько 1,5 га. На поверхні виявлені уламки стінок ліпних посудин здебільшого ранньоскіфського часу. Поселення шурфувалося (два шурфи 1 × 1 м; географічні координати: 50°04'10.7" пн. ш., 34°36'40.2" сх. д.; 50°04'10.5" пн. ш., 34°36'40.0" сх. д.). У другому з шурфів виявлені культурні нашарування завтовшки 0,5 м з 8-ма стінками ліпних горщиків та вінцем казанкоподібної ліпної посудини з проколами.

За підйомними матеріалами та результатами шурфування селище може датуватися VI – V ст. до н. е., потребуючи проведення додаткових обстежень й уточнення меж залягання культурних нашарувань.

Знахідки з розвідок 1969 р. зберігаються у фондах Музею археології ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 1994, 2016 і 2017 рр. – фондах ІКЗ «Більськ».

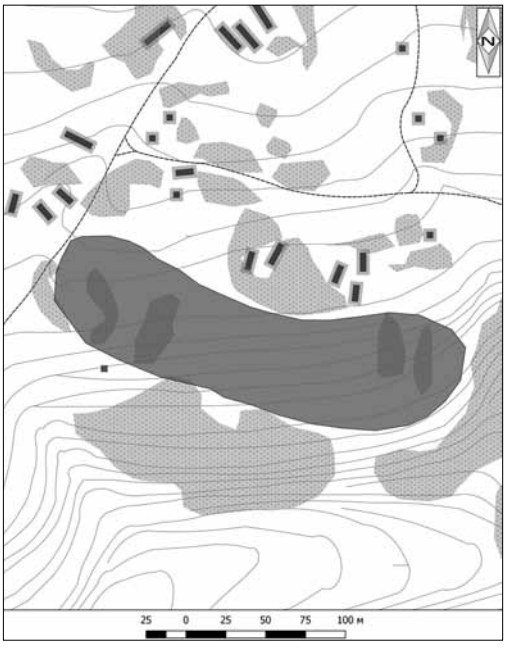

Більськ, с., Холодівський яр, ур.
План селища III. *За О. М. Шапордою, 2018.*

За рішенням Полтавської обласної ради від 15 лютого 2001 року «Про організацію охоронюваної археологічної території «Більське городище» селище визнане складовою частиною археологічного комплексу.

Джерела та література: Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции Харьковского университета в 1969 году / Шрамко Б. А.; ХГУ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1969/53. – 35 арк., 35 табл. іл.; Супруненко О. Б. Звіт про розвідки та розкопки на території та в окрузі Великого Більського городища (Полтавщина) у 1994 р. / Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Степанович С. П. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1994/43; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 82. – Арк. 13; Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області) у 2016 р. / Шапорда О. М.; ІКЗ «Більськ» // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2016/б. н. – 272 арк.; Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) / Б. А. Шрамко; АН УССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Е. В. Черненко]. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 34; Шрамко Б. А. Перелік пам'яток археології території та найближчих околиць Більського городища / Б. А. Шрамко // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1994. – Число друге. – С. 195. – № 14; Степанович С. П.

Археологічні розвідки на території Великого укріплення Більського городища та його округи / Степанович С. П. // ПАЗ. Археологічні дослідження на Полтавщині 1994 р.: зб. наук. пр. / УК ПОДА, ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 89. – Мал. 1; Кулатова І. М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища (за розвідками 1994 р.) / І. М. Кулатова // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 122, 128. – Рис. 1: 14; Охоронювана археологічна територія «Більське городище»: буклет / О. В. Белько, І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко, Б. І. Золотницький. – Полтава : Археологія, 2001. – С. 4 – № 14; Більське городище – найбільша охоронювана археологічна територія Лівобережжя України / І. М. Кулатова, Б. І. Золотницький, О. Б. Супруненко та ін. // АЛЛУ. – Полтава, 2001. – № 2 (10). – С. 6, 7. – № 14; Скорый С. А. К реестру селищ скифского времени в пределах Большого укрепления Бельского городища / С. А. Скорый // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. І. І. Корост, наук. ред. О. Б. Супруненко]. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2017. – С. 165; Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу в 2016 році / О. М. Шапорда // Там само. – С. 188–189. – Рис. 1: 3; 10: 6.

О. Б. Супруненко, О. М. Шапорда

151. Поселення Холодівський яр IV, Ставкова вул., богуславсько-білозерська і бондарихинська культури, скіфський час (XI – IX, VI – V ст. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 1,40 км на південь від центру села (приміщення Більської сільської ради), за 2,25 км на південний схід від Західного укріплення Більського городища, на південній околиці Більська, за 0,17 км на схід від селища Холодівський яр III, у межах Великого укріплення Більського городища.

До 2016 р. територія пам'ятки розглядалась як два окремих поселення.

Відкрите В. П. Андрієнком у 1969 р. у складі експедиції Харівського державного університету ім. О. М. Горького, що працювала під керівництвом Б. А. Шрамка. Обстежувалося ним же 1971 р., І. М. Кулатовою та С. П. Степановичем у 1994 р., І. І. Коростом і О. М. Шапордою, а також С. А. Задніковим та І. Б. Шрамко у 2016 р.

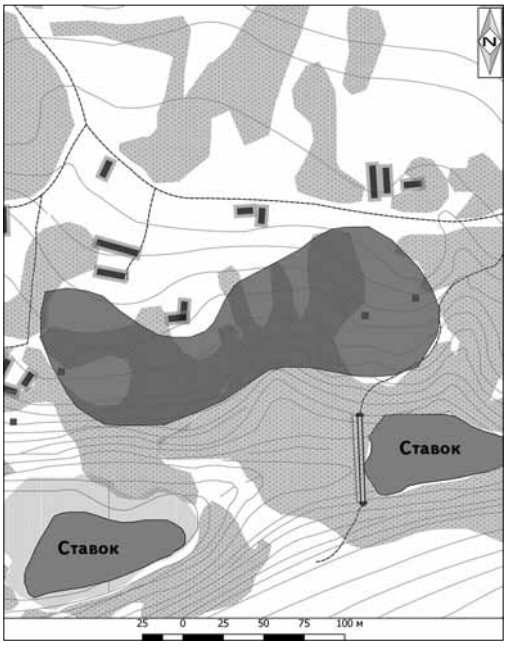

Більськ, с., Холодівський яр, ур. План поселення IV. *За О. М. Шапордою, 2018.*

Розміщується вздовж краю підвищення плато правого корінного берега р. Суха Грунь з абсолютною висотою 172 м над рівнем моря, на двох мисоподібних виступах північного схилу Холодівського яру (рр. Суха Грунь – Грунь – Грунь-Ташань – Псел – Дніпро) над двома ставками – другим і третім. Відносна висота над рівнем дна яру – 10–12 м. Територія зайнята сільською забудовою, присадибними ділянками мешканців села вздовж вул. Ставкової, вкрита чагарниками і деревами.

Визначені розміри території поширення підйомних матеріалів становлять 250 × 100 м, її площа складає близько 1,65 га.

На поверхні наявні уламки ліпного посуду скіфського часу, фрагменти печини, обмазки. В західній частині серед підйомних матеріалів на 1994 р. переважали уламки ліпного посуду бондарихинської культури, що стало приводом до розгляду цих ділянок як окремих поселень різних епох. Проте, в ході останніх обстежень кераміка скіфської доби знайдена на всій площі селища, практично всюди траплялися й матеріали фінального бронзового

Більськ, с., Холодівський яр, ур. Поселення IV. З півдня.
Розвідки С. А. Заднікова, І. Б. Шрамко, 2016.

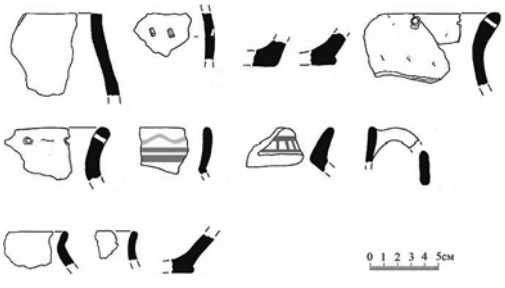

Більськ, с., Холодівський яр, ур. Поселення IV. Знахідки. *Кераміка. Шурфування С. А. Заднікова, І. Б. Шрамко, 2016.*

віку, належні до богуславсько-білозерської та пізнього етапу бондарихинської культур. З-поміж знахідок скіфського часу вирізняються вінця ліпних горщиків з наліпним валиком і проколами під ним, верхня частина чорнолискованої ліпної миски фіналу ранньоскіфського часу, котрі дозволяють датувати нашарування доби раннього залізного віку VI, можливо, поч. V ст. до н. е.

Західна периферійна ділянка поселення шурфувалася О. М. Шапордою. У шурфі в орному шарі виявлені уламки гончарного посуду козацької епохи, у чорноземі до глибини 0,4 м – уламки ліпного посуду, що місцями залягали й у передматерику.

Східна частина поселення (на городах гр. М. Литовченка) прошурфована С. А. Задніковим та І. Б. Шрамко (2 шурфи 1 × 2 м; географічні координати: 50°04'10.7" пн. ш., 34°36'40.2" сх. д.; 50°04'10.5" пн. ш., 34°36'40.0" сх. д.). В обох шурфах виявлені незначної товщини (0,4 м) культурні чорноземні нашарування з невеликою кількістю кераміки бондарихинської культури і скіфського часу. Матеріали скіфської доби також були наявні й у похованому ґрунті – до глибини 0,6 м від рівня сучасної денної поверхні.

За підйомними матеріалами і результатами шурфування селище належить до числа обжитих територій доби фінального бронзового віку XI–IX ст. до н. е. (богуславсько-білозерська та пізньобондарихинська культури). Існування на ньому відкладень скіфського часу дає підстави для віднесення і до кола старожитностей VI–V ст. до н. е., потребуючи проведення додаткових обстежень й уточнення меж залягання збережених культурних нашарувань. Поверхневий розораний шар містить уламки гончарного посуду XVIII–XIX ст.

Знахідки з розвідок 1969 та 1971 рр. зберігаються у фондах Музею археології ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 1994 і 2016 рр. – фондах ІКЗ «Більськ».

За рішенням Полтавської обласної ради від 15 лютого 2001 р. «Про організацію охоронюваної археологічної території «Більське городище» поселення визнане складовою частиною археологічного комплексу.

Джерела та література: Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции Харьковского университета в 1969 году / Шрамко Б. А.; ХГУ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1969/53. – Арк. 20; Супруненко О. Б. Звіт про розвідки та розкопки на території та в окрузі Великого Більського городища (Полтавщина) у 1994 р. / Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Степанович С. П. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1994/43; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 82. – Арк. 14. – Рис. 22; Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області) у 2016 р. / Шапорда О. М.; ІКЗ «Більськ» // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2016/б. н. – 272 арк.; Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) / Б. А. Шрамко; АН УССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Е. В. Черненко]. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 34; Шрамко Б. А. Перелік пам'яток археології території та найближчих околиць Більського городища / Б. А. Шрамко // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтавський літератор, 1994. – Число друге. – С. 195. – № 15; Степанович С. П. Археологічні розвідки на території Великого укріплення Більського городища та його округи / Степанович С. П. // ПАЗ. Археологічні дослідження на Полтавщині 1994 р.: зб. наук. пр. / УК ПОДА, ЦОДПА; [за

ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 89. – Мал. 1; Кулатова І. М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища (за розвідками 1994 р.) / І. М. Кулатова // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 122, 128. – Рис. 1: 15; Наукова концепція археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу»: наукова концепція, довідкові матеріали, проекти / Упорядн., наук. ред. Супруненко О. Б; ЦОДПА. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 44; Охоронювана археологічна територія «Більське городище»: буклет / О. В. Белько, І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко, Б. І. Золотницький. – Полтава : Археологія, 2001. – С. 4 – № 15; Більське городище – найбільша охоронювана археологічна територія Лівобережжя України / І. М. Кулатова, Б. І. Золотницький, О. Б. Супруненко та ін. // АЛЛУ. – Полтава, 2001. – № 2 (10). – С. 6, 7. – № 15; Ромашко В. А. Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры) / В. А. Ромашко; НАНУ, Ин-т археол.; [отв. ред. Я. П. Гершкович]. – К., 2013. – С. 271; Скорий С. А. К реестру селищ скифского времени в пределах Большого укрепления Бельского городища / С. А. Скорий // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. І. І. Корост, наук. ред. О. Б. Супруненко]. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2017. – С. 165; Задников С. А. Археологические разведки на Бельском городище в 2016 г. // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вождаєнко В. В., Задніков С. А., Корост І. І. (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2017. – С. 245–247. – Рис. 1; 2; 4; 5: 7, 10–12; Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу в 2016 році / О. М. Шапорда // Там само. – С. 189–190. – Рис. 1: 14; 10: 7; 12: 12–22.

О. Б. Супруненко, О. М. Шапорда

152. Селище Холодівський яр V, скіфський час (V – IV ст. до н. е.) (археол.)

Розміщується на території вододільного плато рр. Ворскла та Суха Грунь, у Ворсклинсько-Псільському межиріччі, у верхів'ях Холодівського яру, вздовж його північного схилу, за 160 м на захід від польової дороги Більськ – Глинське, за 1,3 км на південний схід від центру с. Більськ (будівля сільської ради).

Поселення виявлене у 1969 р. розвідзагоном, очолюваним В. П. Андрієнком, що діяв у складі експедиції ХДУ під керівництвом професора Б. А. Шрамко. Тоді на території селища виділено 7 підвищень зольників, які розміщувались на відстані 30–35 м один від одного. На їх поверхні виявлені скупчення глиняної обмазки, фрагменти ліпного посуду, уламки античних амфор, глиняних конусів, пряслице, шматки кварцитових зернотерок.

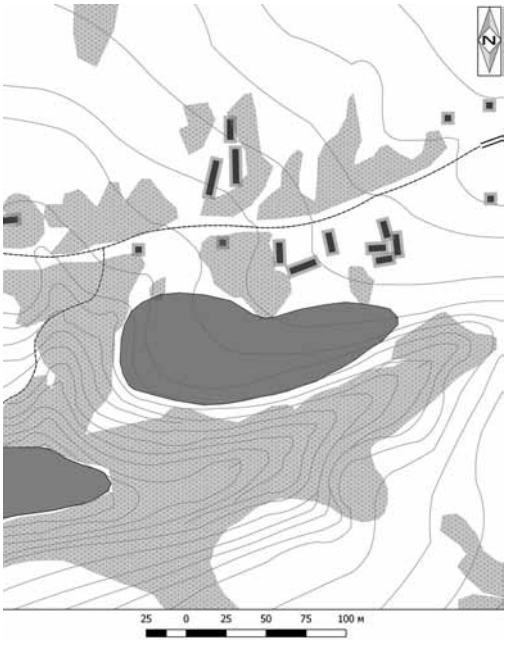

Більськ, с., Холодівський яр, ур.
План селища V. *За О. М. Шапордою, 2018.*

Територія селища зайнята приватними садибами та присадибними ділянками мешканців південної околиці села по вул. Ставковій. Місцевість частково вкрита чагарниками та порослю дерев. Розміри пам'ятки – 170 × 70 м, площа – близько 0,85 га, висота на рівнем русла Холодівського яру – 10 м.

Повторно поселення обстежене експедицією ІКЗ «Більськ» у 2016 р. Виявлені кілька фрагментів ліпного посуду, що відносяться до скіфського часу та датуються V – IV ст. до н. е.

Джерела та література: Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского гос. университета им А. М. Горького в 1969 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1969/53. – 70 арк.; Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського та Зіньківського районів

Полтавської області) у 2016 р. / Шапорда О. М.; ІКЗ «Більськ» // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2016/б. н. – 272 арк.; Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: зб. наук. пр. / ХНУ ім. В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ». – Котельва; Харків: Майдан, 2016. – С. 60; Скорый С. А. К реестру селищ скифского времени в пределах Большого укрепления Бельского городища / С. А. Скорый // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. І. І. Корост, наук. ред. О. Б. Супруненко]. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – С. 165–166; Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу – 2016 // Там само. – С. 190.

О. М. Шапорда

153. Селище Лісовий Кут, пізній бронзовий вік – бондарихинська культура, скіфський час (X – XI, кін. VI – V ст. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 3,125 км на північний захід від центральної частини с. Більськ (приміщення Більської сільської ради), за 0,780 км на південний схід від Більської установки комплексної переробки газу (далі – УКПГ), край північно-західного кута Великого укріплення Більського городища над Більським озером, фактично, навпроти Західного його укріплення, в ур. Лісовий Кут.

Виявлене у 1978–1979 р. П. Я. Гавришем, обстежувалося 1994 р. науковими співробітниками ЦОДПА з прив'язкою до ур. Кут. У 1996 і 1998 рр. вивчалося шляхом огляду і збору матеріалів учасниками Українсько-Німецької археологічної експедиції ІА НАН України та Німецького науково-дослідного товариства, переважно В. Херцем, а в 1999–2004 рр. тут проводилися археологічні дослідження під керівництвом С. А. Скорого, в 1999 р. – за участі В. П. Білозора. Навесні 2001 р. співробітниками ЦОДПА на чолі з І. М. Кулатовою у центральній частині пам'ятки проведені науково-рятівні дослідження вздовж траншеї газоконденсатопроводу, що перетинала територію селища з північного сходу на південний захід, від експлуатаційних свердловин в бік Більської УКПГ. У 2004 р. співробітниками Інституту геофізики НАН України і компанії «Східний Атлас» (Берлін) була проведена геомагнітна зйомка північної периферії селища, на північ від згаданої траншеї газоконденсатопроводу, на магнітограмі

Поселення Лісовий Кут (I) та Кут (II) на космічному фотознімку.
Ортосхема О. М. Шапорди, 2015.

Лісовий Кут, ур. Вигляд на селище і вали Великого укріплення Більського городища. З південного сходу.
Фото О. Б. Супруненка, 2015.

якої в цій частині виявилися відсутніми археологічні заглиблені об'єкти. Насамкінець, влітку 2015 р. на території поселення здійснювався збір підйомних матеріалів співробітниками Більської археологічної експедиції ІА НАН України.

Останні обстеження проведені С. А. Скорим, О. Б. Супруненком разом із науковими співробітниками ІКЗ «Більськ» наприкінці 2015 р., внаслідок чого уточнена площа пам'ятки і зняті її географічні координати. У 2017 р. на селище як складову комплексу Великого укріплення Більського городища науковцями ІКЗ «Більськ» укладена облікова документація.

Поселення розташоване на мисоподібному похилому підвищенні правого корінного берега Більського струмка (р. Тарапуньки) – правої притоки р. Сухої Груні над Більським озером (рр. Тарапунька

– Суха Грунь – Грунь – Грунь-Ташань – Псел – Дніпро). Урочище Лісовий кут зі сходу обмежене слабко обводненою балкою, північного сходу – яром. Південний схил мису має порівняно похилий спуск до Більського озера. Територія останніми десятиліттями інтенсивно розорюється. П. Я. Гавриш відзначав, що поверхня поселення була свого часу задернованою, а в північній частині знаходився літній тваринницький табір. За його розвідок розміри пам'ятки ще не були визначені, тому площа у рішенні Полтавського обласної ради про створення охоронюваної археологічної території на Більському городищі вказана орієнтовно – 4,7 га (2001 р.). Віллі Херцем визначена концентрація знахідок на площі розмірами 500–550 × 180–230 м, що включала і поселення в ур. Кут, південний схил плато аж до самого берега Більського озера, відзначена концентрація знахідок у 13 скупченнях, чотири з яких були зольниками. Під час науково-рятівних робіт вздовж траси нафтопроводу – шлейфу від свердловини № 402 до Більського УКПГ (квітень 2006 р.) науковцями ЦОДПА попередньо встановлена площа поселення, що й оприлюднена І. М. Кулатовою – 13,0 га (650–670 × 180–230 м).

Унаслідок огляду північно-західної частини селища О. Б. Супруненком навесні 2008 р. відзначена наявність знахідок ліпної кераміки скіфського часу у північно-західному куті Великого укріплення, практично біля підошви валу, а також обстежений мисоподібний виступ з північно-східного боку над яром, де оранкою зачеплений ще один житлово-господарський комплекс V ст. до н. е., що й призвело до остаточного уточнення меж та площі поселення – 26,8 га.

Географічні координати крайніх точок на території селища:

№ точки	Градуси, мінути, секунди (датум WGS 84)	
	N	E
Пд.-зх.	50°06'15.7"	34°35'26.3"
Пд.-сх.	50°06'17.3"	34°35'37.4"
Пн.-зх.	50°06'47.3"	34°35'06.7"
Пн.-сх.	50°06'47.2"	34°35'27.7"

Археологічні дослідження на пам'ятці розпочаті спільною Українсько-Німецькою археологічною експедицією ІА НАН України та Німецького науково-дослідного товариства в 1999 р. Закладено два розкопи: розкоп № 1 – на східному схилі урочища (площа бл. 120 м²). Тут виявлено житлово-господарський комплекс у складі двох напівземлянок і господарської ями, рештки жертвоприношення та скупчення уламків випаленої глини; розкоп № 2 – біля валу Великого укріплення Більського городища (площа бл. 100 м²), в якому розчищено рештки двох землянок.

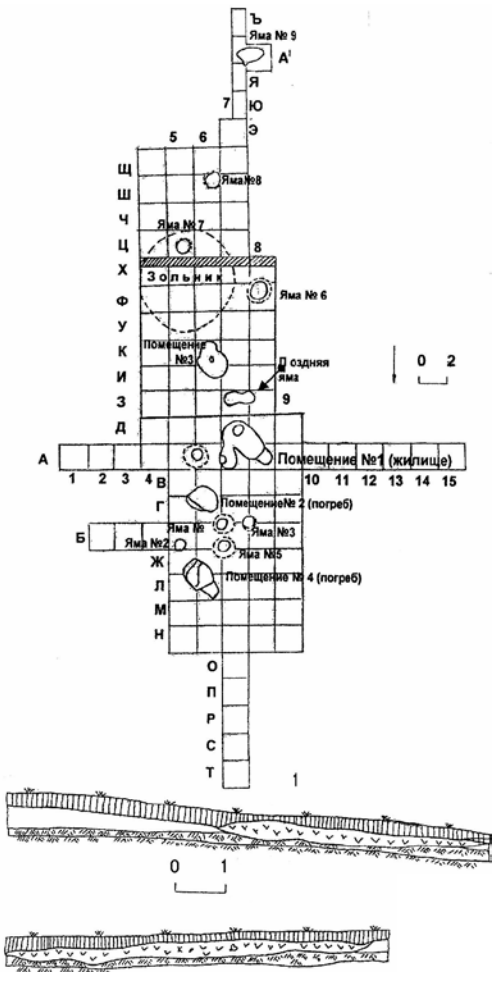

Більськ, с., Лісовий Кут, ур.
План і профілі бровок розкопу.
Дослідження С. А. Скорого, 1999–2004.

У наступному 2000 р. до розкопу № 1/1999 р. з північного і південного боків влаштовані прирізки (площа 108 м²), де вивчалися ще одне житлове приміщення і 4 господарські ями. У 2001 р. до

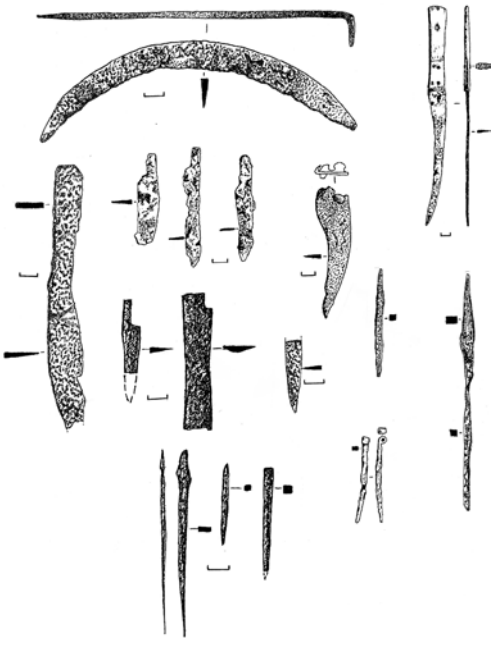

Більськ, с., Лісовий Кут, ур.
Вироби із заліза. *Розкопки С. А. Скорого, 2000–2004.*

Лісовий Кут, ур. Яма 7/2001 р. Набір тарного посуду – великих ліпних корчаг і античних амфор. *Фото М. О. Радченка, 2002.*

розкопу здійснені чергові прирізки, як у північний, так і в південний боки (площа 132 м^2), в яких виявлені залишки житлової будівлі, господарська яма, була частково досліджена територія зольника. Матеріали цих робіт на загальній площі 543 м^2 повністю опубліковані.

Навесні 2001 р. Більський загін Охоронної археологічної експедиції ЦОДПА здійснив науково-рятівні дослідження об'єктів вздовж самовільно прокладеної траншеї завдовжки 300 м у центральній частині селища, дослідивши рештки 9 господарських ям.

Таким чином, археологічними розкопками на пам'ятці відкрита садиба у складі напівземлянкового житлового об'єкту, 8 господарських ям, 2 погреби, рештки господарської будівлі, що складали так званий зольник, 2 прямокутних у плані житлових об'єкти напівземлянкового типу і 9 господарських ям. Матеріали цих робіт свідчать про широкий спектр господарських занять мешканців поселення, з-поміж яких, поряд із традиційним землеробством і тваринництвом, помітне місце мали металообробка (бронзоливарне і залізоробне виробництво), обробка кістки і рогу тощо.

З селища походять доволі різноманітні знахідки. 1996 р. Українсько-Німецькою експедицією зібрані підйомні матеріали у складі уламків античних амфор, ліпних пряслиць і певної кількості залізних та бронзових шлаків. Серед індивідуальних знахідок вирізнялася кам'яна сокира доби середнього бронзового віку, спинка ранньочерняхівської фібули, знайдені ближче до схилу над Більським озером, бронзовий наконечник стріли, а також деталь бронзової складної форми для відливання наконечників стріл. З розкопок С. А. Скорого 1999–2001 рр. походить доволі представницька колекція зразків ліпної і чорнолискованої кераміки скіфської епохи, чимало уламків античних амфор, пряслиць, знахідки бронзових трилопатевих наконечників стріл першої половини V ст. до н. е., вироби із заліза, каменю тощо. З-поміж знахідок у господарських ямах, виявлених за науково-рятівних досліджень 2001 р., наявні аналогічні матеріали, в т. ч. в ямі 7 відкритий унікальний для Дніпров-

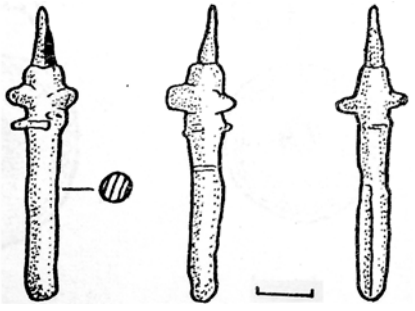

Більськ, с., Лісовий Кут, ур. Стрижень ливарної форми для відливання вістря стріли. *Бронза. Знахідка В. Херца, 1996.*

ського лісостепового Лівобережжя керамічний комплекс у складі одинадцяти великих ліпних корчаг і трьох античних амфор. Обстеження кін. XX ст. дозволили виявити на території поселення й кілька десятків уламків ліпних горщиків бондарихинської культури доби пізнього бронзового віку.

Матеріали розвідок та розкопок дозволяють датувати час першого заселення території селища в межах фінального бронзового віку – XI – X ст. до н. е., а розквіт його існування скіфським часом – кін. VI – V ст. до н. е.

Поселення взяте під охорону за рішенням Полтавської обласної ради від 15 лютого 2001 р. «Про створення Охоронюваної археологічної території «Більське городище» і вказане у переліку об'єктів під № 14.

Територія селища наразі розорюється, краї надсхилових частин зайняті польовими дорогами і в незначній мірі задерновані. Через селище прокладена пара шлейфів газоконденсатопроводів, тут же наявні решітки старої газовидобувної свердловини. Стан збереження археологічно не досліджених частин, не зважаючи на розорювання, – ближче до задовільного.

Колекція знахідок зі зборів та розкопок на пам'ятці Українсько-Німецькою експедицією зберігається у Наукових фондах ІА НАН України, матеріали розвідкових обстежень і науково-рятівних робіт полтавських дослідників – у фондах ІКЗ «Більськ».

Селище є одним з найбільш відомих поселенських об'єктів скіфської доби те-

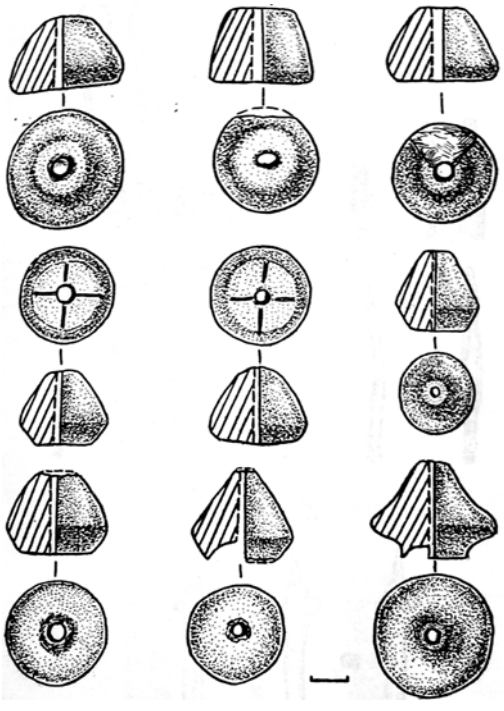

Більськ, с., Лісовий Кут, ур. Пряслиця. *Кераміка. Збори Р. Ролле та В. Херца, 1996.*

риторії Великого укріплення Більського городища та має доволі значний потенціал для проведення археологічних досліджень у майбутньому, розміщення тут реконструйованих за матеріалами розкопок об'єктів (на вивчених частинах поселення).

Джерела та література: Супруненко О. Б. Звіт про розвідки та розкопки на території та в окрузі Великого Більського городища (Полтавщина) у 1994 р. / Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Степанович С. П.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1994/43; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 82. – Арк. 17; Кулатова І. М. Звіт про рятівні археологічні дослідження на поселенні скіфського часу в ур. Лісовий Кут та курганному некрополі в ур. Перещепине І біля с. Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл. навесні 2001 р. / Кулатова І. М., Гейко А. В.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/136; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 331. – Арк. 2–35; Супруненко О. Б. Звіт про дослідження на земельній ділянці під проходження нафтопроводу-шлейфу від свердловини № 402 до УКПГ «Більськ» в ур. Перещепине, на території курганного некрополю скіфського часу, інші наглядові роботи в адміністративних межах Більської сільської ради Котелевського району та розвідки у Зіньківському і Полтавському районах Полтавської області в 2005 – 2006 рр. / Супруненко О. Б., Кулато-

ва І. М., Шерстюк В. В., Тимощук А. І. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2006/11; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 453. – Арк. 24, 99. – Рис. 32: 4; Гавриш П. А. Археологические исследования в междуречье Псла и Ворсклы в ходе работы над «Сводом памятников истории и культуры» / П. А. Гавриш // Первая Всесоюзная научная конференция по историческому краеведению (г. Полтава, октябрь 1987 г.): тез. докл. и сообщ. – К., 1987. – С. 284; Кулатова І. М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища (за розвідками 1994 р.) / І. М. Кулатова // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / НАН, Ін-т археол.; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 130; Мурзин В. Ю. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1996 году / Мурзин В. Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С. В., Черненко Е. Н.; ИА НАНУ. – К., 1997. – Препринт. – С. 10–11, рис. 10–12; Мурзин В. Ю. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1999 году / Мурзин В. Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С. А., Махортых С. В., Белозер В. П.; ИА НАНУ. – К., 2000. – С. 11–41; Мурзин В. Ю. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2000 году / Мурзин В. Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С. А., Махортых С. В., Белозер В. П.; ИА НАНУ; Немецк. науч.-иссл. общ-во. – К., 2001. – С. 13–30; Додаток № 1 до рішення Полтавської обласної ради «Про створення Охоронюваної археологічної території «Більське городище» від 15 лютого 2001 року / Укл. І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко, Б. І. Золотницький // АЛЛУ – Полтава, 2001. – № 2 (10). – С. 4–5; Мурзин В. Ю. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2001 году / Мурзин В. Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С. А., Махортых С. В., Белозер В. П.; ИА НАНУ; Немец. науч.-иссл. общ-во. – К., 2002. – С. 4–27; Гейко А. В. Набір тарного посуду скіфської доби з Більського городища / Гейко А. В. // АЛЛУ – Полтава, 2002. – № 1 (11). – С. 3–4 обкл.; Черненко Е. В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2004 году / Черненко Е. В., Ролле-Герц Р. А., Скорый С. А., Махортых С. В., Герц В. Ю., Белозер В. П.; Ин-т археол. НАНУ, Немец. науч.-иссл. общ-во. – К., 2005. – С. 5–29; Ролле Р. Археогеофізичні дослідження Більського городища та його округи / Ролле Р., Орлюк М., Романець А., Ульрих Б., Цольнер Б. // Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових археологічних досліджень); Ин-т археол. НАНУ. – К., 2006. – С. 19–32; Скорый С. А. Селище в урочище Лисовый Кут на Большом укреплении Бельского городища (материалы раскопок 1999-2001, 2004 гг.) / С. А. Скорый // Revista archeologiă. – Кишинев, 2008. – Serie nouă. – Vol. – Nr. 1. – С. 146–179; Кулатова І. М. Рятівні дослідження на поселенні скіфського часу в ур. Лісовий Кут у Більську / Кулатова І. М. // АЛЛУ. – Полтава, 2008. – № 1-2 (23-24). – С. 137–149; Гейко А. В. Гончарство населення скіфського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя / Анатолій Гейко; НАНУ, Ін-т керамолог.; НМЗУГ; [відп. ред. О. М. Пошивайло]. – Полтава : АСМІ, 2011. – С. 1 обкл., 146–148; Гейко А. В. Ремонт глиняного посуду: історія, традиції, звичаї / Анатолій Гейко; НАНУ, Ін-т керамол.; НМЗУГ; [відп. ред. О. М. Пошивайло]. – Полтава : АСМІ, 2013. – С. 43–45; Шерстюк В. В. Корчага з селища в урочищі Лісовий Кут на Більському городищі // Феномен Більського городища – 2014: зб. мат-лів наук. конф. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 125–128; Супруненко О. Б. Розвідки на території та в окрузі Більського городища / О. Б. Супруненко, С. А. Скорий, І. М. Гавриленко, І. І. Корост // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; УК ПОДА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вождаєнко В. В., Корост І. І., Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2015. – С. 68–71, 75. – Рис. 5; 6: І; Могилов О. Д. Розвідки на селищах Більського городища в 2015 р. / О. Д. Могилов, К. І. Панченко // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; [відп. ред. Корост І. І., наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Котельва, Харків : ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2016. – С. 184–189; Скорый С. А. К реестру селищ скифского времени в пределах Большого укрепления Бельского городища / С. А. Скорый // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І., наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – С. 158–160.

С. А. Скорий, О. Б. Супруненко

154. Поселення Кут, бронзовий вік, скіфський час, черняхівська культура (2-га чв. II тис. до н. е.; VI – V ст. до н. е.; III – IV ст. н. е.) (археол.)

Знаходиться за 2,60 км на північний захід від центральної частини села (приміщення Більської загальноосвітньої школи I-III ст.), за 1,25 км на південний схід від Більської установки комплексної переробки газу, поряд із Більським озером, у межах Великого укріплення Більського городища, в ур. Кут, за 0,3–0,4 км на південний схід від відомого поселення скіфського часу в ур. Лісовий Кут.

Відкрите П. Я. Гавришем у 1985–1986 рр. за знахідками уламків ліпного посуду бабинської культури (культури багатоваликової кераміки). Розвідками Українсько-Німецької експедиції ІА НАН України та Німецького науково-дослідного товариства у 1996 і 1998 рр. тут виявлені матеріали середнього брон-

Більськ, с., Кут, ур. Вигляд мису з поселенням. З південного заходу.
Фото О. Б. Супруненка, 2003.

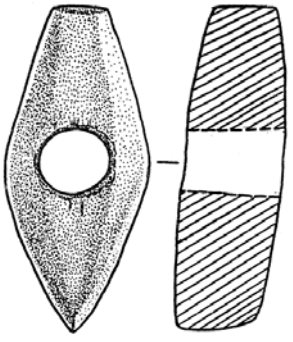

Більськ, с., Кут, ур.
Кам'яна свердлена шліфована сокира.
Знахідка В. Херца, 1996.

зового і фіналу раннього залізного віків. Вони тяжіли до південного схилу корінного берега над Більським озером. Це – кам'яна свердлена сокира і ранньочерняхівська фібула. Проте дослідники не вирізняли місцезнаходження в окремий пункт. П. Я. Гавриш також, згадуючи ур. Кут, мав, вірогідно, на увазі селище, яке згодом отримало назву Лісовий Кут. О. Б. Супруненко під час обстежень берегів Більського озера, за знахідками черняхівської кераміки і пряслиця та зразків ліпного посуду бронзового віку, дійшов до висновку щодо доцільності виділення місцезнаходження як окремої пам'ятки. Встановлена за результатами шурфування 1996 р. товщина культурних нашарувань над схилом біля північно-західного берега Більського озера становила лише 0,3–0,4 м. В шурфі (0,5 × 1,0 м) було виявлено кілька уламків ліпного горщика бабинської та фрагменти стінок гончарних посудин черняхівської культур.

Два десятиліття тому в літературі існувала точка зору щодо наявності в ур. Кут двох місцезнаходжень чи поселень різного часу, проте наразі домінує єдина версія щодо цієї пам'ятки як поселенської багатошарової (чи з матеріалами) кількох епох.

2015 р. О. Д. Могиловим на території урочища знайдені кілька уламків ліпного посуду скіфського часу, а в 2017 р. науковцями ІКЗ «Більськ» на чолі з І. І. Коростом тут здійснене шурфування, котре встановило наявність культурних нашарувань скіфського часу, перекритих зверху чорноземними намивами, баластом з новітніми знахідками і матеріалами скіфської доби. Нашарування археологічного характеру залягають на глибині 0,50–0,75 м, пов'язані з шаром похованого чорнозему і підстилаючого його передматерикового суглинку (до глибини 1,0–1,1 м), містять уламки ліпного посуду (лискованої миски, горщиків) VI – V ст. до н. е.

Таким чином, поселення розміщене на мису першої тераси правого берега р. Тарапуньки (Більський струмок) – правої притоки р. Суха Грунь, безпосередньо над Більським озером (рр. Тарапунька – Суха Грунь – Грунь – Грунь-Ташань – Псел – Дніпро). З північного заходу й заходу воно майже впритул прилягає, відділяючись польовою дорогою, до схилу корінного берега під селищем в ур. Лісовий Кут. Висота мису над рівнем заплави струмка становить 2–7 м. Територія займає прибережну смугу вздовж північно-західного берега озера завширшки 20–60 м. На 2015 р. площа місцезнаходження вбачалася як 4,27 га, а встановлена останніми обстеженнями, зі врахуванням всієї площі мису, – близько 5,0 га (200 × 250 м).

Поверхня задернована, хоча раніше розорювалася під городи. Знахідки, крім уже згаданих вище, репрезентовані зразками подрібненої ліпної кераміки бабинської культури бронзового віку з домішками крупних фракцій піску, окремими уламками ліпних посудин скіфської епохи, доволі дрібними стінками гончарного посуду і пряслицем черняхівської культури. За повідомленням колишнього голови місцевого КСП ім. Т. Шевченка М. Г. Гончара, на березі Більського озера

у 1970-х рр. виявлений потертий срібний римський денарій з отвором для підвішування, а 1997 р. – уламок стінки сироглиняного черняхівського гончарного піфоса.

Поодинокі знахідки бабинських матеріалів в ур. Кут можуть вказувати на місцезнаходження на мису біля Більського струмка недовготривалого стійбища носіїв цієї культури. Скіфські нашарування вочевидь належать окремому невеликому заплавному селищу чи східній периферії з низькою топографією більш значного поселення в ур. Лісовий Кут. Черняхівські матеріали можуть маркірувати розміщення на мису невеликого висілку одного з сусідніх селищ пізньоримського часу, що розташовані нижче за течією струмка та на р. Суха Грунь.

До реєстру поселенських пам'яток скіфської доби в межах Великого укріплення Більського городища, підготовленого на 2017 р., поселення включене як селище малих розмірів.

Знахідки з розвідок на території поселення зберігаються у наукових фондах ІА НАН України та ІКЗ «Більськ».

Згідно з рішенням Полтавської обласної ради «Про створення охоронюваної археологічної території «Більське городище» від 15.02.2001 р. селище в ур. Кут визнане складовою частиною археологічного комплексу.

Джерела та література: Супруненко О. Б. Звіт про розвідки та розкопки на території та в окрузі Великого Більського городища (Полтавщина) у 1994 р. / Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Степанович С. П.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1994/43; Супруненко О. Б. Звіт про дослідження на земельній ділянці під проходження нафтопроводу-шлейфу від свердловини № 402 до УКПГ «Більськ» в ур. Перещепине, на території курганного некрополю скіфського часу, інші наглядові роботи в адміністративних межах Більської сільської ради Котелевського району та розвідки у Зіньківському і Полтавському районах Полтавської області в 2005 – 2006 рр. / Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Шерстюк В. В., Тимощук А. І. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2006/11; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 453. – Арк. 22–23, 99. – Рис. 32: 6; Наукова концепція державного археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу»: наукова концепція, довідкові матеріали, проекти / ЦОДПА; [упорядн., наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 44; Кулатова І. М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища (за розвідками 1994 р.) / І. М. Кулатова // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / НАН, Ін-т археол.; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 130; Мурзін В. Більське городище / Мурзін В., Ролле Р., Супруненко О.; НАНУ, Ін-т археол.; Нім. наук.-дослід. т-во; Гамбур. ун-т; ЦОДПА; [відп. ред. Крижицький С. Д.]. – Київ; Гамбург; Полтава : Археологія, 1999. – С. 27; Мурзин В. Ю. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1999 году / Мурзин В. Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С. А., Махортых С. В., Белозер В. П.; ИА НАНУ. – К., 2000. – С. 3. – Рис. 20: 10; Більське городище – найбільша охоронювана археологічна територія Лівобережжя України / І. М. Кулатова, Б. І. Золотницький, О. Б. Супруненко та ін. // АЛЛУ. – Полтава, 2001. – № 2 (10). – Додаток 1 і 2 до Рішення Полтавської обласної ради «Про створення охоронюваної археологічної території «Більське городище» від 15.02.2001 року. – С. 4, 6; Кулатова І. М. Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності на Полтавщині / Кулатова І. М., Супруненко О. Б., Терпиловський Р. В.; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – Київ; Полтава : Археологія, 2005. – С. 68. – Рис. 58: 5; Супруненко О. Б. Розвідки на території та в окрузі Більського городища / О. Б. Супруненко, С. А. Скорий, І. М. Гавриленко, І. І. Корост // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; УК ПОДА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вождаєнко В. В., Корост І. І., Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2015. – С. 72–73, 75. – Рис. 6: II; Могилов О. Д. Розвідки на селищах Більського городища в 2015 р. / О. Д. Могилов, К. І. Панченко // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І., наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Котельва, Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2016. – С. 189; Скорый С. А. К реестру селищ скифского времени в пределах Большого укрепления Бельского городища / С. А. Скорый // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І., наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Котельва: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – С. 161–162.

С. А. Скорий, О. Б. Супруненко

155. Селище Цегельня, скіфський час (VI – IV ст. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 3,29 км на південний схід від центру села (приміщення Більської сільської ради). Із заходу майже впритул прилягає до оборонних споруд Східного укріплення Більського городища. З півночі, півдня і сходу обмежується схилами до заплави р. Ворскла (рр. Ворскла – Дніпро).

Виявлене співробітниками ІКЗ «Більськ» у 2016 р. під час проведення роз-

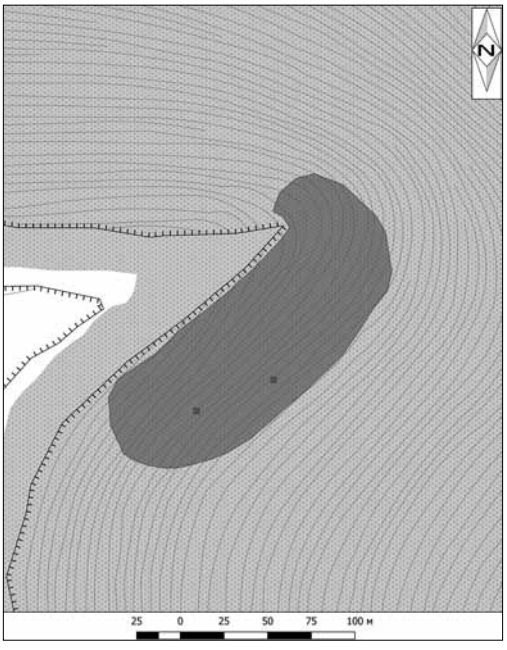

Більськ, с., Цегельня, ур. План поселення.
За О. М. Шапордою, 2018.

відок на території Більського археологічного комплексу.

Розміщується на краю мисоподібного виступу плато правого корінного берега Ворскли. Розміри пам'ятки становлять 195 × 75 м, площа – близько 1,25 га. Висота над рівнем заплави – близько 65 м, абсолютна висота на рівнем моря – 179,0 м. Поверхня задернована, поросла чагарниками, деревами.

За результатами шурфування встановлена наявність культурних нашарувань (близько 0,5 м) з невеликою кількістю фрагментів ліпного посуду, що відносяться до скіфської епохи. Також виявлено кілька уламків гончарного посуду Нового часу.

Матеріали з обстежень зберігаються у фондах ІКЗ «Більськ».

Джерела та література: Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області) у 2016 р. / Шапорда О. М.; ІКЗ «Більськ» // НА ІА НАНУ. – 2016/б. н. – Ф. е. – 272 арк.; Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу в 2016 році / О. М. Шапорда // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. І. І. Корост, наук. ред. О. Б. Супруненко]. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – С. 184–185.

О. М. Шапорда

156. Селище Безодня I, скіфський час (VI – IV ст. до н. е.) (археол.)

Розташоване у південно-східній частині Великого укріплення Більського городища, вздовж його оборонних споруд, по обидва боки полезахисної лісосмуги – межі Зіньківського і Котелевського районів Полтавської обл., за 4,3 км на південний схід від с. Більськ (приміщення Більської сільської ради). У центрально-східній частині пам'ятки знаходиться курган висотою близько 0,5 м і діаметром 35 м (див. ст. № 188). Дві третини території селища з північного боку розташовані в адміністративних межах Більської сільської ради Котелевського району, південна третина – Малобудищанської сільської ради Зіньківського району.

У 1927 р., вірогідно, оглядалося О. К. Тахтаєм. Неодноразово обстежувалося розвідгрупами у складі експедиції ХДУ ім. О. М. Горького на чолі з професором Б. А. Шрамком. Зокрема, керівник однієї з таких груп Ю. М. Бойко наводив дані про факт існування селища за результатами обстежень 70–80-х р. XX ст. У 1994 р. селище оглядалося розвідзагоном ЦОДПА у складі О. Б. Супруненка, І. М. Кулатової та С. П. Стєпановича. А неподалік від поселення, дещо на південний захід від нього, виявлений уламок бронзового трилопатевого вістря стріли V – 1-ї пол. IV ст. до н. е. Шурфування ділянки селища за 70 м на північ і 30 м на південь від лісосмуги, виконане О. В. Тітковим і В. О. Анохіним у 1994 та 1995 рр., дозволило встановити потужність культурних нашарувань близько 0,4–0,5 м, виявити в їх вмісті уламки ліпного посуду місцевого виробництва V – IV ст. до н. е. та кілька дрібних фрагментів амфорних стінок. Тоді ж металодетекторним скануванням поверхні відзначене руйнування південної частини нашарувань інтенсивним артилерійським обстрілом в ході боїв 1943 р., а В. О. Анохіним зібрано більше 30 кг осколків від німецьких артилерійських снарядів та мін. У більшій північній частині території селища відзначені

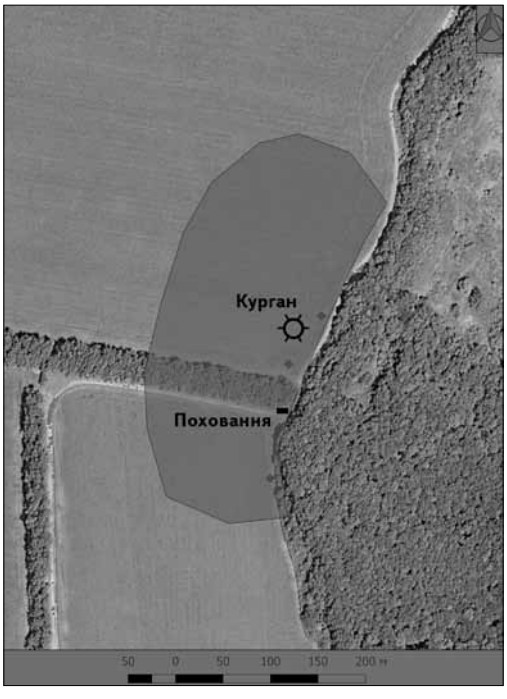

Безодня I, ур. Поселення та курган, із позначенням місць шурфування. *Ортоплан О. М. Шапорди, 2016 р.*

чотири розорані плями попелястого заповнення навколо заглиблених частин археологічних об'єктів скіфського часу розмірами від 8 × 10 до 18 × 25 м.

2001 р. під валом Великого укріплення на східній межі поселення П. Я. Гавришем було виявлене й досліджене ґрунтове безінвентарне поховання-інгумація, здійснене на спині у західному секторі орієнтації, котре дослідник пов'язував з давньоруськими чи старожитностями передодня пізнього середньовіччя.

У 2006 р. селище обстежувалося В. В. Приймаком. Було зачищено стінки стихійно закладеної на межі районів траншеї між лісосмугою і валом Великого укріплення. З'ясовано, що культурний шар має тут потужність від 0,4 до 0,6–0,7 м. Серед знахідок виявлено кілька уламків посуду епохи раннього залізного віку, а також фрагмент стінки ольвійської сироглиняної посудини (визначення С. А. Скорого).

Селище шурфувалося 2015 р. експедицією ІА НАН України на чолі з О. Д. Могиловим і К. І. Панченком. Ці роботи засвідчили потужність культурного шару 0,5–0,6 м, уточнили розміри пам'ятки, видовженої вздовж пануючого підвищення схилу правого корінного берега Ворскли в меридіональному напрямку (близько 400 × 120 м), його площу – дещо більше 4 га, визначили хронологічні рамки існування – кін. VI – IV ст. до н. е.

Поселення Безодня I з північного заходу. *Фото О. Б. Супруненка, 2017.*

2016 р. ІКЗ «Більськ» проведене укладання облікової документації, зняті план й ортосхема розташування селища, зафіксований його сучасний стан збереження, визначені межі поширення культурних нашарувань цієї невеликої складової частини Більського археологічного комплексу.

Ділянка селища, крім польової дороги та широтно розташованої полезахисної лісосмуги завширшки 30 м, щорічно розорюється.

До реєстру селищ скіфського часу в межах Великого укріплення Більського городища, підготовленого на 2017 р. професором С. А. Скорим, поселення включене під № 20, як селище малих розмірів.

На жаль, знахідки з перших розвідок на поселенні не збереглися. Матеріали зборів і науково-охоронних обстежень, починаючи з 1994 р., надійшли до фондів ІКЗ «Більськ».

Згідно з рішенням Полтавської обласної ради «Про створення охоронюваної археологічної території «Більське городище» від 15.02.2001 р. селище визнане складовою частиною археологічного комплексу.

Джерела та література: Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1974 году / Шрамко Б. А.; ХДУ ім. О. М. Горького // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1974/48; Супруненко О. Б. Звіт про роз-

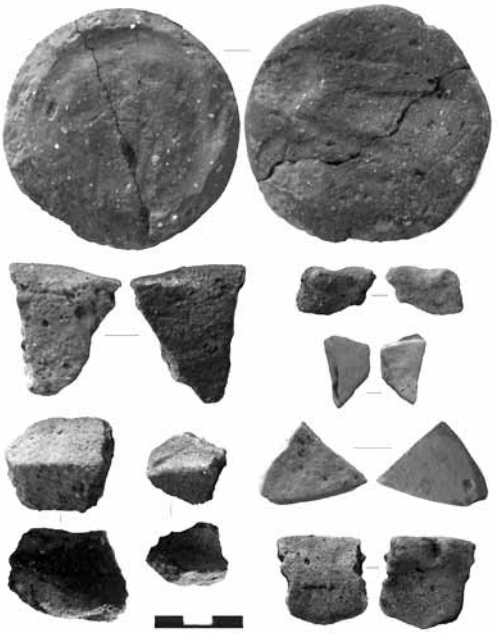

Більськ, с., Безодня I, ур. Знахідки. *Кераміка. За О. Д. Могиловим і К. І. Панченком, 2015.*

відки та розкопки на території та в окрузі Великого Більського городища (Полтавщина) у 1994 р. / Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Степанович С. П.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1994/43; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки ІКЗ «Більськ» на території Більського городища і його округи у 2005–2006 рр. / Приймак В. В., Коротя О. В., Охріменко А. І., Сидоренко О. В.; ІКЗ «Більськ» // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2006. – Спр. 28642; А. Т. Археологічна робота Музею в 1926-27 р. / А. Т[ахтай] // Збірник, присвячений 35-річчю Музею / ПДМ. – Полтава, 1928. – Т. 1. – С. 283–289; Кулатова І. М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища (за розвідками 1994 р.) / І. М. Кулатова // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 121–137; Більське городище – найбільша охоронювана археологічна територія Лівобережжя України / І. М. Кулатова, Б. І. Золотницький, О. Б. Супруненко та ін. // АЛЛУ. – Полтава, 2001. – № 2 (10). – С. 4, 6; Супруненко О. Б. Про «Південний» вал на території Великого укріплення Більського городища / Супруненко О. Б. // АЛЛУ. – Полтава, 2001. – № 2 (10). – С. 73–74; Могилов О. Д. Розвідки на селищах Більського городища в 2015 році / О. Д. Могилов, К. І. Панченко // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2016. – С. 172–173; Скорый С. А. К реестру селищ скифского времени в пределах Большого укрепления Бельского городища / С. А. Скорый // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І., наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Котельва: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – С. 171–172; Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу в 2016 році / О. М. Шапорда // Там само. – С. 179–237; Бойко Ю. М. Соціальний склад населення басейну р. Ворскли за скіфської доби / ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І.]. – Котельва; Київ: ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ», 2017. – 180 с.; Шапорда О. М. Поселення південної частини Більського городища / О. М. Шапорда, І. І. Корост // Михайло Рудинський і Полтавський музей: зб. наук. пр. / УК ПОДА; ПХМ (галерея мистецтв) ім. М. Ярошенка; ПКМВК; [ред. кол.: Супруненко О. Б. (відп. ред.); Бабенко Л. Л., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М. та ін.]. – Полтава : Дивосвіт, 2017. – С. 125–126.

О. Б. Супруненко, І. І. Корост, О. М. Шапорда

157. Селище Безодня II, скіфський час (VI – V ст. до н. е.) (археол.)

Розташоване з південно-східного боку поза Великим укріпленням Більського городища та прилягає до його оборонних споруд, поряд з межею Котелевського і Зіньківського районів Полтавської обл. в ур. Безодня, за 4,37 км на південний схід від с. Більськ (приміщення Більської сільської ради) і 1,92 км на південь від сучасного в'їзду на городище з боку Котельви.

Відкрите 1995 р. О. Б. Супруненком і О. В. Тітковим під час шурфування (1 × 1 м) в ур. Безодня, фігурувало в публікації як «селище V». Пізніше обстежувалося О. Б. Супруненком та О. М. Шапордою 2016 р., прошурфоване останнім і співробітниками ІКЗ «Більськ» у 2017 р.

Знаходиться за 0,15–0,35 км на схід від смуги оборонних споруд Великого укріплення на підтрикутному в плані, зорієнтованому з північного заходу на південний схід мисоподібному уступі – пониженні плато правого корінного берега р. Ворскли (рр. Ворскла – Дніпро), з абсолютними висотами 147,5–150,5 м і нахилом до старого оплилого яру з південно-західного боку в 1,0–2,0 м. Розміри поселення становлять 230 × 100 м, площа – близько 1,5 га.

Внаслідок останніх робіт установлена потужність культурних нашарувань –

0,45 м – зі вмістом близько 20 уламків ліпної кераміки, шматками печини і глиняної обмазки, які містилися в дерновому, чорноземному підстилаючому і частково передматериковому шарах ґрунту. Серед знахідок з шурфування – уламки стінок ліпних горщиків, мисок, а також нижня частина ліпного лискованого світильника на широкій сплощеній пустотілій ніжці – підставці. З обстежень 1995 р. походять уламки чорнолискованих корчаги і миски, а також фрагмент черпака з прокресленим візерунком.

Територія селища задернована, частково вкрита молодим підліском і чагарниками, серед яких подекуди височать вікові дуби. До поселення пролягає лісова дорога вздовж рову з боку сучасного в'їзду від Котельви, що над селищем звертає на захід через вузький новітній прохід у валу.

Матеріали з обстежень зберігаються у фондах ІКЗ «Більськ». За опосередкованими даними, неподалік мису наприкінці 1980-х рр. збирачами старожитностей виявлений залізний кинджал з ниркоподібним перехрестям.

Селище є щойно виявленим археологічним об'єктом доброго стану збереженості, з-поміж пошкоджень нашарувань на якому наявні лише кілька окопів 1943 р. та ями від стовпів тваринницького стану з навісом 1960-х рр.

Література: Супруненко О. Б. Про «Південний» вал на території Великого укріплення Більського городища / Супруненко О. Б. // АЛЛУ. – Полтава, 2001. – № 2 (10). – С. 74; Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу в 2016 році / О. М. Шапорда // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І., наук. ред. Супруненко О. Б.] – Київ; Котельва: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – С. 187, 206, 208. – Рис. 10: 4; 12: 6.

О. Б. Супруненко, О. М. Шапорда

158. Селище Перше поле, скіфський та козацький часи

(сер. VI – 1-ша пол. V ст. до н. е., XVII ст.) **(археол.)**

Знаходиться за 0,20 км на захід від західної окраїни села, за 0,45 км на схід – північний схід від Західного укріплення Більського городища, за 30–90 м на північ від автодороги з твердим покриттям до Більської установки комплексної переробки газу (УКПГ) – продовження асфальтованої дороги обласного значення О 1710132 на ділянці с. Більськ – Більська УКПГ – с. Саранчівка, в межах Великого укріплення.

Уперше описане під час розвідок на Більському городищі та в його окрузі як два курганоподібні підвищення у 1999 р. 2001 р. розглядалося О. Б. Супруненком як рештки споруд з ґрунту на північний захід від залишків «Південного» валу Великого укріплення. Тоді дослідником зафіксовано два курганоподібних підвищення висотою 0,4–0,9 м, а дещо пізніше південніше оглянутий ще один насип (через ґрунтову дорогу).

У 2015 р. на одному з насипів експедицією ІА НАН України під керівництвом С. А. Скорого та О. Д. Могилова проведені розкопки на загальній площі 456 м^2. У 2017 р. науковцями ІКЗ «Більськ» на залишки поселення підготовлений комплект облікової документації.

Пам'ятка займає територію ледь похилого у західний бік підвищення мисоподібного плато, утвореного вигином правої притоки р. Суха Грунь – струмка Тарапунька (Більський струмок) і сусідніми ярами – водозборами останнього (рр. Тарапунька – Суха Грунь – Грунь – Грунь-Ташань – Псел – Дніпро). Абсолютна висота над рівнем моря у найвищій, східній, частині становить 160,0 м, висота ділянки над рівнем заплави Сухої Груні досягає близько 40 м.

Культурні нашарування потужністю 0,6–0,8 м з орієнтовною площею близько 3,2 га збереглися під більш пізніми насипами ґрунту зі вмістом речових знахідок скіфського часу і козацької доби. Встановлено, що курганоподібний насип одного з утворень не є поховальною пам'яткою. Він виявився рукотворним підвищенням, насипаним у пізньоскіфський час. Досліджені також рештки пізньої, можливо, селітроварницької ями, заповненої попелом і вугіллям. Під пагорбом заввишки 0,5–0,9 м виявлено рештки поселення доби раннього залізного віку. Очевидних слідів житлово-господарських комплексів не виявлено. Вважається, що культурні нашарування належать периферії поселення скіфського часу.

Знахідки з дослідженої ділянки представлені уламками керамічного посуду

Більськ, с., Перше поле, ур.
Загальний вигляд розкопу 1. *Дослідження О. Д. Могилова, С. А. Скорого, 2015.*

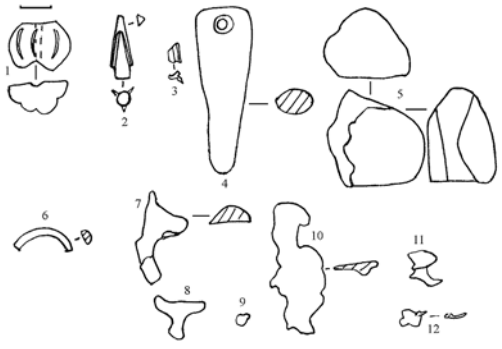

Більськ, с., Перше поле, ур. Розкоп 1.
Знахідки. *Розкопки О. Д. Могилова, С. А. Скорого, 2015.*
1 – скло; 2, 3 – бронза; 4, 5 – камінь; 6 – 12 – мідь.

(ліпні артефакти – 76 %, античні гончарні вироби – 24 %). Виявлені також бронзове вістря стріли, фрагмент втульчастого трилопатевого наконечника, половина скляної намистини блакитного кольору, точильний брусок, уламок точильця із загостреним кінцем. Досліджені сліди виробничих об'єктів (шлаки з мідноливарних горнів). У незначній кількості трапилися і фрагменти гончарного посуду козацької епохи.

Решткі побутово-виробничої пам'ятки внесені до Реєстру селищ скіфського часу в межах Великого укріплення Більського городища професора С. А. Скорого (2017 р.) як селище середніх розмірів. Поселення датується сер. VI – 1-ю пол. V ст. до н. е.

Територія інтенсивно розорюється, розташована на полі № 1 СТОВ «Скіф», проте, через перекриття нашарувань більш пізніми насипами, має задовільний стан збереженості відкладень.

Матеріали з розкопок 2015 р. зберігаються у фондах ІКЗ «Більськ».

Археологічний об'єкт запропонований на включення до Державного реєстру нерухомих пам'яток культурної спадщини України як складова частина комплексу старожитностей території та округи Більського городища. У разі необхідності земляних робіт його територія може бути перспективною для проведення науковорятівних досліджень і потребує додаткових заходів з вивчення, встановлення площі збережених культурних нашарувань скіфської та козацької епох, а також зв'язку з ділянкою «Південного» валу Великого укріплення.

Джерела та література: Кулатова І. М. Звіт про розкопки кургану у складі Більського курганного некрополю «Г» в ур. Перемірки поблизу Західного укріплення Більського городища в 1999 р. (Полтавська обл.) / Кулатова І. М., Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – Спр. 1999/98; Скорий С. А. Звіт про розкопки на Більському городищі (с. Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл.) в 2015 р. / Скорий С. А., Могилов О. Д., Панченко К. І.; ІА НАНУ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – Спр. 2015/ б. н.; Мурзін В. Більське городище / Мурзін В., Ролле Р., Супруненко О.; НАНУ, Ін-т археол.; Нім. наук.-дослід. т-во; Гамбур. ун-т; ЦОДПА; [відп. ред. Крижицький С. Д.]. – Київ; Гамбург; Полтава : Археологія, 1999. – С. 55; Могилов О. Д. Розкопки на Більському городищі в 2015 р. / О. Д. Могилов, С. А. Скорий, К. І. Панченко // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. І. І. Корост, наук. ред. О. Б. Супруненко]. – Київ; Котельва; Харків : ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2016. – С. 171–205; Яныш Е. Ю. Результаты определения остеологических материалов из раскопок на Бельском городище в 2015 г. / Е. Ю. Яныш // Там само. – С. 93–97; Козак О. Д. Попередній антропологічний аналіз людських решток, знайдених на Більському городищі у 2015 р. / О. Д. Козак // Там само. – С. 101; Могилов О. Д. Керамічний комплекс скіфського часу з урочища Перше Поле на Більському городищі / О. Д. Могилов // Феномен Більського городища – 2016: зб. наук. пр. і мат-лів конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов, В. В. Вождаєнко, О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 117–126; Скорий С. А. К реестру селищ скифского времени в пределах Большого укрепления Бельского городища / С. А. Скорий // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. І. І. Корост, наук. ред. О. Б. Супруненко]. – Київ;

Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2017. – С. 162.

О. Б. Супруненко, О. М. Шапорда

159. Північне селище-передгороддя Східного укріплення Більського городища, скіфський час (V – IV ст. до н. е.) (археол.)

Селище входить до складу Великого укріплення Більського городища.

Знаходиться на пануючому підвищенні східного краю водороздільного плато рр. Ворскла і Суха Грунь, за 0,5 км на північ від північного в'їзду до Східного укріплення, за 0,7 км на північний схід від східної околиці с. Більськ, обабіч ґрунтової дороги, що веде з села до старого русла р. Ворскла і смт Котельва.

Виявлене експедицією Дніпровського НУ ім. Олеся Гончара в 2016 р. (керівник О. В. Ромашко). Під час розвідок закладено 3 шурфи. У одному з них були наявні матеріали епохи раннього залізного віку. На рівні 0,2 м – розвал корчаги та уламки кількох ліпних посудин скіфського часу. У культурному шарі (0,20–0,45 м) також трапилися кістки тварин, вугілля, печина. Загалом з шурфу походило 80 уламків різнотипового посуду. Материк у шурфах фіксувався на глибині 0,6 м.

Селище впритул примикає до оборонних споруд городища. Висота над рівнем заплави р. Ворскла – 85 м, над рівнем моря – 184 м. Розміри пам'ятки становлять 130 × 50 м, площа – 0,5 га.

На поч. 2017 р. 5 шурфів на поселенні було закладено співробітниками ІКЗ «Більськ» під керівництвом О. М. Шапорди. Практично всі вони містили матеріали, найчастіше – стінки ліпного посуду, що датуються скіфським часом. В одному з шурфів знайдено фрагмент залізного серпа з ручкою у вигляді гаку.

Джерела та література: Ромашко О. В. Звіт про розвідки у межах Великого укріплення Більського городища (територія Полтавської області) / Ромашко О. В. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – Спр. 2016/б. н.; Ромашко О. В. Розвідки на території Полтавської області у межах Великого укріплення Більського городища в 2016 р. / В. О. Ромашко // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. І. І. Корост, наук. ред. О. Б. Супруненко]. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – С. 239–240; Скорий С. А. К реестру селищ скифского времени в пределах

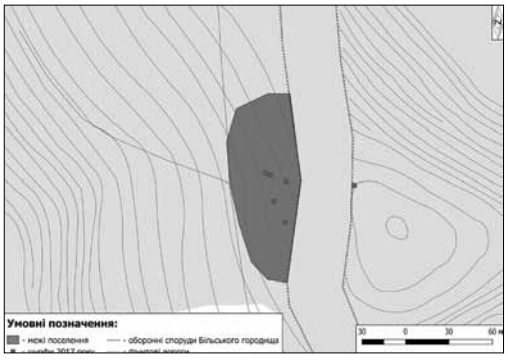

Більськ, с. План північного селища-передгороддя Східного укріплення Більського городища. *За О. М. Шапордою, 2018.*

Більськ, с. Північне селище-передгороддя Східного укріплення Більського городища. З півночі. *Фото О. М. Шапорди, 2017.*

Большого укрепления Бельского городища / С. А. Скорый // Там само. – С. 172.

І. І. Корост

160. Поселення Центр, Центральна вул., бондарихинська культура, скіфський час (XII – IX; VI – IV ст. до н. е.) (археол.)

Розташоване в центральній частині села, на північ від вигину вул. Центральної, на частково забудованому подвір'ї Більської загальноосвітньої школи і прилеглій до павільйону господарського магазину території, за 30–50 м на північ і північний схід від навчальних корпусів школи і 0,2 км на південний захід від приміщення Більської сільської ради, в межах Великого укріплення Більського городища.

Відоме за зборами підйомних матеріалів 1969 р. В. П. Андрієнка і поч.

Більськ, с. Поселення Центр.
Територія у шкільному садку.
Фото О. М. Шапорди, 2017.

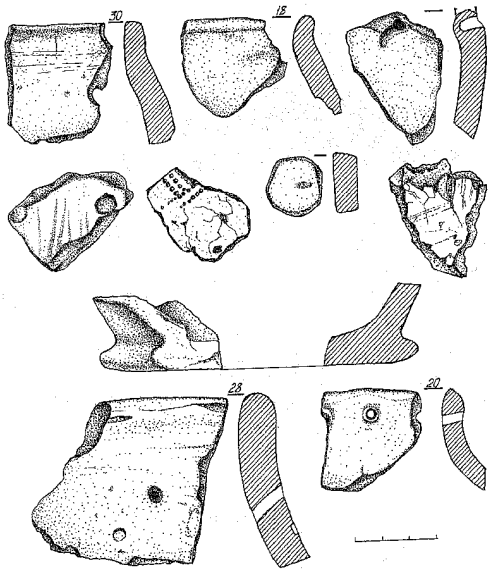

Більськ, с. Поселення Центр. Уламки ліпного посуду. *За І. М. Кулатовою, 1996.*

1980-х рр. П. Я. Гавриша. Обстежувалося у 1994 р. розвідзагоном ЦОДПА. 2016 р. стан збереження засвідчений оглядом О. Б. Супруненка, за участі наукових співробітників ІКЗ «Більськ».

Заходиться у верхній частині течії Більського струмка, нижче та на березі ставка, на північно-східному краю мису високого лівого берега пересихаючого водотоку (Більський струмок – рр. Тарапунька – Суха Грунь – Грунь – Грунь-Ташань – Псел – Дніпро), займаючи плато плаского майданчика з абсолютною висотою більше 140 м і пониженням у північно-східний бік, відносною висотою 10–12 м від рівня вузької заплави. Ділянка з культурними нашаруваннями видовжена вздовж струмка у наближеному до широтного напрямку, підтрикутна в плані. Загальні розміри мису становлять 150 × 180 м, площа 2,8 га. Близько її третини забудовано, до половини – задерновано, вкрито садовими насадженнями, частина використовується під городи і квітники. Поселення займало видовжений з південного заходу на північний схід надсхиловий північний край мису завширшки 45–60 м, проте окремі знахідки і рештки зачеплених будівельними роботами об'єктів спорадично виявлялися впродовж 1970–1980-х рр. і південніше, аж до вул. Центральної.

Орієнтовно визначена площа залягання знахідок на поверхні оцінена як 1,3 га, проте вона у межах шкільного подвір'я остаточно не встановлена. В кількох траншеях в ході прокладання комунікацій поч. 2000-х рр. та за будівництва нового корпусу загальноосвітнього закладу відзначена потужність нашарувань – 0,4–0,6 м. Колишній директор Більської школи, Герой Радянського Союзу І. І. Бабак сповіщав про виявлення в ході земляних робіт сер. 1960-х рр. великої ями-погреба (на кштал досліджених Б. А. Шрамком на Східному укріпленні) з максимальним діаметром понад 2 м і глибиною 1,8 м, в якій знайшли числені уламки ліпного посуду скіфської доби, в тому числі великої корчаги.

Речові знахідки з обстежень представлені двома культурно-хронологічними групами кераміки – бондарихинської культури і скіфського часу, зібраними на городах і в місцях прокладання доріжок.

У першій з них – уламки ліпних горщиків тюльпаноподібних форм бондарихинської культури з дещо відігнутим назовні чи потовщеним краєм, на стінках яких помітні сліди смугастого загладжування тріскою, фрагменти стінок цих же посудин, а також з рядами наколів підквадратною, трикутною і круглою паличками, слідами дрібнозубчастого загладжування поверхні і вирівнювання тріскою, круглий крем'ях зі стінки ліпного горщика, уламки денець горщиків із закраїною, вінця і стінки ліпного лискованого тонкостінного столового посуду з коліщатковою та прокресленою орнаментацією. Відомо про знахідку на подвір'ї

школи поч. 1960-х рр. леза «бронзового кинджалу шириною 4 см», а також великої пісковикової зернотерки, що нібито певний час зберігалися в школі.

Друга група знахідок складається зі старожитностей скіфської доби. З-поміж них – вінця ліпних горщиків, в т. ч. з пальцево-нігтьовими защипами і наскрізними отворами, уламок вінця сіролискованої корчаги зі слідами реставрації, фрагменти денець ліпних горщиків із закраїною, уламки стінок і вінець амфор. З територією поселення чи його округою пов'язується знахідка залізного кинджала з брускоподібним навершшям і ниркоподібним перехрестям, що певний час зберігався в громадському музеї історії села і, здається, нещодавно надійшов до збірки ІКЗ «Більськ».

Матеріали з розвідок 1994 і 2016 рр., а також кілька випадкових знахідок з поселення знаходяться у фондах ІКЗ «Більськ».

Пам'ятка належить до числа наближених до вододілу поселень бондарихинської культури, яких відомо лише кілька в межах Більського археологічного комплексу. Її територія також використовувалась для проживання населенням скіфського часу. Останнє вказує на обжитість ряду ділянок у межах Великого укріплення за скіфської епохи. Поселення потребує проведення додаткових обстежень і принагідного нагляду за ймовірними земляними роботами в умовах функціонування господарства освітнього закладу.

Вірогідно, що це поселення та селище в ур. Майдан складають єдиний побутовий багатошаровий комплекс на значно більшій і частково забудованій площі. Саме таким його вважав і Б. А. Шрамко. Принаймні, в ході закладання зачисток поряд із меморіальним комплексом односельцям та загиблим воїнам у Другій світовій війні на лівому березі струмка і неподалік Більського ставка на схилі підвищення тераси у 2016 р. виявлені уламки ліпного посуду як бондарихинської культури, так і середньо- та пізньоскіфського часу. В такому разі площа поселення має бути збільшена не менше, ніж у чотири рази.

Джерела та література: Супруненко О. Б. Звіт про розвідки та розкопки на території та в окрузі Великого Більського городища (Полтавщина) у 1994 р. / Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Степанович С. П.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1994/43. – Арк. 18–19; Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) / Б. А. Шрамко; АН УССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Е. В. Черненко]. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 34; Шрамко Б. А. Перелік пам'яток археології території та найближчих околиць Більського городища / Б. А. Шрамко // ПАЗ / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1994. – Число 2. – С. 197. – № 22; Охоронювана археологічна територія «Більське городище»: буклет / О. В. Белько, І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко, Б. І. Золотницький. – Полтава : Археологія, 2001. – С. 4 – № 19; Більське городище – найбільша охоронювана археологічна територія Лівобережжя України / І. М. Кулатова, Б. І. Золотницький, О. Б. Супруненко та ін. // АЛЛУ. – Полтава, 2001. – № 2 (10). – С. 4, 6. – № 19; Степанович С. П. Археологічні розвідки на території Великого укріплення Більського городища та його округи / Степанович С. П. // ПАЗ. Археологічні дослідження на Полтавщині 1994 р.: зб. наук. пр. / УК ПОДА, ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 89, 91; Кулатова І. М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища (за розвідками 1994 р.) / І. М. Кулатова // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 130, 131, – Рис. 6; Кулатова І. М. Поселення в центрі Більська / І. М. Кулатова // Більський феномен – 2018. Пам'яті П. Я. Гавриша (1956–2018): зб. наук пр. – Харків; Котельва, 2018. – С. 72–76.

І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко

161. Поселення Майдан, бондарихинська культура, пізньоскіфський час (XII – IX; кін. V – IV ст. до н. е.; XVIII ст.) (археол.)

Розташоване у північно-східній частині села, ближче до його центру, між вул. Центральною, Дубина і Першотравневою, на городах кількох садиб південніше вальцевого млина, за 0,4 км на схід від головного корпусу Більської загальноосвітньої школи I-III ст. і 0,25 км на схід – південний схід від приміщення Більської сільської ради, в межах Великого укріплення Більського городища.

Відоме за зборами підйомних матеріалів 1969 р. В. П. Андрієнка і поч. 1980-х рр. П. Я. Гавриша. Обстежувалося у 1994 р. розвідзагоном ЦОДПА. Навесні 2016 р. стан збереження засвідчений оглядом К. М. Мироненка та О. Б. Супруненка, за участі наукових співробітників ІКЗ «Більськ».

Більськ, с. Поселення Майдан.
Правобережна і лівобережна частини.
Фото О. Б. Супруненка, 2015.

Заходиться біля витоків Більського струмка на західному краю вододільного плато рр. Ворскли і Сухої Груні (Більський струмок – рр. Тарапунька – Суха Грунь – Грунь – Грунь-Ташань – Псел – Дніпро), займаючи переважно низьку лівобережну терасу, позначену легким підвищенням у південний бік, з максимальною висотою 1,5–2,0 м від рівня вузької заплави. Ділянка поселення нагадує форму неправильного трикутника розмірами близько 100 × 120 м і площею не більше 1 га. Близько половини її зайнято городами і щорічно розорюється, третина – садками, частину займає приватна житлова та господарська забудова. На правому березі Більського струмка поодинокі скупчення знахідок ліпної кераміки трапляються на городах за 5–10 м від русла у північний бік.

Переважна більшість знахідок концентрується у смузі завширшки близько 30 м за 7–10 м на південь від водотоку. В одній з господарських ям, споруджених

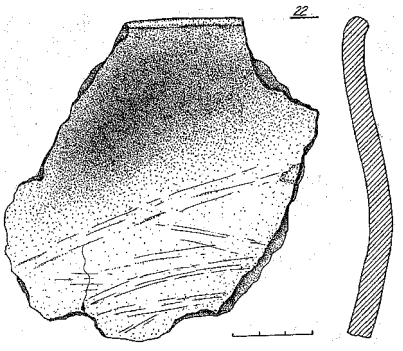

Більськ, с. Поселення Майдан. Знахідки.
За І. М. Кулатовою, 1996.

2016 р., відзначена потужність чорноземних культурних нашарувань – 0,3–0,4 м.

Речові знахідки представлені рівномірно по всій території дрібними уламками ліпних горщиків тюльпаноподібної і стягнутої до верху банкоподібної форм, з домішками в тісті дрібного кварцевого піску і блискітками слюди, інколи шамоту, зрідка фрагментами стінок корчаг, тонкостінного столового посуду з коліщатковою орнаментацією, шматками кварциту і сірого граніту, кількома крем'яхами, виточеними зі стінок ліпних посудин. Певна кількість більш тонкостінного посуду має сліди вертикального або навскісного гребінцевого загладжування поверхні. Дещо вище на схилі трапляються уламки ліпної пізньоскіфської кераміки (горщиків і корчаг) з проколами під вінцем, без додаткової валикової орнаментації, хоча і з добре загладженою поверхнею.

На всій території наявні також фрагменти гончарного світлоглиняного з ангобовими розписами й димленого посуду XVIII ст., проте решток житлових будівель не помічено. Вірогідно, до місцезнаходження останніх тяжіють сучасні місця зведення житла край підвищення першої тераси на лівобережжі струмка.

Знахідки з розвідок 1994 і 2016 рр. зберігаються у фондах ІКЗ «Більськ».

Побутова пам'ятка належить до числа вододільних поселень пізнього етапу бондарихинської культури, кілька з яких відомо в межах Більського археологічного комплексу. Її територія частково використовувалась також для проживання населенням пізньоскіфського часу, засвідчуючи значну обжитість просторо-

вих теренів Великого укріплення впродовж усієї скіфської епохи. Поселення заслуговує на увагу спеціалістів, вимагаючи наглядових дій під час проведення цілком ймовірних земляних робіт в умовах приватизованих ділянок у межах села.

Джерела та література: Супруненко О. Б. Звіт про розвідки та розкопки на території та в окрузі Великого Більського городища (Полтавщина) у 1994 р. / Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Степанович С. П.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1994/43. – Арк. 17–18; Степанович С. П. Археологічні розвідки на території Великого укріплення Більського городища та його округи / Степанович С. П. // ПАЗ. Археологічні дослідження на Полтавщині 1994 р.: зб. наук. пр. / УК ПОДА, ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 89, 91; Кулатова І. М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища (за розвідками 1994 р.) / І. М. Кулатова // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 130, 131, – Рис. 6.

І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко

Більськ, с., Барвінкова гора, ур. План поселення II. *За О. М. Шапордою, 2018.*

162. Поселення Барвінкова гора II, скіфський час (V – IV ст. до н. е.) (археол.)

Знаходиться ліворуч від асфальтової дороги із смт Котельва до с. Більськ, у межах Великого укріплення Більського городища, за 3,09 км на південний схід від центру села (приміщення сільської ради). Зі сходу примикає до оборонних споруд Великого укріплення, з півночі обмежується вказаною асфальтованою дорогою, з півдня – листяним лісом. Із заходу видимі рубежі відсутні. Висота поселення над рівнем заплави р. Ворскла – 80 м, над рівнем моря – 185 м. Розміри пам'ятки становлять 170 × 160 м, площа – 2,3 га.

Більськ, с. Барвінкова гора II. Зі сходу, з ділянкою валу Великого укріплення. *Фото О. В. Короті, 2018.*

Поселення відоме за обстеженнями Б. А. Шрамка та О. Б. Супруненка. До наукового обігу введене у 1996 р. в «Науковій концепції державного заповідника «Більське городище скіфського часу» як селище-передгороддя Східного укріплення, де ймовірна площа пам'ятки зазначається як 4,3 га.

З півдня це селище відділяється від іншої пам'ятки скіфського часу в ур. Барвінкова гора I лише валом та ровом (див. ст. № 169), а відстань між ними становить близько 30 м. Хронологічне співвідношення селищ між собою та їх обох зі спорудженням фортифікації Великого городища і Східного укріплення не з'ясоване. Розкоп Б. А. Шрамка № 13, матеріали якого залишаються не опублікованими, північним краєм виходив на територію цієї пам'ятки із внутрішнього боку валу, а південним – до селища, яке розташоване із зовнішнього боку оборонних споруд. Отже, із вказаних міркувань селище з внутрішнього боку укріплень

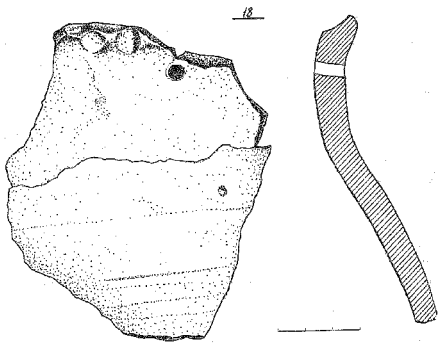

Більськ, с. Барвінкова гора II. Уламок ліпного горщика. *За І. М. Кулатовою, 1996.*

розглядається як окремий об'єкт археологічної спадщини.

На території закладалися два шурфи – найбільш віддалений на захід, біля лісової галявини, що практично не дав виразних матеріалів, і зі східного боку, неподалік валу та дороги, що показав наявність культурного шару скіфського часу. Потужність культурних відкладень становить близько 0,4 м. Однак цих даних недостатньо для вирішення питання про час утворення і динаміку розвитку селища. Останнє можна з'ясувати лише у процесі розкопок широкими площами. План селища, виконаний Є. М. Осадчим і О. В. Коротею, що включає як ур. Барвінкова гора, так і ділянку селища на плато біля в'їзду, уточнено і доповнено в 2017 р.

Матеріали з шурфування зберігаються у фондах ІКЗ «Більськ».

За рішенням Полтавської обласної ради від 15 лютого 2001 р. «Про організацію охоронюваної археологічної території «Більське городище» поселення визнане складовою частиною археологічного комплексу.

Джерела та література: Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського та Зінківського районів Полтавської області) у 2016 р. / Шапорда О. М.; ІКЗ «Більськ» // НА ІА НАНУ. – 2016/б. н. – Ф. е. – 272 арк.; Наукова концепція державного археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу»: наукова концепція, довідкові матеріали, проекти / Упорядн., наук. ред. Супруненко О. Б.; ЦОДПА. – Полтава : ВЦ «Археологія», 1996. – С. 36; Бойко Ю. М. Соціальний склад населення басейну р. Ворскли за скіфської доби / Ю. М. Бойко; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І.]. – Котельва; Київ : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – С. 180; Скорий С. А. К реестру селищ скифского времени в пределах Большого укрепления Бельского городища / С. А. Скорый // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. І. І.Корост, наук. ред. О. Б. Супруненко]. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – С. 172; Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу – 2016 / О. М. Шапорда // Там само. – С. 186.

В. В. Приймак, О. М. Шапорда

163. Комплекс археологічних об'єктів: селище Поле 2-ї бригади, пізньоскіфський час (V – IV ст. до н. е.); селітроварницький стан, козацький час (поч. 3-ї чв. XVII ст.) (археол.)

1. Селище. Знаходиться за 2,95–3,10 км на північний захід від центральної частини села (приміщення Більської сільської ради), за 0,86 км на схід – південний схід від Більської установки комплексної переробки газу, на території Великого укріплення Більського городища, над Більським озером, навпроти поселення в ур. Лісовий Кут (зі східного боку).

Виявлене в кін. 1960-х рр. розвідками С. І. Берестнєва та Ю. М. Бойка у складі Скіфо-слов'янської експедиції Харківського університету. Перше повідомлення про місцезнаходження селища вміщене Б. А. Шрамком у публікації реєстру пам'яток Більського городища. Відтоді поселення кілька разів оглядалося полтавськими археологами, було включене І. М. Кулатовою до переліку об'єктів Більського археологічного комплексу. Значиться у переліку об'єктів Більського городища, долученого до рішення Полтавської обласної ради «Про створення охоронюваної археологічної території «Більське городище» від 15.02.2001 р. серед скупчення пам'яток в урочищах Кут і Лісовий Кут. Невеликі роботи розвідкового характеру виконані на поселенні І. М. Кулатовою 1995 р. і В. В. Приймаком 2007 р. Вони засвідчили наявність культурних нашарувань скіфського часу. Неодноразово збір підйомних матеріалів з території селища здійснювався у наступні роки за археологічної практики студентами ПНПУ ім. В. Г. Короленка під керівництвом П. Я. Гавриша.

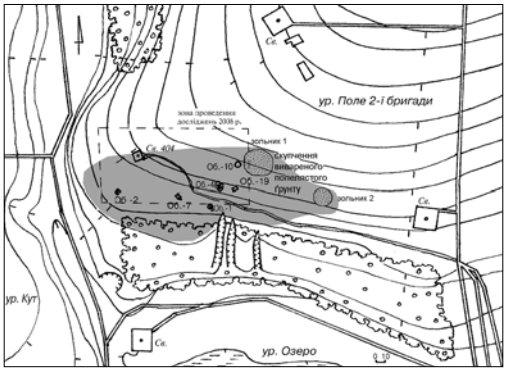

Більськ, с. Поселення в ур. Поле 2-і бригади. План із нанесенням території пізньоскіфського селища, селітроварницьких об'єктів з розкопок 2008–2009 рр., зольників та газонафтовидобувних свердловин.
За О. Б. Супруненком, 2009.

Більськ, с. Поселення в ур. Поле 2-і бригади. Вигляд з південного заходу.
Фото О. Б. Супруненка, 2009.

Під час науково-рятівних робіт Полтавської експедиції ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України і ЦОДПА, очолюваної О. Б. Супруненком, у 2008–2009 рр. була встановлена площа селища, визначені його межі, хронологічна позиція пам'ятки, отримане уявлення щодо характеру нашарувань і наявності тут комплексу об'єктів українських селітроварників. Наступні огляди селища 2015 р. О. Д. Могиловим і К. І. Панченком збільшили колекцію знахідок з пам'ятки і дали змогу науковцям ІКЗ «Більськ» 2018 р. підготували облікову документацію на комплекс.

Встановлено, що культурні нашарування тяжіють до частини надсхилля плато та вузької смуги площини другої тераси правого берега Більського струмка (ін. назва – р. Тарапунька), фактично, – уступу над його стрімким спуском до долини і Більського озера (рр. Тарапунька – Суха Грунь – Грунь – Грунь-Ташань – Псел – Дніпро). Вище цього, на сьогодні зайнятого лісом уступу, на ріллі спорадично трапляється ліпна кераміка скіфської епохи, кількість якої збільшується на мису над кар'єром, навпроти поселення скіфського часу в ур. Лісовий Кут, де в оголенні урвища старого кар'єру на поч. 2010-х рр. був помітний котлован заглибленої в ґрунт господарської будівлі доби раннього залізного віку.

Площа селища пізньоскіфського часу, зі врахуванням його периферії, визначена за знахідками уламків ліпної кераміки, амфорної тари, печини, кісток тварин тощо. Вона займає ділянку плато і надсхилля мису на нерівномірно видовженій у широтному напрямку вздовж Більського струмка площі – 120–400 × 900 м або близько 28 га. Східна частина цієї ділянки найбільш інтенсивно використовувалася у пізньоскіфський час, тут же розташовувалися господарські об'єкти й окремі будівлі селітроварів XVII ст. Абсолютні значення висоти надсхилля плато тераси у верхній частині поселення складають 168,4–169,5 м від рівня моря, уступу над схилом – 159,7–161,3 м, відповідно – відносна висота ділянок з поселенням над рівнем заплави струмка – 42,0–43,5 м, об'єктами селітроварного промислу – 33,0–35,3 м.

Рештки культурних нашарувань залягають у надсхиллі на глибині 0,30–0,45 м, вони пов'язані з верхнім прошарком похованого ґрунту. Їх товщина невелика – 0,15–0,20 м. Значна частина відкладень вище на плато знищена багаторічною оранкою. Збереглися лише залишки заглиблених у перед- та материк об'єктів. Масиви розораного ґрунту зі схилу плато внаслідок ерозійних процесів поступово перекрили нашарування нижче нерівномірним прошарком чорнозему. Найкраще вони збереглися під лісом, де потужність відкладень складає 0,3–0,5 м.

Вздовж уступа над схилом з півдня, перед лісонасадженнями, на території поселення зустрічаються окремі уламки світлоглиняного гончарного посуду,

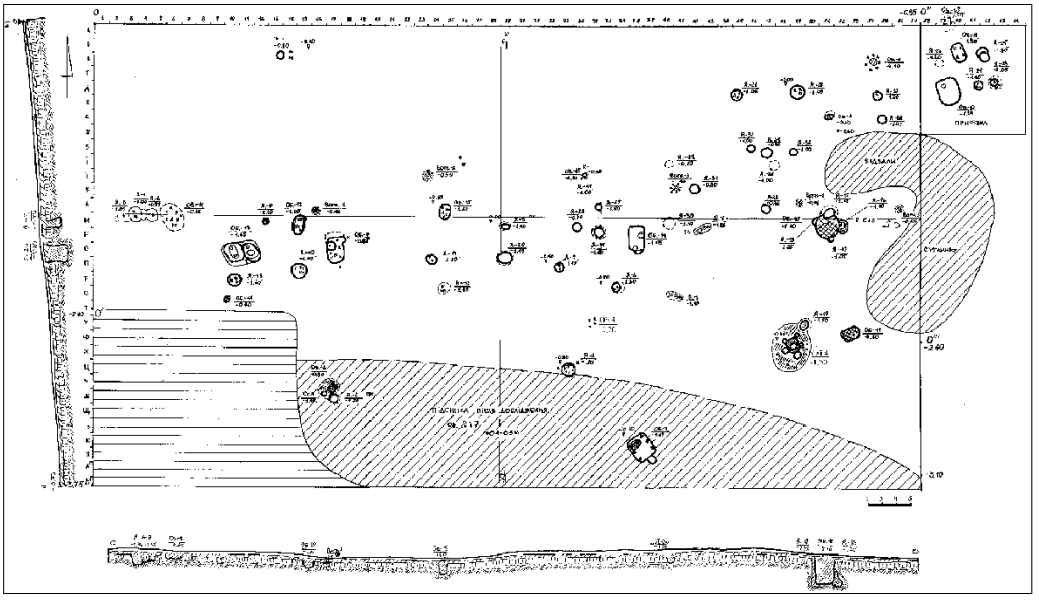

Більськ, с. Поселення в ур. Поле 2-ї бригади. План розкопу. *За О. Б. Супруненком, 2008.*

вкриті розписами ангобами, що належать до зразків кераміки часу Руїни. Вони пов'язані з кількома будівлями селітроварів, що використовували цей схил у порубіжжі Козацької держави і Московського царства для промислового видобутку селітри з наявного тут чорнозему та культурних нашарувань, а також привезеного з валів Великого укріплення і насипів сусідніх курганних могильників ґрунту.

Загалом, на території повністю дослідженої у 2008–2009 рр. частини поселення площею близько 0,75 га виявлені 70 об'єктів скіфського часу, а також 7 від польового стану селітроварів 3-ї чв. XVII ст.

Планіграфічно досліджена ділянка пізньоскіфського поселення мала вигляд розширеної до північного сходу – до зольника 1 – смуги забудови з окремих садиб, шириною близько 20 м, розташованої нижче вершини підвищення з південного заходу на північний схід. Її займали решітки трьох садиб, з оточенням із господарських споруд (від 1-2 до 2-3), скупченням навколо них господарських ям (зернових, погрібків, сміттєвих тощо), решток винесених поза межі житлових будівель печей і відкритих вогнищ, в одному випадку – два поховання на території господи, здійснені в час існування поселення чи після припинення життя на ньому. Площі садиб становили від 15 × 25 м (375 м^2) до 20 × 30 м (600 м^2), без розташованих, вірогідно, вище і нижче городів.

Заслуговують на увагу й кілька досліджених культових об'єктів. Це винесений на північний захід, поза межі колишньої забудови, окремий жертовник, а також факт вміщення до ями господарського призначення (яма 19) набору вотивних керамічних предметів – яскраве свідчення пожертви богам-покровителям родючості, що складалася з 21 цілого й уламків ліплених виробів, виготовлених з глиняного тіста, змішаного із зернівками проса. Це – еліпсоподібні глиняні предмети майже однакової форми й розмірів (від 10,6 × 6,0 × 5,0 до 7,0 × 5,2 × 4,5 см). Вони виготовлені поспіхом і неохайно з тіста, що нагадує глиняну обмазку щільної маси, неякісно випалені, з відбитками пальців та жмутка трави. Такі вироби зустрічаються на поселеннях скіфської доби – Східному укріпленні Більського городища, Книшівському городищі на Пслі, селищі Пасіки-1 на Сіверському Дінці. За типологією В. В. Колоди, відносяться до типу IV – так званих «пиріжків», котрі використовувалися під час виконання певних землеробських обрядів, пов'язаних

Більськ, с. Поселення в ур. Поле 2-ї бригади. Жертовник 1. Фрагмент. Зі сходу.
Фото О. Б. Супруненка, 2008.

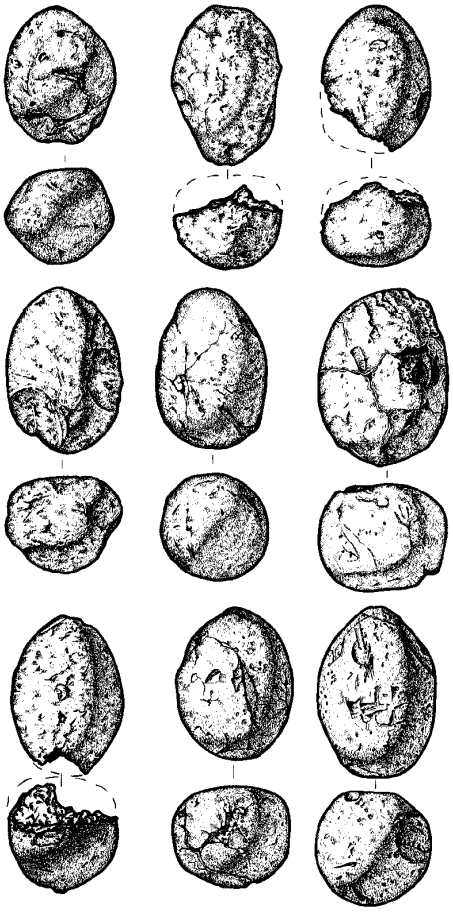

Більськ, с. Поселення в ур. Поле 2-ї бригади. Яма 19. Вотивні ліпні вироби – «пиріжки» пізньоскіфського часу.
За О. Б. Супруненком, 2014.

із забезпеченням родючості. Цікаво, що після «жертвоприношення» яма засипалася винятково рештками горіння від хатнього вогнища.

Жертовник був скупченням каменів, уламків кераміки, кісток жертовних тварин у вигляді вимостки (1,05 × 1,32 м), і досліджений на краю підвищення плато мису. Він мав підовальну форму, видовжену у меридіональному напрямку, складався з серпоподібної в плані ділянки вимостки, неглибокої круглої ямки і встановленого на північний захід від неї плаского пісковикового каменю. Зорієнтований за довгою віссю – північний захід – південний схід.

Центром культового місця була неглибока ямка округлої в плані форми (0,55 × 0,60 м), впущена з рівня похованого ґрунту, заповнена щільним і пластичним затічним чорноземом з вуглинами і попелом. На північний захід від ямки лежав напівкруглий уламок пісковику (22 × 32 см) незвичного темно-вишневого кольору – шматок плитчака, виходи якого наявні за 1,5 км в одному з ярів біля с. Саранчівки Зіньківського району Полтавської обл. До верху камінь був звернений рівною площиною. На південь від ямки розташовувалася дугоподібна вимостка з викладених на похований ґрунт уламків колотого кварциту, дрібних гранітних валунів, перекрита шматками ліпного посуду та кістками тварин. З-поміж них були рубані трубчасті кістки великої рогатої худоби, фрагменти лопаток бичка та ін. Між каменями містилися дрібніші шматочки глиняної обмазки, перепаленого ґрунту, вуглини, скупчення попелу і ліпної кераміки. Зі східного боку вимостки, поверх попелястого скупчення, лежало акуратно виготовлене ліплене керамічне пряслице. В радіусі 15 м під орним шаром навкруги решток жертовника будь-яких знахідок чи залишків археологічних об'єктів не виявлено. Жертовник, віддалений від ряду забудови і розміщений на пануючому підвищенні край селища, нагадує вже відомі для Більського городища комплекси, хоча і відрізняється від них значно простішою формою та невеликими розмірами.

Виявлені на селищі два поховання його мешканців, що здійснені у материкових неглибоких ямах неподалік від

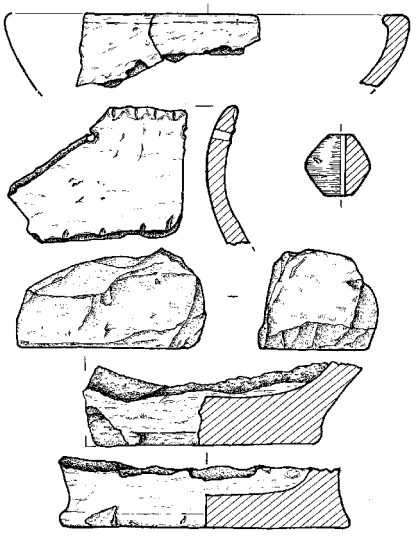

Більськ, с. Поселення в ур. Поле 2-ї бригади. Знахідки із жертовника. *Кераміка, кварцит. За О. Б. Супруненком, 2014.*

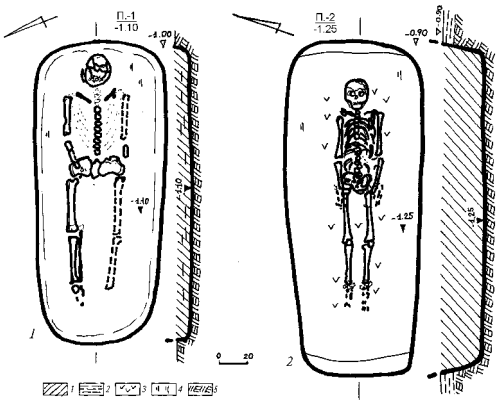

Більськ, с. Поселення в ур. Поле 2-ї бригади. Пізньоскіфські поховання.
За О. Б. Супруненком, 2014.
Умовні позначення: 1 – чорнозем; 2 – суглинок; 3 – рослинний тлін; 4 – вуглини; 5 – материк.

житла, влаштовані у східному секторі орієнтації. Це захоронення чоловіка та жінки зрілого віку, які, напевне, могли мешкати у дослідженому поряд житлі – об'єкті 14. До речі, захоронення нагадують безінвентарні ґрунтові поховання на віддаленому за 0,6–0,7 км на захід Перещепинському курганному некрополі.

У цілому, речовий комплекс поселення має досить пізній вигляд. Це стосується ліпного посуду – як його асортименту, характеру обробки поверхні, так і орнаментації. Аналогічна кераміка широко відома на селищах, що датуються пізньоскіфським часом, – кін. V – IV ст. до н. е. Показовою рисою є майже повна відсутність на горщиках орнаменту у вигляді наліпного валика, розчленованого пальцевими защипами. Пізній час існування поселення підтверджує і знахідка бронзового наконечника стріли V – IV ст. до н. е.

Досліджені об'єкти та різноманітні артефакти вказують на господарські заняття мешканців, провідними серед яких були землеробство і розведення худоби. Про перше з них свідчать зернові ями, наявність уламків кам'яних зернотерок, глиняних виробів з відбитками зернівок, що використовувалися під час відправлення землеробських культів. Про друге – кістки домашніх тварин, судячи з яких мешканці селища розводили велику та дрібну рогату худобу, свиней, коней. Мисливство і рибальство не займало значного місця у господарстві цього населення, яке також виготовляло ліплений посуд, знаряддя праці з каменю, а жінки займалися прядінням і ткацтвом.

Територія селища наразі розорюється, краї надсхилових частин зайняті лісонасадженнями, частково – польовими дорогами, незначно задерновані. Через селище прокладені кілька шлейфів газоконденсатопроводів, тут же наявні дві газонафтовидобувні свердловини та об'єкти їх облаштування, розташовані на досліджених частинах пам'ятки. Стан збереження археологічно не вивчених частин, не зважаючи на розорювання, – ближче до задовільного.

Колекція знахідок з науково-рятівних розкопок ділянки селища зберігається у фондах ІКЗ «Більськ».

2. Селітроварницький стан, що займав у 3-й чв. XVII ст. південно-західну частину пізньоскіфського поселення над крутим схилом навпроти ур. Лісовий Кут, складався з наразі вивчених невеликого тимчасового житла, трьох досліджених промислових печей-варниць, а також двох допоміжних господарських ям. Виробничий табір належав невеликій групі селітроварів, які з'явилися на схилах долини Більського струмка в період

згортання широкомасштабного видобутку сировини в Більську. Тобто, він є рештками комплексу господарсько-житлових споруд невеликої групи рядових промисловиків. Сім таких об'єктів були досліджені археологічно, більше п'яти – знаходяться у надсхиллі і позначені знахідками уламків гончарного посуду на поверхні.

Планіграфічна ситуація для етапу використання ділянки колишнього поселення за козацької епохи визначалася самою наявністю культурних нашарувань давнього селища на схилі, тобто, збагачених органікою гомогенних чорноземних відкладень, що містили селітру.

Найбільш захищений від вітрів вибалкоподібний вигин схилу та уступ другої тераси були обрані для влаштування цього польового сезонного табору селітрів. Тут розміщувалися кілька тимчасових жител, промислові печі й ями, необхідні для такої діяльності. Розробка чорноземних нашарувань надсхилля велася впродовж кількох років, а після їх переробки чи за якихось інших обставин, була припинена.

Вірогідно, з діяльністю селітроварницького стану пов'язана поява і двох скупчень вивареного попелястого ґрунту, розташованих на поверхні селища на схід від майданчика свердловини № 404. Ці підвищення діаметром 30 × 35 м і 20 × 25 м, висотою 0,3–0,4 м дуже розтягнуті оранкою. Вони доволі схожі на зольники, проте саме з поверхні останніх походять підйомні матеріали козацької епохи. Зокрема, над схилом виявлені, крім дрібних фрагментів кераміки, уламки вінцевої частини чавунного казанка для приготування їжі, свинцева куля з частиною литника та залізний дугоподібний музичний інструмент – варган.

З-поміж вивчених решток селітряних варниць вирізняється об'єкт 1/2009 р. Це прямокутна заглиблена споруда із закругленими кутами. Глибина котловану – майже 1,5 м від сучасної денної поверхні, його розміри – 2,5 × 2,4 м, площа – 6,0 м^2. Котлован зорієнтований кутами за сторонами світу. У заповненні виявлені вуглини, уламками печини й обмазки, плями попелу, значні обсяги горілого дерева. Частину дерева можна достовірно віднести до решток згорілих плах перекриття і настилу.

Більськ, с. Поселення в ур. Поле 2-ї бригади. Рештки селітроварницької печі-варниці (об'єкт 1). *Фото О. Б. Супруненка, 2009.*

Ділянки стінок об'єкту були материковими, влаштованими з невеликим нахилом до внутрішнього обсягу. На всіх бортах заглибини простежені сліди випалу під час процесу виварювання селітри. Поруч із південно-східною стінкою розташовувалися рештки опалювальної споруди – масивної печі, що чолом була розвернута на схід – південний схід. Останець її глинобитний, зведений на материковій підлозі з більш темної глини. Розміри наді дном котловану – 1,10 × 1,14 м, висота залишків стінок – близько 0,8 м від дна; їх товщина – від 0,14 до 0,18 м; ширина устя – 0,5 м; діаметр поду – 0,82 × 0,88 м; товщина нижнього череня – 2–3 см. В основі топкової камери відзначені рештки ще двох черенів, влаштованих внаслідок ремонтів з підмазуванням втрат у конструкції печі. Висота стінок печі реконструюється як 0,90 м від рівня дна. Піч не мала монолітного суцільного плаского склепіння і перекривалася зверху днищем казана.

У котловані виявлено 5 ямок від стовпів у вигляді отесаних дерев'яних колод. Чотири з них розташовані в кутках, а одна – поруч із північно-західною стінкою. Стовпові ямки були основою для спорудження навісу-даху, а одна слугувала опорою вхідної конструкції. У заглибині містився материковий «уступ» розмірами 0,65 × 1,05 м, що у процесі використання споруди міг бути своєрідною допоміжною «сходинкою» до печі.

Рештки варниці є залишками виробничого комплексу, пов'язаного із селіт-

ряним виробництвом і влаштованого у спеціальній заглибині в ґрунті, на кутах якої встановлювалися стовпи для утримування конструкції навісу. Стін ця будівля не мала. Виявлені рештки дерева розглядаються як залишки конструкції плаского даху; масивна дерев'яна дошка – як рештки дерев'яного помосту, що призначався для зручнішого доступу до казана; сліди дошок і колоди на дні навкруги печі – залишки підпорок для цього помосту. «Ніша» в стінці котловану навпроти устя печі, – ймовірний додатковий засіб вентиляції й доступу повітря до опалювальної споруди, влаштованої у заглибині. Не виключено, що дошки для помосту були використані від конструкції воза або фури, на якій привозився до Більська виробничий і побутовий скарб промисловиків. Так, до засобів кріплення таких дошок на возі належала залізна смуга окуття з отворами, виявлена в уламках, загнаних у колоду, знайдену під піччю, а залізні фрагменти полоси у вигляді клинців, костилів тощо знайшли використання повторно вже під час виробничої діяльності.

У заповненні котловану виявлені знахідки. Зокрема, фрагменти й археологічно цілі форми гончарного посуду – горщиків сер. – поч. 3-ї чв. XVII ст., уламок керамічної покришки, частина димленого глека, а також залізна кована підкова до чобіт.

Досліджений об'єкт є рештками виробничої відкритої заглибленої будівлі селітроварницького стану козацької епохи, що мала навіс даху, встановленого на стовпах, сходинки, поміст для переміщення казана. Підготовлені варіанти наукової реконструкції кількох досліджених варниць.

Тимчасове житло (об'єкт 7/2008 р.) з котлованом квадратної форми (2,86 × 2,86 м, площею 8,2 м^2) було зорієнтоване кутами за сторонами світу, впущене в материк на 1,3 м від рівня тогочасної поверхні. Стінки рівні прямовисні, дно вирівняне. До південно-східної стінки прилягали рештки входу у вигляді підпрямокутної видовженої заглибини в 1,80 м, з шириною 0,96 м (площа – 1,7 м^2). Вхід плавно понижувався у бік житла. Заповнення будівлі (площа майже 10 м^2) було насиченим вуглинами, рештками обмазки, печини, містило уламки гончарної та ліпної перевідкладеної кераміки скіфської доби, кістки тварин, уламки скла.

Поселення в ур. Поле 2-ї бригади. Селітроварницький стан. Уявний вигляд. *За Т. В. Менчинською, 2010.*

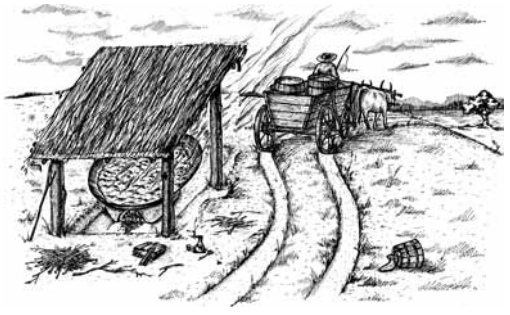

Поселення в ур. Поле 2-ї бригади. Селітроварницький стан. Об'єкт 4/2008 р. Реконструкція печі для кристалізації селітри. *За Т. В. Менчинською, 2010.*

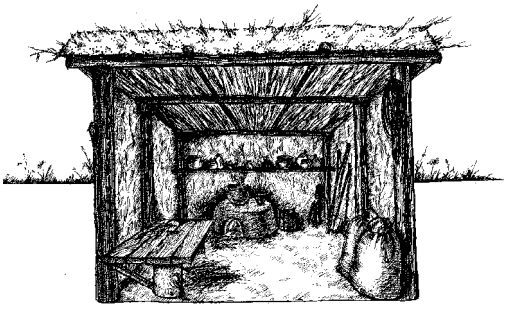

Поселення в ур. Поле 2-ї бригади. Селітроварницький стан. Об'єкт 7/2008 р. (житло). Реконструкція внутрішнього обсягу. *За Т. В. Менчинською, 2010.*

З'ясовані деякі конструктивні особливості цієї будівлі. На рівні підлоги виявлено сім стовпових ямок округлої форми. Розміщені вони були біля двох паралельних стін – з північно-східного та південно-західного боків. Між двома ямками збереглися рештки дерев'яної балки від основи стелі. Поруч із північно-західною стінкою розміщувалися рештки розвалу

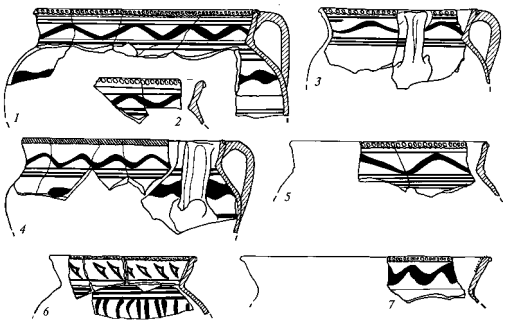

Поселення в ур. Поле 2-ї бригади. Селітроварницький стан. Об'єкт 4/2008 р. (піч). Фрагменти гончарних горщиків поч. 3-ї чв. XVII ст. *За О. Б. Супруненком, В. В. Шерстюком, Ю. О. Пуголовком, 2010.*

Поселення в ур. Поле 2-ї бригади. Селітроварницький стан. Об'єкт 7/2008 р. (житло). Монета, виявлена на вході до житла: ризький солід 1649 р. *Мідь. Фото О. Б. Супруненка, 2009.*

опалювальної споруди овальних обрисів (1,1 × 1,2 м), що була влаштована у підпрямокутній заглибині на «підлозі» розмірами 1,20 × 1,25 м. Висота печі не перевищувала 0,5 м, а сама піч зводилася з сирцевих цеглин-вальків, мала сліди двох ремонтів. З південного сходу від неї були помітні випалені сліди розташування устя.

Знахідки, що належали козацькій епосі, репрезентовані переважно уламками гончарного посуду, серед якого виокремлюються зразки кухонного і столового. Кухонний посуд представлений фрагментами горщиків з високими, відігнутими назовні вінцями, ледь наміченою закраїною зсередини на рівні шийки, опуклим тулубом. Вони прикрашені насічками на ледь потовщеному зовнішньому краї вінця, а також пасками і хвилею, нанесеними брунатними ангобами. Одна з форм додатково оздоблена рельєфними горизонтальними заглибинами під зрізом та нижче шийки на тулубі.

Столовий посуд репрезентований фрагментом вінця димленого сироглиняного полумиска, дзеркало якого вкрите багаторядними врізними хвилями. Вінця потовщені, з горизонтально зрізаним бортиком. Є два уламки глеків. Зі скляних виробів наявний розвал невеликої пружчастої пляшки-плесканки. На вході знайдена монета – шведський (лівонський) мідний солід, карбований 1649 р. за правління королеви Христини Августи (1632–1654) – продукція монетного двору в монастирі у Ризі. З остеологічних матеріалів наявні кістки свійських тварин: дорослої особини коня, напівмолодої – бика, кози або вівці, з диких – кістки дрофи та байбака.

Об'єкт можна інтерпретувати як рештки заглибленого в материк тимчасового (сезонного) житлового приміщення каркасно-стовпової конструкції. Отримані певні дані щодо етапності використання цієї оселі, яка слугувала для життя кількох промисловиків упродовж двох сезонів.

Господарська яма (об'єкт 10/2008 р.) знаходилась під схилом плато у східній, пологій ділянці. Мала округлу форму, з рівними скругленими внизу стінками, діаметром на рівні виявлення – 3,20 м, по дну – 2,50 × 2,60 м, глибиною 1,9 м від рівня стародавньої похованої поверхні. Стінки і дно були добре вирівняні, на них – сліди замивання водою. Серед знахідок – шматки печини, вуглини, дрібні уламки стінок гончарних горщиків XVII ст.

Розглядається як своєрідна копанка для збору дощової води, необхідної для потреб селітроваріння (обсяг – бл. 13,5 м^3), розміщена на схилі на місці стоку дощових опадів. Яма могла використовуватися й для зливання привезеної зі струмка води, адже місцеві материкові лесоподібні суглинки практично водонепроникні.

Для встановлення хронологічної позиції досліджених об'єктів важливою є монета із заповнення входу житла. Зважаючи на її збереженість і використання в обігу на території Гетьманщини протягом 2-ї пол. XVII ст., знахідка може датувати цей селітроварницький комплекс від середини до поч. 3-ї чв. XVII ст. За керамікою досліджені комплекси можуть бути продатовані в межах кінця 2-ї – 3-ї

чв. XVII ст. Це підтверджується і часом найбільшого розвою селітроварницького промислу на Більському городищі, що знайшло відображення в історичних джерелах.

Вивчені селітроварницькі об'єкти в межах колишнього майданчика свердловини після розкопок знищені будівництвом, варниця – об'єкт 1/2009 р. – законсервована. У надсхиллі південно-східної частини селища під лісонасадженнями і дерном збереглися залишки ще не менше п'яти варниць та ям, вірогідно, житлові об'єкти. Стан збереження цих ще не вивчених комплексів задовільний.

Колекція знахідок з науково-рятівних розкопок селітроварницького стану-табору 2008–2009 рр. зберігається в фондах ІКЗ «Більськ».

Джерела та література: Супруненко О. Б. Звіт про дослідження поселення скіфського часу в урочищі Поле 2-ї бригади в ході спорудження майданчика свердловини № 404 Більського НГКР Більської сільради Котелевського р-ну Полтавської обл. в 2008 р. / Супруненко О. Б., Скорий С. А., Пуголовок Ю. О., Шерстюк В. В.; ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2008/96; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 566. – 288 арк.; Супруненко О. Б. Звіт про дослідження в ур. Поле 2-ї бригади в ході облаштування свердловини № 404 Більського НГКР на території Більського городища у Котелевському районі Полтавської області у 2009 р. / Супруненко О. Б., Шерстюк В. В., Пуголовок Ю. О.; ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2009/ б. н.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 588. – 95 арк.; Шрамко Б. А. Перелік пам'яток археології території та найближчих околиць Більського городища / Б. А. Шрамко // ПАЗ / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1994. – Число 2. – С. 195. – № 17; Охоронювана археологічна територія «Більське городище»: буклет / О. В. Белько, І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко, Б. І. Золотницький. – Полтава : Археологія, 2001. – С. 3. – №№ 13–14; Більське городище – найбільша охоронювана археологічна територія Лівобережжя України / І. М. Кулатова, Б. І. Золотницький, О. Б. Супруненко та ін. // АЛЛУ. – Полтава, 2001. – № 2 (10). – С. 6, 7; Супруненко О. Б. Селітроварницький комплекс в ур. Поле 2-ї бригади на Більському городищі / Супруненко О. Б., Шерстюк В. В., Пуголовок Ю. О. // АЛЛУ. – Полтава, 2009. – № 1 (25). – С. 78–97; Супруненко О. Б. Селітроварницький стан на Більському городищі (до реконструкції селітряної варниці) / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк // Матеріали 8-ї Всеукраїнської конференції «Актуальні питання історії науки і техніки». 17–19 жовтня 2009 р., м. Очаків / ЦП НАНУ і УТОПІК та ін.; [відп. за вип. Гріффен Л. О.] – К., 2009. – С. 272–274; Супруненко О. Селітряна варниця на Більському городищі (за дослідженнями 2009 р.) / Олександр Супруненко, В'ячеслав Шерстюк, Юрій Пуголовок // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні / ЦП НАНУ і УТОПІК; [ред. кол.: Бондаренко І. П., Івакін Г. Ю., Телегін Д. Я. (відп. ред.) та ін.]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2010. – Вип. 19. – С. 174–179; Супруненко О. Б. Селітроварницький стан на Більському городищі / Супруненко О. Б., Шерстюк В. В., Пуголовок Ю. О.; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [відп. ред. С. А. Скорий]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2010. – 96 с., 4 кол. вкл.; Кулатова І. М. Кургани скіфського часу західної округи Більського городища / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [відп. ред. С. А. Скорий]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2010. – С. 142–144; Супруненко О. Б. Селітряна варниця на пізньоскіфському поселенні в Більську / О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок, В. В. Шерстюк // АДУ 2010: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; [ред. кол.: Козак Д. Н. (гол. ред.), Болтрик Ю. В., Супруненко О. Б. та ін.]. – К.; Полтава : Археологія, 2011. – С. 330–332; Супруненко О. Якими були селітряні варниці козацької доби? / О. Супруненко, Ю. Пуголовок, В. Шерстюк // Край. – м. Полтава. – 2011. – Квітень. – № 84 (90). – Краєзнавство. – С. 7: рис. на С. 2 обкл.; Супруненко О. Б. Польовий стан селітроварів на Більському городищі / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк // Переяславіка: наукові записки НІЕЗ «Переяслав»: зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2011 [2013]. – Вип. 5 (7). – С. 362–372; Мироненко К. М. Підготовка «Зводу пам'яток історії та культури» території та округи Більського археологічного комплексу / К. М. Мироненко, О. Б. Супруненко // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку: зб. наук. пр. та мат-лів наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов, Г. Ю. Івакін, О. Б. Супруненко (наук. і відп. ред.) та ін.]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 96; Кулатова І. М. Вивчення і збереження Більського городища в діяльності Полтавського Центру охорони та досліджень пам'яток археології / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Феномен Більського городища – 2014: зб. матлів наук. конф. / ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов, С. А. Скорий (наук. ред.), О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін.]. – К.; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 68–88; Супруненко О. Б. Культові і поховальні об'єкти на пізньоскіфському поселенні в ур. «Поле 2-ї бригади» / О. Б. Супруненко // Археологічні дослідження Більського городища – 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; УК ПОДА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вадімов В. М., Корост І. І., Супруненко О. Б. та ін.]. – К.; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 62–82; Кулатова І. М. Більське городище в науковій і пам'яткоохоронній діяльності Полтавського Центру охорони та досліджень пам'яток археології / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Старожитності раннього залізного віку: зб. наук. пр. / НАНУ, Ін-т археол.; [ред. кол.: Толочко П. П., Скорий С. А. (відп. ред.), Горбаненко С. А. та ін.].

– К. : Видавець Олег Філюк, 2015. – (Археологія і давня історія України, вип. 2 (15)). – С. 272; Супруненко О. Б. Ґрунтові некрополі лісостепового населення скіфської доби у Дніпровському Лівобережжі / О. Б. Супруненко // Старожитності раннього залізного віку: зб. наук. пр. / НАНУ, Ін-т археол.; [редкол.: Толочко П. П., Скорий С. А. (відп. ред.), Горбаненко С. А. та ін.]. – К.; Харків : Майдан, 2016. – (Археологія і давня історія України, вип. 2 (19)). – С. 258–259; Могилов О. Д. Розвідки на селищах Більського городища в 2015 р. / О. Д. Могилов, К. І. Панченко // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І., наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Котельва; Харків : Майдан, 2016. – С. 183–184; Скорый С. А. К реестру селищ скифского времени в пределах Большого укрепления Бельского городища / С. А. Скорый // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І., наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – С. 160–161.

О. Б. Супруненко

164. Поселення біля Східного укріплення Більського городища, пеньківська культура (2-га пол. VII ст.) (археол.)

Знаходиться на краю плато правого корінного берега р. Ворскла. З півночі обмежене ґрунтовою дорогою Більськ – Котельва, з півдня і заходу – оборонними спорудами Східної цитаделі та Великого укріплення, зі сходу – крутим схилом до заплави Ворскли.

Враховуючи архівні дані професора Б. А. Шрамка, відшукані С. А. Задніковим, вдалося локалізувати місцезнаходження культурних нашарувань слов'янської доби на прилеглій із півночі до Східного укріплення Більського городища ділянці мису (розвідки О. М. Шапорди), що й підтвердили наслідки шурфування восени 2015 і навесні 2016 рр.

Поселення розташоване відразу ж за валом і ровом північної частини городища, на мису над схилом правого корінного берега. Поверхня задернована, поросла чагарниками і молодим лісом. За останніми обмірами, розміри пам'ятки становлять 65 × 65 м, площа – близько 0,5 га, висота над рівнем заплави – 70 м. Культурні нашарування потужністю до 0,5 м містять фрагменти ліпної кераміки пеньківської культури.

Місце розташування одного з шурфів, біля рогу мису, відділене валом та ровом

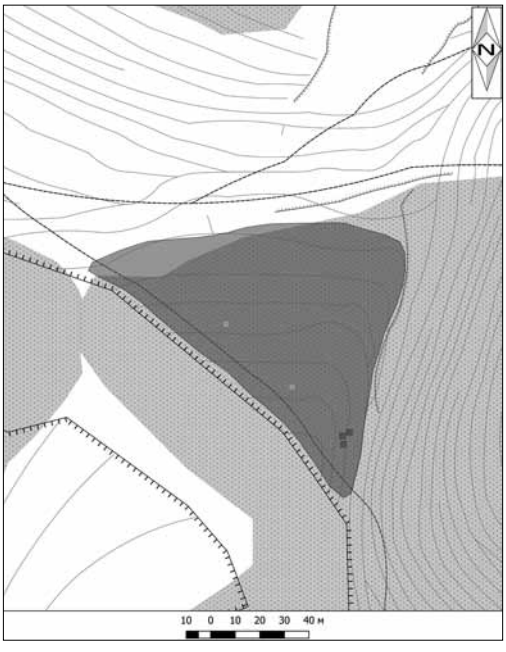

Більськ, с. План поселення пеньківської культури. *За О. М. Шапордою, 2018.*

від розкопів, де й траплялася пеньківська та сахнівська кераміка на городищі. У шурфі площею 4 м^2 виявлене компактне скупчення кераміки, що складалося із уламків мініатюрної мисочки, а також горщиків з округлою і циліндро-конічною формою тулуба, подібного до комплексів зі Східного Більського городища. Безсумнівно, виявлене поза межами Східного городища із зовнішньої сторони скупчення кераміки є частиною селища, що також займало й окремі ділянки всередині городища (вздовж валу над схилом до долини Ворскли).

На Східному укріпленні досліджені рештки кількох приміщень, виявлені окремі предмети, зокрема, пальчата фібула із каймою із соколиних голівок на щитку. В останні роки тут у розкопі № 35, поблизу розкопу № 28, де раніше Б. А. Шрамко вивчав матеріали слов'янського селища, досліджена яма № 7-а з біконічним горщиком. Із залишків приміщень і культурних нашарувань з розкопок Б. А. Шрамка походить округлобокий і біконічний пеньківський посуд, а також орнаментований пальцевими защипами сахнівський горщик. Зі врахо-

Більськ, с. Поселення пеньківської культури. Уламки ліпного посуду.
Розвідки О. М. Шапорди, 2016.

ванням останньої знахідки, комплекси зі Східного укріплення Більського городища, визначені Б. А. Шрамком та М. В. Любичевим як пеньківські, були віднесені А. М. Обломським до сахнівських. Уламок фібули з каймою із пташиних голівок зі Східного укріплення датується 2-ю – 3-ю чв. VII ст. Такі фібули входять до складу скарбів групи 1 (за О. О. Щегловою), що були схоронені у 2-й пол. – кін. VII ст.

Колекція знахідок з розкопок Б. А. Шрамка експонується у ПКМ імені Василя Кричевського, матеріали розкопок С. А. Заднікова безпосередньо з території Східного укріплення зберігаються в Музеї археології ХНУ ім. В. Н. Каразіна, останніх розвідок – у фондах ІКЗ «Більськ».

Найближчим територіально до розташованого на Східному укріпленні Більського городища селища є поселення Глинське-4, й не виключено, що саме городище могло бути сховищем для жителів Глинського-4 і дещо менших навколишніх пеньківських селищ.

Територія селища з матеріалами пеньківського і сахнівського типів на Східному укріпленні і поза його межами, зокрема, на прилеглій з півночі ділянці, ще не є остаточно визначеною. Стаціонарні дослідження проводились раніше і тривають на ділянках городища, прилеглих до валу з боку Ворскли, але на значних просторах укріплення такі роботи ще не проводились. Продовження цих робіт необхідне і на селищі з північного боку від Східного Більського городища.

Джерела та література: Шрамко Б. А. Отчет о раскопках и разведках Скифо-славянской экспедиции Харьковского государственного университета им. А. М. Горького в 1966 году / Шрамко Б. А. / НА ІА НАНУ. – Ф. е. –1966/66. – 22 арк.; Задніков С. А. Звіт про розвідки на території Більського городища в 2015 р. / Задніков С. А., Корост І. І., Приймак В. В., Шапорда О. М., Гопкало О. В.; ІКЗ «Більськ» // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2015/б. н. – 65 арк.; Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області) у 2016 р. / Шапорда О. М.; ІКЗ «Більськ» // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2016/б. н. – 272 арк.; Шрамко Б. А. Ранньосередньовічне поселення в Більську / Б. А. Шрамко // Археологія. – К., 1980. – № 35. – С. 74–78; Шрамко І. Б. Дослідження Більського городища у 2013 р. / І. Б. Шрамко, С. А. Задніков // Археологічні дослідження Більського городища – 2013: зб. наук. пр. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ», 2014. – С. 5–61; Задніков С. А. Археологічні розвідки на території Більського городища в 2015 р. / С. А. Задніков, В. В. Приймак, О. В. Гопкало // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК, Майдан, 2016. – С. 139–140; Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу в 2016 році / О. М. Шапорда // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. І. І. Корост, наук. ред. О. Б. Супруненко]. – Київ; Котельва : ЦП НАН У і УТОПІК, 2017. – С. 183–184.

В. В. Приймак, О. М. Шапорда

165. Поселення Озеро I, скіфський і пізньоскіфський час, пізньозарубинецька і черняхівська культури, козацький час (VII – IV ст. до н. е.; I – 1-ша пол. II, III – IV; XVII ст.) **(археол.)**

Знаходиться за 3,23 км на захід – північний захід від центральної частини села (приміщення Більської сільської ради), за 1,39 км на північний захід від західної його околиці, по обидва боки від продовження автодороги обласного значення з асфальтовим покриттям О 1710132 (на ділянці с. Більськ – Більська УКПГ), в ур. Озеро.

Ділянка з рештками поселення оглядалася ще 1784 р. О. Ф. Шафонським. Тут у 1980 р. П. Я. Гавришем зібрана невелика кількість уламків ліпного посуду VII – V ст. до н. е., а С. П. Степановичем 1994 р. – окремі фрагменти амфорної тари еллініcтичної епохи. Рештки поселення виявлені О. Б. Супруненком у 1995–1996 рр. в ході будівництва дороги та влаштуван-

Більськ, с. Поселення в ур. Озеро I. Вигляд з північно-західного берега Більського озера. *Фото О. Б. Супруненка, 2001.*

ня кар'єру на березі Більського озера. В 1997, 1999 і 2000 рр. вздовж автодороги О. Б. Супруненком та І. М. Кулатовою здійснені науково-рятівні дослідження, пов'язані з будівельними роботами.

Багатошарове поселення займає лівий берег Більського струмка – Тарапуньки, що є правим притоком р.Суха Грунь (рр. Тарапунька – Суха Грунь – Грунь-Ташань – Псел – Дніпро), знаходиться на мисоподібному вигині першої тераси лівого берега, над Більським озером, тулячись з півдня (з внутрішнього боку) до валу Великого укріплення Більського городища. Висота підвищень першої тераси над рівнем заплави тут досягає 2–7 м (абсолютна висота 134,4 м), задерновані схили вузькою смугою порівняно круто спадають до озера, маючи протяжність 3–10 м. Селище займає вузьку смугу вздовж південно-східного берега озера та краю тераси, завширшки 70–130 м і загальною довжиною у напрямку північний схід – південний захід близько 0,4 км. Загальна площа пам'ятки, вірогідно, досягає 4,2 га (з периферією – до 6,5 га).

Поверхня розорюється і більшість знахідок концентрується над схилами тераси, групуючись своєрідними «гніздами» над розораними об'єктами. Прибережна південна частина пошкоджена 1995 р. влаштуванням кар'єру, а також прокладанням шосе, трас не менше 10 шлейфів і кабелів зв'язку. Схили вкриті поодинокими кущами, південно-західна, східна та північно-східна частини – розорюються.

У південно-західній ділянці поселення, за прокладання шлейфів газоконденсатопроводів і кабелів зв'язку у 1997, 1999

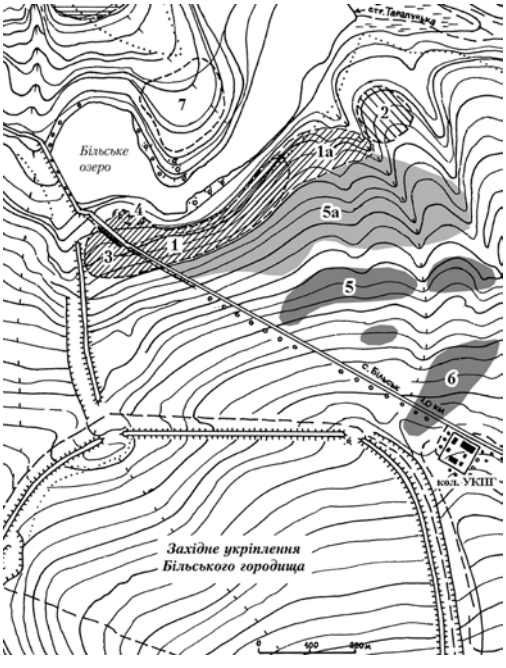

Більськ, с. Поселення та місцезнаходження в ур. Озеро. *За О. Б. Супруненком, 2018.*
1 – селище Озеро I; 1а – господарська зона селища Озеро I; 2 – місцезнаходження Озеро II; 3 – ділянка селища Озеро I з матеріалами пізньоскіфського часу і черняхівської культури, із позначенням розкопів 1997 та 2000 рр.; 4 – кар'єр 1994 р.; 5 – місцезнаходження Озеро III; 5а – ділянка з матеріалами козацької доби; 6 – місцезнаходження кераміки кін. XVII ст.; 7 – поселення в ур. Кут.

і 2000 рр., проведені невеликі охоронні розкопки (близько 200 м^2), в ході яких досліджені рештки пізньозарубинецького житла і господарської будівлі, п'яти господарських та сміттєвих ям носіїв пізньозарубинецької культури типу Картамишевого 2 – Тернівки I – 1-ї пол. II ст. н. е., а також частини наземного житла черняхівської культури, ям і землянки козацького часу – 3-ї чв. XVII ст., що тяжіла до меж першопоселення колишнього села Більськ (Озеро III) на етапі його виникнення (див. ст. № 167).

Розкопками вивчені частини прямокутного в плані житла з рештками глинобитного опалювального пристрою, підлога якого була заглиблена у похований чорнозем на 0,25 м, та господарської будівлі. Основна кількість пізньозарубинецьких знахідок походить із заповнення житла і культурних нашарувань навколо

нього. На поселенні переважають уламки груболіпних горщикоподібних посудин (як округлобоких, так і реберчастих), що відрізняються рихлим тістом з домішками крупних зернин шамоту в керамічній масі. Поверхня має сліди грубого загладжування пальцями і тріскою. Вінця частіше за все орнаментовані (близько 50 %) пальцевими вдавленнями або насічками по краю.

Ліпний лискований посуд, кількість якого становить 5–7 %, представлений уламками вінець кількох мисок. Керамічний комплекс доповнений серією уламків світлоглиняних античних амфор, в т. ч. фрагментом ручки. З пізньозарубинецьким шаром також пов'язані знахідки ліпного сплощеного пряслиця, фрагмента другого пряслиця та двох заготовок зі стінок античного гончарного посуду. Виявлені кістки диких (олень, лось, кулан, кабан) та свійських (бик, кінь, вівця, свиня і коза) тварин.

Колекція знахідок з науково-рятівних розкопок кінця XX ст. зберігається у фондах ІЗК «Більськ».

Матеріали поселення дозволяють віднести його до групи пізньозарубинецьких старожитностей типу Картамишевого 2, до речі, єдиного збереженого комплексу в межах Великого укріплення. Дещо пізніше південно-західна частина території була обрана для розміщення невеликого черняхівського висілку під валами того ж Великого укріплення Більського городища, а за козацького часу – садиби одного з першопоселенців чи селітроварів. На входження території до складу Більського першопоселення вказують і знахідки гончарного посуду 2-ї – 3-ї чв. XVII ст., розорані попелясті плями від влаштування селітроварницьких печей, поодинокі знахідки залізних виробів тієї епохи. Отримана також певна кількість перевідкладених матеріалів пізньоскіфського часу (IV ст. до н. е.), що дозволяє розглядати цю територію, як одне з місць проживання населення на останньому етапі існування Більського городища.

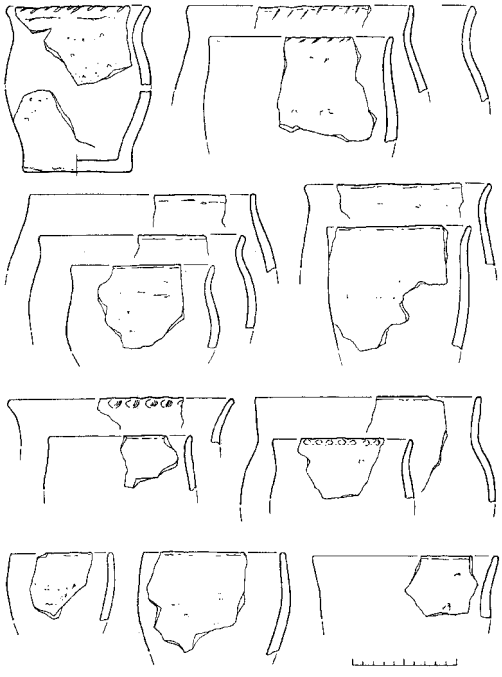

Більськ, с. Поселення в ур. Озеро І. Фрагменти ліпних горщиків пізньозарубинецького часу. *За О. Б. Супруненком та Р. В. Терпиловським, 2000.*

Джерела та література: Супруненко О. Б. Звіт про розвідки та розкопки на території та в окрузі Великого Більського городища у 1994 р. (Полтавська обл.) / Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Степанович С. П.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1994/43; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 82. – 50 арк. – № 20; Супруненко О. Б. Звіт про охоронні дослідження поселення пізньозарубинецького часу в ур. Озеро (Перемірки) біля с. Більськ Котелевського району Полтавської області в 1997 р. / Супруненко О. Б., Терпиловський Р. В.; ЦОДПА; ІА НАНУ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1997/81; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 153. – 14, 7 арк.; Кулатова І. М. Звіт про охоронні дослідження на поселенні пізньозарубинецького часу в ур. Озеро (Перемірки) поблизу с. Більськ Котелевського району Полтавської області / Кулатова І. М., Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2000/98; НА ЦОДПА. – Спр. 297. – Арк. 16; Коваленко О. В. Звіт про охоронні дослідження землянки XVIII – XIX ст. на поселенні пізньозарубинецького часу в ур. Озеро (Перемірки) біля с. Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл. у 1999 році / Коваленко О. В.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1999/127а; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 299. – 9 арк., 5 арк. іл.; Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание... / Издание Судиенко М. И. – К.: тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1851. – С. 653; Гавриш П. А. Новые поселения скифского времени на Полтавщине / П. А. Гавриш // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. [Первый] Областной научно-практический семинар (22–23 января 1988 г.): тез. докл. и сообщ. / ПОУК; ПКМ; ПОО УООПИК; [ред. кол.: Кулатова И. Н., Онипко М. Д. (отв. ред.), Супруненко А. Б. и др.]. – Полтава, 1988. – С. 27–28;

Степанович С. П. Археологічні розвідки на території Великого укріплення Більського городища та його округи / Степанович С. П. // ПАЗ. Археологічні дослідження на Полтавщині 1994 р.: зб. наук. пр. / УК ПОДА, ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтавський літератор, 1995. – Число третє. – С. 89–90; Кулатова І. М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища (за розвідками 1994 р.) / І. М. Кулатова // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / НАН, Ін-т археол.; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 127, 130; Мурзін В. Більське городище / Мурзін В., Ролле Р., Супруненко О.; НАНУ, Ін-т археол.; Нім. наук.-дослід. т-во; Гамбург. ун-т; ЦОДПА; [відп. ред. Крижицький С. Д.]. – Київ; Гамбург; Полтава : Археологія, 1999. – С. 26, 27, 79–81; Супруненко О. Б. Пізньозарубинецьке поселення на території Більського городища / Супруненко О. Б., Терпиловський Р. В. // АЛЛУ. – Полтава, 2000. – № 1–2 (7–8). – С. 70–76; Супруненко О. Б. Нові дослідження на поселенні пізньозарубинецького часу в ур. Озеро у Більську / Супруненко О. Б., Кулатова І. М. // АВУ 2000–2001 рр.: зб. наук. ст. / ІА НАНУ; [під ред. Н. О. Гаврилюк]. – К. : ІА НАНУ, 2001. – С. 72–74; Супруненко О. Б. Перше десятиріччя діяльності Полтавського Центру археології / О. Б. Супруненко // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; Сум. ДПУ ім. А. С. Макаренка; [ред. кол.: О. В. Горбик, О. О. Нестуля, Р. В. Терпиловський та ін.]. – Суми : Сум. ДПУ ім. А. С. Макаренка, 2003. – С. 64; Кулатова І. М. Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності на Полтавщині / Кулатова І. М., Супруненко О. Б., Терпиловський Р. В.; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – Київ; Полтава : Археологія, 2005. – С. 66–87; Позднезарубинецкие памятники на территории Украины (вторая половина I – II вв. н. э.) // Раннеславянский мир: археология славян и их соседей / [сост. А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский]; РАН, Ин-т археол. – М., 2010. – С. 139–140. – Рис. 128–130; Супруненко О. Б. Селітроварницький стан на Більському городищі / Супруненко О. Б., Шерстюк В. В., Пуголовок Ю. О.; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [відп. ред. С. А. Скорий]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2010. – С. 71; Кулатова І. М. Більське городище в науковій і пам'яткоохоронній діяльності Полтавського Центру охорони та досліджень пам'яток археології / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Старожитності раннього залізного віку: зб. наук. пр. / НАНУ, Ін-т археол.; [ред. кол.: Толочко П. П., Скорий С. А. (відп. ред.), Горбаненко С. А. та ін.]. – К. : Видавець Олег Філюк, 2015. – С. 269; Скорый С. А. К реестру селищ скифского времени в пределах Большого укрепления Бельского городища / С. А. Скорый // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І., наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Котельва: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – С. 162. – № 7.

І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко

166. Місцезнаходження Озеро II, пізній бронзовий вік, скіфський час, пізньозарубинецька культура (кін. II тис. до н. е.; VII – V ст. до н. е.; I – II ст. н. е.; XVII ст.) (археол.)

Знаходиться за 2,73 км на північний захід від центральної частини села (приміщення Більської сільської ради), за 0,41 км на північний схід від автодороги з твердим покриттям до Більської установки комплексної переробки газу – продовження асфальтованої дороги обласного значення О 1710132 (на відрізку від смт Котельви до с. Більськ), за 0,1 км на схід – північний схід від пересихаючого Більського озера, в межах Великого укріплення Більського городища, за 0,22-0,28 км на північний схід від пізньозарубинецького поселення I в ур. Озеро.

Відкрите П. Я. Гавришем 1980 р. за знахідками уламків ліпного посуду бондарихинської культури і скіфського часу VII – V ст. до н. е. 1994 р. С. П. Степановичем тут були зібрані окремі уламки амфор, 1996 р. О. Б. Супруненком – добірка фрагментів ліпного посуду бондарихинської культури. Огляди ділянки під час проведення розкопок на поселенні Озеро I у 1997 і 2000 рр. виявляли на місцезнаходженні уламки ліпних тюльпаноподібних банкоподібних бондарихинських посудин, а також стінки коричневоглиняної амфори I – II ст. н. е.

Знахідки тяжіли до західного схилу крайнього і найнижчого на північний схід мисоподібного виступу першої тераси лівого берега Більського струмка або р. Тарапуньки, що здіймався над Більським озером на 3–4 м (рр. Тарапунька – Суха Грунь – Грунь – Грунь-Ташань – Псел – Дніпро). Його площа становила 90–100 × 120 м (1,2 га), позначалася з меридіональних боків неглибокими вибалками. Більшість кераміки виявлена на видовженій вздовж берега ділянці розмірами 45 × 80 м. А в основі мису знайдені поодинокі фрагменти світлоглиняних гончарних горщиків 2-ї чв. – сер. XVII ст.

Обстеження 2003 р. виявили на ріллі подрібнені фрагменти ліпного посуду, переважно стінок груболіпних пізньозарубинецьких горщиків і корчаг, лискованих

мисок, а також ліпних тонкостінних посудин зі слідами розчосів поверхні дрібнозубою гребінкою з домішками шамоту і блискітками слюди у щільному тісті, що належали до бондарихинського керамічного комплексу. Знайдені й кілька відщепів кременю та кварциту. Ці знахідки вказують на те, що мис у кінці пізнього бронзового віку був зайнятий невеликим висілком одного з бондарихинських поселень, котрі відомі вище за течією Більського струмка.

Шурфування 2003 р. з метою визначення з місцем розташування газоконденсатної свердловини неподалік виявило знищення розорюванням й змивом культурних нашарувань. Під орним шаром чорнозему з подрібненою керамікою і кістками тварин (0–0,35 м) залягав лише передматериковий супісок.

Місцезнаходження є залишками висілків або окремих садиб населення доби пізнього бронзового віку та скіфського часу, пізніше – входило до господарської зони пізньозарубинецького поселення І в ур. Озеро і прилягало до смуги влаштування промислових об'єктів з видобування селітри у 2-й чв. – сер. XVII ст. Цілком можливо, що на мисоподібному виступі у материку можуть зберігатися котловани заглиблених частин житлових і господарських споруд. За необхідності земляних робіт місцезнаходження може бути перспективним для проведення науковорятівних досліджень і потребує додаткових заходів щодо вивчення.

Джерела та література: Кулатова І. М. Звіт про охоронні дослідження на поселенні пізньозарубинецького часу в ур. Озеро (Перемірки) поблизу с. Більськ Котелевського району Полтавської області / Кулатова І. М., Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2000/98; НА ЦОДПА. – Спр. 297. – Арк. 16; Гавриш П. А. Новые поселения скифского времени на Полтавщине / П. А. Гавриш // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. [Первый] Областной научно-практический семинар (22–23 января 1988 г.): тез. докл. и сообщ. / ПОУК; ПКМ; ПОО УООПИК; [ред. кол.: Кулатова И. Н., Онипко М. Д. (отв. ред.), Супруненко А. Б. и др.]. – Полтава, 1988. – С. 27–28; Степанович С. П. Археологічні розвідки на території Великого укріплення Більського городища та його округи / Степанович С. П. // ПАЗ. Археологічні дослідження на Полтавщині 1994 р.: зб. наук. пр. / УК ПОДА, ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 89–90; Кулатова І. М. Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності на Полтавщині / Кулатова І. М., Супруненко О. Б., Терпиловський Р. В.; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – Київ; Полтава : Археологія, 2005. – С. 67–68. – Рис. 58: 2.

О. Б. Супруненко

167. Місцезнаходження Озеро III – рештки Більського першопоселення, скіфський та козацький часи (VI – IV ст. до н. е.; XVII ст.) (археол.)

Знаходиться за 2,5–2,7 км на захід – північний захід від центральної частини села (приміщення Більської сільської ради), безпосередньо поряд і за 0,1–0,7 км на північний схід від автодороги із твердим покриттям до Більської установки комплексної переробки газу (УКПГ) – продовження асфальтованої дороги обласного значення О 1710132, за 0,20–0,35 км на схід і південний схід від Більського озера, за 0,05–0,20 км вище за схилом від пізньозарубинецького поселення І в ур. Озеро, в межах Великого укріплення Більського городища.

Вперше про це урочище біля «великої улоговини» з Більським озером, що нижче Чорного лісу, повідомляв О. Ф. Шафонський 1784 р. Про місцезнаходження давнього Більська (сільського першопоселення) на лівому березі Більського струмка цьому автору розповіли старожили, згадуючи будівельні рештки та наявні там давні ями козацької доби.

У 1994 р. місцезнаходження оглядалося І. М. Кулатовою. Виявлені уламки ліпного посуду скіфського часу (VI–IV ст. до н. е.), вінце пухлогорлої античної амфори і переважаючі з-поміж знахідок фрагменти гончарних горщиків XVII ст. вказували на певні етапи обжитості ді-

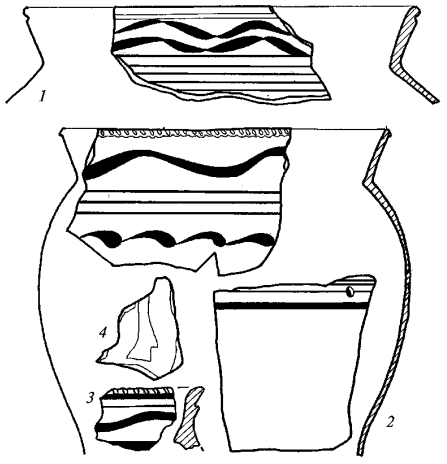

Більськ, с., Озеро, ур. Житло 2/1999 р.
Кераміка XVII ст. із заповнення котловану.
За О. Б. Супруненком, В. В. Шерстюком, Ю. О. Пуголовком, 2010.

Уламок кахлі XVII ст.
За В. В. Приймаком, 2007.

лянки, відзначеної у звітній документації як «урочище Ставок». Тоді ж на поверхні було знайдено фрагменти посуду XVIII–XIX ст., що потрапили сюди як супутні матеріали з перегноєм. У 1996–1997 р. О. Б. Супруненко відзначив зосередження матеріалів козацького часу вздовж вузької смуги в 50–100 м на підйомі схилу другої тераси на відстані 90–200 м на північ від автодороги, а також знайшов сліди зруйнованих житлово-господарських об'єктів з південно-західного її боку – дещо нижче корпусів старої УКПГ. У 1999 р. О. В. Коваленко у відслоненні ліворуч на південь від дороги була досліджена частина котловану заглибленого більше 1 м в ґрунт житла 2/1999 р., звідки походили вінця гончарних світлоглиняних горщиків сер. – поч. 3-ї чв. XVII ст. з розписами ангобами і фрагмент сюжетної кахлі із зображенням, вірогідно, кінного козака. Окремі уламки посуду XVII ст. та рештки стовпових і господарських ям траплялися під час науково-рятівних досліджень на території сусіднього пізньозарубинецького поселення Озеро I у 1997 та 2000 рр. Зі спорудженням майданчика однієї із свердловин в основі площини першої тераси 2005 р. центральна частина території місцезнаходження була пошкоджена.

За розміщення газовидобувної свердловини № 184 ГПУ «Полтавагазвидобування» у північній частині місцезнаходження (географічні координати центру майданчика площею 2,5 га – 50°06'10,7" пн. ш. та 34°36'00,5" сх. д.) наглядовими роботами ІКЗ «Більськ» на чолі з В. В. Приймаком було вивчено рештки трьох споруд для виготовлення селітри – печей розміром від 1,8 × 0,8–1,1 до 1,7 × 1,25 м, що мали вигляд підпрямокутних заглибин у материку зі скругленими кутами (в одному випадку з уступом сходинки, в іншому – з передпічною ямою в одному з кутів), від стінок яких у західний, південний та північний боки були влаштовані дещо менш заглиблені основи глинобитних опалювальних пристроїв розміром близько 1,0 × 0,4–0,6 м поганого стану збереженості. У заповненні цих виробничих об'єктів виявлені дрібні уламки світлоглиняних гончарних горщиків, ручка глека, бронзове кільце, а також фрагмент лицевої пластини світлоглиняної кахлі з рослинним бароковим рельєфним візерунком з пагонів, бутону квітки та завитків.

Територія локалізується в основі першої і вздовж схилу другої терас лівого берега Більського струмка – р. Тарапуньки (рр. Тарапунька – Суха Грунь – Грунь – Грунь-Ташань – Псел – Дніпро) з абсолютними висотами 135–145 м в Балтійській системі вимірювань смугою завширшки 50–100 м на відстані 300–500 м, зорієнтованою на місцевості у напрямку схід – північний схід – захід – південний захід (площа – більше 4 га), починаючи практично за 0,1 км від північно-східного «кута» Західного укріплення Більсько-

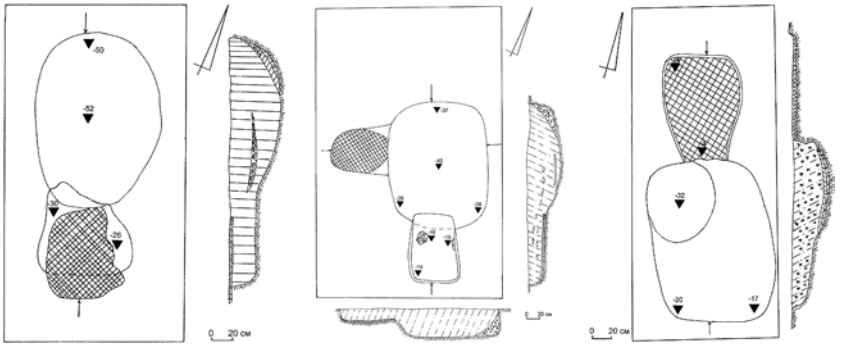

Більськ, с. Місцезнаходження Озеро III. Селітроварницькі об'єкти-печі 2-ї чв. XVII ст. *Розкопки В. В. Приймака, 2007.*

го городища і полишених будівель старої Більської УКПГ до широтно пролягаючого вибалку – лівого весняного водотоку Більського струмка.

Місцезнаходження, на думку І. М. Кулатової та В. В. Приймака, вважається місцем виникнення першого сільського поселення на території Більська, що з'явилося замість табору селітроварів у другому десятилітті XVII ст. Це узгоджується з фактами, наведеними О. Ф. Шафонським, місцезнаходженням розораних плям попелу над ур. Озеро, наявністю вище по схилу керамічних матеріалів 3-ї чв. XVII ст.

За П. Я. Гавришем, місцезнаходження є залишками станів селітроварників 1-ї чв. XVII ст., що до 2-ї пол. століття поступово переросли в невеликий хутір чи село з кількома дворищами першого населеного пункту. Дослідник уважає, що життя з цього місця у кін. XVII – на поч. XVIII ст. перемістилося за 2,0–2,5 км на північний схід – на плато і береги вкритих лісом вибалків біля витоків Більського струмка – до меж сучасного села.

У разі необхідності земляних робіт територія місцезнаходження може бути перспективною для проведення наукових і науково-рятівних досліджень, потребує додаткових заходів із вивчення, встановлення площі та пошуку об'єктів селітроваріння і житлово-господарського призначення козацької епохи, а також ймовірних ділянок нашарувань скіфської доби у найближчій окрузі Західного укріплення Більського городища.

Джерела та література: Супруненко О. Б. Звіт про розвідки та розкопки на території та в окрузі Великого Більського городища у 1994 р. (Полтавська обл.) / Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Степанович С. П.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1994/43; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 82. – 50 арк. – № 21; Коваленко О. В. Звіт про охоронні дослідження землянки XVIII – XIX ст. на поселенні пізньозарубинецького часу в ур. Озеро (Перемірки) біля с. Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл. у 1999 році / Коваленко О. В.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1999/127а; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 299. – 9 арк.; Кулатова І. М. Звіт про охоронні дослідження на поселенні пізньозарубинецького часу в ур. Озеро (Перемірки) поблизу с. Більськ Котелевського району Полтавської області / Кулатова І. М., Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2000/98; НА ЦОДПА. – Спр. 297. – 34 арк.; карта: X-42-65-А-а. – М 1: 25 000. – М.: ГУГК, 1965; Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание... / Издание Судиенко М. И. – К.: тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1851. – С. 654; Степанович С. П. Археологічні розвідки на території Великого укріплення Більського городища та його округи / Степанович С. П. // ПАЗ. Археологічні дослідження на Полтавщині 1994 р.: зб. наук. пр. / УК ПОДА, ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 91; Кулатова І. М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища (за розвідками 1994 р.) / І. М. Кулатова // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / НАН, Ін-т археол.; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 127, 130. – № 21. – Рис. 4: 9–10; Кулатова І. М. Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності на Полтавщині / Кулатова І. М., Супруненко О. Б., Терпиловський Р. В.; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – Київ; Полтава : Археологія, 2005. – С. 77, 86; Приймак В. В. Табір селітроварів на території Більського городища / Приймак В. В., Приймак В. М., Осадчий Є. М., Охріменко А. І., Сидоренко О. В., Федюн О. Ю. // АЛЛУ. – Полтава, 2007. – №№ 1–2 (21–22). – С. 88–91; Каравайко Д. В. Селитроварение на Полтавщине (в свете новейших археологических раскопок на Бельском городище) / Д. В. Каравайко, С. А. Скорый, В. В. Приймак; ИА НАНУ; ИКЗ «Бельск»; [Козак Д. Н. (науч. ред.), Супруненко А. Б. (отв. ред.)]. – Полтава : Полтав. литератор, 2008. – С. 48–58. – Рис. 26–34; Супруненко О. Б. Селітроварницький стан на Більському горо-

дищі / Супруненко О. Б., Шерстюк В. В., Пуголовок Ю. О.; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [відп. ред. С. А. Скорий]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2010. – С. 9, 11, 25, 64, 70–71. – Рис. 42; Гавриш П. Я. Більська давнина: нариси з історії села Більська на Полтавщині від часу заснування до 1917 р. / Петро Гавриш. – Полтава : Дивосвіт, 2012. – С. 10–11, 23, 46–47.

І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко

168. Рештки селітряного заводу, Центральна вул., фінал козацького та Новий час (XVIII – 80-ті рр. XIX ст.) (істор. науки і техн., археол.)

Розташовані в центральній частині села, між підвищенням біля автобусної зупинки по вул. Центральній та Більським ставком, під заасфальтованою поверхнею вулиці, за 0,14 км на південний схід від старого корпусу Більської загальноосвітньої школи і за 0,35 км на південь від приміщення Більської сільської ради, в межах Великого укріплення Більського городища.

Залишки відомі за свідченнями вчителя історії місцевої школи Д. П. Клочка й обстеженнями П. Я. Гавриша сер. 1970-х рр. Збереження частини основ виробничих будівель, випаленої глини з печей засвідчене обстеженнями 2016 р.

Заходиться на підпрямокутному в плані майданчику – давньому кар'єрі край пануючого підвищення лівого берега Більського струмка поряд із розгалудженням вулиць Центральної, Зеленої та Бориса Шрамка (Більський струмок – рр. Тарапунька – Суха Грунь – Грунь – Грунь-Ташань – Псел – Дніпро).

Під час будівництва асфальтованого покриття вулиці виявлений товстий шар дуже пропеченої випаленої глини, попелу, обгорілого дерева, вапна, чимало уламків гончарного посуду, а також контури великого підковоподібного останця печі, загальними розмірами (за свідченнями старожилів) близько 8 × 16 м. Після вирівнювання ділянки і перекриття решток виробничих споруд селітроварного заводу поверх суглинком і щебенем, через них пролягла проїжджа частина вулиці. Прилегла територія досипана тонким шаром ґрунту й отримала задернування.

П. Я. Гавриш повідомляє, що на цьому місці до 1930-х рр., дещо на північний схід від сучасної цегляної будівлі автобусної зупинки, знаходилися насипи привезеного ґрунту-чорнозему висотою 2–3 м, котрі використали на укріплення ставкової греблі і розгорнули вздовж ставка, де в повоєнні роки був насаджений парк.

Селітряний завод у Більську згадується з-поміж шести подібних підприємств у Зіньківському повіті в 1868 та 1886 рр. Він був закритий останнім у 1888 р. Перед цим тут варили селітру у восьми казанах.

Рештки заводу колишнього надвірного радника Сливицького († на поч. 1780-х рр.) й пізніших власників, що діяв у 3-й чв. – кін. XVIII і до останньої чв. XIX ст., мають історичну та археологічну цінність як залишки пам'ятки історії виробництва і техніки, а при виникненні потреби проведення тут земляних робіт будуть важливими для вивчення особливостей селітроваріння Нового часу й безпосередньо історії села. У майбутньому потребують заходів з додаткового вивчення і встановлення площі залягання, створення умов можливого показу туристам.

Комплекс решток виробничих споруд знаходиться на території поселення бондарихинської культури і скіфського часу, отже має зберігати під залишками допоміжних споруд заводу археологічні об'єти, принаймні, скіфської епохи.

Джерела та література: Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание... / Издание Судиенко М. И. – К. : тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1851. – С. 644, 650; Алфавитный список городов, местечек, сел, значительнейших деревень и хуторов Полтавской губернии в 1863 году. – Полтава, 1863. – С. 379; Гавриш П. Я. Деякі дані про селітряне виробництво у Більську / П. Я. Гавриш // Старо-

житності Лівобережного Подніпров'я – 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М. та ін.]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 64; Гавриш П. Я. Більська давнина: нариси з історії села Більська на Полтавщині від часу заснування до 1917 р. / Петро Гавриш. – Полтава : Дивосвіт, 2012. – С. 49.

П. Я. Гавриш, О. Б. Супруненко

Найближча округа Більського городища

169. Поселення, ґрунтовий некрополь Барвінкова гора I (оглядовий майданчик), пізньоскіфський і козацький час (V – IV ст. до н. е.; кін. XII – поч. XIII, сер. XVIII ст.) (археол.)

Знаходиться за 3,1–3,2 км на південний схід від села (приміщення Більської сільської ради), у верхній частині урочища Барвінкова гора (існує новітня назва – Гелонська галявина), за межами Великого укріплення Більського городища, за 0,35 км на захід від Більського джерела.

Географічні координати крайніх точок поселення: з півночі – 50°4'43.60" пн. ш., 34°40'14.50" сх. д.; зі сходу – 50°4'30.14" пн. ш., 34°40'16.90" сх. д.; з півдня – 50°4'31.66" пн. ш., 34°40'2.01" сх. д.; із заходу – 50°4'40.66" пн. ш., 34°40'5.97" сх. д.

Відоме за розвідками Б. А. Шрамка поч. 1960-х рр. як «шосте селище». На схемах заповідної території і в науковій концепції заповідника, укладених науковцями ЦОДПА, це селище розглядається як частина передгороддя Східного укріплення.

Розташоване біля сучасного в'їзду до Великого укріплення з боку Котельви, на краю плато правого корінного берега р. Ворскли (рр. Ворскла – Дніпро). Центральну частину перетинає горішня ділянка серпантину асфальтованої дороги обласного значення О 1710132 (на відрізку між смт Котельвою і с. Більськом). Із заходу та півночі поселення впритул прилягає до оборонних споруд Великого й Східного укріплень Більського городища, з півдня та заходу обмежене схилами ярів басейну Ворскли.

Розміри селища становлять 350 × 240 м, площа – близько 7,6 га, висота над

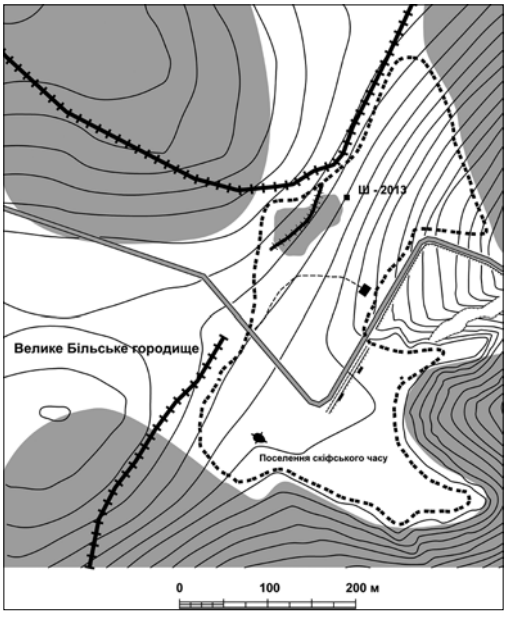

Більськ, с. Поселення в ур. Барвінкова гора I та II, вали Великого й південна частина Східного укріплення.
Фото з квадрокоптера. План.
Фото О. В. Короті, план Є. М. Осадчого та В. В. Приймака, 2018.

рівнем заплави – 70–80 м. Поверхня задернована, тут ростуть поодинокі вікові дуби з розлогими кронами, чагарники, в центральній частині, місцями побитій заглибинами бліндажів та воронками часу Другої світової війни, ближче до схилу високого берега розміщена оглядова альтанка.

Селище з напільного боку від городища неодноразово обстежувалося учасниками експедицій ХДУ ім. О. М. Горького 3-ї чв. XX ст., пізніше І. М. Кулатовою та О. Б. Супруненком у 1994 р., а також в

Більськ, с. Поселення в ур. Барвінкова гора II. Південна частина з об'єктами заповідника та дослідницькими траншеями. Частина виявленої давньоруської господарської споруди. *Фото О. В. Короті, 2018.*

2005–2017 рр. науковими співробітниками ІКЗ «Більськ» – І. І. Коростом, В. В. Приймаком і О. М. Шапордою. За шурфування виявлена кераміка скіфського часу, із південно-західного боку вздовж краю лісу – лише поодинокі її фрагменти. Внаслідок досліджень Д. С. Гречка 2018 р. вздовж яру з південного краю майданчика виступу плато виявлені 5 дитячих і дорослих поховань ґрунтового некрополя IV ст. до н. е., а ближче до автодороги за розкопок І. Б. Шрамко того ж року – 10 господарських ям та основ господарських будівель, одне із ґрунтових захоронень V ст. до н. е., а також розпочате вивчення решток великої, значно заглибленої в ґрунт господарської будівлі, у заповненні якої виявлені уламки гончарного посуду кін. XII – поч. XIII ст.

На розорюваній ділянці неподалік автодороги знаходиться курганоподібний насип висотою близько 1 м, діаметром 27 × 30 м. Його було частково досліджено 1994 р. О. Б. Супруненком, а потім відновлено в попередніх розмірах. Під східною частиною насипу виявлені рештки заглибленого приміщення-землянки сер. XX ст. Потужність культурних нашарувань під новітнім насипом становила близько 0,4 м і містила на поверхні похованого ґрунту численні дрібні уламки амфорного бою та ліпного посуду V–IV ст. до н. е.

У цій же частині селища, за даними І. М. Кулатової, виявлені й окремі знахідки козацької доби (бронзові частина перехрестя шаблі, покришка від люльки, кільце для кріплення піхов клинкової зброї), кримсько-татарські білонові монети-акче сер. XVIII ст., карбовані в Бахчисараї за ханів Арслан Гірея (Герая) II (1748 – 1756) та Халім Гірея (1756 – 1758). Гончарна світлоглиняна кераміка 2-ї чв. XVIII ст. траплялася в насипі вивченого у 1994 р. курганоподібного підвищення й дещо на північ – біля оглядової альтанки.

Центральна частина поселення прилягає до укріплень Великого та Східного городищ з напільного боку. Знаходиться на плато мису правого корінного берега. Частина пам'ятки зруйнована кар'єром й узвозом дороги, пошкоджена ямами періоду Другої світової війни і гончарськими «дудками», влаштованими задля видобування глини. У центральній частині селища товщина культурних нашарувань практично в усіх шурфах також не перевищувала 0,3–0,4 м. Тут виявлені фрагменти кераміки пізньоскіфського часу, зокрема, мініатюрна мисочка.

Аналогічна потужність нашарувань відзначена й у південній, відділеній автодорогою частині мису. Тут трапилася бронзова бляшка від вузди з ромбічним пласким щитком пізньоскіфського часу.

Отже, осередком більш тривалого життя на селищі була центральна частина мису, інші ділянки залишалися лише його віддаленою периферією. Під час проведення підготовки до фестивалю «Гелон-фест» влітку 2017 р. науковці ІКЗ «Більськ» неподалік альтанки натрапили на котлован господарської будівлі скіфського часу завглибшки понад 1 м.

Знахідки з розвідкових робіт 1994–2017, а також розкопок 2018 рр. на території поселення зберігаються у фондах ІКЗ «Більськ».

Більськ, с. Поселення в ур. Барвінкова гора II. Оглядова альтанка. *Фото І. І. Короста, 2017.*

Багатошарове селище на плато біля в'їзду до Великого городища належить до числа поселенських утворень пізньоскіфського часу V – IV ст. до н. е., його південна частина зайнята ґрунтовим некрополем мешканців Східного укріплення IV ст. до н. е. На території поселення наявна невелика кількість знахідок римського часу (уламки амфор інкерманського типу) та козацької епохи. Ділянка мису вважалася І. М. Кулатовою місцем торжища перед валами Більського городища.

Є. М. Осадчим та О. В. Коротею укладений зведений план селища, що включає рештки поселення на схід від валу Великого укріплення, урочище Барвінкову гору, разом із селищем на плато біля в'їзду. Цей план 2017 р. уточнено В. В. Приймаком.

За рішенням Полтавської обласної ради від 15 лютого 2001 року «Про організацію охоронюваної археологічної території «Більське городище» селище визнане складовою археологічного комплексу. 2017 р. співробітниками ІКЗ «Більськ» укладена облікова документація на об'єкт культурної спадщини, що дозволяє внести його до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

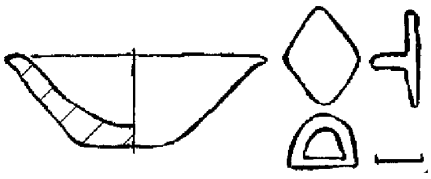

Більськ, с. Поселення в ур. Барвінкова гора II. Вироби пізньоскіфського часу. *Бронза, кераміка. За В. В. Приймаком, 2014.*

Джерела та література: Шрамко Б. А. Отчет о раскопках и разведках Скифо-славянской экспедиции Харьковского государственного университета им. А. М. Горького в 1966 году / Шрамко Б. А.; ХГУ // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 1965/7. – 116 арк.; Супруненко О. Б. Звіт про розвідки та розкопки на території та в окрузі Великого Більського городища (Полтавщина) у 1994 р. / Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Степанович С. П. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1994/43; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 82. – Арк. 3–4; Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури» на території Сумської і Полтавської областей (2007 р.) / Приймак В. В.; ІКЗ «Більськ» // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2007/ б. н. – 71 арк.; Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області) у 2016 р. / Шапорда О. М.; ІКЗ «Більськ» // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2016/ б. н. – 272 арк.; Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) / Б. А. Шрамко; АН УССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Е. В. Черненко]. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 34; Шрамко Б. А. Перелік пам'яток археології території та найближчих околиць Більського городища / Б. А. Шрамко // ПАЗ / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1994. – Число друге. – С. 195–196; Бойко Ю. Н. Социология восточноевропейского города I тыс. до н. э. (по материалам Бельского городища и Ворсклинской региональной системы скифского времени) / Ю. Н. Бойко // Древности 1994. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков : АО «Бизнес Информ», 1994. – С. 29–57; Степанович С. П. Археологічні розвідки на території Великого укріплення Більського городища та його округи / Степанович С. П. // ПАЗ. Археологічні дослідження на Полтавщині 1994 р.: зб. наук. пр. / УК ПОДА, ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 88–89. – Мал. 1; Кулатова І. М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища (за розвідками 1994 р.) / І. М. Кулатова // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 121, 124. – Рис. 2: 1; Наукова концепція археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу»: наукова концепція, довідкові матеріали, проекти / Упорядн., наук. ред. Супруненко О. Б. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 42, 44–46. – Рис. 1; 9; Охоронювана археологічна територія «Більське городище»: буклет / О. В. Белько, І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко, Б. І. Золотницький. – Полтава : Археологія, 2001. – С. 4 – № 9; Більське городище – найбільша охоронювана археологічна територія Лівобережжя України / І. М. Кулатова, Б. І. Золотницький, О. Б. Супруненко та ін. // АЛЛУ. – Полтава, 2001. – № 2 (10). – С. 6, 7. – № 9; Коротя О. В. Нові дані про городища і кургани північно-західного і північно-східного секторів округи та ареалу впли-

ву Більського городища / Коротя О. В., Осадчий Є. М., Приймак В. В. // Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (I тис. до н. е. – I тис. н. е.) / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. Д. Н. Козак]. – Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2010. – С. 17–28; Кулатова І. Знахідки козацької доби з Більського городища / Ірина Кулатова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. / УТОПІК; ЦП НАНУ і УТОПІК та ін.; [ред. кол.: Титова О. М. (відп. ред.), Біляєва С. О., Супруненко О. Б. та ін.]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2013. – Вип. 22. – Частина І. – С. 91–93. – Рис. 1; Коротя О. В. Дослідження округи Більського городища в 2013 році / О. В. Коротя, О. М. Кравченко, М. І. Овчаренко, Є. М. Осадчий, В. В. Приймак, О. В. Сидоренко, О. М. Шапорда, Р. О. Шевченко, В. В. Шерстюк, А. І. Штанько // Археологічні дослідження Більського городища – 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; УК ПОДА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вадімов В. М., Корост І. І., Супруненко О. Б. (наук. та відп. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 83–93; Приймак В. В. Розвідки в окрузі Більського городища / В. В. Приймак, О. В. Коротя, М. І. Овчаренко, Є. М. Осадчий, О. В. Сидоренко, О. М. Шапорда, А. І. Штанько, Р. О. Шевченко, В. В. Шерстюк // Феномен Більського городища – 2014: зб. мат-лів наук. конф. / ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов, С. А. Скорий (наук. ред.), О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 108–111; Приймак В. В. Археологічні розвідки 2014 року в південно-східному секторі Більського городища та найближчій окрузі пам'ятки / В. В. Приймак, М. І. Овчаренко, Л. А. Цьомкало, О. М. Шапорда, А. І. Штанько // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; УК ПОДА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Корост І. І., Супруненко О. Б. (наук. ред.), Скорий С. А. та ін.]. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. – С. 96–105. – Рис. 2: 1; Корост І. І. Селище-передгороддя Східного укріплення Більського городища: перспективи наукових досліджень та розбудови туристичної інфраструктури / І. І. Корост, О. М. Шапорда, О. В. Коротя // Феномен Більського городища – 2016: зб. наук. пр. і мат-лів конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вадімов В. М., Івакін Г. Ю., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 127–134; Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу в 2016 році / О. М. Шапорда // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вождаєнко В. В., Заднікoв С. А., Корост І. І. (відп. ред.)]. – К.; Котельва: Майдан, 2017. – С. 185–186.

І. І. Корост, В. В. Приймак, О. Б. Супруненко, О. М. Шапорда

170. Поселення Пристань, скіфський час (V ст. до н. е.) (археол.)

Знаходиться на схід від с. Більськ, на незначному підвищенні у заплаві правого берега р. Ворскла, за 0,69 км на північ від Т-подібного перехрестя асфальтної дороги О 17110132 на ділянці смт Котельва – с. Більськ, в ур. Пристань.

Виявлене у серпні 2017 р. С. А. Заднiковим за обстежень у заплаві. Тоді ж зібрані уламки стінок ліпних горщиків скіфського часу.

Восени 2017 р. у різних частинах було закладено три шурфи. У шурфах простежено наступну стратиграфію: до глибини 0,25 м – орний шар чорнозему, що нижче підстилався жовтим материковим суглинком і жовтою материковою глиною. Уламки кераміки скіфського часу виявлено в основному у ріллі, кілька знайдено у верхній частині материкового суглинку. Культурні нашарування у шурфах зруйновано тривалим розорюванням.

За знахідками артефактів встановлені розміри поселення, що становлять 150 × 127 м, площа – 1,43 га.

Таким чином, за результатами шурфування і зібраними підйомними мате-

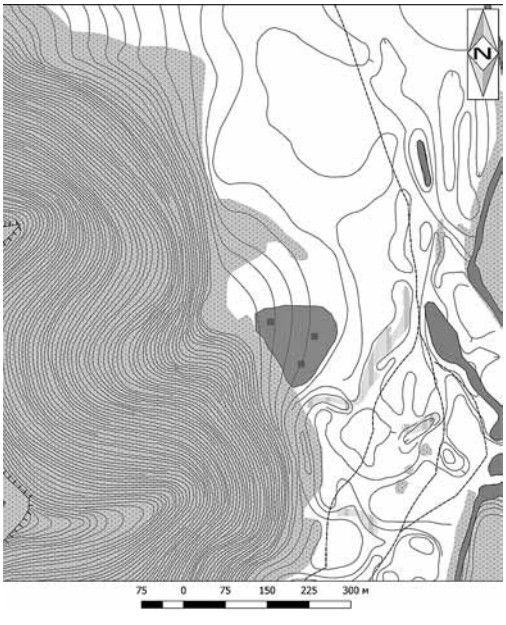

Більськ, с., Пристань, ур. План решток поселення. *За О. М. Шапордою, 2018*

ріалами, що надійшли на зберігання до фондів ІКЗ «Більськ», встановлено існування поселення за середньоскіфського часу (V ст. до н. е.).

Джерело: польові дослідження авторів 2017 р.

І. Б. Шрамко, С. А. Задніков

171. Поселення Мамрої I, бронзовий вік, скіфський час, черняхівська культура (XVIII – XII ст. до н. е.; VI – поч. V ст. до н. е.; IV ст. н. е.) (археол.)

Знаходиться вздовж краю лівого, північного схилу яру Круглик – балки-водозбору р. Суха Грунь (рр. Суха Грунь – Грунь-Ташань – Псел – Дніпро), неподалік його розгалуженого верхів'я, в ур. Мамрої, за 0,9 км на схід від майдану Скоробір та за 3,0 км на південний захід від південної ділянки оборонних споруд Великого укріплення Більського городища, біля межі Котелевського, в адміністративних межах Батьківської сільської ради Зіньківського району.

Територія має незначний ухил у південному напрямку. З південного і частково східного боків обмежується крутими схилами балки-водозбору, поросли листяними насадженнями і чагарниками. У західній і східній частинах розміщені полезахисні лісосмуги. З інших боків природні межі відсутні. Територія поселення щорічно розорюється.

Абсолютна висота території, де розташоване селище, – 166 м, висота над заплавою долини балки-водозбору становить 18 м.

Культурні нашарування потужністю 0,9–1,0 м, що займають орієнтовну площу 13 га (800 × 120–200 м), містять фрагменти ліпної кераміки доби раннього залізного віку і кераміку черняхівської культури.

Пам'ятка виявлена у 1965 р. розвідзагоном В. П. Андрієнка, що діяв у складі археологічної експедиції ХДУ ім. О. М. Горького (начальник – професор Б. А. Шрамко). За його даними, поселення розміщується за 1,5 км на південний-схід від курганного могильника Скоробір, на незначному схилі плато, що обмежується з південного боку Вонярховським яром (яр Круглик), котрий впадає в долину р. Суха Грунь.

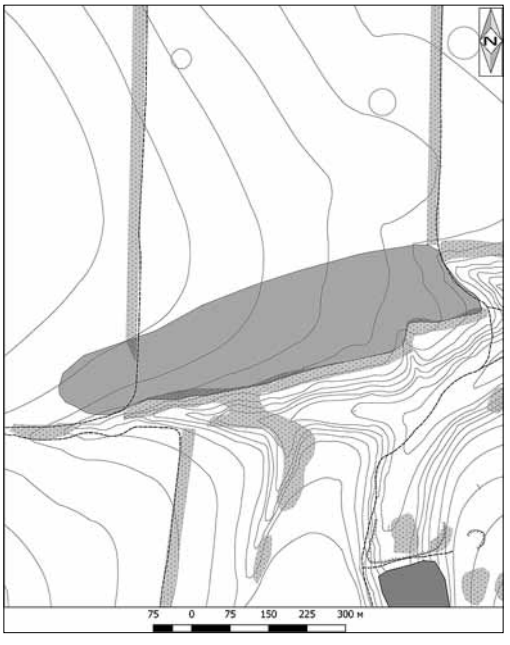

Більськ, с., Мамрої, ур. План поселення. *За О. М. Шапордою, 2018.*

Під час огляду розораної поверхні дослідниками зібрано велику кількість матеріалів широкого часового діапазону – доби бронзи, скіфського та пізньоантичного часів.

Знахідки епохи бронзи, виявлені у південно-східній частині пам'ятки, представлені фрагментами ліпної кераміки з дрібним зубчастим штампом, пальцевонігтьовими вдавленнями, відтисками пласкої палички, наліпним валиком із легкими пальцевими вдавленнями.

Превалювали матеріали раннього залізного віку – уламки архаїчного посуду з наліпним валиком, прикрашеним проколами та защипами, шматки чорнолискованих ліпних мисок, корчаг, черпаків, в т. ч. з геометричним орнаментом з інкрустацією білою пастою, фрагменти античних амфор. Виявлені також добірка пряслиць, кварцитові терочники, точильні бруски з пісковику. Датуючим було бронзове трилопатеве втульчасте вістря стріли VI – V ст. до н. е. та фрагменти античного посуду VII – VI ст. до н. е. Тоді ж на території поселення зафіксовано 13 пагорбів зольників висотою 0,3–0,4 м і діаметром 10–30 м, що виріз-

Більськ, с., Мамрої, ур. Вигляд на західну частину поселення. *Фото І. І. Короста, 2017.*

нялися на ріллі сірим попелястим кольором вмісту.

Знахідки, що належали пізньоримському часу, були представлені керамікою – фрагментами кухонного і столового посуду: уламками горщиків з горизонтальною лінійною орнаментацією, фрагментами вінцевих частин посудин із закругленим та відігнутим назовні краєм, денцями горщиків з характерним для черняхівської культури піддоном. Столовий посуд репрезентований фрагментами стінок сіролощених глека, орнаментованого косими вдавленнями, та кількох мисок.

У 1999 р. поселення обстежувалося О. Б. Супруненком та А. І. Охріменком, у 2002 р. оглянуте А. Л. Щербанем, який працював у складі археологічної експедиції ПДПУ ім. В. Г. Короленка під керівництвом П. Я. Гавриша. В польовій документації пам'ятка зафіксована під назвою «Круглик», за місцем розташування на краю лівого схилу однойменного яру, у верхів'ях якого протікає струмок до Батьківського ставу (ставок Мамрої).

На той час на розораній поверхні поселення були чітко помітні світлі насипи зольників висотою до 0,4 м і діаметром близько 35 м. Їх виявлено 6, вони тягнулися ланцюжком вздовж схилу яру за широтною віссю поселення, а відстань між ними становила 60–100 м.

На поверхні зібрані окремі артефакти черняхівської культури. Крім цього, досить часто траплялися речі Нового часу. До речі, згідно картографічних матеріалів сер. XIX ст. в цій місцевості, у верхів'ях яру, знаходився хутір Шклер.

Як і з попередніх обстежень, домінували знахідки скіфської доби, з перевагою уламків вінець з наліпним валиком, пальцево-нігтьовими вдавленнями, проколами, чорнолискованих ліпних мисок, черпаків і корчаг, пряслиця. З-поміж знахідок – уламок нижньої частини маленького вотивного горщичка, фрагменти античного керамічного посуду, один із яких прикрашено чорнолаковим візерунком. Залізні вироби репрезентовані уламками ножів та кільцем, бронзові – дрібною платівкою, клиноподібним знаряддям, тригранним вістрям стріли і кільцем. Також виявлено невеликий кістяний затертий астрагал і прямокутне обламане точильце. Матеріали поселення датувалися у хронологічних межах VI – поч. III ст. до н. е.

У 2013 р. експедицією ІКЗ «Більськ» під керівництвом В. В. Приймака здійснені чергові обстеження поселення, укладено його план. Установлено, що пам'ятка розташовується на території північного схилу балки, неподалік її розгалуженого верхів'я в ур. Мамрої. Ймовірно, цей топонім походив від назви хутора XIX – XX ст., що знаходився неподалік штучного водоймища, утвореного на берегах балки. Тоді ж вздовж краю схилу, де розміщувалося поселення, виявлені пагорби кількох могил, що могли належати мешканцям хутора. За наслідками обстежень встановлено, що пам'ятка є частиною одного великого поселення з культурними нашаруваннями скіфського і пізньоримського часів, так як артефакти цих епох траплялися по всій території навколо розгалуженого верхів'я яру.

У 2015 р. В. В. Шерстюком, який неодноразово оглядав поселення разом із О. Б. Супруненком, із застосуванням методів віртуальних археологічних розвідок, на цій території виокремлено два поселення, що належали скіфському часу і черняхівській культурі. Перша пам'ятка, що розташована на відстані від яру в глибині плато, відноситься до раннього залізного віку. Друге селище, що розміщувалося вздовж схилу, належало пізньоримському часу. Також дослідником виявлено фрагмент ліпної посудини неоліту ямково-гребінцевої кераміки, що засвідчував входження глибинних районів плато ворсклинсько-псільського вододілу до зон ведення мисливсько-збиральницької діяльності населення пізньонеолітичної епохи.

У 2016–2017 рр. науковцями ІКЗ «Більськ» знятий новий уточнений план пам'ятки, зібрані виразні матеріали скіфського часу.

Серед знахідок вирізняються фрагменти вінцевих частин ліпних горщиків з наліпними валиками і проколами під краєм вінця; уламки чорнолискованих ліпних мисок; фрагменти стінок ліпного посуду зі слідами ремонту; денні частини ліпних горщиків із закраїнами; предмети давньогрецького імпорту (фрагмент вінцевої частини червоноглиняної хіоської амфори з розписом вінця і підвінцевої зони червоною фарбою, ручок від амфор, денець червоноглиняних амфор лесбоського та фасоського центрів виробництва); ліпний ґудзик з овальним отвором для кріплення та ін. Присутність серед знахідок імпортного тарного посуду дозволяє точніше визначити час існування поселення – між кін. VI – поч. V ст. до н. е (середньоскіфський час).

Матеріали, що відносяться до черняхівської культури, представлені лише фрагментами гончарного посуду. Серед них виділяється уламок плічка лискованого глека з канелюрами і рельєфним карнизом, що датується IV ст.

Колекція знахідок з поселення зберігається в Музеї археології ХНУ ім. В. Н. Каразіна, матеріали обстежень початку XXI ст. і випадкові знахідки останніх років – у фондах ІКЗ «Більськ».

В основній своїй масі артефакти з пам'ятки належать скіфській епосі. Виявлені черняхівські матеріали поширені вздовж вузької лінії над схилом. У східній частині поселення на невеликому мисоподібному виступі дослідниками з ХДУ ім. О. М. Горького 1965 р. та ІКЗ «Більськ» 2017 р. виявлена ліпна кераміка епохи пізнього бронзового віку, прикрашена відбитками дрібнозубчастого штампу. Ці знахідки вказують на існування на території поселення стійбища носіїв зрубної культурно-історичної спільноти. До речі, з округи поселення походить також й уламок щитка п'ятипальчатої посрібленої бронзової фібули пеньківської культури, що засвідчує продовження життя на поселенні до початку 3-ї чв. І тис. н. е.

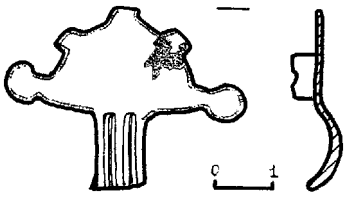

Селище Мамрої І. Уламок фібули.
Бронза, плакування сріблом.
За О. Б. Супруненком, О. В. Тітковим, 2012.

Джерела та література: Андрієнко В. П. Отчет о разведках в Харьковской и Полтавской областях в 1965 г. / Андриенко В. П. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. –1965/71; Гавриш П. Я. Звіт про польові дослідження у 2002 році Археологічної експедиції «Висока Левада» в Більському городищі скіфського часу та його прилеглій окрузі (Полтавська область) / Гавриш П. Я. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – Спр. 2002/99; Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області) у 2016 році / Шапорда О. М.; ІКЗ «Більськ» // НА ІА НАНУ – Ф. е. – Спр. – 2016/б. н.; Супруненко О. Б. Кілька нових знахідок з округи Більського городища / О. Б. Супруненко, О. В. Тітков // Феномен Більського городища [– 2012]: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку: зб. наук. пр. та мат-лів наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов, Г. Ю. Івакін, І. В. Корост та ін.]. – С. 111. – Рис. 2; Коротя О. В. Дослідження округи Більського городища в 2013 р. / О. В. Коротя, О. М. Кравченко, М. І. Овчаренко, Є. М. Осадчий, В. В. Приймак, О. В. Сидоренко, О. М. Шапорда, Р. О. Шевченко, В. В. Шерстюк, А. І. Штанько // Археологічні дослідження Більського городища – 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; «ІКЗ «Більськ»; [наук. і відп. ред. О. Б. Супруненко; ред. кол.: В. В. Вождаєнко, І. І. Корост, С. А. Скорий та ін.] – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 87–88; Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу в 2016 році / О. М. Шапорда // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. І. І. Корост, наук. ред. О. Б. Супруненко]. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – С. 217–218; Шерстюк В. В. Нові поселення західної округи Більського городища / В. В. Шерстюк // Там само. – С. 299–301; Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской Губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. 1875 и 1878 г. – Пг., 1918.

О. М. Шапорда, В. В. Приймак

172. Селище Перемірки I, ранньоскіфський час (кін. VIII – VII ст. до н. е.) (археол.)

Розташоване за 3,4–3,5 км на захід від центру села (приміщення Більської

Більськ, с. Перемірки, ур. Місце прокладання траншеї. З південного сходу.
Фото І. І. Короста, 2015.

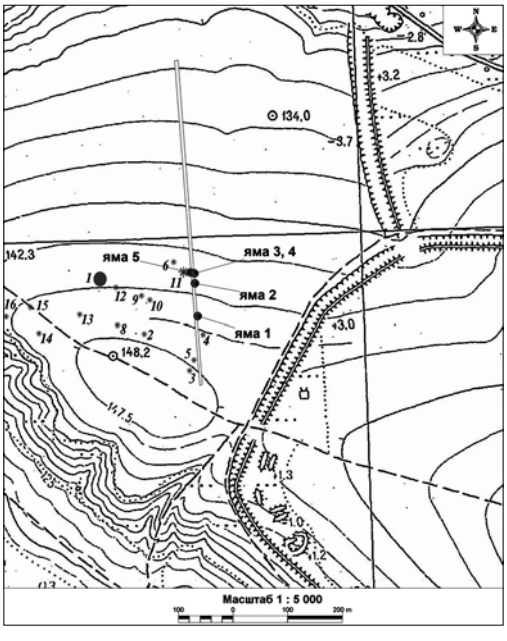

Більськ, с. Перемірки, ур. Траса траншеї, виявлені ями і насипи курганного некрополя.
Картосхема О. В. Короті, 2015.

сільської ради) та 0,3–0,4 км у тому ж напрямку і на південний захід від валів Західного укріплення Більського городища, в ур. Перемірки. Займає частину невеликого майданчика мису і надсхилля плато правого корінного берега р. Суха Грунь і Більського струмка – пересихаючої р. Тарапуньки (рр. Суха Грунь – Грунь – Грунь-Ташань – Псел – Дніпро) розмірами близько 300 × 130-150 м. Ділянка обмежена зі сходу фортифікаційними спорудами Західного укріплення, з півночі – пологим схилом підвищення в бік струмка. Південна і західна межі позначаються крутим спуском до Сухої Груні. Географічні координати крайніх точок меж виявлення культурних нашарувань поселення: північна – 50°6'3.05" пн. ш., 34°34'47.97" сх. д.; південна – 50°5'57.62" пн. ш., 34°34'43.83" сх. д.; східна – 50° 6'1.00" пн. ш., 34°34'50.40" сх. д.; західна – 50°5'58.63" пн. ш., 34°34'42.19" сх. д.

Ця ділянка прилеглої до Західного укріплення території тривалий час не привертала уваги археологів. Принаймні, Б. А. Шрамко не відзначав на ній жодних побутових чи поховальних об'єктів. Проте, 1994 р. науковим співробітником ЦОДПА С. П. Степановичем тут були виявлені невиразні сліди поселення скіфського часу, локалізовані дослідником на північ і південь вздовж схилу правого високого берега Сухої Груні.

Перші дослідження в ур. Перемірки проводилися восени 1999 р. Більським загоном Охоронної експедиції ЦОДПА на чолі з О. Б. Супруненком. Приводом до них стала господарська діяльність підприємств нафтогазовидобувної сфери. Об'єктом був курган № 1 Більського курганного могильника ранньоскіфського часу в ур. Перемірки, що займав вершину підвищення плато правого корінного берега з абсолютною позначкою висоти 146,5 м. Неподалік виявлені рештки чотирьох розораних насипів курганів, розміщених компактно у напрямку північний захід – південний схід вздовж схилу високого берега.

У 2004 і 2005 рр. біля підніжжя пагорбу та в його окрузі науковцями ЦОДПА й ІКЗ «Більськ» проводилися наглядові роботи з розміщення майданчиків двох свердловин. Хоча в ході цих робіт ніяких археологічних об'єктів виявлено не було. Під час розвідок 2014 р. О. Б. Супруненком, С. А. Скорим та співробітниками заповідника «Більськ» черговий раз обстежувалася територія, де розміщений некрополь. Наслідком стало відкриття нових насипів курганів у межах урочища, а також укладання плану некрополя.

Восени 2015 р. в ур. Перемірки Диканським лінійним відділенням – філією Управління магістральних газопроводів «Київтрансгаз» ПАТ «Укртрансгаз» про-

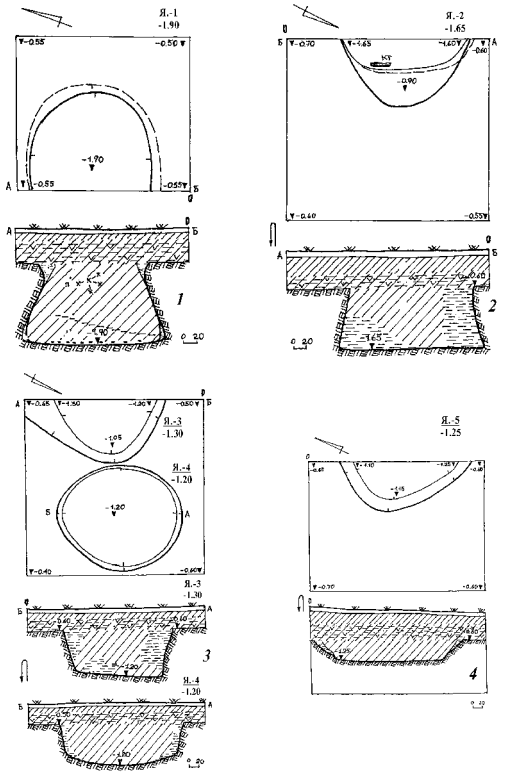

Селище Перемірки I. Досліджені частини господарських об'єктів.
Розкопки І. І. Короста, О. М. Шапорди, 2015.

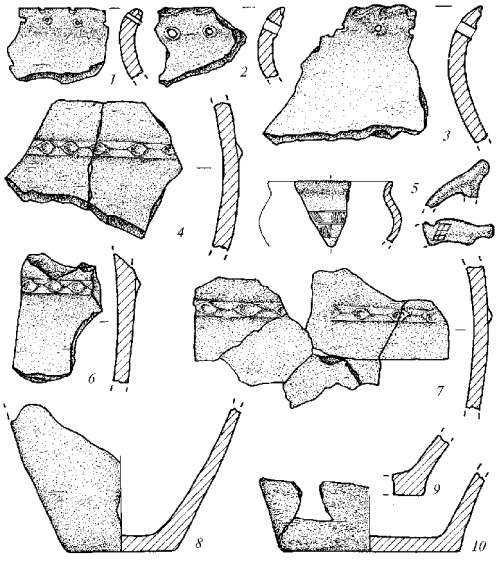

Селище Перемірки I. Яма 1. Уламки ліпного посуду. *Рис. Т. В. Менчинської, О. Б. Супруненка, 2015.*

водилися ремонтно-ізоляційні роботи по трасі газопроводу «Єлець – Курськ – Диканька», що потребували виконання певних земляних робіт. Нагляд за їх проведенням здійснювався науковцями ІКЗ «Більськ», за участі співробітників Полтавської експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України. Внаслідок цього за 120 м від валів Західного укріплення у стінках траншеї, за 70–150 м від скупчення курганів могильника, виявлені рештки п'яти господарських ям побутового походження. Всі вони були зафіксовані у стінках траншеї і належали до числа господарських поселенських ям округлої форми завглибшки 1,1–1,7 м та діаметром 1,5–2,2 м до дну, повторюючи характерні для Більського городища типи 3 і 4, за Б. А. Шрамком, – усічено-конічного перетину. Частина з ям мала приступки вхідних сходинок чи була влаштована з дна підпрямокутних за формою заглибин зруйнованих траншеєю газопроводу господарських будівель.

У заповненні ям містився щільний чорнозем, з уламками кісток тварин, окремі фрагменти ліпних горщиків ранньоскіфського часу, дрібні шматочки обпаленої глини і ґрунту. Поблизу знайдені кілька фрагментів ранньоскіфського чорнолискованого столового посуду.

Вирізняється комплекс ями 1. Розміри об'єкта: глибина – 1,90 м від рівня сучасної денної поверхні, діаметри: збереженої горловини – 1,8 м, по дну – 2,00 × 2,05 м. У чорноземному заповненні виявлена велика кількість уламків ліпного посуду (119 од.), частина ліпної котушки, багато кісток свійських тварин (52 од.), фрагменти обмазки з відбитками прутчастого каркасу будівлі (12 од.), шматки деревного вугілля. Керамічний комплекс одночасовий. Найвиразнішими у ньому виступають фрагменти невеликого ліпного чорнолискованого черпака з петлеподібною ручкою з коротким хвостоподібним виступом-відростком. Він прикрашений смугою ритованого геометричного орнаменту на тулубі, де між трьох прокреслених ліній у шашковому порядку розміщені вертикально і навскісно заштриховані прямокутники без заповнення білою пас-

Селище Перемірки I. Яма 1.
Уламок «котушки». *Глина.*
Розкопки І. І. Короста, О. М. Шапорди, 2015.

тою. На лицевій площині петлеподібної ручки черпака містився прокреслений візерунок у вигляді видовженого ромбу, що переділявся штрихуванням на шість рівномірних частин.

Більш масово у вмісті ями були представлені уламки ліпних горщиків з пальцевими защипами і проколами під вінцем, частина з яких додатково була оперізана по розширенню тулуба масивним, підтрикутним за перетином наліпним валиком, рівномірно розподіленим акуратними відбитками пучки пальця. Кілька невеликих уламків мали аналогічний валик на плічках посудин. Значною кількістю фрагментів представлені розвали нижніх частин ліпних горщиків великого розміру, що не мали утору. Отримані матеріали дозволяють датувати господарський об'єкт не пізніше поч. VII ст. до н. е.

За результатами обстежень 2015 р. можна зробити висновок, що на північно-західному схилі ур. Перемірки за періоду скіфської архаїки існувало невелике неукріплене поселення орієнтовною площею близько 1,2 га. Датувати цю пам'ятку можна кін. VIII – поч. VII ст. до н. е. Дещо вище від неї, край вершини схилу, на той час вже розміщувався архаїчний курганний некрополь, який межував з поселенням на місці Західного укріплення.

Територія цього поселення за фіналу ранньоскіфського часу не була включена до єдиної оборонної системи Більського городища. Цікаво, що побудова фортифікаційних споруд тут лише б підвищила рівень обороноздатності укріплення і на це звертали увагу дослідники. Хоча на час побудови укріплень у VI ст. до н. е. поселення, вірогідно, вже не існувало, а наявність курганного, а, можливо, й ґрунтового могильника у Перемірках змусила будівельників укріплень дещо відступити від схилу з вигідним масивом мису.

Колекція знахідок доби скіфської архаїки, здобута роботами 2015 р., надійшла до фондів ІКЗ «Більськ».

Джерела та література: Супруненко О. Б. Звіт про розвідки та експертизи на Полтавщині 2015 р. / Супруненко О. Б., за участі Ромашка В. А., Короста І. І., Шапорди О. М. та ін.; ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2015, нов. надх. – Розділ 4. – Арк. 148–152; Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) / Б. А. Шрамко; АН УССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Е. В. Черненко]. – К. : Наукова думка, 1987. – 187 с.; Шрамко Б. А. Перелік пам'яток археології території та найближчих околиць Більського городища / Б. А. Шрамко, укладач // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1994. – Число 2. – С. 195–197; Степанович С. П. Археологічні розвідки на території Великого Більського городища та його округи / Степанович С. П. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1994. – Число третє. – С. 91; Більське городище – найбільша охоронювана археологічна територія Лівобережжя України / І. М. Кулатова, Б. І. Золотницький, О. Б. Супруненко та ін. / Укл. Кулатова І. М., О. Б. Супруненко, Б. І. Золотницький // АЛЛУ – Полтава, 2001. – № 2 (10). – С. 4, 6; Кулатова І. М. Кургани скіфського часу західної округи Більського городища / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [відп. ред. С. А. Скорий]. – К., 2010. – С. 10–25. – Рис. 3; Дараган М. Н. Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи / М. Н. Дараган; ИА НАНУ; [отв. ред. Г. Парцинглер]. – К. : КНТ, 2011. – С. 499, 585. – Рис. IV. 31: 2; Вальчак С. Б. О некоторых находках бронзового века на Западном Бельском городище // Феномен Більського городища – 2014: зб. мат-лів наук. конф. / ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Скорий С. А. (наук. ред.), Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014 – С. 32–34; Коротя О. В. Дослідження округи Більського городища в 2013 р. / О. В. Коротя, О. В. Кравченко, М. І. Овчаренко, Є. М. Осадчий, В. В. Приймак, О. В. Сидоренко, О. М. Шапорда, Р. О. Шевченко, В. В. Шерстюк, А. І. Штанько // Археологічні дослідження Більського городища – 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Корост І. І., Скорий С. А., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва : Дивосвіт, 2014. – С. 90–91; Супруненко О. Б. Розвідки на території та в окрузі Більського городища / О. Б. Супруненко, С. А. Скорий, І. М. Гавриленко, І. І. Корост // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Корост І. І. (відп. ред.), Скорий С. А., Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва : Майдан, 2015. – С. 76, 79. – Рис. 7; Скорий С. А. Розвідки на Більському го-

родищі та в його окрузі / С. А. Скорий, О. Б. Супруненко, І. І. Корост // АДУ 2014: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; [ред. кол.: Болтрик Ю. В. (гол. ред.), Буйських А. В., Супруненко О. Б. та ін.]. – К. : Стародавній світ, 2015. – С. 173–174; Корост І. І. Охоронні роботи на поселенні ранньоскіфського часу в ур. Перемірки у Більську / І. І. Корост, О. М. Шапорда // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М. та ін.]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 87–93; Супруненко О. Б. Роботи в урочищі Перемірки у Більську / О. Б. Супруненко, І. І. Корост, О. М. Шапорда // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вождаєнко В. В., Корост І. І. (відп. ред.), Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва; Харків : ЦП НАНУ і УТОПІК, Майдан, 2016. – С. 126–136; Гопкало О. В. Новые данные о древностях позднеантичного периода бассейна Псла (Сумской и Бельский микрорегионы) / О. В. Гопкало, В. В. Приймак, А. Д. Стадник // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М. та ін.]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 154–155.

О. Б. Супруненко, І. І. Корост, О. М. Шапорда

173. Селище Холодівщина I, скіфський час (VII – IV ст. до н. е.) (археол.)

Розташоване за 4,38 км на північний захід від центру с. Більськ (Більська загальноосвітня школа I-III ст.) та 0,38 км на північ від Більської установки комплексної переробки газу, в ур. Холодівщина. За 0,39 км на схід знаходиться північно-західний кут Великого укріплення Більського городища і 1,54–1,65 км на захід – північний захід – сучасне с. Саранчівка Зіньківського району Полтавської обл.

Селище відкрите 2001 р. А. В. Гейком та Р. М. Рейдою. Улітку 2001 р. О. Б. Супруненком встановлена потужність культурних нашарувань, а Більським загоном Охоронної експедиції ЦОДПА під керівництвом І. М. Кулатової восени того ж року здійснені науково-рятівні розкопки по трасі прокладання траншеї газоконденсатопроводу, що перетинала східну частину селища. У звітній документації і першій публікації отримало назву «Холодівщина I». Узимку 2011 р. у східній частині поселення О. Б. Супруненком здійснювалися наглядові роботи за прокладанням чергової траншеї водопроводу до газоконденсатної свердловини, котрі супроводжувалися невеликими розкопками. Останні обстеження селища проведені О. Б. Супруненком, І. І. Коростом та С. А. Скорим 2015 р., роботи з укладання облікової документації завершені ІКЗ «Більськ» 2017 р.

Поселення займає мисоподібний край вододільного плато р. Тарапуньки (Більського струмка) і р. Сухої Груні (рр. Суха Грунь – Грунь – Грунь-Ташань – Псел – Дніпро), відмежований від загального масиву підвищення глибоким Зайцевим яром. Розташоване у західній частині мису. Краї підрізані ярами, по центру поселення на третину перетнуте новітнім вибалком, до якого примикає на збереженій від ерозії території давній вибалок завглибшки 1,5–2,0 м. Площа видовжена у меридіональному напрямку і за обмірами 2015 р. складає 24 га (300-400 × 700 м). Поверхня майже всуціль, окрім залісненого надсхилля плато, розорюється, зі східного боку пролягає польова дорога.

У центрі на південь від вибалку знаходиться 7 попелясто-глиняних скупчень діаметром від 10 × 12 до 15 × 25 м і заввишки 0,2–0,4 м, які можна інтерпретувати як пошкоджені оранкою рештки житлово-господарських комплексів, а ще два у східній частині – як більш давні зольники. Ще два таких же підвищення висотою 0,3–0,4 м виявлені на східному краї поселення, вздовж вершини вододілу. Саме тут відзначена більша «попелястість» культурних нашарувань і виявлені поодинокі уламки ліпного посуду VII–VI ст. до н. е. В основному, товщина культурних нашарувань становить 0,4–0,9 м.

Географічні координати крайніх точок селища:

№ точки	Градуси, мінути, секунди (датум WGS 84)	
	N	E
Пд.	50°06'40.4''	34°34'50.6''
Зх.	50°06'42.7''	34°34'31.0''
Пн.	50°07'03.3''	34°34'31.3''
Сх.	50°07'04.5''	34°34'39.9''

Знахідки представлені підйомними матеріалами, що трапляються майже рівномірно по всій території. У південній частині відзначена більша кількість уламків античних амфор, у південно-східній – поодинокі керамічні матеріали XIX – поч. XX ст., що маркірують місце-

Більськ, с. Холодівщина, ур. Поселення (I і II) та місцезнаходження ранньоскіфського часу (III) на космічному фотознімку.
За О. М. Шапордою, 2015.

знаходження хутора в околицях кол. с. Холодівщина. З індивідуальних знахідок вирізняються залізний дволопатевий втульчастий наконечник стріли з невеликою трикутною голівкою ост. трет. I тис. до н. е. – поч. I тис. н. е. У східній частині, край найбільшого підвищення у межах селища, виявлені матеріали ранньоскіфського часу, з-поміж яких – бронзові довговтульчастий дволопатевий, з видовженим симетричним листоподібним пером, з розширенням у середній частині, невиділеною основою і шипом наконечник стріли, що датується ост. трет. VIII – 1-ю пол. VII ст. до н.е., фрагмент стінки казана, виплеск-зливок металу та частина литого античного дзеркала.

Археологічні дослідження проведені восени 2001 р. Охоронною експедицією ЦОДПА вздовж траншеї (ширина бл. 1,0 м при глибині 0,9–1,2 м). У 9-ти прирізках (від 1 × 3 до 4 × 7 м) та розкопі (6,0 × 6,5 м) загальною площею 400 м^2 досліджено 9 господарських ям, рештки господарської споруди на периферії пам'ятки, розвал наземної будівлі, чимало скупчень керамічних матеріалів у культурному шарі, а також залишки жертовника VI – V ст. до н. е. і два поховання XIX ст. зі складу кладовища хутора Новітнього часу. Внаслідок наглядових робіт 2011 р. за 0,1 км на північний-схід від поселення вивчені рештки господарської споруди скіфської епохи площею 15,4 м^2 (географічні координати: 50°06'50,1001" пн. ш., 34°44'60,0121" сх. д.), кількох ям і скупчень матеріалів у нашаруваннях, що фіксували північну межу селища.

З-поміж знахідок із заповнення: фрагменти плічка і стінки горщиків; уламки їх денець і приденних частин з шерехатою поверхнею V – IV ст. до н. е.; плічок і стінок корчаг з добре загладженою чи лискованою поверхнями та вінець чорнолискованих мисок; уламки стінок мисок і ваз із лискованою поверхнею; денця миски-вази на кільцевому профільованому піддоні VI – V ст. до н. е. Наявний також і уламок доволі архаїчної посудини – ручки сіролискованого черпака з прокресленим заштрихованим ромбічним орнаментом у вигляді стилізованого геометричного «птаха», заповненим білою пастою, кінця VII – VI ст. до н. е., що вказує на більш ранній вік заснування поселення.

Досліджена господарська будівля, що належить до кола периферійної забудови поселення кінця V – IV ст. до н. е., мала стовпову конструкцію влаштування стін і легку покрівлю. Встановлено, що полишені залишки цього приміщення були використані для скидання сміття та викидів з розташованих поруч ям.

Знахідки з розвідок та науково-рятівних розкопок на території поселення 2001 і 2011 рр. зберігаються у фондах ІКЗ «Більськ».

Поселення варто розглядати як «приміське» селище в безпосередній близькості від валів Великого укріплення Більського городища. Матеріали досліджень Холодівщини I, як і інших пам'яток неподалік, надають уявлення про досить

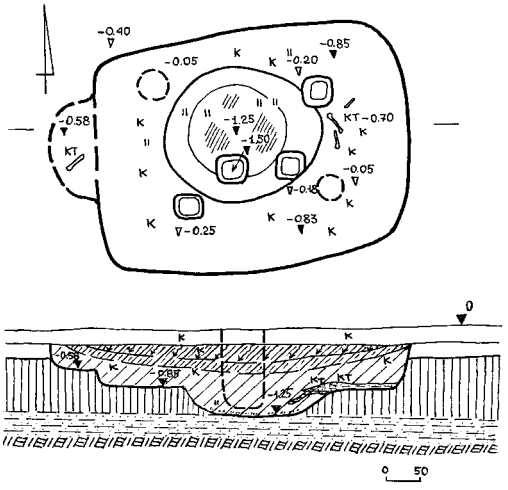

Селище Холодівщина I. План і перетин котловану господарської будівлі. *Розкопки О. Б. Супруненка, 2011.*

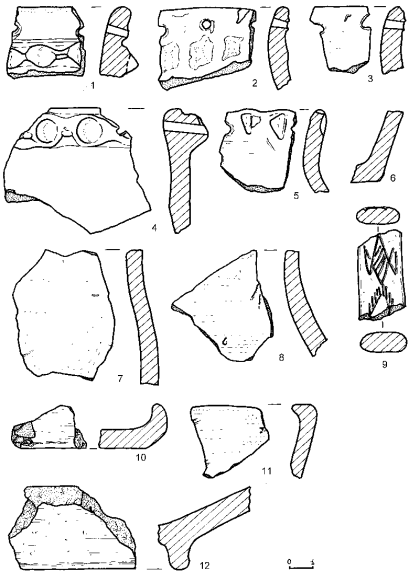

Селище Холодівщина I. Господарська будівля 1/2011 р. Уламки ліпного посуду скіфського часу. *За О. Б. Супруненком, 2012.*

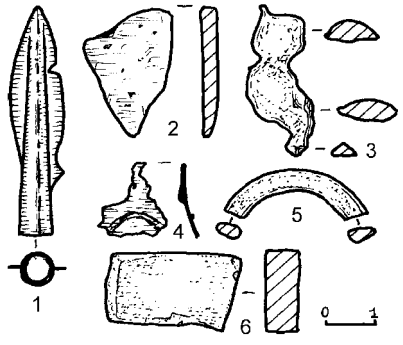

Селище Холодівщина I. Знахідки. *Бронза (1–5), кераміка (6). За О. Б. Супруненком, 2012.*

щільну забудову та широке використання округи Більського городища в час розквіту ранньодержавного утворення у Поворсклі середньо- та пізньоскіфської доби – V – IV ст. до н. е. Місцезнаходження селища поряд зі в'їздом до Великого укріплення і давніми дорогами, спрямованими до Західного Більського городища, Саранчівського та Довжицького поселень, додає цій пам'ятці інших характеристик – як-то придорожнього селища-передмістя, господарського висілку мешканців укріплення з досить «розкиданою» на значній площі забудовою, групуванням господарських споруд край садиб із периферійних боків. Час розквіту селища припадає на V – IV ст. до н. е., хоча його заснування відноситися до VII – VI ст. до н. е.

Джерела та література: Кулатова І. М. Звіт про рятівні дослідження ділянки поселення скіфського часу в ур. Холодівщина біля с. Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл. восени 2001 р. / Кулатова І. М., Гейко А. В., Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/135; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 327. – 87 арк.; Кулатова І. М. Рятівні дослідження на поселенні скіфського часу Холодівщина поблизу Більська на Полтавщині / І. М. Кулатова, А. В. Гейко, О. Б. Супруненко // АВУ 2001 – 2002 рр.: зб. наук. ст. / ІА НАНУ; [відп. ред. Д. Н. Козак, Н. О. Гаврилюк] – К. : Шлях, 2003. – С. 25–28; Супруненко О. Б. З історії археологічних досліджень на Полтавщині: короткий нарис / О. Б. Супруненко; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2007. – Після С. 72. – Кол. вкл. VIII; Гавриш П. Я. Загадка стародавнього Гелона / Петро Гавриш, Валерій Копил. – Полтава : Дивосвіт, 2010. – С. 165; Супруненко О. Б. Рятівні дослідження в окрузі Більського городища восени 2011 року / О. Б. Супруненко // Феномен Більського городища [– 2012]: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку: зб. наук. пр. та мат-лів наук. конф. / ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов, Г. Ю. Івакін, Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 26–35; Супруненко О. Б. Рятівні дослідження в окрузі Більського городища / О. Б. Супруненко // АДУ – 2012: зб. наук. ст. / ІА НАНУ; [гол. ред. Д. Н. Козак]. – К., 2013. – С. 282–284; Супруненко

ко О. Б. Розвідки на території та в окрузі Більського городища / О. Б. Супруненко, С. А. Скорий, І. М. Гавриленко, І. І. Корост // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; УК ПОДА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вождаєнко В. В., Корост І. І., Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2015. – С. 72–73. – Рис. 2; 4; Гавриш П. Більське городище (місто Гелон): реалії і міфи / Петро Гавриш. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2016. – С. 149, 154–156.

І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко

174. Селище Холодівщина II, скіфський час (VI – IV ст. до н. е.) (археол.)

Розташоване за 4,15 км на північний захід від центру села (Більська загальноосвітня школа I-III ст.) та 0,9–1,0 км на північ від Більської установки комплексної переробки газу, за 0,25–0,35 км на північний схід від селища Холодівщина I, в урочищі Холодівщина.

Виявлене під час розвідкових обстежень восени 2001 р. Охоронною експедицією ЦОДПА під керівництвом І. М. Кулатової. У науковій звітності отримало назву «Холодівщина II». Тоді ж О. Б. Супруненком здійснені розвідкові роботи по трасі прокладання траншеї газоконденсатопроводу на південній периферії поселення. Останні обстеження селища виконувалися О. Б. Супруненком, І. І. Коростом і С. А. Скорим 2015 р., роботи з укладання облікової документації завершені ІКЗ «Більськ» 2017 р.

Селище займає надсхилля північного краю вододільного плато рр. Тарапуньки і Суха Грунь з Довжицьким (інколи називають Зайцевим) струмком (рр. Суха Грунь – Грунь – Грунь-Ташань – Псел – Дніпро), розорюється, частково знаходиться під лісовими насадженнями.

Холодівщина I. Поселення, з південного сходу. *Фото О. Б. Супруненка, 2015.*

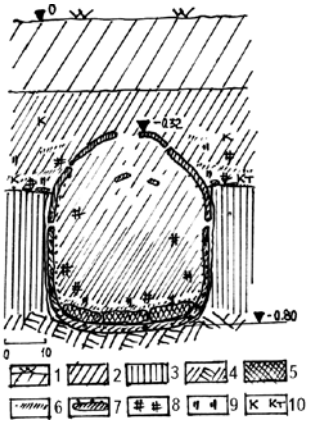

Холодівщина II. Профіль перетину залізоробного горну. *За О. Б. Супруненком, 2001.* *Умовні позначення:* 1 – дерен; 2 – чорноземні культурні нашарування; 3 – похований ґрунт; 4 – материковий суглинок; 5 – залізний шлак; 6 – попіл; 7 – прокалена й оплавлена глина; 8 – шматочки прокаленої глини; 9 – вуглини; 10 – уламки кераміки і кістки тварин.

Площа досягає 5,6 га (розорана 140 × 250 м і додатково орієнтовно визначена за обрисами схилів під дібровою). Товщина культурних нашарувань у південній частині становить 0,3–0,4 м, з північного боку – 0,5 м. Перетинається у широтному напрямку польовою дорогою до однієї із свердловин Більського газоконденсатного родовища та північно-західного кута Великого укріплення Більського городища, в меридіональному – високовольтною лінією електромереж.

Географічні координати крайніх точок селища:

№ точки	Градуси, мінути, секунди (датум WGS 84)	
	N	E
Пд.-зх.	50°07'00.1"	34°34'46.7"
Пд.-сх.	50°07'01.5"	34°35'03.5"
Пн.-сх.	50°07'08.7"	34°35'12.6"
Пн.	50°07'06.5"	34°34'50.0"

На розорюваній території виявлені уламки ліпного посуду скіфського часу, переважно, V – IV ст. до н. е., фрагменти амфор і виробів з кварциту та граніту, у південній частині – залізоробні шлаки, печина. Знайдений єдиний фрагмент сіролискованої ліпної посудини з прокресленим орнаментом кінця VI ст. до н. е.

Біля південно-східної межі під час земляних робіт з прокладання траншеї газоконденсатопроводу (2001 р.) порушені рештки глинобитного оплавленого залізоробного горну скіфської епохи діаметром 0,5 м, основа якого знаходилася на глибині близько 0,8 м від сучасної денної поверхні.

Окремі знахідки з розвідок на території поселення 2001 р. зберігаються у фондах ІКЗ «Більськ».

Місцезнаходження селищ Холодівщина I і II поряд зі в'їздом до Великого укріплення Більського городища, давніми дорогами, спрямованими з різних боків до Західного укріплення від Саранчівського і Довжицького поселень, дозволяє вважати ці пам'ятки придорожніми селищами-передмістями, господарськими висілками мешканців поза межами фортеці.

Джерела та література: Кулатова І. М. Звіт про рятівні дослідження ділянки поселення скіфського часу в ур. Холодівщина біля с. Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл. восени 2001 р. / Кулатова І. М., Гейко А. В., Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/135; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 327. – Арк. 7–8. – Рис. 2; Кулатова І. М. Рятівні дослідження на поселенні скіфського часу Холодівщина поблизу Більська на Полтавщині / І. М. Кулатова, А. В. Гейко, О. Б. Супруненко // АВУ 2001 – 2002 рр.: зб. наук. ст. / ІА НАНУ; [відп. ред. Д. Н. Козак, Н. О. Гаврилюк] – К. : Шлях, 2003. – С. 25, 28; Супруненко О. Б. Розвідки на території та в окрузі Більського городища / О. Б. Супруненко, С. А. Скорий, І. М. Гавриленко, І. І. Корост // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; УК ПОДА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вождаєнко В. В., Корост І. І., Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2015. – С. 73–74. – Рис. 2; 3.

О. Б. Супруненко

175. Селище Холодівщина III, ранньоскіфський час (VII – VI ст. до н. е.) (археол.)

Розташоване за 4,25 км на північний захід від центру села (Більська середня школа) та 0,48 км на північ-північний захід від Більської установки комплексної переробки газу, в ур. Холодівщина. За 0,12 км на схід знаходиться північно-західний кут Великого укріплення Більського городища.

Відкрите восени 2001 р. О. Б. Супруненком як скупчення керамічних матеріалів. У звітній документації про науково-рятівні роботи того ж року розглядалося як віднесена дещо на схід складова господарської зони поселення Холодівщина I. Додаткові обстеження здійснені О. Б. Супруненком і О. В. Сидоренком у 2011 р.

Займає вершину візуально помітного підвищення вододільного плато р. Тарапуньки (Більського струмка), р. Сухої Груні і водотоку Зайцевого яру (рр. Суха Грунь – Грунь – Грунь-Ташань – Псел – Дніпро) навпроти північно-західного кута і сучасного в'їзду до Великого укріплення Більського городища. Площа виявлення подрібнених знахідок (2,3 га) має овальні обриси, розміри 130 × 180 м, видовжена у широтному напрямку. Поверхня тривалий час розорюється, з північного заходу за 0,35 км розташована газоконденсатна свердловина і польова дорога.

У центрі відзначене попелясто-глинясте скупчення, навкруги якого трапляються пошкоджені оранкою культурні рештки та помітні плями заповнення двох розораних житлово-господарських чи господарських комплексів. Виявлені матеріали належать здебільшого до уламків ліпного посуду VII – VI ст. до н. е., в т. ч. лискованого столового з прокресленим та інкрустованим білою пастою орнаментом. Із західного боку місцезнаходження знайдено кілька вінець ліпних горщиків пізньоскіфського часу і фрагменти гончарного посуду XVIII ст.

Вірогідно, місце виявлення знахідок має відношення до початкового етапу заселення цього вододілу й позначає своїм розташуванням об'єкти невеликого першопоселення, що започаткувало існування селищ Холодівщина I та II.

Шурфування й археологічні дослідження не проводилися. Потребує додаткового вивчення і шурфування.

Джерела та література: Кулатова І. М. Звіт про рятівні дослідження ділянки поселення скіфського часу в ур. Холодівщина біля с. Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл. восени 2001 р. / Кулатова І. М., Гейко А. В., Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/135; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 327. – Арк. 6. – Рис. 2: 5; Супруненко О. Б. Розвідки на території та в окрузі Більського городища / О. Б. Супруненко, С. А. Скорий, І. М. Гавриленко, І. І. Корост // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; УК ПОДА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вождаєнко В. В.,

Корост І. І., Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2015. – С. 75. – Рис. 2: ІІІ.

О. Б. Супруненко

176. Селище Холодівщина IV, скіфський час (VI – IV ст. до н. е.) (археол.)

Розташоване за 5,7 км на північний захід від центру с. Більськ (приміщення Більської сільської ради) та 1,1 км на південний захід від Більської установки комплексної переробки газу, в межах колишнього, наразі знесеного с. Холодівщина, за 1,75 км на південний схід від сучасного с. Саранчівка Зіньківського р-ну, край адміністративних меж Більської сільської ради із Зіньківським р-ном.

Селище відкрите восени 2001 р. А. В. Гейком та О. В. Сидоренком в ході спорудження майданчика під газоконденсатну свердловину. Тоді ж встановлена потужність культурних нашарувань – 0,4–0,7 м, а Більським загоном Охоронної експедиції ЦОДПА під керівництвом І. М. Кулатової здійснені збори матеріалів в ході облаштування майданчика газовидобувників, що пошкодив більше третини території селища. Останні обстеження проведені О. Б. Супруненком і С. А. Скорим 2016 р. Вони засвідчили збереження частини ділянок з культурними нашаруваннями (понад 1,1 га).

Поселення займає округлий, видовжений з північного заходу на південний схід мис першої тераси правого берега р. Суха Грунь та лівого берега Зайцевого струмка – пересихаючого водотоку Зайцевого яру (рр. Суха Грунь – Грунь – Грунь-Ташань – Псел – Дніпро), що впродовж понад трьох століть був зайнятий кол. хутором селітровара Холодівського, а пізніше селом Холодівщина. Мис з абсолютною висотою 125–128 м в Балтійській системі вимірювань має пологі схили з південного, західного та південно-західного боків, висоту 6–10 м над рівнем заплави, розміри 150 × 300 м. Із заходу обмежений пересохлим руслом струмка, зі сходу відділений невеликим вибалком. В основі з південного та південно-західного боків огинається польовою дорогою з рештками твердого покриття, що з'єднує сс. Більськ і Саранчівку. Поверхня ще зберігає сліди знесених садиб, проте

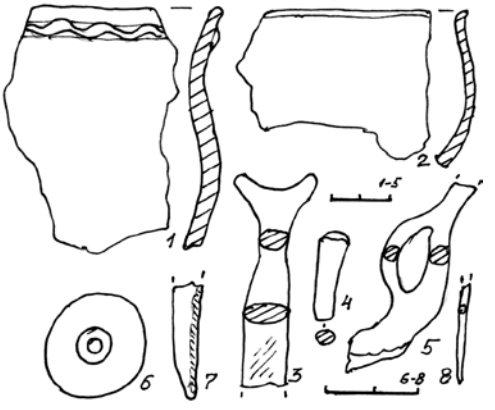

Селище Холодівщина IV. Знахідки.
1–6 – кераміка; 7–8 – залізо.
Збори О. В. Сидоренка та О. М. Радченка, 2001.

спотворена газовидобувними роботами, частково розорюється.

Поселення займало захищену від осінньо-зимових вітрів північно-західну і свого часу забудовану частину мису, з видовженою в широтному напрямку площею 80–100 × 250 м, тобто близько 2,2 га. З протилежного, наразі всуціль задернованого берега струмка, окремі знахідки відзначалися у вузькій смузі вздовж підніжжя тераси на площі 25 × 200 м (0,5 га). Тут, окрім ліпної кераміки скіфського часу, траплялися фрагменти посуду пізньозарубинецької і черняхівської культур. Звідси відома знахідка початку 2010-х рр. деталі брозової прикраси з емалями, що зникла у скарбошукацьких Інтернет-аукціонах, так і не потрапивши до рук археологів.

У процесі спорудження майданчика свердловини наприкінці 2001 р. була знищена частина невеликого зольника діаметром близько 20 м, вигорнуті бульдозерами котловани двох житлових об'єктів та до десятка господарських ям, що зверху перекривалися залишками будівель колишнього села. В заповненні цих об'єктів містилися матеріали VI – IV ст. до н. е., представлені виразними фрагментами ліпного з шерехатою та чорно- і сіролискованого посуду, в т. ч. і з прокресленою орнаментацією без заповнення пастою. Зимовий час облаштування місця видобувних робіт звів зусилля контролю за будівництвом лише до зменшення розмірів майданчика.

Відтоді археологічні дослідження на селищі не проводилися.

Поселення належить до числа невеликих «приміських» селищ в безпосередній близькості від валів Західного укріплення Більського городища середньо- та пізньоскіфського часу – кін. VI – IV ст. до н. е., що тяжіли до «куща» значно більших поселень у Саранчівці і Холодівщині І. Висловлювалися припущення, що частиною його курганного некрополю могло бути південно-західне чи південне угруповання насипів у складі могильника в ур. Перещепине І.

Окремі знахідки зі зборів на території поселення 2001 р. зберігаються у ЦОДПА і заплановані до передачі у фонди ІКЗ «Більськ».

Поселення потребує проведення додаткових обстежень з метою визначення меж збереження культурних нашарувань, є перспективним для проведення науково-рятівних досліджень за скіфознавчою лісостеповою проблематикою.

Джерела та література: Кулатова І. М. Звіт про рятівні дослідження ділянки поселення скіфського часу в ур. Холодівщина біля с. Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл. восени 2001 р. / Кулатова І. М., Гейко А. В., Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/135 (згадка); обстеження О. Б. Супруненка 2001 р., його ж і С. А. Скорого 2015 р.; карти: Ряд XXIII. – Военно-топограф. карта Полтавской губернии. – Масштаб 3 вер. в дюйме. Губ. Полтавской. Исправл. по рекогносц. 1869 г. // Воен.-топограф. карта Полтавской губ. Масштаб 3 вер. в дюйме. – СПб. : Воен.-топограф. депо, 1863-1878. – 1 атл. ([24] разв. л., [1] сб. л.). – Л. 13; X-42-65-А-а. – М 1: 25 000. – М.: ГУГК, 1965; Кулатова І. М. Кургани скіфського часу західної округи Більського городища / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [відп. ред. С. А. Скорий]. – К., 2010. – С. 163–164.

О. Б. Супруненко

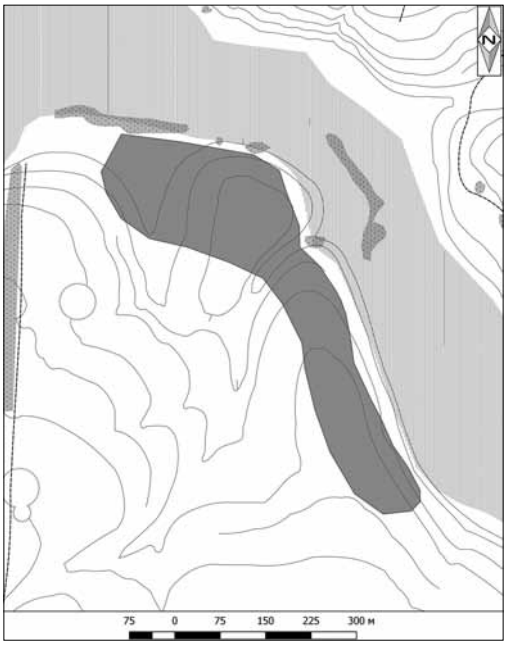

Більськ, с., Марченки, ур. План селища. *За О. М. Шапордою, 2018.*

Більськ, с., Марченки, ур. Вигляд поселення з півдня. *Фото І. І. Короста, 2017.*

177. Селище Марченки, черняхівська культура (III – IV ст.) (археол.)

Розташоване на високій заплаві та схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Суха Грунь, за 1,3 км на захід від західного в'їзду до Західного укріплення Більського городища, на північний захід від в'їзду до Великого укріплення через селище Царина.

Поселення відоме за обстеженнями експедиції ЦОДПА, зокрема, І. М. Кулатової та О. Б. Супруненка 1994 р. Пізніше оглядалось працівниками ІКЗ «Більськ», але без помітних результатів, через зайнятість посівами багаторічних трав і неглибоку оранку. У 2015 р. воно, разом із черняхівськими селищами в ур. Перемірки та Перещепине II, розташованими на протилежному правому березі р. Суха Грунь, було черговий раз обстежене, внаслідок глибокої оранки ділянок високої заплави. Зібрані численні речові матеріали. Підготовлено загальний план

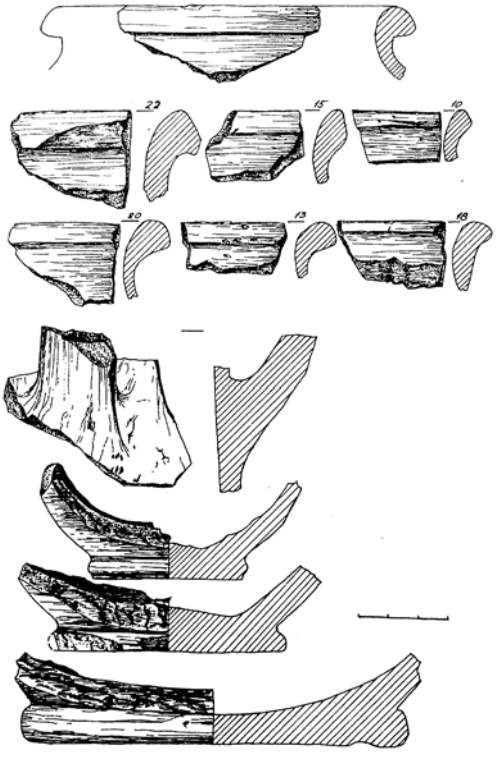

Селище в ур. Марченки.
Фрагменти гончарного посуду.
За І. М. Кулатовою, 1996.

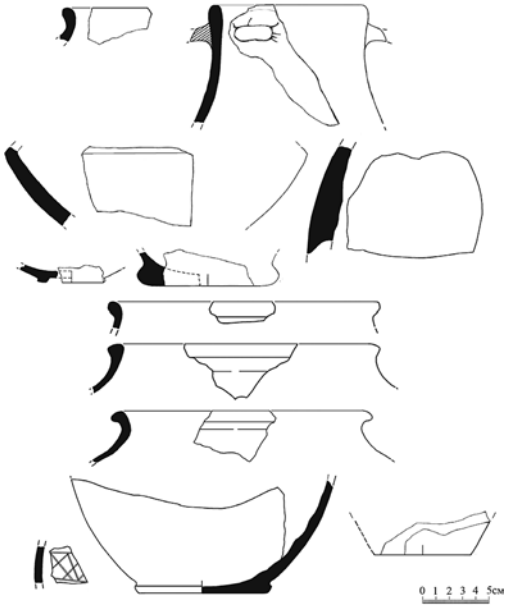

Селище в ур. Марченки. Уламки гончарного посуду. *Шурфування О. М. Шапорди, 2015.*

селищ, розташованих у гирлі струмка Тарапунька. Варто погодитися із твердженням, що ці черняхівські поселення могли разом утворювати один населений пункт, у складі якого головним було саме селище в ур. Марченки, інші два – висілками.

З півночі і сходу обмежене порослою очеретами, чагарниками та окремими деревами болотистою заплавою р. Суха Грунь, із заходу – неглибокою балкою, з півдня – насипами курганного могильника Скоробір – Марченки – Осняги. За сільськогосподарським розподілом угідь місцевого СТОВ «Скіф» поселення знаходиться на краю поля № 9. Розміри селища становлять 1000 × 300 м, площа – близько 22,0 га. Максимальна висота ділянки з культурними нашаруваннями над рівнем моря – 122 м. Висота над рівнем заболоченої заплави становить від 1 до 2–4 м з південного краю.

Хронологія пам'ятки визначається світлоглиняними амфорами сер. IV ст. (типу Шелов F). Серед масових керамічних матеріалів черняхівської культури трапляються форми, характерні для попереднього часу, уламки триручних ваз, наявні фрагменти ліпного посуду київської традиції.

Колекції з обстежень селища зберігаються у фондах ІКЗ «Більськ».

За рішенням Полтавської обласної ради від 15 лютого 2001 р. «Про організацію охоронюваної археологічної території «Більське городище» пам'ятка визнана складовою частиною археологічного комплексу.

Джерела та література: Супруненко О. Б. Звіт про розвідки та розкопки на території та в окрузі Великого Більського городища (Полтавщина) у 1994 р. / Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Степанович С. П.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1994/43. – 132 арк.; Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки в окрузі Більського городища (Більська та Малорублівська сільські ради Котелевського району Полтавської області) у 2015 р. / Шапорда О. М., Корост І. І.; ІКЗ «Більськ» // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2015/б. н. – 75 арк.; Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського та Зінківського районів Полтавської області) у 2016 році / Шапорда О. М.; ІКЗ «Більськ» // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2016/б. н. – 272 арк.; Кулатова І. М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Біль-

ського городища / І. М. Кулатова // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 136; Наукова концепція державного археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу»: наукова концепція, довідкові матеріали, проекти / Упорядн., наук. ред. Супруненко О. Б.; ЦОДПА. – Полтава : ВЦ «Археологія», 1996. – С. 37; Мурзін В. Більське городище / Мурзін В., Ролле Р., Супруненко О.; НАНУ, Ін-т археол.; Нім. наук.-дослід. т-во; Гамбург. ун-т; ЦОДПА; [відп. ред. Крижицький С. Д.]. – Київ; Гамбург; Полтава : Археологія, 1999. – С. 83, 84; Задніков С. А. Археологічні розвідки на території Більського городища в 2015 р. / С. А. Задніков // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК, Майдан, 2016. – С. 145–149; Шапорда О. М. Розвідки у Більському мікрорегіоні та його північно-західній окрузі / О. М. Шапорда // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК, Майдан, 2016. – С. 164–165; Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу в 2016 році / О. М. Шапорда // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І., наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Котельва, Харків : ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2017. – С. 192–193.

В. В. Приймак, О. М. Шапорда

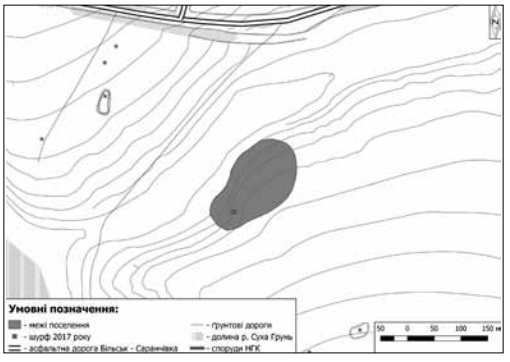

Більськ, с., Перемірки, ур. План Селища II.
За О. М. Шапордою, 2018.

Селище Перемірки II, ур. З північного заходу.
Фото О. М. Шапорди, 2015.

178. Селище Перемірки II, черняхівська культура (III – IV ст.) (археол.)

Знаходиться на схилі лівого високого берега Більського струмка (р. Тарапунька), біля його гирла, за 0,8 км на північний захід від західного в'їзду до Західного укріплення Більського городища. З півдня селище обмежене задернованою ділянкою, із заходу та півночі – розорюваним рівчаком Більського струмка, зі сходу – підвищенням плато лівого берега струмка.

Відкрите П. Я. Гавришем, обстежувалося експедицією ЦОДПА під керівництвом О. Б. Супруненка у 1994 р. В науковій звітності вказується як селище черняхівської культури в ур. Перещепине, пункт І. На той час локалізоване скупчення кераміки у північно-західному кутку мису, утвореного струмком і руслом р. Суха Грунь. Колекція знахідок представлена фрагментами гончарного посуду черняхівської культури виключно з шерехатою поверхнею. В науковій концепції археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу» (1996 р.), у списку об'єктів поселення зазначається під № 44 як селище черняхівської культури в ур. Перещепине, площею 0,7 га.

У 2015 р. науковцями ІКЗ «Більськ» знятий уточнений план пам'ятки, в 2017 р. проводилося шурфування із залученням старшого наукового співробітника відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень ІА НАН України О. В. Гопкало, внаслідок чого виявлені численні матеріали черняхівської культури і з'ясовано потужність ерозованого культурного шару (близько 0,2 м).

Територія пам'ятки відносно рівна, має ухил у західному – північно-західному напрямку. Розміри селища становлять 200 × 115 м, площа – 1,7 га. Абсолютна висота ділянки, де розміщується поселення, – 128 м, висота над рівнем заплави р. Суха Грунь – 10 м. Розорюється, лише

невелика частина (південно-західний куток) частково задернована.

Очевидно, що селище в ур. Перемірки є висілком чи периферійною частиною великого поселення черняхівської культури Марченки – Перещепине II – Перемірки II, в якому основне місце займає пам'ятка у Марченках.

Колекція знахідок із зазначених вище обстежень зберігається в наукових фондах ІКЗ «Більськ».

За рішенням Полтавської обласної ради від 15 лютого 2001 р. «Про організацію охоронюваної археологічної території «Більське городище» селище визнане складовою частиною Більського археологічного комплексу.

Джерела та література: Супруненко О. Б. Звіт про розвідки та розкопки на території та в окрузі Великого Більського городища (Полтавщина) у 1994 р. / Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Степанович С. П.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1994/43. – 132 арк.; Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки в окрузі Більського городища (Більська та Малорублівська сільські ради Котелевського району Полтавської області) у 2015 р. / Шапорда О. М., Корост І. І.; ІКЗ «Більськ» // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2015/б. н. – 75 арк.; Кулатова І. М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища / І. М. Кулатова // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 128; Наукова концепція державного археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу»: наукова концепція, довідкові матеріали, проекти / Упорядн., наук. ред. Супруненко О. Б. – Полтава : ВЦ «Археологія», 1996. – С. 37; Шапорда О. М. Розвідки у Більському мікрорегіоні та його північно-західній окрузі / О. М. Шапорда // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. – Київ; Котельва; Харків : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 166, 168.

В. В. Приймак, О. М. Шапорда

179. Селище Перещепине II, черняхівська культура (IV ст. н. е.) (археол.)

Розташоване вздовж схилу правого берега р. Суха Грунь, за 1,2 км на захід-північний захід від західного в'їзду до Західного укріплення Більського городища та за 0,95 км на південь від Більської установки комплексної переробки газу.

Відкрите П. Я. Гавришем, введене до наукового обігу С. П. Степановичем та І. М. Кулатовою, описане ними як селище

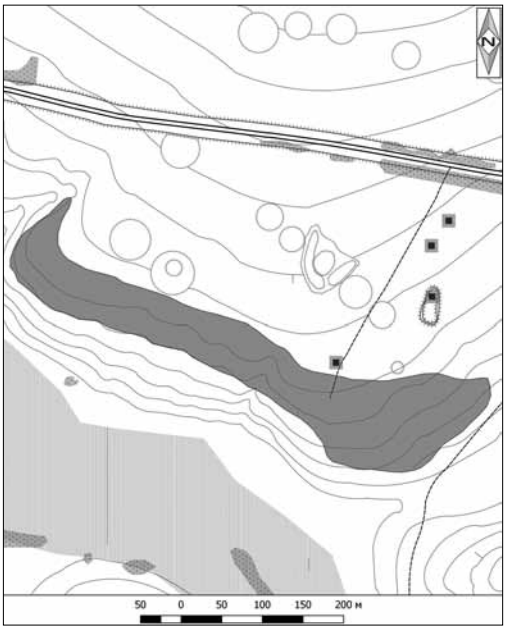

Більськ, с., Перещепине, ур. План селища II та Перещепинського курганного некрополя II. *За О. М. Шапордою, 2018.*

Вигляд на поселення. З південного сходу. *Фото І. І. Короста, 2017.*

в ур. Перещепине та «Перещепине, пункт 3» відповідно. В процесі погодження місця розташування майданчика газовидобувної свердловини у 1999 р. експедицією ЦОДПА під керівництвом О. Б. Супруненка закладено п'ять шурфів у різних частинах поселення. Потужність культурних нашарувань у його середній частині досягає 0,3–0,9 м, у західній – 0,3–0,6 м, на східній периферії селища – 0,35 м. У 2015 р. працівниками ІКЗ «Більськ» було складено зведений план селищ, розташованих у гирлі струмка Тарапунька – в ур. Перещепине, Перемірки та Марченки. Селище Перещепине оглядалося також фахівцями ІА НАН України. Очевидно, ці три черняхівські селища могли разом утворювати один населений пункт, що

свого часу відзначалося О. Б. Супруненком.

Територія поселення межує з південною частиною курганного могильника Перещепине II. Біля стрілки мису у 1999 р. було зафіксовано два курганні насипи, під час наглядових робіт 2005 р. досліджено окремі об'єкти могильника.

У 2005 р. В. В. Приймаком проведені розкопки (розкопи №№ 1, 2, 4 та траншея 3) у південній і центральній частинах майданчика свердловини, а також спостереження за земляними роботами у північно-західному секторі, де було споруджено два шламонакопичувачі завглибшки понад 4 м. Сумарно площа розкопів і зони спостережень за земляними роботами перевищила 1000 м^2, тобто 0,1 га.

Встановлено, що північна межа селища співпадає з південною частиною курганного могильника скіфського часу Перещепине II. Зі східного боку селище обмежується гирлом струмка Тарапунька, із заходу – невеликим яром, з півдня – руслом р. Суха Грунь. Розміри пам'ятки становлять 600 × 140 м, площа – близько 6,0 га. Максимальна висота ділянки, де розташоване поселення, над рівнем моря – 127 м, висота над рівнем заплави 10 м.

До старожитностей черняхівської культури відносяться досліджені на території два приміщення. Приміщення 1 – господарське, мало довжину 4,1–4,2 м за довшою віссю та 3,5 м – за коротшою. Воно зорієнтоване кутами за сторонами світу. Об'єкт заглиблений у материк на 0,10–0,15 м. Культурні залишки представлені знахідками черняхівської кераміки. Житло 2 мало розміри 3,5–3,6 × 2,5 м (східна частина виявилася знищеною). Зорієнтоване сторонами за сторонами світу. Заглиблене у передматерик до рівня материка на 0,2–0,3 м. У котловані виявлені дрібні фрагменти черняхівського посуду, залізний ніж. У центрі – господарська і стовпова ями. У південно-східній частині були наявні слабкі сліди вогнища діаметром 0,5–0,6 м. Будівля – наземна або незначно заглиблена в ґрунт. Обидва приміщення віддалені один від одного на 8 м, що дозволяє відносити їх до складу однієї садиби, можливо, крайньої на поселенні.

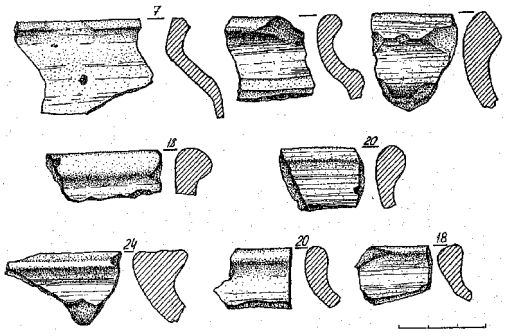

Селище Перещепине II. Фрагменти гончарного посуду. *За І. М. Кулатовою, 1996.*

Досліджені господарські ями не мали чіткої хронології. Яма 1 мала розміри: діаметр 1,0 × 1,1 м, глибину від рівня передматерика 0,6 м. Яма 2 розмірами 2,1 × 2,2 м була також заглиблена на 0,6 м. Знахідки – кремені та уламок залізної пластини. До черняхівської культури цей об'єкт може бути віднесеним лише умовно, не виключене його датування раннім залізним віком. Ровик кургану виявлено біля стрілки мису, у південній частині селища, він позначав край курганного могильника Перещепине II.

З-поміж підйомних матеріалів із пам'ятки походять уламок світлоглиняної вузькогорлої амфори «інкерманського» типу, датований 2-ю пол. IV ст., та фрагмент прогнутої підв'язної фібули сер. IV ст. Ліпний посуд київської культури представлений незначною кількістю уламків. На поселенні знайдені пряслице й фрагменти глиняних важків від ткацького верстату.

Колекція знахідок зберігається у фондах ІКЗ «Більськ».

За рішенням Полтавської обласної ради від 15 лютого 2001 р. «Про організацію охоронюваної археологічної території «Більське городище» пам'ятка визнана складовою частиною Більського археологічного комплексу.

Джерела та література: Супруненко О. Б. Звіт про розвідки та розкопки на території та в окрузі Великого Більського городища (Полтавщина) у 1994 р. / Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Степанович С. П.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1994/43. – 132 арк.; Супруненко О. Б. Звіт про дослідження ділянок розташування майданчиків свердловин №№ 202, 205, 207, 208, 209 на території Великого укріплення Більського городища скіфської доби та його найближчої округи

/ Супруненко О. Б., Гейко А. В., Коваленко О. В., Кулатова І. М., Мироненко К. М., Сапєгін С. В. // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 245; Приймак В. В. Звіт про охоронні археологічні дослідження поселення черняхівської культури біля с. Більськ Котелевського р-ну Полтавської області у 2005 р. / Приймак В. В.; ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2006/211. – 15 арк.; Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки в окрузі Більського городища (Більська та Малорублівська сільські ради Котелевського району Полтавської області) у 2015 р. / Шапорда О. М., Корост І. І.; ІКЗ «Більськ» // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2015/б. н. – 75 арк.; Степанович С. П. Археологічні розвідки на території Великого Більського городища та його округи / Степанович С. П. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Частина третя. – С. 90; Кулатова І. М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища / І. М. Кулатова // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 129; Наукова концепція державного археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу»: наукова концепція, довідкові матеріали, проекти / Упорядн., наук. ред. Супруненко О. Б.; ЦОДПА. – Полтава : ВЦ «Археологія», 1996. – С. 37; Мурзін В. Більське городище / Мурзін В., Ролле Р., Супруненко О.; НАНУ, Ін-т археол.; Нім. наук.-дослід. т-во; Гамбург. ун-т; ЦОДПА; [відп. ред. Крижицький С. Д.]. – Київ; Гамбург; Полтава : Археологія, 1999. – С. 84; Могилов О. Д. Розвідки на селищах Більського городища в 2015 р. / О. Д. Могилов, К. І. Панченко // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ», 2016. – С. 189–190; Рейда Р. М. Черняхівські старожитності в окрузі Більського городища // АЛЛУ. – Полтава, 2001. – № 2 (10). – С. 106–109; Рейда Р. М. Пам'ятки черняхівської культури на території Більського городища та в його окрузі / Рейда Р. М., Гейко А. В. // Феномен Більського городища – 2012]: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку: зб. наук. пр. та мат-лів наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов, Г. Ю. Івакін, І. В. Корост та ін.; відп. ред. О. Б. Супруненко]. – С. 69; Шапорда О. М. Розвідки у Більському мікрорегіоні та його північно-західній окрузі / О. М. Шапорда // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. – Київ; Котельва; Харків : ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ», 2016. – С. 165–166.

В. В. Приймак, О. М. Шапорда

180. Місцезнаходження Барвінкова гора, рештки плейстоценової фауни, пізній палеоліт (палеонтол., археол.)

Розташоване за 3,35 км на південний схід від села (приміщення Більської сільської ради), в яру з південного боку від ур. Барвінкова гора, поза межами Великого укріплення Більського городища, безпосередньо на північ від серпантину асфальтованої дороги обласного значення О 1710132 (на відрізку крутого підйому між Котельвою та Більським), за 0,12–0,20 км на захід від Більського джерела.

Відоме за кількома викопними кістками у вимивах з яру, в т. ч. знайденими під час прокладання і наступного будівництва автодороги, що сталися в 1955, 1956 та 1981 рр. Про них повідомляли професор Б. А. Шрамко і голова місцевого колгоспу М. Г. Гончар. Перші знахідки кісток виявлені біля витоків яру, пізніші – за 0,12 км на захід від джерела. Кілька кісток передані до Полтавського краєзнавчого музею, пара уламків великих кісток мамонта і благородного оленя раніше зберігалися в громадських музеях історії Котельви.

Місцезнаходження тяжіє до оголень ерозійного характеру у верхній частині схилу правого корінного берега р. Ворскли, розташованих над серпантином сучасної дороги, між останньою й уступом Барвінкової гори (рр. Ворскла – Дніпро). Є повідомлення місцевих жителів про виявлення в 1950-х рр. подібних кісток у порослому лісом яру – колишньому узвозі до Східного укріплення Більського городища, з північного боку від Барвінкової гори.

У колекції ПКМ імені Василя Кричевського зберігаються грудний хребець бізона (Bizon priscus) та ліва плечова кістка мамонта (Elephas primigenius) з цього місцезнаходження.

Кісткові рештки можуть позначати розташування неподалік чи в безпосередній близькості від місця їх виявлення пізньопалеолітичного стійбища або навіть стоянки, тому вимагають уважної фіксації нових знахідок, їх збереження. В цьому плані заслуговують на увагу факти знахідок в основі яру сколів непрозорого кременю чорного кольору з жовня-

ною кіркою, виявлених одним із авторів улітку 1994 р.

Джерела та література: ПКМВК, П 2526; П 2214; повідомлення Б. А. Шрамка 1988 р., М. Г. Гончара 1994 р.; Кондратенко Т. К. Знахідки плестоценової фауни на Полтавщині / Кондратенко Т. К. // АЛЛУ. – Полтава, 1997. – №№ 1–2. – С. 122; Гавриленко І. М. Плестоценова мегафауна Лісостепового Лівобережжя Дніпра. Деякі підсумки вивчення / Гавриленко І. М., Кондратенко Т. К., Чубур А. А. // АЛЛУ. – Полтава, 2002. – № 1 (11). – С. 126.

Т. К. Кондратенко, О. Б. Супруненко

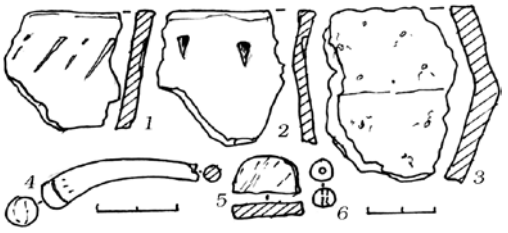

Більськ, с. Місцезнаходження Старий кар'єр. Знахідки. *За польовою прорисовкою, 1995. 1–3, 5 – кераміка; 4 – бронза; 6 – склопаста.*

181. Місцезнаходження Старий кар'єр, пізній бронзовий вік, скіфський час, пеньківська культура (2-га пол. II тис. до н. е.; V – IV ст. до н. е.; VI – VII ст.) (археол.)

Розташоване за 3,25 км на південний захід від центру села (приміщення Більської сільської ради) та 1,1 км на захід від комплексу тваринницьких ферм СТОВ «Скіф», за 0,08–0,10 км на південний захід від зруйнованої яром і вибиранням суглинку ділянки валів Західного укріплення з боку заплави р. Сухої Груні, на місці старого тваринницького загону сер. XX ст.

Виявлене Ю. М. Бойком на поч. 1980-х рр., обстежувалося О. Б. Супруненком у 1995, 1999 та 2016 рр. і досі не відображене в науковій звітності. Встановлене руйнування господарською діяльністю 1970-х рр. нашарувань, наявних лише на невеликій ділянці з південно-західного боку від польової дороги вздовж правого берега річки.

Займає незначний виступ і площину в основі старого яру на першій надзаплавній терасі правого берега р. Суха Грунь (рр. Суха Грунь – Грунь – Грунь-Ташань – Псел – Дніпро) з абсолютною висотою 125,7 м у Балтійській системі вимірювань, упродовж сер. – 3-ї чв. XX ст. зайнятій літнім тваринницьким загоном. Висота тераси над рівнем заплави 1,2–2,5 м. Поверхня переважно спотворена внаслідок діяльності колишнього кар'єру, в кін. 1990-х рр. рекультивована. З південно-західного боку вздовж краю тераси останні три чверті століття існує польова дорога, під якою і на 3–7 м вздовж схилу збереглися рештки культурних нашарувань (до 0,3 м), які в 1980-х рр. епізодично розорювалися.

Зафіксована обстеженнями площа місцезнаходження складала близько 60-80 × 120 м, тобто 0,9 га.

На поверхні виявлені подрібнені уламки стінок ліпного посуду зрубної і бондарихинської культур, фрагменти ліпних горщиків з проколами без валикової орнаментації пізньоскіфського часу, а також окремі доволі виразні уламки товстостінних ліпних горщиків біконічної форми з домішками крупних зерен шамоту. Тут же 1995 р. трапилася частина бронзового браслету з потовщеним краєм, прикрашеним тонкою кільцевою смужкою насічки.

Вважається, що цей пункт виявлення різночасових знахідок повністю знищений господарською діяльністю, хоча детальніші археологічні дослідження, крім збору матеріалів і мінімального зондування нашарувань, на місцезнаходженні не проводилися.

Джерела: Повідомлення Ю. М. Бойка 1994 р.; польові обстеження автора 1995–2016 рр.; карта: X-42-65-А-а. – М 1: 25 000. – М.: ГУГК, 1965.

О. Б. Супруненко

182. Місцезнаходження Марченки, пізньоскіфський час (V – IV ст. до н. е.) (археол.)

Розташоване за 3,45 км на південний захід від центру с. Більськ (приміщення Більської сільської ради) та 0,65 км на захід від крутого спуску польової дороги до заплави з с. Більськ на ур. Скоробір та с. Батьки, за 80–110 м на південь від останньої.

Виявлене С. П. Степановичем 1994 р., обстежувалося О. Б. Супруненком у 1995 та 2017 рр.

Займає незначно виражений в рельєфі підвищений виступ-мис першої тераси лівого берега р. Суха Грунь (рр. Суха Грунь – Грунь – Грунь-Ташань – Псел – Дніпро) заввишки 3,5–5,5 м над рівнем заплави з правого південного боку від польової дороги, відділений від русла річки лісозахисною смугою насаджень. Абсолютна висота мису – 130,5 м. Поверхня розорюється. Культурні рештки зібрані на овальній в плані площі розмірами 90 × 70 м (0,6 га) і представлені дрібними уламками стінок ліпних горщиків, єдиним вінцем посудини з проколами під зрізом та кількома фрагментами стінок і верхніх частин ліпних мисок зі злегка загладженою поверхнею. З-поміж кераміки трапилося й кілька сколів рожевоглинянних амфор та поодинокі уламки кісток тварин.

Шурфування території не проводилося, проте місцезнаходження може розглядатися як рештки короткочасного стійбища невеликої групи населення або ж місце відправлення тризни учасниками поховання на сусідній ділянці курганного могильника в ур. Марченки.

Джерела: Супруненко О. Б. Звіт про розвідки та розкопки на території та в окрузі Великого Більського городища (Полтавщина) у 1994 р. / Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Степанович С. П.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1994/43; карта: X-42-65-А-а. – М 1: 25 000. – М. : ГУГК, 1965; Степанович С. П. Археологічні розвідки на території Великого укріплення Більського городища та його округи / Степанович С. П. // ПАЗ. Археологічні дослідження на Полтавщині 1994 р.: зб. наук. пр. / УК ПОДА, ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 89, 90. – Мал. 1; обстеження автора 2017 р.

О. Б. Супруненко

183. Місцезнаходження Центр I, пізньоримський і фінал козацького часів (IV – поч. V; XVIII – XIX ст.) (археол.)

Розташоване у північно-східній частині села, ближче до його центру, на городах двох садиб по вул. Куземинській, за 0,2 км на північ від головного корпусу Більської загальноосвітньої школи I-III ст. і 0,10–0,12 км на захід від приміщення Більської сільської ради, в межах Великого укріплення Більського городища.

Виявлене у 1994 р. С. П. Степановичем. Обстежувалося розвідзагоном ЦОДПА в 1995 р. 2016 р. стан збереження засвідчений оглядом К. М. Мироненка й О. Б. Супруненка, за участі співробітників ІКЗ «Більськ».

Заходиться на схилі й у надсхиллі пологого мису правого берега Більського струмка заввишки 2–5 м над рівнем вузької заплави, розмірами 70 × 100 м (площа 0,7 га) поміж сільською забудовою, неподалік від греблі ставка. Ділянка використовується під городи, розорюється, з широтних боків обмежена забудовою і садками.

Вздовж схилу мису виявлені дрібні уламки винятково гончарного посуду черняхівської культури з шерехатою і лискованою поверхнями, зі слідами повторного випалу (масткою поверхнею), зокрема, миски закритого типу з лискуванням сіро-коричневого кольору. З підйомних матеріалів тут домінують фрагменти гончарного посуду кін. XVIII

Більськ, с. Місцезнаходження Центр I. Шурфування. *Фото О. М. Шапорди, 2017.*

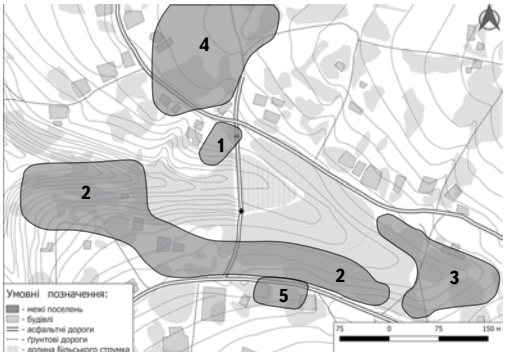

Більськ, с. Археологічні об'єкти в центрі села. *За О. М. Шапордою, 2017.*
1 – місцезнаходження Центр I; 2 – поселення Центр I; 3 – поселення Майдан; 4 – поселення Шпилівка; 5 – рештки селітряного заводу.

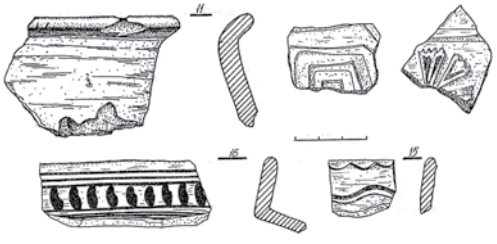

Більськ, с. Місцезнаходження Центр I. Кераміка черняхівської культури та XVII–XVIII ст. *За І. М. Кулатовою, 1996.*

– XIX ст. та доволі виразних рельєфних світлоглиняних кахлів. Знайдені й поодинокі уламки гончарних горщиків 3-ї чв. XVII ст. Внаслідок опиту місцевих жителів свідчень про виявлення решток поховань не отримано.

Знахідки з розвідок 1994 р. зберігаються у фондах ІКЗ «Більськ».

Місцезнаходження подрібненого гончарного посуду зі слідами вторинного випалу, до того ж, позначене схиловою топографією в межах сільської забудови над невеликим струмком ближче до вододільного підвищення, цілком може належати ґрунтовому некрополю черняхівської культури, а тому заслуговує на увагу спеціалістів, вимагаючи наглядових дій під час проведення ймовірних земляних робіт, що часом відбуваються у населеному пункті.

Джерела та література: Супруненко О. Б. Звіт про розвідки та розкопки на території та в окрузі Великого Більського городища (Полтавщина) у 1994 р. / Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Степанович С. П.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1994/43. – Арк. 19; Степанович С. П. Археологічні розвідки на території Великого укріплення Більського городища та його округи / Степанович С. П. // ПАЗ. Археологічні дослідження на Полтавщині 1994 р.: зб. наук. пр. / УК ПОДА, ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 89, 91; Кулатова І. М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища (за розвідками 1994 р.) / І. М. Кулатова // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 129, 130, – Рис. 5.

І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко

184. Місцезнаходження Центр II, вул. Центральна, післямонгольський час (XIII – XIV ст.) (археол.)

Розташоване у центрі села, безпосередньо на захід від вигину вул. Центральної, на городах за магазинами, практично, навпроти контори СТОВ «Скіф», у межах Великого укріплення Більського городища.

Відоме за підйомними матеріалами 1997 і 1999 рр. та публікацією О. В. Тіткова й О. В. Сидоренка. Обстежувалося 1999 р. експедицією ЦОДПА. Стан збереження ділянки, де виявлені знахідки, засвідчений оглядом О. Б. Супруненка 2017 р.

Заходиться на округлому мису з порівняно крутими схилами лівого берега Більського струмка (Більський струмок – рр. Тарапунька – Суха Грунь – Грунь – Грунь-Ташань – Псел – Дніпро), займаючи плаский майданчик з абсолютною висотою більше 140 м та відносною 10–13 м над рівнем заплави. На городах прилеглих садиб безпосередньо на захід від будівель магазинів (80 × 100 м) зовнішніх ознак залягання культурних нашарувань не виявлено.

Проте в орному шарі трапилося кілька знахідок: фрагмент вінця і стінки гончарних горщиків кін. XIII – XIV ст., частина леза з черешком залізного ножа з уступом в основі, а також залізний бронебійний черешковий наконечник стріли пірамідально-шилоподібної форми квадратного перетину, типу 93 за О. Ф. Медвєдєвим. Останній зберігається у фондах ІКЗ «Більськ».

Більськ, с. Місцезнаходження Центр II. Наконечник стріли. *Залізо.* Кін. XII–XIII ст. *За О. В. Тітковим, 2001.*

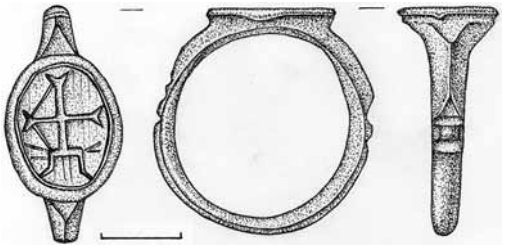

Більськ, с. Перстень. *Бронза.* Кін. XV–XVI ст. *За І. С. Мельниковою, 2018.*

Нагадаємо, що в 1970-х рр. ближче до Західного укріплення Більського городища мешканцем села О. Ф. Радьком знайдений бронзовий перстень-печатка XV – кін. XVI ст. із геральдичним зображенням чотирикінцевого хреста на Голгофі, який надійшов до колекції ПКМ.

Знахідки позначають належність окремих заліснених ділянок території Великого укріплення Більського городища до складу ресурсної зони одного зі збережених в окрузі давньоруських городищ – у Куземині чи Глинську, життя на яких продовжувалося в післямонгольську епоху аж до кін. XIV ст. чи пізніше. Ці предмети, а також відомі знахідки на Східному укріпленні й ур. Рубіжному на протилежному березі Ворскли, можливо, маркірують місцезнаходження на зрізаній ярами і наразі забудованій території поряд із центром села невеликого селища або садиби кін. XIII – XIV ст.

Література: Кулатова І. М. Знахідки на території Східного укріплення Більського городища / Кулатова І. М., Супруненко О. Б. // ПАЗ: зб. наук. пр. / УК ПОДА, ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 58, 64; Мурзін В. Більське городище / Мурзін В., Ролле Р., Супруненко О.; НАНУ, Ін-т археол.; Нім. наук.-дослід. т-во; Гамбур. ун-т; ЦОДПА; [відп. ред. Крижицький С. Д.]. – Київ; Гамбург; Полтава : Археологія, 1999. – С. 88; Тітков О. В. Про розвідки в Лубенському Посуллі / Тітков О. В., Сидоренко О. В. // АЛЛУ. – Полтава, 2001. – № 1 (9). – С. 99. – Рис. 7: 5; Супруненко О. Б. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя / Супруненко О. Б., Приймак В. В., Мироненко К. М.; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; Сум. обл. орг. УТОПІК. – Київ; Полтава : Археологія, 2004. – С. 12; Мельникова І. С. Матеріали з Більського городища та його округи у зібранні Полтавського краєзнавчого музею / Мельникова І. С. // Охорона та дослідження пам'яток археології. Матеріали 7-го науково-практичного семінару: зб. наук. ст. / УКіТ Полтав. ОДА; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: Гаврилюк Н. О., Скорий С. А., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Полтава : Вид-во «Фірма «Техсервіс», 2006. – С. 31; Мельникова І. С. Перстень із Більська у зібранні Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського / І. С. Мельникова // Більський феномен – 2018. Пам'яті П. Я. Гавриша (1956–2018): зб. наук пр. – Харків; Котельва, 2018. – С. 141–146, фото на С. 1 обкл.

О. Б. Супруненко

185. Курганний могильник Перемірки, ранньоскіфський час (кін. VIII – VII ст. до н. е.) (археол.)

Розташований за 0,07–0,35 км від сучасного північно-західного в'їзду до Західного Більського городища, за 3,48–3,55 км на захід від центральної частини села (приміщення Більської сільської ради), в ур. Перемірки, праворуч від ґрунтової дороги до колишнього курника й однієї зі свердловин на південний захід від валів укріплення.

Займає майданчик мису і край надсхилля плато правого корінного берега р. Суха Грунь над гирлом Більського струмка – пересихаючої р. Тарапуньки (рр. Суха Грунь – Грунь – Грунь-Ташань – Псел – Дніпро) розміром понад 300 × 150 м. Ділянка обмежена зі сходу фортифікаційними спорудами Західного укріплення, з півночі – пологим схилом підвищення в бік струмка. Південна і західна межі позначені крутим спуском в бік Сухої Груні.

Виявлений 1999 р. О. Б. Супруненком. За результатами огляду спочатку вважалося, що могильник складався з 5-ти насипів. У тому ж році найбільший із них був досліджений. У грудні 2006 р. О. В. Коротею, В. В. Приймаком і О. Б. Супруненком, під час прокладання траншеї конденсатопроводу, відкриті рештки ще одного дуже розораного кургану, насип якого був здалеку візуально помітний в осінній період.

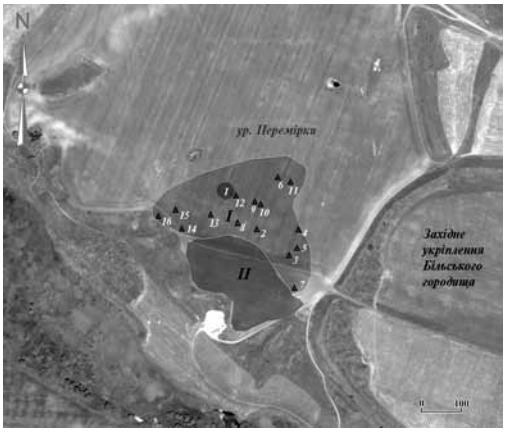

Більськ, с. Перемірки, ур. Курганний некрополь (I) і поселення Опішнянський яр II (II) на космічному фотознімку; трикутниками позначені кургани, для яких зняті координати; 1 – сліди насипу кургану № 1/1999 р. *План О. М. Шапорди, 2015.*

Більськ, с. Перемірки, ур. Залишки кургану № 16. Зі сходу. *Фото О. Б. Супруненка, 2015.*

Більськ, с. Перемірки, ур. Курган № 1/1999 р. Ліпний посуд у західному кутку склепу. *Фото О. Б. Супруненка, 1999.*

Більський курганний некрополь в ур. Перемірки (існувала спроба назвати його літерою «Г») тяжіє до пануючого підвищення мису правого берега р. Сухої Груні. Кургани розташовані компактно, своєрідним видовженим трикутником, витягнутим у напрямку північний захід – південний схід уздовж схилу високого берега. Дуже розорані насипи розташовані за 0,15–0,20 км на північ і північний захід над схилом лівого берега Більського струмка. Площа могильника розорюється, через полу одного з курганів пролягає польова дорога. З південного боку некрополь впритул прилягає до решток селища скіфського часу вздовж схилу, відомого як пункт II в ур. Опішнянський яр, з північного заходу – до більш давнього селища ранньоскіфського часу в ур. Перемірки (див. ст. № 172).

Науково-рятівні археологічні розкопки здійснювалися у зв'язку зі спорудженням майданчика газоконденсатної свердловини експедицією ЦОДПА під керівництвом О. Б. Супруненка восени 1999 р.

Це були дослідження краще збереженого та найбільшого кургану № 1 заввишки 0,6 м і діаметром 30 × 36 м, свого часу оточеного рівчаком із зовнішнім діаметром понад 20 м. Насип кургану в давнину мав у висоту близько 3 м. Він містив у кільці суглинково-материкового викиду поховальну камеру прямокутної форми (3,25 × 3,75 м), зорієнтовану кутами майже за сторонами світу, з архаїчним парним пограбованим похованням кін. VIII – поч. VII ст. до н. е. Захоронення було влаштоване у дерев'яному склепі I типу (2,2 × 2,6 м) з накатником із одного ряду поперечно викладених плах, дощатою обшивкою стін і настилом підлоги. Не дивлячись на триразове пограбування, у грабіжницьких ходах та заповненні були виявлені кісткові рештки чоловіка й жінки віком 38–43 роки. Крім ямки пограбованого тайника, розрізнених уламків інвентарю в грабіжницьких ходах, у західному кутку склепу збереглися рештки набору посуду: корчага з лискованою поверхнею, прикрашена на плічках пасмом врізного геометричного орнаменту з графікою календарного змісту, інкрустованого білою пастою; чорнолискова ваза на пустотілій конічній ніжці; унікальний і найбагатше на сьогодні орнаментований у Поворсклі лискований черпак з вертикальною петельчастою ручкою та циліндричним дворогим відростком,

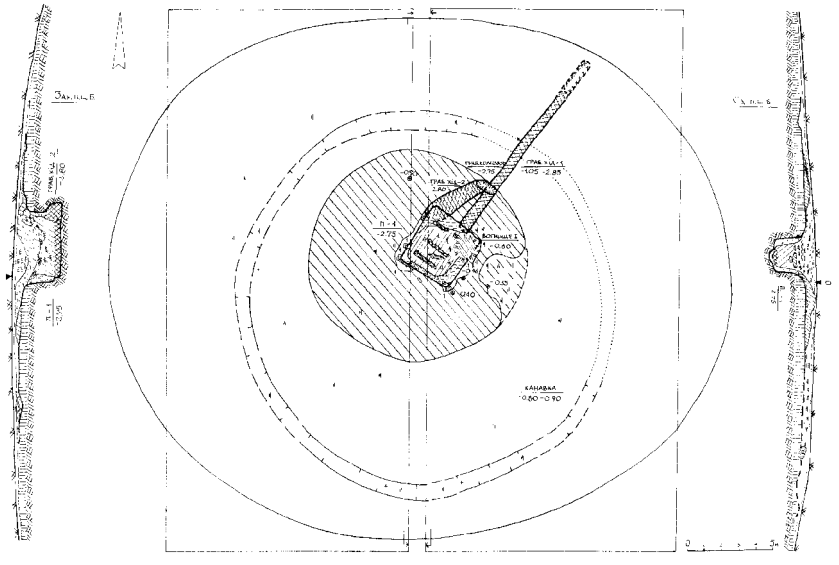

Більськ, с., Перемірки, ур. План досліджено кургану № 1/1999 р. *За І. М. Кулатовою та О. Б. Супруненком, 2010.*

восьмикінцевим зірчастим заштрихованим орнаментом на денці з інкрустацією білою пастою. Знайдений також розвал ліпного лискованого кубка, вкритого візерунком із заштрихованих ромбів і квадратів у прокресленому орнаментальному пасмі, заповненому білою пастою.

Зі складу тризнової відправи відзначені окремі уламки стінок і денець ліпних горщиків з шерехатою поверхнею, вінець корчаги та ще одного черпака з прокресленим узором. Від супутнього поховального інвентарю з інших матеріалів збереглися уламки залізних: меча зі слідами декорування піхвів, втульчастого вістря списа лавролистної форми, ножа, двох ворворок, платівки від бойового поясу, стрижнів 4-х псаліїв та кільця вудил келермеського кола, частина навершшя. З-поміж виробів із бронзи був наявний єдиний тригранний втульчастий наконечник стріли зі склепінчастою голівкою та заклепка-штифт від кріплення кістяних накладок на руків'ї заклепкового ножа. З жіночих прикрас виявлені кілька масивних округлих поперечностиснутих намистин з прозорого бурштину жовточервоного кольору і склопастових діжкоподібних з одноколірного світло-палевого непрозорого скла.

Надзвичайно виразний речовий комплекс кургану наразі залишається одним із найдавніших серед поховальних старожитностей періоду скіфської архаїки на території та в околицях Більського городища.

За матеріалами досліджень цього кургану (разом із комплексами, вивченими наприкінці XX ст.) встановлена етапність й окреслені причини поширення грабіжництва для підкурганних поховань в окрузі Більська, а перебіг проявів мародерства розподілений на три етапи, що хронологічно охоплювали XVII, кін. XVIII – XIX і поч. XX ст.

З частково дослідженого під час прокладання конденсатопроводу взимку 2006-2007 рр. О. В. Коротею і В. В. Приймаком поховання кургану № 6/2006 р. походили уламки ліпної лискованої вази на пустотілій ніжці, схожої з посудиною попереднього кургану № 1/1999 р. Захоронення містилося в ямі завширшки 1,7 м зі влаштуванням дощатого настилу та поперечного перекриття з плах, заглибленій під насипом кургану на 1,15 м.

У ході обстежень 2015 р. на розораній вершині підвищення плато правого берега й у надсхиллях вздовж р. Суха Грунь і Більського струмка (з абсолютними позначками висоти 147,9 м і 146,5 м), на площі близько 8 га, виявлені оплилі рештки насипів 15-ти пошкоджених сільськогосподарськими роботами курганів висотою 0,25–0,65 м і діаметром 9–20 м. О. Б. Супруненком, І. І. Коростом та С. А. Скорим

укладений план некрополя, що оприлюднений друком.

Нижче наводяться географічні координати умовних центрів курганів і результати їх обмірів (№ 1 – досліджений 1999 р.):

№ п/п	Градуси, мінути, секунди (датум WGS 84)		Висота (м)	Діаметр (м)
	N	E		
2	50°05'46.34''	34°34'51.12''	0,60	22
3	50°05'47.49''	34°35'04.23''	0,40	18
4	50°05'49.40''	34°35'08.01''	0,30	12
5	50°05'49.75''	34°35'06.36''	0,55	19
6	50°05'46.89''	34°34'53.33''	0,45	18
7	50°05'48.19''	34°35'01.04''	0,35	15
8	50°05'45.48''	34°35'03.81''	0,35	16
9	50°05'45.52''	34°35'09.14''	0,30	13
10	50°05'46.55''	34°34'57.87''	0,50	15
11	50°05'47.70''	34°35'03.49''	0,40	17
12	50°05'45.38''	34°34'54.16''	0,25	16
13	50°05'45.95''	34°35'01.33''	0,50	14
14	50°05'43.40''	34°35'08.02''	0,25	9
15	50°05'44.02''	34°35'09.01''	0,30	10
16	50°05'40.71''	34°35'08.81''	0,50	14

За результатами останніх розвідок можна вважати, що в ур. Перемірки за періоду скіфської архаїки знаходився курганний могильник групи першопоселенців, пов'язаний з невеликим неукріпленим поселенням поряд і більш значним – на території сучасного Західного укріплення. Цей найдавніший в окрузі курганний некрополь є підстави датувати останньою третиною VIII – поч. VII ст. до н. е. Цілком можливо, що поряд з рештками курганів можуть знаходитися й ґрунтові захоронення, принаймні, одне з них було виявлене наприкінці 1960-х рр. на краю мису – території колишнього курника. Воно супроводжувалося чотирма бронзовими дволопатевими втульчастими наконечниками стріл та, за розповідями очевидців, невеликою кубкоподібною-? ліпною посудиною.

Вірогідно, наявність курганного могильника в сучасному ур. Перемірки змусила будівельників VI ст. до н. е. дещо відступити від схилу з вигідним масивом мису під час побудови первинної смуги укріплень.

Знахідки доби скіфської архаїки з розкопок двох курганів 1999 і 2006 рр. є окрасою фондової збірки старожитностей ІКЗ «Більськ» та неодноразово експонувалися на виставках.

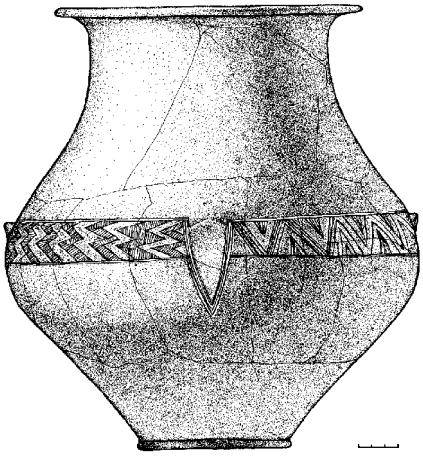

Більськ, с., Перемірки, ур. Чорнолискована корчага з поховання в кургані № 1. *За І. М. Кулатовою та О. Б. Супруненком, 1999.*

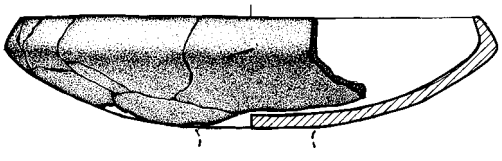

Курган № 6/2006 р. Частина ліпної вази. *За В. В. Приймаком, 2010.*

Курган № 1/1999 р. Черпак ліпний. *За І. М. Кулатовою та О. Б. Супруненком, 2010.*

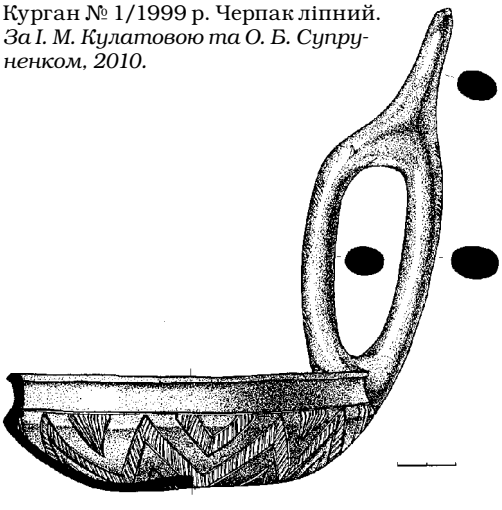

Джерела та література: Кулатова І. М. Звіт про розкопки кургану у складі Більського курганного некрополю «Г» в урочищі Перемірки поблизу Західного укріплення Більського городища в 1999 р. (Полтавська обл.) / Кулатова І. М., Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1999/68б; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 242. – 56 арк.; Супруненко О. Б. Звіт про розвідки та експертизи на Полтавщині 2015 р. / Супруненко О. Б.,

за участі Ромашка В. А., Короста І. І., Шапорди О. М. та ін.; ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2015, нов. надх. – Розділ 4. – Арк. 148–152; Степанович С. П. Археологічні розвідки на території Великого Більського городища та його округи / Степанович С. П. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1994. – Число 3. – С. 91; Кулатова І. М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища (за розвідками 1994 р.) / І. М. Кулатова // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / НАНУ, Ін-т археол.; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 128. – № 17; Супруненко О. До питання про пограбування курганів на Полтавщині за козацької доби / Олександр Супруненко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. / ЦП НАНУ і УТОПІК; [ред. кол.: Телегін Д. Я. (відп. ред.), Заремба С. З., Титова О. М. та ін.]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2000. – Вип. 9. – С. 86–91; Кулатова І. Ранньоскіфський курган поблизу Більського городища / Ірина Кулатова, Олександр Супруненко // Наукові записки з української історії: зб. наук. ст. / Переясл.-Хмельн. ДПУ ім. Г. Сковороди; [ред. кол.: Борисенко В. Й., Шевчук В. П., Сухобоков О. В. та ін.]. – Переяслав-Хмельницький : Золоті литаври, 2002. – Вип. 13. – С. 52–71; передрук із доп.: Кулатова І. М. Ранньоскіфський курган поряд з Більським городищем / Кулатова І. М., Супруненко О. Б. // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму: зб. наук. пр. / Запорізьк. ДУ, Запорізьк. ОКМ; [ред. кол.: П. П. Толочко, В. Ю. Мурзін, Г. М. Тощев та ін.]. – Запоріжжя, 2002. – Т. Х. – С. 155–173; Білоусько О. А. Давня історія Полтавщини (ХХ тисячоліття до н.е. – V століття): підручн. для 6 кл. загальноосвіт. школи / О. А. Білоусько, О. Б. Супруненко. – Полтава : Оріяна, 2004. – С. 129, 130. – Карта 10.2: 35; Кулатова І. М. Кургани скіфського часу західної округи Більського городища / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [відп. ред. С. А. Скорий]. – К., 2010. – С. 10–25. – Рис. 3–16; Супруненко О. Б. Поховальні комплекси з наглядових робіт Історико-культурного заповідника «Більськ» / Супруненко О. Б., Коротя О. В. // Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Кургани скіфського часу західної округи Більського городища; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [відп. ред. С. А. Скорий]. – К., 2010. – Додаток 1. – С. 173–175. – Рис. 184–185; Коротя О. В. Кургани і майдани басейну р. Грунь-Ташань (До 90-річчя Б. А. Шрамка) / Коротя О. В., Приймак В. В., Охріменко А. І., Сидоренко О. В. // Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (І тис. до н. е. – І тис. н. е.): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ». – Полтава : ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2010. – С. 47; Дараган М. Н. Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи / М. Н. Дараган; ИА НАНУ; [отв. ред. Г. Парцинглер]. – К. : КНТ, 2011. – С. 499, 585. – Рис. IV. 31: 2; Величний Гелон: буклет / КУ «ІКЗ «Більськ»; Муз. археол. та етнограф. Слобідської України ХНУ ім. В. Н. Каразіна; [авт. тексту Корост І. І.; фото Супруненка О. Б., Шрамко І. Б., Заднікова С. А.]. – Котельва, 2013. – 6 с.; Супруненко О.Б. Розвідки на території та в окрузі Більського городища / О. Б. Супруненко, С. А. Скорий, І. М. Гавриленко, І. І. Корост // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Корост І. І. (відп. ред.), Скорий С. А., Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва : Майдан, 2015. – С. 74, 76, 79. – Рис. 7; 8; Скорий С. А. Розвідки на Більському городищі та в його окрузі / С. А. Скорий, О. Б. Супруненко, І. І. Корост // АДУ 2014: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; [ред. кол.: Болтрик Ю. В. (гол. ред.), Буйських А. В., Супруненко О. Б. та ін.]. – К. : Стародавній світ, 2015. – С. 173–174; Корост І. І. Охоронні роботи на поселенні ранньоскіфського часу в ур. Перемірки у Більську / І. І. Корост, О. М. Шапорда // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М. та ін.]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 87–93; Супруненко О. Б. Роботи в урочищі Перемірки у Більську / О. Б. Супруненко, І. І. Корост, О. М. Шапорда // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вождаєнко В. В., Корост І. І. (відп. ред.), Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва; Харків : ЦП НАНУ і УТОПІК, Майдан, 2016. – С. 126–136; Гавриш П. Більське городище (місто Гелон): реалії і міфи. Історико-археологічне дослідження / Петро Гавриш. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2016. – Фото на С. 1 обкл.; Більське городище в дослідженнях українських археологів: буклет до виставки / УК ПОДА; Муз. археол. ХНУ імені В. Н. Каразіна; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; ПКМ ім. В. Кричевського; [авт. тексту О. Супруненко, І. Корост]. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2017. – С. 3.

О. Б. Супруненко

186. Курганний могильник Перещепине, скіфський час (VII – IV ст. до н. е.) (археол.)

Курганний могильник в ур. Перещепине розташований поблизу села, за 0,6–1,4 км на північний захід від Західного укріплення Більського городища, на плато і схилі високої тераси правого берега Більського струмка (Тарапуньки) – правої притоки р. Суха Грунь (басейн р. Псел – Дніпро), за 0,5–0,9 км на захід від Більського озера, праворуч від автодороги сс. Більськ – Саранчівка.

Могильник виявлений в ході обстежень В. О. Городцова 1906 р. і позначений на його схемі Більського городища, із зазначенням, що у складі некрополю ним нараховано не менше 150 збережених на-

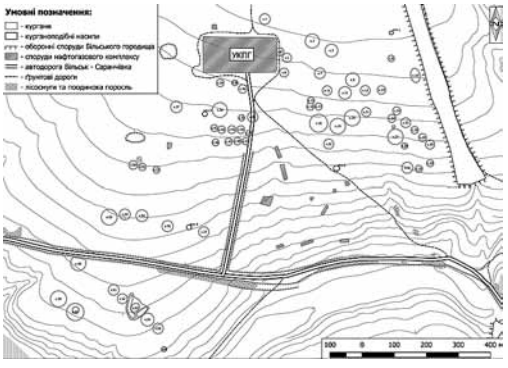

Більськ, с., Перещепине, ур. План візуально помітних курганів некрополя.
За О. В. Коротею та О. М. Шапордою, 2018.

Більськ, с., Перещепине, ур. Вигляд зі сходу.
Фото О. Б. Супруненка, 2013.

сипів. У 1924 р. під час прокладання ґрунтової дороги був зруйнований курган середніх розмірів, матеріали з якого описані лаборантом археологічного відділу Центрального пролетарського музею Полтавщини В. А. Грінченком. Згадуються дрібні золоті речі, а до музею з цього кургану потрапили антична амфора конічно-біконічного типу фасоської серії 1-ї пол. IV ст. до н. е. та багато декорований бронзовий литий казан, що є окрасою археологічного зібрання ПКМ імені Василя Кричевського.

Через 75 років професор Б. А. Шрамко зафіксував на плані рештки близько 130 розораних курганів і розпочав у 1980–1981 рр. їх дослідження, розкопавши 5 насипів на схід від сучасного подвір'я Більської установки комплексної переробки газу (УКПГ). Розкопки були продовжені у 1993, 1995–1998, 2001–2002 рр. В. Ю. Мурзіним, Р. А. Ролле, С. А. Скорим, В. П. Білозором, С. В. Махортих та Є. В. Черненком, у ході яких досліджені 10 насипів у складі могильника I та 9 на ділянці некрополя Перещепине II.

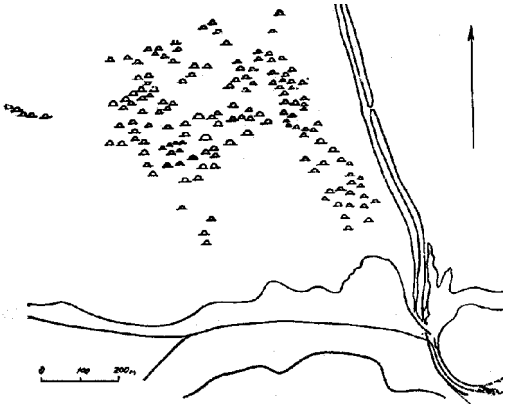

Перещепине, ур. План курганного могильника. *За Б. А. Шрамком, 1980.*

У 1994 р. співробітниками Більської експедиції ЦОДПА М. М. Дараган та Б. І. Золотницьким здійснювалася спроба нанести на план некрополя збережені насипи курганів. Було позначено лише 48 насипів, деінде змішаних із рештками обваловок факельних амбарів свердловин і ділянками складування ґрунту. На той час загальна площа могильника вбачалася як 66,2 га.

У 2000–2002 і 2006 рр. науковцями ЦОДПА І. М. Кулатовою та О. Б. Супруненком проводилися рятівні розкопки в горішній частині некрополя в зонах прокладання трас шлейфів газоконденсатопроводів і влаштування майданчиків двох свердловин площею 1,0 та 2,2 га. Було досліджено 18 поховань у 14 курганах. Результатом цих робіт стало простеження південної межі Перещепинського некрополя I, укладання топографічного плану центральної ділянки могильника із рештками насипів та дослідження курганів. У складі могильника виділено 3 групи, які нараховували 57 курганів та 2 курганоподібних насипи.

У 2006 р. співробітниками ІКЗ «Більськ» (В. В. Приймак та О. В. Коротя) у центальній частині могильника вивчалися рештки невеликого вщент пограбованого кургану V – IV ст. до н. е., а О. Д. Могиловим 2015 р. досліджувався ще один насип у складі групи II.

Скупчення курганів могильника займає пануюче підвищення край схилу плато та верхню його частину з абсолютними позначками висоти від 161,8

до 164,6 м в Балтійській системі вимірювань, тобто близько 25–30 м над рівнем заплави струмка і р. Суха Грунь.

Кургани розташовані компактно, своєрідним чотирикутником у плані, видовженим у широтному напрямку вздовж схилу плато високого берега. Дві лінії насипів спускаються ланцюжками майже в меридіональному напрямку до струмка вздовж лінії валу Великого укріплення та паралельно останньому, через 250–300 м на захід, відмежовані вибалком. З північного сходу могильник обмежений западиною рову Великого укріплення Більського городища, за яким розташоване поселення скіфського часу кін. VI – V ст. до н. е. в ур. Лісовий Кут, з півдня – площиною основи другої тераси струмка, де прокладена автодорога.

Центральна і північна частина насипів складають так званий некрополь Перещепине I. Південно-західніше, на підвищенні першої тераси струмка, за 0,6–0,7 км, знаходиться друге угруповання більш значних курганів, виділене П. Я. Гавришем на поч. 1980-х рр. в могильник Перещепине II, що тривалий час був об'єктом досліджень Українсько-німецької археологічної експедиції ІА НАН України та Німецького науково-дослідного товариства на чолі з В. Ю. Мурзіним, С. В. Махортих та Р. А. Ролле.

З-поміж досліджених Б. А. Шрамком насипів вирізняється курган № 3/1980 р., що знаходився у південно-східній частині могильника, мав висоту 0,9 м і два поховання під насипом, зі збереженими рештками дерев'яних накатників. Вірогідно, жіноче поховання 1 (2,8 × 2,6 м) супроводжувалося зразками античної кераміки, бронзовим наконечником стріли, й датувалося кін. V – поч. IV ст. до н. е. Заповнення захоронення 2 (3,1 × 2,9 м) того ж часу містило чоловічі останки. Тут знайдено античну кераміку, меч, залізні наконечники списів, золоті бляшки та ін., рештки сагайдачного набору з 62 бронзових наконечників стріл.

Доволі виразним є курган № 1/1995 р. (№ 8) групи Перещепине I з розкопок В. Ю. Мурзіна та Р. Ролле, з двома похованнями: центральним 2 і супроводжуючим-впускним 1. Останнє знаходилося у склепі (3,0 × 1,5 м) у південно-західній частині кургану. Від кістяка зберігся лише череп, за яким встановлено, що похований був викладений на спині головою на південь. Курган пограбований, проте серед інвентаря збереглися 4 бронзові наконечники стріл, фрагменти посудини з петельчастою ручкою, набір предметів кінської вузди, трикутна золота платівка зі штампованим орнаментом, бронзова конічна ворворка. Захоронення воїна датоване 1-ю пол. – сер. V ст. до н. е. Основне поховання 2, виявлене в центрі кургану, було двічі пограбоване. Яма (4,8 × 4,3 м) прямокутної форми, зорієнтована за меридіональною віссю. У заповненні та на дні знайдено сердолікову і пастову намистини, два бронзових двоотворних S-подібної форми псаліїв, уламок такого ж псалія, двоє залізних петельчастих двоскладових вудил, ойнохойю, ліпні миску й уламки горщика 1-ї пол. – сер. V ст. до н.е.

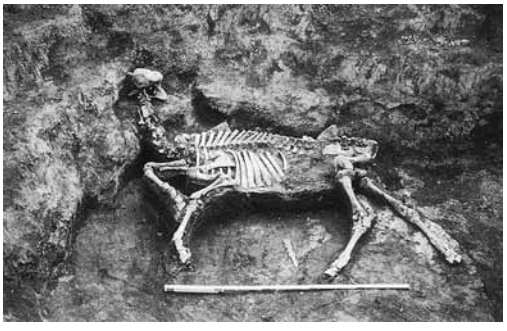

Перещепине I. Курган № 1.
Ритуальне поховання бичка.
Розкопки В. Ю. Мурзіна, Р. Ролле, 1983.

Курган № 24/2002 р. з розкопок С. В. Махортих у складі групи Перещепине II, насип якого був вщент розораний, містив дитяче поховання V ст. до н. е. в ямі квадратної форми (3,00 × 2,95 м), зорієнтованій по лінії північ – південь, із залишками дерев'яного настилу. До ями вели два грабіжницькі ходи. Серед знахідок: бронзові трилопатеві наконечники стріл (5 од.), бронзова лита бляха від вудил в зооморфному стилі, чотири литі бронзові бляхи-розетки округлої форми, глиняне пряслице, срібні уламок браслету, сережка, три залізні ворворки, фрагмент леза меча, ліпна миска конічної форми, предмети кінського спорядження, бронзові кільце і три литі бляхи.

Перещепине I.
Розкопки парного поховання кургану № 2.
Фото О. Б. Супруненка, 2002.

Перещепине I. Кургани №№ 1 і 2. Прикраси.
Розкопки І. М. Кулатової та О. Б. Супруненка, 2001.
1 – золото, плакування сріблом і чорніння; 2–8 – золото.

Під полою насипу зруйнованого кургану в центральній частині некрополю О. Б. Супруненком вивчалося поховання 2/2000 р., також пограбоване в давнину. Поховальна споруда з дромосом і дерев'яним перекриттям містила на дні камери, вкритої берестою, пляму шкіряного тліну, з рештками чоловіка 20-25 років, а під північною стінкою – розвал дерево-берестяно-шкіряного із текстильною обшивкою сагайдака зі жмутком з більше 50 стріл, з набором бронзових наконечників V ст. до н. е., рештками збережених древок з верби та ін. порід дерев, залишки дерев'яного лука, розвал залізного заклепкового ножа, дві бронзові ворворки, уламки скляної намистини; у заповненні – фрагменти стінок від двох ліпних горщиків та ін. Поховання належало воїну 1-ї пол. V ст. до н. е.

На особливу увагу заслуговує курган № 2/2001 р. з розкопок І. М. Кулатової та О. Б. Супруненка в центральній частині некрополю. Поховання здійснене у прямокутній материковій ямі (3,2 × 3,6 м) з напівкруглою сходинкою-приступкою з південного заходу. Пограбоване тричі – у XVII і наприкінці XIX – на поч. XX ст. Заповнення склепу зрите та перемішане грабіжниками. Виявлені знахідки репрезентували ліпний місцевий керамічний посуд – фрагменти горщика, кубка, корчаги, світильник, пряслице, а також імпортного гончарного (амфори, лекіфа). Виявлені і предмети вузди (чумбурне кільце, уламок бронзового стрижня і гризла залізних вудил), предмети озброєння (фрагменти залізних меча і леза кинджалу, шматки списа, залізної ворворки, бронзові деталі платівчастого північнопричорноморського наборного бойового поясу, уламки платівок, вістря стріл зі спорядження лучника, побутові речі (фрагменти ножів і бронзової обшивки дерев'яної посудини), предмети туалету і прикраси (уламки бронзового дзеркала, унікальні фінікійські поліхромні арибали, фаянсове, скляне, золоте намисто та бляшки у вигляді круглих квіточок тощо). Унікальною знахідкою у комплексі виявився золотий чоловічий перстень-печатка роботи мілетського майстра поч. V ст. до н. е. із профільним заглибленим високохудожнім зображенням Ахіллаколісничого. Невелика вціліла частина супутнього інвентарю засвідчувала високий майновий ценз похованих (чоловіка віком 30-35 років, жінки – 20-25 років і дитини 1,5 років). Влаштування поховання відбулося у 2-й – на поч. 3-ї чв. V ст. до н. е.

Курган № 3/2002 р. з розкопок І. М. Кулатової та О. Б. Супруненка містив з-поміж досліджених перше на Перещепинському некрополі зовсім непограбоване поховання і відзначався найбільшою кількістю захоронень – трьома могилами. Впускне поховання 1 належало двом чоловікам зрілого віку (воїна і слуги) та розміщувалося південніше основного, в масиві вже збудованого кургану. Поховальна прямокутна яма (2,5 × 3,6 м) була зорієнтована за довгою віссю – північний схід-північ – південний захід-південь і з південного боку мала напівкруглу сходинку. Захоронення супроводжувалося численним інвентарем (амфора, велика ліпна корчага, корчажки, два залізні наконечники спи-

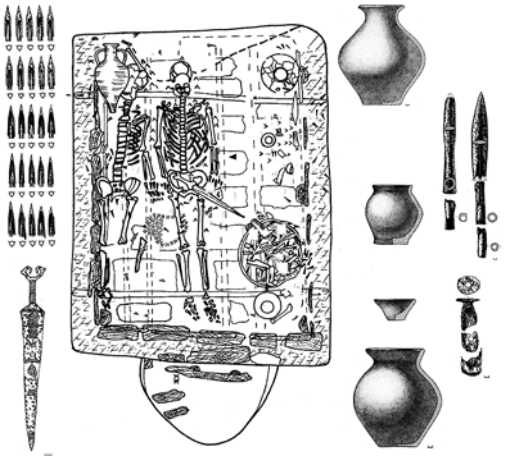

Перещепине I. Курган № 3. План поховання 1 та знахідки. *Розкопки І. М. Кулатової і О. Б. Супруненка, 2002. Бронза, залізо, кераміка, алебастр.*

сів з підтоками, дві ворворки з рештками перевитих шкіряних шнурів, уламки заклепкового ножа, фрагменти єгипетського алабастру, ліпні горщик, пряслице і мисочку, сагайдачний набір з близько сотнею бронзових наконечників стріл, рештки дерев'яної таці круглої форми з кістками вівці, коня, уламками залізних стрижнів від неї та розвалом ножа). Ряд предметів знаходилися на скелеті воїна: шкіряно-повстяний шолом, рештки сагайдака, залізні меч, застібка конічної форми, бронзові наконечники стріл, намистини та ін.). Виявлені також задокументовані рештки повсті і текстилю.

Між насипами курганів центральної частини могильника відкриті й одні з перших у Дніпровському лісостеповому Лівобережжі ґрунтові поховання рядового населення городища скіфської доби (захоронення 1 і 2/2002 р., розкопки О. Б. Супруненка). Зокрема, поховання 2, досліджене на похилій ділянці плато, у злегка заглибленій в материк ямі (0,85 × 1,95 м). В ній був похований чоловік віком 30 років, скелет якого зорієнтований головою на південний захід і вміщений до могили без інвентаря.

За аналізом наборів інвентаря з поховань С. В. Махортих виділив три основні хронологічні групи, що представляють різні періоди функціонування Перещепинского могильника: ранню, середню

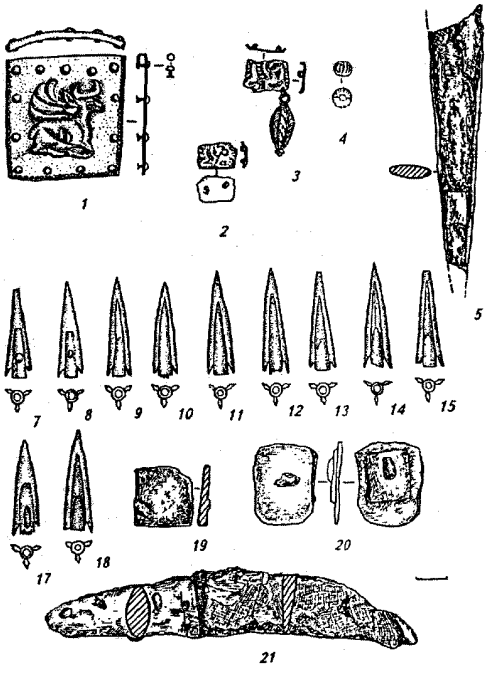

Перещепине I. Курган № 3. Знахідки з поховання. *Розкопки В. Ю. Мурзіна, Р. Ролле, 1983. 1–3 – золото; 4 – склопаста; 5, 19, 21 – залізо; 6–18, 20 – бронза.*

та пізню. Перша (рання) група відноситься до епохи скіфської архаїки й є в кількісному відношенні малочисельною. Вона включає всього два комплекси з курганів, що датуються в рамках 2-ї пол. VII – поч. VI ст. до н. е. До складу її інвентаря входять бронзові дволопатеві наконечники стріл з голівками з листо- та ромбоподібними обрисами, довгою втулкою і шипом, чорнолисковані корчаги с широким тулубом та високо піднятими плічками, черпаки с петельчастими ручками, прикрашені врізним геометричним орнаментом, заповненим білою пастою, а також залізна шпилька з грибоподібною голівкою і стрижнем з біконічним розширенням у верхній частині. Хронологічні рамки другої (середньої), найбільш численної групи захоронень могильника охоплюють V ст. до н. е. Пізня група могил некрополя датується в межах останньої чв. – кін. V – 1-ї пол. IV ст. до н. е. Кілька ділянок Перещепинського могильника розглядаються як кладовища військової аристократії.

У 2015 р. ІКЗ «Більськ» проведена зйомка плану курганного некрополя в ур. Перещепине з трьома групами насипів: перша – в безпосередній близькості до валу і рову Великого укріплення Більського городища і Більської УКПГ; друга – на південь від УКПГ; третя – біля дороги між сс. Більськ та Саранчівка.

Територія могильника розорюється, через кургани пролягають польові й асфальтовані дороги – між сс. Більськ і Саранчівка та до Більської УКПГ. Частина розораних насипів скрадена між травою і бур'янами, північно-західне скупчення могильника знищене спорудами УКПГ у 1970-х рр.

Матеріали розкопок Б. А. Шрамка зберігаються в Музеї археології ХНУ ім. В. Н. Каразіна, досліджень В. Ю. Мурзіна, С. В. Махортих і Р. А. Ролле – в Наукових фондах ІА НАН України, науково-рятівних робіт І. М. Кулатової та О. Б. Супруненка – в фондах ІКЗ «Більськ», а предмети з дорогоцінних матеріалів з останніх – експонуються у «Скарбниці» ПКМ імені Василя Кричевського.

За рішенням Полтавської обласної ради від 15 лютого 2001 року «Про організацію охоронюваної археологічної території «Більське городище» пам'ятка визнана складовою частиною археологічного комплексу.

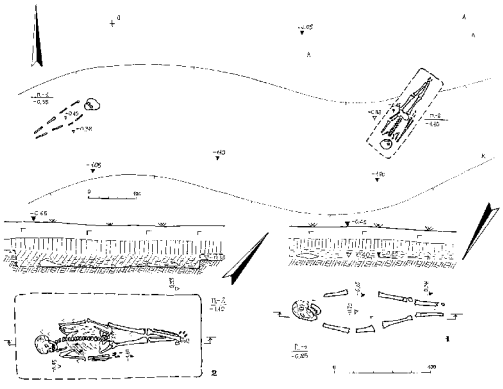

Перещепине І. Ґрунтові поховання 1 і 2. *Розкопки І. М. Кулатової та О. Б. Супруненка, 2002.*

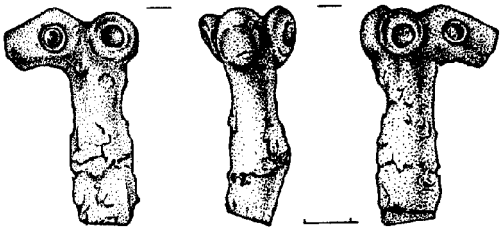

Перещепине І. Кургани № 1. Уламок біметалевого псалія. *Розкопки І. М. Кулатової та О. Б. Супруненка, 2001. Залізо, бронза, плакування сріблом.*

Джерела та література: Шрамко Б. А. Отчет об охранных раскопках в окрестностях с. Бельск Полтавской области в 1980 г. / Шрамко Б. А., Щегленко А. В. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1980/86; Мурзін В. Ю. Звіт про археологічні дослідження Більської експедиції Інституту археології НАН України та Німецького наукового дослідного товариства у 1995 р. / Мурзін В. Ю., Ролле Р. А., Білозер В. П. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1995/65; Мурзин В. Ю. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1996 г. / Мурзин В. Ю., Ролле Р. А., Херц В., Махортых С. В., Черненко Е. В. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1996/11; Мурзин В. Ю. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1997 г. / Мурзин В. Ю., Ролле Р. А., Херц В., Махортых С. В., Белозор В. П. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1997/69; Мурзин В. Ю. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1998 г. / Мурзин В. Ю., Ролле Р. А., Херц В., Махортых С. В., Белозер В. П. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1998/61; Мурзин В. Ю. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1999 г. / Мурзин В. Ю., Ролле Р. А., Херц В., Скорый С. А., Махортых С. В., Белозор В. П. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1999/88; Кулатова І. М. Звіт про рятівні дослідження на курганному могильнику скіфського часу в ур. Перещепине поблизу с. Більськ Котелевського району Полтавської області в 2000 році / Кулатова І. М., Супруненко О. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2000/123; Мурзин В. Ю. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2000 г. / Мурзин В. Ю., Ролле Р. А., Херц В., Махортых С. В., Белозер В. П. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2000/127; Кулатова І. М. Звіт про рятівні археологічні дослідження на поселенні скіфського часу в ур. Лісовий Кут та курганному некрополі в ур. Перещепине І поблизу с. Більськ Котелевського району Полтавської області навесні 2001 р. / Кулатова І. М., Гейко А. В. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2001/136; Кулатова І. М. Звіт про охоронні дослідження на Перещепинському курганному некрополі поблизу с. Більськ Котелевського району Полтавської області у 2001 році / Кулатова І. М., Супруненко О. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2001/164; Мурзин В. Ю. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2001 г. / Мурзин В. Ю., Ролле Р. А., Герц В. Ю., Махортых С. В., Белозор В. П. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2001/115; Кулатова І. М. Звіт про охоронні дослідження на Перещепинському курганному некрополі поблизу с. Більськ Котелевського району Полтавської області у

2002 р. / Кулатова І. М., Супруненко О. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/135; Ролле Р. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2002 г. / Ролле Р., Герц В., Махортых С. В., Белозор В. П. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/194; Черненко Е. В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции 2003 г. / Черненко Е. В., Ролле Р., Скорый С. А., Махортых С. В., Герц В. Ю., Белозор В. П. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2003/65; Супруненко О. Б. Звіт про дослідження на земельній ділянці під проходження нафтопроводу – шлейфу від свердловини № 402 до УКПГ «Більськ» в ур. Перещепине на території курганного некрополю скіфського часу, інші наглядові роботи в адміністративних межах Більської сільської ради Котелевського району та розвідки у Зіньківському і Полтавському районах Полтавської області в 2005-2006 роках / Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Шерстюк В. В., Тимощук А. І. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2005-2006/11; Скорий С. А. Звіт про розкопки на Більському городищі (с. Більськ, Котелевського району, Полтавської області) в 2015 р. / Скорий С. А., Могилов О. Д., Панченко К. І. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2015/ б. н.; Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки в окрузі Більського городища (Більська та Малорублівська сільські ради Котелевського району Полтавської області) у 2015 році / Шапорда О. М., Корост І. І. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2015/б. н.; Бабенко Л. І. Об атрибуции уздечных блях из Перещепинского курганного могильника / Л. І. Бабенко // Феномен Більського городища – 2014: зб. мат-лів наук. конф. / [ред. кол.: В. М. Вадімов, Г. Ю. Івакін, С. А. Скорий; відп. ред. О. Б. Супруненко]; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ». – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 18–21; Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: зб. наук. пр. / ХНУ ім. В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ». – Котельва; Харків : Майдан, 2016. – 606 с.; Бойко Ю. М. Соціальний склад населення басейну р. Ворскли за скіфської доби / Ю. М. Бойко; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ». – Київ; Котельва, 2017. – 188 с.; Городцов В. А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г. / В. А. Городцов // Тр. XIV Археологического съезда. – М., 1911. – Т. III. – С. 93–161; Кулатова І. М. Верхня частина зооморфно прикрашеного біметалевого псалія з кургану № 1/2001 р. Перещепинського курганного некрополя I / Кулатова І. М. // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2003. – №№ 2/2002-1/2003 (12–13). – С. 1 обкл., 234; Кулатова І. Колективне поховання на Перещепинському курганному некрополі в Більську / Ірина Кулатова // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. – Полтава : Дивосвіт, 2008. – Вип. IV. – Кн. 1. – С. 177–185; Кулатова І. Рештки ґрунтового некрополя в урочищі Перещепине поблизу Більська / Ірина Кулатова // Полтавський краєзнавчий музей: зб. наук. ст. 2005 р. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Полтава : Дивосвіт, 2006. – [Вип. III]. – С. 33–38; Кулатова І. М. Два поховання курганного некрополя скіфського часу в ур. Перещепине в околицях Більська / Кулатова І. М., Супруненко О. Б. // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2006. – № 2 (20). – С. 40–46; Кулатова І. М. Курган в урочищі Перещепине поблизу Більського городища / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Эпоха раннего железа: сб. наук. пр. до 60-річчя С. А. Скорого. – Київ; Полтава, 2009. – С. 222–249; Кулатова І. М. Кургани скіфського часу Західної округи Більського городища / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – К., 2010. – С. 27–149; Кулатова І. М. Кургани скіфського часу Перещепинського некрополя у Більську (за розкопками 2002 р.) / Кулатова І. М., Супруненко О. Б. // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2003. – № 2 (14). – С. 30–61; Кулатова І. М. Охоронні дослідження на Перещепинському курганному некрополі у Більську 2001 року / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // АВУ 2000–2001 рр. – К. : ІА НАНУ, 2002. – С. 167–168; Кулатова І. М. Охоронні дослідження на Перещепинському курганному некрополі у Більську в 2002 р. / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // АВУ 2002–2003 рр. – К. : Шлях, 2004. – Вип. 6. – С. 27–32; Маєвська С. В. Текстиль та неткані матеріали з Перещепинського курганного некрополя / Маєвська С. В. // АЛЛУ. – Полтава; Археологія, 2006. – № 2 (20). – С. 47–51; Махортых С. «Парадный» меч V в. до н. э. из Перещепинского курганного могильника близ Бельска / С. Махортых, Р. Ролле // Феномен Більського городища – 2014: зб. матлів наук. конф. / ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ». – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 100–105; Махортых С., Ролле Р. Деякі підсумки досліджень Більського городища та його округи Українсько-Німецькою експедицією / Махортых С., Ролле Р. // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2006. – № 1 (19). – С. 3–10; Махортых С. В. К истории изучения курганных некрополей Бельского городища / С. В. Махортых // Эпоха раннего железа. – Киев; Полтава, 2009. – С. 268–278; Махортых С. В. Лепная посуда Перещепинского некрополя близ Бельска / С. В. Махортых // Феномен Більського городища – 2016: зб. наук. пр. і мат-лів конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ». – К.; Полтава, 2016. – С. 91–106; Махортых С. В. Хронология Перещепинского курганного могильника близ Бельска / С. В. Махортых // Stratum plus. – 2012. – № 3. – С. 1–16; Могилов О. Д. Розкопки на Більському городищі в 2015 р. / О. Д. Могилов, С. А. Скорий, К. І. Панченко // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ». – Київ; Котельва; Харків, 2016. – С. 53–69; Мурзін В. Ю. Про подальші дослідження Перещепинського могильника / В. Ю. Мурзін, Р. Ролле, В. П. Білозор // Археологія. – К. : Наукова думка, 1996. – № 4. – С. 141–149; Мурзін В. Ю. Дослідження Перещепинського курганного могильника / В. Ю. Мурзін, Р. Ролле, С. А. Скорий // Археологія. – К., 1995. – № 2. – С. 63–72; Супруненко О. Б. Рятівні роботи на Перещепинському курганному некрополі у Більську / О. Б. Супру-

ненко, І. М. Кулатова // АВУ 2000–2001 рр. – К.: ІА НАНУ, 2002. – С. 70–71; Супруненко О. Б. Дослідження на Більському городищі та в його окрузі у 2005–2006 рр. / О. Б. Супруненко, І. М. Кулатова, А. І. Тимощук // АДУ 2005–2007 рр. – К.; Запоріжжя : Дике поле, 2007. – Вип. 9. – С. 355–359; Черненко Е. В. Защитный доспех из курганов Перещепинского могильника // Мурзин В. Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С. В., Белозор В. П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1998 г. / ИА НАНУ. – К., 1999. – С. 46–60; Черненко Е. В. Панцирь из кургана № 22 Перещепинского могильника // Мурзін В. Ю., Ролле Р. А., Герц В., Махортых С. В., Белозор В. П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2001 г. / ИА НАНУ; Немецк. науч.-исслед. общ-во. – К., 2002. – С. 85–87; Шапорда О. М. Розвідки у Більському мікрорегіоні та його північно-західній окрузі / О. М. Шапорда // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ». – Київ; Котельва; Харків, 2016. – С. 160–164; Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) / Б. А. Шрамко. – К. : Наукова думка, 1987. – 187 с.; Шрамко Б. А. Розкопки курганів VII–IV ст. до н. е. поблизу Більська / Б. А. Шрамко // Археологія. – К., 1994. – № 4. – С. 117–133.

І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко, Л. А. Охріменко

187. Курганний могильник Скоробір (Скоробір, Осняги, Марченки), ранній залізний вік, козацький час (VII – IV ст. до н. е., кін. XVI – XVII ст.) (археол.)

Пам'ятка розташована в межах Більської сільської ради Котелевського району та Батьківської сільської ради Зіньківського району Полтавської обл., між сс. Більськ і Батьки, в ур. Скоробір, Марченки, Осняги, займає частину підвищення й надсхилля плато лівого берега р. Суха Грунь за 2,8 км на південний захід від західної околиці с. Більськ та за 1,75 км на південний схід від південної околиці с. Саранчівка, на полях місцевого СТОВ «Скіф».

Складається з 136 на сьогодні помітних об'єктів (курганів та майданів). Насипи округлої, напівсферичної форми. Майдани дуже розорані. Переважна більшість із них має підковоподібну форму, з розташованими поряд насипами відпрацьованого ґрунту. Їх опис у складі могильника та місця розташування наведено в таблиці.

Більськ, с. Вигляд на ур. Марченки, Осняги і Скоробір від валів Західного укріплення Більського городища. З північного сходу. *Фото О. Б. Супруненка, 1995.*

Некрополь умовно поділяється на три основні групи: група I – 53 насипи, група II – 43 насипи, група III – 40 насипів. До складу некрополя входять і майдани Великий та Малий Скоробір, охарактеризовані окремо (див. ст. № 189).

Насипи курганів та майданів руйнуються багаторічною оранкою. У групі III є ділянка, де зафіксовані фактично вщент розорані насипи. Близько 10 з них виділяються на тлі ріллі світлими плямами розораних викидів.

Починаючи з VII ст. до н. е., на захід від Більського городища в ур. Скоробір поступово формувався курганний могильник. У наш час об'єкти цього некрополю розміщуються в ур. Осняги, Саранчеве Поле, Марченки, поля №№ 3–9. Останні дослідження доводять те, що за скіфської доби це був єдиний могильник, оскільки між курганами відсутні істотні розриви у місцезнаходженні та природні рубежі.

На сьогодні домінантою могильника є майдан Великий Скоробір – пам'ятка історії, археології та природи особливої наукової цінності. Внаслідок діяльності селітроварників поч. XVII ст. цей поховальний об'єкт було зруйновано, так само, як і багато інших курганів некрополю.

Уперше могила Скоробір згадується у польських документах під 1613 р. На захоплених землях над р. Ворсклою промисловики магнатів М. і Ю. Вишневецьких видобували з «гори Скоробір» селітру. Саме тоді й розпочинається час розвою селітроваріння на Полтавщині. Також у польських документах під 1618 і 1622 рр. йдеться про видобуток селітри, де знову

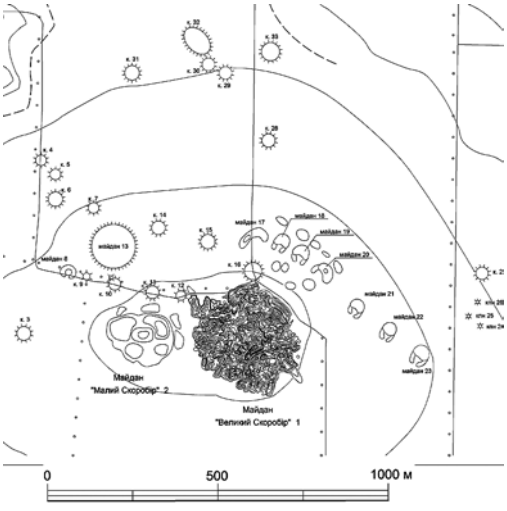

Могильник Скоробір.
Частина загального плану комплексу.
За О. В. Коротею та Є. М. Осадчим, 2017.

Скоробір, ур. Розорані кургани у західній частині могильника. *Фото І. І. Короста, 2013.*

згадується про могилу Скоробір. Пізніше у документах Скоробір зазначається лише як місцевість, де біля кургану Скоробір забороняється видобувати селітру.

У 1784 р. О. Ф. Шафонський зазначив, що поряд із майданом Скоробір знаходився хутір надвірного радника Сливицького і навколишні кургани.

У 1905 р. В. Г. Ляскоронський уклав перший схематичний план Скоробору, позначивши поряд окремі насипи. Тоді ж він провів тут розвідкові спостереження, виявивши майданчики з перепаленою глиною, описав кургани, розташовані поряд.

У 1906 р. В. О. Городцов у цій місцевості (в різних урочищах) проводив розкопки курганів та поселень, а також оглянув майдан Скоробір. Вважав, що це – «залишки громаднейшего кургана, разрушенного майданным способом». У цілому, в ур. Осняги він розкопав 9 курганів, в ур. Марченки – 2, в ур. Скоробір – 10. Усі досліджені поховальні об'єкти були пограбовані, крім двох. В одному з курганів відкрите парне поховання чоловіка і жінки, на шиї якої містилось дрібне пастове намисто, поряд лежала цвяхоподібна шпилька, на лівій ключиці – глиняний ґудзик, ймовірно, від одягу. Біля правої ноги виявлені залишки сагайдака, пофарбованого у червоний колір, у ньому були чотири бронзових вістря стріл 1-ї пол. VI ст. до н. е. Крім того, в інших курганах знайдені залізний меч, руків'я якого було прикрашене золотою фольгою, золоті бляшки, бронзові предмети кінської вузди, глиняні горщики, бронзові наконечники та дерев'яні древки стріл, прикраси тощо.

У 1959 р. експедицією під керівництвом професора Б. А. Шрамка було проведено археологічні розвідки, у ході яких здійснено огляд курганного могильника, відзначені добре помітні кургани висотою від 1,5 м до 3,0 м. На одному із майданів виявлені шматки глиняної обмазки.

У 1964 р. під час розвідок Б. А. Шрамка та В. П. Андрієнка оглянуто майдан Скоробір та найближчі до нього кургани. Дослідники відмітили, що на полі № 5 бригади колгоспу ім. Калініна, в ур. Будьківщина, за наказом голови господарства зносять кургани. На місці руйнації одного з насипів виявлене поховання бронзового віку.

У 1965, 1972, 1975 і 1979 рр. Б. А. Шрамком на Скороборі проводилися археологічні розкопки. Досліджено 25 курганів в ур. Осняги і Скоробір. Так, в кургані № 2 відкрите непограбоване жіноче поховання. Серед предметів супроводжуючого інвентаря виділяються намисто, бронзова шпилька та біметалеве дзеркало з пантерою на завершенні руків'я. Поряд із могилою (в насипу) виявлений культовий зольник, де містилися обвуглені залишки гілок, соломи, колосків пшениці й зерен різних рослин: пшениці, ячменю, жита, вівса та ін. В ін-

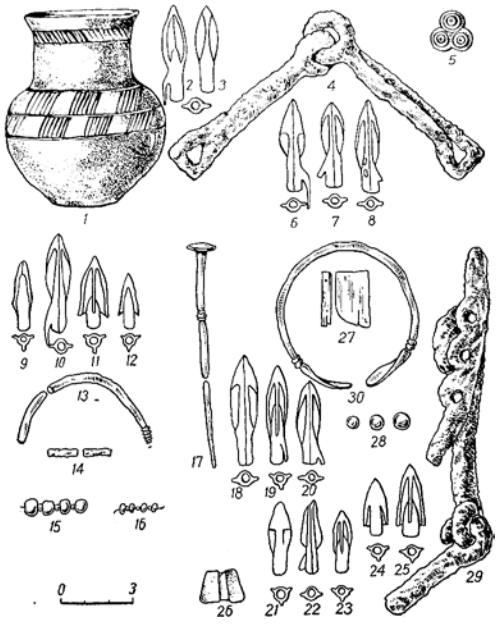

Скоробір, Осняги, ур. Матеріали з розкопок курганів. *Дослідження В. О. Городцова, 1906.*
Осняги: 1–4, 6–8 – кург. № 1; 5 – кург. № 2;
Скоробір: 9–12, 15, 16 – кург. № 6;
13, 14 – кург. № 7; 17–30 – кург. № 4.

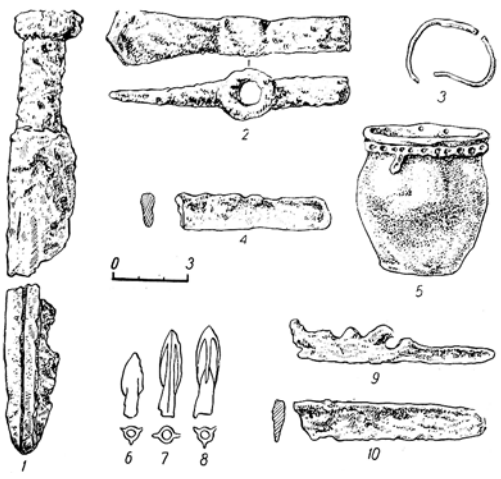

Скоробір, ур. Знахідки із досліджених поховань. *Розкопки В. О. Городцова, 1906.*
1, 2, 4 – кург. № 1; 3 – кург. № 3; 5 – кург. № 2;
6–10 – кург. № 10.

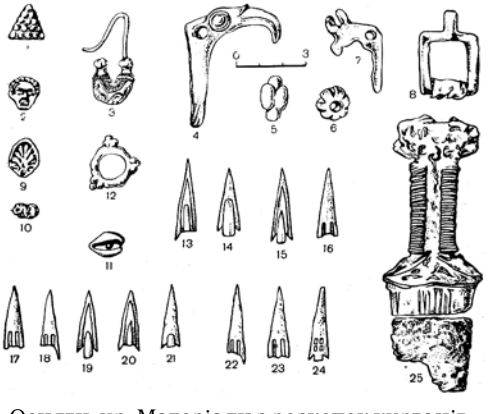

Осняги, ур. Матеріали з розкопок курганів. *Золото, бронза, скло, мушлі, залізо. Дослідження В. О. Городцова, 1906.*
1–12, 17–21 – кург. № 5; 13, 14, 22–25 – кург. № 4;
15–16 – кург. № 7.

ших курганах знайдені ліпні горщики, черпаки, корчаги, миски, різні бронзові прикраси, шпильки, сержки, намистини, бляшки, виконані у звіриному стилі, предмети кінського спорядження (вудила, псалії), озброєння (вістря стріл, мечі, ножі), зразки античного імпорту, уламки амфор, столового посуду. Серед грецького імпорту виділялося розписне блюдо 1-ї чв. VI ст. до н. е.

У 1987 р. І. Б. Шрамко проведені розвідки на території майдану Великий Скоробір та укладений перший інструментальний план цього об'єкту, зняті профілі найбільш виразних насипів. Поряд із майданом були ще добре помітні ряди курганів і майданів, відзначених В. О. Городцовим 1906 р.

1995 р. в ур. Поле № 5 (ур. Марченки) один із майже зовсім розораних курганів був досліджений експедицією під керівництвом О. Б. Супруненка. У пограбованому похованні виявлені уламки античного глека, залізного псалія, шпильки та ножа, бронзового люстерка, намистини та золоті штамповані бляшки. У 2003 і 2006 рр. П. Я. Гавришем в ур. Поле № 6 також був розкопаний дуже пограбований курган.

У 2005 р. спеціалістами Українсько-Німецької археологічної експедиції під керівництвом Р. Ролле проведена геофізична зйомка зруйнованого майдану в ур. Малий Скоробір. Під час цих робіт з'ясовано, що об'єкт є залишками великого кургану діаметром близько 100 м. Зафіксований рів з перемичкою у східній частині, рештки заглиблених в ґрунт об'єктів, що можуть бути інтер-

Назва об'єкта	Діаметр, розміри, м	Висота, м	Координати пам'ятки (WGS 84)		Примітки
			X	Y	
Майдан 2 «Малий Скоробір»	200 × 153	2,0	50°04'06.2389"	034°33'21.9456"	Розорюється
Курган 3	40	1,2	50°04'06.2948"	34°33'05.6391"	Розорюється
Курган 4	30	0,5	50°04'22.7272"	34°33'08.4551"	Частина розорюється, інша — у лісосмузі
Курган 5	30	0,5	50°04'21.3584"	34°33'10.5387"	Розорюється
Курган 6	40	0,5	50°04'19.3697"	34°33'10.5922"	Розорюється
Курган 7	30	0,5	50°04'18.0895"	34°33'16.0651"	Розорюється
Майдан 8	45 × 35	0,4	50°04'12.6777"	34°33'10.9569"	Розорюється
Курган 9	20	0,4	50°04'11.8950"	34°33'14.3009"	Знаходиться у лісосмузі
Курган 10	35	0,3	50°04'10.8054"	34°33'19.0456"	Розташований у лісосмузі, через насип пролягає ґрунтова дорога
Курган 11	37	0,5	50°04'09.9567"	34°33'24.6504"	У лісосмузі, перетнутий ґрунтовою дорогою
Курган 12	28	0,3	50°04'09.5533"	34°33'28.5959"	Знаходиться у лісосмузі, через насип пролягає ґрунтова дорога
Майдан 13	128	1,5	50°04'12.4663"	34°33'19.2552"	Розорюється
Курган 14	40	0,7	50°04'16.6994"	34°33'25.0900"	Розорюється
Курган 15	42	0,6	50°04'15.1392"	34°33'32.8117"	Розорюється
Курган 16	50	1,0	50°04'12.5705"	34°33'38.9818"	Розорюється, з ґрунтовою дорогою
Майдан 17	83 × 25	1,2	50°04'15.1016"	34°33'40.9045"	Розорюється
Майдан 18	43	1,2	50°04'15.0474"	34°33'42.2907"	Розорюється
Майдан 19	48	1,0	50°04'14.1119"	34°33'43.4235"	Розорюється
Майдан 20	57	0,8	50°04'11.2399"	34°33'48.8604"	Розорюється
Майдан 21	43	0,9	50°04'08.8917"	34°33'53.5413"	Розорюється
Майдан 22	42	1,0	50°04'06.2203"	34°33'57.5854"	Розорюється
Майдан 23	50	0,6	50°04'03.4850"	34°34'04.3176"	Центр насипу досліджень, викиди розорюються
КПН* 24	60	0,2	50°04'06.1059"	34°34'11.9234"	Розорюється
КПН 25	60	0,2	50°04'07.0593"	34°34'10.2322"	Розорюється
КПН 26	30	0,15	50°04'08.3919"	34°34'11.6234"	Розорюється
Курган 27	36	0,3	50°04'11.6711"	34°34'12.0674"	Розорюється
Курган 28	38	0,5	50°04'24.6344"	34°33'40.6181"	Розорюється
Курган 29	37	0,5	50°04'31.0441"	34°33'34.4087"	Досліджений
Курган 30	36	0,4	50°04'31.9644"	34°33'32.0360"	Досліджений
Курган 31	42	1,0	50°04'31.1979"	34°33'20.4094"	Розорюється
Курган 32	92 × 60	1,85	50°04'34.8968"	34°33'29.5117"	Розорюється
Курган 33	52	0,7	50°04'33.1716"	34°33'40.8375"	Розорюється
Майдан 34	90	1,3	50°04'43.1829"	34°33'07.6940"	Розорюється
Курган 35	30	0,5	50°04'46.5797"	34°33'11.2344"	Розорюється
Курган 36	27	0,4	50°04'43.7057"	34°33'12.2788"	Розорюється
Курган 37	25	0,4	50°04'44.3277"	34°33'14.9933"	Розорюється
Курган 38	25	0,5	50°04'42.7149"	34°33'17.4359"	Розорюється
Курган 39	45	0,4	50°04'43.5900"	34°33'22.2036"	Розорюється
Курган 40	37	0,4	50°04'46.7287"	34°33'25.8915"	Розорюється
Курган 41	33	0,6	50°04'51.0384"	34°33'28.5915"	Розорюється
Курган 42	97 × 46	1,0	50°04'47.9633"	34°33'32.0554"	Розорюється
Курган 43	87	1,5	50°04'49.3153"	34°33'35.9504"	Розорюється
Курган 44	20	0,2	50°04'47.0472"	34°33'40.9507"	Досліджений
Курган 45	25	0,1	50°04'45.1208"	34°33'41.3538"	Досліджений
Курган 46	37	1,8	50°04'43.1627"	34°33'44.8563"	Розорюється
Курган 47	46	0,9	50°04'45.4350"	34°33'55.4199"	Розорюється
Курган 48	50	0,7	50°04'44.2977"	34°33'57.6689"	Розорюється
Курган 49	55	0,7	50°04'42.8156"	34°33'59.9217"	Розорюється
Курган 50	34	0,5	50°04'40.7335"	34°34'01.1867"	Розорюється
Курган 51	50	0,6	50°04'08.7847"	34°34'31.1277"	Розорюється
КПН 52	40	0,2	50°04'08.2877"	34°34'34.3550"	Розорюється
Курган 53	55	0,7	50°04'12.2750"	34°34'39.1499"	Розорюється
Курган 54	20	0,2	50°04'05.9936"	34°35'15.5099"	Розорюється
Курган 55	25	0,15	50°04'09.5114"	34°35'17.0843"	Розорюється
Курган 56	25	0,15	50°04'08.8374"	34°35'19.7424"	Розорюється
Курган 57	42	0,4	50°04'29.9338"	34°34'41.1099"	Розорюється
Курган 58	70	0,6	50°04'33.7607"	34°34'35.2001"	Розорюється
Курган 59	40	0,4	50°04'43.6817"	34°34'28.0135"	Розорюється
Курган 60	20	0,4	50°04'38.4824"	34°34'37.7490"	У лісосмузі
Курган 61	48 × 86	0,7	50°04'38.5068"	34°34'40.1213"	Розорюється
Курган 62	40	0,6	50°04'36.9163"	34°34'42.3550"	Розорюється
Курган 63	42	0,6	50°04'36.0101"	34°34'43.8970"	Розорюється
Курган 64	44	0,7	50°04'35.2208"	34°34'46.0036"	Розорюється

Курган 65	52	0,9	50°04'33.6587"	34°34'47.8497"	Розорюється
Курган 66	33	0,3	50°04'31.5111"	34°34'48.2984"	Розорюється
Курган 67	20	0,25	50°04'35.6195"	34°34'51.1971"	Розорюється
Курган 68	35	0,3	50°04'37.2567"	34°34'54.3291"	Розорюється
Курган 69	66	1,4	50°04'35.8114"	34°34'55.0485"	Розорюється
Курган 70	50	0,8	50°04'33.1232"	34°34'56.9543"	Розорюється
Курган 71	30	0,6	50°04'33.2540"	34°34'59.8029"	Розорюється
Курган 72	43	0,6	50°04'34.1178"	34°35'02.9369"	Розорюється
Курган 73	45	0,5	50°04'35.2883"	34°35'00.8882"	Розорюється
Курган 74	54	0,6	50°04'37.7889"	34°35'03.5985"	Розорюється
Курган 75	25	0,3	50°04'32.0968"	34°35'10.9702"	Розорюється
Курган 76	40	0,4	50°04'36.7465"	34°35'12.6199"	Розорюється
Курган 77	30	0,5	50°04'43.4652"	34°35'11.1341"	Розорюється
Курган 78	35	0,5	50°04'40.0819"	34°35'14.0403"	Розорюється
Курган 79	45	0,3	50°04'37.8435"	34°35'19.6171"	Розорюється
Курган 80	20	0,3	50°04'36.6318"	34°35'23.2487"	Розорюється
Курган 81	30	0,3	50°04'40.4175"	34°35'19.4381"	Розорюється
Курган 82	40	0,7	50°04'40.4278"	34°35'22.4688"	Розорюється
КПН 83	35	0,2	50°04'41.2846"	34°35'23.0127"	Розорюється
Курган 84	35	0,5	50°04'41.6473"	34°35'25.9520"	Розорюється
Курган 85	16	0,3	50°04'43.1853"	34°35'25.9098"	Розорюється
КПН 86	30	0,15	50°04'44.0568"	34°35'26.9145"	Розорюється
Курган 87	30	0,5	50°04'45.5879"	34°35'27.8479"	Розорюється
КПН 88	27	0,25	50°04'46.7613"	34°35'26.6619"	Розорюється
КПН 89	32	0,15	50°04'45.8354"	34°35'24.0812"	Розорюється
КПН 90	31	0,15	50°04'46.2163"	34°35'19.3079"	Розорюється
Курган 91	30	0,44	50°04'46.9717"	34°35'17.2102"	Досліджений
Курган 92	45	0,7	50°04'49.2648"	34°35'21.0031"	Розорюється
Курган 93	27	0,4	50°04'50.2725"	34°35'17.7267"	Розорюється
Курган 94	45	0,5	50°04'51.3052"	34°35'13.5708"	Розорюється
Курган 95	33	0,5	50°04'52.9832"	34°35'15.8420"	Досліджений
Курган 96	21	0,3	50°04'57.0715"	34°34'40.8036"	Частково розорюється
Курган 97	33	0,4	50°04'53.4757"	34°34'36.2617"	Розорюється
Курган 98	40	0,6	50°04'54.7057"	34°34'35.4268"	Розорюється
Курган 99	60	1,1	50°04'54.3930"	34°34'28.5329"	Розорюється
Курган 100	48	0,8	50°04'53.3400"	34°34'25.3948"	Розорюється
Курган 101	35	0,4	50°04'50.6853"	34°34' 21.7759"	Розорюється
Курган 102	32	0,3	50°04'50.9660"	34°34'19.5737"	Розорюється
Курган 103	45	0,6	50°04'52.0659"	34°34'17.9730"	Розорюється
Майдан 104	121 × 99	1,2	50°04'55.6662"	34°34'20.1464"	Розорюється
Курган 105	41	0,5	50°04'56.3621"	34°34'12.7356"	Розорюється
Курган 106	42	0,5	50°04'58.7276"	34°34'15.8233"	Розорюється
Курган 107	37	0,4	50°05'00.0422"	34°34'22.4426"	Розорюється
Курган 108	24	0,3	50°05'01.8261"	34°34'11.5306"	Частково розорюється
Курган 109	54	1,0	50°05'02.6774"	34°34'06.0633"	Розорюється
Курган 110	57	1,3	50°05'04.1946"	34°34'03.2680"	Розорюється
Курган 111	26	0,5	50°05'02.0708"	34°34'35.5742"	Розорюється
Курган 112	48	08	50°05'05.8463"	34°34'29.4528"	Розорюється
Майдан 113	87 × 81	1,0	50°05'07.1925"	34°34'26.3401"	Розорюється
Курган 114	44	0,6	50°05'05.1209"	34°34'18.6824"	Розорюється
Курган 115	41	0,4	50°05'06.2661"	34°34'16.9759"	Досліджений
Курган 116	39	0,5	50°05'07.7742"	34°34'18.1066"	Розорюється
Курган 117	28	0,3	50°05'08.5282"	34°34'21.6778"	Досліджений
Курган 118	27	0,3	50°05'08.6950"	34°34'15.3793"	Досліджений
КПН 119	22	0,2	50°05'09.8540"	34°34'12.7808"	Розорюється
Майдан 120	54	0,7	50°05'12.4067"	34°34'15.3497"	Досліджений
Курган 121	22	0,5	50°05'11.0888"	34°34'21.4694"	Розорюється
Курган 122	40	0,4	50°05'12.2664"	34°34'28.9422"	Розорюється
Курган 123	28	0,4	50°05'16.1374"	34°34'23.1741"	Досліджений
Курган 124	22	0,3	50°05'17.4043"	34°34'18.4996"	Розорюється
Курган 125	68	0,9	50°05'19.9410"	34°34'20.9795"	Розорюється
Курган 126	34	0,4	50°05'20.1428"	34°34'13.4834"	Розорюється
Курган 127	44	0,4	50°05'27.4127"	34°34'10.8561"	Розорюється
Курган 128	81 × 60	0,9	50°05'37.3960"	34°33'53.9144"	Досліджений
Курган 129	58	0,6	50°05'47.3584"	34°33'58.9557"	Досліджений
Курган 130	44	0,3	50°05'38.9914"	34°33'44.3773"	Досліджений
Курган 131	30	0,3	50°05'40.1783"	34°33'39.5628"	Розорюється
Курган 132	31	0,35	50°05'42.8721"	34°33'33.1700"	Розорюється
Курган 133	30	0,3	50°05'44.3428"	34°33'34.2897"	Розорюється
Курган 134	32	0,3	50°05'44.3541"	34°33'29.7194"	Розорюється
Курган 135	30	0,7	50°05'46.7654"	34°33'32.2146"	Розорюється
Курган 136	31	0,3	50°05'46.8647"	34°33'29.4891"	Розорюється

* КНП — курганоподібний насип.

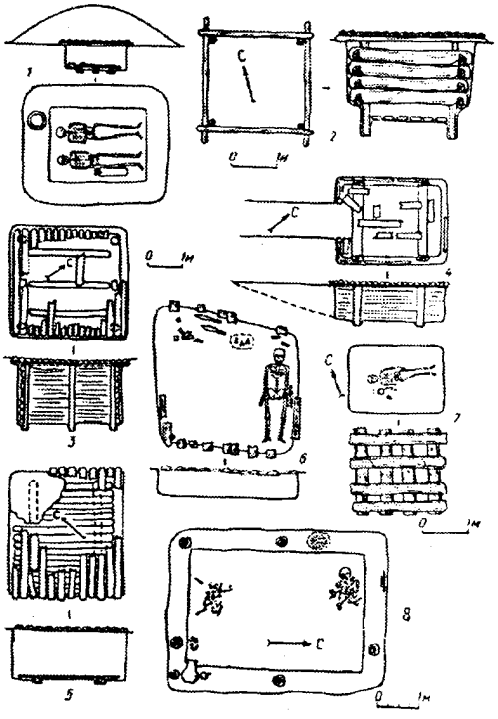

Поховальні споруди Більських курганних некрополів.
1–5, 7–8 – ур. Скоробір; 6 – ур. Перещепине.
За Б. А. Шрамком, 1987.

Скоробір, ур. Завершення руків'я біметалевого дзеркала з фігуркою пантери.
Бронза. Розкопки Б. А. Шрамка, 1965.

Марченки, ур.
Дослідження поховання кургану № 1.
Розкопки О. Б. Супруненка, 1995.

претовані як печі для виварювання селітри.

У 2003–2006 рр. в ур. Поле № 5 та Поле № 8 Україно-Німецькою експедицією під керівництвом С. В. Махортих досліджено 5 курганів ранньоскіфського часу. В них знайдені ліпні горщики, черпаки, корчаги, миски, залізні ножі, бронзові вістря стріл, вудила, а також прикраси: намисто, бронзові шпильки, золоті штамповані бляшки. Доволі цікавою є знахідка залізного скіпетра із зображенням голови хижого птаха з кургану № 2 (ур. Поле № 8).

У 2015 р. в різних частинах могильника експедицією ІА НАН України під керівництвом С. В. Махортих досліджено ще два кургани, де виявлено глиняний ліпний посуд, вістря стріл та бронзовий наносник від кінської збруї. У кургані в ур. Поле № 9 повною мірою вивчений кільцевий рів з перемичкою з південного сходу, що вважається першим курганом скіфської архаїки в Українському Лісостепу із таким зафіксованим елементом облаштування входу у рові.

В останній час більшість дослідників схиляється до думки, що хаотичні насипи в ур. Скоробір є залишками величезного кургану, який у XVII ст. був зруйнований селітроварниками за способом, подібним до того, що був вивчений під час розкопок кургану 2014 р. в ур. Марченки під керівництвом І. Б. Шрамко та С. А. Заднікова.

З 2013 р. по теперішній час планові дослідження могильника Скоробір здійснює спільна експедиція ХНУ ім. В. Н. Каразіна та КУ «ІКЗ «Більськ» Полтавської обласної ради під керівництвом І. Б. Шрамко. Розкопки спрямовані на дослідження ледве помітних на денній поверхні курганних насипів, яким загрожує знищення оранкою. За їх результатами планується простежити систему формування могильника, визначити головні ознаки поховань різного соціального рівня, культурні впливи та контакти

місцевого населення зі світом кочівників та античними центрами, визначитися з питаннями хронології й інші наукові проблеми, пов'язані з розвитком такого величезного поселенського комплексу, яким є Більське городище та його некрополі.

За цей час досліджено 6 курганів, в яких знайдені досить виразні речові комплекси ранньо- і середньоскіфського часу. Так, виділяється сагайдак зі 147 вістрями стріл, рідкісні предмети кінського спорядження, золоті прикраси із зображенням гірського козла, квіточок. У 2017 р. відкритий унікальний комплекс кін. VI – поч. V ст. до н. е., де знайдені залишки сагайдака з бронзовими та залізними вістрями стріл, залізний конус, вкритий золотою фольгою, золоті бляшки, імовірно, від оздоблення сагайдака, та бронзове дзеркало з фігуркою пантери на руків'ї. У непограбованій частині поховальної камери виявлене унікальне рогове блюдо із зображеннями тварин, а також шкіряна «шапка», прикрашена бронзовими штампованими бляшками. Отримані матеріали є важливими для розуміння історико-культурних процесів, що відбувалися у Північному Причорномор'ї у 2-й пол. VI – на поч. V ст. до н. е. взагалі, Дніпровському Лівобережжі та на Більському городищі зокрема, і значною мірою доповнюють дані, отримані під час багаторічних розкопок на Західному та Східному укріпленнях.

Після реставрації предмети повинні зайняти гідне місце у постійній експозиції майбутнього музею в Більську.

Матеріали з розкопок В. О. Городцова зберігаються в ДІМ РФ у Москві, розкопок Б. А. Шрамка – в Музеї археології ХНУ ім. В. Н. Каразіна, О. Б. Супруненка, а також І. Б. Шрамко і С. А. Заднікова останніх років – у фондах ІКЗ «Більськ».

У кін. 2017 р. науковими співробітниками ІКЗ «Більськ» на могильник підготовлена відповідна облікова документація.

Розкопки кургану 1/2013 (44) групи I під кер. В. В. Приймака. З півночі. *Фото О. М. Шапорди, 2013.*

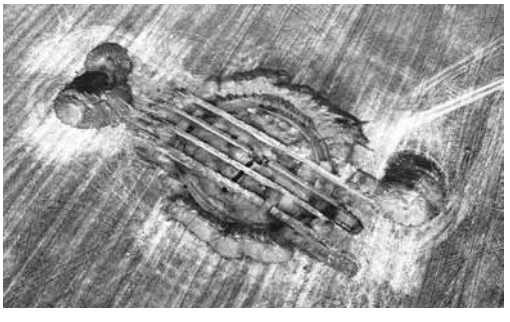

Розкопки кургану 1/2015 (130) групи III під кер. С. В. Махортих. З квадрокоптера. *Фото С. В. Махортих, 2015.*

Джерела та література: Шрамко Б. А. Отчет о роботе Скифо-славянской экспедиции Харьковского гос. университета в 1959 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1959/29. – 61 арк., альбом іл.; Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1964 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1964/32; НА Муз. археол. ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Ф. 1, оп. 1. – Спр. 25; Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции Харьковского государственного университета в 1965 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1965/7; НА Муз. археол. ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Ф. 1, оп. 1. – Спр. 27–27-а. – 35 арк., альбом іл., табл.; Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в 1972 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1972/61; НА Муз. археол. ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Ф. 1, оп. 1. – Спр. 40–40-а; Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского университета в 1975 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1975/96; НА Муз. археол. ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Ф. 1, оп. 1. – Спр. 44–44-а; Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского гос. университета в 1979 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1979/107; НА Муз. археол. ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Ф. 1, оп. 1. – Спр. 49–49-а; Шрамко И. Б. Отчет о разведках на Бельском городище и в его окрестностях / Шрамко И. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – Спр. 1987/98; НА Муз. археол. ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Ф. 1, оп. 2. – Спр. 1; Супруненко О. Б. Звіт про розкопки кургану в

Знахідки в похованні кургану 1/2016 (50) групи І. *Фото С. А. Заднікова, 2016.*

Знахідки в похованні кургану 1/2017 (29) групи І. *Фото С. А. Заднікова, 2017.*

ур. Марченки поблизу с. Більськ Котелевського району Полтавської області в 1995 році // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1995/117. – 35 арк.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 243. – 33 арк.; Гавриш П. Я. Звіт про польові дослідження у 2003 році археологічної експедиції «Висока Левада» в Більському городищі та його прилеглій окрузі (Полтавська область) / Гавриш П. Я. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2003/24. – Арк. 3-5; Черненко Е. В. Отчет о работе совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции у с. Бельск Котелевского р-на Полтавской обл. в 2003 г. / Черненко Е. В., Ролле-Херц Р., Махортых С. В., Скорый С. А., Герц В., Белозор В. П. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2003/65. – 100 арк.; Черненко Е. В. Отчет о раскопках совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции у с. Бельск Котелевского района Полтавской области в 2004 г. / Черненко Е. В., Ролле-Герц Р. А., Скорый С. А., Махорых С. В., Герц В. Ю., Белозер В. П. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2004/173. – 96 арк.; Махортых С. В. Отчет совместной Украинско-немецкой археологической экспедиции о работах на Бельском городище и его округе в 2005 г. / Махортых С. В., Ролле-Герц Р., Скорый С. А., Герц В., Белозор В. П., Каравайко Д. В. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2005/36. – 143 арк.; Гавриш П. Я. Звіт про польові дослідження у 2006 році археологічної експедиції «Висока Левада» в Більському городищі та його прилеглій окрузі (Полтавська та Сумська обл.) / Гавриш П. Я. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2006/15. – 59 арк.; Махортых С. В. Отчет о исследованиях совместной Украино-Немецкой археологической экспедиции в 2006 г. / Махортых С. В., Ролле-Герц Р. А., Скорый С. А., Герц В. Ю., Каравайко Д. В. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2006/231. – 103 арк.; Коротя О. В. Звіт про археологічні розвідки на території Зіньківського та Котелевського районів Полтавської області / Коротя О. В., Приймак В. В. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2009/б. н. – 38 арк.; Приймак В. В. Отчет о раскопках курганов в могильнике Скоробор (ближайшая округа Бельского городища) в 2013 г. / Приймак В. В., Шрамко И. Б., Задников С. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2013/б. н.; Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Бельском городище в 2014 г. / Шрамко И. Б., Задников С. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2014/б. н. – 331 арк.; Махортих С. В. Дослідження курганів скіфського часу в окрузі Більського городища у 2015 році / Махортих С. В., Джонсон Дж., Тейлор Т. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2015/б. н.; Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області) у 2016 році / Шапорда О. М. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2016/б. н. – 273 арк.; Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Бельском городище в 2016 г. / Шрамко И. Б., Задников С. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – Спр. 2016/б. н. – 336 арк.; *література:* Андрієнко В. П. Майдани й майдановидні споруди України / В. П. Андрієнко // Вісник Харківського університету. – Харків, 1971. – № 62. – Історія: вип. 5. – С. 65–76; Андрієнко В. П. Майдани і майдановидні споруди України / В. П. Андрієнко // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2013: зб. наук. пр. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2013. – С. 3–18; Артем'єв А. В. Дані антропологічного визначення по знахідці зуба з кургану в ур. Марченки / Артем'єв А. В. // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2001. – № 2 (10). – Додаток. – С. 105; Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: зб. наук. пр., присвяч. 95-річчю від дня народження вченого / [укл. Задніков С. А., Шрамко І. Б.; відп. ред. Корост І. І.]; ХНУ ім. В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ». – Котельва; Харків : Майдан, 2016. – С. 37–38; 98; 131–145; 158; 356–368; 434–451; 466–467; 546–551; Бобринской А. А. Сведенья о различных курганах и земляных сооружениях, находящихся в Зеньковском уезде Полтавской губернии, в окрестностях села Глинища и на границе губерний Полтавской и Харьковской / А. А. Бобринской // Отчет императорской Археологической комиссии за 1895 год. – СПб., 1897. – С. 125–128; Бойко Ю. М. Соціальний склад населення басейну р. Ворскли за скіфської доби / Ю. М. Бойко; [відп. ред. Корост І. І.]; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ». – Котельва; Київ, 2017. – 188 с.; Гавриш П. Я. Історія дослідження курганного могильника в урочищі Скоробір поблизу Більського городища / П. Я. Гавриш // Історична

пам'ять. – Полтава : АСМІ, 2006. – № 1. – С. 152–159; Гавриш П. Могили воїнів у курганній групі «Скоробір» міста Гелона / Петро Гавриш // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. – Полтава : Дивосвіт, 2008. – Вип. IV. – С. 185–202; Гавриш П. Розкопки кургану некрополя Скоробір в окрузі Більського городища / Петро Гавриш // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. – Полтава : Полтав. літератор, 2010. – Вип. V. – С. 178–188; Гавриш П. Польові археологічні дослідження В. Г. Ляскоронського в Більському городищі / Петро Гавриш // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. – Полтава : Дивосвіт, 2015. – Вип. X. – С. 124–129; Городцов В. А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде, Полтавской губернии, в 1906 году / В. А. Городцов // Тр. XIV Археол. съезда. – М., 1909. – Т. III. – С. 35–52; Грінченко В. А. Зі старої культури / В. А. Грінченко // Знання. – Харків, 1925. – № 4. – С. 17; Додаток № 1 до рішення Полтавської обласної ради «Про організацію охоронюваної археологічної території» від 15 лютого 2001 року // АЛЛУ. – Полтава, 2001. – № 2 (10). – С. 4–5; Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі / Г. Т. Ковпаненко. – К. : Наукова думка, 1967. – С. 82–108; Корост І. І. Археологічні дослідження Історико-культурного заповідника «Більськ» у 2013 році / І. І. Корост // Феномен Більського городища – 2014: зб. мат-лів наук. конф. / ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол. В. М. Вадімов. Г. Ю. Івакін, С. А. Скорий та ін.]. – Київ; Полтава, 2014. – С. 65–67; Корост І. І. Археологічні знахідки козацької доби з території та найближчої округи Більського городища в наукових фондах заповідника «Більськ» / І. І. Корост, О. М. Шапорда // Козацькі старожитності Лівобережжя Дніпра XV–XVII століть: зб. мат-лів І Міжрегіон. археол. читань (Охтирка, 19–20 жовтня 2015 р.). – Суми : Сум. держ. ун-т, 2015. – С. 77; Коротя О. В. Дослідження селітроварницького комплексу в урочищі Скоробір / О. В. Коротя // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку: зб. наук. пр. та мат-лів наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов. Г. Ю. Івакін, С. А. Скорий; наук. і відп. ред. О. Б. Супруненко]. – К., 2012. – С. 86–89; Коротя О. Сучасні методи дослідження селітроварного комплексу в урочищі Скоробір / Олексій Коротя, Євген Осадчий // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – Київ; Нікополь, 2013. – Вип. 22. – Ч. І. – С. 57–63; Коротя О. В. Кургани і майдани басейну р. Грунь-Ташань (до 90-річчя Б. А. Шрамка) / Коротя О. В., Приймак В. В., Охріменко А. І., Сидоренко О. В. // Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (I тис. до н. е. – I тис. н. е.). – Полтава: Техсервіс, 2010. – С. 29–78. – Кол. вкл.;

Марченки, ур.
Дно поховальної споруди-склепу кургану № 1.
Розкопки І. Б. Шрамко, 2014.

Костюк В. К. Край Дикого поля: нариси з історії Котелевщини / В. К. Костюк. – Полтава : Вид-во «РіК», 2009. – С. 176, 253; Кулатова І. М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища (за розвідками 1994 р.) / І. М. Кулатова // Більське городище у контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 136–137; Кулатова І. М. Курган скіфського часу в урочищі Марченки поблизу Більська / Кулатова І. М., Супруненко О. Б. // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2001. – № 2 (10). – С. 99–105; Кулатова І. М. Кургани скіфського часу західної округи Більського городища / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [відп. ред. С. А. Скорий]. – К., 2010. – С. 7–8; 150–161; Ломакин А. А. Сообщение очевидца об исследованиях курганов округи Бельского городища в 1943 г. / Ломакин А. А. // АЛЛУ. – Полтава, 2002. – № 1 (11). – С. 165; Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы / В. Г. Ляскоронскаго // Труды XIII Археологического съезда. – М., 1907. – Т. 1. – С. 179; Ляскоронский В. Г. К вопросу о курганах-городищах-майданах / В. Г. Ляскоронский // Там же. – Т. 1. – С. 27, 50, 425; Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии: (сборник топографических сведений) / Николай Макаренко; ПУАК. – Полтава, 1917. – С. 65; Махортых С. Воинские погребения на некрополях Бельского городища / Махортых С., Ролле Р. // «Terra Scythica»: матлы междунар. симпоз. «Terra Scythica». – Новосибирск: Изд-во Ин-та археол. и этногр. СО РАН, 2011. – С. 149–154; Махортых С. В. К истории изучения курганных некрополей Бельского городища / С. В. Махортых // Эпоха раннего железа: сб., посвящ. 60-летию С. А. Скорого / ИА НАНУ. – К.; Полтава, 2009. – С. 268–278; Махортых С. В. Погребальные сооружения и обряд курганных некрополей Бельского городища / С. В. Махортых // Stratum plus. – 2013. – № 3. – С. 233–256; Махортых С. В. Снаряжение коня скифского времени из некрополей Бельского городища / С. В. Махортых // Археология Казахстана в эпо-

ху независимости: итоги, перспективы: мат-лы междунар. науч. конф., посвящ. 20-летию Независимости Республики Казахстан и 20-летию Института археологии им. А. Х. Маргулана КН МОН РК. – Алматы, 2011. – Т. 2. – С. 80–89; Махортых С. В. Снаряжение коня скифского времени в бассейне Ворсклы (по материалам некрополей Бельского городища) / С. В. Махортых // Археологія і давня історія України. – Вип. 4: Актуальні проблеми археології України. – К., 2010. – С. 55–68; Махортых С. В. Исследование курганов скифского времени в окрестностях Бельского городища в 2015 г. / С. В. Махортых, Дж. Джонсон, Т. Тэйлор // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [І. І. Корост, відп. ред., О. Б. Супруненко, наук. ред.; ред. кол.: С. А. Скорий, Г. І. Фасій та ін.]. – Київ; Котельва; Харків: Майдан, 2016. – С. 5–27; Махортых С. В. Работы Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2005 г. / Махортых С. В., Ролле Р., Скорый С. А., Херц В., Белозер В. П. // АДУ 2004-2005 рр. – Київ; Запоріжжя : Дике поле, 2006. – Вип. 8. – С. 276–277; Махортых С. В. Некоторые итоги исследований Бельского городища и его округи Украинско-Немецкой экспедицией / Махортых С. В., Ролле Р. А. // АЛЛУ. – Полтава : Археология, 2006. – № 1 (19). – С. 3–10; Махортых С. В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2006 г. / Махортых С. В., Ролле-Герц Р. А., Скорый С. А., Герц В. Ю, Каравайко Д. В.; ИА НАНУ – К., 2007. – 103 с.; Махортых С. В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2005 г. / Махортых С. В., Ролле-Герц Р. А., Скорый С. А., Герц В. Ю, Белозер В. П.; ИА НАНУ – К., 2006. – 143 с.; Мельник-Антонович К. Майданові городища на Україні / Катерина Мельник-Антонович // Записки Українського наукового товариства у Києві. – К., 1908. – Кн. III. – С. 85; Мурзин В. Більське городище / Мурзин В., Ролле Р., Супруненко О.; ЦОДПА. – Київ; Гамбург; Полтава : Археологія, 1999. – С. 55–59; Наливайко И. Н. Из истории селитроваренного производства на Полтавщине / Наливайко И. Н. // Охрана и исследования памятников археологии Полтавщины. Второй обл. науч.-практ. семинар: тез. докл. и сообщ. – Полтава : Вид-во «Полтава», 1989. – С. 92; Наукова концепція державного археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу» / Укл., наук. ред. Супруненко О. Б. – Полтава : Археологія, 1996. – 60 с.; Орлюк М. Археомагнитные исследования Бельского городища и его округи / Орлюк М., Ролле Р., Ульрих Б., Романец А., Цольнер Х. // Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2005 г.; ИА НАНУ. – К., 2006. – С. 108; Осадчий Є. М. Сучасні методи дослідження пам'яток селітроварницького виробництва / Є. М. Осадчий // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку: зб. наук. пр. та мат-лів наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов. Г. Ю. Івакін, С. А. Скорий; наук. і відп. ред. О. Б. Супруненко]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 90–93; Падалка Л. В. О древних городках, городищах и насыпанных валах на территории нынешней Полтавской губ. / Л. В. Падалка // Тр. ПУАК. – Полтава, 1905. – Вып.1. – С. 194–197; Падалка Л. В. Прошлое Полтавской губернии и ее заселение: исследования и материалы с картами. – Полтава, 1914. – С. 71; Перелік пам'яток археології території та найближчих околиць Більського городища / Укл. Шрамко Б. А. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. О. Б. Супруненка] – Полтава : Полтав. літератор, 1994. – С. 195–197; Приймак В. В. Підсумки вивчення пам'яток козацької доби в окрузі Більського городища // Археологічні дослідження Більського городища – 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [наук. і відп. ред. О. Б. Супруненко; ред. кол.: В. В. Вождаєнко, І. І. Корост, Г. І. Фасій]. – Київ; Котельва, 2014. – С. 100–104, 108, 100–110; Приймак В. В. Кургани і майдани басейну р. Грунь-Ташань / Приймак В. В., Коротя О. В., Охріменко А. І., Сидоренко О. В. // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2010: зб. пр. і мат-лів X наук.-практ. семінару «Охорона та дослідження пам'яток археології» (м. Комсомольськ, 14–16 серпня 2010 р.). – Київ; Полтава, 2010. – С. 109–111; Приймак В. В. Дослідження курганів у могильнику Скоробір / В. В. Приймак, І. Б. Шрамко, С. А. Задніков // Археологічні дослідження Більського городища – 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [наук. і відп. ред. О. Б. Супруненко; ред. кол.: В. В. Вождаєнко, І. І. Корост, Г. І. Фасій та ін.]. – Київ; Котельва, 2014. – С. 212–213; Приймак В. В. Майдани і селітроварні комплекси лівого берега середньої течії Ворскли (за археологічними, картографічними і писемними джерелами) / В. В. Приймак, Д. С. Гречко, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Феномен Більського городища – 2016 / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов, В. В. Вождаєнко, О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава, 2016. – С. 218–234; Ролле Р. Археогеофізічні дослідження Більського городища та його округи / Ролле Р., Орлюк М., Романец А., Ульрих Б., Цольнер Х. // Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень): зб. наук. пр.; ІА НАНУ. – К., 2006. – С. 19–32; Ролле Р. Некоторые наблюдения из практики курганного строительства в окрестностях Бельского городища / Р. Ролле, С. Махортых, В. Грицюк // Ранній залізний вік Євразії: до 100-річчя від дня народження О. І. Тереножкина. – К., 2007. – С. 122–123; Самоквасов Д. Я. Материалы по археологии Полтавской губернии. Выписки из дел ИАК, пополненные сведениями из архива П. С. Уваровой / Д. Я. Самоквасов // Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда. – М., 1906.– Вып. 1. – С. 109–126; Сапєгін С. В. Городцов В. О. та дослідження пам'яток селітрового виробництва на Більському городищі / С. В. Сапєгін // Проблеми історії та археології України: тез. наук. конф. – Харків, 2003. – С. 47–49;

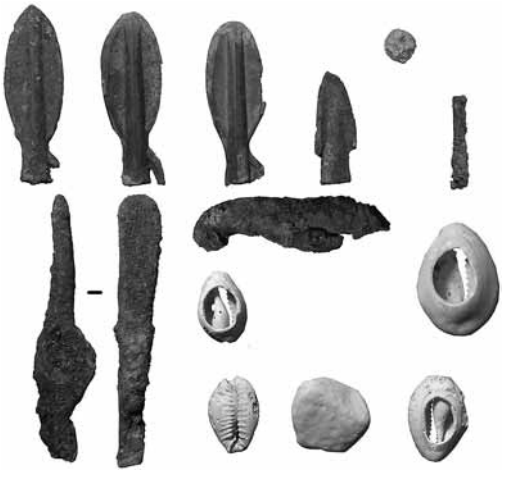

Скоробір, ур. Знахідки з кургану № 2.
Бронза, залізо, мушлі, сірка.
Розкопки І. Б. Шрамко, 2013.

Сидоренко О. В. Зернотерка зі Скоробору / О. В. Сидоренко, Л. І. Філоненко // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2010: зб. пр. і мат-лів X наук.-практ. семінару «Охорона та дослідження пам'яток археології» (м. Комсомольськ, 14–16 серпня 2010 р.). – Київ; Полтава, 2010. – С. 107–108; Скорый С. А. Новое о селитроварении в Украине / С. А. Скорый, Д. В. Каравайко // Stratum plus. Культурная антропология и археология. – № 5. – 2005–2009: Русское время. – СПб.; Кишенев; Одесса; Бухарест, 2009. – С. 316–325; Спицын А. А. Курганы скифов-пахарей / А. А. Спицын // ИАК. – Петроград, 1918. – Вып. 65. – С. 2; Супруненко О. Б. Перший дослідник Більського городища О. Ф. Шафонський / Супруненко О. Б. // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 26; Супруненко О. До питання про пограбування курганів за козацької доби / Олександр Супруненко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2000. – Вип. 9. – С. 86–91; Супруненко О. Б. З історії археологічних досліджень на Полтавщині: короткий нарис / О. Б. Супруненко; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – Київ; Полтава, 2007. – С. 57. – Табл. XII; Супруненко О. Б. Селітроварницький стан на Більському городищі / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк, Ю. О. Пуголовок; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – К., 2010. – С. 59–71; Федоровський О. Майдани Харківщини та майданові теорії / Олександр Федоровський // Записки ВУАК. – К., 1930. – Т. 1. – С. 79; Фирсов К. Б. Материалы Бельского городища и его округи в собрании и экспозициях Государственного Исторического Музея / Фирсов К. Б. // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 55–59; Черненко Е. Работы на Бельском городище и его округе / Черненко Е., Ролле Р, Херц В., Скорый С., Махортых С., Белозер В. // АВУ 2002-2003 рр. – К., 2004. – Вип. 6. – С. 342–344; Черненко Е. Раскопки Украинско-Немецкой экспедиции на Бельском городище и его округе / Черненко Е., Ролле Р., Скорый С., Герц В., Махортых С., Белозер В. // АВУ 2003-2004 рр. – К., 2005. – Вип. 7. – С. 316–317; Черненко Е. В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2003 году / Черненко Е. В., Ролле Р., Скорый С. А., Махортых С. В., Херц В., Белозер В. П.; ИА НАНУ. – К., 2004. – 100 с.; Черненко Е. В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2004 г. / Черненко Е. В., Ролле-Герц Р. А., Скорый С. А., Махортых С. В., Герц В. Ю., Белозер В. П.; ИА НАНУ – К., 2005. – 96 с.; Шапорда О. М. Дослідження території та округи Більського археологічного комплексу у 2016 році / О. М. Шапорда // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. І. І. Корост, наук. ред. О. Б. Супруненко]. – Київ; Котельва: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – С. 193–198, 217; Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание... / Изд. Судиенко М. И. – К., 1851. – С. 656; Шерстюк В. В. До першовитоків селітроварного промислу на Лівобережній Україні (перша половина XVII ст.) / В. В. Шерстюк // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [наук. і відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Полтава, 2013. – С. 20, 24–26; Шрамко Б. А. Основные итоги раскопок 1965 г. на Восточном Бельском городище / Б. А. Шрамко // Пленум Института археологии 1966 г: тез. докл.: секция «Ранний железный век». – М., 1966. – С. 15–17; Шрамко Б. А. Исследования в Харьковской и Полтавской областях // АО 1972 г. – М., 1973. – С. 351-352; Шрамко Б. А. Некоторые итоги раскопок Бельского городища и гелонобудинская проблема / Б. А. Шрамко // СА. – М., 1975. – № 1. – С. 65–85; Шрамко Б. А. Раскопки Бельского городища и могильника «Скоробор» / Б. А. Шрамко // АО 1975 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1976. – С. 408–409; Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) / Б. А. Шрамко. – К. : Наукова думка, 1987. – 184 с.; Шрамко Б. А. Новые раскопки курганов в могильнике Скоробор / Б. А. Шрамко // Древности 1994: Харьковский историко археологический ежегодник. – Харьков, 1994. – С. 102–126; Шрамко И. Б. Колчанный набор из погребения конца VI в. до н. э. могильника Скоробор / И. Б. Шрамко // Археологія і давня історія України. – К.: ІА НАНУ, 2016. – Вип. № 2 (19). – С. 270–279; Шрамко И. Б. Новый погребальный комплекс среднескифского времени могильника Скоробор / И. Б. Шрамко // Феномен Більського городища – 2014: зб. мат-лів наук. конф. / ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов. Г. Ю. Івакін, С. А. Скорий; відп. ред. О. Б. Супруненко]. – К., 2014. – С. 128–

130; Шрамко І. Б. Дослідження Більського городища у 2013 р. / І. Б. Шрамко, С. А. Задніков // Археологічні дослідження Більського городища – 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [наук. і відп. ред. О. Б. Супруненко; ред. кол.: В. В. Вождаєнко, І. І. Корост, Г. І. Фасій та ін.]. – Київ; Котельва, 2014. – С. 34–44; 55–61; Шрамко И. Б. Результаты исследований могильника Скоробор в 2014 г. / И. Б. Шрамко, С. А. Задников // АДУ 2015 р. – К., 2015. – С. 198–199; Шрамко І. Б. Результати археологічних досліджень кургану скіфського часу в урочищі Марченки / І. Б. Шрамко, С. А. Задніков // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [І. І. Корост, відп. ред., О. Б. Супруненко, наук. ред.]. – Київ; Котельва, 2015. – С. 56–67; Шрамко І. Б. Попередні підсумки досліджень могильника Скоробір у 2016 р. / І. Б. Шрамко, С. А. Задніков // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. І. І. Корост, наук. ред. О. Б. Супруненко]. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – С. 9–20; Щавелев С. П. Эпизоды истории русской археологии (к 150-летию со дня рождения Д. Я. Самоквасова) / С. П. Щавелев // РА. – М., 1993. – № 1. – С. 229–230; Щавельов С. П. Українська археологія в листуванні Д. Я. Самоквасова / С. П. Щавельов // Археологія. – К., 1994. – № 1. – С. 115–131; Щегленко А. В. Новое в изучении погребального обряда племен скифского времени бассейна р. Ворскла // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР: тез. докл. республ. конф. молод. ученых, апрель 1981 г. – К., 1981. – С. 56; Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – T. 10: Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijów-Bracław) / Aleksander Jabłonowski // Zródła dziejowe. – T. 21. – P. 182, 187, 252; Szramko Irina B. Obiekty grobowe cmentarzyska Skorobor w świetle nowych badań / Irina B. Szramko // Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białousi i Ukrainie w roku 2014: Streszczenia refratow XXXI konferencji. – Lublin, 2015. – P. 37.

О. В. Коротя, І. І. Корост, І. Б. Шрамко, С. А. Задніков

188. Курган в ур. Безодня, бронзовий вік або ранньо-скіфський час (II – 1-ша трет. I тис. до н. е.) (археол.)

Розташований у південно-східній частині Великого укріплення Більського городища, біля східної смуги його оборонних споруд, з північного боку від полезахисної лісосмуги – межі Зіньківського і Котелевського районів Полтавської обл., за 4,4 км на південний схід від села (від приміщення Більської сільської ради). Займає центрально-східну і найбільш підвищену частину в межах селища скіфського часу Безодня I, що знаходиться над схилом високого корінного берега р. Ворскли, за 30 м на захід від польової дороги вздовж валу (див. ортоплан до ст. № 156).

Курган має висоту близько 0,5 м і діаметр 35 м, дуже розорані і розтягнуті на 10–15 м поли.

Виявлений 1994 р. розвідзагоном ЦОДПА у складі О. Б. Супруненка та І. М. Кулатової. На той час на поверхні насипу зібрані поодинокі уламки ліпного посуду скіфської доби, що походили з розораних культурних нашарувань селища Безодня I.

У тому ж році Більською експедицією ЦОДПА на чолі з О. Б. Супруненком здійснена спроба вивчення насипу. Внаслідок прокладання дослідницької траншеї з використанням бульдозера із західного боку від умовного центру, на глибині 0,3–0,4 м виявлені рештки стрілецької позиції 1943 р., поряд – кілька гранат. Через відсутність на той час саперів в області розкопки були припинені, траншея загорнута, а насипу надані первісні обриси.

Зважаючи на однорідність чорноземного масиву споруди з ґрунту, відсутність викиду з центрального поховання скіфського часу, поховальний об'єкт може розглядатися як курган епохи бронзового чи початкового етапу раннього залізного віку. На це вказувала й наявність в масиві насипу кількох уламків ліпного посуду доби пізнього бронзового віку з домішками жорстви в щільному тісті сіро-чорного кольору.

Поверхня насипу розорюється.

Згідно з рішенням Полтавської обласної ради «Про створення охоронюваної археологічної території «Більське городище» від 15.02.2001 р. курган врахований у переліку об'єктів території археологічного комплексу Великого укріплення Більського городища.

Джерела та література: Супруненко О. Б. Звіт про розвідки та розкопки на території та в окрузі Великого Більського городища (Полтавщина) у 1994 р. / Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Степанович С. П.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1994/43; Кулатова І. М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища (за розвідками 1994 р.) / І. М. Кулатова // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія,

1996. – С. 121–137; Більське городище – найбільша охоронювана археологічна територія Лівобережжя України / І. М. Кулатова, Б. І. Золотницький, О. Б. Супруненко та ін. // АЛЛУ. – Полтава, 2001. – № 2 (10). – С. 4, 6; Могилов О. Д. Розвідки на селищах Більського городища в 2015 році / О. Д. Могилов, К. І. Панченко // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2016. – С. 171; Шапорда О. М. Поселення південної частини Більського городища / О. М. Шапорда, І. І. Корост // Михайло Рудинський і Полтавський музей: зб. наук. пр. / УК ПОДА; ПХМ (галерея мистецтв) ім. М. Ярошенка; ПКМВК; [ред. кол.: Супруненко О. Б. (відп. ред.); Бабенко Л. Л., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М. та ін.]. – Полтава : Дивосвіт, 2017. – С. 125.

І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко

189. Майдани Великий і Малий Скоробір, скіфський та козацький часи (VII – V ст. до н. е., поч. XVII ст.) (археол., істор. науки і техн.)

Знаходиться на вододільному підвищенні лівого берега р. Суха Грунь, в межах Більської сільської ради Котелевського та Батьківської сільської ради Зіньківського районів Полтавської обл., між селами Більськ і Батьки, за 4,30 км на південний захід, в ур. Скоробір.

Селітроварницький комплекс Скоробору відомий за польсько-українськими документами поч. XVII ст. Так, 12 серпня 1613 р. у джерелах фігурує позов на «гвалтовне захоплення» М. і Ю Вишневецькими земель «Глинщини», що належали Ф. і Ю. Проскурам: «... і там три могили Скоробор розкопав, наробив з неї селітру і землі забрав». У судових документах згадується «розпис про скопування гори, що Скоробір зветься». Вказана дата наводиться у майже всіх наукових працях як першопочаток селітроварницького промислу на Полтавщині. Роботи промисловиків на Скороборі та в його окрузі продовжувалися і в 1618 р., а до 1622 р. були згорнуті за очільника «селітряної держави» на Лівобережжі Дніпра, королівського комірника Бартоломея Обалковського, перемістившись на зольники й вали Західного укріплення Більського городища. У подальшому в офіційних документах назва Скоробір використовувалася лише як топонім. Наприклад, у 1632 р. мова

Майдан Великий Скоробір. Із заходу.
Фото В. В. Приймака, 2006.

Центральна частина майдану Великий Скоробір. З південного сходу.
Фото В. В. Приймака, 2006.

йшла про місцевість біля кургану Скоробір, де заборонялося видобувати селітру.

Уперше Скоробір був описаний 1784 р. О. Ф. Шафонським, який зазначав, що неподалік знаходився хутір надвірного радника Сливицького. У 1895 р. В. Г. Ляскоронський уклав короткий опис та перший окомірний план майдану. На 1906 р., коли В. О. Городцов проводив розкопки курганів і поселень на території та в окрузі Більського городища, він також оглянув майдан, вважаючи Великий Скоробір «остатками громаднейшего кургана, разрушенного майданным способом».

У 1953 р. Б. А. Шрамком була проведена аерофотозйомка місцевості біля майдану «Великий Скоробір», складено схематичний план самого майдану. У 1965, 1972 і 1975 рр. ним же в окрузі проводилися розкопки курганів, де були виявлені чимало поховань скіфського часу.

У 1987 р. І. Б. Шрамко складений перший детальний інструментальний план решток насипів та навалувань. В 1995–1996 рр. Скоробір обстежувався О. Б. Супрунеком в пошуках матеріалів початку доби пізнього середньовіччя. В 2005 р. німецькими та українськими фа-

Скоробір, ур. Просторова модель майданів Великий та Малий Скоробір.
За О. В. Коротею та Є. М. Осадчим, 2017.

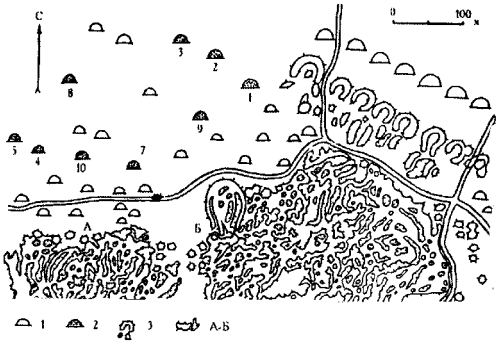

Скоробір, ур. Майдани Великий та Малий Скоробір і навколишні насипи некрополя.
За розкопками Б. А. Шрамка, 1965, 1972.
1 – кургани; 2 – досліджені кургани;
3 – розорані майдани; 4 – споруди Малого (А) і Великого (Б) Скоробору.

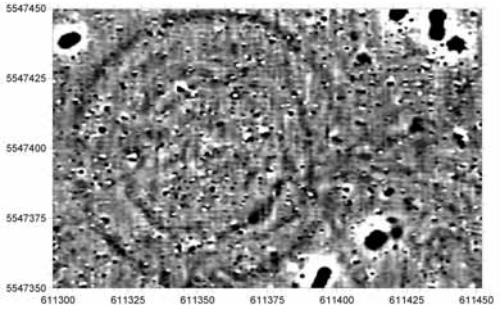

Скоробір, ур. Магнітограма Малого Скоробору. *Дослідження М. Орлюка, Р. Ролле, Б. Ульриха, А. Романця, Х. Цольнера, 2005.*
Великі чорні плями навколо заглибини рову – рештки глинобитних селітроварницьких печей.

хівцями під керівництвом Р. Ролле була здійснена геофізична зйомка зруйнованого майдану «Малий Скоробір». Результати цих робіт свідчили про те, що майдан був залишками великого кургану діаметром близько 100 м.

2008 р. О. В. Коротею знято загальний план курганного могильника в ур. Скоробір, Марченки та Осняги, а на майдані Великий Скоробір проведено топографічну зйомку за допомогою електронного тахеометра та комп'ютерну обробку цих даних.

Комплекс займає підвищення вододілу Мамраївського струмка та р. Суха Грунь (басейн рр. Псел – Дніпро) з абсолютною висотою 180,3 м над Балтійським рівнем, посеред суцільних розораних масивів угідь.

Майдан Великий Скоробір знаходиться за 3,1 км на південний захід від південного краю Західного укріплення Більського городища, у південній частині великого курганного могильника в ур. Скоробір, Марченки, Осняги, що займає частину плато лівого берега р. Суха Грунь. Навколо розташовані численні насипи курганів і майдани.

Майдан має складну будову. В основі селітроварницьких навалувань знаходиться останець великого кургану, рештки якого простежуються у центрі. Розміри – 310 × 342 м, загальна площа – 8,09 га. Пам'ятка розміщується на території двох районів Полтавської обл. – Котелевського і Зіньківського. Її площа в межах Батьківської сільської ради Зіньківського району становить 6,09 га, Більської сільської ради Котелевського району – 2,00 га.

Центр майдану має підковоподібну форму діаметром 153 м. Ширина насипу становить 43 м, максимальна його висота – 4 м, глибина лійкоподібної ями – 4,5 м. Прохід розташований у північно-східній частині, його ширина становить 51 м. Загальна конфігурація Великого Скоробору подібна до решти підковоподібних за формою майданів Дніпровського Лівобережжя. Проте наявність значної кількості ґрунту, що значно перевищує об'єми свого часу існуючого кургану, свідчить про те, що сюди звозили ґрунт і з сусідніх курганів некрополя.

Територія майдану вкрита кущами і молодими деревами, задернована. Бурти по краях оборюються. Поряд із одним з них із південного боку знайдений бронзовий наконечник ремінця у формі геральдичного щита із зображеннями двох рядів хрестоподібних розеток, вірогідно,

кін. XVI ст., а також дещо далі – срібна монета-акче кримського хана Менглі-Гірея I (1467–1515). Ці знахідки надійшли до фондів ІКЗ «Більськ».

Майдан Малий Скоробір знаходиться поряд із Великим, в адміністративних межах Зіньківського району. Його поверхня дуже пошкоджена оранкою, зберігає сліди руйнувань бульдозером 1970-х рр. Рештки насипу мають у плані підковоподібну форму. Розміри майдану становлять 153 × 200 м, висота – близько 2 м. Збереглося чотири овальних підвищення. Ще чотири знаходяться навколо – з півночі та сходу. Прохід розташований у північній частині. Його ширина становить 25 м.

Малий Скоробір є залишками кургану, насип якого було використано для варіння селітри у 1610-х рр. Під час розшифровки магнітограми з'ясовано, що на ній зображені навколокурганний рів з перемичкою та чотири округлих об'єкти, що знаходяться між викидами ґрунту з насипу. Діаметр рову становить 100 м, перемичка знаходиться у східній частині. При збільшенні зображення магнітограми вдалося окреслити контури об'єктів. Вони виявилися рештками печей для виварювання селітри. Їх діаметри коливаються від 40 м у північно-східній частині майдану до 20 м – у південно-східній. Простежено конструкцію печей, що складалися з глинобитних останців від топок та легкого перекриття, влаштованого на стовпах. Інколи стовпові ямки перекривають одна одну, що свідчить про ремонти конструкції та заміну стовпів. За конфігурацією ці комплекси схожі на селітроварницькі печі, досліджені С. А. Скорим та Д. В. Каравайком у 2006 р. на Західному укріпленні Більського городища.

Поблизу Скоробору місцевими збирачами антикваріату виявлено чимало залізних наконечників татарських стріл. Деякі дослідники схиляються до локалізації в окрузі перебігу однієї з перших битв кримчаків з литовськими військами.

Таким чином, починаючи з VII ст. до н. е. на захід від Більського городища в ур. Скоробір поступово сформувався курганний могильник. Вірогідно, один із найбільших курганів місцевої еліти саме

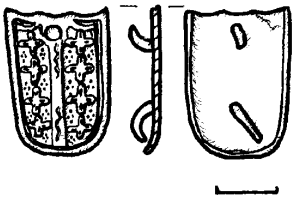

Скоробір, ур. Наконечник ременя.
Кін. XVI – поч. XVII ст. *Бронза.*
Знахідка О. О. Ломакіна, 2001.

і знаходився на місці сучасного майдану Великий Скоробір. На сьогодні більшість дослідників схиляється до думки, що хаотичні насипи в ур. Скоробір є рештками двох великих курганів скіфського часу, що на поч. XVII ст. були зруйновані селітроварниками, так само, як і чимало курганів у складі некрополю навколо.

За рішенням Полтавської обласної ради від 15 лютого 2001 р. «Про організацію охоронюваної археологічної території «Більське городище» пам'ятка визнана складовою частиною Більського археологічного комплексу. Наразі територія Великого Скоробору включена до Державного реєстру нерухомої культурної спадщини України як археологічна пам'ятка національного значення (охорон. номер – 160019-Н). У 2017 р. науковцями ІКЗ «Більськ» на комплекс укладений комплект облікової документації. Крім того, більша частина Великого Скоробору на площі в 2 га в межах Котелевського району оголошена ботанічним заказником – цінною ділянкою лучного степу з багатою флорою, у складі якої чимало рідкісних видів, зокрема, єдине в області місце зростання синяка плямистого (див. ст. № 138).

Джерела та література: Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции Харьковского государственного университета в 1965 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1965/7. – Арк. 23–24; Шрамко И. Б. Отчет о разведках на Бельском городище и в его окрестностях [1987 г.] / Шрамко И. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1987/98. – Арк. 8–9; Махортых С. В. Исследования совместной Украинско-немецкой экспедиции у с. Бельск Котелевского района Полтавской области в 2005 г. / Махортых С. В., Ролле-Герц Р., Скорий С. А., Герц В., Белозор В. П. // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 452. – 143 арк.; Коротя О. В. Звіт про археологічні розвідки на території Зіньківського та Котелевского районів Полтавської області / Коротя О. В., Приймак В. В.;

ІКЗ «Більськ» // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 612. – 38 арк.; Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание... / Изд. Судиенко М. И. – К., 1851. – С. 656; Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – T. 10: Ziemie Ruskie. Ukraina. Kijów-Bracław / Dzial II-gl opisane przez A. Jablonovskiego // Źródła dziejowe. – Warszava : Sklad glóvny w Księgarni Gebethne a i Wolffa, 1894. – T. XXI. – S. 181–182, 187, 252; Падалка Л. В. Древние земляные сооружения в пределах Полтавской губернии // Тр. ПУАК. – Полтава, 1905. – Вип. 1. – С. 5; Мельник-Антонович К. Майданові городища на Україні / Катерина Мельник-Антонович // Записки Українського наукового товариства у Києві. – Київ, 1908. – Кн. ІІІ. – С. 85; Городцов В. А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г. / В. А. Городцов// Тр. XIV Археологического съезда / МАО; [под ред гр. П. Уваровой]. – М., 1911. – Т. ІІІ. – С. 93, 148–158; Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы / В. Г. Ляскоронскаго // Тр. XIII Археологического съезда. – М., 1907. – Т. І. – С. 178–179; Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение: исследование и материалы / Л. В. Падалка; ПУАК. – Полтава: тип. Т-ва Печатного Дела, 1914. – С. 59; Федоровський О. Майдани Харківщини та майданові теорії / Олександр Федоровський // Записки ВУАК. – К. : ВУАК, 1931. – Т. І. – С. 73, 79; Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі / Г. Т. Ковпаненко. – К. : Наукова думка, 1967. – С. 82–83; Андрієнко В. П. Майдани і майдановидні споруди України / В. П. Андрієнко // Вісник Харківського університету. – Харків, 1971. – № 62. – Історія: вип. 5. – С. 74–76; Шрамко Б. А. Крепость скифского времени у с. Бельск – город Гелон / Б. А. Шрамко // Скифский мир: сб. науч. тр. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 94–132; Шрамко Б. А. Раскопки Бельского городища и могильника «Скоробор» / Б. А. Шрамко // АО 1975 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1976. – С. 408–409; Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) / Б. А. Шрамко; АН УССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Е. В. Черненко]. – К. : Наукова думка, 1987. – 182 с.; Шрамко Б. А. Новые раскопки курганов в могильнике Скоробор / Б. А. Шрамко // Древности – 1994: Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков : АО «Бизнес Информ», 1994. – С. 102–122; Сидоренко Г. О. Довідник з археології України. Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін. – К. : Наукова думка, 1982. – С. 58; Варвянська Т. В. Розрита Могила / Т. В. Варвянська, О. Б. Супруненко; ЦОДПА. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 35–36; Супруненко О. Б. Більське городище скіфського часу: історична довідка / О. Б. Супруненко, Б. А. Шрамко, І. М. Кулатова // Наукова концепція державного археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу»: наукова концепція, довідкові матеріали, проекти / ЦОДПА; [упорядн., наук. ред., Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 28. – Рис. 26; Супруненко О. Б. Перший дослідник Більського городища О. Ф. Шафонський / О. Б. Супруненко // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 26; Золотницька Т. В. Знахідка монети Менглі-Гірея на Скороборі / Золотницька Т. В. // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 1998. – № 1-2 (3-4). – С. 126; Мурзін В. Більське городище / В. Мурзін, Р. Ролле, О. Супруненко; ІА НАНУ; ЦОДПА. – К.; Гамбург; Полтава : Археологія, 1999. – С. 55–56, 91; Полтавщина: історичний нарис / Полтав. обл. рада; [ред. кол.: Б. В. Год, Г. П. Грибан, В. О. Пащенко та ін.]. – Полтава : Дивосвіт, 2005. – С. 534; Гавриш П. Я. Історія дослідження курганного могильника в урочищі Скоробір поблизу Більського городища / П. Я. Гавриш // Історична пам'ять. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2006. – № 1. – С. 152–159; Орлюк М. Археомагнитные исследования Бельского городища и его округи / Орлюк М., Ролле Р., Ульрих Б., Романец А., Цольнер Х. // Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2005 г. / ІА НАНУ. – К., 2006. – С. 108. – Рис. 10; Махортых С. Некоторые итоги исследований Бельского городища и его округи Украинско-немецкой экспедицией / Махортых С., Ролле Р. // АЛЛУ. – Полтава, 2006. – № 1 (19). – С. 3–4. – Рис. 2; Ролле Р. Археогеофізичні дослідження Більського городища та його округи / Р. Ролле, М. Орлюк, А. Романець, Б. Ульрих, Х. Цольнер // Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень): зб. наук. пр. – К., 2006. – С. 22; Супруненко О. Б. З історії археологічних досліджень на Полтавщині: короткий нарис / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – Київ; Полтава, 2007. – С. 57. – Табл. XII; Каравайко Д. В. Селитроварение на Полтавщине (в свете новейших археологических раскопок на Бельском городище) / Д. В. Каравайко, С. А. Скорый, В. В. Приймак; ЦП НАНУ и УООПИК; ИКЗ «Бельськ»; [отв. ред. Д. Н. Козак, А. Б. Супруненко]. – Полтава: Полтав. літератор, 2008. – С. 12–13; Бойко Ю. Н. О функциональном назначении некоторых майданообразных сооружений Украинской Лесостепи / Ю. Н. Бойко // Древности – 2009: сб. науч. тр. – Харьков, 2009. – С. 24; Махортых С. В. К истории изучения курганных некрополей Бельского городища / С. В. Махортых // Эпоха раннего железа: сб. науч. ст. к 60-летию С. А. Скорого. – Киев; Полтава : ИА НАНУ, 2009. – С. 268–278; Скорый С. А. Новое о селитроварении в Украине / С. А. Скорый, Д. В. Каравайко // Stratum plus. Культурная антропология и археология. – 2005-2009: Русское время. – Санкт-Петербург; Кишинев; Одесса; Бухарест, 2009. – № 5. – С. 316–325; Гавриш П. Я. Загадка стародавнього Гелона / Гавриш П. Я., Копил В. В. – Полтава : Дивосвіт, 2010. – С. 165–167; Коротя О. В. Кургани і майдани басейну р. Грунь-Ташань (до 90-річчя Б. А. Шрамка) / О. В. Коротя, В. В. Приймак, А. І. Охріменко, О. В. Сидоренко // Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (І тис. до н. е. – І тис. н. е.) / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ». – Полта-

ва : Техсервіс, 2010. – С. 48, 56. – Рис. 1 кол. вкл.; Кулатова І. М. Кургани скіфського часу західної округи Більського городища / І. М., Кулатова, О. Б. Супруненко; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [відп. ред. С. А. Скорий]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2010. – С. 5. – Рис. 1; Супруненко О. Б. Селітроварницький стан на Більському городищі / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк, Ю. О. Пуголовок; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК; Гротеск, 2010. – С. 59–60, 82–83; Гавриш П. Більська давнина: нариси з історії села Більська на Полтавщини від часу заснування до 1917 р. / Петро Гавриш. – Полтава: Дивосвіт, 2012. – С. 9, 19–21, 46–48, 252, 257; Коротя О. В. Дослідження селітроварницького комплексу в урочищі Скоробір / О. В. Коротя // Феномен Більського городища [– 2012]: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку: зб. наук. пр. та мат-лів наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов, Г. Ю. Івакін, О. Б. Супруненко (наук. і відп. ред.) та ін.]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 86–89. – Рис. на обкл.; Осадчий Є. М. Сучасні методи дослідження пам'яток селітроварницького виробництва / Є. М. Осадчий // Там само. – С. 90–93; Супруненко О. Б. Кілька нових знахідок з округи Більського городища / О. Б. Супруненко, О. В. Тітков // Там само. – С. 112. – Рис. 3; Андрієнко В. П. Майдани і майдановидні споруди України // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2013: зб. наук. ст. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [відп. і наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2013. – С. 3, 13–14; Коротя О. В. Сучасні методи дослідження селітроварного комплексу в урочищі Скоробір / О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – Київ; Нікополь, 2013. – Вип. 22. – Частина І. – С. 57–63; Шерстюк В. В. До першовитоків селітроварного промислу на Лівобережній Україні (перша половина XVII ст.) / В. В. Шерстюк // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. і наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Полтава, 2013. – С. 18–30.

О. В. Коротя, С. А. Задніков, І. І. Корост, І. Б. Шрамко

190. Братська могила воїнів Червоної Армії, жертв нацизму (1941, 1943) (іст.)

У центрі села, в сквері між вул. Центральною та ставком.

Поховано 772 воїни. Серед них воїни 81-ї стрілецької дивізії, 4-го гвардійського моторизованого полку 14-ї кавалерійської дивізії, які загинули 4–6 жовтня 1941 р. в боях з гітлерівськими загарбниками при обороні сіл Опішня, Батьки, Більськ; воїни 309-ї стрілецької дивізії, які загинули в період з 26 лютого по 3 березня 1943 р. в ході Харківської наступальної операції, та воїни 69-ї, 80-ї гвардійських стрілецьких дивізій, 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії, 71-ї, 93-ї, 147-ї стрілецьких дивізій, 3-ї гвардійської танкової бригади, 2-ї гвардійської моторизованої стрілецької бригади, які загинули в період з 26 серпня по 8 вересня 1943 р. при звільненні села, а також померлі від ран в 5-му окремому медичному санітарному батальйоні 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. Село Більськ було звільнене від гітлерівських загарбників 1 вересня 1943 р. воїнами 80-ї гвардійської стрілецької дивізії в складі 217-го, 230-го стрілецьких полків, 171-го гвардійського артилерійського полку, 82-ї окремої гвардійської розвідувальної роти. Прізвища відомі 335 воїнів.

Серед них Шишкін Михайло Володимирович (1922 р., с. Тяхта Китманівського району Алтайського краю – 8.09.1943 р., с. Більськ Котелевського району Полтавської обл.) – Герой Радянського Союзу. Народився у селянській родині. Навчався на робітфаці. Працював техніком у тресті «Зеленбуд». Направлений на навчання до Рязанського піхотного училища, звідти призваний на фронт.

У складі 120-ї стрілецької дивізії у званні командира взводу брав участь в боях під Сталінградом, де був двічі поранений. Надалі знаходився у складі 69-ї гвардійської стрілецької дивізії – командир мінометного зводу в 206-му гвардійському полку (див. ст. № 206).

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22.04.1944 р. Шишкіну М. В. посмертно присвоєне звання Героя Радянського Союзу. Нагороджений Орденом Леніна.

У цій же могилі поховані жителі села, розстріляні гітлерівцями у період тимчасової гітлерівської окупації 1941–1943 рр.

2007 р. відбулось перепоховання воїна – Бабаєв Джора, уродженець Узбекістану. 23 вересня 2009 р. відбулося перепоховання останків 4 воїнів. Прізвища невідомі. Виявили їх пошуковці Якименко Антон і Волик Олександр.

У 1954 р. на могилі споруджено пам'ятник – скульптура воїна залізобетонна (вис. 2,6 м) на ступінчатому цегляному постаменті (вис. 4,7 м), на якому закріплено дошку з мармурової крих-

ти (0,53 × 0, 35 м) з пам'ятним написом: «Вечная память героям павшим в боях за свободу и независимость нашей Родины» та дошку з білого мармуру (0,6 × 0,4 м) з написом: «Помни тех, кто легендой овеян! В этой братской могиле, вместе с воинами других частей, покоятся воины бывшей 298 (80-й гвардейской) стрелковой дивизии, павшие в боях за свободу и независимость нашей Родины. Однополчане».

Ліворуч від пам'ятника встановлена горизонтальна стела з сірого граніту (вис. 1,93 × 3,65 × 0,18 м), на якій закріплені 4 біломармурові дошки (1,2 × 0,75 м) з прізвищами полеглих воїнів та пам'ятним написом: «Вечная слава воинам советской армии павшим при освобождении с. Бельск от фашистских захватчиков в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг.». У нижній частині останньої дошки закріплено табличку з нержавіючої сталі (0,18 × 0,21 м) з пам'ятним написом: «Браславец Іван Савич 1918 – 1950 рр.» та із жерсті (0,15 × 0,30 м) з написом: «Тут поховано загиблого у роки колективізації села Більська Куценка Іллю Григоровича 1913 – 1934».

Браславец Іван Савич, офіцер, працював головою сільради з серпня 1946 по вересень 1947 рр. Помер від туберкульозу. Куценко Ілля Григорович народився в с. Більськ у багатодітній селянській родині. Працював бухгалтером у колгоспі «Боротьба». Отруєний противниками колективізації.

80-а стрілецька дивізія сформована 1.03.1943 р. на базі 298-ї стрілецької дивізії. Спочатку знаходилась у складі 21-го гвардійського стрілецького корпусу, який входив до складу 4-ї гвардійської армії Степового, Воронезького, II-го Українського фронтів. У серпні 1943 р. у складі Воронезького фронту брала участь у Білгородському та Харківському наступах, в тому числі звільненні смт Котельва і с. Більськ. З вересня 1943 р. знаходилась в районі смт Градизьк. На початку жовтня, перебуваючи у передовій групі армії, форсувала р. Дніпро, потім розширяла плацдарм на Криворізькому напрямку.

У січні-лютому 1944 р. брала участь у розгромі Корсунь-Шевченківського угруповання гітлерівців. Форсувавши р. Дністер, звільняла Молдавію. У вересні 1944 р. залізницею дивізія перекинута до Румунії і включена до складу III-го Українського фронту. У складі 20-го гвардійського стрілецького корпусу дивізія вступила на територію Угорщини. Успішно форсувала р. Дунай. Проте на поч. січня 1945 р. дивізія потрапила у котел. Протягом 6 днів бійці розрізненими групами виходили із боями з оточення. 10 січня 1945 р. завершився вихід з котла, при цьому дивізія втратила більшість свого особового складу й озброєння. Поповнена свіжими силами, знову передана до 20-го гвардійського стрілецького корпусу. У березні-квітні 1945 р. брала участь у звільненні Австрії. 14 квітня 1945 р. дивізія

перейшла у розпорядження коменданта м. Відень для несення внутрішньої служби.

Дивізія мала почесне найменування Уманська, ордена Суворова 80-та гвардійська стрілецька дивізія.

Згідно спільної постанови бюро Полтавського обкому Компартії України та облвиконкому № 93 від 27.06.1980 р. ліворуч від братської могили встановлено пам'ятний знак на честь 80-ї Уманської стрілецької дивізії. Стела залізобетонна (вис. 1,79 × 0,92 × 0,39 м), на якій закріплено біломармурову дошку (0,8 × 0,5 м) з пам'ятним написом «Помни тех, кто легендой овеян! 1 сентября 1943 года село Бельск было освобождено от немецко-фашистских захватчиков воинами 80 гвардейской стрелковой дивизии в составе: 217 Гвардейский стрелковый полк, 230 Гвардейский стрелковый полк, 171 Гвардейский артилерийский полк, 82 Отдельная гвардейская разведрота».

У 2015 р. ліворуч від пам'ятного знаку 80-й дивізії встановлено дошку (вис. 0,6 × 1,28 м) з сірого полірованого граніту з прізвищами 138 загиблих воїнів. Дошка встановлена на двох стовпчиках (вис. 0,34 × 0,18 × 0,25 м) з сірого полірованого граніту.

Взято на облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів № 247 від 23.04.1982 р.

Джерела та література: ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 793756. – Спр. 55. – Арк. 93; Ф. 640. – Оп. 277650. – Спр. 1. – Арк. 73; Ф. 1203. – Оп. 2. – Спр. 14. – Арк. 70; Ф. 1207. – Оп. 2. – Спр. 26. – Арк. 68; Оп. 2. – Спр. 75. – Арк. 1; Ф. 1297. – Оп. 2. – Спр. 12. – Арк. 189; Ф. 1316. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 30; Ф. 1617. – Оп. 2. – Спр. 9. – Арк. 49; Ф. 3067. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 56; Спр. 24. – Арк. 42; Ф. 3095. – Оп. 2. – Спр. 23; Ф. 3363. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 58; Ф. 3539. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 150; ДАПО. – Ф.р. 1876. – Оп. 8. – Спр. 85. – Арк. 1; Ф.Р. 8661. – Оп. 1. – Спр. 261. – Арк. 163; Ф. 15. – Оп. 29. – Спр. 27. – Арк. 128; Спр. 28. – Арк. 26; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.587-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Новашевський М. Уманська, гвардійська // Народна трибуна. – 15 жовтня. – 1974. – № 123 (3747). – С. 2; Книга Пам'яті України. Полтавська обл. Т. 5: Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район. – Полтава : Полтав. літератор, 1996. – С. 680–692; Книга Скорботи України. Полтавська область. – Т. 1: м. Полтава, Великобагачанський район, Гадяцький район, Глобинський район, Гребінківський район, Диканський район, Зіньківський район, Котелевський район, Кременчуцький район, Лохвицький район. – Полтава : Полтав. літератор, 2002. – С. 309, 311, 313-314, 316–317, 320, 324; Книга Скорботи України. Полтавська область. Т. 3. – Полтава : Полтав. літератор, 2005. – С. 293–295; Герои Советского Союза: краткий биографический словарь в 2-х томах. – М. : Воениздат, 1988. – Т. 2. – С. 788.

С. М. Жученко, А. М. Скирда

191. Братська могила воїнів Червоної Армії (1943) (іст.)

У південно-східній частині Дубинського кладовища.

Поховано невідому кількість воїнів із частин 71-ї, 80-ї, 147-ї стрілецьких дивізій, які загинули 25–26 серпня 1943 р. при звільненні села від гітлерівських загарбників. Прізвища відомі 33 воїнів.

У 1950-х рр. на могилі був встановлений металевий обеліск. У 1987 р. його замінено на стелу з мармурової крихти (вис. 0,95 × 0,62 м) з пам'ятним написом: «Здесь похоронены воины 80-й гвардейской дивизии 1943», постамент бетонний (вис. 0,32 × 0,62 × 0,3 м).

Джерела: ЦАМО РФ. – Ф. 1207. – Оп. 2. – Спр. 75. – Арк. 1; Ф. 640. – Сп. 147 СД. – Оп. 277650. – Спр. 1. – Арк. 73; ДАПО. – Ф. р.-1876. – Оп. 8. – Спр. 62. – Арк. 31 зв.; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. № 2.4.1440-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського.

С. М. Жученко

192. Братські могили (5) воїнів Червоної Армії (1943) (іст.)

У південно-західній частині Шпилівського кладовища.

Похована невідома кількість воїнів Червоної Армії із частин 18-ї гвардійської

танкової бригади, 2-ї гвардійської моторизованої стрілецької бригади, 3-ї гвардійської танкової бригади, 80-ї гвардійської стрілецької дивізії, які загинули у вересні 1943 р. при звільненні села від гітлерівських загарбників, а також померли від ран в 4-ому окремому медичному санітарному батальйоні 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії і 5-ому окремому медичному санітарному батальйоні 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. Прізвища відомі 80 воїнів.

Згідно рішення виконкому Більської сільської ради № 9 від 15.02.1965 р. проведено заміну дерев'яних пам'ятних знаків на металеві. У 1988 р. на могилах було встановлено 5 стел із мармурової крихти (вис. 0,95 × 0,6 м) на бетонних постаментах (вис. 0,2 × 0,6 × 0,3 м), на двох обелісках закріплено металокерамічні овали (0,17 × 0,13 м) та дошку (0,17 × 0,26) з портретним зображенням воїнів та пам'ятним написом: «Гвардии капитан Виноградов Леонид Михайлович III-1923 – 4. IX.1943», «Ткаченко Лука Яковлевич 1898 – 9.IX.1943». На трьох обелісках пам'ятний напис: «Здесь похоронены воины 80-й гвардейской дивизии 1943».

У 2013 та 2015 рр. за ініціативи Вадима Фомінцева, онука одного із похованих тут воїнів, та сільської ради пам'ятні знаки на братських могилах були замінені;

1) пам'ятний знак виготовлений із сірого полірованого граніту. Стела (вис. 1,2 × 0,6 м), на якій викарбувано в центральній частині Орден Великої Вітчизняної війни, згори та знизу пам'ятні написи: «Вечная память воинам 80й гвардейской дивизии 1943 год», «В память о погибших От жены С. П. Турукина, Анны Борисовны, их детей и внуков». Постамент являє собою два куби (вис. 0,25 × 0,29 × 0,21 м). Розмір могили (2,6 × 1,9 м). Праворуч від могили в пам'ять про всіх загиблих воїнів встановлено стелу (вис. 0,97 × 0,41 м) із сірого полірованого граніту з пам'ятним написом: «Вечная слава воинам 80й Гвардейской дивизии, погибшим в годы Второй мировой войны при освобождении села Бельск 1943 год 2015» та викарбовано букет квітів;

2) пам'ятний знак виготовлений із сірого полірованого граніту. Стела (вис. 1,18 × 0,43 м) з викарбуваним портретним зображенням одного із похованих

воїнів та пам'ятним написом: «Вечная память воинам 80й гвардейской дивизии 1943 год», «Гвардии капитану Виноградову Л. М. и неизвестному офіцеру Советской армии». Розмір могили (1,5 × 0,6 м);

3) без змін;

4–5). На двох могилах встановлені бетонні стели (вис. 1,15 × 0,51 м), у верхній частині яких закріплено овали (0,18 × 0,12 м) з металокераміки з символікою Червоної Армії. У центральній частині – дошки (0,15 × 0,2 м) з металокераміки з

пам'ятним написом: «Вечная слава воинам 80й Гвардейской дивизии 1943 г.» Розмір могил 2,97 × 2,0 м та 3,15 × 2,43 м.

Взято на облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів № 247 від 23.04.1982 р.

Джерела та література: ЦАМО РФ. – Ф. 1297. – Оп. 2. – Спр. 12. – Арк. 189; Ф. 1316. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 30; Ф. 3067. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 56; Ф. 3095. – Оп. 2. – Спр. 23. – Арк. 3; Ф. 3363. – Оп. 2. – Спр. 21. – Арк. 58; ДАПО. – Ф. р. – 1876. – Оп. 8. – Спр. 62. – Арк. 31 зв.; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.1439-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Шило І. На братських могилах воїнів-визволителів Більська встановлюють нові пам'ятники // Народна трибуна. – 2013. – 17 травня. – №39 (9542).– С. 2; Джерелейко А. Вісті з Більської територіальної громади // Народна трибуна. – 2013. – 25 вересня. – №76 (9579).– С. 2.

С. М. Жученко, А. М. Скирда

193. Братська могила воїнів Червоної Армії (1943) (іст.)

У північно-східній частині Прогонського кладовища.

Поховано невідому кількість воїнів Червоної Армії із частин 80-ї гвардійської стрілецької дивізії, які загинули в боях з гітлерівськими загарбниками при визволенні села в серпні – вересні 1943 р. Прізвища невідомі.

Згідно рішення правління колгоспу «Зоря комунізму» у 1985 р. дерев'яний пам'ятний знак замінено на металевий (конструкція у вигляді піраміди із зіркою, вис. 1,70 × 0,49 м), у центральній частині якого закріплено металеву дошку (0,3 × 0,3 м) з пам'ятним написом: «В этой могиле покоится прах советских воинов погибших сентябрь 1943 г. Пусть имя твое неизвестно, подвиг твой бессмертный!».

Джерела: ЦАМО РФ. – Ф. 101-1072-2. – Оп. 18001. – Спр. 879. – Арк. 106–108, 112; ДАПО. – Ф. р. – 1876. – Оп. 8. – Спр. 62. – Арк. 31 зв.; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2413-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського.

М. Д. Борисов

194. Братська могила жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)

У південно-західній частині Прогонського кладовища.

Поховані мешканці села, які померли під час Голодомору 1932–1933 рр. За інформацією Москаленка Миколи Сергійовича, 1934 р.н., наприкінці осені 1932 р. в селі від голоду почали помирати люди. У листопаді на зборах одного з місцевих колгоспів «Боротьба» було вирішено викопати на кладовищі яму, куди згодом звозили померлих. За рознарядкою колгоспу участь у цих роботах брав Москаленко Іван Ананійович, 1890 р.н. (дядько Москаленка М. С.), який працював у плотницькій бригаді колгоспу стельмахом. Яма була розміром 5 × 5 м, глибиною 6 м.

Ховали померлих разом: і старих, і молодих, і дітей. Зарито могилу було лише у березні 1933 р.

Місце поховання не увічнене. Зберігся лише могильний насип, на якому зростає груша.

Джерела та література: Інформація Москаленка Миколи Сергійовича, 1934 р.н. // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Полтавська область / Упоряд. О. А. Білоусько, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. – Полтава : Оріяна, 2008. – С. 305–306.

Л. А. Охріменко

195. Братська могила жертв нацизму (1942) (іст.)

У старій частині Прогоньського кладовища.

Поховані мешканці села Коваленко Гаврило Кіндратович (1923 р.н.), Ковтун Григорій Васильович (1924 р.н.), Ковтун Микола Пилипович (1924 р.н.), Котенко Іван Кирилович (1924 р.н.), Міщенко Олексій Гордійович (1925 р.н.), Міщенко Сергій Григорович. На поч. жовтня 1942 р. молодих хлопців 16–19 років було заарештовано і жорстоко вбито за зв'язки із партизанами.

У 2015 р. на могилі встановлено пам'ятний знак, виготовлений із сірого полірованого граніту. Стела (вис. 1,1 × 0,6 м) з викарбуваним пам'ятним написом: «Чи друг, чи гість скажу тобі, схили тут голову в журбі. Вічна пам'ять односельцям, загинули в 1942 році в період Другої світової війни» та 5 прізвищ похованих. Постамент (вис. 0,2 × 0,8 м).

Джерело та література: Інформація Решетило Катерини Петрівни, колишн. директора Більської середньої школи // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Котляр В. Ф. Память о павших в сердцах живых: путеводитель. – Харьков : Прапор, 1983. – С. 20; Книга Пам'яті України: Полтавська область. Т. 5: Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район. – Полтава : Полтав. літератор, 1996. – С. 685–686; Книга Скорботи України. Полтавська область. Т. 1: м. Полтава, Великобагачанський район, Гадяцький район, Глобинський район, Гребінківський район, Диканський район, Зіньківський район, Карлівський район, Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район, Кременчуцький район, Лохвицький район. – Полтава : Полтав. літератор, 2002. – С. 314–316; Гавриш П. Я. Більська минувшина: нариси з історії села Більська на Полтавщині 1917–1991 років / П. Я. Гавриш. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2017. – С.191.

Л. А. Охріменко

196. Будинок дяка (поч. XX ст.) (іст.)

Вул. Першотравнева, 2.

Будинок одноповерховий, цегляний, стіни оздоблені кутовими пілястрами і фризом, вікна різновеликі, з цегляними наличниками. Дах чотирисхилий, під шифером. Площа 113,2 м^2.

Біля центрального майдану села знаходився будинок волосної управи, поблизу старої дерев'яної церкви. На поч. XX ст.

поряд із «волостю» збудовано новий цегляний будинок для родини дяка Федота Мусійовича та Софії Данилівни Прохорович. Деякий час тут діяла бібліотека. З 1920-х рр. і донині в цьому будинку розміщений виконком Більської сільської ради, відділення зв'язку й ощадна каса.

Література: Гавриш П. Я. Більська давнина: нариси з історії села Більська на Полтавщині від часу заснування до 1917 р. – Полтава : Дивосвіт, 2012. – С. 12.

А. М. Скирда

197. Будинок церковної сторожки (кін. XIX – поч. XX ст.) (іст.)

Вул. Центральна. У сучасному центрі села.

Будинок одноповерховий, цегляний, прямокутний у плані. Площа 165 м^2. Має масивні цегляний фриз, кутові пілястри та наличники. Дах чотирисхилий, під шифером. З чільного боку будівлі є вхід-прибудова пізнішого часу.

На поч. 1900-х рр. при Успенській церкві діяла початкова жіноча церковно-парафіяльна школа (не збереглася). Інколи для всіх учнів не вистачало місця, тоді частину переводили до цегляної сторожки, що була біля церкви.

Будинок знаходиться в аварійному стані, перебуває у приватній власності, не використовується.

Література: Гавриш П. Я. Більська давнина: нариси з історії села Більська на Полтавщині від часу заснування до 1917 р. – Полтава : Дивосвіт, 2012. – С. 206.

А. М. Скирда

198. Будинок школи, в якій працював Бабак Іван Ілліч, навчався Латченко Артур Вікторович (1936, 2004, 2018) (іст.)

Вул. Центральна, 6, на лівому березі Більського струмка (р. Тарапуньки), на південний захід від ставка.

Будинок одноповерховий, цегляний, дах чотирисхилий під металом, загальна площа – 586 м^2. Прямокутний у плані.

Збудований у 1936 р. як нова школа, для чого використана цегла з розібраної Успенської церкви. Будівля оздоблена масивними кутовими та стінними пілястрами, великі вікна – наличниками. Над центральним входом розташований фігурний фронтон із написом: «1936 г.».

У школі навчалось 540 учнів, педагогічний колектив складався з 17 чоловік. Під час тимчасової гітлерівської окупації села школа не працювала. У 1950 р. Більська семирічка була реорганізована в середню школу (7 класів), в класах проведене електричне світло. З 1951 р. директором школи призначено Бабака Івана Іллича.

Бабак Іван Ілліч (26.07.1919 р., с. Олексіївка Нікопольського району Дніпропетровської обл. – 24.06.2001, м. Полтава) – Герой Радянського Союзу. Народився у сім'ї хлібороба. Навчався в місцевій школі. Потім вступив до технічного технікуму в Нікополі, однак через матері-

альну скруту повернувся до рідного села. Пас колгоспних коней. Згодом пішов на робітфак педагогічного інституту у Запоріжжі, через рік став його студентом. Паралельно навчався в аероклубі. Восени 1938 р. закінчив аероклуб, навесні 1939 р. – пединститут.

Працював учителем хімії та біології Партизанської середньої школи Приморського району Запорізької обл.

У 1940 р. був призваний на службу до Червоної Армії.

Після закінчення, у травні 1942 р., Сталінградського військового льотного училища воював проти гітлерівських загарбників на Південному фронті. Командир ланки 100-го гвардійського винищувального авіаційного полку (9-а гвардійська винищувальна дивізія, 8-а повітряна армія, Південний фронт) гвардії молодший лейтенант І. І. Бабак відзначився в боях при прориві оборони ворога на р. Молочна і звільненні Маріуполя.

До вересня 1943 р. збив особисто 18 літаків ворога і 4 в групі.

За виявлені в багатьох боях мужність і відвагу Указом Президії Верховної Ради СРСР від 1 листопада 1943 р. командиру ланки 100-го гвардійського винищувального авіаційного полку Івану Іллічу Бабаку присвоєне звання Героя Радянського Союзу.

На його рахунку 330 бойових вильотів, 103 повітряних бої у небі Кубані, України, Молдавії, Румунії, Польщі.

І. І. Бабак нагороджений двома орденами Червоного Прапора, орденом Червоної Зірки, медалями.

Після Перемоги Іван Ілліч продовжував служити в авіації, у 1947 р. закінчив Вищі офіцерські льотно-тактичні курси. У 1949 р. воїн повернувся до мирної праці.

У 1951 р. вперше прибув до Полтави, де одразу ж пішов у облвно. За власною ініціативою попросився працювати до «важкої» Більської школи.

За час свого керівництва школою (1951–1962 рр.) Іван Ілліч багато зробив для згуртування колективу і зміцнення дисципліни серед учнів та працівників школи. Ним було поліпшено навчально-виховний процес. При школі діяв хор і танцювальний гурток. Посаджено каштанову і липову алеї, фруктовий сад, ялини. Школа мала пришкільні дослідні ділянки, кролеферму, коня, відповідний реманент. За деякий час школа стала однією із кращих в області.

І. І. Бабак нагороджений відзнакою «Відмінник народної освіти», медаллю «За трудову доблесть», брав участь у 2-му Всеукраїнському з'їзді вчителів, постійно обирався депутатом районної ради, здійснив добудову до приміщення школи.

Після призначення персональної пенсії із родиною переїхав до Полтави. Працював учителем хімії в Полтавській школі-інтернаті № 2, інспектором Полтавського міськвно. З 1971 р. очолив колектив Полтавської середньої школи № 7 ім. Т. Шевченка, де здобув визнання як талановитий педагог. Проводив активну громадську роботу. З 1977 р. став консультантом правління Полтавської обласної організації Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, виступав лектором перед учнівськими, студентськими і робітничими аудиторіями. У 1980-х рр. очолював Полтавський шахово-шашковий клуб, який за його керівництва посів поважне місце серед спортивних об'єднань Полтавщини. У 1970-х та 1980-х рр. підготував два видання книги спогадів «Зорі на крилах», численні статті для періодики, часто виступав на радіомовленні і телебаченні.

Варто нагадати, що І. І. Бабак за Другої світової війни збив 36 ворожих літаків, покинув палаючий літак у чеському небі й потрапив до полону, відмовився вже в 1980-ті рр. від пропозиції нагородити його другою зіркою Героя. Вартий ува-

ги й маловідомий факт, що пролітаючи над рідним запорізьким селом, тільки-но визволеним від гітлерівців, поряд з яким ще точилися бої, він скинув свій «вимпел» – гільзу із «синеньким скромным платочком». Це стало своєрідним лейтмотивом художнього фільму про льотчика, засвідчувало поетичність душі цієї непересічної людини.

1 вересня 2002 р. на фасаді приміщення школи, ліворуч від колишнього головного входу, за ініціативою голови Більської сільської ради Т. М. Кононенко, директора СТОВ «Скіф» О. В. Бовдира і директора Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації О. Б. Супруненка (учня І. І. Бабака), встановлено меморіальну дошку з сірого полірованого граніту (0,80 × 0,43 м) з портретним зображенням та пам'ятним написом: «Бабак Іван Ілліч 1919 – 2001 Герой Радянського Союзу, легендарний льотчик-винищувач часу Великої Вітчизняної війни і педагог, працював директором у цій школі в 1951 – 1962 роках». Дизайнер та архітектор – Т. В. Менчинська (Варвянська).

У 1998 р. завершено будівництво двоповерхової добудови до будинку школи.

Взято на попередній облік і під охорону держави наказом Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації № 358 від 19.10.2010 р.

З 2002 по 2013 рр. у цій школі навчався Латченко Артур Вікторович (30.11. 1995 р., с. Більськ Котелевського району Полтавської обл. – 3.04.2017 р., загинув поблизу м. Авдіївка Донецької обл., похований у рідному селі) – учасник АТО на Сході України. (див. ст. № 201). У квітні 2018 р. на фасаді школи за ініціативи її випускників 2013 р., місцевої громади і влади, в пам'ять про земляка встановлено меморіальну дошку. Дошка (0,80 × 0,45 м) виготовлена з сірого полірованого граніту з портретом Героя та пам'ятним написом: «Латченко Артур Вікторович 30.11.1995 – 03.04.2017 Навчався з 2002 по 2013 рік у Більській ЗОШ 1-3 ступенів. Героїчно загинув на Сході України в зоні АТО, захищаючи суверенітет та територіальну цілісність України. Герої не вмирають! Вічна пам'ять герою!».

Джерела та література: Інформація Більської ЗОШ І-ІІІ ступенів // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Списки воїнів, які загинули під час проведення АТО, Котелевський район // Там само; За мужність і відвагу. – Харків : Прапор, 1973. – С. 43–44; Герои Советсткого Союза. – М.: Воен. изд-во, 1987. – С. 97; Супруненко О. А в Полтаві такої дошки ще немає... / Олександр Супруненко // Вечірня Полтава. – м. Полтава. – 2002. – 19 вересня. – № 38 (499). – С. 2; Радченко М. Меморіальна дошка Герою Радянського Союзу Івану Бабаку / Микола Радченко, Олександр Супруненко // Вісник УТОПІК. – К., 2002. – № 1–2 (9–10). – С. 150–151; Борщ М. Дві долі Івана Бабака// Народна трибуна. – смт Котельва. – 2016. – № 62 (9877). – 5 серпня. – С. 2; № 63 (9878). – 10 серпня. – С. 2; Джерелейко А. У Більську на фасаді сільської школи відкрито меморіальну дошку загиблому учаснику АТО Артуру Латченку // Народна трибуна. – 2018. – № 28 (10051). – 6 квітня. – С. 2; Андрієць В. А. Будинок Більської школи як пам'ятка історії / В. А. Андрієць, А. М. Скирда, О. Б. Супруненко // Більський феномен – 2018. Пам'яті П. Я. Гавриша (1956–2018): зб. наук пр. – Харків; Котельва, 2018. – С. 215–220.

В. А. Андрієць, А. М. Скирда, О. Б. Супруненко

199. Могила воїна Червоної Армії (1943) (іст.)

Розташована у південно-західній частині Холодівського кладовища.

Похований воїн, із частин і підрозділів 27-ї армії Воронезького фронту, який

загинув під час визволення села від гітлерівських загарбників. Прізвище невідоме. Місцеві жителі підібрали важкопораненого червоноармійця, сховали, надали першу медичну допомогу. Але виходити бійця без лікарської допомоги не змогли, воїн помер від ран.

Згідно рішення виконкому Більської сільської ради № 7 від 20.03.1965 р. на могилі встановлено металевий пам'ятний знак. У 1985 р. його замінено на залізобетонний стовпчик (вис. 0,9 × 0,15 × 0,15 м), в центральній частині якого металева дошка (0,26 × 0,39 м) з пам'ятним написом: «Невідомому солдату». У 2016 р. замінено на дошку (0,35 × 0,30 м) з сірого полірованого граніту із написом: «Вечная Память Неизвестному солдату Великой Отечественной войны 1941–1945».

Взято на облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів № 247 від 23.04.1982 р.

Джерела: ЦАМО РФ. – Ф. 1297. – Оп. 2. – Спр. 12. – Арк. 189; Ф. 1316. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 30; ДАПО. – Ф. р – 1876. – Оп. 8. – Спр. 62. – Арк. 31 зв.; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.1441-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського.

В. А. Андрієць

200. Могила воїна Червоної армії (1943) (іст.)

У південно-західній частині Холодівського кладовища.

Похований військовий технік І рангу 14-ї кавалерійської дивізії Фіщук Серафим Андрійович (1911 р.н., м. Спаськ-Дальній, Усурійська обл., РФ), який загинув 6 жовтня 1941 р. в оборонних боях за село з гітлерівськими загарбниками. Мати його Фіщук Наталія Савеліївна проживала у м. Сталіно (тепер м. Донецьк).

У 1985 р. на могилі встановлений залізобетонний стовпчик (вис. 1,0 × 0,12 × 0,13 м) з пам'ятним текстом: «Неизвестному солдату погибшему октябрь 1941 г.». Пізніше відбулась заміна дошки – у нижній частині стовпчика закріплено металеву дошку (0,25 × 0,42 м) з пам'ятним написом: «Рядовой Фищук Серафим Андреевич 1911 – 1941 Донецька область». У 2016 р. дошку замінено на дошку сірого з полірованого граніту (0,35 × 0,30 м) з пам'ятним написом: «Вечная слава, погибшим в годы Великой Отечественной войны. Среди них рядовой Фищук Серафим Андреевич (1911 – 1941)».

Джерела: ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 11458. – Спр. 214. – Арк. 99; ДАПО. – Ф. р – 1876. – Оп. 8. – Спр. 62. – Арк. 31 зв.; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2306-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського.

В. А. Андрієць

201. Могила Латченка Артура Вікторовича (2017) (іст.)

У південно-західній, новій частині Прогоньського кладовища.

Похований Латченко Артур Вікторович (30.11.1995 р., с. Більськ Котелевського району Полтавської обл. – 3.04.2017 р., загинув поблизу м. Авдіївка Донецької обл., похований у рідному селі) – учасник АТО на Сході України.

Після закінчення Більської ЗОШ І-ІІІ ступенів, працював на місцевому сіль-

Латченко Артур Вікторович
(30.11.1995 – 3.04.2017).

ськогосподарському підприємстві «Скіф». Пройшов строкову службу у Збройних Силах України. 7 квітня 2016 р. вступив на військову службу за контрактом і був зарахований до роти «Полтава» 72-ї окремої механізованої бригади. Понад 5 місяців обороняв позиції на шахті «Бутівка» поблизу м. Авдіївки Донецької обл. Загинув під час мінометного обстрілу позиції сил АТО, перебуваючи на посту.

Указом Президента України № 138/2017 від 22 травня 2017 р. «за особисту мужність виявлену у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, самовіддане виконання військового обов'язку», нагороджений орденом «За мужність» ІІІ ступеня (посмертно) (див. ст. № 198).

У 2017 р. на могилі встановлено тимчасовий пам'ятний знак – дерев'яний хрест.

Джерело: Списки воїнів, які загинули під час проведення АТО, Котелевський район // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського.

А. М. Скирда

202. Місце загибелі Малохліба Тимофія Івановича (1989) (іст.)

Вул. Першотравнева, в центрі села, навпроти приміщення сільської ради.

У 1917 р. в Більську був створений один із перших на Полтавщині червоногвардійських загонів (див. ст. №№ 207, 208).

На цьому місці в жовтні 1919 р. був схоплений і страчений денікінцями комісар Більського червоногвардійського загону Малохліб Тимофій Іванович.

У 1982 р. споруджено пам'ятний знак – лабрадоритова стела (вис. 1,93 × 0,82 × 0,22 м), з викарбуваним на ній зображенням будьонівки і шаблі та пам'ятним написом: «На цьому місці у жовтні 1919 року був закатований денікінцями комісар Більського червоногвардійського загону Малохліб Тимофій Іванович». Постамент викладений бутовим каменем (вис. 0,57 × 2,4 × 0,57 м).

Взято на облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів № 247 від 23.04.1982 р.

Джерела та література: ДАПО. – Ф.р. 15. – Оп. 29. – Спр. 27. – Арк. 127, 170, 174; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.3.2392-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ; Єрмоленко І., Черевань М. Вони були першими // Народна трибуна. – 1965. – 15 квітня. – № 7 (2274). – С. 2; Костюк В. К. Великий перелом (з історії Котелевщини 1917–1947 рр.): історичні нариси / В. К. Костюк. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2015. – С. 10–11.

М. О. Авдєєва

203. Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)

На території Кирило-Мефодіївської церкви, на колишньому сільському кладовищі, по вул. Першотравневій.

Згідно Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні в селі загинуло 189 осіб. Встановлено імена 127 чоловік. Загиблих ховали у братських та окремих могилах на старому кладовищі.

У пам'ять про ті трагічні події в 2008 р. на місці поховання було встановлено пам'ятний знак – хрест із сірого полірованого граніту (вис. 1,89 × 1,02 м) на такому

ж постаменті (вис. 0,33 × 0,71 × 0,21 м) з пам'ятним написом: «Хліб наш насущний Дай нам сьогодні Більщанам, жертвам Голодомору 1932 – 1933 років. Вічна пам'ять».

Взято на попередній облік і під охорону держави наказом Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації № 358 від 19.10.2010 р.

Джерела і література: НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 09-953; Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні: Полтавська область / Упоряд. О. А. Білоусько, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. – Полтава : Оріяна, 2008. – С. 305–306.

А. М. Скирда

204. Місце проведення партійних зборів військових частин (1943) (іст.)

За 3 км на схід від с. Більськ і за 5 м від схилового серпантину автодороги смт Котельва – с. Більськ.

На поч. вересня 1943 р. з'єднання 4-ї гвардійської армії Воронезького фронту визволили значну частину Котелевського району. 3-4 вересня 1943 р. воїни 7-ї і 8-ї гвардійських повітряно-десантних дивізій в районі Більська провели перші партійні збори на визволеній від гітлерівських загарбників території Полтавщини. На цих зборах воїни дали клятву визволити Полтавщину і вийти на берег Дніпра.

Згідно постанови Полтавського обкому Компартії України та облвиконкому № 20 від 14.03.1975 р. у 1978 р. на місці проведення зборів встановлено пам'ятний знак. Лабрадоритова стела (вис. 1,32 × 0,69 × 0,20 м) з пам'ятним написом: «Місце проведення партійних зборів воїнів 7 і 8 гвардійських повітряно-десантних дивізій 3 і 4 вересня 1943 року, на яких була дана клятва якнайшвидше визволити Полтавщину від німецько-фашистських загарбників і вийти до Дніпра». Обеліск виготовлений Полтавським експериментальним заводом «Сувенір». Постамент викладений бутовим каменем (вис. 1,35 × 1,60 м).

Взято на облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів № 247 від 23.04.1982 р.

Джерела та література: Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.1424-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Бирюков Н. И. Трудная наука побеждать. – М. : Воениздат, 1968. – С. 272.

Р. І. Шевченко

205. Млин паровий вальцевий (1912) (іст. науки і техн., архіт.)

У 1910 р. населення села Більськ зросло до 3 583 мешканців і 668 господарств. У селі працювали кілька вітряків та діяло два водяні млини. На поч. XX ст. на місці сучасного млина стояв дерев'яний паровий млин братів Савенків, який згодом згорів. Постало питання будівництва нового, більшого млина.

Відповідно, у 1912 р. було споруджено мурований паровий вальцевий млин, що зберігся до наших днів. Його власниками були козаки Олексій Шульга, Платон Верблюд, Аврам Яременко, Михайло Походун, Василь Яремченко та міщанин

Мендель-Рувім Денебурський. У 1914 р. млин постраждав від пожежі, але його власники отримали великі страхові виплати і в 1915 р. відновили млин. На той час це було найпотужніше підприємство у Більській волості й окрузі. За радянських часів млин знаходився у державній власності. У наш час він досі працює за первісним призначенням.

Більський млин розташований у центрі села, з північного краю долини Більського струмка, по вул. Першотравневій. Виробнича будівля монументальна, цегляна, вирішена у стилі історизму. Відіграє роль містобудівної домінанти у малоповерховій забудові села.

Будівля млина складається з центрального об'єму – двоповерхового з мансардою та двох одноповерхових крил, симетрично прибудованих до центрального об'єму із заходу і сходу. Площа приміщень – 302 м². Всі об'єми перекриті двоскатними дахами. На північному та південному фасадах центрального об'єму вікна згруповані по три за віссю симетрії.

Цегляний декор досить стриманий. Присутні карнизи із «сухариками», прості лиштви із замковими каменями. На західному фасаді центрального об'єму будівлі зберігся цегляний фронтон у вигляді двох дахових тумб із трикутником між ними. На трикутнику викладена дата будівництва млина – «1912 Г». Бічні крила підсилені контрфорсами.

Млин досі залишається робочим. Нещодавно до його північного фасаду прибудували два приміщення з профнастилу, що шкодить автентичному вигляду будівлі.

Будівля Більського млина є цікавою пам'яткою архітектури та науки і техніки, потребує охоронного статусу та реставрації.

Джерела та література: Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. – К. : УРЕ, 1967. – С. 461; Полтавщина: енциклопедичний довідник. – К. : Українська Енциклопедія, 1992. – С. 64; Гавриш П. Я. Більська давнина: нариси з історії села Більська на Полтавщині від часу заснування до 1917 р. / Петро Гавриш. – Полтава : Дивосвіт, 2012. – С. 187; Гавриш П. Я. Більська минувшина: нариси з історії села Більська на Полтавщині 1917–1991 років / П. Я. Гавриш. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2017. – С. 13.

І. Ю. Биков

206. Пам'ятне місце подвигу Шишкіна Михайла Володимировича (1943) (іст.)

За 4 км на захід від села, в ур. Скоробір, на західному краю майдану Великий Скоробір (див. ст. № 189).

На цьому місці 8 вересня 1943 р. здійснив героїчний подвиг гвардії лейтенант, командир мінометного взводу 9-ї стрілецької роти 206-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії Шишкін Михайло Володимирович. На взвод гвардії лейтенанта М. В. Шишкіна прорвався танк «Тигр» із групою автоматників. Щоб врятувати своїх бійців, командир зі зв'язкою протитанкових гранат кинувся під ворожий танк і підірвав його. Контратака гітлерівців була зірвана.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22.04.1944 Шишкіну М. В. посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Нагороджений Орденом Леніна (див. ст. № 190).

Згідно постанови бюро Полтавського обкому Компартії України та облвиконкому № 51 від 22.05.1979 у 1982 р. на місці подвигу Шишкіна М. В. встановлено лабрадоритову стелу (вис. 1,2 × 0,6 м) з викарбуваною зіркою і пам'ятний написом: «На цьому місці 8 березня 1943 року Герой

Радянського Союзу Шишкін Михайло Володимирович звершив свій героїчний подвиг». Постамент (вис. 0,6 × 2,0 × 0,3 м) залізобетонний, верхня частина оздоблена бутовим каменем.

Взято на попередній облік і під охорону держави наказом Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації № 358 від 19.10.2010 р.

Джерела та література: ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 793756. – Спр. 55. – Арк. 96; Ф. 1203. – Оп. 2. – Спр. 24. – Арк. 32; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.1428-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Загинув, щоб жили інші // Народна трибуна. – 1969. – 22 лютого. – № 23 (2869). – С. 4; Герои Советского Союза: краткий биографический словарь в двух томах. Т. 2: Любов – Ящук / [пред. ред. кол. И. Н. Шкадов]. – М.: Воениздат, 1988. – С. 788.

С. М. Жученко

207. Пам'ятний знак землякам, загиблим під час громадянської війни 1917 – 1921 рр. (1990) (іст.)

Вул. Першотравнева, біля приміщення сільської ради.

Більський червоногвардійський загін, створений у 1917 р. та очолюваний комісаром Малохлібом Тимофієм Івановичем, був одним із перших на Полтавщині (див. ст. №№ 202, 208). 27 його бійців, жителів с. Більськ і комісар Малохліб Т. І., загинули в роки громадянської війни.

У 1990 р. в пам'ять про полеглих, згідно постанови виконкому обласної ради від 21.06.1978 р., встановлено пам'ятний знак. Стела з рожевого граніту (вис. 1,1 × 1,73 × 0,25 м) з пам'ятним написом: «Вічна слава односельчанам полеглим в боротьбі за владу рад в роки громадянської війни» та 21 прізвище загиблих. Постамент з бутового каменю (вис. 0,96 × 2,64 × 0,80 м).

Джерела і література: ДАПО. – Ф.р. 15. – Оп. 29. – Спр. 27. – Арк. 127, 170, 174; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.3.2392-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Єрмоленко І., Черевань М. Вони були першими // Народна трибуна. – 1965. – 15 квітня. – № 7 (2274). – С. 2; Костюк В. К. Великий перелом (з історії Котелевщини 1917 – 1947 рр.): історичні нариси / В. К. Костюк. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2015. – С. 10–11.

М. О. Авдєєва

208. Пам'ятний знак бійцям Більського червоногвардійського загону (1982) (іст.)

Вул. Першотравнева, біля приміщення сільської ради.

З розвалом Російської імперії до влади у Більській волості прийшли не більшовики, а есери на чолі з Лукою Аксюком. Проте солдати, які поверталися з фронту у вересні 1917 р. були пробільшовицьки налаштовані. Більшовицькі активісти роззброїли місцеву охорону й обрали волосний революційний комітет. Це був один із перших ревкомів у тодішньому Зіньківському повіті. Перший голова Більського волревкому Цуприк Дмитро Павлович – унтер-офіцер царської армії, син бідняка, одержав звання за проявлену хоробрість в боях із кайзерівською армією. Заступник Панченко Семен Оврамович. Тоді ж організовано Більський загін червоної гвардії, куди входило 53 чол., який очолював Малохліб Тимофій Іванович.

У жовтні 1917 р. Більський загін розгромив загін юнкерів, яких запросив поміщик Трипільський для охорони свого маєтку в с. Довжик на Зіньківщині, захопив багато зброї і 60 коней. Пізніше загін брав участь у роззброєнні охорони Зіньківської тюрми. Також його учасники конфісковували землю й худобу в заможних селян.

На поч. березня 1918 р. в Україну ввійшли німецькі війська. Більський загін під керівництвом Цуприка змушений був відступити на схід. У Котельві загін вступив у бій з чисельно переважаючими силами німців. З'єднавшись з Котелевським червоногвардійським загоном, яким командували Бородай Г. К. і Ковпак С. А., загін із боями відступав на Краснокутськ, Харків. Потім влився до складу новостворених частин Червоної Армії.

9 травня 1982 р. згідно постанови бюро Полтавського обкому компартії України та райдержадміністрації № 51 від 22.03.1979 р. встановлено пам'ятний знак. Стела з лабрадориту (вис. 1,10 × 1,73 × 0,25 м) з викарбуваним зображенням червоноармійця в будьонівці, з піднятою шаблею в руці на фоні сонця, по верхньому краю стели пам'ятний напис: «Бійцям Більського червоногвардійського загону від односельчан». Постамент (вис. 0,96 × 2,64 × 0,80 м) з бутового каменю.

Взято на облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів № 165 від 23.04.1984 р.

Джерела і література: ДАПО. – Ф.р. 15. – Оп. 29. – Спр. 27. – Арк. 127, 170, 174; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.3.1427-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Єрмоленко І., Черевань М. Вони були першими // Народна трибуна. – 1965. – 15 квітня. – № 7 (2274). – С. 2; Костюк В. К. Великий перелом (з історії Котелевини 1917 – 1947 рр.): історичні нариси / В. К. Костюк. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2015. – С. 10–11.

М. О. Авдєєва, А. М. Скирда

209. Пам'ятний знак на місці дислокування партизанського загону, 1917 – 1919 рр. (1989) (іст.)

На Барвінковій горі, на захід від села.

У роки громадянської війни в Котельві із солдатів-фронтовиків та пробільшовицьки налаштованих місцевих активіс-

тів створюється партизанський загін. Загін налічував більше 100 чоловік, більшість із яких були озброєні і мали коней.

Партизани першу нараду провели в клуні батька С. А. Ковпака. Виробили план дій і обрали командиром загону Сидора Артемовича Ковпака, комісаром – Григорія Кіндратовича Бородая. Раптовим ударом вони захопили пошту, телефонну станцію, волосне управління, поліцію. Створили волосний ревком на чолі з Радченком Андрієм Васильовичем, заступник – Кашуба Гаврило Зіновійович, Ковпак Сидір Артемович – голова земельної комісії. Взявши владу в свої руки, почали розподіл поміщицької землі серед безземельних селян. Дислокувались партизани за 5 км від Котельви і контролювали район у чотирикутнику: Котельва – Зіньків – Охтирка – Краснокутськ.

На поч. березня 1918 р. на Україну ввійшли німецькі війська. При їх наближенні до Котельви тут був сформований червоногвардійський загін. Тоді ж до Котелевського приєднався і Більський загін, які з боями відступили на північ. У районі Охтирки вони об'єдналися з групою партизанських загонів сумського напрямку. Під Тулою Котелевський загін партизанів влився до новостворених частин Червоної Армії.

У 1987 р. згідно рішення правління колгоспу «Зоря комунізму» встановлено пам'ятний знак, виготовлений на Апостолівському гранзаводі. Горизонтальна стела (вис. 0,99 × 1,33 × 0,15 м) з рожевого граніту із викарбуваним пам'ятним написом: «Тут на Барвінковій горі в 1917 – 1919 роках знаходився район дислокації загону котелевських партизан під керівництвом Сидора Артемовича Ковпака в

складі 120 бійців». Постамент з бутового каменю (вис. 0,40 × 1,17 × 1,05 м).

Джерела та література: Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.3.2390-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Ковпак С. А. Солдати малої землі. З щоденника партизанських походів. – К. : Рад. письменник, 1964. – С. 36; Шило С. Котельва, 1917 рік // Народна трибуна. – 1966. – 28 квітня. – № 51 (2435). – С. 2; Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. – К. : Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1967. – С. 451; Кизя Л. Сидір Ковпак: біографічна повість. – К. : Рад. письменник, 1972. – С. 48–56.

М. Д. Борисов, А. М. Скирда

210. Пам'ятник знак полеглим землякам (1987) (іст.)

Вул. Центральна. Біля будинку культури.

Споруджений 1987 р. на честь 289 воїнів – жителів села, полеглих на фронтах Другої світової війни у 1941–1945 рр., а також 35 мирних жителів, розстріляних гітлерівськими загарбниками під час тимчасової окупації села у 1941–1943 рр.

Згідно постанови бюро Полтавського обкому Компартії України та виконкому обласної Ради народних депутатів № 20 від 10.07.1975 у 1987 р. встановлено пам'ятний знак.

Залізобетонна горизонтальна стела (вис. 2,0 × 13,0 м), в центральній частині якої встановлений залізобетонний шпиль (вис. 7,0 м). На стелі закріплено 12 чавунних дошок (0,89 × 0,47 м) з пам'ятним текстом: «1941 – 1945. Вечная память павшим героям» і прізвищами 297 полеглих.

Взято на попередній облік і під охорону держави наказом Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації № 358 від 19.10.2010 р.

Джерела та література: ДАПО – Ф. 1876. – Оп. 8. – Спр. 76. – Арк. 45; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2391-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Книга Пам'яті України. Полтавська обл. Т. 5: Кобеляцький район. Козельщинський район. Котелевський район. – Полтава : Полтав. літератор, 1996. – С. 680–692,

788–794; Книга Скорботи України. Полтавська область. Т. 1: м. Полтава, Великобагачанський район, Гадяцький район, Глобинський район, Гребінківський район, Диканський район, Зіньківський район, Карлівський район, Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район, Кременчуцький район, Лохвицький район. – Полтава : Полтав. літератор, 2002. – С. 309, 311, 313–314, 316–317, 320, 324; Книга Скорботи України. Полтавська область. Т. 3. – Полтава : Полтав. літератор, 2005. – С. 293–295.

М. Д. Борисов

211. Школи другої земської двокомплектної (двокласної) будинок (1910–1911) (архіт., іст.)

До Першої світової війни в с. Більськ було дві земські школи. Перша сільська (волосна) почала діяти в 1861 р., в 1867 р. отримала статус земського училища. У 1889 р. Зіньківське повітове земство збудувало нове шкільне приміщення першої школи.

На поч. ХХ ст. населення Більська значно збільшилося. На 1900 р. у селі мешкало 3149 жителів. Виникла потреба у будівництві нової школи. Друга більська земська школа збудована у 1910 р., також коштом Зіньківського повітового земства. Надвірні приміщення добудовували в 1911 р. На 1 січня 1912 р. в школі навчалися 106 учнів (хлопчиків). Вчителями працювали Марія Федосіївна Попова (завідувач) та Ольга Федосіївна Попова. Пізніше другим вчителем призначено І. Г. Максименка. Закон Божий викладав священик Сільвестр Григорович Поповиченко. У 1912–1913 рр. опікуном школи призначено козака Платона Єфремовича Верблюда. З 1913 р. на три роки опікуном школи затверджено Михайла Кіндратовича Любченка. Після революції 1917 р. будівля використовувалась як початкова та середня сільські школи.

Будинок колишньої другої земської двокомпектної школи розташований у центрі села, над заплавою Більського струмка, на подвір'ї діючої Більської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів, по вул. Центральній, 6. Будинок одноповерховий, Г-подібний в плані, дерев'яний, на мурованому фундаменті, облицьований цеглою. Витягнутий по вісі захід – схід. Головний вхід до школи розташований зі сходу. Він підкреслений ризалітом з фронтоном. На цегляних тумбах, що вінчають фронтон, закладені дві цеглини із написом «19» та «10 Г», що означає рік побудови школи – 1910. Нижче, на трикутному фронтоні читаються літери «ЗЕМ. ШКО». По центру південного фасаду розташовувався другий ризаліт «на два вікна», зараз зруйнований.

Архітектура школи вирішена у стилі історизм з елементами модерну. Цегляний декор фасадів дуже стриманий: карнизи, прості лиштви із замковими каменями. Південний фасад має вісім вікон. У плані основний об'єм будівлі поділений коридором, до якого примикають навчальні класи. Між двома класами встановлена розсувна дерев'яна шестистулкова перегородка.

Більшість приміщень школи давно покинуті і будинок перебуває в аварійному стані. Значна частина цегляного облицювання розібрана, стіни похилилися. Будівля земської школи у Більську є цікавою пам'яткою архітектури поч. ХХ ст. Об'єкт перебуває під загрозою знищення, потребує термінової консервації та реставрації.

Джерела та література: Інформація Більської ЗОШ І-ІІІ ступенів // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Полтавщина: енциклопедичний довідник. – К. : Українська Енциклопедія, 1992. – С. 64; Гавриш П. Я. Більська давнина: нариси з історії села Більська на Полтавщині від часу заснування до 1917 р. / Петро Гавриш. – Полтава : Дивосвіт, 2012. – С. 198–201; Пшинка М. В. Котелевський край: природа, історія, люди. Історико-краєзнавчий довідник / М. В. Пшинка. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2016. – С. 30.

І. Ю. Биков

Борівське, Милорадове, сс., Милорадівська сільська рада; Гетьманка, с., Микілківська сільська рада

212. Великий і Малий лиман – ландшафтний заказник місцевого значення (природа)

Знаходиться в околицях с. Борівське, між сс. Милорадове та Гетьманка, на території Борівського лісництва: кв. 57–61, 77 (виділ 13), 78 (без виділу 14), 79, 86.

Перебуває у віданні ДП «Полтавський лісгосп» – 320,8 га, Милорадівської – 49,8 га та Микілківської сільських рад – 12,5 га.

Обстежувався: В. В. Стахорським (1915); В. Ф. Ніколаєвим (1918); М. І. Гавриленком (1913–1930, 1947–1958); Б. О. Головим, Ю. К. Товкачем (1939–1940 рр.); М. І. Гавриленком, Д. С. Івашиним (1947 р.); Т. Л. Андрієнко, М. Л. Клєстовим, О. М. Байрак (1993 р.); О. М. Байрак, Н. О. Стецюк, М. В. Слюсарем (2002 р.); Н. О. Стецюк, М. В. Слюсарем (2008 р.).

Охороняється згідно з рішенням Полтавської обласної ради (восьма сесія четвертого скликання) від 15.08.2003 р.

Площа – 383,1 га.

Заповідний об'єкт створено з метою збереження різноманітних природних комплексів (лучно-болотних, водних і сосноволісових) на уступі та боровій терасі лівого берега р. Ворскла, в тому числі систем замкнутих водойм-лиманів з прибережно-водною та водною рослинністю. Місце зростання та мешкання рідкісних видів флори і фауни, в тому числі журавля сірого, занесеного до Червоної книги України.

Територія репрезентує різноманітні природні комплекси, характерні для долини р. Ворскли в її середній частині: дубово-соснові ліси, лісові водойми, оточені болотами (переважно низькотравними), фрагменти заболочених евмезотрофних ділянок, лучні. Значні площі займають заболочені ділянки навколо водойм – Великого і Малого лиманів. Їх рослинність належить до двох типів – низькотравних і високотравних евтрофних боліт. Домінуючими є угруповання очерету звичайного. Основу трав'янистого покриву складають осоки (гостра, несправжньосмикавцева, побережна) та деякі злаки (очеретянка звичайна, китник колінчастий) і численні представники гідрофільного різнотрав'я (ситняг болотний, частуха подорожникова, півники болотні, калюжниця болотна, омег водяний). Високотравні болота одноманітні за складом. У них домінують очерет звичайний, рогіз широколистий і вузьколистий. Водна рослинність є типовою, з домінуванням угруповань жабурника звичайного, спіродели багатокореневої, ряски триборозенчастої та малої. Лучні ділянки, місцями перезволожені, вирізняються багатством видів, серед яких домінує біловус стиснутий, зустрічаються північні елементи. Рослинний склад заболочених лісових ділянок різноманітний: переважають дуб звичайний, сосна звичайна, береза повисла, осика. Багатим видовим складом відрізняються сосново-орлякові ценози та конвалієві угруповання. Середньовікові насадження сосни на боровій

терасі мають типову структуру та флористичний склад. На різних ділянках до сосни у деревостанах домішуються дуб звичайний, робінія звичайна, клен ясенолистий. Серед кущів звичайними є бузина чорна та червона, подекуди – крушина ламка. Трав'янистий покрив здебільшого злаковий (із домінуванням куничника наземного, тонконога звичайного), конвалієвий (зрідка), рідкотравний (з участю чистотілу великого, міцеліса стінного, празелені звичайної, герані Робертової та ін.). В цілому, рослинний світ заказника характеризується диференційованим рослинним покривом і багатою флорою, у складі якої – рідкісні бореальні види.

У складі флори близько 500 видів, в тому числі раритетних: альдрованда пухирчаста, зозульки м'ясо-червоні, плодоріжка болотна, сон чорніючий, верба Старке, сальвінія плаваюча (Червона книга України) і 21 регіонально рідкісний вид (аконіт дібровний, вовче тіло болотне, волошка сумська, грушанка круглолиста, плаун булавовидний, дзвоники персиколисті, конвалія звичайна, костяниця, орляк звичайний, перстач прямостоячий, родовик лікарський, пухирник звичайний та ін.). Фауністичний комплекс заказника включає червонокнижні види (лелека чорний, могильник, підорлик великий, підорлик малий, змієїд, журавель сірий, коловодник ставковий (поручайник), пугач, сорокопуд сірий, горностай, видра річкова, шуліка чорний, лунь лучний, голуб-синяк, нетопир Натузіуса, нетопир-карлик) і 22 види регіонально рідкісних (борсук, чапля біла велика, лебідь-шипун, осоїд, кібчик, куріпка сіра, кропивник, дрізд білобровий, дрізд-омелюх, вівчарик весняний, мухоловка мала, чечевиця та ін.).

Заказник виконує ґрунтозахисні, водоохоронні, воднорегулюючі та рекреаційні функції.

Джерела та література: НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 01-116. – Арк. 114; Спр. 02-173. – Арк. 31–31 зв.; Байрак О. М., Стецюк Н. О. Атлас рідкісних і зникаючих рослин Полтавщини. – Полтава : Верстка, 2005. – С. 28, 34. 40, 59, 73, 79, 82, 85, 125, 126, 138, 139, 143, 178, 186, 199, 221; Байрак О. М., Стецюк Н. О., Гапон З. Ф. Природно-заповідний фонд Котелевщини: буклет. – Полтава : Верстка, 2003. – 6 с.; Гавриленко М. Опыт систематического каталога зверей Полтавщины. – Полтава : Изд. Полтав. Союза Охотников, 1928. – С. 14; Гавриленко М. І. Охороняймо природу / [під заг. ред В. Бендеровського та Я. Риженка]. – Полтава, 1928. – С. 10, 12–13; Гавриленко Н. И. Птицы Полтавщины. – Полтава : Изд. Полтав. Союза Охотников, 1929. – С. 26, 91; Гавриленко М. І. До герпетофауни Полтавщини // Наук. зап. ПДПІ ім. В. Г. Короленка. – Природнича серія: Т. VII. – К. : Рад. школа, 1954. – С. 50–51; Гавриленко М. І. Два маловідомі звірі для Полтавщини // Наук. зап. ПДПІ ім. В. Г. Короленка. – Природнича серія: Т. VII. – К. : Рад. школа, 1954. – С. 67; Гавриленко М. І. Замітка про лося і перев'язку на Полтавщині // Зб. пр. Зоологічного музею Академії наук УРСР. – К., 1956. – № 27. – С. 162; Гавриленко Н. И. Залёты некоторых птиц на Полтавщину // Уч. Зап. Московского ун-та. Орнитология. – М. : Изд-во МГУ. – 1958. – Вып. 197. – С. 77–80; Голов Б. А. Изменение ландшафтов и животного мира Полтавщины. – Полтава : Дивосвіт, 2015. – С. 33, 42; Збережи, де стоїш, де живеш. По сторінках Червоної книги Полтавщини. Рослинний світ / Кол. авт., [під заг. ред. О. М. Байрак]. – Полтава : Верстка, 1998. – С. 153; Іллічевський С. Гербарій Полтавського Державного музею // Зб., присвячений 35-річчю Музею / [під ред. В. Бендеровського, Я. Риженка, М. Гавриленка]. – Полтава, 1928. – Т. І. – С. 150, 160, 161, 163, 166, 177, 183, 184, 186, 196, 198, 200, 204-210, 212–218, 220; Природно-заповідний фонд Полтавської області: реєстр-довідник / Н. О. Смоляр. – Полтава : ШвидкоДРУК, 2013. – 149 с.; Регіональна екомережа Полтавщини / [під заг. ред. О. М. Байрак]. – Полтава : Верстка, 2010. – С. 117–118, додаток: С. 8; Червона книга України. Рослинний світ / [за ред. Я. П. Дідуха]. – К. : Глобалколсалтинг, 2009. – С. 38, 155, 168, 422, 566, 588; Червона книга України. Тваринний світ / [за ред. І. А. Акімова]. – К. : Глобалконсалтинг, 2009. – С. 405, 419, 422, 425, 428–430, 442, 452, 462, 463, 477, 509, 511, 539, 543.

Н. О. Смоляр, О. В. Халимон

Велика Рублівка, с., Великорублівська сільська рада

213. Селище Велика Рублівка I, епоха бронзи, ранній залізний вік, роменська культура (II – I тис. до н. е., X – поч. XI ст.) (археол.)

Розташоване за 2,1 км на північний захід від села, на боровій терасі лівого берега р. Мерла (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро). По західному краю пам'ятки пролягає польова дорога.

Відкрите А. В. Гейком у 2007 р.

На поселенні, неподалік ґрунтової дороги сс. Дем'янівка – Велика Рублівка, на дюнному підвищенні площею 0,04 га (20 × 20 м) – останці лівого берега борової тераси, пошкодженому ерозією, закладений шурф, де відзначена така стратиграфія: 0–0,2 м – білий пісок; 0,2–0,3 м – гумусований пісок; 0,3–0,6 м – білий з домішкою чорного пісок, з глибини 0,6 м – материк, білий пісок. У шурфі на глибині 0,2–0,6 м трапилися дрібні уламки посуду черняхівської культури, окремі фрагменти кераміки епохи пізньої бронзи та скіфського часу.

На північному краї пам'ятки на дюні висотою близько 2,0 м площею 0,09 га (30 × 30 м) виявлені уламки ліпних посудин епохи бронзи, в т. ч. фінального її періоду, скіфського часу та роменської культури.

По всій території поселення зустрічаються фрагменти ліпного посуду пізньоскіфського часу V – поч. III ст. до н. е.

Площа поселення становить близько 10 га (500 × 200 м), руйнується вітровою ерозією і польовою дорогою. Південна пола дюни пошкоджена вибиранням піску.

Матеріали зберігаються у НМЗУГ в Опішному.

Джерело: Гейко А. В. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському районі Полтавській області в 2007 році / Гейко А. В., Сапегін С. В. // НА ІА НАНУ. – 2007/236. – Ф. е. – Арк. 8–9.

А. В. Гейко, С. В. Сапєгін

214. Курганний могильник I (археол.)

Знаходиться на південній околиці села, за 0,3 км на південь від старої молочно-товарної ферми, справа від шосе Т-17-07 на ділянці між м. Полтавою і смт Котельвою.

Обстежувався О. Б. Супруненком у 2002 та 2018 рр.

Розташований на мису третьої тераси лівого берега р. Ворскли – правобічному підвищенні в гирлі балки Склярової.

Складається з двох насипів висотою 0,4 м і 0,7 м, діаметром 15 та 30 м, що розорюються. Можливо, більший з курганів є рештками розораного майдану.

Розкопки не проводилися.

Джерела: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 14. – № 37, рис. 23; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 12.

О. Б. Супруненко

215. Курганний могильник II, енеоліт – ранній залізний вік (IV – I тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 1,6 км на південь від східної околиці села (кол. свиноферми і тракторної бригади), справа від шосе Т-17-30 в бік смт Чутового.

Був об'єктом топографічних обстежень, починаючи з сер. XIX ст. Принаймні, найбільший курган отримав позначення на дрібномасштабних топографічних картах 2-ї пол. XX ст. як насип із тригопунктом на вершині з абсолютною висотою 136,7 м. Могильник обстежувався О. Б. Супруненком 2002 р., стан збереження засвідчений його ж оглядом 2018 р.

Розташований на площині мису третьої тераси лівого берега р. Ворскли – пануючому підвищенні у правобіччі балки Склярової, з абсолютною висотою 133,2 м.

Складається з компактно розташованих групою чотирьох насипів висо-

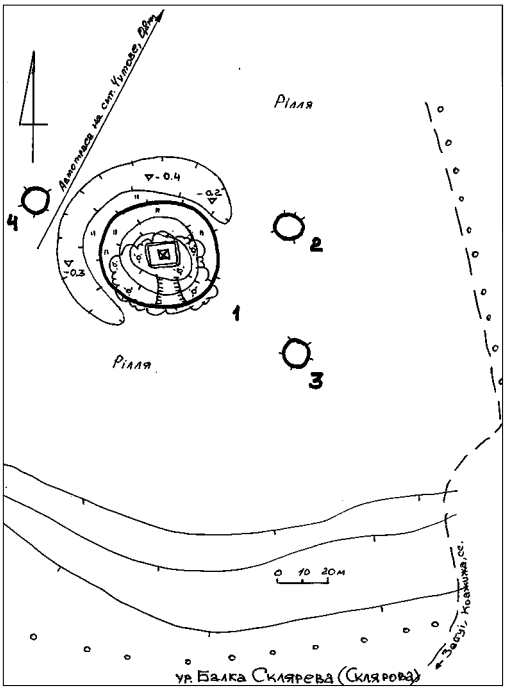

тою 0,2–3,5 м та діаметром 13–55 м, три з яких розорюються. Розорані кургани пошкоджені сільськогосподарськими роботами. Найбільший з них – задернований – наполовину заріс кущами терену, що оточують прокопане прямокутне підвищення геодезичного пункту на вершині. Наявні сліди проритого під'їзду з півдня до знищеного тріангуляційного знаку. З майже всіх боків навколо великого кургану заввишки понад 3,5 м помітні сліди заглибини від вибирання ґрунту на досипки. Поли цього кургану, відомого серед місцевих жителів як Скляровська могила, оборюються.

Розкопки складових комплексу не проводилися.

Джерела: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 14–15. – № 38, рис. 23, 26, 27; обстеження автора 2018 р.

О. Б. Супруненко

216. Курганний могильник III (археол.)

Знаходиться за 0,6 км на схід від крайньої східної околиці села, над витоками струмка Труханівки.

Був об'єктом топографічних обстежень 1954 р., на дрібномасштабних картографічних матеріалах 2-ї пол. XX ст. позначені два насипи курганів, один із яких з відносною висотою 1,1 м. Могильник оглянутий О. Б. Супруненком у 2018 р.

Розташований на вододілі Труханівського струмка і балки Громової з абсолютною висотою близько 120,5 м, що здіймається на 15 м над його заплавою, безпосередньо над балкою-водозбором зазначеного вище струмка зі старим ставком (стр. Труханівка – рр. Мерла – Ворскла – Дніпро).

Складається з трьох розораних насипів, вишикуваних коротким ланцюжком у меридіональному напрямку, що на сьогодні мають висоту 0,3–0,7 м та діаметри 15–28 м. З північно-західного боку від курганів помітні оплилі контури заглибини, вірогідно, від вибирання ґрунту на спорудження одного з насипів.

Розкопки курганів могильника не проводилися.

Джерела: карта: X-45-62-Г-а. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-XI-65; обстеження автора 2018 р.

О. Б. Супруненко

217. Курганний могильник IV, бронзовий вік (кін. III – II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 1,8 км на північний схід від центру села (загальноосвітньої школи), за 1,6 км на північ – північний схід від асфальтованої автодороги Т-17-30 в бік смт Чутового.

Був об'єктом топографічних обстежень 1954 р., на дрібномасштабних картографічних матеріалах 2-ї пол. XX ст. позначені два насипи курганів, один із яких з відносною висотою 1,0 м. Могильник оглянутий О. Б. Супруненком 2018 р.

Розташований на краю пануючого вододільного плато Труханівського струмка і р. Мерли з абсолютною висотою понад 125 м, за 0,40–0,45 км на південь від асфальтованої автодороги О 1710135 до с. Ковалевого (стр. Труханівка – рр. Мерла – Ворскла – Дніпро).

Складається з чотирьох розораних насипів (два з них, швидше, розорані плями від викидів з поховань), згрупованих компактним скупченням із майже меридіональним орієнтуванням. На сьогодні кургани мають висоту 0,2–0,4 м, діаметри 12–25 м. На більшому насипу виявлені уламки стінок ліпного горщика доби пізнього бронзового віку, на двох менших – потрощені оранкою кістки людей.

Розкопки курганів могильника не проводилися.

Джерела: карта: X-45-62-Г-а. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-XI-65; обстеження автора 2018 р.

О. Б. Супруненко

218. Курганний могильник V (археол.)

Знаходиться біля південно-східної околиці села, над витоками струмка Труханівки, поряд зі смугою забудови крайньої вулиці, за 0,75 км на північ від асфальтованої автодороги Т-17-30.

Був об'єктом топографічних обстежень 1954 р., на дрібномасштабних картографічних матеріалах 2-ї пол. XX ст. позначені два насипи курганів, один із яких з відносною висотою 1,1 м. Могильник оглянутий О. Б. Супруненком у 2018 р.

Розташований на високому лівому березі Труханівського струмка з абсолютною висотою 127,5 м, що здіймається на 15 м над його заплавою, неподалік решток старого ставка (стр. Труханівка – рр. Мерла – Ворскла – Дніпро).

Складається з двох розораних насипів, вишикуваних коротким ланцюжком у меридіональному напрямку, що на сьогодні мають висоту 0,3–0,4 м та діаметри 15–20 м. З північно-західного боку від останців курганів помітні оплилі контури заглибини, вірогідно, від вибирання ґрунту на спорудження одного з курганів.

Розкопки курганів не проводилися.

Джерела: карта: X-45-62-Г-а. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-XI-65; обстеження автора 2018 р.

О. Б. Супруненко

219. Курганний могильник VI Могили Буканівської, енеоліт – ранній залізний вік (IV – I тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,7 км на південь – південний захід від села та за 0,2–0,3 км на південь від тваринницького комплексу ТОВ «Агрофірма «Маяк», ближче до південної околиці села, справа, за 0,3–0,5 км на південний схід від шосе Т-17-02, навпроти південної частини забудови кутка Чапаківка.

Був об'єктом топографічних обстежень, починаючи з сер. XIX ст. Три кургани, включаючи Могилу Буканівську (Букановську), отримали позначення на дрібномасштабних топографічних картах 2-ї пол. XX ст., в т. ч. як насип з відносною висотою 1,8 м з тригопунктом на вершині та абсолютною висотою 129,4 м. Могильник оглядався О. Б. Супруненком у 2002 і 2018 рр.

Розташований на розораному підвищенні мису третьої тераси лівого берега рр. Ворскли і Ковжижі (рр. Ковжижа – Ворскла – Дніпро), у правобіччі балки Склярової, з абсолютною висотою 125,0–127,5 м.

Складається з порівняно розпорошено розташованих у групі (своєрідним трикутником) чотирьох насипів висотою 0,3–1,8 м та діаметром 12–35 м, три з яких розорюються. Розорані кургани дуже пошкоджені сільськогосподарськими роботами. Найбільший з них зберіг задернована вершину із рештками основи тригопункту в центрі з кількома кущами, що оберіються.

Розкопки складових комплексу не проводилися.

Джерела: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА

// НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Рис. 1; карта: Х-42-65-Г-в. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-XI-65.

О. Б. Супруненко

220. Курган I (археол.)

Знаходиться за 0,9 км на південний захід від центру села – роздоріжжя шосе Т-17-07 та Т-17-30, на південно-західній околиці населеного пункту.

Обстежувався О. Б. Супруненком у 2002 і 2018 рр.

Розташований на розорюваному мисоподібному підвищенні другої тераси лівого берега р. Мерли з абсолютною висотою понад 101 м, що здіймається на 2–3 м над болотом Чаплівське озеро (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро), за 0,15 км на захід від шосе Т-17-07 в межах села.

Насип має висоту 0,4 м, діаметр 18 м, розорюється.

Розкопки не проводилися.

Джерело: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 14. – № 36, рис. 23.

О. Б. Супруненко

221. Курган II (археол.)

Знаходиться за 1,25 км на південний захід від центру села – роздоріжжя шосе Т-17-07 та Т-17-30, за 0,35 км на південний захід від околиці населеного пункту (кол. село і сучасний куток Чапаківка), за 0,25 км на захід від вежі стільникового зв'язку.

Був об'єктом топографічних обстежень з сер. XIX ст., у 1954 р. мав позначення насипу великого кургану з відносною висотою 4,1 м. Зруйнований під час шляхового будівництва кін. 1970-х рр. Останець насипу обстежувався О. Б. Супруненком і О. М. Ткаченком у 2018 р.

Розташований на краю лісового масиву, на мисоподібному підвищенні другої тераси лівого берега р. Мерли (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро) заввишки 1,2–2,0 м над рівнем сусідніх боліт, за 0,17 км на захід від околиці села, праворуч від польової дороги до с. Микілка.

Зберігся останець зруйнованого вибиранням ґрунту насипу з ділянками

висотою 1,2–2,0 м, діаметром понад 50 м, що з південного боку перетинається польовою дорогою. Від кургану залишилася північна пола та частково центральна частина, порита навантажувачами ґрунту. З південного боку чітко простежена напівкільцева заглибина навколо насипу. Поверхня останця засмічена, вкрита кущами дерези, прилягаючи до масиву соснових насаджень.

Розкопки не проводилися. Під залишками насипу вочевидь містяться досі збережені поховальні комплекси.

Джерела: карта: Х-45-62-Г-а. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-IX-65; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 11.

О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко

222. Курган III (археол.)

Знаходиться за 0,45 км на схід – південний схід від східної околиці села, за 0,2 км на північ від автодороги Т-17-30 в бік смт Чутового, за 0,7 км на північний схід від колишнього місцезнаходження старого колгоспного двору.

Був об'єктом топографічних обстежень 1954 р., на дрібномасштабних картографічних матеріалах 2-ї пол. XX ст. позначений як насип кургану з відносною висотою в 1 м. Оглянутий О. Б. Супруненком у 2018 р.

Розташований на підвищенні першої тераси лівого берега струмка Труханівка з абсолютною висотою понад 115 м, що здіймається на 5 м над його заплавою (стр. Труханівка – рр. Мерла – Ворскла – Дніпро).

Насип дуже розораний, має висоту 0,25 м, діаметр до 20 м.

Розкопки не проводилися.

Джерела: карта: X-45-62-Г-а. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-XI-65; обстеження автора 2018 р.

О. Б. Супруненко

223. Курган IV (археол.)

Знаходиться за 0,3 км на південь від крайньої східної околиці села, за 0,9 км на північ від автодороги Т-17-30 в бік смт Чутового, за 0,6 км на схід від колишнього колгоспного двору.

Був об'єктом топографічних обстежень 1954 р., на дрібномасштабних картографічних матеріалах 2-ї пол. XX ст. позначений як насип кургану з відносною висотою в 1 м. Оглянутий О. Б. Супруненком та О. М. Ткаченком у 2018 р.

Розташований на мисоподібному підвищенні тераси лівого берега струмка Труханівка з абсолютною висотою близько 120 м, що здіймається на 11 м над його заплавою (стр. Труханівка – рр. Мерла – Ворскла – Дніпро).

Насип розорюється, наразі має висоту 0,7 м, діаметр 30 м.

Розкопки не проводилися.

Джерела: карта: X-45-62-Г-а. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-XI-65; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 5.

О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко

224. Курган V (археол.)

Знаходиться за 50 м на північ від забудови східної околиці села, за 1,35 км на північ від автодороги Т-17-30 в бік смт Чутового, майже навпроти кургану IV.

Був об'єктом топографічних обстежень 1954 р., на дрібномасштабних картографічних матеріалах 2-ї пол. XX ст. позначений як насип кургану з відносною висотою понад 1 м. Оглянутий О. Б. Супруненком у 2018 р.

Розташований на підвищенні тераси правого берега струмка Труханівка з абсолютною висотою близько 117,5 м, що здіймається на 12 м над його заплавою (стр. Труханівка – рр. Мерла – Ворскла – Дніпро).

Розорюється, має висоту 0,5 м, діаметр 24 м.

Розкопки не проводилися.

Джерела: карта: X-45-62-Г-а. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-XI-65; обстеження автора 2018 р.

О. Б. Супруненко

225. Курган VI (археол.)

Знаходиться на північно-західній околиці села, за 0,9 км на північний схід від від повороту шосе Т-17-07 перед мостом через р. Мерлу, на ділянці між м. Полтавою і смт Котельвою.

Був об'єктом топографічних обстежень 1954 р., на дрібномасштабних картографічних матеріалах 2-ї пол. XX ст. позначений як насип кургану. Оглядався Є. В. Махно на поч. 1950-х рр., О. Б. Супруненком у 2017 р.

Розташований на піщаному підвищенні надзаплави правого берега Труханівського струмка і лівого р. Мерли, з абсолютною висотою понад 95,0 м (стр. Труханівка – рр. Мерла – Ворскла – Дніпро).

На 2017 р. залишався задернованим, зберігаючи сліди колишнього розорювання. Прилягає до городньої ділянки. Має висоту 0,8 м, діаметр 28 м.

Розкопки не проводилися.

Джерела: карта: X-45-62-Г-а. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-XI-65; повідомлення Є. В. Махно 1982 р.; обстеження автора 2017 р.

О. Б. Супруненко

226. Курган VII (археол.)

Знаходиться на північній околиці села, за 1,8 км на північний схід від від повороту шосе Т-17-07 перед мостом через р. Мерлу, на ділянці між м. Полтавою і смт Котельвою.

Був об'єктом топографічних обстежень 1954 р., на дрібномасштабних картографічних матеріалах 2-ї пол. XX ст.

позначений як насип кургану з відносною висотою 1,2 м. Округа кургану обстежувалися І. А. Зарецьким навесні 1891 р. у зв'язку зі знахідкою скарбу в складі 201 золотих пізньоримських монет і частини золотого браслету, що датуються V ст. н. е. Під час пошуків місця знахідки скарбу оглядався Є. В. Махно у 1967 р., яка шурфувала підвищення дещо на захід від насипу. Збереження кургану засвідчене оглядом О. Б. Супруненка у 2017 р.

Розташований на вершині піщаного підвищення надзаплави лівого берега р. Мерли з абсолютною висотою понад 96,5 м (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро).

На 2017 р. розорювався під городню ділянку. Мав висоту 0,7 м, діаметр близько 30 м. Розкопки не проводилися.

Джерела та література: Багалей Д. И. Археологическая карта Харьковской губернии, с объяснительным текстом / Проф. Д. И. Багалея. – М. : Товарищество типографии А. И. Мамонтова, 1906. – С. 15; Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР / В. В. Кропоткин // САИ. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – Вып. Г 4-4. – С. 72. – № 813; Корзухина Г. Ф. Предметы убора с выемчатыми эмалями V – первой половины VI вв. н. э. в Среднем Поднепровье / Г. Ф. Корзухина // САИ. – Ленинград : Наука, Лен. отд., 1978. – Вып. Е 1-43. – С. 69; Мызгин К. В. Монетно-вещевые клады на территории черняховской культуры / К. В. Мызгин // Древности – 2011 сб. науч. тр. / ХИАО; ХНУ им. В. Н. Каразина. – Харьков, 2012. – С. 130–138. – С. 135; Гопкало О. В. Новые данные о древностях позднеантичного периода бассейна Псла [и Ворсклы] (Сумской и Бельский микрорегионы) / О. В. Гопкало, В. В. Приймак, А. Д. Стадник // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2016: зб. наук. пр. / [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 155–156. – Рис. 3; карта: X-45-62-Г-а. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-XI-65; повідомлення Є. В. Махно 1982 р.; обстеження автора 2017 р.

О. Б. Супруненко

227. Курган VIII, бронзовий вік (II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 2,26 км на схід – південний схід від східної околиці села, за 2,15 км на північ від автодороги Т-17-30, за 2,21 км на схід від молочно-товарного тваринницького комплексу ТОВ «Агрофірма «Маяк», край завершення лісосмуги, зорієнтованої з північного сходу на південний захід.

Виявлений О. Б. Супруненком та О. М. Ткаченком у 2018 р.

Розташований у надсхиллі мисоподібного підвищення тераси лівого берега струмка Труханівка, що здіймається на 8 м над рівнем балки Труханівка (стр. Труханівка – рр. Мерла – Ворскла – Дніпро).

Насип розорюється, через нього пролягає польова дорога в бік тваринницького комплексу. Курган має висоту 0,5 м, діаметр 24 м. На насипу виявлений уламок ліпного горщика доби пізнього бронзового віку.

Розкопки не проводилися.

Джерело: Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 12.

О. Б. Супруненко

228. Курганоподібних насипів група (археол.)

Знаходиться за 1,2–1,8 км на північ від центру села (загальноосвітньої школи), вздовж його північно-східної околиці та в лісонасадженнях у межах населеного пункту, за 0,6–1,2 км на північний захід від повороту асфальтованої автодороги О 1710135 до с. Ковалевого.

Була об'єктом топографічних обстежень 1954 р., на дрібномасштабних картографічних матеріалах 2-ї пол. XX ст. позначені п'ять насипів чи курганоподібних підвищень, в т. ч. два з відносною висотою 1,2 та 1,5 м. Група оглядалася Є. В. Махно у 1967 р., О. Б. Супруненком і О. М. Ткаченком у 2018 р.

Розташована на підвищеннях другої тераси Труханівського струмка, в його межиріччі з р. Мерлою, з абсолютними висотами 102,5–105,0 м (стр. Труханівка – рр. Мерла – Ворскла – Дніпро).

Складається з шести задернованих, місцями поросли деревами і кущами курганоподібних підвищень, вишикуваних скривленим ланцюжком із майже меридіональним спрямуванням. На сьогодні насипи та схожі на них підвищення мають висоту 0,8–1,2 м, їх діаметри становлять 18–30 м. Місцеві жителі розповідають про виявлення поряд кісток людей, на більшому з них, розташованому в лісових насадженнях, – про здійснення тут поховань часу Голодомору 1932–1933 рр. Детальний огляд дозволяє вбачати в цих пагорбах курганоподібного вигляду місця розташування хатищ XVIII–XIX ст., сліди останніх будівель на яких були знищені у 1-й трет. XX ст.

Розкопки об'єктів не проводилися.

Джерела: карта: X-45-62-Г-а. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-XI-65; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 5; повідомлення Є. В. Махно 1982 р.

О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко

229. Братська могила воїнів Червоної Армії (1941, 1943) (іст.)

У західній частині сільського кладовища.

Поховано невідому кількість воїнів із частин 14-ї кавалерійської дивізії, які загинули в оборонних боях за село 7 жовтня 1941 р.; воїни 161-ї стрілецької дивізії, які загинули 29 лютого – 3 березня 1943 р. у визвольних боях за село з гітлерівськими загарбниками в ході Харківської операції, та воїни 71-ї, 90-ї стрілецьких дивізій, 155-го гірського стрілецького полку 52-ї гірської стрілецької дивізії, 201-го гвардійського полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії, 6-ї гвардійської мотострілецької бригади, 5-го гвардійського танкового корпусу, які загинули при звільненні села від гітлерівських загарбників 18-20 вересня 1943 р. Прізвища невідомі.

У 1965 р. на могилі встановлений металевий обеліск (вис. 3,0 × 0,4 × 0,4 м), в центрі якого така ж дошка (0,2 × 0,3 м) з пам'ятним написом. У 2015 р. встановлено новий пам'ятний знак, виготовлений з сірого полірованого граніту. Стела (вис. 1,3 × 0,6 м), на якій викарбовано зображення воїна з дитиною та пам'ятний напис: «Вічна пам'ять героям». Постамент (вис. 0,25 × 0,80 × 0,20 м). Могила (2,05 × 1,3 м) обкладена гранітною плиткою. Навколо металева огорожа.

Джерела та література: ЦАМО РФ. – Ф. 1165. – Оп. 2. – Спр. 20; Ф. 1207. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 106; Ф. 1617. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 60; Ф. 3403. – Оп. 2. – Спр. 75. – Арк. 20; Ф. 3367. – Оп. 2. – Спр. 7; ДАПО. – Ф.р. 1876. – Оп. 8. – Спр. 85. – Арк. 8; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2411-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Джерелейко А. Шанують світлу пам'ять визволителів // Народна трибуна. – 2015. – 27 листопада. – № 94 (9805).– С. 2.

В. А. Андрієць

230. Братська могила воїнів Червоної Армії (1943) (іст.)

У Чернишівському лісі, на північний схід від села.

Поховано невідому кількість воїнів Червоної Армії із частин і підрозділів 161-ї та 180-ї стрілецьких дивізій, які загинули в лютому-березні 1943 р. в ході Харківської наступальної операції.

На цьому горбочку було кілька братських могил з дерев'яними хрестами. У 1950-х рр. частину останків перепоховано до братської могили у с. Маловидне, біля школи (див. ст. № 378).

У 1984 р. на місці поховання воїнів місцеві жителі встановили надгробок (вис. 1,6 × 0,35 × 0,35 м) – металева конструкція із зіркою. У 2014 р. за ініціативою керівника місцевої ветеранської організації М'яло Ганни Пантелеймонівни у нижній частині конструкції встановлено металеву дошку (0,2 × 0,3 м) з пам'ятним написом: «У 1943 році тут були поховані, а згодом перепоховані у братській могилі воїни – визволителі села Чернишівка». У 2018 р. відбулась заміна пам'ятного знаку. Встановлено стелу (вис. 1,0 × 0,6 м) з сірого полірованого граніту із зображенням воїна, в нижній частині покладено металеву дошку з попереднього пам'ятного знаку. Попереду квітниця (1,2 × 0,6 м) з полірованого граніту.

Джерела та література: ЦАМО РФ. – Ф. 1396. – Оп. 2. – Спр. 8. – Арк. 91-92; Свідчення М'яло Ганни Пантелеймонівни, 1927 р.н. // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Шило І. Щоб знали ми і наші діти // Народна трибуна. – 2014. – 7 травня. – № 33-34 (9640-9641). – С. 2.

А. М. Скирда

231. Братська могила воїнів Червоної Армії (1943) (іст.)

Ділянка (куток) Труханівка, у південно-східній частині кладовища.

Поховано 67 воїнів Червоної Армії із частин і підрозділів 14-ї кавалерійської дивізії, які загинули в оборонних боях за село 7 жовтня 1941 р.; воїни 161-ї стрілецької дивізії, які загинули 29 лютого – 3 березня 1943 р. у визвольних боях за село з гітлерівськими загарбниками в ході Харківської операції; 71-ї стрілецької дивізії, 67-ї гвардійської стрілецької дивізії, які загинули при звільненні села від гітлерівських загарбників у вересні 1943 р. Прізвища не відомі.

У 1984 р. на місці поховання воїнів місцеві жителі встановили цегляний оштукатурений обеліск. У 2014 р. відбулась заміна. Встановлено пам'ятний знак з сірого полірованого граніту. Стела (вис. 1,3 × 0,6 м) із зображенням воїна та пам'ятним написом: «Вічна пам'ять героям». Постамент (вис. 0,25 × 0,80 × 0,20 м). Могила обкладена гранітною плиткою.

За інформацією Омельченка Олександра Миколайовича, 1955 р.н., під час тимчасової гітлерівської окупації села 1941–1943 рр. у клуні між сс. Труханівка та Велика Рублівка було спалено 19 осіб.

Джерела та література: ЦАМО РФ. – Ф. 1165. – Оп. 2. – Спр. 20; Ф. 1207. – Оп. 2. – Спр. 20. – Арк. 106; Ф. 1617. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 60; Ф. 3367. – Оп. 2. – Спр. 7; Ф. 3403. – Оп. 2. – Спр. 75. – Арк. 20; ДАПО. – Ф.р. 1876. – Оп. 85. – Спр. 20. – Арк. 9; Інформація Омельченка Олександра Миколайовича, 1955 р.н. // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Книга Скорботи України. Полтавська область. – Т. 1: м. Полтава, Великобагачанський район, Гадяцький район, Глобинський район, Гребінківський район, Диканський район, Зіньківський район, Карлівський район, Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район, Кременчуцький район, Лохвицький район. – Полтава : Полтав. літератор, 2002. – С. 308–322; Книга Скорботи України. Полтавська область: Т. 3. – Полтава : Полтав. літератор, 2005. – С. 308–320.

В. А. Андрієць, А. М. Скирда

232. Братська могила жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)

У західній частині сільського кладовища.

Згідно Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні в селі загинуло 122 особи, відомо імен 110.

У 1991 р. на могилі встановлена металева конструкція (вис. 3,5 × 0,4 × 0,4 м),

в нижній частині якої дві дошки з нержавіючої сталі (0,5 × 0,3 м) з пам'ятним написом: «Люди! Зупиніться, пригадайте всіх, хто помер з голоду в 1933 році. Багато їх тут спить вічним сном. Серед них Дрозд І. Ф. 1904 Дрозд О. Ф. 1902 Дрозд М. І. 1926 Дрозд К. І. 1932» та з металокераміки (0,15 × 0,2 м) з прізвищем померлого: «Гонтар Омелько Іванович 1886 – 1933».

У 2008 р. на могилі встановлено плиту з чорного граніту на металевих кутиках (1,2 × 0,6 м) з пам'ятним написом: «Жертвам Голодомору 1932 – 1933 р. села Велика Рублівка» та 110 прізвищ загиблих.

Джерело та література: НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 09-935; Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Полтавська область / Упоряд. О. А. Білоусько, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. – Полтава : Оріяна, 2008. – С. 306–307.

В. А. Андрієць

233. Братська могила учасників громадянської війни (1918), воїнів Червоної Армії (1941, 1943), пам'ятний знак полеглим землякам (1987) (іст.)

У центрі села, праворуч від автотраси Т-17-07 на ділянці м. Полтава – смт Котельва.

У могилі поховані: учасники громадянської війни – комісар Великорублівського червоногвардійського загону Григорій Прядун, Василь Сорокотяга, які загинули 1918 р., а також міліціонери Горобець та ін., які загинули 1920 р. в боях з антибільшовицькими формуваннями. У січні 1919 р. більшовицька влада вдруге повернулася до слободи Рублівки, зокрема за допомогою пробільшовицьки орієнтованого загону «Вільних козаків», очолюваного Миколою Хвильовим. Під час сутички з супротивниками більшовиків М. Хвильового та двох його товаришів було заарештовано. Під час перестрілки майбутній письменник втік, а Чапак К. А. та Медвідь А. О. були розстріляні.

Антибільшовицький рух опору на території сс. Рублівки – Милорадового розгорнув повстанський загін під керівництвом колишнього псаломщика Покровського храму с. Бригадирівки, учителя Федора Капустянського. Але наприкінці 1919 р. він був убитий. Його справу продовжив син, який боровся у загонах отаманів Гонти та Ігнатьєва. В 1920 р. повстанці спалили Рублівський волосний виконком.

Крім того, поховано 106 воїнів Червоної Армії, серед них воїни із частин і підрозділів 14-ї кавалерійської дивізії, які загинули в оборонних боях за село 7 жовтня 1941 р.; воїни 161-ї стрілецької дивізії, які загинули 29 лютого – 3 березня 1943 р. у визвольних боях за село з гітлерівськими загарбниками в ході Харківської операції, та воїни 71-ї, 90-ї стрілецьких дивізій, 155-го гірського стрілецького полку 52-ї гірської стрілецької дивізії, 201-го гвардійського полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії, 6-ї гвардійської мотострілецької бригади, 5-го гвардійського танкового корпусу, які загинули при звільненні села від гітлерівських загарбників 18–20 вересня 1943 р. Прізвища відомі 33 воїнів.

Згідно рішення виконкому Великорублівської сільської ради № 4 від 22.02. 1958 р. біля могили встановлена залізобетонна скульптура воїна (вис. 3,5 м) на цегляному оштукатуреному постаменті (вис. 3,0 × 0,9 × 0,9 м). У 1987 р. відбулася реконструкція. Скульптура окована міддю (вис. 3,5 м), в центральній частині постаменту закріплено орден Великої Вітчизняної війни, на могилі покладено плиту (1,0 × 0,5 м) з сірого граніту з пам'ятним написом: «Слава Героям отдавшим жизнь за советскую власть в 1918 г.

и при освобождении села В. Рублевка» і прізвищами 27 учасників громадянської війни та полеглих воїнів Червоної Армії.

Попереду пам'ятника по обидва боки встановлено залізобетонні стели (вис. 0,95 × 3,5 м), на яких закріплено по 3 бетонні плити (0,60 × 0,72 м) з пам'ятним написом: «Вічна пам'ять і слава воїнам, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» та прізвищами 225 воїнів-земляків, полеглих на фронтах Другої світової війни у 1941–1945 рр. За Книгою Пам'яті України відомо 326 імен воїнів-земляків.

Під час тимчасової гітлерівської окупації села у 1941–1943 рр. у Великорублівській сільській раді загинуло та було страчено 43 особи.

У 1998 р. було проведено перепоховання останків 9 воїнів, які були віднайдені місцевим шкільним пошуковим загоном. Прізвища не відомі.

Взято на облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів № 247 від 23.04.1982 р.

Джерела та література: ЦАМО РФ. – Ф. 1165. – Оп. 2. – Спр. 20; Ф. 1207. – Оп. 2. – Спр. 20. – Арк. 106; Ф. 1617. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 60; Ф. 3367. – Оп. 2. – Спр. 7; Ф. 3403. – Оп. 2. – Спр. 75. – Арк. 20; ДАПО. – Ф.р. 1876. – Оп. 8. – Спр. 85. – Арк. 8; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.508-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Книга Пам'яті України. Полтавська область. Т. 5: Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район. – Полтава : Полтав. літератор, 1996. – С. 692–704; Книга Скорботи України. Полтавська область. Т. 1: м. Полтава, Великобагачанський район, Гадяцький район, Глобинський район, Гребінківський район, Диканський район, Зіньківський район, Карлівський район, Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район, Кременчуцький район, Лохвицький район. – Полтава : Полтав. літератор, 2002. – С. 308–322; Книга Скорботи України. Полтавська область: Т. 3. – Полтава : Полтав. літератор, 2005. – С. 294; Ілюха О. Історія Великорублівського краю (від початку заселення до 1943): [краєзнавчий нарис] / О. Ілюха. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2017. – С. 47.

В. А. Андрієць, А. М. Скирда

234. Трактор «Універсал-2» (1967) (іст. науки і техн.)

Вул. Центральна.

Рублівська машинно-тракторна станція була створена у серпні 1932 р. Перший директор Медвідь Й. С., механік Перепелиця П., старший механік Бойко А. С. Спочатку було 15 тракторів «ХТЗ» і 15 плугів до них.

Уже у 1941 р. МТС обслуговувала 30 колгоспів, тракторний парк нараховував 89 машин, з них 7 потужних «ЧТЗ», 36 комбайнів та інші машини.

Тракторист В. С. Неділько став одним з ініціаторів розгортання стаханівського руху серед механізаторів району. В 1938 р. він трактором ХТЗ зорав 516 га. Високі показники праці показали також трактористи-стахановці Д. С. Погребняк, К. І. Сальний, Г. С. Свирид. Вони стали учасниками Всесоюзної сільськогосподарської виставки. У передвоєнні роки багато дівчат йшли працювати на трактори.

15 вересня 1941 р. Великорублівська МТС евакуйовувалась на схід. 27 вересня на станції Денисівка під Харковом колону розбомбила ворожа авіація. Далі рублівці

виїхали у тил з трактористами Денисівської МТС. В роки війни гітлерівці повністю знищили обладнання машинно-тракторної станції. Директор Великорублівської МТС Крицький Павло Гнатович був залишений на тимчасово окупованій території для організації партизанського загону і ведення підпільницької роботи.

Після повернення з евакуації на поч. 1944 р. Котелевська МТС передала Рублівській 20 тракторів.

В 1950-і рр. колектив неодноразово завойовував першість в соціалістичних змаганнях серед машинно-тракторних станцій Полтавської обл.

Після реорганізації МТС стало райоб'єднанням «Сільгосптехніка» з сучасними майстернями, комунікаціями та обладнанням. В автопарку потужні дизельні машини «ДТ-54», «ДТ-74», «Бєларусь». У колгоспах зони діяльності Великорублівського відділення «Сільгосптехніки» на 1967 р. працювало 143 трактори, 30 зернових, 29 бурякозбиральних комбайнів та інші машини.

У 1967 р. згідно рішення Великорублівської сільської ради № 8 від 21.06. 1967 р. на цегляному оштукатуреному постаменті (вис. 1,5 × 1,2 × 3,5 м) встановлений трактор «Універсал». На чільному боці постаменту металева дошка (нині відсутня) з пам'ятним написом: «Трактор «Універсал» первісток вітчизняного тракторобудування. Одержаний Рублівською МТС в 1938 році. З 1938 року по 1964 рік за кермом цього трактора працював тракторист Рублівської МТС, а потім к-пу «Радянська Україна» Дігтяр Григорій Лук'янович. Протягом 26 років цим трактором було виорано, посіяно і оброблено понад 22 тисячі га землі (в умовних гектарах)».

Взято на облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів № 247 від 23.04.1982 р.

Джерела та література: ДАПО. – Ф. р. 3938. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 10; ДАПО. – Ф. р. 4921. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 13; Почетная книга Всесоюзной сельскохозяйственной выставки, 1939. Украинская ССР. Полтавская область. – М. : ОГИЗ РСФСР, 1940. – С. 121, 130, 131; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.1.1785-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Перепелица П. В роки перших п'ятирічок // Народна трибуна. – 1967. – 5 листопада. – № 133 (2672). – С. 2–3; Костюк В. К. Великий перелом (з історії Котелевщини 1917 – 1947 рр.): історичні нариси / В. К. Костюк. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2015. – С. 43, 62–64, 80.

О. П. Єрмак, А. М. Скирда

Ворони с., Козлівщинська сільська рада

235. Пам'ятний знак полеглим землякам (1991) (іст.)

У центальній частині сільського кладовища.

Під час Другої світової війни у 1941–1945 роках загинуло 16 воїнів, мешканців села. За період тимчасової гітлерівської окупації по Козлівщинській сільській раді було розстріляно 10 чоловік.

За ініціативою нащадків загиблих воїнів у 1991 р. було встановлено пам'ятний знак – рожева стела (вис. 1,50 × 1,88 м) з мармурової крихти, на якій закріплено 16 фотоовалів з металокераміки (залишилось 8); на ступінчатому цегляному постаменті (вис. 0,34 × 1,1 × 2,42 м) покладено дошку (0,25 × 0,5 м) з написом: «1941 – 1945». У підніжжі пам'ятного знаку на основі з мармурової крихти дошка (0,8 × 0,5 м) з нержавіючої сталі з пам'ятним написом: «Вічна слава Захисникам Батьківщини», «Пам'ятник споруджено в рік 50-річчя початку Великої Вітчизняної війни своєму батькові Хоменку О. Т., дядькам та односельцям червень 1991» та 16 прізвищ земляків.

Література: Книга Пам'яті України. Полтавська обл. Т. 5: Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район. – Полтава : Полтав. літератор, 1996. – С. 725.

А. М. Скирда

236. Могила Кагановича Володимира Марковича (1941) (іст.)

На південно-східній околиці села.

14 жовтня 1941 р. у нерівному повітряному бою був збитий радянський літак. Льотчик заступник командира авіаційної ескадрильї 285-го штурмового авіаційного полку лейтенант Каганович Володимир Маркович (1912 р.н., м. Челябінськ, РФ), був похований місцевими жителями на місці загибелі.

Згідно рішення Козлівщинської сільської ради № 12 від 15.03.1965 у тому ж році на місці загибелі льотчика встановлено металевий обеліск (вис. 1,8 м), який у 1990 – замінений на стелу з лабрадориту (вис. 1,52 × 0,92 м), з пам'ятним написом: «На цьому місці в жовтні 1941 р. загинув збитий у повітряному бою радянський льотчик Каганович В. М.».

Взято на облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів № 247 від 23.04.1982 р.

Джерела: ЦАМО РФ. – Ф. 58. – Оп. 818883. – Спр. 928. – Арк. 6; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.1433-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського.

В. А. Андрієць

Гетьманка с., Микілківська сільська рада

237. Місцезнаходження Лиман I, бронзовий і ранній залізний віки (2-га пол. II – I тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 1,4–1,5 км на південь – південний захід від південної околиці села, на західному березі болотяного масиву в ур. Лиман.

Обстежувалося О. Б. Супруненком у 2017 р.

Розташоване на видовженому з північного сходу на південний захід вузькому піщаному мису (80–200 × 650 м) болотяного узбережжя кол. озера з абсолютною висотою 100,5 м, що розміщується в основі другої тераси лівого берега рр. Мерла і Ворскла (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро). Поверхня мису задернована, вкрита молодими лісонасадженнями та смугами неглибокої плантажної оранки. Через мис з північного сходу на південний захід пролягає лісова дорога до Борівського лісництва.

У прилеглій до узбережжя частині мису в розораних смугах біля централь-

ної частини мису впродовж 150 м інколи траплялися знахідки уламків ліпного посуду бондарихинської культури та скіфського часу, в т. ч. фрагменти сіролискованого ліпного посуду, шматки граніту і кварциту. Тут же виявлено декілька уламків стінок гончарних посудин черняхівської культури з шерехатою поверхнею.

Через наявність насаджень шурфування не проводилося. Невелика кількість знахідок не дозволила визначитись із площею пам'ятки та встановити наявність культурних нашарувань.

Джерела: карта: X-42-65-В-г. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-X-65; обстеження автора 2017 р.

О. Б. Супруненко

238. Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)

У північній частині старого кладовища.

За рознарядкою колгоспу померлих з голоду людей до кладовища возив житель села Сальний Іван Федорович. Ховали їх спочатку в одній великій ямі, а коли вона була заповнена, закидали землею і влаштували захоронення в іншій ямі. Поховано більше 100 чоловік. За даними Національної книги пам'яті жертв Голодомору в 1932–1933 років в Україні відомо 25 імен загиблих.

Пам'ятний знак не встановлено. Територія задернована.

Джерела і література: Спогади колишнього голови Микілківської сільської ради Вільховика Миколи Леонтійовича, 1937 р. н. // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Полтавська область / Упоряд. О. А. Білоусько, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. – Полтава : Оріяна, 2008. – С. 312.

В. А. Андрієць

239. Пам'ятний знак полеглим землякам та жертвам нацизму (1965) (іст.)

У центральній частині кладовища.

Споруджений на честь 27 воїнів-земляків, полеглих на фронтах Другої світової війни у 1941–1945 рр.

За відмову їхати до Німеччини 21 вересня 1943 р. 9 жителів села були роз-

стріляні гітлерівцями в лісі біля с. Верхоли Полтавського району.

У 1965 р. встановлено пам'ятний знак, 1986 р. – згідно рішення правління колгоспу «Правда» відбулась його заміна. Пам'ятний знак у вигляді металевого обеліску (вис. 3,70 × 0,65 × 2,04 × 0,77 м), у підніжжі якого знаходяться дві дошки (0,4 × 0,6 м) з мармурової крихти з пам'ятним написом: «Вічна слава воїнам-односельчанам, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945» і прізвищами полеглих воїнів. На лівому боці обеліску – дошка з сірого граніту (0,8 × 0,5 м) з пам'ятним написом: «Вічна пам'ять громадянам с. Гетьманки, які загинули від рук фашистських катів у 1943 р.» і прізвищами 9 жертв нацизму.

Джерела та література: Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2416-2.116.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Спогади колишнього голови Микілківської сільської ради Вільховика Миколи Леонтійовича, 1937 р.н. // Там само; Книга Пам'яті України: Полтавська область. Т. 5: Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район. – Полтава : Полтав. літератор, 1996. – С. 747–748; Книга Скорботи України. Полтавська область. Т. 1: м. Полтава, Великобагачанський район, Гадяцький район, Глобинський район, Гребінківський район, Диканський район, Зіньківський район, Котелевський район, Кременчуцький район, Лохвицький район. – Полтава : Полтавський літератор, 2002. – С. 309, 311, 313, 315, 317, 319; Джерелейко А. У Верхолах неподалік Полтави відкрито пам'ятний знак розстріляним мирним жителям. Серед них дев'ятеро – із села Гетьманки… // Народна трибуна. – 2013. – 15 травня. – № 38 (9541). – С. 3.

В. А. Андрієць

Глобівка с.,
Милорадівська сільська рада

240. Курганний могильник, енеоліт – бронзовий вік
(IV – II тис. до н. е.) **(археол.)**

Знаходиться за 0,2–0,3 км на південь від південно-східної околиці села, за 1,2–1,3 км на захід від перехрестя автодоріг до сс. Глобівка і Зайці Другі та шосе Т-17-07 на ділянці м. Полтава – смт Котельва.

Обстежувався в ході геодезичної зйомки 1954 р., з картографованням 4 насипів курганів з відносною висотою 1,1–2,4 м. 2002 р. могильник у складі шести насипів обстежувався О. Б. Супруненком, повторно оглядався ним же 2017 р.

Розташований на ледь похилому мису другої тераси лівого берега р. Ковжижа з абсолютними висотами 102,5–104,0 м (рр. Ковжижа – Ворскла – Дніпро), з південного (лівого) боку від автопід'їзду до населеного пункту, а з півночі безпосередньо прилягає до городніх ділянок і смуги забудови села.

Насипи шести курганів розорювалися, два з них наразі отримали новітнє задернування. Основна частина могильника у складі курганів №№ 1–4 висотою 0,4–2,2 м і діаметрами 16–42 м вишикувана ланцюжком у напрямку північний схід – південний захід вздовж довшої вісі мису на 0,25 км, розораний насип № 5 заввишки 1,6 м і діаметром понад 40 м дещо віддалений від цього ряду на південний схід на 0,21 км. Між ними знаходиться невеликий курган № 6 висотою 0,6 та діаметром близько 30 м. У складі групи були наявні й значно менші кургани, насипи яких на сьогодні вже непомітні через розорювання.

Кургани розташовані на приватизованих ділянках, що використовуються під городництво і сільськогосподарське виробництво.

Археологічні розкопки не проводилися.

Джерела: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 18. – № 49, рис. 23; карта: X-42-65-B-г. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-X-65; обстеження автора 2017 р.

О. Б. Супруненко

241. Курган I (археол.)

Знаходиться за 0,24 км на північ від північно-західної околиці села, неподалік решток двох старих ферм і колгоспного двору.

Обстежувався в ході геодезичної зйомки 1954 р., оглянутий О. Б. Супруненком у 2017 р.

Розташований на краю невеликого задернованого мису надзаплави (абсолютна висота 97 м) лівого берега р. Ковжижа (рр. Ковжижа – Ворскла – Дніпро), що використовується під випаси.

Курган в сер. 1950-х рр. мав висоту більше 1,0 м. На сьогодні збережений насип здіймається на 0,9 м, його діаметр становить 22 м.

Археологічні розкопки не проводилися.

Джерела: карта: X-42-65-B-г. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-X-65; обстеження автора 2017 р.

О. Б. Супруненко

242. Курган II, бронзовий вік (III – II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,22 км на південний схід від східної околиці села, за 0,36 км від перехрестя автодоріг до сс. Глобівка і Зайці Другі та шосе Т-17-07 на ділянці м. Полтава – смт Котельва.

Обстежувався в ході геодезичної зйомки 1954 р., оглянутий О. Б. Супруненком у 2017 р.

Розташований над схилом надзаплави струмка – лівобічного допливу р. Ковжижа з абсолютною висотою 100 м (рр. Ковжижа – Ворскла – Дніпро), з північного (правого) боку від автопід'їзду до населеного пункту. Узбережжя струмка використовується під городи і випаси.

Курган в сер. 1950-х рр. мав висоту 1,0 м, на сьогодні розораний насип зберігся на 0,7 м, його діаметр становить 24 м. На поверхні виявлені дрібні уламки ліпної кераміки доби раннього бронзового віку.

Археологічні розкопки не проводилися.

Джерела: карта: Х-42-65-В-г. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-Х-65; обстеження автора 2017 р.

О. Б. Супруненко

243. Курган III, енеоліт – бронзовий вік (IV – II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,31 км на південний схід від східної околиці села, за 0,52 км від перехрестя автодоріг до сс. Глобівка і Зайці Другі та шосе Т-17-07 на ділянці м. Полтава – смт Котельва.

Обстежувався в ході геодезичної зйомки 1954 р., оглядався О. Б. Супруненком у 2002 і 2017 рр.

Розташований на плато другої тераси лівого берега р. Ковжижа з абсолютною висотою 102,5 м (рр. Ковжижа – Ворскла – Дніпро), з південного (лівого) боку від автопід'їзду до населеного пункту.

Курган на сер. 1950-х рр. мав висоту 1,4 м, на сьогодні розораний насип здіймається на 1,2 м, його діаметр становить 34 м.

Археологічні розкопки не проводилися.

Джерела: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 18. – № 49, рис. 23; карта: Х-42-65-В-г. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-Х-65; обстеження автора 2017 р.

О. Б. Супруненко

244. Братська могила воїнів Червоної Армії (1943) (іст.)

У центрі села, в парку.

Поховано 17 воїнів Червоної Армії із частин і підрозділів 6-ї гвардійської моторизованої стрілецької бригади 7-го гвардійського танкового корпусу, які загинули в серпні-вересні 1943 р. при звільненні села Глобівки від гітлерівських загарбників. Прізвища невідомі.

У 1958 р. на підставі рішення Милорадівської сільської ради № 2 від 22.02. 1958 р. на могилі споруджений пам'ятник – залізобетонна скульптура воїна (вис. 3,0 м) на цегляному оштукатуреному постаменті (вис. 2,6 × 1,4 × 1,6 м), в нижній частині постаменту вмонтовано дошку (0,6 × 0,4 м) з мармурової крихти із пам'ятним написом: «Вічна слава героям, що полягли в боях за свободу і незалежність нашої Вітчизни».

Взято на облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів № 247 від 23.04.1982 р.

Джерела: ЦАМО РФ. – Ф. 1459. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 94; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.605-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського.

С. М. Жученко

245. Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)

У старій частині кладовища.

Поховані жителі села, які померли від голоду 1932–1933 рр. Згідно Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні по Милорадівській сільській раді загинуло 25 чол., імена відомо 15.

У пам'ять про ті трагічні події в 2008 р. було встановлено пам'ятний знак – дерев'яний хрест (вис. 2,0 × 0,9 м), в центральній частині якого пластикова дошка (0,21 × 0,3 м) з пам'ятним написом: «Пам'ять жертвам голодомору».

Джерела і література: НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 09-953; Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Полтавська область / Упоряд. О. А. Білоуська, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. – Полтава : Оріяна, 2008. – С. 317.

В. А. Андрієць

246. Пам'ятний знак полеглим землякам (іст.)

У центральній частині кладовища.

У пам'ять про 48 воїнів-земляків, полеглих на фронтах Другої світової війни у 1941–1945 рр., в 1980-х рр. встановлений цегляний оштукатурений обеліск (вис. 2,1 × 0,75 × 0,67 м) із зіркою, в нижній частині якого металева дошка (0,5 × 0,52 м) з пам'ятним написом: «Вічна слава воїнам с. Глобівка, що загинули в боях за свободу і незалежність нашої Батьківщини».

Література: Книга пам'яті України. Полтавська область. Т. 5: Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район. – Полтава : Полтав. літератор, 1996. – С. 764–766.

В. А. Андрієць

Дем'янівка с., Малорублівська сільська рада

247. Поселення Дем'янівка, неоліт, ранній залізний вік (IV тис. до н. е.; VII – VI ст. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,1 км на південь від північно-західної околиці села, справа від польової дороги сс. Дем'янівка – Лихачівка, на трикутному останцеподібному залишку правого берега р. Мерла (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро). Його висота над рівнем заплави – 3,0–3,5 м, площа не визначена.

Відкрите А. В. Гейком у 2007 р., описане у науковій звітності як «Дем'янівка III».

На території знайдено фрагмент стінки посудини доби неоліту, уламки кераміки скіфського часу та крем'ях (обточену стінку посудини) XIX – поч. XX ст. Виразними є стінки і ручка черпаків з врізним орнаментом, вінця горщиків без орнаменту або декоровані наколами, наліпленим валиком, пальцевими вдавленнями, насічками, частини мисок, що могли декоруватися проколами, уламок маленької культової посудинки та пряслице.

Ці матеріали відносяться до VII – VI ст. до н. е.

Верхні нашарування на 0,5 м пошкоджені під час насаджування сосни.

Матеріали зберігаються у НМЗУГ в Опішному.

Джерело: Гейко А. В. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському районі Полтавській області в 2007 році / Гейко А. В., Сапєгін С. В. // НА ІА НАНУ. – 2007/236. – Ф. е. – Арк. 7.

А. В. Гейко, С. В. Сапєгін

248. Місцезнаходження Дем'янівка I, ранній залізний вік (археол.)

Знаходиться біля входу до напівзруйнованої старої школи, за 0,01 м на схід від асфальтованої автодороги сс. Дем'янівка – Мала Рублівка, на другій терасі правого берега р. Мерли (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро).

Виявлене А. В. Гейком у 2007 р.

Площа, де знайдені поодинокі уламки стінок глиняного посуду скіфського часу, складає 0,03 га (30 × 10 м).

Місцезнаходження відноситься до V – поч. III ст. до н. е.

Територія задернована, місцями має ерозійні оголення. Потребує додаткових обстежень.

Матеріали зберігаються у НМЗУГ в Опішному.

Джерело: Гейко А. В. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському районі Полтавській області в 2007 році / Гейко А. В., Сапєгін С. В. // НА ІА НАНУ. – 2007/236. – Ф. е. – Арк. 6.

А. В. Гейко, С. В. Сапєгін

249. Місцезнаходження Дем'янівка II, бронзовий вік (археол.)

Знаходиться за 0,85 км від шлюзу через р. Мерла, за 1,0 км від південної околиці села, на мисоподібному задернованому виступі лівого берега р. Мерли (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро), що підрізається польовою дорогою вздовж берега річки.

Обстежувалося А. В. Гейком у 2007 р.

Площа не встановлена. Уламки стінок ліпного посуду виявлені в обваловці у північній частині соснового бору. Їх можна віднести до кола старожитностей катакомбної культури.

Місцезнаходження заліснене, задернованe. Пошкоджене обвалуванням соснового лісу. Потребує проведення додаткових обстежень.

Матеріали зберігаються у НМЗУГ в Опішному.

Джерело: Гейко А. В. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському районі Полтавській області в 2007 році / Гейко А. В., Сапєгін С. В. // НА ІА НАНУ. – 2007/236. – Ф. е. – Арк. 6.

А. В. Гейко, С. В. Сапєгін

250. Місцезнаходження Дем'янівка III, бронзовий вік (археол.)

Знаходиться за 0,1 км на схід від центральної частини села, за 0,7 км від асфальтованої автодороги сс. Дем'янівка – Мала Рублівка, за 0,15 км на південний схід від кол. господарського двору, за 0,325 м на північний захід від старої школи, на південній околиці соснового лісу, на дюні висотою 3,0 м.

Обстежувалося А. В. Гейком у 2007 р.

У південній частині дюни, неподалік піщаного кар'єру виявлені окремі уламки ліпного посуду, культурна приналежність яких не встановлена. В оголеннях стінок кар'єру культурні нашарування не зафіксовані. Дюна пошкоджена кар'єром.

Матеріали зберігаються у НМЗУГ в Опішному.

Джерело: Гейко А. В. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському районі Полтавській області в 2007 році / Гейко А. В., Сапєгін С. В. // НА ІА НАНУ. – 2007/236. – Ф. е. – Арк. 6.

А. В. Гейко, С. В. Сапєгін

251. Місцезнаходження Дем'янівка IV, фінал бронзового віку (археол.)

Знаходиться за 0,795 км від шлюзу через р. Мерла, та за 0,945 км від південної околиці села, на мисоподібному задернованому виступі лівого берега Мерли (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро), що підрізається польовою дорогою понад берегом річки.

Обстежувалося А. В. Гейком у 2007 р.

Площа не встановлена. Виявлені уламки ліпного посуду з наліпним валиком із насічками доби фінальної бронзи.

Заліснене, задернованe. Пошкоджене обвалуванням лісового масиву. Потребує проведення додаткових обстежень.

Знахідки зберігаються у НМЗУГ в Опішному.

Джерело: Гейко А. В. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському районі Полтавській

області в 2007 році / Гейко А. В., Сапєгін С. В. // НА ІА НАНУ. – 2007/236. – Ф. е. – Арк. 11.

А. В. Гейко, С. В. Сапєгін

252. Місцезнаходження Дем'янівка V, бронзовий вік (археол.)

Розташоване за 0,06 км на північний захід від кладовища, справа від асфальтованої автодороги сс. Дем'янівка – Мала Рублівка, на дюнному підвищенні висотою 0,2 м на другій терасі правого берега р. Мерли (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро).

Обстежувалося А. В. Гейком у 2007 р.

Площа місцезнаходження 0,06 га (15 × 40 м). Тут виявлені дрібні уламки ліпного посуду, що, вірогідно, належали решткам недовготривалого стійбища.

Культурна приналежність знахідок не встановлена.

Задерноване, пошкоджене спорудженням асфальтованої дороги та наявністю поряд польової дороги. Потребує проведення додаткових обстежень.

Джерело: Гейко А. В. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському районі Полтавській області в 2007 році / Гейко А. В., Сапєгін С. В. // НА ІА НАНУ. – 2007/236. – Ф. е. – Арк. 5.

А. В. Гейко, С. В. Сапєгін

253. Місцезнаходження Дем'янівка VI, бронзовий вік (археол.)

Знаходиться за 0,9 км від західної околиці села, справа від польової дороги до с. Васьки, на першій надзаплавній терасі р. Мерли (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро).

Обстежувалося А. В. Гейком у 2007 р.

Площа місцезнаходження 0,01 га (10 × 10 м).

На поверхні виявлені подрібнені уламки посуду та «лусочки» від ретушування крем'яних виробів. Може розглядатися як місце недовготривалого стійбища чи майтерні.

Культурна приналежність знахідок остаточно не встановлена.

Пошкоджене дорогою, видувами.

Матеріали зберігаються у НМЗУГ в Опішному.

Джерело: Гейко А. В. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському районі Полтавській області в 2007 році / Гейко А. В., Сапєгін С. В. // НА ІА НАНУ. – 2007/236. – Ф. е. – Арк. 12.

А. В. Гейко, С. В. Сапєгін

254. Місцезнаходження Дем'янівка VII, бронзовий вік (археол.)

Розташоване за 1,01 км на південний схід шлюзу через р. Мерла та за 1,15 км від південної околиці села, на північ від соснового лісу, на рогалудженні польових доріг на сс. Дем'янівка, Велика Рублівка і Микілка, на схилі борової тераси лівого берега р. Мерли (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро) на незначному підвищенні дюнного походження.

Обстежувалося А. В. Гейком у 2007 р.

Площа доволі незначна – 0,01 га (10 × 10 м). Тут виявлені дрібні уламки стінок ліпного посуду епохи бронзи, культурна приналежність яких не встановлена.

Розкопки не проводилися. Західна частина місцезнаходження пошкоджена дорогою.

Матеріали зберігаються у НМЗУГ в Опішному.

Джерело: Гейко А. В. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському районі Полтавській області в 2007 році / Гейко А. В., Сапєгін С. В. // НА ІА НАНУ. – 2007/236. – Ф. е. – Арк. 10.

А. В. Гейко, С. В. Сапєгін

255. Місцезнаходження Дем'янівка VIII, бронзовий – ранній залізний віки (археол.)

Знаходиться за 0,03 км на північ від північно-західної околиці села, на останці правого берега р. Мерли (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро).

Обстежувалося А. В. Гейком у 2007 р.

У перетині пагорба польовою дорогою сс. Дем'янівка – Лихачівка виявлені дрібні уламки ліпного посуду епохи бронзи – раннього залізного віку та кін. XIX–XX ст.

Місцезнаходження задерноване, пошкоджене будівництвом дороги. Потребує проведення додаткових обстежень.

Матеріали зберігаються у НМЗУГ в Опішному.

Джерело: Гейко А. В. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському районі Полтавській області в 2007 році / Гейко А. В., Сапєгін С. В. // НА ІА НАНУ. – 2007/236. – Ф. е. – Арк. 7–8.

А. В. Гейко, С. В. Сапєгін

256. Місцезнаходження Дем'янівка IX, бронзовий вік (археол.)

Знаходиться за 1,0 км на південь від західної околиці села, на схилі борової

тераси лівого берега р. Мерли (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро).

Обстежувалося А. В. Гейком у 2007 р., яким виявлені дрібні окатані фрагменти ліпного посуду.

Культурна приналежність і площа пам'ятки не встановлені.

Заліснене, задерноване. Місцями пошкоджене обвалуванням.

Джерело: Гейко А. В. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському районі Полтавській області в 2007 році / Гейко А. В., Сапегін С. В. // НА ІА НАНУ. – 2007/236. – Ф. е. – Арк. 10.

А. В. Гейко, С. В. Сапєгін

257. Місцезнаходження Дем'янівка X, бронзовий вік (археол.)

Знаходиться за 1,2 км на південь від західної околиці села, на мисоподібному виступі борової тераси лівого берега р. Мерли (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро).

Обстежувалося А. В. Гейком у 2007 р.

Культурна приналежність і площа не встановлені. Виявлені окремі фрагменти ліпного посуду бронзового віку.

Заліснене, задерноване, пошкоджене обвалуванням. Потребує проведення додаткових обстежень.

Джерело: Гейко А. В. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському районі Полтавській області в 2007 році / Гейко А. В., Сапегін С. В. // НА ІА НАНУ. – 2007/236. – Ф. е. – Арк. 9.

А. В. Гейко, С. В. Сапєгін

258. Місцезнаходження Дем'янівка XI, раннє середньовіччя – пеньківська культура (2-га чв. I тис. н. е.) (археол.)

Знаходиться на південній околиці села, за 0,6 км на захід від містка через р. Мерлу, за 3,5 км на південний схід від шосе Н-12 (на ділянці мм. Полтава – Розрита Могила – Охтирка).

Обстежувалося О. Б. Супруненком та А. І. Охріменком навесні 2003 р.

Розташоване на піщаному мису першої тераси правого берега рр. Мерли з абсолютною висотою 89,6–90,5 м у Балтійській системі вимірювань, на городній ділянці (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро).

На площі близько1 га (50 × 200 м) виявлені подрібнені уламки ліпних товстостінних посудин з крупними зернами шамоту в тісті, в т. ч. плічко реберчастого горщика та частина ліпної сковорідки. Дещо раніше за будівництва одного із господарських приміщень на садибі поряд виявлений уламок пальчастої фібули.

Шурфування не проводилися. Через наявність городніх насаджень площа не встановлена.

Цілком вірогідно, що на прилеглій ділянці узбережжя знаходяться рештки поселення 2-ї чв. I тис. н. е., перекриті наносами піску з навколишніх дюн.

Джерела: карта: X-45-62-В-б. – М 1: 25 000 см. – М.: ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-X-65; обстеження авторів 2003 р.

А. І. Охріменко, О. Б. Супруненко

259. Курган I, бронзовий вік – скіфський час (кін. III – I тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 1,85 км на північ від села, за 0,55 км на північний захід від пересихаючого болота в ур. Велике озеро, за 0,75 км на північ від шосе Н-12 (на ділянці мм. Полтава – Розрита Могила – Охтирка).

Був об'єктом топографічних обстежень 1954 р., позначений на дрібномасштабних картографічних матеріалах 2-ї пол. XX ст. як курган з відносною висотою 1 м. Обстежувався О. Б. Супруненком у 2002 та 2018 рр.

Розташований на піщаному розораному плато межиріччя рр. Мерли і Ворскли з абсолютною висотою 98,5 м у Балтійській системі вимірювань, неподалік знесеного тваринницького стану і старого піщаного кар'єру, що існували на північний схід від с. Лихачівки у 3-й чв. XX ст. (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро).

Поодинокий оплилий насип зберігся на висоту 0,5 м при діаметрі 25 м, останні роки розорюється.

Археологічні дослідження кургану не проводилися.

Джерела: карта: Х-45-62-В-б. – М 1: 25 000 см. – М.: ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-Х-65; обстеження автора 2002 і 2018 рр.

О. Б. Супруненко

260. Курган II, бронзовий вік – скіфський час (кін. III – I тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 2,35 км на північний схід від села, за 0,61 км на північний схід від пересихаючого болота в ур. Велике озеро, за 1,15 км на північ від шосе Н-12 (на ділянці м. Полтава – ур. Розрита Могила).

Був об'єктом топографічних обстежень 1954 р., позначений на дрібномасштабних картографічних матеріалах 2-ї пол. XX ст. як курган з відносною висотою 1 м та абсолютною 100,5 м над рівнем моря. Обстежувався О. Б. Супруненком у 2018 р.

Розташований на невеликому піщаному розораному підвищенні плато межиріччя рр. Мерли і Ворскли, ближче до широтно зорієнтованої лісосмуги та пересохлої заболоченої заглибини, що в останній час почала розорюватися, на північний схід від с. Лихачівки (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро).

Поодинокий оплилий насип зберігся на висоту 0,6 м при діаметрі 30 м.

Археологічні дослідження кургану не проводилися.

Джерела: карти: Х-45-62-В-б. – М 1: 25 000 см. – М.: ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-Х-65; М-36-82-А. – М 1: 100 000 см. – М.: Ген. штаб, 1978; обстеження автора 2018 р.

О. Б. Супруненко

261. Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)

Стара частина кладовища.

Під час Голодомору 1932–1933 рр. загинула невідома кількість мешканців села. Імен відомо 6. Померлих ховали у братських та одиночних могилах на сільському кладовищі.

Пам'ятний знак не встановлено.

Література: Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Полтавська область / Упоряд. О. А. Білоуська, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. – Полтава : Оріяна, 2008. – С. 311.

О. С. Лимар

262. Пам'ятний знак полеглим землякам (1968) (іст.)

У центрі села.

Споруджений на честь 40 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Другої світової війни у 1941–1945 рр.

У 1968 р. встановлено цегляний оштукатурений обеліск із зіркою. У 1991 р. відбулась заміна – встановлено гранітний обеліск (вис. 1,4 × 0,5 м) з викарбуваними орденом Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. та вічним вогнем і пам'ятним написом: «1941–1945 р.р. Вічна слава героям!», на цегляному оштукатуреному постаменті (вис. 0,7 × 1,5 × 2,0 м). Перед обеліском на постамент покладено гранітну дошку (0,7 × 0,5 м) з прізвищами 30 воїнів та пам'ятним написом: «Воїни-земляки с. Дем'янівки які загинули в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.».

Взято на облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів № 247 від 23.04.1982 р.

Джерела та література: Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.593-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Довідка Котелевського відділу культури № 89 від 2.12.1998 // Там само; Книга пам'яті України. Полтавська область. Т. 5: Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район. – Полтава : Полтав. літератор, 1996. – С. 735–737.

М. Д. Борисов

Деревки, с., Деревківська сільська рада

263. Дуб черешчатий – ботанічна пам'ятка природи місцевого значення (природа)

Зростає на території кладовища в с. Деревки.

Знаходиться у віданні Деревківської сільської ради.

Обстежувався: С. Л. Кигим (1986 р), Н. О. Стецюк (2008 р.).

Охороняється згідно з рішенням Полтавського обласного виконавчого комітету № 531 від 13.12.1975 р.

Площа під кроною 0,02 га.

Заповідний об'єкт створено з метою збереження поодинокого дерева дуба звичайного віком понад 600 років – одного з найстаріших дерев на території Полтавської обл. Висота – 29 м, обхват – 6,8 м, Відстань від землі до крони 3,4 м. Крона куляста. Відзначені тріщини кори, у багатьох місцях кора відстає; з північного боку обрушена кора й утворилося велике (до висоти 1 м від підніжжя) пошкодження. Навколо дуба проводиться обкошування; наявна огорожа із дерев'яних лаг на відстані 1,5 м від стовбура дерева та штахетника, побіленого вапном; встановлений охоронний знак. Поруч зростають окремі дерева сосни звичайної, груші звичайної, липи серцелистої.

Стан – задовільний; місцеві жителі намагаються лікувати дерево – замазують пошкодження сумішшю глини із соломою.

Має декоративне, естетичне значення. Виконує екологічні та краєзнавчі функції.

Джерела та література: НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 01-56. – Арк. 8; Спр. 02-173. – Арк. 30 зв; Андрієнко Т. Л., Байрак О. М., Залудяк М. І. та ін. Заповідна краса Полтавщини. – Полтава : ІВА «Астрея», 1996. – С. 162, 178; Природно-заповідний фонд Української СРСР: реєстр-довідник / [за ред. М. А. Воїнственського]. – К. : Урожай, 1986. – С. 113; Регіональна екомережа Полтавщини / [за заг. ред. О. М. Байрак]. – Полтава : Верстка, 2010. – С. 117–118, 179.

Н. О. Смоляр, Л. В. Чеботарьова

264. Колода – заповідне урочище (природа)

Розташоване між Котельвою і с. Деревками.

Знаходиться у віданні Деревківської сільської ради (землекористувач – ДП «Полтавське лісове господарство» (Котелевське лісництво, кв. 67–70).

Обстежувалося: О. М. Байрак, Н. О. Стецюк (2003).

Охороняється згідно з рішенням Полтавського обласного виконавчого комітету № 74 від 17.04.1992 р.

Площа 139,0 га.

Заповідний об'єкт створено з метою збереження дубово-соснових насаджень з кленом та липою, на уступі та боровій терасі р. Ворскли, з багатою флорою і фауною.

Заповідне урочище знаходиться на південно-західній околиці смт Котельви. З усіх боків до нього прилягають сільськогосподарські угіддя (поля) та протікає р. Ворскла. У межі урочища входять заплавні природні комплекси із масивом широколистяного заплавного лісу, заболоченими ділянками та ділянкою лісокультури сосни звичайної на боровій терасі. Деревостани заплавної діброви утворені дубом звичайним, липою серцелистою, кленами гостролистим та польовим, зрідка зустрічається горобина звичайна, тополя тремтяча, тополя біла, в'яз гладенький. Підлісок утворюють ліщина звичайна, бруслини бородавчаста та європейська, місцями – клен татарський. Основне флористичне ядро складають типові неморальні види: копитняк європейський, купина багатоквіткова, просянка розлога, осока сусідня, куцоніжка лісова, регнерія собача, фіалка дивна, розхідник шорсткий, вороняче око звичайне та ін. Спорадично зустрічаються шоломниця висока (реліктовий вид), папороті – щитники чоловічий та шорсткий. Навесні трав'янистий покрив утворений синузіями ранньовесняних ефемероїдів: рястом ущільненим, проліскою сибірською, анемоною жовтецевою, зірочками жовтими та ін. На заплаві у зниженнях формуються евтрофні висо-

Колода, ур. Конвалія звичайна.
Фото О. М. Байрак, 2003.

котравні та низькотравні болота з домінуванням очерету звичайного, рогозу вузьколистого, осоки загостреної, хвоща прирічкового. На уступі борової тераси формуються вільшнякові угруповання (фрагментарно). Зустрічаються групи верби білої та фрагменти біловербових вологих ценозів. Борова тераса зайнята різновіковими насадженнями сосни звичайної. Деревостани разом із сосною утворюють на деяких ділянках дуб звичайний, береза бородавчаста. Підлісок подекуди формують бузина чорна та червона, деякі види роду шипшина та глід. Виявлені ділянки із малинниками. Трав'яний покрив здебільшого злаковий. Зустрічаються й рудералізовані ділянки. Види рослин, занесених до регіонального списку: конвалія звичайна, проліска сибірська. Флора нараховує близько 450 видів.

У цілому, рослинний світ заповідного урочища репрезентує частину долини р. Ворскла і дозволяє зберегти типові й унікальні природні комплекси.

Фауна заповідного урочища відрізняється наявністю значної кількості видів, занесених до регіонального списку: осоїд, кібчик, куріпка сіра, вальдшнеп, дятел зелений, кропивник, дрізд-омелюх, вівчарик весняний, мухоловка мала, чиж, часничниця звичайна, гадюка звичайна, бобер, борсук. Цінність території обумовлюється ще й наявністю червонокнижних видів тварин: лелека чорний, шуліка чорний, змієїд, підорлик великий, підорлик малий, журавель сірий, коловодник ставковий, голуб-синяк, сорокопуд сірий, нетопир-карлик, нетопир Натузіуса, горностай, видра річкова.

Територія вважається гарним місцем відпочинку місцевих жителів. Виконує екологічні (ґрунтозахисні, водоохоронні), рекреаційні функції.

Джерела та література: НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 01-116. – Арк. 57; Байрак О. М., Стецюк Н. О., Гапон З. Ф. Природно-заповідний фонд Котелевщини: буклет. – Полтава : Верстка, 2003. – 6 с.; Природно-заповідний фонд Полтавської області: реєстр-довідник / Н. О. Смоляр. – Полтава : ШвидкоДРУК, 2013. – 149 с.; Регіональна екомережа Полтавщини / Байрак О. М., Стецюк Н. О., Слюсар М. В. та ін.; [за наук. ред. О. М. Байрак]. – Полтава : Верстка, 2010. – С. 117–118; Червона книга України. Тваринний світ / [за ред. І. А. Акімова]. – К. : Глобалконсалтинг, 2009. – С. 405, 419, 425, 428, 429, 442, 452, 462, 477, 509, 511, 539, 543.

Н. О. Смоляр, Л. В. Чеботарьова

265. Крупицьке – заповідне урочище (природа)

Розташоване в околицях с. Деревки.

Перебуває у віданні Деревківської сільської ради (землекористувач – ДП «Полтавське лісове господарство» (Рублівське лісництво, кв. 1–5).

Обстежувався: Т. Л. Андрієнко, М. Л. Клєстовим, О. М. Байрак (1994); Н. О. Стецюк, М. В. Слюсарем (2008).

Площа 300,0 га. Охороняється рішенням Полтавського облвиконкому № 74 від 17.04.1992 р.

Створено з метою збереження високоповнотних соснових та дубово-соснових насаджень на боровій терасі р. Ворскли з багатою флорою, фауною та мікобіотою, в складі яких – рідкісні види рослин і тварин.

Деревостани утворює сосна звичайна (середньовікові культури), до якої на деяких ділянках домішуються дуб звичайний, в'яз гладкий. Підлісок на багатьох ділянках утворюють бруслина бородавчаста, бузина чорна та червона, крушина ламка. Трав'янистий покрив здебільшого злаковий (із домінуванням куничника наземного). Серед видів різнотрав'я зустрічаються види ксерофітного та мезоксерофітного різнотрав'я, рудералізовані ділянки.

До борової тераси прилягає масив заплавного широколистяного лісу з типовим рослинним світом. Деревні яру-

си утворюють дуб звичайний (середній вік 80–90 років). Виявлені ділянки з віковими дубами, окремі з участю осики (тополі тремтячої). Значна участь у деревостанах липи серцелистої, клена гостролистого, клена польового, груші звичайної, в'яза гладкого. На деяких ділянках співдомінантом виступає ясен звичайний. Підлісок утворений черемхою звичайною, ліщиною звичайною, бруслинами європейською та бородавчастою, подекуди кленом татарським. На узліссях чагарникові ценози утворюють слива колюча, клен татарський, жостір проносний, свидина кров'яна, різні види глоду та шипшини. Трав'янистий покрив утворений суцільним покривом із пшінки весняної (навесні), розхідника шорсткого, тонконогу дібровного, зірочника злаковидного, конвалії звичайної, яглиці звичайної. В цих угрупованнях досить часто зустрічаються такі лісові види рослин як купина багатоквіткова, адокса мускусна, жовтець кашубський, бугила лісова, медунка темна, фіалка дивна та ін. Навесні в лісі розвинутий суцільний покрив, утворений синузіями ранньовесняних ефемероїдів: рясту ущільненого, анемони жовтецевої, пшінки весняної, проліски сибірської, зірочок жовтих та ін. Флористично багатими є узлісся – місця збереження лікарських рослин (суниць зелених, материнки звичайної, звіробою звичайного, деревію майже звичайного та ін.).

Флора нараховує близько 450 видів. З видів рослин, занесених до Червоної книги України, зростають: рябчик руський, сон лучний, сон розкритий. Зустрічаються види рослин, включені до регіонального списку: первоцвіт весняний, проліска сибірська, конвалія звичайна.

Серед представників тваринного світу, занесених до Червоної книги України, відзначені: шуліка чорний, змієїд, підорлик великий, підорлик малий, голубсиняк, сорокопуд сірий, нетопир-карлик, нетопир Натузіуса, горностай.

З видів тварин, включених до регіонального списку, поширені: осоїд, кібчик, куріпка сіра, слуква (вальдшнеп), дятел зелений, кропивник, дрізд-омелюх, вівчарик весняний, мухоловка мала, чиж, часничниця звичайна (землянка звичайна), гадюка звичайна.

Виконує екологічні (ґрунтозахисні, водоохоронні), рекреаційні функції.

Джерела та література: НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 01-116. – Арк. 58; Андрієнко Т. Л., Байрак О. М., Залудяк М. І. та ін. Заповідна краса Полтавщини. – Полтава : ІВА «Астрея», 1996. – С. 162, 181; Байрак О. М., Проскурня М. І., Стецюк Н. О., Слюсар М. В., Томін Є. М., Гостудим О. М. Еталони природи Полтавщини. Розповідні про заповідні території Полтавщини. – Полтава : Верстка, 2003. – С. 41; Байрак О. М., Стецюк Н. О. Атлас рідкісних і зникаючих рослин Полтавщини. – Полтава : Верстка, 2005. – С. 68, 170, 172; Байрак О. М., Стецюк Н. О., Гапон З. Ф. Природно-заповідний фонд Котелевщини: буклет. – Полтава : Верстка, 2003. – 6 с.; В гаю заграли проліски (розповіді про весняні рослини Полтавщини та їх охорону) / О. М. Байрак, В. М. Самородов, Н. О. Стецюк та ін.; [за ред. О. М. Байрак]. – 2-е вид., доп. – Полтава : Верстка, 2001. – С. 16, 29, 46; Збережи, де стоїш, де живеш. По сторінках Червоної книги Полтавщини. Рослинний світ / Кол. авт., [під заг. ред. О. М. Байрак]. – Полтава : Верстка, 1998. – С. 115, 141, 197; Природно-заповідний фонд Полтавської області: реєстр-довідник / Н. О. Смоляр. – Полтава : ШвидкоДРУК, 2013. – 149 с.; Регіональна екомережа Полтавщини / Байрак О. М., Стецюк Н. О., Слюсар М. В. та ін.; [за наук. ред. О. М. Байрак]. – Полтава : Верстка, 2010. – 214 с.; Стан охорони лікарських рослин в природно-заповідній мережі Полтавської області // Ресурсознавство, колекціонування та охорона біорізноманіття: мат-ли Міжнарод. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю Д. С. Івашина (5–6 листопада 2002 р.). – Полтава: ПДПУ, 2002. – С. 241–245; Червона книга України. Рослинний світ / [під заг. ред. Я. П. Дідуха]. – К. : Глобалконсалтинг, 2009. – С. 140, 565, 566; Червона книга України. Тваринний світ / [під. заг. ред. І. А. Акімова]. – К. : Глобалконсалтинг, 2009. – С. 419, 425, 428, 429, 462, 477, 509, 511, 539.

Н. О. Смоляр, С. Л. Кигим

266. Поселення Деревки II[1], бронзовий вік (II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,125 км на схід від північної околиці села (куток Край), за 0,1 км на північ від стариці Гнилиця в заплаві лівого берега р. Ворскла (рр. Ворскла – Дніпро).

Виявлене І. М. Гавриленком і О. М. Ткаченком у 1994 р. Стан збереження перевірений внаслідок огляду науковими співробітниками ПКМ імені Василя Кричевського та ІКЗ «Більськ» восени 2017 р.

Розташоване на дюні округлої форми (діаметр близько 100 м), висотою 0,5 м

[1] Про поселення Деревки I див. ст. № 26.

над рівнем заплави. Підвищення задернованe, через нього з півночі на південь пролягає ґрунтова дорога, західна частина зайнята сосновим лісом.

Знахідки зібрані у центральній частині підвищення – в смузі протипожежного оборювання, вздовж дороги та навколо двох ям у південно-східній частині поселення. Всі підйомні матеріали належать добі ранньої бронзи. Серед знахідок: два крем'яних відщепи й уламки стінок ліпних горщиків, частина з яких оздоблена «ялинковим» візерунком, частина – розчосами по зовнішній поверхні.

Археологічні розкопки не проводилися.

Матеріали передані на зберігання до фондів ІКЗ «Більськ».

Джерела та література: Гавриленко І. М. Звіт про розвідки пам'яток археології в окрузі Більського городища в заплаві р. Ворскли, Котелевський і Зіньківський р-ни Полтавської обл. 1996 р. / Гавриленко І. М.; ЦОДПА // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 155. – Арк. 6; Альбом ілюстрацій до звіту – Арк. 3, мал. 13, 14: 17–19; Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області у 2017 р. / О. М. Шапорда // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04–440. – Арк. 98, рис. 2: 12; 5: 2; 19; 30: 174; 33: 174; Гавриленко І. М. Розвідка у Середньому Поворсклі / Гавриленко І. М., Ткаченко О. М. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 94, 95, мал. 1: 25.

І. М. Гавриленко, І. С. Мельникова

267. Поселення Деревки III, бронзовий вік (II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,25 км на південний захід від найбільш виступаючої на захід частини села (куток Поділ), зліва від ґрунтової дороги на с. Яблучне, в заплаві лівого берега р. Ворскла (рр. Ворскла – Дніпро).

Виявлене І. М. Гавриленком і О. М. Ткаченком у 1994 р.

Розташоване на піщаній дюні, з трьох боків, крім південно-західного, оточеної старицями. Підвищення витягнутої форми з північного сходу на південня захід, площею 0,12 га (60 × 200 м), має висоту над заплавою близько 2 м. Дюна задернована, її північно-східний край відокремлений від основного масиву смугою видувів. Середня частина пошкоджена численними ямами. Зачисткою в одній з них виявлені потужні, більше 1,2 м, культурні нашарування XVIII – XIX ст.

В оголеннях зібрані дрібні уламки ліпного посуду, прикрашеного розчосами по зовнішній поверхні, належні добі раннього бронзового віку.

Археологічні розкопки не проводилися.

Матеріали передані на зберігання до фондів ІКЗ «Більськ».

Джерела та література: Гавриленко І. М. Звіт про розвідки пам'яток археології в окрузі Більського городища в заплаві р. Ворскли, Котелевський і Зіньківський р-ни Полтавської обл. 1996 р. / Гавриленко І. М.; ЦОДПА // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 155. – Арк. 6-7; Альбом ілюстрацій до звіту – Арк. 4, мал. 15; Гавриленко І. М. Розвідка у Середньому Поворсклі / Гавриленко І. М., Ткаченко О. М. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 94, 95, мал. 1: 29.

І. М. Гавриленко, І. С. Мельникова

268. Місцезнаходження Деревки IV, бронзовий вік (II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,15 км на північ від найбільш виступаючої на захід частини села (куток Поділ), у заплаві лівого берега р. Ворскла (рр. Ворскла – Дніпро).

Виявлене І. М. Гавриленком і О. М. Ткаченком у 1994 р.

Розташоване на піщаному заплавному підвищенні висотою близько 0,5 м, між старицями Мала Куствиця та Крива Сага. Діаметр дюни майже округлої форми – близько 80 м, західний край розмитий старицею, через східний пролягає ґрунтова дорога. Центральна частина пошкоджена вітровою ерозією.

У видувах знайдено кварцитовий відщеп, уламок керамічного пряслиця та дрібні фрагменти ліпного посуду, що мо-

жуть бути загалом датовані добою бронзового віку.

Археологічні розкопки не проводилися.

Знахідки зберігаються у фондах ІКЗ «Більськ».

Джерела та література: Гавриленко І. М. Звіт про розвідки пам'яток археології в окрузі Більського городища в заплаві р. Ворскли, Котелевський і Зіньківський р-ни Полтавської обл. 1996 р. / Гавриленко І. М.; ЦОДПА // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 155. – Арк. 7; Альбом ілюстрацій до звіту – Арк. 4, мал. 16; Гавриленко І. М. Розвідка у Середньому Поворсклі / Гавриленко І. М., Ткаченко О. М. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 94, 95, мал. 1: 28.

І. М. Гавриленко, І. С. Мельникова

269. Місцезнаходження Деревки V, бронзовий, ранній залізний вік – скіфський час (II тис. до н. е.; VII – IV ст. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,3 км на захід від кутка Край, обабіч ґрунтової дороги, що веде із села до заплави, на лівому березі р. Ворскла (рр. Ворскла – Дніпро).

Виявлене І. М. Гавриленком і О. М. Ткаченком у 1994 р.

Розташоване на краю ділянки високої (близько 0,5 м) заплави. Із заходу обмежене пониженням – залишками стариці. Зайняте городами.

Зібрані фрагменти стінок ліпних горщиків доби ранньої бронзи, оздоблені розчосами, відбитками гребінки та псевдогребінки у вигляді «ялинок», ямками, в поєднанні з прокресленими лініями. Поодинокі фрагменти вінець ліпних горщиків, прикрашені ямками і проколами, належать до скіфського часу.

Археологічні розкопки не проводилися.

Знахідки зберігаються у фондах ІКЗ «Більськ».

Джерела та література: Гавриленко І. М. Звіт про розвідки пам'яток археології в окрузі Більського городища в заплаві р. Ворскли, Котелевський і Зіньківський р-ни Полтавської обл. 1996 р. / Гавриленко І. М.; ЦОДПА // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 155. – Арк. 7; Альбом ілюстрацій до звіту – Арк. 4, мал. 17; Гавриленко І. М. Розвідка у Середньому Поворсклі / Гавриленко І. М., Ткаченко О. М. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 94, 95, мал. 1: 27.

І. М. Гавриленко, І. С. Мельникова

270. Місцезнаходження Деревки VI, бронзовий і ранній залізний віки (II тис. до н. е., VII – IV ст. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,5 км на північний схід від кутка Край, за 0,4 км в західному напрямку від асфальтованого автопід'їзду до с. Деревки від автодороги Н-12 з боку Котельви, на лівому березі р. Ворскла (рр. Ворскла – Дніпро).

Виявлене І. М. Гавриленком і О. М. Ткаченком у 1994 р., оглянуте науковими співробітниками ПКМ імені Василя Кричевського та ІКЗ «Більськ» у 2017 р.

Розташоване на мису борової тераси. Мис має розміри 100 × 150 м, займає площу 0,15 га. Висота над рівнем підніжжя тераси 2 м. Територія зайнята старим літнім тваринницьким табором та сосновим лісом.

Підйомні матеріали, зібрані на західному схилі, маловиразні – кілька фрагментів від товстостінних ліпних горщиків.

Археологічні розкопки не проводилися.

Матеріали передані на зберігання до фондів ІКЗ «Більськ».

Джерела та література: Гавриленко І. М. Звіт про розвідки пам'яток археології в окрузі Більського городища в заплаві р. Ворскли, Котелевський і Зіньківський р-ни Полтавської обл. 1996 р. / Гавриленко І. М.; ЦОДПА // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 155. – Арк. 7; Альбом ілюстрацій до звіту – Арк. 4, мал. 18; Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області у 2017 р. / О. М. Шапорда // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04–440. – Арк. 98-99, рис. 2: 13; 5: 1; 20; 30: 171-176; 33: 175-177; Гавриленко І. М. Розвідка у Середньому Поворсклі / Гавриленко І. М., Ткаченко О. М. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 94, 95, мал. 1: 28.

І. М. Гавриленко, І. С. Мельникова

271. Місцезнаходження Деревки VII, ранній залізний вік (VII – IV ст. до н. е.) **(археол.)**

Знаходиться за 0,8 км на північний схід від кутка Край, на лівому березі р. Котелевки, лівої притоки р. Ворскли, за 0,45 км вище гирла першої (рр. Котелевка – Ворскла – Дніпро).

Виявлене І. М. Гавриленком і О. М. Ткаченком у 1994 р.

Розташоване на піщаному пагорбі, що входить до складу великого дюнного масиву, вкритого лісом, на південно-західному краю останнього.

Матеріали зібрані на західній, задернованій полі дюни. Це – фрагменти товстостінних ліпних посудин з домішками піску у формувальній масі. Поверхня дюни задернована, через її західний бік пролягає ґрунтова дорога. Конфігурацію й площу пам'ятки не встановлено через заліснення.

Археологічні розкопки не проводилися.

Знахідки зберігаються у фондах ІКЗ «Більськ».

Джерела та література: Гавриленко І. М. Звіт про розвідки пам'яток археології в окрузі Більського городища в заплаві р. Ворскли, Котелевський і Зіньківський р-ни Полтавської обл. 1996 р. / Гавриленко І. М.; ЦОДПА // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 155. – Арк. 7; Альбом ілюстрацій до звіту – Арк. 4, мал. 19; Гавриленко І. М. Розвідка у Середньому Поворсклі / Гавриленко І. М., Ткаченко О. М. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 94, 95, мал. 1: 22.

І. М. Гавриленко, І. С. Мельникова

272. Місцезнаходження Деревки VIII, ранній залізний вік (VII – IV ст. до н. е.) **(археол.)**

Знаходиться за 0,1 км на захід від кутка Край, за 0,05 км на південний схід від озера-стариці Гнилиця, на лівому березі р. Ворскла (рр. Ворскла – Дніпро).

Виявлене І. М. Гавриленком і О. М. Ткаченком у 1994 р.

Розташоване на піщаному підвищенні посеред заплави, висотою 0,4 м над її рівнем.

На пошкодженій видувами піщаній поверхні, на площі 50 × 50 м, виявлені матеріали скіфського часу, в т. ч. фрагмент вінця ліпного горщика, орнаментованого наліпним валиком, розчленованим пальцевими вм'ятинами.

Знахідки можуть маркірувати наявність на дюнному підвищенні залишків поселення скіфського часу.

Археологічні розкопки не проводилися.

Матеріали передані на зберігання до фондів ІКЗ «Більськ».

Джерела та література: Гавриленко І. М. Звіт про розвідки пам'яток археології в окрузі Більського городища в заплаві р. Ворскли, Котелевський і Зіньківський р-ни Полтавської обл. 1996 р. / Гавриленко І. М.; ЦОДПА // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 155. – Арк. 7; Гавриленко І. М. Розвідка у Середньому Поворсклі / Гавриленко І. М., Ткаченко О. М. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 94, 95, мал. 1: 26.

І. М. Гавриленко, І. С. Мельникова

273. Курганний могильник І Могили Доробєдової, майдан, енеоліт – ранній залізний вік, козацький час (кін. IV – I тис. до н. е., XVII ст.) **(археол.)**

Знаходиться за 0,6–1,2 км на південь лівобіч шосе Н-12 (на ділянці Розрита Могила – Котельва) від повороту асфальтованої дороги О 1710131 до с. Деревки, за 3,2–3,8 км на південний схід від села.

П'ять курганів могильника були об'єктами топографічних обстежень сер. XIX ст. і позначені на картах-«триверстовках» у групі поряд із Могилою Доробєдовою. Більший з-поміж них відображений на дрібномасштабних картах 2-ї пол. XX ст. як насип із тригопунктом на вершині, з відносною висотою 1,8 м та абсолютною 110,2 м. Майдан зі складу могильника оглядався 1989 р. краєзнавцем О. О. Ломакіним, могильник – О. Б. Супруненком у 2002 і 2017 рр.

Розташований над північним схилом підвищення третьої тераси лівого берега р. Ворскли – вододільного пасма рр. Мер-

ли та Ворскли (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро), що має абсолютну висоту 107,5–109,0 м, за 0,1–0,3 км на захід від шосе.

Складається з шести дуже розораних курганів та кільцевого насипу розораного майдану, вишикуваних ланцюжком у майже меридіональній орієнтації на відстань 0,6 м у старому садку. З північного боку цей ряд курганів завершувався великим насипом зі власною назвою – Могила Доробєдова. Висота на сьогодні збережених курганів 0,25–0,80 м, серед яких найбільшим є майдан; їх діаметри становлять 15–30 м, майдану – 55 × 60 м. Свого часу задернований курган – Могила Доробєдова – висотою 2,3 м та діаметром більше 45 м, був зруйнований унаслідок шляхобудівельних робіт кін. 1970-х рр. Від нього зберігся останець заввишки 0,3 м за 0,1 км на захід від автодороги, під яким власне й залишилися частина поховальних комплексів.

На 1989 р. кільцевий останець майдану мав максимальну відносну висоту 1,8 м при діаметрі заораної заглибини в 24 м. Наразі висота заораного «кільця» валу не перевищує 0,8–1,1 м.

Археологічні дослідження курганів та майдану не проводилися.

Джерела та література: Мельникова И. С. Отчет о разведках 1989 г. на территории Полтавской обл. (по «Своду памятников истории и культуры») / Мельникова И. С., Ткаченко А. М.; ПКМ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1989/213. – Арк. 30. – Рис. 61; Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168. – 30 арк., 37 рис.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 7. – №№ 13–14, рис. 10; Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 и 1878 г. / Гравир. Конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн. Чин. Чемерных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й. – СПб. : Военно-Топограф. Депо, 1863–1878. – Ряд XXIII. – Лист 13; карта: X-45-62-Г-а. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-IX-65; Шерстюк В. В. До питання про локалізацію кургану Опішлянка / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. пр. / [ред. кол.: Вождаєнко В. В., Задніков С. А., Корост І. І. та ін.]; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ». – Київ; Котельва: Майдан, 2015. – С. 160–161, рис. 1: 2; обстеження автора 2017 р.

О. Б. Супруненко

274. Курганний могильник II, енеоліт – бронзовий вік (кін. IV – II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,6–0,7 км на південний схід (правобіч) від шосе Н-12 (на ділянці Розрита Могила – Котельва) від повороту асфальтованої дороги О 1710131 до с. Деревки, за 4,3–4,4 км на південний схід від села і 0,7 км на південний схід від будівель тваринницького комплексу.

Два кургани могильника були об'єктами топографічних обстежень сер. XIX ст. і позначені на картах-«триверстовках». Один з них відзначений і на дрібномасштабних мапах 2-ї пол. XX ст. Обстежувалися О. О. Ломакіним 1989 р., О. Б. Супруненком у 2017 р.

Розташований над західним схилом підвищення третьої тераси лівого берега р. Ворскли – вододільного пасма рр. Мерли та Ворскли (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро) з абсолютною висотою понад 110 м.

Складається з трьох дуже розораних курганів, розташованих у майже меридіональному напрямку на відстані 0,2 км. Збережена висота курганів 0,45–0,65 м, їх діаметри 24–30 м.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела: Мельникова И. С. Отчет о разведках 1989 г. на территории Полтавской обл. (по «Своду памятников истории и культуры») / Мельникова И. С., Ткаченко А. М.; ПКМ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1989/213. – Арк. 31, рис. 61; Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 и 1878 г. / Гравир. Конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн. Чин. Чемерных. Вырез. слова Чин. Иванов 5-й. – СПб. : Военно-Топограф. Депо, 1863–1878. – Ряд XXIII. – Лист 13; карта: X-45-62-Б-в. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-IX-65; обстеження автора 2017 р.

О. Б. Супруненко

275. Курган I Могила Опішлянка (Опішнянка, Опішня), скіфський час (кін. VI – поч. V ст. до н. е.) (археол.)

Знаходиться в північній частині земель Деревківської сільської ради, неподалік територіальної межі з Котелевської селищною радою, за 1,97 км на схід – північний схід (азимут 73°) від сучасної пів-

нічно-східної околиці с. Деревки та за 1,56 км на захід від с. Любка. І хоча останній населений пункт знаходиться ближче до означеної пам'ятки, але, зважаючи на історичну традицію віднесення кургану до с. Деревки, доцільніше за все буде й надалі зберігати існуючу в літературі прив'язку.

У ландшафтно-географічному ракурсі насип розташований на піщаній надзаплавній низинній терасі лівого берега р. Ворскла, її лівобічних рукавів Рубіжного та Кустивиці, лівобережного басейну р. Дніпро.

Курган був об'єктом топографічних досліджень сер. XIX ст. – XX ст., а на картографічних матеріалах відобразилася збережена власна назва насипу.

Досліджувався археологом І. А. Зарецьким у 1889–1890 рр. У 2002 р. він оглядався О. Б. Супруненком під час підготовки матеріалів до «Зводу пам'яток історії та культури»; описаний як курган 1 в околицях с. Деревки. У 2014 р. обстежений В. В. Шерстюком, в ході чого була встановлена його власна назва «Могила Опішлянка».

Насип має дещо несиметричні розміри, у межах 35 (зі сходу на захід) × 43 (з півночі на південь) м. По вісі південь – північ сучасні розміри насипу збільшені за рахунок викидів відвалів з розкопу на ці ділянки. Саме тут відзначена максимальна сучасна висота насипу, що варіює між 2,35–2,40 м. У південній частині споруди, на відвалах розкопу, в сер. XX ст. було влаштовано пункт державної геодезичної сітки, що мав глибоку ровоподібну обваловку трикутної форми з недотичними лініями у вершинах. Наразі на місці колишнього розміщення пункту міститься лише яма.

У центральній частині насипу (зі зміщенням на північ від центру), зі входом із сходу, містяться виразні сліди розкопок. Відвали від цих робіт складувалися на північній та південній полах. На сьогодні заглибина колишнього розкопу поросла деревами.

Курган зберігає доволі чіткі обриси, вкритий лісом, зі сходу поряд із ним пролягає занедбана ґрунтова лісова дорога – рештки колишнього Опішнянського тракту. Варто також зазначити, що на момент початку його розкопок курган

Курган «Могила Опішня» на військово-топографічній карті 2-ї пол. XIX ст.
1 – Опішнянський тракт; 2 – місцезнаходження Могили Доробєдової; 3 – межа Охтирського та Богодухівського повітів; 4 – Могила Опішня.

мав висоту 5 аршин (близько 3,5 м) та 170 аршин в околі (або 120 м). Навколо на відстані 200–400 кроків від нього були помітні ще 8–9 дрібніших курганів.

Сучасні розміри і стан насипу свідчать, що курган не був значно видозмінений у результаті розкопок, хоча невеликі насипи поряд вже непомітні, певно, через еоло-ерозійні процеси після вирубування тут правічних лісів, процес чого спостерігав наприкінці XIX ст. ще І. А. Зарецький.

На військово-топографічних картах сер. XIX – поч. XX ст. курган вказаний як топографічна точка зі значенням абсолютної висоти 66,8 сажнів над рівнем моря, зі власною назвою «М. Опошня» – Могила Опішня. Цікаво, що надалі інформація про власну назву цього об'єкту у топографічних джерелах зникає. Так, на картах різних масштабів 1930–1940-х рр. видань насип показаний як тригонометричний пункт з абсолютною висотою 155,5 м на насипу кургану з відносною висотою 1,8 м. Схожа інформація відображена на подібних планшетах через майже півстоліття: могила значиться як пункт державної геодезичної сітки з абсолютною висотою 155,1 м над рівнем моря на насипу кургану з відносною висотою 2,0 м.

Центральна частина кургану була розкопана «колодязем» згори, зі влаштуванням виходу в бік. І. А. Зарецьким досліджене центральне основне поховання скіфського часу.

У могилі знайдено обпалені людські кістки в корчазі, залізні вудила, псалії, бронзові бляхи, спис, ікло-підвіску. З поховання також походить сагайдачний набір (174 од. стріл) і рештки самого гориту: він був виготовлений із берести, обтягнутий хутром, із залізними дротовими вставками. Із зовнішнього боку футляр для лука і стріл був прикрашений рядом нашивних золотих бляшок у вигляді стилізованих фігурок пантер та золотою хрестоподібною бляхою.

Матеріали розкопок зберігаються в Історичному музеї РФ у Москві та мають значну археологічну й мистецьку цінність.

Курган 1 Могила Опішлянка біля с. Деревки – відомий, виразний і частково досліджений поховальний об'єкт археології скіфського часу, що містив одне з найбагатших поховань кін. VI – поч. V ст. до н. е. у Поворсклі.

Джерела та література: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському районах Полтавської області з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 році / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 6, рис. 3: 9; Шерстюк В. В. Звіт від 04 вересня 2014 р. про археологічне обстеження земельних ділянок на території Деревківської сільської ради Котелевського району Полтавської області / Шерстюк В. В.; ЦОДПА // Робочий архів ЦОДПА; Специальная карта Западной части России Г. Л. Шуберта. В 1 дюйме 10 верст. Лист XLII / Гравировал Степанов. Вырезал слова Петров 1-й. Исправлено по 1 генваря 1842 г.; Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. [Карты]. – СПб. : Военно-топографическое Депо, 1863-1878. – 1 атл. ([24] разв. л., [1] сб. л.); Ряд XXIII. Лист 13. Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской Губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 – и 1878 г. / Гравир. конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн. Чин. Черемных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й. – СПб. : Военно-топографическое Депо, 1863–1878. – Л. 13; Ряд XXIII. Лист 13. Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской Губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 – и 1878 г. / Гравир. конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн. Чин. Черемных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й. – Петроград: Литография Картографич. Заведения Военно-Топограф. отдела, печатано в III-1918 г.; Ряд XXIII. Лист 13. Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Строющаяся жел. дор. нанесена схематически / Гравир. конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн. Чин. Черемных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й. – М. : Литография Картографического Отдела Корпуса Военных Топографов, печатано в сентябре 1920 г. // НА ЦОДПА. – Ф. 7 к/м. – Спр. 15. – Арк. 2; М-36-78-В (Куземин). УССР. Харьковская область. М 1: 50 000. – Управление военных топографов РККА, 1932–1933 г.; М-36-70 (Ахтырка). УССР Полтавская область. М 1: 100 000. [По съемкам] 1933-1939 гг. – Ген. штаб Красной Армии. Первое изд. 1941 г.; М-36-70. Ахтырка. М 1: 100 000. Сост. местности на 1984 г. – Ген. штаб. Изд. 1985 г.; М-36-70-В. Куземин. М 1: 50 000. Сост. местности на 1984 г. – Ген. штаб. Изд. 1985 г.; Зарецкий И. А. Заметка о древностях Харьковской губернии Богодуховского уезда слободы Лихачевки / И. А. Зарецкий // Харьковский сборник. – Харьков, 1888. – Вып. 2. – С. 240; Багалей Д. И. Археологическая карта Харьковской губернии с объяснительным текстом / проф. Д. И. Багалея. – М. : Товарищество типогр. А. И. Мамонтова, 1906. – С. 4. – Карта, № 13; Багалей Д. И. Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губ. / Д. И. Багалея // Труды XII Археологического съезда в Харькове. – Т. 1. – М., 1905. – С. 4; Zakharov A. A. I. A. Zaretsky's Excavations in the Goverment of Kharkov / by A. A. Zakharov // Eurasia Septentrionalis Antiqua. – Helsinki, 1932. – Vol. VII. – P. 76–77; Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі / Г. Т. Ковпаненко. – К. : Наукова думка, 1967. – С. 98, рис. 46: 1-8; 47; Мелюкова А. И. Вооружение скифов / А. И. Мелю-

кова. – М., 1964. – (САИ. – Вып. Д 1-4). – С. 33; Черненко Е. В. Скифские лучники / Е. В. Черненко. – К. : Наукова думка, 1981. – С. 45–46, рис. 27: 1; Посухов В. Сім трав біля семи криниць. Пригорща полтавських легенд / Валентин Посухов. – Полтава, 2003. – С. 52–54; Супруненко О. Б. З історії археологічних досліджень на Полтавщині: короткий нарис / О. Б. Супруненко; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – Київ; Полтава: Гротеск, Археологія, 2007. – С. 32–34, 36; Шерстюк В. В. До питання про локалізацію кургану Опішлянка / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. праць / ЦП НАН України і УТОПІК, ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: І. І. Корост (відп. ред.), О. Б. Супруненко (наук. ред.), С. А. Скорий та ін.]. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. – С. 160–167.

В. В. Шерстюк

276. Курган II, енеоліт – ранній залізний вік (археол.)

Знаходиться у північній частині земель Деревківської сільської ради, за 3,17 км на південний схід (азимут 126°) від сучасної південно-східної околиці с. Деревки, на рівнинному вододільному плато надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскла та правого р. Мерла, лівого притоку р. Ворскла, лівобережного басейну р. Дніпро.

Виявлений В. В. Шерстюком у 2014 р. під час обстежень земельних ділянок, що планувалися до відведення.

Насип розташований у старому садку, має сучасне задернування та висоту 0,5 м при діаметрі 23 м.

Археологічні розкопки не проводилися.

Джерело: Шерстюк В. В. Звіт від 04 вересня 2014 р. про археологічне обстеження земельних ділянок на території Деревківської сільської ради Котелевського району Полтавської області // Робочий архів ЦОДПА.

В. В. Шерстюк

277. Курган III, бронзовий вік, скіфський час (кін. III – II тис. до н. е., VI – IV ст. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 2,1 км на південний схід від південної окраїни села Деревки, за 0,42 км від на південний схід від відомого кургану Вітова Могила, за 0,21 км на південь від заболоченої зниженої ділянки, півстоліття тому відомої як озеро Деренкове.

Курган позначений з абсолютною висотою 99,8 м на дрібномасштабних картах 3-ї чв. XX ст. Обстежувався О. Б. Супруненком у 2002, 2015 та 2018 рр.

Займає панівне підвищення на вершині невеликої дюни висотою близько 1 м над рівнем околу на східному краї піщаного останця другої тераси лівого берега р. Ворскли у межиріччі її лівих приток – рр. Котелевки і Мерли (рр. Ворскла – Дніпро).

Поли кургану підорюються, біля умовного центру росте кущ. Наразі курган зберігся на висоту 0,8 м при діаметрі близько 20 м. На поверхні виявлені дрібні уламки ліпного посуду доби пізнього бронзового віку і скіфського часу.

Археологічні дослідження не проводилися.

Курган належить до числа поодиноких насипів «розпорошеної» на місцевості групи поховальних споруд в окрузі Вітової Могили.

Джерела: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 7. – № 12, рис. 22; обстеження автора 2018 р.

О. Б. Супруненко

278. Братська могила воїнів Червоної Армії (1941, 1943), пам'ятний знак полеглим землякам (1975) (іст.)

У центрі села.

Поховано 62 воїни. Серед них: 3 воїни 158-го кавалерійського полку, які загинули в оборонних боях з гітлерівськими загарбниками за с. Любка 6 жовтня 1941 р.; воїни 955-го стрілецького полку 309-ї стрілецької дивізії, які загинули у визвольних боях за с. Деревки в ході Харківської операції у період з 26 лютого по 3 березня 1943 р.; воїни 71-ї стрілецької дивізії, 5-ї, 7-ї гвардійських повітрянодесантних дивізій, які загинули у визвольних боях за село з гітлерівськими загарбниками у серпні-вересні 1943 р., а також померлі від ран в 9-у окремому медичному санітарному батальйоні. Прізвища відомі 43.

У 1975 р. згідно рішення бюро Полтавського обкому Компартії України і виконкому обласної ради № 20 від 14.03.1975 р.

біля могили споруджений пам'ятник – залізобетонна скульптура воїна (вис. 3,5 м), постамент (вис. 1,72 × 2,50 × 2,60 м) – бутовий камінь, чільна сторона облицьована плитами з чорного лабрадориту, позаду пам'ятника встановлена горизонтальна кутова залізобетонна стела (вис. 1,67 × 1,30 × 7,00 × 0,47 м), у верхній частині якої ліворуч напис накладними літерами: «Вічна слава воїнам, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». У куті стели розміщено 11 лабрадоритових дошок (1,31 × 0,91; 1,31 × 0,68; 0,35 × 0,90 м), на яких викарбовано 56 прізвищ полеглих воїнів і 191 прізвище загиблих земляків. На правому боці стели чавунна дошка (0,47 × 0,59 м) з пам'ятним написом: «1941 1945. Вечная слава героям! Товарищам по оружию – отважным воинам 5-й гвардейской воздушно-десантной краснознаменной ордена Суворова Звенигородской дивизии, отдавшим свои жизни за свободу и независимость социалистической Родины в Великой Отечественной войне. Поклонись их праху, товарищ! Ветераны дивизии, 1975». Скульптура воїна виготовлена Київським живописно-скульптурним комбінатом, скульптор Канаєв А. Ф., архітектор Підгородецький І. В.

За Книгою Пам'яті України відомо 200 імен загиблих земляків. Під час тимчасової гітлерівської окупації села 1941–1943 рр. загинуло 8 осіб.

Взято на облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів № 247 від 23.04.1982 р.

Джерела та література: ЦАМО РФ. – IX відділ. – № 101-705-1. – Спр. 1067; Ф. 955 стрілецького полку. – Оп. 67721. – Спр. 11. – Арк. 2; Ф. 1207. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 107; Ф. 1207. – Оп. 2. – Спр. 75. – Арк. 103, 120; Ф. 1310. – Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 2; Ф. 1617. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 2, 7; Ф. 1617. – Оп. 2. – Спр. 9. – Арк. 60; ДАПО. – Ф. р. 1876. – Оп. 8. – Спр. 62. – Арк. 31 зв.; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.594-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Книга Пам'яті України. Полтавська область. Т. 5: Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район. – Полтава : Полтав. літератор, 1996. – С. 709–717.

В. А. Андрієць

279. Могила Дрижирука Василя Яковича (2002) (іст.)

У західній частині центрального кладовища.

Похований Дрижирук Василь Якович (23.09.1921 р., с. Деревки Котелевського району Полтавської округи, тепер Котелевського району Полтавської обл. – 27.05.2002 р., там само) – голова правління місцевого колгоспу, заслужений працівник сільського господарства УРСР.

Народився у багатодітній селянській родині, де, крім Василя, були три сини і чотири дочки. Після закінчення семирічної школи пас овець, корів, працював причіплювачем у тракторній бригаді. 1939 р. вступив на навчання до гірничопромислового училища у м. Горлівці, після закінчення якого працював машиністом електровоза на шахті № 1-3 «Кочегарка». По військовому призову мобілізований до лав Червоної армії у 1941 р. Служив у м. Ворошиловграді (тепер м. Луганськ), брав участь у боях з гітлерівськими загарбниками 1941–1942 рр. у складі 24-ї

гвардійської бригади 2-ї ударної Армії Волхівського фронту. Був поранений і комісований інвалідом війни II групи. Рекомендований на навчання до сільськогосподарського технікуму Тоцького району Чкалівської (тепер Оренбурзької) обл. РФ, який закінчив у 1945 р. З 1946 р. працював агрономом у райвідділі сільського господарства с. Котельви. З грудня 1958 і до 1989 рр. працював головою колгоспу «Більшовик». Під його керівництвом господарство досягло гарних результатів. Велику увагу Дрижирук В. Я. приділяв розвитку галузі освіти та інфраструктури села. 1982 р. с. Деревки одним із перших в Україні одержало назву зразкового й було нагороджене Почесною Грамотою Президії Верховної Ради України, було відкрите для показу закордонним делегаціям.

В. Я. Дрижирук нагороджений Орденом Слави III ступеня (1944), Орденом Вітчизняної війни II ступеня (1985), Орденом Леніна (1971), Трудового Червоного Прапора (1979), Жовтневої революції (1973), «Знак пошани» (1965), 7 медалями. У 1981 р. удостоєний почесного звання «Заслужений працівник сільського господарства».

Помер і похований у селі, де працював багато років. 2003 р. на могилі встановлено надгробок (1,5 × 0,73 м) з сірого полірованого граніту з портретним зображенням і пам'ятним написом: «Дрижирук Василь Якович 23.09.1921 – 27.05.2002 Пам'ятаємо, любимо, сумуємо. Рідні». Навколо могили встановлена металева огорожа (3,5 × 2,3 м), виготовлена місцевими майстрами зі сталевих кутів і прутиків.

Джерела і література: ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 686046. – Спр. 33. – Арк. 299; Ф. 33. – Оп. 686046. – Спр. 203; Особистий архів Мамон Ольги Василівни (доньки Дрижирука В. Я.); Деревківська школа із віку в вік, із покоління в покоління. – К. : ТОВ «Типографія від «А» до «Я», 2004, – С. 10–11.

Н. М. Сиволап

280. Могила П'явки Івана Івановича (1998) (іст.)

У північно-східній частині центрального кладовища.

Похований П'явка Іван Іванович (21 січня 1921 р., х. Бобошки Пірківської сільради Зіньківського району – 20 серпня 1998 р., с. Деревки Котелевського району Полтавської обл.) – самодіяльний композитор.

У 1936 р. закінчив 7 класів в с. Велика Павлівка Зіньківського району. В 1936–1940 рр. навчався у Зіньківській сільськогосподарській школі. З 1940 по 1945 рр. – служив у Червоній армії, учасник Другої світової війни.

Після демобілізації деякий час працював зоотехніком.

Закінчив Гадяцьке культурно-освітнє училище. Працював на Волині викладачем у педагогічному училищі, учителем музики.

З 1971 р. і до виходу на заслужений відпочинок у 1981 р. – учителем музики Деревківської середньої школи. Автор музики до віршів місцевих поетів. Дописувач районної газети.

Нагороджений медалями «За перемогу над Німеччиною», «Ветеран праці».

У 2000 р. на могилі встановлено обеліск (вис. 1,7 × 0,65 м) з мармурової крихти, в центральній частині якого овал (0,17 × 0,12 м) з металокераміки з портретом П'явки І. І., нижче табличка (0,19 × 0,23 м) з нержавіючої сталі з пам'ятним написом: «П'явка Іван Іванович 21.I.1921 – 20.VIII.1998 самодіяльному композитору від рідних і колег».

Джерела та література: Інформація Деревківської ЗОШ I-III ступенів // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кри-

чевського; Спішу до тебе. муз. Іван П'явка, сл. Василь Костюк // Народна трибуна. – 1980. – 25 вересня. – № 124 (4705). – С. 4.

А. М. Скирда

281. Могила Смоляра Івана Дмитровича (2015) (іст.)

У північно-східній частині центрального кладовища.

Похований Смоляр Іван Дмитрович (10.12.1961 р., с. Гупали Шацького району Волинської обл. – 4.07.2015 р., Новоайдарський район Луганської обл., похований у с. Деревки Котелевського району) – учасник АТО.

З 1975 по 2009 рр. проживав у с. Новодонецьке Добропільського району Донецької обл. Протягом 1980–1982 рр. проходив строкову військову службу в контингенті радянських військ у Демократичній республіці Афганістан у складі 345-го штурмового десантного полку. У 1988 р. закінчив Донецький гірничий технікум за спеціальністю «Підземна розробка вугільних родовищ», отримав кваліфікацію гірничого техніка. Багато років працював на шахтах Донбасу. Пройшов шлях від робітника до начальника дільниці. У 2009 р. Іван Дмитрович разом із родиною переїхав на постійне проживання до с. Деревки Котелевського району.

У вересні 2014 р. Смоляр Іван Дмитрович, незважаючи на інвалідність, яку отримав на шахті, добровольцем вступив до батальйону «Айдар». Сержант, командир 8-го відділення 2-ї штурмової «афганської» роти 24-го окремого штурмового батальйону Збройних Сил України «Айдар». Мав кілька позивних: «Шураві», «дядя Ваня», а найчастіше називали його «бойовою бджолою», бо встигав буквально скрізь. Командир розвідувальної роти.

Смоляр Іван Дмитрович (10.12.1961 – 4.07.2015).

Загинув, підірвавшись на міні, коли виносив з поля бою пораненого побратима.

Нагороджений медалями: «За отвагу», «Воину-интернационалисту от благодарного Афганского народа», «Ветеран войны», «Воину-интернационалисту СССР», «Георгий Жуков», «70 лет Вооруженных Сил СССР», «Честь, Вірність, Пам'ять – УСВА», «75 лет Воздушно-Десантным войскам», «20 років виведення військ з Афганістану», «За звитягу»; почесними відзнаками: «Шахтарська Слава» III ступеня та «Шахтарська Слава» II ступеня; медаллю Української Православної церкви «За жертовність та любов до України». На визнання вагомих особистих заслуг перед Полтавщиною та Україною, за зразкове виконання військового і громадянського обов'язку, мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, занесений до Книги Пошани Полтавської обласної ради.

У 2016 р. на могилі встановлено пам'ятний знак з сірого полірованого граніту. Стела (вис. 1,4 × 0,6 м) фігурної форми з портретом похованого та пам'ятним написом: «Смоляр Иван Дмитриевич

10.12.1961 – 4.07.2015 Где память есть, там слов не надо». Попереду квітниця (1,3 × 0,6 м).

Джерела та література: Список воїнів, які загинули під час проведення АТО, Котелевський район // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Некролог Смоляр І. Д. // Народна трибуна. – 2015. – 10 липня. – № 52-53 (9763-9764). – С. 10; Шило І. Віддав життя за Державу, за Донбас, за Україну // Зоря Полтавщини. – 2015. – № 99-100 (22629-22630). – С. 3; До Книги Пошани внесли імена двох загиблих котелевців // Народна трибуна. – 2016. – 23 березня. – № 23 (9838).– С. 1.

А. М. Скирда, Н. І. Старокожко

282. Могила Шашка Івана Івановича (2005) (іст.)

У південно-західній частині центрального кладовища.

Похований Шашко Іван Іванович (6.02.1919 р., с. Деревки Охтирського повіту Харківської губ., нині Котелевського району Полтавської обл. – 05.01.2005 р., там само) – новатор сільськогосподарського виробництва, заслужений працівник сільського господарства УРСР, Герой Соціалістичної Праці.

Народився у селянській родині. Закінчив Деревківську семирічну школу (1934), Хорольську школу механізації.

Трудову діяльність розпочав у місцевому колгоспі «Промінь». З 1937 по 1939 рр. працював трактористом і комбайнером Котелевської МТС. У 1939 р. призваний до лав Червоної Армії, брав участь у Другій світовій війні.

Після демобілізації з 1946 по 1958 рр. працював трактористом, помічником бригадира, бригадиром тракторної бригади Котелевської МТС. 1957 р. І. Шашка призначено бригадиром тракторної бригади колгоспу «Більшовик» с. Деревки. У 1965 р. зібрав 248 ц буряку з кожного із 370 га, з них жодного кілограму некондиційної сировини. Неодноразово заносився на районну Дошку пошани. Обирався депутатом Деревківської сільської ради, членом Котелевського РК КПУ, членом парткому та правління колгоспу.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8.04.1971 р. за видатні успіхи у розвитку сільськогосподарського виробництва та виконанні п'ятирічного плану продажу державі продуктів землеробства і тваринництва, зі врученням ордена

Леніна та золотої медалі «Серп і молот», Шашку І. І. присвоєне звання Героя Соціалістичної Праці. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1965), Жовтневої Революції (1973), медалями «За відвагу», «За оборону Кавказа», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній Війні 1941–1945», «За перемогу над Японією» та ін., знаками «Переможець соціалістичного змагання» (1973, 1974).

У 2006 р. на могилі встановлено обеліск (вис. 1,40 × 1,57 м) з сірого полірованого граніту з портретом Героя та пам'ятним написом: «Шашко Іван Іванович 6.02.1919 – 5.01.2005 Никто ваш сон не потревожит Никто не сможет разбудить Кто знал Вас пусть цветы положит И тихо у могилы постоит». На могилі плита (1,2 × 0,65 м) з сірого полірованого граніту. Поряд похована дружина Шашко Олександра Кузьмівна (5.02.1927 – 18.01.2013).

Джерела і література: Похиль К. Передовики соціалістичного змагання // За сталінський урожай. – 1955. – 28 квітня. – № 34 (1322). – С. 1; Гриценко С. Бригадир колгоспних гвардійців // Народна трибуна. – 1966. – 18 січня. – № 8 (2392). – С. 2; Указ Президії Верховної Ради СРСР... // Народна трибуна. – 1971. – 10 квітня. – № 42 (3204). – С. 1; Герої землі Полтавської: довідник. У 12 вип. Вип. 2: Герої Соціалістичної Праці / [упоряд. О. А. Білоусько, Т. П. Пустовіт]; Держ. архів Полтав обл.; Центр досл. іст. Полтавщини Полт. ОДА. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2011. – С. 70–71.

А. М. Скирда

283. Пам'ятний знак воїнам-визволителям (1990) (іст.)

У центральній частині кладовища.

Встановлений на честь 45-річниці Перемоги, згідно рішення виконкому Котелевської районної ради № 27 від 25.01.1990 р., на честь воїнів, які визволили село, але їх імена залишились невідомими. Пам'ятний знак виготовлений Котелевським кооперативом «Граніт». Обеліск (вис. 1,77 × 0,70 × 0,12 м) з сірого полірованого граніту, на якому викарбувано орден Великої Вітчизняної війни та стилізоване зображення Спаської вежі Кремля, у нижній частині пам'ятний напис: «Неизвестному солдату». Постамент (вис. 0,33 × 0,86 × 0,41 м) з лабрадориту. Попереду лабрадоритова квітниця (1,70 × 0,88 м).

Джерело: Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2414-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського.

О. А. Скирда

284. Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)

При вході на Краянське кладовище.

Під час Голодомору 1932–1933 рр. в селі загинула велика кількість мешканців, які поховані у невідомій кількості братських та одиночних могил на Краянському кладовищі.

У пам'ять про загиблих встановлено пам'ятний знак – металевий хрест (вис. 4,0 × 1,7 м), у нижній частині якого закріплено сталеву дошку (0,27 × 0,35 м) з

пам'ятним написом: «Жертвам Голодомору 1933 р.».

Література: Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Полтавська область / Упоряд. О. А. Білоуско, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. – Полтава : Оріяна, 2008. – С. 307.

О. С. Лимар

285. Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)

У центрі центрального кладовища.

Під час Голодомору 1932–1933 рр. в селі загинула велика кількість мешканців, які поховані у невідомій кількості братських та одиночних могил.

У пам'ять про ті трагічні події було встановлено пам'ятний знак – металевий хрест (вис. 3,0 × 1,7 м), у нижній частині якого закріплено сталеву дошку (0,27 × 0,35 м) з пам'ятним написом: «Жертвам

Голодомору 1933 р.». У 2013 р. навколо основи хреста споруджено символічний курган (вис. 1,2 × 2,3 м), обкладений бутовим каменем.

Література: Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Полтавська область / Упоряд. О. А. Білоусько, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. – Полтава : Оріяна, 2008. – С. 307.

О. С. Лимар

286. Пам'ятний знак на місці церкви на честь святої ікони Казанської Божої Матері (2015) (іст.)

Розташований у центрі села, на вул. Шкільній.

Відомо, що першою церквою в селі була Вознесенська, зведена 1725 р. Наступна дерев'яна церква на честь святої ікони Казанської Божої Матері в с. Деревки Охтирського повіту Харківської губ. (тепер Котелевського району Полтавської обл.) була збудована в 1863 р. коштом парафіян. Храм був двовівтарний, другий вівтар присвячено св. Георгію Переможцю.

У 1907 р. в селі збудовано новий мурований храм, виконаний у псевдо-російському стилі. Будівництво виконувалось на гроші громади і заможного мешканця Котельви Пастухова. Ця церква була велика, монументальна, прямокутна в плані, мала п'ять цибулеподібних верхів (великий центральний та чотири бічних) і прибудовану триярусну шатрову дзвіницю. Стіни храму прикрашав багатий цегляний декор у вигляді карнизів, кокошників, півколонок тощо. Нова Казанська церква в Деревках була одною з найбільших та найбагатших церков Котелевської волості. У 1904 р. в храмі служив священик Єлізар Черняєв, у 1904–1914 рр. – священик Андрій Михайлович Сагарда-Ніколенко. На 1904 р. парафія Казанської церкви складала 2 242 особи.

Перші роки після революції 1917 р. храм був діючим. У 1935 р. його закрили, почали розбирати дзвіницю. У 1942 р., під час гітлерівської окупації релігійна громада села відновила діяльність. Однак, у 1950-х рр. Казанський храм був повністю зруйнований.

У 2009 р. на місці, де знаходилася церква, на насипному кургані (вис. 0,5 ×

1,2 × 1,2 м) встановлено дерев'яний хрест (вис. 3,0 × 1,7 м) із Розп'яттям. Біля підніжжя хреста розміщена дошка (0,56 × 0, 51 м) з сірого полірованого граніту із пам'ятним написом: «Пам'ятний знак Свято-Казанської Української Православної церкви».

У 2015 р. на цьому місці збудовано й освячено капличку в ім'я святої ікони Казанської Божої Матері.

Джерела та література: ГАХО. – Ф. 40. – Оп. 110. – Спр. 1475. – Арк. 14–23; Справочная книга для Харьковской епархіи. – Харьков : типографія И. М. Варшавчика, 1904. – С. 118; Полтавіка. Полтавська енциклопедія: У 12 томах. – Т. 12: Релігія і церква / [гол. ред. О. А. Білоусько; ред. кол.: Ю. М. Варченко, А. М. Киридон, В. О. Мокляк та ін.]. – Полтава : Полтав. літератор, 2009. – С. 199; Святі храми Котелевщини // Народна трибуна. – 2013. – 26 липня. – № 59 (9562). – С. 1–3; Пшинка М. Котелевський край: природа, історія, люди. Історико-краєзнавчий довідник / М. В. Пшинка. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2016. – С. 43.

І. Ю. Биков, А. М. Скирда

287. Школи церковнопарафіяльної початкової будинок, в якій працювали вчителі, полеглі на фронтах Другої світової війни у 1941–1945 рр. (1904, 1990) (архіт., іст.)

Розташований в центрі села та за 1,3 км від р. Ворскла, за адресою: вул. Шкільна, 6.

Школа збудована у 1904 р. на кошти громади. Одноповерхова, дерев'яна, об-

кладена цеглою. Дах – вальмовий, вкритий залізом. Будівля витягнута по вісі південь – північ. Головний фасад досить незвично розгорнутий на захід. Він фланкований двома ризалітами, що мають двоскатий дах. Північна половина шкільної будівлі прикрашена цегляним декором. Особливо ефектним є розвинутий вінчаючий аркатурний карниз, що зберігся на північному ризаліті. Вікна будівлі мають лучкові перемички й обрамлені простими лиштвами із замковими каменями. Під вікнами розміщені декоративні вставки. Під дахом розташовані різьблені кронштейни. На замовлення Охтирського земства було збудовано кілька шкіл за схожими проектами одного автора. Так, школа у Деревках дуже подібна до старої будівлі школи № 2 у Котельві.

До 1917 р. у приміщенні було дві класні кімнати і дві квартири для вчителів. Школа мала трирічний термін навчання. У 1904–1914 рр. Закон Божий у школі викладав Андрій Михайлович Сагарда-Ніколенко, священик сільської церкви Казанської ікони Божої Матері.

У 1927 р. будівлю колишньої церковнопарафіяльної школи розширили, добудували південне крило. Було здійснено перехід на семирічний термін навчання.

З 8 жовтня 1941 р. по 12 вересня 1943 р. село Деревки було окуповане. У цей період школа не працювала, учителі пішли на фронт, 4 з них загинули.

Крупицький Володимир Гнатович, 1913 р.н., лейтенант, старший ад'ютант батальйону 801-го стрілецького полку 133-ої стрілецької дивізії. Убитий в бою 1941 р., похований в Ленінградській обл., Порховський район. Дружина Митько Федосія Гаврилівна, м. Владімір, РФ.

Крупицький Павло Гнатович, 26.10. 1914 р., призваний 1941 р. Опішнянським РВК. Матрос, військово-морська станція 1135 Чорноморського флоту. Припинився зв'язок у вересні 1941 р. Зник безвісти в листопаді 1943 р.

Сліпченко Петро Мусійович, 1910 (1909) р.н. Мобілізований 1941 р., гвардії старший лейтенант, командир взводу упр. 76 мм гармат. Зник безвісти 24.01.1945 р. Дружина Сліпченко Софія Михайлівна, с. Деревки Котелевського району.

Піскун Р. Я., відомостей не знайдено.

У 1990 р. з ініціативи випускника 1964 р. Троцького Володимира Петровича на фасаді школи встановлено меморіальну дошку на честь учителів, які загинули в роки Другої світової війни (1941–1945 рр.). Дошка (0,4 × 0,7 м) з сірого полірованого граніту з пам'ятним написом: «В цій школі працювали вчителями: Крупицький В. Г. Крупицький П. Г. Пискун Р. Я. Сліпченко О. М. які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни Пам'ять про Вас у наших серцях!».

На сьогодні у приміщенні колишньої церковнопарафіяльної школи діє Деревківська ЗОШ І-ІІІ ступенів. У школі навчається 63 учня, працює 27 особи персоналу.

Будинок церковнопарафіяльної школи взято на попередній облік і під охорону держави наказом Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації № 358 від 19.10.2010 р.

Джерела та література: ГАХО. – Ф. 40. – Оп. 110. – Спр. 1475. – Арк. 14–23; ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 563783. – Спр. 28. – Арк. 3; Ф. 33. – Оп. 11458. – Спр. 750. – Арк. 1; Ф. 58. – Оп. 977521. – Спр. 815. – Арк. 6; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2396-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Полтавщина: енциклопедичний довідник. – К. : Українська Енциклопедія, 1992. – С. 233–234; Книга Пам'яті України. Полтав-

ська обл. Т. 5: Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район. – Полтава : Полтав. літератор, 1996. – С. 712, 715; Деревківська школа із віку вік, із покоління в покоління. – К. : ТОВ «Типографія від «А» до «Я», 2004. – 19 с.; Пшинка М. В. Котелевський край: природа, історія, люди. Історико-краєзнавчий довідник / М. В. Пшинка. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2016. – С. 39.

І. Ю. Биков, А. М. Скирда

Діброва с.
Козлівщинська сільська рада

288. «Садочки» – ландшафтний заказник місцевого значення (природа)

Розташований в околицях с. Діброва.

Знаходиться у віданні Козлівщинської сільської ради.

Обстежувався Т. Л. Андрієнко, О. М. Байрак (1993 р.); Н. О. Стецюк, М. В. Слюсарем (2008 р.).

Охороняється згідно із рішенням Полтавської обласної ради від 20.12.1993 р.

Площа 300,0 га.

Заповідний об'єкт створено з метою збереження ландшафтів заплави р. Ворскла із цінними лучно-болотними ділянками, зайнятими угрупованнями справжніх та болотистих лук із типовою флорою та рідкісними видами.

Територія заказника представлена добре збереженими лучно-болотними природними комплексами заплави в околицях с. Козлівщина. Трав'янистий покрив має суцільний характер; дерева та чагарники майже відсутні. Основу трав'янистого покриву складають злаки – костриця лучна, костриця несправжньоовеча, тимофіївка лучна, осоки (світла, сусідня, колхідська), келерія Делявіна. Різнотрав'я – багате, найчисельнішою є родина бобових (конюшина лучна та повзуча, люцерна румунська, серповидна та хмелевидна, вовчуг польовий, горошок мишачий, чина бульбиста, буркун білий, лядвинець український), а також поширені рослини інших родин, такі як китятки подільські та звичайні, зірочник злаковидний, дзвінець малий, подорожник середній, жовтець їдкий, деревій майжезвичайний, морква дика. На знижених у рельєфі ділянках домінують угруповання заболочених та засолених лук із переважанням тонконога болотного, лисохвоста тростинового, осоки розставленої, тризубця морського, костриці східної, ситника Жерара. Це цінні у созологічному відношенні ділянки лучної рослинності. В умовах застою води формуються угруповання боліт – евтрофних високотравних та низькотравних (осокових). В цілому рослинний світ заказника характеризується високими показниками флористичної та ценотичної репрезентативності та унікальності. Зустрічаються види рослин, занесені до Червоної книги України: плодоріжка болотна – малочисельна популяція; косарики тонкі (гладіолус дикий) – вид, який поширений переважно у Лівобережній Лісостеповій частині України. Флора нараховує близько 350 видів.

Поміж типової фауни лучно-болотних угідь зустрічаються регіонально рідкісні види: куріпка сіра, сиворакша, чиж, хом'як звичайний, хом'ячок сірий, часничниця звичайна. На території заказника наявний червонокнижний вид тварин – горностай.

Водно-болотні угіддя – місце розмноження та відновлення тварин біляводного фауністичного комплексу. Заповідна територія є стабілізатором мікроклімату, регулятором ґрунтових вод та водного режиму річки. Виконує екологічні, рекреаційні функції.

Література: Байрак О. М., Проскурня М. І., Стецюк Н. О., Слюсар М. В., Томін Є. М., Гостудим О. М. Еталони природи Полтавщини. Розповідні про заповідні території Полтавщини. – Полтава : Верстка, 2003. – С. 42; Байрак О. М., Стецюк Н. О. Атлас рідкісних і зникаючих рослин

Полтавщини. – Полтава : Верстка, 2005. – С. 176, 199; Байрак О. М., Стецюк Н. О., Гапон З. Ф. Природно-заповідний фонд Котелевщини: буклет. – Полтава : Верстка, 2003. – 6 с.; В гаю заграли проліски (розповіді про весняні рослини Полтавщини та їх охорону) / О. М. Байрак, В. М. Самородов, Н. О. Стецюк та ін.; [за ред. О. М. Байрак]. – 2-ге вид., доп. – Полтава : Верстка, 2001. – С. 18; Збережи, де стоїш, де живеш. По сторінках Червоної книги Полтавщини. Рослинний світ / Кол. авт., [під заг. ред. О. М. Байрак]. – Полтава : Верстка, 1998. – С. 142, 198; Королицеві та рябчикові луки // Заповідна краса Полтавщини / Т. Л. Андрієнко, О. М. Байрак, М. І. Залудяк та ін. – Полтава : ІВА «Астрея», 1996. – С. 105–107; Природно-заповідний фонд Полтавської області: реєстр-довідник / Н. О. Смоляр. – Полтава : ШвидкоДРУК, 2013. – 149 с.; Регіональна екомережа Полтавщини / О. М. Байрак, Н. О. Стецюк, М. В. Слюсар та ін.; [за наук. ред. О. М. Байрак]. – Полтава : Верстка, 2010. – С. 117–118; Червона книга України. Рослинний світ / [за ред. Я. П. Дідуха]. – К. : Глобалколсалтинг, 2009. – С. 127, 155; Червона книга України. Тваринний світ / [за ред. І. А. Акімова]. – К. : Глобалконсалтинг, 2009. – С. 539.

Н. О. Смоляр, Л. В. Чеботарьова

289. Поселення Діброва I, пізній бронзовий вік (2-га пол. II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,83 км на північ – північний схід від села, на підвищенні біля південного берега заболоченого масиву – кол. озера між сс. Терещенки та Діброва.

Оглянуте О. Б. Супруненком у 2017 р.

Розташоване у північній частині меридіонально зорієнтованої видовженої дюни розмірами 60–70 × 220 м, з абсолютною висотою 93,2 м в Балтійській системі вимірювань та відносною висотою 1,0–1,5 м над весняним рівнем пересихаючої водойми, у надзаплаві лівого берега р. Ворскли (рр. Ворскла – Дніпро). Поверхня підвищення розорюється.

Культурні рештки у вигляді подрібнених уламків ліпного посуду доби пізнього бронзового віку зосереджуються на ділянці 60 × 120 м (площа 0,7 га). Знахідки представлені не надто виразними фрагментами ліпної кераміки зрубної і бондарихинської культур. З-поміж них трапився уламок стінки гончарного горщика черняхівської культури.

Шурфування не проводилося.

Джерела: карта: X-41-65-А-б-2. – М 1: 10 000 см. – М. : ГУГК, 1978; обстеження автора 2017 р.

О. Б. Супруненко

290. Селище Діброва II, скіфський час, черняхівська культура (археол.)

Знаходиться на південно-західній околиці села, за 0,3 км від мосту через безіменний струмок, справа від автотраси на с. Діброва.

Обстежувалось С. В. Сапєгіним у 2007 р.

Поселення має в плані майже прямокутну форму, його площа орієнтовно складає близько 5 га (400 × 100–150 м), видовжена вздовж зволоженої балки. Південна частина зруйнована спорудженням автодороги та забудовою у 2-й пол. XX ст. Територія розпайована, інтенсивно розорюється.

На ріллі виявлені численні фрагменти ліпного та гончарного посуду, кам'яна зернотерка, розтиральник, пряслице тощо.

Відноситься до кола поселенських старожитностей скіфської епохи і черняхівської культури, з переважаючими матеріалами пізньоримського часу.

Матеріали з обстежень зберігаються у ПКМ імені Василя Кричевського.

Джерело: Сапєгін С. В. Звіт про археологічні розвідки на території Котелевського району Полтавської області експедиції Державного музею-заповідника А. С. Макаренка у 2007 році / Сапєгін С. В. // НА ІА НАНУ. – 2007/163. – Ф. е. – Арк. 3.

С. В. Сапєгін

291. Курган I (археол.)

Знаходиться за 0,42 км на північний схід від села, за 0,55 км на північ від автодороги місцевого значення С 171017 до с. Підварівка.

Оглянутий О. Б. Супруненком у 2017 р.

Розташований на вершині останцевого підвищення другої тераси лівого берега р. Ворскли (рр. Ворскла – Дніпро), з абсолютною висотою 93,0 м.

Має відносну висоту 0,6 м, діаметр 26 м. Розорюється.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела: карта: X-41-65-А-б-2. – М 1: 10 000. – М. : ГУГК, 1978; обстеження автора 2017 р.

О. Б. Супруненко

292. Пам'ятний знак полеглим землякам (1958) (іст.)

У центрі села.

На фронтах Другої світової війни у 1941–1945 рр. загинуло 39 воїнів-земляків с. Діброва. Також у селі увічнені імена воїнів-земляків із сусідніх сс. Зуби, Підварівка, Терещенки.

Згідно рішення правління колгоспу ім. Войкова № 7 від 5.05.1958 р. в пам'ять про загиблих земляків споруджено пам'ятник – залізобетонна скульптура воїна (вис. 3,3 м) на цегляному оштукатуреному постаменті (вис. 2,5 × 1,4 × 1,2 м), в центральній частині якого накладений бетонний орден «Великої Вітчизняної війни». Попереду ліворуч від пам'ятника – залізобетонна стела (вис. 1,85 × 0,73 × 0,50 м), на якій закріплено дошку (1,3 × 0,73 м) з сірого полірованого граніту з пам'ятним написом: «Вічна пам'ять і слава воїнам-односельчанам, що полягли в боях за свободу і незалежність нашої Батьківщини! 1941 – 1945» та 74 прізвища воїнів-земляків жителів сс. Діброва, Зуби, Підварівка, Терещенки.

За Книгою Пам'яті України відомо 104 прізвища воїнів-земляків.

Підчас тимчасової гітлерівської окупації у 1942 р. загинули Юхименко Іван Сергійович із сином (с. Діброва), Хоменко Уляна Прокопівна, 1870 р.н. (с. Підварівка), всі поховані с. Підварівка. Місце поховання не відоме.

Взято на облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів № 247 від 23.04.1982 р.

Джерела і література: Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.597-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Інформація Дмитренка Володимира Панасовича, 1938 р.н., колишнього голови сільської ради // Там само; Книга пам'яті України: Полтавська область. Т. 5: Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район. – Полтава : Полтав. літератор, 1998. – С. 721–732; Книга Скорботи України. Полтавська область. Т. 1: м. Полтава, Великобагачанський район, Гадяцький район, Глобинський район, Гребінківський район, Диканський район, Зіньківський район, Карлівський район, Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район, Кременчуцький район, Лохвицький район. – Полтава : Полтав. літератор, 2002. – С. 322–323.

С. М. Жученко, А. М. Скирда

Зайці с., Микілківська сільська рада

293. Курганний могильник I, енеоліт – бронзовий вік (IV – II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 1,1–1,7 км на північний захід – захід від села, за 2,3–2,8 км на південний схід від шосе Т-17-07 (на ділянці м. Полтава – смт Котельва).

Був об'єктом топографічних обстежень 1954 р. Всі кургани позначені на дрібномасштабних топографічних картах 2-ї пол. XX ст., в т. ч. більший з відносною висотою 1,7 м та абсолютною 131,2 м. Обстежувався О. Б. Супруненком у 2002 та 2018 рр.

Розташований на підвищенні третьої високої тераси лівого берега р. Ворскли – вододілі балок Склярової і Крутої з абсолютною висотою понад 127–130 м (рр. Ковжижа – Ворскла – Дніпро).

Складається з 5-ти насипів висотою 0,4–1,6 м і діаметром 18–45 м, більшість з яких розорюється. Кургани вишикувані широтно зорієнтованим нерівномірним ланцюжком на відстані 0,8 км. Насип більшого з них (№ 2) поріс непролазним тернівником, має рештки знищеного тригопункту.

Археологічні розкопки складових могильника не проводилися.

Джерела: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 15. – № 40. – Рис. 23; обстеження автора 2018 р.

О. Б. Супруненко

294. Курганний могильник II, енеоліт – бронзовий вік (IV – II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 2,7 км на північний схід від східної околиці села, за 0,11 км на південь від шосе Т-17-30 на ділянці в бік смт Чутового, за 2,1 км на північ від ставка-накопичувача старої зрошувальної системи, обнесеного валами, неподалік ур. Тарани.

Більший насип був об'єктом топографічних обстежень з сер. XIX ст. та позначений на дрібномасштабних мапах 2-ї пол. XX ст. як курган з тригопунктом на вершині з відносною висотою 2 м. Обстежувався О. Б. Супруненком у 2002 р., ним же та О. М. Ткаченком у 2018 р.

Розташований на пануючому підвищенні вододілу рр. Ворскли, Ковалівки і Свинківки, з абсолютною висотою більше 160,0 м (рр. Ковалівка – Мерла – Ворскла – Дніпро та Свинківка – Ворскла – Дніпро).

Складається з двох насипів курганів висотою 0,25 і 1,55 м, розташованих по лінії схід – північний схід – захід – південний захід. Діаметр меншого розораного кургану 15 м, оранкою пошкоджений материковий викид впускного поховання. Другий великий курган, що також розорюється, належить до числа так званих довгих насипів, із розмірами 30 × 90 м. Широтні його поли позначені світлими суглинковими материковими викидами, в центрі зберігся бетонний стовпчик від тригопункту.

Археологічні розкопки не проводилися. Великий довгий курган потребує заходів з охорони як доволі рідкісний поховальний об'єкт доби енеоліту – бронзового віку та, зокрема, поховальної практики племен бабинської культури.

Джерела: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 16. – № 40. – Рис. 23; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 13; карта: X-42-65-Г-в. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-XI-65.

О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко

295. Курганний могильник III, енеоліт – ранній залізний вік (IV – I тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 2,1 км на північний схід від східної околиці села, за 0,85 км на південь від шосе Т-17-30 на ділянці в бік смт Чутового, за 0,6 км на північний захід від ставка-накопичувача старої зрошувальної системи, обнесеного валом, в ур. Тарани.

Був об'єктом топографічних обстежень з сер. XIX ст. Обстежений О. Б. Супруненком у 2002 р., ним же та О. М. Ткаченком у 2018 р.

Розташований на пануючому підвищенні вододілу рр. Ворскли, Ковалівки і Свинківки з абсолютною висотою понад 155 м (рр. Ковалівка – Мерла – Ворскла – Дніпро та Свинківка – Ворскла – Дніпро).

Складається з двох насипів округлої в плані форми виразного сегментоподіб-

ного перетину висотою 1,2–2,1 м і діаметром 35 та 68 м, що розорюються.

На меншому з них свого часу знаходився тригопункт з абсолютною позначкою висоти в 156,0 м. Поряд, за 0,2 км на північний захід був розташований невеликий і дуже розораний курган заввишки 0,4 м і діаметром 18 м, сліди якого за останнього обстеження віднайти вже не вдалося.

Археологічні розкопки курганів не проводилися. За повідомленням місцевих механізаторів, поряд із курганом № 1 в 2016 р. виявлений уламок масивної конічної ніжки бронзового казана скіфського часу, який здали на металобрухт.

Джерела: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 16. – № 40, рис. 23; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 13; карта: X-42-65-Г-в. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-XI-65.

О. Б. Супруненко, І. С. Мельникова, О. М. Ткаченко

296. Курганний могильник IV, енеоліт – бронзовий вік (IV – II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 1,4 км на південний схід від села, за 0,6 км на південь – південний схід від решток старої птахоферми.

Обстежений О. Б. Супруненком у 2002 р., збереженість складових комплексу засвідчена космознімками 2017 р.

Розташований на підвищенні вододільного плато рр. Ворскли – Ковалівки та Свинківки, на правобережному схилі Курманової балки, з абсолютною висотою понад 155 м (рр. Ковалівка – Мерла – Ворскла – Дніпро та Свинківка – Ворскла – Дніпро).

Складається з 4-х розораних насипів висотою 0,4–1,1 м та діаметром 15–32 м, що вишикувані компактним широтно зорієнтованим ланцюжком на відстані 0,55 км. Насип більшого з них (№ 1) сегментоподібної у перетині форми зберігає

решткти знищеного тригопункту та має задерновану вершину. На одному з невеликих курганів виявлені уламки ліпного ямного посуду.

Археологічні розкопки курганів могильника не проводилися.

Джерело: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 16. – № 43, рис. 23.

О. Б. Супруненко

297. Курганний могильник V, енеоліт – бронзовий вік (IV – II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 3,4 км на південний схід від села, за 2,2 км на південь – південний схід від решток старої птахоферми, неподалік від приміщення старого сараю – складу мінеральних добрив та межі з Чутівським районом.

Був об'єктом топографічних обстежень з сер. XIX ст. та позначений на картах-«триверстовках» як скупчення з трьох насипів. На перших українських мапах-«кілометровках» більший курган могильника вказаний з абсолютною висотою 162,0 м. Обстежений О. Б. Супруненком у 2002 р., ним же і О. М. Ткаченком у 2018 р.

Розташований на підвищенні вододільного плато рр. Ворскли – Ковалівки та Свинківки з абсолютною висотою понад 160 м (рр. Ковалівка – Мерла – Ворскла – Дніпро та Свинківка – Ворскла – Дніпро), над правобережним схилом Курманової балки.

Складається з шести розораних насипів висотою 0,4–1,5 м та діаметрами 15–30 м, що згруповані компактним меридіонально зорієнтованим скупченням

на відстані 0,15 км. Насип більшого з них (№ 1) сегментоподібної у перетині форми зберігає рештки знищеного тригопункту. На одному з невеликих курганів виявлені уламки ліпного ямного посуду. Поряд із курганами помітні ще три плями ледь помітних підвищень, що можуть бути рештками розораних маленьких курганів.

Археологічні розкопки курганів не проводилися.

Джерела: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 16. – № 43, рис. 23; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 14; Диканька, Полтава: топографическая карта. М 1: 100 000 см. – К.: Киев. Воен.-топограф. ф-ка, 1999. – Л. 100.

О. Б. Супруненко, І. С. Мельникова, О. М. Ткаченко

298. Курганний могильник VI, бронзовий вік (кін. III – II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 3,2 км на південний схід – південь від села, за 1,6 км на північний захід від с. Майорівка на Чутівщині, неподалік межі з Чутівським районом.

Був об'єктом топографічних обстежень 1954 р. Один із курганів з відносною висотою 1 м позначений на дрібномасштабних мапах 2-ї пол. XX ст. Оглянутий О. Б. Супруненком і О. М. Ткаченком у 2018 р.

Розташований на підвищенні вододільного плато рр. Ворскли – Ковалівки та Свинківки з абсолютною висотою понад 150 м (рр. Ковалівка – Мерла – Ворскла – Дніпро та Свинківка – Ворскла – Дніпро), біля вершини вододілу балок Курманової і Харченкової (з ур. Харченки в основі).

Складається з двох розораних насипів висотою 0,4–0,6 м та діаметрами 22–28 м, що розташовані майже в меридіональному напрямку на відстані 80 м один від одного.

Археологічні розкопки курганів не проводилися.

Джерела: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 16. – № 43, рис. 23; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 14; карта: УССР, Полтавская область: Чапаево. – М 1: 100 000 см. – М.: Ген. штаб, 1978.

О. Б. Супруненко, І. С. Мельникова, О. М. Ткаченко

299. Курганний могильник VII, енеоліт – ранній залізний вік (IV – I тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 1,4–1,5 км на південний схід від східної околиці села, за 0,8 км на південь – південний схід від решток старої птахоферми.

Був об'єктом топографічних обстежень сер. XX ст., внаслідок чого два кургани виявилися позначеними на дрібномасштабних картах, в т. ч. насип з тригопунктом на вершині й абсолютною висотою 155,6 м та відносною в 2 м. На перших українських мапах-«кілометровках» вказаний більший курган могильника. Обстежений О. Б. Супруненком у 2018 р.

Розташований на підвищенні вододільного плато рр. Ворскли – Ковалівки та Свинківки (рр. Ковалівка – Мерла – Ворскла – Дніпро), над витоками і правобічним схилом балки Курманової.

Складається з трьох наразі розораних насипів висотою 0,5–1,2 м, діаметрами 25–38 м, що згруповані компактним скупченням навколо найбільшого кургану. Круглий насип більшого з них сегментоподібної у перетині форми зберігає рештки знищеного тригопункту. На сусідньому кургані висотою близько 0,7 м виявлені уламки ліпного посуду ямно-катакомбного часу. Поряд із курганами помітні плями ледь помітних підвищень, що можуть бути рештками розораних маленьких насипів.

Археологічні розкопки курганів не проводилися.

Джерела: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та

культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 16. – № 43, рис. 23; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 19; карта: УССР, Полтавская область: Чапаево. – М 1: 100 000 см. – М.: Ген. штаб, 1978; Диканька, Полтава: топограф. карта. М 1: 100 000 см. – К.: Киев. воен.-топограф. ф-ка, 1999. – Л. 100.

О. Б. Супруненко, І. С. Мельникова, О. М. Ткаченко

300. Курган І, енеоліт – бронзовий вік (IV – II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 1,46 км на північний захід від села, за 1,6 км на південний схід від шосе Т-17-07 (на ділянці м. Полтава – смт Котельва).

Був об'єктом топографічних обстежень 1954 р., позначений на дрібномасштабних топографічних картах 2-ї пол. XX ст. з відносною висотою 1,0 м та абсолютною 130,9 м. Обстежувався О. Б. Супруненком у 2018 р.

Розташований на підвищенні плато високої тераси лівого берега р. Ворскли – вододілі балок Склярової і Крутої з абсолютною висотою понад 130 м (рр. Ковжижа – Ворскла – Дніпро).

Розораний курган зберігся на висоту 0,6 м при діаметрі 31 м.

Археологічні розкопки не проводилися.

Джерела: Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 18; карта: X-42-65-Г-в. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-XI-65.

О. Б. Супруненко

301. Братська могила воїнів Червоної Армії (1943), пам'ятний знак полеглим землякам (1967) (іст.)

У центрі села.

Поховано 16 воїнів. Серед них воїни із підрозділів 6-ї гвардійської мотострілецької бригади 5-го гвардійського танкового корпусу, 71-ї та 138-ї гвардійських стрілецьких дивізій, які загинули у серпні – вересні 1943 р. при звільненні села від гітлерівських загарбників. Прізвища відомі 16 чол.

Спочатку вони були поховані у кількох могилах, а згодом перепоховані до братської могили в центрі села. Згідно рішення правління колгоспу «Радянська Україна» № 6 від 4 травня 1967 р. на могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна (вис. 2,8 × 0,7 м), на такому ж постаменті (вис. 0,53 × 1,35 × 1,2 м). Позаду скульптури цегляна оштукатурена стела (вис. 4,31 × 1,20 × 0,76 м), у верхній частині якої накладні цифри «1941 – 1945».

Біля підніжжя пам'ятника на цегляній оштукатуреній основі (0,3 × 0,6 × 2,02 м) покладено 2 лабрадоритові дошки (1,09 × 0,59 м; 0,24 × 0,59 м) з пам'ятним написом: «Вічна пам'ять воїнам, які полягли в боях за нашу Батьківщину в 1941–1945 р.р.» і висіченими прізвищами 48 воїнів-земляків. У ході пошукової роботи встановлено прізвища похованих у цій могилі воїнів. 1991 р. до підніжжя пам'ятника на вже існуючу основу вміщено гранітну дошку з прізвищами 16 воїнів та пам'ятним написом: «Здесь похоронены воины павшие смертю храбрых при освобождении села Зайцы в 1943 г.».

За Книгою Пам'яті України відомо 60 прізвищ воїнів-односельців.

Взято на облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів № 247 від 23.04.1982 р.

Джерела і література: ЦАМО РФ. – Ф. 1166. – Оп. 2. – Спр. 120; Ф. 1207. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 108; Ф. 58. – Оп. 18001. – Спр. 790; ДАПО – Ф. 1876.

– Оп. 82. – Спр. 62. – Арк. 31 зв.; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.599-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Заєць Г. Пам'ять про них вічна // Народна трибуна. – 1967. – 23 листопада.– № 140 (2679). – С. 4; Книга Пам'яті України: Полтавська область. Т. 5: Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район. – Полтава : Полтав. літератор, 1996. – С. 748–751.

В. А. Андрієць, А. М. Скирда

302. Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)

У старій частині кладовища.

Згідно Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні у селі загинуло 28 чоловік, імен відомо 23.

У 2007 р. в пам'ять про ті трагічні події при вході на кладовище встановлено пам'ятний знак – на насипному кургані (вис. 0,7 × 1,2 × 1,2 м) дерев'яний хрест (вис. 2,0 × 1,0 м), у центральній частині якого металокерамічна дошка (0,15 × 0,2 м) з пам'ятним написом: «Жертвам Голодомору с. Зайці 1932–1933 рр.».

Джерела і література: НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 09-953; Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Полтавська область / Упоряд. О. А. Білоусько, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. – Полтава : Оріяна, 2008. – С. 312–313.

В. А. Андрієць

303. Пам'ятний знак полеглим землякам (2003) (іст.)

При вході на кладовище.

На фронтах Другої світової війни у 1941–1945 рр. за Книгою Пам'яті України загинуло 67 воїнів, мешканців села.

У 2003 р. в пам'ять про загиблих встановлено сталевий обеліск (вис. 2,3 × 0,6 м) із зіркою, в центрі пластикова дошка (0,6 × 0,6 м) з пам'ятним написом: «Вічна пам'ять і слава воїнам-односельчанам, що полягли в боях за свободу і незалежність нашої Батьківщини! 1941–1945».

Література: Книга пам'яті України. Полтавська область. Т. 5: Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район. – Полтава : Полтав. літератор, 1996. – С. 748–751, 789, 792.

В. А. Андрієць

Зайці Другі с., Милорадівська сільська рада

304. Курганний могильник I, бронзовий вік (III – II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,15 км на захід – південний захід від села, безпосередньо зліва від шосе Т-17-07 на ділянці м. Полтава – смт Котельва, неподалік його перехрестя з автопід'їздами до сс. Зайці Другі та Глобівки.

Один з курганів обстежувався 1989 р. О. О. Ломакіним, могильник 2002 р. О. Б. Супруненком, повторно оглянутий ним же 2017 р.

Розташований біля краю плато мису другої тераси лівого берега р. Ковжижа з абсолютною висотою 104,0 м (рр. Ковжижа – Ворскла – Дніпро).

Насипи двох розташованих поряд розораних курганів мають висоту 0,4 і 0,6 м, діаметри 15 та 18 м. У складі групи був наявний ще один менший курган, сліди якого на сьогодні помітні на тлі рілі лише за плямою світлішого ґрунту.

Археологічні розкопки не проводилися.

Джерела: Мельникова И. С. Отчет о разведках 1989 г. на территории Полтавской обл. (по «Своду памятников истории и культуры») / Мельникова И. С., Ткаченко А. М.; ПКМ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1989/213. – Арк. 29, рис. 58; Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 18. – № 50, рис. 23; карта: X-42-65-Г-в. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-XI-65; обстеження автора 2017 р.

О. Б. Супруненко

305. Курганний могильник II, енеоліт – ранній залізний вік (III – I тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,31 км на північний схід від села, у східній частині сучасного сільського крадовища, справа від шосе Т-17-07 на ділянці м. Полтава – смт Котельва.

Найбільший курган був об'єктом топографічних обстежень сер. 1950-х рр. і позначений на дрібномасштабних картах як великий насип з тригопунктом на вершині з відносною висотою 1,7 м та абсолютним значенням висоти в 105,7 м. Могильник обстежувався О. Б. Супруненком 2002 р., повторно оглянутий ним же 2017 р.

Розташований на вершині плато мису другої тераси лівого берега р. Ковжижа з абсолютною висотою 105,0 м (рр. Ковжижа – Ворскла – Дніпро).

Насипи трьох розташованих компактною групою розораних курганів мають висоту 0,25–1,70 м, діаметри 12–32 м. Менші кургани зі сходу прилягають полами до більшого, задернованого, зайнятого сучасними похованнями кладовища, з-поміж яких є могили часу голодомору 1947 р.

Археологічні розкопки не проводилися.

Джерела: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 18. – № 51, рис. 23; карта: X-42-65-В-г. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-X-65; обстеження автора 2017 р.

О. Б. Супруненко

306. Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)

У північній частині старого кладовища.

Згідно Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні по Милорадівській сільській раді, в тому числі і в с. Зайці Другі, загинуло 25 чоловік, імена відомо 15.

У пам'ять про загиблих у 2008 р. в центральній частині кладовища було встановлено пам'ятний знак – дерев'яний хрест (вис. 2,42 × 0,90 м), на якому закріплено пластикову дошку (0,21 × 0,32 м) з пам'ятним написом: «Пам'ять жертвам голодомору».

Джерела і література: НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 09-935; Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Полтавська область / Упоряд. О. А. Білоусько, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. – Полтава : Оріяна, 2008. – С. 317.

В. А. Андрієць

307. Пам'ятний знак полеглим землякам (іст.)

У центральній частині кладовища.

В 1980-х рр. в пам'ять про 24 мешканців села, які загинули на фронтах Другої світової війни у 1941–1945 рр. встановлено залізобетонний обеліск із зіркою (вис. 2,46 × 0,55 × 0,56 м) на металевому постаменті (вис. 0,25 × 1,55 × 1,55 м), без написів.

Література: Книга Пам'яті України: Полтавська область. Т. 5: Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район. – Полтава : Полтав. літератор, 1996. – С. 767–769.

А. М. Скирда

Зуби с., Козлівщинська сільська рада

308. Могила воїна Червоної Армії (1943) (іст.)

У західній частині кладовища.

Похований воїн із частин 97-ї гвардійської стрілецької дивізії, який загинув 21 вересня 1943 р. при звільненні села від гітлерівських загарбників. Прізвище невідоме.

Згідно рішення виконкому Котелевської районної ради № 27 від 25.01.1990 р. у 1991 р. на могилі встановлена стела з біломармурової крихти (вис. 1,65 × 0,70 м) з пам'ятним написом: «Невідомому воїну 1943».

У ході пошукової роботи за матеріалами Центрального архіву Міністерства оборони РФ додатково виявлено 15 прізвищ воїнів, які загинули в боях біля х. Зубів (тепер с. Зуби Козлівщинської сільської ради). Проте імена загиблих увічнено у с. Козлівщина (див. ст. № 346).

Джерела: ЦАМО РФ. – Ф. 1271. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 163; ДАПО. – Ф.р – 1876. – Оп. 8. – Спр. 73. – Арк. 31 зв.; Паспорт пам'ятки історії та

культури СРСР. – № 2.4.2412-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського.

М. Д. Борисов

Камінне с., Котелевська селищна рада

309. Курганний могильник I Могили Дігтярної (Дігтярьової), енеоліт – ранній залізний вік (кін. IV – I тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 1,8–2,2 км на південний захід від села, за 0,4 км на південь від тракторної бригади ТОВ «Агрофірма «Маяк», посеред розораного масиву сільськогосподарських орних угідь, на захід (лівобіч) від автодороги з асфальтовим покриттям місцевого значення С 171002.

Більший курган у складі могильника був об'єктом топографічних обстежень з сер. XIX ст. і вказаний на картографічних матеріалах як «Могила Дигтярева»; з поч. 1950-х рр. позначений на дрібномасштабних мапах 2-ї пол. XX ст. як курган з відносною висотою більше 2 м разом із найпівденнішим насипом майдану. Інформація про великий курган міститься у зведенні старожитностей до археологічної карти Харківської губернії поч. XX ст., укладеному професором Д. І. Багалієм: «Могила Дігтярна за 7 верст від Котельви». Поряд із курганами чи на певній віддалі від них, за описом і картою Д. І. Багалія, у XIX – на поч. XX ст. знаходилася кам'яна статуя фінальної доби бронзового – початку раннього залізного віку, що використовувалася як межовий знак. Курганний могильник обстежувався О. Б. Супруненком у 2003 р. й описаний у науковій звітності як «група курганів I» біля с. Камінне. У 2007 р. В. В. Приймаком між с. Лутище та ур. В'юнне в Охтирському районі Сумської обл. була відшукана й пісковикова плита-стела, що свого часу виявилася зміщеною з первісного місцезнаходження місцевими краєзнавцями. Інформація про кургани долучена В. В. Шерстюком до пам'яткоохоронного переліку об'єктів культурної спадщини для документації до нового генерального плану смт Котельви (2015 р.) та опублікована. Уточнення щодо складу могильника здійснені О. Б. Супруненком і О. М. Ткаченком за огляду навесні 2018 р.

Розташований на пануючому над околом підвищенні мисоподібного виступу-вододілу лівого берега безіменного струмка – правої притоки р. Орешні, на краю третьої тераси лівого берега р. Ворскли (рр. Орешня – Котельва – Ворскла – Дніпро).

Могильник складається з 12 насипів висотою 0,25–3,00 м і діаметром 10–50 м. Кургани вишикувані широким ланцюжком в меридіональному напрямку вздовж західного схилу тераси загальною протяжністю 0,75 км, здебільшого групуючись навколо великого насипу № 1 Могили Дігтярної, що добре помітний на схід від шосе Н-12 на ділянці смт Котельва – м. Охтирка. На вершині цього задернованого кургану розмірами 40 × 50 м, абсолютною висотою 116,6 м та відносною більше 3,00 м збереглася основа знесеного тріангуляційного знаку, край піл ростуть окремі кущі і три старі дерева. З південно-західного боку насипу помітні рештки вибирання частини ґрунту селітроварниками, у вигляді овальної в плані ями розмірами 23 × 28 м з вузьким проходом зі східного боку. У 3-й чв. XX ст. в цій ямі був влаштований скотомогильник.

Зі всіх боків за 20–100 м від великого кургану розташовані вісім менших розораних насипів, їх територія входить до складу розпайованих сільськогосподарських ділянок. Висота більшості з курганів незначна – 0,25–0,45 м, діаметри – від 10 до 18 м. За 110 м на північний схід знаходиться дещо більший курган заввишки 0,9 м і діаметром 25 м. На поверхні пошкоджених оранкою поховальних споруд траплялися дрібні уламки ліпного посуду доби бронзового віку, а також скіфського часу, зокрема, фрагменти рожевоглиняних амфор. На більшому із розораних курганів в центрі помітні рештки материкового суглинкового викиду.

З південного боку від кургану № 1, за 0,35 і 0,55 км, могильник обмежений насипами помітного розораного кургану висотою 0,8 м і діаметром 32 м та дуже розораного майдану такої ж висоти з діаметром понад 40 м. Останній свого часу мав позначку абсолютної висоти на дрібномасштабних мапах 111,5 м.

Курган № 1 – Могила Діґтярна. З південного сходу і півдня. *Фото О. Б. Супруненка, 2018.*

Стела з пізнішими зображеннями козацького часу. Пісковик. ІКЗ «Більськ». *Знахідка В. В. Приймака, 2007.*

Археологічні дослідження складових комплексу не проводилися.

У контексті характеристики курганного могильника варто згадати і про встановлену на одному з курганів чи на віддалі від їх групи стелу. Це – пласка нешироka, в цілому стовпоподібна скульптура, з незначним (швидше, фалоподібним) розширеним і скругленими верхом та незначно виділеними бічними площинами, заввишки 1,58 м, шириною 0,32–0,54 м, товщиною 0,19–0,34 м, виготовлена з місцевого щільного пісковику сіро-коричневого забарвлення. Пласкі бічні грані мають сліди облущення місцями підшліфованої поверхні.

На бічній площині помітні продряпані зображення двох хрестів розмірами 15 × 10 та 8 × 7 см. Великий хрест має округлі закінчення та пряму основу – стилізоване зображення Голгофи. До країв поперечини хреста від основи спрямовані «страсті Христові». Другий менший прямий хрест, процарапаний вище, в цілому подібний, проте нанесений без додаткових елементів. О. М. Кравченко та Є. М. Осадчий, які опублікували зображення, спробували розглядати їх як хрести-посвяти, нанесені в ознаменування якоїсь події, і датувати 2-ю пол. XVII–XVIII ст., пов'язуючи їх з функціонуванням Преображенського Скельського чи Охтирського Благовіщенського (Свято-Троїцького) монастирів. Адже рисунки хрестів на каменях наявні в околицях обох названих обителів. Очевидне датування часу їх появи має вкладатися у проміжок між 2-ю й 3-ю чв. XVII ст.

В описі процесу межування кордонів Речі Посполитої і Московської держави неодноразово згадується використання великих кам'яних брил і каменів, дерев, курганів, кісток та стовпів. На деревах, переважно дубах, наносилися зарубки у вигляді одинарних хрестів з московського і подвійних – з литовсько-польського боків. Цілком припустиме і позначення на цій стелі меж володінь «іноків» Преображенського Скельського монастиря чи його скиту, що розміщувався за кілька кілометрів на захід від сучасного с. Камінне – на Котелевському городищі в ур. Зіньківщина (див. ст. № 9).

У будь-якому разі, стела, що стояла поряд чи на насипу кургана у складі могильника, має безпосереднє відношення до кола витворів монументальної кам'яної поховальної пластики доби пізнього бронзового віку, передскіфського чи ранньоскіфського часу. Доволі цікавим є її використання для позначення меж монастирських володінь чи навіть кордону між державами, що робить цю стародавню примітивну скульптуру унікальною та історично інформативною. Стела наразі зберігається в ІКЗ «Більськ».

Джерела та література: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському районі Полтавської області з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2003 р. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2003/139; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 382. – Арк. 3–4, рис. 3: 1; Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской

губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 и 1878 г. / Гравир. Конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн. Чин. Чемерных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й. – СПб. : Военно-Топограф. Депо, 1863 – 1878. – Ряд XXIII. – Лист 13; Багалей Д. И. Археологическая карта Харьковской губернии, с объяснительным текстом / Проф. Д. И. Багалея. – М. : Товарищество типогр. А. И. Мамонтова, 1906. – С. 7, 9. – №№ 43, 60; Археологічні пам'ятки Української РСР: (короткий список) / ІА АН УРСР. – К.: Наукова думка, 1966. – С. 276; Сидоренко Г. О. Довідник з археології України. Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін; ІА АН УРСР. – К. : Наукова думка, 1982. – С. 58; Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). – К. : Темпора, 2006. – С. 197; Берест Ю. М. Кам'яна стела поблизу с. Лутище / Ю. М. Берест, Є. М. Осадчий // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: матеріали Сьомої Міжнародн. студент. наук. конф. / [редкол.: В. О. Дятлов, В. П. Коваленко, О. Б. Коваленко та ін.]; ІА НАНУ; Черніг. НПУ ім. Т. Шевченка та ін. – Чернігів: Сіверянська думка, 2008. – С. 16–19; Кравченко О. М. Преображенський Скельський монастир як історико-археологічна пам'ятка / О. М. Кравченко, Є. М. Осадчий // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку: зб. наук. пр. та мат-лів наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов, Г. Ю. Івакін, С. А. Скорий та ін; відп. ред. О. Б. Супруненко]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 101; Приймак В. В. Дискусійні питання вивчення пам'яток козацької доби Більського городища і його округи / В. В. Приймак // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (наук. і відп. ред.) та ін.] – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2013. – С. 42–50; Кравченко О. М. Монастирі Північно-Західної Слобожанщини середини XVII-XVIII ст. / О. М. Кравченко, Є. М. Осадчий / ЦП НАНУ і УТОПІК та ін. – Суми, 2013. – С. 242. – Рис. 31; Приймак В. В. Підсумки вивчення пам'яток козацької доби в окрузі Більського городища / В. В. Приймак // Археологічні дослідження Більського городища – 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ». – Київ; Котельва: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 109; Коротя О. В. Дослідження на посаді сотенного містечка Куземин у 2014 році / О. В. Коротя, О. М. Кравченко, Є. М. Осадчий, В. В. Приймак // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: І. І. Корост (відп. ред.), С. А. Скорий, О. Б. Супруненко (наук. ред.), Г. І, Фасій та ін.]. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. – С. 50–55; Приймак В. В. Дозорні (сторожові) пункти козацької доби / В. В. Приймак // Козацькі старожитності Лівобережжя Дніпра XV–XVIII ст.: зб. мат-лів міжрегіон. археол. читань (Охтирка, 19–20 жовтня 2015 р.) / Сум ДУ. – Суми, 2015. – С. 108; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І., наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2016. – С. 243–244; Охріменко А. Майдани і кургани північно-східного сектора округи Більського городища (лівий берег Ворскли) / А. Охріменко, М. Овчаренко, В. Приймак, А. Штанько // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. / ЦП НАНУ і УТОПІК. – Київ: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – Вип. 26. – С. 83–87; Приймак В. В. Про стелу – межовий знак XVII ст. та групу курганів Могили Дігтярної на північному сході Полтавської області / В. В. Приймак, О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко, В. В. Шерстюк // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2018: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; ПКМ імені Василя Кричевського. – Київ; Полтава : Дивосвіт, 2018. – С. 67–75; обстеження О. Б. Супруненка та О. М. Ткаченка 2018 р.

О. Б. Супруненко, В. В. Приймак, О. М. Ткаченко, В. В. Шерстюк

310. Курганний могильник II, бронзовий – ранній залізний віки (кін. III – I тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 2,3 км на захід – південний захід від села, за 0,2 км на південь від тракторної бригади ТОВ «Агрофірма «Маяк», правобіч від автопід'їзду до неї.

Обстежувався О. Б. Супруненком та О. М. Ткаченком навесні 2018 р.

Розташований на підвищенні над вигином виступу лівого берега безіменного струмка – правої притоки р. Орешні, біля краю третьої тераси лівого берега р. Ворскли (рр. Орешня – Котельва – Ворскла – Дніпро).

Складається з двох розораних насипів висотою 0,5 і 0,9 м та діаметрами 25–30 м. Кургани розміщуються у близькому до меридіонального напрямку на відстані в 40 м, між старим садом та липовою лісомугою. З південного боку помітні ще три курганоподібні підвищення непевних обрисів, які важко ототожнити з курганами.

Джерело: Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 19.

О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко

311. Курганний могильник III, бронзовий – ранній залізний віки (кін. III – I тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 2,22 км на захід від села, за 0,43 км на північний захід від тракторної бригади ТОВ «Агрофірма «Маяк».

Обстежувався О. Б. Супруненком та О. М. Ткаченком навесні 2018 р.

Розташований на підвищенні над вигином виступу лівого берега безіменного струмка – правої притоки р. Орешні над ур. (болотом) В'юнним, за 0,15 км на захід від краю третьої тераси лівого берега р. Ворскли (рр. Орешня – Котельва – Ворскла – Дніпро).

Складається з двох розораних насипів висотою 0,5 і 0,6 м та діаметрами дещо більше 30 м. Кургани розташовані майже у притик полами у близькому до меридіонального напрямку.

Джерело: Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 19.

О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко

312. Курганний могильник IV, бронзовий вік (II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 2,25–2,45 км на південний захід – південь від південної околиці села, за 2,40 км на південний схід від тракторної бригади ТОВ «Агрофірма «Маяк».

Обстежувався О. Б. Супруненком та О. М. Ткаченком навесні 2018 р.

Розташований на підвищенні над вигином правого берега р. Орешні, за 0,1–0,3 км на захід від її вузької долини (рр. Орешня – Котельва – Ворскла – Дніпро).

Складається з 6-х розораних насипів висотою від 0,3 до 0,6 м, діаметрами 15–28 м, розташованих компактним скупченням – «гніздом» на відстані 10–80 м один від одного. Насипи дещо пошкоджені розгортанням бульдозером в ході влаштування поливу наприкінці 1970-х рр.

Джерело: Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 20.

О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко

313. Курганний могильник V, бронзовий вік (кін. III – II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 3,1 км на південний захід від південної околиці села, за 2,0 км на південний захід від тракторної бригади ТОВ «Агрофірма «Маяк».

Один з курганів був об'єктом топографічних обстежень у сер. XX ст. і позначений на дрібномасштабних картах насипом з абсолютною висотою 112,8 м. Обстежений О. Б. Супруненком та О. М. Ткаченком навесні 2018 р.

Розташований на підвищенні над вигином лівого берега безіменного струмка – правої притоки р. Орешні (рр. Орешня – Котельва – Ворскла – Дніпро).

Складається з двох розораних насипів висотою 0,35 і 0,50 м, діаметрами 21–26 м, розташованих у напрямку ближче до широтного спрямування на відстані 50 м один від одного.

Джерела: Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 20; карта: М-36-70-Г. М 1: 50 000 см. – М.: ГУГК, 1978.

О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко

314. Курган I, бронзовий вік (кін. III – II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 2,8 км на південний захід від південної околиці села, за 2,75 км на південь від тракторної бригади ТОВ «Агрофірма «Маяк».

Позначений на дрібномасштабних топографічних картах 2-ї пол. XX ст. Обстежувався О. Б. Супруненком та О. М. Ткаченком навесні 2018 р.

Розташований на підвищенні другої тераси правого берега р. Орешні, із західного боку від лісосмуги (рр. Орешня – Котельва – Ворскла – Дніпро).

Має висоту 0,45 м, діаметр 25 м. Розорюється.

Джерела: Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні

Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 19; карта: М-36-70-Г. М 1: 50 000 см. – М. : ГУГК, 1978.

О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко

315. Курган II, енеоліт – бронзовий вік (IV – II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 3,0 км на південний захід – південь від південної околиці села, за 2,9 км на південь – південний схід від тракторної бригади ТОВ «Агрофірма «Маяк».

Обстежувався О. Б. Супруненком та О. М. Ткаченком навесні 2018 р.

Розташований на першій терасі лівого берега р. Орешні, за 30 м від водотоку (рр. Орешня – Котельва – Ворскла – Дніпро).

Курган із низькою топографією має висоту 1,8 м, діаметр 32 м. Задернований, поритий норами та ямами.

Джерело: Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 19.

О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко

316. Братські могили (9) воїнів Червоної Армії (1943) (іст.)

У північно-східній частині кладовища, при вході.

Поховано понад 50 воїнів, серед них воїни з підрозділів 7-ї і 8-ї гвардійських повітряно-десантних дивізій, 161-ї стрілецької дивізії, воїни 19-ї гвардійської танкової бригади 3-го гвардійського танкового корпусу, які загинули в боях з гітлерівськими загарбниками у серпні-вересні 1943 р. за визволення с. Камінне та на підступах до Котельви, і померли від ран в 589-у медичному санітарному батальйоні 80-ї стрілецької дивізії, який знаходився у сільському клубі. Прізвища відомі 22 воїнів.

У 1960 р. на могилі встановлений сталевий обеліск (вис. 2,0 м), який 2001 р. замінений на стелу сірого полірованого граніту (1,33 × 0,79 × 0,11 м), встановлену на такому ж постаменті (0,37 × 0,88 × 0,25 м), в центрі пам'ятний напис: «Слава героям 1941–1945 Вічна пам'ять полеглим визволителям». На могилі покладена плита сірого полірованого граніту (1,36 × 0,60 м) із прізвищами 20 полеглих воїнів.

Ліворуч від обеліска 6 дерев'яних квітниць (вис. 0,17 × 0,6 × 0,4 × 1,48 м). Позаду – металевий хрест (вис. 1,50 × 0,94 м), на якому закріплено металеву табличку (0,15 × 0,20 м) з прізвищем похованого воїна і пам'ятним написом: «Здесь покоится убитый Саенко И. А. 1912–1943». Праворуч – дерев'яна (0,15 × 0,6 × 0,4 × 1,48 м) та металева (вис. 0,33 × 2,01 × 1,23 м) квітниці. Територія поховання огороджена дерев'яним парканом.

Джерела та література: ЦАМО РФ. – Ф. 58. – Оп. А-71693. – Спр. 2549. – Арк. 202; Ф. 58. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 15; Ф. 1297. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 232; Ф. 1316. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 21; ДАПО. – Ф. р – 1876. – Оп. 8. – Спр. 62. – Арк. 31 зв.; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2404-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Книга Пам'яті України. Харківська обл.: Дворічанський, Дергачівський, Зачепилівський райони. – Т. 6. – Харків : Наук. ред. Харків. обл. видання Книги Пам'яті України, 1995. – С. 321.

М. Д. Борисов

Касяни, с.,
Козлівщинська сільська рада

317. Місцезнаходження Касяни, бронзовий вік (II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,25 км на південь від околиці села, навпроти с. Діброва, вздовж південного краю мису між двох боліт – пересихаючих колишніх озер між сс. Касьяни і Терещенки.

Оглянуте О. Б. Супруненком у 2017 р.

Розташоване на південному схилі зорієнтованого ближче до меридіонального напрямку мису другої надзаплавної тераси, із західного боку якого розташоване село. Мис має абсолютну висотою 94,2 м в Балтійській системі вимірювань та відносну 2,0–3,0 м над весняним рівнем заболочених водойм в надзаплаві лівого берега р. Ворскли (рр. Ворскла – Дніпро). Поверхня схилу розорюється. За меридіональною віссю через мис пролягає стара польова дорога до с. Діброва.

Подрібнені фрагменти ліпного посуду доби раннього і пізнього бронзового віку виявлені на ділянці в 20–30 × 100 м (площа 0,25 га) на південному схилі. Знахідки представлені зразками ліпного посуду катакомбної, зрубної й окремим уламком стінки горщика бондарихинської культур. Нечисленні знахідки, їх подрібненість та окатаність, швидше, вказують на нетривале розташування тут кількох стійбищ населення бронзового віку.

Шурфування не проводилося. Місцезнаходження потребує додаткових обстежень.

Джерело: обстеження автора 2017 р.

О. Б. Супруненко

318. Курган I (археол.)

Знаходиться на західній околиці села, навпроти с. Глобівка, безпосередньо з правого боку від польової дороги на с. Матвіївку.

Обстежувався в ході геодезичної зйомки 1954 р., оглянутий О. Б. Супруненком у 2018 р.

Розташований на невеликому мису другої надзаплавної тераси з абсолютною висотою 94 м лівого берега р. Ковжижа, у межах села (рр. Ковжижа – Ворскла – Дніпро). Поверхня мису використовується під городи.

Курган займає надсхиловий край мису, в сер. 1950-х рр. мав висоту 1,0 м. На сьогодні розораний насип здіймається на висоту 0,8 м, його діаметр 26 м.

Археологічні розкопки насипу не проводилися.

Джерела: карта: X-42-65-B-г. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-X-65; обстеження автора 2018 р.

О. Б. Супруненко

319. Курган II, енеоліт – бронзовий вік (IV – II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,32 км на північний схід від північної околиці села, в бік с. Зайці Другі, лівобіч від шосе Т-17-07 на ділянці м. Полтава – смт Котельва.

Обстежувався в ході геодезичної зйомки 1954 р., оглядався О. Б. Супруненком у 2002 і 2017 рр.

Розташований на розораному плато мису другої надзаплавної тераси р. Ковжижі з абсолютною висотою 102,5 м (рр. Ковжижа – Ворскла – Дніпро).

У сер. 1950-х рр. мав відносну висоту 1,3 м. На сьогодні розораний насип здіймається на висоту близько 1,0 м, його діаметр становить 28 м.

На поверхні виявлені фрагменти ліпного посуду доби раннього бронзового віку, зокрема, уламок ліпної масивної ріпоподібної катакомбної посудини.

Археологічні розкопки не проводилися.

Джерела: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 18. – № 49, рис. 23; карта: X-42-65-B-г. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-X-65; обстеження автора 2017 р.

О. Б. Супруненко

320. Курган III, енеоліт – ранній залізний вік (IV – II тис. до н. е., поч. I тис. н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,63 км на північний схід від північної околиці села, в бік с. Зайці Другі, лівобіч від шосе Т-17-07 на ділянці м. Полтава – смт Котельва.

Був об'єктом геодезичних обстежень з сер. XIX ст., в ході геодезичної зйомки 1954 р. картографований з відносною висотою 2,3 м та значенням абсолютної висоти 104,6 м. Оглядався О. Б. Супруненком у 2002 і 2017 рр., у першому випадку ситуативно долучався до складу курганного могильника біля с. Глобівки.

Розташований на плато мису другої надзаплавної тераси р. Ковжижі з абсолютною висотою 102,5 м (рр. Ковжижа – Ворскла – Дніпро).

На сьогодні частково розораний насип (окрім вершини з кількома кущиками) здіймається на висоту понад 2,2 м, його діаметр становить 38 м. Навколо кургану помітна кільцева заглибина від вибирання ґрунту з метою влаштування пізніших досипок насипу.

На поверхні знайдені фрагменти ліпного посуду доби раннього бронзового віку, кілька уламків сіроглиняного глека ранньоримського часу.

Археологічні розкопки не проводилися.

Джерела: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 18. – № 49, рис. 23; карта: X-42-65-B-г. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-X-65; обстеження автора 2017 р.

О. Б. Супруненко

Ковалеве с., Ковалевська сільська рада

321. Курганний могильник I, енеоліт – ранній залізний вік (IV – I тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,65 км на південний схід від південно-західної околиці села (колишнього колгоспного двору), на південь від асфальтованої автодороги О 1710135 на в'їзді до села, біля водонапірної вежі.

Більший курган був об'єктом топографічних обстежень сер. XIX та XX ст. Позначений на мапах-«триверстовках» і дрібномасштабних картах 3-ї чв. XX ст. як насип кургану з тригопунктом на вершині, з відносною висотою 2,1 м та абсолютною 134,1 м. Обстежувався О. Б. Супруненком і О. М. Ткаченком у 2018 р.

Розташований на вершині вододільного підвищення балки Громової і р. Мерли з абсолютною висотою 132,5 м (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро), навпіл переділеного з північного заходу на південний схід лісозахисною смугою поч. 1950-х рр.

Складається з трьох насипів курганів висотою 0,2–2,6 м та діаметром 14–36 м, розміщених компактним скупченням у вигляді трикутника, на відстані 40–70 м.

Задернований насип більшого з них (№ 1) виразної сегментоподібної у перетині форми, розташований із західного боку від лісосмуги, зберігає на вершині рештки знищеного тригопункту, оборані й обваловані поли, яму від бліндажа з північно-східного боку та невеликий шурф скарбошукачів поч. 2010-х рр. край південно-східної поли. Насип порівняно добре зберігся, з північного боку поріс старими деревами, з інших боків – кущами терену та бузини.

Менші кургани дуже розорані: № 2 – з північного сходу – знаходиться в лісосмузі, пошкоджений неглибокими ямами, має висоту 0,4 м і діаметр 20 × 22 м; № 3 – з південного сходу – півдня – дуже розораний заввишки 0,2 м і діаметром 15 м, поріс невеликими кущами.

Археологічні розкопки не проводилися.

Сліди обвалування вказують на розміщення на насипу кургана № 1 невеликого старого кладовища, що припинило існування в сер. XX ст.

Джерела: Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б. Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 6; карта: X-45-62-Г-а. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-XI-65.

О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко

322. Курганний могильник II, енеоліт – бронзовий вік (IV – II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,2–0,3 км на північ від центральної частини села з асфальтованою автодорогою О 1710135.

Був об'єктом топографічних обстежень 1954 р., на дрібномасштабних картах 2-ї пол. XX ст. позначений як два насипи курганів з відносними висотами в 1 м. Обстежений О. Б. Супруненком у 2017 р.

Розташований на вододілі балки Громової і р. Мерли з абсолютною висотою 128,5 м (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро).

Складається з двох курганів висотою 0,5–0,6 м та діаметром 22–27 м, розміщених в меридіональному напрямку на відстані 90 м один від одного. Кургани розорюються. Між ними помітні ледь вирізнювані підвищення без решток плям викидів, що можуть бути залишками насипів невеликих курганів.

Археологічні розкопки не проводилися.

Джерела: карта: X-45-62-Г-а. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-XI-65; обстеження автора 2017 р.

О. Б. Супруненко

323. Ізюмської оборонної лінії ділянка валу (кін. XVII – 1-ша трет. XVIII ст.) (археол.).

Знаходиться за 0,82–1,20 км на південний захід – захід від південно-західної окраїни села, на плато корінної тераси лівого берега р. Мерла, лівого допливу р. Ворскли лівобережного басейну р. Дніпро.

Уривчасті дані про плани та можливу побудову цієї частини ділянки Ізюмської лінії містяться в джерелах кін. XVII ст., та окремих публікаціях XIX–XX ст. Самі рештки валу «на схід від с. Велика Рублівка» оглядалися у 1980 р. загоном Лісостепової скіфської експедиції Донецького державного університету під керівництвом А. О. Моруженко. Обстежувалися В. В. Шерстюком у 2014 р. Методами віртуальних археологічних розвідок неподалік виявлено ще кілька ділянок цієї лінії укріплень.

У 1680 р. було добудовано відгалуження Ізюмської оборонної лінії до містечка Коломака на однойменній річці. Подібні оборонні укріплення зводилися й по р. Мерла (Мерло), приблизно, до ділянки Краснокутська.

На поч. 1680-х рр. був створений проект будівництва оборонної лінії («валу») від Перекопа далі на захід правим берегом Мерли аж до Рублівки та впадіння р. Мерла у Ворсклу. Але гетьманський уряд на чолі з І. Самойловичем усіляко противився здійсненню цих планів на землях Гетьманщини, а навесні 1681 р. після підписання Бахчисарайської угоди, військово-політична ситуація взагалі змінилася, і цей план «завис».

Архієпископ Філарет писав, що ці укріплення таки були добудовані. Д. І. Багалій зазначав, що немає жодних підтверджень щодо їх втілення в життя. М. І. Костомаров категорично заперечував реалізацію будівництва по Мерлі, тоді як припускав можливість зведення такого продовження цієї лінії по Коломаку.

У 1684 р., при продовженні валового будівництва далеко на сході, охтирський полковник Іван Перехрестов доводив Розрядному приказу актуальність будувати лінію укріплень від Коломака до Рубльова. На думку В. П. Загоровського, саме про цей вал, що продовжив Ізюмську лінію, й описав Філарет як про «добудований».

Єдині документальні підтвердження про можливість існування тут якоїсь лінії укріплень містяться під 1695–1696 рр.: так, відомі документи про відсилку Шеремєтьєвим Дмитрієва-Мамонова з Курська до «новозбудованої лінії до Колонтаєва та Рублівки». Хоча, на думку

Д. І. Багалія, цей вал (укріплення), навіть якщо і був зведений, то значно пізніше – трохи раніше чи водночас із будівництвом Української лінії 1730-х рр. Про фортифікаційні роботи між Коломаком та Мерлою в документах на разі віднайти свідчень не вдалося, але за аналогією з Перекопською ділянкою таке будівництво з метою перекривання межиріччя не виглядає неможливим.

Збережена на сьогодні та обстежена лінія насипу, який можна пов'язати з рештками фортифікаційних споруд Нової доби, простежена на невеликій смузі в межах Ковалевської сільської ради. Це пряма лінія довжиною 1,25 км, що тягнеться по осі північний захід – південний схід від автошляху Велика Рублівка – Ковалеве і до найближчого глибокого яру. Далі вона перекрита існуючим насипом дороги, яка, певно, і збудована на її рештках.

Висота насипу в цій частині – до 0,80-1,00 м, ширина доволі стала – до 10–15 м. У перетині насип трапеціеподібний. На північний захід та південний схід від цієї смуги він не обстежувався.

Методами віртуальних археологічних розвідок виявлено ще дві частини цієї лінії укріплень, що продовженням тягнуться по території сучасного Чутівського району на південний схід, до с. Філенкове.

Зазначена ділянка валу показана як лінійний насип на мапі рекогносцировки 1930-х рр. Археологічні розкопки не проводилися.

Ділянка валу Ізюмської укріпленої лінії кін. XVII – 1-ї трет. XVIII ст. – комплексний об'єкт археології, рештки фортифікаційних споруд Нової доби. На сьогоднішній день точна історико-хронологічна позиція об'єкту не визначена, його віднесення до решток фортифікаційних споруд Ізюмської укріпленої смуги Нового часу потребує додаткових уточнень.

Джерела та література: Моруженко А. А. Отчет Лесостепной скифской экспедиции Донецкого государственного университета о работах 1980 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1980/98. – 21 арк., табл. – Арк. 21; Шерстюк В. В. Звіт від 16 березня 2016 р. про археологічне обстеження земельних ділянок на території Котелевського району Полтавської області // Робочий архів ЦОДПА; М-36-82-Б (Колонтаев). УССР. Харьковская и Полтавская обл. М 1: 50 000. 1933, 1937-1938 гг. Рекогносц. 1941 г. – Генеральный штаб Красной Армии. Первое изд. 1942 г.; Багалей Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Исследование Д. И. Багалея; издание ИОИДР при Московском ун-те. – М. : в Университетской типографии (М. Катков), 1887. – С. 488; Загоровский В. П. Изюмская черта / В. П. Загоровский. – Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1980. – С. 161-162, 220. Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. Т. XV: Руина. Историческая монография. 1663-1687 / Николая Костомарова. – СПБ. – М. : Издание книгопродавца-типографа М. О. Вольфа, 1882. – С. 625-626; Моруженко А. А. Исследования в бассейне Ворсклы / А. А. Моруженко // АО 1980 г. / Академия наук СССР, Институт археологии; [отв. ред. Б. А. Рыбаков]. – М. : Наука, 1981. – С. 288. Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. Книга четырнадцатая. Документы разрядного приказа. Белгородский стол. – М. : Университетская типография, 1905. – 338+84 с. – Стлб. 1458; Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 2-х томах / Святитель Филарет (Д.Г. Гумилевский). – Харьков : Изд-во «Харьковский частный музей городской усадьбы», 2011. – Т. 1. – С. 220.

В. В. Шерстюк

324. Братська могила воїнів Червоної Армії (1943), пам'ятний знак полеглим землякам (1976) (іст.)

У центрі села, поряд із будинком сільської ради.

Поховано 40 воїнів. Серед них воїни 161-ї стрілецької дивізії, які загинули в лютому-березні 1943 р. при визволенні села від гітлерівських загарбників в ході Харківської операції; воїни 274-го стрілецького гвардійського полку 90-ї гвардійської стрілецької дивізії, 6-ї гвардійської мотострілецької бригади 5-го гвардійського танкового корпусу, які загинули у серпні-вересні 1943 р. під час звільнення сіл Ковалеве, Маловидне від гітлерівських загарбників. Прізвища відомі 34.

У 1975–1976 рр., виконуючи побажання жителів села та в межах заходів на честь 30-річчя Перемоги, останки воїнів були перепоховані із с. Маловидне до с. Ковалеве (див. ст. № 378). На могилі встановлено залізобетонну скульптуру воїна (вис. 2,4 × 1,2 м) на такому ж постаменті (вис. 0,67 × 1,7 × 1,5 м). Праворуч від скульптури горизонтальна цегляна оштукатурена стела (вис. 1,5 × 4,5 × 0,3 м), в центральній частині якої вмуровані 6 гранітних дошок (0,45 × 0,7 м), одна із пам'ятним написом: «Воїнам що полягли 1941 – 1945», на інших 21 прізвище воїнів визволителів сс. Маловидне, Ковалеве і 61 прізвище воїнів-односельчан сс. Ковалеве, Маловидне, Стадниця. У нижній частині стели напис: «1941 – 1945 Ніхто не забутий ніщо не забуте».

Взято на облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів № 247 від 23.04.1982 р.

Джерела та література: ЦАМО РФ. – Ф. 1207. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 105; Ф. 1617. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 60; Ф. 3367. – Оп. 2. – Спр. 7; Ф. 3403. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 20; ДАПО. – Ф. р. 1876. – Оп. 85. – Спр. 20. – Арк. 9; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.1445-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Книга пам'яті України. Полтавська область. Т. 5: Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район. – Полтава : Полтав. літератор, 1996. – С. 704–709, 743.

С. М. Жученко, А. М. Скирда

325. Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)

У старій частині кладовища.

За даними Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні в с. Ковалеве встановлено загиблих 2 чол.

У пам'ять про ті трагічні події в 2008 р. було встановлено пам'ятний знак – металевий обеліск (вис. 1,5 × 0,28 × 0,28 м), на якому закріплено металокерамічну дошку (0,15 × 0,20 м) з пам'ятним написом: «Жертвам Голодомору 1932–1933 рр.».

Література: Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Полтавська область / Упоряд. О. А. Білоусько, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. – Полтава : Оріяна, 2008. – С. 309.

А. М. Скирда

Ковжижа с., Милорадівська сільська рада

326. Курганний могильник I (археол.)

Знаходиться за 0,71–0,76 км на схід від околиці села, на південний схід від колишніх глиняного кар'єру і тваринницької ферми над балкою Смоляною.

Більший курган був об'єктом топографічних обстежень 1954 р., за результатами яких на дрібномаштабних мапах 2-ї пол. XX ст. отримав позначення помітного кургану з тригопунктом на вершині, з абсолютною висотою 126,4 м та відносною 0,9 м. У складі групи з двох курганів обстежувався О. Б. Супруненком у 2002 і 2018 рр.

Розташований на підвищенні округлого мису другої тераси правого берега р. Ковжижі (рр. Ковжижа – Ворскла – Дніпро).

Складається з двох, розміщених в широтному напрямку на відстані 50 м розораних курганів висотою 0,5 і 0,7 м, діаметрами 24 та 35 м. На більшому насипу слідів тріангуляційного знаку не збереглося.

Розкопки не проводилися.

Джерела: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 16–17. – № 44, рис. 23; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 17; карта: X-42-65-Г-б. – М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-XI-65.

О. Б. Супруненко

327. Курганний могильник II, пізній бронзовий вік (2-га пол. II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,05–0,11 км на північ від знелюдненої правобережної частини села, за 0,25–033 км на північний схід від нового містка через річку.

Як група курганів обстежувався О. Б. Супруненком і О. М. Ткаченком у 2018 р.

Розташований над краєм підвищення високої тераси правого берега р. Ковжижі (рр. Ковжижа – Ворскла – Дніпро), в основі давнього оплилого вибалку і в надсхиллі, що здіймаються на 9–10 м над рівнем заплави.

Складається з трьох наразі помітних, розміщених у широтному напрямку на відстані 120 м, розораних курганів висотою 0,3–0,5 м, діаметрами 15–25 м, що прилягають до схилу. Поряд помітні кілька невеликих курганоподібних підвищень заввишки менше 0,2 м, котрі також можуть бути рештками розораних поховальних споруд із ґрунту. 9 таких курганоподібних підвищень простяглися широтним ланцюжком у західний бік вздовж схилу на 0,2 км, аж до згаданого містка. На них відсутні будь-які пізні матеріали від життєдіяльності села.

Розкопки насипів не проводилися.

Джерела: Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 17.

О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко

328. Курган I, енеоліт – ранній залізний вік (IV тис. до н. е. – IV ст. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,33 км на південний схід від околиці села, поряд із ділянкою забудови 1990-х рр., правобіч асфальтованої автодороги С 171014, що веде до східної і правобережної частин населеного пункту.

Був об'єктом топографічних обстежень 1954 р., за результатами яких на топографічних картах 2-ї пол. XX ст. отримав позначення великого кургану з тригопунктом на вершині, з абсолютною висотою 117,1 або 118,0 м та відносною 3,2 м, пізніше 2,5 м. Оглядався О. О. Ломакіним 1989 р., описаний із прив'язкою до с. Милорадового, обстежувався О. Б. Супруненком у 2002 р., оглянутий ним же й О. М. Ткаченком 2018 р. Добре зберігся, втративши у висоті за останнє півстоліття більше 0,5 м.

Ковжижа, с. Курган I, із заходу.
Фото О. Б. Супруненка, 2003 та 2018.

Розташований на мису другої надзаплавної тераси лівого берега р. Ковжижі (рр. Ковжижа – Ворскла – Дніпро).

Насип розорюється. Його висота становить близько 2,1 м, діаметр – 45 м. Має напівкулясту (свого часу ближче до конічної) форму, чітко окреслені поли, навкруги – сліди заораного рівчака чи заглибини від вибирання ґрунту на досипки. Насип відрізняється більш сірим кольором чорнозему в основі, перекритий значно темнішим чорноземом зверху, зі вкрапленнями суглинку. Останнє засвідчує надбудови впродовж ряду епох.

У полах кургану виявлені дрібні уламки енеолітичного ліпного посуду, на вершині – сколи рожевоглиняної античної амфори.

Розкопки кургану не проводилися.

Насип є виразною поховальною пам'яткою ряду епох, починаючи з енеолітичної (зважаючи на низьку топографію), містить залишки впускних поховальних комплексів, в т. ч. раннього залізного віку, потребує постановки на облік та під охорону, принаймі, як пам'ятка археології місцевого значення, та виведення площі споруди з ґрунту із сільськогосподарського використання.

Джерела: Мельникова И. С. Отчет о разведках 1989 г. на территории Полтавской обл. (по «Своду памятников истории и культуры») / Мельникова И. С., Ткаченко А. М.; ПКМ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1989/213. – Арк. 29, рис. 58; Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 17. – № 45, рис. 20, 23; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 16; карта: М-36-82-А. – УССР, Полтавская область: Чапаево. М 1: 100 000 см. – М.: Ген. штаб, 1978; Диканька, Полтава: топограф. карта. М 1: 100 000 см. – К.: Киев. воен.-топограф. ф-ка, 1999. – Л. 100.

О. Б. Супруненко

329. Курган II, енеоліт – бронзовий вік (IV – II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,27 км на північ – північний схід від правобережної частини села, за 0,78 км на північний схід від нового містка через річку.

Був об'єктом топографічних обстежень 1954 р., позначений як точка координування на місцевості на курганному насипу з абсолютною висотою 115,5 м. Обстежувався О. Б. Супруненком і О. М. Ткаченком у 2018 р.

Розташований на підвищенні високої тераси правого берега р. Ковжижі (рр. Ковжижа – Ворскла – Дніпро), з абсолютною висотою 115,0 м.

Збережена висота кургану 0,6 м, діаметр 23 м. Розорюється.

Розкопки насипу не проводилися.

Джерело: Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 17.

О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко

330. Курган III (археол.)

Знаходиться за 0,53 км на північний схід від правобережної частини села, за 1,05 км на північний схід від нового містка через річку.

Обстежувався О. Б. Супруненком та І. С. Мельниковою у 2018 р.

Розташований на плато високої тераси правого берега р. Ковжижі (рр. Ковжижа – Ворскла – Дніпро).

Збережена висота кургану 0,4 м, діаметр близько 20 м. Дуже розораний.

Розкопки насипу не проводилися.

Джерело: Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 17.

О. Б. Супруненко, І. С. Мельникова

331. Курган IV, енеоліт – бронзовий вік (IV – II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,91 км на північний захід від правобережної частини села, за 1,03 км на північний захід від нового містка через річку.

Обстежувався О. Б. Супруненком та І. С. Мельниковою у 2018 р.

Розташований на похилому мису другої тераси правого берега р. Ковжижі (рр. Ковжижа – Ворскла – Дніпро).

Висота кургану 0,4 м, діаметр близько 30 м. Дуже розораний, розтягнутий.

Розкопки не проводилися.

Джерело: Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 17.

О. Б. Супруненко, І. С. Мельникова

332. Курган V, енеоліт – бронзовий вік (IV – II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,26 км на північний захід від правобережної частини села (між населеним пунктом та автодорогою Т-17-30), за 1,3 км на північний захід від нового містка через річку.

Обстежувався О. Б. Супруненком та І. С. Мельниковою у 2018 р.

Розташований біля завершення похилого мису другої тераси правого берега р. Ковжижі (рр. Ковжижа – Ворскла – Дніпро).

Висота кургану 0,6 м, діаметр 32 м. Розораний, насип розтягнутий сільськогосподарськими роботами.

Розкопки не проводилися.

Джерело: Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 17.

О. Б. Супруненко, І. С. Мельникова

333. Курган VI (археол.)

Знаходиться за 0,2 км на схід від правобережної частини села, поряд зі старим кар'єром цегельного заводу.

Обстежувався О. Б. Супруненком у 2018 р.

Розташований біля краю високої тераси правого берега р. Ковжижі (рр. Ковжижа – Ворскла – Дніпро), над балкою Смоляною.

Висота кургану 0,5 м, діаметр 22 м. Розораний.

Розкопки не проводилися.

Джерело: Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 17.

О. Б. Супруненко

334. Курган VII (археол.)

Знаходиться за 0,3 км на схід – північний від правобережної частини села, над старим кар'єром цегельного заводу.

Обстежувався О. Б. Супруненком у 2018 р.

Розташований на підвищенні біля краю високої тераси правого берега р. Ковжижі (рр. Ковжижа – Ворскла – Дніпро), над балкою Смоляною.

Висота кургану 0,7 м, діаметр 27 м. Розорюється.

Розкопки не проводилися.

Джерело: Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б. Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 17.

О. Б. Супруненко

335. Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)

При вході на сільське кладовище.

Згідно Національної Книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні у селі загинула невідома кількість жителів. Встановлено імена 10 осіб.

У пам'ять про ті трагічні події у 2008 р. встановлено дерев'яний хрест (вис. 2,18 × 0,92 м), у середохресті якого пластикова

дошка (0,21 × 0,31 м) з пам'ятним написом: «Пам'ять жертвам голодомору».

Джерело і література: НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 09-953; Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Полтавська область / Упоряд. О. А. Білоусько, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. – Полтава : Оріяна, 2008. – С. 317.

О. А. Скирда

336. Пам'ятний знак полеглим землякам (2003) (іст.)

У центральній частині кладовища.

На фронтах Другої світової війни у 1941–1945 рр. загинуло 52 воїни, жителі с. Ковжижа.

Під час тимчасової гітлерівської окупації в селі було розстріляно Глушко Єфимію Микитівну та спалено у сараї Глушко Федора Гавриловича. Місця їх поховання невідомі.

У пам'ять про загиблих у 2003 р. на кладовищі було встановлено пам'ятний знак – металеву піраміду (вис. 2,4 × 0,65 × 0,68 м) із зіркою, без написів.

Література: Книга Пам'яті України. Полтавська обл. Т. 5: Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район. – Полтава : Полтав. літератор, 1996. – С. 769–772; Книга Скорботи України. Полтавська область. Т. 1: м. Полтава, Великобагачанський район, Гадяцький район, Глобинський район, Гребінківський район, Диканський район, Зіньківський район, Котелевський район, Кременчуцький район, Лохвицький район. – Полтава : Полтав. літератор, 2002. – С. 310.

А. М. Скирда

Козлівщина с., Козлівщинська сільська рада

337. Курганний могильник I, бронзовий вік (II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,52 км на північний захід від села, справа за 0,49 км на схід від автодороги Т-17-07.

Один з курганів позначений на дрібномасштабних картах 3-ї чв. XX ст. як вища точка підвищення з абсолютною висотою 102,3 м. Обстежувався О. Б. Супруненком у 2002 і 2016 рр.

Складається з двох насипів, розташованих майже в меридіональному напрямку за 50–60 м по обидва боки від польової дороги від с. Терещенки до північно-східної околиці с. Козлівщина, на краю слабко вираженого в рельєфі мисоподібного підвищення під схилом третьої тераси лівого берега р. Ворскли (рр. Ворскла – Дніпро).

Кургани мають відносну висоту 0,40 та 0,45 м при діаметрі 16 і 18 м, розорюються під городи. На поверхні одного з них виявлений уламок ліпного горщика доби пізнього бронзового віку.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 20. – № 58, рис. 23: 58; Супруненко О.Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському районі Полтавської області з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2003 р. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2003/139; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 382. – Арк. 7. – Рис. 10: 9; обстеження автора 2016 р.

О. Б. Супруненко

338. Курганний могильник II, майдан, енеоліт, бронзовий вік, скіфський та козацький час (IV – I тис. до н. е.; XVII ст.) (археол.)

Знаходиться в 1,6 км на південний схід від села в ур. Бути, за 0,75 км на південь від дороги до с. Михайлівка Друга – продовження асфальтованої автодороги обласного значення О 1710137, практично на межі із Полтавським р-ном.

Два незначні підвищення під насипами позначені на дрібномасштабних топографічних картах сер. – 3-ї чв. XX ст. біля крутого повороту польової дороги (з абсолютною позначкою висоти 121,7 м), дещо більший курган у південній частині групи – як тригопункт із абсолютною висотою 120,9 м. На мапах масштабу 1: 50 000 см 3-ї чв. XX ст. вказувалася абсолютна та відносна висоти на той час ще не пошкодженого насипу майдана – відповідно 122,7 та 2 м. Могильник обстежувався О. Б. Супруненком у 2002 р.

Складається з дев'яти дуже розораних насипів та заораного майдану, розташованих компактним ланцюжком-скупченням, видовженим в меридіональному напрямку на 0,6 км, вздовж краю підвищення мису третьої тераси лівого високого берега р. Ворскли (рр. Ворскла – Дніпро) з абсолютною висотою 120,3–120,9 м у Балтійській системі вимірювань, поряд із наразі існуючими газовими свердловинами.

Кургани мають відносну висоту 0,3–0,7 м, діаметри 13–30 м, дуже розорані. Прилягають з північного боку до решток спотвореного майдану з валом кільцевої в плані форми і слідами від округлої заглибини в центрі. Останній, вірогідно, пошкоджений шляхом загортання бульдозером. Висота майдану збереглася на 1,6–1,8 м, його розміри – 40 × 50 м. Знахідки з поверхні відсутні.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 20. – № 61, рис. 9; 23: 61; Супруненко О.Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському районі Полтавської області з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2003 р. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2003/139; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 382. – Арк. 7, рис. 10: 10.

О. Б. Супруненко

339. Курганний могильник III (археол.)

Знаходиться за 0,75–0,80 км на південний захід – південь від села, зліва за 0,70 км на схід від автодороги Т-17-07.

Обстежувався О. Б. Супруненком у 2002 та 2016 рр.

Складається з двох насипів, розташованих на відстані в 60 м по вісі північний схід – південний захід, на горбкуватому плато біля підніжжя третьої тераси лівого берега р. Ворскли (рр. Ворскла – Дніпро) з абсолютною висотою понад 101 м у Балтійській системі вимірювань, поряд зі старим садом.

Кургани мають відносну висоту 0,25 і 0,50 м, діаметри 12 та 15 м, дуже розорані. Знахідки з поверхні відсутні.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 20. – № 59, рис. 23: 60; обстеження автора 2016 р.

О. Б. Супруненко

340. Курганний могильник IV (археол.)

Знаходиться за 0,75 км на південний захід від села, безпосередньо зліва за 30–60 м на захід від автодороги Т-17-07.

Обстежувався О. Б. Супруненком у 2002 р., оглянутий ним же 2017 р.

Складається з трьох насипів, розташованих компактним скупченням у вигляді скривленого ланцюжка, видовженого на 110 м з північного сходу на південний захід, майже навпроти південно-східної околиці с. Терещенки, на краю мисоподібного уступу другої тераси лівого берега р. Ворскли (рр. Ворскла – Дніпро) з абсолютною висотою понад 100 м у Балтійській системі вимірювань.

Кургани (з півдня на північ) мають відносну висоту 0,60; 0,40 та 0,25 м, відповідно, діаметри 20; 18 і 14 м, дуже розорані. Знахідки з поверхні та сліди материкових викидів відсутні.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 20. – № 59, рис. 23: 59; Супруненко О.Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському районі Полтавської області з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2003 р. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2003/139; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 382. – Арк. 7, рис. 10: 11; обстеження автора 2017 р.

О. Б. Супруненко

341. Курганний могильник V (археол.)

Знаходиться на північній околиці села, за 0,8 км від тракторної бригади сільськогосподарського товариства «Маяк».

Обстежувався С. В. Сапєгіним у 2007 р.

Складається із трьох насипів висотою 1,5–2,0 м, діаметром 20–30 м, розташованих на підвищенні тераси лівого берега р. Ворскла (рр. Ворскла – Дніпро), що інтенсивно розорюються.

Джерело: Сапєгін С. В. Звіт про археологічні розвідки на території Котелевського району Полтавської області експедицією Державного музею-заповідника А. С. Макаренка у 2007 році / Сапєгін С. В. // НА ІА НАНУ. – 2007/163. – Ф. е. – Арк. 3.

С. В. Сапєгін

342. Курган I, бронзовий вік (кін. III – II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 1,73 км на південний захід від села, безпосередньо ліворуч на схід від автодороги Т-17-07, за 0,35 км на північ від межі Котелевського з Полтавським р-ном Полтавської обл.

Позначений на картах масштабу 1: 50 000 см 3-ї чв. XX ст. як точка підвищення без решток насипу з абсолютною висотою 98,3 м. Обстежувався О. Б. Супруненком у 2002 і 2017 рр.

Розташований неподалік краю плато другої тераси лівого берега р. Ворскли (рр. Ворскла – Дніпро). Імовірно, пошкоджений будівництвом полотна автодороги.

Має відносну висоту 0,4 м, діаметр 15 × 16 м. Розорюється. На поверхні виявлені дрібні уламки ліпного зрубного посуду.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 21. – № 62, рис. 23: 62; карта: X-41-65-А-б-2. – М 1: 10 000. – М. : ГУГК, 1978; обстеження автора 2017 р.

О. Б. Супруненко

343. Курган II (археол.)

Знаходиться за 0,43 км на південний захід від села (приміщення школи), праворуч за 0,5 км на схід від автодороги Т-17-07.

Позначений на дрібномасштабних картах 2-ї пол. XX ст. як точка підвищення без решток насипу з абсолютною висотою 101,3 м. Обстежувався О. Б. Супруненком у 2003 і 2017 рр., при першому огляді сприймався як природне утворення серед посівів.

Розташований на розораному підвищенні лівого берега струмка – лівобічної притоки р. Ворскли (рр. Ворскла – Дніпро).

Має відносну висоту 0,25 м, діаметр 18 м, заорану пляму материкового викиду на поверхні. Дуже розораний.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки ар-

хеологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168.; Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському районі Полтавської області з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2003 р. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2003/139; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 382. – Арк. 7–8, рис. 10: 12; карта: Х-41-65-А-б-2. – М 1: 10 000. – М. : ГУГК, 1978; обстеження автора 2017 р.

О. Б. Супруненко

344. Братська могила воїнів Червоної Армії, партизанів, пам'ятний знак полеглим землякам (1941, 1943, 1957) (іст.)

У центрі села, біля оздоровчого центру.

Поховано невідому кількість воїнів. Серед них партизан С. Д. Ємець, розстріляний гітлерівськими загарбниками у вересні 1941 р.

Воїни 202-го гвардійського стрілецького полку 97-ї гвардійської стрілецької дивізії, які загинули 18 серпня 1943 р. у визвольних боях за село Зуби, воїни 294-го гвардійського стрілецького полку 97-ї гвардійської стрілецької дивізії, які загинули при повторному визволенні 18–22 вересня 1943 р. в околицях сс. Козлівщина, Зуби від гітлерівських загарбників. Прізвища відомі 19 воїнів.

Згідно рішення правління колгоспу ім. Войкова № 7 від 4.05.1957 р. споруджено пам'ятник (у 1985 р. реконструйований) – скульптура воїна залізобетонна (вис. 3,5 м) на цегляному оштукатуреному постаменті (вис. 2,6 × 1,3 × 1,5 м), на могилі покладена плита з сірого граніту (0,8 × 0,5 м) з пам'ятним написом: «Вечная память воинам павшим при освобождении территории Козловщанского сельского совета 1941 – 1945 гг.» і прізвищами 12 полеглих воїнів, ліворуч встановлена вертикальна стела з сірого граніту (1,02 × 1,80 м) з пам'ятним текстом: «Вічна пам'ять односельчанам, які віддали життя за свободу і незалежність нашої Батьківщини 1941 – 1945 рр.», «Ніхто не забутий, ніщо не забуте» і прізвищами 185 полеглих воїнів-земляків, уродженців сіл Козлівщина, Ворони, Діброва, Зуби, Підварівка, Терещенки. Також увічнене ім'я льотчика 285-го штурмового авіаційного полку 14-ї авіаційної дивізії В. М. Кагановича, який загинув у жовтні 1941 р. у нерівному повітряному бою з гітлерівськими загарбниками (див. ст. № 237).

Під час тимчасової гітлерівської окупації села 1941–1943 рр. загинули та були страчені 10 осіб.

Взято на облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів № 247 від 23.04.1982 р.

Джерела та література: ЦАМО РФ. – Ф. 1271. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 163; Спр. 4. – Арк. 25, 142, 223; Ф. 1271. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 34, 60; Ф. 1271. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1; ДАПО. – Ф. 15. – Оп. 23. – Спр. 37. – Арк. 13–23; Ф. р – 1876. – Оп. 8. – Спр. 62. – Арк. 32 зв.; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.591-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Книга Скорботи України. Полтавська область. Т. 1: м. Полтава, Великобагачанський район, Гадяцький район, Глобинський район, Гребінківський район, Диканський район, Зіньківський район, Карлівський район, Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район, Кременчуцький район, Лохвицький район. – Полтава : Полтав. літератор, 2002. – С. 311, 314–315, 317–318, 321–322.

В. А. Андрієць

345. Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)

У західній частині центрального кладовища.

Поховані жителі села, які померли під час Голодомору 1932–1933 рр. Згідно Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні у селі загинуло 20 осіб, імена відомо 8.

У 2008 р. на цьому місці було встановлено пам'ятний знак – дерев'яний хрест (вис. 3,15 × 1,00 м) без написів.

Джерела та література: НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 09-935; Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Полтавська область / Упоряд. О. А. Білоусько, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. – Полтава : Оріяна, 2008. – С. 309–310.

В. А. Андрієць

346. Пам'ятник Шевченку Тарасу Григоровичу (1953, 2005) (іст.)

Розташований на подвір'ї Козлівщинської ЗОШ І-ІІІ ступенів.

Шевченко Тарас Григорович (9.03. 1814 р., с. Моринці, тепер Звенигородського району Черкаської обл. – 10.03. 1861 р., помер м. Петербург, перепохований м. Канів Черкаської обл.) – видатний український поет, художник драматург, прозаїк, мислитель (див. ст. № 126).

Спочатку пам'ятник був встановлений у с. Діброва. Погруддя Т. Г. Шевченку виготовлене Опішнянським керамічним заводом, з ініціативи місцевого фельдшера Задорожного Кирила Івановича, на кошти жителів села Діброва і встановлено на цегляному постаменті у 1918 р. У 1941 р. пам'ятник було знищено.

У 1948 р. самодіяльний скульптор Ільченко Леонід Харитонович, який у 1946-1947 рр. жив і працював у с. Матвіївка нині Котелевського району, виліпив гіпсове погруддя Шевченка Т. Г., яке в 1953 р. було встановлене у с. Діброва на цегляному оштукатуреному постаменті.

На 1913 р. у селі Діброва проживало 1206 осіб. У роки війни воно зазнало значних руйнувань, згодом визнане неперспективним. Нині в селі проживає 29 мешканців. У зв'язку зі зменшенням кількості населення, за клопотанням педагогічного колективу Козлівщинської ЗОШ І-ІІІ ступенів та рішенням Козлівщинської сільської ради № 11 від 7.04.2005 р., погруддя перенесене і встановлене на території школи.

Гіпсове погруддя (вис. 0,8 × 0,9 м) встановлене на цегляному, обкладеному рожевими гранітними плитами, постаменті (вис. 1,80 × 0,45 × 0,50 м), на чільному боці якого викарбуваний пам'ятний напис: «Шевченко Т. Г.».

Взято на попередній облік і під охорону держави наказом Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації № 358 від 19.10.2010 р.

Джерела та література: Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 4.1.618-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Бюст Т. Г. Шевченку в Діброві // Народна трибуна. – 1967. – 5 вересня. – № 108 (2646). – С. 4; Українська Радянська Енциклопедія. – Т. 12. – К. : Гол. ред. УРЕ, 1985. – С. 389; Ротач П. П. Полтавська Шевченкіана. Спроба обласної (крайової) Шевченківської енциклопедії. – Полтава : Дивосвіт, 2013. – Вид. 2-ге, випр. – С. 603; Костюк В. К. Край Дикого Поля: нариси з історії Котелевщини. – Полтава : Вид-во «Рік», 2009. – С. 233; Костенко О. Він став володарем у царстві духу // Народна трибуна. – 2014. – 14 березня. – № 19 (9626). – С. 2.

А. М. Скирда

Лабурівка, с., Милорадівська сільська рада

347. Лабурівський – орнітологічний заказник місцевого значення (природа)

Розташований в околицях с. Лабурівка, неподалік гирла р. Мерла.

Знаходиться у віданні Милорадівської сільської ради.

Обстежувався: Т. Л. Андрієнко, М. Л. Клєстовим, О. М. Байрак (1993 р.); Н. О. Стецюк, М. В. Слюсарем (2008 р.).

Площа 50,0 га. Охороняється згідно з рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів від 27.10. 1994 р.

Створений з метою збереження цінних водно-болотних угідь з добре сформованим біляводним орнітологічним комплексом поблизу гирлової частини р. Мерла із типовими та рідкісними видами. Місце гніздування журавля сірого та поселення полівидової колонії чапель.

Територія заказника репрезентує ділянку притерасної частини заплави р. Ворскли неподалік місця, де в неї впадає р. Мерла. Ділянка зайнята масивом евтрофного високотравного обводненого болота, яке вкрите групами кущів верби попелястої 2,0–2,5 м заввишки. Раніше це була ділянка притерасового обводненого вільшняка, оскільки у притерасній смузі (під схилом із сосною) збереглися окремі дерева вільхи. Болото зайняте переважно монодомінантними угрупованнями рогозу широколистого з окремими фрагментами угруповань рогозу вузьколистого, очерету звичайного та лепешняка великого. По периферії оточене нешироκою (до 10 м) смугою заболочених лук, що мають ознаки слабкого засолення. Тут переважають осока розставлена та костриця східна. В значній кількості трапляється тризубець морський, характерний для засолених місць. Добре виявлене флористичне ядро лучно-болотних видів: герань болотна, осока дерниста, чина лучна, гадючник оголений, ситник пониклий. По краю, перед полем, болото оточене смугою мезофітних засолених лук із переважанням осоки розсунутої. Основне флористичне ядро: конюшина лучна і повзуча, люцерна хмелеподібна, лядвенець український, морква дика, цикорій дикий, роговик злаковидний, зірочник злаковидний, деревій майже звичайний, суховершки звичайні, кульбаба лікарська. В цілому, болото обводнене, важкодоступне, з групами високих кущів, що створює сприятливі умови для формування багатого біляводного фауністичного комплексу, зокрема орнітологічного. Є місцем розмноження журавля сірого – рідкісного виду, занесеного до Червоної книги України. Майже кожного року тут виводить пташенят пара цих птахів. Крім того, на території заказника існує полівидова колонія чапель: великих білих, малих білих та сірих, які гніздяться на вербах попелястих у самій важкодоступній ділянці болота. З інших видів птахів болото населяють – луні болотяні, очеретянки: великі, лугові (борсучок), ставкові; вівсянки очеретяні, синьошийки.

Флора заказника нараховує близько 350 видів. На заболочених луках виявлені популяції гідрофільних видів орхідей, занесених до Червоної книги України, плодоріжки болотної і зозульок м'ясочервоних.

Із видів тварин, занесених до Червоної книги України, відзначені: лелека чорний, шуліка чорний, лунь лучний, підорлик великий, підорлик малий, журавель сірий, голуб-синяк, сиворакша, нетопир-карлик, нетопир Натузіуса.

Серед фауністичного різноманіття зустрічаються регіонально рідкісні види: чапля велика біла, чапля мала, лебідь-шипун, осоїд, кібчик, куріпка сіра, слук-

ва (вальдшнеп), дятел зелений, кропивник, щеврик польовий, тритон гребінчастий, гадюка звичайна.

Заказник є стабілізатором мікроклімату, регулятором грунтових вод і водного режиму річки. Виконує екологічні, природоохоронні, рекреаційні функції.

Джерела та література: НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 01–115. – Арк. 63, 63 зв., 64; Спр. 01–116. – Арк. 84 зв.; Андрієнко Т. Л., Байрак О. М., Залудяк М. І. та ін. Заповідна краса Полтавщини. – Полтава : ІВА «Астрея», 1996. – С. 123, 162, 178; Байрак О. М., Стецюк Н. О., Гапон З. Ф. Природно-заповідний фонд Котелевщини: буклет. – Полтава : Верстка, 2003. – 6 с.; Природно-заповідний фонд Полтавської області: реєстр-довідник / Н. О. Смоляр. – Полтава : ШвидкоДРУК, 2013. – 149 с.; Регіональна екомережа Полтавщини / [під заг. ред. О. М. Байрак]. – Полтава : Верстка, 2010. – С. 117–118, додаток: С. 9; Червона книга України. Рослинний світ / [під заг. ред. Я. П. Дідуха]. – К. : Глобалконсалтинг, 2009. – С. 155, 168; Червона книга України. Тваринний світ / [під. заг. ред. І. А. Акімова]. – К. : Глобалконсалтинг, 2009. – С. 405, 419, 422, 428, 429, 442, 462, 471, 509, 511.

Н. О. Смоляр, С. Л. Кигим

348. Місцезнаходження Лабурівка, бронзовий вік, давньоруський час (2-га пол. II тис. до н. е., XII – поч. XIII ст.) (археол.)

Знаходиться на крайній північно-західній околиці села, поряд із рештками колишнього колгоспного двору, за 1,12 км на схід від сучасного русла р. Ворскли.

Обстежувалося О. Б. Супруненком у 2012 р.

Розташоване на невеликому округлому піщаному мису надзаплави рр. Мерли та Ворскли (абсолютна висота 90,5 м) за 1,1 км південніше місця впадіння лівобережної притоки (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро), що використовувався під городи.

Уздовж західного схилу мису заввишки 1,8 м над рівнем заплави, на площі 30–50 × 120 м спорадично траплялися дрібні уламки ліпного посуду доби фінального бронзового віку, зокрема, постзрубного часу, шматки кварциту, а також кілька фрагментів гончарного посуду давньоруської епохи, в т. ч. вінця посудин XII та кін. XII – поч. XIII ст.

Через зайнятість городніми насадженнями шурфування не проводилися. Невелика кількість знахідок не дозволила визначитись із наявністю поселення та його площею.

Джерела: карта: X-42-65-B-г. M 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-X-65; обстеження автора 2012 р.

О. Б. Супруненко

349. Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)

У старій частині Почепівського кладовища.

У невідомій кількості братських та одиночних могил поховано невідома кількість жителів села, померлих під час Голодомору 1932–1933 рр. Згідно Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні відомо 1 ім'я загиблого.

У пам'ять про ті трагічні події у 2008 р. встановлено пам'ятний знак – дерев'яний хрест (вис. 2,2 × 0,9 м), на якому закріплено сталеву дошку (0,21 × 0,30 м) з пам'ятним написом: «Пам'ять жертвам голодомору».

Джерела і література: НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 09-935; Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Полтавська область / Упоряд. О. А. Білоусько, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. – Полтава : Оріяна, 2008. – С. 317.

А. М. Скирда

350. Пам'ятник Спичаку Івану Івановичу (1968) (іст.)

У центрі села.

Спичак Іван Іванович (1923 р., с. Матвіївка Руновщинського району Полтавської округи, тепер Котелевського району Полтавської обл. – 31.11.1943 р., с. Диківка Знаменівського району Кіровоградської обл.) – Герой Радянського Союзу. Народився у сім'ї селянина. Навчався в Лабурівській неповній середній школі, а потім з 1937 по 1940 у школі с. Шевченкове.

У Радянській Армії і на фронті з жовтня 1943 р. Воював на II Українському фронті.

У листопаді 1943 р. бійці 780-го стрілецького полку 214-ї Кременчуцької стрілецької дивізії вели запеклий бій за с. Диківку Кіровоградської обл. Під прикриттям артилерії і танків гітлерівці контратакували радянські частини.

Молодий воїн Іван Спичак, незважаючи на поранення в руку, продовжував битися з ворогом. До його окопу прорвалася група гітлерівців. Вогнем із автомата і гранатами він примусив ворога залягти, але на підмогу гітлерівцям підійшли танки, і ворог знову кинувся вперед. Іван Спичак гранатами підбив ворожий танк, кілька бронемашин, з автомата скосив чимало гітлерівців.

До тяжко пораненого Івана кинулись вороги, хотіли схопити його живим. Стікаючи кров'ю, він підпустив гітлерівців, а потім підірвав себе на протитанковій гранаті. Біля окопу горіли ворожі танки, три бронемашини, 25 ворожих солдат були вбиті. За мужність і героїзм, виявлені в бою, Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 лютого 1944 р. Івану Івановичу Спичаку посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Відповідно до рішення виконкому Милорадівської сільської ради від 15.06.1967 у 1968 р. було встановлено залізобетонне погруддя Героя (вис. 0,85 × 0,56 м) на цегляному ступінчатому оштукатуреному постаменті (1,75 × 0,9 × 0,9 м). У 1983 р. проведено реконструкцію цегляного постаменту (вис. 1,75 × 0,60 × 0,60 м) – чотиригранний без уступів, у центральній частині якого закріплено лабрадоритову дошку (0,48 × 0,56 м) з пам'ятним написом: «Герой Радянського Союзу Спичак Іван Іванович 1923 – 1943». Погруддя виготовлене на Харківському скульптурному комбінаті.

Взято на облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів № 247 від 23.04.1982 р.

Джерела і література: ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 793756. – Спр. 45. – Арк. 104; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 4.1 (2.4.) 609-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Герои Советского Союза: краткий биографический словарь в двух томах. Т. 2: Любов – Ящук / [пред. ред. кол. И. Н. Шкадов]. – М. : Воениздат, 1988. – С. 513.

В. А. Андрієць

Лихачівка, Мала Рублівка, сс., Малорублівська сільська рада

351. Розрита Могила – комплексна пам'ятка природи місцевого значення (природа)

Біля автотраси Н-12 на ділянці смт Опішня – смт Котельва, на північний схід від с. Лихачівка, на території пам'ятки археології національного значення – майдану «Розрита Могила» (див. ст. № 371).

Знаходиться у віданні Малорублівської сільської ради.

Обстежувався Т. Л. Андрієнко, О. М. Байрак (1994 р.); Н. О. Стецюк, М. В. Слюсарем (2008 р.).

Площа 2,6 га. Охороняється згідно із рішенням другої сесії Полтавської облас-

ної ради народних депутатів двадцять другого скликання від 27.10.1994 р.

Створена з метою збереження системи горбів останця насипу грандіозного кургану, пошкодженого селітроварниками на поч. XVII ст., із степовою рослинністю та рідкісними видами флори.

Територія комплексної пам'ятки природи є рештками розкопаного польськими селітроварниками кургану, що має округлу форму своєрідного амфітеатру і складається із сукупності пагорбів, вкритих лучно-степовою рослинністю, оточених лісосмугою із насаджень дуба звичайного, в'яза гладенького, робінії звичайної. На зовнішніх схилах горбів сформувалась типова степова рослинність із домінуванням злаків – тонконіг вузьколистий, стоколос безостий, келерія струнка, пирій середній, зрідка – ковила волосиста. На схилі (ширина 10–12 м, ухил 30°) південно-західної експозиції відзначені угруповання ковили волосистої, включені до Зеленої книги України. Флористичне ядро утворюють типові лучно-степові види – різак звичайний, лещиця волотиста, чебрець Маршалла, осока рання, шавлія дібровна, шавлія лучна, аспарагус багатолистий, вероніка колосиста, в'язіль барвистий, залізняк бульбистий, молочай степовий, молочай Сегієрів, чистець трансільванський, лаватера тюрінгська, подорожники середній та ланцетовидний, дзвоники ріпчастовидні та сибірські. По гребеню фрагменти типових степових угруповань утворюють житняк гребінчастий, полин австрійський, тонконіг бульбистий (на еродованих діліянках). По днищу в більш зволожених умовах домінують гадючник звичайний, суниці зелені, дивина ведмежа, деревій майже звичайний, парило звичайне та ін.

На змитих ділянках формуються агломерації нітрофілів. У цілому, рослинність об'єкту репрезентує типові лучно-степові угруповання Лівобережного Лісостепу. У складі флори нараховується близько 200 видів. До Червоної книги України занесена ковила волосиста. До регіонального списку включені: айстра заміщаюча, роман напівфарбувальний, таволга звіробоєлиста. До регіонального списку з-поміж комах занесений богомол звичайний.

Виконує екологічні та рекреаційні функції, сприяє збереженню археологічної пам'ятки.

Джерела та література: НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 01-116. – Арк. 85; Варвянська Т. В., Супруненко О. Б. Розрита Могила. – Полтава: Археологія, 1996. – С. 5–7, 24–25; Байрак О. М., Стецюк Н. О., Гапон З. Ф. Природно-заповідний фонд Котелевщини: буклет. – Полтава : Верстка, 2003. – 6 с.; Природно-заповідний фонд Полтавської області: реєстр-довідник / Н. О. Смоляр. – Полтава : ШвидкоДРУК, 2013. – 149 с.; Степи, що збереглись донині // Заповідна краса Полтавщини / Т. Л. Андрієнко, О. М. Байрак, М. І. Залудяк та ін. – Полтава: ІВА «Астрея», 1996. – С. 77–79; Червона книга України. Рослинний світ / [за ред. Я. П. Дідуха]. – К. : Глобалконсалтинг, 2009. – С. 244; Регіональна екомережа Полтавщини / Байрак О. М., Стецюк Н. О., Слюсар М. В. та ін. – Полтава : Верстка, 2010. – 214 с.

Н. О. Смоляр, А. А. Лавріненко,
В. А. Яремченко

Лихачівка, с.,
Малорублівська сільська рада

352. Археологічний комплекс: Лихачівка I, поселення, ґрунтовий могильник, неоліт, бронзовий та ранній залізний віки (IV – III, 2-га чв. II – поч. I тис. до н. е., VI – поч. III тис. до н. е.) **(археол.)**

1. Поселення скіфського часу знаходиться за 0,2–0,3 км на північ від північно-східної околиці села. Розташоване на підвищенні другої тераси правого берега р. Мерли, поблизу її впадіння у р. Ворсклу, на свого часу розораній ділянці в лісовому масиві, зайнятій на сьогодні молодими лісонасадженнями.

На дюнах біля села у 1887–1888 рр. проводив збори археологічних матеріалів І. А. Зарецький. Поселення виявлене у 1940 р. І. І. Ляпушкіним, наприкінці 1940 – на поч. 1950-х рр. відвідувалося Г. Т. Ковпаненко, Б. А. Шрамком. Розкопки проводилися 1967, з 1977 по 1980 та у 1982–1983 рр. А. О. Моруженко.

Займає мисоподібну ділянку дюнного масиву борової тераси межиріччя рр. Мерли і Ворскли (ближче до його південно-західного краю), видовжену зі сходу на захід на 450 м, з півночі на південь – 750 м (близько 33,7 га).

На території у різних частинах поселення закладено 7 розкопів загальною площею понад 5700 м². Культурні нашарування збереглися окремими ділянками, їх потужність – близько 0,6–1,2 м. Досліджені 249 господарських ям, 12 жертовників, 55 жертвоприношень тварин, залишки двох приміщень: одне округлої в плані форми площею 71 м² (розкоп V), з котлованом завглибшки 1,4 м, друге (розкоп VII) – підпрямокутне, площею 35 м², з глибиною котловану 1,35 м.

У нижній частині культурного шару виявлені фрагменти кераміки і крем'яні вироби доби неоліту, бабинської (багатоваликової кераміки), зрубної та бондарихинської культур. Здебільшого у північній частині поселення (розкопи VI–VII) було досліджено ґрунтовий могильник доби середньої і пізньої бронзи. Керамічні матеріали вказують на етнічну строкатість населення, що залишило цей некрополь.

Лихачівське поселення I.
Вигляд з південного заходу.
Фото О. Б. Супруненка, 2018.

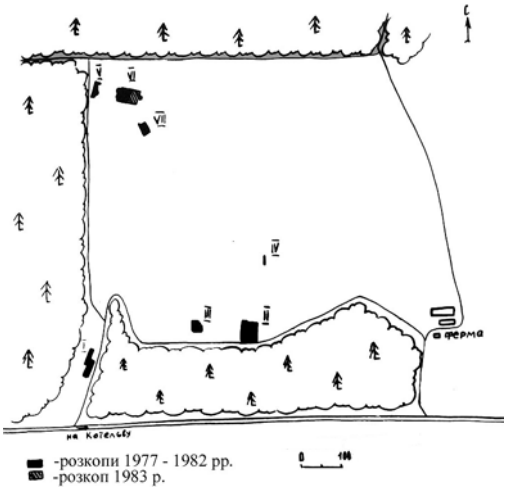

Лихачівське поселення I.
План розташування розкопів.
За А. О. Моруженко, 1986.

Основна частина комплексів і матеріалів відноситься до скіфської епохи. Найдавніші знахідки ранньоскіфського часу виявлено у розкопах I та, частково, V–VI. Комлекси представлені рештками жител, численними ямами різних форм, жертовним майданчиком, глиняними побіленими жертовниками і жертвоприношеннями тварин. Культурний шар добре насичений знахідками. Масовими матеріалами є уламки й окремі форми ліпного посуду: горщики, прикрашені наліпним валиком і проколами нижче краю вінець, чорнолисковані миски, корчаги

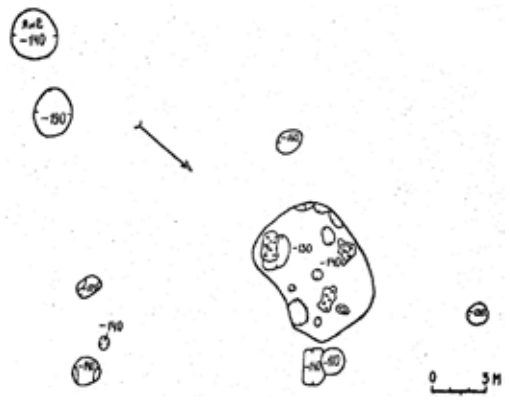

Лихачівське поселення I. Розкоп VII. План житлово-господарського комплексу.
За А. О. Моруженко, 1986.

та черпаки. Численними виявилися знахідки бронзових вістер стріл ранньоскіфського часу, рогових псаліїв, бронзових та залізних шпильок, залізних ножів, шил. Вирізняються знахідки залізних кинджалу, трипетельчастого псалія, стамесок, різців і гудзика, виготовленого з кістки людського черепу.

Розкопи II–IV розкрили культурний шар і об'єкти більш пізнього часу. Вони репрезентовані численними ямами різних форм, глинобитними вогнищами і побіленими жертовниками, жертвоприношеннями тварин. До керамічного комплексу належать ліпні горщики з пальцевими вдавленнями по краю вінець та проколами, часто з наліпним валиком. На зміну корчагам тут з'являються вузькогорлі глечики. Зменшується відсоток чорнолискованих мисок і зникають черпаки, прикрашені геометричним орнаментом. Відома ціла серія зооморфних глиняних статуеток. Металеві вироби представлені бронзовими наконечниками стріл, прикрасами, залізними ножами, серпами і шилами. У цих розкопах масово виявлені сліди бронзоливарного і залізоробного виробництв: різні шлаки, зливки, глиняні лячки та виплески бронзи. Зафіксовані також і сліди косторізного виробництва. Вироби з каменю репрезентовані кварцитовими зернотерками та розтирачами, уламками ладдеподібних блюд-таць, точильцями-оселками. Масово представлений античний імпорт (фрагменти амфор різних центрів), в т. ч. уламок ручки амфори з клеймом і графіті IV–III ст. до н. е. Матеріали з цих розкопів можна датувати переважно середньоскіфським часом – VI–V ст. до н.е., а також пізньоскіфським – IV – поч. III ст. до н. е.

2. Поселення доби бронзового віку знаходиться за 1,1–1,5 км на північний схід – схід від північної околиці села, на колишній орній ділянці, засадженій молодим лісом, що розташована на північ від автотраси Н-12. Розміщається на тій же надзаплавній терасі правого берега р. Мерли.

Досліджувалося у 1977–1983 рр. Скіфською лісостеповою експедицією Донецького державного університету під керівництвом А. О. Моруженко в ході проведення студентських археологічних практик.

Артефакти доби бронзи виявлені під час розкопок зазначеного вище поселення скіфської доби. Нечисленна керамічка бронзового віку траплялась в різних розкопах на кількох ділянках пам'ятки. Матеріали належать до різних періодів і культур бронзового віку – бабинської, зрубної, фінального етапу пізнього бронзового віку.

Бабинська кераміка була виразніше представлена у ближчій до річки південно-західній частині поселення, в розкопі I (1977) на площі 530 м^2. Стратиграфічно вона залягала під культурними нашаруваннями скіфського часу, на глибинах 0,6–1,0 м. Посуд належить до типових для культури форм біконічних горщиків з ребристими або округлим перегином тулуба, вертикальними чи ледве відігнутими вінцями, прикрашеними здебільшого горизонтальними гладкими чи карбованими наліпними валиками, а також прокресленим подвійним зиґзаґом, оторочением «віями».

Нечисленна фрагментована кераміка зрубної культури траплялася майже у всіх розкопах. Відомі й випадки знахідок повністю чи майже цілих посудин, зокрема, в розкопах VI (1982, 1983) і VII (1982). Проте є підстави вважати їх рештками зруйнованих поховань відкритого на цій ділянці пам'ятки ґрунтового могильника.

Репрезентативну колекцію кераміки фіналу бронзового віку здобуто у північ-

но-східній ділянці розкопу I, де вона була приурочена до попелястого прошарку. Уламки належать здебільшого відкритим банкам і округлобоким плавно профільованим горщикам, орнаментованим у верхній частині різноманітними простими відбитками, прокресленими хрестами й зиґзаґами, рельєфними перлинами й наколами, а по шийці й під вінцем – одинарними наліпними горизонтальними валиками, карбованими косими чи скомбінованими у зиґзаґ насічками або відбитками зубчастого штампу. Траплявся й посуд з декорованим косими відбитками зрізом вінця, а також комірцевим потовщенням зверху.

3. Ґрунтовий могильник локалізується за 1,4 км на північний-схід від північної околиці с. Лихачівка. Досліджувався влітку 1982 і 1983 рр., за участі В. М. Горбова та Р. О. Литвиненка.

Могильник виявлено під час розкопок північної ділянки поселення скіфського часу Лихачівка I у розкопах VI (1428 м²) і VII (523 м²). Стратиграфічно поховання розміщувалися нижче культурного шару поселення скіфського часу – в передматерику або материку, а також у межах похованого ґрунту.

Загалом виявлено 15 достеменних поховань (10 – в розкопі VI, 5 – в розкопі VII), а також 7/10 окремих посудин (5 – в розкопі VI, 2/5 – в розкопі VII), які могли бути рештками зруйнованих життєдіяльністю поселення захоронень більш раннього часу. Таким чином, кількість досліджених поховань могла досягати 22/25. Вочевидь, початково ґрунтовий могильник включав значно більше захоронень. Є всі підстави припускати, що некрополь також займає площу між розкопами VI і VII, розташованими на відстані 70 м.

У культурно-хронологічному плані могильник не є однорідним. Він включав поховання щонайменше трьох-чотирьох культур різних періодів бронзового віку – ямної, бабинської, зрубної та фінальної доби пізнього бронзового віку, а також пізнішого часу.

До періоду ранньої бронзи, зокрема, ямної культури, можна віднести поховання 7 і 8 розкопу VI і поховання 4 розкопу VII, виходячи з їхньої найбільшої глибини (1,2–1,5 м від рівня поверхні), слабко скорчених на спині з розворотом ліворуч

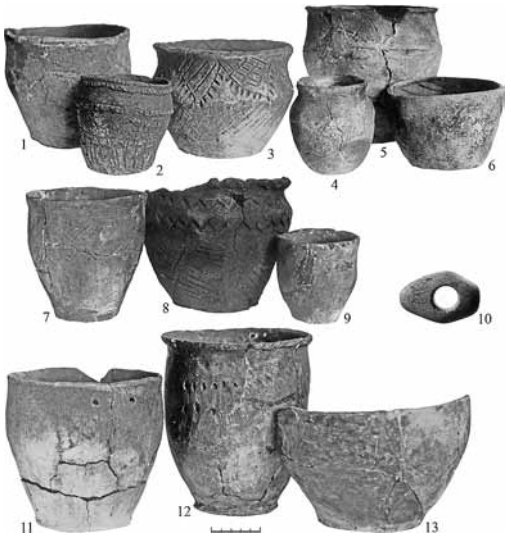

Лихачівський ґрунтовий могильник. Знахідки. *За Р. О. Литвиненко, 2018.* 1, 4, 10 – розкоп VII; 2 – розкоп VII, пох. 6; 3, 8 – розкоп VII, пох. 5; 5, 6 – розкоп VI; 7 – розкоп VI, пох. 1; 9 – розкоп VI; 11, 12 – розкоп VII.

поз небіжчиків, спрямованих до тазу рук і слідів вохри на кістках.

До бабинської культури належать 6 поховань: 2, 4, 6, 9, 10 – розкопу VI і 3 – розкопу VII. Надійну атрибуцію з них, завдяки характерній посудині, має лише поховання 6. Можливо, рештками ще одного бабинського захоронення була й характерна мініатюрна тричасна посудинка з розкопу VII, подібна до бабинських. Безінвентарні поховання залучені до бабинських за рисами поховального обряду. Таким чином, основна група бабинських захоронень за обрядом є доволі гомогенною: здебільшого характеризується середньо-дуже скорченими правобічними позами небіжчиків, спрямованими до голови або ніг руками, а також південною орієнтацією. Ще два поховання репрезентують обрядову групу з лівобічним скорченим положенням небіжчика, орієнтованого до заходу. За обрядовими ознаками, могильник можна віднести до II періоду дніпро-донської бабинської культури. Баночка з поховання 6 з діжкоподібною формою та орнаментом у вигляді горизонтальних розчленованих валиків подібна до частини бабинської кераміки, що походить з Лихачівського

поселення, насамперед ділянки, дослідженої розкопом I, яку відокремлює від могильника відстань у 400–450 м. Ця обставина дозволяє припускати, що поселення і ґрунтовий могильник залишені однією групою бабинського населення.

До зрубної культури належать 3 комплекси: поховання 3, 5 – розкопу VI і поховання 2 – розкопу VII. Рештками зрубних захоронень можуть бути також 4 керамічних посудини (3 – з розкопу VI, 1 – з розкопу VII). Таким чином, кількість досліджених зрубних комплексів могла досягати 7. На особливу увагу заслуговує поховання 5, що належить до рідкісних у Лівобережному Дніпровському Лісостепу пам'яток покровської зрубної культури другого етапу – найдавніших зрубних у цьому регіоні. Решта захоронень належать до бережнівсько-маївської зрубної культури й є дещо пізнішими. Серед них виділяється комплекс, до складу якого входив керамічний горщик і кам'яна свердлена сокирка-молоток. Остання є дуже рідкісним предметом у похованнях зрубної культури, особливо у Дніпро-Донському регіоні, де кам'яні сокири-молотки відомі лише для 0,07 % курганних поховань. Лихачівська ж знахідка є унікальною, оскільки походить не з курганного, а ґрунтового могильника.

До фіналу бронзового віку, культурна атрибуція пам'яток якого у Дніпро-Донському межиріччі поки що ще залишається предметом дискусій через їхній культурний синкретизм, належить поховання 1 розкопу VI. Поховання фінальної бронзи залишаються вкрай рідкісними комплексами, особливо з керамікою чорноліського типу. Можливо, до фінальнобронзової фази могильника можна віднести також тюльпаноподібний горщик з розкопу VI і посудину, подібну до бондарихинської кераміки, що трапилася в розкопі VII.

Культурну атрибуцію безінвентарних поховань 1 і 5 розкопу VII, котрі характеризуються випростаними позами орієнтованих до південного заходу небіжчиків, визначити важко. Можна припускати їх приналежність як до пізньоскіфського часу, так і до пізніших, включаючи середньовіччя, періодів.

Матеріали з розкопок поселення та ґрунтового могильника зберігаються у фондах кабінету-музею археології Донецького національного університету (м. Донецьк).

Джерела та література: Моруженко А. А. Отчет лесостепной скифской экспедиции Донецкого госуниверситета о разведках и раскопках в 1976 г. / Моруженко А. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1976/96; Моруженко А. А. Отчет Лесостепной скифской экспедиции Донецкого госуниверситета о разведках и раскопках в 1977 году / Моруженко А. А. // НА ІА НАНУ. – 1977/87. – 19 арк.; Моруженко А. А. Отчет лесостепной скифской экспедиции Донецкого госуниверситета о раскопках в 1978 году / Моруженко А. А. // НА ІА НАНУ. –1978/113. – 16 арк.; Моруженко А. А. Отчет лесостепной скифской экспедиции Донецкого госуниверситета о раскопках в 1979 году / Моруженко А. А. // НА ІА НАНУ. – 1979/90. – 26 арк.; ил.: 59 табл.; Моруженко А. А. Отчет Лесостепной скифской экспедиции Донецкого госуниверситета о работах в 1982 году / Моруженко А. А. // НА ІА НАНУ. – 1982/140. – 40 арк., ил.: 47 рис.; Моруженко А. А. Отчет Лесостепной скифской экспедиции Донецкого госуниверситета о работах в 1983 году / Моруженко А. А. // НА ІА НАНУ. – 1983/45. – 48 арк., ил.: 38 табл.; Зарецкий И. А. Заметка о древностях Харьковской губернии Богодуховского уезда слободы Лихачевки / И. А. Зарецкий // Харьковский сборник. – Харьков, 1888. – Вып. 2. – С. 240; Ляпушкин И. И. Археологические памятники эпохи железа в бассейне среднего течения р. Ворсклы / И. И. Ляпушкин // КСИИМК. – М., 1947. – Вып. XVII. – С. 122–132; Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин // МИА. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – № 104. – С. 85–86; Моруженко А. А. Раскопки Лихачевского поселения / А. А. Моруженко // АО 1978 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1979. – С. 374–375; Моруженко А. А. Исследования в бассейне Ворсклы / А. А. Моруженко // АО 1980 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1981. – С. 287–288; Моруженко А. А. Раскопки поселения у с. Лихачевка / А. А. Моруженко // АО 1982 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1984. – С. 302–303; Моруженко А. А. Раскопки памятников у с. Лихачевка / А. А. Моруженко // АО 1983 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1985. – С. 322–323; Моруженко А. А. Итоги исследований у с. Лихачевка / А. А. Моруженко // Всесоюзная археологическая конференция: Достижения советской археологии в XI пятилетке: тез. докл. – Баку, 1985. – С. 252–354; Горбов В. Н. К вопросу о населении бассейна р. Ворсклы в конце бронзового века / В. Н. Горбов, Р. А. Литвиненко // Проблеми археології Подніпров'я: міжвуз. зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 69–79. – Рис. 1–4.

А. О. Моруженко, Д. С. Гречко,
Р. О. Литвиненко

353. Поселення Лихачівка II, решткистійбищ, енеоліт, бронзовий вік, передскіфський, скіфський, пізньоримський та козацький часи (кін. III – поч. I тис. до н. е., VII – IV ст. до н. е., 2-га чв. I тис. н. е., XVII – XVIII ст.) **(археол.)**

Знаходиться за 0,3–0,9 км на схід, північний та південний схід від села, на підвищеному узбережжі спрямованого у північний бік коліна-вигину р. Мерли, що навпроти с. Дем'янівки, навколо піщаного останця другої тераси у лівобережній заплаві річки, відомого за місцевими назвами «Коліно» або «Дюни», за 0,65–0,85 км на південь від шосе Н-12 (на ділянці м. Полтава – Розрита Могила).

Обстежувалося І. А. Зарецьким у 1886, здебільшого 1887 рр. із залученням гурту місцевих хлопчаків. Останні розвідкові роботи проведені І. М. Кулатовою та О. Б. Супруненком 2002 р. під час проектування траси конденсатопроводу, внаслідок чого здійснена спроба локалізації місця проведення чи не перших у Поворсклі розвідкових обстежень багатошарового і різночасового поселенського археологічного об'єкта, з підтвердженням стану його збереження в 2018 р.

Розташоване у південно-західній та південно-східній частинах дюнного підвищення, що підмивається лівим берегом Мерли та здіймається над сучасним рівнем річки на 3,5–10,5 м, маючи в центрі абсолютні значення висоти в Балтійській системі вимірювань у межах 92,8–101,6 м (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро) і зайнятому сосновими лісонасадженнями.

Саме з оголень та підмитих обвалів берега річки («розмитих пагорбах» дюн) в ост. чв. XIX ст. «під піском оголювалася чорна земля, «культурний» шар завтовшки більше 2 аршин», підстелений піском. Саме в масиві таких нашарувань І. А. Зарецьким виявлені «різноманітні кам'яні, бронзові та залізні предмети, черепки глиняного посуду, намисто, численні кістки тварин тощо... З металевих виробів переважали бронзові наконечники стріл, котрих знайдено близько 1500 ... різних типів», що, як вважав дослідник,

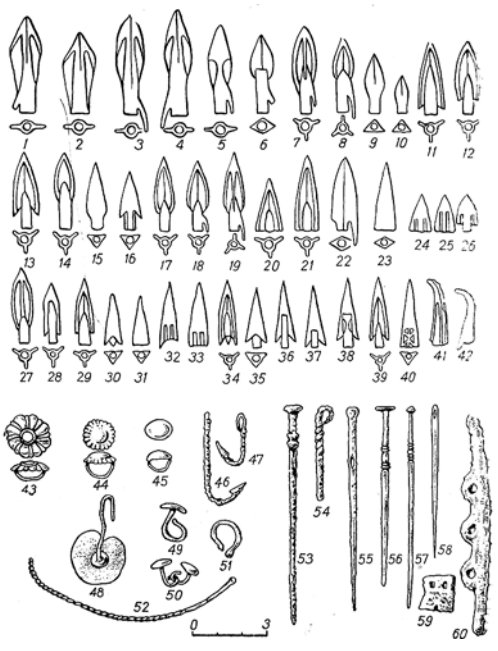

Лихачівські поселення I та II. Вироби з металу скіфської доби. Збори І. А. Зарецького, 1887. *За Г. Т. Ковпаненко, 1967.*

могли виготовлятися на місці. З-поміж індивідуальних знахідок трапилися залізні ножі, наконечники на списи і дротики, вудила, частина леза кинджалу, бронзові шпильки, шила, голки, сокиракельт, частина архаїчного бронзового вудила і серп, бляшки, шильця, привіски, ручка дзеркала, листоподібна голівка ажурної підгорцевської шпильки скіфської епохи, чимало ліпних глиняних пряслиць. З-поміж виробів із каменю знайдені численні точильця, ножеподібні пластини і скребачки з кременю, серед прикрас із прозорого та глухого скла – велика кількість намистин. Зі знахідок пізньоримського часу відзначені половинка срібного римського денарія Септимія Севера та арбалетна фібула. Матеріали козацької епохи були представлені уламками гончарного посуду з розписом ангобами, невеликим глеком із ручкою, залізними острогою, рибальськими гачками, бронзовими й олов'яними ґудзиками, свинцевими кулями від стрілецької зброї та іншими матеріалами.

Колекція знахідок І. А. Зарецького у кількості близько 3000 од., разом зі звіт-

ним альбомом дослідника, надійшла до Історичного музею в Москві, де зберігається і донині. Матеріали цієї колекції неодноразово вивчали провідні дослідники археології лісостепового Лівобережжя Дніпра, в т. ч. Д. М. Анучин, В. О. Городцов, О. О. Спіцин, Г. Т. Ковпаненко, О. І. Тереножкін, Г. І. Мелюкова, Б. А. Шрамко, В. В. Кропоткін та чимало інших.

На сьогодні поверхня розмивів берега отримала переважне задернування, обвалені відслонення поросли кущами і лісовими насадженнями, зберігаючи під собою та під сосновим масивом у підвищеній частині останця культурні нашарування стійбищ і поселень ряду епох, починаючи від енеоліту – раннього бронзового віку, доби пізньої бронзи, передскіфського та скіфського часу до пізньоримської і послідуючих епох.

Поселення та існуючі перед ним місцезнаходження, що, як виявляється, збереглися, потребують проведення додаткових обстежень, їх рештки ще можуть бути доволі інформативним об'єктом для вивчення старожитностей зазначених вище епох.

Джерела та література: Переписка И. А. Зарецкого о продаже коллекции // Архів ІІМК РАН. – Ф. 1. – ДАК. – 1889. – Спр. 29. – Арк. 4–4 зв.; Протокол совета Императорского Российского исторического музея. Заседание 18 октября 1889 года // Архів ДІМ РФ. – Ф. 2. – Спр. 748/5. – Арк. 36–40 зв.; Замечательные древности, найденные в Полтавской и Харьковской губ. / [Зарецкий И. А.] // Русские ведомости. – г. Москва. – 1887. – № 82. – 25 марта. – Среда. – С. 2; Багалей Д. И. Заметка об Альбоме Украинских древностей И. А. Зарецкого / Д. И. Багалея // Киевская старина. – К., 1888. – № 12. – Декабрь. – С. 148–149; Зарецкий И.А. Заметка о древностях Харьковской губернии Богодуховского уезда слободы Лихачевки // Харьковский сборник: лит.-научн. прилож. к «Харьковскому календарю», 1888. – Вып. 2. – С. 229–246; Уварова П. С. Отчёт по XII Археологическому съезду / граф. П. С. Уварова // Древности: Тр. МАО. – М., 1904. – Т. 20. – Вып. II. – Прилож. к Прот. № 583. – С. 47; Багалей Д. И. Предисловие к Археологической карте Харьковской губернии / Проф. Д. И. Багалея // Труды XII АС. – М., 1905. – Т. 1. – С. 7; Городцов В. А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде, Полтавской губернии, в 1906 г. / В. А. Городцов // Труды XIV АС. – М., 1911. – Т. 3. – С. 147; Городцов В. А. Культуры бронзовой эпохи в Средней России // Отчет Российского исторического музея за 1914 г. – М.: [б.и.], 1915 [1916]; Спицин А. А. Курганы скифов-пахарей / А. А. Спицин // Изв. Археол. Комиссии. – Пг., 1918. – Вып. 65. – С. 140–143; Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею / Михайло Рудинський // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. – Полтава : 1-ша рад. друкарня «Полтава-Поліграф», 1928. – Т. І. – С. 44–45; Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР / В. В. Кропоткин // САИ. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – Вып. Г 4-4. – С. 71. – № 792; Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі / Г. Т. Ковпаненко. – К. : Наукова думка, 1967. – 188 с.; Кулатова І. М. Краєзнавча діяльність І. А. Зарецького / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // IV Республ. наук. конф. з історичного краєзнавства: тези доп. – К. : Рідний край, 1989. – С. 73–74; Кулатова І. М. Археологія в діяльності Полтавської Вченої Архівної Комісії / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Археологія. – К., 1995. – № 2. – С. 122–129; Супруненко О. Б. Наукові дослідження і підприємництво у діяльності І. А. Зарецького / О. Б. Супруненко // Наук. вісник Полтав. ун-ту Споживчої кооперації України. – Полтава, 2002. – № 2 (6). – С. 57–61; продовж.: 2003. – № 2 (10). – С. 58–61; Кулатова І. М. Археологічні дослідження І. А. Зарецького на Полтавщині / / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Археологія. – К., 2014. – № 2. – С. 124; Кулатова І. М. Перша публікація І. А. Зарецького / І. М. Кулатова // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. пр. / [редкол.: Вождаєнко В. В., Задніков С. А., Корост І. І. та ін.]; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ». – Київ; Котельва: Майдан, 2015. – С. 168–174; карта: Х-45-62-В-б. – М 1: 25 000 см. – М.: ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-Х-65; обстеження авторів 2002 та 2018 рр.

І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко

354. Місцезнаходження Лихачівка III (рештки стійбища), ранній та пізній бронзовий вік (кін. III, ост. чв. II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,43–0,52 км на схід – північний схід від села, на злегка підвищенному узбережжі над спрямованим на північ коліном р. Мерли, відомим як ур. Левада, за 0,35 км на південь від шосе Н-12 (на ділянці м. Полтава – Розрита Могила).

Обстежувалося І. М. Кулатовою та О. Б. Супруненком у 2002 р. в ході проектування траси конденсатопроводу, стан збереження засвідчений оглядом 2017 р.

Розташоване на дещо підвищеній основі другої тераси правого берега р. Мерли з абсолютною висотою понад 92 м у Балтійській системі вимірювань, прилеглому до піщаного останця в лівобережній заплаві р. Ворскли з с. Лихачівкою, позначеного дещо на схід групою

дюн в бік с. Дем'янівки (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро).

Культурні рештки у вигляді уламків ліпного посуду і фрагментів кісток тварин залягають у прибережній смузі вздовж вигину коліна ріки, прилягаючи до берега заввишки 1,2–1,8 м над літнім урізом води. Вони обмежуються широтно зорієнтованою смугою в 150–160 м завширшки 25–30 м (близько 0,45 га). Поверхня узбережжя розорюється, свого часу використовувалася під городи. Вздовж берега і через місцезнаходження пролягають вузькі польові дороги, на відстані близько 50 м на схід прокладена траса газоконденсатопроводу.

Фрагменти кераміки належать уламкам пізньоямного ліпного посуду з гребінцево загладженою поверхнею, інколи з ямковими відбитками пучок пальця в основі на привінцевих частинах і легкими скошеними прокресленими лініями чи трикутниками на вигині плічок. Виявлено кілька уламків яйцеподібних скруглених денець ліпних горщиків, сколи сіро-чорного непрозорого кременю зі слідами жовняної кірки, шматки розпеченого у вогні граніту та пісковику. З-поміж переважаючих матеріалів доби раннього бронзового віку зібрано до десятка уламків стінок ліпних посудин з характерним комірцевим потовщенням відведеного назовні вінця, виразним наліпним прогладженим валиком, прикрашеним скошеними нарізками, частина стінки лискованої посудини з овальним наліпом, що належать кераміці фінальної доби пізнього бронзового віку. Тут же виявлено кілька уламків рожево- і коричневогляняних амфор елліністичного та ранньоримського часу.

В оголеннях обривів берега в двох місцях відзначені ділянки з тонкими прошарками культурних нашарувань (до 0,2 м), що залягають у лучному супіщаному ґрунті нижче тонкого шару розорювання.

Знахідки залишені на місці виявлення. Місцезнаходження потребує проведення додаткових обстежень і може бути інформативним об'єктом з вивчення старожитностей доби раннього та пізнього бронзового віку.

Шурфування не проводилося.

Джерела: карта: X-45-62-В-б. – М 1: 25 000 см. – М.: ГУГК, 1965; обстеження авторів 2002 та 2017 рр.

І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко

355. Братська могила воїнів Червоної Армії (1941) (іст.)

У центральній частині кладовища.

У жовтні 1941 р. під час оборони села від гітлерівських загарбників загинули три воїни 129-го кавалерійського полку 14-ї кавалерійської дивізії. Місцеві жителі поховали їх на сільському кладовищі. Прізвища невідомі.

У 1965 р. дерев'яний пам'ятний знак було замінено на оштукатурений цегляний. В 1975 р. замість цегляного встановлено обеліск із чорного металу (вис. 2,92 × 0,42 × 1,44 × 0,88 м) із зіркою. В центральній частині пластикова дошка (0,5 × 0,6 м) з пам'ятним текстом: «Вічна пам'ять і слава воїнам-визволителям «Ніхто не забутий, ніщо не забуте» 1941 – 1945 роки».

Джерела: ЦАМО РФ. – Ф. 3539. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 150; ДАПО. – Ф.р. 1876. – Оп. 85. – Спр. 20. – Арк. 3; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2405-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського.

М. Д. Борисов

356. Братська могила воїнів Червоної Армії, пам'ятний знак полеглим землякам (1943, 1957) (іст.)

У центрі села.

Поховано 9 воїнів із частин і підрозділів 5-ї гвардійської повітряно-десантної

дивізії та 213-го гвардійського стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії, які загинули при звільненні села від гітлерівських загарбників у вересні 1943 р. Прізвища відомі 4 воїнів.

Згідно рішення виконкому Малорублівської сільської ради № 11 від 30.04. 1957 р. на братській могилі встановлено скульптуру воїна. У 1985 р. відбулася заміна пам'ятника. Встановлено залізобетонну композицію (вис. 3,93 × 2,87 × 0,60 м), на такому ж постаменті (вис. 0,70 × 4,55 × 3,80 м), в який вмонтовано три плити з лабрадориту (0,85 × 1,13 м; 1,7 × 1,15 м) з пам'ятним написом: «Ніщо не забуте – ніхто не забутий. Вічна пам'ять воїнам-односельчанам с. Лихачівки, які віддали своє життя за свободу і незалежність нашої Батьківщини в роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.» і прізвищами 64 воїнів-земляків. На могилі – плита з лабрадориту (0,7 × 0,7 м) з пам'ятним написом: «Вічна пам'ять і слава воїнам, які загинули в боях з німецько-фашиськими загарбниками в роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. Ст. лейтенант Платов Олексій Миколайович гв. рядовий Москвін Володимир Дмитрович».

Автор скульптурної композиції В. І. Білоус, заслужений художник України.

Під час тимчасової гітлерівської окупації села 1941–1943 рр. загинуло 9 осіб.

Взято на облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів № 247 від 23.04.1982 р.

Джерела та література: ЦАМО РФ. – Ф. 58. – Оп. 18001. – Спр. 980; Ф. 213 гвардійського стрілецького полку. – Оп. 377909. – Спр. 1. – Арк. 12–13; Ф. 1207. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 106–108; ДАПО. – Ф.р. 1876. – Оп. 8. – Спр. 62. – Арк. 37 зв.; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.595-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Книга пам'яті України. Полтавська область. Т. 5: Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район. – Полтава : Полтав. літератор, 1996. – С. 737–741; Книга Скорботи України. Полтавська область. Т. 1: м. Полтава, Великобагачанський район, Гадяцький район, Глобинський район, Гребінківський район, Диканський район, Зіньківський район, Карлівський район, Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район, Кременчуцький район, Лохвицький район. – Полтава : Полтав. літератор, 2002. – С. 308, 317–321.

В. А. Андрієць

357. Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)

У центральній частині кладовища.

Згідно Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні у с. Лихачівка встановлено 5 імен загиблих.

У 2008 р. в пам'ять про загиблих у новій частині кладовища встановлено пам'ятний знак – металевий хрест (вис. 2,7 × 1,6 м) без написів.

У 2013 р. за кошти уродженця села Гриценка І. П. при вході ліворуч встановлено новий пам'ятний знак – хрест (вис. 1,75 × 0,6 м) з сірого полірованого граніту на такому ж постаменті (вис. 0,22 × 0,61 × 0,29 м) з пам'ятним написом: «Вічна пам'ять жертвам голодомору та репресій».

Джерела та література: НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 09-935; Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Полтавська область / Упоряд.

О. А. Білоусько, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. – Полтава: Оріяна, 2008. – С. 311; Шило І. Не забуває лихачівець про трагедію свого села // Народна трибуна. – 2013. – 27 листопада. – №№ 94–95 (9597–9598). – С. 1–2.

О. А. Скирда

Любка, с., Деревківська сільська рада

358. Любка – гідрологічний заказник місцевого значення (природа)

Розташований в західних околицях с. Любка.

Знаходиться у віданні Деревківської сільської ради.

Обстежувався: Т. Л. Андрієнко, М. Л. Клєстовим, О. М. Байрак (1993 р.); Н. О. Стецюк, М. В. Слюсарем (2008 р.).

Охороняється згідно із рішенням Полтавської обласної Ради народних депутатів (п'ятнадцята (позачергова) сесія двадцять першого скликання) від 20.12.1993 р.

Площа 67,0 га.

Заповідний об'єкт створено з метою збереження цінних водно-болотних угідь в долині р. Мерли з типовим рослинним і тваринним світом. Місцезростання рідкісних видів рослин, місце розмноження та відтворення тварин навколоводного фауністичного комплексу, місце гніздування водоплавних птахів, перебування під час міграцій птахів, в тому числі журавля сірого, занесеного до Червоної книги України.

Територія заказника репрезентує лучно-болотний природний комплекс у заплаві р. Мерли. Переважають евтрофні угруповання з домінуванням осоки дернистої, що утворює куртини. У центральній частині болота з осокою співдомінують рогіз широколистий та очерет звичайний, також відмічені калюжниця болотна, кизляк китицецвітий, куничник сіруватий, вербозілля звичайне, вовконіг європейський, гірчак земноводний. Місцями добре розвинутий моховий покрив, утворений рослинами роду дрепанокладус. По периферії болотної частини виявлені угруповання торфових лук із переважанням щучника дернистого та дрібних осок. По берегах заболоченого озера в центральній частині заповідного об'єкту переважають рогіз широколистий і хвощ річковий, на плесах угруповання водної рослинності формують жабурник звичайний і ряска триборозенчаста. Флора заказника нараховує близько 350 видів, в тому числі раритетних: плодоріжка болотна, косарики тонкі, зозульки м'ясочервоні та Фукса, рябчик малий, осока житня (Червона книга України); вовче тіло болотне, кизляк китицецвітий (регіонально рідкісні). Різноманітність екотопів заказника сприяє формуванню багатого заплавного фауністичного комплексу, у складі якого є і раритетні види: гадюка степова, лелека чорний, журавель сірий, коловодник ставковий, сиворакша, сорокопуд сірий, шуліка чорний, лунь лучний, горностай, видра річкова, нетопир Натузіуса, нетопир-карлик (Червона книга України); чапля біла велика, лебідь-шипун, осоїд, кібчик, куріпка сіра, вальдшнеп, дятел зелений, кропивник, вівчарик весняний, щеврик польовий, часничниця звичайна, тритон гребінчастий, борсук (регіонально рідкісні).

Заказник є стабілізатором мікроклімату, регулятором ґрунтових вод, виконує екологічні та рекреаційні функції.

Джерела та література: НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 01–115. – Арк. 60–60 зв.; Спр. 01–116. – Арк. 79, 151; Андрієнко Т. Л., Байрак О. М., Залудяк М. І. та ін. Заповідна краса Полтавщини. – Полтава : ІВА «Астрея», 1996. – С. 105, 162, 175; Байрак О. М., Стецюк Н. О. Атлас рідкісних і зникаючих рослин Полтавщини. – Полтава : Верстка, 2005. – С. 67, 79, 162, 176, 186, 187, 199, 206; Байрак О. М., Стецюк Н. О., Гапон З. Ф. Природно-заповідний фонд Котелевщини: буклет. – Полтава : Верстка, 2003. – 6 с.;

Еталони природи Полтавщини. Розповіді про заповідні території / [під заг. ред. О. М. Байрак]. – Полтава : Верстка, 2003. – С. 42; Збережи, де стоїш, де живеш. По сторінках Червоної книги Полтавщини. Рослинний світ / Кол. авт., [під заг. ред. О. М. Байрак]. – Полтава : Верстка, 1998. – С. 108; Природно-заповідний фонд Полтавської області: реєстр-довідник / Н. О. Смоляр. – Полтава : ШвидкоДРУК, 2013. – 149 с.; Регіональна екомережа Полтавщини / [під заг. ред. О. М. Байрак]. – Полтава : Верстка, 2010. – С. 117–118, додаток: С. 8; Червона книга України. Рослинний світ / [за ред. Я. П. Дідуха]. – К. : Глобалколсалтинг, 2009. – С. 100; Червона книга України. Тваринний світ / [за ред. І. А. Акімова]. – К. : Глобалконсалтинг, 2009. – С. 397, 405, 419, 422, 442, 452, 471, 477, 509, 511, 539, 543.

Н. О. Смоляр, О. В. Халимон

359. Курганний могильник I «Могили», енеоліт – ранній залізний вік (кін. IV – I тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,45–0,65 км на південний схід від околиці села, за 0,4 км на схід (правобіч) від шосе Н-12 (на ділянці Розрита Могила – Котельва), в ур. Могили.

Чотири більші насипи були об'єктами топографічних обстежень з сер. XIX ст., позначені на картах-«триверстовках», а також дрібномасштабних мапах 2-ї пол. XX ст. Найбільший курган оглядався П. Я. Гавришем 1989 р., могильник обстежувався О. Б. Супруненком у 2002 і 2017 рр.

Розташований на краю мисоподібного підвищення плато третьої тераси лівого берега р. Ворскли – завершенні західної частини вододілу рр. Котелевки і Мерли (рр. Котелевка – Ворскла – Дніпро) з абсолютною висотою понад 110 м, за 2 км на північ від тваринницького комплексу майже навпроти повороту автодороги до с. Деревки.

Складається з 12-ти курганів, згрупованих компактним скупченням навколо найбільшого насипу висотою понад 3,5 м і діаметром 46 м, зі слідами тригопункту на вершині. Дрібніші кургани дуже розорані, позначені плямами материкових викидів, частина з них у надсхиллі відділена з північно-західного боку густою лісосмугою. Пара більших насипів, розташованих поряд із домінуючим за розмірами, заввишки 0,8–1,1 м, мають сегментоподібні профілі перетину. Всі насипи розорюються. Їх висота – 0,3–3,6 м, діаметри – 12–46 м. На поверхні виявлені уламки ліпного посуду ямної, катакомбної і зрубної культур, виразні фрагменти стінок ліпних посудин передскіфського і скіфського часу.

Поряд із курганами у 3-й чв. XX ст. знайдена пісковикова архаїчна плита-стела з антропоморфними ознаками.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела та література: Гавриш П. А. Отчет о полевых исследованиях археологической экспедиции Полтавского Педагогического института в 1989 г. / Гавриш П. А.; ПГПИ им. В. Г. Короленко // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 46 арк., 91 рис.; Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 5. – № 5, рис. 3: 5; 5; Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 и 1878 г. / Гравир. Конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн. Чин. Чемерных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й. – СПб. : Военно-Топограф. Депо, 1863 – 1878. – Ряд XXIII. – Лист 13; карта: X-45-62-Б-в. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-IX-65; обстеження автора 2017 р.

О. Б. Супруненко

360. Курган, енеоліт – бронзовий вік (кін. IV – II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,7 км на північний захід від села, лівобіч від шосе Н-12 (на ділянці Розрита Могила – Котельва), на городніх ділянках під молодим лісовим масивом.

Обстежувалися О. Б. Супруненком у 2017 р.

Розташований на піщаному підвищенні дюни другої тераси лівого берега р. Котелевка (рр. Котелевка – Ворскла – Дніпро) з абсолютною висотою 112,5 м.

Розораний курган має висоту 0,65 м, діаметр 28 м.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерело: обстеження автора 2017 р.

О. Б. Супруненко

Мала Рублівка, Мар'їне, сс., Малорублівська сільська рада

361. Малорублівський – гідрологічний заказник місцевого значення (природа)

Між селами Мала Рублівка та Мар'їне.

Знаходиться у віданні Малорублівської сільської ради.

Обстежувався: Т. Л. Андрієнко, М. Л. Клєстовим, О. М. Байрак (1993 р.); Н. О. Стецюк, М. В. Слюсарем (2008 р.).

Площа 222 га. Охороняється згідно із рішенням п'ятнадцятої сесії Полтавської обласної ради народних депутатів двадцять першого скликання від 20.12.1993 р.

Створено з метою збереження цінних водно-болотних угідь на заплаві р. Мерла з вільшняками, лучно-болотними та лучними комплексами, типовим рослинним і тваринним світом.

Територія заказника репрезентує цінні водно-болотні угіддя у заплаві р. Мерли. У межі заказника включена смуга старого вільшняка в притерасовій частині заплави протяжністю близько 3 км. Притерасна частина заплави Мерли зволожена, місцями утворює заболочені ділянки. Вільхи досягають 80 років віку. Підлісок у вільшняку розріджений, в основному по краях вільшняка і представлений характерними видами – черемхою звичайною, смородиною чорною, вербою попелястою, крушиною ламкою. Трав'янистий покрив суцільний, його основу складають угруповання сідачу конопляного, гадючника в'язолистого, кропиви жабрійолистої та папороті болотяної. Виявлені угруповання евтрофних боліт – високотравних та низькотравних (осокових). У цілому, рослинний світ є типовим для заплавних комплексів середніх і малих річок Лівобережного Лісостепу.

У складі флори нараховується близько 400 видів.

Вили рослин, занесені до Червоної книги України: пальчаторінник м'ясочервоний. До регіонального списку включені: гірчак зміїний, перстач прямостоячий, родовик лікарський.

Серед представників фауністичного комплексу є види, занесені до Червоної книги України: лелека чорний, змієїд, журавель сірий, голуб-синяк, шуліка чорний, коловодник ставковий (поручайник), сорокопуд сірий, горностай, видра річкова. Види тварин, занесені до регіонального списку: чепура велика (чапля біла велика), осоїд, лунь лучний, куріпка сіра, слуква (вальдшнеп), волове очко (кропивник), дрізд-омелюх, вівчарик весняний.

Місце гніздування та перебування під час міграцій птахів біляводного фауніс-

тичного комплексу. Стабілізатор мікроклімату, регулятор грунтових вод та водного режиму річки. Виконує екологічні функції.

Джерела та література: НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 01–116. – Арк. 151; Байрак О. М., Проскурня М. І., Стецюк Н. О., Слюсар М. В., Томін Є. М., Гостудим О. М. Еталони природи Полтавщини. Розповідні про заповідні території Полтавщини. – Полтава : Верстка, 2003. – С. 42; Байрак О. М., Стецюк Н. О. Атлас рідкісних і зникаючих рослин Полтавщини. – Полтава : Верстка, 2005. – С. 48, 75, 82, Байрак О. М., Стецюк Н. О. Охорона деяких рідкісних лікарських рослин Полтавщини в природно-заповідній мережі Полтавщини // Проблеми лікарського рослинництва: тез. доп. Міжнар. наук.-практ. конф. – Лубни : Інститут лікарських рослин УААН, 1996. – С. 4, 5, 6; Байрак О. М., Стецюк Н. О., Гапон З. Ф. Природно-заповідний фонд Котелевщини: буклет. – Полтава : Верстка, 2003. – 6 с.; Збережи, де стоїш, де живеш. По сторінках Червоної книги Полтавщини. Рослинний світ / [під заг. ред. О. М. Байрак]. – Полтава : Верстка, 1998. – С. 115, 136, 196; В гаю заграли проліски (розповіді про весняні рослини Полтавщини та їх охорону) / О. М. Байрак, В. М. Самородов, Н. О. Стецюк та ін.; [за ред. О. М. Байрак]. – 2-ге вид., доп. – Полтава : Верстка, 2001. – С. 17; Природно-заповідний фонд Полтавської області: реєстр-довідник / Н. О. Смоляр. – Полтава : ШвидкоДРУК, 2013. – 149 с.; Регіональна екомережа Полтавщини / Байрак О. М., Стецюк Н. О., Слюсар М. В. та ін. – Полтава : Верстка, 2010. – 214 с.; Стан охорони лікарських рослин в природно-заповідній мережі Полтавської області // Ресурсознавство, колекціонування та охорона біорізноманіття: мат-ли Міжнародної наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю Д. С. Івашина (5–6 листопада 2002 р.). – Полтава: ПДПУ, 2002. – С. 241–245; Червона книга України. Рослинний світ / [за ред. Я. П. Дідуха]. – К. : Глобалконсалтинг, 2009. – С. 168; Червона книга України. Тваринний світ / [за ред. І. А. Акімова]. – К. : Глобалконсалтинг, 2009. – С. 405, 419, 425, 445, 452, 462, 477, 539, 543.

Н. О. Смоляр, А. А. Лавріненко

Мала Рублівка, с., Малорублівська сільська рада

362. Поселення Мала Рублівка I, ранній та пізній бронзовий вік – ямна і бережнівсько-маївська зрубна культури; передскіфський та ранньоскіфський часи

(сер. – кін. III тис. до н. е., сер. XIV – XIII, VIII – VII ст. до н. е.) **(археол.)**

Знаходиться за 0,3 км на південь від околиці села, на піщаному пагорбі у заплаві правого берега річки р. Мерли (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро).

Виявлене наприкінці 1970-х рр. В. Є. Радзієвською і С. І. Берестнєвим під час проведення розвідок уздовж правобережжя річки.

Займає дюнне підвищення першої надзаплавної тераси заввишки 3,0 м і розмірами 140 × 100 м (площа 1,4 га). Потужність культурних нашарувань досягає 0,7–0,8 м. Їх верхній горизонт репрезентують уламки ліпного посуду ворсклинської групи пам'яток скіфської доби раннього залізного віку. На особливу увагу заслуговує знахідка частково розбитого лискованого черпака, прикрашеного різьбленим геометричним візерунком, інкрустованим білою пастою. Основні елементи орнаменту – ромби, заштриховані трикутники, багаторядні «ялинки», так званий «мальтійський» хрест. Ця посудина, безумовно, виконувала сакральну функцію, пов'язану із землеробським культом родючості. Вона датується сер. VIII – сер. VII ст. до н. е. У культурному шарі, на глибині 0,4 м, виявлений чоловічий череп зі збереженим зубо-челюсним апаратом, а поруч – залізний крюкастий серп та фрагменти кераміки скіфського часу, що може вказувати на існування у місцевого населення звичаю кефалотафії.

Нижній горизонт культурного шару засвідчує існування на місці дюни поселення другого етапу бережнівсько-маївської зрубної культури, датованого сер. XIV – XIII ст. до н. е. Поодинокий фрагмент стінки однієї з ліпних посудин на-

лежить до кола старожитностей пізньоямного часу сер. III тис. до н. е.

Знахідки зберігаються в Музеї археології ХНУ ім. В. Н. Каразіна.

На сьогодні значна частина поселення (крім південного краю дюни) пошкоджена внаслідок проведення меліоративних робіт зі спрямлення й очищення річища Мерли.

Джерела та література: Берестнев С. И. Отчет о разведках и раскопках археологических памятников на территории Харьковской и Полтавской областей в 1979 году / Берестнев С. И.; ХГУ // НА ИА НАНУ. – Ф. е. – Спр. 9046. – Табл. XVII, рис. 1–14; Радзиевская В. Е. Раскопки городища у с. Коломак / В. Е. Радзиевская // АО 1977 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1978. – С. 378; Берестнев С. И. Работы Левобережной лесостепной экспедиции / С. И. Берестнев // АО 1979 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1980. – С. 251–252; Радзиевская В. Е. Неизвестные артефакты жаботинского типа из Среднего Поворсклья / В. Е. Радзиевская // Проблемы истории и археологии Украины: мат-лы IX Междунар. научн. конф. 30–31 октября 2014 г. – Харьков : Изд-во ООО «НТМТ», 2014. – С. 31.

Ю. В. Буйнов

363. Поселення Мала Рублівка II, фінальний бронзовий вік – бондарихинська культура; передскіфський час (XII – сер. XI, IX ст. до н. е.) (археол.)

Знаходиться на відстані 2,0 км у південно-західному напрямку від попереднього поселення та за 1,0 км від мосту через р. Мерлу, на правому березі (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро).

Виявлене наприкінці 1970-х рр. В. Є. Радзієвською і С. І. Берестнєвим.

Займає піщаний пагорб розмірами 45 × 50 м (площа 0,22 га) та висотою близько 1,2 м над рівнем заплави. У траншеї і розкопі загальною площею 86 м^2 досліджено культурний шар потужністю 0,5 м.

Кераміка пам'ятки атрибутується за двома періодами бондарихінської культури – раннім малобудківським (XII – сер. XI ст. до н. е.) та пізнім передскіфським (IX ст. до н. е.). Матеріали середнього етапу відсутні. Діагностичними ознаками ліпного посуду раннього періоду є наявність в його орнаментації відбитків дрібнозубчастого і «гусеничного» штампів, у поєднанні з гребінцевими розчосами зовнішньої поверхні горщиків. За існуючою класифікацією, ця пам'ятка відноситься до мар'янівсько-малобудківської групи, а її матеріали виступають додатковим доказом її генетичного зв'язку з культурами Східноукраїнського Полісся доби пізньої бронзи.

Керамічний комплекс передскіфського часу також має синкретичний характер. Він складається з двох компонентів – класичного бондарихинського і чорноліського другого періоду. Наявність гібридних форм засвідчує їх синхронність та факт часткової інфільтрації вихідців з Дніпровського Правобережжя у середовище племен бондарихинської культури.

Колекція знахідок зберігається в Музеї археології ХНУ ім. В. Н. Каразіна.

Поселення більшою мірою збереглося, наразі задерноване, частково поросло кущами.

Джерела та література: Берестнев С. И. Отчет о разведках и раскопках археологических памятников на территории Харьковской и Полтавской областей в 1979 году / Берестнев С. И.; ХГУ // НА ИА НАНУ. – Ф. е. – Спр. 9046. – Табл. XX–XXI; Буйнов Ю. В. Пам'ятки мар'янівської культури в Лівобережній Лісостеповій Україні / Ю. В. Буйнов // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2000. – Вип. 32. – С. 5, рис. 2: 6–7; Буйнов Ю. В. Этнокультурные процессы в бассейне Ворсклы в период до возникновения Бельского городища (XII–IX вв. до н. э.) / Ю. В. Буйнов // Феномен Більського городища – 2016: зб. наук. пр. і мат-лів конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вадімов В. М., Івакін Г. Ю., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – К.; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 28, рис. 4.

Ю. В. Буйнов

364. Поселення Мала Рублівка III, бронзовий вік (II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 1,5 км у південно-західному напрямку від попереднього, за 2,0 км від мосту через р. Мерлу на правому березі річки (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро).

Виявлене наприкінці 1970-х рр. В. Є. Радзієвською та С. І. Берестнєвим.

Займає край першої надзаплавної тераси правого берега річки на околиці села. Площа поширення культурних нашарувань не встановлена. Знайдені фрагменти ліпного посуду бронзового віку, культурно-хронологічна належність яких не визначена.

Джерело: Берестнев С. И. Отчет о разведках и раскопках археологических памятников на территории Харьковской и Полтавской областей в 1979 году / Берестнев С. И.; ХГУ // НА ИА НАНУ. – Ф. е. – Спр. 9046. – Табл. XXI.

Ю. В. Буйнов

365. Селище Розрита Могила, черняхівська культура (кін. III – поч. V ст. н. е.) (археол.)

Розміщується на схилі між першою і другою надзаплавними терасами лівого берега р. Ворскла (рр. Ворскла – Дніпро), за 2,3 км на північ-північний захід від північної околиці с. Мала Рублівка.

Перші знахідки кераміки черняхівської культури в окрузі Розритої Могили виявив 1888 р. І. А. Зарецький.

Селище виявлене співробітниками ІКЗ «Більськ» у 2015 р. під час проведення інвентаризаційних обстежень території розташованого поруч курганного могильника Розритої Могили. Обстежувалося і шурфувалося у 2016 р.

Витягнуте на 220 м по лінії північ – південь та на 120 м по вісі схід – захід. Площа становить близько 2,5 га. На захід-північний захід від пам'ятки розміщується широка балка з невеликим болотом, що вкрите чагарниками і порослю невеликих дерев. Зі сходу обмежене насипами групи II курганного некрополю Розритої Могили.

На території селища виявлені фрагменти гончарного посуду черняхівської культури, що дозволяє датувати його кін. III – поч. V ст. н. е. За розповсюдженням знахідок встановлено межі пам'ятки. Шурфуванням встановлена потужність культурних нашарувань – близько 1,0 м.

О. В. Коротя і Є. М. Осадчий звернули увагу на місцезнаходження на території поселення кераміки козацького часу. Територія пам'ятки, на їх думку, могла використовуватися для розміщення табору селітроварників на поч. XVII ст. Проте, за результатами шурфування 2016 р. це припущення не отримало підтверджень.

Археологічні артефакти, зібрані під час розвідкових досліджень, зберігаються ІКЗ «Більськ».

Джерела та література: Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки в окрузі Більського городища (Більська та Малорублівська сільські ради Котелевського району Полтавської області) у 2015 р. / Шапорда О. М., Корост І. І.; ІКЗ «Більськ» // НА ІА НАНУ. – 2015/б. н. – Ф. е. – 75 арк.; Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області) у 2016 р. / Шапорда О. М.; ІКЗ «Більськ» // НА ІА НАНУ. – 2016/б. н. – Ф. е. – 272 арк.; Варвянська Т. В. Розрита Могила / Варвянська Т. В., Супруненко О. Б. – Полтава : Археология, 1996. – 48 с.; Корост І. І. Результати розвідок на території Більського археологічного комплексу / І. І. Корост // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М. та ін.; наук. і відп. ред. Супруненко О.Б.]. – К. : ЦП

Мала Рублівка, с., Розрита Могила, ур. Загальний вигляд поселення.
Фото О. М. Шапорди, 2017.

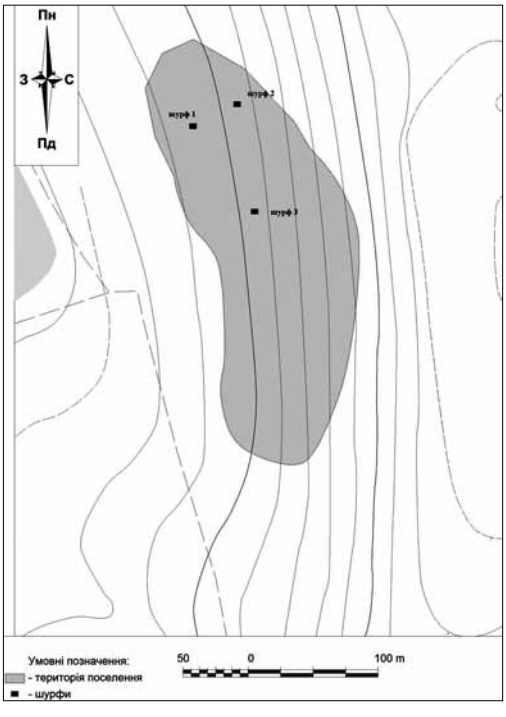

План поселення. *За О. В. Коротею, 2017.*

НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 127; Коротя О. В. Розвідки в урочищі Розрита Могила / О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Феномен Більського городища – 2016 / [ред. кол.: В. М. Вадімов, В. В. Вождаєнко, О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін.] / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ». – Київ; Полтава, 2016. – С. 144; Шапорда О. М. Розвідки у Більському мікрорегіоні та його північно-західній окрузі // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ» [І. І. Корост, відп. ред., О. Б. Супруненко, наук. ред.]. – Київ; Котельва; Харків : ЦП НАНУ і УТОПІК, Майдан, 2016. – С. 159–160; Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу у 2016 р. // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. І. І. Корост, наук. ред. О. Б. Супруненко]. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – С. 182.

О. М. Шапорда

366. Місцезнаходження Мала Рублівка I, епоха бронзи (археол.)

Розташоване за 0,29 км на південь від південно-східної околиці села, на дюнному підвищенні (висота 0,3 м, діаметр 7 × 8 м) правого берега р. Мерли (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро), в ур. Пляж.

Відкрите А. В. Гейком у 2007 р.

На дні річки та на схилі берега у піску виявлено дрібні уламки посуду та кварцитовий відщеп. Культурна приналежність пам'ятки не встановлена.

Задерноване. Половина дюни підмита річкою. Вірогідно, є рештками недовготривалого стійбища.

Матеріали зберігаються у НМЗУГ в Опішному.

Джерело: Гейко А. В. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському районі Полтавській області в 2007 році / Гейко А. В., Сапєгін С. В. // НА ІА НАНУ. – 2007/236. – Ф. е. – Арк. 4.

А. В. Гейко, С. В. Сапєгін

367. Місцезнаходження Мала Рублівка II, епоха бронзи (археол.)

Розташоване за 0,04 км на північ від східної околиці села, на схилі другої тераси р. Мерли (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро), поряд із польовою дорогою сс. Мала Рублівка – Мар'їне.

Виявлене А. В. Гейком у 2007 р.

Культурна приналежність пам'ятки та її площа не встановлені.

Заліснене і задерноване. Територія частково пошкоджена обвалуванням. Виявлені дуже подрібнені уламки ліпного посуду.

Джерело: Гейко А. В. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському районі Полтавській області в 2007 році / Гейко А. В., Сапєгін С. В. // НА ІА НАНУ. – 2007/236. – Ф. е. – Арк. 5.

А. В. Гейко, С. В. Сапєгін

368. Розрита Могила, курганний могильник, бронзовий та ранній залізний віки, раннє середньовіччя (II тис. до н. е., VII – IV ст. до н. е., 2-га пол. V – поч. VI ст. н. е.) (археол.)

Комплекс поховальних споруд розташований на другій надзаплавній терасі лівого берега р. Ворскла та його вододілі з р. Мерла (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро), на північ від с. Мала Рублівка, на схід – північний схід від с. Лихачівка Малорублівської сільської ради. Розподілений умовно на чотири частини перехрестям шосе й автодоріг Н-12 мм Олександрія – Полтава – Суми, Т-17-07 і Т-17-02.

Окремі скупчення курганів компактно згруповані, що й є підставою для виділення семи окремих груп-могильників. Орієнтовна площа комплексу з охоронними зонами навколо курганних груп (дм. 50 м) – 35,5946 га.

Поверхня насипів зазнає щорічної оранки, що впливає на стан збереження пам'яток.

У складі могильника в XIX ст. нараховувалося близько 60 насипів. На 1951 р. їх вже налічувалося лише 24, а при огляді комплексу восени 1999 р. співробітниками ЦОДПА більш-менш помітних було лише 16.

У 1888 р. І. А. Зарецьким розкопано 14 курганів поблизу майдану Розрита Могила та розташованих значно далі на північний захід – Вітова Могила, Опішлянка і курган ближче до Котельви. Під їх насипами у похованнях знайдені золоті вироби, оформлені у скіфському звіриному стилі, що датуються VI ст. до н. е. Слід відзначити, що в одному з насипів виявлене поховання, котре відносилося до кола зрубних старожитностей, а ще в одному – впускне захоронення номада післягунського часу 2-ї пол. V – поч. VI ст. н. е.

Мала Рублівка, с., Розрита Могила, ур. План могильника. *За О. В. Коротею та Є. М. Осадчим, 2015.*

У 1983 р. А. О. Моруженко розкопала один із курганів могильника, розміщений за 0,35 км схід від Розритої Могили (курган № 5 групи III некрополю). У пограбованому похованні ранньоскіфського часу виявлені 117 бронзових вістер стріл, залізні вудила і псалії, уламок залізного ножа, корчагу та черпак. Поховання відноситься до 2-ї пол. VII ст. до н. е.

У 2000 і 2002 рр. О. Б. Супруненком та А. І. Охріменком, в ході археологічних розвідок у Котелевському районі з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури України», обстежена більшість курганів, що входять до складу могильника, виділені мікрогрупи, здійснені їх обміри та картографування. У 2015 р. ІКЗ «Більськ» проведені розвідки з метою підготовки облікової документації, уточнені розміри насипів, місця розташування, укладено новий план.

У 2016 р. на могильнику працювала Більська археологічна експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом Д. С. Гречка. Досліджено два насипи групи II могильника Розритої Могили (№№ 2 і 7). Кургани виявились асинхронними, спорудженими з різницею в часі у два століття, і датувалися V та VII ст. до н. е. відповідно. Під одним з них (№ 2) виявлене ґрунтове поховання постзрубного часу, що супроводжувалося ліпним горщиком доби фінальної бронзи. Цей факт свідчить про спорудження кургану скіфського часу на місці могильника попередніх епох.

Могильник (група курганів) I складається з 4 насипів. Розташований за 2,3 км на північ-північний схід від північної окраїни с. Мала Рублівка та за 1,0 км на

Курган № 1 групи I. З південного сходу. *Фото О. М. Шапорди, 2015.*

Курган № 7 групи III. Зі сходу. *Фото О. М. Шапорди, 2015.*

Курган № 11 групи III. Зі сходу. *Фото О. М. Шапорди, 2015.*

північний схід від перехрестя автодоріг в ур. Розрита Могила, за 1,3 км на схід від групи II. Максимальна абсолютна висота найвищого кургану № 1 – 112,2 м. Через нього з півночі на південь, західніше від центру, пролягає ґрунтова дорога в бік магістралі Т-17-02. Кургани №№ 2-4 розміщені по лінії схід – захід, дещо південніше, на схід від польової дороги. Їх поверхня розорюється.

Площа, зайнята насипами курганів, – 0,429 га, площа охоронних зон складових комплексу – 3,5709 га.

Розміри курганів: № 1 – висота 1,0 м, діаметр 58 м; № 2 – відповідно 0,3 м і 60 м; № 3 – 0,3 м та 53 м; № 4 – 0,3 м і 56 м.

Могильник (група курганів) II складається з 7 насипів. Розташований за 2,0 км на північ – північний захід від північної окраїни села, за 0,65 км на північний захід від перехрестя автодоріг в ур. Розрита Могила, за 0,7 км на північ від групи III могильника. Абсолютна висота найвищого кургану – 105,0 м. Насипи розміщені нерівномірною смугою на краю другої надзаплавної тераси лівого берега Ворскли, переважно по лінії північ – південь, розорюються.

Площа, зайнята курганами – 0,7115 га, площа їх охоронних зон – 5,4072 га. Розміри курганів: № 1 – висота 1,0 м, діаметр 54 м; № 2 – 0,8 м та 42 м відповідно; № 3 – 1,3 м і 72 м; № 4 – 0,8 м та 54 м; № 5 – 1,0 м і 52 м; № 6 – 1,0 м та 60 м; № 7 – 0,5 м і 45 м.

Могильник (група курганів) III складається з 10 курганів та 1 курганоподібного насипу. Розташований за 1,6 км на північний захід від північної окраїни села та за 0,65 км на захід-південний захід від згаданого перехрестя автодоріг. Максимальна абсолютна висота найвищого кургану – 119,8 м. Групу перетинає автотраса Н-12. Кургани розміщуються на підвищенні другої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскла. З південно-східного боку від них існує невелике заболочене степове «блюдце», вкрите чагарниками і деревами.

З південного боку від майдану Розрита Могила, розташованого за 60 м на північний захід від насипу № 6 групи, на розорюваній поверхні проглядаються сліди перепаленого ґрунту, попелу, шматки глиняної обмазки, ймовірно, від печей для виварювання селітри.

Насипи групи розкидані нерівномірно, Г-подібним скупченням. Деякі з них (№№ 2-3, 6) частково зруйновані будівництвом автотраси Н–12. Вони та курганоподібний насип № 1 зазнають щорічної оранки.

Площа під насипами – 4,6661 га, площа охоронної зони групи – 11,9289 га. Розміри: курган № 2 – висота 0,8 м, діаметр 35 м; № 3 – 0,8 м і 28 м відповідно; № 4 – 0,8 м та 35 м; № 5 – 1,0 м і 60 м; № 6 – 1,0 м та 44 м; № 7 – 2,0 м і 72 м; № 8 – 1,0 м і 50 м; № 9 – 1,0 м та 46 м; № 10 – 0,3 м і 10 м; № 11 – 1,5 м та 82 м; курганоподібний насип – висота 0,2 м, діаметр – 10 м.

Розкопки кургану № 2 групи II. З південного заходу. *Фото Д. С. Гречка, 2016.*

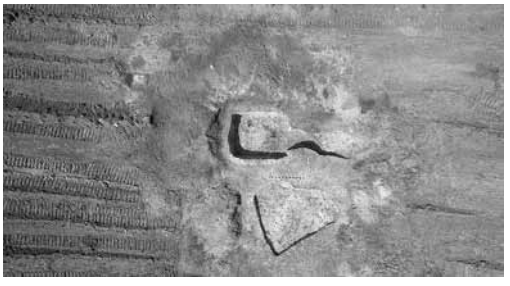

Розкопки кургану № 7 групи II. *Дослідження Д. С. Гречка. Фото з квадрокоптера, 2016.*

Могильник (група курганів) IV складається з 3-х насипів. Розташований за 1,3 км на північ-північний захід від північної окраїни села, за 0,3 км на південний захід від перехрестя автодоріг, за 0,4 км на схід від групи III могильника. Абсолютна висота більшого з курганів – 110,0 м. Насипи розміщуються по вісі північний захід – південний схід, зазнають щорічної оранки.

Площа під насипами – 0,2702 га, площа охоронних зон навколо курганів – 2,3924 га. Розміри курганів: № 1 – висота 1,4 м, діаметр 58 м; № 2 – 0,5 м і 18 м відповідно; № 3 – 1,4 м і 67 м.

Могильник (група курганів V) складається з 8 насипів. Розташований за 2,0 км на захід – північний захід від північної околиці села, за 1,8 км на захід-південний захід від перехрестя автодоріг в ур. Розрита Могила, за 1,5 км на захід – південний захід від групи IV могильника. Абсолютна висота найвищого кургану – 105,0 м. Об'єкти у складі групи розміщені нерівномірно, L-подібним ланцюжком на

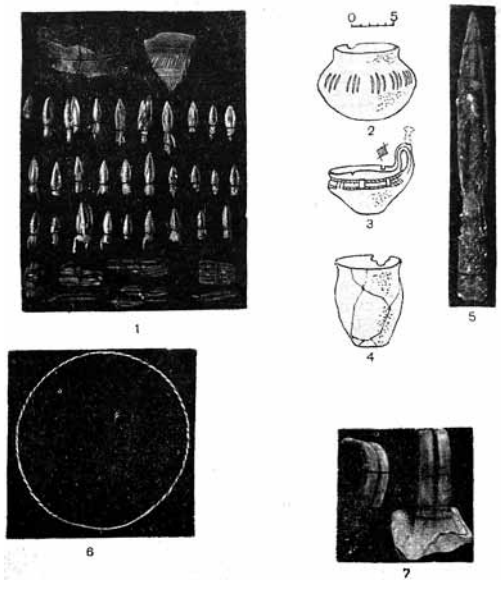

Матеріали з курганів могильника Розритої Могили. *Розкопки І. А. Зарецького, 1888. За Г. Т. Ковпаненко, 1967.*
1–3 – курган № 8; 4 – курган № 2; 5 – курган № 6; 6 – курган № 4; 7 – курган № 9.

краю другої надзаплавної тераси лівого берега р. Ворскла. Кургани №№ 4-8 розміщені поряд один із одним, по лінії захід – схід, обмежуються польовою дорогою і сосновим лісом з південного заходу. З північного боку, поблизу кургану № 1, пролягає автотраса Н-12. Поверхня пам'яток розорюється.

Площа під насипами курганів – 0,7884 га, площа охоронних зон навколо насипів – 5,0231 га.

Розміри курганів: насип № 1 – висота 1,2 м, діаметр 62 м; № 2 – 1,0 м і 50 м відповідно; № 3 – 1,0 м та 44 м; № 4 – 1,0 м і 45 м; № 5 – 0,8 м та 30 м; № 6 – 1,0 м і 45 м; № 7 – 1,0 м та 45 м; № 8 – 1,0 м і 45 м.

Могильник (група курганів) VI складається з 2-х насипів. Розташований за 1,1 км на північ – північний схід від північної околиці села, за 0,8 км на південний схід від перехрестя автодоріг, за 0,75 км на південний схід від групи IV могильника. Абсолютна висота більшого з курганів – 110,0 м. Розташовані на підвищенні другої надзаплавної тераси лівого берега Ворскли по вісі північний захід – південний схід. Група розподілена ґрунтовою дорогою, що прокладена поблизу кургану № 1 із західного боку. Поверхня насипів руйнується щорічною оранкою.

Площа курганів – 0,1953 га, площа їх охоронних зон – 3,3933 га.

Розміри курганів: № 1 – висота 0,15 м, діаметр 46 м; № 2 – 0,4 м і 61 м відповідно.

Могильник (група курганів) VII складається з 5-ти насипів. Розташований за 0,4 км на північ – північний захід від північної околиці села, за 1,2 км на південь від перехрестя зазначених вище автодоріг, за 0,9 км на південь від групи IV могильника. Абсолютна висота більшого кургану – 110,0 м. Насипи розміщуються із західного боку автодороги Т-17-07, один із яких (№ 2) частково нею зруйнований. Поверхня пам'яток руйнується щорічною оранкою.

Площа курганів – 0,2395 га, площа їх охоронних зон – 3,8788 га.

Розміри курганів: № 1 – висота 1,3 м, діаметр 60 м; № 2 – 1,5 м і 43 м відповідно; № 3 – 0,3 м та 22 м; № 4 – 0,3 м і 30 м; № 5 – 0,3 м та 22 м.

За рішенням Полтавської обласної ради від 15 лютого 2001 р. «Про організацію охоронюваної археологічної території «Більське городище» комплекс визнаний складовою частиною цієї території. Облікова документація подана до Міністерства культури України для включення до Державного реєстру об'єктів нерухомої культурної спадщини.

Джерела та література: Зарецкий И. А. Альбом древностей из раскопок 1888–1889 гг. / Зарецкий И. А. // Науч. библ. ГИМ РФ; Моруженко А. А. Отчет лесостепной скифской экспедиции Донецкого гос. университета о работах в 1983 г. / Моруженко А. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1983/45. – 48 арк.; Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 5–7; Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки в окрузі Більського городища (Більська та Малорублівська сільські ради Котелевського району Полтавської області) у 2015 р. / Шапорда О. М., Корост І. І.; ІКЗ «Більськ» // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2015/б. н. – 75 арк.; Гречко Д. С. Звіт про археологічні дослідження Більського археологічного комплексу у 2016 році / Гречко Д. С., Каравайко Д. В., Крютченко О. О.; ІА НАНУ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2016/б. н.; Пассек В. В. Курганы и городища Харьковского, Валковского и Полтавского уездов / В. В. Пассек // Русский археологический сборник. – М., 1839. – Т. III. – Кн. 2. – С. 19; Филарет. Историко-ста-

тистическое описание Харьковской епархии / Филарет (Д. Г. Гумилевский). – М., 1857. – Отд. III. – С. 265, 269–270; Зарецкий И. А. Заметка о древностях Харьковской губернии Богодуховского уезда слободы Лихачёвки / И. А. Зарецкий // Харьковский сборник. – Харьков, 1888. – Вып. 2. – С. 239–240. – Табл. I; Багалей Д. И. Предисловие к Археологической карте Харьковской губернии / Д. И. Багалея // Труды XII Археологического съезда в Харькове 1902 г. – М., 1905. – Т. 1. – С. 7; Zakharow A. A. I. A. Zaretsky's excavations in the Government of Kharkov / A. A. Zakharow // Eurasia Septentrionalis Antiqua. – 1932. – № 7. – P. 59–81; Книга Большому Чертежу / Подг. к печ. и ред. Сербиной К. Н. – М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – С. 63; Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі / Г. Т. Ковпаненко. – К. : Наукова думка, 1967. – С. 58–59; Андрієнко В. П. Майдани і майдановидні споруди України В. П. Андрієнко // Вісник Харківського університету. – Харків, 1971. – № 62. – Історія: Вип. 5. – С. 65–76; Моруженко А. А. Раскопки поселения у с. Лихачевка / А. А. Моруженко // АО 1977 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1978. – С. 360; Сидоренко Г. О. Довідник з археології України. Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 58; Ильинская В. А. Скифия VII – IV вв. до н. э. / В. А. Ильинская, А. И. Тереножкин. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 354; Моруженко А. А. Скифские погребения в бассейне Ворсклы / А. А. Моруженко // Проблемы археологии Поднепровья: межвуз. сб. наук. ст. – Днепропетровск : Изд-во ДГУ, 1986. – С. 111–119; Шрамко Б. А. Раскопки курганов и майданов в бассейне р. Мерлы / Б. А. Шрамко, Ю. Н. Бойко // Вестник Харьковского университета. – Харьков, 1988. – № 316. – История: Вып. 22. – С. 107–108; «Розкопана Могила». Майдан / [І. М. Кулатова] // Полтавщина: енциклопедичний довідник. – К.: УЕ, 1992. – С. 840; Селітроваріння // Там само. – С. 861; Супруненко О. Розрита Могила / О. Супруненко // Молода громада. – м. Полтава. – 1994. – № 45 (5446). – С. 3; Варвянська Т. В. Розрита Могила / Варвянська Т. В., Супруненко О. Б. – Полтава: Археологія, 1996. – С. 5–7, 24–25; Супруненко О. Б. Більське городище скіфського часу: історична довідка / Супруненко О. Б., Шрамко Б. А., Кулатова І. М. // Наукова концепція державного заповідника «Більське городище скіфського часу». – Полтава : ВЦ «Археологія», 1996. – С. 22; Шрамко Б. А. Майдан Разрытая Могила / Шрамко Б. А. // АЛЛУ. – Полтава, 2000. – № 1-2 (7-8). – С. 19–25; Додаток № 1 до рішення Полтавської обласної ради «Про створення Охоронюваної археологічної території «Більське городище» від 15 лютого 2001 року / Укл. І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко, Б. І. Золотницький // АЛЛУ – Полтава, 2001. – № 2 (10). – С. 5; Обломский А. М. Днепровское лесостепное Левобережье в позднеримское и гуннское время (середина 3 – вторая половина 5 в. н. э.): автореф. дисс. ... докт. ист. наук / А. М. Обломский; ИА РАН. – М., 2001. – С. 46; Білоусько О. А. Середньовічна історія Полтавщини (V – 1 пол. XVI століття): підручн. для 7 кл. загальноосв. школи / О. А. Білоусько, О. Б. Супруненко, К. М. Мироненко. – Полтава, 2004. – С. 173, 177; Кулатова І. М. Археологічні дослідження І. А. Зарецького на Полтавщині / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Археологія. – К., 2014. – № 2. – С. 123, 125; Кулатова І. М. Перша публікація І. А. Зарецького / І. М. Кулатова // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. пр. / ЦП НАН України і УТОПІК; ІКЗ «Більськ» [І. І. Корост, відп. ред., О. Б. Супруненко, наук. ред.]. – Київ; Котельва : Майдан, 2015. – С. 168–174; Корост І. І. Результати розвідок на території Більського археологічного комплексу / І. І. Корост // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М. та ін.; відп. і наук. ред. О. Б. Супруненко]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 125–127; Коротя О. В. Розвідки в урочищі Розрита Могила / О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Феномен Більського городища – 2016: зб. наук. пр. і мат-лів конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вадімов В. М., Івакін Г. Ю., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 268–271; Шапорда О. М. Розвідки у Більському мікрорегіоні та його північно-західній окрузі / О. М. Шапорда // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАН України і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. І. І. Корост, наук. ред. О. Б. Супруненко]. – Київ; Котельва; Харків : ЦП НАНУ і УТОПІК, Майдан, 2016. – С. 151–159; Гречко Д. С. Дослідження курганів Більського археологічного комплексу в 2016 році / Д. С. Гречко, Д. В. Каравайко // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАН України і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. І. І. Корост, наук. ред. О. Б. Супруненко]. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – С. 24–33.

С. А. Задніков, В. В. Приймак, О. М. Шапорда

369. Майдан Розрита Могила, ранній залізний вік, козацький і Новий час (VII – V ст. до н. е.; поч. XVII ст.; XVIII – поч. XIX ст.) (археол.)

Майдан Розрита Могила – залишки одного з найбільших курганів скіфського часу на Полтавщині та в басейні р. Ворскли. За аналогією з великими навколишніми курганами ворсклинського лівобережжя – Вітовою Могилою й Опішнянкою з досліджень І. А. Зарецького 1888–1889 рр., за складом «вальцованого», тобто викладеного з дернин насипу, цей курган належить до поховальних пам'яток одного з можновладних представників вищого щабелю ієрархії земле-

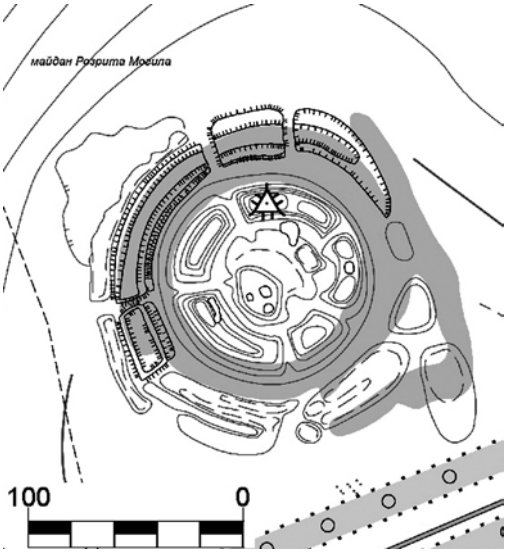

Мала Рублівка, с., Розрита Могила, ур.
План пам'ятки.
За О. В. Коротею та Є. М.Осадчим, 2015.

Загальний вигляд пам'ятки. З півночі.
Фото О. М. Шапорди, 2015.

робсько-скотарського населення басейну Ворскли скіфської доби VII–V ст. до н. е. На це вказують і знахідки поряд із насипом окремих фрагментів ліпного посуду скіфської епохи, уламки бронзового литого казана, виявленого у відвалах ґрунту, планіграфічні особливості влаштування рову та проходів у ньому.

Навколо величезного насипу у скіфський час сформувався курганний некрополь, де на останню чв. XIX ст. нараховувалося близько 60 насипів. У 1951 р. їх вже налічувалося лише 24. Навколишні кургани розорані, тільки 4 з них перевищують за висотою 1,0–1,5 м. Більшість мають висоту 0,3–0,6 м, їх діаметри становлять 12–45 м. Частина з них зберігає сліди заораних просілих розкопів «колодязем». Курганний могильник Розритої Могили описаний окремо як пам'ятка археології місцевого значення. На 2015 р. у складі могильника нараховано 39 ще помітних курганів (див. ст. № 368).

Майдан Розрита Могила знаходиться в ур. Розрита Могила, за 2,7 км на північ – північний захід від с. Мала Рублівка та за 4,8 км на схід – північний схід від околиці с. Лихачівка Малорублівської сільської ради, за 0,6 км на захід від перехрестя автошляхів Т-17-30 смт Опішня – с. Колонтаїв та Н-12 і Т-17-07 на ділянці м. Полтава – смт Котельва, займаючи край підвищення третьої тераси лівого берега р. Ворскла (рр. Ворскла – Дніпро) у межиріччі рр. Мерли та Ворскли, з абсолютною висотою 108,0 м і відносною 14 м над рівнем заплави. Абсолютна висота максимального підвищення Розритої Могили складає за різними картографічними матеріалами 119,0–119,8 м, відносна – свого часу понад 8,0 м, наразі – 6,2 м.

Майдан Розрита Могила відомий за свідченнями історичних джерел з 2-ї чв. XVII ст. Він згадується під 1627 р. у «Книге Большому Чертежу» як «Разрытый курган на Муравской дороге» у межиріччі Мерли та Мерчика. Піонер вивчення старожитностей Харківщини і Полтавщини В. В. Пассек, який відвідав у 1830-х рр. Розриту Могилу, відніс її до числа городищ. Досить детальний опис пам'ятки навів архієпископ Харківський і Охтирський, доктор богослів'я Філарет (Д. Г. Гумілевський) в «Историко-статистичному описові Харківської єпархії», виданому наприкінці 1850-х рр.

Виходячи з описової традиції та місцевих переказів, вважається, що за перебігу Північної війни у червні 1709 р., велична історико-ландшафтна домінанта ворсклинської надзаплави відвідувалася Петром I та О. Д. Меншиковим і була пристосована під військовий склад. У кін. XVIII ст. розміщення тут складу було поновлене і він неодноразово відвідувався різного рівня командуючими розквартированих на Полтавщині частин, у т. ч. М. Л. Кутузовим. 1807 р. цей «склад» був переобладнаний під сховище фуражу

для артилерії, додатково оточений валом. Проміжки між підвищеннями кільцевого валу майдана посилили великими воротами, сліди стовпів від яких ще були помітні в кін. 1870-х рр.

Опис та малюнок Розритої Могили, що вважався своєрідним городищем-укріпленням, опублікований полтавським археологом і етнографом І. А. Зарецьким 1888 р. Археолог-аматор не тільки ретельно оглянув пам'ятку, зібравши підйомні матеріали переважно козацького часу в окрузі, а й дослідив шляхом розкопок у 1888–1889 рр. 14 курганів неподалік величезної споруди, в т. ч. кургани № 7 Вітова Могила та № 13 Опішлянка. Завдяки наявності виразних знахідок, в т. ч. виробів із золота, бронзи, заліза, ці кургани VII – поч. V ст. до н. е. отримали широку відомість у науковому світі, так само, як і впускне поховання кургану № 6 некрополю Розритої могили з його ж розкопок, що належало тюркському номаду гуно-аланського походження. В останньому небіжчицю було поховано випростано на спині у берестяному гробовищі, поряд з ним виявлені золоті сережки, бронзові пряжки і розподілювачі ремінців, уламки залізних виробів, ліпний горщик із залишками проса. Цей комплекс датується А. М. Облонським 2-ю пол. V – поч. VI ст. н. е.

Розрита Могила неодноразово була об'єктом картографічних обстежень, починаючи з сер. XIX ст. («М[ог]. Раскопана»), та відображена на всіх топографічних картах як насип із тригопунктом.

Не обійшли майдан і події часу Другої світової війни. На ній розміщувалися спостережні пункти червоноармійців та укриття німецьких артилеристів, бліндажі, окопи. Поряд із майданом, за повідомленням А. І. Охріменка, вздовж дороги на Опішню, була відрита смуга окопів і ровів, до якої після інтенсивних боїв у вересні 1943 р. звозилися останки радянських і німецьких солдат.

Розрита Могила неодноразово оглядалася археологами. 1945 р. її відвідав І. І. Ляпушкін, 1951 р. Б. А. Шрамко, 1953 р. Г. Т. Ковпаненко. На поч. 1950-х рр. Б. А. Шрамко зняв найбільш точний інструментальний план майдану. Детальні обстеження селітроварницького комплексу здійснив 1968 р. В. П. Андрієнко.

Внутрішня заглибина майдана. З півночі.
Фото О. М. Шапорди, 2015.

Вигляд зверху. З південного заходу.
Фото 2016.

1983 р. майдан відвідала група археологів у складі Д. Я. Телегіна, Є. В. Махно, Б. А. Шрамка, Г. О. Сидоренко й О. Б. Супруненка. Чергові обстеження здійснювалися архітектором Т. В. Варвянською (Менчинською) 1995 р., яка зняла окомірний план, зафіксувавши стан збереження пам'ятки у кін. XX ст., а також підготувала попередній проект музеєфікації комплексу. Відтоді чи не кожен з вітчизняних чи іноземних археологів, які відвідували Більське городище, завжди оглядав Розриту Могилу. Останні обстеження майдану здійснені О. В. Коротею та Є. М. Осадчим 2015 р. Вони були пов'язані зі зняттям нового плану та підготовкою доповнень до облікової документації.

Серед обстежень майдану 2-ї пол. XX ст. найбільш плідними виявилися огляд та обміри пам'ятки, здійснені Б. А. Шрамком 1951 р., задовго до появи лісонасаджень навколо й нівелювання під дією природних чинників окопів, ям бліндажів, оголень тощо. Їх результати

актуальні і сьогодні. Першу облікову документацію на пам'ятку археології національного значення «Майдан Розрита Могила» підготували 2003 р. І. М. Кулатова та О. Б. Супруненко. Ним же разом із Т. В. Варвянською (Менчинською) 1996 р. опублікована науково-популярна брошура, присвячена величному майдану.

Майдан розташований за 60–70 м на північ від шосе Н-12. Його загальна площа перевищує 2,8 га, а зі втратами – 3,5 га. Навколишній рельєф колишньої степової ділянки з поодинокими заглибинами-«блюдцями» злегка хвилястого характеру, дещо південно-західніше переходить у масив Лихачівських, свого часу рухливих пісків, з дюнами на правобіччі від гирла р. Мерли – лівої притоки Ворскли. Вони закріплені сучасним сосновим бором. Біля підніжжя тераси, із заходу, знаходиться кілька боліт та озер. За 3,3 км у тому ж напрямку розташоване відоме Лихачівське поселення скіфського часу, у східному, в бік Колонтаєва – по боровій та третій терасі Мерли – вишикувався ланцюжком ряд курганів заввишки 0,6–3,5 м, що позначають давній торговий шлях доби бронзового віку і скіфської епохи.

Майдан має вигляд кільцеподібного насипу-останця кургану із зовнішнім діаметром на рівні підошви 100 м. Поверхня решток насипу у вигляді валу нерівна. На ній помітні п'ять вершин між проходами, що знаходяться на висоті 2,0–2,5 м від підошви. Їх ширина у верхній частині становить близько 15 м, в основі – 4–5 м. Дно цих проходів не сплощене, воно має клинчастий перетин. Саме із кількома з цих проходів І. А. Зарецький пов'язував існування «воріт» колишнього військового складу XIX ст. Всередині останця (кільцевого насипу) знаходиться округла яма неправильно-овальної форми, розміром 40 × 42 м, що досягає глибини 7,0 м від вершини найвищого підвищення. Схили внутрішньої заглибини у передденні пологі, вище на 3–4 м від рівня дна – стрімкі, з крутизною у 45–60°.

З північного боку підвищеної частини майдану розташований майданчик зруйнованого два десятиліття тому пункту тріангуляції. У північній, західній та південно-східній частинах навколо кільцевого насипу, на відстані 12–20 м від нього, збереглися також кільцеві вал і рів, що перериваються здебільшого біля відповідних проходів центрального останця. Ширина валу становить 2,0–5,2 м, висота від рівня навколишньої поверхні – 0,5–2,5 м. Рів має ширину від 14 до 21 м, глибину – 0,5–1,1 м. Зовнішній діаметр рову досягав 220 м. У південній частині рів і вал зруйновані. Характер зовнішньої обваловки подібний до прийомів польової фортифікації XVIII–XIX ст.

З півдня – південного сходу знаходяться рештки складування відпрацьованого ґрунту у вигляді «вуса», видовженого у напрямку – північний захід – південний схід. Цей переважно розораний насип має ширину від 6 до 22 м і здіймається на висоту 1,0–1,5 м. Подібний «вус»-вал розмірами 20–50 × 100 м існував до сер. XX ст. і з південно-західного боку. Він зруйнований кар'єром ще в 1940-х рр. Його сліди вгадуються за рештками підвищень у полишеному кар'єрі.

На дні ями в центрі майдану помітні рештки заглибини чотирикутної (ближче до овальної) форми розмірами 16 × 22 м з трьома округлими ямами в центрі і з північно-східного боку.

Поверхня останця насипу і заглибини задерновані, місцями вкриті невеликими кущами. На дні помітні рештки кількох грабіжницьких шурфів поч. 1980-х рр., сліди заплилого бліндажа. Під дерном у центрі – материк – лесоподібний суглинок, без будь-яких порушень. Масив кільцевого насипу – чорноземний курганний, «валькований» дернинами, з окремими тонкими прошарками суглинку, часом вуглинами. Зовнішні боки останця та його підніжжя вкриті лісонасадженнями, зовнішнє кільце обвалування зі сходу, місцями півдня і заходу – розорані. На сьогодні більша частина площі майдану вже не використовується під сільськогосподарські угіддя.

Звісно, первісний рельєф майдану змінювався з часом. Це відзначали більшість дослідників пам'ятки. З появою густого травостою та лісонасаджень навколо з'явилися ознаки стабілізації в ерозійних процесах.

Колекції знахідок безпосередньо з Розритої Могили відсутні. Адже таку грандіозну пам'ятку досліджувати шляхом розкопок ніхто й не намагався. Не-

велика добірка черняхівських та пізньосередньовічних знахідок І. А. Зарецького з підніжжя майдану надійшла 1891 р. до фондів Історичного музею у Москві (сучасного ДІМ РФ). Туди ж потрапили і матеріали розвідкових зборів І. А. Зарецького в Лихачівці, і предмети з досліджених ним курганів групи Розритої Могили та в Котельві.

Частина цих артефактів – унікальні комплекси Вітової Могили та Опішлянки у сер. 1930-х рр. були повернуті до України, до Харківського історичного музею. За повідомленням місцевих музейників, останні безслідно зникли у розбомбленому фашистами ешелоні 1942 р. Щоправда, на сьогодні в археологічній збірці Харківського історичного музею можна вичленити близько 10 збережених предметів з цих поховань. Частина ж інших, як виявляється, і досі зберігається у Москві. Невелика колекція з розкопок одного із ранньоскіфських курганів групи Розритої Могили, здійснених 1983 р. А. О. Моруженко, зберігалася у фондах музею-кабінету археології Донецького національного університету. Знахідки з останніх розвідок та розкопок кількох курганів навколо майдану на поч. XXI ст. надійшли до фондів ІКЗ «Більськ».

Згідно із рішенням Полтавської обласної ради від 27 жовтня 1994 р. майдан, на насипу якого збереглася незаймана степова рослинність з домінуванням злаків і різнотрав'я, додатково оголошений комплексною пам'яткою природи місцевого значення (площа 2,6 га) та виведений із землекористування. Тут заборонено збирання рослинної сировини, сінокоси, оборювання, насадження лісу. Для збереження насипу останець кургану на поч. 1960-х рр. оточили лісозахисною смугою у 2-3 ряди – з дуба і береста, окремих кущів ліщини.

Цим природозахисним заходам, що позитивно вплинули на стан збереження пам'ятки, передували ботанічні обстеження докторів біологічних наук Т. Л. Андрієнко та О. М. Байрак, які виявили на схилах Розритої Могили «острівці» ковили волосистої, занесеної до «Червоної Книги України», ще близько 20 видів малопоширених і рідкісних рослин.

Майдан включений до Державного реєстру нерухомої культурної спадщини України як пам'ятка археології національного значення (охоронний номер 160020-Н). Додатково облікову документацію на Розриту Могилу і землевпоряний проект визначення меж у натурі підготували у 2010-х рр. науковці ІКЗ «Більськ», які домоглися включення пам'ятки до складу території заповідника.

Розрита Могила є одним із найбільших майданів на Лівобережжі України, залишками грандіозного кургану (висотою 12–15 м) царського рівня VII – поч. V ст. до н. е., зруйнованого польськими селітроварниками на поч. XVII ст. (до 1613 р., як на думку В. П. Андрієнка). Туристичної унікальності майдану, крім його вигідного розташування обабіч шосе, додає той факт, що його часом називають «українським Стоунхенджем» через свого часу висловлене припущення професором Б. А. Шрамком щодо можливості проведення на насипу астрономічних спостережень жерцями за скіфських часів.

Джерела та література: Майдан «Розрита могила» (скіфський час, VI–IV ст. до н. е.; доба пізнього українського середньовіччя, початок XVII ст.; XVIII – поч. XIX ст.), між сс. Лихачівка і Мала Рублівка Котелевського р-ну Полтавської обл. (охор. № 160020-Н): паспорт, облікова картка / Кулатова І. М., Супруненко О. Б.; ЦОДПА, 2003 р. // Архів МКУ; Робочий архів ЦОДПА. – 7 арк., 10 табл. іл.; обл. картка: 2 арк., 1 іл.; Пассек В. В. Курганы и городища Харьковского, Валковского и Полтавского уездов / В. В. Пассек // Русский исторический сборник. – М., 1839. – Т. III. – Кн. 2. – С. 19; Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Филарет [Д. Г. Гумилевский]. – М., 1857. – Отд. III. – С. 265, 269–270; Зарецкий И. А. Заметка о древностях Харьковской губернии Богодуховского уезда слободы Лихачёвки // Харьковский сборник. – Харьков, 1888. – Вып. 2. – С. 239–240. – Табл. I; Багалей Д. И. Предисловие к Археологической карте Харьковской губернии / Д. И. Багалей // Тр. XII Археологического съезда. – М., 1905. – Т. 1. – С. 7; Zakharov A. A. I. A. Zaretsky's Excavations in the Government of Charcov / A. A. Zakharov // ESA. – Helsinki, 1932. – VII. – P. 59–81; Книга Большому Чертежу / Подг. к печ. и ред. Сербиной К. Н. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – С. 63; Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. – К. : Наукова думка, 1967. – С. 58–59; Андрієнко В. П. Майдани і майдановидні споруди України / В. П. Андрієнко // Вісник Харківського університету. – Харків, 1971. – № 62. – Історія: вип. 5. – С. 65–76; Сидоренко Г. О. Довідник з археології України. Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 58; Моруженко А. А. Скифские погребения в бас-

сейне Ворсклы / А. А. Моруженко // Проблемы археологии Поднепровья: межвуз. сб. науч. ст. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1986. – С. 111–119; Супруненко О. Чому зникають майдани? / О. Супруненко, Ю. Коляда // Знання та праця. – К., 1988. – № 10. – С. 27; «Розкопана Могила». Майдан / [І. М. Кулатова] // Полтавщина: енциклопедичний довідник. – К.: «Українська Енциклопедія» ім. М. Бажана, 1992. – С. 840; Варвянська Т. В. Розрита Могила / Т. В. Варвянська, О. Б. Супруненко; ЦОДПА. – Полтава : Археологія, 1996. – 48 с.: іл.; Наукова концепція державного археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу»: наукова концепція, довідкові матеріали, проекти / Упорядн., наук. ред. Супруненко О. Б. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 26–27, 43; Шрамко Б. А. Майдан Разрытая Могила / Шрамко Б. А. // АЛЛУ. – Полтава, 2000. – № 1-2 (7-8). – С. 19–25; Обломский А. М. Днепровское лесостепное Левобережье в позднеримское и гуннское время (середина 3 – вторая половина 5 в. н. э.): автореф. дисс. ... докт. ист. наук / А. М. Обломский; ИА РАН. – М., 2001. – С. 46; Супруненко О. Б. З історії археологічних досліджень на Полтавщині: короткий нарис / Супруненко О. Б.; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2007. – 124 с., XII кол. вкл.; Коротя О. В. Розвідки в урочищі Розрита Могила / О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Феномен Більського городища – 2016: зб. наук. пр. і мат-лів конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вадімов В. М., Івакін Г. Ю., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 141–144.

О. Б. Супруненко, О. В. Коротя, І. М. Кулатова

370. Городище містечка Рублівка, козацька доба (остан. чв. XVII – XVIII ст.) (археол.)

Знаходиться у східній частині села, на останці мису надзаплавної тераси правого берега р. Мерла, лівого допливу р. Ворскли лівобережного басейну р. Дніпро.

Саме містечко як населений пункт є об'єктом згадок в історичних документах, принаймні, з 1670-х рр. Описи форм, розмірів та характеру укріплень, інших споруд у його межах, містяться в кількох джерелах XVIII ст. В археологічному аспекті обстеження на території об'єкту не проводилися.

Щодо часу заснування містечка в історіографії існують два погляди. Перший відносить облаштування міста до часу появи Охтирського полку, до 1658–1662 рр. Є згадка у повідомлені С. Величка 1668 р., що за репресій І. Брюховецького з правого берега Ворскли «до Рублівки та Колонтаєва» виселилися (втекли) його супротивники, але, здається, що літописець у цьому контексті мав на увазі орієнтир напрямку, а не сам населений пункт.

Заснування Рублівки відбувалося на землях, що за розмежуванням 1647 р. належали польській стороні, пізніше – Полтавському полку. Про це повідомляв 1722 р. гадяцький полковник. Можливо, згадувана під 1647 р. як межовий орієнтир «гатка стара грузька на р. Мерло» – це й є місце майбутнього розташування Рублівки.

М. І. Костомаров зазначав, що ці землі раніше належали опішнянським мешканцям гадяцького полку, і між ними та новими поселенцями Рублівки вівся спір за ці землі. Крім того, саме населення Рублівки часто поповнювалося жителями тієї ж Опішні, які втікали на слободи, особливо – після «Другої Чигиринської війни» (1677–1678 рр.).

Осадження Рублівки можна доволі надійно віднести до конкретної дати: 1675 р., про що свідчать дані з «Экстракта о Слободских полках 1734 г.», де 7183 р. від створення світу фігурує роком осадження Рублівки. Вже у наступних 1676–1677 рр. зустрічаємо документи з облаштування нового міста Рублів. Далі населений пункт регулярно згадується у 1679–1689 рр.

У «Смотренной книге» міст Охтирського полку в Рублівці значаться 433 мешканці. Місто на низькому місці ставлене, оточене острожним дубовим тином, з трьох сторін його оточувала р. Мерла. Під мостом через р. Мерлу була влаштована млинарна гребля довжиною 150 сажнів (що вказує на ширину річки на той час), тут знаходився великий млин, належний Охтирському монастирю. У розписі містечка Рублівки значиться, що те лежить на лівому березі р. Мерла, хоча в інших повідомленнях бачимо, що це помилка, і містечко розташовувалося на правому березі. Тим паче, що в цьому ж описі зазначається: «з московського боку [півночі] від міста знаходився степ».

Під 1689 р. відомий наказ полковнику Варфоломію Григоровичу Ронорту послати до Рубліва капітана із солдатами, щоб у місті ворота заперти і відремонтувати гатку й міст через р. Мерло. За описом

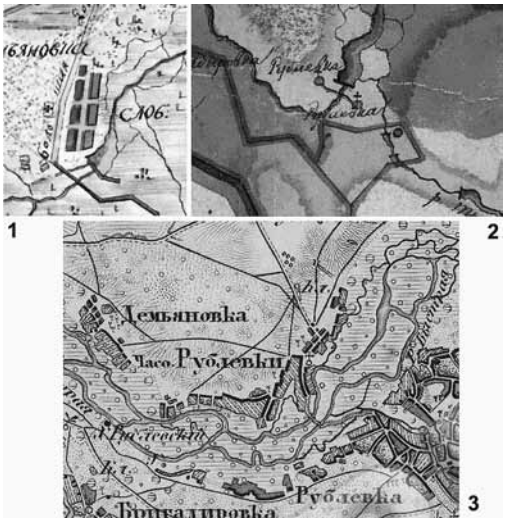

Мала Рублівка, с.
Городище містечка Рублівка.
1 – план Рублівки на карті 1780–1796 рр.;
2 – фрагмент «Карты Генеральных дач Богодуховского уезда» 1850 р.; 3 – деталь військово-топографічної мапи 1863–1878 рр.

1704 р. в сотні рублівського сотника Прокопа Семенова «козаків» було 287.

На поч. 1709 р. околиці Рублівки стали ареною військових сутичок шведської та російської армій. Після поразки шведів під Краснокутськом вони відступили до Рублівки. У 1931 р. неподалік села було піднято кілька гармат – цілком вірогідно, саме тих часів. За О. І. Рігельманом, Рублівка була розорена шведами. Архієпископ Філарет, на основі лише власних розсудів та припущень, писав про те, що зруйновані були тільки посад і хутори.

Сучасна Мала Рублівка ще наприкінці XIX ст. називалася власне «Рублівкою» або «селом», тобто – історичним центром. Саме тут і знаходилася фортеця, від якої на кін. XIX ст. ще збереглися сліди валу і рову, а також гармата.

До 1709 р. фортеця мала укріплення з рову і палів навколо. Цього року була значно зруйнована, і тоді збереглося мінімум укріплень. На 1718 р. були зведені слабкі («для всякого випадку») подвійні стіни і землею засипані.

У 2-й пол. XVIII ст., за даними Філарета, фортеця мала розміри: 120 сажнів у довжину, 60 сажнів у ширину, в околі 149 саж., з валом 4 саж. висотою та ровом 3 саж. в ширину. На валу стояли гармати, одна з яких, чавунна, на той час ще збереглася. За 20 м від укріплень протікала Мерла, що за необхідності могла наповнювати рів водою.

Від часу заснування Рублівка мала дві церкви: Успенську, засновану не пізніше 1697 р. (відомий священик Семен Ігнатьєвич, який служив у храмі 20 років, а помер 1717 р.), та Архістратига Михаїла (відома по справі 1717 р., священик Максим Михайлов, посвячений у 1685 р.).

На сьогодні історико-археологічний ареал історичного села не встановлений, як то і межі поширення культурних нашарувань фортеці козацької доби. Тож місце розміщення укріплення козацької доби локалізується у старій частині села, на схід від автодороги Т-17-07, на мисовому півострові біля Мерли.

Археологічні розкопки не проводилися.

Пункт Мала Рублівка I – об'єкт археології, городище містечка Рублівка (Рубльов) останньої чв. XVII – XVIII ст., що потребує досліджень у напрямку точної локалізації меж поширення культурних нашарувань.

Джерела та література: Архів Охтирського музею. – Ф. 72-а. – Сообщение о подъеме пушек со дна реки Мерло в с. Рублевка в 1931 г.; Алмазов А. Участие гетмана Ивана Самойловича и его сына Григория в Первом Крымском походе (1687) / Алмазов Александр // Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні: матли Всеукраїнської наук.-практ. конф., приуроченої до 350-ї річниці початку гетьманування Петра Дорошенка (16 жовтня 2015 р., м. Київ) / Музей гетьманства; НДУ ім. М. Гоголя; [упоряд. Є. М. Луняк]. – Ніжин, 2015 // URL. – http:// www.myslenedrevo.com.ua/ru/Sci/History/Doroshenko/Articles/Almazov.html/; Багалей Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / исследование Д. И. Багалея; Издание ИОИДР при Московском ун-те. – М. : в Университет. типографии (М. Катков), 1887. – С. 544–545; Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке / составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии войска Запорожского, 1720; Издана Временной комиссией для разбора древних актов. – К. : в Лито-типографическом Заведении Иосифа Вальнера, 1851. – Т. II. – С. 161, 521–522; Волис В. Очерк истории Ахтырского слободского казачьего полка (XVII–XVIII) / В. Волис. – Харьков : Харьков. частный музей городской усадьбы, 2007. – С. 172–173; Костомаров Н. Исторические монографии и исследования / Николая Костомарова. – СПб. – М. : Издание книгопродавца-типографа М. О. Вольфа, 1882. – Т. XV: Руина. Историческая монография. 1663–1687.

– С. 612; Линда М. Исторические предания о с. Рублёвке Богодуховского уезда / М. Линда // Сборник Харьковского Историко-филологического общества. – Харьков, 1896 – Т. 8. – С. 314; Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) в XVI–XVIII столетии / издание Историко-филологического общества, состоящего при Императ. Харьковском университете; [собранные в разных архивах и редактированные Д. И. Багалеем]. – Харьков, 1886. – С. 137; Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ. / [сост. Д. И. Багалей]. – Харьков : Типография К. Л. Счасни, 1890. – С. 148, 170; Мышлаевский А. З. Крепости гарнизоны Южной России в 1718 году. Извлеченные из современного отчета Киевской губернии / Генерального штаба полковник А. З. Мышлаевский; издание Военно-Ученого Комитета Главного Штаба. – СПб. : Военная типография, 1897. – С. 56; Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. – Книга тринадцатая: Документы разрядного приказа. Белгородский стол. – М. : Типо-литография Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1903. – Стлб. 842, 981, 1197, 1231, 1269; Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. – Книга четвертая. В 2-х отделениях. – М. : Типография Л. Ф. Снегирева, 1884. – Отд. II. – С. 437; Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. – СПб. : Синодальная Типография, 1913. – Книга восемнадцатая: Документы разрядного приказа. Севского стола. – Стлб. 28; Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 2-х томах / Святитель Филарет (Д. Г. Гумилевский). – Харьков : Изд-во «Харьковский частный музей городской усадьбы», 2011. – Т. 1. – С. 345–347.

В. В. Шерстюк

371. Братська могила воїнів Червоної Армії (1943), пам'ятний знак полеглим землякам (1975) (іст.)

Розташована у західній частині села, ліворуч від автотраси Полтава – Котельва.

Поховано 109 воїнів. Серед них воїни із частин і підрозділів 161-ї стрілецької дивізії, які загинули у лютому-березні 1943 р. в ході Харківської операції; воїни 71-ї, 90-ї гвардійських стрілецьких дивізій, 6-ї гвардійської мотострілецької бригади 5-го гвардійського танкового корпусу, які загинули у серпні-вересні 1943 р. в боях за звільнення села від гітлерівських загарбників. Прізвища відомі 92 воїнів.

У 1975 р. на могилі встановлений пам'ятник, виготовлений Київським живописно-скульптурним комбінатом – скульптури матері і воїна – залізобетонні (вис. 3,0 м), на такому ж постаменті (вис. 0,5 × 4,05 × 1,2 м), між ними горизонтальна залізобетонна стела (вис. 1,73 × 5,15 × 0,24 м), на якій закріплено 10 лабрадоритових дошок (0,78 × 0,5 м) з прізвищами 90 воїнів-визволителів і 116 воїнів-земляків сіл Мала Рублівка, Дем'янівка, полеглих на фронтах Другої світової війни 1941–1945 рр. та пам'ятними написами: «Вечная память воинам-односельчанам, павшим в боях за свободу и независимость нашей родины 1941–1945 г.г.», «Вечная память воинам-освободителям, павшим в боях за свободу и независимость нашей родины 1941–1945 г.г.».

Під час тимчасової гітлерівської окупації села 1941–1943 рр. загинули двоє мешканців села.

Взято на облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів № 247 від 23.04.1982 р.

Джерела та література: ЦАМО РФ. – Ф. 213 гв. сп 71 гв. сд. – Оп. 377909. – Спр. 1. – Арк. 10; Ф. 1207. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 108; Ф. 1396. – Оп. 2. – Спр. 8. – Арк. 91; Ф. 1617. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 177; Ф. 1617. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 61; Ф. 3367. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 12; Ф. 3403. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 20; ДАПО. – Ф.р. 1876. – Оп. 8. – Спр. 85. – Арк. 10; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.592-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Книга Пам'яті України. Полтавська область. Т. 5: Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район. – Полтава : Полтав. літератор, 1996. – С. 732–737; Книга Скорботи України. Полтавська область. Т. 1: м. Полтава, Великобагачанський район, Гадяцький район, Глобинський район, Гребінківський район, Диканський район, Зіньківський

район, Карлівський район, Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район, Кременчуцький район, Лохвицький район. – Полтава : Полтав. літератор, 2002. – С. 311–312.

В. А. Андрієць

372. Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)

У старій частині сільського кладовища.

Кількість поховань, як і територію їх розміщення, встановити неможливо через те, що не залишилося надмогильних пам'ятників. Згідно даних Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні у селі загинуло 22 чоловіки, імена відомо 6.

У 2008 р. в пам'ять про ті трагічні події при вході на кладовище встановлено пам'ятний знак – металевий хрест (вис. 2,77 × 1,9 м) без написів.

Джерела та література: НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 09-935; Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Полтавська область / Упоряд. О. А. Білоусько, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. – Полтава : Оріяна, 2008. – С. 312.

А. М. Скирда

Маловидне, с., Ковалевська сільська рада

373. Курганоподібний насип (археол.)

Знаходиться за 0,4 км на північний схід від північної частини села.

Обстежувався О. Б. Супруненком та О. М. Ткаченком у 2018 р.

Розташований на підвищенні другої тераси лівого берега р. Мерли (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро) з абсолютною висотою понад 120,0 м з боку села, поряд із сосновим лісовим масивом.

Поодинокий насип округлої в плані форми зберігся на висоту 0,5 м. Має діаметр 25 м. Розорювався, на сьогодні поріс кущами та деревами.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела: Х-42-65-Г-б. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-XI-65; моніторингові обстеження 2018 р.

О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко

374. Братська могила партизанів (1942) (іст.)

Розташована в західній частині кладовища.

Поховані Дерев'янко Кирило Семенович (1891 р.н.) і Луценко Никифор Федорович (1897 р.н.), конюхи колгоспу «ІІІ Інтернаціонал» с. Маловидне. За допомогу партизанському загону Крицького Павла Гнатовича в січні 1942 р. вони були схоплені і відправлені до с. Коломак Харківської обл., після довгих катувань не видали товаришів по зброї і були страчені. Через місяць тіла загиблих були перенесені до с. Маловидне Ковалевської сільської ради і поховані на місцевому кладовищі.

У 1943 р. на могилі встановлено дерев'яний пам'ятний знак, у 1965 р. його замінено на цегляний. У 1989 р. встановлено сталевий надгробок (вис. 1,1 × 0,3 × 0,3 м), на якому закріплено дошку з мета-

локераміки (0,19 × 0,22 м) з пам'ятним написом: «Страчені партизани Луценко Никифір Федорович 1897 – 1942 Дерев'янко Кирило Свиридович 1891 – 1942 Вічна Вам пам'ять».

Джерела та література: Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2408-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Книга Пам'яті України: Полтавська область. Т. 5: Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район. – Полтава : Полтав. літератор, 1996. – С. 706–707; М'яло Г. Хліб, люди і техніка // Народна трибуна. – 2016. – 23 листопада. – № 93 (9908). – С. 3.

М. Д. Борисов, А. М. Скирда

375. Братська могила учасників громадянської війни (1919) (іст.)

У західній частині кладовища.

Поховано 19 червоноармійців, які загинули у 1919 р. в бою з антибільшовицькими формуваннями Н. І. Махна. Прізвища невідомі.

Згідно з рішенням правління колгоспу «Ленінським шляхом» у 1965 р. на могилі встановлений оштукатурений цегляний обеліск (вис. 1,95 × 0,9 × 0,9 м) із зіркою.

Джерело: Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.3.2407-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського.

М. Д. Борисов

376. Первісне місце поховання воїнів Червоної Армії (1943) (іст.)

У центрі села.

Було поховано 39 воїнів. Серед них воїни 575-го стрілецького полку 161-ї

стрілецької дивізії, які загинули в лютому-березні 1943 р. в ході Харківської наступальної операції, та воїни 90-ї і 71-ї гвардійських стрілецьких дивізій, 6-ї гвардійської мотострілецької бригади 5-го гвардійського танкового корпусу, які загинули в кін. серпня – на поч. вересня 1943 р. при звільненні села від гітлерівських загарбників в ході наступу у Київському напрямку. Прізвища відомі 12.

Після боїв у березні 1943 р. у с. Стадниця загиблих бійців поховали до ями за балкою. На поч. 1950-х рр. останки воїнів перепоховали у с. Маловидне до братської могили біля школи.

Згідно рішення виконкому Великорублівської сільської ради № 12 від 5.04.1953 р. біля могили споруджено цегляний оштукатурений обеліск (вис. 3,00 × 0,98 × 0,90 м) і зіркою, в нижній частині якого металева охоронна дошка (0,45 × 0,34 м) з написом: «Українська Радянська Соціалістична Республіка, Пам'ятник Великої Вітчизняної війни СРСР 1941 – 1945. Охороняється державою пошкодження карається законом».

У 1975–1976 рр. проведено перепоховання останків воїнів із с. Маловидне до с. Ковалеве (див. ст. № 326).

Взято на облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів № 247 від 23.04.1982 р. (як братська могила радянських воїнів).

Джерела та література: ЦАМО РФ. – Ф. 1207. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 105; Ф. 1396. – Оп. 2. – Спр. 8. – Арк. 92; Ф. 1617. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 60; Ф. 3403. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 20; Ф. 3367. – Оп. 2. – Спр. 6. – Арк. 12; ДАПО. – Ф.р. 1876. – Оп. 8. – Спр. 85. – Арк. 9; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.589-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Свідчення М'яло Ганни Пантелеймонівни, 1928 р.н., с. Маловидне // Там само; Свідчення М'яло Катерини Пилипівни, 1936 р.н., с. Стадниця // Там само; Книга Пам'яті України. Харківська обл. – Т. 7: Зміївський, Золочівський, Ізюмський район. – Харків: Наук. ред. Харків. обл. видання Книги Пам'яті України, 1995. – С. 459.

С. М. Жученко, О. А. Скирда

Мар'їне, с., Малорублівська сільська рада

377. Поселення Мар'їне I, бронзовий вік, скіфський час, черняхівська і салтівська культури (археол.).

Знаходиться за 0,50 км на південний захід від західної окраїни села, на надзаплавній терасі правого берега р. Мерла, лівого допливу р. Ворскли лівобережного басейну р. Дніпро.

Виявлене загоном ПДПІ ім. В. Г. Короленка під керівництвом С. П. Юренко.

Поселення займає піщане підвищення за 0,25 км від берега річки, воно перетинається польовою дорогою на дві нерівні частини, одна з яких зайнята сосновими насадженнями. Заліснене, частково розорюється.

На поверхні знайдені численні різночасові матеріали. Площа поширення культурних решток – 100 × 40 м або 0,4 га. Культурні нашарування мають потужність до 0,60 м, доволі значну насиченість знахідками. Серед останніх абсолютно переважають уламки посуду скіфського часу, в нижніх прошарках – поодинокі фрагменти ліпного посуду епохи бронзи, у верхніх – окремі уламки гончарної кераміки черняхівської і салтівської культур. У публікаціях зазначалося про наявність тут фрагментів пеньківської кераміки.

Археологічні роботи обмежилися шурфуванням (1,5 × 1,5 м) 1977 р. Матеріали зі зборів та шурфування зберігаються у фондах ПКМ імені Василя Кричевського.

Пункт I біля с. Мар'їне – об'єкт археології, що є різночасовою і багатошаровою поселенською пам'яткою доби бронзи – ранньосередньовічного часу.

Джелело та література: Юренко С. П. Отчет о работе разведгруппы Левобережного Славяно-Русского отряда Среднеднепровской комплексной археологической экспедиции ИА АНУССР в 1977 году / Юренко С. П. // НАІАНАНУ. – Ф. е. – 1977/11в; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 63. – Арк. 5. – Рис. 5, фото 4, 22; Юренко С. П. Разведки в бассейне р. Ворсклы // АО 1977 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1978. – С. 406–407; Сухобоков О. В. Слов'яно-давньоруські пам'ятки в околицях Більського археологічного комплексу скіфської доби / Сухобоков О. В., Юренко С. П. // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. праць; ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. О. Б. Супруненко]. – Полтава: Археологія, 1996. – С. 142.

С. П. Юренко, В. В. Шерстюк

378. Поселення Мар'їне II, скіфський час, черняхівська культура (археол.).

Знаходиться у центральній частині села, за 1,50 км на північний схід від поселення I, на надзаплавній терасі правого берега р. Мерли, лівого допливу р. Ворскли лівобережного басейну р. Дніпро.

Виявлене загоном ПДПІ ім. В. Г. Короленка під керівництвом С. П. Юренко.

Поселення розташоване на підвищені заплавної тераси за 0,30 км від каналу р. Мерла. Площа поширення культурних решток – 70 × 40 м. На задернованій заболоченій поверхні знайдені матеріали, представлені, переважно, фрагментами чорнолискованого посуду черняхівської культури. Культурний шар має потужність близько 0,80 м, з доволі значною насиченістю знахідками (до глибини 0,6 м – черняхівської культури, нижче – скіфського часу). У публікаціях зазначається площа 70 × 70 м, товщина нашарувань 0,70 м і міститься інформація про присутність пеньківської кераміки.

Археологічні роботи обмежувалися шурфуванням 1977 р. Матеріали зі зборів і шурфів зберігаються у фондах ПКМ імені Василя Кричевського.

Пункт II у с. Мар'їне – об'єкт археології, що є різночасовою і двошаровою поселенською пам'яткою епохи раннього заліза.

Джерело та література: Юренко С. П. Отчет о работе разведгруппы Левобережного Славяно-Русского отряда Среднеднепровской комплексной археологической экспедиции ИА АН УССР в 1977 году/ Юренко С. П. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1977/11в; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 63. – Арк. 6. – Рис. 6, фото 5, 31; Юренко С. П. Разведки в бассейне р. Ворсклы // АО 1977 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1978. – С. 406–407; Сухобоков О. В. Слов'яно-давньоруські пам'ятки в околицях Більського археологічного комплексу скіфської доби / Сухобоков О. В., Юренко С. П. // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. праць; ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. О. Б. Супруненко]. – Полтава: Археологія, 1996. – С. 142.

С. П. Юренко, В. В. Шерстюк

379. Поселення Мар'їне III, скіфський час, пізній бронзовий вік, черняхівська і салтівська культури (археол.)

Знаходиться на східній околиці села, за 1,50 км на північний схід від поселення II, на надзаплавній терасі правого берега р. Мерли, лівого допливу р. Ворскли лівобережного басейну р. Дніпро, в ур. Бугаєвські луки.

Сліди недатованого місцезнаходження на східній околиці села вперше виявлені загоном Лісостепової скіфської експедиції Донецького державного університету під керівництвом А. О. Моруженко. Обстежувалося загоном ПДПІ ім. В. Г. Короленка на чолі з С. П. Юренко.

Поселення розташоване справа від дороги на с. Капранське Харківської обл., за 0,15 км від берега пересихаючого русла, на городах садиби О. Г. Кулика. На розораній поверхні зібрані матеріали скіфського часу з окремими знахідками доби пізньої бронзи. Встановлена площа поширення культурних решток – 70 × 30 м. Культурні нашарування мають потужність до 0,60 м, з доволі значною насиченістю знахідками. У верхніх прошарках також були виявлені матеріали черняхівської і салтівської культур, нижче – скіфського часу. У публікаціях зазначається про наявність невиразних уламків пеньківської кераміки.

Дослідження обмежилися шурфуванням 1977 р. Матеріали зберігаються у фондах Донецького державного університету та ПКМ імені Василя Кричевського.

Пункт III біля с. Мар'їне – об'єкт археології, що є різночасовою поселенською пам'яткою доби бронзи – епохи раннього середньовіччя.

Джерела та література: Моруженко А. А. Отчет Лесостепной скифской экспедиции Донецкого государственного университета в 1974 г. / Моруженко А. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – Спр. 1974/68. – Арк. 14–15; Юренко С. П. Отчет о работе разведгруппы Левобережного Славяно-Русского отряда Среднеднепровской комплексной археологической экспедиции ИА АН УССР в 1977 году/ Юренко С. П. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1977/11в; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 63. – Арк. 6. – Рис. 7, фото 6; Юренко С. П. Разведки в бассейне р. Ворсклы // АО 1977 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1978. – С. 406–407; Сухобоков О. В. Слов'яно-давньоруські пам'ятки в околицях Більського археологічного комплексу скіфської доби / Сухобоков О. В., Юренко С. П. // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр.; ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. О. Б. Супруненко]. – Полтава: Археологія, 1996. – С. 142.

С. П. Юренко, В. В. Шерстюк

380. Поселення Мар'їне IV, пізній бронзовий вік, ранньослов'янський час – пеньківська культура (археол.).

Знаходиться за 1,00 км на північний схід від східної околиці села, за 1,50 км на північний схід від поселення III, на надзаплавній терасі правого берега р. Мерли, лівого допливу р. Ворскли лівобережного басейну р. Дніпро.

Поселення доби бронзи виявлене загоном Лісостепової скіфської експедиції Донецького державного університету під керівництвом А. О. Моруженко. Обстежувалося загоном ПДПІ ім. В. Г. Короленка на чолі з С. П. Юренко.

Розташоване у безпосередній близькості до с. Капранське Харківської обл., поблизу мосту через р. Мерла. Більша його частина розорюється, незначна ділянка – затоплюється і залужена. Площа поширення культурних решток – 100 × 200 м. Культурні нашарування мають потужність близько 0,60 м, насичені знахідками. У верхніх прошарках (0,2–0,4 м) траплялися великі уламки кераміки ранньослов'янського типу, з характерним тістом та профілюванням. Нижні прошарки містять ліпну кераміки доби пізньої бронзи, більшою мірою – неорна-

ментовану, зрідка – з геометричним прокресленим декором.

Поселення прошурфоване 1977 р. Матеріали зберігалися в фондах археологічного кабінету-музею Донецького національного університету, з останніх робіт надійшли до ПКМ імені Василя Кричевського.

Пункт IV біля с. Мар'їне – об'єкт археології, що є різночасовою двошаровою поселенською пам'яткою доби бронзи – ранньослов'янського часу.

Джерела та література: Моруженко А. А. Отчет Лесостепной скифской экспедиции Донецкого государственного университета в 1974 г. / Моруженко А. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – Спр. 1974/68. – Арк. 14; Юренко С. П. Отчет о работе разведгруппы Левобережного Славяно-Русского отряда Среднеднепровской комплексной археологической экспедиции ИА АН УССР в 1977 году / Юренко С. П. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1977/11в; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 63. – Арк. 6–7. – Рис. 8. – Фото 7, 23–24; Юренко С. П. Разведки в бассейне р. Ворсклы // АО 1977 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1978. – С. 406–407; Сухобоков О. В. Слов'яно-давньоруські пам'ятки в околицях Більського археологічного комплексу скіфської доби / Сухобоков О. В., Юренко С. П. // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр.; ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. О. Б. Супруненко]. – Полтава: Археологія, 1996. – С. 142–143.

С. П. Юренко, В. В. Шерстюк

381. Курганний могильник I, пізній бронзовий вік (2-га пол. II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 1,7 км на захід від околиці села, за 0,04–0,20 км на південь (справа) від асфальтованої автодороги Т-17-02 (на ділянці від Розритої Могили до Мар'їного), в ур. Попова Долина.

Кургани були об'єктами топографічних обстежень сер. XIX ст., внаслідок яких на картах-«триверстовках» знайшли відображення 5 насипів. Обстежувався О. Б. Супруненком у 2002 і 2013 рр.

Розташований на ледь помітному підвищенні другої тераси правого берега р. Мерли (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро) поряд із шосе.

Складається з шести розораних насипів круглої в плані форми, згрупованих компактним скупченням в меридіональній орієнтації навколо більшого кургану.

Кургани мають висоту 0,3–0,6 м та діаметри 12–22 м. На поверхні виявлені уламки ліпного посуду доби пізнього бронзового віку, в т. ч. банкових форм, подрібнені та кальциновані кістки людей і тварин.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 9. – № 23, рис. 10; Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 и 1878 г. / Гравир. Конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн. Чин. Чемерных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й. – СПб. : Военно-Топограф. Депо, 1863 – 1878. – Ряд XXIII. – Лист 13; моніторингові обстеження 2013 р.

О. Б. Супруненко

382. Курганний могильник II, бронзовий – ранній залізний віки (кін. III – I тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 3,0–3,2 км на захід від околиці села, за 0,03–0,25 км на південь (справа) від асфальтованої автодороги Т-17-02 (на ділянці від Розритої Могили до Мар'їного), біля помітного повороту шосе та краю лісосмуги, поряд із частково зруйнованим великим курганом № 1.

Найбільший курган могильника став об'єктом топографічних обстежень 1954 р., під час яких на картографічних матеріалах 2-ї пол. XX і поч. XXI ст. виявився позначеним як насип з відносною висотою 2,2 м й абсолютною 116,2 м. Обстежувався О. Б. Супруненком у 2002 і 2018 рр.

Розташований на підвищенні другої тераси правого берега р. Мерли (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро).

Складається з 10-ти переважно розораних насипів округлої в плані форми, розташованих компактним ланцюжком у майже широтній орієнтації на відстані 0,2 км, згрупованих навколо найбільшого задернованого кургану, наполовину (з північного боку) знесеного шляховим будівництвом поч. 1980-х рр.

Кургани мають висоту 0,35–2,20 м та діаметри 16–34 м. Великий курган круглої в плані, припюснутої зверху в перетині форми, перетнутий кюветом автодороги дещо нижче рівня похованого ґрунту таким чином, що знищеною виявилася північна половина. В утвореному обриві помітна яма зруйнованого впускного поховання бронзового віку, частково прокопана грабіжниками. На поверхні цього кургану росте кілька старих дерев, південна його пола оборюється,

Археологічні дослідження курганів не проводилися.

Джерела: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 9. – № 24, рис. 16; 17; карта: X-45-62-Г-а. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-IX-65; обстеження автора 2018 р.

О. Б. Супруненко

383. Курганний могильник III, пізній бронзовий вік (2-га пол. II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,85 км на схід – північний схід від східної околиці села, на південь (справа) від асфальтованої автодороги Т-17-02 (на ділянці від Мар'їного до Колонтаєва), за 0,52 км на захід від межі Полтавської та Харківської обл.

Кургани могильника були об'єктами топографічних обстежень сер. XIX ст. і позначені на картах-«триверстовках». Оглядалися О. Б. Супруненком у 2002 і 2013 рр.

Розташований біля підніжжя схилу корінної тераси, на плато другої, належної правому берегу р. Мерли, на невеликому підвищенні (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро), обабіч автодороги.

Складається з двох свого часу розораних насипів округлої в плані форми, розташованих поряд у близькому до меридіонального напрямку. Їх висота 1,65 і 0,50 м, діаметри 27 і 22 м. Зайняті молодими лісонасадженнями.

Археологічні дослідження насипів не проводилися.

Джерела: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 7. – № 16, рис. 10; Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 и 1878 г. / Гравир. Конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн. Чин. Чемерных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й. – СПб. : Военно-Топограф. Депо, 1863 – 1878. – Ряд XXIII. – Лист 13; моніторингові обстеження автора 2013 р.

О. Б. Супруненко

384. Курганний могильник IV, енеоліт – бронзовий вік (кін. IV – II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться навпроти курганного могильника III, за 1,3 км на північний схід від східної околиці села, за 4–5 м вище по схилу, на північ (зліва) від асфальтованої автодороги Т-17-02 (на ділянці від Мар'їного до Колонтаєва), неподалік від межі Полтавської і Харківської обл.

Кілька курганів були об'єктами топографічних обстежень сер. XIX ст. і позначені на картах-«триверстовках». Могильник обстежувався О. Б. Супруненком у 2002 і 2018 рр.

Розташований у надсхиллі високої тераси правого берега р. Мерли, на мисоподібному виступі, оточеному балками (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро), за 70–90 м від шосе.

Складається шести насипів – великого задернованого та 5-ти менших розораних, висотою 0,5–3,2 м та діаметрами 10–12 і 27 м. Менші кургани згруповані дещо на схід від задернованого насипу. Останній має оборані поли і сплощену внаслідок влаштування тригопункту вершину. Помітні кілька великих нір, сліди вибирання ґрунту з насипу, на якому зростає кілька кущів і дерев у полах. Група складає компактний ланцюжок поховальних споруд з ґрунту, зорієнтований у майже широтному напрямку (північний схід – південний захід).

Археологічні дослідження курганів не проводилися.

Джерела: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 8. – № 17, рис. 10–12; Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 и 1878 г. / Гравир. Конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн. Чин. Чемерных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й. – СПб. : Военно-Топограф. Депо, 1863 – 1878. – Ряд XXIII. – Лист 13; моніторингові обстеження автора 2018 р.

О. Б. Супруненко

385. Курганний могильник V, енеоліт – ранній залізний вік (кін. IV – I тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться неподалік курганного могильника IV, за 1,3–1,7 км на північний схід від східної околиці села, за 0,6–0,8 км на північ (зліва) від асфальтованої автодороги Т-17-02 (на ділянці від Мар'їного до Колонтаєва), за 0,35–0,65 км на захід від межі Полтавської і Харківської обл.

Більші кургани були об'єктами топографічних обстежень сер. XIX ст. та позначені на картах-«триверстовках». Могильник обстежувалився О. Б. Супруненком у 2002 і 2018 рр.

Розташований на панівному підвищенні край схилу високої тераси правого берега р. Мерли, оточеному балками (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро). Кургани вишикувані майже широтним ланцюжком на 1,1 км вздовж долини річки.

Складається 10-ти насипів висотою 0,35–4,30 м та діаметрами 12–55 м. Кургани розорюються, крім насипу № 2, поли якого оборані, вершина підрізана під тригопункт і спотворена внаслідок влаштування тут тріангуляційного пункту, що на сьогодні знищений. Центр ланцюжка курганів утворюють найбільші насипи №№ 1–3. Через кургани №№ 1 і 6 пролягає польова дорога, на насипу кургана № 2, вірогідно, доби раннього залізного віку, помітні оплилі рештки грабіжницьких шурфів, свого часу доведених до глибини 3–4 м. На поч. XXI ст. грабіжники здійснювали пограбування за наявності посівів, вийнятий ґрунт акуратно роззосереджували вздовж піл кургану. Обораний насип № 9 – також поритий мисливцями з метою розкриття лисячих нір.

Археологічні дослідження курганів не проводилися.

Курганний могильник належить до числа найбільш виразних збережених поховальних об'єктів східної частини Котелевського району.

Джерела: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 8. – № 18, рис. 11–14; Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 и

1878 г. / Гравир. Конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн. Чин. Чемерных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й. – СПб. : Военно-Топограф. Депо, 1863 – 1878. – Ряд XXIII. – Лист 13; моніторингові обстеження автора 2018 р.

О. Б. Супруненко

386. Курганний могильник VI, енеоліт – бронзовий вік (кін. IV – II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,75–0,80 км на захід – північний захід від курганного могильника V, за 2,1–2,2 км на північ від села, за 1,2 км на північ (зліва) від асфальтованої автодороги Т-17-02 (на ділянці від Розритої Могили до Колонтаєва).

Обстежувався О. Б. Супруненком та О. М. Ткаченком у 2018 р.

Розташований вздовж схилу високої тераси правого берега р. Мерли (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро). Кургани вишикувані майже широтним ланцюжком на відстань 0,25 км.

Складається 4-х насипів висотою 0,25–0,90 м та діаметрами 15–32 м. Кургани розорюються, навколо насипів №№ 2 і 3 заввишки 0,6 та 0,8 м помітні оплилі напівкільцеві заглибини від вибирання ґрунту на досипки чи спорудження, через них пролягає польова дорога в бік межі з Харківською обл.

Археологічні дослідження не проводилися.

Курганний могильник належить до числа доволі виразних груп невеликих збережених поховальних об'єктів в околицях села, що помітні вздовж краю плато корінної тераси річки.

Джерело: Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 3–4.

О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко

387. Курганний могильник VII, енеоліт – бронзовий вік (кін. IV – II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,95–1,00 км на захід від курганного могильника V, із західного боку меридіонально зорієнтованої лісосмуги, що розділяє могильники VI і VII, за 1,85 км на північ – північний схід від села, за 1,0 км на північ (зліва) від асфальтованої автодороги Т-17-02 (на ділянці від Розритої Могили до Колонтаєва).

Кургани були об'єктами топографічних обстежень сер. XIX ст. і позначені на картах-«триверстовках». Два більші з них відображені на картографічних матеріалах 2-ї пол. XX ст. різних масштабів. Могильник обстежувався О. Б. Супруненком і О. М. Ткаченком у 2018 р.

Розташований у надсхиллі і верхній частині схилу високої тераси правого берега р. Мерли (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро). Кургани згруповані компактним скупченням на відстані 30–60 м один від одного загалом у меридіональному напрямку на площі 0,15 × 0,10 км.

Складається 5-ти насипів висотою 0,5–1,1 м і діаметрами 22–35 м. Кургани розорюються, навколо двох більших насипів помітні оплилі напів- та кільцеві заглибини від вибирання ґрунту на досипки.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерело: Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 4.

О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко

388. Курганний могильник VIII, енеоліт – ранній залізний вік (кін. IV – I тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 3,4 км на північ від центральної частини села, за 2,45 км на північ від асфальтованої автодороги Т-17-02 (на ділянці від Розритої Могили до Колонтаєва).

Був об'єктом топографічних обстежень 1950-х рр., позначений на топографічних картах різних масштабів 2-ї пол. XX ст. як два насипи курганів, в т. ч. з відносною висотою у 2 м. Один з кургa-

нів оглядався О. О. Ломакіним 1989 р., могильник у складі трьох насипів 2018 р. О. М. Ткаченком.

Розташований на панівному підвищенні плато корінної тераси правого берега р. Мерли (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро), зі всіх боків обмеженому лісосмугами.

Складається з трьох розораних насипів округлих в плані обрисів, розміщених коротким ланцюжком з північного сходу на південний захід на 0,18 км. Кургани збереглися на висоту 0,3–1,2 м при діаметрах 14–33 м.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела: Мельникова И. С. Отчет о разведках 1989 г. на территории Полтавской обл. (по «Своду памятников истории и культуры») / Мельникова И. С., Ткаченко А. М.; ПКМ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1989/213. – 49 арк., 96 рис.; М-36-82-Б. – М 1: 100 000 см. – М. : Ген. штаб, 1978; моніторингові обстеження автора 2018 р.

О. М. Ткаченко

389. Курган І, бронзовий вік (кін. III – II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 1,14 км на північний захід від околиці села, за 0,21 км на північ від асфальтованої автодороги Т-17-02 (на ділянці від Розритої Могили до Колонтаєва).

Обстежувався О. Б. Супруненком у 2002 і 2013 рр.

Розташований біля підніжжя корінної тераси правого берега р. Мерли (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро) в ур. Попова Долина, в кущах садка колишньої сільської садиби.

Задернований насип округлої в плані форми, що зберігся на висоту 0,8 м при діаметрі близько 20 м.

Дослідження насипу не проводилися.

Джерела: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 9. – № 21, рис. 10; обстеження автора 2013 р.

О. Б. Супруненко

390. Курган ІІ, бронзовий – ранній залізний віки (III – I тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 1,32 км на північний захід – захід від села, за 10 м на південь від асфальтованої автодороги Т-17-02 (на ділянці від Розритої Могили до Колонтаєва), неподалік групи курганів І.

Обстежувався О. Б. Супруненком 2002 і 2013 рр.

Розташований за 0,2 км від схилу другої тераси правого берега р. Мерли (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро).

Поодинокий розораний невеликий насип має круглу в плані форму, зберігся на висоту 0,4 м з діаметром 15 м. На поверхні виявлені подрібнені уламки ліпного посуду зрубного і передскіфського часу.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 9. – № 22, рис. 10; обстеження автора 2013 р.

О. Б. Супруненко

391. Курган ІІІ, енеоліт – ранній залізний вік (кін. IV – I тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 3,12 км на північний захід від центральної частини села, за 2,52 км на північ від асфальтованої автодороги Т-17-02 (на ділянці від Розритої Могили до Колонтаєва).

Був об'єктом топографічних обстежень 1954 р., позначений на дрібномасштабних мапах 2-ї пол. XX ст. як курган з відносною висотою 2 м. Обстежувався О. Б. Супруненком у 2002 р., ним же та А. М. Оболонським у 2013 р.

Розташований на краю панівного підвищення корінної тераси правого берега р. Мерли (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро) з абсолютною висотою понад 140,0 м на перехрещенні лісосмуг і польових доріг.

Поодинокий частково задернований насип круглої в плані форми, з сегментоподібним перетином і підораними полами, що зберігся на висоту 2,1 м. Має діаметр 32 × 34 м. На вершині наявні сліди знищеного тригопункту, лисячі нори.

Можливо, північна частина насипу знаходиться в адміністративних межах Котелевської селищної ради.

Археологічні дослідження кургану не проводилися.

Джерела та література: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 7. – № 19, рис. 10; карта: Х-42-65-Б-в. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-XI-65; моніторингові обстеження 2013 р.; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І., наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2016. – С. 235, 236, рис. 1: 8.

О. Б. Супруненко

392. Курган IV, бронзовий – ранній залізний віки (III – I тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 1,05 км на північний схід від села, за 0,2 км на південь від асфальтованої автодороги Т-17-02 (на ділянці від Мар'їного до Колонтаєва), за 0,15 км на захід від межі Полтавської та Харківської обл.

Був об'єктом топографічних обстежень 1954 р. і позначений на дрібномасштабних мапах 2-ї пол. XX ст. як курган з відносною висотою у 2 м. Оглядався О. Б. Супруненком 2013 р.

Розташований над уступом схилу другої тераси правого берега р. Мерли (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро).

Поодинокий курган тривалий час розорювався, внаслідок чого зберіг висоту близько 1,2 м при діаметрі 35 м. На сьогодні зайнятий молодими лісонасадженнями.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела: карта: Х-45-62-Г-а. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-IX-65; обстеження автора 2013 р.

О. Б. Супруненко

393. Курган V, бронзовий – ранній залізний віки (III – I тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,52 км на північ від східної околиці села, за 0,11 км на південний схід від асфальтованої автодороги Т-17-02 (на ділянці від Мар'їного до Колонтаєва).

Був об'єктом топографічних обстежень 1954 р. і позначений на дрібномасштабних мапах 2-ї пол. XX ст. як курган з відносною висотою 1,7 м та абсолютною 116,4 м. Оглядався О. Б. Супруненком 2013 р.

Розташований на підвищенні над схилом другої тераси правого берега р. Мерли (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро).

Поодинокий курган розорюється, зберігся на висоту близько 0,9 м при діаметрі 32 м.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела: карта: Х-45-62-Г-а. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-IX-65; обстеження автора 2013 р.

О. Б. Супруненко

394. Курган VI, енеоліт – бронзовий вік (кін. IV – II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 1,92 км на північний захід від західної частини села, за 0,7 км на північний захід від асфальтованої автодороги Т-17-02 (на ділянці від Розритої Могили до Колонтаєва).

Обстежувався О. Б. Супруненком та О. М. Ткаченком у 2018 р.

Розташований над краєм підвищення корінної тераси правого берега р. Мерли (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро) з абсолютною висотою близько 130,0 м над улоговиною, де свого часу знаходився хутір, пізніше с. Попова Долина.

Поодинокий розораний насип округлої в плані форми зберігся на висоту 0,6 м. Має діаметр 26 × 28 м.

Археологічні дослідження кургану не проводилися.

Джерела: Х-42-65-Б-в. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-XI-65; обстеження авторів 2018 р.

О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко

395. Курган VII, енеоліт – ранній залізний вік (археол.)

Знаходиться за 0,56 км на схід (азимут 80°) від сучасної північно-східної околиці села, обабіч (на південь) від автошляху Т-17-02 на м. Краснокутськ, на краю схилу плато корінної тераси правого берега р. Мерли, лівого допливу р. Ворскли лівобережного басейну р. Дніпро.

Виявлений науковим співробітником ЦОДПА А. І. Тимощуком у 2012 р. під час обстежень земельних ділянок, що планувалися до відведення.

Розміщений за 50 м від полотна шосе. Насип розорюється, має висоту 1,2 м та діаметр 30 м.

Археологічні розкопки не проводилися.

Джерело: Тимощук А. І. Звіт від 07 березня 2012 р. про археологічне обстеження земельних ділянок на території Котелевського району Полтавської області / Тимощук А. І. // Робочий архів ЦОДПА.

В. В. Шерстюк

396. Майдан, ранній залізний вік, козацький час (I тис. до н. е., XVII ст.) (археол.)

Знаходиться за 1,8 км на північний схід від села, над ур. Попова Долина, за 0,75 м на північ (зліва) від асфальтованої автодороги Т-17-02 (на ділянці від Розритої Могили до Колонтаєва).

Частина об'єктів була охоплена топографічними обстеженнями сер. XIX ст. і позначена скупченням дрібних насипів на картах-«триверстовках». Комплекс обстежувався О. О. Ломакіним 1989 р. з прив'язкою до с. Мала Рублівка, О. Б. Супруненком у 2002 і 2018 рр.

Розташований у надсхиллі і вздовж схилу високої тераси правого берега р. Мерли, на мисоподібному виступі, із заходу обмеженому балкою (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро). Добре помітний з шосе.

Складається із великого розораного майдану з останцевим насипом кільцевої форми та заглибиною в центрі, діаметром 62 × 110 м, з кількома «вусами», відгалуженими у широтному напрямку. Заглибина в центрі має діаметр 20 × 25 м, її глибина від вершини насипу досягає 1,2 м. Висота решток кільцевого валу складає 0,7–1,1 м. Навкруги майдану розташовані 12 відвалів ґрунту і буртів висотою 0,50–1,20 м – круглої, видовженої, овальної чи прямокутної форм, розмірами від 8 × 15 до 20 × 60 м. Частина з них має чіткі геометричні обриси.

Археологічні дослідження складових комплексу не проводилися.

Джерела: Мельникова И. С. Отчет о разведках 1989 г. на территории Полтавской обл. (по «Своду памятников истории и культуры») / Мельникова И. С., Ткаченко А. М.; ПКМ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1989/213. – Арк. 31. – Рис. 62; Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 9. – № 20, рис. 10; Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 и 1878 г. / Гравир. Конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн. Чин. Чемерных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й. – СПб. : Военно-Топограф. Депо, 1863 – 1878. – Ряд XXIII. – Лист 13; обстеження автора 2018 р.

О. Б. Супруненко

397. Братська могила учасників громадянської війни (1919), воїнів Червоної Армії (1943), пам'ятний знак полеглим землякам (1990) (іст.)

У центрі села, біля клубу.

Поховано: 26 червоноармійців і активістів села, які загинули у 1919 р. при ліквідації антибільшовицьких формувань. Прізвища невідомі.

52 воїни із частин 575-го стрілецького полку 161-ї стрілецької дивізії, 309-ї стрілецької дивізії, які загинули в лютому-березні 1943 р. в боях з гітлерівськими загарбниками в ході Харківської наступальної операції, воїни 6-ї гвардійської мотострілецької бригади 5-го гвардійського танкового корпусу, які загинули 26 серпня – 3 вересня 1943 р. при повторному визволенні села від гітлерівських загарбників. Прізвища відомі 12 воїнів.

Згідно рішень правління колгоспу ім. XXI зїзду КПРС № 11 від 8.05.1968 р. та виконкому Малорублівської сільської ради депутатів трудящих № 7 від 21.02. 1965 р. у 1965 і 1968 на могилах встанов-

лено цегляні оштукатурені обеліски (вис. 2,5 × 0,6 м).

У 1990 р. проведено реконструкцію – на братських могилах встановлено загальний пам'ятний знак – обеліск з сірого полірованого граніту (вис 1,3 × 0,46 м) з пам'ятним написом: «Вічна слава героям». Могила обкладена бутовим каменем (вис. 0,6 × 0,84 × 3,06 × 1,4 м), зверху покладено дві гранітні плити (1,4 × 0,6 м) з пам'ятними написами: «Вічна слава воїнам-визволителям села Мар'їно», «Громадяни с. Мар'їне які загинули у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.» і прізвищами 64 воїнів-земляків.

За Книгою Пам'яті України відомо 73 прізвища воїнів-земляків.

Взято на облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів № 247 від 23.04.1982 р.

Джерела і література: ЦАМО РФ. – Ф. 1396. – Оп. 2. – Спр. 8. – Арк. 91; Ф. 1617. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 1; Ф. 1617. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 61; Ф. 3404. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 20; ДАПО. – Ф. р. – 1876. – Оп. 8. – Спр. 62. – Арк. 32; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.596-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Книга пам'яті України. Полтавська область. Т. 5: Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район. – Полтава : Полтав. літератор, 1996. – С. 741–744; Книга пам'яті України. Харківська обл. Т. 8: Валківський, Кегичівський, Коломацький і Краснокутський райони. – Харків : Наук. ред. Харків. обл. видання Книги Пам'яті України, 1995. – С. 812.

В. А. Андрієць

398. Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)

У південно-західній частині кладовища.

У невідомій кількості могил похована невстановлена кількість жителів села, які стали жертвами Голодомору 1932–1933 рр.

За інформацією Національної Книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні у с. Мар'їне Опішнянського району Харківської обл. (тепер Котелевського району Полтавської обл.) загинуло 85 чоловік. Встановлено імена 22 чоловік. Деякі з могил увічнені металевими хрестами (1,5 × 1,27; 1,57 × 1,13 м) з прізвищами похованих: «Гниленко Василина О. 1933», «Дмитренко А. М. ум. 1933 г».

Померлих ховали як в поодиноких, так і в братських могилах.

Пам'ятний знак не встановлено.

Джерело і література: Інформація жительки с. Мар'їне Холковської Алли Іванівни, 1967 р.н. // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Полтавська область / Упоряд. О. А. Білоусько, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. – Полтава : Оріяна, 2008. – С. 312.

Н. М. Сиволап

399. Могила воїна Червоної Армії (1943) (іст.)

Південно-східна частина кладовища.

Похований Гниленко Іван Тимофійович (1923 р., с. Павлюківка Краснокутського району Харківської обл. – 12.03.1943 р., с. Мар'їне Краснокутського

району Харківської обл., тепер Котелевського району Полтавської обл.) – рядовий 575-го стрілецького полку 161-ї стрілецької дивізії. Призваний до Червоної Армії передовими частинами 161-ї стрілецької дивізії 25 лютого 1943 р. Загинув під час бою за село Мар'їне.

У 1960-х рр. на могилі встановлено два металеві хрести (1,75 × 1,03 м; 1,53 × 1,1 м), на одному з яких з чільного боку закріплено сталеву табличку (0,15 × 0,25 м) з написом: «Гниленко Іван Тимофійович». На іншому напис відсутній.

Джерела і література: ЦАМО РФ. – Ф. 58. – Оп. 977525. – Спр. 198. – Арк. 5; Інформація Холковської Алли Іванівни, 1967 р.н. // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Книга Пам'яті України. Харківська обл. Валківський, Кегичівський, Коломацький, Краснокутський райони / [гол. ред. кол. І. О. Сидоренко (керівник) та ін.]. – Харків : Наук. ред. Харків. обл. видання Книги Пам'яті України, 1995. – С. 636.

О. А. Скирда

400. Могила воїна Червоної Армії (1943) (іст.)

Південно-східна частина кладовища.

Похований воїн Червоної Армії, уродженець с. Мар'їне Дмитренко Петро Явдокимович, який загинув 5 березня 1943 р. в бою з гітлерівськими загарбниками за с. Мар'їне в ході Харківської наступальної операції.

У 1960-х рр. на могилі встановлено два металеві хрести (1,50 × 1,17 м і 1,8 × 1,32 м). У 2000-х рр. на одному з хрестів з чільного боку закріплено табличку (0,14 × 0,20 м) з металокераміки із пам'ятним написом: «Дмитренко Петро Явдокимович 1914 – 1943 р.р.». На іншому хресті напис відсутній.

Джерело і література: Свідчення Холковської Алли Іванівни, 1967 р.н. // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Книга пам'яті України. Полтавська область. Т. 5: Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район. – Полтава : Полтав. літератор, 1996. – С. 741.

О. А. Скирда

Матвіївка с., Милорадівська сільська рада

401. «Приворсклянський» – ботанічний заказник місцевого значення (природа)

Розташований в південно-східній околиці с. Матвіївка.

Знаходиться у віданні Милорадівської сільської ради (землекористувач – ДП «Полтавський лісгосп», Борівське лісництво, кв. 55, виділ 2).

Обстежувався: Т. Л. Андрієнко, О. М. Байрак (1994 р.); Н. О. Стецюк, М. В. Слюсарем (2008 р.).

Охороняється згідно із рішенням виконавчого комітету Полтавської обласної ради народних депутатів № 75 від 14.03.1989 р.

Площа 10,0 га.

Територія заказника репрезентує лісовий масив із лісокультур сосни звичай-

ної та їх похідних на другій боровій терасі р. Ворскли. Сосна звичайна віком до 80 років з домішкою більш молодих дерев дуба звичайного, берези бородавчастої, липи серцелистої, кленів гостролистого та польового, горобини звичайної. Підлісок добре розвинутий і представлений крушиною ламкою, бузиною чорною, барбарисом звичайним. На окремих частинах ділянки щільні зарості утворює малина. Трав'янистий покрив майже суцільний. На значних площах в межах заказника переважає костяниця, яка добре квітує та плодоносить, і занесена до регіонального списку. Науково цінними є ценози із домінуванням у травостої конвалії звичайної та орляка звичайного. У травостої зустрічаються лікарські рослини – буквиця лікарська, звіробій звичайний та стрункий, дрік фарбувальний, кілька видів шипшин, вероніка лікарська, перстач прямостоячий та ін. В цілому рослинний світ заказника репрезентує азональні для Лівобережного Лісостепу бореальні угруповання, які відзначаються високими показниками флористичної та ценотичної унікальності, незважаючи на їх штучне походження. Види рослин, що занесені до регіонального списку: дзвоники персиколисті, конвалія звичайна, костяниця, орляк звичайний, перстач прямостоячий. Зростають червонокнижні види рослин: любка дволиста, сон чорніючий. Загалом флора нараховує близько 300 видів.

Цінність території ботанічного заказника визначається наявністю регіонально рідкісних видів на ній: осоїд, кібчик, куріпка сіра, вальдшнеп, дятел зелений, дятел середній та строкатий, кропивник, дрізд білобровий, дрізд-омелюх, вівчарик весняний, часничниця звичайна, гадюка звичайна.

Види тварин, занесені до Червоної книги України: лелека чорний, шуліка чорний, лунь лучний змієїд, підорлик великий, підорлик малий, нетопир-карлик, нетопир Натузіуса, голуб-синяк, горностай, борсук.

Джерела та література: НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 01-116. – Арк. 42; Байрак О. М., Проскурня М. І., Стецюк Н. О., Слюсар М. В., Томін Є. М., Гостудим О. М. Еталони природи Полтавщини. Розповідні про заповідні території Полтавщини. – Полтава : Верстка, 2003. – С. 42; Байрак О. М., Стецюк Н. О. Атлас рідкісних і зникаючих рослин Полтавщини. – Полтава : Верстка, 2005. – С. 40, 82, 201; Байрак О. М., Стецюк Н. О., Гапон З. Ф. Природно-заповідний фонд Котелевщини: буклет. – Полтава : Верстка, 2003. – 6 с.; Байрак О. М., Стецюк Н. О., Криворучко Т. В., Грицай І. А. Історія створення ботанічних та ландшафтних заказників у Полтавській області // Природоохоронний рух на Полтавщині: мат-ли наук.-практ. конф., присв. 75-річчю природоохоронного руху на Полтавщині. – Полтава : Верстка, 2006. – С. 48–54; В гаю заграли проліски (розповіді про весняні рослини Полтавщини та їх охорону) / О. М. Байрак, В. М. Самородов, Н. О. Стецюк та ін.; [за ред. О. М. Байрак]. – 2-ге вид., доп. – Полтава : Верстка, 2001. – С. 17; Засенко І. Є. Рідкісні види дерев і чагарників у флорі Полтавщини та стан їх охорони // Екологічні проблеми довкілля та шляхи їх вирішення: зб. наук. пр. Міжнарод. наук.-практ. конф. (IX Каришинські читання). – Полтава: ПДПУ, 2002. – С. 97–98; Збережи, де стоїш, де живеш. По сторінках Червоної книги Полтавщини. Рослинний світ / Кол. авт.; [під заг. ред. О. М. Байрак]. – Полтава : Верстка, 1998. – С. 115; Природно-заповідний фонд Полтавської області: реєстр-довідник / Н. О. Смоляр. – Полтава : ШвидкоДРУК, 2013. – 149 с.; Регіональна екомережа Полтавщини / Байрак О. М., Стецюк Н. О., Слюсар М. В. та ін.; [за наук. ред. О. М. Байрак]. – Полтава : Верстка, 2010. – С. 117–118; Червона книга України. Рослинний світ / [за ред. Я. П. Дідуха]. – К. : Глобалколсалтинг, 2009. – С. 212, 566; Червона книга України. Тваринний світ / [за ред. І. А. Акімова]. – К. : Глобалконсалтинг, 2009. – С. 405, 419, 422, 425, 428, 429, 462, 509, 511, 539.

Н. О. Смоляр, Л. В. Чеботарьова

402. Місцезнаходження Матвіївка I, неоліт, давньоруський час (V – IV тис. до н. е., XII ст.) **(археол.)**

Знаходиться на північно-західній околиці села, за 0,74 км на північний схід від ур. Скиток та 0,82 км на схід від сучасного русла р. Ворскли.

Обстежувалося О. Б. Супруненком у 2012 р.

Розташоване на невеликому задернованому мису ворсклинської надзаплави (абсолютна висота 89,3 м) на лівому березі р. Ворскли, навпроти обводненої ділянки стариці – так званого Довгого озера (рр. Ворскла – Дніпро), що використовується під випаси.

Над схилом мису заввишки 1,6 м над рівнем заплави, в оголенні сірого супіску, виявлені кілька дрібних уламків ліпного посуду неоліту ямково-гребінцевої кераміки, вуглини, а також фрагменти двох

стінок і вінця гончарного сіроглиняного давньоруського горщика кін. XII ст.

На сьогодні мис задернований. Шурфування і розкопки не проводилися.

Джерела: карта: X-42-65-B-г. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-X-65; обстеження автора та В. Д. Годзенка 2012 р.

О. Б. Супруненко

403. Місцезнаходження Матвіївка II, бронзовий вік (археол.).

Знаходиться на східній околиці села, за 0,1 км від воріт дитячого оздоровчого табору «Орлятко».

Оглядалося С. В. Сапєгіним у 2008 р.

Площа не з'ясована. Задерноване і частково забудоване. Виявлені подрібнені уламки ліпного посуду доби бронзового віку.

Джерело: Сапєгін С. В. Науковий звіт про проведення археологічних розвідок на території Котелевського району у 2008 році / Сапєгін С. В. // НА ІА НАНУ. – 2008/102. – Ф. е. – Арк. 6.

С. В. Сапєгін

404. Курган (археол.)

Знаходиться за 0,86 км на південний захід від південно-східної околиці навпроти села, на піщаному підвищенні обабіч польової дороги до заплави р. Ворскли, біля не пересихаючого озера – ділянки стариці.

Був об'єктом топографічних обстежень 1954 р., оглянутий О. Б. Супруненком у 2017 р.

Розташований на піщаному мисоподібному утворенні лівого берега р. Ковжижі у ворсклинській надзаплаві (абсолютна висота більше 87 м) (рр. Ковжижа – Ворскла – Дніпро), порослому нещільним лісовим масивом.

Вершину пагорба увінчує добре збережений насип кургану заввишки 1,2 м і діаметром 28 м, що має на дрібномасштабних картах 2-ї пол. XX ст. абсолютну позначку 98,1 м та значення відносної висоти над околом в 1,1 м. Насип задернований, поріс кількома кущами й деревами.

Розкопки не проводилися.

Джерела: карта: X-42-65-B-г. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-X-65; обстеження автора 2017 р.

О. Б. Супруненко

405. Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)

Куток села Чернещина, центральна частина кладовища.

Під час Голодомору 1932–1933 рр. в селі загинула невідома кількість людей. За свідченням Олефіра Павла Миколайовича, 1962 р.н., серед загиблих його прадід Олефір Савка із дружиною та двоюрідний дід Олефір Кирило Савич.

У пам'ять про всіх померлих у 2007 р. встановлено дерев'яний хрест (вис. 2,0 × 0,9 м), у середохресті якого пластикова дошка (0,21 × 0,30 м) з пам'ятним написом: «Пам'ять жертвам голодомору».

Джерела і література: Інформація голови Милорадівської сільської ради Олефіра Павла Миколайовича, 1962 р.н. // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Полтавська область / Упоряд. О. А. Білоусько, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. – Полтава : Оріяна, 2008. – С. 317.

О. А. Скирда

406. Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)

На сільському кладовищі, при вході.

Під час Голодомору по Милорадівській сільській раді, в тому числі й у с. Матвіївка, загинуло 25 осіб, імен встановлено 15.

У пам'ять про ті трагічні події у 2008 р. встановлено пам'ятний знак – дерев'яний хрест (вис. 2,0 × 0,9 м), на якому закріплено дошку (0,21 × 0,30 м) з пам'ятним написом: «Пам'ять жертвам голодомору».

Джерела і література: НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 09-935; Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933

років в Україні: Полтавська область / Упоряд. О. А. Білоуcько, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. – Полтава : Оріяна, 2008. – С. 317.

А. М. Скирда

407. Пам'ятний знак полеглим землякам (1995) (іст.)

У центрі села, на території дитячого оздоровчого табору «Орлятко».

На фронтах Другої світової війни у 1941–1945 рр. загинуло 64 воїни-земляки.

У пам'ять про них у 1995 р. було встановлено пам'ятний знак – металевий пілон (вис. 5,0 м, діаметр 1,42 м) із зіркою. Постамент сталевий (вис. 0,38 × 1,20 × 1,85 м). Позаду пам'ятного знаку стела (вис. 1,5 × 6,0 м) напівколом з бутового каменю, яка є частиною паркану оздоровчого табору. На стелі пластикова дошка (0,35 × 2,44 м) з пам'ятним написом: «1941 – 1945 Ніхто не забутий, ніщо не забуте».

Взято на попередній облік та під державну охорону згідно наказу управління культури Полтавської обласної державної адміністрації № 358 від 19.10.2010 р.

Література: Книга Пам'яті України: Полтавська область. Т. 5: Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район. – Полтава : Полтав. літератор, 1996. – С. 774–777.

О. А. Скирда

408. Скита Матвіївського Преображенського місце (кін. XIX – 2-а пол. XX ст.) (істор.).

Знаходився за 0,75 км на захід від північно-західної окраїни с. Матвіївка, на надзаплавній терасі лівого берега р. Ворскла, лівобережного басейну р. Дніпро.

Місце розміщення скита чітко зафіксоване картографічними матеріалами

1930-х та 1950-х рр. зйомки: обитель розміщувалася на дюнному півострівному підвищенні, на південь знаходився великий ліс, північніше, за 0,50 км – цвинтар, певно, належний скиту.

Преображенський скит зведений у 1890-х роках як монастир-супутник жіночого Великобудищанського (Писарівщинського) Троїцького монастиря. Розміщення поблизу с. Матвіївка дало відповідну назву з прив'язкою до цього населеного пункту. Знаходився на монастирських землях, розміщених на лівому березі р. Ворскла, та опікувався

саме цими територіями. За переказами, на цьому місці попередньо розміщувався винокурений завод і кладовище.

Спочатку було споруджено дерев'яну капличку і 2 приміщення. 1896 р. капличку розширили, обклали цеглою і перевлаштували на теплу Спасо-Преображенську церкву з Благовіщенським приділом (1942 р. перейменований у Хрестовоздвиженський). Одночасно було споруджено дзвіницю (знищена 1929 р.). У 1917 р. із цегли колишнього Благовіщенського храму Великобудищанського монастиря звели церкву, яка згодом була розібрана. На поч. XX ст. скит мав 8 дерев'яних приміщень для сестер, золотошвейну і взуттєву майстерні, сад. Поруч із монастирем було скитське кладовище.

У 1922–1939 рр., після ліквідації Писарівщинського монастиря (його метрополії), скит діяв як парафіяльний храм і слугував духовним притулком для навколишнього люду та обителлю для 200 сестер знищеного Великобудищанської обителі. 1939 р. закритий і перетворений на зерносховище. У роки Другої світової війни, наприкінці 1941 р., церковне життя тут відродилося.

30 липня 1961 р. у церкві відбулося останнє богослужіння, 9 жовтня 1961 р., відповідно до рішення Диканської райради, храм остаточно закрили, майно розграбували, а до жовтня 1962 р. його будівлі розбирали на будматеріали і повністю знищили.

На місці Матвіївського скита у 1990-х рр. встановлено поклінний хрест, відправляються молебні.

Археологічні чи архітектурні розшуки тут не проводилися.

Місце розміщення Матвіївського Преображенського скиту (1890-ті – 1962 рр.) – історичне місце розташування монастирської обителі, що стала продовженням та колискою збереження традицій відомого Троїцького Великобудищанського (Писарівщинського) монастиря, нині відновленого.

Джерела та література: Котляревский И. Очерк о истории Спасо-Преображенского скита Велико-Будищанского Свято-Троицкого женского монастыря. – 1962 р. // Архів Троїцького Писарівщинського монастиря; X-42-65-B-г. М 1: 25 000. Съемка 1954 г. – ГУГК при СМ СССР. 13-X-65 г.; M-36-82-A (Опошня). УССР. Полтавская обл. М 1: 50 000. 1932-1933, 1937-1938 г.г. Рекогносц. 1941 г. – Ген. штаб Красной Армии. Первое изд. 1942 г.; Черкасець Т. І. Матвіївський Спасо-Преображенський скит / Т. І. Черкасець // Полтавіка: Полтавська енциклопедія; [ред. кол. О. А. Білоусько, гол. ред., Т. П. Пустовіт, Ю. М. Варченко та ін.]. – Полтава : Полт. літератор, 2009. – Т. 12: Релігія і церква. – С. 380; Черкасець Т. Надворсклянский удел Богородицы // Відомості Полтавської єпархії. – 2003. – № 7. – С. 6; № 8. – С. 6.

В. В. Шерстюк

Микілка, с.,
Микілківська сільська рада

409. Курганний могильник, енеоліт – бронзовий вік
(IV – II тис. до н. е.) **(археол.)**

Знаходиться за 0,5 км на схід – північний схід від околиці села, за 2,3 км на південний захід від шосе Т-17-07 (на ділянці в с. Велика Рублівка).

Був об'єктом топографічних обстежень 1954 р., на дрібномасштабних картах 2-ї пол. XX ст. позначений як два насипи курганів, в т. ч. з відносними висотами 1 та 2 м, тригопунктом на вершині більшого, з абсолютним значенням висоти 102,6 м. Обстежувався О. О. Ломакіним 1989 р., О. Б. Супруненком і О. М. Ткаченком у 2018 р.

Розташований біля краю піщаного дюнного підвищення другої тераси лівого берега р. Мерли з абсолютною висотою близько 100 м (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро), з боку села.

Складається з двох пошкоджених насипів курганів круглої в плані форми з

сегментоподібним перетином насипу, висотою 1,2–1,4 м та діаметром 26–28 м. Кургани вишикувані у напрямку з північного заходу на південний схід на відстані 90 м один від одного. Насип більшого з них має сплощену вершину, яку свого часу вінчав тригопункт, на ньому збереглося старе засохле дерево. Обидва останці курганів на сьогодні задерновані. Між ними помітна оплила заглибина від вибирання ґрунту, влаштована внаслідок здійснення підсипок.

Поверхня задернованої ділянки навколо пошкоджена існуванням у 3-й чв. ХХ ст. тваринницького стану (літньої ферми), має поряд із курганами вимощений бетоном невеликий майданчик, з меридіональних боків – відвали розгорнутих бульдозером сільськогосподарських відходів та піску, значні видуви. Зі вказаних вище сторін за 0,1–0,2 км обмежена лісовими масивами і молодими сосновими насадженнями. Складається враження, що в ході демонтажу тваринницького стану рештки будівель і поверхня курганів дещо вирівнювалася бульдозером.

Проте, не дивлячись на пошкодження, кургани могильника залишаються помітними поховальними об'єктами на лівобічному узбережжі Мерли.

Розкопки насипів не проводилися.

Джерела: Мельникова И. С. Отчет о разведках 1989 г. на территории Полтавской обл. (по «Своду памятников истории и культуры») / Мельникова И. С., Ткаченко А. М.; ПКМ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1989/213. – Арк. 30. – Рис. 60; карта: Х-45-62-Г-а. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-XI-65; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 8–9.

О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко

410. Місцезнаходження Микілка, пізній бронзовий вік, козацький час (кін. II тис. до н. е., 2-га пол. XVII ст.) (археол.)

Знаходиться за 1,6–1,8 км на північ – північний схід від села в ур. Гужули, за 1,7–1,8 км на південний захід від шосе Т-17-07 (на ділянці північніше с. Велика Рублівка).

Обстежувалося І. М. Кулатовою та О. Б. Супруненком у 2001 та 2007 рр.

Розташоване на ділянці другої тераси лівого берега р. Мерли з абсолютною висотою 99–100 м (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро), обмеженою з широтних боків вузькими видовженими піщаними мисами, зверненими до заплави річки.

Займає дещо горбкувату площу похилого піщаного узбережжя тераси в 5–6 га (100 × 600 м), зайняту лісовими насадженнями. В зоні оборювання лісового масиву в основі схилу з північного боку підвищення виявлені подрібнені уламки ліпного посуду постзрубного часу та бондарихинської культури, дещо вище – переважаючі фрагменти гончарного посуду 3-ї – ост. чв. XVII ст. Кераміка козацької епохи епізодично трапляється й на засадженій лісом ділянці (за 30–50 м на південь від схилу тераси).

Шурфування місцезнаходження не проводилося.

Вірогідно, схили зручних пологих мисів по краях урочища обиралися епізодично за місця для стійбищ кочового населення доби пізнього бронзового віку, а захищена від вітрів лісовими масивами ділянка в улоговині над заплавою Мерли за часу Руїни та Гетьманщини була місцем невеликого хутора, від якого й веде назву урочище Гужули.

Джерела: карта: Х-45-62-Г-а. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-XI-65; обстеження авторів 2001 та 2007 рр.

І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко

411. Братська могила воїнів Червоної Армії (1941, 1943) (іст.)

У центрі села, біля клубу.

Поховано 9 воїнів. Серед них воїни 14-ї кавалерійської дивізії, які загинули 6 жовтня 1941 р. в боях з гітлерівськими загарбниками при обороні села; воїни 309-ї стрілецької дивізії, які загинули в лютому-березні 1943 р. в ході Харківської наступальної операції, та воїни 6-ї гвардійської моторизованої стрілецької бригади 5-го танкового корпусу, 90-ї гвардійської стрілецької дивізії, які загинули в серпні-вересні 1943 р. при звільненні села. Прізвища відомі 4.

Згідно рішення виконкому Микілківської сільської ради № 5 від 22.02.1957 р. на могилі встановлено пам'ятник – залі-

зобетонна скульптурна група – два воїни. Один із них тримає лівою рукою знамено, правою автомат. Другий, спершись на ліве коліно, кладе лавровий вінок, у лівій руці тримає каску. На цегляному оштукатуреному постаменті (вис. 2,60 × 2,45 × 2,45 м), в центральній частині якого дошка (0,50 × 0,55 м) з сірого граніту.

У 1985 р. відбулась заміна пам'ятника встановлено – залізобетонну стелу (вис. 3,65 × 2,15 × 2,5 м) м) з горельєфами воїна і матері. Біля підніжжя – плита із сірого граніту (0,50 × 0,55 м) з пам'ятним написом: «Вічна пам'ять і слава воїнам які загинули в боях з німецько-фашистськими загарбниками Каменев Іван Васильович Шаль Андрій Тимофійович Карпов Павло Прохорович та 6 чол. невідомих».

Взято на облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів № 247 від 23.04.1982 р.

Джерела та література: ЦАМО РФ. – Ф. 1617. – Оп. 2. – Спр. 4; Ф. 3403. – Оп. 2. – Спр. 5. – Арк. 20; Ф. 3539. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 150; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.598-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського.

С. М. Жученко

412. Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)

У старій частині кладовища.

Поховані жителі села, які померли під час Голодомору 1932–1933 рр. Згідно Національної Книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні у селі загинуло 85 осіб, імен відомо 50.

У пам'ять про ті трагічні події в центральній частині кладовища у 2008 р. встановлено пам'ятний знак – дерев'яний хрест (вис. 2,15 × 1,20 м), на якому закріплено металокерамічну дошку (0,17 × 0,24 м) з пам'ятним написом: «Жертвам Голодомору с. Микілка 1932–1933».

Література: Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Полтавська область / Упоряд. О. А. Білоуєько, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. – Полтава : Оріяна, 2008. – С. 313.

В. А. Андрієць

413. Пам'ятний знак полеглим землякам (1967) (іст.)

У південній частині кладовища, при вході.

Споруджений 1967 р. на честь 40 воїнів – жителів села, полеглих на фронтах Другої світової війни у 1941–1945 рр.

У 1987 р. встановлено новий залізобетонний обеліск (вис. 3,0 × 0,6 × 0,6 м), в центральній частині якого – три металеві дошки (0,37 × 0,57; 0,42 × 0,35 м) з прізвищами 38 воїнів – жителів села та пам'ятним написом: «Вічна слава воїнам-односельчанам, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни». У 2015 р. пам'ятний знак замінено на обеліск (вис. 1,16 × 0,6 м) з сірого полірованого граніту з пам'ятним написом: «Слава та вічна пам'ять воїнам-фронтовикам села Микілка, які загинули на фронтах Другої світової війни 1941–1945 р.» та прізвищами 40 воїнів-земляків. Постамент (вис. 0,25 × 0,67 × 0,20 м) і квітниця (вис.

0,15 × 1,8 × 1,58 м) з сірого полірованого граніту.

Взято на облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів № 247 від 23.04.1982 р.

Джерела та література: Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.1762-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Книга пам'яті України. Полтавська область. Т. 5: Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район. – Полтава : Полтав. літератор, 1996. – С. 744–747.

В. А. Андрієць

414. Пам'ятний знак Рахну Володимиру Івановичу (2017) (іст.)

У центрі села, біля сільської ради.

Рахно Володимир Іванович (29.08.1939, с. Микілка Котелевського району Полтавської обл. – 11.01.2016, м. Київ) – спеціаліст з питань дослідження родовищ нафти і газу.

У 1956 р. закінчив Великорублівську середню школу. Працював у місцевому колгоспі. Служив у Радянські Армії. З 1961 по 1966 рр. навчався в Харківському автодорожному інституті. Потім займав посади від механіка до директора АТП об'єднання «Полтаванафтогазгеологія».

З 1984 р. наказом Міністерства геології переведений на посаду заступника начальника управління в Міністерстві геології УРСР, де працював до 2000 р. З 2000 по 2004 рр. Володимир Іванович – заступник начальника ДП «Геосервіс» (м. Київ). З 2004 по 2012 рр. – перший заступник директора з геології та надр при ДП «Центр альтернативних видів палива». З 2013 р. – начальник відділу нетрадиційних енергоносіїв в структурі концерну «Надра» при приватному вищому навчальному закладі «Інститут Тутковського».

Рахно В. І. постійно піклувався про своїх земляків.

Учасник ліквідації наслідків аварії на ЧАЄС, керував геологічними роботами.

Нагороджений орденом Леніна, має звання «Почесний розвідник надр».

У 2017 р. на честь видатного земляка відкрито пам'ятний знак – брила сірого граніту (вис. 1,2 × 0,9 м), на такому ж постаменті (вис. 0,4 × 0,9 м). На чільному боці пам'ятного знаку закріплено дошку (0,8 × 0,6 м) з сірого полірованого граніту з портретом Рахна В. І. та пам'ятним написом: «З цього місця бере початок вулиця ім. Рахна Володимира 21.09.1939-11.01.2016 нашого славного земляка, людини високої гідності, порядності, мудрості. Володимир Іванович вніс значний особистий внесок у соціально-економічний розвиток територіальної громади, рідного краю. За високий професіоналізм, глибокі знання, багаторічну діяльність, практичний досвід нагороджений орденом Леніна, присвоєно звання «Почесний розвідник надр». Він мужньо став на захист України від атомної радіації під час трагедії на Чорнобильській АС (ліквідатор І категорії)».

Література: Пшинка М. Котелевський край: природа, історія, люди. Історико-краєзнавчий довідник / М. В. Пшинка. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2016. – С. 130; Джерелейко А. Під

час святкування Дня Микілки було відкрито пам'ятний знак її уродженцю Володимиру Івановичу Рахну // Народна трибуна. – 2017. – 9 червня. – № 45-46 (9964-9965). – С. 3.

А. М. Скирда

Милорадове, Матвіївка, сс., Милорадівська сільська рада

415. Борівський – ботанічний заказник місцевого значення (природа)

Розташований між селами Милорадове і Матвіївка на території Борівського лісництва (кв. 71).

Знаходиться у віданні ДП «Полтавський лісгосп».

Обстежувався: М. Д. Литвиновою (1983 р.); Д. С. Івашиним, В. Г. Осадчим, С. Л. Кигим, О. В. Верниченко (1986 р.); Т. Л. Андрієнко, М. Л. Клєстовим, О. М. Байрак (1994 р.); О. М. Байрак, Н. О. Стецюк, М. В. Слюсарем (2002, 2008 рр.); Н. О. Стецюк (2005–2016 рр.); Л. Д. Проценком, В. А. Онищенком, Т. Д. Соломахою, Н. О. Стецюк (2015 р.).

Площа 50,0 га. Охороняється згідно із рішенням Полтавського облвиконкому № 437 від 16.11.1979 р.

Територія заказника репрезентована сосновими та мішаними насадженнями на другій боровій терасі р. Ворскли. Деревостани утворені середньовіковими культурами сосни звичайної. На деяких ділянках домішуються листяні породи дерев – дуб звичайний, клен гостролистий, горобина звичайна, робінія звичайна, клен ясенолистий. У підліску на багатьох ділянках зустрічається бузина чорна зі вкрапленням бузини червоної та бруслини бородавчастої. Нижні яруси на окремих ділянках лісових ценозів відрізняються. Переважають угруповання зі злаковим трав'янистим покривом, де домінують тонконіг звичайний, куничник наземний із участю купини пахучої, конвалії звичайної та ін. Зустрічаються рідкотравні ділянки з відсутнім трав'янистим покривом, на яких поодинокими особинами та групами представлені чистотіл великий, дутень ягідний, празелень звичайна, латук дикий, герань Робертова та ін. На деяких ділянках виявлені мохово-лишайникові ценози з домінуванням брієвих мохів та кущистих лишайників. Флористично багатими є мішані лісові ценози – дубово-соснові, дубово-сосново-березові.

В їх трав'янистому покриві домінують злаки з участю герані криваво-червоної, конвалії звичайної, сону чорнічого та широколистого, костяниці та малини, котячих лапок дводомних, віхалки гіллястої, зірочника середнього, суниць лісових та ін. У природному комплексі заказника охороняються мішанолісові ценози з регіонально рідкісною папороттю орляком звичайним у трав'янистому покриві. Цінними у науковому та екологічному відношенні є болота-блюдця з гігрофітною та мезогігрофітною флорою, у складі якої є види північного походження. Виявлені водойми позазаплавні та розміщені на уступі борової тераси, що майже повністю заболочені і заросли високотрав'ям. Площа плеса на них незначна. Переважають водно-болотні очеретяно-осокові угруповання із осокою омською, яка тут утворює великі куртини. У зв'язку із обводненням видовий склад болота невеликий. У цілому рослинний світ заповідного об'єкта репрезентує борові комплекси, що формуються в долинах річок Лівобережного Лісостепу.

Флора заказника нараховує близько 400 видів, в тому числі раритетних: альдрованда пухирчаста, любка дволиста, плаун річний, сальвінія плаваюча, сон чорніючий і широколистий, змієголовник Рюйша, пухирник малий (Червона книга України), вовче тіло болотне, верес звичайний, грушанка круглолиста, дзвоники персиколисті, зимолюбка зонтична, конвалія звичайна, костяниця, котячі лапки дводомні, орляк звичайний, ортилія однобока, плаун булавовидний, пухирник звичайний та ін. (регіонально рідкісні). Угруповання формацій альдрованди пухирчастої і сальвінії плаваючої, що зустрічаються на території заповідного об'єкту, занесені до Зеленої книги України.

У фауністичному комплексі виявлені рідкісні види: лелека чорний, могильник, орел-карлик, підорлики великий і малий,

змієїд, журавель сірий, коловодник ставковий (поручайник), пугач, сорокопуд сірий, нетопир Натузіуса, нетопир-карлик, шуліка чорний, лунь лучний, голуб-синяк, сиворакша (Червона книга України); чапля біла велика, лебідь-шипун, осоїд, кібчик, куріпка сіра, вальдшнеп, дятел зелений, кропивник, дрізд-омелюх, вівчарик весняний, мухоловка мала, чиж, часничниця, тритон гребінчастий, гадюка звичайна, борсук (регіонально рідкісні).

Заказник виконує екологічні та рекреаційні функції.

Джерела та література: НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 01-116. – Арк. 4; Спр. 02-173. – Арк. 15 зв., 30 зв.–31; Андрієнко Т. Л., Байрак О. М., Залудяк М. І. та ін. Заповідна краса Полтавщини. – Полтава : ІВА «Астрея», 1996. – С. 162, 176; Байрак О. М., Криворучко Т. В. Еколого-ценотичні особливості рідкісних ефемероїдів Полтавщини // Зб. наук. пр. ПДПУ ім. В. Г. Короленка. – Серія Екологія. Біологічні науки. – Полтава, 2004. – Вип. 4 (37). – С. 174–180; Байрак О. М., Стецюк Н. О. Атлас рідкісних і зникаючих рослин Полтавщини. – Полтава : Верстка, 2005. – С. 10, 11, 21, 23, 28, 39, 40, 59, 61, 63, 65, 73, 85, 126, 128, 139, 172, 201; Байрак О. М., Стецюк Н. О., Гапон З. Ф. Природно-заповідний фонд Котелевщини: буклет. – Полтава : Верстка, 2003. – 6 с.; Байрак О. М., Хіміч Н. І. Стан охорони лікарських рослин в природно-заповідній мережі Полтавської області // Ресурсознавство, колекціонування та охорона біорізноманіття: мат-ли Міжнарод. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю Д. С. Івашина (5–6 листопада 2002 р.). – Полтава: ПДПУ, 2002. – С. 241–245; В гаю загралі проліски (розповіді про весняні рослини Полтавщини та їх охорону) / О. М. Байрак, В. М. Самородов, Н. О. Стецюк та ін.; [за ред. О. М. Байрак]. – 2-ге вид., доп. – Полтава : Верстка, 2001. – С. 17, 71; Засенко І. Є. Рідкісні види дерев і чагарників у флорі Полтавщини та стан їх охорони // Екологічні проблеми довкілля та шляхи їх вирішення: зб. наук. пр. Міжнарод. наук.-практ. конф. (IX Каришинські читання). – Полтава : ПДПУ, 2002. – С. 97–98; Збережи, де стоїш, де живеш. По сторінках Червоної книги Полтавщини. Рослинний світ / Кол. авт.; [під заг. ред. О. М. Байрак]. – Полтава : Верстка, 1998. – С. 26, 108, 148, 152, 176; Еталони природи Полтавщини. Розповіді про заповідні території / [під заг. ред. О. М. Байрак]. – Полтава : Верстка, 2003. – С. 42; Зелена книга України / [під заг. ред. Я. П. Дідуха]. – К. : Альтерпрес, 2009. – С. 294–295, 343–344; Илличевский С. Об учреждении группы заповедников в Харьковской области УССР // Советская ботаника. – М., 1936. – № 1. – С. 168–169; Криворучко Т. В. Рідкісні ефемероїди у флорі Полтавської області // Екологічні проблеми довкілля та шляхи їх вирішення: зб. наук. пр. Міжнарод. нак.-практ. конф. (IX Каришинські читання). – Полтава : ПДПУ, 2002. – С. 94-96; Природно-заповідний фонд Полтавської області: реєстр-довідник / Н. О. Смоляр. – Полтава : ШвидкоДРУК, 2013. – 149 с.; Природно-заповідний фонд Української СРСР: реєстр-довідник / [за ред. М. А. Воїнственського]. – К. : Урожай, 1986. – С. 112; Регіональна екомережа Полтавщини / [під заг. ред. О. М. Байрак]. – Полтава : Верстка, 2010. – С. 117–118, додаток: С. 8; Червона книга України. Рослинний світ / [за ред. Я. П. Дідуха]. – К. : Глобалконсалтинг, 2009. – С. 18, 38, 212, 422, 498, 516, 565, 566; Червона книга України. Тваринний світ / [за ред. І. А. Акімова]. – К. : Глобалконсалтинг, 2009. – С. 405, 419, 422, 425, 426, 428, 429, 430, 442, 452, 462, 463, 471, 477, 509, 511; Щоб росли горицвіти (розповіді про рідкісні рослини та тварини Полтавщини) / Івашин Д. С., Самородов В. М., Буйдін В. В. та ін. – Полтава, 1992. – С. 15, 21, 43, 44.

Н. О. Смоляр, О. В. Халимон

Милорадове, с., Милорадівська сільська рада

416. Курганний могильник I, енеоліт – ранній залізний вік (IV – I тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 1,5–2,2 км від центральної частини села (загальноосвітня школа) на північно-східній околиці, біля тракторної бригади місцевого сільськогосподарського товариства, за 0,55 км на північ від автодороги до с. Майорівка Чутівського району.

Був об'єктом топографічних обстежень 1954 р., за результатами яких отримав позначення п'яти курганів, в т. ч. більшого з тригопунктом на вершині та абсолютною висотою 129,5 м і двох з відносною висотою у 2 м. Обстежувався О. О. Ломакіним 1989 р., О. Б. Супруненком у 2002 р., який виявив рештки 13-ти курганів, що отримали у звітності найменування «група курганів I». На 2018 р. всі вони збереглися (віднайдені рештки ще одного кургану) у складі комплексу курганного некрополя, що й засвідчив огляд О. Б. Супруненка та О. М. Ткаченка.

Розташований на вершині підвищення мису-вододілу р. Ковжижі (балок Курманової і 2-ї Зайцівської або Харченківської балки) з абсолютним значенням висоти близько 127,5 м (рр. Ковжижа – Ворскла – Дніпро). Кургани згруповані

видовженим у широтному напрямку нерівномірним скупченням на кшталт ланцюжка, розтягнутим на відстань в 0,9 км.

Усі насипи розорюються. Висота 12 з них складає 0,30–0,65 м, діаметри – 15–22 м. Найбільший висотою 1,6 м і діаметром 40 м (№ 13) та більш-менш значний заввишки 1,2 м, діаметром 35 м (№ 6), мають рештки тріангуляційних знаків. Частина з курганів пошкоджена будівництвом колишніх колгоспних складів, амбарів газовишукувальних свердловин, польових доріг та перетягуванням газовидобувного обладнання.

Розкопки жодного з курганів не проводилися.

Джерела: Мельникова И. С. Отчет о разведках 1989 г. на территории Полтавской обл. (по «Своду памятников истории и культуры») / Мельникова И. С., Ткаченко А. М.; ПКМ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1989/213. – Арк. 29. – Рис. 58; Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 17. – № 47, рис. 23; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 15; УССР, Полтавская область: Чапаево. – М 1: 100 000 см. – М.: Ген. штаб, 1978; Диканька, Полтава: топограф. карта. М 1: 100 000 см. – К.: Киев. Воен.-топограф. ф-ка, 1999. – Л. 100.

О. Б. Супруненко

417. Курганний могильник II, бронзовий вік (III – II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,32–0,44 км на південний захід від південної околиці села та корпусів сільської лікарні, зліва від шосе Т-17-07 на ділянці між м. Полтавою та смт Котельвою.

Був об'єктом топографічних обстежень 1954 р., за результатами яких отримав позначення як ланцюжок з трьох курганів з відносними висотами 1,0–1,4 м. Оглядався О. Б. Супруненком у 2002 р., який серед посівів сільськогосподарських культур виявив лише більший курган, що отримав у звітності найменування «курган I». 2017 р. автором віднайдені всі три насипи, що складають комплекс курганного некрополя.

Розташований на пласкому масиві підвищення мису першої тераси лівого берега р. Ковжижі і біля його краю, з абсолютним значенням висоти близько 102,5–103,4 м (рр. Ковжижа – Ворскла – Дніпро). Кургани вишикувані нерівномірним ланцюжком з північного заходу на південний схід на відстані в 0,32 км. Між помітними візуально підвищеннями наявні плями із суглинковим вмістом від ще трьох розораних материкових викидів, що можуть належати поховальним об'єктам, ущент знищеним оранкою.

Насипи розорюються. Дещо вищі – 0,8 та 1,2 м – знаходяться зі східного боку групи, менший – із західного – 0,6 м. Діаметри курганів становлять 18–28 м.

Милорадове, с. На південний захід від курганного могильника II. Вістря на спис. *Бронза. За Л. К. Філоненко, 2002.*

Розкопки не проводилися.

Джерела: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 17. – № 48, рис. 23; карта: X-42-65-B-г. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-X-65; обстеження автора 2017 р.

О. Б. Супруненко

418. Курганний могильник III, енеоліт – ранній залізний вік (IV – I тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 3,8 км від східної околиці села (старого тваринницького комплексу), за 0,35 км на північ від ґрунтової дороги до с. Майорівка Чутівського району.

Був об'єктом топографічних обстежень 1954 р., за результатами яких отримав позначення більшого кургану з тригопунктом на вершині й абсолютною висотою 135,2 м. Обстежувався О. Б. Супруненком та О. М. Ткаченком у 2018 р.

Розташований на вершині підвищення мису-вододілу р. Ковжижі та Зайцівської або Харченківської балки, з абсолютним значенням висоти близько 132,5 м (рр. Ковжижа – Ворскла – Дніпро). Кургани розміщені майже в меридіональному напрямку на відстані в 60 м.

Складається з двох насипів, що розорюються. Їх висота 0,5 і 0,9 м, діаметр 22 і 20 × 32 м. Цілком можливо, що більший і зруйнований шляхом розгортання бульдозером насип є рештками майдану.

Розкопки курганів не проводилися.

Джерела: Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 15; УССР, Полтавская область: Чапаево. – М 1: 100 000 см. – М.: Ген. штаб, 1978; Диканька, Полтава: топограф. карта. М 1: 100 000 см. – К.: Киев. Воен.-топограф. ф-ка, 1999. – Л. 100.

О. Б. Супруненко, І. С. Мельникова

419. Курган I (археол.)

Знаходиться за 3,45 км від східної околиці села (тваринницького комплексу), за 0,65 км на північ від ґрунтової дороги до с. Майорівка Чутівського району.

Обстежувався О. Б. Супруненком та О. М. Ткаченком у 2018 р.

Розташований на підвищенні мису-вододілу р. Ковжижі та Зайцівської або Харченківської балки, з абсолютним значенням висоти близько 135,0 м (рр. Ковжижа – Ворскла – Дніпро).

Дуже розораний насип висотою 0,3 м і діаметром 25 м.

Розкопки не проводилися.

Джерела: Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 15.

О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко

420. Майдан, ранній залізний вік, козацький час (VII – IV ст. до н. е., XVII ст.) (археол.)

Знаходиться за 1,15 км на південний схід від східної околиці села та 0,5 км в тому ж напрямку від старого тваринницького комплексу, за 0,25 км на північ від ґрунтової дороги до с. Майорівка Чутівського району.

Був об'єктом топографічних обстежень 1954 р., внаслідок чого позначений на більшості дрібномасштабних карт 2-ї пол. XX ст. як тригопункт на насипу з північно-західного боку від кладовища з абсолютною висотою 119,8 м. Обстежувався О. Б. Супруненком, І. С. Мельниковою та О. М. Ткаченком у 2018 р.

Розташований на краю похилого підвищення мису-вододілу р. Ковжижі та 2-ї Зайцівської або Харченківської балки, з абсолютним значенням висоти близько 117,5 м (рр. Ковжижа – Ворскла – Дніпро).

Майдан знаходиться у північно-західній частині старого сільського кладовища, обнесеного потрійним рядом невисоких ґрунтових навалувань кін. 1-ї трет. – сер. XX ст., займаючи кут кладовища. Оточений щільним зосередженням кущів терену і дерев, зовнішні схили останця також поросли кущами і деревами.

Являє собою кільцевий останець насипу великого кургану з ледь помітним нешироким проходом з південного боку. Зовнішній діаметр останця складає близько 60 м, висота валу коливається у межах 2,1–3,0 м. На вищій частині «кільця» з південно-східного боку помітні рештки основи тригопункту у вигляді слідів рівчака обвалування. В центрі добре збереглася яма круглої в плані форми діаметром 22 м і глибиною до 3,0 м, що місцями поросла кущами. У кущах вдалося простежити «вус» відвалів вийнятого ґрунту з південно-східного боку завширшки 2–3 м і довжиною понад 30 м. Рештки ще одного вуса помітні з північного заходу.

На території кладовища, через суцільні кущі і дерева, слідів курганів чи відвалів ґрунту не виявлено.

Розкопки майдану не проводилися.

Джерела: Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 16; УССР, Полтавская область: Чапаево. – М 1: 100 000 см. – М.: Ген. штаб, 1978; Диканька, Полтава: топограф. карта. М 1: 100 000 см. – К.: Киев. воен.-топограф. ф-ка, 1999. – Л. 100.

О. Б. Супруненко, І. С. Мельникова, О. М. Ткаченко

421. Група курганоподібних насипів (археол.)

Знаходиться за 1,2 км на схід від будівель лісництва, за 0,88–1,16 км на північ від с. Чоботарі, поблизу кол. знесеного с. Борівське, зліва від автодороги С 171013 до Борівського лісництва.

Один із насипів був об'єктом топографічних обстежень 1954 р., за результатами яких позначений як насип з відносною висотою 1,3 м та абсолютною 107,7 м. Група оглянута О. Б. Супруненком у 2002 і 2007 рр.

Розташована на пласкому піщаному підвищенні лівого берега р. Ковжижі у ворсклинській надзаплаві (рр. Ковжижа – Ворскла – Дніпро), що використовується під випаси і знаходиться перед лісовим масивом.

Складається з 5-ти наразі задернованих, свого часу розорюваних курганоподібних насипів, витягнутих меридіональним ланцюжком на 0,4 км, що перетинаються ділянкою асфальтованої дороги на Борівське лістицтво. Насипи мають висоту 0,3–0,9 м та діаметри 18–30 м, частково задерновані.

Розкопки не проводилися.

Джерела: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 17. – № 46, рис. 23; карта: X-42-65-B-г. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-X-65; обстеження автора 2007 р.

О. Б. Супруненко

422. Братська могила воїнів Червоної Армії (1941, 1943), пам'ятний знак полеглим землякам (1967) (іст.)

У центрі села, біля школи.

Поховано 11 воїнів. Серед них воїни 199-ї стрілецької дивізії, які загинули в кін. вересня – на поч. жовтня 1941 р. в боях з гітлерівськими загарбниками при обороні села, а також бійці батальйону військ НКВС, який прикривав дорогу на підступах до села. У липні 1941 р. для боротьби з можливим парашутним десантом ворога обласне Управління НКВС створило Полтавський міський винищувальний батальйон № 341, який комплектувався з фабрично-заводських робітників і службовців міста. Озброєний батальйон був легкою стрілецькою зброєю, забезпечений автотранспортом. За необхіності він міг виїхати у сусідні райони в радіусі 50–60 км від міста. Батальйон ніс службу на лінії Коломак, Котельва, Опішня. 27 вересня до батальону звернувся командир 297-ї стрілецької дивізії з проханням допомогти озброїти прибуле в дивізію поповнення. 29 вересня знову звернувся із проханням допо-

моги особовим складом батальйону прикрити дорогу на підступах до с. Милорадове, куди було направлено взвод у складі 50 осіб. 2 жовтня 1941 р. відбувся бій із гітлерівцями, загинули рядові Єрмаков, Бор, Бондаренко, Никитченко (місце поховання не відоме).

Воїни 6-ї гвардійської моторизованої стрілецької бригади 5-го гвардійського танкового корпусу, які загинули в серпні-вересні 1943 р. при звільненні села, а також померлі від ран в 4196-у хірургічному польовому пересувному госпіталі. Прізвища відомі 5.

Згідно рішення виконкому Милорадівської сільської ради № 8 від 1.04.1952 р. на могилі встановлено цегляний оштукатурений обеліск (вис. 7,0 × 1,2 × 1,2 м)

із зіркою, в центральній частині якого накладний орден Великої Вітчизняної війни та дошка гранітної крихти (0,70 × 0,45 м) з пам'ятним написом: «Вічна слава воїнам-визволителям і односельчанам, які загинули в боях за честь, свободу і незалежність нашої Батьківщини 1941 – 1945 р.р.». Біля підніжжя – гранітної крихти плита (вис. 0,60 × 1,75 × 0,90 м) з пам'ятним написом: «Тут поховані воїни, які загинули в 1943 р. при звільненні с. Милорадове

сержант Белов Микола Михайлович
гв. єф-р Дуров Федір Васильович
рядовий Трунов Микола Васильович
рядовий Вешіков Іван Петрович
рядовий Калінін Василь Іванович
і 6 невідомих героїв
Вічна слава борцям за щастя народу».

Пам'ятний знак полеглим землякам встановлений згідно рішення колгоспу «Зоря» № 25 від 4 травня 1967 р. через дорогу, навпроти братської могили. У сер. 1980-х рр. проведено реконструкцію – 2 стели (вис. 2,45 × 1,08 0,37 м) – лабрадоритова та залізобетонна – з пам'ятним написом: «Вічна пам'ять і слава односельчанам, які віддали життя за свободу і незалежність нашої Батьківщини 1941–1945 р.р.» та прізвищами 319 воїнів-земляків, мешканців сіл Глобівка, Матвіївка, Лабурівка, перенесені і встановлені по обидва боки від братської могили.

Під час тимчасової окупації було розстріляно 4 мешканців Милорадовської сільської ради. Коношко Микола Антонович, 1929 р.н. та Коношко Трохим Антонович, 1928 р.н., підірвалися на міні 1943 р.

Взято на облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів № 247 від 23.04.1982 р.

Джерела та література: ЦАМО РФ. – Ф. 1459. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 94; Ф. 3367. – Оп. 2. – Спр. 7. – Арк. 30; Архів СПб. ВВМ МО РФ. – Ф. 4196. – Арк. 2; ДАПО. – Ф.р. 1876. – Оп. 8. – Спр. 85. – Арк. 5; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.601-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Книга Пам'яті України. Полтавська область. Т. 5: Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район. – Полтава : Полтав. літератор, 1996. – С. 758–779; Книга Скорботи України. Полтавська область. Т. 1: м. Полтава, Великобагачанський район, Гадяцький район, Глобинський район, Гребінківський район, Диканський район, Зіньків-

ський район, Карлівський район, Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район, Кременчуцький район, Лохвицький район / [гол. ред. кол.: І. О. Герасимов (голова) та ін.; обл. ред. кол.: П. Г. Шемет (гол. редкол.) та ін.]. – Полтава : Полтав. літератор, 2002. – С. 308,314, 319–320, 323; Погода Ю. В., Цвєтов О. Б. Історія міліції Полтавщини (мат-ли, документи). – Полтава : ТОВ «Фірма «Барз» Інк., 2004. – С. 133–135.

С. М. Жученко, А. М. Скирда

423. Місце розстрілу Поліщука Федора Єлисейовича (1942) (іст.)

В урочищі Борівського лісництва – 19 квартал.

У вересні 1941 р. для диверсійної та підпільної роботи у Борівському лісництві, поблизу Милорадове, розміщувався диверсійно-розвідувальний загін, сформований із працівників обласного управління внутрішніх справ. Загін діяв у Полтаві, на території Диканського району, в Борівському та Руднянському лісництвах. Командир загону Федір Єлисейович Поліщук, 1899 р.н., до початку війни працював завідуючим Полтавським міським фінансовим відділом. До складу загону входили Луценко О. М., Луценко З. З., Пробийголова М. Л., Згурський Г., Бабенко М., Касьяненко О. Р., Гармаш Г. П., Ляховий П. П. та ін. У грудні 1941 р. Поліщук Ф. Є. та більшість членів загону були заарештовані і розстріляні.

Спочатку Поліщук Ф. Є. був похований на місці розстрілу. В 1969 р. прах перенесено до меморіалу Солдатської Слави м. Полтави.

У 1958 р. на місці розстрілу встановлено цегляний обеліск із зіркою (вис. 1,30 × 0,57 × 0,58 м), в центральній частині дошка з нержавіючої сталі (0,20 × 0,26 м) з пам'ятним написом: «На этом месте погиб от рук немецко-фашистских оккупантов командир Полтавского партизанского отряда Ф. Е. Полищук 1899г. – 1942г.». Постамент (вис. 0,35 × 0,80 × 0,70 м) цегляний. Навколо огорожа, виготовлена з металевих труб методом зварювання.

Взято на облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів № 247 від 23.04.1982 р.

Джерела і література: ДАПО – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 19; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.604-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Ємець П. Н., Самойленко О. П. Полтавщина в роки Великої Вітчизняної війни. – Харків : Прапор, 1965. – С. 53; Довгуша Г. Д. Котельва: путівник. / Г. Д. Довгуша, Р. І. Шевченко, М. А. Шило. – Харків : Прапор, 1987. – С. 38; Книга пам'яті України. Полтавська область. Т. 5: Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район. – Полтава : Полтав. літератор, 1996. – С. 764; Книга пам'яті України. Полтавська область. Т. 1: м. Полтава. – Полтава : Полтавський літератор, 1995. – С. 322; Ілюха О. Партизанський рух на теренах Котелевщини в часи Великої Вітчизняної війни (1941–45 р.р.) // Народна трибуна. – 2015. – 1 квітня. – № 24 (9735). – С. 6.

О. П. Самойленко, А. М. Скирда

424. Могила Ївницької Тамари Василівни (1985) (іст.)

У центральній частині Центрального кладовища.

Похована Ївницька Тамара Василівна (3.04.1905 р., м. Єлизаветполь, тепер м. Ганджа, Азербайджан – 19.10.1985 р., с. Милорадове, Котелевського району Полтавської обл.) – народна художниця, за фахом учитель.

Батько Василь Онисійович був машиністом паровоза, мати Ганна Михайлівна – вчителькою. Ймовірно, мали українське походження, оскільки під час революції 1917 р. вивезли Тамару до бабусі в Україну. Родина через ряд обставин часто переїздила, проживала в Казахстані, Узбекистані, Росії, Україні.

Закінчивши гімназію у Люботині (нині Харківська обл.), Т. Ївницька здобула дві вищі освіти у Ленінграді (нині Санкт-Петербург, РФ), за спеціальністю вчитель російської мови та літератури, а також німецької і французької мов. Учителювала у Ленінградській обл. й одно-

часно у самому місті протягом п'яти років навчалась у художній студії.

Роки окупації Тамара Василівна пережила в Україні. Працювала в різних селах вчителем російської мови та літератури. Проте найважчим виявився 1947 р. Щоб якось вижити, виконувала замовлення для школи, колгоспу, магазинів, малюючи різні вивіски, плакати тощо.

Наприкінці 1960-х рр. переїхала на постійне місце проживання у Милорадове. Вийшовши на заслужений відпочинок, серйозно зайнялась малюванням, писала переважно портрети своїх односельчан.

Працювала у техніці «наївне малярство». Основний жанр – портрет. Творчість базується на народних традиціях; колорит згармонізований на великих локальних плямах, композиції врівноважені. Твори відтворюють типові образи українських селян 2-ї пол. XX ст., передають їх психологічні особливості. Роботи експонувались у Полтаві (1972), Києві та Москві (1974). Кількість полотен народної художниці невідома, адже частину з них було подаровано чи виставлено на продаж.

Найвідоміші роботи: «Дев'ятикласниця Світлана» (1969), «Студентка Лариса» (1973), «Доярка Катерина Книш» (1973), «Колгоспний художник» (1974), «Сільська вчителька» (1974), «Віра Конотоп» (1977), «Вчителька Світлана Василівна Гапон» (1982).

У 1986 р. на могилі встановлено надгробок – металева конструкція із зіркою (вис. 1,5 × 0,4 м), в центральній частині якої сталева дошка (0,2 × 0,3 м) із написом: «Ивницкая Тамара Васильевна».

Джерела і література: Творчість художниці Івницької Тамари Василівни та письменника Мілікова Володимира Петровича, 2011 р. // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Ханко В. Словник мистців Полтавщини. – Полтава : Вид-во «Полтава», 2002. – С. 81; Костюк В. К. Край Дикого Поля: нариси з історії Котелевщини. – Полтава : Вид-во «РіК», 2009. – С. 233; Джерелейко А. Створювала портрети людей, які жили і трудились поруч // Народна трибуна. – 2014. – 5 лютого. – № 8 (9615). – С. 4.

В. А. Андрієць, А. М. Скирда

425. Могила Мілікова Володимира Петровича (2002) (іст.)

У центральній частині центрального кладовища.

Похований Міліков Володимир Петрович (9.05.1937 р., с. Милорадове Руновщанського району Полтавської округи, тепер Котелевського району Полтавської обл. – 30.03.2002 р., там само) – літератор-прозаїк, краєзнавець.

Після закінчення школи служив в армії у Феодосії. Потім працював у Пол-

тавському вищому військовому училищі зв'язку на кафедрі радіолокаційних систем.

Почав писати у 1980-х рр., публікувався в обласній газеті «Зоря Полтавщини».

Працював директором дрібнооптового магазину «Полтава-Техпостач», потім директором дитячого оздоровчого табору «Орлятко» в с. Матвіївка Котелевського району.

У 1994 р. вийшла друком книжка «Добришинська сага», у 1995 р. «Натяки і манівці». Гумористичні оповідання В. Мілікова – це вихоплені спостережливим оком фрагменти із нашого повсякденного життя. Позначилася на його письмі і творчість О. І. Ковіньки, з яким Міліков був добре знайомий, читав йому свої твори, відчував підтримку й одержав благословення на працю в цьому нелегкому жанрі.

У 2003 р. на могилі встановлено пам'ятний знак, виготовлений із сірого полірованого граніту. Стела (вис. 1,25 × 0,50 м) з викарбуваним портретом письменника та пам'ятним написом: «Міліков Володимир Петрович 09.05.1937 – 30.03.2002 Тому, хто дорогим був за життя від тих, хто пам'ятає і сумує. Дружина, діти, онуки».

Джерела та література: Творчість художниці Івницької Тамари Василівни та письменника Мілікова Володимира Петровича, 2011 р. // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Пшинка М. Котелевський край: природа, історія, люди. Історико-краєзнавчий довідник / М. В. Пшинка. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2016. – С. 116; Семеняко В. Під самісінький ніс // В. Міліков. Натяки і манівці. Веселі оповідки. – Гадяч : Гадяцька район. друкарня, 1995. – С. 3–5.

А. М. Скирда

426. Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)

У південно-східній частині кладовища.

Згідно Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні у с. Милорадове загинуло 68 чол. Імен відомо 66.

За ініціативою Ради ветеранів війни, в особі Рахна Григорія Прокоповича, та Милорадівської сільської ради, в пам'ять про ті трагічні події у 1991 р. було встановлено пам'ятний знак – металевий хрест (вис. 7,0 × 2,0 м), на якому закріплено таку ж дошку (0,35 × 0,50 м) з пам'ятним написом: «Пам'ять жертвам голодомору».

Література: Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Полтавська область / Упоряд. О. А. Білоуško, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. – Полтава : Оріяна, 2008. – С. 318.

А. М. Скирда

427. Пам'ятний знак полеглим землякам (іст.)

У південно-східній частині кладовища.

У пам'ять про 134 воїнів, мешканців села, полеглих на фронтах Другої світової війни 1941–1945 рр. у 1980-х рр. встановлено металевий обеліск (вис. 3,5 × 1,2

× 1,1 м), на чільному боці якого сталева дошка (0,6 × 0,4 м) з пам'ятним написом: «В пам'ять землякам, які загинули під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945».

Література: Книга пам'яті України. Полтавська область. Т. 5: Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район. – Полтава : Полтав. літератор, 1996. – С. 744–747.

А. М. Скирда

428. Школи церковнопарафіяльної жіночої будинок (1905) (архіт., іст.)

Село Милорадове засноване у 1815–1816 рр. графом, військовим діячем Михайлом Адрійовичем Милорадовичем (1771–1825), представником давнього українського козацько-старшинського роду. Милорадове – єдине село Котелевського району, збудоване у відповідності до містобудівних рішень поч. XIX ст. Територія населеного пункту поділена на чіткі прямокутні житлові квартали. Спочатку село називалося Новоселівка, але згодом було перейменоване на Милорадівку, на честь засновника села. У 1831 р. поміщики Милорадовичі збудували в центрі села велику мурована Спасо-Преображенську церкву, з окремо розташованою шатровою дзвіницею. Цей храм був знищений радянськими богоборцями. Місце розташування церкви локалізують у садибі сучасної Милорадівської ЗОШ, поряд із будівлею церковнопарафіяльної школи.

У сер. XIX ст. новими власниками Милорадового стали поміщики Кулябки-Корецькі, також представники українського козацько-старшинського роду. Їх зусиллями у 1869 р. почала діяти Милорадівська земська школа, розташована у панському будинку. У 1875 р., також коштом Кулябок-Корецьких, у селі була збудована перша церковнопарафіяльна школа (училище), при якій було ¾ десятини землі, зайнятої садком і городом. Попечителем училища була Катерина Костянтинівна Кулябко-Корецька, дружина землевласника. З 1897 р. закон Божий у школі викладав священик Преображенської церкви Йосип Васильович Юшенов, на службі з 1900 р. Вчитель – Сергій Васильович Дениско, з селянської родини, закінчив Черняківське народне училище, в 1878 р. склав екзамени на звання народного вчителя. У Милорадівському училищі почав працювати з 1884 р. Загалом 49 років пропрацював в с. Милорадове на освітянській ниві. У різні роки на посаді другого вчителя були Надія Юхимівна Кислова (з 1898 р.), Надія Миколаївна Лєнарська (з 1900 р.), Марія Панасівна Буцька (з 1909 р).

Розквіт села припав на поч. XX ст., коли його власником був Петро Іванович Кулябко-Корецький, повітовий і губернський гласний, у 1906–1908 рр. – Полтавський міський голова. У 1905 р. громада села, при активній підтримці П. І. Кулябко-Корецького, збудувала нове муроване приміщення жіночої церковнопарафіяльної школи (училища) при Спасо-Преображенській церкві. Школа отримала 0,5 десятини землі з садом. Попечителем нової школи став П. І. Кулябко-Корецький, законоучителем – священик Георгій Шишацький з вересня 1905 р. Перша вчителька, завідуюча Олена Олександрівна Коркушко, закінчила курс в Полтавському єпархіальному жіночому училищі 1910 р. З 1911 р. на посаді першої вчительки Поліна (Пелагея) Дмитрівна Лотоцька, яка закінчила курс Харківської жіночої гімназії у 1901 р. У Милорадівському училищі з 1905 по 1911 рр. займала посаду другого вчителя. З 1911 р. посаду другого вчителя займала Надія Григорівна Броневська, випускниця Полтавської жіночої гімназії.

Крім школи, Кулябко-Корецький збудував у Милорадовому амбулаторію і приймальний покій (1912 р.).

Милорадівська земська школа розташована в центрі села, по вул. Центральній, 33. Будівля школи мурована, одноповерхова, прямокутна в плані, з двоскатим дахом. Чоловий південно-західний фасад на дев'ять вікон витягнутий вздовж вулиці. Вхід до будівлі розташований з двору. Архітектурні рішення будівлі типові для навчальних закладів поч. XX ст., але фасади вирізняються досить багатим декором. Наріжні кути підкреслені широкими рустованими пілястрами. Такі ж пілястри розскріповують площини фасадів. Вікна мають розвинені пласкі лиштви, що переходять у декор карнизу. Під вікнами розміщені декоративні ніші. Вінчаючий карниз надзвичайно складний, утворений багатьма рядами цегляних «сухариків», «зубчиків» і поясків. Дах

двосхилий, в останній час вкритий шифером. Південно-західний торець будівлі завершується трикутним фронтоном з даховим вікном. Над вікном на фасаді викладені дата будівництва школи та ініціали її будівничого: «ОСНОВ. 1905 г. ПИК.».

У часи СРСР будівля була розширена шляхом прибудови до південно-східного торця школи. Площа історичної частини будівлі 280 м^2. Історичні інтер'єри внаслідок кількох ремонтів втрачені. На чоловому фасаді зберігся нівелірний знак НКЗС, встановлений у 1920–1930-х рр.

Після встановлення радянської влади і до 1930 р. у приміщенні діяла сільська початкова школа, в 1930–1937 рр. – семирічна, пізніше – середня школа. Під час тимчасової гітлерівської окупації освітня політика зосереджувалася на створенні семирічної школи. Відвідувати її мусили всі здорові діти віком 7–12 років. За порушення цієї вимоги батьків штрафували. У перші місяці окупації користувались радянськими підручниками, в яких були купюри (посклеювані сторінки про радянську владу), до того часу, коли була видрукувана навчальна література в Харкові. Проте, вже на поч. 1943 р. комендант Шплейте наказав закрити школу. Будинок було передано німецькій комендатурі.

Під час відступу загарбників у 1943 р. школа постраждала від пожежі. Відремонтована у 1945–1946 рр. У 1956 р. поряд зі старою будівлею почалося будівництво нового шкільного корпусу. У 1961–1962 рр. кількість учнів школи досягла 398 осіб. 1965 р. побудовані інтернат для проживання учнів з віддалених сіл та майстерня. З 1974 р. учні почали вивчати автосправу, побудовані гараж та автоклас. На сьогодні Милорадівська ЗОШ є однією з кращих у районі. Тут навчається 108 учнів. За ініціативи директора школи Писанко О. І. у будівлі колишньої земської школи здійснюється ремонт – тут планують розмістити класи початкової школи.

Будинок жіночої церковноприходської школи у Милорадовому є цікавою пам'яткою архітектури та історії поч. XX ст., що потребує дослідження й охоронного статусу.

Джерела та література: Історія села Милорадове, 2010 р. // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Село Милорадове в роки Великої Вітчизняної війни, 2007–2008 рр. // Там само; Отчет Полтавской уездной земской управы по народному образованию за 1900 год. – Полтава : Типографія М. Л. Сарожицкого, Александровская ул., д. Дубинского, 1901. – С. 91; Отчет уездной земской управы за 1910 год: В 2-х частях. – Полтава : Электр. тип. Д. Н. Подземского, Петровская, соб. дом, 1911. – С. 119–120; Справочная клировая книга по Полтавской епархіи на 1912 годъ. – Полтава, 1912. – С. 228; Павловский И. Ф. Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители / И. Ф. Павловский; ПУАК. – Полтава, 1914. – С. 112; Полтавщина: енциклопедичний довідник. – К. : Українська Енциклопедія, 1992. – С. 532–533; Милорадівська школа. Нам тільки 130 років. – Милорадове, 2005. – С. 7–10; Костюк В. К. Край Дикого Поля: нариси з історії Котелевщини. – Полтава : Вид-во «РіК», 2009. – С. 211–212; Пшинка М. Котелевський край: природа, історія, люди. Історико-краєзнавчий довідник / М. В. Пшинка. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2016. – С. 56, 63, 92.

І. Ю. Биков, А. М. Скирда

Михайлівка Друга, с. (знесене), Козлівщинська сільська рада

429. Курганний могильник I та майдан, енеоліт – бронзовий вік, ранній залізний вік, козацький час (IV – II, I тис. до н. е.; XVII ст.) (археол., іст. науки і техн.)

Знаходиться за 4,5 км на південний схід – схід від старого кладовища з пам'ятником воїнам-визволителям часу Другої світової війни, на місці полишеного і знесеного села, за 8,1 км в тому ж напрямку від с. Козлівщина, на межі з Чутівським р-ном Полтавської обл.

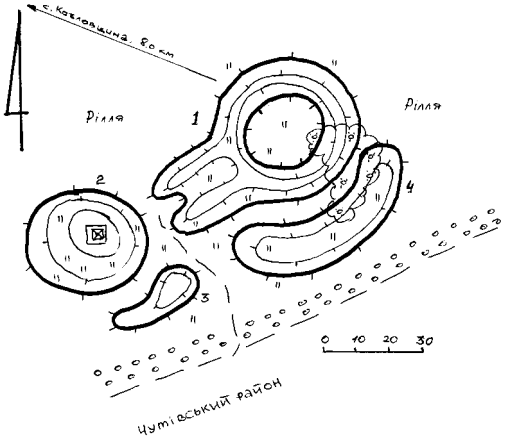

Михайлівка Друга, знесене с. План курганного могильника I. *За О. Б. Супруненком, 2002.* 1 – майдан; 2 – курган № 1; 3–4 – відвали ґрунту.

Курган № 1 та відвали ґрунту. З південного сходу. *Фото О. Б. Супруненка, 2003.*

Майдан, центральна частина. З південного заходу. *Фото О. Б. Супруненка, 2003.*

Курган і майдан були об'єктами топографічних обстежень сер. – 3-ї чв. XIX ст., знайшовши відображення на картах-«триверстовках» із зазначенням абсолютної висоти майдана 78,4 саж. Вони обидва й більший відвал ґрунту позначені на дрібномасштабних картах 3-ї чв. XX ст. з абсолютною висотою майдана в 153,9 м та відносним значенням висоти 2,5 м. Позначки насипів перенесені також і на карти кілометрового та двокілометрового масштабів випуску 1990 р.

Обстежувалися О. Б. Супруненком у 2002 і 2016 рр.

Могильник складається із задернованого майдану з вусами і буртами та кургану, із тригопунктом на вершині, висотою 1,8–2,5 м та діаметром 35–70 м, що займають підвищення вододільного плато рр. Ворскла і Свинківка (рр. Свинківка – Ворскла – Дніпро). Група компактна; візуально помітні чотири насипи, розташовані за 30–40 м від лісосмуги біля межі районів. Їх описи та обміри подані в таблиці.

Комплекс у складі кургану і майдану з рештками відвалів ґрунту має задовільний стан збереження і може бути визначений як виразна вододільна поховальна археологічна пам'ятка та об'єкт історії промислового виробництва козацької епохи.

Археологічні дослідження не проводилися.

№ п/п	Висота (м)	Діаметр (м)	Стан насипу
1	2,5	35	Задернований насип кургану з обораними полами і рештками тригопункту на вершині. Абсолютна висота – 159,3 м. На поверхні є угруповання ковили волосистої.
2	1,6–1,8	40 × 70	Майдан. Поріс кущами у східній частині. Насип кільцевої у плані форми, із заглибиною у центрі (дм. 20–22 м), глибиною 2,0 м, без проходу. З південного заходу наявні два вуси, фланкуючі прохід з південного заходу, завдовжки близько 30 м. Між ними знаходиться заглибина проходу завширшки близько 7,0 м, доведена до рівня похованого чорнозему.
3	0,9–1,1	10 × 30	Відвал ґрунту комоподібної форми, можливо, пошкоджений селітроварниками насип кургану. На третину задернований, інші дві третини – розорюються.
4	0,7–1,8	12 × 60	Відвал дугоподібної форми, зорієнтований майже у широтному напрямку. З півночі – поріс кущами, задернований.

Джерела: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 19–20. – № 56, рис. 30–33; Ряд XXIII. – Военно-топографическая карта Полтавской губернии. – Масштаб 3 вер. в дюйме. Губ. Полтавской. Исправл. по рекогносц. 1869 г. // Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. – СПб. : Военно-топограф. депо, 1863–1878. – 1 атл. ([24] разв. л., [1] сб. л.). – Л. XXIII-13; X-41-65-Б-а. – М 1: 25 000 см. – М. : ГУГК, 1965; Полтавська область. – М 1: 200 000 см. – К., 1990. – Арк. 1 зв.; обстеження автора 2016 р.

О. Б. Супруненко

430. Курган I, бронзовий вік (кін. III – II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 1,65 км на північ від кладовища знесеного села з пам'ятником воїнам-визволителям часу Другої Світової війни, за 2,62 км на північний схід від с. Козлівщина і 2,23 км на північний захід від с. Назаренки.

Позначений як вершина підвищення на дрібномасштабних картах 3-ї чв. XX ст. з абсолютною висотою 121,7 м. Обстежувався О. Б. Супруненком у 2002 та 2016 рр.

Розташований край схилу плато третьої тераси лівого берега р. Ворскли (рр. Ворскла – Дніпро), на невеликому мису.

Має відносну висоту 0,4 м та діаметр 15 м. Дуже пошкоджений розорюванням.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 19. – № 55, рис. 23: 55; обстеження автора 2016 р.

О. Б. Супруненко

Михайлівка Перша, с., Сидоряченська сільська рада

431. Поселення Михайлівка Перша I, бронзовий вік, черняхівська культура (археол.).

Знаходиться на північ від східної околиці села, на відстані близько 0,1 км від садиб, на правому березі р. Котелевка (Котельва), лівого допливу р. Ворскли лівобережного басейну р. Дніпро.

Виявлене загоном ПДПІ ім. В. Г. Короленка під керівництвом С. П. Юренко.

Площа поширення культурних решток не встановлена. Розорюється. Поселення зруйноване оранкою. Серед знахідок – подрібнені фрагменти ліпного посуду доби бронзового віку, поряд з поодинокими уламками гончарного посуду черняхівської культури.

Археологічні дослідження обмежилися шурфуванням 1977 р. Матеріали зберігаються у фондах ПКМ імені Василя Кричевського.

Пункт I біля с. Михайлівка Перша I – об'єкт археології, що є частково зруйнованим різночасовим поселенням доби бронзи – черняхівської культури, багатошаровість якого не визначена. Потребує додаткових обстежень з метою встановлення наявності предмету охорони.

Джерело: Юренко С. П. Отчет о работе разведгруппы Левобережного Славяно-Русского отряда Среднеднепровской комплексной археологической экспедиции ИА АН УССР в 1977 году / Юренко С. П. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1977/11в; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 63. – Арк. 5. – Рис. 3, фото 3.

С. П. Юренко, В. В. Шерстюк

432. Місцезнаходження Михайлівка Перша II, скіфський час (археол.).

Знаходиться за 0,10–0,15 км на північ від північно-східної околиці села, на схилі корінної тераси правого берега р. Котелевка (Котельва), лівого допливу р. Ворскли лівобережного басейну р. Дніпра.

Виявлене завідувачем відділу ЦОДПА В. В. Шерстюком у 2014 р. під час здійснення обстежень земельних ділянок, що планувалися до відведення.

Площа поширення культурних решток становить близько 1 га. Розорюється. Окремі знахідки у вигляді фрагментів ліпного посуду скіфського часу трапляються кількома скупченнями, сконцентрованими у тому числі на та біля кількох курганоподібних насипів. Культурні нашарування відсутні (у межах орного шару). Можливо, цей об'єкт – рештки могильника.

Прошурфоване. Матеріали до колекції не брались.

Пункт ІІ біля с. Михайлівка Перша І – об'єкт археології, що є місцезнаходженням скіфського часу і потребує додаткових обстежень з метою встановлення наявності предмету охорони.

Джерело: Шерстюк В. В. Звіт від 16 березня 2016 р. про археологічне обстеження земельних ділянок на території Котелевського району Полтавської області // Робочий архів ЦОДПА.

В. В. Шерстюк

433. Курганний могильник І, енеоліт – бронзовий вік (кін. IV – II тис. до н. е.) **(археол.)**

Знаходиться за 0,95 км на південь від села, на межі з Краснокутським районом Харьківської області.

Був об'єктом топографічних обстежень з сер. XIX ст. і позначений на картах-«триверстовках», дрібномасштабних мапах 2-ї пол. XX ст. як група з 4–6 курганів. Обстежувався О. О. Ломакіним у 1989 р., А. І. Охріменком у 2002 р. та автором у 2018 р.

Розташований на підвищенні другої тераси лівого берега р. Котелевки (рр. Котелевка – Котельва – Ворскла – Дніпро).

Складається з шести курганів. Найвищий задернований насип знаходиться у лісосмузі, має абсолютну позначку висоти 144,5 м. Його відносна висота близько 4,0 м, діаметр 30 м, на вершині помітні сліди від геодезичного знаку, грабіжницьких ям та окопів часу Другої світової війни.

П'ять насипів навкруги розорюються. Їх висота 0,5–1,5 м, діаметри 20–30 м.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела та література: Мельникова И. С. Отчет о разведках 1989 г. на территории Полтавской обл. (по «Своду памятников истории и культуры») / Мельникова И. С., Ткаченко А. М.; ПКМ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1989/213 – Арк. 33, рис. 64; Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 26. – № 11, рис. 37: 11; Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 и 1878 г. / Гравир. Конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн. Чин. Чемерных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й. – СПб. : Военно-Топограф. Депо, 1863 – 1878. – Ряд XXIII. – Лист 13; карта: X-45-62-Б-в. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-IX-65; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському районі Полтавської області в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 31.

О. М. Ткаченко

434. Курганний могильник II, енеоліт – бронзовий вік

(кін. IV – II тис. до н. е.) **(археол.)**

Знаходиться за 0,6 км на південь від західної околиці села, за 0,4 км на південний захід від кладовища.

Був об'єктом топографічних обстежень з сер. XIX ст. і позначений на картах-«триверстовках», дрібномасштабних мапах 2-ї пол. XX ст. як група з 3–5 курганів. Обстежувався О. О. Ломакіним у 1989 р, А. І. Охріменком у 2002 р та В. В. Шерстюком у 2015–2016 рр. Стан збереження перевірений авторами влітку 2018 р.

Розташований на підвищенні другої тераси лівого берега р. Котелевки (рр. Котелевка – Котельва – Ворскла – Дніпро).

Складається з п'яти курганів. Один з них розташований на території Сидорянченської сільської ради. На його вершині встановлено пам'ятник на честь подвигу Героїв Радянського Союзу М. Т. Гарнізова і М. І. Попова, які загинули при штурмі цієї висоти 27 серпня 1943 р. Навколо стели ростуть дерева, кущі, висаджені квіти. Висота цього насипу 2,0 м при діаметрі 25 м. Три кургани знаходиться на території Котелевської селищної ради. Найвищий задернований насип з абсолютною позначкою висоти 130,5 м, з відносною висотою 4,5 м, діаметром 45 м, зі слідами від геодезичного знаку на вершині, має рештки грабіжницьких ям і двох окопів часів Другої світової війни. Ще три насипи навкруги – розорюються. Їх висота 0,5–1,0 м при діаметрі 25–30 м.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела та література: Мельникова И. С. Отчет о разведках 1989 г. на территории Полтавской обл. (по «Своду памятников истории и культуры») / Мельникова И. С., Ткаченко А. М.; ПКМ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1989/213 – Арк. 32, рис. 64; Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 27. – № 12, рис. 37: 12; ; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському районі Полтавської області в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О.М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 31–32; Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 и 1878 г. / Гравир. Конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн. Чин. Чемерных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й. – СПб. : Военно-Топограф. Депо, 1863 – 1878. – Ряд XXIII. – Лист 13; карта: X-45-62-Б-в. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-IX-65.

О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко

435. Курган I, енеоліт – бронзовий вік (кін. IV – II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 1,7 км на північний захід – захід від села, в адміністративних межах Котелевської селищної ради.

Обстежувався О. О. Ломакіним у 1989 р. як «курган 23 курганної групи I». Оглянутий за моніторингу автором у 2018 р.

Розташований на підвищенні плато другої тераси правого берега р. Котелевка (рр. Котелевка – Котельва – Ворскла – Дніпро).

Поверхня насипу розорюється, його висота 1,8 м, діаметр 35 м.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела Мельникова И. С. Отчет о разведках 1989 г. на территории Полтавской обл. (по «Своду памятников истории и культуры») / Мельникова И. С., Ткаченко А. М.; ПКМ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1989/213 – Арк. 32. – рис. 64; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському районі Полтавської області в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 28.

О. М. Ткаченко

436. Курган III[2], енеоліт – бронзовий вік (кін. IV – II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 1,1 км на північний захід від села, в адміністративних межах Котелевської селищної ради.

Обстежувався О. О. Ломакіним у 1989 р., описаний ним як «курган 3».

Розташований на підвищенні плато другої тераси правого берега р. Котелевка (рр. Котелевка – Котельва – Ворскла – Дніпро).

Поверхня розорюється, висота 1 м, діаметр 20 м.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерело: Мельникова И. С. Отчет о разведках 1989 г. на территории Полтавской обл. (по «Своду памятников истории и культуры») / Мельникова И. С., Ткаченко А. М.; ПКМ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1989/213 – Арк. 32, рис. 64.

І. С. Мельникова

437. Курган IV, енеоліт – ранній залізний вік (кін. IV – II тис. до н. е.) (археол.).

Знаходиться за 1,15 км на північ (азимут 9°) від крайньої північно-східної окраїни села, на плато корінної тераси правого берега р. Котелевка, лівої притоки р. Котельва, лівого допливу р. Ворскли лівобережного басейну р. Дніпро.

Був об'єктом топографічних обстежень сер. XIX ст. – сер. XX ст. Обстежувався директором ІКЗ «Більськ» В. В. Приймаком під час розвідок 2009–2011 рр. За моніторингу стану збереження пам'яток археології району курган оглянутий влітку 2018 р. О. М. Ткаченком.

На час обстеження насип мав висоту 1,2 м при діаметрі 40 м, розорювався.

Курган показаний на військово-топографічних картах сер. XIX – поч. XX ст. На картах різних масштабів і видань 1930–1940-х рр. тут значилися два насипи, один із яких мав відносну висоту 0,60 м.

Археологічні розкопки не проводилися.

Джерела: Приймак В. В. Щоденник археологічних розвідок ІКЗ «Більськ» на території Котелевського району Полтавської області в 2009–2011 рр. // НА ЦОДПА. – Б. н. – Арк. 8 зв.–9; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 29; Ряд XXIII. Лист 13. Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской Губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 – и 1878 г. / Гравир. конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн. Чин. Черемных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й. – СПб. : Военно-топографическое Депо, 1863–1878. – 1 атл. ([24] разв. л., [1] сб. л.). – Л. 13; М-36-70 (Ахтырка). УССР Полтавская область. М 1: 100 000. [По съемкам] 1933–1939 г.г. – Ген. штаб Красной Армии. Первое изд. 1941 г.; М-36-70-Г (Котельва). УССР. Сумская, Полтавская и Харьковская обл. М 1:50 000. [По съемкам] 1933–1936 г.г. Рекогносц. 1941 г. – Ген. штаб Красной Армии, первое изд. 1942 г.

В. В. Приймак, О. М. Ткаченко, В. В. Шерстюк

[2] Раніше зазначений у науковій звітності курган II доби енеоліту – бронзового віку (археол.) описаний з уточненою прив'язкою до смт Котельви, як «курган VII» (див. ст. № 52).

438. Курган V, енеоліт – ранній залізний вік (кін. IV – I тис. до н. е.) **(археол.).**

Знаходиться за 0,72 км на південь від південної окраїни центральної частини села, на вододільному плато корінної тераси лівого берега р. Котелевка, лівої притоки р. Котельва лівого допливу р. Ворскли лівобережного басейну р. Дніпро та правого берега струмка (обводненої балки) Суха Котельва, лівої притоки р. Котелевка.

Був об'єктом топографічних обстежень сер. XIX ст. – сер. XX ст. Обстежувався директором ІКЗ «Більськ» В. В. Приймаком під час розвідок 2009–2011 рр.

Розорюється, висота близько 0,6 м, діаметр 38 м.

Курган показаний на військово-топографічних картах сер. XIX – поч. XX ст. На картах різних масштабів і видань 1930–1940-х рр. цей насип має відносну висоту 1,00 м.

Археологічні розкопки не проводилися.

Джерела: Приймак В. В. Щоденник археологічних розвідок ІКЗ «Більськ» на території Котелевського району Полтавської області в 2009–2011 рр. // НА ЦОДПА. – Б. н. – Арк. 13–13 зв.; Ряд XXIII. Лист 13. Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской Губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 – и 1878 г. / Гравир. конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн Чин. Черемных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й // Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. – СПб. : Военно-топографическое Депо, 1863-1878. – 1 атл. ([24] разв. л., [1] сб. л.). – Л. 13; М-36-70 (Ахтырка). УССР Полтавская область. М 1: 100 000. [По съемкам] 1933–1939 гг. – Ген. штаб Красной Армии. Первое изд. 1941 г.; М-36-70-Г (Котельва). УССР. Сумская, Полтавская и Харьковская обл. М 1: 50 000. [По съемкам] 1933-1936 гг. Рекогносц. 1941 г. – Ген. штаб Красной Армии, первое изд. 1942 г.

В. В. Приймак, В. В. Шерстюк

439. Курган VI, енеоліт – бронзовий вік (кін. IV – II тис. до н. е.) **(археол.)**

Знаходиться за 1,0 км на північ від села.

Був об'єктом топографічних обстежень з сер. XIX ст. і позначений на картах-«триверстовках» як курган з абсолютною висотою 76,5 сажнів. На дрібномасштабних мапах 2-ї пол. XX ст – як курган з висотою у 2 м. Оглянутий за моніторингу стану збереження пам'яток району у 2018 р.

Розташований на підвищенні плато другої тераси правого берега р. Котелевка (рр. Котелевка – Котельва – Ворскла – Дніпро).

Поверхня насипу розорюється, його висота 1,0 м, діаметр 20 м.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела: Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському районі Полтавської області в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 28; Ряд XXIII. Лист 13. Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской Губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 – и 1878 г. / Гравир. конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн Чин. Черемных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й. – СПб. : Военно-топографическое Депо, 1863–1878. – 1 атл. ([24] разв. л., [1] сб. л.). – Л. 13; М-36-70-Г (Котельва). УССР. Сумская, Полтавская и Харьковская обл. М 1: 50 000. [По съемкам] 1933-1936 гг. Рекогносц. 1941 г. – Ген. штаб Красной Армии, первое изд. 1942 г.

О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко

440. Братська могила воїнів Червоної Армії (1943) **(іст.)**

У південно-західній частині кладовища «Середнє», при вході.

Поховано невідому кількість радянських воїнів із частин 198-ї, 200-ї, 202-ї гвардійських стрілецьких полків 68-ї гвардійської стрілецької дивізії та 71-ї стрілецької дивізії, які загинули в кін. серпня – на поч. вересня 1943 р. при звільненні села від гітлерівських загарбників.

У 1983 р. на могилі споруджений обеліск із мармурової крихти (вис. 1,3 × 0,58 м) на такому ж постаменті (вис. 0,27 × 0,34 × 0,65 м) з пам'ятним написом:

«Вічна слава героям що полягли в боях за Батьківщину тут поховані воїни 68 гвардійської стрілецької дивізії серпень-вересень 1943 р.».

Взято на облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів № 165 від 23.04.1984 р.

Джерела: ЦАМО РФ. – ІХ відділ. – Вх. 39582-с. – Спр. 101-913-2. – Арк. 151-162; ДАПО. – Ф.р. 1876. – Оп. 2. – Спр. 85. – Арк. 11; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.1430-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського.

С. М. Жученко

441. Братські могили радянських воїнів (1943), пам'ятний знак полеглим землякам (1979) (іст.)

У центрі села, біля школи.

У двох могилах поховано 2700 воїнів 3-ї гвардійської важкої танкової бригади, 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії, 93-ї окремої танкової бригади, 71-ї стрілецької дивізії, 68-ї гвардійської стрілецької дивізії, 69-ї гвардійської стрілецької дивізії, які загинули в кін. серпня – на поч. вересня 1943 р. при звільненні села від гітлерівських загарбників. Прізвища відомі 674. Серед них Герої Радянського Союзу Гарнізов М. Т. і Попов М. І.

Гарнізов Михайло Тихонович (1924 р., с. Шигалі Буінського району Татарської АРСР – 28 серпня 1943 р., с. Михайлівка Перша Котелевського району) – Герой Радянського Союзу. Народився у сім'ї селянина. В 1930 р. переїхав до м. Куйбишева (тепер м. Самара, РФ). Закінчив 7 класів, школу ФЗО в 1941 р. Працював на Куйбишевській кондитерській фабриці. З 1942 р. в Червоній армії. На фронті з серпня 1943 р. Кулеметник 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії, гвардії сержант М. Гарнізов 28 серпня 1943 в районі безіменної висоти південніше с. Михайлівка Перша відбивав атаки значних сил піхоти і танків противника. В одному з боїв гранатою підірвав важкий танк, вогнем із автомата знищив кілька солдат та офіцерів ворога. Загинув у цьому бою.

Попов Микола Ілліч (1912 р., м. Уфа Башкирської АРСР – 28 серпня 1943 р., с. Михайлівка Перша Котелевського району) – Герой Радянського Союзу. Народився у сім'ї робітника. Освіта неповна середня. Працював на заводі. В діючій армії з серпня 1943 р. Командир взводу протитанкових гвинтівок 202-го стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. Гвардії сержант М. Попов у бою 28 серпня 1943 р. у критичну хвилину кинувся із зв'язкою протитанкових гранат під ворожий танк і підірвав його (див. ст. № 442).

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10.01.1944 М. Т. Гарнізову і М. І. Попову присвоєні звання Героїв Радянського Союзу посмертно.

Під час тимчасової гітлерівської окупації було розстріляно 33 чоловіки, місця їх поховання достеменно не відомі.

Згідно рішення правління колгоспу «Червона Зірка» № 9 від 22 лютого 1963 р. у 1979 р. споруджений пам'ятник – залізобетонна скульптурна група воїнів із знаменом (вис. 2,5 м), встановлена на ступінчастому постаменті (вис. 1,80 × 2,08 × 1,93 м), в нижній частині якого металева дошка (0,5 × 0,6 м) з пам'ятним написом: «1941 – 1945 Вечная Слава Героям! Товарищам по оружию – отважным воинам 5-й гвардейской воздушной десантной Краснознаменной ордена Суворова Звенигородской дивизии, отдавшим свои жизни за свободу и независимость социалистической Родины в Великой Отечественной войне». Попереду на двох братських могилах (20 × 30 м, 5 ×

6 м) – 16 бетонних тумб (вис. 0,73 × 1,16 × 1,27 м; вис. 0,9 × 1,15 × 1,51 м), на яких закріплено лабрадоритові (1,08 × 0,81 м) та сірі гранітні дошки (1,1 × 0,8 м) з прізвищами загиблих воїнів. У 2015 р. встановлено нові дошки з сірого граніту того ж розміру.

Праворуч від пам'ятника споруджено горизонтальну залізобетонну стелу (вис. 3,0 × 13,0 × 0,27 м) у вигляді башти танка із зіркою. Ліворуч від пам'ятника стела (вис. 1,56 × 2,23 × 0,17 м) з мармурової крихти асиметричної форми, на якій закріплено 2 гранітні дошки (1,13 × 0,80 м; 0,27 × 0,80 м) з пам'ятним написом: «Вічна слава героям-односельчанам, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945» та 76 прізвищ воїнів-односельців та 33 прізвища жертв нацизму. Постамент (вис. 0,81 × 2,51 × 1,13 м) з бутового каменю. Поряд брила (вис. 0,63 × 0,54 м) з рожевого граніту, на якій закріплено дошку (0,32 × 0,32 м) з нержавіючої сталі з пам'ятним написом: «Первый камень мемориала воинской славы заложен ветеранами 68-й гвардейской стрелковой дивизии в день 35-летия боев под Михайловкой Первой».

У 2016 р. в правій частині меморіального комплексу за ініціативи історика-краєзнавця Ілюхи О. Ю. встановлено стелу (вис. 0,84 × 7,3 × 1,5 м) з бутового каменю, на якій покладено 17 дошок (1,01 × 0,41 м) з сірого полірованого граніту з додатково виявленими іменами 918 загиблих воїнів.

За Книгою Пам'яті України відомо 102 прізвища полеглих земляків.

Взято на облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів № 247 від 23.04.1982 р.

Джерела та література: ЦАМО РФ. – IX від. – Спр. 101-913-2. – Арк. 151-162; Ф. 33. – Оп. 793756. – Спр. 10; Ф. 1207. – Оп. 2. – Спр. 75. – Арк.

135–142; Ф. 1297. – Оп. 2. – Спр. 12. – Арк. 158; Ф. 1297. – Оп. 2. – Спр. 12. – Арк. 208; Ф. 3067. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 71; Ф. 3067. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 56; Ф. 3095. – Оп. 2. – Спр. 23. – Арк. 158; Ф. 3095. – Оп. 2. – Спр. 23. – Арк. 1; Ф. 3096. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 242; Ф. 3169. – Оп. 2. – Спр. 11; ДАПО. – Ф.р. 1876. – Оп. 8. – Спр. 85. – Арк. 11; Ф. 15. – Оп. 23. – Спр. 163. – Арк. 6, 16, 21; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.606-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Герои Советского Союза: краткий биографический словарь в 2-х томах. Т. 1: Абаев – Любичев / [пред. ред. кол. И. Н. Шкадов]. – М. : Воениздат, 1987. – С. 315; Герои Советского Союза: краткий биографический словарь в 2-х томах. Т. 2: Любов – Ящук / [пред. ред. кол. И. Н. Шкадов]. – М. : Воениздат, 1988. – С. 308; Книга Пам'яті України. Полтавська область. Т. 5: Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район. – Полтава : Полтав. літератор, 1996. – С. 783–787, 789; Книга Скорботи України. Полтавська область. Т. 1: м. Полтава, Великобагачанський район, Гадяцький район, Глобинський район, Гребінківський район, Диканський район, Зіньківський район, Карлівський район, Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район, Кременчуцький район, Лохвицький район. – Полтава : Полтав. літератор, 2002. – С. 314, 319, 321, 323.

Н. Ф. Шаповал, А. М. Скирда

442. Місце бою воїнів Червоної Армії (1943) (іст.)

На південній околиці села.

27 серпня 1943 р., звільнивши с. Михайлівка Перша, воїни 202-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії закріпились на висоті 130,6 м поблизу села. З цього плацдарму, якщо форсувати р. Мерла, військам відкривалась пряма дорога на Полтаву. Розуміючи це, гітлерівське командування нав'язало дивізії важкі зустрічні бої. Центром жорстокого двобою стала саме висота 130,6 м.

28 серпня 1943 р. під час відбиття танкової контратаки німецьких «тигрів», гвардії сержант, командир обслуги протитанкових гвинтівок 202-го гвардійського стрілецького полку Попов Микола Ілліч зупинив просування ворожого танку, кинувшись під його гусениці із зв'язкою протитанкових гранат.

Гвардії сержант, помічник навідника кулемету 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії Гарнізов Михайло Тихонович, одержавши в бою близько 10 поранень, не пішов з поля бою, а вступив у двобій з ворожим танком. Знищивши з автомата піхоту, озброєний гранатою солдат кинувся під танк і підірвав його, чим забезпечив оволодіння висотою (див. ст. № 441).

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10.01.1944 р. М. І. Попову і М. Т. Гарнізову присвоєні звання Героя Радянського Союзу посмертно.

У 1972 р. у полі на висоті 130,6 м встановлений обеліск із сірого граніту (вис.1,83 × 0,72 × 0,21 м), на якому закріплено дошку з червоного граніту (1,1 × 0,45 м) з пам'ятним написом: «На цій висоті 130.6 28.08.43 гв. сержант 68 гв. стр. дивізії Попов Микола Ілліч, Гарнізов Михайло Тихонович здійснили подвиг за який їм присвоєно звання Героя Радянського Союзу», постамент (вис. 0,82 × 1,15 × 1,20 м) бетонний позаду укріплений бутовим каменем.

Взято на державний облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів № 247 від 23.04.1982 р.

Джерела та література: ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 793756. – Спр. 10. – Арк. 159; Шевченко Р. Нас дружба єднає // Народна трибуна. – 1972. – 16 травня. – № 59 (3375). – С. 2; Москаленко А. Стоїть у полі обеліск // Народна трибуна. – 1980. – 2 лютого. – № 15 (4596). – С. 2; Довгуша Г. Д. Котельва: путівник / Г. Д. Довгуша, Р. І. Шевченко, М. А. Шило. – Харків : Прапор, 1987. – С. 41; Ілюха О. Котелевщина в часи радянсько-німецької війни (1941–1945) / Олександр Юрійович Ілюха. – Полтава : Полтав. літератор, 2015. – С. 134–136.

С. М. Жученко

443. Місце вимушеної посадки літака Іл-2 (1941) (іст.)

На північно-східній околиці села, за 3 км в полі.

На цьому місці 14 жовтня 1941 р. здійснив вимушене приземлення літак Іл-2, під управлінням старшого лейтенанта Хіталішвілі Захарія Соломоновича (22.08.1922, с. Аранісі Душетського району Грузинської РСР – 21.10.1986, м. Тбілісі, Грузинської РСР) – Героя Радянського Союзу.

Народився в сім'ї селянина. Після закінчення 7 класів і Тбіліського аероклубу, в 1940 р. був призваний у Червону Армію. В 1941 р. закінчив Кіровабадську військову авіаційну школу пілотів. Учасник Другої світової війни з червня 1941 р. Командир ескадрилії 232-го штурмового авіаційного полку 289-ї штурмової авіаційної дивізії 7-го штурмового авіаційного корпусу 8-ї повітряної армії 4-го Українського фронту старший лейтенант Хіталішвілі З. С. брав участь у боях з гітлерівськими загарбниками на Полтавщині. 4 вересня 1941 р. ведучим групи чотирьох Іл-2 атакував переправу в районі м. Кременчука. 14 жовтня 1941 р. з цією ж групою атакував літаки противника під Полтавою. Під прикриттям чотирьох літаків ЛАГГ-3 група вступила у бій з ворожими літаками МЕ-109. Ведучий групи, старший лейтенант Хіталішвілі З. С., одержавши в бою поранення і пошкодження машини, здійснив вимушену посадку на території с. Михайлівка Перша, окупованій гітлерівцями. Жителі села, ризикуючи життям, надали необхідну медичну допомогу пораненому льотчику і забезпечили перехід за лінію фронту до своєї частини (див. ст. № 450). До листопада 1943 р. Хіталішвілі здійснив 106 бойових вильотів, знищив на землі 29 літаків, 69 танків, 31 бронеавтомашину та іншу бойову техніку противника. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 13.04.1944 р.

В 1947 р. закінчив Вищі курси удосконалення офіцерського складу військових повітряних сил. З 1957 р. полковник Хіталішвілі З. С. в запасі. Жив і працював у Тбілісі. Неодноразово приїздив до Михайлівки Першої, зустрічався зі своїми рятівниками, з місцевими жителями, бував на місці вимушеної посадки свого літака, яке отримало назву «Захарове поле». Нагороджений орденом Леніна, двома орденами Червоного Прапора, орденом Олександра Невського, двома орденами Вітчизняної війни I ступеня, орденом Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями. Помер 21.10.1986 р. Похований у Тбілісі.

Згідно рішення правління колгоспу ім. Жданова № 8 від 18.02.1970 р. на місці вимушеної посадки літака встановлений обеліск із рожевого полірованого граніту (вис. 1,38 × 0,49 × 0,18 м) на такому ж постаменті (вис. 0,48 × 0,31 × 0,65 м). У центральній частині обеліска пам'ятний напис: «На цьому полі в період гітлерівської окупації 14 жовтня 1941 року тяжко пораненим зробив вимушену посадку і був врятований жителями села Михайлівка Перша пілот, Герой Радянського Союзу Захарій Соломонович Хіталішвілі. Нині це поле зветься Захаровим».

Взято на облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів № 247 від 23.04.1982 р.

Джерела та література: ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 793756. – Спр. 51. – Арк. 154–156, 178; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2194-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Шевченко Р. Захарове поле. // Народна трибуна. – 1977. – 10 грудня. – № 157 (4245). – С. 2; Герои Советского Союза: краткий биографический словарь в двух томах. Т. 2: Любов – Ящук / [пред. ред. кол. И. Н. Шкадов]. – М. : Воениздат, 1988. – С. 684.

Н. Ф. Шаповал

444. Могила воїна Червоної Армії (1943) (іст.)

У західній частині кладовища «Пузир».

Похований воїн із частин і підрозділів 68-ї стрілецької дивізії, який загинув у

кін. серпня – на поч. вересня 1943 р. при звільненні села від гітлерівських загарбників. Прізвище не відоме.

У 1950-х рр. місцеві жителі встановили на могилі воїна пам'ятний знак. Металева конструкція (вис. 2,06 × 0,4 × 0,36 м), без написів.

Джерела: ЦАМО РФ. – Ф. 101–913. – Оп. 18001. – Спр. 782. – Арк. 140–152; Інформація М'яло Марії Іванівни, 1935 р.н. // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського.

А. М. Скирда

445. Могила жертви війни (1943) (іст.)

У центральній частині кладовища «Пузир».

Похований Шляпкін Володимир Овер'янович (1932–1943), син Катерини Шляпкіної, яка врятувала Героя Радянського Союзу Хіталішвілі З. С. (див. ст. № 447). Він разом із товаришем пасли корів і знайшли гвинтівку. Хлопці почали гратися та віднімати один в одного зброю. Від необережного поводження зі зброєю один із хлопчиків загинув.

На могилі рідні встановили бетонний обеліск (вис. 1,42 × 0,41 м), у нижній частині якого дошка з сірого полірованого граніту (0,41 × 0,31 м) з пам'ятним написом: «Шляпкин Владимир Аверьянович 1932 – 1943 Спи спокойно сын и брат Дорогой верный юный товарищ Отец, мать, братья и сестра».

Джерела: Свідчення М'яло Марії Іванівни, 1935 р.н. // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського.

А. М. Скирда

446. Могили жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)

На старому кладовищі кутка «Дзюбине».

Згідно Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в

Україні у селі загинуло 19 чоловік, відомо імен 19. Серед загиблих Фесак Марко Федорович (1890–1933), на могилі якого встановлено металевий хрест (вис. 1,97 × 1,19 м), з дошкою із нержавіючої сталі (0,14 × 0,21 м) та пам'ятним написом: «Фесак Марко Федорович 1890 – 1933.VI.6».

Інші місця поховань не увічнені.

Література: Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Полтавська область / Упоряд. О. А. Білоуська, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. – Полтава : Оріяна, 2008. – С. 319.

А. М. Скирда

447. Могили (3) рятівників Героя Радянського Союзу Хіталішвілі З. С. Мальцевої О. О., Мальцева С. М. та Шляпкіної К. М. (1952, 1979, 1985) **(іст.)**

У південно-західній частині кладовища «Пузир».

14 жовтня 1941 р. був збитий і впав під с. Михайлівка Перша літак «Іл-2». Льотчик Захар Соломонович Хіталішвілі був тяжко поранений (див. ст. № 443). До місця падіння літака прибігли мешканці села Катерина Митрофанівна Шляпкіна та Савелій Маркович Мальцев з дружиною Оленою Онуфріївною та дітьми. Вони переодягли у селянський одяг та привезли Захара в село, довго лікували, переховуючи його у погребі, а згодом у сараї. Допомагала їм дочка Савелія Марковича Наталка, яка до війни вчилась у фельдшерській школі. Її старший брат Іван ходив на розвідку до села, а менший Мишко носив їжу. У Шляпкіних було п'ятеро дітей, тому, щоб вберегти їх, льотчика забрали сусіди Мальцеви. Приблизно за місяць Хіталішвілі переправили через лінію фронту. Наталку Шляпкіну гітлерівці у 1942 р. погнали у Німеччину на каторжні роботи, там вона і загинула у 1943 р. Похована в Німеччині.

Після демобілізації у 1957 р. З. Хіталішвілі почав пошуки Михайлівки, де йому врятували життя. Об'їхав багато Михайлівок Харківської та Полтавської областей. Допоміг йому далекий родич Сави Мальцева, якого пілот випадково зустрів у Краснокутському районі на Харківщині. Потім Захар Соломонович неодноразово приїздив до села, зустрічався зі своїми рятівниками, бував на місці вимушеної посадки літака, яке отримало назву «Захарове поле».

Олена Мальцева та Катерина Шляпкіна нагороджені медалями «За бойові заслуги», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.», мали звання «Партизан великої Вітчизняної війни».

За сприяння вдячного Героя на могилах рятівників було встановлено пам'ятні знаки. У родини Мальцевих лабрадоритовий обеліск (вис. 1,19 × 0,53 м), на яко-

му закріплено два овали з металокераміки (0,17 × 0,13 м) із портретами та викарбувано пам'ятний напис: «С. М. Мальцев 1893 – 1952 О. О. Мальцева 1893 – 1979 Ваш подвиг – бессмертный пример Вечной дружбы народов Украины и Грузии. Герой Советского Союза З. С. Хиталишвили 14. IX. 79г.».

У Шляпкіної Є. М. – обеліск (вис. 1,22 × 0,5 м) з сірого полірованого граніту з пам'ятним написом: «Шляпкина Єкатерина Митрофановна 11.XI.1902 – 07. XI. 1985 Перед именем твоим, мама, низько голову склоняю. Твой сын Герой Советского Союза Захар Соломонович Хиталишвили». Поряд похований чоловік Шляпкін Овер'ян Іванович (1901 – 1976).

Література: Самсоненко С. Чемі окро деда // Народна трибуна. – 1967. – 30 листопада. – № 143 (2682).– С. 4; 2 грудня. – № 144 (2683).– С. 4; Самсоненко С. Захарова рідня // Народна трибуна. – 1970. – 14 березня. – № 31 (3039).– С. 2–3; Карпов А. Горный орел. – М. : Изд. ДОСААФ, 1973. – С. 79–80, 89–94; Карпов А. А. В небе Украины. – К. : Политиздат Украины, 1980. – С. 6–16; Книга Скорботи України: Полтавська область. Т. 1: м. Полтава, Великобагачанський район, Гадяцький район, Диканський район, Зіньківський район, Карлівський район, Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район, Кременчуцький район, Лохвицький район. – Полтава : Полтав. літератор, 2002. – С. 335.

А. М. Скирда

Михайлове, с., Котелевська селищна рада

448. Курганний могильник I, енеоліт – бронзовий вік (кін. IV – II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 1,3 км на північний захід – захід від південної околиці села.

Був об'єктом топографічних обстежень з сер. XIX ст. і позначений на картах-«триверстовках», дрібномасштабних мапах 2-ї пол. XX ст. як група з 3–6 курганів. На військово-топографічних картах 3-ї чв. XX ст. значиться два кургани, один з яких із відносною висотою 2 м та абсолютною 132,9 м над рівнем моря. Обстежувався авторами під час моніторингу стану збереження об'єктів археології району в 2018 р.

Розташований на підвищенні другої тераси лівого берега р. Орешня.

Складається з трьох розорюваних курганів висотою 0,3–1,0 м і діаметром 20–30 м, згрупованих компактним скупченням. Через два насипи пролягає ґрунтова дорога.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела: Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 и 1878 г. / Гравир. Конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн. Чин. Чемерных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й. – СПб. : Военно-Топограф. Депо, 1863 – 1878. – Ряд XXIII. – Лист 13; карта М-36-70-Г (Котельва). УССР. Сумская, Полтавская и Харьковская обл. М 1: 50 000. [По съемкам] 1933-1936 гг. Рекогносц. 1941 г. – Ген. штаб Красной Армии, первое изд. 1942 г.; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському районі Полтавської області в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 22-23.

Супруненко О. Б., Ткаченко О.М.

449. Курганний могильник II, енеоліт – бронзовий вік (кін. IV – II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 2,1 км на схід від північної околиці села, за 0,2 км на південь від лісосмуги, що розділяє Полтавську та Сумську області.

Був об'єктом топографічних обстежень з сер. XX ст. і позначений на дрібномасштабних мапах як курган висотою 1,0 м. Оглянутий авторами під час моніторингових обстежень 2018 р.

Розташований на підвищенні другої тераси лівого берега р. Орешня.

Складається з двох розорюваних курганів висотою 0,4–1,0 м і діаметром 20–30 м,

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела: Карта М-36-70-Г (Котельва). УССР. Сумская, Полтавская и Харьковская обл. М 1: 50 000. [По съемкам] 1933-1936 гг. Рекогносц. 1941 г. – Ген. штаб Красной Армии, первое изд. 1942 г.; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському районі Полтавської області в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 23.

Супруненко О. Б., Ткаченко О.М.

450. Курган, бронзовий вік (II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 1,75 км на південний захід – південь від села, посеред розораного масиву сільськогосподарських угідь.

Був об'єктом топографічних обстежень з сер. XIX ст.; з поч. 1950-х рр. вказаний на дрібномасштабних мапах 2-ї пол. XX ст. з позначкою насипу кургана. Обстежувався О. Б. Супруненком у 2003 р., оглядався ним же 2018 р. Курган включений В. В. Шерстюком до пам'яткоохоронного переліку об'єктів культурної спадщини під час підготовки документації до нового генерального плану смт Котельви (2015 р.).

Розташований на підвищенні вододільного плато рр. Олешня та Котельва, на третій терасі лівого берега р. Ворскли (рр. Олешня – Котельва – Ворскла – Дніпро).

Має висоту 0,6 м і діаметр близько 20 м. Розорюється. На поверхні виявлені невиразні уламки ліпного посуду доби пізнього бронзового віку.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела та література: Супруненко О.Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському районі Полтавської області з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2003 р. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2003/139; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 382. – Арк. 4. – Рис. 3: 2; 5: 2; Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 и 1878 г. / Гравир. Конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн. Чин. Чемерных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й. – СПб. : Военно-Топограф. Депо, 1863 – 1878. – Ряд XXIII. – Лист 13; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І., наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2016. – С. 244; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському районі Полтавської області в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О.М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 23.

О. Б. Супруненко

451. Братська могила воїнів Червоної Армії (1943), пам'ятний знак полеглим землякам (1966) (іст.)

Вул. Гагаріна, центр села, в парку.

Поховано 122 воїни із частин і підрозділів 7-ї, 8-ї гвардійських повітряно-десантних дивізій, 3-ї гвардійської важкої танкової бригади, які загинули в серпні-вересні 1943 р. при звільненні села від гітлерівських загарбників в ході наступу на Київському напрямку, а також померлі від ран в 5-у окремому медичному санітарному батальйоні 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії на території сіл Михайлове, Камінне. Прізвища відомі 79.

У 1966 р. згідно рішення Котелевської селищної ради біля могили споруджено пам'ятник – залізобетонна скульптура воїна (вис. 2,5 м) на цегляному постаменті (вис. 2,9 × 1,1 м), в нижній якого дошка (0,6 × 0,4 м) мармурової крихти з пам'ятним написом: «Вічна слава героям, що полягли в боях за свободу і незалежність нашої Вітчизни». Перед пам'ятником на могилі покладено 4 бетонних плити (1,1 × 0,7 м) з пам'ятним написом: «Здесь похоронены воины Советской Армии, павшие смертью храбрых за освобождение с. Михайлово от немецко-фашистских захватчиков в 1943 году» та прізвищами 79 похованих воїнів, та 4 плити (0,71 × 0,5; 0,51 ×

0,75 м) з мармурової крихти з пам'ятним написом: «Вічна слава жителям села Михайлове, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни» та увічнені 73 воїни-земляки.

Взято на облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів № 247 від 23.04.1982 р.

Джерела: ЦАМО РФ. – Ф. 1297. – Оп. 2. – Спр. 12. – Арк. 232; Ф. 1316. – Оп. 2. – Спр.10. – Арк. 21; Ф. 3067. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 56; ДАПО – Ф. р. 1876. – Оп. 8. – Спр. 85. – Арк. 14; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.586-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського.

С. М. Жученко

452. Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)

У центральній частині старого сільського кладовища.

Кількість могил на сьогодні встановити неможливо.

Згідно Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні у селі загинуло 4 особи.

Пам'ятний знак не встановлено.

Література: Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Полтавська область / Упоряд. О. А. Білоусько, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. – Полтава : Оріяна, 2008. – С. 311.

А. М. Скирда

Млинки, с., Деревківська сільська рада

453. Стоянка Млинки I, неоліт, ранній залізний вік (V– поч. III тис. до н. е., V – IV ст. до н. е.) (археол.)

Розташована за 1 км на південний захід від околиці села, за 2 км на північний схід від північно-східної частини с. Глинське Зіньківського району Полтавської обл., на дюні у заплаві правого берега р. Ворскла (ліва притока Дніпра).

Відкрита І. М. Гавриленком у 1989 р., оглядалась та досліджувалась ним же у 1992–1994 рр. Стан збереження засвідчений оглядом співробітників ПКМ імені Василя Кричевського та ІКЗ «Більськ» у 2017 р.

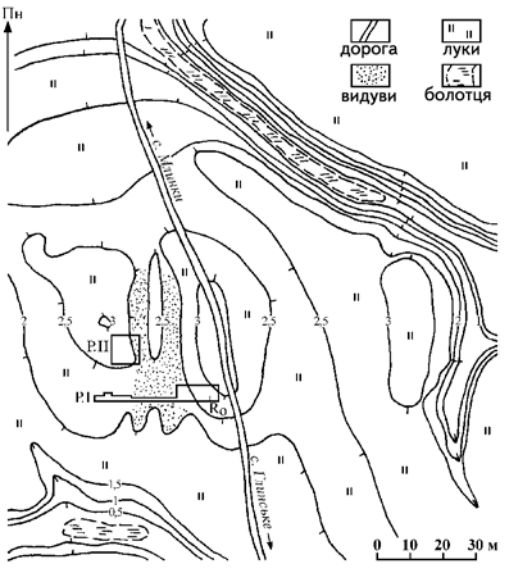

Обстеженнями 2017 р. встановлено сучасні розміри пам'ятки – 95 × 60 м, її площу – 0,35 га та висоту над рівнем моря – 93,0 м.

У 1993 р. на стоянці проведені невеликі розкопки. Загальна досліджена площа – 176 м^2. Траншеєю завдовжки 38 м підвищення перетнуте в широтному напрямку, ближче до його південного краю. В смузі видувів культурні нашарування повністю зруйновані, що й відзначено у розкопі I. На прилеглій ділянці, де у видувах траплялося найбільше неолітичної кераміки, був розміщений розкоп II, що дав досить виразну колекцію матеріалів доби пізнього неоліту.

Матеріали неолітичного часу траплялись у сірому ґумусованому і жовтому піску, при цьому вироби з каменю мали більший розсів по вертикалі, ніж кераміка. Поодинокі знахідки раннього залізного віку переважно залягали у верхній частині ґумусованого піску й ніяких

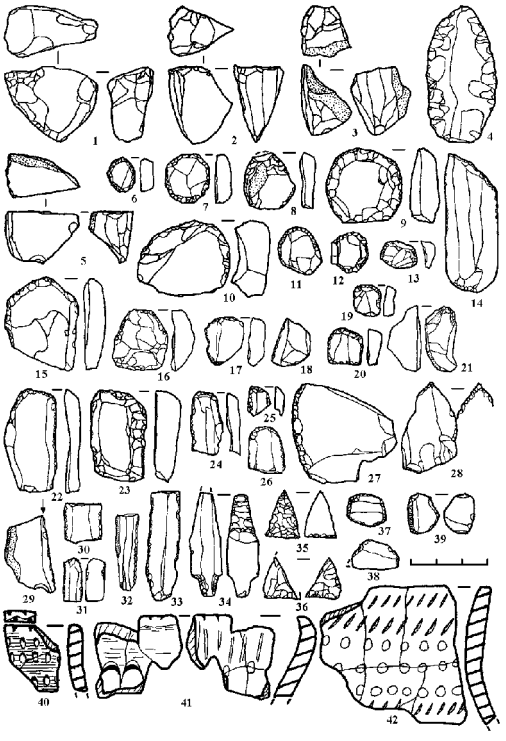

скупчень не утворювали, що, вірогідно, є свідченням нетривалого перебування тогочасної людини на пам'ятці. Виявити сліди будь-яких будівель не вдалося.

Керамічні рештки у розкопі I відсутні, в розкопі II вони концентрувались у вигляді скупчення, витягнутого з північного заходу на південний схід. Його ширина становила близько 3 м. З ним майже співпадала й концентрація виробів з кременю.

Склад крем'яного комплексу – велика кількість знарядь, а також відщепів і платівок, що могли використовуватися без вторинної обробки, та наявність лусочок – свідчить, що первинна обробка кременю велася за межами скупчення: в іншій частині поселення або взагалі поза його межами.

Вироби з кварциту знайдені у розкопі I. Переважання відходів і заготовок виробництва, наявність нуклеусів, мала кількість готових знарядь указують, що це місце було залишками майстерні з первинної обробки кварциту.

Знахідки на пам'ятці репрезентовані керамікою й виробами з каменю. Серед останніх кількісно переважають виготовлені з кварциту – 280 (58,7%), виконаних з кременю значно менше – 197 (41,3%). Використовувався темно-сірий з білими включеннями кремінь жовняного походження, зрідка світло-коричневий прозорий.

При аналізі знаряддєвого комплексу відзначена майже повна відсутність різців. Серед скребачок виразну серію утворюють округлі та підокруглі відщепові (рис.: *6–13*). Платівки з ретушшю поміж знарядь за чисельністю займають друге місце після скребачок. Домінують вироби середніх за шириною розмірів з бічними окрайками, обробленими підгострюючим ретушуванням (рис.: *30–32*). Ретушовані відщепи використовувалися для різних трудових операцій. Цікавою знахідкою є ніж, сформований на платівчастому відщепі (рис.: *4*). Подібна заготовка використана й для виготовлення проколки (рис.: *28*).

Вістря стріл представлені двома типами: трикутними (рис.: *35–36*) та постсвідерськими – платівчастими (рис.: *34*). Із числа мікролітів знайдено дві трапеції з кременю (рис.: *37, 38*). Є виріб, що нагадує вкладень кукрецького типу (рис.: *39*), а також широка платівка з тупо скошеним кінцем (рис.: *14*).

Виявлені на стоянці керамічні матеріали належали на менше ніж 5 посудинам. З-поміж них: горщик S-подібного профілю, представлений верхньою частиною, орнаментований по зрізу – вм'ятинами, нанесенеми штампом, з горизонтальними рядами ямок на тулубі; внутрішня поверхня з розчосами поверх негативів ямок; уламки невеличкого горнятка S-подібного профілю з рядами неглибоких ямок трикутної форми; частина тулуба великого горщика із зонами з горизонтальних рядів ямок, розділеними рядом відбитків багатозубого гребінцевого штампу; приденна частина посудини з округлим дном з горизонтальними рядами ямок; вінце й уламок тулуба горщика з гофрованим вм'ятинами зрізом, рядами ямок і коротких прокреслених ліній, нижче – горизонтальні ряди ямок, обмежені вертикальними лініями, з добре загладженою внутрішньою поверхнею.

У 1994 р. на оголеному обриві берега стариці Ворскли за 70 м на схід від роз-

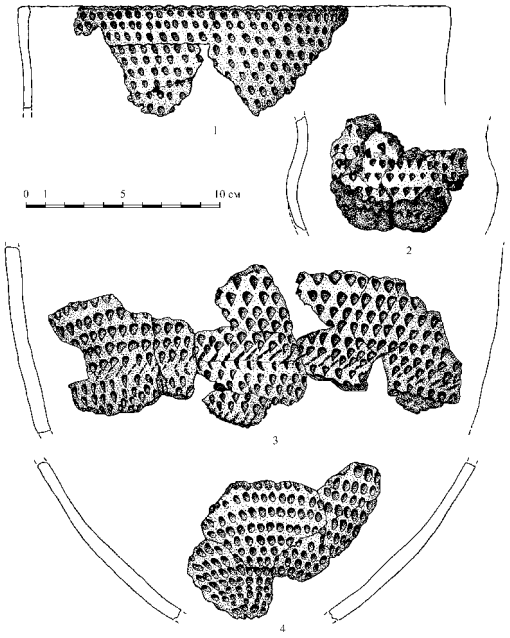

копів знайдені фрагменти кераміки і кам'яні вироби (місцезнаходження Млинки Ia): кварцитовий уламок, відщеп кременю, а також фрагмент вінця та 6 стінок горщиків, оздоблених рядами ямок.

Територія пам'ятки задернована, частково руйнується внаслідок випасання великої рогатої худоби і вітрової ерозії. Видувами смугою 60 × 25 м у меридіональному напрямку пошкоджена майже вся центральна частина стоянки. Через східний край дюни пролягає ґрунтова дорога.

Матеріали розкопок зберігаються в фондах ПКМ імені Василя Кричевського.

Стоянка відноситься до кола пам'яток неоліту ямково-гребінцевої кераміки України.

Джерела та література: Гавриленко И. Н. Отчет разведотряда Полтавской облорганизации Общества охраны памятников о работах на территории области в 1989 г. / Гавриленко И. Н.; ПОО УООПИК // НА ІА НАНУ – Ф. е. – 1998/208. – Арк. 12–13; Гавриленко И. Н. Отчет о разведках по реке Ворскле в 1992 г. / Гавриленко И. Н.; ПОО УООПИК // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1992/59. – Арк. 3; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 257. – Арк. 3; Гавриленко І. М. Звіт про розвідки та розкопки у 1993 р. на Полтавщині / Гавриленко І. М.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ – 1993/67. – Арк. 13–19; Гавриленко І. М. Звіт про розвідки пам'яток археології в окрузі Більського городища в заплаві р. Ворскла, Котелевський і Зіньківський р-ни Полтавської обл. 1996 р. / Гавриленко І. М.; ЦОДПА // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 155. – Арк. 4–5; Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області у 2017 р. / О. М. Шапорда // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04–440. – Арк. 99, рис. 2: 14; 4, 9; 21; Гавриленко И. М. Новые памятники эпохи неолита на Полтавщине // Охорона та дослідження пам'яток археології на Полтавщині. Третій обл. наук. – практич. семінар: тез. доп. – Полтава : Вид-во «Полтава», 1990. – С. 65–66. Гавриленко І. М. Розвідка у Середньому Поворсклі / Гавриленко І. М., Ткаченко О. М. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 93–95, мал. 1: 14; Гавриленко І. М. Неолітична стоянка Млинки-1 в окрузі Більського городища / Гавриленко І. М. // АЛЛУ. – Полтава, 2006. – № 1(19). – С. 100–114.

І. М. Гавриленко, І. С. Мельникова

454. Місцезнаходження Млинки II, бронзовий – ранній залізний віки (II – I тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,8 км на південний захід від села, в ур. Могила, на правому березі р. Ворскли та за 2,6 км на північ-північний захід від шлюза-регулятора на вказаній річці (рр. Ворскла – Дніпро).

Виявлене І. М. Гавриленком у 1992 р., оглядалося ним же у 1994 р. та співробітниками ПКМ імені Василя Кричевського й ІКЗ «Більськ» у 2017 р.

Розташоване на дюнному підвищенні округлої форми (50 × 50) висотою близько 1,7 м над рівнем заплави.

На пошкодженій видувами піщаній поверхні зібрані (у 1994 р.) уламки ліпної кераміки: фрагменти стінок і вінець посуду скіфського часу, прикрашених наскрізними проколами, фрагмент посудини епохи ранньої бронзи, вкритий розчосами, у формувальній масі якого є домішки товченої мушлі молюска. Пло-

ща не визначалася. Центральна частина руйнується видувами. Задерновані ділянки збереглися на східному, південно-східному і південно-західному схилах. Оглядом 2017 р. встановлено розміри – 60 × 50 м, площа – 0,3 га та висота над рівнем моря – 93,0 м. Територія місцезнаходження задернована.

Археологічні розкопки не проводилися. Знахідки зберігаються у фондах ІКЗ «Більськ».

Джерела та література: Гавриленко И. М. Отчет о разведке по р. Ворскле в 1992 г. / Гавриленко И. М.; ПОО УТОПІК // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 257. – Арк. 4; Гавриленко І. М. Звіт про розвідки пам'яток археології в окрузі Більського городища в заплаві р. Ворскли, Котелевський і Зіньківський р-ни Полтавської обл. 1996 р. / Гавриленко І. М.; ЦОДПА // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 155. – 33 арк.; Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області у 2017 р. / О. М. Шапорда // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04 – 440. – Арк. 99–100, рис. 2, 15-16; 22, 30, 191; Гавриленко І. М. Розвідка у Середньому Поворсклі / Гавриленко І. М., Ткаченко О. М. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – Мал. 1.

І. М. Гавриленко, І. С. Мельникова

455. Місцезнаходження Млинки III, бронзовий – ранній залізний віки (II – I тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,8 км на південний захід від села, в ур. Могила, на правому березі р. Ворскла та за 2,6 км на північ-північний захід від шлюза-регулятора (рр. Ворскла – Дніпро).

Виявлене І. М. Гавриленком у 1992 р., оглядалося ним же у 1994 р. та співробітниками ПКМ імені Василя Кричевського й ІКЗ «Більськ» у 2017 р.

Розташоване на дюнному підвищенні лівобічного узбережжя Ворскли.

Площа не визначалася. Виявлені матеріали належать до поч. і кін. II тис. до н. е. та VII – IV ст. до н. е.

Оглядом 2017 р. встановлено розміри пам'ятки – 65 × 45 м, площу – 0,2 га, висоту над рівнем моря – 93,0 м. Територія місцезнаходження задернована.

Розкопки не проводилися.

Знахідки зберігаються у фондах ІКЗ «Більськ».

Джерела та література: Гавриленко І. М. Звіт про розвідки пам'яток археології в окрузі Більського городища в заплаві р. Ворскли, Котелевський і Зіньківський р-ни Полтавської обл. 1996 р. / Гавриленко І. М.; ЦОДПА // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 155. – 33 арк.; Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області у 2017 р. / О. М. Шапорда //НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04–440. – Арк. 99–100, рис. 2, 16; 4, 11; 22; 33, 191; Гавриленко І. М. Розвідка у Середньому Поворсклі / Гавриленко І. М., Ткаченко О. М. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 94, 95, мал. 1.

І. М. Гавриленко, І. С. Мельникова

456. Місцезнаходження Млинки IV, бронзовий – ранній залізний віки (II – I тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,45 км на південний схід від південної околиці села, на правому березі струмка Перервина Яма, лівої притоки р. Котелевки (стр. Перервина Яма – рр. Котелевка – Ворскла – Дніпро).

Виявлене І. М. Гавриленком і О. М. Ткаченком у 1994 р., оглянуте співробітниками ПКМ імені Василя Кричевського та ІКЗ «Більськ» у 2017 р.

Розташоване на дюнному підвищенні, засадженому сосновим лісом, висотою 1,9 м над рівнем лівобережної ворсклинської заплави. Розміри дюни, видовженої з південного заходу на північний схід, – 100 × 200 м (0,2 га). Вірогідно, займає всю площу дюни.

Знахідки траплялися у незаліснених краях підвищення – видувах та лісозахисних смугах оборювання. Належали до фрагментів стінок і денець ліпних горщиків доби бронзи – початку раннього залізного віку. Оглядом 2017 р. встановлено розміри місцезнаходження – 60 × 50 м, площу – 0,3 га, висоту над рівнем моря – 98 м. Територія задернована, частково заліснена. В оголеннях знайдені дрібні уламки ліпної кераміки.

Археологічні розкопки не проводилися.

Матеріали надійшли на зберігання до фондів ІКЗ «Більськ».

Джерела та література: Гавриленко І. М. Звіт про розвідки пам'яток археології в окрузі Більського городища в заплаві р. Ворскли, Котелевський і Зіньківський р-ни Полтавської обл. 1996 р. / Гавриленко І. М.; ЦОДПА // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 155. – Арк. 5; Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області у 2017 р. / О. М. Шапорда // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04–440. – Арк. 100, рис. 2, 17; 4, 7; 23; Гавриленко І. М. Розвідка у Середньому Поворсклі / Гавриленко І. М., Ткаченко О. М. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 94, 95, мал. 1: 16.

І. М. Гавриленко, І. С. Мельникова

457. Селище Млинки V, бронзовий і ранній залізний віки, давньоруський час (II – I тис. до н. е.; XII – поч. XIII ст.) **(археол.)**

Знаходиться за 0,5 км на південь від села, на дюнному масиві, що розташований між сучасним річищем р. Ворскли (на її лівому березі) та стр. Перервина Яма, лівої притоки р. Котелевка (рр. Котелевка – Ворскла – Дніпро).

Виявлене І. М. Гавриленком і О. М. Ткаченком у 1994 р., оглянуте співробітниками ПКМ імені Василя Кричевського та ІКЗ «Більськ» у 2017 р.

Розташоване на крайній східній дюні висотою до 2 м, засадженій сосновим лісом, що у вигляді підокруглого мису розмірами 100 × 100 м (0,1 га) виступає до заплави.

Підйомні матеріали зібрані на розораній поверхні східного краю дюнного підвищення. До доби бронзи відносилися фрагменти стінки горщика, прикрашеного ялинковим орнаментом (ранній бронзовий вік), вінець, денець та стінок ліпних посудин, орнаментованих ямками на шийці (бондарихинська культура). Один з уламків вінець, прикрашений пальцевими вм'ятинами по зрізу і проколами під ним, належить скіфському часу. Знайдені також кілька уламків гончарних давньоруських горщиків, в т. ч. два вінця, а також пісковиковий абразив і відщеп кременю.

Оглядом 2017 р. встановлено ймовірність збереження культурних нашарувань, розміри пам'ятки – 90 × 45 м, площу – 0,25 га і висоту над рівнем моря – 96,0 м.

Археологічні розкопки не проводилися.

Знахідки зберігаються у фондах ІКЗ «Більськ».

Джерела та література: Гавриленко І. М. Звіт про розвідки пам'яток археології в окрузі Більського городища в заплаві р. Ворскли, Котелевський і Зіньківський р-ни Полтавської обл. 1996 р. / Гавриленко І. М.; ЦОДПА // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 155. – Арк. 5; Альбом ілюстрацій до звіту – Арк. 3, мал. 10; Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області у 2017 р. / О. М. Шапорда // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04–440. – Арк. 100, рис. 2, 18; 4, 8; Гавриленко І. М. Розвідка у Середньому Поворсклі / Гавриленко І. М., Ткаченко О. М. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 94, 95, мал. 1: 15.

І. М. Гавриленко, І. С. Мельникова

458. Місцезнаходження Млинки VI, пізній бронзовий вік, козацький час (2-га пол. II тис. до н. е.; XVIII ст.) **(археол.)**

Розташоване за 0,62 км на північ – північний схід від північно-західної околиці села, за 1,78 км на південний захід

від ур. Рубіжне, на піщаному підвищенні першої тераси сучасного лівого берега р. Ворскли (колишньої її протоки Рубіжної), навпроти ур. Зарубіжне на протилежному березі (рр. Ворскла – Дніпро).

Займає східний схил великої задернованої і переважно залісненої дюни трикутної в плані форми (ур. Кут), що огинається з північного заходу різким коліном вигину річища, з абсолютною висотою 98,6 м. Розміри дюни, видовженої майже в широтному напрямку, – 180–200 × 200 м, висота 0,6–1,8 м над рівнем околу.

На розораній і пошкодженій видувами піщаній поверхні лісового пожежнозахисного оборювання лісового масиву, у смузі площею близько 0,2 га (20 × 100 м), із західного боку від польової дороги в бік Котельви, виявлені кілька десятків дрібних уламків стінок ліпного посуду зрубної та бондарихинської культур, окремі сколи кварциту, окатані фрагменти гончарного давньоруського і переважаючі уламки світлоглиняного посуду з розписами ангобами XVIII ст. Тут же знайдені й кілька свинцевих куль з литниками.

Місцезнаходження може маркірувати наявність на дюнному підвищенні залишків різночасового і багатошарового поселення пізнього бронзового віку з матеріалами наступних епох.

Виявлене І. М. Гавриленком 1994 р., обстежувалося О. В. Сидоренком та О. Б. Супруненком у 1999 і 2006 рр. Стан збереження засвідчений оглядом співробітників ПКМ імені Василя Кричевського та ІКЗ «Більськ» у 2017 р.

Розкопки не проводилися, шурфування зі східного боку не виявило збережених культурних нашарувань.

Окремі знахідки з дюни передані на зберігання до фондів ІКЗ «Більськ».

Джерела та література: Гавриленко І. М. Звіт про розвідки пам'яток археології в окрузі Більського городища в заплаві р. Ворскли, Котелевський і Зіньківський р-ни Полтавської обл. 1996 р. / Гавриленко І. М.; ЦОДПА // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 155. – Арк. 5; Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області у 2017 р. / О. М. Шапорда //НА ПКМВК. – Ф. е. – Спр. 04–440. – Арк. 101, рис. 2; 19; 4, 1; 25; Гавриленко І. М. Розвідка у Середньому Поворсклі / Гавриленко І. М., Ткаченко О. М. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 94, мал 1: 6.

О. Б. Супруненко

459. Місцезнаходження Млинки VII, бронзовий і ранній залізний віки (II – I тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,8 км на північний схід від північної околиці села та за 0,5 км на північний захід від автодороги Котельва – Млинки, на лівому березі Ворскли (рр. Ворскла – Дніпро).

Виявлене О. М. Шапордою у 2017 р.

Розташоване на незначному підвищенні в заплаві лівого берега річки. Розміри – 140 × 100 м, площа – 0,9 га, висота над рівнем моря – 95,0 м.

Підйомні матеріали, зібрані на розораній поверхні ділянки луків, відносяться до бронзового і раннього залізного віків. Серед артефактів є фрагменти стінок та уламки денець ліпних горщиків скіфського часу.

Розкопки не проводилися.

Знахідки зберігаються у фондах ІКЗ «Більськ».

Джерело: Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області у 2017 р. / О. М. Шапорда // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04–440. – Арк. 101, рис. 2, 20; 4, 3; 26; 30, 192-194; 33, 192–194.

І. С. Мельникова, О. М. Шапорда

460. Місцезнаходження Млинки VIII, бронзовий вік (II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,9 км на південний схід від південної околиці села на лівому березі р. Ворскли (рр. Ворскла – Дніпро).

Виявлене О. М. Шапордою у 2017 р.

Розташоване на видовженій по лінії північ – південь дюні у заплаві річки. Розміри – 150 × 40 м, площа – 0,5 га, висота над рівнем моря – 93,5 м.

Виявлено артефакти доби бронзи: фрагменти орнаментованих вінець та кілька уламків стінок ліпного посуду. Археологічні розкопки не проводилися.

Знахідки зберігаються у фондах ІКЗ «Більськ».

Джерело: Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області у 2017 р. / О. М. Шапорда // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04–440. – Арк. 101–102, рис. 2, 21; 4, 6; 27; 30, 155-157; 33, 155–157.

І. С. Мельникова, О. М. Шапорда

461. Братська могила воїнів Червоної Армії (1943), пам'ятний знак полеглим землякам (1982) (іст.)

У центрі села, поряд із кладовищем.

Поховано 115 воїнів. Серед них воїни 309-ї стрілецької дивізії, які загинули у лютому-березні 1943 р. в ході Харківської операції; воїни 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії, 71-ї та 166-ї стрілецьких дивізій, які загинули в період з 26 серпня по 5 вересня 1943 р. при звільненні села від гітлерівських загарбників. Прізвища відомі 7 воїнів.

Спочатку загиблі були поховані в трьох братських могилах на території села. У 1950-х рр. відбулося перепоховання воїнів в одну братську могилу.

Згідно рішення виконкому Деревківської сільської ради № 4 від 20 лютого 1957 р. місцевими майстрами на могилі було встановлено цегляний обеліск із зіркою. У 1982 р. проведено реконструкцію – встановлена стела (вис. 1,93 × 0,73 × 0,25 м) з сірого полірованого граніту, на постаменті у вигляді півкола з бутового каменю (вис. 1,09 × 8,7 м). По обидва боки від стели в постамент вмуровані дві гранітні дошки (1,45 × 0,66 м) з пам'ятним текстом: «Жителі с. Млинки, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945» і прізвища 63 земляків.

За Книгою Пам'яті України на фронтах Другої Світової війни загинуло 68 воїнів-земляків.

Взято на облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів № 247 від 23.04.1982 р.

Джерела та література: ЦАМО РФ. – Ф. 1297. – Оп. 2. – Спр. 12; Ф. 1297. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 47; Ф. 1297. – Оп. 2. – Спр. 201; Ф. 1406. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 10; Ф. 1406. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 18-19; Ф. 1617. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 48; Ф. 3067. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 47; ДАПО. – Ф.р. 1876. – Оп. 8. – Спр. 85. – Арк. 12; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.590-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Гриценко С. Пам'ять земляків // Народна трибуна. – 1977. – 7 червня. – № 67 (4155). – С. 4; Книга Пам'яті України: Полтавська область. Т. 5: Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район. – Полтава : Полтав. літератор, 1998. – С. 717–721.

С. М. Жученко

462. Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)

У центральній частині кладовища.

Під час Голодомору згідно Національної Книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні у селі загинуло 314 чоловік, імен відомо 73. Більшість померлих ховали на кладовищі.

У пам'ять про ті трагічні події, з ініціативи місцевого мешканця Гриценка Михайла Петровича, у 1997 р. встановлено пам'ятний знак – гранітна брила трикутної форми (вис. 2,2 × 1,12 × 0,37 м), у

верхній частині викарбуване Розп'яття, у нижній – пам'ятний напис: «Народженим і ненародженим моїм землякам, які загинули від голодомору 1932 – 1933 Від полковника Гриценка М. П. вересень 1997 с. Млинки». Постамент з бутового каменю (вис. 0,55 × 2,9 × 1,75 м).

Джерела і література: Інформація Гриценка Михайла Петровича, 1941 р.н. // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Полтавська область / Упоряд. О. А. Білоуська, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. – Полтава : Оріяна, 2008. – С. 307–308.

А. М. Скирда

463. Могила воїна Червоної Армії (1943) (іст.)

Північна частина кладовища, при вході праворуч.

Похований воїн із частин та підрозділів 4-ї Армії Воронезького фронту, який загинув у серпні-вересні 1943 р. при звільнені села від гітлерівських загарбників. Прізвище воїна невідоме.

У 1990 р. на могилі встановлено лабрадоритовий обеліск (вис. 1,55 × 0,72 × 0,21 м) з пам'ятним написом: «1941 – 1945 Невідомому солдатові» та висіченим зображенням Ордена Великої Вітчизняної війни; на такому ж постаменті (вис. 0,52 × 0,68 × 0,31 м). Квітниця (1,3 × 0,55 м) з гранітної крихти. Пам'ятний знак виготовлено Котелевським кооперативом «Граніт».

Джерела: Інформація відділу культури Котелевської райдержадміністрації № 89 від 2.12.1998 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Свідчення Гриценка Михайла Петровича, 1941 р.н. // Там само.

О. А. Скирда

464. Могила жертви нацизму (1943) (іст.)

У південній частині кладовища.

У вересні 1943 р. гітлерівці, відступаючи, палили садиби у с. Млинки. Коли загорівся сарай Гриценка Федота Івановича, він схопив відра з водою і кинувся рятувати споруду. За таку рішучість німці розстріляли його на місці. Оскільки навколо ще тривали бої, чоловіка поховали у дворі рідної оселі.

У 2013 р. за ініціативи дочки загиблого Куртлівелієвої (Гриценко) Ганни Федотівни, останки Гриценка Ф. І. перепоховали із садиби на сільському кладовищі. На могилі встановлено хрест (вис. 1,6 × 0,63 м) з мармурової крихти, у нижній частині пластикова дошка (0,2 × 0,25 м) з пам'ятним написом: «Гриценко Федот Іванович 1883 – 1.09.1943».

Література: Джерелейко А. Тисячі кілометрів не стали перешкодою для жінки з Ізраїлю аби вшанувати пам'ять батька, розстріляного у війну в Млинках // Народна трибуна. – 2013. – 9 серпня. – № 63 (9566). – С. 2.

А. М. Скирда

465. Церкви Андрія Первозваного місце (2009) (іст.)

У центрі села.

Андрія Первозваного храм в с. Млинки вперше був збудований у 1720 р. Друге приміщення збудоване у 1771 р., третє в 1879 р. за проектом архітектора Ф. І. Данилова. Храм дерев'яний, однопрестольний. Певний час був приписаний до Преображенського храму Котельви, до сер. 80-х рр. XIX ст. Закритий наприкінці 20-х рр. XX ст. Серед священиків відомий отець Торанський, який зазнав переслідувань після більшовицького перевороту 1917 р.

У 2009 р. на місці, де розташовувався храм, встановлено дубовий хрест (вис. 3,0 × 1,7 м) на насипному кургані (вис. 0,3 × 1,0 × 1,0 м), на якому закріплено дошку (0,47 × 0,93 м) з сірого полірованого граніту з пам'ятним написом: «Пам'ятний знак Свято-Андріївської Української Православної Церкви». У серпні 2017 р. освячено капличку, збудовану на місці зруйнованого у 1930-х рр. храму Андрія Первозваного.

Література: Костюк В. К. Край Дикого Поля: нариси історії Котелевщини. / В. К. Костюк. – Полтава : Вид-во «РіК», 2009. – С. 188; Полтавіка. Полтавська енциклопедія: У 12 томах. – Т. 12: Релігія і церква / [гол. ред. О. А. Білоусько; ред. кол.: Ю. М. Варченко, А. М. Киридон, В. О. Мокляк та ін.]. – Полтава : Вид-во «Полтав. літератор», 2009. – С. 407; Ілюха О. Ю. Історія релігійного життя у Котельві (від початку XVII століття до сьогодні) / Олександр Юрійович Ілюха. – Полтава: Видавець Шевченко Р. В., 2012. – С. 24; Ілюха О. Зниклі храми Котелевщини // Народна трибуна. – 2014. – 4 червня. – № 42 (9649). – С. 6; Пшинка М. Котелевський край: природа, історія, люди. Історико-краєзнавчий довідник / М. В. Пшинка. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2016. – С. 28; Нове у громадах за рік, що минув // Народна трибуна. – 2017. – 22 серпня. – № 67-68 (9986-9987). – С. 3.

А. М. Скирда

Назаренки с., Милорадівська сільська рада

466. Курганний могильник I, енеоліт – ранній залізний вік (IV – I тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,5 км на схід від околиці села, за 0,4–0,6 км на захід і південний захід від газопромислу, справа за 2,65 км на схід від шосе Т-17-07 на ділянці між м. Полтавою та смт Котельвою.

Був об'єктом топографічних обстежень 1954 р., за результатами яких отримав позначення більшого та кількох навколишніх курганів, в т. ч. з тригопунктом на вершині та абсолютною висотою 123,3 м. Обстежувався О. Б. Супруненком у 2002 р., який виявив 11 курганів могильника.

Розташований на підвищенні мису третьої тераси лівого берега р. Ворскли з абсолютним значенням висоти близько 122,5 м (рр. Ворскла – Дніпро). Кургани розміщені компактним скупченням край схилу, подекуди оточені валами факельних амбарів пробурених свердловин. Могильник поділяється навпіл у широтному напрямку польовою дорогою з умовно твердим покриттям.

Складається з 11-ти дуже розораних насипів чи їх решток. Висота курганів 0,3–1,2 м, їх діаметри становлять 10–32 м. Помітні залишки найбільшого кургану № 4 заввишки 1,2 м і діаметром 32 м зі слідами місця встановлення тріангуляційного знаку, пошкоджені розгортанням бульдозером.

Розкопки не проводилися.

Джерелщ: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 18–19. – № 52, рис. 23.

О. Б. Супруненко

467. Курганний могильник II, енеоліт – ранній залізний вік (IV – I тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 3,1 км на схід від околиці села, за 2,2 км на північ від знесеного с. Михайлівка Друга (вірніше, його кладовища), справа за 4,7 км на схід від шосе Т-17-07 на ділянці між м. Полтавою та смт Котельвою.

Був об'єктом топографічних обстежень 1954 р., за результатами яких отримав позначення більшого з курганів з тригопунктом на вершині та абсолютною висотою 133,1 м. Обстежувався О. Б. Супруненком у 2002 р., який виявив 6 курганів могильника. Стан збереження складових засвідчений космознімками 2017 р.

Розташований на підвищенні плато третьої тераси лівого берега р. Ворскли з абсолютним значенням висоти близько 132,5 м (рр. Ворскла – Дніпро). Кургани знаходяться у компактному скупченні над схилом, оточені насадженнями лісосмуг. Один із них – в меридіонально зорієнтованій лісосмузі.

Складається з 6-ти здебільшого розораних насипів. Висота курганів 0,3–1,4 м, їх діаметри 19–35 м. Найбільший курган № 1 заввишки 1,4 м і діаметром 35 м має сліди встановлення тріангуляційного знаку.

Розкопки не проводилися.

Джерело: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 19. – № 53, рис. 23.

О. Б. Супруненко

468. Курган I, енеоліт – ранній залізний вік (IV – I тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,4 км на північний схід від села, за 4,6 км на захід від с. Милорадового, справа за 4,9 км на схід від шосе Т-17-07 на ділянці між м. Полтавою та смт Котельвою.

Був об'єктом топографічних обстежень 1954 р., за результатами яких отримав позначення на дрібномасштабних мапах насипу кургану з тригопунктом на вершині та абсолютною висотою 135,2 м. Обстежувався О. Б. Супруненком у 2002 р. Стан збереження решток засвідчений космознімком 2017 р.

Розташований на підвищенні мису третьої тераси лівих берегів рр. Ковжижі та Ворскли (рр. Ковжижа – Ворскла – Дніпро), на південний захід від зруйнованої молочно-товарної ферми.

Збереглися рештки зруйнованого вибиранням ґрунту насипу висотою 0,3 м і діаметром 28 м.

Розкопки не проводилися.

Джерело: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 19. – № 52, рис. 23.

О. Б. Супруненко

Підварівка, с., Козлівщинська сільська рада

469. Підварівський – ботанічний заказник місцевого значення (природа)

Розташований в околицях с. Підварівка.

Знаходиться у віданні ДП «Полтавський лісгосп» (Руднянське лісництво, кв. 4, виділ 7; кв. 5, виділ 7; кв. 13, виділ 3; кв. 14, виділ 1).

Обстежувався: Н. О. Стецюк, М. В. Слюсарем (2008 р.).

Створений у 1979 р. за рішенням Полтавського облвиконкому № 437 від 16.11.1979 р. на площі 30,0 га, у 1993 р.

площа розширена. Охороняється згідно з рішенням Полтавської обласної ради (П'ятнадцята (позачергова) сесія двадцять першого скликання) від 20.12.1993 р.

Площа 35,4 га.

Заповідний об'єкт створено з метою збереження борових комплексів (соснових та дубово-соснових насаджень) на боровій терасі р. Ворскли.

Територія заказника знаходиться на другій боровій терасі, між селами Підварівка та Ворони. У рослинному покриві представлені борові комплекси – соснові та дубово-соснові насадження. Деревостани утворюють середньовікові дерева сосни звичайної. На деяких ділянках значна участь інших деревних листяних порід – дуба звичайного, клена ясенолистого, робінії звичайної, клена гостролистого (утворюють другий деревний ярус). Підлісок на багатьох ділянках добре виявлений, він складається із бузини чорної з участю бузини червоної та бруслини бородавчастої. Зустрічаються лісові ділянки зі злаками (тонконогом звичайним, куничником наземним), мохово-лишайниковими ценозами (переважають брієві мохи – дикрануми, політрихуми, плевроцій Шребера) та кущисті лишайники (кладонії – листувата, оленячорога, бокалчаста та ін.), а також рідкотравні із лісовими нітрофілами – чистотілом великим, геранню Робертовою, міцелісом стінним, празеленню звичайною, підмаренником прибережним та ін. На лісових галявинах і узліссях домінують чагарникові зарості з глодів, жостеру проносного, терну колючого, свидини кров'яної.

Флора заказника нараховує близько 300 видів, в тому числі раритетних: сони чорніючий і широколистий (Червона книга України); дзвоники персиколисті, конвалія звичайна, костяниця, орляк звичайний (регіонально рідкісні).

Фауністичний комплекс включає червонокнижні види: лелека чорний, підорлики великий і малий, змієїд, горностай, нетопир Натузіуса, нетопир-карлик, шуліка чорний, голуб-синяк, лунь лучний. На території заказника охороняються 19 регіонально рідкісних видів, серед них: осоїд, кібчик, куріпка сіра, вальдшнеп, дятли зелений і середній строкатий, кропивник, дрізд білобровий, дрізд-омелюх, вівчарик весняний, мухоловка мала, чиж, часничниця звичайна, гадюка звичайна, борсук та інші.

Заказник є насіннєвою базою лікарських рослин, зокрема глоду, жостеру та ін. Виконує екологічні та рекреаційні функції.

Джерела та література: НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 01-116. – Арк. 4, 153; Андрієнко Т. Л., Байрак О. М., Залудяк М. І. та ін. Заповідна краса Полтавщини. – Полтава : ІВА «Астрея», 1996. – С. 162, 176; Байрак О. М., Стецюк Н. О., Гапон З. Ф. Природно-заповідний фонд Котелевщини: буклет. – Полтава : Верстка, 2003. – 6 с.; Байрак О. М., Стецюк Н. О., Криворучко Т. В., Грицай І. А. Історія створення ботанічних та ландшафтних заказників у Полтавській області // Природоохоронний рух на Полтавщині: мат-ли наук.-практ. конф., присв. 75-річчю природоохоронного руху на Полтавщині. – Полтава : Верстка, 2006. – С. 48–55; Байрак О. М., Хіміч Н. І. Стан охорони лікарських рослин в природно-заповідній мережі Полтавської області // Ресурсознавство, колекціонування та охорона біорізноманіття: мат-ли Міжнарод. наук.-практ. конф., присв. 90-річчю Д. С. Івашина (5-6 листопада 2002 р.). – Полтава : ПДПУ, 2002. – С. 241–245; Природно-заповідний фонд Української СРСР: реєстр-довідник / [за ред. М. А. Воїнственського]. – К. : Урожай, 1986. – С. 112; Природно-заповідний фонд Полтавської області: реєстр-довідник / Н. О. Смоляр. – Полтава : ШвидкоДРУК, 2013. – 149 с.; Регіональна екомережа Полтавщини / [під заг. ред. О. М. Байрак]. – Полтава : Верстка, 2010. – С. 117–118, додаток: С. 8; Червона книга України. Рослинний світ / [за ред. Я. П. Дідуха]. – К. : Глобалколсалтинг, 2009. – С. 565, 566; Червона книга України. Тваринний світ / [за ред. І. А. Акімова]. – К. : Глобалконсалтинг, 2009. – С. 405, 419, 422, 425, 428, 429, 462, 509, 511, 539.

Н. О. Смоляр, О. В. Халимон

470. Стоянка і поселення I, неоліт, бронзовий та ранній залізний віки – скіфський час (V – поч. III, II – поч. I тис. до н. е., VII – V ст. до н. е.) **(археол.)**

Знаходиться за 0,1 км на південь від села, в ур. Штепи, на лівому березі р. Ворскла (рр. Ворскла – Дніпро).

Виявлені й обстежувалися І. М. Гавриленком у 1989 р.

Розташована на відрозі першої надзаплавної тераси висотою 3–5 м над рівнем заплави. Його площа – 50 × 250 м, станом на 1989 р. задернована. У напрямку з південного заходу на північний схід, за довгою віссю, пролягає ґрунтова дорога, східна частина – під лісом, північ-

Підварівка, с. Стоянка і поселення І. Знахідки доби неоліту. *Кераміка, кремінь. За І. М. Гавриленком, 1990.*

но-східна – зайнята молодими насадженнями.

Підйомні матеріали зібрані у видувах в північно-східній частині та на схилах відрогу в південно-західній частині.

Виявлені вироби з кременю і кварциту (скребки, різець, відщепи, уламки нуклеусів) та фрагменти стінок ліпних посудин культури ямково-гребінцевої кераміки, що відносяться до епохи неоліту. До епохи ранньої бронзи (катакомбна культуро-історична спільнота) належать фрагменти вінець, прикрашених відтисками шнура, «ялинки», псевдогребінки, рядами ямок і прокреслених ліній. З-поміж матеріалів середнього бронзового віку представлені фрагментами вінець та стінок з наліпленими валиками і прокресленими лініями (бабинська культура), а періоду пізньої бронзи – уламками стінок посуду, вкритого неглибокими розчосами (зрубна культура). Найбільшу групу знахідок складають матеріали скіфського часу. Серед них фрагменти: вінець горщиків, прикрашених насічками по зрізу та наскрізними проколами, уламки ліпних мисок, цідилок, черпаків з лискованою поверхнею.

Поселенський об'єкт може маркірувати наявність на відрозі залишків різночасового і багатошарового поселення, що потребує додаткових обстежень.

Археологічні розкопки не проводилися.

Матеріали зберігаються у ПКМ імені Василя Кричевського.

Джерела та література: Гавриленко И. Н. Отчет разведотряда Полтавской облорганизации Общества охраны памятников о работах на территории области в 1989 г. / Гавриленко И. Н.; ПОО УООПИК // НА ІА НАНУ – Ф. е. – 1998/208. – №№ 23809–23810. – Арк. 13–14; Альбом ілюстрацій – Арк. 17, мал. 65–72; Гавриленко И. М. Новые памятники эпохи неолита на Полтавщине / Гавриленко И. Н. // Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обл. наук.-практич. семінар: тез. доп. – Полтава : Видво «Полтава», 1990. – С. 65–66.

І. М. Гавриленко, І. С. Мельникова

471. Поселення II, бронзовий вік, скіфський час (археол.)

Знаходиться на південній околиці села, за 50 м від групи сільських будинків, на дюнному підвищенні висотою близько 3 м.

Відкрите й обстежувалося С. В. Сапєгіним у 2007 р.

Овальної в плані форми дюна має розміри близько 50 × 100 м та площу 0,5 га. Потужність культурних нашарувань, встановлена шурфуванням, – 0,5 м. На оголених ділянках і в закладених шурфах виявлені численні уламки ліпного посуду.

Задерноване, наявні незначні розмиви, частина території поселення використовується під присадибні ділянки.

Матеріали з обстежень зберігаються в ПКМ імені Василя Кричевського.

Джерело: Сапєгін С. В. Звіт про археологічні розвідки на території Котелевського району Полтавської області експедиції Державного музею-заповідника А. С. Макаренка у 2007 році / Сапєгін С. В. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2007/163. – Арк. 5.

С. В. Сапєгін

472. Селище III, бронзовий вік, скіфський час (археол.)

Знаходиться за 1,1–1,5 км на південь від села, вздовж ґрунтової дороги сс. Підварівка – Ворони, на дюнному підвищенні висотою 4 м.

Виявлене й обстежувалося С. В. Сапєгіним у 2007 р., введене до обігу під назвою «Селище І».

Дюна овальної в плані форми має розміри 50 × 100 м та площу 0,5 га. Потужність культурних нашарувань становить 0,7 м. На оголеній ділянці і в закладених шурфах виявлені численні уламки ліпного посуду, стінку горщика зі слідами ремонту, пращевий камінь тощо.

Задерноване, вздовж смуги ґрунтової дороги має пошкодження водною ерозією.

Матеріали обстежень зберігаються в ПКМ імені Василя Кричевського.

Джерело: Сапєгін С. В. Звіт про археологічні розвідки на території Котелевського району Полтавської області експедиції Державного музею-заповідника А. С. Макаренка у 2007 році / Сапєгін С. В. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2007/163. – Арк. 4.

С. В. Сапєгін

473. Братська могила воїнів Червоної Армії (1943) (іст.)

У східній частині кладовища.

Поховано 2 воїни із частин 90-ї стрілецької дивізії, які загинули 21 вересня 1943 р. при звільненні села від гітлерівських загарбників. Прізвища невідомі.

Згідно рішення виконкому Котелевської районної ради № 21 від 25.01. 1990 р. у 1991 р. на могилі встановлена стела з біломармурової крихти (вис. 1,6 × 0,6 м) з пам'ятним написом: «Двом невідомим воїнам 1943 р.».

Джерел0: ДАПО. – Ф. р. 1876. – Оп. 8. – Спр. 73. – Арк. 21; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2409-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Інформація відділу культури Котелевської райдержадміністрації № 89 від 2.12.1998 // Там само.

М. Д. Борисов

474. Могила воїна Червоної Армії (1941) (іст.)

У західній частині кладовища.

Похований воїн із підрозділів 14-ї кавалерійської дивізії, який загинув в оборонних боях за село з гітлерівськими загарбниками у жовтні 1941 р.

Згідно рішення виконкому Козлівщинської сільської ради від 15.11.1989 р.

у 1991 р. на могилі встановлена стела з біломармурової крихти (вис. 1,60 × 0,6 м) з пам'ятним написом: «Невідомому воїну 1943 р.» (помилково, замість 1941, викарбовано 1943 р.).

Джерело: ЦАМО РФ. – Ф. 3539. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 150–151; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2410-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Інформація відділу культури Котелевської райдержадміністрації № 89 від 2.12.1998 // Там само.

М. Д. Борисов

475. Могили жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)

У старій частині кладовища.

Поховані жителі села, які померли під час Голодомору 1932–1933 рр. Згідно Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні по Козлівщинській сільській раді загинуло 15 осіб, встановлено 12 імен.

Серед похованих: Купріян Явдоха Єгоровна (1908–1933). На могилі встановлено металевий хрест (вис. 1,40 × 1,09 м), в центральній частині якого дошка з нержавіючої сталі (0,17 × 0,23 м) з прізвищем та іменем. Навколо могили металева квітниця (вис. 0,3 × 1,62 × 0,45 м).

Купріян Прохір Миколайович (1872–1933). На могилі встановлено металевий

хрест (вис. 1,64 × 1,0 м), в центральній частині якого овал з металокераміки (вис. 0,18 × 0,13 м).

Вільховик Іларіон Андрійович (1880–1933). На могилі встановлено обеліск з мармурової крихти (вис. 1,2 × 0,54 м), у верхній частині якого овал з металокераміки (вис. 0,17 × 0,12 м).

Інші поховання не увічнені.

Джерело та література: Інформація Козлівщинської сільської ради // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Полтавська область / Упоряд. О. А. Білоусько, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. – Полтава : Оріяна, 2008. – С. 309–310.

В. А. Андрієць

Сидоряче, с., Сидоряченська сільська рада

476. Стійбище Сидоряче I, бронзовий вік, скіфський час, черняхівська і салтівська культури (археол.)

Знаходиться у північно-східній частині села, за 50 м від мосту через річку, на правому березі р. Котельва (Середня Котельва), лівого допливу р. Ворскли лівобережного басейну р. Дніпра.

Виявлене загоном ПДПІ імені В. Г. Короленка під керівництвом С. П. Юренко.

Площа поширення культурних решток – 30 × 50 м. Розорюється. Культурний

шар та знахідки пошкоджені багаторічною оранкою. Серед них – фрагменти гончарного та ліпного посуду черняхівської культури, окремі уламки ліпних посудин епохи бронзи, і, в значнішій мірі, – скіфського часу. Відзначені окремі фрагменти салтоїдного вигляду.

Прошурфоване 1977 р. Матеріали зберігаються у фондах ПКМ імені Василя Кричевського.

Пункт I біля с. Сидоряче – об'єкт археології, що є різночасовою поселенською пам'яткою (слідами стійбища) доби бронзи – ранньосередньовічного часу.

Джерело та література: Юренко С. П. Отчет о работе разведгруппы Левобережного Славяно-Русского отряда Среднеднепровской комплексной археологической экспедиции ИА АН УССР в 1977 году / Юренко С. П. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1977/11в; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 63. – Арк. 4. – Рис. 2, фото 2; Сухобоков О. В. Слов'яно-давньоруські пам'ятки в околицях Більського археологічного комплексу скіфської доби / Сухобоков О. В., Юренко С. П. // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр.; ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 143.

С. П. Юренко, В. В. Шерстюк

477. Поселення Сидоряче II, бабинська культура, скіфський час, салтівська культура (археол.)

Знаходиться на північній околиці села, за 0,45 км на захід від пункту I, на садибі гр. Борківець Л. М., на правому березі р. Котельва (Середня Котельва), лівого допливу р. Ворскли лівобережного басейну р. Дніпра.

Виявлене загоном ПДПІ імені В. Г. Короленка під керівництвом С. П. Юренко.

Площа поширення культурних решток не встановлена. Серед знахідок – фрагменти ліпного посуду доби середньої бронзи (бабинської культури), знаряддя праці цього ж часу, уламки ліпних посудин скіфської доби. З-поміж інших наявні фрагменти салтоїдної кераміки із уламками синхронної за часом битої імпортної амфорної тари.

Дослідження обмежилися шурфуванням. Матеріали зберігаються у фондах ПКМ імені Василя Кричевського.

Пункт II біля с. Сидоряче – об'єкт археології, що є різночасовою поселенською та стійбищною пам'яткою доби бронзи – ранньосередньовічного часу.

Джерело та література: Юренко С. П. Отчет о работе разведгруппы Левобережного Славяно-Русского отряда Среднеднепровской комплексной археологической экспедиции ИА АН УССР в 1977 году / Юренко С. П. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1977/11в; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 63. – Арк. 4. – Рис. 2; Сухобоков О. В. Слов'яно-давньоруські пам'ятки в околицях Більського археологічного комплексу скіфської доби / Сухобоков О. В., Юренко С. П. // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр.; ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 143.

С. П. Юренко, В. В. Шерстюк

478. Курганний могильник I, енеоліт – ранній залізний вік (археол.).

Знаходиться за 1,60 км на південь від південно-західної околиці села, неподалік межі земель Котелевської селищної ради, на плато корінної тераси лівого берега р. Котельви, лівої притоки р. Ворскли лівобережного басейну р. Дніпро.

Був об'єктом топографічних обстежень сер. XIX – 2-ї пол. XX ст. Як окремий курган обстежений науковим співробітником ЦОДПА А. І. Охріменком у 2000 р., описаний як насип № 2 біля с. Сидоряче. Вже у складі могильника комплекс зафіксований директором ІКЗ «Більськ» В. В. Приймаком за розвідок 2010 р.

На час останнього обстеження у складі комплексу – чотири розорювані насипи курганів висотою 0,3–3,0 м і діаметром 15–40 м, витягнуті правильним ланцюжком по осі схід – захід. Найбільший курган – № 2, другий із західного боку.

На військово-топографічних картах сер. XIX – поч. XX ст. комплекс показаний як група курганів у складі трьох насипів (кургани №№ 1–3 могильника): одного великого та двох дрібних. На картах різних масштабів рекогносцировки і видань 1930–1940-х та 1980-х рр. вказані 1–2 найбільших курганів групи (№№ 1–2), з відносною висотою насипу № 2 у межах 2,0–3,2 м. На дрібномасштабних мапах на місці розміщення кургану № 2 показано лише абсолютне значення висоти 148,6 м та 149,9 м.

Археологічні розкопки не проводилися.

Курганний могильник I біля с. Сидоряче – комплексний об'єкт археології, курганний некрополь доби міді – раннього залізного віку.

Джерела: Охріменко А. І. Звіт про обстеження курганів в Котелевському районі Полтавської області в 2000 році // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 366. – 8 арк. – Арк. 1; Приймак В. В. Щоденник археологічних розвідок ІКЗ «Більськ» на території Котелевського району Полтавської області в 2009–2011 рр. // НА ЦОДПА. – Б. н. – 37 арк. – Арк. 30–30 зв.; Ряд XXIII. Лист 13. Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской Губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 – и 1878 г. / Гравир. конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн Чин. Черемных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й // Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. – СПб. : Военно-топографическое Депо, 1863-1878. – 1 атл. ([24] разв. л., [1] сб. л.). – Л. 13; М-36-70 (Ахтырка). УССР Полтавская область. М 1: 100 000. [По съемкам] 1933–1939 гг. – Ген. штаб Красной Армии. Первое изд. 1941 г.; М-36-70-Г (Котельва). УССР. Сумская, Полтавская и Харьковская обл. М 1: 50 000. [По съемкам] 1933–1936 гг. Рекогносц. 1941 г. – Ген. штаб Красной Армии, первое изд. 1942 г.; Х-42-65-Б-б-1. М 1: 10 000. Съемка 1984 г. – Главн. управл. геодезии и картографии при СМ СССР. [1984]; М-36-70. Ахтырка. М 1: 100 000. Сост. местности на 1984 г. – Ген. штаб. Изд. 1985 г.; М-36-70-Г. Котельва. М 1: 50 000. Сост. местности на 1984 г. – Ген. штаб. Изд. 1985 г.

В. В. Приймак, А. І. Охріменко, В. В. Шерстюк

479. Курганний могильник II Могили Орлової, бронзовий вік (кін. III – II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 2,25 км на південь від села, неподалік межі Котелевського р-ну Полтавської обл. і Краснокутського району Харківської обл.

Кургани у складі групи з п'яти насипів (могили Орлові) були об'єктом топографічних обстежень в сер. XIX ст. На археологічній карті Харківської губернії Д. І. Багалія позначений лише один курган – «Орлова могила». Під час обстежень 1999 р. А. І. Охріменком та 2000 р. О. Б. Супруненком був помічений лише один насип. Стан збереження його останця засвідчений оглядом 2013 р. Влітку 2018 р. О. М. Ткаченком під час моніторингових обстежень помічено ще один насип, курганів поряд (за наявності посівів) виявити не вдалося.

Розташований на підвищенні другої тераси лівого берега р. Котельва – лівої притоки р. Ворскла (рр. Котельва – Ворскла – Дніпро) з абсолютною позначкою висоти 159,5 м.

У 1982 р. один з курганів (напевне, саме Могила Орлова) висотою більше 2 м був значно пошкоджений. Ґрунт з насипу згортався бульдозером для вивезення на підсипку шляхового полотна. Під час земляних робіт у верхній частині насипу вигорнуто ліпну посудину, що походила зі впускного чорногорівського поховання початку раннього залізного віку. Це – корчажка XI – X ст. до н. е., виготовлена з дотриманням певних чорноліських традицій. Має відігнуті назовні прямозрізані вінця, вертикальну циліндричну шийку, кулястий зі звуженням донизу тулуб і пласке денце. Загладжена до блиску поверхня має чорний і чорно-сірий кольори. Плічка прикрашають чотири невеликі конічні (соскоподібні) виступи. Висота посудини 28,5 см, діаметр вінця 16,0 см, денця 11,0 см.

Знахідка кіммерійського часу була передана до Котелевського громадського районного краєзнавчого музею. На сьогодні вона зберігається у фондах ІКЗ «Більськ». Крім того, з насипу кургана походив також уламок пісковикового жорна-бігуна з прокресленим на ньому хрестом, що слугував основою тріангуляцій-

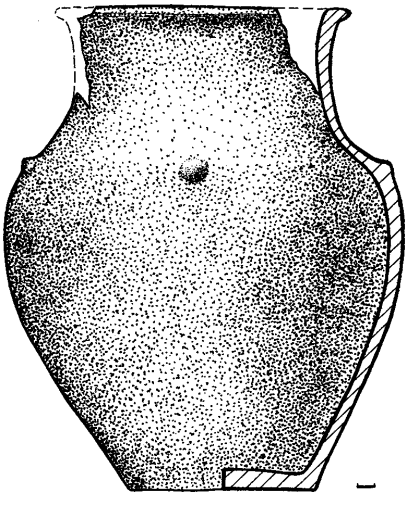

Сидоряче, с. Курганний могильник II. Курган № 1. Ліпна корчажка кіммерійського часу. *Випадкова знахідка, 1982.*

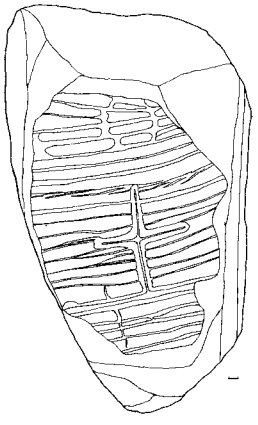

Курган № 1. Уламок пісковикового жорна з позначкою геодезистів сер. XIX ст.
Випадкова знахідка, 1982.

ної точки координації на місцевості під час укладання карт геодезистами сер. XIX – поч. XX ст.

На сьогодні збереглися розорані рештки двох насипів у вигляді підвищень 0,45–1,0 м, діаметром близько 30 м. Поли частково зруйнованого кургану зайняті лісосмугою.

Джерела та література: ІКЗ «Більськ». – КВ. 339, інв. № А 75; Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 3–4. – № 1. – Рис. 37: 1; Ряд XXIII. – Военно-топограф. карта Полтавской губернии. – Масштаб 3 вер. в дюйме. Губ. Полтавской. Исправл. по рекогносц. 1869 г. // Воен.-топограф. карта Полтавской губ. Масштаб 3 вер. в дюйме. – СПб. : Воен.-топограф. депо, 1863-1878. – Л. 13; Багалей Д. И. Археологическая карта Харьковской губернии, с объяснительным текстом / проф. Д. И. Багалея. – М. : Товарищество типографии А. И. Мамонтова, 1906. – С. 7. – Карта, № 48; Охріменко А. І. Знахідка доби фінальної бронзи з Котелевщини / Охріменко А. І. // ПАЗ–1999: зб. наук. пр. до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень / НАНУ, Ін-т археол.; УК ПОДА; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1999. – С. 97–99, рис. 1–2; Кулатова І. М. Кілька нових кам'яних стел у зібранні Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2017. Пам'яті М. Я. Рудинського (1887 – 1958): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ПКМВК; ЦОДПА; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (наук. і відп. ред.) та ін.]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – С. 91; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському районі Полтавської області в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 26.

О. Б. Супруненко, А. І. Охріменко, О. М. Ткаченко

480. Курган I, енеоліт – ранній залізний вік (кін. IV – I тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 2,6 км на південь від села та за 0,9 км на південь від курганного могильника I.

На військово-топографічних картах сер. XIX – поч. XX ст. і 2-ї пол. XX ст. об'єкт показаний як поодинокий курган. Обстежений О. М. Ткаченком за моніторингу стану збереження археологічних пам'яток району влітку 2018 р.

Розташований на підвищенні другої тераси лівого берега р. Котельва (рр. Котельва – Ворскла – Дніпро).

Поверхня насипу розорюється, його висота 0,5 м і діаметр 20–22 м.

Дослідження не проводилися.

Джерела: Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 и 1878 г. / Гравир. Конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн. Чин. Чемерных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й. – СПб. : Военно-Топограф. Депо, 1863 – 1878. – Ряд XXIII. – Лист 13; М-36-70-Г (Котельва). УССР. Сумская, Полтавская и Харьковская обл. М 1: 50 000. [По съемкам] 1933–1936 гг. Рекогносц. 1941 г. – Ген. штаб Красной Армии, первое изд. 1942 г.; М-36-70-Г. Котельва. М 1: 50 000. Сост. местности на 1984 г. – Ген. штаб. Изд. 1985 г.; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському районі Полтавської області в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 26.

О. М. Ткаченко

481. Курган II, енеоліт – ранній залізний вік (кін. IV – I тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 2,2 км на південь від села та за 0,7 км на південний схід від курганного могильника I.

На військово-топографічних картах сер. XIX – поч. XX ст. та 2-ї пол. XX ст. об'єкт показаний як поодинокий курган.

Оглянутий автором під час моніторингу стану збереження пам'яток району влітку 2018 р.

Розташований на підвищенні другої тераси лівого берега р. Котельва (рр. Котельва – Ворскла – Дніпро).

Насип розорюється, його висота 0,5 м при діаметрі 20 м.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела: Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 и 1878 г. / Гравир. Конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн. Чин. Чемерных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й. – СПб. : Военно-Топограф. Депо, 1863 – 1878. – Ряд XXIII. – Лист 13; М-36-70-Г (Котельва). УССР. Сумская, Полтавская и Харьковская обл. М 1: 50 000. [По съемкам] 1933–1936 гг. Рекогносц. 1941 г. – Ген. штаб Красной Армии, первое изд. 1942 г.; М-36-70-Г. Котельва. М 1: 50 000. Сост. местности на 1984 г. – Ген. штаб. Изд. 1985 г.; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському районі Полтавської області в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 26.

О. М. Ткаченко

482. Курган III «Півні», енеоліт – ранній залізний вік (кін. IV – I тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 3,0 км на північ від західної околиці села та за 5,3 км на захід від с. Михайлове. Відомий за місцевою назвою «Півні».

На військово-топографічних картах сер. XIX – поч. XX ст. об'єкт показаний як курган з абсолютною висотою 79,6 сажнів. На картах різних масштабів 1930–1940-х рр. та 2-ї пол. XX ст. значиться як курган з відносною висотою 2 м.

Обстежений за моніторингу стану збереження пам'яток влітку 2018 р.

Займає помітне підвищення другої тераси правого берега р. Котельва (рр. Котельва – Ворскла – Дніпро). Знаходиться у лісосмузі, на кордоні трьох областей – Полтавської, Харківської та Сумської.

Курган має висоту 2,5 м і діаметр 30 м. Більша частина насипу, за винятком північної поли, зайнята деревами та кущами. На вершині помітні траншеї й окопи часу Другої світової війни. Місцями курган пошкоджений вибиранням ґрунту та ямами сучасних «скарбошукачів».

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела: Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 и 1878 г. / Гравир. Конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн. Чин. Чемерных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й. – СПб. : Военно-Топограф. Депо, 1863 – 1878. – Ряд XXIII. – Лист 13; М-36-70-Г (Котельва). УССР. Сумская, Полтавская и Харьковская обл. М 1: 50 000. [По съемкам] 1933–1936 гг. Рекогносц. 1941 г. – Ген. штаб Красной Армии, первое изд. 1942 г.; М-36-70-Г. Котельва. М 1: 50 000. Сост. местности на 1984 г. – Ген. штаб. Изд. 1985 г.; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському районі Полтавської області в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 23.

О. М. Ткаченко

483. Курган IV, енеоліт – ранній залізний вік (кін. IV – I тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,5 км на північ від села.

На військово-топографічних картах сер. – 2-ї пол. XX ст. показаний як курган. Оглянутий під час моніторингу стану збереження пам'яток влітку 2018 р.

Розташований на підвищенні другої тераси правого берега р. Котельва (рр. Котельва – Ворскла – Дніпро).

Поверхня розорюється, висота 0,7 м, діаметр 30 м. Через насип пролягає польова доргога.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела: М-36-70-Г (Котельва). УССР. Сумская, Полтавская и Харьковская обл. М 1: 50 000. [По съемкам] 1933-1936 г.г. Рекогносц. 1941 г. – Ген. штаб Красной Армии, первое изд. 1942 г.; М-36-70-Г. Котельва. М 1: 50 000. Сост. местно-

сти на 1984 г. – Ген. штаб. Изд. 1985 г.; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському районі Полтавської області в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 23.

О. М. Ткаченко

484. Курган V, енеоліт – ранній залізний вік (кін. IV – I тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,8 км на північ від східної околиці села.

На військово-топографічних картах сер. XIX – поч. XX ст. показаний як група з трьох курганів. На мапах сер. – 2-ї пол. XX ст значиться як курган висотою 1 м. Оглянутий під час моніторингу стану збереження пам'яток району влітку 2018 р.

Розташований на підвищенні другої тераси правого берега р. Котельва.

Насип розорюється, його висота дещо більше 0,5 м, діаметр близько 30 м.

Дослідження не проводилися.

Джерела: М-36-70-Г (Котельва). УССР. Сумская, Полтавская и Харьковская обл. М 1: 50 000. [По съемкам] 1933-1936 г.г. Рекогносц. 1941 г. – Ген. штаб Красной Армии, первое изд. 1942 г.; М-36-70-Г. Котельва. М 1: 50 000. Сост. местности на 1984 г. – Ген. штаб. Изд. 1985 г.; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському районі Полтавської області в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 23.

О. М. Ткаченко

485. Курган VI, енеоліт – бронзовий вік (кін. IV – II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться 5,8 км на схід від смт Котельви, за 0,10 км на північ від західної околиці с. Михайлівка Перша Сидоряченської сільської ради, на схід від адміністративної межі з Котелевською селищною радою, неподалік північного боку асфальтованої автодороги С 171004.

Був об'єктом топографічних обстежень 2-ї пол. XIX ст. і позначений на картах-«триверстовках». Обстежувався О. О. Ломакіним 1989 р., описаний як «курган № 2» біля с. Михайлівка Перша. Інформація про поховальний об'єкт увійшла до документації нового генерального плану смт Котельви. Стан збереження перевірений влітку 2018 р. О. М. Ткаченком.

Розташований на підвищенні першої тераси лівого берега р. Котелевка (рр. Котелевка – Котельва – Ворскла – Дніпро). Через насип пролягає польова дорога.

Розораний курган має висоту близько 0,7 м та діаметр 28 м.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела та література: Мельникова И. С. Отчет о разведках 1989 г. на территории Полтавской обл. (по «Своду памятников истории и культуры») / Мельникова И. С., Ткаченко А. М.; ПКМ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1989/213 – Арк. 33; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 25; Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 и 1878 г. / Гравир. Конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн. Чин. Чемерных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й. – СПб. : Военно-Топограф. Депо, 1863 – 1878. – Ряд XXIII. – Лист 13; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І., наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2016. – С. 235, 236, рис. 1: 7.

О. М. Ткаченко

486. Братська могила воїнів Червоної Армії (1943), пам'ятний знак полеглим землякам (1967) (іст.)

Вул. Миру. В центрі села, біля будинку культури.

Поховано 1300 воїнів із частин 309-ї стрілецької дивізії, які загинули у лютому – березні 1943 р. у визвольних боях за село з гітлерівськими загарбниками в ході Харківської операції; воїни 68-ї, 69-ї гвардійських стрілецьких дивізій, 71-ї стрілецької дивізії, 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії, які загинули у серпні-вересні 1943 р. при звільненні села від гітлерівських загарбників, а також померлі від ран в 9-у окремому медичному санітарному батальйоні 5-ї

гвардійської повітряно-десантної дивізії. Прізвища відомі 174 воїнів.

Згідно рішення виконкому районної ради № 6 від 23.02.1958 р. на могилі встановлено пам'ятник – залізобетонна скульптура воїна (вис. 2,5 м) на цегляному оштукатуреному чотириступінчатому постаменті (вис. 2,5 × 2,5 × 2,0 м). У 1967 р. ліворуч і праворуч до постаменту прибудували 2 залізобетонні стели (вис. 1,5 × 1,2 м), на яких закріплено по 3 металевих дошки (1,0 × 0,46 м; 0,16 × 0,62 м) з пам'ятним написом: «Вічна слава героям, що полягли в боях за свободу і незалежність нашої Батьківщини 1941 – 1945» і 77 прізвищ воїнів-земляків. У підніжжя постаменту покладено сіру гранітну дошку (0,79 × 1,1 м) з 71 прізвищем похованих воїнів та дошку (0,26 × 0,8 м) сірого полірованого граніту з 16 прізвищами воїнів-земляків. Скульптор Савельєв О. Г.

У 2003 р. перед пам'ятником на могилі встановлена бетонна тумба (вис. 0,79 × 0,77 × 0,16 м), на якій закріплено чавунну дошку (0,48 × 0,59 м) з пам'ятним написом: «Вечная Слава Героям! Товарищам по оружию – отважным воинам 5-й гвардейской воздушно-десантной Краснознаменской ордена Суворова Звенигородкой дивизии, отдавшим свои жизни за свободу и независимость социалистической Родины в Великой Отечественной войне. Поклонись их праху товарищ! Ветераны дивизии».

За Книгою Пам'яті України відомо 91 прізвище воїнів-земляків.

Під час тимчасової гітлерівської окупації 1941–1943 рр. по Сидоряченській сільській раді розстріляно 6 осіб.

Взято на облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів № 247 від 23.04.1982 р.

Джерела та література: ЦАМО РФ. – Ф. 1203. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 67; Ф. 1310. – Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 7 – 24; Ф. 1617. – Оп. 2. – Спр. 9. – Арк. 49; Ф. IX відділ. – Спр. 101–913–2. – Арк. 158; ДАПО. – Ф.р. 1876. – Оп. 2. – Спр. 9. – Арк. 11; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.607-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Книга Пам'яті України. Полтавська область. Т. 5: Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район. – Полтава : Полтав. літератор, 1996. – С. 779-783; Книга Скорботи України. Полтавська область. Т. 1: м. Полтава, Великобагачанський район, Гадяцький район, Глобинський район, Гребінківський район, Диканський район, Зіньківський район, Карлівський район, Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район, Кременчуцький район, Лохвицький район. – Полтава : Полтав. літератор, 2002. – С. 310–312, 315, 321–322; Визволителям рідного краю // Народна трибуна. – 2003. – 27 серпня. – № 68 (8513). – С. 1.

С. М. Жученко, А. М. Скирда

Стадниця, с.,
Ковалевська сільська рада

487. Курганний могильник, енеоліт – ранній залізний вік
(IV – I тис. до н. е.) **(археол.)**

Знаходиться за 0,74 км на північний захід від села, з боку с. Ковалеве, за 0,75 км на схід від останнього.

Був об'єктом топографічних обстежень сер. 1950-х рр. Позначений на дрібномасштабних картографічних матеріалах 3-ї чв. XX ст. як два насипи курганів, в т. ч. більший (з південно-східного боку) з відносною висотою 1,2 м та абсолютною над рівнем моря 132,9 м. Обстежувався О. Б. Супруненком і О. М. Ткаченком у 2018 р.

Розташований на пануючому підвищенні високої тераси лівого берега р. Мерли, зі східного боку обмеженому пологим вибалком (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро).

Складається з двох розораних насипів, що знаходяться за 60 м один від одного у напрямку північний захід – південний схід.

Розорані насипи округлих в плані форм збереглися на висоту 0,9 і 0,5 м. Вони мають діаметри 35 і 24 м.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела: Х-42-65-Г-б. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-XI-65; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 7.

О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко

488. Курган I (археол.)

Знаходиться за 0,7 км на північний схід від північно-східної частини – висілку села, за 1,3 км на на південний схід від с. Маловидне.

Був об'єктом топографічних обстежень сер. 1950-х рр. Позначений на дрібномасштабних картографічних матеріалах 3-ї чв. XX ст. як насип кургану з відносною висотою 0,5 м та абсолютною над рівнем моря 131,7 м. Обстежувався О. Б. Супруненком і О. М. Ткаченком у 2018 р.

Розташований на мисоподібному підвищенні високої тераси лівого берега р. Мерли, з широтних боків обмеженому пологими вибалками (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро).

Поодинокий насип круглої в плані форми зберігся на висоту 0,35 м. Має діаметр близько 20 м. Розорюється.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела: Х-42-65-Г-б. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-XI-65; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському районі Полтавської області в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 23.

О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко

489. Курган II (археол.)

Знаходиться за 3,2 км на південний схід від східної околиці села, за 4,7 км на на південний схід від с. Миловидне.

Був об'єктом топографічних обстежень сер. 1950-х рр. Позначений на дрібномасштабних картографічних матеріалах 3-ї чв. XX ст. як насип кургану з відносною висотою 1,1 м з точкою координування на місцевості та абсолютною висотою 148,2 м над рівнем моря. Оглядався О. Б. Супруненком і О. М. Ткаченком у 2018 р.

Розташований з північного боку над витоками балки Громової – водозбору стр. Труханівка, що є лівобережним допливом р. Мерли (стр. Труханівка – рр. Мерла – Ворскла – Дніпро).

Поодинокий насип круглої в плані форми зберігся на висоту близько 0,8 м при діаметрі до 32 м. Розорюється, знаходячись неподалік лісосмуги.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела: Х-42-65-Г-б. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965.

– 13-XI-65; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 18.

О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко

490. Курган III (археол.)

Знаходиться за 1,21 км на південний схід від північно-східної частини – висілку села, за 2,85 км на на південний схід від с. Маловидне.

Був об'єктом топографічних обстежень сер. 1950-х рр. Позначений на дрібномасштабних картографічних матеріалах 3-ї чв. XX ст. як точка координування на місцевості з абсолютною висотою 140,4 м над рівнем моря. Оглядався О. Б. Супруненком і О. М. Ткаченком у 2018 р.

Розташований зі східного боку над витоками зволоженої балки-водозбору, належної до лівого берега р. Мерли (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро).

Курган округлої в плані форми зберігся на висоту 0,9 м. Його діаметр близько 26 м. Розорюється, через насип пролягає польова дорога.

Дослідження не проводилися.

Джерела: Х-42-65-Г-б. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-XI-65; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 17.

О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко

491. Курган IV (археол.)

Знаходиться за 3,35 км на південний схід від околиці села, за 1,52 км на на захід від с. Березове Чутівського району.

Був об'єктом топографічних обстежень сер. XIX ст. та сер. 1950-х рр. Позначений на дрібномасштабних картографічних матеріалах 3-ї чв. XX ст. як насип кургану. Оглядався О. Б. Супруненком і О. М. Ткаченком у 2018 р.

Розташований на панівному підвищенні з північного боку над витоками струмка Труханівки, на вододільному плато лівих берегів рр. Мерли і Ворскли (стр. Труханівка – рр. Мерла – Ворскла – Дніпро).

Розораний насип округлої в плані форми зберігся на висоту 0,7 м. Його діаметр складає близько 30 м. Курган знаходиться під лісосмугою, що відділяє межі Котелевського і Чутівського районів.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела: Диканька, Полтава: топограф. карта. М 1: 100 000 см. – К.: Воен.-картограф. ф-ка, 1999. – Л. 100; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 12.

О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко

Терещенки, с., Козлівщинська сільська рада

492. Місцезнаходження Терещенки I, бронзовий вік, черняхівська культура (2-га пол. II тис. до н. е., III – IV ст. н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,95–1,15 км на захід від центральної частини села, за 0,09–0,18 м на південь і південний схід (зліва) від польової дороги до с. Діброва.

Займає західний і південно-східний схили видовженого в широтному напрямку підвищення мису з абсолютною висотою 95,7 м.

Обстежувалося О. Б. Супруненком у 2017 р.

Розташоване вздовж схилу мису другої тераси лівого берега р. Ворскли (рр. Ворскла – Дніпро), що простягається на захід до заплави й оточений з меридіональних боків болотами, здіймаючись над рівнем останніх на 3–4 м.

Підйомні матеріали виявлені від середини до підніжжя схилу. Представлені окремими уламками ліпного посуду зрубної і постзрубної культур доби пізнього бронзового віку, черняхівського гончарного сіроглиняного посуду з шерехатою поверхнею, єдиним фрагментом рожевоглиняної амфори, кістками тварин. Смуга місцезнаходження різночасових матеріалів завширшки 20–50 м видовжена з північного заходу на південний схід на

220 м (орієнтовна площа 0,8 га). Поверхня розорюється.

Археологічні дослідження не проводилися.

Вірогідно, місцезнаходження є рештками багатошарового недовготривалого за часом функціонування поселення з матеріалами постзрубної і черняхівської культур.

Джерела: карта: Х-41-65-А-б-2. – М 1: 10 000. – М. : ГУГК, 1978; обстеження автора 2017 р.

О. Б. Супруненко

493. Місцезнаходження Терещенки II, бронзовий вік (2-га пол. II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,2–0,3 км на південь – південний схід від південної околиці села, за 0,65 м на південний захід (зліва) від містка через струмок по автодорозі Т-17-07 мм. Полтава – Охтирка, безпосередньо на північ від польової дороги до с. Діброва.

Займає південне і південно-східне надсхилля видовженого в меридіональному напрямку підвищення мису, утвореного струмком та другою терасою лівого берега р. Ворскли (рр. Ворскла – Дніпро) з абсолютною висотою 99,2 м в Балтійській системі вимірювань.

Обстежувалося О. Б. Супруненком у 2017 р.

Розташоване вздовж схилу мису заввишки понад 5 м над заплавою пересихаючого струмка на площі 30 × 150 м (0,4 га), видовженого в широтному напрямку.

Представнене на розораній поверхні нечисленними підйомними матеріалами, вірогідно, короткотривалого стібища у вигляді окремих уламків ліпного посуду доби пізнього бронзового віку без остаточно встановленої культурної приналежності.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела: карта: Х-41-65-А-б-2. – М 1: 10 000. – М. : ГУГК, 1978; обстеження автора 2017 р.

О. Б. Супруненко

494. Курган I, бронзовий – ранній залізний віки (кін. III – I тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,45 км на схід від села Терещенки (кол. Мовчани), за 0,37 км на захід (зліва) від шосейної автодороги Т-17-07 мм. Полтава – Охтирка.

Був об'єктом топографічних обстежень поч. 1950-х рр., позначений на дрібномасштабних мапах 2-ї пол. XX ст. як природнє підвищення. Обстежувався О. Б. Супруненком у 2002 і 2017 рр., оглядався С. В. Сапєгіним у 2007 р.

Розташований на незначному пагорбі на плато другої тераси лівого берега р. Ворскли (рр. Ворскла – Дніпро) з абсолютною висотою понад 101 м.

Насип розорюється, має абсолютну висоту 102,3 м, відносну над рівнем підвищення 0,6 м, діаметр 26 м. Помітні сліди розораних плям заповнення новітнього-? поховання. На поверхні трапилися дрібні уламки ліпного посуду доби бронзового віку і скіфського часу.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 20. – № 57, рис. 23: 57; Супруненко О.Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському районі Полтавської області з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2003 р. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2003/139; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 382. – Арк. 8. – Рис. 10: 13; Сапєгін С. В. Звіт про археологічні розвідки на території Котелевського району Полтавської області експедицією Державного музею-заповідника А.С.Макаренка у 2007 році / Сапєгін С. В. // НА ІА НАНУ. – 2007/163. – Ф. е. – Арк. 3; карта: Х-41-65-А-б-2. – М 1: 10 000. – М. : ГУГК, 1978; обстеження автора 2017 р.

О. Б. Супруненко

495. Курган II, бронзовий вік (кін. III – II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,73 км на схід – південний схід від північної околиці села, за 35 м на захід (зліва) від автодороги Т-17-07 мм. Полтава – Охтирка.

Позначений на дрібномасштабних картах 2-ї пол. XX ст. як вершина незначного підвищення з абсолютною висотою 102,1 м.

Обстежувався О. Б. Супруненком у 2003 та 2017 рр.

Розташований на невеликому підвищенні плато другої тераси лівого берега

р. Ворскли (рр. Ворскла – Дніпро) розмірами 85 × 90 м.

Насип розорюється, має відносну висоту 0,35 м, діаметр 15 м, можливо, пошкоджений прокладанням кабелів зв'язку. Знайдений уламок стінки ліпного горщика доби пізнього бронзового віку.

Дослідження не проводилися.

Джерела: Супруненко О.Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському районі Полтавської області з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2003 р. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2003/139; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 382. – Арк. 8. – Рис. 10: 14; карта: X-41-65-А-б-2. – М 1: 10 000. – М. : ГУГК, 1978; обстеження автора 2017 р.

О. Б. Супруненко

496. Курган III (археол.)

Знаходиться за 0,22 км на схід від південної околиці села, що навпроти с. Козлівщина, за 0,34 м на захід (зліва) від автодороги Т-17-07 мм. Полтава – Охтирка.

Позначений на дрібномасштабних картах 2-ї пол. XX ст. як вершина меридіонально зорієнтованого підвищення з абсолютною висотою 101,7 м.

Обстежувався О. Б. Супруненком в 2003 та 2017 рр., С. В. Сапєгіним у 2007 р.

Займає панівне положення на підвищенні мису другої тераси лівого берега р. Ворскли та її лівобічного допливу – безіменного струмка (рр. Ворскла – Дніпро), розташованого зі східного боку від околиці села.

Насип дуже розораний, має відносну висоту 0,5 м над поверхнею підвищення, діаметр – орієнтовно 25 м, сліди розораного материкового викиду впускного поховання посередині.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела: Сапєгін С. В. Звіт про археологічні розвідки на території Котелевського району Полтавської області експедицією Державного музею-заповідника А. С. Макаренка у 2007 році / Сапєгін С. В. // НА ІА НАНУ. – 2007/163. – Ф. е. – Арк. 3; карта: X-41-65-А-б-2. – М 1: 10 000. – М. : ГУГК, 1978; обстеження автора 2003, 2017 рр.

О. Б. Супруненко

497. Курган IV, бронзовий вік (кін. III – II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 1,05 км на захід від центральної частини села, за 60 м на південь (зліва) від старої польової дороги до с. Діброва.

Позначений на дрібномасштабних картах 2-ї пол. XX ст. як вершина дещо видовженого в широтному напрямку підвищення з абсолютною висотою 95,7 м.

Обстежувався О. Б. Супруненком у 2017 р.

Розташований на невеликому підвищенні вузького мису другої тераси лівого берега р. Ворскли (рр. Ворскла – Дніпро), що простягається на захід у заплаву між двох боліт, якими був оточений з меридіональних боків.

Насип розорюється, має відносну висоту 0,55 м, діаметр 25 × 30 м. На поверхні виявлені потрощені розорюванням кістки людей і тварин, уламки стінок ліпного горщика доби пізнього бронзового віку.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела: карта: X-41-65-А-б-2. – М 1: 10 000. – М. : ГУГК, 1978; обстеження автора 2017 р.

О. Б. Супруненко

Терни, с., Микілківська сільська рада

498. Курганний могильник I, бронзовий – ранній залізний віки (III – I тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться на північно-східній околиці і в межах північної частини села, за 0,3 км на схід від центру населеного пункту, зліва від шосе Т-17-07 (на ділянці м. Полтава – смт Котельва).

Був об'єктом топографічний обстежень 1954 р. Більші кургани позначені на дрібномасштабних топографічних картах 2-ї пол. XX ст., зокрема, один із насипів між старим садком та автодорогою з відносною висотою в 1,4 м й абсолютною 112,0 м. Обстежений О. Б. Супруненком у 2002 р., ним же та О. М. Ткаченком у 2018 р.

Розташований на підвищенні в основі третьої тераси лівого берега р. Ворскли – лівобічному мису в гирлі балки Склярової з абсолютною висотою 111–113 м (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро). Поверхня між сільською забудовою використовується під городні та присадибні ділянки.

Терни, с. Курганний могильник I, кургани №№ 1-4. Із північного заходу.
Фото Супруненка О. Б., 2018.

Складається з 8-ми переважно розораних насипів висотою 0,2–3,2 м та діаметром 12–40 м, розміщених двома рядочками з південного сходу на північний захід на 0,4 км. Кургани здебільшого пошкоджені тривалим розорюванням. На насипу найбільшого з них, пошкодженому вибиранням ґрунту і спробою розкопок на поч. 1990-х рр., свого часу був встановлений тригопункт з абсолютною позначкою 112,0 м. За 10 м від асфальтованого автопід'їзду вздовж північної околиці села збереглася східна задернована чверть насипу, висотою близько 3,0 м (8 × 20 м) зі зритою основою діаметром 28 м та кількома деревами і кущами. З протилежного боку автопід'їзду знаходяться два добре збережені оплилі насипи розораних курганів висотою 0,6 і 0,8 м та діаметром 27–30 м. За 100 м на південний схід розташований ще один розораний насип висотою 1,2 м при діаметрі 40 м, східною полою прилеглий до насаджень кущів. Дрібніші кургани знаходяться за 60–80 м на захід від більших.

На поверхні двох курганів виявлені уламки ліпної кераміки доби пізнього бронзового віку.

Археологічні розкопки не проводилися. Зруйнований насип найбільшого кургану потребує проведення науково-рятівних досліджень.

Джерела: карта: X-42-65-Г-в. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-XI-65; Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 15. – № 39, рис. 23; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О.М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 9–10.

О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко

499. Курганний могильник II, енеоліт – ранній бронзовий вік (IV – поч. III тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 1,2 км на південний схід від околиці села, за 1,05 км на схід (справа) від шосе Т-17-07 (на ділянці м. Полтава – смт Котельва).

Обстежувався О. Б. Супруненком у 2002 і 2018 рр.

Розташований край розораного підвищення плато мису третьої тераси лівого берега р. Ворскли – лівобічному пануючому мису над гирлом балки Склярової з абсолютною висотою понад 136,5 м (балка Склярова – рр. Ковжижа – Ворскла – Дніпро), з південного боку від лісосмуги та польової дороги в бік с. Зайців.

Складається з трьох дуже розораних насипів курганів висотою 0,2–0,4 м та діаметром 10–15 м, вишикуваних коротким ланцюжком на 150 м в напрямку північний захід – південний схід вздовж заглибини балки. Кургани пошкоджені тривалим розорюванням, на насипу одного з них трапилися сколи сірого напівпрозорого кременю з білою патиною, а також фрагмент від ліпної посудини з тістом сірого кольору пористої маси, типовий для кераміки доби пізнього енеоліту.

Археологічні розкопки не проводилися.

Курганний могильник з високою топографією належить до групи найдавніших поховальних пам'яток з ґрунту, що

зведені першими енеолітичними кочівниками у Дніпровському лістеповому Лівобережжі. До речі, поряд із курганами в 1978 р. виявлений циліндричний кам'яний свердлений шліфований молоток, що свого часу немовби передавався до Історичного музею ім. Д. І. Яворницького у м. Дніпрі (кол. Дніпропетровську).

Джерела: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 15. – № 40. – Рис. 23; опит місцевих жителів 2018 р.

О. Б. Супруненко

500. Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)

У північно-західній частині кладовища.

Згідно Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні у селі загинуло 68 чоловік, імен встановлено 65. Померлих ховали у братських та одиночних могилах у старій частині кладовища.

У 2007 р. в пам'ять про померлих жителів села на насипному кургані (вис. 1,0 × 2,0 × 3,0 м) встановлено дерев'яний хрест (вис. 2,0 × 1,6 м), на якому закріплено табличку з металокераміки (0,23 × 0,15 м) з пам'ятним написом: «Жертвам Голодомору с. Терни 1932–1933 р.р.».

Література: Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Полтавська область / Упоряд. О. А. Білоусько, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. – Полтава : Оріяна, 2008. – С. 313–314.

В. А. Андрієць

501. Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)

Колишнє с. Чапаківка, в старій частині кладовища.

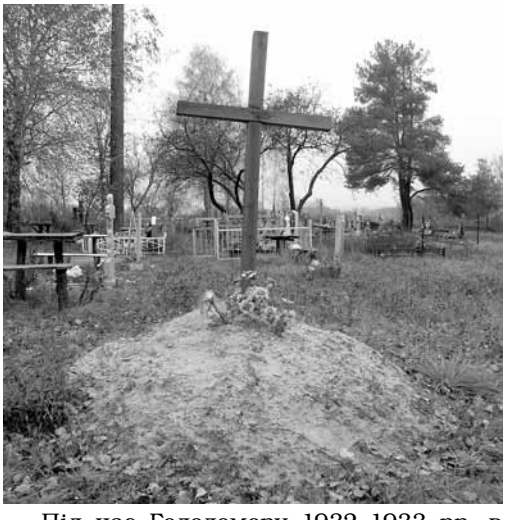

Під час Голодомору 1932–1933 рр. в селі загинула невідома кількість мешканців, яких ховали в братських та одиночних могилах.

У пам'ять про ті трагічні події у новій частині кладовища встановлено пам'ятний знак – дерев'яний хрест (вис. 2,16 × 1,2 м) без написів, на невеличкому курганоподібному насипу (вис. 0,65 × 2,0 × 2,0 м).

Джерела і література: Інформація Микілківської сільської ради // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Полтавська область / Упоряд. О. А. Білоусько, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. – Полтава : Оріяна, 2008. – С. 313–314.

В. А. Андрієць

502. Пам'ятний знак воїнам-землякам, учасникам Другої світової війни 1941–1945 рр. (2015) (іст.)

Центр села, біля магазину.

У 2015 р. на честь воїнів-земляків – учасників Другої світової війни у 1941–1945 рр., які не повернулися з фронту

та померли в мирний час, встановлено пам'ятний знак, виготовлений з сірого полірованого граніту. Стела (вис. 1,44 × 0,61 м) з пам'ятним написом: «Слава та вічна пам'ять односельчанам, які здобули Велику Перемогу в Другій Світовій війні 1941–1945 р.» та 26 прізвищ воїнів і 21 прізвище ветеранів, які померли в мирний час. Постамент (вис. 0,35 × 1,2 × 0,3 м) на основі (вис. 0,17 × 1,95 × 0,42 м), на якій по обидва боки вертикальні дошки (вис. 0,33 × 0,25 × 0,12 м) з пам'ятними датами: «1941», «1945».

Література: Книга Пам'яті України. Полтавська обл. Т. 5: Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район. – Полтава : Полтав. літератор, 1996. – С. 751–755; Шило І. У Тернах відкрили пам'ятний знак і відремонтували Будинок урочистостей // Народна трибуна. – 2015. – 6 листопада. – № 88 (9799). – С. 2.

А. М. Скирда

503. Пам'ятний знак полеглим землякам (1967) (іст.)

У північно-західній частині кладовища.

Згідно рішення виконкому Микілківської сільської ради № 5 від 22.06.1967 р. на честь 31 воїна-земляка, які загинули на фронтах Другої світової війни в 1941–1945 роках у 1967 р. встановлено цегляний обеліск. У 2006 р. відбулась заміна – встановлено металеву тумбу (вис. 0,9 × 1,6 × 0,4 м), на якій закріплено дві біломармурових дошки (0,7 × 0,4 м; 0,4 × 0,6 м) з пам'ятним написом: «Вічна слава воїнам-односельчанам, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» та прізвищами 25 воїнів.

Взято на облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів № 247 від 23.04.1982 р.

Джерело та література: Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.1476-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Книга Пам'яті України. Полтавська область. Т. 5: Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район. – Полтава : Полтав. літератор, 1996. – С. 751–755.

В. А. Андрієць

504. Пам'ятний знак полеглим землякам (1967) (іст.)

Колишнє с. Чапаківка. У південній частині кладовища, ліворуч від автотраси Т-17-07 на ділянці сс. Милорадове – Велика Рублівка.

Згідно рішення виконкому Микілківської сільської ради № 5 від 22.06.1967 р. на честь 29 воїнів, жителів колишнього с. Чапаківка у 1967 р. встановлено цегляний обеліск. У 1982 р. пам'ятний знак замінено на лабрадоритову стелу (вис. 2,3 × 0,93 × 0,16 м) з пам'ятним написом: «Вічна пам'ять і слава воїнам-односельчанам, які полягли смертю хоробрих на фронтах Великої Вітчизняної війни» та прізвищами 29 воїнів. Постамент (вис. 0,6 × 1,25 × 0,14 м) з лабрадориту.

Взято на облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів № 247 від 23.04.1982 р.

Джерела та література: Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.1477-

2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Книга Пам'яті України. Полтавська область. Т. 5: Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район. – Полтава : Полтав. літератор, 1996. – С. 751–755.

В. А. Андрієць

Чернещина, с., Котелевська селищна рада

505. Селище Чернещина I, черняхівська культура (2-га чв. I тис. н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,50 км на північний схід від села, на правому березі надзаплавної тераси р. Котельва (Середня Котельва), лівого допливу р. Ворскли лівобережного басейну р. Дніпра.

Виявлене загоном ПДПІ імені В. Г. Короленка під керівництвом С. П. Юренко.

Площа поширення культурних решток – 140 × 60 м. Розорюється. Культурні нашарування зруйновані багаторічною оранкою та нижче орного прошарку не простежуються. Серед знахідок абсолютна більшість матеріалів належить черняхівській культурі, подекуди зустрічаються уламки кахлів козацької доби. У публікації також зазначено про наявність ліпної пеньківської кераміки.

Археологічні роботи обмежилися шурфуванням 1977 р. Матеріали зі зборів і шурфування зберігаються у фондах ПКМ імені Василя Кричевського.

Пункт I біля с. Чернещина – об'єкт археології, що є поселенською пам'яткою черняхівської культури пізньоримського часу.

Джерело та література: Юренко С. П. Отчет о работе разведгруппы Левобережного Славяно-Русского отряда Среднеднепровской комплексной археологической экспедиции ИА АН УССР в 1977 году / Юренко С. П. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1977/11в; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 63. – Арк. 4–5. – Фото 20; Сухобоков О. В. Слов'яно-давньоруські пам'ятки в околицях Більського археологічного комплексу скіфської доби / Сухобоков О. В., Юренко С. П. // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр.; ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. О. Б. Супруненко]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 143; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015 : зб. наук. пр. / ЦП НАН України і УТОПІК, ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Фасій Г. І. (гол. ред. кол.), Корост І. І. (відп. ред.), Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва; Харків : ЦП НАНУ і УТОПІК, Майдан, 2016. – С. 243. – Рис. 1: 35.

С. П. Юренко, В. В. Шерстюк

506. Курганний могильник I Могил Дальні Робленицi (Паскова), бронзовий – ранній залізний віки, козацький час (III – I тис. до н. е., XVII ст.) (археол.)

Знаходиться за 1,6–2,0 км на північний захід від села, поряд із поворотом асфальтованого автопід'їзду до с. Чернещина від автодороги місцевого значення С 171003.

Комплекс був об'єктом топографічних обстежень з сер. XIX ст.; від поч. 1950-х рр. його більші складові позначені на дрібномасштабних мапах 2-ї пол. XX ст. За їх даними збереглася власна назва могильника – Могили (Могила-?) Дальні Робленицi. Вірогідно, саме цей комплекс згадується архієпископом Філаретом (Д. Г. Гумілевським) як «робленицi за 5 верст на північний схід від Котельви». У Д. І. Багалія на цьому місці, за версту одна від одної, значаться дві групи «роблениць»: Паскова (більш віддалена, напевне, на місці «Дальніх Роблениць»), а ближче на 1 версту – «маленька група». Насипи у складі могильника обстеже-

Чернещина, с. Курганні могильники та окремі кургани в околицях села.
За О. Б. Супруненком, 2003.

Курганний могильник I групи Могил Дальні Робленици. Аерофотознімок.
За В. В. Шерстюком, 2015.

Курганний могильник I групи Могил Дальні Робленици. Насип № 1, зі сходу та півночі.
Фото О. Б. Супруненка, 2003 і В. В. Приймака, 2011.

ні О. Б. Супруненком на поч. 2003 р., та описані з приміткою належності двох з них до решток майданного комплексу. Могильник також обстежувався у 2009–2011 рр. загоном ІКЗ «Більськ» на чолі з В. В. Приймаком, яким встановлене існування щонайменше трьох майданних комплексів. Сучасний стан збереження складових могильника засвідчений оглядом 2018 р.

Кургани і майдани включені В. В. Шерстюком до пам'яткоохоронного переліку об'єктів культурної спадщини в межах селищної ради під час підготовки документації до нового генерального плану смт Котельви (2015 р.).

Могильник розташований на панівному підвищенні другої тераси правого берега р. Котельви у Ворсклинському лівобережжі (рр. Котельва – Ворскла – Дніпро).

Зберігся у складі 25 насипів та решток розораного, значною мірою вивезеного на будівництво сусідньої автодороги ґрунту з великого майдану. Висота курганів і майданів 0,3–3,8 м, їх діаметр 9–42 м. Кургани утворюють компактну групу навколо великого насипу № 1 з абсолютною висотою 134,2 м, розташовану ланцюжком дещо західніше, край схилу підвищення тераси. Найбільший задернований насип заввишки 3,8 і діаметром 40 м має приплюснуту округлу форму, що нагадує поховальну споруду доби раннього бронзового віку, на вершині – сліди тригопункту, з північного заходу та півночі – зарості кущів терену й кілька дерев. Його поли оборані, на північно-західній – рештки оплилої заглибини; на вершині збереглися угруповання давнього степового реліктового травостою – ковили волосистої. Біля заглибини встановлено попереджувальну табличку щодо здійсненого тут у 1948 р. захоронення тварини, котра померла від сибірки.

Всі останні розорані менші і зовсім маленькі кургани та рештки майданів висотою 0,35–0,55 м зберегли круглу в плані, сегментоподібну в перетині форму, частина – сліди розораних материкових викидів впускних, а часом й основних поховань, окремі кістки людей і тварин на пошкоджених масивах, інколи – уламки ліпного посуду доби бронзового та раннього залізного віків. Наявні три насипи

заввишки 0,55–1,05 м з формою, чітко позначеною конічністю споруд та круглими обрисами, в т. ч. зі слідами рівчаків.

Як показують дані картографічних матеріалів та власні назви цього комплексу («робленици»), в його складі знаходяться щонайменше 3 селітроварницькі об'єкти, влаштовані на місцях курганів доби раннього залізного віку. Останнє підтверджується й аналізом аеро-космознімків. На них містяться два яскраво виражені майданні комплекси, що займають крайні західну і східну частини групи. Залишками майдану був і колишній зруйнований центральний насип могильника (№ 23), що на топографічній карті відображений як напівкільцевий вал із западиною-котлованом в центрі. У складі групи наявні й менші, ледь помітні селітроварницькі об'єкти (як-то сліди ям, дугоподібні котловани, видовжені сліди відвалів ґрунту тощо), котрі потребують додакових обстежень.

Археологічні дослідження складових комплексу не проводилося.

Цілком імовірно, що скупчення курганів, разом із сусідніми з північного сходу групами II і III, складає єдиний, видовжений вздовж стародавнього шляху до Більського городища курганний некрополь, що сформувався в епоху бронзового – раннього залізного віків, частина з більших насипів якого стала об'єктами селітряного виробництва за козацької доби.

Джерела та література: Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському районі Полтавської області з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2003 р. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2003/139; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 382. – Арк. 4–5. – Рис. 6–9; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 21; Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 и 1878 г. / Гравир. Конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн. Чин. Чемерных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й. – СПб. : Военно-Топограф. депо, 1863–1878. – Ряд XXIII. – Лист 13; Багалей Д. И. Археологическая карта Харьковской губернии, с объяснительным текстом / Проф. Д. И. Багалея. – М. : Товарищество типографии А. И. Мамонтова, 1906. – С. 7. – № 44; X-42-65-Б-б-2. М 1: 10 000. Съемка 1984 г. – М.: ГУГК при СМ СССР, 1984. – 13-XI-84; Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 3-х т. / Харьков частн. музей город. усадьбы. – Харьков, 2005. – Т. I. – С. 295; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І., наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2016. – С. 238, 245. – Рис. 2: 1; Охріменко А. Майдани і кургани північно-східного сектора округи Більського городища (лівий берег Ворскли) / Анатолій Охріменко, Михайло Овчаренко, Віктор Приймак, Анатолій Штанько // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК, Істор.-культ. ас-ція «Україна–Туреччина», Ін-т мовозн. ім. О. О. Потебні, НАН України, Ін-т археол. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – Вип. 26. – С. 84.

О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк

507. Курганний могильник II, бронзовий – ранній залізний віки (III – I тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 2,9–3,0 км на північний захід – північ від села, зліва від асфальтованого автопід'їзду до с. Чернещина від автодороги місцевого значення С 171003.

Комплекс згадується Д. І. Багалієм як «маленька група» курганів в околицях села. Могильник обстежений О. Б. Супруненком 2003 р. Сучасний стан збереження складових засвідчений оглядом автора у 2016 р.

Кургани включені В. В. Шерстюком до пам'яткоохоронного переліку об'єктів культурної спадщини в межах селищної ради під час підготовки документації до нового генерального плану смт Котельви (2015 р.).

Розташований на помітному підвищенні другої тераси лівого берега р. Орешні висотою близько 8 м над рівнем заплави у Ворсклинському лівобережжі (рр. Орешня – Котельва – Ворскла – Дніпро).

Зберігся у складі трьох розораних насипів висотою 0,6–0,8 м і діаметром 20–32 м, що утворюють компактну групу край схилу підвищення тераси.

Археологічні дослідження не проводилося.

Імовірно, що кургани, разом із сусідніми групами I і III, складають єдиний, видовжений вздовж стародавнього шляху

до Більського городища курганний некрополь доби бронзового – раннього залізного віків.

Джерела та література: Супруненко О.Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському районі Полтавської області з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2003 р. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2003/139; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 382. – Арк. 5. – Рис. 5: 5; Багалей Д. И. Археологическая карта Харьковской губернии, с объяснительным текстом / Проф. Д. И. Багалея. – М. : Товарищество типографии А. И. Мамонтова, 1906. – С. 7. – № 44; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І., наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2016. – С. 245. – Рис. 1: 43; обстеження автора 2016 р.

О. Б. Супруненко

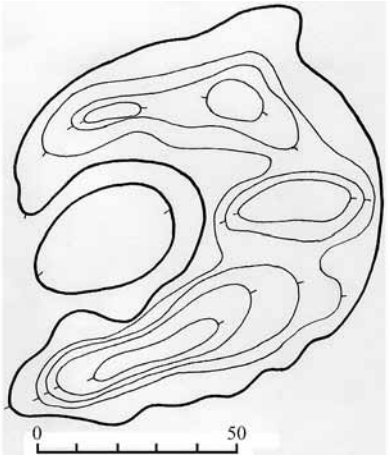

Чернещина, с. Курганний могильник III Дальні Робленици. Майдан. План.
За О. М. Ткаченком, 2018.

508. Курганний могильник III Дальні Робленици (Паскова), бронзовий – ранній залізний віки, козацький час (III – I тис. до н. е., XVII ст.) (археол.)

Знаходиться за 1,4–1,6 км на північ від села, справа від автодороги місцевого значення С 171003 до с. Михайлове.

Комплекс був об'єктом топографічних обстежень на поч. 1950-х рр., частина з його складових позначена на дрібномасштабних мапах 2-ї пол. XX ст. Вірогідно, збереглася власна назва могильника – Дальні Робленици, що згадується архієпископом Філаретом (Д. Г. Гумілевським). У Д. І. Багалія значиться група «робленицъ» Паскова. Насипи у складі могильника обстежені О. Б. Супруненком 2003 р. Сучасний стан збереження складових засвідчений оглядом авторів у 2016 і 2018 рр.

Кургани і майдан включені В. В. Шерстюком до пам'яткоохоронного переліку об'єктів культурної спадщини в межах селищної ради під час підготовки документації до нового генерального плану смт Котельви (2015 р.).

Комплекс розташований на підвищенні вододілу рр. Орешня і Котельва у Ворсклинському лівобережжі (рр. Орешня – Котельва – Ворскла – Дніпро).

Збереглися 4 розорані кургани висотою 0,5–0,9 м і діаметрами 20–30 м, розташовані розрідженою компактною групою, а також залишки розораного великого майдану висотою 1,5–1,8 м та розмірами 165 × 180 м, що знаходиться дещо ближче до схилу підвищення. Насип майдану має вигляд кільцеподібного валу з проходом з північного заходу (від автодороги), в плані форму приплюснутого овалу, із заглибиною в центрі. Ще у 2016 р. на вершині зберігалися сліди зруйнованого тригопункту, ділянки збереженої рослинності, в т. ч. ковили волосистої. На сьогодні вся поверхня майдану розорюється. З-поміж наявних насипів один, заввишки 0,5 і діаметром близько 20 м, вірогідно, є рештками селітроварницького відвалу ґрунту.

Археологічні дослідження насипів комплексу не проводилося.

Імовірно, що скупчення курганів, разом із сусідніми з південного заходу і заходу групами I і II, складає єдиний, видовжений вздовж стародавнього шляху до Більського городища курганний некрополь, що сформувався у бронзовому – ранньому залізному віці, частина більших насипів якого стала об'єктами селітряного виробництва за козацької епохи.

Джерела та література: Супруненко О.Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському районі Полтавської області з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2003 р. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2003/139; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 382. – Арк. 5–6. – Рис. 5: 6; Супруненко О. Б. Щоденник моніторинго-

вих обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 21; Багалей Д. И. Археологическая карта Харьковской губернии, с объяснительным текстом / Проф. Д. И. Багалея. – М. : Товарищество типографии А. И. Мамонтова, 1906. – С. 7. – № 44; X-42-65-Б-б-2. М 1: 10 000. Съемка 1984 г. – М.: ГУГК при СМ СССР, 1984. – 13-XI-84; Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 3-х т. / Харьков частн. музей город. усадьбы. – Харьков, 2005. – Т. I. – С. 295; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І., наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2016. – С. 245. – Рис. 1: 44; обстеження авторів 2016 та 2018 рр.

О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко

509. Курганний могильник IV, енеоліт – ранній залізний вік (археол.).

Знаходиться за 2,80–3,00 км на північний схід від східної околиці села, за 0,50 км на південь від с. Сидоряче, за 0,10 км зліва від автодороги Сидоряче – Котельва, на плато корінної тераси лівого берега р. Котельва, лівої притоки р. Ворскли лівобережного басейну р. Дніпро.

Був об'єктом топографічних обстежень сер. XIX ст. – 2-ї пол. XX ст. Обстежений науковим співробітником ЦОДПА А. І. Охріменком у 2000 р., описаний як група I біля с. Сидоряче. Припущення щодо власної назви одного із об'єктів «Борисенкова Робленица» можна вважати малоймовірним.

На час обстеження у складі комплексу було чотири розорані насипи курганів висотою 0,5–1,0 м і діаметрами 15–20 м.

Археологічні розкопки не проводилися.

На військово-топографічних картах сер. XIX – поч. XX ст. комплекс показаний як група курганів у складі чотирьох насипів. На картах різних масштабів рекогносцировки та видань 1930–1940-х рр. значаться також усі чотири насипи, три з яких мали відносні висоти 1,3, 1,9 та 1,9 м відповідно. Ще один – із абсолютним значенням висоти 132,9 м. Вже три насипи, два з яких з відносними висотами 1,0 м, а один – з абсолютною 131,5 м, показані на різномасштабних картах 1980-х рр.

Джерела та література: Охріменко А. І. Звіт про обстеження курганів в Котелевському районі Полтавської області в 2000 році // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 366. – Арк. 1; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК, ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Фасій Г. І. (гол. ред. кол.), Корост І. І. (відп. ред.), Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва; Харків : ЦП НАНУ і УТОПІК, Майдан, 2016. – С. 245–246. – Рис. 1: 45; карти: Ряд XXIII. Лист 13. Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской Губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 – и 1878 г. / Гравир. конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн Чин. Черемных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й // Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. – СПб. : Военно-топографическое Депо, 1863-1878. – 1 атл. ([24] разв. л., [1] сб. л.). – Л. 13; карти: М-36-70 (Ахтырка). УССР Полтавская область. М 1: 100 000. [По съемкам] 1933–1939 г.г. – Ген. штаб Красной Армии. Первое изд. 1941 г.; М-36-70-Г (Котельва). УССР. Сумская, Полтавская и Харьковская обл. М 1: 50 000. [По съемкам] 1933–1936 гг. Рекогносц. 1941 г. – Ген. штаб Красной Армии, первое изд. 1942 г.; М-36-70. Ахтырка. М 1: 100 000. Сост. местности на 1984 г. – Ген. штаб. Изд. 1985 г.; М-36-70-Г. Котельва. М 1: 50 000. Сост. местности на 1984 г. – Ген. штаб. Изд. 1985 г.

А. І. Охріменко, В. В. Шерстюк

510. Курганний могильник V Могили Ласькова (Паскова), енеоліт – ранній залізний вік (археол.).

Знаходиться за 1,55–1,65 км на південь від південної околиці села, на вододільному плато корінної тераси лівого берега р. Котельва, лівої притоки р. Ворскли лівобережного басейну р. Дніпро, та правого берега струмка (обводненої балки) Кам'янка, лівобічної притоки р. Котельва.

Був об'єктом топографічних обстежень сер. XIX ст. – 2-ї пол. XX ст., за результатами яких збереглася, зокрема, власна назва одного з курганів – Могила Ласькова. У зведенні Д. І. Багалія згадується співзвучна назва «робленицъ» – Паскова. На місці описаного могильника ні польовими обстеженнями, ні методами віртуальних археологічних розвідок майданних комплексів не виявлено. Пев-

но, в даному випадку переплутана інформація про різні об'єкти в околицях села.

Один з насипів, що отримав назву «курган 1 біля с. Чернещина», оглядався науковим співробітником ЦОДПА А. І. Охріменком у 2000 р., як могильник комплекс обстежувався директором ІКЗ «Більськ» В. В. Приймаком під час розвідок 2009–2011 рр. Сучасний стан збереження складових могильника засвідчений оглядом О. М. Ткаченка 2018 р.

На час останнього огляду у складі комплексу виявлено два насипи. Перший, більший, має висоту 4,0 м та діаметр 38 × 40 м. Схили похилі, круті лише зі сходу. Вершина сплощена від встановлення тригонометричного пункту, від якого залишилася наразі лише основа. Поритий норами. Насип № 2 розорюється, висотою 1,0 м і діаметром 40 м, має виразний розтягнутий суглинковий викид на поверхні.

І картографічні матеріали, й описи дослідників засвідчують, що кургани є складовою розсіяного могильника, до якого входять групи VI і VII в околицях села, а також ряд насипів між ними, що досі ще не виявлені польовими роботами.

На військово-топографічних картах сер. XIX – поч. XX ст. комплекс показаний як група курганів у складі понад двох насипів, більший із яких, описаний як № 1, має власну назву – Могила Ласькова. На картах різних масштабів рекогносцировки і видань 1930–1940-х та 1980-х рр. більший з курганів має абсолютне значення висоти 131,3–131,6 м та відносне 3,0–3,2 м.

Розкопки не проводилися.

Джерела та література: Охріменко А. І. Звіт про обстеження курганів в Котелевському районі Полтавської області в 2000 році // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 366. – Арк. 2; Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському районах Полтавської області з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 році // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 25; Приймак В. В. Щоденник археологічних розвідок ІКЗ «Більськ» на території Котелевського району Полтавської області в 2009–2011 рр. // НА ЦОДПА. – Б. н. – Арк. 14 зв. – 16 зв.; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 22; Багалей Д. И. Археологическая карта Харьковской губернии, с объяснительным текстом / проф. Д. И. Багалея. – М. : Товарищество типографии А. И. Мамонтова, 1906. – С. 7. – Карта, № 44; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК, ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Фасій Г. І. (гол. ред. кол.), Корост І. І. (відп. ред.), Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва; Харків : ЦП НАНУ і УТОПІК, Майдан, 2016. – С. 244. – Рис. 1: 36; карти: Ряд XXIII. Лист 13. Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской Губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 – и 1878 г. / Гравир. конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн Чин. Черемных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й // Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. – СПб. : Военно-топографическое Депо, 1863-1878. – 1 атл. ([24] разв. л., [1] сб. л.). – Л. 13; М-36-70 (Ахтырка). УССР Полтавская область. М 1: 100 000. [По съемкам] 1933–1939 гг. – Ген. штаб Красной Армии. Первое изд. 1941 г.; М-36-70-Г (Котельва). УССР. Сумская, Полтавская и Харьковская обл. М 1: 50 000. [По съемкам] 1933–1936 гг. Рекогносц. 1941 г. – Ген. штаб Красной Армии, первое изд. 1942 г.; М-36-70. Ахтырка. М 1: 100 000. Сост. местности на 1984 г. – Ген. штаб. Изд. 1985 г.; М-36-70-Г. Котельва. М 1: 50 000. Сост. местности на 1984 г. – Ген. штаб. Изд. 1985 г.

А. І. Охріменко, В. В. Приймак, В. В. Шерстюк

511. Курганний могильник VI Могили Безіменної, доба пізньої бронзи, скіфський час, епоха середньовіччя (археол.).

Знаходиться за 1,95–2,05 км на південний схід (азимути 134–137°) від південної околиці села, на вододільному плато корінної тераси лівого берега р. Котельва, лівої притоки р. Ворскли лівобережного басейну р. Дніпро, та правого берега струмка (обводненої балки) Кам'янка, лівобічної притоки р. Котельва.

Був об'єктом топографічних обстежень сер. XIX ст. – 2-ї пол. XX ст. Один із курганів групи (великий насип Безіменна Могила) було обстежено і розкопано загоном археологічної експедиції Харківського державного університету (керівник – професор Б. А. Шрамко) на чолі з А. В. Щегленком у 1980 р. Інших курганів на той час, за наявністю посівів, віднайдено не було. Як могильник комплекс обстежувався директором ІКЗ «Більськ»

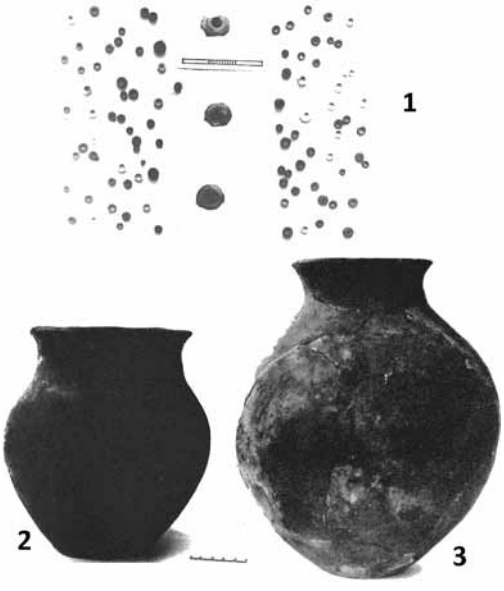

Чернещина, с. Курганний могильник VI. Курган № 1 Могила Безіменна. Намисто-бісер і застібки з половецького поховання, посудини скіфської доби. *Скло, свинець, кераміка. Розкопки А. В. Щегленка, 1980.*

В. В. Приймаком під час розвідок 2009–2011 рр.

На час обстеження у складі могильника були помітні три насипи. Можливо, описаний курган № 1, судячи з планіграфії, – й є розкопаним у 1980 р. Але це припущення потребує перевірки, тож поки що варто обліковувати групу в складі трьох візуально помітних насипів. Один з них має висоту 0,4 м і діаметр 20 × 25 м. Насипи №№ 2–3 заввишки 0,2 і 1,0 м збереглися з діаметрами 20 і 35 м. Усі розорюються.

Картографічні матеріали, як і описи дослідників, засвідчують, що група входить до складу великого комплексу розсіяного могильника з групами VI та V в околицях Чернещини.

На військово-топографічних картах сер. XIX – поч. XX ст. комплекс показаний у складі 2 чи 3 насипів. На картах різних масштабів рекогносцировки і видань 1930–1940-х та 1980-х рр. більший із курганів має абсолютне значення висоти 132,8–132,4 м та відносне 3,4–3,0 м, на окремих мапах значиться ще один курган, розміщений на схід.

У 1980 р. насип Безіменна могила, відображений на мапах з висотою бл. 3,0 м (можливо, його рештки – це власне описаний у складі комплексу курган № 1) було досліджено. Він мав висоту 3,5 м, задернування, був частково зруйнований, що й стало причиною розкопок. У насипу досліджене цікаве впускне середньовічне поховання (можливо, половецьке), з горщиком і рештками поясу з вишивкою намистом. Ще два впускні захоронення скіфського часу містили по ліпній посудині. Основною була ранньозрубна інгумація поганого стану збереженості, з уламками типового горщика у заповненні.

Матеріали розкопок зберігаються у фондах Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна.

Могильник V біля с. Чернещина – комплексний об'єкт археології, курганний некрополь доби міді – епохи середньовіччя, з одним частково дослідженим курганом у своєму складі.

Джерела та література: Шрамко Б. А., Щегленко А. В. Отчет об охранных раскопках в окрестностях с. Бельск Полтавской обл. в 1980 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1980/86. – 13 арк., 33 табл. – Арк. 10–13. – Рис. XXVI–XXXIII; Приймак В. В. Щоденник археологічних розвідок ІКЗ «Більськ» на території Котелевського району Полтавської області в 2009–2011 рр. // НА ЦОДПА. – Б. н. – Арк. 17–18 зв.; Щегленко А. В. Раскопки курганов в Полтавской области / А. В. Щегленко // АО 1980 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1981. – С. 325; карти: Ряд XXIII. Лист 13. Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской Губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 – и 1878 г. / Гравир. конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн Чин. Черемных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й // Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. – СПб. : Военно-топографическое Депо, 1863–1878. – 1 атл. ([24] разв. л., [1] сб. л.). – Л. 13; М-36-70 (Ахтырка). УССР Полтавская область. М 1: 100 000. [По съемкам] 1933–1939 гг. – Ген. штаб Красной Армии. Первое изд. 1941 г.; М-36-70-Г (Котельва). УССР. Сумская, Полтавская и Харьковская обл. М 1: 50 000. [По съемкам] 1933–1936 гг. Рекогносц. 1941 г. – Ген. штаб Красной Армии, первое изд. 1942 г.; М-36-70. Ахтырка. М 1: 100 000. Сост. местности на 1984 г. – Ген. штаб. Изд. 1985 г.; М-36-70-Г. Котельва. М 1: 50 000. Сост. местности на 1984 г. – Ген. штаб. Изд. 1985 г.

В. В. Шерстюк, В. В. Приймак

512. Курганний могильник VII Могили Сербиної, енеоліт – ранній залізний вік (археол.).

Знаходиться за 1,63–1,85 км на південний захід (азимути 193–209°) від південної околиці села, на вододільному плато корінної тераси лівого берега р. Котельва, лівої притоки р. Ворскли лівобережного басейну р. Дніпро, та правого берега струмка (обводненої балки) Кам'янка, лівобічної притоки р. Котельва.

Був об'єктом топографічних обстежень сер. XIX ст. – 2-ї пол. XX ст., за результатами яких збереглася власна назва одного з курганів – Могила Сербина. Один з насипів, що отримав назву «курган 2 біля смт Котельва», оглядався науковим співробітником ЦОДПА А. І. Охріменком у 2000 р., як комплекс зафіксований директором ІКЗ «Більськ» В. В. Приймаком під час розвідок 2009–2011 рр.

На час обстеження у складі могильника було шість розораних насипів висотою 0,2–1,0 м та діаметром 18–40 м. Усі вони розміщені правильним ланцюжком по вісі схід – захід на загальній відстані 0,5 км. Поряд із насипами існує ще кілька курганоподібних об'єктів, виражених наявністю розораних суглинкових плям, можливо – від викидів з поховань. Північніше від комплексу наявні плями розорювання новітніх споруд, позначені відповідними знахідками.

Картографічні матеріали й описи дослідників засвідчують, що кургани є складовою великого комплексу розсіяного могильника, до складу якого входять як групи VI та V в околицях с. Чернещина, так і ряд насипів між ними, досі не виявлені польовими дослідженнями.

На військово-топографічних картах сер. XIX – поч. XX ст. показаний лише найбільший насип зі власною назвою Могила Сербина. На картах різних масштабів рекогносцировки і видань 1930–1940-х рр. значаться три насипи з відносними висотами 3,1 м, 2,4 та 1,6 м.

Археологічні розкопки не проводилися.

Джерела та література: Охріменко А. І. Звіт про обстеження курганів в Котелевському районі Полтавської області в 2000 році // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 366. – Арк. 2; Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському районах Полтавської області з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 році // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 25; Приймак В. В. Щоденник археологічних розвідок ІКЗ «Більськ» на території Котелевського району Полтавської області в 2009–2011 рр. // НА ЦОДПА. – Б. н. – Арк. 21 зв – 22 зв.; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК, ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Фасій Г. І. (гол. ред. кол.), Корост І. І. (відп. ред.), Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК, Майдан, 2016. – С. 235. – Рис. 1: 2; карти: Ряд XXIII. Лист 13. Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской Губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 – и 1878 г. / Гравир. конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн Чин. Черемных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й // Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. – СПб. : Военно-топографическое Депо, 1863-1878. – 1 атл. ([24] разв. л., [1] сб. л.). – Л. 13; М-36-70 (Ахтырка). УССР Полтавская область. М 1: 100 000. [По съемкам] 1933–1939 гг. – Ген. штаб Красной Армии. Первое изд. 1941 г.; М-36-70-Г (Котельва). УССР. Сумская, Полтавская и Харьковская обл. М 1: 50 000. [По съемкам] 1933–1936 гг. Рекогносц. 1941 г. – Ген. штаб Красной Армии, первое изд. 1942 г.

А. І. Охріменко, В. В. Приймак, В. В. Шерстюк

513. Курганний могильник VIII, бронзовий – ранній залізний віки (II – I тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 1,3 км на північ від села, між курганними могильниками I та III.

Був об'єктом топографічних обстежень з сер. XIX ст. і входив до позначеної на мапі групи «Дальні Робленици». Оглянутий автором у 2018 р.

Розташований на підвищенні другої тераси правого берега р. Котельва у ворсклинському лівобережжі (рр. Котельва – Ворскла – Дніпро).

Складається з трьох розораних насипів висотою 0,5–1,0 м і діаметром 20–40 м.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела: Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 и 1878 г. / Гравир. Конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн. Чин. Чемерных;

Вырез. слова Чин. Иванов 5-й. – СПб. : Военно-Топограф. Депо, 1863–1878. – Ряд XXIII. – Лист 13; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 21.

О. М. Ткаченко

514. Курганний могильник IX, енеоліт – ранній залізний вік (IV – I тис. до н. е.) **(археол.).**

Знаходиться за 3,70 км на північний схід від села, на 0,80 км на північний захід від с. Сидоряче Сидоряченської сільської ради, на краю другої тераси правого берега р. Котельва, лівої притоки р. Ворскли лівобережного басейну р. Дніпро.

Був об'єктом топографічних обстежень сер. XIX ст. – 2-ї пол. XX ст. На військово-топографічних картах цього періоду показаний як група курганів. На картах різних масштабів рекогносцировки і видань 1930–1940-х та 1980-х рр. у цьому секторі значаться від 3-х до 4-х насипів, з відносними висотами окремих курганів у 1,0–2,0 та 4,0 м, абсолютною одного з них 141,2–140,8 м.

Обстежувався науковим співробітником ЦОДПА А. І. Охріменком у 2000 р. як поодинокий насип – «курган 4» біля с. Сидоряче. Влітку 2018 р оглянутий О. М. Ткаченком, внаслідок чого поряд помічено ще три кургани.

Всі насипи розорюються. Їх розміри: висота 0,5–1,5 м, діаметр 20–40 м.

Археологічні розкопки не проводилися.

Джерела та література: Охріменко А. І. Звіт про обстеження курганів в Котелевському районі Полтавської області в 2000 році // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 366. – Арк. 2; Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському районах Полтавської області з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 році // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 25; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 24; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК, ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Фасій Г. І. (гол. ред. кол.), Корост І. І. (відп. ред.), Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва; Харків : ЦП НАНУ і УТОПІК, Майдан, 2016. – С. 244. – Рис. 1: 39; карти: Ряд XXIII. Лист 13. Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской Губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 – и 1878 г. / Гравир. конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн Чин. Черемных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й // Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. – СПб. : Военно-топографическое Депо, 1863–1878. – 1 атл. ([24] разв. л., [1] сб. л.). – Л. 13; М-36-70 (Ахтырка). УССР Полтавская область. М 1: 100 000. [По съемкам] 1933–1939 гг. – Ген. штаб Красной Армии. Первое изд. 1941 г.; М-36-70-Г (Котельва). УССР. Сумская, Полтавская и Харьковская обл. М 1: 50 000. [По съемкам] 1933–1936 гг. Рекогносц. 1941 г. – Ген. штаб Красной Армии, первое изд. 1942 г.; М-36-70. Ахтырка. М 1: 100 000. Сост. местности на 1984 г. – Ген. штаб. Изд. 1985 г.; М-36-70-Г. Котельва. М 1: 50 000. Сост. местности на 1984 г. – Ген. штаб. Изд. 1985 г.

А. І. Охріменко, О. М. Ткаченко, В. В. Шерстюк

515. Курганний могильник X, енеоліт – ранній залізний вік (IV – I тис. до н. е.) **(археол.).**

Знаходиться за 2,45–3,30 км на північний схід від села, за 1,0-1,5 км на північний захід від с. Сидоряче Сидоряченської сільської ради, на плато корінної тераси правого берега р. Котельва, лівої притоки р. Ворскли лівобережного басейну р. Дніпро.

Був об'єктом топографічних обстежень сер. XIX ст. – 2-ї пол. XX ст. На військово-топографічних картах цього часу комплекс показаний як група курганів у складі 13 насипів, витягнутих ланцюжком. На карті рекогносцировки 1930-х рр. тут значаться 3 кургани, один із яких з відносною висотою 4,0 м. На мапах видань 1980-х рр. тут вже показано 8 насипів, два з яких – з відносними висотами 4,0 та 1,0 м, один з них має абсолютну висоту 139,9 м. Один із насипів має серпоподібну форму.

Обстежувався А. І. Охріменком у 2000 р., яким було описано лише єдиний насип – «курган 5» біля с. Сидоряче. Під час моніторингових досліджень влітку 2018 р О. М. Ткаченком зафіксовано ще п'ять курганів та майдан. Насипи розташовані нерівномірним ланцюжком протяжністю 0,9 км. Майдан висотою

1,8 м при діаметрі 70 м має підковоподібну форму з проходом із півночі. Від нього на північний схід та північний захід відходить два широких вуси довжиною близько 60 м. Можливо, саме цей майдан, «за 9 верст від Котельви», називається у Д. І. Багалія «Борисенкові Робленици».

Інші кургани мають висоту 0,5–1,5 м, діаметр 20–40 м. Їх поверхня розорюється.

Археологічні розкопки не проводилися.

Джерела та література: Охріменко А. І. Звіт про обстеження курганів в Котелевському районі Полтавської області в 2000 році // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 366. – Арк. 2; Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському районах Полтавської області з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 році // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 25; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 24; Багалей Д. И. Археологическая карта Харьковской губернии, с объяснительным текстом / проф. Д. И. Багалея. – М. : Товарищество типографии А. И. Мамонтова, 1906. – С. 4. – Карта, № 14; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК, ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Фасій Г. І. (гол. ред. кол.), Корост І. І. (відп. ред.), Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва; Харків : ЦП НАНУ і УТОПІК, Майдан, 2016. – С. 244. – Рис. 1: 40; карти: Ряд XXIII. Лист 13. Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской Губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 – и 1878 г. / Гравир. конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн Чин. Чемерных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й. – СПб. : Военно-топографическое Депо, 1863–1878. – 1 атл. ([24] разв. л., [1] сб. л.). – Л. 13; М-36-70 (Ахтырка). УССР Полтавская область. М 1: 100 000. [По съемкам] 1933–1939 гг. – Ген. штаб Красной Армии. Первое изд. 1941 г.; М-36-70-Г (Котельва). УССР. Сумская, Полтавская и Харьковская обл. М 1: 50 000. [По съемкам] 1933–1936 гг. Рекогносц. 1941 г. – Ген. штаб Красной Армии, первое изд. 1942 г.; М-36-70. Ахтырка. М 1: 100 000. Сост. местности на 1984 г. – Ген. штаб. Изд. 1985 г.; М-36-70-Г. Котельва. М 1: 50 000. Сост. местности на 1984 г. – Ген. штаб. Изд. 1985 г.

А. І. Охріменко, О. М. Ткаченко, В. В. Шерстюк

516. Курган І, бронзовий – ранній залізний віки

(ІІ – І тис. до н. е.) **(археол.)**

Знаходиться за 1,51 км на північний захід – північ від села, посеред розораного масиву сільськогосподарських угідь.

Був об'єктом топографічних обстежень з сер. XIX ст.; з поч. 1950-х рр. позначений на дрібномасштабних мапах 2-ї пол. XX ст. як насип кургана. Обстежувався О. Б. Супруненком у 2003 р., у звітній документації зазначається як «курган І». Стан збереження засвідчений оглядом 2018 р. Курган включений В. В. Шерстюком за прядковим номером ІІ до пам'яткоохоронного переліку об'єктів культурної спадщини за підготовки документації до нового генерального плану смт Котельви (2015 р.). Оглянутий авторами 2018 р.

Розташований на підвищенні другої тераси правого берега р. Котельва у Ворсклинському лівобережжі (рр. Котельва – Ворскла – Дніпро).

Має висоту 0,6 м і діаметр 23 м. Розорюється, пошкоджений у 1970-х рр. шляхом розгортання бульдозером. На поверхні помітні рештки розораного кільця суглинково-чорноземного викиду зі впускного поховання доби бронзового чи раннього залізного віку.

Археологічні дослідження не проводилися.

Джерела та література: Супруненко О.Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському районі Полтавської області з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2003 р. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2003/139; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 382. – Арк. 4. – Рис. 5: 3; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 21; Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 и 1878 г. / Гравир. Конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн. Чин. Чемерных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й. – СПб. : Военно-Топограф. Депо, 1863–1878. – Ряд XXIII. – Лист 13; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І., наук. ред.

Супруненко О. Б.]. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2016. – С. 244.

О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко

517. Курган II, енеоліт – ранній залізний вік (IV – II тис. до н. е.) (археол.).

Знаходиться за 2,10 км на північ від північної околиці села, між автодорогою Котельва – Михайлове і тваринницькою фермою, на краю схилу плато корінної тераси лівого берега р. Орешня, правої притоки р. Котельва, лівого допливу р. Ворскла лівобережного басейну р. Дніпро.

Виявлений директором ІКЗ «Більськ» В. В. Приймаком під час розвідок 2009–2011 рр.

Курган розорюється, має висоту 0,8 м і діаметр 34 м.

Археологічні розкопки не проводилися.

Джерело: Приймак В. В. Щоденник археологічних розвідок ІКЗ «Більськ» на території Котелевського району Полтавської області в 2009–2011 рр. // НА ЦОДПА. – Б. н. – Арк. 26–27.

В. В. Приймак, В. В. Шерстюк

518. Курган III, енеоліт – ранній залізний вік (IV – II тис. до н. е.) (археол.).

Знаходиться за 2,41 км на схід від східної околиці села, за 2,00 км на південний захід від с. Сидоряче, на плато корінної тераси лівого берега р. Котельва, лівого допливу р. Ворскла лівобережного басейну р. Дніпро.

Був об'єктом топографічних обстежень сер. – 2-ї пол. XX ст. Обстежений і описаний як «курган 3 біля с. Сидоряче» науковим співробітником ЦОДПА А. І. Охріменком у 2000 р. З прив'язкою до того ж населеного пункту зафіксований директором ІКЗ «Більськ» В. В. Приймаком під час розвідок 2009–2011 рр. Стан збереження засвідчений оглядом О. М. Ткаченка 2018 р.

Курган розорюється, має висоту 1,5 м і діаметр 25 м.

На картах різних масштабів рекогносцировки і видань 1930–1940-х та 1980-х рр. позначений з абсолютним значенням висоти 130,2 м та відносною висотою 2,0–3,2 м.

Археологічні розкопки не проводилися.

Джерела та література: Охріменко А. І. Звіт про обстеження курганів в Котелевському районі Полтавської області в 2000 році // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 366. – Арк. 1–2; Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському районах Полтавської області з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 році // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 24; Приймак В. В. Щоденник археологічних розвідок ІКЗ «Більськ» на території Котелевського району Полтавської області в 2009–2011 рр. // НА ЦОДПА. – Б. н. – Арк. 29–29 зв.; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 25; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК, ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Фасій Г. І. (гол. ред. кол.), Корост І. І. (відп. ред.), Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва; Харків : ЦП НАНУ і УТОПІК, Майдан, 2016. – С. 244. – Рис. 1: 38; карти: М-36-70 (Ахтырка). УССР Полтавская область. М 1: 100 000. [По съемкам] 1933–1939 гг. – Ген. штаб Красной Армии. Первое изд. 1941 г.; М-36-70-Г (Котельва). УССР. Сумская, Полтавская и Харьковская обл. М 1: 50 000. [По съемкам] 1933–1936 гг. Рекогносц. 1941 г. – Ген. штаб Красной Армии, первое изд. 1942 г.; М-36-70. Ахтырка. М 1: 100 000. Сост. местности на 1984 г. – Ген. штаб. Изд. 1985 г.; М-36-70-Г. Котельва. М 1: 50 000. Сост. местности на 1984 г. – Ген. штаб. Изд. 1985 г.

А. І. Охріменко, В. В. Приймак, В. В. Шерстюк

519. Курган IV, залишки майдану, ранній залізний вік (археол.).

Знаходиться за 2,00 км за північний схід від села, за 1,80 км на захід від с. Сидоряче Сидоряченської сільської ради, на плато корінної тераси правого берега р. Котельва, лівої притоки р. Ворскли лівобережного басейну р. Дніпро.

Був об'єктом топографічних обстежень сер. XIX ст. – 2-ї пол. XX ст. і позначений на картах як курган, в т. ч. з абсолютною позначкою висоти 133,2 та відносною в 2 м.

Обстежувався А. І. Охріменком у 2000 р., описаний як курган 6 біля с. Сидоряче, а також О. М. Ткаченком влітку 2018 р., яким визначена висота насипу в

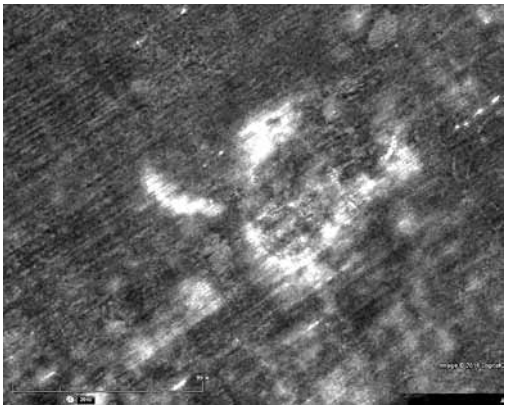

Чернещина, с. Курган IV – решткизруйнованого майдану.
Супутниковий фотознімок, 2016.

1,8 м і діаметр 30 м. Вірогідно, він є зруйнованим майданом. На сьогодні збережена частина останця розорюється.

Археологічні розкопки не проводилися.

Джерела та література: Охріменко А. І. Звіт про обстеження курганів в Котелевському районі Полтавської області в 2000 році // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 366. – Арк. 2; Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському районах Полтавської області з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 році // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – Арк. 25; Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 24; Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК, ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Фасій Г. І. (гол. ред. кол.), Корост І. І. (відп. ред.), Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК, Майдан, 2016. – С. 245. – Рис. 1: 41; 2: 2; карти: Ряд XXIII. Лист 13. Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской Губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 – и 1878 г. / Гравир. конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн Чин. Черемных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й // Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. – СПб. : Военно-топографическое Депо, 1863–1878. – 1 атл. ([24] разв. л., [1] сб. л.). – Л. 13; М-36-70-Г. Котельва. М 1: 50 000. Сост. местности на 1984 г. – Ген. штаб. Изд. 1985 г.

А. І. Охріменко, О. М. Ткаченко, В. В. Шерстюк

520. Могила воїна Червоної Армії (1942) (іст.)

У східній частині сільського кладовища.

Похований Руденький Семен Іванович (1911 р.н.). Мобілізований 1941 р. Потрапив у полон, 1942 р. загинув під Охтиркою.

У 1970-рр. рідні встановили на могилі воїна металевий обеліск (вис. 1,0 × 0,4 × 0,4 м) із зіркою. У центральній частині обеліска овал (0,17 × 0,13 м) з металокераміки із пам'ятним написом: «Руденький Семен».

Джерело та література: Інформація Правди Дмитра Сергійовича, 1928 р.н. // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Книга Пам'яті України. Полтавська область. Т. 5: Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район. – Полтава : Полтав. літератор, 1996. – С. 679.

А. М. Скирда

521. Могила воїна Червоної Армії (1941) (іст.)

У східній частині сільського кладовища.

Похований Косівський (Косовський) Василь Тимофійович (1913 р.н., с. Котельва). Проживав на х. Гнилосирівка, тепер с. Чернещина. Призваний 25 липня 1941 р. Опішнянським РВК. Загинув у вересні 1941 р. за нез'ясованих обставин.

У 1980-рр. рідні встановили на могилі воїна стелу (вис. 0,83 × 0,53 м) з гранітної

крихти без написів. Квітниця з того ж матеріалу (1,5 × 0,6 м).

Джерела та література: ЦАМО РФ. – Ф. 58. – Оп. 977521. – Спр. 640; Інформація Правди Дмитра Сергійовича, 1928 р.н. // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Книга Пам'яті України. Полтавська область. Т. 5: Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район. – Полтава : Полтав. літератор, 1996. – С. 679.

А. М. Скирда

522. Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)

У старій частині сільського кладовища.

У невідомій кількості братських та одиночних могил поховано невідому кількість жителів села, які померли під час Голодомору 1932–1933 рр.

Місце поховань не увічнене.

Джерело: Інформація Правди Дмитра Сергійовича, 1928 р.н. // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського.

А. М. Скирда

Чоботарі, с., Милорадівська сільська рада

523. Місцезнаходження Чоботарі I, пізній бронзовий вік (кін. II тис. до н. е.) (археол.)

Знаходиться вздовж південної околиці села, на піщаному вигині першої тераси правого берега р. Ковжижі, навпроти південно-західної околиці с. Милорадове.

Оглянуте О. Б. Супруненком у 2007 р.

Розташоване у вузькій смузі (з північного сходу на південний захід) вздовж краю підвищення тераси з абсолютною висотою понад 100,5 м над заплавою на площі 0,6 га (30–50 × 150 м) в межах городніх ділянок (рр. Ковжижа – Ворскла – Дніпро).

Підйомні матеріали представлені уламками ліпного посуду постзрубного часу, окремими фрагментами бондарихинської ліпної кераміки.

Шурфування не проводилося, точна площа поширення матеріалів не визначена через наявність городніх ділянок.

Місцезнаходження може бути рештками поселення доби пізнього бронзового віку і потребує додаткових обстежень.

Джерела: X-42-65-B-г. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-X-65; обстеження автора 2007 р.

О. Б. Супруненко

524. Місцезнаходження Чоботарі II, скіфський час (V – IV ст. до н. е.) (археол.)

Знаходиться за 0,5–0,6 км на південний захід від околиці села, на піщаному округлому мису першої тераси правого берега р. Ковжижі, що перетинається польовою дорогою до с. Глобівки.

Оглянуте О. Б. Супруненком у 2007 р.

Розташоване видовженою смугою вздовж краю мису в широтному напрямку, з орієнтовною площею близько 2 га (50 × 400 м). Мис здіймається над заплавою річки на 1,5–2,2 м, має абсолютну висоту понад 100,0 м, задернований (рр. Ковжижа – Ворскла – Дніпро).

Підйомні матеріали, виявлені в оголеннях, представлені уламками ліпного

посуду пізньоскіфського часу, шматочками обмазки і потрощених кісток тварин. Знайдені кілька фрагментів ліпної бондарихинської кераміки.

Шурфування не проводилося, площа поширення матеріалів через задернованість не визначена.

Місцезнаходження може бути рештками поселення скіфської доби, а також містити матеріали епохи пізнього бронзового віку. Потребує проведення додаткових обстежень.

Джерела: Х-42-65-В-г. М 1: 25 000 см. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965. – 13-Х-65; обстеження автора 2007 рр.

О. Б. Супруненко

525. Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)

У центральній частині сільського кладовища.

Під час Голодомору 1932–1933 рр. в с. Чоботарі загинула невідома кількість мешканців.

Згідно Національної Книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні по Милорадівській сільській раді, у тому числі с. Чоботарі, встановлено загиблих 25 осіб. Відомо імена 15.

У пам'ять про ті трагічні події у 2008 р. встановлено дерев'яний хрест (вис. 2,18 × 0,92 м), у середохресті якого пластикова дошка (0,21 × 0,31 м) з пам'ятним написом: «Пам'ять жертвам голодомору».

Джерела і література: НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 09-953; Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Полтавська область / Упоряд. О. А. Білоусько, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. – Полтава : Оріяна, 2008. – С. 317–318.

Л. А. Головко

Шевченкове, с., Микілківська сільська рада

526. Селище Шевченкове I, ранній залізний вік, XIX ст. (археол.)

Розташоване за 2,0 км від північно-східної околиці села, справа від розгалуження автодоріг на сс. Шевченкове, Микілка і Васьки, на лівому схилі, очевидно, колишнього берега р. Мерли (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро).

Відкрите А. В. Гейком у 2007 р., отримало найменування «Шевченкове, пункт X».

Знахідки виявлені на площі 1,5 га (300 × 50 м). Деякі з них походили з дна колишнього русла і на його правому березі, вірогідно, розтягнуті оранкою. Зібрані уламки стінок ліпленого посуду, що відносяться до скіфського часу та XIX ст.

Селище датується VII – поч. III ст. до н. е. Активно розорюється.

Виявлені матеріали зберігаються у НМЗУГ в Опішному.

Джерело: Гейко А. В. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському районі Полтавській області в 2007 році / Гейко А. В., Сапєгін С. В. // НА ІА НАНУ. – 2007/236. – Ф. е. – Арк.12.

А. В. Гейко, С. В. Сапєгін

527. Поселення Шевченкове II, фінал бронзового віку, козацький та Новітній часи (кін. II тис. до н. е., 2-га чв. XVIII – XIX ст.) (археол.)

Розташоване за 1,2 км схід – північний схід від околиці села, за 0,05 – 0,20 км зліва від крутого повороту асфальтованої автодороги С 171010 на с. Шевченкове.

Обстежувалося О. Б. Супруненком та О. М. Ткаченком у 2018 р.

Займає видовжений пологий мис другої тераси лівого берега р. Мерли (рр. Мерла – Ворскла – Дніпро) висотою 2,8–10,0 м над рівнем заплави, видовжений з південного сходу на північний захід, що по-

нижується до річки і пролягає крутим схилом підвищення майже паралельно автодорозі.

Площа поселення близько 3,2 га (400 × 80 м). Тривалий час була задернованою, розорана у 2017 р. Рілля побита доволі глибокими ямками металодетекторників, в яких відзначена товщина культурних нашарувань – сірого огумусненого супіску – від 0,6 до 1,1 м. Вища частина мису на площі 300 × 50–80 м зайнята культурними залишками села Бригадирівки 2-ї чв. XVIII – XIX ст. Саме нумізматичні матеріали з останнього і привабили мародерів. З-поміж гончарних керамічних матеріалів превалюють знахідки 2-ї – 3-ї чв. XVIII та поч. XIX ст.

Понижена частина мису (близько 0,75 га) на двох ділянках розмірами 50 × 90 та 40 × 80 м, відділених одна від одної невеликим вибалочком з болітцем в основі, практично не містить культурних решток козацької і пізнішої епох, проте вкрита подрібненими уламками ліпного посуду фіналу бронзового віку. Тут помітний більш інтенсивний вміст чорносірого супіску, окремих вуглин та поодиноких шматочків перепаленого ґрунту чи обмазки. В заглибинах грабіжників проглядається потужність культурних нашарувань – 0,5–0,7 м. Поодинокі фрагменти ліпного посуду інколи трапляються й на території колишнього села, хоча там вони поодинокі, а кілька діагностованих більш характерні для ліпного посуду скіфського часу.

Невелика добірка уламків ліпної кераміки з прогладженою і лискованою поверхнями, неглибокими розчосами на зовнішній поверхні вочевидь належить фінальній добі бронзового віку та відноситься до кола старожитностей богуславсько-білозерської культури. Виявлені також й окремі уламки корчагоподібної посудини скіфського часу, ранньосередньовічної амфори.

Поселення потребує проведення детальніших археологічних обстежень як доволі рідкісний на теренах району поселенський об'єкт передстепових культур завершальної доби бронзового віку.

Джерело: Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМВК // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – Арк. 9.

О. Б. Супруненко, О. М. Ткаченко

528. Селище Шевченкове III, козацький час (XVII – XVIII ст.) (археол.)

Розташоване за 0,3 км на південь від місцезнаходження V та за 0,1 км від ґрунтової дороги між сс. Шевченкове і Гетьманка.

Обстежувалося С. В. Сапєгіним у 2008 р.

Задерноване. Площа не встановлена. Матеріали представлені виразними уламками гончарних горщиків і кахлів XVII – XVIII ст.

Джерело: Сапєгін С. В. Науковий звіт про проведення археологічних розвідок на території Котелевського району у 2008 році / Сапєгін С. В. // НА ІА НАНУ. – 2008/102. – Ф. е. – Арк.6.

С. В. Сапєгін

529. Місцезнаходження Шевченкове I, бронзовий вік (археол.)

Знаходиться на північно-західній околиці села, за 0,2 км на північ від молочно-товарної ферми, на дюнному підвищенні.

Обстежувалося С. В. Сапєгіним у 2008 р.

Розташоване на дюні висотою 1,5–2,0 м над рівнем ворсклинської заплави (рр. Ворскла – Дніпро). Розміри – 30 × 40 м. Площа остаточно не встановлена, вкрита заростями кущів. Знахідки представлені поодинокими уламками ліпного посуду.

Потребує проведення додаткових обстежень.

Джерело: Сапєгін С. В. Науковий звіт про проведення археологічних розвідок на території Котелевського району у 2008 році / Сапегін С. В. // НА ІА НАНУ. – 2008/102. – Ф. е. – Арк. 5.

С. В. Сапєгін

530. Місцезнаходження Шевченкове II, бронзовий вік (археол.)

Знаходиться на північній околиці села, за 0,7 км від автодороги сс. Микілка – Шевченкове. Займає дюнне підвищення висотою 1,0–1,5 м у надзаплаві (рр. Ворскла – Дніпро).

Обстежувалося 2008 р. С. В. Сапєгіним.

Задерноване, використовується як пасовище. Поодинокі знахідки представлені дрібними уламками ліпного посуду. Площа не визначена.

Джерело: Сапєгін С. В. Науковий звіт про проведення археологічних розвідок на території Котелевського району у 2008 році / Сапегін С. В. // НА ІА НАНУ. – 2008/102. – Ф. е. – Арк. 5.

С. В. Сапєгін

531. Місцезнаходження Шевченкове III, бронзовий вік (археол.)

Розташоване на північно-східній околиці села, за 0,3 км зліва від автодороги на в'їзді в с. Шевченкове.

Обстежувалося С. В. Сапєгіним у 2008 р.

Площа не визначена. Задерноване. Поодинокі знахідки, зібрані на відкритих ділянках, представлені дрібними уламками ліпного посуду бронзового віку.

Джерело: Сапєгін С. В. Науковий звіт про проведення археологічних розвідок на території Котелевського району у 2008 році / Сапегін С. В. // НА ІА НАНУ. – 2008/102. – Ф. е. – Арк. 5.

С. В. Сапєгін

532. Місцезнаходження Шевченкове IV, бронзовий вік (археол.)

Розташоване на східній околиці села, за 0,5 км справа від автодороги на в'їзді до с. Шевченкове.

Обстежувалося С. В. Сапєгіним у 2008 р.

Поодинокі знахідки представлені дрібними уламками ліпного посуду бронзового віку.

Джерело: Сапєгін С. В. Науковий звіт про проведення археологічних розвідок на території Котелевського району у 2008 році / Сапегін С. В. // НА ІА НАНУ. – 2008/102. – Ф. е. – Арк. 5.

С. В. Сапєгін

533. Місцезнаходження Шевченкове V, бронзовий вік (археол.)

Знаходиться на південно-східній околиці села, за 0,3 км від смуги сільської забудови, на незначному підвищенні у заплаві.

Обстежувалося С. В. Сапєгіним у 2008 р.

Знахідки представлені дрібними уламками ліпного посуду бронзового віку.

Джерело: Сапєгін С. В. Науковий звіт про проведення археологічних розвідок на території Котелевського району у 2008 році / Сапегін С. В. // НА ІА НАНУ. – 2008/102. – Ф. е. – Арк. 5.

С. В. Сапєгін

534. Місцезнаходження Шевченкове VI, бронзовий вік (археол.)

Знаходиться на південній околиці села, за 0,3 км від скупчення сільських будинків, справа від ґрунтової дороги між сс. Шевченкове – Гетьманка, на невеликому дюноподібному підвищенні у заплаві.

Обстежувалося С. В. Сапєгіним у 2008 р.

Задерноване. Площа не з'ясована. Знахідки, виявлені у видувах, представлені дрібними уламками ліпного посуду епохи бронзового віку.

Джерело: Сапєгін С. В. Науковий звіт про проведення археологічних розвідок на території Котелевського району у 2008 році / Сапегін С. В. // НА ІА НАНУ. – 2008/102. – Ф. е. – Арк. 6.

С. В. Сапєгін

535. Місцезнаходження Шевченкове VII, бронзовий вік (археол.)

Знаходиться на південно-західній околиці, села, на дюнному підвищенні заввишки близько 2,0 м.

Обстежувалося С. В. Сапєгіним у 2008 р.

Площа не з'ясована. Знахідки представлені дрібними уламками ліпного посуду доби бронзового віку.

Джерело: Сапєгін С. В. Науковий звіт про проведення археологічних розвідок на території Котелевського району у 2008 році / Сапєгін С. В. // НА ІА НАНУ. – 2008/102. – Ф. е. – Арк. 6.

С. В. Сапєгін

536. Місцезнаходження Шевченкове VIII, бронзовий вік (археол.)

Знаходиться на південній околиці села, справа від автотраси сс. Шевченкове – Васьки.

Обстежувалося С. В. Сапєгіним у 2008 р.

Розташоване на дюнному підвищенні. Відносна висота дюни 2,0–2,5 м, її розміри – 40 × 20 м.

Наявність культурних нашарувань та площа їх поширення не з'ясовані. Дюна задернована, потребує додаткових обстежень.

Джерело: Сапєгін С. В. Науковий звіт про проведення археологічних розвідок на території Котелевського району у 2008 році / Сапєгін С. В. // НА ІА НАНУ. – 2008/102. – Ф. е. – Арк. 6.

С. В. Сапєгін

537. Курган (археол.)

Знаходиться на східній околиці села.

Обстежувався С. В. Сапєгіним у 2008 р.

Висота 1,5 м, діаметр – близько 30 м. Розорюється.

Джерело: Сапєгін С. В. Науковий звіт про проведення археологічних розвідок на території Котелевського району у 2008 році / Сапєгін С. В. // НА ІА НАНУ. – 2008/102. – Ф. е. – Арк. 6.

С. В. Сапєгін

538. Братська могила жертв війни (1941) (іст.)

У північній частині кладовища.

Поховано подружжя Яковенко Микола та Марія, які загинули 19 вересня 1941 р. під час бомбардування гітлерівською авіацією.

У 1970 р. віднайдено могилу і встановлено пам'ятний знак – металевий зварний обеліск (вис. 1,3 × 0,3 м) із зіркою, в центральній частині якого сталева дошка (0,20 × 0,35 м) з пам'ятним написом:

«Яковенко Микола та Марія подружжя загин. від німец. бомби 19 41 IX».

Джерело: Свідчення Яковенка Андрія Григоровича, 1930 р.н. // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського.

А. М. Скирда

539. Будинок, в якому працював Арцаблюк Юрій Михайлович (1984–2004), пам'ятна дошка на честь Героя Радянського Союзу Спичака Івана Івановича (1977) (іст.)

У північній частині села, на території ТОВ Спортивно-оздоровчого комплексу «Ковпаківець».

Адміністративний будинок одноповерховий, П-подібний у плані, цегляний, дах чотирисхилий під шифером, побудований 1967 р.

На сучасній території табору знаходилась школа, де навчався Герой Радянського Союзу Спичак Іван Іванович (1923 р., с. Матвіївка Руновщинського району Полтавської округи, тепер Котелевського району Полтавської обл.. – 31.11.1943 р., с. Диківка Знаменівського району Кіровоградської обл.) (див. ст. № 352).

У 1977 р. на будинку дитячого табору встановлено пам'ятну дошку (0,6 × 0,4 м) з білого мармуру, з пам'ятним написом: «В цій школі з 1937 по 1940 р. навчався

Герой Радянського Союзу І. І. Спичак». Дошка виготовлена Полтавським заводом «Сувенір». Дошку тимчасово знято.

У цьому будинку з 1984 по 2004 р. працював Арцаблюк Юрій Михайлович (3.09.1934 р., м. Новомосковськ Дніпропетровської обл. – 27.04.2004 р., смт Котельва Полтавської обл.) – відмінник народної освіти УРСР та СРСР, вчитель-методист з початкової військової підготовки (див. ст. № 84).

У 2014 р. на фасаді будинку було встановлено меморіальну дошку (0,62 × 0,70 м) сірого полірованого граніту з портретним зображенням Арцаблюка Ю. М. ліворуч та краєвидом з туристичного походу праворуч, у нижній частині пам'ятний напис: «Арцаблюк Юрій Михайлович «Ковпаківець» – його душа і серце… Тут він працював і творив у 1984–2004 рр.».

Джерела та література: ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 793756. – Спр. 45. – Арк. 104; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.1436-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Герои Советского Союза: краткий биографический словарь в двух томах. – Т. 2: Любов – Ящук / [пред. ред. кол. И. Н. Шкадов]. – М. : Воениздат, 1988. – С. 513; Джерелейко А. У таборі «Ковпаківець» у Шевченках відкрито меморіальну дошку в знак пам'яті Юрія Михайловича Арцаблюка // Народна трибуна. – 2014. – 16 липня. – № 54 (9661). – С. 1, 3.

В. А. Андрієць, А. М. Скирда

540. Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)

У південно-східній частині кладовища.

Внаслідок Голодомору 1932–1933 рр. померла велика кількість мешканців села. Згідно Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні по селу відомо імена 266 померлих. Їх ховали на місцевому кладовищі.

За ініціативою громадськості села та згідно рішення виконкому Микілківської сільської ради у 1992 р. було встановлено пам'ятний знак – металевий хрест (вис. 2,55 × 0,55 м), на якому закріплено жерстяну дошку (0,20 × 0,55 м) – пам'ятний напис не читається, текст напису (за паспортом): «Жертвам Голодомору 1932–1933 рр. від жителів с. Шевченкове 25 – 04.1992 року», перед пам'ятником насипаний символічний курган (вис. 1,0 × 4,0 × 6,0 м).

Джерела та література: Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.2418-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Полтавська область / Упоряд.

О. А. Білоуську, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. – Полтава : Оріяна, 2008. – С. 314–316.

М. Д. Борисов, А. М. Скирда

541. Могила воїна Червоної Армії (1943) (іст.)

У північно-західній частині кладовища.

Похований воїн з підрозділів 90-ї гвардійської стрілецької дивізії, який загинув 22 вересня 1943 р. при звільненні села від гітлерівських загарбників.

Прізвище невідоме.

У 2006 р. могила віднайдена місцевими жителями. На ній встановлено металевий обеліск (вис. 1,6 × 0,6 м) без написів. На могилі сталева квітниця (вис. 0,3 × 1,2 × 0,6 м).

Джерела: ЦАМО РФ. – Ф. 3403. – Оп. 2. – Спр. 75. – Арк. 20; ДАПО. – Ф. р. 1876. – Оп. 8. – Спр. 62. – Арк. 32 зв.; Інформація Мікілківської сільської ради // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського.

В. А. Андрієць

542. Могила Шевченка Олексія Васильовича (1991) (іст.)

У центральній частині кладовища.

Похований Шевченко Олексій Васильович (3.02.1922 р., с. Шевченкове Богодухівського повіту Харківської губ., тепер Котелевського району Полтавської обл. – 15.12.1991 р., там само) – повний кавалер Ордена Слави.

Освіта неповна середня. Працював у колгоспі. З 27 липня 1941 р. в діючій армії, з листопада 1941 р. воював на Південно-Західному, Південному, Закавказькому, Північно-Кавказькому фронтах, в Окремій Приморській армії, на 4-му Українському фронті в артилерійських частинах на посадах розвідника-спостерігача і командира відділення розвідки. Брав участь в оборонних боях 1941 р., битві за Кавказ, звільненні Криму, Східно-Карпатській і Західно-Карпатській наступальних операціях.

При форсуванні Керченської протоки та в боях на Керченському півострові, О. В. Шевченко у січні 1944 р. своєчасно виявив групу піхоти і танків противника. Артилерійським вогнем контратака ворога була зірвана. Разом із піхотинцями відбивав атаку, знищивши 12 гітлерівців.

Наказом командира 11-го гвардійського Краснознаменного стрілецького корпусу від 13.02.1944 р. гвардії єфрейтор О. В. Шевченко нагороджений орденом Слави III ступеня.

У ході наступальних боїв у Карпатах в жовтні-листопаді 1944 р. О. В. Шевченка призначено командиром відділення розвідки. За розвідданими відділення було знищено і подавлено 5 артилерійських батарей, мінометна батарея, 2 спостережних пункти, 10 вогневих точок противника. Разом зі стрілецькими підрозділами розвідники брали участь у відбитті 5 контратак ворога. Наказом командуючого 1-ю гвардійською армією від 10.01.1945 р. гвардії єфрейтор Шевченко нагороджений Орденом Слави II ступеня.

У квітні 1945 р. під час прориву оборони гітлерівців біля м. Острава Моравська (Чехословаччина) Олексій Васильович, будучи на передовому спостереженому пункті, виявив дві вогневі точки і спостережний пункт ворога. Був поранений, але продовжував коригувати вогонь артилерії.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 15.05.1946 р. за зразкове виконання бойових завдань командування в боях з гітлерівськими загарбниками Шевченко О. В. нагороджений орденом Слави І ступеня.

З серпня 1945 р. старшина Шевченко О. В. в запасі. Заочно закінчив зооветеринарний технікум. Працював у колгоспі «Заповіт Ілліча» на посадах завідуючого тваринництвом, бригадира комплексної бригади, головного зоотехніка.

У 1969 р. делегат III Всесоюзного з'їзду колгоспників. З 1982 р. на пенсії.

Нагороджений орденом Жовтневої революції, Вітчизняної війни І ступеня (1985), медалями «За відвагу» (1943), «За доблесну працю». Брав участь у парадах Перемоги у Москві в 1945 та 1985 рр.

У 1992 р. на могилі встановлено гранітний обеліск. У 2005 р. поруч поховано дружину Шевченко Катерину Йосипівну (17.09.1920 – 14.10.2005). У 2006 р. проведено реконструкцію – встановлено гранітний обеліск (вис. 1,7 × 0,7 м) з портретним зображенням і пам'ятним написом: «Шевченко Олексій Васильович 3.II.1922 – 15.XII.1991». На могилі гранітна плита (1,5 × 07 м) з пам'ятним написом: «Світла пам'ять і вічна подяка від дітей, онуків, правнуків».

Джерела та література: ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 686044. – Спр. 2835. – Арк. 5; Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2415-2.16.10 // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Дубров Б. Солдатська слава. – К. : Молодь, 1975. – С. 413.

М. Д. Борисов, А. М. Скирда

543. Пам'ятний знак полеглим землякам (1967) (іст.)

У північній частині кладовища.

Споруджений 1967 р. на честь жителів села, полеглих на фронтах Другої світової війни у 1941–1945 рр.

У 1986 р. відбулась заміна старого цегляного обеліску на металевий (вис. 3,7 × 2,04 × 0,65 × 0,47 м) на бетонному постаменті (вис. 0,2 × 2,45 × 1,43 м). На чільному боці обеліску закріплено дві гранітні дошки (0,4 × 0,5 м; 1,42 × 0,57 м) з пам'ятним написом: «Воїни-земляки с. Шевченкове, які загинули під час Великої Вітчизняної війни в 1941-1945 рр.» та прізвищами 58 воїнів-земляків.

За Книгою Пам'яті України відомо 68 прізвищ полеглих земляків.

Взято на облік і під охорону держави рішенням Полтавської обласної ради народних депутатів № 247 від 23.04.1982 р.

Джерело та література: Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.600-2.16.10// Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського; Книга Пам'яті України. Полтавська область. Т. 5: Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район. – Полтава : Полтав. літератор, 1996. – С. 755–758.

В. А. Андрієць

544. Церкви Покровської місце, колишнього с. Бригадирівка (іст.)

Між селами Микілка і Шевченкове.

Село Бригадирівка (воно ж Биківка, Шевченківка) засноване на поч. XVIII ст. У 1720 р. тут мав хутір і водяний млин бригадир слобідських полків, охтирський полковник Федір Осипов (Осіпов).

У 1766 р. населений пункт став селом. Воно належало підпрапорному Уляну Биковському і його братам. Тут мешкало 11 відставних військових, 12 – колишньої старшини, 19 – духовних осіб та 608 «податних черкас». Тому Бригадирівку часто називали Биківкою.

У 1783 р. селом володіли полкові хорунжі Юрій, Лев, вахмістр Дмитро Биковські.

У селі мали землі дворяни Гнєдичі. Тут проживали батьки відомого поета-перекладача М. І. Гнєдича, пройшли його дитячі роки. Коли не стало батька, маєтності перейшли до його сестри Галини Іванівни Бужинської. Також у 1805, 1810

і 1818 рр. поет відвідував село. Відвідини припинилися, коли сестра померла. Тяжко захворівши грипом і відчуваючи швидку кончину, Микола Іванович Гнєдич заповідав на користь церкви Покрови пресвятої Богородиці села Бригадирівки (1833) Богодухівського повіту Слобідсько-Української (Харківської) губернії 1000 карбованців.

В «Памятной книге Харьковской губернии» 1867 р. Записано: «Слобода владельческая при реке Мерло. От города 65 верст, от станции – 35 верст, 50 дворов, проживає 200 чоловіків і 211 жінок. Деревянная православная церковь Покрова Пресвятой Богородицы». Перша дерев'яна церква збудована у 1750 р., а у 1887 р. за проектом архітектора Ф. І. Данилова зведено мурований храм. Певний час храм мав приписну Миколаївську церкву (с. Лихачівка, сучасного Котелевського району).

У 1900 р. у селі відкрили школу.

У 1926 р. с. Шевченківка (вона ж Бригадирівка, Биківка) мало 82 двори, у яких мешкало 413 чоловік.

Під час Голодомору 1932–1933 рр., Другої світової війни 1941–1945 рр. виїхали та померли майже всі жителі. Село зникло до 1950 р.

Є відомості, що у 1970-ті рр. із фундаменту тутешньої церкви витягли останні цеглини, а з ними і бронзову закладну дошку цієї споруди. На ній було написано: «Заложен храм сей во имя Покрови Пресвятой Богородицы по Благословению преосвященного Іустима Епископа Харьковского и Ахтырского, заботами настоятеля священника Георгия Федоровича Гревизирского и Бригадировского приходского попечительства под председательством надворного советника Платона Федоровича Гревизирского на средства прихожан у царствование императора Александра Николаевича...» Нащадки Гревізірських згадуються ще й у 1898 р. Так, у метричній книзі Всіхсвятської церкви слободи Котельви зареєстрований шлюб Ганни Георгіївни Гревізірської з Володимиром Івановичем Щербиною. Серед поручителів був колезький асесор Павло Платонович Гревізірський.

У 2009 р. на місці, де знаходилась Покровська церква, на роздоріжжі між

сс. Микілка та Шевченкове, встановлено дерев'яний хрест (вис. 2,67 × 1,6 м) на постаменті (вис. 1,0 × 1,1 м) з бутового каменю, на якому закріплено пластикову дошку (0,19 × 0,19 м) з пам'ятним написом: «На цьому місці знаходилася Покровська церква збудована 1887 р. церкву зруйновано в 1939-40 р.р.». На правому боці постаменту дошка під склом (0,19 × 0,22 м) із зображенням церкви.

Література: Костюк В. К. Край Дикого Поля: нариси історії Котелевщини. / В. К. Костюк. – Полтава : Вид-во «РіК», 2009. – С. 208; Костюк В. Така непроста історія // Народна трибуна. – 2003. – 20 листопада. – № 93 (7298). – С. 2; Ілюха О. Зниклі храми Котелевщини // Народна трибуна. – 2014. – 4 червня. – № 42 (9649). – С. 6; Пшинка М. Котелевський край: природа, історія, люди. Історико-краєзнавчий довідник / М. В. Пшинка. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2016. – С. 32, 62, 88–89.

В. К. Костюк

ДОДАТОК

Велика Рублівка, с., Великорублівська сільська рада

545. Могила Карпуна Владислава Миколайовича (2018 р.) (іст.)

У новій частині сільського кладовища.

Похований Карпун Владислав Миколайович (27.07.1998 р., с. Велика Рублівка Котелевського району – 8.09.2018 р., помер м. Торецьк Донецької обл., похований с. Велика Рублівка Котелевського району) – учасник АТО/ООС.

Після навчання у місцевій школі Владислав закінчив ПТУ-23 ім. Бірюзова в м. Полтаві. Із серпня 2016 р. знаходився на військовій службі за контрактом у ЗСУ. Проходив підготовку у 169-у навчальному центрі «Десна». Служив старшим солдатом, стрільцем зенітно-ракетного взводу 58-ї окремої мотопіхотної бригади.

7 вересня 2018 р. внаслідок ворожого обстрілу українських позицій у районі с. Новгородське, що в Горлівському напрямку Донецької області, Владислав Карпун отримав тяжкі поранення. Після надання невідкладної медичної допомоги був евакуйований до госпіталю м. Торецьк, де лікарі протягом шести годин боролись за його життя. Проте вночі 8 вересня військовослужбовець помер.

Карпун Владислав Миколайович (27.07.1998 – 8.09.2018).

На могилі встановлено тимчасовий дерев'яний хрест.

Джерело: Список воїнів, які загинули під час проведення АТО, Котелевський район // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського.

Скирда А. М.

СПИСОК
воїнів Червоної Армії, підпільників та партизан, які загинули, зникли безвісти на території Котелевського району

Абанькін Сергій Володимирович, гвардії сержант. 1924 р. н. Загинув 8.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Абдрахімов Муйдін, гвардії рядовий, кулеметник 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1911 р. н. Узбецька РСР, Ферганська область, Ферганський район. Призваний Ферганським райвійськкоматом Ферганської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: батько, Абдрахімов М., проживав за адресою: Узбецька РСР, Ферганська область, Ферганський район.

Абдрахманов Кахар, гвардії рядовий, стрілець 131-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1920 р. н. Бухарська область, Каршинський район, колгосп ім. Абух-Бабай. Призваний Каршинським райвійськкоматом Бухарської області. Загинув 13.08.1943 р. Похований 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: батько, Абдрахман, проживав за адресою: Бухарська область, Каршинський район, колгосп ім. Абух-Бабай.

Абдужафаров Абждувалін, рядовий, стрілець. 1907 р. н. Омська область, Омський район. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва, південна околиця. Рідні: дружина, Абдужафарова Зайкал, проживала за адресою: Омська область, Омський район.

Абдукадиров Абдукані, рядовий, телефоніст 18-го гвардійського повітряно-десантного полку 7-ї гвардійської повітряно-десантної стрілецької дивізії. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Абдулаєв Ісматулла, гвардії лейтенант, командир взводу автоматників 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1907 р. н. Ферганська область, Кокандський район, м. Коканд. Призваний Кокандським райвійськкоматом Ферганської області. Загинув у бою 7(8).09.1943 р. Похований с. Більськ, на південь від 12 курганів. Рідні: дружина, Бурабаєва Софія. Проживала за адресою: Ферганська область, м. Коканд, вул. Шарк, 2-й провулок, 15.

Абдулаєв Назамутдін, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1903 р. н. Ферганська область, Ферганський район. Призваний Ферганським райвійськкоматом Ферганської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований південна околиця с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Юсупова Погенева, проживала за адресою: Ферганська область, Ферганський район.

Абдулась Абдула, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. Узбецька РСР, Ферганська область, Ферганський район. Призваний Ферганським райвійськкоматом Ферганської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Умарова Хола, проживала за адресою: Узбецька РСР, Ферганська область, Ферганський район.

Абдулін Григорій Ганеєвич, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1918 р. н. Татарська АРСР, Мамадиський район, с. Бомоницьке. Призваний Черногорським райвійськкоматом Красноярського краю. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Абдуліна Галина Садиківна, проживала за адресою: Красноярський край, м. Черногорськ, 9-те селище, барак 16, кв. 6.

Абдуллін Хай Абдулович, гвардії молодший сержант, стрілець 201-го гвардійського стрілецького полку. 1925 р. н. Татарська АРСР, Арський район, с. Курхайван. Призваний Арським райвійськкоматом Татарської АРСР. Загинув 16.09.1943 р. Похований с. Мар'їне.

Абдурахімов Хоким, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1916 р. н. Узбецька РСР, Ферганська область, Ферганський район. Призваний Ферганським райвійськкоматом Ферганської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Халімова Очака, проживала за адресою: Узбецька РСР, Ферганська область, Ферганський район.

Абдурахметов Хаміт, 1905 р. н. Башкирська АРСР, Тишинський район, с. Аростат. Загинув 8.09.1943 р. Похований на захід від с. Більськ. Рідні: проживали за адресою: Башкирська АРСР, Тишинський район, с. Аростат.

Абилгазін Саітказа, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1905 р. н. Павлодарська область, Баян-Аульський район, с. Баян-Аульське. Призваний Ворошиловським райвійськкоматом Карагандинської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Абилгазіна Кайтіса, проживала за адресою: Павлодарська область, Баян-Аульський район, с. Баян-Аульське.

Абразумов Анатолій М., рядовий. Загинув 09.1943 р. Похований с. Більськ.

Абрамов Микола Васильович, гвардії лейтенант, командир взводу автоматників 204-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1915 р. н. Московська область, Лотошинський район, ст. Івановська. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, північно-східна околиця. Рідні: дружина, Абрамова Олександра Іллівна, проживала за адресою: Московська область, Лотошинський район, с. Навашино.

Абрамов Олексій Іванович, гвардії молодший сержант, кулеметник 204-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1916 р. н. Горьковська область, Кологривський район, с. Маркут. Призваний Мантуровським райвійськкоматом Горьковської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований 500 м на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Абрамов Іван Гнатович, проживав за адресою: Горьковська область, м. Кологрив, Знановка, 1-ша лінія, б.3.

Абрамян Рубен Симонович, рядовий. 1924 р. н. Вірменська РСР, Каліновський район, с. Саргабат. Загинув 7.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Абрахманов (Абдурахманов) Абдукадир, рядовий, стрілець 21-го гвардійського повітряно-десантного полку 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1909 р. н. Ташкентська область, Беговатський район, ділянка 2. Призваний Беговатським райвійськкоматом Ташкентської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Абдурахманова Рукія Кубиєвна, проживала за адресою: Ташкентська область, Беговатський район, ділянка 2.

Абрашев Рахмад, рядовий, стрілець 1-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1902 р. н. Павлодарська область, Куйбишевський район. Призваний Куйбишевським райвійськкоматом Павлодарської області. Помер від ран 6.09.1943 р. Похований: колгоспний двір с. Сидоряче. Рідні: дружина, Абрашева Башира, проживала за адресою: Павлодарська область, Куйбишевський район, колгосп «Джзамбул».

Абронов Володимир Степанович, гвардії рядовий, стрілець 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Ленінградська область, Шименський район. Призваний Томським міськвійськкоматом м. Томськ. Загинув 5.09.1943 р. Похований 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша, біля бригадного двору. Рідні: мати, Абронова Олександра Миколаївна, проживала за адресою: Ленінградська область, Шименський район, с. Варяжа.

Авгуринський Юрій Олексійович, гвардії сержант, навідник 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Башкирська АРСР, м. Уфа, Сталінський район, квартал 26, барак 17, кв.2. Призваний Сталінським райвійськкоматом м. Уфа. Загинув 31.08.1943 р. Похований на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Авгуринська Юлія Трохимівна, проживала за адресою: Башкирська АРСР, м. Уфа, Сталінський район, квартал 26, барак 17, кв.2.

Авдєєв Анатолій Олексійович, рядовий. 1925 р. н. Омська область, Омучинський район, с. Окунівка. Загинув 7.09.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: батько, Авдєєв Олексій, проживав за адресою: Омська область, Омутинський район, с. Окунівка.

Авсяк Михайло Тимофійович, гвардії рядовий. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Агалаков Петро Дмитрович, молодший лейтенант, командир взводу 4-ї стрілецької роти 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Кіровська область, Верховинський район. Призваний Верховинським райвійськкоматом Кіровської області. Загинув 26.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Агалаков Дмитро Михайлович, проживав за адресою: Кіровська область, Верховинський район, с.Синєоблаковщина.

Агапов Абдул Єфарович, рядовий, стрілець 575-го стрілецького полку 161-ї стрілецької дивізії. 1902 р. н. Чкаловська область, Шармишський район. Призваний Шармишським райвійськкоматом Чкаловської області. Загинув 7.03.1943 р. Похований с. Мар'їне. Рідні: дружина, Агапова Наталія Андріївна, проживала за адресою: Чкаловська область, Шармишський район, с. Мушинське.

Агапонов Сергій Миколайович, гвардії єфрейтор, автоматник 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Воронезька область, Лево-Россошанський район. Призваний Лево-Россошанським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 11.09.1943 р. Похований 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: батько, Агапонов Микола Прохорович, проживав за адресою: Воронезька область, Лево-Россошанський район, с. Саманце.

Агарельцев Михайло Миколайович, гвардії сержант, кухар 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. Владімірська область, Ковровський район. Призваний Ковровським райвійськкоматом Владімірської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Агарельцев Сергій, проживав за адресою: Кіровська область, ст. Орленки.

Агафонов Костянтин Іванович, рядовий, стрілець 71-ї стрілецької дивізії. 1924 р. н. Удмуртська АРСР, Зуринський район, с. Верх-Пежвай. Призваний Зуринським райвійськкоматом Удмуртської АРСР. Загинув 19.08.1943 р. Похований 1 км на схід від с. Більськ. Рідні: мати, Агафо-

нова Євдокія Степанівна, проживала за адресою: Удмуртська АРСР, Зуринський район, с. Верх-Пежвай.

Агєєв Петро Григорович, гвардії лейтенант, Удмуртська АРСР. Загинув 9.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Агломутдінов Мажур Давлетович, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Донецька область, Лисичанський район, с. Пролетарій. Призваний Ворошиловським райвійськкоматом Татарської АРСР. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Агломутдінов Давлет, проживав за адресою: Татарська АРСР, Ворошиловський район, с. М. Токмак.

Агудов Хома Сергійович, рядовий, стрілець 575-го стрілецького полку 161-ї стрілецької дивізії. 1904 р. н. Харківська область, Дергачівський район, с. Руська Лозова. Призваний Дергачівським райвійськкоматом Харківської області. Загинув 8.03.1943 р. Похований с. Маловидне. Рідні: дружина, Агудова Ганна Василівна, проживала за адресою: Харківська область, Дергачівський район, с. Руська Лозова, 5 сотня, 77.

Адашев Рузбай, гвардії рядовий, стрілець 640-го стрілецького полку 147-ї стрілецької дивізії. 1902 р. н. Ташкентська область, Верхнє-Чирчицький район, колгосп ім. Ворошилова. Призваний Верхнє-Чирчицьким райвійськкоматом Ташкентської області. Загинув 31.08.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: дружина, Адашева Сарапул, проживала за адресою: Ташкентська область, Верхнє-Чирчицький район, колгосп ім. Ворошилова.

Аджигітов Іскар, гвардії сержант, командир відділення 198-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. м. Баку, вул. Ілліча, 500. Призваний Кіровським райвійськкоматом м. Баку. Загинув 10.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Рідні: мати, Аджигітова Марія, проживала за адресою: м. Баку, вул. Ілліча, 500.

Адров Михайло Михайлович, старший сержант. 1918 р. н. Похований в районі смт Котельва. Рідні: мати Жукова Парасковія Андріївна. Проживала за адресою: Пензенська область, Каменський район, с. Федорівка.

Азанов Солом, гвардії рядовий, кулеметник 25-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1921 р. н. Татарська АРСР, Кулебацький район, колгосп ім. Калініна. Призваний Кулебацьким райвійськкоматом Татарської АРСР. Загинув 31.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Азанов, проживав за адресою: Татарська АРСР, Кулебацький район, колгосп ім. Калініна.

Азарін Микола Іванович, рядовий. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Азізов Муйдинжан, рядовий. 1920 р. н. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Азізов Тургунбай, рядовий. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Азімов Хакілі, гвардії рядовий, кулеметник 3-ї кулеметної роти 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1912 р. н. Таджицька РСР, Гарматська область, Хаітський район. Призваний Хаітським райвійськкоматом Гарматської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Азізова Самоног, проживала за адресою: Таджицька РСР, Гарматська область, Хаітський район, колгосп «НКВД».

Айгішев Аймурза, гвардії рядовий. 1920 р. н. Башкирська АРСР, Мишкинський район, с. Мишкинське. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Кубайчитев Азіз, проживав за адресою: Башкирська АРСР, Мишкинський район, с. Мишкинське.

Аймаханов Куандик, гвардії рядовий, навідник 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1916 р. н. Кзил-Ординська область, Желачанський район. Призваний Яникурганським райвійськкоматом Кзил-Ординської області. Загинув 10.09.1943 р. Похований 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: брат, Аймаханов Амчамдрай, проживав за адресою: Кзил-Ординська область, Желачанський район.

Аітимбертов Кульмурат, рядовий. Загинув 16.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка.

Акбашев Хамедкалей, гвардії молодший сержант, стрілець 16-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1918 р. н. Башкирська АРСР, Бузов'язовський район. Призваний Бузов'язовським райвійськкоматьом Башкирської АРСР. Загинув 26.08.1943 р. Похований 2 км на південь від смт Котельва. Рідні: батько, Мірцаонов Фортудін, проживав за адресою: Башкирська АРСР, Бузов'язовський район.

Акімов В'ячеслав Іванович, гвардії рядовий, стрілець 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Кіровська область, Сунський район, с. Верхній Сунь. Призваний Каширським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований 1500 м на південний захід від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Акімова Зінаїда Іванівна, проживала за адресою: Кіровська область, Сунський район, с. Верхній Сунь.

Акполтаєв Углабек, рядовий, стрілець 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1906 р. н. Казахська РСР, Джамбульська область, Джамбульський район. Призваний Джамбульським райвійськ-

коматом Казахської РСР. Загинув 3.09.1943 р. Похований 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша, біля бригадного двору. Рідні: дружина Акполтаєва Кулларек, проживала за адресою: Казахська РСР, Джамбульська область, Джамбульський район, Осинська с/р.

Аксенов Іван Платонович, гвардії рядовий. Липецька область, с. Пади. Загинув 5.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Аксенов Іван Степанович, рядовий, бронебійник 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1911 р. н. Сталінградська область, Михайловський район, с. Терки. Призваний Тельманівським райвійськкоматом Карагандинської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Аксенова Олександра Кіндратівна, проживала за адресою: Карагандинська область, Акасинський район.

Аксенов Микола Петрович, гвардії сержант, командир відділення 25-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Воронезька область, Песковський район, с. Мазурка, вул. Первомайська, 25. Призваний Песковським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 3.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: сестра, Аксенова Марія Семенівна, проживала за адресою: Воронезька область, Песковський район, с. Мазурка, вул. Первомайська, 25.

Акулешин (Акульшкін) Григорій Савелійович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1911 р. н. Харківська область, Петровський район. Призваний Тавдинським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: мати, Акулешина Мотрона Андріївна, проживала за адресою: Харківська область, Петровський район, с. Завгородне.

Акулінкін Віктор Дмитрович, сержант. Загинув 1943 р. Похований смт Котельва.

Акулов Сергій Миколайович, гвардії старший сержант, командир відділення 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1913 р. н. Амурська область, ст. Завєтная. Призваний Завєтінським райвійськкоматом Амурської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований на схід від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина Акулова Лариса Федорівна. Проживала за адресою: Амурська область, ст. Завєтная, вул. Робоча, 43.

Александров Ілля Олександрович, сержант, командир відділення 131-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1913 р. н. Чуваська АРСР, Цивільський район, с. Первомайське. Призваний Цивільським райвійськкоматом Чуваської АРСР. Загинув 2.09.1943 р. Похований 700 м на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Александрова Пелагея Андріївна, проживала за адресою: Чуваська АРСР, Цивільський район, с. Первомайське.

Александров Кукубай, гвардії рядовий, стрілець 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. Башкирська АРСР, Краснокамський район, с. Верес. Призваний Краснокамським райвійськкоматом Башкирської АРСР. Загинув 3.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Вайватарова Макусь, проживала за адресою: Башкирська АРСР, Краснокамський район, колгосп «Заря».

Александров Микола Олександрович, рядовий. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Алексеєв Геннадій Михайлович, гвардії рядовий, автоматник 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізі. 1922 р. н. Удмуртська АРСР, м. Іжевськ. Призваний Іжевським райвійськкоматом Удмуртської АРСР. Загинув 30.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Алексеєв Михайло Андрійович, проживав за адресою: Удмуртська АРСР, м. Іжевськ.

Алексеєв Олександр Миколайович, рядовий, стрілець 131-го стрілецького полку 71-ї стрілецької дивізії. 1922 р. н. Ярославська область, м. Ростов, вул. Ленінська, 55, кв.1. Призваний Котлаським райвійськкоматом Архангельської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований 200 м на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Алексеєва Єфросинія Євлампієвна, проживала за адресою: Ярославська область, м. Ростов, вул. Ленінська, 55, кв.1.

Алексеєв Опанас Миколайович, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1918 р. н. Якутська АРСР, Вілейський район. Призваний Вілейським райвійськкоматом Якутської АРСР. Загинув 15.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка, на південний захід від кургану +12,0. Рідні: мати, Ніколаєва Акуліна Опанасівна, проживала за адресою: Якутська АРСР, Вілейський район.

Алексеєв Янсубай Олексійович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1908 р. н. Башкирська АРСР, Мишкинський район. Призваний Мишкинським райвійськкоматом Башкирської АРСР. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Ясунбаєва Саліма, проживала за адресою: Башкирська АРСР, Мишкинський район.

Алексеєнко Микола Мамонтович, рядовий 158-го кавалерійського полку. 1920 р. н. Новосибірський край, м. Камінь. Призваний Бельвагочинським райвійськкоматом Семипалатинської

області. Зник безвісті 6.10.1941 р. у районі с. Любка. Рідні: батько, Алексеєнко, проживав за адресою: Новосибірський край, с. Мешанка (Мещани).

Алєксєєв Василь Володимирович, рядовий, кулеметник 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1918 р. н. Казахська РСР, Чебоксарський район, с. Яндиково. Призваний Татинським райвійськкоматом Якутської АРСР. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідних немає.

Алишев Микита Михайлович, сержант, стрілець 147-ї стрілецької дивізії. 1903 р. н. Рязанська область, Ерахтурський район с. Турмадеєво. Призваний Скопинським райвійськкоматом Рязанської області. Загинув 31.08.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: дружина, Алишева Парасковія Платонівна, проживала за адресою: Рязанська область, Скопинський район, шахта № 43.

Алієв (Алєєв) Мірзамі Алієвич, рядовий, телефоніст 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. Азербайджанська РСР, м. Баку, вул. Об'їздна, 6. Призваний Жовтневим райвійськкоматом м. Баку. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Алієва Амань, проживала за адресою: Азербайджанська РСР, м. Баку, вул. Об'їздна, 6.

Алімбетов Скалат, рядовий, обслуга гармати 29-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 7-ї гвардійської повітряно-десантної стрілецької дивізії. 1922 р. н. Кустанайська область, Карабалицький район. Призваний Троїцьким райвійськкоматом Челябінської області. Загинув 20.08.1943 р. Похований 400 м на південь від с. Михайлове. Рідні: батько, Алімбетов Аристан, проживав за адресою: Челябінська область, Троїцький район, Колоборовський комбінат.

Алімов Зайдимар, гвардії рядовий, стрілець 204-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. Бухарська область, Котовський район, колгосп ім. Ворошилова. Призваний Котовським райвійськкоматом Бухарської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований 500 м на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Алімова Шаракат, проживала за адресою: Бухарська область, Котовський район, колгосп ім. Ворошилова.

Алімов Рахман, рядовий. 1908 р. н. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Зайці.

Алінкін Володимир Петрович, 1922 р. н. Молотовська область, Інтвинський район, с. Романово. Призваний Кагановицьким райвійськкоматом м. Москва. Загинув 12.09.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: мати, Алінкіна Таїсія Іванівна, проживала за адресою: Молотовська область, с-ще Н. Курьє.

Аліфанов Юхим Іванович, рядовий 201-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1906 р. н. Курська область, Корочанський район. Призваний Корочанським райвійськкоматом Курської області. Загинув 16.09.1943 р. Похований с. Мар'їне. Рідні: дружина, Аліфанова Марія Федорівна, проживала за адресою: Курська область, Корочанський район.

Аллагулов Абдул Дорофійович, рядовий. Загинув 18.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Алнев Абдулла, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1913 р. н. Наманганська область, Турокурганський район, колгосп «Зарбдарь». Призваний Турокурганським райвійськкоматом Наманганської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Алнева Камлабу, проживала за адресою: Наманганська область, Турокурганський район.

Алферов Опанас Пилипович, гвардії рядовий, стрілець 210-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1913 р. н. Алтайський край, Єгорьєвський район, с. Єрастенка. Призваний Єгорьєвським райвійськкоматом Алтайського краю. Загинув 12.09.1943 р. Похований 1 км на північ від с. Мала Рублівка. Рідні: батько, Алферов Пилип Антонович, проживав за адресою: Алтайський край, Єгорьєвський район, с. Єрастенка.

Алхімов Олександр Миколайович, молодший сержант. Загинув 27.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Альженов Імангелі, рядовий. Загинув 4.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Алькин Борис Лукич, лейтенант 3-механізованої бригади. 1923 р. н. м. Сталінград. Призваний Дзержинським райвійськкоматом Сталінградської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Ковальова Тетяна Семенівна, проживала за адресою: Туркменська РСР, ст. Сандикагиз.

Альошин Володимир Михайлович, рядовий. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Альошин Микола Іванович, гвардії рядовий 27-го гвардійського стрілецького полку. 1925 р. н. м. Тула. Загинув 26.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Альошин Олексій Іванович, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1919 р. н. Орловська область, Новодєрєвєнський район, с. Ваньковське. Призваний Новодєрєвєнським райвійськкоматом Орловської області. Загинув 12.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Рідні: мати, Альошина Катерина Іванівна, проживала за адресою: Орловська область, Новодєрєвєнський район, с. Ваньковське.

Аманов Кабай Уразбаєвич, старшина, командир відділення 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1917 р. н. Гурьєвська область, Макатський район, промисел Іскіно. Призваний Ма-

катським райвійськкоматом Гурьєвської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Аманова Ульбан, проживала за адресою: Гурьєвська область, Макатський район, промисел Іскіно.

Аманов Мірза, гвардії рядовий, стрілець 202-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1916 р. н. Узбецька РСР, Ферганська область, Куйбишевський район. Призваний Куйбишевським райвійськкоматом Ферганської області. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, біля школи. Рідні: дружина, Аманова Гумсан, проживала за адресою: Узбецька РСР, Ферганська область, Куйбишевський район, с. Куйбишевка.

Амантаєв Бімакан, гвардії рядовий, стрілець 106-ї механізованої бригади 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1911 р. н. Кустанайська область, колгосп ім. Карла Маркса. Призваний Курганським міськвійськкоматом м. Курган. Зник безвісті 17.09.1943 р. в районі с. Мала Рублівка. Рідні: мати, Мурзабаєва Акиш, проживала за адресою: Кустанайська область, Красногорковський район, колгосп ім. Карла Маркса.

Аматбеков Сраіл, гвардії єфрейтор, стрілець 25-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1903 р. н. Фрунзенська область, Ворошиловський район, колгосп «Чан-Арик». Призваний Ворошиловським райвійськкоматом Фрунзенської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Аматбекова Хасун, проживала за адресою: Фрунзенська область, Ворошиловський район, колгосп «Чан-Арик».

Аміров Аббас, сержант, командир телефонної станції роти зв'язку. 1918 р. н. Горьковська область, Серганський район, с. Анба. Призваний Серганським райвійськкоматом Горьковської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: мати, Амірова Євзар. Проживала за адресою: Горьковська область, Серганський район, с. Анба.

Аміров Цикомбай, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1903 р. н. Семипалатинська область, Чубартауський район. Призваний Амушевським райвійськкоматом Семипалатинської області. Загинув 7(8).09.1943 р. Похований 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Амірова Анісья, проживала за адресою: Семипалатинська область, Чубартауський район.

Амосов Гаврило Степанович, рядовий. 1913 р. н. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Амосов Дона, рядовий. 1911 р. н. Загинув 5.03.1943 р. Похований с. Зайці.

Амрін Кумлан, рядовий 201-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1920 р. н. Омська область, Таврічеський район. Загинув 15.09.1943 р. Похований с. Мар'їне.

Амурпулов Бейтан, Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Сидоряче.

Ананченко Олексій Васильович, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1909 р. н. Алтайський край, Троїцький район. Призваний Троїцьким райвійськкоматом Алтайського краю. Загинув 12.09.1943 р. Похований 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ, Рідні: дружина, Ананченко Парасковія Григорівна, проживала за адресою: Алтайський край, Троїцький район, Новоборовлянська с/р.

Андрєєв Андрій Архипович, рядовий, стрілець 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1908 р. н. Новосибірська область, Убинський район. Призваний Барабинським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 6.11.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Канарейкіна Олександра Сергіївна, проживала за адресою: Новосибірська область, Михайловський район, Промкомбінат.

Андрєєв Іван Іванович, гвардії молодший лейтенант, командир взводу 204-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Горьковська область, м. Кулебакі. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, північно-східна околиця. Рідні: мати, Андрєєва Катерина Петрівна, проживала за адресою: Горьковська область, м. Кулебакі, вул. Чкалова, 37.

Андрєєв Микола Андрійович, рядовий. 1925 р. н. Загинув 26.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Андрєєв Микола Дмитрович, рядовий, стрілець 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Горьковська область, Пильненський район, с. Малий Майдан. Призваний Пильненським райвійськкоматом Горьковської області. Загинув 26.08.1943 р. Похований 700 м на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Андрєєва Марія Іванівна, проживала за адресою: Горьковська область, Пильненський район, с. Малий Майдан.

Андрєєв Олександр Миколайович, рядовий. Загинув 18.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка.

Андрєєв Юхим Андрійович, гвардії рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1914 р. н. Чуваська АРСР, Цивільський район, с. Черши. Призваний Цивільським райвійськкоматом Чуваської АРСР. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Андрєєв Андрій Юхимович, проживав за адресою: Чуваська АРСР, Цивільський район, с. Черши.

Андріанов Петро Степанович, гвардії сержант, командир відділення 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Московська область, Солнєчногорський район, с. Репіно. Призваний Солнєчногорським райвійськкоматом Московської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: батько, Андріанов Степан Петрович, проживав за адресою: Московська область, Солнєчногорський район, с. Репіно.

Андросов Михайло Дмитрович, гвардії рядовий, стрілець 210-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1897 р. н. Курська область, Бєлгородський район, с. Бєломест. Призваний Бєлгородським райвійськкоматом Курської області. Загинув 19.09.1943 р. Похований 1 км на північ від с. Мала Рублівка. Рідні: дружина, Андросова Меланія Олексіївна, проживала за адресою: Курська область, Бєлгородський район, с. Бєломест.

Андрусенко Ганна Тимофіївна, колгоспниця. с. Більськ. Страчена 1942 р. Похована с. Більськ.

Анікін Іван Спиридонович, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1904 р. н. Новосибірська область, Томський район, с. Черново. Призваний Томським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 6.09.1943 р. Похований на північний схід від с. Більськ. Рідні: дружина, Анікіна Олександра Миколаївна, проживала за адресою: Новосибірська область, Томський район, с. Черново.

Анісімов Гаврило Онисимович, рядовий. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Анісімов Іван Петрович, старший сержант, командир стрілецького відділення 640-го стрілецького полку 147-ї стрілецької дивізії. 1919 р. н. Орловська область, Ізмалковський район, с. Черново. Призваний Ізмалковським райвійськкоматом Орловської області. Загинув 31.08.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: батько, Анісімов Петро Пилипович, проживав за адресою: Орловська область, Ізмалковський район, с. Черново.

Анісімов Микола Михайлович, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1913 р. н. Саратовська область, Колишлейський район, с. Облазовка. Призваний Колишлейським райвійськкоматом Саратовської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Анісімова Анастасія Єлисеївна, проживала за адресою: м. Караганда, с. В. Михайлівка, вул. Верхня, 64.

Анісімов Олександр Олексійович, сержант, автоматник 19-ї танкової бригади. 1924 р. н. Сталінградська область, Добринський район, х. Нижня Соєнка. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Анісімова Дарія Іванівна, проживала за адресою: Сталінградська область, Добринський район, х. Нижня Соєнка.

Анісімов Олексій Іванович, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Калінінська область, Вишнєволоцький район, с. Шелемиха. Призваний Вишнєволоцьким райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 6.09.1943 р. Похований на північний схід від с. Більськ. Рідні: мати, Анісімова Євдокія Василівна, проживала за адресою: Калінінська область, Вишнєволоцький район, с. Шелемиха.

Аніскін Олександр Павлович, гвардії рядовий, стрілець 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1899 р. н. Мордовська АРСР, Ковилковський район, с. Подгорно-Олексіївка. Призваний Ковилковським райвійськкоматом Мордовської АРСР. Помер від ран 19.09.1943 р. Похований с. Михайлеве. Рідні: мати Аніскіна Пелагея Микитівна. Проживала за адресою: Мордовська АРСР, Ковилковський район, с. Подгорно-Олексіївка.

Анішин Іван Ілліч, гвардії рядовий 85-го окремого гвардійського винищувального протитанкового дивізіону 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. Алтайський край, м. Барнаул. Призваний Барнаульським міськвійськкоматом Алтайського краю. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: мати, Анішина Єфросинія Федорівна, проживала за адресою: м. Барнаул, вул. Єнисейська, 10.

Анохін Олексій Андрійович, гвардії старшина, санітарний інструктор 22-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. Тамбовська область, Уваровський район, с. Прогрес. Призваний Уваровським райвійськкоматом Тамбовської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Анохін Андрій Гнатович, проживав за адресою: Тамбовська область, Уваровський район, с. Прогрес.

Антіпов Олександр Кирилович, гвардії єфрейтор, кулеметник 25-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. Татарська АРСР, Олексіївський район, с. Солонці. Призваний Зеєльцовським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Антіпов Кирило Сергійович, проживав за адресою: Татарська АРСР, Олексіївський район, с. Солонці.

Антонов Василь Костянтинович, рядовий, розвідник 1317-го винищувально протитанкового артилерійського полку. 1907 р. н. Харківська область. Призваний Лозовським райвійськкоматом

Харківської області. Загинув 1.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: батько, Антонов Костянтин Ульянович, проживав за адресою: Харківська область, Лозовський район, с. Краснопавлівка.

Антонов Володимир Павлович, сержант. Загинув 27.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Антонов Іван Степанович, гвардії рядовий, санітарний інструктор 69-ї стрілецької дивізії. 1906 р. н. Горьковська область. Призваний Муромським райвійськкоматом Горьковської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований 1500 м на південний захід від с. Михайлівка Перша, біля вис. +1,1. Рідні: дружина, Антонова Євдокія Дмитрівна, проживала за адресою: Горьковська область, с. Берістово.

Антонов Никифор Іванович, рядовий, стрілець 71-ї стрілецької дивізії. Пензенська область, Свисовский район, с. Среднєрєчьє. Призваний Бєломорським райвійськкоматом Карело-Фінської АРСР. Загинув 26.08.1943 р. Похований 700 м на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Антонова Анастасія Луківна, проживала за адресою: Пензенська область, Свисовський район, с. Среднєрєчьє.

Антонюк Лазар Микитович, старшина. 1914 р. н. Вінницька область, Могилевський район, с. Іванівка. Призваний Могилевським райвійськкоматом Вінницької області. Загинув 20.09.1941 р. Похований смт Котельва. Рідні: проживали за адресою: Вінницька область, Могилевський район, с. Іванівка.

Анучін Віталій Федорович, гвардії рядовий, кулеметник 69-ї стрілецької дивізії. 1922 р. н. Вологодська область, Волхомський район. Призваний Сокольським райвійськкоматом Вологодської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша, біля бригадного двору. Рідні: мати, Анучіна Фекла Павлівна, проживала за адресою: Вологодська область, Волхомський район, с. Васиково.

Арбузов Іван Артемович, єфрейтор, командир гармати 9-го артилерійського полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1912 р. н. Чуваська АРСР, Ялчиновський район, с. Ялчино. Призваний Ялчиновським райвійськкоматом Чуваської АРСР. Загинув 6.11.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Арбузова Степаніда Павлівна, проживала за адресою: Чуваська АРСР, Ялчинський район, с. Ялчино.

Арданов Сирен Сурдуйович, рядовий. 1914 р. н. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Ардашов Микола Васильович, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1913 р. н. Свердловська область, ст. Верхня. Призваний Нижнєтагільським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 15.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка. Рідні: проживали за адресою: Свердловська область, залізничний шлях ім. Кагановича, ст. Верхня.

Арзамасов Олександр Павлович, гвардії молодший сержант, стрілець 16-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної стрілецької дивізії. 1897 р. н. Івановська область, Собинський район. Призваний Собинським райвійськкоматом Івановської області. Помер від ран 6.09.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: дружина, Арзамасова Марія Яківна, проживала за адресою: Івановська область, Собинський район, с. Бєлий Двор.

Аріпов, рядовий 9-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. Загинув у бою у вересні 1943 р. біля с. Михайлівка Перша.

Аріфов Абдула, гвардії рядовий, стрілець 22-го гвардійського стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1903 р. н. Таджицька РСР, м. Ленінабад. Призваний Ленінабадським райвійськкоматом. Загинув 25.09.1943 р. Похований с. Михайлове. Рідні: дружина, Аріфова Боджаль, проживала за адресою: Таджицька РСР, м. Ленінабад, вул. Троїцька,2, колгосп ім. Ворошилова.

Арковенко Іван Миколайович, гвардії старший сержант, командир відділення 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Башкирська АРСР, Мікояновський район, с. Нова Миколаївка. Призваний Стерлітамакським райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: мати, Сидоренко Фекла Олександрівна, проживала за адресою: Башкирська АРСР, Мікоянівський район, с. Нова Миколаївка.

Аронов Володимир Степанович, рядовий. 1924 р. н. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Аронов Григорій Іванович, старший сержант, помічник командира відділення 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1916 р. н. Новосибірська область, ст. Кірза. Призваний Дзержинським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Аронова Анастасія Борисівна, проживала за адресою: м. Новосибірськ, вул. Костонаєва, 26.

Арсеньєв Михайло Васильович, рядовий, стрілець 201-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1925 р. н. Московська область, Талдомський район, с-ще

Вербілки. Призваний Талдомським райвійськкоматом Московської області. Загинув 20.09.1943 р. Похований с. Велика Рублівка. Рідні: мати, Арсеньєва Ганна Юхимівна, проживала за адресою: Московська область, Талдомський район, с-ще Вербілки.

Артамонов Василь Миколайович, гвардії рядовий, стрілець 10-ї механізованої бригади 7-го танкового полку. 1922 р. н. Московська область, с. Єгоровка. Призваний Єгоровським райвійськкоматом Морсковської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований 2 км на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Артамонова Олександра Миколаївна, проживала за адресою: Московська область, с. Єгоровка.

Артем'єв Митрофан Пилипович, рядовий, автоматник 16-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1914 р. н. Воронезька область, Бобровський район. Призваний Желєзнодорожним райвійськкоматом Комі АРСР. Загинув 5.09.1943 р. Похований на південь від смт Котельва. Рідні: дружина, Артем'єва Надія Єгорівна, проживала за адресою: Комі АРСР, Желєзнодорожний район.

Артем'єв Олександр Микитович, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1911 р. н. Горьковська область, Починковський район, с. Ільїнське. Призваний Сєровським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 15.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка. Рідні: мати, Артєм'єва Євдокія Іллівна, проживала за адресою: Горьковська область, Починковський район, с. Ільїнське.

Артеменко Степан Павлович, гвардії молодший лейтенант, командир стрілецького взводу 25-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. Орловська область, Суземський район, с. Нерчинськ. Призваний Тогучинським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 22.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Артеменко Марія Іванівна, проживала за адресою: Новосибірська область, Тогучинський район, колгосп ім. Будьоного.

Артемов Микола Іванович, рядовий, хімік 71-ї стрілецької дивізії. 1911 р. н. Рязанська область, Сасовський район. Призваний Бєломорським райвійськкоматом Карело-Фінської АРСР. Загинув 15.08.1943 р. Похований смт Котельва, центральна частина. Рідні: дружина, Артемова Олександра Гаврилівна, проживала за адресою: Рязанська область, Сасовський район, с. Єлизаветівка.

Артиков Халіл, гвардії молодший сержант, заступник командира батальйону 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Ташкентська область, Пскентський район, колгосп «Більшовик». Призваний Пскентським райвійськкоматом Ташкентської області. Помер від ран 29.08.1943 р. Похований с. Сидоряче, нове кладовище, братська могила № 1. Рідні: дружина, Артикова Муракін, проживала за адресою: Ташкентська область, Пскентський район, колгосп «Більшовик».

Артюх Михайло Васильович, рядовий, артилерист 131-го гвардійського стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1913 р. н. Сумська область, Конотопський район, с. Любитов. Призваний Конотопським райвійськкоматом Сумської області. Загинув 17.08.1943 р. Похований 1 км на захід від смт Котельва, на березі річки. Рідні: батько, Артюх Іван Логвинович, проживав за адресою: Сумська область, Конотопський район, с. Любитов.

Артюхов Олексій Якович, гвардії рядовий 85-го окремого гвардійського винищувального протитанкового дивізіону 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1912 р. н. Казахська РСР, м. Алма-Ата. Призваний Ленінським райвійськкоматом м. Алма-Ати. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Артюхова Анастасія Антонівна, проживала за адресою: м. Алма-Ата, вул. Щорса, 1, кв. 3.

Архипенко Михайло Григорович, рядовий, стрілець 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Кемеровська область, Тяженський район. Призваний Тяженським райвійськкоматом Кемеровської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований смт Котельва, південна околиця. Рідні: мати Архипенко Федора Сергіївна, проживала за адресою: Кемеровська область, Тяжинський район.

Архипов Гліб Степанович, гвардії лейтенант, командир танку 3-ї механізованої бригади. 1923 р. н. Пензенська область, Сосновський район, с. Озерки. Призваний Кузнецьким райвійськкоматом Пензенської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Архипова Акуліна Миколаївна, проживала за адресою: Пензенська область, Кузнецький район, с. Шишовка.

Архипов Павло Миколайович, гвардії молодший сержант, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1914 р. н. Бурят-Монгольська АРСР, м. Улан-Уде. Призваний Бичурським райвійськкоматом Бурят-Монгольської АРСР. Загинув 7.09.1943 р. Похований 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Архипова Олена Михайлівна, проживала за адресою: Бурят-Монгольська АРСР, Бичурський район, с. Малі Кулани.

Архипов Петро Данилович, рядовий, кулеметник 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1909 р. н. Куйбишевська область, Атяшевський район, с. Вечернєє. Призваний Марийським райвійськкоматом Марийської області Туркменської РСР. Загинув 26.08.1943 р. Похований на південний схід від с. Сидоряче, біля дороги. Рідні: дружина, Архипова Марфа Сафронівна, проживала за адресою: Куйбишевська область, Атяшевський район, с.Вечернєє.

Асадов Абигапур, гвардії рядовий, стрілець 25-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1910 р. н. Ташкентська область, Пскентський район, с. Пскент. Призваний Пскентським райвійськкоматом Ташкентської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Турсун Халі Міратівна, проживала за адресою: Ташкентська область, Пскентський район, колгосп ім. Сталіна.

Асеєв Борис Семенович, рядовий, мінометник 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1914 р. н. Курська область, Свободінський район. Призваний Орським райвійськкоматом Чкаловської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований на південний захід від с. Гнилосирівка (Чернещина), біля бригадного двору, могила № 12. Рідні: дружина, Асеєва Анастасія Опанасівна, проживала за адресою: м. Орськ, 2-ге робоче містечко, 38, кв. 3.

Аслумбеков Кайбат. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Сидоряче.

Астапович Степан Платонович, рядовий. м. Ленінград. Загинув 13.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Астапчук Андрій Гнатович, рядовий. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Астаф'єв Михайло Васильович, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Новосибірська область, Анжеро-Сунжерський район, с. Ольговка. Призваний Яйським райвійськкоматом Кемеровської області. Загинув 6.09.1943 р. Похований на північний схід від с. Більськ. Рідні: батько, Астаф'єв Василь Олександрович, проживав за адресою: Новосибірська область, Анжеро-Сунженський район, с. Ольговка.

Астахов Лев Аркадійович, сержант, кулеметник 19-ї гвардійської танкової бригади. 1925 р. н. Тульська область, м. Калуга. Призваний Калузьким райвійськкоматом Тульської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Астахова Марія Петрівна, проживала за адресою: Тульська область, м. Калуга, вул. Пролетарська, 74.

Астахов Микола Миколайович, сержант, командир відділення 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Московська область, Чернський район, с. Бессоновка. Призваний Ленінським райвійськкоматом Московської області. Загинув 6.09.1943 р. Похований на північний схід від с. Більськ. Рідні: мати, Астахова Марія Іванівна, проживала за адресою: м. Москва, Воробйовске шосе, 2.

Асташкін Іван Васильович, гвардії молодший сержант, кулеметник 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї стрілецької дивізії. 1924 р. н. Тамбовська область, Мучкапський район. Призваний Безсоновським райвійськкоматом Пензенської області. Загинув 10.09.1943 р. Похований 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Асташкіна Серафима Георгіївна, проживала за адресою: Тамбовська область, Мучкапський район, с. Добринка.

Атабаєв Каім, рядовий, стрілець 27-ї Армії. 1918 р. н. Андижанська область, Сталінський район, кишлак Таджичіран. Призваний Сталінським райвійськкоматом Андижанської області. Зник безвісті 20.08.1943 р. в районі с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Атабаєва Тургутамбаба, проживала за адресою: Андижанська область, Сталінський район, кишлак Таджичіран.

Атабаєв Турунбай, 1910 р. н. Андижанська область, Андижанський район. Загинув 8.09.1943 р. Похований на захід від с. Більськ. Рідні проживали за адресою: Андижанська область, Андижанський район.

Атимніков Петро Пилипович, гвардії сержант, командир відділення. 1924 р. н. Алтайський край, Парфеновський район, с-ще. Бошов. Загинув 7.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Атимнікова Наталія Прокопівна, проживала за адресою: Алтайський край, Парфеновський район, с-ще Бошов.

Аубакіров Зорін (Зарін), рядовий, стрілець 201-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Північноказахстанська область, Кокчетавський район. Призваний Кокчетавським райвійськкоматом Північноказахстанської області. Загинув 16.09.1943 р. Похований с. Мар'їне. Рідні: батько, Аубакіров Секесаб, проживав за адресою: Північноказахстанська область, Кокчетавський район.

Афанасьєв Василь Сафронович, гвардії рядовий, кулеметник 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1904 р. н. м. Кустанай, вул. Робоча, 14. Призваний Кустанайським райвійськкоматом. Загинув 10.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Рідні: мати, Афанасьєва Ганна Федорівна, проживала за адресою: м. Кустанай, вул. Робоча, 14.

Афанасьєв Іван Андрійович, рядовий. 1920 р. н. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Афанасьєв Родіон Михайлович, гвардії рядовий 204-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1921 р. н. Архангельська область, Сольвичегодський район. Призваний Вельським райвійськкоматом Архангельської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований 500 м на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Афанасьєва Анастасія Василівна, проживала за адресою: Архангельська область, Сольвичегодський район.

Афанасьєв Тимофій Гаврилович, гвардії рядовий, стрілець 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1909 р. н. Вологодська область, Бєлозерський район. Призваний Бєлозерським райвійськкоматом Вологодської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша, біля бригадного двору. Рідні: дружина, Афанасьєва Ганна Сергіївна, проживала за адресою: Вологодська область, Бєлозерський район, с. Барково.

Афангулов Хашин, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї стрілецької дивізії. 1906 р. н. Узбецька РСР, Ферганська область, Ферганський район. Призваний Ферганським райвійськкоматом Ферганської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Афангулова Афога, проживала за адресою: Узбецька РСР, Ферганська область, Ферганський район.

Афіногенов Олександр Дмитрович, лейтенант. Загинув 14.08.1943 р. Похований с. Більськ.

Ахімбаєв Кдайдик, рядовий, стрілець 93-ї окремої танкової бригади. Чимкентська область, Сайратський район. Призваний Сайратським райвійськкоматом Чимкентської області. Загинув 20.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Ахімбаєва Антагуль, проживала за адресою: Чимкентська область, Сайратський район.

Ахмеджанов Самадін, гвардії молодший сержант, командир відділення 204-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Андижанська область, Андижанський район. Призваний Бєговатським райвійськкоматом Ташкентської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований 500 м на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Сандава Б., проживала за адресою: Ташкентська область, Бєговатський район, колгосп «Дольверза».

Ахмеджин Хусаін Каталович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1905 р. н. Башкирська АРСР, Буздяцький район. Призваний Безднивським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Ахмедшина Астма, проживала за адресою: Башкирська АРСР, Буздяцький район.

Ахмедов Мамадан, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1909 р. н. Андижанська область, Ворошиловський район. Призваний Ворошиловським райвійськкоматом Андижанської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с.Більськ. Рідні: дружина, Мотазова Хал, проживала за адресою: Андижанська область, Ворошиловський район, колгосп ім. Калініна.

Ахменов Олександр Костянтинович, гвардії рядовий. 1894 р. н. Вологодська область, Аждимський район, с. Семідська. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Ахметжанов Кокай, рядовий. 1916 р. н. Кустанайська область, Семиозерський район, колгосп ім. Куйбишева. Рідних немає. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Ахметов Хаміт, рядовий 71-ї стрілецької дивізії. 1915 р. н. Самаркандська область, Нарпайський район, колгосп ім. Чкалова. Призваний Нарпайським райвійськкоматом Самаркандської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований 700 м на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Ахметова Мастха, проживала за адресою: Самаркандська область, Нарпайський район, колгосп ім. Чкалова.

Ахомов Петро Андрійович, рядовий, стрілець 21-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1920 р. н. Горьковська область, Воротинський район, с. Васильсурськ. Призваний Дзержинським райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва, східна околиця. Рідні: мати, Ахомова Агріпіна, проживала за адресою: Горьковська область, Воротинський район, с. Васильсурськ.

Ашихмін Володимир Якович, гвардії молодший лейтенант. 1922 р. н. Удмуртська АРСР, с. Рябове. Загинув 15.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Бабаєв Абдувахат, рядовий. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Бабаєв В. 1905 р. н. Призваний Чарджоуським райвійськкоматом Туркменської РСР. Похований с. Більськ.

Бабаржанов Джума, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. Ташкентська область, Хаватський район. Призваний Хаватським райвійськкоматом Ташкентської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Бабаджанова Роксар, проживала за адресою: Ташкентська область, Хаватський район.

Бабиров Ібрай, гвардії рядовий, стрілець 202-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1907 р. н. Кустанайська область, Мендикариський район. Призваний Мендикариським райвійськкоматом Кустанайської області. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, біля школи. Рідні: дружина, Бабирова Саліма, проживала за адресою: Кустанайська область, Мендикариський район, колгосп «Аксубат».

Бабіков Григорій Іванович, єфрейтор, телефоніст 71- стрілецької дивізії. 1911 р. н. м. Ленінград, вул. Желябова, 13, кв.15. Призваний Ленінським райвійськкоматом м. Ленінград. Загинув 14.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Бабікова Клавдія Іванівна, проживала за адресою: м. Ленінград, вул. Желябова, 13, кв. 75.

Бабкін Михайло Петрович, молодший сержант, телефоніст 201-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Кіровська область, Кікнурський район, с. Богородецьке. Призваний Молотовським райвійськкоматом Кіровської області. Загинув 17.09.1943 р. Похований с. Мар'їне. Рідні: проживали за адресою: м. Кіров, вул. Володарська, 1/2, кв. 8.

Бабурін Петро Єгорович, рядовий, стрілець 19-ї гвардійської танкової бригади. 1912 р. н. Московська область, Зарайський район, с. Летуново. Призваний Зарайським райвійськкоматом Московської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Богданова Агафія Борисівна, проживала за адресою: Московська область, м. Зарайськ, вул. Дзержинського, 69, кв. 6.

Багіров Абдулла, рядовий. Загинув 9.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Бажанов Сергій Васильович, рядовий. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Баженов Василь Тимофійович, гвардії молодший сержант, старший телефоніст 136-го гвардійського артилерійського полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Воронезька область, Верхнє-Карачанський район, с. Василівка. Призваний Верхнє-Карачанським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 2.09.1943 р. Похований 2 км на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Баженов Тимофій Васильович, проживав за адресою: Воронезька область, Верхнє-Карачанський район, с. Василівка.

Баженов Дмитро Степанович, рядовий, їздовий 71-ї стрілецької дивізії. 1894 р. н. Удмуртська АРСР, Понінський район, с. Полом. Призваний Понінським райвійськкоматом Удмуртської АРСР. Загинув 20.08.1943 р. Похований 200 м на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Баженова Катерина Іванівна, проживала за адресою: Удмуртська АРСР, Понінський район, с. Полом.

Базін Іван Олексійович, гвардії молодший сержант, санітар 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Куйбишевська область, Базарносизганський район, с. Домосєдка. Призваний Базарносизганським райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Базіна Фекла Кузьмівна, проживала за адресою: Куйбишевська область, Базарносизганський район, с. Домосєдка.

Байдимов Пасмуга Байдулович, гвардії рядовий. Куйбишевська область, Шанталикський район. Загинув 9.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: дружина, Байдимова Віра Григорівна, проживала за адресою: Куйбишевська область, Шанталикський район.

Байказанов Шармс, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1902 р. н. Киргизька РСР, Брансовешська область, Будьоновський район. Призваний Будьоновським райвійськкоматом Брансовешської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Байказанова Капітоліна, проживала за адресою: Киргизька РСР, Брансовешська область, Будьоновський район, колгосп «Ленін».

Баймагамбетов Тулигул, рядовий. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Сидоряче.

Байматов Качкарда, гвардії рядовий, стрілець 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1913 р. н. Узбецька РСР, Андижанська область, Ходжаабадський район. Призваний Кожеветським райвійськкоматом Андижанської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований 1500 м на південний захід від с. Михайлівка Перша, біля вис. 1.1. Рідні: дружина, Байматова Кучгань, проживала за адресою: Узбецька РСР, Андижанська область, Ходжаабадський район.

Баймурзін Матвій Степанович, старший сержант 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Призваний Калтасинським райвійськкоматом Башкирської АРСР. Загинув у період з 8 серпня по 9 вересня 1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Виключений зі списків діючої Армії 12.1943 р.

Бакаєв Гасим Миколайович, рядовий. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Бакаєв Закір, рядовий. Загинув 18.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Баклицький Савва (Федір) Григорович, рядовий. Запорізька область, Васильківський район, с. Мала Білозірка. Загинув 25.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Бакулін Олексій Михайлович, гвардії сержант 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. м. Москва, пр. 5-й Верхнє-Михайловський, 32. Призваний Ленінським райвійськкоматом м. Москва. Поранений 27.09.1943 р. Помер від ран 28.09.1943 р. у 5-у окремому медико-санітарному батальоні. Похований с. Михайлове. Рідні: батько, Бакулін І. Д., проживав за адресою: м. Москва, пр. 5-й Верхнє-Михайловський, 32.

Бакулін Петро Михайлович, гвардії рядовий, стрілець 69-ї окремої штрафної роти 4-ї Армії. 1898 р. н. Воронезька область. Призваний Землянським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 3.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Бакуліна Наталія Іванівна, проживала за адресою: Воронезька область, с. Землянське.

Балабай Іван Тихонович, гвардії лейтенант, командир взводу 9-ї стрілецької роти 126-го стрілецького полку 71-ї стрілецької дивізії. 1922 р. н. Харківська область, Печенізький район, с. Салбаєвка. Призваний Печенізьким райвійськкоматом Харківської області. Помер від ран 26.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Балабай Олександра Іванівна, проживала за адресою: Харківська область, Печенізький район, с. Салбаєвка.

Балабанов Володимир Опанасович, гвардії лейтенант, командир стрілецького взводу 198-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. Смоленська область, Семлевський район, с. Каледіно. Призваний Семлевським райвійськкоматом Смоленської області. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Рідні: батько, Балабанов Опанас К., проживав за адресою: Смоленська область, Семлевський район, с. Каледіно.

Балакін Павло Петрович, гвардії сержант, навідник 13-го гвардійського окремого повітряно-десантного винищувального протитанкового дивізіону 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1920 р. н. Свердловська область, Михлевський район. Призваний Михлевським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 8.09.1943 р. Похований с. Гнилосирівка (Чернещина). Рідні: мати, Балакіна Ірина Є., проживала за адресою: Свердловська область, Михлевський район, ст. Лугова.

Баландін Олександр Михайлович, гвардії рядовий, стрілець 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1907 р. н. Молотовська область, м. Молотов. Призваний Сталінським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований 1500 м на південний захід від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Баландіна Зінаїда С., проживала за адресою: м. Молотов.

Баланін Віктор Федорович, рядовий, кулеметник роти 23-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1909 р. н. Ленінградська область, Новгородський район, с. Стрєлка. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: мати, Громова Парасковія, проживала за адресою: Ленінградська область.

Балаханов Юхим Іванович, молодший сержант. Загинув 2.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Балахнов Федір Ілліч, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1907 р. н. Рязанська область, Захаровський район. Призваний Первомайським райвійськкоматом м. Москви. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Ніколаєва Ганна Миколаївна, проживала за адресою: м. Москва, шосе Ентузіастів, 1.

Балашов Сергій Вікторович, гвардії рядовий, стрілець 198-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1906 р. н. Башкирська АРСР, Сталінський район, Блочний, 22, кв. 14. Призваний Сталінським райвійськкоматом Башкирської АРСР. Загинув 7.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Рідні: дружина, Балашова Дарія Борисівна, проживала за адресою: Башкирська АРСР, Сталінський район, Блочний, 22, кв. 14.

Балдабаєв Мирдаким, гвардії рядовий, стрілець 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1911 р. н. Узбецька РСР, Андижанська область, Ленінський район. Призваний Ленінським райвійськкоматом Андижанської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований 1500 м на південний захід від с. Михайлівка Перша, біля вис. 1.1. Рідні: дружина, Балдабаєва Пайанахам, проживала за адресою: Узбецька РСР, Андижанська область, Ленінський район.

Балеєвський (Башевський) Яків Олексійович, гвардії сержант, командир відділення 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1898 р. н. Свердловська область, м. Камишлов. Призваний Камишловським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Меліхова Любов Григорівна, проживала за адресою: Свердловська область, м. Камишлов, вул. Ірбітська, 17.

Балкунов Василь Андрійович, гвардії старший сержант 18-ї танкової бригади. 1924 р. н. Саратовська область, Романовський район, с. Усть-Щербіно. Призваний Романовським райвійськкоматом Саратовської області. Зник безвісті 27.08.1943 р., в районі смт Котельва. Рідні: дружина,

Балкунова Тетяна Никифорівна, проживала за адресою: Саратовська область, Романовський район, с. Усть-Щербіно.

Балмашев Іван Михайлович, 1907 р. н. м. Молотов. Призваний Кагановицьким райвійськкоматом м. Молотов. Загинув 15.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: дружина, Балмашева Параска Георгіївна, проживала за адресою: м. Молотов.

Балтабаєв Абдуракім, рядовий. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Банаєв Василь Пилипович, рядовий 22-го гвардійського стрілецького полку. 1914 р. н. Пензенська область, Ніколо-Петровський район. Призваний Ніколо-Петровським райвійськкоматом. Загинув 30.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Панов Ф. Ф., проживав за адресою: Пензенська область, Ніколо-Петровський район.

Бандурін Іван Іванович, гвардії рядовий, кулеметник 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Ростовська область, Криворозький район, с. Таловка. Призваний Дуванським райвійськкоматом Башкирської АРСР. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Сидоряче, нове кладовище. Рідні: дружина, Бандуріна Пелагея Антонівна, проживала за адресою: Башкирська АРСР, Дуванський район, с. Н. Чертан.

Банін (Бабін) Іван Михайлович, гвардії рядовий, кулеметник 1-ї кулеметної роти 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. Сумська область Хотиновський район. Призваний Красавським райвійськкоматом Саратовської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Бабіна Марія Митрофанівна, проживала за адресою: Сумська область, Хотиновський район.

Банковський Тимофій Данилович, рядовий. Загинув 09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Баннікoв Василь Захарович, рядовий, снайпер 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1907 р. н. Ростовська область, Костантіновський район, с. Верхнє Каліново. Призваний Костантіновським райвійськкоматом Ростовської області. Загинув 14.08.1943 р. Похований 1 км на схід від с. Більськ. Рідні: дружина, Баннікова Лідія Василівна, проживала за адресою: Ростовська область, Константіновський район, с. Верхнє Каліново.

Банщиков Михей Іпатович, рядовий. 1914 р. н. Загинув 19.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Барабанов Анатолій Ілліч, рядовий, п/п 77038. Московська область, м. Москва, вул. Плющиха, 98/42. Загинув 4.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: Барабанова Єфросинія Марківна, проживала за адресою: Московська область, м. Москва, вул. Плющиха, 98/43.

Бараннiков Михайло Михайлович, гвардії рядовий, стрілець 21-го гвардійського повітряно-десантного полку 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Свердловська область, Нижнє-Сергінський район, с-ще Михайловське. Призваний Нижнє-Сергінським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований на схід від смт Котельва. Рідні: батько, Бараннiков Михайло Дмитрович, проживав за адресою: Свердловська область, Нижнє-Сергінський район, с-ще Михайловське.

Баранов Іван Михайлович, сержант, командир роти зв'язку, військова частина № 68803. 1922 р. н. Івановська область, м. Шуя. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Баранов Петро Федорович, гвардії рядовий, стрілець 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1919 р. н. Амурська область, Сериський район, с. Молчаново. Призваний Сериським райвійськкоматом Амурської області. Загинув 9.09.1943 р. Похований 2, 5 км на північний схід від с. Любка. Рідні: мати, Баранова С., проживала за адресою: Амурська область, Сериський район, с. Молчаново.

Баранов Сергій Федорович, гвардії рядовий, навідник кулемета 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1920 р. н. Рязанська область, Рязанський район, с. Затиш'є. Призваний Рязанським райвійськкоматом. Поранений 28.08.1943 р. Помер від ран 30.08.1943 р. у 5-му окремому медико-санітарному батальйоні. Похований с. Михайлове. Рідні: дружина, Комлякова А. М., проживала за адресою: Рязанська область, Рязанський район, с. Затіш'є.

Баранов Федір Васильович, рядовий. Загинув 25.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Баранюк Іван Прокопович (Прохорович), старшина. 1921 р. н. м. Київ, Бабанський район. Загинув 10.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: мати, Жураковська Анна Федорівна, проживала за адресою: Київська область, с. Вишняки.

Баргояков Петро Григорович, рядовий, стрілець 955-го стрілецького полку 309-ї стрілецької дивізії. Загинув 10.03.1943 р. Похований с. Більськ.

Барембаєв Кубайкен, рядовий. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Барзунов Олексій Миколайович, гвардії рядовий, навідник 27-го гвардійського повітряного десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Тульська область, Веновський район, с. Гатек. Призваний Веновським райвійськкоматом Тульської області.

Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Барзунов Н.П., проживав за адресою: Тульська область, Веновський район, с. Гатек.

Барибін Михайло Сергійович, рядовий, кулеметник п/п 53470 б. 1925 р. н. Курська область, Рилковський район, с. Перше Лебяж'е. Призваний Ногинським міськвійськкоматом Московської області. Зник безвісті 09.1943 р. Рідні: мати, Барибіна Ганна Захарівна, проживала за адресою: Московська область, м. Ногинськ, вул. Набережна, 2.

Баринов Василь Іванович, рядовий, стрілець 71-ї стрілецької дивізії. 1910 р. н. Калінінська область, Лєсной район, с. Спірово. Призваний Молотовським райвійськкоматом Архангельської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований 200 м на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Баринов Іван Іванович, проживав за адресою: Калінінська область, Лєсной район, с. Спірово.

Баринов Микола Петрович, гвардії лейтенант 5-го окремого гвардійського мотострілецького батальйону 8-ї повітряно-десантної стрілецької дивізії. 1905 р. н. м. Москва, ст. Новогиреєво, вул. Леніна, 18. Призваний Ухманським райвійськкоматом Московської області. Поранений 13.09.1943 р., помер від ран 14.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: дружина, Баринова Марія Іванівна, проживала за адресою: м. Москва, ст. Новогиреєво, вул. Леніна, 18.

Баришников (Барашніков) Микола Павлович, рядовий 71-ї стрілецької дивізії. 1913 р. н. Удмуртська АРСР, Ярський район, с. Кічіно. Призваний Ярським облвійськкоматом Удмуртської АРСР. Загинув 28.08.1943 р. Похований 200 м на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Дементʼєва Ольга Іллівна, проживала за адресою: Удмуртська АРСР, Ярський район, с. Кічіно.

Баришніков Олександр Олександрович, гвардії рядовий, звʼязківець 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1909 р. н. Свердловська область, Махневський район, с. Миси. Призваний Алапаєвським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Баришнікова Антоніна Миколаївна, проживала за адресою: Свердловська область, Махневський район, с. Миси.

Бармін Іван Терентійович, гвардії рядовий 5-ї батареї 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1913 р. н. Кіровська область, Зуєвський район. Призваний Жигаловським райвійськкоматом Іркутської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: Бармін Андріан Тимофійович, проживав за адресою: Кіровська область, Зуєвський район.

Барсков Павло Іванович, старший сержант. Владімірська область, Александровський район, с. Волохово. Загинув у серпні 1943 р. Похований смт Котельва.

Барсуков Микола Федорович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1904 р. н. Рязанська область, Берецький район, с. Татиково. Призваний Новосьоловським райвійськкоматом Красноярського краю. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Барсукова Ганна Михайлівна, проживала за адресою: Красноярський край, Новосьоловський район, с. Свешлабово.

Басетанов Бабакул, рядовий, стрілець 22-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку. 1910 р. н. Наманганська область. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Басманова, проживала за адресою: Наманганська область.

Басолигін Олександр Григорович, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1913 р. н. вихованець дитячого будинку. Призваний Усть-Устинським райвійськкоматом Комі АРСР. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідних немає.

Бастиркін Сергій Микитович, рядовий, 22-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Загинув 31.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Бастирченко (Бастригін) Павло Іванович, гвардії рядовий, стрілець 268-го гвардійського стрілецького полку 900-ї стрілецької дивізії. 1924 р. н. Пензенська область, Бєлінський район. Призваний Голіцинським райвійськкоматом Пензенської області. Загинув 19.09.1943 р. Похований с. Маловидне. Рідні: мати, Бастирченко Ольга Юхимівна, проживала за адресою: Пензенська область, Бєлінський район.

Бастригін Сергій Миколайович, рядовий, навідник. 1924 р. н. Сталінградська область, Остроженський район. Призваний Фрунзенським райвійськкоматом Сталінградської області. Загинув 31.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: проживали за адресою: Сталінградська область, Остроженський район.

Баталов Григорій Кузьмович, рядовий, стрілець 294-го гвардійського стрілецького полку 97-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1913 р. н. Молотовська область, Юсвинський район, с. Калініно. Призваний Юсвинським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 22.09.1943 р. Похований х. Зубов (с. Зуби). Рідні: мати, Нечаєва Агнія Федорівна, проживала за адресою: Молотовська область, Юсвинський район, с. Калініно.

Батиєв Хасни Валієвич, гвардії єфрейтор, водій 2-ї гвардійської моторизованої стрілецької бригади. 1910 р. н. Татарська АРСР, Бавлинський район, с. Нова Шанта. Призваний Кагановицьким райвійськкоматом м. Свердловськ. Загинув 26.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Батиєв Х., проживав за адресою: Татарська АРСР, Бавлинський район, с.Нова Шанта.

Батинов Степан Дмитрович, старший сержант. 1923 р. н. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Деревки. Згідно інформації ЦАМО РФ. – Ф.58.– Оп.18001– Спр.1051 похований с. Любка.

Батирєв Тухтаназар, рядовий. 1909 р. н. Загинув 13.02.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Батиров Наургалі, рядовий. 1916 р. н. Чкаловська область, Домбровський район, аул № 8. Призваний Домбровським райвійськкоматом Чкаловської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: дружина, Батирова Шархіат, проживала за адресою: Чкаловська область, Домбровський район.

Батінов Степан Дмитрович, гвардії молодший сержант, стрілець 3-ї важкої танкової бригади. 1923 р. н. Татарська АРСР, Шереметьєвський район. Призваний Верхнєчесовським райвійськкоматом Татарської АРСР. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 3 км на схід від с. Любка. Рідні: батько, Батінов Дмитро Єфремович, проживав за адресою: Татарська АРСР, Шереметьєвський район, с. Сарзас.

Батраков Яків Єфірафович, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1906 р. н. Свердловська область, м. Красноуральськ. Призваний Івановським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 8.09.1943 р. Похований 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Батракова Марія Тихонівна, проживала за адресою: Свердловська область, м. Красноуральськ, с-ще Кушайка, вул. Проєзжа.

Батубаєв Жалдан, сержант, стрілець 27-ї Армії. 1909 р. н. Читинська область, Ананський район, с. Нова Заря. Призваний Ананським райвійськкоматом Читинської області. Зник безвісті 20.08.1943 р. в районі с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Антонова Жалма, проживала за адресою: Читинська область, Ананський район, с. Нова Зоря.

Бафізов Мажит Шарапович, старший сержант. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Михайлове.

Бахабов Азіз, 1909 р. н. Загинув 9.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Бахолдін Сергій Опанасович, рядовий, кулеметник 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1912 р. н. м. Суми. Призваний Сумським міськвійськкоматом Сумської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Бахолдіна Парасковія Тимофіївна, проживала за адресою: м. Суми.

Бахрушин Андрій Антонович, рядовий. 1906 р. н. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Баюсов Федір Павлович, гвардії сержант, стрілець 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Новосибірська область, Шегарський район, с. Н. Ніколаєвка. Призваний Шегарським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 5.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Баюсов Павло Данилович, проживав за адресою: Новосибірська область, Шегарський район, с. Н. Ніколаєвка.

Белозеров Олексій Степанович, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Алма-Атинська область, Саркандський район, с. Тополєвка. Призваний Гур'євським міськвійськкоматом Кемеровської області. Загинув 6.09.1943 р. Похований на північний схід від с. Більськ. Рідні: мати, Веревченко Євдокія Матвіївна, проживала за адресою: Кемеровська область, м. Гур'єв, вул. 2-га горна, 13.

Бердиєв Садіго, гвардії рядовий, стрілець 25-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1910 р. н. Сурхандар'їнська область, Сари-Асійський район, с. Дурта. Призваний Сари-Асійським райвійськкоматом Сурхандар'їнської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Бердиєва Шаге, проживала за адресою: Сурхандар'їнська область, Сари-Асійський район, колгосп «Талабчар».

Бердиєв Яла, рядовий. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Бердубаєв Чумамурат, рядовий. 1924 р. н. Каракалпацька область, Шамбаєвський район. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Сидоряче.

Бердяєв Костянтин Семенович, старший сержант, старший кухар 7-ї повітряно-десантної дивізії. 1912 р. н. Ярославська область, Пошехоно-Володарський район, с. Клін. Призваний Пошехоно-Володарським райвійськкоматом Ярославської області. Загинув 13.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Бердяєва Антоніна Олександрівна, проживала за адресою: Ярославська область, Пошехоно-Володарський район, с. Клін.

Березін Федір Павлович, гвардії рядовий. Загинув 18.08.1943 р. Похований с. Велика Рублівка.

Березка Максим Тимофійович, підпільник. 1906 р. н. Полтавська область, смт Котельва. Страчений у 1942 р. Похований смт Котельва.

Береснєв Михайло Олександрович, гвардії молодший сержант, командир відділення 210-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. Вологодська область, Нікольський район. Призваний Лежським райвійськкоматом Вологодської області. Загинув 16.09.1943 р. Похований 1 км на північ від с. Мала Рублівка. Рідні: дружина, Береснєва Ольга Іванівна, проживала за адресою: Вологодська область, Нікольський район.

Берестов Петро Антонович, гвардії сержант, автоматник 202-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1912 р. н. Марійська АРСР, Марітурекський район. Призваний Парангінським райвійськкоматом Марійської АРСР. Загинув 11.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, біля школи. Рідні: дружина, Берестова Марія Василівна, проживала за адресою: Марійська АРСР, Марітурекський район, колгосп «Комсомол».

Бесчасний Клім Іванович, рядовий, стрілець 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1907 р. н. Вінницька область, Ново-Ушицький район, с. Хребтіївка. Призваний Ульяновським райвійськкоматом. Загинув 3.09.1943 р. Похований 1500 м на південний захід від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Бесчасна Парасковія Іванівна, проживала за адресою: Вінницька область, Ново-Ушицький район, с. Хребтіївка.

Бешенов Михайло Олексійович, гвардії молодший лейтенант, командир танку 19-ї танкової бригади. 1923 р. н. Воронезька область, Добринський район, с. Олександрівка. Призваний Добринським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 2.08.1943 р. Похований 1500 м на південний захід від с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Бешенов Олексій Григорович, проживав за адресою: Воронезька область, Добринський район, с. Олександрівка.

Бегалін Карім, гвардії рядовий, стрілець 202-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1906 р. н. Північно-Казахстанська область, Кокчетавський район. Призваний Кокчетавським райвійськкоматом Північно-Казахстанської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, братська могила № 2. Рідні: дружина, Бегаліна Такем, проживала за адресою: Північно-Казахстанська область, Кокчетавський район.

Бегіматов Артин (Артик), рядовий, візник 237-го гвардійського стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. Узбецька РСР, Самаркандська область, Охтойротський район, колгосп «Кямунус». Призваний Охтойротським райвійськкоматом Самаркандської області. Зник безвісті 21.08.1943 р. смт Котельва. Рідні: дружина, Щербіна Ібо, проживала за адресою: Узбецька РСР, Самаркандська область, Охтойротський район, колгосп «Кямунус».

Бедов Микола Іванович, рядовий (старший сержант) 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1908 р. н. Саратовська область, Вольський район, м. Вольськ. Призваний Вольським райвійськкоматом Саратовської області. Загинув 4 (8).09.1943 р. с. Забілівка, Зіньківський район, увічнений с. Більськ. Рідні: дружина, Андрієвська Віра Іванівна, проживала за адресою: Саратовська область, Вольський район, м. Вольськ.

Безбородов Дмитро Якович, гвардії сержант, автоматник 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Свердловська область, Пишминський район. Призваний Пишминським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша, біля бригадного двору. Рідні: батько, Безбородов Яків Дмитрович, проживав за адресою: Свердловська область, Пишминський район, с. Тимохіно.

Безруков Василь Дмитрович, гвардії рядовий. Загинув 10.09.1943 р. Похований с. Деревки.

Безух Микола Тихонович, старший сержант. Загинув 22.08.1943 р. Похований с. Більськ.

Бекбербенов Серикбай, рядовий. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Бекзант'єв Зайнула, гвардії рядовий, автоматник 16-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. м. Томськ, вул. Татарська, 58, кв.7 . Призваний Томським райвійськкоматом м. Томськ. Загинув 13.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Бекзант'єв Наструка, проживав за адресою: м. Томськ, вул. Татарська, 58, кв. 7.

Бекімов Самат, рядовий, кулеметник 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. Карагандинська область, Ворошиловський район, колгосп «Турткуль». Призваний Ворошиловським райвійськкоматом Карагандинської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Бекімова Рабіта, проживала за адресою: Карагандинська область, Ворошиловський район, колгосп «Турткуль».

Беланін Віктор Федорович, рядовий. 1909 р. н. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Белих Олександр Михайлович, гвардії рядовий, мінометник 25-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1914 р. н. м. Махачкала, порт, вул. Краснофлотська, 19. Призваний Дзержинським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Белих Галина Михайлівна, проживала за адресою: м. Новосибірськ, соціальне містечко, 7/13, кв. 402.

Бєлін Олександр Васильович, гвардії молодший лейтенант, командир стрілецького взводу 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Івановська область, м. Владімір. Призваний Владімірським райвійськкоматом Івановської області. Загинув у бою 9.09.1943 р. с. Забілівка, Зіньківський район, увічнений с. Більськ. Рідні: мати, Бєліна Варвара Миколаївна, проживала за адресою: Івановська область, м. Владімір, вул. Урицького, 28.

Бєлков Микола Іванович, гвардії рядовий. 1925 р. н. Загинув 10.09.1943 р. Похований с. Глобівка.

Бєлков Микола Ілліч, гвардії рядовий. 1925 р. н. Загинув 10.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Бєлобородов Дмитро (Михайло) Іванович, гвардії молодший сержант. 1924 р. н. Бурятська РСР, Єравнінський район. Загинув 5.09.1943 р. Похований 2 км на південь від смт Котельва (с. Глобівка).

Бєлов Абрам Менделеєвич, гвардії рядовий, водій 18-ї танкової бригади. 1897 р. н. Білоруська РСР, Вітебська область, м. Ліозна. Призваний Заднєпровським райвійськкоматом м. Смоленськ. Загинув 26.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідних немає.

Бєлов Володимир Сергійович, гвардії сержант, командир відділення 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Свердловська область. Призваний Орджонікідзенським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований 1500 м на південний захід від с. Михайлівка Перша, біля вис. +1,1. Рідні: батько, Бєлов Сергій Степанович, проживав за адресою: м. Свердловськ, вул. Уральських робочих, 6, кв.11.

Бєлов Дмитро Олексійович, гвардії старший сержант, командир відділення 202-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Горьковська область, Перевозький район, с. Малинівка. Призваний Перевозьким райвійськкоматом Горьковської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Бєлов Олексій Федрович, проживав за адресою: Горьковська область, Перевозький район, с. Малинівка.

Бєлов Микола Михайлович, сержант. 1924 р. н. Загинув 26.05.1944 р. Похований с. Милорадове.

Бєлов Олексій Миколайович, гвардії рядовий, стрілець 4-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1918 р. н. Горьковська область, Монкінський район. Призваний Автозаводським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований 300 м на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Бєлов Микола Корнійович, проживав за адресою: Горьковська область, Монкінський район, с. Пахутіно.

Бєлогуров Петро Миколайович, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1920 р. н. Курська область, Тімський район, с. 2-га Кестіловка. Призваний Челябінським райвійськкоматом Челябінської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Бєлогурова Олена Василівна, проживала за адресою: Киргизька РСР, м. Фрунзе, вул. Логвиненка, 10.

Бєлозеров Гелій Олексійович, гвардії рядовий, командир відділення 232-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Калінінська область, Бологовський район, ст. Березайка, вул. Крестьянська, 20. Призваний Бологовським райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: батько, Бєлозеров Олексій Петрович, проживав за адресою: Калінінська область, Бологовський район, ст. Березайка, вул. Крестьянська, 20.

Бєлокобила Петро Іванович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1906 р. н. Сумська область, Хотиновський район, с. Стецьково. Призваний Хотиновським райвійськкоматом Сумської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Бєлокобила Анастасія Іванівна, проживала за адресою: Сумська область, Хотиновський район, с. Стецьково.

Бєлорусов Павло Павлович, сержант, командир відділення 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1907 р. н. Івановська область, Макарьєвський район, с. Федорівка. Призваний Мантуровським райвійськкоматом Горьковської області. Загинув 21.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Бєлорусова Любов Іванівна, проживала за адресою: Горьковська область, Мантуровський район, с. Лісобаза.

Бєляєв Хома Андрійович (Олександрович), старший сержант, снайпер 16-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Кемеровська область, Таштагольський район. Призваний Таштагольським райвійськкоматом Кемеровської області. Помер від ран 9.09.1943 р. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір. Рідні: мати, Бєляєва Варвара Іванівна, проживала за адресою: Кемеровська область, Таштагольський район, с. Ярське.

Бєляєв Андрій Михайлович, гвардії рядовий, візник 136-го гвардійського артилерійського полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1900 р. н. Ярославська область, Переславський ра-

йон, с. Смоленськ. Призваний Переславським райвійськкоматом Ярославської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Бєляєва Олена Федорівна, проживала за адресою: Ярославська область, Переславський район, с. Смоленськ.

Бєляєв Василь Павлович, рядовий, стрілець 201-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1925 р. н. Удмуртська АРСР, Бешимський район. Призваний Народюмінським райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 16.09.1943 р. Похований с. Мар'їне. Рідні: мати, Бєляєва Надія Омелянівна, проживала за адресою: Удмуртська АРСР, Бешимський район, с. Удмурт-Сармат.

Бєляєв Володимир Петрович, гвардії рядовий, стрілець 232-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Білоруська РСР, м. Гомель, вул. Трудова, 26, гуртожиток НКВС. Призваний Макаровським райвійськкоматом Саратовської області. Загинув 9.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: мати, Бєляєва Євдокія Антонівна, проживала за адресою: м. Ташкент, вул. Ікамська, 5.

Бєляєв Іван Андрійович, гвардії рядовий, помічник навідника 232-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1909 р. н. Куйбишевська область, Глушницький район, с. Тамбовка. Призваний Дзержинським райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 31.08.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: сестра, Томанова Ганна Андріївна, проживала за адресою: Куйбишевська область, Глушницький район, с. Тамбовка.

Бивальцев Олександр Микитович, рядовий. 1906 р. н. Загинув 14.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Биков Іван Павлович, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1904 р. н. Башкирська АРСР, Бірський район. Призваний Бірським райвійськкоматом Башкирської АРСР. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Рідні: дружина, Бикова Єлизавета Михайлівна, проживала за адресою: Башкирська АРСР, Бірський район.

Биков Микола Іванович, гвардії молодший лейтенант, командир взводу управління 139-го гвардійського артилерійського полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1918 р. н. Новосибірська область, с. Малишевка. Призваний Молотовським райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 8.09.1943 р. Похований 4 км на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Рулева Олександра Сергіївна, проживала за адресою: Ташкентська залізниця, ст. Арись, вул. Крестьянська, 44.

Биков Олександр Ферапонтович, сержант. Загинув 30.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Бистров Віктор Васильович, гвардії молодший лейтенант, командир стрілецького взводу 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Горьковська область, Межевський район, с. Георгій. Призваний Мантуровським райвійськкоматом Горьковської області. Загинув 14.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка, курган вис. +12,0. Рідні: мати, Бистрова Парасковія Іванівна, проживала за адресою: Горьковська область, ст. Мантурово, вул. Перше Травня.

Бихрушов Є. А., сержант. Загинув 09.1943 р. Похований с. Більськ.

Білім Микола Пантелеймонович, рядовий. 1919 р. н. м. Кременчук, Полтавська область. Загинув 26.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Біляков Олександр Федорович, снайпер. 1925 р. н. Омська область, Гарський район, с. Ложніково. Призваний Гарським райвійськкоматом Омської області. Загинув 8.09.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: мати, Білякова Василіса Іванівна, проживала за адресою: Омська область, Гарський район, с. Ложніково.

Бірюков Василь Тимофійович, старшина 202-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1916 р. н. Сталінградська область, Среднє-Актюбінський район. Призваний Среднє-Актюбінським райвійськкоматом Сталінградської області. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, біля школи. Рідні: дружина, Бірюкова Зінаїда Олексіївна, проживала за адресою: Сталінградська область, Среднє-Актюбінський район, с. Ковка, ЗСП № 11.

Бірюков Михайло Олександрович, рядовий 71-ї стрілецької дивізії. 1897 р. н. Горьковська область, Первомайський район, с. Ніколаєвка. Призваний Первомайським райвійськкоматом Горьковської області. Загинув 12.08.1943 р. Похований 1 км на схід від с. Більськ. Рідні: син, Бірюков Микола Михайлович, проживав за адресою: Горьковська область, Первомайський район, с. Ніколаєвка.

Бірюков Олександр Митрофанович, гвардії рядовий, телефоніст 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1906 р. н. Алтайський край, Краснощековський район. Призваний Краснощековським райвійськкоматом Алтайського краю. Загинув 3.09.1943 р. Похований 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша, біля бригадного двору. Рідні: дружина, Бірюкова Ксенія Никифорівна, проживала за адресою: Алтайський край, Краснощековський район, с. Верхня Камишинка.

Блєднов Никифор Олексійович, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1897 р. н. Краснодарський край, Культяєвський район. Призваний Культяєвським райвійськкоматом Краснодарського краю. Загинув 7.09.1943 р. Похований 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Блєднова Олена Митрофанівна, проживала за адресою: Краснодарський край, Культяєвський район, х. Луначарського.

Блінов Микола Антонович, гвардії рядовий, кулеметник 22-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1909 р. н. Акмолинська область, Революційний район, с. Семенівка. Призваний Фрунзенським райвійськкоматом Алма-Атинської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Течіна Катерина Іванівна, проживала за адресою: м. Алма-Ата, вул. Шкільна, 61.

Блінов Микола Васильович, гвардії рядовий, стрілець 4-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Горьковська область, Бутурлицький район, с. Кремницьке. Призваний Кагановицьким райвійськкоматом Горьковської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований 1500 м на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Блінова Ганна Олексіївна, проживала за адресою: м. Горький, 3-тя площадка, 22, кв. 11.

Блінов Микола Костянтинович, гвардії старший сержант. 1924 р. н. Загинув 3.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Блок Арон Овсійович, лейтенант, командир стрілецького взводу 131-го стрілецького полку 71-ї стрілецької дивізії. 1923 р. н. Житомирська область, м. Ружин. Призваний Ружинським райвійськкоматом Житомирської області. Загинув 21.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Блок Овсій Абрамович, проживав за адресою: Узбецька РСР, м. Фергана, вул. 25 років Жовтня, 7/13.

Блохін Іван Єгорович, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Саратовська область, Партизанський район, с. Тайсека. Призваний Актюбінським облвійськкоматом Актюбінської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Блохіна Олена, проживала за адресою: Саратовська область, Партизанський район, с. Тайсека.

Бобильов Володимир В'ячеславович, гвардії старший сержант, командир танка 18-ї танкової бригади. 1922 р. н. Івановська область, Наволоцький район, с. Караваєво. Призваний Наволоцьким райвійськкоматом. Загинув 26.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Бобильова Олена Федорівна, проживала за адресою: Івановська область, Наволоцький район, с. Караваєво.

Бобильов Леонід Семенович, гвардії молодший сержант, заступник командира відділення 22-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Івановська область, Гаврило-Посадський район. Призваний Жовтневим райвійськкоматом Івановської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Бобильова Євдокія Олексіївна, проживала за адресою: Івановська область, Гаврило-Посадський район.

Бобильов Олексій Іванович, рядовий 267-ї гвардійської механізованої дивізії. 1906 р. н. Ярославська область, с. Покровське. Призваний Сталінським райвійськкоматом Ярославської області. Загинув 31.08.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: дружина, Бобильова Катерина Василівна, проживала за адресою: м. Ярославль.

Бобкін (Бабкін) Степан Павлович, гвардії старший лейтенант, командир стрілецького взводу 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1898 р. н. Воронезька область, Анінський район. Загинув у бою 10.09.1943 р. Похований с. Більськ, на південь від 12 курганів. Рідні: дружина, Бабкіна Ганна Михайлівна, проживала за адресою: м. Воронеж, вул. Красноармійська, 22, кв. 44.

Бобовніков Микола Платонович, старший сержант. 1898 р. н. Воронезька область, Борисоглєбський район. Загинув 11(15).09.1943 р. Похований на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Бобовнікова Ольга Іванівна, проживала за адресою: м. Актюбінськ.

Бобров Петро Борисович, гвардії рядовий, стрілець 25-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1907 р. н. м. Харків, вул. Пушкінська, 23, кв. 4. Призваний Фрунзенським райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Боброва Ганна Костянтинівна, проживала за адресою: м. Харків, вул. Пушкінська, 23, кв. 4.

Бобров Семен Васильович, гвардії сержант, командир відділення 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Кіровська область, Котельницький район, с. Бобри. Призваний Котельницьким райвійськкоматом Кіровської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: сестра, Боброва Єфросинія Василівна, проживала за адресою: Кіровська область, Котельницький район, с. Бобри.

Богачов Яким Дорофійович, сержант, командир відділення 21-го гвардійського повітряно-десантного полку 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Московська область, Куровський район, с. Богородне. Призваний Куровським райвійськкоматом Московської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва, південно-західна околиця. Рідні: мати, Богачова Марія Микитівна, проживала за адресою: Московська область, Куровський район, с. Богородне.

Богданов Веніамін Михайлович, рядовий. 1916 р. н. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Богданов Микола Севаст'янович, рядовий. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Богданов Федул Федотович, рядовий 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Новосибірська область, Убинський район, с. Биєво. Загинув 9.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: мати, Богданова Парасковія, проживала за адресою: Новосибірська область, Убинський район, с. Биєво.

Богомолов Краніт Сергійович, старший сержант. Загинув 21.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Богомолов Михайло Миколайович, молодший сержант. Загинув 1.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Богомолов Степан Васильович, гвардії рядовий 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1906 р. н. Алтайський край, Салтинський район. Призваний Салтинським райвійськкоматом Алтайського краю. Загинув 5.09.1943 р. Похований 2 км на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Богомолова Єфросинія Семенівна, проживала за адресою: Алтайський край, Салтинський район.

Богомолов Федір Олександрович, гвардії рядовий, стрілець 202-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1908 р. н. Свердловська область, Красно-Уфимський район. Призваний Красно-Уфимським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, біля школи. Рідні: дружина, Богомолова Катерина Федорівна, проживала за адресою: Свердловська область, Красно-Уфимський район, с. Єкатеринівка.

Богунов Іван Степанович, рядовий. Загинув 3.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Богуцький Микола Миколайович, гвардії сержант, заступник командира відділення 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Вологодська область, Череповецький район, с. Єльмінська. Призваний Череповецьким райвійськкоматом Вологодської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, біля школи. Рідні: мати, Богуцька Ганна Іванівна, проживала за адресою: Вологодська область, Череповецький район, с. Єльмінська.

Бодунов Іван Іванович, капітан, заступник командира батальйону 6-го окремого гвардійського стрілецького батальйону 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1911 р. н. Калінінська область, Удольський район, с. Пехово. Призваний Сокольницьким райвійськкоматом м. Москви. Загинув 30.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Бодунова Ганна Олексіївна, проживала за адресою: м. Москва, вул. 2-га Богатирська, 6.

Боєв Олексій Артемович, рядовий. 1916 р. н. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Бойко Андрій Федорович, гвардії лейтенант, заступник командира роти по технічній частині 18-ї танкової бригади. 1923 р. н. Київська область, м. Звенигородка, вул. Козесинська, 6. Призваний Звенигородським райвійськкоматом Київської області. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Більськ, 1 км на південь, вис. 190,3, у лісі. Рідні: батько, Бойко Федір Юхимович, проживав за адресою: Київська область, м. Звенигородка, вул. Козесинська, 6.

Бойко Петро (Микола) Селівестрович, партизан, колгоспник. 1897 р. н. Страчений 1942 р. Похований с. Більськ.

Бойченков Яків Іванович, рядовий. 1920 р. н. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Бокун Григорій Іванович, гвардії рядовий. 1918 р. н. м. Чернігів. Призваний Магнітогорським райвійськкоматом Челябінської області. Загинув 9.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: дружина, Любімцева Любов Макарівна, проживала за адресою: ст. Джабик.

Болбиєв Месир, рядовий. 1913 р. н. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Болдирев Іван Якович, гвардії рядовий, стрілець 25-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1898 р. н. м. Тамбов, вул. 2-га Полкова, 1. Призваний Тамбовським міськвійськкоматом м. Тамбов. Загинув 4.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Болдирева Дарія Зіновіївна, проживала за адресою: м. Тамбов, вул. 2-га Полкова, 1.

Болобанов Володимир Петрович, сержант, візник 201-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1906 р. н. Курська область, Корочанський район, с. Самой-

ловка. Призваний Корочанським райвійськкоматом Курської області. Загинув 15.09.1943 р. Похований с. Мар'їне. Рідні: дружина, Болобанова Віра Дмитрівна, проживала за адресою: Курська область, Корочанський район, с. Самойловка.

Болонкін Іван Максимович, гвардії сержант 16-го стрілецького полку. 1921 р. н. Татарська АРСР, Єлабузький район, с. Чернісово. Призваний Козловським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідних немає.

Болотніков Ігор Ілліч, гвардії сержант, командир відділення 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1921 р. н. Башкирська АРСР, Туймазинський район, с. Туймалі. Призваний Туймазинським райвійськкоматом Башкирської АРСР. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: батько, Болотніков Ілля Іванович, проживав за адресою: Башкирська АРСР, Туймазинський район, с. Туймалі, вул. Леніна, 10.

Болотов Костянтин Іванович, гвардії рядовий 69-ї гвардійської стрілецької дивізії.. 1910 р. н. (1904), Молотовська область, Осинський район, Польська с/р. Призваний Осиновським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 8.09.1943 р. с. Забілівка, Зіньківський район, увічнений с. Більськ. Рідні: дружина, Болотова Антоніна Трохимівна, проживала за адресою: Молотовська область, Осинський район.

Болотов Федахмет Хажиах, рядовий, артилерист 158-го кавалерійського полку 3-ї кавалерійської дивізії. 1920 р. н. Семипалатинська область, Бельагацький район, с. Бековський. Призваний Бельагацьким райвійськкоматом Семипалатинської області. Зник безвісті 6.10.1941 р., в районі смт Котельва. Рідні: батько, Болотов, проживав за адресою: Семипалатинська область, Бельагацький район, с. Бековський.

Болтабаєв Батербек, рядовий, стрілець 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1907 р. н. Узбецька РСР, Андижанська область. Призваний Андижанським райвійськкоматом Узбецької РСР. Загинув 3.09.1943 р. Похований 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша, біля бригадного двору. Рідні: батько, Болтабаєв Касим, проживав за адресою: Узбецька РСР, Андижанська область, Участинська с/р.

Болтнев Григорій Григорович, рядовий, стрілець 69-ї окремої штрафної роти 4-ї Армії. 1912 р. н. Воронезька область. Призваний Синєлипяговським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 4.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Болтнева Марія Олексіївна, проживала за адресою: Воронезька область, Синєлипяговський район.

Большаков Олексій Васильович, старшина, командир відділення 3-ї роти автоматників 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1906 р. н. м. Ленінград, Зародний проспект, 23. Призваний Фрунзенським райвійськкоматом м. Ленінград. Загинув 31.08.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: мати, Большакова Катерина Іванівна, проживала за адресою: м. Ленінград, Зародний проспект, 23.

Большов Олександр Васильович, гвардії рядовий, стрілець 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1916 р. н. Куйбишевська область, с. Дубове. Призваний Первоуральським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований 1500 м на південний захід від с. Михайлівка Перша, біля вис. + 1,1. Рідні: мати, Большова Олександра Іванівна, проживала за адресою: Куйбишевська область, с. Дубове, вул. Фрунзе, 50.

Бондаренко Володимир Андрійович, рядовий, стрілець 22-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Запорізька область, м. Осипенко, вул. Куйбишева, 41. Призваний Сельським райвійськкоматом м. Новосибірськ. Загинув 3.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Бондаренко Уляна Костянтинівна, проживала за адресою: Запорізька область, м. Осипенко, вул. Куйбишева, 41.

Бондаренко Володимир Петрович, сержант. Загинув 15.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка.

Бондаренко Дмитро Костянтинович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1903 р. н. Київська область, Бирчевський район, с. Карабчаєв. Призваний Чімаковським райвійськкоматом Усурійської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Бондаренко Марія Дементіївна, проживала за адресою: Усурійська область, Чімаковський район, с. Тонга.

Бондаренко Микола Григорович, гвардії лейтенант 4-го гвардійського танкового корпусу. Призваний Ісакогорським райвійськкоматом Архангельської області. Загинув 16.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Бончак Іван Васильович, молодший сержант, командир відділення 16-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійського повітряно-десантної дивізії. 1914 р. н. Кам'янець-Подільська область, Ялинецький район, с. Кукавка. Призваний Іркутським міськвійськкоматом. Помер від ран 6.09.1943 р. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір. Рідні: мати, Бончак Олена Тимофіївна, проживала за адресою: м. Іркутськ, вул. Шевцова, 36.

Борзих Іван Кузьмович, молодший сержант, командир відділення 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Тамбовська область, Хобетовський район, с. Терново. Призваний Хобетовським райвійськкоматом Тамбовської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Борзих Кузьма Максимович, проживав за адресою: Тамбовська область, Хобетовський район, с. Терново.

Борзунов Іван Сергійович, гвардії рядовий, мінометник 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1915 р. н. Чкаловська область, Олександрівський район, с. Іванівка. Призваний Олександрівським райвійськкоматом Івановської області. Загинув 9.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Борзунова Наталія Оверьянівна, проживала за адресою: Чкаловська область, Олександрівський район, с. Іванівка.

Борисов Артем Семенович, гвардії старший сержант, командир відділення 22-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. Кам'янець-Подільська область, Минковецький район, с. Антонівка. Призваний Одеським райвійськкоматом. Зник безвісті 20.08.1943 р., в районі смт Котельва. Рідні: батько, Борисов Семен Андрійович, проживав за адресою: Кам'янець-Подільська область, Минковецький район, с. Антонівка.

Борисов Іван Павлович, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1908 р. н. Тамбовська область, Токаревський район. Призваний Токаревським райвійськкоматом Тамбовської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дочка, Борисова Людмила Іванівна, проживала за адресою: Тамбовська область, Токаревський район, с. Ніколаєвка.

Борисов Сергій Федорович, молодший сержант, заступник командира гармати 27-ї зенітної дивізії 40-ї Армії. 1920 р. н. Ярославська область, Борисоглєбський район, с. Троіце Бор. Призваний Ростовським райвійськкоматом Ярославської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Борисова Віра Василівна, проживала за адресою: м. Ростов-Ярославський, вул. Пролетарська, 71.

Боровик Іван Тихонович, гвардії лейтенант. 1924 р. н. Загинув 8.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Бородін Борис Михайлович, гвардії молодший лейтенант, командир стрілецького взводу 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. м. Москва. Загинув 3.09.1943 р. Похований 1 км на північ від с. Михайлівка Перша, біля висоти + 1,1. Рідні: Бородін Михайло Іванович, проживав за адресою: м. Москва, вул. Огородна, 14, кв. 9.

Бородін Веніамін Дмитрович, рядовий. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Бородін Іван Миколайович, рядовий 230-го гвардійського стрілецького полку. Помер від ран 14.09.1943 р. у 589-му окремому медико-санітарному батальйоні. Похований 3 км на північний захід від х. Каменський (с. Камінне).

Бородін Олексій Андрійович, гвардії рядовий, старший розвідник 9-го гвардійського повітряно-десантного артилерійського полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. Новосибірська область, Михайловський район. Призваний Михайловським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 26.08.1943 р. Похований с. Михайлове. Рідні: сестра, Жарнова Антоніна Тихонівна, проживала за адресою: Новосибірська область, Михайловський район.

Бородкін Іван Миколайович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1914 р. н. Алтайський край, Н. Комарський район. Призваний Сводninським міськвійськкоматом. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: батько, Бородкін Микола Макарович, проживав за адресою: Алтайський край, Н. Комарський район.

Бороненко Микола Дмитрович, гвардії лейтенант, помічник командира взводу 5-го окремого гвардійського мотострілецького батальйону 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. Ростовська область, Песчанокопський район, с. Песчанокопське. Призваний Анжарським райвійськкоматом. Поранений 7.09.1943 р., помер від ран 9.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: дружина, Бороненко Є. М., проживала за адресою: Ростовська область, Песчанокопський район, с. Песчанокопське, вул. Лейкіна, 2.

Борулев Василь Євдокимович, рядовий, стрілець 11-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1903 р. н. Рязанська область, Шиловський район, с. Сальське. Призваний Шиловським райвійськкоматом Рязанської області. Помер від ран 30.08.1943 р. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір. Рідні: дружина, Борулєва Ганна Борисівна, проживала за адресою: Рязанська область, Шиловський район, с. Сальське.

Борцов Володимир Семенович, гвардії сержант, командир відділення 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. м. Запоріжжя, 8-ме селище, барак 32. Призваний Каменським

райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований 1500 м на південний захід від с. Михайлівка Перша, біля вис. + 1,1. Рідні: батько, Борцов Семен Тимофійович, проживав за адресою: м. Запоріжжя, 8-ме селище, барак 32.

Бочкарьов Олександр Павлович, рядовий 18-ї танкової бригади. 1907 р. н. Молотовська область, Читинський район, с. Борисовка. Призваний Читинським райвійськкоматом Молотовської області. Зник безвісті 27.08.1943 р., в районі смт Котельва. Рідні: дружина, Бочкарьова Парасковія Кірсантівна, проживала за адресою: Молотовська область, Читинський район, с. Кривошеєво.

Бочкарьов (Бокарев) Федір Іванович, гвардії сержант 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1909 р. н. Тамбовська область, м. Рижемськ. Призваний Рижемським райвійськкоматом Тамбовської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Бочкарьова Ганна Іванівна, проживала за адресою: Тамбовська область, м. Рижемськ, с. Колодка.

Бошак Іван Васильович, молодший сержант. 1914 р. н. Призваний Іркутським райвійськкоматом. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: мати, Бошак Олена Тимофіївна, проживала за адресою: Кам'янець-Подільська область, Ярошевський район.

Бошаров Агламшат, молодший сержант, стрілець 201-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1925 р. н. Татарська АРСР, Сабинський район, с. Большой Содруш. Призваний Сабинським райвійськкоматом Татарської АРСР. Загинув 19.09.1943 р. Похований с. Велика Рублівка. Рідні: мати, Бошарова Маріал, проживала за адресою: Татарська АРСР, Сабинський район, с. Большой Содруш.

Бояркін Іван Кузьмович, гвардії молодший лейтенант, парторг 1-го батальйону 204-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1909 р. н. Мордовська АРСР, Дубянський район, с. Ніколаєвське. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, північно-східна околиця. Рідні: дружина, Баубах Юлія Василівна, проживала за адресою: Мордовська АРСР, Дубянський район, с. Ніколаєвське.

Бояркін Микита (Микола) Семенович, рядовий. 1067-го стрілецького полку. 1911 р. н. Загинув 19.08 (09).1943 р. Похований смт Котельва.

Бояркін Степан Степанович, гвардії рядовий, стрілець 25-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1904 р. н. Челябінська область, Мокроусовський район, с. Мокроусове. Призваний Мокроусовським райвійськкоматом Челябінської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Бояркіна Ганна Данилівна, проживала за адресою: Челябінська область, Мокроусовський район, с. Мокроусово.

Браілін Гонас, рядовий. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Брезняк Іван Петрович, колгоспник. 1910 р. н. Страчений в 1942 р. Похований с. Більськ.

Бриков Іван Никифорович, гвардії молодший лейтенант, командир взводу пішої розвідки 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. Орловська область, Лівенський район. Призваний Лівенським райвійськкоматом Орловської області. Загинув у бою 7(8).09.1943 р. Похований с. Більськ, на південь від 12 курганів. Рідні: мати, Брикова Зінаїда Миколаївна, проживала за адресою: Орловська область, Лівенський район, с. Клюшник.

Брилін Микола Карпович, рядовий. 1924 р. н. Загинув 12.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Британовський Петро Васильович, рядовий, стрілець 268-го стрілецького полку 900-ї стрілецької дивізії. 1924 р. н. Куйбишевська область, Малокандалінський район, ст. Дрянкіно. Призваний Сталінським райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 19.09.1943 р. Похований с. Маловидне. Рідні: мати, Британовська Ганна Іванівна, проживала за адресою: Куйбишевська область, Малокандалінський район, ст. Дрянкіно.

Бровкін Олександр Сергійович, гвардії старшина, розвідник 9-го гвардійського повітряно-десантного артилерійського полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1919 р. н. Красноярський край, м. Івановськ. Призваний Нижнє-Інгашським райвійськкоматом Красноярського краю. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Броннiков Іван Дем'янович, гвардії рядовий, артилерист 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1921 р. н. м. Якутськ, вул. Ізварська, контора заводу. Призваний Коробовським райвійськкоматом Московської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: мати, Брисова Галина Олексіївна, проживала за адресою: м. Якутськ, вул. Ізварська, контора заводу.

Броннiков Петро Федорович, рядовий, стрілець 25-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1907 р. н. Алтайський край, Косихинський район, с. Феоктістово. Призваний Косихинським райвійськкоматом Алтайського краю. Загинув 2.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідних немає.

Бруско Анатолій Якович, молодший сержант, п/п 87620. 1925 р. н. Новосибірська область, Татарський район, с. Новопокровка. Призваний Купинським райвійськкоматом Новосибірської області. Зник безвісті 09.1943 р. Рідні: мати, Бруско Ксенія Никифорівна, проживала за адресою: Новосибірська область, м. Купино, вул. Куйбишева, 47.

Бруханов Бахор, рядовий. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Брянін Сергій Васильович, гвардії рядовий, стрілець 210-го стрілецького полку 71-ї стрілецької дивізії. 1914 р. н. Мордовська АРСР, Цизорський район, с. Васіно. Призваний Цизорським райвійськкоматом Мордовської АРСР. Загинув 14.09.1943 р. Похований 1 км на північ від с. Мала Рублівка. Рідні: дружина, Бряніна Антоніна Іванівна, проживала за адресою: Мордовська АРСР, Цизорський район, с. Васіно.

Бубенко Олексій Якимович, рядовий, їздовий 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1912 р. н. Ворошиловська область, Ворошиловський район, с. Комлянка. Призваний Магнітогорським райвійськкоматом Челябінської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Бубенко Марія Іванівна, проживала за адресою: Ворошиловська область, Ворошиловський район, с. Комлянка.

Бубенчиков Михайло Федорович, гвардії рядовий, стрілець 198-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. Свердловська область, Сухолозький район, с. Чернокоровська. Призваний Сухолозьким райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Бубенчикова Ганна Василівна, проживала за адресою: Свердловська область, Сухолозький район, с. Чернокоровська.

Бугаєв Сергій Іванович, рядовий, кулеметник 7-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1913 р. н. Саратовська область, Перелюбський район, с. Грачев Куст. Призваний Перелюбським райвійськкоматом Саратовської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Бугаєва Ганна Леонтіївна, проживала за адресою: Саратовська область, Перлюбський район, с. Грачев Куст.

Бугаков Леонід Васильович, гвардії рядовий, навідник окремого гвардійського мотострілецького батальйону 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. м. Воронеж. Призваний Советським райвійськкоматом Курської області. Помер від ран 10.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: мати, Бугакова Пелагея Петрівна, проживала за адресою: м. Воронеж, вул. Крестьянська, 28.

Бугорін Іван Іванович, гвардії сержант, п/п 36948. Іркутська область, м. Іркутськ-2, вул. Совнаркома, 16. Помер від ран 13.09.1943 р. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір.

Бугримов. Загинув у 1943 р. Похований смт Котельва.

Бужинський Іван Миколайович, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1902 р. н. Саратовська область, Єршовський район, с. Золотуха. Призваний Осокоровським міськвійськкоматом Карагандинської області. Загинув 6.09.1943 р. Похований на північний схід від с. Більськ. Рідні: дружина, Бужинська Олександра Костянтинівна, проживала за адресою: Саратовська область, Єршовський район, с. Золотуха.

Бузан. Загинув 1943 р. Похований смт Котельва.

Бузмаков Влас Максимович, рядовий, мінер 18-ї танкової бригади. 1920 р. н. Кіровська область, Зюздинський район, с. Красная Рєчка. Призваний Зюздинським райвійськкоматом Кіровської області. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: батько, Бузмаков Максимм Васильович, проживав за адресою: Кіровська область, Зюздинський район, с. Красная Рєчка.

Букін Федір Миколайович, гвардії рядовий, стрілець 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1904 р. н. м. Калінін. Призваний Орджонікідзенським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, північно-східна околиця. Рідні: дружина, Букіна Марія Петрівна, проживала за адресою: м. Калінін, с-ще ім. Кірова, 2-га вулиця, 7, кв. 4.

Букінскій Олександр Семенович, гвардії рядовий, п/п 7703. Красноярський край, ст. Ужур, вул. Красноярська, 124. Загинув 08.11.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: Букінська Марія Трохимівна, проживала за адресою: Красноярський край, ст. Ужур, вул. Красноярська, 124.

Буков Борис Сергійович, гвардії рядовий, стрілець 202-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Івановська область, Киржанський район. Призваний Киржанським райвійськкоматом Івановської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, біля школи. Рідні: сестра, Букова Олександра Сергіївна, проживала за адресою: Івановська область, Киржанський район, с. Храпки.

Буланов Олексій Васильович, єфрейтор, командир ланки 69-ї окремої штрафної роти 4-ї гвардійської Армії. 1924 р. н. м. Москва. Призваний Тімірязевським райвійськкоматом Московської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Буланова Євдокія Олексіївна, проживала за адресою: м. Москва, вул. Івановська, 26, кв. 8.

Булгаков Василь Павлович, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1915 р. н. Московська область. Призваний Ленінградським райвійськкоматом м. Москви. Загинув 17.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка. Рідні: батько, Булгаков Павло Васильович, проживав за адресою: м. Москва, вул. В. Полянка, 2/10, кв. 13.

Булгутов Володимир Базирович, гвардії молодший лейтенант, командир взводу кулеметників 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії 1923 р. н. Бурят-Монгольська АРСР, Тунгальський район, с. Тори. Призваний Тунгальським райвійськкоматом Бурят-Монгольської АРСР. Помер від ран 11.09.1943 р. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір. Рідні: мати, Булгутова Наджилє Тиренєвна, проживала за адресою: Бурят-Монгольська АРСР, Тунгальський район, с. Тори.

Булданов Олексій Степанович, рядовий. 1923 р. н. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Булков Степан Микитович, лейтенант. 1914 р. н. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: сестра, Романова Олена Гнатівна, проживала за адресою: Могильовська область, Булиженський район, с. Гута.

Бураков Сергій Іванович, сержант, автоматник 18-ї танкової бригади. 1917 р. н. м. Ростов-на-Дону, вул. Суворовська, 112. Призваний Київським райвійськкоматом м. Москви. Зник безвісті 26.08.1943 р. в районі смт Котельва. Рідних немає.

Бурдуков Іван Миколайович, гвардії молодший сержант, навідник 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Свердловська область, Туринський район. Призваний Туринським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 9.09.1943 р. Похований 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: мати, Бурдукова Євгенія Кузьмівна, проживала за адресою: Свердловська область, Туринський район, с. Лугова.

Бурков Іван Іванович, рядовий, 237-го стрілецького полку 71-ї стрілецької дивізії. 1921 р. н. Калінінська область, Рамешковський район, с. Пустораменко. Призваний Рамешковським райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 15.08.1943 р. Похований смт Котельва, біля школи. Рідні: мати, Буркова Дарія Іванівна, проживала за адресою: Калінінська область, Рамешковський район, с. Пустораменко.

Буров Віктор Сергійович, гвардії єфрейтор, помічник навідника 27-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1918 р. н. Тамбовська область, с. Токарівка. Призваний Полетаєвським райвійськкоматом Тамбовської області. Загинув 25.08.1943 р. Похований с. Михайлове. Рідні: мати, Бугрова Уляна Семенівна, проживала за адресою: Тамбовська область, Полетаєвський район, с. Старогрязное.

Буров Іван Ілліч, гвардії лейтенант, командир взводу 5-го окремого гвардійського мотострілецького батальйону 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. м. Москва, Єгоровський район, с. Щитовеня. Призваний Орєхово-Зуєвським райвійськкоматом м. Москви. Поранений 10.09.1943 р., помер від ран 11.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: батько, Буров Семен Іванович, проживав за адресою: м. Москва, Єгоровський район, с. Щитовеня.

Бурцев (Буруєв) Михайло Андрійович (Андріанович), гвардії єфрейтор, навідник 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1900 р. н. Орловська область, Лівенський район. Призваний Дзержинським райвійськкоматом Орловської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Бурцева Юхимія Петрівна, проживала за адресою: Орловська область, Лівенський район, с. Каражин.

Бурянін Петро Михайлович, рядовий. Загинув 10.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Бутаєв Джавін, рядовий. 1914 р. н. Загинув 13.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Бутахін Олексій Олексійович, гвардії сержант, командир відділення 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1905 р. н. Башкирська АРСР, м. Давлеканово, вул. Степана Разіна, 14. Призваний Давлекановським райвійськкоматом Уфимської області. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: мати, Бутахіна Дарія Семенівна, проживала за адресою: м. Давлеканово, вул. Степана Разіна, 14.

Бутирок Кургалі, гвардії рядовий. 1910 р. н. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Сидоряче.

Бутишов Василь Степанович, рядовий. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Буторін Георгій Михайлович, рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Омська область, м. Тюмень. Призваний Кагановицьким райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 10.09.1943 р. Похований с. Більськ, 4 км на захід від 12 курганів, могила № 6. Рідні: мати, Буторіна Олександра Михайлівна, проживала за адресою: Омська область, м. Тюмень, вул. Орджонікідзе, 8.

Буторін Іван Никифорович, сержант, бронебійник 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. Челябінська область, Колгоспний район, с. Ляпіно. Призваний Колгоспним райвійськкоматом Челябінської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Буторіна Парасковія Павлівна, проживала за адресою: Челябінська область, Колгоспний район, с. Ляпіно.

Бутошин Євгеній Миколайович, гвардії рядовий, зв'язківець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Рязанська область, Чучковський район, с. Костеново. Призваний Чучковським райвійськкоматом Рязанської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: мати, Бутошина Катертина Михайлівна, проживала за адресою: Рязанська область, Чучковський район, с. Костеново.

Бутряєв Петро Якович, гвардії рядовий, кулеметник 25-го гвардійського повітряного десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1912 р. н. Чуваська АРСР, Порецький район, с. Кудесько. Призваний Порецьким райвійськкоматом Чуваської АРСР. Загинув 31.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Бутряєва Ольга Опанасівна, проживала за адресою: Чуваська АРСР, Порецький район, с. Кудесько.

Бухтояров Петро Іванович, гвардії молодший лейтенант, командир взводу 55-ти міліметрових мінометів 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1920 р. н. Тамбовська область, Дегтянський район. Призваний Ташкентським міськвійськкоматом м. Ташкент. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Бухтоярова Уляна Іванівна, проживала за адресою: м. Ташкент, Сталінські табори, п/з 6.

Бушмелєв Микола Никифорович, старший сержант, помічник командира взводу 71-ї стрілецької дивізії. 1916 р. н. Удмуртська АРСР, Юкаменський район, с. Лопатіно. Призваний Юкаменським райвійськкоматом Удмуртської АРСР. Загинув 28.08.1943 р. Похований 200 м на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Бушмелєва Лідія Степанівна, проживала за адресою: Удмуртська АРСР, Юкаменський район, с. Лопатіно.

Буяков Степан Микитович, гвардії лейтенант, командир кулеметної роти 22-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1914 р. н. Могильовська область, Белечинський район, с. Гута. Призваний Челябінським міськвійськкоматом. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: сестра, Романова Олена Гнатівна, проживала за адресою: м. Челябінськ, вул. Цивілінга, 36, проїзд II, кв. 114.

Вагін Гаврило Петрович, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1907 р. н. Башкирська АРСР, Стерлітамацький район, с. Покровка. Призваний Стерлітамацьким райвійськкоматом Башкирської АРСР. Загинув 8.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Рідні: дружина, Вагіна Василіса П., проживала за адресою: Башкирська АРСР, Стерлітамацький район, с. Покровка.

Важенін Веніамін Йосипович, сержант. 1924 р. н. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Вайнштейн Йосип Володимирович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Куйбишевська область, м. Сизрань, Кремінгзавод. Призваний Сизранським райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: батько, Вайнштейн Володимир Михайлович, проживав за адресою: Куйбишевська область, м. Сизрань, Кремінгзавод.

Вайсвидовський Василь Абрамович, сержант. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Валегов Андрій Микитович, старший лейтенант, командир взводу 17-го стрілецького полку 10-ї мотострілецької бригади. 1912 р. н. Молотовська область, м. Кудимкар. Призваний Молотовським міськвійськкоматом. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: дружина, Шухенова Марія Василівна, проживала за адресою: Молотовська область, м. Кудимкар, райспоживспілка.

Валеєв Нігомед Такійович, гвардії рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1916 р. н. Челябінська область, Аргаяський район, зернорадгосп відділення «Красний Октябрь». Призваний Аргаяським райвійськкоматом Челябінської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Валеєва Марія, проживала за адресою: Челябінська область, Аргаяський район, зернорадгосп відділення «Красний Октябрь».

Валеєв Файзрахман Гаріфович, старшина батареї 237-го стрілецького полку 71-ї стрілецької дивізії. 1916 р. н. Башкирська АРСР, Архангельський район, с. Кляж. Призваний Архангельським райвійськкоматом Башкирської АРСР. Зник безвісті 19.08.1943 р. в районі смт Котельва. Рідні: батько, Валеєв Гаріф Валійович, проживав за адресою: Башкирська АРСР, Архангельський район, с. Кляж.

Валісов Олександр Петрович, гвардії рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Алтайський край,

Ойротська автономна область, Онгудайський аймак. Призваний Онгудайським райвійськкоматом Алтайського краю. Загинув 24.08.1943 р. Похований с. Михайлове. Рідні: батько, Валісов П. Д., проживав за адресою: Алтайський край, Ойротська автономна область, Онгудайський аймак.

Валов Ілля Федорович, гвардії сержант. 1924 р. н. Загинув 26.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Валуєнко Федір Михайлович, рядовий. Загинув 17.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка.

Вальков Степан Микитович, гвардії сержант, командир стрілецького відділення 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1915 р. н. Курська область, Горшеченський район, с. Вікентово. Призваний Чусовським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 9.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Валькова Аграфена Яківна, проживала за адресою: Курська область, Горшеченський район, с. Вікентово.

Вандрушко Милислав Францевич, гвардії лейтенант, командир взводу 50 мм гармат 232-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Краснодарський край, с. Кирилівка. Призваний Новоросійським місквійськкоматом. Загинув 4.09.1943 р. Похований на північний схід від с. Більськ. Рідні: батько, Вандрушко Франц Едуардович, проживав за адресою: м. Новоросійськ, вул. Жовтня, 33.

Ванкевич (Вайкевич) Йосип В'ячеславович, гвардії молодший лейтенант, командир стрілецького взводу 206-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1916 р. н. Мінська область, м. Новоборисов. Загинув у бою 3.09.1943 р. Похований на південний захід від с. Михайлівка Перша, вис. 144,2, північно-західні скати. Рідні: мати, Ванкевич Надія Олександрівна, проживала за адресою: Мінська область, м. Новоборисов, вул. Стєкляна, 29.

Ванцековський Ярослав Іванович, гвардії рядовий, бронебійник 27-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1915 р. н. Київська область, Ємільчинський район. Призваний Тайшевським райвійськкоматом Іркутської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Ванцековська Марія Зіновіївна, проживала за адресою: Іркутська область, Тайшевський район, с. Содороновка.

Вапалюк Володимир Михайлович, рядовий. Загинув 6.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Варакін Віктор Олексійович, гвардії молодший сержант 2-ї стрілецької роти 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1903 р. н. Горьковська область, Чкаловський район, с. Корнушине. Призваний Чкаловським райвійськкоматом Горьковської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Варакіна Олександра Василівна, проживала за адресою: Горьковська область, Чкаловський район, с. Корнушине.

Вареащенко Кузьма Петрович, сержант. 1924 р. н. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Варфоломеєв Євгеній Іванович, гвардії молодший лейтенант, командир стрілецького взводу 206-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Удмуртська АРСР, Красногорський район, с. Ново-Кичино. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, північно-східна околиця. Рідні: батько, Варфоломеєв Семен Олексійович, проживав за адресою: Удмуртська АРСР, Красногорський район, с. Ново-Кичино.

Васейкін Семен Архипович, гвардії рядовий. Амурська область, с-ще Осинський. Призваний Первомайським райвійськкоматом. Загинув 21.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Василенко Григорій Трохимович, гвардії рядовий, стрілець 198-го стрілецького полку 68-ї стрілецької дивізії. 1911 р. н. Хабаровський край, Тамбовський район, с. В. Почтова. Призваний Тамбовським райвійськкоматом Хабаровського краю. Загинув 13.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка, західна околиця. Рідні: дружина, Василенко Ганна Григорівна, проживала за адресою: Хабаровський край, Тамбовський район, с. В. Почтова.

Василенко Юрій Володимирович, сержант. 1924 р. н. Загинув 9.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Васильєв Андрій Федорович, гвардії рядовий, мінометник 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1914 р. н. Куйбишевська область, Красноярський район, с. Белозерка. Призваний Красноярським райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Васильєва Олександра Петрівна, проживала за адресою: Куйбишевська область, Красноярський район, с. Белозерка.

Васильєв Борис Олександрович, сержант 217-го стрілецького полку. Помер від ран 14.09. 1943 р., у 589-му окремому медико-санітарному батальйоні. Похований за 3 км на північний захід від х. Каменський (с. Камінне).

Васильєв Василь Андрійович, гвардії сержант, санітар 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. Калінінська область, Бологовський район, с. Ажевське. Призваний Бологовським райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати,

Васильєва Анісія Іванівна, проживала за адресою: Калінінська область, Бологовський район, с. Ажевське.

Васильєв Василь Васильович, гвардії рядовий, стрілець 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. Північно-Казахстанська область, Бінаткарський район, с. Кучковка. Призваний Нижнє-Тагільським райвійськкоматом Московської області. Загинув 1.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідних немає.

Васильєв Дем'ян Іванович, старший лейтенант. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Сидоряче.

Васильєв Дмитро Олексійович, гвардії рядовий, кулеметник 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. Орловська область, Моховський район. Призваний Моховським райвійськкоматом Орловської області. Загинув 29.09.1943 р. Похований на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Васильєв Олексій, проживав за адресою: Орловська область, Моховський район.

Васильєв Михайло Петрович, рядовий, мінометник 2-ї батареї 6-ї винищувальної бригади. 1910 р. н. Смоленська область, Монастирський район. Призваний Монастирським райвійськкоматом Смоленської області. Загинув 22.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Васильєва Ірина, проживала за адресою: Смоленська область, Монастирський район.

Васильєв Петро Михайлович, гвардії рядовий, кулеметник 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1892 р. н. Ростовська область, Шахтинський район. Призваний Шахтинським райвійськкоматом Ростовської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Бабкова Олена Никанорівна, проживала за адресою: Ростовська область, Шахтинський район, радгосп № 5.

Васюков Олександр Іванович, рядовий, стрілець 16-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Тульська область, Товарковський район. Призваний Ченським райвійськкоматом Тульської області. Загинув 1.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Васюкова Катерина Іванівна, проживала за адресою: Тульська область, Товарковський район.

Васягін Костянтин Павлович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1889 р. н. Башкирська АРСР, Архангельський район. Призваний Архангельским райвійськкоматом Башкирської АРСР. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Васягіна Афіна, проживала за адресою: Башкирська АРСР, Архангельський район.

Васьков Іван Петрович, гвардії рядовий, кулеметник 2-го медико-санітарного батальйону 4-ї Армії. 1914 р. н. Горьковська область. Призваний Лукояновським райвійськкоматом Горьковської області. Поранений 7.09.1943 р. Помер від ран 12.09.1943 р. у 64-му хірургічному польовому пересувному госпіталі. Похований с. Михайлове. Рідні: дружина, Васькова А. Г., проживала за адресою: Горьковська область, Лукояновський район, с. Скородумовка.

Вахабов Азіз, гвардії молодший лейтенант, командир стрілецького взводу 204-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1909 р. н. Узбецька РСР, Самаркандська область, Карадарьїнський район. Загинув 3.09.1943 р. Похований 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Сатієва Мусанян, проживала за адресою: Узбецька РСР, Самаркандська область, Карадарьїнський район.

Вахібов, рядовий. Загинув 09.1943 р. Похований с. Більськ.

Вахітов. Загинув 1943 р. Похований смт Котельва.

Вахрушев Олександр Андрійович, гвардії сержант, командир відділення 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Свердловська область, Бєлояровський район. Призваний Бєлояровським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 12.09.1943 р. Похований с. Більськ, 4 км на захід від 12 курганів, у південно-східному напрямку, сад. Рідні: невідомі.

Вдовін Георгій Якович, гвардії сержант, командир гармати 5-ї батареї 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1906 р. н. м. Харбін. Призваний Каменським райвійськкоматом Алтайського краю. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Вдовіна Євгенія Федорівна, проживала за адресою: Алтайський край, м. Камень, пров. Первокаменський, 19.

Вековишин Георгій Іванович, рядовий. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Деревки.

Величко Василь Іванович, сержант, помічник командира взводу 7-ї гвардійської повітряно-десантної стрілецької дивізії. 1913 р. н. Челябінська область, Красноармійський район. Призваний Красноармійським райвійськкоматом Челябінської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва, північна околиця. Рідні: дружина, Величко Галина Вікторівна, проживала за адресою: Челябінська область, Красноармійський район, с. Кручена.

Величко Дмитро Іванович, рядовий, стрілець 575-го стрілецького полку 161-ї стрілецької дивізії. 1900 р. н. Харківська область, Дергачівський район. Призваний Дергачівським райвійськко-

матом Харківської області. Загинув 8.03.1943 р. Похований с. Мар'їне. Рідні: дружина, Величко Олена Сергіївна, проживала за адресою: Харківська область, Дергачівський район, с-ще Перша П'ятирічка, 51.

Вельдін Петро Григорович, гвардії молодший сержант, заступник командира відділення 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Чкаловська область, Покровський район, с. Алєксандровка. Призваний Покровським райвійськкоматом Чкаловської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Вельдін Григорій Григорович, проживав за адресою: Чкаловська область, Покровський район, с. Александровка.

Верадиба Іван Степанович, молодший сержант, навідник 10-го повітряно-десантного артилерійського полку 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1920 р. н. Сталінська область, Чистяковський район, с. Гребово. Призваний Чистяковським райвійськкоматом Сталінської області. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Більськ, східна околиця. Рідні: батько, Верадиба Степан Григорович, проживав за адресою: Сталінська область, Чистяковський район, с. Гребово.

Вербицький Антон Павлович, гвардії рядовий, телефоніст 204-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1911 р. н. Воронезька область, Старокриушанський район, с. Н. Троїцьке. Призваний Кіровським райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований 500 м на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Вербицька Анастасія Антонівна, проживала за адресою: Воронезька область, Старокриушанський район, с. Н. Троїцьке.

Верблюд Іван Гнатович, підпільник, колгоспник. 1900 р. н. с. Більськ. Страчений в 1942 р. Похований с. Більськ.

Верблюд Іван Савич, підпільник, колгоспник. 1900 р. н. с. Більськ. Страчений в 1942 р. Похований с. Більськ.

Верейкін Володимир Олександрович, гвардії сержант, командир відділення 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. м. Свердловськ. Призваний Янкурганським райвійськкоматом Кзил-Ординської області. Загинув 12.09.1943 р. Похований с. Більськ, за 4 км на захід від 12 курганів, 400 м на південь. Рідні: мати, Верейкіна Валентина Михайлівна, проживала за адресою: м. Свердловськ, Туз городок, вул. Кузбаська, 1, кв, 9.

Вересов Олексій Дмитрович, рядовий, автосигнальщик 628-ї роти зв'язку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1914 р. н. Калінінська область, Молодотудський район, с. Кулаково. Призваний Виборзьким райвійськкоматом м. Ленінград. Загинув 14.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Вересова Євгенія Степанівна, проживала за адресою: Калінінська область, Молодотудський район, с. Кулаково.

Вересов, рядовий. Загинув 09.1943 р. Похований с. Більськ.

Веретенніков Валеріан Михайлович, сержант, командир відділу зв'язку 1528-го танкового батальйону. 1919 р. н. м. Харків. Помер від ран 4.09.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: мати, Веретеннікова А. Є., проживала за адресою: м. Харків.

Веретенніков Василь Іванович, рядовий. 1912 р. н. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка.

Верещаго Григорій Микитович, гвардії рядовий, навідник 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1909 р. н. Кустанайська область, Федоровський район. Призваний Федоровським райвійськкоматом Кустанайської області. Загинув у бою 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, біля школи. Рідні: дружина, Верещаго Клавдія Іванівна, проживала за адресою: Кустанайська область, Федоровський район, с. Бяково.

Вертман Володимир Іванович, гвардії рядовий, кулеметник 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Кемеровська область, Маріїнський район. Призваний Кемеровським міськвійськкоматом. Загинув 7.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Гуськова Зінаїда Василівна, проживала за адресою: м. Ковров, с-ще Криматамет, 2, кв. 7.

Верхотуров Іван Інокентійович, гвардії рядовий, командир взводу 208-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. Читинська область, Усть-Корсирський район, с. Черен. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, північно-східна околиця. Рідні: батько, Верхотуров Інокентій Олексійович, проживав за адресою: Читинська область, Усть-Корсирський район, с. Черен.

Вершинін Афанасій Олексійович, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1907 р. н. Молотовська область, м. Лисьва, вул. Трактова, 42. Призваний Лисьвенським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований 500 м на південний схід від смт Котельва. Рідні: дружина, Вершиніна Мотрона Іванівна, проживала за адресою: Молотовська область, м. Лисьва, вул. Трактова, 42.

Вершинін Микита Пилипович, сержант. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Вершков Іван Петрович, рядовий. 1923 р. н. Похований с. Милорадове.

Верьовкін Олексій Федорович, рядовий, їздовий 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1916 р. н. Чкаловська область, Красно-Партизанський район. Призваний Олексіївським райвійськкоматом Чкаловської області. Помер від ран 29.08.1943 р. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір. Рідні: мати, Верьовкіна Ірина Дмитрівна, проживала за адресою: Чкаловська область, Красно-Партизанський район.

Верьовченко Іван Володимирович, рядовий, кулеметник 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Новосибірська область, Тогучинський район, с. Н. Анвиш. Призваний Гур'євським міськвійськкоматом Кемеровської області. Загинув 6.09.1943 р. Похований на північний схід від с. Більськ. Рідні: мати, Верьовченко Євдокія Матвіївна, проживала за адресою: Кемеровська область, м. Гур'єв, 2-й Ленінський провулок, 14.

Веселов Георгій Іванович, гвардії лейтенант, командир взводу управління 9-го гвардійського артилерійського полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Горьковська область, м. Дзержинськ, с-ще Бабушкіно, вул. Фрунзе, 12. Призваний Дзержинським райвійськкоматом Горьковської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Веселов Іван Васильович, проживав за адресою: Горьковська область, м. Дзержинськ, с-ще Бабушкіно, вул. Фрунзе, 12.

Веселов Олексій Пилипович, гвардії сержант, командир відділення 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1925 р. н. Тульська область, Плавський район, с. Івановське. Призваний Плавським райвійськкоматом Тульської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Рідні: мати, Веселова Марія Опанасівна, проживала за адресою: Тульська область, Плавський район, с. Івановське.

Веселов Павло Олександрович, гвардії сержант, командир відділення 210-го стрілецького полку 71-ї стрілецької дивізії. 1923 р. н. Алма-Атинська область, Ілійський район, колгосп ім. Комсомолу. Призваний Ілійським райвійськкоматом Алма-Атинської області. Загинув 16.09.1943 р. Похований за 1 км на північ від с. Мала Рублівка. Рідні: мати, Веселова Анастасія Федорівна, проживала за адресою: Алма-Атинська область, Ілійський район, колгосп ім. Комсомолу.

Ветинцев Григорій Андрійович, рядовий. Загинув 21.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Ветошкин Іван Никифорович, рядовий 217-го стрілецького полку. Помер від ран 12.09.1943 р., у 589-му окремому медико-санітарному батальйоні. Похований за 3 км на північний захід від х. Каменський (с. Камінне).

Вешкуров Андрій Миколайович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Молотовська область, Добрянський район, с. Яріно. Призваний Добрянським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: мати, Вешкуріна Степанида Федорівна, проживала за адресою: Молотовська область, Добрянський район, с. Яріно.

Вєденєєв Василь Олександрович, гвардії рядовий, автоматник 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1907 р. н. Башкирська АРСР, Воскресенський район. Призваний Воскресенським райвійськкоматом Башкирської АРСР. Загинув 28.08.1943 р. Похований на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Вєденєєва Олександра Іванівна, проживала за адресою: Башкирська АРСР, Воскресенський район.

Вєденєєв Микола Іванович, гвардії лейтенант 16-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Московська область, Дмитровський район, с. Благовєщенське. Призваний Дмитровським райвійськкоматом Московської області. Загинув 04.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Вєтров Володимир Олексійович, гвардії рядовий, стрілець 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Рязанська область, Рибновський район, с. Кузьминськ. Призваний Рибновським райвійськкоматом Рязанської області. Помер від ран 26.08.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: батько, Вєтров Олексій Андрійович, проживав за адресою: Рязанська область, Рибновський район, с. Кузьминськ.

Винарцов Петро Володимирович, гвардії сержант, командир відділення 27-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. Амурська область, ст. Завітая. Призваний Завітінським райвійськкоматом Амурської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Винарцова А. Л., проживала за адресою: Амурська область, ст. Завітая, вул. Завітая, 32.

Винниченко Микола Якович, рядовий, стрілець 575-го стрілецького полку 161-ї стрілецької дивізії. 1919 р. н. Харківська область, Краснокутський район. Призваний Краснокутським райвійськкоматом Харківської області. Загинув 2.03.1943 р. Похований с. Маловидне, кладовище. Рідні: дружина, Винниченко Тетяна Григорівна, проживала за адресою: Харківська область, Краснокутський район.

Виноградов Иван Павлович. Загинув у 1943 р. Похований смт Котельва.

Виноградов Леонід Михайлович, гвардії капітан, начальник артилерії 232-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1911 р. н. м. Кострома. Загинув 4.09.1943 р. Похований на північний схід від с. Більськ. Рідні: дружина, Виноградова Зінаїда Несторівна, проживала за адресою: Приморський край, Уссурійська область, ст. Юрловська, вул. Лазло, 131, кв. 5.

Виноградов Микола Максимович, рядовий, коваль 131-го стрілецького полку 71-ї стрілецької дивізії. 1906 р. н. Вологодська область, Чебсарський район, с. Дуброва. Призваний Чебсарським райвійськкоматом Вологодської області. Загинув 21.08.1943 р. Похований смт Котельва, південа околиця. Рідні: дружина, Виноградова Євгенія Гаврилівна, проживала за адресою: Вологодська область, Чебсарський район, с. Дуброва.

Виставкін Лев Михайлович, рядовий, стрілець 201-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1925 р. н. Івановська область, Вязниковський район, с. Вязники. Призваний Вязниковським райвійськкоматом Івановської області. Загинув 16.09.1943 р. Похований с. Мар'їне. Рідні: мати, Виставкіна Марія Олексіївна, проживала за адресою: Івановська область, Вязниковський район, с. Вязники.

Вихрєв Сергій Степанович, гвардії рядовий 25-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. Московська область, м. Загорськ, вул. Кунцевська, 20. Загинув 5.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Візельман Лев Михайлович, гвардії сержант, командир відділення 210-го стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Житомирська область, Овруцький район, с. Норікс. Призваний Грібановським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 19.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка, західна околиця.

Вікторов Микола Олексійович, гвардії рядовий, навідник ПТР 25-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1910 р. н. м. Кострома. с. Начало, вул. Робоча, 98, кв.1. Призваний Костромським райвійськкоматом Костромської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Вікторова Зінаїда Іванівна, проживала за адресою: м. Кострома, с. Начало, вул. Робоча, 98, кв.1.

Вілков Віктор Сергійович, сержант. 1924 р. н. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Деревки.

Віскворко Євгеній Петрович, гвардії лейтенант, командир танка 18-ї танкової бригади. 1919 р. н. Мінська область, Каненський район, с. Блєтіца. Призваний Краснослободським райвійськкоматом Мінської області. Загинув 26.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Віскворко Петро Ілліч, проживав за адресою: Мінська область, Каненський район, с. Блєтіца.

Вітвінов Андрій Гаврилович, гвардії рядовий, санітар 27-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1912 р. н. Удмуртська АРСР, Велико-Учинський район, с. Велика Уча. Призваний Велико-Учинським райвійськкоматом Удмуртської АРСР. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Вітвінова Н. А., проживала за адресою: Удмуртська АРСР, Велико-Учинський район, с. Велика Уча.

Вітрок Давид Йосипович, рядовий. 1904 р. н. Загинув 18.09.1943 р. Похований с. Велика Рублівка.

Владіміров (Володимиров) Олександр Васильович, гвардії молодший лейтенант 12-ї гвардійської танкової бригади. 1919 р. н. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Власенко Степан Минович, молодший сержант, заступник командира стрілецького відділення 7-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Київська область, Калінінський район, с. Пшеничникове. Призваний Ворошиловським райвійськкоматом. Загинув 16.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка. Рідні: мати, Власенко Степанида Василівна, проживала за адресою: Київська область, Калінінський район, с. Пшеничникове.

Власов Микола Іванович, рядовий. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Власов Олександр Лук'янович, молодший сержант, артилерист 201-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1916 р. н. Харківська область, Вовчанський район, с. Тернове. Призваний Вовчанським райвійськкоматом Харківської області. Загинув 17.09.1943 р. Похований с. Мар'їне. Рідні: дружина, Власова Ганна Олександрівна, проживала за адресою: Харківська область, Вовчанський район, с. Тернове.

Власов Олександр Сергійович, рядовий, бронебійник 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Тульська область, Щукинський район, с. Дем'янівка. Призваний Щукинським райвійськкоматом Тульської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: сестра, Власова Марія Сергіївна, проживала за адресою: Тульська область, Косогорське поштове відділення, ст. Ясна Поляна, 3, кв. 2.

Власов Петро Трохимович, молодший сержант, командир відділення 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1912 р. н. Смоленська область, м. Козельськ, с. Протасово. Призваний Фрунзенським райвійськкоматом

м. Москви. Помер від ран 30.08.1943 р. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір. Рідні: мати, Власова Ганна Гордіївна, проживала за адресою: Смоленська область, м. Козельськ, с. Протасово.

Вовкула Іван Мойсейович, гвардії лейтенант, командир вогневого взводу 232-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. Сумська область, Кролевецький район, с. Алтиновка. Призваний Конотопським райвійськкоматом Сумської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: батько, Вовкула Мойсей Петрович, проживав за адресою: Сумська область, Конотопський район, с. Черноплатовка.

Вовнянко Конон Іванович, старший лейтенант. 1919 р. н. Загинув 26.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Вовченко Мойсей Іванович, капітан. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Воденеєв Олександр Федорович, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Ульяновська область, Карсунський район, с. Усть-Урень. Призваний Лисьвенським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований 500 м на південний захід від смт Котельва. Рідні: мати, Воденеєва Катерина Іванівна, проживала за адресою: Ульяновська область, Карсунський район, с. Усть-Урень.

Водопьянов Володимир Єгорович, рядовий. 1914 р. н. Сталінська область, рудник Барас. Призваний Сталінським райвійськкоматом. Зник безвісті 9.10.1941 р., в районі с. Котельва. Рідні: проживали за адресою: Сталінська область, копальня Барас.

Воєводін Микола Григорович, гвардії сержант, командир відділення 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Рязанська область, Рязанський район, с. Парфеново. Призваний Рязанським райвійськкоматом Рязанської області. Загинув 9.09.1943 р. Похований на північний схід від с. Більськ. Рідні: сестра, Журавльова Ганна Григорівна, проживала за адресою: Рязанська область, Рязанський район, с. Парфеново.

Воєйко Федір Іванович, гвардії старший лейтенант, командир роти 72-го окремого винищувально протитанкового дивізіону 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1914 р. н. Запорізька область, Червоноармійський район, с. Нікольське. Призваний Червоноармійським райвійськкоматом Запорізької області. Загинув 31.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Воєйко Марія Михайлівна, проживала за адресою: Запорізька область, Червоноармійський район, с. Нікольське.

Вождаєв Лазар Лазарович, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1908 р. н. Горьковська область, Богородський район. Призваний Богородським райвійськкоматом Горьковської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Вождаєва Єлизавета Іванівна, проживала за адресою: Горьковська область, Богородський район.

Войтенко Володимир Вікторович, гвардії рядовий, стрілець 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Чкаловська область, м. Орськ, вул. Петровська, 26, кв. 5. Призваний Орським райвійськкоматом Чкаловської області. Загинув 31.08.1943 р. Похований північна околиця с. Більськ. Рідні: мати, Войтенко Ірина Вікторівна, проживала за адресою: Чкаловська область, м. Орськ, вул. Петровська, 26, кв. 5.

Войтенко Дмитро Андрійович, молодший лейтенант 3-механізованої бригади. 1921 р. н. Житомирська область, Черняхівський район, с. Слипниці. Призваний Черняхівським райвійськкоматом Житомирської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Войтенко Андрій Григорович, проживав за адресою: Житомирська область, Черняхівський район, с. Слипниці.

Войтенко Микола Максимович, партизан. 1924 р. н. Страчений у 1942 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Волгунов Костянтин Андрійович, старший сержант. 1910 р. н. Нижегородська область, м. Городець. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Волинець Опанас Олександрович, старший сержант. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Волков Микола Кирилович, сержант. 1924 р. н. Загинув 10.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Волков Олександр Володимирович, рядовий. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Волков Олексій Іванович, сержант, командир відділення 5-ї стрілецької роти 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Московська область, Костянтинівський район, с. Шабурново. Призваний Костянтинівським райвійськкоматом Московської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований с. Більськ, у лісі. Рідні: мати, Волкова Мотрона Андріївна, проживала за адресою: Московська область, Костянтинівський район, с. Шабурново.

Волов Ілля Федорович, рядовий, стрілець 18-ї танкової бригади. 1924 р. н. Сталінградська область, Черноярський район. Призваний Черноярським райвійськкоматом Сталінградської об-

ласті. Загинув 26.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Волова Ганна Олексіївна, проживала за адресою: Сталінградська область, Черноярський район.

Вологтін Петро Федорович, рядовий. 1909 р. н. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Володін Іван Миколайович, рядовий, водій 27-ї Армії. 1919 р. н. Курська область, Золотужинський район, радгосп «Казанський». Призваний Серговським райвійськкоматом Ворошиловградської області. Зник безвісті 20.08.1943 р. в районі с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Володіна Ганна Іванівна, проживала за адресою: Курська область, Золотужинський район, радгосп «Казанський».

Володін Михайло Андрійович, гвардії рядовий 5-ї батареї 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1911 р. н. Татарська АРСР, В. Тарханський район. Призваний В. Тарханським райвійськкоматом Татарської АРСР. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Володіна Катерина Олексіївна, проживала за адресою: Татарська АРСР, В. Тарханський район, с. Пролейхаш.

Володін Петро Олексійович, рядовий, стрілець 16-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. м. Горький, Кагановицький район. Призваний Кагановицьким райвійськкоматом м. Горький. Загинув 24.08.1943 р. Похований 2 км на схід від смт Котельва. Рідні: сестра, Володіна Євдокія Олександрівна, проживала за адресою: м. Горький, Кагановицький район.

Володіна Анна Яківна, рядовий, стрілець 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1920 р. н. Івановська область, Кіржацький район, с. Афанасівка. Призвана Кіржацьким райвійськкоматом Івановської області. Загинула 26.08.1943 р. Похована с. Сидоряче, на південь біля дороги. Рідні: мати, Володіна Олександра Василівна, проживала за адресою: Івановська область, Кіржацький район, с. Афанасівка.

Володько Михайло Софронович, єфрейтор 6-го окремого гвардійського стрілецького батальйону 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Мінська область, с. Догучли. Призваний Сталінським райвійськкоматом Башкирської АРСР. Загинув 30.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідних немає.

Волокжанін Дмитро Семенович, гвардії сержант, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1910 р. н. Кіровська область, Котельницький район, с. Боровичі. Призваний Котельницьким райвійськкоматом Кіровської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Волокжаніна Ганна Василівна, проживала за адресою: Кіровська область, Котельницький район, с. Боровичі.

Волосних Олександр Олексійович, старший лейтенант 16-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1917 р. н. Челябінська область, Кіровський район, с. Нілово. Призваний Кіровським райвійськкоматом Челябінської області. Помер від ран 5.09.1943 р. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір.

Волощук Дементій Іванович, старший лейтенант, командир стрілецького взводу 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1920 р. н. Кам'янець-Подільська область, Гольжинський район. Призваний Гольжинським райвійськкоматом Кам'янець-Подільської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Волчинський Михайло Григорович, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Волинська область, м. Луцьк. Призваний Сирдар'їнським райвійськкоматом Кзил-Ординської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: батько, Волчинський Григорій Миколайович, проживав за адресою: Волинська область, м. Луцьк.

Вонярха Андрій Якович, підпільник, колгоспник. 1918 р. н. с. Більськ. Страчений в 1942 р. Похований с. Більськ.

Вонярха Ганна Василівна, підпільниця. 1917 р. н. с. Більськ. Страчена в 1941 р. Похована с. Більськ.

Вонярха Пелагея Василівна, підпільниця. Полтавська область, Котелевський район, с. Більськ. Страчена у грудні 1941 р. Похована с. Більськ.

Вонярха Степан Іванович, підпільник, колгоспник. 1880 р. н. с. Більськ. Страчений в 1942 р. Похований с. Більськ.

Вонярха Яків Миронович, підпільник, колгоспник. 1888 р. н. с. Більськ. Страчений в 1942 р. Похований с. Більськ.

Вопаткін Василь Йосипович, гвардії рядовий 452-го винищувально-протитанкового артилерійського полку 4-ї Армії. 1917 р. н. м. Одеса. Призваний Воронезьким міськвійськкоматом. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Михайлове. Рідні: дружина, Вопаткіна, проживала за адресою: м. Одеса, вул. Чичеріна, 36, кв. 4.

Воробйов Іван Григорович, рядовий, стрілець 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1914 р. н. Північно-Казахстанська

область, м. Петропавловськ. Призваний Петропавловським райвійськкоматом Північно-Казахстанської області. Помер від ран 6.09.1943 р. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір. Рідні: дружина, Ільїна Ганна Іванівна, проживала за адресою: Північно-Казахстанська область, м. Петропавловськ, вул. Октябрська, 195.

Воробйов Микола Михайлович, гвардії рядовий, снайпер 206-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1914 р. н. Тамбовська область, Ракшинський район, ст. Безобразово. Призваний Ракшинським райвійськкоматом Тамбовської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований за 1500 м на південний захід від с. Михайлівка Перша, біля вис.+ 1,1. Рідні: дружина, Воробйова Наталія Семенівна, проживала за адресою: Тамбовська область, Ракшинський район, ст. Безобразово.

Воробйов Олександр Матвійович, гвардії сержант, командир відділення полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. Призваний Солікамським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша, біля бригадного двору. Рідних немає.

Воробйов Петро А. Розстріляний німцями при відступі з села 19.09.1943 р. Похований с. Глобівка.

Воробйов Яків Романович, рядовий 71-ї стрілецької дивізії. 1914 р. н. Молотовська область, Юрлинський район, с. Сюраль. Призваний Прянинським райвійськкоматом Карело-Фінської АРСР. Зник безвісті 19.08.1943 р. в районі смт Котельва. Рідні: дружина, Воробйова Ганна Василівна, проживала за адресою: Молотовська область, Юрлинський район, с. Сюраль.

Воров Трохим Дмитрович, рядовий, стрілець 180-ї стрілецької дивізії. 1914 р. н. Удмуртська АРСР, Тиловайський район. Призваний Кезським райвійськкоматом Удмуртської АРСР. Загинув 22.02.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Ворова Фекла Павлівна, проживала за адресою: Удмуртська АРСР, Тиловайський район.

Ворона Петро Несторович, рядовий, стрілець 575-го стрілецького полку 161-ї стрілецької дивізії. 1889 р. н. Харківська область, Дергачівський район. Призваний Дергачівським райвійськкоматом Харківської області. Загинув 8.03.1943 р. Похований с. Мар'їне. Рідні: дружина, Ворона Парасковія Порфирівна, проживала за адресою: Харківська область, Дергачівський район, с. Феськи.

Воронов Микола Пилипович, старший сержант, командир взводу 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1920 р. н. Амурська область, Івановський район, с. Дмитрівка. Призваний Івановським райвійськкоматом Амурської області. Помер від ран 2.09.1943 р. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір. Рідні: мати, Воронова Єлизавета Іванівна, проживала за адресою: Амурська область, Івановський район, с. Дмитрівка.

Воронцов Іван Сергійович, гвардії рядовий, стрілець 69-ї стрілецької дивізії. 1904 р. н. Вологодська область, Вожегодський район. Призваний Вожегодським райвійськкоматом Вологодської області. Загинув 5.09.1943 р. Похований за 500 м на південь від с. Михайлівка Перша, вис. 144.2, північний скат. Рідні: дружина, Воронцова Лідія Іванівна, проживала за адресою: Вологодська область, Вожегодський район.

Воронцов Микола Федорович. Загинув 1943 р. Похований смт Котельва.

Воропаєв Іван Кирилович, сержант 27-ї Армії. 1906 р. н. Хабаровський край, Хересінський район, с. Бочкаревка. Призваний Хересінським райвійськкоматом Хабаровського краю. Зник безвісті 20.08.1943 р. в районі с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Воропаєва Марія Демидівна, проживала за адресою: Хабаровський край, Хересінський район, с. Бочкаревка.

Воропаєв Іван Семенович, рядовий. Зник безвісті 10.03.1943 р. в районі с. Котельва.

Востроκнутов Віктор Іванович, гвардії молодший сержант, командир відділення 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Удмуртська АРСР, Воткинський район. Призваний Воткинським райвійськкоматом Удмуртської АРСР. Загинув 14.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: мати, Востроκнутова Єфросинія Іванівна, проживала за адресою: Удмуртська АРСР, Воткинський район, с. Ільїнське.

Востроκнутов Степан Олексійович, сержант, стрілець 27-ї Армії. 1914 р. н. Удмуртська РСР, Воткинський район, с. Велика Ківара. Призваний Воткинським райвійськкоматом Удмуртської РСР. Зник безвісті 20.08.1943 р. в районі с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Востроκнутова Ганна Лукьянівна, проживала за адресою: Удмуртська РСР, Воткинський район, с. Велика Ківара.

Вотинцев Григорій Андрійович, рядовий 71-ї стрілецької дивізії. Татарська АРСР, Агризький район, с. Хорош-Ключ. Призваний Іжевським райвійськкоматом Удмуртської АРСР. Загинув 21.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Вотинцева Валентина Миколаївна, проживала за адресою: Удмуртська АРСР, Киясовський район, с. Михайловське.

Вошинцов Олександр Дмитрович, рядовий 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Брянська область, м. Севськ. Призваний Севським райвійськкоматом. Помер від ран 8.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Вульф Берта Борисівна, гвардії старший сержант, санітарний інструктор 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. м. Саратов. Призвана Кіровським райвійськкоматом Саратовської області. Загинула 9 (8).09.1943 р. Похована с. Більськ, за 4 км на захід від 12 курганів, на південний схід, сад, могила № 3. Рідні: мати, Вульф Фаня Борисівна, проживала за адресою: м. Саратов, вул. Первомайська, 3, кв. 148.

Вяткін Олександр Сергійович, гвардії рядовий, кулеметник 3-ї кулеметної роти 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Тамбовська область, Лисогорський район, с. Горелово. Призваний Лисогорським райвійськкоматом Тамбовської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: мати, Вяткіна Олена Яківна, проживала за адресою: Тамбовська область, Лисогорський район, с. Горелово.

Вятчин Іван Петрович, гвардії рядовий, кулеметник 25-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1905 р. н. Іркутська область, с. Урик. Призваний Іркутським міськвійськкоматом. Загинув 30.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Вятчина Ніна Є., проживала за адресою: Іркутська область, с. Урик.

Габдурахманов Файзула. 1921 р. н. Башкирська РСР, Краснокамський район, Старостинська с/р. Загинув 8.09.1943 р. Похований на захід від с. Більськ. Рідні: проживали за адресою: Башкирська РСР, Краснокамський район, Старостинська с/р.

Гаврилевський Іван Васильнович, гвардії рядовий, автоматник 25-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1913 р. н. Полтавська область, Комишнянський район, с. Зуївці. Призваний Сталінським райвійськкоматом м. Челябінськ. Загинув 3.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Самойленко Анастасія Петрівна, проживала за адресою: Полтавська область, Комишнянський район, с. Зуївці.

Гавриленко Іван Харитонович, рядовий, стрілець 1-го навчального батальйону 129-го зенітного стрілецького полку. 1925 р. н. Красноярський край. Призваний Красноярським райвійськкоматом. Помер від ран 14.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: проживали за адресою: Красноярський край, с. Петрівка.

Гавриленко Сев. Харитонович. Загинув 13.09.1943 р. Похований с. Сидоряче.

Гаврилов Іван Гаврилович, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1912 р. н. Куйбишевська область, Кутузовський район, с. Шиловка. Призваний Кутузовським райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Гаврилова Пелагея Іванівна, проживала за адресою: Куйбишевська область, Кутузовський район, с. Шиловка.

Гаврилов Микита Олексійович, гвардії лейтенант, 198-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Московська область, Дмитровський район, с. Кузнєцово. Призваний Дмитровським райвійськкоматом Московської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Гаврилов Олексій Петрович, гвардії сержант, командир відділення 232-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Московська область, Загорський район, с. Васильково. Призваний Загорським райвійськкоматом Московської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: мати, Гаврилова Варвара Антонівна, проживала за адресою: Московська область, Загорський район, с. Васильково.

Гаврилов Павло Артамонович, гвардії рядовий, стрілець 6-ї стрілецької роти 2-го стрілецького батальйону 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1905 р. н. Саратовська область, Турковський район. Призваний Турковським райвійськкоматом Саратовської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Гаврилова Віра І., проживала за адресою: Саратовська область, Турковський район, с. Князевське.

Гаврилов Федір Іванович, гвардії молодший лейтенант, командир стрілецького взводу 206-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Горьковська область, Павловський район, с. Тумботіно. Помер від ран 11.09.1943 р. Похований за 4 км на північ від с. Більськ, 75 м від лікарні, на бугрі, могила № 5. Рідні: батько, Гаврилов Іван Михайлович, проживав за адресою: Горьковська область, Павловський район, с. Тумботіно, вул. Калініна, 23.

Гаврильчук Микола Степанович, гвардії рядовий, стрілець 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Чернігівська область, Малодівицький район, с. Миколаївка. Призваний Єршовським райвійськкоматом Саратовської області. Загинув 9.09.1943 р. Похований на північний схід від с. Більськ. Рідні: батько, Гаврильчук Степан Андрійович, проживав за адресою: Саратовська область, Єршовський район, с-ще Ліперт-Стам.

Гавричков Петро Миколайович, гвардії рядовий, стрілець 206-го гвардійського стрілецького полку 4-ї Армії. 1913 р. н. Московська область. Призваний Загорським райвійськкоматом Московської області. Поранений 8.09.1943 р. Помер від ран 11.09.1943 р. у 64-му хірургічному польовому пересувному госпіталі. Похований с. Михайлове. Рідні: дружина, Расулінова Олена Антонівна, проживала за адресою: Московська область, Загорський район, с. Парфеново.

Гавриш Іван Хомич, партизан, колгоспник. 1902 р. н. с. Більськ. Страчений 1942 р. Похований с. Більськ.

Гаєвський Петро Олександрович, гвардії єфрейтор, зв'язківець 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1907 р. н. Чернігівська область, Олишевський район, с. Олишеве. Призваний Совєтським райвійськкоматом Саратовської області. Загинув 9.09.1943 р. Похований на північний схід від с. Більськ. Рідні: мати, Гаєвська Меланія Яківна, проживала за адресою: Саратовська область, Совєтський район.

Газетдінов Галяву, гвардії рядовий 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1905 р. н. Башкирська АРСР, Мекинський район, с. Уршабаш. Призваний Мекинським райвійськкоматом Башкирської АРСР. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Газетдінова Маліка, проживала за адресою: Башкирська АРСР, Мекинський район, с. Уршабаш.

Газізулін Сабір Газізулович, гвардії сержант, командир відділення 196-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1925 р. н. Татарська АРСР, Таканиський район. Призваний Оріхово-Зуєвським райвійськкоматом м. Москва. Загинув 16.09.1943 р. Похований с. Мар'їне. Рідні: батько, Валієв Газізула, проживав за адресою: Татарська АРСР, Таканиський район, с. Нарбаш.

Газімасімедов Рашид, сержант. 1919 р. н. Загинув 14.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка.

Гайсин Нурмухалід, рядовий, телефоніст 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1918 р. н. Марійська АРСР, Парангінський район, с. Куяновка. Призваний Ворошиловським райвійськкоматом Приморського краю. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Миснянкіна Любов, проживала за адресою: Приморський край, м.Ворошилов, колгосп «Кедрова зірка».

Гайфумін Шаіх, гвардії рядовий, обслуга гармати 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1900 р. н. Башкирська АРСР, Туймазинський район, МТС. Призваний Туймазинським райвійськкоматом Башкирської АРСР. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Гайфуліна Куліма, проживала за адресою: Башкирська АРСР, Туймазинський район, МТС.

Гайфутдінов Сант, гвардії рядовий, стрілець 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1920 р. н. Татарська АРСР, Телячінський район. Призваний Телячінським райвійськкоматом Татарської АРСР. Загинув 9.09.1943 р. Похований за 2500 м на північний схід від с. Любка. Рідні: мати, Гайфутдінова Фарта, проживала за адресою: Татарська АРСР, Телячінський район, с. Німа.

Галаган Михайло Терентійович, підпільник. 1910 р. н. с. Велика Рублівка. Страчений в 1943 р. Похований с. Велика Рублівка.

Галаджа Пилип Акимович, рядовий. 1918 р. н. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Млинки.

Галаєв Колдаш, рядовий, стрілець 126-го стрілецького полку 71-ї стрілецької дивізії. 1907 р. н. Самаркандська область, Ак-Дарьїнський район, колгосп імені Ахун-Бабаєва. Призваний Ак-Дарьїнським райвійськкоматом Самаркандської області. Загинув 26.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Галаєва Слава, проживала за адресою: Самаркандська область, Ак-Дарьїнський район, колгосп імені Ахун-Бабаєва.

Галата Яків Олександрович, старший лейтенант. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Сидоряче.

Галебеков Ізбек Халіміович, сержант. Загинув 09.1943 р. Похований с. Михайлове.

Галімов Салих, рядовий, навідник 1-го гвардійського стрілецького батальйону 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Челябінська область, Рогошевський район, с. Бажади. Призваний Златоуським райвійськкоматом Челябінської області. Загинув 31.08.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: брат, Абишанітов Сабір, проживав за адресою: Челябінська область, Рогошевський район, с. Бажади.

Галкін Кузьма Васильович, гвардії рядовий, кулеметник 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1917 р. н. м. Баку, Чорний город, с-ще Езрум. Призваний Кожвинським райвійськкоматом Комі АРСР. Загинув 2.09.1943 р. Похований за 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша, біля бригадного двору. Рідні: мати, Галкіна Марія Олексіївна, проживала за адресою: м. Баку, Чорний город, с-ще Езрум, Робоче шосе, 2.

Гальмунін Азагалі, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1906 р. н. Башкирська АРСР, Басолімовський район. Призваний

Басолімовським райвійськкоматом Башкирської АРСР. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Гальмутдінова Муфа, проживала за адресою: Башкирська АРСР, Басолімовський район.

Гальназаров Мельвей, гвардії рядовий 9-го гвардійського повітряно-десантного артилерійського полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1912 р. н. Загинув 26.08.1943 р. Похований с. Михайлове.

Гальцев Леон Леонович, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної стрілецької дивізії. 1911 р. н. Одеська область. Призваний Гросуловським райвійськкоматом Одеської області. Загинув 15.09.1943 р. Похований на південний захід від с. Мала Рублівка, курган +12,0. Рідні: батько, Гальцев Леон, проживав за адресою: Одеська область, Гросуловський район, с. Плоске.

Гамзін Георгій Іванович, гвардії рядовий, кулеметник 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1912 р. н. Московська область, Черенський район. Призваний Сталінським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 31.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Гамзін Іван Кузьмович, проживав за адресою: Кемеровська область, м. Сталінськ.

Ганжа Іван Олександрович, рядовий. 1903 р. н. Загинув 28.10.1943 р. Похований смт Котельва.

Ганічев Петро Пафнутійович, гвардії рядовий, стрілець 202-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1905 р. н. Тульська область, Александровський район. Призваний Ухтомським райвійськкоматом Московської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, біля школи. Рідні: дружина, Маринова Ганна Ганієвна, проживала за адресою: м. Москва, ст. Малахова, вул. Кірова, 19.

Ганус Олександр Іванович, гвардії рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1899 р. н. Московська область, Раменський район, с. В. Луки. Призваний Кінельським райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 25.08.1943 р. Похований с. Михайлове. Рідні: дружина, Ганус Г. В., проживала за адресою: Московська область, Раменський район, с. В. Луки.

Гапіров Садик, рядовий 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1915 р. н. Ферганська область, Кубанський район, Акбарбатеська с/р. Призваний Сизраньським міськвійськкоматом м. Сизрань. Загинув 8.09.1943 р. Похований на захід від с. Більськ. Рідні: брат, Гапіров Каім, проживав за адресою: Ферганська область, Кубанський район, Акбарбатеська с/р.

Гаража Пилип Якимович, рядовий, стрілець. 1918 р. н. Вінницька область, Джулинський район, с. Шляхова. Загинув 09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Гаража Яким Федорович, проживав за адресою: Вінницька область, Джулинський район, с. Шляхова.

Гарєєв Габіт Батирович, рядовий. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Гарін Олексій Михайлович, гвардії рядовий, стрілець 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1915 р. н. Іркутська область, Усольський район, с. Б.-Жиліно. Призваний Усольським райвійськкоматом Іркутської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 1500 м на південний захід від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Костюшина Наталія Михайлівна, проживала за адресою: Іркутська область, Усольський район, с. Б.-Жиліно.

Гаріфудлін Загіт Шутгефулович, єфрейтор. Загинув 9.02.1943 р. Похований смт Котельва.

Гармаш Данило Дмитрович, партизан. 1899 р. н. с. Велика Рублівка. Страчений у 1942 р. Похований с. Велика Рублівка.

Гармаш Павло Васильович, партизан. 1906 р. н. с. Велика Рублівка. Страчений у 1942 р. Похований с. Велика Рублівка.

Гарнізов Михайло Тихонович, гвардії сержант 202-го стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії, Герой Радянського Союзу. 1924 р. н. м. Куйбишев, вул. Крупської, 2, кв. 12. Призваний Куйбишевським райвійськкоматом. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, братська могила. Рідні: батько, Гарнізов Тихін, проживав за адресою: м. Куйбишев, вул. Крупської, 2, кв. 12.

Гарусов Василь Ілліч, гвардії сержант. 1924 р. н. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Деревки.

Гашев Олексій Олександрович, гвардії лейтенант, командир стрілецької роти 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. Татарська АРСР, Алексеєвський район, с. Соколи. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 1 км на північ від с. Михайлівка Перша, біля висоти + 1,1. Рідні: дружина, Гашева Марія Василівна, проживала за адресою: Татарська АРСР, Алексеєвський район, с. Соколи.

Генералов Іван Григорович, гвардії сержант, командир відділення 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1903 р. н. Вологодська область, Вожегодський район. Призваний Вожегодським райвійськкоматом Вологодської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина,

Генералова Людмила Петрівна, проживала за адресою: Вологодська область, Вожегодський район, с. Васинуватська.

Георгієвич Георгій Дмитрович, лейтенант, командир взводу 1-ї мінометної роти 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1919 р. н. м. Москва, Кудашевська набережна, 6/1, кв. 45. Призваний Сталінським райвійськкоматом м. Москви. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Слєпнова Марія Петрівна, проживала за адресою: м. Москва, Кудашевська набережна, 6/1, кв. 54.

Герасименко Петро Іванович, підпільник. 1904 р. н. с. Михайлівка Перша. Страчений у 1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Герасимов Андрій Михайлович, гвардії сержант, командир відділення 198-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. Новосибірська область, Кузнецький район, Ільїнська с/р, с. Шаронова. Призваний Кузнецьким райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 8.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Рідні: батько, Герасимов Максим, проживав за адресою: Новосибірська область, Кузнецький район, Ільїнська с/р, с. Шаронова.

Герасимов Микола Ілліч, гвардії молодший лейтенант, командир взводу 50 мм мінометів 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Тульська область, Крапивенський район, с. Шушково. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Герасимов Ілля Якович, проживав за адресою: Тульська область, Крапивенський район, с. Шушково.

Герасимов Павло Степанович, рядовий 131-го стрілецького полку 71-ї стрілецької дивізії. 1890 р. н. Башкирська АРСР, Баймацький район, с. Темясово. Призваний Баймацьким райвійськкоматом Башкирської АРСР. Загинув 26.08.1943 р. Похований за 200 м на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Герасимова Олена Василівна, проживала за адресою: Башкирська АРСР, Баймацький район, с. Темясово.

Герасимов Терентій Миколайович, гвардії сержант, санітарний інструктор 27-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1916 р. н. Удмуртська АРСР, Зав'яловскимй район. Призваний Зав'яловським райвійськкоматом Удмуртської АРСР. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Маркова Марія Пилипівна, проживала за адресою: Удмуртська АРСР, Зав'яловський район, с. Люлья.

Герасімов Олексій Іванович, сержант, кулеметник 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Івановська область, м. Александров. Призваний Александровським райвійськкоматом Івановської області. Загинув 31.08.1943 р. Похований на схід від смт Котельва. Рідні: батько, Герамсімов І. І., проживав за адресою: Івановська область, м. Александров.

Германський Йосип Якович, рядовий. 1910 р. н. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Гетто Максим Федорович, гвардії сержант, командир розрахунку 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1907 р. н. Сталінська область, Славянський район. Призваний Славянським райвійськкоматом Сталінської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша, біля бригадного двору. Рідні: дружина, Гетто Марія Тимофіївна, проживала за адресою: Сталінська область, Славянський район, ст. Черкаська.

Гец Семен Дмитрович, рядовий, стрілець 201-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р.н Харківська область, Богодухівський район, с. Кручик. Призваний Богодухівським райвійськкоматом Харківської області. Загинув 16.09.1943 р. Похований с. Мар'їне. Рідні: мати, Гец Анісія Макарівна, проживала за адресою: Харківська область, Богодухівський район, с. Кручик.

Гиєкулев Прохор Павлович, рядовий. 1914 р. н. Загинув 8.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Гінзбург Абрам Юхимович, старший лейтенант, парторг батальйону 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1913 р. н. Гомельська область, м. Жлобін. Призваний Голочинським райвійськкоматом Вітебської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Гінзбург Ольга Дмитрівна, проживала за адресою: м. Калуга, вул. Кірова, 45.

Гірічев Костянтин Андрійович, гвардії рядовий, стрілець 4-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1918 р. н. Ярославська область, Некрасовський район. Призваний Некрасовським райвійськкоматом Ярославської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований за 300 м на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: сестра, Гірічева Олександра, проживала за адресою: Ярославська область, Некрасовський район, с. Ульково.

Гічев Петро Олексійович, рядовий, п/п 07334 щ. 1922 р. н. Алтайський край, Белоглазовський район, с. Метелі. Призваний Чаінським райвійськкоматом Томської області. Загинув

10.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Гічева Марія Антонівна, проживала за адресою: Томська область, Чаінський район, с. Лушкіно-Загатскот.

Главатських Віктор Степанович, гвардії молодший лейтенант, командир стрілецького взводу 206-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Удмуртська АРСР, Ярський район, с. Мосєєво. Загинув 3.09.1943 р. Похований 1 км на північ від с. Михайлівка Перша, біля висоти +1,1. Рідні: мати, Главатських Ольга Михайлівна, проживала за адресою: Удмуртська АРСР, Ярський район, с. Мосєєво.

Гладков Олександр Андрійович, гвардії рядовий, стрілець 71-ї стрілецької дивізії. 1895 р. н. Горьковська область, Арзамаський район, х. Успенський. Призваний Арзамаським райвійськкоматом Горьковської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований за 200 м на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Гладкова Наталія Дмитрівна, проживала за адресою: Горьковська область, Арзамаський район, х. Успенський.

Глазирін Михайло Олексійович, єфрейтор, стрілець 3-ї мотострілецької бригади 3-го механізованого корпусу. 1903 р. н. Новосибірська область, м. Сталінськ, шахта «Дмитрівка». Призваний Сталінським міськвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Глазиріна Євдокія Дмитрівна, проживала за адресою: Новосибірська область, м. Сталінськ, шахта «Дмитрівка».

Глєнов Крисакртай. 1897 р. н. Південно-Казахстанська область, Семирамський район, Польбиська с/р. Загинув 8.09.1943 р. Похований на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Глєнова Мартай, проживала за адресою: Південно-Казахстанська область, Семирамський район, Польбиська с/р.

Глоба Микола Прохорович (Прокопович), гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1902 р. н. Башкирська АРСР, Альшеєвський район. Призваний Альшеєвським райвійськкоматом Башкирської АРСР. Загинув 14.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Глоба Єлизавета Василівна, проживала за адресою: Башкирська АРСР, Альшеєвський район, с. Козайка.

Глумов Олексій Іванович, рядовий, сапер 297-ї стрілецької дивізії. 1908 р. н. Чернігівська область, Остерський район. Призваний Остерським райвійськкоматом Чернігівської області. Зник безвісті 8.10.1941 р. в районі с. Котельва. Рідні: мати, Глумова, проживала за адресою: Харківська область, Краснокутський район, с. Любавка.

Глухов Іван Андрійович, рядовий, телефоніст 237-го артилерійського полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1908 р. н. Марійська АРСР, Волзький район, с. Ашпанка. Призваний Волзьким райвійськкоматом Марійської АРСР. Загинув 15.08.1943 р. Похований смт Котельва, біля школи. Рідні: мати, Глухова Наталія Федорівна, проживала за адресою: Марійська АРСР, Волзький район, с. Ашпанка.

Глушин Віктор Федорович, капітан. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Глушко Федір Гаврилович. Спалений в сараї, вересень 1943 р. Похований на садибі Миколенко Явдохи Григорівни.

Глушко Юхимія Микитівна. Розстріляна вересень 1943 р. Похована на садибі Свириденка І. Д.

Глущенко Дмитро Євстафійович, гвардії молодший лейтенант, командир взводу 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Павлодарська область, Цюрюпінський район, с. Алексеєвка. Призваний Ворошиловським райвійськкоматом Фрунзенської області. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Рідні: батько, Глущенко Євстафій Михайлович, проживав за адресою: Фрунзенська область, Ворошиловський район, с. Ворошиловка, вул. Алматинська, 208.

Гневашев Тимофій Овсійович, гвардії рядовий, стрілець 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1911 р. н. Архангельська область, Устьянський район. Призваний Устьянським райвійськкоматом Архангельської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 1500 м на південний захід від с. Михайлівка Перша, біля вис. 1.1. Рідні: дружина, Гневашева Лідія Андріївна, проживала за адресою: Архангельська область, Устьянський район, с. Вожелон.

Гнедаш Микола Ісакович, гвардії рядовий, бронебійник 22-го гвардійського повітряного десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Акмолинська область, Атбасарський район, с. Биловець. Призваний Атбасарським райвійськкоматом Акмолинської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Кліменова Олена Василівна, проживала за адресою: Акмолинська область, Атбасарський район, с. Биловець.

Гнедін Василь Іванович, рядовий. Ярославська область, Переславський район. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Любка.

Гнезділов Михайло Степанович, рядовий. 1918 р. н. Загинув 30.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Гниленко Іван Тимофійович, рядовий. 1923 р. н. Харківська область, Краснокутський район, с. Павлюківка. Загинув 12.03.1943 р. Похований с. Мар'їне.

Гнідін Сергій Іларіонович, рядовий. 1902 р. н. Загинув 23.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Говорищев Борис Опанасович, рядовий, стрілець 201-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1911 р. н. Курська область, Борисовський район, с. Октябрське. Призваний Борисовським райвійськкоматом Курської області. Загинув 16.09.1943 р. Похований с. Мар'їне. Рідні: дружина, Говорищева Наталія Митрофанівна, проживала за адресою: Курська область, Борисовський район с. Октябрське.

Годецький Григорій Микитович, гвардії рядовий, автоматник 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1904 р. н. Кустанайська область, Кустанайський район. Призваний Кустанайським райвійськкоматом Кустанайської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, двір школи. Рідні: дружина, Годецька Олександра Петрівна, проживала за адресою: Кустанайська область, Кустанайський район, с. Авдієвка.

Гожаєв Павло Васильович, рядовий. 1911 р. н. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Гойхман Семен Абрамович, молодший сержант, заступник командира стрілецького відділення 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Одеська область, Ольшанський район, с. Юзеф-Пиль. Призваний Пермско-Ільїнським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 15.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка. Рідні: мати, Гойхман Євгенія Михайлівна, проживала за адресою: Одеська область, Ольшанський район, с. Юзеф-Пиль.

Гокцов Сергій Якович, рядовий. Загинув 27.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Голдоба (Голдобін) Іуда Захарович, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1899 р. н. Молотовська область, Єловський район. Призваний Єловським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 7(8).09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Голдобіна Анастасія Семенівна, проживала за адресою: Молотовська область, Єловський район, с. Суколовка.

Голдштейн Іван Васильович, молодший сержант, телеграфіст 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1918 р. н. Башкирська АРСР, ст. Шокша. Загинув 14.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Голдштейн, проживав за адресою: Башкирська АРСР, ст. Шокша.

Голенков Сергій Федорович, гвардії єфрейтор 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. Татарська АРСР, Куйбишевський район, с. Люкашево. Загинув 9 (8).09.1943 р. с. Забілівка, Зіньківський район, увічнений с. Більськ. Рідні: дружина, Голенкова Єлизавета Миколаївна, проживала за адресою: Татарська АРСР, Куйбишевський район, с. Люкашево.

Голишев Опанас Федорович, рядовий. 1924 р. н. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Голишкін Василь Федорович, сержант, командир відділення 1-го гвардійського стрілецького батальйону 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Тамбовська область, Ізбердеєвський район, с. Івановка. Призваний Ізбердеєвським райвійськкоматом Тамбовської області. Помер від ран 31.08.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: батько, Голишкін Федір Антонович, проживав за адресою: Тамбовська область, Ізбердеєвський район, с. Іванівка.

Голіков Валентин Васильович, рядовий, стрілець 112-ї стрілецької дивізії. 1922 р. н. Московська область, Михневський район. Призваний Михневським райвійськкоматом Московської області. Загинув 25.08.1943 р. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір. Рідні: батько, Голіков Василь Опанасович, проживав за адресою: Горьковська область, Михневський район, с. Матвійково.

Голіков Михайло Григорович, гвардії рядовий, курсант окремої навчальної роти 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1915 р. н. Башкирська АРСР, Благоварський район, с. Язиково. Призваний Благоварським райвійськкоматом Башкирської АРСР. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Голікова Валентина Єгорівна, проживала за адресою: Башкирська АРСР, Благоварський район, с. Язиково.

Голобородько Гаврило Григорович, голова Більської сільської ради. 1894 р. н. Розстріляний у 1942 р. Похований с. Більськ.

Голобородько Ілля Григорович, підпільник. 1908 р. н. Полтавська область, с. Котельва. Страчений у 1941 р. Похований смт Котельва.

Головань Сергій Кіндратович, партизан. 1889 р. н. Полтавська область, с. Котельва. Страчений у 1942 р. Похований смт Котельва.

Головачов Володимир Васильович, лейтенант, командир взводу управління. 1923 р. н. Орловська область, Жуковський район, с. Миколаївка. Загинув 15.08.1943 р. Похований смт Ко-

тельва. Рідні: мати, Головачова Лідія Дмитрівна, Орловська область, Жуковський район, с. Миколаївка.

Головін Петро Петрович, гвардії молодший сержант, командир стрілецького взводу 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної стрілецької дивізії. 1924 р. н. м. Кіров, вул. Міліцейська, 4, кв. 4. Призваний Кіровським райвійськкоматом. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Головіна Ганна Миколаївна, проживала за адресою: м. Кіров, вул. Міліцейська, 4, кв. 4.

Головін Юрій Васильович, гвардії лейтенант, командир взводу 10-го гвардійського повітряно-десантного полку 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. Орджонікідзенський край, Молотовський район, с. Молотовське. Призваний П'ятигорським міськвійськкоматом м. П'ятигорськ. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Головін Василь Олександрович, проживав за адресою: Орджонікідзенський край, м. П'ятигорськ, вул. Кірова, 12.

Головков Іван Тарасович, рядовий, стрілець 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1905 р. н. Молотовська область, Савінський район, с. Морозовка. Призваний Кагановицьким райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 13.09.1943 р. Похований смт Котельва, кладовище. Рідні: дружина, Тетепова Софія, проживала за адресою: м. Молотов, Лісокомбінат, вул. Ударника, 3/1.

Голомозов, рядовий. Загинув 09.1943 р. Похований с. Більськ.

Голотвін Олександр Іванович, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. Воронезька область, Грачевський район. Призваний Грачевським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 12.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Кістрева Марія Іванівна, проживала за адресою: Воронезька область, Грачевський район, с. Кирилівка.

Голофост Григорій Сидорович, рядовий. 1921 р. н. Загинув 7.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Голубєв Георгій Кирилович (Корнійович), гвардії молодший лейтенант, командир стрілецького взводу 204-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Смоленська область, Темкінський район, с. Луково. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, північно-східна околиця. Рідні: мати, Голубєва Євдокія Іванівна, проживала за адресою: Смоленська область, Темкінський район, с. Луково.

Гольгась Петро Кирилович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1921 р. н. Калінінська область, Пустошинський район. Призваний Пустошинським райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: батько, Гольгась Кирило, проживав за адресою: Калінінська область, Пустошинський район.

Гольдштейн Іван Васильович, молодший сержант. 1918 р. н. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Гольшекін Василь Федорович, сержант. 1923 р. н. Загинув 31.08.1943 р. Похований с. Більськ.

Гонтарєв. Загинув 09.1943 р. Похований с. Більськ.

Гончаров Віктор Михайлович, гвардії сержант. 1919 р. н. Загинув 14.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка.

Гончаров Іван Макарович, гвардії рядовий, кулеметник 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1925 р. н. Тульська область, Заокський район, с. Філатово. Призваний Заокським райвійськкоматом Тульської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Гончарова Ксенія Іванівна, проживала за адресою: Тульська область, Заокський район, с. Філатово.

Гопаров Сатнар, червоноармієць. 1924 р. н. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Зайці.

Гораєв Фазул, старший сержант, снайпер 16-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1917 р. н. Татарська АРСР, Кайбицький район, с. В. Беркаси. Призваний Фрунзенським райвійськкоматом м. Москви. Помер від ран 10.09.1943 р. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір. Рідні: дружина, Гораєва Сайре, проживала за адресою: Татарська АРСР, Кайбицький район, с. В. Беркаси.

Гораєв Шальмі Дулькафідович, рядовий. 1923 р. н. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Горбач Іван Федорович, старший сержант, командир гармати 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1919 р. н. Ворошиловградська область, Кагановицький район, с. Троїцьке. Призваний Верхне-Теплянським райвійськкоматом Ворошиловградської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Горбач Федір Микитович, проживав за адресою: Ворошиловградська область, Кагановицький район, с. Троїцьке.

Горбачов Григорій Йосипович, лейтенант. 1923 р. н. Загинув 26.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Горбачов Григорій Миколайович. Загинув 1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Горбоносов Іван Васильович, гвардії старший лейтенант, заступник командира роти 18-ї танкової бригади. 1916 р. н. Ростовська область, м. Таганрог. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: батько, Горбоносов Василь Іванович, проживав за адресою: м. Ростов-на-Дону, нове містечко, вул. Мінська, 11.

Горбунов Іван Степанович, рядовий, стрілець 955-го стрілецького полку 309-ї стрілецької дивізії. 1915 р. н. Карагандинська область, Пильменський район. Призваний Пильменським райвійськкоматом. Загинув 26.02.1943 р. Похований с. Деревки. Рідні: дружина, Горбунова Тетяна Костянтинівна, проживала за адресою: Карагандинська область, Пильменський район.

Горбунов Петро Федорович, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1906 р. н. Омська область, Голишманський район, с. Сорбуловка. Призваний Голишмановським райвійськкоматом Омської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Горбунова Марія Овдіївна, проживала за адресою: Омська область, Голишманський район, с. Сорбуловка.

Гордєєв Василь Пилипович, рядовий, розвідник 842-го артилерійського полку 309-ї стрілецької дивізії. Зник безвісті 3.03.1943 р., в районі с. Котельви.

Гордєєв Григорій Степанович, гвардії єфрейтор 25-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1917 р. н. Рязанська область, Сасовський район, с. Каліновець. Призваний Сасовським райвійськкоматом Рязанської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Гордєєва Ганна Семенівна, проживала за адресою: Рязанська область, Сасовський район, с. Каліновець.

Гордєєв Павло Григорович, рядовий, кулеметник 22-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Куйбишевська область, м. Сизрань. Призваний Сизранським райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: брат, Гордєєв Степан Григорович, проживав за адресою: Куйбишевська область, м. Сизрань, вул. Н. Піонерська, 32.

Горемикін Георгій Іванович, гвардії рядовий 85-го окремого гвардійського винищувального протитанкового дивізіону 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. м. Омськ. Призваний Сталінським райвійськкоматом м. Омськ. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: мати, Горемикіна Зоя Миколаївна, проживала за адресою: м. Омськ, вул. Сєвєрна, 68.

Горенишев Дмитро Захарович, молодший сержант. Загинув 6.09.1943 р. с. Більськ.

Горецький Михайло Володимирович, гвардії сержант, помічник командира взводу 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1914 р. н. Калінінська область, Великолуцький район. Призваний Гдовським райвійськкоматом Ленінградської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, біля школи. Рідні: дружина, Горецька Юлія Едуардівна, проживала за адресою: Ленінградська область.

Горелов Михайло Олександрович, рядовий, стрілець 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1901 р. н. Горьковська область, Виксунський район, с. Проволочне. Призваний Виксунським райвійськкоматом Горьковської області. Загинув 13.09.1943 р. Похований смт Котельва, кладовище. Рідні: дружина, Горєлова Катерина Миколаївна, проживала за адресою: Горьковська область, Виксунський район, с. Проволочне.

Горобченко Олексій Іванович, рядовий, санітарний інструктор полку 161-ї стрілецької дивізії. 1906 р. н. Харківська область, Дергачівський район. Призваний Дергачівським райвійськкоматом Харківської області. Загинув 8.03.1943 р. Похований с. Мар'їне. Рідні: дружина, Горобченко Надія Іванівна, проживала за адресою: Харківська область, Дергачівський район, с. Українка.

Городилов Євген Юхимович, гвардії сержант 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Удмуртська АРСР, м. Глазов. Призваний Глазовським райвійськкоматом Удмуртської АРСР. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша, біля бригадного двору. Рідні: батько, Городилов Юхим Феоктистович, проживав за адресою: м. Глазов, вул. Правонабережна, 2.

Горошкін Василь Семенович, рядовий 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1898 р. н. Горьковська область, Першотравневий район, с. Ташино. Призваний Першотравневим райвійськкоматом Горьковської області. Загинув 12.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Горошкіна Ф. І., проживала за адресою: Горьковська область, Першотравневий район, с. Ташино, вул. Калініна, 9.

Горский Микола Васильович, гвардії рядовий, стрілець 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Тамбовська область, Лисогорський район. Призваний Лисогорським райвійськкоматом Тамбовської області. Загинув

5.09.1943 р. Похований за 2500 м на північний схід від с. Любка. Рідні: мати, Горська Ганна Якимівна, проживала за адресою: Тамбовська область, Лисогорський район, с. Татаново.

Горюнов Прокопій Львович, рядовий. 1918 р. н. Загинув 3.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Горяєв Віктор Павлович, рядовий, стрілець 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Курганська область, с. Півкіно. Призваний Щучанським райвійськкоматом Курганської області. Загинув 14.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка. Рідні: мати, Горяєва Зоя Григорівна, проживала за адресою: Курганська область, Щучанський район, с. Каясан, вул. Куйбишева, 46.

Горячкін Михайло Андрійович, сержант, командир відділення 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Рязанська область, Сайнековський район, с. Березінка. Призваний Сайнековським райвійськкоматом Рязанської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Горячкіна Марія Іванівна, проживала за адресою: Рязанська область, Сайнековський район, с. Березінка.

Гостілов Микола Михайлович, рядовий. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Гранкін Микола Васильович, гвардії рядовий, розвідник 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. м. Миколаїв, ст. Біла Криниця. Призваний Магнітогорським райвійськкоматом Челябінської області. Загинув 9.09.1943 р. Похований на північний схід від с. Більськ. Рідні: мати, Гранкіна Пелагея Матвіївна, проживала за адресою: м. Миколаїв, ст. Біла Криниця.

Грачов Євлампій Якович, гвардії сержант, командир відділення 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Свердловська область, Тугулимський район, с. Єлкино. Призваний Тугулимським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований за 1500 м на південний захід від с. Михайлівка Перша, біля вис.+1,1. Рідні: мати, Грачова Феоктиста Макарівна, проживала за адресою: Свердловська область, Тугулимський район, с. Єлкино.

Грачов Семен Михайлович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1896 р. н. Куйбишевська область, Індинський район, с. Аніково. Призваний Індинським райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Грачова Є. Н., проживала за адресою: Куйбишевська область, Індинський район, с. Аніково.

Гребеневич Михайло Григорович, гвардії старший лейтенант, командир батареї 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1911 р. н. Могилевська область, м. Бобруйськ, пров. Піонерський, 15. Призваний Бобруйським райвійськкоматом Могилевської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований за 2 км на південь від с. Гнилосирівка (с. Чернещина), бригадний двір. Рідні: батько, Гребеневич Григорій Андрійович, проживав за адресою: Могилевська область, м. Бобруйськ, пров. Піонерський, 15.

Гребенкін Олексій Іванович, гвардії рядовий, стрілець 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1921 р. н. Алтайський край, Косихинський район, ст. Овчинниково. Призваний Сталінським райвійськкоматом м. Молотов. Загинув 11.09.1943 р. Похований с. Деревки, на південь. Рідні: мати, Гребенкіна К. П., проживала за адресою: Алтайський край, Косихинський район, ст. Овчинниково.

Гребенніков Опанас Кузьмович, рядовий, кулеметник 3-ї кулеметної роти 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1904 р. н. Курська область, м. Рильськ. Призваний Рильським райвійськкоматом Курської області. Загинув 09.1941 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Гребеннікова Ганна Іванівна, проживала за адресою: Курська область, м. Рильськ, вул. Комунальна, 21.

Греболєв Іван Іванович, рядовий. Загинув 11.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Грейцер Олександр Миколайович, молодший лейтенант, командир взводу 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. Новосибірська область, м. Куйбишев, вул. Папашина, 22. Призваний Куйбишевським райвійськкоматом. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Гречуха Іван Васильович, старший сержант, командир гармати 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1921 р. н. м. Київ, вул. Шевченка, 38. Призваний Новосибірським міськвійськкоматом м. Новосибірськ. Загинув 5.09.1943 р. Похований на північний схід від с. Більськ. Рідні: дружина, Гречуха Ніна М., проживала за адресою: м. Новосибірськ, радгосп №1, бригада 3.

Грибакін Федір Михайлович, гвардії рядовий. 1906 р. н. Орловська область. Помер від ран 18.10.1943 р. Похований смт Котельва.

Грибачов Іван Іванович, гвардії єфрейтор, автоматник 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Запорізька область, Мелітопольський район. Призваний Сухолозьським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 11.09.1943 р. Похо-

ваний за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: батько, Грибачов Іван Кузьмович, проживав за адресою: Запорізька область, Мелітопольський район, с. Терпелик.

Грибов Микола Михайлович, молодший командир 217-го стрілецького полку. Помер від ран 14.09.1943 р., у 589-му окремому медико-санітарному батальйоні. Похований на північний захід від х. Каменський (с. Камінне).

Григор'єв Іван Юхимович, сержант. 1918 р. н. Загинув у 1943 р. Похований смт Котельва.

Григор'єв Леон Семенович, гвардії сержант, командир танка 3-ї механізованої бригади. 1908 р. н. Воронезька область, Каленовський район, с. Єлань. Призваний Абрамовським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 30.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Григор'єва Тетяна Федорівна, проживала за адресою: Воронезька область, Каленовський район, с. Єлань.

Григор'єв Микола (Микита) Степанович, гвардії лейтенант, командир стрілецького взводу 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1913 р. н. Новосибірська область, Асіновський (Пишкіно-Троїцький) район, с. Філімоново. Призваний Асіновським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув у бою 7(8).09.1943 р. Похований с. Більськ, на південь від 12 курганів. Рідні: дружина, Григор'єва Марія Степанівна, проживала за адресою: Новосибірська область, Пишкіно-Троїцький район, с. Філімоново, вул. Набережна, 3.

Григор'єв Олександр Дмитрович, старшина, стрілець 11-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. Ленінградська область, Сталінський район, с. Бричино. Призваний Чусовським райвійськкоматом Молотовської області. Помер від ран 28.08.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: дружина, Григор'єва Ірина Єгорівна, проживала за адресою: Ленінградська область. Опитне поле, барак № 7.

Григоренко (Григоришин) Григорій Васильович, старший лейтенант 166-ї стрілецької дивізії. 1910 р. н. Вінницька область. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Грилєв Олексій Кузьмович, старший сержант, командир відділення 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Татарська АРСР, Новошиловський район. Призваний Івановським райвійськкоматом м. Іваново. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: сестра, Грилєва Тетяна Кузьмівна, проживала за адресою: м. Іваново, вул. Смоснієва, 53 лінія, землянка 299.

Гриценко Андрій Іванович, підпільник. смт Котельва. Страчений у 1942 р. Похований смт Котельва.

Гришен, старший сержант. Загинув 09.1943 р. Похований с. Більськ.

Гришин Геннадій Васильович, гвардії сержант, командир відділення 4-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної стрілецької дивізії. 1922 р. н. Ярославська область, роб. казарма. Призваний Владивостоцьким міськвійськкоматом м. Владивосток. Загинув 27.08.1943 р. Похований за 1500 м на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Гришина Ольга Петрівна, проживала за адресою: Ярославська область.

Гришин Олександр Георгійович, рядовий. Загинув 6.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Гришин Олександр Юхимович, рядовий, розвідник 11-го стрілецького полку 71-ї стрілецької дивізії. 1904 р. н. м. Москва, Госпітальна площа, 10, кв. 6. Призваний Первомайським райвійськкоматом м. Москва. Загинув 26.08.1943 р. Похований за 200 м на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: син, Гришин Віктор Олександрович, проживав за адресою: м. Москва, Госпітальна площа, 10, кв. 6.

Гришпан Сидір Ілліч, гвардії лейтенант. 1920 р. н. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Грищенко Володимир Семенович, гвардії молодший сержант, писар роти 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Одеська область, Грушковський район, с. Саботинівка. Призваний Ревдинським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 5.09.1943 р. Похований на північний захід від с. Більськ. Рідні: батько, Грищенко Семен Васильович, проживав за адресою: Одеська область, Грушковський район, с. Саботинівка.

Грищенко Кирило Макарович, рядовий, стрілець 201-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1906 р. н. Харківська область, Краснокутський район, с. Мурафа. Призваний Краснокутським райвійськкоматом Харківської області. Загинув 19.09.1943 р. Похований с. Велика Рублівка. Рідні: дружина, Грищенко Анастасія Якимівна, проживала за адресою: Харківська область, Краснокутський район, с. Мурафа.

Грішечко Інокентій Антонович, гвардії рядовий, бронебійник 22-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. Новосибірська область, Татарський район, с. Камбар. Призваний Татарським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Грішечко Марина Семенівна, проживала за адресою: Новосибірська область, Татарський район, с. Камбар.

Гробов Віктор Якович, гвардії сержант, командир відділення 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Свердловська область, м. Камишлов. Призваний Камишловським райвійськко-

матом Свердловської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша, біля бригадного двору. Рідні: дружина, Гробова Пелагея Єгорівна, проживала за адресою: Свердловська область, м. Камишлов, вул. Егнгельса, 117.

Громан Сруль Ельевич, рядовий 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. м. Кострома, Ярославська область. Призваний Костромським райвійськкоматом Ярославської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша, біля бригадного двору. Рідні: мати, Громан Дана Зенгіївна, проживала за адресою: Ярославська область, м. Кострома, вул. Леніна, 90, кв. 9.

Громов Василь Федорович, рядовий, стрілець 11-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1988 р. н. Калінінська область, м. Зубцов. Призваний Сокольницьким райвійськкоматом Московської області. Загинув 17.09.1943 р. Похований с. Деревки. Рідні: дружина, Громова Ганна Максимівна, проживала за адресою: м. Москва, с. Одінцово, вул. Інтернаціональна, 35.

Громов Микола Вікторович, сержант. 1924 р. н. Загинув 10.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Громов Олександр Іванович, старший сержант. 1903 р. н. Московська область, м. Москва. Загинув 16.09.1943 р. Похований с. Любка.

Громов Сергій Порфирович, гвардії рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1911 р. н. Саратовська область, Перелюбський район, с. Дмитрівка. Призваний Перелюбським райвійськкоматом Саратовської області. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Громова Олександра Іванівна, проживала за адресою: Саратовська область, Перелюбський район, с. Дмитрівка.

Грушевський Станіслав Семенович, рядовий, стрілець 180-ї стрілецької дивізії. 1907 р. н. Призваний Кожвинським райвійськкоматом Комі АРСР. Загинув 22.02.1943 р. Похований смт Котельва. Рідних немає.

Губенищев Олександр Михайлович, рядовий, обслуга гармати 1317-го винищувально протитанкового полку. 1924 р. н. Мордовська АРСР. Призваний В. Березовським райвійськкоматом Мордовської АРСР. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Губенищева Мотрона Петрівна, проживала за адресою: Мордовська АРСР, Березовський район, с. Пачинка.

Губін Микола Петрович, гвардії рядовий 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Молотовська область, Нитвинський район. Призваний Нитвинським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований за 500 м на південь від с. Михайлівка Перша, вис. 144.2, 75 м від саду. Рідні: дружина, Губіна Марія Євсіївна, проживала за адресою: Молотовська область, Нитвинський район.

Гужва Максим Омелянович, старший лейтенант, командир 3-ї батареї 1-го дивізіону 265-го окремого мінометного полку 3-го механізованого корпусу. 1914 р. н. Полтавська область, Новосанжарський район. Призваний Кременчуцьким райвійськкоматом Полтавської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований смт Котельва, східна околиця. Рідні: дружина, Гужва Ольга Федорівна, проживала за адресою: Полтавська область, Котелевський район, смт Котельва.

Гузієв Никифор Лук'янович, гвардії рядовий, п/п 51090. Ростовська область, Тарасовський район. Загинув 4.09.1943 р. Похований за 2 км на захід від смт Котельва. Рідні: Гузієва Варвара, проживала за адресою: Архангельська область, Каряшліська с/р.

Гулін Павло Васильович, сержант, командир відділення 1317-го винищувально протитанкового полку. 1922 р. н. Горьковська область, Воскресенський район. Призваний Воскресенським райвійськкоматом Горьковської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Гуліна Ганна Артеміївна, проживала за адресою: Горьковська область, Воскресенський район, с. Кладовка.

Гуляєв Борис Володимирович, гвардії старший сержант, командир відділення 2-ї кулеметної роти 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. Молотовська область, завод «Чермоза», вул. Сталіна, 22. Призваний Чермозьким райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: батько, Гуляєв Володимир Олександрович, проживав за адресою: Молотовська область, завод «Чермоза», вул. Сталіна, 22.

Гуляєв Григорій Васильович, старшина, командир відділення 16-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1915 р. н. Воронезька область, Анкинський район, с. Кащенкіно. Призваний Молотовським райвійськкоматом м. Куйбишев. Загинув 5.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Гуляєв Василь Олексійович, проживав за адресою: Воронезька область, Ольховатський район, с. Морченково.

Гуманович Микола Якович, старшина, стрілець 640-го стрілецького полку 47-ї стрілецької дивізії. 1912 р. н. Молотовська область, Сивинський район, с. Ядрини. Призваний Желєзнодорожним райвійськкоматом Комі АРСР. Загинув 31.08.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: дружина,

Першина Мотрона Федорівна, проживала за адресою: Молотовська область, Сивинський район, с. Ядрини.

Гур'єв Іван Кирилович, гвардії рядовий, стрілець 274-го гвардійського стрілецького полку 90-ї стрілецької дивізії. 1902 р. н. Харківська область, Золочівський район. Призваний Борисовським райвійськкоматом Курської області. Загинув 18.09.1943 р. Похований с. Маловидне. Рідні: дружина, Гур'єва Наталія Прокопівна, проживала за адресою: Харківська область, Золочівський район, с. Уди.

Гуркін Олександр Михайлович, рядовий, стрілець 69-ї окремої штрафної роти. 1918 р. н. Смоленська область. Призваний Можайським райвійськкоматом Московської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Гуркіна Акуліна Єгорівна, проживала за адресою: Московська область, Можайський район, с. Семенівська.

Гусак Павло Григорович, старший сержант, командир відділення 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1915 р. н. м. Ленінград, ВО 6/62. Призваний Василеостровським райвійськкоматом м. Ленінград. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Гусак Григорій, проживав за адресою: м. Ленінград, ВО 6/62.

Гусейнов Аріх, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1909 р. н. Азербайджанська РСР, Кідебейський роайон. Призваний Кідебейським райвійськкоматом Азербайджанської РСР. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Гусейнова Капчех, проживала за адресою: Азербайджанська РСР, Кідебейський район.

Гусєв Борис Павлович, старший сержант. Загинув 31.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Гусєв Василь Миколайович, майор, начальник штабу артилерії 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1901 р. н. м. Ярославль. Призваний Ярославським міськвійськкоматом. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Гусєва Розалія Петрівна, проживала за адресою: Красноярський край, ст. Устінбірь.

Гусєв Іван Васильович, гвардії сержант, навідник 72-го окремого винищувально-протитанкового дивізіону 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Воронезька область, Садовський район, с. 2-й Садовий. Призваний Садовським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця. Рідні: батько, Гусєв Василь Гаврилович, проживав за адресою: Воронезька область, Садовський район, с. 2-й Садовий.

Гусєв Михайло Якович, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Вологодська область, Белозерський район, с. Борзенок. Призваний Белозерським райвійськкоматом Вологодської області. Загинув 12.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Рідні: мати, Гусєва Марія Н., проживала за адресою: Вологодська область, Белозерський район, с. Борзенок.

Гусинський Яків Савелійович, гвардії лейтенант, командир саперного взводу 27-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Смоленська область, м. Рославль. Призваний Гавриловським райвійськкоматом Тамбовської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Гусинська Д. С., проживала за адресою: Тамбовська область, Гавриловський район, с. Ольшанка.

Гуськов Іван Семенович, гвардії рядовий, кулеметник 27-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. м. Ковров. Призваний Ковровським райвійськкоматом Кемеровської області. Загинув 21.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Гуськова Зінаїда Василівна, проживала за адресою: м. Ковров, с-ще Криматамет, 2, кв. 7.

Гущин Пилип Іванович, гвардії рядовий, стрілець 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1904 р. н. Саратовська область, Балашовський район, с. Репнов. Призваний Балашовським райвійськкоматом Саратовської області. Загинув 8.09.1943 р. Похований на північний схід від с. Більськ. Рідні: дружина, Комнатова Олена Тихонівна, проживала за адресою: Саратовська область, Балашовський район, с. Репнов.

Гущин Федір Антонович, єфрейтор. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Сидоряче.

Гущин Федір Йосипович, гвардії рядовий, стрілець 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1901 р. н. Саратовська область, Красавський район. Призваний Красавським райвійськкоматом Саратовської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Гущина Феодосія Олексіївна, проживала за адресою: Саратовська область, Красавський район.

Гюлейнов Нурмід Риганович. Загинув 13.09.1943 р. Похований с. Сидоряче.

Давиденко Дмитро Дмитрович, гвардії сержант, командир відділення 4-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1918 р. н. Білоруська РСР, м. Гомель. Призваний Головищенським райвійськкоматом Пензенської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований за 200 м на південь с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Давиденко Валентина Лазарівна, проживала за адресою: Білоруська РСР, м. Гомель, вул. Вознесенська, 16.

Давиденко Олексій Олексійович. Загинув 06.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Давидов Анатолій Іванович, сержант, заступник командира гармати 237-го артилерійського полку 71-ї стрілецької дивізії. 1916 р. н. Вологодська область, Грязовецький район, с. Вороніно. Призваний Грязовецьким райвійськкоматом Вологодської області. Загинув 14.08.1943 р. Похований смт Котельва, на південь. Рідні: батько, Давидов Іван Дмитрович, проживав за адресою: Вологодська область, Грязовецький район, с. Вороніно.

Давидов Анатолій Іванович, сержант. 1916 р. н. Загинув 14.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Даджов Даулбай, рядовий, стрілець 294-го гвардійського стрілецького полку 97-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1914 р. н. Казахська РСР, м. Кзил-Орда, вул. Титомська, 13. Призваний Кзилординським райвійськкоматом Казахської РСР. Загинув 20.09.1943 р. Похований х. Зубов (с. Зуби), кладовище. Рідні: дружина, Кулібаєва Улбаснах, проживала за адресою: Казахська РСР, м. Кзил-Орда, вул. Титомська, 13.

Даниленко Микола Якович, старший лейтенант 230-го гвардійського стрілецького полку. Помер від ран 14.09.1943 р., у 589-му окремому медико-санітарному батальйоні. Похований за 3 км на північний захід від х. Каменський (с. Камінне).

Даниленко Яків Леонтійович, партизан. 1916 р. н. Полтавська область, смт Котельва. Страчений у 1941 р. Похований смт Котельва.

Данилкін Григорій Лаврентійович, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Тамбовська область, Пичаєвський район. Призваний Кустанайським райвійськкоматом Кустанайської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, біля школи. Рідні: мати, Данилкіна Клавдія Йосипівна, проживала за адресою: Тамбовська область, Пичаєвський район.

Данилов Володимир Киндинович (Акіндінович), гвардії лейтенант, командир стрілецького взводу 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Кіровська область, Кайський район. Призваний Кайським райвійськкоматом Кіровської області. Загинув у бою 9.09.1943 р. с. Забілівка, Зіньківський район, увічнений с. Більськ. Рідні: мати, Данилова Ольга Філатівна, проживала за адресою: Кіровська область, Кайський район, с. Старковське.

Данилов Геннадій Андрійович, рядовий, бронебійник 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Омська область, м. Тюмень, с. Зирянка. Призваний Троїцьким райвійськкоматом Алтайського краю. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Більськ, 400 м у полі. Рідні: мати, Данилова Раїса Яківна, проживала за адресою: Алтайський край, Троїцький район, с. Н. Боровлянка.

Данилов Олександр Васильович, рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1925 р. н. м. Москва, вул. 1-ша Ізвозна, 23, кв. 38. Призваний Київським райвійськкоматом Московської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований на південь від с. Михайлове. Рідні: мати, Данилова Антоніна Степанівна, проживала за адресою: м. Москва, вул. 1-ша Ізвозна, 23, кв. 38.

Данилов Сергій Митрофанович, гвардії сержант, командир відділення 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1925 р. н. Тульська область, Воловський район, с. Нікітінське. Призваний Воловським райвійськкоматом Тульської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: мати, Данилова Олександра Іллівна, проживала за адресою: Тульська область, Воловський район, с. Нікітінське.

Даніяров Даутбек, рядовий 217-го стрілецького полку. Помер від ран 15.09.1943 р. у 589-му окремому медико-санітарному батальйоні. Похований за 3 км на північний захід від х. Каменський (с. Камінне).

Данкін Костянтин Архипович, гвардії старший сержант, командир відділення 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1921 р. н. Орловська область, Новинський район. Призваний Новинським райвійськкоматом Орловської області. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Рідні: мати, Данкіна Агрипіна Василівна, проживала за адресою: Орловська область, Новинський район.

Даценко Максим Дмитрович, підпільник, колгоспник. 1907 р. н. с. Більськ. Страчений в 1942 р. Похований с. Більськ.

Дворянінов Олексій Павлович, гвардії рядовий, стрілець взводу 204-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1911 р. н. м. Чимкент. Призваний Чимкентським райвійськкоматом Південно-Казахстанської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований за 500 м на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Дворянінова А. Г., проживала за адресою: м. Чимкент, вул. Перше травня, 76, кв. 2.

Девятов Віктор Олексійович, сержант, командир відділення 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1916 р. н. Воронезька область, м. Моршанськ, дитячий будинок. Приморська залізниця. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Соловйова Віра Герасимівна, проживала за адресою: Приморська залізниця, ст. Монає, робоче містечко, 18.

Деганський Іван Абрамович, гвардії рядовий, стрілець 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. Смоленська область, Починковський район, с. Ловушкіно. Призваний Вельським райвійськкоматом Архангельської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 1500 м на південний захід від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Шалоннікова Марія Василівна, проживала за адресою: Смоленська область, Починковський район, с. Ловушкіно.

Дегтяніков Іван Іванович, гвардії рядовий, телефоніст 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1905 р. н. Алтайський край, Сорочинський район. Призваний Сорочинським райвійськкоматом Алтайського краю. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Дегтянікова Уляна Прокопівна, проживала за адресою: Алтайський край, Сорочинський район, с. В. Камишино.

Дегтяр Михайло Семенович, єфрейтор, писар 6-го окремого гвардійського стрілецького батальйону 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1918 р. н. Сумська область, с. Герасимове. Призваний Ставропольським райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Пискурєва Лідія Михайлівна, проживала за адресою: Куйбишевська область, Ставропольський район, с. Старожул.

Дегтярьов Олександр Сергійович, рядовий. Загинув 23.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Дедилов Іван Федорович, гвардії рядовий, автоматник 5-го окремого гвардійського мотострілецького батальйону 224-го стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Омська область, Калачинський район, с. Кузиково. Призваний Калачинським райвійськкоматом Омської області. Поранений 12.09.1943 р. Помер від ран 13.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: батько, Дедилов Федір Олексійович, проживав за адресою: Омська область, Калачинський район, с. Кузиково.

Дедюлін Іван Григорович, гвардії рядовий. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Деєв Микола Петрович, гвардії сержант, командир відділення 22-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. Московська область. Призваний Шатурським райвійськкоматом Московської області. Загинув 29.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Деєва Єлизавета Федорівна, проживала за адресою: Московська область, Шатурський район, с. Вороненське.

Дежин Олександр Федорович, гвардії старший сержант, військова частина № 43010. 1903 р. н. м. Москва. Загинув 23.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Дежурнов Григорій Федорович, рядовий. 1916 р. н. Рязанська область, Михайловський район. Призваний Московським міськвійськкоматом. Загинув 23.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Дельмухамедов Сафрагалій Мухаметович, рядовий, стрілець 294-го гвардійського стрілецького полку 97-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1895 р. н. Татарська АРСР, Октябрський район, с-ще Світле Озеро. Призваний Октябрським райвійськкоматом Татарської АРСР. Загинув 22.09.1943 р. Похований х. Зубов (с. Зуби), кладовище. Рідні: дружина, Файтуліна Есма, проживала за адресою: Татарська АРСР, Октябрський район, с-ще Світле Озеро.

Дем'яненко Петро Григорович, старший сержант, командир бронетранспортера 22-го окремого розвідувального батальйону 4-го танкового корпусу. Полтавська область, м. Зіньків, вул. Сталіна, 45, кв. 2. Призваний Зіньківським райвійськкоматом Полтавської області. Загинув 15.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Дем'яненко Григорій Платонович, проживав за адресою: Полтавська область, м. Зіньків, вул. Сталіна, 45, кв. 2.

Дементʼєв Олександр Федорович, гвардії молодший лейтенант, командир стрілецького взводу 204-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Удмуртська АРСР, Ярський район, с. Н. Укан. Загинув 8.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, північно-східна околиця. Рідні: мати, Веретеннікова Олександра Семенівна, проживала за адресою: Удмуртська АРСР, Ярський район, с. Н. Укан.

Демидов Павло Степанович, молодший сержант, навідник 63-ї механіко-стрілецької бригади 84-го окремого танкового полку. 1925 р. н. Курська область, Дмитровський район, с. Полізовка. Призваний Дмитровським райвійськкоматом Курської області. Загинув 16.10.1943 р. Похований за 2 км на північ від с. Михайлівка Перша, на узліссі. Рідні: мати, Демидова Марія Гаврилівна, проживала за адресою: Курська область, Дмитровський район, с. Полізовка.

Демишев Микола Федорович, рядовий. Загинув 30.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Демской, рядовий. Загинув 09.1943 р. Похований с. Більськ.

Демусенко Кирило Кіндратович, гвардії рядовий, кулеметник 204-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1912 р. н. Полтавська область, Карлівський район, м. Карлівка. Призваний Солікамським райвійськкоматом. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 500 м на

північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Демусенко Анастасія Пилипівна, проживала за адресою: Полтавська область, Карлівський район, м. Карлівка.

Демченко Володимир Васильович, гвардії рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Кемеровська область, Кемеровський район. Призваний Кемеровським райвійськкоматом Кемеровської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Демченко Василь Гнатович, проживав за адресою: Кемеровська область, Кемеровський район.

Денисов Василь Тимофійович, гвардії єфрейтор, стрілець 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1925 р. н. Тамбовська область, Юрловський район, с. Нікольське. Призваний Київським райвійськкоматом м. Москва. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: мати, Денисова Акуліна Марківна, проживала за адресою: м. Москва, Можайске шосе, 2, Поклонгора, барак 18/9.

Денисов Петро Іванович, гвардії рядовий 1667-го винищувально-протитанкового артилерійського полку 27-ї Армії. 1912 р. н. Саратовська область, Базарно-Карабулацький район, с. Іванівка. Призваний Базарно-Карабулацьким райвійськкоматом Саратовської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований за 400 м на південний схід від с. Більськ, вис. 180.4. Рідні: дружина, Денисова Ганна Миколаївна, проживала за адресою: Саратовська область, Базарно-Карабулацький район, с. Іванівка.

Дербенцев Василь Кузьмович, гвардії рядовий, візник 22-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1902 р. н. Сталінградська область. Призваний Костромським райвійськкоматом. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Дербенцева Меланія Микитівна, проживала за адресою: Ярославська область, м. Кострома, роз'їзд 5.

Дергачов Кузьма Федорович, гвардії рядовий, стрілець 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. Казахська РСР, Кустанайська область, Пресногорський район. Призваний Пресногорським райвійськкоматом Кустанайської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 500 м на південь від с. Михайлівка Перша, вис. 144.2, північний схил. Рідні: дружина, Дергачова Мотрона Спиридонівна, проживала за адресою: Казахська РСР, Кустанайська область, Пресногорський район.

Дерев'янко Кирило Семенович, партизан. 1891 р. н. с. Маловидне. Страчений у 1942 р. Похований с. Маловидне.

Детков Іван Сергійович, гвардії рядовий, мінометник 27-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Орловська область, м. Сурськ. Призваний Жеряєвським райвійськкоматом Тамбовської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Детков Сергій Степанович, проживав за адресою: Тамбовська область, Жеряєвський район, с. Русанівка.

Детушев Сергій Михайлович, рядовий, п/п 77038. Загинув 12.11.1943 р. Похований смт Котельва.

Джалілов Каландар, рядовий. Загинув 10.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Джалімов Хаміт, рядовий 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1912 р. н. Самаркандська область, Хатирчинський район, колгосп імені Сталіна. Призваний Хатирчинським райвійськкоматом Самаркандської області. Зник безвісті 19.08.1943 р. в районі смт Котельва. Рідні: дружина, Джалімова Дожупар, проживала за адресою: Самаркандська область, Хатирчинський район, колгосп імені Сталіна.

Джамакулов Утеген, рядовий. Загинув 5.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Джамалов Абдумажан, гвардії молодший сержант медичної служби, санітарний інструктор 204-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1915 р. н. Андижанська область, Сталінський район, с. Уржа-Малі. Призваний Сталінським райвійськкоматом Андижанської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 500 м на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Джамалова М. В., проживала за адресою: Андижанська область, Сталінський район, с. Уржа-Малі.

Джаматов Херцибай, гвардії рядовий. Загинув 11.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка.

Джамбулов Сіямутдін, гвардії рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1894 р. н. Чимкентська область, Пахта-Аральський район. Призваний Пахта-Аральським райвійськкоматом Чимкентської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Джамбулова Тургашат, проживала за адресою: Чимкентська область, Пахта-Аральський район.

Джангиров Веніамін Ваганович, молодший лейтенант. Ставропольський край, м. Будьоновськ. Призваний Будьоновським райвійськкоматом. Загинув 15.08.1943 р.

Джапанов Барангу, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1915 р. н. Киргизька РСР, Тяньшанська область, Наринський район. Призваний Наринським райвійськкоматом Тяньшанської області. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: Мамедшонов Джапан, проживав за адресою: Киргизька РСР, Тяньшанська область, Наринський район.

Джаукамбаєв Бейсехон, старший сержант. 1922 р. н. Загинув 1.09.1943 р. Похований с. Зайці.

Джеманбеков Сагідик, рядовий, стрілець 294-го гвардійського стрілецького полку. Загинув 19.09.1943 р. Похований х. Зубов (с. Зуби), кладовище.

Джумаліс Насирдін, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Піяншанська область, Кочкарський район. Призваний Кочкарським райвійськкоматом Піяншанської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: батько, Томаров Джума, проживав за адресою: Піяншанська область, Кочкарський район.

Джунісов Іманіл, рядовий, стрілець 22-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1897 р. н. Чимкентська область, Чимкентський район. Призваний Чимкентським райвійськкоматом Чимкентської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Джунісова Жаніс Сакулівна, проживала за адресою: Чимкентська область, Чимкентський район.

Джураєв Джамбар, рядовий. Загинув 9.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Дзюбенко Олександр Григорович, молодший лейтенант, командир стрілецької роти 29-го гвардійського повітряно-десантного полку 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1914 р. н. м. Москва. Призваний Кагановицьким райвійськкоматом м. Москва. Загинув 1.09.1943 р. Похований на захід від смт Котельва. Рідні: дружина, Дзюбенко Олександра Григорівна, проживала за адресою: м. Москва, Соболевський провулок, 17, кв. 22.

Дижкін (Дяжкін) Іван Михайлович, лейтенант 208-го гвардійського стрілецького полку 169-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1916 р. н. Архангельська область, Виноградський район. Призваний Виноградським райвійськкоматом Архангельської області. Загинув 8.09.1943 р. Похований на захід від с. Більськ. Рідні: проживали за адресою: Архангельська область, Виноградський район.

Диченко Григорій Андрійович, партизан. 1916 р. н. Полтавська область, смт Котельва. Страчений у 1942 р. Похований смт Котельва.

Діванов Микола Федорович, гвардії сержант, командир відділення 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Воронезька область, Гладковський район. Призваний Гладковським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 30.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: батько, Діванов Федір, проживав за адресою: Воронезька область, Гладковський район.

Діденко Юрій Васильович, рядовий 16-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. м. Новосибірськ. Призваний Масляннінським райвійськкоматом. Загинув 10.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Діхтяр Іван Максимович, підпільник. 1902 р. н. с. Глобівка. Страчений в 1942 р. Похований с. Глобівка.

Дмитренко Петро Євдокимович, рядовий. 1912 р. н. Полтавська область, Котелевський район, с. Мар'їне. Загинув 5.03.1943 р. Похований с. Мар'їне.

Дмитренко Семен Іванович, рядовий, стрілець 575-го стрілецького полку 161-ї стрілецької дивізії. 1924 р. н. Харківська область, Краснокутський район. Призваний Краснокутським райвійськкоматом Харківської області. Загинув 4.03.1943 р. Похований с. Маловидне, кладовище. Рідні: мати, Дмитренко Степанида Андріївна, проживала за адресою: Харківська область, Краснокутський район, с. Мар'їне.

Дмитрієв Анатолій Павлович, сержант. Загинув 13.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Дмитрієв Андрій Іванович, рядовий, снайпер. 1925 р. н. м. Омськ-Кіровськ. Призваний Омським міськвійськкоматом. Загинув 10.09.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: батько, Дмитрієв Іван Дмитрович, проживав за адресою: м. Омськ-Кіровськ.

Дмитрієв Георгій Миколайович, старшина, механік-водій танка Т-34 10-ї механізованої бригади 7-го танкового полку. 1917 р. н. м. Владівосток, вул. Папаніна, 27. Призваний Томським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований за 2 км на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Дмитрієв Микола Євдокимович, проживав за адресою: м. Владівосток, вул. Папаніна, 27.

Дмитрієв Іван Якович, гвардії рядовий, стрілець 106-ї механізованої бригади 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1905 р. н. Курганська область, с. Темляково. Призваний Курганським міськвійськкоматом Курганської області. Зник безвісті 14.09.1943 р. в районі с. Мала Рублівка. Рідні: дружина, Южакова Зоя Петрівна, проживала за адресою: Курганська область, Курганський район, с. Темляково.

Дмитрієв Олександр Іванович, лейтенант, командир вогневого взводу 452-го винищувально-протитанкового артилерійського полку. 1922 р. н. Рязанська область, Каверінський район,

с. Темешово. Призваний Каверінським райвійськкоматом Рязанської області. Загинув 1.09.1943 р. Похований с. Михайлове. Рідні: мати, Дмитрієва Марія Миколаївна, проживала за адресою: Рязанська область, Каверінський район, с. Темешово.

Дніпровський Микола Олександрович, гвардії рядовий, розвідник 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Читинська область, Улетовський район, с. Нікольське. Призваний Улетовським райвійськкоматом Читинської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: батько, Дніпровський Олександр Ілліч, проживав за адресою: Читинська область, Улетовський район, с. Нікольське.

Добреднєв Матвій Іванович, рядовий, кавалерист 158-го кавалерійського полку 3-ї кавалерійської дивізії. Семипалатинська область, с. Золотарь. Призваний Бельагацьким райвійськкоматом Семипалатинської області. Зник безвісті 9.10.1941 р., в районі с. Котельви. Рідні: батько, Добреднєв І., проживав за адресою: Семипалатинська область, с. Золотарь.

Добродеєв Микола Васильович, рядовий 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1914 р. н. Горьковська область, м. Викса, вул. Новобольнична, 15. Призваний Виксанським міськвійськкоматом Горьковської області. Загинув 26.08.1943 р. Похований с. Сидоряче, на південь, біля дороги. Рідні: сестра, Добродеєва Серафіма Василівна, проживала за адресою: Горьковська область, м. Викса, вул. Новобольнична, 15.

Добросачов Василь Омелянович, рядовий. Загинув 16.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка.

Довженко Іван Пилипович, підпільник, голова колгоспу. 1893 р. н. с. Більськ. Страчений в 1942 р. Похований с. Більськ.

Долгачов Олексій Іванович, сержант, командир відділення 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Калінінська область, м. Вишній Волочек, вул. Куйбишева, 2. Призваний Вишнєволоцьким райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Долгачова Поліна Іванівна, проживала за адресою: Калінінська область, м. Вишній Волочек, вул. Куйбишева, 2.

Долженко Павло Антонович, старший сержант, навідник 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Алтайський край, Волчихинський район, с. Волчихина, вул. Комсомольська, 24. Призваний Волчихинським райвійськкоматом Алтайського краю. Загинув 27.08.1943 р. Похований с. Гнилосирівка (с. Чернещина). Рідні: сестра, Покатілова Ганна Антонівна, проживала за адресою: Алтайський край, Волчихинський район, с. Волчихина, вул. Комсомольська, 24.

Долматов Петро Павлович, рядовий, стрілець 201-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1898 р. н. Омська область, Курбаський район. Призваний Курбаським райвійськкоматом Омської області. Загинув 16.09.1943 р. Похований с. Мар'їне. Рідні: дружина, Долматова Катерина Петрівна, проживала за адресою: Омська область, Курбаський район.

Домбровський Андрій Полікарпович, рядовий, п/п 37326. Орнебурзька область, с. Георгіївка. Загинув 12.08.1943 р. Похований с. Деревки.

Домбровський Михайло Васильович, рядовий. Загинув 31.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Доменко Олексій Дмитрович, рядовий. Челябінська область, Варневський район. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Любка.

Домонуров (Домонкуров) Віктор Васильович, сержант 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. м. Мічурінськ, с. Бурмасово. Призваний Пролетарським райвійськкоматом м. Москва. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: мати, Домокурова Олександра Федорівна, проживала за адресою: м. Москва.

Донумашев Турдибай, гвардії рядовий, стрілець 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1912 р. н. Андижанська область, Ворошиловський район. Призваний Ворошиловським райвійськкоматом Андижанської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований за 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша, біля бригадного двору. Рідні: дружина, Донумашева Очекбер, проживала за адресою: Андижанська область, Ворошиловський район, с. Позерман.

Дорнєв Костянтин Георгійович, рядовий. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Дорофеєв Павло Миколайович, гвардії рядовий, стрілець 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Татарська АРСР, Мурлитський район, с. Ісламово. Призваний Лисвенським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 9.09.1943 р. Похований за 2,5 км на північний схід від с. Любка. Рідні: мати, Дорофеєва Уляна Іванівна, проживала за адресою: Молотовська область, м. Лисьва, вул. Большакова, 2, кв. 5.

Дорошев Янгібай, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1903 р. н. Ферганська область. Призваний Ферганським рай-

військкоматом Ферганської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Баргазієва Батинюк, проживла за адресою: Ферганська область.

Дорошкевич Єгор Володимирович, сержант, радист 452-го винищувально-протитанкового артилерійського полку 4-ї Армії. 1920 р. н. Івановська область. Призваний Владімірським райвійськкоматом Івановської області. Загинув 1.09.1943 р. Похований с. Михайлове. Рідні: мати, Дорошкевич Н. К., проживала за адресою: Івановська область, Владімірський район.

Доткаєв Дмитро Васильович, рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Алтайський край, Лукдіновський район, с. Старовєщенськ. Загинув 7.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Доткаєва Ганна Дмитрівна, проживала за адресою: Алтайський край, Лукдіновський район, с. Старовєщенськ.

Драннік Іван Омелянович, гвардії рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Новосибірська область, Сузуцький район. Призваний Сузуцьким райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Драннік Марія Іванівна, проживала за адресою: Новосибірська область, Сузуцький район.

Дранок Іван Прохорович, гвардії сержант. 1922 р. н. Загинув 10.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Дрезков Павло Іванович, рядовий. 1907 р. н. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Дренін Прокіп Григорович, рядовий, стрілець 27-ї Армії. 1907 р. н. Горьковська область, Теплостанський район, с. Передєл. Призваний Фрунзенським райвійськкоматом Івановської області. Зник безвісті 20.08.1943 р. в районі с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Дреніна Аксинія Сергіївна, проживала за адресою: м. Іваново, вул. Березіновська, 37.

Дробуш Анатолій Якович, рядовий. 1918 р. н. Запорізький район. Загинув 26.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Дровянніков Олексій Павлович, рядовий. 1919 р. н. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Дрожжин Костянтин Сидорович, молодший сержант, стрілець 201-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1925 р. н. Московська область, Браницький район, с. Тороново. Призваний Браницьким райвійськкоматом Московської області. Загинув 19.09.1943 р. Похований с. Велика Рублівка. Рідні: батько, Дрожжин Сидір Миколайович, проживав за адресою: Московська область, Браницький район, с. Тороново.

Дроздов Іван Вікторович, гвардії сержант, п/п 51090. 1921 р. н. Вологодська область, Харовський район. Загинув 22.08.1943 р. Похований за 2 км на південь від смт Котельва.

Дроздов Микола Павлович, гвардії молодший сержант, заступник командира відділення 27-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1918 р. н. Молотовська область, Добрянський район, с. Сафроново. Призваний Добрянським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Дроздова Мотрона Федорівна, проживала за адресою: Молотовська область, Добрянський район, с. Сафроново.

Дроздов Федір Юхимиович, старший лейтенант, командир роти 3-ї механізованої бригади. 1910 р. н. Молотовська область, Добринський район. Призваний Абрамовським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Дроздова Віра Іванівна, проживала за адресою: м. Молотов, с-ще Сталіна, 8, кв. 7.

Дряхлов Сергій Демидович, рядовий. 1920 р. н. м. Молотов. Призваний Устименським райвійськкоматом Комі АРСР. Загинув 8.09.1943 р. Похований на захід від с. Більськ. Рідні: сестра, Дряхлова Антоніна Демидівна, проживала за адресою: м. Молотов.

Дубко Іван Іванович, рядовий. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Дубков (Дудков) Павло Прокопович, рядовий, стрілець 2-ї стрілецької роти 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1905 р. н. Саратовська область, Турковський район, с. Чирихово. Призваний Турковським райвійськкоматом Саратовської області. Загинув 31.08.1943 р. Похований північна околиця с. Більськ. Рідні: дружина, Дудкова Мотрона Терентіївна, проживала за адресою: Саратовська область, Турковський район, с. Чирихово.

Дубовий Степан Дмитрович, гвардії старший лейтенант, заступник командира по стройовій частині 3-го механізованого корпусу 265-го окремого мінометного полку. 1918 р. н. Орловська область, Трубчевський район, с. Яковськ. Призваний Трубчевським райвійськкоматом Орловської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований східна околиця смт Котельва. Рідні: батько, Дубовий Дмитро Петрович, проживав за адресою: Орловська область, Трубчевський район, с. Яковськ.

Дубровін (Дубравін) Павло Спиридонович, гвардії молодший лейтенант, командир стрілецького взводу 204-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії.

1914 р. н. Новосибірська область, Іскітинський район. Загинув 4(8).09.1943 р. Похований за 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша, за іншими даними на захід від с. Більськ. Рідні: батько, Дубровін Спиридон Прохорович, проживав за адресою: Новосибірська область, Іскітинський район, с.Натальмен.

Дубшанов Даши Цирен, рядовий. 1904 р. н. Бурятська АРСР, с. Бапрун-Хасурта. Загинув 10.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Дудкін Віталій Федорович, молодший лейтенант, командир взводу 126-го стрілецького полку 71-ї стрілецької дивізії. 1922 р. н. м. Алма-Ата. Призваний Алмаатинським міськвійськкоматом Калінінської області. Загинув 1.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Дудкін Федір Петрович, проживав за адресою: м. Алма-Ата.

Дудкін Іван Григорович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1914 р. н. Курська область, Мобекінський район. Призваний Мобекінським райвійськкоматом Курської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: мати, Дудкіна Єфросинія Петрівна, проживала за адресою: Курська область, Мобекінський район.

Дудкін Михайло Семенович, сержант. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Дудов Михайло Петрович, гвардії рядовий 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1915 р. н. м. Новосибірськ, вул. Поштова, 4, кв. 11. Призваний Дзержинським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Дудова Тетяна Тимофіївна, проживала за адресою: м. Новосибірськ, вул. Поштова, 4, кв. 1.

Дуйлинський Сергій Федорович, гвардії старший лейтенант, командир транспортної роти 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1916 р. н. Челябінська область, Кірюпольський район. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Ширяєва Ганна П., проживала за адресою: Челябінська область, Кірюпольський район.

Думчиков Спиридон Іванович, рядовий, стрілець 201-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1900 р. н. Харківська область, Богодухівський район, свекло-радгосп «Удобовський». Призваний Богодухівським райвійськкоматом Харківської області. Загинув 20.09.1943 р. Похований с. Велика Рублівка. Рідні: дружина, Думчикова Парасковія Терентіївна, проживала за адресою: Харківська область, Богодухівський район, свеклорадгосп «Удобовський».

Дунаєв Дмитро Сергійович, гвардії сержант, командир відділення 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1916 р. н. Воронезька область, м. Єлець. Призваний Вельським райвійськкоматом Архангельської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша, біля бригадного двору. Рідні: дружина, Дунажєва Ксенія Матвіївна, проживала за адресою: Воронезька область, м. Єлець, вул. Калиновська.

Дунаєв Федір Семенович, рядовий 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1905 р. н. Казахська РСР, Ленгерський район. Загинув 8.09.1943 р. Похований на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Дунаева Устина Степанівна, проживала за адресою: Казахська РСР, Ленгерський район, колгосп Карла Маркса.

Дунаєвський Борис Андрійович, гвардії лейтенант, командир стройової роти 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1921 р. н. Красноярський край, м. Ачинськ, вул. Промислова, 9, кв. 31. Призваний Красноярським міськвійськкоматом м. Красноярськ. Зник безвісті 4.09.1943 р. с. Млинки. Рідні: тітка, Новожилова Зоя Олександрівна, проживала за адресою: Красноярський край, м. Іланськ, вул. Красна, 46.

Дуплінських Сергій Фадеєвич, гвардії старший лейтенант, командир транспортної роти 18-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 7-ї гвардійської повітряно-десантної стрілецької дивізії. 1916 р. н. Челябінська область, Каргапольський район. Призваний Архангельським міськвійськкоматом м. Архангельськ. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва, східна околиця. Рідні: дружина, Беляєва Олександра Федорівна, проживала за адресою: м. Архангельськ.

Дурманенко Борис Никифорович, гвардії рядовий, 25-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Семипалатинська область, Белячанський район. Призваний Белячанським райвійськкоматом Семипалатинської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Дурманенко Марія М., проживала за адресою: Семипалатинська область, Белячанський район, с. Бороздуліне.

Дурніцин Сергій Трохимович, гвардії рядовий 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Свердловська область Бєлоярський район, с. Мізенка. Призваний Бєлоярським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 15.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: батько, Дурніцин Трохим Олександрович. Проживав за адресою: Свердловська область, Белоярський район, с. Мізенка.

Дурнічев Микола Миколайович, рядовий, стрілець 232-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. Горьковська область, Балахнінський район, с. Лукино. Призваний Первореченським райвійськкоматом м. Владівосток. Загинув 31.08.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: мати, Максельвіна Софія Михайлівна, проживала за адресою: Горьковська область, Сармовський район, с-ще Комсомольськ, вул. Молодіжна, 7/11.

Дуров Захар Федорович, гвардії рядовий, розвідник гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1912 р. н. Воронезька область, Усманський район. Призваний Митищенським райвійськкоматом Московської області. Загинув 9.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Дурова Анастасія Олексіївна, проживала за адресою: Воронезька область, Усманський район, Девицька с/р.

Дуров Михайло Петрович. 1915 р. н. Загинув 03.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Дуров Федір Васильович, гвардії єфрейтор, стрілець 155-го гвардійського стрілецького полку 5-ї гвардійського танкового корпусу. 1918 р. н. Пензенська область, Мокшанський район. Призваний Пензенським міськвійськкоматом м. Пенза. Загинув 19.09.1943 р. Похований с. Милорадове. Рідні: мати, Дурова Надія Федорівна, проживала за адресою: Пензенська область, Мокшанський район.

Дутчик Василь Єфремович, старшина. 1915 р. н. м. Москва. Призваний Таганським райвійськкоматом м. Москви. Загинув 8.09.1943 р. Похований на захід від с. Більськ. Рідні: проживали за адресою: Південно-Казахстанська область, м. Туркестан.

Душевілов, рядовий. Загинув 09.1943 р. Похований с. Більськ.

Дюрягін Степан Єгорович, рядовий, розвідник-спостерігач 237-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Челябінська область, Шумихинський район, с. Дюрягіно. Призваний Шумихинським райвійськкоматом Челябінської області. Зник безвісті 21.08.1943 р. в районі смт Котельва. Рідні: мати, Дюрягіна Агафія Яківна, проживала за адресою: Челябінська область, Шумихинський район, с. Дюрягіно.

Дьомін Віктор Васильович, гвардії рядовий, заряджаючий 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Воронезька область, Абрамовський район, с. Ярехлеш. Призваний Абрамовським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 31.08.1943 р. Похований на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Дьоміна Зінаїда Василівна, проживала за адресою: Воронезька область, Абрамовський район, с. Ярехлеш.

Дьомін Микола Федорович, рядовий, молодший командир 955-го стрілецького полку 309-ї стрілецької дивізії. 1915 р. н. Кіровська область, Свечинський район. Призваний Свечинським райвійськкоматом Кіровської області. Помер від ран 26.03.1943 р. у 306-му окремому медико-санітарному батальйоні. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Дьоміна А. П., проживала за адресою: Кіровська область, Свечинський район.

Дьомін Тимофій Васильович, єфрейтор. Загинув 27.08.1943 р. Похований с. Сидоряче.

Ельцефон (Ельценфон) Адольф Аркадійович, гвардії сержант, командир відділення 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Таджицька РСР, Хаський район. Призваний Хаським райвійськкоматом Таджицької РСР. Загинув 4.09.1943 р. Похований південна околиця с. Михайлівка Перша. Рідних немає.

Євлампієв Іван Тимофійович, рядовий, візник 237-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1892 р. н. Новосибірська область, Куп'янський район, с. Н. Борлан. Призваний Андріївським райвійськкоматом Алтайського краю. Зник безвісті 18.08.1943 р. в районі с. Котельва. Рідні: дружина, Євлампієва Марфа Михайлівна, проживала за адресою: Алтайський край, Андріївський район, радгосп «Баганський».

Євпак Іван Степанович, рядовий 110-ї штрафної роти 97-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Красноярський край, Совєтський район, с. Бархатово. Призваний Кіровським райвійськкоматом Красноярського краю. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Мар'їне. Рідні: мати, Євпак Софія Георгіївна, проживала за адресою: Красноярський край, Совєтський район, с. Бархатово.

Євсеєв Іван Федорович, гвардії сержант, командир відділення 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1909 р. н. Куйбишевська область, Ново-Джинський район. Призваний Фрунзенським райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша, біля бригадного двору. Рідні: дружина, Пекова Ганна Михайлівна, проживала за адресою: Куйбишевська область, Ново-Джинський район, с. Піонер.

Євсинніков (Єссенніков) Олексій Петрович, сержант. 1921 р. н. Тамбовська область, Мордовський район, ст. Оборона. Призваний Мордовським райвійськкоматом Тамбовської області. Загинув 8.09.1943 р. Похований на захід від с. Більськ. Рідні: батько, Єссеніков Петро Миколайович, проживав за адресою: Тамбовська область, Мордовський район, ст. Оборона.

Євтиков Аким Андрійович, рядовий, стрілець 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1898 р. н. Рязанська область, Пителинський район, с. Юрьєво. Призваний Пителинським райвійськкоматом Рязанської області. Загинув 1.09.1943 р. Похований за 200 м на південь від с. Михайлівка

Перша. Рідні: дружина, Євтикова Пелагея Павлівна, проживала за адресою: Рязанська область, Пителинський район, с. Юрьєво.

Єгерєв Олександр Гаврилович, гвардії рядовий, стрілець 213-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. Рязанська область, Коблинський район, с. Ключ. Призваний Коблинським райвійськкоматом Рязанської області. Загинув 19.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка, курган 12,6. Рідні: мати, Єгерєва Марія Никифорівна, проживала за адресою: Рязанська область, Коблинський район, с. Ключ.

Єговцов Іван Семенович, гвардії молодший сержант, старший розвідник 9-го артилерійського полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1918 р. н. Молотовська область, Іловський район, с. Сосніно. Призваний Іловським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Єговцева Степаніда Андріївна, проживала за адресою: Молотовська область, Іловський район, с. Сосніно.

Єгоров Василь Олександрович, рядовий, стрілець 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. м. Іркутськ, с-ще Новоленіна. Призваний Іркутським райвійськкоматом м. Іркутськ. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: дружина, Єгорова Валентина Інокентіївна, проживала за адресою: м. Іркутськ, с-ще Новоленіна, 3, кв. 83.

Єгоров Володимир Васильович, гвардії рядовий, розвідник 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1921 р. н. Ростовська область, Анастасьский район, с. Латацово. Призваний Кіровським райвійськкоматом Чкаловської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Єгорова, проживала за адресою: Ростовська область, м. Таганрог, вул. Ружейна, 20.

Єгоров Олександр Васильович, рядовий. Загинув 30.08.1943 р. Похований с. Михайлівка.

Єдорюгін Олександр Єгорович, рядовий 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Челябінська область, Шадринський район, с. Хликове. Призваний Шадринським райвійськкоматом Челябінської області. Загинув 7(8).09.1943 р. Похований с. Більськ, на ділянці лікарні. Рідні: проживали за адресою: Челябінська область, Шадринський район, с. Хликове.

Єжов Михайло Миколайович, рядовий, водій 264-ї мінометної роти 69-го окремого медико-санітарного батальйону. 1904 р. н. Загинув 15.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: Єжова Клавдія Олександрівна, проживала за адресою: (нерозбірливо).

Єлагін Василь Іванович, гвардії рядовий, кулеметник 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1902 р. н. Курська область, Ленінський район, с. Філіпово. Призваний Ленінським райвійськкоматом Курської області. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Рідні: дружина, Єлагіна Надія Миколаївна, проживала за адресою: Курська область, Ленінський район, с. Філіпово.

Єлашин Олександр Васильович, рядовий. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Єлісєєв Василь Васильович, гвардії сержант, командир відділення 155-го гвардійського стрілецького полку 52-ї гірської стрілецької дивізії. 1925 р. н. Івановська область, Гусєвський район, завод Красноє Ехо. Призваний Гусєвським райвійськкоматом Івановської області. Загинув 19.09.1943 р. Похований с. Велика Рублівка. Рідні: батько, Єлисеєв Василь Андрійович, проживав за адресою: Івановська область, Гусєвський район, завод Красноє Ехо.

Єлісєєв Віктор Іванович, молодший сержант, командир відділення 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. м. Москва. Призваний Дзержинським райвійськкоматом м. Москва. Загинув 27.08.1943 р. Похований за 500 м на північ від смт Котельва. Рідні: мати, Єлісєєва Марія Василівна, проживала за адресою: м. Москва, 2-й Церковний провулок, 9, кв. 8.

Єлісєєв Іван Федорович, старший сержант, командир гармати 13-го гвардійського винищувального полку 1918 р. н. Горьковська область, Муромський район, с. Шишлово. Призваний Муромським райвійськкоматом Горьковської області. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: батько, Єлисеєв Федір Григорович, проживав за адресою: Горьковська область, Муромський район, с. Шишлово.

Єльніков Антон Григорович, гвардії рядовий, стрілець 210-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1905 р. н. Курська область, Беловський район, с. Белиса. Призваний Беловським райвійськкоматом Курської області. Загинув 12.09.1943 р. Похований за 1 км на північ від с. Мала Рублівка. Рідні: дружина, Єльнікова Анастасія Іванівна, проживала за адресою: Курська область, Беловський район, с. Белиса.

Ємельянов Олексій Сергійович, гвардії рядовий, стрілець 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1903 р. н. Свердловська область, Верхнє-Тишлинський район, с. Тишла. Призваний Орджонікідзенським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 5.09.1943 р. Похований за 500 м на південь від с. Михайлівка Перша, вис. 144.2, північний скат. Рідні: дружина, Ємельянова Пелагея Дмитрівна, проживала за адресою: Свердловська область, Верхнє-Тишлинський район, с. Тишла.

Єпішев Степан Митрофанович, гвардії рядовий, стрілець 268-го гвардійського стрілецького полку 90-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1911 р. н. Харківська область, Вовчанський ра-

йон, с. Волнівка. Призваний Вовчанським райвійськкоматом Харківської області. Загинув 19.09.1943 р. Похований с. Маловидне. Рідні: дружина, Єпішева Ганна Романівна, проживала за адресою: Харківська область, Вовчанський район, с. Волнівка.

Єременко Іван Олександрович, рядовий 274-го гвардійського стрілецького полку 90-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1925 р. н. Загинув 14.(11).09.1943 р. Похований с. Ковалеве. Рідні: Солоха Олександр Олександрович, проживав за адресою: м. Харків, вул. Плехановська, 21, кв. 25.

Єременко Лев Миколайович, лейтенант, командир взводу. Загинув 5.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Єременко Марія Федорівна, проживала за адресою: Сталінська область, Славянський район, с. Георгієвська.

Єрикалов Іван Іванович, рядовий, стрілець. 1913 р. н. Горьковська область, Солганський район, с. Соясан. Загинув 27.08.1943 р. Похований за 200 м на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Єрикалова Марія Іванівна, проживала за адресою: Горьковська область, Солганський район, с. Соясан.

Єрін Олександр Якович, гвардії сержант, командир відділення 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Свердловська область, Н. Салдінський район. Призваний Н. Салдінським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 5.09.1943 р. Похований південна околиця с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Єріна Дарія Петрівна, проживала за адресою: Свердловська область, Н. Салдінський район, І-е селище.

Єрлашев Іван Костянтинович, гвардії рядовий 25-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної стрілецької дивізії. 1910 р. н. Орловська область, Сосковський район, колгосп ім. Калініна. Призваний Фрунзенським райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Єрлашев Костянтин Юхимович, проживав за адресою: м. Орел.

Єрмаков Андрій Степанович, гвардії старший сержант, снайпер 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Тамбовська область, Уметський район, с. Глухово. Призваний Уметським райвійськкоматом Тамбовської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлове. Рідні: мати, Єрмакова А. Д., проживала за адресою: Тамбовська область, Уметський район, с. Глухово.

Єрмаков Василь Степанович, гвардії сержант, бронебійник 7-ї гвардійської повітряно-десантної стрілецької дивізії. 1913 р. н. Мордовська АРСР, Рибкінський район, с. Н. Толмовка. Призваний Рибкінським райвійськкоматом Мордовської АРСР. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Єрмакова Євдокія Федорівна, проживала за адресою: Мордовська АРСР, Рибкінський район, с. Н. Толмовка.

Єрмаков Михайло Ілліч, гвардії рядовий, стрілець 268-го гвардійського стрілецького полку 90-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1902 р. н. Тамбовська область, Бондарський район, с. Вардиворчанка. Призваний Бондарським райвійськкоматом Тамбовської області. Загинув 18.09.1943 р. Похований с. Маловидне. Рідні: дружина, Єрмакова Марія Іванівна, проживала за адресою: Тамбовська область, Бондарський район, с. Вардиворчанка.

Єрмаков Олександр Якович, гвардії молодший сержант, радист-кулеметник 18-ї танкової бригади. 1923 р. н. Горьковська область, Лисковський район, с. Саурово. Призваний Лисковським райвійськкоматом Горьковської області. Загинув 26.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Єрмакова Євдокія Василівна, проживала за адресою: Горьковська область, Лисковський район, с. Саурово.

Єрмаков Петро Федорович, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. Молотовська область, Куєдинський район, с. Гришунєво. Призваний Белоєвським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: дружина, Єрмакова Єфросинія Матвіївна, проживала за адресою: Молотовська область, Куєдинський район, с. Гришунєво.

Єрмаков Семен Андрійович, гвардії рядовий, навідник 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1899 р. н. Кустанайська область, Тарановський район. Призваний Тарановським райвійськкоматом Кустанайської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Єрмакова П. С., проживала за адресою: Кустанайська область, Тарновський район, Куганський радгосп.

Єрмолаєв Степан Іванович, навідник. 1907 р. н. Східно-Казахстанська область, Кіровський район, с. Бобровка. Загинув 9.09.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: дружина, Єрмолаєва Ксенія Гаврилівна, проживала за адресою: Східно-Казахстанська область, Кіровський район, с. Бобровка.

Єрмолін Федір Кирилович, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Архангельська область, Ємецький район. Призваний Ємецьким райвійськкоматом Архангельської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований на південь від с. Михайлівка Перша. Рід-

ні: батько, Єрмолін Кирило Андрійович, проживав за адресою: Архангельська область, Ємецький район.

Єрофеєв Андрій Леонтійович, лейтенант, командир взводу танків Т-34 3-ї механізованої бригади. 1913 р. н. Саратовська область, Пугачовський район, с. Толстовка. Призваний Пугачовським райвійськкоматом Саратовської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Єрофеєва Катерина Іванівна, проживала за адресою: Саратовська область, Пугачовський район, с. Толстовка, зернорадгосп ім. Чапаєва.

Єрофеєв Василь Петрович, гвардії рядовий, стрілець 206-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1907 р. н. Воронезька область, Новохоперський район. Призваний Новохоперським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 1500 м на південний захід від с. Михайлівка Перша, біля вис. 1.1. Рідні: дружина, Єрофеєва Марія Юхимівна, проживала за адресою: Воронезька область, Новохоперський район.

Єроховець Григорій Трохимович, гвардії сержант, командир відділення 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Молотовська область, Качевський район. Призваний Качевським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований за 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша, біля бригадного двору. Рідні: батько, Єроховець Трохим Захарович, проживав за адресою: Молотовська область, Качевський район, с. Сельма.

Єртуганов Татий, гвардії молодший сержант 9-го гвардійського артилерійського полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1903 р. н. Ташкентська область, Жаножальський район. Призваний Жаножальським райвійськкоматом Ташкентської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Єртуганова Фатіма, проживала за адресою: Ташкентська область, Жаножальський район.

Єршов Борис Георгійович, гвардії молодший лейтенант, командир взводу мінометників 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Горьковська область, Муромський район, с. Єфремовка. Призваний Муромським райвійськкоматом Горьковської області. Помер від ран 25.08.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: тітка, Макеєва Степанида Євдокиївна, проживала за адресою: Горьковська область, Муромський район, с. Нефедово.

Єршов Георгій Тимофійович, гвардії молодший сержант, заступник командира відділення 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1912 р. н. Свердловська область. Призваний Іркутським райвійськкоматом Іркутської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, біля школи. Рідні: дружина, Єршова Ольга Гнатівна, проживала за адресою: Свердловська область, Петрохомовський район, с. Сизоховр.

Єршов Іван Олександрович, сержант, командир відділення 201-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1918 р. н. Молотовська область, Пермско-Ільїнський район. Призваний Пермсько-Ільїнським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 20.09.1943 р. Похований с. Велика Рублівка. Рідні: дружина, Єршова Віра Миколаївна, проживала за адресою: Молотовська область, Пермсько-Ільїнський район.

Єршов Федір Петрович, гвардії старший сержант, хімік 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. Вологодська область, Бабаєвський район. Призваний Бабаєвським райвійськкоматом Вологодської області. Загинув 15.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Єршов Петро Саватійович, проживав за адресою: Вологодська область, Бабаєвський район, колгосп ім. Марата.

Єрьомін Інокентій Васильович, рядовий 27-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1903 р. н. Читинська область, м. Петровськ-Забайкальський. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Єфименко Михайло Федотович, гвардії сержант, стрілець 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1921 р. н. Алтайський край, Славгородський район, с. Архангельськ. Призваний Славгородським райвійськкоматом Алтайського краю. Загинув 5.09.1943 р. Похований смт Котельва, південна околиця. Рідні: мати, Єфименко Єфросинія Степанівна, проживала за адресою: Алтайський край, Славгородський район, с. Архангельськ.

Єфимов Михайло Андрійович, гвардії рядовий, військова частина 89520. Молотовська область, м. Молотов. Призваний Дуваським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 28.08.1943 р. Похований за 300 м на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Перопенікова Олександра Михайлівна, проживала за адресою: Московська область, військове містечко, корпус 10.

Єфимов Олексій Арсентійович, сержант, командир відділення 29-го повітряно-десантного стрілецького полку 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Калінінська область, Вишнєволоцький район, с. Лукіно. Призваний Вишнєволоцьким райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 6.09.1943 р. Похований за 2 км на захід від с. Більськ. Рідні: батько, Єфимов Арсентій Юхимович, проживав за адресою: Калінінська область, Вишнєволоцький район, с. Лукіно.

Єфимов Петро Григорович, гвардії лейтенант, командир взводу 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Горьковська область, Пишузький

район, с. Ільїнське. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Єфимова Євдокія Олександрівна, проживала за адресою: м. Іваново, вул. Н. Дмитрівська, 108.

Єфремов Василь Васильович, гвардії рядовий 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1901 р. н. Калінінська область, Краснохолмський район. Призваний Краснохолмським райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 1.09.1943 р. Похований за 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша, біля бригадного двору. Рідні: дружина, Єфремова Марія Федорівна, проживала за адресою: Калінінська область, Краснохолмський район, с. Глупцово.

Єфремов Василь Гаврилович, гвардії молодший сержант, стрілець 16-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1916 р. н. Читинська область, м. Нерчинськ. Призваний Могочинським райвійськкоматом Читинської області. Помер від ран 6.09.1943 р. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір. Рідні: мати, Єфремова Катерина Миколаївна, проживала за адресою: Читинська область, м. Нерчинськ, с. Пороги.

Єфремов Федір Олексійович, гвардії рядовий, кулеметник 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1908 р. н. Московська область, Павлово-Посадський район, с. Часова. Призваний Павлово-Посадським райвійськкоматом Московської області. Загинув 31.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Єфремова Ольга Василівна, проживала за адресою: Московська область, Павлово-Посадський район, с. Часова.

Жаворонков Віктор Петрович, гвардії старшина 206-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1920 р. н. Тульська область, с. Чернь. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, північно-східна околиця. Рідні: мати, Жаворонкова Анастасія Семенівна, проживала за адресою: Тульська область, с. Чернь.

Жапов Будда Раднайович, гвардії рядовий, автоматник 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Бурят-Монгольська АРСР, м. Улан-Уде. Призваний Улан-Удинським райвійськкоматом. Поранений 25.08.1943 р. Похований с. Михайлове. Рідні: батько, Жапов Радна, проживав за адресою: Бурят-Монгольська АРСР, Закаминський район, с. Хунсу.

Жарий Іван Єгорович, гвардії рядовий, стрілець 198-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1912 р. н. Ворошиловградська область, Марковський район. Призваний Марковським райвійськкоматом Ворошиловградської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Рідні: дружина, Жарий Наталія Архипівна, проживала за адресою: Ворошиловградська область, Марковський район.

Жарінов Іван Степанович, гвардії рядовий. 1916 р. н. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Жарков Василь Кирилович, гвардії рядовий, кулеметник 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1914 р. н. Пензенська область, Сердобський район, с. Куракіно. Призваний Сердобським райвійськкоматом Пензенської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Жаркова Анастасія Іванівна, проживала за адресою: Пензенська область, Сердобський район, с. Куракіно.

Жарков Іван Савелович, Саратовська область, Романовський район, с. Малощербиновка. Призваний Дзержинським райвійськкоматом Горьковської області. Загинув 26.08.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: дружина, Жаркова А. В., проживала за адресою: м. Дзержинськ.

Жарков Микола Гаврилович, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Чуваська АРСР, Тюлельковський район, с. Дубальшева. Призваний Козловським райвійськкоматом Чуваської АРСР. Загинув 7.09.1943 р. Похований на південний захід від с. Більськ. Рідні: батько, Жарков Гаврило Федорович, проживав за адресою: Чуваська АРСР, Тюлельковський район, с. Дубальшева.

Жарков Юхим Григорович, гвардії старший сержант, радист 18-ї танкової бригади. 1918 р. н. м. Чкалов, вул. Першого травня, 210. Призваний Чкаловським райвійськкоматом. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Жарков Григорій Федорович, проживав за адресою: Чкаловська область, Олександрівський район, с. Н. Михайлівка.

Жаров Микола Микитович, рядовий 1-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Московська область, Істрінський район, с. Нікуліно. Призваний Істрінським райвійськкоматом. Загинув 15.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Жданов Олексій Миколайович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1909 р. н. Орловська область, Долгоруковський район. Призваний Єлецьким райвійськкоматом Орловської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований за 1500 м на південний схід від с. Михайлівка Перша, біля вис. + 1.1. Рідні: дружина, Жданова Акуліна Олександрівна, проживала за адресою: Орловська область, Долгоруковський район.

Жданов Павло Павлович, гвардії лейтенант, командир взводу 27-го гвардійського стрілецького полку. 1913 р. н. Саратовська область, Новоронінський район. Призваний Новоронінським

райвійськкоматом Саратовської області. Поранений 11.09.1943 р. Помер від ран 12.09.1943 р. у 5-му медико-санітарному батальйоні. Похований с. Більськ. Рідні: дружина, Жданова Любов Олександрівна, проживала за адресою: Саратовська область, Новоронінський район, с. Новороніно.

Жевтуха Володимир Тимофійович, рядовий. 1925 р. н. м. Омськ, с-ще Куйбишевське. Призваний Ленінським райвійськкоматом Омської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: мати, Жевтуха, проживала за адресою: Омськ, с-ще Куйбишевське.

Желєзняков Анатолій Федорович, гвардії старший сержант, механік-водій 18-ї танкової бригади. 1920 р. н. Вологодська область, Междуреченський район, с. Дьяконово. Призваний Лезьким райвійськкоматом Вологодської області. Зник безвісті 27.08.1943 р. в районі смт Котельва. Рідні: мати, Желєзнякова Євдокія Дмитрівна, проживала за адресою: Вологодська область, Междуреченський район, с. Дьяконово.

Желєзов Микола Федорович, гвардії сержант, навідник 202-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Калінінська область, Овінищенський район. Призваний Максатихінським райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, біля школи. Рідні: мати, Желєзова Феодосія І., проживала за адресою: Калінінська область, Максатихінський район, с. Стракіно.

Желнов Іван Іванович, рядовий, стрілець 27-ї Армії. 1923 р. н. Калінінська область, Оршинськпй район, с. Машново. Призваний Оршинським райвійськкоматом Калінінської області. Зник безвісті 20.08.1943 р. в районі с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Желнова Олександра Григорівна, проживала за адресою: Калінінська область, Оршинський район, с. Машново.

Желтишов (Жолтишев) Михайло Іванович, гвардії сержант 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Кіровська область, Лебедянський район, с. Сафоново. Похований 9.09.1943 р. с. Більськ. Рідні: дружина, Желтишева Мотрона, проживала за адресою: Кіровська область, Лебедянський район, с. Сафоново.

Желтіков Олександр Федорович. 1897 р. н. Тамбовська область, Мічурінський район, с. Пойскоє. Загинув 8.09.1943 р. Похований на захід від с. Більськ. Рідні: проживали за адресою: Тамбовська область, Мічурінський район, с. Пойскоє.

Желтоухов Петро Кузьмович, гвардії сержант, командир відділення 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1916 р. н. Башкирська АРСР, Стерлітамакський район, с. Куганак. Призваний Стерлітамакським райвійськкоматом Башкирської АРСР. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Сидоряче, нове кладовище. Рідні: Желтоухова Клавдія Василівна, проживала за адресою: Башкирська АРСР, Стерлітамакський район, с. Куганак.

Желтухов Микола Васильович, старший сержант, кулеметник 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Тамбовська область, Красновський район, с. Ановка. Призваний Красновським райвійськкоматом Тамбовської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Желтухова Анастасія Федорівна, проживала за адресою: Тамбовська область, Красновський район, с. Ановка.

Жернаков Георгій Іванович, сержант. 1924 р. н. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Жерновой Петро Овсійович, гвардії рядовий, стрілець 202-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1906 р. н. Кустанайська область, Обочанський район, с. Осіновкіно. Призваний Обочанським райвійськкоматом Кустанайської області. Загинув 29.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, біля школи. Рідні: мати, Жернова Марія Ісаківна, проживала за адресою: Кустанайська область, Обочанський район, с. Осіновкіно.

Жидкомлінов Іван Степанович, сержант. 1924 р. н. Загинув 27.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Жиндинський Костянтин Микитович, гвардії лейтенант, замковий 202-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1919 р. н. Білоруська РСР, м. Орша, вул. Лагерна, 32. Призваний Зейським райвійськкоматом Читинської області. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, біля школи. Рідні: батько, Жиндинський Микита Осипович, проживав за адресою: Читинська область, Зейський район, колгосп «Октябрський».

Житинєв Іван Дмитрович, рядовий. 1902 р. н. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Житомиров Іван Іванович, лейтенант. Загинув 22.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Жихарєв Яків Ілларіонович, рядовий. Загинув 9.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Жорняк Федір Іванович, сержант. 1904 р. н. Загинув 13.09.1943 р. Останки перенесені з братської могили с. Маловидне до с. Ковалеве.

Жуверцев Григорій Олексійович, гвардії старший сержант, механік-водій 380-го танкового батальйону 14-ї гвардійської танкової бригади. 1910 р. н. Вологодська область, Вожегодський ра-

йон, с. Акулово. Призваний Ленінградським райвійськкоматом м. Москви. Загинув 10.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Жуверцева Катерина Василівна, проживала за адресою: Вологодська область, Вожегодський район, с. Акулово.

Жузебаєв Абзам, рядовий. Загинув 30.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Жуков Борис Єгорович, гвардії сержант, командир 4-ї стрілецької роти 198-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. Смоленська область, Темкінський район, с. Зоніно. Призваний Темкінським райвійськкоматом Смоленської області. Загинув 10.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Рідні: мати, Жукова Ганна Єгорівна, проживала за адресою: Смоленська область, Темкінський район, с. Зоніно.

Жуков Василь Якимович, гвардії старший сержант, водій 22-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1920 р. н. Пензенська область, Каменський район, с. Федорівка. Призваний Пензенським райвійськкоматом Пензенської області. Зник безвісті 20.08.1943 р. в районі смт Котельва. Рідні: мати, Жукова Парасковія Андріївна, проживала за адресою: Пензенська область, Каменський район, с. Федорівка.

Жупков Леонід Михайлович. 1924 р. н. Молотовська область, Чернишевський район, х. Яшим. Загинув 8.09.1943 р. Похований на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Жупкова Марфа Харламівна, проживала за адресою: Молотовська область, Чернишевський район, х. Яшим.

Журавльов Григорій Кузьмович, сержант. Загинув 13.09.1943 р. Останки перенесені з братської могили с. Маловидне до с.Ковалеве.

Журавльов Дмитро Михайлович, сержант, командир відділення 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р.н Московська область, Коробовський район, с. Дубасово. Призваний Молотовським райвійськкоматом Московської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Журавель Парасковія Сергіївна, проживала за адресою: м. Москва, Нижнє-Тагільский тупик 9, 13, кв. 4.

Журкін Петро Васильович, гвардії рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1912 р. н. Івановська область, Гаврило-Посадський район. Призваний Ковровським райвійськкоматом. Загинув 20.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідних немає.

Жусупов Жумалсултан, рядовий. Загинув 30.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Забазарних Василь Семенович, гвардії рядовий 1317-го винищувально-протитанкового артилерійського полку 4-ї Армії. 1905 р. н. Воронезька область. Призваний Кожевенським райвійськкоматом. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Забазарних Тетяна, проживала за адресою: Воронезька область, Липецький район, с. Студенки, вул. Шевченка, 98.

Забелін Михайло Єгорович, гвардії сержант, командир відділення автоматників 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1904 р. н. Пензенська область, Малосердобінський район. Призваний Малосердобінським райвійськкоматом Пензенської області. Загинув 31.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Забеліна Євдокія Олександрівна, проживала за адресою: Пензенська область, Малосердобінський район, колгосп ім. Леніна.

Заборцев Василь Олександрович, лейтенант, командир стрілецького взводу 131-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Архангельська область, Пінезький район, с. Віжев. Призваний Пінезьким райвійськкоматом Архангельської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований за 1 км на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Заборцева Уляна Гнатівна, проживала за адресою: Архангельська область, Пінезький район, с. Віжев.

Зав'ялов Дмитро Михайлович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Башкирська АРСР, Дуваський район. Призваний Дуваським райвійськкоматом Башкирської АРСР. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: мати, Зав'ялова Ірина Степанівна, проживала за адресою: Башкирська АРСР, Дуваський район.

Зав'ялов Степан Сафонович, рядовий. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Завгородний Василь Семенович, підпільник, колгоспник. 1897 р. н. с. Більськ. Страчений в 1942 р. Похований с. Більськ.

Загідулін Халілула Шаріфунович, рядовий. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Загребельников Микола Інокентійович, гвардії сержант, командир відділення автоматників 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. Омська область, Каочинський район. Призваний Кемеровським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 8.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: батько, Загребельников Інокентій Давидович, проживав за адресою: Кемеровська область, Березовська с/р, колгосп «Новострійка».

Загуменов Ілля Микитович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1904 р. н. Тамбовська область, м. Тамбов, вул. Оборон-

на, 101. Призваний Тамбовським міськвійськкоматом. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 150 м на південний захід від с. Михайлівка Перша, біля вис. + 1.1. Рідні: дружина, Загуменова Марія Романівна, проживала за адресою: м. Тамбов, вул. Оборонна, 101.

Задирака Пилип Васильович, підпільник. 1902 р. н. с. Більськ. Страчений в 1941 р. Похований с. Більськ.

Заєць Андрій Федорович, рядовий. 1909 р. н. Полтавська область, Котелевський район, с. Мар'їне. Загинув 5.03.1943 р. Похований с. Мар'їне.

Заєць Павло Митрофанович, партизан. 1906 р. н. с. Зайці. Страчений в 1943 р. Похований с. Зайці.

Заєць Степан Дмитрович, підпільник. 1915 р. н. с. Зайці. Страчений у 1942 р. Похований с. Зайці.

Заєць Тихін Леонтійович, партизан. 1906 р. н. с. Велика Рублівка. Страчений 1942 р. Похований с. Велика Рублівка.

Заєць Тихін Леонтійович, партизан. 1908 р. н. с. Маловидне. Страчений у 1942 р. Похований с. Маловидне.

Зазнобін Петро Федорович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Пензенська область, Ведимський район, с. Ягаловка. Призваний Ведимським райвійськкоматом Пензенської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: мати, Зазнобіна Лукерія Іванівна, проживала за адресою: Пензенська область, Ведимський район, с. Ягаловка.

Зайцев Василь Михайлович, рядовий, стрілець 294-го гвардійського стрілецького полку 97-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1898 р. н. Тульська область, Плавський район, с. Частоє. Призваний Плавським райвійськкоматом Тульської області. Загинув 20.09.1943 р. Похований х. Зубов (с. Зуби), громадське кладовище. Рідні: дружина, Зайцева Зоя Дмитрівна, проживала за адресою: Тульська область, Плавський район, с. Частоє.

Зайцев Дмитро Васильович, гвардії рядовий, стрілець 210-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1900 р. н. Чкаловська область, м. Бузулук, вул. Льва Толстого, 116. Призваний Бостандикським райвійськкоматом Південно-Казахстанської області. Загинув 18.09.1943 р. Похований за 1 км на північ від с. Мала Рублівка. Рідні: дружина, Зайцева Катерина Юхимівна, проживала за адресою: Чкаловська область, м. Бузулук, вул. Льва Толстого, 116.

Зайцев Іван Іванович, рядовий, стрілець 16-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Омська область, Крутинський район, с. Нікольськ. Призваний Крутинським райвійськкоматом Омської області. Загинув 10.09.1943 р. Похований смт Котельва, південна околиця. Рідні: мати, Зайцева Пелагея Іванівна, проживала за адресою: Омська область, Крутинський район, с. Нікольськ.

Зайцев Микола Дмитрович, гвардії сержант. 1918 р. н. Нижегородська область, Вацький район, с. Солнцево. Загинув 3.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Зайцев Микола Іванович, гвардії рядовий, навідник 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1921 р. н. Саратовська область, Макаровський район, с. Дмитрівка. Призваний Макаровським райвійськкоматом. Поранений 30.09.1943 р. Помер від ран 30.09.1943 р. у 5-му окремому медико-санітарному батальйоні. Похований с. Михайлове. Рідні: сестра, Макарова Ал. Ів., проживала за адресою: Саратовська область, Макаровський район, с. Дмитрівка.

Зайцев Микола Митрофанович, рядовий. 1901 р. н. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Зайцев Микола Сергійович, гвардії сержант, командир відділення 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Таджицька РСР, Ново-Ізлінський район. Призваний Новоізлінським райвійськкоматом Таджицької РСР. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: мати, Зайцева Анастасія, проживала за адресою: Таджицька РСР, Ново-Ізлінський район.

Зайцев Михайло Юхимович, гвардії сержант, командир відділення автоматників 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Казахська РСР, Джамбульська область, Свердловський район, с. Михайлівка. Призваний Свердловським райвійськкоматом Джамбульської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Зайцева Анастасія Степанівна, проживала за адресою: Казахська РСР, Джамбульська область, Свердловський район, с. Михайлівка.

Закіров Ганіджан, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1905 р. н. Ферганська область, Молотовський район. Призваний Молотовським райвійськкоматом Ферганської області. Загинув 10.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, у дворі школи. Рідні: дружина, Закірова Мамрат, проживала за адресою: Ферганська область, Молотовський район.

Закіров Сабір Закірович, рядовий, кавалерист 158-го кавалерійського полку 3-ї кавалерійської дивізії. 1910 р. н. Башкирська АРСР, Нурімановський район. Призваний Нурімановським райвійськкоматом Башкирської АРСР. Зник безвісті 9.10.1941 р., в районі с. Котельви. Рідні: батько, Закіров, проживав за адресою: Башкирська АРСР, Нурімановський район.

Закіров Умар, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1907 р. н. Ферганська область, Куйбишевський район, колгосп ім. Сталіна. Призваний Куйбишевським райвійськкоматом Ферганської області. Загинув 26.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, біля школи. Рідні: дружина, Закірова Афіят, проживала за адресою: Ферганська область, Куйбишевський район, колгосп ім. Сталіна.

Закун Гадай, гвардії рядовий, телефоніст 9-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку. 1907 р. н. Самаркандська область, Акдар'їнський район. Призваний Акдар'їнським райвійськкоматом Самаркандської області. Загинув 20.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Закун Улут, прожвала за адресою: Самаркандська область, Акдар'їнський район.

Закутаєв Григорій Андрійович, командир 1-го батальйону 171-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1920 р. н. Татарська АРСР, м. Казань. Призваний Свердловським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, кладовище. Рідні: дружина, Закутаєва Ксенія Іванівна, проживала за адресою: Казанська залізниця, ст. Висока гора, новий посьолок № 1.

Залимов Дмитро Степанович, гвардії рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Кемеровська область, Крапівенський район. Призваний Крапівенським райвійськкоматом Кемеровської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Залимов Степан Степанович, проживав за адресою: Кемеровська область, Крапівенський район.

Замислов Павло Олексійович, рядовий, стрілець 3-ї стрілецької роти 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1903 р. н. Ярославська область, Глетський район, с. Овчаренко. Призваний Глетським райвійськкоматом Ярославської області. Загинув 31.08.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Замислова Євдокія Миколаївна, проживала за адресою: Ярославська область, Глетський район, с. Овчаренко.

Замсураєв Григорій Степанович, гвардії рядовий, стрілець 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Тульська область, Замський район. Призваний Замським райвійськкоматом Тульської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований за 150 м на північ від с. Михайлівка Перша. Рідних немає.

Замудряков Микола Іванович, рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1925 р. н. Курська область, Кореневський район, с. Нижній Вогонь. Призваний Привокзальним райвійськкоматом м. Тула. Загинув 27.08.1943 р. Похований с. Михайлове. Рідні: мати, Замудрякова Марія Семенівна, проживала за адресою: м. Тула, 8-й проїзд, 40.

Замурей Антон Пилипович, партизан. 1925 р. н. Страчений у 1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Замятін Олександр Васильович, гвардії молодший сержант, командир відділення 22-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Свердловська область, Толецький район. Призваний Толецьким райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Замятіна Олександра Романівна, проживала за адресою: Свердловська область, Толецький район.

Заравняєв Костянтин Інокентійович, рядовий. Загинув 18.09.1943 р. Похований с. Деревки.

Захарін Іван Макарович, гвардії рядовий, стрілець 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1918 р. н. Курська область, Іванінський район, с. Плаксіно. Призваний Куровським райвійськкоматом Московської області. Загинув 10.09.1943 р. Похований за 200 м на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Захарін Макар Федорович, проживав за адресою: Курська область, Іванінський район, с. Плаксіно.

Захаров Андрій Григорович, рядовий, снайпер 16-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1919 р. н. Татарська АРСР. Призваний Акташевським райвійськкоматом Кемеровської області. Помер від ран 2.09.1943 р. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір.

Захаров Валентин Дмитрович, молодший сержант, стрілець 201-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1925 р. н. Московська область, Наро-Фомінський район, ст. Апрєлевка. Призваний Наро-Фомінським райвійськкоматом Московської області. Загинув 20.09.1943 р. Похований с. Велика Рублівка. Рідні: мати, Захарова Тетяна Федорівна, проживала за адресою: Московська область, Наро-Фомінський район, ст. Апрєлевка.

Захаров Костянтин Петрович, гвардії лейтенант, командир взводу зв'язку 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1918 р. н. Удмуртська АРСР, Красногорський район. Призваний Красногорським райвійськкоматом Удмуртської АРСР. Загинув у

бою 9.09.1943 р. с. Забілівка, Зіньківський район, увічнений с. Більськ. Рідні: дружина, Захарова Віра Федотівна, проживала за адресою: Удмуртська АРСР, Красногорський район, с. Домкала.

Захаров Микола Григорович, гвардії рядовий, кулеметник 2-ї гвардійської мотострілецької бригади. 1922 р. н. Івановська область, Суздальський район, с. Абакумлєво. Призваний Суздальським райвійськкоматом Івановської області. Загинув 12.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: сестра, Глєбова Мотрона Григорівна, проживала за адресою: Івановська область, Суздальський район, с. Абакумлєво.

Захаров Омелян Тихонович, гвардії рядовий, розвідник 22-го гвардійського повітряного десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1910 р. н. Курська область, Ясиновський район. Призваний Ясиновським райвійськкоматом Курської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Захарова Катерина Юхимівна, проживала за адресою: Курська область, Ясиновський район.

Зацарицин Федір Тимофійович, партизан. 1890 р. н. Страчений у 1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Заянковський Іван Юхимович, гвардії рядовий, стрілець 640-го стрілецького полку 147-ї стрілецької дивізії. 1917 р. н. м. Мінськ, вул. Газинська, 21. Призваний Могилевським райвійськкоматом Могилевської області. Загинув 31.08.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: батько, Заянковський Юхим Герасимович, проживав за адресою: м. Мінськ, вул. Газинська, 21.

Зверьков Іван Дмитрович, лейтенант. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Зеленін Опанас Порфирович, рядовий, бронебійник 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1914 р. н. Курська область, Курський район, с. Берегова. Призваний Магнітогорським міськвійськкоматом Челябінської області. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: дружина, Зеленіна Агафія Федорівна, проживала за адресою: Челябінська область, м. Магнітогорськ, с-ще Яцково, вул. Клубна.

Зеленов Олександр Андрійович, гвардії рядовий, стрілець 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1910 р. н. м. Баку, Чорний город, вул. Набережна. Призваний Сунчанським райвійськкоматом Азербайджанської АРСР. Загинув 4.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Зеленова Варвара Никифорівна, проживала за адресою: м. Баку, вул. Насосна, 1-й Бакводопровід, 13.

Зеленцов Іван Костянтинович, старший сержант, стрілець 569-го гвардійського стрілецького полку 161-ї стрілецької дивізії. 1905 р. н. Харківська область, м. Вовчанськ, вул. Леваневського, 20. Призваний Вовчанським райвійськкоматом Харківської області. Загинув 27.02.1943 р. Похований с. Деревки. Рідні: дружина, Зеленцова Марія Никифорівна, проживала за адресою: Харківська область, м. Вовчанськ, вул. Леваневського, 20.

Зеленцов Петро Григорович, гвардії сержант, 72-го окремого гвардійського протитанкового дивізіону 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Башкирська АРСР, Федоровський район, с. Михайлівка. Призваний Мелеузовським райвійськкоматом Башкирської АРСР. Загинув 2.09.1943 р. Похований західна околиця с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Зеленцов Григорій Никифорович, проживав за адресою: Башкирська АРСР, Мелеузовський район, с. Мелеуз.

Зелюгін Анатолій Іванович, рядовий. Загинув 09.1943 р. Похований с. Більськ.

Земляних Михайло Семенович, гвардії сержант, командир відділення 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Воронезька область, Ліскінський район. Призваний Ліскінським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 30.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: мати, Земляних Ганна Іванівна, проживала за адресою: Воронезька область, Ліскінський район.

Землянський Костянтин Федорович, гвардії молодший сержант, навідник 75-го окремого гвардійського винищувально-протитанкового дивізіону 52-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1904 р. н. Тамбовська область, Старою рьєвський район, с. Варварінка. Призваний Старою рьєвським райвійськкоматом Тамбовської області. Загинув 20.09.1943 р. Похований с. Ковжижа, південна околиця. Рідні: мати, Землянська Марія Семенівна, проживала за адресою: Тамбовська область, Старою рьєвський район, с. Варварінка.

Зенін Андрій Опанасович, гвардії сержант, командир відділення 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1912 р. н. Сталінградська область, Ніколаєвський район, х. Орловськ. Призваний Бараблінським райвійськкоматом Сталінградської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований за 1500 м на південний схід від с. Михайлівка Перша, біля вис. +1.1. Рідні: дружина, Зеніна Анастасія Федорівна, проживала за адресою: Сталінградська область, Ніколаєвський район, х. Орловськ.

Зибаров Микола Митрофанович, рядовий. Загинув 30.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Зиков Павло Іванович, гвардії рядовий, стрілець 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1905 р. н. Івановська область, Пижанський район. Призваний Пижанським райвійськкоматом Івановської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 500 м на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні:

дружина, Зикова Парасковія Іванівна, проживала за адресою: Івановська область, Пижанський район.

Зимін Євгеній Петрович, старший сержант, командир відділення 11-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. м. Москва-31, Мазутськ, городок метро. Призваний Пушкінським райвійськкоматом м. Москва. Помер від ран 30.09.1943 р. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір. Рідні: мати, Зиміна А. М., проживала за адресою: м. Москва, Мазутськ, городок, 140, кв. 1.

Зимін Федір Якович, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1903 р. н. Південно-Казахстанська область, Ариський район. Призваний Ариським райвійськкоматом Південно-Казахстанської області. Загинув 7(8).09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Хаінова Надія Опанасівна, проживала за адресою: Південно-Казахстанська область, Ариський район, Воєнстрой, 375.

Зинов'єв Володимир Петрович, молодший лейтенант, командир танка Т-34 17-го стрілецького полку 10-ї мотострілецької бригади. м. Астрахань, вул. Халтурина. Призваний Астраханським міськвійськкоматом. Загинув 1.09.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: тітка, Креміс Євдокія Семенівна, проживала за адресою: м. Астрахань, вул. Халтурина, 16, кв. 33.

Зирянов Іван Дмитрович, рядовий 217-го стрілецького полку. Помер від ран 15.09.1943 р., у 589-му окремому медико-санітарному батальйоні. Похований за 3 км на північний захід від х. Каменський (с. Камінне).

Зирянов Олексій Тихонович, гвардії рядовий, помічник командира відділення 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. Челябінська область, Каменський район. Призваний Каменським райвійськкоматом Челябінської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований за 500 м на південь від с. Михайлівка Перша, вис. 144.2, північний скат, 75 м від саду. Рідні: сестра, Зирянова С. Т., проживала за адресою: Челябінська область, Каменський район.

Зів'янов Іван Андрійович, рядовий. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Зінченко Володимир Євдокимович, рядовий, стрілець 11-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Гомельська область, м. Вєтка. Призваний Кагановицьким райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 13.09.1943 р. Похований с. Лихачівка. Рідні: дружина, Зінченко Євдокія Архипівна, проживала за адресою: м. Свердловськ, вул. Сортувальна, 10, кв. 7.

Зіяєв Мухвмеджан, курсант, кулеметник окремої навчальної роти 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1921 р. н. м. Ташкент. Призваний Сталінським райвійськкоматом м. Ташкент. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Зіяєв Сабаір, проживав за адресою: м. Ташкент, вул. Самаркандська, 8/3.

Злигарєв Сергій Сергійович, рядовий, 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1914 р. н. м. Ворошилов (м. Уссурійськ). Призваний Ворошиловським райвійськкоматом. Загинув 8.09.1943 р. с. Забілівка, Зіньківський район, увічнений с. Більськ. Рідні: дружина, Нудієва Євдокія Іванівна, проживала за адресою: м. Ворошилов.

Злобін Олександр Опанасович, молодший сержант, командир відділення 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1915 р. н. Південно-Казахстанська область, ст. Казенок, вул. Совєтская, 24. Призваний Бірським райвійськкоматом Хабаровського краю. Загинув 4.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Злобіна Євдокія Костянтинівна, проживала за адресою: Південно-Казахстанська область, ст. Казенок, вул. Совєтська, 24.

Знатков Юрій Сергійович, рядовий, стрілець 131-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Московська область, ст. Крівандіно, Мішуранський заїзд, 15, кв. 3. Призваний Крівандінським райвійськкоматом м. Москва. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 1 км на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Знаткова Ірина Остапівна, проживала за адресою: Московська область, ст. Крівандіно, Мішуранський заїзд, 15, кв. 3.

Золотов Борис Михайлович, гвардії сержант, кулеметник 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1914 р. н. м. Москва, вул. Таганська, 21. Призваний Таганським райвійськкоматом Московської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Луканова Любов Андріївна, проживала за адресою: м. Москва, вул. Таганська, 21.

Зорін Аркадій Олексійович, гвардії рядовий, стрілець 202-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Вологодська область. Призваний Великоустюгінським райвійськкоматом Вологодської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, двір школи. Рідні: мати, Зоріна Марія Олексіївна, проживала за адресою: Вологодська область, Великоустюгінський район, с. Загор'є.

Зорін Петро Степанович, молодший лейтенант, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Кіровська область, Просницкий район, с. Дудіно. Призваний Просницьким райвійськкоматом Кіровської області. Загинув 6.09.1943 р. Похований за 500 м на захід від

с. Більськ. Рідні: батько, Зорін Степан Абрамович, проживав за адресою: Кіровська область, Просницький район, с. Дудіно.

Зорін, старший сержант. Загинув 09.1943 р. Похований с. Більськ.

Зорькін Павло Васильович, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Алтайський край, Залесовський район, с. Залесово. Призваний Зуєвським райвійськкоматом Кемеровської області. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Більськ, за 400 м у полі. Рідні: мати, Зорькіна Феодосія Романівна, проживала за адресою: Кемеровська область, Гурьевський район, м. Салаір, вул. Молотова, 10.

Зосименко Ганна Митрофанівна, підпільниця. с. Більськ. Страчена в 1942 р. Похована с. Більськ.

Зосіменко Данило Степанович, партизан, колгоспник. 1893 р. н. с. Більськ. Страчений в 1942 р. Похований с. Більськ.

Зотенко. 1901 р. н. Розстріляний німцями при відступі з села 19.09.1943 р. Похований с. Глобівка.

Зотов Василь Никифорович, рядовий, 1-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Новосибірська область, Мошковський район, с. Новий Порос. Призваний Мошковським райвійськкоматом. Загинув 5.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Зотов Володимир Іванович, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1925 р. н. Івановська область, Собинський район, с. Черкутново. Призваний Собинським райвійськкоматом Івановської області. Загинув 10.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Рідні: батько, Зотов Михайло Андрііййович, проживав за адресою: Івановська область, Собинський район, с. Черкутново.

Зубков Андрій Євлампійович, рядовий. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Зубов Микола Михайлович, молодший сержант, телефоніст 21-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Московська область, м. Наро-Фомінськ. Призваний Тімірязевським райвійськкоматом м. Москва. Загинув 27.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Зубов Михайло Іванович, проживав за адресою: м. Москва, Ленінградське шосе, 215, кв. 91.

Зубцов Олексій Іванович, старший сержант, командир гармати 237-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. Воронезька область, Полянський район, с. Поляна. Призваний Полянським райвійськкоматом Воронезької області. Зник безвісті 21.08.1943 р. в районі с. Котельва. Рідні: мати, Зубцова Акуліна Юхимівна, проживала за адресою: Воронезька область, Полянський район, с. Поляна.

Зуєв Василь Семенович. 1912 р. н. Загинув 15.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Зуєнков Олексій Сергійович, лейтенант, командир взводу 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1920 р. н. Івановська область, Юрьєв-Польський район, с. Боровоє. Призваний Юрьєв-Польським райвійськкоматом Івановської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва, східна околиця. Рідні: Зуєнков Сергій Юхимович, проживав за адресою: Івановська область, Юрьєв-Польський район, с. Боровоє.

Зузлов Артемій (Аркадій) Іванович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. Башкирська АРСР, Буздяцький район, с. Буздяк. Призваний Буздяцьким райвійськкоматом Башкирської АРСР. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Зузлова Марія Василівна, проживала за адресою: Башкирська АРСР, Буздяцький район, с. Буздяк.

Зюфігаров Зульфигар Саркар Огли, рядовий 158-го кавалерійського полку 3-ї кавалерійської дивізії. 1919 р. н. м. Баку, Маштаченський район, с. Наваханьє. Призваний Маштаченським райвійськкоматом Азербайджанської РСР. Загинув 6.10.1941 р. с. Любка. Похований смт Котельва, Троїцьке кладовище. Рідні: батько, Зульфігаров Серк., проживав за адресою: м. Баку, с. Наваханьє.

Зятнєв Михайло Сергійович, рядовий, стрілець 131-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1920 р. н. Московська область, Учацко-Заводський район, с. Учацко-Заводськ, вул. 1 Травня, 7. Призваний Учацкозаводським райвійськкоматом Московської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 200 м на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Зятнєва Ксенія Єгорівна, проживала за адресою: Московська область, Учацко-Заводський район, с. Учацко-Заводськ, вул. 1 Травня, 7.

Йока Мирон Фатійович, гвардії рядовий, навідник 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1905 р. н. Омська область, Бердожинський район. Призваний Бердожинським райвійськкоматом Омської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, біля школи. Рідні: дружина, Йока Ганна Григорівна, проживала за адресою: Омська область, Бердожинський район, с. Уткус.

Ібрагімов Сала, рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1911 р. н. Андижанська область, Баликчинський район, колгосп ім. Ворошилова. Призваний Баликчинським райвійськкоматом Андижанської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований с. Більськ, за 4 км на захід від 12 курганів, на південний схід від саду. Рідні: дружина, Ібрагімова Асха, проживала за адресою: Андижанська область, Баликчинський район, колгосп ім. Ворошилова.

Ібрагімов Хасан, старшина. Загинув 24.08.1943 р. Похований с. Більськ.

Ібраєв Нургадзе, рядовий. 1920 р. н. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Іваков Михайло Антонович, гвардії рядовий, стрілець 210-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Красноярський край, Мінусинський район, с. Знаменка. Призваний Мінусинським райвійськкоматом Красноярського краю. Загинув 17.09.1943 р. Похований за 1 км на північ від с. Мала Рублівка. Рідні: мати, Івакова Анастасія Михайлівна, проживала за адресою: Красноярський край, Мінусинський район, с. Знаменка.

Іваннiков Віктор Миколайович, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Ойротська автономна область, Усть-Канський район, с. Усть-Кан. Призваний Усть-Канським райвійськкоматом Ойротської автономної області. Загинув 6.09.1943 р. Похований на північний схід від с. Більськ. Рідні: мати, Іваннікова Єфросинія Опанасівна, проживала за адресою: Ойротська автономна область, Усть-Канський район, с. Усть-Кан.

Іванов Анатолій Іванович, рядовий, розвідник-спостерігач 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Калінінська область, Удомельський район, с. Лоховське. Призваний Удомельським райвійськкоматом Калінінської області. Зник безвісті 19.08.1943 р. в районі смт Котельва. Рідні: мати, Іванова Катерина Миколаївна, проживала за адресою: Калінінська область, Удомельський район, с. Лоховське.

Іванов Андрій Михайлович, гвардії рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1895 р. н. Калінінська область, Горецький район, с. Непорово. Призваний Горецьким райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 11.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Іванова Лукерія Андріївна, проживала за адресою: Калінінська область, Городецький район, с. Непорово.

Іванов Борис Олексійович, гвардії рядовий. Загинув 16.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка.

Іванов Володимир Михайлович, гвардії рядовий, стрілець 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1925 р. н. Івановська область, Судогородський район. Призваний Костромським райвійськкоматом Ярославської області. Загинув 14.09.1943 р. Похований с. Маловидне. Рідні: мати, Іванова Марія Іванівна, проживала за адресою: Івановська область, Судогородський район, с. Козловка.

Іванов Гурій Іванович, гвардії сержант, командир відділення 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1907 р. н. Чуваська АРСР, Совєтський район. Призваний Совєтським райвійськкоматом Чуваської АРСР. Загинув 7.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Іванова Тетяна Михайлівна, проживала за адресою: Чуваська АРСР, Совєтський район, с. Великий Яманш.

Іванов Дмитро Феофанович, гвардії рядовий, стрілець 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1912 р. н. м. Вязьма. Призваний Вельським райвійськкоматом Архангельської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований за 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша, біля бригадного двору. Рідні: мати, Орлова Марія Омелянівна, проживала за адресою: м. Вязьма, вул. Кронштадська, 95.

Іванов Іван Степанович, курсант, стрілець окремої навчальної роти 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1914 р. н. Новосибірська область, Базарський район. Призваний Кузнецьким райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Іванова Катерина Гнатівна, проживала за адресою: Новосибірська область, Кузнецький район.

Іванов Іван Філатович, гвардії рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1906 р. н. Смоленська область, Ізносковський район, с. Ізноски. Призваний Ізносковським райвійськкоматом Смоленської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Григорьєва Марія Василівна, проживала за адресою: Смоленська область, Ізносковський район, с. Ізноски.

Іванов Костянтин Васильович, рядовий 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. м. Новосибірськ, с. Кривощеково. Призваний Кіровським райвійськкоматом м. Новосибірськ. Загинув 11.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Мукоєдова Варвара Степанівна, проживала за адресою: м. Новосибірськ, Тулинський радгосп.

Іванов Микола Володимирович, гвардії рядовий, стрілець 22-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Удмуртська АРСР, м. Іжевськ. Призваний Іжевським райвійськкоматом Удмуртської АРСР. Загинув

25.08.1943 р. Похований с. Михайлове. Рідні: мати, Іванова Олександра Миколаївна, проживала за адресою: Удмуртська АРСР, м. Іжевськ.

Іванов Михайло Степанович, лейтенант, командир батальйону 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. Чернігівська область, Понорицький район, с. Об'єднєніє. Призваний Понорицьким райвійськкоматом Чернігівської області. Загинув 31.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Іванов Степан, проживав за адресою: Чернігівська область, Понорицький район, с. Об'єднєніє.

Іванов Олексій Іванович, сержант. 1924 р. н. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Іванов Федор Васильович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1907 р. н. м. Вологда, вул. Завокзальна, 1. Призваний Вологодським міськвійськкоматом. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Іванова Є. Н., проживала за адресою: м. Вологда, вул. Завокзальна, 1.

Івахненко Павло Якович, гвардії рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1916 р. н. Краснодарський край, Мостовський район. Призваний Тельманським райвійськкоматом Карагандинської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Івахненко Анастасія Артемівна, проживала за адресою: Карагандинська область, Аксакарський район.

Івахов Віталій Спиридонович, рядовий, стрілець 1-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Новосибірська область, Анжеро-Судженський район. Призваний Анжеро-Судженським райвійськкоматом Новосибірської області. Помер від ран 6.09.1943 р. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір. Рідні: мати, Івахова Ганна С., проживала за адресою: Новосибірська область, Анжеро-Судженський район.

Івашкін Іван Григорович, гвардії рядовий, кулеметник 16-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1907 р. н. Сталінська область, Дмитровський район. Призваний Яковлевським райвійськкоматом м. Москва. Загинув 24.08.1943 р. Похований за 2 км на схід від смт Котельва. Рідні: дружина, Івашкіна Єфросинія Дмитрівна, проживала за адресою: м. Москва, Октябрський район, 6/4.

Іващенко Микола Кирилович, лейтенант 896-го артилерійського полку 71-ї стрілецької дивізії. Зник безвісті у лютому 1943 р., в районі с. Велика Рублівка.

Івлєв Микола Олексійович, гвардії молодший лейтенант, командир взводу 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. Тульська область, Дубинський район, с. Опошня. Призваний Дубинським райвійськкоматом Тульської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований від с. Більськ на північний схід. Рідні: мати, Івлєва Антоніна Юхимівна, проживала за адресою: Тульська область, Дубинський район, с. Опошня.

Івлєв Семен Микитович, капітан, командир батальйону 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1918 р. н. Курська область, Волокоревський район, х. Гришки. Призваний Острогозьким райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 2.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Івлєва Антоніна Олександрівна, проживала за адресою: Московська область, Кунцевський район, с. Пихжино.

Івлієв Павло Іванович, гвардії лейтенант, командир стрілецького взводу 18-го гвардійського повітряно-десантного полку 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1916 р. н. Куйбишевська область, Куйбишевський район, с. Георгієвка. Призваний Куйбишевським міськвійськкоматом м. Куйбишев. Загинув 30.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Івлієв Іван Єлисейович, проживав за адресою: Куйбишевська область, Куйбишевський район, с. Георгієвка.

Ігамов Абдусамат, гвардії рядовий, стрілець 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1901 р. н. Андижанська область, Ленінський район, колгосп «Правда». Призваний Ленінським райвійськкоматом Андижанської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований 1500 м на південний захід від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Ігамова Анаятхан, проживала за адресою: Андижанська область, Ленінський район, колгосп «Правда».

Ігамов Карим, гвардії рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1900 р. н. Наманганська область, Чустський район. Призваний Орджонікідзенським райвійськкоматом Ташкентської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: брат, Ігамов Хаман, проживав за адресою: Наманганська область, Чустський район.

Ігнатьєв Анатолій Іванович, рядовий. Помер від ран 5.09.1943 р. у 9-му окремому медико-санітарному батальйоні. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір.

Ігоєв Микола Павлович. Загинув 26.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Іголайнен Павло Матвійович, гвардії рядовий, стрілець 71-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1912 р. н. Ленінградська область, Павлоговський район, с. Верхніє Селькі. Призваний Вавозьким райвійськкоматом Удмуртської АРСР. Загинув 12.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Рідні: дружина, Іголайнен Хільда Іванівна, проживала за адресою: Удмуртська АРСР, Вавозький район, с. Волипелька.

Ігонін Георгій Семенович, старший сержант, командир відділення 131-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1912 р. н. Удмуртська АРСР, м. Іжевськ, вул. Пушкінська, 169. Призваний Пастуховським райвійськкоматом м. Іжевськ. Загинув 2.09.1943 р. Похований за 200 м на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Чулкіна Анастасія Іванівна, проживала за адресою: Удмуртська АРСР, м. Іжевськ, вул. Пушкінська, 169.

Ідіятов Кадир, рядовий 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. м. Андижан. Призваний Андижанським райвійськкоматом. Загинув 8.09.1943 р. с. Забілівка, Зіньківський район, увічнений с. Більськ. Рідні: проживали за адресою: м. Андижан.

Ізотов Олександр Сергійович, сержант, кулеметник 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. Калінінська область, Сандовський район, с. Павловскоє. Призваний Сандовським райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 11.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Ізотова Марія Володимирівна, проживала за адресою: Калінінська область, Сандовський район, с. Павловскоє.

Іконніков Микола Васильович, гвардії рядовий, мінометник 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Челябінська область, Миньярський район, ст. Крапотьєво, с. Ілек. Призваний Миньярським райвійськкоматом Челябінської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Іконнікова Аксинія Іванівна, проживала за адресою: Челябінська область, Миньярський район, ст. Крапотьєво, с. Ілек.

Ілюхін Матвій Васильович, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1911 р. н. Алтайський край, м. Бійськ, вул. Пушкінська, 10. Призваний Бійським райвійськкоматом Алтайського краю. Загинув 13.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка, західна околиця, вис. 120. Рідні: сестра, Лєсних Домна Василівна, проживала за адресою: Алтайський край, м. Бійськ, вул. Пушкінська, 10.

Ілюхін Олексій Миколайович, гвардії сержант, командир відділення 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Калінінська область, Овинищенський район. Призваний Овинищенським райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Ілюхін Микола Іванович, проживав за адресою: Калінінська область, Овинищенський район.

Ільєвич Ігор Володимирович, гвардії рядовий. 1917 р. н. м. Дніпропетровськ. Призваний Сталінським райвійськкоматом. Зник безвісті 20.08.1943 р. в районі смт Котельва. Рідні: батько, Ільєвич Володимир Михайлович, проживав за адресою: м. Дніпропетровськ.

Ільїн Борис Миколайович, гвардії рядовий, розвідник 82-ї окремої розвідувальної роти 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1920 р. н. Івановська область, Кольчугінський район, с. Танево. Призваний Совєтським райвійськкоматом м. Москва. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: батько, Ільїн Микола Олексійович, проживав за адресою: м. Москва, вул. Буженінова, 9/2, кв. 66.

Ільїн Василь Іванович, гвардії рядовий, стрілець 16-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1918 р. н. Архангельська область, Вілегодський район. Призваний Железнодорожним райвійськкоматом Комі АРСР. Загинув 6.09.1943 р. Похований на південь від смт Котельва. Рідні: дружина, Кабакова Марія Іллівна, проживала за адресою: Комі АРСР, Железнодорожний район.

Ільїн Леонід Юхимович, сержант, командир гармати 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1921 р. н. м. Кемерово. Призваний Кемеровським міськвійськкоматом м. Кемерово. Загинув 5.09.1943 р. Похований на північний схід від с. Більськ. Рідні: батько, Ільїн Юхим Якович, проживав за адресою: м. Кемерово, вул. Мостова, 25.

Ільїн Микола Федорович, гвардії рядовий, стрілець 16-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Омська область, Кагановичський район. Призваний Кагановицьким райвійськкоматом Омської області. Загинув 5.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: сестра, Ільїна Марія Федорівна, проживала за адресою: Омська область, Кагановицький район, радгосп Петровський.

Ільїн Олександр Сергійович, єфрейтор. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Ільїн Сергій Федорович, рядовий. Загинув 15.09.1943 р. Похований с. Деревки.

Ільїнов Василь Іванович, гвардії сержант, розвідник 3-ї гвардійської важкої танкової бригади. 1913 р. н. Московська область, Раменський район. Призваний Раменським райвійськкоматом Московської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, центр. Рідні: дружина, Ільїнова Віра Федорівна, проживала за адресою: Московська область, Раменський район, с. Дементьєво.

Ільїнов Олексій Андрійович, лейтенант, командир взводу 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. м. Москва, Раменський район. Призваний Раменським райвійськкоматом Московської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Ільїнова Єлизавета Олександрівна, проживала за адресою: Московська область, ст. Раменскоє, с. Дементьєво.

Ільїнов Павло Макарович, гвардії молодший сержант, командир кулеметного взводу 2-ї гвардійської моторизованої стрілецької бригади. 1916 р. н. Азербайджанська РСР, Нефтєчалинський район, м. Баку, промисел Кур-Каси. Призваний Нефтєчалинським райвійськкоматом Азербайджанської РСР. Загинув 26.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Ільїнова Марфа Антонівна, проживала за адресою: Азербайджанська РСР, Нефтєчалинський район, м. Баку, промисел Кур-Каси.

Ільясов Веніамид Іскандерович, рядовий. 1923 р. н. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Ільясов Мамед Матодович, старшина. 1923 р. н. Азербайджанська РСР, Лачинський район, с/р Ахмед Алі. Призваний Лачинським райвійськкоматом Азербайджанської РСР. Загинув 15.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: мати, Ільясова, проживала за адресою: Азербайджанська РСР, Лачинський район, с/р Ахмед Алі.

Ільясов Мамед Намаза, рядовий. 1923 р. н. Загинув 12.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Імаков Володимир Іванович, гвардії сержант. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Іманкулов Замелій Гатьянович (Залілій Готянович), гвардії рядовий, кулеметник 2-ї кулеметної роти 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Чкаловська область, Гавриловський район. Призваний Гавриловським райвійськкоматом Чкаловської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: батько, Іманкулов Готьян, проживав за адресою: Чкаловська область, Гавриловський район.

Іматалієв Саврала, гвардії рядовий. 1901 р. н. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Іммулаєв Хаджи, гвардії рядовий, кулеметник 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. Дагестанська АРСР, Махачкалинська область, Казбековський район. Призваний Казбековським райвійськкоматом Махачкалинської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша, біля бригадного двору. Рідні: батько, Іммулаєв Ахмет, проживав за адресою: Махачкалинська область, Казбековський район, колгосп ім. Кірова.

Іодінов, лейтенант. Загинув 09.1943 р. Похований с. Більськ.

Іорметов, рядовий. Загинув 09.1943 р. Похований с. Більськ.

Іосибєрдиєв Курбанаш, гвардії рядовий, стрілець 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1908 р. н. Узбецька РСР, Андижанська область, Ленінський район. Призваний Ленінським райвійськкоматом Андижанської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 1500 м на південний захід від с. Михайлівка Перша, біля вис. 1.1. Рідні: дружина, Іосибєрдиєва Буайша, проживала за адресою: Узбецька РСР, Андижанська область, Ленінський район, радгосп САКУ.

Іочев (Кочев) Микола Павлович, рядовий. Загинув 26.08.1943 р. Похований с. Сидоряче.

Іпатов Яків Тимофійович, рядовий. 1910 р. н. Удмуртська АРСР, с. Новий Мултан. Загинув 14.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка.

Іргашев Рахман, гвардії рядовий, стрілець 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Узбецька РСР, Сухан-Дар'їнська область, Шерападський район, колгосп «Купчишишь». Призваний Шерападським райвійськкоматом Сухан-Дар'їнської області. Загинув 9.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: батько, Шарматов Іргаш, проживав за адресою: Сухан-Дар'їнська область, Шерападський район, колгосп «Купчишишь».

Іргашев Тургунбай, рядовий. Загинув 30.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Іргашев Хальро, рядовий 131-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1897 р. н. Кашкадар'їнська область, Бешкентський район. Загинув 17.08.1943 р. Похований за 200 м на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Іргашев, проживав за адресою: Кашкадар'їнська область, Бешкентський район.

Іришев Неопен, рядовий. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Ісабеков Аширбай (Амирбай), гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. Іркутська область, Тонський район. Призваний Тонським райвійськкоматом Іркутської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Ісабекова Бахіня, проживала за адресою: Іркутська область, Тонський район, с. Марткул.

Ісаков Назиджан, гвардії рядовий, стрілець 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. Андижанська область, Пахтаабадський район. Призваний Пахтаабадським райвійськкоматом Ферганської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований за 1500 м на південний захід від с. Михайлівка Перша, біля вис. 1.1. Рідні: мати, Ісакова Магісма, проживала за адресою: Андижанська область, Пахтаабадський район.

Ісаков Саабир, гвардії рядовий, стрілець 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. Андижанська область, Ленінський район, ст. Асакі, колгосп «Комунізм». Призваний Ленінським райвійськкоматом Ферганської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований за 1500 м на південний захід від с. Михайлівка Перша, біля вис. 1.1. Рідні: мати, Ісакова Ансабир, проживала за адресою: Андижанська область, Ленінський район, ст. Асакі, колгосп «Комунізм».

Ісимбаєв Давлет, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1904 р. н. Казахська РСР, Гурьєвська область, Макатський район. Призваний Макатським райвійськкоматом Гурьєвської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, біля школи. Рідні: дружина, Ісимбаєва Райкан, проживала за адресою: Казахська РСР, Гурьєвська область, Макатський район, с. Бральвигиз.

Іслемов Арзукуль, гвардії рядовий, стрілець 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1905 р. н. Андижанська область, Ленінський район, колгосп Кірова. Призваний Ленінським райвійськкоматом Андижанської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 1500 м на південний захід від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Іслемова Ататхан, проживала за адресою: Андижанська область, Ленінський район, колгосп Кірова.

Ісмаілов Дос., гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1908 р. н. Андижанська область, Андижанський район. Призваний Андижанським райвійськкоматом Ферганської області. Загинув 14.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: брат, Красулі Хаім, проживав за адресою: Андижанська область, Андижанський район.

Ісмаілов Ібрагім, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1904 р. н. Ферганська область, Молотовський район. Призваний Молотовським райвійськкоматом Ферганської області. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Рідні: дружина, Ісмаілова Хасьяной, проживала за адресою: Ферганська область, Молотовський район.

Ісмаілов Пантій, гвардії рядовий. 1909 р. н. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Ісматов Шараф, гвардії рядовий, стрілець 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1906 р. н. Бухарська область, Бухарський район, колгосп ім. Леніна. Призваний Бухарським райвійськкоматом Бухарської області. Загинув 42.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Ісматова Хамра, проживала за адресою: Бухарська область, Бухарський район, колгосп ім. Леніна.

Ісупов Петро Юхимович, гвардії рядовий, артилерист 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1912 р. н. Кіровська область, Богородицький район, с. Яжи. Призваний Богородицьким райвійськкоматом Кіровської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Ісупова Агафрена Карпівна, проживала за адресою: Кіровська область, Богородицький район, с. Яжи.

Ісхаков Зариф, рядовий. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Ісьянов Ілля Зискиндович, гвардії лейтенант, командир мінометного взводу 204-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1912 р. н. м. Вітебськ. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, північно-східна околиця. Рідні: мати, Ісьянова Голда Хаїмовна, проживала за адресою: м. Ульяновськ, вул. Плеханова, 9.

Ішамколь Батирь, рядовий, візник 237-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1908 р. н. Узбецька РСР, Самаркандська область, Знаменський район, колгосп «Ударник». Призваний Знаменським райвійськкоматом Самаркандської області. Зник безвісті 21.08.1943 р. в районі с. Котельва. Рідні: син, Ішамколь Кураберлін, проживав за адресою: Узбецька РСР, Самаркандська область, Знаменський район, колгосп «Ударник».

Ішматов Курбан, рядовий. Загинув 1.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Ішматов Мамат, гвардії рядовий, обслуга гармати, 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1917 р. н. Омська область, Ізченський район, с. Джиланди. Призваний Ізченським райвійськкоматом Омської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Акаєва І., проживала за адресою: Омська область, Ізченський район, с. Джиланди.

Іюнькін Микола Іванович, рядовий. 1905 р. н. Загинув 8.03.1943 р. Похований с. Мала Рублівка.

Кабанін (Капакін) Микола Петрович, гвардії рядовий, стрілець 22-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Киргизька РСР, Занулевський район. Призваний Кизилькиським райвійськкоматом Киргизької РСР. Загинув 31.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Меркулова Євдокія Митрофанівна, проживала за адресою: Киргизька РСР, Ошська область, колгосп Кизильська.

Кабанов Єгор Йосипович, гвардії рядовий, кулеметник 2-го медико-санітарного батальйону 4-ї Армії. 1909 р. н. Орловська область. Призваний Кіровським райвійськкоматом Орловської об-

ласті. Поранений 9.09.1943 р. Помер від ран 12.09.1943 р. у 64-му хірургічному польовому пересувному госпіталі. Похований с. Михайлове. Рідні: дружина, Кабанова Раїса Єгорівна, проживала за адресою: Орловська область, Володарський район, колгосп ім. Калініна.

Кабатов Іван Іванович, сержант, командир відділення 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1911 р. н. Горьковська область, м. Дзержинськ, наметове селище. Призваний Дзержинським райвійськкоматом Горьковської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Кабатова Марія Василівна, проживала за адресою: Горьковська область, м. Дзержинськ, наметове селище, 85, кв. 5.

Каганович Володимир Маркович, лейтенант, заступник командира ескадрильї 285-го авіаційного полку 14-ї авіаційної дивізії. 1912 р. н. м. Челябінськ. Загинув 14.10.1941 р. Похований с. Ворони. Увічнений с. Козлівщина.

Каджаков Максамбай, гвардії рядовий, стрілець 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1909 р. н. Ферганська область, колгосп «Руднєв». Призваний Маргеланським райвійськкоматом Ферганської області. Загинув 8.09.1943 р. Похований за 2500 м на північний схід с. Любка. Рідні: дружина, Каджакова, проживала за адресою: Омська область, ст. Карасуй, вул. Макракатська, 15.

Кадирнаєв Шахмордак, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Пензенська область, Городищенський район. Призваний Городищенським райвійськкоматом Пензенської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: мати, Кардинаєва А. М., проживала за адресою: Пензенська область, Городищенський район.

Кадиров Ішанкул, гвардії рядовий 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця.

Кадиров Начим Калимович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1907 р. н. Башкирська АРСР, Ілішевський район. Призваний Ілішевським райвійськкоматом Башкирської АРСР. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Кадирова Нафіса, проживала за адресою: Башкирська АРСР, Ілішевський район.

Кадін (Кудін) Григорій Васильович, партизан, колгоспник. 1906 р. н. с. Більськ. Страчений в 1942 р. Похований с. Більськ.

Кадіна (Кудіна) Дарія Прокопівна, дружина партизана, колгоспниця. 1908 р. н. с. Більськ. Страчена в 1942 р. Похована с. Більськ.

Кадратенко Яків Григорович. Загинув 13.09.1943 р. Похований с. Сидоряче.

Кажанов Микола Прохорович, рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Смоленська область, Кардимовський район. Призваний Кардимовським райвійськкоматом Смоленським області. Загинув 7.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідних немає.

Казаєв Опанас Сисоєвич, рядовий, стрілець 640-го стрілецького полку. 1923 р. н. Загинув 2.09.1943 р. Похований за 400 м на південний захід від с. Більськ.

Казаков Іван Тимофійович, гвардії молодший сержант, заступник командира відділення 2-ї гвардійської моторизованої стрілецької бригади. 1924 р. н. Пензенська область, Барановський район, с. Телятніково. Призваний Барановським райвійськкоматом Пензенської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Казакова Марія Дмитрівна, проживала за адресою: Пензенська область, Барановський район, с. Телятніково.

Казаков Юрій Григорович, рядовий. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Казанцев Микола Петрович, рядовий. 1925 р. н. Загинув 31.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Казієв Баскен, сержант, командир відділення 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1918 р. н. м. Павлодар, комбінат Манкейн. Призваний Желєзнодорожним райвійськкоматом Комі АРСР. Помер від ран 28.08.1943 р. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір. Рідні: батько, Казієв Кабієва, проживав за адресою: Павлодарська область, комбінат Манкейн, вул. Маркса, 3.

Казічев Олександр Григорович, рядовий, стрілець 12-го гвардійського стрілецького полку. 1902 р. н. Калінінська область, Лєсний район, с. Демидиха. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: дружина, Казієва Т. Я., проживала за адресою: Калінінська область, Лєсний район, с. Демидиха.

Кайгородов Василь Степанович, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Ойротська автономна область, Усть-Канський район, с. Усть-Мута. Призваний Усть-Канським райвійськкоматом Ойротської автономної області. Загинув 6.09.1943 р. Похований на північний схід від с. Більськ. Рідні: сестра, Кайгородова Анастасія Степанівна, проживала за адресою: Ойротська автономна область, Усть-Канський район, с. Усть-Мута.

Кайдалов Андрій Кіндратович, рядовий. 1912 р. н. Оренбурзька область, с. Краснояровка. Загинув 26.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Кайдусаров. Загинув 26.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Калабін Павло Георгієвич, рядовий, візник 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1912 р. н. Удмуртська АРСР, м. Сарапул, вул. Краснокотельська, 7. Призваний Іжевським міськвійськкоматом Удмуртської АРСР. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Гнилосирівка (с. Чернещина). Рідні: дружина, Калабіна Анастасія, проживала за адресою: м. Сарапул, вул. Краснокотельська, 7.

Калабухов Іван Миколайович. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Калайда Григорій Якович, гвардії сержант, командир відділення 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1919 р. н. Свердловська область, Куйбишевський район. Призваний Сталінським райвійськкоматом м. Київ. Загинув 27.08.1943 р. Похований на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Калайда А. Я., проживала за адресою: м. Свердловськ, вул. Куйбишева, 22.

Калантаров Курдумбай, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1906 р. н. Андижанська область, Андижанський район. Призваний Андижанським міськвійськкоматом м. Андижан. Загинув 7.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Калантарова Кіманікан, проживала за адресою: Андижанська область, Анждижанський район.

Калачов Михайло Олексійович, рядовий. 1925 р. н. Загинув 8.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Калашников Мефодій Петрович, молодший сержант. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Калашніков Леонід Васильович, гвардії рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1916 р. н. Свердловська область, м. Нижній Тагіл. Призваний Нижнєтагільським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Косарєва К. А., проживала за адресою: Свердловська область, м. Ірбіт, вул. Комуни, 33.

Каленков Никифор Семенович, рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1904 р. н. Сталінградська область, Ольховський район, с. Пролетарське. Призваний Ольховським райвійськкоматом Сталінградської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Каленкова, проживала за адресою: Сталінградська область, Ольховський район, с. Пролетарське.

Калін Олексій Іванович, рядовий, стрілець 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Калінінська область, Овінищенський район, с. Федотово. Призваний Овінищенським райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 26.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Каліна Фекла Семенівна, проживала за адресою: Калінінська область, Овінищенський район, с. Федотово.

Каліненко Єгор Якович, рядовий, стрілець 294-го гвардійського стрілецького полку 97-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1916 р. н. Харківська область, Золочівський район. Призваний Золочівським райвійськкоматом Харківської області. Загинув 22.09.1943 р. Похований х. Зубов (с. Зуби), громадське кладовище. Рідні: дружина, Каліненко Пелагея Іванівна, проживала за адресою: Харківська область, Золочівський район.

Калінін Василь Іванович, гвардії рядовий, стрілець 155-го гвардійського стрілецького полку 52-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1921 р. н. Кіровська область, Кильмезький район. Призваний Кильмезьким райвійськкоматом Кіровської області. Загинув 19.09.1943 р. Похований с. Милорадове. Рідні: дружина, Калініна Євдокія Семенівна, проживала за адресою: Кіровська область, Кильмезький район.

Калінін Віталій Олексійович, рядовий, стрілець 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1916 р. н. Удмуртська АРСР, Балезінський район, с. Балезіно. Призваний Балезінським райвійськкоматом Удмуртської АРСР. Загинув 17.08.1943 р. Похований за 1 км на схід від с. Більськ. Рідні: мати, Калініна Євдокія Єлізарівна, проживала за адресою: Удмуртська АРСР, Балезінський район, с. Балезіно.

Калінін Георгій Андрійович, сержант, кулеметник 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1908 р. н. м. Ленінград. Призваний Сталінським райвійськкоматом м. Москви. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Калініна Ірина Олексіївна, проживала за адресою: м. Москва, Кіровський проїзд, 3, кв. 23.

Калінін Микола Миколайович, сержант, командир відділення 18-ї танкової бригади. 1925 р. н. Рязанська область, Шелуховський район, с. Крупіци. Призваний Калінінським райвійськкоматом м. Москва. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Калінін Микола Олексійович, проживав за адресою: м. Москва, шосе Ентузіастов, 4, кв. 81.

Калінін Микола Олександрович, єфрейтор, стрілець 131-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Горьковська область, Балахнинський район, с. Б. Козіно.

Призваний Борським райвійськкоматом Горьковської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований за 200 м на схід від с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Калінін Олександр, проживав за адресою: Горьковська область, Балахнинський район, с. Б. Козіно.

Калінін Олексій Аркадійович, сержант, командир відділення 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Тульська область, Казанський район, с. Бохата. Призваний Пролетарським райвійськкоматом м. Тула. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: мати, Калініна Ксенія Ізмайлівна, проживала за адресою: м. Тула, с-ще Металургів, вул. Думеназ, 1/3.

Калінін Степан Миколайович, рядовий. Загинув 25.08.1943 р. Похований с. Деревки.

Калінніков В'ячеслав Олександрович, рядовий, стрілець 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. Івановська область, м. Кінешма. Призваний Кагановицьким райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 16.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка. Рідні: мати, Калініна Софія Володимирівна, проживала за адресою: Ярославська область, м. Рибінськ, вул. Красного флоту, 8, кв. 2.

Каліта Микола Карпович, старшина 17-ї окремої роти хімічного захисту 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1918 р. н. Дніпропетровська область, Криворізький район, ст. Долинська. Призваний Криворізьким райвійськкоматом Дніпропетровської області. Загинув 15.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Тимофеєва Клавдія Павлівна, проживала за адресою: Архангельська область, Черевковський район, с. Волочек.

Калмиков Петро Миколайович, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1921 р. н. Кримська АРСР, Красноперекопський район. Призваний Красноперекопським райвійськкоматом Кримської АРСР. Загинув 8.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Калмикова Марія Миколаївна, проживала за адресою: Кримська АРСР, Красноперекопський район, с. Новий Чуваш.

Калужський Михайло Омелянович, гвардії сержант, командир відділення 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Тульська область, Куркінський район, с. Осипов хутор. Призваний Московоречинським райвійськкоматом м. Москви. Загинув 30.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Калужська Ольга Фролівна, проживала за адресою: Тульська область, Куркінський район, с. Осипов хутор.

Калюжна Христина Марківна, підпільниця. 1903 р. н. с. Більськ. Страчена в 1941 р. Похований с. Більськ.

Калюх Петро Якович, партизан. 1920 р. н. Страчений у 1942 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Калюшенко Андрій Федорович. Загинув. Похований с. Михайлівка Перша.

Кальсмуратов Хаймамед, гвардії старший сержант, командир стрілецького відділення 294-го гвардійського стрілецького полку 97-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1903 р. н. Марійська область, Тахтабазарський район. Призваний Тахтабазарським райвійськкоматом Марійської області. Загинув 20.09.1943 р. Похований х. Зубов (с. Зуби), громадське кладовище. Рідні: дружина, Кальсмуратова Ахайкур, проживала за адресою: Марійська область, Тахтабазарський район, колгосп «Примєрний».

Камбаров Василь Ілліч, лейтенант. 1923 р. н. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Каменєв Іван Васильович, молодший сержант. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Микілка.

Камзін Абін, гвардії рядовий, стрілець 2-ї гвардійської мотострілецької бригади. 1924 р. н. Казахстанська РСР, Північно-Казахстанська область, Премовський район, с. Боян. Призваний Пермовським райвійськкоматом Казахського району. Загинув 12.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: дружина, Камзіна Найнешова, проживала за адресою: Північно-Казахстанська область, Премовський район, с. Боян.

Канівець Григорій Іванович, партизан. 1898 р. н. с. Велика Рублівка. Страчений у 1942 р. Похований с. Велика Рублівка.

Кантілін Сергій Тимофійович, гвардії сержант, командир відділення 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1915 р. н. Хабаровський край, ст. Серпово, с. Орловка. Призваний Тигдінським райвійськкоматом Хабаровського краю. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Дугіна Є. А., проживала за адресою: Хабаровський край, ст. Серпово, с. Орловка.

Капілевич Яків Ілліч, гвардії рядовий, радіотелеграфіст 9-го гвардійського артилерійського полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1910 р. н. Полтавська область, м. Кременчук, вул. Радянська, 17. Призваний Орським райвійськкоматом Чкаловської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Валек Марія Самойлівна, проживала за адресою: м. Чкалов, депо ПВРЗ, 13, кв. 3.

Капітанов Микола Вікторович, молодший лейтенант, командир кулеметного взводу 27-го гвардійського стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Призваний Сталінським райвійськкоматом м. Москви. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: проживали за адресою: Московська область, ст. Немчино, вул. Овража, 29.

Капітонов Василь Флорович, старшина медичної служби, телефоніст 74-ї окремої розвідувальної роти 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1921 р. н. Калінінська область, Кіровський район, с. Жданово. Призваний Кіровським райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 21.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Капітонов Флор Олександрович, проживав за адресою: Калінінська область, Кіровський район, с. Жданово.

Каплунов Йосип Михайлович, гвардії рядовий, артилерист 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. м. Ростов-на-Дону. Призваний Андрієвським райвійськкоматом Ростовської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Каплунов Михайло Семенович, проживав за адресою: м. Ростов-на-Дону, вул. Московська, 5.

Капочкін Іван Іванович, сержант. Нижегородська область, Кстовський район, с. Флоровське. Загинув 30.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Каптюшин Іван Миколайович, гвардії сержант, командир кулеметної роти 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Саратовська область, Первомайський район, с. Вознесенка. Призваний Яршовським райвійськкоматом Саратовської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: батько, Каптюшин Микола Іванович, проживав за адресою: Саратовська область, Первомайський район, с. Вознесенка.

Каранзей Володимир Антонович, рядовий, обслуга гармати, 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. м. Новосибірськ. Призваний Тогучинським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Каранзей Антон Йосипович, проживав за адресою: Новосибірська область, м. Тогучин, вул. Борося, 27.

Карасик Абрам Романович, рядовий, музикант 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. Поліська область, м. Калинковичі, вул. Радянська, 37. Призваний Петроховським райвійськкоматом Поліської області. Загинув 14.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Карасик Рувім Абрамович, проживав за адресою: Чкаловська область, м. Чкаловськ, вул. Немовська, 90.

Карасьов Дмитро Андрійович, гвардії сержант, командир відділення 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Тульська область, Заокський район, с. Лєсовка. Призваний Белавським райвійськкоматом Кемеровської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Карасьова Мар. Триф., проживала за адресою: Тульська область, Заокський район, с. Лєсновка.

Карасьов Олександр Іванович, рядовий 122-го стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. Новосибірська область, Зирянський район, с. Чарочка. Загинув 7.09.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: мати, Карасьова А. П., проживала за адресою: Новосибірська область, Зирянський район, с. Чарочка.

Карахтинцев Степан Степанович, гвардії рядовий, стрілець 210-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1900 р. н. Сталінградська область, Калачевський район, х. Грачі. Призваний Калачевським райвійськкоматом Сталінградської області. Загинув 16.09.1943 р. Похований за 1 км на північ від с. Мала Рублівка. Рідні: дружина, Карахтинцева Мотрона Абрамівна, проживала за адресою: Сталінградська область, Калачевський район, х. Грачі.

Карачулов Темірбек, гвардії рядовий, командир відділення 25-го гвардійського повітряного десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. Киргизька РСР, Фрунзенська область, Будьоновський район. Призваний Тамаскиєвським райвійськкоматом Фрунзенської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Султанова, проживала за адресою: Фрунзенська область, Будьоновський район.

Караюхін Андрій Кузьмович, гвардії рядовий, стрілець 232-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1915 р. н. Калінінська область, Старицький район, с. Репіно. Призваний Старицьким райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 9.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: батько, Караюхін Кузьма Дмитрович, проживав за адресою: Калінінська область, Старицький район, с. Репіно.

Карелін Микола Костянтинович, гвардії старший сержант, командир відділення 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1919 р. н. Горьковська область, Вадський район, с. Єлховка. Призваний Тарським райвійськкоматом Омської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Кареліна Ганна Михайлівна, проживала за адресою: Горьковська область, Вадський район, с. Єлховка.

Карелін Назар Дмитрович, гвардії рядовий, стрілець 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1913 р. н. Кіровська область, Мужинський район. Призваний Мужинським райвійськкоматом Кіровської області. Загинув 3.09.1943 р. По-

хований за 2500 м на північний схід від с. Любка. Рідні: дружина, Костирева Мар. Кузмін., проживала за адресою: м. Молотов, Молотовський район.

Карімов Супат, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. м. Ташкент, Сталінський район, вул. Карапаш, провулок Ханака. Призваний Сталінським райвійськкоматом м. Ташкент. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Карімова Хамрара, проживала за адресою: м. Ташкент, Сталінський район, вул. Карапаш, провулок Ханака.

Каріонов Леонід Васильович, молодший сержант, заступник командира стрілецького відділу 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1915 р. н. Свердловська область, м. Сєров. Призваний Кагановицьким райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 15.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка. Рідні: дружина, Каріонова Агрипина Іванівна, проживала за адресою: Свердловська область, м. Сєров, с-ще 2-ге липня, 25, кв. 7.

Карненков Іван Єгорович, старший сержант. 1924 р. н. Челябінська область, Магніторогорський район. Загинув 15.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: проживали за адресою: Челябінська область, Магнітогорський район.

Карпенко Оксана Степанівна, дружина партизана, колгоспниця. с. Більськ. Страчена 1942 р. Похована с. Більськ.

Карпов Григорій Леонтійович, гвардії сержант, командир відділення 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1917 р. н. Алтайський край, Зональський район. Призваний Сквордінським райвійськкоматом Амурської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: батько, Карпов Леонід Микитович, проживав за адресою: Алтайський край, Зональський район.

Карпов Павло Прокопович, рядовий. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Микілка.

Карпухін Максим Федорович, гвардії єфрейтор, стрілець 232-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1905 р. н. Орловська область, Руськобродський район, с. Покровка. Призваний Руськобродським райвійськкоматом Орловської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Карпухіна Мотрона Федорівна, проживала за адресою: Орловська область, Руськобродський район, с. Покровка.

Картанов Олексій Іванович, гвардії рядовий. Загинув 29.09.1943 р. Похований с. Михайлове.

Карташов Олексій Степанович, гвардії рядовий, стрілець 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. Ульяновська область, Корсунський район. Призваний Корсунським райвійськкоматом Ульяновської області. Поранений 27.08.1943 р. Помер від ран 29.08.1943 р. у 5-му окремому медико-санітарному батальйоні. Похований с. Михайлове. Рідні: проживали за адресою: Ульяновська область, Корсунський район.

Карташов Тит Лук'янович, стрілець. 1906 р. н. м. Шашура. Призваний Шашурським райвійськкоматом. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: дружина, Карташова Ніна, проживала за адресою: м. Шашура.

Картуєсов Василь Васильович, гвардії рядовий, кулеметник 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1912 р. н. Тульська область, Тульський район, с. Павлівка. Призваний Тульським райвійськкоматом Тульської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Картуєсова Мотрона Василівна, проживала за адресою: Тульська область, Тульський район, с. Павлівка.

Картунов Олександр Костянтинович, рядовий, стрілець 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1899 р. н. м. Москва, Устиновський провулок, 3/5, кв. 6. Призваний Сталінським райвійськкоматом м. Москва. Загинув 14.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Картунова Парасковія Василівна, проживала за адресою: м. Москва, Устиновський провулок, 3/5, кв. 6.

Карцев Єгор Васильович, рядовий 558-го стрілецького полку. Загинув 9.03.1943 р. Похований смт Котельва.

Каршенніков Віктор Тимофійович, рядовий. Загинув 7.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Карякін Олександр Андрійович, гвардії рядовий, стрілець 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1919 р. н. Туркменська РСР, м. Ашхабад, вул. Чехова. Призваний Ніколаєвським райвійськкоматом м. Ашхабад. Загинув 4.09.1943 р. Похований за 1500 м на південний захід від с. Михайлівка Перша, біля вис. 1. 1. Рідні: мати, Карякіна Василіса Петрівна, проживала за адресою: Туркменська РСР, м. Ашхабад, вул. Чехова.

Касаткін Василь Георгійович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. Башкирська АРСР, м. Уфа, вул. Камготська, 12/1. Призваний Сталінським райвійськкоматом м. Уфа. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: мати, Касаткіна Наталія Федорівна, проживала за адресою: Башкирська АРСР, м. Уфа, вул. Камготська, 12/1.

Касімов Алімджан, рядовий. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Касімов Аскар, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. м. Ташкент, Куйбишевський район. Призваний Куйбишевським райвійськкоматом м. Ташкент. Загинув 27.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Касімова Сурама, проживала за адресою: м. Ташкент, Куйбишевський район.

Касімов Мурзахім. 1909 р. н. Андижанська область, Ленінський район, Мустаханська с/р. Призваний Ленінським райвійськкоматом Андижанської області. Загинув 10(8).09.1943 р. Похований на захід від с. Більськ. Рідні: сестра, Касімова, проживала за адресою: Андижанська область, Ленінський район, Мустаханська с/р.

Каспирський Володимир Володимирович, гвардії рядовий, стрілець 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1908 р. н. м. Одеса, вул. Разумовського, 52, кв. 4. Призваний Солікамським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 500 м на південь від с. Михайлівка Перша, вис. 144.2, північний скат. Рідні: сестра, Каспирська Софія Володимирівна, проживала за адресою: м. Одеса, вул. Разумовського, 52, кв. 4.

Катаєв Михайло Максимович, гвардії старший сержант, командир гармати 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1905 р. н. Красноярський край, Індрінський район. Призваний Індрінським райвійськкоматом Красноярського краю. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлове. Рідні: дружина, Катаєва Анастасія Іванівна, проживала за адресою: Красноярський край, Індрінський район.

Катаєв Сергій Федорович, гвардії молодший лейтенант, командир стрілецького взводу 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Кіровська область, м. Слободське. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Катаєва Тетяна Василівна, проживала за адресою: Кіровська область, м. Слободське, вул. Большевіков, 12.

Катко Михайло Степанович, рядовий, стрілець 201-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1925 р. н. Харківська область, Богодухівський район, с. Кручик. Призваний Богодухівським райвійськкоматом Харківської області. Загинув 20.09.1943 р. Похований с. Велика Рублівка. Рідні: мати, Катко Анастасія Мефодіївна, проживала за адресою: Харківська область, Богодухівський район, с. Кручик.

Катюшкін Іван Іванович, рядовий, обслуга гармати 1317-го винищувально-протитанкового полку. 1907 р. н. Рязанська область. Призваний Пронським райвійськкоматом Рязанської області. Загинув 20.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Катюшкіна Олена Михайлівна, проживала за адресою: Рязанська область, Пронський район, с. Ніколаєвське.

Качура Володимир Маркович, сержант. 1924 р. н. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Качурін Михайло Йосипович, гвардії рядовий, стрілець 106-ї механізованої бригади 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1917 р. н. Орловська область, с. Крапівіно. Призваний Перемишльським райвійськкоматом Тульської області. Зник безвісті 17.09.1943 р. в районі с. Мала Рублівка. Рідні: дружина, Качуріна Мар'я Давидівна, проживала за адресою: Тульська область, Перемишльський район, с. Калініно.

Качурін Яків Іванович, рядовий, стрілець 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1910 р. н. Смоленська область, Мешавський район, с. Іванівка. Призваний Мешавським райвійськкоматом Смоленської області. Загинув 13.09.1943 р. Похований с. Ліхачівка. Рідні: дружина, Качуріна Олександра Михайлівна, проживала за адресою: Смоленська область, Мешавський район, с. Іванівка.

Кашигін Іван Федорович, гвардії рядовий, кулеметник 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Саратовська область, Духовницький район. Призваний Куйбишевським міськвійськкоматом. Загинув 25.08.1943 р. Похований с. Михайлове. Рідні: батько, Кашигін Федір Іванович, проживав за адресою: Саратовська область, Духовницький район.

Кашимір Семен Тимофійович, рядовий. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Кашин Дмитро Андрійович, рядовий, стрілець 131-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1903 р. н. Ярославська область, Угліцький район, с. Михеєво. Призваний Кашинським райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 22.08.1943 р. Похований за 1 км на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Курбатова Ольга Єгорівна, проживала за адресою: м. Москва, вул. Граджанська, 99 а, кв. 12.

Каширін Павло Лаврентійович, рядовий, кулеметник 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. м. Куйбишев. Призваний Кіровським райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша, біля бригадного двору. Рідних немає.

Каширін Семен Степанович, рядовий, стрілець 131-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1909 р. н. Алтайський край, Змієногорський район, с. Совушкіно. Призваний Змієногорським райвійськкоматом Алтайського краю. Загинув 23.08.1943 р. Похований за 1 км на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Каширіна Віра Іванівна, проживала за адресою: Калінінська область, м. Кашин, вул. Совєтська, 12.

Кащев Яків Якович, гвардії рядовий, стрілець 16-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1894 р. н. Чуваська АРСР, Вурнарський район. Призваний Вурнарським райвійськкоматом Чуваської АРСР. Загинув 31.09.1943 р. Похований на південь від смт Котельва. Рідні: дружина, Кащева Єфросинія Іванівна, проживала за адресою: Чуваська АРСР, Вурнарський район, с. Зеленовка.

Каюмов Абдурхан, червоноармієць. 1910 р. н. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Зайці.

Кедрова Олена Яківна, сержант, помічник водія 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1918 р. н. Ярославська область, Первомайський район, с. Клоково. Призвана Новосибірським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинула 27.08.1943 р. Похована смт Котельва. Рідні: брат, Кедров Андрій Якович, проживав за адресою: Кемеровська область, ст. Юрга I, поштова скринька № 49.

Кесарев Олександр Володимирович, рядовий 217-го стрілецького полку. Помер від ран 12.09.1943 р. у 589-му окремому медико-санітарному батальйоні. Похований за 3 км на північний захід від х. Каменський (с. Камінне).

Кжельман Яків Захарович, рядовий. Загинув 7.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Кивман Ісак Григорович, рядовий. 1922 р. н. Загинув 15.08.1943 р. Похований с. Більськ.

Киргизов Юлдашбай (Будашбай), гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1911 р. н. Андижанська область, Алтинкульський район. Призваний Андижанським міськвійськкоматом м. Андижан. Загинув 7.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Киргизова Мірманжан, проживала за адресою: Андижанська область, Алтинкульський район.

Киреєв Григорій Юхимович, старший сержант. 1910 р. н. Новосибірська область, Доволєнський район, с. Волчанка. Призваний Амурським облвійськкоматом. Пропав безвісті у вересні 1943 р. в районі с. Сидоряче. Рідні: дружина, Киреєва Тетяна Олексіївна, проживала за адресою: Амурська область, Тамбовський район, с. Н. Олександрівка.

Кириков Григорій Кирилович, рядовий 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1898 р. н. Тамбовська область, Ржаксинський район. Призваний Ржаксинським райвійськкоматом Тамбовської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: дружина, Кирикова Анастасія Матвіївна, проживала за адресою: Тамбовська область, Ржаксинський район.

Кирилов Григорій Юхимович. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Сидоряче.

Кирилов Іван Олексійович, гвардії рядовий, телефоніст 136-го гвардійського артилерійського полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1907 р. н. Ленінградська область, Старо-Руський район. Призваний Марковським райвійськкоматом Саратовської області. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Кирилова Марія Георгіївна, проживала за адресою: Саратовська область, Марковський район, радгосп «Победа».

Кирилов Микола Кирилович, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1906 р. н. Чуваська АРСР, Аліковський район, с. Б. Шпути. Призваний Аліковським райвійськкоматом Чуваської АРСР. Загинув 6.09.1943 р. Похований на північний схід від с. Більськ. Рідні: дружина, Федорова Христина Федорівна, проживала за адресою: Чуваська АРСР, Аліковський район, с. Б. Шпути.

Кирилов Михайло Кирилович, гвардії сержант, командир відділення 204-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Чуваська АРСР, Вурнарський район. Призваний Вурнарським райвійськкоматом Чуваської АРСР. Загинув 2.09.1943 р. Похований за 500 м на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Кирилов Кирило Кузьмич, проживав за адресою: Чуваська АРСР, Вурнарський район.

Кирилов Петро Петрович. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Сидоряче.

Кирилов Пилип Опанасович, гвардії лейтенант, командир кулеметного взводу 206-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1915 р. н. Башкирська АРСР, Уфимський район, с. Князево. Загинув 3.09.1943 р. Похований на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Кирилова Мотрона Максимівна, проживала за адресою: Башкирська АРСР, Уфимський район, с. Князево.

Кирпотенко Василь Дмитрович, підпільник, колгоспник. 1919 р. н. с. Більськ. Страчений в 1942 р. Похований с. Більськ.

Кирпотенко Дмитро Семенович, підпільник, колгоспник. 1897 р. н. с. Більськ. Страчений в 1942 р. с. Більськ.

Кисель Федір Євменович, рядовий. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Кисельов Василь Петрович, рядовий 166-ї стрілецької дивізії. 1895 р. н. Курська область, Биський район, с. Івановка. Призваний Кіровським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ, кладовище. Рідні: дружина, Кисельова Євдокія Омелянівна, проживала за адресою: Московська область, Нижнєгорський район, с. Успенка.

Кисельов Василь Степанович, гвардії рядовий 6-ї гвардійської мотострілецької бригади 5-го гвардійського танкового корпусу. Загинув 14.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка.

Кисельов Михайло Миколайович, рядовий, стрілець 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Московська область, Красногорський район, с. Павліно. Призваний Заєльцовським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 6.11.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Кисельов Микола Сергійович, проживав за адресою: Московська область, Красногорський район, с. Павліно.

Кисельов Петро Сергійович, лейтенант, командир взводу 126-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Мордовська АРСР, Інсарський район. Призваний Інсарським райвійськкоматом Мордовської АРСР. Загинув 15.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Кисельова Марфа Сергіївна, проживала за адресою: Мордовська АРСР, Інсарський район.

Кисліцов Кузьма Іванович, лейтенант, командир батареї 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1918 р. н. Казахська РСР, Акмолінська область, Калінінський район, с. Журавлівка. Призваний Калінінським райвійськкоматом Акмолінської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Кисліцова Ірина Іванівна, проживала за адресою: Казахська РСР, Акмолінська область, Калінінський район. с. Журавлівка.

Кислов Іван Андрійович, гвардії рядовий 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1917 р. н. Воронезька область, Репьєвський район, х. Ратицький. Призваний Репьєвським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 31.08.1943 р. Похований на південний захід від с. Гнилосирівка (с. Чернещина), біля бригадного двору, могила № 11. Рідні: батько, Кислов Андрій Антонович, проживав за адресою: Воронезька область, Репьєвський район, х. Ратицький.

Кінжибаєв Мурзутай, молодший сержант, командир відділення 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Кустанайська область, Карболовський район, аул № 10. Призваний Федоровським райвійськкоматом Кустанайської області. Загинув 12.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Кінжибаєва Сашха, проживала за адресою: Кустанайська область, Федоровський район, Кенеральський зернорадгосп № 3.

Кінзілінов Балніас, рядовий. Загинув 9.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Кінзімов, рядовий. Загинув 09.1943 р. Похований с. Більськ.

Кінозеров Степан Іванович, рядовий. Загинув 10.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Кіргіжбаєв Салімбек, рядовий, кулеметник 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Алма-Атинська область, Аксуський район, с. Бахала. Призваний Аксуським райвійськкоматом Алма-Атинської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Ташагулова Танішбек, проживала за адресою: Алма-Атинська область, Аксуський район, с. Бахала.

Кірін Михайло Романович, гвардії рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1911 р. н. Новосибірська область, Ординський район, с. Рогли. Призваний Ординським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Кіріна Пелагея Семенівна, проживала за адресою: Новосибірська область, Ординський район, с. Рогли.

Кірлюнін Василь Олексійович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Вологодська область, Вожегодський район. Призваний Вожегодським райвійськкоматом Вологодської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: мати, Кірлюніна Катерина Миколаївна, проживала за адресою: Вологодська область, Вожегодський район.

Кіров Іван Андрійович, гвардії сержант, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1905 р. н. Мордовська АРСР, Ічалковський район, с. Перелеєво. Призваний Ічалковським райвійськкоматом Мордовської АРСР. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Кірова Ірина Григорівна, проживала за адресою: Іркутська область, Шикинський район, с. Пойма.

Кірюшев Гаврило Павлович, рядовий, стрілець 131-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1914 р. н. Рязанська область, с-ще Тума, с. Жедудково. Призваний Котлаським райвійськкоматом Архангельської області. Загинув 31.08.1943 р. Похований на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Кірюшева Олена Іванівна, проживала за адресою: Рязанська область, с-ще Тума, с. Желудково.

Клевакін Василь Михайлович, рядовий. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Клемешов Леонід Опанасович, рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Кемеровська область, ст. Богат. Призваний Белавським райвійськкоматом Кемеровської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Клемешова Марія Іванівна, проживала за адресою: Кемеровська область, ст. Богат.

Кленін Василь Миколайович, гвардії рядовий, кулеметник 3-ї кулеметної роти 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Мордовська АРСР. Призваний Лазовським райвійськкоматом Хабаровського краю. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: батько, Кленін Микола Никифорович, проживав за адресою: Мордовська АРСР.

Клечев Хальмурад, рядовий 237-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1911 р. н. Узбецька РСР, Самаркандська область, Нарпайський район, колгосп «Комунізм». Призваний Нарпайським райвійськкоматом Самаркандської області. Загинув 13.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Клечева Носка, проживала за адресою: Узбецька РСР, Самаркандська область, Нарпайський район, колгосп «Комунізм».

Клигін Іван Григорович, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1902 р. н. м. Вологда. Призваний Вологодським міськвійськкоматом м. Вологда. Загинув 7.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Клигіна Клеопатра Василівна, проживала за адресою: м. Вологда, Флотський провулок, 55, кв. 6.

Клименко Єгор Якович, гвардії рядовий. Загинув 22.09.1943 р. Похований с. Козлівщина.

Клименко Павло Васильович, гвардії рядовий, стрілець 16-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1913 р. н. Чернігівська область, Коропський район. Призваний Коропським райвійськкоматом Чернігівської області. Загинув 6.09.1943 р. Похований за 2 км на південь від смт Котельва. Рідні: батько, Клименко Василь Микитович, проживав за адресою: Чернігівська область, Коропський район.

Климов (Клишов) Павло Іванович, рядовий. 1899 р. н. Псковська область, Великолуцький район, с. Гусаково. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Деревки.

Климов Василь Васильович, гвардії старший сержант, кулеметник 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1912 р. н. Алтайський край, Баєвський район. Призваний Баєвським райвійськкоматом Алтайського краю. Загинув 5.09.1943 р. Похований смт Котельва, південна околиця. Рідні: дружина, Климова Марія Петрівна, проживала за адресою: Алтайський край, Баєвський район, с. Верхпаєво.

Клинов Петро Миколайвич, молодший лейтенант 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Калінінська область, м. Торжок, вул. Болотна, 17. Призваний Новоторжоцьким райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 9.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Хуторова Марія Василівна, проживала за адресою: Калінінська область, м. Торжок, вул. Болотна, 17.

Клопов Олексій Олександрович, сержант. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Клочко Єгор Васильович (Савелійович), молодший сержант, командир відділення 569-го стрілецького полку 161-ї стрілецької дивізії. 1903 р. н. Харківська область, Дергачівський район, с. Безручки. Призваний Дергачівський райвійськкоматом Харківської області. Загинув 21.08.1943 р. Похований с. Камінне, кладовище.

Клюжичев Микола Олександрович, єфрейтор, розвідник. 1922 р. н. Вологодська область. Зник безвісті 20.08.1943 р., в районі смт Котельва. Рідні: батько, Клюжичев А. А., проживав за адресою: Ярославська область, ст. Пустово.

Клюшніков Микола Григорович, старший сержант, старшина 126-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1914 р. н. Молотовська область, Таруський район, с. Палкіно. Призваний Алма-Атинським міськвійськкоматом Алма-Атинської області. Загинув 26.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Клюшнікова Марія Андріївна, проживала за адресою: Алма-Атинська область, ст. Іла, барак 17.

Книшимбаєв Мурутай, молодший сержант. 1924 р. н. Загинув 1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Кобцев Василь Олексійович, гвардії сержант, командир відділення 2-ї гвардійської мотострілецької бригади. 1924 р. н. Курська область, Белгородський район, с. Ячнєво. Призваний Белгородським райвійськкоматом Курської області. Загинув 12.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: мати, Кобцева Ганна Пилипівна, проживала за адресою: Курська область, Белгородський район, с. Ячнєво.

Кобцев Федір Герасимович (Галактіонович), гвардії рядовий, стрілець 268-го гвардійського стрілецького полку 900-ї стрілецької дивізії. 1903 р. н. Сталінська область, с. Красний Лиман, вул.

Воровського, 85. Призваний Краснолиманським райвійськкоматом Сталінської області. Загинув 19.09.1943 р. Похований с. Маловидне. Рідні: дружина, Кобцева Уляна Степанівна, проживала за адресою: Сталінська область, с. Красний Лиман, вул. Воровського, 85.

Ковалевський Єгор Олександрович, курсант, командир відділення 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1912 р. н. м. Москва, Сталінське робоче селище, 5, кв. 23. Призваний Сталінським райвійськкоматом м. Москви. Загинув 31.08.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: мати, Ковалевська Ольга Володимирівна, проживала за адресою: м. Москва, Сталінське робоче селище, 5, кв. 23.

Коваленко Володимир Єгорович (Євграфович), рядовий, стрілець 575-го стрілецького полку 161-ї стрілецької дивізії. 1922 р. н. Харківська область, Богодухівський район. Призваний Богодухівським райвійськкоматом Харківської області. Загинув 2.03.1943 р. Похований с. Маловидне, кладовище. Рідні: батько, Коваленко Єгор Семенович, проживав за адресою: Харківська область, Богодухівський район, с. Куп'єваха.

Коваленко Гаврило Кіндратович, підпільник, колгоспник. 1923 р. н. с. Більськ. Страчений в 1942 р. Похований с. Більськ.

Коваленко Євдокія Петрівна, підпільниця. 1896 р. н. с. Більськ. Страчена в 1942 р. Похована с. Більськ.

Коваленко Семен Петрович, рядовий 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. Кіровоградська область, Калінінський район, с. Косата. Призваний Суроярським райвійськкоматом Карело-Фінської АРСР. Зник безвісті 19.08.1943 р. в районі с. Котельва. Рідні: батько, Коваленко Петро Дмитрович, проживав за адресою: Кіровоградська область, Калінінський район, с. Косата.

Ковальов Леонід Андрійович, рядовий, стрілець 16-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Омська область, Голишмановський район. Призваний Голишмановським райвійськкоматом Омської області. Загинув 10.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Ковальова Пелагея Іванівна, проживала за адресою: Омська область, Голишмановський район.

Ковальов Леонід Олександрович, рядовий. Загинув 10.09.43 р. Похований смт Котельва.

Ковальов Микола Іванович, гвардії старший сержант, водій 180-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1914 р. н. Горьковська область, Чкаловський район. Призваний Тонашевським райвійськкоматом Горьковської області. Помер від отруєння 23.02.1943 р., в районі с. Котельва. Рідні: батько, Ковальов Іван, проживав за адресою: Горьковська область, Чкаловський район, с. Касяново.

Ковальов Михайло Григорович, рядовий, стрілець. 1915 р. н. Новосибірська область, Убинський район. Загинув 12.09.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: мати, Ковальова Олександра Гнатівна, проживала за адресою: Новосибірська область, Убинський район.

Ковальов Олександр Тихонович, молодший сержант, заступник командира стрілецького відділення 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1920 р. н. Сумська область, с. Ширяєве. Призваний Путивльським райвійськкоматом Сумської області. Загинув 15.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка. Рідні: мати, Ковальова Василіса Василівна, проживала за адресою: Сумська область, Путивльський район, с. Ширяєве.

Ковальов Павло Андрійович, рядовий, стрілець 198-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1916 р. н. Казахська РСР, Кустанайська область, Пешковський район, с. Бетомаговка. Загинув 10.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, у дворі школи. Рідні: дружина, Кавальова А. С., проживала за адресою: Кустанайська область, Пешковський район, с. Бетомаговка.

Ковальов Семен Єгорович, молодший сержант, командир відділення кулеметників 22-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1917 р. н. Курська область, Льговський район. Призваний Єрмаковським райвійськкоматом Красноярського краю. Загинув 25.09.1943 р. Похований с. Михайлове. Рідні: Ковальова Мотрона Яківна, проживала за адресою: Красноярський край, Єрмаковський район.

Ковальчук Іван Тихонович, рядовий. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Ковтарев Іван Порфирович, лейтенант, стрілець 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1918 р. н. Мордовська АРСР, Старосіндровський район, с Ново-Рябко. Призваний Старосіндровським райвійськкоматом Мордовської АРСР. Загинув 31.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Ковтарева Пелагея Іванівна, проживала за адресою: Мордовська АРСР, Старосіндровський район, с.Ново-Рябко.

Ковтирев Павло Іванович, рядовий, стрілець 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1904 р. н. Ярославська область, м. Кострома, с-ще Малало, вул. 9-та Робоча, 81, кв.1. Призваний Костромським райвійськкоматом Ярославської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований за 200 м на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Ковтирева Серафіма Яківна, проживала за адресою: Ярославська область, м. Кострома, с-ще Малало, вул. 9-та Робоча, 81, кв.1.

Ковтун Кузьма Григорович, підпільник, колгоспник. 1896 р., с. Більськ. Страчений в 1942 р. Похований с. Більськ.

Ковтун Марія Йосипівна, дружина партизана, колгоспниця. 1909 р. н. с. Більськ. Страчена в 1942 р. Похована с. Більськ.

Ковтун Микола Пилипович, підпільник, колгоспник. с. Більськ. Страчений в 1942 р. Похований с. Більськ.

Ковшер Володимир Андрійович, рядовий, стрілець 16-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. м. Ленінград, вул. Нижегородська, 12/8. Призваний Ленінградським райвійськкоматом Ленінградської області. Загинув 5.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Михайлова Ольга Яківна, проживала за адресою: м. Ленінград, вул. Нижегородська, 12/8.

Ковязін Микола Петрович, гвардії сержант, командир відділення 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1903 р. н. Кіровська область, Медянський район. Призваний Черневецьким райвійськкоматом Вінницької області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша, біля бригадного двору. Рідні: дружина, Ковязіна Клавдія Яківна, проживала за адресою: Кіровська область, Медянський район, с. Колтаєвка.

Когофоренко Василь Сергійович, молодший лейтенант. 1923 р. н. Загинув 7.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Кодяшкін Микола Іванович, гвардії старшина, командир відділення 2-ї гвардійської мотострілецької бригади. 1911 р. н. м. Москва, вул. Пугачовська, 35. Загинув 12.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: дружина, Булатова Марія Олексіївна, проживала за адресою: м. Москва, вул. Пугачовська, 35.

Кожевніков Георгій Олександрович, рядовий, стрілець 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Новосибірська область, Деминський район, с. Татари. Призваний Деминським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 6.09.1943 р. Похований за 2500 м на північний схід від с. Любка. Рідні: мати, Кожевнікова Тетяна Єгорівна, проживала за адресою: Новосибірська область, Деминський район, с. Татари.

Кожин Іван Дмитрович, гвардії рядовий, кулеметник 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1918 р. н. Амурська область, ст. Кумера. Призваний Котомським райвійськкоматом Архангельської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км захід від с. Більськ. Рідні: мати, Кожина Ольга Сергіївна, проживала за адресою: Амурська область, ст. Кумера.

Козачков Володимир Йосипович, лейтенант, командир стрілецького взводу 131-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1912 р. н. Саратовська область, Аркадацький район, с. Аркадак. Призваний Аркадацьким райвійськкоматом Саратовської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований за 1 км на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Талалаєва Віра Спиридонівна, проживала за адресою: Саратовська область, Аркадацький район, с. Аркадак.

Козирєв Василь Іванович, гвардії старший сержант, командир відділення 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Тамбовська область, Алгасовський район, с. Алгасово. Призваний Алгасовським райвійськкоматом Тамбовської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Козирєва Мотрона Юхимівна, проживала за адресою: Тамбовська область, Алгасовський район, МТС.

Козичев Михайло Іванович, гвардії сержант, командир відділення 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1925 р. н. Тульська область, Бабинський район, с. Тарново. Призваний Бабинським райвійськкоматом Тульської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Козичева Агафія Олексіївна, проживала за адресою: Тульська область, Бабинський район, с. Тарново.

Козін Микола Іванович, гвардії сержант, командир відділення 201-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1917 р. н. Красноярський край, Ємельяновський район. Призваний Судогодським райвійськкоматом Івановської області. Загинув 16.09.1943 р. Похований с. Мар'їне. Рідні: батько, Козін Іван Прокопович, проживав за адресою: Красноярський край, Ємельяновський район, скляний завод.

Козка Домна Василівна, дружина партизана, колгоспниця. с. Більськ. Страчена в 1942 р. Похована с. Більськ.

Козка Микита Остапович, партизан, колгоспник. 1903 р. н. с. Більськ. Страчений в 1942 р. Похований с. Більськ.

Козлов Василь Павлович, гвардії сержант, командир відділення 27-го гвардійського повітряного десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Тульська область, Товарковський район. Призваний Товарковським райвійськкоматом Тульської області. Загинув

28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Єрмолова Євдокія Степанівна, проживала за адресою: Тульська область, Товарковський район.

Козлов Дмитро Володимирович, рядовий, п/п 51990. Смоленська область, Гжатський район. Призваний Московським міськвійськкоматом. Загинув 2.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Козлов Дмитро Гнатович, гвардії рядовий, стрілець 198-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1904 р. н. Башкирська АРСР, Гафурійський район. Призваний Гафурійським райвійськкоматом Башкирської АРСР. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Рідні: дружина, Кокарева Ганна Івановна, проживала за адресою: Вологодська область, Сокольський район.

Козлов Михайло Петрович, рядовий, стрілець 201-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Башкирська АРСР, Макаровський район. Призваний Макаровським райвійськкоматом Башкирської АРСР. Загинув 16.09.1943 р. Похований с. Мар'їне. Рідні: мати, Козлова Марія Антонівна, проживала за адресою: Башкирська АРСР, Макаровський район, с. Петровське.

Козлов Олександр Іванович, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1907 р. н. Вологодська область, Вологодський район, с. Чешніково. Призваний Вологодським райвійськкоматом Вологодської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Рідні: дружина, Козлова Марія Дмитрівна, проживала за адресою: Вологодська область, Вологодський район, с. Чешніково.

Козлов Федір Іванович, гвардії лейтенант, командир батальйону 3-ї гвардійської важкої танкової бригади. 1923 р. н. Московська область, Лотошинський район, с. Бриково. Призваний Лотошинським райвійськкоматом Московської області. Загинув 9.09.1943 р. Похований с. Більськ, кладовище. Рідні: мати, Козлова Євдокія Василівна, проживала за адресою: Московська область, Лотошинський район, с. Бриково.

Козлов Федір Олексійович, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1906 р. н. Пензенська область, Ново-Петровський район, с. Междуреч'є. Призваний Петровським райвійськкоматом Пензенської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Козлова Уляна Федорівна, проживала за адресою: Пензенська область, Ново-Петровський район, с. Междуреч'є.

Коканов Іван Васильович, рядовий.1924 р. н. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Кокарєв Олексій Миколайович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1904 р. н. Вологодська область, Сокольський район. Призваний Сокольським райвійськкоматом Вологодської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Кокарєва Ганна Івановна, проживала за адресою: Вологодська область, Сокольський район.

Коклюшкін Михайло Якович, рядовий, стрілець 126-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1925 р. н. Ярославська область, Палкинський район, с. Гриніно. Призваний Ленінським райвійськкоматом Карело-Фінської РСР. Загинув 16.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Коклюшкіна К. Д., проживала за адресою: Ярославська область, Палкинський район, с. Васютинці.

Кокорін Віктор Андрійович, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Калінінська область, Бологовський район, х. Холщетінка. Призваний Бологовським райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Кокоріна Марія Олексіївна, проживала за адресою: Калінінська область, Бологовський район, х. Холщетінка.

Кокуркін Микола Олександрович, рядовий. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Колбенов Олександр Миколайович, рядовий, стрілець 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Татарська АРСР, Кзил-Юлдузький район, с. Шумбут. Призваний Молотовським міськвійськкоматом м. Молотов. Загинув 16.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка. Рідні: мати, Колбенова Тетяна Микитівна, проживала за адресою: м. Молотов, Молотовський район, вул. Березнякова, 56.

Коледов Іван Миколайович, гвардії рядовий, стрілець 640-го стрілецького полку 47-ї стрілецької дивізії. 1913 р. н. Чуваська АРСР, Шумерлинський район, с. Б. Алгаши. Призваний Шумерлинським райвійськкоматом Чуваської АРСР. Загинув 31.08.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: дружина, Коледова Євдокія Андріївна, проживала за адресою: Чуваська АРСР, Шумерлинський район, с. Б. Алгаши.

Колесніков Василь Євдокимович, гвардії молодший сержант, заступник командира відділення 27-го гвардійського повітряного десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1914 р. н. Житомирська область, Потієвський район, с. Янівка. Призваний Потієвським райвійськкоматом Житомирської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні:

батько, Колесніков Євдоким Іванович, проживав за адресою: Житомирська область, Потіївський район, с. Янівка.

Колесніков Микола Іванович, рядовий. 1914 р. н. Загинув 2.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Колесніков Олександр В'ячеславович, гвардії сержант, заступник командира відділення 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1919 р. н. Горьковська область, Салганський район. Призваний Ленінським райвійськкоматом м. Горький. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, біля школи. Рідні: мати, Колеснікова Парасковія Федорівна, проживала за адресою: Горьковська область, Салганський район, с. Сарга.

Колесніков Федір Іванович, рядовий. Загинув 18.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Колесов Петро Спиридонович, рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1916 р. н. м. Ленінград. Призваний Вілегодським райвійськкоматом Архангельської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований с. Більськ, 4 км на захід від 12 курганів, на південний схід. Рідних немає.

Колесов Фрій Олексійович, єфрейтор. Загинув 18.08.1943 р. Похований с. Більськ.

Колєчков Ілля Данилович, рядовий. 1919 р. н. м. Саранськ. Призваний Саранським райвійськкоматом. Загинув 5(8).09.1943 р. Похований на захід від с. Більськ. Рідні: батько, Колєчков Данило Андрійович, проживав за адресою: Красноярський край, Котиженський район, х. Возрождєніє.

Колісник Микола Олексійович, партизан. 1923 р. н. Страчений у 1942 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Колмаков Федір Михайлович, молодший сержант, командир відділення 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. Свердловська область, Алапаєвський район, копальня Асбест. Призваний Октябрським райвійськкоматом м. Свердловська. Помер від ран 30.08.1943 р. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір. Рідні: Колмаков Михайло Іванович, проживав за адресою: Свердловська область, Алапаєвський район, копальня Асбест, 68.

Колосов Микола Никифорович, рядовий, стрілець 201-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1900 р. н. Курська область, Льговський район, с. Пушкарне. Призваний Сталінським райвійськкоматом Харківської області. Загинув 16.09.1943 р. Похований с. Мар'їне. Рідні: дружина, Колосова Мотрона Дмитрівна, проживала за адресою: м. Харків, вул. Сталінська, 39.

Колосов Олександр Олександрович, рядовий, стрілець 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Ленінградська область, Островський район, с. Тюленєво. Призваний Шахунським райвійськкоматом Горьковської області. Загинув 20.09.1943 р. Похований с. Деревки. Рідні: батько, Колосов Олександр Іванович, проживав за адресою: Горьковська область, ст. Шахунья, паровозне депо.

Колточихін Михайло Володимирович, гвардії сержант, старший радіотелефоніст 9-го гвардійського повітряно-десантного артилерійського полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1920 р. н. Новосибірська область, Сузунський район, с. Бобровка. Призваний Сузунським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 26.08.1943 р. Похований с. Михайлове. Рідні: мати, Колточихіна Алла Федорівна, проживала за адресою: Новосибірська область, Сузунський район, с. Бобровка.

Колумбеков Какбіт, рядовий. Помер від ран 6.09.1943 р. у 9-му окремому медико-санітарному батальйоні. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір.

Коляда Петро Степанович, страший лейтенант 3-механізованої бригади. 1921 р. н. Чернігівська область, Бахмацький район, с. Стрельники. Призваний Борзнянським райвійськкоматом Чернігівської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Коляда Степан Омелянович, проживав за адресою: Чернігівська область, Борзнянський район, с. Ніколаєвка.

Кольсмуратов Хаймамед, гвардії сержант. Загинув 20.09.1943 р. Похований с. Козлівщина.

Комалов Джилимбай, гвардії рядовий, стрілець 204-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1904 р. н. Андижанська область, Ворошиловський район. Призваний Сталінським райвійськкоматом Андижанської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований за 500 м на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Зулумов Комал, проживав за адресою: Андижанська область, Ворошиловський район.

Комаров Віктор Олександрович, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Куйбишевська область, Приволзький район, с. Приволжьє. Призваний Приволзьким райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований на південний захід від с. Більськ. Рідні: мати, Комарова Зоя Олександрівна, проживала за адресою: Куйбишевська область, Приволзький район, с. Приволжьє.

Комягін Олександр Сергійович, рядовий, стрілець 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Новосибірська область, Зирянський район, с. Беловодовка. Призваний Зирянським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 9.11.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Комягіна Марія Захарівна, проживала за адресою: Новосибірська область, Зирянський район, с. Беловодовка.

Кондауров Іван Корнійович. 1924 р. н. Загинув 7.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Кондрат'єв Володимир Михайлович, гвардії єфрейтор. 1923 р. н. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Кондратенко Аким Кіндратович. 1902 р. н. Ворошиловградська область, Краснодонський район. Призваний Краснодонським райвійськкоматом Ворошиловградської області. Загинув 8.09.1943 р. Похований на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Кондратенко Антоніна Василівна, проживала за адресою: Ворошиловградська область, Краснодонський район.

Кондратов Микола Юхимович, гвардії сержант, командир відділення 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. Сумська область, Велико-Писарівський район. Призваний Ургутським райвійськкоматом Самаркандської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Харитонова Олена Андріївна, проживала за адресою: Самаркандська область, Ургутський район.

Конкін Володимир Васильович, гвардії єфрейтор, стрілець 232-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1925 р. н. Ярославська область, Брейтовський район, с. Михайловське. Призваний Брейтовським райвійськкоматом Ярославської області. Загинув 8.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: батько, Конкін Василь Прокопович, проживав за адресою: Ярославська область, Брейтовський район, с. Михайловське.

Конов Олександр Тимофійович, гвардії молодший сержант, заступник командира відділення 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Рязанська область, Пителинський район, с. Тимирово. Призваний Пителинським райвійськкоматом Рязанської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Конов Тимофій Семенович, проживав за адресою: Рязанська область, Пителинський район, с. Тимирово.

Коноваленко Яків Трохимович, гвардії рядовий, стрілець 640-го стрілецького полку 47-ї стрілецької дивізії. 1914 р. н. Харківська область, Печенізький район, с. Мартово. Призваний Клепіковським райвійськкоматом Рязанської області. Загинув 31.08.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: дружина, Коноваленко Клавдія Андріївна, проживала за адресою: Харківська область, Печенізький район, с. Мартово.

Коновалов Лев Миколайович, сержант, командир відділення 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. м. Тула, Пролетарський район. Призваний Пролетарським райвійськкоматом м. Тула. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Коновалов Микола Миколайович, проживала за адресою: м. Тула, Пролетарський район, с. Пролетарська, вул. Пролетарська, 110.

Коновалов Федір Осипович, рядовий, кулеметник 21-го повітряно-десантного полку 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1916 р. н. Призваний Совєтським райвійськкоматом. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Конон Фелікс Іполитович, гвардії рядовий, стрілець 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Орловська область, с. Жиздра. Призваний Желєзнодорожним райвійськкоматом Комі АРСР. Загинув 5.09.1943 р. Похований на південь від смт Котельва. Рідні: мати, Конон Ганна Сергіївна, проживала за адресою: Краснодарський край, м. Новоросійськ, вул. Паркова, 29.

Кононенко Петро Григорович, гвардії старший лейтенант, командир стрілецького відділення 202-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. Київська область, Броварський район, с. Красилівка. Призваний Броварським райвійськкоматом Київської області. Загинув 26.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Кононенко Єфросинія Михайлівна, проживала за адресою: Київська область, Броварський район, с. Красилівка.

Кононченко (Конопуєнко) Андрій Васильович, гвардії лейтенант, командир стрілецької роти 206-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1907 р. н. Одеська область, м. Ананьєв. Загинув у бою 8.09.1943 р. Похований за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Кононченко Анастасія Семенівна, проживала за адресою: Тамбовська область, Кірсановський район, с. Баландєвка.

Конопльов Микола Романович, гвардії старший сержант, водій 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Курська область, Мантуровський район, колгосп «Красна Зоря». Призваний Мантуровським райвійськкоматом Курської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Конопльова Парасковія Григорівна, проживала за адресою: Мантуровський район, колгосп «Красна Зоря».

Конопльов Олександр Якович, гвардії молодший сержант, стрілець 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1912 р. н. Архангельська область, Ровдинський район. Призваний Няндомським райвійськкоматом Архангельської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований 500 м на південь від с. Михайлівка Перша, вис. 144.2, північний скат. Рідні: дружина, Конопльова Парасковія Макарівна, проживала за адресою: Архангельська область, Ровдинський район, с. Черезна.

Коношенков Сергій Микитович, гвардії сержант, командир відділення 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Смоленська область, Монастирщенський район. Призваний Ленінським райвійськкоматом м. Мурманськ. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: мати, Коношенкова Варвара Андріївна, проживала за адресою: Смоленська область, Монастирщенський район, с. Юрово.

Константінов Костянтин Данилович, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1914 р. н. Іркутська область, Куйтунський район. Призваний Куйтунським райвійськкоматом Іркутської області. Загинув 13.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Константінова Анастасія Павлівна, проживала за адресою: Іркутська область, Куйтунський район, с. Дороха.

Коняєв Яків Павлович, рядовий. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Копаниця Микола Леонтійович, сержант, командир відділення 575-го стрілецького полку 161-ї стрілецької дивізії. 1915 р. н. Башкирська АССР, Макаровський район. Загинув 27.02.1943 р. Похований с. Мар'їне.

Копейкін Василь Павлович, єфрейтор, командир відділення 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1912 р. н. Вологодська область, Кириловський район, с. Глухареве. Призваний Парголовським райвійськкоматом Ленінградської області. Загинув 14.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Андреєва Любов Андріївна, проживала за адресою: м. Ленінград, Парголовський район, с. Левашово, вул. Комуни, 17.

Копелевич Яків Ілліч, рядовий, п/п 77143. 1910 р. н. м. Кременчук. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Копертехо Павло Федорович, молодший сержант. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Копилов Захар Андрійович, гвардії рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряного десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1898 р. н. Тамбовська область, Юрьєвський район. Призваний Старо-Юрьєвським райвійськкоматом Тамбовської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Копилова Парасковія Тимофіївна, проживала за адресою: Тамбовська область, Юрьєвський район.

Копилов Микола Костянтинович, лейтенант. 1923 р. н. Загинув 27.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Копилов Митрофан Михайлович, рядовий. 1921 р. н. 2.03.1943 р. Останки перенесені з братської могили с. Маловидне до с. Ковалеве.

Копилов Павло Васильович, гвардії сержант, командир відділення 22-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Московська область. Призваний Белошекновським райвійськкоматом Московської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Копилов Василь Никифорович, проживав за адресою: Московська область, Белошекновська фабрика, 21.

Копосов Василь Миколайович, рядовий 7-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1913 р. н. Кустанайська область, Мендикарiський район, с. Б. Бобровоє. Призваний Новоорським райвійськкоматом Чкаловської області. Загинув 15.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка, на південний захід від кургана +12.0. Рідні: тітка, Сарапулова Зінаїда, проживала за адресою: Чкаловська область, Новоорський район.

Кордільський Микола Сергійович, гвардії рядовий, стрілець 11-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1916 р. н. Північно-Казахстанська область, Могдокський район. Призваний Краснокамським райвійськкоматом м. Краснокамськ. Загинув 9.09.1943 р. Похований на північний схід за 2,5 км від с. Любка. Рідні: дружина, Кордильська, проживала за адресою: Північно-Казахстанська область, Могдокський район.

Корешков Анатолій Тихонович, рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. м. Москва. Призваний Танкінським райвійськкоматом. Загинув 7.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Корешкова Марія Іванівна, проживала за адресою: Московська область, с. Тушино, вул. Сходнітська, 2, кв. 4.

Коркунов Олександр Михайлович, гвардії рядовий, стрілець 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1925 р. н. Ярославська область, Мишкінський район, с. Рождественское. Призваний Мишкінським райвійськкоматом Ярославської області. За-

гинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: сестра, Душина Катерина Василівна, проживала за адресою: Ярославська область, Мишкінський район, с. Рождєственское.

Корненков Іван Єгорович, старший сержант. 1924 р. н. Загинув 15.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Корнєв Микола Онисимович, рядовий. Загинув 16.08.1943 р. Похований с. Велика Рублівка.

Корнєв Михайло Іванович, молодший лейтенант. Загинув 10.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Корнєв Прокіп Матвійович, гвардії рядовий, стрілець 198-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1900 р. н. Куйбишевська область, Бузулуцький район, с. Скворцово. Призваний Златоуським райвійськкоматом Челябінської області. Загинув 11.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Рідні: дружина, Корнєва Ірина Василівна, проживала за адресою: Челябінська область, м. Златоуст, вул. Нижня Урейська, 56.

Корнієнко Василь Іванович, рядовий, стрілець 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Новосибірська область, Убинський район, с. Аткуль. Призваний Убинським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 9.11.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Корнієнко Ольга Юхимівна, проживала за адресою: Новосибірська область, Убинський район, с. Аткуль.

Корнілов Василь Юхимович, рядовий. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Коробейніков Василь Михайлович, гвардії рядовий, п/п 510 90. Загинув 6.09.1943 р. Похований смт Котельва, південна околиця. Рідні: дружина, Коробейнікова Ксенія Тимофіївна, проживала за адресою: Архангельська область, Ленінський район, ст. Узоомд.

Коробейніков Олександр Олександрович, рядовий. Загинув 12.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Коробко Микола Якимович, гвардії рядовий, стрілець 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1919 р. н. Чернігівська область, Добрянський район. Призваний Киргизьким райвійськкоматом Киргизької РСР. Загинув 31.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Коробка Яким Федорович, проживав за адресою: Чернігівська область, Добрянський район.

Коробков Володимир Іванович, старший сержант, артилерійський майстер 452-го винищувально протитанкового артилерійського полку 4-ї Армії. 1923 р. н. Призваний Завидовським райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 1.09.1943 р. Похований с. Михайлове. Рідні: мати, Коробкова Марфа Дмитрівна, проживала за адресою: Московська область, Октябрський район, вул. Новослободська, 16.

Коробков Дмитро Єгорович, гвардії рядовий, стрілець 4-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1904 р. н. Північно-Казахстанська область, Булаєвський район. Призваний Булаєвським райвійськкоматом Північно-Казахстанської області. Загинув 31.08.1943 р. Похований за 4 км на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Коробкова Парасковія Семенівна, проживала за адресою: Північно-Казахстанська область, Булаєвський район, колгосп ім. Крупської.

Коробков Микола Миколайович, гвардії молодший лейтенант, командир кулеметного взводу 452-го мотострілецького батальйону 3-ї механізованої бригади. 1920 р. н. Рязанська область, Рибінський район, с. Новоселка. Призваний Рибінським райвійськкоматом Рязанської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований за 800 м на південний захід від с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Коробков Микола Матвійович, проживав за адресою: Рязанська область, Рибінський район, с. Новоселка.

Коробов Абрам Веніамінович, гвардії молодший сержант, командир відділення 202-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. Ленінградська область, м. Новожилов. Призваний Нижнєтагільським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, біля школи. Рідні: дружина, Воробьйова Софія Іллівна, проживала за адресою: м. Москва, вул. Землеdельческая, 4, кв. 3.

Коробщиков Віктор Васильович, гвардії старший сержант, навідник 45 мм гармати 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Свердловська область, м. Нижня Сальда. Призваний Нижнє-Сальдинським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, біля школи. Рідні: мати, Коробщикова Наталія Степанівна, проживала за адресою: Свердловська область, м. Нижня Сальда, вул.1-ша Республіканська, 31.

Коровін Митрофан Сергійович, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1919 р. н. Воронезька область, Усманський район. Призваний Усманським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 7.09.1943 р. Похований

с. Більськ, за 4 км на захід від 12 курганів, на південний схід сад. Рідні: дружина, Коровіна Ганна Іванівна, проживала за адресою: Воронезька область, Усманський район, с. Спіріжевка.

Коровін Олексій Сергійович, гвардії сержант, командир відділення 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1916 р. н. Курська область, Сонцевський район. Призваний Сонцевським райвійськкоматом. Помер від ран 30.08.1943 р. у 5-му окремому медико-санітарному батальйоні. Похований с. Михайлове. Рідні: дружина, Коровіна Софія Є., проживала за адресою: Курська область, Сонцевський район, с. Буніно.

Коровянська Віра Іванівна. 1919 р. н. Розстріляна німцями при відступі з села 19.09.1943 р. Похована с. Глобівка.

Корольков Олександр Федорович, рядовий. Загинув 9.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Корольов Дмитро Іванович, рядовий, автоматник 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. м. Москва. Призваний Кіровським райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований на північний схід від с. Більськ. Рідні: мати, Корольова Варвара Іванівна, проживала за адресою: м. Москва, вул. Виднова, 4, кв. 1.

Коротков Леонід Олександрович, гвардії рядовий, автоматник 12-ї танкової бригади. 1924 р. н. Удмуртська АРСР, Камбарський район, с. Межная. Призваний Камбарським райвійськкоматом Удмуртської АРСР. Загинув 13.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: Короткова Агафія Павлівна, проживала за адресою: Удмуртська АРСР, Камбарський район.

Коротков Марк Кирилович, рядовий. 1924 р. н. Волгоградська область, х. Кузнечиков. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Коротков Олександр Пилипович, гвардії сержант, командир гармати. 1919 р. н. Красноярський край, Назаровський район, с. Середня Березівка. Загинув 5.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Короткова М. І., проживала за адресою: Красноярський край, Ачинський район.

Коротнєв Сергій Меркулович, лейтенант. Загинув 13.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Корсаков Микола Васильович, гвардії сержант. 1916 р. н. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Кортіков Федір Михайлович, рядовий. 1909 р. н. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Корчагін Опанас Прохорович, гвардії єфрейтор, стрілець 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1902 р. н. Воронезька область, с. Верхня Лозовка. Призваний Березовським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Корчагіна Євдокія Прокопівна, проживала за адресою: Воронезька область, Березовський район, радгосп «Комсомол».

Корякін Афанасій Іванович, рядовий, обслуга гармати, 22-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1899 р. н. Курська область, Понировський район. Призваний Понировським райвійськкоматом Курської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Корякіна М., проживала за адресою: Курська область, Понировський район, с. Михайлівка.

Косарєв Борис Олександрович, рядовий 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1913 р. н. Дагестанська АРСР, Буйнацький район. Призваний Буйнацьким райвійськкоматом Дагестанської АРСР. Загинув 9.09.1943 р. с. Забілівка, Зіньківський район, увічнений с. Більськ. Рідні: дружина, Іващенко Марія Степанівна, проживала за адресою: Дагестанська АРСР, Буйнацький район.

Косарєв Геннадій Фаленович. Загинув 13.09.1943 р. Похований с. Сидоряче.

Косарєв Гнат Іванович, гвардії сержант, навідник 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Московська область, Звенигородський район, с. Сослово. Призваний Звенигородським райвійськкоматом Московської області. Загинув 25.08.1943 р. Похований с. Михайлове. Рідні: мати, Косарєва Пелагея Іванівна, проживала за адресою: Московська область, Звенигородський район, с. Сослово.

Косарєв Григорій Пилипович, сержант. Помер від ран 15.09.1943 р. Похований у Полтавській області.

Косарєв Микола Степанович. Потрапив у полон 18.08.1943 р. в районі с. Милорадове.

Косаткін Сергій Іванович, гвардії рядовий, стрілець 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1913 р. н. Свердловська область, Туринський район, с. Костkіна. Призваний Туринським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 8.09.1943 р. Похований с. Більськ, північно-східно околиця. Рідні: дружина, Косаткіна Меланія Семенівна, проживала за адресою: Свердловська область, Туринський район, с. Костkіна.

Косаткін Юрій Романович, молодший лейтенант. Загинув 31.08.1943 р. Похований с. Більськ.

Косенко Гліб Федорович, гвардії сержант 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Свердловська область, ст. Синарська. Призваний Каменським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша, біля

бригадного двору. Рідні: батько, Косенко Федір Федорович, проживав за адресою: Свердловська область, ст. Синарська.

Косенко Марія Максимівна, підпільниця. 1890 р. н. с. Більськ. Страчена в 1942 р. Похована с. Більськ.

Косенков Михайло Федорович, гвардії лейтенант, командир взводу 206-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. м. Астрахань. Загинув у бою 8.09.1943 р. Похований за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: батько, Косенков Федір Васильович, проживав за адресою: м. Москва, Шмідтовський провулок, 9, корпус 11, кв. 142.

Косенов Каірла, рядовий. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Косков Михайло Максимович, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1921 р. н. м. Запоріжжя. Призваний Ульяновським райвійськкоматом. Загинув 7.09.1943 р. Похований с. Більськ, за 4 км на захід від 12 курганів, на південний схід сад. Рідні: мати, Коскова Д. А., проживала за адресою: м. Запоріжжя, с. Качанове, вул. Локомотивна, 121.

Кослугін Іларіон Зотович, гвардії рядовий, зв'язківець командира роти 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1920 р. н. Сталінградська область, Ельтонський район, с. Нева. Призваний Ельтонським райвійськкоматом Сталінградської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Кослугіна Ніна Олексіївна, проживала за адресою: Сталінградська область, Ельтонський район, с. Нева.

Космanов Норлага, рядовий, стрілець 16-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1903 р. н. Самаркандська область, Джамбайський район. Призваний Джамбайським райвійськкоматом Самаркандської області. Помер від ран 30.08.1943 р. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір. Рідні: дружина, Космanова Шафота, проживала за адресою: Самаркандська область, Джамбайський район, колгосп ім. Кагановича.

Косов Михайло Іванович, гвардії рядовий, стрілець 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1914 р. н. Куйбишевська область, Ключищенський район, с. Большиє Ключі. Призваний Ульяновським райвійськкоматом Куйбишевсьої області. Загинув 2.09.1943 р. Похований за 1500 м на південний захід від с. Михайлівка Перша, біля вис. 1.1. Рідні: мати, Косова Ганна Олексіївна, проживала за адресою: Куйбишевська область, Ключищенський район, с. Большиє Ключі.

Коспранов Ягода Набекович, рядовий, стрілець 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1913 р. н. Алтайський край, м. Бійськ, вул. Вокзальна, 68. Призваний Кагановицьким райвійськкоматом м. Новосибірськ. Поранений 28.09.1943 р. помер від ран 30.09.1943 р. у 5-му окремому медико-санітарному батальйоні. Похований с. Михайлове. Рідні: дружина, Жаренкова Ніна Сергіївна, проживала за адресою: Алтайський край, м. Бійськ, вул. Вокзальна, 68.

Костинков Василь Петрович. Загинув 13.09.1943 р. Похований с. Сидоряче.

Костирьов Василь Карпович, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1913 р. н. Східно-Казахстанська область, Бухтарминський район. Призваний Бухтарминським райвійськкоматом Східно-Казахстанської області. Загинув 8.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Костирьова Ганна Вікторівна, проживала за адресою: Східно-Казахстанська область, Бухтарминський район, с. Гусина пристань, вул. Свердлова, 10.

Костін Іван Опанасович. Загинув 20.09.1943 р. Похований с. Велика Рублівка.

Костюков Євдоким Микитович, гвардії сержант. 1923 р. н. Пензенська область, Городищенський район, с. Юлово. Призваний Городищенським райвійськкоматом Пензенської області. Загинув 8.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Костюков Микола Пилипович, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. Воронезька область, Подворонезький район. Призваний Киринським райвійськкоматом Читинської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований за 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша, біля бригадного двору. Рідні: мати, Костюкова Ганна Іванівна, проживала за адресою: Воронезька область, Подворонезький район, с. Річний Яр.

Костюхін Микола Федорович, гвардії лейтенант, командир стрілецького взводу 204-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. м. Москва. Помер від ран 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, ділянка лікарні. Рідні: мати, Костюхіна Юхимія Миколаївна, проживала за адресою: м. Москва, Краснопрудний провулок, 1.

Котельніков Микола Васильович, гвардії молодший сержант, кулеметник 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. Калінінська область, м. Кімри, вул. Комуністична, 31. Призваний Тімірязевським райвійськкоматом м. Москва. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: мати, Котельнікова Марія Іванівна, проживала за адресою: Калінінська область, м. Кімри, вул. Комуністична, 31.

Котельніков Олексій Іванович, рядовий, стрілець 16-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1913 р. н. Московська область, м. Загорськ.

Призваний Свердловським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований за 2 км на схід від смт Котельва. Рідні: дружина, Котельнікова Тетяна Василівна, проживала за адресою: Московська область, м. Загорськ.

Котенко Іван Кирилович, підпільник, колгоспник. с. Більськ. Страчений в 1942 р. Похований с. Більськ.

Котко Михайло Степанович, рядовий. 1923 р. н. Похований смт Котельва.

Котков Філімон Миколайович, гвардії рядовий, стрілець 16-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Красноярський край, Балахтинський район. Призваний Балахтинським райвійськкоматом Красноярського краю. Загинув 5.09.1943 р. Похований смт Котельва, південна околиця. Рідні: батько, Котков Микола Іванович, проживав за адресою: Красноярський край, Балахтинський район.

Котлаугольдін Махмет (Маміт), рядовий, стрілець 201-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1909 р. н. Башкирська АРСР, Аургазинський район. Призваний Аургазинським райвійськкоматом Башкирської АРСР. Загинув 16.09.1943 р. Похований с. Мар'їне. Рідні: дружина, Котлаугольдіна Гуніса, проживала за адресою: Башкирська АРСР, Аургазинський район.

Котов Валентин Михайлович, гвардії сержант, командир відділення 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Куйбишевська область, Сизранський район, с. Байраки. Призваний Сизранським райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: батько, Котов Михайло, проживав за адресою: Куйбишевська область, Сизранський район, с. Байраки.

Котов Євгеній Іванович, лейтенант. Загинув 31.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Котов Євдоким Іванович, рядовий, зв'язківець 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Калінінська область, Старицький район. Призваний Старицьким райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 31.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Котов Іван Костянтинович, проживав за адресою: Калінінська область, Старицький район.

Котов Іван Трохимович, гвардії рядовий, помічник навідника 204-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1917 р. н. м. Чкалов. Призваний Вельським райвійськкоматом Архангельської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований 500 м на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Котова Марія Романівна, проживала за адресою: м. Чкалов, вул. Пікетна, 52.

Кофтирьов Павло Іванович, рядовий. 1904 р. н. Загинув 19.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Кочев Микола Павлович, рядовий. Загинув 13.09.1943 р. Похований с. Сидоряче.

Кочетков Василь Андрійович, гвардії рядовий, стрілець 18-го гвардійського повітряно-десантного полку 4-ї Армії. 1916 р. н. Призваний Осокоровським райвійськкоматом Карагандинської області. Поранений 7.09.1943 р. Помер від ран 12.09.1943 р. у 64-му хірургічному польовому пересувному госпіталі. Похований с. Михайлове. Рідні: батько, Кочетков Андрій Іларіонович, проживав за адресою: Карагандинська область, ст. Осокорка, с-ще 3.

Кочетков Іван Геннадійович, єфрейтор, стрілець 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Татарська АРСР, м. Бугульма, вул. Калініна, 77. Призваний Бугульминським райвійськкоматом Татарської АРСР. Помер від ран 2.09.1943 р. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір. Рідних немає.

Кочетков Михайло Дмитрович, гвардії рядовий, стрілець 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1900 р. н. Пензенська область, Лунінський район, с. Лукіно. Призваний Лунінським райвійськкоматом Пензенської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 1500 м на південний захід від с. Михайлівка Перша, біля вис.+ 1.1. Рідні: дружина, Кочеткова Марія Федорівна, проживала за адресою: Пензенська область, Лунінський район, с. Лукіно.

Кочетов Іван Петрович, гвардії рядовий, стрілець 210-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. Калмицька АРСР, Долбанський район, с. Яндики. Призваний Тюря-Курганським райвійськкоматом Ферганської області. Загинув 17.09.1943 р. Похований за 1 км на північ від с. Мала Рублівка. Рідні: дружина, Кочетова Серафіма Степанівна, проживала за адресою: Калмицька АРСР, Долбанський район, с. Яндики.

Кочкін Олександр Дмитрович, рядовий 163-го артилерійського гвардійського стрілецького полку 53-ї артилерійської гвардійської стрілецької дивізії. 1925 р. н. Тульська область, Узловський район. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Кочнєв Костянтин Дмитрович, гвардії рядовий, зв'язківець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Ярославська область, м. Рибінськ. Призваний Сталінським райвійськкоматом м. Уфа. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Рідні: батько, Кочнєв Дмитро С., проживала за адресою: Башкирська АРСР, м. Уфа, соціальне містечко, старий барак, № 8.

Кочунов Георгій Григорович, гвардії сержант, командир відділення 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Свердловська область, Слободо-Туринський район, с. Устніца. Призваний Слободотуринським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 8.09.1943 р. Похований с. Більськ, північно-східна околиця. Рідні: сестра, Кочурова Анастасія Григорівна, проживала за адресою: Свердловська область, Слободо-Туринський район, с. Устніца.

Кошаков Раджан, рядовий. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Кошелев Михайло Васильович, гвардії молодший сержант, механік водій 18-ї танкової бригади. 1922 р. н. Сталінська область, с. Катеринівка. Призваний Богданським райвійськкоматом. Загинув 26.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Диба Василь Миколайович, проживав за адресою: Краснодарський край, м. Туапсе, вул. Шаумянська, 33.

Кошелєв Іван Михайлович, єфрейтор, стрілець 131-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Калінінська область, Овінищенський район, с. Горка. Призваний Овінищенським райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 26.08.1943 р. Похований за 1 км на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Кошелєв Михайло Степанович, проживав за адресою: Калінінська область, Овінищенський район, с. Горка.

Кошелєв Сергій Олексійович, рядовий, стрілець 204-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1921 р. н. Пензенська область, м. Кузнецьк. Призваний Кузнецьким райвійськкоматом Пензенської області. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Більськ, за 4 км на захід від 12 курганів, на південний схід – сад. Рідні: дружина, Кошелєва Ганна Олександрівна, проживала за адресою: Пензенська область, м.Кузнецьк, вул. Комсомольська, 24.

Кошкарєв Іскак, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1904 р. н. Кустанайська область, Тарановський район. Призваний Тарановським райвійськкоматом Кустанайської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Сидоряче, нове кладовище. Рідні: дружина, Кошкарева Софья, проживала за адресою: Кустанайська область, Тарановський район, колгосп «Ельтон».

Коштанов Микола Якович, гвардії сержант, командир відділення 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Рязанська область, Захаровський район, с. Городецькі Виселки. Призваний Захаровським райвійськкоматом Рязанської області. Загинув 5.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Каштанова Олена Сергіївна, проживала за адресою: Рязанська область, Захаровський район, с. Городецькі Виселки.

Кощеєв Микола Петрович, лейтенант. Загинув 6.01.1943 р. Похований с. Більськ.

Кравцов Марк Костянтинович, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Вінницька область, Литинський район, с. Литин. Призваний Ульяновським райвійськкоматом Ульяновської області. Помер від ран 6.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Одинак.

Кравченко Дмитро Іванович, сержант. 1918 р. н. Загинув 27.08.1943 р. Похований с. Михайлове.

Кравченко Тимофій Григорович, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Московська область, м. Ступіно, вул. Західна. Призваний Ступінським райвійськкоматом Московської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований на південь від с. Михайлівка Перша, Рідні: дядько, Мельник І. А., проживав за адресою: Московська область, м. Ступіно, вул. Західна.

Краєв Павло Олексійович, гвардії рядовий, стрілець 1-ї стрілецької роти 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1914 р. н. Кіровська область, Мабаленський район, с. Краєво. Призваний Мабаленським райвійськкоматом Кіровської області. Загинув 31.08.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Краєва Таїсія Павлівна, проживала за адресою: Кіровська область, Мабаленський район, с. Краєво.

Крайнов Василь Степанович, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1914 р. н. Ульяновська область, Ульяновський район, с. Чирково. Призваний Ульяновським райвійськкоматом Ульяновської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Горюшина Олександра Спиридонівна, проживала за адресою: м. Ульяновськ, вул. Кобзеєва, 68.

Крайнов Петро Йосипович, гвардії рядовий, розвідник 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1906 р. н. м. Чита. Призваний Ульяновським райвійськкоматом Ульяновської області. Загинув 9.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Крайнова Єфросинія Іванівна, проживала за адресою: м. Чита.

Крамаров Сергій Данилович, гвардії рядовий. 1913 р. н. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Крапівін Кусан, рядовий. 1903 р. н. Загинув 26.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Краснов Михайло Костянтинович, гвардії рядовий, обслуга гармати 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1905 р. н. Пензенська область, Терновський район. Призваний Пензенським міськвійськкоматом м. Пенза. Загинув 7.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Краснова Устинія Григорівна, проживала за адресою: Пензенська область, Терновський район, с. Матовдина.

Краснов Степан Трохимович, сержант. Загинув 14.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка.

Красносинський (Красносельський) Степан Трохимович, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1899 р. н. Смоленська область, Понизовський район. Призваний Понизовським райвійськкоматом Смоленської області. Загинув 9.09.1943 р. Похований с. Більськ, за 4 км на захід від 12 курганів, на південний схід сад. Рідні: дружина, Красносинська Ганна Терентіївна, проживала за адресою: Смоленська область, Понизовський район, с. Савостьє.

Красноштанов Андрій Михайлович, гвардії рядовий, кулеметник 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Іркутська область, Киренський район, с. Лазорево. Призваний Киренським райвійськкоматом Іркутської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Красноштанова Христина Михайлівна, проживала за адресою: Іркутська область, Киренський район, с. Лазорево.

Красотін Віктор Іванович, гвардії єфрейтор, стрілець 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1925 р. н. Ярославська область, Петровський район. Призваний Петровським райвійськкоматом Ярославської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: батько, Красотін Іван Дмитрович, проживав за адресою: Ярославська область, Петровський район.

Кремнєв Олександр Сергійович, сержант, стрілець 201-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Рязанська область, Трубетчинський район, с. Волчья. Призваний Трубетчинським райвійськкоматом Рязанської області. Загинув 16.09.1943 р. Похований с. Мар'їне. Рідні: мати, Кремнєва Пелагея Степанівна, проживала за адресою: Рязанська область, Трубетчинський район, с. Волчья.

Крестинін Єгор Федорович, гвардії сержант, командир відділення 232-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1914 р. н. Саратовська область, Вольський район. Призваний Вольським райвійськкоматом Саратовської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Крестиніна Надія Іванівна, проживала за адресою: Саратовська область, Вольський район.

Криво Іван Ілліч, гвардії сержант, командир кулеметного відділення 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Чернігівська область, Талалаєвський район, с. Березівка. Призваний Олександрівським райвійськкоматом Івановської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Криво Тетяна Петрівна, проживала за адресою: Івановська область, м. Александров, вул. Революції, 3.

Кривогуснов Георгій Федорович, гвардії рядовий, стрілець 8-ї повітряно-десантної гвардійської дивізії. 1903 р. н. Новосибірська область, Куйбишевський район, с. Мушнино. Призваний Куйбишевським райвійськкоматом Новосибірської області. Поранений 8.09.1943 р. Помер від ран 9.09.1943 р. Похований на північний схід від с. Більськ. Рідні: проживали за адресою: Новосибірська область, Куйбишевський район, с. Мушнино.

Криволапов Василь Олександрович, гвардії рядовий, автоматник 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. м. Новосибірськ, вул. Нижегородська, 62. Призваний Кіровським райвійськкоматом м. Новосибірськ. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Криволапова Степаніда Іванівна, проживала за адресою: м. Новосибірськ, вул. Нижегородська, 62.

Кривошанов Захар Федорович, гвардії рядовий, стрілець 210-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1921 р. н. Курська область, Скороднянський район, с. Толстоє. Призваний Скороднянським райвійськкоматом Курської області. Загинув 16.09.1943 р. Похований за 1 км на північ від с. Мала Рублівка. Рідні: мати, Кривошанова Агрипіна Дементіївна, проживала за адресою: Курська область, Скороднянський район, с. Толстоє.

Кривошеєв Ілля Трохимович, гвардії молодший сержант, старший розвідник 22-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1916 р. н. Новосибірська область, Куйбишевський район, с-ще Барек. Призваний Куйбишевським райвійськкоматом Новосибірської області. Зник безвісті 20.08.1943 р., в районі смт Котельва. Рідні: дружина, Кривошеєва Катерина Лаврентіївна, проживала за адресою: Новосибірська область, завод Чкалова, вул. Свободи, 119.

Кривощеков Георгій Федорович, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1911 р. н. Андижанська область, Алтинкульський

район. Призваний Андижанським міськвійськкоматом м. Андижан. Загинув 7.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Киргизова Мірманжан, проживала за адресою: Андижанська область, Алтинкульський район.

Кривушкін Фрол Іванович, рядовий, стрілець 3-ї гвардійської танкової бригади. 1916 р. н. Пензенська область, с. Красавка. Призваний Красноярським райвійськкоматом Красноярського краю. Зник безвісті 21.08.1943 р. під час бомбардування в районі с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Кривушкіна Христина Трохимівна, проживала за адресою: м. Красноярськ, вул. Урицького, 116.

Кризін Петро Федорович. 1921 р. н. Мордовська АРСР, Тербіївський район, с. Мортогіно. Загинув 15.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: брат, Крізин Григорій Федорович, проживав за адресою: Мордовська АРСР, Тербіївський район, с. Мортогіно.

Крилов Сергій Григорович, рядовий 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Тульська область, м. Таруса, вул. Леніна, 10. Призваний Таруським райвійськкоматом Тульської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Крилова Євдокія Петрівна, проживала за адресою: Тульська область, м. Таруса, вул. Леніна, 10.

Кримських Семен Ілліч, гвардії рядовий, розвідник 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1915 р. н. Молотовська область, Солікамський район. Призваний Солікамським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 9.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Кримських Ганна Федорівна, проживала за адресою: Молотовська область, Солікамський район, с. Татарское.

Крисов Олександр Григорович, рядовий. 1925 р. н. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Кричинкин Федір Васильович, гвардії сержант, обслуга гармати 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Мордовська АРСР, Саранський район, с. Пособ. Призваний Саранським райвійськкоматом Мордовської АРСР. Загинув 30.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Кричинкин Василь Олександрович, проживав за адресою: Мордовська АРСР, Саранський район, с. Пособ.

Круглов Іван Іванович, рядовий, стрілець 180-ї стрілецької дивізії. 1907 р. н. Калінінська область, м. Красний Холм. Призваний Краснохолмським райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 16.02.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Круглова Ольга Михайлівна, проживала за адресою: Калінінська область, Краснохолмський район, с. Денкіно.

Крупенін Микола Федорович, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1921 р. н. Кіровська область, Черновицький район. Призваний Черновицьким райвійськкоматом Кіровської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша, біля бригадного двору. Рідні: батько, Крупенін Федір А., проживав за адресою: Кіровська область, Черновецький район, с. Ільїнське.

Крутій Олександра Гнатівна, підпільниця. 1914 р. н. Полтавська область смт Котельва. Страчена у 1942 р. Похована смт Котельва.

Крутов Єгор Юхимович, гвардії старший сержант, командир гармати 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Московська область, Коробовський район, с. Фадєєвка. Призваний Коробовським райвійськкоматом Московської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Крутова Любов Іванівна, проживала за адресою: Московська область. Коробовський район, с. Фадєєвка.

Кручинін Володимир Сергійович, гвардії молодший лейтенант, командир мінометного взводу 204-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Горьковська область, Лукояновський район, с. Ітманов. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, північно-східна околиця. Рідні: батько, Кручинін Сергій Семенович, проживав за адресою: Марійська АРСР, Горномарійський район, ст. Дубова.

Крюков Дмитро Никонорович, гвардії сержант, командир відділення 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1925 р. н. Тульська область, Сабінський район. Призваний Сабінським райвійськкоматом Тульської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: мати, Крюкова Марія Андріївна, проживала за адресою: Тульська область, Сабинський район.

Крюков Сергій Іванович, рядовий, водій 264-го мінометного полку 4-го танкового корпусу. 1924 р. н. Вологодська область, Рослятинський район, с. Тітово. Призваний Рослятинським райвійськкоматом Вологодської області. Загинув 15.08.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: мати, Крюкова Олександра Федорівна, проживала за адресою: Вологодська область, Рослятинський район, с. Тітово.

Крюков Федір Васильович, гвардії рядовий, кулеметник 112-ї танкової бригади. 1919 р. н. Ярославська область, Пошехоно-Володарський район, с. Теленіно. Призваний Пошехоно-Воло-

дарським райвійськкоматом Ярославської області. Загинув 13.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Крюкова Марія Михайлівна, проживала за адресою: Ярославська область, Пошехоно-Володарський район, с. Теленіно.

Куандиров Пулат, рядовий. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Куанципов Курбай, рядовий. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Кубашев Степан Іванович, рядовий 22-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1904 р. н. Алтайський край. Призваний Куртинським райвійськкоматом Джамбульської області. Загинув 29.098.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Кудашева Аксинія Давидівна, проживала за адресою: Джамбульська область, Куртинський район, с. Михайлівка.

Кубишкін Дмитро Олександрович, рядовий, стрілець 131-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1920 р. н. Семипалатинська область. Призваний Кутомкарганським райвійськкоматом Семипалатинської області. Загинув 21.08.1943 р. Похований за 1 км на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Кубишкіна Тетяна Матвіївна, проживала за адресою: Семипалатинська область.

Кувалдін Григорій Григорович, гвардії сержант, командир відділення 25-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1918 р. н. Вінницька область, Тростянецький район. Призваний Фрунзенським райвійськкоматом м. Владівосток. Загинув 2.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Кувалдіна Наталія Артемівна, проживала за адресою: Вінницька область, Тростянецький район.

Кувшиніков Микола Гнатович, молодший сержант, мінометник відділення 69-ї окремої штрафної роти. 1910 р. н. Курська область. Призваний Красноводським місквійськкоматом м. Красноводськ Туркменської РСР. Загинув 5.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Кувшинікова Пелагея Тихонівна, проживала за адресою: м. Красноводськ, вул. Первомайська, 8, кв. 27.

Кудатєв Степан Іванович, рядовий. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Кудашов Спиридон Григорович, гвардії сержант, помічник командира взводу 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. Молотовська область, Сивинський район. Призваний Сивинським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Кудашова Дарія Іванівна, проживала за адресою: Молотовська область, Сивинський район.

Кудін Михайло Миколайович, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. Челябінська область, Шадринський район. Призваний Шадринським райвійськкоматом Челябінської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша, біля бригадного двору. Рідні: дружина, Кудіна Агрипіна Федорівна, проживала за адресою: Челябінська область, Шадринський район, с. Антрацит.

Кудінкін Анатолій Андріанович, рядовий, автоматник 3-го гвардійської мотострілецької бригади. м. Москва, Панинський тупик, 2. Призваний Бауманським райвійськкоматом м. Москви. Загинув 18.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Кудінова Марія Іванівна, проживала за адресою: м. Москва, Центрсоюзний провулок, 4/6, кв. 5.

Кудрявцев Василь Іванович, сержант, командир відділення 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Калінінська область, Бежецький район, с. Єжово. Призваний Бежецьким райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Кудрявцев Іван Миколайович, проживав за адресою: Калінінська область, Бежецький район, с. Єжово.

Кудрявцев Григорій Гурійович, гвардії сержант, санітар 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1906 р. н. Саратовська область, Терновський район, с. Узморье. Призваний Терновським райвійськкоматом Саратовської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Кудрявцева Єфросинія Василівна, проживала за адресою: Саратовська область, Терновський район, с. Узморье.

Кудрявцев Михайло Федорович, старшина 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійського повітряно-десантної дивізії. 1919 р. н. Калінінська область, м. Великі Луки, вул. Риконовська, 15. Призваний Великолукським райвійськкоматом Калінінської області. Помер від ран 29.09.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: Кудрявцева Т. П., проживала за адресою: Калінінська область, м. Великі Луки, вул. Риконовська, 15.

Кудрявцев Олексій Олексійович, рядовий, стрілець 201-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1897 р. н. Тургайська область. Призваний Тітовським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 16.09.1943 р. Похований с. Мар'їне. Рідні: дружина, Кудрявцева А. І., проживала за адресою: Новосибірська область, Тітовський район, с-ще Шуринське.

Кудряшов Матвій Федорович, єфрейтор, 1907 р.н Костромська область, с. Осієво. Призваний Мантуровським райвійськкоматом. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Кудряшов Юрій Іванович, рядовий, стрілець 22-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Калінінська область. Призваний Вишнє-Волоцьким райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Кудряшова, проживала за адресою: Калінінська область, Вишнє-Волоцький район, с. Редигіно.

Кузбергенов Бирмагомет, рядовий, стрілець 3-ї стрілецької роти 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1896 р. н. Актюбінська область, Ергезький район, 6-й аул. Призваний Кіровським райвійськкоматом м. Чкалов. Загинув 31.08.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Кузбергенова Байжан, проживала за адресою: Актюбінська область, Ергезький район, 6-й аул.

Кузеватов Георгій Іванович, рядовий, візник 22-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1912 р. н. Новосибірська область, Куйбишевський район. Призваний Куйбишевським райвійськкоматом Новосибірської області. Зник безвісті 20.08.1943 р., в районі с. Котельва. Рідні: мати, Кузеватова Ганна Миколаївна, проживала за адресою: Новосибірська область, Куйбишевський район, с. Єрково.

Кузенков Віктор Федорович, єфрейтор, стрілець 49-ї роти управління 112-ї танкової бригади. 1922 р. н. Куйбишевська область, Сурський район, с. Черніково. Призваний Ленінським райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: батько, Кузенков Федір Миколайович, проживав за адресою: м. Куйбишев, вул. Садова, 247/9.

Кузін Сергій Павлович, рядовий 294-го стрілецького полку 97-ї стрілецької дивізії. 1922 р. н. Саратовська область, с. Єкатеринівка. Призваний Саратовським райвійськкоматом. Загинув 22.09.1943 р. Похований х. Зубов (с. Зуби). Рідні: дружина, Маріна Марія Григорівна, проживала за адресою: м. Саратов, вул. Панкратовська, 46/2.

Кузін Яків Герасимович, єфрейтор, старший телеграфіст 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1907 р. н. Івановська область, м. Струніно, комбінат. Призваний Олександрівським райвійськкоматом Івановської області. Зник безвісті 19.08.1943 р. в районі с. Котельва. Рідні: дружина, Кузіна Тетяна Михайлівна, проживала за адресою: Івановська область, м. Струніно, комбінат.

Кузнецкий Віктор Маркович. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Сидоряче.

Кузнецов Анатолій Михайлович, гвардії сержант 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Московська область, Загорський район. Призваний Загорським райвійськкоматом Московської області. Помер від ран 9.09.1943 р. Похований с. Сидоряче.

Кузнецов Віктор Петрович, гвардії рядовий, стрілець 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Алтайський край, Новогородський район, ст. Рубцовка. Призваний Новогородським райвійськкоматом Алтайського краю. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: батько, Кузнєцов Петро Олексійович, проживав за адресою: Алтайський край, Новогородський район, ст. Рубцовка.

Кузнецов Іван Савелійович, рядовий, сапер 297-ї стрілецької дивізії. 1906 р. н. Харківська область, Вовчанський район. Призваний Вовчанським райвійськкоматом Харківської області. Зник безвісті 8.10.1941 р. в районі с. Котельва. Рідні: батько, Кузнєцов, проживав за адресою: Харківська область, Вовчанський район, с. Тернове.

Кузнецов Іван Степанович, старшина, 640-го стрілецького полку 47-ї стрілецької дивізії. 1911 р. н. Тульська область, Дугнинський район. Призваний Дугнинським райвійськкоматом Тульської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Кузнєцова Марія Захарівна, проживала за адресою: Тульська область, Дугнинський район.

Кузнецов Костянтин Федорович, гвардії рядовий, стрілець 2-ї гвардійської мотострілецької бригади. 1924 р. н. Свердловська область, Буткінський район, с. Новая. Призваний Буткінським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 12.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: мати, Кузнєцова Ганна Зіновіївна, проживала за адресою: Свердловська область, Буткінський район, с. Новая.

Кузнецов Микола Никифорович, гвардії рядовий, помічник навідника 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1921 р. н. м. Новосибірськ, Ново-Єльцовський район, с. Ново-Єльцовка. Призваний Новосибірським райвійськкоматом. Помер від ран 4.09.1943 р. в 5-му окремому медико-санітарному батальйоні. Похований с. Камінне.

Кузнецов Михайло Романович, лейтенант 3-ї механізованої бригади. 1913 р. н. Свердловська область, Артинський район, с. Артин. Призваний Первоуральським міськвійськкоматом Свердловської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Кузнєцова Клавдія Миколаївна, проживала за адресою: Свердловська область, Билимбаєвський район.

Кузнецов Олександр Миколайович, гвардії рядовий, бронебійник 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1916 р. н. Курська область, Новооскольський район. Призваний Новооскольс-

ським райвійськкоматом Курської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Кузнєцова Ольга Михайлівна, проживала за адресою: Курська область, Новооскольський район.

Кузнєцов Олександр Степанович, старший лейтенант. 1907 р. н. Загинув 3.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Кузнєцов Олександр Харитонович, рядовий, кулеметник 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. м. Дніпропетровськ, вул. Карла Маркса, 112. Призваний Дніпропетровським райвійськкоматом Дніпропетровської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Кузнєцов Харитон Ілліч, проживав за адресою: м. Дніпропетровськ, вул. Карла Маркса, 112.

Кузнєцов Олексій Єгорович, гвардії рядовий, стрілець 210-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1902 р. н. Курська область, Бєлгородський район, с. Марьєвка. Призваний Бєлгородським райвійськкоматом Курської області. Загинув 19.09.1943 р. Похований за 1 км на північ від с. Мала Рублівка. Рідні: дружина, Кузнєцова Катерина Сергіївна, проживала за адресою: Курська область, Бєлгородський район, с. Марьєвка.

Кузнєцов Павло Михайлович, молодший сержант. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Кузнєцов Семен Гнатович, гвардії сержант, командир відділення 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 19256 р. н. Тульська область, Лапинський район, с. Прутьки. Призваний Лапинським райвійськкоматом Тульської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: батько, Кузнєцов Гнат Михайлович, проживав за адресою: Тульська область, Лапинський район, с. Прутьки.

Кузнєцов Сергій Федорович, молодший сержант, стрілець 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1921 р. н. Башкирська АРСР, м. Благовєщенськ, вул. Кірова, 4. Призваний Благовєщенським райвійськкоматом Башкирської АРСР. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Кузнєцов Федір Іванович, проживав за адресою: Башкирська АРСР, м. Благовєщенськ, вул. Кірова, 4.

Кузукеєв Мозоблек, гвардії рядовий, стрілець 16-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1913 р. н. Фрунзенська область, Палаєвський район, колгосп «Швернік». Призваний Талаським райвійськкоматом Фрунзенської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований смт Котельва, південна околиця. Рідні: дружина, Кузукеєва Клюшкузі, проживала за адресою: Фрунзенська область, Палаєвський район, колгосп «Швернік».

Кузьмін Анатолій Іванович, рядовий. 1924 р. н. Загинув 1.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Кузьмін Віталій Петрович. Загинув 5.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Кузьмін Іван Григорович, гвардії рядовий, стрілець 204-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. м. Горький. Призваний Свердловським райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований за 500 м на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Кузьміна Марія Митрофанівна, проживала за адресою: м. Горький, вул. Ульянова, 11, кв. 9.

Кузьмін Леонід Михайлович, лейтенант, 1914 р. н. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Кузьмін Сергій Миколайович, гвардії старший сержант, радист 10-ї мотострілецької бригади. 1923 р. н. Свердловська область, Ірбітський район. Призваний Верхнє-Муллинським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Кузьміна Уляна Федорівна, проживала за адресою: Свердловська область, Ірбітський район, с. Уденцево.

Куканов Іван Васильович, гвардії рядовий, стрілець 204-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. Тульська область, Куркінський район, с. Данилівка. Призваний Кіровським райвійськкоматом Тульської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований за 500 м на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Куканова П. Г., проживала за адресою: Тульська область, Куркінський район, с. Данилівка.

Кукосякін Олексій Васильович, гвардії рядовий, стрілець 210-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. Кіровська область, Нагорський район, с. Слобода. Призваний Нагорським райвійськкоматом Кіровської області. Загинув 18.09.1943 р. Похований за 1 км на північ від с. Мала Рублівка. Рідні: мати, Кукосякіна Ганна Никифорівна, проживала за адресою: Кіровська область, Нагорський район, с. Слобода.

Куксенюк Іван Максимович, гвардії старший сержант, командир відділення зв'язку 9-го гвардійського стрілецького полку. 1913 р. н. Молотовська область, Савінський район. Призваний Савінським райвійськкоматом Молотовської області. Зник безвісті 10.04.1943 р. в районі с. Котельва. Рідні: проживали за адресою: Молотовська область, Савінський район.

Куксов Михайло Іванович, рядовий, стрілець 69-ї окремої штрафної роти. 1919 р. н. Воронезька область. Призваний Сталінським райвійськкоматом Московської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Куксова Мотрона Яківна, проживала за адресою: Воронезька область, с. Туголуков.

Кукура Михайло Михайлович, гвардії рядовий, навідник 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1908 р. н. Вінницька область, Волочевський район, с. Писарівка. Призваний Уральським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Кукура Надія Трохимівна, проживала за адресою: Одеська область, Вознесенський район.

Кукушкін Іван Михайлович, рядовий, стрілець 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Івановська область, Івановський район, с. Кочнево. Призваний Івановським райвійськкоматом Івановської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Кукушкіна Анастасія Андріївна, проживала за адресою: Івановська область, Івановський район, с. Кочнево.

Кулаєв Іван Васильович, молодший сержант, командир відділення. 1918 р. н. Тамбовська область, Шанкинський район, с. Кулябовка. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: мати, Кулаєва Агафія Антонівна, проживала за адресою: Тамбовська область, Шанкинський район, с. Кулябовка.

Кулаков Лаврентій Степанович, гвардії рядовий, кулеметник 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1910 р. н. Пензенська область, Лунинський район, с. Верхній Шкафт. Призваний Сталінським райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Царькова Олександра Григорівна, проживала за адресою: м. Куйбишев, с-ще Шмідта, Деповський порог, 3, кв.1.

Кулаков Семен Семенович, рядовий. 1925 р. н. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Кулдашев (Кудашев) Аматкул, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1911 р. н. Андижанська область, Алтин-Кульський район. Призваний Андижанським міськвійськкоматом м. Андижан. Загинув 7.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Кудашева Аматкул, проживала за адресою: Андижанська область, Алтин-Кульський район.

Куликов Опанас Федорович, гвардії старший сержант, командир відділення розвідки 136-го гвардійського артилерійського полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1913 р. н. Іркутська область, Куйбишевський район. Призваний Куйбишевським райвійськкоматом Іркутської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: батько, Куликов Федір Юхимович, проживав за адресою: Іркутська область, Куйбишевський район, с. Менгатун.

Кулиніч Віктор Андрійович (Артемович), гвардії сержант. 1924 р. н. Призваний Черкаським міськвійськкоматом м. Черкаси. Загинув 17.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка. Рідні, проживали за адресою: м. Черкаси, провулок Кірова, 8.

Култаєв Бабаджан, гвардії рядовий, стрілець 210-го стрілецького полку 71-ї гвардійськоої стрілецької дивізії. 1914 р. н. Узбецька РСР, Самаркандська область. Призваний Каттакурганським райвійськкоматом Самаркандської області. Загинув 19.09.1943 р. Похований за 1 км на північ від с. Мала Рублівка. Рідні: дружина, Култаєва Кумай, проживала за адресою: Узбецька РСР, Самаркандська область, Каттакурганський район, колгосп ім. Куйбишева.

Кульбатов Іларіон Терентійович, рядовий 955-го стрілецького полку 309-ї стрілецької дивізії. Загинув 25.02.1943 р. Похований смт Котельва.

Кульмушинов Ешнара, рядовий. 1919 р. н. Загинув 13.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Культенко Володимир Ілліч, рядовий 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Новосибірська область, с. Верх-Ірмен. Призваний Ірменським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Культенко Олександра Абрамівна, проживала за адресою: Новосибірська область, ст. Кришенково.

Кумаков Григорій Петрович, молодший лейтенант. Загинув 14.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка.

Куницький Віктор Март'янович, рядовий, стрілець. 1925 р. н. Новосибірська область, Венгеровський район, с. Старое Лощініково. Загинув 9.09.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: мати, Куницька Ганна Андріївна, проживала за адресою: Новосибірська область, Венгеровський район, с. Старое Лощініково.

Куніцин Микола Юхимович, гвардії молодший лейтенант, командир взводу 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Івановська область, Курловський район. Призваний Курловським райвійськкоматом Івановської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Куніцин Юхим Ілліч, проживав за адресою: Івановська область, Курловський район, с. Шабахово.

Купріянов Володимир Олександрович, гвардії рядовий. 1918 р. н. м. Нижній Новгород. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Любка.

Купряхін Іван Васильович, старшина, 1914 р. н. Нижегородська область, Арзамаський район, с. Малинівка. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Кур'янов Михайло Гаврилович, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. Воронезька область, Усмановський район. Призваний Березовським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша, біля бригадного двору. Рідні: дружина, Кур'янова Тетяна Гаврилівна, проживала за адресою: Воронезька область, Усмановський район, с. Інкап.

Кураєнко Іван Олександрович, рядовий. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Курбанов Назим, рядовий, кулеметник 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. м. Андижан. Призваний Наджинським райвійськкоматом Андижанської області. Загинув 8.09.1943 р. с. Стовбувате, Зіньківський район, увічнений с. Більськ. Рідні: мати, Курбанова Зурмат, проживала за адресою: Таджицька РСР, м. Пянджикент.

Курбатов Семен Степанович, рядовий, стрілець 131-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1905 р. н. Рязанська область, Рязанський район, с. Нітіно. Призваний Комінтерновським райвійськкоматом м. Москва. Загинув 26.08.1943 р. Похований за 1 км на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Курбатова Ольга Єгорівна, проживала за адресою: м. Москва, вул. Граджанська, 99 а, кв. 12.

Курдюков Андрій Григорович, гвардії молодший сержант, помічник командира відділення автоматників 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1913 р. н. Тамбовська область, Соминський район, с. Карамишев. Призваний Жовтневим райвійськкоматом м. Новосибірськ. Загинув 24.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Курдюкова Олександра Потапівна, проживала за адресою: м. Новосибірськ, вул. Жовтнева, 52(32), кв. 21.

Куренков Дмитро Васильович, гвардії сержант, командир відділення 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1904 р. н. м. Пенза. Призваний Пензенським міськвійськкоматом. Загинув 7.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Куренкова Ганна Федорівна, проживала за адресою: м. Пенза, вул. Гражданська, 92.

Куришкін Василь Якович. 1918 р. н. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Федотова Ніна Василівна, проживала за адресою: Куйбишевська область, Балтиєвський район.

Курілкін Павло Олексійович, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Калінінська область, Кушховський район. Призваний Каменським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 12.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід с. Більськ. Рідні: батько, Курілкін Олексій Васильович, проживав за адресою: Калінінська область, Кушховський район, с. Слободне.

Курмаєв Прокіп Васильович, гвардії лейтенант, командир стрілецького взводу 2-ї гвардійської моторизованої стрілецької бригади. 1923 р. н. Алтайський край, Шарканський район, с. Усть-Мечиха. Призваний Шарканським райвійськкоматом Алтайського краю. Загинув 26.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Курмаєва Пелагея Андріївна, проживала за адресою: Алтайський край, Шарканський район, с. Усть-Мечиха.

Курносов Сергій Михайлович, гвардії старший сержант, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. Московська область, Подольський район, с. Ями. Призваний Подольським райвійськкоматом Московської області. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Одинак.

Куров Георгій Олександрович, курсант, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. м. Москва. Призваний Фрунзенським райвійськкоматом м. Москва. Загинув 4.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Рубцова Є. А., проживала за адресою: м. Москва, Фрунзенський район, вул. Метростроєвська, 7, кв. 97.

Курочкін Іван Андрійович, рядовий. 1901 р. н. Рязанська область, Шацький район, с. Студенове. Призваний Шацьким райвійськкоматом Рязаньскої області. Загинув 10(8).09.1943 р. Похований на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Курочкіна Мотрона Петрівна, проживала за адресою: Рязанська область, Шацький район, с. Студенове.

Куртиков (Нуртинов) Шаріф, рядовий, стрілець 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1903 р. н. Башкирська АРСР, Балтачевський район. Призваний Балтачевським райвійськкоматом Башкирської АРСР. Загинув 30.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Нуртинова Каріма, проживала за адресою: Башкирська АРСР, Балтачевський район, с. Большой Балташ.

Кусакін Дмитро Тимофійович, снайпер 18-го гвардійського стрілецького полку. 1912 р. н. Воронезька область, Ліскінський район, х. Приярський. Помер від ран 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Кусакіна Ганна Іванівна, проживала за адресою: Воронезька область, Ліскінський район, х. Приярський.

Кустов Петро Микитович, гвардії рядовий, стрілець 210-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1918 р. н. Уссурійська область, Михайловський район, с. Раковка. Призваний Михайловським райвійськкоматом Уссурійської області. Загинув 17.09.1943 р. Похований за 1 км на північ від с. Мала Рублівка. Рідні: дружина, Кустова Олександра Несторівна, проживала за адресою: Уссурійська область, Михайловський район, с. Раковка.

Кустод Омелян Матвійович, сержант. Загинув 30.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Кусумов Султан Кусумович, гвардії сержант. 1919 р. н. Загинув 25.08.1943 р. Похований с. Михайлове.

Кутузов Борис Павлович, гвардії старший сержант, командир відділення 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Тульська область, м. Калуга. Призваний Калузьким райвійськкоматом Тульської області. Загинув 11.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: батько, Кутузов Павло Петрович, проживав за адресою: Тульська область, м. Калуга, вул. 1905 р., 71.

Кухар Василь Григорович, капітан. Загинув 2.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Кучаєв Дмитро Олександрович, гвардії рядовий, стрілець 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1914 р. н. Куйбишевська область, с. Русаки. Призваний Ульяновським райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований за 1500 м на південний захід від с. Михайлівка Перша, біля вис. 1.1. Рідні: мати, Кучаєва, проживала за адресою: Куйбишевська область, с. Русаки.

Кучеренко (Кученко) Федір Семенович, рядовий. 1921 р. н. Полтавська область, Котелевський район. Зник безвісті у грудні 1943 р., в Котелевському районі.

Кучін Іван Васильович, гвардії старший сержант 2-ї гвардійської моторизованої стрілецької бригади. 1903 р. н. Івановська область, Шуйський район, с. Середня. Призваний Шуйським райвійськкоматом Івановської області. Загинув 26.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Кучіна Олена Антонівна, проживала за адресою: Івановська область, Шуйський район, с. Кузнєцовка.

Кучма Павло Опанасович, рядовий, стрілець 575-го стрілецького полку 161-ї стрілецької дивізії. 1923 р. н. Харківська область, Богодухівський район. Призваний Богодухівським райвійськкоматом Харківської області. Загинув 2.03.1943 р. Похований с. Маловидне, кладовище. Рідні: мати, Кучма Олена Герасимівна, проживала за адресою: Харківська область, Богодухівський район, с. Куп'єваха.

Кушнер Петро Федорович, рядовий, стрілець 309-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1914 р. н. Харківська область, м. Золочів. Призваний Золочівським райвійськкоматом Харківської області. Загинув 24.02.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Кушнер Тетяна, проживала за адресою: Харківська область, м. Золочів, вул. Дзержинська, 12.

Лабок Леонід Зригутьєвич, гвардії молодший сержант. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Лабутін Микола Іванович, рядовий, автоматник 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1921 р. н. Горьковська область, Перевозький район, с. Перевоз. Призваний Перевозьким райвійськкоматом Горьковської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Лабутін Іван Олексійович, проживав за адресою: Горьковська область, Перевозький район, с. Перевоз.

Лавіков Олександр Іларіонович, гвардії молодший сержант. 1925 р. н. Загинув 8.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Лавров Григорій Іванович, гвардії рядовий, кавалерист 7-го окремого повітряно-десантного гвардійського полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1910 р. н. Орловська область. Призваний Костромським райвійськкоматом Ярославської області. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: мати, Лаврова Марія Миколаївна, проживала за адресою: м. Кострома, вул. Бойова, 26.

Лавров Іван Федорович, гвардії сержант, командир відділення 27-го гвардійського повітряного десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Алтайський край. Призваний Малгоневським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Лаврова Поліна Петрівна, проживала за адресою: Новосибірська область, Наримський район, с. Мичіня.

Лавров Митрофан Ілліч, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Воронезька область, Ізущенський район. При-

званий Грачевським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 8.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: батько, Лавров Ілля Федорович, проживав за адресою: Воронезька область, Ізущенський район, с. Копалкіново.

Ладигін (Лодигін) Іван Онисимович, гвардії молодший сержант, стрілець 16-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1912 р. н. Івановська область, м. Ковров. Призваний Муромським райвійськкоматом Горьковської області. Загинув 13.09.1943 р. Похований смт Котельва, цегельний завод. Рідні: дружина, Іванова Єлизавета Василівна, проживала за адресою: Горьковська область, м. Муром, Робоче селище, 160, кв. 1.

Ладигін Петро Михайлович, сержант 19 гвардійської танкової бригади. 1924 р. н. Пензенська область, Сердобський район, с. Петровка. Призваний Сердобським райвійськкоматом Пензенської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Ладигіна П. В., проживала за адресою: Пензенська область, Сердобський район, Вирубковська с/р.

Лазарєв Володимир Федорович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1912 р. н. м. Уфа, вул. Угалинська, 7. Призваний Уфимським міськвійськкоматом. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Лазарєва Клавдія Василівна, проживала за адресою: м. Уфа, вул. Угалинська, 7.

Лазарєв Іван Петрович, гвардії сержант, командир відділення 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Архангельська область, Кустанський район. Призваний Кустанським райвійськкоматом Архангельської області. Загинув 8.09.1943 р. Похований на схід від с. Михайлівка Перша.

Лазарєв Михайло Сергійович, гвардії сержант, командир відділення 202-го гвардійського стрілецького полку 68-ї стрілецької дивізії. 1924 р. н. Вологодська область, Белозерський район, с. Кушма. Призваний Белозерським райвійськкоматом Вологодської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, двір школи. Рідні: мати, Лазарєва Анастасія Єгорівна, проживала за адресою: Вологодська область, Белозерський район, с. Кушма.

Лазарєв Олексій Михайлович, гвардії рядовий, стрілець 18-ї танкової бригади. 1919 р. н. м. Ярославль, Краснoперекопський район, вул. Новопачинська, 2 лінія, 70, кв. 1. Призваний Ярославським міськвійськкоматом. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Лазарєва Антоніна Василівна, проживала за адресою: м. Ярославль, Краснoперекопський район, вул. Новопачинська, 2 лінія, 70, кв. 1.

Лазін Михайло Іванович, гвардії рядовий, автоматник 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1908 р. н. Тамбовська область, Никифоровський район. Призваний Никифоровським райвійськкоматом Тамбовської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша, біля бригадного двору. Рідні: мати, Лазіна Євдокія Степанівна, проживала за адресою: Тамбовська область, Никифоровський район.

Лактіонов Олексій Григорович, гвардії рядовий. Загинув 12.09.1943 р. Похований с. Деревки.

Ландарєв Кирило Миколайович, сержант. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Лапін Іван Федорович, гвардії сержант, командир міномета 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Орловська область, Становлянський район, с. Усяєнскоє. Призваний Ленінградським райвійськкоматом м. Москви. Загинув 30.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Ланіна Євдокія Яківна, проживала за адресою: Орловська область, Становлянський район, с. Усяєнскоє.

Лаптєв Георгій Павлович, молодший лейтенант, командир взводу 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. м. Кіров. Призваний Кіровським міськвійськкоматом. Загинув 4.09.1943 р. Похований 2500 м на північ від с. Любка. Рідні: мати, Лаптєва Поліна Григорівна, проживала за адресою: м. Кіров, вул. Мокра, 93/1.

Лаптєв Іван Васильович, молодший сержант 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1909 р. н. Свердловська область, Туринський район, с. Ярзовка. Похований 8.09.1943 р. Похований на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Лаптєва Мотрона Вікторівна, проживала за адресою: Свердловська область, Туринський район, с. Ярзовка.

Лапшин Олександр Євлампійович, рядовий, мінометник 69-ї окремої штрафної роти 4-ї Армії. 1899 р. н. Горьковська область. Призваний Работкинським райвійськкоматом Горьковської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Лапшина Фамуста Іванівна, проживала за адресою: Горьковська область, с. Семенцово.

Лапшов Олександр Йосипович, гвардії рядовий, стрілець 268-го гвардійського стрілецького полку 900-ї стрілецької дивізії. 1920 р. н. Саратовська область, Енгельський район, м. Енгельс, вул. Черепична, 21. Призваний Енгельським райвійськкоматом Саратовської області. Загинув 19.09.1943 р. Похований с. Маловидне. Рідні: дружина, Лапшова Наталія Сергіївна, проживала за адресою: Саратовська область, Енгельський район, м. Енгельс, вул. Черепична, 21.

Лара Іван Якович, партизан. 1896 р. н. Полтавська область, смт Котельва. Страчений у 1942 р. Похований смт Котельва.

Ларін Василь Іванович, гвардії рядовий, кулеметник 2-ї гвардійської мотострілецької бригади. 1924 р. н. Тамбовська область, Гавринський район, с. Іванівка. Призваний Гавринським райвійськкоматом Тамбовської області. Загинув 11.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: мати, Ларіна Анна Степанівна, проживала за адресою: Тамбовська область, Гавринський район, с. Іванівка.

Ларін Захар Тимофійович, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1904 р. н. Тамбовська область, Ломський район, с. Христофорівка. Призваний Ломським райвійськкоматом Тамбовської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Рідні: дружина, Ларіна Меланія Антонівна, проживала за адресою: Тамбовська область, Ломський район, с. Христофорівка.

Ларін Іван Іванович, рядовий 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Алтайський край, Смоленський район, с. Анакусей. Призваний Черепановським райвійськкоматом Новосибірської області. Помер від ран 3.09.1943 р. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір. Одинак.

Ларін Олексій Єгорович, гвардії сержант, командир відділення 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Рязанська область, Новодеревенський район, с. Мари. Призваний Сталіногорським райвійськкоматом Московської області. Загинув 25.08.1943 р. Похований с. Михайлове. Рідні: батько, Ларін Єгор Михайлович, проживав за адресою: Московська область, м. Сталіногорськ, 13 квартал, 14, кв. 3.

Ларін Юхим Якович, гвардії сержант, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1910 р. н. Тамбовська область, Шапкинський район, с. Чинзіно. Призваний Шапкинським райвійськкоматом Тамбовської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Ларіна Ганна Матвіївна, проживала за адресою: Тамбовська область, Шапкинськкий район, с. Чинзіно.

Ларічев Олександр Федорович, рядовий 131-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. Горьковська область, Работкинський район. Загинув 2.09.1943 р. Похований за 200 м на південь від смт Котельва. Рідні: дружина, Ларічева Анфіса Петрівна, проживала за адресою: Горьковська область, Работкинський район.

Ласкін Дмитро Андрійович. Загинув у 1943 р. Похований смт Котельва.

Латій Іван Дмитрович, рядовий, водій 20-го окремого танкового батальйону. Новосибірська область, Мошковський район, с. Н. Яшкіно. Призваний Яшкінським райвійськкоматом Новосибірської області. Помер від ран 15.08.1943 р. у 69-у окремому медико-санітарному батальйоні 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Латій Тамара, проживала за адресою: Новосибірська область, Мошковський район, с. Н. Яшкіно.

Лебедєв Леонід Моісеєвич, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1917 р. н. Куйбишевська область, ст. Інза. Призваний Уфимським райвійськкоматом Уфимської області. Загинув 1.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Лебедєва Софія Григорівна, проживала за адресою: Куйбишевська область, ст. Інза.

Лебедев Микола Олександрович, рядовий. 1915 р. н. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Лебідь Григорій Васильович, молодший сержант, командир відділення 22-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1916 р. н. Одеська область, с. Новоселівка. Загинув 3.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Леванов Микола Павлович, молодший лейтенант. 1924 р. н. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Левинець Іван Іванович, гвардії рядовий 69-ї гвардійської стрілецької дивізії . 1913 р. н. Харківська область, Куп'янський район, с. Пристань. Призваний Лисенським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 9.09.1943 р. с. Забілівка, Зіньківський район, увічнений у с. Більськ. Рідні: дружина, Левинець Олена Петрівна, проживала за адресою: Харківська область, Куп'янський район, с. Пристань.

Левін Іван Никифорович, рядовий, кулеметник 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. Тульська область, Товарковський район, с. Сухонь. Призваний Товарковським райвійськкоматом Тульської області. Загинув 25.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Левіна Олександра Петрівна, проживала за адресою: Тульська область, Товарковський район, с. Сухонь.

Левін Михайло Федорович, гвардії рядовий. Загинув 18.08.1943 р. Похований с. Велика Рублівка.

Левченко Володимир Сидорович, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Полтавська область, Кишенківський район. Призваний Куйбишевським райвійсь-

ккоматом Куйбишевської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Левченко Анастасія Кузмівна, проживала за адресою: Куйбишевська область, ст. Тимошево, радгосп ім. Ворошилова.

Леденєв Олексій Дмитрович, гвардії рядовий 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1915 р. н. Курська область, Касторенський район, с. Меловня. Призваний Касторенським райвійськкоматом Курської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований смт Котельва, південна околиця. Рідні: мати, Леденєва Мотрона Дмитрівна, проживала за адресою: Курська область, Касторенський район, с. Меловня.

Лезін Василь Тимофійович, рядовий, стрілець 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1907 р. н. Тамбовська область, Расказовський район. Призваний Расказовським райвійськкоматом Тамбовської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 1500 м на південний захід від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Лезіна Олександра Миколаївна, проживала за адресою: Тамбовська область, Расказовський район, колгосп Молотова.

Лейзин Олексій Михайлович, рядовий. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлове.

Леінов Володимир Іванович, рядовий. 1925 р. н. Загинув 25.08.1943 р. Похований с. Михайлове.

Леменков Віктор Олексійович, гвардії сержант, командир стрілецького відділення 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1925 р. н. Івановська область, Судогодський район, с. Галініно. Призваний Судогодським райвійськкоматом Івановської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Рідні: батько, Леменков Олексій Олександрович, проживав за адресою: Івановська область, Судогодський район, с. Галініно.

Лемешков Петро Михайлович, гвардії рядовий, телефоніст 16-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1919 р. н. Білоруська РСР, Поліська область. Призваний Молотовським райвійськкоматом м. Казань. Загинув 2.09.1943 р. Похований на схід від смт Котельва. Рідні: сестра, Царева Марія Андріївна, проживала за адресою: м. Москва, вул. М. Копки, 7, кв. 2.

Леннiков Михайло Федорович, гвардії молодший сержант, помічник старшини 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Сталінградська область. Призваний Бологовським райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, біля школи. Рідні: мати, Гришина Олександра, проживала за адресою: Сталінградська область, м. Дубовка, вул. Октябрська, 14.

Леньков Олексій Іванович, гвардії рядовий 452-го винищувально-протитанкового артилерійського полку 4-ї Армії. 1908 р. н. Призваний Рибінським райвійськкоматом Ярославської області. Загинув 1.09.1943 р. Похований с. Михайлове. Рідні: дружина, Ленькова Павла Семенівна, проживала за адресою: Ярославська область, Брейтовський район, рибацьке поселення.

Леонов Микола Юхимович, гвардії рядовий, кулеметник 19-ї гвардійської танкової бригади. 1911 р. н. Тамбовська область, Мічурінський район. Призваний Мічурінським райвійськкоматом Тамбовської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: дружина, Леонова Пелагея Іванівна, проживала за адресою: Тамбовська область, Мічурінський район.

Леонтьєв Василь Максимович, гвардії молодший сержант, розвідник 70-ї гвардійської розвідувальної роти 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1917 р. н. Казахська РСР, м. Петропавловськ, робоче поселення. Призваний Петропавловським міськвійськкоматом. Загинув 1.09.1943 р. Похований за 2 км на захід від с. Михайлівка Перша. Рідних немає.

Леонтьєв Степан Дмитрович, рядовий, стрілець 232-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1905 р. н. Якутська АРСР, Мегіно-Кангаласький район. Призваний Чуроачинським райвійськкоматом Якутської АРСР. Загинув 8.09.1943 р. Похований на північний схід від с. Більськ. Рідні: дружина, Леонтьєва Мотрона Василівна, проживала за адресою: Якутська АРСР, Мегіно-Кангаласький район.

Лесніков Дмитро Сафронович, рядовий. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Лещинський Олександр Іудович, рядовий, зв'язківець. 1910 р. н. м. Сталіно. Призваний Кожвинським райвійськкоматом Комі АРСР. Загинув 2.09.1943 р. Похований за 200 м на південь від смт Котельва. Рідні: дружина, Лещинська К. Г., проживала за адресою: м. Сталіно.

Лещук Сергій Петрович, рядовий. Загинув 14.09.1943 р. Похований с. Деревки.

Лесов Степан Федорович, рядовий, кулеметник 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1902 р. н. Ульяновська область, Вешкаймовський район, с. Бекетовка. Призваний Вешкаймовським райвійськкоматом Ульяновської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Лесова Марія Михайлівна, проживала за адресою: Ульяновська область, Вешкаймовський район, с. Бекетовка.

Лесогор Микола Георгійович, рядовий, стрілець 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Алтайський край, Краснозерський район, с. П. Павлівка. Призваний Куйбишевським

райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 11.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Лєсогор Анастасія Пилипівна, проживала за адресою: Новосибірська область, Пудинський район, с. Ливовна.

Ливачов. Загинув 11.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Лизнев Сергій Федорович, гвардії рядовий, кулеметник 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. м. Новосибірськ. Призваний Октябрьським райвійськкоматом м. Новосибірськ. Загинув 31.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Лизнева Т. І., проживала за адресою: м. Новосибірськ.

Ликін Валентин Миколайович, гвардії старший сержант, командир відділення 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1920 р. н. Алтайський край. Призваний Волокаламським райвійськкоматом Московської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: брат, Ликін Микола, проживав за адресою: Алтайський край.

Ликунов Іван Пилипович, гвардії рядовий, стрілець 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1902 р. н. Мордовська АРСР, м. Саранськ. Призваний Лямбірським райвійськкоматом Мордовської АРСР. Загинув 4.09.1943 р. Похований за 1500 м на південний захід від с. Михайлівка Перша, біля вис. 1.1. Рідні: дружина, Ликунова Н. С., проживала за адресою: Мордовська АРСР, м. Саранськ, с. Балатинське.

Лимар Опанас Федорович (Федотович), гвардії рядовий. Помер від ран 8.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Линьков Олексій Миколайович, рядовий. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Липатов Василь Андрійович, гвардії сержант. 1920 р. н. Загинув 30.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Липатов Михайло Іванович, сержант. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Липлін Микола Костянтинович, рядовий 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дівізії. 1924 р. н. Татарська АРСР, В. Таркаловський район, с. Кадишево. Загинув 10.09.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: мати, Липліна Марія Андріївна, проживала за адресою: Татарська АРСР, В. Таркаловський район, с. Кадишево.

Липман Леон Самойлович, гвардії сержант, командир відділення 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1905 р. н. Башкирська АРСР, м. Давлеканово, вул. Степана Разіна. Призваний Сталінським райвійськкоматом м. Уфа. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: мати, Ліпман Етім Ісаківна, проживала за адресою: м. Уфа, гуртожиток МНІ.

Лисенко Василь Юхимович, гвардії рядовий, стрілець 204-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1916 р. н. Київська область. Призваний Каменським райвійськкоматом Київської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 500 м на північ від с. Михайлівка Перша. Рідних немає.

Лисов Микола Сергійович, гвардії рядовий, стрілець 69-ї окремої штрафної роти. 1912 р. н. Воронезька область, Рождєственський район, с. Хреново. Призваний Рождєственським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 5.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Лисова Олена Аністратівна, проживала за адресою: Воронезька область, Рождєственський район, с. Хреново.

Литвиненко Костянтин Юхимович, рядовий, кухар 397-го артилерійського полку. 1914 р. н. Загинув 8.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Литвиненко Михайло Григорович, гвардії єфрейтор, водій 22-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1915 р. н. м. Харків, вул. Службова. Зник безвісті 20.08.1943 р в районі с. Котельва. Рідні: дружина, Литвиненко Антоніна Іванівна, проживала за адресою: Курська область, Белгородський район, с. Розумне.

Литвиненко Михайло Федорович, активіст, колгоспник. 1895 р. н. с. Більськ. Страчений в 1942 р. Похований с. Більськ.

Литвинов Анатолій Олександрович, гвардії рядовий, стрілець 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Вологодська область, Батуринський район, с. Батурино. Призваний Батуринським райвійськкоматом Вологодської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований за 1500 м на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Литвинова Юлія Володимирівна, проживала за адресою: Вологодська область, Батуринський район, с. Батурино.

Литвішков Михайло Іванович, молодший лейтенант, командир взводу 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1915 р. н. Ростовська область, Аксатський район, ст. Ольгинська. Призваний Мечетинським райвійськкоматом Ростовської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Ко-

тельва. Рідні: дружина, Литвінова, проживала за адресою: Ростовська область, Мечетинський район, колгосп «Андрєєво».

Литкін Костянтин Пудович, гвардії рядовий, їздовий 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1898 р. н. Омська область, Седельніковський район, с. Бакино. Призваний Якутським міськвійськкоматом. Загинув 2.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Литкіна Віра Кузмівна, проживала за адресою: м. Якутськ, вул. Крупської, 3.

Лихолобов Микола Олексійович, гвардії сержант, командир відділення 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Білоруська РСР, м. Мінськ. Призваний Сердобським райвійськкоматом Пензенської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Одинак.

Личиков (Мечиков) Курван, гвардії сержант. 1911 р. н. Каракалпацька область, Тандишинський район. Загинув 4.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні проживали за адресою: Каракалпацька область, Тандишинський район.

Ліберфарб Михайло Григорович, гвардії сержант, командир відділення 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Свердловська область, м. Каменськ. Призваний Каменським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований за 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша, біля бригадного двору. Рідні: мати, Ліберфарб Віра Володимирівна, проживала за адресою: Свердловська область, м. Каменськ, вул. Уральська, 4, барак, 1.

Ліпунов Михайло Єгорович, гвардії молодший сержант, командир гармати 9-го гвардійського артилерійського полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Рязанська область, Спаський район, с. Ужулье. Призваний Спаським райвійськкоматом Рязанської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Ліпунов Єгор Авдійович, проживав за адресою: Рязанська область, Славський район, с. Ужулье.

Лісицин Дмитро Васильович, сержант. Загинув 31.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Лісничий Федір Спиридонович, рядовий, стрілець 575-го стрілецького полку 161-ї стрілецької дивізії. 1916 р. н. Алма-Атинська область, Саркандський район. Призваний Саркандським райвійськкоматом Алма-Атинської області. Загинув 2.03.1943 р. Похований с. Маловидне, кладовище. Рідні: дружина, Ліснича Марія Антонівна, проживала за адресою: Алма-Атинська область, Саркандський район, с. Черкаське.

Лобачев Дмитро Андрійович, рядовий, бронебійник 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Куйбишевська область, Кузоватовський район, с. Смишляєвка. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Лобачева Олександра Іванівна, проживала за адресою: м. Ашхабад, вул. Лобачева, 4.

Лобок Леонід Григорович, молодший сержант, стрілець 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1925 р. н. Воронезька область, м. Воронеж, вул. Карла Маркса, 79/4. Призваний Кунгурським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: батько, Лобок Григорій Аронович, проживав за адресою: Молотовська область, м. Кунгур, вул. Голованова, 73.

Ловягін (Ловячін) Іван Костянтинович, лейтенант, командир стрілецького взводу 13-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Воронезька область, Грязинський район, с. Гудаловка. Призваний Грязинським райвійськкоматом Воронезької області. Помер від ран 18.08.1943 р. Похований за 1 км на схід с. Більськ. Рідні: мати, Ловягіна Анастасія Степанівна, проживала за адресою: Воронезька область, Грязинський район, с. Гудаловка.

Логвинець Семен Гнатович, гвардії рядовий, кулеметник 217-го гвардійського стрілецького полку 4-ї Армії. 1904 р. н. Призваний Троїцьким міськвійськкоматом м. Троїцьк Челябінської області. Поранений 5.09.1943 р. Помер від ран 11.09.1943 р. у 64-му хірургічному польовому пересувному госпіталі. Похований с. Михайлове. Рідні: дружина, Логвинець Антоніна Гаврилівна, проживала за адресою: Челябінська область.

Логінов Борис Іванович, рядовий, військова частина № 89520. 1920 р. н. м. Москва, вул. Горького, 10, кв. 9. Загинув 28.08.1943 р. Похований за 300 м на південь від с. Михайлівка Перша.

Логінов Іван Максимович, курсант, мінометник 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Узбецька РСР, Заімський район, с. Забеша. Призваний Октябрським райвійськкоматом м. Ташкент. Загинув 27.08.1943 р. Похований на південь від смт Котельва. Рідні: батько, Логінов Максим Трохимович, проживав за адресою: м. Ташкент, вул. Лобзак, 2/12, кв. 41.

Лодяной Іван Семенович, рядовий. Загинув 7.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Ложкін Ілля Семенович, рядовий, стрілець 294-го гвардійського стрілецького полку 97-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1899 р. н. Алтайський край, Сорокінський район. Призваний Сорокінським райвійськкоматом Алтайського краю. Загинув 20.09.1943 р. Похований х. Зубов

(с. Зуби), громадське кладовище. Рідні: дружина, Ложкіна Ганна Антонівна, проживала за адресою: Алтайський край, Сорокінський район.

Ложніков Михайло Михайлович, гвардії рядовий, стрілець 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1898 р. н. Московська область, м. Михайлов, вул. Красна, 32. Призваний Михайловським райвійськкоматом Московської області. Загинув 9.09.1943 р. Похований за 2500 м на північний схід від с. Любка. Рідні: дружина, Морозова Ольга Олексіївна, проживала за адресою: Московська область, м. Михайлов, вул. Красна, 32.

Лозенко Володимир Антонович, старшина, командир відділення 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. Київська область, Володарський район, с. Ожогове. Призваний Петрозаводським міськвійськкоматом м. Петрозаводськ. Загинув 14.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Федченко Катерина Захарівна, проживала за адресою: Київська область, Володарський район, с. Ожогове.

Локтюшин Семен Опанасович, гвардії рядовий, мінометник 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1903 р. н. Горьковська область, Вознесенський район, с. Локтюшино. Призваний Вознесенським райвійськкоматом Горьковської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Локтюшина Ганна Никифорівна, проживала за адресою: Горьковська область, Вознесенський район, с. Локтюшино.

Ломеєв Андрій Ілліч, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р.н Рязанська область, Шиловський район. Призваний Кувшинським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, двір школи. Рідні: дружина, Мисова Алла Степанівна, проживала за адресою: Рязанська область, Шиловський район, с. Жидкова.

Лопатін Олександр Петрович, гвардії єфрейтор 9-го гвардійського артилерійського полку 8-ї повітряно-десантної гвардійської дивізії. 1905 р. н. Удмуртська РСР, Шарканський район, с. Бедьятово. Призваний Пастуховським райвійськкоматом м. Іжевськ. Загинув 8.09.1943 р. Похований на північний схід від с. Більськ. Рідні: дружина, Лопатіна Євдокія Федорівна, проживала за адресою: м. Іжевськ, хлібзавод №2, барак №2.

Лопато Михайло Олександрович, гвардії сержант, начальник ЦТС 22-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1917 р. н. Чкаловська область, ст. Сароктай. Призваний Сароктайським райвійськкоматом Чкаловської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Лопато, проживала за адресою: Чкаловська область, ст. Сароктай, вул. Комсомольська, 4.

Лоскутов Василь Іванович, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1914 р. н. Ферганська область, Ширинський район. Призваний Ширинським райвійськкоматом Ферганської області. Загинув 7(8).09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: батько, Лоскутов Іван Олексійович, проживав за адресою: Ферганська область, Ширинський район.

Лоскутов Володимир Петрович, рядовий. 1925 р. н. Владімірська область, Меленковський район, с. М. Приклон. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Лохматов Ілля Олександрович, сержант, водій 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1915 р. н. Кримська АРСР, ст. Салім. Призваний Ленінським райвійськкоматом Кримської АРСР. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Кочура Катерина Архипівна, проживала за адресою: Кримська АРСР, ст. Салім.

Лошкін Микола Григорович, молодший сержант, командир відділення 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1914 р. н. м. Молотов, Городські Горки, вул. Софії Перовської, 15/2. Призваний Молотовським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 26.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Лошкін Григорій Юхимович, проживав за адресою: м. Молотов, Городські Горки, вул. Софії Перовської, 15/2.

Лощинін Михайло Павлович, рядовий 198-го стрілецького полку. Помер від ран 2.09.1943 р. у 9-му окремому медико-санітарному батальйоні. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір.

Лук'яненко Дем'ян Федорович, рядовий. 1904 р. н. Загинув 13.09.1943 р. Останки перенесені з братської могили с. Маловидне до с. Ковалеве.

Лук'янов Роберт Раілійович, молодший лейтенант, командир кулеметного взводу 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. м. Кіров. Призваний Медянським райвійськкоматом Кіровської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Лук'янова Я. М., проживала за адресою: Кіровська область, Медянський район, с. Муриčіно.

Лук'янов Савелій Данилович, молодший лейтенант. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Сидоряче.

Лукаш Дмитро Васильович, гвардії рядовий, телефоніст 22-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1920 р. н. Краснодарський край. Призваний Зюгдиновським райвійськкоматом Рязанської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований

смт Котельва. Рідні: мати, Лукаш Олена Петрівна, проживала за адресою: Краснодарський край, Северський район, ст. Ільська.

Лукін Іван Трохимович, гвардії рядовий, стрілець 640-го стрілецького полку 47-ї стрілецької дивізії. 1908 р. н. Ленінградська область, Стругокрасненський район, с. Машутіно. Призваний Стругокрасненським райвійськкоматом Ленінградської області. Загинув 31.08.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: дружина, Лукіна Клавдія Петрівна, проживала за адресою: Ленінградська область, Стругокрасненський район, с. Машутіно.

Лукін Павло Петрович, молодший сержант 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. Тамбовська область, Сосновський район, с. Ново-Гризня. Призваний Сосновським райвійськкоматом Тамбовської області. Загинув 8.09.1943 р. с. Забілівка, Зіньківський район, увічнений у с. Більськ. Рідні: проживали за адресою: Тамбовська область, Сосновський район, с. Ново-Гризня.

Лукін Пилип Семенович, гвардії рядовий, телефоніст 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1904 р. н. Воронезька область, Усмановський район. Призваний Комінтерновським райвійськкоматом м. Воронеж. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, Рідні: дружина, Ільїна Марфа Савеліївна, проживав за адресою: Воронезька область, Усмановський район.

Лукінов Георгій Семенович, рядовий, стрілець 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1916 р. н. Красноводський район, ст. Уфа. Призваний Красноводським райвійськкоматом. Загинув 23.09.1943 р. Похований с. Деревки. Рідні: дружина, Сидоренко Клавдія Сергіївна, проживала за адресою: Красноводський район, ст. Уфа.

Лукьянов Анатолій Федорович, гвардії рядовий, розвідник-спостерігач 9-го гвардійського повітряно-десантного артилерійського полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1915 р. н. Івановська область, Владімірський район. Призваний Владімірським райвійськкоматом Івановської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Лукьянова Євдокія Федорівна, проживала за адресою: Івановська область, Владімірський район.

Лунін Василь Єгорович, гвардії рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1914 р. н. Орловська область, Орловський район. Призваний Орловським райвійськкоматом Орловської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Луніна Є. Г., проживала за адресою: Орловська область, Орловський район.

Лунцов Іван Петрович, рядовий, стрілець 201-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1911 р. н. Тамбовська область, Моршанський район. Призваний Ухтомським райвійськкоматом Московської області. Загинув 16.09.1943 р. Похований с. Мар'їне. Рідні: мати, Лунцова Ганна Миколаївна, проживала за адресою: Тамбовська область, Моршанський район, с. Моршан.

Луньков Юхим Єгорович, гвардії сержант, командир відділення 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1903 р. н. Пензенська область, Калашевський район. Призваний Калашевським райвійськкоматом Пензенської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша, біля бригадного двору. Рідні: дружина, Лункова Ксенія Максимівна, проживала за адресою: Пензенська область, Калашевський район, с. Трески.

Лутфулін Шайдул, гвардії рядовий, стрілець 16-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1903 р. н. Татарська АРСР, с. Насала. Призваний Арським райвійськкоматом Татарської АРСР. Загинув 13.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Лутфуліна Маніка, проживала за адресою: Татарська АРСР, с. Насала.

Луценко Зінаїда З., підпільниця. Страчена у 1942 р. Похована с. Борівське.

Луценко Никифор Федорович, партизан. 1897 р. н. с. Маловидне. Страчений у 1942 р. Похований с. Маловидне.

Луценко Олексій Матвійович, підпільник. Страчений у 1942 р. Похований с. Борівське.

Лучніков Євстафій Мойсейович, гвардії рядовий, розвідник-спостерігач 6-го окремого гвардійського стрілецького батальйону 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1898 р. н. Молотовська область, Нитвенський район, с. Мішино. Призваний Краснокамським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Лучнікова Олександра Степанівна, проживала за адресою: Молотовська область, м. Краснокамськ, с-ще Мала Лисва, барак 21, кв. 2.

Лянін Тимофій Васильович, рядовий, стрілець 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійського повітряно-десантної дивізії. 1915 р. н. м. Іркутськ, вул. Лассаля, 4. Призваний Іркутським райвійськкоматом Новосибірської області. Помер від ран 2.09.1943 р. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір. Рідні: дружина, Ляніна Марія Миколаївна, проживала за адресою: м. Іркутськ, вул. Лассаля, 4.

Ляхов Кузьма Григорович, гвардії старший сержант, водій 3-ї важкої танкової бригади. 1911 р. н. Челябінська область, Малогорбуновський район, с. Вороніно. Призваний Ленінським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 3 км на схід від с. Любка.

Рідні: дружина, Мельнікова Лідія Євдокимівна, проживала за адресою: м. Свердловськ, вул. 8 Березня, 194.

Ляшко Федір Михайлович, рядовий. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

М'яло Гнат Пантелеймонович, партизан. 1905 р. н. Полтавська область, Котелевський район, с. Михайлівка Перша. Страчений в 1942 р. Похований смт Котельва.

М'яло Іван Миколайович, партизан. 1917 р. н. Полтавська область, Котелевський район, с. Михайлівка Перша. Страчений в 1942 р. Похований смт Котельва.

Мавленкулов Турсункул, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1906 р. н. Ферганська область, Молотовський район. Призваний Молотовським райвійськкоматом Ферганської області. Загинув 13.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка, західна околиця. Рідні: дружина, Мавленкулова Хасьятай, проживала за адресою: Ферганська область, Молотовський район.

Мазін Демьян Федосійович, гвардії рядовий, кулеметник 2-ї кулеметної роти 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1918 р. н. Чкаловська область, м. Бугуруслан. Призваний Перескалінським райвійськкоматом. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: мати, Монокова Ольга Федорівна, проживала за адресою: Чкаловська область, м. Бугуруслан, вул. Ворошиловська, 113.

Мазуров Михайло Платонович, гвардії рядовий, розвідник 82-ї окремої розвідувальної роти 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1915 р. н. м. Москва, вул. Буженінова, 23. Призваний Сталінським райвійськкоматом м. Москва. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Мазурова Ганна Матвіївна, проживала за адресою: м. Москва, вул. Буженінова, 12, кв. 39.

Майборода, сержант. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Майков Іван Карпович, гвардії рядовий, кулеметник 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1916 р. н. Смоленська область, Високогорський район. Призваний Високогорським райвійськкоматом Смоленської області. Загинув 13.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка, західна околиця. Одинак.

Майоров Іван Михайлович, гвардії сержант, командир відділення 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1913 р. н. Алтайський край, м. Бійськ, вул. Вокзальна, 68. Призваний Кагановським райвійськкоматом м. Новосибірськ. Поранений 28.09.1943 р. Помер від ран 31.08.1943 р. у 5-му окремому медико-санітарному батальйоні. Похований с. Михайлове. Рідні: дружина, Жаренкова Ніна Сергіївна, проживала за адресою: Алтайський край, м. Бійськ, вул. Вокзальна, 68.

Майорова Нінель Іванівна, гвардії лейтенант, командир взводу 204-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Івановська область, м. Юрьєв-Польський, вул. Краснооктябрська, 23, кв. 8. Загинула 2.09.1943 р. Похована за 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Майоров Іван Іванович, проживав за адресою: Івановська область, м. Юрьєв-Польський, вул. Краснооктябрська, 23, кв. 8.

Макаревич Олександр Михедович, рядовий 93-а танкової бригади 27-ї Армії. Білоруська РСР, Поліська область, Житковський район, с. Пуховичі. Призваний Житковським райвійськкоматом Поліської області. Зник безвісті 20.08.1943 р. в районі с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Макаревич Домна Федорівна, проживала за адресою: Білоруська РСР, Поліська область, Житковський район, с. Пуховичі.

Макаренко Антон Васильович, рядовий, стрілець 201-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1913 р. н. Сумська область, м. Лебедин, вул. Гудимовська, 61. Призваний Лебединським райвійськкоматом Сумської області. Загинув 15.09.1943 р. Похований с. Мар'їне. Рідні: дружина, Макаренко Антоніна Григорівна, проживала за адресою: Сумська область, м. Лебедин, вул. Гудимська, 61.

Макаренко Йосип Антонович (Анатолійович), гвардії рядовий, стрілець 21-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку. 1905 р. н. Республіка Польща, Белостоцьке воєводство. Призваний Всеволозьким облвійськкоматом Ленінградської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Макаров Анатолій Васильович, гвардії рядовий, кулеметник 2-ї гвардійської мотострілецької бригади 4-ї Армії. 1924 р. н. Алтайський край. Призваний Бійським райвійськкоматом Алтайського краю. Поранений 9.09.1943 р. Помер від ран 11.09.1943 р. у 64-му хірургічному польовому пересувному госпіталі. Похований с. Михайлове. Рідні: дружина, Макарова А., проживала за адресою: Алтайський край, м. Бійськ.

Макаров Іван Дмитрович, гвардії молодший сержант, писар 202-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Комі АРСР, Сисольський район. Призваний Сиктивдінським райвійськкоматом Комі АРСР. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, біля школи. Рідні: мати, Макарова Марія Романівна, проживав за адресою: Комі АРСР, Сисольський район.

Макаров Іван Тихонович, сержант 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1900 р. н. Алтайський край, Тюменцевський район. Призваний Сталінським райвійськкоматом Алтайської області. Загинув 8.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Макарова Фекла Костянтинівна, проживала за адресою: Алтайський край, Тюменцевський район, с. Кашкара.

Макарук Адольф Савелійович, гвардії рядовий 22-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. Удмуртська АРСР, м. Іжевськ, Зарєка, 13, барак 2, кв. 12. Призваний Іжевським райвійськкоматом Удмуртської АРСР. Зник безвісті 20.08.1943 р. в районі смт Котельва. Рідні: мати, Макарук Клавдія Іванівна, проживала за адресою: Удмуртська АРСР, м. Іжевськ, Зарєка, 13, барак 2, кв. 12.

Макеєв Олексій Іванович, гвардії рядовий 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Тульська область, Заокський район, с. Нечаєво. Призваний Заокським райвійськкоматом Тульської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Макеєва Тетяна Кузьмівна, проживала за адресою: Тульська область, Заокський район, с. Нечаєво.

Макогон Дмитро Калинович, рядовий, стрілець 201-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1896 р. н. Харківська область, Богодухівський район. Призваний Богодухівським райвійськкоматом Харківської області. Загинув 16.09.1943 р. Похований с. Мар'їне. Рідні: дружина, Макогон Парасковія Андріївна, проживала за адресою: Харківська область, Богодухівський район, с. Воскресенка.

Максименко Михайло Максимович, гвардії рядовий, стрілець 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1906 р. н. Краснодарський край, Новолеушковський район, с. Топі, вул. Комсомольська, 125. Призваний Новолеушковським райвійськкоматом Краснодарського краю. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Максименко Ніна Герасимівна, проживала за адресою: Краснодарський край, Новолеушковський район, с. Топі, вул. Комсомольська, 125.

Максименко Сергій Харитонович. 1924 р. н. Розстріляний німцями при відступі з села 19.09.1943 р. Похований с. Глобівка.

Максимов Михайло Григорович, гвардії лейтенант, командир кулеметної роти 52-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1918 р. н. Новосибірська область, Кемеровський район. Призваний Кемеровським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 19.09.1943 р. Похований с. Велика Рублівка. Рідні: дружина, Максимова Марія Матвіївна, проживала за адресою: Приморський край, ст. Гродеково, с. Сафіс-Олексіївське.

Максимов Сергій Васильович, сержант, мінометник 21-го гвардійського повітряно-десантного полку 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. м. Москва. Призваний Московським міськвійськкоматом. Помер від ран 28(29).08.1943 р. в санітарній роті полку. Похований на схід від смт Котельва. Рідні: батько, Максимов Василь Олексійович, проживав за адресою: м. Москва, пров. Великий Серпуховський, 38, кв. 48.

Максумов Джамалдін, гвардії сержант 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1909 р. н. м. Андижан. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, біля бригадного двору. Рідні: дружина, Максумова Палатхан, проживала за адресою: м. Андижан, 2-й участок Маромчляр, вул. Хартум, 42.

Макурін Василь Іванович, гвардії рядовий 6-го окремого гвардійського стрілецького батальйону 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. Куйбишевська область, Єлховський район, с. Русско-Селідово. Призваний Єлховським райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Макуріна Таїсія Василівна, проживала за адресою: Куйбишевська область, Єлховський район. с. Русько-Селідово.

Макушкін Михайло Михайлович, гвардії рядовий, командир відділення 204-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1925 р. н. м. Москва. Призваний Первомайським райвійськкоматом м. Москва. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 500 м на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Макушкіна Ганна Данилівна, проживала за адресою: м. Москва, Госпітальний провулок, 5, кв. 305.

Макченко Сергій Миколайович, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1906 р. н. Омська область, Горьковський район, с. Горького. Призваний Чорногорським райвійськкоматом Омської області. Помер від ран 29.08.1943 р. Похований с. Сидоряче, нове кладовище. Рідні: дружина, Макченко Євгенія Семенівна, проживала за адресою: Омська область, Горьковський район, с. Горького.

Малахов Тимофій Олексійович, гвардії старший сержант, розвідник 3-ї гвардійської важкої танкової бригади. 1914 р. н. Рязанська область, Проскуровський район. Призваний Первомайським райвійськкоматом м. Москви. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, центр. Рідні: мати, Малахова Тетяна Миколаївна, проживала за адресою: Рязанська область, Проскуровський район, с. Загрядіно.

Маленкін Григорій Іванович, гвардії сержант 18-ї танкової бригади. 1921 р. н. Горьковська область, Гагінський район, с. Таніно. Призваний Дзержинським райвійськкоматом Горьковської області. Загинув 26.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Маленкіна Парасковія Сергіївна, проживала за адресою: Горьковська область, м. Дзержинськ, ст. Ігріново.

Малига Михайло Данилович, рядовий. 1904 р. н. Загинув 6.12.1943 р. Похований с. Милорадове.

Малих Василь Григорович, гвардії рядовий. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Маліков Микола Микитович, рядовий. Загинув 3.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Малінін Василь Федорович, гвардії старшина, стрілець. 1923 р. н. Смоленська область, Спаськ-Демьянський район, с. Вязова. Призваний Спаськ-Демьянським райвійськкоматом Смоленської області. Загинув 26.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Малініна Агрипіна Петрівна, проживала за адресою: Смоленська область, Спаськ-Демьянський район, с. Вязова.

Малмекиджанов Абламр, рядовий. Загинув 30.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Малолін Іван Григорович, сержант. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Малохов Микола Дмитрович, молодший лейтенант. 1913 р. н. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Маляр Павло Степанович, гвардії рядовий, стрілець 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Харківська область, Великобурлуцький район с. Друга Гнилиця. Призваний Оглінським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: батько, Маляр Степан Михайлович, проживав за адресою: Харківська область, Великобурлуцький район, с. Друга Гнилиця.

Мальцев Микола Павлович, рядовий, стрілець 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1920 р. н. Ярославська область, Большесельський район, с. Жарки. Призваний Большесельським райвійськкоматом Ярославської області. Загинув 31.08.1943 р. Похований за 200 м на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Мальцев Павло Олександрович, проживав за адресою: Ярославська область, Большесельський район, с. Жарки.

Мальцев Михайло Кіндратович, гвардії єфрейтор, командир взводу 69-ї штрафної роти 4-ї армії. 1918 р. н. Омська область, Сидельниковський район, с. Унари. Призваний Сидельниковським райвійськкоматом Омської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Мальцева Тамара Сергіївна, проживала за адресою: Омська область, Сидельниковський район, с. Унари.

Мальцев Михайло Федорович, рядовий. Загинув 9.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Мальцев Олександр Борисович, партизан. 1925 р. н. Страчений у 1942 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Мальцев Олександр Степанович, гвардії молодший сержант, командир відділення 196-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1925 р. н. Татарська АРСР, м. Мамадиш. Призваний Мамадиським райвійськкоматом Татарської АРСР. Загинув 19.09.1943 р. Похований с. Мар'їне. Рідні: мати, Мальцева Тетяна Михайлівна, проживала за адресою: Татарська АРСР, м. Мамадиш.

Мамаджанов Ахмеджан, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. Андижанська область, Алтин-Кульський район. Призваний Андижанським райвійськкоматом Ферганської області. Загинув 8.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Мамаджанова Хуртова, проживала за адресою: Андижанська область, Алтин-Кульський район.

Мамаджанов Ібрагім, гвардії рядовий, обслуга гармати 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1912 р. н. Наманганська область, Наринський район, с. Бурітека. Призваний Наринським райвійськкоматом Наманганської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідних немає.

Мамаєв Василь Васильович, гвардії молодший сержант, механік-водій 18-ї танкової бригади. 1922 р. н. м. Семипалатинськ, Полуказарма, 472. Призваний Кальманським райвійськкоматом Алтайського краю. Загинув 26.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Волкова Ксенія Лазарівна, проживала за адресою: Алтайський край, Кальманський район, с. Кальманщина.

Мамакін Олексій Григорович, гвардії рядовий, стрілець 232-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1904 р. н. Марійська АРСР, Кузьмодемьяновський район, с. Покровське. Призваний Кузьмодемьяновським райвійськкоматом Марійської АРСР. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Мамакіна Марія Іванівна, проживала за адресою: Марійська АРСР, Кузьмодемьяновський район, с. Покровське.

Мамарасулов Абдумалік, рядовий, стрілець 69-ї штрафної роти 4-ї армії. 1913 р. н. Андижанська область. Призваний Андижанським райвійськкоматом Андижанської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Мамарасулова Хамра, проживала за адресою: м. Андижан, 4-та ділянка, кібітка, 3.

Маматов Абдула, рядовий. 1898 р. н. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Мамедалі Мамедогли, рядовий. 1911 р. н. Загинув 4.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Мамілов Василь Андрійович, рядовий. 1904 р. н. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Михайлове.

Мамін Анатолій Антонович, гвардії лейтенант, командир стрілецької роти 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1918 р. н. Калінінська область, Тургиновський район, с. Заречьє. Призваний Тургиновським райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 24.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Маміна Антоніна Миколаївна, проживала за адресою: Калінінська область, Тургиновський район, с. Заречьє.

Мамонтов Сулейман, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1907 р. н. Узбецька РСР, Ферганський район, м. Фергана. Призваний Ферганським міськвійськкоматом м. Фергана. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: батько, Сулейманов Рахматдін, проживав за адресою: Узбецька РСР, Ферганський район, м. Фергана.

Манастерний І. А. Загинув 09.1943 р. Похований с. Більськ.

Манахов Федір Іванович, гвардії єфрейтор. Загинув 9.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Мандрик Олександр Тимофійович, гвардії військовий фельдшер, командир санітарного взводу 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. Житомирська область, Трояновський район. Загинув у бою 12.09.1943 р. Похований с. Більськ, на південь від 12 курганів. Рідні: мати, Мандрик Марія Миколаївна, проживала за адресою: Житомирська область, Трояновський район, с. Малинище.

Маношин Лев Сергійович, гвардії сержант, кулеметник 198-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. Московська область, ст. Кашира, вул. Луганська, 15. Призваний Каширським райвійськкоматом Московської області. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Рідні: батько, Маношин Сергій Костянтинович, проживав за адресою: Московська область, ст. Кашира, вул. Луганська, 15.

Мануйлов Федір Васильович, гвардії рядовий, зв'язківець 232-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1917 р. н. Дагестанська АРСР, Бабаюртовський район. Призваний Бабаюртовським райвійськкоматом Дагестанської АРСР. Загинув 3.09.1943 р. Похований від с. Більськ, північна околиця. Рідні: мати, Мануйлова Анастасія Іванівна, проживала за адресою: Дагестанська АРСР, Бабаюртовський район.

Мануйлов Федір Васильович, молодший сержант, розвідник 10-го повітряно-десантного гвардійського артилерійського полку 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Челябінська область, Усть-Уйський район, с. Бірюково. Призваний Ямало-Ненецьким райвійськкоматом Омської області. Загинув 5.09.1943 р. Похований за 500 м на північний схід від с. Більськ. Рідні: мати, Мануйлова Олена Костянтинівна, проживала за адресою: Омська область, Салехардський район, м. Салехард, вул. Островського.

Марахімов Бараталі, рядовий. Загинув 13.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка.

Маргуков Дмитро Павлович, рядовий. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Марзакулов Карванкул, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1907 р. н. Узбецька РСР, Куканський район. Призваний Куканським райвійськкоматом Узбецької РСР. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: брат, Марзакулов Таджалкім, проживав за адресою: Узбецька РСР, Куканський район.

Маринoха Тетяна Іванівна. Полтавська область, Котелевський район, с. Велика Рублівка. Страчена 30.06.1942 р. Похована смт Котельва.

Марін Петро Федорович, рядовий 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1901 р. н. Тамбовська область, Моршанський район, с. Серпове. Призваний Волчковським райвійськкоматом Тамбовської області. Загинув 15.09.1943 р. с. Забілівка, Зіньківський район, увічнений у с. Більськ. Рідні: дружина, Маріна Катерина Гордіївна, проживала за адресою: Тамбовська область, Моршанський район, с. Серпове.

Маркашов Олександр Васильович, сержант. 1902 р. н. Загинув 30.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Маркелов Костянтин Петрович, рядовий. 1906 р. н. Загинув 14.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Маркін Василь Олександрович, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Сталінградська область, Подтелковський район. Призваний Подтелковським райвійськкоматом Сталінградської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша,

біля школи. Рідні мати, Маркіна Олена Є., проживала за адресою: Сталінградська область, Подтелковський район, с. Буканово.

Маркін Василь Семенович, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. м. Рязань. Призваний Рязанським міськвійськоматом. Загинув 3.08.1943 р. Похований за 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша, біля бригадного двору. Рідні: батько, Маркін Семен Назарович, проживав за адресою: м. Рязань, вул. Леніна, 13.

Маркін Микола Якимович, гвардії рядовий, стрілець 213-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1906 р. н. Саратовська область, Романовський район, с-ще Радість. Призваний Устьянським райвійськкоматом Архангельської області. Загинув 20.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка, курган 12.6. Рідні: дружина, Калітченко Марія Семенівна, проживала за адресою: Саратовська область, Романовський район, с-ще Радість.

Марков Анатолій Павлович, гвардії рядовий, кулеметник 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Московська область. Призваний Подольським райвійськкоматом Московської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, біля школи. Рідні: дружина, Маркова Є., проживала за адресою: Куйбишевська область, Базарносизганський район.

Марков Анатолій Федорович. Загинув вересень 1943 р. Похований с. Сидоряче.

Марков Андрій Ілліч, старший сержант, командир відділення 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Воронезька область, Белогорьєвський район, м. Белогородск. Призваний Златоустівським міськвійськкоматом м. Златоуст Челябінської області. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Більськ, східна околиця. Рідні: батько, Марков Ілля Сергійович, проживав за адресою: Воронезька область, Белогорьєвський район, м. Белогородськ.

Марков Іван Якович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. м. Ленінград, Ново-Партовська колонія, 37. Призваний Ленінським райвійськкоматом м. Уфа. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: сестра, Маркова Антоніна Яківна, проживала за адресою: м. Ленінград, Ново-Партовська колонія, Виборзьке шосе.

Марков Костянтин Федорович, лейтенант, командир кулеметної роти 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. Ленінградська область, Пестовський район. Призваний Пестовським райвійськкоматом Ленінградської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Маркова П. І., проживала за адресою: Ленінградська область, Пестовський район, с. Калачаса.

Марков Олександр Павлович, старшина, механік-водій 18-ї танкової бригади. 1914 р. н. Вологодська область, Устькубинський район, с. Порхов. Призваний Заволзьким райвійськкоматом м. Ярославль. Зник безвісті 5.09.1943 р., в районі с. Котельва. Рідні: дружина, Маркова Ганна Анатоліївна, проживала за адресою: м. Ярославль, селище Волгострой.

Марков Олексій Васильович, гвардії молодший сержант, заступник командира відділення 4-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1919 р. н. Красноярський край, м. Канськ, вул. Лебедєва. Призваний Канським райвійськкоматом Красноярського краю. Загинув 28.08.1943 р. Похований за 1500 м на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Марков Василь, проживав за адресою: Красноярський край, м. Канськ, вул. Лебедєва.

Марков Сергій Григорович, гвардії лейтенант, командир взводу 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. м. Акмолинськ. Призваний Акмолинським міськвійськкоматом. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Маркова Анастасія Омелянівна, проживала за адресою : м. Акмолинськ, вул. Енгельса, 32.

Марнічев Олександр Павлович, старший сержант. 1924 р. н. Загинув 2.08.1943 р. Похований с. Михайлеве.

Мартинов Анатолій Васильович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1915 р. н. Смоленська область, Тумановський район. Призваний Кіровським райвійськкоматом м. Москва. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: мати, Юхимова Дарія Юхимівна, проживала за адресою: м. Москва, вул. Лотняковська, 1/7, кв. 62.

Мартинов Георгій Якович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1902 р. н. Азербайджанська РСР, ст. Кіровобад-2, вул. Вокзальна, 21. Призваний Іловчинським райвійськкоматом Сталінградської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Мартинова Тетяна Іванівна, проживала за адресою: Азербайджанська РСР, ст. Кіровобад-2, вул. Вокзальна, 21.

Мартинов Микола Іванович, рядовий 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1911 р. н. Куйбишевська область, м. Ульяновськ. Призваний Ульяновським міськвійськкоматом. Загинув 8.09.1943 р. Похований на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Мартинова Клавдія Федорівна, проживала за адресою: Куйбишевська область, м. Ульяновськ.

Мартинов Микола Петрович, рядовий 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. м. Новосибірськ. Призваний Алтайським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 5(8).09.1943 р. Похований на захід від с. Більськ. Рідні: проживали за адресою: м. Новосибірськ.

Марусін Трохим Іванович, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Горьковська область, Кологривський район. Призваний Автозаводським райвійськкоматом Горьковської області. Загинув 11.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідні: брат, Марусін Генадій Іванович, проживав за адресою: Горьковська область, Кологривський район, с. Патинок.

Марухін Василь Петрович, гвардії старший сержант, стрілець 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1920 р. н. Саратовська область, Красавський район, с. Іванівнка. Призваний Красавським райвійськкоматом Саратовської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Марухіна Євдокія Максимівна, проживала за адресою: Саратовська область, Красавський район, с. Іванівка.

Марфін Костянтин Михайлович, молодший сержант. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Марченко Леонід Сергійович, старший сержант, заступник командира гармати 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. м. Сталіно, шахта 19, вул. Толстого, ст. Рутченко. Призваний Кіровським райвійськкоматом Сталінської області. Зник безвісті 19.08.1943 р. в районі с. Котельва. Рідні: мати, Марченко Єлизавета Тихонівна, проживала за адресою: м. Сталіно, шахта 19, вул. Толстого, ст. Рутченко.

Марченко Олександр Павлович, молодший сержант, командир гармати 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1921 р. н. Мінська область, Холопеніцький район, с. Столін. Призваний Венгеровським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Більськ, північно-східна околиця. Рідні: брат, Марченко Василь Павлович, проживав за адресою: Іркутська область, с. Будиголово.

Марчук Павло Степанович, рядовий. 1914 р. н. Загинув 24.02.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Наталія Осипівна, проживала за адресою: м. Новосибірськ.

Масаітов Юлдашвой, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. Узбецька РСР, Молотовський район. Призваний Молотовським райвійськкоматом Ферганської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Рідні: батько, Масаітов Масаіл, проживав за адресою: Узбецька РСР, Молотовський район.

Маскимушкін Григорій Єгорович, гвардії сержант, командир відділення 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1900 р. н. Пензенська область, Городищенський район. Призваний Городищенським райвійськкоматом Пензенської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Максимушкіна Наталія Степанівна, проживала за адресою: Пензенська область, Городищенський район, с. Никол-Хутір.

Маслаков Василь Іванович, гвардії сержант, командир відділення 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1915 р. н. Алтайський край, Залесовський район. Призваний Іркутським міськвійськкоматом. Загинув 3.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідних немає.

Масленніков Григорій Ілларіонович, рядовий. Загинув 8.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Масленніков Костянтин Михайлович, гвардії старшина 2-ї гвардійської мотострілецької бригади. 1910 р. н. Вологодська область, м. Білозерськ, вул. Луначарського, 8. Призваний Білозерським райвійськкоматом Вологодської області. Загинув 12.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: дружина, Масленнікова Тамара Федорівна, проживала за адресою: Вологодська область, м. Білозерськ, вул. Луначарського, 8.

Маслобаєв Георгій Іванович, гвардії старшина, помічник командира взводу 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1920 р. н. м. Ленінград. Призваний Фрунзенським райвійськкоматом м. Ленінград. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідних немає.

Маслов Іван Григорович, гвардії рядовий, мінометник 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1909 р. н. Івановська область, Семеновський район, с. Шунхово. Призваний Семеновським райвійськкоматом Івановської області. Загинув 21.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Маслова Олександра Павлівна, проживала за адресою: Івановська область, Семеновський район, с. Шунхово.

Маслов Микола Павлович, рядовий.1910 р. н. Загинув 30.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Маслов Павло Олексійович, рядовий. Загинув 23.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Масляков Василь Іванович, лейтенант, командир стрілецького взводу 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1921 р. н. Карело-Фінська АРСР, Шелтозерський район, с. Шаміно. Призваний

Шелторзерським райвійськкоматом Карело-Фінської АРСР. Загинув 31.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Маслякова Анастасія Василівна, проживала за адресою: Карело-Фінська АРСР, Шелтозерський район, с. Шаміно.

Масляков Яків Андрійович, сержант. 1921 р. н. Загинув 31.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Матвеєв Василь Пилипович, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1906 р. н. Башкирська АРСР, Іглинський район, с. Мічуно. Призваний Архангельським райвійськкоматом Башкирської АРСР. Загинув 30.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, біля школи. Рідні: дружина, Іванова Марія Гаврилівна, проживала за адресою: Башкирська АРСР, Архангельський район, с. Воздвиженка.

Матвеєв Іван Матвійович, гвардії рядовий, зв'язківець 5-го окремого медико-санітарного батальйону 8-ї повітряно-десантної гвардійської дивізії. 1922 р. н. Тамбовська область, Тамбовський район, с. Кондауровка. Призваний Тамбовським райвійськкоматом Тамбовської області. Поранений 6.09.1943 р., помер від ран 8.09.1943 р. Похований на північний схід від с. Більськ. Рідні: батько, Матвеєв Матвій Сергійович, проживав за адресою: Тамбовська область, Тамбовський район, с. Кондауровка.

Матвеєв Меркурій Романович, гвардії молодший сержант, командир відділення 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1908 р. н. Омська область, Заімський район, с. Тополевська. Призваний Заімським райвійськкоматом Омської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: сестра, Матвеєва, проживала за адресою: Омська область, Заімський район, с. Тополевська.

Матвеєв Опанас Олексійович, гвардії лейтенант, командир 6-ї стрілецької роти 208-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1915 р. н. Курганська область, Упоровський район, с. Кокул. Загинув 1.09.1943 р. Похований за 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Матвеєва Олена Василівна, проживала за адресою: Курганська область, Упоровський район, с. Упорово.

Матвеєв Роман Петрович, гвардії сержант, командир відділення 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1903 р. н. Сталінградська область, Дубовський район, с. Новоскомскоє. Призваний Калчевський райвійськкоматом Сталінградської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Матвеєва Лідія Антонівна, проживала за адресою: Сталінградська область, Дубовський район, с. Новоскомскоє.

Матвеєв Сергій Васильович, гвардії рядовий, стрілець 217-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1925 р. н. Ярославська область, Переславський район, с. Ярополець. Призваний Переславським райвійськкоматом Ярославської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 1 км на північ від с. Більськ. Рідні: батько, Матвеєв Василь Якович, проживав за адресою: Ярославська область, Переславський район, с. Ярополець.

Матвієнко Костянтин Юхимович, рядовий 389-го артилерійського полку 147-ї стрілецької дивізії. 1914 р. н. Ворошиловградська область, Іванівський район. Призваний Краснолуцьким райвійськкоматом Ворошиловградської області. Загинув 31.08.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: проживали за адресою: Ворошиловградська область, Іванівський район.

Матіохін Михайло Пименович, рядовий, стрілець 69-ї окремої штрафної роти 4-ї армії. 1922 р. н. Орловська область. Призваний Кунцевським райвійськкоматом Московської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Матіохіна Н. А., проживала за адресою: Московська область, Наро-Фомінський район, с. Бурдоново.

Матросов Василь Андрійович, молодший сержант. 1922 р. н. Вологодська область, Белозерський район, с. Федоренки. Призваний Белозерським райвійськкоматом Вологодської області. Загинув 28.09.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: батько, Матросов Андрій Дмитрович, проживав за адресою: Вологодська область, Белозерський район, с. Федоренки.

Матулькін Михайло Степанович, рядовий. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Матушев Олександр Петрович, єфрейтор. Помер від ран 12.12.1943 р. с. Гнилосирівка (с. Чернещина), увічнений у с. Сидоряче. Рідні: мати, Ільїна Єлизавета Терентіївна, проживала за адресою: м. Двінськ, вул. Орловська, 13, кв. 2.

Матюнін Михайло Пименович, рядовий 69-ї окремої штрафної роти. 1922 р. н. Орловська область, Ульяновський район, с. Мушніно. Призваний Кунцевським райвійськкоматом м. Москва. Загинув 2.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: проживали за адресою: Московська область, Наро-Фомінський район.

Маурін Іван Пилипович, гвардії рядовий, снайпер 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1909 р. н. Архангельська область, Канаський район. Призваний Канаським райвійськкоматом Архангельської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований за 1500 м на південний захід від с. Михайлівка Перша. Рідні дружина, Мауріна Антоніна Андріївна, проживала за адресою: Архангельська область, Канаський район.

Махгалітов Дотофімович (Ратофимович), гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. Куйбишевська область. Призваний Камишлинським райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 8.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Шамедарарад Лафімова, проживала за адресою: Куйбишевська область, Камишлинський район, с. Старо-Єрмаково.

Махмудов Ахмідав (Ахмедалі), рядовий, кулеметник 138-ї стрілецької дивізії. 1906 р. н. Наманганська область, Наманганський район, колгосп ім. Сталіна. Призваний Наманганським райвійськкоматом. Загинув 6.09.1943 р. Похований за 1,5 км на захід від с. Зайці. Рідні: дружина, Махмудова Улайзен, проживала за адресою: Наманганська область, Наманганський район, колгосп ім. Сталіна.

Махмудов Магомей, рядовий. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Махов Микола Андрійович, гвардії рядовий, стрілець 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. м. Саратов, провулок Смирський, 12, кв. 7. Призваний Кіровським райвійськкоматом м. Саратов. Загинув 2.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Махова Антоніна Яківна, проживала за адресою: м. Саратов, провулок Смирський, 12, кв. 7.

Махсудов Ходжимат, рядовий. Загинув 09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Машков Сергій Васильович, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1925 р. н. Горьковська область, Виксунський район, с. Верейко. Призваний Виксунським райвійськкоматом Горьковської області. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Рідні: батько, Машков Василь Миколайович, проживав за адресою: Горьковська область, Виксунський район, с. Верейко.

Медведевський Микола Григорович, гвардії молодший сержант 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Курганська область, Катаєвський район, с. Троїцьке. Призваний Ромельським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 9.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: мати, Медведевська Тетяна Степанівна, проживала за адресою: Курганська область, Катаєвський район, с. Троїцьке.

Медведєв Герасим Олексійович, гвардії рядовий, стрілець 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1911 р. н. Тамбовська область, Рассказовський район, с. Болохово. Призваний Кожвинським райвійськкоматом Комі АРСР. Загинув 21.08.1943 р. Похований на південь від смт Котельва. Рідні: дружина, Медведєва Катерина Петрівна, проживала за адресою: Тамбовська область, Рассказовський район, с. Болохово.

Медведєв Петро Михайлович, рядовий, автоматник 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. м. Омськ, вул. Перша Східна, 31. Призваний Сталінським райвійськкоматом м. Омськ. Загинув 11.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Медведєва Таїсія Федорівна, проживала за адресою: м. Омськ, вул. Перша Східна, 31.

Медін Ілля Андрійович, рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1895 р. н. Саратовська область, Федоровський район, с. Обновленіє. Призваний Федоровським райвійськкоматом Саратовської області. Загинув 8.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Медіна Олександра, проживала за адресою: Саратовська область, Федоровський район, с. Обновленіє.

Медков Андрій Ілліч, старший сержант. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Медов Петро (Федір) Васильович, гвардії молодший сержант, заступник командира відділення 18-ї танкової бригади. 1912 р. н. Карагандинська область, Акмолинський район, с. Нетвітаєвка. Призваний Ворошиловським райвійськкоматом Приморського краю. Зник безвісті 26.08.1943 р. в районі с. Котельва. Рідні: дружина, Медова Марія Семенівна, проживала за адресою: Приморський край, м. Ворошилов, Усурійський цукровий завод.

Мезенцев Іван Васильович, гвардії рядовий. Загинув 9.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Меланіков Микола Микитович, рядовий. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Меланович Василь Васильович, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1907 р. н. Мінська область, Заславський район. Призваний Жигатським райвійськкоматом Вологодської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Каланіца Софія Микитівна, проживала за адресою: Мінська область, Заславський район.

Мелашвілі Усангі Георгійович, гвардії рядовий, стрілець 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Грузинська РСР, Амболаурський район, с. Цессі. Призваний Амболаурським райвійськкоматом Грузинської РСР. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Мелашвілі Умі, проживала за адресою: Грузинська РСР, Амболаурський район, с. Цессі.

Мелашонков Іван Іванович, рядовий. 1913 р. н. Чкаловська область, Александровський район. Загинув 30.09.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: дружина, Мелешонкова Марія Петрівна, проживала за адресою: Чкаловська область, Александровський район.

Мельник Григорій Дмитрович, гвардії рядовий, стрілець 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1902 р. н. Краснодарський край, ст. Ленінградська. Призваний Ленінградським райвійськкоматом Краснодарського краю. Загинув 14.09.1943 р. Похований с. Деревки. Рідні: дружина, Мельник Мотрона Олексіївна, проживала за адресою: Краснодарський край, ст. Ленінградська, 68.

Мельник Пилип Андрійович, гвардії старший сержант, санітарний інструктор 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1900 р. н. Харківська область, Сахновщинський район. Призваний Сахновщинським райвійськкоматом Харківської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Мельник Варвара Дмитрівна, проживала за адресою: Харківська область, Сахновщинський район.

Мельников Григорій Омелянович, рядовий, стрілець 201-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1915 р. н. Рязанська область, Рязький район. Призваний Дзержинським райвійськкоматом м. Москва. Загинув 12.09.1943 р. Похований с. Мар'їне. Рідні: дружина, Мельникова Євдокія Михайлівна, проживала за адресою: Рязанська область, Ухомський район, с. Дерняпуновка.

Мельников Іван Єрофійович, рядовий, стрілець 309-ї стрілецької дивізії. 1925 р. н. Татарська АРСР. Призваний Шугоровським райвійськкоматом Татарської АРСР. Загинув 24.02.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: проживали за адресою: Татарська АРСР.

Мельников Олександр Іванович, гвардії сержант. 1919 р. н. Загинув 8.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Мельников Павло Дмитрович, рядовий 1317-го винищувально-протитанкового артилерійського полку 4-ї армії. 1920 р. н. Курська область, Касторенський район, с. Касторне. Призваний Касторненським райвійськкоматом Курської області. Загинув 26.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Мельникова Євдокія Федорівна, проживала за адресою: Курська область, Касторенський район, с. Касторне.

Мельніков Василь Петрович, рядовий, хімік 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1911 р. н. Тульська область, Липецький район. Призваний Пудозьким райвійськкоматом Карело-Фінської АРСР. Загинув 15.08.1943 р. Похований смт Котельва, центральна частина. Рідні: батько, Мельников Петро, проживав за адресою: Тульська область, Липецький район, с. Синєгубово.

Мельніков Костянтин Юхимович, гвардії рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1915 р. н. Удмуртська АРСР, Воткінський район, завод 235. Призваний Воткінським райвійськкоматом Удмуртської АРСР. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Ільїна, проживала за адресою: Удмуртська АРСР, Воткінський район, завод 235.

Мельніков Петро Михайлович, гвардії рядовий. Загинув 6.11.1943 р. Похований смт Котельва.

Меншиков Олексій Юхимович, гвардії лейтенант, командир стрілецької роти 204-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. Архангельська область, Вологодський район, с. Соміно. Помер від ран 8.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, північно-східна околиця. Рідні: батько, Меншиков Юхим Сергійович, проживав за адресою: Архангельська область, Вологодський район, с. Соміно.

Меньшиков Олександр Федорович, рядовий, стрілець 201-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. Свердловська область, Режевський район, с. Кісулінь. Призваний Ломінським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 20.09.1943 р. Похований с. Велика Рублівка. Рідні: дружина, Меншикова Антоніна Миколаївна, проживала за адресою: Свердловська область, Режевський район, с. Кісулінь.

Мерзляков Микола Іванович, лейтенант. Загинув 8.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Меркулов Василь Григорович, рядовий, кулеметник 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1915 р. н. Ульяновська область, Тагайський район, радгосп «Дружба». Призваний Тагайським райвійськкоматом Ульяновської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Меркулова Євдокія Петрівна, проживала за адресою: Ульяновська область, Тагайський район, радгосп «Дружба».

Меркулов Єгор Гнатович, рядовий 222-го стрілецького полку 49-ї стрілецької дивізії. 1917 р. н. Орловська область, Покровський район, с. Високе. Призваний Покровським райвійськкоматом Орловської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Меркулова Євдокія Кузьмівна.

Метлов Семен Олексійович, єфрейтор, стрілець 26-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1928 р. н. Ленінградська область, Карамишевський район. Призваний Виборзьким райвійськкоматом Ленінградської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований на південь від смт Котельва. Рідні: батько, Метлов Олексій Наумович, проживав за адресою: Ленінградська область, Карамишевський район.

Мещеряков Іван Іванович, рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Воронезька область, Абрамовський район. Призваний Абрамовським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 27.08.1943 р. Похований с. Михайлове. Рідні: батько, Мещеряков Іван Семенович, проживав за адресою: Воронезька область, Абрамовський район.

Мизніков Іван Андрійович, гвардії рядовий, автоматник 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1908 р. н. Тульська область, с. Горки. Призваний Михневським райвійськкоматом Московської області. Загинув 31.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Мизнікова Марія Дмитрівна, проживала за адресою: Московська область, Михневський район, с. Авдотіно.

Миколаєнко Дмитро Степанович, рядовий. 1922 р. н. Полтавська область, Миргородський район, с. Попівка. Загинув у 1941 р. Похований смт Котельва.

Милешин Борис Єгорович, сержант, 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Московська область, Раменський район, с. Івановка. Призваний Раменським райвійськкоматом. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Милячін Дмитро Миколайович, гвардії рядовий, стрілець 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Пензенська область, Наровчанський район, с. В. Ковіндра. Призваний Дзержинським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 1.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Єлкова Марія Федорівна, проживала за адресою: Пензенська область, Наровчанський район, с. В. Ковіндра.

Минаков Михайло Васильович, рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1911 р. н. Воронезька область, Рождественско-Хавський район, с. Криловка. Призваний Рождественско-Хавським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Сидоряче, нове кладовище. Рідні: сестра, Минакова Ганна Василівна, проживала за адресою: Воронезька область, Рождественско-Хавський район, с. Криловка.

Миргородський Сергій Дмитрович, рядовий. 1914 р. н. Київська область, с. Теніста. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Мироненко Семен Федорович, партизан. 1903 р. н. с. Велика Рублівка. Страчений у 1942 р. Похований с. Велика Рублівка.

Миронов Іван Пилипович, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. м. Куйбишев, залізничний шлях, вул. Глинобитна, 22. Призваний Улан-Удинським міськвійськкоматом м. Улан-Уде. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: сестра, Абалкіна Віра Пилипівна, проживала за адресою: м. Куйбишев, Залізничний шлях, вул. Глинобитна, 22.

Мирошніченко Іван Андрійович, підпільник, колгоспник. 1888 р. н. с. Більськ. Страчений в 1942 р. Похований с. Більськ.

Мисаєв Нурдин, рядовий. 1905 р. н. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Митрофанов Іван Митрофанович, рядовий. 1915 р. н. Загинув 2.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Митрофанов Степан Митрофанович, гвардії сержант, телефоніст 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1915 р. н. Чуваська АРСР, Калінінський район, с. Колхирай. Призваний Калінінським райвійськкоматом Чуваської АРСР. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Митрофанова Катерина, проживала за адресою: Чуваська АРСР, Калінінський район, с. Колхирай.

Митрохін Олександр Максимович, гвардії рядовий, бронебійник 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1920 р. н. Челябінська область, м. Курган. Призваний Ленінським райвійськкоматом Челябінської області. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Більськ, східна околиця. Рідні: брат, Митрохін Яків Максимович, проживав за адресою: Челябінська область, м. Курган, вул. Арніна, 12.

Митусов Володимир Григорович, гвардії сержант 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1918 р. н. Тульська область, Єфремовський район, с. Дубики. Призваний Благовєщенським райвійськкоматом Хабаровського краю. Загинув 27.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Митусова Марія Василівна, прживала за адоесою: Хабаровський край, м. Благовєщенськ, вул. Зейська, 144.

Михайленко Іван Карпович, рядовий, стрілець 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1910 р. н. Кубанська область, Павловський ра-

йон. Призваний Октябрським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 11.09.1943 р. Похований с. Деревки. Рідні: дружина, Сорокіна Софія П., проживала за адресою: м. Новосибірськ.

Михайлов Іван Кузьмович, рядовий 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1906 р. н. Тамбовська область, Ржаксинський район. Призваний Ржаксинським райвійськкоматом Тамбовської області. Загинув 9.09.1943 р. Похований на південній схід від 12 курганів, що за 4 км захід від смт Більськ. Рідні: дружина, Михайлова Олекскандра Кирилівна, проживала за адресою: Тамбовська область, Ржаксинський район.

Михайлов Микола Миколайович, гвардії сержант, командир відділення 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Ростовська область, м. Шахти. Призваний Красноуральським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: батько, Михайлов Микола Миколайович, проживав за адресою: Свердловська область, м. Красноуральськ, вул. Паризької комуни, 10, кв. 3.

Михайлов Олександр Іванович, гвардії рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Алтайський край, Єльцовський район. Призваний Прокопьєвським райвійськкоматом Кемеровської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Михайлов Іван Михайлович, проживав за адресою: Кемеровська область, м. Прокопьєвськ, вул. Больнична, 1, кв. 7.

Михайлов Сергій Семенович, гвардії сержант, командир відділення 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. м. Сталіно. Призваний Туймазинським райвійськкоматом Башкирської АРСР. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: батько, Андреєв Семен Андрійович, проживав за адресою: Башкирська АРСР, ст. Туймазан, вул. Гоголя, 4.

Михалевський Василь Олексійович, гвардії рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1906 р. н. м. Ворошилов, Краснознаменський район. Призваний Ворошиловським райвійськкоматом Приморського краю. Загинув 28.08.1943 р. Похований за 1500 м на північ від смт Котельва. Рідні: дружина, Михайлевська Анастасія Герасимівна, проживала за адресою: м. Ворошилов, вул. Краснознаменна, 52.

Михалкін Михайло Григорович, гвардії рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. Смоленська область, Почінковський район, с. Медведєва. Призваний Таворенським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Михалкіна М. Н., проживала за адресою: Свердловська область, Таворенський район.

Михальченко Максим Архипович, лейтенант 3-механізованої бригади. 1920 р. н. Чернігівська область, Понорницький район, с. Криски. Призваний Шосткинським райвійськкоматом Сумської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Михальченко Іван Архипович, проживав за адресою: Чернігівська область, Понорницький район, с. Криски.

Мичурін Микола Костянтинович, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1913 р. н. Вологодська область, Устюженський район, с. Крести. Призваний Московським райвійськкоматом м. Ленінград. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Гавриленко Дарія Мартинівна, проживала за адресою: м. Ленінград, вул. Сінна, 13, кв. 45.

Мізгін Тихін Семенович, старший сержант, командир гармати 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1913 р. н. Тамбовська область, Жердєвський район, с. Сухановка. Призваний Жердєвським райвійськкоматом Тамбовської області. Зник безвісті 19.08.1943 р. в районі с. Котельва. Рідні: мати, Мізгіна Агафія Петрівна, проживала за адресою: Тамбовська область, Жердєвський район, с. Сухановка.

Мікбаєв Рахім, рядовий. Загинув 9.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Мікульчик Микола Васильович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1915 р. н. Ульяновська область. Призваний Борисовським райвійськкоматом Ульяновської області. Загинув 1.09.1943 р. Похований за 4 км на північний схід с. Михайлівка Перша, біля бригадного двору. Рідні: дружина, Мікульчик Єлизавета Миколаївна, проживала за адресою: Ульяновська область, ст. Кіндаковка, барак, 31.

Міловський Серафим Ілліч, рядовий, стрілець 27-ї Армії. 1903 р. н. Горьковська область, Починковський район, с. Пеля-Хованська. Призваний Семенівським райвійськкоматом Горьковської області. Зник безвісті 20.08.1943 р. в районі с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Міловська Катерина Сергіївна, проживала за адресою: Горьковська область, Арзинський спиртзавод.

Мілостной Олексій Олександрович, гвардії старший лейтенант, командир взводу 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1910 р. н. Курська область, Сосновський район. Призваний Сосновським райвійськкоматом Курської області. Поранений 11.09.1943 р., помер від ран 20.09.1943 р. 5-му окремому медико-санітарному ба-

тальйоні. Похований с. Більськ. Рідні: дружина, Мілостна Ніна Петрівна, проживала за адресою: Курська область, Сосновський район, с. Санна.

Міляєв Василь Іванович, сержант, командир відділення 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Рязанська область, Лев-Толстовський район, с. Астапово. Призваний Лев-Толстовським райвійськкоматом Рязанської області. Помер від ран 30.08.1943 р. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір. Рідні: мати, Міляєва Марія Павлівна, проживала за адресою: Рязанська область, Лев-Толстовський район, с. Астапово.

Мінаєв Василь Федорович, рядовий, стрілець 69-ї окремої штрафної роти 4-ї армії. 1917 р. н. Рязанська область. Призваний Молотовським райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Мінаєва Анастасія Михайлівна, проживала за адресою: Рязанська область, Скопинський район, с. Слікаловка (с. Свістовка).

Мінін Федір Федорович, гвардії сержант, командир відділення полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1912 р. н. Іркутська область, Усольський район. Призваний Усольським райвійськкоматом Іркутської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований за 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша, біля бригадного двору. Рідні: дружина, Мініна Віра Єлізаровна, проживала за адресою: Іркутська область, Усольський район.

Мініяров Бадригалат, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1914 р. н. Башкирська АРСР. Призваний Стерлібашевським райвійськкоматом Башкирської АРСР. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Мініярова Геліямам, проживала за адресою: Башкирська АРСР, Стерлібашевський район.

Міралов Акабіла, рядовий. 1898 р. н. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Мірошниченко Андрій Логвинович, підпільник, колгоспник. 1891 р. н. с. Більськ. Страчений в 1942 р. Похований с. Більськ.

Мітрахович Степан Ілліч, гвардії сержант, стрілець 206-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Томська область, Парабелський район. Призваний Калінінським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: батько, Мірахович Ілля Пилипович, проживав за адресою: Томська область, Парабелський район, с. Козлово.

Мітягін Олександр Васильович, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Архангельська область, Холмогорський район, с. Нижня. Призваний Холмогорським райвійськкоматом Архангельської області. Загинув 11.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Рідні мати, Мітягіна Олена Павлівна, проживала за адресою: Архангельська область, Холмогорський район, с. Нижня.

Мішаков Степан Миколайович, гвардії рядовий, санітар 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1896 р. н. Рязанська область, Коверенський район, с. Інар. Призваний Коверенським райвійськкоматом Рязанської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 1500 м на південний захід від с. Михайлівка Перша. Рідні дружина, Мішакова Марія Федорівна, проживала за адресою: Рязанська область, Коверенський район, с. Інар.

Мішин Анатолій Герасимович, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1906 р. н. м. Ярославль. Призваний Молотовським райвійськкоматом м. Уфа. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Рідні: дружина, Мішина Зінаїда Костянтинівна, проживала за адресою: м. Уфа, вул. Пархоменко, 139.

Мішин Михайло Фокович, гвардії рядовий, телефоніст 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1912 р. н. Орджонікідзенський край, м. Черкеськ. Призваний Вичузьким міськвійськкоматом м. Вичуга Івановської області. Поранений 28.08.1943 р. Помер від ран 30.08.1943 р. у 5-му окремому медико-санітарному батальйоні. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Мішина Глафіра Петрівна, проживала за адресою: Івановська область, м. Вичуга, колгосп «Відродження».

Мішустін Федір Митрофанович, рядовий, стрілець 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1905 р. н. Північно-Казахстанська область, Айртауський район, ст. Ново-Троїцьк. Призваний Архангельським облвійськкоматом Архангельської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований за 200 м на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Мішустіна Парасковія Пилипівна, проживала за адресою: м. Архангельськ, вул. Кінгольська, 4, кв. 13.

Міщенко Олексій Йосипович, підпільник, колгоспник. с. Більськ. Страчений в 1942 р. Похований с. Більськ.

Модін Вадим Олександрович, молодший лейтенант. 1923 р. н. Пензенська область, Сосновоборський район, с. Сосновоборськ, вул. Миру, 34. Призваний Сосновоборським райвійськкоматом Пензенської області. Помер від ран 12.08.1943 р. у 69-му окремому медико-санітарному батальйоні. Похований смт Котельва. Рідні: Модіна Тетяна Петрівна, проживала за адресою: Пензенська область, Сосновоборський район, смт Сосновоборськ, вул. Миру, 34.

Можегов Іван Миколайович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1909 р. н. Комі АРСР, Прилузький район, с. Сідарчан. Призваний Прилузьким райвійськкоматом Комі АРСР. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Черних Олександра Степанівна, проживала за адресою: Комі АРСР, Прилузький район, с. Сідарчан.

Мойсеєв Василь Васильович, рядовий, кулеметник 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Мордовська АРСР. Призваний Кіровським райвійськкоматом м. Новосибірськ. Загинув 31.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Мойсеєва, проживала за адресою: Новосибірська область, ст. Кривощеково, вул. Баласна, корпус 18.

Мойсеєв Василь Петрович, гвардії рядовий, стрілець 232-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1912 р. н. Воронезька область, ст. Єдаково-Маргаріново, жировий комбінат. Призваний Єртиловським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: мати, Мойсеєва Наталія З., проживала за адресою: Воронезька область, ст. Єдаково-Маргариново, жировий комбінат.

Мойсеєв Михайло Сергійович, молодший сержант. Загинув 9.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Мойсеєв Тимофій Якович, гвардії молодший сержант 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. Іркутська область, Усть-Кутський район, Осетровська с/р. Призваний Усть-Кутським райвійськкоматом Іркутської області. Загинув 11.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: дружина, Мойсеєва Ірина Марківна, проживала за адресою: Іркутська область, Усть-Кутський район, Осетровська с/р.

Мойсеєнко Сергій Дмитрович, гвардії рядовий, розвідник 4-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Новосибірська область, Куниньский район, с. Новоселовка. Призваний Бурейським райвійськкоматом Амурської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідних немає.

Мойся Федір Андрійович, лейтенант, командир батальйону 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1912 р. н. Омська область, с. Полтавка, вул. Північна, 72. Призваний Іссикульським райвійськкоматом Омської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Мойся Пелагея Андріївна, проживала за адресою: Омська область, с. Полтавка, вул. Північна, 72.

Молодцов Микола Михайлович. 1904 р. н. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Молотков Матвій Васильович, рядовий 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1903 р. н. Смоленська область, Мосальський район, с. Гришинське. Призваний Фрунзенським райвійськкоматом Московської області. Загинув 12.08.1943 р. Похований за 1 км на схід від с. Більськ. Рідні: дружина, Молоткова Анастасія Василівна, проживала за адресою: м. Москва, вул. Усачева, 29, корпус 7, кв. 9.

Молчалов Володимир Михайлович, рядовий. Загинув 7.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Молчанов Василь Степанович, гвардії сержант, польова пошта 07048. 1921 р. н. Новосибірська область, Татарський район. Призваний Татарським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований поблизу с. Сидоряче.

Монаков Олександр Семенович, рядовий. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Монастирний Олексій Михайлович, гвардії рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Приморський край. Призваний Барнаульським міськвійськкоматом. Поранений 12.09.1943 р., помер від ран 15.09.1943 р. у 5-му окремому медико-санітарному батальйоні. Похований с. Більськ. Рідні: мати, Монастирська У. М., проживала за адресою: м. Барнаул, вул. Совєтська, 35.

Монахов Михайло Петрович, гвардії рядовий, кулеметник 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1912 р. н. Горьковська область, м. Муром, вул. Осипенка, 2. Призваний Муромським райвійськкоматом Горьковської області. Загинув 9.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Монахова Катерина Петрівна, проживала за адресою: Горьковська область, м. Муром, вул. Осипенка, 2.

Моргун Павло Степанович, рядовий, стрілець 309-ї стрілецької дивізії. 1914 р. н. Сумська область, м. Білопілля. Призваний Кіровським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 24.02.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Моргун Тетяна Осипівна, проживала за адресою: м. Новосибірськ, вул. Садова, 4.

Моргунов Михайло Якович, єфрейтор. 1920 р. н. Загинув 1.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Морозов Борис Олексійович, гвардії молодший лейтенант, командир стрілецької роти 204-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1912 р. н. Горьковська область, м. Павлов. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, північно-східна околи-

ця. Рідні: батько, Морозов Олексій Іванович, проживав за адресою: Горьковська область, Вацький район, с. Вача.

Морозов Борис Федорович, гвардії старший лейтенант, заступник командира батальйону 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1919 р. н. Воронезька область, м. Усмань. Призваний Кінешмським райвійськкоматом Івановської області. Помер від ран 29.08.1943 р. Похований с. Михайлове. Рідні: батько, Морозов Федір Тимофійович, проживав за адресою: Івановська область, м. Кінешма, фабрика «Красна вєтка», 5.

Морозов Василь Лук'янович, рядовий, мінометник 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Орловська область, Мадіновський район, с. Кольчино. Призваний Мадіновським райвійськкоматом Орловської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Морозов Лук'ян Григорович, проживав за адресою: Орловська область, Мадіновський район, с. Кольчино.

Морозов Віталій Петрович, гвардії рядовий, навідник 21-го гвардійського повітряно-десантного полку 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Ярославська область, Нерехтський район, с. Челпановка. Призваний Нерехтським райвійськкоматом Ярославської області. Загинув 20.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Мороз Марія Василівна, проживала за адресою: Ярославська область, Нерехтський район, с. Челпановка.

Морозов Григорій Васильович, рядовий, стрілець 16-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1916 р. н. Горьковська область, Первомайський район, с. Крамзінка. Призваний Кагановицьким райвійськкоматом м. Молотов. Помер від ран 29.08.1943 р. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір. Рідні: дружина, Морозова Дарія П., проживала за адресою: Горьковська область, Первомайський район, с. Ходіно.

Морозов Григорій Петрович, гвардії старший сержант, командир відділення 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1913 р. н. Ростовська область, Зимовниковський район, с. Тупово. Призваний Котельниковським райвійськкоматом Сталінградської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Морозова І. І., проживала за адресою: Сталінградська область, Котельниковський район, с. Котельноково.

Морозов Михайло Григорович, старшина, командир відділення 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1902 р. н. м. Калінін, вул. Софії Перовської, 9. Призваний Калінінським райвійськкоматом м. Калінін. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Морозова Тетяна Іванівна, проживала за адресою: м. Калінін, вул. Софії Перовської, 9.

Морозов Михайло Петрович, гвардії рядовий, телефоніст 217-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Сталінградська область, Березовський район. Призваний Магнітогорським райвійськкоматом Челябінської області. Помер від ран 28.08.1943 р. Похований на північний захід від с. Камінне, у лісі, південна сторона. Рідні: батько, Морозов Петро Іванович, проживав за адресою: Ярославська область, Росточинський район, с. Зверинци.

Морозов Олександр Іванович, лейтенант, командир батальйону 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Свердловська область, Арамієвський район, с. Донськ. Призваний Арамієвським райвійськкоматом Свердловської області. Зник безвісті 20.08.1943 р. в районі с. Котельва. Рідні: мати, Морозова Олександра Павлівна, проживала за адресою: Свердловська область, Арамієвський район, с. Донськ.

Морозов Петро Семенович, гвардії рядовий, стрілець 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1918 р. н. Смоленська область, Сичевський район. Призваний Свердловським міськвійськкоматом. Загинув 29.08.1943 р. Похований за 200 м на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Морозов Семен Кузьмович, проживав за адресою: м. Свердловськ, Тавдинська МТС.

Морозов Федір Васильович, гвардії старший сержант, командир відділення зв'язку 136-го гвардійського артилерійського полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1909 р. н. Ростовська область, Шахтинський район, м. Шахти. Призваний Шахтинським райвійськкоматом Ростовської області. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Морозова Марія Леонтіївна, проживала за адресою: Ростовська область, Шахтинський район, м. Шахти, шахта ім. Артема.

Москаленко Федір Микитович, гвардії сержант, командир відділення 202-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1904 р. н. Іркутсьтка область. Призваний Іркутським райвійськкоматом. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, біля школи. Рідні: дружина, Москаленко Парасковія М., проживала за адресою: Іркутська область.

Москвін Володимир Дмитрович, рядовий, стрілець 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Горьковська область, Муромський район, с. Лопатіно. Призваний Муромським райвійськкоматом Горьковської області. Загинув

15.09.1943 р. Похований с. Лихачівка. Рідні: батько, Москвін Дмитро Петрович, проживав за адресою: Горьковська область, Муромський район, с. Лопатіно.

Москвін Григорій Павлович, сержант. 1915 р. н. Загинув 25.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Москвін Іван Костянтинович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1904 р. н. Архангельська область, Карпо-Гарський район. Призваний Майським райвійськкоматом Архангельської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Москвіна Єлизавета Миколаївна, проживала за адресою: Архангельська область, Карпо-Гарський район, с. Шолпово.

Москвін Павло Васильович, гвардії рядовий, стрілець 69-ї окремої штрафної роти 4-ї Армії. 1920 р. н. Саратовська область. Призваний Невьянським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 5.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: сестра, Москвіна Тетяна Максимівна, проживала за адресою: м. Москва, Ленінський район, вул. Пятницька, 10, кв. 1.

Москвін Теодолій Миколайович, сержант. Загинув 9.09.1943 р. Похований с. Деревки.

Московський Олександр Іванович, сержант, навідник 452-го винищувально протитанкового артилерійського полку 4-ї Армії. 1905 р. н. Призваний Рибінським райвійськкоматом Ярославської області. Загинув 1.09.1943 р. Похований с. Михайлове. Рідні: дружина, Московська Надія Петрівна, проживала за адресою: Ярославська область, м. Рибінськ, вул. Гоголя, 4, кв. 3.

Мосунов Лев Єрмолайович, рядовий. Загинув 30.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Мотов Григорій Петрович, гвардії рядовий, радист 9-го гвардійського повітряно-десантного артилерійського полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1913 р. н. м. Чебоксари, вул. Колективна. Призваний Чебоксарським райвійськкоматом Чуваської АРСР. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Шевченко Зоя Іванівна, проживала за адресою: м. Чебоксари, вул. Колективна.

Мохов Семен Іванович, гвардії молодший сержант, командир відділення 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Воронезька область, Токайський район. Призваний Токайським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 28.08.1943 р. Похований на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Мохов Іван Семенович, проживав за адресою: Воронезька область, Токайський район.

Мудров Григорій Олександрович, гвардії лейтенант, командир кулеметного взводу 131-го гвардійського стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1918 р. н. Карело-Фінська АРСР, Пудозький район, с. Куган-Наволок. Призваний Пудозьким райвійськкоматом Карело-Фінської АРСР. Загинув 21.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Мудрова Ольга Василівна, проживала за адресою: Челябінська область, Каргопольський район, с. Суханово.

Музиченко Володимир Васильович, гвардії рядовий, навідник 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. Вологодська область, Устюженський район, с. Михайлівка. Призваний Кіровським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Горбунова Марія Олексіївна, проживала за адресою: Вологодська область, Устюженський район, с. Михайлівка.

Мулюкин Петро Іванович, гвардії молодший сержант, командир гармати 5-ї батареї 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Рязанська область, Сасовський район, с. Пичкарово. Призваний Сасовським райвійськкоматом Рязанської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: батько, Мулюкин Іван Гаврилович, проживав за адресою: Рязанська область, Сасовський район, с. Пичкарово.

Муравйов Микола Олександрович, гвардії рядовий, стрілець 232-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1915 р. н. Красноярський край, Нижнєінгаський район, радгосп «Лебяжий». Призваний Нижнєінгаським райвійськкоматом Красноярського краю. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Муравйова Євдокія Семенівна, проживала за адресою: Красноярський край, Нижнєінгаський район, радгосп «Лебяжий».

Муравйов Олексій Іванович, старший сержант. 1915 р. н. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Муратов Валентин Опанасович, гвардії сержант, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Красноярський край, Нижнєінгаський район. Призваний Нижнєінгаським райвійськкоматом Красноярського краю. Загинув 9(14).09.1943 р. Похований с. Більськ (с. Морози, Зіньківський район). Рідні: мати, Муратова Є. М., проживала за адресою: Красноярський край, Нижнєінгаський район.

Муратов Гані, рядовий, стрілець 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. Узбецька РСР, Андижанська область, с/р Гуджиган. Призваний Ленінським райвійськкоматом Ферганської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 1500 м на південний захід від с. Михайлівка Перша. Рід-

ні: дружина, Муратова Хадатхем, проживала за адресою: Андижанська область, с/р Гуджиган, колгосп «Правда Востока».

Муратов Микола Олексійович, рядовий. 1904 р. н. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Муратов Мусахан, гвардії рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1902 р. н. Ташкентська область, колгосп «Кзил-Журідіт». Призваний Ташкентським міськвійськкоматом. Загинув 25.08.1943 р. Похований с. Михайлове. Рідні: дружина, Муратова Шабас, проживала за адресою: Ташкентська область, колгосп «Кзил-Журідіт».

Мурзагулов Космали (Касмали), гвардії єфрейтор, стрілець 232-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Фрунзенська область, Чуйський район, колгосп «Орджонікідзе». Призваний Чуйським райвійськкоматом Фрунзенської області. Загинув 8.09.1943 р. Похований с. Більськ, північно-східна околиця. Рідні: дружина, Мурзагулова Айнекак, проживала за адресою: Фрунзенська область, Чуйський район, колгосп «Орджонікідзе».

Мурзаев Мусахан, рядовий. 1908 р. н. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Мурзаев Тургай, гвардії сержант. 1918 р. н. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Мурзарахімов Мурзахалік, гвардії сержант, командир відділення 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1916 р. н. Узбецька РСР, м. Ташкент, Сталінський район, вул. Калініна, 17. Призваний Сталінським райвійськкоматом м. Ташкент. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: батько, Мурзарахімов, проживав за адресою: Узбецька РСР, м. Ташкент, Сталінський район, вул. Калініна, 17.

Мурзін Костянтин Миколайович, рядовий 25-го стрілецького полку. Помер від ран 26.08.1943 р. у 9-му окремому медико-санітарному батальйоні. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір.

Мурзінов Борис Іванович, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1926 р. н. Сталінградська область, Владімірський район. Призваний Владімірським райвійськкоматом Сталінградської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований за 1,5 км на північ від смт Котельва. Рідних немає.

Мурін Олександр Васильович, гвардії рядовий, автоматник 202-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Свердловська область, Талицький район. Призваний Талицьким райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, біля школи. Рідні: мати, Муріна Марія Володимирівна, проживала за адресою: Свердловська область, Талицький район, ст. Покусон, вул. Восточна.

Мурмалієв Стор, гвардії рядовий, польова пошта 36948. Молотовська область, Бредінський район, с. Фодирки. Помер від ран 30.08.1943 р. Похований с. Сидоряче. колгоспний двір.

Мусаідов Мулдаш, рядовий. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Мусаітов Юлдашвой, рядовий. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Мусанов Тактар, гвардії рядовий, обслуга гармати, 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1912 р. н. Узбецька РСР, Самаркандська область, Карадарьїнський район. Призваний Карадарьїнським райвійськкоматом Самаркандської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Рабітова Є., проживала за адресою: Самаркандська область, Карадарьїнський район.

Мусін Олександр Іванович, гвардії рядовий 202-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Калінінська область. Призваний Таксатікінським райвійськкоматом. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, біля школи. Рідні: мати, Мусіна Ганна В., проживала за адресою: Калінінська область, Овінищенський район, с. Токарівка.

Мусін Сахім, гвардії рядовий, обслуга гармати, 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1914 р. н. Східно-Казахстанська область, Маркакольський район. Призваний Зайсонським райвійськкоматом Східно-Казахстанської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Мусіна Д., проживала за адресою: Східно-Казахстанська область, Маркакольський район.

Мусін Шакірьян Гайсинович, рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1908 р. н. Башкирська АРСР, Бакалінський район, с. Камаєво. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Мустафаєв Шамхам, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1911 р. н. м. Баку. Призваний Кубашминським райвійськкоматом м. Баку. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Мустафаєва Шакам, проживала за адресою: м. Баку.

Муфтаков Закій, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1911 р. н. Башкирська АРСР, Стерлібашевський район. Призваний Стерлібашевським райвійськкоматом Башкирської АРСР. Загинув 29.08.1943 р. Похований

с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Муфтакова Чініса, проживала за адресою: Башкирська АРСР, Стерлібашевський район.

Муфтієв Абдула, гвардії сержант, командир відділення 204-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1908 р. н. м. Алма-Ата. Призваний Фрунзенським райвійськкоматом м. Алма-Ата. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 500 м на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Тумагенова Пустай, проживала за адресою: м. Алма-Ата, колгосп ім. Кірова.

Мухін Андрій Олексійович, партизан. Полтавська область, Котелевський район, с. Велика Рублівка. Страчений 3.06.1942 р. Похований смт Котельва.

Мухін Микола Іванович, гвардії рядовий, снайпер 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Ульяновська область, Тогайський район, с. Подлєсноє. Призваний Тогайським райвійськкоматом Ульяновської області. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Рідні: мати, Мухіна Парасковія Єгорівна, проживала за адресою: Ульяновська область, Тогайський район, с. Подлєсноє.

Мухін Олександр Михайлович, гвардії рядовий, стрілець 210-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1904 р. н. Рязанська область, Новодеревенський район, с. Тара. Призваний Новодеревенським райвійськкоматом Рязанської області. Загинув 19.09.1943 р. Похований за 1 км на північ від с. Мала Рублівка. Рідні: дружина, Мухіна Мотрона Феофанівна, проживала за адресою: Рязанська область, Новодеревенський район, с. Тара.

Мухомодеєв Галліула, гвардії рядовий, стрілець 973-ї окремого штрафної роти 4-ї Армії. 1909 р. н. Казахська РСР, м. Дженбіта. Призваний Бурусланським райвійськкоматом м. Свердловськ. Зник безвісті 25.02.1943 р., в районі смт Котельва. Рідні: дружина, Мухомодеєва Гайна, проживала за адресою: Чкаловська область, м. Бугуруслан, вул. Бойова, 48.

Мушта Андрій Степанович, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Вінницька область, Монастирщенський район. Призваний Монастирщенським райвійськкоматом Вінницької області. Загинув 10.09.1943 р. Похований на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Мушта С. С., проживав за адресою: Вінницька область, Монастирщенський район.

Мягков (Мяктов) Георгій Олексійович, гвардії рядовий, навідник гармати 5-ї батареї 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Красноярський край, Тюхтетський район, с. Безручейка. Призваний Тюхтетським райвійськкоматом Красноярського краю. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: батько, Мягков (Мяктов) Олексій Іванович, проживав за адресою: Красноярський край, Тюхтетський район, с. Безручейка.

Мягков Сергій Федорович, гвардії сержант, командир відділення автоматників 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. м. Ярославль, провулок Фебралітовський, 16. Призваний Сталінським райвійськкоматом Ярославської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Мягков Федір Євгенович, проживав за адресою: м. Ярославль, провулок Фебралітовський, 16.

Мякішев Олександр Факеєвич, сержант, командир стрілецького відділення 106-ї штрафної роти. 1924 р. н. Курганська область, с. Муравейнік. Призваний Чашинським райвійськкоматом Курганської області. Загинув 15.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка. Рідні: мати, Мякішева Лукерія Іванівна, проживала за адресою: Курганська область, с. Муравейнік.

Мяткін Іван Пилипович, сержант. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Наборщиков Григорій Євпатьєвич, гвардії рядовий 452-го винищувально-протитанкового артилерійського полку 4-ї Армії. 1906 р. н. Призваний Бондюзьким райвійськкоматом Татарської АРСР. Загинув 1.09.1943 р. Похований с. Михайлове. Рідні: дружина, Наборщикова Марія Павлівна, проживала за адресою: Татарська АРСР, Бондюзький район.

Нагибін Герман Олексійович, молодший лейтенант. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Нагорнов Василь Олександрович, гвардії рядовий, стрілець 306-ї стрілецької дивізії. 1913 р. н. Мордовська АРСР, Козловський район, с. Пархомівка. Призваний Кагановицьким райвійськкоматом Горьковської області. Помер від ран 31.08.1943 р. у 9-му окремому медико-санітарному батальйоні. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір. Рідні: дружина, Нагорнова Т. А., проживала за адресою: м. Горький, вул. Красних командирів, 24.

Назаренко Іван Андрійович, гвардії рядовий, візник гармати 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1901 р. н. Запорізька область, Веселовський район, с. Гаврилівка. Призваний Нікопольським райвійськкоматом Дніпропетровської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: брат, Назаренко Яків Андрійович, проживав за адресою: м. Хабаровськ.

Назаренко Микита Тимофійович, молодший сержант. Загинув 30.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Назаров Володимир Олександрович, гвардії сержант, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. Свердловська область, м. Нова Ляля. Призваний Ново-Лялинським райвійськкоматом Свердловської області. Помер від ран 8.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна ділянка лікарні. Рідні: дружина, Назарова Клавдія Іванівна, проживала за адресою: Свердловська область, м. Нова Ляля, вул. Разина, 8.

Назаров Іван Андрійович, гвардії рядовий, стрілець 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Пензенська область, Машкинський район, с. Бородське. Призваний Машкинським райвійськкоматом Пензенської області. Загинув 9.09.1943 р. Похований за 2,5 км на північний схід від с. Любка. Рідні: сестра, Конахіна Ганна М., проживала за адресою: Пензенська область, Машкинський район, с. Бородське.

Назаров Михайло Федорович, гвардії рядовий, стрілець 210-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1909 р. н. Татарська АРСР, Лаішевський район, с. Рождественське. Призваний Лаішевським райвійськкоматом Татарської АРСР. Загинув 16.09.1943 р. Похований за 1 км на північ від с. Мала Рублівка. Рідні: мати, Назарова Ганна Євдокимівна, проживала за адресою: Татарська АРСР, Лаішевський район, с. Рождественське.

Назаров Нішакбай, рядовий, Загинув 2.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Назаров Сергій Сергійович, молодший сержант, командир відділення 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Калінінська область, Брусовський район, с. Покровське. Призваний Брусовським райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Назарова Агафія Степанівна, проживала за адресою: Калінінська область, Брусовський район, с. Покровське.

Найданов Андрій Васильович, гвардії рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Молотовська область, с-ще Пожива. Призваний Чермозьким райвійськкоматом Молотовської області. Поранений 7.09.1943 р., помер від ран 8.09.1943 р. у 5-му окремому медико-санітарному батальйоні. Похований с. Більськ. Рідні: батько, Найданов Василь Гаврилович, проживав за адресою: Молотовська область, Чермозький район, с-ще Пожива.

Найдьонов Костянтин Ол., рядовий 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1906 р. н. Молотовська область, Юрлинський район Петраковська с/р. Загинув 9.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: дружина, Найдьонова Євдокія Агафонівна, проживала за адресою: Молотовська область, Юрлинський район, Петраковська с/р.

Наімов Павло Єрмолайович, рядовий 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1913 р. н. Ленінградська область, с. Н. Петергоф. Призваний Сокольським райвійськкоматом Вологодської області. Загинув 9.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: батько, Наімов Єрмолай Михайлович, проживав за адресою: Ленінградська область, с. Н. Петергоф.

Наімушин Михайло Володимирович, гвардії рядовий, стрілець 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1920 р. н. Кіровська область, Котельницький район, с. Ключі. Призваний Котельницьким райвійськкоматом Кіровської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: мати, Наімушина Степаніда Іванівна, проживала за адресою: Кіровська область, Котельницький район, с. Ключі.

Наливайко Денис Артемович, партизан. Полтавська область, Котелевський район, смт Котельва. Загинув у лютому 1942 р. Похований смт Котельва.

Напшивал Микола Іванович, рядовий, стрілець 575-го стрілецького полку 161-ї стрілецької дивізії. 1923 р. н. Харківська область, Краснокутський район. Призваний Краснокутським райвійськкоматом Харківської області. Загинув 2.03.1943 р. Похований с. Маловидне, кладовище. Рідні: мати, Напшивал Парасковія Захарівна, проживала за адресою: Краснокутський район, с. Козіївка.

Наришкін Єгор Антонович, гвардії рядовий, навідник 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. Курська область, м. Старий Оскол, с. Борнево. Призваний Істребковським райвійськкоматом Курської області. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: мати, Наришкіна Пелагея Семенівна, проживала за адресою: Курська область, м. Старий Оскол, с. Борнево.

Науменко Олексій Гнатович, молодший сержант, заступник командира відділення 6-ї винищувальної бригади. 1923 р. н. Полтавська область, Лубенський район. Призваний Лубенським райвійськкоматом Полтавської області. Загинув при бомбардуванні 22.02.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідних немає.

Наумов Андрій Ананійович (Аланьевич), сержант, командир відділення 69-ї штрафної роти 4-ї армії. 1918 р. н. Калінінська область. Призваний Великолуцьким райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 5.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Наумова Олександра Андріївна, проживала за адресою: Калінінська область, м. Великі Луки, вул. Золотовського.

Наумов Борис Миколайович, гвардії сержант, навідник 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. м. Свердловськ. Призваний Кагановицьким райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 5.09.1943 р. Похований за 500 м на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Наумов Микола, проживав за адресою: м. Свердловськ, ст. Сортировочна, вул. Крупської, 3, кв. 2.

Наумов Олексій Федорович, гвардії сержант, командир відділення 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1909 р. н. Кіровська область, ст. Суселовка. Призваний Котлаським райвійськкоматом Архангельської області. Загинув 14.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Наумова Олександра Федорівна, проживала за адресою: Кіровська область, ст. Суселовка.

Наумов Тимофій Семенович, гвардії сержант, командир відділення 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Мордовська АРСР, Інсарський район, с. Ямшино. Призваний Інсарським райвійськкоматом Мордовської АРСР. Загинув 28.08.1943 р. Похований на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Наумова Анастасія, проживала за адресою: Мордовська АРСР, Інсарський район, с. Ямшино.

Невініцин Єгор Степанович, гвардії рядовий, стрілець 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. Кіровська область, Слободський район, с. Горбунки. Призваний Свердловським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: мати, Невініцина Ганна Степанівна, проживала за адресою: Кіровська область, Слободський район, с. Горбунки.

Негмижанов Магзі, гвардії рядовий, кулеметник 204-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. Східно-Казахстанська область, Курчумський район, колгосп «Тіпішарін». Призваний Курчумським райвійськкоматом Східно-Казахстанської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований за 500 м на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Негмижанова М., проживала за адресою: Східно-Казахстанська область, Курчумський район, колгосп «Тіпішарін».

Недорубов Григорій Іванович, гвардії сержант, командир відділення 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1899 р. н. м. Алма-Ата, 6-та лінія, 65. Призваний Сталінським райвійськкоматом м. Алма-Ата. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Рідні: дружина, Шапиріна Олександра Василівна, проживала за адресою: м. Алма-Ата, 6-та лінія, 65.

Нейулін Микола Фролович, сержант. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Некрасов Андрій Гнатович, рядовий, обслуга гармати 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1920 р. н. Молотовська область, Верхнє-Муллинський район. Призваний Сталінським райвійськкоматом м. Молотов. Помер від ран 2.09.1943 р. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір. Рідні: дружина, Некрасова А. І., проживала за адресою: Молотовська область, Верхнє-Муллинський район, с. Некрасово.

Некрасов Ілля Павлович, молодший сержант 343-го окремого протитанкового дивізіону. 1923 р. н. Зник безвісті 10.03.1943 р., в районі с. Котельва.

Неметовських Георгій Миколайович, молодший сержант, заступник командира відділення 6-ї винищувальної бригади. 1923 р. н. Свердловська область, Пишмінський район. Призваний Пишмінським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув під час бомбардування 22.02.1943 р. Похований за 500 м на захід від с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Неметовських Микола Якович, проживав за адресою: Свердловська область, Пишмінський район, с. Комарово.

Немецький Павло Федорович, гвардії старший сержант, командир мінометного розрахунку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1911 р. н. Харківська область, Лозовський район, с. Краснопавловське. Призваний Лозовським райвійськкоматом Харківської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Немецька Анастасія Семенівна, проживала за адресою: Харківська область, Лозовський район, с. Краснопавловське.

Немілов Георгій Іванович, рядовий, стрілець 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1913 р. н. Чуваська АРСР, Цивільський район. Призваний Цивільським райвійськкоматом. Загинув 11.09.1943 р. Похований с. Деревки. Рідні: дружина, Немілова Марія, проживала за адресою: Кемеровська область, Барзовський район, с. Барзова.

Немов Іван Іванович, гвардії молодший лейтенант, командир кулеметної роти 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1917 р. н. Сталінградська область, Неткачевський район, с. Гусєвка. Загинув 7.09.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: брат, Немов Андрій Іванович, проживав за адресою: Сталінградська область, Неткачевський район, с. Гусєвка.

Неплюєв Василь Ілліч, рядовий, візник 237-го артилерійського полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. Челябінська область, Казільський район, с. Амурська. Призваний Совєтським райвійськкоматом Північно-Казахстанської області. Загинув 12.08.1943 р. Похований с. Сидо-

ряче, кладовище. Рідні: дружина, Неплюєва Зінаїда Пантелеївна, проживала за адресою: Північно-Казахстанська область, Совєтський район, с. Астрахановка.

Несветаєв Петро Наумович, гвардії сержант, 202-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1921 р. н. Кіровська область, Свечинський район, с. Несветаєво. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Несговоров Василь Михайлович, гвардії молодший лейтенант, командир взводу 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1919 р. н. Башкирська АРСР, Благовєщенський район. Призваний Благовещенським райвійськкоматом Башкирської АРСР. Помер від ран 23.08.1943 р. Похований с. Михайлове. Рідні: мати, Несговорова Марфа Микитівна, проживала за адресою: Башкирська АРСР, Благовєщенський район.

Несимбаєв Іграм, гвардії рядовий, телефоніст 204-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1916 р. н. Південно-Казахстанська область, с-ще Ленінське, колгосп ім. Крупської. Призваний Каратальським райвійськкоматом Південно-Казахстанської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 500 м на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Несимбаєва Сіндик, проживала за адресою: Південно-Казахстанська область, с-ще Ленінське, колгосп ім. Крупської.

Нестеренко Йосип Кузьмович, рядовий, стрілець 201-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. Харківська область, Краснокутський район, с. Мурафа. Призваний Краснокутським райвійськкоматом Харківської області. Загинув 20.09.1943 р. Похований с. Велика Рублівка. Рідні: дружина, Нестеренко Агрипіна А., проживала за адресою: Харківська область, Краснокутський район, с. Мурафа.

Нестеренко Пилип Олексійович, рядовий. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Неустроєв Петро Васильович, рядовий, стрілець 131-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1899 р. н. Горьковська область, м. Горький. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Неустроєва Єлизавета Степанівна, проживала за адресою: Горьковська область, м. Горький.

Нефедов Володимир Михайлович, рядовий, стрілець 69-ї окремої штрафної роти. 1924 р. н. м. Караганда. Призваний Сталінським райвійськкоматом м. Караганда. Загинув 4.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Нефедов Михайло Андрійович, проживав за адресою: м. Караганда, колгосп «Шлях Ілліча».

Нефедов Олександр Гнатович, рядовий. 1925 р. н. Омська область, с. Камчатка. Загинув 5.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Нехорошев Іван Іванович, гвардії старший сержант, командир відділення 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1908 р. н. Західно-Сібирський край, Кигиндимський район, с. Верхня Бобровка. Призваний Спаським райвійськкоматом Уссурійської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Нехорошева Євдокія Миколаївна, проживала за адресою: Уссурійська область, м. Спаськ.

Нечипроренко Тетяна Степанівна, колгоспниця. с. Більськ. Страчена в 1941 р. Похована с. Більськ.

Никифоров Микола Борисович, гвардії молодший сержант, п/п 32536. 1925 р. н. м. Москва. Помер від ран 10.09.1943 р. Похований на північ від с. Більськ.

Никифоров Микола Федорович, молодший лейтенант. Загинув 26.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Никифоров Олексій Федорович, гвардії молодший лейтенант, командир взводу 202-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Московська область, Дмитровський район, с. Горки. Призваний Дмитровським райвійськкоматом Московської області. Загинув 26.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Никифоров Федір Васильович, проживав за адресою: Московська область, Дмитровський район, с. Горки.

Никонов Федір Арсентійович, червоноармієць, візник 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1899 р. н. Калінінська область, Овинищенський район, с. Чернецьке. Призваний Октябрським райвійськкоматом м. Ленінград. Рідні: дружина, Никонова Марія Михайлівна, проживала за адресою: м. Ленінград, канал Грибоєдова, 102, кв. 2.

Нігматулін Бакир Хабібович, молодший лейтенант, командир взводу 640-го стрілецького полку 147-ї стрілецької дивізії. 1919 р. н. Чкаловська область, Ново-Сергієвський район, Ст. Бєлогородська с/р. Загинув 2.09.1943 р. Похований на південний захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Нігматуліна Софа Хабібуловна, проживала за адресою: Чкаловська область, Ново-Сергієвський район, Ст. Белгородська с/р.

Нізалєц (Нізаму) Мамаджан, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1911 р. н. Андижанська область, Андижанський район. Призваний Алтинкульським райвійськкоматом Ферганської області. Загинув 7.09.1943 р. Похо-

ваний за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Нізаму Ітят, проживала за адресою: Андижанська область, Андижанський район.

Нікандров. Загинув у 1943 р. Похований смт Котельва.

Нікітін Борис Миколайович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1921 р. н. Башкирська РСР, Байкібашевський район. Призваний Байкібашевським райвійськкоматом Башкирської АРСР. Загинув 28.08.1943 р. Похований на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Нікітіна Єлизавета, проживала за адресою: Башкирська АРСР, Байкібашевський район.

Нікітін Іван Григорович, гвардії рядовий, стрілець 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. Кіровська область, Ярський район. Призваний Ярським райвійськкоматом Кіровської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 2,5 км на північний схід від с. Любка. Рідні: дружина, Ащенкова Парасковія Онуфріївна, проживала за адресою: Кіровська область, Ярський район, с. Бардиши.

Нікітін Микола Семенович, рядовий. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Нікітін Олександр Андрійович, гвардії сержант, командир відділення 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Ярославська область, Арефінський район, с. Іванки. Призваний Арефінським райвійськкоматом Ярославської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: мати, Нікітіна Ганна Іванівна, проживала за адресою: Ярославська область, Арефінський район, с. Іванки.

Нікітін Петро Степанович, гвардії рядовий, стрілець 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1903 р. н. Іркутська область, Ехіріт-Булагацький район, с. Копцан. Призваний Ехіріт-Булагацьким райвійськкоматом Іркутської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Нікітіна Ганна Степанівна, проживала за адресою: Іркутська область, Ехіріт-Булагацький район, с. Копцан.

Нікітін Степан Петрович, гвардії сержант, командир відділення 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1918 р. н. Башкирська АРСР, Бірський район. Призваний Благовещенським райвійськкоматом Башкирської АРСР. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, біля школи. Рідні: дружина, Нікітіна Дарія, проживала за адресою: Башкирська АРСР, Бірський район, с. Пономарьовка.

Нікітушкін Сергій Іванович, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1918 р. н. Тульська область, Тепло-Огарьовський район. Призваний Тепло-Огарьовським райвійськкоматом Тульської області. Загинув 12.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: мати, Нікітушкіна Олена Петрівна, проживала за адресою: Тульська область, Тепло-Огарьовський район, с. Успенське.

Ніколаєнко Микола Миколайович, гвардії старший лейтенант, ад'ютант старшини батальйону 206-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. Полтавська область, ст. Драбів. Загинув у бою 8.09.1943 р. Похований за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дядько, Ніколаєнко Федір Сергійович, проживав за адресою: м. Астрахань, 3-й район, вул. Шекспіра, 39.

Нікольський Володимир Володимирович, гвардії рядовий, мінометник 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Ярославська область, м. Углич. Призваний Московським райвійськкоматом Ленінградської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Нікольська Марія Олександрівна, проживала за адресою: Ярославська область, м. Углич, лівий берег.

Ніконов Микола Іванович, гвардії молодший сержант, командир відділення 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1925 р. н. Тульська область, Воловський район. Призваний Воловським райвійськкоматом Тульської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Ніконова Анісія Федорівна, проживав за адресою: Тульська область, Воловський район.

Нікулін Борис Федорович, гвардії рядовий, кулеметник 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1912 р. н. Горьковська область, Костянтиновський район, с. Полєново. Призваний Сталінським райвійськкоматом м. Горький. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Нікуліна Валентина Василівна, проживала за адресою: Горьковська область, Костянтиновський район, с. Полєново.

Нікулін Василь Костянтинович, гвардії єфрейтор, зв'язківець 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1912 р. н. Московська область, м. Озерськ, фабрика «Челпан», 26. Призваний Озерським райвійськкоматом Московської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Нікуліна Олександра Осипівна, проживала за адресою: Московська область, м. Озерськ, фабрика «Челпан», 26.

Нікулінський Микола Федорович, гвардії сержант, артилерист 198-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1915 р. н. Вологодська область, Тотемський район. Призваний Онезьким райвійськкоматом Архангельської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Рідні: дружина, Нікулинська Фаіна Василівна, проживала за адресою: Вологодська область, м. Таніно, вул. Бєлосоветська, 46.

Новилов Микола Дмитрович, сержант. 1924 р. н. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Новицький Олексій Трохимович, рядовий. 1922 р. н. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Новіков Василь Петрович, гвардії сержант, командир відділення 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Тульська область, Богородицький район. Призваний Саратовським міськвійськкоматом. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша, біля бригадного двору. Рідні: мати, Новікова Софія Тимофіївна, проживала за адресою: Тульська область, Богородицький район, с. Соколово.

Новіков Генадій Васильович, єфрейтор, мінометник 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1914 р. н. Челябінська область, Троїцький район, с. Веренське. Призваний Магнітогорським райвійськкоматом Челябінської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва, східна околиця. Рідні: дружина, Новікова Пелагея Гур'ївна, проживала за адресою: Челябінська область, Магнітогорський комбінат, 2 квартал, 11, кв. 15.

Новіков Іларіон Іванович, рядовий, стрілець 201-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1906 р. н. Курська область, Борисовський район, Октябрська горня. Призваний Борисовським райвійськкоматом Курської області. Загинув 20.09.1943 р. Похований с. Велика Рублівка. Рідні: Новікова Аксинія Максимівна, проживала за адресою: Курська область, Борисовський район, Октябрська горня.

Новіков Микола Сергійович, гвардії рядовий, кулеметник 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1907 р. н. Ярославська область, Большесельський район, с. Гринево. Призваний Рибінським райвійськкоматом Ярославської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва, східна околиця. Рідні: дружина, Новікова Ольга Іванівна, проживала за адресою: Ярославська область, Большесельський район, Вореговське торфопідприємство, 2.

Новіков Михайло Андрійович, рядовий, їздовий 180-ї стрілецької дивізії. 1914 р. н. Кіровська область. Призваний Даровським райвійськкоматом Кіровської області. Загинув 22.02.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Новікова Тетяна Трохимівна, проживала за адресою: Кіровська область, Даровський район, с. Доволіно.

Новіков Михайло Семенович, гвардії рядовий, санітар 22-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1898 р. н. Саратовська область, м. Енгельс. Призваний Енгельським райвійськкоматом Саратовської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Новікова Ганна Федорівна, проживала за адресою: Саратовська область, м. Енгельс, вул. Комуністична, 8.

Новіков Петро Опанасович, гвардії рядовий, стрілець 204-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Гомельська область, Добровський район, с. Хатка. Призваний Куйбишевським райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований за 150 м на південний захід від с. Михайлівка Перша, біля вис. 1,1. Рідні: Новікова Софія Опанасівна, проживала за адресою: Гомельська область, Добровський район, с. Хатка.

Новічков Іван Гаврилович, рядовий, навідник 3-ї стрілецької роти 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1918 р. н. Саратовська область, Салтиковський район, с. Содонеєвка. Призваний Салтиковським райвійськкоматом Саратовської області. Загинув 31.08.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Новічкова Меланія Сергіївна, проживала за адресою: Саратовська область, Салтиковський район, с. Содонеєвка.

Новожилов Іван Сергійович, гвардії сержант, командир відділення 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1914 р. н. Сталінградська область, Неткачевський район, с. Мокра Ольховка. Призваний Котовським райвійськкоматом Челябінської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва, східна околиця. Рідні: мати, Новожилова Дарія Іванівна, проживала за адресою: Сталінградська область, Неткачевський район, с. Мокра Ольховка.

Новожилов Федір Іванович, гвардії рядовий, водій 72-го окремого винищувально протитанкового дивізіону 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1920 р. н. Ярославська область, м. Нерехта. Призваний Кустанайським міськвійськкоматом. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Новожилова Ганна Павлівна, проживала за адресою: Киргизька РСР, м. Кустанай, вул. Советська, 96.

Ножка Яків Герасимович, рядовий, стрілець 201-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1901 р. н. Харківська область, Богодухівський район, с. Кручик. Призваний Богодухівським райвійськкоматом Харківської області. Загинув 20.09.1943 р. Похова-

ний с. Велика Рублівка. Рідні: дружина, Ножка Меланія Данилівна, проживала за адресою: Харківська область, Богодухівський район, с. Кручик.

Носиков Олег Михайлович, старший лейтенант, помічник начальника штабу 16-го танкового полку 3-ї механізованої бригади. 1920 р. н. Харківська область, Куп'янський район. Призваний Ворошиловградським райвійськкоматом Ворошиловградської області. Загинув 31.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Водолазька Анастасія Федорівна, проживала за адресою: м. Саратов, вул. Новоузенська, 3-ї клінічний тупик, 6.

Носков Василь Григорович, гвардії сержант, командир стрілецького відділення 106-ї механізованої бригади 7-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. Молотовська область. Призваний Карагайським райвійськкоматом Молотовської області. Зник безвісті 17.09.1943 р. в районі с. Мала Рублівка. Рідні: мати, Носкова Єфросинія Яківна, проживала за адресою: Молотовська область, Карагайський район, с. Ярино.

Носов Костянтин Костянтинович, гвардії рядовий, стрілець 206-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1907 р. н. Курська область, Советський район. Призваний Советським райвійськкоматом Курської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований за 500 м на південний захід від с. Михайлівка Перша, вис. 1.1. Рідні: дружина, Носова Ганна Миколаївна, проживала за адресою: Курська область, Советський район.

Носов Сергій Тихонович, сержант 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1918 р. н. Воронезька область, Давидовський район, Бодаєвська с/р. Призваний Бодаєвським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 8.09.1943 р. Похований на захід від с. Більськ. Рідні: брат, Носов Микола Тихонович, проживав за адресою: Воронезька область, Давидовський район.

Нохрін Степан Ісакович, гвардії рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1898 р. н. Алтайський край, Михайловський район, с. Михайлівка. Призваний Кмочевським райвійськкоматом Алтайського краю. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Нохріна М. І., проживала за адресою: Алтайський край, Михайловський район, с. Михайлівка.

Нугуманов К. Загинув 09.1943 р. Похований с.Більськ.

Нугуманов Шибухамет, молодший сержант, командир відділення 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Челябінська область, Кунашацький район, Усть-Бакаярська с/р. Загинув 26.08.1943 р. Похований за 200 м на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Нагуманов Шахмут, проживав за адресою: Челябінська область, Кунашацький район, Усть-Бакаярська с/р.

Нузукеєв Мозолбек, рядовий. Загинув 2.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Нульбаєв Мамакуль, рядовий. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Нурпіков Шаріф, гвардії рядовий. 1903 р. н. Загинув 30.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Нурьялдієв Геджап, рядовий, стрілець 201-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1907 р. н. Ашхабадська область, Кізил-Арватський район, с. Джан-Ахир. Призваний Кізил-Арватським райвійськкоматом Ашхабадської області. Загинув 20.09.1943 р. Похований с. Велика Рублівка. Рідні: дружина, Нурьялдієва Лайва, проживала за адресою: Ашхабадська область, Кізил-Арватський район, с. Джан-Ахир.

Облоник Іван Іванович, рядовий, хімік-інструктор 4-ї батареї 152-го винищувально протитанкового артилерійського полку. 1922 р. н. Сталінградська область, Калінінський район, с. Рогожино. Призваний Калінінським райвійськкоматом Сталінградської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, кладовище. Рідні: сестра, Кочеткова Акуліна Іванівна, проживала за адресою: Сталінградська область, Калінінський район, с. Рогожино.

Обухов Михайло Олексійович, гвардії рядовий. Загинув 18.09.1943 р. Похований с. Деревки.

Овсяк Михайло Тимофійович, гвардії рядовий 5-ї батареї 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1914 р. н. Кам'янець-Подільська область, Городоцький район. Призваний Ворошиловським райвійськкоматом Ворошиловської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Конончук Зінаїда Прокопівна, проживала за адресою: м. Владівосток.

Овчаренко Петро Йосипович, гвардії рядовий, їздовий 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1915 р. н. Полтавська область, Великобагачанський район, с. Остап'є. Призваний Мізарлуцьким райвійськкоматом Ташкентської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Овчаренко Фекла Яківна, проживала за адресою: Полтавська область, Великобагачанський район, с. Остап'є.

Овчінніков Михайло Миколайович, старший сержант 21-го гвардійського повітряно-десантного полку 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1912 р. н. м. Челябінськ. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Огнев Нифодій Тимофійович, гвардії єфрейтор, санітар 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1904 р. н. Читинська область, Балейський район. Призваний Одинським райвійськкоматом Читинської області. Загинув 28.08.1943 р.

Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Огнева Лукерія Іллівна, проживала за адресою: Читинська область, Балейський район.

Огорельцев Михайло Миколайович, гвардії сержант, командир відділення 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. Владімірська область, Ковровський район. Призваний Ковровським райвійськкоматом. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Огарельцев М., проживав за адресою: Кіровська область, ст. Орленки.

Озеров Василь Єгорович, гвардії рядовий, стрілець 16-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Донецька область, с. Чистякове. Призваний Венгеровським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 10.09.1943 р. Похований смт Котельва, південна околиця. Рідні: мати, Озерова Ірина Василівна, проживала за адресою: м. Новосибірськ, вул. Обська, 193.

Озеров Микола Васильович, гвардії молодший лейтенант, командир мінометного взводу 198-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1916 р. н. Івановська область, Тейковський район, с. Новоселівка. Призваний Тейковським райвійськкоматом Івановської області. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Рідні: дружина: Озерова Олександра Миколаївна, проживала за адресою: Івановська область, Тейковський район, с. Новоселівка.

Окіянський Володимир Менделійович, рядовий, стрілець 294-го гвардійського стрілецького полку 97-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. Вінницька область, м. Гайсин, вул. Івана Франка, 44. Призваний Гайсинським райвійськкоматом Вінницької області. Загинув 20.09.1943 р. Похований х. Зубов (с. Зуби), громадське кладовище. Рідні: дружина, Маламут Галина Петрівна, проживала за адресою: Вінницька область, м. Гайсин, вул. Івана Фанка, 44.

Окладніков Віктор Інокентійович, гвардії рядовий, санітар 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1912 р. н. Красноярський край, Канський район. Призваний Бодайбинським райвійськкоматом Іркутської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Окладнікова Віра Нефедівна, проживала за адресою: Іркутська область, Бодайбинський район, копальня Дерга (Нерпо).

Олейник Михайло Потапович, сержант, навідник 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1910 р. н. м. Краснодар. Призваний Фрунзенським райвійськкоматом м. Владівосток. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Олейникова М., проживала за адресою: м. Краснодар, с. Калініно, вул. Ворошилова, 47.

Олябін Микола Федорович, сержант. 1922 р. н. Горьковська область, Починковський район. Призваний Починковським райвійськкоматом Горьковської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: дружина, Олябіна Ганна Олексіївна, проживала за адресою: Горьковська область, Починковський район.

Ольков Євгеній Гнатович, рядовий, стрілець 6-ї роти 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. м. Свердловськ, вул. Пушкінська, 11. Призваний Бакалінським райвійськкоматом Башкирської АРСР. Загинув 25.08.1943 р. Похований с. Більськ, поблизу лісу. Рідні: дружина, Шавлієва Санисинор, проживала за адресою: Башкирська АРСР, Бакалінський район.

Опаров Павло Іванович, гвардії рядовий, розвідник 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1921 р. н. Калінінська область, ст. Максатиха, с. Хмелева. Призваний Максатихинським райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 14.08.1943 р. Похований за 300 м на північний схід від смт Котельва. Рідні: мати, Опарова Мотрона Гаврилівна, проживала за адресою: Калінінська область, ст. Максатиха, с. Хмелева.

Опенько Олексій Федорович, майор, начальник штабу полку 237-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1918 р. н. Чернігівська область, Бобровицький район, с. Браниця. Загинув 15.08.1943 р. Похований смт Котельва, північно-західна околиця. Рідні: сестра, Линько Пелагея Федорівна, проживала за адресою: Чернігівська область, Бобровицький район, с. Браниця.

Орбел'ян Георгій Михайлович, гвардії рядовий, стрілець 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1904 р. н. м. Баку, вул. Сараханська. Призваний Гюдешинським райвійськкоматом Туркменської РСР. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: брат, Бабаханов Христофен, проживав за адресою: м. Баку, вул. Сараханська, 263.

Оревіхін Микола Іванович, гвардії рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 4-ї Армії. 1924 р. н. Калінінська область. Призваний Овинищенським райвійськкоматом Калінінської області. Поранений 6.09.1943 р. помер від ран 9.09.1943 р. у 64-му хірургічному польовому пересувному госпіталі. Похований с. Михайлове. Рідні: мати, Оревіхіна Ганна Миколаївна, проживала за адресою: Калінінська область, Овинищенський район, с. Михайлове.

Орленко Іван Свиридович, партизан, колгоспник. 1896, с. Більськ. Страчений у 1942 р. Похований с. Більськ.

Орленко Христина Яківна, підпільниця. 1890 р. н. с. Більськ. Страчена у 1942 р. Похована с. Більськ.

Орлов Іван Андрійович, гвардії молодший сержант, навідник 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Пензенська область, Даниловський район, с. Ворошилово. Призваний Даниловським райвійськкоматом Пензенської області. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: мати, Орлова Наталія Семенівна, проживала за адресою: Пензенська область, Даниловський район, с. Ворошилово.

Орлов Іван Іванович, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1914 р. н. Свердловська область, Каменський район. Призваний Каменським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Орлова Анисія Семенівна, проживала за адресою: Орловська область, Каменський район.

Орлов М. О., сержант. Загинув 09.1943 р. Похований с. Більськ.

Осетров Микола Павлович, сержант 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1918 р. н. Курганська область, с. Требушиноє. Призваний Лебязьким райвійськкоматом. Загинув 30.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Осипов Олексій Васильович, старшина, старший писар 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Івановська область, Юрьєв-Польський район. Призваний Юрьєв-Польським райвійськкоматом Івановської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Осипова Тетяна Іванівна, проживала за адресою: Івановська область, Юрьєв-Польський район.

Османкулов Алекун, гвардії рядовий, кулеметник 3-ї кулеметної роти 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1918 р. н. Узбецька РСР, Чимкентська область, Чимкентський район, с. Самрай. Призваний Чимкентським райвійськкоматом Узбецької РСР. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: батько, Османкулов Кулон, проживав за адресою: Узбецька РСР, Чимкентська область, Чимкентський район, с. Самрай.

Оспанов Джарлай, рядовий, стрілець 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1912 р. н. Карагандинська область, Жанааркинський район. Призваний Жанааркинським райвійськкоматом Карагандинської області. Загинув 25.08.1943 р. Похований с. Михайлівка. Рідні: дружина, Оспанова Марі, проживала за адресою: Карагандинська область, Жанааркинський район, Успенська с/р.

Останін Олександр Михайлович. Загинув 2.03.1943 р. Похований с. Сидоряче.

Остапенко Ярема Кузьмович, гвардії сержант, командир відділення 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1914 р. н. Курська область, ст. Глушкове. Призваний Солікамським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Остапенко Марія Титівна, проживала за адресою: Курська область, ст. Глушкове, с. Звонки.

Остринін Олександр Михайлович, рядовий, кулеметник 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. м. Горький, Сормовський район, вул. Свободи. Призваний Сормовським райвійськкоматом м. Горький. Помер від ран 21.08.1943 р. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір. Рідні: мати, Остриніна М. Н., проживала за адресою: м. Горький, Кагановицький район, вул. Транспортна, 7.

Отіалов Маміт, рядовий. Загинув 20.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Отраднов Іван Кузьмович, гвардії рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1913 р. н. Омська область, Большеречєнський район, с. Гущенки. Призваний Жарминським райвійськкоматом Семипалатинської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Коргополова Марія Петрівна, проживала за адресою: Семипалатинська область, Жарминський район, рудник Баладжаєв.

Офіцеров Михайло Пилипович, молодший лейтенант, командир стрілецького взводу 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1918 р. н. м. Тюмень. Призваний Тюменським міськвійськкоматом. Поранений 30.08.1943 р. помер від ран 31.08.1943 р. у 5-му окремому медико-санітарному батальйоні. Похований с. Михайлове. Рідні: мати, Офіцерова Ганна Василівна, проживала за адресою: м. Тюмень, вул. Берегова, 81, кв. 2.

Охрименко Іван Семенович, гвардії лейтенант, 21-го гвардійського повітряно-десантного полку 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1916 р. н. м. Москва. Призваний Пушкінським райвійськкоматом. Загинув 9.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Очеретний Юхим Іванович, рядовий, сапер. 1901 р. н. Київська область, Маньковський район, с. Полковничі. Призваний Сталінським райвійськкоматом. Зник безвісті 9.10.1941 р. районі с. Котельва. Рідні проживали за адресою: м. Київ.

Очилов Шалом, рядовий, стрілець 131-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1909 р. н. Бухарська область, Чиракчинський район, колгосп «Бірпахмін». Призваний Чи-

ракчинським райвійськкоматом Бухарської області. Загинув 14.08.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: дружина, Очилова Вхан, проживала за адресою: Бухарська область, Чиракчинський район, колгосп «Бірпахмін».

Ошейко Яків Васильович, рядовий, сапер 297-ї стрілецької дивізії. 1906 р. н. м. Київ. Призваний Петровським райвійськкоматом м. Київ. Загинув 9.10.1941 р. Похований смт Котельва. Рідні проживали за адресою: Сталінська область, копальня Барас.

Ошлов Шаюм, рядовий, стрілець 131-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. Свердловська область, Аслаєвський район, с. Ост. Призваний Аслаєвським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 14.08.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: дружина, Ошлова, проживала за адресою: Свердловська область, Аслаєвський район, с. Ост.

Павленко Іван Тихонович, гвардії рядовий, стрілець 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1920 р. н. Краснодарський край, Славянський район, ст. Красноармійська. Призваний Березовським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 9.09.1943 р. Похований за 2,5 км на північний схід від с. Любка.

Павленко Килина Тимофіївна, дружина партизана, колгоспниця. с. Більськ. Страчена в 1942 р. Похована с. Більськ.

Павличук Іван Павлович, гвардії рядовий, заряджаючий мінної роти 1-го батальйону 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1909 р. н. Сумська область, Сумський район, с. Великі Вільми. Призваний Сумським райвійськкоматом Сумської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, кладовище. Рідні: мати, Павличук Парасковія Омелянівна, проживала за адресою: Сумська область, Сумський район, с. Великі Вільми.

Павлов Григорій Михайлович, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1902 р. н. Казахська РСР, Карагандинська область, Осокорський район. Призваний Томшанським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 8.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Павлова Гнанна Єгорівна, проживала за адресою: Казахська РСР, Карагандинська область, Осокорський район, с. Осокорово.

Павлов Кирило Павлович, сапер. Вологодська область, Шольський район. Загинув 11.09.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: дружина, Павлова Марія Єрмолаївна, проживала за адресою: Вологодська область, Шольський район.

Павлов Михайло Опанасович, гвардії рядовий, водій 21-го гвардійського повітряно-десантного полку 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1911 р. н. м. Ташкент, Орджонікідзенський район. Загинув 25.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Павлова Антоніна Миколаївна, проживала за адресою: м. Ташкент, Орджонікідзенський район.

Павлов Степан Васильович, гвардії рядовий, стрілець 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1899 р. н. Горьковська область, Воротинський район. Призваний Воротинським райвійськкоматом Горьковської області. Загинув 1.09.1943 р. Похований за 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша, біля бригадного двору. Рідні: син, Павлов Лев Степанович, проживав за адресою: Горьковська область, Воротинський район, с. Липовка.

Павлюхін Василь Миколайович, гвардії молодший лейтенант, командир відділення 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Воронезька область. Призваний Песковським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 29.08.1943 р. Похований на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Павлюхін Микола, проживав за адресою: Воронезька область.

Падун Микола Іванович, рядовий. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Паєнісіж Яків Юхимович, гвардії рядовий, стрілець 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1903 р. н. Полтавська область, Градизький район, с. Максимівка. Призваний Градизьким райвійськкоматом Полтавської області. Загинув 13.11.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Паєнісіж Олена Семенівна, проживала за адресою: Полтавська область, Градизький район, с. Максимівка.

Пазичев Олександр Григорович. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Сидоряче.

Палатник Павло Якович, лейтенант, командир взводу боєпостачання 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. м. Одеса. Призваний Одеським міськвійськкоматом. Зник безвісті 19.08.1943 р. в районі с. Котельва. Рідні: батько, Палатник Яків Павлович, проживав за адресою: м. Бухара, Лепешинський провулок, 4.

Палкін Василь Захарович, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1903 р. н. Тамбовська область, Расказовський район. Призваний Расказовським райвійськкоматом Тамбовської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Палкіна Степаніда Михайлівна, проживала за адресою: Тамбовська область, Расказовський район.

Палкін Микола Іванович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1908 р. н. Башкирська АРСР, Кугарчинський район, с. Іж-

барт. Призваний Кугарчинським райвійськкоматом Башкирської АРСР. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Палкіна Феодосія Семенівна, проживала за адресою: Башкирська АРСР, Кугарчинський район, с. Іжбарт.

Пальоха Григорій Павлович, сержант. 1903 р. н. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Пальцев Сергій Миколайович, молодший лейтенант, командир взводу 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1915 р. н. Калінінська область, Сандовський район, с. Болотово. Призваний Сандовським райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований за 300 м на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Пальцева Ганна Василівна, проживала за адресою: Калінінська область, Сандовський район, с. Болотово.

Пальчик Микола Андрійович, гвардії сержант, командир відділення 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1913 р. н. Полтавська область, Козельщинський район. Призваний Миловським райвійськкоматом м. Кременчука. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Пальчик В. В., проживала за адресою: Полтавська область, м. Кременчук, Першотравневий провулок, 1.

Панальтюк Терентій Дмитрович, гвардії рядовий, кулеметник 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1914 р. н. Вітебська область, Обозеєвський район, с. Бондарівка. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Панальтюк Ольга Євдокимівна, проживала за адресою: Вітебська область, Обозеєвський район, с. Обозеєвка.

Паничев Іван Михайлович, рядовий 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1921 р. н. Башкирська АРСР, Дуванський район. Загинув 30.08.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: мати, Паничева Мотрона Іванівна, проживала за адресою: Башкирська АСР, Дуванський район.

Панін Михайло Федорович, рядовий, обслуга гармати 16-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. Рязанська область, Шиловський район. Призваний Шиловським райвійськкоматом Рязанської області. Помер від ран 27.08.1943 р. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір. Рідні: батько, Панін Федір Андрійович, проживав за адресою: Рязанська область, Шиловський район, с. Опулево.

Панкратов Іван Терентійович, гвардії лейтенант, командир роти 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1907 р. н. Тульська область, Заокський район, с. Волновичі. Призваний Серпуховським райвійськкоматом Московської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, кладовище. Рідні: дружина, Панкратова А. С., проживала за адресою: Московська область, Серпуховський район, вул. Луначарського, 20, кв. 18.

Панкратов Микола Іванович, гвардії сержант, навідник 452-го винищувально-протитанкового артилерійського полку 4-ї Армії. 1908 р. н. Ярославська область. Призваний Пошехоноволодарським райвійськкоматом Ярославської області. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Михайлове. Рідні: дружина, Панкратова Ганна Гаврилівна, проживала за адресою: Ярославська область, Пошехоноволодарський район, с. Кресень.

Панкратов Олександр Семенович, рядовий, стрілець 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Омська область, Ісилькульський район. Призваний Ісилькульським райвійськкоматом. Помер від ран 6.09.1943 р. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір. Рідні: проживали за адресою: Омська область, Ісилькульський район, с. Ночка.

Панкратов Олексій Михайлович, гвардії рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Рязанська область, ст. Лев Толстой, 3, кв. 68. Призваний Лев-Толстовським райвійськкоматом Рязанської області. Загинув 25.08.1943 р. Похований с. Михайлове. Рідні: батько, Панкратов Михайло А., проживав за адресою: Рязанська область, ст. Лев Толстой, 3, кв. 68.

Панов Василь Матвійович, рядовий, стрілець. 1907 р. н. Воронезька область, Грязинський район, с. Малей. Призваний Кият-Поготським райвійськкоматом Комі АРСР. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка. Рідні: дружина, Панова Ганна Микитівна, проживала за адресою: Воронезька область, Грязинський район, с. Малей.

Панов Іван Тимофійович, старший лейтенант, командир взводу 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1914 р. н. Харківська область, Олексіївський район. Призваний Острогорським райвійськкоматом Вітебської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Панова Поліна Сергіївна, проживала за адресою: Пензенська область, Мокшанський район, колгосп «Паризька комуна».

Панський Василь Іванович, рядовий, стрілець 294-го гвардійського стрілецького полку 97-ї гвардійської стрілецької дивізії. 19014 р. н. Смоленська область, Всходський район, с. Кринишное. Призваний Ленінським райвійськкоматом Московської області. Загинув 20.09.1943 р. Похований х. Зубов (с. Зуби), громадське кладовище. Рідних немає.

Пантелеєв Олександр Іванович, гвардії рядовий, стрілець 4-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. Калінінська область, Красновський район. Призваний Владівостоцьким міськвійськкоматом. Загинув 28.08.1943 р. Похований за 200 м на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Пантелеєв Іван Кіндратович, проживав за адресою: Красноярський край, с. Петушки.

Панферов Василь Никифорович, гвардії рядовий, розвідник 22-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Рязанська область. Призваний Сапожковським райвійськкоматом Рязанської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Панферова Ксенія Дементіївна, проживала за адресою: Рязанська область, Сапожковський район, с. Василівка.

Паньшин Іван Петрович, сержант, заступник командира міномета 2-ї батареї 6-ї винищувальної бригади. 1923 р. н. Свердловська область, Петрокаменський район, ст. Пишино. Призваний Шалинським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 22.02.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Паньшин Петро, проживав за адресою: Свердловська область, Петрокаменський район, ст. Пишино.

Папсуєв Олександр Дмитрович, гвардії сержант, командир кулеметного відділення 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1911 р. н. Орловська область, Колпнянський район, с. Дровосєково. Призваний Москворецьким райвійськкоматом Московської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Папсуєв Дмитро Иванович, проживав за адресою: Орловська область, Колпнянський район, с. Дровосєково.

Папунін Михайло Павлович, гвардії рядовий, обслуга гармати 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Башкирська АРСР, Давлекановський район. Призваний Давлекановським райвійськкоматом Башкирської АРСР. Загинув 1.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Папуніна Наталія Юхимівна, проживала за адресою: Башкирська АРСР, Давлекановський район.

Парамонов Василь Іванович, рядовий 230-го гвардійського стрілецького полку. Помер від ран 12.09.1943 р., у 589-му окремому медико-санітарному батальйоні. Похований за 3 км на північний захід від х. Каменський (с. Камінне).

Парамухін Олександр Іванович, гвардії рядовий, автоматник 21-го гвардійського повітряно-десантного полку. 1922 р. н. Калінінська область. Призваний Бежецьким райвійськкоматом. Поранений 7.09.1943 р. помер від ран 9.09.1943 р. у 64-му хірургічному польовому пересувному госпіталі. Похований с. Михайлово. Рідні: мати, Парамухіна М. І., проживала за адресою: Калінінська область, Бежецький район, с. Короково.

Парасотченко Іван Іванович, гвардії рядовий, заряджаючий 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1913 р. н. Новосибірська область, Дарьяловський район. Призваний Сталінським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 14.09.1943 р. Похований на північ від с. Більськ. Рідні: батько, Парасотченко Іван Осипович, проживав за адресою: Новосибірська область, м. Сталінськ, вул. Батарейна, 31.

Паригін (Пригін) Павло Васильович, лейтенант. Загинув 18.08.1943 р. Похований с. Деревки.

Паригін Василь Андрійович, старшина, помічник командира взводу постачання 22-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1915 р. н. Київська область. Загинув 30.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Паригіна Ганна Василівна, проживала за адресою: Київська область, с. Іванівка.

Парфенов Григорій Федорович, гвардії рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Алтайський край, Косихинський район. Призваний Косихинським райвійськкоматом Алтайського краю. Загинув 6.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Парфенова Дарія Овсіївна, проживала за адресою: Алтайський край, Косихинський район.

Парфенов Яків Андрійович, гвардії рядовий, стрілець 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1907 р. н. Пензенська область, с. Щепотьєво. Призваний Ойротським райвійськкоматом Ойротської автономної області. Загинув 7.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Парфенов Андрій Павлович, проживав за адресою: м. Москва, завод 17.

Пархоменко Іван Прокопович, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1909 р. н. Сталінградська область, Хмелинський район, с. Сонцево. Призваний Хмелинським райвійськкоматом Сталінградської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований за 500 м на південь від с. Михайлівка Перша, вис. 114.2, північний скат, 75 м від саду. Рідні: дружина, Пархоменко Ганна Іванівна, проживала за адресою: Сталінградська область, Хмелинський район, с. Сонцево.

Паршиков Андрій Григорович, гвардії сержант, стрілець 204-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1912 р. н. Орловська область, Брянський район, Торфопідприємство. Призваний Кіровським райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 4.09.1943 р. По-

хований за 500 м на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Паршикова Ф. І., проживала за адресою: Орловська область, Брянський район, Торфопідприємство.

Паршин Василь Іванович, старший сержант. 1900 р. н. Загинув 20.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Паршин Іван Максимович, гвардії рядовий, стрілець 640-го стрілецького полку 47-ї стрілецької дивізії. 1924 р. н. Куйбишевська область. Призваний Молотовським міськвійськкоматом Архангельської області. Загинув 31.08.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: дружина, Паршина Ганна Петрівна, проживала за адресою: м. Архангельськ, Кузнечний радгосп № 3.

Паршин Іван Терентійович, гвардії молодший сержант, снайпер 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1920 р. н. Рязанська область, Воскресенський район. Призваний Подполрозьким райвійськкоматом Ленінградської області. Помер від ран 26.08.1943 р. Похований с. Сидоряче, на південний захід, біля шляху. Рідні: батько, Паршин Терентій Петрович, проживав за адресою: Рязанська область, Воскресенський район.

Пасев Іван Андрійович, командир відділення 297-ї стрілецької дивізії. 1916 р. н. м. Київ. Призваний Молотовським райвійськкоматом м. Києва. Загинув 20.09.1941 р. Похований смт Котельва. Рідні: проживали за адресою: Чернігівська область, Остерський район.

Пасічник Яків Юхимович, рядовий. 1903 р. н. Кременчуцький район, с. Максимівка. Загинув 6.09.1943 Котелевський район.

Пастух Михайло Іванович, гвардії рядовий, стрілець 16-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Новосибірська область. Призваний Сталінським райвійськкоматом Кемеровської області. Загинув 6.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Сафронова Євдокія Іллівна, проживала за адресою: Кемеровська область, м. Сталінськ, вул. Осторовська, 2/39.

Пастухов Микола Максимович, гвардії рядовий, заступник командира відділення 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Тамбовська область, ст. Оборона. Призваний Мордовським райвійськкоматом Тамбовської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Пастухов Максим Олександрович, проживав за адресою: Тамбовська область, ст. Оборона, колгосп «Ударний».

Патенко Степан Тимофійович, гвардії сержант, командир гармати 9-го артилерійського полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Сталінградська область, Кагановицький район, х. Дербенево. Призваний Кагановицьким райвійськкоматом Сталінградської області. Загинув 31.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Патенко Марія Юхимівна, проживала за адресою: Сталінградська область, Кагановицький район, х. Дербенево.

Патраков Яків Євграфович, рядовий. Загинув 8.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Паулкін Ігнатій Ксенофонтович, гвардії рядовий. 1914 р. н. Загинув у вересні 1943 р. Похований смт Котельва.

Пахно Григорій Федорович, сержант. Загинув 14.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка.

Пахомов Архип Григорович, рядовий, стрілець 16-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1914 р. н. Алтайський край, Бійський район, с. Луговське. Призваний Північно-Єнисейським райвійськкоматом Красноярського краю. Помер від ран 29.08.1943 р. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір. Рідні: сестра, Паршиніна Степанїда Григорівна, проживала за адресою: Алтайський край, Бійський район, с. Луговське.

Пахомов Василь Федорович, гвардії рядовий, їздовий 22-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1910 р. н. Новосибірська область. Призваний Тісульським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Пахомова Ганна Андріївна, проживала за адресою: Новосибірська область, Тісульський район, с. Бірікуль.

Пахомов Дем'ян Дмитрович, рядовий. 1910 р. н. Загинув 30.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Пачкун Григорій Федорович, рядовий. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Пашкін Дмитро Петрович, рядовий. Загинув 3.10.1943 р. Похований смт Котельва.

Пегарьков Іван Андрійович, гвардії рядовий, стрілець 204-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1919 р. н. Воронезька область, Садовський район. Призваний Садовським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 500 м на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Уварова Віра Андріївна, проживала за адресою: Воронезька область, Садовський район.

Пелагеін Георгій Григорович, гвардії сержант, старший кухар 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1897 р. н. м. Казань, вул. Баумана. Призваний Бауманським райвійськкоматом м. Казань. Загинув 13.09.1943 р. Похований за 400 м на південь

від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Пелагеіна Ганна Іванівна, проживала за адресою: м. Казань, вул. Баумана, 21/4.

Пентошин (Петошин) В'ячеслав Ілліч, рядовий. 1917 р. н. Вологодська область. Призваний Пришекським райвійськкоматом. Загинув 8.09.1943 р. Похований на захід від с. Більськ. Рідні: проживали за адресою: Вологодська область.

Пеньков Володимир Федорович, гвардії сержант, командир відділення 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1925 р. н. м. Москва, вул. Мохова, 13, кв. 119. Призваний Київським райвійськкоматом м. Москва. Загинув 28.08.1943 р. Похований на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Пенькова Анастасія Степанівна, проживала за адресою: м. Москва, вул. Мохова, 13, кв. 119.

Перевалов Іван Степанович, гвардії молодший сержант, стрілець 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1912 р. н. Красноярський край, Сухобизимський район, с. Абакшино. Призваний Сухобузимським райвійськкоматом Красноярського краю. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Перевалова Устинія Петрівна, проживала за адресою: Красноярський край, Сухобизумський район, с. Абакшино.

Передера Максим Петрович, гвардії рядовий, стрілець 202-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1911 р. н. Сталінська область, Орджонікідзенський район. Призваний Орджонікідзенським райвійськкоматом Сталінської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, біля школи. Рідні: мати, Передера Олександра Йосипівна, проживала за адресою: Сталінська область, Орджонікідзенський район, с. Башковка.

Перепелиця Пилип Антонович, підпільник. 1887 р. н. с. Зайці. Страчений у 1942 р. Похований с. Зайці.

Перепілкін Тарас Якович, рядовий. 1903 р. н. Загинув 17.09.1943 р. Похований с. Мар'їне.

Перманов Олександр Дмитрович, рядовий. Загинув 14.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка.

Перминов Григорій Леонтійович, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1895 р. н. Кіровська область, Совєтський район. Призваний Совєтським райвійськкоматом Кіровської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, біля школи. Рідні: дружина, Пермінова Єлизавета Л., проживала за адресою: Кіровська область, Совєтський район.

Пермяков Георгій Федорович, сержант. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Перов Олександр Михайлович, старший лейтенант, командир батареї, військова частина 1483. 1910 р. н. Сумська область, Краснопільський район. Призваний Молотовським облвійськкоматом. Загинув 28.02.1943 р. Похований с. Велика Рублівка. Рідні: дружина, Козлова Євдокія Максимівна, проживала за адресою: ст. Кислотна.

Перфирьєв Олексій Порфирович, гвардії рядовий. Загинув 8.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Перфільєв Володимир Миколайович, молодший лейтенант, льотчик. Загинув у катастрофі в районі смт Котельва 18.08.1943. Згідно ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.11458. – Спр.119 похований с. Хохлівка Богодухівського району Харківської області.

Перфільєв Іван Васильович, гвардії сержант, командир відділення 202-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. м. Ульяновськ. Призваний Ульяновським райвійськкоматом Ульяновської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, біля школи. Рідні: мати, Перфільєва Тетяна Іванівна, проживала за адресою: м. Ульяновськ, вул. Заволочна, 13.

Перцев Федір Павлович, гвардії рядовий, стрілець 213-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1913 р. н. Курська область, Великомихайловський район, с. Тростенець. Призваний Великомихайловським райвійськкоматом Курської області. Загинув 20.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка, курган 12.6. Рідні: дружина, Перцева Зінаіда Іллівна, проживала за адресою: Курська область, Великомихайловський район, с. Тростенець.

Першин Семен Пилипович, рядовий. 1905 р. н. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Песков Віктор Олексійович, гвардії сержант, кулеметник 22-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Калінінська область, Новоторжоцький район, с. Василівка. Призваний Нижньо-Волоцьким райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований на південь від смт Котельва. Рідні: мати, Пескова Марія Андріївна, проживала за адресою: Калінінська область, с-ще ім. Кірова, 5, кв. 14.

Петрашенко Яків Іванович, рядовий. 1903 р. н. Полтавська область, Котелевський район, с. Мар'їне. Загинув 5.03.1943 р. Похований с. Мар'їне.

Петренко Трохим Григорович, підпільник. 1889 р. н. Котелевський район, с. Діброва. Страчений 1942 р. Похований с. Діброва.

Петров Анатолій Іванович, рядовий, телеграфіст 71-ї гвардіійської стрілецької дивізії. м. Севастополь, вул. Цегляна, 24, кв. 3. Призваний Кожвинським райвійськкоматом Комі АРСР. Зник

безвісті 22.08.1943 р. у районі смт Котельва. Рідні: сестра, Петрова Олександра Іванівна, проживала за адресою: м. Севастополь, вул. Цегляна, 24, кв. 3.

Петров Борис Васильович, гвардії сержант, командир відділення 204-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Андижанська область, Балахнінський район. Призваний Орджонікідзенським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований за 500 м на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Кузназарба А. І., проживала за адресою: Андижанська область, Балахнінський район.

Петров Віктор Якович, старший лейтенант 126-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1906 р. н. Помер від ран 15.08.1943 р. у 69-му окремому медико-санітарному батальйоні. Похований смт Котельва, кладовище.

Петров Іван Петрович, гвардії рядовий, стрілець 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1919 р. н. Калінінська область, Молотовський район. Призваний Молотовським райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 6.11.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Петров Єгор Петрович, проживав за адресою: Калінінська область, Молотовський район.

Петров Іван Сергійович, гвардії рядовий, стрілець 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Смоленська область, ст. Томкіно. Призваний Київським райвійськкоматом м. Москва. Загинув 28.08.1943 р. Похований на схід від смт Котельва. Рідні: мати, Петрова Марія Вікторівна, проживала за адресою: м. Москва, вул. Дорогомировська, 10/2.

Петров Іван Якович, рядовий. Загинув 16.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка.

Петров Микола Петрович. Загинув 27.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Петров Михайло Васильович, гвардії сержант, командир відділення 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Московська область, Раменський район, с. Петровська. Призваний Раменським райвійськкоматом Московської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Герасимович Ганна Михайлівна, проживала за адресою: Московська область, Раменський район, с. Петровська.

Петров Олексій Петрович, гвардії рядовий, стрілець 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Калінінська область, Осташковський район, с. Чигириха. Призваний Осташковським райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 5.09.1943 р. Похований смт Котельва, південна околиця. Рідні: мати, Михайлова Катерина Климівна, проживала за адресою: Калінінська область, Осташковський район, с. Чигириха.

Петров Опанас Васильович, рядовий 452-го винищувально-протитанкового полку 4-ї Армії. 1915 р. н. Бурят-Монгольська АРСР, Закаменський район, с. Малдишкуд. Призваний Закаменським райвійськкоматом Бурят-Монгольської АРСР. Загинув 1.09.1943 р. Похований с. Михайлове. Рідні: дружина, Петрова Олена Юхимівна, проживала за адресою: Ростовська область, Верболовський район, м'ясорадгосп.

Петров Федір Іванович, рядовий, стрілець 2-ї стрілецької роти 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1905 р. н. Архангельська область, Плесецький район, с. Плазатоскоє. Призваний Плесецьким райвійськкоматом Архангельської області. Загинув 31.08.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідних немає.

Петров Федот Семенович, сержант 27-ї Армії. 1910 р. н. Читинська область, Борзинський район, с. Калашуй. Призваний Борзинським райвійськкоматом Читинської області. Зник безвісті 20.08.1943 р. в районі с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Петрова Катерина Федорівна, проживала за адресою: Читинська область, Борзинський район, радгосп «Ворошилов», ферма № 2.

Петров Юрій Олександрович, сержант. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Петров Я. П. 1901 р. н. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Петряков Микола Григорович, гвардії рядовий, навідник 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1914 р. н. Куйбишевська область, Молотовський район, с. Міряєво. Призваний Молотовським райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Петрякова М. Я., проживала за адресою: Куйбишевська область, Молотовський район, с. Міряєво.

Петухов Анатолій Федорович, гвардії сержант, командир відділення 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Івановська область, Александровський район. Призваний Александровським райвійськкоматом Івановської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Петухова Ганна Миколаївна, проживала за адресою: Івановська область, Александровський район, колгосп «Восход».

Петухов Андрій Микитович, гвардії сержант, командир гармати 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1913 р. н. Смоленська область, Брянський район, с. Молотіно. Призваний Брянським райвійськкоматом Смоленської області. Загинув 21.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні:

дружина, Петухова Ксенія Герасимівна, проживала за адресою: Смоленська область, Брянський район, с. Молотіно.

Петухов Віктор Григорович, гвардії єфрейтор, стрілець 2-ї стрілецької роти 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1925 р. н. Ярославська область, Пречистенський район, с. Високово. Призваний Пречистенським райвійськкоматом Ярославської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: мати, Петухова Марина Григорівна, проживала за адресою: Ярославська область, Пречистенський район, с. Високово.

Петухов Микола Іванович, гвардії рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1913 р. н. Вологодська область, Вологодський район, с. Карцево. Призваний Вологодським райвійськкоматом. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Петухова Алевтіна Іванівна, проживала за адресою: Вологодська область, Вологодський район, с. Карцево.

Петухов Трохим Єгорович, гвардії рядовий, автоматник 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1907 р. н. Кустанайська область, Миндигорський район. Призваний Миндигорським райвійськкоматом Кустанайської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, біля школи. Рідні: мати, Петухова Єфросинія Пилипівна, проживала за адресою: Кустанайська область, Миндигорський район, с. Іванівка.

Печеник Іван Григорович, підпільник, колгоспник. 1880 р. н. с. Більськ. Страчений в 1942 р. Похований с. Більськ.

Печеник Лука Григорович, колгоспник. 1894 р. н. с. Більськ. Страчений в 1942 р. Похований с. Більськ.

Печеник Марія Прокопівна, підпільниця, колгоспниця. 1894 р. н. с.Більськ. Страчена 1942 р. Похована с. Більськ.

Печерер Петро Михайлович, сержант. 1924 р. н. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Печонкін Володимир Макарович, рядовий. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Печугін Ілля Іванович, гвардії рядовий, кулеметник 204-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Кіровська область, Малмизький район. Призваний Вольським райвійськкоматом. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 500 м на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Печугін Іван Дмитрович, проживав за адресою: Кіровська область, Малмизький район.

Пешкін Федір Миколайович, гвардії рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Кемеровська область, Крапивенський район. Призваний Крапивенським райвійськкоматом Кемеровської області. Загинув 9.09.1943 р. Похований на південь від смт Котельва. Рідні: мати, Пешкіна Марія Семенівна, проживала за адресою: Кемеровська область, Крапивенський район.

Пєтухов Петро Іванович, гвардії сержант, командир відділення 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. Молотовська область, с. Добрянка. Призваний Добрянським міськвійськкоматом. Загинув 11.09.1943 р. Похований с. Деревки. Рідні: мати, Пєтухова Меланія Іванівна, проживала за адресою: Молотовська область, м. Добрянка.

Пєшков Василь Лаврентійович, гвардії рядовий, стрілець 204-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. м. Воронеж. Призваний Грібановським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 500 м на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Пешкова А. А., проживала за адресою: м. Воронеж, вул. Плеханова, 132, кв. 5.

Пєшковський Тимофій Васильович, рядовий. Загинув 16.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка.

Пивоваров Степан Матвійович, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1898 р. н. Тульська область, В'язовський район. Призваний В'язовським райвійськкоматом Тульської області. Загинув 12.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Пивоварова Марія Григорівна, проживала за адресою: Тульська область, В'язовський район, с. Асановка.

Пидрін Павло Іванович, гвардії сержант, командир відділення 69-ї окремої штрафної роти 4-ї Армії. 1917 р. н. Смоленська область. Призваний Кожвинським райвійськкоматом Комі АРСР. Загинув 4.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідних немає.

Пикулев Прохор Павлович, рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1914 р. н. Молотовська область, Чернушинський район. Призваний Чернушинським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 9.09.1943 р. Похований с. Більськ, за 4 км на захід від 12 курганів, на південний схід – сад, могила № 4. Рідні: проживали за адресою: Молотовська область, Чернушинський район, с. Чернишевка.

Пилаєв Василь Григорович, рядовий, стрілець 69-ї окремої штрафної роти 4-ї армії. 1915 р. н. Московська область. Призваний Ногінським райвійськкоматом Московської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Пилаєва Тетяна Олексіївна, проживала за адресою: Московська область, Ногінський район, с. Бутирки.

Пинтелін Олексій Павлович, гвардії сержант, навідник 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Рязанська область, Милославський район, х. Димський. Призваний Краснопресненським райвійськкоматом м. Москва. Загинув 2.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Пинтелін Павло Дмитрович, проживав за адресою: м. Москва, вул. Звенігородська, 10, корпус 2, кв. 28.

Писарєв Олександр Іванович, гвардії старшина, командир роти 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. Куйбишевська область, Борський район. с. Половжановка. Призваний Борським райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Писарєв Іван Сисоєвич, проживав за адресою: Куйбишевська область, Борський район, с. Половжановка.

Писмарев Трохим Семенович, рядовий, мінометник 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1902 р. н. Самаркандська область. Призваний Щербакинським райвійськкоматом Павлодарської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Писмарева Варвара Осипівна, проживала за адресою: Павлодарська область, Щербакинський район, с. Алексеєвка.

Пищук Василь Григорович. 1924 р. н. Житомирська область. Призваний Сухолозьким райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 8.09.1943 р. Похований на захід від с. Більськ. Рідні: мати, Пищук Ольга Данилівна, проживала за адресою: Житомирська область.

Пікалов Володимир Олексійович, рядовий, стрілець 294-го гвардійського стрілецького полку 97-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1925 р. н. Саратовська область, Подлєсновський район, с. Подлєснос. Призваний Марксовським райвійськкоматом Саратовської області. Загинув 20.09.1943 р. Похований х. Зубов (с. Зуби), громадське кладовище. Рідні: мати, Пікалова Марія Олександрівна, проживала за адресою: Саратовська область, Подлєсновський район, с. Подлєснос.

Пікалов Петро Дементійович, рядовий, стрілець 575-го стрілецького полку 161-ї стрілецької дивізії. 1908 р. н. Харківська область, Богодухівський район. Призваний Богодухівським райвійськкоматом Харківської області. Загинув 2.03.1943 р. Похований с. Маловидне, кладовище. Рідні: дружина, Пікалова Єфросинія Семенівна, проживала за адресою: Харківська область, Богодухівський район, с. Куп'єваха.

Пілевін Олександр Петрович, рядовий. 1912 р. н. Вологодська область, Кирилівський район, с. Осіннік. Загинув 3.03.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: дружина, Пілєвіна Олександра Іванівна, проживала за адресою: Вологодська область, Кирилівський район, с. Осіннік.

Пінегін Іван Георгійович, гвардії рядовий, радист 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Кіровська область, Котельницький район, с. Нікольщина. Призваний Котельницьким райвійськкоматом Кіровської області. Загинув 11.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: сестра, Пінегіна Ганна Георгіївна, проживала за адресою: Кіровська область, м. Котельнич, вул. Маяковського, 287.

Пірофімов С. А., сержант. Загинув 09.1943 р. Похований с. Більськ.

Піскунов Василь Степанович, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Саратовська область, Турковський район. Призваний Турковським райвійськкоматом Саратовської області. Загинув 14.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км захід від с. Більськ. Рідні: мати, Піскунова Єфросинія Миколаївна, проживала за адресою: Саратовська область, Турковський район, с. Рязановка.

Піскунов Петро Степанович, полковник, командир артилерії 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1893 р. н. Орловська область, с. Хотинець. Призваний Орловським міськвійськкоматом. Загинув 27.08.1943 р. Похований на південь від смт Котельва. Рідні: дружина, Піскунова Зінаїда Олександрівна, проживала за адресою: Івановська область, с. Селіваново, вул. Пролетарська, 25.

Пітайкін Кирило Георгійович, сержант. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Піхтовніков Іван Андрійович, гвардії сержант, командир відділення 69-ї гвардійсьої стрілецької дивізії. 1924 р. н. м. Свердловськ. Призваний Орджонікідзенським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований за 1500 м на південний схід від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Піхтовнікова Олександра Опанасівна, проживала за адресою: м. Свердловськ, робоче селище, барак 24, кв. 3.

Плаксін Василь Іванович, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1915 р. н. Ульяновська область, Новоспаський район, с. Комишевка. Призваний Новоспаським райвійськкоматом Ульяновської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Плаксіна Ольга Григорівна, проживала за адресою: Ульяновська область, Новоспаський район, с. Комишевка.

Платов Олексій Миколайович, лейтенант, льотчик 617-го штурмового авіаційного полку 291-ї штурмової авіаційної дивізії. 1910 р. н. Івановська область, Родніковський район, с. Ігнатово. Призваний Родніковським райвійськкоматом Івановської області. Зник безвісті 28.08.1943 р. Рідні: дружина, Платова Лідія Петрівна, проживала за адресою: Івановська область, с. Родніки, вул. Соціалістична, 17.

Платонов Володимир Максимович, старший сержант, командир відділення 18-ї танкової бригади. 1910 р. н. Куйбишевська область, Кузоватовський район, с. Загоріно. Призваний Чустовським райвійськкоматом Узбецької РСР. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Платонова Ганна Іванівна, проживала за адресою: Узбецька РСР, Наманганська область, м. Чуста, міська лікарня.

Платонов Степан Михайлович, гвардії рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. Ульяновська область. Призваний Карагульським райвійськкоматом Ульяновської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Платонова Олександра, проживала за адресою: Ульяновська область.

Платухін Іван Антонович, молодший сержант. 1924 р. н. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Плешков Олександр Семенович, гвардії сержант, командир відділення 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. м. Невель, Калінінський район, вул. Совєтська, 13. Призваний Белоярським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дядько, Смирнов Олексій Володимирович, проживав за адресою: м. Невель, Калінінський район, вул. Совєтська, 13.

Плешньов Олексій Васильович, рядовий. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Плешаков Олександр Полікарпович, старший сержант 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1912 р. н. Ростовська область, ст. Обливська. Призваний Морозовським райвійськкоматом Ростовської області. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: дружина, Плешакова Олександра Михайлівна, проживала за адресою: Ростовська область, ст. Обливська.

Плотніков Василь Гнатович, рядовий. Загинув 27.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Плотніков Іван Гаврилович, гвардії рядовий, стрілець 4-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1921 р. н. Молотовська область, ст. Сильва. Призваний Молотовським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 1500 м на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Плотніков Гаврило Петрович, проживав за адресою: Молотовська область, ст. Сильва.

Плотніков Михайло Олександрович, гвардії старший сержант, стрілець 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. Воронезька область, Козловський район, с. Козловка. Призваний Козловським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: батько, Плотніков Олександр Прокопович, проживав за адресою: Воронезька область, Козловський район, с. Козловка.

Плюкін Олександр Семенович. Загинув 2.03.1943 р. Похований с. Сидоряче.

Плюснін Василь Прокопович, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1917 р. н. Башкирська АРСР. Призваний Тигдинським райвійськкоматом Читинської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований на південь с. Михайлівка Перша. Рідні: Плюснін Прокіп Опанасович, проживав за адресою: Башкирська АРСР.

Плюснін Виктор Иванович, єфрейтор, стрілець 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Молотовська область, с. Добрянка. Загинув 4.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Плюхін Олександр Григорович, рядовий, кулеметник 1-го стрілецького полку. 1911 р. н. Чкаловська область, Соль-Ілецький район. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Сидоряче.

Поволоцький Сергій Тимофійович, гвардії молодший сержант, спостерігач 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Воронезька область, Воронцовський район, с. Олександрівка. Призваний Павловським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 4.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Поволоцький Тимофій Іванович, проживав за адресою: Воронезька область, м. Павловськ, вул. Совєтська, 25, кв. 1.

Подвязов Федір Олександрович, гвардії старшина 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. м. Суми, вул. Ворошилова, 2, кв. 66. Призваний Сумським райвійськкоматом Сумської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, біля школи. Рідні: дружина, Подвязова Акуліна Луківна, проживла за адресою: м. Суми, вул. Ворошилова, 2, кв. 66.

Подіганов (Падіганов) Василь Васильович, гвардії молодший сержант, командир відділення 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1921 р. н. Марійська АРСР, Куженерський район. Призваний Куженерським райвійськкоматом Марійської АРСР. Загинув 7.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Падіганова Ірина Іванівна, проживала за адресою: Марійська АРСР, Куженерський район.

Подлєсних Олександр Павлович, рядовий. 1903 р. н. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Подтележніков Василь Дмитрович, гвардії рядовий 8-го батальйону 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1920 р. н. Воронезька область, Полянський район, с. Старопольськ. Призваний Полянським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: батько, Подтелєжніков Дмитро Петрович, проживав за адресою: Воронезька область, Полянський район, с. Старопольськ.

Подьячев Олександр Петрович, гвардії рядовий, телефоніст 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. Пензенська область, Іссинський район, с. Костилай. Призваний Іссинським райвійськкоматом Пензенської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Подьячева Євдокія Тимофіївна, проживала за адресою: Пензенська область, Іссинський район. с. Костилай.

Покатілов Федір Андрійович, рядовий. 1907 р. н. Акмолинська область, Вишневський район. Загинув 27.08.1943 р. Похований за 200 м на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Покатілов Андрій Омелянович, проживав за адресою: Акмолинська область, Вишневський район.

Покров А. З., рядовий. Загинув 09.1943 р. Похований с. Більськ.

Політов Василь Петрович, гвардії рядовий, розвідник 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Молотовська область, Верещагинський район, с. В. Шабури. Призваний Молотовським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 9.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: мати, Політова Федора Андріївна, проживала за адресою: Молотовська область, Верещагинський район, с. В. Шабури.

Поліщук Іван Трохимович, гвардії лейтенант, командир стрілецького взводу 204-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1912 р. н. Кіровоградська область, Пещанобродський район, с. Вікторове. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, північно-східна околиця. Рідні: дружина, Тітенко Віра Трохимівна, проживала за адресою: Актюбінська область, Темірський район, с. Темір.

Полканов Микола Миколайович, гвардії рядовий, стрілець 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. м. Молотов, робоче селище, 11. Призваний Карасулінським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 17.08.1943 р. Похований с. Деревки. Рідні: дружина, Полканова Агафія Лаврентіївна, проживала за адресою: м. Молотов, робоче селище, 11.

Полозов Сергій Миколайович, єфрейтор, старший телефоніст 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Ярославська область, Чухломський район, с. Іваново. Призваний Красногвардійським райвійськкоматом Ленінградської області. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Більськ, східна околиця. Рідні: мати, Полозова Ганна Михайлівна, проживала за адресою: Молотовська область.

Поляков Іван Дементійович, рядовий, їздовий 158-го кавалерійського полку 3-ї кавалерійської дивізії. 1920 р. н. Сталінська область, Клетський район. Призваний Клетським райвійськкоматом Сталінської області. Зник безвісті 8.10.1941 р., в районі с. Котельви. Рідні: батько, Поляков Д., проживав за адресою: Сталінська область, Клетський район, х. Растопич.

Поляков Іван Олексійович, гвардії рядовий, стрілець 1-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Курська область, Фатезький район. Призваний Ленінським райвійськкоматом м. Іркутськ. Помер від ран 26.08.1943 р. Похований с. Сидоряче, на південний захід, біля шляху. Рідні: батько, Поляков Олексій Михайлович, проживав за адресою: м. Іркутськ, вул. Скіт, барак 67.

Поляков Олексій Петрович, рядовий, телефоніст 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1912 р. н. Курська область, Кузоватовський район, с. Студенець. Призваний Кузоватовським райвійськкоматом Курської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Полякова Тетяна Іллівна, проживала за адресою: Курська область, Кузоватовський район, с. Студенець.

Поляков Петро Васильович, рядовий. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Поляков Петро Іванович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1904 р. н. Башкирська АРСР, Кармахалінський район. При-

званий Кармахалінським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Полякова Марія Христанівна, проживала за адресою: Башкирська АРСР, Кармахалінський район, с. Озерки.

Поляков Петро Ілларіонович, сержант. 1922 р. н. Загинув 12.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Помілавський Федір Іванович, молодший лейтенант. Загинув 1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Понегін Михайло Михайлович, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1896 р. н. Новосибірська область, Каргатський район. Призваний Каргатським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Понегіна Олександра Петрівна, проживала за адресою: Новосибірська область, Каргатський район, с-ще Московське.

Пономарев Петро Федорович, рядовий 6-ї винищувальної бригади. 1923 р. н. Смоленська область, Думиницький район, с. Маклики. Призваний Каменським райвійськкоматом Челябінської області. Загинув під час бомбардування 22.02.1943 р. Похований за 500 м на захід від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Пономарева Ксенія, проживала за адресою: Смоленська область, Думиницький район, с. Маклики.

Пономаренко Олексій Васильович, гвардії рядовий 22-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Сумська область, Сумський район. Призваний Сумським райвійськкоматом Сумської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Пономарьов Віктор Миколайович, рядовий, стрілець 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. Свердловська область, с. Кунгур. Призваний Молотовським райвійськкоматом. Загинув 25.09.1943 р. Похований с. Деревки. Рідні: батько, Пономарьов Микола Семенович, проживав за адресою: м. Молотов, вул. Молотова, 106.

Пономарьов Іван Степанович, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1900 р. н. Горьковська область, Вознесенський район. Призваний Вознесенським райвійськкоматом Горьковської області. Загинув 9.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Пономарьова Василіса Григорівна, проживала за адресою: Горьковська область, Вознесенський район, с. Новоселки.

Пономарьов Олексій Павлович, гвардії рядовий 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1916 р. н. Сумська область, Миропольський район, с. Варилівка. Призваний Чирчицьким райвійськкоматом Узбецької РСР. Загинув 2.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Пономарьова Євдокія Павлівна, проживала за адресою: Сумська область, Миропольський район, с. Варилівка.

Поносов Ілля Васильович, рядовий кухар 12-ї польової хлібопекарні 5-ї гвардійського повітряно-десантної дивізії. 1908 р. н. Молотовська область, Верещагинськимй район, с. Ваяки. Призваний Верещагинським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: дружина, Поносова Васа Яківна, проживала за адресою: Молотовська область, Верещагинський район, с. Ваяки.

Попіляй Іван Опанасович. Загинув 13.09.1943 р. Похований с. Сидоряче.

Попов Андрій Прокопович, рядовий 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1909 р. н. Воронезька область, Грачевський район, с. Мосаловка. Загинув 15.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: дружина, Попова Мотрона Микитівна, проживала за адресою: Воронезька область, Грачевський район, с. Мосаловка.

Попов Боргай Степанович, рядовий. Загинув 9.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Попов Василь Матвійович, рядовий, кулеметник 18-ї танкової бригади. 1914 р. н. Воронезька область, Дрязгинський район, с. Дрязги. Призваний Куйбишевським райвійськкоматом Куйбишевської області. Зник безвісті 26.08.1943 р. в районі смт Котельва. Рідні: дружина, Некрасова Єфросинія Абрамівна, проживала за адресою: Воронезька область, Дрязгинський район, с. Дрязги.

Попов Володимир Іванович, гвардії сержант, командир відділення 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. м. Куйбишев, вул. Декабристів. Призваний Кіровським райвійськкоматом. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: батько, Попов Іван Петрович, проживав за адресою: м. Куйбишев, радгосп № 1.

Попов Георгій Степанович, гвардії рядовий 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1914 р. н. Алтайський край, Ойротська автономна область, Шабалинський аймак, с. Черча. Призваний Ойротським райвійськкоматом Алтайського краю. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Попова Євдокія Гаври-

лівна, проживала за адресою: Алтайський край, Ойротська автономна область, Шабалинський аймак, с. Черча.

Попов Іван Дмитрович, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Башкирська АРСР, Мелеузовський район, с. Деруз. Призваний Ферганським райвійськкоматом Башкирської АРСР. Загинув 7.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Рідні: батько, Попов Олександр Іванович, проживав за адресою: Рязанська область, Тумський район, с. Давидівка.

Попов Макар Гаврилович, рядовий, візник 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1911 р. н. Сталінградська область, Тормосиновський район, с. Торлюсіно. Призваний Нижне-Чирчинським райвійськкоматом Сталінградської області. Зник безвісті 19.08.1943 р. в районі с. Котельва. Рідні: дружина, Попова Ганна Кузьмівна, проживала за адресою: Сталінградська область, Тормосиновський район, с. Торлюсіно.

Попов Микола Ілліч, гвардії сержант 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії, Герой Радянського Союзу. 1912 р. н. Башкирська АРСР, м. Уфа, вул. Ранська, 43. Призваний Уфимським райвійськкоматом Башкирської АРСР. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, двір школи. Рідні: дружина, Попова Мотрона Анатоліївна, проживала за адресою: Башкирська АРСР, Буздяцький район, с. Анновка.

Попов Михайло Пилипович, рядовий, стрілець 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. м. Горький, Ленінський район. Призваний Ленінським райвійськкоматом. Загинув 12.09.1943 р. Похований с. Деревки. Рідні: мати, Попова Олена Тихонівна, проживала за адресою: Горьковська область, Кіровський район.

Попов Опанас Миколайович, гвардії старшина, 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1915 р. н. Комі АРСР, Сиктивкарський район, ст. Сторожець. Призваний Сиктивкарським міськвійськкоматом Комі АРСР. Загинув 26.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Петрунева Олена Іванівна, проживала за адресою: м. Сиктивкар, вул. Авіаційна, 24.

Попов Петро Андрійович, рядовий 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. Помер від ран 5.09.1943 р., у 589-му окремому медико-санітарному батальйоні. Похований за 3 км на північний захід від х. Каменський (с. Камінне).

Поразов Павло Терентійович, старший сержант. 1915 р. н. Загинув 12.09.1943 р. Похований с. Глобівка.

Постніков Василь Петрович, рядовий, помічник навідника 16-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1915 р. н. Калінінська область, Максатихінський район. Призваний Максатихінським райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 15.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: відомості відсутні.

Постоногов Опанас Михайлович, гвардії рядовий, стрілець 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1904 р. н. Молотовська область, Пермско-Ільїнський район, с. Сидорово. Призваний Кизеловським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Постоногова Олександра Семенівна, проживала за адресою: м. Кизел, шахта № 29, вул. Лінійна, 34.

Посягін Іван Ананійович, гвардії старший сержант, командир відділення 2-ї кулеметної роти 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. Молотовська область, Молотовський район, Верхнєкурня, 4-та лінія, 11. Призваний Сталінським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: проживали за адресою: Молотовська область, Молотовський район, Верхнєкурня, 4-та лінія, 11.

Потанін Микола Васильович, рядовий. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Потапов Митрофан Петрович, гвардії рядовий, стрілець 69-ї окремої штрафної роти 4-ї Армії. 1908 р. н. Воронезька область, Новоусманський район, с. Бабаково. Призваний Новоусманським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 5.09.1943 р. Похований на південь від смт Котельва. Рідні: дружина, Потапова Ірина Юхимівна, проживала за адресою: Воронезька область, Новоусманський район, с. Бабаково.

Потапов Петро Андрійович, гвардії рядовий, автоматник 5-го окремого гвардійського мотострілецького батальйону 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1906 р. н. Воронезька область, Синєлипяговський район, с. Сині Липяги. Призваний Синєлипяговським райвійськкоматом Воронезької області. Поранений 5.09.1943 р., помер від ран 6.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: дружина, Потапова Є. Г., проживала за адресою: Воронезька область, Синєлипяговський район, с. Сині Липяги.

Похалюзін Георгій Іванович. 1923 р. н. Загинув 30.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Предеін Василь Федорович, рядовий. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Прибитков Єгор Юхимович, рядовий. 1921 р. н. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Привал Опанас Олексійович, старший сержант, командир відділення 1-ї стрілецької роти 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Орловська область, Суразький район, с. Влазовичі. Призваний Зарайським райвійськкоматом Московської області. Загинув 31.08.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: батько, Привал О. К., проживав за адресою: Куйбишевська область, Черкаський район, колгосп «Набель».

Приходько Михайло Гнатович, гвардії молодший сержант, мінометник 16-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1921 р. н. Чернігівська область, Ічнянський район. Призваний Ічнянським райвійськкоматом Чернігівської області. Загинув 6.09.1943 р. Похований смт Котельва, південна околиця. Рідні: мати, Приходько Марія Захарівна, проживала за адресою: Чернігівська область, Ічнянський район, с. Дорошенкове.

Прищенко Леонід Тимофійович, старший сержант 18-ї гвардійської танкової бригади 3-го гвардійського танкового корпусу. м. Новосибірськ. Призваний Кіровським райвійськкоматом м. Новосибірська. Загинув 2.09.1943 р. Похований біля с. Михайлівка Перша.

Прімов Мурат, рядовий, стрілець. 1907 р. н. Самаркадська область, Ургутський район. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Кузваєва Анши, проживала за адресою: Самаркандська область, Ургутський район.

Прозоренко Іван Федорович, рядовий. Загинув 27.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Прокопенко Меланія Гаврилівна, підпільниця. 1888 р. н. с. Більськ. Страчена в 1942 р. Похований с. Більськ.

Прокопьєв Василь Дмитрович, гвардії старший сержант, командир відділення 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. м. Москва. Призваний Первомайським райвійськкоматом м. Москва. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша, біля бригадного двору. Рідні: батько, Прокопьєв Дмитро Прокопович, проживав за адресою: м. Москва, пров. Іллінський, 15, кв. 7.

Прокопьєв Леонід Михайлович, гвардії рядовий, санітар 22-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Новосибірська область, м. Куйбишев. Призваний Дзержинським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Прокопьєва Клавдія Яківна, проживала за адресою: м. Нвосибірськ, вул. Жовтнева, 3, кв. 6.

Прокопьєв Михайло Михайлович, єфрейтор, стрілець 1-ї стрілецької роти 232-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. Челябінська область, Лебяжевський район. Призваний Кіровським райвійськкоматом Челябінської області. Загинув 8.09.1943 р. Похований с. Більськ, кладовище. Рідні: мати, Прокопьєва Пелагея Олексіївна, проживала за адресою: Челябінська область, Лебяжевський район.

Прокофьєв Василь Федорович, гвардії старший сержант. 1924 р. н. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Прокофьєв Олександр Прокопович, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. м. Ленінград, Островський район. Призваний Тракторозаводським райвійськкоматом Челябінської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Александрова Євдокія Антонівна, проживала за адресою: Челябінська область, Уфимський район, Кармен Карчер, барак 7, кв. 5.

Прокофьєв Степан Іванович, гвардії молодший сержант, командир відділення 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1904 р. н. Мордовська АРСР, Ковилковський район, с. Начеваєво. Призваний Кумарським райвійськкоматом Амурської області. Загинув 8.09.1943 р. Похований на схід від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Прокофьєва Марія Володимирівна, проживала за адресою: Амурська область, Кумарський район.

Прокошин Микола Іванович, лейтенант. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Прокушев Олексій Іванович, гвардії рядовий, старший кулеметник 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Удмуртська АРСР, Селтинський район, с. Капхі. Призваний Селтинським райвійськкоматом Удмуртської АРСР. Загинув 31.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Прокушева З. І., проживала за адресою: Удмуртська АРСР, Селтинський район, с. Капхі.

Пронін Петро Олексійович, гвардії рядовий, телефоніст 16-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. Орловська область, Сицанський район. Призваний Кутвандінським райвійськкоматом Орловської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: брат, Пронін Степан Олексійович, проживав за адресою: м. Тула, вул. Комунаров, 17, кв. 1.

Пронський В. В., рядовий. Загинув 09.1943 р. Похований с. Більськ.

Просвірнов Михайло Дмитрович, єфрейтор, розвідник 74-ї окремої розвідувальної роти 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Новосибірська область, Чановський район, ст. Курон-Озеро, завод Каричі Кір. Призваний Чановським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 5.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Просвірнова Пелагея Ларіонівна, проживала за адресою: Новосибірська область, Чановський район, ст. Курон-Озеро, завод Каричі Кір.

Просвіряков Василь Семенович, гвардії єфрейтор, заступник командира відділення 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Свердловська область, Невольський район, с. Федневка. Призваний Невольським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: мати, Просвірякова Олександра Прокопівна, проживала за адресою: Свердловська область, Невольський район, с. Федневка.

Проскурін Олексій Іванович, рядовий 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1925 р. н. Курська область, Ясеновський район, с. Кулевка. Призваний Ясеновським райвійськкоматом Курської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 1500 м на південний захід від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Проскуріна Марія Володимирівна, проживала за адресою: Курська область, Ясеновський район, с. Кулевка.

Протас Федір Миколайович, гвардії рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Білоруська РСР, Вітебська область, Дрісенський район. Призваний Прахапьєвським райвійськкоматом. Загинув 8.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Протас Єлизавета Карлівна, проживала за адресою: Новосибірська область, Михайловський район, с. Ушково.

Прохоркін Михайло Григорович, рядовий, стрілець 1-ї стрілецької роти 137-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1921 р. н. Тульська область, Дугнинський район, с. Песочна. Призваний Дугнинським райвійськкоматом Тульської області. Загинув 17.07.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: батько, Прохоркін Григорій, проживав за адресою: Тульська область, Дугнинський район, с. Песочна.

Прошансо І. Т., рядовий. Загинув 09.1943 р. Похований с. Більськ.

Прощаликін Федір Кузьмович, сержант. 1918 р. н. с. Балакірево. Загинув 27.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Прудський Матвій Матвійович, гвардії сержант, помічник навідника 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1913 р. н. Читинська область, Кримський район. Призваний Кримським райвійськкоматом Читинської області. Загинув 13.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: батько, Прудський Матвій, проживав за адресою: Читинська область, Кримський район, с. Улхун-Партія.

Прусов Віктор Васильович, гвардії рядовий, навідник 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Івановська область, Родніковський район, с. Горкіно. Призваний Родніковським райвійськкоматом Івановської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Прусова Надія Матвіївна, проживала за адресою: Івановська область, Родніковський район, с. Горкіно.

Прядка Тимофій Михайлович. 1908 р. н. смт Котельва. Помер від ран 11.12.1944 р. Похований смт Котельва.

Прядко Андрій Миколайович, рядовий, стрілець 294-го гвардійського стрілецького полку 97-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1902 р. н. Харківська область, Золочівський район, с. Мала Писарівка. Призваний Золочівським райвійськкоматом Харківської області. Загинув 20.09.1943 р. Похований х. Зубов (с. Зуби), громадське кладовище. Рідні: дружина, Прядко Ганна Тимофіївна, проживала за адресою: Харківська область, Золочівський район, с. Мала Писарівка.

Прядко Андрій Миколайович, рядовий. Загинув 20.09.1943 р. Похований с. Козлівщина.

Прядко Павло Федорович, підпільник. 1900 р. н. с. Милорадове. Страчений у 1942 р. Похований с. Милорадове.

Пузиков Єгор Іванович, гвардії рядовий, мінометник 10-ї мотострілецької бригади. 1913 р. н. Призваний Закаменським райвійськкоматом Бурят-Монгольської АРСР. Загинув 9.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Пузикова Тетяна Іванівна, проживала за адресою: Красноярський край, Хакаська автономна область, Бурейський район.

Пулатов Джура, рядовий, стрілець 1-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійського повітряно-десантної дивізії. 1910 р. н. Ташкентська область, Янгиюльський район, с. Свердлово. Призваний Янгиюльським райвійськкоматом Ташкентської області. Помер від ран 3.09.1943 р. Похований колгоспний двір с. Сидоряче. Рідні: батько, Пулатов Махкам, проживав за адресою: Ташкентська область, Янгиюльський район, колгосп «Юсупов».

Путкін Іван Максимович, рядовий. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Пучков Дмитро Іванович, гвардії старший сержант, командир відділення 4-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ігвардійської повітряно-десантної дивізії. 1917 р. н.

Новосибірська область, Майорський район, с. Наталка. Призваний Азбестовським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 1500 м на південь с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Пучкова Віра Дмитрівна, проживала за адресою: Свердловська область, Тагільський район.

Пушкарьов Григорій Федорович, лейтенант, командир стрілецької роти 93-ї танкової бригади. 1920 р. н. Кіровська область, Молотовський район, с. Міхіно. Призваний Калінінським райвійськкоматом Удмуртської АРСР. Зник безвісті 20.08.1943 р. в районі с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Пушкарьова Дарія Федорівна, проживала за адресою: Кіровська область, Молотовський район, с. Міхіно.

Пушкін Іван Михайлович (Максимович), рядовий, стрілець 131-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. Калінінська область, Октябрський район, с. Горбачево. Призваний Київським райвійськкоматом Удмуртської АРСР. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 200 м на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Пушкіна Ксенія Петрівна, проживала за адресою: Калінінська область, Октябрський район, с. Горбачево.

Пушков Григорій Васильович, гвардії сержант, кулеметник 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1906 р. н. Смоленська область. Призваний Келотським райвійськкоматом Смоленської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиція, двір школи. Рідні: мати, Пушкова Парасковія Іванівна, проживала за адресою: Смоленська область.

Пущин Степан Єгорович, гвардії рядовий, стрілець 1-ї стрілецької роти 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. Удмуртська АРСР, Якшур-Бодьїнський район, с. Інезобіголо. Призваний Якшур-Бодьїнським райвійськкоматом Удмуртської АРСР. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: батько, Єгор Миколайович, проживала за адресою: Удмуртська АРСР, Якшур-Бодьїнський район, с. Інезобоголо.

Пшеніцин Генадій Васильович, старший сержант. 1912 р. н. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Пшенічников Микола Сергійович, сержант, стрілець 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Новосибірська область, Ординський район, с. Чишин. Призваний Ординським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 5.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Пшенічников Сергій Іванович, проживав за адресою: Новосибірська область, Ординський район, с. Чишин.

Пятков Геннадій Кузьмович, гвардії рядовий, автоматник 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1917 р. н. Новосибірська область, м. Сталінськ. Призваний Сталінським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Пяткова Пелагея Миколаївна, проживала за адресою: Новосибірська область, м. Сталінськ, В. Колонія, 33, кв.4.

Пятков Григорій Йосипович, рядовий. 1916 р. н. Загинув 22.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Раджанов Рахім, рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. м. Ташкент, Карасуйський район. Призваний Карасуйським райвійськкоматом м. Ташкент. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Раджанова Хольтиба, проживала за адресою: м. Ташкент, Карасуйський район.

Радін Михайло Васильович, гвардії молодший сержант, командир відділення 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1917 р. н. Тульська область, Веневський район, с. Расилкіно. Призваний Кіровським райвійськкоматом Тульської області. Загинув 25.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Радіна Парасковія Миколаївна, проживала за адресою: Тульська область, Веневський район, с. Расилкіно.

Радченко Степан Павлович, гвардії молодший сержант, заступник командира відділення 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Сумська область, Лебединський район, с. Рябушка. Призваний Лебединським райвійськкоматом Сумської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Радченко Акуліна Єгорівна, проживала за адресою: Сумська область, Лебединський район, с. Рябушка.

Разаренков Юрій Іванович, молодший лейтенант 25-го стрілецького полку 107-ї стрілецької дивізії. 1924 р. н. м. Москва. Призваний Желєзнодорожним райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 22.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: проживали за адресою: м. Москва, вул. Краснопрудська, 25, кв. 5.

Разін Веніамін Павлович, рядовий, стрілець 2-ї гвардійської мотострілецької бригади. 1925 р. н. Івановська область, Тейковський район, с. Романчуково. Призваний Тейковським райвійськкоматом Івановської області. Загинув 12.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: батько, Разін Павло Юхимович, проживав за адресою: Івановська область, Тейковський район, с. Романчуково.

Разінкін Олександр Сергійович, молодший сержант 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1916 р. н. Тамбовська область, Жердєвський район, с. Сукмановка. Похований 9.09.1943 р.

с. Більськ. Рідні: батько, Разінкін Сергій Іванович, проживав за адресою: Тамбовська область, Жердєвський район, с. Сукмановка.

Разносчиков Микола Васильович, гвардії молодший лейтенант, командир стрілецького взводу 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Московська область, м. Мало-Ярославець. Призваний Сталінським райвійськкоматом Московської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Разносчикова Д. Г., проживала за адресою: м. Москва, с. Ізмайлово, вул. Совєтська, 54.

Разорвін Олексій Капітонович, рядовий, мінометник 69-ї окремої штрафної роти. 1920 р. н. Івановська область. Призваний Сталінським райвійськкоматом м. Ярославль. Загинув 4.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Разорвін Капітон Ігнатович, проживав за адресою: м. Ярославль, с-ще Фібролітове, (4) 8, кв. 12.

Разумов Михайло Федорович, гвардії рядовий, телефоніст 9-го гвардійського повітряно-десантного артилерійського полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1914 р. н. Івановська область, Пучезький район, с. Чернопоєво. Призваний Пучезьким райвійськкоматом Івановської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Разумова Ф. П., проживала за адресою: Івановська область, Пучезький район, с. Чернопоєво.

Райков Архип Олексійович, рядовий, стрілець 294-го гвардійського стрілецького полку 97-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1921 р. н. Красноярський край, Єрмаковський район. Призваний Єрмаковським райвійськкоматом Красноярського краю. Загинув 20.09.1943 р. Похований х. Зубов (с. Зуби), громадське кладовище. Рідні: батько, Райков Олексій Семенович, проживав за адресою: Красноярський край, Єрмаковський район.

Райков Микола Павлович, гвардії рядовий, мінометник 204-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1906 р. н. Краснодарський край, Усть-Обинський район, с. Усть-Обинка. Призваний Черногорським райвійськкоматом Краснодарського краю. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 500 м на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: сестра, Махова Марія Павлівна, проживала за адресою: Краснодарський край, Усть-Обинський район, с. Усть-Обинка.

Райнгулов Хаким Абдулович, рядовий, стрілець 206-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1908 р. н. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Ракічинський Андрій Григорович, рядовий, стрілець 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1914 р. н. Вінницька область, Ямпільський район, с. Волданівка. Призваний Ямпільським райвійськкоматом. Загинув 15.09.1943 р. Похований с. Деревки. Рідні: дружина, Ракічинська Ніна Полікарпівна, проживала за адресою: Вінницька область, Ямпільський район, с. Волданівка.

Рапанович Іван Купреєвич, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1918 р. н. Вілейська область, Кривицький район, с. Кривичі. Призваний Кривицьким райвійськкоматом Вілейської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Рапанович Папула Мартинівна, проживала за адресою: Вілейська область, Кривицький район, с. Кривичі.

Расщепкін Михайло Єфремович, сержант, командир відділення 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Тамбовська область, Мордовський район, с. Стрілецьке. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Расщепкіна Параска Миколаївна, проживала за адресою: Тамбовська область, Мордовський район, с. Стрілецьке.

Рахаєв Іван Михайлович, рядовий. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Рахімов Адимо, рядовий 1235-го стрілецького полку 373-ї стрілецької дивізії. Помер від ран 9.10.1943 р. Похований у Котелевському районі.

Рахімов Мурза, рядовий, стрілець 137-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1921 р. н. Бухарська область, Бухарський район, колгосп імені 3-го Інтернаціоналу. Призваний Бухарським райвійськкоматом Бухарської області. Зник безвісті 16.08.1943 р. в районі с. Більськ. Рідні: батько, Рахімов Зекір, проживав за адресою: Бухарська область, Бухарський район, колгосп імені 3-го Інтернаціоналу.

Рахімов Сагіт, рядовий. 1924 р. н. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Рахманов Абрагім, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1908 р. н. Узбецька РСР, Ферганська область, Алти-Арикський район, колгосп ім. Будьоного. Призваний Алти-Арикським райвійськкоматом Ферганської області. Загинув 9.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Рідні: дружина, Рахманова С., проживала за адресою: Узбецька РСР, Ферганська область, Алти-Арикський район, колгосп ім. Будьоного.

Рахманов К., рядовий. Загинув 09.1943 р. Похований с. Більськ.

Рахманулов Азім, стрілець 3-ї механізованої бригади. 1911 р. н. Самаркандська область. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Сидоряче.

Рахматов Мухейор, рядовий. 1918 р. н. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Рева Григорій П., рядовий. Харківська область, Краснокутський район, с. Любка. Загинув 6.03.1943 р. Похований с. Велика Рублівка.

Рева Яків Оникійович, гвардії сержант, командир відділення 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. Полтавська область, Хорольський район, с. Хвощівка. Призваний Нижнє-Тагільським райвійськкоматом Свердловської області. Зник безвісті серпень 1941 р. в районі с. Котельва. Рідні: мати, Рева Пелагея Юхимівна, проживав за адресою: Полтавська область, Хорольський район, с. Хвощівка.

Ревякін Іван Михайлович, гвардії сержант, командир відділення 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1916 р. н. Воронезька область, Верхнємамонський район, с. Коровиха. Призваний Павловським райвійськкоматом. Загинув 3.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Негуляна Т. Я, проживала за адресою: Воронезька область, Богучарський район, с. Красногоровка.

Регузов Олексій Іванович, молодший сержант, командир відділення 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1918 р. н. Воронезька область, Землянський район. Призваний Свердловським райвійськкоматом Ворошиловградської області. Помер від поранення 6.09.1943 р, в санітарній роті полку. Похований с. Більськ. Рідні: батько, Регузов Іван Тимофійович, проживав за адресою: Ворошиловградська область, Свердловський район, шахта № 23, будбарак № 9.

Редін Микита Тарасович, рядовий, сапер 1-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1903 р. н. Рязанська область, Уклоєвський район, с-ще Варвьєр-Верховське. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: донька, Редіна Єлизавета Миколаївна, проживала за адресою: Північно-Казахстанська область, Соколовський район, с. Кустоловське.

Редін Петро Максимович, сержант, командир відділення 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Тамбовська область, Моршанський район, с. Пеньки. Призваний Моршанським райвійськкоматом Тамбовської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Редіна Анастасія Яківна, проживала за адресою: Тамбовська область, Моршанський район, с. Пеньки.

Редька Василь Ульянович, лейтенант 3-ї механізованої бригади. 1923 р. н. Чернігівська область, Варвинський район, с. Вар'я. Призваний Варвинським райвійськкоматом Чернігівської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Редька Марія Максимівна, проживала за адресою: Чернігівська область, Варвинський район, с. Вар'я.

Резнік Іван Олексійович, старший лейтенант, командир відділення 575-го стрілецького полку 161-ї стрілецької дивізії. 1913 р. н. Харківська область, Краснокутський район, с. Козіївка. Загинув 27.02.1943 р. Похований с. Мар'їне.

Рейтер Олександр Іванович, капітан, начальник військово-технічного постачання 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1904 р. н. Ленінградська область, Єфимовський район, с. Міхеєво. Призваний Єфимовським райвійськкоматом Ленінградської області. Зник безвісті 4.09.1943 р., в районі смт Котельва. Рідні: дружина, Рейтер Ольга Олександрівна, проживала за адресою: Ленінградська область, Єфимовський район, с. Велья.

Рекало Василь Феодосійович, гвардії старший лейтенант 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1907 р. н. Краснодарський край, Приморсько-Ахтирський район, ст. Приморсько-Ахтирська. Призваний Приморсько-Ахтирським райвійськкоматом Краснодарського краю. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Калашникова Таїсія Олексіївна, проживала за адресою: Адигейська АРСР, Тахтамукайський район, х. Енем.

Ректуш (Рекрут) Степан Петрович, гвардії лейтенант, командир мінометного взводу 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1902 р. н. Вінницька область, Хмельницький район, с. Кривошеї. Призваний Хмельницьким райвійськкоматом Вінницької області. Загинув у бою 9.09.1943 р. с. Забилівка, Зіньківський район, увічнений у с. Більськ. Рідні: дружина, Рекрут Віра Михайлівна, проживала за адресою: Новосибірська область, Топикінський район.

Репін Дем'ян Дмитрович, гвардії рядовий, кулеметник. 1923 р. н. Удмуртська АРСР, Вавозький район. Призваний Вавозьким райвійськкоматом Удмуртської АРСР. Загинув 31.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Репіна Феодосія Іванівна, проживала за адресою: Удмуртська АРСР, Вавозький район.

Репін Михайло Іванович, гвардії молодший сержант, командир відділення 232-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1918 р. н. Іркутська область, Киренський район, с. Чуя. Призваний Алдонським райвійськкоматом Якутської АРСР. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: сноха, Репіна Олександра Костянтинівна, проживала за адресою: Іркутська область, Киренський район, с. Чуя.

Решетов Сергій Борисович, гвардії рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1920 р. н. Самаркандська область, Пастдаргомський район. Призваний Куйбишевським райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 26.08.1943 р. Похований с. Михайлове. Рідні: брат, Башегов Расул, проживав за адресою: Самаркандська область, Пастдаргомський район.

Рибніков Микола Гаврилович, старший лейтенант, командир роти 17-го стрілецького полку 10-ї мотострілецької бригади. 1914 р. н. Свердловська область, м. Свердловськ, вул. Чернишевська, 2, кв. 2. Призваний Свердловським міськвійськкоматом Свердловської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: сестра, Рибніккова Марія Гаврилівна, проживала за адресою: м. Свердловськ, вул. Чернишевська, 2, кв. 2.

Рижиков Георгій Кузьмович, рядовий, телефоніст. 1918 р. н. Челябінська область, с. Петрівка. Призваний Орським райвійськкоматом Чкаловської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: не відомо.

Рижкін Іван Михайлович, гвардії молодший лейтенант, командир кулеметного взводу 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1916 р. н. Карело-Фінська РСР, Олонецький район, с. Гомар-Гура. Загинув у бою 10.09.1943 р. Похований с. Більськ, на південь від 12 курганів. Рідних немає.

Рижкін Микола Павлович, гвардії рядовий, стрілець 210-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1906 р. н. Мордовська АРСР, Ічалковський район, с. Береговьє-Сиреса. Призваний Ічаловським райвійськкоматом Мордовської АРСР. Загинув 17.09.1943 р. Похований за 1 км на північ від с. Мала Рублівка. Рідні: дружина, Рижкіна Дарія Пилипівна, проживала за адресою: Мордовська АРСР, Ічаловський район, с. Береговьє-Сиреса.

Рижков Констянтин Петрович, рядовий, телефоніст 6-го артилерійського полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1915 р. н. Челябінська область, Чебаркульський район, с. Травники. Призваний Кваркенським райвійськкоматом Чкаловської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований х. Гнилосирівка (с. Чернещина). Рідні: дружина, Рижкова Ганна Єгорівна, проживала за адресою: Чкаловська область, Кваркенський район, с. Катеринівка.

Рижов Семен Титович, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1898 р. н. Куйбишевська область, Петровський район, с. Марьєвка. Призваний Петровським райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований на схід від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Рижова Марія Олексіївна, проживала за адресою: Куйбишевська область, Петровський район, с. Марьєвка.

Рилєнков Георгій Кузьмович. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Сидоряче.

Риским Михайло Іванович, рядовий. 1906 р. н. Загинув 12.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Ритіков Григорій Якович, гвардії молодший сержант, заступник командира відділення 18-ї танкової бригади. 1902 р. н. Іркутська область, Тулинський район. Призваний Тулинським райвійськкоматом Іркутської області. Зник безвісті 26.08.1943 р. в районі смт Котельва. Рідні: дружина, Ритікова Софія Іванівна, проживала за адресою: Іркутська область, Тулинський район.

Рихлов Семен Андрійович, рядовий 230-го гвардійського стрілецького полку. Помер від ран 14.09.1943 р., у 589-му окремому медико-санітарному батальйоні. Похований за 3 км на північний захід від х. Каменський (с. Камінне).

Ричков Василь Степанович, гвардії рядовий, навідник 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Калінінська область, Луковниковський район, с. Погорєлово. Призваний Таганським райвійськкоматом м. Москва. Загинув 3.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Ричков Степан Андрійович, проживав за адресою: м. Москва, ст. Угрецька, адм. корпус 5, кв. 28.

Різник Гнат Олексійович, старший сержант, командир відділення 575-го стрілецького полку 161-ї стрілецької дивізії. 1913 р. н. Харківська область, Краснокутський район, с. Козіївка. Загинув 27.02.1943 р. Похований с. Мар'їне.

Рогачев Володимир Пилипович, гвардії молодший сержант 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Тамбовська область, Інжавінський район, с. Петро-Павлово. Призваний Інжавінським райвійськкоматом Тамбовської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Рогачева Єлизавета Андріївна, проживала за адресою: Тамбовська область, Інжавінський район, с. Петро-Павлово.

Рогачов П. І. Загинув12.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Рогов Олексій Дмитрович, сержант, командир відділення 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1921 р. н. Куйбишевська область, Кінельський район. Призваний Небетовським райвійськкоматом Куйбишевської області. Помер від ран 14.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: сестра, Шишкіна Марфа Дмитрівна, проживала за адресою: Куйбишевська область, Кінельський район.

Роговой Остап Антонович, старший сержант 22-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1919 р. н. Кіровоградська область. Призваний Шоршевським райвійськкоматом Кіровоградської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Рогова С. К., проживала за адресою: Кіровоградська область, с. Кобзарівка.

Рогожин Іван Сергійович, гвардії молодший сержант, радист 14-ї гвардійської танкової бригади. 1923 р. н. Саратовська область, Красноармійський район, ст. Ст. Топовка. Призваний Красноармійським райвійськкоматом Саратовської області. Загинув 15.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Рогожин Сергій Петрович, проживав за адресою: Саратовська область, Красноармійський район, ст. Ст. Топовка.

Родіонов Василь Васильович, гвардії рядовий, стрілець 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1901 р. н. Воронезька область, Синєлипяговський район. Призваний Семиленіловським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 1500 м на південний захід від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Родіонова Акуліна Іллівна, проживала за адресою: Воронезька область, Семиленіловський район, с. Семиленіловка.

Родіонов Василь Кіндратович, молодший сержант, заступник командира відділення 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Челябінська область, Половинський район, с. Половинка. Призваний Половинським райвійськкоматом Челябінської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Родіонова Аграфена Трохимівна, проживала за адресою: Челябінська область, Половинський район, с. Половинка.

Родіонов Ілля Павлович, сержант 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1907 р. н. Московська область, Крівандинський район, с. Рошаль. Призваний Кривандинським райвійськкоматом Московської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Родіонов Олександр Харитонович, гвардії рядовий, телефоніст 22-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1920 р. н. Новосибірська область. Призваний Кемеровським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Родіонов Харитон Макарович, проживав за адресою: Новосибірська область, Токсинський район. с. Барлатово.

Роднов Андрій Петрович, гвардії рядовий, мінометник 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Куйбишевська область, Хворостянський район. Призваний Хворостянським райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Рідні: дружина, Роднова Марія Сергіївна, проживала за адресою: Куйбишевська область, Хворостянський район.

Рожанов Михайло Сергійович, старший сержант. 1913 р. н. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Розкостасов Микола, молодший лейтенант 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. м. Сталінград. Призваний Сталінським райвійськкоматом м. Москви. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні проживали за адресою: м. Москва, вул. Совєтська, 54.

Розмаков Василь Іванович, гвардії рядовий 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. Курганська область. Загинув 19.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Розман Ієдан Аронович, гвардії рядовий. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Романенко Ілля Трохимович, сержант. Загинув 7.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Романенко Микола Іванович, гвардії молодший сержант, стрілець 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Полтавська область, Нехворощанський район, с. Жирківка. Призваний Краснокутським райвійськкоматом Саратовської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: сестра, Руденко Марія Іванівна, проживала за адресою: Саратовська область, Краснокутський район, с. Домена.

Романколов Ускумбай, гвардії рядовий, стрілець 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1910 р. н. Фрунзенська область, Кіровський район. Призваний Кіровським райвійськкоматом Фрунзенської області. Загинув 9.09.1943 р. Похований за 2,5 км на північний схід с. Любка. Рідні: дружина, Романколова Аламберду, проживала за адресою: Фрунзенська область, Кіровський район, радгосп «Каксай».

Романов Євгеній Іванович, рядовий, телефоніст 3-ї гвардійської важкої танкової бригади. 1923 р. н. Рязанська область, Милославський район. Призваний Милославським райвійськкоматом Рязанської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, центр. Рідні: батько, Романов Іван Семенович, проживав за адресою: Рязанська область, Милославський район, с. Садовка.

Романов Євгеній Сергійович, гвардії рядовий. 1903 (1923) р. н. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлове.

Романов Іван Васильович, гвардії сержант, кулеметник 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Горьковська область, Автозаводський район. Призваний Автозаводським райвійськкоматом Горьковської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: мати, Хромова Пелагея Петрівна, проживала за адресою: Горьковська область, Автозаводський район, ст. Колхозна.

Романов Капітон Петрович, молодший сержант, старший радіотелеграфіст 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. Кіровська область, Мамлизький район, с. Каксиніж. Призваний Мамлизьким райвійськкоматом Кіровської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Романова Ольга Опанасівна, проживав за адресою: Кіровська область, Малмизький район, с. Каксиніж.

Романов Михайло Степанович, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1913 р. н. Куйбишевська область, Кошкинський район. Призваний Осакаровським райвійськкоматом Карагандинської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Фоманова Олена, проживала за адресою: Карагандинська область, Осакаровський район, селище № 6.

Романов Олексій Федорович, рядовий. Московська область, Волокаламський район. Загинув 31.08.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: дружина, Романова Є. В., проживала за адресою: Московська область, Волокаламський район.

Романович Іван Купреєвич. 1918 р. н. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Ротков Володимир Петрович, рядовий. Загинув 8.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Ротмаєв Димбри, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1915 р. н. Бурят-Монгольська АРСР, Закаменський район, с. Малдишкуд. Призваний Закаменським райвійськкоматом Бурят-Монгольської АРСР. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Ротмаєва Ханим, проживала за адресою: Бурят-Монгольська АРСР, Закаменський район, с. Малдишкуд.

Рочев Тимофій Іванович, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1905 р. н. Комі АРСР, Іжемський район. Призваний Іжемським райвійськкоматом Комі АРСР. Загинув 11.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, біля школи. Рідні: мати, Рочева Пелагея Павлівна, проживала за адресою: Комі АРСР, Іжемський район, с. Кілево.

Рубайло Петро Фантинович (Фокович), підпільник, колгоспник. 1909 р. н. с. Більськ. Страчений у 1942 р. Похований с. Більськ.

Рубцов Дмитро Григорович, гвардії рядовий, снайпер 22-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1921 р. н. Орловська область, Брянський район. Призваний Брянським райвійськкоматом Орловської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Рубцов Григорій Пудович, проживав за адресою: Орловська область, Брянський район, Бело-Герянська артіль.

Ругов А. Д. Загинув 12.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Руденький Семен Іванович, рядовий. 1911 р. н. Полтавська область, Котелевський район, с. Чернещина. Загинув 17.02.1942 р. у полоні. Похований с. Чернещина.

Руденький Яків Максимович, підпільник. Полтавська область, с. Котельва. Страчений в грудні 1941 р. Похований смт Котельва.

Рудирман Лев Григорович, гвардії молодший сержант, командир відділення 18-ї танкової бригади. м. Мінськ. Призваний Київським райвійськкоматом м. Москва. Зник безвісті 26.08.1943 р., в районі с. Котельва. Рідні: мати, Рудирман Ольга Іванівна, проживала за адресою: м. Москва, вул. Павлова, 1, кв. 15.

Рудницький Борис Іванович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1921 р. н. м. Волхов, вул. Луначарського, 3. Призваний Волховським міськвійськкоматом. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: батько, Рудницький Іван Іванович, проживав за адресою: м. Волхов, вул. Луначарського, 3.

Руднiков Ілля Григорович, рядовий, стрілець 640-го стрілецького полку 47-ї стрілецької дивізії. 1924 р. н. Призваний Молотовським райвійськкоматом Архангельської області. Загинув 31.08.1943 р. Похований с. Більськ. Рідних немає.

Рудяшко Федір Прохорович, гвардії рядовий, стрілець 81-го гвардійського повітряно-десантного полку. 1916 р. н. Ворошиловградська область, Білокуракінський район, с. Павлівка. Призваний Білокуракінським райвійськкоматом Ворошиловградської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Талалаєв Іван Васильович, проживав за адресою: Ворошиловградська область, Білокуракінський район, с. Павлівка.

Рудько Іван (Андрій) Сидорович, рядовий, стрілець 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1911 р. н. Полтавська область, Опішнянський район, с. Більськ. Призваний Опішнянським

райвійськкоматом Полтавської області. Помер від ран 6.09.1943 р. в 5-у окремому медико-санітарному батальоні. Похований с. Більськ. Рідні: дружина, Рудько Олександра Федорівна, проживала за адресою: Полтавська область, Опішнянський район, с. Більськ.

Рузанов Андрій Іванович, фельдшер, старшина 22-го окремого розвідувального батальйону 4-го гвардійського танкового корпусу. 1919 р. н. Призваний Лихославським райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 15.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Логвиненко Лідія Михайлівна, проживала за адресою: Сталінградська область, Березовський район, с. Атамановка.

Руковошніков Микола Петрович, гвардії сержант. Загинув 7.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Румянцев Гаврило Петрович. 1912 р. н. Похований 29.08.1943 р. у с. Котельва.

Румянцев Микола Михайлович, рядовий 136-го стрілецького полку. Помер від ран 13.09.1943 р. у 9-му окремому медико-санітарному батальйоні. Похований смт Котельва, південна околиця, кладовище.

Румянцев Микола Михайлович. Загинув 1943 р. Похований смт Котельва.

Русскіх Федір Гнатович, рядовий, стрілець 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1903 р. н. Удмуртська АРСР, Красногорський район. Призваний Красногорським райвійськкоматом Удмуртської АРСР. Загинув 15.08.1943 р. Похований за 1 км на південь від с. Більськ. Рідні: дружина, Русскіх Віра Сергіївна, проживала за адресою: Удмуртська АРСР, Красногорський район.

Рустамов Фокрітдін, гвардії рядовий, стрілець 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. Наманганська область, Уйчинський район, колгосп ім. Жданова. Призваний Уйчинським райвійськкоматом Наманганської області. Загинув 31.08.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Рустамова Халія, проживала за адресою: Наманганська область, Уйчинський район, колгосп ім. Жданова.

Рюмін Володимир Сергійович, гвардії рядовий, артилерист 27-го гвардійського стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Івановська область, Камешковський район, с. Абросінка. Призваний Ковровським райвійськкоматом Івановської області. Помер від ран 19.09.1943 р. Похований с. Михайлове. Рідні: батько, Рюмін Сергій Олексійович, проживав за адресою: Івановська область Камешковський район, с. Абросінка.

Рюпін Михайло Георгійович, рядовий. Загинув 23.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Рябінін Олександр Володимирович, гвардії рядовий, навідник 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Саратовська область, Романовський район. с. Берей. Призваний Романовським райвійськкоматом Саратовської області. Загинув 1.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: мати, Рябініна Василіса Василівна, проживала за адресою: Саратовська область, Романовський район, с. Берей.

Рябов Михайло Парфенович, гвардії рядовий, сапер 19-ї гвардійської танкової бригади. 1904 р. н. Кіровська область, Свечінський район. Призваний Ніколаєвським-на-Амуре райвійськкоматом м. Ніколаєв-на-Амурі. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: мати, Рябова Єлизавета Семенівна, проживала за адресою: м. Ніколаєв-на-Амурі, вул. Читинська, 24.

Рябуха Михайло Степанович, рядовий, стрілець 90-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1916 р. н. Харківська область, Золочівський район, с. Писарівка. Призваний Золочівським райвійськкоматом Харківської області. Загинув 18.09.1943 р. Похований с. Маловидне. Рідні: дружина, Рябуха Ганна Дмитрівна, проживала за адресою: Харківська область, Золочівський район, с. Писарівка.

Рязаєв Бабай, рядовий. 1906 р. н. Самаркандська область, Нуратинський район, с. Кок-Тена. Загинув 20.08.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: мати, Рязаєва Шарбат, проживала за адресою: Самаркандська область, Нуратинський район, с. Кок-Тена.

Рязанов Валерій Сергійович, гвардії рядовий, стрілець 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Молотовська область, Березінський район, с. Селезні. Призваний Лисвенським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 9.09.1943 р. Похований за 2,5 км на північний схід с. Любка. Рідні: мати, Рязанова Ганна Дм., проживала за адресою: Молотовська область, м. Лисьва, вул. Худинська, 22.

Рязанов Олександр Дмитрович, рядовий, стрілець 137-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. Кіровська область, Тужинський район, с. Кашкар Ур. Призваний Тужинським райвійськкоматом Кіровської області. Загинув 17.08.1943 р. Похований за 1 км на південь від с. Більськ, могила при дорозі. Рідні: дружина, Рязанова Ганна Григорівна, проживала за адресою: Кіровська область, Тужинський район, с. Кашкар Ур.

Рязанцев Вадим Костянтинович, лейтенант, технік 8-го винищувально протитанкового дивізіону 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1912 р. н. Призваний Кемеровським облвійськкоматом. Загинув 22.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Левченко Тамара Костянтинівна, проживала за адресою: Новосибірська область, м. Сталінськ, вул. Кірова, 3, кв. 18.

Рязанцев Федір Єгорович, гвардії сержант, командир відділення 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1908 р. н. Амурська область, Тамбовський район, с. Толстовка. Призваний Тамбовським райвійськкоматом Амурської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружна, Рязанцева Агафія Яківна, проживала за адресою: Амурська область, Тамбовський район, с. Толстовка.

Рямізов Мікімула Сафізович, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1903 р. н. Молотовська область, Бардимський район. Призваний Бардимським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 10.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Рямізова Гуліфіла, проживала за адресою: Молотовська область, Бардимський район, с. Кушкар.

Рьянов Тимофій Ферапонтович, рядовий. Загинув 1.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Сабіров Касим, гвардії рядовий, стрілець 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1919 р. н. Татарська АРСР, Калінінський район. Призваний Калінінським райвійськкоматом Татарської АРСР. Загинув 9.09.1943 р. Похований за 2,5 км на північний схід с. Любка.

Сабіров Рудзай, рядовий. 1917 р. н. Загинув 26.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Савельєв Микола Сергійович, гвардії рядовий. Загинув 31.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Савельєв Сергій Степанович, гвардії сержант, командир відділення 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1925 р. н. Тульська область, Заокський район. Призваний Заокським райвійськкоматом Тульської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: батько, Савельєв Степан Якович, проживав за адресою: Тульська область, Заокський район.

Савельєв Сергій Якович, рядовий, кулеметник 3-ї гвардійської тяжкої танкової бригади. 1922 р. н. Ленінградська область, Новгородський район. Призваний Новгородським райвійськкоматом Ленінградської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, центр. Рідні: мати, Савельєва Парасковія Василівна, проживала за адресою: Ленінградська область, Новгородський район, с. Терентьєво.

Савілов Прокопій Маркович, рядовий, візник 627-го стрілецького полку 180-ї стрілецької дивізії. 1899 р. н. м. Мічурінськ. Призваний Мічурінським райвійськкоматом Тамбовської області. Загинув 22.02.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Савілова Євдокія Романівна, проживала за адресою: м. Мічурінськ, вул. Герцена, 12.

Савін Кирило Іванович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Волховська область, Улумський район, с. Верхня. Призваний Улумським райвійськкоматом Волховської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: батько, Савін Іван Опанасович, проживав за адресою: Волховська область, Улумський район, с. Верхня.

Савін Опанас Петрович, гвардії рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1918 р. н. м. Хабаровськ. Призваний Хабаровським райвійськкоматом. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Савіна Парасковія, проживала за адресою: Хабаровський край.

Савін Сергій Гаврилович, гвардії рядовий, кулеметник 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. Івановська область, Гусєвський район, с. Великі Артемки. Призваний Гусєвським райвійськкоматом Івановської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Савін Гаврило Андрійович, проживав за адресою: Івановська область, Гусєвський район, с. Великі Артемки.

Савіних Матвій Спиридонович, гвардії сержант, командир відділення 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1902 р. н. Кіровська область, Оричевський район. Призваний Зейським райвійськкоматом Читинської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, двір школи. Рідні: дружина, Савіних Василіса Петрівна, проживала за адресою: Кіровська область, Оричевський район, с. Кайнурово.

Савісько Іван Іванович, рядовий. 1913 р. н. Полтавська область, Машівський район, с. Сахнівщина. Загинув 20.09.1941 р. Похований смт Котельва.

Савіцький Олександр Федорович, гвардії сержант, бронебійник 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1916 р. н. Челябінська область, м. Троїцьк, вул. Пролетарська, 11. Призваний Троїцьким райвійськкоматом Челябінської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Савіцький Федір, проживав за адресою: Челябінська область, м. Троїцьк, вул. Пролетарська, 11.

Савченко Борис Тимофійович, гвардії рядовий, стрілець 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. Рязанська область, Рибновський район, с. Данилово.

Призваний Юлматським райвійськкоматом Чернігівської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Савченко Євдокія Іванівна, проживала за адресою: Рязанська область, Рибновський район, с. Данилово.

Савченко Іван Федорович, старший сержант, командир розрахунку 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1921 р. н. Алтайський край, Мамонтовський район, с. Долгово. Призваний Кемеровським райвійськкоматом м. Кемерово. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Савченко Олександра Андріївна, проживала за адресою: м. Кемерово, Толкінський провулок, 36.

Савченко Трохим Семенович, гвардії сержант, командир відділення 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1920 р. н. Київська область, Корсуньський район. Призваний Ізерсовським райвійськкоматом Київської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований за 200 м на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Савченко Лукія Тимофіївна, проживала за адресою: Київська область, Корсунський район, с. Підлужне.

Сагібов Дусмат, рядовий. 1905 р. н. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Сагір Пилип Семенович, гвардії рядовий, стрілець 210-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1915 р. н. Сумська область, Лебединський район, с. Нова Ворожба. Призваний Лебединським райвійськкоматом Сумської області. Загинув 18.09.1943 р. Похований на північ за 1 км від с. Мала Рублівка. Рідні: мати, Сагір Улита Макарівна, проживала за адресою: Сумська область, Лебединський район, с. Нова Ворожба.

Садабаєв Акум, рядовий, навідник 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. Казахська РСР. Загинув 26.08.1943 р. Похований с. Михайлове. Рідні: дружина, Садабаєва, проживала за адресою: Казахська РСР.

Садах Юхим (Єфрем) Дмитрович, рядовий, 735-го стрілецького полку 166-ї стрілецької дивізії. 1895 р. н. (1897). Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Садибаєв Самат, гвардії рядовий, автоматник санітарної роти 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1909 р. н. Фрунзенська область, Пантелеєвський район, с. Ленін. Призваний Пантелеєвським райвійськкоматом Фрунзенської області. Загинув 31.08.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Садибаєва Бабесора, проживала за адресою: Фрунзенська область, Пантелеєвський район, с. Ленін.

Садиков Алекоп, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1913 р. н. Татарська АРСР, Дрожжановський район. Призваний Дрожжановським райвійськкоматом Татарської АРСР. Загинув 7.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Садикова Азісбіт, проживала за адресою: Татарська АРСР, Дрожжановський район, колгосп «Пролетарій».

Садиков Дюша, рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1895 р. н. Ленінабадська область. Призваний Ленінабадським райвійськкоматом. Загинув 24.08.1943 р. Похований с. Михайлове. Рідні: дружина, Садикова Тади, проживала за адресою: Ленінабадська область.

Садієв В. А., сержант. Загинув 26.02.1943 р. Похований смт Котельва.

Садовов Іван Андрійович, гвардії єфрейтор 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1912 р. н. Тульська область, Ленінський район, с. Заречьє. Призваний Іжевським міськвійськкоматом Удмуртської АРСР. Загинув 3.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Садовова Олександра Миколаївна, проживала за адресою: м. Тула, провулок Свердловський, 1, кв. 5.

Саєнко Михайло Степанович, старший сержант. 1917 р. н. Загинув 18.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Сазонов Микола Степанович, єфрейтор. Загинув 09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Саліев Азіб, рядовий, кавалерист 158-го кавалерійського полку 3-ї кавалерійської дивізії. Самаркандська область, Самаркандський район. Призваний Самаркандським райвійськкоматом Самаркандської області. Зник безвісті 9.10.1941 р., в районі с. Котельви. Рідні: батько, Салієв, проживав за адресою: Самаркандська область, Самаркандський район.

Саліев Джамбай, рядовий, стрілець 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. Андижанська область, Алтинкульський район. Загинув 8.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, бригадний двір. Рідні: сестра, Салієва Міморагілі, проживала за адресою: Андижанська область, Алтинкульський район.

Саліев Мадумар, гвардії рядовий, стрілець 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1912 р. н. м. Ташкент, колгосп «4 ахун». Призваний Кароарбським райвійськкоматом. Поранений 4.09.1943 р. Помер від ран 4.09.1943 р. у 5-му окремому медико-санітарному батальйоні. Похований с. Михайлове. Рідні: Джураєв Ошаухан, проживав за адресою: м. Ташкент, колгосп «4 ахун».

Саліев Максаталі, рядовий. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Салпназаров Джумамурат, гвардії рядовий, стрілець 2-ї гвардійської моторизованої стрілецької бригади. Узбецька РСР, Куйбишевський район, с. Нукус, колгосп ім. Леніна. Призваний Куйбишевським райвійськкоматом. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Салпназаров Набат, проживав за адресою: Узбецька РСР, Куйбишевський район, м. Нукус, колгосп ім. Леніна.

Сальников Віктор Власович, лейтенант, командир стрілецької роти 93-ї танкової бригади. 1913 р. н. Сталінградська область, Мачешанський район, ст. Єлань, х. Суворов. Призваний Сталінабадським райвійськкоматом Сталінабадської області. Зник безвісті 20.08.1943 р., в районі с. Михайлівка Перша. Рідні: сестра, Гребеннікова Дарія Власівна, проживала за адресою: Сталінградська область, Мачешанський район, ст. Єлань, х. Суворов.

Самарін Борис Борисович, рядовий, стрілець 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Смоленська область, Новодугинський район. Призваний Ростокинським райвійськкоматом Смоленської області. Загинув 24.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Самаріна Мотрона Микитівна, проживала за адресою: м. Кіров, вул. Пожарна, 66.

Самборс Микола Кузьмович, гвардії рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1921 р. н. Кіровоградська область, ст. Знам'янка, вул. Пушкіна, 12. Призваний Знам'янським райвійськкоматом Кіровоградської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований за 500 м на південний схід від смт Котельви. Рідні: Самброс Василіса Іванівна, проживала за адресою: Кіровоградська область, ст. Знам'янка, вул. Пушкіна, 12.

Самборський Андрій Єгорович, гвардії лейтенант, командир стрілецького взводу 208-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1915 р. н. Дніпропетровська область, Петропавловський район, с. Успенівка. Загинув 2.09.1943 р. Похований за 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Коганевич Марія Миколаївна, проживала за адресою: Воронезька область, Н. Хоперський район, Шелкорадгосп.

Саміггулін Гаріфулла, гвардії рядовий, стрілець 210-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1899 р. н. Татарська АРСР, Кукморський район, с. Кіндурнуль. Призваний Кукморським райвійськкоматом Татарської АРСР. Загинув 17.09.1943 р. Похований за 1 км на північ від с. Мала Рублівка. Рідні: дружина, Самігуліна Зайнам, проживала за адресою: Татарська АРСР, Кукморський район, с. Кіндурнуль.

Самойлов Іван Опанасович, гвардії старший сержант, заступник командира відділення 2-ї гвардійської моторизованої стрілецької бригади. 1908 р. н. Смоленська область, Пречистенський район, с. Клестова. Призваний Канаковським райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Самойлов Опанас Самойлович, проживав за адресою: Смоленська область, Пречистенський район, с. Клестова.

Самойлов Ким Петрович, гвардії старший сержант, помічник командира взводу 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Вологодська область, Витегорський район. Призваний Витегорським райвійськкоматом Вологодської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, біля школи. Рідні: мати, Самойлова Катерина Матвіївна, проживала за адресою: Вологодська область, Витегорський район, с. Кандус.

Самохвалов (Самофалов) Микола Сергійович, гвардії молодший лейтенант, командир кулеметного взводу 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Ленінградська область, м. Чудово. Загинув у бою 10.09.1943 р. Похований с. Більськ, на південь від 12 курганів. Рідні: сестра, Горенчук Марія Сергіївна, проживала за адресою: Алтайський край, Троїцький район, ліспродторг.

Самохвалов Володимир Якович, рядовий. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Самсонов Микола Харитонович, лейтенант, командир стрілецької роти 575-го стрілецького полку 161-ї стрілецької дивізії. 1902 р. н. Новосибірська область, Іжморський район. Призваний Анжеро-Судженським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 25.02. 1943 р. Похований с. Мар'їне. Рідні: дружина, Самсонова Антоніна Олексіївна, проживала за адресою: Новосибірська область, м. Анжеро-Судженськ, вул. Міліцейська, 5, кв. 2.

Санжаров Михайло Михайлович, гвардії рядовий. 1925 р. н. Загинув 5.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Санніков Іван Пилиппович, рядовий, комісар розрахунку 6-ї винищувальної бригади. 1918 р. н. Свердловська область, м. Кіровоград. Призваний Невьянським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 22.02.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Саннікова Олександра, проживала за адресою: Свердловська область, м. Кіровоград, вул. Урицького, 12.

Санугашев Самуіл Миронович, гвардії молодший сержант, помічник командира взводу 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1918 р. н. Красноярський край, Аскайський район, с. В. Аскайськ. Призваний Аскайським райвійськкоматом Красноярського краю. Загинув 2.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Сан-

гулаєва Олександра Володимирівна, проживала за адресою: Красноярський край, Аскайський район, с. В. Аскайськ.

Сапаров Порфирій Маркович, рядовий, розвідник 36-ї окремої розвідувальної роти 309-ї стрілецької дивізії. Загинув 1.03.1943 р. Похований смт Котельва.

Сапегін Микола Павлович, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1915 р. н. Свердловська область, Толицький район. Призваний Толицьким райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більська. Рідні: дружина, Сапегіна Мотрона Марківна, проживала за адресою: Свердловська область, Толицький район, ліспромгосп.

Саплін Василь Григорович, рядовий, стрілець 201-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1925 р. н. Харківська область, Вовчанський район, с. Жовтневе. Призваний Волчанським райвійськкоматом Харківської області. Загинув 16.09.1943 р. Похований с. Мар'їне. Рідні: батько, Саплін Григорій Іванович, проживав за адресою: Харківська область, Волчанський район, с. Жовтневе.

Сапожников Володимир Васильович, гвардії рядовий, навідник 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. м. Казань, вул. К. Маркса, 35, кв. 13. Призваний Товаринським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: мати, Сапожникова Єлизавета Георгіївна, проживала за адресою: м. Казань, вул. К. Маркса, 35, кв. 13.

Сапожников Кузьма Ілліч, рядовий, стрілець 575-го стрілецького полку 161-ї стрілецької дивізії. 1903 р.н Сталінградська область, Березовський район. Призваний Березовським райвійськкоматом Сталінградської області. Загинув 7.03.1943 р. Похований с. Мар'їне. Рідні: дружина, Серженко Мотрона Олек., проживала за адресою: Воронезька область, Таловський район, с. Тальє, площа Первомайська, 100.

Саппа Іван Антонович, гвардії рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1911 р. н. Саратовська область, Перелюбський район, с. Василівка. Призваний Перелюбським райвійськкоматом Саратовської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Саппа Олександра Іванівна, проживала за адресою: Саратовська область, Перелюбський район, с. Василівка.

Саприкін Іван Прокопович, рядовий, стрілець 201-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1900 р. н. Курська область, Старооскольський район, с. Темний Колодязь. Призваний Лебединським райвійськкоматом Семипалатинської області. Загинув 20.09.1943 р. Похований с. Велика Рублівка. Рідні: дружина, Саприкіна Марія Іванівна, проживала за адресою: Казахська РСР, м. Семипалатинськ.

Саратовський Микола Єгорович, гвардії рядовий. 1903 р. н. Загинув 7.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Сарбасов Самбат, гвардії рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1897 р. н. Казахська РСР, Чимкентська область, Кзил-Ташгарська с/р. Призваний Чимкентським райвійськкоматом Казахської РСР. Загинув 5.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Тумбакул Наргалі, проживала за адресою: Казахська РСР, Чимкентська область, Кзил-Таргашська с/р.

Сарвартінов Гадельмія (Гадельма), гвардії єфрейтор, стрілець 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1908 р. н. Уфимська область, Чекмагушевський район. Призваний Чекмагушевським райвійськкоматом Уфимської області. Помер від ран 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Сарватінова Зейдельма, проживала за адресою: Уфимська область, Чекмагушевський район.

Саренбаєв Мамитбек, молодший сержант 6-ї винищувальної бригади. 1923 р. н. Південно-Казахстанська область, Тюлькубаський район, с. Тюлькубас. Призваний Сайрамським райвійськкоматом Південно-Казахстанської області. Загинув 22.02.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Саренбаєва Ульта, проживала за адресою: Південно-Казахстанська область, Тюлькубаський район, с. Тюлькубас.

Сарженко Микола Родіонович, гвардії старшина. Загинув 9.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Саркісов Барикад Іванович, рядовий, стрілець 8-ї повітряно-десантної стрілецької дивізії. 1923 р. н. м. Тбілісі, вул. Менделеєва, 18. Призваний Хасиновським райвійськкоматом. Поранений 8.09.1943 р. Помер від ран 9.09.1943 р. у 5-у окремому медико-санітарному батальйоні. Похований с. Більськ. Рідні: дружина, Маркісова Ніна Артемівна, проживала за адресою: м. Тбілісі, вул. Менделеєва, 18.

Саськов Олександр Прокопович, молодший сержант, заступник командира стрілецького відділу 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Київська область, ст. Доронцеве. Призваний Київським (Святошинським) райвійськкоматом Київської області. Загинув

17.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка. Рідні: мати, Саськова Катерина Іванівна, проживала за адресою: Київська область, ст. Доронцеве, паровозне депо.

Сатволдис Батирхан (Сатвальдіев Батиржан), гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1904 р. н. Андижанська область, Андижанський район. Призваний Алтинкульським райвійськкоматом Ферганської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Сатвалдієва Кімсихат, проживала за адресою: Андижанська область, Андижанський район.

Сатін Іван Андрійович, старший сержант, навідник 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Тамбовська область, Шпикуловський район. Призваний Шпикуловським райвійськкоматом. Помер від ран 15.09.1943 р. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір. Рідні: мати, Сатіна Ганна Василівна, проживала за адресою: Тамбовська область, Шпикуловський район.

Сауляк Дмитро Степанович, гвардії молодший лейтенант, командир стрілецького взводу 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Кіровоградська область, Підвисоцький район, с. Досвідівка. Призваний Сталінським райвійськкоматом Саратовської області. Помер від ран 16.09.1943 р. Похований за 2 км на південь від с. Любка. Рідні: батько, Сауляк Степан Васильович, проживав за адресою: Кіровоградська область, Підвисоцький район, с. Досвідівка.

Саунін Петро Михайлович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1908 р. н. Пензенська область, Пошенський район, с. Руско-Ніколаєвське. Призваний Комсомольським міськвійськкоматом. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Сауніна Марія Іванівна, проживала за адресою: Пензенська область, Пошенський район, с. Русько-Ніколаєвське.

Саурогов (Сауросов) Актай, гвардії рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1896 р. н. Свердловська область, с. Кагузюк. Призваний Свердловським райвійськкоматом. Загинув 20.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Бармінова Урюк, проживала за адресою: Джамбульська область, Свердловський район.

Сафонов Іван Іванович, рядовий, Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Сафонов Костянтин Трохимович, рядовий, стрілець 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Московська область, м. Загорськ, Пуховський мехзавод. Призваний Загорським райвійськкоматом. Загинув 25.09.1943 р. Похований с. Деревки. Рідні: мати, Сафонова Ганна Дмитрівна, проживала за адресою: Московська область, м. Загорськ, Пуховський мехзавод.

Сачков Іван Єгорович, гвардії рядовий 19-ї танкової бригади. 1924 р. н. Куйбишевська область, Борисовський район, с. Землянка. Призваний Борисовським райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Андреєва Марія, проживала за адресою: Куйбишевська область, Борисовський район, с. Землянка.

Светой Петро Микитович, рядовий. 1915 р. н. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Свирь Андрій Тимофійович, сержант. Загинув 27.02.1943 р. Похований с. Мала Рублівка.

Свідерський Микола Григорович, старший сержант, артилерист 21-го повітряно-десантного гвардійського полку 8-ї повітряно-десантної гвардійської дивізії. 1914 р. н. Ульяновська область, Чердаклинський район, с. Чердаклі. Призваний Ульяновським райвійськкоматом Ульяновської області. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Більськ, східна околиця. Рідні: дружина, Свідерська Наталія Михайлівна, проживала за адресою: Ульяновська область, Чердаклинський район, с. Чердаклі, вул. Леніна, 56.

Свінарев Микола Олександрович, гвардії сержант, командир відділення 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. м. Пенза, вул. Баумана, 26, кв. 4. Призваний Пензенським міськвійськкоматом. Загинув 4.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Свінарева Мотрона Павлівна, проживала за адресою: м. Пенза, вул. Баумана, 26, кв. 4.

Світашев Микола Стефанович, гвардії сержант, командир відділення 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Воронезька область, Лосєвський район. Призваний Лосєвським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: мати, Світашева Євгенія Олександрівна, проживала за адресою: Воронезька область, Лосєвський район.

Свяжин (Свяжен) Пантелей Данилович, гвардії рядовий, автоматник 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1901 р. н. Свердловська область, Туринський район. Призваний Туринским райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні:

дружина, Свяжина Марія Василівна, проживала за адресою: Свердловська область, Туринський район.

Седачев Григорій Степанович, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1907 р. н. Пензенська область, Кузнецький район, с. Облязово. Призваний Кузнецьким райвійськкоматом Пензенської області. Загинув 13.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Рідні: дружина, Седачева Ксенія Пилипівна, проживала за адресою: Пензенська область, Кузнецький район, с. Облязово.

Седельников Борис Дмитрович, молодший лейтенант. Загинув 26.08.1943 р. Похований с. Сидоряче.

Сеін Іван Пилипович, гвардії молодший лейтенант, командир взводу 204-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Краснодарський край, м. Тихорецьк. Призваний Молотовським райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, північно-східна околиця. Рідні: мати, Сеіна Ганна Тимофіївна, проживала за адресою: Грузинська РСР, м. Поті, вул. Сталінської конституції, 65.

Селіванов Єгор Васильович. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка.

Селіванов Олександр Тихонович, рядовий. м. Рязань. Загинув 18.09.1943 р. Похований с. Деревки.

Селівестров (Силівестров) Микола Іванович, старший сержант 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Московська область, с. Озери. Призваний Озерським райвійськкоматом. Загинув 17.08.1943 р. Похований с. Більськ.

Селівестров Василь Миколайович. Загинув 15.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка.

Селівестров Михайло Семенович, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1902 р. н. Архангельська область, Кістицький район, с. Нурліци. Призваний Котлаським райвійськкоматом Архангельської області. Загинув 14.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Селіверстова Анастасія Іванівна, проживала за адресою: Архангельська область, Кістицький район, с. Нурліци.

Семенов Віктор Григорович, гвардії єфрейтор, стрілець 232-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1925 р. н. Ленінградська область, Порховский район, с. Горловиці. Призваний Рокитненським райвійськкоматом Ярославської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: батько, Семенов Григорий Васильович, проживав за адресою: Ленінградська область, Порховський район, с. Горловиці.

Семенов Іван Олексійович, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Івановська область, м. Нікологора. Призваний Нікологорським райвійськкоматом Івановської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, біля школи. Рідні: батько, Семенов Олексій Якович, проживав за адресою: Івановська область, м. Нікологора, вул. Червоної Армії, 10.

Семенов Микола Опанасович, гвардії молодший лейтенант, командир батальйону зв'язку 204-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1919 р. н. м. Алма-Ата. 1939 р. Загинув 7.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, північно-східна околиця. Рідні: батько, Семенов Опанас Миколайович, проживав за адресою: м. Алма-Ата, 3 лінія, 120.

Семенов Микола Семенович, рядовий, стрілець 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1902 р. н. Чуваська РСР, Комсомольський район, с. Бакмурзіно. Призваний Комсомольським райвійськкоматом. Загинув 12.09.1943 р. Похований с. Деревки. Рідні: дружина, Семенова Пелагея Антонівна, проживала за адресою: Чуваська АРСР, Комсомольський район, с. Бакмурзіно.

Семенов Олексій Гаврилович, гвардії рядовий, сапер 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1898 р. н. Башкирська АРСР, Стерлітамацький район, с. Березовка. Призваний Ленінським райвійськкоматом Башкирської АРСР. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Семенова В. П., проживала за адресою: Башкирська АРСР, Стерлітамацький район, с. Березовка.

Семенов Пилип Тарасович, гвардії старший сержант, командир відділення 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1918 р. н. Могильовська область, Черновський район, с. Вірін. Призваний Черновським райвійськкоматом Могильовської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: батько, Семенов Тарас Лукич, проживав за адресою: Могильовська область, Черновський район, с. Вірін.

Семенов Федір Тимофійович, старший лейтенант. 1909 р. н. Загинув 1.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Семикін Георгій Полікарпович, рядовий 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. м. Алма-Ата, 1-ше Октябрське селище, 137. Призваний Алма-Атинським міськвійськкоматом. Загинув

28.08.1943 р. Похований за 200 м на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Семикіна Феодосія Полікарпівна, проживала за адресою: м. Алма-Ата, 1-ще Октябрське селище, 137.

Сенін Михайло Якович, гвардії сержант, командир відділення 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Рязанська область, Щацький район, с. Козаче. Призваний Шацьким райвійськкоматом Рязанської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Сеніна Євдокія Василівна, проживала за адресою: Рязанська область, Шацький район, с. Козаче.

Сенькін Михайло Олександрович, гвардії сержант, командир відділення 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Калінінська область, Овинищенський район, с. Бараново. Призваний Овинищенським райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: мати, Сенькіна Ганна Василівна, проживала за адресою: Калінінська область, Овинищенський район, с. Бараново.

Сергеєв Іван Макарович, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. Курська область, Медвединський район, с. Високе. Призваний Челябінським міськвійськкоматом. Загинув 15.09.1943 р. Похований на південний захід від с. Мала Рублівка, курган 12,0. Рідні: дружина, Сергеева Ганна Олександрівна, проживала за адресою: м. Челябінськ, Семстрой, барак, 53, кв. 8.

Сергеєв Микола Миколайович, гвардії рядовий, стрілець 232-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Калінінська область, Ашевський район, с. Липовець. Призваний Ісовським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: батько, Сергеєв Микола Іванович, проживав за адресою: Свердловська область, Ісовський район, с. Боровскоє.

Сергеєв Олександр Костянтинович, молодший сержант, командир відділення 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Челябінська область, Троїцький район, колгосп «Красний козак». Призваний Троїцьким райвійськкоматом Челябінської області. Загинув 26.08.1943 р. Похований за 200 м на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Сергеєв Костянтин Кузьмович, проживав за адресою: Челябінська область, Троїцький район, колгосп «Красний козак».

Сергеєв Юрій Васильович, гвардії сержант, помічник командира взводу 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Вологодська область, м. Білозерськ, вул. Карла Маркса. Призваний Білозерським райвійськкоматом Вологодської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Сергеєв Василь Юхимович, проживав за адресою: Вологодська область, м. Білозерськ, вул. Карла Маркса.

Сергієвський Євген Сергійович, гвардії лейтенант, командир стрілецької роти 206-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Горьковська область, Городецький район, с. Клепіково. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, північно-східна околиця. Рідні: мати, Сергієвська Марія Андріївна, проживала за адресою: Горьковська область, Городецький район, с. Кібінцево, вул. Задня, 15.

Сергієнко Кузьма Леонтійович, гвардії рядовий, стрілець 210-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1908 р. н. Курська область, Мікояновський район. Призваний Мікояновським райвійськкоматом Курської області. Загинув 12.09.1943 р. Похований за 1 км на північ від с. Мала Рублівка. Рідні: дружина, Сергієнко Агафія Іванівна, проживала за адресою: Курська область, Мікояновський район.

Сергієнко Микола Родіонович, старшина, 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1915 р. н. Київська область, Черкаський район. Призваний Черкаським райвійськкоматом Київської області. Помер від ран 9.09.1943 р. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір. Рідні: проживали за адресою: Київська область, Черкаський район.

Сердюк Микола Дмитрович, молодший лейтенант. 1919 р. н. Загинув 18.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Сердюк Микола Трохимович, партизан. 1925 р. н. Полтавська область, Котелевський район, с. Михайлівка Перша. Страчений у 1942 р. Похований смт Котельва.

Серебряков Дмитро Павлович. 1915 р. н. Загинув 25.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Серебряков Юрій Прокопович, лейтенант, командир стрілецького взводу. 1924 р. н. Пензенська область, Чимбарський район, с. Шафітоло. Загинув 27.08.1943 р. Похований за 200 м на південь від с. Михайлівка. Рідні: мати, Серебрякова Євгенія Хомівна, проживала за адресою: Пензенська область, Чимбарський район, с. Шафілото.

Середа Микола Васильович, стрілець, навчальна рота. 1913 р. н. Вінницька область. Призваний Починковським райвійськкоматом Горьковської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Сидоряче.

Сереженко Михайло Федорович, рядовий. Загинув 14.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Сержантов Анатолій Іванович, гвардії сержант, командир відділення 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. м. Рязань, вул. Полонського. Призваний Рязанським міськвійськкоматом. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Сержантов Іван Васильович, проживав за адресою: м. Рязань, вул. Затишна, 18.

Серов Анатолій Олексійович, гвардії рядовий, автоматник 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Калінінська область, м. Ржев. Призваний Карагековським райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 6.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Серова Олександра Михайлівна, проживала за адресою: Калінінська область, м. Ржев, вул. Совєтська, 23.

Серов Володимир Михайлович, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Вологодська область, Сокольський район. Призваний Сокольським райвійськкоматом Вологодської області. Загинув 11.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, біля школи. Рідні: батько, Серов Михайло Іванович, проживав за адресою: Вологодська область, Сокольський район.

Серов Григорій Юхимович, гвардії єфрейтор, заряджаючий 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. Івановська область, Луховицький район, с. Плешиха. Призваний Луховицьким райвійськкоматом Івановської області. Поранений 5.09.1943 р., помер від ран 6.09.1943 р. в 5-му окремому медико-санітарному батальйоні. Похований с. Більськ. Рідні: батько, Серов Юхим Мак., проживав за адресою: Івановська область, Луховицький район, с. Плешиха.

Серов Олексій Олексійович, гвардії сержант, стрілець 232-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. м. Ленінград, вул. 3 июля, 26/8, кв. 37. Призваний Приморським райвійськкоматом м. Ленінград. Загинув 8.09.1943 р. Похований на північний схід від с. Більськ. Рідні: мати, Серова Олександра Никифорівна, проживала за адресою: м. Ленінград, вул. 3 июля, 26/8, кв. 37.

Серочкін Олексій Семенович, старший сержант, командир відділення 2-ї мотострілецької бригади. 1923 р. н. Московська область, Ногинський район, с. Стулове. Призваний Ногинським райвійськкоматом. Загинув 12.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: батько, Серочкін Семен Єгорович, проживав за адресою: Московська область, Ногинський район, с. Стулове.

Серьогін Василь Єгорович, старший сержант 19-ї танкової бригади. 1924 р. н. Тульська область, Веневський район, с. Свиридове. Призваний Іссинським райвійськкоматом Пензенської області. Загинув 26.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Серьогін Єгор Федорович, проживав за адресою: Пензенська область, Іссинський район, с. Архаровка.

Серьогін Микола Федорович, рядовий. Загинув 15.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка.

Серьогін Сергій Дмитрович, старший сержант, бронебійник 21-го повітряно-десантного гвардійського полку 7-ї повітряно-десантної гвардійської дивізії. 1914 р. н. Куйбишевська область, Дубово-Уметський район, с. Суха Вязовка. Призваний Молотовським райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Більськ, східна околиця. Рідні: батько, Серьогін Дмитро Кузьмович, проживав за адресою: Куйбишевська область, Дубово-Уметський район, колгосп ім. Кірова.

Серьогін Тихін Максимович, рядовий, стрілець 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1907 р. н. Рязанська область, Воскресенський район, с. Пєнскоє. Призваний Воскресенським райвійськкоматом Рязанської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований за 200 м на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Серьогіна Ірина Петрівна, проживала за адресою: Рязанська область, Воскресенський район, с. Пєнскоє.

Сєдов Іван Юхимович, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1904 р. н. Каменська область, Литвиновський район, х. Процевка. Призваний Литвиновським райвійськкоматом Каменської області. Загинув 6.10.1941 р. Похований с. Більськ, східна околиця. Рідні: дружина, Сєдова Марія Прокопівна, проживала за адресою: Каменська область, Литвиновський район, х. Рудаков.

Сиверов Василь Олександрович, гвардії лейтенант, командир взводу 202-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. Калінінська область, Кесовогорський район, с. Єлисеєвка. Призваний Кесовогорським райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, кладовище. Рідні: мати, Сиверова Марія Іванівна, проживала за адресою: Калінінська область, Кесовогорський район, с. Єлисеєвка.

Сиворонов Є. І., рядовий. Загинув 09.1943 р. Похований с. Більськ.

Сидельцев Вікентій Антонович, гвардії капітан. 1915 р. н. Загинув 27.08.1943 р. Похований с. Більськ.

Сидоренко Михайло Якович, гвардії лейтенант, командир стрілецької роти 204-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. Кіровоградська область, Долинський район, с. Анівка. Загинув 2.09.1943 р. Похований за 4 км на північний схід від с. Михайлівка Пер-

ша. Рідні: знайома, Павліченко Лідія Федосіївна, проживала за адресою: м. Іркутськ, вул. Профсоюзна, 36.

Сидоров Борис Іванович, молодший сержант, артилерист 201-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1911 р. н. Воронезька область, Новохоперський район, с. Троїцьке. Призваний Новохоперським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 17.09.1943 р. Похований с. Мар'їне. Рідні: дружина, Сидорова Пелагея Михайлівна, проживала за адресою: Воронезька область, Новохоперський район, с. Троїцьке.

Сидоров Василь Васильович, гвардії сержант, командир відділення 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Сталінська область, Баратинський район, с. Полом. Призваний Баратинським райвійськкоматом Сталінської області. Загинув 13.09.1943 р. Похований смт Котельва, 2 км на схід. Рідних немає.

Сидоров Іван Єгорович, гвардії сержант, командир відділення 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Пензенська область, Кондольський район. Призваний Кондольським райвійськкоматом Пензенської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Сидорова Афілія Пилипівна, проживала за адресою: Пензенська область, Кондольський район.

Сидоров Ілля Михайлович, сержант, міномётник 201-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1921 р. н. Вологодська область, Вохомський район. Призваний Вохомським райвійськкоматом Вологодської області. Загинув 16.09.1943 р. Похований с. Мар'їне. Рідні: батько, Сидоров Михайло Протасович, проживала за адресою: Вологодська область, Вохомський район.

Сидоров Опанас Федорович, рядовий. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Сидоров Павло Олександрович, рядовий. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Деревки.

Сидоровських Микола Опанасович, рядовий. 1923 р. н. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Сидрідінов Абдуфатах, рядовий 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. Андижанська область, Ізбакійський район, Уртаклярська с/р. Призваний Ізбакійським райвійськкоматом Андижанської області. Загинув 15.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: батько, Сидрідінов, проживав за адресою: Андижанська область, Ізбакійський район, Уртаклярська с/р.

Сиздиков Калійбай, гвардії рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1907 р. н. Північно-Казахстанська область, Чкаловський район. Призваний Чкаловським райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Сиздикова Сакім, проживала за адресою: Північно-Казахстанська область, Чкаловський район, колгосп «Карагач».

Сизиков Агей Фокійович, гвардії рядовий. Загинув 14.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка.

Силонін Гліб Миколайович, лейтенант. Загинув 09.1943 р. Похований с. Більськ.

Симонов Євгеній Миколайович, гвардії лейтенант, фельдшер дивізіону 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1919 р. н. м. Москва, Крестьянський провулок, 7, кв. 2. Призваний Московським міськвійськкоматом Калінінської області. Загинув 26.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Симонова Марія Митрофанівна, проживала за адресою: м. Москва, Крестьянський провулок, 7, кв. 2.

Синтвенков Петро Петрович, гвардії рядовий, стрілець 16-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1914 р. н. м. Рязань. Призваний Автозаводським райвійськкоматом Горьковської області. Загинув 24.08.1943 р. Похований за 2 км на схід від смт Котельви. Рідні: дружина, Синтвенкова Віра Петрівна, проживала за адресою: Горьковська область, Кагановицький район.

Сипков Володимир Павлович, рядовий 3-ї мотобригади. Помер від ран 28.08.1943 р. у 9-му окремому медико-санітарному батальйоні. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір.

Ситникова Антоніна Миколаївна, рядовий, санітарний інструктор санітарного взводу 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1916 р. н. м. Сталінград, вул. Вагонна, 39. Призвана Приволзьким райвійськкоматом Саратовської області. Загинула 27.08.1943 р. Похована с. Більськ, північна околиця. Рідні: мати, Гуріна Тетяна Іванівна, проживала за адресою: м. Сталінград, вул. Вагонна, 39.

Ситніков Григорій Васильович, військовий фельдшер, командир санітарного взводу 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1917 р. н. Молотовська область, Верещагінський район. Загинув у бою 12.09.1943 р. Похований с. Більськ, на південь від 12 курганів. Рідні: мати, Ситнікова Степаніда Іванівна, проживала за адресою: Молотовська область, м. Чусовой, вул. Чужинськ-Берегова, 139.

Ситніков Павло Тимофійович, гвардії лейтенант, командир взводу автоматників 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. м. Ташкент. Призваний Ташкентським міськвійськкоматом. Загинув 24.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Ситніков Тихін Микитович, проживав за адресою: м. Ташкент, вул. Красносадова, 22/2.

Сібурін Анатолій, гвардії лейтенант, командир взводу 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. Калінінська область, Калязинський район, с. Бариково. Призваний Калязинським райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 25.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Сібуріна Ганна Никифорівна, проживала за адресою: Калінінська область, Калязинський район, с. Бариково.

Сівцев Іван Федорович, рядовий. 1923 р. н. Свердловська область, Каменський район. Призваний Каменським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 8.09.1943 р. Похований на захід від с. Більськ. Рідні: проживали за адресою: Свердловська область, Каменський район.

Сігмев (Сіглеєв) Микола Михайлович, гвардії сержант, командир відділення 232-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Рязанська область, м. Касимов, вул. Кооперативна, 29. Призваний Касимовським райвійськкоматом Рязанської області. Загинув 8.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: батько, Сіглеєв Михайло Никифорович, проживав за адресою: Рязанська область, м. Касимов, вул. Кооперативна, 20.

Сідельцев Василь Антонович, капітан, помічник начальника штабу артилерії 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1915 р. н. м. Астрахань, Мікояновський район. Призваний Мікояновським райвійськкоматом Астраханської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Сідельцев Антон Родіонович, проживав за адресою: м. Астрахань, вул. Комунальна, 19, кв. 12.

Сідько Назар Данилович, партизан. Полтавська область. Котелевський район, смт Котельва. Страчений у 1942 р. Похований смт Котельва.

Сізих Опанас Миколайович, гвардії молодший сержант, старший телефоніст взводу зв'язку 217-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1918 р. н. Іркутська область, Куйтунський район, с. Барлук. Призваний Іркутським райвійськкоматом Іркутської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: батько, Сізих Микола Гаврилович, проживав за адресою: Іркутська область, Суховський район, с-ще Мечей.

Сікінбаєв Алій, гвардії рядовий, стрілець 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. Челябінська область, Звенигородський район. Призваний Магнітогорським міськвійськкоматом. Загинув 9.09.1943 р. Похований за 2,5 км на північний схід від с. Любка. Рідні: дружина, Скінбаєва, проживала за адресою: м. Магнітогорськ, вул. Труда, барак, 27, кв.5.

Сільпягін Георгій Матвійович, молодший сержант, навідник 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійського повітряно-десантної дивізії. 1921 р. н. Алтайський край, Змієногорський район, с. Савушка. Призваний Троїцьким райвійськкоматом Алтайського краю. Помер від ран 3.09.1943 р. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір. Рідні: батько, Сільпягін Матвій Єгорович, проживав за адресою: Алтайський край, Троїцький район, м. Новоборовлянськ, 5 ділянка.

Сіманов Павло Олексійович, рядовий. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Сініцин Олексій Павлович, гвардії сержант, командир відділення 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Свердловська область, м. Каменськ. Призваний Каменським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 14.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: мати, Сініцина Катерина Семенівна, проживала за адресою: Свердловська область, м. Каменськ, вул. Сталіна, 4.

Сініцин Петро Абрамович, рядовий. 1914 р. н. Смоленська область, Батуринський район, с. Мамоново. Призваний Галицьким райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 12(15).09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: дружина, Сініцина Дарина Семенівна, проживала за адресою: Смоленська область, Батуринський район, с. Мамоново.

Сінюшкін Олексій Іванович, гвардії сержант, бронебійник 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1903 р. н. Іркутська область, Усть-Кутський район, с. Рига. Призваний Усть-Кутським райвійськкоматом Іркутської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Сінюшкіна Мотрона Павлівна, проживала за адресою: Іркутська область, Усть-Кутський район, с. Осетрово.

Сітников Павло Тихонович, гвардії лейтенант, командир роти розвідників 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. м. Ташкент. Призваний Ташкентським міськвійськкоматом Калінінської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Серова Олександра Михайлівна, проживала за адресою: Калінінська область, м. Ржев, вул. Совеєтська, 23.

Скворцов Михайло Якимович, гвардії рядовий, мінометник 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1912 р. н. Алтайський край, м. Алейськ, вул. Сибирська, 12. Призваний Алтайським райвійськкоматом Алтайської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: сестра, Гончарова Наталія Якимівна, проживала за адресою: Алтайський край, м. Алейськ, вул. Сибірська, 12.

Скицько Іван Дмитрович, рядовий, стрілець 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійського повітряно-десантної дивізії. 1920 р. н. Станіславська область, Городенковський район. Призваний Городенковським райвійськкоматом Станіславської області. Помер від ран 23.08.1943 р. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір. Рідні: батько, Скицько Дмитро Андрійович, проживав за адресою: Станіславська область, Городенковський район, с. Тишкевичі.

Скоморохін Василь Федорович, рядовий, санітарний інструктор полку 161-ї стрілецької дивізії. 1903 р. н. Воронезька область, Таловський район. Призваний Таловським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 7.03.1943 р. Похований с. Мар'їне. Рідні: дружина, Горобченко Надія Іванівна, проживала за адресою: Харківська область, Дергачівський район, с. Українка, 28.

Скоморохов Олександр Миколайович, гвардії молодший сержант, командир відділення 210-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1906 р. н. Горьковська область, ст. Шарья, вул. Польова, 114. Призваний Шарьїнським райвійськкоматом Горьковської області. Загинув 11.09.1943 р. Похований за 1 км на північ від с. Мала Рублівка. Рідні: дружина, Скоморохова Варвара Дмитрівна, проживала за адресою: Горьковська область, ст. Шарья, вул. Польова, 114.

Скоринов Валентин Павлович, гвардії сержант, навідник 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Челябінська область, Багарянський район. Призваний Кагановицьким райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 9.09.1943 р. Похований с. Більськ, на північ від дільничної лікарні. Рідні: дідусь, Скоринов Андрій Осипович, проживав за адресою: м. Свердловськ, Горнозаводський район, вул. Тагільська, 4/16.

Скосирський Іван Васильович, сержант. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Скребцов Гаврило Михайлович, рядовий, стрілець 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1915 р. н. Красноярський край, Ільїнський район, с. Новолоханська. Призваний Ільїнським райвійськкоматом Красноярського краю. Загинув 29.08.1943 р. Похований за 200 м на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Скребцова Лукерія Моїсеївна, проживала за адресою: Красноярський край, Ільїнський район, с. Новолоханська.

Скрипка Павло Сергійович, гвардії рядовий, стрілець 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1921 р. н. м. Харків. Призваний Солікамським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 500 м на південь від с. Михайлівка Перша, вис. 144.2, північний скат. Рідні: батько, Скрипка Павло Кузьмович, проживав за адресою: м. Харків, вул. Ісаєва, 21.

Скрипкін Петро Михайлович, рядовий. 1917 р. н. м. Ленінград. Загинув 2.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Скрябін Микола Дмитрович, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1915 р. н. Татарська АРСР, м. Набережні Челни, вул. Красна, 8. Призваний Копейським райвійськкоматом Челябінської області. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Рідні: дружина, Пічугіна Ганна Іванівна, проживала за адресою: Татарська АРСР, м. Набережні Челни, вул. Красна, 8.

Скупченко Микола Олексійович, сержант, старшина 126-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1920 р. н. Новосибірська область, м. Кемерово. Призваний Шевченківським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Скупченко Олена Олександрівна, проживала за адресою: Новосибірська область, м. Кемерово.

Слезка Петро Федорович, рядовий, стрілець 27-ї Армії. 1909 р. н. Брянська область, Суразький район, с. Заборье. Призваний Лазовським райвійськкоматом Хабаровського краю. Зник безвісті 20.08.1943 р. в районі с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Слезка Олена Михайлівна, проживала за адресою: Хабаровський край, Лазовський район, ст. Верино, с. Берегова.

Слепокуров Микола Ілліч, гвардії рядовий, розвідник 16-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1914 р. н. Воронезька область, Калачевський район. Призваний Железнодорожним райвійськкоматом Комі АРСР. Загинув 6.09.1943 р. Похований смт Котельва, південна околиця. Рідні: батько, Тотолін Микола Макарович, проживав за адресою: Воронезька область, Калачевський район.

Слесурашин Анатолій Анатолійович. 1922 р. н. Загинув 09.1943 р. Похований с. Більськ.

Сліпенько Андрій Євдокимович, партизан, колгоспник. 1896 р. н. с. Більськ. Страчений у 1942 р. Похований с. Більськ.

Слісаренко Григорій Степанович. 1914 р. н. Полтавська область, с. Більськ. Загинув у 1944 р. Похований с. Більськ.

Слічний Федір Григорович, рядовий, кулеметник 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. Вінницька область, Шаргородський район, с. Юхимівка. Призваний Кіровським райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідних немає.

Слобонанюк, майор. 1905 р. н. Загинув 13.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Смагін Георгій Васильович, гвардії сержант, командир відділення 810-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1897 р. н. Орловська область, Нікольський район, с. Нікольське. Призваний Мінусінським райвійськкоматом Красноярського краю. Загинув 18.09.1943 р. Похований за 1 км на північ від с. Мала Рублівка. Рідні: дружина, Смагіна Ліна Юхимівна, проживала за адресою: Орловська область, Нікольський район, с. Нікольське.

Смагін Іван Миколайович, гвардії рядовий 5-ї батареї 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Тамбовська область, с-ще Козаче. Призваний Барнаульським райвійськкоматом Алтайського краю. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: батько, Смагін Микола Тимофійович, проживав за адресою: Алтайський край, Барнаульський район, с. Павліно.

Смагін Степан Семенович, рядовий. 1906 р. н. Тамбовська область, с. Озерки. Загинув 22.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Сметанін Борис Миколайович, рядовий 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1921 р. н. Вологодська область, Вологодський район, с. Дмитрієво. Призваний Вологодським райвійськкоматом Вологодської області. Помер від ран 25.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Сметаніна Ганна Федорівна, проживала за адресою: Вологодська область, Вологодський район, с. Дмитрієво.

Смирнов Віктор Аркадійович, рядовий. Загинув 16.08.1943 р. Похований с. Мала Рублівка.

Смирнов Георгій Іванович, рядовий 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1908 р. н. Калінінська область, Лихославський район. Призваний Лихославським райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Смирнова Олена Іванівна, проживала за адресою: Калінінська область, Лихославський район.

Смирнов Германген Леонтійович, рядовий. м. Смоленськ. Призваний Московським міськвійськкоматом. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Смирнов Євгеній Васильович, гвардії старший сержант, командир відділення 4-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. Алтайський край, м. Барнаул. Призваний Барнаульським міськвійськкоматом. Загинув 28.08.1943 р. Похований за 1500 м на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Чикмолева Катерина Яківна, проживала за адресою: Алтайський край, м. Барнаул.

Смирнов Єгор Платонович, стрілець. 1903 р. н. Вологодська область, Кадуйський район, с. Куракіно. Призваний Кадуйським райвійськкоматом Вологодської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: дружина, Смирнова Олександра Григорівна, проживала за адресою: Вологодська область, Кадуйський район, с. Куракіно.

Смирнов Іван Михайлович, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1919 р. н. Ярославська область, Любимський район. Призваний Бєднодем'янівським райвійськкоматом Пензенської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: батько, Смирнов Михайло Михайлович, проживав за адресою: Ярославська область, Любимський район, с. Саково.

Смирнов Іван Семенович, єфрейтор, помічник командира взводу 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1920 р. н. Калінінська область, Молоковський район, с. Афоніно. Призваний Нерльським райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 26.08.1943 р. Похований за 200 м на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Смирнова Олександра Романівна, проживала за адресою: Калінінська область, Молоковський район, с. Афоніно.

Смирнов Леонід Кузьмович, рядовий 18-ї танкової бригади. 1925 р. н. Кіровська область, Оричевський район, с. Бурундуки. Призваний Оричевським райвійськкоматом Кіровської області. Зник безвісті 27.08.1943 р., в районі с. Котельва. Рідні: мати, Смирнова Анфіса Іванівна, проживала за адресою: Кіровська область, Оричевський район, с. Бурундуки.

Смирнов Леонід Осипович, гвардії рядовий, автоматник 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. м. Москва, проїзд Серова, 3/6, кв. 44. Призваний Куйбишевським райвійськкоматом Московської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Смирнова Єлизавета Гаврилівна, проживала за адресою: м. Москва, проїзд Серова, 3/6, кв. 44.

Смирнов Олександр Олександрович, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Вологодська область, Санженський район. Призваний Санженським райвійськкоматом Вологодської області. Загинув 13.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна

околиця, двір школи. Рідні: дружина, Смирнова Ганна Василівна, проживала за адресою: Вологодська область, Санженський район.

Смирнов Петро Іванович, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Ярославська область, Любимський район. Призваний Загорським райвійськкоматом Московської області. Загинув 1.09.1943 р. Похований на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: тітка, Смирнова Марія Іванівна, проживала за адресою: м. Ярославль, вул. Велика Москва, 66.

Смирнов Петро Кузьмович, рядовий, телефоніст 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1902 р. н. Івановська область, Глуховський район, с. Богданово. Призваний Глуховським райвійськкоматом Івановської області. Загинув 15.08.1943 р. Похований смт Котельва, біля школи. Рідні: дружина, Смирнова Агнеса Данилівна, проживала за адресою: Івановська область, Глуховський район, с. Богданово.

Смирнов Петро Юхимович, гвардії рядовий, автоматник 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1908 р. н. Свердловська область, м. Нижній Тагіл, вул. Челюскінців. Призваний Азбестовським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 1.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Смирнова Зінаїда Самсоновна, проживала за адресою: Свердловська область, м. Нижній Тагіл, вул. Челюскінців.

Смирнов Сергій Васильович, гвардії рядовий, стрілець 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1912 р. н. Калінінська область. Призваний Курмонаєвським райвійськкоматом Оренбурзької області. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Смирнова Олена Дмитрівна, проживала за адресою: Калінінська область.

Смирнов Федір Фомич, рядовий, стрілець 27-ї Армії. 1916 р. н. Марійська АРСР, Маркинський район, с. Кучукупомаш. Призваний Маркинським райвійськкоматом Марійської АРСР. Зник безвісті 20.08.1943 р. в районі с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Смирнова Анастасія Федорівна, проживала за адресою: Марійська АРСР, Маркинський район, с. Кучукупомаш.

Смирнов Юрій Андрійович, гвардії лейтенант, командир взводу 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Горьковська область, с. Ільїнське. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша. Рідні: сестра, Миронова Наталія Андріївна, проживала за адресою: Горьковська область, с. Михайловці.

Смоляков Овсій Олексійович, гвардії рядовий, стрілець 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. Горьковська область, Ковернинський район, с. Шеломки. Призваний Ковернинським райвійськкоматом Горьковської області. Загинув 9.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Смолякова Єфросинія Семенівна, проживала за адресою: Горьковська область, Ковернинський район, с. Шеломки.

Соколов Анатолій Іванович, гвардії сержант, командир відділення 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. м. Рязань, вул. Свободи. Призваний Рязанським райвійськкоматом Рязанської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідних немає.

Соколов Володимир Васильович, гвардії молодший сержант, командир відділення 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1925 р. н. Калінінська область, Конаковський район. Призваний Сугодським райвійськкоматом Івановської області. Загинув 14.09.1943 р. Похований с. Миловидне. Рідні: батько, Соколов Василь Павлович, проживав за адресою: Калінінська область, Конаковський район, х. Конаково.

Соколов Інокентій Матвійович, гвардії рядовий, стрілець 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1920 р. н. Читинська область, м. Нерчинськ, вул. Берегова, 3. Призваний Чернишевським райвійськкоматом Читинської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: брат, Соколов Дмитро Матвійович, проживав за адресою: Читинська область, м. Нерчинськ, вул. Берегова, 3.

Соколов Костянтин Лук'янович, рядовий. 1916 р. н. Хабаровський край, Лозовський район. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Сидоряче.

Соколов Олексій Васильович, гвардії рядовий, стрілець 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1925 р. н. Красноярський край, Неокузький район. Призваний Неокузським райвійськкоматом Красноярського краю. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: батько, Соколов Василь Олексійович, проживав за адресою: Красноярський край, Неокузький район.

Солдатенко Петро Прокопович. Загинув 16.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка.

Солдатов Василь Мар., рядовий, стрілець 69-ї окремої штрафної роти. 1921 р. н. Естонська РСР, Пегорський район, с. Кривко. Призваний Березніковським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 3.04.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Солдатова А. В., проживала за адресою: Естонська РСР, Пегорський район, с. Кривське.

Солдатов Костянтин Андрійович. Загинув 18.05.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Солдатов Никифор Іванович, сержант, командир відділення 6-го окремого гвардійського батальйону 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Пензенська область, Головищенський район, с. Андріївка. Призваний Головищенським райвійськкоматом Пензенської області. Зник безвісті 30.08.1943 р. Рідні: сестра, Солдатова Варвара Іванівна, проживала за адресою: Пензенська область, Головищенський район, с. Андріївка.

Солов Петро Денисович, рядовий, телефоніст 237-го артилерійського полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1907 р. н. Алтайський край, Алтайський район. Загинув 21.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Солова, проживала за адресою: Алтайський край, Алтайський район.

Соловйов Борис Петрович, гвардії рядовий. Загинув 11.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка.

Соловйов Кирило Дмитрович, лейтенант, командир взводу 69-ї окремої штрафної роти 4-ї армії. 1922 р. н. Ярославська область, Углицький район, с. Токарєво. Призваний Молотовським райвійськкоматом м. Москва. Загинув 2.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Соловйов Дмитро Олексійович, проживав за адресою: м. Москва, Петровський провулок, 12, кв. 2.

Соловйов Сергій Петрович, гвардії молодший лейтенант, командир кулеметного взводу 206-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1914 р. н. Смоленська область, Темкінський район, с. Хімкіно. Загинув 3.09.1943 р. Похований на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Соловьйов Петро Михайлович, проживав за адресою: Смоленська область, Темкінський район, с. Хімкіно.

Сологуб Іван Прокопович, молодший сержант, командир відділення. 1915 р. н. Саратовська область, м. Енгельс. Призваний Енгельським міськвійськкоматом Саратовської області. Загинув 29.09.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: дружина, Гвоздюк Євдокія Олексіївна, проживала за адресою: Саратовська область, м. Енгельс.

Солокін Дмитро Омелянович, рядовий. 1909 р. н. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Соломонов Петро Юхимович, гвардії єфрейтор, стрілець 232-го гвардійского стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1907 р. н. Куйбишевська область, Кутузовський район, с. Мамоново. Призваний Октябрським райвійськкоматом Татарської АРСР. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Зінякина А. Н., проживала за адресою: Татарська АРСР, Октябрський район, с. Нурлат.

Солонін Гліб Миколайович, гвардії лейтенант, командир взводу 206-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Московська область, Ногинський район, ст. Кудиново. Помер від ран 10.09.1943 р. Похований с. Більськ, на північ від лікарні. Рідні: мати, Солоніна Алла Володимирівна, проживала за адресою: Московська область, м. Ногинськ, вул. Володарського, 2, кв. 3.

Солонін Олексій Федорович, гвардії єфрейтор, стрілець 232-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1907 р. н. Саратовська область, Кистендейський район. Призваний Кистендейським райвійськкоматом Саратовської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Солоніна Ф. І., проживала за адресою: Саратовська область, Кистендейський район.

Солунін Борис Васильович, старший сержант, командир гармати 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. Ярославська область, м. Рибінськ, судоверф, вул. Володарського, 9, кв. 8. Призваний Кіровським райвійськкоматом Івановської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Солунін Василь Олександрович, проживав за адресою: Ярославська область, м. Рибінськ, судноверф, вул. Володарського, 9, кв. 8.

Сомбаров Василь Ілліч, лейтенант 131-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Тамбовська область, Туголуковський район, с. Чикиревка. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Сомбаров Ілля Леонтійович, проживав за адресою: Тамбовська область, Туголуковський район, с. Чикиревка.

Сомов Дмитро Миколайович, гвардії рядовий, кулеметник 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1907 р. н. Курська область, Дмитрієвський район. Призваний Дмитрієвським райвійськкоматом Курської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Сомова Агафія Яківна, проживала за адресою: Курська область, Дмитрієвський район.

Сорокін В. А., сержант. Загинув 26.02.1943 р. Похований смт Котельва.

Сорокін Василь Павлович, рядовий. Загинув 27.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Сорокін Володимир Михайлович, гвардії старший сержант, снайпер 204-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Вологодська область, Усть-Кубинський район, с. Ломово. Призваний Тугулимським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 500 м на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Сорокін Ми-

хайло Васильович, проживав за адресою: Свердловська область, Тугулимський район, с. Єртовка, вул. Кірова.

Сорокін Михайло Олександрович, гвардії рядовий, кулеметник 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1904 р. н. Ярославська область, м. Нерехта. Призваний Нерехтським райвійськкоматом Ярославської області. Загинув 04.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Рижова Олександра Матвіївна, проживала за адресою: Ярославська область, м. Нерехта.

Сорокін П. П., рядовий. Загинув 09.1943 р. Похований с. Більськ.

Сотніков Микола Павлович, старший лейтенант. 1908 р. н. Загинув 9.11.1941 р. Похований с. Більськ.

Сотсков Віктор Павлович (Петрович), старший сержант, п/п 25702. 1924 р. н. Московська область, Загорський район, с. Глинково. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: батько, Сотсков Микола Семенович, проживав за адресою: Московська область, Загорський район, с. Глинково.

Спасов Василь Андрійович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1905 р. н. Горьковська область, Плещеєвський район. Призваний Плещеєвським райвійськкоматом Горьковської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Спасова Єлизавета Прокопівна, проживала за адресою: Горьковська область, Плещеєвський район.

Сперюк Петро Тимофійович, гвардії рядовий 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. Помер від ран 11.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка.

Спиридонов Микола Прокопович, гвардії рядовий, стрілець 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1907 р. н. Тамбовська область, Волчковський район, колгосп «Смена». Призваний Волчковським райвійськкоматом Тамбовської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований за 1500 м на південний захід від с. Михайлівка Перша, біля вис. 1.1. Рідні: Спиридонова Марфа Федорівна, проживала за адресою: Тамбовська область, Волчковський район, колгосп «Смєна».

Спиридонов Микола Трохимович, рядовий. 1921 р. н. Загинув 12.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Співак Юхим (Федір) Борисович, гвардії єфрейтор, розвідник 9-го гвардійського повітряно-десантного артилерійського полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. Білоруська РСР, м. Заславль. Призваний Свердловським райвійськкоматом м. Москва. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Співак Борис Борисович, проживав за адресою: м. Москва, вул. Горького, 38, кв. 7.

Спок Олександр Опанасович, гвардії капітан. Загинув 16.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка.

Стариков Іван Данилович, рядовий, стрілець 201-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1921 р. н. м. Іжевськ. Призваний Фрунзенським райвійськкоматом Алма-Атинської області. Загинув 16.09.1943 р. Похований с. Мар'їне. Рідні: батько, Стариков Данило Васильович, проживав за адресою: м. Іжевськ, вул. Азіна, 118.

Старіков Олександр Іванович, молодший лейтенант, командир кулеметного взводу 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Івановська область, Новогорьковський район. Призваний Орехово-Зуєвським райвійськкоматом Московської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Старіков І. С., проживав за адресою: Московська область, м. Орехово-Зуєво, вул. Кірова, 12, кв. 32.

Старков Єгор Пантелеймонович, партизан. 1906 р. н. Полтавська область, Котелевський район, с. Михайлівка Перша. Страчений у 1942 р. Похований смт Котельва.

Старовойтов Микола Аркадійович, старший сержант. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Деревки.

Стародубцев Федір Ілліч, гвардії рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1912 р. н. Омська область, Нижнєомський район, с. Сидоровка. Призваний Ширинським райвійськкоматом Красноярського краю. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва, східна частина. Рідні: мати, Стародубцева Єфросинія Кузьмівна, проживала за адресою: Омська область, Нижнеомський район, колгосп № 236.

Старокожко Павло Олексійович, рядовий, стрілець. 1916 р. н. Полтавська область, м. Яготин. Призваний Яготинським райвійськкоматом. Загинув 15.11.1941 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Кущ Ганна Демьянівна, проживала за адресою: Полтавська область, Кобеляцький район, с. Білики.

Староконь Павло Савелійович, рядовий. 1917 р. н. Загинув 4.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Старцев Борис Васильович, гвардії старший сержант, стрілець 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1911 р. н. Молотовська

область. Призваний Ірбітським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Старцева Єлизавета Яківна, проживала за адресою: Свердловська область, м. Ірбіт, вул. Совєтська, 9.

Сташков Михайло Семенович, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1903 р. н. Тамбовська область, Каменський район. Призваний Каменським райвійськкоматом Тамбовської області. Загинув 14.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Сташкова Марія Іванівна, проживала за адресою: Тамбовська область, Каменський район, колгосп «Перемога».

Степанов А. А., капітан. 1908 р. н. Загинув 13.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Степанов Василь Герасимович, гвардії рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1912 р. н. Татарська АРСР, Алексєєвський район, ст. Кусткульськ. Призваний Сталінським райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва, за 1500 м на північ. Рідні: дружина, Степанова Марія Андріївна, проживала за адресою: Татарська АРСР, Алексєєвський район, ст. Кусткульськ.

Степанов Олексій Олександрович, гвардії молодший лейтенант, командир взводу 22-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Івановська область, Суздальський район. Призваний Орехово-Зуєвським райвійськкоматом Московської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Степанов Олександр Васильович, проживав за адресою: Московська область, Орехово-Зуєвський район, с. Покров.

Степанов Петро Іванович, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1913 р. н. Вологодська область, ст. Шехма. Загинув 10.09.1943 р. Похований с. Більськ, на північ від дільничної лікарні. Рідні: дружина, Степанова Тетяна Іванівна, проживала за адресою: Вологодська область, ст. Шехма, с. Міхецево.

Стерхов Олександр Федорович, курсант, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1921 р. н. Удмуртська АРСР, Іжевський район, с. Нікольське. Призваний Іжевським міськвійськкоматом. Загинув 24.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Стерхов Федір Єгорович, проживав за адресою: Удмуртська АРСР, Іжевський район, с. Нікольське.

Стєпанов Єрмолай Володимирович, рядовий, навідник 13-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1914 р. н. Курська область, Добродворський район, колгосп ім. Молотова. Призваний Добродворським райвійськкоматом Курської області. Загинув 8.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Степанова Мотрона Дмитрівна, проживала за адресою: Курська область, Добродворський район, колгосп ім. Молотова.

Стєпашкін Михайло Михайлович, гвардії рядовий, водій. Загинув 14.08.1943 р. Похований с. Мала Рублівка.

Столяров Степан Степанович, гвардії сержант, командир відділення 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Рязанська область, Пителинський район, с. Греденево. Призваний Пителинським райвійськкоматом Рязанської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Столяров Степан Михайлович, проживав за адресою: Рязанська область, Пителинський район, с. Греденево.

Сторожук Петро Семенович, рядовий, мінометник 21-го повітряно-десантного гвардійського полку 8-ї повітряно-десантної гвардійської дивізії. Кемеровська область, Барзаський район, с. Барзаськ. Призваний Барзаським райвійськкоматом Кемеровської області. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Більськ, східна околиця. Рідні: батько, Сторожук Семен Іванович, проживав за адресою: Кемеровська область, Барзаський район, с. Барзас.

Страхов Микола Андрійович, гвардії рядовий, командир відділення 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Свердловська область, м. Каменськ-Уральськ. Призваний Каменським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований за 500 м на південь від с. Михайлівка Перша, вис. 144.2, північний скат. Рідні: дружина, Страхова Ганна Михайлівна, проживала за адресою: Свердловська область, м. Каменськ-Уральськ.

Страхов Олександр Іванович, старший сержант. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Стрелков Костянтин Іванович, гвардії старшина (сержант), 206-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1915 р. н. Сталінградська область, с-ще Красноармійськ. Призваний Кіровським райвійськкоматом Сталінградської області. Загинув 8.09.1943 р. Похований на захід від с. Більськ. Рідні: батько, Стрелков Іван Якович, проживав за адресою: Сталінградська область, с-ще Красноармійськ.

Стрелков Яків Дмитрович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. Курська область, Корнієвський район. Призваний Корнієвським райвійськкоматом Курської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований на

південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Стрелкова Є. А., проживала за адресою: Курська область, Корнієвський район.

Стрельников Василь Миколайович, гвардії сержант, навідник 3-ї важкої танкової бригади. 1924 р. н. м. Благовєщенськ. Призваний Благовєщенським міськвійськкоматом Амурської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 3 км на схід від с. Любка. Рідні: сестра, Стрельникова Людмила Миколаївна, проживала за адресою: Читинська область, копальня Первомайська.

Стрельников Микола Сергійович, гвардії старший сержант, помічник командира взводу 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1921 р. н. Курська область, Саженський район, с. Кривцово. Призваний Каменським райвійськкоматом Челябінської області. Загинув.29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Стрельніков Сергій Олексійович, проживав за адресою: Курська область, Саженський район, с. Кривцово.

Стрельников Павло Данилович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1911 р. н. Башкирська АРСР, Уфимський район, с. Затонська. Призваний Нормашським райвійськкоматом Башкирської АРСР. Загинув 29.08.1943 р. Похований за 500 м на північ від бригадного двору, ліворуч від дороги на с. М. Рублівку. Рідні: дружина, Стрельнікова М. П., проживала за адресою: Башкирська АРСР, Уфимський район, с. Затонська.

Стрункін Микола Дмитрович, рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1891 р. н. Ярославська область, Костромський район, с. Асташково. Призваний Костромським райвійськкоматом Ярославської області. Загинув 8.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Стрункіна Валентина Степанівна, проживала за адресою: Ярославська область, Костромський район, с. Асташково.

Стрюк Петро Тимофійович, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. Сталінська область, Добропольський район, с-ще Роза Любксембург. Призваний Убагатським райвійськкоматом Кустанайської області. Помер від ран 11.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідних немає.

Суботін Іван Якович, гвардії сержант, командир відділення 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1921 р. н. Казахська РСР, Карагандинська область, Осакаровський район. Призваний Калінінським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: батько, Суботін Яків Леонтійович, проживав за адресою: Карагандинська область, Осакаровський район, селище 9.

Суванков Розе, рядовий 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1906 р. н. Бухарська область, Бешкентський район. Призваний Бешкентським райвійськкоматом Бухарської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: не відомо.

Суворов Павлін Васильович, сержант. 1922 р. н. Архангельська область, Вилегодський район, с. Новоселки. Загинув 15.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Сугаралієв Дусбай, рядовий. Загинув 22.08.1943 р. Похований с. Сидоряче.

Сукасьян Оганез Соломонович, молодший сержант, радист 22-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. м. Тбілісі. Призваний Тбіліським райвійськкоматом. Загинув 5.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Сукасьян С. К., проживав за адресою: м. Тбілісі, вул. Могабелі, 4.

Султаналієв Качкімбей, рядовий, стрілець 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Джалал-Абадська область, Токтогульський район, колгосп ім. Леніна. Призваний Токтогульським райвійськкоматом Джалал-Абадської області. Загинув 20.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Соблокова Тамалтін, проживала за адресою: Джалал-Абадська область, Токтогульський район, колгосп ім. Леніна.

Султанов Азім, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. Андижанська область, Ворошиловський район. Призваний Ворошиловським райвійськкоматом Андижанської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Султанова Мерван, проживала за адресою: Андижанська область, Ворошиловський район.

Султанов Джалах, рядовий. Загинув 23.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Султанов Курбан Султанович, рядовий, стрілець 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1917 р. н. Башкирська АРСР, Архангельський район. Призваний Кіровським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Султанов Султан, проживав за адресою: Новосибірська область, Ірминський район.

Султанов Мельбай, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1906 р. н. Ферганська область, Молотовський район. Призваний Молотовським райвійськкоматом Ферган-

ської області. Загинув 10.08.1943 р. Похований західна околиця с. Михайлівка Перша, двір школи. Рідні: дружина, Султанова Зарім, проживала за адресою: Ферганська область, Молотовський район.

Сумриков Аркадій Васильович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Архангельська область, Вольський район. Призваний Вольським райвійськкоматом Архангельської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: мати, Сумрикова Пелагея Іллівна, проживала за адресою: Архангельська область, Вольський район, с. Свобода.

Супригін Іван Олексійович, лейтенант. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Суровинков Семен Юхимович, рядовий, стрілець 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1903 р. н. Смоленська область, Мединський район, с. Глухово. Призваний Кіровським райвійськкоматом Московської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований за 200 м на південь від с. Михайлівка. Рідні: дружина, Суровинкова Надія Іванівна, проживала за адресою: м. Москва, вул. Зацейська, 3/6, кв. 1.

Суслов Василь Іванович, єфрейтор 359-го зенітного стрілецького полку. 1905 р. н. Московська область, Солнєчногорський район. Загинув 30.08.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: дружина, Суслова Марія Герасимівна, проживала за адресою: Московська область, Солнєчногорський район.

Суснаперов Андрій Пилипович, старший лейтенант, командир роти 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1916 р. н. Свердловська область, Тугулимський район. Призваний Тугулимським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Суснаперова Ф. Г., проживала за адресою: Свердловська область, Тугулимський район, с. Листовщина.

Суставов Дмитро Григорович, сержант. Заринув 9.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Суханов Борис Павлович, гвардії сержант, начальник телефонно-телеграфної станції 112-ї окремої гвардійської роти зв'язку 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Алтайський край, Краснощековський район, с. Березовка. Призваний Краснощековським райвійськкоматом Алтайського краю. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: мати, Суханова Марія Йонівна, проживала за адресою: Алтайський край, Краснощековський район, с. Березовка.

Сухарьов Володимир Ілліч, гвардії молодший лейтенант. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Сухарьов Олександр Васильович, гвардії рядовий, зв'язківець 199-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1902 р. н. Вологодська область, Білозерський район, с. Колотіно. Призваний Витєгорським райвійськкоматом Вологодської області. Загинув 18.09.1943 р. Похований с. Мар'їне. Рідні: дружина, Сухарьова Олександра Олександрівна, проживала за адресою: Вологодська область, Витєгорський район, с. Бродовское.

Сухонаров (Сухопаров) Олександр Васильович, рядовий 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1906 р. н. Архангельська область, Устьянський район, Мітинська с/р. Призваний Устьянським райвійськкоматом Архангєлської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 500 м на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Сухонарова Ганна Андріївна, проживала за адресою: Архангельська область, Устьянський район, Мітинська с/р.

Сухчугашев Самуіл Миронович, молодший сержант. Загинув 2.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Сучков Сергій Єрмолайович, рядовий. 1910 р. н. Загинув 14.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка.

Табачник Ілля Наумович, лейтенант. 1915 р. н. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Тагильцев Валентин Антонович, рядовий. Загинув 13.09.1943 р. Похований с. Велика Рублівка.

Тазієв Ілля Мамеджанович, гвардії сержант, командир відділення 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1908 р. н. м. Баку. Помер від ран 9.09.1943 р. Похований с. Більськ, на північ від дільничої лікарні. Рідні: батько, Мамеджан Єлай, проживав за адресою: м. Баку, Сталінський район, селище Труда, корпус 15, кв. 1.

Тазов Петро Михайлович, рядовий. Загинув 4.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Таішин Тимофій Петрович, молодший лейтенант. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Талалаєв Михайло Іванович, гвардії рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Московська область, Малинський район, с. Завалово. Призваний Дзержинським райвійськкоматом Московської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Талалаєв Іван Васильович, проживав за адресою: м. Москва, Марьїна роща, 3, Церковський провулок, 42.

Талімбеков Ізбек Халімович, сержант 232-го гвардійського стрілецького полку. Помер від ран 5.09.1943 р., у 589-му окремому медико-санітарному батальйоні. Похований за 3 км на північний захід від х. Каменський (с. Камінне).

Тальжанов Шинюс, гвардії рядовий, стрілець 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1900 р. н. Акмолинська область, Молотовський район. Призваний Молотовським райвійськкоматом Акмолинської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Тальжанова Альтан, проживала за адресою: Акмолинська область, Молотовський район, колгосп «Богуслов».

Тамданов Є., рядовий. Загинув 09.1943 р. Похований с. Більськ.

Таран Іван Кузьмович, партизан. 1925 р. н. Страчений у 1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Таран Михайло Олексійович, гвардії єфрейтор, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1921 р. н. Вітебська область, Лепельський район, с. Чересово. Призваний Сталінським райвійськкоматом м. Ташкент. Помер від ран 11.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, на північ від бригадного двору. Рідні: батько, Таран Олексій Якович, проживав за адресою: Вітебська область, Лепельський район, с. Чересово.

Таран Яків Трохимович, партизан. 1913 р. н. с. Велика Рублівка.Страчений 1.05.1942 р. Похований с. Велика Рублівка.

Таранін Михайло Дмитрович, гвардії сержант, командир розрахунку 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1916 р. н. Орловська область, Краснинський район. Призваний Петровським райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: батько, Таранін Дмитро Іванович, проживав за адресою: Орловська область, Краснинський район, с. Оскачіно.

Тарасенко Дмитро Йосипович, рядовий, стрілець 575-го стрілецького полку 161-ї стрілецької дивізії. 1903 р. н. Харківська область, Краснокутський район. Призваний Краснокутським райвійськкоматом Харківської області. Загинув 4.03.1943 р. Похований с. Маловидне, кладовище. Рідні: дружина, Тарасенко Марія Олексіївна, проживала за адресою: Харківська область, Краснокутський район.

Тарасенко Дмитро Йосипович, рядовий. 1908 р. н. Загинув 4.03.143 р. Похований с. Ковалеве.

Тарасименко Пилип Єфремович, рядовий, стрілець. м. Одеса. Загинув 9.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: дружина, Мухіна А. А., проживала за адресою: м. Одеса.

Тарасов Андрій Іванович, гвардії рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1907 р. н. Пензенська область, м. Кузнецьк. Призваний Кіровським райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 25.08.1943 р. Похований с. Михайлове. Рідні: дружина, Тарасова Марія Т., проживала за адресою: Куйбишевська область, ст. Безимянна, територія авіазаводу.

Тарасов Іван Євстратович, сержант. 1924 р. н. Загинув 7.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Тарасов Лев Григорович, гвардії сержант, командир відділення 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Московська область, Чапаєвський район. Призваний Чапаєвським райвійськкоматом Московської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша, біля бригадного двору. Рідні: мати, Тарасова Марія Семенівна, проживала за адресою: Московська область, Чапаєвський район, с. Федорово.

Тарасов Микола Григорович, гвардії рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного полку. 1925 р. н. Орловська область, м. Прокопьєвськ. Призваний Прокопьєвським райвійськкоматом Орловської області. Поранений 8.09.1943 р., помер від ран 10.09.1943 р. у 5-му окремому медико-санітарному батальйоні. Похований с. Більськ. Рідні: мати, Тарасова Ганна Матвіївна, проживала за адресою: Орловська область, м. Прокопьєвськ, вул. Городська, 109.

Тарасов Микола Єгорович, рядовий. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Сидоряче.

Тарасов Микола Олексійович, гвардії сержант, навідник 19-ї танкової бригади. 1923 р. н. м. Сталінград, вул. Алежинського, 161. Призваний Алежинським райвійськкоматом м. Сталінград. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідних немає.

Тарасов Павло Пилипович, рядовий, навідник 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1914 р. н. Сталінська область, Лиманський район, с. Терики. Призваний Кізельським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований с. Гнилосирівка (с. Чернещина). Рідні: дружина, Седих Марія Василівна, проживала за адресою: Сталінська область, Лиманський район, с. Терики.

Тарасюк Василь Микитович, старший сержант, тесля 6-го окремого гвардійського стрілецького батальйону. 1900 р. н. м. Київ. Призваний Петровським райвійськкоматом м. Києва. Загинув

27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Тарасюк Клавдія Борисівна, проживала за адресою: м. Київ.

Тармуратов Кайпал, гвардії рядовий. 1921 р. н. Загинув 5.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Татаєв Олександр Петрович, рядовий, польова пошта 32093. 1922 р. н. Івановська область, Судогодський район, м. Судогда. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва, південна околиця.

Татаренко Дмитро Васильович, гвардії старший сержант, командир відділення 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1913 р. н. Воронезька область, Ладомировський район, с. Н. Александрівка. Призваний Ладомировським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Татаренко Василь Іванович, проживав за адресою: Воронезька область, Ладомировський район, с. Н. Александрівка.

Татарінцев Андрій Васильович, рядовий, стрілець 232-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Тамбовська область, Інжавінський район, с. Трескіно. Призваний Інжавінським райвійськкоматом Тамбовської області. Загинув 8.09.1943 р. Похований на північний схід від с. Більськ, кладовище. Рідні: мати, Татарінцева Раїса Іванівна, проживала за адресою: Тамбовська область, Інжавінський район, с. Трескіно.

Татмундінов Пахруддін, рядовий. 1907 р. н. м. Ташкент. Призваний Кіровським райвійськкоматом м. Ташкент. Загинув 4.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Усмалова, проживала за адресою : м. Ташкент.

Татьянінов Степан Сергійович, гвардії рядовий, кулеметник 204-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1902 р. н. Кіровська область, Бєльський район, с. Мусіха. Призваний Бєльським райвійськкоматом Кіровської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 500 м на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Татьянінова Парасковія Михайлівна, проживала за адресою: Кіровська область, Бєльський район, с. Мусіха.

Тахтаров Дісімбай, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1921 р. н. Чкаловська область, м. Чкалов. Призваний Качаловським райвійськкоматом Чкаловської області. Загинув 13.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідних немає.

Тахтенберг Абрам Михайлович, рядовий. м. Воронеж. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Тахтеров Джимбай, рядовий. 1921 р. н. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Ташабаєв Юлдаш, рядовий. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Ташибаєв Ісмаїл, рядовий. 1905 р. н. Загинув 26.08.1943 р. Похований с. Михайлове.

Ташкаміров Макан, рядовий. 1915 р. н. Узбецька РСР, Ачкунський район. Призваний Ачкунським райвійськкоматом. Загинув 22.02.1943 р. Похований смт Котельва. Рідних немає.

Ташматов Орнелапайдан Дуфович, старший лейтенант, командир мінометної роти 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1913 р. н. Узбецька РСР, м. Каттакурган. Призваний Бухарським міськвійськкоматом м. Бухара. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Ташматова З. Т., проживала за адресою: м. Бухара, вул. Дежуматська, 161.

Творогов Олександр Федорович, гвардії сержант, помічник командира взводу 22-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1915 р. н. Татарська АРСР, Будьоновський район. Призваний Будьоновським райвійськкоматом Татарської АРСР. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Фомичева Марія Федорівна, проживала за адресою: м. Куйбишев, вул. Бр. Коростелевська, 111, кв. 2.

Телешкін Ініомін Андрійович, гвардії старший лейтенант. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлове.

Тельной Іван Петрович, рядовий, польова пошта 57205. Харківська область, Золочівський район, с. Велика Рогозянка. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Темеров Джурамбай, рядовий, навідник 2-ї моторизованої стрілецької бригади. 1916 р. н. Наманганська область, Паринський район. Призваний Паринським райвійськкоматом Наманганської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Єрмолатова Тімірал, проживала за адресою: Наманганська область, Паринський район.

Терентьєв Михайло Опанасович, гвардії сержант, командир відділення 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1901 р. н. Красноярський край, Ємельяновський район, с. Чисте. Призваний Архангельським райвійськкоматом. Загинув 30.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Терентьєва, проживала за адресою: Красноярський край, Ємельяновський район, с. Чисте.

Терентьєв Сергій Дмитрович, гвардії сержант, заступник командира відділення 204-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. Вологодська область, Чебсарський район, с. Чернявське. Призваний Чебсарським райвійськкоматом Вологодської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 500 м на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Терентьєва Є. А., проживала за адресою: Вологодська область, Чебсарський район, с. Чернявське.

Тертишний Віктор Овсійович, рядовий, 202-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Харківська область, Ізюмський район, с. Капітонівка. Загинув 30.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Тертишний Григорій Федорович, партизан. 1925 р. н. Полтавська область, Котелевський район, с. Михайлівка Перша. Страчений у 1942 р. Похований смт Котельва.

Терьохін Валентин Павлович, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1908 р. н. Красноярський край, Носоровський район. Призваний Тюменським райвійськкоматом Омської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, двір школи. Рідні: дружина, Бруєва Єфросинія Кирилівна, проживала за адресою: Омська область, м. Тюмень, аеропорт, 2-га будка.

Тетерин Арсеній Гордійович, гвардії молодший сержант, заступник командира відділення 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Калінінська область, Теблеський район, с. Бахарево. Призваний Теблеським райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Тетерин Гордій Степанович, проживав за адресою: Калінінська область, м. Теблеськ, с. Бахарево.

Тетюцький Василь Корнилович (Карпович, Корнійович), рядовий, стрілець 7-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1912 р. н. Свердловська область. Призваний Арамільським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 15.09.1943 р. Похований на південний захід від с. Мала Рублівка, курган 12,0. Рідні: Тетюцька Ганна Василівна, проживала за адресою: Свердловська область, Арамільский район, с. Араміно, вул. Ворошилова.

Тимін Іван Васильович, молодший сержант, командир відділення 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії 1924 р. н. Горьковська область, Кулебацький район, с. Натальїно. Призваний Кулебацким райвійськкоматом Горьковської області. Помер від ран 29.08.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: батько, Тимін Василь Гаврилович, проживав за адресою: Горьковська область, Кулебацький район, с. Натальїно.

Тимковський Хома Семенович, рядовий, стрілець 69-ї окремої штрафної роти 4-ї Армії. 1924 р. н. м. Ташкент, вул. Герцена, 41. Призваний Фрунзенським райвійськкоматом м. Ташкент. Загинув 5.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Тимковський Семен Федорович, проживав за адресою: м. Ташкент, вул. Герцена, 41.

Тимошенко Хома Сергійович, військовий фельдшер 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1915 р. н. Київська область, Корсунський район. Призваний Кагановицьким райвійськкоматом Свердловської області. Помер від ран 19.09.1943 р. Похований с. Михайлове. Рідні: батько, Тимошенко Сергій, проживав за адресою: Київська область, Корсунський район.

Титов Нефод Савінович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Свердловська область, Талицький район. Призваний Нижнє-Тагільським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: мати, Титова Степаніда Єфремівна, проживала за адресою: Свердловська область, Шалинський район, Н.-Пасинська с/р.

Титорець Микола Савелійович, молодший лейтенант. 1915 р. н. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Тихомиров Іван Іванович, рядовий, кулеметник 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1917 р. н. Калінінська область, Торопецький район. Призваний Торопецьким райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 31.08.1943 р. Похований на схід від смт Котельва. Рідні: мати, Ільїна Олена Євгеніївна, проживала за адресою: Калінінська область, Торопецький район.

Тихонов І. М., рядовий. Загинув 09.1943 р. Похований с. Більськ.

Тихонов Ілля Якович, рядовий, стрілець 3-ї мотострілецької бригади. 1914 р. н. Сумська область, Краснопільський район, с. Верхня Сироватка. Призваний Сумським міськвійськкоматом. Загинув 29.09.1943 р. Похований с. Михайлове. Рідні: дружина, Тихонова Віра Іванівна, проживала за адресою: Сумська область, Краснопільський район, с. Верхня Сироватка.

Тихонов Костянтин Іванович, гвардії рядовий. Загинув 12.09.1943 р. Похований с. Деревки.

Тихонов Микола Терентійович, гвардії рядовий 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Башкирська АРСР, Кушнаринський район. Призваний Уфимським райвійськкоматом Башкирської АРСР. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, двір школи. Рідні: мати, Тихонова Афілія Миколаївна, проживала за адресою: Башкирська АРСР, Кушнаринський район, с. Петропавлівка.

Тихонов Олексій Сергійович, рядовий. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Тичінін Петро Кирилович, гвардії рядовий, телефоніст 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1915 р. н. Молотовська область, Фокінський район, с. Жарпаново. Призваний Фокінським райвійськкоматом Молотовської області.

Загинув 3.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Тичініна Августа Василівна, проживала за адресою: Молотовська область, Фокінський район, с. Жарпаново.

Тиштакбаєв Наздик, гвардії рядовий, стрілець 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1908 р. н. Казахська РСР, Кзил-Ординська область, Аральський район, ст. Комбаш, аул № 18. Призваний Аральським райвійськкоматом Кзил-Ординської області Казахської РСР. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Тиштакбаєва Кахна, проживала за адресою: Казахська РСР, Кзил-Ординська область, Аральський район, ст. Комбаш, аул № 18.

Тищук Василь Григорович, гвардії рядовий, стрілець 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Житомирська область. Призваний Сухолозьким райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша, біля бригадного двору. Рідні: мати, Тищук Ольга Данилівна, проживала за адресою: Житомирська область, м. Баршин, вул. Леніна, 43.

Тібульков Федір Микитович, рядовий. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Тімаков Іван Олексійович, сержант, командир відділення 735-го стрілецького полку 166-ї стрілецької дивізії. 1898 р. н. Смоленська область, Козельський район, с. Данилівка. Призваний Солнєчногорським райвійськкоматом Московської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ, кладовище. Рідні: дружина, Тімакова Ганна Федорівна, проживала за адресою: Смоленська область, Козельський район, с. Данилівка.

Тімербулатов Дурмахамет, рядовий, стрілець 232-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1915 р. н. Сталінградська область, Аріманський район, с. Трипротух. Призваний Аріманським райвійськкоматом Сталінградської області. Загинув 1.09.1943 р. Похований на північний схід від с. Більськ, кладовище. Рідні: дружина, Бібарасма Латима, проживала за адресою: Сталінградська область, Аріманський район, с. Трипротух.

Тімін Костянтин Олександрович, рядовий, навідник міномета 204-го мінометного полку 12-ї окремої мінометної бригади. 1909 р. н. Горьковська область, Воротинський район, с. Бикове. Призваний Воротинським райвійськкоматом. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Тіміна Марія Єгорівна, проживала за адресою: Горьковська область, Горьковський район, с. Соройки.

Тіхун П. А., рядовий. Загинув 09.1943 р. Похований с. Більськ.

Тішкін Юрій Михайлович, гвардії рядовий 18-ї танкової бригади. 1925 р. н. м. Київ, вул. Карла Маркса. Призваний Халтуринським райвійськкоматом Кіровської області. Зник безвісті 27.08.1943 р. в районі с. Котельва. Рідні: мати, Малаганова Марія Василівна, проживала за адресою: Кіровська область, м. Халтурин, вул. Революції, 61.

Ткаченко Андрій Федорович, підпільник. 1926 р. н. Полтавська область, Котелевський район, с. Млинки. Страчений 25.02.1942 р. Похований у центрі смт Котельва.

Ткаченко Домна Тимофіївна, дружина партизана, колгоспниця. с. Більськ. Страчена в 1942 р. Похована с. Більськ.

Ткаченко Лука Якович, єфрейтор. Загинув 9.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Ткаченко Уляна Кузьмівна, підпільниця. 1888 р. н. Полтавська область, Котелевський район, с. Млинки. Страчена 25.02.1942 р. Похована смт Котельва.

Тлепов Крисакртай, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1897 р. н. Південно-Казахстанська область, Сайрамський район. Призваний Сайрамським райвійськкоматом Південно-Казахстанської області. Загинув 7(8).09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Тлепова Мартай, проживала за адресою: Південно-Казахстанська область, Сайрамський район, колгосп «Кзил-Курчук».

Товаришенко Софія Йосипівна, підпільниця. с. Більськ. Страчена 1942 р. Похована с. Більськ.

Токар Петро Іванович, партизан. 1898 р. н. Полтавська область, Котелевський район, с. Котельва. Страчений в 1942 р. Похований смт Котельва.

Токарев Андрій Іванович, рядовий 955-го стрілецького полку. 1922 р. н. Помер від ран 23.01.1943 р. Похований смт Котельва, в районі лікарні.

Токарев Володимир Миколайович, гвардії сержант, командир відділення контррозвідки 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1917 р. н. Саратовська область, Новобураський район, с. Кутноскье. Призваний Сулюктинським міськвійськкоматом м. Сулюкта Ошської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований м. Більськ. Рідні: мати, Токарева Ганна Яківна, проживала за адресою: Киргизька РСР, Ошська область, копальня Сулюкта.

Токомов Олександр Васильович, сержант. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Токранов Микола Петрович, гвардії рядовий, кулеметник 202-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1914 р. н. Татарська АРСР, Кзил-Юлдузький район.

Призваний Кзил-Юлдинським райвійськкоматом Татарської АРСР. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, двір школи. Рідні: батько, Токранов Петро Юхимович, проживав за адресою: Татарська АРСР, Кзил-Юлдинський район, с. Іваново.

Толкін Іван Михайлович, гвардії сержант, командир відділення 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1917 р. н. Горьковська область, Муромський район. Призваний Горьковським міськвійськкоматом. Загинув 4.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Толкін Іван Михайлович, проживав за адресою: Горьковська область, Муромський район, с. Барково.

Толстих Михайло Федорович, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Алтайський край, Бєлоглазовський район, с. Комаріно. Призваний Бєлоглазовським райвійськкоматом Алтайського краю. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Толстих Парасковія Федорівна, проживала за адресою: Алтайський край, Бєлоглазовський район, с. Комаріно.

Толстовський Віктор Володимирович, гвардії рядовий, стрілець 640-го стрілецького полку 147-ї стрілецької дивізії. 1922 р. н. Вінницька область, Проскурівський дитячий будинок. Призваний невідомим райвійськкоматом Башкирської АРСР. Загинув 31.08.1943 р. Похований с. Більськ. Рідних немає.

Толстой (Толстов) Герасим Федорович, рядовий 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. Татарська АРСР, Дрожжановський район, с. М.-Убай. Призваний Свердловським райвійськкоматом м. Москва. Загинув 21.08.1943 р. Похований смт Котельва, за 1500 м на південний схід, кладовище. Рідні: дружина, Толстова Клавдія Павлівна, проживала за адресою: Татарська АРСР, Дрожжановський район, с. М.-Убай.

Толчинко Григорій Григорович, рядовий, стрілець 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1905 р. н. Курська область, м. Обоянь. Призваний Семенівським райвійськкоматом Полтавської області. Загинув 14.11.1943 р. Похований смт Котельва, цегельний завод. Рідні: дружина, Толчинко Пелагея Олексіївна, проживала за адресою: Полтавська область, Семенівський район, с. Устимівка.

Томилов Олександр Миколайович, рядовий, бронебійник 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Челябінська область, Кіровський район, с. Гаманово. Призваний Курганським райвійськкоматом Челябінської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Томилова Марія Григорівна, проживала за адресою: Челябінська область, м. Курган, вул. Труда, 7.

Томіленко Хома Сергійович, гвардії рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного полку. 1915 р. н. Київська область, Корсунський район. Призваний Кагановицьким райвійськкоматом Свердловської області. Поранений 6.09.1943 р., помер від ран 8.09.1943 р. у 5-му окремому медико-санітарному батальйоні. Похований с. Більськ. Рідні: батько, Томиленко С. О., проживав за адресою: Київська область, Корсунський район, с. Сухина.

Топорков Олексій Семенович, гвардії рядовий. Загинув 18.08.1943 р. Похований с. Велика Рублівка.

Торлопов Федір Вікторович, рядовий. 1918 р. н. Комі АРСР, Сиктивдінський район, с. Часово. Призваний Железнодорожним райвійськкоматом. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Торпаев Нурхамед, гвардії сержант, командир відділення 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1907 р. н. Алма-Атинська область, Арачульський район. Призваний Арачульським райвійськкоматом Алма-Атинської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Тонаєва Каниша, проживала за адресою: Алма-Атинська область, Арачульський район.

Травін Олексій Васильович, рядовий. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Тремко Семен Леонтійович, гвардії рядовий, стрілець 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1898 р. н. м. Харків. Призваний Ленінським райвійськкоматом м. Харків. Загинув 3.09.1943 р. Похований смт Котельва, південна околиця, біля дороги. Рідні: дружина, Тремко Ксенія Савеліївна, проживала за адресою: Удмуртська АРСР, м. Іжевськ, пров. Майський, 9.

Тренін Олександр Іванович, лейтенант. 1923 р. н. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Тресков Юхим Іванович, рядовий, стрілець 1-ї роти 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1914 р. н. Саратовська область, Турковський район. Призваний Турковським райвійськкоматом Саратовської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Трескова Аграфена Іванівна, проживала за адресою: Саратовська область, Турковський район.

Третяк Меркурій Герасимович, підпільник, колгоспник. 1890 р. н. с. Більськ. Страчений в 1942 р. Похований с. Більськ.

Третяк Софія Марківна, підпільниця. 1891 р. н. с. Більськ. Страчена в 1942 р. Похована с. Більськ.

Трефілов Олексій Єгорович, гвардії молодший сержант, командир відділення 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Удмуртська АРСР, Кулигінський район. Призваний Кулигінським райвійськкоматом Удмуртської АРСР. Загинув 8.09.1943 р. Похований на схід від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Трефілова Акуліна Ларіонівна, проживала за адресою: Удмуртська АРСР, Кулигінський район, с. Калявір.

Трифонов Василь Іванович, старший сержант 16-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1914 р. н. Північно-Казахстанська область, м. Петропавловськ, м'ясокомбінат. Призваний Петропавловським райвійськкоматом. Помер від ран 29.08.1943 р. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір. Рідні: дружина, Богданова М. С., проживала за адресою: Північно-Казахстанська область, м. Петропавловськ, вул. Кагановича, м'ясокомбінат.

Трифонов Іван Іванович, гвардії старший сержант, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Горьковська область, Ляховський район, с. Паново. Призваний Ляховським райвійськкоматом Горьковської області. Загинув 9.09.1943 р. Похований на схід від с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Трифонов Іван Костянтинович, проживав за адресою: Горьковська область, Ляховський район, с. Паново.

Трифонов Іван Костянтинович, гвардії сержант. 1924 р. н. Загинув 9.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Трифонов Костянтин Миколайович, рядовий, стрілець 23-го гвардійського повітряно-десантного полку 4-ї Армії. 1924 р. н. Горьковська область. Призваний Перевозьким райвійськкоматом Горьковської області. Загинув 6.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Трифонова Марія Дмитрівна, проживала за адресою: Горьковська область, Перевозький район, с. Киселиха.

Тройніков Євген Петрович, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1921 р. н. м. Іжевськ. Призваний Іжевським міськвійськкоматом. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша, біля бригадного двору. Рідні: мати, Тройнікова Парасковія Олександрівна, проживала за адресою: м. Іжевськ, вул. Полова, 68.

Тропін Григорій Захарович, рядовий, кулеметник 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1919 р. н. Новосибірська область, Коливановський район. Призваний Коливановським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Тропіна Галина Севастянівна, проживала за адресою: Новосибірська область, Коливановський район, с. Тропіно.

Троцький Петро Григорович, партизан. 1906 р. н. Полтавська область, Котелевський район, смт Котельва. Страчений у 1942 р. Похований смт Котельва.

Трубніков Іван Федорович, гвардії рядовий, кулеметник 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. Башкирська АРСР, Стерлітамакський район, с. Каройт. Призваний Стерлітамакським райвійськкоматом Башкирської РСР. Помер від ран 9.11.1943 р. Похований с. Мала Рублівка, на північ від бригадного двору, 50 м ліворуч від дороги. Рідні: дружина, Трубнікова Клавдія Іванівна, проживала за адресою: Башкирська АРСР, Стерлітамакський район, с. Каройт.

Трунов Микола Васильович, гвардії рядовий, стрілець 155-го гвардійського стрілецького полку 52-ї гвардійської стрілецької дивізії. Мордовська АРСР, Тенгушенський район, с. Сакаєво. Призваний Ухтинським райвійськкоматом Комі АРСР. Загинув 19.09.1943 р. похований с. Милорадове. Рідні: дружина, Трунова Анастасія Матвіївна, проживала за адресою: Мордовська АРСР, Тенгушенський район, с. Сакаєво.

Трусов Василь Іванович, гвардії рядовий, стрілець 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. м. Брянськ, вул. Октябрська, 120. Призваний Воркутинським райвійськкоматом Архангельської області. Загинув 5.09.1943 р. Похований смт Котельва, цегельний завод. Рідні: мати, Трусова Парасковія Олексіївна, проживала за адресою: м. Брянськ, вул. Октябрська, 120.

Трутнев Володимир Олександрович, гвардії рядовий, стрілець 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1915 р. н. Молотовська область, ст. Лешвіно, с. Залісна. Призваний Кагановицьким райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 9.09.1943 р. Похований за 2,5 км на північний схід від с. Любка. Рідні: дружина, Трутнева Тетяна Іванівна, проживала за адресою: Молотовська область, ст. Лешвіно, с. Залісна.

Туаєв Гамоз, рядовий. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Тугай (Пугай) Дмитро Федорович, рядовий, розвідник 70-ї розвідувальної роти 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1913 р. н. Кустанайська область, Федоровський район, с. Кускуль. Призваний Федоровським райвійськкоматом Кустанайської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Тугай Євдокія Павлівна, проживала за адресою: Воронезька область, Калачевський район.

Тугулов (Тугушов) Василь Степанович, рядовий. 1906 р. н. Загинув 2.03.1943 р. Останки перенесені з братської могили с. Маловидне до с. Ковалеве.

Тузов Микола Гнатович, рядовий. 1915 р. н. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Туласбоєв Узак, рядовий. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Тулепергенов Курмангалі, гвардії рядовий сержант, стрілець 204-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1906 р. н. Казахська РСР, Кзил-Ординська область, Сирдарьінский район, колгосп ім. Сталіна. Призваний Беробіджанським райвійськкоматом Кзил-Ординської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 500 м на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Тулепергенова Наінлар, проживала за адресою: Казахська РСР, Кзил-Ординська область, Сирдар'їнський район.

Тулушев Микола Іванович, гвардії рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1908 р. н. Читинська область, копальня Воровська. Призваний Новозаводським райвійськкоматом Читинської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Тулушева Соломоніда Дмитрівна, проживала за адресою: Читинська область, Нер. Заводський район, с. Горний Зеленош.

Туманов Іван Іванович, рядовий, стрілець 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1909 р. н. Московська область, Кімовський район, с. Кіліно. Призваний Кімовським райвійськкоматом Московської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Туманова Ганна Василівна, проживала за адресою: Московська область, Кімовський район, с. Кіліно.

Тунгусов Микита Ізотович, рядовий. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Туніцин Мефодій Максимович, лейтенант. 1909 р. н. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Тупчієв Бокрош, рядовий. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Туралієв Шаліт, лейтенант, командир взводу 1057-го стрілецького полку 297-ї стрілецької дивізії. 1916 р. н. Призваний Казахським облвійськкоматом. Загинув 23.09.1941 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Басетарова Женипа Гураліївна, проживала за адресою: Туркинський район, с. Буртне.

Турбанов Василь Олексійович, гвардії старший сержант, помічник командира взводу 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1916 р. н. Кіровська область, Нагорський район, с. Івановка. Призваний Московським райвійськкоматом Ленінградської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Турбанов Олександр А., проживав за адресою: Кіровська область, Нагорський район, с. Івановка.

Турдалієв Тоеторган, рядовий 232-го гвардійського стрілецького полку. Помер від ран 5.09.1943 р., у 589-му окремому медико-санітарному батальйоні. Похований за 3 км на північний захід від х. Каменський (с. Камінне).

Турдиєв Халімбай, гвардії рядовий, стрілець 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1910 р. н. Наманганська область, Уйчинський район, колгосп ім. Кагановича. Призваний Чигинським райвійськкоматом. Поранений 28.08.1943 р. Помер від ран 31.08.1943 р. у 5-му окремому медико-санітарному батальйоні. Похований с. Михайлове. Рідні: дружина, Турдиєва Ашанган, проживала за адресою: Наманганська область, Уйчинський район, колгосп ім. Кагановича.

Туркін Олександр Михайлович, рядовий. 1918 р. н. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Млинки.

Турсумов Туштулап, рядовий. 1906 р. н. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Турукін Сергій Прокопович, рядовий, шофер. 1908 р. н. Челябінська область. Загинув 31.08.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: дружина, Турукіна Анна Борисівна, проживала за адресою: м. Чита.

Турунов Василь (Олексій) Семенович, гвардії молодший лейтенант, командир кулеметного взводу 204-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Івановська область, Меленковський район, с. Данятіно. Помер від ран 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, Шпилівське кладовище. Рідні: мати, Турунова Ксенія Федорівна, проживала за адресою: Івановська область, м. Владімір, вул. III Інтернаціоналу, 96.

Тутмін Василь Степанович, гвардії єфрейтор, телефоніст 98-ї окремої гвардійської роти зв'язку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1920 р. н. Воронезька область, Старо-Юрьєвський район, с. Староюрьєво. Призваний Павлопосадським райвійськкоматом Московської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований за 200 м на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Тутміна Олена Степанівна, проживав за адресою: Московська область, м. Павловпосад, вул. Інтернаціональна, 64.

Туфатулін Рашид Ісм., рядовий, військова частина 7018. Татарська АРСР, Бучинський район, с. Н. Нарадбаж. Помер від ран 30.08.1943 р. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір.

Тушин Віктор Федорович, гвардії капітан, начальник штабу полку 9-го артилерійського полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1912 р. н. Ярославська область, Молочевський район, с. М. Класово. Призваний Молочевським райвійськкоматом Ярославської області. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: дружина, Чмелєва Ольга Сергіївна, проживала за адресою: м. Ачинськ, вул. Будьоного, 16, кв. 22.

Тюгаєв Іван Степанович, гвардії молодший сержант, стрілець 232-го стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1912 р. н. Новосибірська область, м. Новокузнєцьк, нижня колонія, 20-й квартал, 13. Призваний Сталінським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Тюгаєва Ксенія Дмитрівна, проживала за адресою: Новосибірська область, м. Новокузнєцьк, нижня колонія, 20-й квартал, 13.

Тюлегенов Нурмід Юкенович, рядовий. 1922 р. н. Молотовська область, Велико-Мулінський район, с. Шкетаєвка. Загинув 26.08.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: батько, Тюлегенов Шамрай, проживав за адресою: Молотовська область, Велико-Муленський район, с. Шкетаєвка.

Тюленєв Михайло Якович, гвардії рядовий, автоматник 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Свердловська область, Кушвинський район, с. Серебрянка. Призваний Кушвинським райвійськкоматом Свердловської їобласті. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: мати, Тюленєва Ганна Григорівна, проживала за адресою: Свердловська область, Кушвинський район, с. Серебрянка.

Тюлібаєв Джумбай. 1906 р. н. Семипалатинська область, Аягуз. Загинув 8.09.1943 р. Похований на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Тюлібаєва, проживала за адресою: Семипалатинська область, Аягуз.

Тюрін Василь Сергійович, гвардії єфрейтор, стрілець 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. м. Сталінград, провулок Красносельський, 47. Призваний Лисьвенським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 9.09.1943 р. Похований за 2,5 км на північний схід від с. Любка. Рідні: брат, Тюрін, проживав за адресою: м. Сталінград, провулок Красносільський, 47.

Тюрморезов Петро Васильович, рядовий. Загинув 8.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Тютюнников Степан Омелянович, гвардії рядовий, стрілець 106-ї механізованої бригади 7-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1920 р. н. Кустанайська область. Призваний Ленкоранським райвійськкоматом Азербайджанської РСР. Зник безвісті 14.09.1943 р. в районі с. Мала Рублівка. Рідні: мати, Тютюнникова Парасковія Минівна, проживала за адресою: м. Баку, Ленкоранський район, острів Сарай, 1.

Тябін Іван Васильович, гвардії молодший сержант, п/п 51090. Оренбурзька область, с. Ніколаєвка. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Тягушев Василь Степанович, рядовий, стрілець 575-го стрілецького полку 161-ї стрілецької дивізії. 1906 р. н. м. Пенза. Призваний Пензенським міськвійськкоматом. Загинув 2.03.1943 р. Похований с. Маловидне, кладовище. Рідні: дружина, Тягушева Ніна Василівна, проживала за адресою: м. Пенза, с. Кривозелье.

Тяжев Степан Якович, гвардії молодший сержант, командир відділення 204-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1918 р. н. Куйбишевська область, Саклинський район, с. Стара Абошня. Призваний Молотовським райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 500 м на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Тяжева Анастасія Григорівна, проживала за адресою: Куйбишевська область, Саклинський район, с. Стара Абошня.

Тямков Василь Андрійович, рядовий, стрілець 575-го стрілецького полку 161-ї стрілецької дивізії. 1896 р. н. Саратовська область, Хвалинський район. Призваний Хвалинським райвійськкоматом Саратовської області. Загинув 2.03.1943 р. Похований с. Маловидне, кладовище. Рідні: дружина, Тямкова Катерина Іванівна, проживала за адресою: Саратовська область, Хвалинський район, с. Єремкіно.

Уваров Опанас Васильович, старшина, командир стрілецького взводу 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1906 р. н. Новосибірська область, Кривошеїнський район, с. Нова Олександрівка. Призваний Молчановським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований за 1 км на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Уварова Фекла Іванівна, проживала за адресою: Новосибірська область, Кривошеїнський район, с. Нова Олександрівка.

Уваров Петро Олексійович, гвардії рядовий, навідник 204-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1911 р. н. Акмолинська область, Атбасарський район, с. Максимовка. Призваний Орджонікідзенським райвійськкоматом м. Атбасар. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 500 м на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: сестра, Алахіна Ніна Олексіївна, проживала за адресою: Акмолинська область, Атбасарський район, с. Максимовка.

Удалов Іван Герасимович, молодший сержант, командир відділення 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1912 р. н. Івановська область, Фурмановський район. Призваний Фурма-

новським райвійськкоматом Івановської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Удалова Агрипіна Павлівна, проживала за адресою: Івановська область, Фурмановський район, с. Сталово.

Уликов Жалмаджан. 1910 р. н. Андижанська область, Андижанський район. Загинув 15.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Улітін Петро Костянтинович, гвардії лейтенант, командир взводу 18-го гвардійського повітряно-десантного полку 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1909 р. н. Вологодська область, Тарновський район, с. Андреєвка. Призваний Костромським райвійськкоматом Ярославської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва, сад. Рідні: дружина, Улітіна Євдокія Іванівна, проживала за адресою: Ярославська область, м. Кострома.

Ульянов Сергій Васильович, гвардії сержант, командир відділення 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1905 р. н. Тамбовська область, м. Мічурінськ. Призваний Мічурінським райвійськкоматом Тамбовської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Ульянова Пелагея Дмитрівна, проживала за адресою: Тамбовська область, м. Мічурінськ, вул. Нова Бережна, 25/1.

Ульянський Микола Михайлович. Загинув 13.09.1943 р. Похований с. Сидоряче.

Ульянських Микола Михайлович, рядовий, стрілець 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1907 р. н. Рязанська область, Даньковський район, с. Круглоє. Призваний Таганським райвійськкоматом м. Москви. Загинув 12.09.1943 р. Похований с. Деревки. Рідні, проживали за адресою: Московська область, м. Хімки.

Умаров Абдурахман, рядовий, стрілець 22-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1910 р. н. Наманганська область. Призваний Уйчинським райвійськкоматом Наманганської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Умарова Касьян, проживала за адресою: Намаганська область, Уйчинський район, с. Уйчи.

Умаров Базарбай, рядовий, стрілець 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1907 р. н. Андижанська область, Ленінський район, колгосп «Більшовик». Призваний Ленінським райвійськкоматом Андижанської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 1500 м на південний захід від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Умарова Сактуба, проживала за адресою: Андижанська область, Ленінський район, колгосп «Більшовик».

Умаров Набіджан, рядовий, стрілець 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1907 р. н. Узбецька РСР, м. Азатмене. Призваний Ленінським райвійськкоматом Андижанської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 1500 м на південний захід від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Умарова Таджихан, проживала за адресою: м. Азатмене, вул. Советська, 148, кв. 1.

Уметов Алімбек, гвардії рядовий, стрілець 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1908 р. н. Фрунзенська область, Таласький район, колгосп ім. Леніна. Призваний Талаським райвійськкоматом Фрунзенської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований на схід від смт Котельва. Рідні: дружина, Уметова Шаріна, проживала за адресою: Фрунзенська область, Таласький район, колгосп ім. Леніна.

Умуркулов Бейтек, єфрейтор, помічник навідника 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. Фрунзенська область, Чуйський район, колгосп «Шиман». Призваний Чуйським райвійськкоматом Фрунзенської області. Помер від ран 6.09.1943 р. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір. Рідні: батько, Нурмаєв Умуркул, проживав за адресою: Фрунзенська область, Чуйський район, колгосп «Шиман», ферма № 3.

Умяров Аббіс, сержант. 1918 р. н. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Сидоряче.

Унтурянов Григорій Петрович, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1912 р. н. Молдавська РСР, Кишиневський район, с. Чеканова. Призваний Кишиневським райвійськкоматом Молдавської РСР. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Унтурянова Марія Кирилівна, проживала за адресою: Молдавська РСР, Кишиневський район, с. Чеканова.

Уразов Камиль Сафронович, гвардії рядовий, кулеметник 22-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р.н, Харківська область, Люботинський район. Призваний Алексеєвським райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Уразова Заліян, проживала за адресою: Чуваська АРСР, ст. Урмари, с. Челкаш.

Уразов Курабай, рядовий. Загинув 09.1943 р. Похований с. Більськ.

Уразов Минай Іщлабетдинович, гвардії рядовий, автоматник 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1916 р. н. Пензенська область, Головищенський район. Призваний Зельдовським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований за 4 км на північний схід

від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Байкова Сара Григорівна, проживала за адресою: Пензенська область, Головищенський район, с-ще Чулпан.

Уразов Турди, гвардії рядовий, командир відділення 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1903 р. н. Самаркандська область, Карадар'їнський район, колгосп ім. Леніна. Призваний Пай-Арикським райвійськкоматом Самаркандської області. Загинув 10.09.1943 р. Похований за 200 м на південь с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Бакаркеразова, проживала за адресою: Самаркандська область, Карадар'їнський район, колгосп ім. Леніна.

Ураков Віталій Савелович (Саватійович), рядовий. 1924 р. н. Кіровська область, м. Шаранга. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Михайлове.

Урбанович Аркадій Карлович, сержант, командир відділення 1-ї стрілецької роти 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Мордовська АРСР, м. Рузаєвка, ст. Конубаєво. Призваний Виноградівським райвійськкоматом Московської області. Загинув 31.08.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: мати, Урбанович Феодосія Іванівна, проживала за адресою: Мордовська АРСР, м. Рузаєвка, ст. Конубаєво.

Урманов Микола Єгорович, гвардії. сержант. 1923 р. н. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Усманов Абдурахан, гвардії сержант, командир відділення 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1906 р. н. Андижанська область, Андижанський район. Призваний Андижанським міськвійськкоматом. Загинув 7.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Усманова Хашалхан, проживала за адресою: Андижанська область, Андижанський район.

Усманов Арипжан, рядовий, стрілець 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1905 р. н. Узбецька РСР, Андижанська область, колгосп Кірова. Призваний Ленінським райвійськкоматом Ферганської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 1500 м на південний захід від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Усманова Фати-Лехем, проживала за адресою: Андижанська область, колгосп Кірова.

Усманов Ахмедаш, рядовий. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Усманов Дежираф, рядовий, водій 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1911 р. н. м. Ташкент. Призваний Чинарським райвійськкоматом м. Ташкент. Загинув 15.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Усманова Займах, проживала за адресою: Ташкентська область, Чинбарський район, колгосп ім. Сталіна.

Усманов Джуря, рядовий. Загинув 18.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Усманов Курбаналі, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1905 р. н. Узбецька РСР, Молотовський район. Призваний Молотовським райвійськкоматом Узбецької РСР. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Рідні: брат, Усманов Урумбай, проживав за адресою: Узбецька РСР, Молотовський район, колгосп ім. Молотова.

Усманов Кучкар, гвардії рядовий 69-ї гвардійської стрілецької дивізії 1923 р. н. Андижанська область, Ворошиловський район. Загинув 9.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: мати, Назармітова Айпашан, проживала за адресою: Андижанська область, Ворошиловський район, колгосп Маданлат.

Усманов Мурзагаждск, рядовий, кулеметник 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1909 р. н. Андижанська область, Андижанський район. Призваний Андижанським міськвійськкоматом Андижанської області. Загинув 9.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Усманова Толчанай, проживала за адресою: Андижанська область, Андижанський район.

Усманов Назірхана, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Ферганська область, Куйбишевський район. Призваний Куйбишевським райвійськкоматом Ферганської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Усманова Басаміпа, проживала за адресою: Ферганська область, Куйбишевський район.

Усманов Улимбек, рядовий. Загинув 4.10.1943 р. Похований смт Котельва.

Усов Віктор Васильович, гвардії сержант, командир стрілецького відділення 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. м. Ленінград, Красногвардійський район. Призваний Троїцьким райвійськкоматом Челябінської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Сидоряче, нове кладовище. Рідні: мати, Бутусова Глафіра Сергіївна, проживала за адресою: м. Ленінград, Красногвардійський район, Летовська ділянка, 3, кв. 7.

Усов Олексій Григорович, рядовий. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Усов Савва Васильович, рядовий. 1922 р. н. Загинув 16.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка.

Успенський Іван Юхимович (Євменович), гвардії лейтенант. 1917 р. н. Сумська область, Красний район, с. Ябяшкіне. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: батько, Успенський Євмен Трохим, проживав за адресою: Сумська область, Красний район, с. Ябяшкіне.

Устюжанінов Андрій Миколайович, старшина 11-го гвардійського повітряно-десантного гвардійського полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1914 р. н. Кемеровська область, м. Сталінськ, Сан-город. Призваний Сталінським райвійськкоматом Кемеровської області. Помер від ран 15.09.1943 р. Похований смт Котельва, південна околиця. Рідні: дружина, Зуєва Ірина Миколаївна, проживала за адресою: Іркутська область, Жигаловський район, с. Знаменка.

Усупбеков Турдупбек, гвардії лейтенант, командир стрілецького взводу 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1906 р. н. Киргизька РСР, Іссиккульська область, Тюпський район. Призваний Тюпським райвійськкоматом Іссиккульської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Наймабова Джаніла, проживала за адресою: Киргизька РСР, Іссиккульська область, Тюпський район.

Уташев Тойш, гвардії рядовий, стрілець 27-го гвардійського стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1904 р. н. Ташкентська область, Верхне-Чирчицький район. Призваний Чирчицьким райвійськкоматом Узбецької РСР. Поранений 25.09.1943 р. Похований с. Михайлове. Рідні: дружина, Уташева Уйноас, проживала за адресою: Ташкентська область, Верхне-Чирчицький район, колгосп ім. Тельмана.

Утенов Успан, гвардії рядовий, стрілець 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1911 р. н. Ашхабадська область, м. Карабугоз, с. Кошоба. Призваний Ашхабадським міськвійськкоматом. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Утенова Годир, проживала за адресою: Ашхабадська область, м. Карабугоз, с. Кошоба, колгосп «Куйбишев».

Уткін (Учкін) Тихін Никонорович (Нікандрович), рядовий 22-го стрілецького полку. 1906 р. н. Дніпропетровська область, с-ще Крупське. Призваний Ленінським райвійськкоматом Дніпропетровської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Сидоряче.

Уточкін Євгеній Павлович, гвардії рядовий, стрілець 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. м. Молотов, с-ще Орджонікідзе. Призваний Сталінським райвійськкоматом м. Молотов. Загинув 9.09.1943 р. Похований с. Любка. Рідні: мати, Уточкіна Валентина Костянтинівна, проживала за адресою: м. Молотов, вул. Орджонікідзе, 114.

Уточкін Юрій Миколайович, гвардії рядовий, кулеметник 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Пензенська область, Толашкинський район, с. Сергіївка. Призваний Толашкинським райвійськкоматом Пензенської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Рідні: мати, Уточкіна Марія К., проживала за адресою: Пензенська область, Толашкинський район, с. Сергіївка.

Утюгов Олексій Дмитрович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Вологодська область, Мексинський район, с. Михайлове. Призваний Мексинським райвійськкоматом Вологодської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: батько, Утюгов Дмитро, проживав за адресою: Вологодська область, Мексинський район, с. Михайлове.

Ухмирін Іван Михайлович, рядовий. Загинув 30.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Учуєв Олексій Соломонович, рядовий 232-го гвардійського стрілецького полку. Помер від ран 13.09.1943 р., у 589-му окремому медико-санітарному батальйоні. Похований за 3 км на північний захід від х. Каменський (с. Камінне).

Ушаков Володимир Іванович, сержант, писар 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Красноярський край, с. Єфимовське. Призваний Артемовським райвійськкоматом Красноярського краю. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: мати, Ушакова Устинія Федорівна, проживала за адресою: Красноярський край, м. Артемово, вул. Ольховська, 34.

Ушаков Євгеній Захарович, гвардії рядовий, стрілець 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Омська область, Ішимський район, с. Саженка. Призваний Ішимським райвійськкоматом Омської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Євтушенко Олександра Яківна, проживала за адресою: Омська область, Ішимський район, с. Саженка.

Ушаков Микола Дмитрович, сержант, командир відділення 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Московська область, Михайловський район, с. Н. Панськ. Призваний Михайловським райвійськкоматом Московської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Ушакова Феодосія Опанасівна, проживала за адресою: Московська область, Михайловський район, с. Н. Панськ.

Файзієв Абулахман, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Таджицька РСР, Октябрьська область, Студенченський район, с. Новий проїзд. Призваний Октябрьським райвійськкоматом м. Ташкент. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: батько, Файзієв Мурхамед, проживав за адресою: м. Ташкент, Новий проїзд, вул. Студентська, 51.

Файзулін Галім, гвардії молодший сержант, командир відділення 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Омська область. Призваний Ілатуровським райвійськкоматом Омської області. Загинув 10.09.1943 р. Похований за 200 м на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Файзулін, проживав за адресою: Омська область.

Файзуллін Баянзіт Файрушевич, рядовий. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Фаритов Гатула. 1912 р. н. Татарська АРСР, Бавлинський район, с. Н. Фортуза. Загинув 15.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: мати, Фарітова Тотмоіс, проживала за адресою: Татарська АРСР, Бавлинський район, с. Н. Фортуза.

Фатеєв Олександр Ілліч, гвардії сержант, стрілець 16-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Тамбовська область, Полетаєвський район, с. Полетаєво. Призваний Полетаєвським райвійськкоматом Тамбовської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Фатеєв Ілля Петрович, проживав за адресою: Тамбовська область, Полетаєвський район, с. Полетаєво.

Фаткулін Рафік, гвардії лейтенант, командир танка 3-ї гвардійської танкової бригади. 1924 р. н. м. Самарканд. Загинув 26.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Фаткуліна Фатима, проживала за адресою: м. Самарканд, вул. Брилік, 5.

Фаткулін Шахула Харасович, рядовий, кулеметник 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1918 р. н. Новосибірська область, м. Томськ, с. Юрій Колтай. Призваний Первореченським райвійськкоматом м. Владівосток. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Фаткуліна Каміла Харісовна, проживала за адресою: Новосибірська область, м. Томськ, с. Юрій Колтай.

Федін Петро Семенович, гвардії сержант, командир відділення 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Калінінська область, Погорєльський район. Призваний Садовським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 4 км на північній схід від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Федіна Пелагея Іванівна, проживала за адресою: Калінінська область, Погорєльський район, с. Івашково.

Федоренко Іван Іванович, гвардії сержант. 1925 р. н. Загинув 9.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Федоров Василь Миколайович, гвардії сержант, командир відділення кулеметної роти 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Калінінська область, Бологовський район, ст. Березонькі, вул. Революції, 68. Призваний Бологовським райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: батько, Федоров Микола, проживав за адресою: Калінінська область, Бологовський район, ст. Березонькі, вул. Революції, 68.

Федоров Веніамін Андрійович, старший сержант, командир відділення 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1920 р. н. Удмуртська АРСР, Балезінський район, с. Червіно. Призваний Балезінським райвійськкоматом Удмуртської АРСР. Помер від ран 7.09.1943 р. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір. Рідні: дружина, Кузнецова Віра Іванівна, проживала за адресою: Івановська область, м. Кіржач, вул. Октябрська, 2.

Федоров Олександр Андрійович, гвардії рядовий, стрілець 640-го стрілецького полку 47-ї стрілецької дивізії. 1912 р. н. Калінінська область, Бежецький район, с. Дубравка. Призваний Кожвинським райвійськкоматом Комі АРСР. Загинув 31.08.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: сестра, Федорова Марія Андріївна, проживала за адресою: Калінінська область, Бежецький район, с. Дубравка.

Федоров Олексій Дмитрович, рядовий. Московська область, Загорський район. Загинув 27.09.1943 р. Похований за 250 м на північ від с. Михайлівка Перша.

Федоров Опанас Микитович, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. Амурська область, Селемджино-Буреінський район, колгосп «Ірдик». Призваний Селемджино-Буреінським райвійськкоматом Амурської області. Загинув 9.09.1943 р. Похований на схід від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Федорова Марфа Олексіївна, проживала за адресою: Амурська область, Селемджино-Буреінський район, колгосп «Ірдик».

Федоров Павло Михайлович, гвардії рядовий, стрілець 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Калінінська область, Вишнєволоцький район, с. Абліно. Призваний Вишнєволоцьким райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: мати, Федорова Наталія Сергіївна, проживала за адресою: Калінінська область, Вишнєволоцький район, с. Абліно.

Федоров Тимофій Павлович, гвардії сержант 136-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. Курська область, Тербунський район, с. Анєнськоє. Призваний Тербунським райвійськкоматом Курської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружна, Федорова Марія Тимофіївна, проживала за адресою: Курська область, Тербунський район, с. Анєнськоє.

Федосеєв Іван Васильович, молодший сержант, заступник командира гармати 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1907 р. н. Ленінградська область, Слуцький район, с. Московська Слав'янка. Призваний Слуцьким райвійськкоматом Ленінградської області. Загинув 21.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Федосеєва Клавдія Василівна, проживала за адресою: Ленінградська область, Слуцький район, с. Московська Слав'янка.

Федосеєв Олександр Сергійович, рядовий, стрілець 201-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1917 р. н. Свердловська область, Зайковський район. Призваний Читинським райвійськкоматом. Загинув 16.09.1943 р. Похований с. Мар'їне. Рідні: батько, Федосеєв Сергій Іванович, проживав за адресою: Свердловська область, Зайковський район.

Федосеєв Павло Микитович, старший сержант, командир відділення 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. Новосибірська область, Общенський район. Призваний Общенським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований на північ від смт Котельва. Рідні: мати, Федосеєва Марія Демидівна, проживала за адресою: Горьковська область, Больше-Булинський район, с. Майда.

Федосенко Михайло Мефодійович, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. Запорізька область, Запорізький район, с. Біленське. Призваний Фрунзенським райвійськкоматом Ошської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Федосенко Поліна Юхимівна, проживала за адресою: Киргизька РСР, м. Фрунзе, вул. Висзаяна, 4, кв. 9.

Федосов Іван Семенович, гвардії старший сержант, командир роти зв'язку 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1912 р. н. Алтайський край, Усть-Пристанський район. Призваний Усть-Пристанським райвійськкоматом Алтайського краю. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Котенева Єлизавета Максимівна, проживала за адресою: Алтайський край, Усть-Пристанський район, Пристанський зернорадгосп, відділення №3.

Федосов Михайло Олександрович, гвардії рядовий, стрілець 76-го окремого мотоциклетного батальйону 4-го гвардійського танкового корпусу. 1925 р. н. Рязанська область, Кораблинський район, с. Гремяча. Призваний Кораблинським райвійськкоматом Рязанської області. Загинув 25.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Федосова Єфросинія Василівна, проживала за адресою: Рязанська область, Кораблинський район, с. Гремяча.

Федотов Василь Федорович, рядовий, стрілець 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії 1908 р. н. Вологодська область, Білозерський район, с. Паленовська. Призваний Білозерським райвійськкоматом Вологодської області. Помер від ран 26.08.1943 р. Похований с. Сидоряче, на південний схід, поблизу дороги. Рідні: дружина, Федотова Марія Іванівна, проживала за адресою: Вологодська область, Білозерський район, с. Паленовська.

Федюшкін Інокентій Васильович, гвардії рядовий, мінометник 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1905 р. н. Призваний Кагановицьким райвійськкоматом м. Воронеж. Загинув 10.03.1943 р. Похований смт Котельва.

Фенькін Іван Петрович, старший сержант, артилерист 21-го повітряно-десантного гвардійського полку 7-ї повітряно-десантної гвардійської дивізії. 1920 р. н. Московська область, Шаховський район, с. Городище. Призваний Шаховським райвійськкоматом Московської області. Помер від ран 9.09.1943 р. Похований с. Більськ, східна околиця. Рідні: батько, Фенькін Петро Семенович, проживав за адресою: Московська область, Шаховский район, с. Платоновка.

Ферапонтов Харитон Абрамович, молодший сержант, заступник командира стрілецького взводу 7-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1899 р. н. Тамбовська область, Волчковський район, с. Рахманово. Призваний Волчковським райвійськкоматом Тамбовської області. Загинув 15.09.1943 р. Похований на південний захід від с. Мала Рублівка, курган 12,0. Рідні: дружина, Ферапонтова Олена Олексіївна, проживала за адресою: Тамбовська область, Волчковський район, с. Рахманово.

Фесак Денис Васильович, партизан. 1899 р. н. Полтавська область, Котелевський район, смт Котельва. Страчений у 1942 р. Похований смт Котельва.

Фесенко Павло Ксенофонтович, капітан, командир 1-ї мінометної роти 126-го стрілецького полку 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1917 р. н. Кустанайська область, Семиозерський район, с. Вікторовка. Призваний Семиозерським райвійськкоматом Кустанайської області. Загинув 26.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Фесенко Ольга Лаврентіївна, проживала за адресою: Північно-Казахстанська область, м. Петропавловськ, вул. Папаніна, 122.

Филипенков Віктор Григорович, молодший лейтенант 3-механізованої бригади. 1922 р. н. Смоленська область, Кардимовський район, Марковська с/р. Призваний Кардимовським райвійськкоматом Смоленської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Филипенкова Дарія Юхимівна, проживала за адресою: Смоленська область, Кардимовський район, Марковська с/р.

Фицайло Іван Іванович, старший сержант, писар батальйону 204-го гвардійського стрілецького полку. 1913 р. н. Ростовська область. Призваний Куйбишевським райвійськкоматом. Поране-

ний 5.09.1943 р. Помер від ран 8.09.1943 р. у 64-у хірургічному польовому пересувному госпіталі. Похований с. Михайлове. Рідні: батько, Фицайло А. Л., проживав за адресою: Краснодарський край, Темерковський район, х. Верьовкіно.

Філатов Михайло Андрійович, гвардії старший сержант, командир відділення 69-ї окремої штрафної роти 4-ї гвардійської Армії. 1914 р. н. Тульська область. Призваний Каменським райвійськкоматом Тульської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Філатова Марія Петрівна, проживала за адресою: Тульська область, Каменський район, с. Гніловоє.

Філатов Трохим Тимофійович, гвардії молодший сержант, сапер 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Московська область, Кривандинський район, с. Бордуки. Призваний Кривандинським райвійськкоматом Московської області. Зник безвісті 27.08.1943 р. в районі с. Котельва. Рідні: дружина, Пітерська Марія Миколаївна, проживала за адресою: Московська область, Кривандинський район, с. Бордуки.

Філілюков Петро Михайлович, рядовий. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Філімонкін Віктор (Володимир) Андрійович, гвардії старший сержант, командир відділення 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. Пензенська область, Большев'яський район, ст. Сура. Призваний Большев'яським райвійськкоматом Пензенської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва, східна сторона. Рідні: батько, Філімонкін Андрій Андрійович, проживав за адресою: Пензенська область, Більшев'яський район, ст. Сура.

Філіпов Іван Гергійович, рядовий. 1920 р. н. Читинська область, Нерчинський район. Загинув у 1943 р. Похований смт Котельва.

Філіпов Ілля Антонович, гвардії рядовий, стрілець 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1904 р. н. Хакаська автономна область, Усть-Абаканський район, с. Ахля. Призваний Мінусінським райвійськкоматом Красноярського краю. Загинув 1.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Філіпова Анастасія Григорівна, проживала за адресою: Хакаська автономна область, Усть-Абаканський район, с. Ахля.

Філіпов Кесар Іванович, рядовий. 1904 р. н. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Філіпов Костянтин Федорович, гвардії сержант, командир відділення 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Горьковська область, Работкинський район, с. Колочево. Призваний Работкинським райвійськкоматом. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Філіпова Анфіса М., проживала за адресою: Горьковська область, Работкинський район, с. Колочево.

Філіппов Михайло Андрійович, рядовий, мінометник. 1914 р. н. Тульська область, Каменський район, с. Гниково. Призваний Каменським райвійськкоматом Тульської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Філіпова Н. Т., проживала за адресою: Тульська область, Каменський район, с. Гниково.

Філіппов Петро Дмитрович, гвардії рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1907 р. н. м. Новосибірськ. Призваний Дзержинським райвійськкоматом Новосибірської області. Загинув 8.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Філіпова Анастасія Василівна, проживала за адресою: м. Новосибірськ, вул. Декабристів.

Філтенко (Філченко) Василь Юхимович, сержант. 1913 р. н. Московська область, Веритенський район, с. Васильчино. Призваний Куйбишевським райвійськкоматом. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: проживали за адресою: Московська область, Веритенський район, с. Васильчино.

Філюгін Володимир Петрович, гвардії сержант, командир відділення 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1925 р. н. Івановська область, Судогодський район, с. Муромцево. Призваний Судогодським райвійськкоматом Івановської області. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Рідні: мати, Філюгіна А. Т., проживала за адресою: Івановська область, Судогодський район, с. Муромцево.

Фільов Іван Михайлович, рядовий, стрілець 201-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1912 р. н. Харківська область, м. Краснокутськ, вул. Куйбишева, 44. Призваний Краснокутським райвійськкоматом Харківської області. Загинув 16.09.1943 р. Похований с. Мар'їне. Рідні: дружина, Фільова Уляна Сергіївна, проживала за адресою: Харківська область, м. Краснокутськ, вул. Куйбишева, 44.

Фільченков Василь Іванович, рядовий. 1913 р. н. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Фірсов Павло Пилипович, гвардії сержант, навідник 2-ї мотострілецької бригади. 1915 р. н. Алма-Атинська область, Уйгурський район, с. Кетліно. Призваний Панфіловським райвійськкоматом Алма-Атинської області. Загинув 13.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідних немає.

Фіфелов Михайло Іванович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1906 р. н. Молотовська область, Косинський район,

с. Кібай. Призваний Косинським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружна, Фіфелова Векла Степанівна, проживала за адресою: Молотовська область, Косинський район, с. Кібай.

Фіщук Серафим Андрійович, військовий технік 2-го рангу. 1911 р. н. Уссурійська область, м. Спаськ-Дальній. Помер від ран у 1941 р. Похований с. Більськ. Рідні: мати, Фіщук Наталія Савеліївна, проживала за адресою: Донецька область, м. Сталіно.

Фомін Давид Селівестрович, рядовий, кулеметник 14-ї гвардійської танкової бригади. 1922 р. н. Бурят-Монгольська АРСР, м. Улан-Уде, Торобачинський район, с. Бурняшово. Призваний Торобачинським райвійськкоматом Бурят-Монгольської АРСР. Загинув 15.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Фомін Селіверст Овсійович, проживав за адресою: Бурят-Монгольська АРСР, м. Улан-Уде, Торобачинський район, с. Бурняшово.

Фомін Михайло Степанович, рядовий 936-го стрілецького полку. Загинув 6.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Фомін Олексій Васильович, гвардії сержант, стрілець 16-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Рязанська область, ст. Лев Толстой, 5, кв. 7. Призваний Толстовським райвійськкоматом Рязанської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Фомін Василь Михайлович, проживав за адресою: Рязанська область, ст. Лев Толстой, 7, кв. 5.

Фомін Петро Іванович, рядовий, командир взводу 575-го стрілецького полку 161-ї стрілецької дивізії. 1916 р. н. Рязанська область, Шелуховський район. Призваний Шелуховським райвійськкоматом Рязанської області. Загинув 2.03.1943 р. Похований с. Маловидне, кладовище. Рідні: дружина, Фоміна Парасковія Миколаївна, проживала за адресою: Рязанська область, Шелуховський район, с. Нова Пустинь.

Фомічев Леонід Васильович, гвардії рядовий, навідник 2-ї гвардійської моторизованої бригади 3-го гвардійського танкового корпусу. 1921 р. н. Краснодарський край, м. Туапсе, вул. 27 лютого, 39. Призваний Топганським райвійськкоматом Краснодарського краю. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Фомічева Ганна Степанівна, проживала за адресою: Краснодарський край, м. Туапсе, вул. 27 февраля, 39.

Фоміченко Олександр Михайлович, гвардії рядовий, стрілець 206-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1909 р. н. Карагандинська область, Осакаровський район, селище № 1. Призваний Тельманським райвійськкоматом Карагандинської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 1500 м на південний захід від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Фоміченко Наталія Олексіївна, проживала за адресою: Карагандинська область, Осакаровський район, селище № 1.

Формозов Іван Васильович, рядовий. Загинув 26.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Фролов Андрій Аристратович, рядовий. 1906 р. н. Загинув 25.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Фролов Василь Микитович, гвардії рядовий, кулеметник 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1912 р. н. Новосибірська область, Чистоозерний район, с. Покровка. Призваний Чистоозерним райвійськкоматом. Поранений 30.09.1943 р. Помер від ран 30.09.1943 р. у 5-му окремому медико-санітарному батальйоні. Похований с. Михайлове. Рідні: дружина, Фролова Є. В., проживала за адресою: Новосибірська область, Чистоозерний район, с. Покровка.

Фролов Олександр Орестович, гвардії рядовий, санітар 22-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1906 р. н. Алма-Атинська область, Ілійський район. Призваний Фрунзенським райвійськкоматом Алма-Атинської області. Помер від ран 25.09.1943 р. Похований с. Михайлове. Рідні: дружина, Семенова Зінаїда Опанасівна, проживала за адресою: Алма-Атинська область, Фрунзенський район.

Фролов Опанас Федорович, гвардії рядовий, зв'язківець 3-ї гвардійської танкової бригади. 1922 р. н. Орловська область, Климовський район. Призваний Ворошиловградським міськвійськкоматом. Зник безвісті 3.09.1943 р. в районі с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Фролова Марія Петрівна, проживала за адресою: м. Ворошиловград, вул. Меловська, 119.

Фурса Андрій Михайлович, рядовий. 1911 р. н. Харківська область, Краснокутський район, с. Козіївка. Загинув у 1943 р. Похований смт Котельва.

Хабдрахімов Хамиз Ібрагімович, гвардії рядовий, обслуга гармати 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Башкирська АРСР. Призваний Тавдинським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Хабдрахімова, проживала за адресою: Башкирська АРСР.

Хажебергенов Апіс, гвардії рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1914 р. н. м. Ташкент, Чирчицький район. Призва-

ний Чирчицьким райвійськкоматом. Помер від ран 25.09.1943 р. Похований с. Михайлове. Рідних немає.

Хайдаркулов Худіяр, гвардії рядовий, стрілець 210-го стрілецького полку 71-ї стрілецької дивізії. 1909 р. н. Ташкентська область, Ахангаранський район, колгосп імені Жданова. Призваний Ахангаранським райвійськкоматом Ташкентської області. Загинув 16.09.1943 р. Похований за 1 км на північ від с. Мала Рублівка. Рідні: дружина, Хайдаркулова Разья, проживала за адресою: Ташкентська область, Ахангаранський район, колгосп імені Жданова.

Хайдаров Ахмат, гвардії рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1919 р. н. м. Самарканд, вул. Тандякінська, 12. Призваний Самаркандським райвійськкоматом. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Хайдаров Салій, проживав за адресою: м. Самарканд, вул. Тандякінська, 12.

Хайдаров Хайбазар, рядовий, стрілець 131-го стрілецького полку 71-ї стрілецької дивізії. 1907 р. н. Узбецька РСР, Кашкадар'їнська область, Чиракчинський район, с. Якобак. Призваний Чиракчинським райвійськкоматом Кашкадар'їнської області. Помер від ран 18.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Марманізарова Хакім, проживала за адресою: Узбецька РСР, Кашкадар'їнська область, Чиракчинський район, с. Якобак.

Хайджингуров Сангі Шанжийович, рядовий. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Хайтов Абназар, гвардії рядовий, кулеметник 204-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1911 р. н. Андижанська область, Сталінський район. Призваний Сталінським райвійськкоматом Андижанської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 500 м на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Абназаров Хаіт, проживав за адресою: Андижанська область, Сталінський район, колгосп «Х років Узбекістана».

Хайусаров. Загинув 13.09.1943 р. Похований с. Сидоряче.

Хаітов Файзула, рядовий. 1924 р. н. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Хакімянов Мулуян, рядовий. Загинув 09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Халіков Абдуматаш, рядовий. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Халугалієв Халіткул, рядовий. 1916 р. н. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Халярский Володимир Іванович, гвардії сержант. 1924 р. н. Загинув 3.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Хамзаєв Німанбай, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1907 р. н. Андижанська область, Андижанський район. Призваний Андижанським райвійськкоматом Ферганської області. Загинув 14.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Абакова Шмахінехан, проживала за адресою: Андижанська область, Андижанський район.

Хамзаєв Хабіб, гвардії рядовий, стрілець 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Узбецька РСР, м. Самарканд. Призваний Самаркандським райвійськкоматом. Загинув 30.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Абдулова Баня, проживала за адресою: Узбецька РСР, м. Самарканд, вул. Марянат, 48.

Хамлатов Матуса, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1906 р. н. Андижанська область, Андижанський район. Призваний Андижанським райвійськкоматом Ферганської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Асманова Султанхан, проживала за адресою: Андижанська область, Андижанський район.

Хамракулов Усналі, рядовий. Загинув 12.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Хапаєв Володимир Миколайович, рядовий, мінометник 22-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. м. Москва. Призваний Молотовським райвійськкоматом м. Москви. Загинув 30.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Хапаєва Клавдія Василівна, проживала за адресою: м. Москва, вул. Чкалова, 61/2, кв. 2.

Хардинов Володимир Михайлович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1909 р. н. м. Курськ, вул. Большевіков, 39. Призваний Дзержинським райвійськкоматом Дніпропетровської області. Загинув 1.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Хардінова П. І., проживала за адресою: м. Курськ, вул. Большевіков, 39.

Харитонов Борис Федорович, гвардії сержант, стрілець 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Московська область. Призваний Волочинським райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Харитонова Павлина, проживала за адресою: Калінінська область, м. Великий Волочок.

Харитонов Микола Петрович, молодший лейтенант. 1924 р. н. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Хармакулов Абдурахман (Абдрахман), рядовий, помічник навідника 1-ї стрілецької роти 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1918 р. н. Південно-Казахстанська область, Сайрамський район. Призваний Сайрамським райвійськкоматом Південно-Казахстанської області. Загинув 31.08.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: мати, Хамракулова Абарисмі, проживала за адресою: Південно-Казахстанська область, Сайрамський район.

Харченко Анатолій Платонович, рядовий 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1902 р. н. Омська область, Молотовський район, Сєвєрна с/р. Загинув 9.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: дружина, Харченко Марія Ананіївна, проживала за адресою: Омська область, Молотовський район, Сєвєрна с/р.

Харченко Прокіп Ананійович, колгоспник. Страчений у 1942 р. Похований с. Більськ.

Харюба Степан Олексійович, рядовий 217-го стрілецького полку. Помер від ран 12.09.1943 р., у 589-му окремому медико-санітарному батальйоні. Похований за 3 км на північний захід від х. Каменський (с. Камінне).

Хасанов Абдула Шарипович, рядовий. 1904 р. н. Загинув 9.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Хасанов Ісам, рядовий. Загинув 27.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Хасанов Тургун, рядовий, стрілець 640-го стрілецького полку 47-ї стрілецької дивізії. 1907 р. н. Узбецька РСР, Ферганська область, Ленінський район, с. Кураши. Призваний Сариасійським райвійськкоматом Бухарської області. Загинув 31.08.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: дружина, Хасанова Насира, проживала за адресою: Сурхандар'їнська область, Саріасійський район, колгосп «Янгіруза».

Хастов Абдулхамат, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. Узбецька РСР, Ферганська область. Призваний Купкурдинським райвійськкоматом Ферганської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Хастова Намас, проживала за адресою: Узбецька РСР, Ферганська область, колгосп «Паризька комуна».

Хаустов Микола Якович, гвардії сержант, командир відділення 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Воронезька область, Полянський район. Призваний Полянським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 29.08.1943 р. Похований на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Хаустов Яків Якимович, проживав за адресою: Воронезька область, Полянський район.

Хахмедов Саід, рядовий, стрілець. м. Ташкент. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Хашимов Мамаджан, гвардії рядовий, мінометник 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1908 р. н. м. Андижан. Призваний Андижанським міськвійськкоматом. Загинув 7.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: батько, Намайлов Хален, проживав за адресою: м. Андижан, вул. Ворошилова, 139.

Хвалдін Олександр Миколайович, гвардії старший сержант, командир відділення 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. м. Свердловськ. Призваний Октябрським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 500 м на південь від с. Михайлівка Перша, вис.144,2, північний скат. Рідні: мати, Хвалдіна Марія Миколаївна, проживала за адресою: м. Свердловськ, м'ясокомбінат, підсобне господарство, № 81.

Хвостенко Олександр Сидорович, гвардії молодший лейтенант, командир стрілецького взводу 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1898 р. н. Київська область, Васильківський район, с. Шкарове. Призваний Новосибірським міськвійськкоматом. Помер від ран 23.08.1943 р. Похований с. Михайлове. Рідні: дружина, Хвостенко Ганна Іванівна, проживала за адресою: м. Новосибірськ, вул. Чехова, 80, кв. 5.

Херамов Іван Якович, сержант. Загинув 10.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Хилько Григорій Дмитрович, підпільник, колгоспник. 1885 р. н. с. Більськ. Страчений в 1942 р. Похований с. Більськ.

Хмелев Василь Олександрович, гвардії рядовий 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1920 р. н. Молотовська область, Чардинський район. Загинув 3(8).09.1943 р. Похований на захід від с. Більськ. Рідні: мати, Хмелева Марія Петрівна, проживала за адресою: Молотовська область, Чардинський район.

Ходжаєв Дусаламалдін, гвардії рядовий, мінометник 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1908 р. н. Андижанська область, Андижанський район. Призваний Андижанським міськвійськкоматом. Загинув 9.09.1943 р. Похований за 400 м південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Ходжаєва Хатнган, проживала за адресою: Андижанська область, Андижанський район.

Ходжаєв Нурагат, гвардії єфрейтор. 1915 р. н. Загинув 11.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Ходирєв Микола Михайлович, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Карагандинська область, Ворошиловський район, с. Колгоспне. Призваний Ворошиловським райвійськкоматом Карагандинської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Ходирєва Клавдія Василівна, проживала за адресою: Карагандинська область, Ворошиловський район, с. Колгоспне.

Ходунов Микола Захарович, гвардії рядовий, стрілець 4-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Орловська область, Колпнянський район. Призваний В. Молозьким райвійськкоматом м. Виборг Ленінградської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований за 1500 м на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: тітка, Леонова Ганна Тимофіївна, проживала за адресою: Орловська область, Новоланський район, с. Ольшанка.

Холоденін Іван Семенович, гвардії молодший лейтенант, командир стрілецького взводу 204-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Куйбишевська область, Радищевський район, с. Панщино. Помер від ран 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, ділянка лікарні. Рідні: батько, Холоденін Семен Павлович, проживав за адресою: Нижнє-Волзька річкова плавуча баржа, № 201.

Холоділов Василь Никифорович, гвардії рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1921 р. н. Вологодська область, Нікольський район, с. Учасково. Призваний Нікольським райвійськкоматом Вологодської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Холоділова Федосія Іванівна, проживала за адресою: Вологодська область, Нікольський район, с. Почініков.

Хоменко Павло Якович, гвардії сержант, командир роти розвідки 9-го гвардійського повітряно-десантного артилерійського полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1921 р. н. Полтавська область, Градизький район, с. Липове. Призваний Градизьким райвійськкоматом Полтавської області. Загинув 26.08.1943 р. Похований с. Михайлове. Рідні: батько, Хоменко Яків Андрійович, проживав за адресою: Полтавська область, Градизький район, с. Липове.

Хоменя Юрій Трохимович, гвардії рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. м. Омськ. Призваний Наримським райвійськкоматом. Загинув 7.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Хоменя Катерина Дмитрівна, проживала за адресою: Новосибірська область, м. Капешево, проспект Кірова, 24.

Хомутов Онуфрій Трифонович, рядовий. 1902 р. н. Загинув 10.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Хопеєв Федір Микитович, сержант. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Хорошилов Василь Іванович, рядовий 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1894 р. н. Воронезька область, Воронцовський район, Кленовська с/р. Загинув 9.09.1943 р. Похований на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Хорошилова Тетяна Олексіївна, проживала за адресою: Воронезька область, Воронцовський район, Кленовська с/р.

Хорошко Микола Хомич, гвардії молодший сержант, заступник командира відділення 2-ї моторизованої стрілецької бригади. 1922 р. н. Омська область, Тавріческий район, с. Сбродное. Призваний Тавріческим райвійськкоматом Омської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Хорошко Євгенія Іванівна, проживала за адресою: Омська область, Тавріческий район, с. Сбродное.

Хотько Володимир Трохимович, рядовий, стрілець 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1914 р. н. Ярославська область, Брейтовський район. Призваний Приволзьким райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша, біля бригадного двору. Рідні: батько, Хотько Трохим Юхимович, проживав за адресою: Ярославська область, Брейтовський район, с. Севастьянське.

Хохлов Михайло Леонтійович, гвардії рядовий, стрілець 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1915 р. н. Узбецька РСР, Фрунзенський район, м. Ташкент. Призваний Фрунзенським райвійськкоматом Ташкентської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Хохлова Віра Петрівна, проживала за адресою: Узбецька РСР, Фрунзенський район, м. Ташкент.

Хохлов Михайло Федорович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Московська область, Івановський район, с. Кукуй. Призваний Каменськ-Уфимським міськвійськкоматом. Загинув 1.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: батько, Хохлов Федір, проживав за адресою: Московська область, Івановський район, с. Кукуй.

Хохлов Олександр Семенович, рядовий 198-го кавалерійського полку. Помер від ран 3.09.1943 р. у 9-му окремому медико-санітарному батальйоні. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір.

Хохлов Петро Сергійович, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Орловська область, Погарський район, с. Жигалі. Призваний Киселевським райвійськкоматом Кемеровської області. Помер від ран 13.09.1943 р. Похований за 3 км на південний схід від смт Котельва. Рідні: батько, Хохлов Сергій Мартинович, проживав за адресою: Орловська область, Погарський район, с. Жигалі.

Хоятов Додибай, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1907 р. н. Узбецька РСР, Ферганська область, Куйбишевський район. Призваний Куйбишевським райвійськкоматом Ферганської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Хоятова, проживала за адресою: Ферганська область, Куйбишевський район, колгосп «Комінтерн».

Храмов Володимир Дмитрович, гвардії рядовий, стрілець 210-го стрілецького полку 71-ї стрілецької дивізії. 1924 р. н. Удмуртська АРСР, м. Воткинськ. Призваний Воткинським райвійськкоматом Удмуртської АРСР. Загинув 19.09.1943 р. Похований за 1 км на північ від с. Мала Рублівка. Рідні: мати, Новікова Марія Пилипівна, проживала за адресою: Удмуртська АРСР, м. Воткинськ, вул. Кірова, 39.

Храмов Іван Якович, сержант. 1920 р. н. Загинув 9.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Храмцов Іван Титович, рядовий. 1905 р. н. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлове.

Храмцов Іван Тихонович, гвардії молодший сержант, командир відділення 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1912 р. н. Свердловська область, Слободотуринський район. Призваний Невьянським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований за 500 м на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Храмцова Уляна Євлампіївна, проживала за адресою: Свердловська область, Слободотуринський район.

Хрестьянін Максим Михайлович, рядовий, стрілець 575-го стрілецького полку 161-ї стрілецької дивізії. 1914 р. н. Харківська область, Краснокутський район. Призваний Краснокутським райвійськкоматом Харківської області. Загинув 2.03.1943 р. Похований с. Маловидне, кладовище. Рідні: дружина, Хрестьяніна Тетяна Савівна, проживала за адресою: Харківська область, Краснокутський район, с. Козіївка.

Хромов Данило Григорович, єфрейтор, п/п 18938. 1915 р. н. Орловська область, Тростянський район, с. Бобрик. Загинув 18.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Хромов Олександр Григорович, гвардії рядовий, мінометник 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1911 р. н. м. Воронеж, Военторг. Призваний Кагановицьким райвійськкоматом м. Воронеж. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Хромова Ганна Василівна, проживала за адресою: м. Воронеж, вул. Оборона Революції, 28.

Хромов Фелікс Карпович, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1911 р. н. Бурят-Монгольська АРСР, с. Н. Брянь. Призваний Заіграєвським райвійськкоматом Бурят-Монгольської АРСР. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Хромова Парасковія Микитівна, проживала за адресою: Бурят-Монгольська АРСР, Заіграєвський район, с. Н. Брянь.

Хрульов Іван Васильович, рядовий. Нижнєгородська область, Спаський район. Загинув 2.09.1943 р. Похований Котелевський район.

Хрушков Єгор Іванович, гвардії сержант, командир відділення 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Свердловська область, Сталінський район. Призваний Сталінським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, біля школи. Рідні: мати, Хрушкова Пелагея Іванівна, проживала за адресою: Свердловська область, Сталінський район.

Худайназаров Імам Берди, гвардії рядовий, кулеметник 2-ї кулеметної роти 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. Ашхабадська область, Кахинський район, аул Каушут. Призваний Ашхабадським міськвійськкоматом. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Худайназарова Олульбег, проживала за адресою: Ашхабадська область, Кахинський район, аул Каушут.

Худояров Хидер, рядовий 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. Сурхандар'їнська область, Джаркурганський район. Призваний Джаркурганським райвійськкоматом Узбецької РСР. Загинув 8.09.1943 р. Похований за 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша, бригадний двір. Рідні: дружина, Худоярова Зайнат, проживала за адресою: Сухардар'їнська область, Джаркурганський район, колгосп «Рисул».

Хужназаров Ширназо, рядовий. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Хухровський Юрій Олександрович, рядовий 6-ї гвардійської танкової бригади. Потрапив у полон 18.08.1943 р. в районі с. Милорадове.

Цаплін Семен Павлович, гвардії рядовий, автоматник 204-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1912 р. н. Архангельська область, Вельський район. Призваний Со-

ломбайським райвійськкоматом Вологодської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 500 м на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Цапліна Є. І., проживала за адресою: Архангельська область, Вельський район.

Царик Михайло Іванович, гвардії лейтенант, командир стрілецької роти 21-го гвардійського повітряно-десантного полку 7-ї гвардійської повітряно-десантної роти. 1918 р. н. Житомирська область, Андрушевський район, с. Ярополичі. Призваний Андрушевським райвійськкоматом Житомирської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва, південна околиця. Рідні: мати, Царик Фекла Петрівна, проживала за адресою: Житомирська область, Андрушевський район, с. Ярополичі.

Царьов Михайло Андрійович, рядовий, сапер. 1899 р. н. Орловська область, Болховський район, с. Стара Мельниця. Призваний Болховським райвійськкоматом Орловської області. Загинув 26.08.1943 р. Похований х. Гнилосирівка (с. Чернещина). Рідні: дружина, Царьова Марія Іллівна, проживала за адресою: Орловська область, Болховський район, с. Стара Мельниця.

Цвєт Андрій Денисович, гвардії рядовий, стрілець 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1912 р. н. Полтавська область, м. Полтава, вул. Котляревського, 38. Призваний Полтавським райвійськкоматом Полтавської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Назарова Ксенія Олександрівна, проживала за адресою: Полтавська область, м. Полтава, вул. Котляревського, 38.

Циба Андрій Іванович, рядовий. 1908 р. н. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Цивін Павло Михайлович, молодший лейтенант. Загинув 12.09.1943 р. Похований с. Михайлове.

Цивін Павло Тихонович, рядовий 217-го стрілецького полку. 1922 р. н. Помер від ран 13.09.1943 р., у 589-му окремому медико-санітарному батальйоні. Похований за 3 км на північний захід від х. Каменський (с. Камінне).

Циганков Степан Григорович, гвардії старший лейтенант, командир роти. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Сидоряче.

Циганов Петро Іванович, рядовий, стрілець 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1913 р. н. Московська область, Ногинський район. Призваний Шатурським міськвійськкоматом м. Шатура Московської області. Загинув 5.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Хавронкіна Ганна Федорівна, проживала за адресою: Московська область, м. Шатура, вул. Больнична, проїзд 1.

Цима Олексій Дорофійович, старший лейтенант, командир батареї 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1921 р. н. Кіровоградська область, Єлизаветградський район, с. Цвітне. Загинув 27.08.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: батько, Цима Дорофій Іларіонович, проживав за адресою: Новосибірська область.

Цимбаленко Олександра Дмитрівна, дружина партизана, колгоспниця. с. Більськ. Страчена в 1942 р. Похована с. Більськ.

Цимолєв Леонід Якович, гвардії рядовий. Загинув 11.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка.

Цуприк Варвара Іванівна, підпільниця, колгоспниця. с. Більськ. Страчена в 1942 р. Похована с. Більськ.

Цуприк Савелій Євменович, партизан, колгоспник. 1910ср. н. с. Більськ. Страчений у 1942 р. Похований с. Більськ.

Цуприк Тетяна Прокопівна, підпільниця. 1890ср. н. с. Більськ. Страчена в 1942 р. Похована с. Більськ.

Цуріков Федір Григорович, гвардії рядовий, бронебійник 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1912 р. н. Красноводська область, Красноводський район. Призваний Сталінським райвійськкоматом м. Уфа. Загинув 7.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Рідних немає.

Цурков Іван Андрійович, рядовий. Загинув 9.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Чайназаров Мельвей, рядовий 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1912 р. н. м. Харків. Загинув 26.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Чаплигін Василь Тихонович, гвардії старший сержант, командир відділення 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1918 р. н. Московська область, Ногинський район, Робоча ділянка, Савороночинський двір, 35, кв. 3. Призваний Кіровським райвійськкоматом м. Київ. Загинув 28.08.1943 р. Похований за 500 м на північ від смт Котельва. Рідні: мати, Чаплигіна Марія Максимівна, проживала за адресою: Московська область, Ногинський район, Робоча ділянка, Савороночинський двір, 35, кв. 3.

Чащин Борис Опанасович, гвардії рядовий, стрілець 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Молотовська область, м. Чусовой. Призваний Чусовським райвійськкоматом Мо-

лотовської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Кустова Анастасія Андріївна, проживала за адресою: Молотовська область, м. Чусовой, с-ще Майське.

Чебанюк Касян Степанович, гвардії лейтенант, ад'ютант старшини батальйону 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1919 р. н. Одеська область, Голованевський район, с. Грузьке. Призваний Сталінським райвійськкоматом м. Миколаїв. Загинув 4.03.1943 р. Похований с. Млинки. Рідні: батько, Чебанюк Степан, проживав за адресою: Одеська область, Голованевський район, с. Грузьке.

Чедков Микола Михайлович, старший сержант. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Чекакнін Максим Антонович, старший сержант. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Чекомазов Петро Якович, старший сержант, командир відділення 126-го стрілецького полку 71-ї стрілецької дивізії. 1920 р. н. Орловська область, м. Єлець, с-ще Катеринське. Призваний Єлецьким райвійськкоматом Орловської області. Помер від ран 18.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Чекомазов Яків Андрійович, проживав за адресою: Орловська область, м. Єлець.

Челков Микола Михайлович, старший сержант, командир відділення 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Калінінська область, Бологовський район, с. Гарь. Призваний Бологовським райвійськкоматом Калінінської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Челков Михайло Єгорович, проживав за адресою: Калінінська область, Бологовський район, с. Хотилово.

Челнаков Тихін Гнатович, єфрейтор, хімічний інструктор 7-ї повітряно-десантної гвардійської стрілецької дивізії. 1914 р. н. Тамбовська область, Рудковський район, с. Платоновка. Призваний Златоуським райвійськкоматом Челябінської області. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Більськ, східна околиця. Рідні: дружина, Челнакова Зінаїда Тихонівна, проживала за адресою: Тамбовська область, Рудковський район, с.Платоновка.

Чемерєв Михайло Олексійович, гвардії рядовий. Загинув 26.09.1943 р. Похований с. Деревки.

Чемерис Дем'ян Тихонович, рядовий. 1898 р. н. Загинув 14.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Ченпачев Василь Петрович, гвардії старшина, розвідник 9-го гвардійського повітряно-десантного артилерійського полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1919 р. н. Красноярський край, м. Івановськ. Призваний Нижнє-Інгаським райвійськкоматом Красноярського краю. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Бровкін Сергій Іванович, проживав за адресою: Красноярський край, Нижнє-Інгаський район.

Червов Петро Семенович, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1899 р. н. Алтайський край, Рубцовський район, с. В. Шелковникова. Призваний Рубцовським райвійськкоматом Алтайського краю. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Більськ, східна околиця. Рідні: дружина, Червова Олена Лукьянівна, проживала за адресою: Алтайський край, Рубцовський район, с. В. Шелковникова.

Черендаков Михайло Петрович, гвардії сержант, навідник 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Вологодська область, Білозерський район. Призваний Білозерським райвійськкоматом Вологодської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: мати, Черендакова Фекла Іванівна, проживала за адресою: Вологодська область, Білозерський район.

Черенков Юхим Назарович, гвардії старший лейтенант, парторг 3-го батальйону 204-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Воронезька область, Кантемировський район, с. Хрищати. Загинув 2.09.1943 р. Похований за 4 км на північний схід від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Черенкова Ірина Федорівна, проживала за адресою: Воронезька область, Писаревський район, с. Талижанка.

Черенцов Юрій Степанович, гвардії рядовий, стрілець 22-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. м. Пенза. Призваний Пензенським райвійськкоматом. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Черенцов Степан Михайлович, проживав за адресою: м. Пенза, вул. Чкалова, 30, кв. 3.

Черепанов Борис Олександрович, гвардії рядовий. 1915 р. н. Загинув 27.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Черепанов Леонід Васильович, гвардії молодший сержант, командир відділення 21-го гвардійського повітряно-десантного полку 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Кіровська область, Лебязький район, с. Шон. Призваний Лебязьким райвійськкоматом Кіровської області. Загинув 27.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Черепанов Василь Борисович, проживав за адресою: Кіровська область, Лебязький район, с. Шон.

Черкасов Микола Григорович, сержант, кулеметник 27-ї зенітної дивізії. 1924 р. н. Воронезька область, Грязинський район, с. Таволжанка. Призваний Грязинським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Черкасова Парасковія Іванівна, проживала за адресою: Воронезька область, Грязинський район, с. Таволжанка.

Черненко Володимир Федорович, рядовий, стрілець 294-го гвардійського стрілецького полку 97-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Сталінградська область, Молотовський район, с. Красний Яр. Призваний Молотовським райвійськкоматом Сталінградської області. Загинув 20.09.1943 р. Похований х. Зубов (с. Зуби), громадське кладовище. Рідні: мати, Черненко Парасковія Федорівна, проживала за адресою: Сталінградська область, Молотовський район, с. Красний Яр.

Черненко Іван Павлович, рядовий, сапер 90-й окремий гвардійський стрілецький батальйон 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. Читинська область, Петрово-Забайкальський район, с. Толбоча. Призваний Петрово-Забайкальським райвійськкоматом Читинської області. Зник безвісті 1.09.1943 р., с. Більськ. Рідні: дружина, Черненко Євдокія Василівна, проживали за адресою: Читинська область, Петрово-Забайкальський район, с. Толбоча.

Черненко Олександр Тимофійович, підпільник. с. Велика Рублівка. Страчений 19.11.1941 р. Похований с. Велика Рублівка.

Черних Микола Григорович, лейтенант, командир роти 126-го стрілецького полку 71-ї стрілецької дивізії. 1909 р. н. Красноярський край, с. Казаченское. Призваний Казаченським райвійськкоматом Красноярського краю. Помер від ран 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Гаврілова Антоніна Василівна, проживала за адресою: Красноярський край, с. Казаченское.

Черних Степан Сидорович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1899 р. н. Вологодська область, Івановський район. Призваний Івановським райвійськкоматом Вологодської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Черних Олександра Степанівна, проживала за адресою: Вологодська область, Івановський район.

Чернишов Володимир Іванович, гвардії сержант, п/п 51090. Ленінградська область, м. Ленінград. Загинув 2.09.1943 р. Похований смт Котельва, південна околиця. Рідні: Алексеєва Ольга Іванівна, проживала за адресою: м. Москва, провулок Маломогільцевський, 4, кв. 1.

Чернишов Костянтин Васильович, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1904 р. н. Башкирська АРСР, Баймацький район. Призваний Баймацьким райвійськкоматом Башкирської АРСР. Загинув 7.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Рідних немає.

Чернишов Федір Миколайович, рядовий. 1907 р. н. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Чернобаєв Михайло Олексійович, сержант, начальник рації 5-го окремого гвардійського мотострілецького батальйону 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1919 р. н. м. Владивосток, вул. Снєгова, 14. Призваний Хасиновським райвійськкоматом. Помер від ран 5.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: проживали за адресою: м. Владивосток, вул. Снєгова, 14.

Черноберевський Веніамін Васильович, гвардії сержант, командир відділення 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. м. Мурманськ, вул. Безимянна, 2. Призваний Кіровським райвійськкоматом Мурманської області. Загинув 10.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, у дворі школи. Рідні: мати, Черноберевська Ганна Степанівна, проживала за адресою: м. Мурманськ, вул. Безимянна, 2.

Чернов Анатолій Іванович, рядовий 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. Загинув 11.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Чернов Василь Семенович, рядовий. Загинув 1943 р. Похований смт Котельва.

Чернов Володимир Данилович, гвардії рядовий, телефоніст 139-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1918 р. н. Київська область, с. Суботове. Призваний Кіровським райвійськкоматом м. Києва. Загинув 34.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідних немає.

Чернов Михайло Васильович, гвардії рядовий, стрілець 204-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1907 р. н. Сталінська область, Велико-Янисольський район, с. Лаклі. Призваний Велико-Янисольським райвійськкоматом Сталінської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 500 м на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Чернова В. К., проживала за адресою: Сталінська область, Велико-Янисольський район, с. Лаклі.

Чернов Олексій Олексійович, гвардії старший сержант 2-ї гвардійської моторизованої стрілецької бригади. 1914 р. н. Тамбовська область, Платоновський район, ст. Ляда. Призваний Ко-

мінтерновським райвійськкоматом м. Воронеж. Загинув 26.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Тарасова З. В., проживала за адресою: Тамбовська область, Котовський район.

Чернов Федір Васильович. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Черновол Михайло Григорович. 1924 р. н. Розстріляний німцями при відступі з села 19.09.1943 р. Похований с. Глобівка.

Чернощек Трохим Микитович, гвардії єфрейтор, стрілець 210-го стрілецького полку 71-ї стрілецької дивізії. 1922 р. н. Курська область, Грайворонський район, с. Перша Новостроєвка. Призваний Грайворонським райвійськкоматом Курської області. Загинув 12.09.1943 р. Похований за 1 км на північ від с. Мала Рублівка. Рідні: батько, Чернощек Микита Маркович, проживав за адресою: Курська область, Грайворонський район, с. Перша Новостроєвка.

Чернухін Федір Якович, гвардії рядовий, розвідник 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1908 р. н. Саратовська область, Озінський район, с. Озінки. Призваний Красноярським райвійськкоматом Саратовської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: батько, Чернухін Яків Лаврентійович, проживав за адресою: Саратовська область, Озінський район, с. Озінки.

Черняєв Павло Герасимович, гвардії сержант, командир відділення 5-го окремого гвардійського мотострілецького батальйону 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Алма-Атинська область, Саркандський район, с. Петропавлівка. Призваний Саркандським райвійськкоматом Алма-Атинської області. Помер від ран 9.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: проживали за адресою: Алма-Атинська область, Саркандський район, с. Петропавлівка.

Черняєв Павло Дмитрович, гвардії сержант. 1907 р. н. Новосибірська область, Каменський район, с. Круніха. Призваний Алма-Атинським райвійськкоматом м. Алма-Ата. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва, південна околиця. Рідні: дружина, Черняєва Зінаїда Павлівна, проживала за адресою: м. Хабаровськ.

Черствих Михайло Михайлович, рядовий, стрілець 201-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1911 р. н. Курська область, Касторенський район. Призваний Касторенським райвійськкоматом Курської області. Загинув 20.09.1943 р. Похований с. Велика Рублівка. Рідні: дружина, Барзенкова Парасковія Іларіонівна, проживала за адресою: Курська область, Касторенський район.

Чеснейший Василь Степанович, гвардії рядовий, водій 2-ї гвардійської моторизованої стрілецької бригади. 1921 р. н. Архангельска область, Устьянський район. Призваний Устьянським райвійськкоматом Архангельської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Чеснейший Степан А., проживав за адресою: Архангельська область, Устьянський район.

Чесноков Василь Олексійович, гвардії рядовий, стрілець 16-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1906 р. н. Івановська область, м. Іваново, вул. Савельєва, 15. Призваний Нікологорським райвійськкоматом Івановської області. Загинув 26.08.1943 р. Похований за 2 км на південь від смт Котельви. Рідні: дружина, Чубарова Тетяна Федорівна, проживала за адресою: Івановська область, м. Іваново, вул. Савельєва, 15.

Чесноков Леонід Єрофійович, рядовий. м. Астрахань. Призваний Сталінським райвійськкоматом Сталінської області. Помер від ран 5.09.1943 р. Похований за 3 км на північний захід від х. Каменський (с. Камінне), ліс.

Чижанов Микола Васильович, єфрейтор, командир ланки 69-ї окремої штрафної роти 4-ї гвардійської Армії. 1921 р. н. Сталінградська область. Призваний Єршовським райвійськкоматом Саратовської області. Загинув 5.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Чижанов Василь Осиповаич, проживав за адресою: Сталінградська область, Алексєєвський район, х. Серебрянка.

Чижиков Євгеній Дмитрович, гвардії сержант, командир відділення 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1915 р. н. Краснодарський край, ст. Тимашевська, 64. Призваний Тимашевським райвійськкоматом Краснодарського краю. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Чижикова Неоніла Кузьмівна, проживала за адресою: Краснодарський край, ст. Тимашевська, 64.

Чикін Петро Іванович, гвардії лейтенант, командир стрілецького взводу 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. Куйбишевська область, Сурський район. Призваний Сурським райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 25.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Чикін Іван Семенович, проживав за адресою: Куйбишевська область, с. Лово.

Чикунов Василь Степанович, гвардії сержант, помічник командира взводу 204-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Свердловська область, м. Камишлов. Призваний Камишловським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований за 500 м на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Чикунова А. В., проживала за адресою: Свердловська область, м. Камишлов, вул. Ірбітська, 17.

Чирков Ілля Романович, гвардії старший лейтенант. 1909 р. н. Загинув 11.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Чиряєв Іван Єгорович, гвардії рядовий, стрілець 202-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. Московська область. Призваний Кушнаренковським райвійськкоматом Башкирської АРСР. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, біля школи. Рідні: дружина, Чиряєва Єлизавета Йосипівна, проживала за адресою: Башкирська АРСР, Кушнаренковський район, с. Тараберліна.

Чистов Михайло Васильович, рядовий 27-ї Армії. 1907 р. н. Воронезька область, Гремячінський район, с. Петіно. Призваний Гремячінським райвійськкоматом Воронезької області. Зник безвісті 20.08.1943 р. в районі с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Чистова Пелагея Семенівна, проживала за адресою: Воронезька область, Гремячінський район, с. Петіно.

Чистяков Петро Никифорович, червоноармієць, телеграфіст 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1915 р. н. Челябінська область, Галкінський район. Призваний Галкінським райвійськкоматом Челябінської області. Зник безвісті 27.10.1943 р. в районі смт Котельва. Рідні: дружина, Зав'ялова Дарія Мартемьяніва, проживала за адресою: Челябінська область, Галкінський район, с. Заозерьє.

Чубанов Андрій Степанович, гвардії рядовий, автоматник 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1921 р. н. Сумська область, Ямпольський район, ст. Свиса. Призваний Ямпольським райвійськкоматом Сумської області. Загинув 1.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідних немає.

Чубаров Яків Іванович, гвардії старший лейтенант, заступник командира батальйону 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1907 р. н. Тульська область, с. Амаєвка. Призваний Тульським міськвійськкоматом Тульської області. Помер від ран 28.08.1943 р. Похований с. Сидоряче, кладовище. Рідні: дружина, Чубарова Олена Петрівна, проживала за адресою: м. Тула, вул. Гоголівська, 67, кв. 8.

Чугунов Павло Матвійович, рядовий, їздовий 16-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1910 р. н. Вологодська область, Чебсарський район. Призваний Желєзнодорожним райвійськкоматом Комі АРСР. Помер від ран 5.09.1943 р. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір. Рідні: дружина, Чугунова Ганна Анатоліївна, проживала за адресою: Комі АРСР, Желєзнодорожний район.

Чудінов Дмитро Іванович, гвардії рядовий, стрілець 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Молотовська область, Чермозький район, завод «Мотор». Призваний Чермозьким райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований за 1500 м на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Чудінов Іван Михайлович, проживав за адресою: Молотовська область, Чермозький район.

Чудінов Микола Григорович, гвардії рядовий, стрілець 106-ї механізованої бригади 7-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1902 р. н. м. Молотов. Призваний Кунгурським райвійськкоматом Молотовським області. Зник безвісті 15.09.1943 р. в районі с. Мала Рублівка. Рідні: дружина, Чудінова Лідія Микитівна, проживала за адресою: м. Молотов, лісгосп «Красний Октябрь», вул. Маяковського, 62.

Чулков Ніл Михайлович, старший сержант. 1924 р. н. Пензенська область, с. Хотілово. Загинув у серпні 1943 р. Похований у Полтавській області.

Чулков Олександр Іванович, молодший лейтенант, командир взводу роти 21-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Івановська область, Кіржацький район, с. Желудєво. Призваний Кіржацьким райвійськкоматом Івановської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва, східна околиця. Рідні: мати, Чулкова Анастасія Миколаївна, проживала за адресою: Північна залізнична дорога, ст. Соличень.

Чумаков Іван Григорович, рядовий, заступник командира відділення 18-ї танкової бригади. 1924 р. н. Воронезька область, Калачевський район. Призваний Калачевським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Чумакова Євдокія Микитівна, проживала за адресою: Воронезька область, Калачевський район.

Чупаха Борис Васильович, гвардії рядовий, стрілець 1-ї стрілецької роти 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. Курська область, Хватинський район, с. Большежирово. Призваний Турковським райвійськкоматом Саратовської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Чупаха Олександра Терентіївна, проживала за адресою: Курська область, Хватинський район, с. Большежирово.

Чуприна Ганна Іванівна, підпільниця. с. Матвіївка. Страчена в 1943 р. Похована с. Більськ.

Чуприна Єлизавета Савівна, підпільниця. Страчена у 1942 р. Похована с. Лабурівка.

Чуприна Захар Данилович, підпільник. 1888 р. н. Страчений у 1942 р. Похований с. Лабурівка.

Чуприна Трохим Федорович, підпільник. 1913 р. н. с. Матвіївка. Страчений у 1943 р. Похований с. Більськ.

Чураєв Павло Сергійович, рядовий 71-ї стрілецької дивізії. Загинув у 1941 р. Похований смт Котельва.

Чурін Іван Павлович, рядовий. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Чурочкін Микола Олександрович, єфрейтор, стрілець 69-ї окремої штрафної роти 4-ї гвардійської Армії. 1918 р. н. Московська область. Призваний Подольським райвійськкоматом. Загинув 2.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідних немає.

Чусовітін Анатолій Федорович (Андрій Варламович), молодший сержант, командир стрілецького взводу 7-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Свердловська область, Сухолозький район, с. Казанка. Призваний Сухолозьким райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 15.09.1943 р. Похований с. Мала Рублівка. Рідні: мати, Чусовітіна Софія Кузьмівна, проживала за адресою: Свердловська область, Сухолозький район, с. Казанка.

Шавалієв Шагалій, рядовий, стрілець 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1897 р. н. Башкирська область, Бакалінський район. Призваний Бакалінським райвійськкоматом Башкирської АРСР. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Більськ, поблизу лісу. Рідні: дружина, Шавалієва Санисинор, проживала за адресою: Башкирська АРСР, Бакалінський район.

Шагін Петро Якович, рядовий, стрілець 25-го гвардійського повітряно-десантного полку. 1898 р. н. Орловська область. Призваний Краснинським райвійськкоматом Орловської області. Поранений 5.09.1943 р. Помер від ран 8.09.1943 р. у пункті евакуації 4-ї Армії. Похований с. Михайлове. Рідні: дружина, Шагіна Ксенія Семенівна, проживала за адресою: Орловська область, Краснинський район, с. Мокре.

Шаєвич Мойсей Семенович, гвардії старший лейтенант, ад'ютант старшини батальйону 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1917 р. н. м. Красноярськ. Загинув у бою 12.09.1943 р. Похований с. Більськ, на південь від 12 курганів. Рідні: батько, Шаєвич Семен Ізраїлович, проживав за адресою: м. Новосибірськ, вул. Толстого, 36.

Шайдуров Володимир Миколайович, старшина роти 202-го стрілецького полку. 1918 р. н. Читинська область, Сретєнський район, с. Кокертай. Призваний Молотовським райвійськкоматом Читинської області. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: дружина, Шайдурова А. А., проживала за адресою: Читинська область, Сретєнський район, с. Кокертай.

Шаімов Ілля Мурамохович, рядовий, стрілець 27-ї Армії. 1920 р. н. Башкирська АРСР, Краснокамський район. Призваний Краснокамським райвійськкоматом Башкирської АРСР. Зник безвісті 20.08.1943 р. в районі с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Шаімов Шавше, проживав за адресою: Башкирська АРСР, Краснокамський район.

Шакалов Йосип Гаврилович. Загинув 15.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Шакіров (Макіров) Селіх, гвардії єфрейтор, навідник 18-ї танкової бригади. 1911 р. н. Челябінська область, Аргаяський район. Призваний Аргаяським райвійськкоматом Челябінської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Саліхова Зінобульхоз, проживала за адресою: Челябінська область, Аргаяський район.

Шалібаєв Тяжкен, рядовий. 1928 р. н. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Шалумбаєв (Шалукбаєв) Кирим (Карим) Бек, рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1920 р. н. Казахська РСР, Карбальський район, Джамаульська с/р. Призваний Федоровським райвійськкоматом Казахської РСР. Загинув 8.09.1943 р. Похований с. Більськ, за 4 км на захід від 12 курганів, на південний схід – сад, могила № 4. Рідні: мати, Шалумбаєва Амекст, проживала за адресою: Казахська РСР, Карбальський район, колгосп «Джанул».

Шаль Андрій Тимофійович, рядовий. 1909 р. н. Загинув 29.08.1941 р. Похований с. Микілка.

Шамсутдінов Каям Шрагуревич, гвардії рядовий, автоматник 14-ї гвардійської танкової бригади. 1919 р. н. Татарська АРСР, Сатинський район, ст. Шамардан, с. В. Самет. Призваний Сатинським райвійськкоматом Татарської АРСР. Загинув 15.08.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: батько, Шамсутдінов Ісмагул, проживав за адресою: Татарська АРСР, Сатинський район, ст. Шамардан, с. В. Самет.

Шаньшеров Іван Прокопович, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1909 р. н. Молотовська область, Кочевський район. Призваний Кочевським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дружина, Шаншерова Тетяна Самійлівна, проживала за адресою: Молотовська область, Кочевський район, с. Шаньшеро.

Шапілов Федір Тимофійович, рядовий. Призваний Липецьким міськвійськкоматом. Загинув 16.09.1943 р. Похований с. Мар'їне.

Шапкін Іван Григорович, гвардії сержант, навідник 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Воронезька область, Абрамовський район, с. Знаменка. Призваний Абрамовським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: мати, Шапкіна Домна Павлівна, проживала за адресою: Воронезька область, Абрамовський район, с. Знаменка.

Шапкін Олександр Павлович, рядовий. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Шаповал Василь Михайлович, гвардії молодший сержант. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Шаповалов Дмитро Карпович, гвардії лейтенант командир взводу автоматників 18-го гвардійського повітряно-десантного полку 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. м. Дніпропетровськ. Призваний Дніпропетровським міськвійськкоматом. Загинув 26.08.1943 р. Похований смт Котельва, східна околиця. Рідних немає.

Шарабанов Микола Трохимович, гвардії рядовий, телефоніст 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1914 р. н. Горьковська область, Лісовський район, с. Чисто-Поле. Призваний Кагановицьким райвійськкоматом м. Горький. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Шарабанова Наталія Василівна, проживала за адресою: м. Горький, вул. Молоді, 11, кв. 7.

Шаршеєв Женал, рядовий. Фрунзенська область, Чуйський район. Призваний Чуйським райвійськкоматом Фрунзенської області. Загинув 10.09.1943 р. Похований с. Сидоряче.

Шаталов Микола Єгорович, сержант, стрілець 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Тамбовська область, Шапкинський район, с. Шапкино. Призваний Шапкинським райвійськкоматом Тамбовської області. Загинув 8.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дідусь, Шаталов Єгор Михайлович, проживав за адресою: Тамбовська область, Шапкинський район, с. Шапкино.

Шаталов Яків Григорович, гвардії рядовий, стрілець 198-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Воронезька область, Полянський район, с. Аметолодовське. Призваний Калінінським райвійськкоматом. Загинув 10.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, у дворі школи. Рідні: мати, Шаталова Катерина Осипівна, проживала за адресою: Воронезька область, Полянський район, с. Аметолодовське.

Шафнєв Гизатулла Мухамедович, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. Башкирська АРСР, Буздяцький район, с. Богод. Призваний Буздяцьким райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Шафнєва Ротад, проживала за адресою: Башкирська АРСР, Буздяцький район, с. Богод.

Шафріков Михайло Степанович, гвардії сержант, командир відділення. 1924 р. н. Татарська АРСР, Буінський район, с. Фроловка. Призваний Буінським райвійськкоматом Татарської АРСР. Загинув 4.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: проживали за адресою: Татарська АРСР, Буінський район, с. Фроловка.

Шахворостов Василь Панфилович, гвардії рядовий, автоматник 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1913 р. н. Харківська область, Золочівський район. Призваний Краснозаводським райвійськкоматом Харківської області. Зник безвісті 11.09.1943 р. в районі с. Зайці. Рідні: дружина, Бабкіна Марія Іванівна, проживала за адресою: м. Харків, с-ще Артема, 111, кв. 32.

Шахов Андрій Данилович, молодший сержант, автоматник 27-ї Армії. 1916 р. н. Східно-Казахстанська область, Предгорненський район, с. Рудник. Призваний Предгорненським райвійськкоматом Східно-Казахстанської області. Зник безвісті 20.08.1943 р. в районі с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Дреніна Аксинія Сергіївна, проживала за адресою: м. Іваново, вул. Березіновська, 37.

Шахов Микола Васильович, гвардії рядовий, зв'язківець 202-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Вологодська область. Призваний Кустанайським райвійськкоматом Кустанайської області Казахської РСР. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, біля школи. Рідні: батько, Шахов Василь Ісакович, проживав за адресою: Вологодська область, Воронезький район, с. Угол.

Шаховцев Семен Іванович. Загинув у 1943 р. Похований смт Котельва.

Шаховцев Сергій Семенович. Загинув у 1943 р. Похований смт Котельва.

Шацьких Євдоким Васильович, гвардії рядовий, стрілець 206-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1894 р. н. Воронезька область, Хреновський район, с. Морозово. Призваний Хреновським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 2.09.1943 р. Похований за 500 м на південь від с. Михайлівка Перша, вис. 144,2, північний скат.

Рідні: дружина, Шацьких Євдокія Герасимівна, проживала за адресою: Воронезька область, Хреновський район, с. Морозово.

Шашков Михайло Пилипович, гвардії сержант, командир відділення 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1919 р. н. м. Ленінград. Призваний Ленінським райвійськкоматом Мурманської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований за 2 км на південний захід від с. Гнилосирівка (с. Чернещина). Рідні: дружина, Шашкова Ганна Опанасівна, проживала за адресою: м. Мурманськ, вул. Роста, 43, кв. 2.

Швей Борис Веніамінович, гвардії сержант, командир відділення 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. м. Молотов, вул. Большевицька, 180. Призваний Октябрським райвійськкоматом м. Москва. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: батько, Швей Веніамін, проживав за адресою: м. Молотов, вул. Большевицька, 180.

Швецов Петро Іванович, рядовий 69-ї окремої штрафної роти 4-ї Армії. 1908 р. н. Пензенська область, м. Кузнецьк. Призваний Кузнецьким райвійськкоматом Пензенської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Швецова Ганна Федорівна, проживала за адресою: Пензенська область, м. Кузнецьк, вул. Леніна, 136, кв. 10.

Швидков Микола Матвійович, старшина, стрілець 16-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1919 р. н. Північно-Казахстанська область, м. Петропавловськ, вул. Шинлечська, 5. Призваний Петропавловським райвійськкоматом Самаркандської області. Помер від ран 28.08.1943 р. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір. Рідні: дружина, Швидкова Катерина Тихонівна, проживала за адресою: Північно-Казахстанська область, м. Петропавловськ, вул. Шинлечська, 5.

Шевеля Яків Павлович, партизан, колгоспник. 1894 р. н. с. Більськ. Страчений у 1942 р. Похований с. Більськ.

Шевельов Петро Кіндратович, рядовий, стрілець 69-ї окремої штрафної роти. 1905 р. н. Північно-Казахстанська область, Пресновський район. Призваний Хорольським райвійськкоматом Приморського краю. Загинув 3.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: брат, Шевельов Родіон Кіндратович, проживав за адресою: Приморський край, Хорольський район.

Шевердов Герасим Нілович, гвардії старшина, стрілець 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1919 р. н. Смоленська область, Бєльський район, с. Чичеті. Призваний Бєльським райвійськкоматом Смоленської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований с. Гнилосирівка (с. Чернещина), кладовище. Рідні: батько, Шевердов Ніл Кирилович, проживав за адресою: Смоленська область, Бєльський район, с. Чичеті.

Шевцов Олексій Якович, гвардії сержант, командир відділення зв'язку 5-го окремого гвардійського мотострілецького батальйону 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1917 р. н. Омська область, Аромашевський район, с. Пеньяно. Призваний Гольшенановським райвійськкоматом. Помер від ран 6.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: мати, Шевцова Тетяна Петрівна, проживала за адресою: Омська область, Аромашевський район, с. Пеньяно.

Шевцов Федір Пилипович, гвардії старшина, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. Свердловська область, Іглівський район. Призваний Свердловським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 5.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Курська Марія Гаврилівна, проживала за адресою: Свердловська область, Іглівський район.

Шевченко Василь Пилипович, рядовий. 1908 р. н. Загинув 22.09.1943 р. Похований с. Велика Рублівка.

Шевченко Йосип Федотович, рядовий, стрілець 201-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1897 р. н. Харківська область, Богодухівський район, с. Воскресенка. Призваний Богодухівським райвійськкоматом Харківської області. Загинув 20.09.1943 р. Похований с. Велика Рублівка. Рідні: дружина, Шевченко Парасковія Фадеївна, проживала за адресою: Харківська область, Богодухівський район, с. Воскресенка.

Шевченко Олексій Васильович, рядовий польового пункту зв'язку 180-ї стрілецької дивізії. 1918 р. н. Полтавська область, смт Котельва. Зник безвісті у вересні 1941 р. в районі с. Котельва.

Шедрін Микола Тимофійович, гвардії рядовий. 1922 р. н. Загинув 9.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Шейнін Євгеній Іванович, гвардії молодший лейтенант, командир стрілецької роти 206-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1915 р. н. Пензенська область, Нижнєломовський район, с. В. Ломово. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, північно-східна околиця. Рідні: дружина, Хохлова Клавдія Юхимівна, проживала за адресою: Ташкентська залізниця, ст. Туркестан.

Шелепов Олександр Іванович, рядовий, кулеметник 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. Тамбовська область, Бондарський район, с. Знаменка. Призваний Сталінським

райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Шелепов Іван Трохимович, проживав за адресою: м. Москва, вул. Ізмайловська, 5.

Шеломендєв (Шеломенцев) Іван Тимофійович, єфрейтор 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Свердловська область. Призваний Талицьким райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 11(15).08.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: мати, Шеломенцева Єлизавета Іванівна, проживала за адресою: Свердловська область.

Шеногін Виктор Васильович, гвардії старший сержант, кулеметник 3-ї кулеметної роти 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1911 р. н. Узбецька РСР, Наманганська область, Упчинський район. Призваний Ленінабадським райвійськкоматом Узбецької РСР. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: брат, Шеногін Павло Васильович, проживав за адресою: Узбецька РСР, м. Ленінабад, консервний комбінат.

Шепеляв Іван Єрмолайович, лейтенант. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Шепельов Микола Андрійович, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1925 р. н. Івановська область, Курловський район, с. Золотково. Призваний Курловським райвійськкоматом Івановської області. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Рідні: мати, Шепельова Агріпіна В., проживала за адресою: Івановська область, Курловський район, с. Золотково.

Шергін Олександр Якович, гвардії молодший сержант, командир відділення 16-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1921 р. н. Удмуртська АРСР, Камбарський район. Призваний Камбарським райвійськкоматом Удмуртської АРСР. Загинув 1.09.1943 р. Похований на схід від смт Котельви. Рідні: дружина, Шергіна Олександра Федорівна, проживала за адресою: Удмуртська АРСР, Камбарський район.

Шеремет Арсеній Денисович, підпільник. 1889 р. н. Страчений у 1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Шеретнев Володимир Андрійович, гвардії рядовий. 1924 р. н. Загинув 7.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Шибагадінов Хайрула, гвардії рядовий, кулеметник 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1915 р. н. Татарська АРСР, Дрожановський район. Призваний Дрожановським райвійськкоматом Татарської АРСР. Помер від ран 2.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: мати, Шибагадінова Менокс, проживала за адресою: Татарська АРСР, Дрожановський район.

Шибалкін (Шабалкін) Олександр Федорович, гвардії молодший сержант, командир відділення 67-ї стрілецької дивізії. 1906 р. н. Мордовська АРСР, Актюбінський район. Призваний Костромським райвійськкоматом Ярославської області. Загинув 14.09.1943 р. Похований с. Маловидне. Рідні: дружина, Шибалкіна Таїсія Павлівна, проживала за адресою: Мордовська АРСР, Актюбінський район, с. Оброчне.

Шилов Іван Дмитрович, гвардії старший сержант, механік-водій 18-ї танкової бригади. 1923 р. н. Сталінська область, Харцизький район, с. Скосирське. Призваний Калачевським райвійськкоматом. Загинув 26.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Шилов Дмитро Пилипович, проживав за адресою: Сталінська область, Харцизький район, с. Скосирське.

Шиманберов Джумбай, гвардії рядовий, стрілець 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1910 р. н. Ошська область, Узгенський район. Призваний Узгенським райвійськкоматом Ошської області. Загинув 8.09.1943 р. Похований за 2,5 км на північний схід від с. Любка. Рідні: Шиманберов, проживав за адресою: Ошська область, Узгенський район, колгосп «Октябрь».

Шиматов Мамат, рядовий. 1917 р. н. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні проживали за адресою: Омська область, Успенський район, с. Джимари.

Шипков Петро Григорович, рядовий, санітарний інструктор 126-го стрілецького полку 71-ї стрілецької дивізії. 1902 р. н. м. Москва, ст. Хорошево. Призваний Ленінградським райвійськкоматом м. Москви. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Шипкова Дарія Андріївна, проживала за адресою: м. Москва, ст. Хорошево.

Шипков Петро Григорович, рядовий.1902 р. н. Загинув 27.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Шипула Степан Кирилович, гвардії рядовий, сапер 128-го окремого саперного батальйону 71-ї стрілецької дивізії. 1916 р. н. Дніпропетровська область, Запорізький район. Призваний Запорізьким райвійськкоматом. Загинув 18.08.1943 р. Похований с. Деревки. Рідні: дружина, Шипула Федора Костянтинівна, проживала за адресою: Дніпропетровська область, Запорізький район.

Шипунов Маркел Васильович, гвардії рядовий, стрілець 202-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. Молотовська область. Призваний Кугдинським райвійськкоматом. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, кладовище.

Рідні: мати, Шипунова Ксенія Пилипівна, проживала за адресою: Молотовська область, Кугдинський район, с. Лагна.

Ширіпов Тулеперген, рядовий. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Ширматов Кінісбай, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1912 р. н. Ферганська область, Маргланський район. Призваний Маргланським райвійськкоматом Ферганської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Шильмазарова Чинапр, проживала за адресою: Ферганська область, Маргланський район.

Широбоков Юрій Сергійович, гвардії молодший лейтенант, командир взводу 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Кіровська область, ст. Зуєвка, вул. Железнодорожна, 31. Призваний Зуєвським райвійськкоматом Кіровської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, кладовище. Рідні: батько, Широбоков Сергій Георгійович, проживав за адресою: Кіровська область, ст. Зуєвка, вул. Железнодорожна, 31.

Ширшов Іларіон Васильович, гвардії рядовий. 1923 р. н. Нижегородська область, Борський район. Загинув 24.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Ширяєв Михайло Андрійович, гвардії рядовий 452-го винищувально протитанкового артилерійського полку 4-ї Армії. 1923 р. н. Призваний Водоп'янівським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 1.09.1943 р. Похований с. Михайлове. Рідні: мати, Ширяєва Анастасія Семенівна, проживала за адресою: Воронезька область, Водоп'янівський район, с. Калинівка.

Ширяєв Олексій Юхимович, гвардії сержант. 1925 р. н. Тверська область, м. Кімри. Загинув 12.09.1943 р. Похований с. Деревки.

Ширяєв Петро Олексійович, гвардії рядовий, стрілець 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. Калінінська область, с. Порочьє. Призваний Калінінським райвійськкоматом. Загинув 4.09.1943 р. Похований за 500 м на південь від с. Михайлівка Перша, вис. 144, 2, північний скат. Рідні: дружина, Ільїна Єлизавета Іллівна, проживала за адресою: Калінінська область, с. Порочьє.

Шишин Михайло Фонович, гвардії рядовий. 1913 р. н. Загинув 19.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Шишкін Віктор Михайлович, гвардії рядовий, стрілець 202-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Воронезька область, Грибановський район, с. Грибановка. Призваний Грибановським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 29.08.1943 р. Похований на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Шишкін М. К., проживав за адресою: Воронезька область, Грибановський район, с. Грибановка.

Шишкін Іван Михайлович, старший сержант 2-ї гвардійської моторизованої стрілецької бригади. 1920 р. н. м. Горький. Призваний Сталінським райвійськкоматом м. Караганда. Загинув 26.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Шишкін Михайло Микитович, проживав за адресою: м. Омськ, вул. Ленінська, 3, кв. 37.

Шишкін Михайло Володимирович, лейтенант 69-ї гвардійської стрілецької дивізії, Герой Радянського Союзу. 1922 р. н. Алтайський край, Китмановский район, с. Тяхта. Призваний Алтайським райвійськкоматом. Загинув 8.09.1943 р. Похований с. Більськ, на ділянці лікарні. Рідні: дружина, Шишкіна Анна Григорівна, проживала за адресою: Новосибірська область, м. Прокопьєвськ, вул. Свободи, 8.

Шишкін Михайло Опанасович, гвардії рядовий. 1911 р. н. Загинув 25.08.1943 р. Похований с. Михайлове.

Шишков Олексій Павлович, гвардії рядовий, стрілець 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1907 р. н. м. Сталінград, Стальгрес Солений, вул. Дубова, 40. Призваний Гнатовським райвійськкоматом Сталінградської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Більськ, поблизу лісу. Рідні: дружина, Шишкова Євдокія Йосипівна, проживала за адресою: м. Сталінград, Стальгрес Солений, вул. Дубова, 40.

Шишов Валентин Михайлович, гвардії сержант 3-ї гвардійської танкової бригади. 1913 р. н. м. Тамбов. Призваний Тамбовським райвійськкоматом. Загинув 9.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: дружина, Уннікова Олександра Родіонівна, проживала за адресою: м. Сталінабад.

Шишов Єгор Олексійович, гвардії сержант, командир відділення 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Орловська область, Жуковський район. Призваний Жуковським райвійськкоматом Орловської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: мати, Шишова Євдокія, проживала за адресою: Орловська область, Жуковський район, колгосп «Куйбишев».

Шишов Микола Матвійович, молодший сержант. Загинув 15.09.1943 р. Похований с. Глобівка.

Шкитик Михайло Тимофійович, сержант, заступник командира кулеметного відділення 22-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Тамбовська область, Моршанський район, с. Івеньєво. Призваний Моршанським райвійськ-

коматом Тамбовської область. Загинув 25.09.1943 р. Похований с. Михайлове. Рідні: батько, Шкитик Тимофій Юхимович, проживав за адресою: Тамбовська область, Моршанський район.

Шкіптун Михайло Тимофійович, рядовий. Загинув 25.08.1943 р. Похований с. Михайлеве.

Шкляров Федір Борисович, гвардії старший сержант, командир відділення 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1905 р. н. м. Горький. Призваний Ждановським райвійськкоматом м. Горький. Загинув 30.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Шклярова Циля Григорівна, проживала за адресою: м. Горький, вул. Піскунова, 3, кв. 202.

Шкредов Микола Петрович, старший сержант, командир відділення 16-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Хабаровський край, район імені Лазо, ст. Беріно. Призваний Лазовським райвійськкоматом Хабаровського краю. Помер від ран 5.09.1943 р. Похований с. Сидоряче, колгоспний двір. Рідні: батько, Шкредов Петро Омелянович, проживав за адресою: Хабаровський край, район імені Лазо, с. Павленково.

Шкурупій Василь Іванович, рядовий, стрілець 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1920 р. н. Полтавська область, Решетилівський район, с. Шкурупії. Призваний Решетилівським райвійськкоматом Полтавської області. Загинув 8.09.1943 р. Похований на північний захід від с. Більськ, кладовище. Рідні: батько, Шкурупій Іван Наумович, проживав за адресою: Полтавська область, Решетилівський район, с. Шкурупії.

Шленов Євгеній Федорович, гвардії рядовий, водій 9-го гвардійського повітряно-десантного артилерійського полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1912 р. н. м. Москва, вул. 2-га Хапіловська, 3, кв. 1. Призваний Владімірським райвійськкоматом Московської області. Загинув 26.08.1943 р. Похований с. Михайлове. Рідні: сестра, Іванова Лідія Федорівна, проживала за адресою: м. Москва, вул. 2-га Хапіловська, 3, кв. 1.

Шличков Павло Миколайович, рядовий. 1913 р. н. Воронезька область, Таловський район. Призваний Таловським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 15.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Шмелев Дмитро Олексійович, гвардії старший сержант, командир відділення 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Горьковська область, Большемаресевський район, с. Красная Поляна. Призваний Большемаресевським райвійськкоматом Горьковської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Шмелева Мотрона Олексіївна, проживала за адресою: Горьковська область, Большемаресевський район, с. Красная Поляна.

Шмоков Петро Олександрович, сержант, командир гармати 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1922 р. н. Воронезька область, Голосновський район, с. Нова Покровка. Призваний Голосновським райвійськкоматом Воронезької області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Шмакова Ольга, проживала за адресою: Воронезька область, Голосновський район, с. Нова Покровка.

Шовковий Павло Микитович, рядовий. 1901 р. н. Загинув 13.09.1943 р. Останки перенесені з братської могили с. Маловидне до с. Ковалеве.

Шолохов Тимофій Григорович, гвардії рядовий, стрілець 72-го окремого гвардійського винищувального протитанкового дивізіону 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1915 р. н. Казахська РСР, м. Кустанай. Призваний Кустанайським райвійськкоматом Казахської РСР. Загинув 28.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, кладовище. Рідні: дружина, Шолохова Віра Андріївна, проживала за адресою: Казахська РСР, м. Кустанай, вул. Куйбишева, 192.

Шпорт Іван Клементійович, гвардії сержант, заступник командира відділення 204-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1921 р. н. Полтавська область, Велико-Кринківський район, с. Великі Кринки. Призваний Дзержинським райвійськкоматом м. Куйбишев. Загинув 2.09.1943 р. Похований за 500 м на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: брат, Шпорт Іван Пилипович, проживав за адресою: Полтавська область, Велико-Кринківський район, с. Великі Кринки.

Шпутенко Олексій Семенович, рядовий. 1905 р. н. Загинув 8.03.1943 р. Похований с. Мала Рублівка.

Шубеков Аман, гвардії рядовий. 1906 р. н. Загинув 30.08.1943 р. Похований смт Котельва.

Шубін Федір Львович, гвардії сержант, командир відділення 204-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Омська область, Тюменський район, с. Коняшино. Призваний Тугулимським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 500 м на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Шубіна Ксенія Федорівна, проживала за адресою: Омська область, Тюменський район, с. Коняшино.

Шубовський Петро Кирилович, рядовий. 1925 р. н. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Шувалов Віктор Євграфович, рядовий, бронебійник 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. м. Красноярськ, вул. Історична, 41. Призваний Красноярським міськвійськкома-

том. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Більськ, східна околиця. Рідні: дружина, Шувалова Ніна Серафимівна, проживала за адресою: м. Красноярськ, вул. Лебедєва, 183.

Шуйський Юрій Іванович, гвардії молодший сержант, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії 1924 р. н. Вологодська область, Бєлозерський район. Призваний Бєлозерським райвійськкоматом Вологодської області. Помер від ран 29.08.1943 р. Похований с. Сидоряче, нове кладовище. Рідні: батько, Шуйський Іван Філімонович, проживав за адресою: Вологодська область, Бєлозерський район, с. Туриново.

Шукаєв Ілля Павлович, гвардії єфрейтор, стрілець 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1914 р. н. Саратовська область, Кистендейський район, с. Алексіно. Призваний Кістендейським райвійськкоматом Саратовської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: дружина, Шукаєва М. Н., проживала за адресою: Саратовська область, Кистендейський район, с. Алексіно.

Шулін Олександр Олександрович, гвардії рядовий 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Свердловська область, Первоуральський район. Призваний Первоуральським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 24.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Шуліна Лідія Василівна, проживала за адресою: Свердловська область, Первоуральський район.

Шумілов Павло Васильович, гвардії рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. Горьковська область, Лукояновський район, с. Неверово. Призваний Лукояновським райвійськкоматом Горьковської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Голованова Анастасія Василівна, проживала за адресою: Горьковська область, Лукояновський район, с. Неверово.

Шумов Михайло Іванович, рядовий, стрілець 69-ї окремої штрафної роти. 1923 р. н. Челябінська область. Призваний Катавським райвійськкоматом Челябінської області. Загинув 5.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Шумова Євдокія Миколаївна, проживала за адресою: Челябінська область, м. Копейськ, вул. Леніна, 8, кв. 5.

Шуригін Василь Михайлович, старший сержант, командир відділення 131-го стрілецького полку 71-ї стрілецької дивізії. 1915 р. н. Східно-Казахстанська область, Уленський район, с. Нікітінка. Загинув 2.09.1943 р. Похований за 200 м на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Саперова Серафіма Василівна, проживала за адресою: Східно-Казахстанська область, Уленський район, с. Нікітінка.

Шурупеєв Кайржан, рядовий. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Сидоряче.

Шурупов Микола Степанович, гвардії рядовий, телефоніст 51-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1905 р. н. Ростовська область, Морозовський район, х. Чкалов. Призваний Куриловським райвійськкоматом Краснодарського краю. Загинув 19.09.1943 р. Похований с. Зайці, в саду Кутельського Н. Д. Рідні: дружина, Шурупова Ганна Іларіонівна, проживала за адресою: Ростовська область, ст. Верблюд, вул. Червоноармійська, 13.

Шустір Максим Іванович, партизан. 1913 р. н. Полтавська область, Котелевський район, с. Михайлівка Перша. Страчений у 1942 р. Похований смт Котельва (с. Михайлівка Перша).

Шустов Георгій Володимирович, рядовий 27-ї Армії. 1924 р. н. Омська область, Гальшимановський район, с. Горбукново. Призваний Бодайбинським райвійськкоматом Іркутської області. Зник безвісті 20.08.1943 р. в районі с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Шульгіна Катерина Іванівна, проживала за адресою: Іркутська область, Бодайбинський район, контора Ленсолото.

Шустров Іван Миколайович, гвардії рядовий, кулеметник 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1914 р. н. Ленінградська область, Лузький район, с. Госкіно. Призваний Куйбишевським райвійськкоматом м. Ленінград. Загинув 29.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Шустрова Зоя Василівна, проживала за адресою: м. Ленінград, вул. Депутатська, 34, кв. 6.

Шутемов Леонід Іванович, гвардії лейтенант, командир взводу 202-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Молотовська область, Ординський район. Призваний Ординським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, кладовище. Рідні: мати, Шутемова Ганна Федорівна, проживала за адресою: Молотовська область, Ординський район, с. Ординське.

Шутіков Юрій Павлович, гвардії сержант, заступник командира відділення 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Свердловська область, Тугулимський район, с. Яртарка-Совєтська. Призваний Тугулимським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований за 1500 м на південний захід від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Шутікова Анастасія Осипівна, проживала за адресою: Свердловська область, Тугулимський район, с. Яртарка-Совєтська.

Шутов Іван Єгорович, рядовий, стрілець 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1925 р. н. Сталінградська область, Руднянський район. Призваний Руднянським райвійськкоматом Сталінградської області. Загинув 9.09.1943 р. Похований на пів-

нічний захід від с. Більськ, кладовище. Рідні: мати, Шутова Г. А., проживала за адресою: Сталінградська область, Руднянський район.

Щебликін Михайло Іванович, рядовий. Загинув 4.01.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Щеглов Віталій Семенович, лейтенант. 1924 р. н. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Щеголєв Леонід Георгійович, рядовий, стрілець 27-ї Армії. 1916 р. н. Зник безвісті 20.08.1943 р. в районі с. Михайлівка Перша.

Щегольков Іван Федорович, молодший сержант, командир відділення 131-го стрілецького полку 71-ї стрілецької дивізії. 1916 р. н. Рязанська область, Захароваський район. Загинув 2.09.1943 р. Похований за 200 м на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Щеголькова Євдокія Петрівна, проживала за адресою: Рязанська область, Захаровський район.

Щедров Микола Васильович, гвардії рядовий, розвідник 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. Вологодська область, Чебсарський район, с. Поповка. Призваний Чебсарським райвійськкоматом Вологодської області. Загинув 2.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Щедрова Єлизавета Федорівна, проживала за адресою: Вологодська область, Чебсарський район, с. Поповка.

Щеколдін Віктор Миколайович, гвардії рядовий, стрілець 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1914 р. н. Молотовська область, м. Кунгур. Призваний Неванським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: мати, Щеколдіна Ганна Федорівна, проживала за адресою: Молотовська область, м. Кунгур, вул. Ігнатьєвська, 19.

Щелконогова Марія Петрівна, гвардії рядова, кухар 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1921 р. н. Сталінградська область, м. Серафимович, вул. Заскладська, 23. Призвана Серафимовським райвійськкоматом Сталінградської області. Загинула 7.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, біля школи. Рідні: мати, Горбатова Тетяна Юхимівна, проживала за адресою: Сталінградська область, м. Серафимович, вул. Заскладська, 23.

Щербак Павло Лукич, рядовий, стрілець 201-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1921 р. н. Харківська область, Богодухівський район, с. Вінницькі Івани. Призваний Богодухівським райвійськкоматом Харківської області. Загинув 18.09.1943 р. Похований с. Мар'їне. Рідні: дружина, Вакуленко Марія, проживала за адресою: Харківська область, Богодухівський район, с. Мусійки.

Щербаков Іван Васильович, гвардії рядовий, стрілець 206-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1904 р. н. Курська область, Конишевський район, с. Черемушки. Призваний Добрянським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Щербакова Пелагея Микитівна, проживала за адресою: Курська область, Конишевський район, с. Черемушки.

Щербаков Інокентій Никифорович, рядовий 957-го стрілецького полку 309-ї стрілецької дивізії. 1910 р. н. Помер від ран 26.02.1943 р. у 306-у окремому медико-санітарному батальоні. Похований смт Котельва.

Щербаков Петро Кузьмович, гвардії сержант, командир відділення 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Орловська область, Сосковський район. Призваний Тумським райвійськкоматом Орловської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, біля школи. Рідні: мати, Щербакова Олександра Андріївна, проживала за адресою: Орловська область, ст. Наришкіно.

Щербаков Федір Олексійович, гвардії молодший сержант, стрілець 1-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1911 р. н. Казахська РСР, Джамбульська область, Красногорський район. Призваний Бурдайським райвійськкоматом Джамбульської області. Загинув 31.08.1943 р. Похований на схід від смт Котельва. Рідні: дружина, Щербакова Мотрона Прокопівна, проживала за адресою: Казахська РСР, Джамбульська область, Красногорський район.

Щукін Зосим Опанасович, гвардії молодший сержант, командир відділення 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1915 р. н. Вологодська область, Усть-Александровський район. Призваний Нижнє-Тагільським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, біля школи. Рідні: сестра, Щукіна Серафіма Опанасівна, проживала за адресою: Вологодська область, Усть-Александрівський район.

Юдічев Григорій Олександрович, гвардії рядовий 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1911 р. н. Ульяновська область, Сурський район, Сурська с/р. Загинув 15.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: дружина, Юдічева Анна Андронівна, проживала за адресою: Ульяновська область, Сурський район, Сурська с/р.

Юдічев Опанас Опанасович, гвардії молодший сержант, командир телефонного відділення 25-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1919

р. н. Брянська область. Призваний Орджонікідзеградським райвійськкоматом Брянської області. Загинув 21.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: мати, Плетньова Олександра Миколаївна, проживала за адресою: Брянська область, м. Орджонікідзеград (Бежим), вул. Калініна, 77.

Южаков (Юшаков) Іван Миколайович, молодший лейтенант, командир взводу 71-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Східно-Казахстанська область, Тарбагатайський район, с. Тополєв Мис. Призваний Тарбагатайським райвійськкоматом Східно-Казахстанської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований за 300 м на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Южаков Микола Перфильйович, проживав за адресою: Східно-Казахстанська область, Тарбагатайський район, с. Тополєв Мис.

Юмаєв Хас'ян Хілат, рядовий 6-ї винищувальної бригади. 1900 р. н. Мордовська АРСР, Лямбирський район, с. Артарське. Призваний Саранським райвійськкоматом Мордовської АРСР. Загинув під час бомбардування 22.02.1943 р. Похований за 500 м на захід від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Юмаєва Хітманда, проживала за адресою: Мордовська АРСР, Лямбирський район, с. Артарське.

Юркін Микола Лаврентійович. 1922 р. н. Загинув 09.1943 р. Похований с. Більськ.

Юрков Марк Єрофійович, гвардії рядовий, навідник 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1907 р. н. Молотовська область, Доскинський район. Призваний Алданським райвійськкоматом Якутської АРСР. Загинув 7.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідних немає.

Юрьєв Ілля Іванович, рядовий, автоматник 16-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1904 р. н. Алтайський край, м. Барнаул. Призваний Ворошиловським райвійськкоматом Комі АРСР. Загинув 2.09.1943 р. Похований на південь від смт Котельва. Рідні: дружина, Юрьєва Євдокія Тихонівна, проживала за адресою: м. Ворошилов, вул. Краснознаменська, 176.

Юсунов Нісон Абаєвич, гвардії сержант, помічник командира взводу 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. Ферганська область, м. Коканд, вул. Шота Руставелі, 27. Призваний Кокандським райвійськкоматом м. Коканд Ферганської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, біля школи. Рідні: сестра, Юсупова Анибай, проживала за адресою: Ферганська область, м. Коканд, вул. Шота Руставелі, 27.

Юсупов Ісмаіл, гвардії сержант, заряджаючий 2-ї гвардійської мотострілецької бригади. 1914 р. н. Каракалпацька область, Куйбишевський район, колгосп «1 Травня». Призваний Куйбишевським райвійськкоматом Каракалпацької області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Юсупова Сикула, проживала за адресою: Каракалпацька область, Куйбишевський район, колгосп «1 Травня».

Юсупов Хаім Абаєвич, лейтенант. 1922 р. н. Загинув 25.03.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Юсупов Юлдашбай, гвардії рядовий, стрілець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1908 р. н. Ферганська область, Куйбишевський район. Призваний Куйбишевським райвійськкоматом Ферганської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, південна околиця. Рідні: дружина, Юсупова Хамердіна, проживала за адресою: Ферганська область, Куйбишевський район, колгосп «Калинкор».

Юшко Дмитро Петрович, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1905 р. н. Ставропольський край, Іпатовський район, с. Іпатово. Призваний Іпатовським райвійськкоматом Ставропольського краю. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, західна околиця, двір школи. Рідні: Юшко Феодосія Іванівна, проживала за адресою: Ставропольський край, Іпатовський район, с. Іпатово.

Юшков Василь Павлович, гвардії молодший сержант, командир відділення 16-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Рязанська область, Черновський район, с. Бершовоє. Призваний Черновським райвійськкоматом Рязанської області. Помер від ран 31.08.1943 р. Похований с. Сидоряче. Рідні: мати, Юшкова Ганна Петрівна, проживала за адресою: Рязанська область, Черновський район, с. Бершовоє.

Юшков Ігнатій Павлович, гвардії рядовий, мінометник 27-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1921 р. н. Свердловська область, Березовський район. Призваний Березовським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Соболева Валентина Василівна, проживала за адресою: Свердловська область, Зайковський район, с. Кілочево.

Яблоков Іван Олександрович, рядовий, стрілець 131-го стрілецького полку 71-ї стрілецької дивізії. 1920 р. н. Вологодська область, Чебоксарський район, с. Громажино. Загинув 2.09.1943 р. Похований за 200 м на південь від с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Яблокова Євдокія Кирилівна, проживала за адресою: Вологодська область, Чебоксарський район, с. Громажино.

Яблонський Григорій Іванович, рядовий, п/п 07095. 1919 р. н. Краснодарський край, м. Туапсе. Призваний Тельманським райвійськкоматом Карагандинської області Казахської РСР. Загинув 29.09.1943 р. Похований ст. Котельва. Рідні: дружина, Яблонська Наталія Матвіївна, проживала за адресою: Краснодарський край, ст. Ленінградська, вул. Пушкіна, 5.

Якибов Аким, гвардії рядовий, стрілець 204-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1910 р. н. Андижанська область, Ходжаабадський район. Призваний Ходжаабадським райвійськкоматом Андижанської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 1500 м на південний захід від с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Якубова Тетяна, проживала за адресою: Андижанська область, Ходжаабадський район, колгосп ім. Леніна.

Якімов Фоломей Федорович, рядовий. 1925 р. н. Загинув 9.09.1943 р. Похований смт Котельва.

Яковлєв Дмитро Олександрович, рядовий, п/п 25712. Башкирська АРСР, м. Уфа. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, братська могила біля школи.

Яковлєв Євгеній Олександрович, гвардії рядовий, зв'язківець 200-го гвардійського стрілецького полку 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1921 р. н. Вологодська область, Череповецький район. Призваний Череповецьким райвійськкоматом Вологодської області. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, братська могила біля школи. Рідні: сестра, Яковлєва Зінаїда Олександрівна, проживала за адресою: Вологодська область, Череповецький район, колгосп ім. Дементьєва.

Яковлєв Олександр Олександрович, молодший сержант, санітар 27-ї Армії. 1898 р. н. Ярославська область, Чухласський район, с. Любятино. Призваний Чухласським райвійськкоматом Ярославської області. Зник безвісті 20.08.1943 р. в районі с. Михайлівка Перша. Рідні: дружина, Яковлєва Катерина Василівна, проживала за адресою: Ярославська область, Чухласський район, с. Любятіно.

Якубаєв Хасанбай, гвардії рядовий, стрілець 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1911 р. н. Узбецька РСР, Наманганська область, Упчинський район. Призваний Упчинським райвійськкоматом Узбецької РСР. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: проживали за адресою: Узбецька РСР, Наманганська область, Упчинський район, колгосп ім. Андреєва.

Якубов Ізраіль Семенович, гвардії рядовий, стрілець 27-го гвардійського повітряно-десантного стрілецького полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1923 р. н. м. Ташкент, вул. Лозо, 2. Призваний Ленінським райвійськкоматом м. Ташкент. Загинув 28.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Якубова Ліра, проживала за адресою: м. Ташкент, вул. Лозо, 2.

Якунін Олексій Володимирович, гвардії старший сержант, санітарний інструктор 16-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1914 р. н. м. Орел, провулок Володарський, 31. Призваний Кагановицьким райвійськкоматом Павлодарської області. Загинув 5.09.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Альбіцова Мотрона Миколаївна, проживала за адресою: м. Орел, провулок Володарського, 31.

Якунін Павло Андрійович, гвардії сержант, командир відділення 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Свердловська область, м. Кушва. Призваний Кушвинським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 14.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км захід від с. Більськ. Рідні: батько, Якунін Олександр Миколайович, проживав за адресою: Свердловська область, м. Кушва, вул. 9 січня, 41.

Якунін Серафім Михайлович, гвардії рядовий, стрілець 19-ї танкової бригади. 1903 р. н. Орловська область, Корсаковський район, с. Арінкін хутор. Призваний Борисовським райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Терехова Анастасія Іванівна, проживала за адресою: м. Москва, вул. Нова Олександрівська, 50, кв. 5.

Якутін (Ярутін) Олексій Миколайович, гвардії сержант, командир відділення 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Свердловська область, Белояровський район. Призваний Белояровським райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 7.09.1943 р. Похований за 400 м на південь від 12 курганів, що за 4 км на захід від с. Більськ. Рідні: дядько, Єлістратов Опанас Семенович, проживав за адресою: Свердловська область, Белояровський район, с. Черноусово.

Якушев Анатолій Васильович, рядовий, стрілець 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Красноярський край, Терновський район. Призваний Фрунзенським райвійськкоматом м. Владивосток. Загинув 29.08.1943 р. Похований за 1 км на північ від с. Більськ. Рідні: мати, Якушева Олександра Дмитрівна, проживала за адресою: м. Владивосток, вул. Пограничная, 12, кв. 10.

Ямагін Василь Петрович, молодший лейтенант. 1924 р. н. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ.

Ямбаков (Ятбаков) Степан Іванович, гвардії молодший лейтенант, командир кулеметного взводу 208-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. Марійська АРСР, Йошкар-Олинський район. Призваний Йошкар-Олинським райвійськкоматом Марійської АРСР. Загинув у бою 9.09.1943 р. с. Забілівка, Зіньківський район, увічнений у с. Більськ. Рідні: брат, Ямбаков Спиридон Гур'євич, проживав за адресою: Марійська АРСР, Йошкар-Олинський район, с. Ямашково.

Ямщиков Федір Єгорович, гвардії рядовий 5-ї батареї 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1923 р. н. Алтайський край, Тюменцевський район. Призваний Тюменцевським райвійськкоматом Алтайського краю. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Більськ, північна околиця. Рідні: мати, Ямщикова Онисія Федорівна, проживала за адресою: Алтайський край, Тюменцевський район, колгосп «Гігант».

Янін Анатолій Петрович, рядовий, стрілець 11-го гвардійського повітряно-десантного полку 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1925 р. н. Новосибірська область, Анжеросудженський район, с. Івановка. Призваний Суджанським райвійськкоматом. Загинув 11.09.1943 р. Похований с. Деревки. Рідні: мати, Яніна Тетяна Кузьмівна, проживала за адресою: Кемеровська область, Анжеросудженський район, с. Н. Ніколаєвка.

Янкін Семен Федорович, гвардії рядовий, розвідник 22-го гвардійського повітряно-десантного полку 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1924 р. н. Куйбишевська область, Клявлинський район, с. Димка. Призваний Клявлинським райвійськкоматом Куйбишевської області. Загинув 30.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: батько, Янкін Федір Якимович, проживав за адресою: Куйбишевська область, Клявлинський район, с. Сухарівка.

Янов Іван Іванович, гвардії рядовий, стрілець 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1908 р. н. Сурхандар'їнська область. Призваний Щорсинським райвійськкоматом. Загинув 29.08.1943 р. Похований с. Михайлівка братська, біля школи. Рідні: дружина, Янова Антоніна Сергіївна, проживала за адресою: Свердловська область, с. Темаріновка.

Япаров Шехісхан, гвардії рядовий, стрілець 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1908 р. н. Молотовська область, Бардимський район, Іскандеровська с/р. Призваний Бардимським райвійськкоматом Молотовської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 1500 м на південний захід від с. Михайлівка Перша, біля вис. 1.1. Рідні: мати, Япарова Махать, проживала за адресою: Молотовська область, Бардимський район, Іскандеровська с/р.

Ярославцев Семен Федорович, гвардії рядовий, зв'язківець 18-ї гвардійської танкової бригади. 1923 р. н. Алтайський край, Ойротська автономна область, Усть-Калманський район, с. Чорний Анут. Призваний Зирянським райвійськкоматом Східно-Казахстанської області. Загинув 6.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: мати, Ярославцева Дарія Кузьмівна, проживала за адресою: Алтайський край, Ойротська автономна область, Усть-Калманський район, с. Чорний Анут.

Ярошенко Михайло Васильович, старший сержант, стрілець 230-го гвардійського стрілецького полку 80-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1922 р. н. Курська область, Шебекинський район, с. Ново-Таволжанка. Призваний Шебекинським райвійськкоматом Курської області. Загинув 8.09.1943 р. Похований на північний схід від с. Більськ, кладовище. Рідні: зять, Кузнецов Василь Опанасович, проживав за адресою: Хабаровський край, м. Красная рєчка, вул. Заводська, 24.

Яскін Кім Миколайович, гвардії молодший лейтенант, командир взводу 204-го гвардійського стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Смоленська область, м. Гжатськ. Загинув 3.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша, північно-східна околиця. Рідні: батько, Яскін Микола Іванович, проживав за адресою: м. Москва, вул. Красносельська, 45, кв. 6.

Яхнін Зиновій Лазарович, гвардії сержант, командир відділення 204-го стрілецького полку 69-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Свердловська область, Талицький район, с. Кугров. Призваний Талицким райвійськкоматом Свердловської області. Загинув 3.09.1943 р. Похований за 500 м на північ від с. Михайлівка Перша. Рідні: батько, Яхнік Назар Семенович, проживав за адресою: Свердловська область, Талицький район.

Яценко Іван Семенович, гвардії рядовий, стрілець 5-го окремого гвардійського мотострілецького батальйону 8-ї повітряно-десантної дивізії. 1915 р. н. Краснодарський край, ст. Ольська. Призваний Самаркандським райвійськкоматом. Поранений 10.09.1943 р., помер від ран 13.09.1943 р. Похований с. Більськ. Рідні: батько, Яценко Семен Харитонович, проживав за адресою: м. Новосибірськ, вул. Кірова, 41.

Яцко Валентин Тихонович, рядовий, стрілець 196-го гвардійського стрілецького полку 67-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Чкаловська область, Орський район. Призваний Орським райвійськкоматом Чкаловської області. Загинув 18.09.1943 р. Похований с. Мар'їне. Рідні: мати, Яцко Дарія Степанівна, проживала за адресою: Чкаловська область, м. Орськ, вул. Набережна, 8.

Яшин Микола Дмитрович, сержант. Загинув 27.08.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша.

Яшин Микола Олексійович, гвардії сержант, помічник командира відділення 68-ї гвардійської стрілецької дивізії. 1924 р. н. Тамбовська область, Уметський район, с. Дмитрівка. Призваний Уметським райвійськкоматом Тамбовської області. Загинув 4.09.1943 р. Похований с. Михайлівка Перша. Рідні: мати, Яшина Тетяна Іванівна, проживала за адресою: Тамбовська область, Уметський район, с. Дмитрівка.

Яшумов Григорій Іванович, гвардії сержант, командир відділення 2-ї гвардійської моторизованої стрілецької бригади. 1903 р. н. м. Москва, провулок Старопосадський, 6, кв. 11. Призваний Красногвардійським райвійськкоматом м. Москви. Загинув 27.08.1943 р. Похований смт Котельва. Рідні: дружина, Западна Галина Леонтіївна, проживала за адресою: м. Москва, провулок Старопосадський, 6, кв. 11.

Ящук Семен Митрофанович, гвардії рядовий, розвідник 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1918 р. н. Житомирська область, Янушпільський район, с. Галієвка. Призваний Янушпільським райвійськкоматом. Поранений 27.08.1943 р. Помер від ран 29.08.1943 р. у 5-му окремому медико-санітарному батальйоні. Похований с. Михайлове. Рідні: дружина, Ящук Олена Степанівна, проживала за адресою: Житомирська область, Янушпільський район, с. Галієвка.

СПИСОК
використаних джерел та літератури

Джерела

Андриенко В. П. Отчет о разведках в Харьковской и Полтавской областях в 1965 г. / Андриенко В. П.; ХГУ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1965/71. – № 5057. – 24 арк.

Андриенко В. П. Отчет о раскопках и разведках на территории Харьковской и Полтавской областей в 1970 г. / Андриенко В. П.; ХГУ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1970/77. – 16 арк., 25 табл.

Андриенко В. П. Отчет о раскопках и разведках на территории Харьковской и Полтавской областей в 1970 г. / Андриенко В. П. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1971/101.

Архів Охтирського музею. – Ф. 72-а. – Сообщение о подъеме пушек со дна реки Мерло в с. Рублевка в 1931 г.

Архів Санкт-Петербурзького військово-медичного музею. – Ф. 4196.

Берестнев С. И. Отчет о разведках и раскопках археологических памятников на территории Харьковской и Полтавской областей в 1979 году / Берестнев С. И.; ХГУ // НА ИА НАНУ. – Ф. е. – Спр. 9046. – 70 арк. – XVII табл.

Гавриленко И. Н. Отчет разведотряда Полтавской облорганизации Общества охраны памятников о работах на территории области в 1989 г. / Гавриленко И.Н.; ПОО УООПИК // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1998/208. – Ф. е. – №№ 23809 – 23810. – 28 арк.

Гавриленко И. М. Отчет о разведке по р. Ворскле в 1992 г. / Гавриленко И. Н.; ПОО УООПИК // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1992/59. – 39 арк.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 257. – 39 арк.

Гавриленко І. М. Звіт про археологічні розвідки та розкопки у 1993 р. на Полтавщині (в басейнах рік Псла та Ворскли) / Гавриленко І. М.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – 1993/67; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 37. – 35 арк.

Гавриленко І. М. Звіт про розвідки пам'яток археології в окрузі Більського городища в заплаві р. Ворскли, Котелевський і Зіньківський р-ни Полтавської обл. 1996 р. / Гавриленко І. М.; ЦОДПА // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 155. – 33 арк.

Гавриш П. А. Отчет о полевых исследованиях археологической экспедиции Полтавского педагогического института в 1989 г. / Гавриш П. А.; ПГПИ им. В. Г. Короленко // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 46 арк., 91 рис.

Гавриш П. Я. Звіт про польові дослідження археологічної експедиції «Висока Левада» Полтавського пединституту на Більському городищі (Полтавська область) скіфської доби в 1994 р. / Гавриш П. Я. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1994/109. – 111 арк.

Гавриш П. Я. Звіт про польові дослідження 1996 р. Більського городища та його округи на території Полтавської та Сумської областей / Гавриш П. Я. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1996/32.

Гавриш П. Я. Звіт про польові дослідження 1997 р. студентського археологічного загону "Висока Левада" в Більському городищі (Полтавська область) / Гавриш П. Я. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1997/23. – 16 арк., 11 рис.

Гавриш П. Я. Звіт про польові дослідження 1999 р. в Більському городищі скіфського часу на Полтавщині / Гавриш П. Я. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1999/65. – 92 арк.

Гавриш П. Я. Звіт про польові дослідження в 2000 р. археологічної експедиції «Висока Левада» в Більському городищі скіфського часу на Полтавщині / Гавриш П. Я. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2000/51. – 115 арк.

Гавриш П. Я. Звіт про польові дослідження в 2001 р. археологічної експедиції «Висока Левада» в Більському городищі скіфського часу Котелевському районі Полтавської області / Гавриш П. Я. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2001/104. – 72 арк.

Гавриш П. Я. Звіт про польові дослідження у 2002 році Археологічної експедиції «Висока Левада» в Більському городищі скіфського часу та його прилеглій окрузі (Полтавська область) / Гавриш П. Я. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/99.

Гавриш П. Я. Звіт про польові дослідження в 2003 р. археологічної експедиції «Висока Левада» в Більському городищі скіфського часу та його прилеглій окрузі (Полтавська область) / Гавриш П. Я. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2003/22. – 63 арк.

Гавриш П. Я. Звіт про польові дослідження у 2006 році археологічної експедиції «Висока Левада» в Більському городищі та його прилеглій окрузі (Полтавська та Сумська обл.) / Гавриш П. Я. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2006/15. – 59 арк.

Гавриш П. Я. Звіт про польові пам'ятко-рятівні роботи 2007 р. у Більському городищі скіфської доби в Полтавській області / Гавриш П. Я. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2007/162.

Гейко А. В. Звіт про археологічні дослідження у басейні р. Ворскли у 1998 р. / Гейко А. В.; ЦОДПА // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 205. – 68, 20 арк.

Гейко А. В. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському районі Полтавській області в 2007 році / Гейко А. В., Сапєгін С. В. // НА ІА НАНУ. – 2007/236. – Ф. е. – 12 арк., 18 рис., 8 арк. опис.

Граков Б. Н. Отчет о раскопках Скифской экспедиции Исторического ф-та МГУ на Бельськом городище в 1958 г. / Граков Б. Н., Елагина Н. Г.; МГУ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1958/30. – 33, 35 арк.

Граков Б. Н. Отчет о раскопках Скифской экспедиции Исторического факультета МГУ на Бельском городище в 1959 г. / Граков Б. Н., Елагина Н. Г.; МГУ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1959/30. – 21 арк., 12 табл.

Гречко Д. С. Звіт про археологічні дослідження Більського археологічного комплексу у 2016 році / Гречко Д. С., Каравайко Д. В., Крютченко О. О.; ІА НАНУ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2016/б. н.

ДАПО. – Ф.Р-7. – Оп. 2. – Спр. 12.

ДАПО. – Ф.Р-7. – Оп. 2. – Спр. 13.

ДАПО – Ф.Р-15. – Оп. 1. – Спр. 12.

ДАПО. – Ф.Р-15. – Оп. 23. – Спр. 15.

ДАПО. – Ф.Р-15. – Оп. 23. – Спр. 37.

ДАПО. – Ф.Р-15. – Оп. 23. – Спр. 163.

ДАПО. – Ф.Р-15. – Оп. 29. – Спр. 27.

ДАПО. – Ф.Р-15. – Оп. 29. – Спр. 28.

ДАПО. – Ф.Р-69. – Оп. 1. – Спр. 10.

ДАПО. – Ф.Р-1048. – Оп. 1. – Спр. 28.

ДАПО. – Ф.Р-1876. – Оп. 2. – Спр. 9.

ДАПО – Ф.Р-1876. – Оп. 8. – Спр. 62.

ДАПО. – Ф.Р-1876. – Оп. 8. – Спр. 73.

ДАПО – Ф.Р-1876. – Оп. 8. – Спр. 76.

ДАПО – Ф.Р-1876. – Оп. 8. – Спр. 85.

ДАПО. – Ф.Р-1876. – Оп. 85. – Спр. 20.

ДАПО. – Ф.Р-3938. – Оп. 1. – Спр. 61.

ДАПО. – Ф.Р-4921. – Оп. 1. – Спр. 11.

ДАПО. – Ф.Р-8661. – Оп. 1. – Спр. 261.

Задников С. А. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 2005 г. / Задников С. А., Шрамко И. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2005/35. – 190 арк.

Задников С. А. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 2008 г. / Задников С. А., Шрамко И. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2008/ 87. – 150 арк.

Задніков С. А. Звіт про розвідки на території Більського городища в 2015 р. / Задніков С. А., Корост І. І., Приймак В. В., Шапорда О. М., Гопкало О. В.; ІКЗ «Більськ» // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2015/б. н. – 65 арк.

Зарецкий И. А. Альбом древностей из раскопок 1888–1889 гг. / Зарецкий И. А. // Науч. библиотека ГИМ РФ.

Інформація Більської ЗОШ І-ІІІ ст. // Робочий архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського.

Інформація відділу культури Котелевської РДА № 89 від 2.12.1998 р. // Там само.

Інформація відділу культури, спорту і туризму Котелевської РДА № 01-17 від 29.02.2016 р. // Там само.

Інформація відділу культури, спорту і туризму Котелевської РДА № 01-17 від 8.02.2018 р. // Там само.

Інформація голови Милорадівської сільської ради Олефіра Павла Миколайовича, 1962 р. н. // Там само.

Інформація Гриценка Михайла Петровича, 1941 р. н. // Там само.

Інформація Деревківської ЗОШ І-ІІІ ст. // Там само.

Інформація Дмитренка Володимира Панасовича, 1938 р. н. // Там само.

Інформація Козлівщинської сільської ради // Там само.

Інформація Котелевської гімназії № 1 ім. С. А. Ковпака // Там само.

Інформація М'яло Марії Іванівни, 1935 р. н. // Там само.

Інформація Микілківської сільської ради // Там само.

Інформація Москаленка Миколи Сергійовича, 1934 р. н. // Там само.

Інформація Омельченка Олександра Миколайовича, 1955 р. н. // Там само.

Інформація Правди Дмитра Сергійовича, 1928 р. н. // Там само.

Інформація Пшинки Миколи Васильовича, 1953 р. н. // Там само.

Інформація Решетило Катерини Петрівни, кол. директора Більської середньої школи // Там само.

Інформація Таця Олексія Івановича, 1947 р. н. // Там само.

Інформація Холковської Алли Іванівни, 1967 р. н. // Там само.

Історія села Милорадове, 2010 р. // Там само.

Коваленко О. В. Звіт про охоронні дослідження землянки XVIII – XIX ст. на поселенні пізньозарубинецького часу в ур. Озеро (Перемірки) біля с. Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл. у 1999 році / Коваленко О. В.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1999/127а. – 12 арк.

Коротя О. В. Звіт про археологічні розвідки на території Зіньківського та Котелевского районів Полтавської області / Коротя О. В., Приймак В. В.; ІКЗ «Більськ» // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2009/б. н. – 38 арк.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 612. – 38 арк.

Котелевське городище, Котелевська селищна рада, Котелевський район, Полтавська область: облікова картка, 2015 р. / О. Б. Супруненко // Пам'яткоохоронний архів МКУ; НА ЦОДПА. – Ф. 10. – Спр. 126. – 14 арк.

Кулатова І. М. Звіт про розкопки кургану у складі Більського курганного некрополю «Г» в урочищі Перемірки поблизу Західного укріплення Більського городища в 1999 р. (Полтавська обл.) / Кулатова І. М., Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1999/68б. – 16 арк., 43 табл., інв. оп. – 5 арк., акти – 2 арк.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 242. – 56 арк.

Кулатова І. М. Звіт про охоронні дослідження на поселенні пізньозарубинецького часу в ур. Озеро (Перемірки) поблизу с. Більськ Котелевського району Полтавської області / Кулатова І. М., Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2000/98. – 16 арк., 27 рис., інв. оп. – 11 арк., акт – 1 арк.

Кулатова І. М. Звіт про рятівні дослідження на курганному могильнику скіфського часу в урочищі Перещепине поблизу с. Більськ Котелевського району Полтавської області в 2000 році / Кулатова І. М., Супруненко О. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2000/123. – № 26938. – 20 арк., 48 рис., інв. оп. – 5 арк., довідка, акт – 1+1 арк.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 320. – 64 арк.

Кулатова І. М. Звіт про рятівні археологічні дослідження на поселенні скіфського часу в ур. Лісовий Кут та курганному некрополі в ур. Перещепине І біля с. Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл. навесні 2001 р. / Кулатова І. М., Гейко А. В.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/136; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 331. – 81 арк., іл., рис.

Кулатова І. М. Звіт про охоронні дослідження на Перещепинському курганному некрополі поблизу с. Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл. у 2001 р. / Кулатова І. М., Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2001/164. – 63 арк., 127 рис., інв. оп. – 19 арк., акти – 2 арк.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 336. – 146 арк.

Кулатова І. М. Звіт про рятівні археологічні дослідження ділянки поселення скіфського часу в ур. Холодівщина поблизу с. Більськ Котелевського району Полтавської області восени 2001 року / Кулатова І. М., Гейко А. В., Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2001/135. – 31 арк., 45 рис., інв. оп. – 16 арк., довідки – 2 арк., акт – 1 арк.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 327. – 87 арк.

Кулатова І. М. Звіт про охоронні дослідження на Перещепинському курганному некрополі поблизу с. Більськ Котелевського району Полтавської області в 2002 р. / Кулатова І. М., Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/135; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 362. – 121 арк.

Ляпушкин И. И. Отчёт, описание обследованных памятников по р. Ворскле от г. Полтава до с. Куземин. Дневник раскопок городища в с. Опошня Полтавск. обл. Опись находок, журнал нивелировок, чертежи / Дневник (№ 1) Левобережного отряда Днепровской археологической экспедиции ИИМК АН СССР (разведки) // Архив ИИМК. – Ф. 35. – Оп. 1940. – Д. 15.

Майдан «Розрита могила» (скіфський час, VI–IV ст. до н. е.; доба пізнього українського середньовіччя, початок XVII ст.; XVIII – поч. XIX ст.), між сс. Лихачівка і Мала Рублівка Котелевського р-ну Полтавської обл. (охор. № 160020-Н): паспорт, облікова картка / Кулатова І. М., Супруненко О. Б.; ЦОДПА, 2003 р. // Архів Управління охорони культурної спадщини МКУ. – 10 арк.

Матеріали Котелевського історичного музею. – Спр. 23.

Махортых С. В. Исследования совместной Украинско-немецкой экспедиции у с. Бельск Котелевского района Полтавской области в 2005 г. / Махортых С. В., Ролле-Герц Р., Скорий С. А., Герц В., Белозор В. П. // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 452. – 143 арк.

Махортых С. В. Отчет совместной Украинско-немецкой археологической экспедиции о работах на Бельском городище и его округе в 2005 г. / Махортых С. В., Ролле-Герц Р., Скорый С. А., Герц В., Белозор В. П., Каравайко Д. В. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2005/36. – 143 арк.

Махортых С. В. Отчет о исследованиях совместной Украино-Немецкой археологической экспедиции в 2006 г. / Махортых С. В., Ролле-Герц Р. А., Скорый С. А., Герц В. Ю., Каравайко Д. В. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2006/231. – 103 арк.

Махортых С. В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2006 г. / Махортых С. В., Ролле-Герц Р. А., Скорый С. А., Махортых С. В., Герц В. Ю, Каравайко Д. В. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 80 арк.

Махортих С. В. Дослідження курганів скіфського часу в окрузі Більського городища у 2015 році / Махортих С. В., Джонсон Дж., Тейлор Т.; ІА НАНУ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2015/б. н.

Мельникова И. С. Отчет о разведках 1989 г. на территории Полтавской обл. (по «Своду памятников истории и культуры») / Мельникова И. С., Ткаченко А. М.; ПКМ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1989/213. – 49 арк., 96 рис.

Могилов О. Д. Звіт про розвідки на селищах Більського городища в 2015 р. / Могилов О. Д., Панченко К. І.; ІА НАНУ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2015/7.

Моруженко А. А. Отчет Лесостепной Скифской экспедиции Донецкого государственного университета о раскопках на Западном Бельском городище в 1968 г. // НА МА ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Ф. 1. – Оп.1. – Спр. 6. – 21 арк., 20 табл.

Моруженко А. А. Отчет Лесостепной скифской экспедиции Донецкого государственного университета в 1974 г. / Моруженко А. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – Спр. 1974/68. – 29 арк., 65 табл.

Моруженко А. А. Отчет Лесостепной скифской экспедиции Донецкого госуниверситета о разведках и раскопках в 1976 г. / Моруженко А. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1976/96.

Моруженко А. А. Отчет Лесостепной скифской экспедиции Донецкого госуниверситета о разведках и раскопках в 1977 году / Моруженко А. А. // НА ІА НАНУ. – 1977/87. – 19 арк.

Моруженко А. А. Отчет Лесостепной скифской экспедиции Донецкого госуниверситета о раскопках в 1978 году / Моруженко А. А. // НА ІА НАНУ. –1978/113. – 16 арк.;

Моруженко А. А. Отчет Лесостепной скифской экспедиции Донецкого госуниверситета о раскопках в 1979 году / Моруженко А. А. // НА ІА НАНУ. – 1979/90. – 26 арк.; ил.: 59 табл.

Моруженко А. А. Отчет Лесостепной скифской экспедиции Донецкого госуниверситета о работах в 1982 году / Моруженко А. А. // НА ІА НАНУ. – 1982/140. – 40 арк., ил.: 47 рис.

Моруженко А. А. Отчет Лесостепной скифской экспедиции Донецкого госуниверситета о работах в 1983 году / Моруженко А. А. // НА ІА НАНУ. – 1983/45. – 48 арк., ил.: 38 табл.

Мурзін В. Ю. Звіт про спільні дослідження археологів України та Німеччини у Більську [1994 р.] / Мурзін В. Ю., Ролле Р., Скорий С. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1994/125. – 7 арк.

Мурзін В. Ю. Звіт про археологічні дослідження Більської експедиції Інституту археології НАН України та Німецького наукового дослідного товариства у 1995 р. / Мурзін В. Ю., Ролле Р. А., Білозер В. П. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1995/65.

Мурзин В. Ю. Отчет об исследованиях совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1996 г. Бельское городище / Мурзин В. Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С. В., Черненко Е. В. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1996/11. – 28 арк.

Мурзин В. Ю. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1997 г. / Мурзин В. Ю., Ролле Р. А., Херц В., Махортых С. В., Белозор В. П. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1997/69.

Мурзін В. Ю. Звіт про роботу спільної Українсько-німецької експедиції у Більську 1998 р. / Мурзін В. Ю., Махортих С. В., Білозор В. П., Ролле Р., Херц В.; ІА НАНУ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1998/61.

Мурзин В. Ю. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1999 г. / Мурзин В. Ю., Ролле Р. А., Херц В., Скорый С. А., Махортых С. В., Белозор В. П. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1999/88.

Мурзин В. Ю. Отчет об исследованиях совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции 2000 году / Мурзин В. Ю., Махортых С. В., Белозор В. П., Скорый С. А., Ролле Р., Херц В. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2000/127.

Мурзин В. Ю. Отчет об исследованиях совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2001 году / Мурзин В. Ю., Махортых С. В., Белозор В. П., Скорый С. А., Ролле Р., Херц В. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2001/115.

Мурзін В. Ю. Отчет о раскопках Украинско-Немецкой экспедиции у с. Бельск в 2002 г. / Мурзін В. Ю., Махортих С. В., Ніколова А. В., Ролле Р.; ІА НАНУ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/194.

НА Муз. археол. ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Ф. 1, оп. 1. – Спр. 25.

НА Муз. археол. ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Ф. 1, оп. 1. – Спр. 27–27-а. – 35 арк., альбом іл., табл.

НА Муз. археол. ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Ф. 1, оп. 1. – Спр. 40–40-а.

НА Муз. археол. ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Ф. 1, оп. 2. – Спр. 1.

НА Муз. археол. ХНУ им. В. Н.Каразина. – Ф. 1, оп. 8. – Спр. 3а.

НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 01-56.

НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 01-115.

НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 01-116.

НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 02-173.

НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 02-273.

НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 09-953.

НА ЦОДПА. – Ф. 10. – Спр. 160. – 9 арк.

НА ЦОДПА. – Ф. 10. – Спр. 161. – 7 арк.

НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 63. – 13 арк., 19 табл.

НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 153. – 14, 7 арк.

НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 231. – 90, 64 арк.
НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 242. – 56 арк.
НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 243. – 33 арк.
НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 257. – 29 арк.
НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 297. – 34 арк.
НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 299. – 9 арк., 5 арк. іл.
НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 309. – Арк. 4–9.
НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 327. – 87 арк.
НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 331. – 81 арк.
НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – 54 арк.
НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 382. – 18 арк.
НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 453. – 133 арк.
НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 566. – 288 арк.
НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 588. – 95 арк.
НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 739. – Арк. 76–78.
НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 82. – 132 арк.
Особистий архів Мамон Ольги Василівни (дочка Дрижирука В. Я.)
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 4.1.(2.5.) 612-2.16.10 // Архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 4.1.618-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.1.1421-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.1.1435-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.1.1785-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.1.2394-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.3.4.579-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.3.4.580-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.3.1427-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.3.1437-2.16.10// Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.3.2307-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.3.2390-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.3.2392-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.3.2407-2.16.10// Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4(4.1)1422-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.508-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.581-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.582-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.583-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.584-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.585-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.586-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.587-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.589-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.590-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.591-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.592-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.593-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.594-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.595-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.596-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.597-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.598-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.599-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.600-2.16.10// Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.601-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.604-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.605-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.606-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.607-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.1417-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.1418-2.16.10 // Там само.

Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.1423-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.1424-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.1428-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.1430-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.1431-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.1433-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.1436-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.1438-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.1439-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.1440-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.1441-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.1445-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.1476-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.1477-2.16.10// Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.1762-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2194-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2203-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2305-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2306-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2391-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2393-2.16.10// Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2396-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2397-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2398-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2399-2.16.10// Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2401-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2403-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2404-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2405-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2408-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2409-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2410-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2411-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2412-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2413-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2414-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2415-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2416-2.116.10// Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 2.4.2418-2.16.10 // Там само.
Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. – № 4.1 (2.4.) 609-2.16.10 // Там само.

Переписка И. А. Зарецкого о продаже коллекции // Архів ІІМК РАН. – Ф. 1. – ДАК. – 1889. – Спр. 29. – 56 арк.

Приймак В. В. Звіт про охоронні археологічні дослідження поселення черняхівської культури біля с. Більськ Котелевського р-ну Полтавської області у 2005 р. / Приймак В. В.; ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2006/211. – 15 арк.

Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки ІКЗ «Більськ» на території Більського городища і його округи у 2005–2006 рр. / Приймак В. В., Коротя О. В., Охріменко А. І., Сидоренко О. В.; ІКЗ «Більськ» // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2006. – Спр. 28642.

Приймак В. В. Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури» на території Сумської і Полтавської областей (2007 р.) / Приймак В. В.; ІКЗ «Більськ» // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2007/297. – 71 арк.

Приймак В. В. Отчет о раскопках курганов в могильнике Скоробор (ближайшая округа Бельского городища) в 2013 г. / Приймак В. В., Шрамко И. Б., Задников С. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2013/б. н.

Протокол совета Императорского Российского исторического музея. Заседание 18 октября 1889 года // Архів ДІМ РФ. – Ф. 2. – Спр. 748/5. – 16 л.

Ролле Р. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2002 г. / Ролле Р., Герц В., Махортых С. В., Белозор В. П. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/194.

Ромашко О. В. Звіт про розвідки у межах Великого укріплення Більського городища (територія Полтавської області) / Ромашко О. В. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – Спр. 2016/б. н.

Сапєгін С. В. Звіт про археологічні розвідки на території Котелевського району Полтавської області експедиції Державного музею-заповідника А. С. Макаренка у 2007 році / Сапєгін С. В. // НА ІА НАНУ. – 2007/163. – Ф. е. – 18 арк.

Сапєгін С. В. Науковий звіт про проведення археологічних розвідок на території Котелевського району у 2008 році / Сапєгін С. В. // НА ІА НАНУ. – 2008/102.

Свідчення Гриценка Михайла Петровича, 1941 р. н. // Архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського.

Свідчення М'яло Ганни Пантелеймонівни, 1927 р. н. // Там само.

Свідчення М'яло Катерини Пилипівни, 1936 р. н., с. Стадниця // Там само.

Свідчення М'яло Марії Іванівни, 1935 р. н. // Там само.

Свідчення Холковської Алли Іванівни, 1967 р. н. // Там само.

Свідчення Яковенка Андрія Григоровича, 1930 р. н. // Там само.

Село Милорадове в роки Великої Вітчизняної війни, 2007–2008 рр. // Там само.

Скорый С. А. Отчет совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции о работах на Бельском городище и его округе в 2005 г. / Скорый С. А., Белозор В. П., Махортых С. В., Каравайко Д. В., Ролле-Герц Р. А., Герц В. Ю.; ІА НАНУ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2005/36.

Скорий С. А. Звіт про розкопки на Більському городищі (с. Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл.) в 2015 р. / Скорий С. А., Могилов О. Д., Панченко К. І.; ІА НАНУ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – Спр. 2015/б. н.

Сорокіна Л. Ю. Заключення про ландшафтознавче та палеопедологічне дослідження скіфського (VII–III ст. до н. е.) городища поблизу с. Більськ Котелевського району Полтавської області у 2013 р. співробітниками Інституту географії НАН України / Сорокіна Л. Ю., Дорошкевич С. П., Кушнір А. С. // Шрамко И. Б., Задников С. А. Отчет о раскопках на Бельском городище в 2013 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2013/б. н.

Список воїнів, які загинули під час проведення АТО, Котелевський район // Архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського.

Спогади колишнього голови Микілківської сільської ради Вільховика Миколи Леонтійовича, 1937 р. н. // Там само.

Стоянка I (V–I тис. до н. е., друга чв. I тис. н. е., пізній мезоліт, бронзовий, ранній залізний віки), в ур. Матюшине I (Романівка) Котелевської селищної ради Котелевського району Полтавської обл.: облікова картка / О. Б. Супруненко; ЦОДПА, 2015 р. // Пам'яткоохоронний архів МКУ; Робочий архів ЦОДПА. – Облікова картка: 9 арк., 8 кол. іл.; акт: 5 арк., 3 іл.

Стоянка II (V тис. до н. е., XVIII ст., пізній мезоліт, козацький час), в ур. Матюшине II (Романівка) Котелевської селищної ради Котелевського району Полтавської обл.: облікова картка / О. Б. Супруненко, І. М. Гавриленко; ЦОДПА, 2015 р. // Пам'яткоохоронний архів МКУ; Робочий архів ЦОДПА. – Облікова картка: 7 арк., 6 кол. іл.; акт: 5 арк., 3 іл.

Стоянка III (перша чв. II тис. до н. е., ранній бронзовий вік, катакомбна культура), в ур. Матюшине III (Романівка) Котелевської селищної ради Котелевського району Полтавської обл.: облікова картка / О. Б. Супруненко, С. А. Скорий; ЦОДПА, 2015 р. // Пам'яткоохоронний архів МКУ; Робочий архів ЦОДПА. – Облікова картка: 8 арк., 7 кол. іл.; акт: 5 арк., 3 іл.

Супруненко О. Б. Звіт про розвідки та розкопки на території та в окрузі Великого Більського городища у 1994 р. (Полтавська обл.) / Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Степанович С. П.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1994/43. – 48, 2 арк., 96 рис., інв. опис – 15 арк., списки, акти – 2+2 арк.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 82. – 50 арк.

Супруненко О. Б. Звіт про розкопки кургану в ур. Марченки поблизу с. Більськ Котелевського району Полтавської області в 1995 р. / Супруненко О. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1995/117. – 14 арк., 14 рис., інв. опис – 3 арк., сп., акт – 4 арк.; доповнений варіант: Звіт про розкопки кургану в ур. Марченки поблизу с. Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл. – Полтава, 2000 // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 216. – 33 арк.

Супруненко О. Б. Звіт про охоронні дослідження поселення пізньозарубинецького часу в ур. Озеро (Перемірки) біля с. Більськ Котелевського району Полтавської області в 1997 р. / Супруненко О. Б., Терпиловський Р. В.; ЦОДПА; ІА НАНУ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1997/81. – 10 арк., 16 рис., інв. оп. – 8 арк., сп., акт – 8 арк.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 153. – 14, 7 арк.

Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки на трасі проходження конденсатопроводу Більськ – Головні споруди «Солоха» – УСК «Селещина» на території Диканського, Зіньківського, Котелевського, Машівського та Полтавського районів Полтавської області в 1999 р. / Супруненко О. Б., Гейко А. В., Коваленко О. В., Кулатова І. М., Мироненко К. Н., Сапєгін С. В.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1999/68. – 45 арк., 63 табл., інв. опис – 40 арк.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 231. – 90, 64 арк.

Супруненко О. Б. Звіт про археологічні обстеження в околицях смт Котельва Полтавської області влітку 2000 року. – Полтава, 2004 / Супруненко О. Б. , Кулатова І. М., Шерстюк В. В.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2000/152; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 400. – 56 арк.

Супруненко О. Б. Звіт про розвідки на території Полтавщини в 2000 р. / Супруненко О. Б., Кулатова І. М.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2000/113. – 33 арк., 36 рис., інв. оп. – 5 арк., акт – 2 арк.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 303. – 73 арк.

Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському та Полтавському р-нах Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2002 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/168. – 30 арк., 37 рис.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 364. – 54 арк.

Супруненко О. Б. Звіт про охоронні дослідження на Перещепинському курганному некрополі поблизу с. Більськ Котелевського району Полтавської області в 2002 р. / Кулатова І. М., Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/135; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 362. – 121 арк.

Супруненко О. Б. Звіт про дослідження ділянок розташування майданчиків свердловин №№ 202, 205, 207, 208, 209 на території Великого укріплення Більського городища скіфської доби та його найближчої округи [2002–2003 рр.] / Супруненко О. Б., Гейко А. В., Коваленко О. В., Кулатова І. М., Мироненко К. М., Сапєгін С. В. // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 245. – 25 арк.

Супруненко О. Б. Звіт про археологічні розвідки в Котелевському районі Полтавської обл. з підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури» в 2003 р. / Супруненко О. Б.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2003/139; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 382. – 18 арк.

Супруненко О. Б. Звіт про дослідження на земельній ділянці під проходження нафтопроводу-шлейфу від свердловини № 402 до УКПГ «Більськ» в ур. Перещепине, на території курганного некрополю скіфського часу, інші наглядові роботи в адміністративних межах Більської сільської ради Котелевського району та розвідки у Зіньківському і Полтавському районах Полтавської області в 2005-2006 рр. / Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Тимощук А. І., Шерстюк В. В.; ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2005-2006/11. – 40 арк., 77 рис., інв. опис – 17 арк., акт 1+1 арк.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 453. – 139 арк.

Супруненко О. Б. Звіт про дослідження поселення скіфського часу в урочищі Поле 2-ї бригади в ході спорудження майданчика свердловини № 404 Більського НГКР Більської сільради Котелевського р-ну Полтавської обл. в 2008 р. / Супруненко О. Б., Скорий С. А., Пуголовок Ю. О., Шерстюк В. В.; ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2008/96. – 91 арк., 191 рис., інв. опис – 40 арк.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 566. – 288 арк.

Супруненко О. Б. Звіт про дослідження в ур. Поле 2-ї бригади в ході облаштування свердловини № 404 Більського НГКР на території Більського городища у Котелевському районі Полтавської області у 2009 р. / Супруненко О. Б., Шерстюк В. В., Пуголовок Ю. О.; ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2009/б. н.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 588. – 95 арк.

Супруненко О. Б. Звіт за розвідки та археологічні експертизи на Полтавщині 2014 р. / Супруненко О. Б., за участю Гавриленка І.М., Мироненка К.М., Сидоренка О. В., Скорого С. А., Шерстюка В. В.; ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2014/ б. н. – 184 арк.

Супруненко О. Б. Звіт про розвідки та археологічні експертизи на Полтавщині 2015 р. / Супруненко О. Б., за участі Ромашка В. О., Короста І. І., Пуголовка Ю. О., Шапорди О. М.; ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2015/б. н. – 271 арк.

Супруненко О. Б. Щоденник моніторингових обстежень стану збереження археологічних об'єктів у Котелевському р-ні Полтавської обл. в 2018 р. / Супруненко О. Б., Ткаченко О. М.; ПКМ імені Василя Кричевського // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04-435. – 34 арк.

Творчість художниці Івницької Тамари Василівни та письменника Мілікова Володимира Петровича, 2011 // Архів НДВ пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського.

Тимощук А. І. Звіт від 07 березня 2012 р. про археологічне обстеження земельних ділянок на території Котелевського району Полтавської області / Тимощук А. І. // Робочий архів ЦОДПА. – 3 арк.

Ткаченко О. М. Звіт про розвідки на території Котелевського та Диканьського районів в 1995 року, розвідзагону Полтавського краєзнавчого музею / Ткаченко О. М.; ПКМ // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 270. – 27 арк.

Фукс М. Більске городище // НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – № 116/45. – 46 арк.

Фукс М. К. Більське городище. Досліди 1927 р. // НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 116/45.

ЦАМО РФ. – Ф.33. – Оп.11458. – Спр.214.

ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 11458. – Спр. 750.

ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 563783. – Спр. 28.

ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 686044. – Спр. 2835.

ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп.686046. – Спр. 33.

ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 686046. – Спр. 203;

ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 793756. – Спр. 10.
ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 793756. – Спр. 45.
ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 793756. – Спр. 51.
ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 793756. – Спр. 55.
ЦАМО РФ. – Ф. 58. – Оп. 1. – Спр. 1.
ЦАМО РФ. – Ф. 58. – Оп. 18001. – Спр. 790.
ЦАМО РФ. – Ф. 58. – Оп. 18001. – Спр. 980.
ЦАМО РФ. – Ф. 58. – Оп. 818883. – Спр. 928.
ЦАМО РФ. – Ф.58. – Оп. 818883. – Спр. 1067.
ЦАМО РФ. – Ф.58. – Оп. 977521. – Спр. 640.
ЦАМО РФ. – Ф. 58. – Оп. 977521. – Спр. 815.
ЦАМО РФ. – Ф. 58. – Оп. 977525. – Спр. 198.
ЦАМО РФ. – Ф. 58. – Оп. А-71693. – Спр. 2549.
ЦАМО РФ. – Ф. 213 гв. сп 71 гв. сд. – Оп. 377909. – Спр. 1.
ЦАМО РФ. – Ф. 640. – Оп. 277650. – Спр. 1.
ЦАМО РФ. – Ф. 640. – Сп. 147 СД. – Оп. 277650. – Спр. 1.
ЦАМО РФ. – Ф. 955 стрілецького полку. – Оп. 67721. – Спр. 11.
ЦАМО РФ. – Ф. 1165. – Оп. 2. – Спр. 20;
ЦАМО РФ. – Ф. 1166. – Оп. 2. – Спр. 120.
ЦАМО РФ. – Ф. 1203. – Оп. 1. – Спр. 16.
ЦАМО РФ. – Ф. 1203. – Оп. 2. – Спр. 14.
ЦАМО РФ. – Ф. 1203. – Оп. 2. – Спр. 24.
ЦАМО РФ. – Ф. 1207. – Оп. 1. – Спр. 20.
ЦАМО РФ. – Ф. 1207. – Оп. 2. – Спр. 20.
ЦАМО РФ. – Ф. 1207. – Оп. 2. – Спр. 26.
ЦАМО РФ. – Ф. 1207. – Оп. 2. – Спр. 75.
ЦАМО РФ. – Ф. 1271. – Оп. 1. – Спр. 1.
ЦАМО РФ. – Ф. 1271. – Оп. 2. – Спр. 3.
ЦАМО РФ. – Ф. 1271. – Оп. 2. – Спр. 4.
ЦАМО РФ. – Ф. 1271. – Оп. 2. – Спр. 5.
ЦАМО РФ. – Ф. 1297. – Оп. 2. – Спр. 1.
ЦАМО РФ. – Ф. 1297. – Оп. 2. – Спр. 12.
ЦАМО РФ. – Ф. 1297. – Оп. 2. – Спр. 18.
ЦАМО РФ. – Ф. 1297. – Оп. 2. – Спр. 201.
ЦАМО РФ. – Ф. 1310. – Оп. 2. – Спр. 4.
ЦАМО РФ. – Ф. 1310. – Оп. 2. – Спр. 6.
ЦАМО РФ. – Ф. 1310. – Оп. 2. – Спр. 10.
ЦАМО РФ. – Ф. 1316. – Оп. 2. – Спр. 10.
ЦАМО РФ. – Ф. 1396. – Оп. 2. – Спр. 8.
ЦАМО РФ. – Ф. 1406. – Оп. 1. – Спр. 5.
ЦАМО РФ. – Ф. 1406. – Оп. 2. – Спр. 10.
ЦАМО РФ. – Ф. 1428. – Оп. 2. – Спр. 25.
ЦАМО РФ. – Ф. 1459. – Оп. 1. – Спр. 20.
ЦАМО РФ. – Ф. 1599. – Оп. 2. – Спр. 16.
ЦАМО РФ. – Ф. 1617. – Оп. 1. – Спр. 4.
ЦАМО РФ. – Ф. 1617. – Оп. 1. – Спр. 6.
ЦАМО РФ. – Ф. 1617. – Оп. 1. – Спр. 13.
ЦАМО РФ. – Ф. 1617. – Оп. 2. – Спр. 4.
ЦАМО РФ. – Ф. 1617. – Оп. 2. – Спр. 9.
ЦАМО РФ. – Ф. 3067. – Оп. 1. – Спр. 10.
ЦАМО РФ. – Ф. 3067. – Оп. 2. – Спр. 18.
ЦАМО РФ. – Ф. 3067. – Оп. 2. – Спр. 24.
ЦАМО РФ. – Ф. 3095. – Оп. 2. – Спр. 23.
ЦАМО РФ. – Ф. 3096. – Оп. 1. – Спр. 8.
ЦАМО РФ. – Ф. 3169. – Оп. 2. – Спр. 11.
ЦАМО РФ. – Ф. 3363. – Оп. 2. – Спр. 21.
ЦАМО РФ. – Ф. 3367. – Оп. 2. – Спр. 6.
ЦАМО РФ. – Ф. 3367. – Оп. 2. – Спр. 7.
ЦАМО РФ. – Ф. 3403. – Оп. 2. – Спр. 5.
ЦАМО РФ. – Ф. 3403. – Оп. 2. – Спр. 75.

ЦАМО РФ. – Ф. 3404. – Оп. 2. – Спр. 5.
ЦАМО РФ. – Ф. 3539. – Оп. 1. – Спр. 26.
ЦАМО РФ. – Ф.3539. – Оп.1. – Спр. 36.
ЦАМО РФ. – Ф. IX відділ. – Спр. 101-705-1.
ЦАМО РФ. – Ф. IX відділ.– Спр. 101-913-2, вх. 39582-с.
ЦАМО РФ. – Ф.101-1072-2. – Оп. 18001. – Спр. 879.

Черненко Е. В. Отчет о работе совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции у с. Бельск Котелевского р-на Полтавской обл. в 2003 г. / Черненко Е. В., Ролле-Херц Р., Махортых С. В., Скорый С. А., Герц В., Белозор В. П. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2003/65. – 100 арк.

Черненко Е. В. Отчет о раскопках совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции у с. Бельск Котелевского района Полтавской области в 2004 г. / Черненко Е. В., Ролле-Герц Р. А., Скорый С. А., Махорых С. В., Герц В. Ю., Белозер В. П. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2004/173. – 96 арк.

Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки в окрузі Більського городища (Більська та Малорублівська сільські ради Котелевського району Полтавської області) у 2015 р. / Шапорда О. М., Корост І. І.; ІКЗ «Більськ» // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2015/б. н. – 75 арк.

Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Більського археологічного комплексу (в межах Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області) у 2016 р. / Шапорда О. М.; ІКЗ «Більськ» // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2016/б. н. – 272 арк.

Шапорда О. М. Звіт про археологічні розвідки на території Котелевського та Зіньківського районів Полтавської області у 2017 р. / О. М. Шапорда // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 04–440. – 160 арк.

Шерстюк В. В. Звіт від 04 вересня 2014 р. про археологічне обстеження земельних ділянок на території Деревківської сільської ради Котелевського району Полтавської області / Шерстюк В. В.; ЦОДПА // Робочий архів ЦОДПА.

Шрамко Б. А. Археологические исследования Харьковского государственного университета им. А. М. Горького в Харьковской и Полтавской областях в 1954 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1954/14.

Шрамко Б. А. Отчет о разведках и раскопках археологической экспедиции Харьковского гос. университета 1958 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1958/31.

Шрамко Б. А. Отчет о роботе Скифо-славянской экспедиции Харьковского гос. университета в 1959 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1959/29.

Шрамко Б. А. Отчет о роботе Скифо-славянской экспедиции Харьковского гос. университета в 1960 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1960/27.

Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1964 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1964/32.

Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции Харьковского государственного университета в 1965 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1965/7.

Шрамко Б. А. Отчет о раскопках и разведках Скифо-славянской экспедиции Харьковского государственного университета им. А. М. Горького в 1966 году / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1966/66.

Шрамко Б. А. Отчет о раскопках и разведках Скифо-славянской экспедиции Харьковского гос. университета в 1967 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1967/80.

Шрамко Б. А. Отчет о разведках и раскопках скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского гос. университета им. А. М. Горького в 1968 году / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1968/43.

Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского гос. университета им. А. М. Горького в 1969 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1969/53. – 70 арк.

Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1970 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1970/70.

Шрамко Б. А. Отчет Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского госуниверситета о раскопках и разведках в 1971 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1971/46. – Арк. 1–14, XXVII табл.

Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в 1972 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1972/61.

Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1973 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1973/69.

Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1974 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1974/48.

Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского университета в 1975 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1975/96.

Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции Харьковского гос. университета им. А. М. Горького в 1976 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1976/64.

Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского гос. университета в 1977 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1977/95.

Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского гос. университета в 1978 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1978/70.

Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского гос. университета в 1979 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1979/107.

Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1980 г. на Бельском городище / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1980/60.

Шрамко Б. А. Отчет об охранных раскопках в окрестностях с. Бельск Полтавской области в 1980 г. / Шрамко Б. А., Щегленко А. В. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1980/86.

Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского гос. университета в 1981 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1981/114.

Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского гос. университета в 1982 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1982/147.

Шрамко Б. А. Отчет об археологических исследованиях Скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1983 году в Полтавской и Харьковской областях / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1983/53.

Шрамко Б. А. Отчет об археологических исследованиях Скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1984 году / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1984/110.

Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1985 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1985/56.

Шрамко Б. А. Отчет о раскопках Скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1986 году / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1986/111.

Шрамко Б. А. Отчет о раскопках Скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1987 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1987/99.

Шрамко Б. А. Отчет о раскопках Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского гос. университета им. А. М. Горького в 1988 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1988/58.

Шрамко Б. А. Отчет о раскопках Скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1989 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1989/164.

Шрамко Б. А. Отчет о раскопках Скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1990 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. –1990/70.

Шрамко Б. А. Отчет о раскопках Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского гос. университета в 1991 г. на Восточном укреплении Бельского городища / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1991/172.

Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1992 году / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1992/55.

Шрамко Б. А. Отчет о раскопках Скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1993 г. / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1993/118.

Шрамко Б. А. Отчет об археологических исследованиях в 1994 г. в Полтавской и Харьковской областях / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1994/58.

Шрамко Б. А. Отчет об археологических исследованиях в 1995 г. на Восточном укреплении Бельского городища. Отряд Харьковского гос. университета / Шрамко Б. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1995/14.

Шрамко И. Б. Отчет о разведках на Бельском городище и в его окрестностях [1987 г.] / Шрамко И. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1987/98.

Шрамко И. Б. Отчет о раскопках и разведках на Бельском городище и его окрестностях в 1988 г. / Шрамко И. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1988/57. – 11 арк., 23 рис.

Шрамко И. Б. О раскопках и разведках на Бельском городище в 1989 г. / Шрамко И. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1989/185.

Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Бельском городище в 1990 г. / Шрамко И. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1990/70. – 13 арк., 43 табл.

Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Бельском городище в 1991 г. / Шрамко И. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1991/193. – 34 арк., 35 табл.

Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 1993 г. / Шрамко И. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1993/139. – 10 арк., 17 арк. опись находок, 25 рис.

Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 1994 г. / Шрамко И. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1994/113. – 10 арк., 26 арк. опись находок, 33 рис.

Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 1995 г. / Шрамко И. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1995/86. – 14 арк., 41 с. опись находок, 28 рис.

Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 1996 г. / Шрамко И. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1996/35. – 19 арк., опис – 60 арк., іл. 35.

Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 1997 г. / Шрамко И. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1997/35. – 14 арк., опис – 35 арк., іл. 35.

Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 1998 г. / Шрамко И. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1998/8.– 13 арк., опис – 33 арк., іл. 30.

Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 1999 г. / Шрамко И. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1999/13. – 16 арк., опис – 72 арк., іл. 32.

Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 2000 г. / Шрамко И. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2001/53. – 136 арк.

Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 2002 г. / Шрамко И. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2002/76. – 183 арк.

Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 2003 г. / Шрамко И. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2003/30. – 90 арк.

Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 2004 г. / Шрамко И. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2004/40. – 82 арк.

Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 2006 г. / Шрамко И. Б., Задников С. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2006/60. – 178 арк.

Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 2007 г. / Шрамко И. Б., Задников С. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2007/129. – 225 арк.

Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 2008 г. / Шрамко И. Б., Задников С. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2008/86. – 233 арк.

Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 2009 г. / Шрамко И. Б., Задников С. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2009/22. – Часть I. – 177 арк.; Часть II. – 170 арк.

Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 2010 г. / Шрамко И. Б., Задников С. А.// НА ІА НАНУ; НА МА ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 143 арк.

Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 2011 г. / Шрамко И. Б., Задников С. А. // НА ІА НАНУ; НА МА ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 206 арк.

Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Бельском городище в 2013 г. / Шрамко И. Б., Задников С. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2013/б. н.

Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Бельском городище в 2014 г. / Шрамко И. Б., Задников С. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2014/б. н. – 331 арк.

Шрамко И. Б. Отчет о раскопках на Бельском городище в 2016 г. / Шрамко И. Б., Задников С. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – Спр. 2016/б. н. – 336 арк.

Юренко С. П. Отчет о работе разведгруппы Левобережного Славяно-Русского отряда Среднеднепровской комплексной археологической экспедиции ИА АН УССР в 1977 году / Юренко С. П. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1977/11в. – 19 арк.

Картографічні матеріали

Ахтирка. – М-36-70. – М 1: 100 000. – К. : Воен.-топограф. фабрика, 1992.

Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Часть Полтавской Губ. исп. по рекогн. 1869 г. Железн. дор. нанес. по съемке 1875 и 1878 г. / Гравир. конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн. Чин. Черемных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й. – СПб. : Военно-топографическое Депо, 1863–1878. – 1 атл. ([24] разв. л., [1] сб. л.). – Ряд XXIII. Лист 13.

Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Г. Полтавской и Харьковской. Строющаяся жел. дор. нанесена схематически / Гравир. конт. Чин. Зиновьев и Леонов 3-й пред. и горн. Чин. Черемных; Вырез. слова Чин. Иванов 5-й. – М. : Литография Картограф. отдела Корпуса Военных Топографов, печатано в сентябре 1920 г. // НА ЦОДПА. – Ф. 7 к/м. – Спр. 15. – Арк. 2.

Диканька, Полтава: топограф. карта. – М 1: 100 000. – К.: Воен.-картограф. ф-ка, 1999. – Л. 100.

М-36-70 (Ахтырка). УССР Полтавская область. – М 1: 100 000. – [По съемкам] 1933–1939 гг. – Ген. штаб Красной Армии. Первое изд. 1941 г.

М-36-70. – Ахтырка. – М 1: 100 000. – Украина. Полтавская и Сумская обл. – Сост. местн. на 1984 г. – М. : Ген. штаб., 1985.

М-36-70-В. – Куземин. – М 1: 50 000. – Сост. местн. на 1984 г. – Ген. штаб. Изд. 1985 г.

М-36-78-В. – (Куземин). УССР. Харьковская область. – М 1: 50 000. – Управл. военных топографов РККА, 1932–1933 г.

М-36-70-Г. – (Котельва). УССР. Сумская, Полтавская и Харьковская обл. – М 1: 50 000. – [По съемкам] 1933–1936 гг. Рекогносц. 1941 г. – Ген. штаб Красной Армии, первое изд. 1942 г.

М-36-70-Г. – М 1: 50 000. – М. : ГУГК, 1978.

М-36-70-Г. – Котельва. – М 1: 50 000. Сост. местн. на 1984 г. – Ген. штаб. Изд. 1985 г.

М-36-82-А. – УССР, Полтавская область: Чапаево. – М 1: 100 000. – М. : Ген. штаб, 1978.

М-36-82-Б. – М 1: 100 000. – М. : Ген. штаб, 1978.

План слободы Котельва 1767 г. – Харьков : Харьков. частный музей городской усадьбы, 2010. – 2 л. – (Карты и планы Харьковской губернии).

Специальная карта Западной части России Г. Л. Шуберта. В 1 дюйме 10 верст. Лист XLII / Гравировал Степанов. Вырезал слова Петров 1-й. – Исправлено по 1 генваря 1842 г.

Х-41-65-А-б-2. – М 1: 10 000. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1978.

Х-41-65-Б-а. – М 1: 25 000. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965.

Х-42-65-Б-б-2. – М 1: 10 000. Съемка 1984 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1984.

Х-42-65-Б-в. – М 1: 25 000. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965.

Х-42-65-В-г. – М 1: 25 000. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965.

Х-45-62-Г-а. – М 1: 25 000. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965.

Х-42-65-Г-б. – М 1: 25 000. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965.

Х-42-65-Г-в. – М 1: 25 000. Съёмка 1954 г. – М. : ГУГК при СМ СССР, 1965.

Х-45-62-А-б. – М 1: 25 000. Съёмка 1954 г. – М.: ГУГК при СМ СССР, 1965.

Х-45-62-В-б. – М 1: 25 000. Съёмка 1954 г. – М.: ГУГК при СМ СССР, 1965.

Література

Акты Московского государства, изданные Императорской академией наук; [под ред. Н. А. Попова]. – Т. II: Разрядный приказ. Московский стол. 1635–1659. – СПб. : Типография Император. академии наук, 1894. – 773 с.

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – СПб : типография братьев Пантелеевых, 1878. – Т. 10. Дополнение к III-му тому: Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великой Россиею. 1653–1654 / Изданы под ред. Г. О. Карпова. – 837, 24 с.

Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья / Е. М. Алексеева; АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. В. С. Долгоруков]. – М. : Наука, 1975. – Вып. Г 1 – 12. – 96 с., 19 табл.

Алмазов А. Участие гетмана Ивана Самойловича и его сына Григория в Первом Крымском походе (1687) / Александр Алмазов // Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні: мат-ли Всеукраїнської наук.-практ. конф., приуроченої до 350-ї річниці початку гетьманування Петра Дорошенка (16 жовтня 2015 р., м. Київ) / Музей гетьманства; НДУ ім. М. Гоголя; [упоряд. Є. М. Луняк]. – Ніжин, 2015. – 362 с. // URL. – http:// www.myslenedrevo.com.ua/ru/Sci/History/Doroshenko/Articles/Almazov.html/.

Алфавитный список городов, местечек, сел, значительнейших деревень и хуторов Полтавской губернии в 1863 году. – Полтава, 1863.

Андрієнко В. П. Майдани і майдановидні споруди України / В. П. Андрієнко // Вісник Харківського університету. – Харків : Вид-во Харків. ун-ту, 1971. – № 62. – Історія: вип. 5. – С. 65–76.

Андрієнко В. П. Майдани і майдановидні споруди України / В. П. Андрієнко // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2013: зб. наук. ст. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [відп. і наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2013. – С. 3–18.

Андрієнко Т. Л. Заповідна краса Полтавщини / Т. Л. Андрієнко, О. М. Байрак, М. І. Залудяк та ін. – Полтава : ІВА «Астрея», 1996. – 186 с.

Артем'єв А. В. Дані антропологічного визначення по знахідці зуба з кургану в ур. Марченки / Артем'єв А. В. // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2001. – № 2 (10). – Додаток. – С. 105.

Археологічні пам'ятки Української РСР: (короткий список) / ІА АН УРСР. – К.: Наукова думка, 1966. – 464 с.

Арцаблюк Ю. Спадкоємці і продовжувачі / Ю. Арцаблюк // Народна трибуна. – смт Котельва. – 30 березня. – 1974. – № 39 (3663). – С. 3.

А. Т. Археологічна робота Музею в 1926-27 р. / А. Т[ахтай] // Збірник, присвячений 35-річчю Музею / ПДМ. – Полтава, 1928. – Т. 1. – С. 283–289.

Бабенко Л. І. Об атрибуции уздечных блях из Перещепинского курганного могильника / Л. І. Бабенко // Феномен Більського городища – 2014: До 70-річчя відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України та 80-річчя від дня народження видатного українського археолога професора Є. В. Черненка (1934–2007): зб. мат-лів наук. конф. / [ред. кол.: В. М. Вадімов, Г. Ю. Івакін, С. А. Скорий; відп. ред. О. Б. Супруненко]; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ». – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 18–21.

Багалей Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Исследование Д. И. Багалея; издание ИОИДР при Московском ун-те. – М. : в Университетской типографии (М. Катков), 1887. – 614 с.

Багалей Д. И. Заметка об Альбоме Украинских древностей И. А. Зарецкого / Д. И. Багалей // Киевская старина. – К., 1888. – № 12. – Декабрь. – С. 148–149.

Багалей Д. И. Предисловие к Археологической карте Харьковской губернии / Д. И. Багалей // Труды XII Археологического съезда в Харькове 1902 г. – М., 1905. – Т. 1. – С. I–IV.

Багалей Д. И. Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губ. / Д. И. Багалей // Труды XII Археологического съезда в Харькове. – Т. 1. – М., 1905. – С. 1–92.

Багалей Д. И. Археологическая карта Харьковской губернии с объяснительным текстом / проф. Д. И. Багалей. – М. : Товарищество типогр. А. И. Мамонтова, 1906. – IV, 92 с., карта.

Байрак О. М. Флора та рослинність ботанічного заказника «Скоробір» / О. М. Байрак // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 399–401.

Байрак О. М. Стан охорони лікарських рослин в природно-заповідній мережі Полтавської області / О. М. Байрак, Н. І. Хіміч // Ресурсознавство, колекціонування та охорона біорізноманіття: мат-ли Міжнарод. наук.-практ. конф., присв. 90-річчю Д. С. Івашина (5-6 листопада 2002 р.). – Полтава : ПДПУ, 2002. – С. 241–245.

Байрак О. М. Еталони природи Полтавщини / О. М. Байрак, М. І. Проскурня, Н. О. Стецюк. – Полтава : Верстка, 2003. – 213 с.

Байрак О. М. Природно-заповідний фонд Котелевщини: буклет / О. М. Байрак, Н. О. Стецюк, З. Ф. Гапон. – Полтава: Верстка, 2003. – 6 с.

Байрак О. М. Еколого-ценотичні особливості рідкісних ефемероїдів Полтавщини / О. М. Байрак, Т. В. Криворучко // Зб. наук. пр. Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2004. – Серія: Екологія. Біологічні науки. – Вип. 4 (37). – С. 174–180.

Байрак О. М. Атлас рідкісних і зникаючих рослин Полтавщини / О. М. Байрак, Н. О. Стецюк. – Полтава: Верстка, 2005. – 248 с.

Байрак О. М. Історія створення ботанічних та ландшафтних заказників у Полтавській області / О. М. Байрак, Н. О. Стецюк, Т. В. Криворучко, І. А. Грицай // Природоохоронний рух на Полтавщині: мат-ли наук.-практ. конф., присвяч. 75-річчю природоохоронного руху на Полтавщині. – Полтава : Верстка, 2006. – С. 48–55.

Байрак О. М. Парки Полтавщини: історія створення, сучасний стан дендрофлори, шляхи збереження і розвитку / О. М. Байрак, В. М. Самородов, Т. В. Панасенко. – Полтава : Верстка, 2007. – 267 с.

Безуглый С. Разноусые чешуекрылые (Lepidoptera: Heterocera Полтавской области: Тонкопряды (Hepialidae), Слизневидки (Lymacodae), Пестрянки (Zygaenidae), Древоточцы (Cossidae) (Аннотированный список) / Сергей Безуглый // Полтавський краєзнавчий музей: зб. наук. ст. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток / УК ПОДА; ПКМ імені Василя Кричевського; [редкол. : Волошин Ю. В., Киридон А. М., Мокляк В. О. та ін.]. – Полтава : Дивосвіт, 2016. – Вип. XI. – С. 28–38.

Бейдин Г. В. Новые находки античных монет на Бельском городище / Г. В. Бейдин, А. Г. Лизунов // АЛЛУ. – Полтава, 2001. – № 2 (10). – С. 173–174.

Белозор В. П. Раскопки зольника на Бельском городище / В. П. Белозор, В. Ю. Мурзин, Р. Ролле // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Б. Н. Гракова): зб. науч. ст. – Запорожье, 1999. – С. 30–35.

Белозор В. П. О зольниках раннего железного века / В. П. Белозор // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку: зб. наук. пр. та мат-лів. наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов, Г. Ю. Івакін, С. А. Скорий та ін.; наук. і відп. ред. О. Б. Супруненко]. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 19–21.

Белозор В. П. О характерных чертах домостроительства Бельского городища / В. П. Белозор // Феномен Більського городища – 2014: До 70-річчя відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України та 80-річчя від дня народження видатного українського археолога професора Є. В. Черненка (1934–2007): зб. мат-лів наук. конф. / ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов, Г. Ю. Івакін, С. А. Скорий та ін.; відп. ред. О. Б. Супруненко]. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 24–25.

Белько О. О. Розміри та кількісна характеристика оборонних споруд Західного укріплення Більського городища / О. О. Белько // АЛЛУ. – Полтава, 1998. – № 1-2 (3-4). – Додаток. – С. II–III.

Берест Ю. М. Кам'яна стела поблизу с. Лутище / Ю. М. Берест, Є. М. Осадчий // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: матеріали Сьомої Міжнародн. студент. наук. конф. /

[редкол.: В. О. Дятлов, В. П. Коваленко, О. Б. Коваленко та ін.]; ІА НАНУ; Черніг. НПУ ім. Т. Шевченка та ін. – Чернігів : Сіверянська думка, 2008. – С. 16–19.

Берестнев С. И. Работы Левобережной лесостепной экспедиции / С. И. Берестнев // АО 1979 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1980. – С. 251–252.

Берестнев С. И. Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. э.) / С. И. Берестнев; НАНУ, Ин-т археол.; [отв. ред. Я. П. Гершкович]. – Харьков : ПФ «Ахмет», 2001. – 264 с.

Биков С. Н. Котелевська машинно-тракторна / С. Н. Биков // Народна трибуна. – 1977. – 6 вересня. – № 117 (4205). – С. 2.

Бирюков Н. И. Трудная наука побеждать / Н. И. Бирюков. – М. : Воениздат, 1968. – 272 с.

Білоусько О. А. Давня історія Полтавщини (XX тисячоліття до н.е. – V століття): підручн. для 6 кл. загальноосвіт. школи / О. А. Білоусько, О. Б. Супруненко. – Полтава : Оріяна, 2004. – 160, 4 с.

Білоусько О. А. Середньовічна історія Полтавщини (V – I половина XVI століття): підручн. для 7 кл. загальноосвіт. школи / О. А. Білоусько, О. Б. Супруненко, К. М. Мироненко. – Полтава : Оріяна, 2004. – 200, 8 с.

Більське городище – найбільша охоронювана археологічна територія Лівобережжя України / І. М. Кулатова, Б. І. Золотницький, О. Б. Супруненко та ін. // АЛЛУ. – Полтава, 2001. – № 2 (10). – Додаток 1 і 2 до Рішення Полтавської обласної ради «Про створення охоронюваної археологічної території «Більське городище» від 15.02.2001 року. – С. 4–8.

Більське городище в дослідженнях українських археологів: буклет до виставки / УК ПОДА; Муз. археол. ХНУ імені В. Н. Каразіна; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; ПКМ ім. Василя Кричевського; [авт. тексту О. Супруненко, І. Корост]. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2017. – 6 с.

Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: зб. наук. пр., присвяч. 95-річчю від дня народження вченого / [укл. Задніков С. А., Шрамко І. Б.; відп. ред. Корост І. І.]; ХНУ ім. В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ». – Котельва; Харків : Майдан, 2016. – 606 с.

Блажевич Н. В. Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України / Н. В. Блажевич, Н. Б. Бурдо, І. С. Вітрик, А. О. Денисова, І. В. Карашевич, Є. Г. Карнаух, В. М. Корпусова, Л. В. Павленко, Н. О. Сон – К. : Академперіодіка, 2007. – 356 с.

Бобринской А. А. Сведенья о различных курганах и земляных сооружениях, находящихся в Зеньковском уезде Полтавской губернии, в окрестностях села Глинища и на границе губерний Полтавской и Харьковской / А. А. Бобринской // Отчет Императорской археологической комиссии за 1895 год. – СПб., 1897. – С. 125–129.

Бойко Б. Ковпаківський лісопарк / Б. Бойко // Народна трибуна. – 1977. – 8 січня. – № 4 (4092). – С. 4.

Бойко Б. А. Ковпаківський лісопарк: путівник. – Котельва : ВЦ газети «Народна трибуна», 1996. – 24 с.

Бойко Б. А. Путівник по Ковпаківському лісопарку / Б. А. Бойко. – Котельва, 2007. – 24 с.

Бойко Ю. М. Соціальний склад населення басейну р. Ворскли за скіфської доби / Ю. М. Бойко; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І.]. – Котельва; Київ : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – 188 с.

Бойко Ю. Н. О функциональном назначении некоторых майданообразных сооружений Украинской Лесостепи / Ю. Н. Бойко // Древности – 2009: сб. науч. тр. – Харьков, 2009. – С. 24–35.

Бойко Ю. Н. Социология восточноевропейского города I тыс. до н. э. (по материалам Бельского городища и Ворсклинской региональной системы скифского времени) / Ю. Н. Бойко // Древности 1994: Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков : АО «Бизнес Информ», 1994. – С. 29–57.

Бондаренко В. Л. Про породні лінії собак раннього залізного віку у Лісостепу Східній Європи (за результатами розкопок Більського городища) / В. Л. Бондаренко // Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень): зб. наук. пр. – К., 2006. – С. 120–130.

Бондарь К. М. Магнитные исследования скифских зольников Западного Бельского городища в 2005– 2007 гг. / К. М. Бондарь, И. Б. Шрамко, И. В. Виршило, Р. В. Хоменко, С. А. Задников // Археология и геоинформатика. – М., 2008. – Вып. 5. – CD-диск.

Бондарь Н. Н. Поселения Среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы / Н. Н. Бондарь. – К. : Вища школа, 1974. – 176 с.

Боплан Г. Л. де. Описание Украины / Г. Л. де Боплан. – СПб., 1832. – 179 с.

Боплан Гійом Левассер де. Опис України / Г. Л. де Боплан // Г. Л. де Боплан. Опис України. П. Меріме. Українські козаки. Богдан Хмельницький. – К. : Наукова думка, 1990. – С. 17–114. – Карта.

Борисов Б. Життя – пісня / Б. Борисов // Народна трибуна. – 1967. – 1 травня. – № 53 (2593). – С. 3.

Борисов Б. Слово про творців районки / Б. Борисов // Народна трибуна. – 2003. – 11 жовтня. – № 81 (8526). – С. 4.

Борщ М. Дві долі Івана Бабака / М. Борщ // Народна трибуна. – 2016. – №№ 62 (9877); 63 (9878). – 5, 10 серпня. – С. 2.

Бюст Т. Г. Шевченку в Діброві // Народна трибуна. – 1967. – 5 вересня. – № 108 (2646). – С. 4.

Вальчак С. Б. О некоторых находках бронзового века на Западном укреплении Бельского городища / С. Б. Вальчак // Феномен Більського городища – 2014. До 70-річчя відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України та 80-річчя від дня народження видатного українського археолога професора Є. В. Черненка (1934–2007): зб. мат-лів наук. конф. / [ред. кол.: В. М. Вадімов, Г. Ю. Івакін, С. А. Скорий; відп. ред. О. Б. Супруненко]; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ». – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 31–35.

Вальчак С. Б. Псалий бронзового века с Западного Бельска / С. Б. Вальчак, И. Б. Шрамко // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 146–151.

Варвянська Т. В. Розрита Могила / Т. В. Варвянська, О. Б. Супруненко; ЦОДПА. – Полтава : Археологія, 1996. – 48 с.: іл.

В гаю заграли проліски (розповіді про весняні рослини Полтавщини та їх охорону) / О. М. Байрак, В. М. Самородов, Н. О. Стецюк та ін.; [за ред. О. М. Байрак]. – 2-ге вид., доп. – Полтава : Верстка, 2001. – 100 с.

Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке / составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии войска Запорожского, 1720; Издана Временной комиссией для разбора древних актов. – К. : в Лито-типографическом Заведении Иосифа Вальнера, 1851. – Т. II. – 612, XVII с.

Величний Гелон: буклет / КУ «ІКЗ «Більськ»; Муз. археол. та етнограф. Слобідської України ХНУ ім. В. Н. Каразіна; [авт. тексту Корост І. І.; фото Супруненка О. Б., Шрамко І. Б., Заднікова С. А.]. – Котельва, 2013. – 6 с.

Визволителям рідного краю // Народна трибуна. – 2003. – 27 серпня. – № 68 (8513). – С. 1.

Волис В. Очерк истории Ахтырского слободского казачьего полка (XVII–XVIII) / В. Волис. – Харьков : Харьков. частный музей городской усадьбы, 2007. – 216 с.

Воловик С. І. Пам'ятки малобудківського етапу бондарихинської культури у басейні Ворскли / С. І. Воловик / Пам'ятки археології Полтавщини: зб. наук. пр. / ПКМ; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава, 1991. – С. 15–21.

Володар призу – екіпаж комуніста В. Н. Дрижирука // Народна трибуна. – 1980. – 5 серпня. – № 96 (4677). – С. 1.

Гавриленко М. Опыт систематического каталога зверей Полтавщины / М. Гавриленко; Издание Полтавского Союза Охотников. – Полтава, 1928. – 17 с.

Гавриленко Н. И. Птицы Полтавщины / Н. И. Гавриленко; Издание Полтавского Союза Охотников. – Полтава, 1929. – 133 с.

Гавриленко М. І. Охороняймо природу. / Під заг. ред В. Бендеровського та Я. Риженка. – Полтава, 1928. – 16 с.

Гавриленко М. І. Два маловідомі звірі для Полтавщини / М. І. Гавриленко / Наук. записки ПДПІ ім. В. Г. Короленка. – К.: Рад. школа, 1954. – Природнича серія. – Т. VII. – С. 63–69.

Гавриленко М. І. До герпетофауни Полтавщини / М. І. Гавриленко / Наук. записки ПДПІ ім. В. Г. Короленка. – К.: Рад. школа, 1954. – Природнича серія. – Т. VII. – С. 47–52.

Гавриленко М. І. Замітка про лося і перев'язку на Полтавщині / М. І. Гавриленко // Зб. пр. Зоолог. музею АН УРСР. – К., 1956. – № 27. – С. 160–164.

Гавриленко Н. И. Залёты некоторых птиц на Полтавщину/ Н. И. Гавриленко // Уч. записки Московского ун-та. Орнитология. – М. : Изд-во МГУ, 1958. – Вып. 197. – С. 77–80.

Гавриленко И. М. Новые памятники эпохи неолита на Полтавщине / И. Н. Гавриленко // Охорона та дослідження пам'яток археології на Полтавщині. Третій обл. наук.-практич. семінар: тез. доп. – Полтава : Вид-во «Полтава», 1990. – С. 65–66.

Гавриленко І. М. Розвідка у Середньому Поворсклі / І. М. Гавриленко, О. М. Ткаченко // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 93–95.

Гавриленко І. М. Плейстоценова мегафауна Лісостепового Лівобережжя Дніпра. Деякі підсумки вивчення / І. М. Гавриленко, Т. К. Кондратенко, А. А. Чубур // АЛЛУ. – Полтава, 2002. – № 1 (11). – С. 121–130.

Гавриленко І. М. Неолітична стоянка Млинки-1 в окрузі Більського городища / І. М. Гавриленко // АЛЛУ. – Полтава, 2006. – № 1(19). – С. 100–114.

Гавриш П. А. Археологические исследования в междуречье Псла и Ворсклы в ходе работы над «Сводом памятников истории и культуры» / П. А. Гавриш // Первая Всесоюзная научная конференция по историческому краеведению (г. Полтава, октябрь 1987 г.): тез. докл. и сообщ. – К., 1987. – С. 284.

Гавриш П. А. Новые поселения скифского времени на Полтавщине / П. А. Гавриш // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. [Первый] Обл. науч.-практич. семинар (22–23 января 1988 г.): тез. докл. и сообщ. / ПОУК; ПКМ; ПОО УООПИК; [ред. кол.: Кулатова И. Н., Онипко М. Д. (отв. ред.), Супруненко А. Б. и др.]. – Полтава, 1988. – С. 27–28.

Гавриш П. Я. Розкопки на Більському Західному городищі / П. Я. Гавриш // ПАЗ: зб. наук. пр. / [за ред. Супруненка О. Б.]; ЦОДПА. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 72–78.

Гавриш П. Я. Нові археологічні знахідки в Західній фортеці Більського городища / П. Я. Гавриш // ПАЗ – 1999: зб. наук. пр. до 1100-ліття Полтави за результатами археологічних досліджень / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1999. – С. 100–105.

Гавриш П. Я. Продовження розкопок зольника № 7 в Західній фортеці Більського городища / П. Я. Гавриш // АЛЛУ. – Полтава, 2002. – № 1 (11). – С. 72–73.

Гавриш П. Я. Колонізація праслов'янами середнього межиріччя Псла і Ворскли у ранньому залізному віці / П. Я. Гавриш //АЛЛУ. – Полтава, 2003. – №№ 2/2002 – 1/2003 (12-13). – С. 76–80.

Гавриш П. Я. Ще один горщик із міста Гелон / П. Я. Гавриш // Український керамологічний журнал. – Опішня, 2003. – № 1 (7). – С. 119–120.

Гавриш П. Я. Завершення досліджень на попелищі № 7 у Західній фортеці Більського городища / П. Я. Гавриш // АВУ 2003–2004 рр.: зб. наук. пр. – К., 2005. – Вип. 7. – С. 91–94.

Гавриш П. Я. Історія дослідження курганного могильника в урочищі Скоробір поблизу Більського городища / П. Я. Гавриш // Історична пам'ять. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2006. – № 1. – С. 152–159.

Гавриш П. Я. Основні підсумки дослідження попелища № 7 у Більському городищі / П. Я. Гавриш // АЛЛУ. – Полтава, 2006. – № 1 (17). – С. 11–20.

Гавриш П. Могили воїнів у курганній групі «Скоробір» міста Гелона / Петро Гавриш // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. – Полтава : Дивосвіт, 2008. – Вип. IV. – С. 185–202.

Гавриш П. Я. Пам'яткоохоронні роботи в Більському городищі / П. Я. Гавриш // АДУ 2006–2007 рр. – К., 2009. – С. 62–66.

Гавриш П. Я. Загадка стародавнього Гелона / П. Я. Гавриш, В. В. Копил. – Полтава : Дивосвіт, 2010. – 212 с.

Гавриш П. Розкопки кургану некрополя Скоробір в окрузі Більського городища / Петро Гавриш // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. – Полтава : Полтав. літератор, 2010. – Вип. V. – С. 178–188.

Гавриш П. Я. Нові дослідження селища Царина у Більському городищі / П. Я. Гавриш // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2011: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [наук. і відп. ред. Супруненко О. Б.; редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М. та ін.]. – Київ; Полтава, 2011. – С. 60–78.

Гавриш П. Більська давнина: нариси з історії села Більська на Полтавщині від часу заснування до 1917 р. / Петро Гавриш. – Полтава: Дивосвіт, 2012. – 276 с.

Гавриш П. Я. Розкопки селища скіфської доби в урочищі Царина на території Більського городища / П. Я. Гавриш // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку: зб. наук. пр. та мат-лів наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов, Г. Ю. Івакін, С. А. Скорий та ін.; наук. і відп. ред. О. Б. Супруненко]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 43–46.

Гавриш П. Я. Деякі дані про селітряне виробництво у Більську / П. Я. Гавриш // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М. та ін.; наук. і відп. ред. О. Б. Супруненко]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2013. – С. 63–66.

Гавриш П. Я. Матеріали селища Царина у Більському городищі / П. Я. Гавриш // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2014: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [наук. і відп. ред. Супруненко О. Б.; редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М. та ін.]. – Київ; Полтава, 2015. – С. 39–60.

Гавриш П. Польові археологічні дослідження В. Г. Ляскоронського в Більському городищі / Петро Гавриш // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. – Полтава : Дивосвіт, 2015. – Вип. X. – С. 124–129.

Гавриш П. Більське городище (місто Гелон): реалії і міфи. Історико-археологічне дослідження / Петро Гавриш. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2016. – 239 с.

Гавриш П. Я. Більська минувшина: нариси з історії села Більська на Полтавщині 1917–1991 років / П. Я. Гавриш. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2017. – 538 с.

Гапон С. В. Бріофлора Ковпаківського лісопарку (Полтавська область) / С. В. Гапон, Н. В. Несторенко, Ю. В. Гапон // Сьомі Каришинські читання. Всеукраїнська науково-практична конференція «Людина та навколишнє середовище»: зб. наук. пр. – Полтава, 2000. – С. 47–51.

Гейко А. В. Набір тарного посуду скіфської доби з Більського городища / А. В. Гейко // АЛЛУ – Полтава, 2002. – № 1 (11). – С. 3–4 обкл.

Гейко А. В. Гончарство населення скіфського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя / Анатолій Гейко; НАНУ, Ін-т керамолог.; НМЗУГ; [відп. ред. О. М. Пошивайло]. – Полтава : АСМІ, 2011. – 248 с.

Гейко А. В. Ремонт глиняного посуду: історія, традиції, звичаї / Анатолій Гейко; НАНУ, Ін-т керамол.; НМЗУГ; [відп. ред. О. М. Пошивайло]. – Полтава : АСМІ, 2013. – 176 с.

Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь в 2-х томах. Т. 1: Абаев – Любичев / Пред. ред. кол. И. Н. Шкадов. – М. : Воениздат, 1987. – 912 с., ил.

Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь в 2-х томах. Т. 2: Любов – Ящук / Пред. ред. кол. И. Н. Шкадов. – М. : Воениздат, 1988. – 864 с., ил.

Герої землі Полтавської: довідник. У 12 вип. – Вип. 1: Герої Радянського Союзу / [упоряд.: О. А. Білоусько, А. К. Гребінник, Т. П. Пустовіт]; Центр досл. істор. Полтавщини Полтав. ОДА. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2010.

Герої землі Полтавської: довідник. У 12 вип. – Вип. 2: Герої Соціалістичної Праці / [упоряд.: О. А. Білоусько, Т. П. Пустовіт]. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2011. – 116 с., ил.

Герої землі Полтавської: довідник. У 12 вип. – Вип. 3: Герої України / [упоряд.: О. А. Білоусько, А. К. Гребінник, Т. П. Пустовіт]; Центр досл. істор. Полтавщини Полтав. ОДА. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2012. – 104 с., іл., карти.

Голов Б. А. Изменение ландшафтов и животного мира Полтавщины / Б. А. Голов. – Полтава : Дивосвіт, 2015. – 120 с.

Гопкало О. В. Новые данные о древностях позднеантичного периода бассейна Псла [и Ворсклы] (Сумской и Бельский микрорегионы) / О. В. Гопкало, В. В. Приймак, А. Д. Стадник // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2016: зб. наук. пр. / [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 150–159.

Горбов В. Н. К вопросу о населении бассейна р. Ворсклы в конце бронзового века / В. Н. Горбов, Р. А. Литвиненко // Проблеми археології Подніпров'я: міжвуз. зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 69–79.

Городцов В. А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде, Полтавской губернии, в 1906 году / В. А. Городцов // Тр. XIV Археологического съезда. – М. : Типограф. Г. Лисснера и Д. Собко, 1911. – Т. III. – С. 93–161.

Городцов В. А. Культуры бронзовой эпохи в Средней России / В. А. Городцов // Отчет Российского исторического музея за 1914 г. – М.: [б. и.], 1915 [1916]. – 1, 187 с., XII табл.

Граков Б. Н. Скифы: науч.– популяр. очерк / Б. Н. Граков. – М. : Изд-во МГУ, 1971. – 168 с.

Гречко Д. С. Результати археологічних досліджень Куземинського укріплення / Д. С. Гречко // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. пр. / [І. І. Корост, відп. ред., О. Б. Супруненко, наук. ред.; ред. кол.: С. А. Скорий, Г. І. Фасій та ін.]; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ». – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. – С. 35–49.

Гречко Д. С. Дослідження в урочищі Царина Могила в 2016 році / Д. С. Гречко, О. О. Крютченко // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. І. І. Корост, наук. ред. О. Б. Супруненко; ред. кол.: С. А. Скорий, Г. І. Фасій та ін.]. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – С. 80–97.

Гриценко С. Бригадир колгоспних гвардійців / С. Гриценко // Народна трибуна. – 1966. – 18 січня. – №8 (2392). – С. 2.

Гриценко С. Пам'ять земляків / С. Гриценко // Народна трибуна. – 1977. – 7 червня. – № 67 (4155). – С. 4.

Грицюк В. М. Система обороних позицій і в'їздів Східного та Західного укріплень Більського городища / В. М. Грицюк // Черненко Е. В., Ролле Р., Скорый С. А., Махортых С. В., Херц В., Белозер В. П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2003 г.; ИА НАНУ. – К., 2004. – С. 86–97.

Грицюк В. М. Воєнно-історична польова поїздка до Більського городища / В. М. Грицюк // Від Кіммерії до Сарматії. 60 років Відділу скіфо-сарматської археології ІА НАН України: зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 26–28.

Грицюк В. Н. Новое в изучении оборонительных сооружений Бельского городища / В. Н. Грицюк, И. А. Ефимова // Махортых С. В., Ролле-Герц Р. А., Скорый С. А., Герц В. Ю., Белозер В. П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2005 г.; ИА НАНУ. – К., 2006. – С. 123–142.

Грицюк В. Про наслідки воєнно-історичної польової поїздки до Більського городища / В. Грицюк, І. Єфімова // АЛЛУ. – Полтава, 2006. – № 1 (18). – С. 85–88.

Грицюк В. М. До питання фортифікації племен скіфського часу / В. М. Грицюк // УІЖ. – К., 2007. – № 1. – С. 169–174.

Грицюк В. М. Військо скіфів (озброєння, організація, війни та воєнне мистецтво) / В. М. Грицюк. – Чернівці, 2009. – 296 с.

Грінченко В. А. Зі старої культури / В. А. Грінченко // Знання. – Харків, 1925. – № 4. – С. 17.

Давиденко Я. І. Мальовнича Полтавщина: путівник по заповідниках і пам'ятках природи / Я. І. Давиденко. – Харків : Прапор, 1982. – 128 с.

Дараган М. Н. Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи / М. Н. Дараган; ИА НАНУ; [отв. ред. Г. Парцинглер]. – К. : КНТ, 2011. – 848 с.

Деревківська школа із віку в вік, із покоління в покоління. – К. : ТОВ «Типографія від «А» до «Я», 2004. – 19 с.

Джерелейко А. Душу бентежить квітуча весна, хоч на скронях сріблиться уже сивина / А. Джерелейко // Народна трибуна. – 2013. – 30 квітня. – № 36 (9539). – С. 3.

Джерелейко А. У Верхолах, неподалік Полтави, відкрито пам'ятний знак розстріляним мирним жителям. Серед них дев'ятеро – із села Гетьманки…/ А. Джерелейко // Народна трибуна. – 2013. – 15 травня. – № 38 (9541).– С. 3.

Джерелейко А. Тисячі кілометрів не стали перешкодою для жінки з Ізраїлю аби вшанувати пам'ять батька, розстріляного у війну в Млинках / А. Джерелейко // Народна трибуна. – 2013. – 9 серпня. – № 63 (9566). – С. 2.

Джерелейко А. Характер формувала нелегка армійська служба / А. Джерелейко // Народна трибуна. – 2013. – 4 вересня. – № 70 (9573). – С. 5.

Джерелейко А. Створювала портрети людей, які жили і трудились поруч / А. Джерелейко // Народна трибуна. – 2014. – 5 лютого. – № 8 (9615). – С. 4.

Джерелейко А. У таборі «Ковпаківець» у Шевченках відкрито меморіальну дошку в знак пам'яті Юрія Михайловича Арцаблюка / А. Джерелейко // Народна трибуна. – 2014. – 16 липня. – № 54 (9661). –С. 1, 3.

Джерелейко А. У Котельві провели в останній путь учасника АТО старшого сержанта Віктора Жирнова / А. Джерелейко // Народна трибуна. – 2015. – 11 листопада. – № 89 (9800). – С. 2.

Джерелейко А. Шанують світлу пам'ять визволителів / А. Джерелейко // Народна трибуна. – 2015. – 27 листопада. – № 94 (9805).– С. 2.

Джерелейко А. Під час святкування Дня Микілки було відкрито пам'ятний знак її уродженцю Володимиру Івановичу Рахну / А. Джерелейко // Народна трибуна. – 2017. – 9 червня. – № 45-46 (9964-9965). – С. 3.

Джерелейко А. У Котельві урочисто відкрито пам'ятний знак учасникам АТО. Встановили його у Ковпаківському сквері / А. Джерелейко // Народна трибуна. – 2017. – 20 жовтня. – № 84 (10003). – С. 1–2.

Джерелейко А. У Більську на фасаді сільської школи відкрито Меморіальну дошку загиблому учаснику АТО Артуру Латченку / А. Джерелейко // Народна трибуна. – 2018. – № 28 (10051). – 6 квітня. – С. 2.

Довгуша Г. Д. Котельва: путівник. / Г. Д. Догвгуша, Р. І. Шевченко, М. А. Шило. – Вид 2-е, доопр. і доповн. – Харків : Прапор, 1987. – 100 с., іл.

Додаток № 1 до рішення Полтавської обласної ради «Про створення Охоронюваної археологічної території «Більське городище» від 15 лютого 2001 року / Укл. І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко, Б. І. Золотницький // АЛЛУ – Полтава, 2001. – № 2 (10). – С. 4–5.

До Книги Пошани внесли імена двох загиблих котелевців // Народна трибуна. – 2016. – 23 березня. – № 23 (9838).– С. 1.

Дорошкевич С. П. Палеогеографічні реконструкції природних умов часу проживання скіфського населення на Полтавщині (за даними вивчення голоценових ґрунтів Більського городища) / С. П. Дорошкевич, А. С. Кушнір // Географія, картографія, географічна освіта: історія, методологія, практика: мат-ли міжнар. наук.-практ. конф. – Чернівці, 2014. – С. 49–50.

Дрижирук А. Дівчата – на трактор! / А. Дрижирук // Народна трибуна. – 1969. – 20 березня. – № 34 (2880). – С. 1.

Дрижирук І. Школа готується до 100-річного ювілею / А. Дрижирук // Соціалістична праця. – смт Котельва Полтавської обл. – 1962. – 13 лютого. – № 19 (2234). – С. 4.

Дрижирук І. На шляху зростання / І. Дрижирук // Народна трибуна. – 1967. – 2 листопада. – № 132 (2671). – С. 4.

Дрижирук І. Вшанування пам'яті жертв «Котелевської трагедії» / І. Дрижирук // Народна трибуна. – 1969. – 2 серпня. – № 90 (2936). – С. 2.

Дубров Б. Солдатська слава / Б. Дубров. – К. : Молодь, 1975. – 424 с.

Енциклопедія історії України: В 5 т. / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К. : Наукова думка, 2005. – Т. 3: Е – Й. – 672 с., іл.

Енциклопедія історії України: У 8 т. / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К.: Наукова думка, 2007. – Т. 4: Ка – Ком. – 528 с., іл.

Ємець П. Н. Полтавщина в роки Великої Вітчизняної війни / П. Н. Ємець, О. П. Самойленко. – Харків : Прапор, 1965. – 103 с.

Єрмоленко І. Вони були першими / І. Єрмоленко, М. Черевань // Народна трибуна. – 1965. – 15 квітня. – № 7 (2274). – С. 2.

З минулого Котельви // Соціалістична праця. – 1960. – 22 грудня. – № 151 (2057). – С. 4.

За мужність і відвагу. – Харків : Прапор, 1973. – 354 с.

Загинув, щоб жили інші // Народна трибуна. – 1969. – 22 лютого. – № 23 (2869). – С. 4.

Задников С. А. Античные амфоры начала VI в. до н. э. из раскопок зольника № 28 Западного укрепления Бельского городища / С. А. Задников // АЛЛУ. – Полтава, 2003. – №№ 2/2002 – 1/2003. – С. 91–95.

Задников С. А. Античный тарный импорт раннескифского времени с Бельского городища / С. А. Задников // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Харків, 2004. – Вип. 7. – С. 26–30.

Задников С. А. К вопросу о развитии античного импорта в Лесостепи (по материалам новых исследований Бельского городища) / С. А. Задников // Проблемы истории и археологии Украины. – Харьков, 2004. – С. 33–34.

Задников С. А. Комплекс античных амфор из раскопок Западного укрепления Бельского городища / С. А. Задников // Древности 2005: сб. науч. ст. – Харьков, 2005. – С. 268–274.

Задніков С. А. Мілетські тарні амфори в лісостеповому Дніпровському Лівобережжі (за матеріалами зольників №№ 5 та 28 Західного укріплення Більського городища) / С. А. Задніков // Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень): зб. наук. пр. – К., 2006. – С. 105–115.

Задников С. А. Ранняя античная керамика Бельского городища / С. А. Задников // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века: сб. мат-лов XII Междунар. науч. конф. – Ростов-на-Дону, 2007. – С. 19–21.

Задніков С. А. Результати археологічного дослідження Більського городища в 2006 р. / С. А. Задніков // Тринадцяті Сумцовські читання: мат-ли наук. конф. «Сучасний музейний заклад: проблеми вивчення, збереження та популяризації національної історико-культурної спадщини». 18 квітня 2007 р. – Харків, 2007. – С. 125–127.

Задников С. А. Столовая античная керамика Бельского городища второй половины VII – первой половины VI вв. до н. э. / С. А. Задников // Боспорский феномен: сакральный смысл региона, памятников, находок. Мат-лы Междунар. науч. конф. – СПб., 2007. – Ч. 2. – С. 41–47.

Задніков С. А. Антична кераміка другої половини VII ст. до н. е. з розкопок на Більському городищі / С. А. Задніков // Проблемы истории и археологии Украины: мат-лы VI Междунар. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения академика В. П. Бузескула. 10–11 октября 2008 г. – Харьков, 2008. – С. 81.

Задников С. А. Раскопки зольника 13 в 2008 г. на Западном укреплении Бельского городища / С. А. Задников // АДУ 2008 р.: зб. наук. пр. – К., 2009. – С. 50–52.

Задніков С. А. Розкопки зольника 13 на Західному укріпленні Більського городища / С. А. Задніков, І. Б. Шрамко // АДУ 2006–2007: зб. наук. пр. – К., 2009. – С. 8–10.

Задников С. А. Античная керамика третьей четверти VII в. до н. э. из раскопок на Бельском городище / С. А. Задников // Международные отношения в бассейне Черного моря в скифо-античное и хазарское время: сб. ст. по мат-лам XII междунар. науч. конф. – Ростов-на-Дону, 2009. – С. 15–21.

Задников С. А. К вопросу о первых контактах населения Бельского городища с античным миром / С. А. Задников, И. Б. Шрамко // Боспорский феномен. Искусство на периферии античного мира: мат-лы науч. конф. – СПб.: Нестор-История, 2009. – С. 473–477.

Задников С. А. Античная керамика из раскопа 2009 г. на зольнике 10 Западного укрепления Бельского городища / С. А. Задников // АДУ 2009: зб. наук. пр. – Київ; Луцьк, 2010. – С. 132–133.

Задников С. А. Античные тарные амфоры IV в. до н. э. из раскопок на Бельском городище / С. А. Задников // Проблемы истории и археологии Украины: мат-лы VII Междунар. науч. конф. (Харьков, 28–29 октября 2010 г.). – Харьков, 2010. – С. 31.

Задников С. А. Античная керамика по материалам раскопок на Бельском городище / С. А. Задников, И. Б. Шрамко // Старожитності Лівобережного Подніпров'я: зб. наук. пр. і мат-лів X наук.-практ. семінару «Охорона та дослідження пам'яток археології» (м. Комсомольск, 14–16 серпня 2010 р.). – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2010. – С. 105–109.

Задніков С. А. Антична кераміка із розкопок зольника 7 Західного укріплення Більського городища / С. А. Задников, П. Я. Гавриш // Археологія. – К., 2011. – № 3. – С. 101–109.

Задников С. А. Античный импорт третьей четверти VII – первой четверти VI в. до н. э. на Бельском городище (по материалам 2008 и 2009 гг.) / С. А. Задников, И. Б. Шрамко // Древности Восточной Европы: сб. науч. тр. к 90-летию Б. А. Шрамко. – Харьков, 2011. – С. 138–147.

Задников С. А. Торговые связи Бельского городища с античными городами Северного Причерноморья / С. А. Задников // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку: зб. наук. пр. та мат-лів наук. конф. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 40–42.

Заднікoв С. А. Античний керамічний імпорт на Більському городищі скіфського часу / С. А. Задников. – Автореф. дис. … канд. іст. наук. – К., 2014. – 19 с.

Задников С. А. Северный участок Восточного Бельского городища: итоги и перспективы исследования / С. А. Задников // Проблемы истории и археологии Украины: мат-лы IX Междунар. науч. конф. 30-31 октября 2014 г. – Харьков, 2014. – С. 23.

Заднікoв С. А. Східне укріплення Більського городища: результати досліджень 2014 року / С. А. Заднікoв // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. пр. – Київ; Котельва, 2015. – С. 7–17.

Задников С. А. Исследование Восточного Бельского городища 2015 г. Раскоп № 35 / С. А. Задников // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК, Майдан, 2016. – С. 38–52.

Заднікoв С. А. Археологічні розвідки на території Більського городища в 2015 р. / С. А. Заднікoв, В. В. Приймак, О. В. Гопкало // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК, Майдан, 2016. – С. 139–150.

Задников С. А. Археологические разведки на Бельском городище в 2016 г. / С. А. Задников // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вождаєнко В. В., Заднікoв С. А., Корост І. І. (відп. ред.), Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2017. – С. 245–264.

Заєць Г. Пам'ять про них вічна / Г. Заєць // Народна трибуна. – 1967. – 23 листопада.– № 140 (2679). – С. 4.

Замечательные древности, найденные в Полтавской и Харьковской губ. / [Зарецкий И. А.] // Русские ведомости. – г. Москва. – 1887. – № 82. – 25 марта. – Среда. – С. 2.

Зарецкий И. А. Заметка о древностях Харьковской губернии Богодуховского уезда слободы Лихачевки / И. А. Зарецкий // Харьковский сборник. – Харьков, 1888. – Вып. 2. – С. 229–246. – 2 табл.

Засенко І. Є. Рідкісні види дерев і чагарників у флорі Полтавщини та стан їх охорони / І. Є. Засенко // Екологічні проблеми довкілля та шляхи їх вирішення: зб. наук. пр. Міжнар. наук.-практ. конф. (IX Каришинські читання). –Полтава: ПДПУ, 2002. – С. 97–98.

Збережи, де стоїш, де живеш. По сторінках Червоної книги Полтавщини. Рослинний світ / Кол. авторів, під заг. ред. О. М. Байрак. – Полтава : Верстка, 1998. – 204 с.

Зелена книга України / [під заг. ред. чл.-кор. НАН України Я.П. Дідуха]. – К. : Альтерпрес, 2009. – 448 с.

Золотницька Т. В. Знахідка монети Менглі-Гірея на Скороборі / Т. В. Золотницька // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 1998. – № 1-2 (3-4). – С. 126.

Ильинская В. А. Скифия VII – IV вв. до н. э. / В. А. Ильинская, А. И. Тереножкин. – К. : Наукова думка, 1983. – 380 с.

Івакін Г. Ю. Київ та бива на Ворсклі 1399 р. / Г. Ю. Івакін // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2000. – № 1-2 (7-8). – С. 121–123.

Іллічевський С. Гербарій Полтавського Державного музею. / Сергій Іллічевський // Збірник, присвячений 35-річчю Музею / ПДМ ім. В. Г. Короленка; [під ред. В. Бендеровського, Я. Риженка, М. Гавриленка]. – Полтава, 1928. – Т. І. – С. 141–226.

Ілюха О. Історія Великорублівського краю (від початку заселення до 1943): [краєзнавчий нарис] / О. Ілюха. – ТОВ «АСМІ», 2017. – 111 с.

Ілюха О. Зниклі храми Котелевщини / О. Ілюха // Народна трибуна. – 2014. – 4 червня. – № 42 (9649). – С. 6.

Ілюха О. Котелевщина в часи радянсько-німецької війни (1941 – 1945) / Олександр Юрійович Ілюха. – Полтава: Полтавський літератор, 2015. – 196 с., іл.

Ілюха О. Партизанський рух на теренах Котелевщини в часи Великої Вітчизняної війни (1941–45 рр.) / О. Ілюха // Народна трибуна. – 2015. – 1 квітня. – № 24 (9735). – С. 6.

Ілюха О. Історія релігійного життя у Котельві (від початку XVII століття до сьогодення) / Олександр Юрійович Ілюха. – Полтава: Видавець Шевченко Р. В., 2012. – 60 с., іл.

Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. – К.: Гол. Ред. Укр. Рад. Енциклопедії АН УРСР, 1967. – 1028 с.

Калинове гроно: Антологія літераторів Полтавщини часу незалежності України. До 20-ліття Полтавської спілки літераторів / За ред. М. В. Костенка, Ю. М. Дмитренка, М. Г. Любивого. – Полтава : Полтав. літератор, 2010. – 516 с.

Каравайко Д. В. Селитроварение на Полтавщине (в свете новейших археологических раскопок на Бельском городище) / Д. В. Каравайко, С. А. Скорый, В. В. Приймак; ИА НАНУ; ИКЗ «Бельск»; [Козак Д. Н. (науч. ред.), Супруненко А. Б. (отв. ред.)]. – Полтава : Полтав. литератор, 2008. – 76 с., 4 цв. вкл.

Карпов А. Горный орел / А. Карпов. – М.: Изд-во ДОСААФ, 1973. – 94 с.

Карпов А. А. В небе Украины / А. А. Карпов. – К.: Политиздат Украины, 1980. – 159 с.

Кизя Л. Сидір Ковпак: біографічна повість / Л. Кизя. – К. : Рад. письменник, 1972. – 192 с.

К истории Котельвы // Киевская старина. – К., 1901. – № 11. – С. 74–76.

Книга Большому Чертежу / Подг. к печ. и ред. К. Н. Сербина; Лен. отд. Ин-та истор. АН СССР. – М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – 232 с.

Книга пам'яті України. Полтавська область. – Т. 1.: м. Полтава. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – 468 с.

Книга пам'яті України. Полтавська область. – Т. 5: Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район. – Полтава : Полтавський літератор, 1996. – 800 с.

Книга пам'яті України. Харківська обл. – Т. 7: Зміївський, Золочівський, Ізюмський район. – Харків : Наук. ред. Харків. обл. видання «Книги Пам'яті України», 1995. – 816 с.

Книга пам'яті України. Харківська обл. – Т. 8: Валківський, Кегичівський, Коломацький і Краснокутський райони. – Харків : Наук. ред. Харків. обл. видання «Книги Пам'яті України», 1995. – 912 с.

Книга пам'яті України. Харківська обл.: Дворічанський, Дергачівський, Зачепилівський райони. – Т. 6. – Харків : Наук. ред. Харків. обл. видання «Книги Пам'яті України», 1995. – 688 с.

Книга Скорботи України. Полтавська область. – Т. 1: м. Полтава, Великобагачанський район, Гадяцький район, Глобинський район, Гребінківський район, Диканський район, Зіньківський район, Карлівський район, Кобеляцький район, Козельщинський район, Котелевський район, Кременчуцький район, Лохвицький район. – Полтава : Полтав. літератор, 2002. – 400 с.

Книга Скорботи України. Полтавська область. – Т. 3. – Полтава : Полтав. літератор, 2005. – 824 с.

Коба Л. «Просто так у житті нічого не дається» / Л. Коба // Село полтавське. – м. Полтава. – 2009. – 14 серпня. – № 31 (905). – С. 1, 3.

Ковпак С. А. Солдати малої землі. З щоденника партизанських походів / С. А. Ковпак. – К. : Рад. письменник, 1964. – 298 с.

Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі / Г. Т. Ковпаненко; ІА АН УРСР. – К. : Наукова думка, 1967. – 188 с.

Козак О. Д. Попередній антропологічний аналіз людських решток, знайдених на Більському городищі у 2015 р. / О. Д. Козак // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вождаєнко В. В., Корост І. І. (відп. ред.), Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва; Харків : ЦП НАНУ і УТОПІК, Майдан, 2016. – С. 99–102.

Кондратенко Т. К. Знахідки плейстоценової фауни на Полтавщині / Т. К. Кондратенко // АЛЛУ. – Полтава, 1997. – №№ 1–2. – С. 122.

Кордт В. А. Материалы по русской картографии. – К., 1899–1910. – Вып. 1–2. – 31 с.

Корзухина Г. Ф. Предметы убора с выемчатыми эмалями V – первой половины VI вв. н. э. в Среднем Поднепровье / Г. Ф. Корзухина // САИ. – Ленинград : Наука, Лен. отд., 1978. – Вып. Е 1-43. – 124 с.

Корзухина Г. Ф. Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии X – XIII вв. / Г. Ф. Корзухина, А. А. Пескова; РАН, ИИМК. – СПб. : Петербург. Востоковедение, 2003. – 432 с. – (Труды, т. VII. – Archaeologica Petropolitana, XIV).

Корост І. І. Історична пам'ять століть / І. І. Корост // Народна трибуна. – 2013. – № 93 (9596). – 22 листопада – С. 4.

Корост І. І. Археологічні дослідження Історико-культурного заповідника «Більськ» у 2013 році / І. І. Корост // Феномен Більського городища – 2014: До 70-річчя відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України та 80-річчя від дня народження видатного українського археолога професора Є. В. Черненка (1934–2007): зб. мат-лів наук. конф. / ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол. В. М. Вадімов. Г. Ю. Івакін, С. А. Скорий та ін.; відп. ред. О. Б. Супруненко]. – Київ; Полтава, 2014. – С. 65–67.

Корост І. І. Археологічні знахідки козацької доби з території та найближчої округи Більського городища в наукових фондах заповідника «Більськ» / І. І. Корост, О. М. Шапорда // Козацькі старожитності Лівобережжя Дніпра XV–XVIII ст.: зб. мат-лів І Міжрегіон. археол. читань (Охтирка,

19–20 жовтня 2015 р.) / [ред. кол.: В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов, І. І. Кривошея та ін.]. – Суми: Сум. держ. ун-т, 2015. – С. 76–79.

Корост І. І. Охоронні роботи на поселенні ранньоскіфського часу в ур. Перемірки у Більську / І. І. Корост, О. М. Шапорда // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М. та ін.]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 87–93.

Корост І. І. Результати розвідок на території Більського археологічного комплексу / І. І. Корост // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [наук. і відп. ред. Супруненко О. Б.; редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М. та ін.]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 123–131.

Корост І. І. Селище-передгороддя Східного укріплення Більського городища: перспективи наукових досліджень та розбудови туристичної інфраструктури / І. І. Корост, О. М. Шапорда, О. В. Коротя // Феномен Більського городища – 2016. До 95-річчя визначного українського археолога професора Б. А. Шрамка (1921 – 2012) та 110-річчя від початку археологічних досліджень Більського городища: зб. наук. пр. і мат-лів конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вадімов В. М., Івакін Г. Ю., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 127–134.

Коротя О. В. Городище раннього залізного віку в урочищі Барвінкова гора у Більську / О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // АЛЛУ. – Полтава, 2008. – № 1–2 (23–24). – С. 28–30.

Коротя О. В. Кургани і майдани басейну р. Грунь-Ташань (До 90-річчя Б. А. Шрамка) / О. В. Коротя, В. В. Приймак, А. І. Охріменко, О. В. Сидоренко // Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (І тис. до н. е. – І тис. н. е.): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ». – Полтава : ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2010. – С. 29–78.

Коротя О. В. Дослідження селітроварницького комплексу в урочищі Скоробір / О. В. Коротя // Феномен Більського городища [– 2012]: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку: зб. наук. пр. та мат-лів наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов, Г. Ю. Івакін, О. Б. Супруненко (наук. і відп. ред.) та ін.]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 86–89.

Коротя О. В. Дослідження округи Більського городища в 2013 р. / О. В. Коротя, О. М. Кравченко, М. І. Овчаренко, Є. М. Осадчий, В. В. Приймак, О. В. Сидоренко, О. М. Шапорда, Р. О. Шевченко, В. В. Шерстюк, А. І. Штанько // Археологічні дослідження Більського городища – 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; «ІКЗ «Більськ»; [наук. і відп. ред. О. Б. Супруненко; ред. кол.: В. В. Вождаєнко, І. І. Корост, С. А. Скорий та ін.] – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 83–93.

Коротя О. В. Сучасні методи дослідження селітроварного комплексу в урочищі Скоробір / О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – Київ; Нікополь, 2013. – Вип. 22. – Частина І. – С. 57–63.

Коротя О. В. Дослідження на посаді сотенного містечка Куземин у 2014 році / О. В. Коротя, О. М. Кравченко, Є. М. Осадчий, В. В. Приймак // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: І. І. Корост (відп. ред.), С. А. Скорий, О. Б. Супруненко (наук. ред.), Г. І, Фасій та ін.]. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. – С. 50–55.

Коротя О. В. Розвідки в урочищі Розрита Могила / О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Феномен Більського городища – 2016. До 95-річчя визначного українського археолога професора Б. А. Шрамка (1921 – 2012) та 110-річчя від початку археологічних досліджень Більського городища: зб. наук. пр. і мат-лів конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вадімов В. М., Івакін Г. Ю., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 141–144.

Коротя О. В. Археологічне вивчення північної частини Великого валу Більського городища / О. В. Коротя, Д. С. Гречко // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / [відп. ред. І. І. Корост, наук. ред О. Б. Супруненко; ред. кол.: С. А. Скорий, Г. І. Фасій та ін.]; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ». – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – С. 265–275.

Костенко О. Він став володарем у царстві духу / О. Костенко // Народна трибуна. – 2014. – 14 березня. – №19 (9626). – С. 2.

Костюк В. Вага колгоспу в зернах / В. Костюк // Народна трибуна. – 1969. – 23 серпня. – № 99 (2945). – С. 2, 4.

Костюк В. Подвиг героїв житиме вічно / В. Костюк // Народна трибуна. – 1969. – 25 вересня. – № 113 (2959). – С. 1–2.

Костюк В. У вирії гайдамаччини / В. Костюк // Народна трибуна. – 1972. – 19 серпня. – № 100 (3416). – С. 4.

Костюк В. Районка: етапи розвитку / В. Костюк // Народна трибуна. – 2003. – 11 жовтня. – № 81 (8526). – С. 2.

Костюк В. Така непроста історія / В. Костюк // Народна трибуна. – 2003. – 20 листопада. – № 93 (7298). – С. 2.

Костюк В. К. Великий перелом (з історії Котелевщини 1917–1947 рр.): історичні нариси / В. К. Костюк. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2015. – 97 с.

Костюк В. К. Край Дикого Поля: нарис історії Котелевщини. / В. К. Костюк. – Полтава : Вид-во «Рік», 2009. – 264 с.

Котелевська фортеця 17–18 ст. // Полтавщина: енциклопедичний довідник / [за ред. А. В. Кудрицького]. – К. : «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана, 1992. – С. 384–385.

Котелевці дбають про примноження лісів // Народна трибуна. – 2013. – 19 квітня. – № 33 (9536). – С. 1.

Котляр В. Ф. Память о павших в сердцах живых: путеводитель / В. Ф. Котляр. – Харьков : Прапор, 1983. – 62 с., іл.

Кравченко О. М. Преображенський Скельський монастир як історико-археологічна пам'ятка / О. М. Кравченко, Є. М. Осадчий // Феномен Більського городища [– 2012]: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку: зб. наук. пр. та мат-лів наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов, Г. Ю. Івакін, С. А. Скорий та ін; наук. і відп. ред. О. Б. Супруненко]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 100–103.

Кравченко О. М. Монастирі Північно-Західної Слобожанщини середини XVII-XVIII ст. / О. М. Кравченко, Є. М. Осадчий / ЦП НАНУ і УТОПІК та ін. – Суми, 2013. – 272 с., 56 іл.

Краща трактористка // За сталінський урожай. – смт Котельва Полтавської обл. – 1955. – 29 травня. – № 43 (1331). – С. 2.

Криворучко Т. В. Рідкісні ефемероїди у флорі Полтавської області / Т. В. Криворучко // Екологічні проблеми довкілля та шляхи їх вирішення: зб. наук. пр. Міжнарод. нак.-практ. конф. (IX Каришинські читання). – Полтава : ПДПУ, 2002. – С. 94 - 96.

Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР / В. В. Кропоткин // САИ. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – Вып. Г 4-4. – 136 с., 14 табл.: 36 рис.

Кузьменко О. Одержимість / О. Кузьменко // Народна трибуна. – 1977. – 15 листопада. – № 146 (4234). – С. 2, 4.

Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648) / П. Кулаковський. – К. : Темпора, 2006. – 496 с.: 2 іл.

Кулатова І. М. Краєзнавча діяльність І. А. Зарецького / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // IV Республ. наук. конф. з історичного краєзнавства: тез. доп. – К. : Рідний край, 1989. – С. 73–74.

Кулатова І. М. Археологія в діяльності Полтавської Вченої Архівної Комісії / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Археологія. – К., 1995. – № 2. – С. 122–129.

Кулатова І. М. Знахідки на території Східного укріплення Більського городища / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // ПАЗ: зб. наук. пр. / УК ПОДА, ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 57–65.

Кулатова І. М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища (за розвідками 1994 р.) / І. М. Кулатова // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 121–137.

Кулатова І. М. Тесло – сокира із Західного укріплення Більського городища / І. М. Кулатова // ПАЗ – 1999: зб. наук. пр. до 1100-ліття Полтави за результатами археологічних досліджень / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1999. – Наш каталог. – С. 280–281.

Кулатова І. М. Городище поблизу Котельви на Полтавщині / І. М. Кулатова, А. І. Охріменко, О. Б. Супруненко // АВУ 2000-2001 рр.: зб. наук. пр. – К. : ІА НАНУ, 2001. – С. 25–28.

Кулатова І. М. Курган скіфського часу в урочищі Марченки поблизу Більська / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // АЛЛУ. – Полтава, 2001. – № 2 (10). – С. 99–105.

Кулатова І. М. Охоронні дослідження на Перещепинському курганному некрополі у Більську 2001 року / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // АВУ 2000–2001 рр.: зб. наук. пр. – К. : ІА НАНУ, 2002. – С. 167–168.

Кулатова І. Ранньоскіфський курган поблизу Більського городища / Ірина Кулатова, Олександр Супруненко // Наукові записки з української історії: зб. наук. ст. / Переясл.-Хмельн. ДПУ ім. Г. Сковороди; [ред. кол.: Борисенко В. Й., Шевчук В. П., Сухобоков О. В. та ін.]. – Переяслав-Хмельницький : Золоті литаври, 2002. – Вип. 13. – С. 52–71.

Кулатова І. М. Ранньоскіфський курган поряд з Більським городищем / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму: зб. наук. пр. / Запорізьк. ДУ, Запорізьк. ОКМ; [ред. кол.: П. П. Толочко, В. Ю. Мурзін, Г. М. Тощев та ін.]. – Запоріжжя, 2002. – Т. X. – С. 155–173.

Кулатова І. М. Верхня частина зооморфно прикрашеного біметалевого псалія з кургану № 1/2001 р. Перещепинського курганного некрополя I / І. М. Кулатова // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2003. – №№ 2/2002-1/2003 (12–13). – С. 1 обкл., 234.

Кулатова І. М. Рятівні дослідження на поселенні скіфського часу Холодівщина поблизу Більська на Полтавщині / І. М. Кулатова, А. В. Гейко, О. Б. Супруненко // АВУ 2001 – 2002 рр.: зб. наук. ст. / ІА НАНУ; [відп. ред. Д. Н. Козак, Н. О. Гаврилюк] – К. : Шлях, 2003. – С. 25–28.

Кулатова І. М. Охоронні дослідження на Перещепинському курганному некрополі у Більську в 2002 р. / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // АВУ 2002–2003 рр.: зб. наук. пр. – К. : Шлях, 2004. – Вип. 6. – С. 27–32.

Кулатова І. М. Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності на Полтавщині / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко, Р. В. Терпиловський; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – Київ; Полтава : Археологія, 2005. – 100, 2 с.

Кулатова І. М. Два поховання курганного некрополя скіфського часу в ур. Перещепине в околицях Більська / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2006. – № 2 (20). – С. 40–46.

Кулатова І. Рештки ґрунтового некрополя в урочищі Перещепине поблизу Більська / Ірина Кулатова // Полтавський краєзнавчий музей: зб. наук. ст. 2005 р. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. – Полтава : Дивосвіт, 2006. – [Вип. III]. – С. 33–38.

Кулатова І. Колективне поховання на Перещепинському курганному некрополі в Більську / Ірина Кулатова // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. – Полтава : Дивосвіт, 2008. – Вип. IV. – Кн. 1. – С. 177–185.

Кулатова І. М. Рятівні дослідження на поселенні скіфського часу в ур. Лісовий Кут у Більську / І. М. Кулатова // АЛЛУ. – Полтава, 2008. – № 1-2 (23-24). – С. 137–149.

Кулатова І. М. Курган в урочищі Перещепине поблизу Більського городища / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Эпоха раннего железа: сб. наук. пр. до 60-річчя С. А. Скорого. – Київ; Полтава, 2009. – С. 222–249.

Кулатова І. Знахідки козацької доби з Більського городища / Ірина Кулатова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. / УТОПІК; ЦП НАНУ і УТОПІК та ін.; [ред. кол.: Титова О. М. (відп. ред.), Біляєва С. О., Супруненко О. Б. та ін.]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2013. – Вип. 22. – Частина І. – С. 91–93.

Кулатова І. М. Археологічні дослідження І. А. Зарецького на Полтавщині / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Археологія. – К., 2014. – № 2. – С. 121–129.

Кулатова І. М. Вивчення і збереження Більського городища в діяльності Полтавського Центру охорони та досліджень пам'яток археології / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Феномен Більського городища – 2014: До 70-річчя відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України та 80-річчя від дня народження видатного українського археолога професора Є. В. Черненка (1934–2007): зб. мат-лів наук. конф. / [ред. кол.: В. М. Вадімов, Г. Ю. Івакін, С. А. Скорий; відп. ред. О. Б. Супруненко]; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ». – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 265–278.

Кулатова І. М. Більське городище в науковій і пам'яткоохоронній діяльності Полтавського Центру охорони та досліджень пам'яток археології / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Старожитності раннього залізного віку: зб. наук. пр. / НАНУ, Ін-т археол.; [ред. кол.: Толочко П. П., Скорий С. А. (відп. ред.), Горбаненко С. А. та ін.]. – К. : Видавець Олег Філюк, 2015. – С. 265–278.

Кулатова І. М. Перша публікація І. А. Зарецького / І. М. Кулатова // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. пр. / ЦП НАН України і УТОПІК; ІКЗ «Більськ» [І. І. Корост, відп. ред., О. Б. Супруненко, наук. ред.; ред. кол.: С. А. Скорий, Г. І. Фасій та ін.]. – Київ; Котельва : Майдан, 2015. – С. 168–174.

Кулатова І. М. Знахідки з урочища Рубіжне поблизу Котельви / І. М. Кулатова // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вождаєнко В. В., Корост І. І. (відп. ред.), Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва; Харків : ЦП НАНУ і УТОПІК, Майдан, 2016. – С. 250–256.

Кулатова І. М. Кілька нових кам'яних стел у зібранні Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2017. Пам'яті М. Я. Рудинського (1887–1958): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ПКМ імені Василя Кричевського; ЦОДПА; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (наук. і відп. ред.) та ін.]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – С. 85–95.

Кушнір А. С. Природні умови проживання людини на території сучасного лівобережно-дніпровського лісостепу України у пізньому плейстоцені – голоцені (за палеопедологічними даними) / А. С. Кушнір. – Автореф. ... канд. географ. наук. – К., 2016. – 19 с.

Кушнір Л. Особливості географічного положення Більського городища / Л. Кушнір, Л. Кушнір // Четверта Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства: матеріали. – Полтава, 1998. – С. 73–76.

Кушнір Л. Л. Про географічне положення Більського городища / Л. Л. Кушнір, Л. М. Кушнір // ПАЗ – 1999: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава: Археологія, 1999. – С. 106–120.

Левченко Д. И. Об одной находке круга древностей с выемчатыми эмалями / Д. И. Левченко // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 162–163.

Левченко Д. І. Поселення першої половини І тис. н. е. в ур. Сад у с. Більськ / Д. І. Левченко, О. Б. Супруненко // АЛЛУ. – Полтава, 2000. – № 1-2 (7-8). – С. 126–127.

Либеров П. Д. Проблема будинов и гелонов в свете новых археологических данных / П. Д. Либеров // МИА. – М. : Наука, 1969. – № 151. – С. 5–26.

Линда М. Исторические предания о с. Рублёвке Богодуховского уезда / М. Линда // Сборник Харьковского Историко-филологического общества. – Харьков, 1896 – Т. 8. – С. 314–316.

Лисецкий Ф. Н. Результаты почвообразования на антропогенных насыпях (по результатам изучения территории Бельского городища) / Ф. Н. Лисецкий, П. В. Голеусов, О. А. Чепелев // Наук. вістник Чернівецького ун-ту. – Вип. 251: Біологія. – Чернівці, 2005. – С. 168–174.

Ломакин А. А. Сообщение очевидца об исследованиях курганов округи Бельского городища в 1943 г. / А. А. Ломакин // АЛЛУ. – Полтава, 2002. – № 1 (11). – С. 165.

Ляпушкин И. И. Археологические памятники эпохи железа в бассейне среднего течения р. Ворсклы / И. И. Ляпушкин // КСИИМК. – М., 1947. – Вып. XVII. – С. 122–132.

Ляпушкин И. И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. – М., Л., Изд-во Ан СССР, 1961. – № 104. – 382 с.

Ляпушкин И. И. Поселения епохи железа в басейне р. Ворсклы / И. И. Ляпушкин // КСИИМК. – М., 1947. – Вып. XXI. – С. 96–98.

Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рек Псла и Ворсклы / В. Г. Ляскоронский // Тр. XIII Археологического съезда. – М., 1907. – Т. 1. – С. 177–178.

Ляскоронский В. Г. К вопросу о курганах-городищах-майданах Ворсклы / В. Г. Ляскоронский // Тр. XIII Археологического съезда. – М., 1907. – Т. 1. – С. 424–428.

Маєвська С. В. Текстиль та неткані матеріали з Перещепинського курганного некрополя / Маєвська С. В. // АЛЛУ. – Полтава; Археологія, 2006. – № 2 (20). – С. 47–51.

Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии: (сборник топографических сведений) / Николай Макаренко; ПУАК. – Полтава, 1917. – 105, XIX с.

Махортых С. В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2005 г. / С. В. Махортых, Р. А. Ролле-Герц, С. А. Скорый, В. Ю. Герц, В. П. Белозер; ИА НАНУ – К., 2006. – 143 с.

Махортых С. В. Некоторые итоги исследований Бельського городища и его округи Украинско-Немецкой экспедицией / С. В. Махортых, Р. А. Ролле // АЛЛУ. – Полтава : Археология, 2006. – № 1 (19). – С. 3–10.

Махортых С. В. Работы Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2005 г. / С. В. Махортых, Р. Ролле, С. А. Скорый, В. Херц, В. П. Белозер // АВУ 2004–2005 рр. – Київ; Запоріжжя : Дике поле, 2006. – Вип. 8. – С. 277.

Махортых С. В. Работы Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2005 г. / Махортых С. В., Ролле Р., Скорый С. А., Херц В., Белозер В. П. // АДУ 2004–2005 рр. – Київ; Запоріжжя: Дике поле, 2006. – Вип. 8. – С. 276–277.

Махортых С. Некоторые итоги исследований Бельского городища и его округи Украинско-немецкой экспедицией / С. Махортых, Р. Ролле // АЛЛУ. – Полтава, 2006. – № 1 (19). – С. 3–10.

Махортых С. В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2006 г. / С. В. Махортых, Р. А. Ролле-Герц, С. А. Скорый, В. Ю. Герц, Д. В. Каравайко; ИА НАНУ – К., 2007. – 103 с.

Махортых С. В. К истории изучения курганных некрополей Бельского городища / С. В. Махортых // Эпоха раннего железа: сб. науч. ст. к 60-летию С. А. Скорого. – Киев; Полтава : ИА НАНУ, 2009. – С. 268–278.

Махортых С. В. Снаряжение коня скифского времени в бассейне Ворсклы (по материалам некрополей Бельского городища) / С. В. Махортых // Археологія і давня історія України. – Вип. 4: Актуальні проблеми археології України. – К., 2010. – С. 55–68.

Махортых С. Воинские погребения на некрополях Бельского городища / С. Махортых, Р. Ролле // «Terra Scythica»: мат-лы междунар. Симпоз. «Terra Scythica». – Новосибирск : Изд-во Ин-та археол. и этногр. СО РАН, 2011. – С. 149–154.

Махортых С. В. Снаряжение коня скифского времени из некрополей Бельского городища / С. В. Махортых // Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы: мат-лы междунар. науч. конф., посвящ. 20-летию Независимости Республики Казахстан и 20-летию Института археологии им. А. Х. Маргулана КН МОН РК. – Алматы, 2011. – Т. 2. – С. 80–89.

Махортых С. В. Хронология Перещепинского курганного могильника близ Бельска / С. В. Махортых // Stratum plus. – 2012. – № 3. – С. 1–16.

Махортых С. В. Погребальные сооружения и обряд курганных некрополей Бельского городища / С. В. Махортых // Stratum plus. – 2013. – № 3. – С. 233–256.

Махортых С. «Парадный» меч V в. до н. э. из Перещепинского курганного могильника близ Бельска / С. Махортых, Р. Ролле // Феномен Більського городища – 2014: зб. мат-лів наук. конф. / ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ». – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 100–105.

Махортых С. В. Исследование курганов скифского времени в окрестностях Бельского городища в 2015 г. / С. В. Махортых, Дж. Джонсон, Т. Тэйлор // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [І. І. Корост, відп. ред., О. Б. Супруненко, наук. ред.; ред. кол.: С. А. Скорий, Г. І. Фасій та ін.]. – Київ; Котельва; Харків: Майдан, 2016. – С. 5–27.

Махортых С. В. Лепная посуда Перещепинского некрополя близ Бельска / С. В. Махортых // Феномен Більського городища – 2016: зб. наук. пр. і мат-лів конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ». – К.; Полтава, 2016. – С. 91–106.

Мельник-Антонович К. Майданові городища на Україні / Катерина Мельник-Антонович // Записки Українського наукового товариства у Києві. – К., 1908. – Кн. ІІІ. – С. 85–94.

Мельникова І. С. Матеріали з Більського городища та його округи у зібранні Полтавського краєзнавчого музею / І. С. Мельникова // Охорона та дослідження пам'яток археології. Матеріали 7-го науково-практичного семінару: зб. наук. ст. / УКіТ Полтав. ОДА; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: Гаврилюк Н. О., Скорий С. А., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Полтава : Вид-во «Фірма «Техсервіс», 2006. – С. 30–32.

Мелюкова А. И. Вооружение скифов / А. И. Мелюкова. – М. : Изд-во АН СССР, 1964. – 92 с., 23 табл.

Мироненко К. М. Підготовка «Зводу пам'яток історії та культури» території та округи Більського археологічного комплексу / К. М. Мироненко, О. Б. Супруненко // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку: зб. наук. пр. та мат-лів наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов, Г. Ю. Івакін, О. Б. Супруненко (наук. і відп. ред.) та ін.]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 97–99.

Мышлаевский А. З. Крепости и гарнизоны Южной России в 1718 году. Извлеченные из современного отчета Киевской губернии / Генерального штаба полковник А. З. Мышлаевский; изд. Военно-Ученого Комитета Главн. Штаба. – СПб. : Военная типография, 1897. – 62 с.

Могилов О. Д. Керамічний комплекс скіфського часу з урочища Перше Поле на Більському городищі / О. Д. Могилов // Феномен Більського городища – 2016: До 95-річчя від дня народження визначного українського археолога професора Б. А. Шрамка (1921–2012) та 110-річчя від початку археологічних досліджень Більського городища: зб. наук. пр. і мат-лів конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов, В. В. Вождаєнко, О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава : ЦП НАН України і УТОПІК, 2016. – С. 117–126.

Могилов О. Д. Розвідки на селищах Більського городища в 2015 р. / О. Д. Могилов, К. І. Панченко // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. І. І. Корост, наук. ред. О. Б. Супруненко; ред. кол.: С. А. Скорий, Г. І. Фасій та ін.]. – Київ; Котельва; Харків : ЦП НАНУ і УТОПІК, Майдан, 2016. – С. 171–177.

Мокляк В. О. Документальні свідчення XVI – XVII ст. про події на річці Ворсклі 1399 року / В. О. Мокляк // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2000. – № 1-2 (7-8). – С. 123–125.

Молчановский Н. Левобережная Украина в XV–XVII ст. / Н. Молчановский // Киевская Старина. – К., 1896. – Т. LIII. – С. 96–265.

Моруженко А. А. Раскопки поселения у с. Лихачевка / А. А. Моруженко // АО 1977 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1978. – С. 360.

Моруженко А. А. Исследования в бассейне Ворсклы / А. А. Моруженко // АО 1980 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1981. – С. 287–288.

Моруженко А. А. Раскопки поселения у с. Лихачевка / А. А. Моруженко // АО 1982 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1984. – С. 302–303.

Моруженко А. А. Раскопки памятников у с. Лихачевка / А. А. Моруженко // АО 1983 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1985. – С. 322–323.

Моруженко А. А. Итоги исследований у с. Лихачевка / А. А. Моруженко // Всесоюзная археологическая конференция: Достижения советской археологии в XI пятилетке: тез. докл. – Баку, 1985. – С. 252–254.

Моруженко А. А. Скифские погребения в бассейне Ворсклы / А. А. Моруженко // Проблемы археологии Поднепровья: межвуз. сб. науч. ст. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1986. – С. 111–119.

Москаленко А. Стоїть у полі обеліск / А. Москаленко // Народна трибуна. – 1980. – 2 лютого. – № 15 (4596). – С. 2.

Мурзин В. Ю. Совместные археологические исследования в Бельске / В. Ю. Мурзин, Р. Ролле // АДУ 1993 р.: щорічн. – К., 1997. – С. 93.

Мурзін В. Ю. Дослідження Перещепинського курганного могильника / В. Ю. Мурзін, Р. Ролле, С. А. Скорий // Археологія. – К., 1995. – № 2. – С. 63–72.

Мурзін В. Ю. Спільні дослідження археологів України та Німеччини у Більську / Мурзін В. Ю., Ролле Р. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 50–56.

Мурзін В. Ю. Про подальші дослідження Перещепинського могильника / В. Ю. Мурзін, Р. Ролле, В. П. Білозор // Археологія. – К. : Наукова думка, 1996. – № 4. – С. 141–149.

Мурзін В. Ю. Скіфські міста у лісостепу (до постановки питання) / В. Ю. Мурзін, Р. Ролле // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 181–182.

Мурзин В. Ю. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1996 году / В. Ю. Мурзин, Р. Ролле, В. Херц, С. В. Махортых, Е. Н. Черненко; ИА НАНУ. – К., 1997. – Препринт. – 25 с.

Мурзін В. Більське городище / Мурзін В., Ролле Р., Супруненко О.; НАНУ, Ін-т археол.; Нім. наук.-дослід. т-во; Гамбург. ун-т; ЦОДПА; [відп. ред. Крижицький С. Д.]. – Київ; Гамбург; Полтава : Археологія, 1999. – 104 с.

Мурзін В. Ю. Археологічні дослідження спільної Українсько-Німецької експедиції у Більську в 1994 році / В. Ю. Мурзін, Р. Ролле, С. А. Скорий // АДУ 1994-1996 рр.: зб. наук. ст. – К., 2000. – С. 112–115.

Мурзин В. Ю. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1999 году / В. Ю. Мурзин, Р. Ролле, В. Херц, С. А. Скорый, С. В. Махортых, В. П. Белозер; ИА НАНУ. – К., 2000. – 60 с.

Мурзин В. Ю. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2000 году / В. Ю. Мурзин, Р. Ролле, В. Херц, С. А. Скорый, С. В. Махортых, В. П. Белозер; ИА НАНУ; Немецк. науч.-иссл. общ-во. – К., 2001. – 72 с.

Мурзин В. Ю. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2001 году / В. Ю. Мурзин, Р. Ролле, В. Херц, С. А. Скорый, С. В. Махортых, В. П. Белозер; ИА НАНУ; Немец. науч.-иссл. общ-во. – К., 2002. – 88 с.;

Мурзін В. Ю. Ще раз про Більське городище та місто Гелон // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку: зб. наук. пр. та мат-лів наук. конф. / [ред. кол.: В. М. Вадімов, Г. Ю. Івакін, С. А. Скорий; наук. і відп. ред. О. Б. Супруненко]; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ». – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 9–13.

Мызгин К. В. Монетно-вещевые клады на территории черняховской культуры / К. В. Мызгин // Древности – 2011 сб. науч. тр. / ХИАО; ХНУ им. В. Н. Каразина. – Харьков, 2012. – С. 130–138.

М'яло Г. Хліб, люди і техніка / Г. М'яло // Народна трибуна. – 2016. – 23 листопада. – № 93 (9908). – С. 3.

Наливайко И. Н. Из истории селитроваренного производства на Полтавщине / И. Н. Наливайко // Охрана и исследования памятников археологии Полтавщины. Второй обл. науч.-практ. семинар: тез. докл. и сообщ. – Полтава : Вид-во «Полтава», 1989. – С. 92–93.

Наукова концепція археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу»: наукова концепція, довідкові матеріали, проекти / Упорядн., наук. ред. Супруненко О. Б; ЦОДПА. – Полтава : Археологія, 1996. – 60 с..: іл.

Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Полтавська область / Упоряд. О. А. Білоусько, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. – Полтава: Оріяна, 2008. – 1200 с.

Некролог Лесько Л. В. // Народна трибуна. – 2015. – 28 жовтня. – № 85 (9796). – С. 7.

Некролог Смоляр І. Д. // Народна трибуна. – 2015. – 10 липня. – № 52-53 (9763-9764). – С. 10.

Некролог Старокожко Ф. П. // Народна трибуна. – 2015. – 3 червня. – № 41 (9752). – С. 4.

Некролог Гнилосир М. С. // Вечірня Полтава. – м. Полтава. – 2013. – 6 березня. – № 10 (1045). – С. 7.

Некролог Давиденко Д. А. // Народна трибуна. – 2017. – 17 листопада. – № 92 (10011). – С. 7.

Некролог Ковпак С. А. // Народна Трибуна. – 1967. – 14 грудня. – № 149 (2688). – С. 1.

Неролог [40 днів] Борисов М. Д. // Народна трибуна. – 2016. – 10 лютого. – № 10 (9825). – С. 4.

Николова А. Урочище Холодивка / А. Николова // Ролле Р., Херц В., Белозер В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции 2002 г.; НАНУ, Ин-т археол. – К., 2003. – С. 61–63.

Новашевський М. Уманська, гвардійська / М. Новашевський // Народна трибуна.– 1974. – 15 жовтня. – № 123 (3747). – С. 2.

Нове у громадах за рік, що минув // Народна трибуна. – 2017. – 22 серпня. – № 67-68 (9986-9987). – С. 3.

Обломский А. М. Днепровское лесостепное Левобережье в позднеримское и гуннское время (середина 3 – вторая половина 5 в. н. э.): автореф. дисс. ... докт. ист. наук / А. М. Облонський; ИА РАН. – М., 2001. – 59 с.

Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII – V вв. до н. э. / Н. А. Онайко // САИ. – М. : Наука, 1966. – Вып. Д 1 – 27. – 117 с.

Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. Книга четвертая: В 2-х отделениях. – М. : Типография Л. Ф. Снегирева, 1884. – 192, 534 с.

Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. – М. : Типо-литография Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1901. – Книга двенадцатая: Документы разрядного приказа. Новгородского и Белгородского столов. – 551, 76 с.

Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. Книга тринадцатая: Документы разрядного приказа. Белгородский стол. – М. : Типо-литография Т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1903. – 546, 82 с.

Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. – СПб.: Синодальная Типография, 1913. – Книга восемнадцатая: Документы разрядного приказа. Севского стола. – 410, 108 с.

Орлюк М. Археомагнитные исследования Бельского городища и его округи / М. Орлюк, Р. Ролле, Б. Ульрих, А. Романец, Х. Цольнер // Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2005 г.; ИА НАНУ. – К., 2006. – С. 99–122.

Осадчий Є. М. Сучасні методи дослідження пам'яток селітроварницького виробництва / Є. М. Осадчий // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку: зб. наук. пр. та мат-лів наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов, Г. Ю. Івакін, С. А. Скорий; наук. і відп. ред. О. Б. Супруненко]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 90–93.

Отчет Полтавской уездной земской управы по народному образованию за 1900 год. – Полтава : Типографія М. Л. Сарожицкого, Александровская ул., д. Дубинского, 1901. – 160 с.

Отчет уездной земской управы за 1910 год. В 2-х частях. – Полтава: Электр. тип. Д. Н. Подземского, Петровская, соб. дом, 1911. – Ч. I. – 165 с.; Ч. II. – 349 с., табл.

Охоронювана археологічна територія «Більське городище»: буклет / О. В. Белько, І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко, Б. І. Золотницький. – Полтава : Археологія, 2001. – 6 с.

Охріменко А. І. Знахідка доби фінальної бронзи з Котелевщини / А. І. Охріменко // ПАЗ–1999: зб. наук. пр. до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень / НАНУ, Ін-т археол.; УК ПОДА; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1999. – С. 97–99.

Охріменко А. І. Нові знахідки кам'яних виробів з Лівобережжя Дніпра / А. І. Охріменко, В. В. Приймак, О. В. Сидоренко, О. М. Шапорда // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку: зб. наук. пр. та мат-лів наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов, Г. Ю. Івакін, О. Б. Супруненко (наук. і відп. ред.) та ін.]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 70–74.

Охріменко А. Майдани і кургани північно-східного сектора округи Більського городища (лівий берег Ворскли) / А. Охріменко, М. Овчаренко, В. Приймак, А. Штанько // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. / ЦП НАНУ і УТОПІК. – Київ: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – Вип. 26. – С. 83–87.

Павленко Д. Він був прикладом для сучасників і став взірцем для наступників / Д. Павленко // Народна трибуна. – 2014. – 5 липопада. – № 87 (9694). – С. 1–2.

Павленко Д. Він створив себе сам / Д. Павленко // Народна трибуна. – 2003. – 8 жовтня. – № 80 (8525). – С. 3.

Падалка Л. В. О древних городках, городищах и насыпанных валах на территории нынешней Полтавской губ. (Древние земляные сооружения в пределах Полтавской губернии) // Тр. ПУАК. – Полтава, 1905. – Вип. 1. – С. 155–214,

Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и её заселение: исследование и материалы / Л. В. Падалка; ПУАК. – Полтава: тип. Т-ва Печатного Дела, 1914. – 239 с.

Пам'ятник – монумент слави відкрито // Народна трибуна. – 1969. – 23 вересня. – № 112 (2958). – С.2.

Панасенко Т. В. Сучасний стан дендрофлори Ковпаківського лісопарку / Т. В. Панасенко // Проблеми відтворення та охорони біорізноманіття України: мат-ли всеукр. студ. наук.-практ. конф., присвяченої 115-річчю М. І. Гавриленка. – Полтава, 2004. – С. 293–294.

Пассек В. В. Курганы и городища Харьковского, Валковского и Полтавского уездов / В. В. Пассек // Русский исторический сборник. – М., 1839. – Т. III. – Кн. 2. – С. 10–30.

Пастернак Я. Перші розкопки на «Золотому Тоці» у Крилосі / Ярослав Пастернак // Сьогочасне і минуле: зб. ст. – Львів, 1939. – Вип. 1. – С. 5–15.

Перелік пам'яток археології території та найближчих околиць Більського городища / Укл. Шрамко Б. А. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. О. Б. Супруненка] – Полтава : Полтав. літератор, 1994. – Число друге. – С. 195–197.

Перепелица П. В роки перших п'ятирічок / П. Перепелица // Народна трибуна. – 1967. – 5 листопада. – № 133 (2672). – С. 2–3.

П'єдестал трудової слави // Народна трибуна. – 1980. – 6 серпня. – № 97 (4678). – С. 1.

Погода Ю. В. Історія міліції Полтавщини (матеріали, документи) / Ю. В. Погода, О. Б. Цвєтов. – Полтава: ТОВ «Фірма «Барз» Інк., 2004. – 500 с.

Подвигу рівен ваш труд, хлібороби! // Зоря Полтавщини. – м. Полтава. – 1966. – 29 червня. – № 156 (10283). – С. 1.

Позднезарубинецкие памятники на территории Украины (вторая половина I – II вв. н. э.) // Раннеславянский мир: археология славян и их соседей / [сост. А. М. Обломский, Р. В. Терпиловский]; РАН, Ин-т археол. – М., 2010. – 332 с.

Полтавіка. Полтавська енциклопедія: У 12 томах. – Т. 12: Релігія і церква / Гол. ред. О. А. Білоусько; ред. кол. Ю. М. Варченко, А. М. Киридон, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт, В. М. Ханко, С. В. Хорєв. – Полтава : Вид-во «Полтавський літератор», 2009. – 756, XL с.

Полтавщина: енциклопедичний довідник / [за ред. А. В. Кудрицького]. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1992. – 1024 с.

Полтавщина: історичний нарис / Полтав. обл. рада; [ред. кол.: Б. В. Год, Г. П. Грибан, В. О. Пащенко та ін.]. – Полтава : Дивосвіт, 2005. – 592 с., 48 с. вкл.: іл.

Посухов В. Сім трав біля семи криниць. Пригорща полтавських легенд / Валентин Посухов. – Полтава, 2003. – 196 с.

Похиль К. Передовики соціалістичного змагання / К. Похиль // За сталінський урожай. – 1955. – 28 квітня. – № 34 (1322). – С. 1.

Почесна книга Всесоюзної сільськогосподарської виставки. 1939. УРСР. Полтавська область. – М. : ОГИЗ РСФСР, 1939.

Почетная книга Всесоюзной сельскохозяйственной выставки, 1939. Украинская ССР. Полтавская область. – М. : ОГИЗ РСФСР, 1940.

Працювали для Перемоги // Народна трибуна. – 2013. – 16 жовтня. – № 82 (9585). – С. 2.

Приймак В. В. Табір селітроварів на території Більського городища / В. В. Приймак, В. М. Приймак, Є. М. Осадчий, А. І. Охріменко, О. В. Сидоренко, О. Ю. Федюн // АЛЛУ. – Полтава, 2007. – №№ 1–2 (21–22). – С. 88–91.

Приймак В. М. Нові матеріали козацької доби з території Більського городища / В. М. Приймак, В. В. Приймак, А. І. Охріменко, Є. М. Осадчий // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К., 2008. – Вип. 17. – С. 64–69.

Приймак В. В. Кургани і майдани басейну р. Грунь-Ташань / В. В. Приймак, О. В. Коротя, А. І. Охріменко, О. В. Сидоренко // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2010: зб. пр. і матлів X наук.-практ. семінару «Охорона та дослідження пам'яток археології» (м. Комсомольськ, 14–16 серпня 2010 р.). – Київ; Полтава, 2010. – С. 109–111.

Приймак В. В. Дискусійні питання вивчення пам'яток козацької доби Більського городища і його округи / В. В. Приймак // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (наук. і відп. ред.) та ін.] – К.; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2013. – С. 42–50.

Приймак В. В. Підсумки вивчення пам'яток козацької доби в окрузі Більського городища / В. В. Приймак // Археологічні дослідження Більського городища – 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [наук. і відп. ред. О. Б. Супруненко; ред. кол.: В. В. Вождаєнко, І. І. Корост, Г. І. Фасій]. – Київ; Котельва, 2014. – С. 100–110.

Приймак В. В. Розвідки в окрузі Більського городища / В. В. Приймак, О. В. Коротя, М. І. Овчаренко, Є. М. Осадчий, О. В. Сидоренко, О. М. Шапорда, А. І. Штанько, Р. О. Шевченко, В. В. Шерстюк // Феномен Більського городища – 2014. До 70-річчя відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України та 80-річчя від дня народження видатного українського археолога професора Є. В. Черненка (1934 – 2007): зб. мат-лів наук. конф. / ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов, С. А. Скорий (наук. ред.), О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 108–111.

Приймак В. В. Археологічні розвідки 2014 року в південно-східному секторі Більського городища та найближчій окрузі пам'ятки / В. В. Приймак, М. І. Овчаренко, Л. А. Цьомкало, О. М. Шапорда, А. І. Штанько // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; УК ПОДА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Корост І. І., Супруненко О. Б. (наук. ред.), Скорий С. А. та ін.]. – Київ; Котельва : ЦА НАНУ і УТОПІК, 2015. – С. 96–105.

Приймак В. В. Дозорні (сторожові) пункти козацької доби / В. В. Приймак // Козацькі старожитності Лівобережжя Дніпра XV–XVIII ст.: зб. мат-лів міжрегіон. археол. читань (Охтирка, 19–20 жовтня 2015 р.) / Сум ДУ. – Суми, 2015. – С. 104–111.

Приймак В. В. Майдани і селітроварні комплекси лівого берега середньої течії Ворскли (за археологічними, картографічними і писемними джерелами) / В. В. Приймак, Д. С. Гречко, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Феномен Більського городища – 2016: До 95-річчя від дня народження визначного українського археолога професора Б. А. Шрамка (1921–2012) та 110-річчя від початку археологічних досліджень Більського городища / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов, В. В. Вождаєнко, О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава, 2016. – С. 218–234.

Природно-заповідний фонд Полтавської області: реєстр-довідник / Н. О. Смоляр. – Полтава : ШвидкоДРУК, 2013. – 149 с.

Природно-заповідний фонд Української РСР: реєстр-довідник / [за ред. М. А. Воїнственського]. – К.: Урожай, 1986. – 224 с.

Пшинка М. Котелевський край: природа, історія, люди. Історико-краєзнавчий довідник / М. В. Пшинка. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2016. – 149 с.

Радзиевская В. Е. Раскопки городища у с. Коломак / В. Е. Радзиевская // АО 1977 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1978. – С. 378.

Радзиевская В. Е. Неизвестные артефакты жаботинского типа из Среднего Поворсклья / В. Е. Радзиевская // Проблемы истории и археологии Украины: мат-лы IX Междунар. научн. конф. 30–31 октября 2014 г. – Харьков : Изд-во ООО «НТМТ», 2014. – С. 31.

Радченко М. Меморіальна дошка Герою Радянського Союзу Івану Бабаку / Микола Радченко, Олександр Супруненко // Вісник УТОПІК. – К., 2002. – № 1–2 (9–10). – С. 150–151.

Регіональна екомережа Полтавщини / Під заг. ред. О. М. Байрак. – Полтава: Верстка, 2010. – 205 с.

Рейда Р. М. Черняхівські старожитності в окрузі Більського городища / Р. М. Рейда // АЛЛУ. – Полтава, 2001. – № 2 (10). – С. 106–109.

Рейда Р. М. Пам'ятки черняхівської культури на території Більського городища та в його окрузі / Рейда Р. М., Гейко А. В. // Феномен Більського городища [– 2012]: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку: зб. наук. пр. та матлів наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов, Г. Ю. Івакін, І. І. Корост та ін.; відп. ред. О. Б. Супруненко]. – С. 68–69.

Рішення Полтавської обласної ради «Про створення охоронюваної археологічної території «Більське городище» від 15.02.2001 року // АЛЛУ. – Полтава, 2001. – № 2 (10). – С. 4–5.

Ролле Р. Исследования в урочище «Царина Могила» / Р. Ролле, В. Херц // АДУ – 1993: зб. наук. ст. – К., 1997. – С. 94–95.

Ролле Р. Археогеофізичні дослідження Більського городища та його округи / Р. Ролле, М. Орлюк, А. Романець, Б. Ульрих, Б. Цольнер // Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових археологічних досліджень); Ин-т археол. НАНУ. – К., 2006. – С. 19–32.

Ролле Р. Некоторые наблюдения из практики курганного строительства в окрестностях Бельского городища / Р. Ролле, С. Махортых, В. Грицюк // Ранній залізний вік Євразії: до 100-річчя від дня народження О. І. Тереножкина. – К., 2007. – С. 122–123.

Ромашко В. А. Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры) / В. А. Ромашко; НАНУ, Ин-т археол.; [отв. ред. Я. П. Гершкович]. – К., 2013. – 592 с.

Ромашко О. В. Розвідки на території Полтавської області у межах Великого укріплення Більського городища в 2016 р. / О. В. Ромашко // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. І. І. Корост, наук. ред. О. Б. Супруненко; ред. кол.: С. А. Скорий, Г. І. Фасій та ін.]. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – С. 238–243.

Ротач П. П. Полтавська Шевченкіана: Спроба обласної (крайової) Шевченківської енциклопедії. – Вид. 2-ге, випр. – Полтава: Дивосвіт, 2013. – 960 с.

Ротач П. Полтавська Шевченкіана: Спроба обласної (крайової) шевченківської енциклопедії. – Кн. 2: Л-Я. – Полтава: Дивосвіт, 2009. – 532 с.

Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею / Михайло Рудинський // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. – Полтава : 1-ша рад. друкарня «Полтава-Поліграф», 1928. – Т. І. – С. 29–61.

Самоквасов Д. Я. Материалы по археологии Полтавской губернии. Выписки из дел ИАК, пополненные сведениями из архива П. С. Уваровой / Д. Я. Самоквасов // Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда. – М., 1906.– Вып. 1. – С. 109–126.

Самсоненко С. Чемі окро деда / С. Самсоненко // Народна трибуна. – 1967. – 30 листопада, 2 грудня. – № 143–144 (2682–2683). – С. 4.

Самсоненко С. Захарова рідня / С. Самсоненко // Народна трибуна. – 1970. – 14 березня. – № 31 (3039). – С. 2–3.

Сапєгін С. В. Городцов В. О. та дослідження пам'яток селітрового виробництва на Більському городищі / С. В. Сапєгін // Проблеми історії та археології України: тез. наук. конф. – Харків, 2003. – С. 47–49.

Святі храми Котелевщини // Народна трибуна. – 2013. – 26 липня. – № 59 (9562). – С. 1–3.

Семеняко В. Під самісінький ніс / В. Семеняко // Міліков В. Натяки і манівці. Веселі оповідки. – Гадяч : Гадяцька районна друкарня, 1995.

Сидоренко Г. О. Довідник з археології України. Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін; ІА АН УРСР; УТОПІК. – К. : Наукова думка, 1982. – 108 с., 2 карти.

Сидоренко О. В. Зернотерка зі Скоробору / О. В. Сидоренко, Л. І. Філоненко // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2010: зб. пр. і мат-лів X наук.-практ. семінару «Охорона та дослідження пам'яток археології» (м. Комсомольськ, 14–16 серпня 2010 р.). – Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2010. – С. 107–108.

Синицький В. Учасник кронштадського повстання / В. Синицький, І. Дрижирук // Народна трибуна. – 1967. – 20 червня. – № 74 (2613). – С. 2.

Скирда В. В. Археологічна наука в Харківському університеті / В. В. Скирда, І. Б. Шрамко // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2015. – № 1145: серія «Історія». – Вип. 50. – С. 8–26.

Скорий С. А. Комплекс селітроварних печей на Західному укріпленні Більського городища / С. А. Скорий, Д. В. Каравайко // АЛЛУ. – Полтава, 2008. – № 1–2 (23–24). – С. 117–124.

Скорий С. А. До питання про наявність Куземинського укріплення Більського городища / С. А. Скорий, О. Б. Супруненко, В. В. Приймак, О. В. Коротя // Археологія. – К., 2008. – № 3. – С. 102–105.

Скорый С. А. Селище в урочище Лисовый Кут на Большом укреплении Бельского городища (материалы раскопок 1999-2001, 2004 гг.) / С. А. Скорый // Revista archeologiă. – Кишинев, 2008. – Serie nouă. – Vol. – Nr. 1. – С. 146–179.

Скорый С. А. Новое о селитроварении в Украине / С. А. Скорый, Д. В. Каравайко // Stratum plus. Культурная антропология и археология. – 2005-2009: Русское время. – Санкт-Петербург; Кишинев; Одесса; Бухарест, 2009. – № 5. – С. 316–325.

Скорый С. А., Каравайко Д. В. Селитроваренные печи в пределах Западного укрепления Бельского городища // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку: зб. наук. пр. та мат-лів наук. конф. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 81–85.

Скорий С. А. Розвідки на Більському городищі та в його окрузі / С. А. Скорий, О. Б. Супруненко, І. І. Корост // АДУ 2014: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; [ред. кол.: Болтрик Ю. В. (гол. ред.), Буйських А. В., Супруненко О. Б. та ін.]. – К. : Стародавній світ, 2015. – С. 173–174.

Скорий С. А. К реестру селищ скифского времени в пределах Большого укрепления Бельского городища / С. А. Скорий // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. І. І. Корост, наук. ред. О. Б. Супруненко; ред. кол.: С. А. Скорий, Г. І. Фасій та ін.]. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2017. – С. 153–178.

Сорокіна Л. Ю. Давні та сучасні ландшафти Більського городища як середовище існування людини / Л. Ю. Сорокіна, С. П. Дорошкевич, А. С. Кушнір // Український географічний журнал. – К., 2014. – № 3. – С. 25–33.

Спицын А. А. Курганы скифов-пахарей / А. А. Спицын // ИАК. – Петроград, 1918. – Вып. 65. – С. 87–143.

Спішу до тебе. муз. Іван П'явка, сл. Василь Костюк // Народна трибуна. – 1980. – 25 вересня. – № 124 (4705). – С. 4.

Створимо «Ковпаківський лісопарк» // Народна трибуна. – 1971. – 5 серпня. – № 92 (3254). – С. 4.

Степанович С. П. Археологічні розвідки на території Великого укріплення Більського городища та його округи / С. П. Степанович // ПАЗ. Археологічні дослідження на Полтавщині 1994 р.: зб. наук. пр. / УК ПОДА, ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 87–92.

Супруненко О. Чому зникають майдани? / О. Супруненко, Ю. Коляда // Знання та праця. – К., 1988. – № 10. – С. 27.

Супруненко О. Розрита Могила / О. Супруненко // Молода громада. – м. Полтава. – 1994. – № 45 (5446). – С. 3.

Супруненко О. Б. Більське городище скіфського часу: історична довідка / О. Б. Супруненко, Б. А. Шрамко, І. М. Кулатова // Наукова концепція державного археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу»: наукова концепція, довідкові матеріали, проекти / ЦОДПА; [упорядн., наук. ред., авт. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 5–23.

Супруненко О. Б. Перший дослідник Більського городища О. Ф. Шафонський / О. Б. Супруненко // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 19–24. – Додаток: Шафонский А. Ф. [Перший науковий опис Більського городища] / Підг. до друку та коментарі Супруненка О. Б. – С. 24–28.

Супруненко О. До питання про пограбування курганів на Полтавщині за козацької доби / Олександр Супруненко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. / ЦП НАНУ і УТОПІК; [ред. кол.: Телегін Д. Я. (відп. ред.), Заремба С. З., Титова О. М. та ін.]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2000. – Вип. 9. – С. 86–91.

Супруненко О. Б. Пізньозарубинецьке поселення на території Більського городища / О. Б. Супруненко, Р. В. Терпиловський // АЛЛУ. – Полтава, 2000. – № 1–2 (7–8). – С. 70–76.

Супруненко О. Б. Нові дослідження на поселенні пізньозарубинецького часу в ур. Озеро у Більську / О. Б. Супруненко, І. М. Кулатова // АВУ 2000–2001 рр.: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; [під ред. Н. О. Гаврилюк]. – К. : ІА НАНУ, 2001. – С. 72–74.

Супруненко О. Б. Про «Південний» вал на території Великого укріплення Більського городища / О. Б. Супруненко // АЛЛУ. – Полтава, 2001. – № 2 (10). – С. 73–74.

Супруненко О. А в Полтаві такої дошки ще немає... / Олександр Супруненко // Вечірня Полтава. – 2002. – 19 вересня. – № 38 (499). – С. 2.

Супруненко О. Б. Котелевське городище у Середньому Поворсклі / О. Б. Супруненко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2002. – Вип. XV. – С. 251–257.

Супруненко О. Б. Наукові дослідження і підприємництво у діяльності І. А. Зарецького / О. Б. Супруненко // Наук. вісник Полтав. ун-ту Споживчої кооперації України. – Полтава, 2002. – № 2 (6). – С. 57–61; продовж.: 2003. – № 2 (10). – С. 58–61.

Супруненко О. Б. Рятівні роботи на Перещепинському курганному некрополі у Більську / О. Б. Супруненко, І. М. Кулатова // АВУ 2000–2001 рр. : зб. наук. пр. / ІА НАНУ; [під ред. Н. О. Гаврилюк]. – К.: ІА НАНУ, 2002. – С. 70–71.

Супруненко О. Б. Перше десятиріччя діяльності Полтавського Центру археології / О. Б. Супруненко // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; Сум. ДПУ ім. А. С. Макаренка; [ред. кол.: О. В. Горбик, О. О. Нестуля, Р. В. Терпиловський та ін.]. – Суми : Сум. ДПУ ім. А. С. Макаренка, 2003. – С. 60–69.

Супруненко О. Б. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя / О. Б. Супруненко, В. В. Приймак, К. М. Мироненко; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА та ін. – К.; Полтава : Археологія, 2004. – 82 с.

Супруненко О. Б. Дослідження на Більському городищі та в його окрузі у 2005–2006 рр. / О. Б. Супруненко, І. М. Кулатова, А. І. Тимощук // АДУ 2005–2007 рр.: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; [під ред. Н. О. Гаврилюк]. – К.; Запоріжжя : Дике поле, 2007. – Вип. 9. – С. 355–359.

Супруненко О. Б. З історії археологічних досліджень на Полтавщині: короткий нарис / О. Б. Супруненко; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2007. – 124, XII с.

Супруненко О. Б. Селітроварницький комплекс в ур. Поле 2-ї бригади на Більському городищі / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк, Ю. О. Пуголовок // АЛЛУ. – Полтава, 2009. – № 1 (25). – С. 78–97.

Супруненко О. Б. Селітроварницький стан на Більському городищі (до реконструкції селітряної варниці) / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк // Матеріали 8-ї Всеукраїнської конференції «Актуальні питання історії науки і техніки». 17–19 жовтня 2009 р., м. Очаків / ЦП НАНУ і УТОПІК та ін.; [відп. за вип. Гріффен Л. О.] – К., 2009. – С. 272–274.

Супруненко О. Б. Поховальні комплекси з наглядових робіт Історико-культурного заповідника «Більськ» / О. Б. Супруненко, О. В. Коротя // Кулатова І. М., Супруненко О. Б. Кургани скіфського часу західної округи Більського городища; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [відп. ред. С. А. Скорий]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2010. – С. 173–175.

Супруненко О. Б. Селітроварницький стан на Більському городищі / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк, Ю. О. Пуголовок; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [відп. ред. С. А. Скорий]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2010. – 96 с., 4 кол. вкл.

Супруненко О. Б. Польовий стан селітроварів на Більському городищі / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк // Переяславіка: наукові записки НІЕЗ «Переяслав»: зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2011 [2013]. – Вип. 5 (7). – С. 362–372.

Супруненко О. Б. Селітряна варниця на пізньоскіфському поселенні в Більську / О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок, В. В. Шерстюк // АДУ 2010: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; [ред. кол.: Козак Д. Н. (гол. ред.), Болтрик Ю. В., Супруненко О. Б. та ін.]. – К.; Полтава : Археологія, 2011. – С. 330–332.

Супруненко О. Якими були селітряні варниці козацької доби? / О. Супруненко, Ю. Пуголовок, В. Шерстюк // Край. – м. Полтава. – 2011. – Квітень. – № 84 (90). – Краєзнавство. – С. 7–10: рис. на С. 2 обкл.

Супруненко О. Б. Рятівні дослідження в окрузі Більського городища восени 2011 року / О. Б. Супруненко // Феномен Більського городища [– 2012]: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку: зб. наук. пр. та мат-лів наук. конф. / ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов, Г. Ю. Івакін, Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 26–35.

Супруненко О. Б. Рятівні дослідження в окрузі Більського городища / О. Б. Супруненко // АДУ 2012: зб. наук. ст. / ІА НАНУ; [гол. ред. Д. Н. Козак]. – К., 2013. – С. 282–284.

Супруненко О. Б. Кілька нових знахідок з округи Більського городища / О. Б. Супруненко, О. В. Тітков // Феномен Більського городища [– 2012]: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку: зб. наук. пр. та мат-лів наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов, Г. Ю. Івакін, І. В. Корост та ін.; відп. ред. О. Б. Супруненко]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 109–113.

Супруненко О. Б. Культові і поховальні об'єкти на пізньоскіфському поселенні в ур. «Поле 2-ї бригади» / О. Б. Супруненко // Археологічні дослідження Більського городища – 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; УК ПОДА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вадімов В. М., Корост І. І., Супруненко О. Б. та ін.]. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 62–82.

Супруненко О. Б. Розвідки на території та в окрузі Більського городища / О. Б. Супруненко, С. А. Скорий, І. М. Гавриленко, І. І. Корост // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: І. І. Корост (відп. ред.), С. А. Скорий, О. Б. Супруненко (наук. ред.), Г. І, Фасій та ін.]. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. – С. 68–95.

Супруненко О. Б. Ґрунтові некрополі лісостепового населення скіфської доби у Дніпровському Лівобережжі / О. Б. Супруненко // Старожитності раннього залізного віку: зб. наук. пр. / НАНУ, Ін-т археол.; [редкол.: Толочко П. П., Скорий С. А. (відп. ред.), Горбаненко С. А. та ін.]. – Київ; Харків : Майдан, 2016. – С. 257–269 – (Археологія і давня історія України, вип. 2 (19)).

Супруненко О. Б. Роботи в урочищі Перемірки у Більську / О. Б. Супруненко, І. І. Корост, О. М. Шапорда // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вождаєнко В. В., Корост І. І. (відп. ред.), Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва; Харків : ЦП НАНУ і УТОПІК, Майдан, 2016. – С. 126–136.

Сухобоков О. В. Слов'яно-давньоруські пам'ятки в околицях Більського археологічного комплексу скіфської доби / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр.; ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. О. Б. Супруненко]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 138–145.

Твердохлебов А. Д. Котельва / А. Д. Твердохлебов // Харьковский сборник. – Харьков, 1888. – Вып. 2. – С. 113–130.

Тітков О. В. Про розвідки в Лубенському Посуллі / О. В. Тітков, О. В. Сидоренко // АЛЛУ. – Полтава, 2001. – № 1 (9). – С. 93–101.

Ткаченко О. М. Археологічні розвідки на території Котелевського району / О. М. Ткаченко // Охорона та дослідження пам'яток археології. Матеріали 7-го науково-практичного семінару: зб. наук. ст. / УК ПОДА; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [редкол.: Гаврилюк Н. О., Годзенко В. Д., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Полтава : Вид-во «Фірма «Техсервіс», 2006. – С. 25–27.

Уварова П. С. Отчёт по XII Археологическому съезду / граф. П. С. Уварова // Древности: Тр. МАО. – М., 1904. – Т. 20. – Вып. II. – Прилож. к прот. № 583. – С. 45–59.

Указ Президії Верховної Ради СРСР // Народна трибуна. – 1971. – 10 квітня. – № 42 (3204). – С. 1.

Українська радянська енциклопедія. – Т. 12. – 2-ге вид. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1985. – 572 с.

Федоровський О. Майдани Харківщини та майданові теорії / Олександр Федоровський // Записки ВУАК. – К. : ВУАК, 1931. – Т. І. – С. 61–90.

Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Филарет, архиепископ. – М., 1857. – Отд. III. – 604 с.

Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Филарет, архиепископ. – Харьков: В Универ. тип., 1859. – Отд. I. – 252 с.

Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии: В 3-х т. / Филарет; [редкол.: А. Ф. Парамонов (пред.) и др.]. – Харьков : Факт, 2005. – Т. II. – 432 с.

Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии: В 3-х т. / Филарет; [редкол.: А. Ф. Парамонов (пред.) и др.]. – Харьков : Изд-во «САГА», 2006. – Т. I. – 364 с.

Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 2-х томах / Святитель Филарет (Д. Г. Гумилевский). – Харьков : Изд-во «Харьковский частный музей городской усадьбы», 2011. – Т. 1. – 416 с.

Фирсов К. Б. В. А. Городцов и Бельское городище (по материалам из собрания и экспозиций ГИМ) / К. Б. Фирсов // Археологические памятники Окского бассейна: сб. науч. тр. – Рязань, 1996. – С. 141–145.

Фирсов К. Б. Материалы Бельского городища и его округи в собрании и экспозициях Государственного Исторического Музея / К. Б. Фирсов // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 55–59.

Фукс М. Про городища скитської доби на Харківщині / М. Фукс // Записки ВУАК. – К., 1930. – Т. 1. – С. 91–112.

Ханко В. М. Енциклопедія мистецтва Полтавщини: у 2-х т. / В. М. Ханко; НАН України; Ін-т історії України; Центр культурол. студій. – Полтава : ТОВ «АСМІ»; Видавець О. Ханко, 2014. – 503 с.

Ханко В. Словник мистців Полтавщини / Віталій Ханко. – Полтава: ВАТ «Видаництво «Полтава», 2002. – 232 с.

Чайка В. Я. Зелені шати Полтавщини / В. Я. Чайка. – Полтава : Криниця, 1994. – 132 с.

Червона книга України. Рослинний світ / [за ред. Я. П. Дідуха]. – К. : Глобалколсалтинг, 2009. – 900 с.

Червона книга України. Тваринний світ / [за ред. І. А. Акімова]. – К. : Глобалконсалтинг, 2009. – 600 с.

Черненко Е. В. Скифские лучники / Е. В. Черненко. – К. : Наукова думка, 1981. – 168 с.

Черненко Е. В. Защитный доспех из курганов Перещепинского могильника // В. Ю. Мурзин, Р. Ролле, В. Херц, С. В. Махортых, В. П. Белозор. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1998 г. / ИА НАНУ. – К., 1999. – С. 46–60.

Черненко Е. В. Панцирь из кургана № 22 Перещепинского могильника // В. Ю. Мурзін, Р. А. Ролле, В. Герц, С. В. Махортых, В. П. Белозор. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2001 г. / ИА НАНУ; Немецк. науч.-исслед. общ-во. – К., 2002. – С. 85–87.

Черненко Е. В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2003 году / Е. В. Черненко, Р. Ролле, С. А. Скорый, С. В. Махортых, В. Херц, В. П. Белозер; ИА НАНУ. – К., 2004. – 100 с.

Черненко Е. Работы на Бельском городище и его округе / Е. Черненко, Р. Ролле, В. Херц, С. Скорый, С. Махортых, В. Белозер // АВУ 2002-2003 рр.: зб. наук. пр. – К., 2004. – Вип. 6. – С. 342–344.

Черненко Е. Раскопки Украинско-Немецкой экспедиции на Бельском городище и его округе / Е. Черненко, Р. Ролле, В. Херц, С. Скорый, С. Махортых, В. Белозер // АВУ 2003-2004 рр.: зб. наук. пр. – К., 2005. – Вип. 7. – С. 316–317.

Черненко Е. В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2004 году / Е. В. Черненко, Р. А. Ролле-Герц, С. А. Скорый, С. В. Махортых, В. Ю. Герц, В. П. Белозер; Ин-т археол. НАНУ, Немец. науч.-иссл. общ-во. – К., 2005. – 96 с.

«Чорнобильцям, що захистили світ. Кого з домівок вигнав «мирний» атом, – Уклін земний і пам'ять вічна ...» // Народна трибуна. – 2003. – 30 квітня. –№ 35 (8480). – С. 2.

Шапорда О. М. Стулка давньоруського хреста-енколпіону з Котельви на Полтавщині / О. М. Шапорда, О. Б. Супруненко // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [ред. кол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (наук. і відп. ред.) та ін.]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. – С. 178–183, кол. вкл.

Шапорда О. Знайденій у Котельві стулці хреста-енколпіона – близько 800 років / О. Шапорда, О. Супруненко // Народна трибуна. – смт Котельва Полтавської обл. – 2016. – 2 березня. – № 16 (9831). – С. 3: фото.

Шапорда О. М. Наукові фонди Історико-культурного заповідника «Більськ»: надходження 2013–2016 рр. / О. М. Шапорда // Феномен Більського городища – 2016. До 95-річчя визначного українського археолога професора Б. А. Шрамка (1921 – 2012) та 110-річчя від початку археологічних досліджень Більського городища: зб. наук. пр. і мат-лів конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вадімов В. М., Івакін Г. Ю., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 268–271.

Шапорда О. М. Розвідки у Більському мікрорегіоні та його північно-західній окрузі / О. М. Шапорда // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАН України і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. І. І. Корост, наук. ред. О. Б. Супруненко; ред. кол.: С. А. Скорий, Г. І. Фасій та ін.]. – Київ; Котельва; Харків : ЦП НАНУ і УТОПІК, Майдан, 2016. – С. 151–159.

Шапорда О. М. Дослідження території Більського археологічного комплексу в 2016 році / О. М. Шапорда // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. І. І. Корост, наук. ред. О. Б. Супруненко; ред. кол.: С. А. Скорий, Г. І. Фасій та ін.]. – Київ; Котельва : ЦП НАН У і УТОПІК, 2017. – С. 179–237.

Шапорда О. М. Поселення південної частини Більського городища / О. М. Шапорда, І. І. Корост // Михайло Рудинський і Полтавський музей: зб. наук. пр. / УК ПОДА; ПХМ (галерея мистецтв) ім. М. Ярошенка; ПКМВК; [ред. кол.: Супруненко О. Б. (відп. ред.); Бабенко Л. Л., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М. та ін.]. – Полтава : Дивосвіт, 2017. – С. 124–130.

Шафонский А. Ф. О знаменитых урочищах по историческим происшествиям / А. Ф. Шафонский // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА; [наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 24–28.

Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное Действительным статским советником и Кавалером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами / А. Ф. Шафонский; изд. Судиенко М. И. – К. : тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1851. – 697 с., 4 карты.

Шевченко Р. Нас дружба єднає / Р. Шевченко // Народна трибуна. – 1972. – 16 травня. – № 59 (3375). – С. 2.

Шевченко Р. Пам'ятники наша історія / Р. Шевченко // Народна трибуна. – 1980. – 2 лютого. – № 15 (4596). – С. 2.

Шевченко Р. До останнього подиху / Р. Шевченко // Народна трибуна. – 1977. – 4 жовтня. – № 129 (4217). – С. 2.

Шевченко Р. Захарове поле / Р. Шевченко // Народна трибуна. – 1977. – 10 грудня. – № 157 (4245).– С. 2.

Шевченко Р. Пам'ять подвигу / Р. Шевченко // Народна трибуна. – 1977. – 29 грудня. – № 165 (4253). – С. 2.

Шерстюк В. В. Кераміка зрубного часу із поселення в ур. Рубіжне поблизу Більського городища / В. В. Шерстюк // АЛЛУ. – Полтава, 2005. – № 1–2 (17–18). – С. 10–13.

Шерстюк В. В. Пам'ятки доби пізньої бронзи на території та в околицях Більського археологічного комплексу / В. В. Шерстюк // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2006. – № 2 (20). – С. 96–99.

Шерстюк В. Нова колекція з розвідок на Більському городищі у 2005–2006 рр. / В. Шерстюк, Я. Володарець-Урбанович, Є. Калашник // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. – Полтава : Дивосвіт, 2008. – Вип. IV. – Кн. 1. – С. 216–229.

Шерстюк В. В. До першовитоків селітроварного промислу на Лівобережній Україні (перша половина XVII ст.) / В. В. Шерстюк // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [наук. і відп. ред. Супруненко О. Б., ред. кол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М. та ін.]. – Київ; Полтава, 2013. – С. 20–26.

Шерстюк В. В. Корчага з селища в урочищі Лісовий Кут на Більському городищі / В. В. Шерстюк // Феномен Більського городища – 2014: До 70-річчя відділу археол. ран. залізного віку Ін-ту археол. НАН України та 80-річчя від дня народж. видатного україн. археолога проф. Є. В. Черненка (1934 – 2007): зб. мат-лів наук. конф. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 125–128.

Шерстюк В. В. До питання про локалізацію кургану Опішлянка / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. пр. / [Вождаєнко В. В., Задніков С. А., Корост І. І. та ін.]; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ». – Київ; Котельва: Майдан, 2015. – С. 160–167.

Шерстюк В. В. Об'єкти археології Котелевської селищної ради / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. Корост І. І., наук. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАНУ і УТОПІК; Майдан, 2016. – С. 233–244.

Шило І. На братських могилах воїнів-визволителів Більська встановлюють нові пам'ятники / І. Шило // Народна трибуна. – 2013. – 17 травня. – № 39 (9542). – С. 2.

Шило І. І знову дороги ведуть до нашого краю… / І. Шило // Народна трибуна. – 2013. – 7 серпня. – № 62 (9565). – С. 4.

Шило І. Не забуває лихачівець про трагедію свого села / І. Шило // Народна трибуна. – 2013. – 27 листопада. – №№ 94–95 (9597–9598). – С. 1–2.

Шило І. Пам'ять і біль не стихають / І. Шило // Народна трибуна. – 2014. – 30 квітня. – № 32 (9639). – С. 3.

Шило І. Щоб знали ми і наші діти / І. Шило // Народна трибуна. – 2014. – 7 травня. – №№ 33–34 (9640–9641). – С. 2.

Шило І. Біля верби Залізняка встановлено новий пам'ятний знак / І. Шило // Народна трибуна. – 2015. – 16 жовтня. – № 81 (9792). – С. 1–2.

Шило І. У Тернах відкрили пам'ятний знак і відремонтували Будинок урочистостей / І. Шило // Народна трибуна. – 2015. – 6 листопада. – № 88 (9799). – С. 2.

Шило І. Віддав життя за Державу, за Донбас, за Україну / І. Шило // Зоря Полтавщини. – 2015. – №№ 99–100 (22629–22630). – С. 3.

Шило І. Закладуть Алею пам'яті ліквідаторів / І. Шило // Народна трибуна.– 2016. – 6 квітня. – № 27 (9842). – С.3.

Шило С. Котельва, 1917 рік / С. Шило // Народна трибуна. – 1966. – 28 квітня. – № 51(2435). – С. 2.

Шило М. Пам'ять земляка / М. Шило // Народна трибуна. – 1972. – 29 лютого. – № 26 (3342). – С. 2.

Шлях до ордена // Народна трибуна. – 1966. – 18 січня. – № 8 (2392). – С. 1.

Шрамко Б. А. Основные итоги раскопок 1965 г. на Восточном Бельском городище / Б. А. Шрамко // Пленум Института археологии 1966 г: тез. докл. [4-1]: Секция «Ранний железный век». – М., 1966. – С. 15–17.

Шрамко Б. А. Исследования лесостепной полосы УССР / Б. А. Шрамко // АО 1966 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1967. – С. 199–201.

Шрамко Б. А. Исследование Западного и Восточного Бельских городищ / Б. А. Шрамко // АО 1968 г.: ежегодн. – М.: Наука, 1969. – С. 273–275.

Шрамко Б. А. Работы Скифо-славянской экспедиции Харьковского государственного университета / Б. А. Шрамко // АО 1970 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1971. – С. 276–277.

Шрамко Б. А. Исследования Бельского городища / Б. А. Шрамко // АИУ 1968 г.: сб. науч. ст. – К. : Наукова думка, 1971. – Вып. III. – С. 49–58.

Шрамко Б. А. Основные результаты раскопок 1970-1971 гг. на Бельском городище (г. Гелон) / Б. А. Шрамко // Тез. докл. на секциях (пленумах), посвященных итогам полевых исследований 1971 г. – М., 1972. – С. 89–90.

Шрамко Б. А. Дослідження пам'яток в басейнах Сіверського Дінця і Ворскли / Б. А. Шрамко // АДУ 1969 р.: сб. науч. ст. – К., 1972. – Вип. IV. – С. 125–129.

Шрамко Б. А. Бельское городище – важнейший политический и экономический центр скифской эпохи в Восточной Европе / Б. А. Шрамко // XV наук. конф. Ін-ту археології, присвяч. 50-річчю утворення СРСР: тез. пленар. і секц. доп. – Одеса, 1972. – С. 22–25.

Шрамко Б. А. Работы в бассейнах Ворсклы и Северского Донца / Б. А. Шрамко // АО 1971 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1972. – С. 328–329.

Шрамко Б. А. Исследования в Харьковской и Полтавской областях / Б. А. Шрамко // АО 1972 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1973. – С. 351–352.

Шрамко Б. А. Восточное укрепление Бельского городища / Б. А. Шрамко // Скифские древности: сб. науч. тр. – К. : Наукова думка, 1973. – С. 82–112.

Шрамко Б. А. Раскопки на Бельском городище / Б. А. Шрамко // АО 1973 г.: ежегодн. – М., 1974. – С. 364–365.

Шрамко Б. А. Новые исследования Бельского городища / Б. А. Шрамко // АО 1974: ежегодн. – М. : Наука, 1975. – С. 374–375.

Шрамко Б. А. Исследования Бельского городища в 1973–1974 гг. / Б. А. Шрамко // Новейшие открытия советских археологов: тез. докл. конф. – К., 1975. – Ч. 2. – С. 5–6.

Шрамко Б. А. Крепость скифской эпохи у с. Бельск – город Гелон / Б. А. Шрамко // Скифский мир: сб. науч. ст. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 94–132.

Шрамко Б. А. Святилище VI–V веков до н. э. в г. Гелоне / Б. А. Шрамко // 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР: тез. докл. юбил. конф. – К., 1975. – С. 84–85.

Шрамко Б. А. Продолжение раскопок Гелона / Б. А. Шрамко // АО 1975 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1977. – С. 393–394.

Шрамко Б. А. Некоторые итоги раскопок Бельского городища и гелоно-будинская проблема / Б. А. Шрамко // СА. – М., 1975. – № 1. – С. 65–85.

Шрамко Б. А. Раскопки Бельского городища и могильника «Скоробор» / Б. А. Шрамко // АО 1975 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1976. – С. 408–409.

Шрамко Б. А. Новые находки на Бельском городище и некоторые вопросы формирования в семантике образов звериного стиля / Б. А. Шрамко // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии: сб. науч. тр. – М. : Наука, 1976. – С. 194–210.

Шрамко Б.А. Продолжение раскопок Гелона / Б. А. Шрамко // АО 1976 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1977. – С. 393–394.

Шрамко Б. А. Новые раскопки Гелон / Б. А. Шрамко // АО 1977 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1978. – С. 403–404.

Шрамко Б. А. Раскопки Гелона / Б. А. Шрамко // АО 1978 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1979. – С. 425–426.

Шрамко Б. А. Новые исследования Бельского городища / Б. А. Шрамко // Археологические исследования на Украине в 1976–1977 гг.: тез докл. XVII конф. ИА АН УССР. Ужгород, апрель 1978. – Ужгород, 1978. – С. 65–66.

Шрамко Б. А. Новые раскопки Гелона / Б. А. Шрамко // Археологические исследования на Украине в 1978–1979 гг: Тез. докл. XVIII конф. Ин-та археологии АН УССР. – Днепропетровск, 1980. – С. 80.

Шрамко Б. А. Ранньосередньовічне поселення в Більську / Б. А. Шрамко // Археологія. – К., 1980. – № 35. – С. 74–78.

Шрамко Б. А. Усадьба косторезной мастерской на Бельском городище / Б. А. Шрамко, В. Е. Радзиевская // СА. – М., 1980. – № 4. – С. 181–189.

Шрамко Б. А. Раскопки на Восточном укреплении города Гелона / Б. А. Шрамко // АО 1980 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1981. – С. 324.

Шрамко Б. А. Новые находки в городе Гелоне / Б. А. Шрамко // АО 1981 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1983. – С. 334–335.

Шрамко Б. А. Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблема происхождения его обитателей / Б. А. Шрамко // АСГЭ. – Л., 1983. – № 23. – С. 72–92.

Шрамко Б. А. К вопросу о некоторых источниках изучения скифского ремесла / Б. А. Шрамко // Вестник Харьковского университета. – Харьков, 1983. – № 283. – С. 119–125.

Шрамко Б. А. Раскопки Бельского городища / Б. А. Шрамко // АО 1983 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1985. – С. 375–376.

Шрамко Б. А. Модель бычьей упряжи скифского времени / Б. А. Шрамко // Древности Евразии в скифо-сарматское время: сб. науч. ст. – М. : Наука, 1984. – С. 251–255.

Шрамко Б. А. Обработка кожи в Скифии / Б. А. Шрамко // Проблемы археологии Поднепровья III–I тыс. до н. э.: межвуз. сб. науч. тр. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1984. – С. 142–156.

Шрамко Б. А. Раскопки Гелона / Б. А. Шрамко // АО 1982 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1984. – С. 344–345.

Шрамко Б. А. Жилище VI в. до н. э. на Бельском городище / Б. А. Шрамко // Вестник Харьковского университета. – Харьков, 1985. – № 268. – С. 74–83.

Шрамко Б. А. Культовые скульптуры Гелона / Б. А. Шрамко // Археологические памятники Юго-Восточной Европы: (Железный век и эпоха средневековья): сб. науч. тр.. – Курск, 1985. – С. 3–39.

Шрамко Б. А. Культурные растения Скифии / Б. А. Шрамко, З. В. Янушевич // СА. – М., 1985. – № 2. – С. 50–54.

Шрамко Б. А. Раскопки города Гелона / Б. А. Шрамко // АО 1984 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1986. – С. 332–333.

Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) / Б. А. Шрамко; АН УССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Е. В. Черненко]. – К. : Наукова думка, 1987. – 187 с.

Шрамко Б. А. Раскопки Гелона / Б. А. Шрамко // АО 1985 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1987. – С. 439–440.

Шрамко Б. А. Детали оленьей упряжи в Скифии / Б. А. Шрамко // СА. – М., 1988. – № 2. – С. 233–237.

Шрамко Б. А. Раскопки курганов и майданов в бассейне р. Мерлы / Б. А. Шрамко, Ю. Н. Бойко // Вестник Харьковского университета. – Харьков, 1988. – № 316. – История: Вып. 22. – С. 103–108.

Шрамко Б. А. Усадьба скифской эпохи на Бельском городище / Б. А. Шрамко // Вестник Харьковского университета. – Харьков, 1989. – № 343: История. – Вып. 23. – С. 77–87.

Шрамко Б. А. Крупный центр бронзолитейного ремесла в Скифии VII–III вв. до н. э. / Б. А. Шрамко // Археологические исследования в Центральном Черноземье в XII пятилетке: тез. докл. и сообщ. – Белгород, 1990. – С. 104–106.

Шрамко Б. А. Оборонні споруди Великого Більського городища / Б. А. Шрамко, І. Б. Шрамко // Пам'ятки археології Полтавщини: зб. наук. ст. / ПКМ; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава, 1991. – С. 44–49.

Шрамко Б. А. Раскопки 1992–1993 гг. на Восточном укреплении Бельского городища / Б. А. Шрамко // Древности. – Харьков, 1994. – С. 188–189.

Шрамко Б. А. Раскопки В. А. Городцова на Бельском городище в 1906 г. (по материалам коллекции ГИМ) / Б. А. Шрамко // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 29–54.

Шрамко Б. А. Работы на Восточном укреплении Бельского городища / Б. А. Шрамко // АДУ 1993 р.: щорічн. – К., 1997. – С. 95–96.

Шрамко Б. А. Новые раскопки курганов в могильнике Скоробор / Б. А. Шрамко // Древности – 1994: Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков : АО «Бизнес Информ», 1994. – С. 102–126.

Шрамко Б. А. Перелік пам'яток археології території та найближчих околиць Більського городища / Укл. Б. А. Шрамко // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтавський літератор, 1994. – Число друге. – С. 195–197.

Шрамко Б. А. Розкопки курганів VII–IV ст. до н. е. поблизу Більська / Б. А. Шрамко // Археологія. – К., 1994. – № 4. – С. 117–133.

Шрамко Б. А. Ямные сыродутные горны в Скифии / Б. А. Шрамко, И. Б. Шрамко // Проблемы археологии древней и средневековой истории Украины: тез. докл. конф. 1-3 марта 1995 г. – Харьков, 1995. – С. 58–59.

Шрамко Б. А. Раскопки 1995 г. на Восточном укреплении Бельского городища / Б. А. Шрамко // Древности. – Харьков, 1997. – С. 155–156.

Шрамко Б. А. Новые раскопки на Восточном укреплении Бельского городища / Б. А. Шрамко // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 42–49.

Шрамко Б. А. Возникновение и развитие Бельского городища / Б. А. Шрамко // Проблемы истории и археологии Украины. К 100-летию со дня рождения академика Д. И. Багалея: тез. науч. конф. – Харьков, 1997. – С. 36.

Шрамко Б. А. Возникновение Бельского городища / Б. А. Шрамко // Древности – 1997-1998: Харьков. историко-археол. ежегодник. – Харьков : АО «Бизнес Информ», 1999. – С. 50–58.

Шрамко Б. А. Глиняные скульптуры лесостепной Скифии / Б. А. Шрамко // РА. – М., 1999. – № 3. – С. 35–49.

Шрамко Б. А. Майдан Разрытая Могила / Б. А. Шрамко // АЛЛУ. – Полтава, 2000. – № 1–2 (7–8). – С. 19–25.

Шрамко Б. А. Некоторые вопросы развития строительства в Лесостепной Скифии / Б. А. Шрамко // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий: тез. докл. науч.-практич. конф. – Донецк, 2000. – С. 28–30.

Шрамко Б. А. Новая литейная формочка с Бельского городища: к истории вооружения у племен Скифии / Б. А. Шрамко // РА. – М., 2002. – № 1. – С. 163–166.

Шрамко Б. А. Особый тип печек скифской эпохи / Б. А. Шрамко // АЛЛУ. – Полтава, 2002. – № 1 (11). – С. 65–67.

Шрамко Б. А. Добыча железа в Гелоне / Б. А. Шрамко // АЛЛУ. – Полтава, 2003.– № 2/2002–1/2003. – С. 84–90.

Шрамко Б. А. К вопросу о так называемых полуземляночных жилищах / Б. А. Шрамко // Старожитності І тисячоліття нашої ери на території України: зб. наук. пр. – К., 2003. – С. 190–195.

Шрамко Б. А. Деякі підсумки досліджень Більського городища / Б. А. Шрамко // Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень): зб. наук. ст. / НАНУ, Ін-т археол.; Фундація ім. О. Ольжича; [ред. кол.: Є. Черненко (відп. ред.), С. Махортих, В. Качур та ін.]. – К. : Шлях, 2006. –С. 5–18.

Шрамко Б. А. Основні підсумки досліджень Більського городища / Б. А. Шрамко // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 2007. – Т. CCLIII. – С. 323–334.

Шрамко Б. А. Культова пластика Більського городища / Б. А. Шрамко, І. Б. Шрамко // Полтавіка. Полтавська обласна енциклопедія в 12 т. – Т. 12: Релігія та церква. – Полтава : Полтав. літератор, 2009. – С. 59–60.

Шрамко И. Б. Новые данные о Бельском городище / И. Б. Шрамко // Организация археологических экспедиций с участием школьников: тез. докл. участников обл. семинара руководителей кружков «Юный археолог». 29–30 марта 1988 г. – Донецк, 1988. – С. 30–31.

Шрамко И. Б. Изготовление топоров и тесел у лесостепных племён бассейна Ворсклы в скифское время / И. Б. Шрамко // Проблемы охраны и исследований памятников археологии в Донбассе: тез. докл. – Донецк, 1989. – С. 145–150.

Шрамко И. Б. Способы упрочнения железных изделий ремесленниками бассейна Ворсклы в VII–IV вв. до н. э. / И. Б. Шрамко // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Второй обл. науч.-практ. семинар тез. докл. и сообщ. – Полтава : Изд-во «Полтава», 1989. – С. 47–49.

Шрамко И. Б. Кузница Бельского городища / И. Б. Шрамко // Археологические исследования в центральном Черноземье в 12 пятилетке: тез. докл. – Белгород, 1990. – С. 107–108.

Шрамко И. Б. Сварные изделия скифского времени в бассейне Ворсклы / И. Б. Шрамко // Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій наук.-практ. семінар: тези доп. – Полтава : Вид-во «Полтава», 1990. – С. 137–139.

Шрамко И. Б. Развитие кузнечного ремесла у племен бассейнов Ворсклы и Псла в скифскую эпоху / И. Б. Шрамко // Древности 1994: сб. науч. тр. – Харьков, 1994. – С. 43–57.

Шрамко І. Б. Ковальське ремесло у населення скіфського часу в басейнах Ворскли та Псла / І. Б. Шрамко. – Автореф. дис… канд. іст. наук. – К., 1994. – 21 с.

Шрамко И. Б. Раскопки на Западном укреплении Бельского городища в 1994 г. / И. Б. Шрамко // Древности 1995: сб. науч. тр. – Харьков, 1995. – С. 174.

Шрамко И. Б. Краткие итоги исследований на Западном укреплении Бельского городища в 1994 году / И. Б. Шрамко // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 66–71.

Шрамко И. Б. Раскопки Западного укрепления Бельского городища / И. Б. Шрамко // АДУ 1993 р.: щорічн. – К., 1997. – С. 96–97.

Шрамко И. Б. Работы на Западном укреплении Бельского городища в 1995– 1997 годах / И. Б. Шрамко // Древности 1997 – 1998: сб. науч. тр. – Харьков, 1999. – С. 208–209.

Шрамко И. Б. Техника конструирования черпаков скифского времени / И. Б. Шрамко // АЛЛУ. – Полтава, 1999. – № 2 (6). – С. 19–20.

Шрамко И. Б. Некоторые итоги исследования 28 зольника Западного укрепления Бельского городища / И. Б. Шрамко // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк, 2000. – С. 30–31.

Шрамко И. Б. О начальном периоде существования Бельского городища / И. Б. Шрамко // Від Кіммерії до Сарматії: 60 років відділу скіфо-сарматської археології. – К., 2004. – С. 103–106.

Шрамко І. Б. Розкопки зольника № 5 в 2004 р на Західному укріпленні Більського городища / І. Б. Шрамко, С. А. Задніков // АВУ 2004–2005 рр.: зб. наук. пр. – Київ; Запоріжжя : ІА НАН України, Дике поле, 2006. – Вип. 8. – С. 58–62.

Шрамко И. Б. Об одном типе жилищ скифского времени в Днепровской Лесостепи / И. Б. Шрамко // Проблемы истории и археологии Украины: тез. науч. конф. – Харьков 2004. – С. 34.

Шрамко И. Б. Новые данные о наземных жилищах Днепровской Лесостепи в скифскую эпоху / И. Б. Шрамко // Древности 2005: сб. науч. ст. – Харьков, 2005. – С. 24–34.

Шрамко И. Б. К вопросу о кузнечных инструментах ремесленников скифской эпохи / И. Б. Шрамко // Археологическое изучение центральной России: сб. науч. тр. – Липецк, 2006. – С. 203–206.

Шрамко І. Б. Ранній період в історії геродотівського Гелону (за матеріалами розкопок зольника № 5) / І. Б. Шрамко // Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень): зб. наук. ст. / НАНУ, Ін-т археол.; Фундація ім. О. Ольжича; [ред. кол.: Є. Черненко, С. Махортих, В. Качур та ін.]. – К. : Шлях, 2006. – С. 33–56.

Шрамко І. Б. Культові споруди VI ст. до н. е. Західного Більського городища / Шрамко І. Б., Задніков С. А. // АЛЛУ. – Полтава, 2006. – № 2. – С. 12–28.

Шрамко І. Б., Результати археологічного дослідження Більського городища в 2006 р. / І. Б. Шрамко, С. А. Задніков // АВУ 2005–2007 рр.: зб. наук. пр. – Київ; Запоріжжя, 2007. – Вип. 9. – С. 429–431.

Шрамко І. Б. Результати археологічного дослідження Більського городища в 2007 р / І. Б. Шрамко, С. А. Задніков // АДУ 2006–2007 рр.: зб. наук. пр. – К., 2009. – С. 363–365.

Шрамко И. Б. Исследование зольника 10 на Западном укреплении Бельского городища в 2008 г. / И. Б. Шрамко // АДУ 2008 р.: зб. наук. пр. – К., 2009. – С. 323–324.

Шрамко И. Б. Работы 2009 г. на Западном укреплении Бельского городища / И. Б. Шрамко // АДУ 2009. – Київ; Луцьк, 2010. – С. 479–481.

Шрамко И. Б. Бельское городище: основные этапы развития / И. Б. Шрамко // Проблемы истории и археологии Украины: мат-лы VII Междунар. науч. конф. (Харьков, 28–29 октября 2010 г.). – Харьков, 2010. – С. 31.

Шрамко И. Б. Новые находки ранней античной керамики на Бельском городище / И. Б. Шрамко, С. А. Задников // ΣΥΜΒΟΛΑ: сб. науч. тр. – Москва; Киев, 2010. – Вып. 1. – С. 294–300.

Шрамко И. Б. Работы на Западном укреплении Бельского городища / И. Б. Шрамко, С. А. Задников // АДУ 2010: зб. наук. пр. – Київ, Полтава, 2011. – С. 384–385.

Шрамко И. Б. Работы на Западном укреплении Бельского городища / И. Б. Шрамко, С. А. Задников // АДУ 2011: зб. наук. пр. – К., 2012. – С. 391.

Шрамко И. Б. Бельское городище – крупнейший поселенческий комплекс Лесостепной Скифии / И. Б. Шрамко // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку: зб. наук. пр. та мат-лів наук. конф. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 5–8.

Шрамко И. Б. Большие городища Лесостепной Скифии / И. Б. Шрамко // Проблемы истории и археологии Украины: мат-лы VIII Междунар. науч. конф. 9–10 ноября 2012 г. – Харьков, 2012. – С. 36.

Шрамко И. Б. Зольники Западного Бельского городища: планиграфия и хронология / И. Б. Шрамко // Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства: мат-лы междунар. конф., посвящ. 110–летию со дня рождения Ивана Ивановича Ляпушкина (1902–1968). 3–5 декабря 2012 г., Санкт-Петербург. – СПб.: СОЛО, 2012. – С. 168–172.

Шрамко И. Б. Переход от бронзы к железу в Днепро-Донецкой Лесостепи / И. Б. Шрамко, Ю. В. Буйнов // Российский археологический ежегодник. – СПб., 2012. – № 2. – С. 309–332.

Шрамко І. Б. Роботи на Більському городищі / І. Б. Шрамко, С. А. Задніков // АДУ 2012: зб. наук. пр. – К., 2013. – С. 291–292.

Шрамко І. Б. Дослідження Більського городища / І. Б. Шрамко, С. А. Задніков // АДУ 2013: зб. наук. пр. – К., 2014. – С. 225–226.

Шрамко І. Б. Дослідження Більського городища у 2013 р. / І. Б. Шрамко, С. А. Задніков // Археологічні дослідження Більського городища – 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; УК ПОДА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вадімов В. М., Корост І. І., Супруненко О. Б. (наук. та відп. ред.) та ін.]. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 5–61.

Шрамко И. Б. Конструктивные особенности земляночных жилищ последней четверти VII – первой четверти VI в. до н. э. Западного Бельского городища / И. Б. Шрамко, А. В. Новоченко // Боспорский феномен. Греки и варвары на евразийском перекрёстке: мат-лы междунар. науч. конф. (Санкт-Петербург, 19-22 ноября 2013 г.). – СПб., 2013. – С. 361–366.

Шрамко И. Б. Новый погребальный комплекс среднескифского времени могильника Скоробор / И. Б. Шрамко // Феномен Більського городища – 2014: До 70-річчя відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України та 80-річчя від дня народження видатного українського археолога професора Є. В. Черненка (1934–2007): зб. мат-лів наук. конф. / ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов. Г. Ю. Івакін, С. А. Скорий; відп. ред. О. Б. Супруненко]. – Київ, 2014. – С. 128–130.

Шрамко И. Б. Результаты исследований могильника Скоробор в 2014 г. / И. Б. Шрамко, С. А. Задников // АДУ 2015 р. – К., 2015. – С. 198–199.

Шрамко И. Б. Землянка раннескифского времени из зольника № 28 Западного Бельска / И. Б. Шрамко // Проблемы истории и археологии Украины: мат-лы IX Междунар. науч. конф. 30-31 октября 2014 г. – Харьков, 2014. – С. 33.

Шрамко И. Б. Работы на Западном Бельском городище в 2014 г. / И. Б. Шрамко // АДУ 2014: зб. наук. пр. – К., 2015. – С. 197–198.

Шрамко І. Б. Дослідження Західного укріплення Більського городища на ділянці розкопу 2 / І. Б. Шрамко // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [І. І. Корост, відп. ред., О. Б. Супруненко, наук. ред.; ред. кол.: С. А. Скорий, Г. І. Фасій та ін.]. – Київ; Котельва, 2015. – С. 18–34

Шрамко І. Б. Результати археологічних досліджень кургану скіфського часу в урочищі Марченки / І. Б. Шрамко, С. А. Задніков // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [І. І. Корост, відп. ред., О. Б. Супруненко, наук. ред.; ред. кол.: С. А. Скорий, Г. І. Фасій та ін.]. – Київ; Котельва, 2015. – С. 56–67.

Шрамко І. Б. Дослідження Західного Більського городища / І. Б. Шрамко // АДУ 2015: зб. наук. пр. – К., 2016. – С. 156.

Шрамко И. Б. Роговые наконечники луков с Западного Бельского городища / И. Б. Шрамко // Тр. Государственного Эрмитажа. – LXXVII: Археология без границ. Коллекции, проблемы, исследования, гипотезы. – СПб. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 2015. – С. 487–511.

Шрамко И. Б. Предварительные итоги работ 2015 г. на зольнике № 13 Западного Бельского городища / И. Б. Шрамко // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. – Київ; Котельва, Харків : Майдан, 2016. – С. 28–37.

Шрамко И. Б. Б. А. Шрамко – исследователь Бельского городища / И. Б. Шрамко // Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка: зб. наук. пр., присвяч. 95-річчю від дня народження вченого / ХНУ ім. В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ»; [укл. Задніков С. А., Шрамко І. Б.; відп. ред. Корост І. І.]. – Котельва; Харків : Майдан, 2016. – С. 14–26.

Шрамко И. Б. Вещевой комплекс помещения № 4 зольника № 13 Западного Бельского городища / И. Б. Шрамко // Проблеми історії та археології України: мат-ли X Міжнар. наук. конф., присвяч. 125-річчю професора К. Е. Гриневича (Харків, 4–5 листопада 2016 р.). – Харків, 2016. – С. 28.

Шрамко И. Б. Колчанный набор из погребения конца VI в. до н. э. могильника Скоробор / И. Б. Шрамко // Археологія і давня історія України. – К.: ІА НАНУ, 2016. – Вип. № 2 (19). – С. 270–279.

Шрамко И. Б. Восточное укрепление Бельского городища: 30 лет исследований / И. Б. Шрамко // Феномен Більського городища – 2016: До 95-річчя від дня народження визначного українського археолога професора Б. А. Шрамка (1921–2012) та 110-річчя від початку археологічних досліджень Більського городища: зб. наук. пр. і мат-лів конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ». – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 15–18.

Шрамко І. Б. Попередні підсумки досліджень могильника Скоробір у 2016 р. / І. Б. Шрамко, С. А. Задніков // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. І. І. Корост, наук. ред. О. Б. Супруненко; ред. кол.: С. А. Скорий, Г. І. Фасій та ін.]. – Київ; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – С. 9–20.

Шрамко И. Б. Результаты работ на Западном укреплении в 2016 г. / И. Б. Шрамко // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. – Київ, Котельва : Майдан, 2017. – С. 66–79.

Шрамко І. Б. Дослідження зольника 13 на Західному Більському городищі / И. Б. Шрамко // АДУ 2016: зб. наук. пр. – К., 2018. – С. 210–211.

Щавелев С. П. Эпизоды истории русской археологии (к 150-летию со дня рождения Д. Я. Самоквасова) / С. П. Щавелев // РА. – М., 1993. – № 1. – С. 229–230.

Щавельов С. П. Українська археологія в листуванні Д. Я. Самоквасова / С. П. Щавельов // Археологія. – К., 1994. – № 1. – С. 115–131.

Щегленко А. В. Новое в изучении погребального обряда племен скифского времени бассейна р. Ворскла / А. В. Щегленко // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР: тез. докл. республ. конф. молод. ученых, апрель 1981 г. – К., 1981. – С. 56.

Щоб росли горицвіти (розповіді про рідкісні рослини та тварини Полтавщини) / Д. С. Івашин, В. М. Самородов, В. В. Буйдін та ін. – Полтава, 1992.

Щербаківський В. Географічне положення міста Гелон Геродота / В. Щербаківський // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / [відп. ред. І. І. Корост, наук. ред. О. Б. Супруненко; ред.кол.: С. А. Скорий, Г. І. Фасій та ін.]; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ». – Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2017. – С. 343–360.

Юдин В. В. В сентябре 43-го / В. В. Юдин. – Полтава: Дивосвіт, 2010.

Юренко С. П. Разведки в бассейне р. Ворсклы / С. П. Юренко // АО 1977 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1978. – С. 406–407.

Яныш Е. Ю. Результаты определения остеологических материалов из раскопок на Бельском городище в 2015 г. / Е. Ю. Яныш // Археологічні дослідження Більського городища – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [відп. ред. І. І. Корост, наук. ред. О. Б. Супруненко; ред. кол.: С. А. Скорий, Г. І. Фасій та ін.]. – Київ; Котельва; Харків : ЦП НАНУ і УТОПІК, Майдан, 2016. – С. 89–98.

Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – T. 10: Ziemie Ruskie. Ukraina. Kijów-Bracław / Dzial II-gl opisane przez A. Jablonovskiego // Źródła dziejowe. – Warszava : Sklad glóvny w Księgarni Gebethne a i Wolffa, 1894. – T. XXI. – 654, 2, 8, LI s.

Shramko I. B. Basarabi Features in the Ceramic Complex of the Bilsk Settlement // The Tracians and their Neihbors in the Bronze and Iron Ages. The 12th international congress of thracology Târgovişte 10th–14th September 2013. Programme, reports and abstracts. – Brăila, 2013. – P. 135–136.

Shramko Irina. Dog in the cult practice inhabitants Bilsk hillfort of Early Iron Age // International Symposium on Funerary Anthropology "Homines, Funera, Astra". Fifth edition. Death and animals from Prehistory to Middle Ages. (Abstracts). "11 December 1918" University of Alba Iulia, 18–21 october 2015. – Alba Iulia, 2015. – P. 46–47.

Šramko B. A. Die Osteuropäiche Steppe und Waldsteppe in ihren wechselbezeihungen während der frügen Eisenzeit // Archeologishe mitteilungen aus Iran: Herausgegeben vom Deutschen Archäologishen Institut abteilung Teheran. – Berlin : Dietrich reimer Verlag, 1992. – Band 25. – S. 47–65.

Szramko Irina B. Obiekty grobowe cmentarzyska Skorobor w świetle nowych badań / Irina B. Szramko // Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białousi i Ukrainie w roku 2014: Streszcenia refratow XXXI konferencji. – Lublin, 2015. – P. 37.

Szramko Irina B. Zolnik 13 w obrębie zachonich umocnień grodziska w Bielsku: wyniki I perspektwa badań // Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białousi i Ukrainie w roku 2015: Streszcenia refratow XXXII konferencji. – Lublin, 2016.

Zadnikov Stas A. Wyniki badań wschodnich umocnień grodziska w Bielsku w roku 2015 // Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białousi i Ukrainie w roku 2015: Streszcenia refratow XXXII konferencji. – Lublin, 2016. – S. 26–27.

Zakharov A. A. I. A. Zaretsky's Excavations in the Goverment of Kharkov / by A. A. Zakharov // Eurasia Septentrionalis Antiqua. – Helsinki, 1932. – P. 59–81.

Використані електронні ресурси

Електронний ресурс – режим доступу: kotelva-gimnasium1.edu.poltava.ua/informacia_pro_zaklad/istoriya/

Список скорочень

АВУ – Археологічні відкриття в Україні, Київ, Луцьк, Полтава.

АДУ – Археологічні дослідження в Україні, Київ, Запоріжжя.
АЕС – Атомна електрична станція.
АИУ – Археологические исследования на Украине, Киев.
АЗ ПКМ – Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею, Полтава.
АЛЛУ – Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава.
АН СССР – Академия наук Союза Советских Социалистических Республик.
АН УРСР – Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки.
АН УССР – Академия наук Украинской Советской Социалистической Республики.
АО – Археологические открытия, Москва.
Архів СПб. ВММ МО РФ – Архів Санкт-Петербурзького Військово-медичного музею Міністерства оборони Російської Федерації, Санкт-Петербург.
АС – Археологический съезд.
АСГЭ – Археологический сборник Государственного Эрмитажа, Ленинград, Санкт-Петербург.
АТО – Антитерористична операція.
ВДИ – Вестник древней истории, Москва.
ВУАК – Всеукраїнський археологічний комітет, Київ.
ВУАН – Всеукраїнська академія наук, Київ.
ВУЦВК – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет, Харків.
ВЦ – Видавничий центр.
ГИМ – Государственный Исторический музей, Москва.
ГПИ – Государственный педагогический институт.
ГПУ – Газопромислове управління «Полтавагазвидобування», Полтава.
ГПУ – Государственный педагогический университет.
ГУ – Государственный университет.
ГУГК – Главное управление геодезии и картографии.
ДАК – Дела Археологической Комиссии.
ДАПО – Державний архів Полтавської області, Полтава.
ДІМ РФ – Державний історичний музей Російської Федерації, Москва.
ДКіТ – Департамент культури і туризму.
ДОСААФ – Добровольное общество содействия армии, авиации и флоту.
ДП – Державне підприємство.
ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ – Державне підприємство «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, Київ.
ДПУ – Державний педагогічний університет.
ДУ – Державний університет.
ЗОШ – Загальноосвітня школа.
ИАК – Известия Императорской Археологический комиссии, Санкт-Петербург, Петроград.
ИАК – Императорская Археологическая комиссия, Санкт-Петербург.
ИА НАНУ – Институт археологии Национальной академии наук Украины, Киев.
ИА РАН – Институт археологии Российской академии наук, Москва.
ИИМК – Институт истории материальной культуры.
ИИМК РАН – Институт истории материальной культуры Российской академии наук, Санкт-Петербург.
ИКЗ – Историко-культурный заповедник.
ИКМ – Историко-краеведческий музей.
ІА НАНУ – Інститут археології Національної академії наук України, Київ.
ІВА – Інформаційно-видавниче агенство.
ІІМК РАН – Інститут історії материальної культури Російської академії наук, Санкт-Петербург.
ІКЗ – Історико-культурний заповідник.
КВ – Книга вступу.
КМ – Краєзнавчий музей.
КН МОН РК – Комитет науки Министерства образования и науки Республики Казахстан.
КСИА – Краткие сообщения Института археологии, Киев, Москва.
КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры, Ленинград, Санкт-Петербург.
ЛКМ – Лубенський краєзнавчий музей імені Г. Я. Стеллецького, Лубни.
МАО – Московское Императорское Археологические общество, Москва.
МГУ – Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова, Москва.
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР, Москва, Ленинград.
МКУ – Міністерство культури України, Київ.

МТС – Машинно-тракторна станція.
НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, Київ.
НА МА ХНУ ім. В. Н. Каразіна – Науковий архів Музею археології Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, Харків.
НА ПКМ – Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею, Полтава.
НА ПКМВК – Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, Полтава.
НА ЦОДПА – Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради, Полтава
НАН – Національна академія наук.
НАНУ – Національна академія наук України, Київ.
НГКР – Нафтогазоконденсатне родовище.
НДВ – Науково-дослідний відділ.
НІЕЗ – Національний історико-етнографічний заповідник.
НМЗУГ – Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Опішня.
НПУ – Національний педагогічний університет.
НТШ – Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка, Львів.
ОДА – Обласна державна адміністрація.
ОКМ – Обласний краєзнавчий музей.
ОІМ – Обласний історичний музей.
ООО – Общество с ограниченной ответственностью.
ООС – Операція Об'єднаних сил.
ПАЗ – Полтавський археологічний збірник, Полтава.
ПДМ – Полтавський державний музей ім В. Г. Короленка, Полтава.
ПДПІ – Полтавський державний педагогічний інститут ім В. Г. Короленка, Полтава.
ПДПУ – Полтавський державний педагогічний університет ім В. Г. Короленка, Полтава.
ПКМ – Полтавський краєзнавчий музей, Полтава.
ПКМВК – Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, Полтава.
ПНПУ – Полтавський національний педагогічний університет ім В. Г. Короленка, Полтава.
ПОДА – Полтавська обласна державна адміністрація, Полтава.
ПОО – Полтавська обласна організація, Полтава.
ПОУК – Полтавське обласне управління культури, Полтава.
ПП – Приватне підприємство.
ПУАК – Полтавская ученая архивная комиссия, Полтава.
ПХМ – Полтавський художній музей (галерея мистецтв) імені Миколи Ярошенка, Полтава.
РА – Российская археология, Москва.
РАН – Российская академия наук, Москва.
РВВ – Редакційно-видавничий відділ.
РДА – Районна державна адміністрація.
РККА – Рабоче-крестьянская Красная армия.
РЛП – Регіональний ландшафтний парк.
РНК УСРР – Рада Народних Комісарів Української СРР, Харків.
РФ – Російська Федерація.
СА – Советская археология, Москва.
САИ – Свод археологических источников, Москва, Ленинград.
СВК – Сільськогосподарський виробничий кооператив.
СМ СССР – Совет Министров Союза ССР, Москва.
СО РАН – Сибирское отделение Российской академии наук, Новосибирск.
СТОВ – Сільськогосподарське товариство з обмеженою відповідальністю.
ТОВ – Товариство з обмеженою відповідальністю.
УАН – Українська Академія Наук, Київ.
УІЖ – Український історичний журнал, Київ.
УК – Управління культури.
УК ПОДА – Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації, Полтава.
УКіТ– Управління культури і туризму.
УКПГ – Установка комплексної переробки газу.
УМСА – Українська медична стоматологічна академія, Полтава.
УООПИК – Украинское Общество охраны памятников истории и культуры, Киев.
УПЦ МП – Українська Православна Церква Московського патріархату.
УРЕ – Українська радянська енциклопедія, Київ.

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка.
УССР – Украинская Советская Социалистическая Республика.
УТОПІК – Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури, Київ.
ХГУ – Харковский государственный университет им. А. М. Горького, Харьков.
ХДУ – Харківський державний університет ім. О. М. Горького, Харків.
ХИАО – Харьковское историко-археологическое общество, Харьков.
ХОИАО – Харьковское областное историко-археологическое общество, Харьков.
ХНУ – Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Харків.
ЦАМО РФ – Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации, Подольск.
ЦОДПА – Центр охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради, Полтава
ЦОИПА – Центр охраны и исследований памятников археологии Управления культуры Полтавской облгосадминистрации, Полтава
ЦП НАНУ – Центр пам'яткознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ.
ESA – Eurasia Septentrionalis Antiqua, Helsinki.

га – гектар.
див. – дивись.
див. ст. – дивись статтю.
кв. – квадратний, квадратна.
кін. – кінець.
км – кілометр.
м – метр.
мм – міліметр.
обл. – область.
остан. – останній, остання.
пов. – повіт.
пол. – половина.
поч. – початок.
р. – рік.
р. – річка.
р-н – район.
рр. – роки, річки.
руб. – рубіж.
саж. – сажень.
сер. – середина.
см – сантиметр.
ст. – століття.
стр. – струмок.
тис. – тисячоліття.
трет. – третина.
чв. – чверть.

ПОКАЖЧИК
пам'яток історії та культури Котелевського району

№№ пп.	Населений пункт	Назва об'єкту	Сторінка
1	2	3	4
1.	Котельва, смт	Дубове – гідрологічний заказник місцевого значення (природа)	181
2.	Котельва, смт	Зіньківщина – заповідне урочище місцевого значення (природа)	182
3.	Котельва, смт	Ковпаківський – парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення (природа)	183
4.	Котельва, смт	Стоянка Матюшине I (Романове), пізній мезоліт, бронзовий і ранній залізний віки (V–I тис. до н. е., 2-га чв. I тис. н. е.) (археол.)	185
5.	Котельва, смт	Стоянка Матюшине (Романове) II, пізній мезоліт, козацький час (V тис. до н. е., XVIII ст.) (археол.)	187
6.	Котельва, смт	Стоянка Матюшине III (Романове), ранній бронзовий вік, катакомбна культура (1-ша чв. II тис. до н. е.) (археол.)	188
7.	Котельва, смт	Стоянка Матюшине IV (Романове), пізній мезоліт, бронзовий вік (V та кін. III – поч. і 2-га пол. II тис. до н. е.) (археол.)	190
8.	Котельва, смт	Стоянка Матюшине V (Романове), пізній мезоліт, бронзовий вік (V, кін. III – поч. і 2-га пол. II тис. до н. е.) (археол.)	191
9.	Котельва, смт	Котелевське городище I, ранній залізний вік, скіфський час; селище, пізньоскіфський час, козацька доба (VI–IV, I ст. до н. е. – I ст. н. е., 2-га чв. XVII ст.) (археол.)	191
10.	Котельва, смт	Котелевське городище II, козацький час (сер. XVII – XVIII ст.) (археол.)	195
11.	Котельва, смт	Поселення Котельва I (Рубіжне), неоліт, енеоліт, бронзовий вік, скіфський та пізньоскіфський час, пеньківська культура, давньоруський і післямонгольський час (кін. V – IV, кін. III – II тис. до н. е.; VI–V, II–I ст. до н. е.; V–VII, XII – поч. XIII, 2-га пол. XIII – XIV, XVII ст.) (археол.)	198
12.	Котельва, смт	Поселення Котельва II, пізній бронзовий вік, ранній залізний вік – скіфський час (кін. II – поч. I тис. до н. е., VI–V ст. до н. е.) (археол.)	203
13.	Котельва, смт	Місцезнаходження Котельва III, ранньослов'янський час – пеньківська культура (V – VII ст.) (археол.)	204
14.	Котельва, смт	Поселення Котельва IV, ур. Біля Ферми, бронзовий вік, скіфський час, черняхівська і пеньківська культури (археол.)	204
15.	Котельва, смт	Поселення Котельва V, неоліт, бронзовий вік (V – поч. III, II – поч. I тис. до н. е.) (археол.)	205
16.	Котельва, смт	Місцезнаходження Котельва VI, бронзовий вік (II – поч. I тис. до н. е.) (археол.)	206
17.	Котельва, смт	Місцезнаходження Котельва VII, бронзовий і ранній залізний віки (II – поч. I тис. до н. е., VII–IV ст. до н. е.) (археол.)	206
18.	Котельва, смт	Місцезнаходження Котельва VIII, пізній бронзовий та ранній залізний віки (II – поч. I тис. до н. е., VII–IV ст. до н. е.) (археол.)	207
19.	Котельва, смт	Поселення Котельва IX, пізній мезоліт – ранній неоліт, енеоліт, бронзовий вік, пізньоскіфський час, пеньківська культура (V, III–II тис. до н. е.; V–IV ст. до н. е., V–VII ст.) (археол.)	207
20.	Котельва, смт	Поселення Котельва X, пізній мезоліт – ранній неоліт, скіфський час, пеньківська культура (V тис. до н. е.; VI–IV ст. до н. е.: V–VII ст.) (археол.)	208
21.	Котельва, смт	Поселення Котельва XI, ранній залізний вік (VI–IV ст. до н. е.) (археол.)	210
22.	Котельва, смт	Поселення Котельва XII, ранній залізний вік (VI–IV ст. до н. е.) (археол.)	210

23.	Котельва, смт	Поселення Котельва XIII, бронзовий вік, черняхівська культура (II тис. до н. е., IV – поч. V ст. н. е.) (археол.)	211
24.	Котельва, смт	Місцезнаходження Котельва XIV, ранній залізний вік – черняхівська культура (кін. III – поч. V ст. н. е.) (археол.)	211
25.	Котельва, смт	Місцезнаходження Котельва XV, ранній залізний вік – черняхівська культура (кін. III – поч. V ст. н. е.) (археол.)	212
26.	Котельва, смт	Поселення Котельва XVI (Деревки I), ранній залізний вік, середньовіччя (V–III тис. до н. е., VII–IV ст. до н. е., V–VII ст.) (археол.)	212
27.	Котельва, смт	Поселення Котельва XVII, пізній бронзовий вік, XVIII ст. (археол.)	213
28.	Котельва, смт	Місцезнаходження Котельва XVIII, бронзовий вік, давньоруський час (III тис. до н. е., X ст.) (археол.)	214
29.	Котельва, смт	Поселення Котельва XIX, скіфський час, козацька доба (VII–IV ст. до н. е.; XIV; XVII – поч. XVIII ст.) (археол.)	214
30.	Котельва, смт	Поселення Котельва XX, скіфський і козацький часи (VI–IV ст. до н. е.; XVII–XVIII ст.) (археол.)	215
31.	Котельва, смт	Курганний могильник I, енеоліт – ранній залізний вік (археол.).	217
32.	Котельва, смт	Курганний могильник II, енеоліт – бронзовий вік (кін. IV – II тис. до н. е.) (археол.)	217
33.	Котельва, смт	Курганний могильник III Могили Гострої, енеоліт – ранній залізний вік (кін. IV – I тис. до н. е.) (археол.)	218
34.	Котельва, смт	Курганний могильник IV, енеоліт – бронзовий вік (IV–II тис. до н. е.) (археол.)	219
35.	Котельва, смт	Курганний могильник V «Великі Робленици», енеоліт – ранній залізний вік (IV–I тис. до н. е.) (археол.).	219
36.	Котельва, смт	Курганний могильник VI Дубове Озеро, енеоліт – бронзовий вік, передскіфський і сарматський часи (кін. IV – I тис. до н. е.) (археол.)	220
37.	Котельва, смт	Курганний могильник VII Маленької Могили, енеоліт – ранній залізний вік (кін. IV – I тис. до н. е.) (археол.)	221
38.	Котельва, смт	Курганний могильник VIII, енеоліт – ранній залізний вік (кін. IV – I тис. до н. е.) (археол.).	221
39.	Котельва, смт	Курганний могильник IX, енеоліт – ранній залізний вік (IV – I тис. до н. е.) (археол.)	222
40.	Котельва, смт	Курганний могильник X Могили Кроликової, енеоліт – ранній залізний вік (кін. IV – I тис. до н. е.) (археол.).	222
41.	Котельва, смт	Курганний могильник XI, енеоліт – бронзовий вік (кін. IV – II тис. до н. е.) (археол.)	223
42.	Котельва, смт	Курган I, бронзовий – ранній залізний віки (кін. III – I тис. до н. е.) (археол.)	224
43.	Котельва, смт	Курган II, енеоліт – бронзовий вік (IV–II тис. до н. е.) (археол.)	224
44.	Котельва, смт	Курган III, енеоліт – бронзовий вік (кін. IV – II тис. до н. е.) (археол.)	224
45.	Котельва, смт	Курган IV, бронзовий – ранній залізний віки (кін. III – I тис. до н. е.) (археол.)	225
46.	Котельва, смт	Курган V, енеоліт – бронзовий вік (кін. IV – II тис. до н. е.) (археол.)	225
47.	Котельва, смт	Курган VI, енеоліт – бронзовий вік (кін. IV – II тис. до н. е.) (археол.)	226
48.	Котельва, смт	Курган VIII (археол.)	226
49.	Котельва, смт	Курган IX, енеоліт – ранній залізний вік (кін. IV – I тис. до н. е.) (археол.).	227
50.	Котельва, смт	Курган X, енеоліт – ранній залізний вік (кін. IV – I тис. до н. е.) (археол.).	227
51.	Котельва, смт	Курган XI, енеоліт – бронзовий вік (кін. IV – II тис. до н. е.) (археол.)	227
52.	Котельва, смт	Курган VII, енеоліт – бронзовий вік (кін. IV – II тис. до н. е.) (археол.)	228
53.	Котельва, смт	Братська могила воїнів Червоної Армії (1943) (іст.)	228
54.	Котельва, смт	Братська могила воїнів Червоної Армії (1943) (іст.)	229
55.	Котельва, смт	Братська могила воїнів Червоної Армії (1941, 1943) (іст.)	229
56.	Котельва, смт	Братська могила воїнів Червоної Армії (1943) (іст.)	229

57.	Котельва, смт	Братська могила воїнів Червоної Армії (1943) (іст.)	230
58.	Котельва, смт	Братська могила воїнів Червоної Армії (1943) (іст.)	230
59.	Котельва, смт	Братська могила воїнів Червоної Армії (1943) (іст.)	231
60.	Котельва, смт	Братська могила воїнів Червоної Армії (1943) (іст.)	231
61.	Котельва, смт	Братська могила воїнів Червоної Армії (1941, 1943) (іст.)	232
62.	Котельва, смт	Братська могила воїнів Червоної Армії (1943) (іст.)	234
63.	Котельва, смт	Братська могила воїнів Червоної Армії (1941, 1943) (іст.)	234
64.	Котельва, смт	Братська могила воїнів Червоної Армії (1943) (іст.)	235
65.	Котельва, смт	Братська могила воїнів Червоної Армії (1943) (іст.)	235
66.	Котельва, смт	Братська могила воїнів Червоної Армії (1941, 1943), пам'ятний знак полеглим землякам (1952) (іст.)	236
67.	Котельва, смт	Братська могила учасників громадянської війни (1919) (іст.)	236
68.	Котельва, смт	Братські могили (2) учасників громадянської війни (1919), партизанів (1941–1943) (іст.)	237
69.	Котельва, смт	Братські могили учасників громадянської війни (1920), воїнів Червоної Армії (1943) (іст.)	238
70.	Котельва, смт	Будинок, де розміщувалась перша редакція районної газети (1933) (іст.)	239
71.	Котельва, смт	Будинок священика Вознесенської церкви (поч. XX ст.) (архіт.)	240
72.	Котельва, смт	Будинок житловий (поч. XX ст.) (архіт.)	241
73.	Котельва, смт	Будівля парового вальцевого млина (1912) (архіт., іст. науки і техн.)	241
74.	Котельва, смт	Комплекс будівель торгових рядів (поч. XX ст.) (архіт., іст.)	242
75.	Котельва, смт	Меморіальна дошка Збінському Семену Юхимовичу (2007) (іст.)	245
76.	Котельва, смт	Місце будинку, де знаходились штаби 5-ї та 7-ї гвардійських повітряно-десантних дивізій (1943) (іст.)	245
77.	Котельва, смт	Місце будинку, в якому народився і жив Ковпак Сидір Артемович (1887–1909) (1972) (іст.)	246
78.	Котельва, смт	Місце, де у 1768 р. котелевськими козаками був звільнений з-під варти Максим Залізняк (1977) (іст.)	248
79.	Котельва, смт	Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)	249
80.	Котельва, смт	Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)	249
81.	Котельва, смт	Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)	249
82.	Котельва, смт	Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)	249
83.	Котельва, смт	Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)	250
84.	Котельва, смт	Могила Арцаблюка Юрія Михайловича (2004) (іст.)	250
85.	Котельва, смт	Могила Бойка Бориса Андрійовича (2004) (іст.)	251
86.	Котельва, смт	Могила Борисова Миколи Дмитровича (2016) (іст.)	252
87.	Котельва, смт	Могила воїна Червоної Армії (1943) (іст.)	253
88.	Котельва, смт	Могила воїна Червоної Армії (1943) (іст.)	253
89.	Котельва, смт	Могила воїна Червоної Армії Яковлєва Миколи Павловича (1941) (іст.)	254
90.	Котельва, смт	Могила Гнилосира Миколи Степановича (2013) (іст.)	254
91.	Котельва, смт	Могила Давиденка Дмитра Андрійовича (2017) (іст.)	255
92.	Котельва, смт	Могила Дігтяря Миколи Івановича (1986) (іст.)	255
93.	Котельва, смт	Могила Дрижирук Анастасії Іванівни (1988) (іст.)	256
94.	Котельва, смт	Могила Дрижирука Василя Несторовича (2009) (іст.)	257
95.	Котельва, смт	Могила Євтушенко Марії Дмитрівни (1995) (іст.)	257
96.	Котельва, смт	Могила Жирнова Віктора Анатолійовича (2015) (іст.)	258
97.	Котельва, смт	Могила Збінського Семена Юхимовича (1988) (іст.)	259
98.	Котельва, смт	Могила ієромонаха Каріона (Кіндратенка) (1933) (іст.)	260
99.	Котельва, смт	Могила Калюха Івана Сергійовича (2010) (іст.)	260
100.	Котельва, смт	Могила Крючка Івана Антоновича (2005) (іст.)	261
101.	Котельва, смт	Могила Ларіонової Людмили Іванівни (2014) (іст.)	261
102.	Котельва, смт	Могила Лесько Людмили Василівни (2015) (іст.)	262
103.	Котельва, смт	Могила Лобаня Герасима Івановича (1975) (іст.)	263
104.	Котельва, смт	Могила Олійника Михайла Івановича (2009) (іст.)	263
105.	Котельва, смт	Могила Переяславця Миколи Дем'яновича (2008) (іст.)	264

106.	Котельва, смт	Могила Салашного Олексія Антоновича (1967) (іст.)	265
107.	Котельва, смт	Могила Салашного Якова Яковича (2001) (іст.)	266
108.	Котельва, смт	Могила Старокожко Феодосії Петрівни (2015) (іст.)	266
109.	Котельва, смт	Могила Федченка Йосипа Матвійовича (1923) (іст.)	267
110.	Котельва, смт	Могила Шевченка Радія Івановича (2001) (іст.)	268
111.	Котельва, смт	Пам'ятна дошка на честь двічі Героя Радянського Союзу Ковпака Сидора Артемовича (1969) (іст.)	268
112.	Котельва, смт	Пам'ятний знак воїнам частин і з'єднань Воронезького фронту, які звільнили Котельву від гітлерівських загарбників (1968) (іст.)	269
113.	Котельва, смт	Пам'ятний знак «Галерея Слави» (2003) (іст.)	271
114.	Котельва, смт	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–1933 рр. (2008) (іст.)	276
115.	Котельва, смт	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–1933 рр. (2008) (іст.)	276
116.	Котельва, смт	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–1933 рр. (2008) (іст.)	276
117.	Котельва, смт	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–1933 рр. (2007) (іст.)	277
118.	Котельва, смт	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–1933 рр. (1993) (іст.)	277
119.	Котельва, смт	Пам'ятний знак полеглим землякам (1967) (іст.)	278
120.	Котельва, смт	Пам'ятний знак полеглим землякам (1969) (іст.)	278
121.	Котельва, смт	Пам'ятний знак учасникам АТО (2017) (іст.)	280
122.	Котельва, смт	Пам'ятний знак учасникам бойових дій на території Демократичної Республіки Афганістан (2004) (іст.)	280
123.	Котельва, смт	Пам'ятний знак учасникам ліквідації аварії на Чорнобильській атомній електростанції (2003) (іст.)	281
124.	Котельва, смт	Пам'ятник Гнєдичу Миколі Івановичу (1987) (мист.)	282
125.	Котельва, смт	Пам'ятник Ковпаку Сидору Артемовичу (1948) (іст., мист.)	283
126.	Котельва, смт	Пам'ятник Шевченку Тарасу Григоровичу (1964) (іст.)	284
127.	Котельва, смт	Трактор «Універсал-2» (1964) (іст., іст. науки і техніки)	286
128.	Котельва, смт	Церква в ім'я Всіх Святих (1862) (архіт., іст.)	288
129.	Котельва, смт	Церква в ім'я Святої Живоначальної Трійці (1809–1812, 1835–1837) (архіт., містобуд., іст.)	289
130.	Котельва, смт	Школи земської будинок, де розташовувався штаб 8-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії (1911, 1943) (архіт., іст.)	293
131.	Котельва, смт	Школи земської початкової трикласної будинок (1890-ті рр.) (архіт., іст.)	295
132.	Котельва, смт	Школи земської № 2 будинок (1914) (архіт., іст.)	297
133.	Котельва, смт	Школи земської № 6 будинок (1903–1914) (архіт., іст.)	298
134.	Котельва, смт	Школи міністерської народної будинок (1888) (іст.)	299
135.	Котельва, смт	Школи церковноприхідської Троїцької парафії будинок (1892) (архіт.)	300
136.	Більськ, с.	«Барвінкова гора» – ботанічна пам'ятка природи місцевого значення (природа)	301
137.	Більськ, с.	Більське джерело (природа)	303
138.	Більськ, с.	Скоробір – ботанічний заказник місцевого значення (природа)	303
139.	Більськ, с.	Урочище «Дуби» – ботанічна пам'ятка природи місцевого значення (природа)	305
140.	Більськ, с.	Західне укріплення Більського городища, пізній бронзовий вік, скіфський час, козацька доба (кін. II – поч. I тис. до н. е.; кін. VIII – IV ст. до н. е.; XVII ст.) (археол.)	306
141.	Більськ, с.	Східне укріплення Більського городища, скіфський і пізньоримський часи, пеньківська культура (VI–IV ст. до н. е.; IV, VI–VII ст.) (археол.)	320
142.	Більськ, с.	Оборонні споруди Більського городища, скіфський час (VII–IV ст. до н. е.) (археол.)	332
143.	Більськ, с.	«Південний» вал Великого укріплення Більського городища, пізньоскіфський час (2-га пол. V ст. до н. е.) (археол.)	350
144.	Більськ, с.	Поселення Холодівка (Холодівська і Ставкова вул.), ранньоскіфський час (кін. VIII – 1-ша пол. VII ст. до н. е.) (археол.)	354

145.	Більськ, с.	Поселення Царина-Сад, скіфський час, пізньозарубинецька та київська культури (VII–V ст. до н. е., I–II і IV – 1-ша пол. V ст. н. е.) (археол.)	356
146.	Більськ, с.	Поселення Опішнянський яр I, скіфський час (VII–VI ст. до н. е.) (археол.)	362
147.	Більськ, с.	Поселення Шпилівка, Куземинська і Першотравнева вул., скіфський і козацький час (VII–IV ст. до н. е.; XVII–XVIII ст.) (археол.)	363
148.	Більськ, с.	Селище Холодівський яр I, Ставкова вул., скіфський час (VI–IV ст. до н. е.) (археол.)	364
149.	Більськ, с.	Поселення Холодівський яр II, Ставкова вул., богуславсько-білозерська і бондарихинська культури, скіфський час (XI–IX, VI–V ст. до н. е.) (археол.)	366
150.	Більськ, с.	Селище Холодівський яр III, Ставкова вул., скіфський час (VI–IV ст. до н. е.) (археол.)	368
151.	Більськ, с.	Поселення Холодівський яр IV, Ставкова вул., богуславсько-білозерська і бондарихинська культури, скіфський час (XI–IX, VI–V ст. до н. е.) (археол.)	369
152.	Більськ, с.	Селище Холодівський яр V, скіфський час (V–IV ст. до н. е.) (археол.)	371
153.	Більськ, с.	Селище Лісовий Кут, пізній бронзовий вік – бондарихинська культура, скіфський час (X–XI, кін. VI – V ст. до н. е.) (археол.)	372
154.	Більськ, с.	Поселення Кут, бронзовий вік, скіфський час, черняхівська культура (2-га чв. II тис. до н. е.; VI–V ст. до н. е.; III–IV ст. н. е.) (археол.)	376
155.	Більськ, с.	Селище Цегельня, скіфський час (VI–IV ст. до н. е.) (археол.)	378
156.	Більськ, с.	Селище Безодня I, скіфський час (VI–IV ст. до н. е.) (археол.)	379
157.	Більськ, с.	Селище Безодня II, скіфський час (VI–V ст. до н. е.) (археол.)	381
158.	Більськ, с.	Селище Перше поле, скіфський та козацький часи (сер. VI – 1-ша пол. V ст. до н. е., XVII ст.) (археол.)	382
159.	Більськ, с.	Північне селище-передгороддя Східного укріплення Більського городища, скіфський час (V–IV ст. до н. е.) (археол.)	384
160.	Більськ, с.	Поселення Центр, Центральна вул., бондарихинська культура, скіфський час (XII–IX; VI–IV ст. до н. е.) (археол.)	384
161.	Більськ, с.	Поселення Майдан, бондарихинська культура, пізньоскіфський час (XII–IX; кін. V – IV ст. до н. е.; XVIII ст.) (археол.)	386
162.	Більськ, с.	Поселення Барвінкова гора II, скіфський час (V–IV ст. до н. е.) (археол.)	388
163.	Більськ, с.	Комплекс археологічних об'єктів: селище Поле 2-ї бригади, пізньоскіфський час (V–IV ст. до н. е.); селітроварницький стан, козацький час (поч. 3-ї чв. XVII ст.) (археол.)	389
164.	Більськ, с.	Поселення біля Східного укріплення Більського городища, пеньківська культура (2-га пол. VII ст.) (археол.)	398
165.	Більськ, с.	Поселення Озеро I, скіфський і пізньоскіфський час, пізньозарубинецька і черняхівська культури, козацький час (VII–IV ст. до н. е.; I – 1-ша пол. II, III–IV; XVII ст.) (археол.)	399
166.	Більськ, с.	Місцезнаходження Озеро II, пізній бронзовий вік, скіфський час, пізньозарубинецька культура (кін. II тис. до н. е.; VII–V ст. до н. е.; I–II ст. н. е.; XVII ст.) (археол.)	402
167.	Більськ, с.	Місцезнаходження Озеро III – рештки Більського першопоселення, скіфський та козацький часи (VI–IV ст. до н. е.; XVII ст.) (археол.)	403
168.	Більськ, с.	Рештки селітряного заводу, Центральна вул., фінал козацького та Новий час (XVIII – 80-ті рр. XIX ст.) (істор. науки і техн., археол.)	406
169.	Більськ, с.	Поселення, ґрунтовий некрополь Барвінкова гора I (оглядовий майданчик), пізньоскіфський і козацький час (V–IV ст. до н. е.; кін. XII – поч. XIII, сер. XVIII ст.) (археол.)	407
170.	Більськ, с.	Поселення Пристань, скіфський час (V ст. до н. е.) (археол.)	410

171.	Більськ, с.	Поселення Мамрої I, бронзовий вік, скіфський час, черняхівська культура (XVIII–XII ст. до н. е.; VI – поч. V ст. до н. е.; IV ст. н. е.) (археол.)	411
172.	Більськ, с.	Селище Перемірки I, ранньоскіфський час (кін. VIII – VII ст. до н. е.) (археол.)	413
173.	Більськ, с.	Селище Холодівщина I, скіфський час (VII–IV ст. до н. е.) (археол.)	417
174.	Більськ, с.	Селище Холодівщина II, скіфський час (VI–IV ст. до н. е.) (археол.)	420
175.	Більськ, с.	Селище Холодівщина III, ранньоскіфський час (VII–VI ст. до н. е.) (археол.)	421
176.	Більськ, с.	Селище Холодівщина IV, скіфський час (VI–IV ст. до н. е.) (археол.)	422
177.	Більськ, с.	Селище Марченки, черняхівська культура (III–IV ст.) (археол.)	423
178.	Більськ, с.	Селище Перемірки II, черняхівська культура (III–IV ст.) (археол.)	425
179.	Більськ, с.	Селище Перещепине II, черняхівська культура (IV ст. н. е.) (археол.)	426
180.	Більськ, с.	Місцезнаходження Барвінкова гора, рештки плейстоценової фауни, пізній палеоліт (палеонтол., археол.)	428
181.	Більськ, с.	Місцезнаходження Старий кар'єр, пізній бронзовий вік, скіфський час, пеньківська культура (2-га пол. II тис. до н. е.; V–IV ст. до н. е.; VI–VII ст.) (археол.)	429
182.	Більськ, с.	Місцезнаходження Марченки, пізньоскіфський час (V–IV ст. до н. е.) (археол.)	430
183.	Більськ, с.	Місцезнаходження Центр I, пізньоримський і фінал козацького часів (IV – поч. V; XVIII–XIX ст.) (археол.)	430
184.	Більськ, с.	Місцезнаходження Центр II, вул. Центральна, післямонгольський час (XIII–XIV ст.) (археол.)	431
185.	Більськ, с.	Курганний могильник Перемірки, ранньоскіфський час (кін. VIII – VII ст. до н. е.) (археол.)	432
186.	Більськ, с.	Курганний могильник Перещепине, скіфський час (VII–IV ст. до н. е.) (археол.)	436
187.	Більськ, с.	Курганний могильник Скоробір (Скоробір, Осняги, Марченки), ранній залізний вік, козацький час (VII–IV ст. до н. е., кін. XVI – XVII ст.) (археол.)	443
188.	Більськ, с.	Курган в ур. Безодня, бронзовий вік або ранньоскіфський час (II – 1-ша трет. I тис. до н. е.) (археол.)	454
189.	Більськ, с.	Майдани Великий і Малий Скоробір, скіфський та козацький часи (VII–V ст. до н. е., поч. XVII ст.) (археол., істор. науки і техн.)	455
190.	Більськ, с.	Братська могила воїнів Червоної Армії, жертв нацизму (1941, 1943) (іст.)	459
191.	Більськ, с.	Братська могила воїнів Червоної Армії (1943) (іст.)	461
192.	Більськ, с.	Братські могили (5) воїнів Червоної Армії (1943) (іст.)	461
193.	Більськ, с.	Братська могила воїнів Червоної Армії (1943) (іст.)	463
194.	Більськ, с.	Братська могила жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)	463
195.	Більськ, с.	Братська могила жертв нацизму (1942) (іст.)	464
196.	Більськ, с.	Будинок дяка (поч. XX ст.) (іст.)	464
197.	Більськ, с.	Будинок церковної сторожки (кін. XIX – поч. XX ст.) (іст.)	465
198.	Більськ, с.	Будинок школи, в якій працював Бабак Іван Ілліч, навчався Латченко Артур Вікторович (1936, 2004, 2018) (іст.)	465
199.	Більськ, с.	Могила воїна Червоної Армії (1943) (іст.)	467
200.	Більськ, с.	Могила воїна Червоної армії (1943) (іст.)	468
201.	Більськ, с.	Могила Латченка Артура Вікторовича (2017) (іст.)	468
202.	Більськ, с.	Місце загибелі Малохліба Тимофія Івановича (1989) (іст.)	469
203.	Більськ, с.	Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)	469
204.	Більськ, с.	Місце проведення партійних зборів військових частин (1943) (іст.)	470
205.	Більськ, с.	Млин паровий вальцевий (1912) (іст. науки і техн., архіт.)	470
206.	Більськ, с.	Пам'ятне місце подвигу Шишкіна Михайла Володимировича (1943) (іст.)	471

207.	Більськ, с.	Пам'ятний знак землякам, загиблим під час громадянської війни 1917–1921 рр. (1990) (іст.)	472
208.	Більськ, с.	Пам'ятний знак бійцям Більського червоногвардійського загону (1982) (іст.)	472
209.	Більськ, с.	Пам'ятний знак на місці дислокування партизанського загону, 1917–1919 рр. (1989) (іст.)	473
210.	Більськ, с.	Пам'ятник знак полеглим землякам (1987) (іст.)	474
211.	Більськ, с.	Школи другої земської двокомплектної (двокласної) будинок (1910–1911) (архіт., іст.)	475
212.	Борівське, Мирадове, Гетьманка, сс.	Великий і Малий лиман – ландшафтний заказник місцевого значення (природа)	476
213.	Велика Рублівка, с.	Селище Велика Рублівка I, епоха бронзи, ранній залізний вік, роменська культура (II–I тис. до н. е., X – поч. XI ст.) (археол.)	478
214.	Велика Рублівка, с.	Курганний могильник I (археол.)	478
215.	Велика Рублівка, с.	Курганний могильник II, енеоліт – ранній залізний вік (IV–I тис. до н. е.) (археол.)	478
216.	Велика Рублівка, с.	Курганний могильник III (археол.)	479
217.	Велика Рублівка, с.	Курганний могильник IV, бронзовий вік (кін. III – II тис. до н. е.) (археол.)	479
218.	Велика Рублівка, с.	Курганний могильник V (археол.)	480
219.	Велика Рублівка, с.	Курганний могильник VI Могили Буканівської, енеоліт – ранній залізний вік (IV–I тис. до н. е.) (археол.)	480
220.	Велика Рублівка, с.	Курган I (археол.)	481
221.	Велика Рублівка, с.	Курган II (археол.)	481
222.	Велика Рублівка, с.	Курган III (археол.)	481
223.	Велика Рублівка, с.	Курган IV (археол.)	482
224.	Велика Рублівка, с.	Курган V (археол.)	482
225.	Велика Рублівка, с.	Курган VI (археол.)	482
226.	Велика Рублівка, с.	Курган VII (археол.)	482
227.	Велика Рублівка, с.	Курган VIII, бронзовий вік (II тис. до н. е.) (археол.)	483
228.	Велика Рублівка, с.	Курганоподібних насипів група (археол.)	483
229.	Велика Рублівка, с.	Братська могила воїнів Червоної Армії (1941, 1943) (іст.)	484
230.	Велика Рублівка, с.	Братська могила воїнів Червоної Армії (1943) (іст.)	484
231.	Велика Рублівка, с.	Братська могила воїнів Червоної Армії (1943) (іст.)	485
232.	Велика Рублівка, с.	Братська могила жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)	485
233.	Велика Рублівка, с.	Братська могила учасників громадянської війни (1918), воїнів Червоної Армії (1941, 1943), пам'ятний знак полеглим землякам (1987) (іст.)	486
234.	Велика Рублівка, с.	Трактор «Універсал-2» (1967) (іст. науки і техн.)	487
235.	Ворони, с.	Пам'ятний знак полеглим землякам (1991) (іст.)	488
236.	Ворони, с.	Могила Кагановича Володимира Марковича (1941) (іст.)	489
237.	Гетьманка, с.	Місцезнаходження Лиман I, бронзовий і ранній залізний віки (2-га пол. II – I тис. до н. е.) (археол.)	489
238.	Гетьманка, с.	Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)	490
239.	Гетьманка, с.	Пам'ятний знак полеглим землякам та жертвам нацизму (1965) (іст.)	490
240.	Глобівка, с.	Курганний могильник, енеоліт – бронзовий вік (IV–II тис. до н. е.) (археол.)	491
241.	Глобівка, с.	Курган I (археол.)	491
242.	Глобівка, с.	Курган II, бронзовий вік (III–II тис. до н. е.) (археол.)	492
243.	Глобівка, с.	Курган III, енеоліт – бронзовий вік (IV–II тис. до н. е.) (археол.)	492
244.	Глобівка, с.	Братська могила воїнів Червоної Армії (1943) (іст.)	492
245.	Глобівка, с.	Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)	493
246.	Глобівка, с.	Пам'ятний знак полеглим землякам (іст.)	493
247.	Дем'янівка, с.	Поселення Дем'янівка, неоліт, ранній залізний вік (IV тис. до н. е.; VII–VI ст. до н. е.) (археол.)	493

248.	Дем'янівка, с.	Місцезнаходження Дем'янівка I, ранній залізний вік (археол.)	494
249.	Дем'янівка, с.	Місцезнаходження Дем'янівка II, бронзовий вік (археол.)	494
250.	Дем'янівка, с.	Місцезнаходження Дем'янівка III, бронзовий вік (археол.)	494
251.	Дем'янівка, с.	Місцезнаходження Дем'янівка IV, фінал бронзового віку (археол.)	494
252.	Дем'янівка, с.	Місцезнаходження Дем'янівка V, бронзовий вік (археол.)	495
253.	Дем'янівка, с.	Місцезнаходження Дем'янівка VI, бронзовий вік (археол.)	495
254.	Дем'янівка, с.	Місцезнаходження Дем'янівка VII, бронзовий вік (археол.)	495
255.	Дем'янівка, с.	Місцезнаходження Дем'янівка VIII, бронзовий – ранній залізний віки (археол.)	495
256.	Дем'янівка, с.	Місцезнаходження Дем'янівка IX, бронзовий вік (археол.)	495
257.	Дем'янівка, с.	Місцезнаходження Дем'янівка X, бронзовий вік (археол.)	496
258.	Дем'янівка, с.	Місцезнаходження Дем'янівка XI, раннє середньовіччя – пеньківська культура (2-га чв. I тис. н. е.) (археол.)	496
259.	Дем'янівка, с.	Курган I, бронзовий вік – скіфський час (кін. III – I тис. до н. е.) (археол.)	496
260.	Дем'янівка, с.	Курган II, бронзовий вік – скіфський час (кін. III – I тис. до н. е.) (археол.)	497
261.	Дем'янівка, с.	Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)	497
262.	Дем'янівка, с.	Пам'ятний знак полеглим землякам (1968) (іст.)	497
263.	Деревки, с.	Дуб черешчатий – ботанічна пам'ятка природи місцевого значення (природа)	497
264.	Деревки, с.	Колода – заповідне урочище (природа)	498
265.	Деревки, с.	Крупицьке – заповідне урочище (природа)	499
266.	Деревки, с.	Поселення Деревки II, бронзовий вік (II тис. до н. е.) (археол.)	500
267.	Деревки, с.	Поселення Деревки III, бронзовий вік (II тис. до н. е.) (археол.)	501
268.	Деревки, с.	Місцезнаходження Деревки IV, бронзовий вік (II тис. до н. е.) (археол.)	501
269.	Деревки, с.	Місцезнаходження Деревки V, бронзовий, ранній залізний вік – скіфський час (II тис. до н. е.; VII–IV ст. до н. е.) (археол.)	502
270.	Деревки, с.	Місцезнаходження Деревки VI, бронзовий і ранній залізний віки (II тис. до н. е., VII–IV ст. до н. е.) (археол.)	502
271.	Деревки, с.	Місцезнаходження Деревки VII, ранній залізний вік (VII–IV ст. до н. е.) (археол.)	503
272.	Деревки, с.	Місцезнаходження Деревки VIII, ранній залізний вік (VII–IV ст. до н. е.) (археол.)	503
273.	Деревки, с.	Курганний могильник I Могили Доробєдової, майдан, енеоліт – ранній залізний вік, козацький час (кін. IV – I тис. до н. е., XVII ст.) (археол.)	503
274.	Деревки, с.	Курганний могильник II, енеоліт – бронзовий вік (кін. IV – II тис. до н. е.) (археол.)	504
275.	Деревки, с.	Курган I Могила Опішлянка (Опішнянка, Опішня), скіфський час (кін. VI – поч. V ст. до н. е.) (археол.)	504
276.	Деревки, с.	Курган II, енеоліт – ранній залізний вік (археол.)	507
277.	Деревки, с.	Курган III, бронзовий вік, скіфський час (кін. III – II тис. до н. е., VI–IV ст. до н. е.) (археол.)	507
278.	Деревки, с.	Братська могила воїнів Червоної Армії (1941, 1943), пам'ятний знак полеглим землякам (1975) (іст.)	507
279.	Деревки, с.	Могила Дрижирука Василя Яковича (2002) (іст.)	508
280.	Деревки, с.	Могила П'явки Івана Івановича (1998) (іст.)	509
281.	Деревки, с.	Могила Смоляра Івана Дмитровича (2015) (іст.)	510
282.	Деревки, с.	Могила Шашка Івана Івановича (2005) (іст.)	511
283.	Деревки, с.	Пам'ятний знак воїнам-визволителям (1990) (іст.)	512
284.	Деревки, с.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)	512
285.	Деревки, с.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)	512
286.	Деревки, с.	Пам'ятний знак на місці церкви на честь святої ікони Казанської Божої Матері (2015) (іст.)	513

287.	Деревки, с.	Школи церковнопарафіяльної початкової будинок, в якій працювали вчителі, полеглі на фронтах Другої світової війни у 1941–1945 рр. (1904, 1990) (архіт., іст.)	513
288.	Діброва, с.	«Садочки» – ландшафтний заказник місцевого значення (природа)	515
289.	Діброва, с.	Поселення Діброва I, пізній бронзовий вік (2-га пол. II тис. до н. е.) (археол.)	516
290.	Діброва, с.	Селище Діброва II, скіфський час, черняхівська культура (археол.)	516
291.	Діброва, с.	Курган I (археол.)	516
292.	Діброва, с.	Пам'ятний знак полеглим землякам (1958) (іст.)	517
293.	Зайці, с.	Курганний могильник I, енеоліт – бронзовий вік (IV–II тис. до н. е.) (археол.)	517
294.	Зайці, с.	Курганний могильник II, енеоліт – бронзовий вік (IV–II тис. до н. е.) (археол.)	518
295.	Зайці, с.	Курганний могильник III, енеоліт – ранній залізний вік (IV–I тис. до н. е.) (археол.)	518
296.	Зайці, с.	Курганний могильник IV, енеоліт – бронзовий вік (IV–II тис. до н. е.) (археол.)	519
297.	Зайці, с.	Курганний могильник V, енеоліт – бронзовий вік (IV–II тис. до н. е.) (археол.)	519
298.	Зайці, с.	Курганний могильник VI, бронзовий вік (кін. III – II тис. до н. е.) (археол.)	520
299.	Зайці, с.	Курганний могильник VII, енеоліт – ранній залізний вік (IV–I тис. до н. е.) (археол.)	520
300.	Зайці, с.	Курган I, енеоліт – бронзовий вік (IV–II тис. до н. е.) (археол.)	521
301.	Зайці, с.	Братська могила воїнів Червоної Армії (1943), пам'ятний знак полеглим землякам (1967) (іст.)	521
302.	Зайці, с.	Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)	522
303.	Зайці, с.	Пам'ятний знак полеглим землякам (2003) (іст.)	522
304.	Зайці Другі, с.	Курганний могильник I, бронзовий вік (III–II тис. до н. е.) (археол.)	523
305.	Зайці Другі, с.	Курганний могильник II, енеоліт – ранній залізний вік (III–I тис. до н. е.) (археол.)	523
306.	Зайці Другі, с.	Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)	523
307.	Зайці Другі, с.	Пам'ятний знак полеглим землякам (іст.)	524
308.	Зуби, с.	Могила воїна Червоної Армії (1943) (іст.)	524
309.	Камінне, с.	Курганний могильник I Могили Дігтярної (Дігтярьової), енеоліт – ранній залізний вік (кін. IV – I тис. до н. е.) (археол.)	525
310.	Камінне, с.	Курганний могильник II, бронзовий – ранній залізний віки (кін. III – I тис. до н. е.) (археол.)	527
311.	Камінне, с.	Курганний могильник III, бронзовий – ранній залізний віки (кін. III – I тис. до н. е.) (археол.)	528
312.	Камінне, с.	Курганний могильник IV, бронзовий вік (II тис. до н. е.) (археол.)	528
313.	Камінне, с.	Курганний могильник V, бронзовий вік (кін. III – II тис. до н. е.) (археол.)	528
314.	Камінне, с.	Курган I, бронзовий вік (кін. III – II тис. до н. е.) (археол.)	528
315.	Камінне, с.	Курган II, енеоліт – бронзовий вік (IV–II тис. до н. е.) (археол.)	529
316.	Камінне, с.	Братські могили (9) воїнів Червоної Армії (1943) (іст.)	529
317.	Касяни, с.	Місцезнаходження Касяни, бронзовий вік (II тис. до н. е.) (археол.)	530
318.	Касяни, с.	Курган I (археол.)	530
319.	Касяни, с.	Курган II, енеоліт – бронзовий вік (IV–II тис. до н. е.) (археол.)	530
320.	Касяни, с.	Курган III, енеоліт – ранній залізний вік (IV–II тис. до н. е., поч. I тис. н. е.) (археол.)	531
321.	Ковалеве, с.	Курганний могильник I, енеоліт – ранній залізний вік (IV–I тис. до н. е.) (археол.)	531
322.	Ковалеве, с.	Курганний могильник II, енеоліт – бронзовий вік (IV–II тис. до н. е.) (археол.)	532

323.	Ковалеве, с.	Ізюмської оборонної лінії ділянка валу (кін. XVII – 1-ша трет. XVIII ст.) (археол.).	532
324.	Ковалеве, с.	Братська могила воїнів Червоної Армії (1943), пам'ятний знак полеглим землякам (1976) (іст.)	534
325.	Ковалеве, с.	Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)	534
326.	Ковжижа, с.	Курганний могильник I (археол.)	535
327.	Ковжижа, с.	Курганний могильник II, пізній бронзовий вік (2-га пол. II тис. до н. е.) (археол.)	535
328.	Ковжижа, с.	Курган I, енеоліт – ранній залізний вік (IV тис. до н. е. – IV ст. до н. е.) (археол.)	535
329.	Ковжижа, с.	Курган II, енеоліт – бронзовий вік (IV–II тис. до н. е.) (археол.)	536
330.	Ковжижа, с.	Курган III (археол.)	536
331.	Ковжижа, с.	Курган IV, енеоліт – бронзовий вік (IV–II тис. до н. е.) (археол.)	537
332.	Ковжижа, с.	Курган V, енеоліт – бронзовий вік (IV–II тис. до н. е.) (археол.)	537
333.	Ковжижа, с.	Курган VI (археол.)	537
334.	Ковжижа, с.	Курган VII (археол.)	537
335.	Ковжижа, с.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)	537
336.	Ковжижа, с.	Пам'ятний знак полеглим землякам (2003) (іст.)	538
337.	Козлівщина, с.	Курганний могильник I, бронзовий вік (II тис. до н. е.) (археол.)	538
338.	Козлівщина, с.	Курганний могильник II, майдан, енеоліт, бронзовий вік, скіфський та козацький час (IV–I тис. до н. е.; XVII ст.) (археол.)	539
339.	Козлівщина, с.	Курганний могильник III (археол.)	539
340.	Козлівщина, с.	Курганний могильник IV (археол.)	539
341.	Козлівщина, с.	Курганний могильник V (археол.)	540
342.	Козлівщина, с.	Курган I, бронзовий вік (кін. III – II тис. до н. е.) (археол.)	540
343.	Козлівщина, с.	Курган II (археол.)	540
344.	Козлівщина, с.	Братська могила воїнів Червоної Армії, партизанів, пам'ятний знак полеглим землякам (1941, 1943, 1957) (іст.)	541
345.	Козлівщина, с.	Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)	542
346.	Козлівщина, с.	Пам'ятник Шевченку Тарасу Григоровичу (1953, 2005) (іст.)	542
347.	Лабурівка, с.	Лабурівський – орнітологічний заказник місцевого значення (природа)	543
348.	Лабурівка, с.	Місцезнаходження Лабурівка, бронзовий вік, давньоруський час (2-га пол. II тис. до н. е., XII – поч. XIII ст.) (археол.)	544
349.	Лабурівка, с.	Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)	544
350.	Лабурівка, с.	Пам'ятник Спичаку Івану Івановичу (1968) (іст.)	545
351.	Лихачівка, Мала Рублівка, сс.	Розрита Могила – комплексна пам'ятка природи місцевого значення (природа)	545
352.	Лихачівка, с.	Археологічний комплекс: Лихачівка I, поселення, ґрунтовий могильник, неоліт, бронзовий та ранній залізний віки (IV–III, 2-га чв. II – поч. I тис. до н. е., VI – поч. III тис. до н. е.) (археол.)	547
353.	Лихачівка, с.	Поселення Лихачівка II, рештки стійбищ, енеоліт, бронзовий вік, передскіфський, скіфський, пізньоримський та козацький часи (кін. III – поч. I тис. до н. е., VII–IV ст. до н. е., 2-га чв. I тис. н. е., XVII–XVIII ст.) (археол.)	551
354.	Лихачівка, с.	Місцезнаходження Лихачівка III (рештки стійбища), ранній та пізній бронзовий вік (кін. III, ост. чв. II тис. до н. е.) (археол.)	552
355.	Лихачівка, с.	Братська могила воїнів Червоної Армії (1941) (іст.)	553
356.	Лихачівка, с.	Братська могила воїнів Червоної Армії, пам'ятний знак полеглим землякам (1943, 1957) (іст.)	553
357.	Лихачівка, с.	Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)	554
358.	Любка, с.	Любка – гідрологічний заказник місцевого значення (природа)	555
359.	Любка, с.	Курганний могильник I «Могили», енеоліт – ранній залізний вік (кін. IV – I тис. до н. е.) (археол.)	556
360.	Любка, с.	Курган, енеоліт – бронзовий вік (кін. IV – II тис. до н. е.) (археол.)	556

361.	Мала Рублівка, Мар'їне, сс.	Малорублівський – гідрологічний заказник місцевого значення (природа)	557
362.	Мала Рублівка, с.	Поселення Мала Рублівка I, ранній та пізній бронзовий вік – ямна і бережнівсько-маївська зрубна культури; передскіфський та ранньоскіфський часи (сер. – кін. III тис. до н. е., сер. XIV – XIII, VIII–VII ст. до н. е.) (археол.)	558
363.	Мала Рублівка, с.	Поселення Мала Рублівка II, фінальний бронзовий вік – бондарихинська культура; передскіфський час (XII – сер. XI, IX ст. до н. е.) (археол.)	559
364.	Мала Рублівка, с.	Поселення Мала Рублівка III, бронзовий вік (II тис. до н. е.) (археол.)	559
365.	Мала Рублівка, с.	Селище Розрита Могила, черняхівська культура (кін. III – поч. V ст. н. е.) (археол.)	560
366.	Мала Рублівка, с.	Місцезнаходження Мала Рублівка I, епоха бронзи (археол.)	561
367.	Мала Рублівка, с.	Місцезнаходження Мала Рублівка II, епоха бронзи (археол.)	561
368.	Мала Рублівка, с.	Розрита Могила, курганний могильник, бронзовий та ранній залізний віки, раннє середньовіччя (II тис. до н. е., VII–IV ст. до н. е., 2-га пол. V – поч. VI ст. н. е.) (археол.)	561
369.	Мала Рублівка, с.	Майдан Розрита Могила, ранній залізний вік, козацький і Новий час (VII–V ст. до н. е.; поч. XVII ст.; XVIII – поч. XIX ст.) (археол.)	565
370.	Мала Рублівка, с.	Городище містечка Рублівка, козацька доба (остан. чв. XVII – XVIII ст.) (археол.)	570
371.	Мала Рублівка, с.	Братська могила воїнів Червоної Армії (1943), пам'ятний знак полеглим землякам (1975) (іст.)	572
372.	Мала Рублівка, с.	Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)	573
373.	Маловидне, с.	Курганоподібний насип (археол.)	573
374.	Маловидне, с.	Братська могила партизанів (1942) (іст.)	573
375.	Маловидне, с.	Братська могила учасників громадянської війни (1919) (іст.)	574
376.	Маловидне, с.	Первісне місце поховання воїнів Червоної Армії (1943) (іст.)	574
377.	Мар'їне, с.	Поселення Мар'їне I, бронзовий вік, скіфський час, черняхівська і салтівська культури (археол.).	575
378.	Мар'їне, с.	Поселення Мар'їне II, скіфський час, черняхівська культура (археол.).	575
379.	Мар'їне, с.	Поселення Мар'їне III, скіфський час, пізній бронзовий вік, черняхівська і салтівська культури (археол.)	576
380.	Мар'їне, с.	Поселення Мар'їне IV, пізній бронзовий вік, ранньослов'янський час – пеньківська культура (археол.).	576
381.	Мар'їне, с.	Курганний могильник I, пізній бронзовий вік (2-га пол. II тис. до н. е.) (археол.)	577
382.	Мар'їне, с.	Курганний могильник II, бронзовий – ранній залізний віки (кін. III – I тис. до н. е.) (археол.)	577
383.	Мар'їне, с.	Курганний могильник III, пізній бронзовий вік (2-га пол. II тис. до н. е.) (археол.)	578
384.	Мар'їне, с.	Курганний могильник IV, енеоліт – бронзовий вік (кін. IV – II тис. до н. е.) (археол.)	578
385.	Мар'їне, с.	Курганний могильник V, енеоліт – ранній залізний вік (кін. IV – I тис. до н. е.) (археол.)	579
386.	Мар'їне, с.	Курганний могильник VI, енеоліт – бронзовий вік (кін. IV – II тис. до н. е.) (археол.)	580
387.	Мар'їне, с.	Курганний могильник VII, енеоліт – бронзовий вік (кін. IV – II тис. до н. е.) (археол.)	580
388.	Мар'їне, с.	Курганний могильник VIII, енеоліт – ранній залізний вік (кін. IV – I тис. до н. е.) (археол.)	580
389.	Мар'їне, с.	Курган I, бронзовий вік (кін. III – II тис. до н. е.) (археол.)	581
390.	Мар'їне, с.	Курган II, бронзовий – ранній залізний віки (III–I тис. до н. е.) (археол.)	581
391.	Мар'їне, с.	Курган III, енеоліт – ранній залізний вік (кін. IV – I тис. до н. е.) (археол.)	581

392.	Мар'їне, с.	Курган IV, бронзовий – ранній залізний віки (III–I тис. до н. е.) (археол.)	582
393.	Мар'їне, с.	Курган V, бронзовий – ранній залізний віки (III–I тис. до н. е.) (археол.)	582
394.	Мар'їне, с.	Курган VI, енеоліт – бронзовий вік (кін. IV – II тис. до н. е.) (археол.)	582
395.	Мар'їне, с.	Курган VII, енеоліт – ранній залізний вік (археол.)	583
396.	Мар'їне, с.	Майдан, ранній залізний вік, козацький час (I тис. до н. е., XVII ст.) (археол.)	583
397.	Мар'їне, с.	Братська могила учасників громадянської війни (1919), воїнів Червоної Армії (1943), пам'ятний знак полеглим землякам (1990) (іст.)	583
398.	Мар'їне, с.	Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)	584
399.	Мар'їне, с.	Могила воїна Червоної Армії (1943) (іст.)	584
400.	Мар'їне, с.	Могила воїна Червоної Армії (1943) (іст.)	585
401.	Матвіївка, с.	«Приворсклянський» – ботанічний заказник місцевого значення (природа)	585
402.	Матвіївка, с.	Місцезнаходження Матвіївка I, неоліт, давньоруський час (V–IV тис. до н. е., XII ст.) (археол.)	586
403.	Матвіївка, с.	Місцезнаходження Матвіївка II, бронзовий вік (археол.).	587
404.	Матвіївка, с.	Курган (археол.)	587
405.	Матвіївка, с.	Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)	587
406.	Матвіївка, с.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)	587
407.	Матвіївка, с.	Пам'ятний знак полеглим землякам (1995) (іст.)	588
408.	Матвіївка, с.	Скита Матвіївського Преображенського місце (кін. XIX – 2-а пол. XX ст.) (істор.).	588
409.	Микілка, с.	Курганний могильник, енеоліт – бронзовий вік (IV–II тис. до н. е.) (археол.)	589
410.	Микілка, с.	Місцезнаходження Микілка, пізній бронзовий вік, козацький час (кін. II тис. до н. е., 2-га пол. XVII ст.) (археол.)	590
411.	Микілка, с.	Братська могила воїнів Червоної Армії (1941, 1943) (іст.)	590
412.	Микілка, с.	Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)	591
413.	Микілка, с.	Пам'ятний знак полеглим землякам (1967) (іст.)	591
414.	Микілка, с.	Пам'ятний знак Рахну Володимиру Івановичу (2017) (іст.)	592
415.	Милорадове, Матвіївка, сс.	Борівський – ботанічний заказник місцевого значення (природа)	593
416.	Милорадове, с.	Курганний могильник I, енеоліт – ранній залізний вік (IV–I тис. до н. е.) (археол.)	594
417.	Милорадове, с.	Курганний могильник II, бронзовий вік (III–II тис. до н. е.) (археол.)	595
418.	Милорадове, с.	Курганний могильник III, енеоліт – ранній залізний вік (IV–I тис. до н. е.) (археол.)	596
419.	Милорадове, с.	Курган I (археол.)	596
420.	Милорадове, с.	Майдан, ранній залізний вік, козацький час (VII–IV ст. до н. е., XVII ст.) (археол.)	596
421.	Милорадове, с.	Група курганоподібних насипів (археол.)	597
422.	Милорадове, с.	Братська могила воїнів Червоної Армії (1941, 1943), пам'ятний знак полеглим землякам (1967) (іст.)	597
423.	Милорадове, с.	Місце розстрілу Поліщука Федора Єлисейовича (1942) (іст.)	599
424.	Милорадове, с.	Могила Івницької Тамари Василівни (1985) (іст.)	599
425.	Милорадове, с.	Могила Мілікова Володимира Петровича (2002) (іст.)	600
426.	Милорадове, с.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)	601
427.	Милорадове, с.	Пам'ятний знак полеглим землякам (іст.)	601
428.	Милорадове, с.	Школи церковнопарафіяльної жіночої будинок (1905) (архіт., іст.)	602
429.	Михайлівка Друга, с. (знесене)	Курганний могильник I та майдан, енеоліт – бронзовий вік, ранній залізний вік, козацький час (IV–II, I тис. до н. е.; XVII ст.) (археол., іст. науки і техн.)	603
430.	Михайлівка Друга, с. (знесене)	Курган I, бронзовий вік (кін. III – II тис. до н. е.) (археол.)	605

431.	Михайлівка Перша, с.	Поселення Михайлівка Перша I, бронзовий вік, черняхівська культура (археол.).	605
432.	Михайлівка Перша, с.	Місцезнаходження Михайлівка Перша II, скіфський час (археол.).	605
433.	Михайлівка Перша, с.	Курганний могильник I, енеоліт – бронзовий вік (кін. IV – II тис. до н. е.) (археол.)	606
434.	Михайлівка Перша, с.	Курганний могильник II, енеоліт – бронзовий вік (кін. IV – II тис. до н. е.) (археол.)	607
435.	Михайлівка Перша, с.	Курган I, енеоліт – бронзовий вік (кін. IV – II тис. до н. е.) (археол.)	607
436.	Михайлівка Перша, с.	Курган III, енеоліт – бронзовий вік (кін. IV – II тис. до н. е.) (археол.)	608
437.	Михайлівка Перша, с.	Курган IV, енеоліт – ранній залізний вік (кін. IV – II тис. до н. е.) (археол.).	608
438.	Михайлівка Перша, с.	Курган V, енеоліт – ранній залізний вік (кін. IV – I тис. до н. е.) (археол.).	609
439.	Михайлівка Перша, с.	Курган VI, енеоліт – бронзовий вік (кін. IV – II тис. до н. е.) (археол.)	609
440.	Михайлівка Перша, с.	Братська могила воїнів Червоної Армії (1943) (іст.)	609
441.	Михайлівка Перша, с.	Братські могили радянських воїнів (1943), пам'ятний знак полеглим землякам (1979) (іст.)	610
442.	Михайлівка Перша, с.	Місце бою воїнів Червоної Армії (1943) (іст.)	612
443.	Михайлівка Перша, с.	Місце вимушеної посадки літака Іл-2 (1941) (іст.)	612
444.	Михайлівка Перша, с.	Могила воїна Червоної Армії (1943) (іст.)	613
445.	Михайлівка Перша, с.	Могила жертви війни (1943) (іст.)	614
446.	Михайлівка Перша, с.	Могили жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)	614
447.	Михайлівка Перша, с.	Могили (3) рятівників Героя Радянського Союзу Хіталішвілі З. С. Мальцевої О. О., Мальцева С. М. та Шляпкіної К. М. (1952, 1979, 1985) (іст.)	615
448.	Михайлове, с.	Курганний могильник I, енеоліт – бронзовий вік (кін. IV – II тис. до н. е.) (археол.)	616
449.	Михайлове, с.	Курганний могильник II, енеоліт – бронзовий вік (кін. IV – II тис. до н. е.) (археол.)	616
450.	Михайлове, с.	Курган, бронзовий вік (II тис. до н. е.) (археол.)	617
451.	Михайлове, с.	Братська могила воїнів Червоної Армії (1943), пам'ятний знак полеглим землякам (1966) (іст.)	617
452.	Михайлове, с.	Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)	618
453.	Млинки, с.	Стоянка Млинки I, неоліт, ранній залізний вік (V – поч. III тис. до н. е., V – IV ст. до н. е.) (археол.)	618
454.	Млинки, с.	Місцезнаходження Млинки II, бронзовий – ранній залізний віки (II–I тис. до н. е.) (археол.)	620
455.	Млинки, с.	Місцезнаходження Млинки III, бронзовий – ранній залізний віки (II–I тис. до н. е.) (археол.)	621
456.	Млинки, с.	Місцезнаходження Млинки IV, бронзовий – ранній залізний віки (II–I тис. до н. е.) (археол.)	621
457.	Млинки, с.	Селище Млинки V, бронзовий і ранній залізний віки, давньоруський час (II–I тис. до н. е.; XII – поч. XIII ст.) (археол.)	622
458.	Млинки, с.	Місцезнаходження Млинки VI, пізній бронзовий вік, козацький час (2-га пол. II тис. до н. е.; XVIII ст.) (археол.)	622

459.	Млинки, с.	Місцезнаходження Млинки VII, бронзовий і ранній залізний віки (II–I тис. до н. е.) (археол.)	623
460.	Млинки, с.	Місцезнаходження Млинки VIII, бронзовий вік (II тис. до н. е.) (археол.)	623
461.	Млинки, с.	Братська могила воїнів Червоної Армії (1943), пам'ятний знак полеглим землякам (1982) (іст.)	624
462.	Млинки, с.	Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)	624
463.	Млинки, с.	Могила воїна Червоної Армії (1943) (іст.)	625
464.	Млинки, с.	Могила жертви нацизму (1943) (іст.)	625
465.	Млинки, с.	Церкви Андрія Первозваного місце (2009) (іст.)	626
466.	Назаренки, с.	Курганний могильник I, енеоліт – ранній залізний вік (IV–I тис. до н. е.) (археол.)	626
467.	Назаренки, с.	Курганний могильник II, енеоліт – ранній залізний вік (IV–I тис. до н. е.) (археол.)	627
468.	Назаренки, с.	Курган I, енеоліт – ранній залізний вік (IV–I тис. до н. е.) (археол.)	627
469.	Підварівка, с.	Підварівський – ботанічний заказник місцевого значення (природа)	627
470.	Підварівка, с.	Стоянка і поселення I, неоліт, бронзовий та ранній залізний віки – скіфський час (V – поч. III, II – поч. I тис. до н. е., VII–V ст. до н. е.) (археол.)	628
471.	Підварівка, с.	Поселення II, бронзовий вік, скіфський час (археол.)	629
472.	Підварівка, с.	Селище III, бронзовий вік, скіфський час (археол.)	629
473.	Підварівка, с.	Братська могила воїнів Червоної Армії (1943) (іст.)	630
474.	Підварівка, с.	Могила воїна Червоної Армії (1941) (іст.)	630
475.	Підварівка, с.	Могили жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)	630
476.	Сидоряче, с.	Стійбище Сидоряче I, бронзовий вік, скіфський час, черняхівська і салтівська культури (археол.)	631
477.	Сидоряче, с.	Поселення Сидоряче II, бабинська культура, скіфський час, салтівська культура (археол.)	632
478.	Сидоряче, с.	Курганний могильник I, енеоліт – ранній залізний вік (археол.).	632
479.	Сидоряче, с.	Курганний могильник II Могили Орлової, бронзовий вік (кін. III – II тис. до н. е.) (археол.)	633
480.	Сидоряче, с.	Курган I, енеоліт – ранній залізний вік (кін. IV – I тис. до н. е.) (археол.)	634
481.	Сидоряче, с.	Курган II, енеоліт – ранній залізний вік (кін. IV – I тис. до н. е.) (археол.)	634
482.	Сидоряче, с.	Курган III «Північ», енеоліт – ранній залізний вік (кін. IV – I тис. до н. е.) (археол.)	635
483.	Сидоряче, с.	Курган IV, енеоліт – ранній залізний вік (кін. IV – I тис. до н. е.) (археол.)	635
484.	Сидоряче, с.	Курган V, енеоліт – ранній залізний вік (кін. IV – I тис. до н. е.) (археол.)	636
485.	Сидоряче, с.	Курган VI, енеоліт – бронзовий вік (кін. IV – II тис. до н. е.) (археол.)	636
486.	Сидоряче, с.	Братська могила воїнів Червоної Армії (1943), пам'ятний знак полеглим землякам (1967) (іст.)	636
487.	Стадниця, с.	Курганний могильник, енеоліт – ранній залізний вік (IV–I тис. до н. е.) (археол.)	638
488.	Стадниця, с.	Курган I (археол.)	638
489.	Стадниця, с.	Курган II (археол.)	638
490.	Стадниця, с.	Курган III (археол.)	639
491.	Стадниця, с.	Курган IV (археол.)	639
492.	Терещенки, с.	Місцезнаходження Терещенки I, бронзовий вік, черняхівська культура (2-га пол. II тис. до н. е., III–IV ст. н. е.) (археол.)	639
493.	Терещенки, с.	Місцезнаходження Терещенки II, бронзовий вік (2-га пол. II тис. до н. е.) (археол.)	640

494.	Терещенки, с.	Курган I, бронзовий – ранній залізний віки (кін. III – I тис. до н. е.) (археол.)	640
495.	Терещенки, с.	Курган II, бронзовий вік (кін. III – II тис. до н. е.) (археол.)	640
496.	Терещенки, с.	Курган III (археол.)	641
497.	Терещенки, с.	Курган IV, бронзовий вік (кін. III – II тис. до н. е.) (археол.)	641
498.	Терни, с.	Курганний могильник I, бронзовий – ранній залізний віки (III–I тис. до н. е.) (археол.)	641
499.	Терни, с.	Курганний могильник II, енеоліт – ранній бронзовий вік (IV – поч. III тис. до н. е.) (археол.)	642
500.	Терни, с.	Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)	643
501.	Терни, с.	Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)	643
502.	Терни, с.	Пам'ятний знак воїнам-землякам, учасникам Другої світової війни 1941–1945 рр. (2015) (іст.)	643
503.	Терни, с.	Пам'ятний знак полеглим землякам (1967) (іст.)	644
504.	Терни, с.	Пам'ятний знак полеглим землякам (1967) (іст.)	644
505.	Чернещина, с.	Селище Чернещина I, черняхівська культура (2-га чв. I тис. н. е.) (археол.)	645
506.	Чернещина, с.	Курганний могильник I Могил Дальні Робленици (Паскова), бронзовий – ранній залізний віки, козацький час (III–I тис. до н. е., XVII ст.) (археол.)	645
507.	Чернещина, с.	Курганний могильник II, бронзовий – ранній залізний віки (III–I тис. до н. е.) (археол.)	647
508.	Чернещина, с.	Курганний могильник III Дальні Робленици (Паскова), бронзовий – ранній залізний віки, козацький час (III–I тис. до н. е., XVII ст.) (археол.)	648
509.	Чернещина, с.	Курганний могильник IV, енеоліт – ранній залізний вік (археол.).	649
510.	Чернещина, с.	Курганний могильник V Могили Ласькова (Паскова), енеоліт – ранній залізний вік (археол.).	649
511.	Чернещина, с.	Курганний могильник VI Могили Безіменної, доба пізньої бронзи, скіфський час, епоха середньовіччя (археол.).	650
512.	Чернещина, с.	Курганний могильник VII Могили Сербиної, енеоліт – ранній залізний вік (археол.).	652
513.	Чернещина, с.	Курганний могильник VIII, бронзовий – ранній залізний віки (II–I тис. до н. е.) (археол.)	652
514.	Чернещина, с.	Курганний могильник IX, енеоліт – ранній залізний вік (IV–I тис. до н. е.) (археол.).	653
515.	Чернещина, с.	Курганний могильник X, енеоліт – ранній залізний вік (IV–I тис. до н. е.) (археол.).	653
516.	Чернещина, с.	Курган I, бронзовий – ранній залізний віки (II–I тис. до н. е.) (археол.)	654
517.	Чернещина, с.	Курган II, енеоліт – ранній залізний вік (IV–II тис. до н. е.) (археол.).	655
518.	Чернещина, с.	Курган III, енеоліт – ранній залізний вік (IV–II тис. до н. е.) (археол.).	655
519.	Чернещина, с.	Курган IV, залишки майдану, ранній залізний вік (археол.).	655
520.	Чернещина, с.	Могила воїна Червоної Армії (1942) (іст.)	656
521.	Чернещина, с.	Могила воїна Червоної Армії (1941) (іст.)	656
522.	Чернещина, с.	Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)	657
523.	Чоботарі, с.	Місцезнаходження Чоботарі I, пізній бронзовий вік (кін. II тис. до н. е.) (археол.)	657
524.	Чоботарі, с.	Місцезнаходження Чоботарі II, скіфський час (V–IV ст. до н. е.) (археол.)	657
525.	Чоботарі, с.	Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)	658
526.	Шевченкове, с.	Селище Шевченкове I, ранній залізний вік, XIX ст. (археол.)	658
527.	Шевченкове, с.	Поселення Шевченкове II, фінал бронзового віку, козацький та Новітній часи (кін. II тис. до н. е., 2-га чв. XVIII – XIX ст.) (археол.)	658
528.	Шевченкове, с.	Селище Шевченкове III, козацький час (XVII–XVIII ст.) (археол.)	659
529.	Шевченкове, с.	Місцезнаходження Шевченкове I, бронзовий вік (археол.)	659

530.	Шевченкове, с.	Місцезнаходження Шевченкове II, бронзовий вік (археол.)	660
531.	Шевченкове, с.	Місцезнаходження Шевченкове III, бронзовий вік (археол.)	660
532.	Шевченкове, с.	Місцезнаходження Шевченкове IV, бронзовий вік (археол.)	660
533.	Шевченкове, с.	Місцезнаходження Шевченкове V, бронзовий вік (археол.)	660
534.	Шевченкове, с.	Місцезнаходження Шевченкове VI, бронзовий вік (археол.)	660
535.	Шевченкове, с.	Місцезнаходження Шевченкове VII, бронзовий вік (археол.)	660
536.	Шевченкове, с.	Місцезнаходження Шевченкове VIII, бронзовий вік (археол.)	661
537.	Шевченкове, с.	Курган (археол.)	661
538.	Шевченкове, с.	Братська могила жертв війни (1941) (іст.)	661
539.	Шевченкове, с.	Будинок, в якому працював Арцаблюк Юрій Михайлович (1984–2004), пам'ятна дошка на честь Героя Радянського Союзу Спичака Івана Івановича (1977) (іст.)	661
540.	Шевченкове, с.	Місце поховання жертв Голодомору 1932–1933 рр. (іст.)	662
541.	Шевченкове, с.	Могила воїна Червоної Армії (1943) (іст.)	663
542.	Шевченкове, с.	Могила Шевченка Олексія Васильовича (1991) (іст.)	663
543.	Шевченкове, с.	Пам'ятний знак полеглим землякам (1967) (іст.)	664
544.	Шевченкове, с.	Церкви Покровської місце, колишнього с. Бригадирівка (іст.)	664
545.	Велика Рублівка, с.	Могила Карпуна Владислава Миколайовича (2018 р.) (іст.)	666

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А.
Абанькін С. В. 667
Абдрахімов М. 667
Абдрахманов К. 667
Абдужафаров А. 667
Абдукадиров А. 667
Абдулаєв І. 667
Абдулаєв Н. 667
Абдулась А. 667
Абдулін Г. Г. 667
Абдуллін Х. А. 667
Абдурахімов Х. 667
Абдурахметов Х. 667
Абилгазін С. 667
Абразумов А. М. 668
Абрамов М. В. 668
Абрамов О. І. 668
Абрамян Р. С. 668
Абрахманов (Абдурахманов) А. 668
Абрашев Р. 668
Абронов В. С. 668
Авгуринський Ю. О. 668
Августа Христина 396
Авдєєв А. О. 668
Авдєєва М. О. 237, 239, 268, 469, 472–473
Авсяк М. Т. 668
Агалаков П. Д. 668
Агапов А. Є. 668
Агапонов С. М. 668
Агарельцев М. М. 668
Агафонов К. І. 668
Агєєв П. Г. 669
Агломутдінов М. Д. 669
Агудов Х. С. 669
Адашев Р. 669
Аджигітов І. 669
Адров М. М. 669
Азанов С. 669
Азарін М. І. 669
Азізов М. 669
Азізов Т. 669
Азімов Х. 669
Айгішев А. 669
Аймаханов К. 669
Аітимбертов К. 669
Акбашев Х. 669
Акімов В. І. 669
Акполтаєв У. 669
Аксенов І. П. 670
Аксенов І. С. 670
Аксенов М. П. 670
Акулешин (Акульшкін) Г. С. 670
Акулінкін В. Д. 670
Акулов С. М. 670
Александров І. О. 670
Александров К. 670
Александров М. О. 670
Алексеєв Г. М. 670
Алексеєв Олександр М. 670
Алексеєв Опанас М. 670
Алексеєв Я. О. 670
Алексеєнко М. М. 670
Алєксеєв В. В. 671
Алєксєєва К. М. 357
Алишев М. М. 671
Алієв (Алєєв) М. А. 671
Алімбетов С. 671
Алімов З. 671
Алімов Р. 671
Алінкін В. П. 671
Аліфанов Ю. І. 671
Аллагулов А. Д. 671
Алнев А. 671
Алтухов М. Я. 243
Алферов О. П. 671
Алхімов О. М. 671
Альженов І. 671
Алькин Б. Л. 671
Альошин В. М. 671
Альошин М. І. 671
Альошин О. І. 671
Аманов К. У. 671
Аманов М. 672
Амантаєв Б. 672
Аматбеков С. 672
Аміров А. 672
Аміров Ц. 672
Амосов Г. С. 672
Амосов Д. 672
Амрін К. 672
Амурпулов Б. 672
Ананченко О. В. 672
Андреєв А. А. 672
Андреєв І. І. 672
Андреєв М. А. 672
Андреєв М. Д. 672
Андреєв О. М. 672
Андреєв Ю. А. 672
Андріанов П. С. 673
Андрієнко В. П. 63, 198, 567,
Андрієнко Т. Л. 24, 183, 301, 303, 476, 499, 515, 543, 545–555, 557, 569, 585, 593
Андрієць В. А. 229, 231, 234–236, 250, 254, 256, 271, 277, 278, 467, 468, 484–490, 493, 508, 522, 524, 541, 542, 545–554, 573, 584, 591, 592, 600, 631, 643–645, 662–664
Андросов М. Д. 673
Андрусенко Г. Т. 673
Анікін І. С. 673
Анісімов Г. О. 673
Анісімов І. П. 673
Анісімов М. М. 673
Анісімов О. О. 673
Анісімов О. І. 673
Аніскін О. П. 673
Анішин І. І. 673
Анохін В. О. 379
Анохін О. А. 673
Антіпов О. К. 673
Антонов В. К. 673
Антонов В. П. 674
Антонов І. С. 674
Антонов Н. І. 674
Антонюк Л. М. 674
Анучин Д. М. 552
Анучін В. Ф. 674
Арандаренко М. І. 34
Арбузов І. А. 674
Арданов С. С. 674
Ардашов М. В. 674
Арзамасов О. П. 674
Аріпов 674
Аріфов А. 674
Арковенко І. М. 674
Аронов В. С. 674
Аронов Г. І. 674
Арсеньєв М. В. 674
Артамонов В. М. 675
Артем'єв М. М. 291, 300
Артем'єв М. П. 675
Артем'єв О. М. 675
Артем'єв С. 240
Артеменко С. П. 675
Артемов М. І. 675
Артиков Х. 675
Артюх М. В. 675
Артюхов О. Я. 675
Архипенко М. Г. 675
Архипов Г. С. 675
Архипов П. М. 675
Архипов П. Д. 676
Арцаблюк Ю. М. 250, 251, 661, 662
Асадов А. 676
Асеєв Б. С. 676
Аслумбеков К. 676
Астапович С. П. 676
Астапчук А. Г. 676
Астаф'єв М. В. 676
Астахов Л. А. 676
Астахов М. М. 676
Асташкін І. В. 676
Атабаєв К. 676
Атабаєв Т. 676
Атимніков П. П. 676
Аубакіров Зорін (Зарін) 676
Афанасьєв В. С. 676
Афанасьєв І. А. 677
Афанасьєв Р. М. 677
Афанасьєв Т. Г. 677
Афанасьєв-Чужбинський О. С. 285, 286
Афангулов Х. 677
Афіногенов О. Д. 677
Ахімбаєв К. 677
Ахмеджанов С. 677
Ахмеджин Х. К. 677

Ахмедов М. 677
Ахменов О. К. 677
Ахметжанов К. 677
Ахметов Х. 677
Ахомов П. А. 677
Ашихмін В. Я. 677

Б.
Бабаєв А. 677
Бабаєв В. 677
Бабаєв Д. 459
Бабак І. І. 385, 465–467
Бабаржанов Д. 677
Бабенко М. 599
Бабиров І. 678
Бабіков Г. І. 678
Бабкін М. П. 678
Бабурін П. Є. 678
Багалій Д. І. 30, 43, 532
Багіров А. 678
Бажанов С. В. 678
Баженов В. Т. 678
Баженов Д. С. 678
Базін І. О. 678
Байдимов П. Б. 678
Байказанов Ш. 678
Баймагамбетов Т. 678
Байматов К. 678
Баймурзін М. С. 678
Байрак О. М. 23–25, 183, 301, 303, 476, 498, 499, 515, 543, 545, 555, 557, 569, 585, 593
Бакаєв Г. М. 678
Бакаєв З. 678
Баклицький С. (Федір) Г. 678
Бакулін О. М. 679
Бакулін П. М. 679
Балабай І. Т. 679
Балабанов В. О. 679
Балакін П. П. 679
Баландін О. М. 679
Баланін В. Ф. 679
Балановський Є. 290
Балаханов Ю. І. 679
Балахнов Ф. І. 679
Балашов С. В. 679
Балдабаєв М. 679
Балеєвський (Башевський) Я. О. 679
Балкунов В. А. 679
Балмашев І. М. 680
Балтабаєв А. 680
Бальмен Я. де 285
Банаєв В. П. 680
Бандурін І. І. 680
Банін (Бабін) І. М. 680
Банковський Т. Д. 680
Банніков В. З. 680
Бантиш-Каменський Д. М. 31
Банщиков М. І. 680
Барабанов А. І. 680
Баранніков М. М. 680
Баранов І. М. 680
Баранов П. Ф. 680
Баранов С. Ф. 680
Баранов Ф. В. 680
Баранюк І. П. 680
Баргояков П. Г. 680
Барембаєв К. 680
Барзунов О. М. 680
Барибін М. С. 681
Баринов В. І. 681
Баринов М. П. 681
Баришников (Барашніков) М. П. 681
Баришніков О. О. 681
Бармін І. Т. 681
Барсков П. І. 681
Барсуков М. Ф. 681
Басетанов Б. 681
Басолигін О. Г. 681
Бастиркін С. М. 681
Бастирченко (Бастригін) П. І. 681
Бастригін С. М. 681
Баталов Г. К. 681
Батиєв Х. В. 682
Батинов С. Д. 682
Батирєв Т. 682
Батиров Н. 682
Батінов С. Д. 682
Батраков Я. Є. 682
Батубаєв Ж. 682
Батюшковий К. М.
Бафізов М. Ш. 682
Бахабов А. 682
Бахолдін С. О. 682
Бахрушин А. А. 682
Баюсов Ф. П. 682
Безуглий С. К. 303
Белов М. М. 598
Белозеров О. С. 682
Белько О. О. 99, 341
Бердиєв С. 682
Бердиєв Я. 682
Бердубаєв Ч. 682
Бердяєв К. С. 682
Березін Ф. П. 682
Березіна М. І. 363
Березка М. Т. 683
Береснєв М. О. 683
Берестнєв С. І. 389
Берестов П. А. 683
Бесчасний К. І. 683
Бешенов М. О. 683
Бєгалін К. 683
Бєгіматов А. (Артик) 683
Бєдов М. І. 683
Бєзбородов Д. Я. 683
Бєзруков В. Д. 683
Бєзух М. Т. 683
Бєкбербенов С. 683
Бєкзантьєв З. 683
Бєкімов С. 683
Бєланін В. Ф. 683
Бєлих О. М. 683
Бєлін О. В. 684
Бєлінський В. Г. 282
Бєлков М. І. 684
Бєлобородов Д. І. 684
Бєлобородов М. І. 684
Бєлов А. М. 684
Бєлов В. С. 684
Бєлов Д. О. 684
Бєлов М. М. 684
Бєлов О. М. 684
Бєлогуров П. М. 684
Бєлозеров Г. О. 684
Бєлокобила П. І. 684
Бєлорусов П. П. 684
Бєльський Ф. І. 34
Бєляєв А. М. 684
Бєляєв Х. А. 684
Бєляєв В. П. 685
Бєляєв В. П. 685
Бєляєв І. А. 685
Бивальцев О. М. 685
Биков І. Ю. 179, 241, 242, 245, 289, 293, 295, 297–301, 471, 475, 513, 515, 603
Биков І. П. 685
Биков М. І. 685
Биков О. Ф. 685
Биков С. Н. 286
Бистров В. В. 685
Бихрушов Є. А. 685
Білецький 178, 241, 295
Білім М. П. 685
Білозор (Бєлозор) В. П. 74, 75, 358, 372, 437
Білоус В. І. 232
Білоцерківець І. Д. 16
Бірюков В. Т. 685
Бірюков М. О. 685
Бірюков О. М. 685
Біляков О. Ф. 685
Блєднов Н. О. 686
Блінов М. А. 686
Блінов М. В. 686
Блінов М. К. 686
Блок А. О. 686
Блохін І. Є. 686
Бобильов В. В. 686
Бобильов Л. С. 686
Бобильов О. І. 686
Бобкін (Бабкін) С. П. 686
Бобовніков М. П. 686
Бобринський О. О. 40, 41, 306, 320, 333
Бобров П. Б. 686
Бобров С. В. 686
Бовдир О. В. 467
Богачов Я. Д. 687
Богданов В. М. 687
Богданов М. С. 687
Богданов Ф. Ф. 687
Богданов М. П. 294
Богомолов К. С. 687
Богомолов М. М. 687

Богомолов С. В. 687
Богомолов Ф. О. 687
Богорський П. 285
Богунов І. С. 687
Богуцький М. М. 687
Бодунов І. І. 687
Боєв О. А. 687
Бойко А. С. 487, 687
Бойко А. Ф. 687
Бойко Б. А. 251, 252, 296
Бойко П. (Микола) С. 687
Бойко Ю. М. 62, 64, 66, 325, 379, 429
Бойченков Я. І. 687
Бокун Г. І. 687
Болбиєв М. 687
Болдирев І. Я. 687
Болобанов В. П. 687
Болонкін І. М. 688
Болотніков І. І. 688
Болотов К. І. 688
Болотов Ф. Х. 688
Болтабаєв Б. 688
Болтнев Г. Г. 688
Большаков О. В. 688
Большов О. В. 688
Бондар К. М. 343
Бондар М. М. 198
Бондаренко В. А. 688
Бондаренко В. П. 688
Бондаренко Д. К. 688
Бондаренко М. Г. 688
Бончак І. В. 688
Борзих І. К. 689
Борзунов І. С. 689
Борисов А. С. 689
Борисов І. П. 689
Борисов М. Д. 16, 21, 229, 231–235, 252, 253, 257, 463, 474, 475, 497, 525, 529, 553, 574, 630, 663, 664
Борисов С. Ф. 689
Борківець Г. М. 250
Борківець Л. М. 632
Борківець Я. Д. 236
Боровик І. Т. 689
Бородай Г. К. 473
Бородай П. К. 238
Бородін Б. М. 689
Бородін В. Д. 689
Бородін І. М. 689
Бородін О. А. 689
Бородкін І. М. 689
Бороненко М. Д. 689
Борулєв В. Є. 689
Борцов В. С. 689
Бочарова С. І. 283, 284
Бочкарев О. П. 690
Бочкарьов (Бокарев) Ф. І. 690
Бошак І. В. 690
Бошаров А. 690
Бояркін І. К. 690
Бояркін М. (Микола) С. 690
Бояркін С. С. 690
Браілін Г. 690
Браславец І. С. 460
Брезняк І. П. 690
Брикель П. П. 271
Бриков І. Н. 690
Брилін М. К. 690
Бритовський П. В. 690
Бровкін О. С. 690
Бронніков І. Д. 690
Бронніков П. Ф. 690
Бруско А. Я. 691
Бруханов Б. 691
Брюллов К. 285
Брюховецький І. 29, 570
Брянін С. В. 691
Бубенко О. Я. 691
Бубенчиков М. Ф. 691
Бугаєв С. І. 691
Бугаков Л. В. 691
Бугорін І. І. 691
Бугримов 691
Бужинська Г. І. 164, 664
Бужинський І. М. 691
Бузан 691
Бузмаков В. М. 691
Буйнов Ю. В. 559, 560
Букін Ф. М. 691
Букінскій О. С. 691
Буков Б. С. 691
Буланов О. В. 691
Булгаков В. П. 692
Булгутов В. Б. 692
Булданов О. С. 692
Булков С. М. 692
Бураков С. І. 692
Бурдуков І. М. 692
Бурков І. І. 692
Буров В. С. 692
Буров І. І. 692
Бурцев (Буруєв) М. А. 692
Бурянін П. М. 692
Бутаєв Д. 692
Бутахін О. О. 692
Бутирок К. 692
Бутишов В. С. 692
Буторін Г. М. 692
Буторін І. Н. 693
Бутошин Є. М. 693
Бутряєв П. Я. 693
Бухтояров П. І. 693
Буцька М. П. 602
Бушмелєв М. Н. 693
Буяков С. М. 693
Бюлер брати 178, 241

В.

Вагін Г. П. 693
Важенін В. Й. 693
Вайнштейн Й. В. 693
Вайсвидовський В. А. 693
Валегов А. М. 693
Валеєв Н. Т. 693
Валеєв Ф. Г. 693
Валісов О. П. 693
Валов І. Ф. 694
Валуєнко Ф. М. 694
Вальков С. М. 694
Вальчак С. Б. 345
Вандрушко М. Ф. 694
Ванкевич (Вайкевич) Й. В. 694
Ванцековський Я. І. 694
Вапалюк В. М. 694
Варакін В. О. 694
Вареащенко К. П. 694
Варфоломеєв Є. І. 694
Васейкін С. А. 694
Василенко Г. Т. 694
Василенко Ю. В. 694
Васильєв А. Ф. 694
Васильєв Б. О. 694
Васильєв В. А. 694
Васильєв В. В. 695
Васильєв Д. І. 695
Васильєв Д. О. 695
Васильєв М. П. 695
Васильєв П. М. 695
Васьков І. П. 695
Васюков О. І. 695
Васягін К. П. 695
Вахабов А. 695
Вахібов 695
Вахітов 695
Вахрушев О. А. 695
Вдовін Г. Я. 695
Вековишин Г. І. 695
Величко В. І. 695
Величко Д. І. 695
Величко С. В. 29, 570
Вельдін П. Г. 696
Венеціанов О. 285
Верадиба І. С. 696
Вербицький А. П. 696
Верблюд І. Г. 696
Верблюд І. С. 696
Верблюд П. Є. 470, 475
Верейкін В. О. 696
Вересов 696
Вересов О. Д. 696
Веретенніков В. М. 696
Веретенніков В. І. 696
Верещаго Г. М. 696
Верниченко О. В. 593
Вертман В. І. 696
Верхотуров І. І. 696
Верцінський І. 290-291
Вершинін А. О. 696
Вершинін М. П. 696
Вершков І. П. 697
Верьовкін О. Ф. 697
Верьовченко І. В. 697
Веселов Г. І. 697
Веселов О. П. 697
Веселов П. О. 697
Ветинцев Г. А. 697

Ветошкин І. Н. 697
Вешіков І. П. 598
Вешкуров А. М. 697
Вєдєнєєв В. О. 697
Вєдєнєєв М. І. 697
Вєтров В. О. 697
Винарцов П. В. 697
Винниченко М. Я. 697
Виноградов І. П. 698
Виноградов Л. М. 698
Виноградов М. М. 698
Виставкін Л. М. 698
Вихрєв С. С. 698
Вишневецький М. 27, 152, 443, 455
Вишневецький Ю. 27, 152, 443, 455
Вієльгорський М. 285
Візельман Л. М. 698
Вікторов М. О. 698
Вілков В. С. 698
Вільховик І. А. 631
Віскворко Є. П. 698
Вітвінов А. Г. 698
Вітрок Д. Й. 698
Владіміров (Володимиров) О. В. 698
Власенко С. М. 698
Власов М. І. 698
Власов О. Л. 698
Власов О. С. 698
Власов П. Т. 698
Вовкула І. М. 699
Вовнянко К. І. 699
Вовченко М. І. 699
Воденеєв О. Ф. 699
Водопьянов В. Є. 699
Водоп'янов В. 243
Воєводін М. Г. 699
Воєйко Ф. І. 699
Вождаєв Л. Л. 699
Войтенко В. В. 699
Войтенко Д. А. 699
Войтенко М. М. 699
Волгунов К. А. 699
Волик О. 459
Волик П. І. 248
Волинець О. О. 699
Волков М. 286
Волков М. К. 699
Волков О. В. 699
Волков О. І. 699
Волков Л. В. 287
Волкова П.І. 296
Волов І. Ф. 699
Воловик С. І. 198
Вологтін П. Ф. 700
Володін І. М. 700
Володін М. А. 700
Володін П. О. 700
Володіна А. Я. 700
Володько М. С. 700
Волокжанін Д. С. 700
Волосних О. О. 700
Волощук Д. І. 700
Волховська Т. 285
Волчинський М. Г. 700
Вольтер 282
Вонярха А. Я. 700
Вонярха Г. В. 700
Вонярха П. В. 700
Вонярха С. І. 700
Вонярха Я. М. 700
Вопаткін В. Й. 700
Воробйов І. Г. 700
Воробйов М. М. 701
Воробйов О. М. 701
Воробйов П. А. 701
Воробйов Я. Р. 701
Воров Т. Д. 701
Ворона П. Н. 701
Воронов М. П. 701
Воронцов І. С. 701
Воронцов М. Ф. 701
Воропаєв І. К. 701
Воропаєв І. С. 701
Востроknутов В. І. 701
Востроknутов С. О. 701
Вотинцев Г. А. 701
Вошинцов О. Д. 702
Врангель П. М. 247
Вульф Б. Б. 702
Вяткін О. С. 702
Вятчин І. П. 702

Г.

Габдурахманов Ф. 702
Гавриїл київський митрополит 290
Гаврилевський І. В. 702
Гавриленко І. М. 187-188, 198, 203-207, 212-213, 476, 500-503, 620-623, 628-629
Гавриленко І. Х. 702
Гавриленко С. Х. 702
Гаврилов І. Г. 702
Гаврилов М. О. 702
Гаврилов О. П. 702
Гаврилов П. А. 702
Гаврилов Ф. І. 702
Гаврильчук М. С. 702
Гавричков П. М. 703
Гавриш І. Х. 703
Гавриш П. Я. 20, 64, 72, 75, 81, 95, 97, 98, 149, 192, 307, 340, 343, 345, 357, 372, 373, 376, 377, 380, 385, 386, 389, 399, 402, 405–407, 412, 425, 426, 438, 445, 556
Гаєвський П. О. 703
Газетдінов Г. 703
Газізулін С. Г. 703
Газімасімедов Р. 703
Гайсин Н. 703
Гайфумін Ш. 703
Гайфутдінов С. 703
Галаган М. Т. 703
Галаджа П. А. 703
Галаєв К. 703
Галата Я. О. 703
Галєбеков І. Х. 703
Галімов С. 703
Галкін К. В. 703
Гальмунін А. 703
Гальназаров М. 704
Гальцев Л. Л. 704
Гамзін Г. І. 704
Гампельн К. К. 283
Ганжа І. О. 704
Ганічев П. П. 704
Ганус О. І. 704
Гапіров С. 704
Гапон С. В. 183
Гаража П. Я. 704
Гарєєв Г. Б. 704
Гарін О. М. 704
Гаріфудлін З. Ш. 704
Гармаш Г. П. 599
Гармаш Д. Д. 704
Гармаш П. В. 704
Гарнізов М. Т. 607, 610, 612, 704
Гарусов В. І. 704
Гашев О. О. 704
Гейко А. В. 86, 99, 114, 146, 198, 417, 422, 478, 493–496, 561, 658
Генералов І. Г. 704
Георгієвич Г. Д. 705
Герасименко П. І. 705
Герасимов А. М. 705
Герасимов М. І. 705
Герасимов П. С. 705
Герасимов Т. М. 705
Герасімов О. І. 705
Германський Й. Я. 705
Гетто М. Ф. 705
Гец С. Д. 705
Гиєкулєв П. П. 705
Гінзбург А. Ю. 705
Гірей-Арслан (Герай) II 156, 408
Гірей-Менглі I 152, 457
Гірей-Халім 156, 408
Гірічев К. А. 705
Гічев П. О. 705
Главатських В. С. 706
Гладкий І. К. 238
Гладков О. А. 706
Глазирін М. О. 706
Глєнов К. 706
Глоба М. П. 706
Глумов О. І. 706
Глухов І. А. 706
Глушин В. Ф. 706
Глушко Є. М. 538
Глушко Ф. Г. 538, 706
Глушко Ю. М. 706
Глущенко Д. Є. 706

Гневашев Т. О. 706
Гнедаш М. І. 706
Гнедін В. І. 706
Гнезділов М. С. 706
Гнєдич М. І. 164, 282, 283, 664, 665
Гниленко В. О. 584,
Гниленко І. Т. 584, 585, 707
Гнилосир М. М. 229
Гнилосир М.П. 295, 296
Гнилосир Н.В. 296
Гнилосир М. С. 165, 254
Гнідін С. І. 707
Говорищев Б. О. 707
Годецький Г. М. 707
Гожаєв П. В. 707
Гойхман С. А. 707
Гокцов С. Я. 707
Голдоба (Голдобін) І. З. 707
Голдштейн І. В. 707
Голенков С. Ф. 707
Голишев О. Ф. 707
Голишкін В. Ф. 707
Голіков В. В. 707
Голіков М. Г. 707
Голобородько Г. Г. 707
Голобородько І. Г. 707
Голов Б. О. 24, 476,
Головань С. К. 707
Головачов В. В. 707
Головін П. П. 708
Головін Ю. В. 708
Головко Л. А. 249, 276, 277, 658
Головков І. Т. 708
Голомозов. 708
Голотвін О. І. 708
Голофост Г. С. 708
Голубєв Г. К. 708
Гольгась П. К. 708
Гольдштейн І. В. 708
Гольшекін В. Ф. 708
Гонтар О. І. 486
Гонтарєв. 708
Гончар М. Г. 377, 428,
Гончаров В. М. 708
Гончаров І. М. 708
Гопаров С. 708
Гопкало О. В. 40, 61, 117, 425
Гораєв Ф. 708
Гораєв Ш. Д. 708
Горбаненко С. А. 91, 95, 101, 110, 112, 117, 138, 397, 402
Горбач І. Ф. 708
Горбачевський В. Ф. 291
Горбачов Г. Й. 708
Горбачов Г. М. 709
Горбов В. М. 68, 549
Горбоносов І. В. 709
Горбунов І. С. 709
Горбунов П. Ф. 709
Гордєєв В. П. 709
Гордєєв Г. С. 709
Гордєєв П. Г. 709
Горемикін Г. І. 709
Горенишев Д. З. 709
Горецький М. В. 709
Горєлов М. О. 709
Горкін О. 284
Горобець. 486
Горобченко О. І. 709
Городилов Є. Ю. 709
Городцов В. О. 42, 45–49, 59, 112, 137, 306, 321, 334, 350, 351, 356, 360, 436, 444, 445, 449, 455, 552
Горошкін В. С. 709
Горский М. В. 709
Горюнов П. Л. 710
Горяєв В. П. 710
Горячкін М. А. 710
Гостілов М. М. 710
Граков Б. М. 55, 306, 334, 335, 338, 345
Гранкін М. В. 710
Грачов Є. Я. 710
Грачов С. М. 710
Гребеневич М. Г. 710
Гребенкін О. І. 710
Гребенніков О. К. 710
Гребінка Є. 285
Греболєв І. І. 710
Гревизирский Г. Ф. 665
Гревизирский П. Ф. 665
Грейцер О. М. 710
Гречко Д. С. 107, 110, 112, 116, 117, 128, 353, 550
Гречковська Н. К. 298
Гречуха І. В. 710
Грибакін Ф. М. 710
Грибачов І. І. 710
Грибов М. М. 711
Григор'єв І. Ю. 711
Григор'єв Л. С. 711
Григор'єв М. С. 711
Григор'єв О. Д. 711
Григоренко (Григоришин) Г. В. 711
Григорович В. 286
Грилєв О. К. 711
Гриценко А. І. 711
Гриценко М. П. 625
Гриценко Ф. І. 625
Грицюк В. М. 74, 79, 341, 342
Гришен 711
Гришин Г. В. 711
Гришин О. Г. 711
Гришин О. Ю. 711
Гришпан С. І. 711
Грищенко В. С. 711
Грищенко К. М. 711
Грінченко В. А. 51, 437
Грішечко І. А. 711
Гробов В. Я. 711
Громан С. Е. 712
Громов В. Ф. 712
Громов М. В. 712
Громов О. І. 712
Громов С. П. 712
Грушевський С. С. 712
Губенищев О. М. 712
Губін М. П. 712
Губський М. 285,
Гужва М. О. 712
Гузієв Н. Л. 712
Гулін П. В. 712
Гуляєв Б. В. 712
Гуляєв Г. В. 712
Гуляєв В. І. 56
Гуманович М. Я. 712
Гумілевський Д. Г. 11, 30, 35, 151, 158, 165, 166, 191, 194, 196, 197, 219, 289, 290, 306, 320, 333, 352, 532, 566, 571, 645, 648
Гур'єв І. К. 713
Гургенов І. А. 283
Гуркін О. М. 713
Гусак П. Г. 713
Гусейнов А. 713
Гусєв Б. П. 713
Гусєв В. М. 713
Гусєв І. В. 713
Гусєв М. Я. 713
Гусинський Я. С. 713
Гуськов І. С. 713
Гущин П. І. 713
Гущин Ф. А. 713
Гущин Ф. Й. 713
Гюлейнов Н. Р. 713

Д.

Давиденко Д. А. 163, 255, 280
Давиденко Д. Д. 713
Давиденко О. О. 714
Давидов А. І. 714
Даджов Д. 714
Даниленко М. Я. 714
Даниленко Я. Л. 714
Данилкін Г. Л. 714
Данилов В. К. (Акіндінович) 714
Данилов Г. А. 714
Данилов О. В. 714
Данилов С. М. 714
Данилов Ф. І. 167, 170, 172, 173, 626, 665
Даніяров Д. 714
Данкін К. А. 714
Дараган М. М. 98, 437
Даценко М. Д. 714
Дворянінов О. П. 714
Девятов В. О. 714
Деганський І. А. 715
Дегтяніков І. І. 715
Дегтяр М. С. 715
Дегтярьов О. С. 715
Дедилов І. Ф. 715
Дедюлін І. Г. 715

Деєв М. П. 715
Дежин О. Ф. 715
Дежурнов Г. Ф. 715
Дельмухамедов С. М. 715
Дем'яненко П. Г. 715
Дементʼєв О. Ф. 715
Демидов П. С. 715
Демишев М. Ф. 715
Демской 715
Демусенко К. К. 715
Демченко В. В. 716
Денебурський М. Р. 179, 471
Денисов В. Т. 716
Денисов П. І. 716
Дербенцев В. К. 716
Дергачов К. Ф. 716
Дерев'янко К. С. 716
Детков І. С. 716
Детушев С. М. 716
Джалілов К. 716
Джалімов Х. 716
Джамакулов У. 716
Джамалов А. 716
Джаматов Х. 716
Джамбулов С. 716
Джангиров В. В. 716
Джапанов Б. 716
Джаукамбаєв Б. 717
Джеманбеков С. 717
Джумаліс Н. 717
Джунісов І. 717
Джураєв Д. 717
Дзюбенко О. Г. 717
Дижкін (Дяжкін) І. М. 717
Диченко Г. А. 717
Діванов М. Ф. 717
Дігтяр Г. Л. 488
Дігтярь М. І. 164, 255, 256, 271
Діденко К. В. 283
Діденко Ю. В. 717
Діхтяр І. М. 717
Дмитренко А. М. 584
Дмитренко П. Я. 585
Дмитренко П. Є. 717
Дмитренко С. І. 717
Дмитрієв А. П. 717
Дмитрієв А. І. 717
Дмитрієв Г. М. 717
Дмитрієв І. Я. 717
Дмитрієв О. І. 717
Дніпровський М. О. 718
Добреднєв М. І. 718
Добродеєв М. В. 718
Добросачов В. О. 718
Довганич В. С. 18, 291, 292
Довгуша Г. Д. 17
Довженко І. П. 718
Додонов І. І. 235
Докучаєв В. В. 24
Долгачов О. І. 718
Долженко П. А. 718
Долматов П. П. 718
Домбровський А. П. 718
Домбровський М. В. 718
Доменко О. Д. 718
Домонуров (Домонкуров) В. В. 718
Донумашев Т. 718
Дорнєв К. Г. 718
Дорофеєв П. М. 718
Дорошев Я. 718
Дорошенко П. 30
Дорошкевич Є. В. 719
Доткаєв Д. В. 719
Доценко Й. М. 175, 293
Доценко К. М. 363
Драннік І. О. 719
Дранок І. П. 719
Дрезков П. І. 719
Дренін П. Г. 719
Дрижирук А. І. 164, 256, 257, 275
Дрижирук В. Н. 165, 257
Дрижирук В. Я. 165, 508, 509
Дробуш А. Я. 719
Дровянніков О. П. 719
Дрожжин К. С. 719
Дроздов І. В. 719
Дроздов М. П. 719
Дроздов Ф. Ю. 719
Дрюк М. 280
Дряхлов С. Д. 719
Дубко І. І. 719
Дубков (Дудков) П. П. 719
Дубовий С. Д. 719
Дубровін (Дубравін) П. С. 719
Дубшанов Д. Ц. 720
Дудкін В. Ф. 720
Дудкін І. Г. 720
Дудкін М. С. 720
Дудник Т. 286
Дудов М. П. 720
Дудченко Є. І. 250
Дудченко О. І. 163, 280
Дудченко О. П. 257
Дуйлинський С. Ф. 720
Думчиков С. І. 720
Дунаєв Д. С. 720
Дунаєв Ф. С. 720
Дунаєвський Б. А. 720
Дуплінських С. Ф. 720
Дурманенко Б. Н. 720
Дурніцин С. Т. 720
Дурнічев М. М. 721
Дуров З. Ф. 721
Дуров М. П. 721
Дуров Ф. В. 721
Дутчик В. Є. 721
Душевілов. 721
Дьомін В. В. 721
Дьомін М. Ф. 721
Дьомін Т. В. 721
Дюрягін С. Є. 721

Е.
Ельцефон (Ельценфон) А. А. 721
Енгельгардт В. В. 284, 285
Енгельгардт П. В. 285

Є.
Євлампієв І. Т. 721
Євпак І. С. 721
Євсеєв І. Ф. 721
Євсинніков (Єссенніков) О. П. 721
Євтиков А. А. 721
Євтушенко М. Д. 165, 257, 258
Єгерєв О. Г. 722
Єговцов І. С. 722
Єгоров В. О. 722
Єгоров В. В. 722
Єгоров О. В. 722
Єдорюгін О. Є. 722
Єжов М. М. 722
Єлагін В. І. 722
Єлагіна Н. Г. 55
Єлашин О. В. 722
Єлісеєв В. В. 722
Єлісеєв В. І. 722
Єлісеєв І. Ф. 722
Єльніков А. Г. 722
Ємельянов О. С. 722
Ємець С. Д. 541
Ємець Я. Т. 287
Ємці 242
Єпішев С. М. 722
Єременко І. О. 723
Єременко Л. М. 723
Єрикалов І. І. 723
Єрін О. Я. 723
Єрлашев І. К. 723
Єрмак О. П. 288, 488
Єрмаков А. С. 723
Єрмаков В. С. 723
Єрмаков М. І. 723
Єрмаков О. Я. 723
Єрмаков П. Ф. 723
Єрмаков С. А. 723
Єрмолаєв С. І. 723
Єрмолін Ф. К. 723
Єрофеєв А. Л. 724
Єрофеєв В. П. 724
Єроховець Г. Т. 724
Єртуганов Т. 724
Єршов Б. Г. 724
Єршов Г. Т. 724
Єршов І. О. 724
Єршов Ф. П. 724
Єрьомін І. В. 724
Єфименко М. Ф. 724
Єфимов М. А. 724
Єфимов О. А. 724
Єфимов П. Г. 724
Єфіменко П. П. 47
Єфремов В. В. 725
Єфремов В. Г. 725

Єфремов Ф. О. 725

Ж.
Жаворонков В. П. 725
Жапов Б. Р. 725
Жарий І. Є. 725
Жарінов І. С. 725
Жарков В. К. 725
Жарков І. С. 725
Жарков М. Г. 725
Жарков Ю. Г. 725
Жаров М. М. 725
Жаров Г. В. 101, 211
Жданов О. М. 725
Жданов П. П. 725
Жевтуха В. Т. 726
Желєзняков А. Ф. 726
Желєзов М. Ф. 726
Желнов І. І. 726
Желтишов (Жолтишев) М. І. 726
Желтіков О. Ф. 726
Желтоухов П. К. 726
Желтухов М. В. 726
Жернаков Г. І. 726
Жерновой П. О. 726
Животовський І. О.
Жидкомлінов І. С. 726
Жиндинський К. М. 726
Жирнов В. А. 163, 258, 280
Житинєв І. Д. 726
Житомиров І. І. 726
Жихарєв Я. І. 726
Жорняк Ф. І. 726
Жуверцев Г. О. 726
Жузєбаєв А. 727
Жук В. Н. 14
Жуков Б. Є. 727
Жуков В. Я. 727
Жуковський В. А. 282, 285
Жупков Л. М. 727
Журавльов Г. К. 727
Журавльов Д. М. 727
Журкін П. В. 727
Жусупов Ж. 727
Жученко С. М. 230, 295, 461, 463, 472, 792, 517, 534, 575, 591, 599, 610, 612, 618, 624, 637

З.
Забазарних В. С. 727
Забелін М. Є. 727
Заборцев В. О. 727
Зав'ялов Д. М. 727
Зав'ялов С. С. 727
Завгородний В. С. 727
Загідулін Х. Ш. 727
Загоровський В. П. 30, 592
Загребельников М. І. 727
Загуменов І. М. 727
Задирака П. В. 728
Заднікoв С. А. 103, 106–108, 110–112, 117, 320, 322, 332, 350, 354, 355, 366, 367, 369, 370, 398, 399, 410, 411, 448, 449, 454, 459, 565
Заєць А. Д. 728
Заєць А. Ф. 728
Заєць П. М. 728
Заєць С. Д. 728
Заєць Т. Л. 728
Зазнобін П. Ф. 728
Зайцев В. М. 728
Зайцев Д. В. 728
Зайцев І. І. 728
Зайцев М. Д. 728
Зайцев М. І. 728
Зайцев М. М. 728
Зайцев М. С. 728
Зайцев М. Ю. 728
Закіров Г. 728
Закіров С. З. 729
Закіров У. 729
Закревський В. 286
Закун Г. 729
Закутаєв Г. А. 729
Залимов Д. С. 729
Залізняк М. І. 159, 248
Замислов П. О. 729
Замсураєв Г. С. 729
Замудряков М. І. 729
Замурей А. П. 729
Замятін О. В. 729
Запорожцева Г. 290
Заравняєв К. І. 729
Зарецький І. А. 15, 37–40, 43, 44, 48, 58, 85, 126, 144, 146, 150, 483, 505, 506, 547, 551, 560, 561, 565–569
Захарін І. М. 729
Захаров А. Г. 729
Захаров В. Д. 729
Захаров К. П. 729
Захаров М. Г. 730
Захаров О. Т. 730
Зацарицин Ф. Т. 730
Заянковський І. Ю. 730
Збінський С. Ю. 245, 259, 286
Зверьков І. Д. 730
Звєринський В. В. 12
Згурський Г. 599
Зеленін О. П. 730
Зеленов О. А. 730
Зеленцов І. К. 730
Зеленцов П. Г. 730
Зелюгін А. І. 730
Земляних М. С. 730
Землянський К. Ф. 730
Зенін А. О. 730
Зибаров М. М. 730
Зиков П. І. 730
Зимін Є. П. 731
Зимін Ф. Я. 731
Зимогляд Б. В. 163, 280
Зинов'єв В. П. 731
Зирянов І. Д. 731
Зирянов О. Т. 731
Зів'янов І. А. 731
Зінченко В. Є. 731
Зіяєв М. 731
Злигарєв С. С. 731
Злобін О. О. 731
Знатков Ю. С. 731
Золотницька Т. В. 98,
Золотницький Б. І. 98, 437
Золотов Б. М. 731
Зорін 732
Зорін А. О. 731
Зорін П. С. 731
Зорькін П. В. 732
Зосименко Г. М. 732
Зосіменко Д. С. 732
Зотенко. 732
Зотов В. Н. 732
Зотов В. І. 732
Зубков А. Є. 732
Зубов М. М. 732
Зубцов О. І. 732
Зуєв В. С. 732
Зуєнков О. С. 732
Зузлов А. (Аркадій) І. 732
Зульфігаров З. С. Огли 732
Зятнєв М. С. 732

Й.
Йока М. Ф. 732

І.
Ібрагімов С. 733
Ібрагімов Х. 733
Ібраєв Н. 733
Іваков М. А. 733
Іваннікoв В. М. 733
Іванов А. І. 733
Іванов А. М. 733
Іванов Б. О. 733
Іванов В. М. 733
Іванов Г. І. 733
Іванов Д. Ф. 733
Іванов І. С. 733
Іванов І. Ф. 733
Іванов К. В. 733
Іванов М. В. 733
Іванов М. О. 733
Іванов М. С. 734
Іванов О. І. 734
Іванов Ф. В. 734
Іванович В. І. 291, 292
Іванович В. О. 171
Івахненко П. Я. 734
Івахно Н. О. 364
Івахов В. С. 734
Івашин Д. С. 24, 183, 476, 593
Івашкін І. Г. 734
Іващенко М. К. 734
Івлєв М. О. 734
Івлєв С. М. 734

Івлієв П. І. 734
Івницька Т. В. 599
Ігамов А. 734
Ігамов К. 734
Ігнатьєв А. І. 734
Ігоєв М. П. 734
Іголайнен П. М. 734
Ігонін Г. С. 735
Ідіятов К. 735
Ізотов О. С. 735
Іконніков М. В. 735
Ільєвич І. В. 735
Ільїн Б. М. 735
Ільїн В. І. 735
Ільїн Л. Ю. 735
Ільїн М. Ф. 735
Ільїн О. С. 735
Ільїн С. Ф. 735
Ільїнов В. І. 735
Ільїнов О. А. 736
Ільїнов П. М. 736
Ільченко Л. Х.
Ільясов В. І. 736
Ільясов М. М. 736
Ільясов М. Н. 736
Ілюха О. Ю. 16, 17, 19,
Ілюхін М. В. 735
Ілюхін О. М. 735
Імаков В. І. 736
Іманкулов З. Г. 736
Іматалієв С. 736
Іммулаєв Х. 736
Іодінов 736
Іорметов 736
Іосибєрдиєв К. 736
Іочев (Кочев) М. П. 736
Іпатов Я. Т. 736
Іргашев Р. 736
Іргашев Т. 736
Іргашев Х. 736
Іришев Н. 736
Ісабеков А. (Амирбай) 736
Ісаков Н. 736
Ісаков С. 737
Ісимбаєв Д. 737
Іслємов А. 737
Ісмаілов Д. 737
Ісмаілов І. 737
Ісмаілов П. 737
Ісматов Ш. 737
Ісупов П. Ю. 737
Ісхаков З. 737
Ісьянов І. З. 737
Ішамколь Б. 737
Ішматов К. 737
Ішматов М. 737
Іюнькін М. І. 737
Ієвлєв М. М. 74

К.
Кабанін (Капакін) М. П. 737
Кабанов Є. Й. 737
Кабатов І. І. 738
Каганович В. М. 738
Кадєєв В. І. 56
Каджаков М. 738
Кадирнаєв Ш. 738
Кадиров І. 738
Кадиров Н. К. 738
Кадін (Кудін) Г. В. 738
Кадіна (Кудіна) Д. П. 738
Кадратенко Я. Г. 738
Кажанов М. П. 738
Казаєв О. С. 738
Казаков І. Т. 738
Казаков Ю. Г. 738
Казанцев М. П. 738
Казієв Б. 738
Казічев О. Г. 738
Кайгородов В. С. 738
Кайдалов А. К. 739
Кайдусаров 739
Калабін П. Г. 739
Калабухов І. М. 739
Калайда Г. Я. 739
Калантаров К. 739
Калачов М. О. 739
Калашников М. П. 739
Калашніков Л. В. 739
Каленков Н. С. 739
Калін О. І. 739
Каліненко Є. Я. 739
Калінін В. І. 245, 598, 739
Калінін В. О. 739
Калінін Г. А. 739
Калінін М. 284
Калінін М. М. 739
Калінін М. О. 739
Калінін О. А. 740
Калінін С. М. 740
Калінніков В. О. 740
Каліта М. К. 740
Калмиков П. М. 740
Калужський М. О. 740
Кальсмуратов Х. 740
Калюжна Х. М. 740
Калюх І. С. 165, 260, 261
Калюх П. Я. 740
Калюшенко А. Ф. 740
Камбаров В. І. 740
Каменев І. В. 740
Камзін А. 740
Канаєв А. Ф. 508
Канівець Г. І. 740
Кантілін С. Т. 740
Капілевич Я. І. 740
Капітанов М. В. 741
Капітонов В. Ф. 741
Каплунов Й. М. 741
Капніст О. 285
Капочкін І. І. 741
Каптюшин І. М. 741
Капустянський Ф. 486
Каравайко Д. В. 74, 76, 101, 107, 110, 117, 307, 457
Карамзін М. М. 34
Каранзей В. А. 741
Карасик А. Р. 741
Карасьов Д. А. 741
Карасьов О. І. 741
Карахтинцев С. С. 741
Карачулов Т. 741
Караюхін А. К. 741
Карелін М. К. 741
Карелін Н. Д. 741
Карімов С. 742
Каріонов Л. В. 742
Карненков І. Є. 742
Карпенко О. С. 742
Карпов Г. Л. 742
Карпов П. П. 742
Карпун В. М. 163, 666
Карпухін М. Ф. 742
Картанов О. І. 742
Карташов О. С. 742
Карташов Т. Л. 742
Картуєсов В. В. 742
Картунов О. К. 742
Каруновський Ф. 33
Карцев Є. В. 742
Каршенніков В. Т. 742
Карякін О. А. 742
Касаткін В. Г. 742
Касімов А. 742
Касімов А. 743
Касімов М. 743
Каспирський В. В. 743
Касьяненко О. Р. 599
Катаєв М. М. 743
Катаєв С. Ф. 743
Катко М. С. 743
Катюшкін І. І. 743
Качура В. М. 743
Качурін М. Й. 743
Качурін Я. І. 743
Кашигін І. Ф. 743
Кашимір С. Т. 743
Кашин Д. А. 743
Каширін П. Л. 743
Каширін С. С. 744
Кашуба Г. З. 237, 473
Кашуба Н. Д. 298
Кащев Я. Я. 744
Каюмов А. 744
Кедрова О. Я. 744
Кесарев О. В. 744
Кжельман Я. З. 744
Кивман І. Г. 744
Кигим С. Л. 183, 303, 305, 498, 500, 544, 593
Киргизов Ю. (Б.) 744
Киреєв Г. Ю. 744
Кириков Г. К. 744
Кирилов Г. Ю. 744
Кирилов І. О. 744
Кирилов М. К. 744
Кирилов М. К. 744
Кирилов П. П. 744
Кирилов П. О. 744

Кирпичніков А. М. 148
Кирпотенко В. Д. 744
Кирпотенко Д. С. 744
Кисель Ф. Є. 744
Кисельов В. П. 745
Кисельов В. С. 745
Кисельов М. М. 745
Кисельов П. С. 745
Кисліцов К. І. 745
Кислов І. А. 745
Кислова Н. Ю. 602
Кінжибаєв М. 745
Кінзілінов Б. 745
Кінзімов. 745
Кінозеров С. І. 745
Кіпренський О. А. 283
Кіргіжбаєв С. 745
Кірін М. Р. 745
Кірлюнін В. О. 745
Кіров І. А. 745
Кірюшев Г. П. 745
Кістяківський Л. Є. 52, 65
Клевакін В. М. 745
Клемешов Л. О. 746
Кленін В. М. 746
Клечев Х. 746
Клєстов М. Л. 476, 499, 543, 555, 557, 593
Клигін І. Г. 746
Клименко Є. Я. 746
Клименко П. В. 746
Климов (Клишов) П. І. 746
Климов В. В. 746
Клинов П. М. 746
Клопов О. О. 746
Клочко Є. В. (Савелійович) 746
Клюжичев М. О. 746
Клюшніков М. Г. 746
Книшимбаєв М. 746
Кобцев В. О. 746
Кобцев Ф. Г. (Галактіонович) 746
Ковалевський Є. О. 747
Коваленко В. М. 295
Коваленко П. А. 296
Коваленко П. І. 363
Коваленко А. 290
Коваленко В. Є. (Євграфович) 747
Коваленко Г. К. 464, 747
Коваленко Є. П. 747
Коваленко О. В. 143, 312, 353, 360, 401, 404, 405, 428
Коваленко С. П. 747
Ковальов Л. А. 747
Ковальов Л. О. 747
Ковальов М. І. 747
Ковальов М. Г. 747
Ковальов О. Т. 747
Ковальов П. А. 747
Ковальов С. Є. 747
Ковальчук І. Т. 747
Ковпак С. А. 160, 164, 178, 183–185, 243, 246, 247, 250, 251, 268, 269, 271, 283, 284, 299, 473
Ковпаненко (Тітенко) Г. Т. 57, 356, 360, 547, 552, 567
Ковтарев І. П. 747
Ковтирев П. І. 747
Ковтун Г. В. 748
Ковтун К. Г. 748
Ковтун М. Й. 748
Ковтун М. П. 748
Ковшер В. А. 748
Ковязін М. П. 748
Когофоренко В. С. 748
Кодяшкін М. І. 748
Кожевніков Г. О. 748
Кожин І. Д. 748
Козак О. Д. 27, 74, 76, 86, 147, 383
Козачков В. Й. 748
Козирєв В. І. 748
Козичев М. І. 748
Козін М. І. 748
Козка Д. В. 748
Козка М. О. 748
Козлов В. П. 748
Козлов Д. В. 749
Козлов Д. Г. 749
Козлов М. П. 749
Козлов О. І. 749
Козлов Ф. І. 749
Козлов Ф. О. 749
Коканов І. В. 749
Кокарєв О. М. 749
Коклюшкін М. Я. 749
Кокорін В. А. 749
Кокуркін М. О. 749
Колбенов О. М. 749
Коледов І. М. 749
Колесніков В. Є. 749
Колесніков М. І. 750
Колесніков О. В. 750
Колесніков Ф. І. 750
Колесов П. С. 750
Колесов Ф. О. 750
Колечков І. Д. 750
Колісник М. О. 750
Колісниченко О. О.
Колмаков Ф. М. 750
Колосов М. Н. 750
Колосов О. О. 750
Колточихін М. В. 750
Колумбеков К. 750
Кольсмуратов Х. 750
Коляда П. С. 750
Комалов Д. 750
Комаров В. О. 750
Комягін О. С. 751
Кондауров І. К. 751
Кондрат'єв В. М. 751
Кондратенко А. К. 751
Кондратенко Т. К. 429
Кондратов М. Ю. 751
Конкін В. В. 751
Конов О. Т. 751
Коноваленко Я. Т. 751
Коновалов Л. М. 751
Коновалов Ф. О. 751
Конон Ф. І. 751
Кононенко П. Г. 751
Кононенко Т. М.
Кононченко (Конопуєнко) А. В. 751
Конопльов М. Р. 751
Конопльов О. Я. 752
Коношенков С. М. 752
Коношко М. А. 598
Коношко Т. А. 598
Константінов К. Д. 752
Коняєв Я. П. 752
Копаниця М. Л. 752
Копейкін В. П. 752
Копелевич Я. І. 752
Копертехо П. Ф. 752
Копилов З. А. 752
Копилов М. К. 752
Копилов М. М. 752
Копилов П. В. 752
Копосов В. М. 752
Кордільський М. С. 752
Корешков А. Т. 752
Коркунов О. М. 752
Корненков І. Є. 753
Корнєв М. О. 753
Корнєв М. І. 753
Корнєв П. М. 753
Корнієнко В. І. 753
Корнілов В. Ю. 753
Коробейніков В. М. 753
Коробейніков О. О. 753
Коробко М. Я. 753
Коробков В. І. 753
Коробков Д. Є. 753
Коробков М. М. 753
Коробов А. В. 753
Коробщиков В. В. 753
Коровін М. С. 753
Коровін О. С. 754
Коровянська В. І. 754
Корольков О. Ф. 754
Корольов Д. І. 754
Корост І. І. 108, 116, 326, 350, 363, 364, 366, 368, 369, 377, 381, 384, 408, 410, 417, 420, 434, 454, 459
Корост Т. М. 275
Коросташов О. Г. 253, 264, 272, 276, 274
Коротя О. В. 115, 346, 368, 389, 409, 432, 434, 437, 454, 456, 459, 560, 567, 570
Коротенко В. В. 14
Коротков Л. О. 754
Коротков М. К. 754
Коротков О. П. 754

Коротнєв С. М. 754
Корсаков М. В. 754
Кортіков Ф. М. 754
Корчагін О. П. 754
Корякін А. І. 754
Косарєв Б. О. 754
Косарєв Г. Ф. 754
Косарєв Г. І. 754
Косарєв Г. П. 754
Косарєв М. С. 754
Косаткін С. І. 754
Косаткін Ю. Р. 754
Косенко Г. Ф. 754
Косенко М. М. 755
Косенков М. Ф. 755
Косенов К. 755
Косівський (Косовський) В. Т. 656
Косков М. М. 755
Кослугін І. З. 755
Космanов Н. 755
Косов М. І. 755
Коспранов Я. Н. 755
Костинков В. П. 755
Костирьов В. К. 755
Костін І. О. 755
Костомаров М. І. 532, 570
Костюк В. К. 16, 17, 21, 240, 261, 665
Костюков Є. М. 755
Костюков М. П. 755
Костюхін М. Ф. 755
Котельніков М. В. 755
Котельніков О. І. 755
Котенко І. К. 756
Котко М. С. 756
Котков Ф. М. 756
Котлаугольдін М. (Маміт) 756
Котляревський І. П. 282, 286
Котов В. М. 756
Котов Є. І. 756
Котов Є. І. 756
Котов І. Т. 756
Кофтирьов П. І. 756
Кочев М. П. 756
Кочетков В. А. 756
Кочетков І. Г. 756
Кочетков М. Д. 756
Кочетов І. П. 756
Кочкін О. Д. 756
Кочнєв К. Д. 756
Кочунов Г. Г. 757
Кошаков Р. 757
Кошелев М. В. 757
Кошелєв І. М. 757
Кошелєв С. О. 757
Кошиця Г. 285
Кошкарев І. 757
Кошtанов М. Я. 757
Кощеєв М. П. 757
Кравцов М. К. 757
Кравченко Д. І. 757
Кравченко О. М. 526
Кравченко Т. Г. 757
Краєв П. О. 757
Крайнов В. С. 757
Крайнов П. Й. 757
Крамаров С. Д. 757
Крапівін К. 757
Краснов А. М. 24
Краснов М. К. 758
Краснов С. Т. 758
Красносинський (Красносельський) С. Т. 758
Красноштанов А. М. 758
Красотін В. І. 758
Кремнєв О. С. 758
Крестинін Є. Ф. 758
Криво І. І. 758
Кривогуснов Г. Ф. 758
Криволапов В. О. 758
Криворебренко І. А. 243, 244
Кривошанов З. Ф. 758
Кривошеєв І. Т. 758
Кривощеков Г. Ф. 758
Кривуша 241
Кривуша І. М. 295, 296
Кривуша М. М. 299
Кривушкін Ф. І. 759
Кризін П. Ф. 759
Крилов С. Г. 759
Крилов І. А. 282
Кримських С. І. 759
Криницький І. 288
Криницький П. 288
Крисов О. Г. 759
Кричинкин Ф. В. 759
Кропоткін В. В. 552
Круглов І. І. 759
Крупенін М. Ф. 759
Крупицький В. Г. 514
Крупицький П. Г. 514
Крутій О. Г. 759
Крутов Є. Ю. 759
Кручинін В. С. 759
Крюков Д. Н. 759
Крюков С. І. 759
Крюков Ф. В. 759
Крютченко О. О. 107
Крючко І. А. 165, 261
Крючко І. Д. 236
Куандиров П. 760
Куанципов К. 760
Кубашев С. І. 760
Кубишкін Д. О. 760
Кувалдін Г. Г. 760
Кувшиніков М. Г. 760
Кудатєв С. І. 760
Кудашов С. Г. 760
Кудін М. М. 760
Кудінкін А. А. 760
Кудрявцев В. І. 760
Кудрявцев Г. Г. 760
Кудрявцев М. Ф. 760
Кудрявцев О. О. 760
Кудряшов М. Ф. 761
Кудряшов Ю. І. 761
Кузбергенов Б. 761
Кузеватов Г. І. 761
Кузенков В. Ф. 761
Кузін С. П. 761
Кузін Я. Г. 761
Кузнєцкий В. М. 761
Кузнєцов А. М. 761
Кузнєцов В. П. 761
Кузнєцов І. С. 761
Кузнєцов І. С. 761
Кузнєцов К. Ф. 761
Кузнєцов М. Н. 761
Кузнєцов М. Р. 761
Кузнєцов О. М. 761
Кузнєцов О. С. 762
Кузнєцов О. Х. 762
Кузнєцов О. Є. 762
Кузнєцов П. М. 762
Кузнєцов С. Г. 762
Кузнєцов С. Ф. 762
Кузукеєв М. 762
Кузьменко Г. В. 296
Кузьмін А. І. 762
Кузьмін В. П. 762
Кузьмін І. Г. 762
Кузьмін Л. М. 762
Кузьмін С. М. 762
Куканов І. В. 762
Кукосякін О. В. 762
Куксенюк І. М. 762
Куксов М. І. 763
Кукура М. М. 763
Кукушкін І. М. 763
Кулаєв І. В. 763
Кулаков Л. С. 763
Кулаков С. С. 763
Кулатова І. М. 71, 80, 114, 116, 127, 195, 198, 203, 322, 341, 363, 364, 366, 368, 369, 372, 373, 379, 386, 388, 389, 400, 402, 403, 405–409, 417, 420, 422, 423, 426, 431, 437, 439, 441, 443, 454, 455, 551–553, 568, 570, 590
Кулдашев (Кудашев) А. 763
Куликов О. Ф. 763
Кулиніч В. А. (Артемович) 763
Култаєв Б. 763
Кульбатов І. Т. 763
Кульмушинов Е. 763
Культенко В. І. 763
Кулябко-Корецький П. І. 170, 177
Кулябко-Корецький К. К. 602
Кумаков Г. П. 763
Куницький В. М. 763
Куніцин М. Ю. 763
Купріян П. М. 603
Купріян Я. Є. 603
Купріянов В. О. 764
Купряхін І. В. 764
Кур'янов М. Г. 764

Кураєнко І. О. 764
Курбанов Н. 764
Курбатов С. С. 764
Курдюков А. Г. 764
Куренков Д. В. 764
Куришкін В. Я. 764
Курілкін П. О. 764
Курмаєв П. В. 764
Курносов С. М. 764
Куров Г. О. 764
Курочкін І. А. 764
Куртиков (Нуртінов) Ш. 764
Кусакін Д. Т. 765
Кустов П. М. 765
Кустод О. М. 765
Кусумов С. К. 765
Кутузов Н. Л. 566
Кухар В. Г. 765
Кухар В. Г. 232
Кухар Г. І. 232
Куценко О. А. 296
Куценко І. Г. 460
Кучаєв Д. О. 765
Кучер Р. 248, 303
Кучеренко (Кученко) Ф. С. 765
Кучін І. В. 765
Кучма П. О. 765
Кушнер П. Ф. 765
Кушнір А. С. 343
Кушнір Л. Л. 341
Кушнір Л. М. 341

Л.

Лабок Л. З. 765
Лабутін М. І. 765
Лавіков О. І. 765
Лавріненко А. А. 182, 546, 558
Лавров Г. І. 765
Лавров І. Ф. 765
Лавров М. І. 765
Ладенков М. С. 291
Ладигін (Лодигін) І. О. 766
Ладигін П. М. 766
Лазаревський О. М. 16
Лазарєв В. Ф. 766
Лазарєв І. П. 766
Лазарєв М. С. 766
Лазарєв О. М. 766
Лазін М. І. 766
Лактіонов О. Г. 766
Ландарєв К. М. 766
Лапін І. Ф. 766
Лаптєв Г. П. 766
Лаптєв І. В. 766
Лапшин О. Є. 766
Лапшов О. Й. 766
Лара І. Я. 767
Ларін В. І. 767
Ларін З. Т. 767
Ларін І. І. 767
Ларін О. Є. 767
Ларін Ю. Я. 767
Ларіонова Л. І. 165, 261
Ларічев О. Ф. 767
Ласкін Д. А. 767
Латій І. Д. 767
Латченко А. В.
Лебедєв Л. М. 767
Лебедєв М. О. 767
Лебідь Г. В. 767
Леванов М. П. 767
Левинець І. І. 767
Левін І. Н. 767
Левін М. Ф. 767
Левченко В. С. 767
Леденєв О. Д. 768
Лезін В. Т. 768
Лейзин О. М. 768
Леінов В. І. 768
Леменков В. О. 768
Лемешков П. М. 768
Ленніков М. Ф. 768
Леньков О. І. 768
Леонов М. Ю. 768
Леонтьєв В. М. 768
Леонтьєв С. Д. 768
Лесніков Д. С. 768
Лесько (Шевеля) Л. В. 165, 262, 263
Лесько Р. Д. 263
Лещинський О. І. 768
Лещук С. П. 768
Лєнарська Н. М.
Лєсов С. Ф. 768
Лєсогор М. Г. 768
Ливачов 769
Лизнев С. Ф. 769
Ликін В. М. 769
Ликунов І. П. 769
Лимар О. С. 276, 497, 512, 513
Лимар О. Ф. (Федотович) 769
Линьков О. М. 769
Липатов В. А. 769
Липатов М. І. 769
Липлін М. К. 769
Липман Л. С. 769
Лисенко В. Ю. 769
Лисов М. С. 769
Литвиненко Р. О. 68, 124, 549, 550
Литвиненко К. Ю. 769
Литвиненко М. Г. 769
Литвиненко М. Ф. 769
Литвиненко 178, 241
Литвинов А. О. 769
Литвинова М. Д. 593
Литвішков М. І. 769
Литкін К. П. 770
Литовченко 242
Литовченко М. 367, 370
Лихолобов М. О. 770
Личиков (Мечиков) К. 770
Ліберов П. Д. 351
Ліберфарб М. Г. 770
Ліпунов М. Є. 770
Лісицин Д. В. 770
Лісничий Ф. С. 770
Лістровий. 238
Лобань Г. І. 263
Лобачев Д. А. 770
Лобок Л. Г. 770
Ловягін (Ловячін) І. К. 770
Логвинець С. Г. 770
Логінов Б. І. 770
Логінов І. М. 770
Лодяной І. С. 770
Ложкін І. С. 770
Ложніков М. М. 771
Лозенко В. А. 771
Локтюшин С. О. 771
Ломакін О. О. 70, 218–221, 225, 503, 504, 523, 535, 581, 583, 589, 594, 606–608, 636
Ломеєв А. І. 771
Лопатін О. П. 771
Лопато М. О. 771
Лоскутов В. І. 771
Лоскутов В. П. 771
Лохматов І. О. 771
Лошкін М. Г. 771
Лощинін М. П. 771
Луговий Д. П. (Сергійович) 275
Луговий Р. С. 117
Луговий Т. С. 291
Лук'яненко Д. Ф. 771
Лук'янов Р. Р. 771
Лук'янов С. Д. 771
Лукаш Д. В. 771
Лукін І. Т. 772
Лукін П. П. 772
Лукін П. С. 772
Лукінов Г. С. 772
Лукьянов А. Ф. 772
Лук'янович О. А. 286
Лук'янович О. 286
Лунін В. Є. 772
Лунцов І. П. 772
Луньков Ю. Є. 772
Лутфулін Ш. 772
Луценко З. З. 772
Луценко Н. Ф. 573, 574, 772
Луценко О. М. 599, 772
Луценко З. З. 599
Лучніков Є. М. 772
Любичев М. В. 399
Любченко М. К. 475
Лютенко І. 171, 292
Лянін Т. В. 772
Ляпушкін І. І. 54, 56, 334, 547, 567
Ляскоронський В. Г. 44, 45, 306, 320, 333, 334, 350, 444, 455
Лях В. І. 219
Ляхов К. Г. 772
Ляховий П. П. 599
Ляш П. П. 16
Ляшко Ф. М. 773

М.
М'яло Г. П. 773
М'яло І. М. 773
Мавленкулов Т. 773
Мазаракі С. А. 45
Мазін Д. Ф. 773
Мазуров М. П. 773
Майборода 773
Майборода Ф. Л. 253
Майков І. К. 773
Майоров І. М. 773
Майорова Н. І. 773
Макаревич О. М. 773
Макаренко М. О. 36
Макаренко А. В. 773
Макаренко Й. А. (Анатолійович) 773
Макаров А. В. 773
Макаров І. Д. 773
Макаров І. Т. 774
Макарук А. С. 774
Макеєв О. І. 774
Макогон Д. К. 774
Максименко М. М. 774
Максименко С. Х. 774
Максимов М. Г. 774
Максимов С. В. 774
Максумов Д. 774
Макурін В. І. 774
Макушкін М. М. 774
Макченко С. М. 774
Малахов Т. О. 774
Маленкін Г. І. 775
Малига М. Д. 775
Малих В. Г. 775
Маліков М. М. 775
Малінін В. Ф. 775
Малмекиджанов А. 775
Малолін І. Г. 775
Малохліб Т. І. 469, 472
Малохов М. Д. 775
Мальцев М. П. 775
Мальцев М. К. 775
Мальцев М. Ф. 775
Мальцев О. Б. 775
Мальцев О. С. 775
Мальцев С. М. 162, 615, 616
Мальцева О. О. 162, 615, 616
Маляр П. С. 775
Маляревський В. Л. 291
Мамаджанов А. 775
Мамаджанов І. 775
Мамаєв В. В. 775
Мамакін О. Г. 775
Мамарасулов А. 775
Маматов А. 776
Мамедалі М. 776
Мамілов В. А. 776
Мамін А. А. 776
Мамонтов С. 776
Манастерний І. А. 776
Манахов Ф. І. 776
Мандрик О. Т. 776
Маношин Л. С. 776
Мануйлов Ф. В. 776
Мануйлов Ф. В. 776
Марахімов Б. 776
Маргуков Д. П. 776
Марзакулов К. 776
Маринoха Т. І. 776
Марін П. Ф. 776
Маркашов О. В. 776
Маркелов К. П. 776
Маркін В. О. 776
Маркін В. С. 777
Маркін М. Я. 777
Марков А. П. 777
Марков А. Ф. 777
Марков А. І. 777
Марков І. Я. 777
Марков К. Ф. 777
Марков М. Є. 777
Марков О. П. 777
Марков О. В. 777
Марков С. Г. 777
Марнічев О. П. 777
Мартинов А. В. 777
Мартинов Г. Я. 777
Мартинов М. І. 777
Мартинов М. П. 778
Марусін Т. І. 778
Марухін В. П. 778
Марфін К. М. 778
Марченко Л. С. 778
Марченко О. П. 778
Марчук П. С. 778
Масаітов Ю. 778
Маскимушкін Г. Є. 778
Маслаков В. І. 778
Масленніков Г. І. 778
Масленніков К. М. 778
Маслобаєв Г. І. 778
Маслов І. Г. 778
Маслов М. П. 778
Маслов П. О. 778
Масляков В. І. 778
Масляков Я. А. 779
Матвеєв В. П. 779
Матвеєв І. М. 779
Матвеєв М. Р. 779
Матвеєв О. О. 779
Матвеєв Р. П. 779
Матвеєв С. В. 779
Матвієнко В. П. 779
Матвієнко К. Ю. 779
Матвіїшина Ж. М. 343
Матіохін М. П. 779
Матросов В. А. 779
Матулькін М. С. 779
Матушев О. П. 779
Матушинський А. М. 160, 174, 268, 269, 290, 295, 299
Матушинський Ф. Т. 291
Матюнін М. П. 779
Маурін І. П. 779
Махгалітов Д. (Ратофимович) 780
Махмудов А. (Ахмедалі) 780
Махмудов М. 780
Махно Є. В. 58, 63, 120, 124, 482, 483, 567
Махов М. А. 780
Махортих С. В. 73, 75, 437, 438, 440, 441, 448
Махсудов Х. 780
Машков С. В. 780
Медведевський М. Г. 780
Медведєв Г. О. 780
Медведєв П. М. 780
Медвєдєв О. Ф. 431
Медвідь А. О. 486
Медвідь Й. С. 487
Медін І. А. 780
Медков А. І. 780
Медов П. (Федір) В. 780
Мезенцев І. В. 780
Меланіков М. М. 780
Меланович В. В. 780
Мелашвілі У. Г. 780
Мелашонков І. І. 781
Мельник А. С. 287
Мельник Г. Д. 781
Мельник П. А. 781
Мельников Г. О. 781
Мельников І. Є. 781
Мельников О. І. 781
Мельников П. Д. 781
Мельникова І. С. 117, 204–207, 213, 501–503, 519–521, 536, 537, 596, 597, 608, 620–624, 629
Мельніков В. П. 781
Мельніков К. Ю. 781
Мельніков П. М. 781
Мелюкова Г. І. 552
Менчинська (Варвянська) Т. В. 85, 467, 567, 568
Меншиков О. Ю. 781
Меньшиков О. Ф. 781
Мерзляков М. І. 781
Меркулов В. Г. 781
Меркулов Є. Г. 781
Метлов С. О. 782
Мещеряков І. І. 782
Мизніков І. А. 782
Миколаєнко Д. С. 782
Милешин Б. Є. 782
Милорадович М. А. 602
Милячін Д. М. 782
Минаков М. В. 782
Миргородський С. Д. 782
Мироненко К. М. 116, 198, 363, 386, 430
Мироненко В. К. 296
Мироненко С. Ф. 782
Миронов І. П. 782
Мирошніченко І. А. 782
Мисаєв Н. 782

Митрофанов І. М. 782
Митрофанов С. М. 782
Митрохін О. М. 782
Митусов В. Г. 782
Митько Ф. Г. 514
Михайленко І. К. 782
Михайлов І. К. 783
Михайлов М. М. 783
Михайлов О. І. 783
Михайлов С. С. 783
Михалевський В. О. 783
Михалкін М. Г. 783
Михальченко М. А. 783
Мичурін М. К. 783
Мізгін Т. С. 783
Мікбаєв Р. 783
Мікеладзе М. Г. 245
Мікульчик М. В. 783
Міліков В. П. 165, 600, 601
Міловський С. І. 783
Мілостной О. О. 783
Міляєв В. І. 784
Мінаєв В. Ф. 784
Мінін Ф. Ф. 784
Мініяров Б. 784
Міралов А. 784
Мірошниченко А. Л. 784
Мітрахович С. І. 784
Мітягін О. В. 784
Міхеєв В. К. 56,
Мішаков С. М. 784
Мішин А. Г. 784
Мішин М. Ф. 784
Мішустін Ф. М. 784
Міщенко О. Г. 464
Міщенко О. Й. 784
Міщенко С. Г. 464
Могилов О. Д. 107, 109, 116, 117, 353, 359, 377, 380, 382, 390, 437
Модін В. О. 784
Можегов І. М. 785
Мойсеєв В. В. 785
Мойсеєв В. П. 785
Мойсеєв М. С. 785
Мойсеєв Т. Я. 785
Мойсеєнко С. Д. 785
Мойся Ф. А. 785
Мокляк В. О. 4, 8, 20, 21, 40, 54, 55, 70, 97, 150, 169, 249, 250, 286
Мокрицький А. 285
Молодцов М. М. 785
Молотков М. В. 785
Молчалов В. М. 785
Молчанов В. С. 785
Монаков О. С. 785
Монастирний О. М. 785
Монахов М. П. 785
Моргун П. С. 785
Моргунов М. Я. 785
Морозов Б. О. 785
Морозов Б. Ф. 786
Морозов В. Л. 786
Морозов В. П. 786
Морозов Г. В. 786
Морозов Г. П. 786
Морозов М. Г. 786
Морозов М. П. 786
Морозов О. І. 786
Морозов П. С. 786
Морозов Ф. В. 786
Моруженко А. О. 60, 66–68, 193, 194, 306, 337, 532, 547, 548, 550, 562, 569, 576
Москаленко А. І. 254
Москаленко І. А. 463
Москаленко М. С. 463
Москаленко Ф. М. 786
Москвін В. Д. 786
Москвін Г. П. 787
Москвін І. К. 787
Москвін П. В. 787
Москвін Т. М. 787
Московський О. І. 787
Мосунов Л. Є. 787
Мотов Г. П. 787
Мохов С. І. 787
Мудров Г. О. 787
Музиченко В. В. 787
Мулюкин П. І. 787
Муравйов М. О. 787
Муравйов О. І. 787
Муратов В. О. 787
Муратов Г. 787
Муратов М. О. 788
Муратов М. 788
Мурзагулов К. (Касмали) 788
Мурзаєв М. 788
Мурзаєв Т. 788
Мурзарахімов М. 788
Мурзін В. Ю. 73, 76, 77, 340, 345, 346, 357, 437, 438, 441
Мурзін К. М. 788
Мурзінов Б. І. 788
Мурін О. В. 788
Мурмалієв С. 788
Мусаідов М. 788
Мусаітов Ю. 788
Мусанов Т. 788
Мусін О. І. 788
Мусін С. 788
Мусін Ш. Г. 788
Мустафаєв Ш. 788
Муфтаков З. 788
Муфтієв А. 789
Мухін А. О. 789
Мухін М. І. 789
Мухін О. М. 789
Мухомодеєв Г. 789
Мушта А. С. 789
Мягков (Мяктов) Г. О. 789
Мягков С. Ф. 789
Мякішев О. Ф. 789
М'яло Г. П. 237
М'яло Г. П. 485
Мяткін І. П. 789

Н.
Наборщиков Г. Є. 789
Нагибін Г. О. 789
Нагорнов В. О. 789
Назаренко І. А. 789
Назаренко М. Т. 789
Назаров В. О. 790
Назаров І. А. 790
Назаров М. Ф. 790
Назаров Н. 790
Назаров С. С. 790
Найданов А. В. 790
Найдьонов К. О. 790
Наімов П. Є. 790
Наімушин М. В. 790
Наливайко Д. А. 790
Напшивал М. І. 790
Наришкін Є. А. 790
Науменко О. Г. 790
Наумов А. А. (Аланьевич) 790
Наумов Б. М. 791
Наумов О. Ф. 791
Наумов Т. С. 791
Невініцин Є. С. 791
Негмижанов М. 791
Неділько В. С. 487
Недорубов Г. І. 791
Нейулін М. Ф. 791
Некрасов А. Г. 791
Некрасов І. П. 791
Неметовських Г. М. 791
Немецький П. Ф. 791
Немілов Г. І. 791
Немов І. І. 791
Неплюєв В. І. 791
Несветаєв П. Н. 792
Несговоров В. М. 792
Несимбаєв І. 792
Нестеренко Й. К. 792
Нестеренко П. О. 792
Неустроєв П. В. 792
Нефедов В. М. 792
Нефедов О. Г. 792
Нехорошев І. І. 792
Нечипроренко Т. С. 792
Никифоров М. Б. 792
Никифоров М. Ф. 792
Никифоров О. Ф. 792
Никонов Ф. А. 792
Нігматулін Б. Х. 792
Нізалєц (Нізаму) М. 792
Нікандров. 793
Нікітін Б. М. 793
Нікітін І. Г. 793
Нікітін М. С. 793
Нікітін О. А. 793
Нікітін П. С. 793
Нікітін С. П. 793
Нікітушкін С. І. 793
Ніколаєв В. Ф. 24, 476
Ніколаєнко М. М. 793

Ніколова А. В. 74, 354
Нікольський В. В. 793
Ніконов М. І. 793
Нікулін Б. Ф. 793
Нікулін В. К. 793
Нікулінський М. Ф. 794
Новилов М. Д. 794
Новицький О. Т. 794
Новіков В. П. 794
Новіков Г. В. 794
Новіков І. І. 794
Новіков М. С. 794
Новіков М. А. 794
Новіков М. С. 794
Новіков П. О. 794
Новічков І. Г. 794
Новожилов І. С. 794
Новожилов Ф. І. 794
Ножка Я. Г. 794
Носиков О. М. 795
Носков В. Г. 795
Носов К. К. 795
Носов С. Т. 795
Нохрін С. І. 795
Нугуманов К. 795
Нугуманов Ш. 795
Нузукеев М. 795
Нульбаєв М. 795
Нурпіков Ш. 795
Нурьялдієв Г. 795

О.
Обломський А. М. 39, 66, 88, 143–145, 194, 399, 402, 565, 570
Облоник І. І. 795
Обухов М. О. 795
Овсяк М. Т. 795
Овчаренко П. Й. 795
Овчінніков М. М. 795
Огнев Н. Т. 795
Огорельцев (Агарельцев) М. М. 796
Озеров В. Є. 796
Озеров М. В. 796
Окіянський В. М. 796
Окладніков В. І. 796
Олейник М. П. 796
Оленін О. М. 282
Оленін П. О. 283
Олефір К. С. 587
Олефір П. М. 587
Олефір С. 587
Олійник М. І. 165, 263, 264
Ольков Є. Г. 796
Олябін М. Ф. 796
Онищенко В. А. 593
Опаров П. І. 796
Опенько О. Ф. 796
Орбел'ян Г. М. 796
Оревіхін М. І. 796
Орленко І. С. 797
Орленко Х. Я. 797
Орлов І. А. 797
Орлов І. І. 797
Орлов М. О. 797
Осадчий В. Г. 183, 593
Осадчий Є. М. 115, 389, 409, 526, 560, 567
Осетров М. П. 797
Осипов О. В. 797
Осипов (Осіпов) Ф. 664
Османкулов А. 797
Оспанов Д. 797
Останін О. М. 797
Остапенко Я. К. 797
Остринін О. М. 797
Отіалов М. 797
Отраднов І. К. 797
Офіцеров М. П. 797
Охрименко І. С. 797
Охріменко А. І. 18, 71, 207–211, 217, 219, 223, 224, 412, 496, 562, 567, 606, 607, 632–634, 649, 650, 652–656
Охріменко Л. А. 303, 362, 443, 464
Очеретний Ю. І. 797
Очилов Ш. 797
Ошейко Я. В. 798
Ошлов Ш. 798

П.
П'явка І. І. 165, 509
Павленко І. Т. 798
Павленко К. Т. 798
Павличук І. П. 798
Павлов Г. М. 798
Павлов К. П. 798
Павлов М. О. 798
Павлов С. В. 798
Павлов Г. А. 334
Павлюхін В. М. 798
Падалка Л. В. 41, 42, 321, 334
Падун М. І. 798
Паєнісіж Я. Ю. 798
Пазичев О. Г. 798
Палатник П. Я. 798
Палкін В. З. 798
Палкін М. І. 798
Пальоха Г. П. 799
Пальцев С. М. 799
Пальчик М. А. 799
Панальтюк Т. Д. 799
Панасенко Т. В. 183
Паничев І. М. 799
Панін М. Ф. 799
Панкратов І. Т. 799
Панкратов М. І. 799
Панкратов О. С. 799
Панкратов О. М. 799
Панов В. М. 799
Панов І. Т. 799
Панський В. І. 799
Пантелеєв О. І. 800
Пантелеєв М. Г. 169, 290, 291
Панферов В. Н. 800
Панченко К. І. 107, 359, 380, 390
Панченко С. О. 472
Паньшин І. П. 800
Папсуєв О. Д. 800
Папунін М. П. 800
Парамонов В. І. 800
Парамухін О. І. 800
Парасотченко І. І. 800
Паригін (Пригін) П. В. 800
Паригін В. А. 800
Парфенов Г. Ф. 800
Парфенов Я. А. 800
Пархоменко І. П. 800
Паршиков А. Г. 800
Паршин В. І. 801
Паршин І. М. 801
Паршин І. Т. 801
Пасев І. А. 801
Пасічник Я. Ю. 801
Пассек В. В. 33, 566
Пастух М. І. 801
Пастухов М. М. 801
Пастухов 169, 513
Пастухов С. 279
Патенко С. Т. 801
Патраков Я. Є. 801
Паулкін І. К. 801
Пахно Г. Ф. 801
Пахомов А. Г. 801
Пахомов В. Ф. 801
Пахомов Д. Д. 801
Пачкун Г. Ф. 801
Пашкін Д. П. 801
Пегарьков І. А. 801
Пелагеін Г. Г. 801
Пентошин (Петошин) В. І. 802
Пеньков В. Ф. 802
Перевалов І. С. 802
Передера М. П. 802
Перепелиця П. 487
Перепелиця П. А. 802
Перепілкін Т. Я. 802
Перерва О. С. 291, 292
Перехрестов І. 30
Переяслівець М. Д. 165, 264, 265
Перманов О. Д. 802
Перминов Г. Л. 802
Пермяков Г. Ф. 802
Перов О. М. 802
Перфирьєв О. П. 802
Перфільєв В. М. 802
Перфільєв І. В. 802
Перцев Ф. П. 802
Першин С. П. 802
Песков В. О. 802
Петрашенко Я. І. 802
Петренко Д. П. 161, 271, 272
Петренко Є. М. 66, 143
Петренко Т. Г. 802
Петров А. І. 802

Петров Б. В. 803
Петров В. Я. 803
Петров І. П. 803
Петров І. С. 803
Петров І. Я. 803
Петров М. П. 803
Петров М. В. 803
Петров О. П. 803
Петров О. В. 803
Петров Ф. І. 803
Петров Ф. С. 803
Петров Ю. О. 803
Петров Я. П. 803
Петряков М. Г. 803
Петухов А. Ф. 803
Петухов А. М. 803
Петухов В. Г. 804
Петухов М. І. 804
Петухов Т. Є. 804
Печеник І. Г. 804
Печеник Л. Г. 804
Печеник М. П. 804
Печерер П. М. 804
Печонкін В. М. 804
Печугін І. І. 804
Пешкін Ф. М. 804
Пєскова Г. О. 215
Петухов П. І. 804
Пєшков В. Л. 804
Пєшковський Т. В. 804
Пивоваров С. М. 804
Пидрін П. І. 804
Пикулєв П. П. 804
Пилаєв В. Г. 805
Пинтелін О. П. 805
Писарєв О. І. 805
Писмарев Т. С. 805
Пищук В. Г. 805
Підвальний П. С. 238
Підгорний А. С. 214
Підгородецький І. В. 508
Пікалов В. О. 805
Пікалов П. Д. 805
Пілєвін О. П. 805
Пінєгін І. Г. 805
Пірофімов С. А. 805
Піскун Р. Я. 514
Піскунов В. С. 805
Піскунов П. С. 805
Пітайкін К. Г. 805
Піхотинський Г. С. 15
Піхтовніков І. А. 805
Плаксін В. І. 806
Платов О. М. 806
Верблюд П. Є. 179, 470, 475
Платонов В. М. 806
Платонов С. М. 806
Платухін І. А. 806
Плешков О. С. 806
Плешньов О. В. 806
Плєвако Ф. Н. 175, 298
Плєшаков О. П. 806
Плотніков В. Г. 806
Плотніков І. Г. 806
Плотніков М. О. 806
Плюкін О. С. 806
Плюснін В. П. 806
Плюснін В. И. 806
Плюхін О. Г. 806
Поволоцький С. Т. 806
Погребняк Д. С. 487
Подвязов Ф. О. 807
Подіганов (Падіганов) В. В. 807
Подлєсних О. П. 807
Подтелєжніков В. Д. 807
Подьячев О. П. 807
Покатілов Ф. А. 807
Покров А. З. 807
Політов В. П. 807
Поліщук І. Т. 807
Поліщук Ф. Є. 599
Полканов М. М. 807
Полозов С. М. 807
Поляков І. Д. 807
Поляков І. О. 807
Поляков О. П. 807
Поляков П. В. 807
Поляков П. І. 807
Поляков П. І. 808
Понегін М. М. 808
Пономарев П. Ф. 808
Пономаренко О. В. 808
Пономарьов В. М. 808
Пономарьов І. С. 808
Пономарьов О. П. 808
Поносов І. В. 808
Попіляй І. О. 808
Попов А. П. 808
Попов Б. С. 808
Попов В. М. 808
Попов В. І. 808
Попов Г. С. 808
Попов І. Д. 809
Попова М. Ф. 475
Попова О. Ф. 475
Попов М. Г. 809
Попов М. І. 607, 610, 612, 809
Попов М. П. 809
Попов О. М. 809
Попов П. А. 809
Поповиченко С. Г. 475
Поразов П. Т. 809
Постніков В. П. 809
Постоногов О. М. 809
Посягін І. А. 809
Потанін М. В. 809
Потапов М. П. 809
Потапов О. О. 52, 334
Потапов П. А. 809
Похалюзін Г. І. 809
Походун М. 179, 470
Предеін В. Ф. 809
Прибитков Є. Ю. 810
Привал О. О. 810
Приймак В. В. 18, 101, 108, 109, 111, 113, 114, 145, 158, 188, 190–192, 198, 199, 222, 223, 227, 343, 345, 380, 389, 399, 404, 405, 408–410, 412, 413, 425–428, 432, 434, 437, 525, 527, 565, 608, 609, 632, 633, 646, 650–652, 655
Приходько М. Г. 810
Прищенко Л. Т. 810
Прімов М. 810
Пробийголова М. Л. 599
Прозоренко І. Ф. 810
Прокопенко М. Г. 810
Прокопьєв В. Д. 810
Прокопьєв Л. М. 810
Прокопьєв М. М. 810
Прокофьєв В. Ф. 810
Прокофьєв О. П. 810
Прокофьєв С. І. 810
Прокошин М. І. 810
Прокушев О. І. 810
Пронін П. О. 810
Пронський В. В. 810
Просвірнов М. Д. 811
Просвіряков В. С. 811
Проскура Ф. 27, 152, 455
Проскура Ю. 27, 152, 455
Проскурін О. І. 811
Протас Ф. М. 811
Прохоркін М. Г. 811
Прохорович С. Д. 465
Прохорович Ф. М. 465
Процай С. М. 163, 280
Проценко Л. Д. 593
Прошансо І. Т. 811
Прощаликін Ф. К. 811
Прудський М. М. 811
Прусов В. В. 811
Прядка Т. М. 811
Прядко А. М. 811
Прядко П. Ф. 811
Прядун Г. 486
Псьол Г. 285
Псьол О. 285
Псьол Т. 285
Пуголовок Ю. О. 94, 149, 154
Пузиков Є. І. 811
Пуковський А. 290, 291
Пуковський А. 290
Пуковський Л. Є. 291
Пулатов Д. 811
Пустовіт Т. П. 14
Пустовіт 238
Пустовіт С. Т. 295
Пустовіт І. О. 296
Путкін І. М. 811
Пучков Д. І. 811
Пушкарьов Г. Ф. 812
Пушкін І. М. (Максимович) 812
Пушкін О. С. 282
Пушков Г. В. 812

Пущин С. Є. 812
Пшеніцин Г. В. 812
Пшенічников М. С. 812
Пшинка М. В. 16, 17, 19, 245, 252, 254, 257–261, 263, 264, 267, 268
Пшінка Т. О. 296
Пятков Г. К. 812
Пятков Г. Й. 812

Р.
Раджанов Р. 812
Радзієвська В. Є. 66, 558, 559
Радін М. В. 812
Радченко А. В. 237, 473
Радченко І. А. 296
Радченко М. О. 4, 60, 82, 94, 99, 101, 146
Радченко Р. П. 296
Радченко С. П. 812
Разаренков Ю. І. 812
Разін В. П. 812
Разінкін О. С. 812
Разносчиков М. В. 813
Разорвін О. К. 813
Разумов М. Ф. 813
Райков А. О. 813
Райков М. П. 813
Райнгулов Х. А. 813
Ракічинський А. Г. 813
Рапанович І. К. 813
Расщепкін М. Є. 813
Рахаєв І. М. 813
Рахімов А. 813
Рахімов М. 813
Рахімов С. 813
Рахманов А. 813
Рахманов К. 813
Рахманулов А. 813
Рахматов М. 813
Рахно В. І. 592
Рахно Г. П. 601
Рева Г. П. 814
Рева Я. О. 814
Ревякін І. М. 814
Регузов О. І. 814
Редін М. Т. 814
Редін П. М. 814
Редька В. У. 814
Резнік І. О. 814
Рейда Р. М. 417
Рейтер О. І. 814
Рекало В. Ф. 814
Ректуш (Рекрут) С. П. 814
Репін Д. Д. 814
Репін М. І. 814
Решетов С. Б. 815
Рєпнін В. 286
Рєпніна В. 286
Рєпнін-Волконський М. Г. 285
Рибаков Б. О. 131
Рибніков М. Г. 815
Рижиков Г. К. 815
Рижкін І. М. 815
Рижкін М. П. 815
Рижков К. П. 815
Рижов С. Т. 815
Рилєнков Г. К. 815
Риским М. І. 815
Ритіков Г. Я. 815
Рихлов С. А. 815
Ричков В. С. 815
Рігельман О. І. 31, 571
Різник Г. О. 815
Рогачев В. П. 815
Рогачов П. І. 815
Рогов О. Д. 815
Роговой О. А. 816
Рогожин І. С. 816
Родіонов В. В. 816
Родіонов В. К. 816
Родіонов І. П. 816
Родіонов О. Х. 816
Роднов А. П. 816
Рожанов М. С. 816
Розкостасов М. 816
Розмаков В. І. 816
Розман І. А. 816
Ролле (Ролле-Херц) Р. 73, 75–77, 340, 345, 346, 357, 437, 438, 441, 445, 456
Романенко І. Т. 816
Романенко М. І. 816
Романколов У. 816
Романов Є. І. 816
Романов Є. С. 816
Романов І. В. 817
Романов К. П. 817
Романов М. С. 817
Романов О. Ф. 817
Романович І. К. 817
Ромашко О. В. 107, 117, 384
Ромашов В. С. 239
Ромодановський Г. Г. 30
Ронорт В. Г. 29, 570
Ротков В. П. 817
Ротмаєв Д. 817
Рочев Т. І. 817
Рубайло П. Ф. (Фокович) 817
Рубинський П. 288
Рубцов Д. Г. 817
Ругов А. Д. 817
Руденький С. І. 656, 817
Руденький Я. М. 237, 817
Руденький М. К. 299
Рудинський Г. 288
Рудинський М. Я. 51, 53, 57
Рудирман Л. Г. 817
Рудницький Б. І. 817
Рудніков І. Г. 817
Рудь Ф. П. 291
Рудько І. (Андрій) С. 817
Рудяшко Ф. П. 817
Рузанов А. І. 818
Руковошніков М. П. 818
Румянцев Г. П. 818
Румянцев М. М. 818
Русскіх Ф. Г. 818
Рустамов Ф. 818
Рюмін В. С. 818
Рюпін М. Г. 818
Рябінін О. В. 818
Рябов М. П. 818
Рябуха М. С. 818
Рязаєв Б. 818
Рязанов В. С. 818
Рязанов О. Д. 818
Рязанцев В. К. 818
Рязанцев Ф. Є. 819
Рямізов М. С. 819
Рьянов Т. Ф. 819

С.
Сабіров К. 819
Сабіров Р. 819
Савельєв М. С. 819
Савельєв О. Г. 230, 637
Савельєв С. С. 819
Савельєв С. Я. 819
Савечко Г. 171, 291, 292
Савілов П. М. 819
Савін К. І. 819
Савін О. П. 819
Савін С. Г. 819
Савіних М. С. 819
Савісько І. І. 819
Савіцький О. Ф. 819
Савченко Б. Т. 819
Савченко І. Ф. 820
Савченко Т. С. 820
Сагарда-Ніколенко А. М. 513, 514
Сагібов Д. 820
Сагір П. С. 820
Садабаєв А. 820
Садах Ю. (Єфрем) Д. 820
Садибаєв С. 820
Садиков А. 820
Садиков Д. 820
Садієв В. А. 820
Садовов І. А. 820
Саєнко М. С. 820
Сазонов М. С. 820
Салашний О. А. 265
Салашний Я. Я. 164, 266, 272, 287
Салієв А. 820
Салієв Д. 820
Салієв М. 820
Салієв М. 820
Салпназаров Д. 821
Сальний І. Ф. 490
Сальний К. І. 487
Сальников В. В. 821
Самарін Б. Б. 821
Самборс М. К. 821
Самборський А. Є. 821
Самігулін Г. 821
Самойлов І. О. 821

Самойлов К. П. 821
Самойлович А. М. 163, 280
Самойлович І. 30, 532
Самоквасов Д. Я. 36, 45
Самохвалов (Самофалов) М. С. 821
Самохвалов В. Я. 821
Самсонов М. Х. 821
Санжаров М. М. 821
Санкевич Й. 289
Санніков І. П. 821
Санугашев С. М. 821
Сапаров П. М. 822
Сапегін М. П. 822
Сапєгін С. В. 114, 146, 478, 494–496, 516, 540, 561, 587, 629, 640, 641, 658–661
Саплін В. Г. 822
Сапожников В. В. 822
Сапожников К. І. 822
Саппа І. А. 822
Саприкін І. П. 822
Саратовський М. Є. 822
Сарбасов С. 822
Сарвартінов Г. (Гадельма) 822
Саренбаєв М. 822
Сарженко М. Р. 822
Саркісов Б. І. 822
Сарнавський С. П. 20
Саськов О. П. 822
Сатволдис Б. (Сатвальдіев Батиржан) 823
Сатін І. А. 823
Сауляк Д. С. 823
Саунін П. М. 823
Саурогов (Сауросов) А. 823
Сафонов І. І. 823
Сафонов К. Т. 823
Сачков І. Є. 823
Светой П. М. 823
Свирид Г. С. 487
Свирь А. Т. 823
Свідерський М. Г. 823
Свінарев М. О. 823
Світашев М. С. 823
Свяжин (Свяжен) П. Д. 823
Седачев Г. С. 824
Седельников Б. Д. 824
Сеін І. П. 824
Селіванов Є. В. 824
Селіванов О. Т. 824
Селівестров (Силівестров) М. І. 824
Селівестров В. М. 824
Селівестров М. С. 824
Семенов В. Г. 824
Семенов І. О. 824
Семенов М. О. 824
Семенов М. С. 824
Семенов О. Г. 824
Семенов П. Т. 824
Семенов Ф. Т. 824
Семеско А. М. 238
Семеско Н. І. 296
Семикін Г. П. 824
Сенін М. Я. 825
Сенькін М. О. 825
Сергеєв І. М. 825
Сергеєв М. М. 825
Сергеєв О. К. 825
Сергеєв Ю. В. 825
Сергієвський Є. С. 825
Сергієнко К. Л. 825
Сергієнко М. Р. 825
Сердюк М. Д. 825
Сердюк М. Т. 825
Серебряков Д. П. 825
Серебряков Ю. П. 825
Середа М. В. 825
Сереженко М. Ф. 825
Сержантов А. І. 826
Серов А. О. 826
Серов В. М. 826
Серов Г. Ю. 826
Серов О. О. 826
Серочкін О. С. 826
Серьогін В. Є. 826
Серьогін М. Ф. 826
Серьогін С. Д. 826
Серьогін Т. М. 826
Сєдов І. Ю. 826
Сиверов В. О. 826
Сиволап Н. М. 509, 584
Сиворонов Є. І. 826
Сидельцев В. А. 826
Сидоренко Г. О. 64, 567
Сидоренко М. Я. 826
Сидоренко О. В. 185, 187, 190, 191, 207–210, 215, 217, 421, 422, 431, 623
Сидоров Б. І. 827
Сидоров В. В. 827
Сидоров І. Є. 827
Сидоров І. М. 827
Сидоров О. Ф. 827
Сидоров П. О. 827
Сидоровських М. О. 827
Сидрідінов А. 827
Сиздиков К. 827
Сизиков А. Ф. 827
Силонін Г. М. 827
Симонов Є. М. 827
Синтвенков П. П. 827
Сипков В. П. 827
Ситникова А. М. 827
Ситніков Г. В. 827
Ситніков П. Т. 828
Сичов В. І. 283
Сібурін А. 828
Сівцев І. Ф. 828
Сігмев (Сіглеєв) М. М. 828
Сідельцев В. А. 828
Сідько Н. Д. 828
Сізих О. М. 828
Сікінбаєв А. 828
Сільпягін Г. М. 828
Сіманов П. О. 828
Сініцин О. П. 828
Сініцин П. А. 828
Сінюшкін О. І. 828
Сітников П. Т. 828
Скворцов М. Я. 829
Скирда А. М. 22, 118, 164, 165, 230, 236, 239, 240, 245, 246, 248, 249, 251, 253, 255, 257, 259, 260, 262, 265, 266, 268, 269, 276, 280, 281, 286, 288, 295, 461, 463, 465, 467, 469, 470, 473, 474, 485, 487–489, 510, 511, 513, 515, 517, 522, 524, 534, 538, 543, 544, 573, 574, 588, 593, 599–603, 612, 614–616, 618, 625, 626, 637, 644, 656, 657, 661–664, 666
Скирда О. А. 512, 538, 555, 575, 585, 587, 588, 625
Скицько І. Д. 829
Скоморохін В. Ф. 829
Скоморохов О. М. 829
Скорий С. А. 74–76, 78, 81, 107, 116, 185, 187, 188, 307, 362, 372, 376, 378, 380, 414, 417, 420, 422, 434, 437, 457
Скоринов В. П. 829
Скосирський І. В. 829
Скребцов Г. М. 829
Скрипка П. С. 829
Скрипник Д. А. 272
Скріпкін П. М. 829
Скрябін М. Д. 829
Скупченко М. О. 829
Славицька В. 290
Слатьон П. 243
Слезка П. Ф. 829
Слепокуров М. І. 829
Слесурашин А. А. 829
Сливинські. 242
Сливицький. 10, 155, 406, 444, 455
Сліпенько А. Є. 829
Сліпченко О. М. 504
Сліпченко П. М. 504
Сліпченко С. М. 504
Слісаренко Г. С. 830
Слічний Ф. Г. 830
Слобонанюк 830
Слюсар М. В. 181, 182, 301, 303, 476, 499, 515, 543, 545, 555, 557, 585, 593, 627
Смагін Г. В. 830
Смагін І. М. 830
Смагін С. С. 830
Смаковська Т. 290
Смаковський П. 169, 290, 291
Сметанін Б. М. 830
Смирнов В. А. 830
Смирнов Г. І. 830
Смирнов Г. Л. 830
Смирнов Є. В. 830

Смирнов Є. П. 830
Смирнов І. М. 830
Смирнов І. С. 830
Смирнов Л. К. 830
Смирнов Л. О. 830
Смирнов О. П. 351
Смирнов О. О. 830
Смирнов П. І. 831
Смирнов П. К. 831
Смирнов П. Ю. 831
Смирнов С. В. 831
Смирнов Ф. Ф. 831
Смирнов Ю. А. 831
Смоляков О. О. 831
Смоляр І. Д. 163, 280, 510
Смоляр Н. О. 182, 185, 303, 305, 306, 477, 498–500, 516, 544, 546, 556, 558, 586, 594, 628
Соколов А. І. 831
Соколов В. В. 831
Соколов І. М. 831
Соколов К. Л. 831
Соколов О. В. 831
Солдатенко П. П. 831
Солдатов В. М. 831
Солдатов К. А. 831
Солдатов Н. І. 832
Солов П. Д. 832
Соловйов Б. П. 832
Соловйов К. Д. 832
Соловйов С. П. 832
Сологуб І. П. 832
Солокін Д. О. 832
Соломаха Т. Д. 593
Соломонов П. Ю. 832
Солонін Г. М. 832
Солонін О. Ф. 832
Солунін Б. В. 832
Сомбаров В. І. 832
Сомов Д. М. 832
Сорокін В. А. 832
Сорокін В. П. 832
Сорокін В. М. 832
Сорокін М. О. 833
Сорокін П. П. 833
Сорокотяга В. 486
Сотніков М. П. 833
Сотсков В. П. (Петрович) 833
Спасов В. А. 833
Сперюк П. Т. 833
Спиридонов М. П. 833
Спиридонов М. Т. 833
Спичак І. І. 271, 545, 661, 662
Співак Ю. (Федір) Б. 833
Спіцин О. А. 49, 50, 552
Спок О. О. 833
Стан М. А. 54
Стариков І. Д. 833
Стариченко О. 291
Старіков О. І. 833
Старков Є. П. 833
Старовойтов М. А. 833
Стародубцев Ф. І. 833
Старокожко Н. І. 280, 511
Старокожко П. О. 833
Старокожко Ф. П. 165, 266, 267
Старокожко І. Р. 295
Староконь П. С. 833
Старцев Б. В. 833
Стахорський В. В. 24, 476
Сташков М. С. 834
Степанов А. А. 834
Степанов В. Г. 834
Степанов О. О. 834
Степанов П. І. 834
Степанович С. П. 98, 363, 364, 366, 368, 369, 379, 399, 402, 414, 424, 430
Стерхов О. Ф. 834
Стецюк Н. О. 181–183, 301, 303, 305, 476, 498, 499, 515, 543, 545, 555, 557, 585, 593, 627
Стецюра В. І. 163, 280
Стєпанов Є. В. 834
Стєпашкін М. М. 834
Столяров С. С. 834
Сторожук П. С. 834
Страхов М. А. 834
Страхов О. І. 834
Стрелков К. І. 834
Стрелков Я. Д. 834
Стрельников В. М. 835
Стрельников М. С. 835
Стрельников П. Д. 835
Стрункін М. Д. 835
Стрюк П. Т. 835
Суботін І. Я. 835
Суванков Р. 835
Суворов П. В. 835
Сугаралієв Д. 835
Сукасьян О. С. 835
Сулима Х. 290
Султаналієв К. 835
Султанов А. 835
Султанов Д. 835
Султанов К. С. 835
Султанов М. 835
Сумриков А. В. 836
Сумцов М. Ф. 13, 44
Супригін І. О. 836
Супруненко О. Б. 71, 80, 81, 85, 87, 93, 98, 109, 114, 116–118, 127, 158, 185, 187, 188, 190, 191, 195, 198, 203, 207–210, 214, 215, 217–222, 224–227, 322, 341, 345, 351, 354, 355, 357, 362–364, 367, 369, 371–373, 376–379, 381, 382, 384–386, 388, 390, 398–400, 402–404, 406–408, 410, 412, 414, 417, 420–423, 425–427, 429–433, 444, 436, 439–441, 443, 445, 449, 454, 455, 467, 478–484, 489–492, 496, 497, 503–507, 516–521, 523, 525, 527–532, 535–541, 544, 551–553, 556, 557, 562, 567, 568, 570, 573, 577–583, 587, 589, 590, 594–597, 604, 605, 607, 609, 616, 617, 623, 626, 627, 633, 634, 638–642, 646–649, 654, 655, 657–659
Суровинков С. Ю. 836
Суслов В. І. 836
Суснаперов А. П. 836
Суставов Д. Г. 836
Суханов Б. П. 836
Сухарьов В. І. 836
Сухарьов О. В. 836
Сухінські. 242
Сухобоков О. В. 146
Суховська З. М. 14
Сухонаров (Сухопаров) О. В. 836
Сухчугашев С. М. 836
Сучков С. Є. 836

Т.

Табачник І. Н. 836
Таволга-Мокрицький П. 286
Тагильцев В. А. 836
Тазієв І. М. 836
Тазов П. М. 836
Таішин Т. П. 836
Талалаєв М. І. 836
Талімбеков І. Х. 837
Тальжанов Ш. 837
Тамданов Є. 837
Таран І. К. 837
Таран М. О. 837
Таран Я. Т. 837
Таранін М. Д. 837
Таранушенко С. А. 172, 293
Тарасенко Д. Й. 837
Тарасименко П. Є. 837
Тарасов А. І. 837
Тарасов І. Є. 837
Тарасов Л. Г. 837
Тарасов М. Г. 837
Тарасов М. Є. 837
Тарасов М. О. 837
Тарасов П. П. 837
Тарасюк В. М. 837
Тармуратов К. 838
Татаєв О. П. 838
Татаренко Д. В. 838
Татарінцев А. В. 838
Татмундінов П. 838
Татьянінов С. С. 838
Тахтай О. К. 52, 379
Тахтаров Д. 838
Тахтенберг А. М. 838
Тахтеров Д. 838
Таць О. І. 229, 249,
Тацюк К. Є. 237
Ташабаєв Ю. 838

Ташибаєв І. 838
Ташкаміров М. 838
Ташматов О. Д. 838
Твердохлебов О. Д. 15, 40, 43, 158, 174, 191, 242
Твердохліб Д. С. 295
Творогов О. Ф. 838
Телегін Д. Я. 64, 567
Телешкін І. А. 838
Тельной І. П. 838
Темеров Д. 838
Тереножкін О. І. 552
Терентьєв М. О. 838
Терентьєв С. Д. 838
Терпиловський Р. В. 194
Тертишний В. О. 839
Тертишний Г. Ф. 839
Терьохін В. П. 839
Тетерин А. Г. 839
Тетюцький В. К. (Карпович), (Корнійович) 839
Тимін І. В. 839
Тимковський Х. С. 839
Тимошенко Х. С. 839
Тимощук А. І. 114, 583
Титов Н. С. 839
Титорець М. С. 839
Тихомиров І. І. 839
Тихонов І. М. 839
Тихонов І. Я. 839
Тихонов К. І. 839
Тихонов М. Т. 839
Тихонов О. С. 839
Тичінін П. К. 839
Тиштакбаєв Н. 840
Тищук В. Г. 840
Тібульков Ф. М. 840
Тімаков І. О. 840
Тімербулатов Д. 840
Тімін К. О. 840
Тітков О. В. 379, 381, 431
Тіхун П. А. 840
Тішкін Ю. М. 840
Ткаченко А. Ф. 840
Ткаченко А. Ф. 237
Ткаченко Г. І. 250
Ткаченко Д. Т. 840
Ткаченко І. К. 237
Ткаченко Л. Я. 462, 840
Ткаченко О. М. 70, 71, 98, 117, 185, 190, 191, 204–207, 210–212, 214, 219–222, 224, 226–228, 481, 483, 484, 500–503, 518–521, 525, 527–529, 531, 532, 535, 536, 573, 580–582, 589, 590, 594, 596, 597, 606–609, 616, 621, 622, 633–636, 638, 639, 641, 642, 649, 650, 653–656, 658, 659
Ткаченко У. К. 840
Тлепов К. 840
Товаришенко С. Й. 840
Товкач Ю. К. 24, 476
Токар П. І. 840
Токарев А. І. 840
Токарев В. М. 840
Токарь П. І. 237
Токомов О. В. 840
Токранов М. П. 840
Толікін І. М. 841
Толстих М. Ф. 841
Толстовський В. В. 841
Толстой (Толстов) Г. Ф. 841
Толчинко Г. Г. 841
Томилов О. М. 841
Томіленко Х. С. 841
Тон А. А. 171, 172, 291, 293
Топорков О. С. 841
Торлопов Ф. В. 841
Торпаев Н. 841
Травін О. В. 841
Тремко С. Л. 841
Тренін О. І. 841
Тресков Ю. І. 841
Третяк М. Г. 841
Третяк С. М. 841
Трефілов О. Є. 842
Трикоза Ф. В. 238
Трифонов В. І. 842
Трифонов І. І. 842
Трифонов І. К. 842
Трифонов К. М. 842
Тройніков Є. П. 842
Тропін Г. З. 842
Троцький В. П. 514
Троцький П. Г. 842
Трубніков І. Ф. 842
Трунов М. В. 842
Трусов В. І. 842
Трутнев В. О. 842
Туаєв Г. 842
Тугай (Пугай) Д. Ф. 842
Тугулов (Тугушов) В. С. 843
Тузов М. Г. 843
Туласбоєв У. 843
Тулепергенов К. 843
Тулушев М. І. 843
Туманов І. І. 843
Тунгусов М. І. 843
Туніцин М. М. 843
Тупчієв Б. 843
Туралієв Ш. 843
Турбанов В. О. 843
Турдалієв Т. 843
Турдиєв Х. 843
Туркін О. М. 843
Турсумов Т. 843
Турукін С. П. 843
Турунов В. (Олексій) С. 843
Тутмін В. С. 843
Туфатулін Р. І. 843
Тушин В. Ф. 844
Тюгаєв І. С. 844
Тюлегенов Н. Ю. 844
Тюленєв М. Я. 844
Тюлібаєв Д. 844
Тюрін В. С. 844
Тюрморезов П. В. 844
Тютюнников С. О. 844
Тябін І. В. 844
Тягушев В. С. 844
Тяжев С. Я. 844
Тямков В. А. 844

У.

Уваров О. В. 844
Уваров П. О. 844
Удалов І. Г. 844
Уликов Ж. 845
Улітін П. К. 845
Ульянов С. В. 845
Ульянський М. М. 845
Ульянських М. М. 845
Умаров А. 845
Умаров Б. 845
Умаров Н. 845
Уметов А. 845
Умуркулов Б. 845
Умяров А. 845
Унтурянов Г. П. 845
Уразов К. С. 845
Уразов К. 845
Уразов М. І. 845
Уразов Т. 846
Ураков В. С. 846
Урбанович А. К. 846
Урманов М. Є. 846
Усманов А. 846
Усманов А. 846
Усманов А. 846
Усманов Д. 846
Усманов Д. 846
Усманов К. 846
Усманов К. 846
Усманов М. 846
Усманов Н. 846
Усманов У. 846
Усов В. В. 846
Усов О. Г. 846
Усов С. В. 846
Успенський І. Ю. (Євменович) 846
Устюжанінов А. М. 847
Усупбеков Т. 847
Уташев Т. 847
Утенов У. 847
Уткін (Учкін) Т. Н. 847
Уточкін Є. П. 847
Уточкін Ю. М. 847
Утюгов О. Д. 847
Ухмирін І. М. 847
Учуєв О. С. 847
Ушаков В. І. 847
Ушаков Є. З. 847
Ушаков М. Д. 847

Ф.

Файзієв А. 847

Файзулін Г. 848
Файзуллін Б. Ф. 848
Фаритов Г. 848
Фатеєв О. І. 848
Фаткулін Р. 848
Фаткулін Ш. Х. 848
Федін П. С. 848
Федоренко І. І. 848
Федоров В. М. 848
Федоров В. А. 848
Федоров О. А. 848
Федоров О. Д. 848
Федоров О. М. 848
Федоров П. М. 848
Федоров Т. П. 848
Федоровський О. С. 52, 453, 458
Федосеєв І. В. 849
Федосеєв О. С. 849
Федосеєв П. М. 849
Федосенко М. М. 849
Федосов І. С. 849
Федосов М. О. 849
Федотов В. Ф. 849
Федченко Й. М. 267, 268, 299
Федченко Н. Й. 295
Федюшкін І. В. 849
Фенькін І. П. 849
Ферапонтов Х. А. 849
Фесак Д. В. 849
Фесак М. Ф. 615
Фесак 160, 177, 243, 268, 269
Фесенко П. К. 849
Филипенков В. Г. 849
Фицайло І. І. 849
Філатов М. А. 850
Філатов Т. Т. 850
Філілюков П. М. 850
Філімонкін В. (Володимир) А. 850
Філіпов І. Г. 850
Філіпов І. А. 850
Філіпов К. І. 850
Філіпов К. Ф. 850
Філіппов М. А. 850
Філіппов П. Д. 850
Філтенко (Філченко) В. Ю. 850
Фільов І. М. 850
Фільченков В. І. 850
Філюгін В. П. 850
Фірсов П. П. 850
Фіфелов М. І. 850
Фіщук С. А. 468, 851
Фіщук Н. С. 468
Фомін Д. С. 851
Фомін М. С. 851
Фомін О. В. 851
Фомін П. І. 851
Фомічев Л. В. 851
Фоміченко О. М. 851
Формозов І. В. 851
Фролов А. А. 851
Фролов В. М. 851
Фролов О. О. 851
Фролов О. Ф. 851
Фукс М. К. 52, 334
Фурса А. М. 851

Х.
Хабдрахімов Х. І. 851
Хажебергенов А. 851
Хазанова А. М. 56
Хайдаркулов Х. 852
Хайдаров А. 852
Хайдаров Х. 852
Хайджингуров С. Ш. 852
Хайтов А. 852
Хайусаров. 852
Хаітов Ф. 852
Хакімянов М. 852
Халимон О. В. 25, 183, 477, 556, 594, 628
Халіков А. 852
Халугалієв Х. 852
Халярский В. І. 852
Хамзаєв Н. 852
Хамзаєв Х. 852
Хамлатов М. 852
Хамракулов У. 852
Хапаєв В. М. 852
Хардинов В. М. 852
Харитонов Б. Ф. 852
Харитонов М. П. 852
Хармакулов А. (Абдрахман) 853
Харченко А. П. 853
Харченко О. М. 163, 280
Харченко М. І. 296
Харченко П. А. 853
Харюба С. О. 853
Хасанов А. Ш. 853
Хасанов І. 853
Хасанов Т. 853
Хастов А. 853
Хаустов М. Я. 853
Хахмедов С. 853
Хашимов М. 853
Хвалдін О. М. 853
Хвильовий М. 486
Хвойка В. В. 48
Хвостенко О. С. 853
Херамов І. Я. 853
Херц (Герц) В. 74, 372, 373
Хилько Г. Д. 853
Хіталішвілі З. С. 162, 613–615
Хмелев В. О. 853
Ходжаєв Д. 853
Ходжаєв Н. 853
Ходирєв М. М. 854
Ходунов М. З. 854
Холоденін І. С. 854
Холоділов В. Н. 854
Хоменко П. Я. 854
Хоменко У. П. 517
Хоменко О. Т. 489
Хоменя Ю. Т. 854
Хомутов О. Т. 854
Хопеєв Ф. М. 854
Хорошилов В. І. 854
Хорошко М. Х. 854
Хотько В. Т. 854
Хохлов М. Л. 854
Хохлов М. Ф. 854
Хохлов О. С. 854
Хохлов П. С. 855
Хоятов Д. 855
Храмов В. Д. 855
Храмов І. Я. 855
Храмцов І. Т. 855
Храмцов І. Т. 855
Хрестьянін М. М. 855
Хромов Д. Г. 855
Хромов О. Г. 855
Хромов Ф. К. 855
Хрульов І. В. 855
Хрушков Є. І. 855
Худайназаров І. Б. 855
Худояров Х. 855
Хужназаров Ш. 855
Хухровський Ю. О. 855

Ц.
Цаплін С. П. 855
Царик М. І. 856
Царьов М. А. 856
Цвєт А. Д. 856
Циба А. І. 856
Цивін П. М. 856
Цивін П. Т. 856
Циганков С. Г. 856
Циганов П. І. 856
Цима О. Д. 856
Цимбаленко О. Д. 856
Цимолєв Л. Я. 856
Цуприк В. І. 856
Цуприк С. Є. 856
Цуприк Т. П. 856
Цуріков Ф. Г. 856
Цурков І. А. 856

Ч.
Чайназаров М. 856
Чапак К. А. 486
Чаплигін В. Т. 856
Чащин Б. О. 856
Чебанюк К. С. 857
Чеботарьова Л. В. 303, 306, 498, 499, 516, 586
Чедков М. М. 857
Чекакнін М. А. 857
Чекомазов П. Я. 857
Челков М. М. 857
Челнаков Т. Г. 857
Чемерєв М. О. 857
Чемерис Д. Т. 857
Ченпачев В. П. 857
Червов П. С. 857
Черендаков М. П. 857
Черенков Ю. Н. 857

Черенцов Ю. С. 857
Черепанов Б. О. 857
Черепанов Л. В. 857
Черепанова О. М. 56
Черкасов М. Г. 858
Черкасов І. 243
Черненко В. Ф. 858
Черненко Є. В. 73, 76, 437
Черненко І. П. 858
Черненко О. Т. 858
Черних М. Г. 858
Черних С. С. 858
Чернишов В. І. 858
Чернишов К. В. 858
Чернишов Ф. М. 858
Чернобаєв М. О. 858
Черноберевський В. В. 858
Чернов А. І. 858
Чернов В. С. 858
Чернов В. Д. 858
Чернов М. В. 858
Чернов О. О. 858
Чернов Ф. В. 859
Черновол М. Г. 859
Чернощек Т. М. 859
Чернухін Ф. Я. 859
Черняєв Є. 513, 859
Черствих М. М. 859
Чеснейший В. С. 859
Чесноков В. О. 859
Чесноков Л. Є. 859
Чигай Д. М. 238
Чижанов М. В. 859
Чижиков Є. Д. 859
Чикалов Т. С. 238
Чикін П. І. 859
Чикунов В. С. 859
Чирков І. Р. 860
Чиряєв І. Є. 860
Чистов М. В. 860
Чистяков П. Н. 860
Чубанов А. С. 860
Чубаров Я. І. 860
Чугунов П. М. 860
Чудінов Д. І. 860
Чудінов М. Г. 860
Чулков Н. М. 860
Чулков О. І. 860
Чумаков І. Г. 860
Чупаха Б. В. 860
Чуприна Г. І. 860
Чуприна Є. С. 860
Чуприна З. Д. 860
Чуприна Т. Ф. 861
Чураєв П. С. 861
Чурін І. П. 861
Чурочкін М. О. 861
Чусовітін А. Ф. (Андрій Варламович) 861

Ш.

Шавалієв Ш. 861
Шагін П. Я. 861
Шаєвич М. С. 861
Шайдуров В. М. 861
Шаімов І. М. 861
Шакалов Й. Г. 861
Шакіров (Макіров) С. 861
Шалібаєв Т. 861
Шалумбаєв (Шалукбаєв) К. Б. 861
Шаль А. Т. 861
Шамсутдінов К. Ш. 861
Шаньшеров І. П. 861
Шапаренко І. Є. 301, 303
Шапілов Ф. Т. 861
Шапкін І. Г. 862
Шапкін О. П. 862
Шаповал В. М. 862
Шаповал Н. Ф. 248, 612, 613
Шаповал П. М. 296
Шаповалов Д. К. 862
Шапорда О. М. 109, 117, 128, 186, 188, 198, 199, 203, 214, 215, 345, 346, 362–364, 366–372, 379, 381, 382, 384, 389, 398, 399, 408, 410, 413, 417, 425, 426, 428, 561, 565, 623, 624
Шарабанов М. Т. 862
Шаршеєв Ж. 862
Шаталов М. Є. 862
Шаталов Я. Г. 862
Шафнєв Г. М. 862
Шафонський О. Ф. 10, 31–33, 154
Шафріков М. С. 862
Шахворостов В. П. 862
Шахов А. Д. 862
Шахов М. В. 862
Шаховцев С. І. 862
Шаховцев С. С. 862
Шацьких Є. В. 862
Шашко І. І. 165, 274, 287, 511
Шашков М. П. 863
Швей Б. В. 863
Швецов П. І. 863
Швидков М. М. 863
Шевельов П. К. 863
Шевеля Я. П. 863
Шевердов Г. Н. 863
Шевцов О. Я. 863
Шевцов Ф. П. 863
Шевченко Т. Г. 284–286, 542
Шевченко В. П. 863
Шевченко Й. Ф. 863
Шевченко М. В. 274, 275
Шевченко О. В. 165, 272, 663, 664, 863
Шевченко Р. І. 16, 17, 237, 246, 249, 266, 268, 470
Шевченко Н. М. 296
Шевченко К. Й. 664
Шедрін М. Т. 863
Шейнін Є. І. 863
Шекспір В. 282
Шелепов О. І. 863
Шеломендєв (Шеломенцев) І. Т. 864
Шеногін В. В. 864
Шепельов М. А. 864
Шепеляв І. Є. 864
Шергін О. Я. 864
Шеремет А. Д. 864
Шеремет А. М. 17
Шеремєтьєв Д. 30, 532
Шеретнев В. А. 864
Шерстюк В. В. 114, 117, 118, 185, 198, 205, 209–214, 217, 219, 221–225, 227, 412, 505, 507, 525, 527, 532, 533, 572, 575–577, 583, 589, 605–609, 617, 632, 633, 645–651, 654–656
Шибагадінов Х. 864
Шибалкін (Шабалкін) О. Ф. 864
Шиллер Ф. 282
Шило М. А. 16, 17
Шило С. М. 16
Шилов І. Д. 864
Шиманберов Д. 864
Шиматов М. 864
Шипков П. Г. 864
Шипков П. Г. 864
Шипула С. К. 864
Шипунов М. В. 864
Ширіпов Т. 865
Ширматов К. 865
Широбоков Ю. С. 865
Ширшов І. В. 865
Ширяєв М. А. 865
Ширяєв О. Ю. 865
Ширяєв П. О. 865
Шишин М. Ф. 865
Шишкін В. М. 865
Шишкін І. М. 865
Шишкін М. В. 865
Шишкін М. О. 865
Шишков О. П. 865
Шишов В. М. 865
Шишов Є. О. 865
Шишов М. М. 865
Шиян О. О. 185
Шкитик М. Т. 865
Шкіптун М. Т. 866
Шкляров Ф. Б. 866
Шкредов М. П. 866
Шкурка А. І. 56
Шкурупій В. І. 866
Шленов Є. Ф. 866
Шличков П. М. 866
Шляпкін О. І. 616
Шляпкін В. О. 614
Шляпкіна К. М. 162, 614–616
Шляпкіна Н. 162, 615
Шмелев Д. О. 866
Шмоков П. О. 866
Шовковий П. М. 866

Шолохов Т. Г. 866
Шпорт І. К. 866
Шпутенко О. С. 866
Шрамко Б. А. 54–57, 59, 60, 62–64, 66, 67, 69, 80, 83, 95, 96, 108, 127, 131, 145, 147, 306, 321–323, 325, 334–338, 343, 345, 350, 351, 354–357, 360, 362–364, 366, 368, 369, 371, 379, 385, 386, 388, 389, 398, 399, 406, 407, 411, 414, 415, 428, 437, 438, 444, 449, 455, 547, 552, 567, 569, 650
Шрамко І. Б. 72, 102, 104–110, 113, 307, 320, 322, 323, 332, 339, 340, 345, 350, 354, 359, 366–370, 408, 411, 445, 448, 449, 454, 455, 459
Шубеков А. 866
Шубін Ф. Л. 866
Шубовський П. К. 866
Шувалов В. Є. 866
Шуйський Ю. І. 867
Шукаєв І. П. 867
Шулін О. О. 867
Шульга О. 179, 470
Шумілов П. В. 867
Шумов М. І. 867
Шуригін В. М. 867
Шурупеєв К. 867
Шурупов М. С. 867
Шустір М. І. 867
Шустов Г. В. 867
Шустров І. М. 867
Шутемов Л. І. 867
Шутіков Ю. П. 867
Шутко В. П. 321, 334
Шутов І. Є. 867

Щ.
Щебликін М. І. 867
Щегленко А. В. 63, 67, 126, 650
Щеглов В. С. 867
Щеголєв Л. Г. 867
Щегольков І. Ф. 867
Щедров М. В. 867
Щеколдін В. М. 867
Щелконогова М. П. 867
Щербак П. Л. 867
Щербаківський В. М. 50, 345
Щербаков І. В. 867
Щербаков І. Н. 867
Щербаков П. К. 867
Щербаков Ф. О. 867
Щербань А. Л. 412
Щербинін В. 288
Щукін З. О. 867

Ю.
Юдічев Г. О. 867
Юдічев О. О. 867
Южаков (Юшаков) І. М. 868
Юмаєв Х. Х. 868
Юренко С. П. 66, 118, 146, 204, 205, 575–577, 605, 631, 632, 645
Юркін М. Л. 868
Юрков М. Є. 868
Юрьєв І. І. 868
Юсунов Н. А. 868
Юсупов І. 868
Юсупов Х. А. 868
Юсупов Ю. 868
Юхименко І. С. 517
Юшко Д. П. 868
Юшко О. 288
Юшков В. П. 868
Юшков І. П. 868

Я.
Яблоков І. О. 868
Яблонський Г. І. 869
Якибов А. 869
Якименко А. 459
Якімов Ф. Ф. 869
Яковенко подружжя 661
Яковлев М. П. 254
Яковлєв Д. О. 869
Яковлєв Є. О. 869
Яковлєв О. О. 869
Якубаєв Х. 869
Якубов І. С. 869
Якунін О. В. 869
Якунін П. А. 869
Якунін С. М. 869
Якутін (Ярутін) О. М. 869
Якушев А. В. 869
Ямагін В. П. 869
Ямбаков (Ятбаков) С. І. 870
Ямщиков Ф. Є. 870
Яненко З. П. 14
Янін А. П. 870
Янкін С. Ф. 870
Янов І. І. 870
Яновський М.
Япаров Ш. 870
Яременко А. 179, 470
Яремченко В. А. 220, 546
Яремченко В. 470
Ярославський П. А. 291
Ярославцев С. Ф. 870
Ярошенко М. В. 870
Яскін К. М. 870
Яхнін З. Л. 870
Яценко І. С. 870
Яцко В. Т. 870
Яшин М. Д. 870
Яшин М. О. 871
Яшумов Г. І. 871
Ящук С. М. 871

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

1-ше Октябрське, с-ще 824
2-га Кестіловка, с. 684
6-й аул 761

А.
Абакумлєво, с. 730
Абакшино, с. 802
Абліно, с. 848
Абрамовський район 721, 782, 862,
Абросінка, с. 818
Авдієвка, с. 707
Авдіївка, м. 163, 280, 467, 468, 469
Авдотіно, с. 782
Австрія 460
Автозаводський район 817
Агризький район 701
Адигейська АРСР 814
Ажевське, с. 694, 695
Азатмене, м. 845
Азербайджан 234, 599
Азербайджанська РСР 671, 713, 730, 732, 736, 777, 844
Айртауський район 784
Акасинський район 670
Акбарбатеська сільська рада 704
Акдар'їнський район 729
Акмолинськ, м. 777
Акмолинська область 686, 706, 807, 837, 844
Акмолинський район 780
Аксакарський район 734
Аксатський район 769
Аксуський район 745
Актюбінськ, м. 686
Актюбінська область 686, 761, 807
Актюбінський район 864
Акулово, с. 727
Алапаєвський район 750
Алгасово, с. 748
Алгасовський район 748
Алейськ, м. 829
Александров, м. 705, 758
Александровський район 681, 704, 781, 803
Алексеєвка, с. 706, 805
Алексеєвський район 704
Алексіно, с. 867
Аліковський район 744
Алма-Ата, м. 675, 686, 720, 789, 791, 824, 825, 859
Алма-Атинська область 682, 697, 745, 746, 770, 833, 841, 850, 851, 859
Алтайський край 459, 671–673, 676, 685, 687, 689, 690, 693–695, 705, 710, 714, 715, 718, 721, 732, 735, 742, 744, 746, 755, 760, 761, 764, 765, 767, 768, 770, 771, 773–775, 778, 783, 795, 800, 801, 808, 809, 820, 821, 828–830, 832, 836, 841, 849, 857, 865, 869, 871
Алтайський район 832
Алти-Арикський район 813
Алтинкульський район 820, 744, 758, 759
Алтиновка, с. 699
Альшеєвський район 706
Амаєвка, с. 860
Амброуларський район 780
Аметолодовскоє, с. 862
Амурська область 670, 680, 694, 697, 701, 742, 744, 748, 785, 810, 819, 835, 848
Амурська, с. 791
Анакусей, с. 767
Анан'єв, м. 751
Ананський район 682
Анастаський район 722
Анба, с. 672
Андижан, м. 735, 744, 759, 763, 774, 775, 853
Андижанська область 676–679, 688, 716, 718, 733, 734, 736, 737, 739, 743, 744, 750, 758, 759, 763, 764, 775, 787, 788, 792, 793, 803, 820, 823, 827, 835, 845, 846, 852, 853, 870
Андижанський район 676, 677, 737, 739, 792, 793, 823, 845, 846, 852, 853
Андреєвка, с. 845
Андріївка, с. 832
Андрушевський район 856
Анєнськоє, с. 848
Анжеро-Судженськ, м. 821
Анжеросудженський район 676, 734, 871
Анівка, с. 826
Аніково, с. 710
Анінський район 686
Анкинський район 712
Анновка, с. 809
Антонівка, с. 689
Антрацит, с. 760
Апрєлєвка, ст. 729
Аральський район 840
Арамільський район 839
Араміно (Араміль), с. 839
Аранісі, с. 613
Арачульський район 841
Аргаяський район 693, 861
Арефінський район 793
Арзамаський район 706, 764
Арись, ст. 685
Ариський район 731
Аріманський район 840
Арінкін хутор, с. 870
Аркадак, с. 748
Аркадацький район 748
Аромашевський район 863
Аруслат, с. 667
Арський район 667
Артарське, с. 869
Артема, с-ще 862
Артемівка, смт 272
Артемово, м. 847
Артин, с. 761
Артинський район 761
Архангельськ, м. 720, 784, 801
Архангельськ, с. 724
Архангельська область 670, 677, 681, 688, 706, 712, 715, 717, 720, 723, 724, 727, 733, 735, 745, 748, 750, 752, 753, 766, 777, 779, 781, 784, 787, 791, 794, 803, 817, 824, 835, 836, 842, 855, 859
Архангельський район 693, 695, 835
Архаровка, с. 826
Асакі, ст. 737
Асановка, с. 804
Асіновський район 711
Аскайський район 821, 822
Аслаєвський район 798
Астапово, с. 784
Асташково, с. 835
Астрахановка, с. 792
Астраханська область 828
Астрахань, м. 731, 755, 793, 828, 859
Атбасарський район 706, 844
Аткуль, с. 753
Атяшевський район 676
Аургазинський район 756
Афанасівка, с. 700
Афоніно, с. 830
Ахангаранський район 852
Ахля, с. 850
Ахмед Алі сільська рада 736
Ачинськ, м. 720, 844
Ачинський район 754
Ачкунський район 838
Ашевський район 825
Ашпанка, с. 706
Ашхабад, м. 742, 770
Ашхабадська область 795, 847, 855
Аягуз 844

Б.
Б. Алгаши, с. 749
Б. Бобровоє, с. 752
Б. Козіно, с. 739, 740
Б. Шпути, с. 744

Б.-Жиліно, с. 704
Бабаєвський район 724
Бабаково, с. 809
Бабанський район 680
Бабаюртовський район 776
Бабинський район 748
Бабушкіно, с-ще 697
Бавлинський район 682, 848
Багарянський район 829
Баєвський район 746
Бажади, с. 703
Базарно-Карабулацький район 716
Базарносизганський район 678, 777
Базарський район 733
Байкібашевський район 793
Баймацький район 705, 858
Байраки, с. 756
Бакалінський район 788, 861
Бакино, с. 770
Бакмурзіно, с. 824
Баку, м. 669, 671, 703, 730, 732, 736, 788, 796, 836, 844
Балакірево, с. 811
Балаклея, слобода 263
Баландєвка, с. 751
Балатинське, с. 769
Балахнінський район 721, 803
Балашовський район 713
Балезіно, с. 739
Балезінський район 739, 848
Балтачевський район 764
Балтиєвський район 764
Бапрун-Хасурта, с. 720
Бараново, с. 825
Барановський район 738
Баратинський район 827
Барвінкова гора, ур. 119, 138, 147, 156, 157, 159, 303, 388, 389, 407, 409, 428, 473
Бардимський район 819, 871
Бардиши, с. 793
Барек, с-ще 758
Барзаськ, с. 834
Барзаський район 834
Барзовський район 791
Бариково, с. 828
Барково, с. 677
Барлатово, с. 816
Барлук, с. 828
Барнаул, м. 673, 785, 830, 869
Барнаульський район 830
Бархатово, с. 721
Баршин, м. 840
Басолімовський район 703, 704
Батурино, с. 769
Батуринський район 769, 828
Батьки, с. 356, 430, 443, 455, 459
Батьківська сільська рада 332, 411, 443, 455, 456
Батьківський ставок 412
Бахала, с. 745
Бахарево, с. 839
Бахмацький район 750
Бахчисарай, м. 152, 156, 408
Башкирія 256
Башкирська АРСР 610, 667–670, 674, 677–680, 685, 688, 692, 693, 695, 697, 700, 702–707, 726, 727, 729, 730, 732, 738, 742, 744, 749, 752, 756, 762, 764, 769, 779, 783, 784, 788, 789, 792, 793, 796, 798–800, 806–808, 824, 835, 839, 841, 842, 851, 858, 860–862, 870
Башкирська область 861
Башковка, с. 802
Баян-Аульське, с. 667
Баян-Аульський район 667
Беговатський район 668
Бедьятово, с. 771
Бежецький район 760, 800, 848
Безимянна, ст. 837
Безіменна Могила 67, 126, 138, 148, 650, 651
Безобразово, ст. 701
Безодня, ур. 52, 149, 351, 352, 381
Безручейка, с. 789
Безручки, с. 746
Бекетовка, с. 768
Бековський, с. 688
Белеченський район 693
Белиса, с. 722
Беловодовка, с. 751
Беловський район 722
Белоглазовський район 705
Белогородськ, м. 777
Белогорьєвський район 777
Белозерка, с. 694
Белояровський район 870
Бельагацький район 688
Бердожинський район 732
Берегова, с. 730, 829
Береговьє-Сиреса (Береговi-Сиреса), с. 815
Березайка, ст. 864
Березівка, с. 758
Березівська волость 6
Березівська сільська рада 8
Березінка, с. 710
Березняки, м. 250
Березова Лука, с. 275,
Березова Рудка, с. 286
Березове, с. 639
Березовка, с. 824, 836
Березовський район 712, 754, 786, 818, 822,
Березонькі, ст. 848
Берей, с. 818
Берецький район 681
Беріно, ст. 866
Берістово, с. 674
Берове, с. 266
Бершовоє, с. 869
Бесарабія 215
Бессоновка, с. 676
Бетомаговка, с. 747
Бешимський район 685
Бешкентський район 736, 835
Бєлгородський район 673, 746, 762, 769
Бєлий Двор, с. 674
Бєлінський район 681
Бєлозерський район 677, 867
Бєломест, с. 673
Бєлояровський район 695
Бєльський район 838, 863
Биєво, с. 687
Билимбаєвський район 761
Биловець, с. 706
Бирчевський район 688
Биський район 745
Бичурський район 675
Бійськ, м. 735, 755, 773
Бійський район 801
Біла Криниця, ст. 710
Білики, с. 833
Білозерськ, м. 778
Білозерський район 836, 849, 857
Білокуракінський район 817
Білопілля, м. 785
Білорусь 247, 260
Білоруська РСР 684, 685, 713, 726, 768, 770, 773, 811
Білоусівка, с. 286
Біля Ферми, ур. 204
Більськ, с. 10–12, 16, 20, 25, 27, 28, 31, 34, 36, 41, 42, 49, 50, 51, 53, 63, 64, 66, 68, 69, 71, 80, 82–84, 87–89, 92–94, 96, 102, 107, 109, 112, 113, 116, 119, 125, 126, 130, 143, 144, 146, 147, 149, 152, 154, 156, 157, 159, 161, 163, 165–170, 178, 179, 185, 187, 188, 190, 191, 198, 205, 214, 235, 255, 277, 280, 286, 301, 303, 305, 334, 336, 350–354, 368, 369, 371, 379, 381, 382, 384, 388, 395, 398, 399, 400, 402, 406, 407, 410, 417, 422, 428, 430, 434, 436, 441, 443, 449, 455, 459, 460, 467–470, 472, 475, 667–669, 672–692, 694–761, 763–798, 800–841, 843–871
Більська волость 6, 12, 13, 36, 179, 471, 472

Більська сільська рада 5, 7, 9, 10, 301, 303, 305, 320, 332, 354, 364, 366, 368, 369, 372, 378, 379, 381, 384, 386, 389, 399, 402, 403, 406, 407, 413, 422, 428–430, 432, 443, 454–456, 462, 465, 467, 468
Більська фортеця 43
Більське городище 20, 25–27, 31, 32, 34, 42–45, 47–50, 52–59, 63, 68, 69, 71–73, 77–80, 83–85, 87, 88, 92–95, 97, 98, 101–103, 108, 109, 111, 112, 114–116, 118, 130–132, 134, 136, 138–142, 157, 180, 194, 306, 320, 321, 323, 324, 326, 332–337, 340–346, 350–354, 356, 357, 359, 373, 382, 383, 389, 392, 397, 401, 409, 415, 416, 419, 434, 436, 443, 449, 455, 457, 567, 647, 648
Більське джерело 151, 302, 303, 407, 428
Більське озеро 31, 85, 93, 307, 372, 373, 374, 376, 377, 389, 390, 400, 403, 436,
Більський (Тарапунька) струмок 47, 72, 87, 179, 307, 363, 372, 377, 378, 382, 385, 387, 390, 393, 400, 402–406, 414, 417, 421, 425, 430–434, 436, 465, 471, 475
Більський ставок 386, 406
Бінаткарський район 695
Бірікуль, с. 801
Бірський район 685, 793
Бірюково, с. 776
Благоватський район 707
Благовєщенськ, м. 762, 782, 835
Благовєщенське, с. 697
Благовєщенський район 792
Блажки, х. 48
Блєтіца, с. 698
Бобошки, х. 509
Бобри, с. 686
Бобрик, с. 855
Бобровицький район 796
Бобровка, с. 723, 750
Бобровський район 675
Бобруйськ, м. 710
Богат, ст. 746
Богданово, с. 831
Богод, с. 862
Богодухівська округа 6
Богодухівський повіт 6, 11, 43, 44, 161, 164, 167, 170, 255, 271, 272, 274, 665
Богодухівський район 705, 720, 743, 747, 765, 774, 794, 795, 802, 805, 863, 868
Богородецьке, с. 768
Богородицький район 737, 794
Богородне, с. 687
Богородський район 699
Богуслав, м. 248
Богучарський район 814
Бодаєвська сільська рада 795
Бодайбінський район 796, 867
Бодин гора 26
Бологовський район 684, 694, 695, 749, 848, 857
Болотово, с. 799
Болховський район 856
Больше-Булинський район 849
Большевьяський район 850
Большежирово, с. 860
Большемаресевський район 866
Большереченський район 797
Большесельский район 775, 794
Большиє Ключі, с. 755
Большой Балташ, с. 764
Большой Содруш, с. 690
Бомоницьке, с. 667
Бондарівка, с. 799
Бондарський район 723, 863
Бондюзький район 789
Бордуки, с. 850
Борзенок, с. 713
Борзинський район 803
Борзнянський район 750
Борисовка, с. 690
Борисовський район 707, 794, 823
Борисоглєбський район 689
Борівське лісництво 24, 476, 489, 585, 593, 597, 599
Борівське, с. 476, 597, 772
Борнево, с. 790
Боровичі, с. 700
Боровоє, с. 732
Боровское, с. 825
Бородське, с. 790
Бороздуліно, с. 720
Борський район 805, 865
Бохата, с. 740
Бочкаревка, с. 701
Бошов, с-ще 676
Боян, с. 740
Бральвигиз, с. 737
Браниця, с. 196
Браницький район 719
Брединський район 788
Брейтовський район 751, 768, 854
Бригадирівка (Биківка, Шевченківка), с. 11, 12, 52, 164, 167, 170, 282, 486, 659, 664, 665
Бриково, с. 749
Бричино, с. 711
Брідок (Перервана яма), струмок 207, 209, 215, 216
Броварський район 751
Бродовское, с. 836
Брусовський район 790
Брянськ, м. 842
Брянська область 247, 702, 829, 869
Брянський район 800, 801, 803, 804, 817
Бугаєвські луки, ур. 576
Бугайське, с. 8
Бугуруслан, м. 773, 789
Бударинський район 287
Будиголово, с. 778
Будьоновський район 678, 741, 838
Буздяк, с. 732
Буздяцький район 677, 732, 809, 862
Бузов'язовський район 669
Бузулук, м. 728
Бузулуцький район 753
Буйнацький район 754
Буканово, с. 777
Булаєвський район 753
Булиженський район 692
Буніно, с. 754
Бурдоново, с. 779
Бурітека, с. 775
Бурмасово, с. 718
Бурняшово, с. 851
Буртне, с. 843
Бурундуки, с. 830
Бурят-Монгольська АРСР 675, 692, 725, 803, 811, 817, 851, 855
Бурятська АРСР 684, 720
Бути, ур. 539
Бутирки, с. 805
Буткінський район 761
Бутурлицький район 686
Бухара, м. 798, 838
Бухарська область 667, 671, 737, 797, 798, 813, 835, 853
Бухарський район 737, 813
Бухтарминський район 755
Бучинський район 843
Бяково, с. 696

В.

В. Аскайськ, с. 821, 822
В. Беркаси, с. 708
В. Камишино, с. 715
В. Ковіндра, с. 782
В. Ломово, с. 863
В. Луки, с. 704, 760, 790
В. Михайлівка, с. 673
В. Почтова, с. 694
В. Самет, с. 861
В. Тарханський район 700
В. Шабури, с. 807

В. Шелковникова, с. 857
Вавозький район 735, 814
Вадський район 741
Ваньковське, с. 671
Варварінка, с. 730
Варвинський район 814
Варвьер-Верховське, с. 814
Вардиворчанка, с. 723
Варилівка, с. 808
Вар'я, с. 814
Варяжа, с. 668
Васиково, с. 674
Василівка, с. 678, 800, 802, 822
Василівська волость 6
Васильківська (Васильківська) волость 6, 12, 13
Васильківський район 678, 853
Васильково, с. 702
Васильсурськ, с. 677
Васильчино, с. 850
Васинуватська, с. 705
Васіно, с. 691
Васютинці, с. 749
Васьки, с. 495, 658, 661
Вацький район 728, 786
Вача, с. 786
Ваяки, с. 808
Ведимський район 728
Велика Ківара, с. 701
Велика Рогозянка, с. 838
Велика Рублівка, с. 8, 40, 119, 121, 143, 161, 163, 166, 170, 252, 271, 272, 478, 485, 495, 532, 533, 589, 590, 644, 666, 675, 690, 698, 703, 704, 711, 719, 720, 722, 724, 728, 729, 734, 740, 743, 753, 755, 767, 776, 781, 782, 789, 792, 794, 795, 802, 814, 822, 836, 837, 858, 859, 863
Велика Скіфія 136
Велика Уча, с. 698
Велике князівство Литовське 149, 151
Велике озеро, ур. 496, 497
Великий лиман 476
Великий Токмак, м. 247
Великий Яманш, с. 733
Великі Артемки, с. 819
Великі Вільми, с. 798
Великі Кринки, с. 866
Великі Луки, м. 760, 790
Великобагачанський район 22, 795
Великобурлуцький район 775
Велико-Кринківський район 866
Великолуцький район 709, 746, 790
Великомихайлівський район 802
Велико-Писарівський район 751
Великорублівська сільська рада 5, 8–10, 117, 478, 486–488, 574, 666
Великоустюгінський район 731
Велико-Учинський район 698
Велико-Янисольський район 858
Вельський район 855, 856
Велья, с. 814
Венгеровський район 763
Веневський район 812, 826
Вербілки, с-ще 675
Верблюд, ст. 867
Вергузівка-Вали, ур. 135
Верейко, с. 780
Веренське, с. 794
Верес, с. 670
Верещагінський район 827
Верино, ст. 829
Веритенський район 850
Верх-Ірмен, с. 763
Верхнє Каліново, с. 680
Верхнє Подоння 194
Верхнє-Карачанський район 678
Верхнєкурня 809
Верхнємамонський район 814
Верхнє-Муллинський район 762, 791
Верхнє-Тишлинський район 722
Верхнє-Чирчицький район 669, 847
Верхніє Селькі, с. 734
Верхній Сунь, с. 669
Верхній Шкафт, с. 763
Верхня Бобровка, с. 792
Верхня Камишинка, с. 685
Верхня Лозовка, с. 754
Верхня Сироватка, с. 839
Верхня, с. 819
Верхня, ст. 674
Верховинський район 668
Верхоли, с. 490
Верхпаєво, с. 746
Верх-Пежвай, с. 668, 669
Верьовкіно, х. 850
Веселий, х. 69
Веселовський район 789
Вешкаймовський район 768
Вєтка, м. 731
Вечєрнєє, с. 676
Виборг, м. 161, 271, 854
Викса, м. 718
Виксунский район 709, 780
Вилегодський район 835
Виноградський район 717
Вирубковська сільська рада 766
Високе, с. 781, 825
Високово, с. 804
Високогорський район 773
Витегорський район 836
Вичуга, м. 784
Вишневський район 807
Вишнєволоцький район 673, 724, 848
Вишній Волочек, м. 718
Вишняки, с. 680
Відень, м. 461
Віжев, с. 727
Вікентово, с. 694
Вікторове, с. 807
Вікторовка, с. 849
Вілегодський район 735
Вілейська область 813
Вілейський район 670
Вільно (Вільнюс), м. 285
Вінницька область 674, 683, 704, 711, 748, 757, 760, 763, 789, 796, 813, 814, 825, 830, 841
Вінницькі Івани, с. 868
Вірін, с. 824
Вірменська РСР 668
Вітебськ, м. 737
Вітебська область 684, 705, 799, 811, 837
Вітова Могила 38, 39, 151, 507, 565, 569
Владивосток, м. 711, 858, 870
Владімір, м. 684, 843
Владімірська область 668, 681, 771
Владімірський район 719, 772, 788
Влазовичі, с. 810
Вовчанськ, м. 730
Вовчанський район 698, 722, 723, 761, 822
Вожегодський район 701, 704, 705, 726, 727, 745
Вожелон, с. 706
Воздвиженка, с. 779
Вознесенка, с. 741
Вознесенський район 763, 771, 808
Волгострой, с-ще 777
Волданівка, с. 813
Волзький район 706
Волинська область 700
Волипелька, с. 735
Волнівка, с. 723
Волновичі, с. 799
Воловський район 714, 793
Вологда, м. 734, 746
Вологодська область 674, 677, 683, 687, 698, 701, 704, 705, 714, 719, 724, 726, 727, 731, 745, 746, 749, 752, 759, 766, 769, 778–780, 783, 787, 790, 794, 798, 802, 804, 805, 821, 825–827, 830, 832, 834,

836, 838, 845, 847, 849, 854, 856–858, 860, 862, 867–870
Вологодський район 749, 781, 804, 830
Волоколамський район 817
Волохово, с. 681
Волочевський район 763
Волочек, с. 740
Волхов, м. 817
Волховська область 819
Волчанка, с. 744
Волчихина, с. 718
Волчихинський район 718
Волчья, с. 758
Вольне, м. 196
Вольськ, м. 683, 758
Вольський район 683, 758, 836
Воронеж, м. 686, 691, 770, 772, 804, 838, 849, 855, 859
Воронезька область 256, 259, 266, 287, 688, 670, 675, 677–679, 683, 686, 688, 696, 698, 708, 711–714, 717, 719–721, 724, 727, 730, 732, 734, 745, 753–755, 763–766, 769, 770, 772, 777, 782, 785–787, 795, 798, 799, 801, 804, 806–809, 814, 816, 821–823, 827, 829, 838, 842, 843, 853, 854, 857, 858, 860, 862–866
Воронезький район 862
Вороненське, с. 715
Ворони, с. 161, 488, 541, 628, 629, 738
Вороніно, с. 714, 772
Воронцовський район 806, 854
Воротинський район 677, 798, 840
Ворошилов (Уссурійськ), м. 703, 731, 780, 783, 869
Ворошиловград (Луганськ), м. 508, 851
Ворошиловградська область 700, 708, 725, 751, 779, 795, 814, 817
Ворошиловка, с. 706
Ворошилово, с. 797
Ворошиловська область 691, 795
Ворошиловський район 669, 672, 677, 683, 691, 706, 718, 750, 835, 846, 854
Ворскла, р. 5, 11, 24–26, 28–31, 34, 36, 42, 43, 47, 50, 66, 78, 86, 88, 100, 115, 117–124, 127, 130, 131, 134, 135, 139–141, 145–148, 150, 151, 155, 160, 168, 181–183, 185, 187, 188, 190–192, 195, 198, 199, 203–207, 209–228, 301, 303, 306, 307, 320, 324, 326, 332, 335, 340, 344, 350, 353, 356, 371, 378–381, 384, 387, 388, 398, 407, 410, 428, 432, 443, 454, 476, 478–483, 489, 491–505, 507, 513, 515–521, 523, 525, 527–529, 531, 532, 535–540, 543, 544, 547, 551–553, 556–561, 563–566, 568, 570, 573, 575–583, 586–590, 593–597, 604–609, 617–623, 626–628, 632–636, 638–642, 645–650, 652–655, 657–660
Воскресенка, с. 774, 863
Воскресенський район 697, 712, 801, 826
Воткинськ, м. 855
Воткинський район 701
Вохомський район 827
Всходський район 799
Вурнарський район 744
Вязники, с. 698
Вязниковський район 698
Вязова, с. 775
Вязовський район 804
Вязьма, м. 733

Г.

Гаврилівка, с. 789
Гаврилки, с. 8
Гавриловський район 713, 736
Гаврило-Посадський район 686
Гавринський район 767
Гагінський район 775
Гадяцький повіт 286
Гадяцький полк 10, 12, 16, 196
Гадяцький район 22, 275
Гадяч, м. 286
Гайсин, м. 796
Галич, м. 215
Галієвка, с. 872
Галініно, с. 768
Галкінський район 860
Гаманово, с. 841
Гардина (Гарди), ур. 212
Гарський район 685
Гарь, с. 857
Гатек, с. 680, 681
Гафурійський район 749
Гелон, м. 26, 50, 61, 98, 131, 133, 136, 324, 345
Гелонська галявина 113, 407
Генічеськ, м. 247
Георгієвка, с. 734
Георгієвська, с. 723
Георгій, с. 685
Герасимове, с. 715
Гетьманка, с. 8, 129, 143, 161, 476, 489, 490, 659, 660
Гетьманщина 166, 195, 397, 532, 590
Геюсів Яр, ур. 96
Гжатськ, м. 871
Гжатський район 749
Гладковський район 717
Глазов, м. 709
Глетський район 729
Глиниці н.п. 26
Глиниця, с. 41
Глинкове, с. 833
Глинськ м-ко 28
Глинськ, с. 86, 146, 216, 334, 352, 432
Глинське городище 86, 88, 147, 148, 149
Глинське, с. 26, 85, 146, 350, 352, 371, 618
Глобинський район 22
Глобівка, с. 121, 161, 491–493, 523, 530, 531, 598, 657, 717, 754, 774, 809, 859
Глупцово, с. 725
Глухареве, с. 752
Глухово, с. 723, 836
Глуховський район 831
Глушкове, ст. 797
Глушницький район 685
Гниково, с. 850
Гнилосирівка (Чернещина), с. 8, 676, 679, 710, 718, 739, 745, 779, 815, 837, 863
Гнилосирівка (Чернещина), х. 6, 656, 856
Гніловоє, с. 850
Голишмановський район 709, 747
Голованевський район 857
Головищенський район 832, 845, 846
Голосновський район 866
Гольжинський район 700
Гомар-Гура, с. 815
Гомель, м. 260, 685, 713
Гомельська область 247, 705, 731, 794
Горбачево, с. 812
Горбунки, с. 791
Горелово, с. 702
Горецький район 733
Горка, с. 757
Горкіно, с. 811
Горлівка, м. 508
Горлівський напрямок 163, 666
Горловиці, с. 824
Горний Зеленош, с. 843
Горнозаводський район 829
Горномарійський район 759
Городенковський район 829
Городець, м. 699
Городецький район 733, 825
Городецькі Виселки, с. 757

Городище, гора 192
Городище, с. 256, 849
Городищенський район 738, 755, 778
Городне, городище 135
Горшеченський район 694
Горький, м. 686, 700, 750, 762, 789, 792, 793, 797, 809, 862, 865, 866
Горьковська область 668, 672, 674, 675, 677, 684–686, 694, 695, 697, 699, 702, 706, 707, 709, 712, 718, 719, 721–725, 738–741, 747, 750, 765–767, 771, 775, 778, 780, 783, 785–787, 789, 792, 793, 796, 798, 808, 809, 817, 825, 827, 829, 831, 833, 839–842, 849, 850, 862, 866, 867
Горьковський район 774
Горького, с. 774
Госкіно, с. 867
Градизьк, смт 460
Градизький район 798, 854
Грачев Куст, с. 691
Грачевський район 708, 808
Грачі, х. 741
Гребово, с. 696
Греднево, с. 834
Гремяча, с. 849
Гремячінський район 860
Греція 132, 134, 282
Грибановка, с. 865
Грибановський район 865
Гринево, с. 794
Гриніно, с. 749
Гришинське, с. 785
Гришки, х. 734
Гришунєво, с. 723
Гродеково, ст. 774
Громажино, с. 869
Громова балка 479, 531, 532, 638
Гросуловський район 704
Грузинська РСР 613, 780, 824,
Грузьке, с. 857
Грунська об'єднана територіальна громада 332
Грунь р. 354, 363, 364, 368, 369, 373, 377, 382, 385, 387, 390, 402, 404, 417, 420–422, 429–432
Грунь-Ташань р. 354, 363, 364, 368, 369, 373, 377, 382, 385, 387, 390, 402, 404, 411, 414, 417, 420–422, 429–431, 432
Грушковський район 711
Грязинський район 770, 799, 858
Грязовецький район 714
Гудаловка, с. 770
Гуджиган сільська рада 787, 788
Гужули, ур. 590
Гупали, с. 163, 280, 510
Гур'єв, м. 682, 697
Гуринівщина, ур. 86
Гурьєвська область 671, 672, 737
Гурьєвський район 732
Гусєвка, с. 791
Гусєвський район 722, 819
Гусина пристань, с. 755
Гута, с. 692, 693
Гущенки, с. 797

Д.

Давидовський район 795
Давлеканово, м. 692, 769
Давлекановський район 800
Давньоруська держава 147, 148
Дагестанська АРСР 736, 754, 776
Данилівка, с. 762, 840
Данилово, с. 819, 820
Даниловський район 797
Данятіно, с. 843
Даньковський район 845
Даровський район 794
Дарьяловский район 800
Двінськ, м. 779
Девицька сільська рада 721
Дем'янівка, с. 8, 119, 129, 161, 478, 493, 494, 495, 572, 698
Дементьєво, с. 736
Демидиха, с. 738
Деминський район 748
Демократична Республіка Афганістан 163, 258, 280, 510
Денкіно, с. 759
Дербенево, х. 801
Дергачівський район 669, 695-696, 701, 709, 746, 829
Деревки, с. 8, 11, 12, 15, 16, 23, 38, 39, 65, 85, 126, 161, 163, 165–167, 169, 170, 176, 212, 236, 274, 280, 296, 497–499, 502–511, 513, 514, 556, 682, 683, 695, 698, 704, 709, 710, 712, 718, 729, 730, 735, 740, 746, 750, 768, 772, 781, 783, 787, 791, 795, 800, 804, 807–809, 813, 823, 824, 827, 839, 845, 864, 865, 871
Деревківська сільська рада 5, 7–10, 117, 207, 209, 212, 220, 226, 497, 498, 499, 504, 507, 511, 555, 618, 624
Деренкове озеро 507
Держава темника Мамая 150
Дерняпуновка, с. 781
Деруз, с. 809
Десна (Короп) 283
Джабик, ст. 687
Джалал-Абадська область 835
Джамаульська сільська рада 861
Джамбайський район 755
Джамбульська область 669, 670, 728, 760, 823, 868
Джамбульський район 669, 670
Джан-Ахир, с. 795
Джаркуганський район 855
Дженбіта, м. 789
Джиланди, с. 737
Джимари, с. 864
Джулинський район 704
Дзержинськ, м. 697, 725, 738, 775
Диканський район 5, 8, 9, 599
Дике Поле 147, 148
Диківка, с. 271, 545, 661
Димка, с. 871
Димський, х. 805
Дібрівська сільська рада 7, 8, 9
Діброва, с. 161, 164, 515-517, 530, 541, 639-641, 802
Діхтярі, с. 285
Дмитриєвський район 832
Дмитрівка, с. 701, 706, 712, 728, 872
Дмитровський район 697, 702, 715, 734, 792
Дмітрієво, с. 830
Дніпро (Дніпропетровськ), м. 268, 643, 735, 762, 862
Дніпро (Лоїв) 283
Дніпро, р. 192, 195, 203–207, 209, 212, 214, 215, 217–228, 320, 354, 363, 364, 368, 369, 373, 377, 378, 381, 382, 385, 387, 390, 400, 402, 404, 406, 407, 411, 414, 417, 420–422, 428–432, 436, 456, 460, 478–483, 489, 491–497, 500–505, 507, 516–521, 523, 525, 527–532, 535–540, 544, 551, 553, 556–561, 566, 570, 573, 575–583, 586–590, 594–597, 604–609, 617, 620–623, 626–628, 632–636, 638–642, 646–650, 652–655, 657–660
Дніпровське Лівобережжя 49, 56, 78, 84, 88, 126, 131, 133, 142
Дніпровське Правобережжя 130, 550
Дніпро-Донське межиріччя 134, 550
Дніпро-Донський регіон 126, 550

Дніпропетровська область 7, 163, 250, 256, 258, 280, 465, 662, 740, 762, 789, 821, 847, 852, 864
Дністер, р. 460
Добринка, с. 676
Добринський район 673, 683, 719
Добродворський район 834
Добрянка, с. 804, 806
Добрянський район 697, 719, 753
Довжик, с. 48, 81, 473
Довжицький (Зайцевий) струмок 420
Доволєнський район 744
Доволіно, с. 794
Догучли, с. 700
Долбанський район 756
Долгово, с. 820
Долгоруковський район 725
Долинська, ст. 740
Долинський район 826
Домбровський район 682
Домена, с. 816
Домкала, с. 730
Домосєдка, с. 678
Дон, р. 140
Донбас 275, 280, 510
Донецьк, м. 468, 550
Донецька область 163, 258, 280, 467, 468, 469, 510, 666, 669, 796, 851
Донськ, с. 786
Доронцеве, ст. 823
Дороха, с. 752
Дорошенкове, с. 810
Досвідівка, с. 823
Доскинський район 869
Драбів, ст. 793
Драни, с. 356
Дрісенський район 811
Дровосєково, с. 800
Дрожжановський район 198, 820, 841, 864
Друга Гнилиця, с. 775
Друга Зайцівська балка 594, 596
Дрязги, с. 808
Дрязгинський район 808
Дрянкіно, ст. 690
Дубальшева, с. 725
Дубасово, с. 727
Дуби, ур. 23
Дубики, с. 782
Дубинський район 734
Дубова, ст. 759
Дубове, с. 688
Дубовка, м. 768
Дубово-Уметський район 826
Дубовський район 779
Дубравка, с. 848
Дуброва, с. 698
Дубянський район 690
Дуванський район 680, 727, 799
Дугнинський район 761, 811
Дудіно, с. 731, 732
Думиницький район 808
Дунай, р. 460
Дурта, с. 682
Духовницький район 743
Душетський район 613
Дюрягіно, с. 721
Дьяконово, с. 726

Е.
Ельба, р. 271
Ельтонський район 755
Енгельс, м. 766, 794, 832
Енгельський район 766
Енем, х. 814
Ергезький район 761
Ерхатурський район 671
Естонська РСР 831
Ехіріт-Булагацький район 793

Є.
Євразійська Скіфія 111
Європа 131, 150, 264, 310
Єгоровка, с. 675
Єгоровський район 692
Єгорьєвський район 671
Єдаково-Маргариново, ст. 785
Єжово, с. 760
Єкатеринівка, с. 761
Єлабузький район 688
Єлань, с. 711
Єлань, ст. 821
Єлець, м. 720, 857
Єлизаветградський район 856
Єлизаветполь (Ґанджа), м. 599
Єлисеєвка, с. 826
Єлкино, с. 710
Єлмінська, с. 687
Єловський район 707
Єлховка, с. 741
Єлховський район 744
Ємельяновський район 748, 838
Ємецький район 723, 724
Ємільчинський район 694
Єрастенка, с. 671
Єремкіно, с. 844
Єрково, с. 761
Єрмаковський район 747, 813
Єртовка, с. 833
Єршовський район 691, 702
Єфимовське, с. 847
Єфимовський район 814
Єфремовка, с. 724
Єфремовський район 782

Ж.
Жаботин, м. 248
Жанааркинський район 797
Жаножальський район 724
Жарки, с. 775
Жарминський район 797
Жарпаново, с. 839, 840
Жданово, с. 741
Желачанський район 669
Желєзнодорожний район 675, 735, 860
Желудево, с. 860
Желудково, с. 745
Жердєвський район 783, 812, 813
Жеряєвський район 716
Жигалі, с. 855
Жигаловський район 847
Жиздра, с. 751
Жирківка, с. 816
Житковський район 773
Житомирська область 247, 686, 698, 699, 749, 750, 776, 805, 840, 856, 872
Житомирщина 215
Жлобін, м. 705
Жовтнева сільська рада 8
Жовтневе, с. 822
Жуковський район 707, 708, 865
Журавлівка, с. 745

З.
Забеша, с. 770
Забілівка, с. 683, 684, 688, 707, 714, 730, 731, 735, 754, 767, 772, 776, 871
Заборьє, с. 829
Зав'яловський район 705
Завалово, с. 836
Завгородне, с. 670
Завєтная, ст. 670
Завітая, ст. 697
Заворскля 152
Загор'є, с. 731
Загоріно, с. 806
Загорськ, м. 698, 755, 756, 823
Загорський район 702, 703, 761, 833, 848
Загрядіно, с. 774
Зайковський район 849, 869
Зайцевий яр 417, 421, 422
Зайці Другі, с. 121, 126, 161, 491, 492, 523, 524, 530, 531
Зайці, с. 8, 65, 121–124, 161, 517, 522, 642, 671, 672, 708, 728, 744, 780, 802, 862, 867
Зайчанська сільська рада 7, 8
Заіграєвський район 855
Заімський район 770, 779
Закаменський район 803, 817
Залесово, с. 732

Залесовський район 732, 778
Залісна, с. 842
Замкова гора 215
Замський район 729
Занулевський район 737
Заозерьє, с. 860
Заокський район 708, 741, 774, 799, 819
Запоріжжя, м. 94, 255, 290, 466, 689, 690, 755
Запорізька область 466, 678, 688, 699, 710, 711, 789, 849
Запорізький район 719, 849, 864
Зарайськ, м. 678
Зарайський район 678
Заречьє, с. 776
Заріг, с. 286
Зарубіжне, ур. 623
Заславль, м. 833
Заславський район 780
Затиш'є, с. 680
Затонська, с. 835
Захаровський район 679, 757, 868
Звенигородка, м. 687
Звенигородський повіт 284
Звенигородський район 284, 542, 754, 828
Зверинці, с. 786
Звонки, с. 797
Зейський район 726
Зеленовка, с. 744
Землянка, с. 823
Землянське, с. 679
Землянський район 814
Зимовниковський район 786
Зирянка, с. 714
Зирянський район 741, 751
Зіньків, м. 286, 473, 715
Зіньківський повіт 6, 10, 13, 31, 33, 41, 167, 170, 406, 472
Зіньківський полк 196
Зіньківський район 5, 9, 20, 27, 36, 85, 92, 96, 110–112, 139, 142, 146, 180, 216, 257, 259, 262, 272, 273, 286, 303, 332, 350, 379, 381, 392, 411, 417, 422, 443, 454–457, 509, 618, 683, 684, 688, 714, 730, 731, 735, 754, 764, 767, 772, 776, 787, 814, 871
Зіньківщина (Городище), ур. 40, 158
Зіньківщина, ур. 35, 36, 65, 71, 141, 191, 192, 195, 526
Златоуст, м. 753, 777
Злодіївка (Псільське), с. 286
Змеїногорський район 744, 828
Зміївський повіт 263
Знаменівський район 271, 545, 661
Знаменка, с. 733, 847, 862, 863
Знаменський район 731
Знам'янка, ст. 821
Золота Орда 148, 150
Золотарь, с. 718
Золотково, с. 864
Золотужинський район 700
Золотуха, с. 691
Золочів, м. 765
Золочівський район 713, 739, 811, 818, 838, 862
Зональський район 742
Зоніно, с. 727
Зуби, с. (Зубов, х.) 161, 517, 524, 541, 681, 714, 715, 717, 728, 739, 740, 761, 771, 796, 799, 805, 811, 813, 858
Зуєвка, ст. 865
Зуєвський район 681
Зуївці, с. 702
Зуринський район 668, 669
Зюздинський район 691

Й.

Йошкар-Олинський район 871

І.

Іванівка, с. 674, 689, 707, 716, 743, 767, 778, 800, 804
Іванівський район 779
Іванки, с. 793
Івановка, с. 707, 745, 843, 871
Иваново, м. 711, 719, 725, 807, 859, 862
Иваново, с. 841
Івановськ, м. 690, 857
Івановська область 674, 680, 684, 686, 691, 698, 700, 705, 719, 722, 727, 730–733, 735, 740, 758, 761, 763, 765, 766, 768, 772, 773, 778, 784, 786, 796, 797, 803, 805, 806, 811–813, 818, 819, 824, 826, 831, 833, 834, 838, 843–845, 848, 850, 859, 860, 864
Івановська, ст. 668
Івановське, с. 697
Івановський район 701, 763, 854, 858
Івашково, с. 848
Івеньєво, с. 865
Іглинський район 779
Іглівський район 863
Ігнатово, с. 806
Ігріново, ст. 775
Іжбарт, с. 799
Іжевськ, м. 670, 733–735, 771, 774, 833, 841, 842
Іжевський район 834
Іжемський район 817
Іжморський район 821
Ізбакійський район 827
Ізбердеєвський район 707
Ізмайлово, с. 813
Ізмалковський район 673
Ізноски, с. 733
Ізносковський район 733
Ізущенський район 765, 766
Ізченський район 737
Ізюмський район 839
Іла, ст. 746
Іланськ, м. 720
Ілек, с. 735
Ілійський район 697, 851
Ілішевський район 738
Іловський район 722
Ільїнська сільська рада 705
Ільїнське, с. 675, 701, 725, 759, 831
Ільїнський район 829
Ільська, ст. 772
Інар, с. 784
Індинський район 710
Індрінський район 743
Інжавінський район 815, 838
Інза, ст. 767
Інкап, с. 764
Інсарський район 745, 791
Інтвинський район 671
Іпатово, с. 869
Іпатовський район 869
Ірбіт, м. 739, 834
Ірбітський район 762
Іркутськ, м. 688, 722, 772, 807, 827
Іркутськ-2, м. 691
Іркутська область 681, 691, 694, 702, 704, 724, 736, 745, 752, 758, 763, 778, 784–786, 793, 796, 814, 815, 828, 847, 867
Ірминський район 835
Ісилькульський район 799
Іскандеровська сільська рада 871
Ісківці, с. 286
Іскітинський район 720
Ісламово, с. 718
Ісовський район 825
Іссиккульська область 847
Іссинський район 807, 826
Істрінський район 725
Ічалковський район 745, 815
Ічнянський район 810
Ішимський район 847

К.

Каверінський район 717, 718
Кавказ 134, 282, 663
Кагановицький район 700, 708, 735, 797, 801, 827
Кагузюк, с. 823
Кадишево, с. 769
Кадуйський район 830

Казанка, с. 861
Казанський район 740
Казань, м. 729, 768, 801, 802, 822
Казахстан 287, 599
Казахстанська (Казахська) РСР 740, 714, 716, 720, 728, 737, 745, 747, 768, 789, 798, 820, 822, 835, 840, 843, 861, 866, 868, 871, 875
Казаченкое, с. 858
Казбековський район 736
Казенок, ст. 731
Казільський район 791
Кайбицький район 708
Кайнурово, с. 819
Кайський район 714
Каксиніж, с. 817
Калачаса, с. 777
Калачевський район 741, 829, 842, 860
Калашевський район 772
Калашуй, с. 803
Каледіно, с. 679
Каленовський район 711
Калинівка, с. 865
Калинковичі, м. 741
Калінін, м. 691, 786
Калініно, с. 681, 743, 796
Калінінська область 673, 681, 684, 685, 687, 692, 694–696, 708, 709, 712, 718, 720, 724–726, 733, 735, 738, 739, 741, 743, 744, 746, 749, 753, 755–757, 759–761, 764, 768, 776, 788, 790, 792, 795, 796, 799, 800, 802, 803, 809, 812, 815, 818, 821, 825–828, 830, 831, 839, 848, 852, 857, 865
Калінінський район 698, 745–747, 782, 806, 819
Каліновець, с. 709
Каліновський район 668
Калмицька АРСР 756,
Калуга, м. 676, 705, 765
Калявір, с. 842
Калязинський район 828
Кальманський район 775
Кальманщина, с. 775
Кам'янець-Подільська область 688, 689, 690, 700, 795
Камаєво, с. 788
Камбар, с. 711
Камбарський район 754, 864
Каменськ, м. 770
Каменська область 826
Каменський район 727, 731, 797, 828, 834, 850
Каменський, х. 689, 694, 697, 711, 714, 744, 800, 809, 815, 837, 843, 847, 853, 856, 859
Каменськ-Уральськ, м. 834
Камень, м. 695
Камешковський район 818
Камишлинський район 780
Камишлов, м. 679, 711, 712, 859
Камінне, с. 8, 72, 121, 137, 155, 161, 219, 227, 272, 525, 526, 529, 617, 689, 694, 697, 711, 714, 744, 800, 809, 815, 837, 843, 847, 853, 856, 859
Камінь, м. 670
Камчатка, с. 792
Кам'янка р. 221
Кам'янка струмок 649, 650, 652
Канаський район 779
Кандус, с. 821
Каненський район 698
Канів, м. 284, 542
Канськ, м. 777
Канський район 796
Кантемировський район 857
Каочинський район 727
Капешево, м. 854
Капітонівка, с. 839
Капранське, с. 576
Капхі, с. 810
Карабалицький район 671
Карабугоз, м. 847
Караваєво, с. 686
Карагайський район 795
Караганда, м. 673, 792, 865
Карагандинська область 670, 683, 709, 734, 756, 780, 797, 798, 817, 835, 851, 854
Карадарьїнський район 696, 788
Каражин, с. 692
Каракалпацька область 682, 770, 869
Карамишев, с. 764
Карамишевський район 782
Карасуй, ст. 738
Карасуйський район 812
Карбальський район 861
Карболовський район 745
Каргатський район 808
Каргопольський район 787
Кардашів Вал, ур. 135
Кардимовський район 738, 849
Карело-Фінська АРСР 674, 675, 701, 747, 749, 778, 779, 781, 787, 815
Карлівка, м. 716
Карлівський район 715, 716
Кармахалінський район 807, 808
Кармен Карчер 810
Кароят, с. 842
Карпати 247, 283, 663
Карпо-Гарський район 787
Карсунський район 699
Карцево, с. 804
Каршинський район 667
Каряшліська сільська рада 712
Касимов, м. 828
Касторенський район 768, 781, 859
Касторне, с. 781
Касяни, с. 8, 65, 122, 125, 530
Касяново, с. 747
Катаєвський район 780
Катеринівка, с. 757
Катеринське, с-ще 857
Каттакурган, м. 838
Каттакурганський район 763
Каушут аул 855
Кахинський район 855
Качанове, с. 755
Качевський район 724
Кашин, м. 744
Кашира, ст. 776
Кашкадарьїнська область 736, 852
Кашкар Ур, с. 818
Кашкара, с. 774
Кащенкіно, с. 712
Каясан, с. 710
Кваркенський район 815
Кемерово, м. 735, 820, 829
Кемеровська область 675, 676, 682, 684, 696, 704, 713, 716, 729, 732, 741, 744, 746, 783, 791, 801, 804, 834, 847, 855, 871
Кемеровський район 716, 774
Керелівка (Кирилівка), с. 284
Керченська протока 663
Керченський півострів 663
Кесовогорський район 826
Кетліно, с. 850
Кзил-Орда, м. 714
Кзил-Ординська область 669, 696, 700, 840, 843
Кзил-Ташгарська сільська рада 822
Кзил-Юлдузький район 749, 840, 841
Кигиндимський район 792
Кизел, м. 809
«Київ» генеральна округа 8
Київ, м. 149, 160, 183, 247, 268, 271, 283, 592, 680, 710, 739, 797, 798, 801, 837, 838, 840, 856
Київська губернія 245, 259, 284
Київська область 7, 8, 235, 247, 680, 687, 688, 694, 698, 751, 769, 771, 782, 797, 800, 820, 822, 823, 825, 839, 841, 853, 858
Київська Русь 65
Кильмезький район 739

Киргизька РСР 678, 684, 716, 737, 741, 794, 840, 847, 849,
Киренський район 758, 814
Киржанський район 691
Киржач, м. 246
Кирилівка, с. 694, 708
Кирилівський район 805
Кириловський район 752
Кировобад-2, ст. 777
Киселиха старица 140
Кислотна, ст. 802
Кистендейський район 832, 867
Китай 134
Китмановський район 865
Кишеньківський район 767
Кишиневський район 845
Кишинів, м. 94
Киясовський район 701
Кібай, с. 851
Кідебейський район 713
Кізил-Арватський район 795
Кікнурський район 678
Кілево, с. 817
Кіліно, с. 843
Кілочево, с. 869
Кімовський район 843
Кімри, м. 755, 865
Кіндаковка, ст. 783
Кіндурнуль, с. 821
Кінельський район 704, 815
Кінешма, м. 740, 786
Кіржацький район 700, 860
Кіржач, м. 848
Кірза, ст. 674
Кіров, м. 678, 708, 766, 771, 821
Кірова ім., с-ще 691, 802
Кіровоград, м. 821,
Кіровоградська область 271, 545, 661, 747, 807, 816, 821, 823, 826, 856
Кіровська область 668, 669, 678, 681, 686, 691, 700, 714, 721, 726, 731, 732, 737, 739, 741, 743, 748, 757, 759, 762, 771, 790–794, 796, 802, 804, 805, 812, 817–819, 830, 838, 840, 843, 846, 857, 865
Кіровський район 700, 723, 741, 809, 816, 841
Кірсановський район 751
Кірюпольський район 720
Кістицький район 824
Кісулінь, с. 781
Кічіно, с. 681
Кладовка, с. 712
Кленовська сільська рада 854
Клепіково, с. 825
Клестова, с. 821
Клетський район 807
Климовський район 851
Клін, с. 682
Клоково, с. 744
Ключ, с. 722
Ключищенський район 755
Ключі, с. 790
Клюшник, с. 690
Клявлинський район 871
Кляж, с. 693
Книшівське городище 31, 134, 391
Княжа гора 215
Князево, с. 744
Кобеляцький район 21,833
Кобзарівка, с. 816
Коблинський район 722
Ковалеве, с. 8, 10, 25, 30, 66, 121–123, 156, 159, 161, 480, 483, 531, 533, 534, 574, 638, 723, 726, 727, 752, 771, 843, 866
Ковалевська сільська рада 5, 10, 117, 531, 533, 573, 638
Ковалівка, р. 518, 519, 520
Коверенський район 784
Ковернинський район 831
Ковжижа, р. 5, 11, 12, 480, 491, 492, 517, 521, 523, 530, 531, 535–537, 587, 594–597, 627, 642, 657
Ковжижа, с. 8, 121, 126, 137, 161, 535, 538, 730
Ковилковський район 673, 810
Ковка, с. 685
Ковпаківський лісопарк 23, 24, 160, 183, 184, 198, 235, 251, 252, 277
Ковров, м. 696, 713, 766
Ковровський район 668, 796
Козайка, с. 706
Козацька держава 201, 391
Козаче, с. 825
Козаче, с-ще 830
Козельськ, м. 698, 699
Козельський район 840
Козельщинський район 21, 22, 799
Козіївка, с. 17, 790, 814, 815, 851, 855
Козлівщина, с. 16, 20, 121, 122, 124, 126, 128, 141, 146, 157, 161, 163, 164, 515, 524, 538, 541, 603, 605, 641, 738, 746, 750, 811
Козлівщинська сільська рада 5, 6, 9, 10, 72, 114, 117, 164, 488, 489, 515, 524, 530, 538, 542, 603, 627, 630, 639
Козловка, с. 733, 806
Козлово, с. 784
Козловський район 789, 806
Коканд, м. 667, 869
Кокандський район 667
Кокертай, с. 861
Кок-Тена, с. 818
Кокчетавський район 676, 683
Колгоспне, с. 854
Колгоспний район 693
Коливановський район 842
Колишлейський район 673
Кологривський район 668, 778
Колода, ур. 498
Колодка, с. 690
Коломак м-ко 30, 532
Коломак р. 117, 135, 532, 533
Коломак, с. 573, 597
Коломацьке, городище 135
Колонтаєва гать, ур. 196
Колонтаїв, с. 226, 532, 566, 568, 570, 578–583
Колонтаївський район 6
Колотіно, с. 836
Колочево, с. 850
Колпнянський район 800, 854
Колхирай, с. 782
Кольчино, с. 786
Кольчугинський район 735
Комаріно, с. 841
Комарово, с. 791
Комбаш, ст. 840
Комишевка, с. 806
Комишнянський район 702
Комі АРСР 675, 681, 703, 712, 719, 735, 738, 751, 768, 773, 780, 785, 799, 802, 804, 809, 817, 829, 841, 842, 848, 860, 869
Комлянка, с. 691
Комсомольськ (Горішні Плавні), м. 92
Комсомольськ, с-ще 721
Комсомольська (Горішнєплавнівська) міська рада 22
Комсомольський район 824
Конаково, х. 831
Конаковський район 831
Кондауровка, с. 779
Кондольський район 827
Конишевський район 868
Конотопський район 675, 699
Конубаєво, ст. 846
Коняшино, с. 866
Копалкіново, с. 766
Копейськ, м. 867
Копилова Левада, ур. 209
Копилова Левада, ур. 209
Копцан, с. 793
Кораблинський район 849
Кореневський район 729
Корнієвський район 834, 835
Корнушине, с. 694
Коробовський район 727, 759
Коровиха, с. 814
Короково, с. 800

Коропський район 746
Коростівщина, ур. 214
Корочанський район 671, 687, 688
Корсаковський район 870
Корсунський район 820
Корсунь, м. 248
Косата, с. 747
Косинський район 850, 851
Косихинський район 710, 800
Костантіновський район 680
Костеново, с. 693
Костилай, с. 807
Косткіна, с. 754
Кострома, м. 698, 712, 716, 747, 765, 845
Кострома, с. 698
Костромська область 761
Костромський район 835
Котелевка, р. 5, 20, 29, 30, 66, 71, 100, 118, 122, 172, 207, 209, 212, 217–221, 223–225, 227, 228, 288, 296, 503, 507, 556, 557, 605–609, 621, 622, 636
Котелевська волость 6, 12, 14, 169, 513
Котелевська селищна рада 5, 9, 10, 15, 67, 117, 118, 126, 181, 182, 185, 187, 188, 191, 207, 209–212, 214, 220, 221, 224–227, 233, 270, 279, 286, 504, 582, 607, 608, 617, 632, 636, 645
Котелевська сільська рада 8, 9, 455
Котелевська фортеця 30, 118, 155, 165, 169, 217, 292
Котелевське городище 25, 35, 36, 40, 43, 65, 191, 194, 526
Котелевське комісарство 242
Котелевське лісництво 24, 182, 183, 189, 191, 195, 301, 498
Котелевський (Котельвівський, Котельвінський) район 6, 7
Котелевський край 10, 15, 35
Котелевський район 5–11, 14–16, 20–26, 32, 36, 40, 43, 52, 54, 57, 65, 67, 70, 79, 92, 100, 110, 114, 115, 118, 123, 136, 138, 139, 142, 143, 146, 148, 158–161, 163–165, 169, 173, 180, 183, 192, 236, 239, 245, 247, 251, 252, 255, 258, 260–262, 266–268, 271–275, 280–283, 296, 303, 332, 347, 379, 381, 411, 443, 454, 456, 457, 459, 467, 468, 470, 508–511, 513, 514, 540, 542, 545, 562, 579, 584, 585, 592, 599–602, 610, 639, 661, 663, 665–667, 700, 712, 717, 728, 765, 773, 776, 789, 790, 801, 802, 813, 817, 825, 828, 833, 839, 840, 842, 849, 855, 867
Котелевсько-Жовтнева сільська рада (Жовтнева (Котелевська) сільрада) 8, 9
Котелевсько-Ленінська сільська рада (Ленінська (Котелевська) сільрада) 8, 9
Котелевсько-Першотравнева сільська рада (Першотравнева (Котелевська) сільрада) 8, 9
Котелевсько-Петрівська сільська рада (Петрівська (Котелевська) сільрада) 8, 9
Котелевщина 11, 12, 14–17, 20, 23, 24, 27, 30, 36, 37, 43, 51, 52, 54, 68, 70, 71, 80, 83, 100–102, 110, 113, 114, 118, 119, 121, 123, 124, 127–131, 138, 139, 142, 148, 150, 152, 156, 157, 160–163, 165–169, 171, 172, 174, 180, 214, 231, 239, 245, 281, 292, 293, 296, 303
Котельва, м-ко 12, 16, 28–30, 35, 43, 44, 151, 158, 165, 175, 196, 197, 288–291
Котельва, слобода 11, 13, 15, 33, 36, 40, 166, 167, 169, 174, 241–243, 248, 266, 289, 293, 296, 297, 665
Котельва, р. 5, 11, 28, 67, 71, 118, 122, 158, 178, 195– 197, 204, 206, 207, 211–214, 217, 219, 222–225, 227, 228, 241, 248, 297, 525, 527–529, 606–609, 617, 631–636, 645–655
Котельва, с. 8, 9, 12, 160, 251, 254, 260–263, 265, 509, 656, 718, 729, 732, 737, 761, 769, 777, 783, 786, 791, 797, 807, 809, 814, 817, 818, 820, 830, 840, 850
Котельва, смт 5, 16, 17, 20, 38, 52, 58, 59, 65, 71, 93, 94, 99, 100, 113, 117–119, 121–123, 125, 126, 128, 138, 139, 141, 150, 155, 156, 158, 159, 161, 163–165, 170–172, 174, 175, 177, 178, 181–183, 185, 187, 188, 190, 191, 197, 198, 204–208, 210, 213, 214, 217, 218, 220–222, 224–229, 231, 233, 240, 245, 246, 250–252, 255–259, 261–264, 266, 268, 270–272, 276, 277, 280, 292, 303, 336, 381, 382, 384, 388, 398, 402, 407, 410, 428, 460, 470, 478, 482, 486, 491, 492, 498, 502–504, 517, 521, 523, 525, 530, 531, 545, 556, 561, 566, 569, 572, 595, 597, 617, 623, 626, 627, 636, 641, 642, 646–649, 651, 654, 655, 662, 667–871
Котельва, с-ще 8, 9, 161, 176, 183, 218, 234, 235, 237, 238, 247, 256, 267–269, 271, 272, 274, 275, 283, 287, 294, 295, 298–300, 473, 513, 514, 529
Котельниково, с.
Котельниковський район 786
Котельницький район 686, 700, 790, 805
Котельнич, м. 805
Котиженський район 750
Котовський район 671, 859
Кочевський район 861
Кочкарський район 717
Кочнево, с. 763
Кошкинський район 817
Кошоба, с. 847
Краєво, с. 757
Край куток 212, 500, 502, 503
Крамзінка, с. 786
Крапивенський (Крапівенський) район 705, 804
Крапівіно, с. 743
Крапотьєво, ст. 735
Красавка, с. 759
Красавський район 713, 778
Красилівка, с. 751
Красная Поляна, с. 866
Красная Рєчка, м. 691, 871
Красний Лиман, с. 746, 747
Красний район 846
Красний Холм, м. 759
Красний Яр, с. 858
Краснинський район 837, 861
Красноармійськ, с-ще 834
Красноармійська, ст. 798
Красноармійський район 695, 816
Красноводськ, м. 760
Красноводська область 856
Красноводський район 772, 856
Красновський район 726
Красногвардійський район 846
Красногорковський район 672
Красногоровка, с. 814
Красногорський район 694, 730, 745, 818, 868
Краснодар, м. 796
Краснодарський край 686, 694, 734, 751, 757, 771, 772, 774, 781, 798, 813, 814, 824, 850, 851, 859, 867, 870, 871
Краснодонський район 751
Красноє Ехо завод 722

Краснозерський район 768
Краснознаменський район 783
Краснокамськ, м. 752, 772
Краснокамський район 670, 702, 861
Краснокутськ, м. 473, 532, 571, 583, 850
Краснокутський округ 242
Краснокутський район
Краснокутський район 5, 9, 17, 122, 148, 162, 584, 606, 615, 633, 697, 706, 707, 711, 717, 790, 792, 814, 815, 816, 837, 851, 855
Краснопавлівка, с. 674
Красно-Партизанський район 697
Красноперекопський район 740, 766
Красноуральськ, м. 682, 783
Красно-Уфимський район 687
Краснохолмський район 725, 759
Краснощековський район 685, 836
Краснояровка, с. 739
Красноярськ, м. 720, 759, 866, 867
Красноярський край 667, 681, 690, 691, 702, 713, 720, 721, 733, 743, 747, 748, 750, 751, 756, 759, 777, 787, 789, 796, 800–802, 811, 813, 821, 822, 829–831, 833, 838, 839, 847, 850, 857, 858, 870
Красноярський район 694
Кременчук, м. 8, 613, 685, 752, 799
Кременчуцький район 801
Кремницьке, с. 686
Кресень, с. 799
Крести, с. 783
Крива Сага 501
Кривандинський район 850
Кривий Ріг, м. 247
Кривицький район 813
Кривичі, с. 813
Кривозелье, с. 844
Криворізький район 740
Кривошеєво, с. 690
Кривошеї, с. 814
Кривошеїнський район 844
Кривощеково, ст. 733, 785
Кривське, с. 831
Кривцово, с. 835
Криловка, с. 782
Крим 131, 663
Криматамет, с-ще 696
Кримська АРСР 740, 771
Кримська Скіфія 140
Кримська Скіфія 140
Кримський півострів 33
Кримський район 811
Кринишное, с. 799
Криски, с. 783
Кришенково, ст. 763
Крівандинський район 816
Крівандіно, ст. 731
Кролевецький район 699
Кроликівщина, ур. 44
Кронштадт, м. 265
Круглик (Вонярхівський) яр 411
Круглое, с. 845
Круніха, с. 859
Крупицьке, ур. 499
Крупіци, с. 739
Крупське, с-ще 847
Крута балка 517, 521
Крута Балка, с. 8
Крутинський район 728
Кручена, с. 695
Кручик, с. 705, 743, 794, 795
Кстовський район 741
Кубанська область 782
Кубанський район 704
Кубань 466
Кувшинський район 771
Куганак, с. 726
Куган-Наволок, с. 787
Кугарчинський район 798, 799
Кугдинський район 864, 865
Кугров, с. 871
Кудесько, с. 693
Кудимкар, м. 693
Кудиново, ст. 832
Куєдинський район 723
Куженерський район 807
Куземин, м. 28
Куземин, с. 42, 47, 96, 146, 191, 192, 196, 332, 335, 432
Куземинська волость 36
Куземинська сотня 10
Куземинське городище 31, 47, 147, 149
Куземинські ставки, ур. 96
Кузиково, с. 715
Кузнецовка, с. 765
Кузнецьк, м. 757, 837, 863
Кузнецький район 675, 705, 733, 824
Кузнечиков, х. 754
Кузоватовський район 770, 806, 807
Кузьминськ, с. 697
Кузьмодемьяновський район 775
Куйбишев (Самара), м. 704, 710, 712, 734, 743, 761, 763, 782, 808, 810, 838, 866
Куйбишевка, с. 682
Куйбишевский район 668, 672, 707, 729, 734, 739, 743, 758, 761, 763, 821, 846, 855, 869
Куйбишевська область 674, 676–678, 685, 686, 688, 690, 693, 694, 696, 702, 704, 709, 710, 715, 721, 723, 734, 743, 750, 753–756, 761, 763–765, 767, 768, 770, 774, 777, 780, 784, 794, 800, 801, 803, 805, 806, 810, 815–817, 823, 824, 826, 830, 832, 834, 837, 844, 845, 854, 859, 864, 870, 871
Куйбишевське, с-ще 726
Куйтунський район 752, 828
Кукавка, с. 688
Куканський район 776
Кукморський район 821
Кукуй, с. 854
Кулаково, с. 696
Кулебакі, м. 672
Кулебацький район 669, 839
Кулевка, с. 811
Кулигінський район 842
Кулябовка, с. 763
Культяєвський район 686
Кумарський район 810
Кумера, ст. 748
Кунашацький район 795
Кунгур, м. 770, 868
Кунгур, с. 808
Кунцевський район 734
Куп'єваха, с. 747, 765, 805
Куп'янський район 721, 767, 795
Купино, м. 691
Куракіно, с. 725, 830
Кураши, с. 853
Курбаський район 718
Курган, м. 672, 782
Курганська область 710, 717, 779, 780, 789, 797
Курганський район 717
Куркінський район 740, 762
Курловський район 763, 864
Курманова балка 519, 520, 594
Куровський район 687
Курон-Озеро, ст. 811
Курськ, м. 30, 532, 852
Курська область 247, 671, 673, 676, 681, 684, 687, 688, 691, 694, 700, 707, 710, 713, 715, 720, 722, 729, 730, 734, 745–747, 750, 751, 754, 758, 760–762, 768, 769, 781, 783, 784, 790, 794, 795, 797, 802, 807, 811, 822, 825, 832, 834, 835, 841, 848, 859, 860, 868, 871
Курський район 730
Куртинський район 760
Курхайван, с. 667
Курчумський район 791

Курщина 267
Кускуль, с. 842
Кустанай, м. 676, 794, 866
Кустанайська область 671, 672, 677, 678, 696, 707, 714, 716, 723, 726, 745, 747, 757, 804, 835, 842, 844, 849, 862
Кустанайський район 707
Кусткульськ, с. 834
Кустоловське, с. 814
Кут, ур. 124, 143, 372, 373, 376, 377, 378, 389, 623
Кутноскье, с. 840
Кутузовський район 702, 832
Кучковка, с. 695
Кучукупомаш, с. 831
Кушайка, с-ще 682
Кушва, м. 870
Кушвинський район 844
Кушкар, с. 819
Кушма, с. 766
Кушнаренковський район 860
Кушнаринський район 839
Кушховський район 764
Куяновка, с. 703

Л.
Лабурівка, с. 161, 543, 598, 860
Лагна, с. 865
Ладомировський район 838
Лазо імені район 866
Лазовський район 829
Лазорево, с. 758
Лазьки, с. 69, 350, 351, 352, 353
Лазьківські ставки, ур. 111
Лаішевський район 790
Лаклі, с. 858
Лапинський район 762
Латацово, с. 722
Лачинський район 736
Лебедин, м. 773
Лебединський район 812, 820
Лебяжевський район 810
Лебязький район 857
Лев Толстой, ст. 799, 851
Левада, ур. 552
Левашово, с. 752
Лево-Россошанський район 668
Лев-Толстовський район 784
Лельчиці 283
Ленгерський район 720
Ленін, с. 820
Ленінабад, м. 674, 864
Ленінабадська область 820
Ленінград (Санкт-Петербург, Петербург), м. 268, 271, 282, 284, 285, 599, 676, 678, 688, 696, 713, 739, 748, 750, 752, 777, 778, 783, 792, 810, 826, 829, 846, 867
Ленінградська область 668, 679, 709, 711, 734, 744, 750, 752, 753, 772, 773, 777, 782, 790, 793, 801, 807, 814, 819, 821, 824, 843, 849, 854, 858, 867
Ленінградська, ст. 781, 870
Ленінська сільська рада 8
Ленінське, с-ще 792
Ленінський район 679, 722, 734, 737, 743, 753, 787, 809, 820, 845, 853
Лепельський район 837
Летуново, с. 678
Лешвіно, ст. 842
Лєсний район 738
Лєсовка, с. 741
Ливовна, с. 769
Лиман, ур. 129, 143, 489
Лиманський район 837
Липецька область 670
Липецький район 727, 781
Липове, с. 854
Липовець, с. 825
Липовецький повіт 245, 259
Липовка, с. 798
Лисичанський район 669
Лисковський район 723
Лисогорський район 702, 709, 710
Листовщина, с. 836
Лисянка, м. 285
Лисьва, м. 696, 718, 818
Литва 151, 285
Литвиновський район 826
Литин, с. 757
Литинський район 757
Лихачівка, с. 8, 11, 12, 30, 37, 38, 44, 52, 53, 58, 65, 66, 85, 115, 118, 119, 146, 150, 151, 161, 167, 170, 493, 495– 497, 545, 547, 549, 552, 554, 561, 566, 569, 665, 731, 787
Лихачівська сільська рада 78
Лихославський район 830
Лівенський район 690, 692
Лівобережжя Ворскли 147, 565, 646, 647, 648, 652
Лівобережжя Дніпра 33, 146, 552
Лівобережна Україна 151, 569
Лівобережний Дніпровський Лісостеп (Лівобережний Лісостеп, Лісостепне Лівобережжя) 49, 56, 84, 88, 126, 131, 133, 140, 194, 301, 302, 310, 346, 374, 440, 515, 546, 550, 557, 586, 593, 643
Лівобережно-Дніпровська лісостепова фізико-географічна провінція 5
Ліозна, м. 684
Ліперт-Стам, с-ще 702
Ліскінський район 730, 765
Лісобаза, с. 684
Лісовий Кут, ур. 73, 75, 85, 90, 119, 129, 138, 341, 372, 373, 376–390, 393, 438
Лісовський район 862
Лісостепова Скіфія 60, 61, 63, 131, 324, 326
Лово, с. 859
Ловушкіно, с. 715
Ложніково, с. 685
Лозовський район 673, 674, 791, 831
Локтюшино, с. 771
Ломово, с. 832, 863
Ломський район 767
Лопатіно, с. 767
Лопуховатий, х. 288
Лопухувата, р. 11
Лосєвський район 823
Лотошинський район 668, 749
Лохвицький район 22
Лоховське, с. 733
Лубенський район 259, 790
Лубенщина 286
Лубни, м. 92
Луганська область 163, 280, 510
Лугова, с. 692
Лугова, ст. 679
Луговське, с. 801
Лузький район 867
Лукдіновський район 719
Лукіно, с. 724, 756
Луково, с. 708
Лукояновський район 695, 759, 867
Лунінський район 756, 763
Лутища, с. 44, 140, 155, 525
Луховицький район 826
Луцьк, м. 700
Лушкіно-Загатскот, с. 706
Любавка, с. 706
Любимський район 830, 831
Любитов, с. 675
Любка, с. 8, 38, 121, 122, 124, 130, 161, 220, 221, 226, 234, 270, 505, 507, 555, 671, 680, 682, 703, 706, 710, 712, 718, 732, 738, 742, 748, 752, 764, 766, 771, 772, 790, 793, 798, 814, 816, 818, 819, 823, 828, 835, 842, 844, 847, 864
Люботин, м. 599
Люботинський район 845
Любятино, с. 870
Люкашево, с. 707
Люлья, с. 705
Ляда, ст. 858
Лямбирський район 869

Ляпіно, с. 693
Ляховський район 842
Льговський район 747, 750

М.
М. Классово, с. 844
М. Приклон, с. 771
М. Токмак, с. 669
М.-Убай, с. 841
Мабаленський район 757
Магнітогорськ, м. 730, 828
Магнітогорський район 742
Мадіновський район 786
Мазурка, с. 670
Майда, с. 849
Майдан, ур. 129, 156, 386
Майорівка, с. 520, 594, 596
Майорський район 812
Майське, с-ще 857
Макаровський район 728, 749, 752
Макарьєвський район 684
Макатський район 671, 672, 737
Макітра, ур. 362
Маклики, с. 808
Максатиха, ст. 796
Максатихинський район 726, 809
Максимівка, с. 798, 801
Максимовка, с. 844
Мала Азія 134
Мала Білозірка, с. 678
Мала Писарівка, с. 811
Мала Рублівка, с. 8, 16, 66, 115, 121, 122, 126, 151, 159, 161, 165, 167, 170, 271, 494, 495, 545, 557, 558, 560–562, 566, 571, 572, 583, 669–675, 683, 685, 688, 691, 692, 694, 697, 698, 703, 704, 707, 708, 710, 716, 717, 722, 728, 733, 735–737, 740–743, 745, 747, 749, 752, 756, 758, 762, 763, 765, 773, 776, 777, 789, 790, 795, 801–804, 815, 820, 821, 823–826, 829–831, 833, 834, 836, 839, 842, 844, 846, 849, 852, 855, 856, 859–861
Малало, с-ще 747
Малахова, ст. 704
Малдишкуд, с. 803, 817
Малей, с. 799
Малий лиман 476
Малий Майдан, с. 672
Малий Скоробір, ур. 445
Малинище, с. 776
Малинівка, с. 684, 764
Малинський район 836
Малишевка, с. 685
Малі Кулани, с. 675
Малмизький район 804, 817
Малобудищанська сільська рада 332, 379
Маловидне, с. 8, 159, 161, 485, 534, 573, 574, 638, 639, 669, 681, 690, 697, 713, 716, 717, 723, 726–728, 733, 747, 752, 765, 766, 770–772, 790, 805, 818, 837, 843, 844, 851, 855, 866
Малогорбуновський район 772
Малодівицький район 702
Малокандалінський район 690
Малоросійська губернія 167
Малорублівська (Мало-Рублівська) сільська рада 5, 7–10, 226, 227, 493, 545, 547, 554, 557, 558, 561, 566, 575, 583,
Малосердобінський район 727
Малощербиновка, с. 725
Мало-Ярославець, м. 813
Мамадиський район 667
Мамадиш, м. 775
Мамоново, с. 828, 832
Мамонтовський район 820
Мамраївський струмок 456
Мамрої ставок 412
Мамрої, ур. 66, 125, 143, 146, 180, 411, 412
Манкерман улус 148
Мантурово, ст. 685
Мантуровський район 684, 751
Маньковський район 797
Мар'їне, с. 11, 12, 44, 66, 118, 121, 122, 126, 137, 139, 157, 161, 167, 170, 557, 561, 575–579, 582, 584, 585, 667, 668, 671, 672, 676, 678, 685, 688, 696, 698, 701, 703, 705, 707, 709, 717, 718, 721, 728, 748–750, 752, 756, 758, 760, 772–775, 781, 802, 814, 815, 821, 822, 827, 829, 833, 836, 849, 850, 861, 868, 871
Мар'їнська сільська рада 9
Маргланський район 865
Мари, с. 767
Марійська АРСР 683, 703, 706, 759, 775, 807, 831, 871
Марійська область 740
Марітурекський район 683
Маріуполь, м. 163, 255, 280, 466
Маркакольський район 788
Маркинський район 831
Марковська сільська рада 849
Марковський район 725, 744
Маркут, с. 668, 736
Марткул, с. 736
Мартово, с. 751
Марченки (Марченковий), х. 36, 46
Марченки, с. 36, 426
Марченки, ур. 48, 79, 83, 109, 137, 143, 152, 221, 226, 424, 430, 443–445, 448, 456
Мар'янівка, с. 286
Марьевка, с. 762, 815
Матвійково, с. 707
Матвіївка, с. 11, 114, 119, 161, 164, 167, 168, 170, 271, 272, 530, 542, 545, 585, 587, 588, 593, 598, 601, 661, 860, 861
Матвіївська сільська рада 7, 8
Матійки, с. 8
Матюшине (Романове), ур. 116, 123
Махачкала, м. 683
Махачкалинська область 736
Махневський район 681
Мачешанський район 821
Машівський район 819
Машкинський район 790
Машново, с. 726
Маштаченський район 732
Машутіно, с. 772
Маяк, ур. 55
Мегіно-Кангаласький район 768
Медведєва, с. 783
Медвединський район 825
Медведівка м-ко 248
Мединський район 836
Междуреченський район 726
Междуреч'є, с. 749
Межевський район 685
Межная, с. 754
Мекинський район 703
Мексинський район 847
Меленковський район 771, 843
Мелеуз, с. 730
Мелеузовський район 730
Мелітопольський район 710, 711
Меловня, с. 768
Менгатун, с. 769
Мендикарiський район 678, 752
Мерла (Мерло), р. 5, 11, 20, 26, 28–30, 37, 63, 64, 66, 114, 119–122, 124, 135, 137, 139, 146, 147, 149, 151, 156, 159, 220, 221, 226, 478, 479, 480–483, 489, 493–497, 504, 507, 518–520, 531–533, 543, 544, 547, 548, 551–553, 555–559, 561, 566, 568, 570, 571, 573, 575–583, 589, 590, 612, 638, 639, 641, 658, 665
Мерчик, р. 137, 148, 566

Металургів, с-ще 740
Метелі, с. 705
Мечей, с-ще 828
Мечетинський район 770
Мешавський район 743
Мешанка (Мещани), с. 671
Микілка, с. 16, 161, 164, 481, 495, 589, 591, 592, 658, 660, 664, 665, 740, 742, 861
Микілківська сільська рада 5, 9, 10, 117, 161, 476, 489, 517, 589, 590, 641, 644, 658, 662
Микільська Козлівщина, с. 8
Миколаїв, м. 710, 857
Миколаївка, с. 702, 707
Милорадівська сільська рада 5, 7–10, 117, 476, 491–493, 523, 524, 535, 543, 545, 585, 587, 594, 598, 601, 626, 657, 658
Милорадове, с. 8, 11, 12, 16, 24, 127, 155, 159, 161, 165, 167, 170, 177, 476, 486, 535, 593, 594, 598–603, 627, 644, 657, 697, 721, 754, 811, 855
Милославський район 816
Миндигорський район 804
Минковецький район 689
Миньярський район 735
Миргород, м. 93, 286
Миргородський район 275, 785
Миропольський район 808
Миси, с. 681
Михайлівка Друга, с. 8, 65, 129, 539, 603, 627
Михайлівка Перша, с. 8, 16, 66, 71, 122, 161, 162, 217–219, 221, 224, 225, 227, 228, 237, 275, 605, 606, 610, 612, 613, 615, 636, 667–731, 732–757, 759–827, 829–871
Михайлівка, с. 162, 257, 267
Михайлівська Друга сільська рада 8
Михайлівська Перша сільська рада 8, 9
Михайлівська сільська рада 7, 8
Михайлов, м. 771
Михайлове, с. 8, 161, 616–618, 635, 648, 655, 671, 673, 674, 679, 680, 689, 692, 694, 695, 700, 703, 704, 714, 718, 719, 723, 725, 728, 729, 734, 738, 742, 743, 747, 750, 753–756, 765, 767, 768, 770, 773, 782, 786, 787, 789, 792, 796, 797, 799, 815, 816, 818, 820, 837–839, 843, 846, 847, 850–855, 865, 866, 872
Михайлово, с. 800
Михайловське, с. 701, 751
Михайловське, с-ще 680
Михайловський район 670, 672, 689, 715, 765, 795, 811, 847
Михайловці, с. 831
Михеєво, с. 743
Михлевський район 679
Мичіня, с. 765
Мишкинське, с.
Мишкинський (Мишкінський) район 669, 670, 752, 753
Мізенка, с. 720
Мікояновський район 674, 825, 828
Мінськ, м. 252, 730, 770, 817
Мінська область 694, 700, 778, 780
Мінусинський район 733
Міряєво, с. 803
Міські Млини, с. 286
Мітинська сільська рада 836
Міхеєво, с. 814
Міхецево, с. 834
Міхіно, с. 812
Мічуно, с.779
Мічурінськ, м. 718, 819, 845
Мічурінський район 726, 768
Мішино, с. 772
Млинки, с. 8, 11, 12, 15, 117, 119, 127, 161, 166, 167, 170, 206, 207, 209, 215, 618, 623–625, 626, 703, 720, 840, 857
Млинківська сільська рада 7, 8
Мобекінський район 720
Могдокський район 752
Могила, ур. 556, 620, 621
Могилевська область 710, 730
Могилевський район 674
Можайський район 713
Мокра Ольховка, с. 794
Мокре, с. 861
Мокроусове, с. 690
Мокроусовський район 690
Мокшанський район 721, 799
Молдавія 460, 466
Молдавська РСР 845
Молодотудинський район 696
Молоковський район 830
Молотіно, с. 803, 804
Молотов, м. 679, 680, 708, 710, 719, 724, 742, 749, 771, 786, 791, 807, 808, 847, 860, 863
Молотовська область 669, 671, 679, 681, 688, 690, 691, 693, 694, 696, 697, 699, 701, 707, 708, 711–713, 718, 722–724, 727, 743, 746, 759, 760, 762, 763, 767, 770–772, 788, 790, 791, 795, 797, 804, 806–809, 818, 819, 827, 829, 831, 833, 837, 839, 840, 842, 844, 850, 851, 853, 856, 857, 860, 861, 864, 865, 867–869, 871
Молотовське, с. 708
Молотовський район 727, 737, 742, 749, 773, 778, 803, 809, 812, 835, 836, 837, 846, 853, 858
Молочна, р. 466
Молчаново, с. 680
Монає, ст. 714
Монастирський район 695
Монастирщенський район 752, 789
Монкінський район 684
Мордовська АРСР 673, 690, 691, 712, 723, 745, 746, 747, 759, 769, 785, 791, 810, 815, 842, 846, 864, 869
Мордовський район 721, 813
Моринці, с. 284, 542
Морози, с. 787
Морозна могила, х. 44
Морозовка, с. 708
Морозово, с. 862, 863
Морозовський район 867
Мортогіно, с. 759
Морченково, с. 712
Моршан, с. 772
Моршанськ, м. 714
Моршанський район 772, 776, 814, 865, 866
Мосаловка, с. 808
Мосальський район 785
Мосєєво, с. 706
Мосіївка, с. 285
Москва, м. 11, 37, 46, 94, 146, 282, 284, 295, 353, 360, 449, 506, 552, 554, 569, 600, 664, 671, 676, 679, 680, 681, 687, 689, 691, 692, 699, 703, 787, 792, 797, 800, 802, 803, 805, 810, 812, 813, 815–817, 827, 830, 832, 833, 836, 841, 845, 852, 858, 863, 841, 845, 852, 858, 863, 864, 866, 870–872
Московія 27, 195
Московська держава 28, 42, 352, 526
Московська область 233, 246, 668, 673–676, 678, 680, 681, 687, 692, 697–699, 702–704, 712, 713, 715, 719, 724, 725, 727, 729, 731, 732, 734–736, 741, 745, 749, 752–757, 759, 761, 764, 767, 771, 776, 777, 779, 782, 792, 793, 799, 803, 805, 813, 816, 817, 823, 824, 826, 832–834, 836, 837, 843, 845, 847–850, 852, 854, 856, 860, 861

Московське царство 152, 201, 391
Московське, с-ще 808
Московсько-Польське прикордоння 35, 151, 192, 195
Мотринське городище 41
Моховський район 695
Мошковський район 732, 767
Мощанський, х. 44
Мужинський район 741
Муравейник, с. 789
Муравський Шлях 33, 131, 135
Мурафа, с. 711, 792
Муричіно, с. 771
Мурлитський район 718
Мурманськ, м. 752, 858, 863
Муром, м. 766, 785
Муромський район 722, 724, 786, 787, 841
Муромцево, с. 850
Мусійки, с. 868
Мусіха, с. 838
Мустаханська сільська рада 743
Мучкапський район 676
Мушинське, с. 668
Мушкетовська-Заперевальна шахта 275
Мушнино (Мушніно), с. 758

Н.
Н. Анвиш, с. 697
Н. Борлан, с. 721
Н. Боровлянка, с. 714
Н. Брянь, с. 855
Н. Комарський район 689
Н. Курьє, с-ще 671
Н. Михайлівка, с. 725
Н. Нарадбаж, с. 843
Н. Ніколаєвка, с. 682, 871
Н. Панськ, с. 847
Н. Петергоф, с. 790
Н. Салдінський район 723
Н. Толмовка, с. 723
Н. Троїцьке, с. 696
Н. Укан, с. 715
Н. Фортуза, с. 848
Н. Чертан, с. 680
Н. Яшкіно, с. 767
Н.-Пасинська сільська рада 839
Набережні Челни, м. 829
Наваханьє, с. 234, 732
Навашино, с. 668
Наволоцький район 686
Нагорський район 762, 843
Назаренки, с. 121, 605, 626
Назаровський район 754
Наманганська область 671, 681, 734, 775, 780, 806, 818, 838, 843, 845, 864, 870
Наманганський район 780,
Нарбаш, с. 703
Наримський район 765
Наринський район 716
Наровчанський район 782
Наро-Фомінський район 729, 779
Нарпайський район 677, 746
Насала, с. 772
Наталка, с. 812
Натальіно, с. 839
Натальмен, с. 720
Начало, с. 698
Начеваєво, с. 810
Нева, с. 755
Невель, м. 806
Неверово, с. 867
Невольський район 811
Некрасово, с. 791
Некрасовський район 705
Немирівське городище 41
Немирівський район 245, 259
Немчино, ст. 741
Неокузький район 831
Непорово, с. 733
Нерехта, м. 794, 833
Нерехтський район 786
Нерчинськ, м. 675, 725, 831
Нерчинський район 850
Несветаєво, с. 792
Нетвітаєвка, с. 780
Неткачевський район 791, 794
Нефедово, с. 724
Нефтєчалинський район 736
Нехворощанський район 816
Нечаєво, с. 774
Нижегородська область 699, 728, 741, 764, 865
Нижнеомський район 833
Нижнє Подніпров'я 133
Нижнєгорський район 745
Нижнєінгаський район 787
Нижнєломовський район 863
Нижнє-Сергінський район 680
Нижній Вогонь, с. 729
Нижній Новгород, м. 764
Нижній Тагіл, м. 739, 831
Нижня Сальда, м. 753
Нижня Соєнка, х. 673
Нижня, с. 784
Нижньої Ворскли басейн 134
Никифоровський район 766
Никол-Хутір, с. 778
Нитвенський район 772
Нікітінка, с. 867
Нікітінське, с. 714
Ніколаєвка, с. 685, 689, 750
Ніколаєв-на-Амурі, м. 818
Ніколаєвське, с. 690, 743
Ніколаєвський район 730
Нікологра, м. 824
Ніколо-Петровський район 680
Нікольськ, с. 728
Нікольське, с. 699, 716, 718, 830, 834
Нікольський район 683, 830, 854
Нікольщина, с. 805
Нікополь, м. 163, 258, 280
Нікопольський район 465
Нікуліно, с. 725
Нілово, с. 700
Німа, с. 703
Німеччина 8, 162, 264, 271, 490, 615
Нітіно, с. 764
Нова Ворожба, с. 820
Нова Діброва, с. 8
Нова Заря, с. 682
Нова Ляля, с. 790
Нова Миколаївка, с. 674
Нова Олександрівка, с. 844
Нова Покровка, с. 866
Нова Пустинь, с. 851
Нова Січ 248
Нова Шанта, с. 682
Новая, с. 761
Новгород-Сіверський, м. 150
Новгородський район 679, 819
Новий Мултан, с. 736
Новий Порос, с. 732
Новий Чуваш, с. 740
Новинський район 714
Нові Санжари, смт 134
Новоайдарський район 163, 280, 510
Новоборисов, м. 694
Новоборовлянськ, м. 828
Новоборовлянська сільська рада 672
Новобураський район 840
Новогиреєво, ст. 681
Новогородський район 761
Ново-Гризня, с. 772
Новогродівка, с-ще 275
Новодеревеньський район 671, 767, 789
Ново-Джинський район 721
Новодугинський район 821
Ново-Єльцовка, с. 761
Ново-Єльцовський район 761
Новожилов, м. 753
Ново-Кичино, с. 694
Новокузнєцьк, м. 844
Новоланський район 854
Новоленіна, с-ще 722
Новолоханська, с. 829
Новомосковськ, м. 250, 662,
Новоорський район 752
Новооскольський район 761, 762
Ново-Петровський район 749

Новопокровка, с. 691
Новоронінський район 725, 726
Новоросійськ, м. 694, 751
Ново-Рябко, с. 747
Новосанжарський район 22
Новоселівка (Милорадівка), с. 602
Новоселівка, с. 767, 796
Новоселка, с. 753
Новоселки, с. 808, 835
Новоселовка, с. 785
Ново-Сергіївський район 792
Новосибірськ, м. 674, 683, 710, 717, 720, 733, 741, 755, 758, 761, 764, 769, 773, 778, 783, 785, 796, 810, 850, 853, 861
Новосибірська область 672–676, 687, 689, 691, 697, 705, 706, 710, 711, 719–721, 732–734, 741, 744, 745, 747, 748, 750, 751, 753, 758, 760, 761, 763, 767, 769, 774, 785, 800, 801, 808, 810–812, 814, 816, 818, 821, 829, 835, 842, 844, 848, 849, 851, 854, 856, 859, 865, 871
Новосибірський край 671
Новоскомское, с. 779
Новоспаський район 806
Новосьоловський район 681
Ново-Таволжанка, с.871
Новоторжоцький район 802
Ново-Троїцьк, ст. 784
Новоусманський район 809
Ново-Ушицький район 683
Новохоперський район 724, 821, 827
Новошиловський район 711
Ногинськ, м. 681, 832
Ногинський район 826, 832, 856
Норікс, с. 698
Носоровський район 839
Ночка, с. 799
Нукус, с. 821
Нуратинський район 818
Нурімановський район 729
Нурлат, с. 832
Нурліци, с. 824

О.

Об'єдінєніє, с. 734
Облазовка, с. 673
Обливська, ст. 806
Облязово, с. 824
Обновлєніє, с. 780
Обозеєвка, с. 799
Обозеєвський район 799
Оборона, ст. 721, 801
Обочанський район 726
Обоянь, м. 841
Оброчне, с. 864
Общенський район 849
Овинищенський район 698, 726, 735, 739, 757, 788, 792, 796, 825
Овруцький район 698
Овчаренко, с. 729
Овчинниково, ст. 710
Одеса, м. 283, 700, 743, 798, 837
Одеська область 7, 704, 707, 711, 751, 763, 767, 857
Ожогове, с. 771
Озери, с. 824
Озерки, с. 675, 808, 830
Озеро, ур. 84, 87, 101, 116, 399, 402, 403, 405
Озерськ, м. 793
Озінки, с. 859
Озінський район 859
Ойротська автономна область 694, 733, 738, 808, 809, 871
Октябрська горня 794
Октябрське, с. 707
Октябрський район 715, 734, 753, 812, 832
Октябрьський, м. 256
Окунівка, с. 668
Олександрія, м. 561
Олексіївка, с. 465
Олексіївський район 673, 799
Олишеве, с. 703
Олишевський район 703
Олонецький район 815
Ольвія, м. 141, 324
Ольгинська, ст. 769
Ольговка, с. 676
Ольська, ст. 871
Ольховатський район 712
Ольховський район 739
Ольшанка, с. 713, 854
Ольшанський район 707
Омськ, м. 726, 780, 854, 865
Омська область 667, 668, 672, 685, 692, 709, 714, 715, 718, 726–728, 732, 735, 737, 738, 741, 747, 770, 774–776, 779, 785, 792, 797, 799, 833, 839, 847, 848, 853, 854, 863, 864, 866, 867
Омський район 667, 709
Омськ-Кіровськ, м. 717
Омучинський район 668
Онгудайський аймак 694
Опішня (Опішне), смт 261, 294, 459, 478, 494, 495, 545, 561, 566, 567, 570, 597, 658
Опішнянська селищна рада 150
Опішнянський (Опошнянський) район 6–8, 254, 257, 260, 262, 269, 584, 817, 818
Опішнянський гебіт 8
Опішнянський повіт 272
Опішнянський яр, ур. 433
Опошня, с. 69,99, 135, 734
Опулево, с. 799
Орда 149
Орджонікідзе, с-ще 847
Орджонікідзеград (Бежим), м. 869
Орджонікідзенський край 708, 784
Орджонікідзенський район 798, 802
Ординське, с. 867
Ординський район 745, 812, 867
Орел, м. 723, 870
Оренбурзька область 739, 844
Орехово-Зуєво, м. 833
Орехово-Зуєвський район 834
Орешня (Орішня) р. 5, 11, 20, 118, 122, 204, 210, 219, 222, 223, 225, 227, 525, 527–529, 616, 647, 648, 655
Оржицький район 22,
Оричевський район 819, 830
Оріль р. 286
Орленки, ст. 668, 796
Орловка, с. 740
Орловськ, х. 730
Орловська область 247, 671, 673, 675, 690, 692, 695, 707, 710, 714, 716, 719, 723, 725, 737, 738, 742, 743, 751, 765, 766, 772, 779, 781, 786, 797, 800, 801, 805, 810, 817, 830, 837, 851, 854–857, 861, 865, 868, 870
Орловський район 772
Орськ, м. 676, 699, 871
Орський район 871
Орша, м. 726
Оршинський район 726
Ос инський, с-ще 694
Осакаровський район 817, 835, 851
Осетрово, с. 828
Осетровська сільська рада 785
Осинська сільська рада 670
Осипенко, м. 688
Осипов хутор, с. 740
Осієво, с. 761
Осіннік, с. 805
Осіновкіно, с. 726
Оскачіно, с. 837
Осняги, с. 69
Осняги, ур. 48, 63, 64, 79, 112, 137, 337, 443, 444, 456
Осокорка, ст. 756
Осокорово, с. 798

Осокорський район 798
Ост, с. 798
Остап'є, с. 795
Осташковський район 803
Остерський район 706, 801
Остинський район 688
Острава Моравська, м. 663
Остреднів Ріг, ур. 196
Островський район 750, 810
Остроженський район 681
Охтирка, м. 6, 12, 210, 286, 291, 473, 496, 525, 640, 641, 656
Охтирська округа 6, 7, 251
Охтирський повіт 6, 8, 13, 15, 43, 160, 167, 170, 183, 247, 256, 265–268, 271, 272, 274, 275, 283, 289, 296, 511, 513
Охтирський полк 12, 16, 166, 196, 570
Охтирський район 5, 41, 140, 146, 191, 525
Охтирщина 44
Охтойротський район 683
Ошська область 737, 840, 864

П.
П. Павлівка, с. 768
П'ятигорськ, м. 708
Павленково, с. 866
Павлівка, с. 742, 817
Павліно, с. 745, 830
Павлов, м. 785
Павловпосад, м. 843
Павловское, с. 735
Павловськ, м. 806
Павловський район 702, 782
Павлоговський район 734
Павлоград, м.247
Павлодар, м. 738
Павлодарська область 667, 668, 706, 738, 805, 870
Павлюківка, с. 584, 707
Палаєвський район 762
Паленовська, с. 849
Палкинський район 749
Палкіно, с. 746
Паново, с. 842
Пантелеєвський район 820
Пантікапей, м. 141
Панщино, с. 854
Парабельський район 784
Парангінський район 703
Парасковіївка, х. 42
Парголовський район 752
Паринський район 838
Партизанський район 686
Парфеново, с. 699, 703
Парфеновський район 676
Пархомівка, с. 121, 122, 265, 789
Пастдаргомський район 815
Патинок, с. 778
Пахтаабадський район 736
Пахта-Аральський район 716
Пахутіно, с. 684
Пачинка, с. 712
Пегорський район 831
Пеля-Хованська, с. 783
Пенза, м. 721, 758, 764, 823, 844, 857
Пензенська область 669, 674–676, 680, 681, 713, 721, 725, 727, 728, 738, 749, 755–759, 763, 766, 770, 772, 778, 782, 784, 790, 797, 799, 800, 807, 823–827, 830, 832, 837, 845, 847, 850, 860, 863
Пеньки, с. 814
Пеньяно, с. 863
Первозванівська волость 6
Первомайське, с. 670
Первомайський район 685, 741, 744, 786
Первоуральський район 867
Перевоз, с. 765
Перевозький район 684, 765, 842
Передєл, с. 719
Перекоп 30, 532
Перекопський вал 135
Перелеєво, с. 745
Перелюбський район 691, 712, 822
Перемишльський район 743
Перемірки, ур. 47, 93, 101, 131, 137, 414, 416, 423, 426, 432, 433, 435
Перещепине, ур. 48, 63, 89, 101, 110, 136, 137, 423, 425, 426, 436, 441
Переяслав, м.149
Пермська область 250
Пермсько-Ільїнський район 707, 724, 809
Перша Новостроївка, с. 859
Перша П'ятирічка, с-ще 696
Перше Лебяж'є, с. 681
Перше поле, ур. 109, 352, 353
Першотравнева сільська рада 8
Першотравневий район 709
Песковський район 670
Песочна, с. 811
Пестовський район 777
Песчанокопське, с. 689
Песчанокопський район 689
Петербург, м. 268, 282, 284, 542
Петіно, с. 860
Петраковська сільська рада 790
Петрівка, с. 702
Петрівська сільська рада 8
Петровка, с. 766
Петрово-Забайкальський район 858
Петровська, с. 803
Петровське, с. 749
Петровськ-Забайкальський, м. 724
Петровський район 670, 758, 815
Петрокаменський район 800
Петропавлівка, с. 839, 859
Петро-Павлово, с. 815
Петропавловськ, м. 842, 849, 863
Петропавловськ-Камчатський, м. 254
Петрохомовський район 724
Петушки, с. 800
Пехово, с. 687
Печенізький район 679, 751
Пешковський район 747
Пещанобродський район 807
Пижанський район 730, 731
Пильменський район 709
Пирятин, м. 286
Пирятинський район 22, 286
Писаревський район 857
Писарівка, с. 763, 818
Писарівка-Мар'їнське, с. 11
Пителинський район 721, 722, 751, 834
Пителинський район 721, 722, 834
Пихжино, с. 734
Пичаєвський район 714
Пичкарово, с. 787
Пишино, ст. 800
Пишминський (Пишмінський) район 683, 791
Пишузький район 724
Південне Побужжя 41
Південно-Казахстанська область 706, 721, 731, 792, 822, 840, 853
Півкіно, с. 710
Півні, с. 12
Північна Африка 134
Північне Причорномор'я 77, 98, 131, 132, 134, 140, 310, 324, 449
Північний Кавказ 98
Північно-Казахстанська область 683, 695, 700, 701, 740, 752, 753, 784, 814, 827, 842, 849, 863
Підварівка, с. 119, 161, 516, 517, 541, 627, 628, 629
Підвисоцький район 823
Підлужне, с. 820
Пінезький район 727
Пінська область 247
Піонер, с. 721
Піски, ур. 207, 209
Піяншанська область 717

Плавський район 697, 728
Плаксіно, с. 729
Платоновка, с. 849, 857
Платоновський район 858
Плесецький район 803
Плешиха, с. 826
Плещеєвський район 833
Плоске, с. 704
Пляж, ур. 561
Поворскля 27, 37, 40, 42, 53, 132, 135, 136, 140, 148, 149, 195, 419, 433, 506, 551
Поворсклянські землі 42
Погарський район 855
Подворонезький район 755
Подгорно-Олексіївка, с. 673
Подлєсновський район 805
Подлєсноє, с. 789
Подніпров'я 132, 133
Подтелковський район 776
Пожива, с-ще 790
Позерман, с. 718
Пойма, с. 745
Пойскоє, с. 726
Покров, с. 834
Покровка, с. 693, 742, 851
Покровське, с. 686, 775, 790
Покровський район 696, 781
Покусон, ст. 788
Поле 2-ї бригади, ур. 93, 138, 154
Поле, ур. 445, 448
Полетаєво, с. 848
Полетаєвський район 692, 848
Полєново, с. 793
Полізовка, с. 715
Поліська область 741, 768, 773
Полкова Микитівка городище 135
Полковничі, с. 797
Половинка, с. 816
Половинський район 816
Полом, с. 678, 827
Полтава, м. 8, 12, 18, 20, 92, 94, 254, 262, 274, 275, 286, 465, 466, 478, 482, 486, 491, 492, 496, 497, 517, 521, 523, 530, 531, 551, 552, 561, 566, 572, 595, 599, 613, 626, 627, 640–642, 856
Полтавка, с. 785
Полтавська губернія 6,10, 13, 16, 24, 33, 36, 167, 271, 334
Полтавська область 5, 8, 9, 16, 21, 22, 24, 57, 70, 88, 92, 111, 146, 160–163, 183, 192, 245, 247, 250, 252, 254–268, 271, 272, 274, 275, 280, 282, 283, 294, 304, 346, 347, 350, 379, 381, 392, 417, 454–456, 459, 467, 498, 508, 509, 511, 540, 545, 578, 579, 582, 584, 585, 592, 599, 600, 603, 615, 616, 618, 633, 635, 661–663, 683, 685, 700, 702, 707, 712, 714–717, 728, 740, 759, 765, 773, 776, 782, 789, 790, 795, 798, 799, 802, 814, 816–819, 825, 830, 833, 839, 840–842, 849, 854, 856, 863, 866, 867
Полтавська округа 6, 7, 14, 52, 252, 260, 261, 275, 508, 545, 600, 661
Полтавський повіт 6, 12, 13, 170, 271
Полтавський полк 196
Полтавський район 5, 490, 539, 540
Полтавський шлях 197
Полтавщина 6, 8, 13–15, 17, 21, 24, 25, 28, 31–33, 36, 39, 41, 44, 51, 53, 87, 89, 100, 155, 179, 195, 198, 214, 259, 264, 286, 437, 443, 455, 466, 469, 470, 472, 510, 565, 566, 613
Поляна, с. 732
Полянський район 732, 807, 853, 862
Польбиська сільська рада 706
Польська сільська рада 688
Польща 93, 215, 247, 251, 466
Понизовський район 758
Понировський район 754
Понінський район 678
Пономарьовка, с. 793
Понорицький район 734
Поорілля 141
Попівка, с. 782
Попова Долина, с. 582
Попова Долина, ур. 577, 581, 583
Попова Лука, ур. 320
Поповка, с. 868
Порецький район 693
Пороги, с. 725
Порочьє, с. 865
Порхов, с. 777
Порховський район 824
Пособ, с. 759
Поті, м. 824
Потієвський район 749, 750
Починковський район 715, 796
Почінків, с. 854
Пошенський район 823
Пошехоно-Володарський район 682, 759
Правобережжя Дніпра (Дніпровське Правобережжя) 130,132, 134
Правобережна Україна 248
Прага, м. 50
Премовський район 740
Пресногорський район 716
Пречистенський район 804, 821
Приазовські степи 133
Прибалтика 251
Приволжьє, с. 750
Приволзький район 750
Прилузький район 785
Прилуцький повіт 285
Приморський край 698, 703, 774, 785, 863
Приморський район 466
Приморсько-Ахтирська, ст. 814
Приморсько-Ахтирський район 814
Прип'ять 283
Пристань, с. 767
Пристань, ур. 148, 410
Причорномор'я 131, 290, 353
Приярський, х. 765
Проволочне, с. 709
Прогрес, с. 673
Прокопьєвськ, м. 783, 837
Пролейхаш, с. 700
Пролетарій, с. 669
Пролетарська, с. 751
Пролетарський район 751
Пронський район 743
Проскуровський район 774
Просницький район 732
Протасово, с. 698, 699
Процевка, х. 826
Прусія 251
Прутьки, с. 762
Псел р. 26, 31, 118, 122, 130, 134, 135, 140, 307, 391
Пскент, с. 676
Пскентський район 675, 676
Пугачовський район 724
Пудинський район 769
Пустово, ст. 746
Пустораменко, с. 692
Пустошинський район 708
Путивль, м. 283
Путивльский уділ 147
Путивльський район 747
Пуховичі, с. 773
Пучезький район 813
Пушкарне, с. 750
Пшеничникове, с. 698
Пянджикент, м. 764

Р.

Работкинський район 767, 850
Радищевський район 854
Радість, с-ще 777
Райків, с. 215
Райснберг, м. 271
Раковка, с. 765
Ракшинський район 701

Раменський район 704, 735, 736, 803
Рамешковський район 692
Рамєнскоє, ст. 736
Расилкіно, с. 812
Расказовський район 768, 798
Растопич, х. 807
Ратицький, х. 745
Рахманово, с. 849
Революційний район 686
Редигіно, с. 761
Режевський район 781
Репіно, с. 673, 741
Репнов, с. 713
Репьєвський район 745
Республіка Малі 263
Решетилівка, м. 286
Решетилівський район 22, 866
Ржаксинський район 744, 783
Ржев, м. 826, 828
Ржищев, м. 215
Рибінськ, м. 740, 756, 787, 832
Рибінський район 753
Рибновський район 697, 819, 820
Рига, м. 396
Рига, с. 828
Рижемськ, м. 690
Рильськ, м. 710
Ришковський район 681
Рівненська область 247, 266
Рівненщина 266
Річ Посполита 27, 28, 42, 152, 195, 201, 526
Річний Яр, с. 755
Ровдинський район 725
Рогли, с. 745
Рогожино, с. 795
Рогошевський район 703
Родніки, с. 806
Родніковський район 806, 811
Рождественско-Хавський район 782
Рождественське, с. 790
Рождєственскоє, с. 752
Рождєственський район 769
Розрита Могила 15, 33, 35, 39, 44, 58, 59, 85, 110, 115, 138, 220, 226, 496, 503, 504, 551, 552, 556, 560, 562, 566–569, 577, 580, 582, 583
Розрита Могила, ур. 497, 562, 563, 566
Розумне, с. 769
Рокитянський район 266
Романівка, ур. 188
Романовський район 679, 725, 777, 818
Романчуково, с. 812
Роменсько-Полтавська геоботанічна округа Диканько-Котелевського геоботанічного району 23, 301
Роменщина 16
Російська імперія 11, 12, 36, 175, 472
Російська Федерація 88, 254
Росія 93, 240, 241, 248, 250, 282, 599
Рославль, м. 713
Рослятинський район 759
Ростов, м. 670
Ростов-на-Дону, м. 271, 692, 709, 741
Ростовська область 680, 689, 695, 709, 712, 722, 769, 770, 783, 786, 803, 806, 849, 867
Росточинський район 786
Рошаль, с. 816
Рубіжна протока 199
Рубіжне, ур. 58, 65, 88, 100, 109, 116, 119–121, 123–125, 128, 140, 141, 146, 198, 199, 201, 432, 623
Рублівка (Рубльов) м-ко 29, 35, 159, 570, 571
Рублівка слобода 11, 12, 14, 167, 169, 486
Рублівка, с. 11, 12, 165, 252, 272, 486, 532
Рублівська волость 6
Рублівська сільська рада 7
Рублівська слобода 30,
Рублівська фортеця 30, 35, 118, 156, 166
Рублівське лісництво 24, 499
Рублівський ліс 238
Рублівський район 7, 252
Рубцовка, ст. 761
Рубцовський район 857
Рудаков, х. 826
Рудка р. 5
Рудковський район 857
Рудник, с. 862
Руднянське лісництво 24, 599, 627
Руднянський район 867, 868
Ружин, м. 686
Рузаєвка, м. 846
Румунія 460, 466
Руновщанська волость
Руновщанський (Руновщинський, Рунівщинський, Рунівщанський Руновщанський) район 6, 7
Русаки, с. 765
Русанівка, с. 716
Руско-Ніколаєвське, с. 823
Руська Лозова, с. 669
Руськобродський район 742
Русько-Селідово, с.774
Рутченко, ст. 778
Рябове, с. 677
Рябушка, с. 812
Рязанська область 671, 675, 679–681, 689, 693, 697, 699, 709, 710, 715, 717, 718, 721, 722, 739, 743, 745, 751, 753, 757, 758, 764, 767, 770, 771, 774, 781, 784, 787, 789, 799–801, 805, 814, 816, 819, 820, 825, 826, 828, 831, 834, 845, 849, 851, 868, 869
Рязанський район 680, 699
Рязань, м. 777, 824, 826, 827, 831
Рязький район 781

С.
Сабинський (Сабінський) район 690, 759
Саботинівка, с. 711
Савінський район 762
Савостьє, с. 758
Савушка, с. 828
Сад (Царина-Сад), ур. 47, 55, 73, 75, 111, 142, 154, 334, 338, 344, 351, 352, 356, 358, 359
Садовий 2-й, с. 713
Садовка, с. 816
Садовський район 713, 801
Саженка, с. 847
Саженський район 835
Сайнековський район 710
Сайрамський район 840, 853
Сайратський район 677
Сакаєво, с. 842
Саклинський район 844
Салаір, м. 732
Салбаєвка, с. 679
Салганський район 750
Салехард, м. 776
Салехардський район 776
Салім, ст. 771
Салтиковський район 794
Салтинський район 687
Сальське, с. 689
Саманце, с. 668
Самарканд, м. 848, 852
Самаркандська область 677, 683, 695, 703, 716, 729, 737, 746, 751, 755, 763, 788, 805, 810, 813, 815, 818, 846
Самаркандський район 820
Самаро-Орільський улус 148,
Самойловка, с. 688
Самрай, с. 797
Сандикагиз, ст. 671
Сандовський район 735, 799
Санженський район 830, 831
Санкт-Петербург, м. 268, 284, 285, 542, 599
Санна, с. 784
Сапожковський район 800

Саранськ, м. 750, 769
Саранський район 759
Саранчеве поле, ур. 48, 64, 443
Саранчівка, с. 352, 382, 417, 422, 436, 441, 443
Сарапул, м. 739
Саратов, м. 702, 761, 780, 795,
Саратовська область 673, 680, 683, 686, 691, 702, 703, 712, 713, 716, 719, 724–726, 728, 741, 743, 744, 748, 758, 760, 761, 766, 777, 778, 780, 787, 794, 805, 816, 818, 822, 827, 832, 840, 841, 844, 859, 867
Сарга, с. 750
Саргабат, с. 668
Сарзас, с. 682
Сари-Асійський район 682
Саркандський район 682, 770, 859
Сармовський район 721
Сарни, м. 283
Сароктай, ст. 771
Сасовський район 675, 709, 787
Сатинський район 861
Саурово, с. 723
Сафіс-Олексіївське, с. 774
Сафоново, с. 726
Сафроново, с. 719
Сахнівщина, с. 819
Сахновщинський район 781
Сбродное, с. 854
Свердлово, с. 811
Свердловськ, м. 682, 684, 696, 731, 739, 773, 786, 789, 791, 796, 805, 815, 829, 853,
Свердловська область 674, 679–681, 683, 684, 687, 691, 692, 695, 710–712, 720, 722–724, 729, 739, 742, 750, 753–755, 757, 761, 762, 766, 770, 781, 783, 786, 788, 790, 791, 797, 798, 800, 808, 811, 812, 814, 815, 821–825, 828, 831, 833, 834, 836, 839, 840, 844, 849, 851, 855, 859, 861, 863, 864, 866–871
Свердловський район 728, 814
Свечинський район 818
Свешлабово, с. 681
Свинківка р. 117, 122, 518, 519, 520, 604
Свиса, ст. 860
Свисовський район 674
Світле Озеро, с-ще 715
Свобода, с. 836
Свободінський район 676
Севастополь, м. 265, 803
Севастьянське, с. 854
Северський район 772
Севськ, м. 702
Седельніковський район 770
Селезні, с. 818
Селемджино-Буреїнський район 848
Селіваново, с. 805
Селтинський район 810
Сельма, с. 724
Семенівка, с. 686
Семенівський район 841
Семенцово, с. 766
Семилениловка, с. 816
Семилениловський район 816
Семиозерський район 677, 849
Семипалатинськ, м. 775, 822
Семипалатинська область 672, 688, 718, 720, 760, 797, 844
Семирамський район 706
Семідська, с. 677
Семлевський район 679
Серафимович, м. 868
Серганський район 672
Сергіївка, с. 847
Сердобський район 725, 766
Серебрянка, с. 844
Серебрянка, х. 859
Середнє Поворскля 49, 118, 128, 140, 146, 194
Середня Березівка, с. 754
Середнього Псла басейн 134
Середньої Ворскли басейн 31, 127, 181
Сериський район 680
Серпове, с. 776
Серпово, ст. 740
Серпуховський район 799
Сєвєрна сільська рада 853
Сєров, м. 742
Сибір 248, 264, 265
Сивинський район 712, 713, 760
Сидельниковський район 775
Сидоровка, с. 833
Сидорово, с. 809
Сидоряче, с. 8–10, 25, 66, 118, 121–123, 130, 137, 141, 161, 631–633, 649, 653, 655, 668, 671, 672, 674–676, 678, 680, 682, 684–686, 688–693, 695–697, 699–702, 707, 708, 711, 713, 717, 718, 721–725, 731, 734, 736, 738, 741, 742, 744, 747, 750, 754–757, 760, 761, 763, 767, 769, 771, 772, 774, 777, 779, 781, 784–786, 788, 789, 791, 796–799, 801, 805–809, 811, 813–815, 817, 823–825, 827–833, 835–837, 839, 842–849, 852, 854, 856, 860–863, 866, 867, 869
Сидоряченська сільська рада 5, 9, 10, 221, 605, 607, 631, 636, 637, 653, 655
Сизоховр, с. 724
Сизранський район 756
Сизрань, м. 693, 709
Сиктивдінський район 841
Сиктивкар м. 809
Сиктивкарський район 809
Сильва, ст. 806
Синарська, ст. 754, 755
Синєгубово, с. 781
Синєлипяговський район 688, 809, 816
Синєоблаковщина, с. 668
Сині Липяги, с. 809
Синолицівка, с. 12
Сирдарьїнський район 843
Сирія 134
Сисольський район 773
Ситківці, с. 245, 259
Сичевський район 786
Сіверський Донець р. 391
Сідарчан, с. 785,
Скворцово, с. 753
Скіфія 60, 62, 131
Склярова балка 478, 480, 517, 521, 641, 642
Скопинський район 671, 784
Скоробір 20, 28, 55, 139, 152, 153, 303, 334, 444, 455, 457
Скоробір, ур. 20, 48, 63, 64, 69, 109, 110, 137, 180, 430, 443, 444, 448, 455, 456, 457, 471
Скороднянський район 758
Скородумовка, с. 695
Скороходове, смт 272
Скосирське, с. 864
Славгородський район 724
Славянський район 705, 723
Слипниці, с. 699
Слікаловка (Свістовка), с. 784
Слобідська Україна 12, 166, 283
Слобідсько-Українська губернія 164, 167, 665
Слобода, с. 762
Слободне, с. 764
Слободо-Петрівка, с. 286
Слободо-Туринський район 757, 855
Слободське, м. 743
Слободський район 791
Слобожанщина 40, 43, 128, 159, 179, 241
Слуцький район 849
Смишляєвка, с. 770
Сміла, м. 248
Смоленськ, м. 684, 830
Смоленськ, с. 685
Смоленська область 679, 695, 698, 699, 708, 713, 715, 727,

733, 738, 743, 749, 752, 758, 773, 775, 777, 783, 786, 799, 803, 804, 808, 812, 821, 828, 832, 836, 840, 849, 863, 871
Смоленський район 767
Смоляна балка 535, 537
Снітин, с. 259
Собинський район 674, 732
Совєтський район 703, 721, 733, 792, 802
Совушкіно, с. 744
Содонеєвка, с. 794
Содороновка, с. 694
Сокиринці, с. 285
Соколи, с. 704
Соколово, с. 794
Соколовський район 814
Сокольський район 749, 826
Солганський район 723
Соличень, ст. 860
Солікамський район 759
Солнєчногорський район 673, 836
Солнцево, с. 728
Солонці, с. 673
Сольвичегодський район 677
Соль-Ілецький район 806
Соминський район 764
Соміно, с. 781
Сонцево, с. 800
Сонцевський район 754
Сорбуловка, с. 709
Сормовський район 797
Сорокінський район 770, 771
Сорочинський район 715
Сортировочна, ст. 791
Сосковський район 723, 868
Сослово, с. 754
Сосніно, с. 722
Сосновоборськ, смт 784
Сосновоборський район 784
Сосновський район 675, 772, 783, 784
Соясан, с. 723
Спаськ, м. 792
Спаськ-Дальній, м. 851
Спаськ-Демьянський район 775
Спаський район 770, 855
Спіріжевка, с. 754
Спірово, с. 681
Среднє-Актюбинський район 685
Срєднєрєчьє, с. 674
СРСР 70, 169, 250, 251, 603, 662
Ст. Топовка, ст. 816
Ставропольський край 716, 869
Ставропольський район 715
Стадниця, с. 8, 534, 574, 638
Сталіна с-ще 719
Сталінабад м. 865
Сталінград, м. 251, 459, 671, 816, 827, 837, 844, 865
Сталінградська область 259, 266, 287, 670, 673, 681, 685, 699, 700, 716, 730, 739, 741, 755, 768, 776, 777, 779, 786, 788, 791, 794, 795, 800, 801, 809, 818, 821, 822, 834, 840, 858, 859, 867, 868
Сталіно, м. 468, 768, 778, 783, 851
Сталіногорськ, м. 767
Сталінськ, м. 704, 706, 800, 801, 812, 818, 847
Сталінська область 696, 699, 705, 723, 734, 746, 747, 757, 798, 802, 807, 827, 835, 837, 852, 855, 858, 864
Сталінський район 668, 676, 679, 711, 716, 742, 788, 836
Сталово, с. 845
Стальгрес Солений 865
Станіславська область 829
Становлянський район 766
Стара Абошня, с. 844
Стара Ворскла 183, 188
Стара Криуша, с. 256
Стара Мельниця, с. 856
Старий кар'єр, ур. 125
Старий Оскол, м. 790
Старицький район 741, 756
Старковське, с. 714
Старо Єрмаково, с. 780
Старовєщенск, с. 719
Старогрязноє, с. 692
Стародавній Схід 77
Староє Лощініково, с. 763
Старожул, с. 715
Старо-Криушанський район 696
Старооскольський повіт 267
Старооскольський район 822
Старопольськ, с. 807
Старо-Руський район 744
Старосіндровський район 747
Старостинська сільська рада 702
Староюрьєво, с. 843
Староюрьєвський район 730
Стасі, с. 135
Степ 43
Степанівка, х. 42
Степова Скіфія 324
Стерлібашевський район 784, 788, 789
Стерлітамакський район 726, 842
Стецьково, с. 684
Стовбувате, с. 764
Столін, с. 778
Сторожець, ст. 809
Стракіно, с. 726
Стрєлка, с. 679
Стругокрасненський район 772
Струніно, м. 761
Студенець, с. 807
Студенки, с. 727
Студенове, с. 764
Студенческий район 847
Стулове, с. 826
Ступіно, м. 757
Суботове, с. 858
Суворов, х. 821
Судогда, м. 838
Судогодський район 838
Судогородський район 733
Суздальський район 730, 834
Суземський район 675
Сузунський район 750
Сузуцький район 719
Сукмановка, с. 812, 813
Суми, м. 682, 807
Сумська область 675, 680, 684, 699, 715, 747, 751, 773, 785, 798, 802, 808, 812, 820, 839, 846, 860
Сумський район 798, 808
Сура, ст. 850
Суразький район 810, 829
Сурськ, м. 716
Сурська сільська рада 868
Сурський район 761, 859, 868,
Сурхандар'їнська (Сухан-Дарьінська) область 682, 853, 855, 871
Суселовка, ст. 791
Суха Вязовка, с. 826
Суха Грунь р. 41, 105, 306, 307, 332, 350, 351, 354, 356, 362–364, 368, 369, 371, 373, 377, 378, 382–385, 387, 390, 400, 402, 404, 406, 411, 414, 417, 420–427, 429–432, 434, 436, 438, 443, 455, 456
Сухановка, с. 783
Суханово, с. 787
Сухарівка, с. 871
Сухина, с. 841
Сухобизимський район 802
Суховський район 828
Сухолозький район 691, 861
Сухонь, с. 767
Східна Європа 36, 49, 91, 131, 134, 150
Східно-Казахстанська область 723, 755, 788, 791, 862, 867, 869, 871
Східноукраїнське Полісся 559
Сюраль, с. 701

Т.
Таволжанка, с. 858

Таволжанка, с. 858
Таворенський район 783
Таврічеський район 672, 854
Тагайський район 781
Таганрог, м. 709, 722
Тагільський район 812
Таджирічан кишлак 676
Таджицька РСР 669, 674, 721, 728, 764, 847
Тайсека, с. 686
Тайшевський район 694
Таканиський район 703
Талалаєвський район 758
Таласький район 845
Талдомський район 674, 675
Талицький район 788, 839, 871
Таловка, с. 680
Таловський район 822, 829, 866
Тамбов, м. 687, 727, 728, 865
Тамбовка, с. 685
Тамбовська область 673, 676, 689, 690, 692, 693, 701, 702, 707, 709, 710, 713, 714, 716, 721, 723, 726, 727, 730, 744, 748, 751, 752, 763, 764, 766–768, 772, 776, 779, 780, 783, 798, 801, 812–815, 819, 823, 830, 832–834, 838, 845, 848, 849, 857, 858, 862, 863, 865, 866, 872
Тамбовський район 694, 744, 779,
Тандишинський район 770
Танево, с. 735
Таніно, с. 775, 794
Тара, с. 789
Тараберліна, с. 860
Тарани, с. 8
Тарани, ур. 518
Тарановський район 723, 757
Тарапунька (Більський) струмок 32, 72, 307, 363, 372, 377, 382, 385, 387, 390, 400, 402, 404, 406, 414, 417, 420, 421, 424–427, 431, 432, 436, 465
Тарапунька, р. 363, 372, 377, 382, 385, 387, 390, 400, 402, 404, 406, 414, 420, 431, 432
Тарасівка, с. 285
Тарасовський район 712
Тарбагатайський район 869
Тарново, с. 748
Тарновський район 723, 845
Таруса, м. 759
Таруський район 746
Татаново, с. 710
Татари, с. 748
Татарскоє, с. 759
Татарська АРСР 677, 669, 673, 682, 688, 690, 700, 701, 703, 704, 707, 708, 711, 715, 718, 729, 749, 756, 769, 772, 775, 781, 789, 790, 819–821, 829, 832, 834, 840, 841, 843, 848, 861, 862, 864
Татиково, с. 681
Тахтабазарський район 740
Тахтамукайський район 814
Ташино, с. 709
Ташкент, м. 685, 693, 731, 742, 743, 770, 788, 798, 812, 820, 828, 837–839, 846, 847, 851, 853, 854, 870
Ташкентська область 668, 669, 675, 676, 677, 724, 788, 811, 846, 847, 852
Таштагольський район 684
Тбілісі, м. 822, 835
Тверська область 865
Теблеськ, м. 839
Теблеський район 839
Тейковський район 796, 812
Теленіно, с. 759, 760
Телятніково, с. 738
Темаріновка, с. 871
Темерковський район 850
Темешово, с. 718
Темір, с. 807
Темірський район 807
Темкінський район 708, 727, 832
Темляково, с. 717
Темний Колодязь, с. 822
Темясово, с. 705
Тенгушенський район 842
Теніста, с. 782
Теплі могилки, ур. 38, 65
Тепло-Огарьовський район 793
Теплостанський район 719
Тербіївський район 759
Тербунський район 848
Терентьєво, с. 819
Терещенки, с. 114, 516, 517, 530, 538, 540, 541, 639, 640
Терики, с. 837
Терки, с. 670
Терни, с. 8, 121–123, 161, 162, 641, 643
Тернове, с. 698, 761
Терновський район 758, 760, 870
Терпелик, с. 711
Тиловайський район 701
Тимашевська, ст. 859
Тимирово, с. 751
Тимохіно, с. 683
Тимошево, ст. 768
Тимошівський курінь 248
Тихорецк, м. 824
Тишинський район 667
Тишкевичі, с. 829
Тишла, с. 722
Тімський район 684
Тісульський район 801
Тітово, с. 759
Тітовський район 760
Товарковський район 695, 748, 749, 767
Тогайський район 789
Тогучин, м. 741
Тогучинський район 675, 697
Токайський район 787
Токаревський район 689
Токарєво, с. 832
Токарівка, с. 692
Токмак, м. 247
Токсинський район 816
Токтогульський район 835
Толашкинський район 847
Толбоча, с. 858
Толецький (Толицький) район 729
Головжановка, с. 805
Толстовка, с. 724, 819
Толстоє, с. 758
Томкіно, ст. 803
Томськ, м. 668, 683, 848
Томська область 705, 706, 784
Томський район 673
Тонга, с. 688
Тонський район 736
Топикінський район 814
Топі, с. 774
Тополев Мис, с. 869
Тополевська, с. 779
Тополевка, с. 682
Торецьк, м. 163, 164, 666
Торжок, м. 746
Тори, с. 692
Торлюсино, с. 809
Тормосиновський район 809
Торобачинський район 851
Торопецький район 839
Тотемський район 794
Тоцький район 509
Травники, с. 815
Требушиноє, с. 797
Трески, с. 772
Трескіно, с. 838
Трипротух, с. 840
Троїце Бор, с. 689
Троїцьк, м. 770, 819
Троїцьке, с. 708, 780, 827
Троїцький район 671, 672, 714, 794, 821, 825, 828
Тропіно, с. 842
Тростенець, с. 802
Тростянецький район 760
Трояновський район 776
Трубетчинський район 758
Трубчевський район 719
Труда с-ще 836
Труханівка куток 485

Труханівка струмок (Труханівський струмок) 156, 479–483, 485, 638, 639
Труханівка, р. 5, 20
Труханівка, с. 143, 485
Туапсе, м. 757, 851
Туголуков, с. 763
Туголуковський район 832
Тугулимський район 710, 833, 836, 867
Тужинський район 818
Туймазан, ст. 783
Туймазинський район 688, 703
Туймалі, с. 688
Тула, м. 671, 729, 740, 751, 810, 820, 860
Тулинський район 733, 815
Тульська область 676, 680, 695, 697, 698, 704, 705, 708, 714, 725, 728, 729, 734, 740–743, 748, 749, 756, 759, 761, 762, 765, 767, 774, 781, 782, 793, 794, 799, 804, 811, 812, 819, 820, 826, 850, 860
Тульський район 742
Тума, с-ще 745
Тумановський район 777
Тумботіно, с. 702
Тунгальський район 692
Тупово, с. 786
Тургайська область 760
Тургиновський район 776
Туриново, с. 867
Туринський район 692, 754, 766, 824
Туркестан, м. 721
Туркестан, ст. 863
Туркинський район 843
Туркменська РСР 742
Турковський район 702, 719, 805, 841
Турмадеєво, с. 671
Турокурганський район 671
Тушино, с. 752
Тюлельковський район 725
Тюленєво, с. 750
Тюлькубас, с. 822
Тюлькубаський район 822
Тюменський район 866
Тюменцевський район 774, 871
Тюмень, м. 692, 714, 797, 839
Тюпський район 847
Тюхтетський район 789
Тяженський район 675
Тяньшанська область 716
Тясмин, р. 41
Тяхта, с. 459, 865

У.

Убинський район 672, 687, 747, 753
Убіжище, х. 285
Уваровський район 673
Углицький район 832
Углич, м. 793
Угол, с. 862
Угорщина 247, 460
Угрецька, ст. 815
Уда р. 137
Уденцево, с. 762
Уди, с. 713
Удмурт-Сармат, с. 685
Удмуртська АРСР 668–670, 677, 678, 681, 685, 693, 694, 698, 701, 705, 706, 709, 715, 729, 730, 733–736, 739, 754, 771, 774, 781, 810, 812, 814, 818, 820, 834, 841, 842, 848, 855, 864
Удольський район 687
Удомельський район 733
Ужульє, с. 770
Ужур, ст. 691
Узбекистан 459, 599
Узбецька РСР 667, 672, 677–679, 683, 686, 688, 695, 736, 737, 746, 763, 770, 776, 778, 787, 788, 797, 806, 813, 821, 838, 846, 852–855, 864, 870
Узгенський район 864
Узловський район 756
Узморьє, с. 760
Узоомд, ст. 753
Уйгурський район 850
Уйчи, с. 845
Уйчинський район 818, 843, 845
Уклоєвський район 814
Україна 6–8, 10, 13, 14, 16, 17, 25, 28, 51, 53, 57, 59, 61, 93, 120, 130, 132, 150, 160, 161, 163, 165, 240, 241, 252, 254, 280, 283, 285, 286, 300, 383, 466, 467, 469, 473, 509, 510, 569, 592, 599, 600, 620
Українка, с. 191, 192
Українська козацька держава 158, 192, 201
Українська лінія 30, 533
Українська РСР 9, 171, 292
Українська СРР 7,
Український Лісостеп 41, 131
Улан-Уде, м. 675, 725, 782, 851
Уленський район 867
Улетовський район 718
Улумський район 819
Улхун-Партія, с. 811
Ульяновский район 779
Ульяновськ, м. 737, 757, 777, 802
Ульяновська область 699, 742, 757, 768, 781, 783, 789, 802, 806, 823, 868
Умань, м. 248
Уметський район 723, 872
Унари, с. 775
Упорово, с. 779
Упоровський район 779
Упчинський район 864, 870
Ургутський район 751, 810
Уржа-Малі, с. 716
Урик, с. 702
Урмари, ст. 845
УРСР 7
Уртаклярська сільська рада 827
Уршабаш, с. 703
Усмановський район 764, 772
Усманський район 721, 753, 754
Усмань, м. 786
Усольський район 704, 784
Успенівка, с. 821
Успенка, с. 745
Успенська сільська рада 797
Успенське, с. 793
Успенський район 864
Успенський, х. 706
УСРР 6, 7
Уссурійська область 698, 765, 792, 851
Устивиця, с. 286
Устимівка, с. 841
Устінбірь, ст. 713
Устніца, с. 757
Устюженський район 783, 787
Усть-Абаканський район 850
Усть-Александровський район 868
Усть-Бакаярська сільська рада 795
Усть-Калманський район 871
Усть-Кан, с. 733
Усть-Канський район 733, 738
Усть-Корсирський район 696
Усть-Кубинський район 777, 832
Усть-Кутський район 785, 828
Усть-Мечиха, с. 764
Усть-Мута, с. 738
Усть-Обинка, с. 813
Усть-Обинський район 813
Усть-Пристанський район 849
Усть-Уйський район 776
Усть-Урень, с. 699,
Усть-Щербіно, с. 679, 680
Устьянський район 706, 836, 859
Усяєнскоє, с. 766
Уткус, с. 732
Уфа, м. 668, 742, 756, 766, 769, 777, 784, 809, 856, 870
Уфа, ст. 772

Уфимська область 692, 767, 822
Уфимський район 744, 810, 835
Ухомський район 781
Учасково, с. 854
Участинська сільська рада 688
Учацко-Заводськ, с. 732
Учацко-Заводський район 732
Ушково, с. 811

Ф.
Фадєєвка, с. 759
Фатезький район 807
Федневка, с. 811
Федоренки, с. 779
Федорівка, с. 669, 684, 727
Федорово, с. 837
Федоровський район 696, 730, 745, 780, 842
Федотово, с. 739
Феодосія, м. 600
Феоктістово, с. 690
Фергана, м. 686, 776
Ферганська область 667, 672, 677, 704, 718, 719, 728, 729, 737, 738, 756, 771, 773, 775, 778, 787, 792, 813, 823, 835, 836, 846, 852, 853, 855, 865, 869
Ферганський район 667, 677, 776
Феськи, с. 701
Фібролітове, с-ще 813
Філатово, с. 708
Філенкове, с. 533
Філімоново, с. 711
Філіпово, с. 722
Флоровське, с. 741
Фодирки, с. 788
Фокінський район 839, 840
Фракія 134
Фроловка, с. 862
Фрунзе, м. 684, 849
Фрунзенська область 672, 706, 741, 762, 788, 816, 820, 845, 862
Фрунзенський район 764, 851, 854
Фурмановський район 844

Х.
Хабаровськ, м. 789, 819, 859
Хабаровський край 694, 701, 740, 746, 782, 819, 829, 831, 866, 871
Хаватський район 677
Хаїтський район 669
Хакаська автономна область 811, 850
Халтурин, м. 840
Харбін, м. 695
Харків, м. 288, 473, 686, 696, 723, 750, 769, 829, 841, 862
Харківська губернія 6, 10, 12, 13, 15, 160, 161, 164, 167, 175, 183, 247, 255, 256, 263, 265–268, 271, 272, 274, 275, 282, 283, 288, 290, 294, 296, 511, 513, 525, 633, 635, 663, 665
Харківська єпархія 11
Харківська область 5, 7, 9, 17, 94, 122, 148, 162, 251, 259, 261, 262, 265, 269, 573, 576, 578–580, 582, 584, 585, 599, 615, 633, 669, 670, 673, 674, 679, 695–698, 701, 705– 707, 709, 711, 713, 717, 720, 722, 723, 730, 739, 743, 746, 747, 750, 751, 761, 765, 767, 774, 775, 781, 790–792, 794, 795, 799, 802, 805, 811, 814, 815, 818, 822, 829, 837, 838, 839, 845, 850, 851, 855, 862, 863, 868
Харківське намісництво 242
Харківщина 6, 13, 33, 162, 566, 615
Харовський район 719
Харцизський район 864
Харченки, ур. 520
Харченківська балка 594, 596
Харченкова балка 520,
Хаський район 721
Хатирчинський район 716
Хатка, с. 794
Хафель, р. 271
Хвалинський район 844
Хворостянський район 816
Хвощівка, с. 814
Хельсінкі, м. 53
Хересінський район 701
Хімки, м. 845
Хімкіно, с. 832
Хликове, с. 722
Хмелева, с. 796
Хмелинський район 800
Хмельницький район 814
Хмельниччина 215
Хобетовський район 689
Ходжаабадський район 678, 870
Ходіно, с. 786
Холмогорський район 784
Холодівка, ур. 108, 130, 355
Холодівський Яр, ур. 66, 156, 351, 352
Холодівщина, с. 32, 418, 422
Холодівщина, ур. 91, 417, 420
Холодна балка № 3 275
Холодний Яр 248
Холопеніцький район 778
Холщетінка, х. 749
Хорольський район 814, 863
Хорошево, ст. 864
Хорошківське городище 135
Хорошківське городище 135
Хорош-Ключ, с. 701
Хотинець, с. 805
Хотиновський район 680, 684
Хотілово, с. 857, 860
Храпки, с. 691
Хребтіївка, с. 683
Хреново, с. 769
Хреновський район 862
Христофорівка, с. 767
Хрищати, с 857.
Хрущова Микитівка городище 135
Хунсу, с. 725

Ц.
Царина Могила, ур. 351, 356
Цвітне, с. 856
Центр, ур. 143
Цессі, с. 780
Цивільський район 670, 672, 791
Цизорський район 691
Цюрюпінський район 706

Ч.
Чаінський район 706
Чановський район 811
Чапаєвський район 837
Чапаківка куток 480
Чапаківка, с. 481, 643, 644
Чаплівське озеро 481
Чардинський район 853
Чарочка, с. 741
Часово, с. 841
Частоє, с. 728
Чебаркульський район 815
Чебоксари, м. 787
Чебоксарський район 671, 869
Чебсарський район 698, 838, 860, 868
Чеканова, с. 845
Чекмагушевський район 822
Челкаш, с. 845
Челпановка, с. 786
Челябінськ, м. 489, 693, 702, 738, 795, 825
Челябінська область 671, 684, 687, 690, 691, 693, 695, 700, 703, 710, 718, 720–722, 730, 731, 735, 742, 753, 760, 770, 772, 777, 782, 786, 787, 791, 794, 795, 808, 810, 815, 816, 819, 825, 828, 829, 835, 841, 843, 846, 857, 860, 861, 867
Червіно, с. 848
Червоноармійський район 699
Чердаклинський район 823

Чердаклі, с. 823
Черевковський район 740
Черезна, с. 752
Черемушки, с. 868
Черен, с. 696
Черенський район 704
Череповецький район 687, 870
Чересово, с. 837
Черкаси, м. 248, 763
Черкаська область 248, 284, 542
Черкаська, ст. 705
Черкаське, с. 770
Черкаський район 810, 825
Черкащина 215, 286
Черкеськ, м. 784
Черкутново, с. 732
Чермозький район 790, 860
Чернетчина, с. 11
Чернецьке, с. 792
Чернещина, с. 6, 67, 72, 121, 126, 137, 138, 139, 148, 161, 225, 587, 645, 647, 651, 652, 656
Чернишевка, с. 804
Чернишевський район 727
Чернишівка, с. 485
Чернишівський ліс 484
Чернівці, м. 262
Чернігів, м. 149, 687
Чернігівська область 294, 702, 703, 706, 734, 746, 750, 753, 758, 783, 796, 801, 810, 814, 820
Чернігівщина 31, 45
Чернігово-Сіверщина 147
Черніково, с. 761
Черновицький район 759
Черново, с. 673
Черновський район 824, 869
Черногорськ, м. 667
Чернокоровська, с. 691
Черноплатовка, с. 699
Чернопоєво, с. 813
Черноусово, с. 870
Черноярський район 699
Чернський район 676
Чернушинський район 804
Чернявське, с. 838
Черняхівський район 699
Чернь, с. 725
Черча, с. 808, 809
Черши, с. 672
Чехословаччина 247, 281, 663
Чешніково, с. 749
Чигиринський район 248
Чигириха, с. 803
Чикиревка, с. 832
Чимбарський район 825
Чимкент, м. 714
Чимкентська область 677, 716, 717, 797, 822
Чимкентський район 717, 797
Чинбарський район 846
Чинзіно, с. 767
Чиракчинський район 797, 798, 852
Чиракчинський район 797, 798, 852
Чирихово, с. 719
Чирково, с. 757
Чирчицький район 851
Чисте, с. 838
Чистоозерний район 851
Чисто-Поле, с. 862
Чистякове, с. 796
Чистяковський район 696
Чита, м. 757, 843
Читинська область 682, 696, 718, 724–726, 755, 795, 796, 803, 806, 811, 819, 831, 835, 843, 850, 858, 861
Читинський район 690
Чичеті, с. 863
Чишин, с. 812
Чімаковський район 688
Чкалов, м. 725, 740, 756, 761, 838
Чкалов, х. 867
Чкаловськ, м. 741
Чкаловська (Оренбурзька) область 668, 676, 682, 689, 696, 697, 699, 722, 725, 728, 736, 740, 741, 752, 771, 773, 781, 789, 792, 815, 838, 871
Чкаловський район 694, 747, 827,
Чоботарі, с. 597, 657, 658
Чорний Анут, с. 871
Чорнухинський район 22
Чубартауський район 672
Чуваська АРСР 670, 672, 674, 693, 725, 733, 744, 749, 782, 787, 791, 824
Чудово, м. 821
Чуйський район 788, 845, 862
Чулпан, с-ще 846
Чусовой, м. 827, 856, 857
Чуста, м. 806
Чустський район 734
Чутівська волость 6
Чутівський район 5, 7–9, 272, 519, 520, 533, 594, 596, 603, 639
Чутівщина 520
Чутове, смт 478, 479, 481, 482, 518
Чухласський район 870
Чухломський район 807
Чучковський район 693
Чуя, с 814

Ш.

Шабалинський аймак 809
Шабахово, с. 763
Шабурново, с. 699
Шадринський район 722, 760
Шалинський район 839
Шамардан, ст. 861
Шамбаєвський район 682
Шаміно, с. 778, 779
Шанкинський район 763
Шанталикський район 678
Шаньшеро, с. 861
Шапкино, с. 862
Шапкинський район 767, 862
Шаранга, м. 846
Шаргородський район 830
Шарканський район 764, 771
Шармишський район 668
Шаронова, с. 705
Шарья, ст. 829
Шатура, м. 856
Шатурський район 715
Шафітоло, с. 825
Шаховський район 849
Шахти, м. 786
Шахтинський район 695, 786
Шахунья, ст. 750
Шацький район 764, 825
Шашура, м. 742
Шебекинський район 871
Шевченки, с. 8
Шевченківська сільська рада 7, 8,
Шевченкове, с. 11, 114, 129, 130, 161, 162, 164, 165, 251, 255, 271, 272, 274, 282, 545, 658–665
Шегарський район 682
Шедієве, с. 286
Шелемиха, с. 673
Шеломки, с. 831
Шелтозерський район 778, 779
Шелуховський район 739, 851
Шерападський район 736
Шереметьєвський район 682
Шехма, ст. 834
Шигалі, с. 610
Шикинський район 745
Шиловка, с. 702
Шиловський район 689, 771, 799
Шименський район 668
Ширинський район 771
Ширяєве, с. 747
Шишацький район 22
Шишлово, с. 722
Шишовка, с. 675
Шкарове, с. 853
Шкетаєвка, с. 844
Шклер, х. 412
Шкурупії, с. 866
Шляхова, с. 704
Шмідта, с-ще 763
Шокша, ст. 707

Шолпово, с. 787
Шольський район 798
Шон, с. 857
Шпикуловський район 823
Штепи, ур. 119, 628
Шуйський район 765
Шумбут, с. 749
Шумерлинський район 749
Шумихинський район 721
Шунхово, с. 778
Шуринське, с-ще 760
Шушково, с. 705
Шуя, м. 680

Щ.
Щербакинський район 805
Щитовеня, с. 692
Щукинський район 698
Щучанський район 710

Ю.
Юзеф-Пиль, с. 707
Юкаменський район 693
Юлово, с. 755
Юрга I, ст. 744
Юрій Колтай, с. 848
Юрлинський район 701, 790
Юрловська, ст. 698
Юрловський район 716
Юрово, с. 752
Юрьєво, с. 721, 722
Юрьєв-Польський район 732, 797
Юрьєв-Польський, м. 773
Юрьєвський район 752
Юсвинський район 681
Юхимівка, с. 830

Я.
Яблучне, с. 501
Ябяшкіне, с. 846
Ягаловка, с. 728
Яготин, м. 285
Ядрини, с. 712, 713
Яжи, с. 737
Язиково, с. 707
Якобак, с. 852
Яковськ, с. 719
Якутськ, м. 690, 770
Якутська АРСР 670, 671, 768, 814, 869
Якшур-Бодьїнський район 812
Ялинецький район 688
Ялчино, с. 674
Ялчиновський район 674
Ямашково, с. 871
Ями, с. 764
Ямпільський район 813
Ямшино, с. 791
Янгиюльський район 811
Яндики, с. 756
Яндиково, с. 671
Янівка, с. 749, 750
Янушпільський район 872
Ярехлеш, с.
Ярзовка, с. 721
Яріно, с. 697
Ярополець, с. 779
Ярополичі, с. 856
Ярославль, м. 686, 713, 766, 777, 784, 789, 813, 831
Ярославська область 670, 682, 684–686, 689, 705, 706, 711, 712, 716, 729, 733, 740, 743, 744, 746, 747, 749, 751, 752, 756, 758, 759, 760, 765, 768, 775, 779, 786, 787, 793, 794, 799, 804, 807, 824, 830–833, 835, 844, 845, 854, 864, 870
Ярошевський район 690
Ярське, с. 684
Ярський район 681, 706, 715, 793
Яртарка-Совєтська, с. 867
Ясеновський (Ясиновський) район 730
Ясна Поляна, ст. 698
Яценки, с. 8
Яцково с-ще. 730
Ячнєво, с. 746
Яшим, х. 727

Укладання покажчиків
А. М. Скирда, О. А. Скирда,
О. С. Лимар, О. О. Шиян

ЗМІСТ

Котельва, смт 181
Більськ, с., Більська сільська рада 301
Борівське, Милорадове, сс., Милорадівська сільська рада; Гетьманка, с., Микілківська сільська рада 476
Велика Рублівка, с., Великорублівська сільська рада 478
Ворони, с., Козлівщинська сільська рада 488
Гетьманка, с., Микілківська сільська рада 489
Глобівка, с., Милорадівська сільська рада 491
Дем'янівка, с., Малорублівська сільська рада 493
Деревки, с., Деревківська сільська рада 497
Діброва, с., Козлівщинська сільська рада 515
Зайці, с., Микілківська сільська рада 517
Зайці Другі, с., Милорадівська сільська рада 523
Зуби, с., Козлівщинська сільська рада 524
Камінне, с., Котелевська селищна рада 525
Касяни, с., Козлівщинська сільська рада 530
Ковалеве, с., Ковалевська сільська рада 531
Ковжижа, с., Милорадівська сільська рада 535
Козлівщина, с., Козлівщинська сільська рада 538
Лабурівка, с., Милорадівська сільська рада 543
Лихачівка, Мала Рублівка, сс., Малорублівська сільська рада 545
Лихачівка, с., Малорублівська сільська рада 545
Любка, с., Деревківська сільська рада 555
Мала Рублівка, Мар'їне, сс., Малорублівська сільська рада 557
Мала Рублівка, с., Малорублівська сільська рада 558
Маловидне, с., Ковалевська сільська рада 573
Мар'їне, с., Малорублівська сільська рада 575
Матвіївка, с., Милорадівська сільська рада 585
Микілка, с., Микілківська сільська рада 589
Милорадове, Матвіївка, сс., Милорадівська сільська рада 593
Милорадове, с., Милорадівська сільська рада 594
Михайлівка Друга, с. (знесене), Козлівщинська сільська рада 603
Михайлівка Перша, с., Сидоряченська сільська рада 605
Михайлове, с., Котелевська селищна рада 616
Млинки, с., Деревківська сільська рада 618
Назаренки, с., Милорадівська сільська рада 626
Підварівка, с., Козлівщинська сільська рада 627
Сидоряче, с., Сидоряченська сільська рада 631
Стадниця, с., Ковалевська сільська рада 638
Терещенки, с., Козлівщинська сільська рада 639
Терни, с., Микілківська сільська рада 641
Чернещина, с., Котелевська селищна рада 645
Чоботарі, с., Милорадівська сільська рада 657
Шевченкове, с., Микілківська сільська рада 658
Додаток. Велика Рублівка, с., Великорублівська сільська рада 666
Список воїнів Червоної Армії, підпільників та партизан, які загинули, зникли безвісті на території Котелевського району 667
Список використаних джерел та літератури 873
Покажчик пам'яток історії та культури Котелевського району 918
Іменний покажчик 934
Географічний покажчик 956

Наукове видання

ЗВІД ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ:
ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ

Котелевський район

Мова українська

Відповідальний за випуск О. Б. Супруненко.
Коректори Н. М. Сиволап, А. М. Скирда.
Укладання покажчиків О. С. Лимар, А. М. Скирда, О. А. Скирда, О. О. Шиян.
Комп'ютерна верстка і дизайн С. В. Хорєв.
Оригінал-макет підготовлений у Полтавському краєзнавчому музеї
імені Василя Кричевського.

Здано в набір 10.04.2018. Підписано до друку 28.12.2018.
Формат 70 х 100/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 91,9. Наклад 300 прим.
Зам. № 9/2018.

Видавець і виготовлювач: ТОВ «АСМІ»
36020, м. Полтава, вул. В. Міщенка, 2,
Тел. (05322) 56-55-29.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 3357 від 25.12.2008 р.

ISBN 978-966-182-575-7